બૃહદ્ ગ્રંથમાળા. ગ્રંથ ૫ મો.

श्री

आर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्थाननो वैद्यराज.

મૂળ-મરાઠીમાં લેખક કૈલાસવાસી-
આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય, શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદે.
સંસ્થાપક અને નિયોજક આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
શ્રીયુત પ્રાગજી ડાસજી કાનાબાર પાસે શોધિત વર્ધિત કરાવી
પ્રસિદ્ધ કર્તા: ભિક્ષુ અખંડાનંદ, કાલબાદેવી-મુંબાઇ.

આવૃત્તિ પાંચમી સંવત ૧૯૭૮ પ્રત ૩૩૦૦-કુલ પ્રત ૯૯૦૦

મૂલ્ય—અમદાવાદના કાર્યાલયમાં રૂા ચાર. માર્ગવ્યય જુદું
મુંબઈ તથા અન્ય સર્વ સ્થળોમાં રૂા સાડાચાર.

स्मृतिमान् युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ॥
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ "श्री चरकाचार्य"

અર્થાત્—સ્મરણશક્તિવાળો, યુક્તિ તથા હેતુને જાણનારો, મન-ઈંદ્રિયોને જીતી ચુકેલો અને સારી પરીક્ષા કરી જાણના[illegible] ઔષધવડે રોગીની ચિકિત્સા કરે.

અમદાવાદમાં "શ્રી સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય"મા
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

પાંચમી આવૃત્તિ વિષે બે બોલ.

આર્યભિષક્‌ની સં. ૧૯૭૨માં બહાર પડેલી ચોથી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની પ્રતો (કોઇ કોઇ વેપારીએ સંઘરી રાખેલી તે) બેને બદલે સોળ સુધીની કિંમતે વેચાઇ હતી અને કેટલાકને તો તે તે મૂલ્યે પણ મળી ન હતી.

આર્યભિષક્‌જ નહિ, પણ જ્ઞાનેશ્વરી વગેરે બીજા પુસ્તકો માટે તથા છ આઠ માસ પર ખલાસ થએલા રામતીર્થના પહેલા ભાગ માટે પણ ઓચ્છા વધુ પ્રમાણમાં એજ પ્રકાર છે

આ સંસ્થા ચાલુ રહેવા તથા સ્થાયી થવા માટે અગાઉ (૧૯૭૨ સુધીના અહેવાલમાં) જે સંયોગો ખાસ આવશ્યક જણાવેલા તે પૈકી "સ્વતંત્ર પ્રેસ"ની યોજના, કે જે અન્ય સંયોગો ગોઠવાયા પછીજ કરવા જેવી માનેલી, તે યોજના જગદીશ્વરે તેમાંના મુખ્ય સંયોગની મિથ્યા પ્રતીતિ કરાવીને સર્વથી પહેલી કરાવી દીધી તેથીજ આર્યભિષક્‌ની આ આવૃત્તિ આજે નીકળી શકી છે

આવા અધર તાલ પ્રકારે પણ બીજા બે ચાર વર્ષ પ્રેસનું, પ્રકૃતિનું તથા વહીવટી કામ ચાલુ રહેવાનું હશે, તો બીજા પણ ખલાસ થએલા તથા નવા કહાડવા જેવા અગત્યના પુસ્તકો પૈકી ઘણા ખરા છપાઈ જવા સંભવ છે

આ પુસ્તકને વાચવાનું તથા પકડવાનું વધારે ફાવે તેટલા માટે આ આવૃત્તિ આગળના કરતાં નાના કદમાં છપાવી છે ૩૦–૪૦ પૃષ્ઠના નવા થએલા ઉમેરા સિવાય પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા પ્રથમ કરતાં વધી જવાનું મુખ્ય કારણ એજ છે

આગલી આવૃત્તિની અપેક્ષાએ આ આવૃત્તિનું મૂલ્ય બેવડું આવ્યું છે, પરંતુ (લડાઇ પહેલાની અપેક્ષાએ) કાગળોના ભાવ અઢીગણા તથા છપાઇ, બંધાઇના ખર્ચો ત્રણ ગણા ચાલે છે તેના પ્રમાણમાં તે ઓછુંજ જણાશે

શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસાજી કાનાબાર તરફથી આગલી આવૃત્તિ વખતે થએલા શોધન વર્ધન ઉપરાંત આ આવૃત્તિમાં પણ પુષ્કળ પૃષ્ઠોમાં તેમને હાથે—છેવટ એકાદ શબ્દને સુધારવા જેવું પણ—કાંઇને કાંઈ ઉચિત સંશોધન થયું છેજ વળી આ આવૃત્તિમાં આ પછીના પૃષ્ઠોમાં શ્રીયુત પટેલજીએ તૈયાર કરેલી સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોની નામાવલિ ઉમેરાઇ છે, અનેક સ્થળે ટીપ્પણ રૂપે અનુભૂત ઉપાયો ઉમેરાયા છે, વ્યાધિઓના પ્રકરણોમાં તે અનુભૂત ઉપાયોની તથા "ગોવૈદ્યક" અને "પ્રાણિજ ઔષધિ"માં આવતા ઉપાયોની ખતવણી* ઉમેરાઈ છે તથા પુસ્તકની છેવટના

*"રસવૈદ્ય" ના પ્રકરણમાં આવતા ઉપાયોની ખતવણી તેમણે એટલા માટે નથી કરી કે, તે વિષય રસાયણને લગતો હોઇને દરેકે તેમાં ઉતરવા જેવું નથી રસાયણની બનાવટોને માટે તો બનાવવાવાળો પણ અનુભવી વૈદ્ય જોઇએ, તેમ પ્રકૃતિ, દોષ, દેશકાળ ઇ૦ નો વિચાર કરીને અનુપાન તથા માત્રા વગેરેનો યોજનાર પણ કુશળ વૈદ્યજ જોઇએ "જે ખાય રસાણું તે જાય મસાણું" એ કહેવત તો ઉઘાડું

ભાગમા શુદ્ધિપત્ર અપાયુ છે, તે સર્વ એમનેજ હાથે લખાઇ આવેલુ હોઇને અત્ર તરફથી તો તેમાં માત્ર યથાશક્તિ ઠીકઠાક થએલુ એજ.

વૈદ્યકનો મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય હોવાથી છેવટના પૃષ્ઠોમા અપાયલા શુદ્ધિવૃદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમ સુધારી લીધા પછીજ આ પુસ્તક વપરાવુ જોઇએ

છાપને છાપતે કાનો, માત્રા, રેફ, હ્રસ્વદીર્ઘ ઇ૦ ઉડી જવાથી ઉભી થતી ભૂલો સર્વ પ્રતોમા સરખી નહિ હોવાથી તથા વાચનાર પોતે પણ તેવી ભૂલો સહેલાઇથી સમજી તથા સુધારી શકે તેમ હોવાથી તે કાર્ય તેમના ઉપરજ રાખવુ પડ્યુ છે દરેક નવી આવૃત્તિ વખતે આગલી આવૃત્તિમાની આવી ભૂલો સુધરે છેજ, પણ ફરી છપાતી વેળા તેવી નવી ભૂલો પણ પેસે છે જ, જેમકે 'ઔષધ'ને બદલે 'આષધ', 'સર્વ' નુ 'સર્વ', 'વર્ધક' નુ 'વધક', 'સર્પ'નુ 'સપ', 'અલૌકિક'નુ 'અલાકિક', 'વર્નો૦'નુ 'વના૦', 'અર્શ'નુ 'અશ', 'દેશ'નુ 'દશ', 'ઉત્પત્તિ'નુ 'ઉત્પાત' વગેરે વગેરે

આ પછીના પૃષ્ઠોમા અપાયલી શ્રીમાન પદેજીકૃત "સસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રથોની નામાવલિ" માત્ર પ્રાથમિક હોવા છતા પણ તેમા જે સાતસો ઉપરાત નામો અપાયા છે, તે જોતા પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને લુપ્ત થએલા ગ્રથો મળીને આર્યોનો વૈદ્યક ગ્રથસમૂહ હજારોનો હશે, એ વાત શકા વિનાની છે હવે જ્યારે એક વિષયનોજ ગ્રથસગ્રહ આટલો મોટો હોય, ત્યાર વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પ્રત્યેક વિષયમા ઠેઠ તર્ણાયા સુધી ફરી વળેલી પ્રાચીન આર્યોની જ્ઞાનદષ્ટિ તથા અનુભવદષ્ટિ તરફ જોતા આર્યાવર્તની એકદરે પ્રાચીન ગ્રથસપત્તિ લાખોની સખ્યામા હોય એમા આશ્ચર્ય નથી. યુરોપની ભારે ભૌતિક ગ્રથસખ્યાથી ભડકેલા ભૂતની પેઠે અજાઇ ગયલા અને તેમનાજ શિષ્યત્વમા સર્વસ્વ સમજી બેઠેલા પુષ્કળ ભણેલા ભારતવાસીઓ પોતાના મહાન્ પૂર્વજોની આવી અનેકવિધ જાહોજલાલી અને સદ્દસપત્તિનુ સ્મરણ અધ્યયન તથા અનુસરણ કરવા તરફ વળશે, ત્યારે આર્યાવર્તની સુદશાનો સૂર્ય પૂર્ણપણે પ્રકાશી ઉઠી તેના આગળ તેમને પશ્ચિમનો ભૌતિક ભપકો ક્ષુદ્ર તારકવત્ અથવા અમકારક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ સર્વ કોઇ એવા સત્ય ઉન્નતિના સૂર્યને સર્વત્ર ઉદિત થએલો જોવા ઝખો—મથો અને સફળ થાઓ ૐ तत् सत्

સવત ૧૯૭૮ બળેવ **ભિક્ષુ—અખડાનદ.**

કરનારાઓનાજ પ્રતાપે ચાલેલી છે, છતા આટલુ તો ખરૂજ કે પરેજી, સ્નેહન, સ્વેદન લઘન વગેરે જે બહુજ ફાયદો કરનારા—છતા સાવ સાદા અને કુદરતી—ઉપાયો કહેલા છે, તે ઉપાયોથી પુરો આરામ ન થાય તોજ કાષ્ઠ ઔષધિના ઉપાય કરવા, ઞન તે ઉપાયોથી પણ ફાયદો ન થાય તોજ પછી અનુભવીને હાથે શોધન મારણાદિ સસ્કાર પામેલી પરિપક્વ રસાયણી બનાવટો, ભસ્મો કે ઝેરી વસ્તુઓનો ઉપયોગ માત્રા, અનુપાન તથા પથ્યાપથ્યના ઉચિત સેવનપૂર્વક કરવો જોઇએ આપણા પ્રાચીન અને મહા અનુભવી ભિષગાચાર્યોએ ખાસ ભાર દઇને આ વાત કહેલી છે

વૈદ્યકના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલિ.

પ્રાચીન કાળમા વૈદ્યક વિષય ઉપર સસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથોનો જે જબરદસ્ત સગ્રહ થએલો છે, તેનો દિવસે દિવસે નાશ થવાથી દેશને ઘણુ નુકસાન થયુ છે હવે એમાના સેકડો ગ્રથ અપ્રાપ્ત થયા છે એટલુજ નહિ પણ સેકડો ગ્રંથોનુ તો નામ પણ રહેલુ જણાતુ નથી. આવી શોચનીય સ્થિતિમા આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો જ્ઞાન-ભડાર પુરેપુરી રીતે લોકોની દ્રષ્ટિમા ન આવી શકે એ બહુ ખેદની વાત છે આમ વિચાર કરતા મ૦ પદેજીને જે મળી આવે તેવા ગ્રથો સમજાયા, તેની યાદી લોકોની જાણને માટે તેઓશ્રીએ પોતાના **રાજવૈદ્ય** ગ્રથમા આપેલી, તેજ અમે અત્રે આપીએ છીએ આ યાદી સિવાયના પણ સેકડો ગ્રથો હોવાની સાબીતી અનેક પ્રકારે મળી આવે છે, પરતુ અમે આ નીચે જે તાત્કાલિક યાદી આપીએ છીએ તે પણ કાઇ ઓછી નથી આ યાદિ સિવાય તેમણે બીજા પણ નામો મેળવવા તજવીજ ચલાવેલી અને કેટલાક નામ મેળવ્યા પણ હતા, પરતુ તે સબધી વિશેષ ખાત્રી કર્યા સિવાય તેની યાદી તેમણે બહાર પાડી નહોતી તેઓ લખે છે કે "પ્રસ્તુત જે યાદી આપુ છુ, તેને લગતા મારી પાસે બે આધાર છે એક મોટો આધાર એડીનબરો અને બાનના વિદ્યાલયના સસ્કૃત ભાષાના માજી પ્રોફેસર '**થીઓડાર ઑફ્રીથ,**' જર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાઇટી માટે સસ્કૃત ગ્રથોની એક મોટી યાદી નોખા નોખા અનેક ઠેકાણાની યાદીઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તે છે એ ઉપરાત **શામરાવ મોરોજી** કૃત '**ગ્રંથાલય**' પુસ્તકમાની યાદી તેમજ બીજા પ્રત્યક્ષ જોવા મળેલા પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાચકો આગળ સાદર કરી છે હાલ દ્રાવિડ ભાષામા આ વિષયના ગ્રથોનો સગ્રહ ભારે હોવાની બાતમી મળી છે તેની શોધ કરવાની ખટપટમા અમે લાગેલા છીએ સવડ પ્રમાણે તે માહીતિ પણ વાચકો આગળ ધરીશુ " આ પ્રમાણે જણાવી તુરત માટે તૈયાર કરાયેલી યાદીજ તેમણે નીચે પ્રમાણે આપી છે

આ પ્રમાણે આ યાદીમા સાતમો ઉપરાત જે નામો આપેલા છે, તેમા એક નામના એકથી વધુ ગ્રથ છે, તે અનેક ગ્રથકર્તાના નોખા નોખાજ કરેલા હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે

૧ અકારાદિ નિઘટુ ૨ અગસ્ત્ય નિઘટુ ૩ અગ્નિકર્મ ૪ અગ્નિવેશ સહિતા. ૫ અકોલ કલ્પ. ૬ અજીર્ણ મજરી–(કાશીનાથ અને કાશીરાજ કૃત) ૭ અજીર્ણ મજરી ટીકા–રામનાથ વૈદ્યકૃત ૮ અજીર્ણામૃત મજરી ૯ અજીર્ણામિભસ્મકેશ-રોગવિધિ ૧૦ અજનનિદાન–અગ્નિવેશકૃત ૧૧ અત્રિ. ૧૨ અનગતિલક ૧૩ અનગદીપિકા ૧૪ અનગરગ. ૧૫ અનગશેખર (૧૨ થી ૧૫ સુધી કામશાસ્ત્ર ગ્રથ) ૧૬ અનત પ્રકાશ ૧૭ અનાહારપટલ –(દત્તાત્રેયતત્રાતર્ગત). ૧૮ અનુપાન-તરગિણી ૧૯ અનુપાનમજરી–(પીતાબર અને વિક્રમજી કૃત) ૨૦ અન્નચિકિત્સા ૨૧ અન્નપાનવિધિ–સુષેણકૃત. ૨૨ અભિધાન ચૂડામણિ અથવા નિઘટુરાજ કે રાજ-નિઘટ–નરહરિ કૃત. ૨૩ અભિધાનરત્નમાલા–મલ્લિનાથકૃત અને હલાયુધકૃત. ૨૪ અમરવિનોદ ૨૫ અમૃતસજીવન પક્ષઘ્રીતત્ર ૨૬ અર્કચિકિત્સા ૨૭ અર્કપ્રકાશ.

૨૮ અલંકાર. ૨૯ અક્ષસંકાર્ણપ્રકાશ ૩૦ અર્શાતિવાતનિદાન. ૩૧ અશ્વચિકિત્સા—જયદત્ત. ૩૨ અશ્વશાસ્ત્ર ૩૩ અશ્વતંત્ર. ૩૪ અશ્વવૈદ્યક—જયદત્ત. ૩૫ અશ્વિનીકુમાર સન્નિપાતકલિકા ૩૬ અષ્ટધાતુ મારણવિધ ૩૭ અષ્ટસ્થાન પરીક્ષા ૩૮ અષ્ટાંગ નિઘંટુ ૩૯ અષ્ટાંગહૃદય નિઘંટુ ૪૦ અષ્ટાંગસંગ્રહ. ૪૧ અષ્ટાંગહૃદયસંહિતા ૪૨ અષ્ટાંગહૃદયસંગ્રહ ૪૩ આતંકતિમિરભાસ્કર. ૪૪ આતંકદર્પણ—માધવનિદાનટીકા ૪૫ આત્રેય સંહિતા (હારીતસંહિતા) પાંચ પ્રકારની—બૃહત્, કનિષ્ઠ, મધ્ય, વૃદ્ધ, કૃષ્ણ ૪૬ આત્રેય સંહિતાસાર ૪૭ આયુર્વૃદ્ધિ ૪૮ આયુર્વેદ. ૪૯ આયુર્વેદ દીપિકા ૫૦ આયુર્વેદ પ્રકાશ ૫૧ આયુર્વેદ મહોદધિ—શ્રીસુખકૃત અને સુષેણકૃત. ૫૨ આયુર્વેદ રસશાસ્ત્ર—માધવ ૫૩ આયુર્વેદ રસાયન—અષ્ટાંગહૃદય ટીકા—હેમાદ્રિકૃત ૫૪ આયુર્વેદવિજ્ઞાન ૫૫ આયુર્વેદ સર્વસ્વ—ભોજરાજકૃત ૫૬ આયુર્વેદસિદ્ધાન્તસંબોધિની ૫૭ આયુર્વેદસુધાનિધિ ૫૮ આયુર્વેદ સૌખ્ય—ટોડરાનંદ ૫૯ આરોગ્યચિંતામણી ૬૦ આરોગ્યદર્પણ. ૬૧ આરોગ્યમાલા ૬૨ ઇન્દ્રજાલ ૬૩ ઇશ્વરીકલ્પ ૬૪ ઉડ્ડામેશ્વર ૬૫ ઉદકમંજરી—ટોડરાનંદ ૬૬ ઉદકલક્ષણ ૬૭ ઉન્માદચિકિત્સાપટલ ૬૮ ઉપચારસાર ૬૯ ઉપદેવ ૭૦ ઉપદંશાધિકાર—જ્ઞાનભાસ્કર. ૭૧ ઉપધાતુમારણ ૭૨ ઉમામહેશ્વરસંવાદ. ૭૩ ઉષાનિદાન ૭૪ ઊંદ્રપંચકલ્પ ૭૫ ઋતુગણ ૭૬ ઋતુચર્યા ૭૭ ઔર્વસનિદાન ૭૮ ઔષધિનામાવલિ—રાધાકૃષ્ણકૃત ૭૯ ઔષધિકલ્પ ૮૦ ઔષધગ્રંથ. ૮૧ ઔષધપ્રકાર ૮૨ ઔષધપ્રયોગ ૮૩ ઔષધીકલ્પલતા ૮૪ કરટિકૌતુક (હસ્તિરોગ) ૮૫ ગોપાલદાસકૃત—કરભાચિકિત્સા ૮૬ કર્ગિચિકિત્સા સારોદ્ધાર ૮૭ કર્મવિપાક ૮૮ કલાવાદતંત્ર (કામશાસ્ત્ર) ૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) ૯૦ કલાશાસ્ત્ર—વિશાખિલકૃત ૯૧ કલાવિધિતંત્ર ૯૨ કલાસારતંત્ર. ૯૩ કલ્પખંડ ૯૪ કલ્પખંડ (બીજો) ૯૫ કલ્પચિંતામણી ૯૬ કલ્પતંત્ર ૯૭ કલ્પતરૂ—મલ્લિનાથકૃત ૯૮ કલ્પદ્રુમ નિઘંટુ ૯૯ કલ્પૌષધિ સેવાદિપ્રકાર ૧૦૦ કલ્યાણકારક—ઉગ્રાદિત્યાચાર્યકૃત ૧૦૧ કલ્યાણઘૃત ૧૦૨ કાકચંડેશ્વરીતંત્ર ૧૦૩ કાકાયન વટિકા ૧૦૪ કામકલાગનાવિલાસ ૧૦૫ કામકલાતંત્ર ૧૦૬ કામકલાવિલાસ ૧૦૭ કામકલાસૂત્ર. ૧૦૮ કામતંત્ર ૧૦૯ કામદતંત્ર ૧૧૦ કામદેવવટીસારસંગ્રહ ૧૧૧ કામપ્રબોધ—અનૂપસિંહદેવકૃત ૧૧૨ કામભૂત ૧૧૩ કામરત્નતંત્ર—નિત્યનાથકૃત અને શ્રીનાથભટ્ટકૃત ૧૧૪ કામરત્ન—શ્રીનાથકૃત ૧૧૫ કામરત્નાકર ૧૧૬ કામશાસ્ત્ર. ૧૧૭ કામસૂત્ર—વાત્સ્યાયનકૃત ૧૧૮ કામાખ્યાતંત્ર. ૧૧૯ કામેશ્વરતંત્ર ૧૨૦ કાલજ્ઞાન ૧૨૧ કાશ્યપસંહિતા ૧૨૨ કુમારીકલ્પતંત્ર. ૧૨૩ કૂટમુદ્ગરાખ્ય ૧૨૪ કેટદેવ નિઘંટુ ૧૨૫ કોકશાસ્ત્ર.× ૧૨૬ કૌતુકચિંતામણી—પ્રતાપરૂદ્રદેવકૃત ૧૨૭ કૌતુકમંજરી (કામશાસ્ત્ર) ૧૨૮ ક્વાથાધિકાર. ૧૨૯ ક્ષેમકુતૂહલ—ક્ષેમરાજકૃત ૧૩૦ ગજચિકિત્સા, ગજવૈદ્ય, ગજાયુર્વેદ. ૧૩૧ ગણનિઘંટ—મદનાદિનિઘંટ

× આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં છે એમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોક હોઇ તે કોકદેવનું રચેલું છે એનોજ સાર લઇ કેટલાક કોકશાસ્ત્રના નામથી બીજા જુદી જુદી ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાયાં છે લોકો આ પુસ્તકને અતિ ગોપ્ય રાખે છે એથી હજી ને પ્રેસમાં તેમ જોવામાં આવ્યું નથી. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ પાટણમાં હોવાની ભાળ મળી છે
પ્રા૦ ડા૦

૧૩૨ ગદનિગ્રહ—સોઢલકૃત. ૧૩૩ ગણુરત્નમાલા કોશ ૧૩૪ ગજરાજરત્ન ૧૩૫ ગદવિનિશ્ચય.૧૩૬ ગદવિનોદ નિઘં ટુ ૧૩૭ ગ ધકરસાયન ૧૩૮ ગ ધદીપિકા ૧૩૯ ગરુડાજનાદિ ૧૪૦ ગર્ભકોડ. ૧૪૧ ગર્ભચિકિત્સા. ૧૪૨ ગુટિકાધિકાર ૧૪૩ ગુટિકાપ્રકાર. ૧૪૪ ગડૂચ્યાદિ નિઘંટ—ધન્વતરિકૃત ૧૪૫ ગુણુચન્દ્રિકા—ધનશ્યામસૂરિકૃત ૧૪૬ ગુણુજ્ઞાન ૧૪૭ ગુણુજ્ઞાનનિઘંટુ ૧૪૮ ગુણુપટલ ૧૪૯ ગુણુપાઠ ૧૫૦ ગુણુમાલા ૧૫૧ ગુણુયોગપ્રકાશ. ૧૫૨ ગુણુરત્નમાલા—ભાવમિશ્રકૃત ૧૫૩ ગુણુરત્નાકર—વ્રજભૂષણુકૃત ૧૫૪ ગુણુસંગ્રહ—સોઢલકૃત ૧૫૫ ગુણાગુણુ—સુષેણુકૃત ૧૫૬ ગુરુબોધક—હેરંબસેનકૃત ૧૫૭ ગોરક્ષચિકિત્સા ૧૫૮ ગોરક્ષસંહિતા ૧૫૯ ગોવૈદ્યશાસ્ત્ર. ૧૬૦ ગૌરીકાચલિકાતંત્ર ૧૬૧ ચક્રદત્ત ૧૬૨ ચંકોરચંદ્રિકા ૧૬૩ ચમત્કારચિંતામણી —લોલિંબરાજકૃત ૧૬૪ ચરકસંહિતા ૧૬૫ ચર્યાચંદ્રોદય ૧૬૬ ચર્યાપદ્માકર ૧૬૭ ચિકિત્સાકલિકા—તિસટકૃત ૧૬૮ ચિકિત્સાકલિકા—દયાશંકરકૃત ૧૬૯ ચિકિત્સાકૌમુદી—કાશિરાજકૃત ૧૭૦ ચિકિત્સાક્રમકલ્પવલ્લી ૧૭૧ ચિકિત્સાચિંતામણિ ૧૭૨ ચિકિત્સાજન—વિદ્યાપતિકૃત ૧૭૩ ચિકિત્સાતત્ત્વજ્ઞાન—ધન્વતરીકૃત ૧૭૪ ચિકિત્સાતંત્ર ૧૭૫ ચિકિત્સાદર્પણુ—દિવોદાસકૃત. ૧૭૬ ચિકિત્સાદીપ ૧૭૭ ચિકિત્સાદીપિકા—ધન્વતરિકૃત ૧૭૮ ચિકિત્સાનાગાર્જુનીય ૧૭૯ ચિકિત્સાપદ્ધતિ —કાશીરાજકૃત ૧૮૦ ચિકિત્સાપરિભાષા—નારાયણુદાસકૃત ૧૮૧ ચિકિત્સામાલિકા ૧૮૨ ચિકિત્સામૃત—ગણેશકૃત ૧૮૩ ચિકિત્સામૃતાસર—દેવદાનકૃત ૧૮૪ ચિકિત્સાયોગશત ૧૮૫ ચિકિત્સારત્ન ૧૮૬ ચિકિત્સાર્ણુવ—મદાનદશુક્લકૃત ૧૮૭ ચિકિત્સાલેશ—ગોવર્ધનકૃત ૧૮૮ ચિકિત્સાશતશ્લોક ૧૮૯ ચિકિત્સાસંગ્રહ—ધન્વતરિકૃત ચક્રપાણીદત્તકૃત અને શિવદાસસેનકૃત ૧૯૦ ચિકિત્સાસર્વસંગ્રહ ૧૯૧ ચિકિત્સાસર્વસાગર ૧૯૨ ચિકિત્સાસાગર—વત્સેશ્વરકૃત ૧૯૩ ચિકિત્સાસાર—ધન્વતરિકૃત, હરિભારતીકૃત અને ગોપાલદાસકૃત ૧૯૪ ચિકિત્સાસંગ્રહ—ક્ષેમશર્માચાર્યકૃત અને વંગસેનકૃત ૧૯૫ ચિકિત્સાસાર—સમુચ્ચય ૧૯૬ ચિકિત્સાસ્થાનટિપ્પણુ—ચક્રપાણિદત્તકૃત ૧૯૭ ચોપચિની—પ્રકાશ ૧૯૮ જગદ્વૈદ્યક—વૈદ્યવાચસ્પતિકૃત ૧૯૯ જરાચિકિત્સા ૨૦૦ જ્વરકલ્પ. ૨૦૧ જ્વરચિકિત્સા ૨૦૨ જ્વરતિમિરભાસ્કર. ૨૦૩ જ્વરત્રિશતિ—શાર્ઙ્ગધરકૃત ૨૦૪ જ્વરદર્પણુમાલા ૨૦૫ જ્વરનિર્ણુય—નારાયણુકૃત ૨૦૬ જ્વરપરાજય—જયરત્નકૃત ૨૦૭ જ્વરશાંતિ ૨૦૮ જ્વરાંકુશ ૨૦૯ જ્વરાદિરોગચિકિત્સા ૨૧૦ જ્ઞાનભૈષજ્યમંજરી ૨૧૧ ટોડરપ્રકાશ—ટોડરમલ્લકૃત ૨૧૨ ટોડરાનંદ—ટોડરમલ્લકૃત ૨૧૩ ડામરતંત્ર ૨૧૪ તક્રકલ્પ. ૨૧૫ તક્રકલ્પવિધિ ૨૧૬ તંત્રરાજ—જમાલકૃત ૨૧૭ તંત્રોક્તચિકિત્સા ૨૧૮ તામ્રવનેમુંડાકૃતિપાષાણુકલ્પ ૨૧૯ તિસટકૃત—વૈદ્યક ૨૨૦ તુરંગપ્રશંસા—શાર્ઙ્ગધરકૃત. ૨૨૧ તૈલોપવેશનવિધિ ૨૨૨ ત્રિશતી ૨૨૩ દક્ષસંહિતાતંત્ર ૨૨૪ દત્તાત્રેયતંત્ર ૨૨૫ દત્તાત્રેયસંહિતા તંત્ર. ૨૨૬ દશપરીક્ષા ૨૨૭ દિવ્યરસેન્દ્રસાર—ધનપતિકૃત. ૨૨૮ દૂતપરીક્ષા ૨૨૯ દેવદાલીકલ્પ ૨૩૦ દેવનંદીકૃત વૈદ્યક ૨૩૧ દ્રવ્યગુણુ-ગોપાલકૃત ૨૩૨ દ્રવ્યગુણુ-રાજવલ્લભ—નારાયણુદાસ કવિરાજકૃત. ૨૩૩ દ્રવ્યગુણુદીપિકા—કૃષ્ણુદત્તકૃત ૨૩૪ દ્રવ્યગુણુરત્નમાલા—માધવકૃત. ૨૩૫ દ્રવ્યગુણુવિવેક ૨૩૬ દ્રવ્યગુણુશતશ્લોકી—ત્રિમલ્લભટ્ટકૃત. ૨૩૭ દ્રવ્યગુણુસંગ્રહ—ચક્રપાણિદત્તકૃત ૨૩૮ દ્રવ્યગુણાકર ૨૩૯ દ્રવ્યગુણાદર્શનિઘન્ટુ ૨૪૦ દ્રવ્ય-

ગુણવિજ્ઞાન. ૨૪૧ દ્રવ્યરત્નાકર. ૨૪૨ દ્રવ્યનામાવલિ ૨૪૩ દ્રવ્યશુદ્ધિ. ૨૪૪ દ્રવ્યાદર્શ. ૨૪૫ ધન્વતરિગ્રંથ. ૨૪૬ ધન્વતરિનિઘંટુ. ૨૪૭ ધનવંતરિ વિલાસ ૨૪૮ ધન્વંતરિસારનિધિ–તુલાજીકૃત. ૨૪૯ ધાતુકલ્પ–રૂદ્રયામલતંત્રાતર્ગત. ૨૫૦ ધાતુનિદાન. ૨૫૧ ધાતુમંજરી–સદાશિવકૃત ૨૫૨ ધાતુમારણ–શાર્ઙ્ગધરકૃત ૨૫૩ ધાતુરત્નમાલા–દેવદત્તકૃત. ૨૫૪ ધાતુશોધન. ૨૫૫ નક્ષત્રપીડાશાન્તિ ૨૫૬ નલપાકશાસ્ત્ર ૨૫૭ નવરત્નધાતુવિવાદ–બલભદ્રકૃત ૨૫૮ નાગવલ્લીકલ્પ ૨૫૯ નાગવ્યાધિનિર્ણય. ૨૬૦ નાગાર્જુનતંત્ર ૨૬૧ નાગાર્જુનીય. ૨૬૨ નાડીગ્રંથ. ૨૬૩ નાડીજ્ઞાન ૨૬૪ નાડીજ્ઞાનતરંગિણી. ૨૬૫ નાડીજ્ઞાનદીપિકા. ૨૬૬ નાડીનિદાન. ૨૬૭ નાડીપરીક્ષા–દત્તાત્રેયકૃત, માર્કંડેયકૃત અને રાવણકૃત. ૨૬૮ નાડીપરીક્ષાદિ ચિકિત્સાકથન–રત્નપાણિકૃત ૨૬૯ નાડીપ્રકરણ. ૨૭૦ નાડીપ્રકાશ–ગોવિંદકૃત, રામરાજકૃત અને શંકરસેનકૃત ૨૭૧ નાડી વિજ્ઞાન–ગોવિંદરામસેનકૃત ૨૭૨ નાડીવિજ્ઞાનીય ૨૭૩ નાડીશાસ્ત્ર ૨૭૪ નાડીસમુચ્ચય. ૨૭૫ નાનૌષધપરિચ્છેદ–નારાયણદાસ કવિરાજકૃત ૨૭૬ નાનૌષધવિધિ. ૨૭૭ નામમાલા–ધન્વંતરિકૃત. ૨૭૮ નામાવલીનિઘંટ ૨૭૯ નારાયણવિલાસ ૨૮૦ નિઘંટુ–રાજારામકૃત ૨૮૧ નિઘંટશિરોમણિ ૨૮૨ નિઘંટુશેષ ૨૮૩ નિઘંટુસંગ્રહનિદાન ૨૮૪ નિઘંટુસાર–અશોકમલ્લકૃત ૨૮૫ લઘુનિઘંટસાર–કેશવકૃત ૨૮૬ નેત્રરોગચિકિત્સા ૨૮૭ નૃસિંહકૃત–માધવનિદાનટીકા ૨૮૮ પંચકર્મવિધિ ૨૮૯ પંચકર્માધિકાર–વાગ્ભટ્ટકૃત. ૨૯૦ પંચનાયક ૨૯૧ પંચસાયર–કવિશેખર જ્યોતિરીશ્વરકૃત ૨૯૨ પથ્યનિદાન ૨૯૩ પથ્યાપથ્ય–રઘુદેવકૃત. ૨૯૪ પથ્યાપથ્ય નિઘંટુ–દેવદેવપંડિતકૃત. ૨૯૫ પથ્યાપથ્યનિર્ણય ૨૯૬ પથ્યાપથ્યવિચાર ૨૯૭ પથ્યાપથ્યવિધાન. ૨૯૮ પથ્યાપથ્યવિધિ–દક્ષરૂપકૃત ૨૯૯ પથ્યાપથ્યવિનિશ્ચય–વિશ્વનાથસેનકૃત. ૩૦૦ પથ્યાપથ્યવિબોધ–કૈયદેવકૃત ૩૦૧ પરિભાષાપ્રદીપ ૩૦૨ પરિભાષા–નારાયણદાસકૃત ૩૦૩ પરિભાષાવૃત્તિપ્રદીપ–ગોવિંદસેનકૃત ૩૦૪ પાકાદિસંગ્રહ ૩૦૫ પાકાધ્યાય. ૩૦૬ પાકમાર્તંડ. ૩૦૭ પાકાવલિ ૩૦૮ પાકાવલિ (બીજી) ૩૦૯ પાકકલ્પ ૩૧૦ પારાશરસંહિતા ૩૧૧ પાલાશકલ્પ ૩૧૨ પૂજ્યપાદ નિઘંટુ ૩૧૩ પ્રમેહ ગજકેસરી. ૩૧૪ પ્રયોગચિંતામણિ ૩૧૫ પ્રયોગામૃત–વૈદ્યચિંતામણિકૃત ૩૧૬ બાલચિકિત્સા–કલ્યાણભટ્ટકૃત ૩૧૭ બાલતંત્ર–કલ્યાણકૃત ૩૧૮ બૃહતીકલ્પ. ૩૧૯ ભાલુકીતંત્ર ૩૨૦ ભાવપ્રકાશ–ભાવમિશ્રકૃત ૩૨૧ ભાવપ્રકાશકોશ ૩૨૨ ભિષક્ચક્રચિત્તોત્સવ–હંસરાજકૃત ૩૨૩ ભિષક્ચક્રનિદાન ૩૨૪ ભિષક્રત્ન ૩૨૫ ભીમવિનોદ ૩૨૬ ભૃગુસંહિતા ૩૨૭ ભેડસંહિતા ૩૨૮ ભેષજકલ્પ ૩૨૯ ભેષજકલ્પસારસંગ્રહ ૩૩૦ ભેષજતર્ક ૩૩૧ ભેષજસર્વસ્વ ૩૩૨ ભૈષજ્યરત્નાવલિ–વિક્રમકૃત ૩૩૩ ભૈષજ્યરત્નાવલિ ૩૩૪ ભૈષજ્યસાર ૩૩૫ ભૈષજ્યસારામૃતસંહિતા–પ્રાણનાથકૃત ૩૩૬ ભોજકૃત વૈદ્યક ૩૩૭ ભોજનકસ્તુરી. ૩૩૮ ભોજનકુતૂહલ–રઘુનાથસૂરિકૃત (ગ્રંથસંખ્યા ૬૦૦૦) ૩૩૯ મંડૂક બ્રાહ્મીકલ્પ ૩૪૦ મતિમુકુર. ૩૪૧ મંથાન ભૈરવ ૩૪૨ મદનકામેશ્વર. ૩૪૩ મદનપાલવિનોદ નિઘંટુ (મદનવિનોદ). ૩૪૪ મદનસંજીવની ૩૪૫ મદનાર્ણવ. ૩૪૬ મધુકોશટીકા માધવનિદાન. ૩૪૭ મધુમાલતી ૩૪૮ મલ્લપ્રકાશ–મલ્લદેવકૃત. ૩૪૯ મહારસાયનવિધિ–મહાદેવકૃત ૩૫૦ મહાર્ણવ ૩૫૧ માત્રાપ્રયોગ. ૩૫૨ માધવચિકિત્સા ૩૫૩ માધવનિદાન ૩૫૪ મુગ્ધબોધાખ્યા–જ્વરાદિરોગચિકિત્સા

[illegible] મુક્તિકલ્પ. ૩૫૬ મુક્તાવલિ—ચક્રપાણિકૃત. ૩૫૭ મૂત્રપરીક્ષા—નાડીપરીક્ષાસહ. ૩૫૮ મૂલદેવકૃત કામશાસ્ત્ર. ૩૫૯ મૃતવત્સાચિકિત્સા ૩૬૦ મૃતસંજીવની ૩૬૧ યંત્રોદ્ધાર. ૩૬૨ યામલતંત્ર ૩૬૩ યોગચંદ્રિકા—લક્ષ્મણકૃત. ૩૬૪ યોગચન્દ્રિકાવિલાસ ૩૬૫ યોગચિકિત્સા ૩૬૬ યોગચિંતામણિ ૩૬૭ યોગતરંગિણી—ત્રિમલ્લભટ્ટકૃત અને કેશવકૃત ૩૬૮ યોગદીપિકા—ધન્વંતરિકૃત ૩૬૯ યોગપારિજાત ૩૭૦ યોગપ્રદીપ ૩૭૧ યોગમાધવ ૩૭૨ યોગમાલા—યોગસિદ્ધકૃત. ૩૭૩ યોગમુક્તાવલી—વલ્લભદેવકૃત ૩૭૪ યોગરત્ન ૩૭૫ યોગરત્નપ્રદીપ ૩૭૬ યોગરત્નમાલા—ગુણાકરકૃત ૩૭૭ યોગરત્નાકર—કેશવદેવકૃત ૩૭૮ યોગરત્નાવલિ. ૩૭૯ યોગશતક—વરરુચિકૃત ૩૮૦ યોગશતક—મદનસિંહકૃત, લક્ષ્મીદાસકૃત અને વિદગ્ધવૈદ્યકૃત ૩૮૧ યોગસંગ્રહ—જગન્નાથકૃત ૩૮૨ યોગસાર—અશ્વિનીકુમારકૃત. ૩૮૩ યોગસારસંગ્રહ—તુલસીદાસકૃત ૩૮૪ યોગસારસમુચ્ચય—ગણપતિવ્યાસકૃત ૩૮૫ યોગસુધાનિધિ—અદ્રિમિશ્રકૃત. ૩૮૬ યોગાંજન. ૩૮૭ યોગાધિકાર ૩૮૮ યોગામૃત—ગોપાલદાસકૃત ૩૮૯ યોનિવ્યાપદ્ ૩૯૦ યંત્રાર્ક ૩૯૧ રતિરહસ્ય (કામશાસ્ત્ર). ૩૯૨ રતિસંગ્રહવ્યાખ્યા ૩૯૩ રતિસર્વસ્વ. ૩૯૪ રતિસાર ૩૯૫ રત્નકલાચરિત્ર—લોલિંબરાજકૃત ૩૯૬ રત્નદીપિકા ૩૯૭ રત્નપરીક્ષા ૩૯૮ રત્નપ્રદીપનિઘંટુ—કાશીરામકૃત ૩૯૯ રત્નાવલી—કવિચંદ્રરાજકૃત ૪૦૦ રત્નસારચિંતામણી ૪૦૧ રત્નાકર—વૈદ્યરત્નાકર નિઘંટુ ૪૦૨ રસકંકાલિ—કંકાલિકૃત ૪૦૩ રસકલ્પલતા—કાશીનાથકૃત ૪૦૪ રસકષાય—વૈદ્યરાજકૃત ૪૦૫ રસકૌતુક ૪૦૬ 'રસકૌતુકાખ્ય ૪૦૭ રસકૌમુદી—માધવાકરકૃત ૪૦૮ રસકૌસ્તુભ રસકલિકા ૪૦૯ રસગોવિંદ—ગોવિંદકૃત. ૪૧૦ રસચન્દ્રિકા—નિલાંબર પુરોહિતકૃત. ૪૧૧ રસચિંતામણી ૪૧૨ રસતત્ત્વસાર ૪૧૩ રસદર્પણ—ત્રિમલ્લકૃત ૪૧૪ રસદીપિકા—આનંદાનુભવકૃત ૪૧૫ રસનક્ષત્રમાલિકા ૪૧૬ રસનિબંધ ૪૧૭ રસપદ્ધતિ ૪૧૮ રસપદ્મચંદ્રિકા ૪૧૯ રસપારિજાત. ૪૨૦ રસપ્રકાશ. ૪૨૧ રસપ્રકાશસુધાકર—યશોધરકૃત ૪૨૨ રસપ્રદીપ—પ્રાણનાથકૃત ૪૨૩ રસભસ્મવિધિ ૪૨૪ રસભેષજકલ્પ—સૂર્યપંડિતકૃત ૪૨૫ રસભોગમુક્તાવલી ૪૨૬ રસમંગલ. ૪૨૭ રસમંજરી—કાલીનાથકૃત ૪૨૮ રસમણિ—હરિહરકૃત ૪૨૯ રસમુક્તાવલિ ૪૩૦ રસયામલ. ૪૩૧ રસયોગમુક્તાવલિ—નરહરિભટ્ટકૃત ૪૩૨ રસરત્ન—શ્રીનાથકૃત ૪૩૩ રસરત્નપ્રદીપ. ૪૩૪ રસરત્નપ્રદીપિકા. ૪૩૫ રસરત્નમાલા—નિત્યનાથકૃત ૪૩૬ રસરત્નસમુચ્ચય ૪૩૭ રસરત્નાકર—નિત્યનાથસિધ્ધકૃત (આ ત્રણ પ્રકારના છે) ૪૩૮ રસરત્નાકર—ચક્રપાણિકૃત અને રેવણસિધ્ધકૃત ૪૩૯ રસરત્નાવલિ—ગુરુદત્તસિંહકૃત ૪૪૦ રસરત્નસમુચ્ચય. ૪૪૧ રસરસાર્ણવ. ૪૪૨ રસરહસ્ય ૪૪૩ રસરાજ ૪૪૪ રસરાજસુંદર. ૪૪૫ રસરાજલક્ષ્મી—રામેશ્વરભટ્ટકૃત. ૪૪૬ રસરાજશંકર. ૪૪૭ રસરાજશિરોમણિ—પરશુરામ કૃત. ૪૪૮ રસરાજહંસ, ૪૪૯ રસવિવેક—કામશાસ્ત્ર ૪૫૦ રસવૈશેષિક. ૪૫૧ રસશોધન. ૪૫૨ રસસંસ્કાર. ૪૫૩ રસસંકેત ૪૫૪ રસસંકેતકલિકા—ચામુંડ કાયસ્થકૃત. ૪૫૫ રસસંગ્રહ. ૪૫૬ રસસંગ્રહ સિદ્ધાંત—અચ્યુતકૃત. ૪૫૭ રસસાગર. ૪૫૮ રસસાર—ગોવિંદાચાર્યકૃત ૪૫૯ રસસારસંગ્રહ—ગંગાધરપંડિતકૃત. ૪૬૦ રસસારસમુચ્ચય. ૪૬૧ રસસારામૃત—રામસેનકૃત. ૪૬૨ રસસિદ્ધાંતસંગ્રહ. ૪૬૩ રસસિ-

દ્ધાંતસાગર. ૪૬૪ રસસિદ્ધિપ્રકાશ ૪૬૫ રસસિંધુ. ૪૬૬ રસસુધાકર. ૪૬૭ રસસુધાનિધિ—વ્રજરાજ શુક્લકૃત ૪૬૮ રસસુધાંભોનિધિ. ૪૬૯ રસસૂત્રસ્થાન. ૪૭૦ રસહૃદય—ગોવિંદકૃત ૪૭૧ રસહેમન્—કંદાલીય રસહેમન્ ૪૭૨ રસાદિશુધ્ધિ. ૪૭૩ રસાધિકાર—હરિહરકૃત ૪૭૪ રસાધ્યાય. ૪૭૫ રસામૃત—જયદેવકૃત અને કેશદેવકૃત. ૪૭૬ રસાબ્ધિ ૪૭૭ રસાંભોધિ. ૪૭૮ રસાયનતરંગિણી. ૪૭૯ રસાયનનિદાન ૪૮૦ રસાયનવિધિ. ૪૮૧ રસાર્ણવ. ૪૮૨ રસાર્ણવકલા ૪૮૩ રસાલંકાર. ૪૮૪ રસાવતાર ૪૮૫ રસેંદ્ર ૪૮૬ રસેન્દ્રકલ્પદ્રુમ—રામકૃષ્ણભટ્ટકૃત ૪૮૭ રસેન્દ્રચિંતામણિ—રામચન્દ્રકૃત ૪૮૮ રસેન્દ્રચૂડામણિ—સોમદેવકૃત ૪૮૯ રસેન્દ્રમંગલ. ૪૯૦ રસેન્દ્રસંહિતા ૪૯૧ રસેન્દ્રસારસંગ્રહ—ગોપાલકૃષ્ણકૃત ૪૯૨ રસેશ્વરસિદ્ધાંત ૪૯૩ રસોપરસ. ૪૯૪ રસોપરસશોધન. ૪૯૫ રાજનિઘંટ-કાશીરાજકૃત ૪૯૬ રાજનિઘંટ (દ્વિતીય) ૪૯૭ રાજમાર્તંડ—ભોજરાજકૃત ૪૯૮ રાજમૃગાંક—ભોજદેવકૃત ૪૯૯ રાજવલ્લભ અ૦ પર્યાયરત્નમાલા ૫૦૦ રાજરત્ન ૫૦૧ રસધાતંત્ર ૫૦૨ રાવણી ચિકિત્સા ૫૦૩ રુદ્રતીકલ્પ ૫૦૪ રુદ્રતંત્ર ૫૦૫ રુદ્રદત્ત. ૫૦૬ રુદ્રયામલીય ચિકિત્સા ૫૦૭ રૂપમંજરી ૫૦૮ રોગનિર્ણય ૫૦૯ રોગપ્રદીપ ૫૧૦ રોગલક્ષણ ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચયજ્વરનિદાન ૫૧૨ રોગાન્તકસાર. ૫૧૩ રોગારંભ. ૫૧૪ રોગાવલિ ૫૧૫ રોલમ્બરાજીય ૫૧૬ લઘુનિદાન—સુરજીતકૃત ૫૧૭ લઘુરત્નાકર ૫૧૮ લંઘનપથ્યનિર્ણય ૫૧૯ લોલિંબરાજ ૫૨૦ લોહરત્નાકર ૫૨૧ લોહશાસ્ત્ર. ૫૨૨ લોહપ્રદીપ ૫૨૩ વંગસેન ૫૨૪ વંધ્યાપ્રકરણ ૫૨૫ વમનકલ્પ (અષ્ટાંગહૃદયાંતર્ગત) ૫૨૬ વસંતરાજચિકિત્સા ૫૨૭ વાજીકરણ ૫૨૮ વાજીકરણ કલ્પદ્રુમ ૫૨૯ વાજીકરણતંત્ર ૫૩૦ વાજીકરણાધિકાર ૫૩૧ વાટપવિદણ ૫૩૨ વાતાધ્નત્વાદિનિર્ણય. ૫૩૩ વાતનિદાન. ૫૩૪ વાતપ્રમેહચિકિત્સા ૫૩૫ વાતરોગચિકિત્સા. ૫૩૬ વિચારસુધાકર (અર્શોધ્નસુધાકર) ૫૩૭ વિજયરક્ષિત ૫૩૮ વિદ્યાપ્રકાશ ચિકિત્સા-ધન્વંતરિકૃત ૫૩૯ વિદ્યારત્ન—શિવનંદભટ્ટ ગોસ્વામિકૃત ૫૪૦ વિમાનકલ્પચક્રપાણિદત્તકૃત ૫૪૧ વિષતંત્ર ૫૪૨ વિષમંજરી ૫૪૩ વિષવૈદ્ય ૫૪૪ વિષહરચિકિત્સા ૫૪૫ વિષહરમંત્રૌષધ ૫૪૬ વીરનરસિંહ ૫૪૭ વીરસિંહાવલોકન ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સા રોપણાદિ. ૫૪૯ વૃક્ષદોહદ ૫૫૦ વૃક્ષાયુર્વેદ ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ—મણિરામકૃત ૫૫૨ વૃત્તમાણિક્યમાલા-સુષેણકૃત નિદાન ૫૫૩ વૃંદમાધવ ૫૫૪ વૃંદસંગ્રહ ૫૫૫ વૃંદસિંધુ ૫૫૬ વૃંદસંહિતા ૫૫૭ વૃદ્ધવાગ્ભટ (અષ્ટાંગસંગ્રહ) ૫૫૮ વૃદ્ધશાનક ૫૫૯ વૃદ્ધ હારિત ૫૬૦ વૈદ્યકસાર ૫૬૧ વૈદ્યકદંભ ૫૬૨ વૈદ્યક પરિભાષા ૫૬૩ વૈદ્યક યોગચન્દ્રિકા ૫૬૪ વૈદ્યક રત્નાવલિ ૫૬૫ વૈદ્યકલ્પતરૂ ૫૬૬ વૈદ્યકલ્પદ્રુમ ૫૬૭ વૈદ્યકશાસ્ત્ર વૈષ્ણવ ૫૬૮ વૈદ્યકસંગ્રહ ૫૬૯ વૈદ્યક સર્વસ્વ—નકુલકૃત ૫૭૦ વૈદ્યકસાર ૫૭૧ વૈદ્યકસારસંગ્રહ ૫૭૨ વૈદ્યકાનંદ ૫૭૩ વૈદ્યકુતૂહલ—અસીશ્વરકૃત ૫૭૪ વૈદ્યકુલતત્વ. ૫૭૫ વૈદ્યકૌમુદી ૫૭૬* વૈદ્યકૌસ્તુભ ૫૭૭ વૈદ્યચન્દ્રોદય ૫૭૮ વૈદ્યચિકિત્સા ૫૭૯ વૈદ્યચિંતામણિ ૫૮૦ વૈદ્યજીવન ૫૮૧ વૈદ્યતત્વ ૫૮૨ વૈદ્યત્રિશટીકા ૫૮૩ વૈદ્યદર્પણ દલપતિકૃત અને પ્રાણનાથકૃત ૫૮૪ વૈદ્યદર્શન. ૫૮૫ વૈદ્યત્રયબોધિકા ૫૮૬ વૈદ્યનિઘંટુ. ૫૮૭ વૈદ્ય-

---

* અથવા સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ કે જેનો પ્રથમ રત્ન નામનો ભાગ શ્રીમાન્ પદેકરએ રાજવૈદ્યમાં છેવટે મૂલ માત્ર છપાવ્યો છે

પ્રા૦ ૩૦

પદ્ધતિ ૫૮૮ વૈદ્યપ્રદીપ-ઉદ્ધવમિશ્રકૃત ૫૮૯ વૈદ્યબોધસંગ્રહ-ભીમસેનકૃત ૫૯૦ વૈદ્યમનોત્સવ બસીધરકૃત ૫૯૧ વૈદ્યભૂષણનિઘંટુ ૫૯૨ વૈદ્યમંજરી ૫૯૩ વૈદ્યમનોરમા ૫૯૪ વૈદ્યમહોદધિ-વૈદ્યરાજકૃત ૫૯૫ વૈદ્યમાલિકા ૫૯૬ વૈદ્યયોગ ૫૯૭ વૈદ્યરત્ન ૫૯૮ વૈદ્યરત્નમાલા ૫૯૯ વૈદ્યરત્નાકરભાષ્ય ૬૦૦ વૈદ્યરસરત્ન ૬૦૧ વૈદ્યરસાયન ૬૦૨ વૈદ્યરહસ્ય ૬૦૩ વૈદ્યરહસ્યપદ્ધતિ. ૬૦૪ વૈદ્યરાજતંત્ર ૬૦૫ વૈદ્યવલ્લભ ઉદયઋષિકૃત, વલ્લભકૃત અને હસ્તિરૂચિકૃત ૬૦૬ વૈદ્યવલ્લભ અથવા ત્રિશતી કિંવા જ્વરત્રિશતી ૬૦૭ વૈદ્યવલ્લભા ૬૦૮ વૈદ્યવાચસ્પતિ ૬૦૯ વૈદ્યવિનોદ-શંકરભટ્ટકૃત ૬૧૦ વૈદ્યવિલાસ-રઘુનાથકૃત ૬૧૧ વૈદ્યવૃંદ-નારાયણકૃત ૬૧૨ વૈદ્યશાસ્ત્રસારસંગ્રહ-વ્યાસગણપતિકૃત ૬૧૩ વૈદ્યસંક્ષિપ્તસાર- સોમનાથ મહાપાત્રકૃત ૬૧૪ વૈદ્યસંગ્રહ ૬૧૫ વૈદ્યસર્વસ્વ ૬૧૬ વૈદ્યસાર ૬૧૭ વૈદ્યસારશંકરાખ્ય ૬૧૮ વૈદ્યસારસંગ્રહ ૬૧૯ વૈદ્યસારોદ્ધાર ૬૨૦ વૈદ્યસૂત્રટીકા ૬૨૧ વૈદ્યહિતોપદેશ-શિવપંડિતકૃત ૬૨૨ વૈદ્યામૃત ૬૨૩ વૈદ્યામૃતસાગર. ૬૨૪ વૈદ્યામૃતલહરી-મથુરાનાથકૃત ૬૨૫ વૈદ્યાલંકાર ૬૨૬ વૈદ્યાવતંસ-લોલિંબરાજકૃત ૬૨૭ વ્યાધિસિદ્ધાન્ત ૬૨૮ વ્યાખ્યર્ગલ-દામોદરકૃત ૬૨૯ વ્રણચિકિત્સા ૬૩૦ વૃંદમાધવ ૬૩૧ શતશ્લોકી-અવધાનસરસ્વતીકૃત, ત્રિમલ્લકૃત અને બોપદેવકૃત ૬૩૨ શરીરલક્ષણ ૬૩૩ શરીરવિનિશ્ચયાધિકાર-ગંગારામદાસકૃત ૬૩૪ શરીરસ્થાનભાષ્ય ૬૩૫ શલ્યતંત્ર ૬૩૬ શાકનિઘંટુ-સીતારામશાસ્ત્રીકૃત ૬૩૭ શાબરતંત્ર ૬૩૮ શારીરક-શ્રીમુખકૃત ૬૩૯ શારીરવૈદ્ય ૬૪૦ શાર્ઙ્ગધર-સંહિતા ૬૪૧ શાલિહોત્ર-નકુલકૃત ૬૪૨ શાલિહોત્રસાર ૬૪૩ શાલિહોત્રાન્વય ૬૪૪ શાલ્મલીકલ્પ ૬૪૫ શિલાજતુકલ્પ ૬૪૬ શ્લેષ્મજ્વરનિદાન ૬૪૭ ષડ્સનિઘંટુ ૬૪૮ ષડ્રસરત્નમાલા ૬૪૯ પાદ્યચિકિત્સા ૬૫૦ સન્નિપાતકલિકા-રૂદ્રનાથકૃત, શંભુનાથકૃત ૬૫૧ સન્નિપાતચન્દ્રિકા ૬૫૨ સન્નિપાતચિકિત્સા ૬૫૩ સન્નિપાતનાડીલક્ષણ ૬૫૪ સન્નિપાતપટ ૬૫૫ સન્નિપાતમંજરી ૬૫૬ સર્વજ્વરવિપાક ૬૫૭ સર્વવિજયીતંત્ર ૬૫૮ સર્વસંગ્રહ ૬૫૯ સહસ્રાક્ષ તથા સર્વસિદ્ધાંત ૬૬૦ સારકૌમુદી-રાજહરિશ્ચંદ્રકૃત ૬૬૧ સારસંગ્રહ ૬૬૨ સારસંગ્રહનિઘંટુ ૬૬૩ સારસિંધુ ૬૬૪ સિદ્ધમંત્ર-કેશવકૃતનિઘંટ ૬૬૫ સિદ્ધમૂલિકાનિઘંટુ ૬૬૬ સિદ્ધયોગ ૬૬૭ સિદ્ધયોગમાલા ૬૬૮ સિદ્ધયોગસંગ્રહ-ગણસેનકૃત ૬૬૯ સિદ્ધસારસંહિતા ૬૭૦ સિદ્ધાંતગર્ભ ૬૭૧ સિદ્ધૌષધસંગ્રહ ૬૭૨ સિંહનાદ ૬૭૩ સુધાસાગર ૬૭૪ સુશ્રુતસંહિતા (અને ટીકાકાર-ડલ્લન જેજ્જટ, ગયદાસ-ભાસ્કર, માધવ, બ્રહ્મદેવ) ૬૭૫ સુશ્રુતસાર ૬૭૬ સુષેણ ૬૭૭ સૂતમહોદધિ ૬૭૮ સૂતાર્ણવ ૬૭૯ સૂત્રસ્થાન ૬૮૦ સૂદશાસ્ત્ર ૬૮૧ સૂપશાસ્ત્ર અથવા પાકશાસ્ત્ર ૬૮૨ સૌભાગ્યચિંતામણિ ૬૮૩ સૌભાગ્યરત્નાલંકારતંત્ર ૬૮૪ સ્મરદીપિકા-કામશાસ્ત્ર ૬૮૫ સ્મરતત્વપ્રકાશિકા-કામશાસ્ત્ર. ૬૮૬ સ્વપ્નપરીક્ષા ૬૮૭ સ્વરવિધિ ૬૮૮ મંત્રેહભંજનક ૬૮૯ સન્નિપાતકલિકા ૬૯૦ હંસનિદાન અથવા હંસરાજ નિદાન ૬૯૧ હરપ્રદીપિકા ૬૯૨ હરિતક્યાદિનિઘંટ (ભાવપ્રકાશાંતર્ગત) ૬૯૩ હસ્તિવૈદ્યક-નારમેનકૃત ૬૯૪ હારીતસંહિતા ૬૯૫ હિકમતપ્રકાશ-મહાદેવ પંડિતકૃત (આરબી ઉપરથી ભાષાન્તર કરેલ) ૬૯૬ હિકમતપ્રદીપ. ૬૯૭ હિક્કાધિકાર ૬૯૮ હિતોપદેશ (વૈદ્યહિતોપદેશ) ૬૯૯ હૃદયદીપક-બોપદેવકૃત કોશ ૭૦૦ હૃદ્રોગપ્રતિકાર ૭૦૧ હેમાદ્રિ-વાગ્ભટ ઉપર ટીકા ૭૦૨ હૈહયકૃત વૈદ્યક

अनुक्रमणिका

આર્યભિષક્-ભાગ ૧ લો

વનૌષધી ગુણાદર્શ.

આર્યભિષક્-ભાગ ૨જો

સુબોધ વૈદ્યક.

સ્ત્રીઓના રોગ.

ગોવૈદ્યક.

પ્રાણિજ ઔષધી.

રસવૈદ્ય.

ઔષધીક્રિયા

૩–ગુટિકા (ગોળીયો).

બૃહત્પાકસંગ્રહ.

અશ્વરોગ—પરિજ્ઞાન.

પુરવણી.

ઔષધીની કેટલીક બનાવટો તથા બીજી જાણવા જેવી બાબતો તે તે ઔષધીઓના પ્રકરણમાં પેટા બાબતો તરીકે આવી ગયેલી, પરંતુ બનાવટોના

પ્રકરણમા નહિ આવેલી હોવાથી સામાન્ય અનુક્રમણિકામા પણ તે આવી શકી નથી, જેથી તેની છેવટે આ પુરવણી જોડીને તેની બાબતો તથા બનાવટો—કે જેની તારવણી મ શોધક સદ્‌ગૃહસ્થે કરી મોકલી હતી, તે આ નીચે આપવામા આવી છે આમાની કોઇ કોઇ બાબત પાક ૪૦ બનાવટોના પ્રકરણમા જેમની તેમ આવી ગઇ હોય તો સભવિત છે, પરતુ એવી પુનરાવૃત્તિથી નુકશાન તો નથીજ

આગલી આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિનો સારાંશ.

પહેલી આવૃત્તિની કૈ. શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદેની પ્રસ્તાવનામાંથી.

હિંદુસ્થાનમાં કોઈપણ વિષયના ગ્રંથો પ્રાચીન વખતે એટલા થઈ ગએલા છે કે હાલ તેના નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઈ બેઠેલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થઈ તેમની વિદ્યા રાજપ્રયત્નથી ઉત્કર્ષિત થવા પામી, તેથી તો અમારા પૂર્વેના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાંની જુદી જુદી વિદ્યાઓ નાબુદ થઈ જાય છે **कथं शिरश्छेदितकलौ कार्यमूलन्ति विद्या** આવું આ બાબત ઉદ્વેગજનક વાક્ય ઘણાક લોકના મોમાંથી નીકળે છે, એનું કારણ એજ છે. માટે જે અમારો સુશિક્ષિતવર્ગ છે, જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ છે, જે માન્યતાને પામેલા છે અથવા ઈશ્વરે જેને અનુકૂલતા આપેલી છે એવા સદ્‌ગૃહસ્થોએ આ ઉદ્વેગજનક બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ઘણી અગત્ય છે.

મારા તન, મન અને ધન એની અલ્પ સહાયવડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વરસથી ચાલેલો છે; અને તેમાં મેં આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે, તેમાં 'આર્યભિષક્' નામના માસિક પુસ્તકદ્વારા મરાઠી ભાષામાં વૈદ્યકના ગ્રંથો બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. મારા ગુજરાતી બંધુઓ માટે મારા વિદ્વાન્ ગુર્જરબંધુ અને હાલ શ્રી કાશીનિવાસી, સત્પુરૂષ હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલ વ્યાસે ભાષાંતર કરી આપ્યાથી આ ગુજરાતીમાં બહાર પાડવાનું કામ હું કરી શક્યો, એ જણાવવાની મને બહુ ખુશાલી ઉપજે છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત થઈ હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમાં પડ્યા હશે એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબંધુઓ આ ગ્રંથનો આદર કરશે, અને આગળથી આમાં જે ભૂલચૂક થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે, તથા મારૂં આ કામ નિર્દોષ બનાવશે, એવી હું ઘણી આશા રાખું છું.

હું જાતે મહારાષ્ટ્ર હોવાથી ગુર્જર ભાષા તરીકે મારી ભૂલચૂક થઈ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનતિને મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી, મારા પ્રયત્નમાં સહાયભૂત થશે, એવી હું વિનયપૂર્વક યાચના કરૂં છું.

આર્યવૈદ્યકમાં વૈદ્યક બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે પણ તે બધા વિષયો વાચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મૂકવા એ બનવા જેવું નથી; માટે તેમાંની કંઈએક બાબતો સંક્ષેપમાં મેં અત્ર ગોઠવેલી છે. વનસ્પતિ આ એક આર્યવૈદ્યકમાં મોટી મહત્વની બાબત છે, અને તે માટે વનૌષધી ગુણાદર્શનું આ આર્યભિષક્ના પહેલા ભાગમાં બનતાં સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. તેમજ રોગનાં નિદાન લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુબોધ વૈદ્ય'માં

કરેલુ છે. રસાયન અને ખનીજ પદાર્થો બાબત રોગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમવાર વિવેચન થવા માટે 'રસવૈદ્યક' આ એક સ્વતંત્ર ભાગ છે તેમજ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરબ્બા, શિરકા વગેરે બાબતનુ ખુલ્લુ વિવેચન 'બૃહત્પાક સંગ્રહ' એવો જુદોજ ભાગ પાડીને તેમા કરેલુ છે. તેમજ 'ગોવૈદ્યક' 'પ્રાણીજ ઔષધી' 'અશ્વરોગપરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોના પણ જુદા જુદા પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કઠિન શબ્દનુ જ્ઞાન થવા માટે કોશ અને વૈદ્યકની પરિભાષા, આઠ જાતની નાડી વગેરે પરીક્ષા,—આવી રીતે સ્ફુટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુલભ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતા પણ એમા કરવા જેવુ ઘણુંજ છે એમ મને લાગે છે, પણ તે થવુ એ કેવળ મારા દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલુ છે. માટે તે આશ્રય જેમ જેમ મળી જશે તેમ તેમ મારો આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી તેની રાહ જોઉ છુ.

બીજી આવૃત્તિ છપાવનારની પ્રસ્તાવનામાંથી.

પુસ્તકના વિષયોનુ વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા આપેલુ છે. તે ઉપરાંત મજકુર પુસ્તકમા જુદી જુદી ભાષાઓમા વનસ્પતિઓના નામ તથા મારી યથામતિ ગુર્જર ભાષામા સુધારણા કરી છે, છતા તેમા દષ્ટિદોષ અથવા હસ્તદોષ આવેલા હોય તેની સુજ્ઞ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશો. એ પુસ્તક મારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આ મ શંકર દાજી શાસ્ત્રીપદેએ મને દ્વિતીયાવૃત્તિ છપાવવા આપી ઉપકૃત કર્યો છે, તેથી તેઓના દેશોત્કર્ષી કાર્યમા જગન્નિયંતા પ્રભુ યશ આપે એવી નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાચક વર્ગની રજા લઉ છુ અસ્તુ !

ત્રીજી આવૃત્તિના પ્રકાશકના નિવેદનમાંથી.

'બૃહદ્ ગ્રંથમાળા' નીકળવાની શરૂઆત સંવત્ ૧૯૬૮ની આખરથી થઈ હતી અત્યાર સુધીમા તે દ્વારા નીકળેલા ચાર ગ્રંથોમા પહેલો ગ્રંથ (જ્ઞાનેશ્વરી) વેદાંતનો, બીજો (ભાગવત) પુરાણનો, ત્રીજો (શ્રી શિવાજી છત્રપતિ) જીવન ચરિત્રનો અને ચોથો (રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૧ લો) ઐતિહાસિક હતો આજે પાચમા ગ્રંથ તરીકે આ 'આર્યભિષક્' નામનો વૈદ્યક વિષયનો ગ્રંથ પ્રકટ થાય છે

આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠીમા રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદે એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ્ય અને દેશભક્ત હતા એમનુ સચિત્ર જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમા આપેલુ જણાશે. આ પુસ્તકનુ ગુજરાતીમા ભાષાંતર કરાવનાર તેમજ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમા ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોઇએ તેવી નરળ, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ જણાશે નહિ, છતા આ વાત પણ કહેવીજ જોઇએ કે સામાન્ય ગુર્જર વાચકો સમજી શકે નહિ એવી તો તે નથીજ, એટલુજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનુ મૂલ્ય રૂ ૧૦) હોવા છતા પણ તે ખપી જઈ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળવી,

તેમજ તે પણ ઉપડી જઇને અધિક માગણી જારી રહી ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસગ આવવો, એ વાત પણ ગુર્જર વાચકવર્ગમા તે કેટલુ ઉપયોગી અને આદરને પાત્ર થઈ પડ્યુ છે; એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપજ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ડીમી અષ્ટપત્રીના આકારમા બે ગ્રથોમા નીકળી હતી. બીજી આવૃત્તિ રૉયલ અષ્ટપત્રી કદમા એકજ પુસ્તકના રૂપમા રૂ. ૫) ના મૂલ્યથી ઇ. સ ૧૯૦૮ મા નીકળી હતી, પરતુ પછી કેટલાક કારણોથી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સસ્થાએ પોતાના ધોરણને અનુસરતી રૂ. ૧ાા ની કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સંમતિ સ્વ૦ વૈદ્યશાસ્ત્રી શકર દાજીના બધુ મુબઇનિવાસી શ્રીયુત્ રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પદે, એમણે પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જર વાંચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યત આભાર માનવામા આવે છે શાસ્ત્રીજીના ચિત્રનો બ્લૉક વાપરવા આપીને તેમજ તેમનુ હિદીમા પ્રકટ થએલુ ચરિત્ર આ પુસ્તકમા આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગંજ-પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત્ જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લ એમણે કરેલા ઉપકારનુ પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવુ જોઇએ

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતા વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને જાળવણીજ શ્રેષ્ઠ છે, તેમજ ખાવાની ઔષધિઓ કરતા અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાયુની યોગ્ય ફેરબદલી, ઉપવાસ, નેતી, ધોતી, બસ્તી, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, મૃત્તિકા, સૂર્યપ્રકાશ, રગ, વ્યાયામ, પ્રાણાયામ, સ્વેદન, વમન, આનંદ, શાન્તિ, સદ્વિચાર, સત્સગ, સદ્ગ્રથ ઇત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદાર્થોનું સેવન તેમજ કુપથ્ય આહારવિહારનો ત્યાગ, આ બાબતોનેજ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દરદીએ તેવા કુદરતી ઉપચારોનુજ સેવન કરવુ જોઇએ વૈદ્યો તેમજ ડૉક્ટરોએ પણ એવી બાબતોનેજ ખરેખરી ઉપકારક સમજીને તેનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને તેવા ઉપચારોનો દરદીઓને લાભ આપી આ નવીન જેવા દેખાતા માર્ગમા, શરૂઆતમા લોકો ન સમજે તો ધૈર્ય રાખી કાઇક ખમીને પણ ચલાવી લેવુ જોઇએ આમ કરવાથીજ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમા વળતુ જશે અને છેવટે અર્થપ્રાપ્તિ પણ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. દરદીઓએ પણ આ કુદરતી ઉપચારોનુ મહત્ત્વ ધ્યાનમા લઇને તેના અનુભવવાળા ઉપચારકોનીજ સલાહ અને આશ્રય લેવા જોઇએ. એ ઉપચારો એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે જો તેને લગતા પુસ્તકો અવલોકવાનુ રાખ્યુ હોય અને તેને અનુસરીને યથાસાધ્ય સામાન્ય જાળવણી પણ રાખી હોય, તો વ્યાધિઓ થવાના ઘણાખરા સંભવો અર્ધે રસ્તેથીજ નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલુજ નહિ પરન્તુ ઉદ્ભવી ચૂકેલા અનેક સામાન્ય વ્યાધિઓ પણ એમાંના એકાદ બેજ સાદા પ્રકારોના સેવનવડે સહેલાઇથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

ખરૂ જોતા એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતા પુસ્તકોની તેમજ વ્યાધિ થવાનો પ્રસંગજ ન આવે એવા આહારવિહાર અને રીતિ રીવાજોનું જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તકોનીજ જનસમાજ માટે ઘણી આવશ્યકતા છે. યૂરોપ અમેરિકામાં તો એવા ગ્રથો

પુષ્કળ નીકળી ચૂક્યા છે, તેમજ એવા ઉપચારકો પણ હવે જ્યા ત્યા જોઇએ તેટલા મળી આવે છે

આપણા દેશમા એવા ઉપચારકો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિ જેવાજ છે. વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા દર વર્ષે એકાદ પુસ્તક આ પ્રકારે નીકળે તો ઠીક, એવી આતુરતા મૂળથી હોવા છતા એ વિષયના અનુભવી અને ઉદાર લેખકોની દુર્લભતાને લીધે હજી કશુંજ બની શક્યુ નથી

મુખ્યત્વે ઉપર જણાવ્યા જેવાજ ઉપચારો તથા વિચારો પુરા પાડનાર ધન્વન્તરિ નામે માસિક વિસનગરમા નીકળે છે, એ વાત ગુજરાત માટે સદ્‌ભાગ્યની છે. આ સિવાય ઘણાં વર્ષથી ગુજરાતની સેવા બજાવી રહેલા 'વૈદ્યકલ્પતરૂ' માસિકમા તેમજ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ તરફથી ' મહાકાળ તેમજ ' પ્રાત કાળ ' માસિકોમા પણ એ પ્રકારના લેખો વખતોવખત આવ્યા કરે છે જે ખાસ મનન કરવાયોગ્ય હોય છે ગુજરાતના દરેક ઘરમા આવા માસિકો વાચવા યોગ્ય છે જે તનમનના સદુપયોગપર ચારે પદાર્થની પ્રાપ્તિનો આધાર રહેલો છે તેની રચનાથી તેમજ એ શરીર તથા મનને માટે હિતાહિતકારક થઈ પડનાર આહારવિહાર અને ઉપચારો જેવી બાબતોથી અજ્ઞાત રહીને વખતોવખત નાનાવિધ વ્યાધિઓના પંજામા સપડાયા કરવુ એના કરતા અધિક અજ્ઞાન અને મૂર્ખતા બીજી કઈ હોઈ શકે ? એવી બાબતોની અનેક પ્રકારની માહિતી, સ્મૃતિ અને ચેતવણી સમયે સમયે આપ્યા કરનાર, તેમજ જગતમા થતી જુદી જુદી અદ્‌ભુત વૈદ્યક શોધોની તથા દેશવિદેશના જુદા જુદા અનુભવીઓના અનુભવોની માહિતી આપ્યા કરનાર એવા વૈદ્યક વિષયના તેમજ માનસિક વિષયના માસિકો પાછળ વર્ષ દિવસે માત્ર થોડી રકમ ખરચી નાખવી એ શુ પ્રત્યેક બુદ્ધિમાનનુ અત્યંત આવશ્યક કર્તવ્ય નથી ?

સર્વત્ર વિરાજમાન, સર્વના પરમ હિતસ્વી " **वैद्यो नारायणो हरिः** " ના સર્વોત્તમ કલ્યાણમય સ્વરૂપને સર્વ વાચકો અને માનવબંધુઓ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિ માત્રથી સદાને માટે મુક્ત થઈ પરમાનંદની નિત્ય પ્રાપ્તિસ્વરૂપ તે મહાન મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય એ ભાવના સહિત ૐ **तत्सत्** ॥

ચૈત્ર શુક્લ પૂર્ણિમા—સંવત ૧૯૭૦ એપ્રીલ ઇ સ ૧૯૧૪

ભિક્ષુ—અખંડાનંદ. (મંત્રી સ સા)

ચોથી આવૃત્તિના પ્રકાશકના નિવેદનમાંથી.

ત્રીજી આવૃત્તિના સમયથીજ વાગડી (હાલમા થરા, તાબે પાલણપુર) નિવાસી શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસજી જ્ઞાનાગારની ઇચ્છા હતી કે આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠી ગ્રંથ સાથે મેળવીને તેમા રહી ગએલી બાબતો તથા ભૂલો તેમજ મૂળગ્રંથની નવી આવૃત્તિઓમા ગ્રંથકર્તાએ પાછળથી કરેલા સુધારા વધારાના સંબંધમા તેને શોધિત વર્ધિત કરી આપવો તેમના શ્રમથી ત્રીજી આવૃત્તિને એવો કેટલોક લાભ, ઉપચારોની વ્યાધિવાર અનુક્રમણી તેમજ પારિભાષિક શબ્દાર્થના પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિરૂપે મળ્યો પણ હતો ચોથી આવૃત્તિ માટે આ કાર્ય તેઓ સારી રીતે બજાવી શકે

તેટલા માટે તે સર્વેળાથીજ તેમને સોપાયુ હતુ પરિણામે તેમનાદ્વારા આ આવૃત્તિમા નીચે પ્રમાણે સુધારો વધારો થયો છે

વનૌષધી ગુણાદર્શ—ની પુરવણીરૂપે મૂળ ગ્રંથકાર સ્વ શ દા પદેએ મરાઠીમા પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નવીન ભાગમા ૨૯ ઔષધીઓના વર્ણનમા કેટલોક ઉમેરો કરેલો તે, તે તે વનસ્પતિના પ્રકરણમા જોડી લેવાયો છે દાખલા તરીકે જુઓ, અગર, ખસખસ, કપૂર ઇ૦ આ સિવાય તેમા ત્રણ ઔષધીઓનુ વર્ણન નવુ ઉમેરાયેલુ તે પણ આમા યથાસ્થાને દાખલ થયુ છે મરાઠી ઉપરથી ભાષાન્તર થવામા વીશેક ઔષધીઓનુ વર્ણન પડયુ રહેલુ અથવા પડયુ મૂકાએલુ, તે પણ આમા દાખલ થયુ છે એમાની કેટલીક ઔષધીઓ તો બહુ ઉપયોગી છે, જેમકે કરીઆતુ, બોલ ઇ૦ વળી શરૂઆતની બને આવૃત્તિઓમા ઔષધીઓ તેમજ વ્યાધિઓના મુખ્ય નામ અનેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મરાઠી રહી ગયેલા, તે આમા ફેરવાઇને ઘણે ભાગે સાદા ગુજરાતી નામ દાખલ થયા છે એમા મુખ્ય આધાર સ્વ૦ પદેજીના નિઘંટનોજ લેવાયો છે આ ફેરફારથી કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકારાદિ ક્રમ પણ ફેરવાયલો જણાશે

સુબોધ વૈદ્યક—મા સ્વરભેદનો વિષય ન હતો, તે મૂળ મરાઠી ગ્રંથપરથી ઉમેરાયો છે વળી આ પ્રકરણમા કેટલાક સ્થળે એકજ વિષયની પેટા બાબતોને જુદી બાબતો તરીકે આપેલી તે આમા યથાસ્થાને ગોઠવવામા આવી છે આ કારણથી આમા વ્યાધિઓના નબર આગલી આવૃત્તિ કરતા થોડાક ઘટેલા જણાશે, પરતુ હકીકતમા તો ઉલટો વધારો અને સુધારોજ થયો છે

મૂળ ગ્રથના ' સુબોધ વૈદ્યક ' ભાગમા પાછળથી પરિશિષ્ટ રૂપે કેટલાક પાકો વગેરેની બનાવટો ઉમેરાયલી તે આ ગ્રથમાના '**બૃહત્પાક સંગ્રહ**'વાળા ભાગમા ઉમેરી લેવાઈ છે

" વનૌષધી ગુણાદર્શ ' મા ઔષધીઓને જુદા જુદા વ્યાધિઓપર વાપરવાના દર્શાવેલા પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઈ આવૃત્તિમા શ્રીયુત કાનાબારને હસ્તે પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરાયલી, તે આમા વાંચકોની વિશેષ સુગમતા અર્થે સુબોધ વૈદ્યકમા આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમા " વિશેષ ઉપચાર " એવા મથાળા નીચે જોડી દેવાઈ છે

ઔષધી ક્રિયા—આ નામનો આ ગ્રથનો એક ભાગ ગ્રથ કર્તાએ પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરી તેમા કેટલાક રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ઇત્યાદિ પ્રયોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો. તે ભાગ અનુવાદરૂપે આમા નવીન ઉમેરાયો છે, અને તેથી આ ગ્રથ સાતને બદલે આઠ ભાગનો બન્યો છે મૂળ મરાઠી ગ્રથના રસવૈદ્ય પ્રકરણમા પરિશિષ્ટરૂપે યત્રવિચાર તેમજ કેટલાક રસાયન વગેરે ઉમેરાયલા તેનો પણ આ ઔષધીક્રિયાના પ્રકરણમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.

વૈદ્યકની પરિભાષા—આ નામનુ જે પ્રકરણ આ ગ્રથ શરૂ થવા પૂર્વે યોજાયલુ છે, તેમા " ઔષધીઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂન " વાળી બાબત નવી ઉમેરાઈ છે

પરીક્ષા પ્રકરણ—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમા આવે છે આ પ્રકરણમા આવતા "નાડી પરીક્ષા" વાળા વિષયની છેવટે "નાડીપરીક્ષાનુ મહત્ત્વ" એ નામના એક ઉપયોગી નિબન્ધનુ ભાષાન્તર ઉમેરાયલુ જણાશે. આ મૂળ (મરાઠી) નિબન્ધ મુબઈની વૈદ્યસભાએ ઇનામ માટે પસદ કરેલો હોઇને સ્વ૦ શા૦ દા૦ પદેએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રથમા જે કાઈ વધારો થયો છે, તે મૂળ ગ્રથકાર શાસ્ત્રી શા૦ દા૦ પદે તરફથી છપાયલા પરિશિષ્ટ વગેરે ઉપરથી અને તેમાના વિષયો આ ગ્રથના અગના હોવાથીજ થયેલો જણાશે.

ઉપલી બાબતો ઉપરાન્ત આ ગ્રથમા ઔષધીઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબતમા તેમજ વ્યાધિઓના નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમા કાનાબારને જ્યા જ્યા સ્પષ્ટતા, ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનુ ઘટિત જણાયુ, ત્યા ત્યા તેમણે હસ્તલિખિત જૈન યતિઓના તેમજ જુના ગ્રથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યુનાની અને અગ્રેજી વૈદ્યક ગ્રથોના આધારથી તથા જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે મુજબ કર્યો છે એવા ઉમેરા ગ્રથથી જુદા જણાઈ આવે તેટલા માટે તે ટીપ્પણરૂપેજ અપાયા છે આ ગ્રથમાના આવા સર્વ ટીપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્થ તરફનાજ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનુ નામ આપવા જરૂર જોઈ નથી આવા સેકડો ટીપ્પણોને લીધે પણ આ આવૃત્તિમા અનેક ઉપચારો તેમજ બીજી ઉપયોગી માહિતીનો વધારો થએલો જણાશે.

આ પ્રમાણેના સુધારા વધારા કરીને આ ગ્રથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જે શ્રમ શ્રીયુત પ્રા૦ ડૉ૦ કાનાબારે લીધો છે, તે બદલ તેઓને સપ્રેમ ધન્યવાદ આપવામા આવે છે પોતા તરફના શોધન વર્ધનની હકીકત લખી મોકલતા તેની છેવટે તેઓ જણાવે છે કે,—"આમ એકદર રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલા કામ પૈકી કેટલુક તો વાચકવર્ગને તુરતજ નજરે આવી શકે તેવુ છે, પરતુ ખાસ જરૂર જોગી ભૂલો તો (રૂ ૧૦ વાળી) પહેલી આવૃત્તિ * * * * સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનુ અનુમાન બાધી શકશે. તોપણ અમે ખરા અત કરણથી કહીએ છીએ કે હજી પણ અમારાથી કેટલોક જોઇતો સુધારો બની શક્યો નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજ ભેદથીજ નવીન ભૂલ થવા પામી છે એમ દેખાશે, પરતુ **नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः**—આકાશનો પાર નથી, પણ પક્ષીઓ પોતાની ગતિની માફકજ ઉડે છે, એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે, અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબધ નથી પણ ખાસ આગ્રહ છે અમે એના માટે આભાર માનીશુ"

ઉપર્યુક્ત શોધન વર્ધન કરવામા ગ. કાનાબારને મરાઠી જેવી પરભાષાના મૂળ ગ્રથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી, તેમજ "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય" એ કહેવત પ્રમાણે આ તરફ પ્રચલિત ન હોય એવા ઉત્તર ગુજરાત તરફના કેટલાક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમા આવે, એ સ્વાભાવિકજ છે;

જેથી એમા ટીકટીક કરવાનુ, તેમજ તેઓ તરફથી થઈ આવેલા સુધારા વધારા-માથી લેવા યોગ્ય અશનો નિર્ણય કરવાનુ તેમજ વાકયરચના ન સમજાય તેવી હોય ત્યા તેને સુધારી લેવાનુ કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનુ હતુ. સસ્થાની બીજી રોકાણો તેમજ શરીરપર આવી પડેલા એક અકસ્માતની પીડાને લીધે એ કાર્ય તેનાથી પુરેપુરૂ નહિ બની શકવાથી, બાકીનુ કાર્ય છેવટના પ્રુફ જોવા સમયે સસ્થાના વ્યવસ્થાપકને બજાવવુ પડયુ હતુ એમા પણ જે કાઈ ભૂલચૂક રહી જાય અથવા નવી થઈ જાય, પ્રુફરીડર અથવા પ્રેસનો દોષ આવી જાય, તેમજ કોઈ શબ્દનો અર્થ ન સમજાય તે પાછળથી શુદ્ધિપત્રમા આપવાનો રાખીને તત્કાળમા તે જેમનુ તેમજ કાયમ રાખવુ પડયુ હોય, તે સર્વનો સુધારો શુદ્ધિપત્રરૂપે તૈયાર કરવાનુ છેવટનુ કાર્ય સ્વ કાનાબારને સોપાયુ હતુ આ પ્રમાણે સશોધક, વ્યવસ્થા-પક તેમજ સપાદક ઉપર આવેલા કાર્ય તેમણે યથાવકાશ અને યથામતિ–શક્તિ બજાવવા પોતપોતાથી બનતો યત્ન કર્યો છે આમ છતા એમાના કોઇનો પણ એવો દાવો નથી કે આ આવૃત્તિમા કશી ભૂલચૂક કે ન્યૂનતા નથીજ રહી મૂળ મરાઠી આર્યભિષકના કર્તા શ્રીયુત શકર દાજી પદેએ પોતાની હયાતીમા છપાવીને બે વાર પ્રસિદ્ધ કરેલુ આ ભાષાતર ભાષા તેમજ શબ્દોની બાબતમા સ્થળે સ્થળે મરાઠીની છાયાવાળુ અને સરળતાથી નહિ સમજાય તેવુ હોવાથી પુરેપુરી શુદ્ધિ તો કોઈ વૈદ્યક અને લેખનના અનુભવીને હાથે નવીન ભાષાન્તર થાય ત્યારેજ આવી શકે તેમ છે.

આશા છે કે ગ્રથમાં હજીએ જે કાઈ સુધારવા યોગ્ય દોષો ન્૦ જણાય, તે સુધારી આપીને સુજ્ઞ અનુભવી જનો ભાવી આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવામા યોગ આપશે.

'પારિભાષિક શબ્દાર્થ' વાળો વિષય આમા "ઔષધીઓના સમૂહોના નામ" એવા વધારે બધ બેસતા નામ સાથે વૈદ્યક પરિભાષાના પેટામા અપાયલો જણાશે.

આગલી આવૃત્તિઓમા ઔષધી–યુક્તાયુક્ત–વિચાર, કઠિન શબ્દનો કોષ, ઔષધી પ્રતિનિધિ ઇત્યાદિ પ્રકીર્ણ વિષયો જુદે જુદે સ્થળે આવેલા તે, તેમજ એવા જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમા ઉમેરાયા છે તે સર્વ પાઠક વર્ગની સુગમતા માટે આ આવૃત્તિમા ગ્રથની શરૂઆત પૂર્વે આવતા વૈદ્યકની પરિભાષાવાળા પ્રકરણના પેટામા એકત્ર કરવામા આવ્યા છે એ વિષયો આ પ્રમાણે છે.—૧ ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર. ૨ ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર. ૩ સ્વરસાદિ પાચ પ્રકારના કાઢા. ૪. કાઢાનો પ્રકાર. ૫ ચૂર્ણ ૬. વટિકા (ગોળીઓ) ૭. ઉકાળો (ફાટ) કરવાનો પ્રકાર ૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર ૯ કલ્કનો પ્રકાર. ૧૦. ઔષધસેવન કાળ. ૧૧. સર્વ સાધારણ અનુપાનો. ૧૨ વનૌષધી ગુણાદર્શમા આપેલા નામો વિષે ખુલાસો. ૧૩ ઔષધી પ્રતિનિધિ. ૧૪. ઔષધીઓના ગુણદોષ દર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત. ૧૫. ઔષધીઓના સમૂહના નામો ૧૬. કઠિન શબ્દનો કોષ.

સ્વ૦ શકર દાજી પદેની હયાતીમા નીકળેલી આ ગ્રથની બે આવૃત્તિઓ પછી

આ સંસ્થાદ્વારા નીકળેલી ત્રીજી આવૃત્તિમા પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિ ઉમેરાવાને લીધે સુમારે માર્ડક પૃષ્ઠનો ઉમેરો થયેલો, તે ઉપરાંત આ આવૃત્તિમા (ઉપર વર્ણવેલા સુધારા વધારાઓને લીધે) બીજા ૧૬૪ પૃષ્ઠ ઉમેરાયાથી આ ગ્રંથની હકીકતમા લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થએલો જણાશે

શ્રાવણી પૂર્ણિમા–સં ૧૯૭૨ ભિક્ષુ–અખંડાનંદ. મંત્રી સં મા.

આર્યભિષક્‌ના કર્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય

સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદેનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.

(પ્રયાગનિવાસી વૈદ્ય જગન્નાથ પ્રસાદ શુક્લ એમણે હિંદીમા છપાવેલા ચરિત્રનો સારાંશ)

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमाद्यस्य ॥
तस्याम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સમાજમા એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો પોતાના થોડાંક કુટુંબીજનો અને ઇષ્ટ મિત્રોને છોડીને સર્વ સાધારણ જનસમાજની સાથે કાંઇ પણ સબંધ હોતો નથી જે વિચારશીલ પુરૂષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યા કરે છે અને જેઓ ચાહે છે કે દેશમા પુરૂષસિંહોની—હિંસક જંગલી સિંહો નહિ પણ પરાક્રમી, સાહસિક, પુરૂષાર્થી નરસિંહોની–ઉત્પત્તિ થાય, અને દેશમા ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે એવા પુરૂષોના–હૃદયમાથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઇને તથા તેમા એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઇને નિરાશાની સાથે એવાજ ઉદ્‌ગારો નીકળે છે કે, ત્રીસ કરોડ મુર્દાલોમા પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વ પુરૂષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુર્દાલ જીવની સંખ્યા વધી એજ પ્રમાણે કોઇ શિશ્નોદરપરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઉઠે છે કે ચાલો, ઠીક થયું ! પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલે અંશે બચાવ થયો આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ત્યારે તે વિચારશીલ પુરૂષ ચાહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે? ઉપરજ કહેવામા આવ્યુ છે કે જે પુરૂષસિંહ છે, સાચો સપૂત છે અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કુખને દીપાવે એવો છે, તેજ સાધારણ જનસમાજમા આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનુ સ્થળ છે જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે–જનની જન્મભૂમીને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શુ કામનો ? જે ગુણી પોતાના ગુણ વડે સર્વ સાધારણને લાભ ન પહોચાડે તે ગુણી શા કામનો ? જે મનુષ્ય સમાજના સુખ દુ ખને પોતાના સુખ ન સમજે તે મનુષ્ય શુ કામનો ? જે સપૂતની કોઇ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમા ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શુ કામનો ?

આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે

આર્યભિષક ગ્રંથના કર્તા

કોઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાની સાથેજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણત્રીમા જેનુ નામ ગણવામા આવતુ નથી, તેવા મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલો શ્લોક બનાવનાર કવિ સપૂત ગણતો નથી, અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે કબૂલ કરવાને ઇચ્છતો નથી. તે મોટા સશયમા પડી પ્રશ્ન કરે છે કે જો તેની માતાને પુત્રવતી કહેવામા આવે, તોપછી વધ્યા—વાઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી ? સારાશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઇ પડતા નથી અને જેના ગુણોથી સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાઝણી સમાનજ છે, અને તેના પુત્રો પદવીને લાયક ગણાતા નથી. આજે અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનુ જીવન ચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવા ચાહીએ છીએ, તે ભારતવર્ષના સપૂતોમાના એક હતા પોતાની માતાના—જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત કહેવડાવવાને તેઓ અધિકારી હતા.

આ ગ્રથના કર્તા સ્વ૦ શાસ્ત્રીજી શકર દાજી પદે એમના બધા કાર્યોથી અમે વાકેફ નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તેને પણ વિસ્તારથી લખવા માટે અહી સ્થાન નથી, તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સક્ષિપ્તમા આપી, તેમના કાર્યોનો આભાસ માત્ર અહી રજુ કર્યો છે.

પડિત શકર દાજી પદેના પૂર્વ પુરૂષ પૂના જીલ્લાના નારાયણ ગામમા રહેતા હત, કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુબ મુબઇમા આવીને રહ્યા હતા ત્યાજ પોતાની જ્યોતિષ વિદ્યાના પ્રભાવવડે સારી નામના મેળવવાની સાથે દામ પણ ઠીક કમાયા હતા શકર દાજીનો જન્મ મુબઇમા સવત ૧૯૨૩ ના ફાગણ વદ ૧૦ ના રોજ થયો હતો "પદે" તેમના કુલનુ "ઉપપદ" છે સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાન્ત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાધુ વૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણો તેમનામા પૂર્ણ રીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમા આજ સુધીમા જેટલા સાધુઓ થયા છે તે સર્વે દેશસ્થ છે; અને જેટલા રાજનૈતિક પુરૂષો થયા છે તે પ્રાય. કોકણસ્થ હતા અને છે.

શકરરાવે આઠ વર્ષની અવસ્થામાજ મરાઠીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ પ્રજ્ઞાચક્ષુ સાહિત્યાચાર્ય પડિત ગટ્ટુલાલજી પાસે સસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાસા આદિનુ અને પડિત પ્રભાકર દાજી વાઇકરની પાસે વેદનુ અધ્યયન કરવાનો આરભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામા તેઓનુ નામ હમેશા પહેલુ રહેતુ. વિદ્યાર્થી દશામાજ તેમના અતકરણમા સાર્વજનિક કાર્યોના અંકુર ફુટવા લાગ્યા હતા કોઇ કોઇ વખતે પાઠશાળામાજ પોતાની સાથે ભણનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરીને પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા. સહાધ્યાયીઓનુ તેઓએ એક પચ બનાવ્યુ હતુ અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે, બાળકોમા માંહેમાંહે જે ઝગડા જાગે તેની અધ્યાપકો કે માબાપો પાસે ફરીઆદ નહિ લઇ જતાં એ પચદ્વારાજ ફેંસલો લાવવો. બાલ્યાવસ્થામા તેઓનો ક્રોધ શકરના જેવોજ ઉગ્ર હતો. તથાપિ લાયક ઉમ્મરે પહોચતા તેઓએ ક્રોધને પી જવામાં અને ઉદ્દિષ્ટ—સાધ્ય હેતુ પાર પાડી લેવામા સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. બાર વરસની ઉમ્મરમાજ પોતાના

મોટાભાઇ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતાવડે "બાલમિત્ર" નામનું માસિક તેઓએ શરૂ કરી દીધું તેના ખર્ચને માટે કોઇની પાસે યાચના નહિ કરતા તેઓએ જે પ્રબન્ધ કર્યો હતો તે ઉપરથી તેમના પુરૂષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો પરિચય મળે છે પોતાના પિતા તરફથી જે ખીસા ખર્ચ મળતુ હતુ તેમાથી તેઓ ઉક્ત પત્રનુ ટપાલ ખર્ચ તથા પત્ર વ્યવહાર આદિનુ પરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા પત્રની છપામણીને માટે તેઓએ "જગદીશ્વર" પ્રેસના માલીક શ્રીયુત નાના સાહેબની સાથે એવો પ્રબધ કર્યો હતો કે છપામણીના બદલામા તેઓએ પ્રેસના પ્રુફો વાચી આપવા તેની પહેલા "વિદ્યા પ્રકાશ" મા પોતે લેખ લખતા હતા તે પણ ચાલુ રાખ્યા હતા આવી રીતે હવે તેમની મરાઠી લેખક તરીકે ગણત્રી થવા લાગી અને વડોદરેથી (હવે મુબઇથી) પ્રકટ થતા મરાઠી "સયાજી વિજય" પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સપાદકનુ કામ કરવા માટે બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમા લઇને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમા આણ્યુ; પરતુ પિતાના ગાઢ પ્રેમને લીધે બેચાર વર્ષમા તેમને ફરી મુબઈ જવુ પડ્યુ. તેઓ મુબઈ તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અનુશીલન–મનનને પરિણામે તેઓ એક સુનન્દા મરાઠી લેખક બની ગયા હતા ત્યાર પછી તેઓએ બીજાની માલેકીના કોઇ પત્રના સપાદક થવાનો ભાર ઉપાડ્યો ન હતો, તોપણ "શકર" "પિનાકી" "ભ્રમર" આદિ ઉપનામોવડ સમય સમયપર છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમા તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. "નેટીવ ઓપીનીયન" નામના પત્રમા 'સૃષ્ટિ સચાર" ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયોપર છુટા છવાયા અને કોઈ વખતે તો નિયમસર પ્રકટ થયા કરતા હતા કેટલીક વખત મરાઠી સસારમા તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી ચાર પાચ વર્ષ પહેલા 'ભારત ધર્મ મહામડળ" અને "થીઓસૉફી' ને લગતા તેમના લેખોથી ભારે ધુમ મચી ગઇ હતી. બધા મરાઠી અને ઘણાખરા હિન્દી પત્રોનુ તે તરફ ધ્યાન ખેચાયુ હતુ અને થીઓસૉફીકલ સોસાયટી સબધી ધામધુમ દેખીને ખુદ "કેસરી" ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનુ સમર્થન કરવાનુ છોડી દઇ ચૂપ રહેવુ પડ્યુ હતુ વિકટ અને ગભીર ચર્ચાના વિષયો લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી ન હતી તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો બે ત્રણ વાગી જતા અને રાતના બે વાગે આખ ઉઘડી જતી તો લખતા લખતા સવાર પાડી દેતા. એવી રીતે જાહેર કામ કરવાની સાથે "સયાજીવિજય" માથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બજાવ્યુ હતુ, અને પ્રેસની ઉન્નતિ કરી હતી. તેઓ પોતાને કોઇ પણ રાજદ્વારી પક્ષના ગણાવતા ન હતા, પરતુ પોતાની અન્તિમ બીમારીના વખતમા કેટલીક વખત "તિલક મહારાજકી જય" કહીને ઉચ્ચરી ઉઠતા હતા અને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા હતા કે, "તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ. તે સાચા મહાત્મા છે." વ્યવહારમા પણ તે પક્કા સ્વદેશી અને સ્વધર્માભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદ્યકના વિષયને હાથ ધરીશુ યદ્યપિ

તેમના પિતાના કુળના લોકો જ્યોતિષી હતા, તથા માતૃકુળમા વૈદ્યકની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમની માતા પણ વ્યાવહારિક વૈદ્યક વિષયોનુ સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તે સિવાય તેમના પાડોશમા શ્રીયુત ભાનુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા. જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી પણ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા ઊઠતા. જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદ્યક વિષયનુ સરસ પ્રતિબિમ્બ પડ્યુ હતુ તેમનુ વલણ વૈદ્યકની તરફ જોઇને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમા ઘણા પાવરધા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદ્યકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે બીજો માર્ગ અખત્યાર કરવામા આવ્યો હતો. વૈદ્યકના અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવા, સાંભળવા અને વખત મળે ત્યારે કીર્તન આદિમા જવાનો ક્રમ પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બધી બાબતોથી ઘરના માણસો તેમનાથી ઘણા પ્રસન્ન રહેતા હતા. આ વખતે તેઓએ " રાજવૈદ્ય " નામનુ વૈદ્યકનુ મરાઠી માસિકપત્ર કહાડ્યુ અને તેને પાચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ "આર્યભિષક્" પત્ર કહાડી તેમા ઉક્ત માસિકનુ સમ્મિલન કરી દીધુ

મરાઠીમા મહાત્મા તુકારામ વદે છે કે —" **निश्चयाचे बल । तुका म्हणे तेची फल ।** "

અર્થાત્ જે મનુષ્યમા નિશ્ચયનુ બળ હોય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિશ્ચયબળનાં કારણસરજ તેઓ એકલે હાથે ઘણુ કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા "રાજવૈદ્ય" કહાડ્યા પહેલા અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયુ કે આપણુ ઘણુંજ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદ શાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઇ રહી છે અને તે બહુ નઠારી હાલતમા આવી પડ્યુ છે. આ વિચારથી તેમનામા એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આયુર્વેદના પઠન પાઠનનો પ્રસાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી આયુર્વેદનુ રહસ્ય લોકો બરોબર સમજે તેટલા માટે અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન ગ્રન્થોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયુ કે વર્તમાન વૈદ્યોના દિલમા પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે. તેથી જગ્યા જગ્યોએ વૈદ્યક સભાઓ સ્થાપવાની તરફ તેઓએ લોકોનુ ધ્યાન ખેચ્યુ. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્ચરની દશા બેઠી છે અને ડૉક્ટર લોકો તેમનો ધંધો ડુબાડી દેવા માટે ટાપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઇ ઇલાકામા વૈદ્યોની સામે ઘોર આન્દોલન ચાલી રહ્યું હતુ આથી કરીને તેઓએ પોતાનુ આન્દોલન એવી હીકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડૉક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમા મદદ પણ મળે. તેમની આ પૉલીસીના ફળસ્વરૂપેજ વૈદ્યક સમ્મેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઇ છે. આવાં સમ્મેલનોમા વૈદ્યોની સાથે ડૉક્ટરો પણ એકત્ર થઈને વૈદ્યક વિદ્યાની ઉન્નતિ પર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સમ્પર્કથી તેઓ આયુર્વેદનુ મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા, તથા તેમ-

નામા એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો કે જે વૈદ્યોને અમે અયોગ્ય સમજીએ છીએ તેઓ પોતાની વિદ્યામા કુશળ છે શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્યના રૂપમા મૂકવા પહેલા મુબઇ ઈલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરૂષોની પાસે તે નિવેદન કર્યા હતા, અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી, પરન્તુ સારી સહાયતા આપવાને માટે કોઈ પણ તૈયાર થયુ નહિ કેટલાકોએ જીભથીજ જમે ઉધારનુ પાસુ સરખુ કરી પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાભળી તેમને શેખચલ્લીની ઉપમા આપી તેમની ખૂબ મજાક ઉડાવી શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્કા હતા તેથી પોતાના ઉત્સાહનો ભગ થવા દીધો નહિ, અને " રાજવૈદ્ય " ની પછી " આર્યભિષક્ " ને બરોબર ચાલુ રાખ્યુ તેઓએ ધાર્યું કે જે વિચારો મારા મગજને વારવાર ડોલાયમાન બનાવે છે, તે વિચારો આખા ભારતવર્ષના થોડા ઘણા સપૂતોના મગજમા પણ શુ નહિ આવતા હોય ? જરૂર આવતા હશે અથવા કદિ એમ નહિ પણ બનતુ હોય, તોપણ જો હુ મારા વિચારોને લોકોની સામે ઉપસ્થિત કરૂ તો થોડા ઘણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી મારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય ? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જાણવા માટે માસિકપત્રને તેઓએ અચ્છુ સાધન માન્યુ હતુ માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામા તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો કે, લોકોમા એના વિચારોની ઉત્પત્તિ હજુ થઇ નથી એમ ધારવામા આવે તો પણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તો તૈયાર થશેજ પોતાની કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઉગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી સામાન્ય લોકોમા કાર્યમા પ્રવૃત્તિ નહિ થવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવા સાધનવડે બદલી નાખી શકાશે એવી તેમની માન્યતા હતી આવુ મહત્ત્વનુ કામ પાર પાડવા માટેનુ આવશ્યક સાધન–પોતાનુ પત્ર–ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડા વર્ષ સુધી તો તેમને " બાલમિત્ર " ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખીસ્સા ખર્ચને બદલે એક બીજી મગવડ પ્રાપ્ત થઇ હતી પોતાના વૈદ્યકના ધધામા જે કાઈ થોડુ ઘણુ પ્રાપ્ત થતુ હતુ તેનો ઉપયોગ પત્ર ચલાવવામા કરતા હતા તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યા સુધી " આર્યભિષક્ " બરોબર ચાલુ રહ્યુ હતુ એ પત્રથી વૈદ્યકના પ્રેમી સગડી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે આજ સુધીમા તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સમ્પાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયા હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદ્યકના કેટલાક સારા પુસ્તકો લખ્યા છે તેઓએ વૈદ્યક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રન્થોનુ સૂચીપત્ર બનાવ્યુ હતુ અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રન્થ તેમજ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને, કઈ રીતથી વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડીઆતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે તે બતાવી આપ્યુ હતુ ગુજરાતી ભાષામા પણ તેઓએ કેટ-

લાક વર્ષો સુધી વૈદ્યકનુ એક માસિક ચેલાવ્યુ હતુ પોતાના વૈદ્યકજ્ઞાનનો લાભ હિન્દી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારૂ સવત ૧૯૬૦ મા પોતે "સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ' નામનુ હિન્દી માસિક કહાડવાનુ શરૂ કર્યું હતુ. તે માસિકદ્વારા પણ હિન્દી ભાષામા પાચ સાત પુસ્તકો તૈયાર થયા છે તેમનો વૈદ્યક સબધી ઉદ્યોગ આટલાથીજ સમાપ્ત થયો હતો નહિ કેટલાક વર્ષ પહેલા ડૉકટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુબઈમા "આયુર્વેદ વિદ્યાલય" સ્થાપન કર્યું હતુ ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સસ્થા માટે જબરદસ્ત સહાયતા એકત્રિત કરી તેનિ સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી, પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડયુ કે આયુર્વેદને નામે તે ખાતુ બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ–પાટલુન પહેરવા લાગ્યુ છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થા-પક સભામાથી પોતાનુ નામ અલગ કરી નાખ્યુ અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલા સ્વતત્ર રૂપથી નાસિકમા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનુ મૂળ નાખ્યુ તથા નાસિક તેમજ નાગપુરમા વૈદ્યક વિદ્યાલયો ખોલી દીધા.

વૈદ્યકની ઉન્નતિ ચાહવાવાળા વૈદ્યો, હકીમો તથા ડૉકટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણ વર્ષ થયા હજારો રૂપીયા ખરચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈદ્યોનુ એક રાષ્ટ્રીય સમ્મેલન દરવર્ષે કરતા હતા તેમા અનેક વૈદ્યક વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઇને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિઓ પણ આપવામા આવતી હતી આ સમયે આખા હિન્દુસ્થાનમા તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે રાષ્ટ્રીય વૈદ્યક સમ્મેલન ઉપરાત પ્રતિ વર્ષે એક પ્રાન્તિક સમ્મેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા આ પ્રાન્તિક સમ્મેલનોની અત્યાર સુધીમા ફક્ત મુબઈ પ્રાન્તમાજ ગોઠવણ થઈ શકી હતી અને તેના ત્રણ અધિવેશનો પણ થઇ ગયા હતા અન્ય પ્રાન્તોમા પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમા તેઓ હતા સવત ૧૯૬૬ ની સાલમા ગરમીની મોસમમા પજાબમા જઈ ત્યા કોઇ પ્રાન્તિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સમ્મેલન આદિ કાર્યમા નામદાર વડોદરા નરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભગા, બરવાધીશ રાયબહાદુર શ્રીમાન્ રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રી કૃષ્ણદાસ પ્રભૃતિ નૃપતિગણ તથા ધનવાન સજ્જનો તરફથી ઠીક સહાયતા મળતી હતી તેઓ સયુક્ત પ્રાતને માટે એક પ્રાન્તિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈદ્યક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમજ સવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમા કાશીમા "ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદ્યક સમ્મેલન" ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા બધી વ્યવસ્થાનુ કામ ચાલી રહ્યુ હતુ અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરભ થવાનો હતો, પરતુ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડયા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાડાબાર વાગતે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ કર્તવ્યનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે ગગા-કિનારે અકાળે વિલીન થઇ ગયા ! ભારતવર્ષના વૈદ્યક–આકાશનો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો ! ભારતીય વૈદ્યોનો એક સુહૃદ ગુમ થયો !

હિન્દીના હિતનુ તેમનુ ત્રીજુ કામ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપીને

ભારતવ્યાપી બનાવવાનુ હતુ તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ **ભારતધર્મ** પત્રને ત્રણ ભાષામા કોઇ વખત માસિક, કોઇ વખત પાક્ષિક અને કોઇ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમા કહાડ્યા કર્યુ હતુ આવા પત્રને જોઇએ તેટલા ગ્રાહકો મળવા મુશ્કેલ છે, છતા ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને અને તેની મફત વ્હેચણી કરીને પણ છેક અતની ઘડી સુધી તેઓએ પત્ર ચલાવ્યુ હતુ મરણી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા ન હતા મરવાના બે દિવસ પહેલા તેઓએ લથડતી જીભે કહ્યુ હતુ કે, "હે અખિલ ભારતના નિવાસીઓ, સાભળો ! મે ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરન્તુ . હવે તમે તેને સભાળો " ત્યારપછી તેઓ જે કાઇ બોલ્યા તે સમજી શકાયુ નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલા મેળાવડાના જલસા એટલા લાભદાયક માનવામા આવતા ન હતા, પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શક્યા હતા કે તેવા જલસા મારફતે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનુ કામ ઘણુ સારૂ થઈ શકે છે તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલા "આર્ય મિત્ર મેળા"ની સ્થાપના કરી, વીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યુ અને જ્યારે તે કામ દૃઢ થયુ ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોપી દીધો. હાલમા તે મેળો ગણપતિ ઉત્સવના એક સ્તભ સમાન ગણાય છે. ગણપતિ ઉત્સવ, દશેરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક જાગૃતિ કરવામા કદી પણ ચૂકતા ન હતા તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ અને મીઠા વાણી પ્રશસનીય હતા ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી તો તેઓ એટલા બધા હતા કે તેમના કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતા આશ્ચર્ય થાય છે કે એકલે હાથે આટલા બધા કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે ! મન્નિપાત જ્વરથી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયેજ તેમનો દેહાન્ત થઇ ગયો જેની સાથે મિત્રતા થતી તેની સાથે પછી ઉચ્ચ—નીચ ભાવની ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો, એટલા એટલા રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છતા પોતાને માટે કાઈ રૂપિયા એકઠા કર્યા નહિ. તેઓને જે મળતુ તે બધુ પ્રાય સાર્વજનિક કામમાજ વાપરી દેતા હતા ગરીબો ઉપર તેમની હમેશા દયાદૃષ્ટિ રહેતી હતી, તેમને મફત દવા આપતા હતા અને તેમની સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા તેઓ હમેશા કહ્યા કરતા હતા કે વ્યાપારની દૃષ્ટિથી પણ ગરીબોને મફત દવા આપવામા આવે તો તે વ્યર્થ જતી નથી, કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબર તરીકે કામ બજાવશે, સર્વત્ર તમારા ગુણોનુ ગાન કરશે અને તેથી અને તો તમનેજ લાભ પહોચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે

તેઓનુ એક પત્નીવ્રત પણ વખાણવા યોગ્ય હતુ ૨૧ વર્ષની ઉમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો કોઇ બિમારી વખતે અનુચિત ક્ષારાદિ આપવાથી તેમની સ્ત્રીનુ સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયુ હતુ આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સાસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત—બેનસીબ રહ્યા હતા સતાન થવાની આશા રહી નહિ તો પણ ઘરવાળાઓના ઘણા આગ્રહ થવા છતા તેઓએ બીજો વિવાહ કર્યો નહિ, તેમજ દામ્પત્ય પ્રેમમા પણ કદિ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચહાતા હતા તેવાજ

પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમના પત્ની તેમને ચ્હાતા હતા અને હજુ પણ તેમની મૃત પતિ પ્રત્યે તેવીજ સ્નેહની લાગણી અને અટલ શ્રદ્ધા છે આ સમયે તે પતિવિહીન પતિવ્રતાની દશા જેઓ જોશે તેઓને તેનો ઠીક અનુભવ થશે. કેવળ પોતાના પુત્ર સમાન પ્રિય ભત્રિજાને દુ ખી નહિ થવા દેવાના વિચારથીજ તેઓ પોતાના પ્રાણુને ધારણ કરી રહ્યા છે. તેમને સતાન ન હતુ તોપણ તેમનુ હૃદય વાત્સલ્ય પ્રેમથી શન્ય ન હતુ નાના ભાઇના એકના એક દીકરા (ત્રણે ભાઇઓ વચ્ચે માત્ર આ એકજ પુત્ર સતાન છે) માતાપિતા વગરના બાલા સાહેબ ઉર્ફે ગોવિન્દરાજ દિનકરને તે બન્ને પતિ પત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતા હતા શકર શાસ્ત્રી કદાચ ચાર દિવસને માટે પણ જતા તો ત્યા સ્ત્રી તથા ભત્રિજાને સાથે લઇ જતા હતા.

પહેલા પ્રશ્ન એ થતો હતો કે શાસ્ત્રીએ આરભ કરેલા કાર્યોની દશા શુ થશે ? બીજા વિષયોને જવા દઇએ તોપણ વૈદ્યકના ઉદ્ધારને માટે, દેશમા શિક્ષિત વૈદ્યો તૈયાર કરવાને માટે, વૈદ્યકના ગૂઢ વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સમ્પાદકોને હાથે વૈદ્યકના ગ્રથો પ્રકાશિત કરવાને માટે શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્યોગ આરભ્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે ? શુ તે બધાની તેમના મૃત્યુની સાથેજ સમાપ્તિ થઈ જશે ? આ ભાગ્યહીન દેશમા એવુ ઘણી વખત જોવામા આવે છે કે જો કોઇ મહાપુરૂષ મહાન કાર્ય આરભે છે તો તે કાર્ય તેમના ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને સહાયતા ઓછા થવા છતા, પણ હિમત નહિ હારીને વખતો વખત પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવન પર્યંત તો જેમ તેમ ચાલે છે, પરન્તુ તેમનો સ્વર્ગવાસ થાય ત્યારે તો તે કાર્ય જ્યાનુ ત્યાંજ શિથિલ થઈ જાય છે જો શાસ્ત્રીજીના કાર્યોની પણ આવીજ દશા થઇ હોત તો અમે તો શુ, પણ સહૃદય દેશહિતૈષી માત્રને ભારે દુ ખ થયા વગર રહેત નહિ, પરતુ બાલા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીના કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમાએલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમીટી તરફ જોતા, સપૂર્ણ રૂપમા નહિ તો કોઇને કોઈ અશમા પણ શાસ્ત્રીજીના કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા બાધવાને કારણ મળે છે પરમાત્મા તેમના સહાયક બનો ! શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આરભેલા કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પડિત લક્ષ્મણરાવ કૃષ્ણશકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્ય કર્તાઓને તૈયાર કર્યા છે કેટલાક રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છે. રાયબહાદુર રાવપ્રસાદ નારાયણસિહ જેવા તેમના સુહૃદ છે આખા ભારતવર્ષના સેકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે, તેથીજ એવી આશા રહે છે કે તેઓ સર્વે સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલા કામોને ચાલુ રાખવા માટે બની શકે તેટલો ઉદ્યોગ કરતા રહેશે.

શાસ્ત્રી પોતાનુ કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષીઓનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિનુ પ્રદાન કરે અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે ! શાંતિઃ ।

वैद्यकनी परिभाषा

१. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર.

સર્વે કામોમા નવા ઔષધોની જ યોજના કરવી પરંતુ વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ગળો, ધાણા, મધ, ઘી એ ૭ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જોઈએ. ગળો, કડાની છાલ, અરડુસી, કહોળુ, શતાવરી, આસંધ, કાકમાચીઓ, વરીઆળી, ચાદવેલ એ નવ ઔષધો સર્વકાળ લીલાજ લેવા અને લીલા હોવાથી બમણા લેવા નહિ. બીજાં ઔષધો સુકા અને નવા લેવા. અને લીલા હોય તો બમણા લેવા જે પ્રયોગમા વખત કહેલો નથી તે પ્રયોગમા પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધીનુ અંગ કહેલુ નથી તેના મૂળ લેવા જે પ્રયોગમા ભાગ કહેલો નથી ત્યા તે સમભાગ લેવો જે પ્રયોગમા એક ઔષધ બે વખત કહેલુ હોય ત્યા બમણુ આપવુ ચૂર્ણો, તેલ, ઘી, ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ તથા અવલેહ એમા ઘણું કરી શ્વેત ચંદનજ યોજવુ કાઢા અને લેપ એમા રક્તચંદન યોજવુ એક વર્ષ પછી ઔષધનુ તેજ અને ગુણ કમી થાય છે તેમા ચૂર્ણ તો બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે ઘી–તૈલાદિક ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે ઔષધો અને હલકા પાક એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે આસવ અને સોનુ વગેરે સર્વ ધાતુની ભસ્મો, રસાયનો એ જેટલા જૂના થાય છે તેટલો તેમા ગુણ વિશેષ થાય છે ઘી અને મધ એ સમાન લેવુ નહિ લીધુ હોય તો વિષતુલ્ય થાય છે શાક, લુણ અને મવ એમા દૂધ પાવાથી સર્પની પેઠે માણસને મારે છે ફણસનો ગર્ભ ખાઈ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે દૂધ કહાડ્યા પછી દસ ઘડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવુ થઈ, પ્રાશન કરનારને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે ગરમ કરેલુ દૂધ વીસ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે રાત્રિનુ દૂધ દિવસે પીવુ નહિ

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર.

ઔષધી લેવા પ્રાતઃકાળમા જવુ ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઈ તેના મૂળ અથવા છાલ જે લેવાનુ હોય તે લેવા ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહે છે તે, સ્મશાનમા થનારી જે જગ્યાપર ઘાસ ઉગતુ નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોતરા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી હિમથી કરમાયલી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમા સર્વ ઔષધી રસભરી હોય છે એટલા માટે સર્વ કાર્યો માટે તે બે મહિનામા વનસ્પતિ લાવી રાખવી રેચ થવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની ઔષધી વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનામા લાવવી જે વૃક્ષના મૂળ મોટા હોય તે વૃક્ષના મૂળની છાલ લેવી જે વનસ્પતિના મૂળ નાના છે તેના મૂળ લેવા.

૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા.

સ્વરસ એટલે અંગરસ તાજી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે કુટી, કપડામા ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તે.* બીજો પ્રકાર— સુકાએલા ઓષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણુ પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર ભીજવી રાખવુ પછી બીજે દિવસે ગાળી તે પાણી આપવુ ત્રીજો પ્રકાર—સુકાએલી વનસ્પતિ લાવી તેમા આઠગણુ પાણી રાખી, ચોથો હિસ્સો પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો. તે અંગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાત્રે પલાળી રાખી તેનો સવારે કાઢો કર્યો હોય તો તે ૪ તોલા આપવો મધ સાકર, ગોળ સર્વ ક્ષાર, જીરૂ ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક એ અંગરસમા નાખવા હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવા

૪. કાઢાનો પ્રકાર.

કાઢામા સવ ઓષધો મળી રોજ ચાર તોલા ઓષધો લઇ કુટવા તેમા ૬૪ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામા અથવા બીજા વાસણમા ઉકાળવુ પછી અષ્ટમાશ એટલે આઠ તોલા કાઢો રાખવો અને તે આપવો નાના બાળકને કાઢો ૬ માસાથી એક તોલા પાવા કાઢામા દુધ, ઘી, તેલ, ગોળ, ચૂર્ણ એ પદાર્થ નાખવા હોય તો ૧૦ માસા નાખવા

૫. ચૂર્ણ.

શુષ્ક એટલે સુકાએલુ દ્રવ્ય લઇ ખાંડીને વસ્ત્રગાળ કરવુ, તેને ચૂર્ણ કહે છે તે મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા પર્યંત અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્યંત આપવુ ચૂર્ણમા ગોળ સમભાગ નાખવો સાકર બમણી નાખવી ઘૃતાદિક પદાર્થોમા ચૂર્ણ ચાટવાનુ હોય તો ચૂર્ણથી બમણુ ઘૃતાદિક જોઇએ એકાદા ચૂર્ણને કાઢો લીંબુનો રસ વગેરેની ભાવના (પુટ) દેવાની હોય તો એ સર્વ ચૂર્ણ ભીંજાય તેટલુ તે પ્રવાહી હોવુ જોઇએ

૬. વટિકા (ગોળીઓ).

સાકરમા કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમા ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમા કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો મધ અને ગુગળમા કરવી હોય તો તે સમભાગ લઇ કરવી.

---

* કેટલીક ચીજો લીલી હોવા છતા તેમાથી અંગરસ નીકળતો નથી; પરંતુ તેમને વાટી ગોળો કરી ઉપર કપડમાટી કરી માટી લાલ થતા સુધી દેવતામાં તપાવી અંદરની વાટેલી વનસ્પતિ કહાડી લઇ ચોખા ઝીણા કપડામા નાખી નીચોવવાથી અંગરસ નીકળે છે

૭. ઉકાળો (ક્વાંટ) કરવાનો પ્રકાર.

૪ તોલા ઔષધ લાવી સાફ કુટી ગખવુ એક માટલીમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારૂ ગરમ થયા પછી તેમા તે ઔષધ નાખી સારૂ ઉકાળી ગાળી લેવુ. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો

૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર.

૪ તોલા ઔષધ લાવી કુટી માટલીમા ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમા તે ઔષધ મેળવી, રાત્રિએ ભીજવી રાખવુ અને સવારમા ગાળી લેવુ એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે તેનુ પીવાનુ માપ ઉકાળા જેવુ છે

૯. કલ્કનો પ્રકાર.

લીલા ઔષધ લાવી ચટણી જેવા ઝીણા વાટવા અને સુકા હોય તો પાણી નાખી વાટવા તેને આપવાનુ માપ ૧૦ માસા કલ્કમા મધ, ઘી, તેલ નાખવુ હોય તો કલ્કથી દુપ્પટ નાખવુ. સાકર મશ્કન નાખવી દુધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૦. ઔષધ સેવનકાળ.

કાઢા, અગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાત કાળે, અરૂચિ અને અગ્નિમાદ્ય હોય તો ભોજન સાથે, સ્વરભગને માટે રાત્રે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાત કાળે અને સાજના ભોજન પછી આપવા કાનમા તૈલાદિક નાખવાનુ હોય તો તે રાત્રે સુતી વેળા નાખવુ કાઢા, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાના હોય તો તે ૩ ૭, ૧૪, ૨૧, કિવા ૪૨ દિવસ પર્યંત એક અથવા બન્ને વખત કાઢો અથવા નિકાઢો આપવો સારો વિચાર કરી અને રોગનુ અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમા લાવી તે પ્રમાણે તે ચાલુ કરવો

૧૧. સર્વ સાધારણ અનુપાનો.

ઔષધ આપવા માટે જ્યા અનુપાન લખેલુ ન હોય ત્યા રોગ પ્રમાણે નીચલા સર્વ સાધારણ અનુપાનો આપવા.

(૧) **સન્નિપાત** ઉપર આદાનો રસ (૨) **ઉધરસ અને કફ** વિકારો ઉપર અરડુસીનો રસ અને ત્રિકટુનુ ચૂર્ણ (૩) **જ્વર** અને **વિષમજ્વર** ઉપર મધ અને લીડીપીપર (૪) **જામેલા તાવ** ઉપર કરીઆતુ, નાગરમોથ અને પિત્તપાપડો (૫) **સંગ્રહણી** ઉપર છાશ (૬) **જીર્ણ જ્વર** ઉપર મધ અને લીડીપીપર (૭) **કૃમિ** ઉપર વાવડીગ (૮) **મુળવ્યાધિ** ઉપર ચિત્રક અને ભિલામો (૯) **પાડુરોગ** ઉપર મડુર. (૧૦) **ક્ષય** ઉપર શિલાજીત. (૧૧) **શ્વાસ** ઉપર ભારગમળી અને સુઠ.

(૧૨) પ્રમેહ ઉપર આમળા, હળદર અને ત્રિફળા. (૧૩) તૃષા ઉપર સોનું તપાવી પાણીમા છમકારી તે પાણી પાવું (૧૪) જ્વરે અને તૃષા ઉપર માટીનું ખાંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ (૧૬) શૂળ ઉપર હીંગ અને ઘી (૧૭) આમ ઉપર કરંજ, ગોમૂત્ર અને એરંડતેલ (૧૮) પાંડુ ઉપર ત્રિફળા અને લીંડીપીપર (૧૯) વિષ ઉપર સરસડાનુ ઝાડ અને સોનું (૨૦) ઉધરસ ઉપર રીંગણી અને ત્રિકટુ (૨૧) વાતવ્યાધિ ઉપર સુંઠ, લસણ અને ઘી (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરડુસી (૨૩) ક્ષુધા ઉપર અને પાણી સારી થવા માટે વજ, અક્કલગરો અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન (૨૫) વાતરક્ત ઉપર ગળો અને ઓસડીયું (૨૬) અર્દિત વાયુ ઉપર અડદના વડા અને માખણ (૨૭) મેદરોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી આપવા (૨૮) જ્વર ઉપર લોધર (૨૯) અરૂચિ ઉપર બીજોરૂં અથવા દાડમ. (૩૦) શોષ ઉપર ત્રિફળા અને ગુગળ (૩૧) શોક ઉપર મધ (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દ્રાક્ષ (૩૩) ઉનવા ઉપર શતાવરી અને કોહળાનુ પાણી (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળા (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જુનુ ઘી (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો ભેસનુ દુધ (૩૭) કુષ્ઠ ઉપર ખેરની છાલનુ પાણી (૩૮) ધોળા કોઢ ઉપર બાવચી અને કાળો ઉમરડો (૩૯) અજીર્ણ ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોષણ. (૪૦) ઉલટી ઉપર ધાણી (૪૧) જત્રુ (ગળાનો આરંભ) થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઓષધોનુ નસ્ય (૪૨) પાર્શ્વશૂળ ઉપર પુષ્કરમૂળ. (૪૩) મૂર્છા રોગ ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટલે માખણ, સાકર તથા સોનાનો વરખ (૪૫) પથરી ઉપર શિલાજીત (૪૬) મૂત્ર બંધ થયુ હોય તો કુમળા મૂળાના પાદડાંનો રસ અને સુરોખાર એકત્ર કરી આપવા (૪૭) ગુલ્મ ઉપર વાયવર્ણાની છાલ. (૪૮) વિદ્રધિ ઉપર રક્તસ્રાવ (૪૯) હેડકી ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને ચુનો તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવા, અથવા એક માસો પાણી સાથે પાવા (૫૦) દાહ ઉપર શીતવિધિ (૫૧) ભગંદર ઉપર કુતરાના હાડકા ગધેડીના લોહીમા ઘસી શરપુંખાના રસમા મિશ્રિત કરી ચોપડવુ (૫૨) અવાજ ખુલવા માટે પુષ્કરમૂળ મધમા આપવા. (૫૩) શીત અને શૈત્ય ઉપર નાગરવેલ અને મરી આપવા

૧૨. વનૌષધિગુણાદર્શમાં આપેલાં નામો વિષે ખુલાસો.

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સં૦ સંસ્કૃત મ૦ મરાઠી દે૦ દેશી કો૦ કોંકણી વ૦ વરાડી ખા૦ ખાનદેશી ગો૦ ગોમંતકી હિં૦ હિંદુસ્તાની બં૦ બંગાલી ક૦ કર્ણાટકી તૈ૦ તૈલંગી મા૦ મારવાડી રા૦ રાજપુતાની કા૦ કાન્યકુબ્જ પં૦ પંજાબી. તા૦ તામીલ. તુ૦ તુલુ. મલા૦ મલાયાલમ. ફા૦ ફારસી અ૦ અરબી. ઈં૦ ઇંગ્રેજી લા૦ લાટીન.

૧૩. ઔષધિ પ્રતિનિધિ.

જે પદાર્થો જોઈતા ત્યારે જોઈતી વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવાજ ગુણવાળા પદાર્થ યોજવા, પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું હોય તે મુખ્ય પદાર્થ કદી બદલાવી શકાતો નથી (જેમકે હરીતક્યવલેહમાં હરીતકી એટલે હરડેને બદલે આમળાં વપરાય નહિ.) આ પ્રમાણે એક ચીજને બદલે જે બીજી ચીજ ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને ઔષધિ પ્રતિનિધિ કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ચીજ (ઔષધિ) વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ

અજમોદ—અજમો
અતિવિષ—નાગરમોથ.
અજમૂત્ર—ગોમૂત્ર.
અમ્લવેતસ—કચુકા, આમલી, આલુ-બુખાર.
આકડાનું દૂધ—આકડાના પાનના રસ
ઉત્પલ—કમળ
ઋદ્ધિ—વૃદ્ધિ—કુક્કરકંદ
કપૂર—ચંદન, રક્તચંદન (રતાંદળી)
કસ્તુરી—જાવત્રી
કંકોળ—એલચી, જાવત્રી
કંદ—સુરણ
કાકોલી—આસંધ
કાંતલોહ—તીક્ષ્ણ લોહ, પોલાદ
ક્ષારના—અભાવે અઘેડાનો ક્ષાર
ક્ષીરકાકોલી—શતાવરી
ખેરછાલ—કડવા લીમડાની છાલ.
ગજપીપર—પીપળીમૂળ
ઘઉં—નાગલી
ચવક—ગજપીપર
ચિત્રક—દાતી, નેપાળો.
ચોખા—સાઠી ચોખા જુવાર
ચંદન—વાળો, કપૂર.
જાવંત્રી—લવંગ
જીરૂં—ધાણા (વંશલોચન.
જીવક અને ઋષભક—ભોંયકોળું,
જુનું ઘી—તાજું ઘી
તગર—કોઠ.
તુવેર—કળથી.
દહીં—છાશ
દારૂહળદર—હળદર (સદ્રરજન.
દ્રાક્ષ—ખજુર, શીવણના ફળ—એટલે
ધાવડીનાં ફૂલ—મહુડાના ફૂલ
નખલા—લવંગ.
નીલોત્પલ—કુમુદપુષ્પ, પોયણા.
પીપર—મરી.
પુષ્કરમૂળ—કોઠ
બકરીનું દૂધ—ઘેટીનું કે ગાયનું દૂધ.
બાવચો—કુવાડીયાના બીજ
ભારંગમૂળ—રીંગણીના મૂળ
ભિલામો—ચિત્રક, ચિત્રો
મધ—જુનો ગોળ
મરી—લવંગ
મેદા ને મહામેદા—જેઠીમધ અને આસંધ
મોતી—મોતીની છીપ.
મોરવેલ—તજ.
રક્તચંદન—વાળો (વીરણનો)
રસાંજન—દારૂહળદર
રૂપું—રૌપ્યમાક્ષિક, લોહભસ્મ.
લક્ષ્મણા—મયુરશિખા
વજ—મોરવેલ કુલિંજન
વરી—સામો.
વાળો—નાગરમોથ.
સોનું—સુવર્ણમાક્ષિક, લોહભસ્મ.
હરડે—આમળાં
હીરો—વૈક્રાતમણિ.

૧૪. ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત.

ઔષધિઓના ગુણદોષને દર્શાવનારા જે મુખ્ય શબ્દો વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં આવે છે તેની વિશેષ સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે—

લઘુ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે તે પાંચ પૈકી ૧—**લઘુ** (હલકો) પદાર્થ અત્યંત પથ્ય, કફનાશક અને તુરત પાચન થાય એવો હોય છે ૨—**ગુરૂ** (ભારે) પદાર્થ વાયુને હરનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવો હોય છે ૩—**સ્નિગ્ધ** (ચીકણો) પદાર્થ વાયુનાશક, કફ કરનાર, વૃષ્ય અને બળવર્ધક હોય છે ૪—**રૂક્ષ** (લૂખો-સુકો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અત્યંત કફનાશક હોય છે ૫—**તીક્ષ્ણ** (તીખો) પદાર્થ ઘણું કરીને પિત્તકર્તા, લેખન અને કફ તથા વાયુને હરનાર હોય છે ૬—**શ્લક્ષ્ણ** પદાર્થ ચીકાશ વિનાનો છતાં કઠોર હોવાથી ચીકણો હોય છે, જેમકે ઘુંટેલો પત્થર ૭—**સ્થિર** પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે ૮—**સર** પદાર્થ વાયુ અને મળને કહાડે છે ૯—**પિચ્છિલ** (દુધની તર જેવો) પદાર્થ તંતુ (રેષા) વાળો, બળકર્તા, ભારે, તુટેલને સાંધનાર, કફકર્તા, ક્લેદન અને છેદન કર્તા જાણવો ૧૦—**શીતળ** પદાર્થ સુખકર્તા, રૂધિર આદિના વહી જવાને રોકનાર, મૂર્ચ્છા, તરસ, પ્રસ્વેદ (પરસેવો) અને દાહને દૂર કરે છે ૧૧—**ઉષ્ણ** (ગરમ) શીતળ પદાર્થથી ઉલટા ગુણવાળો છે અને પાચક છે ૧૨—**વિશદ** (ફેલાઈ જનારા) પદાર્થ વ્રણને ભરે છે. ૧૩—**સ્થૂલ** પદાર્થ શરીરને જાડું કરે અને છિદ્રોને બંધ કરે છે ૧૪—**સૂક્ષ્મ** પદાર્થ શરીરના નાના અંગો વગેરેમાં પણ પ્રવેશ કરે છે ૧૫—**દ્રવ** (પ્રવાહી) પદાર્થ ભીંજવવાના અને ફેલાઈ જવાના ગુણવાળો છે ૧૬—**શુષ્ક** પદાર્થ એથી વિપરીત ગુણવાળા છે ૧૭—**આશુકારી** પદાર્થ શરીરમાં શીઘ્રતા કરે, જેમકે તેલ પાણીમાં જલ્દી તરી જાય છે ૧૮ **મંદ** પદાર્થ શિથિલતા કરે છે એને **અલ્પ** પણ કહે છે ૧૯ **મૃદુ**—પદાર્થ કોમળ હોય છે ૨૦—**કર્કશ** પદાર્થ ખરખરો એવો છે એ વીસ ગુણો ગુરૂને કહ્યા છે તે સિવાય દીપનાદિ ગુણો પ્રમાણે છે

૧—જે પદાર્થ આમને પચાવે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને **પાચન** ઔષધ કહે છે, જેમકે નાગકેસર. ૨—જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને **દીપન** ઔષધ કહે છે, જેમકે વરીઆળી. ૩—જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે, તેને **દીપન પાચન** કહે છે; જેમકે ચિત્રક. ૪—જે પદાર્થ ઉલટી, રેચ આદિ ક્રમોથી શરીરમાં સમાનપણે દોષોનુ શોધન કરે, તેમજ શરીરમાં જે દોષ વિષમ એટલે ન્યૂનાધિક થઈ રહેલા હોય એને સમાન કરી આપે એને **શમન** કે **સંશમન** ઔષધી કહે છે, જેમકે ગળો. ૫ જે ઔષધ અપક્વ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પક્વ કરી અને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે ઉતારે તેને

અનુલોમન ઔષધ કહે છે, જેમકે હરડે. ૬—કોઠામાં ચોંટી રહેલ પકવવા લાયક મલાદિકને પકવ્યા વિનાજ જે ઔષધ નીચે હેઠી લાવે અર્થાત્ ઝાડો કરે તેને **સ્રંસન** ઔષધ કહે છે જેમકે ગરમાળો. ૭—વાતાદિક દોષથી અબદ્ધ (છુટા) અને બદ્ધ (બંધાએલ) તેમજ વાયુથી લીંડીની માફક સુકાએલ મલાદિકને જે ભેદીને ગુદાના માર્ગથી બહાર કહાડે તેને **ભેદન** ઔષધ કહે છે જેમકે કડુ. ૮—જે પાકા તેમજ કાચા મલાદિકને પાતળા કરી ગુદાદ્વારે બહાર કહાડે તેને **રેચક** ઔષધ કહે છે, જેમકે નસોતર ૯—જે પાકે નહિ એવા પિત્ત અને કફને બળપૂર્વક મોઢાની વાટે બહાર કહાડે (ઉલટી કરે) તેને **વમન** ઔષધ કહે છે, જેમકે મીંઢળ. ૧૦—પોતાના સ્થાનમાં સંચિત થઈ રહેલા મળને ઉપરના ભાગમાં લાવી (મોઢા અને નાકવાટે) જે ઔષધ બહાર કહાડે અથવા અધો ભાગે (ગુદા લિંગ, ભગદ્વારે) બહાર કહાડે તે **દેહસંશોધક** છે જેમકે કુકડવેલ. ૧૧—જે ઔષધ દીપન પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહી રૂપે રહેલા અથવા વહેતા દોષને સુકવીને કઠિન બનાવે તેને **ગ્રાહી** કહે છે, જેમકે સુંઠ, જીરૂ, ગજપીપર. ૧૨—જે ઔષધ લુખુ, શીતળ, ખાટુ અને લઘુપાકી હોવાથી પ્રતિલોમવાત કરી આપે તે **સ્તંભન** ઔષધ છે જેમકે કુડા અને અરલુ. ૧૩—જે ઔષધ પરસ્પર મળેલ કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડી ફોડીને જુદા કરી આપે એને **છેદન** ઔષધ કહે છે, જેમકે ક્ષાર, કાળા મરી, શિલાજીત ૧૪—જે દ્રવ્ય રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોને સુકવી શરીરને શુદ્ધ કરે તેને **લેખન** કહે છે, જેમકે મધ, ગરમ પાણી, ઘોડાવજ, જવ. ૧૫—જે પદાર્થ ખાવાથી મૈથુન કરવાને ઉત્સાહ થાય તેને **વાજીકર** ઔષધ જાણવા, જેમકે આસંધ, મુસળી સાકર અને શતાવરી. ૧૬—જેનાથી શુક્ર (વીર્ય) ની વૃદ્ધિ થાય તેને **શુક્રલ** કહે છે, જેમકે નાગબલા આદિ વળી કૌંચના બીજ, દૂધ, અડદ ભોંયઆમળાના બીજ અને આમળા એ પણ પોતપોતાના પ્રભાવથી શીઘ્ર રસાદિના ઉત્પાદનપૂર્વક શુક્રને વધારનાર છે, અને અધિક વધવાથી રેચન એટલે કહાડનાર છે એનું સ્મરણ, કીર્તન દર્શન સંભાષણ, સ્પર્શ, ચુંબન, આલિંગન અને મૈથુન એ સર્વ અથવા તેમાનું એક એક પણ શુક્રને પ્રવૃત્ત કરે છે ભોરિંગણીનું ફળ વીર્યનું રેચક છે જાયફળ વીર્યનું સ્તંભનકર્તા છે અને ઇન્દ્રજવ શુક્રનો ક્ષયકર્તા છે ૧૭—જે પદાર્થ શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા અને વ્યાધિ રોગોને દૂર કરે તેને **રસાયન** ઔષધ કહે છે જેમકે હરડે, ગળો ગુગળ અને શિલાજીત ૧૮—જે પદાર્થ પ્રથમ અપક્વ સ્થિતિમાંજ પોતાના ગુણોથી આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ પછીજ પચે એ **વ્યવાયી** ઔષધ છે જેમકે ભાંગ અને અફીણ ૧૯—જે ઔષધ શરીરમાના ધાતુઓને તથા ઓજને શોષણ કરીને શરીરના સાંધાઓને શિથિલ—ઢીલા કરે તેને **વિકાસી** ઔષધ જાણવું જેમકે સોપારી અને કોદરા. ૨૦—જે પદાર્થ બુદ્ધિનો લોપ કરે અને તમોગુણપ્રધાન હોય તેને **માદક** (મદકારક) કહે છે, જેમકે દારૂ સુરાદિક. ૨૧—જે વ્યવાયી, વિકાસી, કફનાશક, માદક, વધારે અગ્નિગુણવાળો અને પ્રાણનાશક પદાર્થ હોય તેને **યોગવાહી** કહે છે. જેમકે—વિષ (વછનાગ, શંગુઆદિ) ૨૨—જે પદાર્થ

પોતાના બળથી શરીરના છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદિક દોષોના સંચયને કહાડે તેને **પ્રમાથી** ઔષધ કહે છે, જેમકે કાળા મરી, વાવડીંગ ૨૩–જે પદાર્થ પોતાના પિચ્છલ ગુણથી કરીને રસવાહિની શિરાઓને રોકીને શરીરને ભારે–સુસ્ત બનાવે તેને **અભિષ્યંદી** કહે છે, જેમકે દહીં ૨૪–**દાહક** અથવા વિદાહી પદાર્થ શરીરમાં ખટાશ અને તૃષાને વધારે છે તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે અને એનો પાક ઘણો જલદી થાય છે. ૨૫–**યોગવાહી** જે પદાર્થ હોય છે તે સંસર્ગી (તેમાં જે બીજી વસ્તુઓ મેળવી હોય તે) વસ્તુઓના ગુણદોષને કરે છે અને તેનાજ પ્રમાણે તેનો પાક થાય છે, જેમકે તેલ, પાણી, મધ, ઘી, પારો અને લોહ આદિ યોગવાહી ઔષધ છે.

૧૫. ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો.

એકથી અધિક ઔષધિઓના સમૂહને સૂચવનારા જે નામો દેશી વૈદકમાં આવે છે તે વિષેની સમજૂત નીચે પ્રમાણે છે

અંજનત્રય–૧ કાળો સુરમો, ૨ જસતના ફૂલ અને ૩ રસવતી

અમ્લપંચક–૧ બોર, ૨ દાડમ, ૩ કોકમ, ૪ ચુકો અને ૫ અમ્લવેતસ

અષ્ટગંધ–૧ કપૂર, ૨ ચંદન, ૩ મોથ, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદારૂ, ૬ ગોરોચન, ૭ કેસર અને ૮ વાળો

અષ્ટવિધ–ચિકિત્સા–૧ શલ્ય, ૨ શાલાક્ય, ૩ બાળ ચિકિત્સા, ૪ અગદ, ૫ વિષતંત્ર, ૬ વાજીકરણ, ૭ રસાયન અને ૮ ભૂતવિદ્યા

ઉપવિષત્રય–૧ નિર્વિષી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લાગલી

ઔષધીપંચામૃત–૧ ગળો, ૨ મુસળી, ૩ સુંઠ, ૪ ગોખરૂ અને ૫ શતાવરી.

કટુત્રય–૧ લીંડીપીપર, ૨ પીંપળીમૂળ અને ૩ સુંઠ.

કંટક તૃતીય–૧ ધમાસો, ૨ ભોરીંગણી અને ૩ ડમરો.

કંટકારીત્રય–૧ ઉભીંગીગણી, ૨ બેઠીભોરીંગણી અને ૩ ગોખરૂ

કટુકચોથી–૧ સુંઠ, ૨ લસણ, ૩ આદુ અને પીપળીમૂળ.

ક્ષારદ્વય–૧ જવખાર અને ૨ સાજીખાર.

ક્ષારત્રય–૧ જવખાર, ૨ સાજીખાર અને ૩ ટંકણખાર.

ક્ષારપંચક–૧ ખાખરા, ૨ કમળ, ૩ જવ અને ૪ તલમરા (તલના છોડ) ના બનાવેલા ક્ષાર અને ૫ સાજીખાર.

ક્ષારસપ્તક–૧ તલમરા, ૨ લાગલી, ૩ અડદ, ૪ અઘેડો, ૫ મરવા અને ૬ કડો એ છ ચીજોના ક્ષાર

ક્ષારદશક–૧ સરગવા, ૨ મૂળા, ૩ પલાશ (ખાખરો), ૪ આમલી, ૫ ચિત્રક, ૬ આદુ, ૭ શેલડી, ૮ અઘેડી, ૯ ગોખરૂ અને ૧૦ જવ.

ચતુરમ્લ–૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં ખાટાં લીંબુ અને ૪ મોળ ખાટાં લીંબુ.

ચતુરૂષણ–૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ પીંપળીમૂળ.

ચાતુર્જાત—એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકેસર એ **ચાતુર્જાત.** (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી લેવાંને કટુ **ચાતુર્જાત.**

ચાતુર્ભદ્રક—૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ મોથ અને ૪ ગળો

ચતુર્બીજ—૧ મેથી, ૨ અસાળીઓ, ૩ કાળીજીરી અને ૪ અજમોદ

ચાતુર્થિકગણ—૧ આમળા, ૨ હરડે ૩ લીંડીપીપર અને ૪ ચિત્રો.

જીવનીયગણ—૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષીરકાકોલી, ૭ ઋદ્ધિ, ૮ વૃદ્ધિ, ૯ જેઠીમધ ૧૦ ખરખોડી, ૧૧ જંગલી મગ અને ૧૨ જંગલી અડદ

ત્રિકટુ—}
ત્ર્યૂષણ—} ૧ સુંઠ ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર

ત્રિફળાં—એ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) ૧ હરડે, ૨ બહેડા અને ૩ આમળા એ સમાન ભાગ અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડા ૨ ભાગ અને આમળા ૪ ભાગ ને **ત્રિફળાં** કહે છે (૨) ૧ દ્રાક્ષ, ૨ શવન (શિવણ) અને ૩ ખજુરના ફળ એ **મધુર ત્રિફળાં.** (૩) ૧ જાયફળ, ૨ લવંગ અને ૩ એલચી એ **સુગંધી ત્રિફળાં.**

ત્રિસુગંધ—૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર અને ૩ એલચી

ત્રિજાત—ઉપર મુજબ

ત્રિસમ—૧ હરડે ૨ સુંઠ અને ૩ ગળો.

ત્રિકાર્ષીકા—૧ સુંઠ, ૨ અતિવિષ અને ૩ મોથ

ત્રિસિતા—૧ શેલડી, ૧ મધ અને ૩ જારના સાંઠાની સાકર.

ત્રિકંટક—૧ સુંઠ, ૨ ગળો અને ૩ ધમાસો

ત્રિલોહ—૧ સોનુ, ૨ રૂપુ અને ૩ ત્રાંબુ.

દશમૂળ—લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એકત્ર.

નવરત્ન—૧ માણેક ૨ મોતી, ૩ પરવાળા, ૪ ગરૂડપાચ, ૫ પોખરાજ ૬ હીરો, ૭ ગોમેદ ૮ નીલ અને ૯ વૈડૂર્ય

નિંબપંચાંગ—૧ લીમડાના પાંદડા, ૨ ફુલ, ૩ ફળ, ૪ મૂળ અને ૫ છાલ

પંચકોલ—એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપળીમૂળ, ૩ ચવક ૪ ચિત્રક ૫ સુંઠ (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમો, ૩ સંચળ, ૪ હીંગ અને ૫ સુંઠ

પંચ પલ્લવ—૧ વડ ૨ પીપર ૩ પીપળો, ૪ ઉમરો, ૫ પારસપીપળો એ પાંચ ઝાડના કુંપળો (અહીં અને પંચ વલ્કલમાં પીપર ન ઝાડ વાળી આવે છે લીંડીપીપર લેવાની નથી)

પંચ વલ્કલ—પંચ પલ્લવમાં બતાવેલ પાંચે ઝાડોની છાલ.

પંચમૂળ—એના સાત પ્રકાર છે (૧) ૧ શાલવણ, ૨ પીઠવણ, ૩ બેઠી રીંગણી ૪ ઉભી રીંગણી અને ૫ ગોખરૂ એ **લઘુ પંચમૂળ.** (૨) ૧ બીલી, ૨ સીવણ, ૩ પાટલા (કાકચ), ૪ અરણી, ૫ અરડુ એ **બૃહત્ પંચમૂળ** (૩) ૧ બળદાણા ૨ સાટોડી ૩ મુદ્દગપર્ણી (જંગલી મગ), ૪ માષપર્ણી (જંગલી

અડદ), ને ૫ એરંડ મૂળ એ **મધ્યમ પંચમૂળ** (૪) ૧ હળદર, ૨ ગળો, ૩ મીઠીઆવળ, ૪ માગીવા અને ૫ વિદારી કંદ એ **અલ્પાખ્ય પંચમૂળ** (૫) ૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ વીગજીવતી, ૪ શતાવરી અને ૫ જીવકાદિ એ **જીવક પંચમૂળ.** (૬) ૧ દર્ભ (ડાભડો), ૨ કાસ (કામડા), ૩ શર, ૪ શાલ્ય અને ૫ શેલડી એ **તૃણ પંચમૂળ.** (૭) ૧ ગોખરૂ, ૨ ભોરડી ૩ ઇન્દ્રવારૂણી (ત્રુસકુ અથવા કડવી કાકીબી), ૪ કામદરો અને ૫ શિરીષ (સરસડો) એ **ગોક્ષુરાદિ પંચમૂળ.**

પંચમહાવિષ–૧ સોમલ ૨ હરતાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વછનાગ અને ૫ સર્પવિષ

પંચામૃત–૧ સુંઠ, ૨ કાળી મુસળી, ૩ ગળોસત્વ, ૪ શતાવરી અને ૫ ગોખરૂ અથવા–દૂધ, દહી, ઘી, મધ અને ખાંડ

પંચોપવિષ–૧ આકડાનું દૂધ ૨ થોરનું દૂધ, ૩ લાગલી, ૪ ધતૂરો અને ૫ કણેર

પંચગવ્ય–૧ ગાયના મૂત્ર, ૨ છાણ ૩ દૂધ, ૪ દહીં અને ૫ ઘી એ પાંચે પદાર્થ

પંચામ્લ–૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટા લાબા લીબુ, ૪ ગોળ ખાટા લીબુ અને ૫ બીજોરા

પંચગણ–૧ પીઠવણ, ૨ ઉભી રીંગણી, ૩ બેઠી ભોરીંગણી, ૪ વિદારી કંદ અને ૫ બીજોરૂ

પંચસમ–એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ સુંઠ, ૨ લીંડીપીપર, ૩ હરડે, ૪ નસોતર અને ૫ સંચળ (૨) ૧ આમલી, ૨ સિંધાલુણ, ૩ ચિત્રક મૂળ, ૪ હરડે અને ૫ લીંડીપીપર.

પંચાંગલેપ–૧ મોઢાડીના મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ સુંઠ, ૪ મરમવ અને ૫ સરગવાની છાલ

પંચભૃંગ–૧ કુકડવેલો, ૨ ખીજડી, ૩ ભાંગ, ૪ નગોડ અને ૫ તમાલ

પંચમૂત્ર–૧ ગાય, ૨ બકરી, ૩ ઘેટી, ૪ ભેંસ અને ૫ ગધેડી એ પાંચના મૂત્ર.

પંચબીજ–એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ રાઈ, ૨ અજમોદ, ૩ જીરૂ, ૪ ખસખસ અને ૫ અજમો (૨) ૧ મેથી ૨ આસકાગણી, ૩ અજમો, ૪ કાળીજીરી અને ૫ એખરો.

પંચસિદ્ધૌષધ–૧ તેલીઓ કંદ (એ નાના ઝાળા જેવડો હાથભર ઉંચો છોડ હોય છે તેના પાંદડા પીલુ જેવા અને તેની છાલમાં તેલનો **પ્રકાશ હોય છે.**) ૨ સુવાકંદ, ૩ કુક્કુરકંદ, ૪ રૂદ્રવંતી, (જંગલી ચણા–એના પાંદડાં ચણા જેવા અને નીચે ચીકાશ હોય છે) અને ૫ મત્સ્યાક્ષી.

પંચસૂરણ–૧ મીઠું સુરણ, ૨ કડવુ ડુંગરી સુરણ, ૩ ચિત્રાસુરણ ચિતલકંદ, ૪ પાચ પત્રના ખાટખટુંબાનો કંદ અને ૫ માળાકંદ.

બલાચતુષ્ટય–૧ બલા (બળ, બોળ કેટલાક એને ખરેંટી એટલે ખપાટ

માને છે), ૨ મહાબલા (મહદેવી, સોનેલુ), ૩ નાગબળા (ગંગેટી), ૪ અતિબલા (ગાડર કામસી)

મધુરત્રય–૧ ઘી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ

મિત્રપંચક–૧ ઘી, ૨ મધ, ૩ ગુગળ, ૪ ચણોઠી અને ૫ ટંકણખાર.

લવણત્રય–૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ અને ૩ બીડલવણ

લવણપંચક–૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ, ૩ બીડલવણ, ૪ વડાગરું મીઠું અને ૫ દરીઆનું કિંવા નદીનું (ગસીયુ) મીઠું

વ્યોષ–ત્રિકટુ (૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર)

ષડ્રસ–૧ ગળ્યો, ૨ ખાટો, ૩ ખારો, ૪ કડવો, ૫ તીખો અને ૬ તુરો.

ષડુષણ–૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર, ૪ પીપરીમૂળ ૫ ચવક અને ૬ ચિત્રક

સુગંધીપંચક–૧ કેસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કસ્તૂરી અને ૫ ચંદન

સુગંધીષટ્ક–એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ જાયફળ, ૨ લવંગ ૩ કપૂર, ૪ સોપારી ૫ વાળો અને ૬ ચણકબાબા એ **સુગંધીષટ્ક**. (૨) ૧ કૃષ્ણાગરૂ, ૨ કસ્તૂરી ૩ કપુર, ૪ શ્વેતચંદન ૫ ચણકબાબા અને ૬ નાગરવેલનો કંદ એ **મહાસુગંધીષટ્ક**.

ષટ્પ્રાણ હરેણ–૧ સૂકું માંસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તડકો ૪ બે મનુ દહીં, ૫ પરોઢીએ સ્ત્રીસંગ અને ૬ દિવસની નિદ્રા

ષટ્પ્રાણકર–૧ તાજું મિષ્ટાન્ન, ૨ નવું અન્ન ૩ બાળા સ્ત્રી, ૪ દુધનું જમણ ૫ ઘી અને ૬ ઉના પાણીથી સ્નાન.*

સપ્તોપવિષ–૧ આકડાનું દુધ, ૨ થોરનું દુધ, ૩ વાગલી, ૪ કલિહારી, ૫ ચણોઠી, ૬ અફીણ અને ૭ ધતૂરો

સપ્તોપધાતુ–૧ સુવર્ણ માક્ષિક, ૨ તારમાક્ષિક ૩ મોરથુથુ ૪ કાંસુ ૫ પિત્તલ, ૬ સિંદૂર અને ૭ મંડૂર

સપ્તધાતુ–૧ સોનું ૨ રૂપું ૩ તાંબુ, ૪ સીસું ૫ કલાઈ ૬ જસત અને ૭ લોઢું

સપ્તસંતર્પણ–૧ દ્રાક્ષ, ૨ દાડમ, ૩ ખજુર, ૪ સાકર, ૫ શાલી ધાન્ય (ડાંગર), ૬ મધ અને ૭ ઘી

સપ્તોપરત્ન–૧ વૈક્રાન્ત, ૨ સૂર્યકાન્ત, ૩ ચન્દ્રકાન્ત, ૪ કપૂર, ૫ સ્ફટિક, ૬ પીરોજ અને ૭ કાચ

સપ્તવિધ ક્વાથ–૧ પાચન ૨ શોધન, ૩ ક્લેદન, ૪ શમન, ૫ દીપન ૬ તર્પણ, ૭ શોષક

---

* **उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः ॥**
तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १ ॥

ઉના પાણીના શેક શરીરને બળ આપનાર છે પણ તેનાથી માથાના ભાગને ધોવાથી તે વાળ અને આંખોના બળનો નાશ કરે છે

૧૯. કઠિન શબ્દનો કોષ.

અજીર્ણ—અપચો.
અધોગત—નીચે ગયેલો
અધોવાયુ—ગુદામાંથી નિઃસરતો વાયુ
અનલ—અગ્નિ
અન્નદ્વેષ—અરૂચિ
અનિલ—પવન, વાયુ
અપસ્માર—ફેફરૂ, મૃગીરોગ, વાઈ
અપાય—અહિત—નુકશાન.
અભિઘાત—શરીર ઉપર ઘા થવો
અમ્લ—ખાટું.
અમ્લપિત્ત—ખાટું પિત્ત ખાટા ઓડકાર
અરિષ્ટ—દવાનો એક પ્રકાર, સુવાવડીનો ઓરડો, અરીઠાનું ઝાડ, લીમડાનું ઝાડ, પૂર્વચિન્હ.
અરોચક—અરૂચિ.
અર્શ—હરસ, મસા.
અવલેહ—ચાટણ
અવટાઈ, અવટાવી, અવટાવવું—ઉકળી, ઉકાળી, ઉકાળવું
અવક્ષણ—જાડું
અવ્યક્ત—સમજાય નહિ તેવું, સૂક્ષ્મ.
અશ્મરી—પથરીનો રોગ
અશ્રાંત—હમેશા, થાક્યા વિના
અશ્વગંધા— } આસંધ
આસગંધ— }
અષ્ટધા—આઠ પ્રકારના
અષ્ઠીલા—ડુંટી ઉપર થયેલો લોહી તથા માસનો ગોળો.
અસૃક્સ્રાવ—લોહી ઝરવું.
અસ્થિભગ્ન—હાડકાનું ભાગવું.
અસ્નિગ્ધ—સૂકું, કઠણ.
અહિર—અર્જુન નામનો આંખનો રોગ.
આગરૂ—મોગરાની આંદીઓ
આટોપ—ગડગડાટ, ગુડગુડ
આધિ—માનસિક દુઃખ.

આધ્માન—પેટ ફુલવું, આફરો
આનાહ—આફરો, પેટ ચડવું
આમ—કાચો પચ્યા વિનાનો મળ
આમગંધી—કાચા માસ જેવો જેનો વાસ આવે છે તે
આમવાત— } દુર્ગંધયુક્ત ઝાડો.
આમવાયુ— }
આમાશય—ખાધેલું પચવાની જગ્યા.
આમાશ—લોહીવાળો ઝાડો, લોહી ખજ-વાળો, રક્તાતિસાર.
આયુષ્યદ—આયુષ્ય આપનાર
આરક્ત—રાતો
આર્તવ—સ્ત્રીઓને અટકાવ આવી લોહી પડે છે તે
આર્દ્ર—ભીંજાયલું
આવૃત—ઘેરાયલો
આશય—જગ્યા, સ્થાન, હેતુ.
આહ્લાદ—આનંદ.
ઇન્દ્રલુપ્ત—ઉંદરી.
ઉગ્રગંધ—તીવ્ર ગંધવાળું
ઉચકી—હેડકી
ઉચ્ચ—ઉંચું.
ઉઠાણુ—અંકુર ગુમડું, ગાંઠ.
ઉદ્દેશ—હેતુ
ઉદકમેહ—પરમાનો એક ભેદ છે
ઉન્મત્ત—ભ્રમિત અથવા ગાંડો
ઉન્માદ—ગાંડાપણું.
ઉન્હાળી—ઉનવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર.
ઉરઃક્ષત—છાતીમાં ચાંદું પડવાનો વ્યાધિ, છાતી ભરાઈ જવી.
ઉરોઘાત—છાતી ઉપર વાગવું.
ઉષ્ણવીર્ય—ગરમ—ઊના ગુણનું.
ઋતુમતી—અટકાવ આવેલી સ્ત્રી.
ઓકારી—ઉલટી, વમન.

અંજનનામિકા— } આંજણી.
અંજુલી—
અંકવૃદ્ધિ—વધરાવળ, અંતરગળ.
અંશ—હિસ્સો
કટુ—કડવું
કફ—બલગમ.
કફઘ્ન—કફને તોડી છુટો પાડનાર
કફઘ્ન—કફહારક
કમળો—પિત્તકમળી, પીળીયો, કમળી વા, કમળી.
કરમ—કૃમિ, કરમિયા.
કર્ણશૂળ—કાનમા શૂળ આવવા
કર્ણસ્રાવ—કાનમાથી પરુ વહેવુ વહેતો કાન
કલ્ક—ચટણીના જેવા વાટેલો પદાર્થ
કવલ—અંગળ
કાચબિંદુ—મોતીયા બિંદુ આખના મોતીયા
કામ—ઉંવરમ.
કાસઘ્ન—ખાસીનો નાશ કરનાર
કુક્કુટપુટ—એક વેંતના ખાડામા ૧૦ અડાયાનો અગ્નિ આપવો તે
કુટકી—કટુ
કુબ્જત્વ—કુબડાપણુ.
કુબ્જવાત—એક જાતનો વાયુ
કુલિત્થ—કળથી.
કુષ્ઠ—કોઢ.
કૃચ્છ્ર—શરીરને દુઃખ થવુ, કષ્ટ.
કૃમિકર્ણ—કાનમા જીવ થવાનો રોગ
કેશગુંડે—૩ તોડીયુ ગુમડુ
કોપન—કોપાવનાર
કોષ્ટ—આમ મત્ર અગ્નિ, લોહી અને અન્ન એ પ્રત્યેકના સ્થાન.
ક્રોષ્ટુશીર્ષ—વાયુરોગ
ક્લમ—ગ્લાનિ, થાક
ક્લિન્ન—ભીંજાયલો.
ક્લિષ્ટ—કઠણ, ગુંચવાડાવાળુ
ક્લીબ—નપુંસક
ક્લેદ—પસીનો.
કંડૂ—ખરજ, ખંજવાળ, ખુજલી, ચેળ.
ખલ્લરી—ખાલી ચડવી
ખવડ્યા—ખોડા.
ખુપરા—આખના પીલા.
ખેડુલા—ઉધરસ
ખંજ—લંગડો
ગડુ— } ગુમડુ, વિદ્રધિ.
ગડુએ—
ગદ—આજાર, દરદ
ગર્ભ—પેટમા જે બાલક રહે છે તે
ગર્ભપાત—કસુવાવડ
ગર્ભિણી—દહાડાવાળી સ્ત્રી
ગર્ભસ્થ—ગર્ભમા રહેનાર
ગર્ભાશય—ગર્ભસ્થાન.
ગલગંડ—ગળા ઉપર ગુમડુ થાય છે તે, લાપોટીયુ
ગલગ્રહ—ગળાનુ બંધ થવુ.
ગલિતકુષ્ઠ—અસાધ્ય કોઢનુ દરદ.
ગલસુણા— } લાપોટીયુ, ગાલ ઉપરનો સોજો
ગાલસુડા—
ગળુ—ગુમડુ, વિદ્રધિ
ગુરૂ—વજનદાર ભારે
ગુરૂત્વ—વજનદારપણુ.
ગુલ્ફ—પગની ઘુંટી
ગૃધ્રસી—કમ્મરમા ભરેલી ઉસણ, એક જાતનો વાયુરોગ
ગોતુ— } મૃગીરોગ, ફેફરૂ, વાઈ.
ગોથુ—
ગોમાસી—ડાસ.
ગોવરૂ—ઓરી, શીળીનો ભેદ.
ગંડમાળ—કંઠમાળ
ગંડુષ—કોગળા.
ગ્રાહક—પકડનાર, રોકનાર.
ઘડિનો નિશાસ્તો—ઘઉંમાથી કહાડે છે. હિંદુસ્તાનમા એ પ્રસિદ્ધ છે.

ઘન—કઠણ, મજબૂત
ઘનત્વ—નક્કરપણુ.
ઘુરૅ—મૃગીરોગ વાઈ, કેફેરૂ
ચય—જમાવ
ચક્ષુષ્ય—આંખને ગુણકારક.
ચાતુર્થિક—ચોથીઓ
ચિકિત્સક—વૈદ્ય, હકીમ, તબીબ.
ચિત્તભ્રમ—ઉન્માદ
છર્દી— } ઉલટી
છર્દિકા— }
છિક્કા—છિંક
છિન્ન—કાપેલુ
છેદક— } છિદ્ર પાડનાર, છેદન કરનાર
છેદની— }
છેદનીય—છેદન કરવાને યોગ્ય.
જઘન—સ્ત્રીની કમ્મરનો આગલો ભાગ. જાંગ
જડ—ભારે, દુર્જર
જત્રુ—ગરદનનુ હાડકુ
જાડ્ય—ભારેપણુ, મંદપણુ, જડતા.
જારણ—ઔષધોથી વનસ્પતિ અને ધાતુઓની ભસ્મ કરવી તે
જાલગર્દભ—શરીર ઉપર ઘણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે.
જંતુ—કૃમિ, કરમ
જૃંભ—બગાસુ
જૃંભણુ—બગાસા
જ્વરઘ્ન—તાવનાશક
ઝંઝા—ભાર.
તરળ—કોગળીયુ, કૉલેરા.
તહાન—તરસ
તામ્ર—તાંબુ.
તાલક—હરતાલ
તિક્ત—તીખું
તિંતડીક અથવા તંતડીક—કોકમ.
તીખા—મરી.
તુત્થ—મોરથુથુ.

તુવર—તૂરૂ, એક જાતનુ કઠોળ.
તુષ—અનાજના છોતરા
તુષાર—પાણીના ઝીણા ટપકા, ઓશ.
તૃષા—તરસ.
તંદ્રા—નિદ્રાથી આળસ આવી ગુંગી આવે છે તે
ત્યાજ્ય—ત્યાગ કરવા યોગ્ય
ત્રિ—ત્રણ.
ત્રિક—પીઠની કરોડ નીચેના ત્રણ હાડકા.
ત્રુસકુ—ઇન્દ્રવરણુ
ત્વગ્દોષ } ચામડીના રોગ
ત્વગ્રોગ }
ત્વરિત—જલદી, સત્વર, તાકીદે.
દદ્રુ—દાદર, દરાજ
દધિમંડ—દહીની ઉપરનુ પાણી
દમ—શ્વાસરોગ, હાફણ.
દશમૂળ—બીલી, અરણી, ઉભી અને બેઠી ભોરિંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શીવણ, પાડવણ, પુષ્કરમૂળ.
દારુણ—માથાનો ભયંકર રોગ
દાર્ઢ્ય—કઠિનપણુ, દૃઢતા.
દાહ—બળતરા
દાહક—બાળનારો બળતરાકારક
દિવા—દિવસે
દીપક } જઠરાને જગાડનાર—વધારનાર.
દીપન }
દુઝણુમસ—દુઝતા હરસ (મસા.)
દુર્જર—હઝમ થવુ મુશ્કેલ તે
દુર્લભ—પ્રાપ્ત થવુ મુશ્કેલ તે.
દુષ્ટવણ—એક જાતનો નાસૂર છે, તેમાંથી પરૂ વહે છે તથા તે બહુ ગંધ મારે છે.
દૂષક—પીડા કરનારો.
દોષ—વિકૃતિ પામેલા કફ, વાત, પિત્ત તે દરેક
દંશ—કરડવુ.

દ્રવ—ટીપેટીપે ચાળવુ—ટપકવુ.
દ્વય }
દ્વંદ્વ } બે.
ધનુર્વાત—ધનુષ્ય જેવુ માણસ વાકુ થાય છે તે, વાયુનો રોગ—તાણ
ધાન્યામ્લ—કાજી
નસ્ય—છીક આવવાને માટે નાકમા સુંઘવાનુ ઓસડ.
નાગ—સાપ, સીસુ
નાડી—નસ
નાડીવ્રણ—હમ્મેશા વહેનારો નાસુર.
નારૂ—વાળો
નાશક—નાશ કરનારો
નાશન—નાશ કરનાર
નાસારોગ—નાકના રોગ
નાસાશોષ—નાકનુ સુકાવુ
નાળશુદ્ર—શોફોદર
નિતંબ—કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ.
નિદાન—મૂળ કારણ.
નિદ્રા—ઉંઘ
નિદ્રાભંગ—ઉંઘનો નાશ
નિયામક—નિયમમા લાવનાર
નિરામય—નિરોગી, વિકારરહિત
નિરુપદ્રવ—પીડા નહી તે
નિદ્ય—નિદ્રા કરવાને યોગ્ય
પકવ—પાકેલા, ઘરડા.
પક્વાશય—પચન થવાની જગા
પક્ષાઘાત—અર્ધાંગ વાયુ, લકવો
પચન—પાકવુ
પટકી—કોગળીયુ, કોલેરા
પડકેશ—પડળ કોઇ એને પરવાળા પણ કહે છે
પથ્ય—હિતકારક
પરિણામશૂળ—ખાધેલુ પચન થઇને પેટ ખાલી થયુ એટલે વેદના થવા માંડે એવો પેટશૂળનો એક ભેદ છે
પરિપાક—પચન થવુ, હજમ થવુ
પરિભાષા—શાસ્ત્રીય અર્થ—વિધિ, વ્યવસ્થા ૪૦
પરિશિષ્ટ—વધારો
પર્યાય—બીજુ નામ.
પસવાડુ—પડખુ, પાસુ.
પાક—હજમ થવુ
પાચક }
પાચન } પચન કરનાર
પાત—પડવુ
પાતન—એક જાતની રસાયન ઉપર કરવાની ક્રિયા
પાદશોથ—પગનો સોજો.
પાદસ્ફોટ—પગની ત્વચા દુખવાનુ દરદ.
પાદહર્ષ—એક જાતનો વાયુરોગ, ઝઝણી
પાનક—પીવાનુ પાણી
પાનીય—પીવાને યોગ્ય
પામા—ખસ
પિચ્છલ—ગુદર જેવુ લીસુ
પિત્તઘ્ન—પિત્તને તોડનાર
પિત્તજ્વર—પિત્તથી આવેલો તાવ
પીનસ—નાકના છોડ
પુટ—ઓસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ ઇત્યાદિ સસ્કાર કરે છે તે
પુટપાક—ઔષધાદિકોની આસપાસ પાન લપેટીને અગ્નિમા નાખીને પકવે છે તે
પુષ્પ—સ્ત્રીનુ રજ, ફુલ
પુતીગંધ—ખરાબ ગંધાવુ
પૂય—પરુ
પૃથક્કરણ—જુદુ કરવુ
પૃષ્ઠ—પીઠ, બરડો
પેટપીડ—પેટમા દુખવુ, ચુક આવવી
પેશી—શરીરમાની માસ વગેરેની કોથળીઓ
પંગુ—લગડો, પાગળો.
પાંડુ—પાંડુરોગ.
પાંડુરતા—ફીકાશ, પીળાસ.

પિટક—ઝીણી ફોલ્લીઓ
પ્રકૃતિ—સ્વભાવ, કુદરત
પ્રકોપ—બીગાડ, વૃદ્ધિ
પ્રકોપન—બગડવુ, વધી જવુ.
પ્રખર—ઘણુ તીવ્ર, અતિ ઉષ્ણ.
પ્રગલ્ભ—પ્રૌઢ, ઘરડો, ઉત્તર વયમા આવેલો.
પ્રજા—સંતતિ
પ્રતિકૂલ—વિપરીત, ઉલટું, વિરુદ્ધ
પ્રતિક્રિયા—નિવારણની ક્રિયા
પ્રતિનિધિ—બદલામા ચાલી શકે એવો પદાર્થ
પ્રતિબંધ—અટકાવ.
પ્રતિશ્યાય—પીનસરોગ
પ્રદર—સ્ત્રીનો ગુહ્યરોગ
પ્રત્યય—ભરોસો, વિશ્વાસ, અનુભવ.
પ્રદીપન—દીપન કરનાર
પ્રમાદ—ગફલત, અસાવધપણુ
પ્રમુખ—શ્રેષ્ઠ
પ્રમેહ—પરમીઓ
પ્રયોગ—ઔષધ, મંત્ર શસ્ત્ર ઇત્યાદિકની યોજના
પ્રલાપ—વ્યર્થ ભાષણ, બકવા
પ્રવાલ—પરવાળુ
પ્રવાહ—વહેવુ
પ્રશસ્ત—પ્રશંસા પામેલુ, વખણાયલુ.
પ્રસવ—જણવુ
પ્રસૂતિવાયુ—જણવાની વખતે થનારૂ વાયુનુ દરદ.
પ્રહર્ષ—ઘણો આનંદ.
પ્રહાર—મારવુ
પ્રાકૃતજ્વર—ઋતુથી સાધારણ તાવ આવે છે તે
પ્રાશન—પીવુ
પ્રેત—લાશ, મુડદુ.
પ્રેક્ષણીય—જોવા લાયક.
પ્રૌઢ—પાકી ઉમ્મરનો, પાકેલો.

પ્લીહન / પ્લીહા—પાણથરી પ્લીહા નામનો પેટમાંનો આજાર, બરોલ (પેટમાથી ડાબી બાજુએ થાય છે તે)
પ્લીહઘ્ન / પ્લીહઘ્ની } પ્લીહાનો નાશ કરનાર.
પ્લીહોદર—પેટમાનુ એક જાતનુ દરદ
ફળપ્રદ—ફળ આપનારો
ફલિત—ફળ આવેલો.
ફાંટ—કોઈપણ દવા અથવા વનસ્પતિ પાણીમા પલાળી રાખી તેમાનુ સત્વ પાણીમાં લઈ લેવાની રીત
બદ્ધ—બાંધેલુ.
બદ્ધગુદોદર—બંધકોશ
બદ્ધવિટ્ક—ઝાડાને રોકનાર
બલ્ય—બળ આપનાર
બવાશિર—હરસ, મસા
બાધિર્ય—બહેરાપણુ
બિલામ—કફ, બલગમ
ભડાશકઢવુ—ભરશાડમા ભારવુ—બાફવુ
ભયપ્રદ—ભીતિ ઉપજાવનાર
ભાસ—દેખાવ, પ્રતીતિ
ભિષક્—વૈદ્ય.
ભોજ્ય—જમવા યોગ્ય
ભ્રમિવાયુ—ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ, ગાંડાપણુ
ભ્રમ—ભ્રાંતિ
ભ્રમણ—ફેર, ચક્કરી, મુસાફરી
ભ્રંશ—નાશ
મધુરજ્વર—એને મધુરા કહે છે.
મર્મજ્ઞ—રહસ્ય જાણનાર.
મલ—વસા, શુક્ર, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ઠા અને કાનમાંનો મેલ ઇત્યાદિ શરીરમા બાર પ્રકારના મળ હોય છે તે
મલજ—મળથી થએલો.
મલસ્તંભક / મલાવષ્ટંભક } ઝાડાને રોકનાર.

મલઘ્ન—મળને ઉખેડનાર.
મસ્તકરોગ—માથાના રોગ.
મહામારી—કોલેરા, કોગળીયું
મુરદુ—મરડો, શબ, પ્રેત.
મૂત્રકૃચ્છ—પીસાબ કરવામાં વાતાદિકથી પીડા થાય છે એવો રોગ.
મૂત્રખડો—પથરી.
મૂત્રલ—મૂત્રને વધારનાર.
મૂત્રાશય—પેટમાનુ મૂત્રનું ઠેકાણું, ડુંટીનો નીચલો ભાગ (પેડુ)
મૂત્રાશ્મરી—પથરી.
મૂળવ્યાધિ—હરસ, મસા.
મૃદુ—કોમળ, નરમ.
મેદ—શરીરના સાત ધાતુમાંનો એક ચીકણો ધાતુ
મેહ—પ્રમેહ, પરમો
મોડ—મસા, હરસ
મોહ—ઘેરી, ચક્કર, મૂર્છા, ભ્રમ.
મોહરી—ખાલી ચડવી.
મંડ—ચોખાની પેજ
મંડલ—ગોળ, સમુદાય અથવા ચાળીસ દહાડા જે ક્રિયા કરવી તેને કહે છે
મંથ—જવના આટામા સાકર, ઘી અને ઠંડુ પાણી નાખી ને જે પદાર્થ તૈયાર કરે છે તે
માઘ—મદના
મૃગીરોગ—વાઈ, ગોલુ
યૂષ—છાર છારી
રક્તજ—લોહીથી જે થાય છે તે
રક્તપિત્ત—વાતરક્ત, ગાડીયો વા, શરીરનુ અકડાઈ જવુ
રક્તપ્રમેહ—લિંગને રસ્તે લોહી વહે એ પ્રકારનો પ્રમેહ.
રક્તાર્શ—ઝરતા હરસ—મસા.
રજ—સ્ત્રીનો અટકાવ.
રતાંધળાપણું—રાત્રે આંખથી ન દેખાવું.
રમ્ય—શોભાયમાન સુંદર.

રસાયન—શરીરમાના રસાદિ ધાતુઓની વૃદ્ધિ તથા શુદ્ધિ કરનાર ઔષધ.
રુચિકર—રુચ્ય—રુચિદાયક સ્વાદિષ્ટ.
રૂક્ષ—કઠિન, સૂકાપણું
રેચક—જુલાબ લાવનાર
રેચન—ઝાડો કરનાર
રોચક—રુચિ ઉપજાવનાર
લઘુ—હલકુ
લીન—લય પામેલુ, સમાયલુ
લેખન—રસાદિક ધાતુ અને વાતાદિક દોષને સુકવી શરીરને શુદ્ધ કરનાર ઔષધ
લેખનીય, લેખ્ય —લેખન કરવાને યોગ્ય.
લેહ—ચાટણ
વક્ર—વાંકુ
વમન—ઉલટી
વમી—વાંતિરોગ, ઉલટીનુ દરદ.
વયસ્થ—ઉમ્મરમા આવેલા, તરુણ.
વર્જનીય, વર્જ્ય —ત્યાગવા યોગ્ય
વર્તિ—શરીરને લગાડવાનો ઉબટણો, દીવેટ.
વર્ધક—વધારનાર.
વસા—ચરબી
વસામેહ—૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાંનો એક
વસુ—ધોળી સાટોડી.
વાતઘ્ન—વાતનાશક
વાતરક્ત—ગાડીયો વા, શરીરનુ અકડાઈ જવુ
વાંતિ—ઉલટી, વમન.
વિકૃત—વિકારવાળું.
વિચર્ચિકા—ખરજવુ
વિધ્વંસ—નાશ.
વિપરીત—ઉલટુ.
વિપર્યાય—ઉલટાપણું.

વિપાક—પરિણામ, પાકાપણું
વિપુલ—ઘણું
વિમલ—સ્વચ્છ
વિષઘ્ન—વિષનાશક
વિષમજ્વર—અનિયમિતજ્વર
વિસર્પ—ઇસબ, ચામડીનું એક જાતનું દરદ, ખરજવું
વીર્ય—ધાતુ, તેજ
વૃદ્દ—જમાવ, ટોળુ
વૃષ્ય—પૌષ્ટિક પુષ્ટ
વેગ—ગતિ
વેષ્ટન—લપેટવું
વૈપાદિક—વ્યાઉ તજાગરમી, હાથ પગનું ફાટવું
વ્યક્ત—સ્પષ્ટ
વ્યંગ—કમતાઇ મુખ ઉપરની કાળાશ કરોળીયા
વ્યથા—દુખ, પીડા   વ્યાધિ—રોગ
વ્યોષ—(ત્રિકટુ-ત્ર્યુષણ)-સુંઠ,મરી,લીંડીપીપર
વ્રણ—જખમ, ખાડો
શમન—શાંતિ
શલ્ય—કાંટો, બાણ
શિરોરોગ—માથાનું દરદ
શીતપિત્ત—શીળશ
શીતવીર્ય—જેમા ઠંડો ગુણ વિશેષ છે તે
શુષ્ક—સૂકું
શ્વાસઘ્ન—શળ રોગનો નાશકર્તા
શોથ—સોજો
શોથઘ્ન—સોજાનો નાશ કરનાર
શોધક—શુદ્ધ કરનાર
શોધન—શુદ્ધ કરવું   શોફ—સોજો
શોષ—તરસ, તૃષા
શોષણ—શોષી લેવું, ચુસી લેવું
શ્લીપદ—હાથીપગો, હાથ પગ જાડા થવા
શ્લેષ્મ—કફ, બલગમ
શ્લેષ્મઘ્ન—કફને તોડનાર
શ્લેષ્મજ—કફથી ઉપજેલું
શ્લેષ્મલ—બલગમવાળા
શ્વાસ—દમ   શ્વેત—સફેદ
ષંઢ—નપુંસક, હીજડા
સંધિ—સાંધા
સન્નિપાત—કફ વાત પિત્તનો બગાડ થવાથી જે વિકાર થાય છે તે
સંશોધન—સ્વચ્છ કરવું
સાધ્ય—મટી શકે એવા રોગ, મેળવી શકાય એવા પદાર્થ
સારક—ઝાડો ઉતારનાર
સિધ્મ—કરોળિયા
સુખસાધ્ય—સુખથી મટે એવું અથવા સુખથી મેળવાય તેવું
સુજ—શોથ, સોજો
સુનબહિરિ—વાતરક્ત, ગાંઠીઓ વા, શરીરનું અકડાઈ જવું
સુસી—વગાધ, સમણી, ગરધણી
સ્તન—થાન   સ્થલ—પુષ્ટ જાડું
સ્નાયુક—વાળો
સ્નિગ્ધ—ચિકટ, ચીકાશવાળું
સ્નેહ—ઘૃત, તેલનો પદાર્થ, ચીકાશ
સ્વર—શબ્દ અવાજ
સ્વરભેદ—અવાજમાં બગાડો
સ્વેદઘ્ન—પસીનાનો નાશ કરનાર
હરીતકી—હરડે
હાથીપગો—શ્લીપદ, હાથપગ જાડા થવા
હિક્કા—ઉચકી, હેડકી
હૃદ્ય—હૃદયને સુખ કરનાર
હૃદ્ગ્રહ—હૃદય (છાતી)નું જકડાઇ જવું
ક્ષતઘ્ન—જખમ મટાડનાર
ક્ષતજ—જખમથી થએલો
ક્ષાર—ખાર   ક્ષુદ્ર—છોટું, નાનું, અલ્પ
ક્ષોભ—કોપ, ઉછાળો

परीक्षा प्रकरण.

આર્ય વૈદક ગ્રંથોમાં વ્યાધિની પરીક્ષાના કહેલા આઠ પ્રકારોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

૧. નાડી પરીક્ષા.

તેલનું મર્દન કરેલા, નાહેલા, જમેલા, ભૂખ અને તરસથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જોવાથી યથાર્થ સમજાતી નથી, માટે પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેઠેલો હોય તેની નાડી જોવી એટલે સારી સમજાશે. પુરુષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સીધો કરી અંગુઠાના મૂળ પાસેની શિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓ રાખી વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષો અનુક્રમે જાણવા. કોઈ કોઈ વખતે એજ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જોવાય છે.

વાંકી અને સર્પ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી, દેડકા, કાગડા અને ચકલીના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી, હંસ, કબુતર અને મોરના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી, લાવા અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી. વળી અને સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી જાણવી. જે સ્વસ્થાનથી છુટે, રહી રહીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ હોય અને ટાઢી હોય એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે.

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ થઈ મોટા વેગથી ચાલે છે, અને ક્રોધ ચડેલ હોય તો પણ નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાએ અને ભયે ક્ષીણ ચાલે છે. મંદાગ્નિ અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ઘણી મંદ હોય છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઈ પાષાણ જેવી જડ થાય છે અને આમયુક્ત હોય તો વધુ જડ થાય છે. ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. તૃષાતુર, આતુર, સુખી અને ઉંઘી ઉઠેલા અને મનમાં કાર્યની યોજના કરનાર એમની નાડી સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળ મૂત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. લોભ અને મદ (અહંકાર) એ ઉત્પન્ન થએલ હોય તો કાંઈક ચંચળ ચાલે છે. રોગની નાડી કાંઈક તીવ્ર અને કાંઈક મંદ એવી ચાલે છે. ઉદ્યોગી અને માર્ગે ચાલી શ્રમિત થએલા મનુષ્યની નાડી ઉષ્ણ અને ચંચળ ચાલે છે. **અજીર્ણની નાડી**—કાગડા અને હંસની ચાલ જેવી જમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાંઈક કફની નાડી જેવી ચાલે છે. **ભૂતનાડી**—જો ટચલી (છેલ્લી) આંગળી નીચે નાડી ચાલે તો તેને ભૂતનો ઉપદ્રવ જાણવો. અનામિકાની નાડી ચાલે તો કુળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો, હાથના મૂળ પાસેની નાડી ચાલે તો જળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો અને મધ્યમાની નાડી ચાલતી હોય તો સમાધીક નાડી જાણવી. **ઉત્તમ પ્રકારની નાડી**—જેનો જઠ-

ગમ્રિ પ્રદીપ્ત છે તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે સ્વસ્થ મનુષ્યની નાડી સ્થિર હોઈ પ્રબળ ચાલે છે ભૂખથી વ્યાપ્ત થએલાની નાડી ચપળ ચાલે છે અને તૃપ્ત થએલાની નાડી નિશ્ચળ હોય છે **અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી.**—તુટક તુટક અતિત્વરાએ, કાષ્ઠ પ્રમાણે કઠિન, વાંકી, ક્ષણમા હળવી, ક્ષણમા જલદી, અતિ ઉષ્ણ, મોટા વેગ હોઈ જ્વરે પ્રાપ્ત, લાવા અને તેતરની ગતિ જેવી, વળી ચુથાતી જઈ સ્વસ્થળ છોડે ને ક્ષણમા સ્થાનપર આવે તે સન્નિપાતની નાડી જાણવી જે નાડી રહી રહીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી તથા ઠંડી થઈ અકસ્માત્ અટકી જાય તે અતક નાડી જાણવી તેમજ તર્જની આગળીની નાડી ચાલે તે પણ અતની જાણવી નાડી પોતાના સ્થાનથી ભમતી છતા ચક્ર પ્રમાણે ભમે અને ભયની નાડી પ્રમાણે ચાલે અને ક્ષણમા અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણવી જ્યારે બે પહોર જ્વરયુક્ત અને અગ્નિતુલ્ય નાડી ચાલવા લાગે અથવા ગતિ છોડીને ઘણી ઝડપથી ચાલે ત્યારે રોગી એકજ દિવસમા મરે છે જેની નાડી ડમરૂ પ્રમાણે (કુદતી ભરતી) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે જેની નાડી સ્થાન છોડે તે ૩ દિવસમા મરે જ્યારે નાડી ગરમ અને શરીર નિસ્તેજ હોઈ ઠંડ અથવા તાવ બહુ હોય અને શરીર ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મદ હોય ત્યારે રોગી ૨ દિવસમા મરે છે

નાડી પરીક્ષાનુ મહત્ત્વ.*

પ્રસ્તાવના

આર્ય વૈદકમા પરીક્ષાના ભાગમા નાડીપરીક્ષાને વિશેષ પ્રધાન ગણી છે તેની યોગ્યતા શુ અને કેટલી છે તે બાબતમા અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરગો હોવા છતા નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનાર માણસો ક્વચિતજ મળે છે વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ જવાથી સમજાય એવુ હોવાથી તેના સિદ્ધાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધા સિવાય ખાત્રી થવી કઠણ છે ને માટે તેમાના નાડી જેવા મહત્ત્વના, પરતુ કેટલાકના મતથી વાદગ્રસ્ત વિષયની પુષ્કળ ચર્ચા થઈ તેમાના યોગ્ય સિદ્ધાત બહાર પાડવા ઘણા જરૂરના છે જેથી વૈદ્યસભાએ આ વિષય બક્ષીસ માટે પસદ કર્યા હતો તેમા એકદરે ત્રણ નિબધ આવ્યા, તેમા આ નિબધ સારો ઠર્યો તોપણ તેમા આવવા જોગો બીજો વિસ્તાર નિબધકાર પાસે કરાવી અને તેને અનુસરી તેનુ સશોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે આ વિષયની ચર્ચા જેટલી બને તેટલી થવી જોઇએ, તે સિવાય તેમા પૂર્ણતા આવનાર નથી નાડી પરીક્ષાથી શરીર–ક્રિયાની સર્વ સ્થિતિ સમજાય છે એવુ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજાવા માટે એવી ચર્ચા થવી ઘણી જરૂરની છે આ વિષય ઉપર સ્વતત્ર

* મુબઈની વૈદ્યસભાદ્વારા મરાઠી ભાષામા મગાવેલા નિબધોમાથી વડોદરાની સસ્કૃત પાઠશાળાના પ્રથમ શિક્ષક શ્રીયુત **બાલકૃષ્ણપત બાજી જોશી**નો આ નિબધ ઈનામને પાત્ર ઠરેલો, તે ગુજરાતી વાચકવર્ગ માટે પણ ઉપયોગી જણાયાથી અનુવાદરૂપે અત્ર દાખલ કરવામા આવ્યો છે

(મ શ્રી સ. સા.)

સસ્કૃત ગ્રથો ઘણા છે તોપણ તેથી જેટલુ જોઇએ તેટલુ સમાધાન થતુ નથી આથી તે ઉપર મોટો, શાસ્ત્રસિદ્ધ અને સુલભ પ્રકારનો ગ્રથ થવાની ઘણી જરૂર છે આ નિબધ તેનો માર્ગ બતાવનાર છે એમ માનવા હરકત નથી આવાજ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા વૈદ્યમભા શક્તિવાન્ થાય અને તેનાથી દેશના ઘણા મહત્ત્વના કાર્યો થાય એટલીજ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે સફળ કરવા બદલ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ અલ્પ પ્રસ્તાવના પુરી કરીએ છીએ

शंकर दाजी शास्त्री पदे

આ વિષયનુ વિવેચન કરતા ૧ નાડી એટલે શુ ? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનુ જ્ઞાન થાય છે ? અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો ? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઇએ કારણ કે એજ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે હવે આપણે ‘ નાડી ’ એટલે શુ તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ

નાડી એટલે શુ ?

મનુષ્ય શરીરના—સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચાર પ્રકારોમાથી નાડી એ સ્થૂલ દેહનોજ એક ભાગ હોવાથી અહી માત્ર સ્થૂલ દેહનોજ વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે આ સ્થૂલ દેહ રસ રક્ત, માસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત વસ્તુનો બનેલો છે આ સાત વસ્તુઓને સાત ધાતુ એમ કહે છે, કારણ કે તે શરીરને ધારણ કરે છે આ વિષે ભાવપ્રકાશમા કહ્યુ છે કે —

“ રસ, રક્ત, માસ, વસા, હાડકા, હાડકાના સત્વરૂપ મજ્જા અને વીર્ય એ સાત વસ્તુઓ સ્વતત્ર રહીને દેહને ધારણ કરે છે

આ સાત ધાતુના યોગથીજ આપણા શરીરના અવયવોનો નાના પ્રકારનો વ્યાપાર સારી રીતે ચાલે છે

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણે વિકારો તમામ જડ સૃષ્ટિની પેઠે આ સાત ધાતુને પણ લાગુ છે એટલે કે તે આપણા શરીરમા ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામી જાય છે, અને આવી રીતની ક્રિયા હમેશ ચાલુ રહે છે હવે આ ક્રિયા કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉભો થાય છે આપણા આહાર—વિહાર ઉપલી ત્રણે ક્રિયાઓનુ આદિ કારણ છે આપણે જે ખાઈએ છીએ અને પીએ છીએ તેનો આપણા કોઠા (જઠર) મા પરિપાક થઈ તેમાથી સત્વાશ અને ત્યાજ્યાશ એવા બે ભાગ જુદા પડે છે તેમાથી ત્યાજ્યાશ હોય છે તે મળ, મૂત્ર, પરસેવો ઇત્યાદિરૂપે શરીરમાથી બહાર નીકળી જાય છે અને સત્વાશ રહે છે તે શરીરનુ પોષણ કરે છે આ સત્વાશને રસધાતુ કહે છે અને તેમાથીજ ક્રમે ક્રમે શુક્ર પર્યંતના સર્વ ધાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે આ વિષયમા શારગધરે કહ્યુ છે કે.—

‘ રસ રક્ત માસ, મેદ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત ધાતુઓ છે, ને સર્વ પિત્તની ગરમીથી એક બીજામા પાચન થઈ એક બીજામાથી ઉત્પન્ન થાય છે ”

આ પ્રમાણે જઠરમા રહેલા અન્નપાનના સત્વાશમાથી એટલે કે રસધાતુ

માથી એક પછી એકના ક્રમથી આ સર્વ ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્વાશ તૈયાર થવામા કયા કયા અવયવોને કામે લાગવુ પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવાથી ' નાડી એટલે શુ ' એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો નીકાલ આવશે તેથી હવે આપણે તે સાધનભૂત અવયવોનો અને તેની ક્રિયાનો વિચાર કરીએ

આ સ્થૂલ શરીરને વૃક્ષની ઉપમા આપી શકાય અને એ પ્રકારે હાથપગ એ શાખા કહેવાય અને માથુ તથા ધડ એ તેનુ થડ કહેવાય એ થડના ત્રણ ભાગોમા જુદા જુદા અવયવોની યાત્રિક રચના અને આપણા આયુષ્યને આવશ્યક વ્યાપારના મુખ્ય સ્થાનો રહેલા છે આ ભાગો પૈકી ઉપરનાને શિર, વચલાને છાતી અને નીચેનાને જઠર કહે છે ગળાથી તાળવા સુધીનો ભાગ શિરોભાગ કહેવાય છે તેની અદર સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રહે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણ ત્યાજ ચાલે છે છાતીથી ગળા પર્યન્તના ભાગને ઉરોભાગ કિવા હૃદયપ્રદેશ કહે છે, તેની અદર હૃદય, ફેફસા અને શ્વાસનળીઓ વગેરે શ્વસનેન્દ્રિયો હોઈ તેની ક્રિયા ત્યાજ ચાલે છે ત્રીજો એટલે નીચેનો ભાગ જે કોષ્ટ (કોઠો) પ્રદેશ છે, તેમા યકૃત્, પ્લીહા, અન્નાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય ઇત્યાદિ પચન કરનારી ઇંદ્રિયો રહે છે, અને તેની ક્રિયા પણ ત્યાજ ચાલે છે

ખાધેલુ અન્ન અને પાણી મોઢામા લાળની સાથે મિશ્ર થઈ તે ગળા માર્ગે જઠરમા જાય છે તે અન્નજળ આમાશયમા હજી કાચા હોય છે, તેવામાજ તેના કઠિન અને પ્રવાહી એવા બે ભાગ જુદા થઈ કઠિન ભાગ પક્વાશયમા જાય છે અને પ્રવાહી ભાગ બસ્તિ પ્રદેશમા જાય છે પક્વાશયમા ગયેલો કઠિન ભાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપક્વ થાય છે અને તેનો નિ:સત્વ (નકામો) ભાગ જુદો પડી આતરડામા જઈને ત્યાથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે બસ્તિપ્રદેશમા ગયેલો પ્રવાહી ભાગ મૂત્રરૂપથી શરીર બહાર નીકળે છે પક્વાશયમા કઠિન ભાગમાનો જે સત્વાશ રહે છે તેને રસધાતુ કહે છે અને તેની જુદી જુદી સ્થિતિ બદલાતા તેજ છેવટે શુક્ર અને ઓજરૂપે બને છે એ રસના આધારથીજ જીવન ટકી શકતુ હોવાથી તેને જીવનરસ પણ કહેવામા આવે છે આ માટે ભાવપ્રકાશમા કહેલા વચનો નીચે પ્રમાણે છે —

' અન્નનો જે સારભાગ તે રસ છે અને સારહીન મલિન પ્રવાહી ભાગ શિરા માર્ગે બસ્તિમા જઇને મૂત્ર બને છે બાકી જે તેનો કિટ્ટ રહે છે તેને વિષ્ઠા કહે છે તે સમાન વાયુના સવર્ધનથી મલાશયની અદર જઈને રહે છે અપાન વાયુની ગતિવડે યોનિ અને શિશ્નદ્વાર મૂત્ર અને ગુદાદ્વાર વિષ્ઠા શરીરથી બહાર જાય છે રસધાતુ સમાનવાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમા જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમા ફેલાઇ જઇને સર્વ ધાતુનુ પોષણ કરે છે નહેરો જેમ ખેતરમાની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનુ પોષણ કરે છે તેવી રીતે રસધાતુ શરીરમાની સર્વ ધાતુઓને વધારે છે "

રસ ધાતુજ ક્રમથી રક્ત, મેદ, માસ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર અને ઓજના રૂપમા રૂપાતર પામતો અને સ્વચ્છ થતો જઇને અધિકાધિક સ્વચ્છ થાય છે આવી રીતે એ રસ ઉપલી દરેક ધાતુની સ્થિતિમા સુમારે પાચ દિવસ રહે છે, એટલે

કે એક મહિનાની મુદતમા તે શુક્ર ધાતુના રૂપમા જાય છે આ માટેના પ્રમાણ વચનો આ પ્રમાણે છે —

"સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમા તેના તેજ રસમાથી બને છે મળ સ્થિતિમા હોય છે તે સ્થૂળ ભાગ પાછલી બીજી સ્થિતિમા હોય છે ને સૂક્ષ્મ ભાગ અને સ્થૂળ ભાગમાનો નકામો ભાગ તે કિટ્ટ બને છે" "ચરક"

"રસ એ રસથી લઇને મજ્જાપર્યંતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમા અનુક્રમે પાચ પાચ રાત્રિદિવસ સુધી રહે છે" "ભોજ."

"ઓજસ એ શુક્રપર્યંતની સઘળી ધાતુઓનુ તેજ હોવાથી તેને વણુ શ્રેષ્ઠ ગણવામા આવે છે, કારણ કે તે હૃદયમા રહી ત્યાથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે એ ઓજસ વધે છે ત્યારે દેહને આનદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નાશ પામે છે તો ખચીત દેહનો નાશ થાય છે કેમકે ઓજસવડેજ જીવન રહી શકે છે' "વાગ્ભટ"

અગાઉ કહેલી શમનેદ્રિયો હૃદયમા અને પચનેદ્રિયો ઉદરમા કેવી રીતે રહે છે તે હવે કહેવામા આવે છે અન્નરસથી આખુ શરીર જુદી જુદી નાડીઓદ્વારા કેવી રીતે પોષણ પામે છે આ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહી તે વિષે સમજૂત આપવી ઠીક થઇ પડશે

નાભિની ઉપર એક વેત અને ગળાની નીચે છ આગળના અતરપર રક્તાશય આવેલુ છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલુ છે તેની નીચે શ્લેષ્માશય તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલા છે રક્તાશય અને કફાશય એની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાહી ધમની રહે છે તેની નીચે ડાબી તરફ ફેફસા અને પ્લીહા છે અને જમણી તરફ યકૃત અને પિત્તાશય છે હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાસ્થાન છે, એટલે પ્રાણના ધબકારા ત્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ધબકારા ચાલુ રાખવા અથવા બધ પાડવા એ ઇશ્વર વગર બીજા કોઇના હાથમા નથી હૃદય શરીરમાથી બહાર કાઢીને ચોક્કસ રીતે જોઇએ તોપણ તેની અદરના તતુઓનુ ચલન-વલન સ્વતત્રપણેજ ચાલતુ આપણા જોવામા આવે છે હૃદયનો આકાર કમળ જેવા છે તેનુ મુખ નીચે અને ડીટુ ઉપર એમ હોય છે આ સર્વ વાત માટે પ્રાચીન ગ્રથોમા વચનો છે તે આ પ્રમાણે —

'નાભિથી ઉપર વેતને અતરે અને કઠથી છ આગળ નીચે આવેલા શરીરમાના અતર ભાગને ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે ઉરોભાગ તે રક્તાશય તેની નીચે કફાશય તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલુ હોય છે "ચરક"

રક્ત અને કફવડે હૃદય બનેલુ છે તેના આશ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહેલી છે તેની નીચે ડાબી બાજુ પ્લીહા અને ફેફસા છે જમણી બાજુ યકૃત અને પિપાસા-સ્થાન છે હૃદય એ મુખ્યત્વે ચેતનાની જગ્યા છે હૃદય એ કમ-

ળની આકૃતિનુ હોય છે અને તેનુ મુખ નીચલી બાજુએ હોય છે ' "સુશ્રુત"

ઇંગ્રેજી 'મનુષ્ય–ઇંદ્રિય–વિજ્ઞાન–શાસ્ત્ર મા આહારના મત્વ–રસમાથી વસામય પદાર્થને શોષનારો જે ' પેનક્રિયાસ ' નામનો અવયવ કહ્યો છે, તેજ મેદનુ સ્થાન હોવાથી ઉપર કહેલા કફાશયમાજ તેનો સમાવેશ હોવો જોઇએ તેને માટે પ્રમાણ વચન છે તે નીચે પ્રમાણે —

" સર્વ પ્રાણીઓના પેટમા મેદ એ બસ્તિનેજ આશ્રયે રહેલો હોય છે અને તેથીજ મેદ પ્રકૃતિવાળા માણસોનુ પેટ ઘણેભાગે વધે છે" **"ભાવપ્રકાશ"**

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે પદાર્થ આપણા શરીરમા રહેલા હોય છે એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતા રસાદિ ધાતુઓમા વિકાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણ દોષ કહેવામા આવે છે રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમા છે તેને નાડીઓ કહે છે એ નાડીઓ ત્રણ પ્રકારની છે શિરા, ધમની અને સ્રોતસ ઝાડના પોષણ માટે બાગમા જેમ પાણીની નાની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખોદેલી હોય છે, તેજ પ્રમાણે આપણા શરીરમા આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વારા શરીરના જુદા જુદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે

શિરાના માર્ગમા જે કાળુ અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે તેજ રસધાતુ છે તેમાથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલુ લોહી હોય છે તે ધમનીમા વહે છે અને પ્રાણ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ પરસેવો, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે તેને સ્રોતસ કહે છે અથવા તો શિરા અને ધમની એ જેની અદર મળે છે તેનુ નામ સ્રોતસ છે શરીરમા શિરા, સ્રોતસ અને ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોય છે શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમા પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ કહે છે એ સ્રોતસ ઘણા છે એ શિરા, ધમની અને સ્રોતસને લગતા વચનો જુદા જુદા ગ્રથોમા નીચે પ્રમાણે છે

' જેવી રીતે નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે, તે પ્રમાણે આ શરીરનુ નાડીઓથી પોષણ થાય છે " **"સુશ્રુત."**

" શરીરમાની જે રસવાહિનીઓમા વાયુ ફર છે તેનુ નામ ધમની અને સર્વ અગોને દોષ અને ધાતુ જોઇતા પ્રમાણમા વહેચનારી અને વહેવરાવનારીનુ નામ શિરા" **"શારંગધર."**

"નાની નાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતરમાહેલુ ધાન્ય જેવી રીતે પોષણ મેળવે છે તે પ્રમાણે આપણુ આ શરીર શિરાથી પોષાય છે" **"ભાવપ્રકાશ."**

" પોતાના ધાતુના જેવા રગની, ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના લાબા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ કહે છે" **"ચરક."**

" આહારનો સત્વાશ રસ છે અને સત્વ વિનાનો અશ તે પ્રવાહી મળ છે એ પ્રવાહી મળને શિરા બસ્તીમા લઇ જાય છે અને ત્યા તેનુ મૂત્ર થાય છે "

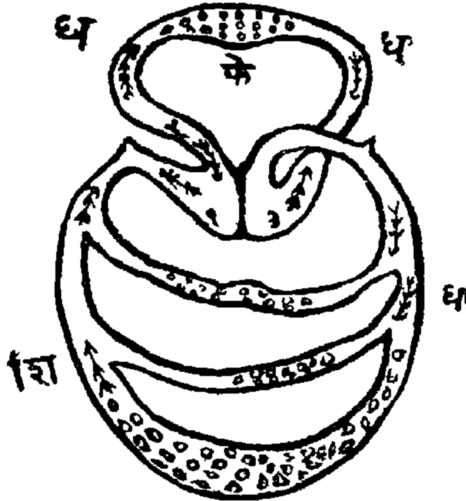
"શારંગધર"

"કોઈ કહે છે કે ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાનાજ પ્રકાર છે, પરંતુ તે બરાબર નથી. ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાથી જુદીજ વસ્તુ છે, કારણ કે તેનો રંગ જુદો છે, કામ જુદું છે અને ઉત્પત્તિ પણ જુદી છે "સુશ્રુત"

આપણા શરીરમા લોહીનુ ફરવુ સતત રીતે ચાલે છે એ વાત સર્વ પહેલા ડૉક્ટર હાર્વેના સમજવામા આવી હતી એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે, પરંતુ આપણે ત્યા તો તે ઘણા જુના વખતથી શરીરવેત્તાઓને (વૈદોને) માહિત હતી તે આ પ્રમાણે—

'શિરા અને ધમની એ નાભિ પાસથી નીકળી છે અને બધા શરીરમા પ્રસરેલી છે તે વાયુની પ્રેરણાથી અને સર્વ ધાતુઓના યોગથી આખા શરીરને અખંડ રીતે પોષે છે" "શારંગધર"

આપણા શરીરમા રસ, રક્તાદિ ધાતુ સતત કેવી રીતે ફરે છે તે સમજવામા મદદ થાય એવા હેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામા આવી છે તેવડે હૃદયની ક્રિયા અને લોહીના ફરવાનો વ્યાપાર સમજાશે

આપણા હૃદયના અંતર ભાગમા ૧, ૨ ૩, ૪ એ નિશાનીવાળી જગ્યાઓએ ચાર છિદ્રો છે પ્રથમ **'ધ'** આ ધમનીમાથી લોહી નીકળી સઘળા શરીરમા વહેંચાઈ જાય છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે મળથી કાળુ બની શિરાના માર્ગથી **'શિ'**

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજાવા માટે ઉપરના ચિત્રમા ઠેકાણે ઠેકાણે બાણના [તીરના] ચિન્હ કર્યા છે, એમા બાણનુ મોઢુ જે તરફ દેખાડવામા આવ્યુ છે તે તરફ લોહીની ગતિ છે એમ સમજવુ

નિશાનવાળી મોટી શિરામા જાય છે પછી તે નબર ૧ વાળા છિદ્રમા થઇને નબર ૨ મા જાય છે પછી ત્યાથી ઊર્ધ્વગામી 'ધ' નિશાનીવાળી ધમનીદ્વારા ઉપર ચઢીને 'फे' નિશાનીવાળી ફેફસાની શિરામા પ્રસરે છે ત્યાથી પ્રાણવાયુ-વડે એટલે કે શ્વાસ માર્ગદ્વારા ફેફસામા આવેલી હવા (ઑક્સિજન વાયુ) વડે તે શુદ્ધ થઇને લાલ થાય છે પછી જમણી બાજુની ઊર્ધ્વધમનીમા ઉતરીને નબર ૩ વાળા છિદ્રમા જાય છે, અને ત્યાથી પછી નબર ૪ વાળા છિદ્રમા થઇ ફરીથી અધોગામી ધમનીમા જાય છે અને પુન અગાઉની પેઠે પ્રદક્ષિણા કરે છે આ ક્રિયાને રક્તાભિસરણ અથવા લોહીનુ ફરવુ કહે છે આ માટે શારગધર ઇ ના વાક્યો અ ગળ અપાયા છેજ હવે શ્વાસનળીઓથી હવાવડે ફેફસામા લોહી કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે, આ વિષયના વચનો કહેવામા આવે છે

' પ્રાણવાયુ નાભિપ્રદેશમાથી શરૂ થઇ હૃદયકમળમા સ્પર્શ કરે છે અને વિષ્ણુના ચરણનુ અમૃત શોષવા માટે મોઢા વાટે બહાર જાય છે તે આકાશામૃત એટલે વાતાવરણમાથી પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) નુ પાન કરીને પાછો જલદીથી શરીરમા આવે છે, અને શરીર, જીવ અને જઠરાગ્નિનુ પોષણ કરે છે" "**શારગધર**"

હૃદયના ચારે છિદ્રોની ઉઘાડ ઢાક થવી પળેપળ એક સરખી રીતે ચાલુ હોય છે તેને હૃદયનુ પ્રસારણ-આકુચન કહે છે ઉપરની જોડી એટલે નબર ૧ અને ૩ એ છિદ્રો (આકૃતિ જુઓ) બધ થાય છે કે તરતજ નીચેની જોડી એટલે નબર ૨ અને ૪ એ છિદ્રો એકદમ ઉઘડે છે આ ક્રિયાથી લોહી બહાર જાય છે અને અદર આવે છે હૃદય પાસે કાન માડવામા આવતા બે પ્રકારના ધ્વનિ એટલે કે અનુક્રમે ઉચો અને નીચો ધ્વનિ સાભળવામા આવે છે એ હૃદયને શરીરથી બહાર કાઢીએ તોપણ તેની ઉઘડવા અને બધ થવાની ક્રિયા એક સરખી રીતે ચાલે છે આ ઉપરથી ચેતના તે હૃદયકમલના અતરભાગમા રહેલા સ્નાયુઓમાજ સમાયલી છે એમ સિદ્ધ થાય છે હૃદયની આ ઉઘાડ ઢાકની ક્રિયા વિના લોહીનુ ફરવુ ક્ષણમાત્ર પણ ચાલી શકતુ નથી

ધમની એ રબર પ્રમાણે સ્થિતિસ્થાપક છે હૃદયમા લોહીનો જથ્થો આવે છે એટલે તે ફલે છે અને તે નીકળી જાય છે કે પાછુ પૂર્વ પ્રમાણેનો આકાર ધારણ કરે છે આ ક્રિયાના યોગથીજ તેનામા ગતિ ઉત્પન્ન થઇને તે ગતિ દૂરની શાખા પર્યન્ત પહોચે છે આવી ગતિવાળી નાડી ઉપર હાથ મૂકીએ એટલે તેનુ ચલનવલન સ્પર્શથી સમજાય છે, તેનેજ ' નાડીપરીક્ષા ' કહે છે બેઉ કાનની ટીશીઓ સમીપ અને બેઉ હાથ અને બેઉ પગના કાડા પાસે આ સ્ફુરણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે બેઉ હાથના કાડામા અને બેઉ પગની એડી પાસે ખાડા છે ત્યા ચલનવલન સ્પષ્ટપણે સમજાય છે, તોપણ હાથના અગુઠાના મૂળમા થતા સ્ફુરણ (ગતિ) વાળી ધમનીનેજ નાડી કહે છે આનુ કારણ એવુ છે કે હૃદયમાની મુખ્ય ધમનીની મોટી અને નજીકની શાખા હાથમા પ્રસરેલી છે

અહીં સુધી નાડી એટલે શુ આ પહેલા પ્રશ્નનુ વિવેચન થયુ હવે તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરે છે, આ બીજા પ્રશ્ન વિષે વિચાર કરવાનો છે હૃદયના ચાલવાથી ધમનીને ગતિ મળે છે અને તેથી નાડી સ્ફુરણ પામે છે એવુ જે ઉપર

કહ્યુ છે, તે મિ. કાન્મ માહેબના લેખને મળતુ હોવાથી આર્યવૈદકમા આ વિષય માટે શુ શુ વચનો છે તે પ્રથમ જણાવીને પછી એ બીજો પ્રશ્ન હાથ ધરીશુ

શ્રી શિવપાર્વતી સંવાદમા કહ્યુ છે કે —

" દેહધારી પ્રાણીઓના શરીરમા હૃદય એ સુખદુ ખનુ પ્રકાશક છે ને પોતાની મેળેજ વારવાર ઉઘડે છે અને બધ થાય છે, તેથી નાડીમાના લોહીને ગતિ મળે છે અને તેથી રક્તવાહિની એટલે ધમનીનુ સ્ફુરણ ચાલે છે "

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી.

હાથના અગુઠાના મૂળ આગળ નાડી જોવી સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની અને પુરૂષોની જમણા હાથની નાડી જોવી, કારણ કે પૈડાના વચલા ભાગમાથી જેવી રીતે તેના આરા પ્રસરેલા હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાભિમાથી આખા શરીરમા પ્રસરેલી છે નાભિકમળનો આકાર કાચબા જેવો હોઇને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે તે કાચબો પુરૂષોના શરીરમા નીચે મુખ હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમા ઉપરને મુખે હોય છે સ્ત્રીપુરૂષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથના કાંડામા જોવાનુ કારણ એજ છે ઇંગ્રેજી વૈદકગ્રથોમા આ પ્રમાણે ડાબા જમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામા આવતો નથી નાડી જોતી વખતે વૈદ્ય ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને પોતાના ડાબા હાથમા રોગીનો હાથ લઈ હથેળી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જોવી તે પકડેલા હાથના અગુઠાના મૂળ પાસે એટલે કે કાંડાપર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અગુઠાની સમીપની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ ત્રણ આગળીઓ મૂકી, પોતાનો અગુઠો દરદીના કાંડાની નીચે રાખી નાડીપરીક્ષા કરવી આ પ્રમાણે નાડી પરીક્ષા કરવા સમયે નાડીપર આગળીઓ વધુ પણ ન દાબવી તેમ છેક હલકી પણ ન મૂકવી એટલે કે કઈ સમજ ન પડે તેમ ન મૂકવી પણ એતથી સમતોલપણે મૂકવી તર્જની એટલે અગુઠા પાસેની આગળી, અનામિકા એટલે છેવટની આગળી પાસેની આગળી અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકા એ વચ્ચેની આગળી અહીઆ બીજા પ્રશ્નનુ વિવેચન પુરૂ થયુ હવે તે માટે આર્યગ્રથોમા પ્રમાણ—વચનો છે તે જોઇએ —

" પ્રાણીઓનુ નાભિકમળ કાચબાના આકારનુ હોઇને તે કાચબાએ પુરૂષના શરીરમા નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમા ઉપર મુખ કરેલુ છે આ કાચબાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધેજ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરૂષના જમણા હાથની નાડી જોવી. હે તરૂણી ! જરા વાંકો કરેલો અને આગળ પ્રસારેલો એવી રીતનો રોગીનો હાથ પાસે લઇ જમણો (પુરૂષોનો) હોય તો પોતાના ડાબા હાથના આગળાથી નાડી જોવી સ્ત્રીઓનો હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથના આગળાથી ઉપર પ્રમાણે જોવી નાડીના ત્રીસ ટકોરા સુધી વૈદ્યોએ પરીક્ષા કરવી બુદ્ધિમાને કોમળ વાણી બોલી આ પ્રમાણે ત્રણવાર નાડી ઝાલી મૂકી દઇ રોગની પરીક્ષા કરવી તેની અદર જો ૧૦૧ ટકોરા સરખા જણાય તો રોગને સાધ્ય જાણવો અને સરખા ન પડે તો અસાધ્ય જાણવો " **"શિવપાર્વતીસવાદ."**

' હાથના અગુઠાના મૂળમા જે ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનારી

છે તેના ચલનવલનથી શરીરના સુખદુઃખ પંડિતોને સમજાય છે ' "શારંગધર"

" વૈદ્યોએ રોગની પરીક્ષા કરવા માટે દરદીના જમણા હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે પોતાના જમણા હાથથી સ્પર્શ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી ચિત્ત સ્થિર, જીવ સ્વસ્થ અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથના આગળા વડે દરદી પુરૂષના જમણા હાથની નાડી જોવી " "નિઘંટ રત્નાકર."

બહુ કરીને સ્ત્રીઓના ડાબા અને પુરૂષોના જમણા હાથમા નાડી સમજાય છે માટે રોગીનો થોડો ઘણો હાથ વાંકો રાખી તેના ઉપર આંગળીઓ ફેરવી પોતાનો હાથ પોલો રાખી નાડી જોવી

હવ ' નાડી પરીક્ષાથી શી બાબતનુ જ્ઞાન થાય છે ' આ ત્રીજી બાબતનો વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે પરંતુ તે પહેલા નાડીના સ્ફુરણના ટકોરા નીરોગી સ્થિતિમા એક મીનીટની અંદર ઉમ્મરના પ્રમાણમા કેટલી વખત થાય છે તે માટે જુદા જુદા ઇગ્રેજી ગ્રંથોમા જે ઉલ્લેખ છે તેનો સારાશ નીચે લખવામા આવ્યો છે, જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામા ઘણી મદદ મળે છે

ઉમ્મરનુ પ્રમાણ	નીરોગી નાડીના ધબકારા
ગર્ભમા હોય છે ત્યારે	૧૫૦
જન્મ થાય છે ત્યારે	૧૪૦
૧ લા વર્ષમા	૧૧૫ થી ૧૩૦
૨ જા વર્ષમા	૧૦૦ થી ૧૧૫
૩ જા વર્ષમા	૯૦ થી ૧૦૦
૪ થી ૭ વર્ષ સુધી	૮૫ થી ૯૦
૭–૧૪ ,	૮૦–૮૫
૧૪–૫૦ ,,	૭૦–૭૫
૫૦ ના પછીથી મરણ થતા સુધી	૫૦–૬૫

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે ?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાબતનુ જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાર અને પૂર્ણ-પણે કહેવામા આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક મોટો નિબંધ જુદોજ લખવો જોઇએ, તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ ત્રીજા પ્રશ્ન સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોવાને લીધે સારભૂત જરૂરી બાબતોનુ વર્ણન અહી રજુ કરવુ જરૂરનુ છે

વીણાને બાધેલા તારો જેમ ગાયનના સઘળા સૂર કાઢી બતાવે છે તેવી રીતે હાથની નાડી પણ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે આપણા શરીરમા વાત, પિત્ત અને કફ એ નામના જે ત્રણ દોષો કહેવામા આવ્યા છે તે પોતપોતાની સમાન સ્થિતિમા શરીરમા વર્તે છે ત્યા સુધી શરીર આરોગ્ય રહે છે, અને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિમા ફેરફાર થયો કે તરતજ જુદા જુદા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એવા કુપિત દોષોનુ અથવા મિશ્ર દોષોનુ જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે શરીરમા કયો દોષ વધેલો છે અથવા ક્ષીણ થયો છે તે નાડીથી સમજાય છે તેનુ કારણ એ છે કે લોહીના ફરવાની સાથે ધમનીને સબંધ છે, અને તે ચલિત થયેલો દોષ આ ધમની-દ્વારાજ જુદા જુદા અવયવોમા પ્રવેશ કરે છે અજીર્ણ, વિષૂચિકા, પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ-

યક્ષ્મા, ક્ષતકાસ, ઉપદંશ, શુક્રનાશ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી પાસે આવેલુ મૃત્યુ આ બાબતો નાડી જ્ઞાનથી સમજાય છે નાડીપરીક્ષાદ્વારા એ સર્વ બાબતો કહી શકાય છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે પરતુ તે ચોક્કસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમા મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર ભરોસો ન રહે તે સ્વાભાવિક છે, પરતુ આ બાબત માટે જુદા જુદા ગ્રથોનુ દિગ્દર્શન કરવાથી ખાત્રી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથીજ માધવનિદાનના પ્રાકૃત મરાઠી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા વે શા કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટવડેકરે આ વિષે અવિશ્વાસના ઉદ્ગાર કાઢેલા જોવામા આવે છે, પરતુ ગ્રથોમાથી મળતા વચનો ઉપરથી એટલુ તો ચોક્કસ* ઠરે છે કે રોગની જાતિ, વય, દેશ અને કાળની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો સતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના જાણવામા હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતા આવડવી શક્ય છે આ વિષયના પ્રમાણવચનો નીચે પ્રમાણે છે —

નાડીજ્ઞાન વિષે શિવપાર્વતીના સવાદમા કહ્યુ છે કે —

यथा वीणागता तंत्री सर्वान्रागान्प्रभाषते ॥
तथा हस्तगता नाडी सर्वान्रोगान्प्रकाशते ॥ १ ॥
यस्य या प्रकृतिर्नित्या तत्समाना यदा धराम् ॥
तदा बलवती सेयं रुग्विहीनेति निश्चयः ॥ २ ॥
अजीर्णे तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा ॥
पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मंदंमंदं प्रकंपते ॥ ३ ॥
विषूचिकागदे भेकसंक्रमा धमनी भवेत् ॥
प्रमेहे प्रदरे राजयक्ष्मणि क्षतकासके ॥
उपदंशे धरा स्पंदेत् ग्रंथिवच्चांगुलीतले ॥ ४ ॥
अंगुष्ठमूलमारभ्य सार्धद्व्यंगुलतो बहिः ॥
यदा नाडी तदा तस्य यामार्धेन मृतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका ॥
त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येव न मृत्युदा ॥ ६ ॥
वाताद्वक्रगतिर्नाडी पित्तात्स्याच्चपला तथा ॥
कफान्मंदगतिर्मिश्रो मिश्रैश्चैव वदाम्यहम् ॥ ७ ॥

या हि वक्रा च तीव्रा च मध्यमा तर्जनीतले ॥
स्फुटा भवति सा नाडी वातपित्तगदोद्भवा ॥ ८ ॥
स्फुटा वक्रा च मंदा च मध्यमानामिकातले ॥
या भवेत्सा हि विज्ञेया वातश्लेष्मगदोद्भवा ॥ ९ ॥
या च वक्रा तथा तीव्रानामिकातर्जनीतले ॥
स्फुटा स्यात् सा धरा ज्ञेया कफपित्तसमुद्भवा ॥१०॥
सर्वांगुली तले याच स्यान्नानागतिभिर्धरा ॥
स्फुटा वै सा च विज्ञेया सन्निपातगदोद्भवा ॥ ११ ॥
केकिगा मधुराहारे तिक्ते स्थूलाहिगा भवेत् ॥
अम्ले भेकगतिः कोष्णा कटुकैर्भ्रमरोपमा ॥ १२ ॥
कषाये कठिना मंदा लवणे सरला द्रुता ॥
एवं द्वित्रिचतुर्योगे नाडी नानागतिर्भवेत् ॥ १३ ॥
द्रव्यैश्च मधुराम्लाद्यैः नाडी शीता विशेषतः ॥
क्षीरैः स्तिमितवेगा च तथा शीता बलीयसी ॥१४॥
द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने ॥
द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥१५॥
सपिष्टैर्गुडदुग्धैश्च पृथुकभ्रष्टद्रव्यकैः ॥
स्थिरामंदतरा पुष्टा गुडतैलेन धामिनी ॥ १६ ॥
कुष्मांडमूलकैर्मंदा माषेण लगुडाकृतिः ॥
शाकैश्च कदलैश्चैव रक्तपूर्णेव नाडिका ॥ १७ ॥

અર્થ —જેમ વીણાનો તાર વગાડવાથી તે સર્વ રાગોને પ્રકટ કરે છે તેમ હાથમા રહેલી નાડી સર્વ રોગને પ્રકાશે છે (૧) જે મનુષ્યની સદા જેવી પ્રકૃતિ રહેતી હોય તેના જેવીજ અથવા તો સુદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તેને નિશ્ચય નિરોગી જાણવો (જેમકે વાત પ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી વાતપ્રધાન હોય છે તોપણ તે મનુષ્ય નિરોગીજ છે)/(૨) અજીર્ણ રોગમા નાડી કઠણ છતા જડ હોય છે

અને પક્વાજીર્ણમા નાડી પુષ્ટિહીન છતા મદ મદ ચાલે છે (૩) કૉલેરાના રોગમા નાડી દેડકાની પેઠે કુદતી ચાલે છે, અને પ્રમેહ, પ્રદર, રાજયક્ષ્મા (ક્ષય), ક્ષતકાસ અને ઉપદશમા નાડી ગાંઠાની પેઠે આગળીની તળે ભાસે છે (૪) જેની નાડી અગુઠાના મૂળથી અઢી આગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરદી અર્ધા પહોરમા મૃત્યુ પામે છે (૫) જેને ભૂત વળગ્યુ હોય અથવા જે ક્ષીણ ધાતુ હોય તેની નાડી ત્રિદોષના જેવી તથા સૂક્ષ્મ ચાલતી હોય તોપણ તે મૃત્યુ પમાડનારી નથી (૬) વાતદોષમા નાડી વાકી ચાલે છે, પિત્તમા ચચળ ચાલે છે, કફમા મદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમા મિશ્ર પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે છે, જે વિષે હવે પછી કહેવામા આવે છે (૭) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમા અને તર્જનીની તળે ચાલે છે, તે વાતપિત્તની જાણવી (૮) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમા અને અનામિકા તળે ચાલે તેને વાતકફની જાણવી (૯) અનામિકા અને તર્જનીની નીચે વાકી તથા તીવ્ર ગતિથી ચાલતી જણાય તે નાડી કફપિત્તની જાણવી (૧૦) ત્રણે આગળીઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાડી સન્નિપાતની જાણવી (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાડી મોરની પેઠે ચાલે છે, કડવા ભોજનથી સ્થલ અને સર્પની પેઠે ચાલે છે, ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેઠે અને કઇક ઉષ્ણ હોય છે, અને તીખા ભોજનથી ભ્રમરના જેવી ચાલે છે (૧૨) કષાય (તુરા) ભોજનથી કઠિન અને મદ, ખારા ભોજનથી સરલ અને ઉતાવળી ચાલે છે, તેમજ બે ત્રણ ચાર ઇત્યાદિ મિશ્રિત રસના યોગથી નાડીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે (૧૩) મધુર અને ખાટા ઇત્યાદિ પદાર્થના યોગથી નાડી વિશેષ કરીને શીતળ ચાલે છે, અને દૂધ ખાવાથી મદ, શીતળ અને સુદૃઢ ચાલે છે (૧૪) પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી નાડી કઠિન અને કઠિન પદાર્થ ખાવાથી કોમળ ચાલે છે અને જો પદાર્થ પ્રવાહી તેમજ કઠિન હોય તો મિશ્રિત ગતિથી ચાલે છે (૧૫) ગોળ અને દૂધવાળો લોટનો પદાર્થ અને પહુવા વગેરે શેકેલા પદાર્થ ખાવાથી નાડી સ્થિર અને અતિ મદ ચાલે છે અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલે છે (૧૬) કોહળુ અને મૂળાના ભક્ષણથી નાડી મદ ચાલે છે અડદ ખાધાથી લગુડાકૃતિમા ચાલે છે અને શાક તથા કેળાના યોગથી રક્તપૂર્ણ ચાલે છે (૧૭)

વળી નિઘટ રત્નાકરમા કહ્યુ છે કે—

सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य तथा स्नेहावगाहिनः ॥
क्षुधार्तस्य च सुप्तस्य नाडी सम्यक् न बुध्यते ॥१॥
गंभीरा या भवेन्नाडी सा भवेत्मांसवाहिनी ॥
ज्वरवेगेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ २ ॥
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिंताभयान्विता ॥
मंदाग्नेःक्षीणधातोश्च नाडी मंदतरा भवेत् ॥३॥

असृक्पूर्णा भवेत्सोष्णो गुर्वी सामा गरीयसी ॥
लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥४॥
चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा ॥
मरणे डमरुकाकारां भवेत् एकदिनेन च ॥५॥
काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चाक्षिवेगतः ॥
स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी सन्निपाते वहेद् ध्रुवम् ॥६॥
स्थिरा नाडी भवेद्यस्य विद्युद्युतिरिवेक्ष्यते ॥
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये मृत्युरेव च ॥७॥
शीघ्रा नाडी मलोपेता शीतला वाथ दृश्यते ॥
द्वितीये दिवसे मृत्युर्नाडीविज्ञातृभाषितम् ॥८॥
मुखे नाडी वहेत्तीव्रा कदाचिच्छीतला भवेत् ॥
आयाति पिच्छलः स्वेदः सप्तरात्रं न जीवति ॥९॥
मुखे नाडी यदा नास्ति मध्ये शैत्यं बहिः क्लमः॥
यदा मंदा वहेन्नाडी त्रिरात्रं नैव जीवति ॥१०॥
दृश्यते चरणे नाडी करे नैवाधिदृश्यते ॥
मुखं विकसितं यस्य तं दूरे परिवर्जयेत् ॥११॥

અર્થ.—તુરતમા નાહેલા, જમેલા, તૈલાદિ ચોળેલા, ભૂખ્યા અને સૂતેલાની નાડી યથાર્થ સમજાતી નથી (૧) જે નાડી ગભીર દેખાય તે આમાશ્રિત વિકારની હોય છે અને જ્વરના વેગમા નાડી ગરમ અને વેગવાળી હોય છે (૨) કામ અને ક્રોધથી નાડી વેગવાળી ચાલે છે, અને ચિંતા તથા ભયથી ક્ષીણ ચાલે છે મદ અગ્નિવાળાની તથા ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી વધારે મદ હોય છે (૩) રક્તના વિકારમા નાડી ઉષ્ણ અને જડ હોય છે, આમવિકારમા વધારે જડ હોય છે, અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાની નાડી હલકી તથા વેગવાળી હોય છે (૪) ભુખ્યાની નાડી ચપળ ચાલે છે, તૃપ્તની સ્થિર ચાલે છે, અને એકજ દિવસમા મરનારની નાડી ડમરૂની પેઠે હેલા ખાતી ચાલે છે (૫) જેમ લક્કડખોદ પક્ષી ઝડપથી લાકડામા ચાચ ઠોકે છે તેમ સન્નિપાતમા નાડી રહી રહીને અતિ વેગથી ચાલે છે (૬) જેની નાડી સ્થિર થાય અને વિજળીના ચમકારા પ્રમાણે દેખાય તેનુ આયુષ્ય એકજ

દિવસનુ હોઇને બીજા દિવસે મૃત્યુ પામે છે (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચાલતી હોય કિંવા શીતલ લાગતી હોય તે દરદીનુ બીજાજ દિવસે મૃત્યુ થાય છે એમ નાડીના ઉત્તમ જ્ઞાતાઓ કહે છે (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પાછી શીતલ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રસ્વેદ થાય તે રોગી સાત રાત્રિ જીવતો નથી (૯) પ્રથમ નાડી દેખાય નહિ, મધ્યે શીતલ દેખાય અને બહાર ગ્લાનિ આવે તથા નાડી મદ ચાલે ત્યારે તે રોગી ત્રણ રાત્રિ જીવતો નથી (૧૦) નાડી જે રોગીના પગમાજ દેખાય અને હાથમા દેખાય નહિ તથા જે દરદીનુ મુખ પહોળુ રહેલુ હોય તેને દૂરથીજ તજી દેવો અર્થાત્ તે મરણની તૈયારીમા છે

વૃદ્ધ હારીતે કહ્યુ છે કે—

स्पंदते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदाधरा ॥
स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा ॥१॥
स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी॥२॥

એટલે— એકસરખી ગતિથી ત્રીશ વખત એકજ જગ્યાએ જેની નાડી ચાલે તે રોગી અવશ્ય જીવે છે (૧) જે નાડી રહી રહીને અટકતી ચાલે તે નાડીને પ્રાણનો ઘાત કરનારી જાણવી (૨)

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમા કહ્યુ છે કે—

" હે પાર્વતિ ! હુ ત્રિગુણાત્મક છતા પિત્ત નાડીનો સ્વામિ છુ માગમા જેમ તમોગુણ વધારે છે, તમોગુણ કરતા રજોગુણ ઓછો છે અને સત્વગુણ તેથી પણ અલ્પ છે, તેમ મનુષ્યોમા કલિયુગમા પિત્તની પ્રધાનતા થઇને નાડીમા તે સર્વથી આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને છેવટના ભાગે કફ થશે, એ નક્કી છે હે પાર્વતિ ! જે દોષના સ્થાનમા નાડી ચાલે તે જ દોષ રોગીમા બળવાન હોય છે એમ વિદ્વાનોએ કહેલુ છે "

અહી સુધી ત્રીજા મુદ્દા સુધી વિવેચન થયુ હવે તે **નાડીજ્ઞાનનો** આપણને શો ઉપયોગ છે એ ચોથા એટલે છેવટના મુદ્દા વિષે વિવેચન કરીએ છીએ

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ.

રોગની પરીક્ષાના જે આઠ પ્રકાર છે તેને અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહે છે તેમા નાડી, શબ્દ, રૂપ, સ્પર્શ, જિહ્વા નેત્ર, મળ અને મૂત્ર એની પરીક્ષાનો સમાવેશ થાય છે એમાની પહેલી નાડીપરીક્ષાનુ મહત્ત્વ એ આ નિબધનો વિષય છે શબ્દાદિ સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોની સ્થિતિ અને રસ રક્તાદિક સપ્તધાતુની વિકૃતિ જેવી સમજાય છે તેવીજ નાડીથી પણ સમજાઈ આવે છે તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનોથી સમજવાની વાત એક નાડીથીજ સમજાતી હોવાથી નાડીપરીક્ષાનુ મહત્ત્વ વધારે છે કેમકે મળમૂત્રને વહન કરનાર સ્રોતસનો અને શબ્દાદિ વહિનીઓનો ધમની સાથે નજીકનો સબધ હોવાને લીધે, નાડીની ગતિ ઉપરથી તે સર્વની સ્થિતિનુ જ્ઞાન થાય છે આ સિવાય બીજુ એ

છે કે શબ્દાદિ પરીક્ષાના સાધનો મેળવવા માટે રોગીને ખાટી થવા કહેવું પડે છે તેમ નાડીપરીક્ષાની બાબતમાં કહેવું પડતું નથી. નાડીપરીક્ષામાં એવી કરીને પણ સુલભતા વધારે છે અને એ સુલભતાને લીધે પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે મનાય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, જે મનુષ્યે નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે સવડ પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદવડે પોતાના અનુમાનને પુષ્ટિ આપવી નહિ અથવા તો અન્ય પ્રકારથી પરીક્ષા કરવી નહિ. ઉલટું અન્ય પરીક્ષાઓ સાથે સંગ્રખાવી જવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે.

આગળ રક્તાભિસરણના વર્ણનના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે વાતાવરણમાંની હવા શ્વાસમાર્ગથી ફેફસામાં આવે છે, અને તેના સ્પર્શથી રક્ત શુદ્ધ થઈ-લાલ થાય છે. તે હવા આપણને અમૃત એટલે પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) આપીને તે બદલ નેટ્રોજન સાલ્ટ (હરામ થયેલો) વાયુ ઉચ્છ્વાસે બહાર લઈ જાય છે. તે સાલ્ટાશને ' કાર્બન ' કહે છે. તે ' કાર્બન ' વનસ્પતિના પોષણ માટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે શોષણ કરી તેના જેટલો ઑક્સિજન વાયુ વાતાવરણમાં ભરી દે છે. આ પ્રમાણે વહીવટ ચાલુજ રહે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિમાં ઈશ્વરે જે અચિન્ત્ય વીર્ય ગોપેલ છે, તેના યોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણીવર્ગના રોગ નાશ થાય છે અને તેના ફલપુષ્પાદિકવડે શરીરનું પોષણ થાય છે. આથી નઘંટુ, ભાવપ્રકાશ વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આર્યોનાય ગ્રંથોમાં તેના ગુણદોષોનું બહોળું વર્ણન છે. પરંતુ તેના તે ગુણદોષના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એક બીજાના આધારથીજ થઈ શકે છે. અહિં આ બન્ને વિષયોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તોજ તેનો યથાર્થ ઉપયોગ થઈ શકે છે. પરંતુ આપણે એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજું હોતું નથી. વર્તમાન સમયમાં આવી સ્થિતિ હોવાથી જ ઇંગ્રેજી અને દેશી વૈદ્ય આના જુદા જુદા તટે રહ્યા છે. આ બન્નેના જ્ઞાનનો એકત્ર ઉપયોગ થવા લાગશે તે દિવસજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રના ઉદયનો ગણાશે.

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુકજ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક મજ્જાતંતુ ઉપર અને કેટલીક રસ અથવા રક્તાધાતુ ઉપર કાર્ય કરનારી હોય છે, તેથી કઈ વનસ્પતિ કેવા રોગીને આપવી તેનો નિર્ણય કરવા માટે નાડીપરીક્ષા જેવું ઉત્તમ સાધન બીજું નથી. શરીરમાં અમુક અમુક ધાતુ બગડેલ છે, તેમ થવામાં અમુક દોષ કારણ છે, તે દોષને સમાન સ્થિતિમાં લાવવાનો ગુણ અમુક ઔષધીમાં છે અને તેટલા માટે તેને તેજ ઔષધી આપવી, આ પ્રકારના યથાર્થ અનુમાનપર આવવાનો મુખ્ય આધાર નાડીપરીક્ષાજ છે. વળી એક, બે કે ત્રણે દોષ વિકાર પામ્યા છે, તેનો નિશ્ચય કર્યા વગર ઔષધી અપાય તોપણ ભૂલજ થાય. માટે તેની ભૂલ ન થાય તેને ખાતર પણ નાડીપરીક્ષાનો અત્યંત ઉપયોગ છે.

જ્ઞાનતંતુના સમૂહની વિશિષ્ટ સ્થિતિથી હૃદય ઉપર વિલક્ષણ કાર્ય થાય છે, તેથી નાડીદ્વારા હૃદયની સ્થિતિ જાણવા ઉપરથી મનની સ્થિતિ પણ જાણવામાં આવે છે. શોકાતિસાર કામજ્વર, અપસ્માર અથવા ઉન્માદ થયેલા એકાદ રોગીને માટે ઉપાય યોજતી વેળાએ તે ન બોલે અથવા તેના બોલવાપર આધાર રાખવા જેવું ન હોય ત્યારે એકલી નાડીપરીક્ષાથી પણ રોગનું જ્ઞાન થાય છે; અને તેથી

ઔષધ યોજવામાં મદદ મળે છે અને તેટલા માટે પણ નાડીપરીક્ષાના જ્ઞાનનો આપણને મોટો ઉપયોગ છે.

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહેલું છે કે —

भारप्रवाह-मूर्च्छा-भय-शोक-प्रमुखकारणा नाडी ॥
संमूर्छितापि गाढं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥१॥
भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका ॥
त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येव न मृत्युदा ॥२॥

એટલે.—ભાર વહન કરવો, મૂર્ચ્છા આવવી, ભયભીત થવું, શોક કરવો ઇત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાઢ મૂર્ચ્છિત થાય છે, તો પણ તેવો મનુષ્ય પુન જીવન ધારણ કરે છે. (૧) શરીરમાં ભૂત વળગેલાની અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની પેઠેજ (ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન ગતિવાળી) ચાલે છે, અને બારીક હોય છે તોપણ તે મૃત્યુદાયક નથી. (૨)

અહીં સુધી ચોથો મુદ્દો થયો. હવે પહેલાથી ચોથા મુદ્દા સુધીમા આવેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનુ સ્વરૂપ વાચક જનોના લક્ષમા આવશે, એવી આશા રાખી આ વિષય પુરો કરીએ છીએ.

ઉપસંહાર.

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુબઇ-વૈદ્યસભાએ જે નિબંધ બક્ષિસ આપી મગાવેલા હતા, તે પૈકી સર્વ નિબંધોમા ઉપલો નિબંધ ઉતમ ઠરવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે * * * * * આ વિષય ઉપર એક વખતે મોટી બક્ષિસ આપી ફરીથી નિબંધ મગાવ્યા હતા. તેમા અમે જે નિબંધને બક્ષિસ આપી, તે નિબંધ 'રાજવૈદ્ય' પુસ્તકમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે નાડીજ્ઞાનના વિષયને લગતા નાના નાના ગ્રંથો ઘણા છે, પરતુ તે સર્વનુ ધોરણ એકજ પ્રકારનુ છે. ખરેખર, આ વિષય મોઢેથી સાંભળીને અથવા પુસ્તકોમાં વાચીને સમજાય એવો નથી. એથી તો તેનું સાંકેતિક જ્ઞાન માત્રજ પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો જેની તેની નાડી જાતે જોતા રહેવ નો પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો જોઇએ. તેમાં પણ જેને અતઃકરણ સ્થિર કરતાં આવડે છે, જે શાંત રહી શકે છે, જેને માનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રના નિદાન અને ગુણદોષ વિજ્ઞાનનુ ઉત્તમ જ્ઞાન છે, તેનેજ નાડીપરીક્ષા ઉત્તમ કરતા આવડે છે કોઇ કોઇ વખત કેટલાક ધૂર્ત વૈદ્યો નાડીપરીક્ષાની પવિત્રતામા ખલેલ નાખે છે અને કેટલાક કાકતાલીય ન્યાયની પેઠેજ નાડીપરીક્ષામાં યશસ્વી થયેલા દીઠામા આવે છે, જેથી ઘણા લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું બધુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા માનતા નથી, પરતુ એ તેમનો ભ્રમ છે શાસ્ત્રોમાં જેમણે ઉત્તમ સંયમ કરેલો છે, એવા વૈદ્યને તો અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ નાડીપરીક્ષાથી થઇ શકે છે. મતલબ કે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા આવડે તો તે જ્ઞાન થવુ શક્યજ છે એમ માન્યા

સિવાય છૂટકો નથી. આ પુસ્તકમા આ બાબતના સારા પ્રમાણ આપેલા છે.

હાલમા કેટલાક વૈદ્યો "નાડીપરીક્ષાથી રોગ સમજવામાં આવતો નથી અથવા કયો પદાર્થ ખાધો છે તે સમજાતુ નથી" એમ કહે છે વાસ્તવિક રીતે એ તેમનો પોતાનોજ અનુભવ છે જેને પોતાને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તેણે શાસ્ત્રો ઉપર તેવી રીતે આરોપ કરવો, અથવા તેવાનો અભિપ્રાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય એવુ લોકોએ માનવું, એ જરા પણ યોગ્ય નથી. હાલમા કેટલાક વૈદ્યોને "ત્રિદોષ એટલે શુ?" એ સમજાતુ નથી. કેટલાકો દેશી ભાષાના અથવા ઘણુ તો ઇંગ્રેજી ભાષાના પુસ્તકો વાચીનેજ વૈદ્ય બનેલા હોય છે. તેઓને વૈદકનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મુદ્દલે હોતુ નથી. છતા તેમના વાચાળપણાથી અથવા તો લેખનપટુતાથી ફસાઇને કેટલાક લોકો શાસ્ત્રોનો દોષ દેખાડીને પોતાની મોટાઇ દર્શાવવામા ભૂષણ માને છે, એ કંઇ શિષ્ટપણું નથી.

હાલમા એવા ઘણા વૈદ્યો મળે છે કે જેમને ઇંગ્રેજી બરાબર સમજાતું ન હોવાથી તેમજ ઇંગ્રેજી શાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવાના સાધનો મેળવેલા ન હોવાથી તેઓ પોતાને ડૉકટર કહેવરાવી શકતા નથી, અને તેથી તેઓ પોતાને 'વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાતા' કહેવરાવીને બહાર આવે છે. ખરેખરી રીતે તેમની વાચાળતા ઇંગ્રેજી ભાડુતી જ્ઞાનની પેલી બાજુ ગઈ હોતી નથી. એટલુજ નહિ પણ એઓ દેશી વૈદકશાસ્ત્રોમાં પૂર્ણપણે આંધળા હોઇને ઇંગ્રેજી વૈદક શાસ્ત્રથી ભયચકિત થએલા હોય છે, તેથી પોતાની અયોગ્યતા છૂપાવવા માટે એવા મૂર્ખ વૈદ્યો વૈદકશાસ્ત્ર વિષે પોતાની મરજીમાં આવે તેવા સિદ્ધાંતો ઠોકી બેસાડે છે.

કેટલાક લોકો પેટ ભરવાનુ કઈ સાધન ન મળવાથી થોડા ઘણા આડાં અવળા સાધનથી વૈદ્ય બને છે, પણ તેમને એકાદ વખત કેટલાક જરૂરી પ્રશ્ન કરી જોયા કે તેમની શક્તિ મપાઇ જાય છે તેમને કોઈ 'બાપ બતાવ નહિતર શ્રાદ્ધ સરાવ' એવો મુસાફર ભેટતા તેઓ એકાએક ગભરાઇ જઇને કહે છે કે "હં, હ, એ તો આપણી નાડીપરીક્ષાના ઢોંગ છે!"

ધિક્કાર હો એવા લોકોને! પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અનુભવ નથી તે વાતને બાજુ મૂકી દઇને જેઓ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાકવા માટે શાસ્ત્રપર હરતાળ મારવા તૈયાર થાય છે, તેમને ભર્તૃહરિના કહેવા પ્રમાણે કયા વર્ગમા ગણવા તેજ અમને સમજાતુ નથી, જેથી અમે પણ તે વિષે "ते के न जानीमहे" એવુ જ કહીએ છીએ.

પોતાને કશો અનુભવ ન મળ્યો હોય તે ઉપરથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોજ ખોટા છે એમ કહેવું જોઇએ નહિ. પોતામાં તેટલી યોગ્યતા નથી એવુ કહેવામા કાંઇ દોષ નથી. ઉલટું ખરૂ બોલવુ એજ શોભાસ્પદ છે, જેથી અમારા સર્વ વૈદ્યોને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવુ પડે છે કે તેમણે યોગ્ય પદ્ધતિથી વૈદકશાસ્ત્ર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો લોકોના અનુભવમા લાવવાનો સત્પ્રયત્ન કરવો. જો આ ઉત્તમ માર્ગ સ્વીકારેલો ન હોય તો "પોતાને સમજાતું નથી" એવું કહેવું; પણ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાકવા માટે શાસ્ત્રની મશ્કરી કરવી નહિ અથવા અજ્ઞાનપણાથી "આપણુ શાસ્ત્ર પાંગળુ છે અને બીજાનું શ્રેષ્ઠ છે એવુ કહેવું નહિ."

જે લોકો પોતાના શાસ્ત્રોનું પાંગળાપણું કહીને બીજાં પશ્ચિમાત્યોને શ્રેષ્ઠ માને છે

તેમને વાસ્તવિક રીતે એમાંથી કંઇ પણ સમજાતું નથી કેવળ સદીના શિરસ્થી અંજાઇ જઇને અજ્ઞાનથીજ તેઓ તેમ બોલે છે જો તેમ ન હોત તો તેમણે ઈંગ્રેજી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તો પોતાની નવી શોધક બુદ્ધિને લગાડી હતી ! પણ 'હાજી હા' કરવાની પેલી તરફ તેમની ગતિ જરા પણ ચાલી શકતી નથી. એવા અતોભ્રષ્ટ અને તતોભ્રષ્ટ લોકો શાસ્ત્રશોધના શત્રુ છે આજ સુધી અમારા હિંદુસ્તાનમાં સેંકડો ઇંગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞ લોકો ઉત્પન્ન થયા છે પરંતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનો મર્મ જાણીને કોઇ નવી પુરવણી તે શાસ્ત્રમાં કરી છે ખરી ? પ્રો ગજ્જર, ડૉ રાય વગેરે જેવા આંગળીના વેઢાપર ગણાય એટલાજ માણસો અંગ્રેજી શાસ્ત્રોમાંથી નિપજ્યા છે આનું ખરૂં કારણ એ છે કે અંગ્રેજી વૈદ્યકનું ખરૂં તત્ત્વ કિંવા ઉપયોગી થાય એટલું જ્ઞાન અમારામાં હજી આવ્યું નથી, અથવા આવ્યું હોય તો તેની અમારા લોકમાં પ્રેરણા થઇ નથી ખુદ આંગ્લશાસ્ત્રજ્ઞ લોકોનીજ આવી સ્થિતિ છે તો પછી થોડું આ અને થોડુંક તે, એવું અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન મેળવનારાઓની યોગ્યતા તો પુછવું જ કેવી ! સત્ય છે કે "**ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रंजयति**"

૨. મૂત્રપરીક્ષા.

કાચના અથવા કાંસાના વાસણમાં મળસકામાં રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું, તેમાં તેલનું બિંદુ ઘાસની સળીથી નાખવું, બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય, બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય તેમજ તળે જઇ ઉપર આવે અને વચમાં છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું કે રાતું હોય, અથવા બિંદુ તળેજ જઇ બેસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે છે અને મૂત્ર પીળું તથા ગરમ હોય છે કફ અધિક હોય તો મૂત્ર ધોળું દેખાય છે સન્નિપાતમાં મિશ્રવર્ણ, ધાતુ અને ઇંદ્રિયરોગમાં તેલ જેવું, ત્રિદોષમાં કાળાશ ઉપર અને મિશ્રવર્ણનું હોય છે તૈલબિંદુ નાખતાંજ માણસ, સર્પ, વાનર, વીંછી કે બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય કિંવા દક્ષિણ અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગી અસાધ્ય જાણવો પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે તો રોગી બચશે પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો, મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો

૩. મળપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ થવાથી મળ ફીણયુક્ત, રૂક્ષ ધુમ્રવર્ણ અને થોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ હોય છે કફનો કોપ થવાથી શ્વેતવર્ણ, કંઇક શુષ્ક, કંઇક આર્દ્ર અને કંઇક સ્નિગ્ધ હોય છે વાતકફમાં આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ પરપોટાએ યુક્ત હોય છે વાતપિત્તમાં પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અંદર ગાંઠવાળો હોય છે પિત્તકફમાં પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે. ત્રિદોષમાં સફેત પીળો કાળો, શિથિલ અને અંદર

ગંદકીવાળો હોય છે અજીર્ણમા દુર્ગંધયુક્ત હોઇ શિથિલ હોય છે જીર્ણજ્વરમા ચીતડો હોય છે જળોદરમા બહુ દુર્ગંધવાળો અને શ્વેતવર્ણ હોય છે પ્રાણાતનો દુર્ગંધયુક્ત અને રાતો હોઇ, કિંચિત્ શ્વેતવર્ણ અને માંસ જેવો તથા શ્યામવર્ણ હોય છે

૪. જીહ્વાપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે પિત્તની આરક્ત હોઇ કિંચિત્ શ્યામ હોય છે કફની શ્વેત વર્ણ, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે ત્રિદોષની કાળી કાટા આવેલી અને શુષ્ક હોય છે અરુચિ અને અતિસારની મધુર વર્ણ, પ્રમેહ અને મગ્રહણીની ધૂમ્રવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપિશવર્ણ, વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાટા જેવી હોઇ અંદરથી પાણી ઝરે છે મરણકાળની ખરખરી હોઇ અંદર વધેલી, ફીણયુક્ત, કઠિન લાકડા જેવી અને ચલનવલનરહિત હોય છે

૫. નેત્રપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોય તો આખો નિસ્તેજ, ધૂમ્રવર્ણ, દાહયુક્ત, ચચળ અને ઉગ્ર હોય છે પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાહયુક્ત અને દીવા જોવાને અસમર્થ હોય છે. કફની ધોળી, નિસ્તેજ, સ્રાવયુક્ત અને ચીકણી હોય છે ત્રિદોષની લાલ હોઇ કિંચિત્ કાળી અને મીચેલી પ્રમાણે દેખાય છે જેની એક આખ મીચેલી જેવી હોઇ અર્ધી ઉઘાડી હોય અને બીજી મીચેલી હોય તે રોગી એક પહોરમા મરશે. આખમાની કીકી ભ્રમિષ્ટ થઇ નેત્ર મીચેલા જેવુ જણાય તે રોગી એક દિવસમા મરશે.

૬. રૂપપરીક્ષા.

પ્રાત કાળે રોગી પાસે જઇને જોતા જો તે તેજોહીન, વિચિત્ર અને શ્યામવર્ણ દેખાય તો તે વ્યાધિ વાતજન્ય જાણવો. મુખ પીતવર્ણ, કાન્તિહીન અને કિંચિત્ સુજેલુ હોય તો પિત્તપ્રકોપ જાણવો મુખ કાન્તિહીન અને ચીકણુ દેખાય અને આખો વિલક્ષણ ચિટકાએલી હોય તો કફપ્રકોપ જાણવો. આખે જોવાથી જેવા રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવા નામો ગણવા પ્લીહા, કમળો, ગ્રંથી, નળવાયુ, વાયુનો ગોળો, ભાર, જતુ અને કોઢ ગુલ્મ એ રોગ હાથે હાથી જોઇ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો

૭. શબ્દપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોવાથી કંઠમાથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીકળે છે. પિત્તનો કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે કફનો કોપ હોય તો શબ્દ જડ અને ઘર્ઘરયુક્ત નીકળે. દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે.

૮. સ્પર્શપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સાગ અને ખાખરાના પાંદડાં જેવો ખરખરો હોઇ શીતળ હોય છે. પિત્તનો કોપ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે કફનો કોપ હોવાથી શીતળ હોઇ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો કોપ હોય તો દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમા અતિ તપ્ત એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય જાણવો.

સાધ્ય લક્ષણ

મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તક ઠંડક, ચિંતારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, સુગંધી પદાર્થની ઇચ્છા, છિંકો આવવી એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિસંશય બચશે.

અસાધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડ કરવું, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથ પગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠાવરોધ, હેડકી, શરીર ભયંકર, મૂર્છા અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો જેનું નાક વાંકુ થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઇ મુખમાંથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમાં મરશે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાલતા ચાલતા તુટે અને ડાબો સૂર સમુળગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરશે.

आर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्ताननो वैद्यराज.

भाग १ लो—वनौषधी गुणादर्श.

औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥
योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ १ ॥

ઔષધીની ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્તિને કોઇકજ જાણવાને યોગ્ય થાય છે. તેના પ્રયોગને તથા રૂપને ઓળખનાર તત્ત્વવિત્ કહેવાય છે (ચરકસંહિતા-મહર્ષિ અગ્નિવેષ.)

૧. અક્કલકરો. સં૦ આકલ્લ મ૦ અક્કલકાલા-કારા. હિં૦ અકરકરા-કરહા. ક૦ આકળકરી અ૦ આકરકરહા. ઈં૦ પેલેટરી રૂટ. લા૦ એનેસાઈક્લસ પેરેથ્રમ. બં૦ અકોરકોરા, આકરકરા.

અક્કલકરાના ઝાડ નાનાં હોય છે એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ બંગાલ, અરબસ્તાન અને મિસર, એ દેશમાં થાય છે * ત્યાંથી આ વનસ્પતિનાં

* અક્કલકરો એ અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ બુટ્ટી છે એક વર્ષ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણ ઘટી જાય છે, પરંતુ અક્કલકરાની જડમાંથી સાત વર્ષ સુધી દૈવત જતુ નથી બીજા ઓષધો ખાધા પહેલા આ જડ ચાવી લીધી હોય તો ખાવાના ઓષધોનો સ્વાદ બીલકુલ માલૂમ પડતો નથી એથી જેને ખારા, ખાટા, રેચક તથા વમનકર્તા ઓષધો ખાવા-પીવાની જરૂર હોય તેમને પ્રથમ આ જડ ચવરાવી થુંકાવી નાખી પછી તે ઓષધો ખાવા અપાય છે, એથી તેને દવાની બીલકુલ અખમ લાગતી નથી અક્કલકરાનું લાકડું વજનદાર હોય છે તેને ભાગવાથી અંદરથી સફેદ દેખાય છે. અક્કલકરો શરીરમાં લોહી આદિથી પડેલી ગાંઠ ફેડી નાખે છે કફને બાળે છે. પક્ષઘાત, કફ-વાત પીડાની સાથે ગરદનનું ઝલાઇ જવું, પેઢાનું નરમ પડવું, તોતડાપણું, છાતી, દાંત અને પેઢાનું દર્દ, ગૃધ્રસી, જલોદર, ઠંડી પ્રકૃતિવાળાની ઇન્દ્રિયની તાકાદને પુષ્ટી કરી પેશાબ લાવવાને, સ્ત્રીઓને રજોદર્શન સંબંધી રૂધિરને, પાતળો તથા જાડો લેપ કરવાથી ફાયદો કરે છે જયતુનના તેલની સાથે અક્કલકરો ચોળી ચોળવાથી મસ્તકના રોગ, સાંધાના રોગ, સ્નાયુના, મ્હોડાના અને છાતીના રોગ તેમજ ઠુંઠડાપણું, શુન્યકાર, નરમપણું તથા અવયવોના જુના રોગો નાબુદ થાય છે. અક્કલકરાના ગરમ

મૂળ તથા ડાખળી અહીં આવે છે અહીં-એ ઝાડ ક્વચિત્ થાય છે. આ ઝાડને પીળાં ફૂલો આવે છે-તે ખાવાથી અક્કલકરાની ડાખળી પ્રમાણે જીભને સ્વસ્વ થાય છે. એ ફૂલો/ઉધરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે **અક્કલકરો** એ ઉષ્ણવીર્ય, બળકર્ત તથા તીખો છે, અને બલક્રમ સોજા તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) **દાંત દુખતા હોય તો**—અક્કલકરો અને કાટાસરીયાનો પાલો એકઠા વાટી દાતની નીચે રાખવા (૨) **જીભ શુદ્ધ થવા માટે**—અક્કલકરો દાંતની નીચે રાખવો (૩) **સિંદુરના વિષ ઉપર**—અક્કલકરો અને વજ પાણીમાં ઘસી પાવા (૪) **અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ**—અક્કલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રો, આમળા, મરી, લીંડીપીપર, અજમો, હરડે એ એકેક ભાગ અને સુંઠ બે ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી, ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમાં અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલું છે આ ચૂર્ણ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉદરશૂલ, ગલરોગ, દમ, સળેખમ, પીનસ, ફેફરૂં, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ રોગો ઉપર હિતકારક છે (૫) **મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર અક્કલકરાદિ કાઢો**,—અક્કલકરો, ગોખરૂના મૂળ, તુળસીનો રસ, પાષાણભેદ, એરંડાનું મૂળ લીંડીપીપર, જેઠીમધ કાશમૂળ, નગોડ, લવંગ, સુંઠ, એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમાં એલચીની ભૂકી નાખી, તે સાત દિવસ પીવો એટલે મોટો પીડાકારક મૂત્રખડા અને પેસાબ સાથે જે વીર્ય પડતું હશે તે પણ દૂર થઈ જશે (૬) **અપસ્માર ઉપર**—અક્કલકરાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું અને નસ્ય પણ કરવું (૭) **જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય ઉપર**—અક્કલકરો ચાવી મ્હોડામાં રાખવો અને લાળ ગળી જવી, અથવા ઠંડા પાણીમાં અક્કલકરો વસી મ્હોડામાં ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ત્રણ વખત કરવું

૨. **અંકોલ** સં० અંકોલ મ० અંકોલ હિ० ઢેરા, ઢેરા બં० આકડ, ધલા આકોર, આકોડ. ક० અંકુલે તે० અંકોલમુ તા० અંકોલ તુ० અંકોલિડા. મલા० અંકોલ લા० એલન્જીયમ લમાર્કી

ગરમ ક્વાથને તાળવા ઉપર ચાળે અને માથે લેપ કરે તો તે માથાને ગરમ કરી નજલા (ભેજામાથી મ્હોડાવાટે પડતા મેલ)ને શાંત કરે છે રૂમીમસ્તકી અથવા ઠમેલા વસ્તુની સાથે ચાવવાથી દૂષિત દોષોથી પ્રકટ થએલો મૃગીરોગ મટે છે મધની સાથે અક્કલકરો ચાવવાથી મૃગીરોગ, અંધારા આવવા અને પક્ષઘાતને મટાડે છે અક્કલકરાનું બારીક ચૂર્ણ સુંઘવાથી બંધ થએલ નાકનો સ્વર ખુલે છે અક્કલકરો વાટીને ચોળવાથી પરસેવો લાવે છે અક્કલકરો દોરાથી બાંધી ગળામાં રાખવાથી બાળકનો મૃગીરોગ શાંત થાય છે, તાવ આવ્યાની પહેલા અક્કલકરાને જયતુનના તેલમાં વાટી આખા શરીરે ચોળવાથી તાવ અને શરદીની બિમારી મટે છે, બાજીગર લોકો નવસારની સાથે અક્કલકરાને વાટી તાળવે અને મ્હાડામાં ખૂબ ઘસે છે, આથી અગ્નિથી મ્હોડું કદી દાઝતું નથી અક્કલકરો ફેફસાને નુકસાનકર્તા છે અક્કલકરાની શાંતિકર્તા કતીરો અને મુનક્કા દ્રાક્ષ છે. એની માત્રા ૩ માસાની જણાય છે, અક્કલકરાનો પ્રતિનિધિ લીંડીપીપર અને મધ છે આમાશયના દરદ માટે રાસ્ના અને અગર છે, અથવા સુંઠ અને સુંઠનો અર્ધ ભાગે કાળા મરી લેવાય છે

* એ ઝાડ ઘણાજ મોટા વધે છે, એના પાદડા આગળ બે આગળ પહોળા હોઇ કણેરીના પાદડા પ્રમાણે લાંબા હોય છે એ પાદડા ઉપર રેશા હોય છે એ ઝાડો કાંટાવાળા અને કાંટારહિત પણ હોય છે એ ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે એને સરગવા જેવડા ગોળ ફળો આવે છે એના બીયાનુ તેલ નીકળે છે **અંકોલ**—તુરૂ, કડવુ, પારા શુદ્ધિકર, લઘુ, થોડુ તીખુ, સારક, સ્નિગ્ધ તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ એવુ છે. એનો રસ ઉલટી કરાવનાર અને વિષ, કફ, વાતશળ, કૃમિ, સોજો, આમપિત્ત, રક્તદોષ વિસર્પ અને કુતરો ઉંદર અને બિલાડી એમનુ વિષ, કટિશૂળ, અતિસાર એનો નાશ કરે છે એના **બીજ** ઠંડા, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળા, અગ્નિમાંદ્ય, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકર, કફકર, સારક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, એવા છે, અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પ, એનો નાશ કરે છે **બીયાંનુ તેલ**—વાયુ અને કફનાશક તથા મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો નાશ કરે છે **(૧) અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર**—અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી મધ નાખી પાવી, એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે, તેમજ વછનાગાદિક તથા સર્પ વગેરેના વિષનો નાશ થાય છે **(૨) પ્રમેહ ઉપર**—અંકોલની સુકાયલી કળીઓ આમળા અને હળદર, એનુ ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે. **(૩) કૃમિ ઉપર**—લીલા મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. **(૪) જલોદર ઉપર**—લીલા મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે સાધ્ય હોઇ જલોદર સારૂ થશે **(૫) વ્રણ (ગુમડાં) ઉપર**—ફળનુ તેલ ચોપડવુ એટલે ગુમડુ ભરાઇ આવી સારૂ થાય છે અને રૂઝાઇ પણ જાય છે. **(૬) ત્વચા (ચામડી) ના રોગ ઉપર**—ફળનુ તેલ લગાડવુ અથવા ઝાડની છાલ વાટી લગાડવી **(૭) વાયુએ શરીર સુજે તે ઉપર**—એ ઝાડના પાદડા વાટી તેનુ પોટિસ બાંધવુ. **(૮) આંબાને જલદી વધવાને** પાકા અંકોલના ફળો અને બીડાવજ એકઠા કુટી ચૂર્ણ કરવુ તેમા થોડુ મધ નાખવુ, તે પાણીમા ભેગુ કરી એ પાણી આંબાના ઝાડને રેડવુ, એટલે આંબાનુ ઝાડ જલદી વધી તેને ફળ પણ જલદી આવે છે. **(૯) આંબાની ગોટલી**—અંકોલના તેલના સાત પુટો આપવા પછી તે ગોટલી જમીનમા દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગલુજ આંબાનુ ઝાડ ઉગે છે એજ રીતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદીથી ઉગે છે **(૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર અંકોલ વટક**—અંકોલમૂળ, પહાડમૂળ અને દેવદાર, એ ત્રણ ઔષધી સમભાગ લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ, અને ચોખાના ધોવરામણમા તેની બોરડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાની એક ગોળી ચોખાના ધોવરામણમા ઘસીને પાવી, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે **બીજો પ્રકાર**—દેવદાર, અંકોલ, પહાડમૂળ, એના મૂળ

* મિસ્તર મોહુદ્દીન શરીફના મતથી અંકોલના મૂળની છાલ ૫૦ ગ્રેન (તોલાના ગ્રેન ૧૮૦)ની માત્રામા આપવાથી ઉલટી થાય છે એનાથી થોડી માત્રા તાવને ઉતારે છે. એની છાલ કડવી છે, એ ચામડી ઉપર ઘણીજ અસર કરે છે. જડનો રસ જુલાબ લાવે છે અને પેટના કૃમિ બહાર કહાડે છે જલોદરના રોગમા પણ તે આપે છે, અને જડને વાટી સાપ ઉતારવાના કામમાં લે છે

અને કુટજ (ઇન્દ્રજવનું ઝાડ), કાળી-ધાવડી, લોધ્ર, દાડિમ એની છાલ અને ગુળ આ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ ઉપર પ્રમાણે ચોખાના ધોવરામણમાં ગોળીઓ કરી તેમાથી એક ગોળી સવારે મધમા ઘસીને પાવી, આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે. (**૧૧**) **સોજા ઉપર**—અંકોલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાફ દઇ લુગડામા ઘાલી તેથી શેકવુ (**૧૨**) **સોમનાથી તામ્રભસ્મ**—અંકોલના ફળ વાટી તેમા શુદ્ધ કરેલા તાંબાના કટકવેધી પત્રા નાખી, ગજપુટ કરવાથી એકાદ પુટથી ભસ્મ થશે. (**૧૩**) **દાહજ્વર ઉપર**—અંકોલનુ મૂળ અને સુંઠ પાણીમા ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો, એટલે તુરત તાવ ઉતરી જઇ દાહ શાંત થશે. (**૧૪**) **મૂત્રાવરોધ ઉપર**—અંકોલ અને તલકાંડ એનો ક્ષાર, મધ અને દહીના પાણી સાથે પાવો. (**૧૫**) **કૂતરાના વિષ ઉપર**—અંકોલના મૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો, અથવા અંકોલના પાદડા પાણીમા વાટી તેમા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ (**૧૬**) **ગાંઠ ઉપર**—અંકોલના મૂળ ઘસી લેપ કરવો

૩. અખરોડ—સં૦ અક્ષોટ. મ૦ અક્રોડ. હિ૦ અખરોટ. બ૦ આખરોટ. ક૦ ચૈદૃદ્દોનુ અથવા આખોટ તે૦ ઉલ્વકાઇ ફા૦ ચાર્તગર્જ અ૦ જોઝઅકુપમ. ઈં૦ વાલનટ્ લા૦ એલ્યુરાઇટીસ ટ્રાયલોબા

એ ઝાડો હિમાલયની આસપાસમા, ચીન અને ઇરાન એ દેશોમા થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા એની ઘણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે પાકેલા ફળો જમરૂખ જેવડા હોય છે ફળો કાચા અને કડણુ હોય છે ત્યારે ત્યાના લોકો તેને મીઠામા આથે છે એ ફળોનુ તેલ ખાવાને અને બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે **અખરોડ**—એ મધુર, કિંચિત્ ખાટુ, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવૃદ્ધિકર, ઉષ્ણ, રૂચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, બલકર, કફકર, મલબંધકર, એવુ છે, અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે છે પાક વગેરે ઔષધોમા અખરોડનો ઘણોજ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેવો છે. (**૧**) **હરસ ઉપર**—અખરોડના તેલમાં કપડુ ભીંજવી ગુદામાં રાખવુ એટલે દુઃખનો નાશ થશે (**૨**) **અપસ્માર ઉપર**—નગોડના રસમા અતરગાલ ઘસી અંજન કરવુ અથવા નસ્ય કરવુ (**૩**) **વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર**—અખરોડ કાંજીમા ઘસી લેપ કરવો (**૪**) **સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે**—ઘઉંનો રવો અને અખરોડના પાદડા સમભાગે એકત્ર કરી તેની પુરીઓ કરી ગાયના દૂધમા ખાવી, તેથી સાત દિવસમા સ્ત્રીઓના સ્તનમા દૂધ ઘણુજ વધશે. (**૫**) **અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર**—કાચા અખરોડનો રસ કરી તે આપવો, એટલે મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ, એ રોગો દૂર થાય છે (**૬**) **રેચ થવા માટે**—ફળોની છાલનો કાઢો કરી પાવો અથવા તેનુ તેલ ૨-૩ તોલા પ્રાશન કરાવવુ

૪. અગથીઓ—સં૦ અગસ્ત્ય મ૦ અગસ્થા-સ્તા હિ૦ અગસ્તા, હથિયા. બ૦ બક. ક૦ અગસેયમરનુ ચોગચી. તા૦ અક્ક, અગંતિ તુ૦ અગસે. મલા૦ અગઠી. તે૦ અવિસિ, અવીસે. લા૦ ઍગટિ ગ્રાન્ડિફ્લોરા.

એ ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે અને બાગાયતમા (બગીચા વગેરે કેળવેલી જમીનમા) ઉગે છે ધોળા અને રાતા ફૂલોની એવી બે જાતિ છે. એના પાંદડાં આંબલીના પાદડા જેવા હોય છે એને ફૂલો અને શીંગો આવે છે. ફૂલના વડા અને શાક થાય છે શીંગોનુ પણ શાક થાય છે એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે. એ ઝાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતા નથી **અગથીઓ**—રૂક્ષ, શીતળ, મધુર, વાતલ અને ત્રિદોષનાશક છે, તેમજ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્રમ, ઉષરસ, ગુમડાં, પિશાચબાધા, પિત્ત અને ચોથીઓ તાવ, એનો નાશ કરે છે એના **ફૂલ**—તુરા, કડવા, કિંચિત્ કડા, પાક વખતે તીખા અને વાતકારક છે રતાંધળાપણું, સલેષ્મ, ચોથીઓ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે એની **શીંગો**—સારક, બુદ્ધિપ્રદ, રૂચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે, અને ત્રિદોષ, શૂળ, કફ, પાડુરોગ, વિષ, શોષ, ગુલ્મ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લુખી અને પિત્તકારક છે એના **પાંદડા**—તીખા, કડવા, જડ, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે, અને કૃમિ, કફ, કંડુ, વિષ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે (૧) **શરદી, મસ્તકશૂળ અને ચોથીઆ તાવ ઉપર**—અગથીઆના પાંદડાના રસનાં ટીપા નાકમા પાડવા (૨) **આધાશીશી ઉપર**—જે બાજુનુ કપાળ દુઃખતું હોય તેની વિષમ બાજુના નાકમા અગથીઆના પાદડાંનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધાશીશી મટી જાય છે. (૩) **ચિત્તવિભ્રમ ઉપર**—અગથીઆના પાલાના રસમા ગોળ, સુંઠ અને લીંડીપીપર, એ ઔષધો મેળવી નસ્ય કરવુ. (૪) **ફુરશાના** વિષથી પેટમા ગાડ બધાઈ હોય તો ધોળા અગથીઆની છાલ અરીઠાના પાણીમાં ઘસીને પાવી રોગ હલકો થયા પછી ચોખાના ઓસામણમાં ઘી નાખી તે સુમારે અધશેર આપવી. (૫) **કફવિકાર ઉપર**—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા છાલનો અગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો એ ઔષધ છોકરાઓને આપવુ હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાચ ટીપા કાઢી મધ નાખી પાવુ ઉતાર–ખડીસાકરનુ પાણી પાવુ. (૬) **સોજા ઉપર**—રાતા અગથીઆના મૂળ અને કાળા ધતુરાના મૂળ, એ બેને ગરમ પાણીમાં એકત્ર ઘસી શરીરે લેપ કરવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો સોજો તાબડતોબ નહિ જેવો થશે (૭) **વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો**—રાતા અગથીઆના મૂળ ઉપરની છાલ ચાર ચણોઠી સુધી લઇ પાનના બીડામાં દરરોજ ખાવી, એટલે વાતવિકાર કમી થશે. (૮) **છોકરાંઓની શરદી ઉપર**—છોકરૂ જન્મે ત્યારે શરીરમાં કફની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથીઆના પાલાનો રસ બે ટીપાં કાઢી, તેમાં ચોગણું મધ નાખી, તે મિશ્રણ આગળીદ્વારા તે છોકરાના તાળવામાં ચોપડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છોકરૂં હુશિયાર થાય છે. આ વખતે સુયાણી (દાઇઆણી) એ સાવચેતી રાખવી જોઇએ (૯) **અપસ્માર ઉપર**—અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ, ગોમૂત્ર અને કાળા મરીની ભૂકી નાખી આપવો. (૧૦) **કેટલા પણ ભસ્મને રાતો રંગ** (પદ્મરાગ જેવો) આપવા માટે એના પાલાનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૫. અગરૂ—સં૦ સ્વાદુગરૂ મ૦ અગર. હિ૦ બં૦ ક૦ તા૦ અગર. તૈ૦

અગરચંદુ તુ૦ હાગલગધ મલા૦ આકલ ફાં૦ કમએમલા અ૦ ઉદગરકી ઈં૦ ઇગલવુડ લા૦ અક્રીલેરિયા એગેલોકા ગ્રી૦ અગેલોકન

અગર ચન્દન એ મોટો સુગંધી પદાર્થ છે અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને ચોળવાના કામમા એનો ઉપયોગ થાય છે એ ધૂપોપયોગી છે એના ધૂપથી મનને ઘણો આનંદ થાય છે

અગરના ઝાડ સબંધી શોધ કરતા પ્રાચીન પુસ્તકોમાથી નીચલી માહિતી મળે છે પ્રાચીન યાહુદી લોકોને ' અહલોટ ' આ નામથી આ વનસ્પતિ જાણમા હતી. ગ્રીક અને રોમન લોકોએ તેને ' અગેલોકન ' એ નામ આપેલ હતુ પ્રાચીન અરબી લોક તેને ' અધનુખી ' કહેતા પરંતુ પાછળથી એ નામ બદલીને તેમણે ' ઉદહિંદી ' આ નામ આપ્યુ

અગરના ઝાડો બગાળા ઇલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ સલહટ જીલ્લાના આસપાસ ' જરટિયા ' પર્વતપર થાય છે તેજ પ્રમાણે આસામ પ્રદેશમા પણ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ બગાળા ઇલાકાની દક્ષિણે ઉપસાગર ઉપરના પ્રદેશમા પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે ચીનની સરહદ નજીક ' નવકા ' શહેરના તાબાના "ચતિયા" બેટમા પણ આ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે મલબારમા પણ કોઈક ઠેકાણે આની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અગરના ઝાડ મોટા હોઇ સદા સર્વકાળ લીલાછમ હોય છે એનુ થડ અને ડાળીઓ વાંકુ કરીને વાળી થાય છે એના પાંદડા આકારમા અરડુસીના પાંદડા બરોબર અને ઝીણા દીટડા ઉપર થાય છે આ ઝાડ ચૈત્ર (એપ્રીલ) મહીનામા ફુલે છે અને તેના બીજ શ્રાવણ (ઑગસ્ટ) મહીનામા પાકે છે. લાકડુ નરમ હોઇ તેના છિદ્રો રાળ ગોળ જેવા સુગંધી પદાર્થથી ભરેલ થાય છે આ સુગંધી પદાર્થ ઝાડને ટોચા મારીને કાઢી લે છે અગરનુ લાકડુ જલદીથી સડી જાય છે અને સડવાના ભાગમા એક પ્રકારનો સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે આ સુગંધી જલદી ઉત્પન્ન કરવાને અગરનુ લાકડુ ભીની જમીનમા દાટી મૂકે છે દાટવાથી જે ભાગ સડવા લાગે છે તે તેલીયા જેવા કાળા રગનો હોય છે તે પછી તેની હલકી ભારે જાતિ જુદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમા નાખે છે જે કકડો પાણીમા છેક ડુબી જાય તે ' **ગરકી**, અને જે અર્ધ ડુબે તે ' **નિમગરકી** ' (અર્ધ ગરકી) તથા જે છેક ઉપર તરે તે ' **સમાલે** ' આ પ્રમાણે એના નામ આપે છે છેવટની જાત છેક સાધારણ છે ગરકી અગર કાળા રગનો હોય છે અને બાકીના ફીક્કા ભુરા રગના થાય છે આર્ય વૈદ્યકગ્રંથોમા કૃષ્ણાગરૂ, દાહાગરુ સ્વાદુગરૂ અને મગળીગરૂ એવી પાચ જાતો વર્ણવેલી છે હકીમ લોકોની અથવા વેપારી ભાષામા હિંદી, સમદરી કમરી અને સમદલી આ ચાર અગરની જાતો માનેલી છે આ નામો ઘણુ કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પડેલા હશે એમ જણાય છે. ઉપરની ચાર જાતો પૈકી પહેલી જાતિનો અગર કાળો, બીજી જાતિનો પહેલા કરતા વધારે તેલીઓ ત્રીજો ફીક્કા રગનો અને ચોથો ઘણો સુગંધીદાર હોય છે કેટલેક ઠેકાણે 'બરી' અને ' જમલી " આ બે જાતિ વપરાય છે તેમાથી પહેલી જાતિનુ લાકડુ સફેદ હોય છે અને બીજા ઉપર કાળી લીટીઓ થાય છે. ઔષ-

ધુપમાં વાપરવા લાયક ઉત્તમ અગર સિલહટ તરફથીજ આવે છે તેને ગરકી અગર અથવા ગરકીઊદ કહે છે તે સ્વાદે કડવો, કાંઇક તુરો, સુગંધીદાર અને તેલીઓ એવો હોય છે ઔષધીમાં અગરનો ચૂરો કદી વાપરવો નહિ તેનું કારણ એવું છે કે તેની સાથે લાકડાનો ભેગ કરી તે પાણીમાં ભીજવી રાખી મૂકે છે, અથવા લાકડું બદામ બરોબર ખાંડીને તેની સુગંધ, તેલીયાપણુ વગેરે બદામમાં ખેંચીને બદામનું તેલ કાઢે છે અને રહેલો ચૂરો બજારમાં વેચવાને રાખે છે એટલે તેનો ઔષધીગુણ ઓછો થયેલો હોય છે, તેથી તે ઔષધમાં વાપરવાથી બરોબર ગુણ મળતો નથી આ વગર અગરના ભૂકામાં ચંદન અને તગરની ભેળ કરેલી હોય છે ' ફાર્મકોપિયા–ઇ–ઇન્ડિકા ' નામના ગ્રંથના કર્તાએ ઉપર કહેલી સર્વ જાતિથી એક જુદીજ જાતના અગરનું વર્ણન કરેલ છે આ જાત જાવા બેટથી દશ દિવસના પ્રવાસના અંતર ઉપર આવેલા ' ચિત્ત ' બંદરથી આવે છે તેની કિંમત સોનાના ભારોભાર થાય છે અગર દેવતા ઉપર રાખ્યા સિવાય તેમાંથી સુગંધ આવતી નથી, પરંતુ આ અગર તો હાથમાં રાખી મૂકવાથી હાથના ગરમાશથી તેમાંથી નાજુક સુગંધ આવે છે અગરનીજ જાતિનું બીજું એક તગર નામનું સુગંધી લાકડું હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે અગરના કરતાં સોંઘું હોવાથી અગરને બદલે કેટલાક લબાડ લોકો વેચે છે મુંબઇના બજારમાં ત્રણ પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે અને તેનો 'સિયામ' અથવા 'માવરધી' 'સિંગાપુરી' અને 'ગાગુળી' આ નામથી વ્યવહાર થાય છે આ સિવાય ઝાંઝીબારથી પણ અગર આવે છે ખોટો અગર પણ કેટલીક વેળા વેચવા રાખેલો નજરે પડે છે બજારમાં જે નમુના હોય છે તેનો રંગ ભુરાશથી બદલાતો બદલાતો કાળાશ પડતા ભુરા સુધી થાય છે અગરના લાકડામાં ગુંદ જેવો જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે, તેના કમી જાસ્તિ પ્રમાણ ઉપર લાકડાના રંગનું માપ આધાર રાખે છે ઉપરની સર્વ જાતિના લાકડા ઉપર કાળા રંગની લીટીઓ હોય છે સર્વોત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામાં ખાડા પડેલા હોય છે અને તે પાણીમાં ડુબે છે તેનો કકડો દાંત નીચે રાખીને ચાવવાથી નરમ થાય છે તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે તે દેવતા ઉપર રાખવાથી સુગંધ આવે છે; અને ખોટો અગર બાળેલો હોય તો રબર બાળ્યા પ્રમાણે દુર્ગંધ આવે છે.

અગર—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવો, તીખો, સ્નિગ્ધ, મંગલ્યકારક, રુચ્ય, ધૂપ વિષયમાં યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે એ વાયુ, કફ, કર્ણરોગ અને કોઢ એનો નાશક છે અને લેપ માટે અથવા શરીરે મર્દન કરવા માટે ઉત્તમ છે *અગરનું તેલ સુવાસના માટે વપરાય છે પ્રાચીન ચીનમાં અગરની છાલના કાગળ બનાવે

* **અગરને** ચરક રાતી અને ખાસીનો નાશકર્તા માનેલ છે સુશ્રુત સંહિતામાં વાત, કફનો નાશક, શરીરનો રંગ સુધારનાર, ચળ અને કોઢનો નાશકર્તા કહેલ છે, અગરની લાકડીને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પીવાથી તાવમાં લાગેલી તરસ ઓછી થાય છે, અને એને મૃગી, ઉન્માદ આદિ રોગોમાં પરમોપયોગી ગણી છે એ ગરમ પ્રકૃતિને હાનિકારક છે એનો ઉતાર કપુર અને ગુલાબ છે પ્રતિનિધિ તજ, લવંગ અને કેસર છે માત્રા ૨ માસા

છે, અને અગર નાખીને તપાવેલુ પાણી પાવાથી તાપમા તરસ લાગે તે શાંત થાય છે. ફેફસા ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે યૂરોપમા સંધિવાત અને આમવાત ઉપર એનો ઉપયોગ કરે છે. **કૃષ્ણાગરૂ**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમા ગયાથી પિત્તનાશક, પાચક અને લઘુ છે એનુ ચૂર્ણ પિત્તકારક છે, અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગ્દોષ, કફ અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે **કાલાગરૂ**—કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિકારક અને કેશશોધક છે **કાષ્ઠાગરૂ**—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રૂક્ષ, કફનાશક એવો છે, અને મુખરોગ ઉલટી, વાયુ, એનો નાશ કરે છે **સ્વાદ્વગરૂ**—તુરો અને ઉષ્ણ છે, અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે **મંગલ્યાગરૂ**—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે **(૧) ત્વગ્દોષ ઉપર**—અગરૂનો લેપ કરવો **(૨) દાહ ઉપર**—અગરૂ ચંદનની ભૂકી શરીરપર ચોળવી એટલે દાહ શમશે. **(૩) વલ્મીક ઉપર**—અગરૂ, ચંદન, એલચી, જાઇના પાન, લીંબડાની છાલ, ભીલામો, મનશીળ, હરતાલ, એ ચીજોને કુટી તેનાથી ચારગણુ તલનુ તેલ લેઇ તેમા પકવી તે તેલ ચોપડવુ, એટલે વલ્મીક રોગ દૂર થશે **(૪) તાપથી ઘણો પરસેવો આવે છે તેને માટે**— અગરૂ, વાળો, ચંદન, નાગકેસર (કળા ૨ ગનુ), એનુ ચૂર્ણ કરી બોરડીની અંતરછાલના પાણીમા કાલવી શરીરને લેપ કરવો એટલે ગરમીથી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે **(૫) સુવાસિક ભૂકી**—અગરૂ, કપૂર, કેસર, લોબાન, લોધ્ર, વાળા, કાળો વાળો, નાગરમોથ, એ સમભાગ લઇ તેની ભૂકી કરી શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે **(૬) વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે** અગરનુ પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાંટે છે **(૭) શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો** કૃષ્ણાગરૂ ચંદન ઘસી લેપ કરવો. **(૮) અગરબત્તી બનાવવાની રીત પહેલી**—કાળો અગર ૪ ભાગ, વાળો ૨ ભાગ, નાગરમોથ ૪ ભાગ, તગર ૨ ભાગ, કચૂરો ૨ ભાગ, સુખડ ૧૮ ભાગ, છડીલો ૨ ભાગ, ગહુલો ૨ ભાગ, ગુલાબકળી ૨ ભાગ, નખલો ૪ ભાગ, ગુગળ ૨ ભાગ, લોબાન ૪ ભાગ, શિલારસ ૧૮ ભાગ, કસ્તૂરી ૧ ભાગ અને મેંદીલાકડી ૯ ભાગ, એ પ્રમાણે સઘળી જણસો એકત્ર કરી કસ્તૂરી અને શિલારસ સિવાય બાકીની ચીજો ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવુ પછી તે ચૂર્ણમાં કસ્તૂરી અને શિલારસ મેળવી કાળાશ લાવવાને થોડી કોલસાની ભુકી પણ નાખવી, અને ચીકાશ કમી થાય તો તેમા થોડો ગોળ પણ મેળવવો. પછી વાસની સોટીઓ ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી સળીઓ કહાડી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સુકવવી. અગરબત્તી બનાવના હાથે ન ચોંટે એટલા માટે તેના ઉપર તેજ મસાલાની ભુકી નાખવી અથવા બીજો કસવાળો સુવાસિક ભુકો નાખવો. **રીત ૨ જી**—મલબારી સુખડ ૦ાા તોલો, કાળો અગર ૦। તોલો, સુકો દેવદાર નવટાંક, ગહુલો ૧ તોલો, પ્રાહ્મી ૪ તોલા, નખલા ૫ તોલા, મધ ૯ તોલા, કોડીઓ લોબાન ૫ તોલા, ગુગળ ૨ તોલા, મેંદીલાકડી ૪ તોલા, સાકર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કસ્તૂરી ૦ાા તોલો, અંબર ૧ાા તોલો લઇ ઉપરની રીત પ્રમાણેજ મંત્રમા મેળવી અગરબત્તી તૈયાર કરવી અંબર ઘણો મોંઘો છે તે મળવો અશક્ય હોવાથી તેના બદલે કચ્છમા થનાર આશાપુરી ધૂપ વાપરવો. આ ધૂપ સોંઘો હોઇ એનો સુવાસ ઘણુ

કરીને અબર સરખોજ આવે છે

૬. અઘાડી (બોડી અઘાડી, પોપટી કાગ)—સ૦ હિ૦ કાકજધા મ૦ કાગ. દે૦ ઘાવકાડી. બ૦ કેકયાટેડા, કાટા, ગુડકાડલી ક૦ ચિલેચ, જીરી ચિલેચ. તૈ૦ નાલાદુચ્ચિણિકે. લા૦ લીચાહિર્ટા

એના પાદડા અઘેડાના પાદડા જેવા હોય છે ઝાડ પણ તેવડુંજ એટલે કમર-પુર ઉંચુ હોય છે એના પાદડા ઘણાજ સુવાળાં હોય છે બોડી અઘેડીને દક્ષિણમાં "ઘાવકાડી" પણ કહે છે * **બોડી અઘાડી** તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી અને બલ-કર છે, તથા કફ, વ્રણ, કૃમિ, બધિરતા, વિષમજ્વર, અજીર્ણ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કન્ડુ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે (૧) **વ્રણ ઉપરઃ**—બોડી અઘાડીનો પાલો બાળી ઘીમા અથવા તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો (૨) **કાનમાં જીવડું ગયું હોય તોઃ**—બોડી અઘાડીનો રસ કાનમા નાખવો (૩) **ઘોડાને ભાઠું (પીઠ) પડે છે તે ઉપરઃ**—બોડી અઘાડીનો પાલો બાળી તેલમા ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી (૪) **કર્ણનાદ અને બહેરાપણ ઉપરઃ**—બોડી અઘાડીનો રસ કાનમા નાખવો (૫) **ખરજવાં, દાદર અને ચટ્ટાંને માટે**—બોડી અઘા-ડીના ઝાડની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૬) **નિદ્રા આવવા માટેઃ**—બોડી અઘાડીના મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવા (૭) **શ્વેત પ્રદર ઉપરઃ**—બોડી અઘાડીના મૂળનો રસ લોધ્રનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો

૭. અઘેડા—સ૦ અપામાર્ગ મ૦ અઘાડા હિ૦ ચીરચીરી, ઓગા, લટ-જીરા. પ૦ પુટકડા મા૦ આંધીઝાડા. રા૦ અઘાહોલી બ૦ આપાંગ ક૦ ઉત્તરણે. તૈ૦ ઉત્તરેની, દુચ્ચીણિકિ તા૦ નાયુરૂવી મલા૦ કડલાડી. ફા૦ ખારવાસનોના. અ૦ અત્કમ. ઈં૦ રફ ચાફ ટ્રી લા૦ એકીરેથી એસ્પિરા.

---

* **અઘાડીને** મિ૦ ચિમનરાય વૈષ્ણવે **ઔષધીકોશમાં** અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ માની છે, પરંતુ લોકો એને બોડી અઘાડીના નામથી સારી રીતે જાણે છે, એટલે એ સુપ્ર-સિદ્ધ છે એ અઘેડાના જેટલીજ ઉંચી વધે છે પાદડા પણ એનાજ જેવા થાય છે માત્ર અઘેડાના પાદડા આછા પોપટીયા રંગના હોય છે, પણ આ બોડી અઘા-ડીના પાદડા ઘટ્ટ લીલાજ રંગના હોવાથી તેઓને બીજનો ઉદ્ભવ થયા પહેલા પણ સહેલાઇથી ઓળખી શકાય છે, કારણ બન્ને અઘાડીઓની સોટીઓપર એક સરખી હાસો (રેષા) હોવાથી બાળપણમા પણ તેને ઓળખવામા વાંધો આવતો નથી અઘે-ડાની માફક આને ઝીણી ફાંસોમા લપેટેલા બીજ થતા નથી, પરંતુ પીલુડી અને આસો-દની માફક નાની મોટી દશ હાસોવાળા અણીદાર પોપટામા માત્ર એકજ બીજ લગ-ભગ ચણોઠી કે મગ જેવડું થાય છે આ બે વાતે અઘાડી અઘેડાથી જુદી પડે છે. વ્રણાદિકને રૂઝ લાવવામા અઘાડા કરતા આ બોડી અઘાડી ત્રણ ચાર ગણો ગુણ કરે છે. એનો રસ તલના તેલમા સીજવી તેલ માત્ર રહેથી તેલ જુદું નીતારી લઈ તે ગરમ ગરમ તેલમાજ તેલનો ચતુર્થાંશ ભાગ સફેદ મીણ નાખી ઠરવા દેતા તે વ્રણને શીઘ્ર રૂઝવનાર ઉત્તમ મલમ બને છે એમા સફેદો અને બોદાર એ બેમાથી એક અથવા બન્ને પાછળથી મેળવી શકાય છે વળી વિદેશી દવા વાપરવી હોય તો એ તૈયાર થએલા મલમમા "કારબોનીક એસીડ" પણ મેળવી શકાય છે એના સુકા લાકડાને દાતણની માફક ચાવી તેના રસના ત્રણ ઘુંટડા પી જવાથી તે ગળાની અંદરના અનેક રોગોને માત્ર એકજ દિવસમા શાંત કરે છે એમ અમને ઘણી વેળા ખાત્રી મળેલી છે.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમા અપાર ગુણ ગોપેલા છે, પણ તે ગુણોની શોધ કરનાર જોઇએ પ્રાચીન ઋષિવર્યોએ અરણ્યમા રહી પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની શોધ કરી રાખેલી અને કાળાન્તરે થનારી સતતિની તે વનસ્પતિ વિષે હમ્મેશ પૂજ્યબુદ્ધિ રહે એટલા માટે તેઓએ કોઇ કોઇ વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામા ઉપયોગી કરી લીધી એ બાબતમા તેઓનુ અતિશય દૂરદર્શીપણુ જણાય છે પરતુ આવી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા ગુણાવહ ખાદ્ય અને પેય ઉપર આપણો વિશ્વાસ છે ક્યા ? આપણા પૈકી કઇ લોકો પરકીયના ગુલામ થયા છે એટલે જે પરકીયનુ ઉચ્છિષ્ટ વધે તો તે તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે ! આ દુનિઆમા દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજો કોઇજ ન છતા તેનો ધિક્કાર કરી શક્તિ આવવા માટે "કાડલીવ્હર ઑઇલ" (માછનુ તેલ) જ તેઓને સારૂ અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યુ છે ! એ ઠીક, પરતુ નાના નાના છોકરાઓને જોઇતો દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતા સવારમા ચાહનુ શક્તિદાયક ગરમ પાણીજ આપવાનો ઘણુંખરો રિવાજ પાડેલો છે અહા ! ! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ શાણપણાની વૃત્તિને ! ! આવા વિપરીત આચરણનુ પરિણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે, એમા કહેવુજ શુ ? પરતુ હજી પણ લોકોની આખો ઉઘડતી નથી એ આશ્ચર્યજ કહેવાય ! આ તેમના વિપરીત આચરણથી બીજા ઘણા લોકોનુ મન પણ પરકીય વસ્તુ ઉપર વળી ગયેલુ જણાય છે એ ઘણીજ ખરાબ અને દેશને બૂડામા મેળવી નાખનારી વાત છે લોકોનુ દૂષિત મન સ્વચ્છ કરવા માટે આ અપામાર્ગ (સ્વચ્છ કરનાર)નુ વર્ણન પરિણામે ઘણુ હિતકર થશે એમ સમજવુ

આ એક આપોઆપ થનાર જગલી ક્ષુપ છે એ વર્ષાયુ (વર્ષાકાળે થનાર) છે એની ઉચાઇ ૪ થી ૬ ફીટ સુધી હોય છે વર્ષાઋતુમા આની ઉત્પત્તિ પુષ્કળ થાય છે અઘાડા હિન્દુસ્તાનમા બધે ઠેકાણે થાય છે. એની ડાખળી ઉપર રેષા અને ઘણી ઝીણી રૂઆ હોય છે એના પાદડા સામસામા હોય છે અને તેનો આકાર કાંઇક તુલસીપત્ર પ્રમાણે લબગોળ હોય છે પાનની નીચલી બાજુ નરમ હોય, પાછલી કાંઇક ખડબચડી હોય છે અને તેના ઉપર ઘણી રૂઆ હોય છે ડાખળીની બન્ને બાજુએ બબ્બે દીટડા એકએકને લાગેલા થાય છે નીચલા દીટડા ઉપર વાકુ કરીને એક પાન હોય છે, અને ઉપરનુ દીટડુ ડાળી જેવુ હોઇ તેના ઉપર નાના નાના દીટડા ઉપર વાકુ કરીને ૬-૮ પાન હોય છે તે પાદડા સન્મુખ હોય છે નીચેના દીટડા કરતા ઉપરનુ દીટડુ લાબુ હોય છે અઘાડાની ટોચ ઉપર પાદડાની મધ્યમા એક લાબો તુરો નીકળે છે. તેમા અતિશય બારીક નરમ, કાટાવાળા અને શખોડી જેવા રગના બીજ હોય છે આ આખો છોડ અને તેના બીજ ઔષધીના કામમા આવે છે અઘેડાની ત્રણ જાત થાય છે એ ધોળા રાતા અને પાણ અઘેડા (નદી તળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગ્યામા થનાર) માથી ધોળો અઘેડો ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે અઘેડાનું ઝાડ દન્તધાવન (દાતણ) માટે ઘણુજ ઉપયોગી છે અઘેડાના ઘણાક સસ્કૃત નામો અર્થવાળા છે અઘેડાનો ક્ષાર (ખાર) થાય છે તેમા અપામાર્જન (સ્વચ્છ) કરવાનો ગુણ છે એટલે તેનુ 'અપામાર્ગ' (સ્વચ્છ કરનાર) એવુ નામ સસ્કૃતમા છે,

પૂર્વે ધોબી લોક આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરતા હતા. એના ફુલની મંજરી ખરડ હોવાથી તેનું સંસ્કૃતમા "ખરમંજરી" નામ પડેલુ છે એના બીજ ઉપરની ફાસો નીચે વળેલી હોય છે, એથી એને "અધ:શલ્યા" કહે છે એના પાદડામા ક્ષાર વિશેષ હોય છે એથી એને "ક્ષારમધ્યા" કહે છે આ ક્ષાર કારબોનેટ ઑફ પોટાસના જેવો છે સો ભાર વજનના દ્રવ્યમાંથી–પાદડામાંથી ૨૧ ૫૦, લાકડામાથી ૩૮ ०૧ અને મૂળમાથી ૨૮ ૫૮ આ પ્રમાણે ખાર નીકળે છે **ધોળો અઘેડો**—કડવો, ઉષ્ણ, મારક આહક, કિંચિત્ તીખો, કાંતિકારક, પાચક અને અગ્નિદીપક છે, તથા નસ્ય, ઉલટી એ બાબતમા પ્રશસ્ત અને કફ, કંડૂ, ઉદર, અર્શ, રક્તદોષ, મેહરોગ, વાયુ, શિબ્રી, અપચી, દદ્રૂ, ઉલટી અને આમ, એનો નાશ કરે છે **રાતો અઘેડો**—કિંચિત્ તીખો, શીતળ, મલાવરોધક, ઉલટી-કર અને વાયુનો વિષ્ટંભ કરનાર તથા રૂક્ષ છે, અને વ્રણ, વાયુ, વિષ, કફ, કંડૂ, એઓનો નાશ કરે છે **એનાં બીં**—રસકાળે દુર્જર, મીઠા, શીતલ, મલાવષ્ટંભક, રૂક્ષ, ઉલટી કરાવનાર અને પિત્તનાશક છે તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે **પાણુ અઘેડો**—(ભેજવાળી જગ્યામા થનારો) તીખો છે એ સોજો, વાયુ, કફ, ઉધરસ, શોષ, એનો નાશ કરે છે **(૧) વીંછીના દંશ ઉપર**—અઘેડાની છાલ અથવા મૂળ પાણીમા ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવા અથવા અઘેડાના મૂળ પાણીમા ઘસી, તે પાણી ગાળી, એ પાણી કડવુ ન લાગતુ હોય ત્યા સુધી થોડુ થોડુ પીવાને આપવુ પાણી કડવુ લાગે કે વિષ ઉતર્યું એમ સમજવુ **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર**—અઘેડાની કુણી ટીશીઓનો રસ કાઢી તે મધમા સાત દિવસ ચાટવુ, અથવા અઘેડાનાં બીયાં મધમા ચાટવા **(૩) કુતરાના વિષ ઉપર**—અઘેડાના મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવા અને કુવારનુ લાબુ (ફડશનુ, પાન) અને સિંધવ, દંશ ઉપર બાધવુ એટલે ત્રણ દિવસમા વિષ ઉતરી જશે. **(૪) દંતશૂળ ઉપર**—અઘેડાનો રસ ચોપડવો **(૫) કર્ણનાદ ઉપર:**—અઘેડાના ક્ષારનુ પાણી અને અઘેડાનો કલ્ક, (ચટણી) તલના તેનમા ખુબ તળી તે તેલ કાનમા નાખવાથી કર્ણનાદ અને બધિરતા જાય છે **(૬) આખો દુખવા આવે છે તે ઉપર**—અઘેડાના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ, તાબાના વાસણમા ઘાલી દહીની તરમા ખલ કરવુ અને તેનુ અંજન કરવુ **(૭) આખમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર**—અઘેડાના મૂળ મધમા ઘસી અંજન કરવું **રતાંધળાપણા ઉપર:**—સંધ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી અઘેડાના મૂળ સુમારે ૧ તોલા સુધી સુતી વખતે આપવા એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ **(૯) પિત્ત ઉપર**—અઘેડાના બીયાં રાત્રે છાશમા પલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામા ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે ઉપર ભાત અને ઘી ખાવુ **(૧૦) કફ ઉપર:**—અઘેડાનુ ઝાડ મૂળ સુદ્ધા બાળી તેની રાખ કરી, એક વાલથી બે વાલ સુધી મધમા ખાવી એટલે કફનો નાશ થાય છે એજ રાખ પાણી અને ગોળમા આપવાથી જળોદર અથવા બીજે અંગમા થયેલો સોજો ઉતરશે. **(૧૧) ચોથીઆ તાવ ઉપર**—કુમારિકાએ કાંતેલા સૂતરે રવિવારે અઘેડાનુ મૂળ ચોથીઆ તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાધવુ **(૧૨) રક્તાર્શ ઉપર:**—અઘેડાના બીયા ચોખાના

ધોવરામણમા વાટી પાવા એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે (૧૩) **મસ્તકરોગ ઉપર**—અઘેડાના બીઆની દૂધમા ખીર કરી ખાવા આપવી, એટલે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી **(૧૪) કોગળીયા (કૉલેરા) ઉપર:**—અઘેડાના મળ પાણીમા ઘસીને પાવા અથવા બીઆનો કલ્ક કરી ચોખાના ધોવરામણમા પાવા (૧૫) **કમળા રોગ ઉપર:**—અઘેડાના મૂળ છાશમા ઘસીને પાવા (૧૬) **પુષ્પાવરોધ ઉપર**—અઘેડાના મૂળ જનનેંદ્રિયમા ધારણ કરવાથી પુષ્પાવરોધ, યોનિશૂળ, એનો નાશ થાય છે (૧૭) **કરોળીઆ ઉપર.**—અઘેડાના ક્ષારના પાણીમા માલકાંગણીનુ તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવુ અને પછી ચોપડવુ (૧૮) **ઉપદંશ ઉપર:**—અઘેડાના મૂળનો રસ ૪ તોલા કાઢવા તેમા જીરાની ભૂકી પોણા તોલો નાખી તે પીવા આપવુ પથ્ય—મીઠા તથા ગળપણ વગરનો મોળો ખોરાક આપવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ એનો ઉતાર—બોરડીના અથવા જાસુદીના પાલાનો રસ આપવો એટલે આગનુ શમન થશે (૧૯) **પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:**—અઘેડાના ચાર પાંચ પાદડા ચાવી ખાવા અથવા તેનો રસ પીવો (૨૦) **જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:**—રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમા સ્નાન કરી અઘેડાના મળ કાઢી લાવવા અને તે ઉંધા ટાંગી મૂકવા એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોડે બાંધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે પ્રસવ થયા પછી તાબડતોબ તે કાઢી લઇ વહેતા પાણીમા નાખી દેવા વાર કરવાથી ગર્ભાશય બહાર પડવાનો સંભવ છે ધોળા અઘેડાના મૂળ કમરે બાંધવા એનો પણ એ ગુણ છે (૨૧) **કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર**—અઘેડાનો રસ અને લીંડી પીપર એનુ નસ્ય આપવુ (૨૨) **ઉધરસ ઉપર.**—અઘેડાનુ ચૂર્ણ એક ટાંક અને મરી એક ટાંક, એ એકત્ર કરી મધમા ચાટવા (૨૩) **કફજ્વર ઉપર**—અઘેડાના પંચાંગનો કાઢો ત્રણ માસ પર્યંત મધ નાખી આપવો (૨૪) **ચોથીઆ તાવ ઉપર**—રવિવારે અઘેડાનો પાલો લાવી ગોળમા વાટી ગોળીઓ કરી રાખવી ગોળી તાવ આવ્યાના પૂર્વે આપવી (૨૫) **નાસાર્શ ઉપર.**—અઘેડાના બીયા, સિંધવ અને ચૂલા ઉપરનો ધુમાસ એ તેલમા નાખી તે તેલ પાક કરવુ અને ગાળી લઇ નાકમા ટીપા પાડવા (૨૬) **અપામાર્ગ ક્ષાર:**—અઘેડાના ઝાડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમા ઘાલવી તેમા રાખથી ચોગણુ પાણી નાખી ખુબ હલાવવી. પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાત:કાળમા તે ઉપરનુ નીતર્યુ પાણી લોખંડની કઢાઇમા કાઢી કઢાઇ નીચે તાપ કરવો, તેથી તેમાનુ પાણી બળી જઇ કઢાઇના તળીએ ધોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો આ રીતિએ બીજા ક્ષાર— વૃક્ષોનો ક્ષાર કરવા (૨૭) **અરોચ ઉપર.**—અઘેડાનો ક્ષાર ગોળમા કાલવી ખાવો (૨૮) **જલોદર ઉપર.**—અઘેડાની પાંચ તોલા લીલી સળીઓ લાવી તેમા ૭૫ તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા રહે ત્યારે ગાળી રાખવુ અને દર વખતે પાંચ તોલા પ્રમાણે આપવુ (૨૯) **શર્કરા રોગ ઉપર.**—અઘેડાનો ક્ષાર ગોખરૂના અથવા પહાડમૂળ (કાળીપાટ)ના ઉકાળામા આપવો (૩૦) **ત્રણ ભરાઇ આવવાને.**—અઘેડાનો ક્ષાર ત્રણમા ભરવો.

૮. અજગરી—મ૦ ગુ૦ મ૦ અજગરી

પાંગ બાંધવા વિષે જે ચોસઠ વલ્લી કહેલી છે તેમાંની આ એક છે એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે અને એ અજગર નામના સર્પ જેવી દેખાય છે આ વલ્લીની લંબાઈ ૫–૬ હાથ હોઇ તે રક્તભરિત હોય છે અને એના ઉપર પાંદડા થોડાંજ હોય છે **ઉપયોગ**—એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાના દિવસે લાવી તેના ટુકડા કરવા પછી તે દૂધમાં નાખી ઉકાળી તે દૂધ પ્રાસન કરવું અને પરેજી પાળવી એટલે એના સેવનથી શરીર બળકટ થાય છે કાંતિ સારી થાય છે, સાંભળવામાં સારૂં આવે છે અને આયુષ વધે છે એવું સુશ્રુતાચાર્યે કહેલું છે

૯ અંજન—અંજનના ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાંજ થાય છે આ ઝાડ સાધારણ દશ બાર હાથ ઉંચાઇના હોય છે એની ડાળીઓને મોર આવી સુંદર જાંબુઆ રંગના ફૂલો આવે છે એના પાંદડામાંથી પીળો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે

૧૦. અંજની—એ ઝાડ ફક્ત ખાનદેશમાંજ જોવામાં આવે છે એ ઝાડ ઘણાંજ મોટા થાય છે એના પાંદડા સરગવાના પાંદડા જેવા પરંતુ તે કરતા નાના હોય છે એને ઝીણી શીંગો આવે છે એનું લાકડું ઇમારત બાંધવામાં સારૂં છે આ ઝાડના પાંદડા ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે ઘાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે આ પાંદડા ખાઈ ઢોર જીવે છે એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે તેમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે તેના દોરડા થાય છે **(૧) પ્રમેહ ઉપર**—અંજનીના મૂળનું દૂધ અથવા પાંદડાનો રસ કાઢી આપવો અંજનીના પાંદડાનો આંખોના રોગમાં ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે

૧૧ અજમો—સ૦ યવાની, યમાની મ૦ ઓવા હિં૦ અજવાઇન, અજમોદન બં૦ યમાની યોયાન ક૦ અજવાન ઓમુ, ઓદ્, ઇદુ તૈ૦ ઓમામુ, ઓમમી તા૦ મલા૦ ઓમ, અમન તુ૦ ઓમા ફા૦ અનવ્વ નાનુખા અ૦ કમૂન મુલુકી લે૦ બિશપ્સવિડમીડ લા૦ કરમ કોપ્ટીકમ

અજમો બંગાળામાં થાય છે એનો છોડ આસરે હાથ હોઢ હાથ ઉંચા વધે છે

* **અજમાના ગુણ** થાય છે ઠંડેજી ઔષધોમાં અજમો ગરમ, પેટના દર્દને નાશકર્તા અને શૂળને શાંત કરનાર ગણાય છે પેટની અંદરના વાગોળો મરડો, બદહજમી (અજીર્ણ), દસ્ત વગેરે દરદોમાં આ અમૂલ્ય ઈલાજ થઇ પડે છે કોલેરા (કાળવીયા) ના દરદમાં જો કે થોડી અસર કરે છે, તો પણ એના સેવનથી ફાયદો થાય છે **મિ૦ ગુડ** કહે છે કે **અજમામાં** મરી અને રાઇની ગરમી, કરીયાતાની કડવાશ અને હિંગની ગંધ બંધ કરવી, વાયુને કહાડવો આ ત્રણે ગુણો અંતર્ગત રહે છે અજમાનું તેલ સંધિવા (સાંધીઆ વા)ના દરદમાં સાંધા ઉપર ચોપડાય છે **મિ૦ ફ્લિન્સ્ટેલ** કહે છે કે અજમાનું તેલ કહાડવાને ઠંગેરે કચરેલા અજમામાં ૧૫ શેર પાણી નાખી દારૂ કહાડવાની રીતે **નલિકાયંત્રથી** ૧૦ શેર પાણી કહાડવું જોઇએ દેશી વૈદ્ય કહે છે કે—એકલો અજમો અથવા એને સિંધવ, હિંગ અને હરડેની સાથે આપવાથી પેટનો મરડો દૂર કરે છે, અને એમ માને છે કે આનાથી શરીરમાંથી નીકળતો પ્રવાહ બંધ થાય છે એને રોવાનું પાણી અંજન વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે યુનાની હકીમ ફેફસાના જગાની પાસેની નળી સુજી હોય અને કફ વધારે નિકળતો હોય તો તે બંધ કરવા માટે અજમો આપવાનું કહે છે, અને અજમાને વાટી પોટીસ બનાવી બાંધવાથી એ દર્દનો બીલકુલ નાશ થાય છે

અજમો પ્રસિદ્ધ છે એનો ઔષધમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે અજમામાથી એક પ્રકારનુ સત્વ કાઢે છે, તેને અજમાના ફૂલ કહે છે એ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉજ્જયિની શહેરમા બને છે અજમો—તીખો, કડવો, રૂચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હલકા, સારક અને વૃષ્ય છે, તથા વાતાર્શ, કફ, શૂળ, આધ્માન, વાંતિ, કૃમિ, શુક્રદોષ, ઉદર, આનાહ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, હૃદ્‌જ રોગ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે (૧) પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અજીર્ણ ઉપરઃ—અજમો ખાઇ ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુટડો પીવો. (૨) શીતપિત્ત ઉપરઃ—ગોળ અને અજમો ખાવો. (૩) સળેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—અજમાનુ ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી ઉંઘતી વખતે સુઘવુ અથવા અજમાની બીડી કરી પીવી. (૪) બહુ મૂત્ર ઉપરઃ— અજમો અને તલ એકત્ર કરી આપવા. (૫) ગરમી ઉપરઃ—અજમો સાકરમા ખાવો. (૬) ઉધરસ, કાસ અને કફજ્વર ઉપરઃ—અજમો, લીંડી પીપર, અરડુસી અને ખસખસના છોડવાનો કાઢો આપવો. (૭) કફગુલ્મ ઉપરઃ—અજમાનુ ચૂર્ણ અને બિડલોણ છાશમા નાખી આપવુ.

૧૨. અજમોદ, બોડી અજમો—સ૦ મ૦ ક૦ હિ૦ અજમોદા. બં૦ વનયમાની. તૈ૦ આજા મોદ, વમ ફા૦ કરપસ અ૦ હવલકર્તુકેરફસ. ઈં૦ સેલેરીસીડ. લા૦ એપીયમ્ ગ્રેવીયોલેન્સ.

આ એક અજમાની જાતિ છે. એ ઝાડ સાંવત્સરિક છે એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે થાય છે બંગાળામા એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે એની ઉંચાઇ સુમારે દોઢ હાથ હોય છે એને ધોળા રંગના બારિક ફૂલો આવે છે અજમોદ—રૂચિકર, દીપક, તીખો, રૂક્ષ, ગરમ, વિદાહક, હલકા, વૃષ્ય, બલકર, લઘુ, કડુ, મલસ્તંભક, ગ્રાહક અને પાચક છે. તેમજ તે આધ્માન શૂલ, કફ, વાયુ, અરૂચિ ઉદરરોગ, કૃમિ, ઉલટી, નેત્રરોગ, બસ્તિશૂળ, દંતરોગ, ગુલ્મ અને શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે (૧) મધુરા ઉપર—અજમોદનુ ચૂર્ણ કરી તે મધમા કાલવી આપવુ. (૨) શૂળ એટલે પેટ દુખતું હોય તે ઉપર—અજમોદ ગરમ પાણીમાં સેવન કરવી (૩) અતિસાર ઉપર—અજમોદ, મોચરસ, આદુ, ધાવડીના ફૂલ, એનુ ચૂર્ણ કરી, પાણી નહિ નાખેલા ગાયના દહીના ધોળવમા આપવુ, એટલે પાણી જેવો અને ધોળો પ્રવાહ જે અતિસારનો હોય છે, તે પણ બંધ થાય છે (૪) વાતવિકાર ઉપર—અજમોદ, લીંડીપીપર, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, સુવા, આસંધ અને શતાવરી, એનુ ચૂર્ણ કરી ઘીમા આપવુ, એટલે હૃદય, કુખ, કોઠ અને કડ એમાના વાતવિકારનો ઘણા વેગથી નાશ કરશે (૫) અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર—અજમોદ, હરડે, પહાડમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એનુ ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવુ (૬) ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે—અજમોદ, સુંઠ, લીંડીપીપર અને જીરૂ એનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૭) અજમોદાદિવટી સર્વ વાયુ ઉપર—અજમોદ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ એ એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારૂ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, એ પ્રમાણે સર્વનુ ચૂર્ણ કરવુ. અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઇ તેના પકમા ગોળીઓ બોરના ઠળીઆ

જેવડી કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) **જીર્ણજ્વર, શરદી અને શરીરમાં ટાઢ આવે છે તે ઉપર:**—અજમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાત કાળે અને સાયકાળે ઠંડા પાણી સાથે ચાવ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવો

૧૩ અજવલા—સ૦ અજવલા, ક્ષુદ્રપર્ણોર્જક, અર્જક. મ૦ અજવલા. ગ્રા૦ માલીતુળસ હિ૦ અજબલા ક૦ કગોર્લે. તૈ૦ કારૂતુલસી. ફા૦ પલગમુષ્ક. અ૦ ફરજમુષ્ક લા૦ ઓસીયમ ગ્રેટીસીમમ.

એનો ધોળો અને કાળો, એ બે* પ્રકાર છે તેમા ધોળા અજવલાને "માલી તુલસ" અને કાળા અજવલાને "કાળો માલી તુલસ" કહે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચુ વધે છે એના પાદડા તુળસીના પાદડા કરતા મોટા હોય છે અને માંજર લાંબી આવે છે **અજવલા**—તીખો, ગરમ, ઠંડો, દાહકર, પ્રિય, રૂક્ષ, રૂચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, ગર્ભ વિષે હિતકર અને વાયુ, કફ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અરૂચિ, વિષદોષ, કમળો, કુંભકમળો, આફરો, શળ, અગ્નિમાંદ્ય, ત્વગ્રોગ, વિષ રોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દદ્રુ, હૃદ્રોગ, પાર્શ્વશળ, જ્વર, કંડૂ, કુષ્ટ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે (૧) **પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:**—અજવલાનો રસ આપવો (૨) **છોકરાંની ઉલટી ઉપર:**—અજવલાના બી વાટી મધમા આપવા. (૩) **પ્રદર ઉપર:**—અજવલાના પાદડાનો રસ ચોખાના ધોવણમા આપવો

૧૪. અડદ—સ૦ માષ. મ૦ ઉડીદ હિ૦ ઉડદ, ઉરદ. બ૦ માષકલાય. ક૦ ઉદ્દુ. તૈ૦ મીનુઉલુ–મુલુ તા૦ ઉલદુ મલા૦ ઉલુન્નુ તુ૦ ઉર્દું ફા૦ અ૦ માષ. ઈં૦ કિડની બીન. લા૦ ફેસીઓલસ, રેડીએટસ્, ફેસીઓલસ્, રોક્સ્, બુર્ઘીઆઈ

આ એક દ્વિદલ ધાન્ય છે એ આખા હિંદુસ્તાનમા–કમી જાસ્ત ઉપજ થાય

* અહી મિ પટેલજીએ માત્ર બેજ પ્રકારના અજવલાનુ વર્ણન આપ્યુ છે, પરંતુ પોતાના મરાઠી નિઘંટમા નં ૬૨૯ થી ૬૩૨ સુધીમા બારિક (ઝીણા) પાદડાનો ધોળો, કાળો અને સુગંધી એમ ચાર જાતનો **અજવલો** બતાવ્યો છે શાલિગ્રામ નિઘંટમા ધોળો, કાળો, બર્બરી અને વનબર્બરી (વન તુલસી) એ ચાર નામ આપે છે મિ પટેલજી બર્બરીનેજ (નં ૬૩૬ મા) રાન તુલસી કહે છે આ પ્રમાણે આના માટે જુદા જુદા મત દેખાય છે, પરંતુ આ જાતની તુલસી વનમા થતી હોવાથી તેને કેટલાક વન તુલસીજ માને છે તુલસીને દેવકાર્યના ઉપયોગી માની સ્વસ્થાનામા સ્થાપિત કરનાર કેટલાક મહાન પુરૂષો માત્ર રામ (ધોળી), શ્યામ (કાળી) અને વન આ ત્રણજ જાત બતાવે છે વૈદ્યકલ્પતરૂ (જુન ૧૯૧૩)માં રામ અને શ્યામ સિવાય બંગાલામા થનાર દ્વિદ્દિદ, બાબ્બી અને તુકારામીય આ ત્રણ જાતો બીજી બતાવે છે આ બધા પ્રકારની તુલસી પૈકી રામ અને શ્યામ આ બે જાતો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે બાકીની દ્વિદ્દિદ, બાબ્બી અને તુકારામીય ને અજવલા સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે કેમ, તેમજ અજવલો એજ વન તુલસી છે કે કેમ, એ જાણવુ ઘણુ જરૂરનુ જણાય છે કેટલાક માને છે કે વન તુલસી ડાકોર પાસેના વનોમા પુષ્કળ થાય છે આ બાબત શંકાશીલ હોવા છતા પણ અજવલામા ઝીણા પાદડાનો (ક્ષુદ્રપર્ણાર્જક) અને મોટા પાદડાનો (વટપત્ર) એ બે તો જુદાજ હોવા જોઈએ અજવલાની ક્ષુપ જાતિ છે

છે. એનો છોડ સુમારે બબ્બે હાથ ઉંચા વધે છે. અડદના પાંદડા બીલીના જેવાં ત્રિદલ અને મહુડા જેવાં નાના હોઇ ગોળ હોય છે. એની ડાળીએ ફુલ આવી શીંગો લાગે છે. શીંગો જૂની થયા પછી એ ઝાડ કાપી સૂકાવવા નાખે છે. દાણા માગ મૂકાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે, પરન્તુ તેની દાળ ધોળી હોય છે. માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અડદ ઢોરને ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે. દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાળખીનો ભૂકો ઢોર ઘણા આનંદથી ખાય છે. દૂઝણી ગાય અથવા ભેંસને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દૂધ દે છે. **અડદ**—સ્નિગ્ધ, રોચક, ઉષ્ણ, કફકારક, પિત્તકર, વૃષ્ય, મલભેદક, પિત્તને કોપાવનાર, રેચક, જડ, બલકર, મધુર, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, મલલ, શુક્લ, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, માંસને વધારનાર, મેદવર્ધક અને દમ, શ્રમ, પરિણામશૂળ, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે. +(૧) **અડદનાં વડાં**—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમાં મીઠું, મરી, હીંગ, જીરૂં, આદુ એ પદાર્થ નાખી તે વાટેલી દાળના વડાં કરવાં. તે ઘીમાં અથવા તેલમાં તળીને ખાવાં. એટલે વાયુ, અર્દિતવાયુ (મોઢું વાંકું થઇ જવું), અરૂચિ, દુર્બલપણું, ક્ષય, અમ્લત્વ, શૂળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળ વાટી દહીંમાં મેળવી વડાં કરી તળવાં. તે સેવન કરવાથી પુરૂષને હિતાવહ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે. (૨) **ક્ષયરોગ ઉપર અડદના લાડુ**—અડદની દાળનો લોટ, ઘઉંનો લોટ, આમળાંનો લોટ અને લીંડી પીપરનું ચૂર્ણ એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઇ એકત્ર કરવું. તેવું અડધું ઘી તેમાં નાખવું. પછી સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણું પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ ચાર ચાર તોલા વજનના બાંધી, તે લાડુ રાત્ર ઉઘવાની વેળાએ ખાઇ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું, અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બલ ક્ષીણ થતું નથી. (૩) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) **હેડકી ઉપર:**—અડદ અને હળદર એનું ચૂર્ણ અને તાગ (સણ)નો ધૂમાડો પ્રાશન કરવાથી તે હેડકીનો નાશ કરે છે. (૫) **વાળા ઉપર:**—વાળાનો ફોલ્લો થઇ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમાં પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી તે ફોલ્લા ઉપર ચોપડવો. તે ઉપર સાથ કે મળીથી થોડું ભોંકી તે પર ગરમ તેલના એક પછી એક ટીપાં પાડવાં, એટલે તરતજ તે ફોલ્લો ફુટી વાળો એકત્ર થઇ બહાર પડે છે અને ફોલ્લો સારો થાય છે. (૬) **વાત જાય તેને માટે:**—અડદની દાળનો લોટ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં નાખી તેમાં ઘી નાખી ગરમ ગરમ છ

+ અડદ આમાન કર્તા અને દીર્ઘ પાકી છે. એની શાંતિ આદુ અને મરી તથા શી ખાથી છે અને પ્રતિનિધિ ચોળા છે. તાજા અડદ વાટી ખોળા કોઢ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત ગુણ કરે છે. (અભિનવ નિઘંટ ભાગ ૨)

* તમાકુની માફક ધુમાડો પીવો. વળી આજ પ્રમાણે સીસમના લાકડાંના ભૂકો અને સોપારીના ચોખાના ભોડા એકત્ર કરી તેનો ધુમાડો પીવાથી પણ ઉચકી (હેડકી) શાંત થાય છે.

દિવસ આપવો (૭) પુષ્ટતાને માટે— અડદની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધના અથવા ધોળી શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દઈ પછી તે દાળ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાત કાળમા ગાયનુ દૂધ પાશેર લઇ તેમા તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી ને દૂધ સારી રીતે ઉકાળવુ, અને ઉકળવા માડે એટલે તેમા ખડી-સાકર બે તોલા સુધી અને તાજુ ઘી બદામ ચારોળી જાયફલ, એલચી, વગેર મસાલો નાખી સેવન કરવુ (૮) નાસારોગ ઉપર:—અડદનો લોટ, કપૂર અને રાતા રેશમી કપડાની રાખ પાણીમા મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો

૧૫. અતિવિષ (વખમો)—સ૦ અતિવિષા મ૦ અતિવિષ હિ૦ અતીસ બ૦ આતઇચ ક૦ અતિવિષા, અતિબીજ તે૦ અતિવાસા લા૦ એકોનાઇટમ હિટ રોફાઇલમ્

અતિવિષના ઝાડ હિમાલયના ઉપર અને એની આસપાસના પ્રદેશના ડુગરો ઉપર થાય છે એ ઝાડના મૂળીઆ અથવા કદ કાઢી લાવે છે તેને અતિવિષ, અતિવિષની કળી કે વખમો કહે છે એમા **ધોળો, કાળો અને પીળો** એવા ત્રણ પ્રકાર છે એની છાલ કપડા રગવાના કામમા ઉપયોગી છે ઔષધોમા ધોળાનોજ ઉપયોગ થાય છે અતિવિષ વખુજ કડવુ હોય છે અતિવિષ સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે એ નાના બાળકોના ઔષધમા ઘણુજ આવે છે બાળકોની ઘુટીમા (બાળ ઘુટીમા) અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે **અતિવિષ**—કિચિત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અગ્નિદીપક, ગ્રાહિ, ત્રિદોષ પચાવનાર, કફપિત્તજ્વર આમાતિસાર, કાસ વિષ યકૃત, ઉલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, નળકમ, પિનોદર અતિસાર અને સવ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે (૧) **બાળકોની ઉધરસ, દમ, તાવ તથા ઉલટી ઉપર**—અતિવિષનુ ચૂર્ણ તારતમ્ય જોઇ મધમા આપવુ (૨) **નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલટી ઉપર**—અતિવિષ અને નાગરમોથ એનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૩) **પિત્તાતિસાર ઉપર**:—અતિવિષ કડાની છાલ અને ઇદ્રજવ એનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી પાવુ (૪) **દમ અને ઉધરસ ઉપર**—અતિવિષનુ ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઈ, મધમા મેળવી રાત્રિમા ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ જાય છે (૫) **સગ્રહણી, સર્વ જવર, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય એ ઉપર અતિવિષનો કાઢો**—અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ, કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમુળ એનો કાઢો કરી આપવો, એટલે ઉપરના સવ રોગ દૂર થઇ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે (૬) **તૃષા ઉપર**—અતિવિષ અને ધોડા વજનો કાઢો આપવો (૭) **બાળકોના આમાતિસાર ઉપર**:—સુઠ, અતિવિષ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો (૮) **બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર**:—અતિવિષનુ ચૂર્ણ ગોળમા અથવા મધમા આપવુ (૯) **મૂવારોગ ઉપર**—અતિવિષ મધમા આપવુ (૧૦) **સંગ્રહણી ઉપર**:—

* વખમાનો રગ ભૂરો ન સ્વાદ કાઈક કસેલો છે એ આગળી જેવી એક ઘાસની જડ છે એની માત્રા ૦।। માસાની છે એ આજન દક કર્તા આહારપાચક, અતિસારને બાંધનાર, કફનાશક, વાયુનો લય કરનાર, તેમજ અર્શ અને જલોદરને ફાયદો કરે છે પેટમા દુખતુ હોય તો વખમાની નાની કાકરી ગળી જવી એ અનુભવસિદ્ધ છે

અતિવિષ, સુઠ અને ગળો એનો કાઢો કરી આપવો.

૧૬. અનંત—મ૦ પિંડિતગર કો૦ અનત હિ૦ ક૦ પિડિતગર તૈ૦ તગરપાદિકાસુ. લા૦ ગાર્ડનિયા, ફ્લોરિડા.

એ ઝાડ ઘણુજ મોટા વધે છે એ ઝાડ કોકણ પ્રાતમા ઘણા મળે છે * એના પાદડાં લાંબાં અને જાડાં હોય છે એ ઝાડ ઘણુજ શોભાવત દેખાય છે આ ઝાડને શ્રાવણ માસમાં તગડના ફૂલો જેવા ઝુમખાદાર ફૂલો આવે છે એ ફૂલો ઘણાજ શોભા-વાળાં દેખાય છે એનો વાસ સુવાસિક અને મધુર આવે છે એમા ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે એ ઝાડ તગરની જાતનું છે **(૧) નદ વાયુ ઉપર**—(અનત વાતપર)—જે સ્ત્રીઓ પૂરા મહિના થવા પહેલા પ્રસૂત થાય છે, તેમને કેટલીક વખત નદ નામક વાયુ મસ્તકે ચડે છે જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાવવાથી દેખાતુ નથી, આખો આગળ અધારા આવે, દાત ચોટી જાય, માથુ ધુણવા લાગે, તેને અનતના ઝાડની ઉત્તર દિશા ભણીની મૂળાડી (મળીઉ) કાઢી, ઠડા પાણીમાં ચદન પ્રમાણે ઘસી, સર્વ મસ્તકને લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળના રહેવુ, તેમજ મૂળની એક કકડી અબોડામાં તાણી બાધવી, તથા શક્તિ પ્રમાણે ઠડા પાણીમા મૂળ ઘસી પાવુ **પથ્ય**—કળથી બાફી તેનુ પાણી પીવાને માટે આપવુ ગુણ જણાયા પછી ઘી ભાત આપવા **(૨) સર્પના વિષ ઉપર**—અનતના મૂળ અને અરીઠા પાણીમાં ઘસી પાવા. **(૩) પ્રસુતા સ્ત્રીઓના મસ્તક-શૂળ ઉપર**—અનતમૂળ અને ભારગમૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી ચોપડવાથી તરત ગુણ થાય છે, એવો વનૌષધી-પ્રકાશકારોનો મત છે **(૫) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—અનતના મૂળ ઘસી લેપ કરવાથી તુરત શાત થાય છે

૧૭. અનનસ—સં૦ અનનામ, કૌતુકમઝાક. હિ૦ અનનાસ મ૦ અનનસ. ક૦ અનાસુ, હનાનુ તા૦ તૈ૦ પારોગતાલેતુ, પારેગી પેલાકાયિ મલા૦ અનાનમ. ઇં૦ પાઇન એપલ. લા૦ અનનાસા સેટિવા

અનનસના ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવા પાદડા હોય છે એ ઝાડો ઘણુ કરી વાડની બાજુએ ઉગે છે. કારણ કે એ ઝાડના પાદડાને કાટા હોય છે, તેથી જનાવરોનો તેમા નિભાવ થતો નથી. આ ઝાડને મધ્ય ભાગમા ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનસ કહે છે એના સર્વ અગે કાટા હોય છે એની ડાળીઓ કાપી જમીનમા વાવવાથી ચોટી જઇ તેનુ ઝાડ થાય છે એ ફળનો રગ રાતો અથવા પીળો હોય છે અનનસનો મુરબ્બો થાય છે અનનસ ખાવામા સ્વાદિષ્ટ હોય છે એની વચ્ચેનો કઠણ ભાગ કહાડી નાખવો તે ખાવાને ઉપયોગી નથી, પણ અવ-ગુણકારક છે છતા ખાવામા આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાદા, દહી અને સાકર ખાવી, એટલે બાધ થતો નથી અનનસના પાદડાના ઉત્તમ દોરડા થાય છે અન-નસ ભૂખ્યા હોઇએ ત્યારે કોઇ દિવસ ખાવુ નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે અનનસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે **અનનસ**—લીલુ હોય ત્યારે રૂચિકર, લઘુ,

* એમ ચોકકસ થાય છે કે આ અનત અને અનતમૂળ બન્ને જુદા છે અનતમૂળ એ કાળી ઉપરસાલ (ઉપરસલી)ના મૂળ છે

ગુરુ, કફપિત્તકારક, અગ્નિનાશક અને શ્રમનાશક છે. તેમજ પાકવાથી મીઠું, પિત્તનાશક તથા રસવિકાર અને આતપવિકારનું નાશકર છે *(૧) **અજીર્ણ ઉપર:**—સારા પાકેલા અનનસના બારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સિંધવની ભુકી નાખી ખાવું (૨) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—અનનસ એકલુંજ ખાવું, એટલે જંતુ (કૃમિ)નું પાણી થશે. (૩) **બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:**—પાકેલા અનનસની છાલ અને એમાનો કઠિન ગાભો કહાડી નાખી બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો તે રસમા અબર, જીરૂ, જાયફળ, લીંડીપીપર અને મચળની ભુકી કરી નાખવી અબર કમતી નાખવું એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું, અથવા અનનસના ટુકડા, લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવા (૪) **પેટમાં વાળ ગયો હોય તો:**—પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડા દૂર થય છે

૧૮. **અંજીર**—સ૦ કાકો-દુમ્બરિકા ફલ. હિ૦ અંજીર બ૦ આંજીર, પેયારા મ૦ અંજીર ક૦ અંજીરિ તૈ૦ મેડિપંડુ અ૦ તીન. ફા૦ અંજીર. ઈં૦ ફીગ લા૦ ફાઇકસ કેરીકા

અંજીરના ઝાડ ઘણું કરી ગરમ પ્રદેશમા થાય છે અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમા અંજીરના ઝાડ પુષ્કળ થાય છે એ એક ઉમરાની જાતિ છે કારણ એના ફળની આકૃતિ અને એમાનો ગર્ભ ઉમરાના ફળના જેવો છે ઉમરાની પેઠે એને ફૂલ પણ આવતા નથી. એની ઉંચાઇ દસ હાથ કરતા વધારે હોતી નથી અંજીરનાં પાદડા મોટા હોય છે અંજીરના કાચા ફળોનું શાક થાય છે, એ સ્વાદમા સારૂ થતુ નથી, પરંતુ બાધક નથી પાકેલા અંજીરનો મુરબ્બો કરે છે તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અંજીરના અંગમા રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે, એટલે અશક્ત લોક એને સવારમા ખાય છે શિશિર ઋતુમા ઠંડીના યોગે જ્યારે જીભ અને મો ફાટી જાય છે ત્યારે કેટલાક લોક અંજીરના પાદડાની રાખ તેને ઘસે છે સૂકા અંજીર અરબસ્તાનમાથી આવે છે અંજીરની લાખનો અળતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે **અંજીર**—શીતળ, સ્વાદુ અને ગુરુ છે. રક્તદોષ, દાહ તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે (૧) **શરીરમાથી ગરમી જઇ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટે:**—પાકેલાં અંજીર રાત્રે છોલી સામસામા બે કાપ મૂકી તે કાપમા સાકર ભરી ઝાકળમા મૂકવા અને સવારના પહોરમા ખાવા. આ પ્રમાણે પંદર દિવસ ક્રમ ઠરાવવો **પુષ્ટિને માટે:**—સૂકા અંજીરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમા પલાળી રાખી ઉપરથી ફોતરાં કાઢી સકાવી ખડીસાકરની ભુકી, એલચીદાણાની ભુકી, કેસર, ચારોળી, પીસ્તા, બળદાણા, એ સમભાગ લેઇ ગાયના ઘીમા આઠ દિવસ ભીંજવી રાખી પછી નિત્ય સવારમા તે મિશ્રણ ૨ તોલા પર્યંત ખાવુ. આઠ વર્ષની ઉપરાંતના છોકરા અને શક્તિક્ષીણને સારૂ હિતાવહ હોઇ ઠંડાઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે. (૩) **દમ ઉપર:**— અંજીરમા ગોરઆમળાનું દલ નિત્ય

* અનનસ કંઠના નળને અને શ્વાસ લેવાના અવયવને નુકશાનકારક છે એની શાંતિ ખાંડ અને વરીયાળીનો મુરબ્બો છે

પ્રાતઃકાળમાં માત્રા પ્રમાણે મંથન સેવન કરવું (૪) **ગળામાં અને છાતી પાસે સોજો આવ્યો હોય તો**—મૂળ અજીરનો કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો (૫) **પોટીસ**—અજીર તાજાં લાવી કરી સુમડા બંદ વગેરે ઉપર બાંધવાં+

૧૯. અઘાડો (આઘેડો)—સં૦ અપામાર્ગ, મર્કટપિપ્પલી મ૦ પાંઢરી-અઘાડા હિ૦ ચિરચિટા બં૦ આપાંગ ગુ૦ અઘેડો, અઘાડો ફા૦ ખારવાશ અ૦ અત્કુમ, ઉલ્લુમ વગેરે સિ૦ કાંજાલો લૅ૦ એકીરેન્થીસ એસ્પેરા ઇં૦ ચૅફફ્લાવર

આ વેલાના કાળજાળ તથા ધોળા એવા જાતના નામો છે એ બહુ વધે છે એ મૂળ નક્ષત્રના અગાઉમાં વાવવામાં આવે છે આશ્વિનમાં તેને ડાંગા આવે છે ને સુમાર એકો હાથ લાંબી હોય છેવટે કાંટા જેવી હોય છે તેનું શાક કરે છે અને તે ભાજીમાં પણ થાય છે એ શીંગો કુમળી હોય ત્યારેજ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે એમાં ઘણો ગુણ છે તેનું શાક વધુ ખાવાથી પેટ ચડે છે અથવા બીજો ઉપદ્રવ થાય છે એ શાક ખાધી એકવાર ઘુંટું કરી નાખવું જોઈએ **ધોળી અને રાતી અઘેડો**—ઉષ્ણ, શીતળ, કડવી, રસવંત મધુર મળને અને પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે **કાળી અઘેડો**—ગરમ, ગુણે મળ-ભેદક, વિસ્ફોટ, મુખરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, મલસ્તંભક તથા સ્રાવ અને કફ-વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે (૧) **પ્લીહોદર એટલે પેટમાં બરોળ થાય છે તે ઉપર**—અઘાડાના પાંદડા નિયમ છ માસ સુધી ઉકાળી આપવાં (૨) **ચેચૂને માટે**—અઘાડાનાં ગલ પ્રથમ આપી પછી ઉપર જરીલીનો રસ આપવો એ એમ પંચ શક્તિ જાય નવટાંક સુધી આપવું ઉતાર—શ્રી

૨૦. અબોલી—સં૦ અમ્લાન હિ૦ કટસરૈયા, પિયાબાંસા બં૦ પીત ઝાંટિ લાલ ઝાંટિ ગુ૦ પીળો કાંટાશેળીઓ રાતો કાંટાશેળીઓ ક૦ ગુરગાંટે ગિડ તૈ૦ પચ્ચગોરંટા લા૦ બાર્લેરિયા પ્રોયોનિટસ

કોંગટી પ્રમાણેજ એ ઝાડ થાય છે એ ઝાડ હાથ બેઢ હાથ ઉંચું વધે છે એને રાતાં કિંવા પીળાં ફૂલો બારેમાસ આવે છે એ ફૂલો નાનાં હોય છે ફૂલમાં સુગંધ નથી **અબોલી**—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણ કરે સુહ્રદ્દાકારક છે, અને વાયુ, સોજો, તાવ, ત્રણ આધ્માન કફ ઉવરસ મુખરોગ અસ્થિ (યોનિ) રોગ, એનો નાશ કરે છે (૧) **ધોળી વૂપણી ઉપર**—એના મૂળ ૧ તોલો લઈ દૂધમાં વાટી ને સુમારે અઢાર× આપવા

૨૧. અંબાડો—સં૦ આમ્રાતક મ૦ અંબાડા હિ૦ અમારી, અંબાડા તૈ૦ પુલિચ્ચ ક૦ પુંડી પુંડીબીજ પુંડીયનાર બં૦ આમડા ફા૦ તુસુરુશ લૅ૦ સ્પોંડિઆસ મેંજીફેરા ઇં૦ હૉગ્પ્લમ્ વાઈલ્ડ મ્યાંગો લા૦ સ્પોંડિઆસ મેંગિફેરા

+ એ કફ પિત્ત અને આમાશયને નુકસાન કરે છે એની શાંતિ બદામથી છે

* આસુનાનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો છે એને કોઈ કોઈ **ચરકોલિયા** અને **તરવાડીના** નામોથી ઓળખાવે છે મિ૦ પદેજીએ એને વાલોળ તરીકે કહ્યો છે પણ એ શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી ગુજરાતમાં એનું ચલણ ઘણું છે

× હિંદુસ્તાનમાં એક અંદાજ અર્થાત્ રોગના સોળમાં હિસ્સાને કાર્ષ કહે છે

અંબાડાનું ઝાડ મોટું થાય છે કોંકણ અને કર્ણાટક એ દેશોમાં આ ઝાડ ઘણુંજ થાય છે એના પાંદડા રામફળીના પાંદડા જેવા થાય છે એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી એના ફળ ઘણુંજ ખાટા અને લીલી સોપારી જેવડા મોટા વધે છે તેમાં આંબા જેવી ગોટલી હોય છે એ ફળ ખાટા હોય છે ખટાસ માટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે કાચા ફળોને ભીંડામાં નાખે છે અંબાડાને આંબા જેવોજ મોર આવે છે એકજ પદાર્થ સર્વકાળ ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે ભિન્ન ખાટા પદાર્થ આમલી, લીંબુ, આંબા (કેરી), કોઠા દ્રાક્ષ, કોકમ, બીલી, કરમદા, ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલા છે+ **અંબાડો**–ગુરુ, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, ખાટો, રૂચિકારક, સારક કંઠને હિતકર, પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક અને આમવાયુ તથા આમનો નાશ કરનાર છે તે **પાકવાથી** તુરો, શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર કફકર, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક મલસ્તંભક, અને વાયુ, કફ, પિત્ત, રક્તદોષ દાહ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય એનો નાશક છે એના **કુમળાં પાંદડા**–રુચિકર, ગ્રાહક અને અગ્નિદીપક છે (૧) **અમ્લપિત્ત ઉપર**–અંબાડાના કુમળા પાંદડા લાવી, તેનો રસ કાઢી, એક તોલા રસમાં ૫ તોલા ખડીસાકર અને ચાર ચણોઠીભાર મરીની ભુકી નાખી આપવું આ ઔષધ સાત દિવસ, દિવસમાં બે વખત આપવું, પરેજી પાળવી (૨) **આરગ્વાધ(?)ના વિષ ઉપર**–અંબાડાના ઝાડની છાલ ત્રણ ભાગ, કુણકાની છાલ બે ભાગ અને બડબ પાનની છાલ એક ભાગ લઇ તેનો રસ કાઢવો, તેમાં બખસરીનું મૂળ ઘસી જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધશેરથી એક શેર સુધી અને માણસને નવટાંકથી પાશેર પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે આપવું એ ઔષધ વિષનું જોર કમી થાય ત્યાં સુધી બે ત્રણ વખત આપવું મનુષ્યને ઉતાર–વી અને ભાત

૨૨ અમરવેલ–સં૦ અમરવલ્લરી. મ૦ અમરવલ, આકાશવેલ, અંતરવેલ સોનવેલ. હિ૦ અમરવેલ, આકાશવેલ બં૦ આલોકલતા આકાશવેલ કું૦ બેળુ-મળી, નેલસુદબળી, શાવીજેબળી, અમરબળી તૈ૦ ઇદ્રજાળ, પાચ્ચિતિગે તા૦ કોલાન કડીસવલ્લી, નાદે મા૦ આકાશબળી ફા૦ કનવાશ, વ્યુલાસીઈ અ૦ અફનીમુત લા૦ કસ્કુટારીફ્લેકસા

આંબાના ઝાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનસ્પતિ ઉગે છે તેને અમરવેલ કહે છે આ વેલીના મૂળ તે વૃક્ષમાંજ હોય છે જે પ્રમાણે વૃક્ષાદની (વાંદો) હોય છે, તે પ્રમાણેજ એ વેલ હોય છે **અમરવેલ***—એ કિંચિત્ તીખી, મધુર, પ્રિય અને અગ્નિદીપક હોય છે નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત, એનો નાશ કરે છે.

+પંડિત દત્તરામ ચોબા અંબાડાને નાની પીલુડીના નામથી ઓળખાવે છે

* અહીં નામો તપાસતા **અમરવેલ** અને **સોનવેલ** એકજ માની છે ફરી સોનવેલ તરીકે વર્ણન આપ્યું છે તેનું કારણ સમજાતું નથી તેને જુદી માનવી કે એકજ? આ દેશમાં જે અમરવેલ થાય છે તે આંબા વગરના અન્ય (ઘણું કરીને કુવવાળા) વૃક્ષોપર થાય છે આંબાપરની અમરવેલ અમારા જોવામાં આવી નથી, એટલે અમે તેનો નિર્ણય કરવા અશક્ત છીએ

૨૩. અમ્લબેદ.—સં૦ મ૦ અમ્લવેતસ. વ૦ સુળનીંબુ. હિ૦ અમ્લવેતસ, **ચૈકલ**. ક૦ અમ્લવેતસ. ફા૦ તુર્પક ઈં૦ કોનમસારેલ. લા૦ એસીડોઝેફાલીઆ.

બીજોરા જેવી આ એક લીબુની જાત છે અમલબેદના ઝાડ કાશી પાસે થાય છે. એનું ફળ ઘણુજ ખાટુ હોય છે એને. વાસ પાકેલા આંબા જેવો આવે છે. આ ફળમા પોલાદની સોય ઘોંચી રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે, એવો તેનો પ્રભાવ છે અમલબેદ પેટમાના રોગો ઉપર અને ગુલ્મ વગેરે રોગો ઉપર અકસીર છે ઘણા આષધોમા એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. **અમલબેદ**— તુરૂ, ખાટુ, કડવુ, તીખુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂક્ષ, પથ્યકારક અને મળને ભેદ કરનાર છે, તેમજ કફવાત, કફાર્શ, ગુલ્મ, મૂત્રાશ્મરી, અરૂચિ, શ્રમ, તૃષા, હૃદ્રોગ, હિક્કા, શળ, પ્લીહા, અજીર્ણ, આનાહ વાયુ (આફરો), ઉદાવર્ત, આધ્માન, કુષ્ટ (કોઢ) અને ઉલટી, એનો નાશ કરે છે *

૨૪. અરજુન સાજડ (ધાળો સાજડ)—સં૦ અર્જુન બ૦ અર્જુનગાછ મ૦ અર્જુન સાદડ, પાદરા આઇન. હિ૦ કોહા, કોહ, તોરે મત્તિ, મત્તી, સોહોન્ને, ક્રિમિગનમરા. તૈ૦ મદ્દીચેટ્ટુ તા૦ મારૂડ મલા૦ મારૂત ગો૦ મત્તીરૂકુ લા૦ સ્ટરક્યુલિયા, યુરેન્સ, ટરમિનેલિયા, ટોમેન્ટોસા.

આ એક અરણ્યનુ વૃક્ષ છે જેવા એનના ઝાડ હોય છે તેવાજ એના હોય છે એનનું "સાદડા" એવુ પણ નામ છે એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો બરાબર લક્ષ્યમા આવશે. એનના પાદડા પ્રમાણેજ એને પાદડા હોય છે એ પાદડાંની પહોળાઇ સુમારે ૫ આગળ હોઇ તે વેતભર લાબુ હોય છે એને ધોળા સફેદ મોર આવે છે એની છાલ પણ સફેદ હોય છે ધોળા એનની છાલ પણ બહારથી ધોળી હોય છે, પરંતુ તે નીચલી બાજુએ લાલ હોય છે તેવીજ આ છાલ નીચલી બાજુએ લાલ ન હોતા ધોળીજ હોય છે આ વૃક્ષ ઘણુજ મોટુ થાય છે આ ઝાડ કોકણુમા અને ગામડાઓમા પણ થાય છે એને ધોળા ફૂલ આવે છે એના લાકડા ઇમારતી કામમા ઉપયોગમા આવે છે ઔષધીમા એની અતરછાલનો ઉપયોગ કરવો. 'સારડોળ' કિવા 'કાડોળ' એ વૃક્ષોને કોઈ કોઇએ આજ વૃક્ષનુ નામ આપેલુ છે, પરતુ તે વૃક્ષ જુદા છે **અરજુન સાજડ**— તુરો, મધુર, શીતળ, કાંતિકારક, બલકર, લઘુ અને વ્રણશોધક છે અસ્થિભગ, સધિભગ, કફ, પિત્ત, શ્રમ, તૃષા, દાહ, મેહ, વાયુ, હૃદ્રોગ, પાડુરોગ, વિષબાધા, ક્ષતક્ષય, મેદવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, ઘામ, દમ, ક્ષત અને ભસ્મક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે.+ (૧)

* અમલબેદ—કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે લવગ અને કાળા મરી એનો મદનાશક છે એ ભૂખ ઉત્પન્ન કરે છે અને રક્તપ્રકોપને શાત કરે છે ખુરાશાની અજમાને મીઠાની સાથે એના રસમા સાત દિવસ ભિજવી રાખી છાયે સૂકવી એની ફાકી કરવાથી ઉદરના અનેક રોગો, વાયુ–વાગોળો એનો સત્વર નાશ કરે છે કેટલીક સ્ત્રીએ વાગોળાના દરદથી તમાકુ જેવા માદક પદાર્થનુ વ્યસન ચાલુ કરે છે તેમણે આ ઉપાય કરવો જોઇએ

+ આ પણ એક જાતનો **એનજ** છે સસ્કૃતમા ધોળા રગને અને ઉજ્વલને અર્જુન કહે છે, માટે આ ઝાડ સફેદ હોવાથી તેનુ સસ્કૃત નામ અર્જુન પડેલુ જણાય છે,

ભિલામા ઉડે છે તેને માટે.—અરજુન સાજડની છાલ અને પાદડા કુટી ભિલામા જે જગ્યાએ ઉઠ્યો હોય ત્યાં લેપ કરવો. (૨) **વ્રણ ભરાઇ આવવા માટે.**—અરજુન સાજડની છાલના કાઢાથી ગુમડુ ધોવુ, એટલે તે જલદી ભરાઇ આવે છે અને તેમા જતુ વગેરે પડતા નથી. અથવા એની છાલનુ ચૂર્ણ વ્રણમા ભરવુ, એટલે વ્રણ અને અગ્નિદગ્ધ વ્રણ એ જલદી ભરાઇ આવે છે (૩) **અસ્થિભંગ ઉપર.**—અરજુન સાજડનુ ચૂર્ણ દુધમા પાવુ અથવા છાલ કૂટી ઉપર બાધવી, કિંવા છાલનુ ચૂર્ણ, ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખવુ અને પાટો બાધવો. (૪) **પિત્તના હૃદ્રોગ ઉપર**—અરજુન સાજડની છાલનો કાઢો કરી તેમા ગાયનુ દુધ નાખી ખીર જેવુ જાડું કરી સાકર નાખી પાવુ, એથી રોગ જઇ શક્તિ આવે છે (૫) **હૃદ્રોગ ઉપર**—અરજુન સાજડનુ ચૂર્ણ અને ઘઉંનો રવો સમભાગે લઈ તેમાં ગાય અગર બકરીનુ દૂધ નાખી બાફવુ, અને તેમા પ્રમાણસર ગાયનુ ઘી બાફતી વેળાએ નાખવુ તે મધ તથા સાકર સાથે આપવુ (૬) **ક્ષય, કાસ અને પિત્તરોગ ઉપર**—અરજુન સાજડની છાલના ચૂર્ણને અરડુસીના રસની ૨૧ ભાવના આપી, તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમા આપવુ (૭) **હૃદ્રોગ, રક્ત પિત્ત અને જીર્ણજ્વર ઉપર.**— અરજુન સાજડની છાલનુ ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનુ પણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવુ, એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઇ તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી સુખી રહે છે (૮) **હૃદ્રોગ ઉપર**—અરજુન સાજડની અતરછાલનુ ચૂર્ણ કરી તેથી ચોગણુ ઘી અને ઘીથી ચોગણો અરજુન સાજડના પાદડાંનો રસ તેમા નાખી ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી મદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવુ અને તે સેવન કરવુ મસ્તકશૂળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે. (૯) **મૂત્રાવરોધથી થએલા ઉદાવર્ત ઉપર**—અરજુન સાજડની અતરછાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) **કૃમિ ઉપર**—અરજુન સાજડના વૃક્ષનાં ફૂલ, વવડીંગ, પિંડવણુ, ભિલામો, વાળો, સુંરનો ગુદ, રળ, ચદન અને કોષ્ઠ, એઓનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેની ધૂણી એકવાર લીધાથી કૃમિ નાશ થય છે. આ ધૂણી પથારીને આપવાથી માકણ અને ચાચડ મરે છે (૧૧) **રક્તાતિસાર ઉપર**—અરજુન સાજડની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૧૨) **વાતરોગ ઉપર**—અરજુન સાજડની છાલનુ ચૂર્ણ, મધ અને માખણમા મેળવી લેપ કરવો, અથવા અરજુન સાજડની છાલ, મજીઠ અને અરડુસી, એઓને મધમા મેળવી લેપ કરવો (૧૩) **હૃદ્રોગ ઉપર**—ઘઉં અને અરજુન સાજડનુ ચૂર્ણ બકરીના દૂધમા ગાયનુ ઘી નાખી સીજવવુ, અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે ખાવુ, તેથી મનુષ્યનો ઉદ્દન હૃદ્રોગ શાન્ત થશે (૧૪) **તારુણ્ય પિટકા (ખીલ) ઉપર**—અરજુન સાજડની છાલને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો

૨૫ **અરડુસી**—સ૦ અટરૂષ. મ૦ અડૂળસા હિં૦ અંસા, અડુસા, વાસા,

પરતુ ખરી રીતે તો તે **ધોળા એન** અથવા **ધોળો સાજડના** નામથી ઓળખાય છે બીજી આવૃત્તિના સશોધકે તેને આસુદરા તરીકે ઓળખાવ્યો છે પરતુ એ પહેલાના મતવ્યથી વિરુદ્ધ છે એમણે તો આશેત્રીનેજ આસદરો માન્યો છે **ધોળો સાજડ** ગરમ મિજાજને ન શાન્ત કરે છે અને આફરો ઉત્પન્ન કરે છે કફના વિકારનો નાશ કરે છે કેટલાક આને ઉપવિષ માને છે

વિશોક. મ૦ વાકસ, વાસક. ક૦ આડસોગે. તૈ૦ આડાસાર, આડાપાકુ. તા૦ આડા-ડાડાઇ. તુ૦ ચેહૂ મદદીનપુ. મલા૦ આટાલોટક. લા૦ આધાટોડ વાસીકા.

અરડુસીના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળી અરડુસીનો રંગ ધોળો અને કાળી અરડુસીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે. કાળી અરડુસીના પાંદડા કુડાના પાંદડા જેવા, પરંતુ મૃદુ હોય છે. આ પાંદડા ઉપર ધોળા અથવા બીજી કોઈ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડુસી ધોળી અરડુસી કરતા વણીજ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે. ધોળી અરડુસીનાં પાંદડાંનો રંગ લીલાશ ઉપર હોઇ તે ઉપર ધોળા રંગના ચાઠા હોય છે. અરડુસીના ફૂલો ધોળા હોય છે. અરડુસીનું ઝાડ ૧—૨ માથોડા ઉંચુ વધે છે. એના લાકડા કોમળ અને હલકા હોવાથી એના કોલસા દારૂમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. *અરડુસી—શીતવીર્ય, હલકી, લઘુ, તીખી, કડવી અને સ્વર્ય છે. તે ઉધરસ, કમળો, શ્લેષ્મપિત્ત, વિષ, જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરૂચિ, કુષ્ટ અને ઉલટી, એઓનો નાશ કરે છે. (૧) **શ્વાસ, કાસ (ઉધરસ,) રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર**—અરડુસીના પાંદડાનો ફૂલોસહિત રસ કાઢી મધમાં આપવાથી કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે. (૨) **કફપિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળા ઉપર**—અરડુસીના પાંદડાંનો ફૂલોસહિત રસ કાઢી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૩) **રક્તપિત્ત ઉપર**—અરડુસીના રસની સાત ભાવના કરેલને દર્દીએ તે સેવન કરવી અથવા મધ અને અરડુસીનો રસ સમભાગ લઇ તે સેવન કરવો. (૪) **સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે**—અરડુસીના મૂળ ઉકાળી નાભિ અને ગુહ્યસ્થાને લેપ કરવો તથા કેળનો દોરો કમરે બાંધવો. (૫) **શ્વાસ ઉપર**—અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે આપવું. (૬) **ખસ ઉપર**—અરડુસીના કુમળા પાંદડા અને આંબાહળદર, એ ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો, કિંવા પાંદડા પાણીમાં ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું. (૭) **પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર**—અરડુસીના રસમાં મધ નાખી આપવું. (૮) **શ્વેત પ્રદર ઉપર**—અરડુસીના મૂળોનો રસ

* **અરડુસી**ના પાંદડા લાંબા અણીદાર, જાંબુડી (જમરૂખ)ના જેવા હોય છે. એ કફજનિત અસાધ્ય દર્દોની નાશક હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને **સિંહાસ્ય** (વાઘનું મ્હોડું) કહેલ છે. વળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ક્ષુપના ગુણોનું વર્ણન કરતા ભાર આપી જાહેર કર્યું છે કે, " **वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ॥ रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ १ ॥** " જીવન અવશેષ છતા અને વાસા એટલે અરડુસી વિદ્યમાન છતા રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના રોગવાળા શા માટે પીડાય છે? એની માત્રા ૧ માસા છે. આ ક્ષુપ એક માથોડાથી વધારે ભાગ્યેજ વધે છે. રાજનિઘંટના લખ્યું છે કે—' અરડુસીની છાલમાં કડવાશ છે. અને એની છાલ અને પાંદડા દીપન, ગ્રાહક અને આમનાશક છે. એના એ ગુણોના કારણથી જુની સંગ્રહણી અને કફના ઉપર અપાય છે. છાલનો ક્વાથ ૫ થી ૭ તોલાની માત્રાથી આપતા બદહજમી દૂર થાય છે. વળી દેશી વૈદ્ય " આ છાલને તાવની બીમારીની નાતાકાદીમાં પૌષ્ટિક વિધિથી આપે છે અને સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયા બાદ આ વૃક્ષની છાલ તથા પાંદડાંનો ક્વાથ કરીને પીવાની તારીફ કરે છે. "

મધમા આપવા, એટલે મરેલ ધાન્ય જેવી મલ થશે (૯) બાળકના કફવિકાર ઉપર:—અરડુસીના તાજા પાદડા લાવી તેના પુટપાકથી રસ કાઢવા **પુટપાકની રીત:**—અરડુસીના પાદડા કેળના પાંદડામા બાંધી ઉપર માટીનો લપેટો દઈ અંગારામા મેલી પછી બહાર કાઢી ઉપરના કેળના પાંદડા કાઢી નાખી અરડુસીના પાંદડા હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો આ રસ સુમારે ૨૦ ટીપા અને તેલીઆ ટંકણખારની ફુલાવેલી ભુકી બે ચણોઠીભાર અને મધ ચાર માસા, એ સર્વ એકઠુ કરી ચાટવા જેવુ કરી રાખવુ. એ ચાટણ દિવસમા ચાર પાચ વખત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવુ તેથી કફનો નાશ થઈ બાળક હુશિયાર બને છે (૧૦) **ઉરઃક્ષત, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર.**—અરડુસીના પાદડાને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો તેમા સાકર નાખી મધ જેવુ જાડુ થાય ત્યા સુધી પાક કરવો પછી તેમા બહેડાનુ ચુર્ણ અને હળદરનુ ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવુ અને તે ઉપરાઉપર ચટાડતા જવુ (૧૧) **કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર**—ગરમ ચામા અરડુસીનો રસ સાકર મધ અને બે ચણોઠીભાર સંચળ એ નાખી આપવુ (૧૨) **કાસ, શ્વાસ ઉપર:**—અરડુસીના કાઢામા સાકર અને મધ નાખી આપવુ અથવા અરડુસીના રસમા મધ અને પિપર નાખી આપવુ (૧૩) **કફજ્વર ઉપર.**—અરડુસી નાગરમોથ, ધમાસા, સુઠ ભારંગમૂળ, એનો કાઢો આપવો અરડુસીના અને ટાકર (ગનમોગરી)ના પાદડા એનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૧૪) **વીંછીના વિષ ઉપર.**—કાળી અરડુસીના મળ ઠંડા પાણીમા ઘસી ચોપડવા (૧૫) **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે.**—અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવા એટલે શીતળાનો આજાર આવતો નથી (૧૬) **ઉરઃક્ષત ઉપર.**—અરડુસીના રસમા ફુલાવેલો તલીઓ ટંકણખાર મધ સાથે આપવો (૧૭) **ક્ષયાદિક ઉપર:**—અરડુસીના પાદડાનો કાઢો, મધ અને ખડી સાકર નાખી આપવો, એટલે ક્ષય રક્તપિત્ત, કાસ કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર દૂર થાય છે (૧૮) **ત્રિદોષ ઉપર**—અરડુસીના પાકેલા પાદડાને બાફી, તેનો રસ કાઢી, તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી તેમા થોડા તુળસીનો રસ નાખી, મધ અને જેઠીમધ ઘસી આપવા (૧૯) **રક્તપિત્ત ઉપર.**—અરડુસીના પાદડાનો રસ કાઢી પીવો (૨૦) **મુખરોગ ઉપર**—અરડુસીના રસમા મધ મિશ્ર કરી, તેમા ઉપરછાલના મળ ઉકાળી લેપ કરવો (૨૧) **કફજ્વર અને ઉરઃક્ષત ઉપર:**—અરડુસી, ગળો અને રીંગણી એનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૨૨) **રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ અને કાસ ઉપર**—અરડુસી, દ્રાક્ષ અને હરડે એનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો (૨૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર.**—અરડુસીનો કાઢો આપવો (૨૪) **દુર્ધર સોજ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર:**—અરડુસી, ગળો, રીંગણી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૬ **અરડુસો***—(મ૦ મહારૂખ.) આ વૃક્ષ મોટુ થવે છે **એના ઝાડ**

* અહી મિ૦ ધરેજી પોતાના બૃહન્નિઘંટમા દેશાન્તરીય નામ આપે છે કે " સં૦ કેદર્ય મ૦ મહારૂખ, કવઠ્યાનિંબ, કલિત મહાનિંબ, વાજિરાનિંબ ગુ૦ અરડુસો હિં૦ દૃષ્ણનિંબ, વરસગ, મહારૂખ બં૦ કાર્યકૃત્તી ક૦ ક્યાહેબેવુ ફા૦ (ઈંગ્રજી) સજદકર બીકુનાર, લા૦ મેલ્યાકિનિજી આઈ " પરંતુ શાલિગ્રામ નિઘંટમાં આ સઘળાં નામો

સંહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર ઘણા થાય છે કડવા લીંબડાના પાદડા કરતા એનાં પાંદડાં મોટા હોય છે એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાબી હોય છે. એની છાલનો તજના જેવા વાસ આવે છે એ છાલ તજના કરતા જાડી હોય છે અને કેટલાક ગરીબ લોક તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે એના અગમા ઉષ્ણવાત હરણ કરવાની શક્તિ છે એનુ લાકડુ હલકુ છે એ ઇમારતના ઉપયોગમા આવતુ નથી. એના લાકડાના ઢોલકા, મૃદગ વગેરે બને છે **ઉપયોગ**—**(૧) પ્રસૂતિવાત ઉપરઃ—** (સુવારોગ ઉપર)—અરડુસાની છાલના રસમા તેટલોજ નાળીએરનો અગરસ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો પછી ત્રણ દિવસ પર્યંત અરડુસાની છાલ, લીડી-પીપર, પીપળીમૂળ, સુઠ અને મરી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨) નળ-બંધ વાયુ ઉપર**—અરડુસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમા ઉકાળી તથા સુઠની ભૂકી નાખી પાવો **(૩) આમાતિસાર, સંગ્રહણી, વિષમજ્વર અને કફ ઉપર**—અરડુસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૪) વાળા ઉપર.**—અરડુસાનાં પાદડા વાટી તેનો પાટો બાધવો. **(૫) પટકી (કૉલેરા) નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે**—અરડુસાની છાલ બારીક ન કરતા પાણીમા નાખી તે પાણી પીવુ. **(૬) વાયુ ઉપર**—અરડુસાના પાલાનો રસ કાઢી તે ઘીમા પાવો **(૭) મુસળરોગ ઉપર**—અરડુસાના પાદડા પાણી નાખી વાટવા ને તેનો રસ કાઢી પાવો. **(૮) વિષ ઉપર**—અરડુસાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા આમલી ચોળી પાવો. **(૯) મુખપાક ઉપર**—અરડુસાના પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો. **(૧૦) ધનુ-ર્વાત ઉપર**—અરડુસાના પાદડાનો બાફ આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે

૨૭ **અરણી**—સં૦ અગ્નિમથ. મ૦ ટાકળી હિ૦ અરની, અગેથુ, અણીવારી. ક૦ નરૂબલ તૈ૦ નેલીચેટુ બ૦ ગણીર, આગગન્ત. લા૦ ક્લેરોડેન્ડ્રમ્ ફ્લોમોઇડિસ.

અરણીને એરણ પણ કહે છે અરણીમા નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે, તથા ધોળી અને કાળી, એવી પણ બે જાતિ છે નાની જાતિના ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડુ ઊંચા વધે છે મોટી જાતિના ઝાડ ઘણાજ ઊંચા વધે છે એના પાદડા કાળાશ પર હોઈ તે નગવેલના પાદડા કરતા નાના હોય છે અરણીને ફૂલોની

હિ૦ મીઠાનીમ, મ૦ કઢયાની બ અને ગુજરાતીમા મીઠો લીબડો (બકાણ સિવાય) એ નામો આપ્યા છે **અરડુસાને** તો **અરલુ** (ટેટુ) ના બીજા પ્રકારનુ વૃક્ષ માન્યુ છે તેમજ મિ૦ દત્તરામ ચોબાજીએ પણ એનેજ મળતો ઉલ્લેખ કર્યો છે વળી વન-સ્પતિશાસ્ત્રના કર્તા જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી કહે છે કે, **અરલુ** અને **અરડુસો** (મહારૂખ) **મરમઠ** કે ટેટુ (**टुण्टुक**) (ઓરોક્સિલ ઇન્ડીકમ્,એ બન્ને જુદા વૃક્ષ છે ત્યા શકા થાય છે કે વઘરાજ રઘુનાથજીના નિઘંટ સંગ્રહમા અરલુ, અરડૂસો, ટેટુ અને મહારૂખ એ બધા એકજ વૃક્ષના પર્યાય નામો જોવામા આવે છે અને ઓરોક્સિલ ઇન્ડીકમ્ એ તેનુ બોટેનીકલ નામ ગણે છે આથી આ મહારૂખ અને અરલુ ઓળખવામા મોટો સન્દેહ થાય છે મારૂ મતવ્ય તો અરલુ અને મરમઠ એ બન્ને સજાતીય ઇતર વૃક્ષ હોવા જોઈએ અને ફકત અરડૂસો તે આ મહારૂખજ ત્રીજુ વૃક્ષ છે રાજ નિઘંટકાર પણ એજ મુજબ ત્રણ વૃક્ષો જુદા ગણે છે જુઓ કલકત્તાના રાજનિઘંટમા પૃષ્ઠ ૧૭૨–૧૭૪

બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફુલો ઉપર થઈ આવેલી વાયુની લહેર સુગંધિદાર હોઈ મનને આલ્હાદ આપે છે ગામડાઓમા ખેતરની વાડ વગેરે ઠેકાણે આ ઝાડ ઘણું થાય છે કાળી અરણીના મૂળોનુ તેલ કાઢે છે દશ મૂળોમા એના મૂળ આવે છે. **મોટી અરણી**—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, કડવી, તુરી અને અગ્નિદીપક છે. વાયુ, સળેક્મ, કફ, સોજા, અર્શ, આમવાત, મલાવરોધ, અગ્નિમાંદ્ય, પાડુરોગ, વિષદોષ, આમ તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે **લઘુ અરણીનાં** મૂળ મોટી અરણીના જેવાજ ગુણવાળા છે, પરતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાધવો, એ વિષે હિતકર અને સોજાનો નાશ કરે છે.— ઉપયોગ—(૧) **સોજા ઉપર:**—અરણીના પાલાનો પાટો બાધવો. (૨) **શીતજ્વર ઉપર**—અરણીના મૂળ મસ્તકે બાધવા. (૩) **વાઘ કરડયો હોય તો:**—અરણીનો પાલો મીઠુ નાખી વાટી બાધવો. (૪) **અંડ ઉતર્યા હોય તો:**—અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી અડે પાટો બાધવો અને તાબાની સળીવડે પગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ દેવો. (૫) **જીર્ણજ્વર ઉપર**— ધોળી અરણીના મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાધવા. (૬) **ત્રિદોષ—ગુલ્મ ઉપર**—નાની અથવા મોટી અરણીના મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગોળ નાખી પાવો (૭) **વસામેહ ઉપર**—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) **શીતપિત્ત ઉપર**—અરણીના મૂળનુ ચૂર્ણ ઘીમા નાખી ખાવા માટે આપવુ (૯) **પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર**—કાળી અરણીના મૂળોનુ તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવુ અને શેકતા જવુ.

૨૮. **અરલુ**—સ૦ સ્યોનાક મ૦ ડીંડા, ટેંટુ કો૦ ટેટવે, જગદળા, ફળફળા. હિ૦ સોનાપાઠા, અરલુ—ટેંટુ. બ૦ સોના ક૦ શોડીલમર, લિગડુમર, હેગ્ગુગટીમર. તૈ૦ પેદામાનુ. લા૦ કેલેસાન્થેસ ઈંડીકા

અરલુનાં ઝાડ ઘણા મોટા થતા નથી. એના પાદડા કાઈંક મરીના પાદડા જેવા હોય છે અને ડાળા પપઈના ઝાડ જેવા પોચા હોય છે એને શીંગો આવે છે. તે ચાર આગળ પહોળી અને હાથ બે હાથ લાબી હોય છે. એમા સુમારે બસો અઢીસો બિયા હોય છે ને તે કપાસના જેવા હોય છે જ્યારે એની શીંગો કુમળી હોય છે ત્યારે તેનુ શાક અને અથાણુ કરે છે એ શીંગોનો આકાર આબેહુબ તરવાર જેવો હોય છે અરલુના મૂળોની અતર છાલ લીલા રગની હોય છે. દશ મૂળોમા અરલુના મૂળ આવે છે એને " ટેટવે " એમ પણ કોઈ કહે છે **અરલુ**—તુરૂ, કડવુ, તીખુ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અરૂચિ, આમવાત, કૃમિ, ઉલટી, ઉધરસ, અતિસાર, તૃષા, કોઢ, એનો નાશ કરે છે પુટપાક કૃતિએ એનો રસ કાઢી ભક્ષણ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય તોપણ તેનો નાશ થાય છે. એના **કુમળાં ફળ**—તુરા, મધુર, લઘુ, હૃદ્ય, રૂચ્ય, પાચક,

+નાની અરણીનુ વર્ણન આ ગ્રથમા આગળ આપેલુ છે ત્યા જોવું ખેડેલા ખેતરમા ઉગેલી અરણી વધારે ફલરૂપ મનાય છે તેમ તેમાથી અગરસ પણ થોડી મહેનતે બહોળો નીકળે છે એનુ ફૂલ સફેદ પાચ પાખડીના બહારના આચ્છાદનથી ઢકાયેલું હોઈ તેમા પાચ પુરૂષ અને એક સ્ત્રી કેશર હોય છે

કફને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખા અને ખારા છે. એ ગુલ્મ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરૂચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે એના **જૂનાં ફળ**—ગુરૂ અને વાયુને કોપાવનારા છે **ઉપયોગ**—(૧) **કર્ણશૂળ ઉપર** — અરલુના મૂળ લાવી બારીક વાટી, તેનાથી ચોગણુ તલનુ તેલ લઈ અને તેમા તલના તેલ જેટલુ પાણી નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, થોડા થોડા દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમા પાડવુ, એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. (૨) **સર્વાતિસાર ઉપર**—અરલુની છાલનો અગરસ પાવો, અથવા છાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમા મધ અને મોચરસનુ ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો (૩) **આગંતુક વ્રણ ઉપર અને વ્રણ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો**—અરલુની છાલ અથવા પાદડા વાટી બાંધવા એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે તેમજ અરલુના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવુ (૪) **રક્તાતિસાર ઉપર**:—અરલુના પાદડા, છાલ અને મૂળ, એનો રસ પાવો (૫) **પ્રમેહ ઉપર**—અરલુની છાલ વાટી પાવી. (૬) **પથરી ઉપર**:—અરલુની શીંગોમાના બિયાનુ ચૂર્ણ અને પાપડીયો ખાર (સચોરો), એની ગોળમા ગોળી કરી આપવી (૭) **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણ આવવા માટે**—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની છાલ લાવી બારીક કરી સુકવવી પછી તેમાથી અધો તોલો અથવા વધારે છાલ લઈ તે ચાર પાચ તોલા પાણીમા પલાળી રાખવી ચાર ઘડી ગયા પછી આ છાલ બારીક વાટી પહેલાનાજ પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી પાવુ એ પ્રમાણે સાયકાળે પણ આપવુ દિવસ ૭ પથ્ય—ઘઉં, ઘી, સાકર, રોટલી, દાળ, ઇત્યાદિ અલુણુ (મોળુ) ખાવુ ભાત ખાવો નહિ સાત દિવસ પર્યંત સ્નાન કરવુ નહિ આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણીવડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવુ (૮) **ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર**—અરલુની છાલ લીલી અગર સુકાયલી ઘસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે (૯) **ખરજવા ઉપર**—અરલુની છાલ દહીંમા વાટી ચોપડવી. (૧૦) **પથરી ઉપર**:—અરલુની છાલ ગોમૂત્રમા વાટી પાવી અથવા છાલનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવુ (૧૧) **મૂળ વ્યાધિ ઉપર**:—અરલુની છાલ, ચિત્રાના મૂળ, ઈંદ્રજવ, કરજની છાલ, સિંધવ અને સુંઠ એનુ ચૂર્ણ કઢીમાં નાખી સાત દિવસ પાવુ એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે (૧૨) **મુખપાક ઉપર**:—અરલુની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા.

૨૯. **અરસ**—આ વનસ્પતિ બંગાળી લોકોને વધારે માહીત છે બીજે પણ થાય છે, એમ અમને મળેલી કેટલીક માહીતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેના નોખા નોખા દેશનાં નામો, અનુભવ, ગુણ–દોષ અને ઔષધી–પ્રયોગ ઇત્યાદિ વિશ્વાસકારક માહીતી મળતી નથી. અરસ આ એક ક્ષુપ જેવુ છે એને ડાળીઓ હોતી નથી. એને પાદડા એકાંતરે આવે છે. એની લંબાઇ પહોળાઇ કરતા વધારે હોય છે. તેના બહારના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે એની કિનારી સરખી હોય છે દીંટડુ મધ્યમ લંબાઇનુ હોય છે. પાદડાના દીંટડાના મૂળને લાગે ઉગી નીકળેલા લાંબા પુષ્પદંડ ઉપર ધોળા રંગના પાચ અથવા

૭ પાખડીનાં નાના નાના ફૂલો આવે છે ફળ નાના બોર જેવડા હોય છે

આના ગુણદોષ અને ઔષધી ઉપયોગ સબંધી ખાત્રી લાયક માહીતી ફક્ત એટલીજ મળે છે કે, આના પાનડાના રસનો ઉપયોગ ગ્રથિક શોથ (ગાંઠ સબધી સોજો) અને સધિવાયુ ઉપર સારો થાય છે એ ઉપરથી એમા વાયુનાશક ધર્મ (ગુણ) છે, એમ તર્ક કરી શકાય છે

૩૦. અરિઠા—સ૰ અરિષ્ટ. મ૰ રીઠાકરંજ હિ૰ રિઠા. કો૰ રીગી ક૰ અંટાલ. અરીઠાલ તૈ૰ કકટુ, કુકટુ, તા૰ પુવડી. તુ૰ તુરૈકાઇ દમારા. મલા૰ આવાકાઇમાર. ગો૰ રિટચારૂકુ. કા૰ રીઠક હિંદી અ૰ બુંદક ઈ૰ સોપબેરી, સોપનટ ટ્રી. લા૰ સેપિન્ડ ઇમાર્જીનેટસ. ટ્રિફોલીએટસ.

ભરતખંડવાસી આર્યજનોના ઉદરનિર્વાહ તથા શરીરરક્ષણને માટે દયાળુ ઈશ્વરે ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે, તેઓને પરદેશીઓના હાથ સામુ જોવાનો કદિ પણ પ્રસગ આવેજ નહિ આ આપણા ઉપર તેનો કેટલો બધો ઉપકાર! પરંતુ આપણે એટલા કૃતઘ્ન, આળસુ, બેશરમ, નફટ, પેટભરા, વિષયાંધ તથા મદાંધ છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ઉપકાર ઘણો તુચ્છ જણાય છે! ઇંદ્રના નંદનવનમાંહેની હવા કરતા પણ વધારે આલ્હાદકારક તથા હિતકારક હવાની સોઇ હજારો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઈશ્વરે આપેલી છતા, તે તુચ્છ માની સ્વીટ્ઝરલંડાદિ પારકા દેશમાના ઠેકાણાનોજ આપણા રજવાડાઓને સ્વાદ લાગ્યો! સ્ફટિક જેવુ શુભ્ર સ્વચ્છ અને અમૃતસમાન મીઠુ અને ગુણકારક ઉત્તમ પાણી આપણા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે, છતા તે તરફ આપણે ડોકીયુ કરીને પણ ન જોતા સોડાવાટર, બ્રાંડી ઇત્યાદિ અશુદ્ધ પેયોજ આપણા શ્રેષ્ઠ વર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યા!! નલ—ભીમાદિ પાકશાસ્ત્રવેત્તાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતા, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિષિદ્ધ માસાદિ પદાર્થો નિત્ય સેવન કરવાને રાજકુલોત્પન્ન કુલીનોની જીહ્વા ચોજાલિ પણ બની! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હજારો ઔષધીના ગુણાનુવાદ ધન્વંતરિ, આત્રેય, અશ્વિનીકુમાર, પરાશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, અગ્નિવેશ, વગસેનાદિ મહાન ઋષિવર્યોએ લખી રાખેલા છતા, એ ઔષધીને તૃણસમાન ગણી આપણે પરદેશીઓનુ કાચપાત્રમાનુ અપવિત્ર તથા અહિતકારક પાણીજ જીવનીતોય જેવુ માન્યુ! ત્યારે ધન્ય છે આપણા શાણપણાને, ન્યાય—નીતિને, દૂર દૃષ્ટિને તથા અક્કલને! આવા વિપરીતાચરણોવડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, નિશ્શક્ત, કગાલ તથા અન્ન માટે મોહતાજ કાં ન થઇએ? આપણા ઘર—બારમાં તથા વન—વગડામા શુ છે? એ ન જોતા આપણે વિષમમાજ નિમગ્ન થઇએ ત્યારે તેનુ પરિણામ વિપરીતજ આવે તેમા શી નવાઇ!

અરિઠાનાં ઝાડ આ દેશમાં ઘણુ કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાદડા ઉંબરનાં પાદડા કરતા મોટાં હોય છે. આપણને "અરિઠા" એ વૃક્ષ યત્કિંચિત્ જેવુ દેખાશે, પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે કે, આપણને અન્ય લોકોની પેઠે સાબુ તૈયાર કરવાને કદિ પણ શ્રમપડે નહિ. અરિઠા મળે તેટલા

વગડામાથી લાવ્યા કે આપણો સાબુ તૈયાર થયોજ તે પ્રમાણે શિકેકાઇ વૃક્ષ પણ સમજવુ આ ઈશ્વરનિર્મિત સાબુ, પરદેશીઓના ચરબીમિશ્રિત નિષિદ્ધ સાબુ કરતાં સોગણો સેવ્યિ તથા ગુણોમા પણ અતિશય ઉત્તમ છે, પરંતુ એવી ઈશ્વરની અમૂલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતા તેને " કુચ બિશાત " સમજી, ચરબીમિશ્રિત ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મ્હોડે ઘસીને મ્હોડુ ચોળતા બેસીએ છીએ; એને શુ કહેવુ ? અરિઠાના યોગે અગ સ્વચ્છ થતુ નથી કે શુ ? ના, તેમ નથી. કેટલીએ ઉચો તથા સુગધિ સાબુ હોય તો પણ આપણા અરિઠા અને શિકેકાઇ સાથે તેની કદિ પણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, ચાદીઓ ઇત્યાદિ ચામડીના રોગ ધોવાને સાબુ કરતા અરિઠાજ ઉત્તમ છે આમ છતા પણ અરિઠાનો ઉપયોગ ન કરતા વધારે ખરચનો અને અપવિત્ર સાબુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીએ છીએ ! આ કેવુ વિપરીત આચરણ છે ? કેવળ અજ્ઞાનથીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરિઠાના ફળની અદર જે કઠિન અને કાળાં બી હોય છે. એના નાના બાળકોને નજર લાગે નહિ માટે વજરબુટ્ટા કરે છે અરિઠાના બી પલાળી રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા માટે ઘોડાના ગળામા બાધે છે અરિઠાના પાદડાના રસમા પારો ઘુટવાથી તેની હાથમા લેવા જેવી ગોળી થાય છે સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલિટ) બેસે છે. દાગીના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમા પણ સોની લોકોને અરિઠાનો દરરોજ ખપ પડે છે અરિઠા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અગ અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલા કપડાં પણ અરિઠાના પાણીમા ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે સાબુ જેવા અશુદ્ધ અને મોઘા પદાર્થનો આ કામમા ઉપયોગ ન કરતા સ્વદેશમા ઉત્પન્ન થનારા અરિઠાનોજ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વકીય વસ્તુ ઉપરનુ આપણુ અભિમાન કાયમ રહી એકદર બધાઓનુ હિતજ થશે **અરિઠા**—તીખો, પાકે કાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, શળ, એઓનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અરિઠા એ મોટો **વિષનાશક** પદાર્થ છે સર્પદશ થાય તો અરિઠાનુ પાણી કરી તેનુ આખોમા અજન કરવુ એટલે વિષ ઉતરે છે વિષનુ જોર ઘણુ જ વધારે હોય તો અરિઠાનુ પાણી કરી તે પાવુ, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. અફીણ, વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ, હરતાલ ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમા ગયુ હોય તો અરિઠાનુ પાણી કરી પાવુ, એટલે વમન થઈ સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે અજન કર્યા પછી અરિઠાના પાદડાના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવો અરિઠાના અજનથી વિષ ઉતર્યા પછી આખોમા આગ (બળતરા) થાય છે અને આખો લાલ થાય છે તે નાશ થવાને તુરતજ આખોમા માખણ કિંવા તાજુ ઘી બે ત્રણ દિવસ આજવુ એટલે આખો સારી થાય છે કોઈ પણ રોગ ઉપર અરિઠાનુ અજન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરતજ આખોમા ઘી ચોપડવુ એટલે બળતરા થશે નહિ. (૨) **વિંછીના વિષ ઉપર**—એક અરિઠાના ફોતરાની ગોળમા ત્રણ ગોળીઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળી ખાઈ ઉપર થોડુ ઠડુ પાણી પીવુ પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળી ખાઈ થોડુ ગરમ પાણી પીવુ. તે

પછી ત્રીજી ગોળી ખવરાવી ઠંડુ પાણી પાવુ એટલે વિષ ઉતરે છે તબાકૂ પીવાની ટેવ હોય તો તે તબાકૂની પેઠે અરિઠો ચલમમા નાખી ધૂમ્રપાન કરવુ, એટલે તેથી પણ વિંછીનું વિષ તત્કાળ ઉતરે છે (૩) કફ જાડો થઈ છાતી ઘેરાઈ જાય તો:—અરિઠાની છાલ ખાવી એટલે કફ પાતળો થઈ પડશે. (૪) નળવાયુ ઉપર:—અરિઠાનુ પાણી કરી તે પાવુ અને ફીણુ પેટે ચોળવુ (૫) મસ્તકરોગ ઉપર—અરિઠાના પાદડાના રસમા મરી ઘસી તે રસ નાકમાં પાડવો, એટલે મસ્તકશળ, આદાશીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૬) પ્રસૂત સ્ત્રિયોને એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઈ મસ્તક જડ થાય છે અને ફરે છે, આંખોએ અંધારાં આવે છે, દાત ચોટી જાય છે, વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નંદવાયુ (અનતવાત) કહે છે એ ઉપર.—અરિઠાના ફીણનુ અંજન કરવુ એટલે વાયુના ઝાટકા બંધ થાય છે. પછી આખોમા માખણ અગર ઘી બે ત્રણ દિવસ ચોપડવુ (૭) ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં દરાજ જેવાં ચાઠાં થાય છે તે ઉપર:—અરિઠાનુ ફીણ ચાઠા ઉપર દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડી ઘડીવાર સુધી અંદર જેરવવુ પછી ગરમ પાણીવડે તે જગા ધોઇ નાખવી એટલે તે ચાઠા સારા થાય છે. (૮) તાપમાં ફરી આવ્યાથી પગે બળતરા થતી હોય તો અરિઠાનુ ફીણ ચોપડવુ (૯) વાળા ઉપર:—અરિઠાની અંદરનુ મગજ અને હિંગ ગરમ કરી બાંધવી (૧૦) અપસ્માર ઉપર—અરિઠા લીંબુના રસમા ઘસી તેનુ નસ્ય દેવુ (૧૧) મૂર્છા* અને તિડક ઉપર—અરિઠા ચોળી તેનુ ફીણ નીકળે તે પેટે અને પગે ચોળવુ અને પીવુ (૧૨) રક્તગુલ્મ ઉપર—અરિઠાના પાણીમા કડવી તૂંબડાવનીના મૂળ ઘસી પાવા, એટલે રક્તગુલ્મ ગરી પડે છે (૧૩) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને સુરડી કિંવા ઘનકી રોગ થાય છે તે ઉપર—અરિઠાનુ ફીણ કાઢી બન્ને આખોમા અજન કરવુ ગુણ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આખોમા માખણ ચોપડતા જવુ (૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય તો:—અરિઠાના ફીણનુ અંજન કરવુ અને અરિઠાનુ પાણી એક શેર સુધી પાવુ

૩૧. અષ્ટવર્ગ–જીવક અને ઋષભક—એ હિમાલયના શિખરોપર થાય છે એ બે કદ લસણના કદ પ્રમાણે હોય છે એના પાદડા બારીક હોય છે જીવકનો આકાર કુચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે એ બન્ને કદ બલવર્ધક, ઠડા, વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર, તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષય, એઓનો નાશ કરે છે મેદા અને મહામેદા એ બન્ને કદ મોરંગ વગેરે સ્થળોમા ઉત્પન્ન થાય છે જે કદ નખથી કાપી શકાય છે અને જેમાંથી મેદ ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદા અને તેજ પ્રમાણે જે

* અહીં ભાષાન્તરકારે મ૦ મોડશીનો અર્થ કેટલીક જગ્યાએ મૂર્છા કર્યો છે અને કેટલીક જગ્યાએ એનુ એ નામ પણ અપાયુ જણાય છે, પરતુ મૂર્છાનો રોગ એનાથી જુદો છે મોડશીનો ખરો અર્થ ગુ કોગળિયુ, મરકી, મહામારી, નાખ્યું અને હૈજો-જીમા કૉલેરા થાય છે તેમજ તિડકનો અર્થ હાથપગ અને કલેજામાં થતી ચટકા જેવી વેદના (તાણુમા નાખવા) થાય છે સામાન્ય રીતે દરદ થાય છે એમ પણ કહેવાય છે.

સફેદ કદ હોઈ આદા જેવો હોય છે તે મહામેદા તે પહેલા સફેદ રગનો હોય છે એ બન્નેના વેલા હોય છે **મેદા અને મહામેદા**—એ ગુરૂ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમા દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમા તત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે **કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી**—જે ઠેકાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠેકાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કદ આસકંદના (આસન) કદ પ્રમાણે હોય છે તેમાથી દૂધ ઝરે છે અને તેનો વાસ આવે છે કાકોલીનો વર્ણ કિંચિત્ કાળો હોય છે અને ક્ષીરકાકોલીનો ધોળો હોય છે બન્ને **કાકોલીઓ** શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરૂ, શરીરમા ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે **વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ**—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બને કદ કોરોમાડળ દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે એના વેલા હોય છે આ કદને છિદ્ર હોઈ એના ઉપર ધોળા કેશ હોય છે ઋદ્ધિનો કદ ગાઠ જેવા હોઈ, એના ફળ વામાવર્ત હોય છે, અને વૃદ્ધિના ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે **ઋદ્ધિ** એ બલવર્ધક, ત્રિદોષઘ્ન, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરૂ, પ્રાણરક્ષક, ઐશ્વર્યકારક અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **વૃદ્ધિ** એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, મધુર, વીર્યવર્ધક, અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (વ્રણ), કાસ, ક્ષય, એઓનુ નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ—પ્રતિનિધિ, રાજાને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદ્યોએ તત્સમાન ઔષધ આપવુ મેદા અને મહામેદા એ ન મળે તો શતાવરી આપવી જીવક અને ઋષભક ન મળે તો ભુય (ભુરૂ) કોળુ આપવુ કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી, એ ન મળે તો આસકદ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે કુકર કદ આપવો

૩૨ **અસાણા. (આસન)**—સ૦ હિ૦ આસન કો૦ પાલે હસાણી ક૦ હિરિયહોન્નેયભરનુ મ૦ અસાણા, થેર બિબલા

એ ઝાડ મોટા વધે છે એના લાકડા ઇમારતના કામમા ઉપયોગી છે અસાણાના પાદડા મોટા હોઈ લાબા હોય છે એ ઝાડ ઉપર બારીક ફળો આવે છે કાચા ફળોનો રગ લીલો હોય છે પછી પીળો થતો જઈ પાક્યા પછી કાળો થાય છે એ ફળો સ્વાદમા કડવા હોય છે અસાણાની અતર્છાલ લાલ રગની હોય છે. **અસાણા**—એ ભેદનીય, મૂત્ર-સગ્રહણી, કુષ્ટ, એનો નાશ કરે છે (૧) **અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર**—અસાણાની છાલનુ ચૂર્ણ સાકરમા આપવુ, અથવા પાણીમા છાલ વાટી પાવી

૩૩. **અસાળીઓ**—મ૦ મ આહલિવ. હિ૦ હાલો ફા૦ હાલમ તુખ્મતરાતેજક અ૦ હબુરરશાદ, હાકમ, બજરૂલ જીરજર. ઈ૦ કૅામનક્રેસ. લા૦ લેપીડીયમ, મેટીવ્યુમ્

અસાળીઆના ઝાડ ખાનદેશમા નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે એ ઝાડ નાના થાય છે. અસાળીઆનો રગ રાતો હોય છે તે બારીક અને ચપટા હોય છે તે ઉષ્ણ, કડવા અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુલ્મ, એનો નાશ કરનાર છે [૧] **અસાળીઆની ખીર**—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી

તેમા અસાળીઓ નાખવો અને તે ખીર સરખુ થાય એટલે તેમા ગોળ અથવા સાકર નાંખવી, એટલે તૈયાર થાય છે એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે આ ખીર બાળક છોકરાની માતાઓને વધારે દુધ આવવાને, આપે છે. (૨) **વાયુના યોગથી જુલાબ થવા લાગે તો**—અસાળીઆનુ ચૂર્ણ ખાડમા આપવુ એટલે બધ થાય છે (૩) **અસાળીઆનો લેપ**—ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બધ થયુ હોય તો કિવા વાયુએ કરી સાંધામા કળતર થતુ હોય તો અસાળીઓ પાણીમા મેળવી લેપ કરવો એટલે તે ચોટી જઈ સારૂ થાય છે (૪) **કટીશૂળ અને ચૂકસી વાયુ ઉપર**—અસાળીઆની ખીર ગોળ અથવા સાકરમા બનાવી આપવી (૫) **હેડકી ઉપર**—અસાળીઓ વાટી પાણીમા પલાળી રાખી ગાળીને આપવો (૬) **ધાતુ-પુષ્ટિને માટે અસાળીઆના લાડુ**—નવુ નાળીએર લઈ તેના ખોપરાને ઝીણુ કરી તેમા ખોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઓ નાખી, ગોળ બળી જાય ત્યા સુધી તેનો પાક કરી, પછી થડુ થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા **બીજો પ્રકાર**—૧૦ તોલા અસાળીઓ લઈ ઘીમા શેકવો પછી ઘઉનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ૦। શેર લઇ ઘીમા શેકવો પછી ઘી પાકો શેર એક લઈ, ઘી અને સાકરનો પાક કરી, તેમા તે લોટ અને બેદાણા, (લાલ દ્રાક્ષ) બદામ, ચારોળી, પીસ્તા એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલા પાડવા અથવા લાડુ કરવા ચોસલા પાડવા માટે અસાળીઓ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવા. આ પાક ઠડી ઋતુમા ખાવો. એ સારો પૌષ્ટિક છે

૩૪. **અળઈ**—એ ઝાડ ડુગરાળ પ્રદેશમા પુષ્કળ થાય છે કોકણમા પણ ઘણા છે એ ઝાડ સુમારે માથોડુ ઉંચુ વધે છે એના પાદડા ઘણા મોટા નથી હોતા એ પાદડાનો આકાર કાઇક કુવાડીઆના પાદડા જેવો હોય છે અળઈની છાલ ઘણીજ ઠડી છે અળઇને " ઓવી " એમ પણ કહે છે (૧) **કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર**—અળઈના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમા ગાઠ બેસી જશે (૨) **મુખરોગ ઉપર**—અળઈના ઝાડની છાલ મ્હોડામા રાખવી અને મ્હોડુ ગળતુ રાખવુ (૩) **ઇંદ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર**—અળઇની છાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમાં જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી આપવુ (૪) **મધુમેહ ઉપર**—અળઇની છાલનો કાઢો કરી હમેશા રાત્રે સુતી વખતે પી જવો (૫) **આંબ-રક્તયુક્ત અતિ-સાર ઉપર**—અળઇની છાલ વાટી આપવી. **બીજો પ્રકાર**—અળઇના ઝાડને કોવાડેથી ઘા કરી તેમાથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમા ભરવો પછી એ રસ નિત્ય સાકર સાથે આપવો, અથવા એની છાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૫. **અળવી**—સ૦ આલુક. મ૦ અળુ હિ૦ આલુ. વ૦ ઘોપા. ક૦ ગેણુસુ. તૈ૦ શ્યામકુરી. અ૦ કુયા, કલકાશ. ઈં૦ ક્રોટલિન્ડ, કેલેડીયમ. લૅ૦ એરૅમઈંડીકમ.

અળવીના કંદ હોય છે તેમાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાજાળુ, ધાવઅળુ, કાળા અળુ, પાનઅળુ, રૂખઅળુ (વૃક્ષ ઉપરનુ અળુ), માડીઅળુ, મુંડળેઅળુ, ગિમઅળુ અને રામઅળુ (તેરી) સર્વમા કાળા અળુ ઉત્તમ છે અળવીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કેટલીક અળવીને મોટા કાંદા હોય છે અને કેટલીકને ઝીણા કાંદા હોય છે તેને બાફી અથવા શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણ રીતે શીતળ, અગ્નિદીપક, મલાવષ્ટંભક, બળની વૃદ્ધિ કરનાર તેમજ સ્તનમા દૂધ વધારનાર છે અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે, અને કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે આ કંદમા ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે * **(૧) કુરપાના વિષ ઉપર**—અળવીનો પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવા, તથા ભારંગીનો રસ પાવો અને માથુ વગેરે ઠેકાણે ચોળવો. **(૨) ખડક ઉપરનો કોળ કરડ્યો હોય તો:**—ઝાડ ઉપરના રાજાળુના મૂળ શેકીને વાટી તેની બોર જેવડી ગોળી ખાવી ઉતાર–ઘી. **(૩) નળવાયુ અને તિડક ઉપર:**—અળવીના પાદડાનો રસ આપવો દિવસ ૩ **(૪) વાયુના ગોળા માટે:**—અળવીના પાદડા દાંડા સુદ્ધા બાફી તેનુ પાણી ઘી નાખી આપવુ દિવસ ૩ **(૫) પિત્તને માટે:**—અળવીના પાલાનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી આપવો **(૬) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—અળવીનુ શાક હમેશા ખાવુ, ઘણુ ખાવુ નહિ. **(૭) કૃમિ ઉપર:**—રાન અળવીનો કાંદો બાળી તેની રાખ પાણીમા અગર મધમા આપવી **(૮) ફોલ્લા ફુટવા માટે:**—અળવીના દાંડા બાળી તેની રાખ તેલમા કાલવીને ચોપડવી

૩૬. અળશી:—સ૦ અતસી. મ૦ અળશી જવસ હિ૦ અલસી. ક૦ અગસી, અતસીગિડ. તૈ૦ અલસી તા૦ અલવિરાઈ ફા૦ તુખ્મેકતાન અ૦ બજરૂલકતાન ઇં૦ લિનસીડ લા૦ લિનિસીમિના

એના છોડ હાથભર (૧॥–૨ ફુટ) ઉચા વધે છે અળસીનુ તેલ કાઢવામા આવે છે તે ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે આ દેશમાથી હજારો ખાંડી અળશી દરસાલ વિલાયતમા જાય છે ત્યા તેનુ તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે અને તેજ પાછો અહી વેચવા મોકલે છે રોગાન ઘણોજ મોઘો હોય છે, તેથી તે બદલ ઘણાજ પૈસા અહીથી વિલાયતમા જાય છે આવી રીતે આ દેશના સેકડો ઉદ્યોગો બુડવા લાગ્યા છે પરંતુ આપણા લોકો ગાઢ અંધકારમા હોવાથી તેઓને આવી કાઈજ વાતો દેખાતી નથી એ મોટી શોચનીય વાત છે લોકોએ જાગૃત થઈ આ વાતનો કંઈ પણ વિચાર કરવો, એટલે “ **પથ્થર કરતાં ઈંટ સુવાળી** ” એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનુ કાંઇક પણ હિત થશે અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે અળશીના તાજા છોડવાની ચટણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ

* એ એક જાળ કંદ છે એનો સ્વાદ ફીકો છે એ દીર્ઘપાકી (ઘણીવારે પાચન થનારા) અને આમાશયને નુકશાનકારી છે એનો ઉતાર માસ અને ગરમ મસાલો યુનાની હકીમો માને છે

આમ છે અને ઔડવા અથાણામા પણ નાખે છે અળશીના છોડમાથી પણ રેષા નીકળે છે, પરતુ આળસાઇથી કિંવા બેપરવાઇથી અહીં ઘણુ કરી તે કાઢતા નથી. એ રેષાઓના શણના જેવા વસ્ત્રો થાય છે

આ છોડ સીધો અને નાજુક હોઈ એને ઉભી મળીઓના બારીક, લાબા અને એકએકના આતરે પાન આવે છે તેનાપર ઉદા રગના ઘટ (ટાકરા)ના આકારના ફૂલો આવે છે બીજા ધાન્યો પ્રમાણે આનુ વાવતર કરવાથી તે ઉગે છે એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફળ થાય છે તેમા દશ દશ ખાના હોઈ દરેકમા એક એક ચકચકિત બી હોય છે સસ્કૃતમા જેને "સણુ" કહે છે તે ખરો 'સણુ' આના રોપા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે કેટલાક અર્વાચીન શોધકોએ આનુ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મિસર અને કેટલાકે યૂરોપમાના બીજા દેશ છે, અને ત્યાથી હિંદુસ્તાનમા આવી એવો પોતાનો મત બતાવ્યો છે, પરતુ એ નિર્ણય નિરાધાર છે ચરક અને સુશ્રુત એ પ્રાચીન ગ્રથોમા અળશીનો ઉમા, અતસી, ક્ષૌમ ઇત્યાદિ નામોથી ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો હોઈ ત્યારથી હમણા સુધી સરખો ઉપયોગ કરેલો છે તેમના કરતા પ્રાચીન એટલે મનુ, યાજ્ઞવલ્કયાદિની સ્મૃતિઓમાં ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત સસ્કાર) પ્રકરણમા ક્ષત્રીઓને ક્ષૌમ (અળશીના વાકના) વસ્ત્રો ધારણ કરવા વિષે વિધાન કરેલ છે મહાભારત અને રામાયણમા પણ ક્ષૌમ વસ્ત્રોનો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે (ચીનમા " ચુમા " નામનુ એક કાપડ છે તે વાક (કહેવરાવેલા રેષા) સરખુજ હોય છે) આઇન-ઇ-અકબરી નામના અકબરશાહની કારકીર્દીના ગ્રથમા બ્રહ્મચારીના વેશમા વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમા સેવની તૈયાર કરવા માટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવા સબધી કહે છે કે, " **शणजक्षौम सूत्राभ्यां स्नाय्वा बालेन वा पुनः** " આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે અળસીનુ વાવતર હિંદુસ્તાનમા પ્રાચીનકાળથી થાય છે, અને તેના રેષાથી વસ્ત્રો બનાવવાની પ્રણાલી (રૂઢી) પણ પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવે છે, પરતુ અહી બસો વર્ષથી અળશીનો વાક કાઢવાનો રીવાજ બધ પડયો છે આ વાત બદલ અનેક પુરાવા મળે છે

અળશીનો ઔષધીમા અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે તે સિવાય ઉદ્યોગ-ધધા સબધીમા પણ હિંદુસ્તાનને માટે તે ઘણા મહત્વની છે તેલનો રગ, છાપવાની શાહી, જમીન ઉપર પાથરવાના વેલબુટીદાર રગીન કાપડ, કૃત્રિમ (બનાવટી) ઇન્ડીયા રબર, તેલના વાર્નિશ, નરસાણુ, ઇ. કરવાના કામમા આનો **અતિશય** ઉપયોગ થાય છે યત્રમા લગાડવાના કામે એ બહુજ વપરાય છે **બેલતેલ નામનુ** જે પ્રસિદ્ધ વિલાયતી તેલ બજારમા વેચાતુ મળે છે, તે અળસીનુજ **ઉકાળેલુ તેલ** છે ઇગ્લાડમા અળશી ઘોડાઓને ખાવા આપે છે અળશીના લોદા ઢોરોને ખવરાવે છે. અળશીનાં ડાડલા ઉપરથી જે વાક નીકળે છે તેનાં **ઉત્તમ વસ્ત્ર** બને છે લિનન અને 'કેમ્બ્રિજ' નામના વિલાયતી કાપડ અળશીના **વાકથીજ** બનાવે છે. લિનન કરતા કેમ્બ્રિજ ઘણુ ઝીણુ અને ઉમદા હોય છે. આ કાપડ ઇગ્લાડમા

તૈયાર કરે છે. અળશીના સૂકવી રાખેલા ડાંડા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના લોદા દુઝણા ઢોરોને ખાવા આપવાથી તે ઘણા દિવસ સુધી દૂધ આપે છે; અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનુ આવે છે આ ઝાડમાથી બીજા અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધધા થવા જોગ છે. આપણે અહી અળશીનુ સ્વતત્ર વાવેતર નહિ કરતા સરસવ અથવા રાઇ સાથે તે વાવે છે, તેથી એકલી અળસી મળતી નથી તેમાથી સરસવ અને રાઇનુ મિશ્રણ હોવાથી તેલ સારૂ નીકળતુ નથી. અને તે તેલમાથી બનનારા વાર્નિશ, રગ વગેરે પદાર્થ પણ ઉત્તમ તૈયાર થઇ શકતાજ નથી પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિલાયતમા જતુ હતુ, પરતુ તે હલકી પ્રતનુ લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો અને ભાવ પણ ઘણો ઓછો આવવા લાગ્યો, તેથી તેલ મોકલાવુ બધ પડયુ. આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે અળશીનુ તેલ અને બી એનો પણ કવચિત્ ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે એક ધોળી અને બીજી રાતી રાતીમા વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે ધોળા બીમાથી સેકડે ૩૫ ૧ ના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે મોટી જાતીના રાતા બીયામાથી સેકડે ૩૧ ૨ અને નાનીમાથી ૨૯ ૬ આ પ્રમાણે નીકળે છે. સરાસરી સેકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બીયામાથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે

ઔષધિપ્રયોગ—રગારી લોકોને સફેદ રગનુ કામ કરતા શીશાનો અંશ પેટમા જવાથી પેટમા દુખ થાય છે, તેના ઉપર અળસીનુ તેલ રામબાણ છે. એવો અનુભવ એક **ગાલેશ્કી** નામના રૂશીયન વૈદે જાહેર કર્યો છે યૂરોપમા ક્વચિત્ જળમાર્ગનો સોજો અને કફાશયના ઉપરના ભાગનો અદરનો સોજો સારો કરવાને ચ્હા જેવો અળસીનો ફાટ તૈયાર કરીને આપે છે ઇંગ્રેજી 'સૉલિડ ઓઇલ' ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઇ શકે છે સૉલિડ ઓઇલ પ્રમાણે અળશીના તેલમા પણ મલમ કરી શકાય છે. સોડા અને પોટીસ મેળવીને સાબુ પણ બને છે. એની પોટીસ તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કે—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતુ ઉનુ પાણી નાખી તે હલાવવુ ટાઢુ પાણી નાખેલ પોટીસ સારી થતી નથી હકીમોના મત પ્રમાણે અળસી પેટમા નુકસાનકારક છે તેટલા માટેજ તેની સાથે મધ અને ધાણા ખાવાને બતાવે છે અળશીનુ તેલ રેચક છે અળશીની એક જાત પશ્ચિમ ઘાટ ઉપર અને કલકત્તા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉંદ્રી કહે છે એમ ડૉ० મત્રીનો મત છે **અળસી**—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી, બલકારક, પાકકાળે તીખી, ગુરૂ, વાતહર, કફકારક, ઉષ્ણ, અને દૃષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશૂળ અને પિત્ત, એઓનો નાશ કરે છે * એના પાદડાનુ **શાક:**— વાત, ડાસ, કફ એ ઉપર હિતકારક છે (૧) **ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**— અળશીનુ અને એરંડાનુ તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાસાના વાસણમા કાસાના પાત્રવડે ખલી તેનુ અજન કરવું એટલે ઉંઘ આવે છે (૨) **બદ કિંવા**

* અળસી એ દૃષ્ટિ, પાચનશક્તિ અને વૃષણને નુકસાન કરે છે એનો ઉતાર—ધાણા, સિકજિબીન અને મધ છે, પ્રતિનિધિ—મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે

ગુમડું વગેરે પાકવા માટે:—અળશીનો લોટ કરી દૂધમા કાલવી તેમા થોડી હળદરની ભૂકી નાખવી, અથવા પાણીમા કાલવી હળદરની ભૂકી નાખી સારૂ બાફી, સહેવાય તેટલુ ગરમ પોટીસ ગાઠ ઉપર બાધવુ એ પ્રમાણે ૫–૭ વાર પ્રતિવારે ગરમ બાંધવુ એ પોટીસ ઉપર ખાવાનુ પાન બાધવુ એજ પ્રમાણે શણના બી અને ઘઉની પોટીસ થાય છે (૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—અળશીનુ તેલ અને ચૂનાનુ નિતર્યું પાણી એકત્ર કરી ચોપડવુ (૪) **મૂત્રદાહ ઉપર:**—અળસી ચાર તોલા લેઈ તેમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે ઉકાળી ખાવા આપવી (૫) **ગુદામાં હરસના મસા સૂજી ત્રાસ આપતા હોય તો:**—અળશીનુ તેલ દર વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમા બે વખત લેવાથી ઝાડો સાફ થઈને મસા હલકા પડે છે (૬) **પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપર**—અળશીનો કાઢો અથવા સાકર મેળવીને અળશીનુ ચૂર્ણ આપવુ, અથવા અળશી અને જેઠીમધ એ ખળખળતા ઉના પાણીમા ચાર કલાક ભીજવી રાખી (ઉપર ઢાકણુ ઢાકવુ) અને થોડુ થોડુ આખો દિવસ આપવુ (૭) **છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય અથવા ફેફસાંનો સોજો હોય તો**—અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક કરવો (૮) **પેટમાં મરડો થાય તે ઉપર**—અળશીનો કાઢો આપવો (૯) **લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા સગર્ભા સ્ત્રીને પહેલા મહીનામાં ઉલટી અને ચક્કર આવે તે ઉપર**—અળશીના કાઢાથી ફાયદો થાય છે

૩૭ આકડો—સ૦ અર્ક મ૦ રૂઈ હિ૦ આકડા બ૦ આકદ ક૦ યક્કે તા૦ અર્ક તુ૦ યેકામેલ મલા૦ યેરિકુ તૈ૦ નિલાજીલીડે ફા૦ ખુર્ક. અ૦ ઉષર ઈં૦ જાઈગેંટિક સ્વૉલોવર્ટ

આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડા જાડા અને વડના પાંદડા જેવડા મોટા હોય છે આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાહેનુ એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે ફળ પાકવાથી અદરથી રેશમ જેવુ મૃદુ રૂ નીકળે છે. તે ઉપયોગમા આવે છે એના લાકડાના કોલસા ઘણા હલકા હોવાથી દારૂ બનાવવામા તેનો ઉપયોગ થાય છે સાધારણ અગ દુખતુ હોય તો આકડાનુ દૂધ ચોપડે છે. એના પાદડા મૃદુ હોવાથી કેટલાક વર્ષો પહેલા એ પાદડા મોડી અક્ષરો ચિતરવાના કામમા લેતા હતા, પરતુ હમણા કાગળની વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કોઈ કરતુ નથી. આકડો—સારક અને ગરમ છે, અને વાયુ, કોઢ, ખરજ, વિષ, પ્લીહા, ગુલ્મ, અર્શ, યકૃત, શ્લેષ્મોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે * **ઉપયોગ:**—

* આકડાની ધોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે કેટલાક ધોળા આકડાનેજ મદાર તરીકે સ્વીકારે છે, પરતુ પડિત નરહરિજીના રાજનિઘટના આધારે શ્રીમાન પદેજી પોતાના મરાઠી બૃહન્નિઘટમા ન ૫૫૯ તથા ૫૬૦ થી ધોળો અને રાતો એમ બે આકડા તેમજ ન ૫૬૧–૫૬૨ થી મદાર (આકડાના બીજા ભેદ) ના પણ રાજાર્ક રાતો મદાર અને ધોળો મદાર એમ બે ભેદ સ્વીકારે છે પડિત દત્તરામજી પણ એનેજ મળતા રહે છે (અભિનવ નિઘટ)

(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો.—આકડાના પાદડાનો શેક કરવો. **(૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**—આકડાના ફૂલમાના કાટા (રવા-ઈડા), અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી અથવા આક-ડાની કૂંપો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમા પાક કરી ખવગાવવો **(૩) કમળા ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી નાકમા તેનુ ટીપુ પાડવુ. **(૪) આકડાના વિષ ઉપર.**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો **(૫) મસ્તક વાયુ ઉપર:**—આકડાના પાકેલા પાદડા માથે બાધવા **(૬) આદાશીશી ઉપર:**—આકડાના મૂળનો ધુમાડો નાકે સુધવો **(૭) અપ-સ્માર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમા વગડાઉ છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સુકવવી અને તે છીકણી પ્રમાણે સુધવી, એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે ઉતાર—ઘી સુધવુ **(૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનુ દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો **(૯) સોજા ઉપર:**—લોહકાટ અને આકડાનાં પાદડા ભેસના મૂત્રમા વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો **(૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી પાવા આકડાના કુમળા પાદડા ૬—૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો **(૧૧) ઘુંટણ રહી ગયા હોય તો:**—આકડાનુ દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવુ **(૧૨) હરસ ઉપર:**—

આકડો યકૃત્ અને ફેફસાને નુકશાન કરે છે એનો ઉતાર ઘી, અને માત્રા ૩ માસાની છે, તેમજ એનુ દૂધ ઉપવિષ છે

આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી શરીરની અદરનો પ્રવાહી (પ્રસ્વેદ) ઘણોજ નીકળે છે ચામડીના રોગમા અને પેટની અદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાસી અને જલોદર આદિ રોગોમા ઉત્તમ અસર કરે છે આકડાનુ દૂધ આપવાથી તીવ્ર જુલાબ લાગે છે અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી રાતી થઈ જાય છે એના ફુલ પાચનશકિત વધારનાર, કૌવત આપનાર છે અને પેટના દર્દનો નાશ કરે છે એમ નિશ્ચય કરેલ છે તેમજ ખાસી, શ્વાસ, સળેકમ અને અરૂચિના અપાય છે એની જડની છાલ આકડાના દૂધમા ભીંજવીને સુકવી લેવી પછી આ છાલને દેવતામા નાખી એની ધૂણી સ્વાસ રોગમા લેવાથી દર્દ મટી જાય છે શ્લીપદ અને અ ડવૃદ્ધિના રોગોમા જડની છાલ ગાયની છાશમા ઘસીને લગાવાથી આરામ થાય છે, એમ **આક-દસ્તમાં** લખ્યુ છે **મીર મહમદ હુસેન** કહે છે કે—આકડાનુ દૂધ ચામડીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (ફોલ્લા) ઉઠાવનાર, કફને કહાડનાર, વાળનો નાશ કરનાર તથા બધી જાતના દૂધ જેવા રસોમા બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે ઔષધની રીતે દાદરને મટાડે, હરસને જડથી ખોવે અને દાત પોલા પડી ગયા હોય અને દુખ થતુ હોય તો એનુ દૂધ મધની સાથે મેળવીને એમા થોડુ રૂ ભીંજવી દાતના નીચે રખાય છે મી૦ **અબદુલ હમીદ** કહે છે કે—આકડાના દૂધને કોઢના રોગમા તથા ઢ્લેન અને બરોળ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવુ અનાજના દાણા તેમા ભીંજવીને સુકવી તે ખાવાને આપવા (રેચ લાગશે) સાધાનુ દર્દ અને સોજા ઉપર ચોપડવાને દૂધ સાધા-રણ ઈલાજ તરીકે વપરાતુ આવે છે તેમજ પાદડા થોડાક શેકી તે કામમા આવે છે શરીરના જે ભાગમા લકવો થયો હોય તે ભાગ ઉપર પાદડા તેલમા શેકીને તે તેલ ચોળવુ મણમા અ કુર (રૂઝ) ન આવતુ હોય તો સુકા પાદડાનુ ચૂર્ણ નાખવાથી બહુજ જલદી અ કુર આવે છે ડૉ૦ **એન્સીલ** કહે છે કે—આકડાના પાદડા અને મૂળ-

આકડાનાં અને આમલીના લાકડાનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધૂણી મસાને આપવી (૧૩) **તાઢીયા તાવ ઉપર**—આકડાના કુમળા પાદડા પાનમા ખાવા (૧૪) **કર્ણશૂળ ઉપર**—આકડાના પાકેલા પાદડાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવા અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમા પાડવો (૧૫) **ગંડમાળા ઉપર**—આકડાના દૂધમા હીરાકશી અથવા કોલિંજન ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) **ગુડથી ઉપર**—આકડાનુ દૂધ ચોપડવુ (૧૭) **શ્લીપદ** (પગ કિવા હાથ જાડા થાય તે) **રોગ ઉપર**—આકડાના મૂળ કાંજીમા વાટી લેપ કરવો (૧૮) **વિંછીના વિષ ઉપર**—આકડાનુ મૂળ ઘસીને ચોપડવુ (૧૯) **મ્હોડા ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપ**—આકડાના દૂધમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) **કર્ણશૂળ ઉપર**—આકડાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમા વાટી તેમા થોડુ તલનુ તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો પછી થુરીયાનુ લાકડુ થોડુ કોતરી તેમાં તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થુરીયાના પાદડા વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકકૃતિએ હલકો અગ્નિ દેવો પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાદડા દૂર કરી કાષ્ઠ-સુદ્ધા પીલી રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમા પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે. (૨૧) **સર્પના વિષ ઉપર**—આકડાના ઝાડના પાદડા આકડાના દૂધમા વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી અથવા મૂળ ઘસી પાવા (૨૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે**—આકડાનાં મૂળ આકડાના પાદડામા વીંટાળી અંબોડામા ખોસવા પ્રસૂત થયા પછી તુરત છોડી નાખવા (૨૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર**—આકડાના દૂધમા બાવળની છાલનુ

માથી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે સુકાયા બાદ આપવાથી બહુજ જલ્દી જુલાબ લાગે છે અને શરીરને સુધારનાર ગણાય છે **તામીલ વૈદ્ય** આને સફેદ કોઢમા અત્યંત ગુણકારી માને છે **મિ० પ્લેફેર** છાલમા શરીર સુધારવાનો, મજબૂત કરવાનો અને શરીરમાથી બિગાડ કહાડવાનો ગુણ બતાવે છે **ડૉ० ડીમક** છાલમાથી નીકળેલ દૂધ અથવા રસને સુકવી આપવાથી ઉત્તમ અને અધિક ગુણકારક કહે છે **ડૉ० ડંકનના** મત પ્રમાણે એમા ઉલટી કરવાનો ગુણ છે **ચરકાચાર્યે** એને ભેદનીય, પ્રસ્વેદ લાવનાર, ઉલટી કરાવનાર, કફહર, યોનિદોષનાશક, પીચકારી મારવાને ઉપયોગી, અને એનાં બીજ મૂત્ર લાવનાર હોવાનુ નિશ્ચય કરેલ છે **સુશ્રુત** પણ કૃમિહર, વ્રણશોધક, વાત-વિકારનાશક ગણાવે છે

ઉનાળાના તાવમા લોકો એના પાદડાને શેકીને રસ કહાડી શરીરે ચોપડી પરસેવો લાવે છે એથી તાવ જાય છે દુખતા માથા ઉપર એના પાદડા ઘી ચોપડી શેકીને બાંધે છે ઉનાળાની લુખમા દેવતાના કોલસા ઉપર એનાં પાદડા ખુબ પાથરી તેને તપવા દઈ તેનાપર દરદીને ઉભો રાખી તેના ઉપર ગાયની છાશ નાખતા જાય છે, અને તે પાદડા ખુંદાવે છે, આથી પણ એ લુખનો તાવ સત્વર પલાયન કરે છે આને લોકો આપી કહે છે આમ બુદ્ધિપૂર્વક યોજના કરવાથી આકડો મહાન્ ઔષધ (અમૃત)નુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એના મૂળ ઉનાળે કહાડી રાખી તેનુ ચૂર્ણ ચાર માસા ઉના પાણીમાં આપવાથી પરસેવો આવી તાવ જાય છે, તેમજ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી થઈ હડકાયા કૂતરાના દરદનો છાતીમાથી વિકાર (કોથળી) બહાર કહાડી દરદીને બચાવે છે દરદ ગયા પછી ઘી અવશ્ય પાવુ જોઇએ ઘણીક જાતનાં એના દૂધમાં તૈયાર કરે છે.

થોડું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ ડુટીની આસપાસ અને પેડુએ ચોપડવું. એ યોગથી ચાર ઘડીમા મૂત્ર છુટશે. (૨૪) બદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર અનુભવસિદ્ધ ઉપચાર.—આકડાના દૂધમા કાથો અને રેવચીનો રીંચ ઘસી ચદન જેવુ જાડુ, ગાંઠ ઉપર દિવસમા બેવાર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે. (૨૫) શ્વાસકાસ ઉપર—આકડાના પાદડાનો રસ એક તોલો કિંવા બે તોલા પાવો, એટલે ઉલટી થઇ કફ, પિત્ત પડશે ઉતાર—ઘી અથવા ઘી અને ભાત. (૨૬) વાળા ઉપર—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો (૨૭) સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર.—આકડાના પાદડા અને લોહકાટ ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૨૮) રક્ત ગુલ્મ ઉપર—આકડાના ફૂલ તેલમા તળી ખાવા એટલે ગુલ્મ ઓગળી, રકતસ્રાવ થઈ નીકળી જાય છે. (૨૯) વાતરોગ ઉપર અર્કાદિ ક્વાથ:—અર્કના મૂળ, ધમાસો કરીયાતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુઠ, અતિવિષ, ભાગ, એનો કાઢો કરી પાવો, એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાંત બંધ થઈ જવા, અંગમાનુ શૈત્ય (શીતાંગ), શ્વાસ, કાસ, સૂતિકારોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે પ્રકાર બીજો—ઉપર બતાવેલા કાઢામાના અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સુઠ, એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીના લેવા, તથા તેમા સાટોડી વધારી, કાઢો કરી પાવો તે સુપ્તવાત (સુવારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપસ્માર, એઓનો નાશ કરે છે ત્રીજો પ્રકાર—આકડાના મૂળ, જીરૂં, સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગ પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ ગોમૂત્રમા કાઢો કરી પાવો એ કાઢો શીતાંગ સન્નિપાત, મેહ, શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉપરસ, એઓનો નાશ કરે છે (૩૦) સોજા ઉપર અર્કાદિ લેપ:—આકડાના મૂળ, સાટોડી અને કડવા લીમડાની છાલ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણીવડે વારવાર સોજો ધોવો (૩૧) વાતવિકાર ઉપર—વાયુથી ગઠાઈ ગયેલા અંગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર ચર્મનુ પ્લાસ્ટર મારવુ તથા ઉપર એક પાદડુ મૂકી ચોવડા કપડાથી પાટા મજબુત બાધવો. આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થયેલુ શરીર ત્વરિત છુટુ થાય છે (૩૨) ઉરુસ્તંભ ઉપર—આકડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૩૩) સોફોદર ઉપર.—આકડાના એક પાકેલા પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો દિવસ ૩. પથ્ય—દૂધ અને ભાત. (૩૪) પ્લીહોદર ઉપર—આકડાના પાદડા અને સિંધવ માટલામા ઘાલી મ્હોડુ બંધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો પછી તે ખાર દહીના પાણી સાથે પાવો (૩૫) શ્વાસ ઉપર—આકડાના મૂળીયા, ગાડ અને લીંડીપીપર, એમને ખલ કરી મધમા બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરી ખાવી. (૩૬) ઘાટ સર્પ ઉપર.—આકડાના લીલા મૂળાની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમા મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી, અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો.

૩૮. આગીઓ—સ૦ તીક્ષ્ણાગ્નિ. હિ. દાદમારી. ક૦ ચુર્ચીગિડ. લા૦ એઆનિયાવેસી કેટારીઆ.

આગીયાના ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા જાઇના પાંદડાં જેવડા અને આકારે પણ તેવાજ હોય છે એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગના નાના ડીંટા આવે છે તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ ઉઠે છે નાગલી, કોદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમા એ ઝાડો ઘણા થાય તો તે આખુ ખેતર બળી જાય છે, એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે એ ઉપરથી એનુ "આગીયો" એવુ નામ યોગ્ય છે **આગીયો**×—બલકર, કડવો, તીખો, વિષઘનાશક, હલ, ઉષ્ણ, બસ્તિ-શુદ્ધિકારક અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે **(૧) કોદરાના વિષ ઉપર**—આગીયાના ઝાડનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો ઢોરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો ઝાડવા સુકાયેલા હોય તો તેને ખાડી તેની ભૂકી કરી પાણીમા ઉકાળી તે પાવુ **(૨) જવર ઉપર**—આગીયાના ઝાડ, નાગરમોથ અને સુઠ, એનો કાઢો આપવો **(૩) લુતી ઉપર**—આગીયાના સુકાયલા પાદડા તોલો ૧, કાજળીના સૂકવેલા પાદડા તોલો ૧, અને અઘેડાના પાદડા તોલો ૧ લઇ, તેની કાળી ગખ બનાવવી, અને તે કસુબીના બીના તેલમા ખલ કરી લગાડવી

૩૯. આદુ— સ૦ આર્દ્રક. હિ૦ અદ્રક–ખ આદા ક૦ આલ્લ. ફા૦ ઝીઝી-બીલવર. અ૦ ઝીઝીબીલઇતમ ઇ૦ જીજર મ૦ આલે

આદુનુ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉચુ વધે છે તે વધવા માડયુ એટલે તેને એકલાં પથરાયલા મૂળીયા આવે છે આદુ સુકવી તેની સુઠ કરે છે સુઠનુ તેલ નીકળે છે બગાળા, મદ્રાસ અને જામેકા બેટ વગેરે ઠેકાણેથી પુષ્કળ સુઠ અહીં આવે છે આદુ સુઠ કરતા સૌમ્ય છે આદાનો પાક કરે છે તેને "આદાપાક" કહે છે. **આદુ** પાચક, સારક, અગ્નિદીપક, રૂચિપ્રદ અને કઠને હિતકર છે એ સોજો, કફ, વાયુ, કઠરોગ, ઉદરસ, દમ, આનાહ વાયુ, મલબધ, વાતિ અને શલ, એનો નાશ કરે છે+ **(૧) આદાપાક**—આદાનો રસ કાઢી તેમા પાણી નાખવુ, પછી સાકર નાખી પાક કરવો. તેમા કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, અને લવગ નાખી તે ભરી રાખવો. આ પાક શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાદ્ય અને અરૂચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે **(૨) અજીર્ણાદિક ઉપર**—આદાના રસમા લીબુનો રસ અને સિધવ નાખી પ્રાશન કરવુ, એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય

× આગીયો નાનો અને મોટો, એમ બે તરેહનો થાય છે.

+ કુષ્ઠ, પાડુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વ્રણ, જ્વર, દાહ, એ રોગોમા અને ગરમીમા તથા શરદ્ ઋતુમા **આદુનું સેવન** વર્જિત છે, કારણ તે ભયકર ફળ આપે છે એનો પ્રતિનિધિ–સુઠ અને ઉતાર કપૂર તથા મધ છે

આદુ રસમા અને પાકમા શીતલ, મધુર, ચરપરો, ગરમ અને હૃદયને હિતકારી છે કાંજી અને સિધાલુણ કે મીઠા સાથે આદુ પાચક, અગ્નિદીપક તથા મલઘ્ન અને આમવાતનુ નાશક છે એકલા મીઠા સાથે અગ્નિદીપન, રૂચિકર, પ્રિય, સારક તથા સોજો, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર છે ભોજનના પહેલા ભક્ષણ કરેલ આદુ કંઠ અને જીભને શુદ્ધ કરે છે જબીરી લીબુ અને સિધાલુણ સાથે મુખની શુદ્ધિ કરે છે. જમવા અગાઉ મીઠા સાથે આદુ હમેશા પથ્ય છે

છે. વળી તે વાયુ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ કરે છે (૩) **મૂર્ચ્છા—વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર**—સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૪) **યોનિશૂળ ઉપર**—સુંઠની ભૂકી એરંડીયા તેલમાં કાલવી લેપ કરવો અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળનો લેપ કરવો (૫) **અજીર્ણ ઉપર**—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ઘીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. (૬) **આમવાત ઉપર**—એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનું પાદડું વીંટાળી, ઉપર કપડમાટી કરી પુટપાકકૃતિપ્રમાણે તે ગોળો દેવતામાં પકવી, પછી બહાર કાઢી પીલી, રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) **આમવાત અને પેટ શૂળ ઉપરઃ**—સુંઠના કાઢામાં દીવેલ નાખી આપવું તેથી આમવાત, કમર અને પીઠ, એ ઠેકાણાનું શૂળ તેમજ સર્વાંગશૂળ અને પેટશૂળ સારા થાય છે (૮) **સંગ્રહણિ, આમ, પ્લીહા અને આમવાતાદિક ઉપર**—સુંઠની ભૂકી કરી તેમાં ઘી નાખી ચટાડવું. તે ઘી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે અને સંગ્રહણી રોગ સત્વર જાય છે (૯) **કાસશ્વાસ ઉપર**—આદુનો રસ મધમાં નાખી પાવો અથવા સુંઠ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૦) **વૃષણવાયુ ઉપર**—આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સશ્લેષ્મ દૂર થાય છે (૧૧) **અતિસાર ઉપર**—આદુનો રસ નાભિએ (ડુંટીએ) ચોપડવો, એટલે દુ:સાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે (૧૨) **ઉદર રોગ ઉપર**—પાણી અને આદાનો રસ સમ ભાગે પાવો (૧૩) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર**—આદુનો રસ અને લીંબુનો રસ સમભાગ લઇ, તેમાં તેટલો સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલાં પ્રાશન કરવું, એટલે આમમાંદ્ય દૂર થાય છે ભોજનારંભે એ ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ જીવ્હા, કંઠ, અને હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે સ્વરભેદ, સોજો, મલાવષ્ટંભ, શ્વાસ, કફ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે (૧૪) **ગર્ભિણીના વિષમ જ્વર ઉપર**—બે અથવા ત્રણ માસા સુંઠ બકરીના દૂધમાં વાટી આપવી (૧૫) **ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર**—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો બે તોલા પાણી સાથે આપવું (૧૬) **ઉધરસ ઉપર**—આદુનો રસ, લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી તેમાં લીંડીપીપર નાખી દિવસમાં બે ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું (૧૭) **જીર્ણ જ્વરને માટે**—છાશની પરાશમાં (આછમાં) સુંઠ ઘસી પાવી દિ૦ ૨૧ (૧૮) **અમ્લપિત્તને માટે**—સુંઠ, આંબળા અને ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખલ કરી સવારમાં ખાવા (૧૯) **હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ, સળેકમ, ઉદરપાણી સૂકી શૂળ, એ ઉપર**—સુંઠનો કાઢો આપવો એથી કાંતિ, ચિત્ત અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે (૨૦) **હરસ ઉપર**—સુંઠનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી આપવું (૨૧) **નાસા રોગ ઉપર**—સુંઠ બે તોલા લઇ તે અર્ધા શેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવી અને તે બે વખત પાવી (૨૨) **સળેખમ ઉપર**—આદુ અગર સુંઠ, તજ, ખડીસાકર એનો કાઢો આપવો. (૨૩) **અમ્લપિત્ત ઉપર**—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા અને ગેરૂ ૧ તોલો લઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખલ કરી, વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ સવાર દૂધ અને પતાસામાં

આપવી. (૨૪) પરિણામ શૂળ ઉપર—સુંઠ, તલ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગાયના દુધમા બાફીને આપવા (૨૫) બાળકોની આમ સંગ્રહણી ઉપર—સુંઠ ઠંડા પાણીમા ચંદન સરખી ઘસી તેટલુ ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાખી શેકાવી, ચાટણુ તૈયાર કરવુ, અને થોડુ થોડુ વખતોવખત ચટાડવુ એ મોટા માણસને પણ આપવુ (૨૬) શ્વેત પ્રદર ઉપર—દરરોજ પ્રાત કાળે અને રાત્રે સુવાની વખતે પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દુધમા ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડુ કમ દુધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાથી સુંઠના ટુકડા કાઢી નાખી, તેમા ૪ માસા ખડી સાકરની ભુકી મિશ્ર કરી આપવુ આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી જોસદાર શ્વેત પ્રદર પણ નક્કી નાશ થશે. (૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટે—૧ તોલો સુંઠને બારીક ભુકી કરી, એક વાસણ દેવતા ઉપર મુકી, તેમા બે તોલા સુધી ઘી નાખવુ તે ઘી સારૂ તપ્યા પછી તેમા આ સુંઠની ભુકી નાખી લાલ થાય ત્યા સુધી તળવી અને ૧ તોલો ગોળ ૫ તોલા પાણીમા મેળવી, તે પાણી તેમા નાખી, પાણી બળી જઈ શીરા જેવુ થાય ત્યા સુધી અથવા છુટુ થાય ત્યા સુધી હલાવતા રહી પાકુ કરવુ એ દરરોજ પ્રાત કાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવુ એટલે શરીર માહેનો વાતસંચાર, શરીરને ફળતર થવુ, અગ્નિમાંદ્ય, અતિસાર, આમાશ અને પિત્ત વિકાર, એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે (૨૮) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર—સુંઠ અને કડવા લીમડાના પાદડા એકઠા વાટી તેમા થોડો સિંધવ નાખી તેની ચેપલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી આખો ઉપર બાધવી એટલે સોજો અને દુખ દૂર થાય છે (૨૯) આધાશીશી ઉપર:—પાણીમા અગર દુધમા સુંઠ ઘસી તેનુ નસ્ય કરાવવુ અને લેપ કરવો, અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી તેની પોટલી કરી નાકથી તે રસ પીવો એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૩૦) સોજા ઉપર:—સુંઠની ભુકીની ગોળમા ગોળી કરી સાટોડીના રસમા અથવા કાઢામા આપવી (૩૧) કટિ, ઉરૂ, પૃષ્ઠ, ત્રિક (બરડાનુ હાડકુ) એમાંનો વાયુ, ગુલ્મ શૂળ, ગૃધ્રસી ઉદાવર્ત અને હનુગ્રહ ઉપર:—આદુના રસમા અથવા બીજોરાના રસમા ઘી નાખી આપવુ (૩૨) કફ રોગ ઉપર:—સુંઠ અને તેથી ચાગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો (આ હૃદ્રોગ ઉપર પણ આપવો અથવા આદુના રસમા બમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણ કરી આપવુ (આથી શરદીના યોગથી જે ચચરકા આવે છે તે દૂર થાય છે) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવુ (૩૩) ભાંગપર ઉતાર: ગાયના દુધમા સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમા ૧ તોલા સુંઠ સુંઠ ઘસી આપવી (૩૪) આંખોમા શ્વેત ફુલ પડે છે તે ઉપર:—આકના દુધમા સુંઠ ઘસી અંજન કરવુ (૩૫) પક્ષાઘાત ઉપર:—ગાયનુ ઘી ૨૮ તોલા લઇ તેમા સુંઠનુ ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાખવુ પછી તેમા છોલેલી લસણની કળીએ ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઈ એક તોલા સુધી આપવુ. એટલે પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટીભંગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) વાતશૂળ

ઉપર:—સુઠ અને એરંડમૂળ એનો કાઢો કરી તેમા ખાંડેલી હીંગ અને સંચળ નાખી આપવો. (૩૭) **આમાતિસાર ઉપર:**—૧ તોલો સુઠ પાણીમા ઘસી તેમાં ઘી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિશ્રણ મારૂ પાકુ કરી ચાટણુ બનાવી આપવુ. (૩૮) **ઉલટી ઉપર**—આદુનો અને કાંદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો (૩૯) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—અર્ધો તોલો સુઠની ભૂકી તેમા ૪ અધોળીભાર સિંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી નિત્ય સૂર્યોદય પહેલા પાણીના ઘુટડામાં ગળાવવી (૪૦) **અલ્પ મૂત્રરોગ ઉપર:**—આદુનો રસ અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય બે વખત આપવો. (૪૧) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—૭ તોલા ગાયનુ દૂધ લેઇ તેમા અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુઠ ઘસવી, અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાખી દરરોજ રાત્રે સુતી વેળા તે ગોળી ખાવી ઉપર પાણી પીવુ નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવુ (૪૨) **ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:**—આદુનો રસ બે તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અડધુ બાળવુ, અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી ઉતરતી વખતે આપવુ (૪૩) **ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:**—આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ બે તોલા, ને ખાંડ બે તોલા અને ગાયનુ ઘી ૨ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધુ બળે ત્યા સુધી ઉકાળી હમેશા પ્રાત:કાળે અને સાયંકાળે આપતા જવુ (૪૪) **વાતભ્રમ ઉપર:**—સુઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભસ્મ આપવી (તપખીર પ્રમાણે હળવેથી નાકમા સુઘવી) (૪૫) **આમાંશ ઉપર**—સુઠ, વરીયાળી, ખસખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમ ભાગ લઇ પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા તેમાંનો એક ઘીમા તળી પુન સર્વ ઔષધો એકઠા કરી, કુટી, બારીક ચૂર્ણ કરવુ, અને સર્વ ચૂર્ણ બરોબર ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમા ત્રણ વખત આપવુ (૪૬) **આમવાત ઉપર:**—સુંઠ ૪ ભાગ અને વરીઆળી એક ભાગ એકત્ર કરી તેમાથી અડધુ ઘીમા તળી પછી બધાનુ ચૂર્ણ કરવુ એ ગોળમા મેળવી હમેશા સેવન કરવુ (૪૭) **અરૂચિ ઉપર:**—આદુ અને સિંધવ આપવો. (૪૮) **દંતશૂળ ઉપર:**—સુઠની ભૂકી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી દિવસમાં ૨–૩ વખત દાંતે ઘસવી એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઇ જાય છે. (૪૯) **સન્નિપાત જ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર.**—સુઠ, મરી અને લીંડીપીપર એનુ ચૂર્ણ સુઘવુ. (૫૦) **દુર્જલ જ્વર ઉપર.**—સુઠ અને જવખારનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ (૫૧) **સર્વ શૂળ ઉપર.**—સુઠ, સાજીખાર અને હીંગનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ, એટલે ક્ષણમા સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે (૫૨) **ઘાત પડે છે તે ઉપર:**—સુઠના કાઢામા હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવુ (૫૩) **અગ્નિમાંદ્ય અને કૃમિ ઉપર:**—સુઠ અને વાવડીંગનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ

(૪૦) **આમલી:**—સ૦ ચિંચા મ૦ ચિંચ. હિ૦ ઇમલી. આંબલી. બં૦ આમરૂલ, તેંતુલ, તેંતુલ. ક૦ હુણીસે, હુણસી, હુલીમારા તૈ૦ ચિંતાચેટ્ટુ. તા૦ પુલિયામાર, પુલિ તુ૦ પુંકેમારા. મલા૦ આમલ, ચિંચા અ૦ તમર હિંદી. ઇં૦ ટેમેરીંડ ટ્રી લા૦ ટેમેરીંડસ ઇંડીકસ્. ઉડિ૦ કઆ.

આમલી અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના ઘણાક દેશોમા થાય છે હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમા એ જોવામા આવે છે એ ઝાડ મોટા વધે છે એને આઠમે વર્ષે ફળ આવે છે આમલી મહા અને ફાગણ મહીનાઓમા પાકી તૈયાર થાય છે આમલીમા જે ઠળીઆ હોય છે તેને કચુકા–કુસકા કહે છે આમલી ઘરખરચ માટે રાખી મેલવાની હોય તો તેની અંદરના કચુકા કાઢી તેમા મીઠુ નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમા નાખવામા આવે છે આમલીમા ખટાસ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે ભાતમા ખાવાને આમલીનુ પનુ કરે છે નવી આમલી કરતા જૂની આમલી પથ્યકારક છે * કચુકા જેને ચિંચા અથવા ચિંચોડા કહે છે તેને ગરીબ

* **આર્ય વૈદ્યો**—આમલીને ઠંડી, પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર તેમજ ઝાડાની કબજીયત અને તાવમા અત્યંત ઉપયોગી બતાવે છે આમલીના કાતરા ઉપરની છાલની રાખ ખારની માફક ઔષધોમા નાખે છે અને પાદડા સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજો ઉતરે છે

મખજન અલ અદવિયાનો કર્તા—આમલી લાલ અને ભુરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે તેમા રાતી ઉત્તમ છે આમલીના ગર્ભને મુસલમાન વૈદ્યો ગ્રાહી, ખુલાસાથી ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ઉલટીને રોકનાર અને રેચદ્વારાએ પિત્તને કહાડનાર ગણે છે રેચના માટે આપવી હોય તો એની સાથે જેમ બને તેમ બીજા પ્રવાહી ઓછા આપવા જોઇએ ગળાની અંદરનો સોજો દૂર કરવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવાથી ઠીક આરામ થાય છે ચિંચા (કુસકા, બીજ) મા પણ ગ્રાહી ગુણ છે તથા તેને વાટી પોટીસ કરી ગુમડા ઉપર બાંધે છે (ઘણુ કરી ગરમ પ્રકૃતિના એટલે ખીલ આદિના ગુમડા ઉપરજ બાંધવી જોઇએ) એના પાદડા પાણીમા વાટી ગળી તે પાણી પિત્તના જોરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીના માટે આપે છે, અને એને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી સોજો ઉતરી જાય છે, અને દર્દ ઓછુ થાય છે આખના પોપચાના સોજા ઉપર ફૂલ (મોર) ની પોટીસ બાંધે છે અને ફૂલનો રસ દુખતા હરસમા ઉત્તમ ફાયદો આપે છે આમલીના ઝાડની છાલ ગ્રાહી અને પાચક છે આમલીના ઝાડનો પવન દેશી લોક તન્દુરસ્તીને નુકશાનકારક ગણે છે અને પુરવાર કરે છે કે, આમલીના ઝાડ નીચે તંબુ ઘણા દિવસ રાખવાથી તંબુનુ કપડુ સડી જાય છે એજ પ્રમાણે આમલીના ઝાડ નીચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે કયારેક બીજી જાતના છોડવા પણ નજરે પડે છે એના ચિંચા કેટલાક લોકો શેકીને ખાય છે, પરંતુ એથી પગતોડનુ દર્દ થાય છે

ચરક સંહિતામાં—આમલીને ખાટી, પિત્ત શમાવનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે

ચક્રદત્તમાં—ધતુરા વગેરેનુ ઝેર ઉતારવાને ખજુર, દ્રાખ, આમલીનો ગર્ભ, દાડિમ-બીજ, ફાલસા અને આમળા, એ સમાનભાગે લઈ બારીક વાટી તેમા પાંચગણુ પાણી મેળવી ઉકાળી કાઢો કરી આપવાનુ લખેલુ છે દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧। તોલો અથવા એનાથી પણ વધારે ખાવાથી થોડો જુલાબ થાય છે, પાચન શક્તિ વધે છે અને તરસ ઓછી લાગે છે રેચક વસ્તુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણમા વધારો કરે છે; પરંતુ રેવચીના શીરાની સાથે જુલાબમા મેળવવાથી તેની અસર કમી થાય છે

લોક શેકીને ખાય છે તેમાથી ઉત્તમ પ્રકારનુ તેલ નીકળે છે, પરંતુ એનુ તેલ કાઢવાને લોક દુર્લક્ષ કરે છે એ કેટલુ મૂર્ખપણુ છે ! ભાવસાર અને ભરવાડ લોક કચુકાની ખેળ કરે છે આમલીના કુણા પાલાનુ શાક કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે આમલીનુ લાકડુ ચીકણુ હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણ કરે છે આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે **આમલીનું ઝાડ**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, ખાટુ, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકોપન અને વાતનાશક છે **આમલીનાં ફૂલ**—તુરા, સ્વાદુ, ખાટા, રૂચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક અને લઘુ છે, અને વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **આમલીના પાંદડા**—સોજો અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે **કુમળી આમલી.**—અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને કોપાવનાર તથા વાતનાશક છે **જુની આમલી**—વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે **પાકી આમલી**—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદ્ય, ભેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રૂચિકર, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, બસ્તશોધક છે; અને વ્રણદોષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે **સુકી આમલી**—હૃદ્ય અને લઘુ છે, અને શ્રમ, ભ્રાંતિ, તૃષા, કલમ અને રૂચિનો નાશ કરે છે **નવી આમલી**—વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે **આમલીની સુકાયલી છાલનો ખાર**—અગ્નિમાંદ્ય અને શળનો નાશ કરે છે **પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર**—ખાટો, મધુર, રૂચિકર, વ્રણ-નાશક અને લેપ કરવાથી સોજા અને પક્તિશૂલનો નાશક છે **આમલીનું પનુ**—દાહ, કફને કરનાર, અતિ ખાટુ, વાતનાશક છે તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલુ હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **રક્ત હરસ ઉપર**—આમલીની ઉપરની ખડબચડી છાલનુ ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સધ્યાકાળે ગાયના અધમર્યા દહી સાથે *ખાવુ (૨) ઠંડા

વિલાયતના લોક—પેટના મરડાના રોગમા તથા પાચનશક્તિ વધારવામા આમલીના ચિચા બીજા ઓષધો સાથે મેળવીને વાપરે છે **સીલોનના** ટાપુમા કલેજા અને બરોળની ગાઠ થવામા આમલીના મોરની એક પ્રકારની મીઠાઈ બનાવી રોગીને આપે છે પાદડાને બાફીને તેનો શેક કરવામા લે છે આમલીના વૃક્ષ નીચે સુવાથી રોગ થાય છે અને લીબડાના વૃક્ષ નીચે સુવાથી સર્વે રોગો અને વિશેષ કરી આમલી નીચે સુવાથી થએલ રોગ શાંત થાય છે, એમ આપણા લોકો માને છે એના ગુદનો ભુકો કરી નાસુર ઉપર ભભરાવે છે કે જેથી ઘા તુરત ભરાઈ આવે પાદડાને ઠંડા પાણીમા ભીજવી આખ દુખવા આવી હોય તો તેના ઉપર અને નાસુરના ઘા ઉપર બાધે છે બીજને વાટી પાણીમા મેળવી ગાઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તુરતજ નરમ પડી ફુટી જાય છે

ખરેખાત મને પિત્ત અને કફના મહાન ઉપદ્રવથી સવત્ ૧૯૬૦ ની સાલમા થએલ સમહણી જેવા ઝાડાના સાડાપાચ માસના દરદમા મરણ પથારીએથી ઉઠાડનાર આજ મહોષધી છે મે દવા તરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનતામા (બેફીકરાઇથી) માત્ર પદર દિવસમા દશ શેર આમલીના કાતરા ચાવી ખાધા હતા આથી ઝાડામા દુર્ગંધ નીકળી મને આરામ થયો જે લોકો મારા આ ખુશકને વખોડતા અને પ્રતિબધ કરતા, મશ્કરી કરતા, તેઓજ તેનો આ ચમત્કાર જોઈ દિઙ્મૂઢ થયા હતા ને મને નવુ જીવન મળ્યુ હતુ

પ્રમેહ (પરમા) ઉપર—આમલીના ઉપલા છોડાની રાખ ૬ માસા, નાળીએરના નવટાંક અંગરસમા મેળવી દિવસમા બે વખત આપવી આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવુ પથ્ય મોળુ (૩) **પાંડુરોગ ઉપર:**—આમલીની છાલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમા એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી આપવુ (૪) **પડજીભ ઉપર**—કચુકા ઠંડા પાણીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડજીભ ઉતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે (૫) **વિંછીના દંશ ઉપર:**—આમલીના ઠીલા (કચુકા) શેકી અગર એમ ને એમ ધોળા થાય ત્યા સુધી ઘસી દંશ ઉપર ચોટાડવા તે વેદના શોષી લેઈ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે (૬) **ક્ષતકાસ-(એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્ત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર.**—કચુકા મારા શેકી ઉપરથી છાલ કાઢી નાખવી તેની ભૂકી મધ અને તાજા ઘીમા નાખી ખવરાવવી (૭) **શૂળ ઉપર:**—આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણીમા નાખી પાવી, અથવા આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ (૮) **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે:**-કચુકાનુ અને હળદરનુ ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમા નાખી પાવુ (૯) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—આમલી તોલા ૪, ધુવાસ ૨ તોલા, એ બન્ને જુના ઘીમા ખલ કરી ૭ દિવસ ખાવુ (૧૦) **અતિસાર ઉપર:**—આમલીનો પાલો એક તોલો ચોખાના ધોવરામણમા વાટી, ત્રણ તોલા ધોવરામણમા તપાવેલી ઠીકરી છમકારીને તે આપવુ (૧૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર:**—આમલીનો લીલો પાલો એરંડાના પાંદડામાં બાંધી માટીએ લીંપી ભરશાળમા બાફવો બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમા ફુલાવેલી ફટકડી અને ચણોઠીભાર અફીણ નાખી તવા ઉપર તાંબાના વાસણથી ખલ કરી ગાળી રાખવુ, અને તેમા કપડુ ભીંજવી તેની ગડી કરી તે આંખો ઉપર રાખવી (૧૨) **અન્ન પાચન થતું ન હોય તો:**-આમલીના ઉપરની સુકી છાલને વગડાઉ છાણા (અડાયા) મા બાળી રાખ કરવી અને સુઇ રહેતી વેળાએ સુમારે ૭ માસા પર્યન્ત ખાઈ ગરમ પાણી પીવું (૧૩) **ક્ષુધા કમી થવા માટે.**—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી (૧૪) **હિંગળોકના વિષ ઉપર:**-અડધો શેર કચુકા ચાર શેર પાણીમા ઉકાળી તે પાણીના કોગળા કરવા દિ૦ ૭ (૧૫) **શુરીઆના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૬) **બળદનો પગ સુજ્યો હોય તો:**—આમલીનો પાલો અને ચાકડાની માટી પાણીમા કઢવી તેની પોટલી કરી તે વડે શેકવુ (૧૭) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—આમલીનો બલક ખારો હોય તે જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથે કાદવ ચોળી કાદવ જેવુ થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) **આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૧૯) **બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**-આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૬ માસા પર્યન્ત બે તોલા અધમર્યા દહીંમા નાખી દિવસમા બે વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવુ. (૨૦) **ભાંગનો ઉતાર:**—આમલી પલાળી તેનુ પાણી પાઈ દેવુ (૨૧) **મોડશી (મરકી કે કોલેરા) ઉપર:**—આમલી ૯ ભાગ, બિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ધોળી

કુમળીના રસમા કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવા, એટલે ઉલટી, ઝોબો બંધ થાય છે તથા જે સવિષ જતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે (૨૨) **અરૂચિ અને પિત્ત ઉપર:**—અદરથી પાકેલી અને દળદાર એવી આમલી લઇ તે ઠંડા પાણીમા મસળી સાકર નાખી આપવી પછી તેમા એલચી દાડા લવગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કોગળા વારવાર કરવા, એટલે અરૂચિનો નાશ થાય અને પિત્ત શમે છે (૨૩) **પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું સરબત:**—એક શેર આમલી બશેર પાણીમા ચાર પ્રહર ભિજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધું બાળવુ, અને તેમા ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી સરબત જેવુ કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલા પર્યન્ત આપવુ બધકોશવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવુ

૪૧. **આમળાંનું ઝાડ:**—સ૦ બ૦ આમલકી મ૦ આવળે. હિ૦ આમલ, આમરો ક૦ તુ૦ નલ્લીમારા તૈ૦ ઉસદકાય, વેલ્લી તા૦ નેલ્લીમાર મલા૦ આમલક, નેલ્લી ફા૦ આમ્લઝ્ અ૦ અમલજી ઇં૦ એમ્બ્લીક મિરોબેલન લા૦ ફ્લિથસ એમ્બ્લીકા

ભરતખડમા આમળાના ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે એ ઝાડ સાધારણ ઘણા ઉંચા હોય છે એના પાદડા ખીજડાના પાદડા જેવા હોય છે. એને કાર્તિક માસમા ફળો આવે છે આમળા સાધારણ સોપારી જેવડા મોટા હોય છે આમળામા બે જાતિ છે રાન આમળા અને ધોળા આમળા આમળાનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારો છે તેનુ અથાણુ પણ થાય છે આમળા સુકાઇ જાય એટલે એને પણ આમળાજ કહે છે એ સુકા આમળાને મરાઠીમા આવળકટી કહે છે આમળાના લાકડામાથી ધોળો કાથો થાય છે આવળકટી વાટી શરીરે ચોપડે છે. આવળકટીનુ રાયતુ પણ બને છે વૈદકમા જેને ત્રિફળા કહે છે તેમા આવળકટી પણ આવે છે હરડા, બેડા અને આવળકટી (આમળા), આ ત્રણ પદાર્થોને “ ત્રિફળા ” એવી સજ્ઞા આપેલી છે—**આમળાં** કિચિત્ તીખા, સારક, મીઠાં, કડવા, ખાટા, તુરા અને શીત છે એ જરા અને વ્યાધિના નાશક, વૃષ્ય, કેશ્ય, હિતકર, અરૂચિનાશક છે, અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, વાતિ, આધ્માન, બંધકોશ, સોજો, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **આવળકંટી**—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર તુરી, કેશ્ય, ભગ્નસધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે તથા શરીરે લગાડવાથી કાતિકારક છે, અને પિત્ત, કફ, ધર્મ, મેહ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **ધોળી ધૂપણી ઉપર**—આવળકટીના બી પાણીમા વાટી તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવા દિ ૩ (૨) **સર્વ જ્વર ઉપર આમલક્યાદિ ચૂર્ણ અને આમલક્યાદિ કવાથ**—આવળકટી, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડા (હીમજી હરડે), લીડીપીપર અને સિધવ, એ પાચ ઔષધ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે, તેમજ આવળકટી, ચત્રાના મૂળ, બાળહરડા અને લીડીપીપરનો કાઢો કરી તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે (૩) **પિત્ત ઉપર આમળાંનો મુરબ્બો:**—એક શેર આમળાંને

સોયથી બી સુધી પહોંચે તેવા પાસે પાસે ટાચા મારી ચુનાના નિતર્યા પાણીમા કેટલીકવાર નાખવા એટલે તેમાની લાળ નીકળી જાય છે પછી આધણ આવેલા બશેર પાણીમા નાખી થોડા ઉકાળવા અને બહાર કાઢી કપડાથી લુછી કોરા કરવા પછી ખાડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી ચાસણી કરી તેમા તે આમળા ખુડાડી રાખવા. આ મુરબ્બો ચાર પાચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે એ મુરબ્બો ખાધાથી પિત્ત શમન થઈ પુષ્ટતા પણ આવે છે (૪) **આમળાંની ગોળીઓ (કોચકછ)**—આગ આમળાને થોડા બાફી તેને બારીક વાટવા પછી તેમા જીરૂ, મરી, લીંડીપીપર, સુઠ, ધાણા, તજ, સિંધવ, સચળ, હરડા, મીઠુ, એ સઘળાને બારીક વાટી નાખવા અને તેની થેપલી કિંવા ગોળીઓ કરી સુકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રૂચિકર અને પાચક છે (૫) **ખસ ઉપર**—આવળકટી બાળી તે તેલમા ખરલ કરો શરીરે ચોપડવી (૬) **સ્વરભેદ ઉપર**—ગાયના દૂધમા આવળકટીનુ ચૂર્ણ આપવુ (૭) **અશુદ્ધ અભ્રક ભક્ષણ કરવાથી થનારા વિકાર ઉપર**—આમળાનો રસ અથવા આમળા પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવા એટલે સર્વ વિકાર દૂર થશે (૮) **ઉલટી અને શ્વાસ ઉપર**—આમળાનો અગરસ મધ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો (૯) **રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર**—આવળકટી, એરડતેલમા તળી સાકર સાથે સાજ સવાર ગરમ પાણીના ઘુટડા સાથે ફાકવી (૧૦) **ઉલટી ઉપર**—આવળકટીનુ ચૂર્ણ ચદનમા મેળવી મધમા આપવુ (૧૧) **પ્રમેહ ઉપર**—આમળાનો રસ કાઢી અથવા આવળકટીનો કાઢો કરી તેમા બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાખી તે આપવુ (૧૨) **જરા ન આવવા માટે**—આવળકટી પાણીમા વાટી શરીરે લગાડી થોડીવારે સ્નાન કરવા જવુ, એ પ્રમાણે નિત્યક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણુ) આવતુ નથી અને કેશ ધોળા થતા નથી (૧૩) **આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે**—આવળકટી અને તલ રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે વાટી આખે ચોપડવા પછી એક કલાકે સ્નાન કરવુ એટલે આખો હમ્મેશા ઠડી રહી આગ થશે નહિ. (૧૪) **પિત્ત ઉપર આવળકટીનુ ચૂર્ણ**—આવળકટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણુ તાજુ ઘી એકત્ર કરી આપવુ (૧૫) **તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર**—આવળકટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમા મેળવી મોમા ચોળવી અને મુખમા રાખવી એટલે જીભ, તાળવુ, ગળુ, વગેરેનો શોષ શાત થાય છે (૧૬) **તાવમાં અરોચક થાય છે તે ઉપર**—આવળકટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમા રાખવો (૧૭) **મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર**—આમળાનો અને શેરડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૧૮) **અમ્લપિત્ત ઉપર**—આવળકટીનુ ચૂર્ણ કેળના કાદાના રસમા આપવુ (૧૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**—ઘીમા આવળકટી તળી કાજીમાં વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેપ કરવો (૨૦) **યોનિદાહ ઉપર**—આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨૧) **બહુમૂત્ર ઉપર**—આંબળીના પાલાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં દારૂહળદર મેળવવી અને તેમા ખડીસાકર ટાક ૯ નાખી

પાવુ (૨૨) પ્રમેહ ઉપર:—આમળીના પાદડાંનો રસ પાશેર અને છાશ પાશેર એકત્ર કરી પાવુ (૨૩) રેચક—આમળીની છાલના રસમા મરીની ભૂકી, પાચ લવગ અને ઇલાયચી વાટી આપવા ઉતાર–ઘી અને ભાત (૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર—આવળકટી મત્રે ગોમૂત્રમા પલાળી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમા નાળીએરનો અગરસ મેળવી શરીરે ચોપડવુ (૨૫) શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે—આવળકટી અથવા શેકેલા આમળા અને ધોળા તલ એકત્ર કરી બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવા, અને થોડીવાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવુ (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—આમળાંનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવુ (૨૭) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે—આવળકટીનુ ચૂર્ણ અને તલનુ ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમા ૨૦ દિવસ પ્રાતઃકાળમા આપવુ (૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે—આવળકટીનુ ચૂર્ણ અને આરકદનુ ચૂર્ણ સમભાગે ઘી અને મધ સાથે શિશિર ઋતુમા આપવુ (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—આવળકટી ઘીમા શેકી પાણીમા વાટી મસ્તકે લેપ કરવો (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર—આમળાનુ ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકઠા કરી પ્રાતઃકાળમા ખાવુ (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર—આમળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૩૨) મૂર્છા ઉપર—આમળાનો રસ ઘી નાખી પાવો (૩૩) રક્તપિત્ત ઉપર—આવળકટીનુ ચૂર્ણ સાકર અને ઘીમા આપવુ, વા આમળાનો અથવા હરીતકી (હરડે) નો મુરબ્બો આપવો (૩૪) ઇંદ્રિય લાલ થઈ હોય તો—આવળકટી માસા ૩, સચળ માસા ૨, સિંધવ તોલા ૨, એનુ ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમા શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર—આવળકટીના અગરસમા મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવુ (૩૬) અમ્લપિત્ત ઉપર—આવળકટી ૧ તોલો રાત્રે પાણીમા ભિજવી રાખવી બીજે દિવસે સવારમા તેમા ૩ માસા સુઠ અને એક માસો જીરૂ નાખી બારીક વાટી ગોળી કરવી તે ગોળી સાત તોલા દૂધમા મેળવી, તેમા બે તોલા ખડીસાકર નાખી તે દૂધ પાવુ (૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર—આવળકટી, ચિત્રો, બાળહરડા, લીંડીપીપર અને સચળ એનુ ચૂર્ણ કરી તે હમેશા સવારે અને રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમા શક્ત્યનુસાર આપવુ (૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર—આવળકટી ૧ તોલો આખી રાત કલઇના વાસણમા પલાળી રાખી સવારે વાટી, ગાયના સાત તોલા દૂધમા મેળવી તે પાવુ, એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે (૩૯) કમળાના રોગ ઉપર—આવળકટી, હળદર અને ગેરૂ મેળવી એનુ અજન કરવુ. (૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે—આવળકટી અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેકનુ ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનુ સત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમા નાખી રોજ સવારે ખાવુ, એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા જઈ તે પુષ્ટ થાય છે (૪૧) ધોળી ફૂલણી ઉપર—આમળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમા આપવુ.

૪૨. આલ.—સ૦ અચ્યુતવૃક્ષ હિ૦ મ૦ આલ.

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામા "સુરંજી" કહે છે એ ઝાડ ઘણાં વર્ષ

રણાથી હશીઆના ઝાડ જેવડું થાય છે એના પાદડા હશીઆના અથવા મહુડાના પાદડા જેવા હોય છે એને બારે માસ ધોળા રગના અને થોડા મધુર વાસવાળા ફૂલ આવે છે એના ફળો હશીઆના ફૂલ જેવા હોય છે, તેને કોઈ કોઇ મીઠામા આથે છે આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વગડ પ્રાતમા ઘણી થાય છે એના મૂળીઆંનો રગ નીકળે છે આલના ઝાડ રગ માટે તૈયાર કરતા ત્રણ વર્ષ લાગે છે. વરાડમા એના મોટા મોટા ખેતરો હોય છે એના મૂળમા જેટલા બારીક મૂળો હોય છે તેટલો તેનો રગ સારો નીકળે છે એ મૂળોનો પાકો ખારવી રગ થાય છે શેત્રજી, પછેડી વગેરે એના રગમા રગાય છે

૪૩. આલુ.—સ૦ ક૦ આરૂક મ૦ હિ૦ આલુ-બુખાર ફા૦ આલુસ્યા અ૦ ઇજ્જાસુ ઇ૦ ચેરિપ્લમ લા૦ પ્રુનસ બોખેરિયનમિસ

આલુના ઝાડની ઉચાઇ સુમારે ૧૦ હાથ હોય છે એ ઝાડો પર્શીયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ, એ ઠેકાણે થાય છે ત્યાથી એ ફળો અહી આવે છે એ ફળનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ તે એક બાજુએ ફુલેલો હોય છે તેનો રગ બાહેરથી રાતો કાળો હોય છે અદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે એના બી સુવાળા અને ચળકતા બદામ જેવી આકૃતિના હોય છે એ ફળ સારૂ પરિપકવ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રૂચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે, પરતુ એ ફળ ઘણા ખાવાથી પેટમા વાયુ, મરડો થઇ સગ્રહણી થાય છે આલુ —ગ્રાહક, તુરૂ, હલ્કુ, શીત, જડ, મલસ્તભક, ગ્રાહી, ભેદક, ઉષ્ણ અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર, પાચક, ખાટુ, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે. અને મેહ, ગુલ્મ, અર્શ, રક્તવાત, એઓનુ નાશક છે તે પાકવાથકી મધુર અને જડ છે અને કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રૂચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જ્વર, વાયુ એમનો નાશ કરે છે * **(૧) મલબદ્ધતા ઉપર:**—આલુ પાણીમા ઘસીને પાવાથી પેટ સાફ આવે છે **(૨) રેચ થવા માટે:**—આલુ ધીમા તાપે ચાર કલાક સુધી પાણીમા બાફી, પછી તેને બે નેતરની ચારણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી નાખવુ પછી તે કુચા વાસણમા રાખી મદ અગ્નિપર બળે નહિ તેમ સુકવવા. પછી ખાંડી રાખવા અને રેચ માટે આપવા **(૩) શોષ ઉપર:**—આલુ મુખમા રાખવુ.

૪૪. આવળ—સ૦ અર્ખૂર, શરત્પુષ્પ. મ૦ તરવડ, અવિગામ. ખા૦ આવળી, ચાભાર આવળી હિ૦ ખખસા, રગ ક૦ હોનવરી, હોન્નરિકે તે૦ તાંઘેડૂ. તા૦ અવારાઈ ઇ૦ ટેનર્સ કેશિયા લા૦ કેશિયા ઑરિક્યુલેટા

આવળના ઝાડ સાધારણ ત્રણ ચાર હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા કુવા-

* પાદડા અને ફલ વગેરેના ભેદથી આલુ ચાર જાતના છે ઘણુ કરીને એ બુખારા તરફથી આવે છે, માટે એને આલુબુખારા કહે છે એના બીજ તાદશ બદામનાં બીજ જેવાજ પરતુ કાઈક નાના હોય છે એથી ગાંધી લોકો એને પણ બદામના બીજ તરીકે વેચે છે એનો પ્રતિનિધિ આમલી છે એ આમાશય અને સ્નાયુને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર ઝ્રીમસ્તકી છે એની માત્રા ૫ દાણાથી છેવટ ૨૦ દાણા સુધી છે

ડોયાના પાદડા જેવા થાય છે એને પીળા રગના ફૂલોના ગુચ્છા આવે છે એની શીંગો ચપટી હોઇ વેંતભર લાબી હોય છે આ ઝાડો ગામડામા ઘણા થાય છે. કોકણમા આવળ જોવામા આવતી નથી મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમા એને "ચાભાર તરવડ" પણ કહે છે આવળની છાલ ચામડા રગવાના કામમા ઉપયોગી છે એના લાકડા બાળવાના કામમા આવે છે **આવળ**—કડવી, શીતળ અને આખોને હિતકારક છે તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોઢ, જતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજો, શૂળ, વ્રણ અને તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**(૧) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—આવળના ફૂલ ૧ તોલો ગાયના દૂધમા વાટી તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવા. **(૨) પગ કિવા ઢીંચણ મોચવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર.**—આવળના પાદડા ઉના કરી તે પેડો બાધવો **(૩) બાળકોની મોડશી ઉપર.**—આવળના અને રીંગણીના મૂળોની છાલ ઘસી પાવી **(૪) ગુડથી અને વાઘ કરડયો હોય તો તે ઉપર**—આવળનો પાલો અને સોમલ, એનો થુકમા ખલ કરી લેપ કરવો **(૫) ઉપદંશ ઉપર.**—આવળનો પાલો ૧ મુઠી અને ખીજડાનો પાલો ૧ મુઠી વાટી તેમા થોડુ જીરૂ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ પાવો **(૬) આંખોમા ફુલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર:**—આવળના બી મોગલી એરડાના દૂધમા વગી અજન કરવુ **(૭) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—આવળના બીજ પાણીમા વાટી પાવા અને ડુટી ઉપર લેપ કરવો

૪૫. **આશા:**—એ ઝાડો કોકણમા અને બગાળા પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે ત્રાવણકોર પ્રાતમા જુના ઝાડોના ગર્ભમાના લાકડામાથી તામીલ લોકો એક જાતનો રગ તૈયાર કરે છે એના પાદડાનો રસ ઘણોજ કડવો છે **(૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—એના પાદડાનો રસ એક ચમચો ભરી લઇ તેમા થોડુ કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો એટલે ઝાડો સાફ થઈ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મ્હોડાપર લાલી આવે છે

૪૬. **આશેત્રી (આસુંદરો)**—સ૦ અશ્મતક મ૦ આપટા કો૦ સિદ્ધ. હિ૦ સિરહટા અસિમિલોશ ક૦ અસ્મર, આરી, આસુ લા૦ બિલાઇના આર્બોરિયા

આ જગલી ઝાડ છે આના પાદડા કચનારના પાદડા જેવા હોય છે, પરતુ આના પાદડા તે પાદડા કરતા જાડા અને મોટા હોય છે એને લાબી શીંગો આવે છે એનુ લાકડુ બાળવા માટે ઘણુ ઉપયોગી થતુ નથી એના પાદડા તબાકુની બીડી બનાવવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકશાન થાય છે, પરતુ આ પ્રચાર હમણા ઘણે ભાગે વધી ગયો છે આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાથી નાશ પામશે ત્યારેજ આપણો સુદિન પ્રાપ્ત થયો એમ સમજવુ જોઇએ એની અતરછાલના બદૂકના ટોટા થાય છે તે આ છાલ સારી બાફી પીછવાળી કૂટીને કરે છે એની અતરછાલના મજબુત અને ટકાઉ દોરડા પણ થાય છે એની શીંગ બાળગુટીમા ઘસીને આપે છે * **આશેત્રી**—તુરૂ, ખાટુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે, અને વાત, પિત્ત,

* એ ઝાડને દક્ષણી લોક કચનનુ ઝાડ પણ કહે છે આ ગ્રથની ત્રણ આવૃ-

કફ, મેહ, દાહ, તૃષા, વિષરોગ, વાંતિ, પિશાચબાધા, ગંડમાળ, વ્રણ, વિષમજ્વર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર ગલગંડ અને અતિસારનો નાશ કરે છે એની શીંગો તુરી, શીતલ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ગુરૂ, દોષદ્રાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે (૧) વાતગુલ્મ અને શૂળ ઉપર.—આશેત્રીના પાલાના રસમા મરીની ભુકી અને તલનુ તેલ સાત ટીપા નાખી આપવુ (૨) પરમીઆ (પરમા) ઉપર:—આશેત્રીનો પાલો રાત્ર પાણીમા પલાળી રાખવો અને સવારમા તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમા બે પૈસા ભાર ખડી સાકર નાખી આપવો (૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો:—એક નાના છોકરાને નગ્ન કરી સ્નાન કરાવવુ અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતા દાંતોથી ઉખડાવવી તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમા રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થુકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. (૪) શૌફોદર ઉપર—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો અને ભાગરો, એ ત્રણે સમભાગ લઇ વાટી રસ કાઢવો અને તેમા રાફડા ઉપરના કડાના મૂળ ઘસી તે પાઇ દેવા, એટલે નળગુદ સાગ થશે (૫) શ્વાસ પડે છે તે ઉપર'—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓનો રસ અને ગાયનુ દુધ એકઠુ કરી તેમા ખડી સાકર નાખી આપવુ (૬) તાવમાં કપાળ (માથુ) દુખે છે તે ઉપર:—આશેત્રીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૭) બીજા મહીનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો'—આશેત્રીની છાલ કાળા તલ, મજીઠ અને શતાવરીનુ ચૂર્ણ દુધમા આપવુ (૮) શૌફોદર ઉપર:—આશેત્રી, કારેલી, ભાણુર્દી (ગગાવતી) ને ભાગરો, એઓના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મરીની ભુકી અને ઘી નાખી આપવુ દિ૦ ૩ ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો ઘી સિવાય બાળકોના પેટમાના અદરના ભાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે (૯) સોજા ઉપર.—આશેત્રીના પાદડાનો રસ દુધમા આપવો

૪૭. આસંધ (આસુંદ)—સ૦ બ૦ અશ્વગધા. મ આસ્કધ. હિ૦ અસગધ. દે૦ ઢોરગુજ. ક૦ અગરબેરૂ, હિરેબરૂ, આભાકિરે, હિરેમદીનબેરૂ તૈ૦ પિલ્લીઆડા પેન્નેર, અશ્વગધી તા૦ અશ્વગડી મલા૦ અમુકિર, પિવટે ફા૦ બે (મે) હેમનૂબરરી ઇ૦ વિંટરચેરી લા૦ ફાઇસેલિસ સોમ્નિફેરા

એને 'આસધ' 'અજગધ' પણ કહે છે કેટલેક ઠેકાણે એને 'ઢોરગુજ' પણ કહે છે એ ઝાડ ખાનદેશ, નાશિક, વગડ અને ઘાટ ઉપર ઘણેક ઠેકાણે મળી આવે છે એની ઉંચાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે એ ઝાડ સાચવે તો ૪–૫ વર્ષ રહે છે. એના પાદડા આકારે કોરાટી (કાંટામરીઆ) જેવા હોઇ તેના કરતા મોટા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડા ચણોઠી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે એમા રીંગણીનાં

ત્રિઓમા આસુંદરો એવા નામથી સાજડને ઓળખાવેલ હતુ, પરંતુ એ દરેક નિઘંટો તેમજ પદેજીના ઉલ્લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમા ખાસ ભૂલ થવાની સાબીતી મળે છે પદેજીના નિઘંટથા તેમજ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦ થી તો આશેત્રીનુજ બીજુ નામ આસુંદરો સિદ્ધ થાય છે ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક મિ ત્રિભોવનદાસ પણ એજ મુજબ સ્વીકારે છે

બી પ્રમાણે બી હોય છે એના મૂળને આસધ કહે છે આસધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે + **આસંધ.**—રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃષ્ય, ઉષ્ણ તેમજ લઘુ છે, અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શ્વેત કુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને કફનો નાશ કરે છે (૧) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—આસધનુ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ ભાગે * લેઇ તેમા સાયકાળે આપવુ અને ઉપર દૂધ પાવુ (૨) **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ**—આસધનો કાઢો કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે, અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે (૩) **વૃદ્ધપણુ દૂર થવા માટે:**—આસધનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ (૪) **નાના બાળકોને શક્તિ આવવા માટે.**—આસધનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ અથવા આસધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ, એમા ઘી નાખી પચન કરવુ તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે (૫) **દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે**—આસધનુ ચૂર્ણ, આમળાનો રસ અને જેઠીમધનુ ચૂર્ણ એમા આપવુ (૬) **સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:**—આસધનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગળોનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનુ સત્વ માસો ૧ મધમા આપવુ (૭) **ચામડીના રોગને માટે:**—આસધનુ ચૂર્ણ તેલમા નાખી શરીરે ચોપડવુ (૮) **ગર્ભધારણને માટે**—આસધનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમા ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ખાવા માટે આપવુ (૯) **પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—આસધનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમા નાખી આપવુ આ પ્રમાણે સાજે પણ આપવુ એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિ આવે છે (૧૦) **વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે:**—આસધ તોલા ૧૦ અને વરધારો તોલા ૧૦, એ બને ઔષધો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ અને ઘીના નીવડેલા (રીઢા) વાસણમા તે ભરવુ પછી તેમાનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો લઇ ગાયના તાજા દૂધમા નાખી તે આપવુ (૧૧) **ધાતુક્ષય ઉપર**—આસંધ, સાકર, ઘી, મધ, લીંડીપીપર, એ એકત્ર કરી આપવુ પથ્ય દૂધ અને ભાત (૧૨) **સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:**—આસંધ, ભોયકોળુ અને જેઠીમધ, એનો કાઢો ગાયનુ દૂધ નાખી આપવો (૧૩) **સોજો,**

+ આસધનો ક્ષુપ (છોડ) ઘણું કરીને પીલુડીને મળતો હોય છે માત્ર પીલુડી કરતા એના પાદડા કાઇક પાતળા હોવાથી કેટલાક બધુઓ એને ઓળખતા ભૂલ ખાય છે એના પાદડાનો રસ માથાના વાળમા ભરી રાખવાથી જુ મરી જાય છે એથી એને ગામડાના લોકો જુ-મારી તરીકે ઓળખે છે એના મૂળોમા ઘોડાની વાસ આવતી હોવાથી સસ્કૃતમા એને અશ્વગધા કહે છે વળી એ રાસ્ના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાધી લોકો એને બદલે રાસ્ના આપી ઠગે છે એ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકશાન કરે છે વાયુનાશક હોવાથી એને કેટલાક લોકો ખાય છે, પરતુ એની સાથે સખ્ત પરેજી પાળવી જરૂરની છે એનો ઉતાર કનીરો, પ્રતિનિધિ ઉપલેટ અને બાલછડ, ને માત્રા ૫ માસાની છે

* ઘી અને મધ સમાન ભાગે મળવાથી વિષતુલ્ય થાય છે, માટે વિષમ ભાગેજ લેવા જોઈએ

ગલગ્રંથિ ઉપર તથા ગુમડું પકવવાને અને ફોડવાને.—આસધના તાજા મૂળ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો, અથવા પાણીમા વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૧૪) વાયુ ઉપર:— ગોળમાં આસધનુ ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવુ (૧૫) ઢોરને વિષ ચડયું હોય તો.—આસધના તાજા મૂળ છાશમા વાટી પાઇ દેવા (૧૬) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—આસધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૧૭) વાયુને માટે:—આસધ અને શતાવરીનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ (૧૮) આહાશીશી ઉપર:—આસધનુ ચૂર્ણ ઘસવુ (૧૯) વાળા ઉપર.—આસધ તેલમા કિંવા છાશમા વાટી લેપ કરવો (૨૦) કટિશૂળ એટલે કમ્મર દુખે છે તે ઉપર:—આસધ અને ખડીસાકર એનુ ચૂર્ણ ઘીમા ખાવુ (૨૧) બળદને કંઇ દુ:ખ થયું હોય તો:—આસધના તાજા મૂળ ખવરાવવા એટલે બળદ સારો થશે

૪૮. આસોપાલવ.—સ અશોક મ૦ હિ૦ બં૦ અશોક૦ ક૦ અશોકે તૈ૦ અશોકમુનુ મલા૦ અશોક લા૦ જોનેસીયા અસોકા

એ ઝાડ આંબાના ઝાડ જેવડા મોટા થાય છે એના પાદડા આંબાના પાદડા કરતા ઘણા લાબા અને કળીદાર હોઇ લહરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે એ ઝાડ શોભાયમાન હોય છે એટલા માટે એને બાગમા અને દેવળોમા વાવે છે એના ફુલ રાતા રગના હોય છે અશોક—મધુર, શીત, અસ્થિને સાધનાર, પ્રિય, સુગધિ, કૃમિહારક, તુરો, ઉષ્ણ, શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક, પિત્તકર, અને દાહ, ગુલ્મ, ઉદર, શળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરસ), વણ, તૃષા, શોથ, અપચન અને રક્તરોગ એઓનો નાશ કરે છે (૧) રક્તપ્રદર ઉપર —આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમા મેળવી દૂધ બાકી રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી, તે શીત થયા પછી આપવો, એટલે તીવ્ર રક્ત–પ્રદરનો પણ નાશ થશે (૨) સર્વ પ્રદર ઉપર —આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમા રસાજન નાખી ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી આપવુ

(૪૯) આંબાહળદર.—સં૦ આ(મ્લ)મ્રનિશા. મ૦ આંબેહળદ અ (મા) બાહરૅદી. ક૦ હલિઅરષણ, કાડઅરસિણ તા૦ કસ્તુરીમજલ. મલા૦ કત્તુમન્નલ. તૈ૦ કારૂપાસુપુ, અડિલયાસુપુ ઇ૦ મેંગોજીજર, લા૦ કરકયુમા અરોમેટિકા હિ૦ કપૂર હલદી, આંબાહલદી. ફા૦ દારચોવહ અ૦ દારહલ્દ

એ ઝાડ રાનમા થાય છે એના ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે. આ હળદરના ગાઠીઆ મોટા હોય છે અને તે ઘણા કડવા હોય છે એ હળદર બાગમા થનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમા આવતી નથી આંબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે શરીરને ચોપડવાના મસાલામા તેને નાખે છે એ શરીરે ચોપડવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે *આંબાહળદર—કડવી, ખાટી, રૂચિપ્રદ, લઘુ

* એનામા આંબાની કેરી જેવી વાસ હોવાથી એને આંબાહળદર કહે છે એની માત્રા ૨ માસાની છે વ્યવહારમા એની જડ વપરાય છે એના ક્ષુપ થાય છે એ હૃદયને નુકશાનકારી છે ઉતાર નારગી પ્રતિનિધિ બાવચી અને માત્રા ૪ માસાની છે

અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તુરી, સારક છે, અને કફ, ઉગ્ર વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ઉચકી, તાવ, સન્નિપાતજ્વર, શળી, વાયુ, કંડૂ, વ્રણ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે રક્તદોષનો પણ નાશ કરે છે (૧) **કંડૂ અને ખસ ઉપર,**—આંબાહળદર અને કાળી જીરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવુ એટલે કંડૂ દૂર થાય છે આંબાહળદર અને કાળી જીરીનુ બારીક ચૂર્ણ કરી ધીમા ખરલ કરી ખસને ચોપડવુ એટલે ખસ દૂર થશે (૨) **ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયા ઉપર**—આંબાહળદર અને હીરાબોળ, એ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી દુખતા ભાગ ઉપર ચોપડવુ એટલે જલદી ગુણ પડે છે (૩) **શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર**—આંબાહળદર, કાળી જીરી, બાવચી, કુવાડીઆના બી અને આમળા, એને ગોમૂત્રમા ભીજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવુ (૪) **કૃમિ (કરમ) ઉપર**—આંબાહળદર અને સિધવ એકઠા વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવા અને ઉપર ગરમ પાણી આપવુ અથવા કાચકીના પાલાના રસમા આંબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી (૫) **બાળકોને વાંગ** (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦—૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફોલ્લા ફુટી તેને દુઃખ થાય છે તે ઉપર) **આવે ત્યારે:**—આંબાહળદર જાઇના રસમા ઘુટી ચોપડવી

(૫૦) **આંબો**—સ૦ આમ્ર. હિ૦ બ૦ આમ ક૦ માવિનેમારા, માવિપહેપણ, તૈ૦ મામિડીચેટ્ટુ, મર્ગી, આમ તા૦ મામર તુ૦ કકકુ, મલા૦ માવુ કો૦ મ૦ આંબા અ૦ અમ્બજ ઇ૦ મેંગો ટ્રી લા૦ મેગોફેરા ઇંડીકા

આ વૃક્ષ ઘણુ કરીને ગરમ દેશમા થાય છે હિંદુસ્તાનમા જેટલા આંબા થાય છે તેટલા કોઇ પણ દેશમા થતા નથી આંબાનુ ઝાડ ઘણુજ મોટુ થાય છે રાનમા અને ડુંગરોમા પણ એ ઝાડો વાવવાથી ઉગે છે રાનમા ઉગેલા આંબાને રાની આંબા કહે છે ખેતરમા અને જે ઉંચી જાતના આંબા હોય છે તેને "ઇરસાલ આંબા" કહે છે આંબાની કલમો કરી જે આંબા ઉગાડવામા આવે છે તેને "કલમી આંબા" કહે છે કલમી આંબાના ઝાડ નાના હોય છે આંબાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આંબાને અનેક નામો આપવામા આવેલા છે આંબામા મુખ્ય બે જાતિ છે એક મોરવાની તથા બીજી રસની જેના ફળનો રસ પાતળો હોય તે રસાળ અને જેનો રસ ઘટ—જાડો હોવાથી કાપીને ખાવા યોગ્ય હોય તે મોરવાની આંબાનુ ઝાડ સેંકડો વર્ષ જીવે છે આંબો દર વર્ષે એકવાર ફળે છે આંબાનુ ફળ અતિશય મધુર અને મીઠુ છે ગરીબથી માડી શ્રીમંત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે, અને ગરીબ લોક તો કેરીના દિવસોમા આંબા ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે ઉનાળામા વટેમાર્ગુ લોક તાપથી અકળાઈ અને ચાલતા થાકી જવાથી આંબાની ઘટા નીચે આવી વિસામો લે છે, અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે આંબાની છાયા શીતળ અને ઘણીજ આરામ આપનારી છે થાકીને લોથ થઇ ગએલા લોક આંબાની છાયા નીચે બેસી આરામ પામે છે આંબાના લાકડા ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે. આંબાના દૂધનો ગુંદ થઈ તેની રાળ બને છે અને તે ઘણા કામમા આવે છે.

આંબાના ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે મારી કેરીઓનો મુરબ્બો થાય છે એ મુરબ્બો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે કેરીનુ ગોળચા, મેથીયા, બોળ વગેરે ઘણા પ્રકારનુ આથણુ થાય છે કાચી કેરીઓમા ગોળ નાખી તેની ગોળ કેરી કરે છે કાચી કેરીઓ છોલી કાપી સુકવવાથી તેના આંબોળીયા બને છે એનો ઉપયોગ આમલીને ઠેકાણે ખટાસ માટે કરે છે આમલી કરતા એ પથ્યને અને રૂચિને પ્રશસ્ત છે ઇંગરેજ લોક તેને રંગમા નાખે છે, તેમજ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલો સાર (પનુ) ઘણોજ સારો થાય છે ખાટી કેરીઓનુ રાયતુ બને છે આંબાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અંદરથી નીકળે છે, તે શેકીને ખાવાથી સારી લાગે છે, પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી શેકીને પછી ભાગી તેમાની ગોટલી પાણીમા ભીજવી રાખી ખવાય છે કોકણમા સેંકડો કણબી લોક ઉનાળામા અને ચોમાસામા ડાંગરનો પાક થાય ત્યા સુધી આ ગોટલી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે તે લોક આગોટલીમાના ગરની ભાખરી બનાવી ખાય છે એ ગોટલીના લોટના બીજા પદાર્થો પણ બને છે આંબાના ગોટલામાની ગોટલીને ચમાર લોક ચામડાને કાળો રંગ દેવા માટે ઘસે છે ગોટલીનુ તેલ નીકળે છે તે ઔષધી છે ગ્રીષ્મ ઋતુમા લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમા આવા રસભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલા છે આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે તેનો વિચાર કરો ! **કુમળી કેરી**—(મરવા) તુરી, ઉષ્ણ, સુગંધી, ખાટી, ક્ષારના સંયોગથી રૂચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ અને કાંતિકર છે, તેમજ પિત્ત, વાત, કફ, રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરનાર, અને કંઠરોગ, પ્રમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ, તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે **આંબામાં ઘાલી પકવેલી** *કેરી:—મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક,

* **આર્ય અને યુનાની વૈદક** ગ્રંથોમા કાચી અને પાકી કેરીના ગુણનુ ઘણુજ વર્ણન કરેલુ છે ટુંકામા કહીએ તો પાકા ફળ તાકાત લાવનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશી કરનાર, કાંઇક ઝાડો સાફ લાવનાર અને પેશાબને વધારનાર છે, પરંતુ તેની છાલ અને કાચા ફળના રેષા ગ્રાહી અને ખાટા મનાય છે કાચી કેરીનુ અથાણુ પેટને શાંતિકર્તા તથા ભૂખને પ્રદીપ્ત કરનાર છે કાચી કેરીને છોલી તેની ગોટલી કહાડી નાખી ઝીણી કાતરી સુકવે છે, તેને આંબોળીયા (હિં અમચૂર મ૦ આંબોસી) કહે છે તે ખાવામા ઘણાજ વપરાય છે એને બાફી તેનાપર તેલ રાઈ ચઢાવી અથાણા તરીકે ખાય છે, અને બાફતા બચેલુ પાણી લઈ તેની ગોળ નાખી કઢી કરે છે શાકમા પણ તે નખાય છે એમા જે ખટાશ છે તે **સાઈટ્રિક એસિડના** કારણથી છે એ રૂધિરને શુદ્ધ કરનાર છે એને હિંદુસ્તાનમા આમખુશ્ક કહે છે એના ફૂલ (મોર), ગોટલી અને છાલ શીતળ અને ગ્રાહી મનાય છે એ ઝાડા આદિની બિમારીમા વપરાય છે પાદડાને બાળી એની ધૂણી લેવાથી ગળાની અંદરના અનેક રોગોનો નાશ કરે છે

મખજન અલ અદવિયાના કર્તા લખે છે કે, હિંદુસ્તાની લોક કાચા ફળના ગર્ભને શેકી ખાંડની સાથે મેળવી રાખે છે તેને કોલેરાના દરદમા ખાય છે અને શરીરે લેપ કરે છે વળી એમ પણ કહેલુ છે કે પાદડાની નસને બાળીને લગાવાથી આંખના પોપચામા થનાર ખીલ વગેરેને કહાડે છે ગોટલીને વાટી ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેન સુધી આપવાથી પેટમાના કૃમિ નીકળી પડે છે (ગ્રેન તે ૦।। રતી ગણવી) તથા દુખતા

કફકર, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, તુરી, સુખકારક અને પ્રીતિવર્ધક છે, અને વાયુ, તૃષા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરૂચિનો નાશ કરનાર છે (૧) **આમાતિસાર અને કૉલેરા ઉપર.**—આંબાની ગોટલી દહીંમા વાટી આપવી. (૨) **કરમ ઉપર:**—આંબાની ગોટલીનુ ચૂર્ણ આપવુ (૩) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—આંબાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી (૪) **રક્તાર્શ અને પ્રદર ઉપર.**—આંબાની ગોટલીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે રક્તમૂળવ્યાધિ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે (૫) **પરસેવો છૂટતો હોય તો:**—ગોટલી ભાગી તેનો ભૂકો શરીરે લગાડવો (૬) **ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય છે તે ઉપર:**—આંબાનો ચીક લગાવવો (૭) **સંગ્રહણી** (આંજણી) **ઉપર**—આંબાની ડાખળીનો અગર આંબાના પાદડા તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો (૮) **તરતના પ્રમેહ ઉપર:**—આંબાની અતરછાલનો રસ તોલા ૪ અને ચૂનાનુ નિતર્યું પાણી તો ૧, એ બંનેનુ મિશ્રણ કરી તે તાબડતોબ આપવુ એ ૭ દિવસ આપવુ (૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો (૧૦) **ઉષ્ણ જ્વર** (ઉનો તાવ) **ઉપર:**—આંબાના મૂળ ગળે અથવા હાથે બાધવા (૧૧) **દાહ અને અતિસાર ઉપર:**—આંબાની અતરછાલ દહીંમા વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી (૧૨) **રક્તાતિસાર ઉપર**—આંબાના પાદડાનો અગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦॥ તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવુ (૧૩) **અતિસાર ઉપર**—આંબાના ચીક થકી રાળ થાય છે, તેનુ ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવુ (૧૪) **ઉપદંશ ઉપર.**—આંબાની છાલનો અગરસ બકરીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવો એટલે ઉપદંશ અને તત્સબંધી વ્રણની પીડા દૂર થાય છે (૧૫) **રક્તાતિસાર ઉપર**—આંબાની ગોટલી છાશ અગર ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવી, અથવા કેરીની છાલ દૂધમા વાટી મધ મેળવીને આપવી (૧૬) **લોહીની ઉલટી ઉપર:**—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમા ટીપા પાડવા. (૧૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—આંબાના સુકાયલા પાદડાનુ ચૂર્ણ કરી તેનુ ધૂમ્રપાન કરવુ (૧૮) **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર.**—આંબાની અતરછાલ ઉબરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને વડની વડવાઇનો રસ કાઢી, તેમા જીરૂ

મસા શાત પડે છે ફળ પાકે છે ત્યારે તેમાથી એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તેની ગધ **ટરપિનટાઇન** તેલના જેવી હોય છે છાલમાથી ગુદ નીકળે છે તે ઠડા પાણીમા પીગળી જાય છે

દાક્તર એન્સ્લી કહે છે કે-ફળનુ તેલ અને છાલનો ગુદ, બન્ને લીંબુના રસમા અથવા તેલની સાથે મેળવી ચળ આદિ ચામડીના રોગોમા અપાય છે પાકી કેરીના રસને સુકવી પાતળી રોટલીના જેવો કરે છે, તેને **આમરસ, આમોટ, આંબાપોળી અથવા આંબાની રોટલી** કહે છે અને તે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુની માફક તથા રૂધિર સુધારવા માટે ખાય છે આંબાની છાલ પાણીમા ભીજવી રાખી એ પાણી **પ્રદર** અને વહેતી વાતુ બધ કરવાને અપાય છે કાચા ફળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ આંબાની સકેતી તથા થોડા અફીમની સાથે મેળવી **મલબાર**ની તરફ ઝાડા અને એટલાના રોગોમા અકસીર ઈલાજ તરીકે વાપરે છે

આંબાનો તાજો ગુદ દાદરનો સત્વર નાશ કરે છે એમ જૈન ગ્રથોમા છે

અને ખડીસાકર નાખી આપવુ (૧૯) **રક્તાતિસાર ઉપર.**—આંબાની અંતરછાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૨૦) **કાનમાં દુખવા ઉપર:**—આંબાનો મોર વાટી દીવેલમા સિદ્ધ કરી તે ગાળી કાનમા નાખવો (૨૧) **માથામાં દારૂણ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—આંબાની ગોટલી અને બાળહરડા (હીમજી હરડે), એનુ ચૂર્ણ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૨૨) **સંગ્રહણી ઉપર**—આમ્રાદિયવાગૂ—આંબો, અંબાડો અને જાંબુઓ, એ ત્રણેની છાલ ૧૬ તોલા લઇ તેમા ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી અર્ધુ પાણી રહે ત્યા સુધી ઉકાળી ગાળી તેમા ૧૬ તોલા ચોખા નાખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવુ તેને "આમ્રાદિય વાગૂ" કહે છે એ ખાવાથી સંગ્રહણી દૂર થાય છે (૨૩) **રક્તાતિસાર ઉપર.**—આંબો, જાંબુઓ અને અરજુન સાજડ એની છાલ ૪ તોલા લઇ તેને સુકવી ચૂર્ણ કરવુ પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમા ભરી, તેમા તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રી ભીંજવી પ્રાતઃકાળમા તે પાણી ગાળી તેમા મધ નાખી પીવુ (૨૪) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર.**—આંબાના ઝાડ ઉપરની ગાંઠ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો અને શેકવુ (૨૫) **ધૂપણી ઉપર:**—કાપવાના (મોરવાની) આંબાનો સુકાયલો મોર ઘીમા તળી સાકર નાખી તેની ગોળી કરી આપવી (૨૬) **સ્વરભંગ ઉપર.**—આંબાના પાદડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨૭) **કૉલેરા ઉપર:**—બે અઢી તોલા મરવા દહીમા વાટી આપવા

૫૧. ઇંગોરીયાં.—સં૰ ઇંગુદી, મં૰ હિંગણી, હિંગણુબેટ હિં૰ હિંગોટ, ગોંદી. કં૰, ઇંગળગિડ, ઇંગળા, હિંગુલ. તૈં૰ ગરા અં૰ હિંલેલજે ઈં૰ ડેઝિલ લા૰ બેલેનાઇટસ્, રોક્સબર્ધીઆઇ બ૰ ઇંગોટ.

દક્ષિણમાંહેના રાનમા ઇંગોરાના ઝાડ જ્યા ત્યા થાય છે એ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચાં વધે છે એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે એના ફળને ઇંગોરીયાં (મ૰ હિંગણબેટ) કહે છે હીંગણા કોરી તેમા દારૂ ભરી આતસબાજીમા ફોડે છે. દુકાળની વખતે આ ફળો માંહેનો ધોળો ગર્ભ લોટમા મસળી તેની ભાખરી ખાઇ ગરીબ લોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે પ્રસંગ આવે તો લાકડા સુદ્ધા ખાઇને પોતાનો બચાવ કરે છે * **ઇંગોરીયાં**—મદગંધી, તીખા, લઘુ, કડવા ઉષ્ણ, રેચક અને રસાયન છે એ કૃમિ, વાયુ, વિષ, શૂળ, કોઢ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે **એનાં ફુલો**—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **વાળા ઉપર**—ઇંગોરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાંધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવો એટલે વાળો બળી જાય છે (૨) **તારૂણ્ય પિટકા (ખીલ) ઉપર**—ઇંગોરાના મગજ

* સુશ્રુતે ઇંગોરીયાના ફળના ગર્ભને મેદકફનાશક, યોનિદોષનાશક અને ગુલ્મનાશક માન્યો છે. ઇંગોરીયાના રસથી લોકો કપડા ધુએ છે એથી મેલ સચોટ નીકળી જાય છે, પરંતુ જેમ વિદેશી તેજાબમા ધોબીએ ધોએલ કપડાં દગ્ધ થઇ જવાથી અડધુ આયુષ્ય ચાલે છે તેજ પ્રમાણે ઇંગોરીયા પણ લુગડાંનો નાશ કરે છે કેટલાક દગલબાજીથી ઇંગોરીયાના રસમા ગોળ અને બીજા પદાર્થો મેળવી અફીણ તરીકે વેચવા જતા પકડાઇ સજા ભોગવે છે એમ કહેવાય છે.

ક્કા પાણીમા ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવા, એટલે ખીલ મટી જઇ મ્હોડુ નિર્મળ થાય છે (૩) **સ્તનરોગ ઉપર**—ઇંગોરાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો અને ઉપરથી ધતૂરાના પાદડા શેકીને બાધવા દિવસ ૩ (૪) **નેત્રસ્રાવ ઉપર**—ઇંગોરાના ફળ પાણીમા ઘસી અજન કરવુ (૫) **શૂળ ઉપર**—ઇંગોરાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અથવા ઇંગોરીયાના ફળમાંનો ગર્ભ આપવો (૬) **કર્ણમૂળ ઉપર**—ઇંગોરીયા, હળદર, કૌડળ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનુ દૂધ એનો લેપ વારવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ સારૂ થાય છે (૭) **કૂતરાના વિષ ઉપર**—પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઇંગોરાની છાલનુ ચૂર્ણ છાશમા નાખી પાવુ (૮) **મરકી (કૉલેરા) ઉપર**—ઇંગોરાની છાલનુ ચૂર્ણ દહીમા આપવુ (૯) **ઉત્તરસ ઉપર**—ઇંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

(૫૨.) ઇડલીંબુ (ગધડલીંબુ).—સ૦ જબીર. મ૦ ઈડલીબુ કો૦ચોરનિબુ હિ જબીરી બ૦ ગોડાલિબુ, ક૦ કચિલે, દોડ્ડલિકાયી, કાડલિબે. મલા૦ કટ્ટુકુરનુ તૈ૦ જબીર, અડવિનીમા. તા૦ કટ્ટેલુ મિચ્ચે તુ૦ કેપેરીપુલી લા૦ આટલાટિઆ મોનોફાઇલા

આ એક લીબુનીજ જાતિ છે હિદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશોમા આ ઝાડ થાય છે એ ફળ નારગી વગેરે લીબુ કરતા મોટા થાય છે એની છાલ ખરબચડી હોય છે પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે અને તેનો વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે તેના પાદડા અને ફૂલ એક સરખા હોય છે તેમા જે નાની જાતિ છે તેના ફળની છાલ કઇક પાતળી હોય છે, અને જે મોટી જાતિ છે તેની છાલ જાડી હોય છે એનુ ઉત્તમ તરેહનુ સ્વાદિષ્ટ અથાણુ થાય છે એના રસનો 'લેમોનેટ" કરે છે ઈડ (**મોટુ**) **લીંબુ** ખાટુ, તુરૂ કડવુ, સારક અને ઉષ્ણ છે તે કફ, પિત્ત, એ રોગોને નાશ કરનાર છે (૧) **મારથુથુના વિષ ઉપર.**—ઇડ લીબુનો રસ સાકર સાથે આપવો (૨) **અમ્લપિત્ત ઉપર**—સાયકાળે નાના ઇડ લીબુનો રસ પાવો

૫૩. ઈંદ્રજવનું ઝાડ:—સ૦ કુટજ મ૦ કુડા હિ૦ કૂડા, કુરૈયા બ૦ કુડચી. ક૦ કાટશિગે, કોડમુરક તૈ૦ કોડિશચટ્ટુ, કુટજમુ, અકેલુ, ચગલકુષ્ટ. તા૦ વેપ્પાલે. તુ૦ કોડજી મલા૦ વેનપાલા અ૦ તિરાજ ઇં૦ ઓવલ્લીવ્ડરોજબે. લા૦ રાઇટિયા એટિડિસનટેરિકા

આ વગડાઉ ઝાડ છે અને તે છ સાત હાથ કરતા ઉચુ થતુ નથી એના પાદડા બદામના પાદડા જેવા લાબા હોય છે કોકણમા એ પાદડાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે × એના ફૂલોનુ શાક થાય છે એની શીગો બારીક અને લાબી હોય છ એ શાક અથવા અથાણુ કરવાના ઉપયોગમા આવે છે શીગોમાથી જવની આકૃતિના લાબા બિયા નીકળે છે તેને ઇદ્રજવ (મ૦ ઇન્દ્રજવ, કુડાચે બી. હિ૦ ઇન્દ્રજવ ક૦ કોડ સિગેયબીજ, કોડ મુરકન બીજ તૈ૦ કુડિમેપાલુ ફા૦ જવાન-

× ઇન્દ્રજવ માથાને પીડાકારક અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને અહિત છે. એનો ઉતાર ધાણા છે, તે પ્રતિનિધિ જાયફળ છે

કુંચિસ્ક અ૦ લેમાનુલ અસાફીર લા૦ હોલરહેના એન્ટિડિસેન્ટેરિકા) કહે છે તે બિયા કડવા હોય છે એના મૂળ પણ કડવા હોય છે મૂળનો પાક થાય છે તેને મરાઠીમા કુડેપાક કહે છે ઇન્દ્રજવના ઝાડમા **ધોળી** અને **કાળી** એવી બે જાતિ છે. કાળા કુડાના ઝાડ ધોળા કુડાના ઝાડ કરતા મોટા હોય છે એના પાન ધોળા કુડાના પાદડા પ્રમાણેજ હોઈ કાઇક કાળા રંગના હોય છે એની શીંગ ધોળા કુડાની શીંગ કરતા બમણી લાબી હોય છે કાળો કુડો એ વધારે ઉષ્ણ હોઇ ધોળાથી ગુણમા કમી છે **ધોળું ઈંદ્રજવનુ ઝાડ**–કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, તુરૂ, રૂક્ષ તથા ગ્રાહક છે, અને રક્તદોષ, કોઢ, અતિસાર, પિત્તાર્શ, કફ, તૃષા, કૃમિ, જ્વર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે **કાળુ ઇદ્રજવનું ઝાડ**–રક્તદોષ, અર્શરોગ, ત્વગ્દોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ધોળા જેવા છે **ઉપયોગ.–(૧) કૃમિ ઉપર**–ઇન્દ્રજવના મૂળ ઘસી એકલા અથવા વાવડિંગની ભૂકી નાખી પાવા **(૨) અતિસાર ઉપર**–ઇન્દ્રજવના ઝાડની છાલનો અગરસ કાઢી તે પાવો અથવા છાલનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી તે મધમા પાવો **(૩) પથરી ઉપર**–ઇન્દ્રજવ અને નસોતરનુ ચૂર્ણ દૂધમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમા પાવુ **(૪) કુરશાના વિષ ઉપર:**–કાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળ ઘસી તેમા ઇન્દ્રજવનુ ચૂર્ણ અડધો માસો નાખી પાવુ અથવા છાલનો રસ કાઢી પાવો **(૫) ખોડા ઉપર**–ઇન્દ્રજવની છાલ અને સિંધવ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો **(૬) કમળી અને સર્વ વિષ ઉપર**–કાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડના અંકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર પાવો દિવસ ૩ પથ્ય ઘી અને ભાત **(૭) નળ ફુલ્યા હોય તો**–ઇન્દ્રજવ શેકી તેની ભૂકી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર અને ઘી પૈસાભાર, એ એકત્ર કરી પાવુ દિવસ ૭ **(૮) જીર્ણજ્વર ઉપર**–ઇન્દ્રજવના મૂળોની છાલ અને ગળોનો કાઢો પાવો અથવા છાલ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળીને પાવુ **(૯) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપર**–ઇન્દ્રજવના ઝાડની છાલનુ ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી કાનમા નાખવુ અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો **(૧૦) લુખ લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર.**–ઇન્દ્રજવના ઝાડની છાલ ગાયના દૂધમા વાટી પાવી એટલે કઠિન મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ થશે **(૧૧) પરિણામ શૂળ ઉપર**–ઇન્દ્રજવનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ **(૧૨) બાળકની હગામણ ઉપર**–ઇન્દ્રજવના મૂળ છાશના નિતર્યા પાણીમા ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવા **(૧૩) બાળકની મરકી (કૉલેરા) ઉપર**–ઇન્દ્રજવના મૂળ અને મોગલી એરડાના મૂળ છાશના પાણીમા ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવા **(૧૪) વાતશૂળ ઉપર**–ઇન્દ્રજવનો કાઢો કરી તેમા સચળ અને શેકેલી હિંગ નાખી પાવો **(૧૫) ઢોરોના કુંદરોગ** (ઢોર સુકુ છાણ હગે છે તે) **ઉપર**–ઇન્દ્રજવના તોરા (માંજર) બારીક ખાડી પાશેર રસ કાઢવો તેમા તેટલોજ નાળીયેરનો રસ અને નવટાંક ગોળ નાખી સાત દિવસ પ્રત્યેક બે વખત આપવુ **(૧૬) સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, સંગ્રહણી, પાંડુ, જીર્ણજ્વર ઉપર કુડાપાક**–ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળ ધોઇ છુંદીને રસ કાઢવો તે રસ દેવના ઉપર મૂકી ઉકાળતા રહેવું. સાધા-

રણ ઉકળે એટલે તેમા સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ, માયફળ (માયા), જાવંત્રી, લવગ, વાવડીગ, મરડાસીંગ, નાના બીલા, બહેડાનુ દળ અને નાગકેશર, એનુ ચૂર્ણ જોઇએ તે પ્રમાણે નાખી ભરખુ મિશ્રણ થયા પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી અતિસાર અને સગ્રહણી ઉપર છાશના નિતર્યા (આછા) પાણીમાં કિંચિત્ હિંગનુ ચૂર્ણ નાખી તેમા મીઠા અથમર્યાં દહીંમા, અથવા સુઠના કાઢામા ઘી નાખી આપવી નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણાવહ છે પાડુરોગ ઉપર ફક્ત આ ગોળી ગોમૂત્રમા ઘસીને પાવી. (૧૭) વાતજ્વર ઉપર—ઇન્દ્રજવના મૂળની છાલ ૧ તોલો લઇ બારીક વાટવી, અને ૫ તોલા પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રથી ગાળી પાવુ, અથવા તેમા થોડો અજમો બારીક વાટી મેળવી, ઇટનો કકડો તપાવી છમકારી તે પાવુ (૧૮) શોફોદર ઉપર—વાડ માહેના ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી દિવસમા બેવાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવુ (૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર—ઇદ્રજવના ઝાડની છાલનો કાઢો અષ્ટમાશ કરી તેમા અતિવિષની ભૂકી નાખી તે પાવો, અથવા ઇન્દ્રજવના મૂળની છાલનુ અને અતિવિષનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨૦) પથરી ઉપર—ઇન્દ્રજવની છાલ દહીંમા વસી પાવી (૨૧) કુટજાષ્ટકાવલેહ—ઇન્દ્રજવના મૂળોની છાલ લીલી વજન શેર પાચ લઇ તેનો ૧૬ શેર પાણીમા કાઢો કરવો અષ્ટમાશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુન ઉકાળવો ઘટ્ટ થાય એટલે તેમા આષધો નાખવા તે ઔષધો—કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, નાગરમોથ, અતિવિષ, લજામણી, નાના બીલા, એનુ ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો, અને પછી તેને પાણી, ગાયનુ દૂધ, બકરીનુ દૂધ, ચોખાનો કાજી, એમાના કોઇ અનુપાનમા આપવાથી અતિસાર, સગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિનુ રક્ત, એ સર્વ બધ થાય છે. (૨૨) વાતગુલ્મ, વાયુ, ક્ષય, કંડૂ (ખરજ) અને તાવ ઉપર—ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળોની છાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૪. ઇંદ્રવરણા:—સ૦ બૃહત્ફલા, ઇદ્રવારૂણી મ૦ ઇદ્રાવણ, થોર ઇદ્રાવણ કો૦ કવડળ હિ૦ ઇંદ્રિફલા, ઇદ્રાવણ બ૦ બડવાકાલ. ફ૦ હિરિય—હામેકે તૈ૦ પામરણડમા, કાર્કારૂકમુ, વેરિપુચ્ચા મ૦ પેદિકારી, અત્તુત્તુમ્મટ્ટિ તુ૦ કકોડેવુ તા૦ કોરટી શવરીપઝમ્ ફા૦ હજલહર અ૦ શેમહજલ. ઇં૦ બિહર ઍપલ લા૦ દ્રિકોસન્થસ્ પાલમેટા

એને "કડવી ઇદ્રવરણી" પણ કહે છે ઇંદ્રિવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાદડા કાળીંગડી (તરબુજ) ના પાદડા જેવા હોઇ તેના કરતા બારીક હોય છે પાકેલા ફળોનો રગ પીળો હોય છે એમા બે ભેદ છે જે ફળ સુમારે ૪ગી જેવડા હોય છે તેને "ઘોડ ઇંદ્રવરણા" કહે છે બીજી જાતના ફળ લીંબુ જેવડા થાય છે × એ ફળો અતિશય કડવા હોય છે ગામડાઓમા ઇંદ્રિવરણીના

× અમારા જાતિ અનુભવથી અમને જણાય છે કે નાની ઇન્દ્રવરણીના ફળો લીંબુ જેવા નહિ પણ રાજભરી કોઠીબી જેવા લબગોળ હોય છે ઘણુ કરીને એ બાગસરી જમીનમા થાય છે અને એને કડવી કોઠીંબીના નામથી ઓળખે છે.

વેલા પુષ્કળ થાય છે ઇદ્રવરણા એ તીવ્ર રેચક પદાર્થ છે ઇંદ્રવરણા.—પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉષ્ણવીર્ય અને લઘુ છે, તથા ગુલ્મ, પિત્ત, ઉદર, કફ, કૃમિ, કુષ્ટ, (કોઢ), જ્વર, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રથી, મેહ, મૂઢગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગડ, વિષ, આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દૂષ્યોત્તર સર્વ ઉદરરોગ અને શ્લીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે એ કવડળા (મોટા ઇંદ્રવરણા) કરતા ગુણોએ અધિક છે (૧) સર્પદંશ ઉપર—ઇંદ્રવરણીના મૂળ નાગરવેલના પાનમા આપવા (૨) ઉંધરસ ઉપર—ઇંદ્રવરણામા મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સુકવવુ, પછી તેમાથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને લીંડી-

---

લોકો એને ગજગરી કોઠીંબીના ભુલાવામા ખાવા લાગે છે, પણ તે મહાન કડવી લાગતા પસ્તાય છે આ ફળો ઘણામા ઘણા ૭–૮ ઇંચ સુધી લાબા પણ હોય છે એના ઉપર ગજગરી કોઠીબીના જેવાજ સુદર ચટાપટા હોય છે કોઇ કોઇ એના સૂક્ષ્મ કાટાવાળા લાલ ફળો બતાવે છે, પણ તે અમારા અનુભવથી બહાર છે નિઘટમા એના સં૦ એન્દ્રી મ૦ લઘુઇન્દાવણુ ગુ૦ ઇદરવારણુ, કડવી કોઠીંબી હિ૦ લઘુ ઇન્દ્રાયણ, લઘુ ફરફેન્દુ બ૦ રાખાલશશા, રાખાલતાડુ ક૦ હામેકે તૈ૦ એતિપુચ્છા. તા૦ પેયકામટ્ટી, દુમટ્ટી ફા૦ ખુર્ચનીતલ્ખ અ૦ હજલ ઈ૦ કોલોસિથ લા૦ સિટ્રુલસ કોલોસિથિસ એવા નામો મળી આવે છે

મોટી ઇદ્રવરણીના ફળોનો આકાર આબેહુબ ગોળ કાળીંગા જેવો હોય છે એના બીજ કાળીગા જેવાજ પણ કાળીગા કરતા ઘણાજ નાના હોય છે કાચા ફળો ઉપર કાળીગાના જેવાજ ચટાપટા હોય છે, તેથી તરસથી પીડાતા વગડાઉ લોકો એને કાળીગુ માની એનો ગરભ ખાવા જતા આખા મોમા કડવાશ થઇ જવાથી પસ્તાય છે પાક્યા પછી એ ફળોનો રંગ ચટાપટા વગરનો શુદ્ધ પીળો થઇ જાય છે એનુ સુપ્રસિદ્ધ નામ ત્રુંસડું છે એની માત્રા ૧ થી ૩ માસા છે મથાળે આપેલ નામો પણ એ ત્રુસડાનાંજ છે ઘોડાને પેટમા કૃમિ પડવાથી તેને આ ફળો ખવરાવે છે ત્રુસડાના ફળને ડગળી આપી તેમા અજમો ભરી બાજરીની કોઠીમા બાજરી ઉપર નીચે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દબાવી રાખી બહાર કહાડ્યા પછી સુકવી ખાડી રાખે છે આ ચૂર્ણની ફાકી ગરમ પાણી સાથે કરવાથી સુદર જુલાબ લાગી ઉદરવ્યાધિનો જલદી નિવેડો કરે છે આ પ્રયોગ સિદ્ધ કરતા કોઠીમા જે બાજરીમા તેને દાબી મૂક્યા હોય છે તે બાજરી પણ બહુજ કડવી થઇ જવાથી ખાવાના ઉપયોગમા આવતી નથી, માટે તે બેમણુ અન્ના વધારે રાખવી નહિ આ બાજરી કૃમિવાળા ઘોડા ઘોડીને ઘણીજ ઉપયોગી થાય છે નિયમસર એનો પાવરો આપવો જોઇએ. ત્રુસડામા આબાહળદર, સાજીખાર, મેદાલકડી અને હજરતબેર ખાડી ભરીને તડકે સુકાવી તેના ચૂર્ણની ફાકી કરવાથી ફુટી નીચેની ભમર માડ અને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે બરોળના દરદીએ ત્રુસડાની લીબુની માફક (ચોકડી જેવી) ચાર ચીરો કરી તેમા ખાડ ભરી દેવતાપર તપાવી તેમાંથી અઢી તોલા રસ લઇ પીવો. આમ દરરોજ તાજે તાજો રસ કહાડી પીવાથી બરોળ સત્વર મટે છે. સર્પદશ ઉપર એના મૂળ ચાવી ત્રણ ઘુટડા ભરવા.

પીપર સાથે ખાવા. (૩) **દંતકૃમિ ઉપર:**—ઈંદ્રવરણાના પાકેલા ફૂલ તપાવેલા તવા ઉપર નાખી તેની ધૂણી દાંતોને આપવી, એટલે દાતમાના કીડા ખરી પડે છે (૪) **પેટમાંના ભાર ઉપર:**—ઇન્દ્રવરણા ભેસના દૂધમા ઘસી તે થોડું થોડુ પીવુ અથવા ભેસના મૂત્રમા ગાળી તે મૂત્ર સુદ્ધા ખરલ કરી, તેમાથી એક વાલ અને સંયોગે ૧ ચણોઠી ભાર, એ બન્ને ઔષધો સાત દિવસ મધમાં આપવા (૫) **ઋતુ આવવા માટે:**—કડવી ઈંદ્રવરણીના મૂળ ગુપ્તેંદ્રિયમા રાખવા, અથવા એના ફળો મીઠામા ખાવા (૬) **રક્તરોગ ઉપર:**—કડવી ઈંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૭) **શૂળ ઉપર**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા સુઠ, મરી અને લીંડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવુ (૮) **સંધિવાત ઉપર**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ, લીંડીપીપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી તે એક તોલો રોજ ખાતા જવુ (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ એરંડતેલમા ઘસી ગાયના દૂધમા મેળવી તે ત્રણ દિવસ આપવા (૧૦) **ગાંઠ અથવા ફોલ્લાનો દાહ થતો હોય તો:**—ઇંદ્રવરણીના ફળ અને મૂળ ટાઢા પાણીમા એકત્ર કરી ઘસી ઉપરા ઉપરી લેપ કરતા જવુ (૧૧) **નખવિષ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ અને ફૂલ તથા ઝેરકોચલા વાટી ગોમૂત્રમા મેળવી લેપ કરવો (૧૨) **યોનિશૂળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ બકરીના ઘીમા અથવા દૂધમા ઘસી લેપ કરવો અને ખાવા પણ ખરા (૧૩) **બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો:**—ઈંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ, એટલે ઉલટી થશે તેથી, તથા મલદ્વારે સર્વ ભાર નીકળી જશે (૧૪) **ગંડમાળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ સમભાગે એકત્ર કુટી તે ગુમડા ઉપર ચોળવી (૧૫) **ખાસી ઉરસ્સ અને બકારી ઉપર:**—ઇંદ્રવરણ કોચી તેમા અર્ધો તોલો બાળહરડાની ભુકી દશ દિવસ ભરી રાખવી તેના અગીયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૧૬) **શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:**—ઈંદ્રવરણીનુ મૂળ ચોટલે બાધવુ (૧૭) **રક્તગુલ્મ ઉપર:**—અરીઠાના પાણીમા ઈંદ્રવરણીનુ મૂળ ઘસી આપવુ અથવા ઈંદ્રવરણીનુ મૂળ યોનિમા રાખવુ (૧૮) **પાઠું અને સર્વ પ્રકારના ફોલ્લા ઉપર.**—કડવી ઈંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

૫૫. **ઈંફળ**—સમુદ્રની ખાડીમા જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જઆ ભરતી વખતે બુડી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતા મોટા ઝાડો હોય છે તે ત્રણ ચાર પ્રતીના હોય છે તેમા કાજળ અને ઈંફળ એજ માત્ર લોકોના જાણવામાં છે ઇંફળનુ ઝાડ છ સાત હાથ કરતા બહુધા ઉચુ થતુ નથી અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે તેની ઘણી ડાળીઓ સમુદ્રમા બુડેલી હોય છે જો એનો રોપો મીઠી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાઇએ અને તેની બહુ સંભાળ રાખીએ તો તે બગડતો નથી. આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવરાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે અને લાકડા બાળવાના કામમા આવે છે. એ લાકડા ઘણા કઠણ અને

ચીકણા હોય છે તે બાળવાથી તેમા એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે તે ધોબી લોકોને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમા આવે છે તેમજ બાઇડીઓને માથુ ચોળવાના ઉપયોગમા આવે છે

૫૬. ઇંસેસ. (શેરી લોબાન)—સ૦ ક૦ શ્રીવેષ્ટ હિ૦ વિશેષધૂપ મ૦ ઇસેસ ઈં૦ ગમ કોપલ સૅન્ડાર્રૉક લા૦ ટ્રેકિલોબિયમ્ હાર્નિમે નિઐનમ્

ઇસેસના વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમા પુષ્કળ છે એ ઝાડોની જૂદી જૂદી જાતિમાથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તેને **ધૂપ, ઇંસેસ**.× **લોબાન** અને ઉદ વગેરે કહે છે તેની એ ત્રણ જાતિ છે આ દેશમા બુશેર આગળ આ ઝાડ થાય છે. ઇંસેસ ઓષધો માટે અને ધૂપ માટે ઉપયોગી છે ઇંસેસના ઝાડો **અરબસ્તાનમાં** અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે ત્યાથી પણ ઇંસેસ અહી આવે છે **ઇસેસ** એ વ્રણશોધન કરનાર છે એનુ "**વિશેષ ધૂપ**" એવુ પણ નામ છે ઇસેસ તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તુરો, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, વ્રણરોપણ, છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, કફ, યોનિદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશૂળ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, વ્રણ, રાક્ષસ પીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કંડૂ, વિષ, વાતરક્ત, વિસર્પ, કુષ્ટ અને શ્વાસનો નાશ કરે છે (૧) **વ્રણ ઉપર મલમ**:—ઇસેસ, તલનુ તેલ અને મીણ એ દેવતા ઉપર તપાવી પાતળુ થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાખવુ અને વ્રણ ઉપર ચોપડવુ

૫૭. ઉટકટારી. (ઉત્કંટી)—સ૦ ઉત્કટી. ફા૦ બ્રહ્મદંડી મ૦ ઉંકટારી. હિ૦ ઉટકટારા બ૦ છાગલદાંડી, વામનદાંડી ઈં૦ થીસ્ટલ લા૦ ટ્રિકોલેપિસ, લેબરીના, એકીનોપ્સએકીનેટસ્

એને " ઉત્કટી " અને " કટિ ચુબુક " પણ કહે છે હિંદુસ્તાની ભાષામા એને " ઉડીગણ " અને " શ્વેત ધુધુચી " કહે છે એ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમા થાય છે આ ઝાડની ઉચાઈ સુમારે હાથ બે હાથ હોય છે અને રગ ધોળો હોય છે એના પાદડા કોપરાની કાતળી જેવા હોઇ, તેના પૃષ્ઠભાગમા અને નાકા ઉપર સફેદ રગના કાટા હોય છે ઉનાળામા એ ઝાડો સુકાઈ ગયા એટલે ફરી ચોમાસામા તેજ જગ્યા ઉપર ઉગે છે આ વનસ્પતિના મૂળ અને બીજ મોટી ઓષધી છે એનુ " **બ્રહ્મદંડી** " એવુ નામ પણ છે **ઉટકટારી**—રૂચિદાયક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય છે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે **એના બીજ**.—શીતળ, વૃષ્ય, તૃપ્તિકર અને મધુર છે (૧) **બાળકને ઉટાંટીઓ થાય છે તે ઉપર**—ઉટકટારીના મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતા, શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને ગળે બાધવા. (૨) **પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર**—ઉટકટારીના મૂળની છાલ છાયામા સુકવી, ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવુ અને રાત્રે મોગણી બે દાણા

× **ઇસેસ** એ સરલ નામના ઝાડનો ગુંદર છે એનેજ **ચન્દ્રસ**, જનાર્જન નામનું ધૂપ અને ગધ બેરજાના નામથી ઓળખતા હોઇએ એમ **શાલીગ્રામનિઘંટ** આદિમાથી સિદ્ધ થાય છે છતા આ ગ્રથમા ચન્દ્રસને ફરીથી વર્ણવ્યો છે.

૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમા ભીજવી રાખી પ્રાત-કાળમા તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો પછી તેમા તે છાલનુ ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવુ એટલે ત ઘણા દિવસનો મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્ર સાથે ધાત જાય છે તે બધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે (૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે—ઉટકટારીના મૂળ ચોટલે બાધવા, પ્રસવ થએ તુરત છોડી નાખવા (૪) સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપર—ઉત્કટીના મૂળ ઉકાળી લેપ કરવા અને તે પીવા પણ ખરા (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે—ઉત્કટીના મૂળ ગોખરૂ અને કૌંચબીજનો દૂધમા પાક કરી સેવન કરવો, અથવા ઉત્કટીના મૂળનુ ચૂર્ણ દૂધમા નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ આવે છે (૬) ઉંદરસ ઉપર—ઉત્કટીના મૂળ વાટી પાવા અગર મૂળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (વિશેષ માટે જુઓ અહાદંડી.)

૫૮. ઉંડણ—સ૦ હિ૦ બ૦ પુન્નાગ મ૦ ઉંડી તા૦ પુન્ને, પુન્નાગ તૈ૦ નમેરૂ, પોન્ના ક૦ ઐસુરિગે, નમેરૂમારા લા૦ એકોકાર્પસ ડૅાઝીફોલિયમ્ મલા૦ પોન્નાક ઈ અલેકઝાડિયનલૉરલ.

ઉડણના ઝાડ કોકણ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે એના પાદડા સોરંગીના પાદડા જેવા હોય છે + પરતુ તે કરતા જરા મોટા હોય છે પાદડાની ઉપરની બાજુ સુવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે આ પાદડાની પત્રાળી કરે છે ઉડણના ફૂલ ધોળા હોઈ મધુર અને સુવાસિક હોય છે આ ઝાડને સોપારી જેવડા ગોળ ફળો આવે છે તે ઉપર કઠણ છાલ હોય છે એ ફળોનુ તેલ કાઢે છે તે બાળવાને માટે એરડતેલ કરતા સારૂ હોય છે એ કડવુ હોય છે એને ઉડેલ કહે છે ઉંડણીના લાકડા ઈમારતમાં અને વહાણ બાધવામા ઘણાજ ઉપયોગી છે એ ઝાડના મૂળમાથી રાળ જેવો ગુદર થાય છે ઉંડણ—મધુર, શીતળ, સુગધી, રક્તદોષ-નાશક, દેવપ્રસાદકારક, અને રકતદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે એના ફૂલો વૃષ્ય હોઈ વાત, કફ અને કફદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પગ અથવા ઘુટણ મરડાઈ જવા ઉપર—ઉડણીની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાધવો (૨) ઉઠાણું માટે—ઉડણીના ફળનો ગર્ભ ઘસી તેમા પિજર નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. (૩) ખસ ઉપર—ઉડણીનુ તેલ ચોપડવુ (૪) ખોડા ઉપર—ઉડણ અને કડવી કોઠીનુ તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવુ નાના બાળકોને ગરમીથી આખોમા જે ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવુ (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—ઉડણના ઝાડની અતરછાલ બારીક કુટી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સતત્ ૮–૧૦ દિવસ પાટો બાધવો. (૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર—હોકાની ચલમમા ઉડણીના ફૂલો નાખી ધૂમ્રપાન કરવુ એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જશે

+ મીઠી ઉડણીને સુરપુન્નાગ (સોરગી) કહે છે મિ. શાલીગ્રામજી કહે છે કે—" સુરપુન્નાગ કડવો અને પુન્નાગના કરતા વધારે ગુણવાળો છે પુન્નાગનુ મોટુ વૃક્ષ થાય છે એના ફૂલની કળીઓને સુકવી લે છે તેને નાગકેસર કહે છે. એના ફળ મૃદ્દતીના સમાન હોય છે, તેમાથી તેલ નીકળે છે "

૫૯ ઉદ (લોબાન)—(સં૦ તરૂષ્ક) ઉદને "લોબાન" પણ કહે છે. લોબાનના વૃક્ષ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા ખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ, સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે એ વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધિ છે ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે તેનું તેલ નીકળે છે, તેને ઉદેલ કહે છે લોબાનના જે ફૂલ થાય છે તેને "લોબાન ફુલ" કહે છે **લોબાન**—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક, અને કંડુ તથા કુષ્ટનાશક છે **ઉપયોગ—(૧) લોબાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ**—ધોળો સફેદ લોબાન અને જેટલીજ રાળ લાવી તેની ભૂકી કરવી પછી એક માટલું કે જેમાં ભરભર પાણી રહે એવું લઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમાં તાંબાની અથવા પીતળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી તે માટલું ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મો ઉપર કાણાવાળું ઢાકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાખવી, અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં છાણું અને માટી બાંધી તેની બાફ બહાર જઈ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું પછી ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમાં ઝમે છે પછી તે તેલ બાટલીમા ભરી રાખવું ઉદેલનો વાસ ઘણો ઉગ્ર છે એ તેલ કેશને લગાવે છે શરદીથી કપાળ દુખતું હોય તો ઉદેલ ચોળવું એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે **(૨) લોબાનના ફુલ તૈયાર કરવાની કૃતિ**—લોબાન લાવી તેની ભૂકી લોખંડની તવી ઉપર નાખવી અને તે લોઢીને સગડી ઉપર મૂકી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો લોબાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઉંધો ઢાકવો, અને દેવતાની આંચ કિંચિત્ વધારવી કેટલીક વારે તે લોબાનની વરાળ થઈ પ્યાલા તળીએ જઈ ઝમશે એ ઝમેલી વરાળ શુભ્ર અને તુબડીના ફૂલો જેવી હોય છે તેને લોબાનના ફૂલ કહે છે **(૩) ઢોરોને સળેખમ થાય છે** (ઢોરોના નાકમાથી રળફા લીંટ વગેરે નીકળે છે) **તે ઉપર**—કોડીયા લોબાનની નાકમા ધૂણી દેવી

૬૦. ઉંદરકની—સં૦ આખુપુર્ણી મ૦ ઉંદીરકાની હિં૦ મૂસાકાની મ૦ ઈંદુરકાણીપાના યૂ૦ શરદમ્ ક૦ વલિહરૂહે તૈ૦ એલિકચેવિટ્ટુ ફા૦ ગોશેમુસ, સતર. ત૦ આઝાનુલફાર લા૦ આયપોમિયા રેનિફોર્મિસ

ઉંદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે એને નાના તુવેરા જેવા ફળો આવે છે એના પાદડા ઉંદરના કાન જેવા હોય છે આ વેલા ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે એના ફૂલો ગુલાબી રંગના હોય છે એ વનસ્પતિ ગુણે ઉષ્ણ છે ઉંદરકની આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે એક **બાગમાં** ઉગે છે તે અને બીજી **રાનમાં ઉગે** છે તેને યુનાની ભાષામા "**લપસીની**" કહે છે એ ઝાડ ઝાડની છાયામાં અથવા પડી ગયેલી ઇમારતમા થાય છે એની ડાળી અને ડીંટા તિધારી (ત્રણ ધારવાળા) હોય છે એના પાદડા હાથે ચોળી તેનો વાસ લેવાથી કાકડી જેવો સુગંધ આવે છે એ ઝાડ ગુણે ઠંડું છે એનું દૂધ પચન કરનાર છે. **મોટી ઉંદરકની**—

શળ, જ્વર, વ્રણ, કૃમિ અને ઉંદરનુ વિષ એનો નાશ કરે છે **લઘુ ઉંદરકની:—** તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતલ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તુરી છે, અને કફ, પિત્ત, શળ, જ્વર કૃમિ, શ્રયિરોગ મૂત્રકૃચ્છ્ર પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, હૃદ્રોગ, વિષ, પાંડુ ભગંદર અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે **(૧) માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે—** એ ઝાડનુ ચૂર્ણ નાકમા સુઘવુ **(૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજો આવે ત્યારે—**એનુ ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો **(૩) કાન વહેતો હોય અથવા કાનમાં ફોલ્લો થયો હોય તો—**એનો રસ કાનમા નાખવો **(૪) પેટમાની ગરમી, કૃમિ અને મૂર્ચ્છા ઉપર—**એનો રસ પાવો **(क)** વગડામા થનારી જે ઉંદરકની છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે તેમા મળથકી જે છોડ ઉગે છે, તે લાબો હોઈ બારીક હોય છે, અને તેની ગ્રંથે તે લાલ હાય છે એના પાદડા બાગમા થનારી ઉંદરકની કરતા લાબા અને નાજુક હોય છે એના ફૂલ ઉપર રાતા, ધોળા, પીળા ઇત્યાદિ અનેક રગોનો ભાસ થાય છે બીજીને જે ફૂલ આવે છે તે પીળા હોય છે પાદડા નાજુક હોઈ આગળી જેવડા હાય છે એ ગુણોએ સમશીતોષ્ણ છે અને એની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમા થાય છે **(૧) શિરોરોગ, અપસ્માર અને શરીર વાંકુ થાય તે ઉપર—**એનો રસ આપવો **(૨) સર્પના વિષ ઉપર—** એનો રસ આપવો **(૩) મસ્તકશૂળ ઉપર—**એને સરકામા વાટી તેનો મસ્તકે લેપ કરવો **(૪) મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર**—એનો રસ મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે ભરવાથી મગજ સાફ થાય છે અને દાંતે ઘસવાથી દાતમાના કીડા મરે છે તેમજ દાત બળવાન થાય છે **(૫) આખની બાજુમા થનારા નાસુર ઉપર**—એના મૂળ પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો **(૬) સોજા ઉપર**—જવનો લોટ અને એના મૂળનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમા મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી સોજો ઉતરે છે **(૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે**—એના બીયાનુ શરબત કરી આપવુ **(૮) આફરો (પેટ ફુલે છે તે) ઉપર**—એના મૂળોને પાણીમા વાટી પેટે લેપ કરવો **(૯) તીરનો અગ્રભાગ અથવા કાંટો શરીરમા પેશી ગયેલો હોય તે ઉપર**—એનો લેપ કરવો, એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે **(૧૦) શિથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરૂષત્વ આવવાને**—એનો રસ અથવા એને પાણીમા વાટી બસ્તી વગેરે ઠેકાણે લેપ કરવાથી પુરૂષપણુ સતેજ થાય છે (એના લેપને યુનાની ભાષામા તિલા " એમ કહે છે) અથવા એના પાદડા સુકાયલા કિંવા પાકા લાવી, તેની ઘઉના લોટમા ભાખરી કરવી અને ૨૧ દિવસ ખાવી અને પડદામા બેસવુ દૂધ અને વઉનુ અન્ન ખાવુ, એટલે પુરૂષત્વ આવે છે **(ख)** ત્રીજી જાતની ઉંદરકનીના પાદડા બારીક હોઇ ઝાડને ધોળાશ પડતા કાટા આવે છે આ ઝાડની ડુખ ભાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીનપર પથરાય છે એની ઉત્પત્તિ પાણી થકી દૂર થાય છે. પાદડા હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી રાતા સુરખીદાર જણાય છે આ ઝાડ ગુણોએ ગરમ છે એને ધોળા ફૂલો આવે છે તેમાં કાંઈક રાતા રગના હોય છે આ ઝાડના બી રાનતુલસીના બી પ્રમાણે હોય છે.

ઉપયોગઃ—(૧) ગોળ કૃમિ ઉપર—એ ઝાડનો રસ માસા ૧૦, ફુદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવુ (ग) ઉદરકનીની અનેક જાતો છે જે જાતિના ઝાડના પાદડા પીળા રગના હોઈ કિંચિત્ આસમાની રગની ઝાંખ હોય એવું જણાય તે ઝાડો ઘણાજ સારા છે એમ જાણવુ ઉદરકનીના ઝાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો, તત્કાળ અતિશય છીંકો આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, કવચિત્ પતન પણ થાય છે **ઉંદરકનીનો સર્વ સાધારણ ઉપયોગ**—(૧) **કૃમિ ઉપર**—ઉદરકનીના પાદડા કુટી ચૂર્ણ કરી તેમા લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાવી, અને ઉપર જવની કાજી પીવી **(૨) જ્વર ઉપર**—ઉદરકનીના પાદડાંનો રસ ૪ માસા મધમા આપવો **(૩) વીર્યસ્રાવ અને પથરી ઉપર**—ઉદરકનીના પાદડાની ભાજી ખાવી **(૪) શરદીથી શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર**—તેના લીલા પાદડાનો રસ આપવો **(૫) શિરોરોગ ઉપર**—ઉદરકનીનુ સરબત કરી આપવુ **(૬) અપસ્માર અને વાયુએ શરીરે વાંકું થાય છે તે ઉપર**—ઉદરકનીનુ ચૂર્ણ સુઘવુ અને ચોળવુ. **(૭) ઉંદરના વિષ ઉપર**—ઉદરકનીના પાલાનો અગરસ એક તોલાથી બે તોલા પર્યન્ત પીવો અને શરીરે પણ ચોપડવો દિવસ ૭. **(૮) શરીરમાં તીરનું ફળ અથવા અણી અગર કાંટો રહેલ હોય તો**—ઉદરકનીનુ ચૂર્ણ પાણીમા કાલવી જખમ ઉપર લેપ કરવો એટલે તે આપોઆપ નીકળી જાય છે અને જખમ સારો થાય છે

૬૧. ઉંધરસી—(મ૦ ખોકલી) એના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એ ઝાડના પાદડા હરડેના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની છાલ તેજબળના ઝાડ જેવી જાડી હોઇ પીળા રગની હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડા ફળો આવે છે. એ ઝાડની છાલ અને ફળ ઘણા તીખાં હોય છે ઉધરસીના ઝાડને શિમળાના જેવા કાટા હોય છે. **ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર.**—ઉધરસીનુ અર્ધું ફળ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમા કાલવી ખાવી, અગર છાલનો કાઢો કરી પાવો એટલે થોડાજ દિવસમા ઉધરસ, દમ અને વાયુવિકાર એ દૂર થાય છે.

૬૨. ઉપરસાલ—સ૦ શ્યામા, સારિવા. મ૦ ઉપરસાલ, ઉપલસરી હિ૦ ગૌરીસર, કાલીસર બ૦ અનતમળ, શ્યામાલતા, કલઘટિ ક૦ સુગધીબલ્લી, નામદેવેરૂ, કરીબટ, સોગદે તૈ૦ પલાશગધી મલા૦ નાન્નારી તુ૦ કન્નાવેરૂ ઉત્કલ૦ ગુપાકાનમૂળ ગોમા૦ કુદવાલી ઈં૦ ઇડીયનસાસ્સાપરિલા લા૦ હેમિડેસ્મસઇંડિકસ

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રગનો હોય છે એના પાદડા આકારે તલવાર જેવા, અર્ધો આગળ પહોળા હોઇ ત્રણ આગળ લાબા હોય છે × એને બારીક

× શાલીગ્રામજી કહે છે કે:—ઉપરસાલની વેલના પાદડા દાડિમ જેવા હોય છે. તે પાદડામા સફેદ છાટા હોય છે વેલની જડમા કપુરકાચલી જેવી સુગધ આવે છે અને તેમા બબે ફળીઓ આવે છે કેટલાક લોકો એને સારસાપરિલા, સરીવન આદિ નામો આપે છે.

અને લાંબા ફૂળો આવે છે અને તેમાંથી ૨ નીકળે છે એને નાની કાવળી, ક્ષેત્રકાવળી એમ ક્વચિત્ કહેવાની પ્રથા છે, પરંતુ તે ઉપરથી ઘણાજ લોકોની જાણતીજ ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી—કાવળીનેજ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે એમ વારવાર દ્રષ્ટિએ આવે છે આથી કરીને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે કાવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનસ્પતિ ખાસ જુદી છે આ વેલ સાધારણ ડુગરાળ જમીનમા વિશેષે કરીને થાય છે મુબઇ ઈલાકો, બગાળ, કોરોમાડલ વગેરે પ્રાતમા એ ઘણી થાય છે ત્રાવણકોર પ્રાત સુધી આ ઘણીજ થાય છે એની કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે કોકણમા એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એને "ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની કાવળી, શેતકાવળી, શેબન્ધવેલ, શ્યામી" પણ કહે છે એની વેલ ઝીણી અને સુંવાળી હોય છે પાદડા આકારમા કન્હેરના પાદડા જેવા પરતુ તેનાથી પાતળા, સાકડા અને અણીદાર હોય છે તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા ધોળાશ પડતા રેષા હોય છે તે વેલી ઉપર ઘણુ કરીને સામસામા થાય છે એના ઉપર જુન માસથી ઓગસ્ટ મહીના સુધીમા ફૂલો આવે છે તેનો રગ બહારથી ફીકો અને ઘેરો લાલ હોય છે મૂળ વાકાચુકા અને ગોળ હોઈ તેનો વ્યાસ સાધારણ રીતે બેથી સાત ઇચ સુધી હોય છે તેના ઉપર છાલ ચીરા પડેલી અને ઘેરા ભુરા રગની નજીક નજીક પદ્મકાષ્ઠની છાલને મળતી હોય છે, તથા છેવટનો લાકડારૂપ ભાગ પીળા રગનો અને કઠિન હોય છે તેના મૂળનો મારો વાસ આવે છે અને તેનો સ્વાદ મીઠો અને કાઇક કડવો હોય છે મૂળના સુદર વાસ ઉપરથી એનુ સુગન્ધા નામ પડેલુ છે

ઉપલસરીમા લોહી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે મદ્રાસ પ્રાતમા રક્તદોષ, ત્વચારોગ, અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમા આ વનસ્પતિનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે ઉપલસરી જગલમા આપોઆપ જોઈએ તેટલી ઉગે છે ડાક્ટર લોકો ત્વચાના રોગ, ખરજ, ખરજવા અને જનનેન્દ્રિય સબધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઢો આપે છે ડૉક્ટર આશબર્નરે પ્રથમ ૧૮૩૧ની સાલમા ઇગ્રેજી આષધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી ડૉક્ટર આશિગનેસી પોતાની ઇસ્પિતાલમા ઇંગ્રેજી સારસાપરિલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનોજ ઉપયોગ કરે છે તે પાચ તોલા મૂળને ખાડી સવાશેર ગરમ પાણીમા ભીજવી રાખે છે અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમા પાય છે આનાથી નિયમ કરતા ત્રણ ચાર ગણો પેશાબ થાય છે શરીરમાથી રેલમરેલ પરસેવો આવે છે અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે ડૉક્ટર આશિગનેસી લખે છે કે તેમના તાબાની ઇસ્પિતાલના રોગીઓને જોઈને આ ઔષધીનો ગુણ એટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે એ આષધ માગી લેતા ઉપલસરીના મૂળોનુ ચૂર્ણ મધમા આપવાથી સંધિવાત અને વિદ્રધિ (ગઠા) વગેરે સારા થાય છે તામીલ લોકો મૂત્ર સબધી સઘળા પ્રકારના વિકારમા આ મૂળો ગાયના દૂધમા વાટીને પાવાને આપે છે, અને રક્તશુદ્ધિ માટે ને પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે જીરા સાથે આપે છે અમેરીકન સારસાપરિલા કરતા આ હિદુસ્તાની સારસાપરિલામા વધારે ગુણ છે, એમ ત્યાના રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ

પરીક્ષા કરીને ઠરાવેલુ છે ધોળી ઉપલસરી કરતા કાળી ઉપલસરીના મૂળ કાઇક જાડા હોવાથી તેમાના ઔષધીગુણો વધારે દિવસ ટકે છે બન્ને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઢો સાકર નાખી પાવો નાના બાળકોનુ અશક્તપણુ, જુનો સંધિવા, વિસ્ફોટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણ થાય છે આગળની સહેલી રીત એટલે ૨॥ તોલા મૂળો લઇ ખુદી પચીસ તોલા ઉકળતા પાણીમા નાખી ઉપર ઢાકણુ ઢાકવુ ઠડુ થયા પછી ગાળીને આપવુ. દિવસમા ૩-૪ વખત થઇને પાચથી દશ તોલા સુધી આ પાણી પાવુ નવશેકું (કોકરવરણુ) પાણી પાવાથી વધારે ગુણ આવે છે એમાજ દૂધ અને સાકર નાખ્યા હોય તો તેનો વાસ અને સ્વાદ, એ ચાહને એટલો મળે છે કે નાના છોકરા પણ આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે ચાહ પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વોહોરી લેવા કરતા આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઢો આપવાથી શરીર નિરોગી અને પુષ્ટ થાય છે ઉપરનુ મિશ્રણ એટલુ સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે **આયોડાઇડ ઑફ્ પોટાસ** નામનુ ખરાબ સ્વાદનુ ઇંગ્રેજી ઔષધ આની અદર આપ્યુ હોય તો સેહેજ આપી શકાય છે ઉપલસરીના મૂળો જેટલા તાજા હોય તેટલો તેનો જાસ્તિ ગુણ થાય છે **ધોળી ઉપરસાલ** (કપરી. હિ૦ ગૌરીસર, ગૌરીયાસાઉ)—શીતળ, મધુર, શુક્લ, જડ, સ્નિગ્ધ, કડુ ને સુગધિ છે, અને કોઢ, કડૂ, જ્વર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિમાદ્ય, દાહ, ઉપરસ, અરૂચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, અતિસાર, તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે **કાળી ઉપરસાલ** (કાળીવેલ, હિ૦ કાલીસર, કરિયાસાઉ)—શીતળ, વૃષ્ય, મધુર અને કફનાશક છે બીજા ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. ઉપયોગ—(૧) **ગર્ભિણીની વૃપણી ઉપર અને શરીરમા થએલ ગરમી ઉપર**—ઉપરસાલના મૂળ સ્વચ્છ ધોઇ કેળના પાદડામા વિટાળી ભુભરેટમા બાફી કાઢવા પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમા જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાખી, જીરૂ, ખડીસાકર અને બાફેલો ધોળો કાંદો (ધોળી ડુગળી), એ બધા એકઠા કરી બારીક વાટવા તેમા સર્વ ઔષધોના વજન જેટલુ ઘી નાખી, પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જઈ, શરીરપર થયેલા લાલ ચાઠા સારા થઇ, ધાતુસ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે (૨) **આંખમા ફુલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપર**—ઉપરસાલના પાદડા તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઈ આખમા આજવો (૩) **ગરમી ઉપર**—પુટપાકકૃતિએ ઉપરસાલના મૂળ પકાવી તેમા જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી, વાટી ગોળી કરી, તેમા ગાયનુ ઘી નાખી સાજ-સવાર આપવુ (૪) **વ્રણ ઉપર**—ઉપરસાલના મૂળ વાટી ઉપર બાધવા, એટલે ગુમડાનુ શોધન થાય છે (૫) **ઉલટી ઉપર**—ઉપરસાલના મૂળો પાણીમા અથવા ભરસાળમા રીત પ્રમાણે બાફી પછી બહાર કાઢી મધ્યમાની રેષા કાઢી નાખી તેમા થોડી હિંગ નાખી બારીક વાટી ઘી મિશ્ર કરી પ્રાત કાળમા તે એક વખત આપવુ, એટલે ઉલટી જલદીથી બધ થાય છે. (૬) **દંતરોગ ઉપર**—ઉપરસાલના પાંદડાં અને ચીકણાનાં

(બળના, બોળના) પાદડા સમભાગ લઇ, બારીક વાટી, ગોળી કરી દાતમા રાખવી, એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઈ દાત મજબુત થાય છે (૭) **પિત્ત-જ્વર ઉપર**—ઉપરસાલ અને કમળકદ, એનો કાઢો કરી સાકર નાખી આપવો (૮) **સર્પ વિષ ઉપર**—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાણીમા મેળવી તે પાવા (૯) **મસ્તકશૂળ ઉપર**—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો (૧૦) **પેટના દુખવા ઉપર**—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાવા (૧૧) **ઉપરસાલનુ શરબત**—ઉપરસાલના મૂળ ૧૦ તોલા, સાકર શેર ૧॥ અને પાણી સવાશેર લઇ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમા ખાંડેલા મૂળો ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમા સાકર નાખી મદાગ્નિથી ઉકાળવુ

૬૩. **ઉંબરો (ઉંબરડો)**—સં૦ ઉદુબર. મ૦ ઉબર હિ૦ ઉદુબર, ગુલ્લર. વ૦ યજ્ઞડુમુર. રા૦ પુ૦ ઉમરો. ક૦ મલા૦ અત્તિ તૈ૦ અત્તિમાનુ તા૦ આત્તમાર તુ૦ અતિમાગ ફા૦ અજીરે, આદમ અ૦ જમીઝ ઇં૦ ફિગ ટ્રી લા૦ ફાઇકસ ગ્લોમિરેટા

ઉબરાના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એને અજીરની આકૃતિના ફળો આવે છે તે પાકે એટલે કોઇ કોઈ ખાય છે કાચા હોય છે ત્યારે કોઇ તેનુ શાક પણ કરે છે ઉબરાની છાયા શીતળ હોઇ સુખકારક છે ઉબરાનુ લાકડુ અતિશય ચીકણુ હોય છે તેના તકતા (પાટિઆ) પાડે છે તે એટલા બળવાન હોય છે કે કુવા-ડીના ઘાવ મારવાથી પણ એકાએક ભાગતા નથી જે ઠેકાણે ઉબરાનુ ઝાડ હોય, તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે વણુ કરી પાણીનો ઝરો જડે છે કેટ-લાક માણસો ઉબરાના ઝાડો હોય ત્યા કુવા ખોદે છે અને ત્યાથી તેમને પાણી મળે છે ઉબરાના ઝાડ નીચે રહેલુ પાણી પીવા માટે સારૂ—નિરોગી છે **ઉબરો**—* શીતળ, ગર્ભસધાનકારક વ્રણરોપક, રૂક્ષ, મધુર, તુરો, ગુરૂ, અસ્થિસધાનકારક અને વર્ણકર છે, અને કફ, પિત્ત, અતિસાર, તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે **એની છાલ**—શીતળ દુગ્ધપ્રદ તુરી, ગર્ભને હિતાવહ અને વ્રણનાશક છે એના **કાચાં ફળ**—સ્તભક, તુરા અને હિતકર છે, એ તૃષા, પિત્ત, કફ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે **મધ્યમ કાચા ફળ**—મીઠા, શીતળ, તુરા છે, અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારા છે અને રક્તસ્રાવ વાંતિ, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે **એનાં જૂનાં ફળ**—તુરા, રુચિકર ખાટા, દીપન, માસવૃદ્ધિકર, રક્તદોષકારક, દોષલ અને જડ છે **પાકેલાં ફળ**—તુરા, મધુર, કૃમિકર, જડ, રુચિકર, અતિ શીતળ અને કફ-કર છે તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયુ હોય તે ઉપર**—

* ઉબરો—આમાશયને નુકશાનકારક અને તાવને ઉત્પન્ન કર્તા છે ઉબરાના ફળમા અસખ્ય જતુઓ હોય છે ઉબરાના પાકેલા ફળોને લોકો ફોડી તેમાના જતુઓને ઉડાડી મૂકી ખાય છે, પરતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘ શ્રોતા (ઘણુ સાભળનાર) થવાની આશાએ એ ફળો જતુઓ સહિત ખાઈ જાય છે. તે ખોટુ છે

ઉબરાનુ દૂધ ચોપડી તે ઉપર રૂ ચોટાડવુ એટલે સારૂ થાય છે. (૨) **રક્તપિત્ત ઉપર**—ઉબરાના પાકેલા ફળો ગોળમા અથવા મધમા ખાવા, અથવા મૂળ ઘસી તેમા સાકર નાખી તે આપવા (૩) **વછનાગના વિષ ઉપર**—ઉબરાની છાલનો રસ ઘીમા મેળવી ગરમ કરી આપવો (૪) **સોમલ ઉપર**—ઉબરાના પાદડાનો અથવા છાલનો રસ અચ્છેર સુધી આપવો ઢોરને પણ એજ ઔષધ આપવુ (૫) **આખો આવે છે તે ઉપર**—ઉબરાના દૂધનો આખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) **ગાલફુગી (થોથર, લાપોટીયા) ઉપર**—ઉબરાનુ દૂધ ચોપડવુ (૭) **અદ ઉપર**—ઉબરાનુ દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાવવો (૮) **સોજા ઉપર**—ઉબરો, વડ, પીપળો, પીપળ ને નાદરૂખ એ પચ વલ્કલની છાલ ઘસી, ઘી નાખી લેપ કરવો. (૯) **આમાતિસાર ઉપર**—પતાસામા ઉબરાના દૂધના ૪–૫ ટીપા પાડી આપવું, એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે હગામણુ માગી થશે. (૧૦) **રક્તાતિસાર ઉપર**—ઉબરાના મૂળનુ પાણી આપવુ (૧૧) **પથરી ઉપર**—ઉબરાના મૂળનો રસ ૫ તોલા કાઢી, તેમા સાકર નાખી આપવો એજ મૂળો ગાયના દૂધમા ઘસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૨) **ઉષ્ણતા ઉપર**—પાકા અને જેમા કીડા નહિ હોય એવા ઉબરાના ફળ લઇ, તેમા ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે ફળ રોજ સવારમા ખાવા (૧૩) **સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર**—ઉબરાના ઝાડના મૂળ માટીમાથી સાફ કરી કરવતીએ તે મૂળ વ્હેરી તેના નીચે એક વાસણ રાખવુ તેમા ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત લઇ જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૪) **નાનાં બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ઓરીની ગરમી થઈ આવી હોય તો**—ઉબરાનો દ્રવ ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૫) **ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો**—ઉબરાના પાદડા ઉપરની ફોડ (લાખ જેવા ચાઠા થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવા (૧૬) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર**—ઉબરા મધમા આપવા (૧૭) **ભસ્મક (ભૂખ ઘણી લાગવી) રોગ× ઉપર**—ઉબરાની છાલ સ્ત્રીના દૂધમા વાટી આપવી અથવા ઉબરાના મૂળોમાનુ પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવુ બીજુ પાણી આપવુ નહિ. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ. (૧૮) **શીતળા હલકા થવા**—ઉબરાના પાદડા ઉપરની લાખ ગાયના તાજા દૂધમા વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમા થોડુ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતાજ આપવુ (૧૯) **પિત્તજ્વર ઉપર**—ઉબરાના મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવો. (૨૦) **વિંછીના વિષ ઉપર**—ઉબરાનો પાલો વાટી દશ ઉપર ચોપડવો (૨૧) **કોગળીયા ઉપર**—ઉબરાનો દ્રવ આપવો. (૨૨) **હરસ ઉપર**—ઉબરાના મૂળ ટડા પાણીમા ઘસી તેમા દાતવણ મેળવવુ અને તેનો લેપ કરવો (૨૩) **કર્ણમૂળ ઉપર**—ઉબરાનુ અને કપાસનુ દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવુ (૨૪) **ગંડમાલા ઉપર**—ઉબરાના પાદડા ઉપરની ફોડ મીઠા દહીંમા વાટી સાકર નાખી નિત્ય એક વખત આપતા જવુ

× ભસ્મક રોગના કારણો અને લક્ષણો વગેરે ' સુબોધ વૈદ્યક ' મા જોવા.

(૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતુ હોય તો—ઉબરાના પાકેલા ફળમા સાકર ઘાલી ઘીમા તળી તેમા એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો માસો નાખી રોજ પ્રાતઃકાળમા ખાવુ, અને રીંગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો, એટલે નાકમાથી લોહી પડતુ બધ થઈ જાય છે **(૨૬) દાહ ઉપર**—ઉબરાનુ દૂધ સાકર નાખી આપવુ

૬૪ **ઉભી (ભો) રિંગણી**—સ૦ બૃહતી, વાતાકી મ૦ ડોરલી, રાનવાંગી હિ૦ બડીકટાઇ, બઙ્હટા બં૦ બૃહતી, વ્યાકુડ, તિતવેગુન. ફા૦ હેમ્ગુલ્લ્ગુ તૈ૦ પેદ્દામુલુગા, કુકમાચી તા૦ કાડનકટ્ટારી, ચેરુચુન્ટ તુ૦ ગુલ્લા. મલા૦ વેલ્લોતુવાબોટિના ક્રા૦ બાદજાનજગલી, ઉસ્તરગાર અ૦ બાલુજાનઝંગલી. લા૦ સોલેનમ્ ઇડીકમ

ઉભી ભોરિંગણીના ઝાડ આબેહુબ વતાકડીના ઝાડ જેવાજ થાય છે એને "જગલી રિંગણી" પણ કહે છે એ ઝાડ કમરપૂર ઉંચા વધે છે ઉભી ભોરિંગણીના ફળ ગોળ હોઇ સોપારી જેવડા મોટા હોય છે. એ ફળોનો રગ પીળો હોય છે ગરીબ લોક એ ફળોનુ શાક કરે છે ઉભી ભોરિંગણીની એક જાતિ કોકણમા થાય છે તેને "**મોત રિંગણી**" કિવા "**ચિંચુરટી વાંગી**" પણ કહે છે મોત રિંગણીના ફળો ઉભી ભોરિંગણી કરતા બારીક હોય છે એ ફળોનુ શાક સારૂ થાય છે ઉભી ભોરિંગણીના ગુણ દશ મૂળોમા આવે છે * **મોટી ભોરિંગણી**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, હલકી, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક, અને કફ, વાયુ, તાવ, કોઢ, અરોચક, ઉલટી, દમ ઉધરસ, કૃમિ, મોઢાની વિરસતા, કડૂ (ખરજ), શૂળ, આમદોષ, હૃદ્રોગ, અગ્નિમાદ્ય, એનો નાશ કરે છે **લઘુ ભોરિંગણી**—વાયુ, દમ, શૂળ, કફ, અગ્નિમાદ્ય, તાવ, શરદી, હૃદ્રોગ અને આમનો નાશ કરે છે **ધોળી**

---

* રિંગણીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણી જો કે જેનુ શાક કરવામા આવે છે તે રીંગણાના છોડને પણ રિંગણી કે વેંગણી કહે છે, પરંતુ તે આ બન્ને રિંગણીઓથી જુદી છે ઉભી રિંગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ ઓળખે છે એના પાદડા શાકની વેંગણીના પાદડાને ઘણા ભાગે મળતા હોય છે તેમા પણ મોટી ડોરલી (મોટા ફળવાળી), નાની ડોરલી (નાના ફળવાળી) અથવા મોત રિંગણી અને ધોળી ડોરલી (ધોળા ફૂલવાળી) એમ ત્રણ જાતો છે ભોરિંગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથરાયલા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે છે. કેટલાક એને આખ ફુટામણી પણ કહે છે એના પાદડા ડોરલીથી જુદા પ્રકારના હોય છે એમા પણ બે જાતો હોય છે બીજી જે ધોળા ફૂલની થાય છે તેને લક્ષ્મણા કહે છે આ લક્ષ્મણામા પારાની ખાખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એને વધારે ચહાય છે તે સિવાય એમા બીજા પણ મહાન ગુણો હોવાનુ કહેવાય છે પણ તે પ્રકાશમા મૂકી શકાય તેવા સિદ્ધ પ્રયોગો હજુ સુધી હાથ લાગ્યા નથી. આમ આ રિંગણીની એકદર પાચ જાતો છે લક્ષ્મણા નામે એક કદ થાય છે તે આ લક્ષ્મણાથી જુદો છે રિંગણીની માત્રા ૧ માસાની અને વ્યવહારમા તેના મૂળ અથવા પચાગ વપરાય છે

ઉભી રિંગણી.—રુચ્ય હોઇ કફ અને વાયુનો તથા અંજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મોટી જેવાજ છે **મોત રિંગણી**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તકર, રૂક્ષ, રૂચિકર, ભેદક, પાચક, અગ્નિદીપક અને કફવાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર—ઉભી ભોરિંગણીનો કાઢો લીંડીપીપર નાખી પાવો એટલે ઉધરસ જલદી મટે છે (૨) ઢોરને કોઇ પણ પ્રકારનું વિષ ચડયુ હોય તો તે ઉપર—ઉભી ભોરિંગણીના મૂળીયા ખાંડી, પાણી નાખી તેમાથી રસ કાઢવો અને પાવો (૩) **આરક્ત (રાતા ચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો**—ઉભી ભોરિંગણીના બિયાનુ અંજન આંખોમા ઘાલવાથી આંખો લાલચોળ થાય છે પૂર્વે સિપાઇ લોકોમા પોતાનુ શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને બતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી. (૪) **વાળા ઉપર**—ઉભી ભોરિંગણીના મૂળ પુરુષના મૂત્રમા અને બાળ પીપળાના પાદડામા વાટી તેનો ફોલ્લા ઉપર પાટો બાધવો

૬૫. **ઉલકુલી.**—આ ઝાડ ગોમાતક પ્રાંતમા થાય છે એ એક કુવાડીઆ જેવીજ ભાજી છે; પરંતુ ઉલકુલીના ઝાડના પાદડા લાબા હોઇ છેવટે કાતર સરખા હોય છે એ ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉચુ વધે છે ઉલકુલીના પાલાનુ અને કુમળી ડાળીનુ શાક થાય છે

૬૬. **ઉક્ષી.** (ધોળી ધાવડી)—સં૦ શ્વેત ધાતકી.

ઉક્ષાનાં મોટા મોટા ઝાડ કુંગરાળ જમીનમા થાય છે ઉક્ષીના પાદડા નાના હોઇ તે સુમારે ૪ આગળ લાબા હોય છે આ પાદડા મૃદુ હોય છે અને ઉક્ષીના ફૂળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે ઉપયોગ—(૧) **નળવાયુ ઉપર**—ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવટાંક પાવો (૨) **વ્રણ ઉપર**—ઉક્ષીના ફળ સર્વત્ર હોતા નથી. માટે જ્યા હોય ત્યાથી શોધી લાવી દૂધમા બાફી રાખી મૂકવા એ ફળ અને ખટખટીના મૂળ મધમા ઘસી નિત્ય ૪–૫ વખત લેપ કરવો (૩) **પાંડુરોગ ઉપર**—ઉક્ષીના ફળનુ ચૂર્ણ, જાયફળ, જાવત્રી, લવંગ, એલચી, તજ, દગડફૂલ (પથ્થર ફૂલ) અને અજમોદ, એઓનુ ચૂર્ણ બે માસા, મધમા નાખી દરરોજ સવાર સાંજ ઓષધ આપવુ એટલે પાડુરોગ દૂર થાય છે. (૪) **કુસ્સાના કિંવા ઘોણસના વિષથી સોજો આવે છે તે ઉપર.**—ઉક્ષાનાં મૂળ અને ધણુસારીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૫) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર.**—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમા નાખી ચોપડવી (૬) **બાળકોને ટુંટીયું આવે છે તે ઉપર**—ટુંટીયાના લક્ષણો એવા છે કે, શરીરમા તાવ આવી લોહી સુકાય છે અને કફનુ પ્રાધાન્ય થઇ હાથ પગ બધાઇ જાય છે તેને માટે ઉપાય—ઉક્ષીના ફળ સાધારણ ચીરી સુકવવા, પછી તેને ગોમૂત્રના સાત પુટ આપી બાળી, કાળી રાખોડી બનાવવી તે રાખને ભાંગરાના સાત પુટ અને બકરીના મૂત્રના ત્રણ પુટ અને બીજોરાના રસના સાત પુટ આપી, ખાતી વખતે બે ગુંજાથી ૪ ગુંજા (ચણોઠી ભાર) પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે મધમા ખલ કરી ચાટવા માટે આપવી

૬૭ **એખરો.**—સં૦ કૌકિલાક્ષ. હિ૦ તાલિમખાના, કૈલશા. મ૦ કોલસુંદા, બિખરા, તાલિમખાના. કો૦ કોલિસ્તા, કોલસા. બ૦ કુલીયાખાડાં, કુલેકાંટા,

કુલક, શ્લમર્દન, ઇત્યાદિ. તા૦ નિરમુલ્લિ. તુ૦ કાવમુલ્લુડે. મલા૦ વાયલચુલ્લિ. એમ૦ કોળીકુલે ઝાડ ક૦ કુલુગોલિકે, નીરગોળ ગોલિકે, કોલવલિકે તૈ૦ નિરૂગોબી, ગોબી, ગોબિચેટ્ટુ, ગોલિમિડિચેટ્ટુ ઓ૦ કુઇલિરખા, માખુરેણુ લા૦ એસ્ટેકન્થા લોન્જિ ફોલિયા ઇં૦ લૉગલિવ્હડ પાર્લેરિયા.

એખરો કોકણમા અને બીજે સ્થળે ખેતરની બાજુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે ત્યા ઢોર પણ તેને ખાતા નથી. એ ઝાડ સુમારે બે આઢીજ હાથ ઉચુ વધે છે એના કુમળા પાલાનુ કેટલાક લોકો શાક કરે છે એનાં પાંદડા લાબાં હોઈ દરેક પાંદડા નીચે એક એક કાંટો હોય છે આ ઝાડને મરાઠીમાં કોલિસ્તા, કોલમા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને ' તાલિમખાનુ ' કહે છે એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે એની માત્રા ૬ માસા છે ઉપયોગ.—(૧)અતિસાર ઉપર— તાલિમખાના દહીંમા વાટી આપવા. (૨) ક્ષત કાસ ઉપર—તાલિમખાનાનુ ચૂર્ણ મધ અને તાજા ઘીમા આપવુ ધાતુપુષ્ટતાને માટે—તાલિમખાનાનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવુ અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવુ, અથવા તાલિમખાના, મુસળી અને ગોખરૂ, એનુ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી તેમા ખાવુ (૪) પ્રમેહ ઉપર—તાલિમખાના દૂધમા બાફી આપવા. (૫) યોનિસંકોચ થવા માટે–તાલિમખાનાના કાઢામા તેનુ ચૂર્ણ નાખી અદર લેપ કરવો (૬)પુષ્ટિદાયક પાક–તાલિમખાના, ગોખરૂ, કાચબીજ, બળબીજ, કાળી મુસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી, પજાબીમિશ્રી, ધોળી ગુલબાશીનો કંદ અથવા ચોપચીનીની ભૂકી કરી ઘીમા સાધારણ તળી, સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમા નાખવી, અને સારી રીતે ઘુટી એકત્ર કરી તેમા બદામ, ચારોળી, પિસ્તા, લીલવા દ્રાક્ષ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવગ, જાયફળ, જાવત્રી, તજ અને ગળોનુ સત્વ નાખી થેપલા કરી રાખવા એ દરરોજ બે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનુ તાજુ દૂધ પીવુ.

૬૮. એરડો. (દીવેલી)—અ૦ સ૦ એરડ હિ૦ અરડ, અડ. ક૦ ઔડલ, હરળગીડ. તૈ૦ અમુડાલ તા૦ આમણુકકુ. તુ૦ અલ ધુડ. મલા૦ ચિત્તામણુકકુ. ફા૦ બેદજીર અ૦ ખિરવા તુ૦ કર્ચક. ઇં૦ કેસ્ટરઓઇલ પ્લેટ. લા૦ રિસિનસકોમ્યુનિસ.

આ આર્યભૂમિમા પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે. પરતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનુ સામર્થ્ય આપણામાથી નષ્ટ થયુ. એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરોજ આવ્યો કહેવાય ! આપણે આ કાળચક્રના ફેરમા આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલુ ખેતરોમાનુ અન્ન આપણા પેટમા ન જતા પરદેશમાજ તણાઇ જાય છે ! ઉત્તમોત્તમ પર્જન્યવૃષ્ટિ થઇ ભરપૂર પાક દર સાલ આવે; તથાપિ આપણા ખેડુતોના ઘરમા મહીના બે મહીનાનો ખોરાક પણ શિલ્લક રહેતો નથી ! આવી જ્યારે સર્વત્ર સ્થિતિ થઇ છે ત્યારે આપણી શક્તિ ક્યાથી વધારવી ? તથા આપણો ભાગ્યોદય ક્યાંથી થાય ? તથા આપણે પ્રયત્ન કરીએ

તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતા તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે ? દર સાલ હજારો ખાંડી એરંડી આપણા દેશમા ઉત્પન્ન થઇ તે પરદેશમા રવાના થાય છે; અને ત્યા તેનુ યંત્રમા તેલ કાઢી ઉત્તમ નીલવર્ણ બાટલીઓમા ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમા વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવુ કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખ-પણાને ધન્ય કહેવુ ! વળી બાળવાના સર્વ તેલમા સ્થિર બળનાર, હમેશા દીવા પાસે બેસીએ તો પણ આખોને ઇજા ન કરનાર અને સસ્તુ પડનાર, એવુ એ "અલ્પ કિંમતી અને ઘણુ ગુણી" તેલ છતા એ તેલપર આપણી ભક્તિ ન બેસતા પરદેશનુ ઘાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક એવુ જે ઘાસલેટ (રાક ઑઇલ) તેલ તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યુ છે ! આ ઉપરથી આપણો સારાસારવિચાર તથા દૂરદ્રષ્ટિ વ્યક્ત થાય છેજ ! આ એરંડ વૃક્ષનુ વર્ણન "એરંડાનો કચરો" એ પ્રમાણે ન સમજતા એરંડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવુ એરંડામા ધોળી અને રાતી બે જાતિ હોય છે, તથા એક મળ એરંડ અને બીજો જરાયતમા થનાર વર્ષાયુ એરંડ, એવી પણ બે જાતિ છે મળ એરંડ પાચ દશ વર્ષ સુધી ટકે છે જરાયતિ એરંડના બી (એરંડીયા) બારીક હોય છે, પરંતુ મળ એરંડના એરંડીયા કરતા તેનુ તેલ વધારે નીકળે છે એરંડેલ તેલ રેચક હોઇ બીજા રેચ પ્રમાણે તીવ્ર ન છતા નાના બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગોપર આરંભમા આ રેચ અપાય છે **ધોળો એરં-ડો:**—તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરુ, મધુર, કડુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે. અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શૂળ અને કમર, બસ્તિ, મસ્તક, ઓમાનુ શૂળ, દમ, આનાહવાયુ, કોઢ, બદ, ગુલ્મ, મરોળ, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરક્ત, મેદ અને અંડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ, મોટો ધોળો એરંડો—રસકાળે અને પાકકાળે તેમા ગુણો વધારે છે **રાતો એરંડો**—તુરો, રસકાળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે, તથા વાયુ, કફ, શ્રમ, ઉધરસ, કૃમિ, અર્શ, વર્ધ્મરોગ (બદ), રક્તદોષ, પાંડુ, ભ્રાંતિ, અરૂચિનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા એરંડા જેવા છે **એનાં પાંદડાં**—વાતપિત્તને વધારનાર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના **કુમળા અંકુર**—ગુલ્મ, બસ્તિશૂળ, કફ, કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિરોગનો નાશ કરે છે **એનાં ફુલ**—વાયુ, કફ—પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે, અને રક્તદોષ તથા પિત્તને વધારે છે. **એનાં બીયાંના ગોળા (મગજ)**:—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ખારા, સ્નિગ્ધ, સારક, મલભેદક અને લઘુ છે, તથા ગુલ્મ, શૂળ, કફ, યકૃત, વાતોદર, પ્લીહા અને વાતાર્શનો નાશ કરે છે **એરંડ તેલ (એરંડીયુ)**:—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવુ છે, તથા વર્ધ્મ (બદ) ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, કફ, સોજો, વિષમ જ્વર અને કમર, પીઠ, પેટ, ગુદા ઓમાના શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **શૂળ ઉપર**.—એરંડમૂળનો કાઢો હિંગ અને સંચળ નાખી આપવો. (૨) **કુક્ષિશૂળ ઉપર**.—એરંડમૂળના કાઢામા

જવખાર નાખી આપવો. એટલે મુક્ષિશળ, કફશળ, ઉરૂ અને પીડમાનુ શળ મટે છે. **(૩) કમળા ઉપર**—એરડાનો રસ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ સુઘવા આપવાં. **(૪) આંખો આવે છે તે ઉપર**—એરડ તેલનો જુલાબ આપવો. **(૫) ગડાં થાય છે તે ઉપર**—એરડમૂળ વાટી તેલમા અથવા ઘીમા કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૬) વિસર્પ અને દરાજ ઉપર**—એરડ તેલ ઘીમા આપવુ. **(૭) નાનાં બાળકોનું ગળુ પડે છે તે ઉપર:**—એરડાનુ પાદડુ ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવુ. **(૮) રેચ થવા માટે**—સારૂ એરડતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમા અગર સુઠના અથવા ત્રિફળાના કાઢામા આપવુ **(૯) શરીરમાંની ગરમી ઉપર**—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવુ એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઈ આખોમા તેજ આવે છે. હાથ પગમા બળતરા અથવા ચાઠા પડેલા હોય તો તે ઉપર પણ એરડતેલ ઠડા પાણીમા નાખી ચોળવુ. મસ્તકની ગરમી જવા માટે એરડાના પાદડાને માખણ અગર ચોખુ ઘી ચોપડીને તે તાળવાપર બાધવા **(૧૦) ધંતૂરાના વિષ ઉપર.**—લાલ એરડાના મૂળ પાણીમા વાટી આપવા એટલે ધતૂરાનુ વિષ ઉતરશે અને ભ્રમ નાશ થશે. **(૧૧) સંન્નિપાત ઉપર:**—એરડ તેલ ચોળવુ **(૧૨) ફુલ–છારી જવા માટે:**—લાલ એરડાનુ દૂધ આખમા આજવુ. **(૧૩) શૂષણ રોગ ઉપર:**—એરડતેલ દૂધમા અગર ગોમૂત્રમા આપવુ અને લેપ પણ કરવો **(૧૪) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર:**—એરડો, અરડુસી અને ગળો, એનો કાઢો કરી તેમા એરડતેલ નાખી આપવો **(૧૫) પેટમાના વાયુ ઉપર:**—એરડતેલ સુઠના કાઢામા આપવુ **(૧૬) આમવાત ઉપર:**—**અઠાસી વાયુ એટલે પીઠ, કમર, ખભા, પેટ, પગ, એ ઠેકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર**—એરડનો મગજ દૂધમા મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એરડતેલ એકલુજ ગોમૂત્રમા આપવુ **(૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર:**—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરડ તેલ ચોપડી, શેકી, તે સહેવાતુ પેટ ઉપર રાખવુ અને તેવા પાનથી પેટ શેકવુ **(૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંતુ ઉપર:**—એરડ તેલ ગરમ પાણીમા આપવુ અથવા એરડાનો રસ મધમા આપવો **(૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર:**—એરડાના પાદડાનો રસ કાઢી તે, જે અગના ભાગમા દશ થયો હોય તેના વિરૂદ્ધ અગના કાનમા નાખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા દેવુ એ પ્રમાણે ૨–૩ વખત કરવુ એટલે વિષ ઉતરી જશે. **(૨૦) ભસ્મક રોગ ઉપર**—દૂધમા અથવા ઘીમા એરડતેલ આપવુ **(૨૧) દમ ઉપર**—૨॥ તોલા એરડતેલ પાચ તોલા મધમા મિશ્ર કરી રાખવુ તેમાથી સવાર સાજ એકેક ચમચો લેતા જવુ **(૨૨) સર્પદંશ ઉપર.**—એરડાના પાદડાનો રસ ૪ ચમચા ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો અને દશ ઉપર પાલો વાટી બાધવો; એથી ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે **(૨૩) ઉંઘ ન આવતી હોય તો**—એરડાના મોર બારીક વાટી થોડુક દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચાળવા. ઘણા ઘસવા નહિ. **(૨૪) ગંડમાલ ઉપર**—એરડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી લેપ કરવો **(૨૫) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે**—એરડમૂળ ઘીમા ઘસી પીવા અને ગુહ્ય અગ ઉપર પણ લેપ કરવા. **(૨૬) કમળા ઉપર:**—

એરંડાની દાંડી દહીંમા વાટી આપવી દિવસ ૩—૭, એથી જરા ફેર આવશે એમ નહિ તો એરંડમૂળ મધમા આપવા એટલે ફાયદો થશે (૨૭) **પીનસ રોગ ઉપર**—એરંડતેલ કઢવી રાખવુ અને જે નાકમા પીનસ થયુ હોય તે નાકે દિવસમા ઘણી વાર સુંઘવુ (૨૮) **યોનિશૂળ ઉપર**—એરંડમૂળ અને સુંઠ ઘસી યોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) **નળ ફુલ્યા હોય તો**—એરંડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનુ દુધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવા (૩૦) **ઉરૂસ્તંભ અને કફ્રસી વાયુ ઉપર**—એરંડતેલ ગોમૂત્રમા નાખી આપવુ (૩૧) **બાળકોને રેચ માટે**—એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનુ ચૂર્ણ લીંબુના રસમા ખરલ કરી, બાળકની ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો (૩૨) **કાચની ભુકી પેટમાં ગઈ હોય તો**—ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવુ (૩૩) **પિત્તરોગ ઉપર**—ગાયના દૂધમા એરંડતેલ આપવુ (૩૪) **મસ્તકશૂળ ઉપર**—એરંડમૂળ ભાગરાના રસમા ઘસી નાકમા ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવુ એટલે છીંકો આવશે. (૩૫) **કમળા ઉપર**—એરંડાના ઝાડની છાલ બે તોલા કાઢી, ગાયનુ તાજુ દૂધ ૪ તોલા છાટી તેનો રસ કાઢવો અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ લેવાથી કોઈ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે, અથવા કુમળી કુંપળોનો રસ ૬ માસા દૂધમા આપવો પથ્ય ત્રણ દિવસ મોળુ ખાવુ (૩૬) **હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર**—રાત્રે હોઠને તેલ ચોપડવુ (૩૭) **આમવાત ઉપર**—એરંડામાનુ મગજ અને સુંઠ સમભાગ લઈ એકત્ર કુટી તેમા તેટલીજ ખાંડ નાખી ગોળીઓ કરી રાખવી એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી, અથવા એરંડતેલ સુંઠના કાઢામા આપવુ (૩૮) **કટિશૂળ અને હૃદ્રોગ ઉપર**—એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો, એટલે હૃદય અને કમરના શૂળનો નાશ થાય છે (૩૯) **કાનમાં બગાઈ વગેરે ગયું હોય તો**—જૂનુ જાડુ થયેલ એરંડતેલ ૧—૨ દિવસ કાનમા નાખવુ એટલે જીવડુ મરે છે પછી તે યુક્તિએ બહાર કાઢવુ. (૪૦) **ગુલ્મરોગ ઉપર**—તાજા દૂધમા એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવુ (૪૧) **તાવમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો**—એરંડાના પાદડા ચોખ્ખી જમીન ઉપર પાથરી રાખવા અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવા તેથી તાવ શાંત થાય છે. દાહ થવા પછી ઠંડી લાગે છે તે યુક્તિથી નિવારણ કરવી (૪૨) **પ્લીહોદર ઉપર**—મૂળ અને પાદડા સુદ્ધા એરંડનુ ઝાડ માટીના વાસણમા ભરી, મ્હોડુ બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કુટી તે ભસ્મ ૧ તોલો લઈ ચાર તોલા ગોમૂત્રમા પાવી (૪૩) **ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે**—એરંડમૂળ, સુંઠ અને સવાનો કાઢો આપવો.

૬૯. **એરોદસ**—એને 'મીઠો અજમો' પણ કહે છે આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે આ અજમો મુંબઈ દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણોજ થવા લાગ્યો છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપર**—એરોદસનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) **બાળકોના તાવ અને**

ઉધરસ ઉપર—એરોદસ ટાંક ૧, વરીયાળી ટાંક ૧, એની ભૂકી કરી કુવરમા નાખી ગરમ કરી, તેનો અર્ક કાઢી તે મધમા ચાટવુ

૭૦. એલચી:—સં૦ એલા મ૦ વેલદોડે. હિ૦ ઇલાયચી ખ૦ એલાયચ. ક૦ યાલક્કી. તૈ૦ તુ૦ એલાકી. તા૦ એલ, ઇલાચી મલા૦ એલુ, એલાતરી. ફા૦ હૈલ, હાલ. અ૦ કાકીલેમિગાર ઇં૦ કર્ડેમમ્ લા૦ ઈલિટેરિઆ કાર્ડેમોમ.

એની ઉત્પત્તિ **હિંદુસ્તાનમાં** અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમા થાય છે એ ઝાડ ઠંડા દેશમા થતા નથી. એલચી **મલબાર, કોચીન, મેંગલોર, મહીસુર** અને ઘણુ કરી આખા **કર્નાટિક દેશમાં** થાય છે એ ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવા થાય છે એલચીના ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે એલચી ભોંયમગની શીંગોની પેઠે જમીનમા મૂળીયાંને લાગેલી હોય છે મલબારમાથી પ્રતિ વર્ષે સેંકડો ખાંડી એલચી ઈંગ્લંડમા અને બીજા દેશોમા વેચવા જાય છે એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમા નખાય છે ‘જંગલી એલચી’ કરીને એની એક મોટી જાતિ ડુંગરોમા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે એના એલચી દાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે એને **“નર એલચી”** પણ કહે છે એ લસણ જેવડી મોટી મોટી હોય છે **બારિક એલચીદોડા**—કડવા, શીતળ, રસકાલે તીખા, લઘુ, સુગંધિ, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનુ શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રૂક્ષ, અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વ્રણ અને કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે.×
મોટા એલચીદોડા—તીખા, રૂક્ષ, રૂચિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધિ, પાચક, શીત અને અગ્નિદીપક છે એ કફ, દમ, પિત્ત, કંડૂ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, ઉલટી, તૃષા અને બસ્તિ, મુખ અને મસ્તક, એ ઠેકાણાના શૂળ તથા વાતિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—
(૧) મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ (પેસાબ સાથે ધાત જાય છે તે) **ઉપર**—એલચી અને શેકેલી હિંગનુ ૩ ગુંજા ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે આપવુ **(૨) વિંછીના વિષ ઉપર**—એલચી દોડા ચાવી કાનમા જોરથી ફુંકવુ **(૩) નેપાળાના વિષ ઉપર:**—એલચીદોડા દહીમા વાટી આપવા **(૪) આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તો તે ઉપર:**—એલચીદાણા અને સાકર સમભાગ લેઇ એકત્ર ખાંડી તે ચાર માસા ભૂકી લેઇ તેમા એરંડીયુ અથવા એરંડાની મોખ નાખી સવારે દાતણ કર્યા પછી લેતા જવુ, એટલે મસ્તક માહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડુ થઇ આંખોમાની ગરમી જાય છે અને આંખોને તેજ આવે છે **(૫) રક્તપ્રદર, રક્તમૂળવ્યાધિ, રક્તમેહ ઉપર:**—એલચીના દાણા, કેસર, જાયફળ, વંશલોચન, (વાસકપૂર) નાગકેસર, શંખજીરૂ, એ ૭ ઔષધોનુ

× નાની એલચીના ક્ષુપ આદુના સમાન થાય છે ફૂલ ધોળા અને લાલ, એલચીના સુગંધની બરાબર થાય છે એલચી રાત્રે કદાપિ ખાવી નહિ, કારણ કે એથી ગચરકા આવી કોઢ થાય છે એલચીની માત્રા ૧॥ માસા અને શાંતિકર ગુલાબના ફૂલ છે

સમભાગ ચૂર્ણ કરી રાખવુ, અને દરરોજ પ્રાતઃકાળે ૨ માસા ચૂર્ણ, બે માસા મધ, ૭ માસા ગાયનુ ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમા સેવન કરવુ. એ પ્રમાણે સાયકાળે પણ આપવુ દિવસ ૧૪ એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સુવાની વેળાએ શકિત પ્રમાણે ગાયનુ દૂધ અર્ધો શેર તપાવી અદર થોડી ખાડ નાખી પીવુ ગોળ, કોપરા વગેરે ગરમ પદાર્થ વર્જવા (૬) કફરોગ ઉપર:—એલચીના દાણા સિધવ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી ખાવા. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—એલચીદાણા, જાવંત્રી, બદામનો મગજ, ગાયનુ માખણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવુ એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે (૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—એલચીદાણાનુ ચૂર્ણ મધમા મેળવી ચાટવુ (૯) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી, શ્વાસાદિક એઓના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે) એલચી લઇ તેમાથી અડધી બીના દિવા ઉપર શેકી પછી બધાનુ ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવુ (૧૦) મુખરોગ ઉપર—એલચીદાણાનુ ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મ્હોડામા રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મ્હોડુ સ્વચ્છ ધોવુ એ પ્રમાણે દિવસમા ૪—૫ વાર કરવુ (૧૧) સર્વ શૂળ ઉપર—એલચીદાણા, હિંગ, જવખાર, સિધવ એનો કાઢો એરડતેલ નાખી આપવો, એટલે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર એ ઠેકાણાનુ શૂળ ઘણીજ ત્વરાથી મટે છે (૧૨) જીર્ણજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:—એલચીદાણા, બીલા, સાટોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી પીવુ એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે (૧૩) કફમૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ગોમૂત્ર, મધ, કેળનો રસ એમાથી કોઇ પણ એક સાથે એલચીનુ ચૂર્ણ ખાવુ (૧૪) ઉલટી ઉપર.—એલચીના ફોતરા બાળી તે રાખ મધમા ચટાડવી

૭૧. ઓટ.—સ૦ લકુચ. મ૦ ઓટ. હિ૦ બડહર, બઢારફલ. ક૦ આજાણુ બ૦ માદર લા૦ આર્ટો કારપસ લકુચ

આ ઝાડ કર્નાટક અને ગોમાતક પ્રાતોમા ઘણુ કરી થાય છે. બીજા ઠેકાણે ક્યાય જડતા નથી ઓટના ઝાડ મોટા થાય છે. એના પાદડા કડાના પાંદડા કરતા કઇક મોટા હોય છે એને કાર્તિક માસમા ફૂળો આવવા લાગે છે. તેને ' ઓટઆળો ' કહે છે એ ફૂળો પાકા થાય એટલે તેના નાના કડકા કરી સુકવે છે તેને ' ઓટાની છાલ' એવુ કહે છે તેનો આબલી અથવા કોકમ બદલ ઉપયોગ થાય છે ઓટાની છાલ પથ્યને ઉપયોગી પડે છે, કારણ તે પિત્તશામક છે એ કોકમ કરતા પણ પથ્યકારક છે. કોકમ રક્તશોષક છે, પરતુ આ તો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે ઓટનાં લાકડા ઇમારતી કામમા ઉપયોગી આવતા નથી. પકિા ઓટનુ રાયતુ અને અથાણુ ઘણુ મધુર થાય છે પક્વ ઓટનુ પાણી કાઢી તેમા ખાડ, જીરૂં અને મરીની ભુકી નાખી પીએ તો તે શીત, પિત્તશામક, પથ્યકર, રૂચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસુતા સ્ત્રીઓને ઓટનો સાર પથ્યકર છે

૭૨. ઉથમી જીરૂં.—સ૦ સ્નિગ્ધજીર. હિ૦ મ૦ ક૦ તૈ૦ ઇસબગોલ (ગુલ) તા૦ ઇસપ્પુકોલવીર ફા૦ ઇસ્પગુલ. અ૦ બાઝરેકતુન. ઈ૦ ઇસ્ફગુલસીડ. લા૦ પ્લેન્ટેગો ઇસ્ફાગુલ.

ઓથમી જીરાની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમા અથવા પ્રુશિયામા થાય છે ત્યાંથી અહી આવે છે એ બી આકારે ચાચડ જેવા છે એના ઝાડની ઉચાઇ એક હાથ હોય છે અને પાદડા ઝીણા અને લાબા લાબા હોય છે એ ઝાડ ઉપર ઘઉના જેવી ઉબીઓ આવે છે તમા એ બી હોય છે એમા ત્રણ જાત છે ધોળા, રાતા અને કાળા એમાથી કાળાની ઔષધોમા યોજના કરી નથી. ધોળા સર્વમા ઉત્તમ છે ઓથમી જીરાની ઝીણી ભુકી માણસના ખાધામા આવવાથી ઝાડો બધ થઇ મરી જાય છે એટલા માટે એવી ભુકી ન આપવા માટે સભાળ રાખવી ઓથમી જીરાના બી પાણીમા નાખી ખૂબ ચોળવાથી તળે જઈ બેસે છે **ઉપયોગ:-(૧) સોમલના વિષ ઉપર:**-ઓથમી જીરાનો લુઆબ કાઢી (પાણીમા પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઈ) તેમા બેદાણા, દહી અને ગુલાબનુ પાણી મિશ્ર કરી આપવુ, એટલે વિષ ઉતરશે. **(૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે:**-ઓથમી જીરૂ રાત્રે પાણીમા નાખી તે પાણી ગાળી પીવુ એ પાણી પૌષ્ટિક પણ છે **(૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપર:**-બેથી ચાર તોલા સુધી ઓથમી જીરૂ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમા ૨ તોલા ખડીસાકર નાખી આપવુ, એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે **(૪) ઝાડો બધ હોય તે ઉપર:**-ચાર માસા ઓથમી જીરૂ સાત માસા પાણીમાં ભીજવી રાખી તે પાણી ગાળી લઈ તેમા બદામનુ તેલ અને સાકર નાખી આપવુ, એટલે કેટલીક વારે રેચ થઈ કોઠો શુદ્ધ થાય છે **(૫) બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**-ઓથમી જીરૂ અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી **(૬) ધાતુપુષ્ટી માટે:**-ઓથમી જીરૂ ૨ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે તે મસળી ગળીને પાવુ, અથવા એની ફાકી કરી ઉપર બે ઘુટડા ગાયનુ દૂધ પાવુ **(૭) આમાંશ ઉપર:**-ઓથમી જીરૂ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો ચાવીને ખાવુ આ પ્રમાણે દિવસમા બે ચાર વાર આપવુ **(૮) જ્વરાતિસાર ઉપર:**-ઓથમી જીરાનો કાઢો આપવો

૭૩. કચરો.—સ૦ કર્ચૂરક, ગુડકદ. મ૦ કો૦ કચરા, પુરકીચે મૂળ, કસેરૂ, કેચુક, ચિચોડ. બ૦ કેસુર ક૦ મેકિનગડે. લા૦ સ્કિરપસ્કેસૂર

તળાવની આસપાસ બેબે વેત ઉડા કાદવમા એક જાતના છોડ ઉગેલા હોય છે, એને 'લવ્હા' કહે છે એ છોડોના મૂળોને કચરો* વળગે છે ઘાસ સુકાવા લાગે એટલે કાદવમા આર ચાર પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે કચરા શેકી અથવા છોલીને ખવાય છે તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમા શેરડીના રસ સાથે બફાય છે તે 'દૂધ કચરો' જાણવો. બીજી રીતિએ કચરા વાટી તેનુ દૂધ કાઢી તેમા દૂધસાકર નાખી તેનું ખાવાનુ થાય છે કચરાને કોકણમા પુરકી કહે છે. **કચરો:**—મધુર, શીત, તુરો, ગુરૂ, ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક વાતકર, મલસ્તભક, રૂચિકર, વૃષ્ય, કફકારક, કૃમિકર છે, અને રક્તપિત્ત, દાહ, શ્રમ, તૃષા, રક્તદોષ, નેત્રરોગ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે એના ફૂલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

---

* લક્ષણ પ્રયોગો પરથી કચરો એ લોકાં હોવાનો ભાસ થાય છે

૭૪. કચૂરો.—સ૦ કર્ચૂર મ૦ ક૦ કચોગ, કાવરી હિ૦ કચૂર, કાલી-હળદી, આંબીયા હલદી. બ૦ એકાગી. તૈ૦ કચોરમુ. તા૦કતુરિમજલ મલા૦ અકંબિક્ચોલા ફા૦જર બાદ. અ૦ એરકુલકાફુર ઈં૦ લોંગઝેડોઆરી લા૦ કરકુમ ઝેરબેટ

કચૂરના ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવા થાય છે × પાદડા અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે પાદડા કિંચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે એ પાદડાની લબાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે હળદર પ્રમાણેજ એના કદ જમીનમા થાય છે એ કંદનો કચરો કાઢી નાખી તેને મીઠામા આથે છે (અથાણુ કરે છે) કોકણ પ્રાતમા આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચૂરો સુગંધી પદાર્થોમા નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી સુગધી મસાલામા વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે એને 'પટ્કચૂરો' પણ કહે છે **"કપૂરકાછલી"** એ એક કચૂરાની જાતિ છે એને પણ કચૂરો કહે છે કપૂરકાછલીમા સુગધ ઘણી હોય છે કચૂરા કરતા એ વધારે સુગધિદાર છે સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે **કચૂરો:**—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રૂચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવે છે, તથા ગલગડ, ગડમાળા, કુષ્ઠ (કોઢ), અર્શ, વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે **કપૂરકાછલી:**—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતવીર્ય, લઘુ, કિંચિત્ પિત્તકર, અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, શૂળ, હિક્કા, ગુલ્મ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, મુખવિરસતા, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઉલટી અને હિધ્મ રોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ત્રિદોષ, સુવારોગ** (સુવાવડનો રોગ), **વિષમ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઢો:**—પટ્કચૂરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સુઠ, કરીયાતુ, ધમાસો, કડુ, નાગરમોથ, ઉભી ભોરિંગણીના મૂળ, એઓનો કાઢો, મધ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો (૨) **જીભ ઉપર બુખારે (છારિ) આવે છે તેને માટે:**—નિત્ય સવારે ઉંઘી ઉઠતાજ કચૂરાના તાજા કંદ ચાવી થુકી નાખવા પછી મ્હોડુ ધોવુ એટલે ઉંઘમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલા વિકાર વગેરે શમન થશે (૩) **કૃમિ ઉપર:**—કચૂરાના કાદાનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **થાક ઉતરવા માટે:**—કચૂરાનો પાલો અને આસણીનો પાલો પાણીમા નાખી, તે ગરમ કરી, તે પાણીથી સ્નાન કરવુ. (૫) **કોલેરા (વિષૂચિકા) ઉપર:**—કચૂરાના કદનો રસ કાદા (ડુંગળી) ના રસમા નાખી આપવો. (૬) **કૃમિ ઉપર:**—કચૂરાના કદની માળા કરી તે ગળામા બાધવી.

૭૫ કઠ. (ઉપલેટ)—સ૦ કુષ્ઠ. હિ૦ કુઠ મ૦ કોષ્ટ બ૦ કુડ. ક૦ કોષ્ટ. તૈ૦ ચગલકુષ્ઠ. ફા૦ કાશ્રેહ. અ૦ કુસ્તબેહેરી ઈં૦ કોશ્ટસ રૂટ લા૦ સૌસુરીયા લેપ્પા, એોકેલેંડિઆ કોસ્ટસ

× કચૂરાનો ક્ષુપ થાય છે એના નીચે આંબાહળદરના જેવા ગાંઠા થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદુ અને અજીર અથવા શતાવરી છે એનાથી આમાશયને અને ફેફસાને પીડા થાય છે એના વિકારની શાંતિ ધાણા અગર શ્વેત ચંદનથી છે. એને પટ્ કચૂરો પણ કહે છે

કાશ્મીર દેશમા તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમૂળ નામની જે ઔષધિ છે તે આનોજ પ્રકાર છે.+ **કઠ:**—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, મીઠી, વૃષ્ય, શુક્રલ રસાયન, કાંતિકારક લઘુ, વાતકફનાશક, અને કોઢ, વિષ, વિસર્પ, કડૂ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, એનો નાશ કરે છે એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧)મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર**—કઠ અને એરંડમૂળ કાંજીમા વાટી લેપ કરવો (૨) **ગુલ્મરોગ ઉપર**-- ઉપલેટ, સાજીખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમા મિશ્ર કરી આપવુ (૩) **ખોડા ઉપર**—કઠનુ ચૂર્ણ ખાપરીયામાં શેકી તેલમા કાલવી લેપ કરવા (૪) **વાતવ્યાધિ ઉપર**.—કઠ ઘસી શરીરે લેપ કરવો.

૭૧. કડવાં તુરીયાં.—સ૦ મહાજાલી મ૦ કડુદોડકી

કડવા તુરીયાનો વેલો તુરીયાના વેલા જેવો હોય છે એ વલાના પાદડા, ફૂલ અને ફળ તુરીયા કરતા નાના હોય છે આ ફળો ઘણાજ કડવા હોય છે આ વેલો વર્ષાઋતુમા આપો આપ ઉગે છે એના ફળોને ‘ દિવાળા ’ પણ કહે છે* **કડવાં તુરીયાં**—શીત, કિંચિત્ તીખા, તુરા અને કડવા છે એ પકવાશય, આધ્માન વાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રૂક્ષ છે, તેમજ વાયુ, કફ, પિત્ત, પાડુ, વિષદોષ, યકૃત્, કુષ્ટ, અર્શ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે **એના ફળ:**—ભેદક, તીખા, કડવા, સ્નિગ્ધ, લઘુ તેમજ દીપન છે, અને કાસ, શ્વાસ, અરૂચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત અને વાયુના નાશક છે. **બીજ**—મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે **ઉપયોગ:**—**(૧) કમળા ઉપર:**—કડવા તુરીયાની બારીક ભુકી કરી નાકમા સુધવી. એટલે છીંકો આવ છે અને પીળુ લીટ વહે છે ઘણી છીકો આવવા માડે તો ઘી નાકમા સુઘવુ એવુ ત્રણ દિવસ કરવુ અથવા કડવા તુરીયામા લીંડીપીપર અને રાઈ ભરી રાખવા, અને તેની ખાખ કરી તેનુ નસ્ય કરવુ (૨) **હડકાયલા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—તુરીયાની અંદરની તંતુમય જાળ વાટી પાશેર પાણીમા એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી, પછી ચોળી, ગાળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમા આપવી એથી ઉલટી થઇ જુલાબ લાગી વિષ નિકળી જાય છે **પથ્ય** ચોમાસુ જતા સુધી રાખવુ એજ પાણી કોઇ પણ વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ આવે છે (૩) **દાંતમાં કીડા થયા હોય તો:**—કડવાં તુરીયાની છાલ દાત તળે રાખવી. (૪) **આધાશીશી ઉપર:**—કડવા તુરીયાનુ ચૂર્ણ કરી થોડુ અને સાવધાનીથી નાકમા સુઘવુ, એટલે નાકમાથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી ગુણ થાય છે (૫) **મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર:**—કડવા તુરીયાનુ ચૂર્ણ મસાને ઘસવુ, એટલે તેના મોમાથી લાળ પડી ત્વરિત અર્શ મટી જાય છે (૬) **વિષ ઉપર:**—કડવા તુરીયાનો કાઢો ઘી નાખી પાવો, એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ ઉતરે છે (૭) **કંઠસર્પ ઉપર:**—કડવા

+ ઉપલેટની જડ વપરાય છે એની માત્રા ૬ માસાની છે. એ સિન્ધુનદીના કાંઠે પણ થાય છે. એને **મીઠી** કુવઠ પણ કહે છે પ્રતિનિધિ અક્કલકરો છે.

* જો કે અહીં વર્ણન તો કડવા તુરીયાનુ દેખાય છે, પરંતુ સ૦ મ૦ નામ તો કકોડાનાજ જણાય છે.

તુરીયા હુક્કામા નાખી પાવા, એટલે મોઢામાથી લાળ પડી તુરતજ ગળુ ખુલ્લુ થાય છે.

૭૭. **કડવી કવઠ.**—'ખષ્ટ, ખૈટ' એમ મરાઠીમા કહે છે કડવી કવઠના ઝાડ દક્ષિણમાં કોકણ, મલબાર, ગોવા વગેરે પ્રાંતોમા પુષ્કળ થાય છે એ ઝાડના પાદડા સીતાફળી જેવા પરતુ તે કરતા મોટા હોય છે એના ફળ પણ સીતાફળી જેવા હોય છે એ ફળનો રગ રાતો હોય છે એમાના બિયા લાબા હોય છે એ બિયાને બાફી તેનુ તેલ કાઢે છે આ તેલ કડવુ અને ઠડુ છે એ તેલ બાળવાના કામમા આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે એ તેલને 'ખષ્ટેલ' 'ખૈટેલ' એમ કહે છે+ ઉપયોગ:-(૧) **ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠીનાં બિયા અને મગવેલીના બિયા સમભાગે સાધારણ કુટી ભાગરાના અગરસમા ત્રણ દિવસ ભીજવી રાખવા, અને ચોથા દિવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો એ નિત્ય સુખડના તેલમા અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર ઉઠી આવેલા ફોલ્લા શમી જાય છે ઔષધ ચોપડયા પછી એક પહોરે સ્નાન કરવુ (૨) **ખોડા, ખસ વગેરે ઉપર:**—કડવી કવઠના બિયાનુ તેલ અને મોગલી એરડાનુ તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમા ગધક, કપૂર, સિદુર અને લીબુનો રસ નાખી ખરલ કરવો આ ઔષધ લગાડવાથી જલદી ગુણ થાય છે અથવા નવુ ખષ્ટેલ ચોપડવુ કિવા બિયા ગોમૂત્રમા વાટી ચોપડવા (૩) **નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠના તેલમા કળીચૂનાની પરાશ (ઠરી ગયેલ ચૂના ઉપરનુ નિતર્યું પાણી) નાખી સાઠાથી હલાવતા રહેવુ, એટલે કેટલીક વારે તે તેલ મીઠા જેવુ સફેદ થશે. એ દરરોજ બે ચાર વખત ચોપડવુ, એટલે ત્રણ દિવસમા ગુણ થશે (૪) **મહાકુષ્ઠ ઉપર:**—કડવી કવઠનુ તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦–૨૦ ટીપા ત્રણ મહીના સુધી આપવુ અને શરીરે પણ ચોળવુ એટલે રોગોનો નાશ થશે.

૭૮. **કડવી ગલકી:**—સ૦ કોશાતકી મ૦ કડુદોડકી, ગીલકી. હિ૦ ક્ષેમનીતોરઇ કડવીતોરઇ બ૦ ઝીગા ક૦ કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડાળીબળી. તૈ૦ ચેદુ બિર્કાયા, ચેટીબિરા તા૦ પેપ્પીરકમ્ ઉ૦ ફા૦ તુરીયેતલ્ખ, ઇં૦ બિટરલ્યુફા. લા૦ લ્યુફા અમેરા ગલકા ને તુરીયાના નામો એકઠા છે.

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે (**સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—કડવી ગલકીના મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી

+ પડિત દત્તરામાત્મજ નારાયણદત્ત કડવી કવઠનુ વર્ણન કરતા બતાવે છે કે, સ૦ તિક્તકુષ્ઠ ફા૦ કોમ્તાતલસ. અ૦ કિસ્તુલ્મુર **સ્વરૂપ**—પીળાશ પડતુ સફેદ. **સ્વાદ**—સુગધયુક્ત કડવો. **ઓળખાણ**—સેવની જડના સરખી એક જડ છે કે જેનું ઘાસ પૃથ્વીપર ફેલાએલ થાય છે **માત્રા**—ખાવુ ઉચિત નથી પણ લેપમા ત્રણ માસા લેવાય છે તે ઉપવિષ છે આ ઉપરથી જોતા ઉક્ત કવઠ અને કડવી કવઠ વચ્ચે ભેદ દેખાય છે.

પાવો, એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે (૨) પથરી અને સોજા ઉપરઃ— કડવી ગલકીના પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી આપવો.

૭૯. કડવી દુધી (તુંબડી).—સ૦ કટુ તુંબી, રૂક્ષિકા મ૦ કડુ ભોપળા હિં૦ કડવી તોબી, પિતલૌકી બ૦ તિતલાઉ ક૦ કહીસોરે તા૦ કુરાઇ તૈ૦ અલાબુક સુસ્કાયા. તું૦ કદુતુરે. મ૦ કેપ્પાયુર ફા૦ કુદ્દુતાખ અ૦ કરઉલમુર ઈં૦ બોટલ ગુર્ડ. લા૦ લેજીનેરીયા વલગેરીસ

જેવા દુધીના વેલા થાય છે તેવાજ કડવી તુબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે આ ફળ ઘણાજ કડવાં હોય છે તુંબડીનો તરવાના કામમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે એમાના કેટલાક બોરલીની તુબડી સરખા હોય છે તેના તુબડા કરે છે કેટલાકના તબુરા કરે છે એવા એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે કડવી દુધી—રસ વખતે અને પાક વખતે તિખી, શીતલ, લઘુ, કડવી ને વામક છે, અને દમ, ઉધરસની નાશક તથા શોધનકારક છે, અને વાયુ, મોજો, વ્રણ, વિષ,શૂલ, પિત્તજ્વર, એનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં—પાકકાળે મધુર, મૂત્રશોધક અને પિત્તશામક છે એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પણ છે ઉપયોગઃ—(૧) લાપોટીયા ઉપરઃ—પાકેલી કડવી તુબડીમા ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવુ તે પીવાથી ગડગુમડાંનો નાશ થાય છે (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર.—કડવી દુધીના મૂળ અથવા બીયા પાણીમા વાટીને પાવા, એટલે ઉલટી થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે (૩) રતાંધળાપણું અથવા ફુલ જવા માટેઃ—કડવી દુધી બાળી તેની રાખ મધમા મેળવી આખમા આજવી (૪) ગડમાળ ઉપરઃ—કડવી દુધીનો રસ અને સરસેલ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવુ રસ બળી જઇ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમા લેવુ (૫) કમળા ઉપર.—કડવી દુધીના પાદડાંનો કાઢો કરી આપવો (૬) યોનિસંકોચન માટેઃ—કડવી દુધીના બી અને લોધર એ પાણીમા વાટી યોનિની અદર લેપ કરવો (૭) કમળા ઉપરઃ—કડવી દુધીના બી પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવુ

૮૦. કડુ—સ૦ કટુકી. મ૦ હિં૦ કુટકી. બ૦ કુટ્કી ક૦ કેદાર કટુકી તૈ૦ કાટક રોહિણી, નલ્લકોલવર, કમાઉન પ્રા૦ કુરૂવા તા૦ કટુકરોહિણી ફા૦ ખર્બકે સિયાહ. અ૦ ખર્બક અસ્વદ, ખર્બકે અવીયદ. ઇં૦ બ્લાક્ હલ્લો બોરલીસ. લા૦ પિક્રોર્હિની કુર્રો આ.

ડૉક્ટર ડિમક સાહેબે કડુ સબંધી પુષ્કળ અનુભવ લઇ છેવટે એમ લખેલુ છે કે, રેચન કાર્ય માટે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનુ માપ અડધી રતી છે×) સુધી કડુની ભુકી મધમા કાલવી દિવસમા બે વખત આપવી તાઢીયા તાવનો હફતો બધ કરાવવાને વાસ્તે, ધાણા અને કાળી દ્રાક્ષની સાથે ૪૦—૫૦ ગ્રેન કડુનો કાઢો કરીને આપવો એનાથી ગુણ થયો નથી એવો રોગી કોઇકજ અમને મળ્યો છે કડુ સૂક્ષ્મ રેચક છે અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે ૬ માસા

× કલદાર રૂપીઓ ૧૮૦ ગ્રેનનો છે અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ ગણાતો હોવાથી તેની રતી ૯૦ થાય છે, ને હિસાબે અડધી રતી છે.

કડુનુ ચૂર્ણ સાકર અને ઉના પાણી સાથે આપ્યાથી હલકો જુલાબ થાય છે કડુ, જેઠીમધ, દરાખ અને કડવા લીમડાની છાલ દરેક ૬ માસા ૩૧ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજ્વર નાશ થાય છે નેપાળના માજી રેસીડન્સી સર્જન ડૉકટર ગિમ્લેટ લખે છે કે નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કડુ લાવી શીતજ્વર અને તેથી અથવા બીજાં કારણોથી થનારી બરોળ, એ રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે આથી સારો ગુણ થાય છે મદ્રાસના સર્જન ખાનબહાદુર મોહિઉદ્દીન શરીફ પોતાનો અનુભવ લખે છે કે સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનુ શળ, આમાશ અને હફ્તાના તાવ ઉપર કડુ ઉત્તમ ગુણકારી છે મદ્રાસના ડૉકટર સર્જન મેજર ટૅામસન સાહેબ લખે છે કે જળોદરમા કડુનો અષ્ટમાશ તો શુ, પણ તેનાથી પણ કિંચિત્ જોરદાર કાઢો દિવસમા ત્રણ ચાર વખત આપવાથી મૂત્રદ્વારે ખૂબ પાણી નીકળી જઇ પેટ હલકું થઈ સોજો ઉતરે છે આ પ્રયોગ તેમણે પોતેજ ઘણી વખત અજમાવેલો હતો કડુ—શીતળ, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, ભેદક, સારક અને રૂક્ષ છે, અને રક્તરોગ, શીતપિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરૂચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોઢ, વિષમજ્વર, ઉધરસ, ક્ષય, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગ, એનો નાશ કરે છે એની માત્રા ૫ રતીથી ૧।। માસા સુધી છે* **ઉપયોગ**—(૧) **કમળા ઉપર**—કડુનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો અથવા કડુનુ ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવુ (૨) **એકાંતરા વિષમજ્વર ઉપર**—કડુનો કાઢો લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉધરસ અને દમ સહિત એકાતરા તાવનો નાશ કરે છે (૩) **હેડકી અને ઉલટી ઉપર**—કડુનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવુ (૪) **કફપિત્તજ્વર ઉપર**.—કડુનુ ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઉના પાણી સાથે આપવુ

૮૧ **કડવચી**—સ૦ ક૦ કટુહચી હિ૦ કડવચી લ૦ મોમેૉર્ડિકા, બાલ્સામિના. ક૦ કડુહૂચી, કારસે.

કડવચીના વેલા હોય છે એના પાદડા નાનકડા હોય છે કડવચીના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય છે જુવારના ખેતરોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ વેલાના મૂળમા કાદો હોય છે વેલો સુકાઇ ગયા પછી પુન બીજા વર્ષે એના કાદાને અકુર ફુટી તેનો વેલો થાય છે એ વેલા ઉપર બારીક અને સુકવેલી દ્રાક્ષ જેવડા ફળો આવે છે એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે એ ફળનો રગ લીલો હોય છે. એને ‘ કડવચા ’ કહે છે એ ફળમા બારીક બિયા હોય છે, કડવચાની ભાજી થાય છે એ ભાજી લોકો મોટા ઉમગથી ખાય છે કડવચીના કદ ઉષ્ણ છે એ કદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમા કરે છે **ક્ષુદ્ર કારેલી—(કડવચી).**—ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાતકોપન, કડુ, વૃષ્ય અને સારક છે એના ફળ:—પિત્તકર તથા રૂચિકારક છે એના કદ અર્શ, મલરોગ, મલગ્રથિ અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે તેમજ ગર્ભનો સ્રાવ કરે છે

* કડુ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકશાનકારક અને ગળાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ઉતાર ગાયનુ ઘી છે કોઇ કોઇ ધોળા કડુ હોવાનું પણ બતાવે છે.

૮૨. કણજી (કરંજ).—સં૦ સં૦ કરજ. હિં૦ કજા, કટકરંજા. રા૦ કણ્ય ગંજ—બ. બં૦ ડહર—કરંજ ક૦ હુલગલી, હોંગે, કાનગ્યાનીગિડા તૈ૦ કજકરનગુ. તા૦ પુંગામાર મલા૦ પોન્ના. ઇં૦ ઇન્ડિયન બીચ, પોનગેમિયા લા૦ પોનગેમિયા ગ્લેબ્રા.

આ જંગલી ઝાડ છે એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે એની છાયા ઘણી ઠંડી હોઇ લોકોને ઘણી પ્રિય છે છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે એના બિયાંનુ તેલ નીકળે છે તે બાળવાના કામમા આવે છે* કરંજ—પાકે વખતે તીખુ, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, રસકાળે કડવુ અને તુરૂં છે, અને ઉદાવર્ત, વાયુ, યોનિદોષ, વાતગુલ્મ, અર્શ, વ્રણ, કંડૂ, કફ, વિષ, વિચર્ચિકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગ્દોષ, ઉદર રોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાના નાશ કરે છે એનાં ફળ:—ઉષ્ણ અને લઘુ છે અને મસ્તકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ટ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે એનું તેલ:—વાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે, અને દીવો બાળવા માટે ઠીક છે એ કફ, ઉષ્ણ, ગુમડાને ભરનાર, અને નેત્રરોગ, વિચર્ચિકા, વાયુ, કુષ્ઠ, વ્રણ, કંડૂ ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ, અર્શરોગ અને લેપથી અનેક ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર:—કરંજની છાલ અને ઘી ઘસી તેને લેપ કરવો એટલે વિષ ઉતરે છે (૨) ખસ ઉપર:—કરંજનુ તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો, એટલે ખસ, કંડૂ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે (૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર.—ચોખાના ધોવરામણમા કરંજના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૪) મોહરી એટલે હાથે પગે ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:—કણજીના તેલમા કડવા સુરણનો ગર નાખી તે તેલ કઢવવુ અને ખાલી ચઢેલા ભાગપર ચોપડવુ (૫) પિત્ત પાડવાને માટે:—કણજીની છાલ ખાવાને આપવી અથવા છાલનો રસ આપવો (૬) વ્રણ સંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:—કણજી, કડવા લીબડો અને નગોડના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૭) નેત્રમાંનાં ફૂલ—માંસવૃદ્ધિ, છાયા ઇત્યાદિ ઉપર:—કણજીના બિયાનુ ચૂર્ણ કરી ખાખરાના ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીકવાર પુટ દઇ બારીક ખરલ કરી લીંડી જેવી લાંબી ગોળીઓ બાધવી તે ગોળી પાણીમા ઘસી અંજન કરવુ એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે (૮) આધાશીશી ઉપર:—કણજીના બિયા ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમા થોડો ગોળ મેળવવો અને તેનુ નસ્ય આપવુ (૯) ખોડાને માટે:—અરીઠાના પાલાએ ખોડો ધોઇ નાખવો અને કણજીનુ તેલ, લીંબુનો રસ અને કડવી કોઠીના બીયાનુ તેલ એકત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવુ (૧૦) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:—કણજીના મૂળ અથવા છાલ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૧) ઉલટી ઉપર:—કણજીના બી કિંચિત શેકી કકડા કરી વારંવાર ખાવા.

૮૩. કદંબ.—સં૦ હિં૦ બં૦ કદબ. મ૦ કળંબ. તા૦ કદબ. મા૦ કદમ્બુ તૈ૦

* કણજીના પાદડા ભેદી, પાકકાળે કડવા, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તકર્તા અને હલકા છે. તે કફવાત, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે કરંજના બીજ, તેલ, છાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. માત્રા ૨ વાલની છે

કદમ્બોદ્ધ. લા૦ એંથોસીફાલસ, કડબા. ક૦ કડઉ, કડવા, કડવાલમર.

કદંબના ઝાડ મોટા થાય છે આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એના પાંદડા મોટા અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને ગુણ દર આવે છે કદંબ —તીખુ, કડવુ, તુરૂ, ખારૂ, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુરૂ, વિષ્ટભકારક, રૂક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક અને વર્ણકર છે એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા વાયુનો નાશ કરે છે * **ઉપયોગ —(૧) નાનાં બાળકોને ગળું પડે છે તે ઉપર** —ગળું પડવાના લક્ષણો એવા થાય છે કે બાળકને તાવ આવે છે કાનની કિનાર અને નસકોરા ઘણા લવ લવ થાય છે ઉપરાઉપરી મલદ્વારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુસ્થાને ખાડો પડે છે, એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર **ઉપાય.**—કદબની છાલમા થોડુ ડડુ પાણી નાખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમા જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી પાવો, અને આજ રસ તાળવા ઉપર ૫—૬ વખત ચોળવો એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનુ તેલ ચોપડવુ કદબની છાલ પાણીમા ઘસી તેનુ સ્નાન પણ કરાવવુ (૨) **આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર** —કદબની છાલનો રસ કાઢી તેમા અફીણ અને ફટકડી નાખી લીબુના રસમા ખલ કરી ગરમ કરી આખો ઉપર ચોપડવુ (૩) **મુખરોગ ઉપર.**—કદબની છાલના કાઢાના કોગળા કરવા.

૮૪. કનક.—સં૦ ત્રિપર્ણી કદ, પિડાળુ કો૦ કનક, કણગી, કણુજર, ચાયકાટ કનક (બીજો) કાંટે કનક, કાટેકણગી ગુ૦ પેડાળુ, ઘોળુ ગોરાડુ હિં૦

---

*કંદબના અંકુર—તુરા, શીતવીર્ય, અગ્નિદીપક, હલકા તથા અરૂચિ, રક્તપિત્ત અને અતિસારને દૂર કરનાર છે **એનાં ફળ**—રૂચિકારક, ભારે, ઉષ્ણવીર્ય અને કફકારક છે **પાકાં ફળ**—કફ, પિત્તકારક અને વાતનાશક છે, કદબના વૃક્ષ ગામની નજીક હોય છે. પાદડા લાબા ગોળ અને મહુડાના જેવા હોય છે ફળ ગોળ લીબુના જેવા, ફુલ ફળના ઉપર તથા સુગધીયુક્ત અને નાના હોય છે. રાજકદબ તથા નીપને બી કદબ કહે છે કદબની રાજકદબ, ધારાકદબ, ધુલીકદબ, ભૂમિકદબ અને કદબિકા નામે બીજી પણ જાતો છે (૧) રાજકદંબ (**नीपो बृहद्गृहसमीपभुवि प्रभूतो लोकप्रसिद्धतरराजकदम्बनामा॥ प्रांशुर्मधूकतरुपत्रसमानपत्रः स्यात्कन्दुकफल एव सुगन्धिपुष्पः॥**)— ખારો, તુરો, મધુર, શીતળ, તથા વિષ, રૂધિરવિકાર, પિત્ત અને કફને દૂર કરે છે **એનું ફળ**—મધુર, શીતળ, ભારે તથા પિત્ત અને રૂધિરવિકારને દૂર કરે છે (૨) **ધારાકદમ્બ**—કડવો, વર્ણને ઉજ્વળ કરનાર, શીતળ, કસેલી, તીખો, વીર્યકારક તથા સોજો, વિષ, પિત્ત, કફ, વ્રણ અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૩) **ધૂલીકદમ્બ**—કડવો, તુરો, તીખો, શીતળ, વીર્યવર્ધક, વર્ણને સુદર કરનાર તથા વિષ, સોજો, વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના વિકારને નાશ કરે છે. (૪) **ભૂમિકદમ્બ**—ધૂલીકદમ્બના ગુણો ઉપરાંત કૃમિ અને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશક છે. (૫) **કદમ્બી**—મધુર, શીતળ, તુરો, ભારે, મલસ્તભક, ખારો, રૂક્ષ, દૂધ વધારનાર, કફકારક અને વાતવર્ધક છે. એનાં ફળ શીતળ, તુરા, મધુર તથા પિત્ત અને રક્તવિકારનાં નાશક છે.

પિડાળુ, શકરકદી. ક૦ શિગેણસુ, બિજેગેણસુ, વિળ્ળેહેડળ, સુળગેણસુ તૈ૦ પેડા લસુ તા૦ શિર્કવિળ્ળી તુ૦ તિપેકેરગુ મલા૦ ચક્કરાકિળનુ ૯૦ ડાયોસ્કોરીયા અકયુલિએટા

કનક, આ કદ છે એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી વેલી ઝીણી થઇ પાદડા ગોળ હોય છે તેના પાદડા નાના સરખા નાગરવેલના પાન જેવડા હોય છે પાદડાને અણી હોય છે વેલાને બટાટા પ્રમાણે જમીનમા કનકો આવે છે આ કદ રતાળુ કરતા જાડો હોય છે લાબો તેટલોજ હોય છે કનકને કોઇ મરાઠીમા 'કણગર', કણગી, 'કાટે કણગા', પણ કહે છે કનકો બાફી અથવા શેકી ખાય છે. આ ફરાળમા ઉપયોગી છે 'કારદ' અને 'કાણુ' એ કરતા આ મીઠુ છે અને પૌષ્ટીક છે **ઉપયોગ.—(૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર**— કનક બાફી ઘી સાકરમા સવારમા ખાવા આપવુ

૮૫. કપાસ.—સ૦ કાપાસી મ૦ દેવકાપસી કો૦ બાળકાપસી હિ૦ કપાસ, રક્તકપાસ. ક૦ કે પુહત્તિ તૈ૦ દાર્ગપત્તિચેટ્ટુ, લા૦ ગાસિપિયમઅર્બોરેયમ

કપાસના બે પ્રકાર છે **કપાસ** અને **નરમો.** બાગમા કિવા ઘેર વાવેલો તેને '**નરમો**' અથવા 'હીરવણ' કપાસ કહેવાય છે આ ઝાડ કેટલાક વર્ષો સુધી ટકે છે ખતરમા વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણ' કે 'વણરાજ' (સ૦ અરણ્યકાર્પાસી મ૦ રાનકપાસી હિ૦ વનકપાસ ક૦ કાડહત્તિ તૈ૦ પત્તિચેટ્ટુ, તા૦ પારુત્તિ તુ૦ પાર્તિ મલા૦ કારૂપારૂત્તિ. ફા૦ અ૦ કુતન ઇ૦ કૉટન પ્લેન્ટ લા૦ ગૉસિપિયમ્ ઇન્ડિકમ્) કહે છે એ કપાસના ઝાડ વર્ષાયુ હોય છે એ બે ત્રણ હાથ ઉચા વધે છે નરમાના ઝાડ સુમારે માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉચા વધે છે નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે એકના બી કપાસ જેવાજ હોય છે અને બીજાના બી લાબા અને કાળા હોય છે કપાસના ઝાડમાથી રૂ ઉત્પન્ન થાય છે રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમા છે રૂના વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનુ સરક્ષણ થાય છે આપણા **હિંદુસ્તાન** દેશમા રૂ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે, છતા કપડા માટે આપણને પરદેશ તરફ જોવુ પડે છે, એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે ? રૂના બીઆનુ (કપાશીયાનુ મ૦ સરકયા) તેલ કાઢે છે **કપાસઃ**—મધુર, શીતળ, સ્તન્યવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે, અને કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ ભ્રમ, શ્રમ ઉલટી અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે **કપાસીના જીડવાં**—મૂત્રવર્ધક અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા અને કર્ણનાદનો નાશ કરે છે **કપાસીયા**—સ્તન્યવર્ધક, ગુરૂ, વૃષ્ય કફકર અને સ્નિગ્ધ છે રૂ—કિંચિત્ ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે **ઉપયોગઃ—(૧) પ્રદર**—(સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ) ઉપર—કપાસના પાદડાનો રસ આપવો અથવા કપાસના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી બે વખત આપવા (૨) **મરકી** (કૉલેરા) **થાય તે ઉપર**—નરમાના કુમળા જીડવા ખાવા એટલે બે ત્રણ દિવસમા મરકી મટીને તાવ પણ દૂર થાય છે (૩) **સર્પદશ ઉપર**—નરમાના પાદડાનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪—૫ તોલા આપવો અને દશ ઉપર પણ ચોળવો કિવા પિચકારીથી દશમા નાખવો. (૪)

ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો ભેદ છે) રોગ **ઉપર**–કપાસના મૂળીયાનુ ચૂર્ણ ચોખાના લોટમા મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યા સુધી ખાવી. **(૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે**–કપાસના મળ અને શેરડીના મૂળ એકત્ર કાજીમા વાટી આપવા **(૬) સ્તનરોગ ઉપર**–કપાસના મૂળ અને દુધી, ઘઉંની કાજીમા વાટી લેપ કરવો **(૭) ગીલોડીના દંશ ઉપર**–કપાસના પાદડા, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો, અથવા નરમાના મૂળ માણસના મૂત્રમા ઘસી દશસ્થાને લેપ કરવો, કિવા કપાસનુ લાકડુ ઘસી લેપ કરવો **(૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે છે તે ઉપર**–નરમાના રસમા કડવા કારેલા વાટી શરીર લેપ કરી મર્દન કરવુ, અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવુ **(૯) જખમ ભરાઇ આવવા માટે**–પાનડીનો અગરસ કાઢી તેમા નરમાના મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી બારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે **(૧૦) વીછીના દંશ ઉપર**–કપાસના પાદડા અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિવા કપાસના મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે **(૧૧) અફીણ ઉપર ઉતાર**–કપાસના બિયાનુ ચૂર્ણ અને ફટકડીનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવુ અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો **(૧૨) ઇંદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર**–નરમાના બે ત્રણ પાદડા અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવા. **(૧૩) નાક અને મોમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**–જૂના કપાસની ધૂણી નાકે સુધવી પછી બે તોલા કપાસના પાદડાના રસમા એક તોલા ખડીસાકર નાખી તે પીવુ. **(૧૪) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર થતો ન હોય તો**–કપાસીયાના તેલમા એલચીદાડા, જીરૂ, હળદર, સિંધવ, એ એકેક માસો લઇ ઝીણા કપડામા બાધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી યોનિમા રાખવી **(૧૫) કમળારોગ ઉપર**–નરમાના જીંડવાનો રસ નાકે પીવો. **(૧૬) ધંતૂરાના વિષ ઉપર**–કપાસના બિયા અને ફૂલનો કાઢો આપવો **(૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર**–નરમાના તાજા જીંડવા બાફી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો, અથવા બાળકની માએ તે જીંડવુ ચાવી તેનો રસ બાળકના મોમા નાખવો **(૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપર**–કપાસીઆનુ તેલ માથા ઉપર ચોળવુ દિવસ ૩ અથવા ૭ **(૧૯) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર**–નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમા ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો **(૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપર**–નરમાના પાદડા ગાયના દૂધમા વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૮૬. **કપૂરીમધુરી.**–સ૦ સ્પૃક્કા મ૦ કપુરીમધુરી, કર્પૂરવલી, પિડિકા, ગગોના. હિ૦ અસવરગ, લંકોડકપુરી, અસ્પર કપૂરી. બ૦ સ્પૃક્કા શાક, ગંધપિંડી, પિડિક્ શાક ક૦ હિક્કે તા૦ કારિતુબા લા૦ માલવિયા બેગાલેનસિસ, એનિમોમેલાસ મલેબારીકા

આ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉચુ વધે છે એના પાદડા તુલસીના પાદડા

પ્રમાણે હોય ને પાંખાશ ઉપર હોય છે એને તુલસી પ્રમાણે તેરા (માજર) આવે છે આ ઝાડ **પૂના** અને **નાસિક** જીલ્લામા કેળોના બાગમા પુ'કળ થાય છે **કપૂરીમધુરી***–તીખી, કડવી, તુરી, સ્વાદુ શીતળ વૃષ્ય અને સુગંધી છે, તથા ઉદરસ, તૃષા, મદ, કફ, ત્રિદોષ, કુષ્ટ, વિષદોષ, જ્વર, કફ સ્વેદ દાહ, રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શૂળનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ –(૧) પરૂપ્રમેહ ઉપર**–કપૂરીમધુરીના પાલાનો અગરસ ૭ દિવસ આપવા **(૨) મધુરા અને વિષમ જ્વર ઉપર**–કપૂરીમધુરીના પાલાનો કાઢો આપવો

૯૭. કપૂર.–સ૦ અ૦ કર્પૂર મ૦ કા૦ કાપૂર હિ૦ કપૂર ક૦ કપૂર તૈ૦ કપૂરમુ અ૦ કાફુરકશરી ઇ૦ કૈંફોર લા૦ કૈંફોરઆફિસિનેરમ

જાપાન, સુમાત્રા, ફારમોસા, બોરનીઓ ઇત્યાદિ બેટોમા કપૂરના ઝાડ થાય છે. તેમજ તે ચીન દેશમા અને આ દેશમા પણ કોઇ કોઇ જગ્યોએ મળી આવે છે. પાચ દસ પ્રકારના ઝાડમાથી કપૂર નીકળે છે હિંદુસ્તાનમા કેળની જાતિનુ એક ઝાડ છે તેમાથી કપૂર કાઢે છે ને ઝાડને 'કપૂર કેળ' કહે છે કપૂર બનાવવાની કૃતિ જુદા જુદા દેશોમા જુદી જુદી હોય છે કપૂર એ મહદ્રુ ઝાડના ગરભમાથી નીતરનારૂ જાડુ અથવા પોતાની મેળે ધટ્ટ થનાર નૈસર્ગિક (મળનુ) તેલ છે રાજનિઘંટકારે (નરહરિ પંડિતે) ત્રણ પ્રકારનો કપૂર કહેલો છે **(૧) ભીમસેની** (બરાસ મ૦પોતાસ, પાસુ હિ૦ બરાસકપૂર ઇ૦ બોર્નિયો કફૂર લા૦ ડ્રાયે. બોલાનોસ કમ્ફોરા) **(૨) પત્રીકપૂર (૩) ચિનીકપૂર** (સ૦ ચીનક, કૃત્રિમ મા૦ સિનામોમમ્ કૈમ્ફોરા) આ ત્રણે જાતનો કપૂર અદ્યાપિ પર્યંત બરોબર પ્રચલિત છે **કપૂર**–કડવુ તીખુ, દાહક કફ, કફદોષનાશક અને કૃમિનાશક છે નેત્ર વિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, મૂત્રાઘાતમા ઇન્દ્રીમા નાખવા માટે તેમજ ન્હવરાનિમાગમા હિંગળો, અફીણ ઇત્યાદિ પિત્ત વિસર્જન અને દાહશામક પદાર્થો સાથે કપૂરનુ મિશ્રણ લખેલુ છે રાજનિઘંટકારે વાતરોગ, દાત હાલવા, દાંતોની અશક્તતા, ઇત્યાદિ રાગો ઉપ કપૂર તેલનો ઉપયોગ બતાવેલ છે એ કપૂર તેલ ભીમસેની કપૂરના ઝાડને ચીરવા માડતા તેમાથી જે કપૂરનો પાતળો રસ નીકળે છે તે અથવા બીજી રીત પ્રમાણે કરેલોજ ઉપયોગી છે હૃદયનો કપ, અપસ્માર, કલાપખજ, શુક્ર (રેત) નાશ અથવા ઉંઘમા એકાએક વીર્યપાત થવા, એ વિકારો ઉપર કપૂર સારો ગુણ કરે છે પણ તે થોડા પ્રમાણમા આપવો જોઇએ એ ઓછા પ્રમાણમા એટલે તેની માત્રા ૦॥ રતીથી ૧ રતીની છે મધ્યમ પ્રમાણ ૧ થી ૫ રતી સુધી આપવાથી આલ્હાદ અને શાંતિ મળે છે દમ, જુનો સધિવા અને યોનિશૂળમા ૨–૩ રતી પ્રમાણે આપવો વધારે પ્રમાણમા આપવાથી હૃદયમા કપ થઇ થાક ઉત્પન્ન થાય છે કપૂર પેટમા ખાવા આપવાને એક તૃતીયાશ વજનના 'સાબણ' (મૃદુક્ષાર) પૂરૂ સાથે વાટી તેની થાય તેટલી ગોળીઓ બાધી તે દિવસમા બે ત્રણ વખત આપવી એમ કેટલાકનો મત છે હકીમ લોકો કપૂર

* કપૂરીમધુરીના છોડા થાય છે તેનાથી શીશા સાફ થાય છે એ બે પ્રકારની થાય છે એકના પાદડામાથી કપૂરની વાસ આવે છે અને બીજામાથી આવતી નથી

ઠંડુ, મસ્તક અને હૃદયને ઉત્તેજક માને છે આર્યવૈદ્યકમા ભીમસેની કપૂર કામોત્તેજક અને વીર્યસ્તંભક માનેલ છે, પરંતુ યુનાનિ હકીમોનો મત એથી ઉલટો છે તેમજ વૈદ્યકમા ભીમસેની કપુર આંખને ઘણોજ હિતકારક વર્ણન કરેલો છે પણ હકીમ લોક આંખમા નાખવાને નિષેધ કરે છે વૈદ્યક ગ્રંથમા અનેક વીર્યસ્તંભક અને આંખોના ઔષધમા ભીમસેની કપુરનો ઉપયોગ બતાવેલ છે અને તેનો ગુણ પણ અનુભવમા આવે છે ઉપર બતાવેલા કપુરના ઘણાક ગુણો ડૉકટરોની પણ સમતિવાળા છે કપૂરની ઘણીક વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થયાના દાખલા મળી આવવાનુ એક અમેરિકન ડૉકટરે વર્ણન કરેલુ છે॰ **જ્વરાતિસાર ઉપર કર્પૂરરસ**—કપુર, શુદ્ધ હિંગળોક, અફીમ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ અને જાયફળ એ સર્વે સમભાગ લઇ તેની આદુના રસમા, રતી(ચણોઠી) જેવડી ગોળીઓ કરી તે આપવી આથી તાવ સહિત ઝાડા, એકલો ઝાડો, છએ પ્રકારની સંગ્રહણી અને અને રક્તાતિસાર એ વિકાર શાંત થાય છે કપુર વસ્ત્રમા અને પુસ્તકમા રાખવાથી તેને ઉધઇ લાગતી નથી કપુર ઉઘાડુ રાખવાથી ઉડી જાય છે, માટે ડબામા ભરી રાખવુ જોઇએ અને તેની સાથે કાળા મરી(તીખા) રાખવા જોઇએ ‘કપૂર સર્વ તાવ ઉપર ચાલે છે, એવો એક ઇંગ્રેજ વૈદનો મત છે કપુરના પાણીમા ઝાડના બી પલાળી રાખવાથી કેટલાક દિવસોએ બહાર કાઢીએ તો તે જમીનમા ઘાલ્યા બરોબર ઉગી નીકળે છે **કપૂર સાધારણ**—મધુર, કડવુ, શીતળ, સુગંધયુક્ત, લઘુ, નેત્ર્ય, લેખન, વૃષ્ય, તીખુ, પ્રીતિકારક, મૃદુ, મદકર છે, અને કફ દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત, કંઠરોગ, નેત્રરોગ, વિષ પિત્ત, મુખની વિરસતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને મળના ગંધનો નાશ કરે છે એ **તાજુ** હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કડુ, ઉષ્ણ અને દાહકર છે અને **જૂનુ** થયુ હોય તો દાહ અને શોષનો નાશ કરે છે તેજ સ્વચ્છ કરવાથી ગુણવાળુ બને છે **ભીમસેની કપૂર**—મીઠુ, શીતળ, વૃષ્ય, કડુ, તીખુ છે, અને તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **વીંછીના વિષ ઉપર**—પાનમા ચોસુડા જેટલુ કપુર નાખી ખાવુ (૨) **જનાવરના ક્ષતમા કીડા પડે છે તેને માટે**—ક્ષતમા કપૂર ભરવુ (૩) **બરેજવાના રોગ ઉપર**—

॰ મુસલમાની ગ્રંથકારો કપૂરને ઠંડો અને ભેજા તથા હૃદયને જાગ્રત કરનાર માને છે, તથા અનેક પ્રકારના રોગોમા વાપરવાની પ્રશંસા કરે છે પણ નેત્રરોગમા વાપરવા ના કહે છે

હમેલવાળી સ્ત્રી કપુરની મોટા પ્રમાણવાળી માત્રાને હજમ કરી શકે છે એથી તેના હમેલની ખાત્રી કરી શકાય છે એક જૈન ગ્રંથમા લખેલ છે ‹ હમલની પરીક્ષા કરવાને એક શેર દૂધમા ૪ ટાંક કપુર આપવુ કૉલેરાના દરદીને ખાંડ સાથે કપૂર આપવાની એક સેલાણી મત આજ્ઞા કરે છે કપૂર એ શરીરમાંના અને વણુમાના જીવોનો નાશ કરે છે, એમ અનેક પ્રયોગોમા અનેક જણને માલૂમ પડેલી વાત છે

² કપૂરની શાંતિ કરનાર એળીઓ, કસ્તુરી અને કેસર છે પ્રતિનિધિ સફેદ ચંદન અને વંશલોચન છે

કપૂર તોલો ૧, ધોળો કાથો તોલો ૧ અને સિંદૂર અડધો તોલો એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ઘી દસ તોલા નાખવું તેને હાથે મર્દન કરી ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું આ મલમ જખમ, ગરમીના ચાઠાં, ખોડો, બળેલા સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે તેમજ ખરજવાને મટાડે છે (૪) **વછનાગના વિષ ઉપર.**–કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું (૫) **પાંપણ ખરેલ હોય તો**–કપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૬) **ગરમીના ચાઠાં ઉપર:**— કપૂરનો બળી રહેલો શેષ ભાગ ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવો (૭) **ખાલી ઉપર:**– કપૂરનું તેલ ખાલી ચઢે તે જગ્યાએ ચોળવું (૮) **જંતુ** (કૃમી) **ઉપર:**–બાળકને કિંચિત્ કપૂર ગોળમાં નાખી આપવું (૯) **દાંત દુખે છે તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે.**–કપૂર દાઢ નીચે રાખવું (૧૦) **આંખોમાં ફુલ પડ્યું હોય તો.**–કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે (૧૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર**–કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દીવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે (૧૨) **દુખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલ**– કપૂર ખલમાં નાખી બારીક થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું અને તેમાં ચોગણું તેલ નાખી પુનઃ ઘુંટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે આ તૈયાર થએલું તેલ થોડી વાર ચોળી ચોપડવું (૧૩) **વાળા ઉપર**–કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું

૮૮. **કપૂરકાચલી**–સ૦ પલાશી. હિ૦ ગંધપલાશી, કચૂરભેદ, કપૂરકચરી. બ૦ શટી, આમ, આદા, ગન્ધશઠી ક૦ ગન્ધશટી તૈ૦ કિચલિગગટ્ટલ અ૦ જરવાદ લા૦ કરકયુમા, આરોમાટીકા (નાગર દેશમાં પ્રસિદ્ધ) મ૦ પળશી, કાપૂરકચરી.

કપૂરકાચલીના વેલા થાય છે આ વેલાના પાદડા ખાખરાના પાદડા જેવા થાય છે એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે આ વેલાની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેટલી હોય છે એને વચોવચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમાં ઉપયોગ કરે છે આ દોરો મજબૂત હોય છે **કપૂરકાચલી**– મધુર, ખાટી, પિત્તકોપ કરનારી અને મુખદોષ તથા અરોચકનો નાશ કરનારી છે*

૮૯. **કપૂરભેંડી.**–કપૂરભેંડીના ઝાડ કુંગગાળ પ્રદેશમાં થાય છે એ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે માથોડું બે માથોડા હોય છે કપૂરભેંડીના પાદડા નરમાના પાદડા જેવા હોય છે એના ફૂલ ધોળા રંગના હોય છે કપૂરભેંડીના ઝાડ ઘણું કરીને ડુંગરની કિનારી પર અવડ જગ્યોએ હોય છે કપૂરભેંડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે કપૂરભેંડી અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે **ઉપયોગ**–(૧)**સર્પદંશ ઉપર**–કપૂરભેંડીના મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવા. (૨) **આગંતુક જખમ ઉપર**–કપૂરભેંડીના મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવા, એટલે જખમનું શોધન થઇ જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે (૩) **ભગંદર ઉપર**–કપૂરભેંડીના મૂળ ચંદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોપડવા અને નિત્ય એક વખત પાવા (૪) **વ્રણ ઉપર**–કપૂરભેંડીના મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી છ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવા તથા મૂળ

* એની માત્રા ૭ રતી છે

ઉપરની છાલનુ ચૂર્ણ ચલમમા નાખી પીવુ અને મૂળનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો (૫)**વાતરક્ત ઉપર**–કપૂરભેડીના મૂળ ૧ તોલો ઠડા પાણીમા ઘસી નિત્ય બે વખત પાવા એમ ૬ માસ સુધી આપવા (૬) **ગડમાલ અને ગ્રંથિરોગ ઉપર**–કપૂરભેડીના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૦. કપૂરવેલ.–આ ઝાડની 'વેલ' એવી સજ્ઞા છે, પરતુ એના ઝાડ થાય છે એ ઝાડ ત્રણ હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા લાબા હોય છે, એ પાસે લઇ જોવાથી ઘણુ ચમત્કારિક જણાય છે એ જોવામા ઘણા કરકરા દેખાય છે પણ હાથને સુવાળા લાગે છે એનો વાસ ઘણુકરી કપૂરના જેવોજ આવે છે, માટે એનુ 'કપૂરવેલ' એવુ નામ પડેલુ છે એનેજ કોઇ 'કપૂરચિનઇ' એમ કહે છે એ ઝાડને કેટલાક ધોળા રગના તોરા (માજર) આવે છે તેમા પણ પાદડા પ્રમાણેજ વાસ આવે છે એજ આ ઝાડના ફૂલ છે એ તોરા અથવા એના પાદડા બીજા ફૂલોના ગુચ્છામા ઘાલ્યા હોય તો તેમા તરહ તરેહનો વાસ આવે છે **ઉપયોગ.**–(૧) **પેટપીડ ઉપર**–કપૂરવેલના પાદડાનો રસ કાઢી આપવો

૯૧. કમળ.–સ૰ હિ૰ કમલ, પદ્મ મ૰ કમળ બ૰ તાવર, કમર. તૈ૰ પદ્મમુ ઇં૰ લોટસ

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમા અથવા જળસમૂહમા ઘણુકરી થાય છે પાણી સિવાય કમળ થવાનુ નહિ. એના કાદા હોય છે એને ડીટા આવી તે ઉપર ફૂલ આવે છે એના ડીટા ઘણા લાબા હોય છે તેને અદર જાળી હોઇ તે વળી પોલુ હોય છે એના પાદડા ગોળ હોય છે કમળમા ઘણી જાતિ છે **ધોળાં, રાતા, ગુલાબી અને કાળાં** ઇત્યાદિ કમળના ફૂલ ઘણા શોભાવત દેખાય છે તેને અનેક લાબી સેરો હોઇ તે પાસે પાસે હોય છે જુદી જુદી જાતિની અને જુદી જુદી નાની મોટી આકૃતિઓ હોય છે કેટલીક જાતિઓનો વાસ આવે છે અને કેટલીકનો વાસ આવતો નથી **'કલ્હાર'** નામની એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળ જેવા પણ કિંચિત્ નાના હોય છે કલ્હારના ફૂલ માત્ર કમળ કરતા જુદી તરેહના હોય છે આ ફૂલ ધોળા હોઇ સુકુમાર અને નાના હોય છે એનો સુવાસ ઘણો છે એને ચોમાસામા ફૂલો ઘણા આવે છે **'કુમુદી'** કરીને એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળના પાદડા જેવાજ હોય છે ફૂલ માત્ર બારીક અને સુકુમાર હોય છે એના ફૂલનો જથ્થો ઠડીના દિવસોમા ઘણો હોય છે વિશેષે કરી ધોળા કમળને **'પુંડરીક'** કહે છે, રાતા કમળને **"કોકનદ"** કહે છે અને કાળા કમળને **'ઇદીવર'** કહે છે કમળના સર્વ વેલાને **"કમલિની"** કહે છે **'કમળાક્ષ'** નામે એક કમળની જાતિ છે તે જાતિના કમળોના ડીટા ધોળા હોઇ કોઇ કોઇ પગના અગુઠા જેટલા જાડા હોય છે ડીટા કાદવમા થયેલા હોય તેમા સ્વાદ ઘણો હોય છે એ ડીટાને મરાઠીમા 'બિસે" કહે છે એ કમળના પાદડા મોટી છત્રી જેવા હોઇ તે જમવામા ઉપયોગી છે એ કમળો (ફૂલો) રાતા રગના હોય છે કમળનુ "પોયણી" એવુ નામ પણ છે એ કમળને નાના ચપટા ફળ આવે છે તેમા નાના કરમદા જેવડા પાચ છ બિયા હોય છે, તેને **'કમળાક્ષ'** અથવા **'કમળકાકડી'**

કહે છે એ બિયાની અંદર જે ધોળો મગજ હોય છે તે ભાગીને ખવાય છે કાશીમાં કમળાક્ષની લાણી કરે છે તે દૂધમાં નાખી ખાય છે કિંવા એનો લોટ કરી તેમાં ઘી સાકર નાખી લાડુ કરે છે કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે ડીટાના નાના નાના કકડા કરી તેને સુકવે છે તે ડીટાની કાચરી થાય છે તેને ઘીમાં કે તેલમાં તળી ખાય છે **કમળ.**—શીતળ, સ્વાદુ, સુગંધી, ભ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણકર અને તૃપ્તિકર છે એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત તૃષા દાહ, વિસ્ફોટક રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ-(૧) ગુદભ્રંશ ઉપર**—કમળના કુમળા પાંદડા સાકર સાથે ખાવા **(૨) શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા ધાત પડતી હોય તો:**—ધોળા કમળનો કંદ લાવી ગળવો એટલે તેમાથી જે ભદ્ર આવે તે પાશેર પયત લઇ, તેમા આશીદરાના અંતરછાલનુ ચુર્ણ અધો તોલો અને ગાયનુ દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખુ કરવુ પછી જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી આપવુ આ ઔષધ બરાબર ગુણ આવે ત્યાં સુધી આપવુ **(૩) તાણખિયા અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર**—ધોળા કમળના કંદનો લોટ કરી નિત્ય સવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઇ તેમા એ લોટ અધો તોલો જીરાની ભૂકી ત્રણ ગુંજ અને ખડીસાકર ૬ માસા નાખી સવારે અને સાંજે આપવુ **(૪) દાહ ઉપરઃ**—કમળ અને કેળના પાંદડા ઉપર શયન કરવુ **(૫) પિત્તજ્વર ઉપર.**—ધોળા કમળની કળીઓ, જેઠીમધ અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી આપવો

૯૨. કરમદી.—સં૦ કરમર્દ મ૦ કરવંદ હિ૦ કરોદા, કરોંદી બં૦ કરમચા ક૦ કરજીગે તૈ૦ વાકા, પારિકચેટુ ઇં૦ જાસ્મિનલ્હાવર્ડ કેરીસા લા૦ કેરીસા કેરડાસ

આ કાંટેરી ઝાડ છે અને ડુંગરોમાં થાય છે એને ગોળ ઝીણાં અને કાળા રંગના ફળો આવે છે લીલા ફળોનુ અથાણુ થાય છે એના લાકડા ફક્ત બાળવાના કામમા આવે છે પાકેલા ખાટા લાગે છે કરમદામાં એક કડવી જાત છે **કરમદાં લીલાં**—કડવા, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, પિત્તકર ગ્રાહક, ખાટા ઉષ્ણ અને રૂચિપ્રદ છે એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધારનાર અને તૃષાનાશક છે **પાકેલાં કરમદાં**—મધુર, રૂચિકર લઘુ શીતળ છે અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ —(૧) વિષારની પરિક્ષા**—કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી થોડુક પાણી પીવુ વિષ ચઢેલુ હશે તો ઉલટી થશે નહિ. **(૨) ખસ મારે**—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા અથવા મીઠા (તલના) તેલમા ઘસી ચોપડવા. **(૩) ક્ષતમાંના કૃમી મરવાને મારે.**—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ચંદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડુ પાણી કરી ક્ષતમા નાખવુ, એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવા થાય છે **(૪) સર્પદંશ ઉપર**—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. **(૫) વિષમજ્વર ઉપરઃ**—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી અંગે લેપ કરવો. **(૬) શોફોદરના મારે**—કડવી કરમદીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા.

૯૩. કરિયાતું.—(પાન કરિયાતુ)—સં૦ કિરાતતિક્ત ભૂનિંબ. કો૦ પાલેકિ-

રાર્દૂત, કુલિકિરાઇત હિ૦ જાચિરાયતા, ચિરેતા ક૦ નેલબેલુ તે૦ નેલાવેમુ તા૦ નિલબેમ્બુ, વેંકિરિયાત તુ૦ મેલકિરિયાતુ મલા૦ નિલવેપુ ફા૦ નૈનિહાદ અ૦ કસ્બુઝ, ઝારિરા ઇ૦ ચિરેટા લા૦ જન્ટિશિયા પેનિકયુલેટા

કરિયાતાની બે જાતો છે એક દેશી કરીયાતુ અને બીજુ નેપાળી કરીયાતુ (સ૦ નૈપાલ મ૦ કાંડકિરાઇત, ચિરાઇત હિ૦ નેપાલની મ્બ ચિરાયતા ક૦ કિરિયાત ચિરિયાતગિડ તૈ૦ તા૦ ચિરાયત તુ૦ કિરાયત મલા૦ કિરાયત્ત એમ૦ જિરાતે લા૦ ઓફેલિયાચિરેટા ઇ૦ ચિરાઇત જેન્શિયન) કરિયાતાના છોડ નાના હાથ દોઢ હાથ ઉચા હોય છે એના પાદડા નાના મરખા લબાઇ પડતા હોય છે કરિયાતુ આ દેશમા બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે નેપાળી કરિયાતુ એ નેપાળ તરફ કલકત્તાના માર્ગેથી મુબાઇ આવે છે એ બહુજ કડવુ છ એને કરિયાતુ પણ કહે છે **કરિયાતુ**—વાતુલ કડવુ ત્રણેપણ, સારક, શીતળ પથ્યકર લઘુ અને રૂક્ષ છે એ તૃષા, કફ પિત્ત, તાવ, કાઢ, ખરજ, સોજો કૃમિ, સન્નિપાતજ્વર, દાહ, શળ પ્રમેહ વ્રણ શ્વાસ, કાસ પ્રદર રોગ, અર્શ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે **નેપાળી કરિયાતુ**—કાઇક ઉષ્ણ યોગવાહક, લઘુ અને કડવુ છે તે કફ પિત્ત, શોથ, રકતરોગ, તૃષા, જ્વર, એનો નાશ કરે છે બાકીના ગુણ કરિયાતા જેવા છે ઉપયોગ—**(૧) આમવાત, જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર.**—રાત્રે ૩ માસા કરિયાતુ એ તોલા પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે લુગડાથી ગાળી તેમા બે રતી કપુર, બે રતી શિલાજીત, અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે નાખી હરરોજ સેવન કરવાથી ૭ દિવસમા ફાયદો આપ્યા વગર રહેતુ નથી, અને સર્વરોગથી મુકત કરી સારી શકિત આપે છે એ અનુભવસિદ્ધ છે **(૨) સાધારણ સર્વજ્વર ઉપર:**—કરીયાતુ, સુઠ ને દીકામાળી એનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી રાખવો અને અને હમેશા સવારે, બપોર અને સાજરે આ પ્રમાણે ત્રણ વખત પાવો. **(૩) નળવિકાર અને પેટના દુખાવા ઉપર:**—કરિયાતાના લીલા પાદડા બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો તેમા મરી, સિધાલુણ અથવા વડાગરૂ મીઠુ અને થોડી હીંગ નાખી આપવુ એનાથી અજીર્ણ દૂર થાય છે **(૪) કંપારા ઉપર.**—(એકાન્ન દિવસમા પાચ દશ વખત શરીરમાથી સ્વાભાવિક થરથરાટ આવે તેનુ કારણ—અસ્થિગત જીર્ણજ્વર છે) નેપાળી કરિયાતુ, સુઠ, કડુ, ખારેક, કુડાની પાડ, ઉપરની છાલ, એનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—કરિયાતુ અને ભાગ એનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો. **(૬) હરતાલના વિષ ઉપર:**—કરિયાતાનો કાઢો આપવો

૯૪ કરેણ (કણેર).—સ૦ કરવીર મ૦ કણ્હેર હિ૦ કરેણ બ૦ કરવી ક૦ કણુલિગે. તૈ૦ કાનેરચેટ્ટુ, ગન્નેરૂ તા૦ અલારિ કરવીર મલા૦ કનાવિર ફા૦ ખરજેહરા. અ૦ સુમુલહિમાર. ઇં૦ સ્વીટ સેંટેડ, ઓલિએન્ડર. લા૦ નિરિયમ ઓડોરમ.

આ ફુલ—ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એની ઉચાઇ સુમારે માથોડુ બે માથોડા હોય છે એમા ધોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એની ચાર જાતિ છે તેમા ધોળી કરણ ઔષધના કામમા વધારે ગુણાવહ છ એના મૂળ ઘણા વિષારી છે એના પાદડા લાબા હોય છે. ‘એ ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી’ એમ કહેવાય છે.

ધોળી કરણ:–તીખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહક છે, અને મેહ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, અર્શ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ખાવામાં આવી હોય તો **વિષ છે;** અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ તથા વિષ, વિસ્ફોટ, કુષ્ઠ, કૃમિ, કંડૂ, વ્રણ, કફ, જ્વર, નેત્રરોગનો અને ઘોડાના પ્રાણનો નાશ કરે છે **રાતી કરણ:**–શોધન, તીખી, પાક વખતે કફ અને લેપ કરવાથી કોઢનાશક છે **પાટલવર્ણ** (ગુલાબી) **કરણ:**–મસ્તક-શૂળ, કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે એના બીજા ગુણો તથા પીળી, કાળી, કનેરના ગુણ ધોળી કનેરના જેવા છે માત્રા ૨ રતીથી ૪ રતી છે **ઉપયોગ:–(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:**–ધોળી કરણના મૂળ ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શક્તિ પ્રમાણે પીવા અથવા પાદડાનો રસ પી જવો કદાપી એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પીવુ **(૨) ઉપદંશ ઉપર**–કરણના મૂળ ઘસી લેપ કરવો એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે **(૩) વિષમજ્વર ઉપર.**–કરણના મૂળ રવિવારે કાને બાંધવા આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે **(૪) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર**–કરણના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો **(૫) રતવા ઉપર**–રાતી કરણના ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખીને તે વાસણ ઉઘાડુ રાખવુ બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) શિરોરોગ ઉપર.**–ધોળી કરણના સુકા મૂળ લીંમા પત્થર ઉપર ઘસી મસ્તકના વેદનાયુક્ત ભાગ ઉપર ચોળવુ **(૭) સર્પના વિષ ઉપર**–ધોળી કરણના ફૂલ સુકવી તેના સમભાગે કડક તબાકુ મસળી, તેમા એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુઘવુ

૯૫ કરબળ.–(સ૦ ભવ્ય) કરબળના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડ કોકણપ્રાંતમા પુષ્કળ છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોઈ હાથ સવા હાથ લાબા થાય છે એના ત્રણ પાદડા એકત્ર જોડવાથી એક મોટી પત્રાળી તૈયાર થાય છે **ઉપયોગ:–(૧) ગર્ભમાની ગરમીથી બાળકના અગની ચામડી જાય છે તે ઉપર.**–કરબળાની છાલનો રસ તોલા ૨, જાઇના પાલાનો રસ તોલા ૨, ધોળો કાથો તોલા ૨, શખજીરૂ તોલો ૧ સિદૂર માસા ૬, જેઠીમધનો શીરો માસા ૬ અને ગાયનુ માખણ તોલા ૮, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અગે ચોપડવુ આ સતત ૩ દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવુ ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અગે ચોપડી સ્નાન કરાવવુ **(૨) પગ વળે છે તેને માટે.**–કરબળાની છાલનો રસ કાઢી તેમા કાળા મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો અને ઉપર કરબળાના પાદડા મૂકી તે ઉપર કપડાનુ ઢાકણ કરવુ એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવુ એટલે ગુણ આવે છે. **(૩) અતિસાર ઉપર:**–કરબળાની છાલ દહીંમા આપવી.

૯૬. કલગારી–મ૦ કળલાવી, ચગમોડયા ચોમ૦ વાગાનાકટા, શિવશક્તિ. હિ૦ કલિહારી, કલિયારી, કલહસ, બ૦ વિષલાગલા, ઇષલાગલા ક૦ રાડાગારી, લાગ-લિકે, કોળીકકનગિડ, કોલિકુટુમા તુ૦ બલિપપુ મલા૦ મેટોન્નિ, કાડલ. તૈ૦ અગ્નિ-શિખા, લાગલી ઈં૦ ઉરફમેબ્બન. લા૦ ગ્લોરિઓઝા સુપર્બા

×કલગારીના ઝાડ પ્રથમ જાડા વાસના જેવા થઇ વલી પ્રમાણે પ્રસરે છે એના પાદડા આદુના પાદડા પ્રમાણે હોય છે એ બહુધા વડના આશ્રયે થાય છે કલગારીના જૂના છોડની જાડાઈ કદલીના છોડ જેવડી થાય છે આ ઝાડ ઉન્હાળામા સુકાઇ જાય છે એના ફૂલોની પટીઓ લાબી હોઈ જાસુદીના ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલ રાતા, પીળા, ભગવા, ધોળા, એમ રંગ-બેરંગી હોય છે એ ફૂલના યોગથી ઝાડ દૂરથી શોભાવાળુ દેખાય છે એનો કંદ વિષારી છે એને ગુજરાતીમા દુધીયો વછનાગ કહે છે મરાઠીમા ‘ ખડયાનાગ ’ ‘ વાગણાચકા ’ અને કોકણમા કોઇ એને કળાઇ, કળવી પણ કહે છે **કલગારી.**–સારક, કડવી, તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ, તુરી અને લઘુ છે તથા કફ, વાયુ, કૃમિ, બસ્તિશળ, વિષ, કુષ્ઠ, અર્શ, કંડૂ, વ્રણ, સોજો, શોષ, શળ, શુષ્કગર્ભ અને ગર્ભનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.–(૧) કાખ-બાંજરી (બાંબલાઇ) અને વાળા માટે**–કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો. વાળો થવા માડે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો (૨) **અપચી** (ગંડમાળનો ભેદ) **રોગ ઉપર:**—કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તેમા ચોગણુ તેલ અને તેલ જેટલોજ નગોડનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી તેનુ નસ્ય કરવુ અને લેપ પણ કરવો (૩) **વ્રણ, ગંડમાળ, કાળપુળી અને બદ ઉપર**–કલગારીનો કાંદો ઘસી ચોપડવો (૪) **સુખે પ્રસવ થવા માટે.**–કલગારીનો કંદ પાણીમા ઘસી આપણા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુ:ખ થતુ હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવો, એટલે સત્વર પ્રસૂત થશે અથવા કલગારીના કંદને તાનણો બાધી તે હાથે પગે બાધવા (૫) **દોરનુ અંગ બહાર આવે છે તે ઉપર.**—કલગારીનો પાલો હાથે ચોળી તે અંગ પાસે બને હાથ લાવવા એટલે અંગ અંદર જાય છે ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો અને બને હાથ મો આગળ લાવી દેખાડવા એટલે અંગ અંદર સ્થિર રહે છે પુન બહાર આવતુ નથી. (૬) **કમળા ઉપર:**–કલગારીના પાદડાનુ ચૂર્ણ છાશમા આપવુ (૭) **યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધ ઉપર:**–કલગારી, અઘાડો અથવા વૃંદાવન એના મૂળ યોનિમા રાખવા (૮) **કૃમિકર્ણ (કાનમાં કૃમિ થાય છે) ઉપર:**–કલગારીનો કાંદો વાટી તેનો રસ કાનમા નાખવા (૯) **સર્પદંશ ઉપર:**–કલગારીના કંદ પાણીમા વાટી તેનુ નસ્ય આપવુ (૧૦) **બરજવા ઉપર:**–કલગારીના અને કડવીના કંદ ઘસી ૪–૫ દિવસ ચોપડવા (૧૧) **સોજા અને ગાઠ વગેરે ઉપર:**–કલગારીનો કાંદો વાટીને બાધવો

× કલગારીનો વછનાગની વેલના સમાન વડના આધારનો ક્ષુપ થાય છે પાદડા કોપપુષ્પીના જેવા હોય છે ફૂલ લાલ અને પીળા મિશ્રિત રંગના અત્યંત સુંદર હોય છે ફળ ત્રણ હાથના મરીના સમાન થાય છે એની અંદર રાતી છાલવાળા ઇલાયચીના બીજ જેવા બીજ હોય છે એની વેલના નીચે ગાઠ હોય છે. એના ઉપરની છાલ પીળાશ પડતી હોય છે એ ગાઠને વછનાગ કહે છે એમા વિષ (ઝેર) હોય છે કલગારીની માત્રા ૬ રતીની છે કેટલાક કહે છે કે “એ સાપના રાફડા સાથે થાય છે એના ફૂલમા ત્રણ ચાર રંગ હોય છે અને એ ફૂલનો આકાર ધતૂરાના ફૂલ જેવા હોઈ તે કરતા મોટા હોય છે ”

૯૭. કલોંજી જીરૂ.—સં ઉપકુંચિકા મ૦ કલોંજી હિ૦ કલોંજી, મગરેલા ક૦ કરિજીરિગે તે૦ નલ્લાજીલકારા મલા૦ કરિંચિરક ફા૦ શોનિઝ સ્યાહદાને. અ૦ હબતુસ સોદા ઇ૦ સ્મોલ ફેનલ ફ્લાવર લા૦ નિગેલા સેટિવા

કલોંજી જીરૂ પણ કાળીજીરી પ્રમાણેજ હોય છે ઝાડ પણ તેવડાજ મોટા થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એ છોડ બાગમા વાવવાથી થાય છે આ જીરૂ કડવુ, તીખુ ઉષ્ણ અગ્નિદીપક રૂચ્ય અજીર્ણ-નાશક અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમજ આધ્માનવાયુ ગુલ્મ રક્તપિત્ત કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ તથા શૂળનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ. અગ્નિમાંદ્ય, આમ અને શૂળ ઉપર**—કલોંજી જીરનો કાઢો કરી તેમા સંચળનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ

૯૮ કવલા.—(સં૦ કલાય) કવલાની ભાજી ગાડણમા પ્રસિદ્ધ છે એ છોડ સુમાર વેંતેક ઉંચો વધે છે આ છોડ રાનમા પોતાની મેળે થાય છે શ્રાવણ માસના સોમવારને દિવસ કેટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે એનું શાક ફુગળી નાખી કરવાથી બહુજ સારૂ થાય છે **કવલાની ભાજી**—ભેદક, ઉષ્ણ, કડવી અને ત્રિદોષઘ્ન છે

૯૯ કસુંબી—(કુસુમ)—સં૦ ક૦ કુસુભ મ૦ કરડઈ હિ૦ કસુમ, કર તા૦ ચેંદુરૂક્કુ તે૦ લનરૂકૂ લકુ, બગારમ્ મલા૦ ક્યમપતરૂ ફા૦ ગુલેમાસ્કર તુખ્મકાયના અ૦ અસ્ફરીજ હબુલઅસ્ફર ઇ૦ સૅફ્ફ્લિનલકાર્થેમસ લા૦ કાર્થેમસ ટિંકટોરિયમ્

×કસુંબીના ઝાડ કમરપુર ઉંચા વધે છે એના પાદડા લાંબા હોય છે તેને

---

* અહીં મિ૦ પદેજીએ કવલાનુ મ૦ નામ કલાય આપેલુ છે, તે ઉપરથી તપાસ કરતા તેમનાજ નિઘંટમા મ૦ વાટાણે. ગુ૦ વટાણા હિ૦ મટર, કેરાવ ક૦ બટ્ટકડલે, વટાણિ તુ૦ વટાણિ તા૦ પટાણિ તે૦ ગડુચણગલુ મલા૦ પટ્ટાનિ, પાયરૂ ઈં૦ ફીલ્ડ પી લા૦ પાઇસમ્ સેટાઇવમ્ એ નામો આપેલા છે, પરંતુ તેમા આ કવલા નામ દેખાતુ નથી જોકે વટાણાના પાનની પણ ભાજી (શાક) થતી હોવાનુ મી૦ શાલીગ્રામજી સ્વીકારે છે, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે વટાણા પોતાની મેળે (અડકાઉ) થતા નથી અને કવલાને અડકાઉ બતાવે છે ' ત્યારે એ કવલા તે વટાણા કે બીજુ હશે '

× કસુંબીના છોડ ઘઉંના વાવેતર પછી વવાય છે જ્યારે ખેતરમાની ભીનાશ ઘઉંના વાવેતરને પણ લાયક રહેતી નથી ત્યારે એવા ઘઉંવાળા ખેતરમા કિંવા ખેતરના શેઢા ઉપર એને વાવવામા આવે છે એના કાબરા (બીજ) દેખાવમા કપાસના બીજ (કપાસીયા) ના જેવાજ હોય છે એમા તેલનો વિશેષ ભાગ હોય છે તેથી ઘાંચી લોકો એના તેલનો ભેળ બીજા તેલમા કરે છે અથવા એની સાથે તલ કે સરસવને ભેળીને પીલે છે દુઝણા ઢોરને એ કાબરા ખાંડીને ખવરાવે છે તેથી દૂધનો અને ઘીનો વધારો કપાસીયા અને ગવાર કરતા પણ વિશેષ થાય છે

બારીક કાતરા હોય છે કસુંબીને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે તેમાં કેસર પ્રમાણે તંતુ હોય છે એ ફૂલમાંથી પછી મોટી સોપારી જેવડું જીંડવું આવે છે તેને ડીંટું હોય છે એ જીંડવામાં કસુંબીના દાણા હોય છે, તેને કાબરા કહે છે એ ઝાડ અને જીંડવા ઉપર કાંટા હોય છે કસુંબી દક્ષિણના ગામડામાં ઘણીજ પાકે છે કસુંબીમાં બે જાત છે એક કાંટાની અને બીજી કાંટાવિનાની કસુંબીના ફૂલો વીણી લઇ સુકવે છે અને તેનો કસુંબો કરે છે તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કસુંબીનો પાક વધતો નથી કસુંબીના બીયાનું તેલ કાઢે છે તે ખાવાના તથા બાળવાના કામમાં આવે છે ખોળ ઢોરોને ખાવા મૂકે છે કુમળી કસુંબીના પાલાની ભાજી પણ કરે છે કસુંબીનું તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે **કસુંબી.**-વાતુલ રૂક્ષ, વિદાહી, તીખી છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **કસુંબીનાં ફુલ**-સ્વાદુ, ત્રિદોષનાશક, ભેદક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ પિત્તકર, કેશરંજનકારક, કફનાશક અને લઘુ છે **કસુંબીની ભાજી.**-મધુર નેત્ર્ય ઉષ્ણ, તીખી અગ્નિદીપક અતિરુચિકર, રૂક્ષ, ગુરૂ, સારક, પિત્તકર ખાટી, ગુદરોગકારક છે અને કફ, મળ, મૂત્ર અને મેદનો નાશ કરે છે **કસુંબીનું તેલ**-મળકર, ખારૂ કડવું, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરૂ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલસ્તંભક, કફપિત્તકારક ખાટું, ત્રિદોષકારક અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે

૧૦૦ કળથી.—સં૰ કુલિત્થ મ૰ કુળીથ, હુલગે હિં૰ કુલથી બં૰ કુલથ, કલાઇ ક૰ હુરૂળી તૈ૰ વુલવુલુ તુ૰ કુડુ તા૰ કોળુ મલા૰ મુતિરા ગો૰ કુલિથ. ફા૰ કિલ્લત મુષ્પ હિંદી અ૰ હબુલકિલત ઇ૰ ડુકલૉવર્ડ ડોલીકોસ-બાયફ્લૉરસ

જેમ તૃણ ધાન્યમાં કોદરા કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં કળથી છે એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે એના ઝાડ નાના હોય છે એની ઉંચાઇ એક હાથને સુમારે થાય છે એ ઝાડની આકૃતિ અને પાદડા કાંઇક અડદના પાદડાને મળતા આવે છે એની શિંગ કિંચિત્ વાંકી અને ચપટી હોય છે કળથીનો રંગ રાતો હોય છે જવલ્લે ક્યાંઇક કાળા અને ધોળા રંગની પણ કળથી થાય છે કળથી ઘોડા અને દુઝણા ઢોરને ખાવા મૂકે છે કળથીને ઉકાળી તેના ઉપરનું પાણી કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને 'કાઠ' કહે છે ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા આપે છે **કળથી**—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક સારક, વમનને શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટું, તીખું તથા વિદાહી, તુરી, પિત્તકર, અને લઘુ છે, અને હેડકી, કફ, શ્વાસ, કાસ, વાત અશ્મરી, દૃષ્ટિરોગ, પીનસ, આનાહ, શુક્ર, ગુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) વાયુનો વિકાર ન થવાને**—કળથીનો કાઢો કરી પાવો એટલે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી **(૨) ગંડમાળા ઉપર**—કળથી અને મરીનો કાઢો પાવો **(૩) અતિસાર ઉપર**—કળથીના ઝાડવા કુટી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાથો ૦। તોલો, એ એકત્ર કરી દિવસમાં ત્રણ વેળા પાવો **(૪) પરસેવો બંધ થવા માટે**—શેકેલી કળથીનો લોટ શરીરે ચોળવો. **(૫) ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**—પાશેર કળથી બાફી તેમાં પાંચ બિલામાના કટકા કરી નાખવા અને તે કાટ

પ્રત્યેક દિવસે પાવો (૬) શૂળ ઉપર—ગળથીનો કાઢો કરી હિંગ, બીડલોણ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર—ગળથીનો કાઢો મરપખાનું ચૂર્ણ અને મિશ્રિ ૨ માસા નાખી પાવો

૧૦૨. કંકોડી. (કંટોલી)—સં૦ કર્કોટકી મ૦ કર્ટોલી, કરટોલી, કાકલી હિં૦ ખેખસા, કંકોડા બં૦ કાકરોલ ક૦ મડુવાગાલ, માડાહાગલ, કાર્ચી, કર્કોટકી તૈ૦ આગાકર નાં૦ ઇગારવલી તુ૦ કાડકચાલા મલા૦ વેપાવલ લા૦ મોમોર્ડિકાડાયોઇકા

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં રાનમાં થાય છે ગે વાડના આશ્રયે રહે છે એનો વેલો પાંચ દસ હાથ લાંબો પ્રસરે છે એના કાંદા જમીનમાં થાય છે વરસાદ પડ્યો એટલે તેને અંકુર ફુટી તેના વેલા થાય છે એ વેલાને અષાઢ મહીનાના અરસામાં ફળો આવે છે આ ફળો રંગે લીલા હોઇ તે ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે એનું શાક સારૂં થાય છે આ શાક પથ્યકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે પણ ફળ આવતા નથી, તે વેલાને "વાંઝણી કંકોડી" (સં૦ વંધ્યાકર્કોટકી હિં૦ વાંઝખખસ, બનકંકોડા, બાંઝકંકોડા બં૦ તિતકાકરોલ, તિતકાકડી મ૦ બાંઝકર્ટોલી ક૦ બંઝેમડુવાગલુ લા૦ મોમોર્ડિકા ડાયોઇકામેલ) કહે છે કંકોડીના વેલા વણું કરી ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે **કંકોડી**—રૂચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે તથા વાયુ, કફ, વિષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે એના **ફળ**—મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખાં તથા અગ્નિદીપક છે તેમજ ગુલ્મ, શળી, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ કુષ્ટ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુટ, લાલાસ્રાવ, અરૂચિ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે એનાં **પાંદડાં**—રૂચિકર, વૃષ્ય અને ત્રિદોષનાશક છે, અને કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હેડકી અને અર્શનો નાશ કરે છે એનો **કંદ**—મધમાં મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે **વાંઝણી કંકોડી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન અને શોધન છે ઉપયોગ—(૧) **પલ્લી (ગરોડી) ના વિષ ઉપર.**—કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી આપવા દિવસ સાત. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ધાત પડે છે તે ઉપર**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) **આગી મણીયારીના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદો ઘસી પી જવો. (૪) **સ્તનરોગ ઉપર.**—વાંઝણી કંકોડીના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૫) **સર્પના વિષ ઉપર**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો પાણીમાં ઘસી પાવો અને લેપ કરવો, એટલે સર્પ, વીંછી, બિલાડી, ઉંદર, એના વિષ ઉતરે છે. અથવા વાંઝણી કંકોડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે (૬) **સર્વ વિષાર ઉપર.**—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને ધતુરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પીવા અને ડંખ ઉપર ચોપડવા (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને કાળા કોળાની ડુંખો પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો (૮) **ઉંદરાણુંને માટે:**—કંકોડીના કાંદા કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ અને કવડળીના મૂળ, એ ત્રણે કડા પાણીમાં

ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૯) **રકતાર્શ ઉપર** —કકોડીના કદનુ ચૂર્ણ આપવુ (૧૦) **અપસ્માર ઉપર:**—વાઝણી કકોડીના મૂળ ઘીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવુ (૧૧) **વાતજ મસ્તકશૂળ ઉપર**—કકોડીનો કદિ મધમા ઘસી લેપ કરવો (૧૨) **અરોળ ઉપર**—રવિવારે કકોડીના કાદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બધાવવા, જેમ જેમ સુકાશે તેમ તેમ પાનથરી (અરોળ) પણ ગળી જશે.

૧૦૨. કંચનાર.—સ૦ કાચનાર મ૦ કાચન હિં૦ કચનાર બ૦ કાચન ક૦ કોચાલે, કચનાર તૈ૦ દેવકાચન લા૦ બોહિનિયા વેરિયેગેટા

આ વૃક્ષ ઘણુજ મોટુ થાય છે × એ ઘણે ભાગે આશીદ્રા (આશેત્રી) જેવું દેખાય છે એના પાદડા આશીદ્રાના પાદડાજ જેવાજ હોય છે, પરતુ આશીદ્રાના પાદડા કરતા આ પાદડા મોટા અને પાતળા હોય છે એમા ધોળો, કાળો અને પીળો એવી ત્રણ જાતિ છે એના ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે એને ચપટી શિકેકાઇ સરખી શીગો આવે છે એના લાકડાનો રગ રાતો હોય છે અને એ રગના કામમા આવે છે એ લાકડા ઘણા ચીકણા હોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે **રાતો કંચનાર:**—શીતળ, સારક, અગ્નિદીપક, તુરો અને ગ્રાહક છે તે કફ, પિત્ત, વ્રણ, કૃમિ, ગડમાલ, રકતપિત્ત, કોઢ, વાયુ તથા ગુદભ્રશનો નાશ કરે છે એના ફૂલ શીતલ, તુરા, રૂક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે, તથા પિત્તક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રકતવિકારનો નાશ કરે છે **ધોળો કંચનાર:**—ગ્રાહક, તુરો, મધુર, રૂચિકર અને રૂક્ષ છે તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રકતવિકાર, ક્ષત તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે **પીળો કચનાર**—ગ્રાહક, દીપક, વ્રણરોપણ તથા તૂરો છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ગંડમાળ ઉપર**—કચનારની છાલ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી તે ૨ થી ૪ તોલા પર્યંત આપવી, અથવા કચનારની છાલના કાઢામા સુઠનુ ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવુ (૨) **કફથી થયેલા વાળા પર.**—કચનારની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો (૩) **દાહ ઉપર.**—કચનારની છાલનો રસ, જીરાનુ ચૂર્ણ અને કપૂર નાખી આપવો (૪) **ગડમાળ ફુટવા માટે.**—કચનારના મૂળ, ચિત્રો અને અરડુસી એ સર્વને પાણીમા વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગડમાળા ફુટે છે આ લેપ ફોલ્લા ઉપર પણ કરવો

૧૦૩. કાકડાશીંગી.—સ૦ કર્કટશૃગી મ૦ કાકડાશિગી હિં૦ બ૦ કાકડાશૃગી. લા૦ પિસ્ટેશિયા ઇટેગિરિમા

કાકડાશીગીના વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે એ વૃક્ષના ડાળાને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફુલાકારગ્રથિ થાય છે. તેને ‘ કાકડાશીંગી’ કહે છે. કાકડાશીગી કડવી, ઉષ્ણ, તુરી અને જડ છે એ વાયુ, ઉચકી

× કચનારને આયુર્વેદ સુધાકર, પૃઠ ૨૩ ઝીંઝવો લખેલ છે, અને એજ પ્રમાણે કેટલાકનુ કહેવુ પણ છે, પણ મને શકા થાય છે કે ઝીંઝવો એ આ વર્ણનમા બતાવ્યો છે તેવડો મોટો થતો નથી ને તે માત્ર ચોમાસામા થઈ ચૈત્રમા નાશ થાય છે એની સાવરણી (ઝાડુ) બનાવે છે

તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ, ક્ષય, હિક્કા, ઊર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષતક્ષય અને અરૂચિનો નાશ કરે છે × ઉપયોગ —(૧) **બાળકોની ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ**—કાકડાશીંગી, નાગરમોથ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) **બાળકોની ઉધરસ ઉપર:**—કાકડાશીંગી અને મૂળાના બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું (૩) **અતિસાર ઉપર**—કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ દોઢ માસો મધમાં આપવું

૧૦૪ કાકડી:—સ૦ કર્કટી મ૦ કાકડી૦ હિ૦ કાકડી, કકડી બં૦ કાંકુડ, વડકાંકુડ ક૦ મુળુસવતિ તૈ૦ દોસકાયા ફા૦ ખ્યારજાંબ અ૦ કિસ્સાકદમ ઇં૦ કકંબર. લા૦ ક્યુકયુમિસમેટિવસ.

કાકડીના વેલા હોય છે ખીરૂ, કાકડી, ચીભડું, ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિના છે તેમાં થોડો ફેર હોય છે સવમાં કાકડી સારી લાગે છે **સાદી, સાતપાની, ટરકાકડી** અને **નારંગી** એવી જાતિઓ છે કાકડીનું શાક રાયતું અને વડી થાય છે કાકડી છોલી, ઉભી ચીરી તેમાં મરીની ભૂકી અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાંનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે કાકડી કડી છે વણી ખાવાથી બાધક છે પલાળી કુવેલી કણકમાં કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહિ જેવું રહે છે આ મોટો ચમત્કાર છે **કાકડી:**—મધુર, શીત, રૂચિકર, લઘુ, મૂત્રલ, છાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અગ્નિદીપક અહૃદ્ય અને ગ્રહિણી છે, તથા મૂત્રરોધ, અસ્મરી મૂત્રકૃચ્છ્ર વમન દાહ અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ પાકવાથી રક્તદોષકર ઉષ્ણ અને બલકર છે **ઉપયોગ —(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર**—કાકડીના બી ૧ તોલો વાટી પાશેર પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાવા અથવા કાકડીના બી, જીરૂ અને સાકર એ પાણીમાં નાખી આપવા (૨) **ગુડધી અને માંડ (બદ) થયાં હોય તે ઉપર**—કાકડીને લગાર કુટી ગરમ કરી બાંધવી, કિંવા કાકડીની જાડી છાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદાન કરવું એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું (૩) **મદ્ય ઉપર ઉતાર.**—કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દારૂનો મદ ઉતરશે. (૪) **પથરી**—કાકડીના બી અને કમુતરની હગાર, એ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી

× પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં—કાકડાશીંગીને પૌષ્ટિક, કફને કાઢનાર, તથા ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરૂચિ અને પેટના દરદોને નાશ કરનાર લખેલ છે મુસલમાન ગ્રંથકારો એને ગરમ ખુશ્ક અને મુખ્ય કરીને બાળકોની છાતીના જુના દરદોના તેમજ અજીર્ણની ઉલટી અને ઝાડાની બીમારીમાં ઉપયોગી ગણે છે, અને એટલા માટે તાવમાં એનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે **ચરકસંહિતામાં**—ઉધરસની નાશક અને હેડકી બંધ કરનાર કહી છે **સુશ્રુતમાં**-જીવન પૌષ્ટિક, બૃંહણ અને પિત્તશોણિતના ચકતાને નાશકર્તા માની છે

ગુજરાતી અમૃતસાગરમાં એને જંગલી હરડાના ફુલ માન્યા છે પણ એ વાસ્તવિક નથી કારણ કે એ તો ગાંધીઓ અને અત્તરવાળાઓ ઠગવાને માટે હરડાની ઝાલને કાકડાશીંગીના બદલે આપે છે. વાસ્તવિક એ કાકડાશીંગી નથી.

આપવા (૫) ગલગંડ ઉપર —જુની કાકડીના રસમા સિંદેલાણુ અને મિંઢળ નાખી નસ્ય કરાવવુ (૬) ધોળાસ્રાવ (પ્રદર) ઉપર.—કાકડીના બિયામાનુ મગજ એક તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારીક વાટી તેમા જીરાની અને બડાસાકરની ભૂકી નાખી તે સાત દિવસ આપવુ (૭)ગરમી ઉપર.—કાકડી ચીરી તેમા ખડી સાકરની ભૂકી નાખી તે સાત દિવસ આપવુ (૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર — કાકડીના બિયામાનો મગજ, જેઠીમધ અને દારૂહળદરનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ-મા આપવુ (૯) મૂત્રરેચન માટે.—અચ્છેર દૂધમા પાણી મિશ્ર કરી કાકડીના બી ૦। તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બન્ને એકત્ર બારીક વાટી કાલવવા તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવુ અને ફરતા રહેવુ એના યોગથી મૂત્રાશયમાની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—કાકડીના બી, ગુલાબકળી અને ધોળા કમળની કળી એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી તેમા સાકર નાખી પીવા આપવુ (૧૧) શીત જ્વર ઉપર.—કાકડી+ ખાઈ ઉપર ખાટી છાશ પીવી તથા ગેડ કરવો, કિંવા તડકામા ઓઢીને બેસવુ, એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે અને શીતજ્વર નાશ પામે છે

૧૦૫ કાજૂ.—(મ૦ કાજૂતક અગ્રિકૃત) આ ઝાડ આફ્રિકા ખડમા અને હિંદુસ્તાનમા થાય છે મલબાર, ગોમાંતક અને કર્નાટક વગેરે ઠેકાણે એ ઝાડની સમૃદ્ધિ ઘણી છે એની ઉંચાઇ સામાન્ય હોય છે આ ઝાડ રાનમા અને ડુંગરમા ઘણે ભાગે હોય છે એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે એ ઝાડથી વટેમાર્ગુ લોકોને આરામ મળે છે તે એવી રીતે કે રસ્તે ચાલી થાકે એટલે બપોરે એ ઝાડની છાયામા જઇ બેસે છે અને તેના ફળો ખાઇ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે કાજૂના ફળ કોમળ હોય છે અને તેની આગળ તેના બી હોય છે તેની છાલ કડવુ હોય છે અને અંદર ભીલામા જેવો ચિકાસ હોય છે તે શરીરે લાગી હોય તો ઉદી નીકળે (ઉંડે) છે છાલની અંદર જે ગોળો હોય છે તેને કાજૂ (ગોળો) કહે છે આ ગોળા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, પરંતુ ઘણા ખાધા હોય તો તેથી વિકૃતિ (વિકાર) થાય છે જે દેશમા કાજૂના ઝાડ થતા નથી ત્યા તે વચાવા જાય છે કાજૂના પાકેલા ફળો ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે સુકાયલા બિયા સાકરના પાકમા નાખી હલાવી તેની મીઠાઈ કરે છે કાજૂના બિયાનુ દૂધ વહાણના નળી-આને ચોપડે છે તેથી તેને પાણીથી હરકત થતી નથી કાજૂના પાકા ફળ નળ-વિકારનાશક છે **કાજૂ**—તુરે, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે એ વાયુ, કફ, ગુલ્મ, ઉદર જ્વર, કૃમિ, વ્રણ, અગ્નિમાંદ્ય, કોઢ, શ્વેત કોઢ, સંગ્રહણી અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર.— કાજૂના બિયાનુ દૂધ ચોપડવુ (૨) ઢોરોને 'લાગ' નામે એક પ્રકારનો ઉપ-દ્રવ થાય છે, તેથી કરી પગ સૂજી તેનાથી ચલાતુ નથી તે ઉપર--આનુ જ

+ આ ઉપાય કરતી વખતે દેશકાળ અને દરદીની સ્થિતિનો બરાબર વિચાર કરવો ગુલાબકળીવાળી દવાને માટે પણ એમજ સમજવુ, કારણ કે કોઇ કોઇ વખતે એથી ભયંકર જુલાબ (રેચ) લાગે છે

દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ આવે છે (૩) **મણિયારીના વિષ ઉપર:**—લેનારની શક્તિ પ્રમાણે કાજૂની છાલનો રસ પાશેરથી અધશેર પર્યંત પાઈ તે ઉપર દહીં-ઈનો રસ આપવો એટલે વિષ ઉતરશે અણુ વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળ-વાને ઘસવો અને દાંત ખુલ્યા પછી પાછો પાવો (૪) **મદ જલદી ફુટવાને માટે:**—કાજૂનો ગર્ભ કાચો તથા તિવરના ફળ ઠંડા પાણીમાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો એથી ગાંઠ ફુટે છે (૫) **નળવિકાર ઉપર.**—નિત્ય પ્રાત કાળે કાજૂના પાકેલા ડીંટા ફુંપ સુદ્ધા કાપી, મરી અને મીઠું નાખી ત્રણ અગર ચાર દિવસ ખાવા

૧૦૬ **કાતરવેલ.**—એને 'કાતરી' પણ કહે છે એના વેલા હોય છે કાત-રવેલના પાના કાતર નિર્ગુડીના જેવા હોય છે એ વેલા ઝાડ ઉપર ઘણા હોય છે કાતર નિગુડીના પાદડાનો ઉગ્ર વાસ આવે છે તેવો એનો આવતો નથી ગુણમા એ ઘણી ટાઢી છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ગરમી ઉપર:**—કાતરવેલના મૂળીઆ ફૂટી તેનું આસર ૭ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમા બે વખત ૭ દિવસ સુધી આપવું

૧૦૭. **કાનફોડી**—સ૦ કર્ણસ્ફોટા મ૦ તિલવણ ક૦ કન (કપાળ) ફોડી. બં૦ કાનફોડી. ક૦ હિડિબિડીકે, બેકકીનતરડુગિડ હિ૦ હુરહુર, હુલહુલ લા૦ જિને-ડ્રોટસીસ પેટાફિલા

એનુ મરાઠીમા "ભાટવણ" એવુ પણ નામ છે હિંદુસ્તાનીમા એને "હુર-હુરા" કહે છે એ ઝાડો ચોમાસામા ઉગે છે લીલી જમીનમા એ બારે માસ થાય છે એ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે એ ઝાડ ઉપર કુવાડિયાની શીંગો જેવી બારીક અને આઠ આગળ પર્યંત લંબાઈની શીંગો આવે છે +**કાનફોડી.**—તીખી, કડવી અને શીતળ છે એ વિષ, સંપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા અને ગ્રહ-પીડાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **કર્ણરોગ ઉપર**—કાનફોડીનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમા પાડતા જવુ, એટલે કર્ણશૂળ, કાન વહેવો વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે (૨) **ઢોરના કર્ણરોગ ઉપર:**—કાનફોડીના પાલાનો અંગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમા રેડવા, તથા કાનની અણીઓ અગ્નિથી તપવી જે પ્રમાણે પડીકુ બાંધે છે તે પ્રમાણે અંદર ભરેલું ઓષધ પડે નહિ એવી રીતે બાંધવો એ પ્રમાણે પ્રાત કાળમા ભરેલુ ઔષધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ ધોઈ પુન ઓષધ ભરવુ તે પ્રાત કાળે કાઢવુ. એવી રીતે આ ઓષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળસીનો પાલો અને ભાગરા-નો અંગરસ કાનમા નાખી એક દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવા, એટલે કાન

+કાનફોડીને કોઈ કુકર ભાગરો કોઈ તલવણ, હાડીયા કરસણ અને તન-મની વગેરે નામથી ઓળખે છે એને પાંચ પાદડાનો ઝુમખો ને ફૂલનો ઝુમખો અને ફૂલ પીળા થાય છે એ બુટી ચોમાસામા ઘણી થાય છે એના પાદડા પંઝા જેવા આવે છે અને તે ઘણું કરીને જમીનથી ઉંચામા ઉંચી એક હાથના આસરે વધે છે એને મગની ફળીઓ જેવી શીંગો આવે છે વાસ ભજ્વાદી આવે છે અને તે ઉકરડાના કે બીજી ખાતરની જગ્યામા થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે એને હિંદુસ્તાની અને મારવાડી લોકો ડાગલાના બેન પણ કહે છે

સારો થાય છે (૩) ટાઢીયા તાવ ઉપર–ટાઢ આવવાની સંધિમાં કાનફોડીના પાદડાનો રસ કાનમાં પાડવો (૪) વીંછીના વિષ ઉપર.–કાનફોડીનો રસ જે બાજુએ વીંછી કરડયો હોય તે બાજુના કાનમાં પાડવો (૫) દુખતા ભાગ ઉપર.–પાદડાં વાટી ચોપડવાં એટલે તે જગ્યા લાલ થઈ દુઃખ મટી જાય છે (૬) બગાઈ વગેરે કાનમાં ગઈ હોય તો–કાનફોડીનો રસ કાનમાં નાખવો (૭) રસ ડગ્ધવૃદ્ધિ ઉપર—કાનફોડીનો રસ ચણાના કાઢામાં પાવો (૮) શોફોદર ઉપર:–કાનફોડીનો રસ ચમચાભર પાવો દિવસ ૬ અથવા ૭

૧૦૮ કાફી (બુંદ).—અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન હિંદીમહાસાગર માહેના બેટ અને વેસ્ટઇંડિઝ બેટોમાં એ ઝાડો ઘણાં થાય છે એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે અધિક વધવાથી તે ઉખડી પડે છે એ ઝાડોનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે, તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ ઝાડના ફૂલ ધોળી ચંબેલી જેવાં હોય છે અને તેનો વાસ મધુર આવે છે પરંતુ તે ઘણી વખત ટકતો નથી ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાફીના ફળ પાકી તૈયાર થાય છે એ ફળ લગારેક લાંબાં હોય હોય છે અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે ફળ પાકે એટલે બુંદ કાઢી મુકવે છે એકેકા ફળમાં વણું કરીને બબે બુંદ હોય છે અને એકેકા ઝાડ ઉપર સુમારે અધશેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે એને કોઈ 'કાફી' અને કોઇ 'કાવો' એમ કહે છે આરબ અને મોગલ લોકોમાં કાફી પીવાની રીત ઘણી છે કાફી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે તેને પહેલાં ઘીમાં શેકી ખાંડે છે પછી તે ચ્હા પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે કાફીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જઇ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે જાગરણ થાય તો પણ તેના યોગથી અન્નપચન થઇ કંઈ પણ ઉપદ્રવ થતો નથી હિંદુ લોકોમાં અહીં કાફી પીવાનો પરિપાક પડેલો છે, પરંતુ ચ્હા અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામાં આપણા લોકોને તે નિત્ય પીવી કદિ પણ હિતકારક થનાર નથી એટલા માટે જરૂર પડે તો કદિ કદિ કાફીનું સેવન કરવું, પણ નિત્ય સેવન કરવું નહિં

૧૦૯. કાયફળ.—સં૦ કટ્ફળ, મ૦ કુંભા, કાયફળ હિં૦ કાયફર બ૦ કટ્ફળ, કાયફાલ ક૦ કિરૂશિવની, કાપ્પેમાર, દદાલદ, ગઢ્ઢાદ તુ૦ કદલ મલા૦ પિલ, આલ ફા૦ દારશીશયાન અ૦ ઉદુલબર્ક લા૦ મિરિકા સાપીડા (છાલ), મિરે-સ્ટિકા મેલેબેરિકા (ફળ), કારેઈ આબોર્યા (ઝાડ)

કાયફળના ઝાડ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડાં લાંબાં હોય છે તે પત્રાળાં કરવાના* ઉપયોગમાં આવે છે એના ફળ બીલાની પેઠે ગોળ હોય છે એમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે એની છાલના બંધ સાગ થાય છે રાતું કાયફળનું ઝાડ ઔષધમાં ઘણું ઉપયોગી છે એની છાલને કાયફળ કહે છે.* **કાયફળ**—તીખું, ઉષ્ણ, તુરૂ તથા ગ્રાહક છે, અને વાત પિત્ત, જ્વર દાહ, કફ,

* હિમાલયની તરફ આ એક મોટું ઝાડ થાય છે ઔષધમાં બહુધા એની છાલજ વપરાય છે જો કે તે ફળ નથી તથાપિ તે કાયફળના નામથીજ ઓળખાય છે એની માત્રા ૧ માસો અથવા બે માસા છે

રક્તાતિસાર, યોનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) **સાપના વિષ ઉપર**—ગતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળી વેલનો રસ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમા મરીની ભૂકી નાખી પાવુ ઉતાર કાળી તુળસીનો રસ પાવો (૨) **ઉધ્વરસ ઉપર.**—કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ મધ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૩) **લુખ ઉપર:**—કાયફળની છાલનો રસ સાકર નાખી પાવો (૪) **દમ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલના રસમા ગાઇ વાટી પાવી (૫) **ધાતુપરમીયા ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૬) **અંગ દાઝ્યુ હોય તો:**—ગતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ ઉપર ચોપડવો (૭) **મરકી ઉપર.**—કાયફળ ઘસી પાવુ (૮) **અતિસાર ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૯) **મસ્તક શૂળ ઉપર:**—કાયફળની ભૂકી નાકે સુધવી (૧૦) **વ્રણશુદ્ધિના માટે:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેથી વ્રણ ધોવો (૧૧) **દંતરોગ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા, એટલે દતવાળ બધ થઇ દાત મજબૂત થાય છે

૧૧૦. કારિંદા.—કારિંદાના વેલા હોય છે એને 'કારાદા' પણ કહે છે કારિંદાના પાદડા કિંચિત્ ગોળ હોઇ કોનાના પાદડા કરતા બમણા મોટા હોય છે એનો વેલો માડ જેટલો ઉચો વધે છે એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે તે એક દિવસમા હાથ દોઢ હાથ વધે છે એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગાંઠો હોય છે ત્યા પાદડા આવે છે. તે ગાઠપર ફણગો ફૂટી તેના ફાટા પ્રસરે છે તે ગાઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાના કારિંદા લાગે છે તે વધી સુમારે કેરી જેવડા મોટા થાય છે વેલો સુકાયો એટલે તેને લઇ લે છે, અને મૂળ જે જમીનમા લાગેલા હોય છે તે ખોદીને લઇ લે છે કારિંદામા મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે મીઠા કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે અને કડવાની છાલ કુમળાપણામા ધોળી હોય છે જૂનું થયા પછી એમા કાઇ ફેર દેખ તો નથી કડવા કારિંદા કોકણમાના રાનમા ચોમાસામા આપો આપ ઉત્પન્ન થય છે મીઠા કારિંદા બાફીને અથવા એના બાફળા કરીને ખાય છે એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમા આવે છે એની ખીર, છુદો, ચીરીઓ વગેરે પદાર્થ કરે છે એનો સ્વાદ સારો હોય છે કડવા કારિંદા ખાવાથી ફેર (ચક્કર), ઉલટી વગેર ઉપદ્રવ થાય છે તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી ખાય છે, અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નાહ તે માટે એવી રીત કરે છે કે, તે છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળી તે પાણીમા ધોઇ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમા ધોઈ તડકે સુકવે છે અને પછી તેલમા તળી ખાય છે એ તળેલી ચીરો ધોળી—શુભ્ર ખામીય કાદની વગેરે પાંદીના જેવી દેખાય છે **ઉપયોગ.—(૧) ગુલ્મ.ક** [illegible] સુકવલે પલા અ [illegible] કેળાની સુકવેલી છાલનુ ધૂમ્રપાન કરાવવુ. (૨) મૂ [illegible] ઉપર—કારિંદા બાફી ઉપલી છાલ કહાડી નાખી અંદરના મગજમા ખાંડ [illegible] ની ભૂકી અને ગાયનુ ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી બમણા નાખી, તેનુ પણ સારૂ મર્દન કરી નાની કેરી જવડી ગોળી કરી ખાવી.

એ પ્રમાણે ગુણ આવે ત્યા સુધી સતત ઔષધ આપવુ, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થશે (૩) **ઉપદંશ ઉપર.**—કડવા કારિંદાનો જમીનમાનો પાચ વર્ષ કરતા અધિક દિવસનો કદ લાવી, તે ઉપરના મૂળ અને કાળી છાલ છોલી નાખવી, પછી સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવુ આ ચૂર્ણ પ્રતિ દિવસ પ્રાત કાળે અને સાય કાળે ગાયનુ તાજુ દૂધ પાશેર લઈ તેમા ચાર માસા નાખવુ, તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુંજા અને ખડીસાકરની ભૂકી બે તોલા નાખી ખાવુ (૪) **પેટપીડ તથા અતિસાર ઉપર**:—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનુ ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી ગોળી કરી આપવુ (૫) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—કડવુ કારિંદુ બાફી છોલી બારીક વાટવુ તથા તેમા જીરાની ભૂકી અને ઝીણી ખાડ તથા ઘી નાખી આપવુ

૧૧૧. કારિવણા.—(ખડભરામી, ખડબ્રાહ્મી)—સ૦ લઘુ—બ્રાહ્મી મ૦ કરિવણા, બ્રાહ્મી, એકપાની હિ૦ વરબી, બ્રહ્મમાડુકી, ચરેલી બ૦ થુલકુડિ, થાલકુનિ ક૦ ઓદેલગ તા૦ વલ્લારી તૈ૦ બ્રાહ્મીચેટુ તુ૦ તિમારે મલા૦ મુત્તલ ફા૦ જરનવ. ઈં૦ ઈંડિયનપેનિવર્ટ

આ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે* અને તે પાણીવાળી જમીનમા બાર મહિના સુધી રહે છે એ બાગમા અને ઘેર પણ કુડામા વાવે છે લઘુ બ્રાહ્મીના પાદડા ઉદરના કાન પ્રમાણે હોય છે એ પાદડા બે આગળ પહોળા હોય છે આ ઝાડો કુડામા વાવવાથી મૂળ ફૂટી તેનો ઘણોજ વિસ્તાર થાય છે એના પાદડાની ચટણી પણ કરે છે બ્રાહ્મી પ્રમાણેજ એનો ગુણ હોય છે ઉપયોગ —(૧) **ભમરી (ચક્કર) આવે છે તેને માટે.**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાદડાનો રસ મસ્તકે ચોળવો (૨) **નાનાં બાળકોનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે:**—નિત્ય પ્રાત કાળે લઘુ બ્રાહ્મીના તાજા પાદડા ખાવા આપવા, એટલે જીભનુ જડત્વ કમી થઇ વર્ણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માડે છે (૩) **પિત્તાપસ્માર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાદડાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવુ અને તે સેવન કરવુ (૪) **ઉષ્ણતા અને ગરમી (લુખ લાગવી) ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ, જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી આપવો, અને ડુટી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમા કપડુ ભીજવી ઘડી વાળી મૂકવુ આખોમા ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો (૫) **ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાઠો થાય છે તે ઉપર**—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને કદબની છાલનો રસ કાઢી તેમા ગાયનુ ઘી અને શખજીરૂ નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવુ ( ) **સોજા ઉપર**:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો લેપ કરવો (૭) **બાળકોના અતિસાર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ આપવો (૮) **બાળકોના તૃષાના આજાર ઉપર**:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલનો રસ કાઢી તેમા જીરાની ભૂકી અને ખાડ નાખી આપવો. (૯) **ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપસ્માર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લેઇ તેમા કેળીજણાનુ અથવા અકલગરાનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલુજ મધ નાખી

* આ પ્રમર જાતિની વનસ્પતિ ઉદરકની ને મળતી હોવાથી લોકો એને નામે ઉદરકની વાપરે છે, પણ એ ભૂલ છે ખડભરામીના સ્વરસની માત્રા ૨ માસાની છે પ્રતિનિધિ તજ છે એની શાનિ સુખડ અને ગુલાબજળ.

દરરોજ બે વખત આપતા જવું એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. **(૧૦) શીતળાના આજાર ઉપર.**– લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અથવા ટાકાની ભાજીનો રસ મધમાં આપવો **(૧૧) બ્રાહ્મીઘૃત**–બ્રાહ્મીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેખંડ (ઘોડાવજ), કોઠ, શંખપુષ્પી (શંખાવળી), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અધશેર એ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલા સંધિવાત, વિસ્ફોટક, ગાંઠ ઈત્યાદિ રોગ, વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે સદરહુ રોગ ઉપર આ ઘીનો લેપ પણ કરવો તેથી કરી કોઢ વગેરે રોગ દૂર થાય છે અને મગજ શાંત થાય છે **(૧૨) સ્વરભંગ ઉપર:–સારસ્વત ચૂર્ણ**–બ્રાહ્મી ઘોડાવજ, હરડા, અરડુસી અને લીંડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું

૧૧૨ કારેલી.–સં૦ કારવલ્લી મ૦ કારલી કો૦ કારેતી ક૦ હાગલકાયિ, મિડિગાયિ વા૦ કલક્કોડિ, પાગલ તુ૦ કચાલા અ૦ કિમ્સા ઉબુહિમાર ફા૦ કરિલાહ હિં૦ કરેલા બ૦ કરલા તૈ૦ કરીલા કાકરકાયા લા૦ મોમોર્ડીકાચારેંટિઆ ઇં૦ હેઅરીમોર્ડીકા

કારેલીના વેલા હોય છે એને જે ફળો આવે છે તેને ' કારેલા ' કહે છે કારેલા ઘણા કડવા હોય છે લોકો એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે કારેલા સાધારણ રીતે વેંતભર લાંબા હોય છે એમાં ધોળી અને લીલી એવી બે જાતિ છે **લઘુ કારેલાં**–અતિ કડવા, અગ્નિદીપક, લઘુ, ગરમ શીત ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્યકર છે તે અરુચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ તથા કોઢનો નાશ કરે છે **મોટા કારેલા**–તિખટ, કડવા, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય, ભેદક, રુચિકર, ખારા લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે, તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અરૂચિ, કફ, શ્વાસ. વ્રણ, કાસ, કૃમિ, કોઢરોગ, કુષ્ઠ જ્વર, પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો**–કારેલીના પાદડાનો રસ આપવો એટલે વમન થઈ પિત્ત પડશે ઉલટી ન થાય તો એક કિંવા બે રેચ થઈ પિત્ત નાશ થાય છે ઉતાર ઘી અને ભાત **(૨) શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર**–કારેલીના પાદડાનો રસ જીરૂ નાખી આપવો **(૩) રતાંધળાપણા ઉપર:**–કારેલીના પાદડાના રસમાં મરી ઘસી તેનું સાયંકાળે અંજન કરવું, જેથી ૩ દિવસમાં ગુણ આવે છે **(૪) પારો શરીરમાં ફુટી નીકળ્યો હોય તો**–કારેલીના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા **(૫) બાળકોને પેટ ચડે છે તે ઉપર**–કારેલીના પાદડાનો રસ ૧ પૈસાભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાખી પાવો, એટલે ઉલટી અને મલશુદ્ધિ થઈ પેટ સાફ થશે **(૬) વિસૂચિકા** (કોગળીયા) **ઉપર:**–કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો **(૭) રક્તાર્શ ઉપર**–કારેલીના પાદડાનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો **(૮) મૂત્રાઘાત ઉપર**–કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હીંગ ૧ પૈસાભાર નાખી આપવો **(૯) બાળકના પેટમાના ભર ઉપર**–કારેલીના પાદડા, અરડુસીના પાદડા ચાડેલા નાગરવેલના (ખાવાના) પાન અને જાબુની છાલ, એનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેખંડ (ઘોડાવજ) ઘસી એ સર્વ પાવું દિવસ ૭ પથ્ય

કરવુ (૧૦) જતુ ઉપર—કારેલીના પાદડાનો અથવા ફળનો રસ આપવો

૧૧૩. કાચળે—ગોમાતક પ્રાતમા માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉચુ એવુ એ ઝાડ થાય છે તેને આમલી જેવા પાદડા હોઇ લીલા વટાણા જેવડા જાબલી રગના ગોળ ફળો આવે છે ને બાળકો ખાય છે

૧૧૪. કાસ (કાંસડો).—સ૦ કાડેક્ષુ, કાશ હિ૦ કાસ મ૦ કસઈ કસાડ બ૦ કેશે ક૦ કાજલુ, ગલગિનહુલ્લુ તૈ૦ રેલુ લા૦ કાઇક્સ બારબેટા

કાસને મરાઠીમા 'કસાડ' પણ કહે છે કાસના બરૂના જેવા બેટા હોય છે એનો ટટ્ટી બનાવવામા ઉપયોગ થાય છે એને ' કાસે ગવત '' એમ પણ કહે છે એના બી આકારે કરડી પ્રમાણે અને સફેદ તથા કઠણ હોય છે **કાસ**—તર્પણ, શીત ગૌલ્ય રૂચિકર, બલકારક, મધુર, વૃષ્ય કડવો પાકકાળે મધુર, સારક અને સ્નિગ્ધ છે, તથા પિત્ત, દાહ, મત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય મત્રાશ્મરી, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત ક્ષતક્ષય અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપર**—કાસના મળનો કાઢો મધ નાખી આપવો

૧૧૫ કાસાળુ—સ૦ કાસાલુ મ૦ કાસાળુ, બબરે હિ૦ કાસાળુ ક૦ બાળરક્રાસ

કાસાળુ મા કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે કાસાળુના પાદડા અને ડીટા અળવીના કરતા મોટા હોય છે **કાસાળુ**—મીઠુ, પથ્યકારક, દીપક તથા રૂચિપ્રદ છે, અને કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧)કાળપુળી (પાકુ) ઉપર**—ઝાડ ઉપરના કાસાળુના કાદા પાણીમા ઘસી પાકા ઉપર લેપ કરવો પથ્ય—મીઠુ ખાવુ નહિ **(૨) ગાઠીયો વાયુ એટલે અગનુ અટકાઈ જવુ તે ઉપર**—કાળા કાસાળુના કાદા અને બેદરીના વેલાના કાદા, એ બન્નેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાધવી, અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સોસાય તેટલો શરીરે શેક કરવો **(૩) સંનિપાત ઉપર.**—કાળા કાસાળુનુ ડીટુ સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ ૭ માસા ગાયના દહીમા નાખી ગરમ કરી પીવો દિવસ ૭ એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે ઉતાર ઘી અને ભાત **(૪) બદ જલદી ફુટવા માટે.**—જગલી કાસાળુ ઠડા પાણીમા ઘસી તેના ટપકા કરવા અને તે સુકાયા પછી પુન તેજ જગ્યો ઉપર તેજ ઔષધના ટપકા કરવા એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર ટપકા કરવા એટલે છિદ્ર થઇ દર્દ નીકળી જશે **(૫) ઉદર રોગ ઉપર**—કાળા કાસાળુનો કાદો ૧ તોલા જેટલો પીસી કાપરાના રસમા નાખી, થોડા ચાખા નાખી બાફીને ખીર કરવી અને તે ગોળ નાખી ખાવી આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળમાર્ગે રેચ થઈ પડે છે ઔષધ એક કિવા બે દિવસ લેવુ ઉતાર ભાતની કાજીમા ઘી નાખી પાવુ મ્હોડામા ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવા **(૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર.**—કાળા કાસાળુના ડીટા અગારામા શેકી રસ કાઢવો અને પાચશેર પર્યંત નાળીએરનો રસ કાઢી તેમા અધશેર પર્યંત માલકાગણીના બીયા વાટી કાલવવા પછી તે સર્વ એકઠુ કરી મદ અગ્નિ ઉપર બધુ પાણી બળે ત્યા સુધી ઉકાળવુ ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે તે

કાઢી લેવુ એ તેલ આખ અને ગળાની નસ એ જગોએ દિવસમા બે વાર ચોળીને ઉતરવવુ (૭) **પાંડુરોગ ઉપરઃ**—સમૂળ કામાળુ લઈ તેનુ ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમા આપવુ (૮) **જલોદર ઉપર**—કામાળુનો કાઢો ૧ તોલો છાશમા વાટી પાવો (૯) **પડજીભ ઉપર**—કામાળુના ડીટાની ભસ્મ કરી લગાડવી એટલે પડજીભ ઉપર ચડશે (૧૦) **અનતવાત–શિરોરોગ ઉપરઃ**—કાળા કામાળુના કાદા પીસી તેની પોટલી કરવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો, ને છેલ્લી વારે પોટલીમાનુ ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાધવો (૧૧) **સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપરઃ**—કાસાળુનો કાઢો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી નાળીએરનો રસ અને દૂધ એમા ખીર કરી ખાવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે (૧૨) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર**—કાસાળુના કાદાની ૨–૪ ગુજા રાખ મધમા અથવા પાણીમા આપવી

૧૧૬. કાસુંદરો.—સ૦ કાસમર્દ મ૦ કાસવિંદા હિ કસોદી, કસૌજી, અગૌથ બ૦ કાલકાસુંદા ક૦ એલ્લહુરી, અલ્લવરી તે૦ પેડિતાગેકુ કસવી દચેટ્ટુ મલા૦ પોન્નાવીર. તુ૦ અતેટજ્ હુ ઈં૦ ગઉડ પોડેડ કેશિયા લા૦ કેશિયાઓક્સિ

આ ઝાડો કમરપર ઉચા વધે છે આવળના પાદડા કરતા એના પાદડા બારીક હોય છે એને પીળા ફૂલો આવે છે અને શીગો જાડી અને લાબી આવે છે આ ઝાડ વાડની નજીકમા અને બીજી ખાલી જગ્યામા પુષ્કળ ઉગે છે **કાસુંદરોઃ**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ રુચિકર, પાચક, દીપક, કંઠ શુદ્ધિકર, ગ્રાહી અને રૂક્ષ છે, તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ, અને વિષૂચીનો નાશ કરે છે **એના પાદડાં.**—પાકકાળે તીખા, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે તે દમ, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે **એનાં ફળઃ**—કાસ, શ્વાસ અને ઉર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ–(૧) દાદર ઉપરઃ**—કાસુંદરાના મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા પાલાનો રસ લીબુમા મેળવી ચોપડવો (૨) **ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર.**—કાસુંદરાના પાદડાનો કાઢો આપવો (૩) **સોજા ઉપર.**—કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમા વાટી લેપ કરવો. (૪) **પારાના ઉતાર ઉપરઃ**—કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો (૫) **શીઘ્ર પ્રસુતી થવા માટે.**—કાસુંદરાના પાદડાનો રસ પાવો (૬) **બગાઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તોઃ**—કાસુંદરાનો રસ કાનમા પાડવો (૭) **દદ્રુ, કિટિભ અને કુષ્ઠ ઉપરઃ**—કાસુંદરાના મૂળ કાજીમા વાટી લેપ કરવો (૮) **ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપરઃ**—કાસુંદરાના પાદડા વાટી ચોપડવા ×

× કાસુંદરાના બીજનો રોટલો કરી તેનુ એક પડ પકવી માથે બાધવાથી ખોડો મટે છે, અને એના અઢી પાદડાનો રસ નાના બાળકને પાવાથી સસણી જલદી શાન્ત થાય છે, એમ એક મહાત્માનુ કહેવુ છે

કાસુંદરાના પાદડાનો રસ દુખતી આખમા નાખી તેનુજ પાદડુ આખ ઉપર બાધવાથી માત્ર એકજ દફતે દુખતી આખ શાન્તિ પામે છે એ અમારૂ પોતાનુજ અનુભવસિદ્ધ છે વેવના વેલાના પાનનો પણ દુખતી આખ ઉપર એવોજ ગુણ હોય છે

૧૧૭. કાળા તલ–(મ૦ કૃષ્ણુતિલ) આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી ' કાળા તલ ' નામ આપ્યુ છે એને ' ખુગમણી ' પણ કહે છે કાળા તલનો ગેપો સુમારે દોઢ બે હાથ ઉચો વધે છે એને પીળા રગના ફૂલો આવે છે જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે એનો રગ કાળો હોય છે એનુ તેલ કાઢે છે તે બાળવાને તથા ખાવાને ઉપયોગમા આવે છે એનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે **ઉપયોગ.–(૧) નેત્રરોગ ઉપર**–કાળા તલનુ તાજુ તેલ સૂતી વખતે આખમા આજવુ

૧૧૮. કાળા દાણા.–સ૦ નીલપુષ્પી, કૃષ્ણબીજા હિ૦ કાલાદાના મ૦ કાળા-દાણા બ૦ નીલકલમી ઇ૦ પેલબ્લુ પોમિયા લા૦ ફારબટીસ નીલ અ૦ હબુલનીલ

કાળા દાણાની વેલ થાય છે એ હિદુસ્તાનમા ઘણીક જગ્યાએ થાય છે એની સળીઓ અને ડાળીઓના એનાજ ઝાડને ગોળાકાર આટા પડેલા હોય છે સળીઓ અને ડાળીઓ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ઝુમખા આવે છે એના પાદડા કપાસના પાદડા જેવા, ત્રણ પાખડીઓમા ખાચા પડેલી હોય છે એ પાદડા વેલીને એકાતરે આવે છે એટલે વેલીની સળીઓની બને બાજુએ સામસામા પાદડા આવતા નથી, પરન્તુ એક બાજુએ એક પાન અને બીજી બાજુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર બીજુ પાન એમ પાદડા હોય છે એને ફીક્કા કાળા રગના ઘટ (ટોકરી) ના આકારના મોટા ફૂલો આવે છે એના ફળ નરમ હોઈ તેમા ત્રણ ખડ હોય છે તેમાથી નાના કાળા રગના બીજ થાય છે તેને કાળા દાણા (બ્લાક સીડ) એમ કહે છે ઔષધમા એનો ઉપયોગ થાય છે

કાળા દાણા રેચક, સ્નિગ્ધ, સોજા અને ઉદર રોગના નાશક, તાવ કહાડનાર અને અવષ્ટભ (મસ્તકરોગ, ઉદાવત, કફ) અને મળમૂત્રાવરોધ નહિ જેવા કરનાર છે આ સર્વ ગુણ એના રેચક ગુણનાજ અગભૂત છે એનો રેચ ઘણોજ જલદી લાગુ પડીને તેનાથી કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર થવાની ધાસ્તી નથી, એટલે આની નેપાળા અથવા ઇગ્રેજી જાલપના જેવી ક્રિયા થાય છે માત્ર એમાના દોષો આ કાળાદાણામા નથી એ ઉત્તમ રેચક હોવાથી હાલમા સરકારી દવાખાનામાના ડૉક્ટર લોકો એનો સારો ઉપયોગ કરે છે કાળાદાણાના બી ઘીમા તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવા એટલે બે જુલાબ સારા લાગે છે ઘીમા ન તળે તો પણ ચાલે

૧૧૯ કાળી ખજૂરી.–આ એક કડવા લીંબડાની જાતિનુ ઝાડ છે એના ઝાડ મલયાદ્રિ પર્વત ઉપર છે એના પાદડા એક ફુટ લબાઈના બે ભાગવાળા છે એના ફૂલ સફેત રગના અને ઉગ્રગધી હોય છે કાળી ખજૂરીનુ ફળ ખજૂ-રના આકારે હોઇ ઘણુ કડવુ હોય છે **ઉપયોગ.–(૧) પિત્ત પડવા માટે.**– કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણ આપવુ **(૨) તાવના યોગે જીભ બળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર**–કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી **(૩) કાનખજુરો કરડયો હોય તો**–કાળી ખજૂરી તેલમા ઘસી લેપ દેવો **(૪) પેટશૂળ ઉપર**– કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી.

૧૨૦ કાળી જીરી (કડવી જીરી)—સ૦ અરણ્યજીરક મ૦ કડુકારળે (જીરે) હિ૦ કાલાજીરા, બનજીરા ક૦ કાડજીરગે તા૦ કટુચિરાગ તે૦ અડવીજીલકરી તુ૦ કાલાજીરી મલા૦ કાલાજીરાક અ૦ કમનબરરી કમનરૂની લે૦ પરપલ ફ્લાબન લા૦ વરનોનિયા એ થેલમિંટીકા

એના છોડ સુમાર બે ત્રણ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે એ સીધા વધે છે એ છોડનો દાંડો કિંચિત્ બારીક હોય છે એને જે જીંડવા આવે છે તેના ફુછામા એ જીરૂ હોય છે કડુ જીરૂ કૃમિનાશક છે **કાળી જીરી.**—ઉષ્ણ, તુરી તીખી ને સ્તંભક છે, અને વાયુ, કફ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ – (૧) મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાઠ થઇ હોય તો**—કાળી જીરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અંગ ઉપર પાટો બાંધવો અગર એનો રસ શરીરે ચોળવો **(૨) નળ ફુલ્યા હોય તો.**—કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧ એ બન્ને પાશેર પાણીમા રાત્રે પલાળી નાખી બીજે દિવસ સવારમા તે પાણી ગાળી લઇ ઠીકરી ગરમ કરી છમકારી તે પાણી પાવુ **(૩) કમળી ઉપર**—કાળીજીરી પૈસાભાર વાટી દરેક વખતે ટાડા પાણી સાથે આપવી **(૪) બાળકોની સસણી ઉપર**—કાળીજીરી બાળી તેનો નગળો થોડી હગદર નાખી કરવા ને તે પીવુ **(૫) ગર્ભિણીના સોજા ઉપર**—કાળી જીરી જીરૂ અને કડુનો કાઢો આપવો **(૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાળી જીરીનુ ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ **(૭) શરીરમા કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડ ઉપર**—કાળી જીરીનુ બારીક ચૂર્ણ કરી આપવુ અને ઉપર પાણીનો ઘુટડો પાવો **(૮) ખરજવા ઉપર**—કાળી જીરી વાસણમા ઘાલી બાળવી અને કોયલા જેવી કરી પછી તેલમા ખરલ કરી અને ચોપડવી **(૯) વાછડાંઓને વાત્રણ રોગ થાય છે તે ઉપર**—કાળીજીરીના પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી તેમા કાચકાનો ગર અને થોડી મરીની ભૂકી નાખી આપવો અથવા કાળી જીરી ૧ તોલો લઈ કિંચિત્ કુટી તેના કાઢા કરવા તેમા કાચકાનો ગર અને બેરની છાલ ઘસી ને પાવા **(૧૦) બાળકોને કાટા આવે છે તે ઉપર.**—કાળીજીરી અને ખડીસાકર એનો કાઢો કરી દિવસમા બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો **સર્વજ્વર ઉપર:**—માટીના વાસણમા કાળીજીરી ત્રણ માસા નાખી અગ્નિ ઉપર તવુ અને તપી ફુટવા લાગે એટલે તેમા ૧૪ તોલા નાખી ઉકાળવુ અને ૪ તોલા શેષ રહે ત્યા સુધી બાળી પછી થોડુ મધ નાખી આપવુ

૧૨૧. કાળીવેલ.—કાળી વેલ ઘણુ કરીને વાડો ઉપર થાય છે એના પાદડાનો આકાર કાંઇક એરંડાના પાદડા જેવો હોય છે એ પાદડા એરંડાના પાદડા કરતા નાના હોય છે **ઉપયોગ.—(૧) કર્ણમૂળ, ખોડો, સ્તનરોગ અને રતવા ઉપર**—કાળીવેલના મૂળ ટાડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો **(૨) કુરશાના વિષ ઉપર:**—કાળીવેલના કુમળા પાદડા અને ગતા કાયફળની છાલ, એનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે આપવુ ઉતાર—કાળી તુળસીનો અથવા ગતા અગથીઆનો રસ આપવો વિષથી સોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાઢો કચરી બાંધવો **(૩) જૂ મરવા માટે.**—કાળીવેલના

પાદડાના રસમા કપૂર નાખી ખલ કરી તેમા પાણી નાખી ઘુટી તે મિશ્રણ રાત્રે સુધ રહેતી વખતે કેશમા ચોપડવુ ઉપર નાગરવેલના પાદડા બાધવા અને તે ઉપર ચોવડી વસ્ત્ર બાધવુ એટલે બીજે દિવસે સવારે જૂ મરી જાય છે

૧૨૨. કાળો ઉમરડો (ઠેડ—ગાંડો—ઉબર)—સ૰ કૃષ્ણ કાક, ઉદુમ્બરિકા મ૰ કાળા ઓખાડા ભુઇઉમર હિં૰ કઠુમરી. બ૰ કુમુર યજ્ઞડુમુર ક૰ કાડઅત્તિ, કલતિ તૈ૰ કાકી, માડ્ડાચેટ્ટુ તા૰ કાકાતી તુ૰ કાટ્ટાઅત્તિમાર મલા૰ કાટ્ટત્તિ ફ્રા૰ અંજીરેદસ્તી અ૰ તમબરી ઇ૰ ફીગટ્રી લા૰ ફાઇકસહિસ્પિડા

કાળા ઉબરના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે એ ઝાડ ખારેતીના ઝાડ જેવા હોઈ એને ફળ પણ ખારેતીના ફળો પ્રમાણેજ આવે છે ખારેતીના પાદડાને ખાચો હોય છે તેવા આ પાદડાને હોતા નથી, અને પાદડા પણ મોટા હોઇ જરા ખડબચડા હોય છે આ ઝાડ કોકણ પ્રાતમા પ્રસિદ્ધ છે **કાળો ઉંબરો**—શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો તુરો, ગ્રાહક તથા ઇદ્રિયપ્રસાદક છે, અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કોઢ, વ્રણ, પાડુરોગ રક્તદોષ સોજો, અર્શ અને ઊર્ધ્વગત દોષનો નાશ કરે છે એના **ફળો**—મીઠા, તુરા શીતળ, વૃદ્ધિકારક, ગુરૂ, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ મલસ્તંભક પૌષ્ટિક ગ્રાહક તથા વાતકારક છે, અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે એની **છાલ**— અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **કૂતરાના વિષ ઉપર**—કાળા ઉબરડાના મૂળ અને ધતૂરાના ફળો ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા (૨) **શોફોદર ઉપર**—કાળા ઉબરના ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર જીરાની ભૂકી નાખી પાવો અને ફુટી ઉપર લેપ કરવો (૩) **કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપર**—કાળા ઉબરના ફળોનો રસ કાઢી મધમા પાવો (૪) **બદ, ગુમડુ, વગેરેને પકવવા માટે**—કાળા ઉબરના લીલા ફળો લાવી બારીક વાટવા અને એક વાસણમા નાખી તે ઉપર થોડુ પાણી છાટવુ, તથા બીજા એક વાસણમા તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર ઢાકી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવુ પછી તે ફળનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાધવો એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજો ગરમ ગરમ પાટો બાધતા રહેવુ એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે (૫) **સોજા ઉપર**—કાળા ઉબરના મૂળ ઘસી લેપ કરવો

૧૨૩. કાકડ (કરપટા)—સ૰ કર્કટક મ૰ કાકડ, કુડક હિં૰ કાકડ, ગગેરૂઆ ક૰ વાલિગે લા૰ ગેરૂગાપિન્નાટા

કાકડનુ વૃક્ષ મોટુ હોઈ તેના પાદડા સાધારણ મોટા અને ફળ લાબા હોય છે * કાકડનુ ફળ આબળા જેવડુ દેખાય છે, પરંતુ તેમા આબળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી તેમા બે ત્રણ નાના બીયા હોય છે આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામા આવે છે તે રૂચિકર અને પિત્તશામક છે એનુ અથાણુ સારૂ થાય છે. આ ફળો જૂના થવાથી ઉપયોગમા આવતા નથી **મોટા કાકડનાં ફળ**—તુરા, અગ્નિદીપક, ખાટા, શીતળ લઘુ, ઉષ્ણ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે. અને

* કાકડના પાદડા લીબડા જેવા હોય છે.

રક્તપિત્ત, કફના કરનાર તથા વાતનાશક છે તે ફળ **પાકવાથી** શીતળ, રુચિકારક તથા જડ છે અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે **નાના કાંકડના ફળ**— ગ્રાહક, ખાટા, પિત્તલ, અગ્નિદીપક ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરા, વાતનાશક અને કફપિત્તકારક છે **ઉપયોગ**—**(૧) વ્રણ (ગુમડા) ઉપર:**—કાકડના ઝાડની છાલ વાટી બાધવી **(૨) આંખમાંનું ફુલ જવા માટે**—કાકડના ઝાડનો એક હાથ લબાઇનો બારીક ટકડો તોડી મ્હોડામા રાખી ફૂક મારવી, અને તેમાથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આખોમા નાખવો **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—કાકડના પાલાનો રસ, જીરૂ અને ખડીસાકરમા આપવો

૧૨૪. કાગ (ધાન્ય).—સં૦ કગુ મ૦ કાગ, રાળા હિં૦ કા—કગની બ૦ કાગની ક૦ નવણી, કાગો, ગિ૦ ફા૦ ગલ. લા૦ પેનિક મિલીએશિયમ્. તૈં૦ પ્રેકણુપુચેટુ

આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ)નોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમા પુષ્કળ તફાવત છે વરી ઉપરની છાલ ઘણી પાતળી હોય છે અને રગ પીળો હોય છે પરતુ કાગની છાલ જાડી હોય છે અને તે વરી રાતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણ ચાર પ્રકારના રગની હોય છે તેનો ભાત ખીચડી ઇ૦ પદાર્થ કરે છે તેનો લોટ કરવાને તે છડયા વગરની સારી શેકેલી જોઇએ કાગના રોપ બે અઢી હાથજ ઉચા હોઇ તેને જે કણુસલા આવે છે તે બાજરીના કણુસલા પ્રમાણે લાબા અને બારીક હોય છે કાગના પાદડા પહોળા હોતા નથી **કાગ**—શીતળ, વાતકારક, રૂક્ષ, વૃષ્ય તુરી ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, ગુરૂ, ઘોડાને હિતાવહ, ભાગેલા હાડકાને સાધનાર ગર્ભપાતના અટકાવમા હિતાવહ અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે આ ધાન્ય કાળુ લાલ સ્વચ્છ અને પીત, એ ભેદે ચાર પ્રકારનુ અને ગુણોમા એક કરતા એક અધિક છે **અજીર્ણવશૂળ ઉપર**—કાગની ખીર ખાવી

૧૨૫. કાચકી—સં૦ તોયપુષ્પી, લતાકરજ મ૦ સાગરગોટા, ગજગા, ગજરા હિં૦ કટુકરજ, કરજવા તા૦ કાક્ષારકોડી તુ૦ ગજગેકાઇ ક૦ ગજગ, ગડુગુ. તૈં૦ ગુચ્ચેપિક્કા, કચકાઇ, ગચ્ચા ફા૦ ખાય ઇબ્લીશ અ૦ **અકતમકત** ઇં૦ બોડકનટ લા૦ સિસાલપિનિયા બોન્ડુસેલા

એ ઝાડને કાટા હોય છે એને નાની શીગો આવે છે તેમા કાચકા હોય છે તેની છાલ ઘણી કઠિન હોય છે અદરનુ મગજ ઔષધોના કામમા આવે છે કાચકા મદ દેવતામા શેકી પછી અદરનુ મગજ કાઢી તેની ઔષધમા યોજના કરવી. + **કાંચકી**:—તુરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે, તથા કફ, પિત્તાર્શ, શલ,

+ કાકચને કોઈ કોઈ કરકચ પણ કહે છે એનુ ઝાડ મધ્યમ કદનુ થાય છે એક ઇચના આસરે લાબા અને ગોળ પાદડા એક બીજાની સામસામા ઉગે છે ડાળીઓના પાછળના ભાગ ઉપર નાના નાના વાકા કાટા હોય છે ફૂલો મજરીમા ભરપૂર પીળા રગના થાય છે તેને પાચ પાખડીઓ હોય છે તેમા ચાર તો મધ્યમ ફીક્કા રગની અને એક ઉપર લાલ છાટ હોય છે વચમમા પુરૂષ અને સ્ત્રીકેશર હોય છે એના ફળ ઉપર કાટા હોય છે તેમા છીપના માફક

સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર:**—કાચકા શેકી તેનુ ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખાવુ અથવા કાચકાનુ ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવુ **(૨) સોજા ઉપર**—કાચકીના, આકડાના અને એરડાના પાદડા વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા સોજો ઉતરશે **(૩) ઉપદંશવ્યાધિ ઉપર.**—કાચકીના પાદડાનો રસ કાઢી, ઘી નાખી સાત દિવસ પર્યંત સેવન કરવો પથ્ય ઘી અને ભાત **(૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપર**—કાચકીના પાનડાના રસમા આબાહળદર અને પિત્તપાપડો ઘસી પાવો, અથવા કાચકા અને હિંગ શેકી તેમા મીઠુ નાખી ઘીમા ખરલ કરી ખવરાવવુ **(૫) વાયુના ગોળા ઉપર:**—કાચકા શેકી તેની ભૂકી કરી ગોળમા ખાવી **(૬) નાનાં વાછરડાંની ઠડી અને કૃમિ ઉપર.**—કાચકા, અજમો અને લસણને એકત્ર કુટી પાણી કરી પાવુ **(૭) તાવ ઉપર**—કાચકીના પાદડાનો રસ ચાર તોલા પર્યંત કાઢી તેમા હિંગ બે ગુંજા પર્યંત મેળવી પાવો આ ઔષધ વિષમ જ્વર સિવાય બધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણ વાર પાવાથી ગુણ જણાવા લાગે છે **(૮) આમ ઉપર:**—કાચકા અર્ધા કાચા શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમા નાખી ખાવુ **(૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાઠ બને છે તે ઉપર:**—કાચકીના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમા સાત દિવસ પાવુ આઠમે દિવસે ફુલાવેલુ મોરથુથુ અર્ધા ચોખાભાર ૭ માસા પાણીમા નાખી પાવુ, એટલે કાળા પીળા દસ્તો થઈ ગાઠ સાફ થઈ જશે **(૧૦) જીભે કાતરા થાય છે તે ઉપર:**—કાચકીના પાલાના રસમા જીરાના ભૂકી નાખી પાવી **(૧૧) ભાર ઉપર:**—કાચકીના પાદડા, વાસનો પાલો અને બકરીની લીડીઓ એકત્ર કુટી ગોમૂત્રમા બાફી શેવાતુ થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાધવો **(૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપર.**—કાચકા શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવુ **(૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાચકા શેકી તેનુ ચૂર્ણ ઘીમા ખાવુ અને ગુદાદ્વારે ડાંગરના ફોતરા (ભાતના છાલા) ની ધુણી દેવી, એટલે ઝાડાવાટે જંતુ પડશે.

૧૨૬. કાંજળ.—આ ઝાડ ખાડીમા અથવા પાણીના ખાબોચીયામા થાય છે કાજળના ઝાડ ઘણુ કરી છફળી જેવાજ થાય છે, પરતુ તેટલા ચિકટ અને બળકટ હોતા નથી એ ફક્ત બાળવાના કામમા આવે છે એને બકુલ વૃક્ષના ફૂલો જેવા નાના અને સુવાસિક ફૂલો આવે છે

૧૨૭. કાટાસરીઆ—મ૦ કુરંટક સ૦ કારાટી હિ૦ કટશૈયા બ૦ ઝાંટિ તૈ૦ ગોરેકુ

આ ફૂલઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે, એના સર્વાંગે કાટા હોય છે. એના ઝાડના દેખાવ ઉપરથી ધોળો, પીળો, ભૂરો અને રાતો એવા ભેદ છે.

૧ અથવા ૨ કાકચ હોય છે એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ માસાની છે

ફૂલોનો વાસ હોતો નથી **ધોળો કાટાસરીઓ.**—કડવો, કસ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાંતોને હિતાવહ છે એને વલિપલિત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિષ અને દારૂણાનો નાશ કરે છે **રાતો કાટાસરીઓ**—કડવો, વર્ણ-પ્રગ્રહ, ઉષ્ણ અને તીખો છે એ સોજો, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શૂલ, દમ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે **પીળો કાટાસરીઓ**—ઉષ્ણ, કડવો, તુરો તથા અગ્નિદીપક છે અને વાયુ, કફ, કંડૂ (ખરજ), સોજો, રક્તવિકાર તેમજ ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે **કાળો કાટાસરીઓ**—કડવો, તીખો અને વાત, કફ, સોજા, કંડૂ, શૂલ, કોઢ, વ્રણ તથા ત્વગ્દોષ (ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) બાળકોને સળેકમ અને ઉધરસ થાય તો**—કાટા-સરીઆના પાદડાનો રસ કાઢી મધમા પાવો **(૨) વીર્ય પતન ઉપર**—ધોળા કાટાસરીઆના પાદડાનો રસ જીરૂ નાખી આપવો દિવસ ૭ **(૩) પિત્ત ઉપર**—કાટાસરીઆનો, કાળી તુળસીનો અને ભાંગરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમા મેળવી પાવો **(૪) દાઢ દુખતી હોય તો તે ઉપર**—પીળા કાટાસરીઆનો પાલો અને અક્કલકરો એકત્ર ખાડી દાઢ નીચે રાખવા **(૫) મ્હોડું આવ્યુ હોય તો તે ઉપર**—પીળા કાટાસરીઆનો પાલો, જાબુડીની છાલ અને આમ-ળાનો કાઢો કરી કોગળા કરવા **(૬) ગર્ભધારણને માટે.**—કાટાસરીઆના મૂળો ગાયના ઘીમા ઘસી ઋતુકાળે પાવા **(૭) દાતમાથી લોહી આવતુ હોય તો**—કાટાસરીઆનો રસ અને મધ દાતે ચોપડવુ **(૮) દતકૃમિ ઉપર**—કાટાસરીઆના પાદડા ચાવવા અને દાઢ નીચે રાખવા **(૯) વાતરોગ ઉપર**—પીળો કાટાસરીઓ, દેવદાર અને સૂઠ, એનો કાઢો કરી તેમા એરડતેલ મિશ્ર કરી તે પાવો એટલે શરીર વાયુએ અકડાઇ ગયુ હશે તો તે સારૂ થશે **(૧૦) સોજા ઉપર**—કાટાસરીઆના પાલાનો રસ ચોપડવો **(૧૧) વીંછીના દંશ ઉપર.**—કાટાસરીઆના પાલાનો રસ દશની વિષમ બાજુના કાનમા પાડવો **(૧૨) સુવારોગ ઉપર.**—કાટાસરીઆનો કાઢો કરી તેમા પીપરનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવો અથવા કાટાસરીઆના મૂળ ચાવી ખાવા કિવા એનો કાઢો કરી રાત-ભર રાખી તે સવારે પીવો

૧૨૮ નાટી (કાટાવાળા) ગોખરૂ—સ૦ વનશૃગાટક મ૦ નગટે ધાકટે ગોખરૂ હિ૦ છોટેગોખરૂ ક૦ નેગ્ગિલુ તૈ૦ ચિરિપાલેરૂ તા૦ નેરજીલ તુ૦ નેગ્ગિ-લુસુરતુ મલા૦ નેગ્નિલ્લ ફા૦ તુરૂખારખસ્ક અ૦ ખસ્કતલ ખારખસ્ક લા૦ ટ્રિબ્યુલસટેરેસ્ટ્રિસ

આ એક ગોખરૂની જાતિ છે એના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદડા બારીક હોય છે એ પાદડાનુ શાક થાય છે આ વેલા કાળી જમીનમા થાય છે ચોમાસામા તે પુષ્કળ થાય છે આ ગોખરૂને ઘણા કાટા હોય છે તે સુકાય એટલે વગડામા જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે ખોડા ગોખરૂને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે એના ગુણ ખોડા ગોખરૂ જેવાજ છે × **ઉપયોગ:—(૧) ભ્રમપિત્ત ઉપર**—ગોખરૂનો

× કાટીગોખરૂના જમીન ઉપર છાતલા થાય છે પાદડા ચણા જેવા પણ

અને કોઠીના પાલાનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના તાજા દૂધમા પાવો **(૨) ગર્ભિણીની ધુપણી ઉપર**—ગોખરૂનુ ચૂર્ણ ૬ માસા ખડીસાકર અને ઘીમા લેવુ **(૩) શરીરમાં થયેલી ગરમી ઉપર.**—ગોખરૂ સાધારણ ખાંડવા તથા તેમા ખડકમા ઉત્પન્ન થનારી ગળોનો કુટકો ૭ માસા નાખવો, તથા ૪૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાશ બાકી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો અને તેજ ઔષધો શિલક રાખી તેમા એક તોલો સાકર નાખી સાયકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો, અને ચાદીઓ ઉપર કપૂર-ભેંડી અથવા પારસ પીપળાના મળ પાણીમા ઘસી લેપ કરતા જવુ આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ એ ઔષધ આપવુ પથ્ય પાળવુ. **(૪) ગરમીનો આજાર શરીરમા જન્મ્યાથી શરીરપર ઢીમણા ઉઠે છે તે ઉપર**—ગોખરૂ તોલો ૧, કંકોળ ૦ા તોલો અને સાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો **(૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુસ્થાનની કડકી, વાતુ-વિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમા શીતળા અને ગોવરૂ એની ચોટ બેસે છે તે ઉપર**—ગોખરૂ ઘીમા તળવા તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી દરરોજ પ્રાત-કાળે અને સાયકાળે ૧ તોલો ગાયનુ ઘી લેઈ તેમા અર્ધો તોલો ગોખરૂની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિંવા સાકર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવુ બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી **(૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—ગોખરૂનો છોડ મળ સુદ્ધા ઉપાડી અષ્ટમાશ કાઢો કરી સાકર અને મધ નાખી પાવો **(૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર**— ગોખરૂનુ ચૂર્ણ મધમા ખરલ કરી મેંઢીના દૂધમા સાત દિવસ આપવુ

૧૨૯ કાટેરી ડાભો.—વગડામા એક પ્રકારનો ધોળો કાટેરી ડાભો થાય છે તે પાચ છ મહિના રહે છે એના ઝાડ અડધુ માથોડુ ઉચુ હોઈ તેના ઉપર કાટા હોય છે એનુ શાક કરે છે, પરંતુ તેનો સ્વાદ કાંઈક કમી હોય છ

૧૩૦. કાડવેલ.—મ૦ કાડીર મ૦ હિ૦ કાડવેલ ખ૦ હાડભાગા ક૦ મણી-ગુરબળી, માડુબળી મગરબળી તૈ૦ નાલ્લેરૂ તા૦ આરૂગણી, માડુવેરૂ મલા૦ ચણારપલડા ગો૦ સાડાબળી લા૦ વિટિસકોડ્ગ્યુલારિસ

કાડવેલ એ થુરીઆ જેવી હોય છે અને તેના કરતા ઘણી બારીક હોય છે એની વેલ હોય છે એને નાના નાના પેરીઆ હોય છે કાડવેલમા ત્રિધારી કાડ-વેલ, ચોધારી કાડવેલ, એવી જાતો છે કાડવેલીનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે ત્રિધારી કાડવેલને 'હાડસંધિ ' કહે છે તેનુ વર્ણન હાડસંધિ ' એ શબ્દમા આપેલુ છે. **કાડવેલ સાધારણ**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક અને પિત્તઘ્ન છે તથા કફ, ગુલ્મ, લૂતા, દુષ્ટ વ્રણ, પ્લીહા, ઉદર અગ્નિમાંદ્ય, શૂળ વાયુ અને મલસ્તભનો નાશ કરે છે **ચોધારી કાડવેલ.**—ભૂતોપદ્રવ તથા શૂળનો નાશ કરે છે અને ઉષ્ણ આધ્માન વાયુ, તિમિર વાતરક્ત અપસ્માર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**(૧) શરીરમા**

કાંઈક મોટા અને ફૂલ પીળા હોય છે અમારા ગામડામા એ પુષ્કળ થાય છે. યદ્યપિ શાલીગ્રામજી એને છ કાટા બતાવે છે પણ એને ત્રણ ખુણા હોય છે તેમા બે ઉપર એકેક કાંટો હોય છે ત્રીજા ઉપર નહિ જેવોજ હોય છે

જામેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—કાડવેલ ભરસાળમા શેકી, પીસી, બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો, તેમા એટલુજ ગાયનુ ઘી નાખી દિવસ ૭ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો પથ્ય મોળુ ખાવુ એથી ચાંદી, ચાંદા, સ્રાવ, ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે **(૨) સ્ત્રીઓના રજોદોષ ઉપર:**—કાડવેલ ભરસાળમા શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમા તેટલુજ ઘી તથા ગોપીચદનની ભૂકી ૧ તોલો અને ખડી સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી આપવુ

૧૩૧. કાંડાળી.—કાંડાળીને " સારઢોળ " પણ કહે છે આ વૃક્ષ મોટુ થાય છે કાડાળીના ઝાડનો રગ ધોળો સફેદ હોય છે કાડાળીના પાદડા મોટા હોય છે એના ફૂલો લાલ હોય છે એ ઝાડને આબા પ્રમાણે વસત ઋતુમા મોર આવી ફળો આવે છે એ વખતે જુના પાદડા સર્વ ખરી પડેલા હોય છે ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે એ પોચા હોય છે આ પાકેલા ફળ ગળચટા લાગે છે, એટલે તેને કોઈ કોઇ ખાય છે જગલી લોકો એ ફળમાની દાળની ઢીલી દાળ કરી ખાય છે એની ડાળીઓ મોગલાઇ એરડા જેવી પોચી હોય છે કાંડાળીના મૂળોનો રગ લાલ હોય છે આ મૂળો કડા છે કાડાળીના ઝાડને સફેદ ગુદ આવે છે તે ઉપયોગી છે તેને ' કથલ્યા ગોદ ' કહે છે આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનુ નથી એની છાલ ઉપર રમુજ માટે કોઈ કોઇ લખે છે, અને એ છાલ ઉપર કઇંક મત્ર લખી આગપેણુ જવા માટે ગળે બાધે છે કાડાળીના ઝાડ કુટી તેમાથી રેસા કાઢે છે **ઉપયોગ**—**(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને મુબારકી થાય તો તે ઉપર**—કાડાળીના મૂળ, પાડેરવાના મૂળ, હેકુના મૂળ અને ઉબરાના મૂળ, એ સર્વને ઘસી તે આપવા **(૨) અતિસાર ઉપર**—કાડાળીની છાલ ઘસી આપવી. **(૩) પરમો અને ધાતુવિકાર ઉપર**—કાડાળીની છાલનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો, અથવા કાડાળીના મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવા કાડાળીનો ગુદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. **(૪) ગરમી, પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર**—કથલા ગુદર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી આપવો **(૫) શીણ અને વાયુ ઉપર**—કાડાળીની છાલ પાણીમા નાખી તે પાણી ઉકાળી તેણે સ્નાન કરવુ.

૧૩૨. કાસકી (પેટારી)—પ૦ અતિબલા મ૦ મુદ્રિકા, ચક્રભેડી, કાસલી. કો૦ સુર્વે, ચોચે વ૦ કકઇ હિ૦ કગઇ બ૦ પીતત્રેડેલા ક૦ મુલ્લુદુરવે, લાઉ-મેકો ઈં૦ ઇડિયનમેલો લ૦ એબ્યુટિલન્ ઇડીકમ્

આ ઝાડ " મુદ્રિકાનું ઝાડ " " ચુંચા " " મુદ્રાવળ " " મદની ચક્રભેડી " એ વગેરે બીજા નમે પણ ઓળખય છે એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ પયન્ત ઉચા વધે છે એ ચેમસમા ઉત્પન્ન થય છે ને ઘણાક પ્રાતેમા થાય છે એના પાદડા નાના, કિંચિત્ રેદ પણી પડેલા ઝંવાળા અને અણીઓ ચીચા-ળીઝ ગાળી નથ એક આગળા પડેજાઈ ઓ ચર આગળની લાબઇંવાળા હેય છે આ ઝાડ ઉપર પાદડાના દીગા પાસે ફળ અવે છે એ નની સેપરી જેવડા હોય છ અને આકર મુદ્રા [ર હેય છે નાના બળકો એ ફળની વીટીઓ પહેરે

છે એ ફળ લીલા હોય છે ત્યારે ચીકણા હોય છે એ ફળના બિયા બળદાણાના બિયા પ્રમાણે લીલા હોય છે ત્યારે મીઠા લાગે છે આ બિયાંનો પણ **બળબીજ** પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે મુદ્રિકાના ઝાડની જાતનુ " **ફટાકડી** " કરીને વેતભર ઉંચાઈનુ કોકણ પ્રાંતમા નદીકિનારે થનારૂ એક ઝાડ છે એને ગતા ર ગની મુદ્રિકા આવે છે બાળકો એ ફળને નળકડમા નાખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે પેટારીનુ એક જગલી ઝાડ છે, તે આથી જૂદુ પડે છે પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે **ઉપયોગઃ—(૧) સર્પદંશ ઉપર**—પેટારીના મૂળીઆ ચાવી ખાવા કિંવા પાદડાનો રસ કાઢી પીવો. **(૨) ગર્ભપાત ન થવા માટે**—પેટારીના મૂળીઆ કુવારી છોકરીએ કાતેલા સૂતરના સમાન દોરડા લેઇ તેમા ગાઠી કમરે બાધવા **(૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે**—પેટારીના મળીઆનો ફાટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળીઆ ૧૬ તોલા પાણીમા સારા ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યન્ત આપવુ **(૪) પ્રદર ઉપર**—પેટારીના મૂળીઆ પાણીમા વાટી સાકર નાખી પાવા અથવા પેટારીના પાદડાનો રસ નાગરકેસરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો **(૫) શૈત્ય, કફ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્વર ઉપર**—પેટારીના મૂળીઆ અને સુઠનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૧૩૩. કિરમાણી અજમો.—(મ૦ ચૌર) આને ચાર અજમો પણ કહે છે આ પર્શિયા દેશમા થાય છે આ બીજ અરબસ્તાન અને પર્શિયા દેશમાથી હિંદુસ્તાનમા આવે છે એ ડડવામ પડતા હોય છે આ આબામાથી એક સત્વ શોધી કહાડેલ છે તેનુ " સૅંટોનાઈન " એવુ ઇગ્રેજી ભાષામા નામ છે એ એક રશિયન વૈદ્યે સને ૧૮૩૦ ની સાલમા શોધી કહાડેલ છે એ સત્વ ૧–૨ કે ૩ રતિ સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમા રાત્રે અપાય છે, અને સવારે સુંઠનો કાઢો અથવા એરંડતેલ આપવુ જોઇએ સુઠનો કાઢો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કાંઈ પણ નજરે આવતો નથી. એ ઉપરથી આ ઔષધ લુલુ છે એમ કહેવાય છે કારણ સુઠ એ એવી નથી કે આ ઔષધ લગડા જેવુ થાય હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમા ઘણોજ વપરાસ છે, પરતુ એના સાથે મારનાર અહી પુષ્કળ ઔષધો છે, એમ શોધવાથી સમજ પડે છે. આપણે અહી આ જાતિના ઝાડ જેને સાષ્ટી પ્રાંતમા " મારબેટી " અથવ. " સુરબદ " કહેવાય છે તે છે એનુ વર્ણન આગળ આવશે **કિરમાણી અજમો**—કડવો, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય અને લઘુ છે એ દોષ, અજીર્ણ, કૃમિ, શૂળ અને આ-મનો નાશ કરે છે બાકી ગુણ અજમા પ્રમાણે છે **ઉપયોગ—(૧) કૃમિ-રોગ ઉપર**—કિરમાણી અજમો પ્રાતઃકાળે ઠડા પાણીમા આપવો અથવા પાન-બીડીમા ખાવો એટલે મિનાગ (જતુવિકાર) દૂર થય છે

૧૩૪. કિંજળી.—કિંજળીનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા લાંબા હોય છે. કિંજળીનુ લાકડુ ઇમારતી કામમા સારૂ ઉપયોગી છે જાદુ–ટપકા વગેરે ચાલે નહિ માટે કિંજળીની લાકડી કેટલાક લોકો પાસે રાખે છે એને કિંજળ પણ કહે છે **ઉપયોગ—(૧) અફીણ ઉપર**—કિંજળીના પાદડાનો રસ પાવો. **(૨)**

પટકી (કોલેરા) ઉપર—કિંજળીના પાદડાનો રસ આશરે પાશેર પર્યન્ત પાવો (૩) **કર્ણમૂળ ઉપર**—કિંજળીના પાદડાના રસમાં બેમનું ઘી નાખી અને તેમાં સિંધાલુણ નમી પ્રતિ દિવસે ચાર પાચ વાર કાનમા પાડવુ (૪) **કર્ણસ્રાવ ઉપર**—કિંજળીના કુમળા તાગનો અને છાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમા પાડવો (૫) **વિસર્પ અને વિસ્ફોટક રોગ ઉપર**—કિંજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમા કુમળી ધ્રો તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો

૧૩૫. કીડામારી.—મ૦ ગિધાન, ગધન, ગધક હિ૦ કીડામારી ક૦ કરિ-ગિડ, કત્તગિરી તૈ૦ ગાડિદેગાડાપારા તા૦ અકુટિન્નાપાલાઇ મલા૦ અકુટિનપાલી. ઈં૦ એક્રિટએટેડ લા૦ એરિસ્ટોલોચિયાબ્રેક્ટીટા

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે એને મરાઠીમા 'ગધાટી' કહે છે એના વેલા હોય છે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમા એ નદીના કિનારાપર કાળી જમીનમા શ્રાવણ માસમા ઉગે છે એના પાદડાનો રસ ઘણો કડવો અને ઉગ્ર છે **ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોની ચાંદીમા કીડા પડે છે તે ઉપર.**—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો, એટલે કીડા મરે છે (૨) **દાદર ઉપર**—કીડામારીના પાદડાનો રસ એરંડતેલમા મેળવી ચોપડવો (૩) **પેટપીડ ઉપર**—એના બે પાદડા પાણી-મા મસળી પાવા (૪) **નાનાં બાળકોના મળ સાફ થવા માટે.**—એના પાદડા કુટીએ બાધવા (૫) **શીતજ્વર અને સતત જ્વર ઉપર:**—એના પાદડા-નો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે અથવા તેનો કિંચિત્ રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે (૬) **કૃમિ ઉપર**—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો અથવા બીયાના ચૂર્ણની ફાકી આપવી (૭) **સોજા ઉપર**—કીડામારી સમુદ્ર-ફળ માલકાકણી અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો

૧૩૬ કુકરપાડાનો વેલો (કુકડવેલ).—સં૦ દેવદાલી મ૦ દેવડાગરી, કાટેઇદ્રાવણ હિ૦ સોનૈયા, બદાલ, બંદરવલ, બિદાલી બં૦ દેયાતાડા ઈં૦ બ્રિસ્ટલી-લ્યુફા લા૦ લ્યુફાએકીનેટા ક૦ દેવડાળી દેવડગર તૈ૦ કાતરગડી

કુકરપાડાના વેલા હોય છે એ વેલાના પાદડા કંકોડીના પાદડા જેવા હોય છે ઘણા વર્ષોના જુના વેલાની જમીનમા ગાંઠ બનેલી હોય છે કુકરપાડાના ફળનો આકાર કંકોડાના જેવો હોય છે અને તે ઉપર નેવાજ કાટા હોય છે એ ફળ સુકવી ભાગવાથી અંદરથી બીયા વગેરે નીકળી જઇ જાળી જેવી રેષાઓ નીકળે છે એ ઘણીજ કડવી હોય છે મરાઠીમા કુકરપાડાને 'કટિકડવણ' પણ કહે છે ×

કુકરપાડાનો વેલો—કાંતિકારક ઉષ્ણ, કડુ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે, અને પાંડુ, કફ, દમ, ઉધરસ મળવ્યાધિ ક્ષય, કમળો કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજા વિષદોષ,

× હિંદુસ્તાની વૈદ્યો આ ફળ અત્યંત કડવા હોવાથી કેટલીક ઔષધીના ક્વાથમા નાખે છે ઘોડાના શરીરમા જો કૃમિ પડ્યા હોય તો બીજા મશાલાની સાથે તેને આ ફળ ખવરાવ છે આની તુરીયાના જેવી નસોવાળાં ફળોની બીજી એ ત્રણ જાતો થાય છે એના ફળમા પાણી ભરી રાખી તેનો રેચ લે છે તે ભય-કર છે પરંતુ એ રેચ ઉધરસને શાંત પાડે છે

ભૂતબાધા, અરુચિ તથા ઉંદરનુ વિષ એ સર્વનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—સારક, કડવા અને ગુલ્મ, કૃમિ, કફ, શળ, અર્શ અને કમળો, એના નાશક છે. **ઉપયોગ.—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—કુકરપાડો પાણીમા વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનુ જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઇ પાવો ઉતાર ઘી આ ઔષધ જૂદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે **બીજો પ્રકાર**—સુકાયેલા ફળની રેષાઓ એક ગુંજાથી બે ગુંજા પર્યંત પાણીમા મેળવી, તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવુ ઉતાર ઘી. **(૨) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમા પાડવો, અથવા કુકરપાડાનુ ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લઇ નાકે સુંઘવુ, એટલે નાકમાથી પીળો સ્રાવ થઇ બે પહોરમા કમળીનો રોગ ઉતરશે **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કુકરપાડાના બીજ અને ગોળ, એ પીલુડીના રસમા વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો, એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે **(૪) ગંડમાલા ઉપર**—કુકરપાડાના બીજ વાટી તેનુ એક ટીપુ અને માણસના મૂત્રમા ચાર ટીપા એકત્ર કરી કાનમા પાડવા **(૫) મધુરા ઉપર:**—કુકરપાડાની જાળ પાણીમા મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવુ **(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સિંધવ અને કુકરપાડાના બીજ કાંજીમા વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો, અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી ગુદપ્રક્ષાલન કરવુ અને ચૂર્ણ કરી ધુણી આપવી, કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાંકુર થશેજ નહિ **(૭) રાત્રિના તાવ ઉપર:**—કુકરપાડાના મૂળ કાને બાંધવા **(૮) પાડુરોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના પંચાગનુ ચૂર્ણ દૂધમા અથવા પાણીમા ચાર માસા આપવુ એટલે એક મહિનામા પાડુરોગનો નાશ થશે

૧૩૭. કુંભી:—(સ૦ પેલી) એ ભાજી યુરોપિયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમા આણેલી છે એ પહેલા અહીના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી એમ કહે છે કુંભીમા ત્રણ ચાર જાતિ છે જેને ગઠ્ઠા થાય છે તે ઉત્તમ હોય છે આ ભાજી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે **કોબી** કે **કુંભી.**—જેને કંદ થાય છે તે મધુર, રૂક્ષ, સ્વચ્છ, શીતળ, ભેદક, ગ્રાહક, રુચિકર તથા ગુરૂ છે, અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે એના કંદના પણ તેજ ગુણો છે **કુંભી**, જેના પાદડાનો ગઠ્ઠો થાય છે તે—મધુર, વૃષ્ય, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય અને વાતકર છે, તે કફ, પિત્ત જ્વર, પ્રમેહ, કોઢ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય ભ્રમનો નાશ કરે છે

૧૩૮. કુંભો—સ૦ દ્રોણપુષ્પી મ૦ તુંબા, ગોમા કા૦ શેતવડ, શેતકુંભા, તુંબા હિં૦ ગૂમા, ગુમા, દણુહલી બં૦ પલઘબા ક૦ તા૦ તુ૦ તુંબે મ૦ તુંપા. લૈ૦ ગયસચેટ્ટ્રકુ ગલુગતુમ્બિ લા૦ લ્યુકાસ સિ'ફેલોટમ્

આ ઝાડ નાના હોઇ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા બારીક અને લાબા હોય છે એના ફુલો બારીક ધોળા રંગના હોય છે અને તે શિવને ચડાવે છે એ ઝાડ પડતર જમીનમા અને જૂના ખંડેરામા પણ ઉગે છે. ગુણમા એ ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે કુંભો—રુચિકર, તીખો, ભેદક, પથ્યકર મીઠો, સારક, રૂક્ષ, ગુરૂ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે, અને વાત, કફ અગ્નિમાંદ્ય,

સોજો, કમળો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં—સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, ગુરૂ, ભેદક તથા તીખા છે એ કમળો, મેહ, તાવ અને સોજાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુંભાના પાદડાના રસમા મરીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ **(૨) પેટપીડ અને નળ ફુલે તે ઉપર:**—કુંભાના પાદડાનો અગરસ ખારેકમા નાખી પાવો **(૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો:**—કુંભાનો અગરસ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે ૭ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત **(૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**—કુંભાનો રસ ત્રણ માસા, ફુલાવેલા તેલીયા ટંકણખારની ભૂકી બે ગુંજાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી આપવુ. **(૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—કુંભાના રસનુ અંજન કરવુ **(૬) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુંભાના રસનુ કિંવા કુંભાના રસમા હિંગ ઘસી તેનુ અંજન કરવુ **(૭) સોજા ઉપર:**—કુંભો અને કડવા લીમડા એના પાદડા ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઉતરે છે **(૮) આધાશીશી ઉપર:**—કુંભાનો રસ નાકમા પાડવો

૧૩૯. કુરકુલા—કુરકુલા ઉકરડામા અને ભીની જમીનમા ઘણાક રોપો છે એની આકૃતિ અળવી જેવી છે એની ઉંચાઈ વેંત કરતા વધારે થતી નથી. એના પાદડા કારફાના પાદડાં જેવા હોઈ ગોળ અને ઘણા નાના હોય છે કુરકુલાનુ એકજ પાદડુ ઉપર આવે છે, એટલે તેને ડીટા સુદ્ધા તોડી કાઢે છે એનુ શાક અળવી જેવુ પરંતુ સ્વાદ વગરનુ થાય છે એમા ચણાની દાળ નાખવી જોઇએ

૧૪૦. કુવા:—આ વૃક્ષો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમા ઘણા થાય છે એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી. કારણ એ ૫૦—૬૦ હાથ ઉંચુ વધે છે અને ૨ થી ૨ાા હાથ પહોળુ હોય છે તથા ઉપરના ભાગમા પણ ઘણું વિસ્તારવાળુ નથી હોતુ એ વૃક્ષનુ લાકડુ કઠિન અને સીધુ હોય છે એ માટે તેની ડોલકાઠી કરે છે. ગોમાંતક અને કર્નાટકમા એને 'કુવા' કહે છે એને નાગની ફણી જેવા ગતા ફૂલો આવે છે, એથી એને 'નાગણિનુ વૃક્ષ' એમ પણ કહે છે એનુ ફળ ફોડવાથી તેનો વિલક્ષણ વાસ આવે છે, તથા તેમા બે કાળા બી હોય છે એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે એનુ લાકડુ ઘણા ઉપયોગમા આવે છે

૧૪૧. કુળાઈ:—(મ૦ સુપરી મ૦ ફેટણી) જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાનમા જ્યા ત્યા ઉગી નીકળે છે રાતી માટીની જમીનમા અને ડુંગરી પ્રદેશમા એ પુષ્કળ થાય છે એ ભાજીના કાંદા ધોળા હોઈ તે જમીનમા હોય છે એ ભાજી કેવળ લીલોતરી જેવી છે કુળાઈની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે એને ઝીણા ધોળા ફૂલ આવે છે એ ભાજી સ્વાદે સારી છે તેને બારીને અથવા પહેલા મીઠુ લગાવી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વઘારે છે કુળાઈ—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરૂ છે ×

× વગડાઉ લોકો આ કુળાઇને "કણઝરા" ના નામથી ઓળખતા હોવાનુ બેધડક રીતે જાહેર કરે છે, પરંતુ એને યોગ્ય બીજી કશી બાબતો નિઘંટમાથી

૧૪૨. કુંદ (કાગડો):—સં૦ બં૦ મ૦ કુદ કો૦ કુદકાગડા ક૦ સુરાગિ. તૈ૦ મોલ્લ હિ૦ કુંદેકા વૃક્ષ, કુંદેકા ફુલ

કુદના વેલા હોય છે, એ વેલા ચમેલીના વલા જેવા થાય છે એને આસો કારતક માસમા ફૂલ આવવા માંડે છે આ ફૂલ ગનમોગરી પ્રમાણે હોય છે એ કાંઈક લાબા હોય છે એને ચૈત્ર વૈશાખમા ઘણો ભર આવે છે એનો ઘણોજ વાસ આવે છે, પરતુ તે સહેજ ઉગ્ર હોય છે

૧૪૩. કુંવાડીઓ:—મ૦ ચક્રમર્દ મ૦ તરોટા, ટાળકા હિ૦ પવાડ—ર, ચકવડ, બં૦ એડાચી, ચાકુદા, ચાટકાટા ક૦ ટકરીકે, હુસલગિતગચે તૈ૦ તાટ્યમુ, તગિરસ. તા૦ તગરે, વિદુ તુ૦ તજકુ મલા૦ તકર ગે૦ તેકિલો. ફા૦ એજી-અવોસા ઈં૦ ઓવલલીન્ડ કેસ્યા લા૦ કેસ્યાટોરા

જગલી શાકમા કુવાડીઓ એ જગત્પ્રસિદ્ધ છે વરસાદ પડ્યાને પદર દિવસ થતાજ કુવાડીઓ શાક કરવાના કામમા આવે છે એ ઝાડ સુમારે કમરપૂર ઉચા વધે છે એને પીળા રગના ફૂલો આવી બારીક શીગો આવે છે એ શીગોમા મેથીના જેવા બિયા આવે છે ગરીબ લોક કુવાડીઆની ભાજી ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે **કુંવાડીઓ:**—મીઠો, રૂક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ તથા ખારો છે, અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, કફ, કોઢ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશળ, વ્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરૂચિ, તાવ, મલ મૂત્ર—સ્તભ, મેહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એના **બીજ:**—ગ્રાહક, ઉષ્ણ, તીખા અને કફ, કોઢ, દમ, ઉધરસ કડૂ, વિષ, દાદર, સોજો, ગુલ્મ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે એના પાલાની **ભાજી:**—લઘુ, પિત્ત-કર, ખાટી તેમજ ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોઢ, પ્રમેહ, કડૂ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—કુવાડીઆના મૂળ ઘસી ચોપડવા. **(૨) કાળપૂળી ઉપર.**—ધોળા કુવાડીઆનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો **(૩) દાદર ઉપર:**—કુવાડીઆના પાલાનો રસ લીમડાના રસમા મિશ્ર કરી ચોપડવો **(૪) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર.**—કુવા-ડીઆના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પ્રાશન કરવા **(૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગરમી થઇ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર:**—કુવાડીઆના મૂળ લાવી ધોઇ સ્વચ્છ કરી સુકવવા અને તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી રાખવી પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની ભૂકી ૧ તોલો, એમા એ ચૂર્ણ ૪ માસા-થી ૧ તોલા પર્યન્ત કાલવી ચાટવુ એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઈ શક્તિ પણ વધે છે **(૬) આદાશીશી ઉપર:**—કુવાડીઆના બી કાજીમા વાટી લેપ કરવો **(૭) ખરજવા ઉપર:**—કુવાડીઆના બીયા ૬ ભાગ, બાવચો ૪ ભાગ અને ગાજરના બી ૨ ભાગ, એનુ ચૂર્ણ માટલામા ઘાલી ગોમૂત્રમા ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવુ. એ ઓષધ સુકાવા ન દીધુ હોય તો વર્ષભર ઉપયોગમા આવે છે **(૮) વસામેહ ઉપર:**—કુવાડીઆના મૂળનો કાઢો પાવો

મળી આવી નથી. પરેજીએ કણઝરો નિ. ન. ૧૭૩ બીજો બનાવ્યો છે. તેમજ સ૦ સુષવી એ કલોંજી જીરાનુ નામ પણ દેખાય છે.

(૯) બદ ફુટવા માટે:—કુવાડીઆનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળી કરી બદ ઉપર બેસાડવી એ પ્રમાણે એકેક પહોરે તાજી ગોળી બેસાડવી, એટલે બદ ફુટે છે **(૧૦) વાછરડાંને કિંવા ઢોરોને કરમ પડયા હોય તે ઉપર**—કુવાડીઆના પાલાનો રસ કાઢી તેમા તેટલીજ છાશ નાખવી અને ગંધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલા પર્યન્ત લઈ બન્નેની ભૂકી કરી તેમા મિશ્ર કરી પાવી વાછરડાંને આપવાનુ હોય તો રસ નવટાંક અને ઔષધો ચતુર્થાંશ જોઇએ મોટા ઢોરોને અચ્છેરથી શેર પર્યન્ત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો જોઇએ **(૧૧) શીતપિત્ત ઉપર:**—કુવાડીઆના મૂળનુ ચૂર્ણ ઘામા કાલવી પાવુ ×

૧૩૪. કુંવાર:—સ૦ કુમારી, ગૃહકન્યા મ૦ કોરફડ કા૦ કુવારકાંડે હિ૦ ઘી ગુવાર, ગુવારપઠ્ઠા બ૦ ઘૃતકુમારી. ક૦ લોઇસર, કટાલિગિડ તા૦ કટ્ટાલે તૈ૦ કલબાંદ, પિન્નગોરિ ટકલવંદ, વિરજાજીતોગે તુ૦ નોલિસરા મલા૦ કટ્ટાવાલા ફા૦ દરખ્તેસિન્ન અ૦ સુસબ્બર ઇં૦ બાર્બેડોઝ ઍલોઝ લા૦ ઍલોઇ બાર્બેડેન્સ

એળીઓ એટલે કાળોબોળ જેમાથી બને છે તે વનસ્પતિનુ નામ કુવારપાઠુ છે એ ઇંગ્રેજી વર્ગવારી પ્રમાણે 'લિલિએસી' નામના ઉદ્ભિજ વર્ગમા ભળે છે. આનુ ઘૃતકુમારી નામ કેમ પડયુ એ નિશ્ચયાત્મક જણાતુ નથી પરંતુ એવો તર્ક થાય છે કે પ્રાચીનકાળમા કુવારના તાજા કડકા ઘીમા તળી તે ઘી ઔષધમા વાપરતા હશે, આથી એ નામ પડેલ હશે કુવારના મૂળ સુદ્ધા ઉખેડી લીધેલા છોડ હવામા ટાંગી રાખેલા હોય તે જમીન અને પાણીનો આશ્રય મળવાથી ઉગે છે અને વધે છે, તેથી તેના ગૃહકન્યા, તરુણી એ નામો પડેલા હશે અમરાઅજરા, સુકંટકા, સ્થૂલદલા, અફલા, સુરમા અતિપિચ્છિલા આ સર્વ સંસ્કૃત નામો ખુલ્લે-ખુલ્લા અન્વર્થક છે એના પાંદ જાડા હોઇ તેમા રસદાર ગર્ભ હોય છે, તે ઘણો કડવો હોય છે એ પાઠુ અંગારમા શેકી તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમા થોડો ગોળ નાખી નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે કુવારને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અરસામા મધ્યમાથી દાંડા ફુટી ઉપર તોરા આવે છે એ ડાંડાને ગુજરાતમા શેલરાં (શેલડા) અને મરાઠીમા શેલારે' કહે છે એ છોલી એનુ શાક અને કઢી કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે એ શેલરા પાકી જાય એટલે તેને ગવળીયા કહે છે તેના ઉપર લાલ રંગના ફૂલ થાય છે આ ગવળીયાને લોકો કશા ઉપયોગમા લેતા નથી કુમળા તોરા ઘીમા તળી ખાય છે એ ભાજી દૂર-માર્શા હોઇ મોંઘી મળે છે ગુજરાતી લોકો કુવારનુ અથાણુ કરે છે કુવારના ઉપરના પાંદડા સુકાય કે અંદરથી નવા પાંદડા ફુટી એ વનસ્પતિ હમેશા તાજી રહે છે એ આ વનસ્પતિમા મોટો ચમત્કાર છે એના ડીટામાથી અંકુર ફુટી એની

× કુવાડીયા (પવાડીયા) નો ક્ષુપ થાય છે પાંદડા ગોળ અને ગેરુ ... ઋતુ-મા પાંચ પાંચ થાય છે ફૂલ પીળા અને એના ઉપર ફળી થાય છે બીજ, મૂળ, છાલ અને પાંદડા વપરાય છે એના બીનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે બીજમાં-નો રંગ પીળો હોય છે

વૃદ્ધિ થાય છે કેટલેક ઠકાણે કુવારના મોટા વનો હોય છે **એળીયો.**—(સ૦ એલીયક. મ૦ કાલાબોળ, એળ્યાબોળ હિં૦ એલવા તૈ૦ ભોલ ઈ૦ સોકોટ્રન એલોઝ લા૦ આલોશોકોટ્રીના ફા૦ સુમબ્બીર ગુના૦ ક્ઠગ અ૦ સીબર સકુતરે) **એળીયાની બનાવટ અને તેનું બાહ્યસ્વરૂપ**—બે પ્રકારનો એળીયો બજારમા મળે છે (૧) કુવારનો સુકવેલો અગરસ અથવા તેના પાદડા ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાઢાનો બનાવેલ હોય છે તેમાથી સોકાટ્રીન (સીકોતરીયો) એળીયો ઉત્તમ માનેલો છે તે ઉપરથી કઠણ અને કાળાશ પડતા રગનો હોય છે ભાગવાથી ભાગેલ બાજુ તરફથી જોતા તે સુવાળો હોઈ ગળાની માફક ચકચકતો હોય છે સુગધીવાળો હોઈ સ્વાદમા ઘણોજ કડવો હોય છે આ જગબાર તરફથી મુબાઈ આવી બહાર દેશ તરફ જાય છે (૨) જાફરાબાદી એળીયા જાફરાબાદ સસ્થાનમાજ તૈયાર થાય છે તેના ગાગડા ગોળ આકારના અને ઉપર નીચે ચપટ વડી હોય છે તેનો વપરાશ હિન્દુસ્તાનમા થાય છે ઔષધી ઉપયોગ માટે એળીયો વાપરવાનો હોય તો ફરીથી પાણીમા ઉકાળી તેમાનો ગારો કહાડી તે ફરી જાડો કરવો પડે છે એવી રીતિથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળીયાનો ઉપયોગ ઇંગ્રેજી રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને ઔષધી વેચનારા કરે છે ને તેનો કસ મેળવવાને હરરોજ તપાસ કરે છે એળીયો ટાઢા પાણીમા પિગળતો નથી, પરતુ પાણી ઉનુ કર્યું એટલે પિગળે છે તેનો રસ કેટલીક વાર રહેવા દેવાથી તેની નીચે રાળ જેવુ સત્વ જામે છે તેના ઉપરનું પાણી ખાટા ગુણવાળુ હોય છે તેના ક્ષારના પાણીથી ઘેરો રતાશ પડતો રગ થાય છે બ્રોમીનવાળુ પાણી મેળવે તો ઠીકજ જર્દ પીળો સત્વ પડે છે (તેજ ઍલોઈનનુ સત્વ) હલકા દારૂમા (પ્રુફ સ્પિરિટ) એળીયો પલળ્યા પછી જે સત્વ નીચે રહે છે તે ચોવડા કરેલ મલમલમાથી દાબીને નીચોવ્યા પછી જે દ્રવ્ય રહે છે તેનેજ ઇંગ્રેજીમા "ઍલોઈન" કહે છે એ સ્ફટિક રૂપ છે અને પાણીમા પિગળે છે એનેજ પ્રકૃત વનસ્પતિમાથી કાર્યકારી સત્વ ઠરાવેલ છે આ શુદ્ધ 'ઍલોઈન'જ ફક્ત રેચક છે તે ઘણા નાના પ્રમાણમા (ાા થી ૨ ગ્રેન સુધી) કોઈ પણ અનુપાનમા (સારક સાથે) આપવાથી પેટમા આકડી ન થતા રેચક થાય છે **કુવારપાઠાના રસનો ઔષધી ઉપયોગ.**—ઘણા દિવસથી કુવારનો ગરભ સાકરમા મેળવીને તાવનો દાહ શાત કરવા તાવવાળાને આપવાની પ્રથા છે. કુવારનો તાજો રસ રેચક અને યોનિદાહ (ગર્ભાશયની શિથિલતા) કમી કરનાર છે. આખો આવી હોય તો (પિત્તના અભિષ્યદ વિકારમા જેને ઇંગ્રેજીમા કેટરલ કન્ઝન ક્ટીવાઇટીઝ કહે છે) ફટકડીની ભુકી કુવારના રસમા મેળવી તેનો પાપણ ઉપર લેપ કરવાથી આખની અતર ત્વચાનો રવરવાટ કમતી થઈ રક્ત છુટી જાય છે મ્હૈસુર પ્રાતમા સ્ત્રીઓને અટકાવ આવતો ન હોય તો કેટલાક દિવસો સુધી કુવારનો રસ આપે છે કાર્સિઆડિ ઓર્ટા નામના ગૃહસ્થ ઈ સ. ૧૫૩૪ મા ગોવાના ગવર્નરના ડૉકટર હતા. તેમણે કુવારપાઠાનો એક કલ્પ લખેલ છે. તે આ પ્રમાણે—ગરભના કકડા ૮ તોલા, સાકુ (ઘસીયુ) મીઠુ ૧ તોલો, એ દશ તોલા પાણીમા ઉકાળી તૈયાર કરેલો કાઢો ગાળી તેમા ૨ થી ૨ાા તોલા સુધી સાકર નાખી તે પરોઢીએ આપવો અમૃતસર અને સુરત તરફ કુવારપાકાના

કકડા મીઠામા નાખી તેનુ અથાણુ કરે છે, અને તે જેની ક્ષુધા (ભૂખ) મદ પડી હોય તેને ખાવા આપે છે જનાવરના ઔષધોમા પણ એળીઆનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે મૉફ્રૂટીના કુવારનો રસ (અથવા એળીયો) ગરમ પાણીમાં મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાની પીડા બધ થાય છે સ્ત્રીઓનો યોનિરોગ, ત્વગરોગ, બરોળ સબધી રોગ, નેત્રરોગ, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઇત્યાદિ અનેક રોગ ઉપર કુવારનો તાજો રસ અને એળીયાનો ઉપયોગ થાય છે એળીયાનો ઉપયોગ હાલમા ડૉકટરી ઔષધોમા ઘણો થાય છે પીલ એલોઝ એટ મ્હર, પીલ કાલોસીન્થ કમ્પાઉન્ડ, પીલ રીહાઈ કો૦ (કમ્પાઉન્ડ), ડીકોક્સન એલોઝ કો૦, વાઇનમ્ એલોઝ એ ઇગ્રેજી ઔષધોમા એળીયો હોય છે કુવારના રસમાથી જે "એળીયો" એટલે ' કાળો બોળ ' તૈયાર કરે છે **એ બોળ:**—સારક તથા રેચક છે અને આર્તવશુદ્ધિ કરે છે **કુંવાર:**—શીતળ, કડવી, મદગધિ, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર બલકર તથા વૃષ્ય છે અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ પ્લીહા કોઢ ગુલ્મવાત, યકૃત્, જ્વર ગ્રથિ, ત્વગદોષ (ચામડીના દોષ) વિસ્ફોટક રક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના **ફુલ:**—ગુરૂ છે તે વાત પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર**—કુવારનો કાદો દશ માસા પર્યંત લઈ તે મોકરવર્ણા પાણીમા આપવો એટલે ઉલટી થઈ કફાશયનુ શોધણ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે **(૨) બરોળ અને અપચી ઉપર.**—કુવારનો રસ હળદર નાખી પાવો **(૩) ઉધરસ ઉપર**—કુવાર અગારામા શેકી તેનો રસ અને અરડુસીનો રસ અથવા મધ, એમા લીંડીપીપર અને લવગની ભૂકી નાખી તે પાવુ **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—કુવારનો ગર્ભ મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો **(૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર**—કુવારનુ પાકુ ચીરી પાણીમા ધોઈ તે પાણીમા ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અને અફીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આખો ઉપર ચોપડતા જવુ અથવા કુવાર અને ચિત્રાના પાદડા એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર.**—કુવારનો કાદો ઘસી તેમા હળદરની ભૂકી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો **(૭) વાઘ કરડયો હોય તો:**—કુવારનુ પાકુ હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાધવુ **(૮) અંગમાં જામેલી ગરમી, પ્રમેહ, કડકી, હાડીયો તાવ અને રસાયનો ઉપર:**—કુવારના પાઠામાનો રસ સુમારે ચાર માસાથી એક તોલા પર્યંત લઈ તેમા જીરાની ભૂકી ચાર ગુજા અને મરીની ભૂકી બે ગુજા પર્યંત નાખી તે પાવુ **(૯) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—કુવારનો ગર્ભ ચોપડવો એટલે ત્વરિત દાહ શમન થાય છે અથવા કુવારનો ગર્ભ કપડામા નાખી ગાળી લઈ, તે બલકમા મીઠાનુ પાણી નાખીને પીછાથી શરીરે ચોપડવો **(૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટે**—કુવારનુ મળ ગોમૂત્રમા ઘસી દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડવુ **(૧૧) કુંવારનો પાક**—કુવારનો ગર્ભ પાણીમા પલાળી રાખી પછી ધોઈ વસ્ત્ર ઉપર પહોળો કરવો પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો, એટલે શરીર માહેની ગરમી, અમ્લપિત્ત તથા કડકીનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

(૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો:—કુવારનો બલક ઉપલી બાજુએ કાન ઉપર રાખવો અને વસ્ત્રગાળ કરેલું થોડું બલકનું પાણી કાનમાં પાડવું (૧૩) **કમળી ઉપર:**—કુવારના કાદાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી નસ્ય કરવું એટલે કમળાથી આંખો પીળી થયેલી હશે તે કમળાનો નાશ થશે (૧૪) **ભાર ઉપર**—એળીયો અને ડિકામાલી એકત્ર કરી તે પાવું

૧૪૫ કેતકી*—(સ૦ કેતક ફા૦ નોએઅજ્વાળી) ઘાપાનના પાદડા જેવાજ કેતકીના પાદડા હોય છે, પરંતુ તે કરતા તે થોડા પહોળા છે એ પાદડાને છેડે કરવતી જેવા કાટા હોય છે એ ઝાડો સર્વત્ર થાય છે કેતકીના પાદડા પલાળી રાખી તેના દોરડા વણે છે તે મજબુત હોય છે કેતકીના પાદડાના મધ્ય ભાગમાથી ઉભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે એ લાકડી અમદાગિરીની દાંડી કરવાના કામમા આવે છે એને કોઇ "ધાયાળ" કહે છે **ઉપયોગ**—(૧) કરૂ ઉપર—કેતકીના પાદડાનો રસ કાઢી શરીરે ચોળવો એથી બળતરા થાય છે ઘણી આગ થવા લાગે તો છાણ ચોળી ઠંડા પાણીવડે સ્નાન કરવું (૨) **મુસળ્યા રોગ ઉપર**—કેતકીના કાદાનો રસ પાવો

૧૪૬ કેરડી (કેર, કારવી):—સ૦ કરીર મ૦ નેપ(બ)તી હિ૦ કરેલ ક૦ નિષ્પતિગે, નિઅટી, મગ્ગશિગિલ તૈ૦ કબર, કુરાક ફા૦ કબાર ઇ૦ કેપર લા૦ કેપેરિસસ્વાઇનોઝા

આ ઝાડ કોકણમા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કારવી પાચ છ હાથ ઉચી સીધી વધે છે એનો ઉપયોગ ટટ્ટી અને વાડ માટે થાય છે કારવીના ફૂલમા **મકરદ** પુષ્કળ હોય છે તેને લઇ મધમાખો તેનુ મધ બનાવે છે× **(૧) બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર**—કારવીના બી બકરીના મૂત્રમા ૭ દિવસ આપવા

૧૪૭. કેરડો.—(સ૦ કરીર મ૦ નેબતી) કેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા "કરેલ" કહે છે એ કાંટેરી ઝાડ છે એને પાદડા આવતા

---

* મિ પદેજીએ મરાઠીમા વનૌ૦ ગુણા૦મા આ વનસ્પતિનુ નામ જો કે **કેકતી** આપેલ છે વળી તેના સમાન પાદડાવાળી ઘાપાનના વર્ણનમા એનુ નામ **કેતકી** માન્યુ છે, એથી એનુ ખરૂ નામ કેકતી કે કેતકી માનવુ એ સંશયાત્મક છે તો પણ કેતકી કે જેનુ બીજુ નામ કેવડો છે એનાથી આ જુદી તેનીજ જાતિની છે જેના ફૂલમા સુગંધી ઘણીજ હોય છે

× નિઘંટોમા કેરડી અને કેરડાનુ વર્ણન જુદુ દેખાતુ નથી માત્ર લોકો એકજ જાતના વૃક્ષને કેરડી કે કેરડાના નામથી ઓળખે છે, પરંતુ અહી પદેજીએ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦ બીજા અને ચોથા ભાગમા એ બે સ્થળે વર્ણન કરેલ હોવાથી તે બન્ને જુદા દેખાય છે પણ વાસ્તવિક તેમ ન હોવાથી એવુ અનુમાન થાય છે કે, બીજા ભાગમા કરેલ વર્ણન ઉપરાત વધુ વર્ણન કરવાને ચોથા ભાગમા પુનઃ વર્ણન કરેલ છે અમે મિ પદેજીની કૃતિને નહિ બદલવાને માટે બન્ને વર્ણન એકત્ર કર્યા નથી. વળી કદાચ નાના મોટા ક્ષુપને લીધે બન્ને જુદા માનીએ તો પણ માગ માનવા પ્રમાણે તો ખોટુ નથીજ

નથી. એને આખા અંગ ઉપર બોરડીના જેવા કાંટા હોય છે એ માથોડું બે માથોડાં ઉંચો વધે છે એને રાતાં ફૂલો આવે છે અને નાનાં બોર જેવડાં ફળ આવે છે એ ફળોને બાફીને શાક કરે છે અને અથાણું પણ કરે છે કોઇ કોઇ એ ફળોને છાશમાં મીઠું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સુકવી પછી તેનું શાક કરે છે એનાં પાકાં ફળોનો રંગ લાલ હોય છે એને પીચુ કહે છે ગામડામાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે કેરડો—ઉષ્ણ, તુરો, તીખો આધ્માનકારક, રૂચિકર, ભેદક તથા સ્વાદુ છે, અને કફ, વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, વ્રણશોથ કૃમિ, ખરજ, અરૂચિ, મળશળ અને શ્વાસનો નાશક છે એનાં ફળ:—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં, વિકાસી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારાં હદ્ય તેમજ રૂક્ષ છે, અને કફ, મેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે એનાં ફુલ.—વાતકારક, તુરાં અને કફ પિત્તના નાશક છે ઉપયોગ —(૧) દંતશૂળ ઉપર —કેરડાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં, એટલે શળ તાબડતોબ નાશ પામે છે

૧૪૮. કેવડાનું ઝાડ —સં૰ કેતકી મ૰ કેવડા હિં૰ ક્વરા—ડા ગગનધૂલ ક૰ બિળેકેદગે મુડીગે તૈ૰ મુગલીપુવુ, ગાજંગી, કેતકી તા૰ કદગે તુ૰ કેદઈ, મુંદેઇ મલા૰ કૈતા, કૈતકી ગો૰ કેદઇ, ગોડઈ ફા૰ કરજ અ૰ કાદી લા૰ પેન્ડેનસ ઓડોરા ટિસીમસ્

કેવડાનું ઝાડ બે માથોડાં ઉંચું વધે છે એનાં લાંબાં લાંબાં બેટાં થાય છે એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે એનાં પાદડાંને કાંટા હોય છે કેવડાનાં વનો ઘણાં ઘાડાં હોય છે એમાં ધોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે ધોળી જાતિને કેવડો અને પીળી જાતિને કેતકી કહે છે કેતકીનો ઘણો વાસ આવે છે અને તેનાં પાદડાં ઘણાં સુકુમાર હોય છે શ્રાવણ માસમાં કેવડાની મોસમ હોય છે કેતકી માઘ અને ફાગણ મહિનામાં થાય છે ધોળા કેવડા બારમાસી થાય છે કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે કર્નાટકમાં આ ઝાડનાં પાદડાંની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે કેવડાનું તેલ કાઢે છે તે ઘણું સુવાસિક હોય છે કેવડાનાં પાદડાંમાં કરેલી કાથા-ગોળીઓ ઘણી સુવાસિક હોય છે કેવડાની અંદર જે માંજર હોય છે તેનું શાક કરે છે × શ્વેત કેતકી:—તીખી, મીઠી કડવી તેમજ લઘુ છે અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે એનાં ફુલ:—લઘુ, તીખાં, કડવાં, કાંતિકર તથા ઉષ્ણ છે, અને તે વાયુ, કફ તથા કેશની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે તેનું કેસર:—કરોળીયાનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે એનાં ફળ —મીઠાં છે અને વાયુ, મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે સુવર્ણ કેતકી:—કડવી, નેત્રોને હિતાવહ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે એનાં ફુલ.—સુખકર, કામોદ્દીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવાં, તીખાં અને નેત્રને હિતાવહ તથા સુગંધી છે એનાં ફણગા:—અતિ ટાઢાં, દેહને દઢ કરનાર, તીખાં, બલકર તથા રસાયન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે એનાં ફળના અને કેસરના

× કેવડાનો અર્ક બરોળને નુકશાનકારક છે એનો પ્રતિનાશ રતાંજળી ને માત્રા ૬ માસા છે એ જંગલી ખારી જમીનમાં થાય છે.

ગુણ:— શ્વેતકેતકીના ફળ અને કેસરના ગુણ જેવાજ છે **ઉપયોગ.—(૧) રક્ત પ્રદર ઉપર.—** કેવડાના મૂળ પાણીમા ઘસી સાકર નાખી પાવા **(૨) અપસ્માર (ગોતા) ઉપર.—** કેવડાના કણુસલા ઉપરની ભૂકી અને કેતકીના ફૂલ સમભાગ લઈ એકત્ર ખાડવા અને તે ચૂર્ણ છીકણીની પેઠે સુઘવુ **(૩) ઉષ્ણતાવડે કપાળ દુખેછે તે ઉપર.—** કેવડાનુ પાણી અને થોડુ ચદન ઘસી એક કાચની બાટલીમા નાખી, તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડુ વીટી તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સુઘતા જવુ એટલે કપાળ દુખતુ મટશે **(૪) પ્રમેહ ઉપર—** કેતકીના મૂળ બાફી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવુ **(૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર—** કેવડાના પાદડાના રસમા જીરૂ વાટી સાકર નાખી તે ૭ દિવસ સુધી પાવો. પથ્ય—છાશ અને ભાત, મીઠા વગર **(૬) કંઠ-રોગ ઉપર—** કેવડાના માજરની બીડી કરી પીવી એટલે કઠમર્પાદિ રોગ દૂર થાય છે **(૭) મુસળ્યા રોગ ઉપર—** કેવડાના ડાડાનો રસ પાવો

૧૪૯. +કેસર.— સ૦ કેસર બ૦ ક૦ ના૦ મલા૦ ગો૦ કુકમ, કેશર હિ૦ કેસર તૈ૦ કુકમપુવુ ફા૦ લરકીમામ અ૦ જાફરાન, કુરકુમ ઈં૦ સફ્રન લા૦ ક્રૉસિસ્ટિમેટા, ક્રોમસમેટિવમ

કેસર નેપાળ અને ઇરાન દેશમા થાય છે કેસરના ઝાડ નાના હોય છે તેના કાદા બે બે હાથના અતરે ભાગ પ્રમાણે વાવે છે તેને વાવ્યા પછી બે ત્રણ માસને અતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલો આવે છે તેને ત્રણ પાખડીઓ હોય છે તથા અદર તતુ હોય છે, તેજ **કેસર.** કેસરનો રગ રાતો હોઇ તતુ લાબા હોય તો તે ઉચ પ્રતિનુ છે એમ જાણવુ કેસર એક વર્ષ કરતા વધુ રહેવાથી બગડે છે એ રગના અને ઔષધના કામમા આવે છે **કેસર.—** સુગધી, કડવુ, તીખુ, રૂચિકર, આનદકારક, ઉષ્ણ, કાતિકર તુરૂ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કડરોગ, વાયુ, કફ ઉધરસ, મસ્તકશૂલ, વિષ, ઉલટી, વ્રણ, વ્યગ, કૃમિ, હેડકી, ત્રિદોષ તથા કોઢનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) રક્ત-પિત્ત ઉપર:—** બકરીના દૂધમા કેસર શીજવી પાવુ અને બકરીના દૂધમા ભાત

+ કાસ્મીર, ઇરાન અને બલ્ખ એ ત્રણ દેશોમા કેસર ઉત્પન્ન થાય છે તે પૈકી (૧) કાસ્મીરમા થનાર કેસરના તતુઓ બહુજ નાના નાના, બાલની સમાન ઝીણા, કાઇક રતાશવાળા, કમળની ગધના સમાન હોય છે એ બધી જાતના કેસરોમા ઉત્તમ છે (૨) બલ્ખ દેશનુ કેસર પીળા રગનુ અને તેમા કેતકીના ફૂલ સમાન સુગધ આવે છે અને બારીક હોય છે એ મધ્યમ છે (૩) અને ઇરાન દેશમા થતા કેસરની ગધ મધ જેવી હોય છે રગ કાઇક પીળો અને એના તાતણા મોટા હોય છે એમ ભાવમિશ્રે કહ્યુ છે વળી કેટલાક કહે છે કે હાલના જમાનાના વેપારી લોકો એમા કસુબા (કસુબીના ફૂલના તતુઓ)નો ભેળ કરે છે કાઇક તો એમા જનાવરોના આતરડાની બારીક છાલોને સુકવી ભેળ કરતા હોવાનુ બતાવે છે. એથીજ જૈન લોકોએ પવિત્ર કેસર તરફ પોતાના ધાર્મિક બન્ધુઓનુ ધ્યાન ખેચ્યુ કહેવાય છે. જો એમ હોય તો વૈદકીય દૃષ્ટિથી પણ એને વધારે ચોકસ થવા જરૂરનુ ધારૂ છુ એના પ્રતિનિધિ તજ અને જાવત્રી છે

ખાવે (૨) **શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:**—મધ સાથે કેસર ખાવુ (૩) **પીનસ રોગ ઉપર:**—કેસર ઘીમા ખલી નસ્ય આપવુ (૪) **આધાશીશી ઉપર:**—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સુઘવુ (૫) **મરકી ઉપર:**—કેસર લીમડાના રસમા આપવુ (૬) **મૃત્તિકાજન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપર.**—કેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી, તેના ૪ પૂટ માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થશે (૭) **મસ્તક રોગ ઉપર:**—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેને નાકે સુઘવુ (૮) **અહિરા ઉપર:**—કેસર મધમા ખરલ કરી તેનુ અજન કરવુ **મૂત્રાઘાત ઉપર.**—રાત્રે પાણીમા કેસર ભીજવી રાખી સવારે તેમા મધ નાખી હલાવી પીવુ (૧૦) **ખર (ધાતુ) પડે છે તે ઉપર**—જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવુ (૧૧) **કૃમિ ઉપર:**—કેસર અને કપૂર દૂધમા પાવુ (૧૨) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડ ઉપર**—ગાયનુ માખણ (તેમાંનો પાણીનો અશ કાઢી) કેસર બે માસા નાખી ૧ તોલો આપવુ

૧૫૦. કેસરી (પીળો) ચંપો (રાયચંપો)—સ૦ સુવર્ણ ચપક મ૦ સોનચાપા હિ૦ ચપા ક૦ સપગે તૈ૦ ચપાગીપુવુલુ ચપકમુ તા૦ ચબક તુ૦ સપેડા–મારા મલા૦ ચપક ગો૦ ચપ્પાકુ લા૦ મિચેલિયાચપકા

આ ઝાડ ઘણુ મોટુ થાય છે તેને વાવ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે એ ફૂલો વર્ષમા બે વાર, ઉનાળામા અને ચોમાસામા આવે છે. એ ફૂલો જોવામા ઘણા સુદર અને રગે પીળા હોય છે એ ફૂલોનો વાસ ઘણો ઉગ્ર હોવાથી તે હવામા ચારે તરફ પ્રસરે છે, તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં મળી જઇને હવાને સારી બનાવે છે એનુ લાકડુ ઘણુ કણીવાળુ હોય છે **કેસરીઓ ચંપો**—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, સુગધિ તથા ભ્રમરનો નાશ કરનાર છે, અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાત, કોઢ, વિષ, કૃમિ, કફ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રદર ઉપર**—પીળા ચપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો (૨) **બાળકની ગરઘણી (વરાધ) ઉપર:**—પાનના રસમા કેસરીયા ચપાના ફૂલમાહેની કળી અને શુદ્ધ કરેલો સાજીખાર નાખી તે પાવો (૩) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—કેસરીયા ચપાના મૂળોનો કાઢો પાવો

૧૫૧. કેળ.—સ૦ કદલી રભા મ૦ કેળ હિ૦ કેલ–ર ક૦ બાળી તા૦ વાલે તુ૦ બારે મલા૦ વાળા. તૈ૦ ચક્રકેલી, આરાટિકાયા, યારાટી ફ્રા૦ મોઝ અ૦ તના ઈં૦ પ્લેનટેઇન લા૦ મુસાસેપિયેન્ટમ્

કેળના ઝાડો ઘણુ કરી સર્વ દેશમા થાય છે એના મૂળોમાથી જે ફણગા ફૂટે છે તે કાઢી બીજે સ્થળે વાવે છે એટલે તેની કેળ થાય છે કેળોની લગભગ વીસ જાતિ છે ગોમાંતક, કર્નાટક અને વસઈ, એ પ્રાતમા કેળાંનો પાક ઘણો થાય છે વસઈ પ્રાતમાના આઆશી ગામમા કેળાંને સુકવી પછી તે ચારે તરફ મોકલે છે વગડામા વરસાદથી જે કેળો પોતાની મેળે પાકે છે તેને 'વગડાઉ કેળ'

કહે છે કાચા કેળાનુ ને કેળદોડાનુ શાક થાય છે છાલની રાખ રંગના કામમા આવે છે સુતર રંગનાગ રંગરેજ અને ખતરી લોકો એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે પાકેલા કેળાનુ રાઇતુ સારૂ થાય છે કેળના ચોગે હથિયારોને પાણી ચઢાવવામા આવે છે કેળના પાદડાના દાડાને સુકવી બાળવાથી તેમાથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે કોકણમા ધોબી લોક સાબુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે ગામડા ગામમા જે ગરીબ લોકોને મલમ એ પદાર્થ શુ છે, તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો, તે લોક કેળની અંદરના રસની મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે પાકેલા કેળાંનો ખાવામા ઉપયોગ થાય છે વગડાઉ કેળા કોઈ ખાતુ નથી તેનાં કાચા કેળાનુ તથા કેળદોડાનુ શાક કરે છે અને પાદડા પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમા આવે છે ભીલ, કોળી, ઠાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે ×કેળ—શીતળ, ગુરૂ, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ તથા મધુર છે, અને પિત્ત રક્તવિકાર, યોનિદોષ અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **પાકેલાં કેળાં**—બળકર, તુરા, મધુર, ગુરૂ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સતર્પણ છે, અને માસ, કાંતિ તથા રૂચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કફકારક છે એ તૃષા ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે, અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે **કેળદોડા** (ફૂલ)—સ્નિગ્ધ મધુર, તુરા, ગુરૂ, ગ્રાહક, કડવા, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે **કદલીસાર:**—(કેળમાનો ગાભો)—ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરૂ તથા શીત છે, અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે **કદલીકંદ**—રૂક્ષ, વાતલ, તુરા, ગુરૂ, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અગ્નિમાંદ્ય કરે છે, અને કર્ણશૂલ, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રજોદોષ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે **કેળનું પાણી**—શીતલ અને ગ્રાહક છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃષા કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે છે **વગડાઉ કેળ.**—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રૂચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે, અને તૃષા, દાહ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ:**—તુરા, મધુર અને ગુરૂ છે **ઉપયોગ.—(૧) પેટમા વિષ ગયુ હોય તો તે ઉપર.**—કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો (૨) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પાકેલા વગડાઉ કેળાના બી ખાવા આપવા અને દશ ઉપર વાટી ચોપડવા (૩) **શ્વાસ ઉપર:**—કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કોરી તેમા મરીનુ ચૂર્ણ ગચ્ચે ભરી રાખવુ પ્રાતકાળે તે કેળુ ધીમા તાપ ઉપર શેકી ખાવુ

× કેળના પાદડા ત્રણેક ફૂટ લાંબા અને દોઢ બે ફૂટ પહોળા હોય છે એ વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને એની શાંતિ મીઠુ, સૂંઠ અને મધ છે પ્રતિનિધિ સાકર અને ગોળ છે

એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે (૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:—કેળનો કાંદો કમરે બાંધવો પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો (૫) હેડકી ઉપર:—રાનકેળના પાદડાની રાખ માસો એક અને મધ તોલો એક એકત્ર કરી પાવુ. (૬) સોજા ઉપર:—વડની કણક અને પાકેલા કળા પાણીમા મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવા (૭) સોમલના વિષ ઉપર:—કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો (૮) જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર:—પાકેલા કેળા ગાયના દહી સાથે સૂર્યોદય પહેલા ખાવા (૯) કમળા ઉપર:—પાકેલા કેળા મધમા મેળવી ખાવા (૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર:—કેળા ઘી સાથે ખાવા અથવા કેળના માગનુ પાણી કાઢી પીવુ (૧૧) ધુપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:—પાકેલા કેળા, આમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવુ (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:—ગાયના મૂત્રમા કેળના કાંદાનો રસ નાખી પાવો (૧૩) દાહ શમન થવા માટે:—કેળના અને કમળના પાદડા ઉપર સૂઈ રહેવુ (૧૪) બાળકને દાંત ફુટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:—કળદોડામાંહેના જે બારીક ફણગા (બાળ કેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો તેમા થોડી જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એકવાર ચાર માસાથી છ માસા પર્યંત એ ક્રમ પ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવુ, અને ફક્ત એકલો આજ રસ દસ વીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો, એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે (૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે:—વગડાઉ કેળના બીયા ભેસના દૂધમા વાટી કપડછાણ કરી તે દૂધ પાવુ (૧૬) મૂત્રાઘાત એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર.—કેળનુ પાણી ૪–૫ તોલા લઈ તેમા પાતળુ ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવુ એનો એવો ચમત્કાર છે કે કેળના પાણીમા ઘીનો સયોગ થઈ પેટમા ગયેલુ ઘી મૂત્રદ્વારે ઘણુ જલદી નીકળી જાય છે, અને તે યોગથી દ્વાર મોકળુ થાય છે તથા પેશાબ છૂટે છે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓને તો વણોજ જલદી લાગુ પડે છે (૧૭) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—પાકેલુ એક કેળુ અર્ધા તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવુ એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે આ ઔષધથી કોઇને ટાઢ આવે એવુ જણાય તો એમાજ મધના ૪ ટીપા નાખી આ ઔષધ ખાતા જવુ (૧૮) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ધોળો કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવુ (૧૯) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલા કેળા અને ઘી ખાવુ (૨૦) ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:—કેળનુ પાણી એક શેર પર્યંત કાઢી તેમા ગેરૂ એક તોલો વગવા અને થોડુ મીઠુ અને મરીની ભૂકી ૪ ચણોઠી ભાર નાખી પાવુ (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો:—એલચીદોડા ખાવા (૨૨) કેળુ જલદી પકવવા માટે:—લૂમનો દાંડો ૫–૬ આગળ રાખી બાકીનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીલાવડે કાણુ પાડી તેમા એલચીની ભૂકી ભરવી, એટલે કેળા જલદી પાકે છે કપૂર ભરવાથી પણ કેળા જલદી પાકે છે ઘણા કેળામા જો થોડી એલચીદોડાની ભૂકી નાખી તો તે

કેળાંનો નાશ થાય છે, એવો એલચીદાણામાં ગુણ છે (૨૩) મૂત્રપણી (પ્રદર) ઉપર:—કેળના પાદડા બારીક વાટી તેની દૂધમાં ખીર કરી બે ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૪) ઉલટી ઉપર.—કેળના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો (૨૫) શરીરમાં જમેલી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:—કેળનો ગાભો છાયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમાં પાવું

૧૫૨ કોકમ.—મ૦ રક્તપૂરકા, વૃક્ષામ્લ. મ૦ અમસુલ. કો૦ કાકમ, રાતાબા હિ૦ વિષાબિલ, મહાદા ક૦ તિતિડીક, સોલે, મરગિન, હુળીમરા બ૦ મહાદા. રા૦ કાસસ્યા ફી૦ ખિડાઓ તુ૦ પુણારપુળી ગો૦ ભિરડ ઇ૦ કોકમ, બટર ટ્રી. લા૦ ગારસિનિયા પરપ્યુરીઆ

એ ઝાડ મોટા થાય છે તે કોકણ અને કર્નાટક દેશમાં ઘણા થાય છે. એના ફળોને 'કોકમ' કહે છે કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે એને રાતાબા કહે છે રાતાબાનો મગજ ખવાય છે અને અંદર પાણી હોય છે તે કાઢી પીએ છે એના બીયામાંથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણના જેવું જાડું અને ધોળું થાય છે, તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમાં આવે છે એને ભિરડેલ અથવા 'કોકમનું તેલ' કહે છે ગોમાતક અને માલવણ પ્રાંતોમાંથી સેંકડો ખાંડી કોકમ બહાર વેચાવા જાય છે રાતાબા ઉપરની છાલ સુકવી તેના કોકમ કરે છે એ આમલી કરતાં પથ્યકારક છે એની કઢી અને ચટણી થાય છે મીણબત્તી કરવાના કામમાં મીણમાં કોકમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોંઘું પડે છે. બળવામાં પણ અડચણ આવતી નથી કાચાં ફળ—તુરા, રુચિકારક, ખાટા, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, ગુરૂ, કફકર તથા તીખા છે, અને વાતોદર, વ્રણ, વાયુ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે **તેનાં પાકાં ફળો:**—મધુર, હૃદ્ય, ગ્રાહક, તીખા, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટા, તુરા, રૂક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફ, વાયુ, તરસ, આમાતિસાર સંગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ પિત્ત અર્શ, ગળા, ગુલ્મ, વ્રણ, કૃમિ, હૃદ્રોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે એ વૃક્ષના ગુણો પણ ઉપર પ્રમાણેજ છે **ઉપયોગ:**—(૧) **હાડ દુખતું હોય તે ઉપર.**—કોકમના ઝાડના પાદડા વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો (૨) **રક્તયુક્ત આમાશ ઉપર:**—વાયુના ઉપદ્રવથી કિવા કોઇ પણ કારણથી રક્તયુક્ત આમાશ થાય છે તે ઉપર—એની કુંપળો કેળના સુકા પાદડામાં વીંટાળી અંગારામાં શેકી, પછી બારીક વાટી ગોળી કરવી તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમાં મેળવી તે દૂધ વણ્ જલદીથી પી જવું અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે ઠરી ગયા પહેલાં પાવું એ પ્રત્યેક વેળા બે તોલા પાવું (૩) **શીતપિત્ત ઉપર:**—કોકમના પાણીમાં જીરૂ અને ખાંડ નાખી પાશેર પાવું (૪) **અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર.**—કોકમ એલચી અને સાકર એની ચટણી કરી ખાવી (૫) **ઠંડીએ હોઠ ફાટે છે તે ઉપર**—કોકમનું તેલ ચોળવું (૬) **હાથના અને પગના તળીયામાં દાહ થતો હોય તો**—કોકમનું તેલ ચોળવું (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—કોકમના પંચાંગ ત્રણ ભાગ, ભિલામાનું મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માસા ખાવું, એટલે અંદરના અને

પ્રકારના મસા નાશ પામશે (૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:—કોકમનો કાઢો પાવો. (૯) મૂળવ્યાધિની ઘણી આગ થતી હોય તો:—કોકમના તેલમાં સીસું ઘસી લેપ કરવો.

૧૫૩. કોઠી:—સં० કપિત્થ. મ० કવઠ. હિં० કૈથ, કબીટ. બં० કપેતબેલ. ક० વેલુ, બેલડા. તે० એલાગાકાયા. ના० વિળામાર. મલા० વિળાવુ. ઇ० વુડએપલ. લા० ફેરોનિયા એલેફેન્ટિનમ.

કોઠીના ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે ને ગોળ અને કેરી જેવડું હોય છે. એ ફળના ઉપરની છાલ કઠણ હોય છે. પાકેલા કોઠા એકલા અથવા તેમાં ગોળ કિંવા સાકર નાખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે. પાકેલા કોઠાનો મુરબ્બો પણ થાય છે.× કોઠીનું ઝાડ મધુર, ખાટું, તુરૂ, ગ્રાહક, શીત, વૃષ્ય અને કડવું છે તથા પિત્ત, વાયુ અને વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં **કાચાં ફળ:**—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, લઘુ, ખાટાં, તુરાં તથા લેખન છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરને કરનાર અને રૂચિકર છે, તથા વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે. **પાકાં કોઠાં:**—રૂચિકર, ખાટા, તુરા, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરૂ, વૃષ્ય અને દુર્જર છે, તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, હિક્કા, વિષ, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉપરનો નાશ કરે છે. **એનાં બીયાં:**—હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **બીયાનું તેલ:**—તુરૂ, ગ્રાહક તથા મીઠું છે, અને પિત્ત, ઉદરનું વિષ, કફ, ઉચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુલ** વિષનાશક અને **પાંદડાં** ઉલટી, અતિસાર અને હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) પિત્ત શમન થવા માટે:**—કોઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવો અથવા કોઠીના પાદડાનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રબલ થએલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) **કમળા ઉપર:**—કોઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાંચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એક વાર આપવો. (૩) **પ્રદર (અથવા સ્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:**—કોઠી અને વાસનો પાલો બારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. **(૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:**—કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર

× હિન્દુસ્તાની વૈદ્ય કોઠીના ફળને ગ્રાહી માને છે, અને કાચું ફળ ઝાડો અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મસૂડા (દાંતના પારા) અને ગળાના સોજા ઉપર આપવાની ભલામણ કરે છે. **મીર મહમદહુસેન** કહે છે કે કોઠીના પાદડાં શીતળ અને ફળ શીતળ, પાચક તથા એઠ દૂર કરવાને માટે અને ગળાનો સોજો ઉતારવાને માટે અને દાંતના પારા મજબુત કરવાને અપાય છે. ફળના ગરભનો સરબત પીવાથી ખાવા ઉપર રૂચિ થાય છે. ઝેરી જંતુના ડંખ ઉપર ફળમાંનો ગરભ અથવા છાલ બાંધે છે. કોઠીના ઝાડનો ગુંદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે. ચરકમાં કોઠી ખાટી અને ગ્રાહી માની છે અને પાદડાંનો રસ અગ્નિદીપક તથા પાચક માન્યો છે.

નાખી આપવુ (૫) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ—કોઠીના બીયાનુ તેલ ચોપડવુ **શરીર ઉપર પિત્તના ઢીંમણાં ઉઠે છે તે ઉપરઃ**—કોઠીનો પાલો બારીક વાટી તેનો ઢીમણા પર લેપ કરવો, કિંવા વટિલો પાલો દહીમા મેળવી શરીરે ચોળવો અને પાલાનો રસ કાઢી તેમા ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમા શમન થાય છે (૭) **શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટેઃ**—કોઠીનો પાલો, તાદલજાની ભાજીનો પાલો અને કુળદોડામાથી ગરી પડેલા ફૂલ, તે સર્વ સમભાગ લઇ, તેનો અષ્ટમાશ કાઢો નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો બે વખત ઔષધો તાજા જોઇએ તેલવાળુ, ખાટુ, મીઠુ (લુણ), તીખુ, એ પદાર્થ ખાવા નહિ અને સ્નાન પણ કરવુ નહિ. ૫દરમે દિવસે સર્વાંગે બકરીની લીંડીઓ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો ચાર ઘડી લેપ રાખવો, પછી સ્નાન કરી ભોજન કરવુ (૮) **હેડકી અને શ્વાસ ઉપરઃ**—કોઠાનો અગરસ, મધ અને લીડીપીપર સાથે આપવો (૯) **અન્નદ્વેષ ઉપરઃ**—કોઠાના ગર્ભમા સુઠ, મરી અને લીડી-પીપરનુ ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવુ

૧૫૪. કોટીબર.—કાઠીબર આ કારીટાની જાત છે પરતુ કારીટ એ ઘણુજ કડવુ હોય છે, એટલે આને મીઠુ કારીટ કહીએ તો ચિતા નહિ. એ ગુજરાતમા પુષ્કળ થાય છે એનુ શાક થાય છે અને તે સુકવી જમણની સાથે ખાય છે આમા પણ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે

૧૫૫ કોટીંબાં.—સ૦ કકચિર્ભટી. મૃગાક્ષી મ૦ શેદણી હિ૦ અધિની ક૦ વાલુકમેકકે

કોઠીબીના વેલા પાચ છ હાથ જમીન પર ફેલાય છે આ વેલા ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે એ વેલાને ભાદરવાની આસપાસ ફળો આવે છે તેને કાઠીબા કહે છે એ ફળો ઉપર લીલા પીળા ચટાપટા હોય છે જમીન સારી હોય તો આ ફળો છોલેલા નાળીએર જેવડા પણ થાય છે એ કુણા હોય ત્યારે કડવા હોય છે પાકવા પછી કાઇક ખાટા લાગે છે * એની સુકવણી અને શાક કરે છે એની કાચરી મીઠુ ચડાવી સુકવી રાખે છે અને તે તેલમા તળી જમણની સાથે ખાય છે.

૧૫૬. કોથમીર (લીલા ધાણા).—સ૦ ધન્યાક, કુસ્તુબરી. મ૦ કાથી-

* આ વેલામા ચન્દ્રની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે અધિક માસના કારણસર વરસના ૩૫૪ અથવા ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તો પણ તે દીવાળીના ચાર દિવસો અવલ પાકીને આપોઆપ ખરી ગયા છતા પણ ભાગ્યેજ મીઠા હોય છે. અને દીવાળીના દિવસ પછી વેલાને વળગી રહેલા પણ ભાગ્યેજ કડવા હોય છે કેવા દૈવી ચમત્કાર ! આ વેલા અડબાઉ એટલે આપોઆપ ઉગે છે બહુધા એના ફળો મોરના ઈંડા જેવડા અને તેવીજ આકૃતિના થાય છે. કોઠીબા ઘણા ખાવામા આવે તો મ્હોડુ પણ પાકી જાય છે

પાકતી આગળી ઉપર—કોઠીબમા કાણુ પાડી તેમા આગળી નાખી રાખવી આથી તે પાકીને ત્વરિત ફૂટે છે

બીર, ધણે. હિં૦ ધનિયા બં૦ ધને ક૦ હવીજ, કોતબરીકાળુ તૈ૦ કોથમીલુ, ધણિઆલુ તા૦ ઉત્તબરી. તુ૦ કોત્તમરી, કોતુમલ્લી મલા૦ કોત્તમપાલરી ફા૦ તુખમેકશ્મીઝ અ૦ કઝબુરા. ઈં૦ કોરીયંડર સીડ લા૦ કોરીયંડમ્ સેટાઇવિમ્

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એનો રસોઈ કરવામા નિત્ય ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડને બી આવે છે તેને ધાણા કહે છે ધાણા મસાલામા નાખે છે આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, ઠંડા અને પિત્તશામક છે ધાણા ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમા જરૂર પૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે કોથમીરની વડી ઉત્તમ થાય છે કોથમીરની ચટણી પણ થાય છે + **ધાણા**:—મધુર, હૃદ્ય, તુરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિંચિત ઉષ્ણ, અવૃષ્ય, મુત્રલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક તેમજ રૂચિકર છે, અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) ભિલામો ઉઠી નીકળ્યો હોય તો**—કોથમીર વાટી ચોપડવી **(૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે**—શીતળા સારી રીતે મળ્યા પછી રાત્રે ધાણા છર ચોગણા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી તેમા સાકર નાખી પાવુ એટલે કોઠા માહેની ગરમી શાંત થાય છે આ પ્રયોગ ચાર પાંચ દિવસ કરવો **(૩) આમ થાય છે તે ઉપર**—ધાણા અને સુંઠ એના કાઢામા એરંડમૂળનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ **(૪) અરૂચિ ઉપર**—ધાણા, એલચી અને મરી, એનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવુ **(૫) દાહ અને તૃષા ઉપર**—ધાણા, અરડુસી, આમળા, કાળી દ્રાક્ષ અને પિત્તપાપડો એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાંડી એકત્ર કરી માટીના વાસણમા નાખી તેમા પાણી નાખવુ અને તે એકજ જગ્યાએ રાખી

+ **યુનાનિ હકીમો**—ધાણાને ઔષધની માફક પેટની પીડાનો નાશ કરનાર, પેશાબ વધારે લાવનાર પાચક અને કામોદ્દીપન કરનાર માને છે, અને બદહજમી (અજીર્ણ) મા વારવાર આપવાને ફરમાવે છે વળી એને દરદનો નાશ કરી ઉંઘ લાવનાર, છાતીમાથી કફને કહાડનાર ને પેટની પીડાને નાશ કરનાર સમજે છે. તેઓ ધાણાનુ પાણી બનાવે છે તેનાથી આંખ ધોવાથી શીતળા નીકળેલ હોય તો આંખને ઇજા થતી અટકે છે એમ તેઓ માને છે અને ઘણી મુદતથી આંખ દુખવા આવી હોય તેને આરામ થાય છે વળી એમ પણ માને છે કે ધાણાથી કેફી પદાર્થોનો (માદક પદાર્થોનો) જુસ્સો (મદ) કમી થાય છે જવના લોટની સાથે ધાણાને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી ઘણા દિવસનો સોજો ઉતરી જાય છે

ચરક સંહિતામાં ધાણાને તૃષાનિગ્રહણ અને શરદીને બંધ કરનાર કહેલ છે

સુશ્રુતમાં એને સર્વ જ્વરનાશક દીપક દાહનાશક અરૂચિનાશક અને ઉલટી બંધ કરનાર કહેલ છે

[illegible] તાપને તાવના ઉતાર માટે રાત્રે પલાળી રાખેલા ધાણાનુ પાણી પાય છે ખરું પણ એમ માલમ પડ્યુ છે કે વખતે એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ શ્વાસ થઈ દેહમુક્ત પણ કરે છે માટે દેશ કાળ, પ્રકૃતિનો અવશ્ય વિચાર કરવો. એની માત્રા ૯ માસાથી ૧ તોલા સુધી

મુકી બીજે દિવસે પાવુ (૬) **અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, વિષમજ્વર અને અજીર્ણ ઉપર ધાણાનુ ચૂર્ણ.**—ધાણા, લવગ, નસોતર અને સુઠ, એનુ ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમા પાવુ (૭) **તાવ ઉપર પાચન**—ધાણા, દેવદાર, સુઠ, બોરિગણી, ડોરલી (ઉભી રિંગણી) એનો કાઢો પાવો (૮) **પિત્તજ્વર અને અંતર્દાહ ઉપર**—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખવાં બીજે દિવસે તેજ પાણીમા તે વાટી પાતળી કાંજી કરી સારી ટડી થયા પછી તે આપવી (૯) **દાહ ઉપર**—ધાણા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. (૧૦) **મૂત્રાઘાત ઉપર**—ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો ઘીમા નાખી પાવો. (૧૧) **નેપાળાના વિષ ઉપર**—ધાણાનુ ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં, એ એકત્ર કરી આપવું (૧૨) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર**—ધાણાનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવું, અથવા ધાણાનો કલ્ક ચોખાના ધોવરામણમા સાકર નાખી પાવો (૧૩) **રક્તપિત્ત ઉપર**—ધાણા, દ્રાક્ષ, અને બેદાણાનો કાઢો કરી પાવો (૧૪) **બાળકનાં શૂળ, આમ અને અજીર્ણ ઉપર**—ધાણા અને સુઠ એનો કાઢો પાવો (૧૫) **બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર**—ધાણાની પોટલી બાધી પાણીમા પલાળી રાખી તે વારવાર આખો ઉપર ફેરવવી (૧૬) **તડકાની ગરમીની લુ ન લાગવા માટે**—ધાણા પાણીમા પલાળી મસળી તેમા સાકર નાખી તે પાણી પાવું (૧૭) **બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર**—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનુ પાણી વસ્ત્રગાળ કરી પાવુ (૧૮) **તૃષારોગ ઉપર**—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમા મધ અને ખાડ નાખી તે વારવાર પાવું

૧૫૭. કોદરા.—સ૦ અ૦ કોદ્રવ મ૦ કોદ્રુ, હરિક હિં૦ કોદો, કોદ્રવ બ૦ ગો૦ ક૦ હરિક તૈ૦ આલુવાલુ ઈં૦ પકચુઅર્ડ પાસપેલ લા૦ પાસપેલ સ્ક્રોબિક્યુલેટ્યમ્

સર્વ પ્રકારના ધાન્યોમા ઘણીજ હલકી પ્રતિનુ ધાન્ય કોદરા છે આ ધાન્યને ઘણું કરી ગરીબ લોકો સિવાય કોઈ ખાતુ નથી. એમા ચાર જાતિ છે. રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માજર (મેણા કોદરા) મેણા કોદરા એ જાત ઘણીજ અપકારક છે મેણા કોદરાનો ખાવામા ઉપયોગ કરે તો તેથી ઉલટી, જુલાબ એવા વિકારો થાય છે, અંધારા આવે છે, મન ભ્રમિત થાય છે, ગ્લાનિ આવી કેફ ચઢે છે અને સમયે પ્રાણ પણ જાય છે, એવા અનેક અનર્થ કરે છે એ જો ખાવાના ઉપયોગમા લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવા પછી તે સ્વચ્છ ધોઈ એક બે દિવસ તડકામા સુકવવા, એમ કરવાથી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેંસ તથા વડા પણ કરે છે કોદરાની ઉભી કાઈક નાચણી જેવી હોય છે કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોઇ તેનો રગ રાતો કે પીળો પણ હોય છે કોદરા ઘણા શીતળ છે એ અશક્ત માણસે કદિ પણ ખાવા નહિ. કેમકે તે વીર્યનાશક છે **કોદરા**—મધુર, શીત, ગ્રાહક, ગુરૂ, કડવા, વ્રણને હિતકર તથા રૂક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ, તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.**—(૧) **અન્નદ્રવશૂળ ઉપર**—કોદરાના ચોખા (કુરીયા) ની ખીર ખાવી કિંવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો.

૧૫૮. કોલિંજન.—સં૦ બં૦ કુલજન મ૦ કેળિંજન હિં૦ કુલિંજન. ક૦ કોળજન. ફા૦ ખિરદારૂ અ૦ ઇર્કખોલિંજાન ઇં૦ ગ્રેટરગેલગાલ. લા૦ આલ્પિનિયા આફિસિનેરમ.

કોલિંજનના ઝાડ આંબાહળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે એ ઝાડ આંબાહળદર કરતા કિંચિત્ મોટા હોય છે એના પાંદડાનો વાસ મધુર હોય મૂળનો રંગ ધોળો અને તીખો હોય છે ગોમાંતક અને મલબાર પ્રાંતમા એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે એની ગાંઠો સુકવી રાખે છે, તેને 'કોલિંજન' કહે છે કોલિંજનની ગાંઠોના કકડા કરી તેને અથાણામા નાખે છે જે બીજુ કોલિંજન કાઇક તીખુ લાગે છે તેને "કોઇકોલિંજન" પણ કહે છે. × **કોલિંજન.**—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રૂચિકર, સ્વર્ય તથા હૃદ્ય છે, અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ અને વાયુનુ નાશક છે મોટુ એનાથી ઓછુ ગુણવાળુ છે ઉપયોગ:—**(૧) ઉટાંટીયા ઉપર:**—એના છોગલાની કઢી કરી ખાવી અથવા તેનો રસ કાઢી પીવા **(૨) માથુ ચઢયું હોય તે ઉતરવા માટે.**—કોલિંજનનુ બારીક ચૂર્ણ કરી તે નાંક સુંઘવુ, એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે **(૩) વાયુએ કરી અંગ રહી ગયુ હોય તો તે ઉપર:**—કોલિંજનનુ ચૂર્ણ શરીરે ચોળવુ **(૪) સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપર**—કોલિંજન મ્હોડામા રાખી રસ ગળવો **(૫) ઓડશી (મરકી) ઉપર:**—કોલિંજન અને સિંધવ કાકમના તેલમા કાલવી જરા ગરમ કરી શરીર ચોપડવુ, એટલે મરકી, ખલ્લીશળ (હાથ પગ, પેડુ અને ખભા, એમા થનાર શળ) નો નાશ થાય છે **(૬) ઉલટી ઉપર.**—કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમા લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાખી દોઢ તોલો સાકર નાખવી અને તે શીજની રાખવુ, એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધો તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવુ **(૭) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:**—કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી બે વખત પાવો **(૮) બાળકોના અતિસાર ઉપર:**—કોલિંજન છાશમા ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવી **(૯) મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટે:**—કોલિંજનનુ ચૂર્ણ મધમા મેળવી દાતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો **(૧૦) દંતરોગ ઉપર:**—કોલિંજનનુ ચૂર્ણ મધમા કાલવી તેથી દાત ઘસવા

૧૫૯. કોશિંબ.—(જંગલી આંબો)—સં૦ કોશામ્ર. મ૦ કોશિંબ હિં૦ કોસમ. બં૦ કેઓડાફલ ક૦ જુરીમાવુ લા૦ સ્લીચરાટ્રીજગા

કોશિંબના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એની ઉત્પત્તિ ડુંગરાળ પ્રદેશમા થાય

× કોલિંજનના મોટા ઝાડ થાય છે તે દેખાવમા દ્રાક્ષ જેવા લાગે છે તેની જડને કોલિંજન કહે છે કેટલાક મનુષ્યો પાનની જડને અને કેટલાક કણઝરને કોલિંજન કહે છે, પણ એ એમાનુ એકે નથી. મિં૦ દત્તરામ ચોબાજીએ મહાભરી વચને કોલિંજન માનેલ છે પણ મિં૦ શાલીગ્રામે તે બન્નેને જુદીજ માનેલ છે. કોલિંજનમા નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે

છે કોકણ પ્રાતમા એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે એનુ લાકડુ ચીકણુ હોય છે એના લાકડાનો ગાભો ગતા રગનો હોય છે એના **બિયાંનુ તેલ** કાઢે છે તે કડવુ, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રુચિકર, પાચક તથા સારક છે, અને કૃમિ, કોઢ, તથા વ્રણનુ નાશક છે **કોશિંબ**—ખાટુ, ગુરૂ, શોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કોષ્ઠશોધક છે અને વાયુ, કોઢ, અર્શ, સોજો, પિત્તવ્રણ, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે **એનાં પાકાં ફળ**—લઘુ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હૃદ્ય તથા વૃષ્ય છે, અને કફવાતના વિનાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) જુલાબ માટે:—** કોશિબનુ તેલ ગરમ પાણીમા પાવુ **(૨) ખસ, વ્રણ અને કોઢ ઉપર:—** કોશિબનુ તેલ ચોપડવુ **(૩) ચેળ આવતી હોય તો:—**કોશિબના છાલનો રસ કાઢી તેમા સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો

૨૬૦. કોહળુ.—સ૦ કૂષ્માડ. મ૦ કોહોળા, કોહળા કો૦ દાર કોહળા હિ૦ કુમ્હડ, કુહ્મડા, પેઠા, કોહડા બ૦ ગાછકુમુડા ક૦ કુંબળ—લ કગ્ગુબળ, સિડિગેગુબળ તા૦ કલ્યાનપુસિનિકાયિ તુ૦ કારૂકુબડા મલા૦ નારે કુપલાના. તૈ૦ પુલ્લાહા, વડિકા, વલ્લેગુમાડિ ફા૦ ભુરાકુદુ અ૦ મહદેવા ઈ૦ પપકીન લા૦ બેનિનકાસા સેરિફેરા ઉડી૦ કખારૂ, પાનીકખારૂ

કેટલાક કોહળા હાથ દોઢ હાથ લાબા થાય છે સારી જમીન હોય તો એક વેલા ઉપરથી ૫૦—૬૦ સુધી કોહળા થાય છે કોહળાનો પાક થાય છે તે પૌષ્ટિક છે એનુ શાક અને વડા કરે છે કોહળુ ઘણુ જ ઠડુ છે જુના રીગણા અને કાચા કોહળા એ ખાવા નહિ જોઇએ કહેલ છે કે **वृन्ताकं बहुबीजानां कुष्माण्डं कोमलं विषम्** અર્થાત્ ઘણા બીજવાળા વતાક (રીગણા) અને કુણા કોહળા એ વિષરૂપ છે કોહળા એક વર્ષ સુધી રહી શકે છે ×

કોહળુ:—વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, બસ્તિશુદ્ધિ કર્તા, બળકર, અતિ મીઠુ, શીતળ, ગુરૂ, રૂક્ષ, સારક, હૃદ્ય અને કફકર્તા છે, તથા મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, તૃષા, અરૂચિ, વાતપિત્ત, રક્તવિકાર, વાયુ અને શર્કરા (રેતી) વિકારનો નાશ કરે છે તે **કુણું** હોય તો—અતિ શીતળ, દોષકર અને પિત્તહર છે તેજ **જુનાં** હોય તો—કફકારક અને **પાકેલાં** હોય તો—કિંચિત્ શીતળ, દીપક, લઘુ, સ્વાદુ, ખાટ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, સર્વદોષનાશક અને પથ્ય છે તેનો ગર—મધુર, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય અને પિત્તનાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:—**કોહળાનો રસ કહાડી પાવો અથવા કકડો ખાવા આપવો. **(૨) દારૂ અને કોદરા (ધાન)ના વિષ ઉપર**

× કોહળાના વેલા ઘર આગળ અને વાડામા વાવે છે. એના પાદડા મોટા હોય છે એના ફળો તેને લાગેલા દીટડા સહિત રાખી મૂકીએ તો બાર માસ સુધી પણ બગડતા નથી, પરતુ જો દીટડુ ઉખેડી નાખવામા આવે તો તે કહોવરાઇ બગડી જાય છે એ દીટડું પાણીમા ઘસી વિછીના ડખ ઉપર ચોપડેથી આરામ થાય છે એના કુમળા નૈયા સામી આગળી કરવાથી બગડી જાઇ ખરી જાય છે અથવા તેમા વેઢા પડી જીવ પડે છે.

ઉતાર:—કોહળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો (૩) **ગોતા ઉપર:**—કોહળાના ગર્ભના રસમા જેઠીમધ ઘસીને પાવુ (૪) **ઉન્માદ ઉપર:**—કોહળાના રસમા કોષ્ઠ કોલિજન (મોટા કોલિજન)નુ ચૂર્ણ મધ નાખી પાવુ (૫) **ઝાડપુળી ઉપર:**—કોહળુ છીણીને તેમા વાટેલુ અગરીયુ મીઠુ મસળી પછી તે ફોડા ઉપર બાધવુ (૬) **કમળા ઉપર:**—કોહળાના પાદડા વાટી તેમા હળદરનો ભુકો મેળવી, તે દહીં સાથે સાત દિવસ આપવો (૭) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—કોહળાના રસમા સાકર નાખી આપવુ (૮) **રક્તશૂળ ઉપર.**—કોહળાના ગરભના રસમા ૨ તોલા લાખનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ. (૯) **શ્વાસ અને ઉધરસ ઉપર:**—કોહળાના મૂળનુ ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમા ખાવુ (૧૦) **શૂળ ઉપર**—કોહળું છોલી, ફોડી તડકે સુકવી વાસણમા ઢાકી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળતુ કરવુ. ગાખ ન થતા કોયલા થાય ત્યા સુધી બાળી પાણીમા ઠડા કરી ઠરી ગયા પછી ચૂર્ણ કરી બે માસા પ્રમાણે લઇને તેટલુજ સુઠનુ ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ઉના પાણી સાથે નિત્ય આપવુ એટલે અસાધ્ય શળનો નાશ થશે (૧૧) **પથરી અને શર્કરા ઉપર:**—કોહળાનો રસ હિંગ અને જવખાર નાખી આપવો

૧૬૧. કોળકંદ.—સ૦ કોલકદ. મ૦ કોલકાદા, સાપકાદા કો૦ ધાપા, પાયણુકાદા, કોચીંદા હિ૦ જગલીપ્યાજ, કોલીકાદા ક૦ સપુટગેડુ, કાડબેલ્લૂ લિંગિડ તા૦ કડુવેલ્લવાગાયમ્ તે૦ અડવિતેલ્લાગડ્ડા. ગુ૦ બાગુલી. મલા૦ કાટેના ફા૦ બસલુલ્ફાર. ઈં૦ ઈંડીયન સ્કિવલ લા૦ સિલાઑફિ સિનેલિસ

આબેહુબ કુગળીના કાદા જેવાજ આ કદ રાનમા ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે ફુલઇની ભાજી જેવા એના પાદડા હોય છે એ કાદા ડુગરાળ જમીનમા થાય છે × શેદળીના કાદા નામે એક કોળકદા પ્રમાણેજ કાદા થાય છે તે મોટા હોય છે એના ગુણ પણ કોળકદા પ્રમા-

---

× પાણુકદા અને કોળકંદા બન્નેના નામો મિ. પદેજીએ પોતાના નિઘટમા ન ૩૨૭ ઉપર ભેગા લખ્યા છે તેથી કેટલાક વાચક તે બન્નેને એકજ માનતા હશે, પરતુ વગડાઉ લોકથી તજવીજ કરતાં ચોક્કસ માલમ પડે છે કે એ બન્ને જુદા છે કોળકદના કાદા આબેહુબ કાદા (કુગળી) જેવડાજ હોય છે અને તે સ્વાદમા પણ મીઠા હોય છે એના પાદડા કુગળી જેવાજ હોય છે, પરતુ પાણુકદાના કાદા બહુજ મોટા આઠ દશ શેર સુધીના વજનના થાય છે તેના પાદડા લસણના પાદડા જેવા થાય છે ઉનના વસ્ત્ર વણતા પાણુકદાના કદનુ પાણુ બનાવવુ જોઇએ છીએ. એથીજ એને પાણુકદાના નામથી લોકો ઓળખે છે બાકી તો બન્નેને જગલી કુગળીજ કહે છે પાણુકદાને ભાગી એક માટલામાં અર્ધા ભરી તેપર ત્રાબાના કટકવેધી પત્રા પાથરી ઉપર પણ એજ મુજબ કુટી ખુદો કરેલ પાણુકદા ભરી કપડમાટી કરી ભઠ્ઠી કરવાથી અત્યત ફળદાયી તામ્રભસ્મ થાય છે પાણુકદાના કદને ડગળી આપી તેમા હીંગળો નાખી ડગળી બધ કરી ભઠ્ઠી કરવાથી એની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે, એમ જૈન ગ્રથોમા લખાયલું જણાય છે કોળકદ સ્વાદમા મીઠા હોય છે અને પાણુકદા કડવા હોય છે

ભેજ છે **કોળકંદ:**—તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને વિષ, ઉલટી તથા કૃમિના નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:**—કોળકંદના રસમા થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમા મેળવી તેના ભજીયા કરી ખાવા **બીજો પ્રકાર:**—કોળકંદનો કંદ અને કળથી એનો કાઢો કરી પાવો

૧૬૨ કૌચ (કપિકચ્છુ).—સં૦ મર્કટી, સ્વયંગુપ્તા મ૦ ખાજકુહિરી, કુહીલી કો૦ ખાજકોલતી હિં૦ કૌંછ, કિંવાચ બં૦ આલકુશી, ધુનારગુંડ, દયા શુમાશિંબી ક૦ નસુકુગુરી નસુકુગુન્ની, કાદકરે તૈ૦ પિલ્લીયડગુ તા૦ પુનેક્કાલિ ગુ૦ નાયક્ષિાસુગુ. મલા૦ નાયિકરણ્ણા, ચોરિવલ્લિ ગો૦ ખવલ્યાવાલી ઈં૦ કૌહેજ લા૦ મ્યુકસુના પ્રુરિયેન્સ.

કૌચના રોપા વગડામા મૃગશીરનો વરસાદ પડવા માંડે કે લાગલા ચોતરફ ઉગે છે પછી તેના મોટા વેલા થઇ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે કૌચના વેલાને પાદડાની બાજુએ લાંબુ ડીંટુ ફુટી તેને ફુલોનો ઝૂમખો આવે છે એક ઝૂમખામા વીસ પચીસ ફૂલો હોય છે આ ફૂલોમા એક એક આગળ લાંબા અને તેટલાજ જાડા શીંગોના ગુચ્છા આવે છે દરેક ગુચ્છામા પાચથી દસ સુધી શીંગો હોય છે એ શીંગો ઉપર બારીક કાંટા હોય છે એ કાંટા શરીરે લાગે તો શરીરે વિલક્ષણ આગ થઇ તે ભાગ સૂજે છે ફોલ્લો ઉઠાડવાના કામમા એનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે શીંગોમાના બિયાને કૌચબીજ કહે છે કૌચમા બે જાતિ છે 'રેડૌચ' અને 'મેઢાકૌચ' અથવા 'મીઠી કૌચ' એમાથી મીઠી કૌચની શીંગો કિંચિત મોટી અને નાજુક હોઈ ઉપલા કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી એ શીંગ ઉપરના કાંટા છરીથી છોલી નાખી તેનુ શાક કરે છે એ શાક લીલા કેળાના શાક જેવુ થાય છે **કૌચ**—મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરૂ તથા કડવી છે, અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના **બીજ+**—ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરૂ છે, અને વાત, દુષ્ટવ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે બીજા ગુણો અડદ જેવા છે **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર**—કૌચની શીંગો ઉપરના થોડા કાંટા દૂધમા કિંવા ગોળમા નાખી તે નાના બાળકને આપવુ આ ઔષધ ઘણુ આપવુ નહિ એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે આ મોટુ રામબાણ ઔષધ છે **(૨) કૌચના વિષ ઉપર**—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવુ. **(૩) નાના વાછરડાને કરમ થયા હોય તો**—કૌચના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અથવા કૌચના કાંટા છાશમા પાવા. **(૪) ગર્ભધારણ માટે**—મીઠી કૌચના મૂળો અને કોકાનો ગર દૂધમા વાટી પાવા **(૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે**—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવુ અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવુ **(૬) સોમલના વિષ ઉપર**—ખરજવાળી કૌચની છાલ અને ઘોળો કાથો એકત્ર કરી, પાણીમા વાટી થોડુ થોડુ પાણી પીવુ **(૭) મૂર્છા દૂર**

+કૌચના બીજ ધાતુપુષ્ટિના કામમા સર્વોપરિ મનાય છે, પણ તે શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતાં નથી માટે તેને દૂધમા બાફી ઉપરની ફોતરી ઉતારી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે

થવા માટે—કોચ શરીરે ચોપડવી. (૮) **શ્વાસ ઉપર**—કૌચના બિયાનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું (૯) **ગાંઠ, બદ અને બાજરી (બાંબ-લાઇ) ઉપર**—કૌચના બી ઘસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૩. **ખજૂરી.**—સ૦ ખર્જૂર મ૦ ખજૂર, બાગિક હિં૦ પીંડખજૂર, છુહારા. બ૦ સોહાગ ક૦ ખર્જૂર, ઉત્તતી તૈ૦ ખજૂરપુપુડુ. ફા૦ ખુર્માતર, ખુર્માખુ'ક અ૦ તમરતમ ઇં૦ ડેટ પામ. લા૦ ફિનિકસ મેટિના.

ખજૂરીના ઝાડ શિંદી (જગલી ખજૂરી) જેવા ઉચા વધે છે ખજૂરીના ઝાડ આ દેશમા પુ'કળ થાય છે, પરતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતુ નથી. તેઓને ખજૂર જેવા ફળો આવે છે, પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતુ નથી. અરબસ્તાન અને ઇરાન દેશમા ખજૂર પુ'કળ પાકે છે જે ફળો અધકચરા સુકવે છે તેને ખારેકો કહે છે આરબ લોક ખજૂર ખાઇનેજ ઘણા દિવસ કાઢે છે ખજૂર એ પાચક અને પૌષ્ટિક છે ખજૂરના ઠીલાનુ તેલ કાઢે છે તે બાળવાના તથા ઓષધોના ઉપયોગમા આવે છે એનો ખોળ ઢોરોને ખવરાવે છે ખજૂરના ઝાડના પાદડાની સાવરણીઓ વગેરે બને છે લાકડુ ઘરકામના ઉપયોગમા આવે છે ઉનાળામા લોકો ખજૂરનુ સરબત કરી પીએ છે તેમા પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે ખારેકના બી બાળકોને બાળાગોળીમા ઘસીને પાય છે × **ખજૂર:**—વૃષ્ય, સ્વાદુ, શીત તથા ગુરૂ છે, અને અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃદ્ય, બલ્ય, દુર્જર સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે, અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને અમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે **સુલેમાની ખારેક:**—ભ્રાંતિ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **રેચ થવા માટે**—ખજૂર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવુ એટલે રેચ થાય છે (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—ખારેકના બી બારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી. (૩) **ખરજવા ઉપર**—ખારેકના બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી એ ખલ કરીને લેપ કરવો (૪) **કપાળ દુખતુ હોય તો તે ઉપર**—ખારેકના બી ઘસી માથા ઉપર ચોપડવા. (૫) **ઘોડાને શરદી થઇ હોય તો તે ઉપર**—ખારેકના બીનુ ચૂર્ણ કરી તે લોટમા નાખી આપવુ (૬) **આમવાત ઉપર**—પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવુ (૭) **ધાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે**—

× ખારેક અને ખજૂરના ઠળીયા તૃષાને રોકનાર છે એથી જ્યારે કસુવાવડ થએલ સ્ત્રીને પાણી નહી આપવા ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠળીઆજ માત્ર મ્હોડામા રાખવા માટે આપવામા આવે છે અતિસાર બધ થવાને છોરી ખારેકમાથી ઠળીઓ કાઢી નાખી તેના ઠેકાણે ચણા જેવડી અફીણની કાકરી નાખી તે ઉપર ભીનુ કપડુ વીંટી ધુમાડારહિત દેવતામા ભારી શેકાઇ રહે એટલે તેને વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી સવાર સાજ એકેક અથવા શક્તિ અનુસાર આપવી

ખારેકની અંદરના બિયા કાઢી નાખી સાધારણ ખાંડી તેમા બદામ, બેદાણા, પિસ્તા, ચારોળી, સાકરની ભૂકી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વેનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાય એટલા ઘીમા પલાળી રાખવુ. અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાયા પછી નિત્ય સવારે ૨ તોલા સેવન કરવુ (૮) **ટાઢીયા તાવ ઉપર**—ખારેકનુ બી અને અઘાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમા ચદન જેવુ જાડુ ઘસી, ખાવાના પાનને ચાર ગુંજાભાર જેટલુ ચોપડી તે પાન સોપારી, લવગ, એલચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવા અને તાવ આવ્યા પહેલા એકેક ઘડીના અતરે એકેકુ બીડુ ખાવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ, એટલે ટાઢથી આવનારો તાવ જાય છે (૯) **જીર્ણજ્વર ઉપર**—ખારેક, સુંઠ, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી, એ દૂધમા નાખી તે દૂધ કઢીને પાવુ (૧૦) **દાહ થવા લાગ્યો હોય તો**—નવટાંક ખજૂર પાણીમા મસળી પાવુ (૧૧) **ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે**—માખણ અને ખારેકો ખાતા જવુ (૧૨) **ધનુર્વાત અને રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર**—ખજૂરનો કલ્ક કરી તેમા એરડ તેલ નાખી પાવુ (૧૩) **બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક**—ઉત્તમ ખજૂર છ માસાથી ૩ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઈ સ્વચ્છ પાણીથી ધોઈ લુછી નાખવુ, અને માહેના ઠળીયા કાઢી થોડુ દૂધ લઈ તેમા તે કેટલોક વખત સુધી પલાળી રાખી પછી મસળી કપડાથી ગાળી તે રસ દિવસમા ત્રણ વાર પાવા એ ભક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે માત્ર દરેક વેળાએ રસ કાઢીને પાતા જવુ (૧૪) **ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક**—સારી ખારેક લઈ ભીના લુગડાથી સ્વચ્છ લુછીને પછી તેમાનુ બી કાઢી નાખવુ અને સુખડ પ્રમાણે દૂધમા ઘસીને બાળકોને ખવરાવવુ, અથવા તેમાજ બીજુ દૂધ નાખી પાતળુ કરી પાવું. આ ઔષધ નાના બાળકોને આપવુ નહિ પણ મોટાને આપવુ નાના બાળકને આપવાથી પેટમા જાળુ બધાય છે અને કોઠામા ગરમી થાય છે. (૧૫) **મદ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતાર**—ખજૂર પલાળી મસળીને ગાળીને પાવુ (૧૬) **પ્રદર ઉપર**—ખારેકના બીયા ખાંડી ઘીમા તળી તેમા ગોપીચદનની ભૂકી નાખીને આપવુ (૧૭) **રક્ત-પિત્ત ઉપર**—ખજૂર મધમા ખાવુ

૧૬૪. ખટખટી.—ખટખટીના ઝાડ બે ત્રણ માથોડા ઉંચા વધે છે એના પાદડા આકારે ધામણીના પાદડા જેવા અને તે કરતા ઝીણા હોય છે એ ઝાડને ચાર પાચ ફૂલોનો એક તોરો એવા ફૂલો આવે છે ખટખટીના ફળો ખાવાથી ગળચટા લાગે છે **ઉપયોગ.**—(૧) **પુષ્ટતાને માટે**:—ખટખટીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવા. (૨) **આમરક્ત પડે છે તે ઉપર**:—ખટખટીના મૂળ દૂધમા અથવા પાણીમા વાટી પાવા (૩) **વાતરક્ત ઉપર**:—રોગીએ ખટખટીના મૂળ હમેશાં પાસે રાખવા, ખટખટીની લાકડી હાથમા રાખવી, સોજા ઉપર અને ગાઠ ઉપર ખટખટીના મૂળ ઘસીને ચોપડવા અને દરરોજ સાજ સવાર ગાયના પાશેર દૂધમા ખટખટીના મૂળ ૩ માસા, ધોળી મુસળીનો કંદ બે તોલા અને ગોમેંડીના

મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવા એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે (૪) **અતિસાર ઉપર:**—ખટખટીના મૂળ છાશમા વાટી પાવા

૧૬૫. ખડબુચ્યુ (સકરટેટી).—સ૦ ષડ્ભુજા, મધુપાકા મ૦ ખરબુજ. હિ૦ ખરબુજા બ૦ ખરમુજા ક૦ ષડભુજા, મૌને ફા૦ ખુરપુજા અ૦ બિત્તીખ ઈં૦ મેલન. લા૦ કુકુમિસમેલો

કાલીંગડા જેવાજ એનો વેલો થાય છે ખડબુચ્યુ એ ફળ ગોળ છે અને તેનો બહારનો રગ ગનો હોય છે ખડબુચ્યુ ખાવાથી સારૂ લાગે છે એનુ શાક પણ કરે છે જે ખડબુચ્યાનો અદરનો રગ લીલો હોય છે તેને મરાઠીમા "તરટી" કહે છે એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે ખડબુચ્યા વધારે ખાવામા આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે **ઉપયોગ.—(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તો**—ખડબુચ્યાના બિયા વાટી માથા ઉપર ચોપડવા અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો

૧૬૬. ખરશીંગી (મેઢાશીંગ).—સ૦ મેષશૃગી, ખરશૃગિકા મ૦ મેંડશીંગી, ખડશીગી હિં૦ બ૦ મેઢાશીંગી ક૦ ઉરિયમાગ, ઉડીમાગ તા૦ ઓડિયમાર તૈ૦ ઓડ્ડીમાનુ મલા૦ ઑટી, ઉટી લા૦ દ્રુમઓડિના

આ ઝાડ ઘણુજ મોટુ થાય છે કાનડા પ્રાતમા એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે એના પાદડા કડવા લીબડાના પાદડા જેવા હોઇ તેનાથી લાબા હોય છે એને અધટી હાથ પોણો હાથ લાબી અને અગુઠા જેવડી જાડી શીગો આવે છે એ શીગોને ખડશીગો કહે છે એનો વામ ઉગ્ર આવે છે આ શીગો અને આ ઝાડના પચાગ કડવા હોય છે એનુ લાકડુ સાધારણ કામમા ઉપયોગી છે લાકડાના મૃદગ અને તબલા માગ થાય છે **ખરશીંગ**—કડવુ, વાતનાશક અને કૃમિ, કોઢ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) નળ ફુલવા ઉપર અને પેટ-શૂળ ઉપર**—એનો પાલો અગર છાલ કુટી તેનો રસ પાવો **(૨) કૃમિ ઉપર:**—એના પાદડાંનો અગર છાલનો રસ આપવો છાલ સુકી હોય તો કાઢો કરીને પાવો. **(૩) ખસ ઉપર.**—ખરશીગીના ઝાડની છાલનુ પાતાળયત્રવડે તેલ કાઢી તે ચોપડવુ

૧૬૭. ખપાટ (+ખરેટી)—સ૦ બલોત્તમા મ૦ ચોરઘા ચિકણા કો૦ ચિકણુકડ્યા હિ૦ ખિરેટી, ખરહટી, બીજબંદ બ૦ *શ્વતંવેડેલા ક૦ બેણ્ણેગરગભેદ ઇં૦ હાર્ટલિવ્ડસિડા લા૦ સિડાકૉર્ડિફોલિયા

+ આ ખરેટીના વર્ણનની તપાસ કરતા કેટલાક વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ તો અમારા પ્રદેશમા અમે જે વનસ્પતિને ખરેટી તરીકે જાણીએ છીએ, તેના પાદડા કાગ્રાકાર બે ખાચાવાળા નહિ પણ શુદ્ધ મેદીનો પાદડાને ઘણા ભાગે મળતા આવે છે એની ડાખળી ઉપર એક દોઢ ઇચના આસરાની લબાઇનો જાડો કાટો હોય છે જેનો પૃષ્ઠ ભાગ બાવળની શૂળ જેવા નહિ પરતુ એનીજ સુકી ડાખળી હોય એવા દેખાય છે માત્ર અણીજ બાવળની શૂળની માફક તીક્ષ્ણ હોય છે વળી આ ઝાડને અમારા લોકો કદિ ખપાટ તરીકે કહેતા હોય એમ જણાતુ નથી. કદાચ આ ખરેટી અને ઉક્ત ખપાટ જુદા હોય તો શુ નવાઇ! વળી આને

ખપાટના ઝાડ બળ (ખોળ) ના ઝાડ કરતા મોટા થાય છે ખપાટના પાદડા ત્રાકાર હોય છે અને પ્રત્યેક પાદડાને બે ખાચા હોય છે એ કાંઇક સહદેવીના પાદડા જેવા હોય છે આ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોકો ખાય છે એ ફળો કિંચિત્ તુરા, મધુર, ધાતુશુદ્ધિકારક અને મુખ-રોગનાશક છે એ ફળોનો રગ નારગી જેવા હોય છે અને તે ફળો પાક્યા પછી ઝીણા રૂદ્રાક્ષ જેવા જણાય છે ખપાટ ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે ખપાટને ધોળા રગના ફૂલો આવે છે એના બિયાને "બળદાણા" કે 'બળબીજ" કહે છે એ આકારે ઝેઝીના બિયા જેવા હોય છે ખપાટ, સહદેવી, કાગસી અને ગગેટી એ ચારેના સમુદાયને "બલાચતુષ્ટય" કહે છે **બલાચતુષ્ટય**—શીત, મધુર, બલ્ય કાંતિકારક, સ્નિગ્ધ તથા ગ્રાહી છે અને વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. ખપાટના મૂળોની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્રરોગ દૂર થાય છે **મહાબલા (સહદેવી)**—મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને વાતનુ લોચન કરનાર છે **અતિબલા (કાંગસી)**:—દૂધ સાકરમા સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) વિદ્રધિ, વ્રણ, ગુમડાં, બદ, પાકુ ઇત્યાદિ ઉપર.**—ખપાટના ગતા રગના કુમળા પાદડા બારીક વાટીને ચેપલી કરી બેસાડવી, અને તે ઉપર કપડાનુ આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠંડુ પાણી નાખતા રહેવુ આ યોગથી તે ગાડ જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે તેમજ કોઇ પણ પ્રકારે દાહ થતો હશે કિંવા સણકા થતા હશે તો તે ત્વરિત બંધ થશે અથવા ખપાટનો પાલો વાટી માહે લવગ નાખી ઉપર બાધવો **(૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં સુકવવા માટે.**—ખપાટની છાલ અને જુના પાદડા એકત્ર ખાડી તેમા પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો કરવો અને તે કાઢાથી ચાદા ધોવા એથી ચાદીઓ જલદી સારી થાય છે **(૩) ભૂતજ્વર ઉપર**—ખપાટના મૂળ વિધિપૂર્વક ગળામા બાધવા **(૪) તાવ ઉપર**—ખપાટના મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમા હાથે બાધવા ખપાટમળ અથવા સુઠ, એનો કાઢો આપવો તે શીત, કપ અને દાહયુક્ત તાવનો બે ત્રણ દિવસમા નાશ કરે છે **(૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર**:—બળદાણા, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વ એકત્ર કરી પાવુ **(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર**:—બળદાણાના કાઢામા એરડતેલ નાખી પાવુ. **(૭) વીંછીના ડંખ ઉપર**:—ખપાટના મૂળ ઘસીને ચોપડવા

નરહરિ પંડિતના નિઘંટ ચૂડામણિના આધારે બલોત્તમા (ઉત્તમ બલા) માની છે તો તેને બલાચતુષ્ટયમા માનવી અને એના બીજને બળબીજ માનવા, એ પણ અમને તો યોગ્ય લાગતુ નથી. બલાચતુષ્ટય અને બળબીજ સંબંધીના અમારા વિચારો બાળ (ખોળ) ના વર્ણનો નીચે ટીપમા જણાવીશુ

નવાઇ જેવુ તો એજ છે કે મી દત્તરામે અને શાલીગ્રામજીએ ખરેટીનેજ બલા માની છે, પરતુ અમે સાફ અક્ષરે નિવેદન કરીએ છીએ કે એ તો એમની દેખીતીજ ભૂલ છે. અદ્યાપિ બલાના નામમા બહુ અતર પડ્યા નથી. માત્ર બલા નુ બલ થયુ તેથીજ તેના બીજ તે બલબીજ કહેવાયા. જગલીઓએ પોતાની અશુદ્ધ ભાષામા બોળ કહ્યુ છે એથી એ વનસ્પતિજ દ્રવ્ય હોવાનુ સ્વીકારવામા અને તો વાધો છે. હુ તો બલા એ બોળ અને એના બીજને બળબીજ માનુ છું.

૧૬૮. ખરસાંણી (ડી)—સ૦ ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત મ૦ શેર

આ ઝાડ જંગલી છે વાડ કરવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે એનું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ છે તે શરીરે લગાડવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે ખરસાણીના લાકડાના કોલસા કોડશાનો દારૂ કરવાના કામમાં આવે છે આ ઝાડના ચિકાડા, ચોહિરા, કાડેહુગ અને નિવલી આદિ મરાઠી નામો છે ઉપયોગ—(૧) **વીંછીના વિષ ઉપર**—ખરસાણીનું દૂધ ચોપડવું (૨) **ઉદરસ ઉપર**—ખરસાણીનું દૂધ માખણમાં રોગીની શક્તિ જોઈ એક બે, કિંવા ત્રણ માસા આપવું તેથી ઉલટી થાય છે અને રેચ પણ થાય છે ઉપર દહીં અને ભાત આપવા (૩) **ખરસાંણીના વિષ ઉપર**—પાણીમાં મધ નાખી પાવું કાળી નગોડનો પાલો વાટી લેપ કરવો માખણ ખાવું તથા લેપ કરવો (૪) **આંબોઇ (પિચોટી) ખસી હોય તો**—ડુંટીની આસપાસ ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો (૫) **ખસ ઉપર**—ખરસાણીની સુકાઇને નીચે પડેલી ડુખા બાળી તેલમાં ખલ કરી લેપ કરવો (૬) **કર્ણશૂળ ઉપર**—ખરસાણીની ડુખો અંગારામાં શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો, અથવા તે રસમાં તેટલુંજ બકરીનું ઘી ગરમ કરી નાખી તે કાનમાં પાડવું (૭) **વિષમજ્વર ઉપર**—ખરસાણીની પાકેલી ડુખો કેળના પાદડામાં વીંટી અંગારામાં શેકી તથા બાફી તેનો રસ કાઢી, તેમાં ફીકરી છમકારી હિંગની ભૂકી નાખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો (૮) **કુરશાના વિષ ઉપર**—ખરસાણીની ડુખો અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો, તથા બે આચમની પાવો પણ ખરો

૧૬૯. ખસખસ, અફીણ.—સ૦ ખાખસ મ૦ હિ૦ ક૦ ખસ્ખસ્ બ૦ પોસ્તદાના. તૈ૦ તા૦ ગસગસ. તુ૦ કસકસે. મલા૦ કશકશ. ફા૦ તુખ્મેકોકનાર. અ૦ હબુલ કોકનાર ઇ૦ પોપીસીડસ્ લા૦ પાપાવર સોમ્નિફેરમ.

અફીણના ડોડા.—મ૦ ઉલ્લસતફલ. હિ૦ પોસ્ત, ખસખસકા ફલ. મ૦ આફૂચે બોંડ બ૦ પોસ્તટેડિ, ખાકશી. ફા૦ કોકનાર અ૦ અબુનાસ. ઇ૦ ક્યાપસુલ.

જે છોડમાંથી અફીણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે ખસખસના ઝાડ સરાસરી ત્રણ ચાર ફૂટ ઉંચા વધે છે એને જીડવા આવે છે, તેને પોસ્ત અને જીડવામાં બી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે ખસખસના જીડવાને શસ્ત્રથી ચીરો પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે, તે સુકાયો એટલે તેનેજ અફીણ (સ૦ અહિફેન) કહે છે અફીણ એ માદક પદાર્થ છે એની ગણના ઉપવિષોમાં છે અફીણ ઘણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણનાશ થાય છે, પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમાં આવે છે ખસખસના છોડમાંથી અફીણ થાય છે પરંતુ ખસખસના અંગે માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને 'પોસ્ત" કહે છે ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે એનો પક્વાન્નોમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે કુણી હોય ત્યારે ખસખસના પાદડાની એકલી અથવા ભેગવાળી ભાજી સારી થાય છે.

અફીણના જીડવામાંથી નિષ્કર્ષ, અવલેહ અને કષાય એવા ત્રણ પ્રકારના

કલ્પ થાય છે. સુકવેલા જીડવાનો ભૂકો ૪૦ તોલા, ૧૦૦ તોલા ગળેલા (ડીસ્ટીલ્ડ) ઉકળતા ઉકેલા પાણીમા ૮ પહોર સુધી ભીજવી રાખવો પછી "પર્કોલેટર" થી બીજા વાસણમા તે પાણી ગાળી લઇ ઉકાળવુ ઉકાળતા ૫૦ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ઠારવુ, અને તેમા મદ્યાર્ક (ટીચર) મેળવી તે મિશ્રણ કેટલીક વાર સુધી તેવીજ રીતે રાખી મુકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મુકી ઘટ્ટ થતા સુધી ઉકાળવુ આ નિષ્કર્ષથી અફીણ જેવો મલષ્ટભ ન થતા ઘેન આવે છે યુનાની હકીમ જુની ઉધરસના ઠણકાથી રોગી ઘણો હેરાન થતો હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે આ નિષ્કર્ષથી માથુ દુખવુ, ચક્કર આવવા વગેરે અફીણના વિકાર થતા નથી.

ખસખસનુ તેલ નીકળે છે તે ખાવાના અને બાળવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે એનો ખોળ ગાય અને ભેસને ખાવા આપે છે ખસખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાંથી તેલ વધારે નીકળે છે બીજ સારા હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ તેલ નીકળે છે આ તેલ તડકે રાખી મેલવાથી સફેદ, પારદર્શિ અને સ્વાદહીન થાય છે એ માથે ચોળવાથી ઘેન આવે છે અને મજ્જા પુષ્ટ થાય છે રગ તૈયાર કરવાને પણ આનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે ધોળા રગમા ખસખસનુ તેલ મેળવવાથી સુદર સફાઇદાર રગ થાય છે જે જીડવામાથી અફીણ કાઢી લીધેલુ નથી તેમાની ખસખસ કડવી અને ઝેરી હોય છે, અને તેનુ તેલ કહાડવાથી તેમા પણ એ દોષ આવે છે બગાળી ખસખસનુ તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતા સારૂ હોય છે અને તેથીજ તે ખાવામા વધારે વપરાય છે. માળવી તેલ ઘણુ કરીને બાળવામા વપરાય છે મીણબત્તી સાબુ વગેરે બનાવવાને પણ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે યૂરોપમા તેલના રગ (ઑઇલ પેઇનટસ) અને વિશેષે કરીને ચિત્રકામના રગ (આર્ટિસ્ટસ કલર્સ) બનાવવામા અળસી અને બીજા તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે ખસખસનો ખોળ તાજો હોય તો ઘણો મીઠો અને ઢોરોને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે તે જુની થવાથી તેના ઉપર ફુસ જામે છે અને તે કડવી લાગે છે તે સ્થિતિમા ઢોરોને ખાવા આપી હોય તો કાઇ પણ નુકશાન કરે છે ખસખસના ખોળની રસાયનિક રચના ગ્લાસગોના પ્રોફેસર એડરસને આ પ્રમાણે ઠરાવેલ છે—સો ભાગ ખોળમા પાણી ૬ ૫૬, તેલ ૧૧ ૦૪, નૈટ્રોજનસ દ્રવ્ય ૩૪ ૦૩, ગુદ અને તેના જેવા પદાર્થ ૨૩ ૨૫, રાખ ૧૩ ૭૦ અને બાકી ક્ચરો ૧૧ ૩૩.

ખસખસનુ ઝાડ:—ગ્રાહક, બલકર, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાંતિકારક તથા બલકર છે, અને વાત, પિત્તનો નાશ કરનાર છે. **એનાં ફુલ:**—રૂક્ષ, ગ્રાહક અને રક્તશોધક છે **ફળની છાલ:**—શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક, તુરી, વાતકારક, રૂચ્ય, સપ્તધાતુ શોષક, પુરૂષત્વનાશક, રૂક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે **ખસખસ:**—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, ગ્રાહક અને વાત-નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:**—ખસખસ દહીંમા વાટી ખાવી. **(૨) બાળકોને આમ પડે છે તે ઉપર:**—ખસખસનો કંસાર ખાવા

ચુલુ કરી ખવરાવવુ (૩) **સાંધા દુઃખે છે તે ઉપર:**—ખસખસના (પોસ-ડોડાના) કાઢામા કલાક બે કલાક સાંધા શેકવા (૪) **સોજો, પેટનુ ચડવુ અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર:**—ખસખસના ફૂલ અને છુડવા પાણીમા ઉકાળી તે પાણીનો શેક કરવો (૫) **પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:**—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગે લઇ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમા મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી તેમા ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાજુ ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી, તે મળી જાય એટલે બે માસા પર્યંત અબોનુ સત્વ નાખી સેવન કરવુ એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને વણુ ઉત્તમ છે (૬) **દારૂણા** (કેશમાહેની જમીન કઠણ થઇ ઝીણી ફોડકીયો થાય છે તે) **રોગ ઉપર.**—ખસખસ દૂધમા વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો (૭) **બાળકો માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:**—ખસખસ ગાયના દૂધમા બારીક વાટીને તેમા બીજુ દૂધ અને થોડો ગોળ કિંવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાબડી તૈયાર કરવી, અને સારી રીતે ઠંડી થયા પછી ખાંડ નાખવી આ યોગક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા યોગ્ય છે, અને જે બાળકને હગામણનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણોજ હિતકારક છે (૮) **અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—ખસખસનુ તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવુ (૯) **દારૂણા નામના કપાળ રોગ (ઇં. ટયુરીજ ધી સ્કૅલ્પ) ઉપર:**—ખસખસ દૂધમા વાટીને લેપ કરવો

(ક) **અફીણ**.—સ૦ અહિફેન હિં૦ બ૦ ક૦ મ—આફીમ. તૈ૦ નાલમંડુ ફા૦ અફ્યુન, તિર્યાક અ૦ લબનુલ, ખાસખાસ ઇં૦ ઓપિયમ લા૦ પેપેવેરી, સોમ્નિફેરમ.

સસ્કૃતમા અફીણના અહિફેન આદિ નામો છે તે અર્થવાળા છે અહિફેન એટલે સર્પનુ ઝેર સર્પદંશનુ જેવા પ્રકારનુ પરિણામ શરીર ઉપર થાય તેવુજ પરિણામ અફીણની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે એથીજ તેને અહિફેન, નાગફેન, ભુજંગફેન આદિ નામો સસ્કૃતમા આપેલ છે

અફીણની પ્રાથમિક અસર ઉત્તેજક છે અને પાછીની સ્થિતિમા તે શરીરમાની પીડા શમન કરીને ચેન લાવનારી છે ટાઢીયા તાવની કમકમાટી બધ કરવાને તે ઉપયોગી છે એ સ્તભક હોવાથી અતિશય પરસેવો બધ કરવામા, રેચ બધ કરવામા અને સાધારણ કોઈ પણ પ્રકારનો સ્રાવ બધ કરવામા ઉપયોગી થાય છે પેટની અદરના ભાગમા દાહ થયો હોય તો આનો ઉપયોગ થાય છે તાવ ઘણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમા અફીણનો ઉપયોગ ઘણો હિતાવહ છે ડૉ લોક તે કપૂરાદિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે તેથી તાલાવેલી શાંત થઈ ચેન (ઉંઘ) આવે છે પકવાશયમાના વ્રણ, આમ, અતિસાર, કૉલેરા વગેરે રોગમા તેમજ અતિઆર્તવ, પીડિતાર્તવ, ગર્ભાશય પ્રદર, સ્નાયુસંકોચજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ સ્ત્રી પુરુષોના મૂત્રમાર્ગના રોગમા અફીણ ઉત્તમ ગુણકારી છે પ્રતુર્વાત અને આમવાતના વિકારોમા પણ અફીણ સારૂ કામ છે મસ્તકશૂળ, સંધિવાત, અક્ષિ-

બંદ (ચાખ આવવી) આદિ નેત્રરોગ ઇત્યાદિમા અફીણનો બાહ્ય ઉપયોગ હિતાવહ છે

અફીણનું ઝેર:—અફીણ યોગ્ય માત્રામા આપવુ ગુણકારી છે, પરંતુ તેજ જાસ્તિ આપવાથી મરણકર્તા થાય છે ઓછામા ઓછા બે રતી અફીણથી મનુષ્ય મરે છે એ કડવુ હોવાથી બીજાનો પ્રાણઘાત કરવાને ઉપયોગી થતુ નથી. ઘણુ કરીને આત્મઘાત કરનારા લોકોજ તે ખાય છે અફીણનુ ઝેર ચડવા લાગે કે ચક્કર આવે છે, જીવ ગભરાય છે અને હળવે હળવે ભાન નહિ જેવુ થઈ માલુમ બેશુદ્ધ થાય છે પહેલવહેલા તો હાક મારવાથી ઉત્તર આપે છે; પરંતુ પાછળથી બોલવુ તદ્દન બંધ થાય છે શ્વાસ મંદ પડે છે નાડી ભરપૂર મંદ ચાલે અથવા નકામી થઈ જલદી ચાલે છે અંગ કાંઇક તપી આવે છે પરસેવો આવે છે આંખો મીંચાયલી હોય છે આંખોની મોટાઈ સંકોચાય છે (ખાડા પડે છે) શ્વાસ બંધ પડે છે ચહેરો ફીકો પડે છે હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે ઝાડો થાય નહિ અને પેટ ફૂલે છે મરણ પહેલા શરીર ઠડુ થાય છે આંખના ડોળા ફાટી રહે છે અને નાડી હાથજ લાગે નહિ. રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે તેને ઉલટી થાય છે માથુ દુખે છે કદિ કદિ અફીણનો ઝેરથી આકડી, બકવા, ઉલટી, જુલાબ, ધનુર્વા (તાણ) ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

અફીણ ખાવાથી સુમારે એક કલાકે વિષારી ચિન્હ દેખાવા લાગે છે અને ઘણુ કરીને ૨૪ કલાકમા મનુષ્ય મરે છે દરરોજ અફીણ ખાનારા લોકો (વ્યસની) ને તેનુ ઝેર બાધ કરતુ નથી, પરંતુ તેનુ શરીર અશક્ત થાય છે તેને ઝાડો માફ થતો નથી. બરોબર ભૂખ લાગતી નથી. મન દુર્બળ થાય છે ચહેરો વિચિત્ર દેખાય છે ઘડપણ જલદી આવે છે અને ઘણુ કરીને તે નાની ઉમ્મરે મરે છે ડૉક્ટર લોક મોર્ફિયા નામનુ અફીણનુ સત્વ વાપરે છે તે પેટમા ગએલ હોય તો અફીણ જેવાજ લક્ષણો થાય છે પરિણામ અફીણ કરતા જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અફીણમાથી ચડુ અને માદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે

અફીણ:—જારણ, મારણ, ધારણ અને સારણ એમ ચાર પ્રકારનું છે તે વૃષ્ય, બળકર, ગ્રાહી, સાત ધાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક (કેફી), વીર્યસ્તંભક, કડવુ અને મધુર છે, તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, પાડુ, ક્ષય પ્રમેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે જે અફીણ ધોળા રગનુ અને અન્નને પચાવનારૂ છે તેને જારણ કહે છે અને કાળુ હોય તે મૃત્યુકારક છે એટલે તેને મારણ કહે છે જે અફીણ પીળુ છે તે જરા નાશ કરનારૂ છે માટે તેને ધારણ કહે છે અને જે ચિત્રવર્ણું હોય છે તે મળનુ સારણ કરે છે માટે તેને સારણ કહે છે

અફીણનો ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર અને કોલેરા ઉપર:—અફીણ, જાયફળ, લવગ, કેસર અને કપૂર આ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઈ તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવા આમવિકાર હશે તે સારો થશે. (૨) **સગ્રહણી, આમાતિ-**

સાર, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર:—અફીણ ૨ ભાગ અને જાયફળ, ટંકણખાર, અભ્રકભસ્મ, શુદ્ધ કરેલ ધતુરાના બીજ, આ દરેક એકેક ભાગ લઈ નારી (મ૦ આદવેલ) ના પાદડાના રસમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમા આપવી પથ્ય દહીં ભાત ખાવા (૩) **દુગ્ધવટી:**—અફીણ અને વછનાગ બારબાર રતી, લોહભસ્મ પાચ રતી, અભ્રકભસ્મ ૭ રતી એ સર્વને દૂધમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ બાધી દૂધ સાથેજ આપવી. આ ગોળી આપી હોય તો ખાવા પીવામા દૂધ વગર બીજા પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ, અને રોગ તદ્દન સારો થયા સુધી મીઠુ અને પાણી વર્જ્ય કરવા આ દુગ્ધવટીથી સગ્રહણી, વિષમજ્વર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાદ્ય અને પાડુ રોગ નાશ થાય છે (૪) **સર્વાતિસાર, આમાશ અને કૉલેરા ઉપર.**—અફીણ, શુદ્ધ કરેલ ઝેરકોચલા અને ધોળા મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદુના રસમા ખરલ કરી સુઠ અને ગોળમા મેળવી ગોળી કરી, તે ૧ ગોળી આપવી, એટલે ગમે તેવો અતિસાર, આમાશ અથવા કૉલેરા હશે તો તે તત્કાળ સારા થશે. (૫) **બહુમૂત્રરોગ ઉપર:**—અફીણ અને જાયફળ દરેક ચાર ચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કસ્તૂરી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે ચાર ચીજો લઈ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમા આપવાથી બહુમત્ર રોગ સારો થાય છે (૬) **અતિસાર અને કૉલેરા ઉપર**—અફીણ અને કેસર સમભાગ લઈ ખરલ કરી અર્ધા ગુજા ભારની ગોળી મધમા ખાવી તેમજ ગુજાભાર અફીણ બકરીના દૂધમા આપવાથી પણ કાગળીયુ અને અતિસાર દૂર થાય છે (૭) **કાગળીયા ઉપર**—કોપરાના કકડામા છિદ્ર કરી, તેમા એ ગુજાભાર અફીણ નાખી તે કકડો અગારા ઉપર શેકવા અને ખાવા આપવો, એટલે માણસ સહસા ઝોખાઈ જશે નહિ. (૮) **સળેકમ ઉપર**—કાગળમા થોડુ અફીણ ચોપડી તેની બીડી સળગાવી નાક તેની ધૂણી સુઘવી (૯) **માથુ દુખતુ હોય તો:**—માથા ઉપર અફીણનો લેપ કરવો (૧૦) **શરીરે ખરજ થતી હોય તો**—તેલ, મીણ અને અફીણ એકત્ર કરી ચોપડવુ (૧૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર**—અફીણ અને દાતવણ એ બેને લોખડના વાસણમા લીમડાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૨) **અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો તે ઉપર.**—કિંચિત્ અફીણ ખાવા આપવુ (૧૩) **સ્તભન માટે:**—અફીણ એ સ્તભક છે માટે એને જાયફળમા ઘાલી તે ઉબગના, વડના કિંવા બાવળના ઝાડમા છિદ્ર પાડીને તેમા મૂકે છે, અને તે છિદ્ર બધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ જોઇને તે આપે છે સાકર સાથે પણ અફીણ ખાય છે અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે તેમજ ખસખસના જીડવા અને સુઠ એનો સોળમો ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમા ગોળ નાખીને પીએ છે (૧૪) **પક્વાતિસાર ઉપર:**—ખાપરીઆમા+ મદ અગ્નિ ઉપર અફીણ શેકીને ખાવાથી ઘણોજ

+ અહિ મરાઠીમા **ખાપરાંત** છાપ્યુ છે, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે એમા ટાઇપ દોષ થયો છે એટલે ત્યા **ખોપરાંત** જોઇએ અને એનો અર્થ ખોપરા (કોપરા) મા એમ થવો જોઇએ

પાકેલો અતિસાર હોય તો પણ શમે છે (૧૫) **નાના બાળકોને સળેકમ અને શરદી ઘણી થઇ હોય તો:**—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અફીણનો લેપ કરવો પેટમા વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૬) **અતિસાર ઉપર:**—કાદા (ડુગળી) ના રસમા અફીણ મેળવી પાવુ (૧૭) **બદ ઉપર**—પહેલા જળો મકાવી લોહી કઢાવવુ અને કડવા લીમડાનો પાલો બાધવો પછી બીજા દિવસથી અફીણના જીડવાનો કાઢો કરી તેમા કપડુ ભીંજવી ત્રણ ચાર દિવસ શેકવુ, એટલે દુ ખ જલદી નાશ પામે છે (૧૮) **વાળા ઉપર:**—સર્પની કાચળી અને અફીણની થેપલી કરી ઉપર બાધવી (૧૯) **નાસુર ઉપર:**—માણસના નખ બાળી તે રાખમા અફીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુરમા ભરવુ (૨૦) **આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર**—અફીણ લીંબુના રસમા મેળવી તે દૂધમા નાખી ત્રણ દિવસ પાવુ (૨૧) **અફીણ ઉપર ઉતાર:**—(૧) **રાઇનો લોટ** વગેરે ઉલટી થનારા ઔષધો આપવા (૨) **અરીઠાનું પાણી** કરી પાવુ અફીણના પાશેર ગોળા ઉપર અરીઠાના પાણીના ૫–૭ ટીપા પાડવાથી તે ઘણુજ નિ સત્વ થાય છે (૩) **ત્રણ કિ વા ચાર માસા હિ ગ** છાશમા અથવા પાણીમા વાટી પાવી કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી (અફીણની ડાબડીમા હિંગનો ગાગડો રાખવાથી અફીણ નિ સત્વ થાય છે×) (૪) **ઘીમા ટંકણખાર અને મોરથુથુ** અથવા એકલો **ટંકણખાર** નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઈ અફીણ નીકળી **જશે** (૫) **ફટકડીનું** ચૂર્ણ અને નરમાના બિયાનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવાથી અફીણ ઉતરે છે (૬) ***કાકણીના** વેલાના પાદડાનો રસ પાવો. (૭) **ઉભી ભોરીંગણીનો** રસ દૂધ નાખી પાવો (૮) **વજ અને સિધવ** એકત્ર કરી પાવા (૯) લીંડીપીપર અને મીંઢળ આપવુ (૧૦) **એકુના** (ગલગોટાના) પાલાનો રસ કાઢી પાવો (૧૧) **થોડુ મોરથુથુ** શેકી લીંબોળીમા વાલી ચૂસવુ (૧૨) **તાંદળજાનાં મૂળીયા** પાણીમા વાટી પાવા (૧૩) **ઉંટકટારીના મૂળીયાં** પાણીમા વાટી પાવા (૧૪) **ગળોની સળીયોનો** રસ કાઢી પાવો (૧૫) **કિંજળીના** ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. (૧૬) **કપાસનાં** પાદડાનો રસ પાવો (૧૭) **કડવા લીંમડાનાં** પાદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. (૧૮) **અબાડાના** પાદડાનો રસ પાવા (૧૯) **આમલીના** પાદડાનો રસ પાવો (૨૦) **શીનાફળીના** બિયા માહેનુ મગજ પાણીમા વાટી પાવુ (૨૧) **નાના બાળકને અફીણ ચડયું હોય તે ઉપર:**—ડુગળી ભાગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા કોરા દેશી કાગળ પાણીમા મસળી પાવા ગર્ભિણીએ અફીણનુ કિંવા અફીણ મિશ્રિત ઔષધનુ સેવન કરવુ નહિ. (૨૨) **બાળકને અફીણ ચડે તો:**—ચોખા ધોઈ તે પાણી પાવુ

× આ જગ્યાએ લખવુ જોઈએ છીએ કે જેમ હિંગ સાથે રહેલુ અફીણ ઝેરના ગુણથી રહિત થાય છે, તેમ જીરા સાથે રહેલ હિંગ પણ બરબાદ જાય છે. માટે હિંગની ગરમીનો ઉતાર જીરૂ છે સુઠની ભૂકીથી કેરીઓ સડી જાય છે અને કેરીના અજીર્ણનો રામબાણ ઉપાય સુઠ છે.

* અહીં મરાઠી ગ્રથમા **કાગોણી** લખી છે અને એનો અર્થ પીલુડી થાય છે.

૧૭૦. ખાખરો:—સં૦ પલાશ. મ૦ પળસ હિં૦ ખાખર, પલાસ, ઢાક, ટેસૂ, કેસૂ, ધારા, કાકરીઆ ગ૦ છીલા, કેસૂલા ઊડિ૦ પરાશુ તા૦ પગસન, ક૦ મુત્તલ્લુ, કેપુમુત્તલ. બં૦ પલાશગાછ તૈ૦ માતુકાચેટ્ટુ ઈં૦ ડાઊની ફ્રાન્ચ બ્યુટિઆ લા૦ બ્યુટિઆ ફ્રંડાઝા (ગનો), બ્યુટિઆ પાર્વિફ્લોરા (ધોળો)

એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે ખાખરાના ઝાડ ઘણા ઉંચા વધતા નથી એનું લાકડું સુતારના કામમા આવતુ નથી એના પાદડા અને ફુલો ઉપયોગમા આવ છે પાદડાના પત્રાળા કરે છે ફૂલનો રગ રાતો હોય છે ક્વચિત્ ધોળા ફૂલનો પણ ખાખરો હોય છે રગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે ખાખરાને ચપટા રાતા રગના બીજ આવે છે તેને પલાસ પાપડો કે પિત્તપાપડો (મ૦ પળસ પાપડી) કહે છે રગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાના મૂળનો કુચો કરે છે ખાખરાને ગુદ (લાખ) આવે છે તે સ્તભક છે **ખાખરો:**—ઉષ્ણ, તુરો, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, સારક, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહક તથા ભગ્નસધાનકારક છે; અને વ્રણ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્લીહા, (બરોળ), સગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે એ રક્ત (રાતો), પીળો, શુભ્ર, (ધોળો), અને નીલ (કાળો) એમ ફૂલના ભેદવડે ચાર પ્રકારનો થાય છે **એનાં ફુલ (કેસુડાં):**—સ્વાદુ, કડવા, ઉષ્ણ, તુરા, વાતુળ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખા છે, તૃષા, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોઢ અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ (પિત્તપાપડો):**—રૂક્ષ, લઘુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખા છે, અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોઢ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ તથા શૂળનો નાશ કરે છે **એનાં ફળોમાંનાં બિયાં:**—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા તીખા છે, અને કફ તથા કૃમિ (કરમ)નો નાશ કરે છે **એનાં કુમળાં પાંદડાં:**—કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે × **ઉપયોગ**—(૧) નાના

× પલાસપાપડાના ફૂલ કઈક શુક (પોપટ) ને મળતા હોવાથી સંસ્કૃતમા **किंशुक** એટલે 'કાઈક પોપટ' નામ પડેલ છે અને તેનાજ ઉપરથી કેટલીક ભાષામા એને કેસુડા કહે છે

ચરકમાં:—એને કફસશમન, વ્રણશોધન અને કુષ્ઠપ્રશમન વર્ણન કરેલ છે **ચક્રદત્તમાં:**—ખાખરાને ગ્રાહી રીતે લગાવવાનું લખે છે તથા વ્યવહારમા અન્ય ગ્રાહી પદાર્થ અને સિંધાલુણની સાથે મેળવે છે આ પ્રયોગ આખના ઝાંઝવાં અને ઝાંખ પડેલ હોય તો થાય છે **મખ્ઝન અલ અદવિયા**મા કહે છે કે—પલાસના પાદડા ગ્રાહી, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક છે એ ફોડા, મુહાસા આદિ દૂર કરવા ચોપડે છે, તથા પેટમા વાયુના લીધે દુખાવો થતો હોય તો અને કૃમિ તથા હરસના રોગમા ખાવાની ભલામણ કરે છે સફેદ જાતના ફૂલ ગ્રાહી, મૂત્રવર્ધક તથા કામ ઉત્પન્નકર્તા માનેલ છે વળી પોટીસ તરીકે બાધવાથી સોજાને ઉતારે છ પેશાબ અને રજોદર્શનને વધારે છે ડૉ૦ **એનસ્લી** કહે છે કે **મદ્રાસ** ઇલાકામા તામિલ વૈદ્ય પેટમાંના ગોળ અને ચીપટ કૃમિ (કરમિઆ) કહાડવાને પલાસ પાપડાનુ ચૂર્ણ ૨ા તોલાની માત્રામા દિવસમા બે વખત આપે છે **હોરટસ–મલવારીકસ** નામના પુસ્તકમા લખે છે કે ખાખરાની છાલ સુઠની સાથે

બાળકના કૃમિઉપર:—પિત્તપાપડો દૂધમા ઘસી પાવો કિવા ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ; અથવા પિત્તપાપડો અધો કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમા આપવો (૨) દાદર ઉપર:—પિત્તપાપડો લીબુના રસમા ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) વંધ્યા (વાંઝણી) ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:–પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે (૪) ગલગંડ ઉપર:—ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનો કાનની બાજુપર અને ક્યારી ઉપર લેપ કરવો. (૫) અડકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટે.–પિત્તપાપડો અને શેવતીના ફૂલ પાણીમા અથવા ઘીમા ભક્ષણ કરવા અને ફટકડીની પોટલી યોનિમા રાખવી, એટલે અડકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે (૬) પુરૂષત્વ આવવા માટે:–ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીઢુ માટલુ મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામા અર્ક પડે છે તે અર્ક ખાવાના પાનમા ચોપડીને તે પાનમા મરેઠીનુ ભીડલુ એક મૂકી તે પાન ખાવુ, એટલે એકજ દિવસમા પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર ઓસગ કરવો (૭) ખરજવા ઉપર:—પિત્તપાપડો, હડતાલ અને વછનાગ એ જુના ઘીમા ઘસી તેનો લેપ કરવા (૮) કૃમિ ઉપર.—ખાખરાના બી અને વાવડીગ એ બન્નુ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવુ. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીબુના રસમા અથવા મધમા નાખી ચાટવુ (૯) પ્રમેહ

મેળવીને સાપના કરડેલ પ્રાણીને અપાય છે ડૉક્ટર સરકુડ કહે છે કે ખાખરાના બીજ (પલાસ પાપડો) સુરાખારમા ઉકાળી દેશી વૈદ્ય પેશાબની થેલીમા થનારી પથરીના માટે આપે છે હાલમા એ ઝાડનો ગુદ ઉત્તમ દવાઓમા વપરાય છે પલાસ પાપડાને લીંબુના રસમા વાટી શરીર ઉપર ચોપડવાથી થાભડી લાલ થાય છે અને ચળ મટે છે ડૉ૦ શેકસપીઅર કહે છે કે—ફૂલનો રસ ગરમીથી ખાટો કરી તેમા થોડી ફટકડી નાખી રગવાથી રેવચીના રગથી પણ વધારે ચળકદાર રગ બને છે વળી તે કહે છે કે સુકા ફૂલમાથી કાઢેલ સત્વ તાજા ફૂલના જેવો ઉત્તમ નહિ નીકળે આ સત્વ ઘણા દિવસ રાખવાથી બગડી જાય છે સુશ્રુતમાં એને રક્તપિત્તનાશક તથા યોનિદોષનાશક માનેલ છે ગુંદ એકથી બે રતીની માત્રામા આપવાથી અતિસાર અને પીળા લોહીના ઝાડાને બંધ કરે છે બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાદર જતી રહે છે જો મૂત્ર મુશ્કેલીથી ઉતરતુ હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમા ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે. આ ઝાડ ઉપરથી લાખ પણ કેટલીક વખતે મળી આવે છે એના મૂળની છાલ કહાડી ઘણાજ મજબૂત દોરડા બનાવે છે, અને હોળી આદિ તહેવારોમા કેસુડાનો રગ છાટે છે. ચરકમા પલાસપાપડાને ગ્રાહી, પુરીષગ્રહણ (મળ જાડો કરનાર) તથા વેદના સ્થાપનકર્તા માનેલ છે. અને સુશ્રુતમાં એને યોનિદોષહર તથા શુક્ર શુદ્ધ કરનાર (વીર્યને શોધનાર) માનેલ છે

પિત્તપાપડાને આકડાના દૂધમા પલાળી છાયે સુકવવો આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળી કરી ગયેલ હોય અને તે પાણીમા ઘસી વિંછીના ડખ ઉપર ચોપડી હોય તો વિછી ત્વરિત ઉતરી જાય છે

ઉપર:—ખાખરાના ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખીને સવારે તે ગાળેલા પાણીમા સુરેખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવુ, અથવા ખાખરાના ફૂલનો કાઢો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) **પગના સાધા પકડાઈ ગયા હોય તે ઉપર:**—પલાસપાપડો મધમા વાટી લેપ કરવા (**૧૧**) **અરોળીના રોગ ઉપર.**—પલાસપાપડો ખરસાણીના રસમા વાટી મરી જેવડી ગોળીઓ કરીને ખાવી, તેથી ઝાડો થશે ઉતાર ઘી અને ભાત, અથવા ખાખરાના ફૂલ બાફી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાધવા (૧૨) **બાળકોને ઓરી (ઝીણી ફોલ્લીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર**—પિત્તપાપડો લીમડાના રસમા ઘસી ચોપડવો. (**૧૩**) **કૃમિ ઉપર**—ખાખરાના બી કચરીને ભીજવી રાખવા અને પાણી ગાળી લઇ તેમા મધ નાખી આપવુ (**૧૪**) **વાળા ઉપર**—ખાખરાના ફૂલ વાટીને ગોળમા સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી (૧૫) **મૂત્રરેચનને માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર**—ખાખરાના સુકાયલા ફૂલ ૧૦ તોલા પર્યંત લઇ તે ધોવા, અને તેમા થોડુ પાણી નાખી ઉપર ઢાકણુ દઈ તે ઢાકણામા થોડુ પાણી રેડીને મદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યા સુધી બાફવા પછી તે ફૂલ પીલી તેમાથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશેર પર્યંત ગાળી લઇ તેમા બે માસા પર્યંત સુરેખાર નાખીને પ્રાશન કરવુ, અને બાકી જે પાણી રહે તેમા તે બાફેલા ફૂલ મેળવી પેટપર બાધવા. (૧૬) **યોનિકદ ઉપર**—પિત્તપાપડો કચરીને કણકમા મેળવી હથેળી જેવડી પુરી કરીને તે કદ ઉપર બાધવી લગોટી રાખવી તેથી તે માસનો ગોળો પડી જશે અથવા ખાખરાના ખારના યોગે કરી ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પાવુ (૧૭) **અતિસાર ઉપર**—ખાખરાનો ગુદ ૫–૧૦ ચણોઠીભાર સાકર સાથે ખાવો (૧૮) **ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર.**—ખાખરાના પાદડાના ડીટા સાધારણ ચાવી મ્હોડામા રાખીને તેનો દ્રવ (રસ) ગળતા જવુ, એટલે ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે (૧૯) **બગઈ વગેરે કાનમા ગઈ હોય તે ઉપર**—ખાખરાના અકુરોનો રસ કાનમા નાખવો (૨૦) **સર્પના વિષ ઉપર**—ખાખરાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અને લેપ પણ કરવો (૨૧) **મુખરોગ ઉપર**—ખાખરાના પાદડાનુ ડીટડુ ચાવી મ્હોડામા રાખવુ

૧૭૧ ખાજકોલતી.—સ૦ વૃશ્ચિકા ધૂમપુષ્પા મ૦ ખાજકોલતી વિચુવા હિ૦ બીછવા બ૦ વિષાતી, વિછુટી ક૦ ઈંગુલે માસસાહોત્ર, મુચિગિડ તા૦ કાયચોરી તૈ૦ કલમોદી તુ૦ પચ્ચીરગી મલા૦ કોનકવા ગોમ૦ ખાજકુલી લા૦ ટ્રેજીયા ઇન્વ્હોલુક્રટા

ખાજકોલતીના ઝાડ નાનકડા હોય છે એ ચોમાસામા ઉગે છે ખાજકોલતીના પાદડા મોટા હોય છે એ પાદડા શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે એ પાદડા ઉપર બારીક સુવ્છા આવે છે એ પાદડા કાળા રગના હોય છે **ઉપયોગ.**—(**૧**) **કોલ્હા (શિયાળ)ના વિષ ઉપર:**—ખાજકોલતીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (**૨**) **વાળા ઉપર:**—ખાજકોલતીના મૂળ ગરમ પાણીમા

ઘસી વાળા ઉપર લેપ કરવો વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દીવેટમા વીટાળવો પછી બીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકોલતીનુ મૂળ ચાર પાચ વાર ચોપડવુ પછી તતુ ઉપર વીછીનો કાટો મારવો, એટલે તુરત બધો વાળો બહાર આવશે (૩) દાદર ઉપર:—ખાજકોલતીના મૂળ તુળસીના રસમા ઘસી ચોપડવા

૧૭૨. ખાટખટુબા (ખારખટુંબા).—સ૦ અમ્લા, અમ્લપર્ણી, અત્યમ્લપર્ણા મ૦ ઓબટવેલ, કડમોડી કડમડવેલ હિ૦ રામચના ક૦ હેગોલી લા૦ વાઇટીસ પેન્ડાફાઇલા

ચોમાસામા આ વેલાના કદને અકુર ફુટે છે એ વેલ ધોળી હોઇ કિચિત ડાગરના કુમળા અકુરો જેવી દેખાય છે એના પાદડા ઘણાજ જાડા હોય છે એની ભાજી અતિશય ખાટી હોય છે એની ખટાશ આબલી કરતા પણ વધારે હોય છે એ સારક, અગ્નિદીપક અને મદને હરણ કરનાર છે ×

૧૭૩. ખાટીલુણી:—સ૦ ચાગેરી, ક્ષુદ્રામ્લિકા, ક્ષુદ્રામ્લા મ૦ આબવતી આબટી હિ૦ અબાટી, અરૂલ, અમ્લિલોના બ૦ અમરૂલ ક૦ પુલુણ્ણિસે નિરૂગોલી તૈ૦ પુલિચિતા, પુલ્લાચેચલિ. તા૦ પુલિયાકિરિ, પુલિયારઇ મલા૦ પુળિયારલ ગો૦ તેલતુપ્પિ લા૦ ઑક્સેલિમ્ કૉર્નિક્યુલાટા

ખાટીલુણીનાં ઝાડો ભિનાશવાળી જમીનમા ઉનાળાના દિવસોમા ઉગે છે આ ઝાડને આબોલો (મ૦ અબોતી) એમ પણ કહે છે આ ઝાડો જમીન સાથે વેલાની માફક ફેલાય છે એના પાદડા આમલી પ્રમાણે ખાટા લાગે છે આ ઝાડ ઉપર ભાલા જેવા અણીદાર અને લાબા ફળો આવે છે ઉપયોગ:—(૧) અફીણ ઉપર.—ખાટીલુણીનો રસ આપવો (૨) **પિત્તથી મસ્તક ભારે થાય છે તે ઉપર:**— ખાટીલુણીના છોડવા બારીક વાટી, તે ગોળી ટાઢા પાણીમા કાલવી ઉભરો આવે ત્યા સુધી ઉકાળી, તે પછી તેમા ધોળી ડુગળીનો રસ નાખવો ટાઢુ થયે માથે લેપ કરવો અને એજ ઔષધ થોડુ તાળવા ઉપર ચોળવુ એથી એનો તુરત ગુણ થાય છે ચોપડેલો લેપ સુકાતાજ માથાનો ભાર ઉતરશે (૩) **શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાઠાં ઉઠે છે તે) ઉપર**— ખાટીલુણીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મરીનો ભુકો અને ઉનુ કરેલુ ઘી નાખી શરીર ઉપર ચોપડવુ (૪) **દાહ ઉપર:**—ખાટીલુણીના પાલાના રસનો શરીરે લેપ કરવો

×ખાટખટુબાની મોટી વેલ થાય છે પાદડા એક ડાડલીમા પાચ પાચ હોય છે ફળ ઝુમખામા આવે છે એના મૂળની સાથે નાની મોટી અખ્યાબધ ગાંઠો લાગેલી હોય છે એ ગાઠો ઘસીને ચોપડવાથી સાપના ઝેરનો સોજો ત્વરિત ઉતરી જાય છે મત્રની ઉજાણીની માફક શરીર ઉપર એ ગાઠ ફેરવવાથી વીંછીનુ ઝેર ડખમા આવે છે; અને એજ ગાઠ પાણીમા ઘસી ડખ ઉપર ચોપડવાથી ડખમાથી પણ ઉતરી જાય છે એવો મહાન ચમત્કાર એ ગાંઠોમા રહેલો છે એ ગાંઠોને **ખાટખટુંબાની ગાંટલી કહે છે**

૧૭૪. ખિલખિલાઃ—આ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે એના પાંદડા મીઠા લીમડાના પાંદડા જેવા હોય છે પાંદડાનો રંગ ગાઢ લીલો હોય છે ખિલ-ખિલાના ઝાડ વિશેષ કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે કોંકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે **ઉપયોગઃ—(૧) મહારોગ અને ભૂતબાધા ઉપરઃ**—ખિલખિલાના પાંદડાની શરીરે ધૂણી આપવી

૧૭૫. ખીજડા (સમડી):—સ૦ મ૦ શમી દે૦ સવ્દડ બ૦ શાઇ-બાબલા ક૦ બન્ની તૈ૦ શમીચેટ્ટુ નબીચેટ્ટુ ઈં૦ સ્પન્જટ્રી લા૦ પ્રોસોપિસ સ્પાઇસિજેરા હિ૦ સમી, છોકર, સફેદ કીકર

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે શમીના ઝાડ મોટા થાય છે શમીના પાંદડા આમલીના પાંદડા જેવા હોય છે શમી એ એક હવનીય દ્રવ્ય છે વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે × **ખીજડોઃ**—તુરો, રૂક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવો, તીખો તથા રેચક છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોઢ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, ભ્રમ, કૃમિ, કંપ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે **એના ફળોઃ**—તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધા-કારક, ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કેશનાશક છે **ખીજડી** (બેડી ખીજડી. સ૦ લઘુશમી મ૦ લઘુશમી, શૈરી. હિ૦ છોટીસમી. ક૦ કાડબન્નિ.)—તુરી, રૂક્ષ, શીત તથા લઘુ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોઢ, શ્વાસ, કફ તથા શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે **એનાં ફળોઃ**—ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક તથા ઉષ્ણ છે, અને વ્રણ, કેશ તથા કફના નાશક છે **ઉપયોગઃ—(૧) ખરજવા ઉપર.**—ખીજડાનો પાલો (પાંદડા) ગાયના દહીમાં વાટી લેપ કરવો (૨) **નખદંત વિષ ઉપરઃ**—ખીજડો, કડવો લીમડો અને વડ એની છાલ વાટી લેપ કરવો (૩) **પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપરઃ**—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ, તેમાં ત્રણ માસા જીરૂ મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમાં કલવી કપડાથી ગાળી લેવું પછી તેમાં ધોળા ચંદનના ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાત-કાળે એકવાર પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણ આવતા) સુધી આપવું. (૪) **ધાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર**—ખીજડાના કુમળા તોરા અને દેવબાવ-ળીયાના કુમળા તોરા સમભાગ લઇ એકત્ર કરી તેમાં થોડું જીરૂ નાખી બારીક વાટવું, અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાક-રની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી પાવું (૫) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—ખીજડાના

× ખીજડાની શીંગોને સાંગરીઓ કહે છે એને બાફીને એનું શાક અને કઢી કરે છે વળી એની સુકવણી કરી રાખી ગમે ત્યારે શાક અને કઢી કરી શકાય છે એ ઝાડ ઉપરજ સુકાઇ ગએલી પાકી ફળીને ખોખા કહે છે. તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે ખીજડાના પાંદડાનો રસ સાપના ઝેરને ઉતાર-વાનો એક ચમત્કારિક રામબાણ ઉપાય છે, એમ અમને એક મહાત્માનું ફરમાન છે. આશા છે કે એને કોઇ પણ અજમાવી ખાત્રી કરશે. જુની સાંગરીઓ બાફીને ઝીણી વાટી પુન ગરમ કરી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી એને પકવી ફોડે છે.

તોરા ગાયના દૂધમા વાટી તેમા જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી પાવુ (૬) **મૂત્રમાં ધાતુ અથવા પરુ પડતુ હોય તો તે ઉપર**—બીજડાના તોરાનો રસ ગાયના દૂધમા કાઢી જીરૂ અને સાકર નાખી પાવો. (૭) **ગરમી ઉપર**—બીજડાના તોરાનો અથવા પાદડાનો રસ જીરૂ અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો

૧૭૬. ખુરાસાની અજમો:—સ૦ ખુરસાની મ૦ ખુરાસનીઓવા હિ૦ ખુરાસાની અજવાઇન બ૦ ખુરાશાની ચેયાન્ તૈ૦ ખુરસાણુવમુ તા૦ ઓરસની ઓનામ, શિટામુટ્ટી ફા૦ બજ, તુખ્મેબજે અ૦ બજરૂલબજ, અબીદ શીકરાન ઇ૦ હેનબેન લા૦ હાયોસ્યામસ, નાયનર

'ખુરાસાની અજમો' એ પર્શિયા દેશમાહેના ખુરાસાન અને યમાન પ્રાંતમા પાકે છે, તે ઉપરથી એનુ એવુ નામ પાડેલુ છે એ બીજ ચપટા અને બારીક હોય છે એ બીજ અજમાના જેટલા તીખા નહિ હોતા કિંચિત્ તીખા હોય છે એ બીજ પર્શિયામાથી અહીં આવે છે એનો વૈદકમા ઘણોજ ઉપયોગ કહેલો છે

ખુરાસાની અજમાના ઝાડ ધતૂરા, તબાકુ ઇત્યાદિ જાતના હોઇ તીવ્ર વિષારી છે ડૉકટર લોકોએ એના પાદડા અને બીયાની પરીક્ષા અને શોધ અનેક પ્રકારે કરેલી છે, અને તેમાથી તેઓ અનેક ઔષધો બનાવે છે ખુરાસાની અજમાના ઝાડમાથી નિષ્કર્ષ અને મદ્યાર્ક (ટીંચર) તૈયાર કરે છે તેમાથી નિષ્કર્ષ કહાડવા માટે પાદડાનો અને ફૂલોના તુરાનો ઉપયોગ કરે છે વર્ષાયુ રોપા કરતા દ્વિવાર્ષિક રોપામાથી હાયોસાયમિન નામનુ સત્વ વધારે નિકળે છે, એમ રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પ્રયોગ કરીને ઠરાવેલ છે ખુરાસાની અજમાના રોપામાથી એક સ્ફટિકરૂપી સત્વ નિકળે છે તેને "હાયોસાયમિન" એ નામ આપેલ છે તેનુજ પૃથક્કરણ કર્યુ એટલે તેમાથી "હાયોસીન" નામનુ ઉડી જનાર તેલ અને ખટાશ ગુણવાળુ સત્વ નિકળે છે ઉડનારૂ તેલ ઘણુ તીવ્ર અને પીડાશામક છે એ 'હાયોસાયમિન' કરતા પાંચગણુ તીવ્ર છે એટલે કાળજીથી વાપરવુ જોઇએ ખુરાસાની અજમાના પાદડા કરતા બીયામા ઔષધિક તીવ્રતા વધારે છે બીજ માદક, વ્યવાયી અને પીડાશામક છે તેના સત્વમા આ ગુણ બીયા કરતા વધારે પ્રમાણથી છે વાતોન્માદ (મ૦ વેડ), ખજવાયુ (લુલાપણુ), કંપવાયુ, અપસ્માર (મૃગી) થી થએલો વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયોસાયમિન સત્વ ઘણુજ સારૂ ચાલે છે આ સત્વ 'ગ્લિસરીન' વરાળના પાણી સાથે મસળી, તેમા અલ્પ પ્રમાણથી, તેના દ્રાવણની અસર નહિ આવવાને માટે 'કાર્બોલિક' અમ્લ એ મિશ્રણમા નાખી, મિશ્રણના ચાર ટીપા ડૉકટર લોકો પિચકારીથી ચામડીની અંદર નાખે છે સત્વ આપવાનુ પ્રમાણ ઘણુંજ સૂક્ષ્મ છે એક ગ્રેનના સોમા ભાગથી એક ગ્રેનના પચાસમા ભાગ સુધી આપવુ 'હાયોસાયમિન' સત્વ આલ્કલોઇડ પ્રકૃતિનુ છે તેનો સ્ફટિક બને છે આરંભમા આ સત્વ ખુરાસાની અજમામાથીજ કહાડતા હતા; પરંતુ હાલ "સ્કોપોલિયા" જાતની વનસ્પતિમાથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ કહાડે છે એ ધતુરામા પણ છે એમ તે કહે છે

ખુરાસાની અજમો અડધો ડ્રામ, ૧ ડ્રામ ખસખસનાં જીંડવાની છાલ, મધ

અને પાણી સાથે આપવાથી શરદી વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે બીજ વાટી આપવાથી ઝોકા આવે છે ખુરાસાની અજમાની ક્રિયા અફીણ અને ડાક્ટરોનુ 'બેલાડોના' નામનુ ઔષધ આ બન્નેની ક્રિયાને મધ્યવર્તિ છે ખુરાસાની અજમાના પાદડાંમાથી કહાડેલ મદ્યાર્ક (ટીચર) નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા કમી કરવાને આપે છે ઉંઘ ન આવતી હોય તો તે લાવવાને માટે અને માનસિક ભ્રમ થએલ હોય તો ખુરાસાના અજમાના પાદડાનો અર્ક ઠીક ઉપયોગી થાય છે આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ગ્રેનનો આઠમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦મો ભાગ છે વાતોન્માદ (વડ) થએલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્વનો પાણીમા દ્રાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યુનાની હકીમો ખુરાસાની અજમાના બીજ પાતળા ડામર સાથે મસળી તેમા રૂ ભીજવી દાતના શળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે અથવા તે એરંડાના તેલ સાથે મસળી તેમા રૂ ભીજવી તે દાતના કોતરમા રાખે છે એથી દુખાવો શાત થાય છે એના અર્કનુ ટીપુ આખના પોપચાને ચોપડવાથી આખો દુખતી બધ થાય છે આખોની બાહુલી ફેલાવવાને તેના ઉપરાજ એના અર્કનો સારો ઉપયોગ થાય છે એના પાદડાનો રસ અથવા અર્ક જવના લોટમા મેળવીને તેની પોટીસ બાધવાથી શળ અને દાહ બધ થાય છે ખુરાસાની અજમાના બીજ ઘોડીના દૂધમા વાટીને ભેસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભવતી સ્રીઓને પેટ ઉપર બાધવાથી ગર્ભ બધ થાય છે, એવી કહેવત કાબુલમા આજ સુધી ચાલતી આવે છે આ ઉપરથી ખુરાસાની અજમાની તીવ્રતાની કલ્પના કરી શકાય છે. એનાથી બનનારા ઔષધ (મદ્યાર્ક—સત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિન્દુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યૂરોપખડમાથી પુષ્કળ થાય છે **ખુરાસાની અજમો**—તીખો, રૂક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરૂ, વાતકર અને કફનાશક છે બીજા ગુણ અજમાના જેવાજ છે.

ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર—ત્રણ માસા ખુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવના પહેલા તે પીવો

૧૭૭. ખેર:—સ૰ ખદિર મ૰ હિ૰ ક૰ ખૈર. તૈ૰ ખાસુ, ખદિરમુ મલા૰ કગિનિલિ. તુ૰ કાસુ તા૰ વોડાલે લા૰ એકેશિઆકેટેચ્યુ

×ખેર અરણ્યવૃક્ષ છે સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમા એના વન ઘણા છે એને

×ખેર ધોળો, રાતો અને દુર્ગંધ એમ ત્રણ જાતનો છે ખેરના લાકડાનો યજ્ઞના સાહિત્યમા સ્રુવા આદિ કરવામા ઉપયોગ થાય છે **મદનપાલ નિઘંટમા** લખે છે કે—આ ઝાડની અત્યત રગની લાકડી અને કાચી ફળીઓમાથી ઉકાળીને સત્વ કહાડે છે એને **કાથો** કહે છે કરીયાતાને પાણીમા ભીજવી રાખી તે પાણીમા ૧૦–૧૨ ગ્રેન કાથો નાખીને ઘણા દિવસના આતરે આવનાર તાવની બીમારીમા આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે રૂધિરના વિકારથી દાતના પારામાથી લોહી નીકળતુ હોય તો કાથાને પારા ઉપર ચોળવો તથા ખાવા આપવો, તેથી અત્યત ફાયદો થાય છે **ડૉ૦ એમ. રોસના** કહે છે કે—ઘણાજ દુષ્ટ નાસુર અને કોઢના ડાઘા ઉપર કાથાને બારીક વાટી બીજા પદાર્થોની સાથે મલ-

બારીક અને કઠિન કાટા હોય છે એના પાદડા ખીજડાના પાદડા જેવા હોય છે ખેરનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઘણુ ઉપયોગી છે ખેરના ઝાડમાથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે એનુ લાકડુ માટીમા કેટલાએક વર્ષ રહે તો પણ કહોતુ નથી ખેરના લાકડાની વળીઓ, સોટીયો, તબુની મેખો વગેરે બનાવે છે ખેરના લાકડાનો ગાભો ઘણો કઠિન હોય છે. માટે સુતાર તથા લુહાર લોક તેમના હથિયારના હાથા કરવામા તેનો ઉપયોગ કરે છે શેલડીનો રસ કાઢવાને મજબૂત કોલ પણ તેનોજ બનાવે છે **ખેરમાથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે કે**, જુનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે, પછી એના ઉપરની છાલ કાઢી નાખે છે અને મધ્યના ગાભાના બારિક કકડા કરી એક વાસણમા ભરે છે પછી ભઠ્ઠી સળગાવી તેને ઉકાળી ઠરતુ રાખવાથી વાસણમા કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે ઇમારત વગેર બાધે છે ત્યારે કાથાનુ પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનુ લીલુ લાકડુ છાલ સાથે બારીક કાપી, બાફી, અર્ક કાઢી તે અર્ક ચુનો કર્યો હોય તેમા નાખવાથી ચુનાને એટલી મજબૂતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી **ખેર.**—પાચક, શીત, રસકાળે કડવો, તુરો, રક્તશુદ્ધિકારક તથા

મમા મેળવી ચાળવાથી ઘા જલદી રૂઝાઇ જાય છે **ચરકમા** લખ્યુ છે કે—ખેરની છાલ કોઢની નાશક છે તેમજ **સુશ્રુતમા** તેને મેદહર કુષ્ટનાશક અને મેદશોષણકર્તા માનેલ છે એ ગ્રથોમા કાથાને સ્તભક માનેલ છે પાદડાનો ક્વાથ કરીને આપવાથી મૂત્રસ્થાનના રોગનો નાશ થાય છે અને રૂધિર શુદ્ધ થાય છે **હિન્દુસ્તાની મનુષ્ય** કાથાને ઠડો, ગ્રાહી અને પાચક માને છે તથા ગળાના અદરના રોગોમા, મ્હોઢાની ગરમી, ફુલેલા દાતના પારા, ખાસી, ઝાડા અને શળના રોગોમા ઉપયોગી માને છે જુના નાસુર, ફોલ્લા અને ગાડ ઉપર એને વાટી લેપ કરે છે કાથાને બીજી દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા **શારગધર, ચક્રદત્ત** અને **ભૈષજ્ય રત્નાવલિ** આદિ ગ્રથોમા ઘણા પ્રયોગો કહેલ છે **મુસલમાની ગ્રથોમા** પણ કાથામા ઉપર કહેલ બધા ગુણો માને છે ખેરના લાકડાના જુના ગરભમાથી નાના નાના ટુકડા અને લાકડીના લાલ ટુકડા મળી આવે છે એને **ખેરસાર** કહે છે ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસેલો છે દેશી દવાઓમા એને છાતીના રોગોમા અત્યત કિમતી માનેલ છે એનાથી કફ જુદો થઈ નીકળે છે કાથો અને હીરાબોળ એ બેના એકત્ર કરેલ પ્રયોગને **કાથબોળ** કહે છે એ પ્રસુત થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌવત આવવા માટે તથા સ્તનમા દૂધ વધારવાને માટે અપાય છે.

રૂઝ લેવરાવનાર અનેક મલમોમા કાથો વાપરવાની ઘણાક વૈદ્યો અને સાધારણ મનુષ્યોની પણ પારિપાટિ જોવામા આવે છે કોઇ પણ પ્રયોગથી ગમે તેવો દુર્ઘટ અપાએલ રેચ ન વળતો હોય તો અર્ધા તોલા સુધી કાથો વાટી પાણીમા મેળવી બેધડક રીતે આપવુ રેચ વાળવાનો આ છેલ્લામા છેલ્લો પ્રયોગ મનાય છે ધોળા ખેરમાથી બનાવેલ કાથાને **કેવળીઓ** કાથો કહે છે અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે

દાંતને હિતાવહ છે, અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોઢ, કંડૂ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરોચક, પાંડુ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે **ખેરનો ગુંદર:**—મધુર, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે **ખેરનો સાર**—ત્રણ્ય તથા વિશદ છે અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર:**—ખેર અને અસાણાનો કાઢો, ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ જાય છે **(૨) કોઢ રોગ ઉપર**—ખેરના પંચાંગ (મૂળ, પાન, ફૂલ, છાલ અને ફળ)નો કાઢો કરી રાખવો, અને તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન અને લેપ કરવા એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે તેમજ કોઢ ઉપર ખેરનો કાથો ઘસી ચોપડવો **(૩) ભગંદર ઉપર**—ખેરછાલ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેમાં ભેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવું **(૪) સોમલના વિષ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં કાથો ઘસી પાવો **(૫) બાળકોને મુખારકી રોગ થાય છે તે ઉપર.**—એ રોગના લક્ષણો એવા છે કે અજીર્ણ થઇ પેટમાં દૂષિત મળની ગાંઠ થઇ પાસળીઓ ઉપડેલી લાગે છે, ગાલ ઉપર મોઢાની છાયા જણાય છે, પેટ ફુલેલું જણાય છે, મૂત્ર પીળું થાય છે અને શક્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે એ ઉપર ખેરની અંતરછાલ સુમારે ત્રણ માસા પર્યંત ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં અર્ધા અડદ જેટલું ગોરોચન ઘસી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું **(૬) તિડીક (તણખીયા) પ્રમેહ ઉપર**—ખેર, બાવળ અને ખીજડો એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા તોરા (અંકુર) એક તોલા પર્યંત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી, સુમારે ૫ તોલા પર્યંત રસ કાઢી, તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજાભાર અને સાકરની ભૂકી અર્ધો તોલો નાખી, દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું **(૭) તેજાની થયેલો લોઝો સારો થવા માટે.**—તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો **(૮) માણસને ચડક લાગ્યો હોય તો:**—ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાખી પાવો **(૯) પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપર:**—ખેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર અને જીરૂં ૧ પૈસાભાર લઇ વાટી, ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું. આ ઔષધ બે વખત આપવું **(૧૦) ઉધરસ ઉપર**—ખેરની અંતરછાલ ૪ ભાગ, બહેડાદળ ૨ ભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું **(૧૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર**—ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવવી અને તેની પીચકારી જેવી કાનમાં સેર પાડવી પછી કાન સ્વચ્છ ધોવા **(૧૨) પિત્તવિકાર ઉપર:**—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ તેમાં ત્રણ માસા સુંઠ નાખી બારિક વાટી, તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમાં કાલવી પ્રતિ દિવસે પ્રાતઃકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. **(૧૩) કોઢ ઉપર:**—ખેરની છાલ અને આમળાંનો કાઢો, બાવચાનું ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે

૧૭૮ ખેરવેલ:—સ૦ ચારી, આરિ. મ૦ આસટી, વેલ્સાખૈર. હિં૦ વલ્લિખદીર, મટ્ટિકૂન. ક૦ સીગુરિ લા૦ એકેશિયા પિનેટા.

ખેરવેલની વેલ કાંટાવાળી હોઇ તે વેલની માફક પ્રસરે છે. એનું વલ્લિખ-

ક્ષિર એવુ સસ્કૃત અને અગટી એવુ મરાઠીમા પણ નામ છે ખેરના ઝાડ જેવા એના પણ પાદડા હોય છે એની ફળી ચપટી લીલા રગની અને ફૂલ તતુવાળા બાવળના જેવા થાય છે ખેરવેલનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે **ખેરવેલ.**—કડવી, તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી અને રક્તકોપન છે એ વાયુ, ઉધરસ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે

૧૭૯ **ખોરેતી:**—(સ૦ ક્રકચ) એ વૃક્ષને "ખરવત" પણ કહે છે એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે એના પાદડા ઉપર કરવત જેવા ખરખરા કાટા હોય છે કોકણમા સુતાર લોક એના પાદડાને લકડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમા લે છે, તેથી લાકડુ સફાઇદાર બને છે એના પાદડા અને ફળો ખોખાડાના (કાળા ઉબરાના) પાદડા અને ફળ જેવા હોય છે **ઉપયોગ –(૧) શોફોદર ઉપર**—ખોરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમા ૩ દિવસ પાવો અથવા છાલ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવી **(૨) બરોળ ઉપર:**—ખોરેતીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા થએલ ઝાડાનો ઉતાર ઘી અને ભાત અથવા ખોરેતીના ફળની ભૂકી નાળિયેરના અગરસમા આપવી **(૩) બાળકોના પેટ-માહેના ભાર ઉપર:**—ખોરેતીની છાલ, ચિત્રાના મૂળ અને અવેડાના મૂળ, ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા રેચ થાય તો ઉતાર દહી અને ભાત **(૪) ભાર ઉપર અને બરોળ ઉપર**—ખોરેતીની છાલ, પાણીશોક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવુ **(૫) ગરદન ઉપરના ભાગમા મણ થયુ હોય તે ઉપર:**—ખોરેતીની છાલના રસમા કપડુ ભીજવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી, અને ઉપર એક કપડુ આખા માથા ઉપર વીટાળી તે ઉપર તે રસ વારવાર નાખતા રહેવુ એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ગડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવુ **(૬) ભાસનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—મહિનામા બે વાર ખોરેતીના છાલ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવી. **(૭) ગુદભ્રંશરોગ (ડોળા) ઉપર:**—ખોરેતીના સુકાયલા ફળો અથવા છાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાચ તોલા ગોમૂત્રમા અર્ધા તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવુ **(૮) દંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**—ખોરેતીના દાતણવડે દાત ઘસવા એટલે ૩ દિવસમા દાત મજબૂત થાય છે અને દુખતા બધ થાય છે **(૯) અટકાવ આણવા માટે**—ખોરેતીના ફળોનુ ચૂર્ણ નાળિયેરના અગરસમા આપવુ. દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૮૦. **ગજકર્ણી:**—(મ૦ નાયટી) ગજકર્ણીના ઝાડ નાના હોય છે એના પાદડા ભાગચાનાં પાદડા જેવા લાબા હોય છે એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે તે શરીર ઉપર થનાર દાદરના ચાઠા જેવા રાતા રગના અને ચપટા હોય છે ગજકર્ણીમા રસ નીકળે છે **ગજકર્ણી:**—પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, શીત-જ્વર તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનો કદ પાડુરોગ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહવાયુ, પ્લીહા અને સગ્રહણીનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ચાદાં ઉપર:**—ગજકર્ણીના ઝાડનો રસ ચોપડવો. **(૨) દાદર ઉપર:**—ગજકર્ણીના પાલો કિંવા મૂળની છાલ વાટી ચોપડવી; અથવા ગજકર્ણીનુ મૂળસુદ્ધા ઝાડ,

ગરમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડા, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું (૩) **ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:**—ગજકર્ણીના પાદડાના રસમાં નવસાર વમી ચોપડવા (૪) **અંગની ખરજ દૂર થવા માટે.**—ગજકર્ણીના પાદડા વાટી શરીરે ચોળવા અને થોડીવારે સ્નાન કરવું એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું

૧૮૧ ગરણી.—સં૦ ગોકર્ણી, અપરાજિતા મ૦ ગોકર્ણી, સુપલી, કાજળી હિ૦ કોયલ બં૦ અપરાજિતા હાપરમાલી ક૦ બિલિયગિરિકર્ણિકે, ગટૂના, હિન્ટેના તા૦ કાક્કનક્કોડી, કાક્કાન મલા૦ આરલ. ફા૦ માઝીરીયન અ૦ મજીરયુતએ હિન્દી ઇ૦ ઇન્ડીયન મેઝેરિયન લા૦ કલેટોરિયા ટરનેટિયા

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે ગરણીમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે ગરણીને લાબી શીગો આવે છે એના ફુલ આકારે ગરણી જેવા હોય છે એ ફૂલનો પૂજાના કામમાં ઉપયોગ થાય છે ધોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે **ધોળી ગરણી:**—તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, મારક તથા વિષનાશક છે અને ત્રિદોષ મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઢ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ સોજા, કૃમિ, વ્રણ કફ, ગ્રહપીડા, શીપરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે **કાળી ગરણી:**—કડવી સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ શ્રમ પિશાચબાધા રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકામ, દમ, કફ કોઢ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ધોળી ગરણીના જેવા છે **ઉપયોગ.**—(૧) **કોઢ ઉપર:**—ધોળી ગરણીના મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવા એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામાં જાય છે (૨) **રેચ થવા માટે**—ગરણીના બિયા ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું (૩) **મસ્તકશૂળ ઉપર અને આધાશીશી ઉપર.**—ધોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તે નાકે સુંઘવું (૪) **તણખીયા પરમા ઉપર:**—ધોળી ગરણીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવા (૫) **હડતાલના વિષ ઉપર**—ધોળી ગરણીના પાદડાનો રસ પાવો (૬) **આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીના બિયા તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરણીના મૂળ કાને બાધવા (૭) **કફવિકાર ઉપર.**—ધોળી ગરણીના મૂળનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો (૮) **શોફોદર ઉપર.**—ધોળી ગરણીનો વેલો કમરે બાધવો (૯) **એકાંતરા જ્વર ઉપર:**—ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું (૧૦) **ગર્ભપાત ઉપર.**—ધોળી ગરણીના મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવા એટલે પડનાર ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે (૧૧) **વાળા ઉપર:**—ધોળી ગરણીના મૂળ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો (૧૨) **યકૃત, પ્લીહા અને જલોદર ઉપર.**—ગરણીના બિયાનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું

૧૮૨ ગરમાળો:—સં૦ આરગ્વધ મ૦ બાહાવા હિ૦ અમલતાસ, ધન-બહેડા ક૦ હેગ્ગકે તુ૦ કકે કાયિસારા. મલા૦ કદ્દુકોના તૈ૦ રેલકાયા. અ૦ ખ્યારેશબર ફા૦ ખ્યારેચબર. ઈં૦ પુડિંગપાઈપટ્રી લા૦ કેસ્યા ફિસચુલા.

એ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા રતાદળીના પાદડા જેવા નાના હોય છે

એને આવળના ફૂલો જેવા પીળા ફૂલો આવે છે એને હાથભર લબાઇની શીંગો આવે છે એની અદરનુ મગજ કાળુ અને ચીકાશવાળુ હોય છે તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે મગજ કાઢવુ હોય તો શીંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે ગરમાળાના ફૂલોનુ શાક કરે છે એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે+ **ગરમાળો**:–અતિ મધુર, શીતલ, મૃદુ, રેચક, તીખો, ભેદક, ગુરૂ તથા સ્રસન છે, અને શળ, જ્વર, કોઢ, કડૂ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ, અધકોશ, કૃમિ, વ્રણ, કફોદર મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના **પાંદડા**:–રેચક અને કફ તથા પ્રમેહના નાશક છે એના **ફુલો**.–સ્વાદુ, ઠડા કડવા, ગ્રાહક તથા તુરા છે **એની શીંગો**–પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્રસનકારક, રેચક, અરૂચિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે, અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે **એની છાલ**.–પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે **લઘુ ગરમાળો**.–સારક, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, શળ, ઉદરકૃમિ. મેહ, વ્રણ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**:–

(૧) દાદર, કોઢ, દમ, ખસ તથા વિચર્ચિકાના ચાઠા ઉપર:–ગરમાળાના પાદડા વાટી તેમા કાજી નાખી તેનો લેપ કરવો અથવા અકુરોનો અગરસ ચોપડવો **(૨) ચાઠા ઉપર**–ગરમાળાના કુમળા પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા. **(૩) કાળપુળી (પાઠા) ઉપર**–ગરમાળાના મૂળ છાશમા ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો, અને નિવતીના મળ દૂધમા ઘસી પાવા **(૪) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦–૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફોડકીયો થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર**:—ગરમાળાના પાદડા ગાયના દૂધમા વાટી શરીરે ચોળવા. **(૫) શરીરપરની ખસ દૂર થવા માટે**:—ગરમાળાના પાદડા છાશમા વાટી અંગે

+ ગરમાળાને ગરમાણો પણ કહે છે એના પાદડા મોટા અને ફુમાસદાર હોય છે અને સામસામા હોય છે એ ફૂલ પાચ પાચ પાખડીના હળદરના સમાન પીળા પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે એની માત્રા ૩॥ માસાથી ૧૧ તોલા સુધીની છે

મખજન અલ અદવિયામા લખે છે કે –ઉત્તમ રેચ લાગવાને માટે ગરમાળાના ગરને થોડા બદામના તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીના દરદ નાશ થાય છે. લોહીની ગરમી અત્યત ઓછી થાય છે એની અમર અત્યત નાજુક હોવાથી બાળક તથા સગર્ભા સ્રીઓને માટે હિતકારી છે એકત્ર થએલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આમલીની સાથે મેળવવો સધિવા (સાધામા રહેલો વાયુ) ની પીડા દૂર કરવાને તે ઠેકાણે ચોપડવો ૫ થી ૭ બીજ વાટી આપવાથી ઉલટી થાય છે. એની ફળી ઉપરની છાલ, કેસર, સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્રીઓને તુરત પ્રસવ થાય છે છાલ અને પાદડાને તેલમા વાટી ફોલ્લાના ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે ચરક એને કડૂ (ખરજ) નાશક કહે છે. સુશ્રુત કફવાતપ્રશમન લખે છે; અને યુનાની વૈદ્ય પાદડા અને ફૂલમા ઝાડો ઉતારવાનો ગુણ રહ્યો છે એમ બતાવે છે

ચોળવા અને કેટલીકવાર થયા પછી સ્નાન કરવું (૬) હરિદ્રા મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર:—ગરમાળાની શીંગોની અંદરના મગજનો અષ્ટમાશ કાઢો પાવો (૭) કફ રોગ ઉપર—ગરમાળાની શીંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમા પાવી (૮) રક્તપિત્ત ઉપર—ગરમાળો અને આવળ કટી (આમળા) નો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવા, એટલે રેચ થઇ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે (૯) ગંડમાલા ઉપર.—ગરમાળાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનું નસ્ય આપવું કિંવા લેપ કરવા (૧૦) ઊલામો ઉઠયો હોય તો:—ગરમાળાના પાદડાનો રસ ચોપડવા. (૧૧) સૂક્ષ્મ રેચ માટે:—સોનામુખી, બાળહરડા અને ગરમાળાનો ગર્ભ એનો કાઢો કરી પાવા

૧૮૩ ગરવેલ —આ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે આ ઝાડ ડમરા જેવું હોય છે એના પાદડા અને મૂળ ઘણા કડવા હોય છે આ ઝાડો માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે ઉપયોગ —(૧) કૉલેરા ઉપર—ગરવેલના મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંસે ત્રણ માસા, એ પાણીમા વાટી પાવું એટલે તાબડતોબ કૉલેરાનો આજાર દૂર થાય છે

૧૮૪ ગલકી —સં० હસ્તિકોશાતકી, ધોશકી મ० ઘોસાળે, ઘોસાળી, પારસાહોડકા હિં० નેનુઆ, તોરઇ, ધીયા તોરઈ બં० ધુંધલ ક० અરહીરે, તુપ્પીરી. તૈ० પુચ્છાબીરકાયા ફા० ખિયાર લા० લ્યુફાપેટેડ્રા

ગલકીનો વેલો ઘણોજ વધે છે એના ફળોને 'ગલકાં' કહે છે એમા બે જાત છે માડ અને સાતપુતી માડને ફક્ત એકજ ફૂલ અને ફળ આવે છે +સાતપુતીને વધારે ફળ ફૂલો આવે છે અને તોરા આવે છે માડના ગલકા મોટા હોય છે ગલકા એ એક તુરીઆનીજ જાતિ છે ગલકાનું શાક અને ભજીઆ ઘણા ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆ કરતા આગ થાય છે ઘણીખરી ભાજીઓ કરતા એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાને "પારોસ" પણ કહે છે મોટાં ગલકાં—શીતલ, મધુર, વાતલ, અગ્નિદીપક, કફકર તથા પિત્તઘ્ન છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે સાતપુતી—શીતળ, હલકી, પાકકાળે તીખી તથા કફની છે, અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયુ હોય તે ઉપર:—ગલકુ શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. (૨) સોજા ઉપર:—ગલકીના પાદડાનો રસ

+ સાતપુતી એ મરાઠી નામ છે ઘણુ કરીને ગુજરાતીમા એને ગુમખડા કહે છે આ બધા તુરીઆની જાતનાં છે તુરીઆની મુખ્ય ત્રણ જાતો કહેવાય છે તુરીયા, કડવા તુરીઆ અને ગલકા તેમા તુરીયા સફેદ ધારવાળા અને પીળા ફૂલના થાય છે કડવા તુરીયા એ તુરીયા જેવાજ વગડામા ઝાડ ઉપર થાય છે, અને વખતે તુરીયાની વાડીમાં તુરીયા સાથે થઇ તેમાજ ભળી જાય છે એના બીજ કાળા હોય છે કહે છે કે તુરીયા ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૧૦ અને કડવા તુરીયાં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૯ હોય છે, આથી પણ એ ઓળખાય છે ગલકાં કાળાશ પડતા રંગના અને લબગોળ પીળા ફૂલના થાય છે

ગ્લુકમા નાખી ગરમ કરી ચોપડવો (૩) શેરોડર ઉપર:—ગલકીના પાદડાનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાદડા વાટી સોજા ઉપર ચોપડવા. (૪) ચાંદ, ફોલ્લાં ગુમડાં, ગરમીની ચાંદીઓ વગેરે સારાં થવા માટે અનુભવી મલમ:—ગલકીના વેલાના લીલા પાદડા પાડી તેનો આગરસ એક શેર કાઢવો તે રસમાં ગાયનું કિંવા બકરીનુ તાજુંજ જુનું ઘી એક શેર નાખવું અને કલાઈના વાસણમાં દેવતા ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાખવો પછી જે ઘી બાકી રહે તેમા શુદ્ધ મોરથુ ૫ તોલા નાખવુ, તે ઓગળી ઘી સાથે એકત્ર થાય પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમા પાણી ભરી લઇ તે પાણીમા તે ઔષધ ગાળી નાખવુ, અને એક પ્રહર પછી કથરોટમાના પાણી ઉપર બાઝેલી જેવુ જમી રહેલું ઔષધ લઈ પાતળા ચોખ્ખી કપડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર હાથનુ પણ તેવુંજ પાતળુ ચોખ્ખું કપડું મૂકી હલકા હાથથી દાબવુ એ યોગથી તેમાં રહેલો પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે પછી આ મલમ એક ડબામા ભરી રાખવો અને જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદીથી આરામ આવે છે

૧૮૫. ગલતુરો—સ૦ શખોદરી મ૦ ગલતુરા, ગુલતુરા, ગુલજરી, શખા-સુર, ધાકટીગુલ, મોહોર તૈ० સામિડીતાપેડુ લા० પોઇનસિયાના રિજાઈના, પાઈ-નસિયાના પલ્ચેરીમા

એના ઝાડ નાના હોય છે એના પાદડા વગડાઉ આવળના પાદડા જેમા હોય છે અને જે ફૂલો આવે છે તેને 'શકરના ફૂલો' એમ પણ કહે છે. ઘણાક કાઢાઓમા એના મૂળો ઉપયોગમા આવે છે એનુ લાકડું ઘણુ મજબૂત હોય છે. એની ખુટીઓ સારી થાય છે મોટા ઝાડ ડાળામાંથી ભાગવાથી તેને પુન ફણગા ફૂટી તેના પુષ્કળ ફાટા થાય છે એની બે જાતિ છે એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી રાતા ફૂલોની એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખો પ્રસરી ડાળીઓ જરા નીચે નમે છે એની છાયા મદ હોય છે શીંગ આગળી જેવડી જાડી, ચપટી અને ચાર પાચ આંગળ લબાઈની શીંગો આવે છે. તેમા સાત આઠ દાણા હોય છે એ દાણા છોકરાંઓ પ્રેમથી ખાય છે એ દાણા ઘણાજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે આ ઝાડને કાટા હોય છે એના બી રોપવાથી કે કલમથી ઝાડ થાય છે એના ફૂલોમા વાસ નથી હોતો ફૂલોના ઝુમખા ને ઝુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, એ મહિનામા હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે એ ઝાડ શોભા માટે બાગમા વાવે છે આ ઝાડ 'શકાસુરી', 'શકેશ્વર' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે× એ ઉષ્ણ છે

× મિ. દત્તરામજીએ અને ઔષધીકોશના કર્તાએ વીરતરૂને ગલતુરો માન્યો છે, પરતુ મારા મતથી એ બન્ને જુદાજ હોવા જોઇએ વીરતરૂનુ લક્ષણ નિઘ-ટમા આ પ્રમાણે બતાવે છે—

बिल्वान्तरो अगति वीरतरु. प्रसिद्ध. श्वेतासिताकणविलीतविपीतपुष्प: ॥
स्याज्जातितुल्यकुसुम. शमिसूक्ष्मपत्र: स्यात् कंटकी विजलदेशज एष वृक्ष: ॥१॥

અને કફ, વાયુ, શૂળ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર** —આબાની ગોટલી ધરોના રસમા ઘસી નાકે સુઘવી, અને ગલતુરાના પાદડાનો રસ, અલતો અને મધ એ પીવા

૧૮૬. ગવાર (ગુવાર).—સ૦ ગોરાણી હિં૦ ગ્વારફી ફળી મ૦ ગોવારી, ગોવારી રયાશેગા, બાવચ્ચા તૈ૦ ગોરચિકુડુ લા૦ સોયેમોપસિસ્, સોરેલિયા ઈન્ડીશ્.

ગવારના ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉચા વધે છે ગવારના પાદડા કુમળા હોય ત્યારે તેની ભાજી સરસ થાય છે પાકી ગવારફળી સુકવી તેમાના બિયા (ગવાર) કાઢી ઢોરને ખવરાવે છે ગવારની શીંગો શાક માટે સુકવી પણ રાખે છે સગર્ભા સ્ત્રીઓએ કિંવા જે સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની ભાજી ખાવી નહિ. કારણ કે તેઓના બાળકને આકડીનો રોગ થવાની ધાસ્તી રહે છે **ગવારની ફળીઓ:**—રૂક્ષ, વાતકર, મધુર, ગુરૂ, સારક, કફકર, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) **દાદર ઉપર**—ગવારના પાદડાનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો (૨) **નાડીવ્રણ ઉપર** —ગવારના પાદડાના રસમા સળી ભિજવી યુક્તિથી વ્રણમા ઘાલતા જવુ

૧૮૭. ગહુલા —સ૦ અબ્દય બ૦ પ્રિયંગુ મ૦ ગહુલા હિં૦ ફૂલપ્રિયગુ ક૦ નેપીલગુ ગૌલ. લા પ્રુનસમહાલિબ.

ગહુલાના ઝાડ ઘણા મોટા થતા નથી એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા થાય છે **ગહુલા**—તુરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે, અને ઉલટી, ભ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ઘર્મ, કોઢ, મુખજાડય, તૃષા, વાતગુલ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના **બીજ:**—તુરા મધુર, શીતળ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, મલસ્તભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુકારક છે. **સુગંધ ગહુલા:**—શીતળ તથા સુગધિ છે, અને કોઢ, દાહ, તાવ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—ગહુલા, કમળકદ, કુમળા ઉબરા, એ દૂધમા બાફી તે દૂધ પાવુ, પછી સાકર સાથે રાતી ડાગરનો ભાત ખવડાવવો (૨) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—ગહુલાનુ ચૂર્ણ સાકરમા ખાવુ

૧૮૮. ગહુ (ઘઉં) —સ૦ ગોધૂમ મ૦ હિં૦ ગહૂ ક૦ ગોધી તા૦ ગોદુમે. તુ૦ ગોદી. મલા૦ કોટપ. તૈ૦ ગોદૂમ, ગોધુમલુ ફા૦ ગદુમ અ૦ હિંતા ઈં૦ વ્હીટ. લા ટ્રિટિકમ્ વલ્ગેરી.

અર્થાત્ " વેહ્લતરૂ એ ધોળા, રાતા, કાળા, પીળા અને રક્તવર્ણના ફુલોવાળો એમ પાચ પ્રકારનો જગતમા વીરતરૂના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એને જાઇના જેવા ફુલો અને ખીજડીના જેવા ઝીણા ઝીણા પાદડા હોય છે વળી એ કાટાવાળુ વૃક્ષ ઉર્જ્ડ પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થાય છે " તેમજ મારી પાસેના નિઘંટોમા તપાસ કરતા વેહ્લતરૂના નામોની સાથે શખોદરી નામ પણ મળી આવતુ નથી. ઔષધિકોશવાળાએ તો વેહ્લતરૂને સદેવડો પણ લખી આપ્યો છે

સર્વ પ્રકારના ધાન્યમા ગહુ શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' એમ કહે છે અહુ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર પાકે છે બીજા સર્વ ખંડોમા પણ ગહુ પાકે છે ગહુનો રોપો બે હાથ ઉંચો વધે છે અવ્વલ કાળી જમીનમા ગહુનો પાક સારો થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ગહુ પુષ્કળ પાકે છે એટલે ત્યાના લોકનુ ખાણુ ગહુનુ છે ગહુનુ ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી ચાર પાચ વર્ષપર્યંત ટકે છે ગહુ એક ઉચ્ચ પ્રતિનુ ધાન્ય હોઇ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક ગણવામા આવે છે સર્વ પ્રકારના ધાન્ય કરતા ગહુમા પૌષ્ટિકપણુ વિશેષ છે ગહુમા **રાતડા, વાજીયા, કાઠા, બન્સી, પુનેમીયા, દાઉદખાની,** એવી ઘણીક જાતો છે * તેમા બન્સી ગહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના છે ગહુની કુમળી ઉબીઓને શેકી તેનો પોંખ કરી ખાય છે ગહુના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઈ પણ ધાન્યના બનતા નથી ગહુના લોટના **ઘેબર, જલેબી, શીરો, પુરી, કણસાર, લાડુ, એવાં અનેક પકવાન્નો** બને છે એ પકવાન્નોમા ઘી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઇએ પાચ છ દિવસ ગહુ પલાળી રાખી તેના સત્વનો એક પદાર્થ કરે છે, તેને 'બદામી હલવો' કહે છે તે પૌષ્ટિક છે ગહુની ઘુલી કરે છે તે પણ પૌષ્ટિક છે તે અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે આપે છે ગહુનુ પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવરાવે છે કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની **લાહી** ઘણી સારી થાય છે **મોટા ગહુ**'—સ્નિગ્ધ, મધુર, શીત, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ્ય, રૂચ્ય, જીવન, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણને હિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે જુના ઘઉ કફનાશક છે **ઝીણા ગહુ**'—સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે, બીજા ગુણ મોટા ઘઉ જેવાજ છે **ઉપયોગ:—(૧) બદ ઉપર:**—ગહુની કણકનુ પોટીસ સાત આઠ વાર બાધવુ એટલે બદ પાકીને ફુટશે પછી યથોક્ત ચિકિત્સા કરવી કોઈ પણ પ્રકારનુ ગુમડુ ફાટવાને માટે આજ પોટીસ બાધવાથી તે પાકીને ફુટે છે **(૨) કમળીના રોગ ઉપર**—ગહુ લઇ, તે ઉપર દેવતામા લાલ કરેલી કડછી દબાવવી અને તેને જે ઘઉનો બાફ લાગે તે આખોમા આજવો **(૩) શીઘ્રપ્રસૂતિ થવા માટે**'—ગહુની સેવો આધણમા બાફી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે અચ્છેર પર્યંત લઈ તેમા ચોખ્ખુ ઘી નવટાક પર્યંત નાખી પાવુ આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવુ પછી પાવુ નહિ **(૪) અસ્થિભંગ ઉપર:**—કિંચિત્ શેકેલા ગહુનુ ચૂર્ણ મધમા નાખી આપવુ તે કમર અને સાધા દુખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે **(૫) વાળા ઉપર**—ગહુ અને સણના બિયાનુ ચૂર્ણ ઘીમા શેકી ગોળી કરી આપવી અને ચૂનો તથા બીડલોણ પાણીમા વાટી લેપ કરવો **(૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે કે તે ઉપર**—સાકર અને દૂધ નાખી ગહુનો લોટ આપવો **(૭) પ્રમેહ ઉપર:**—નવટાક ગહુ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર

* કહે છે કે કલકત્તાના સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝિયમ) મા ૧૧૯૨ પ્રકારના ગહુ છે.

૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવુ

૧૮૯ ગળજીભી:—સં૦ ગોજીહ્વા મ૦ ભુઇ—પાથરી હિં૦ ગોભી, ગોજીયા બં૦ દાડીશાક ક૦ યલુનાલગે, હક્કરિકે, એત્તિજનાલિગે તૈ૦ યેદુનાલિક-ચેટ્ટુ ફા૦ કલમરૂમી લા૦ એલિફેન્ટોપસસ્કેબ્યર.

એ ખડકવાળી, કાતરાવાળી અને પડતર જમીનમા થાય છે એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ સુદ્ધા ઉપાડી લે છે જમીનની સાથેજ તે ચોંટેલી હોય છે ગરીબ લોક એનુ શાક કરે છે ગળજીભીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેંતભર ઉંચાઇનો તોરો આવે છે. એનાં બીયાને હિન્દુસ્તાનીમા "ગોઝબાન" કહે છે. એનુ શાક પથ્થકર છે ભેસને ખવરાવવાથી તેનુ દૂધ વધારે નીકળે છે. **ગળજીભી:**—તીખટ, કડવી, શીતળ તથા વ્રણરોપણ છે, અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારના વિષો, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **પારા ઉપર ઉતાર:**—ગળજીભીના મૂળનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો ગળજીભીનુ શાક કરી ખાવુ (૨) **અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર**—ગળજીભીના પાદડાના રસનુ અજન કરવુ (૩) **સર્પદંશ ઉપર:**—ગળજીભીના મૂળ વાટી પાવા. (૪) **શીતજ્વર (ટાઢીઆ તાવ) ઉપર:**—ગળજીભી અને અરણીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા. (૫) **શ્વાન વિષ ઉપર:**—ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો (૬) **ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:**—ગળજીભીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો (૭) **મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે**—ગળજીભીનો રસ પાવો

૧૯૦. ગળી:—સં૦ તા૦ તુ૦ નીલી મ૦ નીળ—ગુળી હિં૦ નીલ—લીલ બં૦ નીલગચ્છી તૈ૦ નીલીચેટ્ટુ મલા૦ આવારી ઇ૦ ઈંડીગો લા૦ ઇંડીગોફેરા, કાર્ડીફોલીયા

ગળીના છોડ શરપુંખાના છોડ જેવા થાય છે પાદડા પણ તેવાજ હોય છે. બગાલ અને આસામ પ્રાંતમા ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે તે પ્રાંતોમા ગળીની વાવણી કરવાનુ કામ યૂરોપિયન ખેડુતો કરે છે ગળીના છોડમાથી જે રગ તૈયાર કરે છે તેને "નીલ" અથવા "ગળીનો રગ" કહે છે ×**ગળી:**—તીખી, કડવી,

× ગળીની માત્રા ૨ માસાની ગણાય છે કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પોતાની ગએલી જુવાની રોકી રાખ્યાનો ખાલી ડોળ દેખાડવા ગળીબાઇને ભજે છે પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળ દેવે કરેલી સફેદ ઝડી (વાળ)ને વાટેલાં મેદીના પાદડા બાધી લાલ (ભયકર) સ્વરૂપ આપે છે, અને પછી તેના ઉપર ગળીબાઇના વાટેલ પાદડાની લુગદીનુ આવાહન કરી પુન એજ સફેદમાથી લાલ થએલ ઝડી (વાળ) ને આબેહુબ ભ્રમરના જેવુ શ્યામ સ્વરૂપ આપે છે પરતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી મનુષ્ય ઠગાતા હશે, પણ કાકા કાળીયાજી તો ઠગાતાજ નથી! તે તો પોતાનો દાવ આવ્યે તમાચો મારી હોળીયો કરી જાય છે અને બુઢ્ઢા કાકા ગળીના કુડમા બુડેલાજ રહે છે!

કેશને હિતાવહ, ઉષ્ણ તથા સારક છે, અને વાગ, શ્લેષ્મ, ઉદર, મોહ, હૃદ્રોગ, ભ્રમ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ, ઉધરસ, વિષ, ગુલ્મ, તાવ, કોઢ, કૃમિ તથા ઉદર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) તાવ ઉપર — ગજીના ઝાડના મૂળ અને હળદરનુ સેવન કરવુ એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) મૂળાવિષ ઉપર—ગળી સિંધવ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવુ

૧૯૧. ગળો:—સ૦ ગડુચી, અમૃતા મ૦ ગુળવેલ. કો૦ ગરૂડવેલ, ગરોલ. બ૦ ગુલચ તા૦ ક૦ અમૃતવલ્લી તૈ૦ તિપ્પતિગા તા૦ શિદિલિકોદી. ફા૦ ગિલાઇ હિં૦ અ૦ ગિલોય, ગુર્ચ તુ૦ અમૃતશુર મલા૦ ચિતામૃત. ઈં૦ હાર્ટ લિવ્હડ મુન્સીડ, ગુલાંચા. લા૦ ટિનોસ્પોરા કોર્ડિફોલિયા

ગળો એ ઘણુ કરીને સર્વ રોગોમા ઉપયોગી થનારી વનસ્પતિ છે એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણા ખરા પ્રાન્તોમા સર્વત્ર થાય છે એ બીજા ઝાડો ઉપર ચઢનારી વેલ છે કેટલેક ઠેકાણે એ ખડકના આશ્રયે પણ થાય છે તેને "ખડકી ગળો" કહે છે એ ઘણી મોટી હોઈ એના લાકડા જાડા હોય છે જુની ગળોના વેલા બહુજ જાડા હોય છે કડવા લીંબડા ઉપરની ગળો સર્વ ગળોમા ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે કુમળા વેલાની છાલ કોમળ હોય છે અને તે ૩–૪ વર્ષની થાય એટલે ખડબચડી થાય છે કુમળા વેલાની છાલનો રંગ લીલો હોય છે જુની વેલની છાલનો મેલો ધોળો રંગ હોય છે અને છાલ કાઢી લીધાથી અંદરની છાલનો લીલો રંગ હોય છે ગળોની વેલ એક સરખી હોતી નથી. તેને કાતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાઠ હોય છે અને છાલ ઉપર નાની નાની ટીપકીઓ પ્રમાણે ખડબચડી ગાંઠો હોય છે આ વેલાને પાદડા એક એક આંતરે આવે છે અને એનો આકાર પીપળાના પાદડા જેવો લાંબો હોય છે પણ તે પીપળા કરતા મોટા હોઈ લાંબા દીંટડા ઉપર રહે છે અને એની શેડ પીપળાના પાન જેટલી લાંબી હોતી નથી. પાદડાને બીજી ઉપમા આપીએ તો હૃદયની આપી શકાય. આ ઉપરથી

ડૉ૦ એન્સ્લી કહે છે કે—ગળીની જડમા ઝેર નાશ કરવાનો ગુણ છે પાદડામા નિર્બળતા નષ્ટ કરવાનો ગુણ છે કાળજાના સોજા ઉપર ગળીના પાદડા મધની સાથે વાટીને આપે છે મૂળને પાણીમા ઉકાળી પથરી ઉપર આપે છે પાદડાને વાટી પેડુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ ખુલાસાથી આવી પેશાબનો બંધ છૂટે છે કૉલેરાની બીમારીમા ગળીનુ ચૂર્ણ અપાય છે વળી એ ચૂર્ણને અઘરા નાસુર ઉપર છાટવાથી જલદી અંકુર આવે છે કુમળી ડાળીયોનો રસ મધની સાથે મેળવી નાના નાના બાળકોના મ્હોડામા થનાર ગરમી દૂર થવાને કામમા લેવાય છે વળી મુસલમાની ગ્રંથકર્તા પારાની કોઈ પણ પ્રકારની દવા ખાવાથી મોઢામા થએલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ડાળો વગેરે ઉકાળી એ પાણીના કોગળા કરવાની પ્રશંસા કરે છે તથા તે એ છોડવાને ઘણીજ ભારે ખાંસીમા, ફેફસા અને ગુરદામા થનાર વ્યાધિઓમાં, હૃદયનો ધબકારો તથા જલોદરના રોગમા ઉપયોગી માને છે.

એનુ 'હાર્ટ લીવ્ડ મુન્સીડ' એ ઇંગ્લીશ નામ પડેલ છે એ પાન પીપળાના પાન જેવા કઠણુ ન હોતા કોમળ હોય છે તેના ઉપર રૂછા અથવા કોઇ પણુ પ્રકારનું ખડબચડાપણુ હોવુ નથી. તે સરખા હોય છે. પાદડાની લબાઇ શેડથી દીંટડા સુધી ૬–૬ાા આગળ હોઇ પહોળાઇ પણુ ઘણુ કરીને તેટલીજ હોય છે નાના પાદડાની લબાઇ પહોળાઈ ૨–૨ાા આગળ હોય છે કુમળા પાન તો પ્રાહ્મીના મોટા પાન જેવડાજ હોય છે એને આબાના મોર જેવા ધોળાશ પડતા પીળા રગના ફૂલો પાદડાના દીટડાના થડમા આવે છે એ નાના હોઇ તેમા નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે નરજાતિના ફૂલોનો ઘોસ હોય છે અને માદા-જાતિના ફૂલો હમ્મેશ એક એકજ હોય છે ગળોને ગુચ્છાદાર લીલા રગના ચણા જેવડા ફળો આવે છે તે પાકે છે ત્યારે તેનો રગ રાતો હોય છે ચણા ઉપરની છાલ કાઢવાથી જેમ અદર બીજ હોય છે તેમજ ગળોને પણ હોય છે, પણ એનુ છોતરૂં ચણા જેટલુ કઠણુ ન હોતા પાતળુ હોય છે તેમાથી બીજ નીકળે છે તે દ્વિદલ (બે પડવાળુ) અર્ધચન્દ્રાકાર હોય છે સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી. તેનુ મૂળ જાડુ અને કદ જેવુ હોય છે લાકડા ઉપરની છાલ સુકાઇ એટલે તેને ચીરા પડી તે અદરના કાષ્ઠમય ભાગથી જુદી પડે છે લાકડુ આડુ કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર પાયરીના આકારના તતુ દેખાય છે ગળોના પાંદડા પાકવાથી પીળા થાય છે લોકો એની કાતરીઓનોજ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે, પરતુ પાદડાંનો પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઇ શકે છે ગળોને ચોમાસાની મોસમમા ફૂલ આવે છે, અને શિયાળા ઉનાળામા પાદડા કે ફળ હોતા નથી ગળો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે એ કડવી છે પણ એના ગુણો ઉપરથી એને ગળો એટલે ગળી માનેલી છે ગળોનુ સત્વ કહાડે છે તે પણ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે એ સત્વ ઘણુ શક્તિવર્ધક છે. ઓષધોમા ખરસાણી વગેરે વિષારી ઝાડો ઉપરની ગળો કદી લેવી નહિ ગળોના ઉપર ધોળી અને અદર લીલી છાલ હોય છે (ગળોના ફાટ અથવા હિમ કરવાના કામમા લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે) તે કાઢી નાખી ઉપયોગમા લેવાથી સારી ગુણ-દાયક થાગ છે

ગળોની ઉત્પત્તિ સબધી પૌરાણિક કથા એવી છે કે, રામ–રાવણના યુદ્ધમા રાવણનો વધ ર્ક્યા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરાએલી હતી તેને ઇન્દ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી તે વખતે અમૃતના બિદુ તે વાન-રોના શરીર ઉપરથી ઉડીને જે જે ઠેકાણે પડયા તે તે ઠેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઇ એથી એનુ 'અમૃતા' એ નામ પડયુ છે ગળો:–તુરી, કડવી, ઉષ્ણુ, વીર્ય, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બળકર, મધુર, અગ્નિદીપક, લઘુ, હૃદ્ય અને આયુષ્યપ્રદ છે, અને તાવ, દાહ, તૃષા, રક્તદોષ, વમિ, વાત, ભ્રમ, પાડુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉધરસ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળ સાથે લેવાથી મળબધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી કફનો,

એરંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુંઠ સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. **ગળોના પાલાનું શાક**—તુરૂ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખું, કડવું, પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે, અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, મેહ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે **ગળોનો કંદ:**—ઉષ્ણ તેમજ તીખો છે, અને જ્વર સન્નિપાત, વિષ, વલીપલિત અને પિશાચબાધાનો નાશક છે **ગળોનું સત્વ:**—સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય, વય:સ્થાપક છે, અને વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્રજ્વર, વમી, જીર્ણજ્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરૂચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી), અર્શ તથા ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર:**—ગળોનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ સોળ ભાગ, અને ઘી વીસ ભાગ લઇ એકત્ર કરવુ તથા અગ્નિબલ જોઇ ભક્ષણ કરવુ અને હિતકારક તથા પરિમિત એવા અન્ન ભક્ષણ કરવા, એટલે કોઈ પણ વ્યાધિ થતો નથી એટલુંજ નહિ પણ કેશોની ધોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક એવુ હોઈ એના સેવનથી પુરૂષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને દૈત્ય જેવો બલવાન થાય છે એને કોઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમા બાફી રાખી મેલવો. એ સર્પના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીમા ઘસી તેમા અરીઠા ઘસી તે પાઇ દેવુ **(૩) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમા પાષાણભેદનુ ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલુ મધ નાખી તે પાવો **(૪) કમળીરોગ ઉપર:**—ગળોના રસમા અથવા કાઢામા મધ નાખી પાવુ, અથવા પાદડાંનો કલ્ક છાશમા પાવો. **(૫) તિમિરાદિક નેત્રરોગ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લઇ એમા મધ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી સારૂ મર્દન કરી થોડુ થોડુ અંજન કરવુ, એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે **(૬) આમવાત ઉપર:**— ગળો અને સુંઠનો કાઢો પાવો, કિંવા ગળોના કાઢામા એરંડતેલ નાખી પાવુ. **(૭) પિત્તરોગ ઉપર:**—ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવુ એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે **(૮) કફરોગ ઉપર:**—ગળોના કાઢામા મધ નાખી તે પાવો **(૯) અમૃતાદિ કાઢો:**—ગળો, અરડુસી તથા એરંડમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરંડતેલ નાખી પીવાથી સર્વ અંગમા સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થય છે **પ્રકાર બીજો:**—ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે **પ્રકાર ત્રીજો:**—ગળો, સુંઠ, આમળા, આસંધ તથા ગોખરૂનો કાઢો પાવો, તેથી કરી શૂળયુક્ત વાતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે **પ્રકાર ચોથો:**—ગળો, અરડુસી, કડવા પડોલા, નાગરમોથ, સાત્વીન, ખેર, કાળો બરૂ, કડવા લીંમડાના પાદડા, હળદર તથા દારૂહળદરનો કાઢો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો

દૂર થાય છે પ્રકાર **પાંચમો:**—ગળો, સુંઠ, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી **વાતજ્વર** ઉપર પાવો. પ્રકાર **છઠ્ઠો:**—ગળો અને દશ મૂળનો કાઢો પાવો એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. પ્રકાર **સાતમો:**—ગળો, સુંઠ, ભારંગમૂળ તથા વ્યાઘ્રપર્ણીનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો આ કાઢો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે પ્રકાર **આઠમો:**—ગળો, સુંઠ, કાંટાસરીયો, બળદાણા, ઉંટકટારી, પંચમૂળો તથા નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ટાઢો થયા પછી મધ નાખી પાવો એટલે તત્કાળ સૂતિકા (સુવા) રોગનો નાશ થાય છે **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગળોના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. **(૧૧) મધુરજ્વર ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો **(૧૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—ગળોનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પાવો **(૧૩) કૃમિ ઉપર:**—ગળો અને ભૈંસો ગુગળ એ એરંડાના પાદડાના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો **(૧૪) જીર્ણજ્વર ઉપર**—ગળોના કાઢામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાખી તે પાવો અથવા ગળોનું હિમ આપવું **(૧૫) વાતરક્ત ઉપર:**—ગળો, ગોખરૂ અને આંવળકંટી (આમળાં), એના કાઢામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો અથવા ગળોના કાઢામાં એરંડમૂળ નાખી પાવો કિંવા એકલો કાઢો પાવો **(૧૬) પિત્ત પ્રદર ઉપર:**—ગળોનો રસ મધ નાખી પાવો **(૧૭) સર્પના વિષ ઉપર**—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાશેર પાણીમાં વાટી પાવી એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરી જશે. **(૧૮) અમૃતાદિ કાઢો—સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર.**—ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની છાલ, કમળનું લાકડું તથા રક્ત ચંદન, (રતાંજળી) એનો કાઢો પાવો, એટલે તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે, અને દાહ તથા લાળ પડે છે તે, તૃષા, ઓકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો પણ દૂર થાય છે. **(૧૯) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨૦) શીતપિત્ત ઉપર**—ગળોનો કાઢો પાવો. **(૨૧) હૃદયશૂળ અને વાતશૂળ ઉપર.**—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. **(૨૨) અમૃતાદિ કાઢો—સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:**—ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરીતકી (હરડે), એનો કાઢો પ્રાતઃકાળે પાવો. **(૨૩) ચોથીઆ તાવ ઉપર.**—ગળો, આમળાં અને નાગરમોથનો કાઢો કરી પાવો. **(૨૪) જીર્ણજ્વર, કફ, પ્લીહા, કાસ અને અરૂચિ ઉપર:**—ગળોના રસમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો **(૨૫) સર્પદંશ ઉપર**—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાંદો સ્વલ્પ (થોડા) પ્રયત્નથી મળે છે, તે લાવી તેના કકડા કરી દૂધમાં બાળી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ઘસી પાવા શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા. ઢોરને સર્પદંશ થયો હોય તો જીભ ઉપર ચોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે **(૨૬) ગળોનું સત્વ કાઢવાની કૃતિ.**—આંબા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી તેના ચાર ચાર આંગળ લાંબા કકડા કરી પાણીવડે ધોઈ નાખવા, પછી લગાર કચરી કલાઇના વાસણમાં ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા, અને ત્યાર પછી તે હાથવડે ખૂબ મસળી અથવા રવૈયી વલોવી તે ગળોના કુચા સવ

પીલી કાઢી તે પાણી ગાળી લઇ જુદુ ગખવુ કેટલીકવારે તે માંહેનુ સત્વ તળીએ ઠરે એટલે તે ઉપરનુ પાણી કાઢી નાખવુ પછી તે ઉપરનુ નિતર્યુ પાણી કાઢી નાખતા જઇ બીજુ પાણી ઉમેરવુ એમ ૭ સાત વાર કરવુ એટલે તે સત્વ શુદ્ધ અને સફેદ થાય છે તથા તેનુ સર્વ કડવાપણુ જાય છે એ પછી તે સુકવી બાટલીમા ભરી ગખવુ એ લેવાનુ પ્રમાણ અર્ધા માસાથી બે માસા પર્યંત છે એ ઘણાક રોગો ઉપર ચાલે છે એના અનુપાનો નીચે પ્રમાણે જાણવા ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ ઉપર —ગાયના પારોશ દૂધમા બે માસા નાખી પાવુ અથવા ત્રિફળા અને સાકરમા આપવુ (૨) જીર્ણજ્વર ઉપર:—ઘી તથા સાકર સાથે કિંવા મધ અને લીંડીપીપર સાથે અથવા ગોળ અને શહાજીરાના ચૂર્ણ સાથે. (૩) પાડુરોગ ઉપર —ઘી અને મધમા અથવા દૂધમા (૪) દાહ રોગ ઉપર — જીરૂ અને સાકર સાથે (૫) વાયુ ઉપર:—ઘી સાથે આપવું (૬) પિત્તજ્વર અને પિત્ત ઉપર —સાકરમા આપવુ (૭) કફરોગ ઉપર.—મધમા (૮) રક્તપિત્તી ઉપર.—એરંડતેલમા (૯) આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપર:—સુઠ સાથે આપવુ (૧૦) તાવ ઉપર:—મધમા. (૧૧) શક્તિ આવવા માટે—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમા સાકર તોલાભાર નાખી તેમા માસા બે માસા સત્વ નાખી પાવુ (૧૨) ઉલટી ઉપર —ડાગરની ધાણી સાથે (૧૩) અરૂચિ ઉપર:—દાડમની સાથે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—માખણમા (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:—દ્રાક્ષ સાથે (૧૬) શ્વાસકાસ ઉપર —સુઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મધ સાથે. (૧૭) ઉચકી (હેડકી) ઉપર —મધમા (૧૮) ક્ષય ઉપર.—ઘી, સાકર અને મધમા (૧૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—દૂધમા (૨૦) પ્રદર ઉપર —લોદર સાથે. (૨૧) સર્વ મર્મસ્થાનના રોગો ઉપર:—છાશમા. (૨૨) સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:—ટાઢા પાણીમા. (૨૩) કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર:—વગડાઉ તુળસીના પાદડાના રસમા (૨૪) ગુલ્મ ઉપર.—સુઠની સાથે. (૨૫) સર્વ નેત્ર રોગ ઉપર.—ભેસના તાજા ઘી સાથે. (૨૬) વાળ કાળા થવા માટે:—ભાગરાના રસમા (૨૭) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર —ગોરખમુડી સાથે. (૨૮) વલીપલિત (શરીરે કરચળીઓ પડી કેશ ધોળા થાય તે) રોગ ઉપર.—ગળોનુ સત્વ બે માસા આપવુ. (૨૯) ધાતુક્ષીણ ઉપર — ગળોના પચાગનુ ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ

૧૯૨. ગંગાવતી.—સ૦ ગગાપત્રી. મ૦ હિં૦ ગગાવતી કો૦ ભાબરૂડ, ભાબુરડી. ક૦ ભદ્ર ગાધારી.

એમા નાની અને મોટી બે જાત છે મોટી સુમારે હાથ બે હાથ ઉચી વધે છે. એનાં પાંદડા મોટા હોઈ તે ઉપર બારીક ગુચ્છ હોય છે એ મળવાળી જમીનમા થાય છે અને ગામમા પણ ભીનાશવાળી જગ્યામા થાય છે નાની જાત વહેળા ઉપર અથવા પાણીના ઝરા પાસે થાય છે એ ઝાડ ઘણાક પ્રાતમા થાય છે. એ ઝાડને પીળા રગના બારીક ફૂલો આવે છે એના પાદડાનો વાસ સારો છે. ગગાવતી ઉષ્ણ છે એનુ "વનબાવરી" એવુ પણ નામ છે.× ગંગા-

× અહીં 'વનબાવરી' ઉપરથી ગગાવતી એ "પાનબાવળી" હોવાનો

વર્તી:—તીખી, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને વ્રણરોપ કરનારી છે ઉપયોગ:—(૧) **આગંતુક જખમ ઉપર:**—ગગાવતીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવા એટલે જલદી લોહી બધ થઈ જખમ ભરાઈ આવે છે (૨) **ચાંચડ જવા માટે:**—જ્યા ચાચડ થયા હોય ત્યા ગગાવતીના લીલા ઝાડ લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવા, એટલે એના વાસથી ચાચડ નાસી જાય છે (૩) **મૂળ-વ્યાધિ ઉપર.**—ગગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકત્ર કરી પાવુ (૪) **આદાશીશી ઉપર**—ગગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો અને તાપમા બેસવુ એમ એક બે વાર કરવાથી આદાશીશી જલદીથી શાંત થાય છે

૧૯૩. ગગેટી:—(ઝીતેલી)—સ૦ નાગબલા હિ૦ ગંગેરન, ગુલસકરી બ૦ ગોરખચાકુલે, પાનસાડા મ૦ તુપકડી, ચિપડ, કુતરી ક૦ વઙ્ગઈકે લા૦ સિડાસ્પિનોઝા

આ +ગગેટીના ઝાડની ઉચાઈ દોઢ હાથના સુમારે હોય છે ગગેટીના પાદડા

શક જાય છે, પણ કોઈ વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણ મળતુ નથી વળી મિ૦ ચિમનરાય વૈષ્ણવ તો તેનુ સ નામ **શાહદેવી** અને ગુ. ખપાટ આપ્યુ છે પણ એ તેમની ભૂલ છે સહદેવી, ખપાટ અને ભાણુર્ડી એકજ ઝાડના નામો હોવાનુ કોઈ પણ નિઘ-ટથી સિદ્ધ થતુ નથી

+ ગગેટીનુ મિ. પદેજીએ પોતાના બૃહન્નિઘટમા કોકણી નામ લેચી લખી નીચે ટીપણીમા બતાવે છે કે,—"નાગબલાને કોકણમા લેચી કહે છે લેચીના ઝાડ તુપકડી (ઉક્ત નિઘટ પ્રમાણે સહદેવી અને વનૌ૦ ગુણા૦ ભાગ ૪ થા પ્રમાણે નાગબલા એટલે ગગેટી)ના પાદડા કરતા આના પાદડા મોટા હોઈ તેને બે ખાચા હોય છે લેચીના ફૂલ ગુલાબી રગના હોય છે એના ફળ તુપકડીના ફળો કરતા મોટા હોઈ ચપટા હોય છે નાગબલાને ચતુ ફલા એમ કહેલ છે તે ઉપરથી એના ફળમા ચાર કાતરીઓ હોય એમ જણાય છે. પરતુ એ ફળ તોડવાથી તેમા પાચ કાતરીઓ (ચીરીઓ) હોય છે તુપકડી અને લેચી આ ઝાડો કોકણ અને માવળમાજ થાય છે ગામડાઓમા જોવામા આવતા નથી આ બેના પ્રતિનિધિ તરીકે ઝિઝ-રૂટ આપવી." આ સઘળી હકીકત ઉપરની ગગેટીની હકીકતથી જુદી પડે છે. વળી અહીં નાગબલાને તુપકડી કહી છે અને પોતાનાજ નિઘટમા સહદેવીને તુપ-કડી કહી છે વળી ઉપરના લક્ષણો પણ તેમના નિઘટમા સહદેવી સાથે મળે છે. સહદેવી નીચે નિઘટની ટીપમા લખ્યુ છે કે—"તુપકડીના ઝાડ ઝિઝરૂટીના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાદડા નાના અને ખડબચડા હોય છે અને તેને ખાચા હોય છે તુપકડીના ફૂલો પીળા રગના હોય છે ઝિઝરૂટના ઝાડ પ્રમાણેજ આ ઝાડ ઉપર પણ બારીક ગોળ ફળ આવે છે તે કુસો (કાસો)થી બાઝ હોઈ વસ્ત્રને ચોટે છે આ ફળની ઘેસ કરી ભરવાડ લોક કામળીઓને ચોપડે છે." આ ઉપરથી જોતા ઉપર વર્ણન કરેલ વનસ્પતિ સહદેવી નામની જોઈએ, પરતુ સહ-દેવીનુ વર્ણન વળી આ ગ્રથમા જુદીજ રીતે કરેલ છે અમારી દૃષ્ટિ—અનુભવ પ્રમાણે તો ગંગેટીના ફળોને કુસ (કાસો) હોતીજ નથી. એના ફળને ગગેટા

નાનાં અને ખરસચડા હોય છે એ ઝાડ ઉપર બારીક ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે એ ફળ ચાલતા ચાલતા વસ્ત્રે ચોટે છે એ ફળોની ઘેસ કરીને ભરવાડ લોકો ખેરની માફક કામળીને ચોપડે છે ગગેટીને સસ્કૃતમા "ગાંગેરૂકી" પણ કહે છે **ગંગેટી:**—કડવી, મધુર, બલકર વીર્યપ્રદ, વૃષ્ય, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને પિત્ત, કફ, અતિસાર, ક્ષત, તાવ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એના મૂળીયાની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ થાય છે **ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ, ફોલ્લો, ગુમડું વગેરે જલદી ફુટવા માટે**—ગગેટીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા કાગડાની હગાર મેળવી ચોપડવી. **(૨) શસ્ત્રનો ઘા પડયો હોય તે ઉપર**—તુરત ગગેટીનો રસ તે ઉપર ચોપડવો એટલે જખમ સારો થાય છે **(૩) હૃદ્રોગ, દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—ગગેટીના મૂળ ગાયના દૂધમા પચન કરીને તે પાવા

૧૯૪ ગાજર.—સ૦ ગાર્જર, ગૃજન મ૦ હિ૦ ગાજર ક૦ ગર્જરી ફા૦ જર્દક, ગજર અ૦ જજરેઆરે. ઇ૦ કયારટ્ રૂટ લો૦ ડાકસ કેરોટા.

ગાજર કદની પેઠે જમીનમા થાય છે એ લાબુ હોઇ તેનો રગ રાતો હોય છે ગાજરના છોડ હાથ સવા હાથ વધે છે દીલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે લીલા ગાજર રોટલી સાથે ખવાય છે અને તેનુ શાક થાય છે તેને બાફીને પણ ખાય છે દુષ્કાળમા ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે ગાય ભેંસ વગેરે ઢોરને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઇ ઘણુ દૂધ દે છે ગાજરના બી ગર્ભપાતકારક છે **ગાજર:**—મધુર, રૂચ્ય, ગ્રાહક, કડવુ, તીખુ, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રૂક્ષ તથા પિત્તકર છે, અને આધ્માન, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સગ્રહણી, વાત, કફ, તૃષા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે એના **બીજ:**—ઉષ્ણ, વૃષ્ય તથા ગર્ભપાતકારક છે **ઉપયોગ:— (૧) ખરજવા ઉપર:**—ગાજર પીલી તેમા થોડુ મીઠુ નાખવુ અને પાણી ન રેડતા તેને બાફી તે ખરજવા ઉપર બાધવુ એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે (૨)

કહે છે તે ચણા જેવડા થાય છે તેનો રગ લીલો હોય છે અને તે ખવાય પણ છે એથી એ લુગડે વળગવાની વાતજ સાબીત થતી નથી. એની સોટીઓ ઘણી લીસી હોવાથી એનાથી રૂ પીજી સાફ કરે છે ગગેટીના ફૂલ ધોળા હોય છે વળી સહદેવી તરીકે એક મહાત્માએ અમને મોકલેલુ બતાવ્યુ છે, તે પણ ઉપરના બન્નેના લક્ષણોથી અતિરિક્ત દેખાય છે શુ જાણીએ કે આમાના નામ સાચા કે ઓળખાણ સાચી ? પરતુ અમને એમ તો માનવાનુ એમનાજ નિઘટથી કારણ મળે છે કે, મૂળ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦ ભાગ ૪ મા મિ. પદેજીએ **તુપકડી (મહાબલા)** લખવુ જોઇએ, તેને ઠેકાણે ભૂલથી **મહાબલાને** બદલે **નાગબલા** લખ્યું છે. છે. જો એમ માનીએ તો તે તેમના નિઘટ સાથે મળી રહેવાથી એ વર્ણન ગગેટીનુ નહિ પણ પીળા ફૂલની સહદેવીનુ ઠરે છે, અને **ગંગેટી (મ૦ લેંગી)**નું વર્ણન આ ગ્રથમા કરેલુ જણાતુ નથી (ઇતર ભાષાના ગગેટીના નામો અમે એમનાજ નિઘંટમાથી લીધા છે)

ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—ગાજરના બી પાણીમા વાટી પાચ દિવસ પાવા

૧૯૫. ગાંજો (ભાંગ).—સ૦ વિજયા મ૦ હિ૦ ગાજા, ભાગ બ૦ સિદ્ધિ, ભાગ, ગાજા ક૦ ભાગ તૈ૦ જનપરિતુલુ, ગાજાઇ ફા૦ બિન ફા૦ કિન્નાવિષ, વરફુલ, પ્યાલ, શવનવગ અ૦ કિન્નવકેન, બુર્બાગ્ફ, રૂહુલવજ લા૦ કેનાબિસ સેટિવા ગ્રી૦ ઉદ્દિફૂરૂબમ્ ઇ૦ ઇન્ડિયન હેપ

ગાજાના ઝાડ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત ઉચા વધે છે એના પાદડા બીડીના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડ ઉપર તોગ આવે છે તેને ગાજો કહે છે ને તોગ કાઢી સુકવે છે ગાજાની જે ભૂકી તેને 'ભાગ' કહે છે એ ભાગ વાટી લોક પીએ છે, ગાજો પીવાથી અને ભાગ પીવાથી માણસને નિશો ચડે છે તેથી કાળજુ કપાઇ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે તથા તેથી માણસને એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમા માણસ વગેજ ધુધ થઇ જાય છે અને જેમ તેમ બકે છે એ એક દુર્વ્યસન છે એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યુ હોય તેને 'ગજેરી' કહે છે ×

× વૈદ્યક શાસ્ત્રમા ભાગ અને ભાગના બીજ સિવાય એના બીજા કોઇ અગની વપરાશ થતી દેખાતી નથી. માત્ર ગાજો કોઇકોઇ પ્રયોગમા વપરાય છે

આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા બે પ્રકારના રોગોની ઔષધીઓમા એનો પ્રયોગ થાય છે ઉદરામય પરિપાક અને રતિશક્તિ (વિષયશક્તિ) વધારવાને જે ઓષધીઓ તૈયાર કરવામા આવ છે, તેમા ભાગ વિશેષ નખાય છે હમણાની તપાસથી ભાગનો એક અદ્ભુત ચમત્કાર નજરે પડયો છે ધનુસ્તભ રોગમા એનો ધુમાડો પાવાથી ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઓછો થતો જાય છે, અને રાગીને પણ વધારે દુર્બળતા થતી નથી વારવાર ભાગનો ધૂમાડો પીવાથી દર્દ છુટી જાય છે

ડૉક્ટર **કાસ્તગિરે**—ભાગના ધૂમાડાથી છ દરદીઓને ધનુસ્તભના દરદથી મુક્ત કર્યા હતા સાત રતી ભાગ તમાકુના સાધારણ પાદડા (સુકા)મા એક નવી ચલમમા તમાકુની માફક જમાવીને હુક્કાથી રોગીને પાઇ હતી આક્ષેપ થવાનુ પહેલુ લક્ષણ જોતાજ રોગીને ધૂમ્રપાન કરાવ્યુ ધુમાડો પીતાજ રોગી આક્ષેપથી મુક્ત થઇ નેત્ર બધ કરી સામાન્ય રીતે સુઇ ગયો આક્ષેપ થવાનુ દેખાતાજ એજ પ્રમાણે બાર બાર વખત હુક્કો પાવાથી રોગીઓ નિરોગી દેખાયા હતા

મુબઇના ડૉક્ટર **જી. સી. લુકસને** પરીક્ષા કરી જોયુ છે કે ધૂમ્રપાનથી (૧) આક્ષેપ થોડીવાર સુધી રહે છે (૨) ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઘણી વારે થાય છે (૩) આક્ષેપનુ જોર પણ ધીરે ધીરે ઓછુ થાય છે (૪) આક્ષેપવાળો રોગી દુર્બળ થતો નથી. (૫) વારવાર પાવાથી આક્ષેપ એકદમ નાશ પામે છે

ડૉક્ટર **ઓસાગનસિએ** અનેક પ્રકારના રોગોમા ભાગનો પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તભ, જલાન્તક, વાતરસ, તડકો અને કૉલેરાના રોગોમા આ ઔષધી અપાય છે એમના પછી ઇગ્રેજી ડૉક્ટર લોકો ભાગને ધનુસ્તભ અને કૉલેરાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય માને છે.

આ સિવાય યુનાનિ હકીમોના મત મુજબ તે પ્રમેહ અને અડવૃદ્ધિને આરામ કરે છે દૂધમા ભાગ વાટી લેપ કરવાથી હરશ મટે છે પાણીથી સાફધોઇ શેકેલી

ભાંગ:—પિત્તલ, ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્ણકારક, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે, અને કફ તથા વાયુની નાશક છે ઉપયોગ:—(૧) ભુખ ઉપર—ભાગ પીવી. (૨) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—ભાગ અને ઢોરના શીગડાના મૂળની (શીગડા માટીમા દટાઇ રહેવાથી તેને જે અકુર ફુટી નીકળે છે તેને શીગડાના મૂળ કહે છે) ધૂણી આપવી. **(૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર**—ભાગ, વરીયાળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી શક્તિ પ્રમાણે પાવુ અથવા ભાગ વાટી પાવી **(૪) અતિસાર ઉપર**—ગાજાનુ ચૂર્ણ ગોળમા અથવા સાકરમા આપવુ **(૫) શ્વાસ ઉપર:**—ગાજાની રાખ મધમા આપવી **(૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર**—ભાગ શેકી તેનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૭) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ગોળમા ભાગ મેળવી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તાવ આવ્યા પહેલા ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી **(૮) ભૂતજ્વર ઉપર**—ભાગના ઝાડને સાયકાળે નોતરી પ્રાત કાળે તેના મૂળ કાઢી મસ્તકે બાધવા

૧૯૬ ગુગળ.—સ૦ ક૦ ગુગ્ગુલ. મ૦ ગુગ્ગળ હિ૦ ગુગલ–રં બં૦ ગુગ્ગુલુ તૈ૦ માહિષાક્ષી ફા૦ બોએજહુદાન અ૦ મુક્લિઅર્જક ઈં૦ ઈંડીયન ડેલિયમ લા૦ બાલસમોડેન્ડ્રન્ મૅકુઅલ્યુઈઆઇ

ગુગળના ઝાડ **મારવાડ** અને **સિંધ** દેશમા થાય છે એ ઝાડ **શિંગાપુર** **બેટમાં** ઘણા થાય છે **ગ્રીષ્મ** ઋતુમા તાપને લીધે આ ઝાડમાથી જે **રસ** ઝરે છે તેને 'ગુગળ' કહે છે ધુપ કરવાના કામમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે એનો ધૂપ કરવાથી હવા **શુદ્ધ** થઈ હવા માહેના રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે એ એનાથી મોટો ફાયદો છે દેવની આગળ નિત્ય ધુપ કરવાનુ કહ્યુ છે તેનુ મૂળ કારણ તો આજ હોવુ જોઇએ ગુગળ:—**મહિષાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને હિરણ્ય** એ રીતે પાચ પ્રકારનો છે તે કડવો, તીખો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિશદ, પિત્તલ, સારક, તુરો, લઘુ, પાચક, વૃષ્ય ભાગેલા હાડકાનુ સધાન કરનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વર્ય, અગ્નિદીપક, ભીનો, મધુર, બલ્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, પૌષ્ટિક,

---

ભાગનુ ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી અતિસાર, સગ્રહણી અને મદાગ્નિ દૂર થાય છે ભાગનો આખો છોડ વાટી તાજા ઘા ઉપર ચોપડવાથી શીઘ્ર આરામ થાય છે એની માત્રા ૨ થી ૪ રતી છે

ભાંગ ભસ્મ—એક માટલુ લઇ પછી તે અર્ધુ આકડાના ફૂલો અને કુમળી ટીસીઓથી ભરી, તેના ઉપર ૪૦ તોલા સુકાપખી ભાગ પાથરી, તેના ઉપર સુરોખાર ૪૦ તોલા પાથરી, વળી તેના ઉપર તેટલીજ સુકાપખી ભાગ પાથરી, બાકી રહેલ માટલુ પાછુ આકડાની ટીસીઓ અને ફૂલોથી ભરી, ઉપર ઢાકણુ છાદી લઇ, અડાયા છાણાની ભઠ્ઠીમા તે માટલુ મૂકી સળગાવવુ એથી ભસ્મ તૈયાર થશે. તે તુલસીના પાનમા, નાગરવેલમા, માખણમા કે મધમા આપવાથી ઉધરસ, છાતીનો દુખાવો અને બીજા ભયકર ઉદરરોગો તેમજ શૂળ પણ શાંત થાય છે ઝાડો સાફ લાવે છે આ ઉપાય અમને લખનોરના ચુનીલાલ કવીજી તરફથી મળ્યો છે

કાંતિકર તથા ભેદક છે અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર શ્લેષ્મ સોજો, અર્શ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, ગ્રંથિરોગ, ગંડમાલા, વ્રણ, અપચી, પિટકા આમ, કંડૂ, કોઢ, ઉલટી, આમવાયુ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃષ્ય છે અને જૂનો હોય તો અતિ લેખન છે **મહિષાક્ષ** (ભેંસા ગુગળ) અને **મહાનીલ,** એ બે હાથીને ઉપયોગી, અને **કુમુદ** તથા **પદ્મ** એ ઘોડાને ઉપયોગી, અને **હિરણ્ય** એ માણસને ઉપયોગી છે કોઇ વખત **મહિષાક્ષ** પણ માણસના ઉપયોગમા આવે છે ગુગળ મધુર છે તેથી વાતશમન, તૂરો છે એટલે પિત્તનાશક તથા કડવો છે માટે કફનાશક છે એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે **કણ ગુગળઃ**—તીખો, ઉષ્ણ, સુરભિ તથા રસાયન છે, અને વાયુ, શળ, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માન વાયુ તથા કફનો નાશક છે **ભૂમિજ ગુગળ**—એ તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, વાત તથા પિશાચબાધાને દૂર કરે છે **ગુગળની શુદ્ધિ**—એક કલઇનુ તપેલુ લઇ તેમા ત્રિફળા અને પાણી સમભાગે નાખવુ, અને તે ઉપર એક કપડુ બાંધી પછી તે ઉપર ગુગળનુ ચૂર્ણ નાખી ઉપર ઢાકણુ વાસી તે ગુગળ શિજવવો, એટલે શુદ્ધ થાય છે * **ઉપયોગ.—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપરઃ**—ગુગળ પાણીમા ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે કપાળ દુખતુ બંધ થાય છે **(૨) બાંગલાઈ ઉપર.**—ગુગળ અને આમલીના ક્ચુકા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો **(૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર.**—ગુગળ અને હીરા બોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો **(૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તોઃ**—ગુગળ અને સુંઠ ભેગા ઘસી લેપ કરવા અને શેકવુ **(૫) કાનખજુરો કરડ્યો હોય તોઃ**—ગુગળની ધૂણી આપવી **(૬) યોગરાજ ગુગળઃ**—વાવડીંગ, ધાણા, હિંગ, ગજપીપર, કાળીપાટ, જીરૂ, અતિવિષ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાના મૂળ, સુંઠ, અજમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકબીજ, કપિલો, ભારંગમળ, ઇંદ્રજવ, ધોળો શરસડો તથા કડુ, એ સવ ઔષધોથી બમણાં ત્રિફળા તથા ત્રમણો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી મધમા ખવરાવવી એટલે તે સગ્ર-

* ગુગળના ઝાડો રેતાળ અથવા કુંગળ જમીનમા થાય છે પાંદડા નાના નાના લીંબડાના પાંદડા જેવા પણ અણી વગરના હોય છે ફૂલ રાતા રંગના અતિશય ઝીણા પાંચ પાંખડીવાળા મંજરીના વચમા થાય છે ફળ નાના બોરના જેવડા પણ ત્રણ ધારવાળા થાય છે તેને ગુગળીયા કહે છે એ ફળો ઉદરની પીડાને દૂર કરે છે એ ઝાડના ગુંદને ગુગળ કહે છે ગુગળ શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતો નથી તો પણ માટી વગરની ચોખી કાંકરી કેટલાક શળના દરદીઓ ગળી જાય છે ગુગળનો ધુમાડો મ્હોડાને લાગે તો તેનાથી મોહ આવી દરદીની ભયંકર દશા કરે છે એ પ્રયોગમા ગુગળ હિંગળોના ધુમાડાની માફકજ રસાયન છે, માટે એનો ધુમાડો મ્હોડાને આપતા નથી. તો પણ સાવચેતીથી તાવના દરદીને ગળા સુધી મજબૂત જાડુ કપડુ ઓઢાડી શરીરના ભાગને ગુગળની ધૂણી આપી સુવાડે છે એથી આખા શરીરે પ્રસ્વેદ થઇ તાવ ઉતરી જાય છે આ ધૂણીપ્રયોગ રાત્રિના ૯ થી ૧૨ વાગ્યા સુધીમાજ કરવો

હણી, વાયુ, વૃદ્ધત્વ, શુક્રાર્તવદોષ, પાડુરોગ, અગ્નિમાદ્ય, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ, શૂળ, પ્રમેહ, વ્રણ, મૂળવ્યાધિ, અરૂચિ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અપસ્માર તથા રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે આ ગોળી ઘણું કરી રાસ્નાના કાઢામા આપવાનો રિવાજ છે એ પ્રમાણે યોજવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે આ ગોળી બોપદેવ શતકમાં કહેલી છે (૭) બીજી યોગરાજ ગોળીઓ:—સુઠ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ, અજમોદ, સરસવ, જીરૂ, શહાજીરૂ, રેણુકબીજ, ઇંદરજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારગમૂળ, વજ, મોરવેલ, તમાલપત્ર, દેવદાર, લીંડીપીપર, કોષ્ઠ, રાસ્ના, નાગરમોથ, સિંધવ, એલચી ગોખરૂ, ત્રિફળા, ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ઘીમા મર્દન કરવુ. સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળો કરી ઘીના વાસણમા ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવુ આ યોગરાજ ગુગળ મુખ્યત્વે કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે એ સેવન કરવામા મૈથુન, ભોજન અને પાન એની પરેજી નથી. આ યોગરાજ ગુગળ—સપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોઢ, દુષ્ટવ્રણ, અર્શરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ, અગ્નિમાદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ, પ્રમેહ, નાભિશૂળ, કૃમિ, ક્ષય, હૃદ્રોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગદરનો નાશ કરે છે આ ગુગળ ત્રણ માસાથી લઇ સાત સાત દિવસે તોલા સુધી વધારવો એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામા, મેહરોગ ઉપર દારૂહળદરના કાઢામા, વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાઢામા, પાડુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમા, મેદવૃદ્ધિ ઉપર મધમા, કોઢ ઉપર લીમડાના કાઢામા, શૂળ ઉપર મૂળાના કાઢામા, ઉદરના વિષ ઉપર પહાડમૂળીના કાઢામા, ઉગ્ર નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળાના કાઢામા તથા સપૂર્ણ ઉદરરોગ ઉપર પુનર્નવા (સાટોડી)ના કાઢામા આપવો (૮) કૈશોરક (કિશોર) ગુગળ:—ગળો ૨ શેર, ગુગળ ૧ શેર અને ત્રિફળા ૧ શેર, તે ત્રણેમા ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો અને આઠ શેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુન ઉકાળવો તે ગાઢો થવા આવે એટલે તેમા નીચેના ઓષધો નાખવા. મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, સુઠ તથા ત્રિફળા, એ બબે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવા, અને નસોતર તથા દતીમૂળ એ એક તોલો નાખવા ગળો ૪ તોલા બારીક કરી નાખવી × તે સર્વ ગાઢુ થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી આ કૈશોરક ગુગળ

× યદ્યપિ આ કિશોર ગુગળ મિ૦ પદેજીએ બોપદેવ શતકમાથી લીધેલો જણાય છે અને તેમા તેજ પ્રમાણે છે, પરતુ આ કિશોર ગુગળ અમૃતસાગરના કર્તાએ વૈદ્યરહસ્યમાથી લીધો છે તેમા મરીથી ગળો સુધીની આઠ ઓષધીઓના બદલે પારો ટક ૨ાા, નસોતર ટક ૨ાા, ગળો ટક ૨ાા અને દતી ટક ૨ાા લઈ પારાગધકની પ્રથમ કાજળી કરી બાકીના સર્વ ઓષધો બારીક વાટી કાજળી કરી ઉપરના ગુગળમા નાખવાનુ લખેલ છે. જુઓ બોરસદનુ અમૃતસાગર પૃષ્ઠ ૧૨૧. વળી એ ગ્રથમા કિશોર ગુગળ ખાનારે ખેદ, તડકો, અગ્નિતાપ, ખટાશ, માસ, દહીં, મૈથુન, મીઠુ, તેલ અને માર્ગમા ચાલવાનુ (ખેપ) વર્જ્ય કરેલ છે

સોજો, વર્ણ, ગુલ્મ, કોઢ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે (૧૦) **દ્વાત્રિંશક (બત્રીશા) ગુગળ:**—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, તજ, એલચીદિડા, પીપળીમૂળ, શેરણી,+ દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કોળિંજન, અતિવિષ, દારૂહળદર, હળદર, ગરમાળો, જીરૂ, વરીયાળી, ધમાસો, સચળ, જવખાર, ટંકણખાર, ગજપીપર અને સિંધવ એ એક એક ભાગ, એ બધા ઔષધોના બરાબર ગુગળ લઇ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરવી. એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અંડવૃદ્ધિ અને ગુદકૃમિનો નાશ થાય છે, અને મહાજ્વરવડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા, આનાહ, ઉન્માદ, કોઢ પાર્શ્વશૂળ, હૃદ્રોગ, ગૃધ્રસી, હનુસ્તંભ, પક્ષાઘાત, અપતાનક, શોફ, પ્લીહા, કમળો અને અપચી એ રોગવાળા માણસને તે હિતકારક છે ધન્વંતરીકૃત આ મોટો યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે (૧૧) **વિશ્વાદ્ય ગુગળ:**—શતાવરી, એરંડમૂળ, સુંઠ, દારૂહળદર, કોઠ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો એ સર્વના ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી એકેક આપવી તથા પથ્ય પળાવવું, એટલે ભ્રમવાત નાશ પામે છે **બીજો પ્રકાર:**—સુંઠ, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોઠ, તથા હરડે એ સમભાગ, અને બમણો ગુગળ એકત્ર કરી તે ધીમા આપવું, એટલે વાયુ, મરકી, ગુલ્મ, શૂળ, કફ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે (૧૨) **રાસ્નાદિ ગુગળ:**—રાસ્ના, ગળોનું સત્વ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને સુંઠ, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાના બરાબર ગુગળ લઈ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું, એટલે વાયુ, શિરોરોગ, નાડીવ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે (૧૩) **કાંચનાર ગુગળ**—કાચન વૃક્ષની છાલ ૪૦ તોલા, હરડા, બેહડા, આમળા એ ત્રણ આઠ આઠ તોલા, સુંઠ, મરી ને લીંડીપીપર એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા અને વાયવર્ણો ૪ તોલા, તથા ઇલાયચી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલો લેવા, પછી બધા ઔષધો ખાંડી ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લઇ વાટી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાતઃકાળે સુંઠના કાઢામાં અથવા ખેરની અંતરછાલના કાઢામાં, અથવા હરડેના કાઢામાં અથવા ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળી આપવી તેથી કરી ભયંકર ગંડમાલા અને ગંડમાલાનો ભેદ, અપચી રોગ, અર્બુદ, ફોડકીયો, વ્રણ, ગુલ્મ, તથા ભગંદર, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૪) **ત્રિફળા ગુગળ:**—હરડા, બહેડા, આમળા અને લીંડીપીપર એ ચાર ચાર તોલા લઇ ચૂર્ણ કરવું પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઈ ખૂબ વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી ખાંડી ગોળીઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઈ આપવી તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગંડમાલા, ભગંદર, સોજો, ગુલ્મ તથા મૂળવ્યાધિ એ રોગો દૂર થાય છે (૧૫) **ગોક્ષુરાદિ ગુગળ:**—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરૂ લાવી થોડા ખાંડી તેમાં ૬ ગણું પાણી નાખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કાઢો કઢવવો પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સાત પળ (૨૮ તોલા)

+ અહીં અમૃતસાગરમાં શેરણીનું ગુજરાતી નામ બેણી આપ્યું છે

જેટલો લઇ સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાઢામા નાખી, ફરી ગોળના પાક જેવો થઈ જાય ત્યા સુધી કઢવવો પછી તેમા નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવુ સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડા, બહેડા, આબળા તથા નાગરમોથ એ સાત ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે પાકમા મેળવી તેની ગોળીઓ કરી આપવી તેથી પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુવિકાર તથા પથરી એ રોગોનો નાશ કરે છે (૧૬) લાક્ષાદિ ગુગળ—લાખ, હાડસંધિ, અરજુન સાજડ, આસંધ, નાગબલા અને ગુગળ એનુ ચૂર્ણ કરવુ એ અસ્થિભગ્ન અને મુક્તાદિકને ફાયદો કરે છે અને શરીર વજ્ર જેવુ થાય છે (૧૭) આભાદિ ગુગળ:—આવળીયાના થી ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ, એ બધાની બરોબર ગુગળ નાખી તે ભાગેલા હાડકાને સાંધવા માટે વાપરવો. એ ઘી અને મધમા સેવન કરવા આપવો (૧૮) ગુલ્મ અને શૂળ ઉપર:—શુદ્ધ ગુગળ ગોમૂત્રમા આપવો (૧૯) વિડંગાદ્ય ગુગળ —વાવડીંગ, હરડા, બહેડા, આબળા, સુઠ, મરી તથા લીંડીપીપર એના બરોબર ગુગળ લઈ એ સર્વ ઘીમા ખરલ કરી ગોળી ખાવી, પથ્ય પાળવુ. એટલે દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, મેહ તથા કોઢ એ સર્વ નાશ થાય છે (૨૦) ગુગ્ગુલ્વાદિ લેપ:—ગુગળ, ત્રિફળા, સુઠ, મરી તથા લીંડીપીપર એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો, તેથી દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે (૨૧) અમૃતાદિ ગુગળ —ગળો, કડવી પડો-ળીના મૂળ, સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા તથા વાવડીંગ એના સમભાગ ગુગળ નાખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી તે દરરોજ એક ખાવી તેથી વ્રણ, વાતરક્ત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, પાડુ અને સોજાનો નાશ થાય છે (૨૨) પથ્યા ગુગળ —હરડા ૧૦૦, બહેડા ૨૦૦, આબળા ૪૦૦ અને ગુગળ ૬૪ તોલા એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાત કાળે કઢવી અર્ધુ શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખ-ડના વાસણમા કઢવવુ, તથા ઉતાર્યા પછી તેમા વાવડીંગ, દાતીમૂળ, ત્રિફળા, ગળો, લીંડીપીપર, નસોત્તર, સુઠ તથા મરી એ દરેકનુ ચૂર્ણ બે તોલા પ્રમાણે નાખવુ જેથી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવુ, જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગુલ્મસી, નવી ખજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર, જઠર, પગુતા, પાડુત્વ, કડૂ (ખરજ), કૃમિ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિમ સામર્થ્યવાન તથા બળમા હાથી જેવો અને વેગમા ઘોડા જેવો બને છે તથા આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ અને પુષ્ટિ આપે છે વળી તે વિષનાશક અને ચાદીઓને સારો કરનાર છે, માટે વૈદ્યોએ એને સર્વ રોગોમા યોજેલો છે ગુગળની અપથ્ય.—ખાટુ, તીખુ, ખારુ ખાવુ, મૈથુન, શ્રમ, તડકો, મદ્ય અને ક્રોધ.

૧૯૭. ગુરમુળી.—(મ૦ ઉમળી.) ગુરમુળીનો વેલો બે અઢી વત મહોળો હોઈ તે સો પચાસ હાથ ઉચો જાય છે એ વેલો દક્ષિણ કોકણના રાનમા થાય છે. આ વેલો ૨૫–૩૦ વર્ષ પર્યંત ટકે છે. એના ફળોની આકૃતિ લીબુ જેવી હોઇ કિંચિત્ લાબી હોય છે આ ફળો ગરીબ લોકો શેકીને કિંવા બાફીને ખાય છે. ફળ ઘણા ખાવામા આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે

૧૯૮. ગુલછબુ (ગુલછડી).—સં૦ મરૂબ્જિકા, નલિકા. હિં૦ મ૦ ગુલછડી. ગુલછબુના ઝાડ નાના હોય છે એના કંદ થાય છે તેમાથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે આ ઝાડને ડુંગળી જેવા પાદડા આવે છે તેમાથી એક દાંડો બે અઢી હાથ લબાઇનો ઉત્પન્ન થઇ તેને તોરા આવે છે અને તે તોરામાથી ફૂલો આવે છે એ ફૂલો જાડી કળીના અને લાબા હોય છે એનો વાસ ઘણોજ મધુર અને સુવાસિક હોય છે ગુલછબુ:—તુરૂ, સ્નિગ્ધ તથા લઘુ છે, અને કોઢ તથા ગલગંડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **નાના બાળકને બાર દિવસની અદરજ રાતી ફોડકીયો થઇ આવે છે તે ઉપર:**—ગુલછબુના મૂળ અને હળદર પાણીમા ઘસી તેમા થોડુ માખણ નાખી શરીરે ચોળવુ, એટલે ફોડકીઓ જલદી શમી જાય છે (૨) **બદ ઉપર:**—ગુલછબુના મૂળ ક્રોના રસમા ચદનની પેઠે ઘસી લેપ કરવો

૧૯૯. ગુલદાવરી.—(સં૦ શિવવલ્લભા. મ૦ દવણુ શેવતી) આ શેવતીના ઝાડ વેત દોઢવેત ઉચા વધે છે એના પાદડા નકસીદાર હોય છે મધ્યમા ઘણે ઠેકાણે કાપાની પેઠે હોય છે એ પાદડાનો વાસ ઘણો આવે છે જગલી જાતિના એટલે વાવેતર ન કરેલા ઝાડના પાદડા નાના હોય છે, પરંતુ બાગમા વાવેલા ઝાડના પાદડા હથેળી જેવડાં હોય છે, અને એ પાદડાનો વાસ નાની જાતિના પાદડા કરતા કમી હોય છે. નાના પાદડાનો વાસ ઘણોજ હોય છે એમા પીળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે બન્ને જાતિના ફૂલ રાંખોડી જેવા અથવા ગેદા જેવા હોય છે જગલી જાતિના ફૂલો નાના હોય છે એને "શેવતી" એમ પણ કહે છે હિંદુસ્તાનીમા એને ગુલદાવરી અને ગુલચિની કહે છે

૨૦૦. ગુલબાશી.—(સં૦ વકતા) એને 'સાયકાળી' પણ કહે છે એના ઝાડ નાના હોય છે પાદડા નાના હોઇ લાબા અને મૃદુ હોય છે ગુલબાશીમા ધોળી, પીળી તથા રાતી વગેરે અનેક રગની જાતિ છે ઔષધોમા ધોળી ગુલબાશી વધારે ગુણાવહ છે **ગુલબાશી**—વાતલ, શીત અને ગલગંડની નાશક તથા અપક્વ અર્થને શમાવનારી છે ઉપયોગ:—(૧) **રતવા અને ગુમડાં ઉપર:**—ગુલબાશીના પાદડાને ઘી ચોપડી શેકી ગડા ઉપર બાધવાથી અદરનુ ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે, કિંવા ગુલબાશીનો કંદ પાણીમા ઘસી તેનો વારવાર લેપ કરવો (૨) **પુષ્ટિ ઉપર:**—ધોળી ગુલબાશીનો કંદ લાવી જરાક પીસી સુકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે ઘીમાં કિંચિત્ શેકી તેમા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી, સાકરના પાકમા મિશ્ર કરી થેપલા કરવા. આ પાક નિત્ય તોલા બે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનુ તાજુ દૂધ પીવુ એટલે ધાતુસ્થાનની કડકી દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે (૩) **ધાત પડે છે તે ઉપર**—ધોળી ગુલબાશીના કાદા ગાયના દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવા. (૪) **શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:**—ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ગાયના તાજા દૂધમા ૧ તોલા પર્યંત ઘસી તેમા સાકર ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી ૬ ગુજાભાર નાખી બે વખત આપવુ અને પથ્ય પાળવુ એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૫) **નિર્લોમકરણ:**—ગુલબાશીના કાદા પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે

૨૦૧. ગુલાબ:—ગુલાબના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ નાના હોય છે અને એને કાંટા આવે છે એમા ગુલાબી, પીળી, ધોળી, રાતી વગેરે જાતિ છે ઉત્તમ ગુલાબના ઝાડ **અરબસ્તાન** અને **તુર્કસ્તાન** દેશમા થાય છે ગુલાબના ફૂલોનુ **અત્તર** અને **ગુલાબજળ** થાય છે ગુલાબના ફૂલોનો વાસ ઘણો સુવાસિક આવે છે ગુલાબની કળીઓ સારક છે ગુલાબજળ ઠડુ છે ફૂલોની પાખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:**—થોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડુ પાણી પીવુ એટલે રેચ થાય છે અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી પીવુ **બીજો પ્રકાર:**—સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમા બારી તે ઘી સાકર નાખી ખાવો, એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે એથી ગ્લાનિ વગેરે કાંઇ પણ ન થતા રેચ પણ સારૂ આવે છે **(૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત:**—ઉંચા ગુલાબના ફૂલો લઇ પાખડીઓ કહવી. તે પાખડીઓથી બમણી સાકર લઈ બરણીમા કિંવા લોટામા પાખડીઓ અને સાકરના થરપર થર દેવા અને તેનુ મો બધ કરી આઠ દિવસ તાપમા ટાગી રાખવુ એટલે ગુલકદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકદ દાહશામક, પિત્તશામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે **(૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત:**—ઘણા ફૂલો એક વાસણમા નાખી ઉકાળવા અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવુ પછી તે ઠડુ થયા પછી અત્તરની તાર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઇ શીશીમા ભરવુ એક મણ ફૂલોમાથી ૧ તોલા ભાર અત્તર પણ નીકળતુ નથી, એટલે એ મોઘુ વેચાય છે તારની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'ગુલાબજળ' કહે છે **(૪)ગુલાબનુ સરબત**—ગુલાબજળમા સાકર નાખી સરબતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરબત થાય છે એ સરબત ગરમીનો નાશ કરનારૂ તથા ઠડુ હોવાથી ઉનાળાના દિવસોમા સેવન કરવા યોગ્ય છે **(૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો.**—ગુલાબજળ આખોમા આજવુ. **(૬) આંકડી ઉપર**—નાક, કપાળ અને આખોએ રૂના પુમડાથી ગુલાબજળ ચોપડવુ **(૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, પિત્તવિકાર ઇત્યાદિક ઉપર:**—સવારે અને સાયકાળે ગુલાબના તાજા ફૂલો દર વખતે પાચ લઈ, તે ત્રણ માસા સાકર સાથે ખાવા અને ઉપર થોડુ ગાયનુ દૂધ દિવસ ૧૪ પીવુ એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે તથા મળશુદ્ધિ થાય છે મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણકા, મૂત્રની આરક્તતા તથા પીળાપણુ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે **(૮) ખસ, દાદર વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ગુલાબકળીનો રેચ આપવો એટલે સારો ફાયદો થશે. **(૯) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ગુલકદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઇ શરીર માંહેની ગરમી નીકળી જાય છે **(૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે સુરમો આખોમા આજવો. **(૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—કપૂર, ટકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ, એને ગુલાબજળમા ખરલ કરી થેપલી કરવી, અને એ થેપલી પાણીમા ઘસી લેપ કરવો.

૨૭૨. ગુંદી:—સં૦ લઘુશ્લેષ્માતક મ૦ ગોંધણી. હિં૦ ગુંદની, લસોરા. ક૦ ચળ્ળુડિકેયળ્ળે–મારા, સણ્ણુચળુ તા૦ પેન્નિયાનારૂ–વિલિ. મલા૦ નરૂવરિ તૈ૦ નાક્કેર. લા૦ કાર્ડિયામિકસા.

આ ઝાડ કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે એ કાકડગુંદાની જાતિનુ વૃક્ષ છે એ ઝાડ ઘણુજ ઉંચુ વધે છે એને લાલ રંગના ફળો આવે છે તે કાકડગુંદા (વડગુંદા) કરતા મીઠા લાગે છે લોકો એના ફળો પ્રેમથી ખાય છે એ ફળો પૌષ્ટિક છે એ ફળો માહેનો રસ ગુંદરની પેઠે ઉપયોગમા આવે છે એનુ લાકડુ ચીકણુ હોઈ સુતાર કામમા પણ ઉપયોગી છે ગુંદી—બલકારક, મધુર, કિંચિત્ શીતલ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે + ઉપયોગ—(૧) દાંત દુખે છે તે ઉપર.—ગુંદીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા (૨) પૌષ્ટિક લાડુ:—એના ફળો સુકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમા લાડુ કરવા એ પૌષ્ટિક છે અને એનુ સેવન કરવાથી કમરમા જોર આવે છે

૨૭૩. ગોખરૂ મોટા.—સં૦ ગોક્ષુરક મ૦ હિં૦ ગોખરૂ ક૦ દોડ્ડ નેગ્ગિલુ તૈ૦ પેદ્દ પાલેરૂ તા૦ એનેનેરિંજલ. મલા૦ કાકમુલ્લા, કત્તુનેરિંલ. ફા૦ ગુખ્મે-ખારખસક અ૦ બજરૂલ ખસક લા૦ પેડેલિયમ મ્યુરેક્સ

ગોખરૂના ઝાડ નાના થાય છે એના પાંદડા તલના પાંદડા જેવા હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડ ઉપર ચણીબોર જેવડા ફળો આવે છે તેને 'મોટા ગોખરૂ' કહે છે એ ફળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર કાંટા હોય છે. ગોખરૂની બીજી એક નાની જાતિ છે, તેને "કાંટાવાળા ગોખરૂ' કહે છે તેનુ વર્ણન જુદુ (જુઓ નં ૧૨૮) કરેલુ છે મોટા ગોખરૂ ન મળે તો તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે દશ મૂળોમાં ગોખરૂના મૂળ આવે છે ગોખરૂ એ પૌષ્ટિક છે ગોખરૂ:-શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃંહણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિદીપક તથા સ્વાદુ છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, મેહ, દમ, ઉરઃક્ષત, હૃદ્રોગ, અર્શ, બસ્તિવાત ત્રિદોષ, કોઢ, શળ અને વાયુનો નાશ કરે છે ઔષધોમા એના પંચાંગ અને ફળો પણ આવે છે * ઉપયોગ:—(૧) પાંડુરોગ ઉપર:—

+ગુંદીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે ગુંદી અને વડગુંદો (કાકડગુંદી) એ બન્નેનુ વર્ણન આ ગ્રંથમા જુદુ જુદુ આપેલ છે સિવાય આ નાની ગુંદીની પણ બે જાતો છે એક વૃક્ષજાતિ અને બીજી ગુલ્મજાતિની. તે પૈકી અહી વૃક્ષ જાતિનુ વર્ણન આપેલ છે ગુલ્મજાતિની ગુંદીને વનગુંદી કહે છે એ મનુષ્યપુર ઉંચ વધે છે ખરી પણ એનુ થડ સ્પષ્ટ દેખાતુ નથી એની ડાળીઓ અને પાંદડાથી ને ઢંકાઈ રહેલ હોય છે એનુ લાકડુ સીધુ નહિ હોતા વાંકુચુંકુ હોવાથી સુતાર કામમા ભાગ્યેજ આવે છે એના ફળ પણ લાલ રંગના નાની ગુંદીના જુદ જેવાજ હોય છે ગુણમા અને ફળમા લાંબો તફાવત મનાતો નથી

* આચકીના દરદથી બાળક ભાગ્યેજ બચે છે એમ સર્વ કોઈ માને છે મોટા મોટા વૈદ્યો પણ કેટલીક વખતે એ દરદથી નાઈલાજ થાય છે, પરંતુ તેને આ ગોખરૂ (માળવી ગોખરૂ) નંગ ૫ આંબલીના સુકા કાતરાને પલાળી

ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો (૨) **પ્રમેહ ઉપર.**—ગોખરૂનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવુ (૩) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણ વાયુ ઉપર**—ગોખરૂના ઝાડનો અથવા ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવો (૪) **પુષ્ટતા ઉપર**—ગોખરૂની ભૂકી કરી રોજ પાશેર દૂધ, ઘી ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો, એકત્ર કરી એમાથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવુ એથી શરીરમા ભરેલી ગરમીના (ચાદીના) વિકારો નાશ પામે છે. (૫) **ઉષ્ણ પ્રમેહ, તણખીયા પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર**—ગોખરૂના લીલા ઝાડ લાવી પાણીમા બોળી મૂકવા. થોડીવાર પછી ઝાડ જરા ઉપર નીચે કરવાથી પાણી જાડુ અને ચીકણુ થશે તેમા સાકરની ભૂકી અને જીરાની ભૂકી નાખી ૭ દિવસ પાવુ **પથ્ય**—ગહુની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ ખાવી. (૬) **આમવાત ઉપર:**—ગોખરૂ અને સુઠનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવો તે પાચક છે તથા આમવાત અને કટિશળનો નાશક છે (૭) **પ્રમેહ ઉપર**—ગોખરૂના પાદડાંનો રસ પાશેર લઈ, તેમા કમરાના બી ૧ તોલો વાટી એકત્ર કરી પાવુ (૮) **ઇંદ્રલુપ્ત એટલે ઉંદરી ઉપર:**—ગોખરૂ, તલના ફૂલ, મધ તથા ઘી એ સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો (૯) **ગર્ભશૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર**—ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમા વાટી તેમા સાકર નાખી પાવુ (૧૦) **પથરી ઉપર:**—ગોખરૂનુ ચૂર્ણ અને મધ ઘેટીના દૂધમા પાવુ. (૧૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી ઉપર**—ગોખરૂનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા સાકર નાખી તેમા આપવુ. (૧૨) **ગોક્ષુરાદિ ઘૃત (ઘી)**—ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો કિંવા કલ્ક કરી એમા ઘી સિદ્ધ કરવુ તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા દારૂણ શુક્રદોષ ઉપર હિતકારક છે (૧૩) **ગોક્ષુરાદિ અવલેહ**—ગોખરૂના પંચાગ ૧૦૦ તોલા લઇ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમા ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવુ પછી તેમા ૫૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી, તથા તેમા સુઠ, લીંડીપીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, અરજુનસાજડની છાલ તથા કાકડીના બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વંશલોચન (વાસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો એ મૂત્રસબધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે. પેશાબમા લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત અને મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગીઓને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે

કાઢેલા રસમા ખૂબ વાટી લુગડે ગાળી તે રસ તોલા બેના આશરે પાવો આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે

ચરકસંહિતામા ગોખરૂને મૂત્રવિરેચનીય, શુક્રદોષહર અને શોથહર માનેલ છે. **સુશ્રુતસંહિતામાં** શ્લેષ્મસશમન, પિત્તહર અને મૂત્રદોષનિવારક માનેલ છે યુનાની હકીમો ગોખરૂના પાદડા અને જડનો ક્વાથ મૂત્ર વધારવા આપે છે, અને એના બીજ બીજા રોગોમા તથા જળોદર અને પ્રમેહના દરદમા આપવા કહે છે વળી ગોખરૂ અને તેના વૃક્ષને શીતળ, પેશાબ વધારનાર, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક પણ માને છે **બીજી સંહિતાવાળા** એની છાલને અને પાદડાંને કફઘ્ન, દીપન, ગુલ્મશૂળનાશક અને કૃમિઘ્ન કહે છે

૨૦૪. ગોંડાળ.—મ૦ ગુડાલા મ૦ ગેંડાળ હિં૦ ગોડાલ. ક૦ કડવિનભેદ, ગોડાળ.

એ તળાવોમા કિંવા બીજા જળાશયોમા પાણી ઉપર થાય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે ગોડાળને ચાર પાચ પાખડીઓ હોય છે ગોડાળ ઘણી જલદીથી વધે છે વહેળામા થોડાજ દિવસમા ઉગી નીકળે છે વાવ કે કૂવા માંહેનુ પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમા ગોડાળ નાખે છે, પરતુ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થવાથી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણુ વધવા દેવુ નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—** ગોડાળ લાવી વાટી તેનો ડુટી ઉપર લેપ કરવો **(૨) બાળકની ઉંદરસ ઉપર:—**ગોડાળ પાનમા ચાવી તેનો રસ પીવો

(૨૦૫) ગોમેટો:—(સ૦ વનતુડી.) કૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટોના વેલા આપોઆપ થાય છે એ વેલા કોકણમાં પુષ્કળ થાય છે એના પાદડા કિંચિત્ લાબા અને સહજ જાડા હોય છે એને શનપડોળા જેવા આગળભર લાબા અને સોનેરી કેળા જેવા અને ડીટા પાસેની બાજુએ કિંચિત્ જાડા ફળ આવે છે એ શાક કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે ગોમેટોના ફળ ગળચટા હોય છે એ ફળોને કણબી વગેરે લોકો ખાય છે **ગોમેટો:—**મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દતપીડાનાશક છે **ઉપયોગ—(૧) આગંતુક ગરમી ઉપર:—**ગોમેટોના મૂળ તથા ગાયનુ ઘી સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લઈ તેમા એક તોલા પર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાખી પ્રત્યેક બે વખત સાત દિવસ પાવુ **(૨) ધાત પડતી હોય તો—**ગોમેટોના મૂળ કુટી રસ કાઢવો તેમા ગાયનુ તાજુ દૂધ, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી આપવુ એ ઔષધ બે વાર આપવુ એટલે ત્રણ દિવસે ગુણ આવે છે **(૩) ભિલામો ઉઠયો હોય તો:—**ગોમેટોના પાદડાનો રસ ચોપડવો **(૪) પુષ્ટતા ઉપર:—**શેકલી ધોળી ડુગળી, ગોમેટોના મૂળ, જીરૂ અને સાકર એકત્ર કરી બારીક વાટી તેમા ઘી નાખી પાવુ આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ હરકત નથી. **બીજો પ્રકાર:—**ગોમેટોના મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી તેમા ઘી અને સાકર નાખી પાવુ **(૫) પિત્ત ઉપર—**ગોમેટોના ફૂલોનુ **ચૂર્ણ** ઘી સાકરમા આપવુ

૨૦૬. ગોરખ આમલી.—(રૂખડો.) સ૦ ગોરક્ષી. મ૦ ગોરખચીચ—ચોરીચીચ હિં૦ ગોરખઇમલી ક૦ ગોરક્ષહુણુચી, માગિમાવુ, પ્રહ્લામ્લિકા તા૦ પપ્પારપ્પુલી, તોદી. અ૦ હબહબુ લા૦ એડન્સોનિયા ડિજીટેટા.

એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે ગોરખ આમલીના ઝાડના પાદડા કાઇક શીમળાના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડ ઉપર વેતભર લબાઇના દૂધીના જેવા ફળો આવે છે એ ફળોની બહારની છાલ કઠણ હોય છે એ ફળમા લોટના ગોળા હોય છે એ લોટ ઘણો ખાટો છે. એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે એ લોટ પિત્તશામક, રુચિકર તથા પથ્યકારક છે આ વૃક્ષને " ચોર આમલી " પણ કહે છે **ગોરખ આમલી:—**મધુર, કડવી તથા શીત છે, અને દાહ, જ્વર, પિત્ત, વમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) દમ ઉપર:—**ગોરખ આમ-

લીંનો લોટ ત્રણ માસા લઇ તે લીલા અથવા સુકાયલા અજીરમા ભરી સેવન કરવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—ગોરખ આમલી માહેના ગર્ભનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો, અથવા ગોરખ આમલીના ગરનુ સરબત કરી તેમા જીરાની ભૂકી અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવુ **(૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર**—ગોરખ આમલીના ગરનુ સરબત કરી સાકર નાખી પાવુ **(૪) ઢોરોને મુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર.**—ગોરખ આમલીનુ મગજ પાણીમા મેળવી પાવુ **(૫) ગરમીની ચાંદીઓ, ખાંડુક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર.**—ગોરખ આમલીના ખિયાની કાળી રાખ કરી માખણમા મેળવી તે મલમ ચોપડવુ

૨૦૭ ગોરખમુંડી—(કલાર):—(સ૦ ગોરક્ષ મુડી. હિ૦ મુડી ગોરખમુડીમા બે જાતિ છે નાની અને મોટી નાના ઝાડ સુમારે વેતભર ઉંચા વધે છે. મોટા હાથભર ઉંચા વધે છે એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી જેવડા અફીણના જીડવા સરખા ગુલાબી રગના ફળો આવે છે એ ઝાડના પાદડા બારીક હોઈ તે લાબા હોય છે આ ઝાડનો વાસ ઘણો ઉગ્ર આવે છે એ ઝાડો લીલી જમીનમા થાય છે ***ગોરખમુંડી:**—તુરી, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, કડવી, મધુર, ભેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે, અને ગડગુમડા, ગડમાલા, અપચી, કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપસ્માર, શ્લીપદ, પાડુરોગ, પિત્ત આમરોગ કૃમિ, દમ, કોઢ, વિષદોષ, અતિસાર તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે **મોહામુડી**—મધુર, કડવી, ઉષ્ણ, રસાયન, રૂચ્ય તથા સ્વર્ય છે અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે બીજા ગુણો ગોરખમુડી જેવાજ છે **ઉપયોગ.—(૧) કમળી ઉપર:**— ગોરખમુડીનો અગરસ કાઢી પાવો **(૨) ગંડમાલા ઉપર**—ગોરખમુડીના મૂળ તેનાજ રસમા ઘસી લેપ કરવો **(૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર**—ગોરખમુડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો **(૪) જખમ ઉપર.**—ગોરખમુડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ઘા તુરતજ સારો થાય છે **(૫) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટે**—ગોરખમુડીનુ ઝાડવુ લાવી ઘરમા બાધવુ, એટલે તેના ઉગ્ર વાસથી ચાચડ જતા રહે છે **(૬) સંધિવાત ઉપર:**—ગોરખમુડીના જીડવા બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો

* કલારને કેટલાક સ્થળે કકરૂડા, જગલી તમાકુ અને ગગાજમની પણ કહે છે નાની કલારને બોડીઓ કલાર અને મોટી કલારને ફાફડીઓ કલાર કહે છે ફાફડીઓ કલાર ઢીચણપૂર ઉચો વધે છે તેમા ગાડર (ઘેટુ) જાય તો આધળું થઈ જાય છે એથી એને જગલી લોકો ગાડર કલારના નામથી પણ ઓળખે છે

આ સિવાય અમને એક વાઘરીએ કલાર નામનો ત્રીજો છોડ બતાવ્યો છે. તે ચાર પાચ ફુટ ઉચો થાય છે ધીકડની માફક એને પાચ સાતજ સોટીઓ હોય છે. પાદડા લગભગ ૨૦—૩૦ હોય છે એ પાદડા વનતુલસી જેવડા હોઇ તેના ઉપર ઝીણી કરકરી હોય છે એ પહોળાઇ કરતા લબાઇમા વધારે અને બહુ કડવા હોય છે આ કલારને ઉપરના બે કલારો સાથે કાઇ સબધ દેખાતો નથી, પણ એ છોડના રસમા ત્રાબાનુ પાણી કરવાનો ગુણ હોવાથી તેને અહીં જાહેરમા આપ્યો છે મારા ધારવા પ્રમાણે આનુ નામ કલાર નજ હોય, બીજુ હશે.

(૭) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર:—ગોરખમુડીના મૂળ પાણીમાં વાટી છાશ નાખી તે તોલાભાર પાવા. (૮) વૈપાદિક કોઢ (જેના યોગથી હાથ પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે) ઉપર.—ગોરખમુડીના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું (૯) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર—ગોરખમુડીના પચાંગની ધૂણી આપવી

૨૦૮. ગોરાડુ:—સં૦ હિં૦ સુખાલુ. મ૦ મોહળુ, ગોરાડુ, કોનફળી, નાગરચિને. ક૦ મુડિગેણુસુ, તુનાગેણુસુ. તૈ૦ ગેણુસુભેદ. તા૦ પેરૂવલ્ળી તુ૦ તુનાકરેશુ. મલા૦ કાચિલ. ડાયોસ્કોરિયા અલાટા.

ગોરાડુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા લાંબા અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાના કંદ રતાળુ જેવા લાંબા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનું મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષમાં મોટા રતાળુ જેવા કંદ થાય છે. એને કોંકણમાં "કોનફળ" અને "નાગરચિને" પણ કહે છે. એનું શાક ઉત્તમ થાય છે એ શાક બટાકાની પેઠે કરવું આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કડકા કરી સુકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે.× ઉપયોગ (૧) સોજાહર ઉપર:—ગોરાડુનો કંદ કચરી કપડામાં ઘાલી પીલવો અને જે બલક નીકળે તેમાં ધોળી ગરણીના બી ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો, એટલે સોજો ઉતરે છે

૨૦૯. ગોળ.—આ વૃક્ષ ગોમાતક પ્રાંતમાં થાય છે એ છાયાવૃક્ષ છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઇઓ ફુટી વધે છે એના પાદડા કાંઇક જાંબુડીના પાદડા જેવા હોય છે વૃક્ષ સુમારે પાંચસે છસે વર્ષ પર્યંત રહે છે

૨૧૦. ગૌરીનો ફણો.—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર તથા કૂવા અને વાવમાં પણ થાય છે. એ વેલાના પાદડા હાથતળીયાની આકૃતિ જેવા હોય છે એની દાંડી કાળી હોય છે ઉપયોગ:—(૧) રતવા ઉપર:—એ વેલના પાદડા વાટી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ ઘાવરૂ સારૂં થાય છે. (૨) ખરજવા ઉપર:—એ વેલો સુકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી એ

×બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશકે આને રતાળુના નામથી ઓળખાવી ભૂલ કરી છે કારણ રતાળુને મિ. પદેજીએ આજ મરાઠી ગ્રંથમાં જુદુ આપ્યું છે તેમજ નિઘંટમાં પણ બન્ને જુદા આપ્યા છે ગોરાડુની ઓળખાણ તેમણે નિઘંટમાં પણ આ પ્રમાણે આપી છે—"ગોરાડુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવાં લાંબા અને ટોંકદાર હોય છે એ ધોળા અને રાતા એમ બે જાતના થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કોંકણ, ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે એના મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષે મોટા રતાળુ જેવડા એ કંદ થાય છે ગોરાડુનું શાક સારૂં થાય છે એ કંદ છોલી બારીક ચીરીઓ કરી સુકવી પછી તેને દળી લોટ કરી રાખે છે. બાળકોને માટે તવખીર પ્રમાણેજ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે આ કંદ વાયુકારક, બળકર અને પૌષ્ટિક છે. એમાં સુશળ, પેડી અને આડી એવી ત્રણ જાતો છે" અમને શક જાય છે કે વખતે આ સકરીયા હશે!

તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે દાહ શમન થઇ ખરજવુ ચાર દિવસમા મટે છે. (૩) **ચાંદીમાં ધોળા અંકુર થઇ આવે છે તે ઉપર**—આ વેલાની રાખ, ફળીચુનો અને ચિત્રાના મૂળ વસી, અંકુરને ચુટી કાઢી તૈયાર થએલુ આ ઓષધ તરતજ તે ઉપર ચોપડવુ (૪) **પ્રદર ઉપર**—આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમા આપવો

૨૧૧ ગોલણુ–એ ઝાડ ઘાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એના પાદડા બારીક હોય છે અને તેનુ થડ સાત આઠ આગળ લબાઇનુ થાય છે **ઉપયોગ.**–(૧) **કંઠ સર્પ ઉપર**–ગોલણુના ફળ બિયા સુદ્ધા અધકચરા ખાડી ચલમમા નાખી પાવા, અથવા ગોલણુના બીજ એકલા પાણીમા ઘસી પાવા.

૨૧૨ ધણુસરી.–એ ઝાડ ઘણા મોટા થાય છે એને “ ગાનસુરી ” પણ કહે છે ધણુસરીના પાદડા ભિલામાના જેવા લાબા હોય છે. એ પાદડાનો વાસ ઘણો આવે છે **ઉપયોગ.–(૧) ઘોણુસ (ઘોયડા) ના અને ફુરશાના વિષ ઉપર.**–ધણુસરીના મૂળ ઘસી તેમા સુઠ ઘસી પાવી, તેથી રેચ થશે અને ઉલટી પણ થશે વિષથી શરીરમા ગાઠો થાય તો તેજ મૂળ ઘસી શરીર ઉપર ચોપડવુ (૨) **રેચન**–ધણુસરીના મૂળ ઘસી પાવા ઉતાર ઘી અને ભાત આપવા (૩) **ફોડકી, નખત્રા વગેરે ઉપર:**–ધણુસરીના મૂળ અને વાકેરીનુ બીયુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૪) **ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપર:**–ધણુસરીની ભાજીમા ગોમૂત્ર નાખી રસ કાઢી, તેમા ધણુસરીના મૂળ ઘસી શરીરે મર્દન કરવુ (૫) **ઢોરને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર:**–ધણુસરીની ભાજીમા પાણી નાખી એક શેર પર્યન્ત રસ કાઢવો અને તેમા ધણુસરીનાજ મૂળ ૧ તોલો ઘસીને પાવા એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવુ તથા અરીઠાના પાણીમા ધણુસરીના મૂળ ઘસી સૂજેલી જગ્યોએ વારવાર લેપ કરવો

૨૧૩. ઘાપાન.—અનનસના ઝાડ જેવા ઘાપાનના ઝાડ હોય છે એના પાદડા અનનસના પાદડા કરતા પહોળા હોય છે તેના છેડે વાક અને કરવત જેવા કાટા હોય છે ઘાપાનના પાદડા પલાળી રાખી કચરી તેનુ સુતર કાઢી પછી દોરડુ વણે છે એ મજબૂત થાય છે **ઉપયોગ:–(૧) મુસલ રોગ (ઢોરોને અને માણસોને મરકી જેવો રોગ થાય છે તે) ઉપર**–ઘાપાનના કાદાનો રસ પાવો (૨) **જખમ ઉપર:**–ઘાપાનના પાદડા વાટી ચોપડવા

૨૧૪. ઘામારી.–(સ૦ અસ્થિભક્ષા) ઘામારીના ઝાડ ભેજવાળી જમીનમા થાય છે એ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે એના પાદડાનો આકાર પર્ણબીજના પાદડા જેવો થાય છે ઘામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે તેનો આકાર લાબો હોય છે એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઇ જાય છે **ઉપયોગ–(૧) ઘા રૂઝવવા માટે**–ઘામારીની ભાજીનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે (૨) **બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપર:**–ઘામારીના પાદડાંનો રસ કાઢી તેમા ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઓષધ મોટા માણસને પણ આપવુ.

૨૧૫. ધાસપિત્તપાપડો.—(સં૦ પર્પટક કો૦ ખડકશેપુ, ઘુઇ) આ ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરે છે એના પાદડા બારીક હોય છે એ ઝાડ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે એ ઝાડ ઉપર બારીક જીડવા જેવા તોરા આવે છે એ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે પિત્તપાપડા કરતા આ ઝાડ વધારે ગુણકારી છે ધાસપિત્તપાપડાનુ શાક સારૂ થાય છે **પિત્તપાપડો**—શીતળ, કડવો, ગ્રાહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે, અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરૂચિ, દાહ, ગ્લાનિ, **ભ્રમ**, મદ, પ્રમેહ, ઓકારી (ઉલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **એનુ શાક:**—સગ્રાહી, શીતલ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવુ છે, અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, ભ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**(૧) પિત્તથી ચક્રી આવે છે તે ઉપર**—ધાસપિત્તપાપડાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી કોપરાના તેલમા કાલવી માથા ઉપર જાડો લેપ કરવો **(૨) પિત્તજ્વર ઉપર:**—ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો **(૩) સાધારણ તાવ ઉપર:**—ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમા આરગોટી (ધોળો અને કડો પથ્થર) દેવતામા લાલ કરી છમકારી તે કાઢો પાવો **(૪) ઉલટી ઉપર**—ધાસપિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો

૨૧૬ ઘોંટી.—(સં૦ ગુલઘટિકા) ઘોટીને–"ઘોટ" "ઘોટબોર" "રાનબોર" એમ મરાઠીમા કહે છે ઘોટીના ઝાડ હોય છે એને બોરડીના જેવા બારીક ફળ આવે છે વૈદલોક "બત્રીશી" કરીને જે ઔષધ આપે છે તેમા એ ફળ હોય છે ઘોટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા પાચક છે, અને કમળો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, વ્રણ, કોઢ તથા ખરજનો નાશ કરે છે

૨૧૭. ઘોટીવેલ.—ઘોટીવેલ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થઇ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે એનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે ઘોટીવેલના પાદડા મોટા હોય છે અને તે ઉપર જાડી રેષાઓ હોય છે એ વેલને બારીક કાટા હોય છે એને ચણા જેવડા ફળના ગુચ્છા આવે છે ઉપયોગ:—**(૧) પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર:**—ઘોટીવેલના લીલા અથવા સુકાયલા ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીમા કાલવી, તેમા થોડી હિંગની ભૂકી નાખી તે પાવુ, એટલે રેચ જલદી બધ થાય છે

૨૧૮. ઘોણુશી. (સં૦ ગોનસી મ૦ ગોણુસકાડ)—ઘોણુશીના વેલા હોય છે એ વેલાની જાડાઇ પગના અગુઠા જેવી હોય છે અને આકારે ઘોણુસસર્પ જેવી હોય છે એના પાદડા આકારે પીપળાના પાદડા જેવા હોય છે, પણ તેના કરતા ચોગણા મોટા થાય છે એ પાદડાને એક એક આગળ પહોળાઇના ખાચા હોય છે **ઘોણુશી:**—શીતળ અને ગુરૂ છે; તથા શળ, હેડકી, જીર્ણવિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—**(૧) ઢોરને ઘોયડાનુ વિષ ચડયુ હોય તો**—ઘોણુશીનો રસ એક શેર પાવો **(૨) માણસને ઘોયડાનુ વિષ ચડયુ હોય તો**—ઘોણુશીના રસમા ઘણુસરીના મૂળ, અરિઠા અને કાળીજીરી વાટી ગોમૂત્ર નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો

૨૧૯. ઘોલી (ગિલોડી).—(સં૦ તુડિકા મ૦ તાડલે.) ઘોલીનો વેલો આઠ દશ વર્ષ સુધી રહે છે ઘોલી બારમાશી થાય છે ઘોલીના ફળ બે અઢી આગળ

લાંબા હોઈ અંગુઠા જેટલા જાડા હોય છે ઘોલીના બે પ્રકાર છે કડવી અને મીઠી કડવી ઘોલી કોઈ ખાતુ નથી ઘોલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઇ પથ્યકર છે ઘોલીના અતિ સેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે **ઘોલી:**—મધુર તથા શીતળ છે કફ અને ઉલટીને કરનારી તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તશોથ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—ગુરૂ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલસ્તંભક, સ્તન્યકારક પેટમા વાતસંચય કરનાર તથા રૂચિકર છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોજો, બુદ્ધિ, દાહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે **એના ફુલો**—ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે **એની ભાજી:**—શીતળ, મધુર, ગ્રાહક, તુરી, કડવી પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એના મૂળ**—હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે, અને હાથપગનો દાહ, ભ્રાંતિ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે **કડવી ઘોલી**—વાતિકારક છે અને રક્તવિકાર, કફ તથા પાડુનો નાશ કરે છે **એના ફળ.**—ગુરૂ, કડવા, વાતિકર તથા વાયુને કોપાવનાર છે અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **કાનમા બગાડ વગેરે ગઈ હોય તો**—ઘોલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમા પાડવુ (૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપર**—ઘોલીનો વેલો અંગુઠા જેવો જાડા લઇ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઇ, ઠંડુ પાણી નાખી ખાડવી, અને પાશેર પર્યંત રસ કાઢી તેમા જીરાની ભુકી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસ્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવુ આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઇ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવુ તે પહેલા આપવુ નહિ (૩) **ફુરસાના વિષ ઉપર**—ઘોલીના પાદડાના રસમા સમુદ્રફળ ૭ માસા ઘસી સુમારે નવટાક રસ આપવો આ રસ એકેક કલાકને અંતરે પાવો, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે (૪) **સલ (ઝાડ) વવવા ઉપર:**—ઘોલીના મૂળનો રસ, દેવદાર, જીરૂ અને સાકરનુ ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દુધમા ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવુ

૨૨૦. ચણકબાબા (કંકોલ).—સં૦ કંકોલ. મ૦ કંકોળ, કાપૂરચિની. હિ૦ કબાબચિની, સિતલચિની બ૦ કાકલા ક૦ કપ્પુરચિની તૈ૦ કવાબચિની તા૦ વાલમિલેગુ. મલા૦ ચિનમુલગુ ગો૦ ગંધમેનસુ ફા૦ કબાબહ. અ૦ કબાબ, કબાવા, હબુલઉરૂસ ઇં૦ ક્યુબેબપેપર લા૦ ક્યુબેબાઓફિસિનેલિસ

ચણકબાબાના વેલા હોય છે. કંકોલને ‘કપુરચીની’ ‘રબાબચીની’ પણ કહે છે એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમા થાય છે ચણકબાબાના ફળો મરી જેવા થાય છે ચણકબાબા એ ફળ સુગંધી અને ઘણુ ઠંડુ છે એનો ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે **ચણકબાબા:**—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રૂચિકર, હૃદ્ય, સુગંધી, લઘુ અને કફનાશક છે એ મુખજાડ્ય, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અંધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **મુખરોગ ઉપર:**—કંકોલ અને ખડીસાકર દાઢ નીચે રાખી

રસ ગળવો. (૨) **પ્રમેહ ઉપરઃ**—કંકોલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) **રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઉલટી થાય છે તે ઉપરઃ**—કંકોલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું (૪) **પ્રમેહ અને આગંતુક ગરમી ઉપર.**—કંકોલ અર્ધો તોલો લઈ સાધારણ કુટી અષ્ટમાશ કાઢો કરવો. તેમા ઉત્તમ ચંદનનું તેલ છથી બાર ટીપાં સુધી નાખવું અને કાઢામાં મેળવી તે કાઢો પાવો આ પ્રયોગથી પેસાબ માફ થાય છે, અને ચંદનનું તેલ અંદરના જખમ ઉપર બેસી બે ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઈ ગુણ આવે છે આ ઔષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે બપોરના ભોજન પછી અને સાયંકાળે, એ પ્રમાણે સતત્ ૫ દિવસ લઈ, ફક્ત ઘઉંની રોટલી અને ઘી, સાકર, એજ પદાર્થ ખાવા, એટલે જલદી ગુણ ગુણ આવે છે (૫) **સંગ્રહણી ઉપર.**—કંકોલ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, સોનાગેરૂ ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી કપાસના પાદડાના રસમાં ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતા જવી (૬) **મુખમાધુર્ય ઉપર**—કંકોલ, કપૂર અને મરી સાધારણ ચાવી દાઢમાં રાખવા અને તેથી ઉત્પન્ન થતું થુંક થુંકી નાખવું (૭) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર.**—ચણકબોબાનો કાઢો કરી તેમાં પાંચ ટીપાં સુખડના તેલના નાખી તે આપવું

૨૨૧. ચણા—સં૦ હરિમંથ, ચણક મ૦ હરબરા હિં૦ ચના, છોલા બં૦ ચણક તૈ૦ ચનગાલુ, ચનાકમુલ્લુ. તુ૦ તા૦ ક૦ કડ્લે મલા૦ કટાલા, ફા૦ નખુદ અ૦ હુમસ ઈં૦ ગ્રામ લા૦ સીસર એરીએટિનમ્

અદલ તથા દ્વિદલધાન્ય એવા ધાન્યના બે પ્રકાર છે જેમ અદલ ધાન્યમાં 'ઘઉં' એ મુખ્ય છે તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં 'ચણા' એ મુખ્ય છે ચણાની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી આ ખંડમાં છે ચણા આસો મહિનામાં વાવે છે, અને માહ માસની આખરે અને ફાલ્ગુનમાં તૈયાર થાય છે ચણાના છોડની ઉંચાઈ દોઢ વેંત હોય છે ચણાના છોડને ચાળીસ પચાસ પોપટા આવે છે પોપટામાં એક અગર બે દાણા હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, કાબુલ તથા અરબસ્તાન એ ઠેકાણે ચણા પુષ્કળ પાકે છે લીલા ચણાના પોપટા ફોલી લોકો ખાય છે અને તેમાના દાણા પાકે એટલે તે શેકી ખાય છે એને ઓળો કહે છે ઘઉંની પેઠે ચણાના પણ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. ચણાની દાળ કરી તેના બુંદી, મોતીચૂર, પૂરણપોળી, બેસણના લાડુ તથા મેસુર એવા અનેક તરેહના પકવાન્નો થાય છે ચણા શેકી તેની ધાણી (શેકેલા ચણા) કરે છે. તેના ઉપરથી ફોતરાં કાઢી ભરડે છે એટલે તેની દાળ બને છે એ દાળ ઘઉંના કરતા પણ અધિક પૌષ્ટિક છે એના લાડુ પણ થાય છે શેકેલા ચણા શરીરને ઘણાજ હિતાવહ છે એ પૌષ્ટિક છે અને ભૂખને માટે ઘણાજ ઉત્તમ છે પ્રવાસમાં એ ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે એ ચણા ખાઈ રસ્તે ચાલતાં છતાં જો પાણી મળે નહિ તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી દર શુક્રવારે શેકેલા ચણા અવશ્ય ખાવા એવો જે નિયમ છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણાને લીધેજ છે. ચણાની વાટેલી દાળ પણ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ઘણોજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની

ભાજીનુ શાક કરે છે ચણાના ખારમા પલાળી જે બી રોપવામા આવે તે ઘણા જલદી ઉગી નીકળે છે **ચણા:**—વાનલ, શીન, લઘુ, રૂક્ષ, તુરા, વિષ્ટભકારક, મધુર, રૂચિકર, વર્ણકર, બલકર જ્વરનાશક તથા આધ્માનકારક છે, અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **શેકેલા ચણા**—ઉષ્ણ, રૂચિકર, રક્તકોપન લઘુ, બલકર, શુક્રલ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે, અને સ્વેદ, શૈત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા કલમનો નાશ કરે છે

×**ચણાનો ક્ષાર:**—અગ્નિદીપક, રૂચ્ય, ખારો, અતિ ખાટો અને દાતને અબાવનાર છે, તથા શૂળ, અજીર્ણ તથા અગ્નિમાદ્યનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:**—ચણાની દાળમા બરોબર ગોળ નાખેલુ પૂરણ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવુ નરમ લાગે તો ગોળદાળનુ પાણી પીવુ **(૨) મસ્તક વાયુ ઉપર:**—અર્ધો શેર ચણાનો લોટ અને તેટલીજ રાઈની ભૂકી ચણાના ખારમા નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો **(૩) પરસેવો બંધ થવા માટે**—શેકેલા ચણા, અજમો અને વજનુ ચૂર્ણ શરીરે ચોળવુ **(૪) સળેકમ ઉપર:**—રાત્રે સૂઇ રહેતી વેળાએ તાજા શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ **(૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે**—ચણાની દાળ અને સાકર પૈસાભાર રાત્રે સૂઇ રહેતી વેળાએ એક મહીના સુધી ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ **(૬) પેટપીડ અને મરકી ઉપર**—ચણાનો ખાર એક બે તોલા પીવો. **(૭) બરોળ ઉપર:**—ચણાનો ખાર, સિધાલુણ અને બગડીખાર એ એકત્ર કરી પીવુ, અથવા શેકેલી હિંગ, સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, કોળિંજન, જવખાર અને સીધાલુણ, એનુ ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમા નાખી પીવુ

૨૨૨. ચણોઠી—સ૦ ગુંજા મ૦ ગુંજ કો૦ માડલવેલ. હિં૦ ગુંજા, ઘુઘચી, ચોટલી, ચિરમિટી બ૦ કુંચ ક૦ ગુલગુંજે, એરકુ તૈ૦ ગુલુવિંદે ફા૦ ચશ્મે ખરૂસ અ૦ હબસુર્ખ વ સફેદ ઈં૦ વિક્રૂદ્રી લા૦ એબ્રસ પ્રિકેટોરિયસ્

ચણોઠીના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદડા બારીક અને લાબા હોય છે ચણોઠીમા ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે ત્રણે વેલા સરખાજ હોય છે ચણોઠી સોનાનુ વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ એક તોલા ભારની છન્નુ (૯૬)* ચણોઠીઓ થાય છે ચણોઠીની ગણના ઉપવિષમા

×જ્યારે ચણાના છોડ ઉગેલા હોય ત્યારે ઝાકળ પડે તે દિવસે સૂર્યોદય પહેલા ત્યા જઈ ચણાના છોડ ઉપર ઝીણુ જગન્નાથીનુ સાફ ધોએલુ કપડુ લુછી તે ઠાર શીશામા નીચોવી લેવુ આ પ્રમાણે વારવાર કરી સૂર્યોદય પહેલા મેળવેલા ચણા ઉપરના બિંદુઓને **ચણાનો ખાર** કહે છે

સુકાયલા ચણાના છોડની ડાખળી વગેરે પાણીમા પલાળી લુગડાથી ગાળી લઇ લોઢાની કઢાઇમા એ પાણી ઉકાળવાથી સફેદ રંગની ખારની ભુકી તૈયાર થાય છે એ પણ ચણાના ખાર તરીકે વાપરી શકાય એમ અમારો મત છે.

*કેટલીક જગ્યાએ આ ૯૬ રતીનો તોલો માની કપની રૂપીઆને ત્રીશ વાલ એટલે ૯૦ રતી માને છે. આ હીસાબે ચણોઠીનુ વજન સરાસરી ૨ ગ્રેન છે.

છે. + **ચણોઠી:**—સ્વાદુ, કડવી, બલકર, ઉષ્ણ, તુરી, ત્વચાને હિતાવહ, કેશ્ય, રુચ્ય, શીત તથા વૃષ્ય છે, અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, ઇંદ્રલુપ્ત વ્રણ કૃમિ, રાક્ષસ, ગ્રહપીડા, કંડૂ (ખરજ), કોઢ, કફ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, ભ્રમ, દમ, તૃષા, મોહ તથા મદનો નાશ કરે છે **એના બીજ.**—વાતિકારક અને શૂળનાશક છે **એના પાદડાં** વિષનાશક છે ધોળી ચણોઠી ઘણુ કરીને વશીકરણના ઉપયોગમા લે છે બીજા ગુણો ચણોઠી જેવાજ છે **ઉપયોગ.—(૧) આદાશિશી ઉપર:**—ચણોઠીના મૂળ પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવુ, એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે **(૨) શીતળાથી આંખમાં ફુલ પડયુ હોય તે ઉપર**—ભોગલી એરંડાના રસમા ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવુ **(૩) વીર્યવૃદ્ધિ માટે થવા અને ધાતુ પડતી હોય તે અટકાવવા માટે.**—ચણોઠીના મૂળ દૂધમા બાફી સાકર સાથે ખાવા **(૪) માથે ટાલ પડે તે ઉપર**—ચણોઠીના મૂળ અથવા ફળ ભિલામાના રસમા ઘસી તેનો લેપ કરવો, અથવા ચણોઠી મધમા અગર ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવી **(૫) અવાજ સાફ થવા માટે**—ધોળી ચણોઠીની ભાજી ચાવી મ્હોડામા રાખી રસ ગળતા જવુ અથવા ચાવવી **(૬) ગરમીથી મ્હોડામાં ફોલ્લા વગેરે થાય તે ઉપર**—ધોળી ચણોઠીની ભાજી, ચણકબાબા અને સાકર એ મ્હોડામા રાખી રસ ગળતા જવુ અથવા મૂળ ચાવવા **(૭) લાલામેહ ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીની ભાજી અને મેંદીની ભાજી સમભાગ લઇ તેનો રસ કાઢવો તેમા દુદ્ધરલીના મૂળ ઘસી જીરૂ અને સાકર નાખી પાવુ આ ઔષધનુ સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવુ **(૮) રતવા ઉપર.**—

+ **ચક્રદત્તમા** રાતી અને ધોળી એ બે પ્રકારનીજ ચણોઠી બતાવી છે એ ચણોઠીના બીજ વિષરૂપ છે, એટલે ખાવાથી ઝેરની અસર કરે છે તે જ્ઞાનતંતુના રોગમા અપાય છે અને ચામડીના રોગ તથા નાસુર ઉપર લેપ થાય છે ચણોઠીની જડ ઉલટી લાવનાર છે **મુસલમાન હકીમો** ચણોઠીને ગરમ, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક માને છે **ડાકટર લોકો** ચણોઠીના મૂળને જેઠી મધના પ્રતિનિધિ તરીકે વાપરે છે ડા૦ **એન્સ્લી** કહે છે કે ચણોઠીનુ મૂળ જેઠીમધને આબેહુબ મળતુ હોય છે, અને બંગાળમા એને જેઠીમધના બદલે વેચે છે મિ૦ **મોહિદ્દીન સરીફ** લખે છે કે ચણોઠીના ડાળામા પાદડાથી પણ વધારે મીઠાશ હોય છે, અને તેમાથી સત્વ કહાડવુ હોય તો નીકળી શકે છે **મિ૦ વેકર** કહે છે કે ચણોઠીનુ પાણી આંખમા નાખવાથી આંખની કંનજકટાઇ અથવા પડદો સૂજી તેમાથી પરૂ નીકળવુ શરૂ થાય છે એટલા માટે આંખના રોગમા એનો ઉપયોગ નહિ કરવો સફેદ ચણોઠીની જડ મીઠી હોય છે તે ખાસીના રોગમા બહુજ ઉપયોગી માલમ પડી છે **મિ૦ હ્યૂનન** કહે છે કે પાદડાંને મધમા વાટી સોજા ઉપર ચોપડાય છે એજ પ્રમાણે વાટીને સાકરની સાથે ચાવવાથી ઉધરસ ઓછી થાય છે સફેદ ચણોઠી ઝેરી છે તે ખાવાથી ઉલટી અને ઝાડો થાય છે અને કદિ મૃત્યુ પણ થાય છે. **ચરકસંહિતામાં** ધોળી ચણોઠીને દાહશાંતિકારક અને પિત્તશામક માની છે

ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો લેપ કરવો (૯) **પ્રમેહ ઉપર:**—ચણોઠીની ભાજીનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દુધમા મેળવી પાવો (૧૦) × **ખાલી ચડે છે તે ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીના પાદડાના રસમા જીરાની ભૂકી નાખી પાવુ (૧૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો રસ સાકર અને જીરૂ નાખી પાવો. **(૧૨) તાવથી માથુ દુખતુ હોય તે ઉપર**—ધોળી ચણોઠીના મૂળ સ્વચ્છ ધોઇ ઘસવા અને કપડામા ઘાલી તે ૭ દિવસ સુઘવા (૧૩) **ગરમી (ઉપદંશ) ઉપર:**—લાલ ચણોઠીની ભાજીના રસમા જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી સાત દિવસ લેવુ (૧૪) **સિંદુરના વિષ ઉપર**—ચણોઠીની ભાજી ૭ દિવસ ખાવી (૧૫) **શિરોરોગ ઉપર.**—ચણોઠીના મૂળ ઘસી નાકે સુઘાડવા, એટલે આંખોમા ચક્કર આવે છે તે તથા રતાધળાપણુ, આખના પડોળ, આધાશીશી અને મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે (૧૬) **વાયુરોગ ઉપર લેપ:**—શરીરના જે ભાગમા વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી બાળી નાખી, તે ઉપર ચણોઠી પાણીમા વાટી લેપ કરવો તથી કરી અપબાહુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી અને બીજી વાયુ સબધી પીડા દૂર થાય છે (૧૭) **ગ્રંથી (ગાઠ) ઉપર**—રાતી ચણોઠીની દાળ, આબલીનો કચુકો અને ગેરૂ એ ઠડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અને તે સુકાયા પછી ફરી બીજો લેપ કરવો (૧૮) **ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર**—ધોળી ચણોઠીના મૂળ અને ધોળી જાસુદીના મૂળ ઘસી પાવા. ગરમીની ચાદી ઉપર પણ એનોજ લેપ કરવો (૧૯) **ઉર્ધ્વરસ ઉપર.**—ધોળી ચણોઠીના મૂળ ઘસી પાવા (૨૦) **પાપણોમા થનારા રોગ ઉપર**—ચણોઠી પાણીમા બાળી તે પાણી પાપણે ચોપડવુ, એટલે પરૂ નીકળી જઇ પાપણનો દાહ અને સોજો નાશ પામે છે (૨૧) **ગંડમાળા ઉપર**—ચણોઠીના મૂળ અને ફળના બમણા કાઢામા એક ભાગ તેલ નાખી પચન કરાવવુ તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે એ તેલનો અભ્યગ કરવાથી દારૂણ ગડમાળા નાશ થાય છે. **(૨૨) તિમિર (અંધારા આવવાના) રોગ ઉપર**—ચણોઠીનુ મૂળ બકરાના મૂત્રમા ઘસી પાવુ (૨૩) **માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર.**—ચણોઠી, હાથીદાતની રાખ અને રસાજન (રસવતી)નો લેપ કરવો એટલે તે ઠેકાણે તુરત વાળ આવશે

૨૨૩. ચદનબટવો.—(ચીલની ભાજી સ ૦ ચડિલ.) ચદનબટવાના ઝાડ એ હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા નાજુક હોય છે તે નીચેની બાજુએ કાઇક રાતા અથવા ગુલાબી રગના હોય છે એની ભાજી જલદીથી સુકાઇ જાય છે ગુજરાત, ઉત્તર હિદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે ચદનબટવાની ભાજીનુ શાક કરે છે એ ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ થાય છે. **ચંદનબટવો**—ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના રોગ ઉપર:**—ચદનબટવાના લાકડાનો કોલસો ઢોરના

× આગપૈણી અને પૈણીનો અર્થ ખરજવુ થાય છે, છતા અહીં ખાલી ચઢવી અર્થ કેમ કર્યો હશે?

વાટી એકેક ઘુટડો ૩ દિવસ પાવો

૨૨૪. ચંદ્રુસ.—ચદ્રુસના ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા થાય છે એ ધૂપની જાતનુ વૃક્ષ છે ચદ્રુસના ઝાડો આફ્રિકાખડમા ઘણા થાય છે એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચદ્રુસ કહે છે એનો રગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે ચદ્રુસનો "વાનિશ" કરે છે, તેમજ એનો મલમ પણ થાય છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા એને "સફેદ ડામર" કહે છે+**ચદ્રુસ**—તીખી, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, શુકલ, લઘુ, વૃષ્ય તથા કાંતિકારક છે, અને દદ્રુ (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, દાહ તથા ઘાનો નાશ કરે છે

૨૨૫ ચમેલી.—સ૦ સુરપ્રિયા, ઉપજાતિ હિ૦ ચમેલી બ૦ ચામિલી મ૦ ચમેલી, ચબેલી ક૦ મોગરાચા ભેદુ ઇં૦ સ્પેનિશ જાસ્મીન્ લા૦ જેસ્સીન્, ગ્રાન્ડિફ્લોર ફા૦ યાસમોન અ૦ યાસમન.

ચમેલીના વેલા હોય છે એના પાદડા જૂઇ જેવા ધોળા અને નાના હોય છે એ ફૂલોનો વાસ મધુર આવે છે એ ફૂલો શ્રાવણ મહિનામા ઘણા થાય છે એનુ તેલ નીકળે છે×

૨૨૬. ચંપાકાટી (પીળો કચનાર, પીળો કાંચનાર)—સ૦ કોવિદાર મ૦ કોરલા હિ૦ પીલાકચનાર બ૦ પીતકાચન ક૦ કોચાલે તા૦ શેમાદારે શિવપ્પુમાદીરે તૈ૦ દવકાચનમુ મલા૦ કોવિદાર લા૦ બોહનિયા વેરિગેટા

ચપાકાટી આ એક રાનવૃક્ષ હોઇ તે કાચનારની જાતિનુ છે એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવાજ હોય છે જેઠ—આષાઢ માસને સુમારે એ ઝાડને કુમળા પાંદડા આવે છે, તે લઇ લોકો વેચે છે એ ભાજી નિર્મલ હોઇ ખાવાને રૂચિપ્રદ છે **ચંપાકાટી**—દીપન, તુરો, વ્રણરોપણ, સગ્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે ભાજીપાલામા તે ઉત્તમ છે તે મૂત્રકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલોનો ગુણ રક્ત કાચનાર જેવાજ છે

૨૨૭. ચંબેલી.—સ૦ જાતિ, માલતી હિ૦ ચમેલી મ૦ જાઇ ક૦ જાજિમલ્લિગે તૈ૦ જાઇપુષ્પાલુ તુ૦ જાજીપુ મલા૦ પિચ્ચાક, માલતી લા૦ જેસ્મિનમ્ ફ્લેક્સાઇલિસ્

ચબેલીનો વેલો મોટો વધે છે કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચબેલીના જુના વેલા ઘણાજ મોટા હોય છે એ વેલા ઉપરથી માણસો સહજ ઉપર ચઢી શકે એટલા તે મજબૂત હોય છે ચબેલીના પાદડા ધોળા હોય છે તથા સુકુમાર અને સુવાસિક હોય છે ચબેલીના પાદડાનો રસ વ્રણશોધક છે **ચંબેલી:**—

+ જુઓ કુંદેસ (શેરીલોબાન) નીચેની ટીપણી

× ચમેલીના ફૂલોમા તલ રાખી મકી કેટલાક દિવસ પછી ઘાણી (કોલુ) મા પીલીને તેલ કહાડે છે, તેને ફૂલેલતેલ અથવા ચમેલીનુ તેલ કહે છે એ ઉત્તમ સુગધવાળુ અને ઠડુ હોય છે

તુરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે, અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોઢ, રક્તદોષ, વ્રણ, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે કળીઓ:—વ્રણ, વિસ્ફોટક, નેત્રરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે ફુલ.—સુગંધિ અને મનોહર છે તે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) જીભાને ભર આવે (કાત્રા પડે) છે તે ઉપર—ચમેલીની ભાજીનો રસ પાવો. (૨) દાદર અને ચાઠીઓ ઉપર:—ચમેલીના મૂળ ઘસી ચોપડવા. (૩) જખમ ઉપર:—ચમેલીની ભાજીની થેપલી કરી જખમ ઉપર બાંધવી. (૪). કર્ણશૂળ ઉપર:—તલના તેલમાં ચમેલીના પાદડાનો અગરસ નાખી તે તેલ સારૂં કઢવવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો એ પ્રમાણે છ સાત પુટ દઇ તેલ તૈયાર કરી રાખવું એ તેલ કાનમાં નાખવું એટલે વાકીદે ફાયદો થાય છે (૫) ઓકારી (ઉબકી) ઉપર:—ચમેલીના પાદડાનો અગરસ કાઢી તેમાં મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સાકરની ભૂકી નાખી આપવું (૬) જીર્ણજ્વરાદિ તીવ્રજ્વરો ઉપર:—દૂધમાં (ચમેલીના) જાઇના મૂળોનો કાઢો કરી પાવો. (૭) ઉપદંશ ઉપર—ચમેલીની કુમળી ભાજીનો રસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાખી પ્રાતઃકાળે સેવન કરવું, એટલે છ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનું પથ્ય કરવું (૮) મુખપાક ઉપર:—ચમેલીની ભાજી ચાવવી અથવા ચમેલીની ભાજી, દારૂહળદર તથા ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે

૨૨૮. ચારોળીનું ઝાડ.—મ૦ ચાર, રાજાદન. હિ૦ ચિરોઞ્જી મા૦ ચારોળી. ક૦ મોરાપ્પ, મોરવે, મોરટી, ચાર્વાલ. તા૦ કારપ્પારકુ—પ્પુ મલા૦ મુરળ. તૈ૦ ચારૂપપ્પુ, ચારૂમામિડી. ફા૦ બુકલેખાન. અ૦ હબુસ્સમાના. લા૦ બુચેનેનિયાલેટીફોલિઆ.

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે કોકણ, નાગપુર અને મલબાર પ્રાંતમાં એના ઝાડ ઘણા થાય છે. એના પાદડા લાંબા હોય છે અને તે મહુડાના પાદડા જેવડા મોટા હોય છે. તેના પત્રાળા કરે છે એની છાયા ઘણી ઠંડી છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી એ ઝાડને નાના ફળો આવે છે તેમાં તુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોય છે તેને ચારોળી કહે છે ચારોળી મીઠાઇમાં અને પકવાન્નોમાં નાખે છે ચારોળીનું તેલ નીકળે છે તે બદામના તેલ જેવું ઠંડુ છે. ચારોળીના પાકા ફળનો રસ જાબુડો હોય છે એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે ચારોળીના ઝાડના મૂળ:—તુરા અને રક્તરોગ, કફ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ચારોળીના ઝાડની મજ્જા:—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મલસ્તંભક, આમવર્ધક, દુર્જર, હૃદ્ય, શુક્લ તથા વાતપિત્તનાશક છે ચારોળી:—મધુર, વૃષ્ય, ખાટી, ગુરૂ, સારક, મલસ્તંભક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક, દુર્જર, બલકારક તથા પ્રિય છે, અને વાત, પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષા, ક્ષતરોગ, રક્તદોષ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. ફળ આંહેના ગોળા—મધુર તથા વૃષ્ય છે અને દાહ, પિત્તનો નાશ કરે છે. ચારોળીનું તેલ:—મધુર, જડ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક અને પિત-

વાતનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ —(૧) રક્તાતિસાર ઉપર —ચારોળીના ઝાડની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૨) શીતપિત્ત ઉપર—ચારોળી દૂધમા વાટી શરીરે ચોપડવી

૨૨૯. ચાબેલ.—(મ૦ મહાયમલ પત્રક) ચાબેલના ઝાડ કોકણ પ્રાતમા થાય છે એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવા હોઇને તે માહુલીના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની પત્રાવળી થાય છે ચાબેલનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા સાધારણ ઉપયોગી છે

૨૩૦ ચિકુ.—એ ઝાડ મોટા થાય છે એ બાગમા વાવે છે એ ઝાડના પાદડા બોલસરીના પાદડા જેવા લાબા હોય છે આ ઝાડ ઉપર અજીર જેવા ફળો આવે છે એનો રગ રાતો તપખીરીઓ હોય છે એ ફળ મીઠા અને પુષ્ટિકારક છે એનો સાહેબ લોકોમા વધારે ઉપયોગ થાય છે ઉપયોગ —(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે અને પેશાબના દુખવા ઉપર—ચિકુના ફળો સાકર સાથે સેવન કરવા.

૨૩૧. ચિટમિટકો.—કર્ણાટક પ્રાતમા ચિટમિટકો નામનુ એક નાનુ ઝાડ થાય છે એની ઉચાઇ બે હાથ હોય છે તેને ગોળ ચણીબોર (જગલી બોર) જેવડા ફળો આવે છે તે ખાટા હોય છે તેના રાયતા અને શાક કરી ખાય છે તે દેશના લોક એને મહાન પવિત્ર માને છે એના ફૂલોનો રગ રાતો હોય છે બીજા પ્રાતોમા પણ એ ઝાડ થાય છે

૨૩૨ ચિત્રક. (ચિત્રો)—સ૦ ચિત્રક મ૦ ચિત્રક હિ૦ ચીતા, ચિતરક, ચિત્રક. ખ૦ ચિતેમાછ ક૦ ચિત્રમૂળ. તૈ૦ ચિત્રમુલમુ તા૦ કાદિવેલ્લ. તુ૦ બોલહુ, ચિત્રમુળ મલા૦ ટપોકાટુવેલી ફા૦ બેખબરદ. અ૦ શિતરજ લા૦ પ્લમ્બેગોઝિલે

એ ત્રણ ચાર ફૂટની ઉચાઇવાળો નાનો છોડવો થાય છે હિદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ તે પોતાની મેળે ઉગે છે એ ઝાડને જે ડાળીઓ ફુટે છે તેમા કુમળી હોય છે. એના પાદડાનુ શાક થાય છે એ પાદડા જાડાશ પડતા દળદાર હોય છે એના પાદડાનો નિયમ હોતો નથી. કેટલાક ઠેકાણે તે સામ સામા હોય છે ક્વચિત્ એક-એકના આતરે આવે છે અને કમાક તો વેલાની માફક ત્રિદળ હોય છે પાદડાનુ દીટકુ તદ્દન નાનુ હોય છે ચિત્રકમા ફૂલની રાતી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. બન્નેમા ફરક માત્ર એટલોજ કે સફેદના ફૂલો અને પાદડાનુ દીટકુ સફેદ (ધોળુ) હોય છે અને રાતાનુ રાતુ હોય છે બાકી પાદડા વગેરે સરખાજ હોય છે, ચિત્રકના પત્રદડ ઉપર ઝીણા ઝીણા રેષા હોય છે, અને તેથી દાડી કાઇક પીળાશ પડતી દેખાય છે એને જાઇના ફૂલ જેવા ફૂલોના ઝુમખા આવે છે ફૂલનુ દીટકુ લાબુ હોઇ તેને લબદાર પુષ્પકોણ હોય છે કેટલાક ગ્રથોમા કિરમજી, ધુસરા, કાળા અને પીળા રગના ફૂલનો પણ ઉલ્લેખ દેખાય છે, પરતુ તે જાતો મળવી મુશ્કેલ છે ધોળા અને રાતા ફૂલની જાતો તો સર્વત્ર મળે છે. એ બન્નેમાથી રાતા ફૂલની જાત ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે કાળા ચિત્રકના એવા ગુણો લખેલા છે કે તે ખાવાથી વાળ કાળા થાય છે માસને ઝાડનો વાસ આવવાથી અથવા

તેના મૂળ દૂધમા નાખવાથી દૂધ કાળુ થાય છે *ઇંગ્રેજીમા રાતા ચિત્રકને "પ્લમ્બાગો રોઝિયા" કહે છે, અને અંગ્રેજી ઉદ્‌ભિજ શાસ્ત્રજ્ઞોએ એને "પ્લમ્બાજે-નેશી" વર્ગમા ગણેલ છે

ચિત્રકની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી છાલ પાણીમા ઘસીને અગર વાટીને શરીરે ચોપડવાથી ચામડી બળી જાય છે, અર્થાત્ એની અને એના મૂળની છાલમા પ્લાસ્તર પ્રમાણે દાહયુક્ત સોજો અને ફોડલો ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે એ ગુણ એનામા હોવાથી એને અનલ, વન્હિ, પાવક વગેરે એક દર અગ્નિના પર્યાયવાચક અર્થવાળા નામો આપેલ છે ડૉ૦ ઓશૉનેસીએ ચિત્રકના મૂળની છાલની ભૂકી કરી તે પાણીમા કાલવીને તેમા થોડો ચોખાનો અથવા ઘઉંનો લોટ મેળવી તેની થેપલી કરી પ્લાસ્તરની માફક વાપરેલ છે ચિત્રકના મૂળમાથી "પ્લમ્બાજીન" નામનો એક રાળ જેવા સત્વ નીકળે છે તે પાણીમા પિગળે છે ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી ગુમડા ઉપર ચોપડી હોય તો ગુમડુ જલદી ફૂટે છે રાતા ચિત્રકના મૂળના અંગે દાહક ગુણ હોવાથી, તે ગર્ભાશયના મુખમા પ્રવેશ કરેલ હોય તો ગર્ભપાત થાય છે ડૉ ઉદયચન્દ્ર દત્તે એનો બીજો એક મહત્ત્વનો ઉપયોગ મળ્યાનુ લખેલ છે એક વિવાહિત સ્ત્રીને એકાએક ગર્ભપાત થઇ ઘણોજ રક્તસ્રાવ થતા તેને ઇસ્પીતાલમા લઇ જવામા આવી. તે વખતે તેના બસ્તીમા અતિશય વેદના થતી હતી યોનિમાર્ગથી પરૂનો સ્રાવ થતો હતો અને શરીરમા જોરદાર તાવ હતો. આ બાઇની તપાસણી કરતા તેના યોનિમાર્ગમાથી રાતા ચિત્રકના મૂળનો કકડો તેની આજુબાજુએ નાની સરખી ચદરડી વીટાળેલો નજરે પડયો ચોકશી કરતા માલમ પડયુ કે ગર્ભપાત થયા પછી થનારો રક્તસ્રાવ બંધ કરવાને માટે તે મળ સુયાણીએ ગર્ભાશયમા પ્રવેશ કરાવેલ હતુ રાતા ચિત્રકના મૂળનુ ચૂર્ણ પેટમા આપવાથી જીવતુ અથવા મરેલ ગર્ભનુ પતન (પડવુ) થાય છે, ચિત્રકનુ મૂળ વધારે પ્રમાણમા આપવાથી ઝેરના જેવુ પરિણામ કરે છે, એટલે એનો ઝેરી ઔષધોમા સમાવેશ થાય છે ચિત્રક, વાવડીંગ અને નાગરમોથ આ ત્રણે ઔષધોના સમૂહને 'ત્રિમદ' એવુ નામ આપેલ છે એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમાં ભૂખ લાગવાને માટે અને શરીરમા સ્ફૂર્તિ આવવાને માટે તેમજ અજીર્ણ (અપચો) આદિ દૂર કરવા માટે કરાય છે હરશ ઉપરના અનેક ઔષધોમા આનો ઉપયોગ સાભળ્યો છે. ડૉ૦ હૉર્સફીલ્ડ લખે છે કે જાવા બેટના માણસો ચિત્રકના મૂળો પ્લાસ્તરના કામમા વાપરે છે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર ફોડલા થઇ તે ફૂટી ચાંદા પડે છે, તેના ઉપર અને કોઢ ઉપર ચિત્રકના મૂળોનો ઉપયોગ ઘણોજ કરે છે એના લીલા મૂળમાથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે. તે અભિષ્યંદ નામના નેત્રરોગમા (આંખો દુખવા આવે છે તેમા) ગુણકારી છે. સતત

* એક ગોરજીના હસ્તાક્ષરે લખેલ ગ્રંથમા લખ્યુ છે કે "કાળો ચિત્રક એ સિદ્ધોની ઔષધિ છે. મહાત્માઓ એના રસમાં ચોખા રાંધી માત્ર એકજ વખતે જમે છે. આથી તેમને ૭ મહીના સુધી અનાજ લેવું પડતું નથી. વળી એ જડી, સુવર્ણ સિદ્ધિરૂપ રસાયન પ્રયોગમા સર્વોપરી છે."

(ઇન્ટરમિટેન્ટ) એકાતરીયા તાવમા એના મૂળનો સારો ઉપયોગ થાય છે એમાં પરસેવો લાવવાનો ગુણ છે ડૉક્ટર ઓસબૉર્ડે જાતેજ અનુભવ કરીને એના જ્વર નાશ કરવાના ગુણની પ્રશસા કરેલી છે અરબી ભાષામા ' *શિતરજ ' એ નામ છે, તે ' **चित्रक** ' આ સસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રશ થઇ બનેલ હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકના જે ગુણો આર્યવૈદ્યકમાં જોવામા આવે છે તે યુનાનિ વૈદ્યને (હકીમોને) પણ તેવાજ માન્ય છે કફવિકાર, બગેળ, મધિવા વગેરે રોગ ઉપર હકીમો એને ગુણકારી માને છે એના પાચક અને ગર્ભપાત કરનાર ગુણો પણ તેમને માલમ છે કોઢ અને ચામડીના જુના રોગો ઉપર દૂધ અને સરકામા અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ ફોડા ઉઠતા સુધી ચોપડી રાખવો મધિવાત વગેરે વાયુના વિકારો ઉપર ૧૫–૨૦ મિનિટ સુધી સદરહુ લેપ ચોપડી રાખવો આ વિધિ એક યુનાની ગ્રથમા લખી છે

ચિત્રકઃ—પાચક, રૂક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે, અને સોજો, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર કડુ, યકૃત, સગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે એ તીખો છે એટલે કફનો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ—(૧) ખસ ઉપરઃ**—ચિત્રકના મૂળોની છાલ બારીક વાટી માખણમા કાલવી, તેનો ગોળો એક કથરોટમા મૂકી તે કથરોટ તાપમા વાકી કરી રાખવી, એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે **(૨) સ્તન, કર્ણ કિંવા બીજે ઠેકાણે સોજો આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર**—ચિત્રકના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો **(૩) સર્પદંશ ઉપરઃ**—ચિત્રકના મૂળ, કાળીવલીના કાદા અને બોખાડાના મૂળ એ સર્વ એકત્ર ઘસી થોડા થોડા સમયના અતરે ત્રણ વાર પાવા, અને વિષ ચડેલા માણસને છાણની ઉપર બેસાડી અગ ઉપર ઠડા પાણીની ધાર કરવી, એટલે બે પ્રહરમા વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ઘી અર્ધો શેર પાવુ **(૪) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—ચિત્રકના મૂળોનુ ચૂર્ણ તેલમા પાચન કરવુ, અને તે ચૂર્ણ શસ્ત્રવડે બાબરે ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવુ **(૫) સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ ઉપરઃ**—ચિત્રકના મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમા આપવો **(૬) બહ ઉપરઃ**—ચિત્રકના મૂળ લીમડાના રસમા ઘસી ચોપડવા **(૭) ખસ ઉપર.**—ચિત્રકના મૂળીમા ખાડી તેનો રસ નાળીએરના રસમા નાખી તેલ કાઢવુ અને ઉપર ચોપડવુ **(૮) ચિત્રકઘૃતઃ**—ચિત્રકનો કાઢો અને કલ્ક એમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા શળ, મળવ્યાધિ અને સગ્રહણીનો નાશ થાય છે **(૯) પાડુરોગ ઉપર.**—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાના કાઢાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી પછી તે ગાયના ઘીમા રાત્રે લેતા જવુ **(૧૦) નાકમાંથી**

* અરબીમા **च** ન હોવાથી તેનો 'શ' તેમજ **क** અને **ग** ના બદલે 'જ' થતો હોવાથી **चतुरंग** ઉપરથી **चतरंग** થઈ "શેતરજ" થયો છે, તેમજ આ શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે.

લોહી પડે છે તે ઉપર.—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવુ (૧૧) મંડલ કોઢ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો પછી નગોડના બિયાનો લેપ કરવો (૧૨) તણખીયા પ્રમેહ ઉપર:—ચિત્રકનુ ચૂર્ણ તલના તેલમા આપવુ, નિદ્રા આવવા માટે ગોળમા, અજીર્ણ, સંગ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર છાશના પાણી સાથે પાવુ (૧૩) કંડૂ (ખરજ) ઉપર:—ચિત્રકના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૧૪) યકૃત અને પ્લીહોદર ઉપર:—ચિત્રકનો ક્ષાર કાઢી પાવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ અઘેડાના વર્ણનમા આપેલી છે) (૧૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રક, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઇ વાટી લેપ કરવો (૧૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકના મૂળીયાના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમા રાત્રે દૂધ જમાવવુ અને સવારે તે દહીં ખાવુ એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે (૧૭) અજીર્ણ ઉપર:—ચિત્રકમૂળ, સિંધાલુણ, હરડે અને લીંડીપીપર એ સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી દરવખતે સુમારે ૩ થી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવુ; એટલે અજીર્ણ નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૧૮) વાતવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રક, ઇન્દ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ, અતિવિષ અને હરડે એ જણસો સમભાગે લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩–૪ માસા પ્રમાણે આપવુ એ વાતવ્યાધિ ઉપર ઘણું પ્રશસ્ત છે આને સુશ્રુતે ષડ્વરણ યોગ નામ આપેલ છે

૨૩૩. ચિમડ.—સં૦ અરણ્યકુલિત્થકા મ૦ ઇવળા, રાનકુળીથ, રાનકુળગે. હિં૦બં૦બનકુલથી. ક૦ કરણકુટકીનબીજ ફા૦ ચશ્મક અ૦ ચશ્મઝજ, તશ્મિજ. ઇં૦ હેરલીબ્હ્ડકેશીયા લા૦ કેસીયા એબ્સસ્

ચિમડ ગુજરાતમા પ્રસિદ્ધ છે એના ઝાડ કાસદરા જેવા હોય છે એના બી કાળા અને ચપટા હોય છે. એ પાચક છે ઉપયોગ:–(૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:–ચિમડનુ મગજ વાટી તેનુ અંજન કરવુ

૨૩૪. ચિભડુ.—સં૦ ચિર્ભટિકા મ૦ શેદાડ, ચિબૂડ હિં૦ ગોરખકકડી. ક૦ અરમેકકે, હિરિમેકકે, દોડુમેકકે, અડિકેબાળે, પચ્ચેકાઇબિડ. તૈ૦ ખુરરગપકુ તા૦ તુમ્મટીકાય. ફા૦ અડકાબારે. ઇં૦ પ્યુબીસેન્ટ, કકુંબર લા૦ ક્યુક્યુમિસ્ પ્યુબીસેન્સ, ક્યુક્યુમસ્ ટ્રાઇગોનસ્

ચિભડાના વેલા કાકડીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમા ‘ ગોળ ’ અને ‘ લાંબા ’ એવી બે જાત છે પાકેલા ચીભડા ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે એ વાતુલ છે, પરંતુ તંબાકુ પીનારને ઘણા હિતાવહ છે ચિભડું–શીતલ, ગ્રાહક, ગુરૂ, મધુર, મલસ્તંભક છે, અને પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ અને શોષનો નાશ કરે છે તે કુમળુ હોય ત્યારે વાતકર છે અને કફ, પિત્તનુ નાશક છે, અને પાકેલુ પિત્તકર તથા ઉષ્ણ છે ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર:–ચિભડાના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પ્રાત:કાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવાં.

૨૩૫. ચિરબોટ.–ચિરબોટના ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચા થાય છે. એ મૃગશિર નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માંડે એટલે વગડામા, [illegible], મેદાનમા અને

પહાડી જમીનમા ચારે તરફ થાય છે કોકણમા એ ઘણા થાય છે. એને નાના ફળો થાય છે. તે ખટમીઠા લાગે છે

૨૩૬ **ચીણો.**—મ૦ કગુ. મ૦ રાળા, રાળે. હિ૦ ચીના, ચેના. બ૦ ચિને. ક૦ ચીનક ફા૦ ઉરજાન. અ૦ બારેગા. ઈં૦ મીલેટ લા૦ પેનિક-મિલિયેરી.

આ ધાન્ય સામો, કાગ એ જાતિનુ છે ગામડાના ગરીબ લોકો ચીણા ઉપર નિર્વાહ કરે છે વરીની (મોરીઆની) સળીઓ જેવી એની પણ સળીઓ થાય છે એનાં કણુસલા નાના હોય છે એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે ચીણાનો ભાત દૂધમા સારો લાગે છે ચીણાના ગુણ કાગના જેવાજ છે ઉપયોગ—(૧) **અતિસાર ઉપર:**—ચીણાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરી તે લોટ છાશમા નાખી ખાવો

૨૩૭. ×**ચિત્રો.**—(સ૦ ચિત્રા મ૦ કવડળ) ચિત્રાના વેલા થાય છે એ વેલા ઉપર ફળ આવે છે તેનો રગ પ્રથમ લીલો હોય છે, પણ તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રગ થાય છે એ ફળ ઘણુજ કડવા છે શોભા માટે એ ફળ દેવની પાછળ બાધી રાખે છે ચિત્રાના ગુણ ઇન્દ્રવરણા જેવા છે ઉપયોગ—(૧) **કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર:**—ચિત્રાના ફળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમા નાખી પાવી (૨) **કફ પાતળો થવા માટે:**—ચિત્રાના ફળની છાલ ચલમમા નાખી પીવી, એથી ઉલટી થઇ કફ પાતળો થાય છે (૩) **પાઠાં (કાળપુળી) ઉપર**—ચિત્રાના મૂળ અને કડવી વૃદાવનીના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૪) **પ્રમેહ ઉપર.**—ચિત્રો, ત્રિફળા અને હળદરનો કવાથ કરી મધ નાખી આપવો (૫) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર.**—લઘુ ચિત્રાના મૂળનુ ચૂર્ણ એરડતેલમા ખરલ કરી દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડવુ, અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર સાજ ગાયના દૂધમા લેવુ આથી ત્રણ દિવસમા ગુણ આવે છે (૬) **સ્તન**

×ચિત્રકનુ સસ્કૃત નામ પણ ચિત્રો છે, તેમ આ કવડળનુ પણ સસ્કૃત નામ ચિત્રો (**चित्रा**)હોવાનુ શ્રીમાન પદેજીએ સ્વીકારેલુ જણાય છે, પરતુ એ બે પ્રકારના ચિત્રા હોવાનુ તજવીજ કરતા જણાતું નથી. એટલુજ નહિ પણ નિઘટમાથી પણ એવી સાબીતી મળી આવતી નથી, તોપણ શ્રીમાન પદેજીએ પોતાના "બૃહન્નિઘટ" ગ્રથમા ન ૨૧, ૨૨ વાળી બન્ને ઇન્દ્રવારૂણીના નામો બતાવતા તેનુ કોકણી ભાષાનુ 'કવડળ' નામ આપેલુ છે વળી અહી આ ચિત્રાના ગુણ ઇન્દ્રવરણા જેવા હોવાનુ બતાવે છે એથી આ "લઘુ ઇન્દ્રવારૂણી" કે જેને લૌકિકમા ' ખારી કોઠીબી "ના નામથી ઓળખે છે અને જેનો વિશેષ વિચાર અમે આગળ ઇન્દ્રવરણાના વર્ણન સાથે ટીપમા આપ્યો છે, તેજ હોવાનુ અમારૂ અનુમાન છે માત્ર અહી ન ૨૩૨ મામા વર્ણન કરેલ ચિત્રકજ ખરો ચિત્રો છે એ નિર્વિવાદ છે, અને આ વનસ્પતિનુ નામ 'ચિત્રો' કોઇ રીતે સાબીત રહેતુ નથી. માત્ર મહેન્દ્રવારૂણીનુ નામ નરહરિ પંડિતે પોતાના રાજનિઘટમા **चित्रफला** આપેલ હોવાથી શ્રીમાન પદેજીએ આ કવડળનુ નામ **सं० चित्रफला** ને બદલે **सं० चित्रा** આપ્યુ હોય એમ લાગે છે.

રોગ ઉપર—ચિત્રાના મૂળનો લેપ કરવો (૭) ખસ ઉપર—સુકાયલા ચિત્રાને બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી

૨૩૮ ચુકો.—સ૦ ચુક્ર મ૦ હિ૦ ચુકા ક૦ હુલિચંકોત. બ૦ ચુકાપાલક. ફા૦ તુરશકબડા અ૦ હુમાજબુકલે. ઈં૦ બ્લેડરડાક લા૦ રૂમેકસ વેસિકેરિયસ્

ચુકાના ઝાડ વેત દોઢ વેત વધે છે દક્ષિણમા અને ગુજરાતમા આ ભાજીનો ઘણોજ પાક થાય છે આ ભાજીના પાદડા કાંઈક જાડા હોય છે એને ઝીણા ધોળાં ફૂલો આવે છે એ ભાજી બારમાસી થાય છે ચુકાનુ શાક કરે છે એમા ચણાની દાળ અગર બીજી કોઇ મેળવણીથી તે શાક સારૂ થાય છે. ચુકો:—અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, રૂચિકર, લઘુ, પિત્તલ, સારક, પથ્યકર, મીઠો તથા અતિ ખાટો છે; અને શળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદયપીડા, બદ્ધવિટકતા, આમવાત, તૃષ્ણા, ઉલટી, કફ, વાત, ગુલ્મ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કેડ, ઉરૂ (જંઘા) પીઠ, કરોડ એ સબંધી વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, બદ્ધી, હનુગ્રહ વગેરે રોગો ઉપર—ચુકાના રસમા ગોળ નાખી આપવો (૨) ચાંગેરી ઘૃત (ઘી) ગુદભ્રંશ ઉપર—ચુકો, બોર, દહી, જવખાર અને સુંઠ, એના કાઢામા ઘી નાખી પચન કરવુ અને તે ખાવા આપવુ (૩) બીજો પ્રકાર:—લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, સુઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, પહાડમૂળ (કાળીપાટ), કાચી બીલી તથા દેવદારનો કલ્ક કરી ચુકાનો રસ તથા દહી એ ઘીથી આઠગણુ લઇ તેમા ઘી નાખી સિદ્ધ કરવુ એ ઘી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, વાયુ અને ગુદરોગ ઉપર હિતકારક છે (૪) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—ચુકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષા શાંત થાય છે, ભૂખ લાગે છે અને શરીરમા ઠડાઇ આવે છે (૫) માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપર:—ચુકાનો અને કાંદા (ડુંગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૯. ચેર.—એ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા કડિઆળીના અથવા એરડાના પાદડા જેવા મોટા હોય છે એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે એનુ લાકડુ સાધારણ કામમા આવે છે ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર—ચેરની છાલનો રસ ૨ તોલા દહીમા મિશ્ર કરી તેમા અર્ધો તોલો વરી (મોરીયા)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવુ.

૨૪૦. ચોધારી.—આ ઝાડ સુમારે હાથેક ઉંચુ વધે છે એને ચોધારી કાડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનુ શાક થાય છે એ પાકા ઝાડનો રંગ રાતો હોય છે. એ ઝાડ ઘણુ કરીને ખાનદેશમા થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ચોથીયા તાવ ઉપર:—ચોધારીનો કાઢો પાવો.

૨૪૧. ચોપચિની.—સ૦ વ્યાધિનાશન. મ૦ હિ૦ ચોપચિની. બ૦ તોપચિની. ફા૦ અ૦ ચોબચીની. ફ્રેં૦ ચક્ષ. યુના૦ પ્યાસિલિયર આશસિની. ઈં૦ ચાઇનારૂટ. લા૦ સ્માઇલીક્સ ચાઇના.

ચોપચિનીના વેલા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને ખાસી પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કંદનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી ગુલબાસીનું કંદ પણ ચોપચિનીના ગુણ જેવાજ

ગુણવાળું છે. ચોપચિની:—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મલ અને મૂત્રનું શોધન કરનારી, તારૂણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ય, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે, અને બદ્ધવિટકતા, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શૂળ, અપસ્માર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અગ્નિમાંદ્ય, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરુસ્તંભ, ક્ષય, વ્રણ, ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોણિત (લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુબ્જવાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ.—ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ, એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાનું ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું, એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અસ્થિશોથ અને ચક્કાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે (૨) ચોપચિનીનો પાક:—ચોપચિની ૪૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો તથા લવંગ, એ એકેક તોલો અને તેમા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એનો પાક કરવો તેમાથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવા એથી ઉપદંશ, વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ક્ષય, કાસ, સળેકમ વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૪૨. ચોળા:—સં૦ રાજમાષ, સમ મ૦ ચવળ્યા હિં૦ ચવરા, ચોરા, ચોડાલોબિયા અ૦ દૂરીકા. ઇં૦ ચાઇનીસ્ડોલિકોસ્ લા૦ ડોલિકોસસિનેસીસી બં૦ વરવટી કલાય. ક૦ અલસંદે પં૦ રૈસ

ચોળાના વેલા હોય છે એ વેલાને વેંતભર લબાઇની શીંગો આવે છે ચોળાના વેલાના ડીટાનું અને કુમળી શીંગોનું તથા જુની શીંગો માહેના દાણાનુ શાક કરે છે ચોળ એ ધાન્ય વાતુળ છે દારચોળા કરીને એક ચોળાની જાત છે એના છોડ અડદના જેવા થાય છે ચોળાના જેવુંજ એ ધાન્ય છે ચોળા:—સ્વાદુ, રૂક્ષ, તુરા, તર્પણ, ગુરૂ તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુ, કફ, દુગ્ધ તથા વર્ચ-અને વધારનાર છે, તેમજ શીતલ, પિત્તકારક, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમહારક છે ચોળા એ ધોળા, કાળા અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે તેમા મોટી શીંગોના ચોળા વધાર ગુણવાળા છે દારચોળા:—સ્વાદુ, રૂચિકારક, તુરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમા દૂધ વધારનાર છે એ તુરા છે માટે મળ, મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી.

૨૪૩. જટામાંસી (બાલછડ).—સં૦ જટામાસી. મ૦ બ૦ ક૦ તૈ૦ મલા૦ જટામાસી હિ૦ છડ. તા૦ નામાત્ત ફા૦ સુબુલ અ૦ સુબુલ્તીબ. ઈં૦ સ્પાઇક્નાર્ડ નાર્ડોસ્ટેકીસ્.×

×મખ્ખજન અલ અદવિયામા લખે છે કે,—જટામાસી પેટના વિકાર કહાડનારી, જાઠરાગ્નિ લાવનાર, પેશાબ સાફ લાવનાર અને પિત્તને કહાડનારી છે ફેફસાંની બિમારીમાં તથા ગાનતતુઓને બળવાન કરવાને તથા હિસ્ટીરીયાના રોગમા તેને વાપરવાની ભલામણ કરે છે અને કહે છે કે એના પ્રયોગથી વાળ લાબા

જટામાસી એ ઘાસના જેવી હોય છે અને એના ઝાડવા નદીને કિનારે ઘણુ કરીને થાય છે એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને "જટાશકર" પણ કહે છે

૨૪૪. જવ.—સ૦ યવ મ૦ ફા૦ જવ હિ૦ જૌ ક૦ જવગોધી, મુડજયપે. તૈ૦ યવધાન્ય અ૦ શઇર ઈ૦ બીઅર–પર્લ, બાર્લી લા૦ હોડીયમ હેગ્ઝ

એને મરાઠીમા 'સાતુ' અને હિંદીમા સતુવા પણ કહે છે જવ એ ધાન્ય ઘઉનીજ એક જાત છે, પરતુ તે સ્વાદમા અને આકૃતિમા ઘઉના કરતા કેવળ ભિન્ન છે એ ધાન્ય ઘણુજ નીરસ છે તે ઘણુ કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોના ખાધામા આવે છે અને કેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગમા એનો પાક ઘણો થાય છે આ ધાન્યને માટે કનિષ્ઠ પ્રતિની જમીન જોઇએ જવ સશુક, નિ શુક અને હરિત્ એમ ત્રણ પ્રકારના છે તેમા **સશુક જવ**—વૃષ્ય, શીત, તુરા, સારક, રૂક્ષ, મેધ્ય, મધુર, વ્રણ માટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્ય, વર્ણ્ય, લેખન, મૂત્રબધકારક, ગુરૂ, મૃદુ, તીખા તથા સ્થૈર્યકર છે, અને મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રોગ, પીનસ, કઠરોગ, પ્રમેહ તથા ઉરુસ્તભનો નાશ કરે છે એ કરતા નિ શુક અલ્પગુણી છે **ઉપયોગ**—(૧) **તૃષ્ણા, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપર**—શેકેલા જવનો લોટ ઠડા પાણીમા ઘણો પાતળો નહિ તેમ ઘણો જાડો નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમા ઘી મેળવી પાવુ (૨) **ગર્ભ સ્થિર થવા માટે**—જવ, તલ, સાકર, એ સરખે ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી મધમા ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી (૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**:—જવ બાળી તલના તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૪) **ધાતુપુષ્ટિ માટે**:—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજુ ઘી, એક શેર સાકર, તોલાભાર ધોળા મરી અને બે તોલા એલચીદાણા, આ સર્વની ભેગી ભૂકી કરી કલઇના વાસણમા તપાવી પુનેમની રાત્રે ઝાકળમા રાખવુ પછી રોજ સવારે ૪ કિવા ૫ તોલા ખાવુ ઉપર ગાયનુ દૂધ એક ઘુટડો પીવુ (૫) **વિષૂચિકા રોગ ઉપર**:—જવનુ ચૂર્ણ આશમા નાખી ઉષ્ણુ કરી જવખાર નાખી પાવુ (૬) **જવખાર**—(ક્ષાર કાઢવાની રીતથી જવખાર કાઢવો) ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો એ શૂળ, ગુલ્મ, યકૃત્ અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે (૭) **ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકા**—જવખાર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, લીંડીપીપર ૨

અને કાળા થાય છે ડૉ૦ **એન્સ્લી** કહે છે કે,—જટામાસીમાથી માથામા નાખવાનુ તેલ કહાડે છે તથા લોહી સાફ કરવાને તે ખાવાને પણ અપાય છે **સર વિલ્યમ ઓથ–સાંગનેસી** એને ખાલાઝાડની બેલેરિયન દવાના બદલામા આપવાની ભલામણ કરે છે **ચરકસંહિતામાં** એને ચેતના સ્થાપન કરનાર તથા ઉન્માદ, અપસ્માર તથા વાયુના વિકાર ઉપર અકસીર દવા કહી છે **સુશ્રુતસંહિતામાં** એને વાતકફની હરણુકર્તા, વર્ણ પ્રસાદન, કુષ્ટ ખુજલી નાશ કર્તા અને પીડાશામક વર્ણવેલી છે

તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા ગોળમા નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળીઓ કરી આપવી.

૨૪૫ જળજાંબવો—સ૦ હિજ્જળ મ૦ ૫રળ હિ૦ જલકનેર. ક૦ તોરગેણ્ણુગિલે લા૦ ઇલેટાઇનવર્ટિસિલેટા

એને 'વાજુળ' પણ કહે છે જળજાબવો એ લવાળા જેવો અથવા ભાગરાની પેઠે બીનાશમા થાય છે એનુ દીટકુ રાતુ હોય છે એના પાદડા ભાગરાના પાદડા જેવા લાબા હોય છે જળજાબવો એ જહારના જેવા ગુણવાળુ, તીખુ, ઉષ્ણુ અને કડવુ છે, તથા સોજો, મેદ, પ્રમેહ, કફ, વાયુ, ઉદરરોગ, ભૂતદોષ, કૃમિ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઢોરનું વિષ ઉતારવા માટે.—જળજાબવાના પાદડા છાશમા વાટી પાવા (૨) વાત ગલગંડ ઉપર—જળજાબવો અને સરગવાના બીજ પાણીમા વાટીને ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો (૩) આફરા (પેટ ફુલવા) ઉપર.—જળજાબવો પાણીમા વાટી પાવો

૨૪૬. જાનવેલ.—ચોમાસામા આ વેલા ઉગે છે આ વેલાના પાદડા લાબા હોય છે અને કાટા હોય તેવા એની કોરને ખાચા હોય છે આ વેલ બીજા ઝાડ ઉપર ચડેલી હોય છે ઉનાળામા પાણીના કિનારા ઉપર થનારી વેલજ રહે છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર:—જાનવેલ દૂધમા વાટી તેનો રસ પાવો, અને જાનવેલની રાખ તેલમા ખરલ કરી ખરજવા ઉપર ચોપડવી (૨) દાદર ઉપર:—જાનવેલનો રસ ચોપડવો (૩) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડયા હોય તે ઉપર:—જાનવેલના પાદડાની ધૂણી આપવી.

૨૪૭. જામફળ (જમરૂખ).—(સ૦ બહુબીજ મ૦ પેરૂ) એ ઝાડ ઘણુ કરીને સર્વ દેશમા થાય છે, પરતુ હિદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે એ ઝાડ બે ત્રણ વર્ષે ફળે છે એમા ધોળી અને ગુલાબી એવી બે જાત છે એ ફળ ઠડુ છે જામફળનુ રાયતુ સારૂ થાય છે ઘણા જામફળ ખાવાથી તુરતજ તાવ આવે છે જામફળીના જુના લાકડાની બદુકની કસો કરે છે એ લાકડુ ઘણુ ચીકણુ અને કઠણ હોય છે ઉપયોગ:—(૧) પેટમાં કંઇ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:—જામફળના ઝાડની કુમળી ભાજી વાટી પાઇ દેવી. (૨) ભાંગનો નિશો ચડયો હોય તો:—જામફળ ખાવા અથવા પાદડાનો રસ પાવો. (૩) ઠડાઇને માટે સરબત:—જામફળમાના બિયા કાઢી નાખી વાટી ગોળો કરવો. તે ગુલાબના પાણીમા સાકર નાખી પાવુ (૪) ઢોરોને હારીક લાગે તો:—જામફળની ભાજીનો રસ અર્ધો શેર અને કેળની છાલનો રસ અર્ધો શેર એ બન્ને એકત્ર કરી પાવા.

૨૪૮. જાયફળ—સ૦ જાતીફળ મ૦ હિ૦ બ૦ ક૦ મા૦ જાયફળ. તૈ૦ જાજીકાયા. તા૦ જોડીકાયા. તુ૦ જાજીકાયી. મલા૦ જાતીકામારે. ફા૦ જોઝબુવા. અ૦ જોઝઉતી, જોઝબ્લતીબ. ઈં૦ નેટમેગ. લા૦ મિરિસ્ટિકાસ્ટિકમ, ઑફીસીનેલીસ–મોસ્કેટા

(ક) જાવંત્રી:— સં જાયપત્રી મ૦ જાયપત્રી, પત્રી હિં૦ જાવિત્રી. બં૦ ક૦ જાયપત્રી તૈ૦ જાજિપત્રી ફા૦ બજવાર, જાવિત્રી અ૦ વિસવાસા ઇં૦ મેસ. લા૦ મિરિસ્ટિકા ફ્રેગ્રન્સ

આ એક મોટુ ઝાડ છે એની ૮૦ જાતો ઉદ્‌ભિજ શાસ્ત્રીઓ માને છે તે પૈકી હિન્દુસ્તાનમા અને મલય દ્વીપકલ્પમા ૩૦ દેખાય છે એનુ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મલાકા બેટ કે જે એશિયાખંડની પૂર્વ દિશામા છે તે અને બાંડા મુલક છે, પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિંહલદ્વીપ, જાવા, પિનાગ અને પાસિફીક તથા હિંદુસ્તાનના મહાસમુદ્રના બેટોમા પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે હિંદુસ્તાનમા પણ શ્રીમંત લોકો આ ઝાડ બાગમા વાવે છે, પરંતુ તેમા જાયફળ ઘણા આવતા નથી બાંડા અને મલાકા બેટ ઇસ્ટ ઈન્ડીયા કમ્પનીના તાબામા સને ૧૭૯૬ થી ૧૮૦૨ સુધી હતા તે વખતે રૉક્સબર્ગ સાહેબે જાયફળના કેટલાક ઝાડ મંગાવી કલકત્તા પાસે હાવડાના સરકારી બાગમા રોપાવ્યા હતા તેને ત્યાની હવા એવી માફક આવી કે સને ૧૮૦૯ મા તે ઠેકાણે ૬૬૦૦ ઝાડો થઇ તે ઉપર ફળ અને જાવત્રી પણ ઉમદા પ્રકારના થયા જાયફળના ઝાડો મુખ્ય બે પ્રકારના હોય છે નર અને માદી. માદી જાતિના ફૂલો એકેક ટુંકી મંજરી ઉપર આવે છે, અને તે જાતના ઝાડ ઉપરના પાદડા પહોળા ભાલાના આકારના સુંવાળા હોય છે જેના પાદડા મોટા હોય છે તેનુ ઇંગ્રેજી નામ મિરિસ્ટિકા મેક્રોફિલા છે આના પાદડા મસળવાથી કાઇંક સુવાસ આવે છે તે ત્રણથી છ ઇંચ લાબા અને ૧॥ ઇંચ પહોળા હોય છે જાયફળને પાન એકાંતરે આવે છે તેને નાના ધોળા રંગના ઘટના આકારના ફૂલો આવે છે તેને પુષ્પકોશ નથી હોતો

એ ઝાડ ઘણા સુંદર દેખાય છે એના ફળ પાકીને તૈયાર થાય એટલે સાધારણ જામફળ જેવડા થાય છે જાયફળ એ આ ફળમા એકેક બીજ છે એ ફળ બે ઇંચ વ્યાસનુ હોય છે તેની છાલ ધોળી સુવાસિક અને ૧। ઇંચ જાડાઇની હોય છે ફળ પાકે એટલે આ ઉપરની છાલ ફાટીને માંહેના બીને વિંટાઇ રહેલ લાલ જર્દ રંગની જાળીદાર છાલ નજરે પડે છે તે છાલનેજ જાવત્રી કહે છે બીજના ઉપર જે જે ઠેકાણે જાવત્રીનો ભાગ રહેલો હોય છે તેટલી જગ્યા ઉપર તેના નિશાન થએલ હોય છે એ બીજના ઉપર જેમ નાળીએરના કોપરા ઉપર કાચલી હોય છે તેમ એક પાતળુ કવચ હોય છે તે ફોડવાથી જાયફળ બહાર નીકળે છે

જાવત્રીમા સુગંધીવાળુ તેલ ૮ ટકા પ્રમાણે હોય છે તે સિવાય એક ચીકણો રોગાન પણ હોય છે તે ઉડી જાય તેવુ તેલ વાયુના સણકા બંધ કરવાને ચામડી ઉપર ચોળવાથી સારો ગુણ કરે છે, અને તેમાનુ જાડુ તેલ દાહ ઉત્પન્ન કરનાર બીજા પદાર્થો સાથે મસળે છે

જે જાયફળ નગદ, ચીકણા ને ભારે હોય તે ઉત્તમ છે, અને વજનમાં હલકા, પોલા અને અડવાથી બરડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવા. ઉત્તમ જાયફળ અહીં ઘણા થોડા આવે છે તે ઘણાક વિલાયત જાય છે તેની કીમત રતલના રૂ. ૨॥ સુધી હોય છે

જાયફળ અર્ધું ખાવાથી તેનો કેફ ચડે છે અજીર્ણથી ઉનાળામા થનાર ઝાડામાં ઘી સાથે અથવા માખણમા ૦ા તોલો જાયફળની ભૂકી ખાવી. ડૉકટર લોકો એરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુવાસિક ભૂકી બનાવે છે તેમા જાવત્રીનો અને લવંડરનો અર્ક તૈયાર કરવામા જાવત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે ૧ ભાગ જાયફળનુ તેલ ૯ ભાગ દારૂના અર્કમા પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર થાય છે જાયફળની પોણો તોલો ભૂકી આપવાથી શ્રમ થાય છે અને કેટલીક વખત તો બેશુદ્ધિ થાય છે જાયફળનો ફાંટ કૉલેરા વખતે પાવાથી તૃષાનુ શમન થાય છે બાળકોને માનુ દૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના વિકાર થાય છે, તેમા પણ આ ફાંટ હિતકારક છે જાવત્રી ઉત્તેજક છે સંધિવાતમા એનુ તેલ ગુણકારી છે જાયફળ અને જાવત્રી એ પાનમા ખવાય છે, અને બાસુદી વગેરે પકવાન્નોમા તથા પાક વગેરે ઔષધોમા પણ તે નાખ છે જાયફળનુ તેલ નીકળે છે જાયફળ સાધારણ માદક હોઇ ઉષ્ણ, વીર્યવૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે જાયફળ ઘીમા નાખી રાખવાથી ઘણા વર્ષો સુધી જેમના તેમ રહે છે જાયફળ — તુરૂ, તીખુ, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવુ, લઘુ, ગ્રાહક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતકારક છે, અને કફરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મલ તથા દુર્ગંધનુ શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે, તથા કાળાપણુ, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હૃદ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે જાવત્રી—તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકારક, રૂચિકર તથા ઉષ્ણ છે, અને અગડજતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, વિષ, વાયુ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) માથું દુખતું હોય તો —જાયફળ ઘસી લેપ કરવો (૨) ઉંઘ ન આવતી હોય તો.—જાયફળ ઘીમા ઘસી આખો ઉપર ચોપડવુ અથવા જાયફળ ખાવા આપવુ (૩) બાળકોને શરદીથી હગામણ થાય છે તે ઉપર:—ગાયના ઘીમા જાયફળ અને સુંઠ ઘસી ચટાડવુ (૪) સળેકમ ઉપર:—ગાયના દૂધમા અફીણ મેળવી તેમાજ જાયફળ ચંદનની પેઠે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, અથવા જાયફળ દૂધમા ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉચકી અને ઉલટી ઉપર —જાયફળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી પાવુ (૬) વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર—૩ માસા જાવત્રી દૂધમા વાટી પાવી (૭) તારૂણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:—જાયફળ દૂધમા ઘસી ચોપડવુ (૮) મોડશી (કૉલેરા) ઉપર.—જાયફળનુ ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમા ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી. ગોળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અંતરે આપવી અને ઉપર થોડુ ગરમ પાણી પાવુ એટલે ઝાડા બંધ થશે (૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:—જાવત્રીનુ બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહીની પરાશમા અથવા ગાયના દહીમા કાલવી સાત દિવસ આપવુ એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ તે મટશે. (૧૦) પેટ ચડે છે અને ઝાડો થતો નથી તે ઉપર.—લીબુના રસમા જાયફળ ઘસી પાવુ, એટલે ઝાડો થઇ પેટ ઉતરે છે (૧૧) કૉલેરા વખતે હાથ પગ વગેરે જગ્યોપર ગોળા ચઢી

આવે છે તે ઉપર.—એક જાયફળ લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ તે પાશેર મીઠા તેલમા કાલવવુ પછી તે વાસણમા નાખી કઢવવુ માટ કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠડુ પડયા પછી શીશીમા ભરી બધ કરી રાખવી જરૂરની વેળાએ જ્યા ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવુ, એટલે ગોટલા તુરત બધ થાય છે **(૧૨) અજીર્ણ ઉપર.**—જાયફળ દૂધમા ઘસી આપવુ **(૧૩) જાતિફલાદિ ગુટિકા:—મરડી ઉપર**—જાયફળ સિધાલુણ, શુદ્ધ હિગળોક, કોડી ભસ્મ, શુદ્ધ અફીણ, શોધેલ ધતુરાના બી અને લીડીપીપર એ સમભાગ લઇ લીબુના રસમા, ધતુરાના બીજના કાઢામા અથવા ભાગના કાઢાની ભાવના આપી રતીભારની ગોળાઓ કરી પૈસાભાર છાશ, શેકેલી હિગ (ચણા જેવડી કાકરી) અને સિધાલુણ એક માસો એકત્ર કરી તેમા એક ગોળી આપવી એટલે ઝાડો ઉલટી તત્કાળ બધ થાય છે આ ગોળી નાગરવેલના પાનમા આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે **(૧૪) જાતિફલાદિ વટિ.—અતિસાર ઉપર**—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગ લઇ નાગરવેલના પાનના રસમા વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી છાશમા આપવી એટલે ગમે તેવા જબરદસ્ત ઝાડો હોય તો પણ તે બધ થાય છે

૨૪૯. જાબ—કેટલેક ઠેકાણે જામફળને અને કાજુના ફળને જામ કહે છે પરતુ એ ઝાડ તે કરતા જુદુ છે જાબની બે જાત છે એકને "ખાટા જાબ" અને બીજાને 'મલાખી જામ" એમ કહે છે ખાટા જાબના ઝાડ ઉંચા હોય છે તેના ફૂલ ગતા હોય છે ફળ ધોળા અને મોટા હોય છે તેને માગશર અને પોષ માસમા ફળ આવે છે મલાખી જાબના ઝાડ ઘણુ કરીને મલાકા બેટમાથી આવેલા હોવા જોઇએ એ ઝાડ ઉચા વધતા નથી એને ધોળા ફૂલ આવે છે એના ફળનો રગ પીળો હોય છે એના અગમા મધુરતા હોય છે અને વાસ સારો આવે છે જામ વર્ષમા બે વાર પાકે છે

૨૫૦. જાંબુ.—સ૦ જબુ. મ૦ જાભૂળ હિ૦ જામૂન બ૦ જામ. તા૦ જબુનાવલ તુ૦ જબુનેરોલુ ક૦ નીરલ, કેપુજબીનેરલુ. તૈ૦ નેરેદુ મલા૦ નેત્તુજાબલ, નાવલ ઇ૦ જાબુલ ટ્રી લા૦ જાબોલેનમ, સિઝિજીયમ.

જાબુડીનુ ઝાડ ઘણુ ઉચુ વધે છે એના પાદડા બોરસળીના પાદડા જેવા હોય છે જાબુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેઠ માસમા ફળ આવે છે એનો રગ બહારથી કાળો હોઇ અદરથી ગતો હોય છે રાનમા જે ઝાડ થાય છે તેના ફળ નાના અને ખાટા લાગે છે, પરંતુ બાગમા જે ઝાડ થાય છે તેના ફળ મોટા અને મીઠા થાય છે બાગમા વાવેલી જાબુડીના ફળને "રાયજાબુ" કહે છે જાબુ ગમે એટલા ખાવામા આવે તો પણ વિકૃતિ ન થતા શરીરને ફાયદાકારક છે જાબુડીની છાયા ઘણી ઠડી અને સુખદાયક છે જાબુડીનુ લાકડુ ઘણુ ચીકણુ હોઇ પાણીમા કહોતુ નથી એ લાકડુ ઘરકામના ઉપયોગમા પણ આવે છે જાબુડીના ઝાડમા પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે તળાવમાં સેવાળ વગેરે થઇ હોય તો તેમાં જાબુડીના ડાળા નાખવાથી સર્વ શેવાળ મરી જઇ પાણી સ્વચ્છ થાય છે જાંબુનો સરકો કરે છે તે પેટમાના ગુલ્મ, ઉદર, અતિસાર અને વિષુચિકા ઉપર ઉપયોગમા આવે છે

*__જાબુડી:__—તુરી, ગ્રાહક, મધુર, પાચક, મલસ્તંભક, રૂક્ષ તથા રૂચિકર છે, અને પિત્ત, દાહની નાશક, ખાટી તથા કંઠને હિતાવહ છે, તેમજ કૃમિ, શ્વાસ શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વ્રણનાશક છે એના __ફળ__—તુરા, ખાટા, મધુર, શીતળ, રૂચ્ય, રૂક્ષ, ગ્રાહક, લેખન, કંઠદૂષક, મલસ્તંભક તથા વાતકારક છે, અને કફ, પિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે __રાયજાંબુડી:__—મધુર, ઉષ્ણ, તુરી, સ્વર્ય તથા મલસ્તંભક છે, અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજાડય, અતિસાર, કફ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એના __ફળ__—મધુર, રૂચિકર, સ્તંભક, ગુરૂ, દોષનાશક અને સ્વાદુ છે __જલજાંબુ__—તુરા, શીત, કડવા, ગુરૂ, પાકકાળે મધુર, ખાટા, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા બલકર છે અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે __ભુયજાબુ__—તુરૂ પ્રિય, મધુર, વીર્યપ્રદ, ગ્રાહક તથા પુષ્ટિકારક છે, અને કફ, હૃદ્રોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે એના ફળના ગુણ રાયજાબુડીના ફળ જેવાજ છે __ઉપયોગ__—(૧) __ગરમીથી થતી અળાઈ ઉપર__—જાબુની અંદરના બી ઘસી ચોપડવા એટલે પરસેવો થઇ અંગ સ્વચ્છ થાય છે (૨) __રક્તાતિસાર ઉપર__—જાબુડીની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી અથવા જાબુડીના પાદડાના રસમા મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવુ. (૩) __વિંછીના દંશ ઉપર__—જાબુડીના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૪) __પિત્ત ઉપર__—જાબુડીના પાદડાનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧, એ એકત્ર કરી તાપમા મૂકી ઉપર તોર આવે તે પીવો. (૫) __ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર__—જાબુડીની અને આંબાની છાલ લઈ તેનો કાઢો કરી તેમા ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવા અથવા પાકેલા જાબુ ખાવા આપવા. (૬) __મધુમેહ ઉપર__—જાબુડીની છાલ અથવા જાબુ સુકવી બારીક કરી દરરોજ

* __હિંદુસ્તાની વૈદ્યો__ જાબુના રસને સડવીને સિરકો બનાવે છે એને પેટની પીડાનાશક તથા પેશાબ વધારે લાવનાર માને છે એટલા માટે એ રસને દારૂમા સંયુક્ત કરીને જુના સંસ્કૃત ગ્રંથોમા લખેલ __જાબુનો આસવ__ બનાવે છે એની છાલ બહુજ તુરી અને સ્તંભક હોવાથી બીજા ઔષધો સાથે ઉકાળીને કોગળા કરવાની દવા તથા જખમને ધોવાના કામમા વાપરે છે નાના બાળકોને ઝાડા થતા હોય તો છાલનો તાજો રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી આપે છે __મખજન અલ અદવિયામાં__ લખેલ છે કે—પિત્તના ઝાડામા જાબુ ખાવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે એજ પ્રમાણે ગળામા સોજો હોય તો પણ આ ઉત્તમ અસર કરે છે માથામા ઇન્દ્રલુપ્ત (ઉંદરી ટાલ) થાય તો તેને પણ આ રસ આરામ કરે છે એજ લખનાર કહે છે કે મૂળ, બીજ અને પાદડા ઉત્તમ ગ્રાહી છે __પાકાં જાબુનો રસ__ કહાડીને તેનુ સરબત કર્યું હોય તો તે પેટની પીડાનો નાશ કરે છે તથા ઘણા દિવસના ઝાડાને રોકે છે __ચરક ગ્રંથમા__ જાબુ અને એની છાલ મૂત્રસંગ્રહણ અને પુરીષરંજનીય (ઝાડાના રંગને બદલનાર) વર્ણન કરેલ છે __સુશ્રુતમાં__ એને રક્તપિત્તહારક, દાહનાશક, યોનિદોષનાશક, વૃષ્ય અને સંગ્રાહી (સ્તંભક) વર્ણન કરેલ છે __રાયજાંબુનાં__ પાદડા પહોળા ને __ખાટાનાં__ સાંકડા હોય છે

બે તોલા ખાવુ, અથવા જાબુ મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવા (૭) મુખરોગ ઉપર — જાબુડી, બાવળ, બોર, બોરસલી એ પૈકીના કોઇપણ ઝાડની અતરછાલનુ ઉકાળેલુ પાણી કાઢી તેના કોગળા કરવા અને એની સોટીથી દરરોજ દાતણ કરવુ, એટલે કદિ પણ મુખરોગ થતો નથી અને દાત પણ મજબુત થાય છે (૮) અતિસાર ઉપર —જાબુડીની છાલનો રસ પાવો (૯) વછનાગના વિષ ઉપર —જાબુડીની અતરછાલનો રસ નવટાંક કાઢી તેમા તેટલીજ પેજ (કાંજી) નાખી તે આપવુ. (૧૦) પિત્તવિકાર ઉપર —જાબુડીની છાલનો રસ દૂધમા મેળવી પાવો એ પ્રયોગથી ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો (૧૧) પેટમા વાળ અગર લોહાનો અશ ગયો હોય તો —જાબુ ખાવા. (૧૨) ઉલટી ઉપર —જાબુડીની છાલની રાખ મધમા આપવી. (૧૩) જાબુનો સરકો — જાબુનો રસ કાઢી ગાળી બાટલીમા ભરી રાખવો જેમ જેમ તે રસ ખાટો થતો જાય તેમ તેમ તેમા વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે એ અતિસાર, મરકી અને ઉદરરોગ ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે

૨૫૧ જીયાપોતો.—સ૦ મ૦ તૈ૦ ક૦ પુત્રજીવક હિ૦ જીયાપોતા, પુતજીયા. બ૦ પુતજીવા લા૦ પુત્રજીવારૉક્સ બુર્ધિઆઇ

આ ઝાડ મોટુ વધે છે. જીયાપોતાના ઝાડ કોકણુમા તથા ઘાટ ઉપર થાય છે એને 'પુત્રવતી' પણ કહે છે મ્હૈસુરમા આ ઝાડ ઘણા થાય છે એના બિયાની માળાઓ કરી તે સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાધે છે **જીયાપોતો ઝાડ:**—કફકારક, ચક્ષુષ્ય, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રૂક્ષ, સ્વાદુ, ખારૂ, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તભક છે, અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) અડાઆળ, ગલગડ, કાળપૂળી (પાકુ), વિષના ફોલ્લા અને કાખમાંજરી (બાબલી) વગેરે ઉપર.—જીયાપોતાના ઝાડની અતરછાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી (૨) શ્લીપદ રોગ ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડના પાદડાનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો. (૩) દૂષી વિષ ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડની અતરછાલ ચાર માસા ગાયના દૂધમા વાટી પાવી, એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે

૨૫૨. જીરૂં—સ૦ જીરક મ૦ બ૦ જીરે હિ૦ ફા૦ જીરા ક૦ જીરીગે. તૈ૦ જીરક, કર્ણા તા૦ મલા૦ ચીરક તુ૦ જીરડરી. યુ૦ ખામુન. અ૦ કમુન. ઈં૦ ક્યુમીનસીડ. લા૦ ક્યુમિનસિમિન

જીરાના ઝાડ અજમાના છોડ જેવા હોય છે અજમાની પેઠેજ જીરાના છોડ ઉપર જીરૂ આવે છે હિંદુસ્તાનમા ઘણાક પ્રાતોમા જીરૂ ઉત્પન્ન થાય છે જીરાનો ઉપયોગ મસાલામા અને ઔષધોમા ઘણો થાય છે જીરૂં એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂચિકારક અને ઠંડુ છે શરીરમાની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરૂં એ ઉત્તમ ઔષધ છે * જીરા વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે "ઠંડીકુ જીરા ઔર

* યુનાનિ હકીમો:—જીરાને ખુશબોદાર અને ગ્રાહી માને છે. એમાંથી તેઓ આખ ધોવાનુ પાણી તૈયાર કરે છે, કે જે એઓના મત પ્રમાણે આંખનું

ગરમીકુ હીરા." **ધોળું જીરૂં**—તીખુ, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિંચિત ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ, રુચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, રૂક્ષ, બલકર, સુગંધી તથા કડવુ છે, અને ઉલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, કોઢ, વિષદોષ, જ્વર (તાવ), અરૂચિ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે **પીળું જીરૂં**.—દીપન, તીખુ તથા ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુલ્મ, સંગ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) **ઓઠ ઉપર તાવ ઉઠે (બરો મૂત્રે) તે ઉપર**—જીરૂ પાણીમા વાટી ચોપડવુ (૨) **રતાંધળા-પણા ઉપર**—જીરૂ, આમળા અને કપાસના પાદડા કડા પાણીમા સમભાગે વાટી ટોકી (માથા) ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવો (૩) **જીર્ણજ્વર ઉપર**.—જીરાની ભૂકી એક પૈસાભાર પ્રાત કાળે અગર રાત્રે જુના ગોળમા ૨૧ દિવસ ખાવી (૪) **પ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધોળુ કે લાલ પાણી જવુ તે) **ઉપર**—જીરૂ અને સાકરનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા પાવુ (૫) **પરિણામ શૂળ ઉપર**—જીરૂં, હિંગ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમા નાખી પાવુ (૬) **હરતા-ળના વિષ ઉપર**—જીરૂ અને સાકર ૭ દિવસ પાવા (૭) **જીર્ણજ્વર ઉપર**:—જીરૂ ગાયના દૂધમા શીજવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવુ, એટલે શરીરમાહેની કડકી નીકળી જઇ શરીરમા શક્તિ પણ આવે છે (૮) **મુખરોગ ઉપર**:—જીરૂં ખાંડી તેના પાણીમા ચંદન ઘસી, તેમા એલચીની ભૂકી અને ફટ-કડીની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી કોગળા કરવા (૯) **ટાઢીઆ તાવ ઉપર**:—જીરૂ, કારેલીના એક તોલા રસમા પાવુ અથવા રાત્રે જુના ગોળમા આપવુ (૧૦) **સામાન્ય જ્વર ઉપર**—જીરાનુ ચૂર્ણ જુના ગોળમા કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સુતી વેળાએ આપવી, એટલે પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે (૧૧) **જીર્ણજ્વર ઉપર**:—જીરૂ અને તેનો આઠમો ભાગ શાહજીરૂ ઘીમા સાધારણ શેકી બારીક ભૂકી કરવી, અને સાકર અથવા જુના ગોળાનો પાક કરી તેમા નાખી ચેપલી અગર ગોળીઓ કરવી આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવુ (૧૨) **ઉલટી ઉપર**:—પીતાંબરના કકડામા જીરૂ ઘાલી તેની બીડી સળગાવી નાકે પીવી

તેજ વધારે છે, અને છાતીના દરદમા પણ એનો ઉપયોગ કરે છે એનાથી મૂત્ર વધારે ઉતરે છે અને પેટના કૃમિ નીકળે છે એમ માને છે ગર્ભસ્થાનમા સોજો આવી વધારે દરદ થતુ હોય તો આ જીરાના પાણીમા સ્ત્રીઓને બેસાડવાની ભલામણ કરે છે એજ પ્રમાણે એ જીરાને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી બહાર નીકળેલા અને અત્યંત દરદ કરનારા હરશ જતા રહે છે **પંજાબ પ્રાંતમાં**—જીરાથી પેશાબ વધારે ઉતરે અને સ્તનમા દૂધ વધારે ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે **ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં**—આને પાચક માનેલ છે, અને પેટમા વાગોળા, પેટ ફુલવાની પીડા, અજીર્ણ અને આંતરડાના શૂળમા એને ઉપયોગી માને છે **ચરક સંહિતામાં**—જીરાને શૂળ-નાશક માને છે **સુશ્રુત સંહિતામાં**—વાતકફનાશક, અરૂચિનાશક, દીપન, ગુલ્મશૂળ અને આમને નષ્ટકર્તા એટલે સોજો, શૂળ અને પડતા આમને બંધ કરનાર કહે છે.

૨૫૩. જુઇ.—સ૦ યૂથિકા મ૦ જુઇ હિ૦ જુહી. ક૦ મલ્લિગે. તૈ૦ જુઇપુષ્પાલુ. લા૦ જેસ્મિનમ્ ઓરિકુલેટ.

જુઇના વેલાને ત્રિદલ પાદડા આવે છે જાઇના ફૂલો જેવાજ જુઇના ફૂલો સુવાસિક હોય છે જુઈ:—કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, હલ, તુરી તથા સુગધિ છે, અને વાયુ, કફને કરનારી તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, મૂત્રાશ્મરી, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દતરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે

૨૫૪. જુવાર —સ૦ યાવનાલ. મ૦ જોધળે, જ્વારી, શાળુ, હિ૦ જ્વાર, જુધરી, પોનરી ક૦ જોળ તૈ૦ જોન્નલુ તા૦ ચોળ, ચોન્નલ. ગુ૦ જોળા. મલા૦ ચોળ ફા૦ જુરેમકા અ૦ હતારૂમિયા, ખદરૂસ ઈં૦ ગ્રેટમિલેટ. લા૦ હોલકસ વલગેરી.

બુદેલખડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગિરી, બાલેઘાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ, એ પ્રાંતોમા કેટલાક ભાગોમા એ ધાન્ય ઘણું પાકે છે ખરીફના પાકમા ' જુવાર ' અને રબીના પાકમા 'શાળુ' એમ કહે છે જુવાર એ ધાન્ય બળકર હોઇ શીતળ છે જુવારના સાઠા ત્રણ ચાર હાથ ઉચા વધે છે જુવારના લીલા કણસલા શેકીને ખાય છે, તેને ' પુખ ' કહે છે તે મીઠો અને પૌષ્ટિક છે ગામડાઓમા એ મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણાથી ઇષ્ટમિત્રો સાથે ખાય છે ગામડાના લોકોને પુખ એ એક મેવોજ છે તેઓને પુખ ખાવા મળે એટલે પછી રોટલાની પણ જરૂર રહે નહિ. જુવારના લીલા સાઠા શેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે જુવારના લીલા સાઠા ઢોરોને ઘણાજ ભાવે છે એના સુકાયલા સાંઠા ઢોરોને બીજા ઘાસ કરતા સારા છે જુવાર આઠ દશ વર્ષ સુધી સડયા વગર રહી શકે છે પ્રવેષ્પરે ઠેકાણે પ્રથમ જુવારના કરબલા અને કોઠીઓ ભરી રાખતા હતા, પણ હમણા સ્વપ્નમા પણ જુવારના તેવા કોઠાર જોવામા આવતા નથી. કારણ કે લોક એટલા કગાલ અને ભિખારી થયેલા છે કે તેઓનુ ખેતર માહેનુ ધાન્ય ઘરમા આવે તે પહેલાજ સરકારની અને પછી વાણીયા લોકની ભરતી કરવી પડે છે તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડુ ઘણુ જે રહે તેમાજ પોતાનો ગુજારો કરવો પડે છે લાખો લોકો અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે. આ ખેડુત લોકની કેવી વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે રાત્રિ દિવસ સતત ઉદ્યોગ કરી જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલુ છે તે પણ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી! પહેલાના કાળમા લોકો પાસે ધાન્યના ભડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગાદેવી જેવા બાર બાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુકાળ પડતા, તોપણ તેમાં લોક નિભાવી લેતા. પરતુ હમણા સાધારણ દુકાળ પડે તોપણ હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી ભૂખના માર્યા મરણશરણ થાય છે સુજ્ઞ અને જ્ઞાની તથા દૂરદર્શી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કઇ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે જેથી કાલાતરે દેશોન્નતિ થવામા વિલબ થાય નહિ. સાધારણ જુવાર:—શીતળ, રૂક્ષ, ગુરૂ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, રૂચિકર, સ્વાદુ તથા મલસ્તભક છે, અને કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ધોળી જુવાર —વૃષ્ય, બલપ્રદ તથા પથ્યકર છે, અને અર્શ વ્રણ, ત્રિદોષ, ગુલ્મ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે કમળપત્ર જુવાર:—કફકર્ષક,

પિચ્છલ, ગુરૂ, શીતળ, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગઃ—પરસેવો આવવા માટેઃ**—જુવારના શેકેલા લોટનો કાઢો કરી પાવો

૨૫૫. **જેઠીમધ.**—સ૦ બ૦ ક૦ મધુક, જ્યેષ્ઠીમધુ મ૦ જ્યેષ્ઠમધ. હિ૦ મુલહઠી કો૦ જેઠકાઠ તે૦ યષ્ઠીમધુકમુ કા૦ જેષ્ઠમેહકમધુ અ૦ અસલુસ, મકસ્સર. ઈં૦ લિક્કરીસરૂટ લા૦ ગ્લિસિરિઝાગ્લેબ્રા

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમાં ઘણેક ઠેકાણે થાય છે દક્ષિણ યુરોપમા પણ આ વનસ્પતિ થાય છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન ફુગરાળ અને લીલોતરીવાળી જોઇએ અને હવાનું માન ઉષ્ણ જોઇએ જેઠીમધની બીજી જાત છે તેના ક્ષુપ હોય છે એ ક્ષુપની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે એના પાદડા કુવાડીયાના પાદડા જેવા લાબા હોય છે એને પાચ પાચ આગળ ઉપર કાતરી હોય છે. થાણા જીલ્લામા માહુલીના ડુંગર ઉપર એ ઝાડ ઘણાજ થાય છે ઉનાળામા એ ઘણાજ સુકાઈ જાય છે પાણીમા થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે તેનું સંસ્કૃત ભાષામા " મધૂલિકા " એવું નામ છે એ વનસ્પતિના મૂળીયાને ' જેઠીમધ ' કહે છે જેઠીમધ મીઠું હોય છે પરદેશી લોક આ વનસ્પતિના મૂળીયાનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે, અને આપણે તે સળીઓ મીઠી હોવાથી પ્રેમથી ખાઇએ છીએ. પરંતુ જેઠીમધ અહીં ઘણુંજ પાકતા છતા તેના અર્કની સળીઓ કરવામા હજુ અહીંના લોકનું લક્ષ જતું નથી. એ મોટી શોચનીય વાત છે **મધુવલ્લી** એ પ્રકારની (જમીનમા અને જળમા થનારી)—વૃષ્ય, મધુર, રૂચ્ય, બલ્ય, ગુરૂ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વર્ય, સ્નિગ્ધ, કેશોને હિતાવહ, શુક્લ, રક્તપિત્તનાશક તથા વ્રણશુદ્ધિ કરનારી છે, અને સોજો, વિષ, વાતરક્ત, વ્રણ, ઉલટી, તૃષા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સણોસણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે **મધુયષ્ટિ** (જેઠીમધ)—મધુર, કિંચિત્ કડવી, શીતળ, ચક્ષુષ્ય તથા રૂચિકર છે, અને શોષ, પિત્ત, તૃષા તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મધુવલ્લી જેવાજ છે **ઉપયોગ —(૧) જેઠીમધનો શીરો તૈયાર કરવાની રીતઃ**—જેઠીમધનું મૂળીયું ચાર પાચ વર્ષનું થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. સુમારે સો પૌંડ વજનના મૂળીયામાથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે જેઠીમધના મૂળ લાવી તેના બે ચાર આગળ લબાઇના કકડા કરી તે પાણીમા નાખી સારી રીતે ધોવા. પછી તે ખાડણીમા ઉપર નીચે ખાડવા. એ ચેંટ ખાંડેલાં મૂળીયા એક મોટા વાસણમા નાખી ૨૪ કલાક સુધી મંદ અગ્નિ ઉપર બાફવા. પછી તે એકાદ યંત્રના દાબ નીચે મુકી તેમાંનો સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળીયા ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃ ચૂલા ઉપર ચડાવવો અને ઉપર ઉપર હલાવવો તે રસ ઘટ્ટ થાય ત્યાસુધી હલાવવાનું ચાલુ રાખવું પછી કથરોટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સંચામા ઘાલી પાડવાથી શીરો તૈયાર થાય. એવી આ સળીઓ બનાવવાની અલ્પ રીત છે આ સળી ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ શમે છે અને તૃષાનું પણ શમન થાય છે. (૨) તૃષા

(તરસ) શમન થવા માટે.—જેઠીમધના મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગળતા જવુ અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો **(૩) આગન્તુક જખમ થયો હોય તે ઉપર:**—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘામા ખરલ કરી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો **(૪) હેડકી ઉપર:**—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૫) ઉલટી થવા માટે:**—જેઠીમધના કાઢામા ૩ માસા ગઇનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે ઉલટી થઈ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ વગેરે રોગો મટે છે **(૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘી અને મધમા મેળવી આપવુ અને ઉપર દૂધ પાવુ. **(૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર**—રાત્રે સાકર અને કદોલ દાઢ નીચે રાખવા અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાખી પાવો. **(૮) પિત્ત-પ્રદર ઉપર:**—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમા કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો **(૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર:**—ગાયનુ માખણ જરા ગરમ કરી પાતળુ થાય એટલે તેમા જેઠીમધનો શીરો ઘસવો, અને તેમાજ થોડો ધોળો કાથો નાખી ખરલ કરવો અને તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાદીઓએ ચોપડવુ **(૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સુકો થયો હોય તે ઉપર તથા ઉધરસ ઉપર**—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા સાકર નાખી પાવો **(૧૧) ઉરક્ષતક્ષય ઉપર**—જેઠીમધ અને ચીકણામૂળ એનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપર અને વંશલોચન એનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો **(૧૨) અપસ્માર ઉપર**—કોળાના ગર્ભમા જેઠીમધ ઘસી પાવુ **(૧૩) કફરોગ ઉપર**—જેઠીમધનો કાઢો મધ અથવા સાકર નાખી પાવો, અથવા ગોમૂત્રમા જેઠીમધ અને બહેડા ઘસી ચાટણ કરી આપવુ **(૧૪) ત્રિદોષ ઉપર**—આદાના અને તુળસીના રસમા જેઠીમધ ઘસી તેમા મધ નાખી તે પાવુ **(૧૫) અહિરા ઉપર**—જેઠીમધ મધમા ઘસી આખોમા અંજન કરવુ **(૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર**—જેઠીમધ અને સિંધવ નાખી ઘી આપવુ અને આસોપાલવના ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો, એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી થાય છે અને કફકોપ શાંત થાય છે **(૧૭) લાપોટીયા ઉપર:**—જેઠીમધનો શીરો સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—જેઠીમધનુ બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમા કાલવી પાવુ **(૧૯) હૃદ્રોગ ઉપર**—જેઠીમધ અને કડુ એનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ **(૨૦) કોલેરા ઉપર:**—જેઠીમધનો કાઢો પાવો **(૨૧) રક્ત-જનિત ઉલટી (ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર:**—જેઠીમધ અને ધોળુ ચંદન દૂધમા ઘસી પાવુ **(૨૨) સ્વરભંગ ઉપર:**—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમા નાખી આપવુ

૨૫૬. ઝરસી.—(મ૦ ઝરસ.) ઝરસીના ઝાડ હરીયાળી જેવાં ખેતરની જમીનમા અને ખાડીમા જ્યા શરદીની જગા હોય છે તે ઠેકાણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ જેઠ માસમા ઘણી થાય છે તે જમીન ઉપર વેતભર પથરાયેલી હોય છે. તેના ફાંટા આમી તમી પથરાયેલા હોય છે ઝરસીનાં પાદડા બારીક મેંદી જેવા હોય તે ખાણું કડવાં હોય છે. આ ભાજી વાયુનાશક છે; માટે લોક બહુ આગ્રહ-

થી ખાય છે તેમા ડુંગળી નાખો ખાય છે બાગાયત જમીનમા થનાર ઝરસીમા કડવાપણુ કિંચિત્ કમી હોય છે

૨૫૭. ઝાડશેવાલ.—ઝાડશેવાલના ઝાડ વહેળામા ઉત્પન્ન થાય છે એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે આ ઝાડને કાંદા (ડુંગળી)ના જેવા પાદડા હોય છે પણ તે પહોળા હોય છે એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે એ બારે માસ મળે છે **ઉપયોગઃ—(૧) ગાંઠ ફુટવા માટે**—ઝાડશેવાલના મૂળીયા ચંદનની પેઠે પાણીમા ઘસી તુવેરની દાળ જેવડા ટપકા કરવા એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ હોય તોપણુ તે જલદી ફુટે છે માણસને કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઇ હોય તે ઉપર તથા ઘોડા વગેરેને જે ગાંઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમા કિંવા એક દિવસમા છિદ્ર કરી દર્દ મટાડવામા આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે

૨૫૮ ઝિંઝરૂટ.—સ૦ બૃહમાગધલા, ઝિઝિરિટા મ૦ ઝીઝરૂટ, ઝીણુડીં હિ૦ છિરછિટા ક૦ જોટાટ, વટવટી, કટવાણિ લા૦ કુકેટાએગ્લેટા

એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા નાના હોય છે અને કાંઇક એરંડાના પાદડા જેવા હોય છે એને ગુલાબી રંગના બારીક ફૂળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર ધુમવડે વીંટાએલા ચપટા ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે તેમા ચાર પાખડીઓ હોય છે એ ફળ જુના થઈ સુકાવા લાગે એટલે તે પાખડીઓ જુદી જુદી થાય છે એ ફળ તુપકડી (જીતાવાણી)ના ફળની પેઠે કપડે ચાટે છે એને "લેચી" પણ કહે છે **ઝિંઝરૂટ**—તુરી, તીખી, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રીઓનુ દૂધ વધારનારી રક્તાતિસારની નાશક અને તૃપ્તિકર છે **ઉપયોગ.—(૧) ડુંટી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપરઃ**—ઝિઝરૂટના મૂળ ઘસી ડુંટી ઉપર ટપકા કરવા અને મૂળ કમરે બાંધવા **(૨) ઉપદંશ ઉપરઃ**—ઝિઝરૂટની ભાજી મુઠીભર વાટી તેમા થોડુ જીરૂ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવુ, અને ચાંદીઓ ઉપર આ ઝાડની ધૂણી આપવી **(૩) કૂતરાના વિષ ઉપર**—ઝિઝરૂટના બી, કડવુ કોળુ, જુનો ગોળ અને હોકાનો કીલ એ સઘળુ ખાંડી પાવુ **(૪) બળદની ખાંધ સુજે છે તે ઉપર.**—ઝિઝરૂટના મૂળની છાલ ચાવી ચોપડવી

૨૫૯ ઝેરકોચલાનુ ઝાડઃ—સ૦ વિષમુષ્ટિ કારસ્કાર મ૦ હિ૦ કુચલા. કો૦ કાજરા ક૦ કાગરકાનામારા, કાજીવાર, હેગુષ્ટી. તા૦ એટ્ટિમાર કોકોડી. તુ૦ કારેરૂમારા તૈ૦ મુસીડી, મુષ્ટીચેટ્ટુ મલા૦ કન્નીરામ્ લા૦ ટ્રિચનોસનક્સ વ્હોમિકા ઇ૦ ન્હોમિટ્નટ્

સહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમા એ ઝાડ ઘણા થાય છે એ ઝાડના ફળો, પાદડા તથા સર્વ ભાગ વિષયુક્ત છે એના પાદડા ઉપર કાંઇ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે એના ફળને "જહરકુચલા" પણ કહે છે આવુ આ વિષારી ઝાડ નિરર્થક છે એવુ કોઇ કહેશે પરંતુ એ ઝાડ માણસને પુષ્કળ ઉપયોગી થાય એવા ગુણ એમા પરમેશ્વરે મૂકેલા છે

ઝેરકોચલાના ફળ કવડળના આકારના સુંવાળા ગોળાકાર અને નારંગી રંગના હોય છે એ દેખાવમા સુંદર લાગે છે તેથી એનુ સંસ્કૃતમા 'રમ્યફલ'

એવુ અર્થયુક્ત નામ છે ફળની છાલ પાતળી હોય છે અને ફોડીએ તો અંદર ધોળા-પીળા ગરમ ગરભ દેખાય છે. ગરભની અંદર બેથી પાંચ સુધી બીયા ગોળ અને બન્ને બાજુ ચપટ એકથી બે ઇંચના વ્યાસના હોય છે તેને ઝેરકોચલા કહે છે એ અતિશય ઝેરી હોઇ તેમા કોઇ પ્રકારનો વાસ હોતો નથી. આ ઝાડનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ બીજ અને છાલ છે આના પાંદડા પણ ઝેરી છે

ઝેરકોચલાના બી સારા હોય તો અતિશય કડવા લાગે છે એ કડવાપણુ એમા એક ક્ષાર ગુણવાળા સ્ટ્રિક્નીન નામના સત્વથી છે સ્ટ્રિક્નીન સત્વનો અમલ જ્ઞાનતંતુઓ પર અને મજ્જા ઉપર એટલો જલદી થાય છે કે, તેનાથી હાથ પગના સ્નાયુનું સ્તંભન થઇ શરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવુ પરિણામ આવે છે.

સ્ટ્રિક્નિયા નામના ઝેરી સત્વનો પ્રવેશ શરીરમા રક્તદ્વારા થઇને મસ્તકના તંતુને અને વંશગત મજ્જાતંતુને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે તેથી પ્રથમ સંજ્ઞા-શક્તિના સ્નાયુને આચકા આવી તેનુ સ્તંભન થાય છે. ત્યાર પછી હૃદયની ચલિતું સ્તંભન થઇ તેનુ ચાલવુ બંધ થાય છે કે જેથી મૃત્યુ થાય છે.

ઝેરકોચલાનુ સત્વ (સ્ટ્રિક્નીયા) દારૂ અથવા હકીની સાથે આપી મનુષ્યવધ કરેલ હોવાનુ જાહેરમા આવેલ હોવાથી એની ઝેરી અસર થાય એવુ એનું ઓછામા ઓછુ પ્રમાણ જાણવુ જરૂરનુ છે. સ્ટ્રિક્નિયા ઓછામાં ઓછુ અર્ધો ગ્રેન એટલે ૦। ચણોઠી ભાર આપવાથી ૨૦ મિનિટની અંદર મૃત્યુ થવાના ઉદાહરણો જાણવામા આવે છે, પરંતુ 'શેપર્ક' નામના એક જર્મન ડૉક્ટરે જર્મનીમા એક રૂગ્ણાલયમા ૫ રતી સ્ટ્રિક્નિયા પેટમા ગયા છતા મનુષ્ય બચ્યાના ઉદાહરણ મળી આવ્યાની હકીકત ડૉક્ટર વુડે આપેલી છે ઉપરની બાબતમા એવો તર્ક થઇ શકે છે કે તે રોગીએ એવા પ્રકારના કેટલાક ફળો ખાધા હશે કે જેના યોગથી વિષનુ પરિણામ લોહી ઉપર લાગ્યુ નહિ હોય યુરોપિયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામા ઝેરકોચલાને મર્યાદા પાંચથી દશ ટીપા આપવાનો વહીવટ છે

ઝેરકોચલાનુ વિષ ચડેલ હોય તો ઘણુખરા ધનુર્વાત જેવા લક્ષણો થાય છે એનુ કાર્ય કરોડરજ્જુ ઉપર થાય છે એ ખાવાથી કેટલીક મિનિટોએ અને ઘણુ ઘણુ તો એક બે કલાકમા ઝેર ચડવા લાગે છે દાંત સજ્જડ પડી જાય છે હાથ, પગ અને આખુ શરીર અક્કડ થઇ જાય છે ધનુર્વાતના અને ઝેરકોચલાના ઝેરના લક્ષણમા આ પ્રમાણે ફરક દેખાય છે ધનુર્વાતમા પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાઇ તે હળવે હળવે વધતા જાય છે, અને ઝેરકોચલામા તેજ લક્ષણો આરંભ-થીજ સ્પષ્ટ દેખાઇ જલદી વધે છે ધનુર્વાતમા પ્રથમ જડબુ અને દાંત સજ્જડ થઇ પછી શરીરના જુદા જુદા સ્નાયુ અક્કડ થાય છે, અને ઝેરકોચલાનાં ઝેરમાં પ્રથમ શિરા પકડાય છે અને ત્યાર પછી દાંત સજડ પડવા વગેરે થાય છે ધનુર્વાતમા બાહ્યાયામ હળવે હળવે પાછળથી થાય છે અને ઝેરકોચલામાં તે આરંભથીજ થાય છે ધનુર્વાતમા શરીરને ખેચીને તે થોડુ કમી થાય છે ત્યારે પણ શરીર અક્કડજ હોય છે, અને ઝેરકોચલામા રહી રહીને ખેચે છે અને જ્યારે તાણ (ખેંચ) ન હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમા હોય એમ લાગે છે ધનુર્વાતનો રોગી એક

બે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે, અને ઝેરકોચલાના વિષથી બે ચાર કલાકમાંજ મરે છે સાધારણ રીતે ઝેરકોચલા ખાધા પછી પાચ મિનિટથી અર્ધા કલાકની અદર ઝેરી લક્ષણ દેખાવા લાગે છે કદિ કદિ દશ વીશ મિનિટની અદરજ મૃત્યુ થાય છે ઘણું ઘણું તો ૭ કલાક સુધી મનુષ્ય બચી શકે છે ઝેરકોચલાના બીજની ભૂકી ૧ાા માસો અથવા સ્ટ્રિક્નિયા અર્ધા ગહુભાર જેટલુ આપવાથી મનુષ્ય મરે છે ઝેરકોચલાના બી છાલ સહિત ગળવાથી વિષ ન ચઢતા તે તેવાજ મલદ્વારથી બહાર નીકળે છે કારણ કે તે ઉપરની છાલ પચતી નથી

સ્ટ્રિક્નિયા સત્વ બનાવવાની ઇંગ્રેજી રીત બ્રિટિશ ફાર્માકોપિયા અથવા ઔષધીમ ગ્રહમાં આપેલી છે તેમા ૧ ઔંસ (૨ાા તોલા) તીવ્ર મઘાર્ક રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટમા નાખી તેમા ચાર ગ્રેન સ્ટ્રિક્નિયા પીગળાવી આપવુ, અને ત્યાર પછી ગાળવાના કાગળથી (બ્લોટીંગ પેપરથી) ગાળી લેવુ આની માત્રા ૮ થી ૧૦ ટીપા છે શુદ્ધ કરેલા બીયાની ભૂકી ૧ થી ૫ ગ્રેન અનુપાન પરત્વ આપવી ઓછા પ્રમાણથી એટલે એક ગ્રેનનો સોળમો ભાગ ઝેરકોચલાનુ મત્વ હૃદયને ઉત્તેજક અને સૂક્ષ્મવાહિનીનુ સ્તભન કરનાર છે ઝેરકોચલાનુ ઝેરી સત્વ ફળથી બીયામા ૨ અને છાલમા ૧ ભાગ જુદા જુદા પ્રમાણ છે ફળના ગરભમા તે થોડા પ્રમાણમા રહે છે

આર્ય વૈદ્યક, આગ્લ વૈદ્યક અને હોમીયોપેથિક વગેરે પદ્ધતિ પ્રમાણે ઝેરકોચલા એ એક અમૂલ્ય ઔષધ છે તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ, ક્ષય અને શિરોરોગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર જુદી જુદી યોજના પ્રમાણે તે ગુણકારી છે ધાતુની નિર્બળતા ઉપર તો આ એક અપૂર્વ ઔષધ છે ઝેરકોચલાના પાદડા, સુઠ અને સાબરશીંગ, એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી સધિવાત અને પક્ષાઘાત સારા થાય છે અને ઉંદરનુ ઝેર ઉતરે છે હકીમ લોકો એકલા ઝેરકોચલાના પાદડા વાટી પક્ષાઘાત ઉપર લેપ કરે છે આ કુરરી (પીળી ભમરી) ના ઝેર ઉપર ઉતાર છે

ઝેરકોચલાંની શુદ્ધિ—આ બીયા ઘીમા બળવા નહિ દેતા તળીને તેના ઉપરની છાલને તથા વચ્ચેથી ચીરી માહેની જીભ હોય તેને કહાડી નાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે અથવા બીયા ગોમૂત્રમા શીજવી છાલ અને જીભ કહાડી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે ×

× ઝેરકોચલા ગોમૂત્રમા ૭ દિવસ પલાળી રાખવા દરરોજ ગોમૂત્ર સાજ સવાર બદલવુ જ્યારે તે નરમ થાય ત્યારે તેની છાલ કહાડી નાખવાથી ઝેરકોચલા શુદ્ધ થાય છે આ કહાડી નાખેલી ઝેરકોચલાની છાલ વાટી વકરેલા ખીલ વગેરે ઉપર ચોપડવાથી તે રામબાણ આરામ કરે છે ઝામરાને અટકાવે છે (૨) ગોધી શુદ્ધ કરેલા છાલ વગરના ઝેરકોચલા સોળગણા દૂધમા ઉકાળી માવો કરવો તેમાથી ઝેરકોચલા કાઢી લેવા અને રહેલ દૂધનો માવો ઝેરી છે માટે તેને જમીનની અદર દાટી દેવો જો અફીણનુ વ્યસન છોડાવવુ હોય તો અફીણને બદલે આ માવો

ઝેરકોચલાંનું ઝાડ:—મદકર, તુરૂ, ગ્રાહક, તીખુ, કડવુ, લઘુ તથા ગરમ છે, અને કોઢ, રક્તવિકાર, કંડૂ, કફ, વાતરોગ, વ્રણ, અર્શ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે **એનાં લીલાં ફળ**—ગ્રાહક, તુરા, વાતકર, લઘુ અને શીતળ છે **પાકેલાં ફળ:**—વિષ, ગુરૂ તથા પાકકાળે મધુર છે, અને કફ વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોને કંઈ વિષબાધા થઇ હોય તે ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી અગર મૂળીઆ ઘસી ચોપડવા, એટલે વિકાર દૂર થાય છે. **(૨) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બીયા ધીમા શેકી, તે રોજ વૃદ્ધિએ સેવન કરવા, અથવા ઝેરકોચલાનાં બી ૧ વાલ નિત્ય ખાવા. **(૩) શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી ઘસી ચોપડવા. **(૪) ઉકાણું ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી અને સમુદ્રફળ ઘસી ઉપર ચોપડવા. **(૫) શોરોદર ઉપર:**—ઝેરકોચલાના ઝાડ ઉપરની શીંગોનો કાપ કાઢી વાસણમા ઘાલી કાઢો કરી આપવો **(૬) કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે**—ઝેરકોચલાના બીયાનુ ચૂર્ણ કરી તે લોટમા મસળવુ અને તે લોટ ઉંદર ખાય તેવી જગાએ મૂકવો આ લોટ ઘણો વિષારી છે **(૭) ટાઢીયો તાવ, સુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી ભાગી જવા ન દેતાં ધીમા તળી કાઢવા, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે શુદ્ધ કર્યા પછી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે ૧—૨ ગુંજ મધમા આપવુ **(૮) વાળા ઉપર**—ઝેરકોચલાના બી અથવા ઝેરકોચલાના બી અને સોમલ પાણીમા ઘસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. **(૯) શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંગ્રહણી ઉપર**—શુદ્ધ ઝેરકોચલા ત્રણ ભાગ અને લવંગ એક ભાગ, આદાના રસમા ખરલ કરી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમા આપવી **(૧૦) શૂળ ઉપર**—ઝેરકોચલાના બિયાનુ પાતાળયંત્રે તેલ કહાડી તે પાનમા ચોપડી આપવુ

૨૬૦ **ટાંકો.**—સ૦ ચક્રવર્તિની, વાસ્તુક. મ૦ ચાકવત. હિ૦ બથુવા બ૦ વેતુયા. રા૦ ચિલવો. ક૦ ચક્રવર્ત, ચકોતપલ્ય. ફા૦ મુસેલેસા. અ૦ રોક્અતુલમજામેલ ઇં૦ વ્હાઇટગુજફૂટ લા૦ કેનોપોડિગમઑલબમ

આ શાક ઘણે ઠેકાણે થાય છે આ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉંચા વધે છે એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી. તે કોમળ હોય છે ટાકાની ભાજી પૌષ્ટિક છે એ

અફીણના વજનથી બમણો આપી થોડે થોડે કમી કરી નાખવો, તેથી એ વ્યસન છુટે છે (૩) ઉપર પ્રમાણે દૂધમા બાફેલ ઝેરકોચલાની જીભ કહાડી નાખી ઝીણા કકડા કરી નાખી ગાયના ઘીમા તળી ખાંડી રાખવા એ ઉલટી, વાયુ, આફરો, શૂળ અને શરદીનો નાશ કરે છે એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી ગણાય છે (૪) ઝેરકોચલા શેર ૦ા છાણુ અને પાણીના રગડામા માસ ૩ સુધી પલાળી રાખવા. છાલ સુકાવા ન દેતાં પાણી દરરોજ જોઇતુ જોઇતુ નાખતા રહેવુ. આમ કરતા પાકી નરમ ઘેંસ જેવા તે થઇ જાય એટલે તેની છાલ અને જીભ કહાડી નાખવા. આ શુદ્ધ થએલા ઝેરકોચલા સાથે સોપારી તોલો ૧, મરી તોલો ૦ાા તથા આમલીના શુદ્ધ કરેલ કચૂકા નંગ ૮ નાખી વાટી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ ઘીમા, મધમા કે પાણીમા વાટીને ક્રવી એથી પણ અફીણનું વ્યસન છોડાવી શકાય છે આ પ્રયોગો ખાત્રી લાયક છે.

બાજીમાં ચણાની દાળ અગર કાંઇક ધાન્ય નાખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે. ટાકામાં આ એક ગુણ છે કે જે દાણા બાફવા કઠિન હોય છે, તેમાં કેટલાક ટાકાના પાંદડાં નાખવાથી તે જલદી બફાય છે **ટાકો** —મધુર, શીત, ખારો, રૂચિકર, સારક તથા પાચક છે, અને મળમૂત્રને શુદ્ધ કરનાર, અગ્નિદીપક, લઘુ, શુક્રપ્રદ, બલકર, હૃદ્ય તથા જ્વર નાશક છે તેમજ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોઢ, પિત્ત તથા ઉદાવર્ત વાયુનો નાશ કરે છે × **ઉપયોગ —(૧) શીતળા આવવા ઉપર** —પ્રથમ ઉલટી થવા માટે ટાકાનો રસ મધમાં આપવો **(૨) દેવતાથી બળેલાના દાઝ ઉપર** —ટાકાનો રસ ચોપડવાથી દાઝ શાન્ત થાય છે

૨૬૧. ટીંબરૂ —સં૦ તિંદુકી. મ૦ ટેંભુરણી. હિં૦ તેંદુ ક૦ તુમરી, જગળમર ફા૦ આબનુસ ઇં૦ એબની. લા૦ ડાયોસ્પાઇરોસ્, એમ્બ્રીઓપ્ટેરિસ્

ટીંબરૂના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એના પાંદડા મોટા અને લાંબા હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે અને તે લોકો ખાય છે એના પાંદડાની તમાકુની બીડીઓ કરે છે એ બીડીઓ પીવાથી કાળજુ ખવાઈ જાય છે, હૃદયમાં પીળો ડાઘ પડે છે, કફશોષ થાય છે અને કફ વધે છે એવું છતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતોજ જાય છે એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે, પરંતુ એથી ઘણુંજ નુકસાન થાય છે દ્રવ્ય નાશ થાય છે, શક્તિ જતી રહે છે તથા આંખોનું તેજ મંદ થાય છે આવી હાનિ થતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સારૂં છે + **ટીંબરૂ** —તુરી, કડવી, સ્નિગ્ધ

×ટાકાની એક ચીલ નામની બીજી જાત છે તેને રાતો ટાકો કહે છે વળી કણઝરાને પણ જંગલી ટાકો કહે છે

+ ટીંબરૂના ફળનો તાજો રસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘા ઉપર ચોપડે છે, અને ગરીબ માણસો તેના ફળ ખાય છે એના બીજને રાખી મૂકે છે ઝાડાની બીમારીમાં એનો ગ્રાહી ગુણ હોવાથી દેશી લોકો વાપરે છે **ઇંગ્રેજી ઓષધોમાં** —ટીંબરૂને બહુજ ગ્રાહી કહેલ છે એનું સત્વ બનાવવાને માટે ફળને કચરી દાબીને તેનો રસ કહાડી તેને ઉકાળીને ઘાટો કરી લે છે આ સત્વ રતાશ પડતા ભૂરા રંગનું હોય છે અને પાણીમાં ઘણું જલદી પીગળી જાય છે ઝાડામાં અને ઘણા દિવસના ઝાડામાં તે ઘણું ઉપયોગી છે જો પડી જવાથી નસ રહી ગઈ હોય અથવા ચામડી છોલાઈ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચડતો નથી. ઉપર કહેલું સત્વ દશ આનીભાર લઇ તેને સવાશેર પાણીમાં પીગળાવી એ પાણીની પીચકારી મારવાથી સ્ત્રીઓની જનનેન્દ્રિયમાંથી નિકળનાર સફેદ પ્રવાહ (ધોળો પ્રદર) બંધ થાય છે આ સત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા લોઢાના વાસણ કામમાં નહિ લેવા, કેમકે રસ તેથી કાળો થઇ જાય છે ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલ સત્વનો રંગ લાખના જેવો હોય છે એના બીજમાંથી ઔષધમાં લેવા લાયક તેલ નીકળે છે. કુમળા પાંદડાનું કેટલાક દેશમાં શાક કરે છે છાલને ઝીણી વાટી ઘા અને નાસૂર ઉપર ચોપડે છે **ચરકમાં** —કાચા ફળને વાત અને પિત્તને બેસાડનાર કહે છે. **સુશ્રુતમાં** —રક્તપિત્તનાશક, દાહનાશક યોનિદોષનાશક, વ્રણ અને મગ્રાહી કહેલ છે ફળમાંના રસમાંથી કહાડેલ સત્વ જૂની સંગ્રહણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે.

ઉષ્ણ તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે એના ફળ—તુરા, લેખન, ગ્રાહક, શીત સ્વાદુ, રૂક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અરૂચિકારક, વાતકારક તથા કડવા છે પાકા ફળ:—ગુરૂ, સ્વાદુ, મધુર સ્નિગ્ધ તથા કફકર છે. અને મેહ, પિત્ત, રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ટીંબરૂની છાલ** પિત્તરોગનાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) જૂ મરવા માટે.**—ટીંબરૂની છાલને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) **દમ ઉપર:**—ટીંબરૂના ફળની છાલ સુકવી પા તોલો ચલમમાં નાખી પીવી

૨૬૨ ડમરો'—સ० દમનક મ० દવણા હિ० દવના, દાના ०० દવના તૈ० સાવિત્ર ચટ્ટુ ફા० વગ્જસીફ, સફ્મતીન. અ० કુશસૂરમી. ઈં० વર્મવુડ. લા० આર્ટિમિશિયા ઇન્ડીકા

ડમરાના ઝાડ વેંત દોઢવેંત ઉંચા વધે છે એના પાદડા કાંઇક ગાજરના પાદડા જેવા હોય છે, પરંતુ ડમગના પાદડા કાંઇક સાકડા હોય છે ડમરાના છોડનો વાસ ઘણો તીવ્ર આવે છે, દૂરથી વાસ સારો લાગે છે એને તોરા આવે છે તેનો પણ ઝાડ જેવો વાસ આવે છે ડમરાનો સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે ડમરાના ઝાડ ઘરની આસપાસ વાવવાથી ઘરમાં સાપ આવતો નથી. +ડમરો'—તીખો, શીતળ, કડવો, તુરો, વૃષ્ય, હલકો તથા સુગંધી છે અને કોઢ, વિસ્ફોટક કંડૂ (ખરજ), દ્વિદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, ક્લેદ, અર્શ, ભુતબાધા, સંગ્રહણી તથા અંગપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—ડમરાના મૂળ અને તેના પાદડા ખાવા અથવા રસ કાઢી તે પાવો. ઢોરોને પણ તે આપવાથી ગુણ આવે છે (૨) **ગરમી ઉપર'**—ડમરા—મરવાનો રસ કહાડી તે રસ પાવો

૨૬૩. **ડાભ (ડાભડો):**—સ० કુશ, દર્ભ હિ० દાભ, દોભવડી ક० વિલિચણુકુશિ, ઉલ્લાકુશિ. તૈ० કુશદુર્વાલુ, દુભ તુ० દર્લેપતિ. મલા० અત્તુદર્ભ લા० એરૂપ્રોગન નારડેઇડિસ્

ડાભ એ એક મોળની જાતિનુ ઘાસ છે એને વેંતભર લંબાઇના તોરા આવે છે એ તોરા મોળના તોરા કરતા મોટા હોય છે એને દક્ષિણમાં કેટલાક લોક "ગણુ" કહે છે એ બે અઢી હાથ ઉંચો વધે છે એ યજ્ઞકર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ડાભના જાથા નદીને કિનારે કિંવા વહેળાને કિનારે થાય છે **ડાભ:**—શીતળ, રૂચિકર, મધુર, તુરો, સ્નિગ્ધ, કફકર, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજ-શોધક છે, અને કફ, રક્ત, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, તૃષા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બસ્તિશૂળ, કમળો, પ્રદર, રક્તાતિસાર, વિસર્પ, ઉલટી, મૂર્છા તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળીયાં:**—શીતળ, રૂચિકર તથા મધુર છે, અને દાહ, તાવ, તૃષા, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—ડાભના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે પાણીમાં જીરાની ભુકી અને સાકર નાખી પાવુ. (૨) **મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર:**—ડાભના મૂળ પાણીમાં ઉકાળી પાવા. તેથી

+ અં० પ્રેટેકના નિઘંટમાં આ સિવાય એક વનડમરોનું નામ આપ્યાં છે તેને ક० ડાકવના અને લા० મા આર્ટીમિશિયા સિવર્શિયાના તરીકે ઓળખાવેલ છે.

મૂત્ર બંધ થયું હોય તો પણ છુટે છે (૩) વાતજ્વર ઉપર—ડાભના મૂળ, ચીકણીના મૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો સાકર તથા મધ નાખી પાવો

૨૬૪ ડામર.—ડામરના ઝાડ મલબારના વનોમા થાય છે એ મોટા થાય છે એમાથી જે રસ નીકળે છે તેને ડામર કહે છે * રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. તેને ભઠ્ઠીમા વાલ્યા પછી તેમા જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે અને તે કાઢી લે છે પછી તે ઘટ્ટ થાય છે ડામર તારના દોરડાને અને લક્કડ કામને ચોપડવાથી તેને મજબુતી આવે છે

૨૬૫. ડાંગર (ભાત)—સ૦ હિ૦ શાલિ. મ૦ સાળ ક૦ ભત્ત ઈ૦ પેડી.

જગતમા આ ધાન્યનો સર્વ વસ્તીમા થોડો ઘણો ઉપયોગ થાય છે એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી ઉષ્ણ દેશમા થાય છે આ દેશમા એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે બંગાળામા ઉચ્ચ પ્રતિના ઘણા ઝીણા ચોખા પાકે છે ઇંગ્લાંડ અને યુરોપમા બંગાળાથી મેકડો ખાડી ચોખા જાય છે એ છોડ ઢીચણથી તે માથોડુ ઉંચો વધે છે એને સવ પાદડાજ હોય છે એ પાદડા પાકે એટલે એને ' પરાળ ' કહે છે એ પાદડામાથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે તે સળીના છેવટે ડાગરની ઉબી બાઝે છે એમા ડાગર થાય છે એમા જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે. ડાગરમા જેટલી જાત છે તેટલી કોઇ પણ ધાન્યમા નથી આપણા દેશમા ડાગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી તેથી કરી અહીં એની ઘણી જાત પણ થતી નથી. જે ડાગર ત્રણથી ચાર સાડાચાર મહિનામા પાકે છે તેને મરાઠીમા ' હળવી ' કહે છે, અને જે પાચથી છ મહિના સુધીમા પાકે છે તેને 'ગરવી' કહે છે ગરવી ડાગર પહેલા નંબરની જમીનમા થાય છે કમોદ, બંગાળી કમોદ, પંચસાળ, આંબામોર, રાયભોગ જીરાસાળ કાળીસાળ, રાતીસાળ, ખેરસાળ, ચીમેણસાળ, વાકસાળ, કોથંબરી, રાજવળ તથા ઈલાયચી, ઇત્યાદિ જાતિની ડાગર ઉત્તમ થાય છે ચોખા એ શીતળ અને શક્રોત્પાદક અન્ન છે ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે ડાગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે તેના ચોખા કરી બાફી ભાત કરે છે ભાતનુ ઓસામણ ઘણું ઠડુ અને પૌષ્ટિક છે ચોખાનો લોટ કરી તેની દશમીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનુ ઉત્તમ પકવાન કેસરી ભાત થાય છે ચોખાના લાડુ વગેરે બીજા પકવાનો પણ થાય છે ચોખાની કણકીને પાણી કે છાશમા રાધી ઘેંસ કરે છે. નાના બાળક રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેંસ બહુ ઉપયોગી છે ચોખામા તુવેરની કે મગની દાળ નાખી તેની ખીચડી કરે છે એ સાદા ભાત કરતા પૌષ્ટિક છે ચોખાના પુવા કરે છે તેમજ મુરમરા પણ બનાવે છે પરાળ ઢોરને ખાવાના

* અમે એક જગ્યાએ વાચ્યુ છે કે,—" પેટ્રોલ્યમ નામના કૂવાના કાળા ઝરણમા ગંધક મેળવી તેનો અર્ક ખેચે છે તેને કેરોસીન (ઘાસલેટ) તેલ કહે છે. આ પેટ્રોલ્યમ થોડા દિવસ હવામા રહેવાથી ઘટ્ટ થઈ જાય છે તેને ડામર કહે છે" ત્યારે આ બન્ને ડામરમા ખરો કયો હશે ?

કામમા આવે છે ડાંગરના તુસનો પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે રાયભોગ ડાંગર.—ધોળી, કાળી અને રાતી એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે તે સ્નિગ્ધ, મધુર, અગ્નિદીપક, બલકર, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે એ એક કરતા એક ગુણથી અધિક છે રાતી ડાંગર.—લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, પથ્યકારક, રૂચિકારક, બલકર, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, મૂત્રલ, શુક્લ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા પુષ્ટિકારક છે, અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે ધોળા સાઠી ચોખા.—રૂચિકર, શીતલ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન તથા મીઠા છે, અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે કાળા સાઠી ચોખા ગુણમા અધિક છે દેવડાંગરઃ—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલીમુખ, કુક્કુટાંડ અને જતુભેદ એવા પાચ પ્રકારની છે તે પાકકાળે મધુર, શીતળ, મલસ્તંભક તથા અભિષ્યંદકારક છે એમા કાળી વધારે ગુણવાળી છે ઉપયોગ —(૧) ચોમાસામાં પગે ઓસાર થાય છે તે ઉપર—ડાંગરનુ પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યા સુધી ધૂણી દેવી. (૨) અષ્ટગુણમંડ જ્વર ઉપરઃ—કિંચિત્ શેકેલા ચોખા અને મગ એ સમાન લઈ તેમા ચૌદગણુ પાણી નાખી બાફવા. બફાતી વખતે તેમા હિંગ, સિંધવ, ધાણા, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર નાખી પછી તેમાની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતા તે ઘેંસ ખાવી આ મંડ જ્વરનાશક તથા ત્રિદોષનાશક છે અને તે લોહીને તથા ભૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિશોધક છે (૩) શરદગરમી ઉપર—બારીક ચોખા સાંજે બાફી તેનુ ઓસામણ કોરા માટલામા ઘાલી મો બાધી, રાત્રે ઝાકળમા મૂકી સવારે તેમા સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવુ (૪) મૂત્રરેચન માટેઃ—ધોળા ચોખાના ધોવરામણમા સાકર અને સુરોખાર નાખીને પાવુ (૫) ભાંગ ઉપર ઉતાર—ચોખાનું ધોવરામણ પાવુ. (૬) શોષરોગ ઉપર—ડાંગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવો (૭) તૃષારોગ ઉપર—ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી પાવુ (૮) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર—ડાંગરનાં છોતરા (પરાળ) બાળી તેની રાખ ઘીમા કાલવી ચોપડવી. (૯) ભસ્મક રોગ ઉપર—ચોખા, ધોળુ કમળ અથવા કમળાક્ષ બકરીના અથવા ભેંસના દૂધમા બાફી ઘી નાખી ખાવુ (૧૦) આધાશીશી ઉપર—સૂર્યોદય પહેલા સુમારે બે મુઠી ચોખાની ધાણી મધ સાથે ખાવી અને સૂઇ રહેવુ. (૧૧) મધુરા ઉપર—એક શેર પાણીમા એક તોલો ચોખાની ધાણીનો લોટ નાખી તેમા સોનાની અગુઠી અથવા મહોર નાખી તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) દાહ શમન થવા માટે.—ચોખાની ધાણી અને ખડીસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવો અને વારવાર આપવો

૨૬૬. ડીકામાલી.—સ૦ હિંગુફળા. મ૦ ડિકેમાલી હિં૦ ડિકામાલી, બંગ૦ પતિહિંગ. બ૦ હિંગુવિશેષ. ક૦ કલહન્તિ તૈ૦ ચિભહિંગ્વા, કારૂઇંગવા. ઈં૦ ડિકેમાલિગમ્, ગમ્મીગાર્ડિનિયા લા૦ ગાર્ડિનિયાલ્યુસિડા, ગાર્ધિનઆગમ્મિફેરા. અ૦ કનઆબ.

ડીકામાલીના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઘણુ કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે કોંકણમા અને બીજે ઘણેક ઠેકાણે એ ઝાડ થાય છે. એના પાકડાં લાગ-

ફૂળીના પાદડા જેવા અને આકારે પણ તેવાજ હોય છે એને ધોળોડા જેવડા ફળ આવે છે એ ફળ અથાણામા નાખે છે એ ઝાડની ડુખોમાથી શિયાળામા લીલા અને પીળા રગનો રગ નીકળે છે તેને "ડીકામાલી" કહે છે જગલી લોક એ દૂધની થેપલી કરી વેચે છે એ રગમા ડુખોનો પણ ભેગ કરે છે **ડીકામાલી:**—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે અને કફ, વાયુ, મલબધ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) પેટપીડ ઉપર:**—એક લીબુ ચીરી તેની એક ચીર ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાખેલી ફાડ અગારા ઉપર મૂકી ખદખદાવવી, પછી કાઢી ચૂસી લેવી (૨) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—ડીકામાલીનુ ચૂર્ણ સાકરમા નાખી આપવુ (૩) **મરડી, થાક અને તાવ ઉપર:**—ડીકામાલીનુ ચૂર્ણ સાકરમા આપવુ (૪) **જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડયા હોય તો:**—ચાદીમા ડીકામાલી ભરવી (૫) **બાર ઉપર.**—ડીકામાલી અને કાળો બોળ (એળીયો) પાવા. (૬) **બાળકની સસણી ઉપર**—ડીકામાલી ગેવચી અને કાળો બોળ (એળીયો) ગરમ પાણીમા વાટી પેટ ઉપર ડુટીની જગ્યા બાદ કરી બીજે સર્વ ઠેકાણે લેપ કરવો ×

૨૬૭. ડુકરકદ—(મ૦ વારાહી) ડુકરકદના વેલા હોય છે એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે એની ઉત્પત્તિ ઘણુ કરીને સર્વે મોટા મોટા પર્વત ઉપર પોતાની મેળે થાય છે પાણીયાળ દેશમા પણ એ થાય છે એના કદ માટે બાગમા પણ લોકો એ વલ વાવે છે એના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા હોઇ તેનુ દીટડુ લાબુ હોય છે પાદડા વલીની કાતરીને સામસામા આવે છે અને તેના ઉપર જાળી પ્રમાણે રેષાઓ હોય છે આ વલીને ફૂલનો ઘોશ આવે છે એનો ઉપયોગી ભાગ કદ છે એ વલના કાદાનો આકાર કાઇક રૂપણુ જેવો અથવા ડુકર (સુવર) ના જેવો હોય છે, અને સુવરના અગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પણ કઠોર વાળ હોય છે એ ઉપરથીજ એનુ ડુકરકદ એ નામ પડેલુ છે એ કદ હાથ હાથ ઉંડા જમીનમાથી મળે છે આ કદ હરશ ઉપર સારો ગુણકારી છે. એમા રસાયન ગુણ હોવાથી આર્યવૈદકમા આ કદ ઘણો મહત્ત્વનો માનેલો છે લોકોના અજ્ઞાન અને અનાદરથી આ દુર્લભ જેવોજ થયો છે ઘણાક માણસો ડુકરકદ કહીને કડવા કારિંદા વાપરે છે ડુકરકદ એ મોટુ તીવ્ર ગુણવાળુ ઔષધ છે **ડુકરકદ:**—તીખો, કડવા, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્રલ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સ્વર્ય તથા આયુષ્યવર્ધક છે, અને કોઢ, મેહ ત્રિદોષ, કફ, વાત, કૃમિ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) કાંડરાના વિષ ઉપર.**—

× બાળકને અતિસાર ઉપર પાણીમા ડીકામાલી ઘસી પાવી **આદરવાથી** કારતક સુધીના તાવવાળાને અડધા લીબુ ઉપર ડીકામાલી, સિંધવ અને મરી વાટીને તે ભભરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ શેકી ચુસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવસમા તાવ જાય છે આ ગુરૂદત્ત અને અનુભૂત છે

ડીકામાલીના મોટા ઝાડ થાય છે ફૂલ ધોળા હોય છે અને પાદડા બટ-મોગરા જેવા થાય છે એનાં સસ્કૃતમા નાડિહિગુ, રામઠી આદિ નામો છે પરં- તુ એ જીવમઆપે હિંગુફળા નામ બાસેનારીા નિઘંટામા મળ્યુ નથી.

કુકરકંદ બે તોલા પાણીમા ઘસી પાવો આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે કાડગાનુ વિષ ન હોય તો તે સહન થતુ નથી અને ગળુ બળી જાય છે આ આષધ ઉપર ઉતાર—ઘી પાવુ (૨) એકાંતરીયા તાવ ઉપર:—કુકરકંદની છાલ અથવા મૂળ પચરગી સુતરે હાથે કિંવા ગળામા બાંધવુ

૨૬૮. ડુંગળી (કાંદા)—સ૦ પલાંડુ મ૦ કાંદા હિ૦ ફા૦ પ્યાજ બ૦ પેંયાજ ક૦ ઉળ્ળેગડ્ડે તૈ૦ નિરૂળી મલા૦ ઇરૂળી અ૦ બસળ ઈં૦ ઓનિયન લા૦ એલીયમ્‌સેપા

ડુગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એનો રોપો હાથ સવાહાથ ઉચો વધે છે તે સીધો અને તેના પાદડા બારીક નળી જેવા હોય છે કાદાને જે બી આવે છે તે કાળાં હોઇ બદુકના દારૂ પ્રમાણે હોય છે કાદાના મધ્યમા જે રેમો નીકળે છે તેને 'નળો' કહે છે એ કુમળો હોય ત્યારે તેનુ શાક કરે છે કાદામા બે જાત છે **ધોળો** અને **રાતો.** ધોળો કાંદો ઔષધમા ઘણો ઉપયોગી છે કાદામા અતિ પૌષ્ટિકપણુ છે, એટલા માટે એક કહેવત છે કે "કાદો એ મર્દનો બાપો." સર્વ પ્રકારના શાકમા ડુગળી નાખી હોય તો તેમા સ્વાદ આવે છે **ધોળી ડુંગળી:**—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, કફકર ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે, અને ક્ષય, હૃદ્રોગ, ઉલટી, અરૂચિ, રક્તપિત્ત, વાત, પિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ, પરસેવા, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે **લીલી ડુંગળી:**—(હરિત્‌પલાંડુ) એના ગુણ ધોળા કાદા પ્રમાણેજ છે **રાતી ડુંગળી:—(રાતો કાંદો)** સીતળ, સ્નિગ્ધ, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, તીખી, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે, તથા કફ, વાયુ, સોજો, અર્શ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **કાંદાનાં બીજ.**—વૃષ્ય છે અને દાતમાના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **બાળકોની આંકડી ઉપર**—ધોળો કાંદો ભાગી સુઘવા આપવો. (૨) **ઉન્માદ રોગ ઉપર**—ધોળી ડુગળીના રસનુ અજન કરવુ (૩) **ગરમીએ કપાળ દુખે તે ઉપર**—ડુગળી ભાગી સુધવી અને કપાળ ઉપર ચદનમા કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો (૪) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**—ડુગળીના રસનુ નસ્ય કરવુ (૫) **મહામારી (કોલેરા) ઉપર**—બે બે ઘડીએ કાદાનો રસ પાતા જવુ (૬) **કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે**—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી ડુગળીના રસમા ચણા જેટલી હિંગ ઘસી તેમા વરીઆળી ૧ માસો અને ધાણા ૧ માસો નાખી તે પાવો (૭) **બાળકોને ઓડકાર (મરડી અથવા અપચો) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર.**—ડુગળીનો રસ પાવો. (૮) **વિંછીના દંશ ઉપર:**—ડુગળીના બે કડકા કરી ચોળવા. (૯) **ગરમીની લુખ ન લાગવા માટે:**—એક ડુગળીને પાસે રાખવી એટલે લુખ લાગતી નથી. (૧૦) **તંબાકુ ચડી હોય તો,**—ડુગળીનો રસ પાવો. (૧૧) **ગરમી ઉપર**—બાફેલી ડુગળી, જીરૂં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમા ગાયનું ઘી બે તોલા નાખી આપવું (૧૨) **અત્યંતપિત્તથી અંગમાં બળતરા થતી હોય તો:**—ધોળો કાંદો બારીક સમારી સુધારે નવટાક અથવા ઘીકા દહીંમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાખી આપવો.

(૧૩) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર**—ડુગળીનો રસ મધ સાથે આપવો.× (૧૪) **ભમરીના દંશ ઉપર.**—ડુગળીનો રસ ચોપડવો (૧૫) **બાળક જલદી વધવા માટે**—ડુગળી અને ગોળ હમેશા ખાવાથી બાળક જલદી ઉંચુ વધે છે. (૧૬) **આમરક્તને માટે**—ડુગળી બારીક ચીરી ચાર પાચ વખત ધોઈ નાખવી અને તે ગઠાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી (૧૮) **ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) માટે.**—ડુગળી કાપી ધોઈ દહીં સાથે ખાવી અને તેનોજ કાપ અથવા ડુગળી બાફી બારીક વાટી તેમા ઘી નાખી ગોળો કરી ડુટી ઉપર બાધવો એકલી ડુગળી ખાવાથી પણ ગરમી અટકે છે (૧૯) **આખે ફૂલ લાગ્યું હોય તો**—ડુગળીના રસમા ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આખમા ઘાલવી તથા રક્તચદન (રતાંદળી) ઘસી આખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) **પુરૂષત્વ ગયુ હોય તો**—ધોળી ડુગળીનો રસ, મધ, આદુનો રસ અને ઘી, એ એકત્ર કરી પ્રાત કાળે ૨૧ દિવસ આપવુ. જેથી પુરષત્વ આવશે (૨૧) **જખમે દુ.ખ થતુ હોય તો**—ડુગળી કાપી ઘીમા તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાધવી (૨૨) **વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર.**—ડુગળીનો રસ ૭ માસા, ઘી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા, એકત્ર કરી હરરોજ સવાર સાજ બને વખત લેવુ, અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલુ દૂધ સાકર નાખી પીવુ એ પ્રમાણે મહિનો બે મહિના આપવુ (૨૩) **અપસ્માર ઉપર**—ધોળી ડુગળીનો રસ નાકે પીવો (૨૪) **કમળા રોગ ઉપર**—ધોળા ડુગળી, ગોળ અને તેમા થોડી હળદર નાખી સવારે અથવા સાજે ઉઠવા સમયે ખાવી (૨૫) **સળેકમ ઉપર**—ધોળી ડુગળી કાપી નાકના બન્ને છિદ્રથી સુઘવી (૨૬) **બાળકોને ગળુ પડવાનો આજાર થાય છે તે ઉપર.**—ધોળી ડુગળી બાફી બારીક વાટી તેમા ગાયનુ ઘી નાખી વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર એરડાના કુમળા પાદડા મૂકી ૩ દિવસ બાધવુ દરરોજ સાયકાળે ડુગળીની થેપલી કાઢી નાખી માથુ સ્વચ્છ ધોવુ અને તાળવાપર ગાયનુ ઘી ચોપડવુ તથા ધોળી ડુગળીનો રસ કાઢી તેમા થોડુ જીરૂ અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે પાવુ (૨૭) **ગરમીની લુખ લાગે છે તે ઉપર.**—એક ધોળી ડુગળી બાફવી અને બીજી લીલી ડુગળી લઈ તે બન્ને બારીક વાટી તેમા જીરાની ભૂકી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવુ (૨૮) **વેળ, બદ, ગાઠ વગેરે પકવવા માટે**—ડુગળી બાફી વાટવી અને તેમા ઘી અને હળદરની ભૂકી નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલુ ગરમ પોટીસ બાધવુ. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે (૨૯) **આંખો આવે છે તે ઉપર**—ડુગળીનો રસ આખોમા નાખવો (૩૦) **ઢોરોને શેબારોગ (ઢોરોના નાકમાથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર**—ધોળી ડુગળીના કાદા સાત અને ગોળ પાશેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું; અને ઘણા દિવસનુ જુનુ કપાસિયા કાઢી નાખેલુ રૂ લઈ સ્વચ્છ પહોળુ કરી એક

×હરદિન પાશેર ડુગળી પાશેર ઘીની સાથ, સેવે શ્વેત પ્રભાતમા પુષ્ટિ પામે ધાત.
પુષ્ટિ પામે ધાત શરીર પણ પુષ્ટ થવાશે થાય અગ બળવાન, શુદ્ધ દિન સાત ખવાશે.
કહે પ્રાગજી એમ દરદથી બચશે દરદી, કાદા શ્વેત ઘી સાથ, સેવશે નર જે હરદી.

વાસણમાં અગ્નિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળનારી ધૂણી તે ઢોરના શ્વાસોચ્છ્વાસે મસ્તકમાં જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામાં નાખેલું રૂ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવું (૩૧) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—કુંગળી ઝીણી ચીરી છાબડીમાં સુકવવી. પછી તેમાં તલની ભૂકી ૧ માસો અને ખાંડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર—ધોળી કુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમાં મેળવી તેમાં થોડી સાકર નાખી ખાવી (૩૩) દાઢ દુખતી હોય તે ઉપરઃ—કુંગળીના બી ચલમમાં નાખી પીવા અથવા એકલાજ દાઢમાં રાખવા. × (૩૪) મૂળવ્યાધ ઉપરઃ—કુંગળીનો રસ, સાકર અને ઘી નાખી આપવો.

૨૬૯. ઢોર આંબો—ગોમાતક પ્રાતના રાનમાં અનેક તરેહના ઝાડ છે. તેમાં ‘ ઢોર આંબો ’ કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને સુમારે આંબા જેવા ગોળ ફળ આવે છે તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ ફળ પાકે એટલે ગળચટા થાય છે કેટલાક લોક એના રાયતા કરે છે.

૨૭૦ તગરઃ—(સં૦ પિંડિતગર મ૦ હિં૦ તગર.) તગરના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે તગરના પાદડા લાંબા હોઈ તેને છેડે અણી હોય છે એનો વિસ્તાર ઘણોજ મોટો થાય છે તગરમાં ‘ એકેરી ધોળી ’ અને ‘ દુહેરી ધોળી ’ એવી બે જાત છે દુહેરી તગરના પાદડા જરા કાળા રંગના હોય છે એને ‘ મીઠી તગર ’ કહે છે એકેરી તગરના ફૂલ પારિજાતકના ફૂલ કરતા કાંઈક મોટા હોય છે તેને પાંચ છ પાંખડીઓ હોય છે. એ ફૂલને લાંબી દાંડી હોય છે. એના ફૂલનો માત્ર સવારે કાંઈક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ ગાંઠી તગરના જેવાજ છે ઉપયોગઃ—(૧) મસ્તકશૂળ ઉપર—તગરના મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો

૨૭૧. તગરગંઠોડા—(સં૦ તગર) તગરના ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે એના મૂળીઆને “ તગરમૂળ ” કહે છે. તગર એ ઘણું સુવાસિક હોય છે એનો ધૂપમાં ઉપયોગ કરે છે તગરમૂળનો રંગ કાંઈક છીંકણી જેવો હોય છે સુવાસિક છીંકણી અને સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે તગર—શીતળ, પથ્યકર, કડવુ, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીખું, તુરૂ તથા વિષનાશક છે, અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ, અપસ્માર તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર તગરાદિ કાઢો—તગર, આસોદ, કુળ, શંખાહુલી, દેવદાર, કડુ, બ્રાહ્મી, જટામાસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

× કુંગળીના ઝીણા કકડા કરી તે તલના તેલમાં બોળવા, પછી ધુમાડા રહિત દેવતાથી ભરેલી એક થાળીમાં તે કકડા નાખી ઉપર પહોળા મોઢાનું, નીચે ઝીણું છિદ્ર પાડેલું હાડલું ઉંધુ વાળવું, એટલે તે છિદ્રમાંથી કુંગળીનો ધૂમાડો નીકળશે. તે હાડલે મ્હોડું અડાડી રાખી તે ધૂમાડો ચલમની માફક ચૂસીને એક પાણી ભરેલા વાસણમાં થુંકવો આમ વારવાર કરવાથી દાઢમાના કીડા નીકળેલા નજરે પડશે અને દુખતી દાઢ શાંત થશે. કોઈ કોઈ કુંગળીની જગ્યાએ ભોરીંગણીનાં બીજ વાપરીને પણ એજ મુજબ પ્રયોગ કરે છે.

૨૭૨. તજ—સં૦ ત્વચા. બ૦ દારચિની. મ૦ હિ૦ ક૦ તૈ૦ તજ, દાલ-ચીની. તા૦ કરુવાપત્તે તુ૦ દારચીન. મલા૦ કરુવા ફા૦ દાર્ચિની અ૦ સલીખા. ઇં૦ સિનામન બાર્ક લા૦ સિનામેમ ઝિલાનિકમ્.

સિંહલદ્વીપ (સિલોન કે લંકા) કોચીન, ચીન, સુમાત્રા જાવા અને મલબાર વગેરે દેશમા તજનું વાવેતર ઘણા મોટા પ્રમાણમા થાય છે એ સાધારણ ઉંચાઈનું ઝાડ છે એ ઝાડ મલબારી તજના અથવા તમાલ વૃક્ષના ઝાડ કરતા ઉંચુ થાય છે એના ફળ પણ મોટા હોય છે પરંતુ વિશેષ કરીને આની છાલ તમાલની છાલ કરતા પીળાશ પડતી અને વધાર સુગંધિ હોય છે એના પાદડા કાંઈક લંબગોળ હોઈ મોટા હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રેશાઓ હોય છે પાદડાં કાંઇક સામસામા હોય છે પાદડા તમાલપત્ર જેવા પરંતુ તેનાથી મોટા હોય છે. પાદડા સુકાયા પછી તેમાથી લવંગ જેવો વાસ આવે છે ઝાડની દાડ-લીઓ ઉપર ધોળા રંગના ફૂલો આવે છે તેમાથી ગુલાબના ફૂલો જેવો વાસ આવે છે ફળ કરમદા જેવા આવે છે તેનું તેલ કહાડે છે ફળનો અર્ક અને અત્તર પણ બનાવે છે આ વૃક્ષની છાલનેજ તજ કહે છે હિંદુસ્તાની લોકો એની જાડી છાલને તજ અને પાતળી છાલને દાલચિની કહે છે તજની અનેક જાતો છે એમ સાભળીએ છીએ ચોચ, ગંધવલ્ક, દાલ્ચામકલ્વફ ઇત્યાદિ તેમાથી એક જાતનું વૃક્ષ ફક્ત સિંહલદ્વીપમા યુરોપિયન ઉદ્‌ભિજ વર્ણન કર્તાઓને મળેલ છે. નિઘંટકર્તાએ એને "સિંહલી" એ નામ આપેલ છે એ ઉપરથી સિંહલ-દ્વીપમાનું આ વૃક્ષ ગુણ અને જાતિમા જુદુ હશે એની છાલને ઇંગ્રેજી ભાષામા કૅશિયા બાર્ક (છાલ) કહે છે ડૅાક્ટર બર્ડવુડ કહે છે કે આ જાત હિંદુસ્તાનમાજ મળે છે કૅશિયાના ઝાડો પશ્ચિમ ચીન અને જાપાનમા પણ છે તેની છાલ મલબારી તજ કરતા જાડી હોય છે મલબારી તજનેજ તજ કહે છે વેપારી પાસેથી જે મળે છે તેના ગોળ વળેલા ૭ ૭ ઇંચ લંબાઇના કકડા હોય છે કૅશિયાની છાલ ઝીણી તજ કરતા વધારે મીઠી હોય છે ઝીણી તજમાથી અને કૅશિયાની છાલમાથી ચીનમા તેલ કહાડે છે તે અહીં ટીનના ડબામા આવે છે આ બન્નેની કિંમતમાં જમીન આસમાનનો ફેર હોય છે ઝીણી તજનું તેલ ઘણુ મોઘુ હોય છે તજના જેવી પરંતુ ગુણમા જુદી એવી બીજી ત્રણ ચાર જાત જાવા અને આંબોયના બેટમા મળે છે તેજપત્ર, તમાલધ્વજ અને નીલપત્ર આ તેમાનાજ છે જાવા બેટમાથી વેપારીઓ એને સિંહલદ્વીપમા લાવલા છે, એમ વિનિયસ સાહે-બનું કહેવું છે. પરંતુ રાજનિઘંટકારે આનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે ઉપરથી આ પ્રાચીન હોઇ તેનો શોધ ઘણા લોકો પહેલાજ થએલ હતો સુશ્રુતમા એ શિગ્રુ વિશિષ્ટમા મળેલ છે. રાજનિઘંટકારે સિંહલ, સંજવલ્લભ, બહુગંધ એ નામના વૃક્ષ જુદા આપી તમાલપત્ર એ એના પાદડા છે એમ લખેલ છે કડવા લવંગ અથવા બેલન્વાર એ એક ઝીણી તજના ઝાડનીજ જાત છે અને તે ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમા, ખંડાળાના ઘાટ ઉપર તથા ત્રાવણકોરના જંગલમા પણ થાય છે એમ ડૉ૦ ગ્રેહેમનો શોધ છે. સિંહલદ્વીપમાની તજ ઉત્તમ છે તેનો રંગ પીળો પીળો અને લગભગ 'વનીલન' સોના જેવો હોય તે પાતળી સુવાળી અને ચમકદાર

હોય છે તજનુ તેલ ઉત્તેજક હોઈ દતશૂળ, પેટનુ શૂળ, જીવનુ અટકવુ, એ વિકારો ઉપર પણ ગુણકારી છે એ પાણીમા નાખવાથી બૂડે છે "**जले सिक्तं हि मज्जति**" એમ આત્રેય (હારીત) સહીતાનુંજ વચન છે

સિહલદ્વીપમા તજના ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે ત્યા આ ઝાડના મોટાં અરણ્યો છે તજના ઝાડ ત્રણ વર્ષના થાય એટલે તેની છાલ કાઢી તડકામા સુકવે છે, તેને તજ કહે છે તેની ઝુડીઓ બાધી વેચે છે એ ઝાડના પાનનુ, તજનુ અને ફળનુ તેલ કાઢે છે પરતુ ફળનુ તેલ સારૂ હોય છે તજ મસાલામા બહુ આવે છે તજ વાતનાશક છે તજ નાખવાથી પદાર્થોમા સારો સ્વાદ આવે છે **તજઃ**—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, કઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રૂક્ષ, કડવી, અગ્નિદીપક તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, ઉલટી, વાયુ, ઉધરસ, ખરજ, હૃદ્રોગ, આમબસ્તિરોગ, પીનસ, વિષ, શુક્ર, અર્શ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **પાતળી છાલની તજ.**—મીઠી, કડવી, સ્વાદુ બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાયુ, પિત્ત, તૃષા તથા મુખશોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) વાતવિકાર ઉપર**—તજનુ તેલ ચોળવુ (૨) **પિત્ત થઈ ઉલટી થતી હોય તે ઉપર**—તજનો કાઢો પાવો. (૩) **શરદીથી માથુ ભારે દુખતુ હોય તે ઉપર**—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક કાઢી ચોળવો. (૪) **અર્ક કાઢવાની રીત**—એક વાડકી ઉપર કપડુ બાધી તે ઉપર તજની ભૂકી નાખવી. તે ઉપર આકડાના પાદડા મૂકી ત ઉપર દેવતા મૂકવા, એટલે વાડકીમા તજનો અર્ક પડે છે. (૫) **બાલક્ષયરોગ ઉપર**—તજ, વરીઆળી, એરોડસ અને કચોરા, એ સમ ભાગે લઇ તેનો કાઢો કરી પાવો (૬) **સૂતિકાજન્ય આમાતિસાર ઉપર**—તજ દોઢ માસો, બીલાંનો ગર્ભ ત્રણ માસા અને સુઠ દોઢ માસો એનુ ચૂર્ણ ગોળ સહિત દહીંમા આપવુ, એટલે જલદી ગુણ થાય છે

૩૭૩. તંબાકુ (તમાકુ)—સ૦ તામ્રકૂટ, ક્ષારપત્રા. મ૦ તબાખૂ. હિ૦ તમાખુ. બ૦ તમાકૂ ફા૦ તબાકુ અ૦ તબાકૂ ઇં૦ ઇન્ડિઅન ટોબાકો, ટૅબેકો. લા૦ નિકોટીના ટોબાક

તબાકુમા કાળી, જરદા આદિ જાતો છે એના ક્ષુપ સર્વ દેશમા થાય છે તબાકુના ઝાડ સુમારે હાથેક ઉચા વધે છે એને વેત દોઢવેત લબાઇના પાદડા આવે છે તબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાડા રહે છે તેને પણ પાદડા ફૂટી બી આવે છે. એ પછી આવેલા પાદડા નિરૂપયોગી હોય છે તબાકુ ઘણુ કરી સર્વ પ્રાતોમા થાય છે તબાકુ એ એક હલકી જાતની કેફ છે, પરતુ તેનો પ્રતિવર્ષે લાખો રૂપીઆનો ઉપયોગ થઇ સરકારને ઘણોજ ફાયદો થવા લગ્યો છે તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે, પરતુ માણસોએ તેનો અનેક પ્રકારે નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખપ વધારેલો છે કેટલાક છીકણી કરી સુધે છે, કેટલાક ખાય છે અને કેટલાક ધુમ્રપાન કરે છે પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડાજ મળશે. એ વ્યસનથી માણસોને ઘણુ નુકશાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમા આવતુ નથી. તબાકુ ખાવાથી મોમા દુર્ગંધ આવે છે, દાંતને નુકશાન થાય છે, કફ થાય છે, આખોને નુકશાન થાય છે અને પિત્ત વધે છે. એ પ્રમાણેજ

પીવાથી છાતીમા કફ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળજુ બળી જાય છે તબાકુ ખાનારો ક્યાં થૂકશે તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર કહેવત છે કે “ હગનારની ગાડ અને તબાકુ ખાનારનુ મોં એનો નિયમજ નહિ. ” એટલુ એ અમગળ અને ગદુ વ્યસન છતા આધુનિક કાળમા એ વ્યસનની નિરર્થક બડાઇ ચાલી રહી છે એ વ્યસન જ્યારે બધા માણુસો છોડશે ત્યારે દેશનુ ઘણુ હિત થશે. **તંબાકુ**—પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બસ્તિશોધક, મદકર, ભ્રામક, કડવી, દ્રષ્ટિમાંદ્યકારક, સારક, વામક, તીખી, રૂચિકર તથા વાતાનુલોમન છે, અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, કોઠાનો વાયુ, કૃમિ, દતરોગ, શુક્રરોગ, દ્રષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ, વીંછીનુ વિષ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે**—તબાકુ ઝીણી કરી ચાઠામા ભરવી. (૨) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર**—તબાકુના પાદડાને શિલારસ ચોપડી બાધવાં, કિંવા કાચકીમાનુ ‘મગજ એરંડતેલમા ખરલ કરી તબાકુના પાદડા ઉપર ચોપડી તે પાદડા બાધવા. એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર થઇ ઉલટી થાય છે ઘણીજ તસ્દી પડે તો તે છોડી નાખવા અને વળી ફરીથી બાધવા એથી કરી બે દિવસમા અડ ઠેકાણે આવે છે તબાકુના પાદડા એકલા પણ બાધવા (૩) **મધમાખી વગેરેના ડંખ ઉપર**—છીકણી કિંવા ઝીણી કરેલી તબાકુ ચોપડવી (૪) **પીનસ રોગ ઉપર**—જુની છીકણી સુઘવી (૫) **આદાશીશી ઉપર**—તબાકુમા પાણી નાખી કપડછાણ કરી તેના બે ટીપા નાકમા પાડવા, અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવુ (૬) **સર્પના વિષ ઉપર**—તબાકુ પાણીમા મેળવી શેર પાણી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવુ અને ઘડી ઘડીના આતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બે ત્રણ વાર આપી ઉલટી કરાવવી. આ ઓષધ પાચ છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર**—તબાકુ પીવાની ચલમમાનો કીલ ખાવાના પાનના બીડામા થોડો ખવરાવવો (૮) **જૂ મરવા માટે**—તબાકુ પાણીમા મેળવી તે પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાધવો બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીઠાનુ ફીણ ચોપડી સ્નાન કરવુ, એટલે બધી જૂ મરે છે

૨૭૪. તમાલવૃક્ષ.—સ૦ મ૦ તમાલપત્ર હિ૦ તેજપાત બ૦ તેજપાતા ક૦ પત્રક તૈ૦ આકુપત્રી ઈ૦ ફોલીઆમાલાબાથ્રી લા૦ મિનામોમનટમાલ. ફા૦ સાદરમ્ અ૦ સાજિજ

જેવા તજના ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમા ઘણા થાય છે એના પાદડાને ‘ તમાલપત્ર ’ કિંવા તેજપત્ર ’ કહે છે તમાલપત્રનો મસાલામા તેમજ ઓષધોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે તમાલ-પત્ર તસુભર પહોળા હોય છે અને ચાર પાચ આગળ લાંબા હોય છે **તમાલ-વૃક્ષ**—મધુર, બલકર, વૃષ્ય, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે, અને શ્રમ, દાહ, કફ પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે

૨૭૫ **તરટી**—(સ૦ રક્તબીજકા મ૦ તરટી. ક૦ રેઉડે.) તરટીના ઝાડ બે માથોડા ઉંચા વધે છે એના પાદડા બીડાએલા અને લાબા હોય છે તરટીને લાલ રગના ફળ આવે છે એ ઝાડને કાંટા હોય છે તરટીના ઝાડ સોલાપુર

માતમા પુષ્કળ થાયછે **તરટી**—મધુર, કડવી, ગુરૂ, બલકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ**—(૧) **કફ ઉપરઃ**—તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો

૨૭૬ તરબુચ (કાળીંગાં)—સ૦ કાલિંગ મ૦ કલીગડ, તરબુજ હિ૦ તરબુજ. બ૦ તરમુજ ક૦ બચ્ચગાઇ, કાલેંગુ. તૈ૦ તરબુજ, પુચ્છકાયા, દારબુજી ફા૦ હીંદવાના અ૦ બત્તી તુ૦ બચ્ચગે મલા૦ વત્તક તા૦ કોમટી ઇં૦ વૉટર-મેલન. લા૦ વલગેરીસ સાઇટ્રલસ

તરબુચના વેલા થાય છે એમા બે જાત છે એક કાળી હોઇ ગોળ અને બીજી ધોળી અને લાંબી હોય છે ધોળી જાતના તરબુચ જેને 'કાળીંગડા' કહે છે, તે મોટા અને મીઠા હોય છે એના પાદડાંને પાચ ખુણા હોય છે દરેક ખુણાની વચમા દોઢ આગળ ખાચો હોય છે તરબુચ કોળા જેવડા થાય છે. તરબુચ ઠડા છે કુમળા તરબુચનુ શાક સારૂ થાય છે મારવાડ, મથુરા, દ્વારકા વગેરે સ્થળે ઉત્કૃષ્ટ તરબુચ થાય છે એને 'ટરબુજ' પણ કહે છે * **તરબુચ**.—શીતળ, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, ગુરૂ, પુષ્ટિકર, મલસ્તભક તથા કફકર છે, અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે એના પાદડા કડવાં અને રક્તવૃદ્ધિકારક છે **ઉપયોગઃ**—(૧) **પુષ્ટતાને માટે**—તરબુચના બિયા વાટી તેનો મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો

---

* કાળીગાના ખેતરો બહુધા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમા હોય છે કાળીગામા મુખ્ય બે જાતો છે લાલ અને ધોળી લાલની અદરનો ગરભ રાતા રંગનો અને ઘણોજ ઠડો તથા મીઠો હોય છે કોઇ કોઇ તો એને **લાલ** એજ નામથી પણ ઓળખે છે બીજાનો ગરભ સફેદ હોય છે એમા ઠડાશ એટલી બધી હોતી નથી, તોપણ તે મીઠા અને ઠડા હોય છે કુમળા (કુણા) હોય ત્યા સુધી લોકો એનુ શાક અને કઢી કરીને ખાય છે પાક્યા પછી સ્વાદને માટે ઘણાક લોકો એના ગરભને ખાય છે એનામા તૃષા શાત કરવાનો ઉત્તમ ગુણ છે તેથી મુસાફરો ખેતરોમાથી તે લઈ ખાઈ શાત થાય છે એ બહુ ખાવાથી મગજને શિથિલ કરી બુદ્ધિનો નાશ કરે છે એથીજ એને કેટલાક લોકો **કુમતીયાં** નામથી પણ ઓળખે છે એ માથાના વાળને ઉભા ચીરી જુદા કરે છે એના બીજને કળીઓ કહે છે એને પણ કેટલાક મીઠુ ચડાવી શેકીને ખાય છે એના બીજના રગ પ્રમાણે બે ત્રણ જાતો જોવામા આવે છે

કાળિગાની કળીઓનુ તેલ કહાડવાની રીત એવી છે કે, એને પાણી પીવાની બતકમા ભરી તેને મજબૂત બુચ મારી તેમા ઝીણુ કાણુ પાડી, એક પીતળની તપેલી જમીન અદર ઉડો ખાડો ખોદી તેમા ઠેરાવી, તેના ઉપર તે બતક ઉંધી વાળી રાખી તપેલીમા ધૂળ ન પડે તેમ ચોકસી કરી માત્ર બતકના બુદા ઉપર છાણાનો તાપ આપવો. એટલે અદરની કળીઓ બળી જઇ તેલ એ તપેલીમા ઉતરશે. તપેલીના સ્થાને સાંકડા મોનો લોટો હશે તો વધારે માફક આવશે. આ તેલ જનાવરોના ક્ષતમા પડેલા કીડાને સત્વર નાશ કરનાર છે એટલુજ નહિ પણ મનુષ્યને પણ એ એટલુજ હિતકારક છે નહિ રૂઝાતા (ભર નીગળ) ગુમડા લાબડતોબ શાત પડે છે. ખરેખાત એ આપણુ સ્વદેશી આયડોફોમ કિંવા કારબૉનિક એસિડ છે.

તોલો એકત્ર કરી ખાવું. (૨) દાહ ઉપર—તરબુચ ખાવા. (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—તરબુચના ગર્ભનું પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) ઇંદ્રિયમાં ચાદી પડે છે તે ઉપર—તરબુચની ચોખડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાંડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કહાડેલી ડગળી પૂર્વવત બેસાડી તે ઝાકળમાં રાખવું અને સવારે તેમાનું પાણી પાવું, એટલે ઇંદ્રિયની ચાદી, ફોલ્લી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા એ વિકારનું શમન થાય છે

૨૭૭. તલ.—સં૦ હિં૦ તિલ. મ. તીળ ક૦ એલ્લુ તૈં૦ નોબલુ. તા૦ એલ, નુવ્વુ. તુ૦ ઉરૂ, એ-મે. મલા૦ કારેલ્લુ ફા૦ કુંજદ અ૦ સીમસીમ. ઇં૦ સિસમ ઇંડિકમ સીડ્સ લા૦ સિસેમમ ઇંડીક.

તલના ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે એનો ગેપો વેત દોઢ વેત ઉંચો વધે છે ત્યારે તેના પાદડાની ભાજી કરે છે તલમાથી તેલ કાઢે છે તેનો ખોળ માણસોને અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે તલ પૌષ્ટિક છે. તલનુ તેલ ખાવાના સર્વ તેલોમા ઉત્તમ છે જંગલી અડદ, જંગલી મગ અને જંગલી ચણા (રૂદ્રવતી) પ્રમાણે જંગલીતલ કરીને જંગલમા એક ઝાડ તલના ઝાડ જેવુ થાય છે એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે તલમા કાળા અને ધોળા એવી બે જાત છે **તલ**—બલકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, અગ્નિદીપક, સ્તનમા દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતાવહ, અલ્પમૂત્રકારક, વ્રણ વિષે પથ્યકારક, ગ્રાહક, તુરા, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શવડે શીત, મલિગ્રહ, દાંતોને હિતકારક, વર્ણકર તથા કફકારક છે, અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **કાળા તલ**—ગુણોમા અધિક છે **ધોળા તલ:**—હીન ગુણ છે રાતા તથા **અરણ્ય તલ** ગુણોમા હીન છે **તલનું તેલ** વ્રણશુદ્ધિ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **મૂત્રાઘાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ ઉપર**—તલની મોટીઓની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમા મેળવી તેમા થોડું મધ નાખી પાવુ (૨) **તારૂણ્યપિટકા ઉપર લેપ**—ગોમૂત્રમા તલનો જુનો ખોળ કાલવી લેપ કરવો (૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તલનુ તેલ ચુનાના નિતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાંધવી; અને વારંવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલના ટીપા પાડતા જવુ, એટલે તત્કાળ રોગીને સુખ જણાશે અથવા મિશ્રણનો મોરના પીછાવડે લેપ કરવો. (૪) **અટકાવ આવવા માટે**—તલ, ગુદા અને વરીઆળીનો કાઢો કરી ગોળ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો (૫) **મુખપાકના યોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપર:**—સિંધવ અને તલના તેલના કોગળા મોમા રાખવા (૬) **અપસ્માર (ગોતા) ઉપર**—તલના તેલમા ગોમ (કાનખજુરો) તળી કાઢવો, અને તે તેલ એકેક ટીપું નાકમા અને કાનમા પાડવુ, એટલે મ.થા માહેના કીડા નીકળી જઇ રોગ દૂર થાય છે (૭) **આદાશીશી ઉપર**—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવા અને દૂધમા તલ અથવા તેલ અને વાવડીંગ વાટી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા આદાશીશી બંધ થાય છે (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—તલનુ તેલ અને ખાંડેલા તલ, ગોળ અને આકડાનુ દૂધ, એ સમભાગે લઇ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઉતરી જાય છે.

(૯) ધતૂરાના વિષ ઉપર—તલનુ તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવુ. **(૧૦) પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફોલ્લા ઉઠે છે તે ઉપર**—તલનુ તેલ બે પૈસાભાર, અફીણ ૧ પૈસાભાર અને પાચ રાઇના દાણા જેટલો માણુ, એ સર્વ ગરમ કરી ફોલા ઉપર ચોપડવા અથવા સર્પની કાચળીની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી ફોલા ઉપર ચોપડવી **(૧૧) પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર**—તલના પાદડા પાણીમા પલાળી, ચોળી, તે પાણી સાકર નાખી જલદીથી પાઇ દેવુ વાર થાય તો તે પાણીનો ગંડો બધાઇ વ્યર્થ જશે **(૧૨) ગર્ભસ્રાવ થવાની ખોડ હોય તો:**—તલ અને પદ્મકાષ્ટ સમભાગ લઈ એકત્ર વાટી સાકરમા આપવુ **(૧૩) રક્ત-મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—તલ વાટી માખણમા મેળવી ખાવા **(૧૪) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. **(૧૫) અશ્મરી અને શુક્રાશ્મરી** (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પથરી થાય છે તે) **ઉપર**—તલની સોટીઓની રાખ મધમા નાખી આપવી **(૧૬) બાળકની રક્તસગ્રહણી ઉપર**—માખણમા થોડી તલની ભૂકી અને સાકર નાખી આપવુ **(૧૭) તિડીક પ્રમેહ (તર્ણખીયા પરમીયા) ઉપર:**—તલના તાજા ફૂલો સાજે લાવી અધોશેર પાણીમા સુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવા સવારે તે ફૂલો સળીવડે હલાવવા, એટલે પાણીનો જાડો બોળ થશે પછી તેમા માહેના ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ સુમારે ૪ તોલા લઇ તેમા સાકર નાખી પાવો એ પ્રમાણે બે વખત તાજો બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો **(૧૮) તિડિક પ્રમેહ ઉપર:**—જગલી તલની ભાજી સુકવી રાખવી અને રોજ રાત્ર એક પૈસાભાર કાચના વાસણમા પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાત કાળમા તેજ પાણીમા તે ભાજી મસળી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઇ તેમા જીરૂ અને સાકરની ભૂકી નાખી એક વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવુ **(૧૯) માંકડનો નાશ થવા માટે:**—તલના ઝાડ ઉપર એક જાતના જીવ હોય છે તેને 'માકણા' કહે છે તે સુદ્ધા ઝાડ બાંધી લાવી ઘરમા મૂકવુ, તે માકડને ખાઇ જાય છે માણસને કઇ ઇજા કરતા નથી **(૨૦) રક્ત ગુલ્મ ઉપર તથા આર્ત્તવ આવવા માટે.**—તલનો કાઢો કરી તેમા સુઠ, મરી, લીડીપીપર, હિંગ અને ભારગમૂળનુ ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો **(૨૧) રક્તાતિસાર ઉપર:**—વાટેલા કાળા તલ એક ભાગ, સાકર બે ભાગ અને બકરીનુ દૂધ ચાર ભાગ, એકત્ર કરી તે પાવુ **(૨૨) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:**—તલના ફૂલનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવુ **(૨૩) વાળા ઉપર:**—તલનો ખોળ કાંજીમા વાટી લેપ કરવો

૨૩૮. **તવખીર વૃક્ષ.**—સં૦ ક૦ તવક્ષીર મ૦ તવકીર, તવખીર. ફા૦ તબાશીર હિં૦ આરોરૂટ લા૦ કર્કુમ એંગસ્ટિફોલિયા મલા૦ _વા.

આ ઝાડ મલબાર પ્રાતમા થાય છે એ વધારેમા વધારે એક માણકુ ઉચુ વધે છે અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચુ હોય છે. એના પાંદડાં હળદરના

પાંદડા જેવા હોય છે અને ઝાડ પણ તેવુજ દેખાય છે, તથા તેના જેવીજ તેને મુઠીઓ થાય છે તેને ચુટી કાઢી પાણીમા ધોયા પછી જરા કચરી ચાર પાચવાર ધોઇ તાપમા સુકવે છે પછી તેને દળી તેની બારીક ભૂકી કરે છે તે શુભ્ર (ધોળા) રગની હોય છે તેને 'તવકીર' કહે છે એને દૂધમા બાફી ખાય છે એવા જે પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાચ છ જાતના ઝાડના કદમાથી થાય છે× મહાબળેશ્વરના ડુગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારા ઝાડ થાય છે અમેરિકા ખડમા આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે અમેરિકન લોકો બાણથી કિવા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનુ દૂધ ચોપડે છે, માટે તેને "આરોરૂટ" એવુ નામ આપેલુ છે. ઇગ્રેજી ભાષામાં આરો એટલે 'તીર" અને "રૂટ" એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે લુચ્ચા માણસો તવખીરના યોગે તેલનુ ઘી કરે છે તે આઠ દિવસ માત્ર સારૂ રહે છે પછી તેનો તેલવાળો વાસ આવે છે **તવખીર**—મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગધ, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ છે. અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરૂચિ, ઉધરસ, દમ, તાવ, તૃષા, કમળો, પાડુ, કોઢ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, વ્રણ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર**—તવખીર ચોપડવી **(૨) પિત્ત ઉપર**—તવખીર ઘીમા નાખી ખાવી. **(૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય**—તવખીર ઠડા પાણીમા અથવા ગાયના દૂધમા નાખી બાફી પાતળી રાબડી કરી તેમા થોડી સાકર નાખી પાવી **(૪) રક્તપ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધાત જાય છે તે) **ઉપર**—તવખીર, શાળ અને ગેરૂનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ

૨૭૯. તાડ.—સ૦ બ૦ ફા૦ તાલ. મ૦ ખરતાડ, તાડવૃક્ષ. હિ૦ તાડ ક૦ તાળીમારા તૈ૦ તાતિ તા૦ પનેમાર, તાળી તુ૦ તારી મલા૦ માલ, પના અ૦ તાર ગો૦ તળટમાડો ઈં૦ પાલમાયરા, પામ લા૦ બોરેસસ્, ફ્લેબેલીફોર્મિસ

તાડ, માડ, સોપારી, સુરમાડ, શીંદી એ સર્વેના ઝાડ એકજ જાતના છે એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમા થાય છે તાડના ઝાડ ડુગર ઉપર અને રાનમા પોતાની મેળે ઉગે છે એ દશ બાર વર્ષે ફળે છે તાડનુ ઝાડ ઘણુજ ઉચુ વધે છે તેનો સોટો ૪૦–૫૦ હાથ ઉચો અને સરળ હોય છે એ ઝાડમાથી તાડી કાઢે છે એના ફળને 'તાડગોળા' કે 'તાળફળ' કહે છે એ ગોળા ઘણા ઠડા છે તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી ખાય છે તાડનુ ઝાડ ઘણુજ ઉપયોગી છે તેની ઝાવલી ઘરના છાપરાપર નાખે છે તેના પાદડામાથી છત્રીઓ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમા આવે છે તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિહલદ્વીપમા થાય છે એની ઉચાઇ સવાસે હાથ હોઇ એની ઝાવલી પદર વીસ હાથ લાબી હોય છે એ એક ઝાવલીથી વીસ પચીસ માણસનુ વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે આ તાડપત્રવૃક્ષ સુમા

×તવખીર, જવ, ઘઉ, ચોખા, તાલવૃક્ષ, વનગાયનુ દૂધ, સિગોડાનો આટો એનુ પણ કરે છે તેમા વનગાયના દૂધની અને જવની ઉત્તમ ગણાય છે

૯૦ વર્ષ ટકે છે એટલા વખતમા તે એકજ વખત ફૂલે છે એના ફૂળ હાથીના મસ્તક જેવડા હોઇ તેમા તાળગોળા જેવો ગીરો હોય છે તે લોકો ખાય છે એ વૃક્ષનાં પાદડાંનો પુસ્તક લખવામા પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો સિહલદ્વીપ, કર્નાટક, એ દેશોમા અદ્યાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે લખવાના કામમા લીધા પહેલા એ પાદડા દૂધ પાણીમા ઉકાળી કહાડે છે એ પાદડા ઉપર લોખડના ખીલાથી લખે છે એ પાદડા કાગળ કરતા ઘણા વર્ષો સુધી ટકે છે બ્રજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે. તેના ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામા ઘણા છે એ સાદડીઓ તથા પખા કરવાના કામમા આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જુના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે તાડગોળાની અદર નાળીએરની પેઠે પાણી હોય છે તે પીવાય છે **તાડવૃક્ષઃ**—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુક્રલ, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ય તથા સારક છે, અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, કોઢ, કૃમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **એનાં કુમળાં ફૂળઃ**—સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરૂ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિકારક, માસલ તથા કફકર છે, અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, વ્રણ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે **એના પાકાં ફૂળ.**— દુર્જર તથા મૂત્રલ છે, અને શુક, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્યદ તથા રક્તને કરનારા છે **એનુ લીલુ ટોપરૂં:**—મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા સારક છે અને વાતપિત્તનુ નાશક છે. **એનું જુનું ટોપરૂં.**—કફકર, મદકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક છે **તાડના મસ્તકમાંનું માંજર**—ધાતુવર્ધક અને વાત પિત્તનુ નાશક તથા બસ્તિ શુદ્ધ કરનારૂ છે **તાડી.**—અતિ માદક, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ તથા વૃષ્ય છે. તેજ ખાટી થઇ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે **તાડના મૂળ**—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ.**—**(૧) ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર.**—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે અથવા તાડના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી સાકર નાખી પાવા

૨૮૦. તાંદળજો. (ચોળાઇ).—સ૦ તદુલીક મ૦ તાંદુળજા. હિ૦ ચોરાઈ બ૦ ક્ષુદેનટે, કાટાનટે, ગોપાલનટે, કીરેસોપ્પુ તૈ૦ માલાકુરા. તા૦ મુલ્લુકુરઈ ગ્વા૦ ચિરૂચિડા. ફા૦ સપેજમાર્જ અ૦ બુકલેયમાનીય. ઈં૦ હમેક્રોડાઇટ એમેરેથ. લા૦ એરેમેથીસ ડેન્યુઇટ ફોલીયમ

આ ભાજી બારમાસી થાય છે. એના પાદડા નાના અને રોપો બે વેતથી અધિક ઉચો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પથ્યકર છે **તાંદળજો:**—મધુર, શીતળ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રૂક્ષ, મૂત્રલ, પથ્યકારક તથા સારક છે, અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ, ઉધરસ તથા અતિસારને નાશ કરે છે. **તાંદળજાના પાંદડાં:**—શીત છે, તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર અને રૂચિકર છે. **જળતાંદળજો:**—કટુ, રક્તપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) સર્પના વિષ ઉપર**—તાંદળજાના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા. **(૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળ વાટી

તેનો કલ્ક કરી તેમા રસાજન+ મેળવી, તેમા મધ અને ચોખાનુ ધોવરામણ ચોગણુ નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે (૩) **ગર્ભ સ્થિર થવા માટે.**—ઋતુકાળે તાદળજાના મૂળ ધોવરામણમા વાટી પાવા (૪) **વિષમજ્વર ઉપર.**—તાદળજાના મૂળ માથા ઉપર બાધવાથી વિષમજ્વર જાય છે (૫) **આગીયા અગ્નીયારના વિષ ઉપર**—તાદળજાના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણમા વસી પાવા. (૬) **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર**:—તાદળજાના મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણમા પાવા. (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર.**—તાદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૮) **વછનાગના વિષ ઉપર**:—મૂળ સુદ્ધા તાદળજાના રસમા ગાયનુ દૂધ નાખી પાવુ (૯) **અફીણના વિષ ઉપર**:—તાદળજાનો રસ અને સાકર પાવા (૧૦) **ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો**:—તાદળજાના મૂળ, બીલીના મૂળ અને કેડીના મૂળ ગાયના ઘીમા ઘસી પાવા. (૧૧) **આદાશીશી ઉપર**:— તાદળજો અને જટામાસીના કલ્કમા ઘી સિદ્ધ કરી એનુ નસ્ય આપવુ. (૧૨) **ગયેલા કેશ આવવા માટે**—તાદળજાની ભાજી ભક્ષણ કરવી (૧૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**:—તાદળજાનો રસ ચોપડવો (૧૪) **ઉદર રોગ ઉપર**:—તાદળજાની ભાજીનો રસ કાઢી પાવો અથવા તાદળજાની ભાજી નિત્ય ખાવી. (૧૫) **પારો વગેરે શરીરમાં ભરેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે**—તાદળજાનો રસ ઘીમા ૮ દિવસ ખાવો (૧૬) **કૃત્રિમ વિષ ઉપર**:— ધ્રૂવાસ અને તાદળજાના મૂળ, બન્ને સમાન ભાગે પાણીમા વાટી તેમા તેથી ચોગણુ ઘી નાખી, ઘીથી ચોગણુ દૂધ નાખી ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી તે પાવુ, એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૧ **તાલીસ.**—સ૦ મ૦ બ૦ હિ૦ તાલીસપત્ર ક૦ ચરીચલી—ચચલી—માસ તે૦ તા૦ તાલીસ—પતીરી—પત્રી મલા૦ તાલેસપત્ર ફા૦ જરનબ. અ૦ તાલીસફર લા૦ ટેક્સસ્એકેટા

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે એ ઝાડ નાના હોય છે એના પાદડાને તાલીસપત્ર કહે છે તાલીસપત્રનો ઔષધમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે **તાલીસ પત્ર.**—મધુર, કડવુ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ય, હદ્ય તથા અગ્નિદીપક છે, અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉલટી, આમદોષ, અગ્નિમાદ્ય, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે **તાલીસાદિચૂર્ણ**—તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સુઠ ૩, લીંડીપીપર ૨, વશલોચન (વાસકપૂર) ૨, એલચીદાડા ૦।।, તજ ૦।। અને ખાડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવુ એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવુ, બરોળ, પાડુ તથા સગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે

૨૮૨ **તિપ ની**—(સ૦ ત્રિપર્ણી) તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેના વડો ઉપર અને ઘણુ કરી ભેજમવના ખેતરેમા ઘણા થાય છે એનાં

+ રસાજન એટલે દારૂહળદરનો અષ્ટમાશ કઢો કરી તેમા તેટલુજ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી માવો કરી ખાડી ચૂર્ણ કરવુ તે

મોહરાં બારીક અને આકારે બોયમગના પાદડા જેવા હોય છે એ વેલાને ત્રિદલ પાદડા આવે છે એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને વિષનો નાશક છે **તિપાની**—મધુર તથા શીત છે, અને દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શીતપિત્ત તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) વ્રણ ઉપર—તિપાનીના પાદડા સુકવી બાળી રાખ કરવી અને તે ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે ગુમડું તરતજ ભરાઇ આવે છે આ અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે

૨૮૩. **તિવર**—તિવરના ઝાડ ખાડીમા થાય છે એ ઝાડ માથોડુ બે માથોડા ઉચા વધે છે એને કાટા હોય છે. એનુ લાકડુ મજબૂત હોય છે ઘણુ કરીને એનો બાળવાના કામમા વિશેષ ઉપયોગ થાય છે દેવતા સળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમા આવે છે

૨૮૪. **તુરીઆ**—સં૦ ધારાકોશાતકી મ૦ દોડકી, શીરાળી હિ૦ તોરઇ, ઘીસોડા. બ૦ ઝીગા ક૦ ધારવીરે તૈ૦ બીરકાયા. તા૦ પીરકુ તુ૦ પીરે મલા૦ પિચ્ચક ઇં૦ એકયુટેંગલ્ડ કકબર લા૦ લ્યુફાએક્યુટેંગ્યુલા

તુરીઆનો વેલો વધુજ પ્રસરે છે તુરીઆને પીળા ફૂલો આવ છે એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે એ ફળ હાથ હાથ લબાઇ સુધી વધે છે તુરીઆનુ શાક થાય છે એ આમાશ કરનારૂ છે **તુરીઆં**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રૂચિકર, ગુરૂ તથા પથ્યકર છે અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ તથા મલબધનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) બદ ઉપર—તુરીઆના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી ચોપડવા, કિંવા તુરીઆની ભાજી બારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમા બદની ગાઠ બેસે છે. (૨) **શરીરમાં ગરમીનો આજાર મરવાથી કાખમાં કિંવા જાંગના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર**:—તુરીઆના વેલાના મૂળ ગાયના માખણમા કિંવા એરડતેલમા ઘસી બે ત્રણ વાર ચોપડવા, એટલે ચાદીઓ મટી જાય છે. (૩) **મૂતરખડા (પથરી) ઉપર**:—તુરીઆના વેલાના મૂળ ગાયના દૂધમા અગર ઠડા પાણીમા ઘસી પ્રાત:કાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવા.

૨૮૫. **તુવરૂફળ**:—સં૦ હિ૦ બ૦ ક૦ તુબરૂ—ફળ. મ૦ તી—ચીરફળ કો૦ તીસળી લા૦ ક્સાંથોક્સીલન એલેટમ

આ કાંટેરી ઝાડ ગોમાંતક અને કર્નાટક પ્રાતમા ઘણાં થાય છે એ ઝાડ સીમળાના ઝાડ જેવા થાય છે એને મરાઠીમા "તીસળી" પણ કહે છે એનું લાકડુ ઘણુ ચીકણુ અને કઠિન હોય છે તે ઘર બાધવાના કામના ઉપયોગમા આવે છે. એ ઝાડના કાટા હાથેળી જેવડા પહોળા હોય છે ને લોકો સુતર કાતવા માટે તેની ચકરીઓ કરે છે કાકડી કિંવા કોળુ છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાટાવડે કામ ચલાવી લે છે એના ફળ ચણા જેવડા હોય છે એ ગુણમા ઘણા ગરમ છે એ કાઇક તીખા લાગે છે એ ફળ પાકે એટલે રાતા થાય છે એ ફળ સુકાય એટલે તેના ઉપરની છાલ મસાલામા નાખે છે. એ ફળનુ તેલ પણ નીકળે છે. **તુવરૂફળ**—મધુર, કડવા, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક, રૂક્ષ, તીખું, રૂચિકર, લઘુ, ભેદક તથા હલકા છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ,

ઉદરરાગ, શળ, પેટ ચડવુ, કૃમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલટી, કોઢ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરૂચિ તથા અપતંત્રક વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:— (૧) શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુલ્મ અને ઉદરરોગ ઉપર—તુવરફળ, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વાવડીંગ, અજમોદ, એરંડાના મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ, એ સમભાગે લેવા અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવા. એ બધાનુ ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમા અગર જવના ક્વાથમા પાવુ (૨) વાયુથી અંગમા કંપાતર થાય છે તે ઉપર—તુવરફળનુ ચૂર્ણ ૧-૨ ગુંજા મધમા આપવુ (૩) અજીર્ણ ઉપર—તુવરફળની ભૂકી કરી ગોળમા કાલવી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે ગોળી ઘીમા આપવી (૪) વાતભ્રમ ઉપર:—તુવરફળની ભૂકી અને મરીની ભૂકી એકત્ર કરી કોપરાના તેલમા કાલવવુ અને મસ્તક તથા બન્ને આંખો ઉપર ચોળી ચોળી જીરવવુ

૨૮૬. તુવેર—(તુવર, તુર, તુરા) સં૦ તુવરી, આઢકી મ૦ તુર. હિ૦ અરહર, રહરી. ક૦ તોગરી. તા૦ અદગી, તુવરે તુ૦ તોગોરી. મલા૦ આઢકા, તુવર ફા૦ શાખુલ. ઇં૦ પીજીયમપી લા૦ કેજેનસ્ ઈન્ડિકસ્

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમા ઘણી થાય છે યૂરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખંડોમા આ ધાન્યનુ નામ કોઇ જાણતુ નથી તુવેરના ઝાડ બે પ્રકારના થાય છે એક પ્રતિવર્ષે થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષે થનારા ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચા વધે છે જે ઝાડ બે ત્રણ વર્ષ રહે છે, તે પાંચ છ હાથ ઉંચા વધી તેના છોડ પહેલીના કરતા જાડા હોય છે તુવેરમાં બે જાત છે રાતી અને ધોળી સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુલોકમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે તુવેરની દાળનુ પૂરણ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે એ ધાન્ય ચણાથી અર્ધું પૌષ્ટિક છે તુવેર સાધારણ—કિંચિત્ મધુર, વાતલ, તુરી, ગુરૂ, રૂચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ, વર્ણકર તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ રક્તદોષ, ગુલ્મ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે એ ઘીમા સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફ-પિત્તનો અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે તુવેરની દાળ:—પથ્યકર તથા કિંચિત્ વાતલ છે અને કૃમિ તેમજ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ધોળી તુવેર—ગુરૂ છે અને વાયુ, પિત્ત અમ્લપિત્ત અને આધ્માનને કરનારી છે. તે ગ્રાહક અને પથ્યકર છે રાતી તુવેર—રૂચિકર, બળકર, પથ્ય તથા જ્વરનાશક છે, અને પિત્ત, સંતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. કાળી તુવેર—બળકર તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ભાંગ ઉપર ઉતાર:— તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૨) ખસ ઉપર—તુવેરની દાળ અથવા પાદડા બાળી દહીમા ખરલ કરી ચોપડવા (૩) નાડીવ્રણ ઉપર.—ધોળી તુવેરના પાદડાંનો અંગરસ પાશેર કાઢી તેમા ગાયનુ ઘી ૨૧ વાર ધોએલુ મેળવવુ પછી તેનો વ્રણ ઉપર લેપ કરવો. અથવા પાદડા બાળી તે ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪) દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબૂત થવા માટે.—તુવેરની સુકાયલી ભાજી અથવા તુવેરની દાળ, કાટાસરીઆના મૂળ અને ભિલામો, એકત્ર કરી કઢામાં

નાખી તપી ગયા પછી અંદર અંગારા નાખી કોલસા થવાજોગ ઔષધો બળે એટલે ઉપર ઢાકણુ ઢાંકવુ, અને અંદર મીઠુ નાખી વાટી તે મસી રોજ દાંતે ચોપડી દાંત ઘસવા. (૫) ભ્રમ અને મૂર્ચ્છા ઉપર—તુવેરની દાળ ઘસી તેનુ અંજન કરવુ (૬) આધાશીશી ઉપર—તુવેરના પાદડા અને ધ્રોનો રસ એકત્ર કરી તેનુ નસ્ય આપવુ (૭) મુખપાક ઉપર—તુવેરના પાદડા અડધો તોલો તબાકુની પેઠે વારવાર ચાવી મોઢામા રાખવુ અને લાળ થુકી નાખવી. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર—તુવેરના પાદડાનો રસ ૧ તોલો અને ઘી ૩ તોલા એકત્ર કરી પાવુ, એટલે નાકમાથી અને મોમાથી લોહી પડવુ બધ થાય છે (૯) સર્પના વિષ ઉપર—તુવેરના મૂળ ચાવી ખાવા.

૨૮૭. **તુલસી.**—સ૦ હિ૦ ક૦ તૈ૦ બ૦ મા૦ તા૦ મલા૦ તુલસી. મ૦ તુળસ ફા૦ રેહાન અ૦ ઉલસીબદરૂત્ ઇં૦ વ્હાઇટબેઝીલ લા૦ ઓસીસમ્ ઍાલબમ્

તુળસીના ઝાડ સુમારે હાથ બે હાથ ઉચા વધે છે એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે તુળસીને માજરો આવે છે અને તેમા તેના બી હોય છે એ માજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામા ઉપયોગ થાય છે કાળી તુળસીના ઝાડ કાળા રંગના હોય છે કાળી તુળસી ધોળી કરતા વધારે ગુણવાળી છે તુળસીના ઝાડમા અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુળસીના ઝાડ જોઇએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે એ યોજના ઉપરથી તેઓનુ પૂર્ણ ડહાપણ અને દુરદર્શીપણુ વ્યકત થાય છે. તુળસીનુ ઝાડ ઘરના આગણામા વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે તુળસીના ઝાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી હવાને ચોકખી કરે છે એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના ઝાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જે આપણા ધર્મમા નિત્ય નિયમ કહેલો છે, એથી કરી આપણને ઘણોજ ફાયદો છે એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીના ઝાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમાજ છે તુળસીના ઝાડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમા આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ઇશ્વરની બીજા સર્વ દેશના લોકો કરતા ઘણીજ મોટી કૃપા છે, પરંતુ આ કૃપાનો અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઇએ તો લો "કૅાડલીવર ઍાઇલ" (મછ્યુ તેલ), " ચ્હા જોઇએ તો લો રક્તશોષણ કરનારી ચિનાઇ ચ્હા,× અને

× ચ્હાનો નિષેધ કરતા એક કવિ કહે છે કે—

प्राज्ञैरज्ञैस्तरुणजरठैर्ब्राह्मणैरन्त्यजातैः पौरैर्ग्रामैर्नरपतिवरैर्निर्गृहैर्निस्वकैश्च ॥
प्रातः सायं नियमिततयाभ्यर्चितो भक्तिभावात्
हा हा चाहा हत कलियुगे कर्षति प्राणवित्तम् ॥ १ ॥

અર્થાત્ " અહો ! ડાહ્યા અને મૂર્ખ, જુવાન અને વૃદ્ધ (ઘરડાઓ), બ્રાહ્મણો અને તેમનાથી નીચ જાતો (ઢેડ સહિત), શહેરના રહેવાસીઓ અને ગામડીઆઓ, શ્રેષ્ઠ રાજાઓ, ઘર વગરના અને સાધન વગરના, એવા સર્વે લોકોથી નિયમિતપણે સવાર સાંજ ભક્તિભાવથી આદરને પામતી ચ્હા (આ નીચ

તે વળી હાકકાના પ્યાલામાં ! આ કેટલું ખરાબ છે ? આવા આપણા લોકમાંહેના જે કૃતઘ્ન, દેશ બુડાડનાર અને મહા અજ્ઞાન લોક છે, તેઓને આ વાતની કાંઇ શરમ જણાતી નથી ! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમાં બીજો કોઇ પણ નથી, છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે શું ? તુળસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક ચ્હા મોટા જથામાં અને ફાકટ મળવા છતાં તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરી નહિ ? એનો વિચાર કરવા માડયાથી એવું જણાય છે કે તેઓની આંખો ઉપર અજ્ઞાનના પડળ ચઢેલા છે અસ્તુ ભમણા કાળચક્રના ફેરામાં આપણો હિંદુસ્તાન દેશ પડેલો છે, તેથી એવી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ ત્યાં બીજો કાંઇ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ ઝાડો કુંડામાં વાવવા જોઇએ અને તેમાંથી એક બે કુંડા ઘરમાંના વપરાશવાળા પ્રત્યક્ષ ભાગમાં અને ઓરડીઓમાં દિવસે રાખવાજ જોઇએ તે કુંડા મધ્યાહ્નકાળે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવા અને સાંજ આખી રાત્રિ રહેવા દઇ બીજે દિવસ સવારમાં ઘરમાં લઇ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મૂકતા જવું એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર અને વાયુ વગેરેના વિકારો થતા નથી **તુળસી સાધારણ**—કડવી ઉષ્ણ, તીખી, સુગંધી અને રૂચિકર છે, તથા વાયુ, કફ, સોજો, કૃમિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે **ધોળી અને કાળી તુળસી**—તીખી, ગરમ તીક્ષ્ણ દાહકર, પિત્તકર, હૃદ્ય તુરી, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે અને વાયુ, શ્વાસ કાસ ઉચકી કૃમિ ઉલટી દૌર્ગંધ્ય, કોઢ પાર્શ્વશૂળ, વિષ મૂત્રકૃચ્છ્ર રક્તદોષ, ભૂતબાધા, શૂળ તાવ તથા ઉચકી (હેડકી) નો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) તુળસીનો ચ્હા —તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરૂચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર**—તુળસીના પાદડા સુમારે એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લઇ અર્ધો શેર પાણીમાં નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ બાળવું અને પછી પીવું, એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે **બીજો પ્રકાર**—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમાં તેટલુંજ દૂધ એક કિંવા બે તોલા સાલમમિશ્રી અને એક બે એલચીદાણાનું ચૂર્ણ કરી, તે નાખી તે કાઢો પાવો, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે મ્હોંમાં સ્વાદ આવે છે અને અનેક રોગો દૂર થાય છે આ " તુળસી ચ્હા " પરદેશી નિ:સત્વ અને રક્તશોષક ચ્હા કરતાં ગુણોમાં હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે **એટલા માટે તુળસીની ચ્હાજ નિત્ય પીવી એ આપણા આર્યલોકને ઘણુંજ હિતકારક છે. (૨) મણીયારીના વિષ ઉપર**—કાળી તુળસીના પાદડાંનો રસ નવટાંક પાવો અથવા પાદડા ચાવી ખાવા. દાંત ચોંટી જાય તો આજ રસ નાકના છિદ્રમાં

કળિયુગમાં પ્રાણ અને દ્રવ્ય (પૈસા) ની હાનિ કરે છે " ખરૂં છે કે એ જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે અને કોઠી નિદ્રાનો નાશ કરે છે. એમ જાણતા છતાં નીચ ઉચ્ચ દરેક મનુષ્યો એની મોહિનીમાંજ પડી ગયા છે ! એટલુંજ નહિ પરંતુ મેમાન—પરોણાઓને પણ એનુંજ આતિથ્ય આપતા હોવાથી કહેવત પડી છે કે,—

"ચાહે જમણ તજાવિયા, આભૂષણ ઘડિયાળ, ટોપી તજાવે પાઘડી, ત્રીકમ ત્રણે ટાળ. ૧
છત્રી સર્વ હથીયારમાં, એવા કર્યો કમાલ, જાકિટ બુશર્ટ જગતમાં, ત્રીકમ ત્રણે કાળ ૨"

પાડવો અને તાળવુ તથા હાથતળીએ અને પગતળીએ બે ઘડી સુધી ચોળવો. (૩) **વિષમ જ્વર ઉપર**—કાળી તુળસીના પાદડાના રસમા મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો (૪) **વાયુહારક ચૂર્ણ**—કાળી તુલસી ૭ ભાગ, નગોડ ચાર ભાગ, ભાગરો ૭ ભાગ અને વાયાવરણા એક ભાગ, એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમા આપવુ (૫) **રક્તાતિસાર ઉપર**—તુળસીના બી રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે ચોળી પાવા (૬) **બાળકની ઓકારી (ઉલટી) ઉપર**—તુલસીના રસમા મધ નાખી સવારે પાવુ. (૭) **બાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર**—કાળી અગર ધોળી તુળસીના બી વાટી ગાયના દૂધમા પાવા (૮) **દાદર ઉપર**—રાતી માટી અને તુળસીના પાદડા ભેગા વાટી દાદર ઉપર ચોપડવુ (૯) **વીંછીના દંશ ઉપર**—તુળસીનો રસ ચોપડવો (૧૦) **વાયુ ઉપર**—તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો, અથવા તુળસીનો રસ મરીની ભૂકી અને ઘી અથવા મધ નાખી પાવો એથી કેટલોએ બળવાન વાતરોગ હશે તે દૂર થશે (૧૧) **રતાંધળાપણા ઉપર**—કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બબ્બે ટીપા આખમા પાડવો (૧૨) **કૃષ્ણ-મધુર જ્વર ઉપર**—કાળી તુળસી, જગલી તુળસી અને ફુદીનો એ ત્રણનો રસ ત્રણ કિંવા સાત દિવસ પાવો (૧૩) **શીતપિત્ત ઉપર**—તુળસીનો અગરસ શરીરે ચોળવો (૧૪) **દાદર ઉપર**—તુળસીના પાદડા ચોળવા અથવા તુળસીના પાદડાનો રસ, ગાયનુ ઘી અને ચૂનો, એ કાસાના વાસણમા ખરલ કરી તે મિશ્રણ દિવસમા બે વાર ચોપડવુ (૧૫) **બાળકની શીતળા ઉપર**—તુળસીનો રસ પાવો (૧૬) **વિષમ જ્વર ઉપર**—તુળસીદળના અઢી પાદડાની ગોળમા ગોળી કરી ખાવી (૧૭) **ઉંદરના વિષ ઉપર**—તુળસીના રસમા અફીણ ખરલ કરી ચોપડવુ. (૧૮) **આગંતુક જ્વર ઉપર**—કાળી તુળસીના પાદડા, સુઠ અને સાકરનો કાઢો પાવો (૧૯) **કાન પાકે છે તે ઉપર**—કાળી તુળસીનો તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમા પાડવો (૨૦) **જખમમાથી રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર**—તુળસીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૨૧) **ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર**—તુળસીના રસમા એલચીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૨૨) **ધનુર્વાત ઉપર**—કાળી તુળસી, લીલુ લસણ અને ડુગળીનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને તેમાંનો થોડો રસ શરીરે પણ ચોળવો (૨૩) **વાતશોથ (સોજા) ઉપર**—તુળસીના રસમા મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે રસ પાવો

૨૮૮. **તેજબલ.**—(રતિજેવતી.) હિમાલયના પ્રદેશમા હરદ્વાર અને ગગોત્રીના અરણ્યોમા આ ઝાડ થાય છે જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે તે ઝાડની એ એક જાત છે એ ઝાડની છાલ મરચાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે **તેજબલ**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવુ, અગ્નિદીપક, પાચક, અરૂચિકર, કંઠને હિતકર તથા કંઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, ઉધરસ, દમ, વિષ, હેડકી, અગ્નિમાદ્ય, અર્શ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે

૨૮૯. તેરણ.—(સ૰ તેરણા મ૰ તેરડા) તેરણ એ એક નાનું ફૂલ ઝાડ છે એને રાતા રંગના ફૂલો આવે છે એ ફૂલ આ ઝાડના સર્વાંગ ઉપર હોય છે, તેથી તે ઝાડ દૂરથી ઘણું સુશોભિત લાગે છે આ ફૂલમાં વાસ નથી **તેરણ**—કડવું, સ્વાદુ અને શીતળ છે, તથા ઉલટી, વ્રણ અને વિસુરતાનો નાશ કરે છે

૨૯૦. તોરણ.—(મ૰ તોરન) તોરણના ઝાડ કરમદી જેવા હોય છે. એ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે એ ઝાડને ફૂલના તોરા આવે છે અને નાના તથા પીળા રંગના ફળ આવે છે એ ફળ ખાવાથી સારા લાગે છે **તોરણ**—ગ્રાહક, ખાટું, લઘુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને પિત્તલ છે **એના પાકાં ફળ**—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ગુરુ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારા છે **ગાંગેરૂક** (બીજા પ્રકારનું તોરણ)—ગુરૂ, ખાટું, ઉષ્ણ, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે **પાકેલું ગાંગેરૂક તોરણ**—રૂચિકર, ગુરૂ, વાતરક્તનાશક અને પિત્તશામક છે **ઉપયોગ**—**(૧) મુખવિકાર ઉપર**—એના ફળ ખાવા, એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે **(૨) પ્રદર** (સ્ત્રીઓની ધાતનું જવું તે) **ઉપર**—તોરણના તોરા ખાવાના પાનના દીટાના બરાબર લઈ, તેમાં એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે કળીચુનો ભેગો વાટી, ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી ધોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમાં અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમાં નિત્ય સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી જે દિવસે તાવ આવે તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાંજીમાં ઘી નાખી એ દિવસ આપવું **(૩) કંઠસર્પ ઉપર**—તોરણીના પાંદડાનો ચૂરો કરી મ્હોમાં રાખવો અને રસ ગળવો, એટલે કફ પડી જઈ સાફ થાય છે **(૪) શીતળા હલકા આવવા માટે**—તોરણીના તાજા મૂળ ભેંસના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવા **(૫) છાશનું પુન દહીં બનાવવાની રીત:**—ગવળી લોક દૂધનું દહીં કરી તેમાં થોડું પાણી નાખી છાશ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે પછી છાશમાં તોરણના મૂળ ઘસી કિંચિત્ અજવાળા પાસે મૂકે છે, અને તે વાસણ ઉપર ધોએલું કપડું વીંટાળી તે ઉપર છાણાની રાખોડી નાખે છે તે યોગથી છાશમાં પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે છે તે રાખથી આકર્ષણ થઈ નીચે રહેલી છાશ દહીંના જેવી ઘટ્ટ થાય છે એ પ્રમાણે છાશનું દહીં થાય છે **(૬) ચાંદી અને વ્રણ ધોવા માટે**—તોરણીનો પાલો બારીક ખાંડી તેમાં પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેથી વ્રણ (ગુમડું) ધોવું, એટલે જલદી રૂઝ આવે છે

૨૯૧. ત્રાયમાણ.—સ૰ મ૰ હિ૰ ક૰ તૈ૰ ત્રાયમાણ—ગુ૰ બ૰ બલાહુસર, બલા, બહુલા, વનભાદૂલિયા ફા૰ અસ્ફાક લા૰ ચેલિક્ટ્રસ્ ફોલિઆલોઝમ્

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના રાનમાં થાય છે પર્શિયા દેશમાં પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે **ત્રાયમાણ**:—કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે એની સળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડા રંગવાના કામમાં આવે છે **ત્રાયમાણ.**—ગુરૂ, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે, અને પિત્તરોગ, ઉલટી, તાવ, ગોળો, કફ, વિષ, શૂળ ભ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**વિષમજ્વર ઉપર**—ત્રાયમાણ, કડુ, ધમાસો અને પિપલામૂળનો કાઢો પાવો

૨૯૨. થુવેર—ચોધારો (થોર-ચોધારો). સ૦ સ્નુહી, સેહુડ. મ૦ માબરનીવડુંગ, વર્દ્ધનવિડુંગ. હિ૦ થુહર, સેહુડ. બ૦ સીજવૃક્ષ. ક૦ ફણી, મુંડુફણી. મલ્લા૦ તીરૂકળી. તૈ૦ જેમડુ. ફા૦ લાદના. અ૦ જકુમ. ઇં૦ મીલ્કસ્ હેજ. લા૦ યુફોરૂયા ટ્રાયગોના.

થોર ગોળ હોય છે એના ઉપર બારીક ચોખા જેવડા લાબા કાટા હોય છે એના પાદડા બે આગળ પહોળાઇના લાબા હોય છે એ પાદડાનુ અથાણુ કરે છે વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડ સુમારે માથોડુ બે માથોડા ઉંચુ વધે છે એમાથી ધોળુ દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે એ દૂધમા કેટલાક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધિ થાય છે થોરઃ—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સાકર, ગુરૂ તથા વર્તિકર છે, અને કોઢ, ઉદર, પ્લીહા, પ્રમેહ, શળ, આમવાયુ, સોજો, વ્રણ, ગુલ્મ, અષ્ટિલા, આધ્માન, પાડુ, કફ, જ્વર, ઉન્માદ, વાયુ, મેદ, વીછીનુ વિષ, દૂષીવિષ, અર્શ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. થોરનુ દૂધ—ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, તીખુ, મારક તથા લઘુ છે, અને કોઢવાળા ગુલ્મી તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચ વિષે ઉત્તમ છે એ આધ્માન વાયુ, ઉદરરોગ, વિષદોષ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે થોરના પાંદડા—રૂચિકર, તીખા તથા અગ્નિદીપન છે, અને કોઢ, અષ્ટીલા, આધ્માન, વાતશળ, શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે * ઉપયોગઃ—

---

* કેટલાક ગ્રંથકારો કાટારો થુવર, ત્રણધારો થુવર, ચોધારો થુવર, નાગફણી થુવર, ખરસાણી થુવર અને વિલાયતી થુવર, એમ ૭ પ્રકારના થુવર બતાવે છે. એમા ખરસાણી થુવરનુ દૂધ ઝેરી છે એનાથી ઝાડો અને ઉલટી થાય છે અને દાહ થઇ મૃત્યુ થાય છે. એને વાયુના રોગ ઉપર અને સાધાના રોગો ઉપર ચોપડવાથી તત્કાળ ફાયદો થાય છે બાકીની જાતોવાળા થુવર યકૃત્ અને બરોળની ગાંઠને ગેરવવા માટે આપે છે ચોધારા થુવરના પાદડા દેવતાપર શેકી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી ગુમડાને ફોડે છે શેકેલા પાદડાને નીચોવી તેમાંનો રસ કહાડી તેમા જરા સચળ નાખી બાળકને આપવાથી રેચ થઇ બાળકની સસણી (વરાધ) તત્કાળ શાત થાય છે, અને પેટમા ભાર રહેલ હોય તે શાત પડે છે જવાન થુવરના થડને ડગળી આપી તેમા પાતળા લુગડાની કોથળીમા નાખેલા તીખા અથવા લવગને નાખો ડગળી પાછી જેમની તેમ રાખી ઉપર માટી ચુસવી. ૭ માસ પછી તે કહાડી લઈ તેમાનુ એકાદ તીખુ અથવા લવગ લાકડા ઉપર ચડાવી સળગાવી તેનો ધૂમાડો બળદના નાકને આપવાથી તેની કમોડી (વળી જઇ સડવુ શીગડુ) મટી જાય છે એજ લવગ અથવા મરીનો એક દાણો વાટી સુધાડવાથી મૃગિ (ગોતુ) શાત થાય છે વખતપર ખાવાને પણ મૃગીરોગવાળાને એ એકેક લવગ અથવા મરી આપે છે. થુવરના દૂધથી બાજરીનો લોટ ભીજવી તેની ગોળીઓ સોપારી જેવડી કરી દેવતા ઉપર શેકી શક્તિ અનુસાર આપવાથી રેચ થઇ શળ વગેરે ઉદરરોગ શાત થાય છે. વળી થુવરના દૂધમાં ચણાની દાળ પલાળી રાખી વાટી જગલીબોર જેવડી ગોળી કરીને, ખાવાથી જુલાબ થઇ ઉપદશ અને ફીરગ રોગ દૂર થાય છે થુવરની રાખ કરી તેમાંથી

(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર—થોરીઆનુ દૂધ ચોપડવું એટલે ફોલ્લો ઉઠતો નથી. **(૨) ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો:**—થોરના દૂધમાં શણ-પાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાંધવો **(૩) નિદ્રા ન આવવાનો:**—થોરના મૂળ ગોળમાં ખાવા **(૪) કમળી ઉપર.**—થોરનું ડીંડું શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ ૧ પૈસાભાર અને ઘી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું **(૫) શરીરમાંની +ગરમી કાઢવા માટે:**—થોરીઆના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી અાધણુ આવે ત્યાં સુધી કઢવવું, અને માણસને ખાટલા ઉપર સુવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અંગને બાફ આપવો અને ઉપર પીછોડી ઓઢવી, એટલે પરસેવો છુટી અંગ છૂટું થશે પછી શરીરે વગડાઉ છાણાંની રાખ ચોળવી ઠંડું પાણી અને વાયરો, એથી વિશેષ સંબંધ રાખવો નહિ ઘી અને ભાત ખાવો એટલે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જશે. **(૬) ભ્રમર વિષ ઉપર.**—થોર અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો **(૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઇ ગયું હોય તો.**—થોરીઓ કેળના લીલા પાંદડામાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કાઢવો તથા સાધારણ ઠંડો થયા પછી બે ત્રણ ટીપાં રસ કાઢવો તેમાં ૬ ટીપાં મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આંગળીવડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું અને જીભે ચોળવું એટલે કફ ઉપર આવી ગળું ખુલ્લું થાય છે **(૮) બાળકોની સસણી ઉપર**—ચોધારી થોરના પાંદડાં લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં કાળો બોળ (એળીઓ), હરડે અથવા રેવ-ચીનો શિરો ખદખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો ડૂંટી ઉપર લેપ કરવા નહિ. **(૯) નાસુર અને નાડી વ્રણ ઉપર.**—વ્રણનું છિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી, થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ વ્રણમાં ઘાલવી **(૧૦) સોજા ઉપર**—થોર અંગારામાં બાફી અંદરના ગરનો સોજા ઉપર લેપ કરવો **(૧૧) કફ ઉપર**—થોર અને ત્રણધારો થોર અંગારામાં શેકી *અર્ધો તોલો રસ કાઢવો, અને તેમાં ફુલાવેલો ટંકણખાર બે ગુંજ તથા મધ ૫ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો, એટલે કફ પાતળો થઇ પડે છે **(૧૨) બળવિકાર ઉપર:**—ગોળ થોરના પાંદડાને એરંડતેલ ચોપડી શેકવા અને તેમાં શાહજીરૂં, લસણ, હીંગ, મરી અને લીંડીપીપર નાખી બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી **(૧૩) કાસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગ ઉપર**—બે વાલ થોરનુ દૂધ લઇ ગોળમાં ખાવું

૨૭૭. કુવેર-ત્રણધારીઓ—મ૦ ત્રિધાર મ૦ તીધારી, નીવડુંગ હિ૦ તીધારાથુહર. ક૦ મૂરેણ્ણકળ્ળી.

તેનો ક્ષાર કહાડી અનેક ઔષધિઓમાં નાખે છે કાંટાળા થુવરના પાદડાંનુ શાક કરી ખાય છે તેનાથી ઉદરરોગ દૂર થાય છે એની ડાંડલીઓની ભસ્માર્ક નામની ઔષધી કરે છે નાગફણી નામના થુવરના લાલ પાકેલા ફળ ખાવાથી શ્વાસ અને ખાંસી દૂર થાય છે

+ મરાઠી ગ્રંથમાં અહીં શરદી લખી છે તો ગુજરાતીમાં 'ગરમી' કેમ ?

એને ત્રણ ફાટા હોઈ દરેક ફાટા ઉપર કાટા હોય છે એ થોરીઆના મોટાં મોટા વન હોય છે એમાથી ધોળુ દૂધ ઘણુ નીકળે છે મુબઈ પાસે દિવાળીના તહેવારોમા એના કકડા કરી તેમા બત્તી સળગાવે છે. એના દૂધમા સોમલની શુદ્ધિ થાય છે થોર—પારદબંધક અને રજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે બીજા ગુણ સર્વ થોરના સરખા છે ઉપયોગ—(૧) સંન્નિપાત ઉપર—ત્રિધારી થોરીઆનુ દૂધ શીબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો, એટલે દરદ મટે છે અને સોજો ઉતરે છે. (૨) સોજો, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધમા લેપ કરવો. (૩) બાળકના દૂધરોગ ઉપર—ત્રિધારી થોરીઓ બાફી ૩ માસા રસ કાઢવો તેમા ધુવાસ અર્ધો માસો અને કિંચિત્ કસ્તુરી નાખી ખરલ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૪) બાળકના કફવિકાર ઉપર—ત્રિધારી થોરીઆના કકડા અગાગમા શેકી તેનો રસ કાઢવો તેમા ફુલાવેલા તેલીયા ટકણખારની ભુકી અને મધ નાખી તેનુ ચાટણ આપવુ એ મોટા માણસને પણ આપવુ. ૧૦ મહિનાનુ બાળક હોય તો એક ચણોઠીભાર આપવુ (૫) દમ ઉપર—આકડાના ફૂલ, અઘેડાના મૂળ અને ધોળી ગરણીના મૂળ, એને ત્રિધારી થોરીઆના રસના ૧૪ પુટો દઈ ભસ્મ કરી રાખવી, અને રોજ ત્રણ માસા મધમા બહેડા ઘસી તેમાથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવુ (૬) દાદર ઉપર—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. (૭) બદ ઉપર—ત્રિધારી થોરના મૂળનો રસ ચોપડી ઉપર તેજ ઝાડની માટી ચોપડવી, એટલે ૭ દિવસમા ગુણ થાય છે.

૨૯૪. દક્ષણી થુરીઓ (થોર) કટાળો.—સ૦ કથારી, કુમારી. મ૦ ફણીનીવડુગ. હિ૦ નાગફનીથુહર ક૦ ફડીગળી તૈ૦ નાગજમડુ તા૦ મલા૦ નાગતાળી ઈં૦ પ્રીકલીપીયર લા૦ ઑપ્ટિનિયાડિલેનાઈ.

એના પાદડા હાથતળીઆથી મોટા અને એક ઉપર એક ઉગી તેનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એ થુરીઆની વાડો ઘણી ઉંચી વધે છે એનો કાટો બે આગળ લાબો અને વધારે તીક્ષ્ણ હોય છે એ કાટો વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે એ થોર ઉપર લાલ રંગના જીંડવા આવે છે તે સ્વાદે મીઠાં હોવાથી કેટલાક તેને ખાય છે એ જીંડવા તોડી કપડામા બાધી, પીલી તેનો રસ કાઢી કાગળપર લખવાથી રાતી શાહી પ્રમાણે લખાય છે આ થોર સર્વત્ર થાય છે એ થુરીઆના પાદડા ખડક પર જો પડે તો ત્યા તે ઉગે છે એવો એમા વિલક્ષણ ગુણ છે આ થોરની વાડોમા સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે+ દક્ષણી થોર—દીપન,

+ દક્ષણી થુરીઆને ફાફડીયો, ફાફડાળો અને હાથલો થુવર પણ કહે છે એને જે કાટા હોય છે તેની પાસે બીજી ઘણી ઝીણી ફાસો હોય છે તે શરીરમા વાગવાથી દેખાતી નથી અને ઘણી ચળ ઉઠે છે એ શરીરમા વાગ્યા પછી ભાગ્યેજ નીકળે શકે છે એને જે લાલ રંગના ફળો હોય છે, તે ઉપર પણ એવીજ ફાસોના જુદા જુદા બેથા (જુથો) હોય છે આ ફળો ઉપરના ફાસોના જુથો કહાડી નાખી ઝાલ મહિલો ભાગ ખાવરાથી ખવાથી ને બરોલનો સમૂળ નાશ કરે છે બરોલના માટે આના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યેજ હશે. કેટલાક લોકો વળા ઉપર આના હાથલાને કાટા કહાડી નાખી ચીરી ભડથડુ કરી બાંધે

રૂચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે, અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, ગ્રંથિરોગ, સ્નાયુરોગ તથા સોજાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર—દક્ષણી થુરીઆનુ જીડવુ લાવી દેવતામા ગરમ કરી, ઉપલી છાલ કાઢી ખુંદી, પછી કપડામા ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી પાંવો (૨) નાના બાળકોને ગળું બેસી થાય છે તે ઉપર—પ્રથમ ચદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરીઆના મૂળ ઘસી ચોપડવા. (૩) ગુડધી ઉપર—દક્ષણી થોરીઆના પાદડા અંગારામા મૂકી સારા ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાખી તે ગરમ ગરમ બાધવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—દક્ષણી થુરીઆના સુકાયેલાં પાંદડાંની ધૂણી આપવી. (૫) નિદ્રા આવવા માટે—થોરના મૂળ ગોળમા સેવન કરવા. (૬) વાત થકી ઉત્પન્ન થયેલ નારૂ (વાળા) ઉપર—દક્ષણી થોરીઆના મૂળ અને ગોમૂત્રના કલ્કનો લેપ કરવો

૨૮૫. દાડમ.—સ૦ દાડિમ. મ० ક૦ ડાળીંબ. હિ૦ અનાર. રા૦ દાડ્યુ, દાડિબ. ક૦ તુ૦ દાલીંબ. તૈ० દાલીબકાયા. તા૦ માડળે. ફા૦ અનારસીરી, અનારતુરશ અ૦ રૂમાનહામીજ, રૂમાનહુલુ ઈં૦ પોમીગ્રેનેટ લા૦ પ્યુનીકાગ્રાનેટમ.

દાડમના ઝાડ આ દેશમા સર્વત્ર થાય છે અરબસ્તાનમા મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે તેમા ઘણા બી હોતા નથી દાડમના ઝાડ બે અઢી માથોડા સુધી ઉચા વધે છે એ ઝાડમા પણ બે પ્રકાર છે એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને " ગુલનાર " કહે છે બીજાને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે દાડમના ફૂલો કસુંબી રગના હોઇ તેમા થોડીક પીળી ઝળકી હોય છે એ રગના જેવા રગને " દાડીમી રગ " કહે છે દાડમ, એ ફળ ખાવાને રૂચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે એના યોગથી શરીરમા હુશિયારી આવી તૃષા (તરસ) શમે છે આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડના મૂળ, પાદડા છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ, એ સર્વ ઔષધોના ઉપયોગમા આવે છે દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે તેને "દાડમપાક" કહે છે દાડમનો રસ પિત્તશામક છે × દાડમઃ—તુરૂં, ખાટુ, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહિ, હલકુ, ઉષ્ણ,

છે, તેમજ પેટમાના બગાડ માટે પણ એનુ બધાણુ કરવાને એ બે ફાડા વચ્ચે આબાહળદર, સીંધાલુણ અને સાજીખાર નાખી ભડાશડવુ કરી પેટ ઉપર બાધે છે

× હિંદુસ્તાની વૈદ્ય—દાડમના રસને કેસરની સાથે મેળવીને ઠડા પ્રયોગોમા આપવાની ભલામણ કરે છે આતરડાના રોગમા (ઝાડાની કબજીયત ન હોય તો) ફળની છાલ અને ફૂલ, લવગ, તજ, ધાણા, કાળા મરી આદિ ખુશબોદાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે હિંદી વૈદ્યક ગ્રથોમા જડની છાલ બાબત કાઇ વર્ણન જાવામા આવતુ નથી. મુસલમાની ગ્રંથકાર—મીઠુ, ખાટુ અને ખટમીઠુ એમ ત્રણ પ્રકારના દાડિમ બતાવે છે, તથા ફળની છાલ અને ફૂલને ગ્રાહી ગુણોના લીધે અનેક પ્રકારના રોગમા વાપરે છે અને કહે છે કે મૂળની છાલ એ ઝાડના બીજા સર્વ ભાગો કરતા વધારે ગ્રાહી છે, તથા પેટમા થનાર ચપટા અને લાબા કરમ (કૃમિ ઈં૦ ટાપેઉવર્મ)ના માટે બહુજ ઉત્તમ

રૂચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **મીઠાં દાડમ:**–તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તુરા ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે, અને ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, જ્વર, હૃદ્રોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે **મધુર ખાટાં (ખટ-મીઠાં) દાડમ**–રૂચિકર, દીપન તથા લઘુ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ખાટાં દાડમ**–પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારા છે, અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. **કુમળાં સુકાએલાં દાડમ**–રૂચિકર, હૃદ્ય અને વાયુને અનુલોમન કરનારા છે **ઉપયોગ**–(૧) **બાળકની ઉધરસ ઉપર**–દાડમના ફળની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનુ ચાટણુ કરી આપવુ (૨) **બાળકના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર**–દાડમની છાલ ઘસી પાવી. (૩) **કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર:**–દાડમના ઝાડની અને મૂળની છાલનો કાઢો કરી પાવો અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તલનુ તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો (૪) **ઉષ્ણપિત્ત ઉપર દાડમનું શરબત**–સાકરનો પાક કરી તેમા દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાખવુ જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત ૨ તોલા અને તેટલુજ પાણી નાખી પાવુ, એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે. (૫) **આખોની ગરમી શમવા માટે:**–દાડમના દાણાનો રસ આખોમા પાડવો (૬) **સંગ્રહણી ઉપર:**–લીલા દાડમ કચરી રસ કાઢવો તેમા માયફળ, લવગ અને સુઠ ઘસી થોડુ મધ નાખી પાવો દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ઘસી પાવી. (૭) **ગરમીને લીધે નાકમાથી લોહી પડે છે તે અને રક્તાક્ષીવી સન્નિપાત ઉપર:**–દાડમનાં ફૂલ અને ધ્રોના મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલાં દાડમના ફૂલનો રસ નાકમા પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો, એટલે તુરત લોહી પડતુ બધ થશે. (૮) **છાતીમા દુખતું હોય તે ઉપર:**—દાડમના દાણાના રસમા મીંઢીઆવળનુ ચૂર્ણ ૧ માસો નાખી પાવુ (૯) **ઘોયડાના વિષ ઉપર**—દાડમડીના પાદડા, તલ, હરતાલ અને ગોળ એકત્ર કરી વાટી કરડેલ ઠેકાણે ચોપડવુ

અનુભૂત દવા છે વળી એને કૃમિ રોગમા આપવાના માટે ૫ તોલા તાજી છાલ ૨ શેર પાણીમા નાખી, ઉકાળી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડુ થએ તેમાથી એકેક પ્યાલો અડધી અડધી ઘડીમા જ્યા સુધી તમામ ન નીકળી જાય ત્યાં સુધી પીવાને આપે છે અનેકવાર આ ક્વાથના પીવાથી પેટમાં રદ થઈને નીકળી જવાની ભ્રાન્તિ થાય છે, પરંતુ થોડીવારમાજ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે દાડમના બીજ અને બીજનો રસ પેટની પીડા નાશ કરે છે. ઝાડના દરદમા છાલની સાથે થોડુ અફીણ નાખીને આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે ડૉ૦ કર્કપેટ્રીક કહે છે કે ફળની છાલ પાચનશક્તિ વધારવાને અને ગ્રાહી તથા જુના મરડાની આજારીમા અને લવીંગની સાથે ઉકાળીને આપવાથી બીજા ઉપચારો કરતા વધારે ગુણ કરે છે. ચરકસંહિતામાં દાડિમને ઉલટી નાશક, હૃદ્ય (રૂચિ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને ઉત્તેજન આપનાર) કહેલ છે. સુશ્રુત-સંહિતામાં એને વાતનાશક, મૂત્રદોષનાશક (મૂત્રસ્થાનના દરદો નાશ કરનાર), તૃષાનાશક અને રૂચિકારક ગણેલ છે

(૧૦) ઓહાશિંગના વિષ ઉપર—દાડમનો રસ પાવો **(૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—દાડમડીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો **(૧૨) પિત્તરોગ ઉપર:**—પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી તે રસ પાવો **(૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર:**—સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક સેવન કરવો **(૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર**—દાડમની છાલ અને ઇંદ્રજવની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો **(૧૫) ઉપદંશ-વ્રણ ઉપર.**—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું **(૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપર**—મસુર શેકી તેના લોટમાં દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમા થોડુ મધ નાખી તે ખાવો **(૧૭) દાડમ પાક:**—ધાણા, સુઠ, નાગરમોથ, વાળો, ખીલીનો ગર, આમળા, મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, લોદર, ઇંદ્રજવની છાલ, જાયફળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરંડાના મૂળ, જીરૂ, લવગ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગ, એ પૈસા પૈસાભાર લઇ ચૂર્ણ કરી દાડમમા ભરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી ચૂલામા બાફી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાખવી. પછી દાડમ સુદ્ધા ખરલ કરી ગોળીઓ બોર જેવડી કરવી તે ગોળી રોજ એક એક ખવગાવવી, એટલે અતિસાર, સગ્રહણી, મદાગ્નિ, અરૂચિ તથા શૂળનો નાશ થાય છે

૨૯૬ દારૂડી—સ૦ પટુપર્ણી, સ્વર્ણક્ષીરી મ૦ પીસોળા, કાટેધોત્રા કો૦ કર્ડઇ. હિં૦ ચોક ભરેબદ મત્યાનાસી, પીસોળા બ૦ શીયાલ કાટા, સોણખીરૂઇ ક૦ ચિક્કશીકે તા૦ કુટીયાતી મલા૦ પોન્નમત્ત ઇં૦ ગેમોજ થીસલ. લા૦ આર્ગીમની મેક્સિકના

• દારૂડીના નાના નાના ઝાડ હોય છે એની ઉચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે પાદડા નાના હોય છે પીળા ધતૂરા પ્રમાણે એના ડીટામાથી પણ દૂધ (રસ) નીકળે છે એના મૂળને "ચોકવ" કહે છે આ વનસ્પતિ રેચક, ભીમ, કડવી તથા માદક છે, અને કડૂ વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અશ્મરી, સોજા, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે એના મૂળના પણ એવાજ ગુણ છે ઉપયોગ—(૧) રેચક—દારૂડીના મૂળનુ ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા પાવુ (૨) ગયેલુ પુરુષત્વ પાછુ આવવા માટે—દારૂડીની છાલ ૧ માસો અને અને વડનુ દૂધ ગરમ કરી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં ખાવી (૩) ગુમડ ફુટવા માટે—દારૂડીના મૂળનો લેપ કરવો

૨૯૭. દારૂ હળદર—સ૦ બ૦ દારુહરિદ્રા મ૦ દારૂહળદ હિ૦ દારૂહલદર ક૦ મરદવર્ષીણ પોપ્પિલી તે૦ મુલુગુ, પાસુપુ મલા૦ નાણામાર. ગો૦ રૂકડા વેલી તા૦ નનામાર ફા૦ દારચોબ લા૦ બરબરીસ એરિસ્ટેટા, બોરિઆ એબેલ્લેટા

દારૂહળદરના વેલા હોય છે એ વેલા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અફઘાનીસ્તાનમા થાય છે એ વેલાનુ લાકડુ હળદરના જેવુ પીળા રગનુ હોય છે રસાંજન અથવા રસવતી કરીને એક ઔષધ દારૂહળદરનો કાઢો કરી તેમાથી બનાવે છે એ કાઢો આઠમાસ કરી તેમા બકરીનુ દૂધ સમભાગે નાખી બાળી સુકુ કરવુ

એટલે રસાંજન તૈયાર થાય છે દારૂહળદર—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા વ્રણનાશક છે, અને પ્રમેહ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કંડૂ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા વિષનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ હળદર જેવાજ છે રસાંજન—તીખુ, ઉષ્ણ, રસાયન તથા કડવુ છે અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા વ્રણદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર—દારૂહળદરના અંગરસમા હળદર નાખી પાવી (૨) પ્રદર ઉપર—દારૂહળદરના કાઢામા ૩ માસા શિલાજીત નાખી સાત દિવસ પાવુ (૩) આગંતુક વ્રણ એટલે શસ્ત્રાદિકથી થયેલા વ્રણ ઉપર—દારૂહળદરની છાલનો કલ્ક, તલનુ તેલ, કપિલો અને થોરનો અંગરસ એકત્ર કરી મંદાગ્નિથી કઢવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવુ (૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—દારૂહળદરનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા દોઢ બે માસા આપવુ (૫) ભગંદર અને નાડી-વ્રણ ઉપર—થોરીઓ અને આકડાનું દુધ એકત્ર કરી દારૂહળદરની દીવેટ તે દુધમા પલાળી છિદ્રમા ઘાલવી (૬) પિત્તાભિષ્યંદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર—રસાંજન દુધમા કાલવી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો (૭) કાનમાંથી પરૂ વહેતુ હોય તે ઉપર—રસાંજન સ્ત્રીના દુધમા ઘસી, તે મધમા નાખી કાનમા પાડવુ (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર—રસાંજન અને લાખ બકરીના દુધમા વાટી તે પાવુ ×

૯૯૮ દાવલો મોરસ.—સ૦ સમુદ્રશાક મ૦ મોરમ, દાવલામોરસ, ખારી શાક

આ ભાજીનો રોપો વેંત દોઢ વેત લાંબો હોઇ જમીન ઉપર પથરાયલો હોય છે, અને એના દીટડાનો રંગ લુણીની ભાજી જેવો હોઇ, પાંદડા સુમારે દોઢ આંગળ લાંબા હોય છે તે લુણીના પાદડા કરતા ત્રણગણા જાડા હોઈ સુમારે અર્ધા તસુ જેટલા પહોળા હોય છે ચણાની દાળ નાખી આનુ શાક કરે છે અને બાફીને ગળતુ થાય છે તથા ભજીયા પણ કરે છે આ ભાજી સમુદ્રકાંઠે થાય છે એટલે તે ખારી હોય છે એથી એમા મીઠુ રીતસર નાખવુ જોઇએ

૯૯૯ દાંતી.—સ૦ બ૦ હિં૦ ક૦ દંતી મ૦ દાંતી ફા૦ દંદ અ૦ હબુ-સસુલુક ઈં૦ ક્રોટન, ટિગ્લિયમ્ લૅ૦ દાંત્યુણી

દાંતીના ઝાડ કોકણ પ્રાંતમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ સુમારે ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે એના પાંદડા અંડાકાર, લાંબા અને હાથ તળીઆ જેવડા હોય છે. એના ફળ આકારે ઘુઘરા (પોટલીઆ) જેવા અને તે બળદાણા જેવડા મોટા હોય છે એ ફળમાંથી નેપાળાના જેવડા બી નીકળે છે તે રેચક છે એના મૂળને "દંતીમૂળ" કહે છે દંતીમૂળનો કાઢામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે એને "લઘુ દંતી" કહે છે લઘુ દંતી—ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, મલશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક, લઘુ તથા શોષક છે; અને અગ્નદોષ, ત્વગ્દોષ, શૂળ, અર્શ, વ્રણ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોજા, ગુદાંકુર, દાહ, પાંડુ, રક્તદોષ, કોઢ, ગુલ્મ, કૃમિ,

×આ ઉપાય બહુજ વિચારીને કરવાનો છે. કારણ કે લાખ પીધા પછી સ્ત્રીઓને સંતાન થતાં નથી એમ અનેક દાઇઓ કહે છે

ા૫, વાયુ, મકૃત્ તથા ખરજનો નાશ કરે છે. **નાગ દંતી** (મોટી દતી)–
દારક, ઉષ્ણ, તીખો તથા કૃમિનાશક છે, અને શળ, ક્રોધ, અમદોષ, મેદોરોગ,
અશ્મરી તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ લઘુદતી જેવાજ છે ઉપયોગ:—
(૧) **જુલાબ થવા માટે**–દતીમૂળનુ ત્રણ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ,
અથવા લીના દતીમૂળ પાણીમા વાટી તેને પાણીમા મેળવી, ગાળી તે પાણી
પાવુ (૨) કફ–કાસ ઉપર –દતીમૂળનુ ધૂમ્રપાન કરવુ

૩૦૦. હિંડા.—(સ૦ મડૂકપર્ણી) આ એક જગલી ઝાડ છે એમા બે
જાત છે જે ઝાડની કાઠી ઉચી ન હોતા જમીન બરોબર હોય છે તેને હિડી કહે
છે, અને જે ઝાડની કાઠી ઉચી હોય છે તેને "હિડા" કહે છે હિડાની કાઠી ૧૬
હાથ લબાઇની હોય છે એ કાઠીનો રગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી સુકાયા
પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાઇક કારવી જેવુ હોય છે. એને મૃગ–નક્ષત્રનો
વરસાદ પડયા પછી નવા ફણગા ફુટે છે તે લઈ તેની જુડીઓ બાધી વેચે છે આ શાક
ભીડાના શાક જેવુ રસદાર હોય છે એ પૌષ્ટિક છે હિડામા કાળી અને ધોળી
એવી બે જાત છે **હિંડા:**—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને રક્તવિકાર, વાત તથા
પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) **ગુમડા ઉપર:**—હિડાના કદ બારીક વાટી
તેની થેપલી વણ ઉપર મૂકવી. (૨) **બદ ઉપર:**—હિડાના મૂળ કેળના કિંવા કુભાના
પાદડામા વીટી, અગારામા બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ હોય છે તે
કાઢી નાખી, મૂળ બારીક વાટી જે ભેળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની ઘડી કરી
મૂકવી (૩) **મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:**—હિડાના અકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો
તોલો અને ઉબરાના પાદડા ઉપરનો ફોડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણે બારીક વાટી ૫
તોલા મીઠા દહીમા મેળવી, ખાડ નાખી દરરોજ બે વાર ખાવુ

૩૦૧. દીપમાળ (ગલગોટા)—સ૦ હિં૦ મ૦ ઝેડુ ક૦ ગોવઝે લા૦
લીઓનોટીસ, નેપેટિફોલિઆ

આ ઝાડ સીધુ હોય છે તે સુમારે બાથોડુ ઉચુ વધે છે એના પાદડા
કાત્રાદાર હોય છે એને હાથના કિવા વેતના અતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક
એવા ઝુડ લાગે છે તે ઝુડ બારીક પુમથી વ્યાપ્ત હોય છે એ ઝુડ ઉપર બારીક રાતા
રગના ફુલ આવે છે ઝુડમા કાળા બારીક બી હોય છે એ સર્વત્ર થાય છે.
ઉપયોગ:–(૧) **અતિસાર ઉપર:**—ઝુડમાના બીયા દૂધમા વાટી પાવા. (૨)
માથા ઉપર ભયકર ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:—ઝુડને બાળી તેની રાખ તેલમા
ખરલ કરી ચોપડવી. (૩) **કંઠસર્પ ઉપર**—ઝુડ હોકામા નાખી પીવુ

૩૦૨ દુદુરલી.—દુદુરલીના વેલા હોય છે એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા
નથી. એ પાદડા ગળચટા લાગે છે એના મૂળ ચાવવાથી કિંવા બારીક ભૂકી કરવાથી
બારીક ફીણ થાય છે એને આકડાના ફૂલ જેવા ફૂલ આવે છે ઉપયોગ –(૧)
વંનમેહ [illegible] સ્વપ્નાવસ્થા વગેરે ધાતવિકારો ઉપર –દુદુરલીના મૂળ અને ધોળી
[illegible] બારીક ભૂકી [illegible] પ [illegible] દૂધમા નાખી તથા સ[illegible] નાખી,
એ [illegible] બે વખત ૭ દિવસ આપવું (૨) મધુમેહ અને તણખીયા પ્રમેહ ઉપર.–

દુદુરશીના મૂળ ની ભૂકી કિંવા દુદુરશીના મૂળ ગ વના તાજા દુધમાં વાટી, એ ઔષધ દર વખત નવટાક પ્રમાણે દરરાજ બે વાર ચૈદ દિવસ આપવું (૩) સ્તના ઉપર —દુદુરશીના મૂળ દુધમા વાટી પવા અને લેપ પણ કરવો.

૩૦૩. દુધી (નર).—સ૦ અનાબુ, ઇક્ષ્વાકુ, દુગ્ધતુબી. મ૦ દુધ્યાભોપળા હિ૦ મીઠી તુબી, તુમ્બા, કદુ, લૌઆ, રામતોરઇ, ઘીયા. બ૦ લાઉ, કદુ ક૦ હાલગુબળ, શિમોરે તૈ૦ તીયા, તુબડીકાયા. ફા૦ કુદુશીરીન, કુદુઅેદરાજ અ૦ યક્તિનેહુલુકસ. ઇં૦ વ્હાઇટ ગુર્ડ લા૦ કુકર્બીટ, લાજીનેરીઆ

"એને ધોળી દુધી" પણ કહે છે એનો વેલો ઘણો લાબો પ્રસરે છે. એમા લાબી, તુબડી, ચપટી, તબુરા જેવી ઇત્યાદિ અનેક જાત છે દુધીનો હલવો બહુ સારો થાય છે એની ભાજી સારી થાય છે દુધી પાકીને જૂની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેના તુબડા કરે છે તરતા શીખનારાઓ એના સુકાએલાં તુબડા કમરે બાધી તરતા શીખે છે દુધીની એક બીજી જાત છે, તેને "મગીયા દુધી" કહે છે. એમા ધોળી અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે દુધી જેવુ જ તેનુ શાક થાય છે અને તરવાના કામમાં એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે **લાંબી દુધી**—તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને સન્નિપાત, દતાર્ગલરોગ, દાતખીલી તથા ધનુર્વાનો નાશ કરે છે ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. **ગોળ મોટી દુધીનો વેલો**—મધુર, શીતળ, તપણકારક, ગુરૂ, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બળપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે. ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે **દુધીયા દુધી**:—મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભનુ પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક રૂચિકર, શીતળ, મતસ્તભક, રૂક્ષ, ભેદક, ગુરૂ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે. એના **ફળ**—ગુરૂ, રૂક્ષ, શીતળ, હ્રદ્ય, કફકારક, ગ્રાહક, રૂચિકારક, ધાતુવર્ધક, તથા પૌષ્ટિક છે, અને કફક, વિષ, શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એના વેલાની સળીઓ.**—મધુર, વાતલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—દુધીઆ દુધીના પાદડાનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૪ **દુધેલી.**—(સ૦ દુગ્ધિકા. મ૦ હિ૦ દુધી) દુધેલીના નાના ઝાડ પ્રથમ હાથભર ઉંચા હોય છે પછી તેના વેલા થાય છે એના પાદડા ભાગરાના પાદડા જેવા પરતુ કિંચિત્ ફિક્કા લીલા રગના અને નાનાં હોય છે એ વેલો તોડવાથી તેમાથી દુધના જેવો ધોળો રસ નીકળે છે વેલાનો રગ કિંચિત્ લાલસર ઉદા રગનો હોય છે એને ભાગરાના જેવાજ ફૂલ આવે છે ઘરની આજુબાજુએ પણ આ છોડો વાવે છે. એને લાબી શીંગો આવે છે + **દુધેલી**—મધુર, વૃષ્ય, રૂક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભ-

+દુધેલીને કોઇ દુધી પણ કહે છે એની મુખ્ય બે જાતો છે એક નાગલા અને બીજી છાતલા નાગલા દુધેલીનુ વર્ણન આ ગ્રથમા આગળ કરેલ છે. આ છાતલા દુધેલી પણ મ. પદેજીના વર્ણન તરફ નજર કરતા બે પ્રકારની ભાસે છે. જેમાની એકનુ વર્ણન અહી મ પદેજીએ આપ્યુ છે, તે અને બીજી જેને લુણીની ભાજી અથવા અણુતીં પાંદડા જેવા ઝીણા પાદડા આવે છે તે તેને ઝીણા અને ધોળા લાલ ફૂલ આવે છે તેની ડાડીમાથી દૂધ નીકળે છે કોઈ તેને સમાત

સ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, લઘુ, ઉષ્ણ, પારદબંધક તથા મલસ્તંભક છે, અને મેદ, કફ, કોઢ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—** દુધેલીના પાદડાનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજુ ઘી ૧ તોલો, એ સર્વને એકઠું કરી સતત ચાર પાંચ દિવસ આપવું, એટલે બળતરા અને લોહી બંધ થાય છે **(૨) મુસારકી રોગ ઉપર.—** (બાળકને દૂધ પાવાના યોગથી દૂધની ચીકાશ પેટમાં એકઠી થઈ મળની ગાંઠ બાઝે છે તે ઉપર)—દુધેલીના મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવા, એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મળદ્વારે રોગ નીકળી જાય છે **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:—** દુધેલીના મૂળ કાનમાં રાખવા એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. **(૪) બાળકડાંને દૂધીયો રોગ થાય છે તે ઉપર:—** દુધેલીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઈ રોગ ઘણોજ હલકો થાય છે

૩૦૫ દેવદાર.— સ૦ હિ૦ ક૦ તા૦ મલા૦ તુ૦ દેવદારૂ મ૦ ફા૦ દેવદાર ક૦ દેવઝાર તે૦ દેવદારૂચેટ્ટુ અ૦ શજરતુલજીન, શજરતુલવકૂ લા૦ સિદ્રસડેવદારા

હિમાલય પર્વત, પ્રહ્મદેશ, બંગાલ અને પિનાંગ, એ ઠેકાણે દેવદારના ઝાડ ઘણાં થાય છે એ ઝાડને જોઈએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણુજ ઉચું વધે છે ત્રીસ ચાળીસ વર્ષનુ થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે આ વૃક્ષ સો બસો વર્ષ સુધી રહે છે જેમ જેમ એ ઝાડ જુનુ થાય છે તેમ તેમ મજબૂત થઈ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે સાગના કરતાં આ લાકડું ઘણુ હલકુ છે એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે રાજા લોકો માટે એ લાકડાની ફર્નીચર, ગલબત વગેરે બનાવે છે દેવદારનો ધુપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પિન—ટાઈન તેલ બને છે **તેલીઓ દેવદાર—** પાકકાળે તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે, અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉવરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે **કાષ્ઠ દેવદાર—** ઉષ્ણ, કડવો તથા રૂક્ષ છે, અને કફ, વાયુ ભૂતબાધા તથા લેપ કરવાથી મો ઉપરના વ્યંગનો નાશ કરે છે ×**સરળ દેવદાર.—** તીખો, કડવો મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ, કોષ્ટશોધક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કર્ણરોગ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ (ખરજ), કંઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉધ-

---

દુધેલી પણ કહે છે આ દુધેલીનો છોડ ન થતાં તે જમીન ઉપર પથરાઈ રહી બે ફુટ જમીન રોકે છે એથી એને છાતલા દુધેલી કહે છે આ નાની જાત સ્ત્રીરોગની દવામાં દાઈઓ વધારે વાપરે છે

× મ. શાલીગ્રામ આદિ નિઘંટકારોના કહેવા પ્રમાણે સરલ દેવદારના સુંદર-તેજ ચન્દન, સરળદ્રુપ, ધૂપવિશેષ, ઈશિસ વગેરે નામોથી ઓળખે છે. ત્યારે અહી ત્રણ જગાએ વર્ણન આપવાથી જુદાં જુદાં ત્રણ વૃક્ષો હોવાની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરી છે કાષ્ઠ દેવદારમાં તેલ નથી

રસ, પરસેવો, રાક્ષસપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) કફ ગલગંડ ઉપર—દેવદાર અને ચીત્રામૂળ (કવડળમૂળ) પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૩) અપચી (ગંડમાળ નો ભેદ છે તે) રોગ ઉપર—દેવદાર અને સરગવાની છાલ કાંજીમા ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) દેવદારાદિ કાઢો—દેવદાર, વજ, કોષ્ટ, લીંડીપીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીયાતુ કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોરીંગણુ, ગોખરૂ, ધમાસો, ઉભી ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શાહજીરૂ, એ બધાનો કાઢો કરી તેમા સિંધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો, એટલે શૂળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે

૩૦૬ દેવબાવળીઓ—સં૦ કિંકિરાટ, નીબબ્બુલિકા મ૦ કંકર કાકર્ડ, દેવબાભળી હિં૦ કિંકિરાત ગુજ૦ રામબાવળ કા૦ મષિલાન

આ એક બાવળીઆની જાત છના બાવળીઆ જેવુ મોટું ઝાડ થતુ નથી એને કાંટા તથા ફૂલ પણ બાવળ જેવાજ પીળા રંગના આવે છે એ ઝાડને શાખ આવે છે દેવબાવળીઓ—તુરો, કડવો, શીતલ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ તાવ, ઉલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) હડકાયેલા કૂતરાના વિષ ઉપર—દેવબાવળીઆના તાજા મૂળ ઠંડા પાણીમા એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમા થોડુ પાણી નાખી ને પાવુ એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવુ પથ્ય પાળવુ

૩૦૭ દ્રાક્ષ (દરાખ)—સં૦ મ૦ તે૦ દ્રાક્ષા હિં૦ દાખ. ક૦ દ્રાક્ષે ફા૦ અંગુર અ૦ કીસમીસ, એનબજબીબ ઇં૦ ગ્રેઇપ. લા૦ બ્હાઇટીસ બ્હીનીફેરા

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે એ વેલા વાવ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે દ્રાક્ષ ઘણું કરીને બધા ખંડોમા થાય છે હિંદુસ્તાનમા જે દ્રાક્ષ થાય છે તેમા ત્રણ જાત છે લીલી, કાળી અને ધોળી સર્વમા ધોળી દ્રાક્ષ ઘણી મધુર હોવાથી મોંઘી હોય છે આ દેશમા જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલીને લીલીજ ખપી જાય છે અરબસ્તાન, ઈરાન, ઈર્શિયા અને મસ્કત, એ સ્થળોમા ઘણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે, તેથી તેને સુકવી બહાર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામા આવે છે બેદાણા, મુનકા, ખીસમીસ એવા સુકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે બેદાણા કિંચિત્ પીળા હોય છે અને તેમા બી હોતા નથી. મનુકાદ્રાક્ષ કાંઇક કાળી હોય છે અને ખીસમીસ ઘણુ કરી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમા લોકોની ભૂખ અને તરસનુ શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે છે દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે દ્રાક્ષના રસનો આસવ કૉલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે દ્રાક્ષના પાદડાં જનાવરોને ખવરાવે છે અને લાકડાનો કોઈ કોઈ કાળો રંગ કરે છે પાકી દ્રાક્ષ:—સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરૂચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરૂ, તુરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, સોજો, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદાત્યય વાતપિત્ત કફક્ષય ક્ષયી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત

તથા આમ્લવાતુનો નાશ કરે છે. **લીલી દ્રાક્ષ**—કફકારક, ગુરુ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. **કાચી (કાચી) દ્રાક્ષ**—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. **પાકી સુકાયેલી દ્રાક્ષ**—વૃષ્ય, સારક, મલકર અને પૌષ્ટિક છે. **કાળી દ્રાક્ષ**—(બીજવાળી) સારક, લઘુ, વૃષ્ય, ગુરુ, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમહારક છે, અને કફ, મૂર્છા, દમ, ઉરઃક્ષત, કફ, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃષા, ઉલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. **લઘુ દ્રાક્ષ** (બેદાણા નીર્બીજ)—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રુચિકર, ખાટી તથા રસાળ છે, અને દમ, ઉરઃક્ષત, તાવ, હૃદવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખ માહેલા કડવાશનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ—(૧) **અમ્લપિત્ત ઉપર**:—દ્રાક્ષ તથા બાળહરડે સમભાગે અને તેના બરાબર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતા જવી. એટલે અમ્લપિત્ત, ગળુ અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર**.—દૂધમા દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો. (૩) **હડતાલ અને જમાલના વિષ ઉપર**:—ઉલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમા બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાખી તે પાવી. (૪) **ધાતુક્ષય ઉપર**.—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંડીપીપર આપવી. (૫) **તૃષા રોગ ઉપર**.—કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો પાવો. (૬) **મૂર્છા રોગ ઉપર**:—દ્રાક્ષ અને આમળા બરોબર વાટવા તથા તે મધમા આપવા. (૭) **સન્નિપાત જ્વરમા જીભે કાતરા થઇ આવે છે તે ઉપર**.—મધમા દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી. (૮) **મૂત્રરેચનને માટે**:—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીમા થોડી જીરાની ભૂકી નાખી, એક શેર સુધી શક્તિઅનુસાર પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદ્વારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોઇને એથી રેચ પણ થઈ આવે છે. (૯) **ક્ષતકાસ ઉપર**:—બિયા કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાજુ ઘી ૧ ભાગ અને મધ ૧ ભાગ, એ સર્વ ઔષધો એક બરણીમા ઘાલી તે બરણી ડાંગરના ઢગલામા ઘાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માહેલુ ઔષધ રોજ સવાર સાંજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવુ. (૧૦) **શૂળ ઉપર**.—દ્રાક્ષ અને અરડુસીનો કાઢો પાવો. (૧૧) **જીભ, તાળવું અને ગળું, એનો શોષ શાંત થઇ મ્હોડામાં રૂચિ આવવા માટે**—દ્રાક્ષ અને આમળા વાટી ઘીમા મેળવી મુખની અંદર ચોળવા અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મ્હોડામા રાખવી. (૧૨) **પિત્તજ્વર ઉપર**:—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. (૧૩) **શીતળા અને ગોવરૂ, એથી બાળકોના અંગમાં ભરેલી ગરમી નીકળવા માટે**:—૮ ભાગ બે દાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગળોનુ સત્વ, ૩ ભાગ ખાંડ તથા ૧ ભાગ જીરૂ, એ પ્રમાણે ભેગુ કરી નિવડેલા માટલામા ભરી તે મિશ્રણ પલળે એટલુ ગાયનુ ઘી નાખી આથી રાખવુ, અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ. (૧૪) **માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઇ મગજ સુધરવા માટે**:—ગાયના અર્ધા શેર દૂધમા બેદાણા

દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સુતી વેળાએ પીવું (૧૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ઠંડા પાણીમા કાળી દ્રાક્ષ પલાળી તેમા સાકર નાખી પાવી. (૧૬) પિત્ત-વિકાર ઉપર —કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમા ચમળી કુચા કાઢી નાખી તે રસમા જીરાની ભુકી અને સાકર નાખી પાવો એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન થાય છે (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:—દ્રાક્ષ મધમા ખાવી. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાસ્મરી ઉપર —દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.*

૩૦૮. ધમાસો.—૫૦ બ૦ દુરાલભા, ધન્વયાસ્ મ૦ ધમાસા, કાંટે ચુભુક હિ૦ હીંગુણા, ધમાસા. ક૦ વલિદુરંત, નેલઈંગળ તૈ૦ પિલ્લરેઅટિ, દુલગોડી. ફા૦ બાદ અર્દ અ૦ શુકાઇ લા૦ ફેગોનિયા અરેબિકા

ધમાસામા બે ત્રણ પ્રકાર છે એ ઝાડના અંગ ઉપર રીંગણીના ઝાડ જેવા સુમારે આગળભર લંબાઇના કાંટા હોય છે એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે એના પાદડા ચીમરડાયલા તથા લાંબા હોય છે એ પાદડા છોડવો જુનો થાય ત્યા સુધી છોડ ઉપર રહે છે કાર્તિક માસના અરસામા સર્વ પાદડા ખરી પડે છે અને ઝાડનો રંગ પીળો થવા લાગે છે જવાસાને પણ ધમાસો કહે છે એ ઝાડ ઉપર ઉનાળામા તેના દીંટામાથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારસી ભાષામા “ તુરંજબીન ” કહે છે એ સાકર આ દેશમા અરબસ્તાનમાથી આવે છે એ સાકર યુનાનિ વૈદ્યો બાળકોને રેચ આપવાના કામમા દૂધમા આપે છે ધમાસો×.—જવાસો શરપુંખાના જેવા (મથુરામા થાય છે તે) મધુર, કડવો,

---

* શિગાર્શ ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કરેલો ઉપચાર —રાત્રે દ્રાક્ષ શેર ના પલાળી સવારે તે પાણી અને તેમાના બીજ કહાડી નાખી તેમા મજીઠ તોલા ૨॥, હિમજ તોલા ૨॥, કાગદી એલચી તોલા ૨॥, મીંઢીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૩૨ ગોળી કરી હરરોજ સવારે ૧ આપવી

× આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં—જવાસાને દસ્ત ખુલાસાથી લાવનાર, મૂત્રવર્ધક અને કફનો નાશક માનેલ છે. એમાથી જે સત્વ નીકળે છે તે ખાસીનો નાશ કરે છે હિકમતમાં—આ છોડવાની પોટીશ બાધવાથી અથવા તેની ધૂણી આપવાથી હરશનો નાશ થાય છે એનો રસ નેત્રની દૃષ્ટિ નષ્ટ કરે છે. તેના ચૂરણનો વાયુના રોગમા નસ્ય આપે છે એના પાદડામાથી જે તેલ બને છે તે સંધિવા ઉપર ચોપડે છે, તથા ફૂલને વાટીને લેપ કરવાથી હરશ ખરી પડે છે મીર મહમદ હુસેન લખે છે કે,—ખુરાસાન, મવારૂનહર, કરજસ્તાન અને હમદાનના મુલકમાં આ છોડને કાપી લુગડામાં બાંધી નીચોવવાથી ‘ તુરંજબીન ’ નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે આ પદાર્થ જવના પાણી સાથે આપવાથી દસ્ત ખુલાસે લાવે છે, પિત્તને કહાડે છે અને કફને બેસાડે છે વળી રૂધિરને શુદ્ધ કરે છે દૂધની સાથે આપવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે અને કામદેવને વધારે છે ચક્રદત્તમા જવાસાને મળને શુદ્ધ કર્તા, મૂત્ર લાવનાર અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે સુશ્રુતમાં—જવાસાને ઉષ્ટ્ર-ભક્ષિકા, (ઉંટનું ભક્ષ્ય) વર્ણન કરે છે, અને કફભેદકર, મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને ગુલ્મનાશક ગણેલ છે, તથા તેજ ગ્રંથમાં તેને ‘ ગિડિકર્ણિકા ’ નામથી લખે છે.

બલકર, અગ્નિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે, અને કફ, પિત્ત, રાતો કોઢ, વિસર્પ, મેદ, ભ્રમ, મદ, વાતરક્ત, તૃષા, ઉલટી, ઉધરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે **ધમાસો રાતો**—નીંબો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે, અને વિસર્પ, વિષમજ્વર, તૃષા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કોઢ તથા તાવનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) ઉત્તરસ ઉપર:**—ધમાસાનુ અથવા તેના મૂળનુ ધૂમ્રપાન કરવુ (૨) **તાળવામા કાત્રા પડે છે તે ઉપર.**—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અગરસ કાઢી તેમા સાકર નાખી મારી પેઠે કઢણી ચાટણુ તૈયાર કરવુ એ ચાટણુ વારવાર ટીપુ ટીપુ તાળવામા પાડતા જવુ, તેથી કરી એક દિવસમા રૂઝાઈ જાય છે (૩) **જખમ ઉપર:**—આગતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે (૪) **હેડકી ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૫) **ભ્રમ મૂર્ચ્છા વગેરે ઉપર.**—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમા ગાયનુ ઘી નાખી તે પાવો (૬) **પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર.**—ધમાસો, ડાભ અને કાસના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી પાવો (૭) **શીતપિત્ત, હરતાલનુ વિષ તથા મૂત્રાઘાત ઉપર**—ધમાસાનો કાઢો પાવો (૮) **અતરવિદ્રધિ ઉપર.**—ધમાસાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી મધ નાખી પાવો.

૩૦૯ ધરો (દરોઇ)—સ૦ દૂર્વા મ૦ હરળી હિ૦ દૂબ ક૦ હસુગરુકે તૈ૦ દૂર્વાલુ તા૦ અરુગુ તુ૦ કદીકપતી. મલા૦ કરૂકપુલ્લુ ગો૦ ઙુરબાકુર. ઈં૦ ક્રિપિંગ સાઇનોડન્ લા૦ સાઇનોડન્, ડેક્ટિલન

ધરો એક જાતિનુ તૃણ છે ધરોના બેટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે આ તૃણની અદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનસ્પતિ સુકાઈ જાય તોપણ ધરોના મૂળ લીલાજ હોય છે દુકાળમા ઢોરોને ચારો મળતો નથી ત્યારે ધરોના મૂળ ખોદી લાવી ખવરાવે છે ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામા પણ થાય છે ગણપતિપૂજનમા તો ધરો અવશ્ય જોઇએ ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે **ધરો સાધારણ.**—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને પિત્ત, તૃષા, ઉલટી દાહ, રક્તદોષ શ્રમ, કફ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, વિસર્પ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે **ધોળી ધરો:**—મધુર, રૂચિકર, તુરી, કડવી તથા શીતળ છે અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે **લીલી ધરો:**—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રૂચિકર, સજીવન, તુરી તથા રક્તશોધક છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ધરોનો રસ નાકમા પાડવો. (૨) **હેડકી ઉપર:**—ધરોના મૂળીઆનો રસ માસો

એને વાતપિત્ત—સશમનકર્તા કહે છે **ચરકમાં**—એને સારક માનેલ છે તથા નાના બાળકોની ખાસી ઉપર હરડે, લીડીપીપર અને દ્રાક્ષના ચૂર્ણમા મધ અને માખણ સાથે આપવાનુ કહેલ છે

૧ અને મધ એક તોલો એકત્ર કરી પાવુ (૩) ખરજવા ઉપર'—ધોળી ધરોના રસમા ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવા (૪) ખાલી ચડે છે તે ઉપર:—ધરોના મૂળ, ધોળો કાથો, ઉબરાના પાદડા ઉપરની ફાડ અને ગાવરાના બી વાટી ચોપડવા (૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—ધોળી ધરોના રસમા દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી ને રસ કડી કાજીમા સાત દિવસ પાવો એટલે જેને ઉમ્મરે પહોચ્યા છતા કોઈ દોષથી ઋતુપ્રાપ્ત થતુ નથી ત આવશે, અને જેનો અટકાવ બધ થયો હશે ને પણ આવશે (૬) મસ્તક રોગ ઉપર —ધરોના રસમા ચોખા વાટી લેપ કરવો (૭) ઉલટી ઉપર'—ચોખાના ધોવરામણમા ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમા સાકર નાખી તે રસ પાવો (૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર —ધરોના મૂળ સુતરથી વીટી હાથે બાધવા એટલે સર્વ પ્રકારનો તાવ શમી જાય છે (૯) આગંતુક વ્રણ ઉપર —ધરોના રસમા અથવા દારૂહળદરની છાલના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવુ

૩૧૦ ધવ.–(ધાવડો).—સ० ધવ મ० ધાવડા હિ० ધો, ધાવા બ० ધાઉયાગાછ ક० સિરિવરૂ તૈ० નાગિજચેટ્ટુ લા० એનોજિમ્સ્ લાટિફોલિયા

ધવના ઝાડ મોટા મોટા હોય છે આ ઝાડનો રગ ધોળાશ પડતો હોય છે પાદડા નાણાના પાદડા જેવા લાબા હોય છે ધવને ગુદર પુષ્કળ આવે છે ધવનુ લાકડુ ઈમારતી કામમા ઉપયોગી થાય છે કોકણ પ્રાતમા એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે ગુણ:—એ તુરૂ, શીતળ, મધુર, તીખુ, દીપન ને રૂચિકર છે, તથા પાડુરોગ પ્રમેહ, કફ, પિત્ત, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે એનાં ફળ:—કડા, સ્વાદુ, રૂક્ષ, તુરા, મલસ્તભક ને વાતુળ છે, અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) જખમ ભરાઇ આવવાને.—ધવની છાલ ખાડી વસ્ત્રગાળ કરી ઘોડાના મૂત્રમા કાલવી જખમ ઉપર ચોપડવી

૩૧૧ ધંતૂરો —સ० ધત્તુર મ० ધોતરા, ધોત્રા. હિ० બ० ધતૂરા ક० બિલિય મદગુણિકે તૈ० તેલ્લાઉમ્મિત્તે તા० ઉમ્માતે. ગુ० અએ. મલા० અમ્માત્ત ફ્રા० જોજમાસિલ તાતુરા અ० જોજમાસિલ ઇ० થોર્ન ઍપલ. લા० ડટુરા સ્ટ્રામોનિયમ

ધતૂરાના ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉચા વધે છે એમા બે જાત છે. કાળી અને ધોળી. કાળો ધતૂરો ઔષધિ છે ધતૂરો ઘણો માદક છે ધતૂરો પેટમા જવાથી કેફ ચડે છે કાળા ધતૂરાના ઝાડ અને ફૂલ કાળા હોય છે ધંતૂરો શ્વેતાદિ ભેદ પાંચ પ્રકારનો—કાતિકર, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, તુરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાતિકર, ગુરૂ તથા વર્ણકર છે, અને કોઢ વ્રણ, કડૂ (ખરજ), કૃમિ, જૂઓ, લીખો, શ્રમ, વિષ, પામા તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે કાળો*

*જે ધતૂરાનો રગ અત્યત કાળો અને દાડલી, ફળ, ફૂલ, પાદડા અને સર્વાંગ કાળુ હોય, એ ધતૂરામા ઝેર વધારે હોય છે અને એના ગુણ પણ વધારે છે ફળ સૂકાવાથી કઠોર થઇ જાય છે એના બીજમા ઝેર વધારે છે એ બીજોને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મરણ પણ થાય છે. બધેજાદિક ધાતુપુષ્ટિના

ધતૂરો શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે ઉપયોગઃ—(૧) **ગલફોડ (લાપોટીયું) થયું હોય તો**—ધતૂરાના પાદડાંનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો (૨) **ઉત્વરસ ઉપરઃ**—ધતૂરાના પચાગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ ફળ, છાલ) લઈ તેનુ ધૂમ્રપાન કરવુ (૩) **સર્પદંશ ઉપર**—કાળા ધતૂરાના મૂળ, કંકોડીનો કાઢો અને હાડફીનુ મૂળ, એકત્ર ઘસી પાવુ અને અરીઠાનુ અંજન કરવુ ઉતાર ઘી પાવુ (૪) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર**—ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પીવુ લાલ એરંડાના મૂળ પાણીમા વાટી પાવા. રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો કપાસના બીજ અને ફૂળનો કાઢો પાવો ઘી પાવુ દહી પાવુ ઠડા પાણીમા તેલ પાવુ લીંબુના રસમા ગળીના મૂળ ઘસી પાવા. (૫) **વાળા ઉપર.**—કાળા ધતૂરાના પાદડાનો રસ ૬ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવુ આખા દિવસ કાઈ પણ ખાવુ નહિ. સાંજે ભાત અને દહી ખાવુ વાળાની જગ્યાએ ફોલ્લો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધતૂરાના ફૂળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ૩ દિવસ બાધવી રોજ નવી વડી બેસારવી કિવા ધતૂરાના પાદડા ૨॥ પાનમા ખાવા (૬) **સોજા ઉપર**—ધતૂરાના પાદડાનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો, અથવા ધતૂરાના પાદડાના રસમા ગુગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિવા કાળા ધતૂરાના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૭) **વાળા ઉપર**—ધતૂરાના બી, અબાડાની છાલ, ગળ અને મીણની ભૂકી ઘીમા ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી એટલે વાળો બહાર નીકળશે (૮) **વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—ધતૂરાના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી દંશ ઉપર ચોપડવા (૯) **ગલગંડ, બદ અને ગાંઠ ઉપરઃ**—ચોખ્ખી જમીન ઉપર વગડાઉ છાણા થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધા છાણા બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યા સુધી ધોળા ધતૂરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો તે રસ કઢાઇ પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠંડો થાય એટલે તેનો લેપ કરવો (૧૦) **ઉન્માદ ઉપરઃ**—ધતૂરાના ચાર બિયા નવટાંક ઘી સાથે આપવા (૧૧) **યોનિશૂળ ઉપર**—કાળા ધતૂરાના બે ત્રણ પાદડા બારીક

ઔષધોમા એના બીજનો વ્યવહાર ગ્રથોમા લખેલ છે. એના બીજ પ્રમેહનાશક છે કાલા ધતૂરાના પચાગની ધૂણીથી ખાસી મટે છે ધતૂરાના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધતૂરાની બીજનો નાસ લેવો, એ ઝેરને દૂર કરનાર છે અથવા એને વાટીને પાય તથા ધારોષ્ણ દૂધ અને ઘી મેળવીને પીયે ”

ધતૂરાના બીજ ચાર પહોર સુધી ગોમૂત્રમા પલાળી તેના ફોતરા કહાડી નાખી પ્રયોગમા લેવા

ધતૂરાના ફળોને કાણા પાડી દરેકમા ગધક અને મોરથુથુની ચણાની દાળ જેવડી કાકરીઓ ભરી ડગળી આપીને જમીન ઉપર છાણ પાથરી તેમા તે ગોઠવી ઉપર છાણ પાથરી તે ઉપર દેવતા કરી બાફવા. બફાયા પછી તે વાટી તલના તેલમા શરીરે ચોપડવાથી ખસ જાય છે

વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી વસ્ત્રમા પાટલી કરી યોનિમા રાખવા એટલે સર્વ પ્રકારનુ યોનિશૂળ બધ પડે છે (૧૨) હાથ–પગ ફાટી ... પડે છે તે ઉપર—ધતૂરાના બિયા અને સિંધવ પાણીમા વાટી ગાળો કરી તેમા ચોપટ પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસીયુ નાખી પચન કરવુ તેલ શેષ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવુ (૧૩) ખસ ઉપર.—કાળા ધતૂરાના બિયાનુ ચૂર્ણ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૧૪) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર—ધતૂરાના બિયાનુ તેલ શરીરે ચોપડવુ (૧૫) ચોથીઆ ઇત્યાદિ સર્વ વિષમ જ્વરાદિક તાવ ઉપર—ધતૂરાના પાદડાનો રસ પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત, ચાર તોલા દહીમા તાવ આવ્યા પહેલા એક કલાક અગાઉ આપવો (૧૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર—ધતૂરાની ભાજીનો રસ કાનમા પાડી તે ઉપર થોડુ કકુ નાખવુ (૧૭) શીતોદર ઉપર—કાળા ધતૂરાના પાદડાનો રસ ચોપડવો એટલે સોજો ઉતરશે (૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે:—એક જાયફળ કોરી તેમા અફીણ ભરવુ અને તે જાયફળ કાળા ધતૂરાના જીડવામા ઘાલી, ઉપર કણક લગાવી, તેને અગારામા બાફી, પછી ઉપરની કણક દૂર કરી, ધતૂરાના જીડવા સુદ્ધા ખલીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ખાઇ ઉપર દૂધ પીવુ એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવુ એટલે નપુસકત્વ દૂર થશે

૩૧૨. ધામણ.—સ૦ ધન્વન, મ૦ ધામણ હિ૦ ધામિન, બ૦ ધામની. ક૦ ઊદુવે

ધામણના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે ધામણના પાદડા હાથનળીઆ જેવડા હોઇ તે ઉપર રેષાઓ હોય છે, અને પાદડાનુ એક અર્ધ બીજા અર્ધ કરતા લાબુ થયેલુ હોય છે ધામણનુ લાકડુ ચીકણુ અને ઇમારતના કામના ઉપયોગમા આવે છે ધામણ:—તુરો, વૃષ્ય, મધુર, તીખો, બલકર, રૂક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરા છે તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:–(૧) અતિસાર ઉપર:—ધામણની છાલમા પાણી નાખી, રસ કાઢી, તેમા શેકેલી વરીનો (મોરીઆનો) લોટ થોડો કાલવી પાવો

૩૧૩. ધાવડી.—સ૦ ક૦ ધાતકી મ૦ ધાયટી કો૦ ધાવશી હિ૦ ધાવઇ ધાય. બ૦ ધાઇ તે ધાતુકી. લૅ૦ વુડ ફોર્ડિયા, ફ્લોરીબન્ડા ઇ ગ્રીસલી આટોમેન્ટોઝા

ધાવડીના ઝાડ સુમારે માથોડુ બે માથોડુ ઉચા વધે છે એના ફૂલ લવગ જેવા અને રાતા રગના હોય છે પાદડા શેરડીના પાદડા જેવા અને તે કરતાં રંગે ઘણા લીલા હોય છે ફૂલનો ઔષધમા તથા રગના કામમા ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ કોકણમા અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે ધાવડી—તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ, તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ,

કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે* ફુલ:—સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) ગૂમડા ઉપર — ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ જવામાના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટવ્રણ, લુતાવ્રણ અને ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર —ધાવડીના ફૂલ, મોચરસ, ઇંદ્રજવ એ ત્રણ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે બે માસા પાણીમા આપવું (૩) બાળકની દાંતપીડા ઉપર —દાંત આવવાની વેળાએ ધાવડીના ફૂલ, લીંડીપીપર, આમળાનો રસ, એમા મધ નાખી દાંતના નવેલામા ચોપડવું (૪) પ્રદર ઉપર.— ધાવડીના ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાખી પાવો (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર — ધાવડીના પાદડા અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો (૬) રતવા ઉપર.— કાળી કાવળી—(મોટી પીલુડી)ની રાખ અને ધાવડીના ફૂલની ગર્ભ મધમા કાલવી લેપ કરવો (૭) મજુથારીના વિષ ઉપર —ધાવડીના પાદડાનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો

૩૧૪ ઘેંડશી —(સં૦ ઘેંડશી મ૦ ઘેંડસે) ઘેંડશી ગુજરાતમા અને દક્ષિણમા થાય છે આ વાર્ષિક ફળ શાક છે ઘેંડશી ઉનાળામા થાય છે તેનો રંગ ધોળા કાળા જેવા થાય છે આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઇ સુમારે શેર દોઢશેર વજનની હોય છે એનુ શાક કરે છે **ઘેંડશી** —એ વાતુળ, રૂક્ષ, મૂત્રવર્ધક અને પથરીનાશક છે

૩૧૫. ધોળી.—ધોળીના ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા થાય છે ધોળીના પાદડા લીંબડીના જેવા હોઈ દળવાળા હોય છે ધોળીનુ લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળો હોય છે ધોળીની લાકડી હાથમા હોય તો ભૂતબાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર ધસી આવતો નથી એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી ધોળી વેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે એના વેલા થાય છે એ ધોળીના લાકડા પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબૂત હોય છે

૩૧૬. ધોળી પીલુડી —સં૦ કાકમાચી × મ૦ કાવળી પાઢરી હિ૦ નં૦ શ્વેતકાવળી

---

* આને દત્તરામ ચોબાએ ક્ષુપજાતિની વનસ્પતિ અને મ શાલિગ્રામજીએ વૃક્ષ માનેલ છે ઉપયોગ —દંતરોગમા ધાવડીના ફૂલ અત્યંત હિતકારી છે ફૂલ, બાલ—માત્રા ૨ માસા.

× અહીં આ પીલુડીના નામમા સંસ્કૃત નામ કાકમાચી લખ્યું છે શાલિગ્રામના અને દત્તરામના નિઘંટ ઉપરથી જોતા એમા પીલુડીનુજ વર્ણન કરેલ છે, એમ એની પ્રકૃતિ તથા ગુણના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે પરંતુ મ પદેજીએ પીલુડી (ડાગોણી તરીકે) જુદી લખી છે, અને તેમા પ્રકૃતિ તથા ગુણ દોષનુ વર્ણન કરેલ નથી એથી આ બન્નેનુ જુદાપણું જાણવાનુ વિશેષ સાધન મળતુ નથી માત્ર અહીં મ૦ કાવળી પાઢરી નામ આપેલ છે, તે ઉપરથી અમે તેને ધોળી પીલુડી લખી

પીલુડીના વેલા હોય છે એ વેલાના પાદડા ત્રિદળ હોઇ તેને કાત્રા હોય છે વેલાના રગ પ્રથમ ગનો હોઇ પછી ચેળો થાય છે એ વેલો ઘણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે પીલુડી રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયેન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, નેત્ર્ય, રૂચિકર, સારક અને લઘુ છે, તે કફ, શલ, અર્શ, મોજો, ત્રિદોષ, કોઢ, કડુ, કર્ણકીટ, અતિસાર, ઉચકી, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, જ્વર, હૃદ્રોગ અને મેહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) સુખે પ્રસવ થવા માટે.—પીલુડીના મૂળ કેડે બાધવા (૨) પ્રદર ઉપર:—પીલુડીના મૂળ ચોખાના ધોવણમા ઘસી આપવા (૩) અવાજ ફુટવા માટે—પીલુડી અને ધોળી ચણોઠીના પાદડા, વેડાવજ અને કોઇ, એ સમભાગે લઇ સુકરી ચૂર્ણ કરવુ. એ ચૂર્ણમા થોડી લીડીપીપરની ભૂકી નાખી મધમા કાલવી સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી મ્હોડામા રાખી રસ ગળી જવો એના યોગથી અવાજ ખુલશે (૪) ઉલટી ઉપર—પીલુડીના મૂળ અને હિંગ એકત્ર આપવા (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:—પીલુડીના મૂળનો કાઢો અથવા સ્વરસ લઇ, તેમા થોડી શેકેલી હિંગ નાખી આપવી (૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—પીલુડીના મૂળ ઠડા પાણીમા કિંવા ગાયના તાજા દુધમા ઘસી તેમા ખડીસાકરની ભૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ. (૭) ભૂતજ્વર ઉપર:—પુષ્પાર્કમા મોટી ધોળી પીલુડીના મૂળ લાવવા, અને તે લાલ સતરે હાથ અથવા ગળે અમર તો મસ્તકે બાધવા (૮) નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:—પીલુડીના મળ સુતરમા બાધી પાઘડીના છેડે બાધવા એટલે નિદ્રા આવશે

૩૧૭. ધોળી ફૂલી (શીણવી)—સ૦ પાકુફળી, ધુસરી મ૦ પાટડી, પાઢરફળી, પુરોરી હિ૦ પાટલી ક૦ મણુમડે. લા૦ ફ્લુજિયા હ્યુકોપાઇરમ.

છે ખરી પરતુ ધોળી પીલુડીનુ વર્ણન મ પહેરીએ પોતાના બૃહન્નિઘટમા ન ૩૬ અને તેની ટીપણીમા આ પ્રમાણે આપ્યુ છે—“ સં૦ કાકનાસા મ૦ થોર શ્વેત કાવળી, થોર કાવળી ગુ૦ કાકનાસા, શ્વેત પીલુડી, રાજગઇ હિ૦ કૌવાડોડી. અ૦ કેઉયાઠુ ડી ક૦ હિરિયકાગેદિડિ તૈ૦ બેલુમસન્નિદ્દચેટ્ટુ, કાકદોડચેટ્ટુ લા૦ જિન્નિમાસિલવેસ્ટ્રી ટીપણી થોર શ્વેત કાવળી (પીલુડી)ના વેલાનો વિસ્તાર મોટો હોય છે એના પાદડા પીપરના પાદડા જેવા હોય છે એના ફુલ અદરથી ધોળા રગના હોઇ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશપર) હોય છે એને પાચ પાખડીઓ હોય છે આ વેલીનુ સર્વ અગ દુધાળ હોય છે આ વેલ ઘણીજ કડવી હોય છે. એને બર્ફી જેવાં ટોકદાર એક ની ટડાની બએ ફળ આવે છે એને ત્રણ ધારા હોય છે. કાવળ્યા (કાગડી)ની ચાચ જેવી એ ફળની ટોક હોય છે એથીજ આ વેલાને કાવળી એવુ (મરાઠીમાં) નામ પડેલુ છે એ વેલ ઘણીજ કડવી હોવાથી એના સેવનથી અતિશય ઉલટી થઇ પિત્ત નીકળે છે એ મોટી તીવ્ર વનસ્પતિ છે. એનો ગુદ (ગીક) ગુમડા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે જલદી બેસી જાય છે.” હવે અમ.રા સહવાસી બધુઓ આજ વનસ્પતિને પીલુડીના નામથી ઓળખે છે.

ધોળી ફુળીના ઝાડ નાના હોય છે એ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે હથ દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે એને રાઇ કરતા મોટા બીયા આવે છે એનો રંગ ધોળો હોય છે એ બીયા ઢોરોનો ખોરાક છે દુકાળમા લોકો ધોળી ફુળીના બીયાનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે ક્ષુદ્ર વનસ્પતિ પણ માણસને કટલી ઉપયોગી છે એ આ ઉપરથી સમજાય છે ધોળી ફુળી— મધુર, બલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાઘાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે

૩૧૮. ધોળો ચંપો:—(સ૦ શ્વેત ચપક. મ૦ પાંઢરા ચાપા હિ૦ ચપા) એને "ખડચંપો" પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણુંક પ્રતિમા થાય છે એ ઝાડના પાદડા લાબા હોય છે અને તેના ફૂલ ધોળા હોય છે એ ઝાડ ઘણુંજ મોટુ થાય છે આ ઝાડ ઘણુંજ પોચું છે એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લો થાય છે જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શીંગો આવે છે ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે ચંપો:—સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોઢ, કડૂ (ખરજ), વ્રણ, શૂળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું હોય તે ઉપર:—ચંપાનો રસ ચોપડવો અથવા પાદડાનો શેક કરવો (૨) ગુમડા વગેરે ગાઠો બેસી જવા માટે:—ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ચંપાની શીંગ ઘસી પાવી. સુકાયેલી શીંગ પણ ચાલે માત્ર તે દૂધમા ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઇએ (૪) રેચક:—ચંપાની છાલ કોપરા સાથે ખાવી ઉતાર ઘી અને ભાત અથવા ચંપાની છાલનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૫) ટાઢીયા તાવ ઉપર:—ચંપાની કળીઓ ડીંટા સુદ્ધા પાનમા મૂકી ત્રણ બીડા કરવા. તાવ આવ્યા પહેલા એકેક ઘડીને અંતરે એકે બીડુ ખવરાવવુ (૬) સર્પદંશ ઉપર:—ચંપાની છાલ અને બીલીની છાલ એકત્ર ખાડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો બીજા ઓષધોની સહાયથી વિષો ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે (૭) ખસ ઉપર:—ચંપાનુ દૂધ, ચંદનનુ તેલ અથવા કોપરાનુ તેલ અને કપૂર એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવુ (૮) ટાઢીયા તાવ ઉપર—ચંપાના ફૂલના દીટડા કાઢી નાખી ને ફૂલ બીડીમા ખાવા અને ટાઢ ગડવાની સંધિમા પણ ખાવા.

૩૧૯. ધોળો મરવો.—(સ૦ મરુબક. મ૦ મરવા) ધોળો મરવો સુમારે વંતભર ઉંચો વધે છે કોઇ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એના પાદડા મેથીનાં પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાનો વાસ ઘણો સારો આવે છે મરવો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હૃદ્ય, પિત્તકર, રુચિપ્રદ, રૂક્ષ તથા લઘુ છે અને કૃમિ, કોઢ, મલબદ્ધતા, પેટ ચડવું શૂલ, કફ, રક્તદોષ, વિષ જ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, ત્વગ્દોષ (ખરજ), અરુચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હૃદ્રોગ તથા વીંછીના વિષના નાશ કરે છે. એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે.. તેમાં શ્વેત ઔષધોમા લેવાય છે ઉપયોગ.—(૧) ગરમી ઉપર—મરવાનો રસ કાઢી પાવો

૩૨૦ નગોડ.—સં૦ મ૦ નિર્ગુંડી કો૦ નિગડ, વણુપ હિં૦ સમ્હાલુ, મેઉડી બ૦ નિશિંદા ૫૦ વણા ક૦ બિળેલોકી બી-લક્કી-નેક્કી તૈ૦ તેલ્લા, બાવિલી, તેલ્લવ. તા૦ નોક્ચી તુ૦ નેક્કી મલા૦ ઈદ્રાણી, બે-નોચી ફા૦ પંચગુશ્ત. અ૦ અસલુક, હબુલકુફ્ફ. ઈં૦ ફાઈવલિવ્ડચેસ્ટટ્રી લા૦ વાઈટેક્સનિગંડો.

નગોડના ઝાડ સુમારે દોઢ બે માથોડા ઉંચા વધે છે એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. નગોડમા સાદી અને કાત્રા નગોડ એવા બે ભેદ છે કાત્રા નગોડના ફૂલ લીલા રંગના હોય છે અને પાદડા કાતરેલા જેવા હોય છે સાદી નગોડને પીળા રંગના બારીક ફૂલ આવે છે જે નગોડની બહારની છાલ કાળા રંગની હોય છે અને ફૂલો કાળા આવે છે તેને "કાળી નગોડ" કહે છે તે અધિક ગુણવાળી છે નગોડ વાતનાશક છે સાદી નગોડ કરતા કાતરા નગોડ વધારે ગરમ છે જંગલી નગોડના ઝાડને મરાઠીમા "વણુર્ઇ" કહે છે ધોળા ફૂલની નગોડઃ—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તુરી, સ્મૃતિપ્રદ, નેત્રોને હિતકારક, કેશોને હિતકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, મેધાકારક તથા વર્ણકર છે અને ગુદવાત, ક્ષય, સંધિવાત, વાત, સોજો, આમ, કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કંઠરોગ, વિષ, શૂળ, અરૂચિ, તાવ, મેદોરોગ, ગૃધ્રસીવાયુ સળેકમ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે નગોડના પાદડા લઘુ અને કૃમિ-નાશક છે કાળી નગોડ.—કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તીખી છે અને આધ્માન વાયુ, પ્રદર, ઉધરસ, સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે કાત્રા નગોડઃ—પથ્યકર, વર્ણકારક અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે એના પાંદડાંઃ—તીખાં, અગ્નિદીપક, લઘુ અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે * એના ફૂલ—તીખા, ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મવાયુ, કોઢ, સોજો, અરૂચિ તથા ખરજનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તે ઉપરઃ—સાદી નગોડના પાંદડાંનો અંગરસ ૭ માસા થી ૭ માસા અને મરીની ભૂકી ૪ ગુંજા એકત્ર કરી આપવુ અથવા નગોડના કુમળા પાદડા ચાવી રસ ગળી જવો. (૨) વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ જાય તે ઉપર તથા સંધિવાત ઉપરઃ—નગોડના પાદડા અને વાયવરણના પાદડા કિંવા સરગવાની છાલ એકઠી કચરી પોટલી બાધવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીકવાર શેકવુ પછી તેનોજ પાટો બાધવો (૩) પ્લીહોદર ઉપરઃ—સાદી નગોડનો રસ ૨ તોલા

* નગોડના ઝાડની દરેક ડાળીમા લાબા અને પાતળા ત્રણ ત્રણ અથવા પાચ પાચ પાદડા હોય છે ફળ આબાના મોરની માફક ગુચ્છાદાર અને જાબુડીઆ રંગનાં હોય છે. નગોડના બીજને કેટલાક વૈદ્ય રેણુક બીજ કહે છે બન્ને પ્રકારની નગોડમા ધોળી નગોડના પાદડાં લીમડાના પાદડાથી કાઈક પહોળા અને કાગરા-વાળાં તથા અણીદાર હોય છે. કાળી નગોડને નિર્ગુંડી કહે છે એના પાંદડા દુવે-રના પાદડાંના સમાન અને મખમલની માફક બહુજ નરમ અને સંવાળાં હોય છે. પુસ્તક અથવા લુગડામા રાખવાથી તેમા જીવ (કુથો કસારી આદિ) પડતા નથી. એની માત્રા ૨ માસાની છે આ સિવાય એમા એક વન નગોડ નામે ત્રીજી જાત પણ છે

અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પથ્ય દૂધ ભાત ખાવા. આઠમે દિવસ કાંજીમા નવટાક ઘી નાખી પાવું **(૪) વાયુથી પેટ ચડવું, શરીરમા સણકા થવા અને જડત્વ આવવું એ ઉપર:**—કાત્રા નગોડ, ભાગરો, કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો અને સ્વચ્છ અજમો લઈ તેને એ રસની સાત, ચૌદ કિંવા એકવીસ ભાવનાઓ આપી સુકવી રાખવો. આ અજમો દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે ગળવો, ચાવવો નહિ. **(૫) સોજો અને ગાઠ ઉપર:**—નગોડના પાલાનો બાફ આપી તે બાધવો **(૬) દુષ્ટ વ્રણ, નાસુર અને ભગંદર ઉપર:**—નગોડના પાદડાનો કલ્ક અને રસ એમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું

૩૨૧. નરાંબા.—એ ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડના પાદડા કાઇક નાણાના પાદડા જેવા થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફૂળના ગુચ્છા આવે છે નરાબાનું લાકડુ ઇમારતના કામમા ઘણુ ઉપયોગી છે રખવાળેલા જગલમા આ ઝાડ ઘણાં હોય છે **ઉપયોગ.—(૧) ખદ પાકવાને માટે:**—નરાબાના કુમળા પાંદડા અધો ભાગ અને જુના પાદડા અધો ભાગ લઇ એકત્ર કરી બારીક વાટવા પછી તેનો ગોળો કરી ગાઠ ઉપર બાધવો, અને તેજ પાદડાનો ૨ તોલા સુધી અગરસ કાઢી પાવો. આ ઓષધ ગરમી છાટી કાઢનાર ઉત્તમ છે

૩૨૨. નસોતર—સં० નિશોત્તર મ० તેડ. હિ० નિશોથ, પનીલર. બં० તેઉડી ક० બીળેનિગડે, નાગદતી. તૈ० તેલ્લા, તેગડા તા० ચિવડે મલા० ગો० તીગડે અ० તુરબુદ ઇં० ટરબીથરૂટ લા० આય પોમિયાટરપીથમ ફ્રા० નિસોથ.

નસોતરના વેલા હોય છે એમા ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે આ વનસ્પતિ બહુ રચક છે ધોળી કરતા કાળી અધિક તીવ્ર છે આ વનસ્પતિના મૂળને નસોતર કહે છે **ધોળું નસોતર:**—મધુર, રૂક્ષ, તુરે સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખુ તથા વાતકારક છે અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, વ્રણ, પાડુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે **કાળુ નસોતર.**—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ તથા રેચન વિષે પ્રશસ્ત છે અને મૂર્ચ્છા, દાહ, મદ, ભ્રાતિ, કોઢ, કડુ, કફ, વ્રણ, કઠરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એ ધોળા નસોતર કરતા ઓછા ગુણવાળુ છે **રાતું નસોતર**—મધુર, રૂક્ષ વાતકારક, તુરે, રસકાળે કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણ, રચક હિતકારક તથા મલસ્તભક છે અને સગ્રહણી, કફોદર સોજો પાડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ વાતરક્ત, ઉદાવર્ત તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે × **ઉપયોગ.—(૧) જૂ મરવા માટે:**—ધોળુ નસોતર કાંજીમા વાટી ચોપડવુ **(૨) પથરી ઉપર**—નસોતર અને ઇદ્રજવનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ **(૩) રેચક માટે:**—નસોતરનુ ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ અને પિત્તપ્રધાન હોય તો

× એની વેલ ત્રણધરી હોય છે એને ચાર ચાર કાળા બીજ હોય છે ઉપયોગમા એના વેલાનુ લાકડુ લેવાય છે ધોળાની માત્રા ૨ થી ૪ાા માસા, કાળાની ૧ થી ત્રણ માસા અને રાતા નસોતની ૩ થી ૬ માસાની ગણાય છે.

દ્રાક્ષના કાઢામા પાવુ (૪) ભસ્મકરોગ ઉપર:—દૂધમા પાવુ (૫) વિસ્ફોટ રોગ એટલે ગુમડા થાય છે તે ઉપર:—ત્રિફળાના કાઢામા નસોતર નાખી પાવુ. (૬) પિત્તગુલ્મ ઉપર:—નસોતર અને ત્રિફળાનો કાઢો પાવો.

૩૨૩. નળ.—સ૦ દેવનલ બં૦ નલ. મ૦ દેવનળ હિ૦ નરસલ કચ્છી૦ આચી. ક૦ ઉચ્ચગોળિવે. તૈ૦ ભુગુએડુરૂ ઇં૦ ઇંડીયન ટૉબેકો. લા૦ લોબી-લીયા—નીકોટીઆનીફોલીઆ

નળના બરૂના જેવા છોડ થાય છે અને બરૂની માફકજ એની સોટીમા પાલ હોઇ ગાંઠો હોય છે એના પાદડા વાસના પાદડા જેવા હોય છે એનો નળીઓ કરવામા ઉપયોગ થાય છે નળ:—શીતળ, રૂચ્ય, તુરી, મધુર, વીર્ય-વર્ધક, કડવી, દીપન તથા મૂત્રશોધક છે, અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદ્રોગ, બસ્તિશૂળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે ઉપ-યોગ —(૧) આંડ ઉતરી ગયો હોય તો:—નાળીયેરના અગરસમા નળના મૂળ પૈસાભાર ઘસી પાવા અને કાનમા જુવારની સળી દિવસ ૧૪ ઘાલી રાખવી. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર —નળના મૂળ, ડાભના મૂળ, કાસના મૂળ અને શેરડીના મૂળ એ સર્વ સમભાગે લઇ અષ્ટમાશ કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમા સાકર નાખી પાવો (૩) કંઠસર્પ ઉપર —નળના તોરા ચલમમા નાખી પીવા.

૩૨૪. નાઉળી.—સ૦ નાકુલી મ૦ મુગુસકાંદા હિ૦ સ૦ નકુલકંદ ક૦ વિષમુગરી લા૦ રાઉઓલ્ફીયા સરપેન્ટિના

નાઉળીના વેલા હોય છે એ ચોમાસામા ઉગે છે એના પાદડાને અણીઓ હોય છે પાદડાની નીચેની બાજુએ રુંસો (રુંમ) હોય છે નાઉળીના પાદડાનુ શાક કર છે એ શાક કડુ અને પથ્યકર છે ગરમીવાળા માણસને એ શાક પથ્યકર છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર:—નાઉળીના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૨) આખો આવે છે તે ઉપર:—નાઉળીના પાદડાનો અગરસ અને લીબુનો રસ, એ એકેક ભાગ, અફીણ અર્ધો ભાગ, મમીરા* પા ભાગ, એ

* મમીરાને સસ્કૃતમા નેત્રદા, નેત્રજનની, ચક્ષુષ્યા, નેત્રરોગહા કહે છે. આ એક જડી છે. ચીનદેશમા એની ઉત્પત્તિ થાય છે એને **ચીની મમીરો** કહે છે. એ જમીનમા પાણી હોય ત્યા સુધી ઉંડા પ્રકટ થાય છે. એના નાના નાના રૂપડા, નાની નાની ડાળીઓ અને સોટીઓવાળા ક્ષુપ થાય છે એની જડ ઘણીજ ગાંઠો-વાળી હોય છે. એ ગાઠ હળદરના જેવી હોય છે, પણ હળદરની ગાઠથી કાંઇક નાની અને ઘણી પીળી હોય છે કોઇ કોઇ વૈદ્ય આને વનહળદરનો ભેદ માને છે. એના બીજ તલના જેવા હોય છે આ મમીરાના ગુણ હકીમતના (તિબ્બના) ગ્રથોમા ઘણાજ કહેલ છે નેત્રરોગમા એનો ઉપયોગ ઘણો છે આ મમીરાનો પ્રયોગ જન્માંધને દૂર કરે છે વધારે શુ કહીએ ' ઘણાક લોકો મમીરાના નામથી માણસોને ઠગે છે એની પરીક્ષા એવી રીતે થાય છે કે નીલા (ગળીના) રગના ઘુગડાને ઘસવાથી તે સફેદ થઇ જાય છે

કેટલાક કહે છે કે આ વનસ્પતિ રાત્રે દીવાની માફક પ્રકાશ આપે છે અને

સવ એકત્ર કરી તેનો સારો ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો (૩) ઉપદંશ ઉપર:—નાળીના પાદડાનો રસ, દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો

૩૨૫ નાકછીકણી —(સ૦ છિક્કીપત્રા મ૦ ક૦ ભૂતાકેશી. ઈં૦ ધ્રલીઓ-ડેન્ડ્રાનગ્લાકમ) એને મરાઠીમા "ભૂતાકેશી" પણ કહે છે એના નાના નાનાં ઝુમખા હોય છે. એ કોકણમા અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે નાકછીંકણી – તીખી, રૂચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉગ્રગંધા છે, અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, મસ્તકપીડા, ભૂતબાધા તથા દૃષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ચઢેલું માથું ઉતારવા માટે:—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીયાંનો રસ નાકમા કિંચિત્ પાડવો કિંવા બી સુંઘવા, એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર નાકમા ઘી નાખવુ (૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર —નાકછીંકણીના પાદડાનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવુ. તેજ પાદડા તેલમા ખરલ કરી ઋતુ સમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમા ગોળી કરી રાખવી. (૩) ગુલ્મ અને રૂક્ષવાત ઉપર —નાકછીંકણીના ઝાડનો કાઢો આપવો (૪) દંતશૂળ ઉપર —નાકછીંકણીના પાદડા વાટી દાત નીચે રાખવા

૩૨૬. નાગકેસર.—સ૦ મ૦ હિ૦ ક૦ તે૦ નાગકેસ—શ—ર અં૦ નારમુષ્ક લા૦ ઍક્રોકાર્પસ નૅાગીફાલીયમ.

નાગકેસરના ઝાડ થાય છે.× એમા કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે એને લઘુ નાગકેસર કહે છે નાગકેસર એ લવગ જેવડુ હોય છે. કાળુ નાગકેસર ઠડા ગુણવાળુ છે, અને એનો મસાલામા ઉપયોગ થાય છે રાતુ નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળુ છે નાગકેસર:—કડવુ, તુરૂ, આમપાચક, કિંચિદુષ્ણ, લઘુ તથા રૂક્ષ છે, અને પિત્ત, ઉલટી, કફ, પ્રુડવાત, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, કોઢ, વિસર્પ, બસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) બાળકના રક્તમૂળ-વ્યાધિ ઉપર —નાગકેસર અને માખણ આપવુ (૨) સામરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર.—નાગકેસર છાશમા વાટી ત્રણ દિવસ ખાવુ અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. (૩) આમાંશ-બાળકની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર —નાગકેસરની ભૂકી રાત્રે છાશમા પલાળી રાખી સવારે ગોળી કરી આપવી એજ ક્રમ પ્રમાણે સાજે પણ દિવસ ૩ સુધી આપવી (૪) રક્ત પ્રમેહ ઉપર —નાગકેસર અને ચણકબોબા એ ત્રણ ત્રણ માસા લઇ

એથી એ રાત્રે ઓળખાય છે પણ દિવસે ઓળખાતી નથી. ઇશ્વર જાણે આ વાત સભવિત જણાતી નથી.

× મ. શાલિગ્રામજી લખે છે કે "ઉડણના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચપાની કળીને નાગકેસર કહે છે એની એ બે જાતો છે ગોવા અને કોકણ તરફ થાય છે" આ બન્ને વૃક્ષોનુ જુદુ જુદુ વર્ણન આ ગ્રથમા આપેલ છે

હિન્દુસ્તાનની વૈદ્ય—નાગકેસરના સુકાએલ ફૂલ ઘીમા મેળવી ચોપડવાથી [illegible] તથા પગના તળીયાના [illegible] બળતરા દૂર થવાનુ જણાવે છે તથા વૃક્ષની છાલ અને જડને પાણીમા ભીજવી તે પાણી પીવાથી પાચન શક્તિ વધારે છે, અને બીજાને પીલીને કહાડેલ તેલ સંધિવા ઉપર ચોપડવાનુ કહે છે

અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો (૫) ગર્ભધારણ માટે—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી આપવું (૬) રક્તસ્રાવ ઉપર—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૭) પ્રદર ઉપર—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં પલાળી રાખવું અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે (૮) સ્વરભંગ ઉપર—નાગકેસર, એલચી અને સાકર એ મ્હોડામાં રાખવું (૯) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર—નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું

૩૨૭. નાગચંપો:–સ૦ મલા૦ બ૦ નાગચંપક. મ૦ નાગચાફા. હિં૦ નાગચંપા ક૦ નાગચંપકે–સંપીગે. તા૦ નાગેશુર, નાગેપુ તૈ૦ નાગકેસરમુ. મલા૦ નાગચંપક તુ૦ નાગસંપે ઇં૦ મેન્યુઆફેરિયા લા૦ આર્ટેબોટ્રિસઓડોરેટિસિમા

નાગચંપાના ઝાડ કોકણ અને કર્નાટક પ્રાંતમાં થાય છે આ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાંદડા મોટા તથા લાકડું મજબૂત હોય છે એને સાત આઠ વર્ષે ફૂલ આવે છે એના ફૂલ દેખાવે સુંદર, મધુર વાસવાળા અને મનને સંતોષ આપનારા હોય છે એ ફૂલ હથેલી જેવડા હોય છે એ ફૂલ સુકવી રાખી મૂકે છે ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે, માટે આ ઝાડનું નામ નાગચંપો પાડેલું છે નાગદમની જેવું બીજું એક નાનું ઝાડ થાય છે, તેને પણ નાગચંપો કહે છે એને પીળા રંગના ફૂલો આવે છે અને તે નાગની ફણીની માફક વાંકડા હોય છે નાગચંપો—વર્ણ્ય, ઉષ્ણ, તીખો, વ્રણરોપણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજી વસ્તુના સંયોગે અમિસ્તંભક છે ઉપયોગ–(૧) વિષમ જ્વર ઉપર:–નાગચંપાની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર–નાગચંપાના ફૂલની ધૂણી કરવી (૩) ખરજ, ખસ અને ફોલ્લા વગેરે ઉપર–નાગચંપાના બી કોપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો (૪) સસણી (વરાધ) ઉપર–નાગચંપાના પાંદડાનો રસ પાવો (૫) કઠણ ગાંઠો પાકવા માટે–નાગચંપાના મૂળ ઘસી ચોપડવા

૩૨૮. નાગછત્ર.–(સ૦ બ૦ નાગદતી હિં૦ નાગાલી. મ૦ નાગાળી, ચેવે) એને "નાગોળી" એમ પણ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં કહે છે. એ નાગછત્રના ઝાડ મોટા એટલે શેરડી જેવડા અને આબેહૂબ શેરડી જેવા દેખાય છે. પાંદડા કેળ જેવા હોય છે કળલાવીના જેવો નાગછત્રનો કંદ હોય છે. એકાદું નાગછત્ર શેરડીના જેવું કાંઇક મીઠું લાગે છે તે કોઈ કોઈ ખાય છે નાગછત્ર એ તીખું, રૂક્ષ, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાત, કફ, પિત્ત ગુલ્મ, શૂળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઉલટી, કંઠદોષ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે (૧) કૃમિ ઉપર–શેરડી પ્રમાણે નાગછત્ર ચાવી તેનો રસ પાવો

૩૨૯ નાગદમની (ઝીપટો).—સ૦ ક૦ નાગદમની મ૦ નાગદવણ હિં૦ નાગદૌન–દમન બ૦ નાગદના ના૦ માચીપત્રી તે૦ તિનાપાન લા૦ આર્ટિમિસિયા, વલગેરિસ તૈ૦ ઈશ્વરી ચેટ્ટુ, દગ્ણમુ

નાગદમનીના ઝાડ અનનસના ઝાડ જેવા થાય છે નાગદમનીનાં પાંદડા

એક વત જેટલી પહોળાઇના તથા રંગે ધોળા હોય છે એ ઝાડના મધ્ય ભાગે ત્રણ હાથ લબાઇનો એક દાડો આવે છે અને તે ઉપર લાબા અને ધોળા ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમા લસણની કળી જેવા લાબા બિયા હોય છે **નાગદમની**—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રુચિકર, કોઠશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે, અને યોનિદોષ, લૂતા તથા સર્પનું વિષ, વાયુ, કફ, ઉલટી, કૃમિ, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શૂળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારના વિષ, આધ્માન અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—નાગદમનીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરી જાય છે **(૨) વાળા ઉપર.**—નાગદમનીના પાદડા તેલ ચોપડી શેકી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાધવા. **(૩) દાદર ઉપર.**—નાગદમનીના પાદડાના રસમા મીઠું નાખી ગરમીમા મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો **(૪) સ્ત્રીઓની કમરે કળતર થાય છે તે ઉપર:**—નાગદમનીના પાદડાને ગોળ લગાવી તે પાદડાં કમરે બાધવા **(૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર**—નાગદમનીના પાદડા ગરમ કરી રસ કાઢી મધમા નાખી પાવા એટલે ઉલટી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે

૩૩૦. નાગફણી.—(સં૦ સર્પિણી) એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લીસોટા હોય છે એ છોડ નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવા એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે **નાગફણી:**—વિષનાશક અને સ્તનમાં દૂધ વધારનારી છે **ઉપયોગ:**—**(૧) સર્પના વિષ ઉપર.**—નાગફણીના પાદડાનો રસ પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવા **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર**—નાગફણીના ઝાડના મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવા. પથ્ય મીઠું ખાવુ નહિ.

૩૩૧. નાગરવેલ.—સં૦ નાગવલ્લી. મ૦ નાગ—પાનવેલ. હિ૦ નાગરવેલ. ક૦ યલીબળી. તૈ૦ તામલપાકુ તા૦ તાબુલી તુ૦ બચ્ચિરે. મલા૦ વેત્તિલા. ફા૦ બર્ગતંબોલ. અ૦ કાન. ઇ૦ બિટલલીફ. લા૦ પાઇપરબિટલ.

નાગરવેલનાં પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ફક્ત હિંદુસ્તાનમાજ ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે ખાવાના પાનમા ' કાળા પાન ' અને ' ડીટા પાન ' એવી બે જાત છે કાળાં પાન ચરચરીત અને ઘણા ગરમ છે રેચ આપવમા એનો ઉપયોગ થાય છે ડીટા પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે તે મૃદુ અને સૌમ્ય છે રામટેક પાસે પાન ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ પાન ઘણા દિવસ રહે તો પણ સુકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પાકેલાં પાન ખાવામા માગ તેમજ ગુણવાળા પણ વધારે છે પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાન કારણ નથી. **તાંબૂલ** (પાન)—એ વીર્યવૃદ્ધિકર, કામોદ્દીપક, રુચિકર અને કાંતિકર છે તાબુલના અતિ સેવનથી પિત્ત, દંતદૌર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકને પાન આપવ નહિ પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે લાગલુંજ ખાવુ નહિ બે ઘડી પછી ખાવું. એટલે તે હિત-

કર છે. નાગરવેલ—તીખી, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદ્દીપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, વિશદ, વશ્યકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રૂક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા સંસિની છે, અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ તથા ક્લેદ, કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—નાગરવેલનાં મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવા એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવા એટલે ઉલટી થશે. (૨) નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર:—ખાવાનાં પાકેલા પાન અને સુરગવાની છાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો. (૩) ઝેર-કોચલાના વિષ ઉપર—કાળી નાગરવેલના પાનના ડીંટાનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) પારો અંગે ફુટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર—નાગરવેલનો, આગરાનો તથા તુળસીનો રસ અને બકરીનુ દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવુ, અને પછી ટાઢા પાણીવડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું (૫) કોલ્હાના (શિયાળના) વિષ ઉપર—નાગરવેલના મૂળ પાણીમા બારીક વાટી પાવા એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે (૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર—નાગરવેલની શીંગોનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ

૩૩૨. નાગલા દુધેલી (ચમાર દુધેલી-દુધી).—સં૦ ઇંદીવરા મ૦ ઉતરણી, ઉતરડ હિં૦ ઉતરણ ક૦ કુરુટિગે, કુટિગ, તળવાર નળળી, ગુગુરુગુ-તુળળા, હાલંકારેટિગા તા૦ વેલિપારુત્તિ, ઉત્તમની તૈં૦ ગુરુટિચેટ્ટુ, જરતુપુ મલા૦ વેલિપારુત્તી. ઇં૦ હેઅરિફ્લાવર્ડસિનાનકમ્ લા૦ ડેમિઆએક્સટેસા.

આ વેલાને "ઉતરણ" એમ પણ કહે છે દુધેલીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચડેલો હોય છે એ વેલાની કાળી કલમ કરી જમીનમા ઉભી પુરવાથી તેને મૂળો ફુટી વેલો લાગુ થાય છે દુધેલીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે જે વેલા ઉગ્યા થઇ ડાબી બાજુએ ફરી વૃક્ષ ઇત્યાદિ ઉપર ચડે છે તે વર્ષભર ટકે છે અને જે જમણી બાજુએ ચડે છે તે કઇક વર્ષો સુધી ટકે છે *

યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામા મોટી ચતુરાઇથી રાખેલી છે એને બબે ફળો આવે છે તેનો આકાર પોપટ જેવો હોય છે એ ફળમા રેશમ જેવુ રૂ હોય છે નાગલા દુધેલી—તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક, તુરી અને વ્રણરોપણ છે, અને ઉધરસ, વ્રણ, કૃમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ટ, પ્રલાપ, વાયુ, તન્દ્રા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિરોગ અને સૂજનો નાશ કરે છે તથા સુખે પ્રસવ કરનારી છે. એનુ શાક—ઉષ્ણવીર્ય અને કડવુ છે એ કૃમિ, અર્શ, કુષ્ટ અને કફવાતનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—ખારાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તીખા, લઘુ, અગ્નિદીપક, પિત્તકોપન, વિશદ તથા વિષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—દુધેલીના મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ સાકર કિંવા ગોળ

* દુધેલીની ડુ ખળીઓમા દૂધ હોય છે. બીજી એક એવીજ વેલ થાય છે, પરંતુ તેમા દૂધ હોતું નથી. તેને ફુદેલી કહે છે. ફુદેલીનાં પાદડાં વાટી ભદ, ગુમડાં વગેરે ઉપર બાંધવાથી તે તેને સત્વર પકવી ફોડી આપે છે.

નાખી ગરમ પાણીમા પાવુ એ પાચક અને રેચક છે (૨) કાનમાં બગાઇ ગયા ઉપરઃ—દુધેલીના પાદડાનો રસ કાનમા ત્રણ દિવસ નાખવો એટલે બગાઇ મરશે (૩) ગુમડુ વગેરે પાકી ફુટવાને માટે.—દુધેલીના પાદડા વાટી બાધવા (૪) જળવાત (તજા ગરમી) અને કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર—દુધેલીનુ દુધ ચાપડવુ (૫) શીફોદરના માટે.—દુધેલીના પાદડાનો રસ કાનમા રેડવો (૬) હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તેને માટે.—દુધેલીના પાદડાનો રસ ચોળવો

૩૩૩. નાગલી.—સ૦ બહુદલ મ૦ નાચણી કો૦ નાગલી હિ૦ નાચની. ક૦ તુ૦ રાગી, તાબીડેલુ, ચોલ તા૦ ઇરાગી મલા૦ કોરા, મદ્રારી ફા૦ નડવા ઇં૦ ધ્રિક, સ્પાઇક્ડ એલ્યુસીન લા૦ એલ્યુઝીને કોરકાના

નાગલી ધાન્યનો કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખડના કેટલાક ભાગોમા કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમા ઉપયોગ થાય છે એના દાણા બારીક રાઇ જેવા હોય છે અને રંગ પણ તેવોજ હોય છે નાગલી દળી તેની ભાખરી બનાવે છે નાગલી:–તુરી, કડવી, મધુર, તર્પણ, લઘુ, બલકર તથા શીતલ છે, અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ–(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવાને નાગલીનુ સત્વઃ—નાગલી રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે કાઢી બારીક વાટવી. પછી એનુ દુધ જેવુ ધોળુ પાણી નીકળે છે તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલાઇના વાસણમા એ ચાર ઘડી રાખી મેલવુ, એટલે તેમાનુ સત્વ તે વાસણની તળે જામે છે પછી ઉપરનુ પાણી નાખી દઇ જે સત્વ જામેલુ હોય તે કાઢી લઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ઘડી કરી તે ઉપર પાથરવુ પછી પાચ છ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવુ ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમા સુકવી રાખવી પછી જોઇએ ત્યારે તેમાની એકેક ગોળી પાણીમા બારી ગોળ નાખી ટ્રંડુ થયા પછી બાળકોને થોડુ થોડુ ખાવા આપવુ (૨) શીતળા હલકા આવવા માટે—નાગલી વાટી અગ ઉપર ચોપડવી (૩) બાળકોને શક્તિ-વર્ધક ભક્ષ્ય—ડુગરી નાગલી અર્ધો શેર સુધી લઇ, સારી ધોઈ સુકવી, પછી સારી છડી ફોતરા કાઢી નાખવા. પછી અદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભાર લઇ ગાયના દુધમા બારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દુધમા શીજવી મલાઈ જેવુ તૈયાર કરી આપવુ આ ઉત્તમ ઔષધ ૭ મહિના કરતા અધિક વયના બાળકના કૃશતા અને કડકી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે (૪) ગુડઘી ઉપરઃ–ભેસના છાણમા નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી, મસળી, જાડો રોટલો શેકી તે સોસાય તેટલો ગરમ બાધી ઉપર પાટો બાધવો

૩૩૪. નાની અરણી (નરવેલ)—સ૦ તર્કારી, તેજોમથ. મ૦ નરવેલ. હિ૦ અરની ક૦ નરૂવલ્લપલ્ય તે૦ નેલીચેટ્ટુ. લા૦ કલેરોડેન્ડ્રન પ્લોમોઇડિસ્.

નરવેલનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા નાના અને લાબા હોય છે. એને કાંટા હોય છે. એના પાદડાનો સુગધયુક્ત વાસ આવે છે એ ઝાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાગરે છે એના પાદડાની ચટણી કરે છે કોઇ કોઇ એના પાદડાંનુ

શાક પણ કરે છે જેને દમનો આજાર હોય તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવા એ હિતકારક છે. નરવેલ:—એના ગુણ અરણી જેવાજ છે, પરંતુ વિશેષ કરી વાત-શૈત્યનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રક્તમદર, નાના બાળકની પેટપીડ તથા કૃમિ ઉપર—નરવેલના પાદડાનો રસ શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા સુધી પાવો. (૨) સ્તનમા દૂધ આણવા માટે—નરવેલની ભાજી કરી ખાવી

૩૩૫. નારંગીનું ઝાડ.—સં૦ તા૦ ક૦ નારંગ મ૦ નારિંગ હિં૦ નારીંગ ગુ૦ કીત્તલી. મલા૦ મધુરનારક તૈં૦ નારંગમુ ફા૦ અ૦ નારંજ ઈં૦ ઑરેંજ લા૦ સાઈટ્સ ઓરેન્ટિયમ્.

નારંગીના ઝાડ ઘણુ કરીને સર્વ દેશમા થાય છે તેની પાચ છ જાત છે. માજાબીક બેટમાથી જે નારંગી અહી આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે તેને કોઇ લોક "મોસંબી" કહે છે ખાનદેશ, નગર, ધુળીયા અને પૂના એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તે તેવી હોતી નથી એ ઝાડના ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે નારંગ—કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર અને દુર્જર, સારક, અતિ ખાટુ, વાતહારક, અતિ ઉષ્ણ તથા મધુર છે તેજ ખાટુ હોય તો હૃદ્ય, બલપ્રદ, વિશદ, ગુરુ, રૂચિકર, સારક, ઉષ્ણ, સુગંધિ તથા સ્વાદુ છે, અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શૂલનો નાશ કરે છે કૃમિ (કરમ) અને ટાઢીયા તાવ ઉપર નારંગીની છાલનુ ઔષધ બનાવી આપવામા આવે છે એ છાલનુ તેલ કાઢે છે ગુલાબના અત્તર કરતા આ નારંગીનુ તેલ કેટલાકોને સારૂ લાગે છે નારંગી એ પદાર્થ ખાવામા મીઠો, દેખાવમા સુંદર, વાસમા મધુર અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે જુઓ!! ઇશ્વર કેવા કૃપાળુ અને દયાવંત છે, તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાશે

૩૩૬. નારી (કીડામારી).—સં૦ ધુમ્રપત્રા મ૦ હિં૦ કીડામારી. ક૦ ઙરીગીડ તૈં૦ ગાડીદેગાડાપારા તા૦ અડુટિના પાલાઈ મલા૦ અડુટિનપાલી ઈં૦ બ્રેકટીએટેડવર્થવર્ટ લા૦ એરિસ્ટોલોચિયાબ્રેકટીટા.

ચોમાસામા નારીના પુષ્કળ વેલાઓ ઉગે છે. એના પાદડા આગળથી પહોળાં અને બે ત્રણ આગળ લાબા હોય છે એ પાદડાને અર્ધચંદ્રાકૃતિ એક મોટો ખાચો હોય છે તે કારણથી ચાદવેલ નામ એ વેલાનુ સાર્થક હોવુ જોઇએ એને કરપીયા ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમા "રાજબલા" પણ કહે છે. ચાદવેલ એ ગુરૂ, ઉષ્ણ, કડવી, બલકર તથા સારક છે, અને ભાગેલા હાડકાંને સાંધનારી, કાંતિકારક તથા ધાતુવર્ધક છે તે વાતાર્શ, સોજા, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે અને મલસ્તંભક છે ઉપયોગ.—(૧) વાતવિકાર ઉપર.—ચાદવેલની ભાજી ખાવી. (૨) શોફોદર ઉપર—નારીનો રસ કાઢી બાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાભાર લઈ તેમા કુકડીની હગાર સુકાએલી થોડી નાખી તે પાવો અને લેપ પણ એનોજ કરવો એટલે શોફોદર રોગી તાબડતોબ સારો થાય છે

૩૩૭. **નાલ**—આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલોતરીમા થાય છે. એ છોડ સુમારે એક હાથ ઉંચા થાય છે એના પાદડા સુમારે એક આગળ પહોળા હોય છે અને દીંટડા પાસે તેને બે ખુણા હોય છે ડીંડુ પણ એક આગળ લાંબુ હોય છે. આ ભાજી વૈશાખની આખરમા તથા જેઠ માસમા ઘણીજ મળે છે નાલની ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ વિશેષ થાય છે

૩૩૮. **નાળીએરી.**—સં૦ નારિકેલ. મ૦ નારળી કો૦ માડ હિ૦ નરીયલ ખોપ પરા ક૦ ટેંગિનમરા તૈ૦ ટેક્ષયા તા૦ ટેંગામાર તુ૦ ટારે મલા૦ ટેના ફા૦ જોજહિંદી. અ૦ નારજીલ. ઇ૦ કોકોનટપામ. લા૦ કોકોસન્યુસિફેરા

નાળીએરીના ઝાડ ચાળીસ પચાસ હાથ ઉંચા વધે છે તેના છેડાએ માત્ર ઝાવળી આવે છે નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમા " માડ " પણ કહે છે ગોમાતક, કર્નાટક, કલીકટ અને સહ્યાદ્રિ પર્વત પાસેના પ્રદેશમા નાળીએરીના ઝાડ ઘણા થાય છે નાળીએરી વાવ્યા પછી સાત આઠ વર્ષે ફળે છે નાળીએરના જે ઝુમખા ઝાડ ઉપર લબડે છે તેને મરાઠીમા ' પીંડ ' કહે છે નાળીએરીને બારમાસી ફૂલ આવે છે અવલ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નાળીએરીને દર વર્ષે સુમારે પાચસો નાળીએર આવે છે નાળીએરીના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડના સોટા, મોભ, ભારોટીયા, વાસ, વળીઓ, દોરડા વગેરે બને છે ટોચનો અને મૂળનો કટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમા આવે છે કાચલીના કોયલા બનાવે છે કોપરૂ ખવાય છે અને તેમાનુ મીઠુ અને ઠડુ પાણી લોક પીએ છે કોપરૂ ખાવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમા નાખવાના કામમા આવ છે, કોપરાનુ તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના તથ માથમા ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમા આવ છે નાળીએરીમાથી કાથી નીકળે છે' તેના ગાદી, તકીઆ, દોરડા, શીંકા બાબલી, વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે સાબુ કરવાના કામમા પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે નાળીએરીનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે નાળીએરની આખમા છિદ્ર પાડી અંદરનો ગીર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે કાચલીનુ તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે **નાળીએરી**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્જર, બસ્તિશોધક, બલકર, બૃહણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ટંભકારક છે, અને શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે **નાળીએરના તેલના ગુણ**—(૧) નાળીએરના સુકાયેલા કોપરા પાણીમા નાખી તેલ કાઢે છે આ તેલ ઠડુ હોય છે ઠડાઇ આવવા માટ તેને માથે ચોળે છે (૨) **લીલાં નાળીએરમાના** કોપગનો રસ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે, તે તેલ વાયુહારક છે વાયુએ જકડાઈ ગયેલે અંગે આ તેલ મરીની ભૂકી નાખી ચોળવુ (૩) **મુઠેલ:**—સાગ સુકાગેલા નાળીએરને ખાડીને તેનો ભૂકો સુકવવો. એ સુકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમા આમલીના કચૂકાની છાલની ભૂકી બે પૈસાભાર નાખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો પછી તે કોપરૂ બળવાન માણસ પાસે પીલાવવુ, એટલે તેમાથી જે તેલ નીકળે તેને મુઠેલ કહે છે એ તેલ વાગેલા અગમાનુ લોહી સાફ કરવાના કામમા અને જખમ રૂઝાઇ

આવવાના કામમા સારૂ ઉપયોગી થઇ પડે છે (૪) આદ્યવેલ—રાતી છાલનુ નાળીએર સારૂ જુનુ અને પાકુ થયેનુ લેવુ તે ભાગી ટોપરાનો ભૂકો કરવો તે ભૂકો પીલી રસ કાઢવો એ રસ સુમારે કાચો ૫ શેર લઇ એક કલાઇના વાસણમા નાખી દેવતા ઉપર ઉકળવા અને ઉકળે એટલે તેમા ચાર ગુંજા પર્યંત માફુ અને બે માસા સુધી હળદરની ભૂકી નાખી બધો રસ ઉકળવો, એટલે રસના થયેલો પાક વાસણને તળીએ ચોટે છે અને ફક્ત તેલ માત્ર ઉપર રહે છે એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લઇ બાટલીમા ભરી રાખવુ એ તાજુ હોય છે ત્યારે સારૂ સુવાસિક હોય છે. કેટલાક દિવસ પછી તેનો ખોરો વાસ આવે છે પરંતુ ગુણ કદિ પણ કમી થતો નથી આ તેલમા રૂના પેલ પલાળી ગરમી વગેરેના ચાંદીઓ ઉપર મૂકવા એથી જખમ પણ રૂઝાય છે (૫) વાળા ઉપરઃ—નાળીએરને કોરી તેમા નવસારની ભૂકી રાત્રે નાખવી સવારે તેમાનુ પાણી પીવુ અને કોપરૂ ખાવુ, તથા સાયંકાળ પર્યંત ઉપવાસ કરવો અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવા (૬) ભિલામો, અરનેરો (સજાવા) વગેરે ઉઠે તે ઉપર—કોપરૂ ઘસી અગર બાળી ચોપડવુ (૭) સરડાના વિષ ઉપર—નાળીએરના કુમળા તોરા પાણીમા ઘસી તેમા કોકમ નાખી ગરમ કરી ડંખ ઉપર ચોપડવુ (૮) ઉંદરના વિષ ઉપર—ખોરૂ કોપરૂ મૂળાના રસમા ઘસી લેપ કરવો. (૯) હેડકી અને ઉલટી ઉપર—નાળીએરનુ છોડુ હોકામા નાખી તેની ધૂણી પીવી અથવા નાળીએરના છોડાની રાખ મધમા આપવી (૧૦) ખસ અને દાદર ઉપર—નાળીએરની કાચલીનુ પાતાળ યંત્રવડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવુ કાચલી સળગાવી થાળીમા પણ તેલ નીકળે છે + (૧૧) ખસ ઉપર—નાળીએરનો રસ કાઢી તેમા થોડો આમલસારો ગંધક નાખી બધો રસ ઉકળી તેલ થાય ત્યા સુધી કઢવી ઉતારી નાખવુ નીચે ઉતારેલા રસના જે કુચા બાકી રહે તે થોડા ખાવા અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા, તેમજ રોજ રાત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવુ એટલે કંડુ (ખરજ) અને ખસનો નાશ થાય છે (૧૨) અમ્લપિત્ત, પેટશૂળ અને અરોળ ઉપર—નાળીએરમાનુ પાણી દશ શેર કાઢી મધ જેવુ થતા સુધી ઉકાળવુ પછી તેમા જાયફળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાવત્રી એની થોડી ભૂકી નાખી બાટલીમા ભરી રાખવુ. તથા દરરોજ સવાર સાંજ એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્યંત ૧૪ દિવસ પાવુ (૧૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપરઃ—એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમા બે ભિલામા બારીક કરીને નાખવા તથા બધો રસ ઉકાળવો, એટલે ઉપર તેલ આવી તળે કુચા ઠરી બેસે છે. તે તેલ લઇ વાયુબદ્ધ થએલા માણસના શરીરે મર્દન કરવુ અને નીચે રહેલી રાબ ખાવા આપવી. આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવો દુર્ધર વાયુ હશે તો પણ તેનો નાશ થશે. અથવા નાળીએરનો અગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિફળાની ભૂકી

+કાચલી સળગાવી થાળીમા મૂકી ઉપર પાણીથી ભરેલ થાળી ઢાંકી રાખતાં, ઢાંકેલી થાળી નીચે ઓસના બિંદુઓ જામે છે તે. આ તેલમાં રૂનું પુમડુ બોળી દુખતી દાઢના કોતરમા ભરવાથી તે તત્કાળ મટી જાય છે.

રણુ માસા અને મરીની ભુકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભુકી નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે આપવુ (૧૪) ઉરોગ્રહ અને હૃદ્રોગ ઉપર.—લીલા નાળી-એરનો પાણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લઇ તેમા શેકેલો હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસવા અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે પાવુ, અથવા નાળીએરના રસમા ભિલામાના તેલના ટીપા ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવા (૧૫) રક્તપ્રમેહ ઉપર:—કુમળુ નાળીએર લાવી તેમા છિદ્ર પાડી પાશેર પાણી તેમા રેડવુ તેમા ફટકડીનુ ચૂર્ણ ૩–૪ વાલ નાખી ઉપર બુચ બેસાડી અગાસીમા ઝાકળમા મૂકવુ સવારે તે પાણી હલાવી પાવુ (૧૬) શૂલ ઉપર (નારિકેલક્ષાર):—પાણી સુદ્ધા આખુ નાળીએર લઇ તેના મુખમા છિદ્ર પાડી તેમા મીઠુ ભરી બહાર માટી ચોપડી સુકવી છાણાના દેવતામા શેકવુ પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવુ એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળનો નાશ થાય છે (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્ત ઉપર.—નવા નાળી-એરનુ પાણી, નિર્મળીના બી, સાકર અને એલચીદાણા એકત્ર કરી પાવા તે મૂત્ર-કૃચ્છ્રનાશક છે અથવા નાળીએરનુ પાણી ગોળ તથા ધાણામા મેળવી તે પાણી પાવુ તે દાહસહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે *

૩૩૯ નાણા—આ જંગલી ઝાડ છે એના પાદડા સીતાફળીના પાદડા જેવડા મોટા હોય તે લામા થાય છે નાણાનુ લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમા આવે છે કોકણ પ્રાંતમા એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે

૩૪૦ નાદરૂખ—(સ૦ હિ૦ મ૦ ક૦ નદીવૃક્ષ લા૦ સિફ્રેલાટૂના) નાદરૂખીના ઝાડ મોટા વધે છે એ ઝાડના પાદડા પીપરડીના (પીપળના) પાદડા જેવા પરંતુ તે કરતા કિંચિત્ નાના હોય છે એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે એ ઝાડ છાયા માટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે નાંદરૂખી—તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર શીતલ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તુરી, ગ્રાહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષનાશક છે, અને વ્રણ, કોઢ, રક્તપિત્ત, શ્વેતકોઢ, શીર્ષપીડા, કંડૂ (ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) યોનિકંદ ઉપર—નાદરૂખીની છાલ અને પીળો લોધર, એ ખાટી આમલી સાથે પકવી લેપ કરવો (૨) માથે વાયુ ચઢયું હોય તે ઉપર—નાદરૂખીના પાદડા અને અંતરછાલ એકત્ર ખાડી બાફ આપવો અને સેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાધવા (૩) અંડવૃદ્ધિને

*અજાયબ રેચ—લાલ ચોટીવાળુ (મલબારી) નાળીએર લઈ, ચોટી ઉતારી નાખી, તેની ઉપરની કાચલીની આખ વાટે તેમાનુ પાણી નહિ કાઢતા તેમા નેપાળાના બીજ (ગોળા) માય તેટલા ભરી કોપરાના કકડાથી આખ બધ કરી કપડમાટી કરવુ પછી તે ઉકરડાના ખાતરમા ૧ માસ સુધી દાટી રાખવુ પછી તેને બહાર કહાડી ઉપલી કાચલી ફોડી નાખી અંદરનુ કોપરૂ તથા પાણી સહિત નેપાળો ખૂબ વાટી બાટલીમા ભરી રાખવુ જરૂર પડે ત્યારે એમાનુ થોડુ નાભિ ઉપર ચોપડવુ એટલે રેચ લાગશે. ટાઢા પાણીથી નાભિ (ડુટી) ધોવાથી રેચ બધ થશે

તિડિક (તણખા) લાગતી હાય તે ઉપર—નાદરૂખીના પાદડાનો રસ અને કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા તેટલુજ ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાકી રાખવુ એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દઇ ઘી સિદ્ધ કરવુ આ ઘી દિવસમા પાચ વાર ચોપડી જીરવવુ અને જુની ઈંટ તપાવી કપડામા વીટાળી તેણે કરી શેકવુ, એટલે વૃદ્ધિરોગ (અડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે (૪) કોગળીયા ઉપર—નાદરૂખીના પાદડાનો રસ પાવો

૩૪૧. નિંબારા (મ)—નિબારાના ઝાડ વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે એ સીધા અને ઉંચા વધે છે નિબારાનુ ઝાડ ઘણુ મોટુ થતુ નથી. કડવા લીમડાના જેવાજ એના પાદડા હોય છે એને ફળ પણ કડવા લીમડાના જેવાંજ આવે છે, પરતુ તેવા લાબા હોતા નથી. એના લાકડાનો ઇમારતના કામમા ઉપયોગ થાય છે એ લાકડુ સીધુ અને લાબુ હોવાથી એના વાસ સારા થાય છે નિંબારાનો રસ વિષારી છે, માટે ખાવામા આવવા દેવો નહિ. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર—નિબારાની નીબોળીઓ વાટી ચોપડવી, કિવા લીલી નીબોળીઓ ખાડી તેનો રસ કાઢી તેમા આમલસારા ગધકનુ ચૂર્ણ નાખી તાબાના વાસણમા ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૨) પાડાના વાળમાં જૂઓ પડી હોય તે ઉપર.—નિબારાના ફળનો રસ કાઢી તેમા છાશ નાખી ચોપડવો.

૩૪૨ નિર્મળી—સ૦ કતુક મ૦ નિવળી, નિર્મળી, ગજરા. હિ૦ નિર્મલી બ૦ નિર્મલા. ક૦ ચિલ્લિકાયી. તા૦ મલા૦ ટેટ્ટામાર. તૈ૦ ચિલ્લિચેટ્ટુ. ગો૦ ચીલવી ઈં૦ એનટ વુઇચ ક્લિઅર્સ વૅાટર. લા૦ સ્ટ્રિકનોસ પોટેટરમ.

નિર્મળીના ઝાડ થાય છે એના બી ચપટા અને ગોળ હોય છે નિર્મળીના બિયાનુ ચૂર્ણ મેલા પાણીમા નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે નિર્મળી વૃક્ષઃ—તીખુ, કડવુ, લેખન, રૂચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરૂં, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે, અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુલ્મ, શૂળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાના મેલનો નાશ કરે છે એનાં કુમળાં ફળઃ—ચક્ષુષ્ય, વાતકારક તથા શીત છે, અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મોહનો નાશ કરે છે જુનાં ફળઃ—દુર્જર તથા રૂચિકર છે અને કફ તેમજ પિત્તના નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાતિકારક તથા ઘર્મજનક છે, અને સોજો, પાડુરોગ, વિષ, પ્રતિશ્યાય તથા કમળાનો નાશ કરે છે નિર્મળીનાં બિયાં:—આંખોને હિતાવહ, તુચ તથા ગુરૂ હોઇ પાણીને સ્વચ્છ કરનારા તથા મધુર છે, અને અશ્મરી, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં મૂળ સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે:—નિર્મળીનાં ફળ મધમા ઘસી તેમા થોડુ કપૂર નાખી અજન કરવુ, એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે (૨) અંધત્વ દૂર થવા માટે—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખ અને કાળા સર્પની કાંચળી, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી અજન કરવું; એટલે આંધળા મનુષ્યને જલદી દેખાય છે (૩) ગંદુ પાણી ચોખ્ખુ કરવા માટે:—નિર્મળીના બિયાંનુ ચૂર્ણ કરી ગદા પાણીમાં નાખવું એટલે કેટલીકવારે પાણી

સ્વચ્છ થાય છ (૪) આખા આવે છે તે ઉપર.—નિર્મળીના બિયાં મધમા ઘસી તેમા થોડુ કપૂર નાખી અજન કરવુ (૫) અહિસ ઉપર.—નિર્મળીનાં બિયા અને સિંધવ ઘસી અજન કરવુ (૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર:—નિર્મળીનાં બિયા એક તોલો છાશમા વાટી તેમા મધ નાખી પાવુ (૭) આંખોમાં ફુલા પડે છે તે ઉપર—નિર્મળીના બિયાં, શખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળ, એનુ ચૂર્ણ કરી મધમા ગોળીઓ કરી તે ઘસી અજન કરવુ

૩૪૩. **નીપાણી.**—આ ઝાડ ખરસાણી જેવા થાય છે એની ઉંચાઇ સુમારે માથોડુ હોય છે. એને ખરસાણીના ઝાડ પ્રમાણે ફાંટા ફૂટે છે અને ખરસાણી પ્રમાણેજ આ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે આ ઝાડ ખાનદેશમા ઘણુ થાય છે નીપાણીને ગેદા જેવા ફૂલ આવે છે અને એના બી કાદા (ડુંગળી) ના જેવા હોય છે ઉપયોગ—(૧) સુવાવડીને માટે કાટો—નીપાણીનો કારો કરી હળદર નાખી પાવો, એટલે સુવવડીના પેટમાંને. રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાફ થાય છે (૨) વાળા ઉપર—નીપાણીના બીયા ત્રણ વર્ષના ગોળમા બે દિવસ આપવા, એટલે શરીરમાનો વાળો મરી જાય છે

૩૪૪. **નેતર.**—સ૦ વેતસ મ૦ વેત હિ૦ બેન ક૦ બેતા, બેડિસુ, બેમયબેદઉ તા૦ પિરમ્બુ તુ૦ સુરોલ્બેના તૈ૦ પીપારૂવા, પેમુ, પેપા, વેતસમુ ફા૦ વત અ૦ ખલાફ મલા૦ ચુરલવળિ, વેત્ર ઇં૦ કેન. લા૦ કેલેમસ રોટંગ

મલબાર, ગોકર્ણ, મહાબલેશ્વર, કોચી, મગલોર અને રામેશ્વર, એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમા નેતરના વનો છે નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઉચુ વધે છે, પરતુ તેની જાડાઈ થોડી હોય છે આ દેશમા ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલુ તો ચીકણુ હોય છે કે પાણીમા પણ કહોતુ નથી. તેના કરડીયા, ખુરસીઓ ઇત્યાદિ સામાન કરે છે નેતર ઉચુ થવાથી જેમ નમે છે તેમ માણસે ઉચ પદ્રી પ્રાપ્ત થવાથી પણ ઈશ્વરથી ડરીને નમવુ **નેતર**—તુરૂ, શીત, કડુ તથા તીખુ છે, અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, અતિસાર, યોનિરોગ, તૃષા, રક્તકોપ, વ્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોઢ તથા વિષનો નાશ કરે છે **એના અંકુર**—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **નેતરનાં પાંદડાં**—ભેદક, તુરા, લઘુ, શીતલ, કડવા, તીખા તથા વાતનાશક છે, અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના **બિયાં**—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટા, રૂક્ષ તથા પિત્તલ છે, અને રક્તદોષ તેમજ કફનો નાશ કરે છે **મોટું નેતર**—શીતલ છે અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ તથા કપનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે **જલનેતર**—શીતલ, કડવુ, વ્રણશોધક, તુરૂ, વાતકર, ગ્રાહક તથા રૂક્ષ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ, રાક્ષસબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મત્સ્યવિષ ઉપર—કાળા નેતરના કલ્કમા ઘી નાખી કઢવી તેનો લેપ કરવો

૩૪૫. **નેપાળો.**—સ૦ ક૦ બૃહદતી, જેપાલ. મ૦ જેપાળબીજ હિ૦ જમાલગોટા બ૦ જયપાલ. તા૦ મલા૦ નિર્વીલ. તૈ૦ નેપાલવેમુ. તુ૦

બ્યાઘ્રીબિંદુ. ફા૦ તુરુમ્બેબદે અ૦ હબુસ્સલાતીન. ઈં૦ ક્રોટન સીડસ્. લા૦ ક્રોટ-નટિગ્લિયમ્

મોગલી એરડાના ઝાડ થાય છે તેવાજ નેપાળાના ઝાડ થાય છે મોગલી એરડાના પાદડા કરતા એના પાદડા નાના હોય છે એ ઝાડ કોકણુ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે નેપાળો મોટો વિષારિ છે નેપાળો શુદ્ધ કરી અનેક ઔષધોમા (રસાયનોમા) નાખે છે. નેપાળો તીવ્ર રેચક છે નેપાળો—સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉલટીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા ભેદક છે, અને કફ, આમ, જતુ તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર—નેપાળો પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર—નેપાળાના બીયામાના મગજને લીબુના રસના ૨૧ પુટો દઈ બારીક ખરલ કરી લાબી ગોળી કરવી, અને તે ગોળી માણુસની લાળમાં ઘસી અજન કરવુ. (૩) આદાશીશી ઉપર—મોટા પરોઢીએ નેપાળાના બે કિવા ત્રણ બિયામાનુ મગજ લઇ લીબડાના રસમા ઘસવુ અને જે બાજુનુ માથુ દુખતુ હોય તે બાજુની આખ પાસેથી ભમર ઉપર સળીથી ચોપડવુ થોડુ ચચરશે ખરૂ, પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થાય છે અથવા જે બાજુનુ કપાળ દુખતુ ન હોય તે બાજુના કાનમા નાખવુ આ રસ નાખવા પહેલા કાનમા થોડુ ઘી પાડવુ એટલે કાનમા દાહ થતો નથી. આ પ્રયોગ પરોઢીએ કરી પછી થોડી ઉઘ લેવી (૪) મોડશી (કોગળીયા) ઉપર—નેપાળાના બીયા છાશમા ઘસી પાવા અને એનાજ મૂળ પાણીમાં ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો. (૫) ગંડમાલા ઉપર—નેપાળાના પાદડા વાટી તેના અગરસની ચેપવી સૂકવી લેપ કરવો.

૩૪૬. નેત્રરી.—આ ઝાડ મોટા થાય છે નેવરીના ઝાડ કોકણમા વિશેષ છ એના પાદડા લાબા હોઇ છેવટે પહોળા થતા ગયેલા હોય છે એનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવતુ નથી. એને લાબોળી જેટલાં લાબા અને તે કરતા જરા જાડા એવા ફળ આવે છે એની છાલ મચ્છીમાર લોકો જાળ રગવાના કામમા લે છે

૩૪૭. નેવારી (નીવાળી).—સ૦ વનમાલિની. પ્ર૦ નેવારી. હિં૦ નીવારી—લી. ક૦ ગીકાડમલ્લિગે. લા૦ ઇકિસોરા પાર્વિ ફ્લોરા.

આ એક જુઈ જેવોજ વેલો છે એ વેલાનાં પાદડા માત્ર જુઈ કરતાં થોડા મોટાં હોય છે નેવારીના ફૂલ પણ જુઇના ફૂલ કરતા જરા મોટાં હોય છે નેવારીના વેલા જગલમા ઘણા હોય છે. એને "વેલમોગરી" "રાનમોગરી" કહે છે. નેવારી—તીખી, કડવી, શીતલ, સુરભિ તથા લઘુ છે અને ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ તથા સર્વ રોગની નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર—નેવારીના બિયા ઠડા પાણીમા ઘસી ચટાડવા

૩૪૮ નોળવેલ.—સ૦ સર્પાક્ષી, નાકુલી મ૦ મુંગુસવેલ. કો૦ નાવળી. હિં૦ નકુલકદ. ક૦ વિષમુગરી. લા૦ રાઉબ્રલ્ફિયા, સર્પેંટીના. તૈ૦ પાપુચેટુ. ફા૦ મોટા ચાદા.

મરાઠીમા એને "ચોર મુગુસવેલ" પણ કહે છે એના મૂળને "રાસ્ના" કહે છે. ×નોળવેલ—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને કૃમિ, વ્રણ, વીછી સર્પ તથા ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ–(૧)સર્પ, વીછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર–નોળવેલનો રસ પાવો (૨) હરતાલના વિષ ઉપર–નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિષમજ્વર ઉપર–ચદ્રગ્રહણની વખતે નોળવેલને ઉખેડી તેનુ મૂળીયુ કાળા સુતરે ડાબે કાને બાધવુ એટલે એકા હિક જ્વર જાય છે, અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાધવા. સ્મશાનમા થયેલા નોળવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી તેને ઘીમા ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવુ, એટલે એકાહિક જ્વર તુરત જાય છે

૩૪૯. પટોલ કટુ. (કડવા પડોળાં)—સ૦ કટુ પટોલી મ૦ સોન–કડુ પડવળ. હિ કડવે પડવળ. બ૦ પલતાલતા ક૦ કહી પડવળ તૈ૦ અડવી પોટલા તા૦ કોણુપુડલૈ તુ૦ કડુ પટલાકાયી. મલા૦ પટોલ લા૦ ટ્રિકોસેન્થીસકકુમેરિન

એ વેલાના પાદડા અને ફળ બહુજ કડવા છે કાઢામા એ વેલાના પચાગનો ઉપયોગ થાય છે પટોલકટુ:—(કડવો પડોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે, અને પિત્ત, કફ, કડૂ, કોઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કોઢરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે એના ફળ—તીખા, કડવા, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર તથા સારક છે, અને શ્વાસ, જ્વર ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના પાંદડા પિત્તનાશક તથા મૂળ અને વેલો કફનાશક છે તેમજ તેનુ તેલ કફ અને એ શી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારૂ છે ઉપયોગ—(૧) વ્રણ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઢો—કડુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમડુ ધોવુ એટલે ગુમડાનુ શોધન થશે (૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર—પટોલ કટુનો કાઢો ને કલ્કથી સરસવનુ તેલ સિદ્ધ કરવુ તે અગ્નિ દગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ અને ફોલ્લાને હઠાવી નાશ કરે છે (૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઢો:—પટોલ કટુ તથા સુંઠનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણ માસા સુધી નાખવુ (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર—પટોલ કટુના પાદડાનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજા ઉપર ચોપડવો, પછી સર્વાંગે લેપ કરવો (૫) ઇંદ્ર લુપ્ત ઉંદરી ઉપર:—પટોલ કટુના પાદડાનો રસ ચોળવો એટલે કેશ ઉગે થાય છે (૬) ઉલટી થવા માટે—પટોલ કટુ, કડવો લીમડો અને અરડુસીના પાદડાનુ ચૂર્ણ ટાઢા પાણીમા આપવુ, એટલે ઉલટી થઇ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે (૭) કૃમિ ઉપર— પટોલ કટુના પાદડા ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઇ રાત્ર પાગેર પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમા મધ નાખી તે પાણી દિવસમા ત્રણ વખત આપવુ (૮) પિત્તજ્વર ઉપર—પટોલ કટુના મૂળનુ પાણી

× નોળવેલ જગલમા થાય છે એના વેલા ઘણા લાબા થાય છે અને નાગરવેલ જેવા પાદડા હોય છે

સાકરમા આપવુ, અથવા કડુ પડવળ અને જવનો કાઢો મધ નાખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે (૯) ભ્રમ ઉપર.—પટોળ કડુના પાદડા અને સરગવાના પાદડા ખોપરાનુ તેલ નાખી તળવા, અને દૂધમા એકત્ર વાટી શિજવવા તથા તેનો સહન થાય તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાધવો. (૧૦) વિષાર ઉપર:—પટોલ કડુ ઘસી પાવુ, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૩૫૦. પત્તુરઃ–(મ૦ પાત્રુદા) આ વૃક્ષ ઘણુ જ મોટુ થાય છે એને બારીક કાટા હોય છે. એના પાદડા બીલીના પાદડાના આકારના હોય છે એનુ લાકડુ હલકુ છે એને સફેદ કેસરયુક્ત ફૂલ આવે છે. એને બારીક ફળ હોય છે પત્તુરઃ—તીખો, નેત્રવિકાર નાશક તથા શીતોષ્ણ છે, અને પિત્ત તથા જીર્ણ જ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ— (૧) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ—પત્તુરના પાદડાંનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો (૨) વિષમજ્વર ઉપરઃ—પત્તુરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાધવો

૩૫૧. પતંગ—સ૦ રક્તકાષ્ઠ, પત્રાગ. મ૦ હિ૦ ક૦ તૈ૦ પતગ તા૦ આરતાગી તુ૦ ચપ્પનગ મલા૦ ચપ્પન ફા૦ અ૦ બક્ઠ ઇં૦ સેપ્પનવુડ. લા૦ પ્સિસાલવે નિયાસેપ્પન

એ ઝાડ મલબાર અને બગાળા પ્રાતમા થાય છે તેના લાકડાનો રગ રાતો હોય છે એ કારણથી તે ઝાડના અગથી ગુલાલ બને છે. રગ સિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી પતગનુ લાકડુ અને હરડેને લખવાની સાહીમા નાખે છે એ ઝાડ પાકુ થવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. પતંગઃ—કડવુ, રૂક્ષ, ખાટુ, શીતળ, મધુર, તીખુ, વ્રણશોધક, વર્ણકારક અને સુગધિ છે, તથા જ્વર, મૂત્ર-કૃચ્છ્ર, વ્રણ, વાત, પિત્ત, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે

૩૫૨. પદ્મકાષ્ઠ.—સ૦ ક૦ પદ્મક મ૦ બ૦ પદ્મકાષ્ઠ. હિ૦ પદ્માખ તૈ૦ પદ્મપુચેકવા. લા૦ પ્રનસ પડમ

* પદ્મકાષ્ઠના ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાથી એ ઝાડનુ લાકડુ અહીં આવે છે પદ્મકાષ્ઠઃ—કડુ અને શક્તિવર્ધક છે, તેમજ તુરે, કડવુ, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ તથા રક્તપિત્તનુ નાશક હોઇ ગર્ભની સ્થિતિ કરનારૂં તથા રૂચિકારક છે; અને ઉલટી, વ્રણ તથા તરસનુ નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) દાહ, ઉલટી, હિલકા અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ—પદ્મકાષ્ઠનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપરઃ—પદ્મકાષ્ઠ અને બીલાનુ ચૂર્ણ ઘી કિંવા મઠામાં કાલવી એકત્ર કરી આપવુ.

૩૫૩. પપનસ.—એ ઝાડ લિબુડી જેવડુ જ હોય છે એને બારમાસી ફળ આવે છે એને પીળા ફૂલો આવે છે. તેનો વાસ ઘણો આવે છે. એના ફળ નાનકડા કોળા જેવડા દેખાય છે પાકેલા ફળનો રગ પીળો હોય છે. એની અંદ-

* એનુ મોટુ ઝાડ કેદાર અને હિમાલય પર્વતમા ઉત્પન્ન થાય છે. એને ફળ થતા નથી. ઔષધીમા એનુ લાકડુ વપરાય છે એ લાકડુ ઘસીને પીવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે.

એ અર રૂચિકર હોઈ તેનો રસ રાતો હોય છે એ ફળો ઘણાં ખાટાં હોતાં નથી, તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી હોતાં ફળ ઉપરની ત્વચા હાથેળી જેટલી જાડી હોય છે ઉપયોગ— (૧) અરૂચિ ઉપર —પપનસ છોલી તેની ચીરો કરવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂકી નાખી સેવન કરવું આ પ્રયોગથી અરૂચિ અને તૃષા શમે છે (૨) રોગવડે મસ્તક ચઢે છે તે ઉપર —પપનસની બહારની છાલમાં જે ઈર્ષ્ટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું

૩૫૪. પરવળ.—(સં૦ પર્વર. મ૦ બ૦ અ૦ પગવર) પરવળના ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર થાય છે પરવળનો વેલો કાંઈક ઘીલોડા જેવો પરંતુ પાદડા લાંબા હોય છે પરવળની આકૃતિ પણ ઘીલોડા જેવીજ લાંબી હોય છે. પરવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે એ ઉત્તમ પથ્યકર છે એ શાક ઘીમા ખાવામાં ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે પરવળ—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હલકું, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે, અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષતથા કૃમિરોગનો નાશ કરે છે એનો વેલો કફનાશક, પાદડા પિત્તનાશક અને મૂળ રેચક છ

૩૫૫. પરિપાઠ—પરિપાઠ એ ઝાડ કોથમીરના ઝાડ જેવું થાય છે એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે એના પાદડા બારીક અને થોડા લાંબા હોય છે. આ છોડ ઉપર ખાખાના જેવા સેંકડો બારીક ફળ આવે છે એનો રંગ લીલો હોય છે પરિપાઠ ઝાડ ગુણમા ઠંડુ છે ઉપયોગ—(૧) હાથે પગે બળતરા થતી હોય તે ઉપર —પરિપાઠનું ઝાડ કચરી તેનો અગરમ હાથે અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાની ગરમી અને ગોવરાનું દુ:ખ નીકળવા માટે — પરિપાઠના ઝાડવાનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તેમા સાકર નાખી પવો. (૩) કંઠસર્પ અને કફવિકાર ઉપર—પરિપાઠનું ઝાડવું ચલમમા નાખી તેની ધુમ્રી પીવી, એટલે ગળામા જડાઈ ગયેલો કફ પાતળો થઈ કફવિકારનો નાશ થાય છે

૩૫૬. પડોળા.—સં૦ સ્વાદુપટોલિકા. મ૦ પડવળ. હિ૦ પરવલ. ક૦ જાપડવળ, પટશાવળી. તા૦ પેડાલ. તા૦ તુ૦ પાટલાકાની મ૦ પટોલ લા૦ ટ્રિકોસાથસ્ અંગ્વિના.

પડોળાના વેલા ઘણાજ વધે છે એને સુમારે બે ત્રણ હાથ લબાઈના ફળ આવે છે પડોળાનું શાક બહુ પથ્યકર છે તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉપન્ન કરતુ નથી. એ શાક ત્રણ દોષ વિરોધી છે પડોળા—સ્વાદુ, રૂચિકર, વીર્યકર પથ્ય, દીપક, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે અને વાત, પિત, તાવ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે પડોળીના ફળ—વૃષ્ય, રૂચિકર, મધુર, સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, લઘુ, દીપક, હલકા, સ્નિગ્ધ ને ઉષ્ણ છે અને કફ, રક્તરોગ, ત્રિદોષ, જ્વરગ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના પાદડા પિત્તનાશક વેલો કફ-નાશક અને મૂળ રેચક છે.

૩૫૭. પપાણભેદ.—સં૦ પાષાણભેદ. મ૦ હિ૦ ક૦ પાખાણભેદ. બ૦ પાથરચ્ર નૈ૦ તેલ્લામુરૂપીડી. ઈં૦ આયરિસ્પ. લા૦ કોલિયસએરોમેટિકમ્ તુ૦ પથરચૂર ફા૦ સે.શ.દ. અ૦ જતીઆના.

એને મહારાષ્ટ્રમા " પાથરફોડ " પણ કહે છે એ વનસ્પતિ નાની અને રીંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને બોરડી જેવા કાટા હોય છે એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે અને એના મૂળ ખડક ફોડી અદર જાય છે, એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલુ છે એને રીગણીના ફળ જેવડા ફળ થાય છે. એના ફૂલ ધોળા હોઇ તેમા લાલ કેસર હોય છે એના કુમળા પાદડાનુ શાક કરે છે એના મૂળને " લકડી પાષાણભેદ " કહે છે એ મૂળ કડવા હોય છે* પાષાણભેદ:—શીતળ, મધુર તથા કડવુ છે, અને મેહ, તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરી (પથરી)નો નાશ કરે છે બીજી વટપત્રી પાષાણભેદની જાત છે તે—શીતલ તથા મદકર છે, અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, બલકર, વ્રણનાશક અને કિંચિત્ દીપન છે ત્રીજી એક શિલાવલ્ક નામની જાત છે તે—શીતલ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શલ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે ચોથી એક શુદ્રપાષાણભેદી નામની જાત છે તે—વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—પાષાણભેદના મૂળ, ગરમાળાનુ મગજ, ધમાસો, બાળહરીતકી અને ગોખરૂનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે તણખીયો તથા આગથી યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. અથવા પાષાણભેદના મૂળનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા પાવુ કિવા પાષાણભેદના મૂળ, શિલાજીત, લીંડીપીપર અને એલચીદાણાનુ ચૂર્ણ પાણીમા અથવા ગોળમા કિવા ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ (૨) પ્રમેહ ઉપર:—પાષાણભેદના મૂળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર:—લકડી પાષાણભેદનો કાઢો પાવો (૪) પથરી ઉપર:—પાષાણભેદના મૂળનો કાઢો, શિલાજિત અથવા સુરોખાર અને સાકર નાખી પાવો (૫) અશ્મરી (પથરી) જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર.—પાષાણભેદના મૂળનો કાઢો પાવો (૬) દંતકૃમિ ઉપર—પાષાણભેદના ફળનો ધૂમાડો દાતને આપવો

૩૫૮. પાટલા.—(મ૦ પાડળ હિ૦ પાડરી) પાટલામા વેલ પાટલા અને વૃક્ષ પાટલા એ બે જાતિ છે વેલ પાટલાના વલા હોય છે અને વૃક્ષ પાટલાના ઝાડ હોય છે. " પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદૂતી, ફલેરૂહા, કૃષ્ણવંતા, કુબેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી, એ વેલ પાટલાના સસ્કૃત નામ છે પાટલા, સીતા, મુષ્કક, મોક્ષક, ઘટા પાટલિ, કાષ્ઠપાટલા, એ વૃક્ષ પાટલાનાં અથવા શ્વેત પાટલાના નામ છે વેલ પાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે અને એના પાદડા વાસનવલના પાદડા જેવા હોય છે, પણ તે કરતા મોટા અને લાબા હોય છે એને ફળનો ગુચ્છો આવે છે જેવી વાસનવેલના પાદડાના રસની ઘટ્ટ થેપલી બને છે, તેવીજ વેલ પાટલાના પાદડાના રસની પણ બને છે પાટલાના ફળ ગોળ હોઇ

* એને પત્થરફોડી જડી કહે છે આ સિવાય એક પત્થરનીજ જાતની પત્થરફોડી આવે છે આ પત્થરની અદરથી નીકળે છે માટેજ એનુ એ નામ આપેલ છે

નાના મોતી જેવડા અને પીળા હોય છે એ વેલના મૂળ વાસનવેલના મૂળ જેવાજ કડવાં હોય છે વૃક્ષ પાટલાના પાદડા બકુલીના પાદડા જેવા હોય છે વેલ પાટલાને "મોટી વાસનની" વેલ પણ કહે છે **પાટલા:**–રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાત, સોજો, આધ્માન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે બીજી **સિતપાટલિકા:**–(ધોળી પાટલા) નામની જાતિ છે તે–કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાતદોષ, ઉલટી, ઉચકી, કફ, દમ, સોજો, અરૂચિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે **વલ્લીપાટલા:**–ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજો, અરોચક તથા વાયુનો નાશ કરે છે **રક્તપાટલા**–(તામ્રપુષ્પી) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉલટી તથા સોજાનો નાશ કરે છે **ક્ષુદ્રશ્વેતપાટલા:**–સ્નિગ્ધ તથા વ્રણશોધક છે, અને કફ, વિષ, કોઢ તથા નાયટાની નાશક છે. **ભૂ પાટલા:**–તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવધક છે અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવાજ છે **પાટલાના ફુલ**–તુરા સ્વાદુ, શીત તથા હલકા છે, અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કરે છે **પાટલાના ફળ**–કડવા, શીતલ, ગુરૂ, તુરા તથા મધુર છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**–(૧) **હેડકી ઉપર:**–પાટલાના મૂળનો રસ મધમા પાવા (૨) **ઝેરસાના વિષ ઉપર**–પાટલાના મૂળ ઘસી પાવા (૩) **ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) ઉપર:**–પાટલાના પાદડાના રસની થેપલી નાભિ ઉપર રાખવી, અને એજ થેપલી માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઇ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી (૪) **તાવ, કૉલેરા અને પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:**–પાટલાના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા તથા ડુટી ઉપર લેપ કરવા અને એ મૂળનો એક કકડો મ્હોડામા રાખવો તથા તે મૂળમાથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો (૫) **શોફોદર ઉપર**—પાટલાના મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમા ઘસી બે વખત પાવા પથ્ય અલુણી. એજ મૂળ કમરની આસપાસ બાધવા (૬) **નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર:**–પાટલાના મૂળ, કાચકા અને અતિવિષ કિંવા વખમો પાણીમા ઘસી પાવા (૭) **પિત્તવિકાર ઉપર:**–પાટલાના પાદડાના રસમા સુઠનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવુ (૮) **શીત મેહ ઉપર**–પાટલાના મૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો પાવો (૯) **અમ્લપિત્ત ઉપર**–પાટલાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા સુંઠની ભૂકી ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો. (૧૦) **બાળકોને તૃષાનો આજાર થાય છે એટલે તાળવુ પડે છે તે ઉપર:**—વેલ પાટલાના પાદડા વાટી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી એ વિશેષે કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે રીવાજ છે

૩૫૯ **પાટલી**—સ૦ ભૂપાટલી મ૦ ભુઇ પાડળ હિં૦ પાટલી ભુઇપાડર ક૦ નેનવાદગી

પાટલીનુ ઝાડ મોટુ વધે છે એ ઝાડ ઘણુજ દુર્લભ છે ધારવાડ જીલામા સિરગી કરીને ગામ છે ત્યા એક પાટલીનુ ઝાડ છે એ ઝાડ વાવ્યા પછી એને

જ–સાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે એના ફૂલ ઘણાજ સુકુમાર અને ઘણા સુવાસિક હોય છે એ લાખના રંગના હોય છે પાટલીને પારિજાતક જેવા ઝાડ ફૂલ આવે છે

૩૬૦. પાઠ (કાળીપાડ)—સં૦ પાઠા, વનતિક્તિકા. હિં૦ પાઠ, પાઢ. ક૦ પાઢ, અગરૂસુટી. તૈ૦ પાઢચેટુ તા૦ પાડા. તુ૦ તિપલે મલા૦ પાટક્કિઝ્ઝ લા૦ સ્ટેફાનિયા હેર્નાડીફોલિયા મ૦ પહાડ, પહાડમૂળ.

કાળીપાટનો વેલો હોય છે એ એક ચન્દ્રાકાર બીજ જાતિની વેલ છે એ વેલાના પાદડા ગળોના પાદડા જેવા અથવા કેટલેક અંશે પીપળાના પાંદડા જેવા કાંઇક દીર્ઘ વર્તુલ, પાતળા અને સુંવાળા હોઈ તે લાબા દીટડા ઉપર એકાતરે આવેલા હોય છે કાળીપાટના વેલાને બારીક પીળા ફૂલોનો જથો જુની ડાળીઓના ખાચામા (સાધા–બગલ) થી આવે છે એના ઉપર મરી અથવા વટાણા જેવડા લાલ રંગના ફળો આવે છે આ બેથી પાચ હજાર ફૂટની ઉંચાઇ ઉપર સીમલાના પહાડમા મળે છે બગાળ, બિહાર, સિગાપુર અને કોકણ પ્રાતમા એ વેલા પુષ્કળ થાય છે વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા ડુંગરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે ડૉક્ટર્સ ડિમક અને ટ્રાયમેન સાહેબે આ વેલાને **ભૂનિર્વિષી** અથવા **વેણી વેલ** નામ આપેલ છે ગોવા પ્રાતમા એને પારવેલ કહે છે એ વેલાના મૂળને **પહાડમૂળ** અને **કાળીપાડ** પણ કહે છે **પહાડમૂળ**—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ ભમસધાનકારક, તીક્ષ્ણ તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર, શૂલ, વાત પિત્ત, જ્વર, વિષદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ, ઉલટી, કોઢ, હૃદ્રોગ, કડૂ, શ્વાસ, કૃમિ ગુલ્મ, વ્રણ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ગલરોગ ઉપર**-પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અતિવિષ, દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, કડુ અને નાગરમોથનો કાઢે મધ અથવા ગોમૂત્ર નાખી પાવો (૨) **પીનસ** (સળેકમ જેવો રોગ થાય છે તે **રોગ ઉપર:–પહાડાદિ તૈલ**—પહાડમૂળ, હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, લીડી પીપર, જાઇના પાદડાં અને દાતીના મૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્કથી ચોગણુ તલનુ તેલ નાખવુ, અને કલ્કનો સારો પાક થવા માટે તેલથ ચોગણુ પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવુ અ. નાકમા રેડવુ; એટલે મોટો પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે (૩) **શીતજ્વર** (ટાઢીયા તાવ) **ઉપર:**—પહાડમૂળનો કાઢો મરીની ભૂકી નાખી પાવો (૪ **અતિસાર અને દાહ ઉપર**—પહાડમૂળ કિંવા આબાની અતરછાલ દહીમ વાટી ખવરાવવી (૫) **શીતમેહ ઉપર**—પહાડમૂળ અને ગોખરૂનો કાઢે આપવો. (૬) **સોજા ઉપર**—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમા વાટી પાવા અ. સોજા ઉપર લેપ કરવો (૭) **પારોગડાના રોગમાં બાળકને સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તે ઉપર:**—પહાડમૂળ વાટી પાઈ દેવા. (૮) **બિલ્વી રક્તાતિસાર ઉપર:**—પહાડમૂળનો કાઢો આપવો (૯) **મૂત્રાશ્મરી** (મૂત્રાશયમ નાની પથરી થાય છે તે) **રોગ ઉપર:**—પહાડમૂળનો કાઢો આપવાથી મા? થાય છે (૧૦) **તરસ, અરૂચિ, અપચો અને મોઢાનો સ્વાદ બગડે**

ઉપર —પહાડમૂળ, વિરણવાળો અને કાળા વાળાનો કાઢો આપવો (૧૧) આમાતિસાર ઉપર—પહાડમૂળ, ઇન્દ્રજવ, કરિયાતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો (૧૨) સંગ્રહણી ઉપર (પાઠાદિ ચૂર્ણ):— પહાડમૂળ, કૃષ્ણા મીલીફળ, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ, જાબુના બિયાની છાલ, દાડમની છાલ, ધાવડીના ફૂલ, કડુ, અતિવિષ, નાગરમોથ, દારૂહળદર, કરિયાતુ, ઇન્દ્રજવ, એ જાતુમા સમભાગ લઇ એ સર્વના બરોબર કુડાની છાલનુ ચૂર્ણ મેળવી ચોખાના ધોવરામણમા અને મધમા આપવુ (૧૩) પિત્ત-કફજ્વર ઉપર:— (પાઠા સપ્તક).—પહાડમૂળ, સુઠ, કરિયાતુ, નાગરમોથ, ગળો, કાળો વાળો અને સુગધીવાળાનો કાઢો આપવો (૧૪) ઘા લાગેલા ઠેકાણે:—એના પાદડા બાધેલા હોય તો દુખાવો ઓછો થાય છે (૧૫) સાન્દ્રમેહ અથવા જે મૂત્રમા કફ ધાતુ (મ્યુકસ) અથવા સફેદ ક્ષાર (ફોસ્ફાટિસ) જતો હોય તે ઉપર લીબડાની છાલ, ગોમૂત્ર અને મધ મિશ્ર કરી પહાડમૂળનો કાઢો આપવો

૩૬૧. પાન અજમો.—અજમામા ઘણા ભેદ છે જે છોડ ઉપર બીઆ આવતા નથી તેને 'પાન અજમો' કહે છે એનો છોડ પથરાએલો હોય છે અને હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે એના પાદડા જાડા હોય છે એ પાદડાનો વાસ અજમા જેવા આવે છે ચોમાસાની ઋતુમા એના ડાળા વાવ્યાથી એ છોડ થાય છે એના ઉપર ફૂળ કિંવા બિયા આવતા નથી આ પાદડાના ભજીઆ ઘણા સ્વાદવાળા થાય છે ઉપયોગ—(૧) કરમ ઉપર.—એના પાદડાનો રસ આપવો (૨) ભમરીના દશ ઉપર.—એના પાદડા મસળી દશસ્થાને ચોળવા એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવુ થઇ વેગ જલદી બધ થાય છે

૩૬૨ પારસ પીપળો—સ૦ પારિસ, તૂલ મ૦ પારસપિપળ હિ૦ ગજદડ, પુરવસુ મલા૦ અ૦ બગરણી તૈ૦ ગગારબી મલા૦ પૂવરાસુ તા૦ પૂરવસુ. ફા૦ યલામએલ્ય ઇ૦ હિબિક્સસ લા૦ થિમપિસિયા પોપલનિયા

આ એક પીપળા જેવુ ઝાડ છે. એના કોકણ પ્રાતમા "અષ્ટ" "ભણેર" "કડેપાઇર" એવા નામ છે એના પાદડા પીપળાના પાદડા જેવા અને તે કરતા મોટા હોય છે એને ધોળો રસ (દૂધ) આવે છે એ ઝાડ ડુગરાળ પ્રદેશમા થાય છે એના ગુણ પીપર જેવા છે એને ભીડીના છોડના જેવા ફૂળ આવે છે×

ઉપયોગ —(૧) ગુમડા આંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટે.—પારસ પીપ-

× પારસ પીપળાના પાદડા બરાબર પીપળાના જેવાજ હોય છે માત્ર પીપળાના પાદડા જેવી એના પાદડાને છેવટે લાબી શેડ હોતી નથી એને ભીંડાના જેવા ફૂળો હોય છે આ ફૂળોની માળાઓને સાધુઓ પવિત્ર માને છે એ ફળમા કપાસીયા (કપાસના બીજ) જેવા પણ રૂઆ વગરના પાચ બી હોય છે. આ બીજ દૂધમા બાફી ખાવાથી અથવા પારસ પીપળાના મૂળ કે એના બીજ, સફેદ જીરૂ અને સરપખો સમાન ભાગે લઇ બારીક વાટી ટાક ૨॥ દૂધની સાથે લે તો સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને નિશ્ચય પુત્ર થાય આ ઉપાય સ્ત્રીઓએ ઋતુ સમયે કરવા જોઇએ

ભાનુ દૂધ ચોપડવુ (૨) મણ્યારીના (સર્પની એક જાતિ છે તેના) વિષ ઉપર:—પારસ પીપળાની છાલનો રસ અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો (૩) શ્વાસ ઉપર:—પારસ પીપળાના દૂધમા મરી અને હળદર અથવા બહેડાનુ ચૂર્ણ નાખી એ ચણોઠીભારની ગોળીઓ કરી ખાવી ગોળી ખાધા પછી કેટલીક વારે ઉલટી થઇ કફ પડે છે ઉતાર ઘી અને ભાત (૪) કફરોગ ઉપર—પારસ પીપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બાળકને ત્રણ ટીપા પર્યંત અને મોટા મનુષ્યને આઠ ટીપા સુધી ગોળમા કાલવી આપવો, એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે (૫) આધાશીશી ઉપર:-પારસ પીપળાના ફળ પાણીમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ

૩૬૩ પારિજાતક—(સ૦ મ૦ પારિજાતક હિ૦ હારસીગાર) એ ઝાડ બહુ મોટુ હોતુ નથી એને ગોળ બિયા આવે છે પારિજાતકના ફૂલ ઘણાજ સુકુમાર હોય છે એ ફૂલ ઘણા સુવાસિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એના ફૂલ નીચે ખરી પડે છે પારિજાતકના ફૂલનો દૂરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને ઘણુજ આનંદિત કરે છે × ઉપયોગ—(૧) કોદરાના વિષ ઉપર:—પારિજાતકના પાદડાનો રસ કાઢી ઢોરને પાઈ દેવો એટલે કોદરાનુ વિષ ઉતરે છે (૨) ખરજવા ઉપર:—પારિજાતકના પાદડા અને નાચણીનો (નાગલીનો) લોટ એકત્ર વાટી ચોપડવા અને દહીમા સોનાગેરૂ ઘસી પાવા અથવા પારિજાતકના પાદડા દૂધમા વાટી લેપ કરવા (૩) ગલગંડ ઉપર—પારિજાતકના પાદડા, વાસના પાદડા અને ઓરેતીના પાદડાને ભેગા વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો (૪) ઉદકમેહ ઉપર—પારિજાતકની અંતરછાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો (૫) ખોડા ઉપર—પારિજાતકના બિયા વાટી લેપ કરવો. (૬) સર્પદંશ ઉપર—પારિજાતકના પાદડાનો અગર છાલનો રસ કાઢી પાવો. (૭) દાદર ઉપર:—પારિજાતકના પાલાનો રસ તે ઉપર ચોપડવો.

૩૬૪ પાલખ (ભાજી)—સ૦ મધુસ્ત્રની ક૦ પાલક્ય હિ૦ બ૦ પાલેક. મ૦ પાલખ. ફા૦ ઇસ્પનાખ લા૦ સ્પાઇનેસિયા ઓલેરેસિયા ઈં૦ સ્પાઇનોજ અ૦ અસ્પનાખ.

આ ભાજીનો છોડ વેતભર વધે છે એના પાદડા ઘણા કોમળ અને પાતળા હોય છે પાલખના પાદડાને થોડા કાત્રા હોય છે હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે પાલખનુ શાક સારૂ થાય છે પાલખ—કિંચિત્ તીખુ, મધુર, પથ્યકર, શીતળ, રૂક્ષ, ખારૂ, વાતલ, ગ્રાહક, ભેદક, તર્પણ, પિત્ત, ગુરૂ, વિષ્ટભકારક તથા સ્વાદુ છે અને રક્તપિત્ત, કફ, મદ, શ્વાસ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે.

૩૬૫. પાંડેરવો (પારિભદ્ર):—સ૦ રક્તકેસર, પારિભદ્ર મ૦ પાગારા. કો૦ પારિગા. હિ૦ ફરહરદ, જલનીમ. બ૦ પાલિદામાર. ક૦ હાલાવાળ, પોગારા. તા૦ કલ્યાણમુરક્રુ. તુ૦ પોગારેડા. મલા૦ મુળમુરાક્ર. તૈ૦ મુળમોદુગચેટ્ટુ લા૦ એરીથ્રીનાઇંડીકા

×આ વૃક્ષ વન અને ઉપવનોમા થાય છે. એના ફૂલની ડાડી કેસરી રંગની હોય છે એ ડાંડીઓને વાટી કપડા રંગે છે એના ફળ ચપટા અને નાનાં હોય છે અને પાદડા ઉંધાહુલી જેવા તથા ખરડ હોય છે

એ ઝાડ મોટા થાય છે એમા ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી જાત ક્વચિત્ જણાય છે. એનુ લાકડુ હલકુ હોય છે એ ઝાડપર કાટા આવે છે માટે તેની વાડ કરે છે એના લાકડાની સાગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતા શીખે છે એ લાકડાના તરવારના મ્યાન અને બાળકને માટે રમકડા વગેરે ઘણી જાતના થાય છે ધોળો પારિભદ્ર ગુણમા સારો છે પારિભદ્ર.—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય તથા અગ્નિદીપક છે, અને અરૂચિ, કફ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોફનો નાશ કરે છે એના ફૂલ પિત્તરોગ અને કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર.—પારિભદ્રની છાલની ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાભાર ચાખાના ધોવરામણમા આપવી. (૨) વાતરક્તાદિ રક્તદોષ અને વાતુવિકાર ઉપર:—ધોળા પારિભદ્રની છાલનુ ચૂર્ણ ગાયના માખણમા અગર ઘી અને સાકરમા આપવુ (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—પારિભદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૬ પાણકાંદા:—સ૦ કોલકંદ. ક૦ કોલ–પાણ–કાદા. કો૦ ધાપા, પાચણ કાદા. હિં૦ જગલી પ્યાજ, કોલી કાદા ક૦ સપુટ ગેડ્ડુ. તા૦ વાગાયમ્ તૈ૦ અડવીતેલા ગડ્ડા. તા૦ વાગુલી. મલા૦ કાટેના ફા૦ બજ્જુલઝાર ઈં૦ ઈંડીયનસ્ક્વિલ. લા૦ સિલા ઓપ્રીસિનેલિસ.

*પાણકાદા નદીમા થાય છે એના કાદા જેવા કદ થાય છે પાણકાદાને નાગદમણીના જેવા ફૂલ આવે છે નિફાડ આગળ ગોદાવરી નદીમા એ કાદા પુષ્કળ થાય છે બીજે ઠેકાણે પણ નદીઓમા ઘણા થાય છે એ કાદાની કોઇ કોઇ ભાજી (શાક) પણ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના ખાધામા સોમલ આવ્યો હોય તે ઉપર:—પાણકાદાનો રસ શેરભર લઈ ઘીમા અથવા દહીંમા પાવો. (૨) ગુમડું ફૂટવાને તથા વાળા ઉપર.—પાણકાદા વાટી લેપ કરવો. (૩) વાઘ કરડયો હોય તે ઉપર:—પાણકાદા વાટી બાંધવા

૩૬૭. પાણકુભા:—સ૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ કુભા, ગોમા કો૦ શેતવડ. હિં૦ ગોમા, દ્રણહુલી બં૦ પલઘયા ક૦ તા૦ તુ૦ તુમ્બે. મલા૦ તુમ્પા. તૈ૦ ગયસચેટ્ટુ. લા૦ લ્યુકાસ સિપ્પે લોટસ

પાણકુભા કુભાના ઝાડ જેવુજ હોય છે અને એના પાદડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે પાણકુભાને ફક્ત ફૂલજ આવે છે ફળ આવતા નથી. ઉપયોગ—(૧) ગલગંડ ઉપર:—પાણકુભાની રાખ ગોમૂત્રમા નાખી બાફવી. પછી તે પાણી ગાળી પાવુ અને કોદરાનો ભાત તથા છાશ પથ્ય કરવી

૩૬૮ પાંદડી:—સ૦ મલ્લારિષ્ટ્ર મ૦ હિં૦ પાચ ક૦ પચ્ચે, પચ્ચદગિડ.

પાદડીનાં ઝાડ એક હાથ ઉચા હોય છે એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી. પરતુ કાગળના કરતા કિંચિત્ નાના હોય છે એ પાદડા કુમળા હોય તે વેળા જરા રાતા હોય છે. પરતુ જુના થયા પછી સાવ લીલા થાય છે એના પાદડાનો અને તોરાનો

*કોળકદ સબધમા પૃષ્ઠ ૨૨૮ ની ટીપણી જુઓ.

સારો વાસ આવે છે. પાદડીનુ અત્તર કાઢે છે પાદડીના પાદડા અને તોરા ઘીમા સુવાસ લાવવાના ઉપયોગમા આવે છે પાદડીના સુકાયલા પાદડા શાલ, ઉચી બનાત વગેરે મુલ્યવાન વસ્રોમા ઘાલી રાખવાથી તેઓને ઉધઇનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. **પાંદડી**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કષાય તથા સુગધિ છે, અને વાયુ, ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દાહ, તૃષ્ણા તથા વિષનો નાશ કરે છે

૩૬૯. પિઠવણ (નાનો સમેરવો)—સ૦ પૃશ્નિપર્ણી મ૦ રાનભાલ, ગેવરા હિ૦ પિઠૌની, ડાવડા, દૌલા ક૦ નરિયલબોને. તૈ૦ કોલાકુપન્ના બ૦ ચાકૂલે, શકરજટા ઑ૦ ક્રૂષ્ટપર્ણી લા૦ ઉરેરિયા લેગોપો ઇડીસ્

એ ઝાડ પડતર જમીનમા ઘણુ થાય છે આ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે અઢી હાથજ હોય છે એ ઝાડને પાદડા આવે છે તે બેવડા હોય છે, એટલે ડીટા પાસે બારીક પાદડુ હોય છે અને તેની આગળ મોટુ પાદડુ થયેલુ હોય છે મોટા પાદડાની લબાઈ પહોળાઈ સુમારે ચાર આગળ હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા વાકી નાની નાની શીગો આવે છે એ વનસ્પતિના મૂળ દશમૂળમા આવે છે

આ વનસ્પતિ સબધી લોકોને કેટલીક શકા છે એનો ક્ષુપજ હોઈ એના પાદડા ગોળ વેલદાર હોય છે તે બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે બાજુના બે પાદડા કરતા વચલુ પાદડુ મોટુ હોય છે ફૂલો ધોળા અને કિચિત્ કાળાશ પડતા હોઈ જટાયુક્ત હોય છે મરાઠીમા પૃશ્નિપર્ણીને રાનભાલ, પિઠવણ અથવા ડબલા અને ગુજરાતીમા પિઠવણ કહે છે કોકણ પ્રાતમા રાનભાલ નામથી જે વનસ્પતિ વપરાય છે તેનુ વર્ણન ઉપર આપેલુ છે એના પાદડા છેક ભાલાના આકારના દુહેરી હોય છે એટલે દીટડા પાસે ઝીણા હોઇ તેનીજ પાછળ મોટા પાદડા થએલા હોય છે કોકણ જીલ્લામા પડતર જમીનમા એ ઘણી થાય છે એ બાડુકડા હોય છે એની ઉંચાઈ બે અઢી હાથજ હોય છે. મોટા પાદડાની લબાઈ પહોળાઈ સુમારે ચાર આગળ હોય છે મ૦ મોતીલાલ શાહે પોતાના “ વિદ્યા કુજર ” નામના ગુજરાતી માસિક પુસ્તકમા આ વનસ્પતિનુ વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરલ છે—“ આ છોડવા નદી કિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામા ઉગે છે એના લાકડા ૩—૪ ફુટ ઉચા વધે છે એના પાદડા એકએકના આતરે દીટડાવાળા અને બને બાજુએ ત્રણ ઇંચ લાબા અને એક દોઢ ઇચ પહોળાઈના હોય છે તે ઉપરની બાજુએથી જોવામા સુદર હોઈ સુવાળા હોય છે અને નીચલી બાજુએ તેના ઉપર બારીક રૂછા હોય છે એને ચોમાસાના આખરમા નાના નાના રાતા રગના ફૂલોનો ઘોસ આવે છે એની શીગો ઘોળી અને સાધા હોય તેવી દેખાય છે તેમા બીજ ફીકા પીળા રગના ચોળા જેવા હોય છે ” અહી આ ત્રણ પ્રકારનુ વર્ણન આપેલ છે તે પૈકી કોઈ પણ એનુ વર્ણન એકસરખુ મળતુ આવતુ નથી. એમા સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી જોતા કોકણી અને ગુજરાતી પિઠવણ ઘણા ભાગે એક જેવા છે **પિઠવણ**:—કુરસાના વિષ ઉપર એના પાદડાનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે, પરતુ પાદડાનો પણ ઉપયોગ થાય છે. **પિઠવણ**:—તીખુ, ઉષ્ણ, કડવુ, ખાટુ, મધુર, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને ઉધરસ, અતિસાર,

વાતરોગ, તૃષા, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિસાર અને વ્રણનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) **ગર્ભિણીના રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને તાવ ઉપર**—પિત્તપાપડો, બળદાણા અને અરડૂસીનો રસ પાવો (૨) **વછનાગના વિષ ઉપર ઉતાર**:—પિત્તપાપડાનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો (૩) **અગેળ ઉપર**.—પિત્તપાપડાના મળીઆનો અગર પાંદડાંનો રસ પાવો

૩૭૭ **પિત્તપાપડો**:—સં૦ પર્પટ મ૦ પિત્તપાપડા હિં૦ ખડશેપુ હિં૦ પિત્તપાપડ, દવણપાપડા બં૦ ક્ષેતપાપડા ક૦ પર્પાટક તૈ૦ પાર્પાટકમુ ફા૦ શાહતરા, ધરમતર અ૦ શાહતરજ, બકલતલમલીક ઍાં૦ જડપાપુડા લા૦ ઓલ્ડેનલેન્ડિયા અમ્બેલેટા

આ એક બે ત્રણ હાથ સીધું વધનારૂં ઝાડવું છે એના ઉપર બારીક કાંટા અથવા રૂંવાં આવે છે એ ચોમાસાના આરંભમાં ઉગી શિયાળાની આખરે સુકાઈ જાય છે એના પાંદડાં લાંબાં અને સાંકડાં હોઈ છેવટે ગેડ નીકળેલી હોય છે એના ઉપર ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે ઝાડ સુકાય એટલે તેનો રંગ કાળો થાય છે પિત્તપાપડો પોતાની મેળે ઉગે છે કોરોમાંડળ કિનારા ઉપર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને નેલુર મછલીપટ્ટન વગેરે ભાગમાં રેતાળ જમીનમાં એનું ઘણુંજ વાવેતર કરે છે એનાં પાંદડાં અને છાલ કફ કહાડવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી થાય છે તેને સુકવી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ લોટમાં મેળવી તેની પુરીઓ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના રોગીને આપવાનો રીવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે એનાં મૂળ લાંબાં અને નારંગી રંગનાં હોય છે તે સુતરાઉ લુગડાંને ઉત્તમ પ્રકારનો પાકો રંગ આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે એમાંથી જાબવો અને ભુરો નારંગી રંગ પણ તૈયાર થાય છે હિંદુસ્તાનમાં છીંટનો પાકો લાલરંગ પિત્તપાપડાના મૂળની ઉપરની છાલમાંથી બનાવે છે સિલોનમાંથી આનાં મૂળ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશમાં મોકલાય છે વાવેતર કરેલાં ઝાડો કરતાં આપોઆપ જંગલમાં ઉગેલાં ઝાડ વધારે પસંદ કરાય છે એ મૂળ નાનાં હોઈ તેમાંથી ચોથો ભાગ રંગ નીકળે છે સમુદ્રકિનારા ઉપરની હલકી સુકી અને રેતાળ જમીનમાં એ ઝાડો પોતાની મેળે ઉગે છે વાવેલાં ઝાડોનાં મૂળ બારીક, એકથી બે ફૂટ લાંબાં હોઈ તેની બાજુ ઉપર રેષા હોય છે એમાંથી મજીઠના રંગ જેવો લાલ રંગ મળે છે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંના રંગરેજ એ ઘણો વાપરે છે એનો નમુનો મદ્રાસના પ્રદર્શનમાં રાખેલો હતો. એના ઉપર પરીક્ષકોએ નીચેનો અભિપ્રાય આપેલો હતો—"રંગ ફક્ત મૂળની છાલમાંજ હોય છે અંદરનો ધોળો ભાગ નિરુપયોગી હોય છે મદ્રાસ ઈલાકામાંના મદુરા શહેરમાંના રંગરેજ લાલ પાઘડી આ મૂળના રંગથીજ રંગે છે વાવેલાં ઝાડો કરતાં જંગલી ઝાડનાં મૂળમાંથી ૩૩ ટકા વધારે રંગ નીકળે છે, અને તેનું કારણ એ છે કે જેમ વધારે વરસાદથી મૂળ કહોવાઈ જાય છે તેમજ તે વાવેલાં ઝાડને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે બગડે છે એ વર્ષનાં ઝાડોનાં મૂળ મળવાથી તે વધારે ગુણકારી થાય છે" અંધારી જગ્યામાં રાખવાથી બગડે છે એમ કહેવાય છે મદ્રાસી રૂમાલ રંગવામાં સિરડોળીના મૂળની સાથે આ મૂળનો ઉપયોગ કરે છે, અને રંગ પાકો કરવા માટે તેમાં ફટકડી નાખે

છે હિરાકસી મેળવવાથી કાળો રંગ થાય છે અને કસુંબો (કાબરાના ફૂલ) લીંબુનો રસ અને સોડા મેળવવાથી કાચો લાલ રંગ થાય છે

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે તે પૈકી **ઘાસ પિત્તપાપડો** એ ઘાસ જેવો હોય છે અને તે ઉપર કણુસલા પણ હોય છે પિત્તપાપડાના ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે એના પાદડા બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે **પિત્તપાપડો**—શીતલ, કડવો, સંગ્રહી, વાતલ લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અરૂચિ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ—(૧) પિત્તજ્વર ઉપર.**—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો (૨) **પિત્ત ઉપર**—પિત્તપાપડાના પાદડાનો રસ અને ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું, અથવા પિત્તપાપડા અને સુંઠનો કાઢો પાવો (૩) **માથું ચઢતું હોય તે ઉપર**—પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીના પાદડાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાશયવડે ચઢેલું માથું જલદી ઉતરે છે (૪) **શોષરોગ ઉપર**—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો (૫) **મસ્તકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલટી ઉપર**—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૬) **પથરી ઉપર.**—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની છાશમાં પાવો તાજો હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ છાશમાં પાવો (૭) **લોહીની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર**—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાખી પાવો (૮) **પિત્તજ્વર ઉપર**–પિત્તપાપડો, ચંદન (સુખડ), વિરણવાળો અને સુંઠ એનો કાઢો આપવો (૯) **દૂષિત વાયુજન્ય જ્વર ઉપર**— પિત્તપાપડો, બ્રાહ્મી અને હસરાજનો કાઢો પાવો આ ગોવા તરફ આવે છે

૩૭૧ પિલુડી— સં૦ કાકમાચિકા મ૦ કાગો (મો) ણી હિં૦ મકોય, કવૈયા બં૦ કાકમાચી, ગુડકામાઇ, મદનમણુની ક૦ કાકે તા૦ કારે તૈ૦ બલુસ. તુ૦ કાકે ડલ મલા૦ કાડનગરી ફા૦ રોબાતરીબ અ૦ એનવુસસાલ્ય. ઈં૦ નાઈટ-સેડ લા૦ સોલેન નાઇગ્રમ્ રાજ૦ ચિરપોટન, મકો

આ ઝાડ ચોમાસામાં વાવે છે એ સુમારે બે હાથ અને તેથી પણ ઉંચા વધે છે એને લાલ અને ચણોઠી જેવડા બારીક ફળો આવે છે.* તે સ્વાદથી લોકો ખાય છે એના પાદડાના રસવડે કાગળપર લખેલુ લીલા રંગની શાહી પ્રમાણે દેખાય છે **ઉપયોગ—(૧) શોફોદર ઉપર**—એના પાદડાંનો રસ ચોપડવો એટલે શોફોદરનો સોજો ઉતરશે. (૨) **પિત્ત ઉપર**—એના પાદડાની ભાજી કરી ખાવી એટલે પિત્ત શમન થશે. (૩) **અફીણ ઉપર.**—પાદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો**–પાદડાનો રસ કાનમાં નાખવો.

* પિલુડીના પાદડા આમોદના પાદડાની સાથે કેટલીક બાબતમાં મળતા દેખાય છે એને સફેદ રંગના ખંડગોળ પાંચ પાખડીવાળા ઝીણા ફુલો આવે છે પીલુના ઝાડની માફક એને ફળોના લુમખા આવે છે એ ફળો ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે

૩૭૨. પિસા.—એ ઝાડ મોટું થાય છે તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજે ઘણે ઠેકાણે થાય છે ઉપયોગ.—(૧) પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:—પિસાના પાદડાની ભૂકી કરવી અને તેમા દૂધ તથા સાકર નાખી આપવી. એટલે ઉપયુક્ત વિકાર દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે લીલા પાદડા હોય તો તેમ ને તેમજ ચાવી ખાવા (૨) પાંડુરોગ ઉપર —પિસાના પાદડાની ભૂકી ગરમ પાણીમા આપવી

૩૭૩ પિસ્તા.—સ૦ નિકોચક હિ૦ મ૦ ફા૦ પિસ્તા બ૦ પિસ્તામાછ ઈં૦ પિસ્ટશિઆનટ્ લા૦ પિસ્ટેશિયાવેરા અ૦ ફિસ્તક

પિસ્તાનું ઝાડ મોટું થાય છે આ ઝાડ **પર્શિયા, બુખારા અને અફ-ઘાનીસ્તાન** એ દેશના જગલની અદર ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવા ફળ આવે છે એના ઉપર પાતળી ઘટ્ટ છાલ હોય છે ફળની અદ-રના ગરનો રગ લીલો હોય છે અને તે પર લાલ ટપકા હોય છે તેને પિસ્તા કહે છે એનું છાલ સુદ્ધા ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે પિસ્તા ખાવાથી મીઠા લાગે છે એને પકવાન્નમા તથા મીઠાઇમા નાખે છે એ બળકર તથા પુષ્ટિ-દાયક છે એનું તેલ નીકળે છે તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કીરમજી રગ ચઢાવવાના કામમા થાય છે **પિસ્તા**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદ, ધાતુવર્ધક રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવા તથા સારક છે અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા ત્રિદોષના નાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) **પૌષ્ટિક ક્ષીર.**—પિસ્તા, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ બારીક વાટી દૂધમા નાખી ઉકાળી ખીર કરવી તથા તેમા ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી સેવન કરવું

૩૭૪ **પીપર (પિપળ).**—સ૦ પ્લક્ષ, પિપ્પરી, જટી મ૦ પિંપરી હિ૦ પાકરી પાખર પાકર, પિલખન બ૦ પાકુડ ક૦ વસુરીમારા, જુવ્વીમારા તૈ૦ જાતિની ગદભાડ ગો૦ કેળા, કાલજુવ્વી મલા૦ સુવ્વનાલ, ઇત્તિ, ઇ૦ બેન્ઝેડ લિવ્ડ ફિગટ્રી લા૦ ફાઇકસ વિરેન્સ

પીપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે પીપરના પાદડા નાદરખીના પાદડા જેવા અને તે કરતા મોટા હોય છે આ છાયાવૃક્ષ છે પીપરની છાયા ઘણી ઘટ્ટ અને ઠડી છે છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડ વાવે છે પીપરને પ્લક્ષ પીપળાના ફળ જેવા ફળ આવે છે બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે પીપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમા આવે છે પચવલ્કલમા એની છાલ લેવામા આવે છે **પીપર**—તીખા, કડવી તુરી તથા શીતલ છે અને વ્રણ, યોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત કફ રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મુર્ચ્છા, ભ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે લઘુ (નાની) પીપર ગુણોમા અધિક છે **ઉપયોગ.**—(૧) **ઉદાવર્ત અને વાતગુલ્મ ઉપર**—પીપરનો યુષ (૧૮ ગણું પાણી નાખી ચતુર્થાશ શેષ રહે તે) ઘી નાખી પાવો (૨) **ખોડા ઉપર.**—પીપરનું દૂધ ચોપડવું

૩૭૫ **પીંપળો (પ્લક્ષ પીંપળો)**—સ૦ અશ્વત્થ મ૦ પીંપળ હિ૦

પીંપલવૃક્ષ. ક૦ અરળીમારા. તૈ૦ રાવીચેટ્ટુ ફા૦ દરખ્તલરજા તા૦ અરાકમર. તુ૦ અત્તાસામારા મલા૦ અરાયલ ઈં૦ પોપલરલિવ્ડફિગ્ટ્રી લા૦ ફાઇકસરિલિજી-યોઝા.

એ ઝાડ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશમા થતુ નથી. આ ઝાડ ગામમા, રાનમા તથા અરણ્યમા સર્વે સ્થળે થાય છે અને તે અતિશય ઉંચુ વધી ઘણુ ફાલે છે કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે એની છાયામાં ત્રણસો ચારસો માણુસો સહેજ બેસી શકે છે આ ઝાડ ઘણા વર્ષ સુધી રહે છે પીંપળામા અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમા ઘણુ પવિત્ર મનાયલુ છે + ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીપળાના ઝાડની આસપાસ ઓટલો કે પાળ બાંધે છે. પીંપળાનુ લાકડુ બાળવાના કામમા લેવુ નહિ એવો હિંદુ લોકોમા નિયમ છે પીંપળાને બારીક ફળ આવે છે પીંપળાની લાખ બને છે, તે રંગમા તથા બીજા ઘણા કામના ઉપયોગમા આવે છે એનો ઉત્તમ લાખી રંગ થાય છે એ ઝાડ પરોપકારાર્થે છાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે પ્રવાસમા ચાલનાર ભારવાળા, અશક્ત, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણુસો ચાલવાના શ્રમથી થાકે એટલે પીંપળાની છાયા નીચે બેસી વિસામો લે છે એની છાયા ઠંડી હોય છે એ ઝાડના યોગે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઇ લોકોને ઘણુ સુખ થાય છે એ ઝાડમા અતિશય ગુણુ છે અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણપણે જાણુતા હતા પીંપળોઃ—મધુર, કષાય, શીત, દુર્જર, ગુરૂ, રૂક્ષ, વર્ણકર, યોનિશુદ્ધિકારક તથા કડવો છે, અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે એના પાકાં ફળઃ—હૃદ્ય તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાહ, ઉલટી, શોષ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે લાખઃ—કડવી, તુરી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, બલકર, ભગ્નસંધાનકારક, વર્ણપ્રદ તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમજ્વર, ઉચકી (હેડકી), ઉધરસ, જ્વર, ઉરક્ષત, નાસારોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની

+ એનુ લાકડુ યજ્ઞની સમિધમા વપરાય છે એના પાંદડાની ટાચની અણી પારસ પીંપળા કરતા વધારે લાંબી હોય છે એ પીંપળા અને પારસ પીંપળાને ઓળખવાનુ પ્રત્યક્ષ સાધન છે એના ફળ (ભાણા) જ મલીબોર જેવડા થાય છે એ કાચા ખવાતા નથી પરંતુ પાકવાથી તે મીઠા લાગે છે, માટે બાળકો ખાય છે. પરંતુ એ ફળોમા કોઈ કોઇ વખતે ઝીણા જીવ હોય છે એ ઝાડનો ઉદ્ભવ કાગડાએ ખાધેલા ફળમાના બીજ તેની વિષ્ટા સાથે બહાર આવે છે તેનાથી હોય છે, એથી એ ઠેકઠેકાણે બીજ વૃક્ષજ ઉગે છે કોઇ કોઇ વખતે તો તે મોટી દીવાલો ઉપર ઉગી નીકળી દીવાલોને ગેરવી નાખે છે પરમાત્માએ આવા પૂજ્ય વૃક્ષને બહોળા પ્રમાણમા ઉગાડવાને કેવી ડહાપણભરેલી યુક્તિ કરેલી છે ?

કોઇકજ પીંપળાને વડની માફક વડવાઇ જેવા અંકુરો ફુટે છે તેને પીપળાની વડવાઈ કહે છે. એ બાળકની આચકી ઉપર રામબાણ ઇલાજ છે. એ પાણીમા ઘસી પવાય છે.

ચાંદીઓ ઉપરઃ—પીંપળાની સુકાએલી છાલની રાખ ચાંદીઓ ઉપર નાખતા જવી એટલે ચાંદી ફોગી પડી મટી જાય છે (૨) **બાળકોની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે**—પીંપળાના પાકેલા ફળ ખાવા આપવા (૩) **ઉચકી (હેડકી) અને ઉલટી ઉપર**—પીંપળાની સુકી ડાળની રાખ પાણીમા ભિજવી કેટલીકવારે તે પાણી ગાળી પાવાથી ઉચકી અને ઉલટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે (૪) **ઉરૂમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે**—પીપળાની ડાળીઓના પાન્ડા અને કુંપો લઈ તેનો રસ કાઢી તેમા મધ નાખી પાવો (૫) **ખસ ઉપર**—પીંપળાના છોડીઆની રાખ અને ચુનો માખણમા ખરલ કરી ચોપડવા, કિંવા છાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી (૬) **નાના બાળકના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ (ઓરી) થાય છે તે ઉપર**— પીપળાનુ છોડીયુ અને રોડુ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો (૭) **નાના બાળકનુ મ્હોડુ આવી મ્હોડામા ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર**—પીપળાના તાજા પાન્ડા અને છાલ બારીક વાટી તેમા મધ મેળવી દિવસમા ત્રણ ચાર થોડુ થોડુ ચટાડવુ (૮) **અફીણ ઉપરઃ**—પીપળાની છાલનો કાઢો કરી પાવા એટલે અફીણનુ વિષ ઉતરે છે (૯) **ક્ષતકાસ અને ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર**—પીપળાની લાખનુ ચૂર્ણ * મધ અને ઘી સાથે આપવુ (૧૦) **દાહજ્વર ઉપરઃ**—પીપળાની છાલ અને કડુ વાટી અંગે લેપ કરવો (૧૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—પીપળાના સુકા છોડીઆનુ ચૂર્ણ ઘીમા કાલવી ઉપર ચોપડવુ (૧૨) **ફુટેલુ બદ ભરાઇ આવવા માટે**—પીપળાનુ દૂધ અને ગધબેરજો (ચન્દ્રસ) એકત્ર કરી પટ્ટી મારવી એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૧૩) **અળતો (પોથી) કરવાની રીત**—એક શેર પાણી, ૭ પૈસાભાર પીપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાર, (ટંકણખારના કકડા કપડામા બાંધી ભેંસના છાણમા ધોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે ગાગડો ધોળો શુભ્ર થાય છે) અને લોદર ૭ માસા, આ સર્વ એક વાસણમા નાખી બે પહોર સુધી રાખવા એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અળતો તૈયાર થાય છે કિંવા ચુલા ઉપર બાફવું. એટલે તૈયાર થાય છે આ તૈયાર થયેલા અળતામા રૂ ભીજવી થેપલીઓ કરી સુકવી રાખવી જરૂર વખતે થેપલીઓનુ ખપજોગુ રૂ પાણીમા પલાળી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી લખે છે તેને રાતી શાહી કહે છે અળતામા કાજળ ઘુટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી શાહી) × કરે છે (૧૪) **સ્તનરોગ**

* લાખ સ્ત્રીઓને ખાવા માટે કદિ આપવી નહિ, કારણ કે એથી ગર્ભ રહેતો નથી એમ કેટલાક પાસેથી સાભળ્યુ છે

× આજ સુધી અમદાવાદી જેવા મહાન ટકાઉ કાગળો ઉપર જે શાસ્ત્રો લખી રાખવામા આવતા, અને જે આજે ૫૦૦–૭૦૦ વર્ષના લખાએલ પુસ્તકો જોવા ને તેવા નજરે પડે છે, તે આવીજ શાહીથી લખતા હતા એ શાહી બનાવવાની એક સરખી પણ થોડા ફેરફારવાળી અનેક રીતો અનેક મહાત્માઓ પાસેથી મળી આવે છે એક જૈન ગ્રથમા આ પ્રમાણે એક કવિત્ત લખેલુ છે કે,—

ઉપર —પીપળાની છાલ બાળી પાણીમા નાખવી અને તેમા લોખંડનો કકડો વારવાર તપાવી છમકારવો તે પાણી ગાળી સવાર સાજ પીવા આપવુ અને ઇન્દ્રવરણાના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૧૫) ઉચકી (હેડકી) ઉપર —પીપળાની છાલ બાળી પાણીમા છમકારી ખટાઇમા વાટી છાતી ઉપર લેપ કરવો. (૧૬) રક્તાતિસાર ઉપર —પીપળાની કુમળી કુપળો, ધાણા અને સાકર સમભાગ લઇ મ્હોડામા રાખી દાંતોએ ચાવી તેનો રસ ગળવો (૧૭) અટકાવ આવવા માટે — પીપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમા વાટી પાવી (૧૮) ક્ષય ઉપર — પીપળાની લાખનુ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ (ઓછા કે વધુ) ભાગે લઇ તેમા પાવુ. (૧૯) બદ ઉપર —પીપળાનુ દૂધ અને ગધબેરજો એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવા. (૨૦) બાળકોને શરીરે ફોડકીઓ થાય છે તે ઉપર —પીપળાની છાલ અને ઇટ પાણીમા એકઠા ઘસી લેપ કરવો (૨૧) નીલમેહ ઉપર — પીપળાની છાલનો કાઢો ખાવો (૨૨) ઢોરોને કઇ જખમ થઇ કીડા પડે છે તે ઉપર —પીપળાની છાલ રોટલામા નાખી ખવરાવવી (૨૩) હનુગ્રહ (મ્હોડુ ઉઘડવા કિંવા બીડાવા દે નહિ તે) વાયુ ઉપર —પીપળાની અતરછાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવો (૨૪) રક્તપિત્ત ઉપર —પીપળાના પાદડાનો અગરસ ૧ ભાગ, હીરાબોળ ૬ ભાગ અને તેથી બમણુ મધ એકત્ર કરી પાવુ, એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા હૃદયમા સચય થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે (૨૫) પ્રદર ઉપર —પીપળાની લાખ એક તોલો છાશના પાણીમા ઉકાળી સાકર નાખી પાવી (૨૬) દમ અને ઉરસ્સ ઉપર —પીપળાની લાખનુ ચૂર્ણ ઘી સાકરમા આપવુ

૩૭૬. પીલુ (જાળ, જાળુ) —સ૦ મ૦ હિ૦ પીલુ ક૦ પીલુ, ઓગની બ૦ પીલુગાછ તૈ૦ ગોલગુ ચેટુ, પિન્નવરગોડ. તા૦ કોકૂ દે૦ ઝલ ફા૦ દર્ખતેમિસ્વાક અ૦ ઇરાક ઇં૦ મસ્ટર્ડ ટ્રી ઓફ સ્ક્રિપચર લા૦ સાલ્વેડોરા પસિકા

પીલુમા નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે પીલુના ઝાડ ઝાળવાળા હોય છે એ ઝાડ કોકણ પ્રાતમા સમુદ્રકિનાર તથા ગુજરાતમા ઘણા થાય છે પીલુના પાદડા ખાવડીના પાદડા જેવા તથા તે કરતા મોટા અને જાડા હોય છે એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે એ પાકલા ફળનો રગ પ્રવાલ જેવા લાલ હોય છે એ ફળ એકેક ખાવાથી ગળુ સુજી જઇ ગળામા ખરજ થાય છે, પરતુ એકદમ ઘણા ફળ ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી પીલુને કોકણ પ્રાંતમા “ સારી ” અને “કિંકણ” પણ કહે છે એના ફળનુ તેલ કાઢે છે તેને ખાંખણ (મ૦ “ કિંકણેલ ”) કહે છે એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે

લાખ ટાક બીસ મેલ સ્વાગ (ટકણુ) ટાક પાચમેલ, નીર ટાક દોસો લઇ હડીમે ચડાઇએ,
જ્યોલો આગ દીજે ત્યોલો ઓર ખાર સબ લીજે, લોદર ખાર વાલ વાલ પીસકે રખાઇએ,
મીઠા તેલ દીપ જ્વાલ કાજલ સો લે ઉતાર, નિકીવિધિ પિછાનીકે ઐસે હિ બનાઇએ,
ચાહક ચતુર નર લિખકે અનુપ ગ્રથ, બાચ બાચ બાચ રિઝ રિઝ મોજ પાઇએ. ૧

મસ્જીદો છે મોટી જાતના ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોક પિરોની કબરો પાસે શોભા માટે વાવે છે એની છાયા ઘણીજ ઘટ્ટ હોય છે લઘુ* **પીલુ**—મધુર, તીખુ, તુરૂ, ખાટુ, રૂચિકર, સારક, કડવુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્તકારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, તથા ત્રિદાહી છે, અને અર્શ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, ઉદરરોગ, વાયુ તથા વિષબાધાનો નાશ કરે છે **મોટુ પીલુ**—મધુર, વૃષ્ય, રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે એનુ તેલ—લઘુ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી ઉપર**—પીલુના નાના પાદડા ભક્ષણ કરવા (૨) **વાયુહારક પાટો**—પીલુના પાદડા અને નગોડના પાદડા કિવા એકલા પીલુના પાદડા કચરી લોઢી ઉપર ગરમ કરી પોટલી બાધી થોડી વાર તેનો શેક કરવો પછી તે પોટલીમાના પાદડાનોજ પાટો બાંધી ઉપર કપડાનુ વેષ્ટન દઈ ૪ પહોર રહેવા દેવો એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ આવશે (૩) **કૂતરાના વિષ ઉપર**—પીલુના પાદડાનો રસ પાવો અગર મૂળ ઘસી પાવા. (૪) **મોઢામા ચાદીઓ પડે છે તે ઉપર**—પીલુના પાદડાનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનુ ઘી ૧॥ તોલો, એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમા નાશ પામે છે (૫) **સંનિપાત ઉપર**—પીલુના પાદડાનો રસ અને કડવી

*લઘુ પીલુને ખારી જાળ અને બૃહત્ પીલુને મીઠી જાળ કહે છે, એમ સસ્કૃત નિઘટુ બતાવે છે પરતુ ખારી જાળના પણ સાધારણ ઝાડ થાય છે, બલ્કે તે મીઠી જાળ કરતા કાઈક મોટા પણ હોય છે ખારી જાળને કેટલાક લોક 'સણી' ના નામથી ઓળખે છે એના પાદડા મીઠી જાળ કરતા કાઇક ટુકા અને પહોળા હોય છે મીઠી જાળના પાદડા સાકડા અને લાબા હોય છે મીઠી જાળમા એકને રાતા અને બીજીને ધોળા ફૂળ હોય છે—એમ એની પણ બે જાતો છે ધોળા ફૂળવાળી જાળને સેડકી જાળ કહે છે જાળના બીજને ખાખણીયા કહે છે તેમાથી જે ખાખણ નામનુ તેલ ગામી લોકો પીલીને કહાડે છે તે મીણબત્તીઓ બનાવવાને ઉપયોગમા લે છે ખત્રી લોકો પોતાના રગ સબધીના પણ તે કામમા લે છે એ તેલ એકાદ બે દિવસમા ઠરી જાય માટીના ખોટ જેવુ થઈ જાય છે તેના ભાગીને ઠકડા અથવા ભૂકા કરી શકાય છે દેવતાના અગર સૂર્યના તાપમા તેને રાખવામા આવે તો તે પાછુ પ્રવાહી થઈ જાય છે **ઉપયોગ—(૧) ઘોડા ઘાસનો ચારો સારી રીતે કરી ન શકતા હોય તો**—એવા દુર્બળ થતા જતા ઘોડાને શેડકી જાળના પાદડાનો રસ બાજરીના આટા અને ગોળ સાથે મેળવી પીંડીયા વાળી ખવરાવવા. (૨) **પગના વ્યાઉ (ઓસાર) ઉપર**—વ્યાઉમા ખાખણ તેલ ભરી ધીમો શેક કરવો. (૩) એનો પાલો ચામડી ઉપર બાધવાથી દાહકરૂપ ધારણ કરે છે માટે કેટલાક અનાડી લોકો સ્નાયુ (વાળા) ઉપર તેને બાધે છે (૪) **ઢોરોના ત્રણ રૂઝાવા માટે**—ખારી ના પાદડા બાળી તે રાખ ઝીણી વાટી તેમા માણસનુ મૂત્ર વારવાર ઉમેરતા જવુ અને તે વારવાર ત્રણ ઉપર ચોપડતા જવુ આ પ્રયોગ ઈંગ્રેજી આલ્બડોફ્ટમની ગરજ સારે છે

ગલકીનો રસ એકત્ર કરી અગે ચોળવો અથવા ખાખણુ ચોળવુ (૬) કડૂ (ખરજ) ગડમાલા, અડવૃદ્ધિ અને ક્ષત ઉપર –ખાખણુ તેલ ચોળવુ

૩૭૭ પીળો ધતૂરો –સ૦ પીતધત્તૂર, સ્વર્ણક્ષીરી મ૦ પિવળાધોત્રા, કાટેધોત્રા. હિ૦ પીલાધતૂરા બ૦ પીતધુતુરા ક૦ હળદીમદગુણિકિ

એને ' પીળો ધતૂરો ' " વિલાયતી ધતૂરો " વગેરે કહે છે એ સુમાર હાથ બે હાથ ઉચો વધે છે એના સર્વાગે બારીક કાટા હોય છે એન જે બિયા આવે છે તે બદુકના દારૂ જેવા કાળા હોય છે એ બિયા કાગળ નાખી ઉડાડવાથી તડ તડ વાગે છે આ ઝાડ પડતર જમીનમા ઘણુા થાય છે આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એના બિયાનુ તેલ કાઢે છે એના મૂળને દારૂડીના મૂળ પ્રમાણે " ચોક " કહે છે. એના ગુણુ દારૂડી પ્રમાણે છે ઉપયોગ —(૧) **વીછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ ઉપર** –પીળા ધતૂરાના મૂળની છાલ પાનમા ખાવા આપવી. (૨) **ટાઢીયા તાવ ઉપર** –પીળા ધતૂરાના મૂળની છાલ પાનમા આપવી (૩) **ગરમીના ચાઠા અને મસા ઉપર** –પીળા ધતૂરાની કુંપો ચુટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો અગર મૂળ ઘસી ચોપડવા (૪) **આખમાં ફુલાં પડે છે તે તથા સાર આવે છે તે ઉપર.**–પીળા ધતૂરાનો ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આખોમા આજવા. (૫) **આખો આવી હોય તે ઉપર** –પીળા ધતૂરાના ફૂલનો અને પાદડાનો રસ અથવા ચીક આખમા પાડવા. (૬) **રેચ થવા માટે.** –પીળા ધતૂરાના મૂળનુ ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા આપવુ (૭) **પ્રમેહ ઉપર** –પીળા ધતૂરાના પાદડાનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમા તેટલુજ ઘી નાખી દરરોજ એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ આપવુ (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર** –પીળા ધતૂરાના પાદડાનો રસ ગાયના દૂધમા ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નક્કી મટે છે (૯) **ખસ ઉપર** –પીળો ધતૂરો બાળી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો.

૩૭૮. પુગળવેલ –સ૦ જયપત્રિકા, વસ્તાત્રી મ૦ હિ૦ બોકડી, પુગળી ક૦ કુરૂટીગેય ભેદ.

પુગળવેલના પાદડા ગુલબાસીના પાદડા જેવા હોય છે તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે પુગળવેલ –કડવી, સ્તભન, ધાતુવર્ધક, ગર્ભોત્પત્તિકારક, લઘુ, તુરી, શીતલ, મધુર, રસકાળે અને પાકકાળે તીખી તથા વાતલ છે અને ઉધરસ તથા ગુલ્મની નાશક અને રૂચિકર છે, તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, પિત્ત, હૃદ્રોગ અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ –(૧) **ગુમડું ફાટવા માટે** –પુગળવેલના પાદડા વાટી બાધવા એટલે ગુમડુ ત્વરિત ફાટે છે (૨) **બાળપુળી (પાઠા જેવું ગુમડું જેમા બળતરા વિશેષ થાય છે તે) અને કોઇ પણ પ્રકારના ગુમડા ઉપર** –પુગળવેલના પાદડા વાટી બાધવા એટલે આગ કમી થાય છે અને ગુમડું ફાટે છે અગર બેસી જાય છે

૩૭૯. પુષ્કરમૂળ –સ૦ ક૦ પુષ્કરમૂલ. હિ૦ પોહકરમૂલ. મલા૦ ચત્રાકૂવા. લા૦ કોસ્ટસપેસીઓસસ.

× પુંષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે પુષ્કરમૂળ એ એક ઝાડનો જડ છે અને "પોખરમૂળ" પણ કહે છે પુંષ્કરમૂળ—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે અને વાયુ, કફ, જ્વર, મોજો, અરુચિ, ઉધરસ, હેડકી તથા પાંડુનો અને વિશેષ કરી પાસળીના શૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) હૃદરોગ, શ્વાસ, કાસ અને હેડકી ઉપર—પુંષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૨) સ્વરભંગ ઉપર—પુષ્કરમૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો.

× મુગલી (પાન્સ) એરંડાના મૂળને પણ પોકરમૂળ કહે છે. શું જાણીએ કે તે આ પુષ્કરમૂળના પ્રતિનિધિ હશે? કમળનું નામ પુષ્કર હોવાથી એની જડને પણ પુષ્કરમૂળ કહે છે.

ચક્રદત્ત અને શારંગધરમાં આ જડને સુગંધીવાળી અને જઠરાગ્નિ આપનાર કહેલ છે. એને ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરૂચિ અને ચામડીના રોગમાં આપવાની પ્રશંસા કરી છે. **થીઓફ્રેસ્ટસ** નામના પુસ્તકમાં લખેલું છે કે,—બાબિલન શહેરના સૂર્ય-મંદિરમાં ઇસ્વીસનના પૂર્વે ૨૪૩ વર્ષે સિરિયાના રાજા સલુકસ અને એના ભાઈ એન્ટીઓકસ એ બન્નેએ પુષ્કરમૂળના હોમ કર્યો હતો. **ડાયોસ કોરાઇડીસ** લખે છે કે,—અરબસ્તાનથી આવનારી વસ્તુઓમાં પુંષ્કરમૂળ સર્વથી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે. એ સફેદ રંગની અને હલકી હોય છે અને એની મીઠી ખુશબોદાર વાસ આવે છે. **તોહ્ફતુલ મિઅમિનમાં** લખે છે કે—આ હિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે અને જે ઝાડમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડ વગરનું અને પોલા પાંદડાનું થાય છે. એની ત્રણ જાતો છે. એ ત્રણે ગરમ, મુત્રલ અને પેશાબ વધારે લાવનાર, પિત્તને કહાડનાર, કાળજાના દરદને નાબુદ કર્તા, પેટના બગાડને હઠાવનાર, સર્પાદિ જંગમ વિષને ઉતારનાર, કામોદ્દીપન કર્તા, પેટમાંના કૃમિને કહાડનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરીને પીગળાવીને કહાડી નાખનાર છે. **મખ-ઝન અલ અદવિયામાં** લખે છે કે—એ જડ કામોત્તેજક, કૌવત આપનાર, દુષ્ટ હવા ઉત્પન્ન કરનાર બીમારીઓને અત્યંત ઉપયોગી છે. દમના રોગમાં તથા સુદ્દા ખોલવાના કામમાં આવે છે. ડૉક્ટર ઇર્વિન લખે છે કે—રાજપુતાનામાં અફીણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલા આને તમાકુની માફક પીતા હતા. એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુશ્બોઈ અને માલની ગાસડીમાં જીવ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા. **મિ. બેડન પોવેલ** કહે છે કે—"પંજાબમાં આના ચૂર્ણને જુના નાસુર ઉપર, ઘાવમાં જીવ પડયા હોય તેમાં અને કાનના દરદો માટે વાપરે છે. એને સુકવી ચૂર્ણ કરી ચોપડવાથી અત્યંત છોલાએલ ચામડી ઉપર જલદી રૂઝ લાવવાના મલમ બરોબર કામ કરે છે અને સુકવી ચૂર્ણ કરી ઘાવ ધોવામાં પણ વાપરે છે. કૉલેરાની બીમારીમાં ૧ ડ્રામ ઇલાયચી અને ૨ ડ્રામ ઉપલેટને ૪ ઔંસ ગરમ પાણીમાં ભીજવી એ પાણી એક ઔંસની માત્રાથી દરેક અડધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે." **ડૉક્ટર પોર્ટર સ્મિથ** કહે છે કે—પુષ્કરમૂળ જલદી ખુશબોઈ જગાડનાર પદાર્થ છે અને શળાદિક દરદોમાં ઉપયોગી છે. કાશ્મીરી કાપડ (શાલ દુશાલા) માં કીડા ન લાગવા કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે. **સુશ્રુતમાં** પુષ્કર-

૩૮૦. પેંડકુળી—પેડકુળીના વેલા હોય છે આ વેલો મોટો અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એના પાદડા અળધના ઝાડ જેવા થાય છે તેની છાલ ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે, પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે એને રાતા રંગનો રસ આવે છે અને તેની લાખ થાય છે **ઉપયોગ.—(૧) ખરજવા ઉપર:**—પેડકુળીના પાદડાંનો રસ પાવો અને તેજ પાદડા વાટી ઉપર ચોપડવા **(૨) ફોલ્લા ઉપર:**—પેંડકુળીના વેલાની છાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી

૩૮૧. પેંડુર—સં૦ મહાપીડીતરુ. મ૦ પેંડે, પેંઢૂર હિ૦ પેરીરાવણ. ક૦ ઓમ્મમાડુવરનુ લા૦ રેડીયા, રિલિજિનોસા

પેંડુરના ઝાડ કોકણમા થાય છે તેને જેઠ અને આષાઢ માસમા ફળ આવે છે. એ ફળ જમરૂખ જેવડા હોય છે અને તેનો રંગ લીલો હોય છે તેનુ શાક થાય છે. **પેંડુર:**—તુરે, ગ્રાહક, વાતનાશક, શીતળ, બલકર, રુચિકર, મધુર તથા રૂક્ષ છે, અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, ત્રિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે

૩૮૨. પોકળો—(સં૦ બિંદુપત્રક.) પોકળાની ભાજીનુ ડીંડુ રાતુ અને ઝાડ જેવુ જ હોય છે, પરંતુ પાદડા કંઇક તાદળજાના જેવા હોય છે. આ ભાજીમા કિંચિત્ ખટાશ હોય છે પોકળાની ભાજી નરમ કરવાથી સારી થાય છે, પરંતુ એને બિયા આવે છે એટલે તે ઉપયોગમા આવતી નથી. એનો રોપો સુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે **ઉપયોગ—અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**—પોકળાના પાદડાંનો રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો ભોયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવા.

૩૮૩. પોપૈયો (એરંડ કાકડી, ઝાડ ચીભડી).—સં૦ વાતકુંભફલ, મધુકર્કટી મ૦ પપઈ વ૦ એરંડપપઈ હિ૦ અંડકાકડી. બં૦ વાતાવિલેબુ. તૈ૦ બોપ્પાઈ તા૦ પપ્પાસ. તુ૦ બપ્પાગાઇ મલા૦ પપ્પાય ક૦ પોપ્પલસુ ઇં૦ પપાવ. લા૦ કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડ ઘણુંખરા પ્રાંતોમા પ્રસિદ્ધ છે એ ઝાડ ઘણુ વધે ત્યારે બે ત્રણ માથોડુ ઉંચુ વધે છે તેને આડા અવળા ફાંટા ઘણા ફૂટતા નથી એના ફળને "એરંડ કાકડી (પોપૈયો) જ" કહે છે એ ફળ નાળીએરની પેઠે પાદડાની નીચે

મૂળની જડ ખુશબોદાર હવા ઉત્પન્ન કરવાને માટે બાળે છે ચીનના મુલકમા આ જડને બાળવાનો અત્યંત શોખ છે એનો ખુશબોદાર ધુમાડો ચીનાઈ લોક પોતાના ત્રિબુદ્ધિ દેવની પાસે બાળે (ધૂપ કરે) છે **સર જોર્જ બર્ડવુડ્** કહે છે કે,—એનાથી સફેદ થએલા વાળ કાળા થાય છે, અને એમા પેટની પીડા મટાડવાનો, ખરાબ હવાની અસર રોકવાનો આદી અને ઉંઘ લાવવાનો ગુણ છે **ચરકસંહિતામા**—એને શુક્રશોધક, લેખનીય (ધાતુઓને પાતળી કરનાર), શુક્રજનક (વીર્ય ઉત્પન્નકર્તા) અને હેડકીનો નાશકર્તા કહેલ છે **સુશ્રુત સંહિતામાં**—એને યોનિદોષનાશક અને સ્તન્યશોધક, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તથા ચળ અને બીજા વિકાર હઠાવનાર કહેલ છે **ચક્રદત્તમા** લખે છે કે,—હરડે, અજમો, હિંગ અને સુંઠની સાથે મેળવીને ખાસી, શ્વાસ, તાવ અને મંદ જઠરાગ્નિમા આપે તો એ બધા રોગો નાશ થાય.

થાય છે લીલા ફળનો રસ બહારથી લીલો હોય છે લીલા ફળનું શાક કરે છે પાકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે, પરંતુ તે ઘણા ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે એ ફળ ઘણુંજ વાતુળ, ઝખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે એ ઝાડનું લાકડું ઘણુંજ પોચું હોય છે તેના પાદડાના દાંડા લાંબા અને પોલા હોય છે એના પાંદડા એરંડના પાદડાંના આકારના પણ મોટા હોય છે **પોપૈયો**—ગ્રાહક છે અને કફ તથા વાયુને કોપવનાર છે **પાકેલો પોપૈયો**—મધુર, જડ, રૂચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરૂ છે **ઉપયોગઃ—(૧) કીડવાત અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર**—પોપૈયાના કાચા ફળને ચપ્પુવડે ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવો. **(૨) મૂળવ્યાધ ઉપર.**—પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો, એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે **(૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાબી બાજુએ બરોળ નામે ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપરઃ**—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું, અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચો ભરી સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું **(૪) કૃમિ ઉપરઃ**—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પાવું બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું **(૫) નળા ગરમી ઉપર**—લીલા પોપૈયાનો છુંદો તપેલામાં નાખી તેને બાફી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવો

૩૮૪ **ફણુસ.**—સં૦ પનસ્ મ૦ ફણુસ હિં૦ કટહર બં૦ કાંઠાલ. ક૦ **હલસિન**—મારા તૈ૦ પનસકાયા, તા૦ પલાચ્ચુ, ચિરા. તુ૦ પેલા મલા૦ પિલાવુ. લા૦ આર્ટોકાપસ્ ઈન્ટેગ્રિફોલિયા ઇં૦ ઇંડીયન જૉકટ્રી.

ફણુસનું ઝાડ મોટું થાય છે એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફળે છે એના પાદડા લીલા અને લાંબા હોય છે ઘણું કરી ફણુસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે ફણુસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે જો મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે ફણુસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે રસાળ ફણુસનું ફળ ઘોળું હોય છે ફણુસ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે લીલા ફણુસનું શાક કરે છે પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે તાલીચારી, મંગલોર અને ગોમંતક, એ ઠેકાણે ફણુસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણુસનો ગર્ભજ ખાય છે ગર્ભની અંદર બિયા હોય છે તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે ઠળીઆ શેકયા પહેલા તેને લગાર છિદ્ર પાડવું, નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે તેને સુકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે દક્ષિણ કોંકણમાં કણબી લોક ત્રણ ચાર મહિના પર્યંત ઘણું કરી કેરીઓની પેઠે ફણુસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે ફણુસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે ફણુસનો ગર્ભ સુકો રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે ફણુસ ઉપરના ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે.

તેને ફણુસ પોળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે એનુ લાકડુ પીળુ અને ટકવામા સાગના જેવુજ છે તેથી ઇમારતના કામમા આવે છે એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરગ, પલગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે ફણુસની જાતનુજ એક પાત (પાત્ર) ફણુસ કરીને ઝાડ થાય છે. તેના પાદડા મોટા હોય છે અને તેના ફળ ખાવાના ઉપયોગમા આવતા નથી. એનુ લાકડુ ઘણા ઉપયોગમા આવે છે તે બીજા ફણુસ કરતા ટકાઉ છે, પરતુ તેનો રગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણા) કરે છે ફણુસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર પાન ન ખાવુ, કારણુ કે પાન ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે **લીલુ' તથા જુનુ' ફણુસ:**—મલાવષ્ટભક, મધુર, બલકર, દોષલ, તુરૂ, ગુરૂ અને વાતુળ છે **કુમળુ' ફણુસ:**—મધુર, જડ, કફકર તથા મેદવર્ધક છે, અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **પાકેલુ' ફણુસ:**—પાક વખતે શીતલ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, માસવધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જતુકારક, વૃષ્ય તથા દુર્જર છે, અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ફણુસની ગોટલી**—મધુર, વૃષ્ય, જડ અને વિષ્ટભક છે **ફણુસનાં બિયાં:**—કડવા, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે એનુ **પાણી:**—વૃષ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) મોંઢું ફાટયુ' હોય તે ઉપર'**—ફણુસના ઉપર જે અળખી થાય છે તેને "ફણુસ અળખી" કહે છે તે ઘસી ચોપડવી. (૨) **થોફોદર ઉપર:**—પાકા ફણુસના અકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી, તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો પથ્ય પાળવી (૩) **બાળકના આમસ'ગ્રહણી ઉપર:**—કાચ્ચા ફણુસની તથા કાચ્ચા આબાની છાલ સમભાગ લઈ પાણી નાખી રસ કાઢવા આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઇ તેમા ચૂનાનુ પાણી બે માસા પર્યંત નાખી જલદી પાઇ દેવો. (૪) **કંઠરોગ ઉપર:**—ફણુસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે તે બારીક વાટી રસ કાઢી થોડો થોડો ગળામા નાખતા રહેવુ અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી કરી મ્હોમા રાખવી (૫) **રક્તાતિસાર અને કોગળીયા ઉપર**— આબાની અને ફણુસની છાલનો રસ કાઢી તેમા ચૂનાનુ નિતર્યું પાણી નાખી તે પાવો (૬) **ફણુસ ખાવાથી અજીર્ણ થયુ' હોય તો:**—કોપરૂ ખાવુ (૭) **ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર:**—કિંચિત્ ખટાશવાળા બોર ખાવા.

૩૮૫. **ફાલસા:**—સ० પુરૂષક મ० બ० અ० ફાલસા. હિ० ફાલસે. ક० બેટ્ટદા ફા० પાલસા. ઇ० એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લા० ગ્રેવીયા એશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટુ થાય છે એ બગીચામા વાવે છે ઉત્તર હિદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એના પાકા ફળ પીપરના ફળ જેવા અને તેનો રગ જાબુઓ હોય છે એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ બીયા સુદ્ધા ખાવા. ઉષ્ણકાળમાં એ બીયાનુ સરબત કરી પીએ છે ફાલસા—ખાટા, તુરા તથા હલ્કુ છે અને કફ તથા વાયુના નાશક અને પિત્તકર છે **લીલાં ફળ:**—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ,

ખાટા, તુરા, તથા વાતનાશક છે **પાકાં ફળ**—મધુર, સ્વાદુ, રૂચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, હૃદ્ય, ધાતુકર તથા ખાટા છે, અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોક તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર**—ફાલસાના મૂળનો લેપ, ડુંટી બસ્તી અને યોનિ એ ઠેકાણે કરવા, એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે **(૨) દાહ શમન થવા માટે**—ફાલસાના પાકા ફળ સાકર સાથે ખાવા. **(૩) પિત્તવિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપર**—ફાલસાના પાકા ફળનો રસ પાણીમા મેળવી સરબત કરી તેમા થોડી સુંઠની ભુકી અને સાકર નાખી પાવુ

૩૮૬. ફાંગળો—(સં૦ ફંજિકા.) એ ઝાડ તથા એના પાદડા પણ રાનતુળસી જેવા હોય છે, પરંતુ પાદડામા કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે ઝાડના અગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે એમા ધોળો, રાતો અને કાળા એવી ત્રણ જાત છે **ફાગળો**—લઘુ, કડવો, રૂક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે પિત્તલ, રસકાળે તુરો, તીખો, રૂચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે, અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વીછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) કુરશાના વિષ ઉપર**—ફાગળાના મૂળ અગર ઘોટવેલીના મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવા. પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા—માથુ ચડે તો કાળા કુડાના મૂળ ઘસી માથે અને કપાળે ઘસવા પેટમા પીડ આવે તો તેજ મૂળ ઘસી પાવા ઉલટી થવા જેવુ જણાય તો ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી. શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી. સોજા આવે તો ધતુરાના પાદડાનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમા કળથીનો લોટ નાખી સોજા ઉપર લેપ કરવો, કિંવા ઉક્ષીના મૂળ ગૌમૂત્રમા ઘસી ઉપર ચોપડવા **(૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે**—ફાગળાના લીલા પાદડા હાથપર મસળી ક્ષતમા તેનો રસ પાડવો અને તેજ પાદડાની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી, એટલે ક્ષતમાના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવુ **(૩) મૂત્રાઘાત ઉપર**—ફાગળાના પાદડાનો રસ ઇંદ્રિયપર ચોપડવો અને એક ટીપુ મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવુ **(૪) કૃમિ ઉપર**—ફાગળાના પાદડાનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) ઢોરના જખમ ઉપર**—ફાગળાના પાદડાનો રસ ચોપડવો **(૬) વાયુથી અંગમા સણકા થતા હોય તે ઉપર**—ફાગળાના પાદડાના રસનો લેપ કરવો

૩૮૭. ફાંજી—સં૦ જીવશાક જી મ૦ ફાજ ફાજી, ફાદ વરધારા ભેદ. હિં૦ ફાજી, કાલાવિધારા ક૦ કિરિયમુટે લા૦ રિવિયા ઓનાટા

ફાજીના વેલા હોય છે એ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એના પાદડાં નણુના પાદડા જેવાજ પરંતુ ઘણાજ નાના હોય છે પાદડાનુ શાક અળવીના પાદડા પ્રમાણેજ કરે છે એ શાક સારૂ થાય છે ફાજીનો વેલો મોટો થઇ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે તેને ' ફાદ ' પણ કહે છે **ફાજી**—શીતલ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી તીખી, મધુર બલકર, કફકારક, વિષ્ટંભકારક તથા ગુરૂ છે, અને વાત,

પિત્ત, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, આમદોષ તથા ક્લેશનુ શમન કરે છે **ઉપયોગ.-(૧) કુરશાના વિષ ઉપર.**—ફાજીના વેલાના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દિવસે પાવા પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે બે વાર પાવા

૩૮૮. **ફિરંગીમૂળ**—(મ૦ ફિરંગી બાભૂળ) એને "**ફિરંગી**" પણ કહે છે એ ઝાડ ઘણુંજ મોટા થાય છે એને ઝીણા કાંટા હોય છે એની ડાળીઓ સુરૂના ઝાડ જેવી દેખાય છે એને બારીક શિંગો આવે છે ફિરંગીની છાલ સુવાસિક છે એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમા ઉત્પન્ન થાય છે **ઉપયોગઃ—(૧) આમવાત અને વાયુથી સણકા થાય તે ઉપરઃ**—ફિરંગીના પાદડાનો રસ કહાડી તેમા ઘી નાખી પાવો.

૩૮૯. **ફુગ**—(બિલાડીના ટોપ, અળબા) મ૦ ભૂછત્ર. મ૦ અળંબે ભુઇફોડ. હિ૦ છતોના, છાતા, સાબકી છત્રી બ૦ કોડક છાતા, બ્યાગેરછાતા. ક૦ આળંબિ, નાઇછત્તરિગે કો૦ કાલિમ. ઈ૦ મસરૂમ. લા૦ ફુગાઈ સિ૦ ખુંભા

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનુ પૂર્ણ ચાતુર્ય દેખાઇ આવે છે ફુગનુ છત્ર ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોહેલા છાણા ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમા પણ થાય છે એમા સાત આઠ જાત છે અને તેમા પણ બે પ્રકાર છે એક વિષારી અને બીજો સારો વિષારી અળબા ખાવાથી મોટુ અનર્થકર પરિણામ થાય છે કેફ ચઢે છે, પેટ ફુલે છે, ઉલટી થાય છે અને મન ભ્રમિત થાય છે. એટલા માટે માહિતી સિવાય તે ખાવુ નહિ સારા અળબા પણ ઉત્તમ પાચનીય પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. ફુગમા પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે—ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુબળા, કુરડી, તેલંગી, ભુયફોડ અને મોગ્રાળા. ચુડા એક હાથ ઉંચા હોઇ તેના ઉપરનુ છત્ર નાનુ થાય છે ચીતળા સાધારણ હોય છે ગવતા બારીક હોય છે કુબળા ઝીણી આમળી જેવડા હોય છે કુરડી એથી પણ નાના હોય છે તેલંગી સર્વ કરતા ઉત્કૃષ્ટ છે એના છત્રનો વ્યાસ હાથ-દોઢ હાથ હોય છે ભુયફોડ ગોળ હોય છે એને છત્ર હોતુ નથી. એ કોસલા જેવા ફુલેલા હોય છે મોગ્રાળાને મોગરા જેવી સહજ કળી હોય છે ફુગના બીયા ઘણુંજ ઝીણા હોય છે ફુગની ભાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોક અળબાને મૂર્ખપણાથી વધવા દેતા નથી. **અળંબાઃ**—શીત, બલકર, ભેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃષ્ય અને કફપ્રદ છે **કાળો અળંબોઃ**—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરૂ છે **ધોળો અળંબોઃ**—પાક વખતે ગુરૂ છે **લાલ અળંબો.**—અલ્પ દોષકારક છે **ઉપયોગઃ-(૧) નાના વાછરડાઓને ફોલ્લા થાય છે તે ઉપરઃ**—ભુયફોડ છાસમા વાટી તેમા ૨ અણોઢીભાર હીંગ મેળવી આપવો, અને ઔષધ આપતાજ તે વાછરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી. **(૨) શીતળા અને ગોવરૂ પેટમાં ન જવા માટેઃ**—જ્યારે અળબાની કળીઓ થાય છે તેજ વેળા તે લાવી સુકવી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકોને આવે, ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી પાવી; એટલે શીતળા પેટમા નહિ ઉતરતા શરીર ઉપર તડતડી ફૂટે છે. **(૩)**

ફ ટીમા ફોલ્લી થાય છે તે ઉપર:—સુકવેલા અળઆ અને ચોમાસામા ઢોરોનાં શીગડાંને માટી લાગવાથી જે પીલા ફુટે છે તે એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) મૂત્રવ્યાઘ્ર ઉપર:—સુકાએલો અળશે તથા ઢોરોના શીગડાના પીલા અને ભાગ એની ભૂકી આપવી.

૩૯૦ ફુદિનો.—સ૦ પુદીન. મ૦ બ૦ પુદીના. હિં૦ પુદીના. ફા૦ નોઅના. અ૦ હવા ફિરંગી૦ ઓડ ટોલાવ. ઇં૦ ટાઉરેફમિંટ્ લા૦ મેન્થાસિલ્ વેસદ્રિસ

ફુદિનાના નાના નાના છોડ હોય છે એ એક તુળસીનીજ જાત છે એવું કહીએ તો ચાલે. ફુદિનાના પાદડા કાઇક તુળસીના પાદડા જેવા પરંતુ તે કરતા નાના અને ગોળ હોય છે ફુદિનાની ચટણી કરે છે ફુદિનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મ્હોંમા અમી ઉત્પન્ન કરે છે ફુદિનાનો અર્ક કાઢે છે, તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે ફુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમા ઘણી થાય છે ફુદિનો—સ્વાદુ, ગુરૂ, રૂચિકર હૃદ્ય તથા સુખાવહ છે અને મળ મૂત્રનો સ્તંભ કરે છે, તથા કફ, ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષૂચિકા, સંગ્રહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) **શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર**—ફુદિનો અને આદુનો કાઢો અથવા રસ પાવો (૨) **મધુર જ્વર ઉપર**—ફુદિનો, રાનતુળસી અથવા કાળીતુળસીનો રસ કાઢી તેમા સાકર ૩ માસા નાખી પાવો. (૩) **વાયુ તથા કૃમિ ઉપર**—ફુદિનાનો રસ આપવા (૪) **પીનસ** (સળેખમ જેવો થાય છે તે) રોગ ઉપર—ફુદિનાનો રસ નાકમા પાડવો (૫) **દરાજ ઉપર**—ફુદિનાનો રસ ચોપડવા. (૬) **અતિસાર, ઉલટી અને કોગળીયા ઉપર**—ફુદિનાનો રસ પાવા. (૭) **પેટમાં શૂળ આવતુ હોય તે ઉપર**—ફુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલોજ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમા ૧ માસો સિંધવ નાખી પાવા. (૮) **વીછીના વિષ ઉપર**—ફુદિનાનો રસ અગર પાદડા પાનમા ખાવા. (૯) **રૂચિદાયક ચટણી**—ફુદિનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરૂ એની ચટણી લીંબુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરૂચિ મટી મ્હોંમા સારી રીતે અમી આવે છે

૩૯૧. ફુલકેશર—આ ઝાડ ખાનદેશમા ઘણા થાય છે એના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે એના પાંદડા બાદમા જેવા હોય છે એને આવળ જેવી શીંગો આવે છે એના ફુલમા લાંબુ કેશર હોય છે એનુ લાકડુ હલકુ હોવાથી ઇમારતી કામમા આવતુ નથી. એના લાકડાની ઢોલકી કરે છે

૩૯૨. બકામલીંબડી—સ૦ મહાનિંબ. મ૦ બકાણુલીંબ. હિં૦ બકાઇન બ૦ ઘોડાનીમ. ક૦ મહાબેવુ, અરબેવુ તૈં૦ પેદાવેપા. તા૦ મલાઇવેણુ. ફા૦ આઝાદરખ્ત અ૦ બાન. ફ્રિં૦ તુબાનફુતાર્ય લા૦ મેલિયા એઝેડેરક

આ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા કડવા લીંબડાના પાદડા જેવાજ અને કિંચિત્ મોટા હોય છે આ છાયાવૃક્ષ છે એને કડવા લીંબડા જેવાજ ફળ આવે છે બકામલીંબડીનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઘણુંજ ઉપયોગી છે એને કીડા લાગતા નથી એની છાયા ઘણીજ ઉત્તમ છે એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુ

ઉપર વાવે છે ખાનદેશમા એ ઝાડ ઘણા હોય છે એને " કડવો લીબડો " પણ કહે છે **બકામલીબડી**—શીતલ, કષાય, તીખી, કડવી, તુરી, ગ્રાહક તથા વૃષ્ય છે, અને દાહ, કફ, વ્રણ, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઢ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિષૂચિકા, ઉદરનુ વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંઠરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) કુતરાના વિષ ઉપર**—બકામલીબડીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. **(૨) ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર**—બકામલીબડીની અંતર-છાલનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો **(૩) પિત્તથી આખો દુખવા આવે છે તે ઉપર**—બકામલીબડીના ફૂળ વાટી થેપલી કરી તે આખો ઉપર બાધવી. **(૪) ભેંસની ઝાર (ઓર) પાડવા માટે**—બકામલીબડીના અગર વાસના પાદડા વાટી પાવા **(૫) પ્રમેહ ઉપર**—બકામલીબડીના ફૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ઘી નાખી ખાવા, એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે

૩૯૩. **બટાટા**—એનુ ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે ત્યાથી તેના બિયા યૂરોપમા ગયા અને ત્યાથી હિંદુસ્તાનમા આવ્યા છે નીલગિરી, સુરત મહાબળે-શ્વર, ખાનદેશ, પૂના, એ સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રગ લાલ હોય છે તે ઘણા પૌષ્ટિક છે આજારી માણસને બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ

૩૯૪ **બદામ**—સં૦ વાતાણુફલ, વાતામ્ મ૦ બદામ. હિં૦ બં૦ બાદામ. તે૦ વેદમ. તા૦ નટવડુમ. અ૦ લોજલ ફા૦ બાદામ. ઈં૦ અમ્લડ. લા૦ એમિ-ગ્ડેલસ્ કમ્યુની એમેર

એશિયા ખંડમા મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ઇત્યાદિ સ્થળે બદામ ઘણી પાકે છે હિંદુસ્તાનના બાગોમા પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે બદામનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એનાં પાદડા રાતા ઝાપફળ જેવા પરંતુ તેના કરતા નાના હોય છે એમા બે જાત છે કડવી અને મીઠી બદામ ખાવાથી મીઠી અને પાષ્ટિક છે તેનુ તેલ કાઢે છે કડવી બદામ અપકારક છે માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમા લેવી નહિ. **બદામ**—સારક, ઉષ્ણ, ગુરૂ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તુરી, શુક્લ, વાતનાશક અને ઉષ્ણવીર્ય છે એના લીલા **ફળ**—સારક, ગુરૂ તથા પિત્તલ છે, અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે **પાકા ફળ**—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્લ, જડ તથા કફકારક છે, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **ફળમાંનો ગર**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાત-પિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયુ હોય તેને અપાયકારક છે **ઉપયોગ**—**(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર**—બદામના બિયા ગરમ પાણીમા થોડો વખત ભિજવી રાખવા, એટલે ઉપરના ફોતરા નીકળે છે પછી તે બિયા ખાડણી વેળાએ તેમા થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી અને બારિક થયા પછી તે ગોળો હાથમા લઈ પીલવો, એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પારેર બદામનુ પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમા નાખવુ એટલે કર્ણ-રોગ સારો થાય છે માથે ચોળવાથી મગજ ટાઢુ અને હલકુ થઇ જાય છે (૨).

ભિલામો ઉઠે તે ઉપર – બદામ ઘસી ચાપડવી (૩) **વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઇ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર**—બદામના બિયાને ગરમ પાણીમા નાખી છોલવા પછી તેને બારિક વાટી દૂધમા કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમા સાકર અને ઘી નાખવુ અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી (૪) **કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર**—બદામનુ તેલ ચોળવુ (૫) **દાંત મજબૂત થવા માટે**—બદામના છાતરા બાળી તેમા મીઠુ નાખી તેથી દાત ઘસવા (૬) **મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર**—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમા ખરલ કરી તેનુ નસ્ય આપવુ અથવા બદામની ખીર દૂધમા કરી ૩ દિવસ સવાર ખાવી કિવા બદામ અને કપૂર દૂધમા ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો (૭) **મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે**—ગાયનુ તાજુ ઘી દોઢ તોલો લઇ તેમા ગાયનુ માખણ અથવા દૂધનો તાજો માવો એક તોલો મેળવી, તેમા સાકર, બદામનુ મગજ, કંકોલ, મરી અને એલચીદાણા, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવાર માત્ર ૭ દિવસ આપવુ (૮) **મગજ તર થવા માટે**—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી. પછી એક કલાક માખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવુ, તથા માથા ઉપર દિવસમા ત્રણ વાર બદામનુ તેલ ચોળી જીરવવુ

૩૯૫. બપોરીયો.—મ૦ બચૂક મ૦ દુપારી હિ૦ દુપહરીયા, ગેજુનિયા ક૦ મધુવ મધ્યાન્હમલ્લિગે. તૈ૦ નિનિમવી લા૦ પેન્ટપિટિસફિનિસ્યા

આ ઝાડ સાધારણ કમ્મરપૂર ઉચા વધે છે, પરન્તુ એ કોઈ કોઇ ઠેકાણે માથોડુ સુધી પણ ઉંચા વધે છે એના ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતા ખીલે છે, માટે એને 'બપોરીયો' કહે છે એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવતો નથી એને પાચ પાખડીઓ હોય છે અને તેમા એક નાનો તંતુ હોય છે તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે એમા કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે તે ફૂળ ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામા આવે છે ઝાડમા કઇ ફેરફાર હોતો નથી. × **બપોરીયો.**—મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરુ તથા કફકર છે, અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે

૩૯૬ બરૂ.—(મ૦ પીરકાડક) એ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારા ઉપર થાય છે એને તોરા આવે છે તેમા એના બિયા હોય છે એમા ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે આ દેશમા ફક્ત ધોળા બરૂની ઉત્પત્તિ થાય છે બરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે પત્રાળુ કરવામા બરૂની સળીઓ કામ આવે છે **બરૂ**—શીતળ મધુર, રૂચિકર, તૃપ્તિકર બલકર તથા વૃષ્ય છે અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે

×બપોરીયાના ઝાડના પાદડા દીવાની જ્યોત અથવા ગાજરના આકારે નીચેથી એકદમ એક ઈંચના સુમારે પહોળા હોય છે અને દોઢ ઇંચ સુમારે લાબા હોય છે. તેની બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાચા હોય છે એની સોટીઓ પીલુ (જાળ)ની સોટીઓની માફક લીલા રંગની હોય છે ફૂલનો દેખાવ દાડિમના અતિશય કુમળા છોડવાના શિરે દેખાતા ખાચાવાળા ભાગ જેવો દૂરથી ભાસે છે અને તે પાઇ જેવડા મોટા હોય છે.

૩૯૭. બળ (બોળ)—સં૦ બલા મ૦ ચિકણી, લઘુચિકણા હિ૦ ખિરૈટી, વરિયારા. બં૦ વેડેલા ક૦ બેણ્ણેગરગ, કલુગડલે તા૦ માઇરમાનિક્ક તૈ૦ મુર્પિડી, માઇલુ માનિક્ય. તુ૦ કાડિઠ મલા૦ કરુનટોટ્ટિ ઇં૦ કૉર્ન બીમલીવ્ડ સિડા લા૦ સિડા કાર્પિનીફોલિયા

બોળના ઝાડો કોકણમા અને ગામડાઓમા પુષ્કળ થાય છે એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડાનો તુલસીના પાદડા જેવા આકાર હોઇ તેના કરતા પહોળા અને લબાશપર હોય છે એ ઝાડ વર્ષાઋતુમા ખેતરોમા અને બ્હોળા ઉપર પુષ્કળ ઉગે છે. એને પીળા રગના ફૂલો હોય છે એને બારીક જીડવા હોય છે તેમા એના બીજ થાય છે તે પૌષ્ટિક છે એના પાદડા અને બીજ ખાવાથી ચીકણા લાગે છે એથી એનુ ચીકણી એ નામ યોગ્ય છે. કેટલાક લોક એના પાદડાનુ શાક કરે છે બોળના ગુણો ખરેટી જેવા છે * **ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે:**—બોળના લીલા પાદડા નિત્ય સવારે ખાવા (૨) **પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર.**—બોળના છોડ મૂળ સુદ્ધા ઉખાડી લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી થોડુ પાણી રેડી રસ કહાડવો તે રસ વસ્ત્રગાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે બે વખત સાત દિવસ સુધી આપવો, એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થશે **(૩) જખમ રૂઝાવા માટે.**—બળના મૂળનો રસ જખમમા ભરવો અને રૂનુ પુમડુ (પેલ) એ રસમા ભીંજવી જખમ ઉપર બાધવો એ પટ્ટીને જરા પણ સુકાવા દેવી નહિ. ઉપરા ઉપરી તે પટ્ટી ઉપર રસ નાખતા રહેવુ **(૪) ગુમડા, વ્રણ વગેરે પાકવાને.**—બળના પાદડા વાટી બાધવા.

૩૯૮. બાજરી.—સં૦ સાજક મ૦ બાજરી. હિ૦ બજરી ઇં૦ મિલેટ. લા૦ જાર્વમ ફ્રા૦ ગાર્વમા

---

* બળબીજના સબધમા અમે આગળ લખી ચૂક્યા છીએ કે એ બીજ ખરેટીના નહિ પણ આ બોળનાજ હોવા જોઇએ, કારણ કે ખરેટીનુ સસ્કૃત નામ બલોત્તરા એટલે બળથી મોટી છ અને આ બોળ શબ્દ તો માત્ર સસ્કૃત બલા ઉપરથી બલ થઈ, બળ અને બોળ થએલ છે તેમજ બળ—બીજ એ શબ્દ પણ બળનાજ બીજ બતાવે છે, બલોત્તરાના નહિં. બલા અને મહાબલા એ બન્નેને ઝીણી નજરે ન જોનાર માણસ એકબીજાને બદલે મહજે વાપરે એવો એનો દેખાવ છે મહાબલાને ગાડર કાકસી કહે છે, કારણ કે એના ફળો ઉપર ચારે બાજુએ વાળ ઓળવાની કાસકી જેવા દાતા હોય છે એના પાદડા બોળ કરતા મોટા હોય છે એના ફળ પાકતા સુધીમા લગભગ હથેળી જેવડા મોટા થઇ જાય છે બોળના બીજ ગોખરૂ કરતા પણ સ્નિગ્ધ હોવાથી તે મહાન પુષ્ટિદાયક છે વળી એ રૂખ-ડીમાં એના એક અલૌકિક ગુણ છે કે બચ્ચુ જણવાને મહાન કષ્ટ પામતી ગાય, ભેસ કે બકરીના ગળામા એ રૂખડીનુ રાઢવુ વણી પહેરાવવામા આવે તો તેનાથી તેને જલદી પ્રસવ થાય છે એજ ઓષધીના પાદડા સ્ત્રીઓને એવા વખતે પ્રસ-વીને નાભિ ઉપર બાધવા જોઇએ. આ પ્રયોગ અમે કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા જોયા છે.

એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામા " બજગુરા ' પણ કહે છે બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમા થાય છે મારવાડ અને કચ્છ—ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે રુક્ષ દેશમા એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે જુવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક થાય છે બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે **બાજરી:—**હૃદ્ય, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે, અને પુંસ્ત્વ તથા પુષ્ટિનો ઉતાર કરનારી છે **ઉપયોગ —(૧) ઘોડાની પીઠ ઉપર ભાઠાં પડે છે તે ઉપર—** જુના બાજરીઆ બાળી તેની રાખ કરી, અથવા કુંડા બાળી તેની રાખ કરી પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી

૩૯૯ બાફળી (હીંગાત્રી)—(સ૦ હિ૦ ક૦ હિંગુપત્રી મ૦ બાફળી બ૦ ગદુની) બાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે બાફળીના બિયા કળથી જેવડા અને ચપટા હોય છે બાફળી એ વાતહારક છે ભાજી સમારી તેમા પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળવી મીઠું મરચું નાખી વઘારવાથી શાક સારૂ થાય છે બાફળીના લીલા બિયા વાટી છાશની કઢીમા નાખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે બાફળીના બિયાનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે **બાફળી**—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ રુચ્ય પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદ્ય, સુગંધવાળી તથા તુરી છે અને કફ, વાયુ આમ બસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા અર્શ ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદરોગ તથા વિષના નાશક છે **ઉપયોગ —(૧) બાળકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર**—બાફળીના બીયા દૂધમા અગર નાગરવેલીના રસમા કિંવા પાણીમા ઘસી પાવા એટલે વરાધ, પેટમા દુખવું આદિ રોગ સારા થાય છે **(૨) વાયુ રોગ ઉપર:**—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમા આપવું **(૩) જંતુ ઉપર**—બાફળીના બીયા દૂધમા પાવા. નાના વાછરડાને છાશમા વાટી પાવા **(૪) ઉદરસ, અજીર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર**—બાફળીના તેલના સુમારે પાંચ ૭ ટીપા સાકરમા પાવા **(૫) પેટના દુખાવા ઉપર**—બાફળીના બીયા અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું

૪૦૦. બાવચી—સ૦ બાકુચી. બાવચી હિ બાવચી બ૦ સોમરાજ, હાકુચ. ક૦ બાઉચિગે તૈં૦ નેલ્લવલિયે તિપ્તોગે તા૦ વાગી વિટુલુ ઇં૦ એસ્કયુલિ ટફ્લા ફુસ્મો લા૦ સોરેલિયાકોરિલિફોલિયા

બાવચીના ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમા થાય છે એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે એના પાંદડા સાધારણ નાના હોય છે એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગના મરી કરતા પણ બારીક એવા બિયા આવે છે, તેને " બાવચી " કહે છે બાવચીનું તેલ કાઢે છે સુગંધી પદાર્થોમા તથા અંગે ચોળવાના કામમા બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે ×**બાવચી**—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ રસાયન, મધુર, રુચિપ્રદ, રૂક્ષ,

× બાવચીને લોકો બાવચો, માળી બાવચો કે માળવી બાવચો કહે છે. **ડૉ. ભાઉ દાજીએ** કોઢના રોગોમા આ બીજનો અત્યંત ઉપયોગ કરેલ છે **અને એમા**

ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ તથા મેધ્ય છે, અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્-દોષ, વિષ, કંડૂ, રકતપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એના ફળ—તીખા, કડવા, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ઠ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર-નો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર:-બાવચી અને કડવા કારેલા ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો (૨) ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:-બાવચીનુ તેલ ચોપડવુ

૪૦૧. બાવળ:—સ૦ બબ્બુલ મ૦ બાભૂળ. હિ૦ બબૂલ, કીકર. બ૦ બાબલા. ક૦ જાલી. તૈ૦ બાર્બુરમુ તા૦ મલા૦ કરૂવેલ. ફા૦ મુગિલા. ઇં૦ એકેશિયાટ્રી, ગમઅરેબિક લા૦ એકેશિયાઅરેબિકા અ૦ અમુગિલા

બાવળનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એને કાટા હોય છે એ લાકડુ મજબૂત હોવાથી ઇમારતના કામમા આવે છે બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ ગુદર થાય છે એ પૌષ્ટિક છે અને ઘણા કામોમા તેનો ઉપયોગ થાય છે બાવળની છાલ રંગના કામમા ઉપયોગી છે એની કુમળી શિંગોનુ અથાણુ કરે છે અને તેનુ શાક પણ કરે છે ગુજરાતમા તેની શિંગો કે જેને ‘ પરડા ” કહે છે તે ઢોરોને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ વધારે આવે છે બાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમા સારી ઉપયોગી છે ×**બાવળ:**—ગ્રાહક કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તુરો છે, અને આમ, રકતવિકાર, કફ, કોઢ, કૃમિ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રકતાતિસાર, વાયુ તથા

તેઓ ફતેહ પામ્યા છે કલકત્તાના દાક્તર કનૈયાલાલ દેવ તથા મુંબઇના ડૉ ક્લિસ્પો આ બીજમાથી કહાડેલ તેલને સાદા મલમની સાથે મેળવી કોઢના રોગમાં ઉપયોગ કરી કહે છે કે,—“ થોડા દિવસ કોઢના ચાઠા ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ સફેદ મટીને લાલ થયો કોઇ કોઇને થોડુ થોડુ દરદ જણાય છે કોઈ કોઈ વખતે એ ચાઠામા નાની નાની ફુણસો થઈ આવે છે જો એને કોઇ પણ પ્રકારની ઇજા ન થાય તો થોડા દિવસમા સુકાઇ જાય અને વચમા કાળો ડાઘ રહે છે ધીરે ધીરે કોઢના સંપૂર્ણ ડાઘ નીકળી જાય છે વળી એમ પણ જોયુ છે કે એ તેલ ચોપ-ડવાથી કોઢના નવા ડાઘા શરીરમા થતા અટકયા છે ”

× **રાજનિઘંટમા** લખે છે કે બાવળની ફળીઓમાથી કાળો રંગ નીકળે છે એની છાલનુ સત્વ ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે ઝાડામા આમ પડતો હોય તો એના પાદડા અપાય છે. ફળીઓને ખાસીના રોગમા આપે છે નરમ (કુણી) ડાળીઓની છાલ ઘણા રેશાવાળી છે અને એ કાગળ બનાવી શકાય તેવી છે એનો કવાથ ઘા ધોવાના કામમા વાપરે છે એથી જલદી અંકુર આવી ઘા ભરાય છે. બાવળના ગુદરમાં લાલ રંગવાળો ગુદર વધારે ગુણકારી મનાય છે એ ખાસી અને સંધિ-વાયુના જેવા રોગોમા અપાય છે તથા સાકરીયા પ્રમેહમા એ ખવાય છે. જે નાસુરમાંથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેના માટે કુમળા બાવળનાં પાંદડાંની પોટીસ અત્યંત ગુણકારી છે. ફળી પણ ઉધરસના રોગમા ઉપયોગી છે. કેટલાક લોક બાવળના ગુદરને તલની સાથે મેળવી ખાય છે.

પ્રમેહનો નાશ કરે છે **એના પાન:**—ગ્રાહક, રૂચિકર, તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુસ્ત્વનો નાશ કરે છે **લઘુ આમળા:**—તુરે તથા ઉષ્ણ છે, અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.**—**(૧) મોઢા આવે છે તે ઉપર:**—આવળીઆની અંતરછાલ કચરી પાણીમા ઉકાળી તેના કોગળા કરવા **(૨) અસ્થિભંગ ઉપર.**—આવળીઆના બિયાનુ ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમા ખાવાથી અસ્થિભંગ થએલો દૂર થઈ અસ્થિ (હાડકા) વજ્ર જેવા મજબૂત થાય છે **(૩) વાળા ઉપર:**—આવળીઆના બિયા ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો **(૪) અતિસાર ઉપર.**—નિ:કંટક મોટા આવળીઆના પાદડાનો અંગરસ કાઢી પાવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે **(૫) ધાતુપુષ્ટતા માટે**—એક હાથ લંબાઇનુ અને તેટલી જ પહોળાઇનુ એક સ્વચ્છ કપડુ લેવુ પછી આવળીઆની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમા કપડુ પલાળી સુકવવુ એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ દેવા પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દૂધમા ઉકાળી તેમા સાકર નાખી તે દૂધ પીવુ, એટલે ધાતુપુષ્ટતા થાય છે **(૬) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર**—આવળીઆના પાદડાના રસમા ગાયનુ ઘી અને કસ્તુરી નાખી ખાવા આપવુ. અથવા આવળીઆના પાદડાનો રસ ૪ પૈસાભાર ૩ દિવસ પાવો **(૭) બદ ઉપર:**—સર્પની કાચળીને આવળનો ગુંદર ચોપડી તેની પટ્ટી બદ ઉપર લગાડવી **(૮) પીચોટી ખસી હોય તે ઉપર**—આવળની કુંપો તથા નાગફણીની કુંપો એકત્ર કરી વાટી દહી સાથે પાવી **(૯) પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર**—આવળીઆની છાલનો રસ દહી સાથે પાવો **(૧૦) અમ્લપિત્ત ઉપર**—સાંજે આવળીઆના કુમળા પાદડાનો કાઢો કરી તેમા આંબાનો ગુંદર એક માસો નાખી કાઢો રાત્રે કરી રાખવો અને ૭ દિવસ સવારે પાવો **(૧૧) રાતા પ્રદર ઉપર**—આવળીઆની શિંગો, કેરીઓના મરવા, મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગુંદીના બિયા, એનુ ચૂર્ણ દૂધમા પાવુ એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે **(૧૨) કેરોસીન (ઘાસલેટ) તેલ પીવામાં આવ્યુ હોય તે ઉપર**—આવળીઆના ગુંદરનુ નવટાંક પાણી કરી પાવુ તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવુ અને તેલ પેટમા જતાજ તુરતજ મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોમા ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. **(૧૩) આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર**—આવળીઆના પાદડાનો કાઢો જાડો કરી તેમા થોડુ મધ નાખી અંજન કરવુ **(૧૪) મુખરોગ ઉપર**—આવળીઆની અને જાંબુડીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમા ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરવા **(૧૫) રેચન:**—આવળીઆની શીંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમા માયફળનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવો તે ઉપર જેટલા પાનના બીડા ખાય તેટલા રેચ થાય છે **(૧૬) પ્રમેહ ઉપર**—આવળીઆના કુમળા અંકુર સવાર-સાંજ એક એક તોલો સાત દિવસ સાકરમા ખાવા **(૧૭) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—આવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમા રેડવો પછી બારીક વસ્ત્રથી કાનમા કાકડી નાખી ફેરવી કાઢવો અને ગરમ પાણીમા ફુલાવેલી ફટકડી નાખી તે પાણી થોડુ કાનમા

નાખવું. (૧૮) ઉપદંશવ્રણ ઉપર:—આવળીઆના પાદડાનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું (૧૯) પુષ્ટતા માટે:—ઘઉંનો રવો અને બાવળીઆના ગુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તા, બેદાણા તથા માલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાડુ કરી ખાવા (૨૦) આંખો આવે તે ઉપર અને આંખોની બળતરા શાંત થવા માટે:—આવળના પાદડા વાટી તેની થેપલી આંખ ઉપર રાત્રે બાંધવી

૪૦૨. બ્રાબ:—સં૦ જલબ્રાહ્મી મ૦ બ્રાબ હિં૦ જલનીમ, જલબ્રાહ્મી. અ૦ બ્રીમ્મ ક૦ નિરૂબ્રાહ્મી, નીરએલ્ફિગ તા૦ મલા૦ નિરબ્રાહ્મી લા૦ હરપેસ્ટિસમોનીરા

એ ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પથરાયલાં હોય છે એનાં પાદડાં ઘણાંજ બારીક અને કડવાં હોય છે એ બહુ વધાયુ છે અને એને અનેક પત્રદંડ નીકળે છે તે ગોળ અને સુંવાળાં અને સાખાવાળાં હોઇ પથરાયલાં હોય છે પાદડાં સામસામાં આવે છે તેને ડીટડું હોઈ તે પત્રદંડને લાગેલું હોય છે પાદડાં મૂળથી બારીક હોઇ ટોચ તરફ પહોળાં થતાં જાય છે તે સુંવાળાં અને રસાળ હોય છે. એનાં ઉપર લીલાં અથવા ધોળા રંગનાં ટોકરીનાં આકારનાં ફૂલો આવે છે તેની કોર પાંચ ભાગમાં વહેંચાયલી હોય છે એનાં ઉપર ઈંડાકૃતિ ગોળ ફળ લાગે છે દરેકમાં બબ્બે ઘર હોય છે તેમાં એક એક એવા ઘણાં બીજડાં હોય છે બ્રાબનો રંગ રાતો હોય છે બ્રાબ:—ઉષ્ણ, સારક, કડવી, રૂક્ષ, રેચક તથા ભેદક છે, અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ, વ્રણ, ઉન્માદ, મૃગી તથા સંધિવાયુનો નાશ કરે છે બંગાળામાં સંધિવાયુ ઉપર એનો રસ ઘીમાં આપે છે ઉપયોગ.—(૧) વાયુએ સાંધા દુખતા હોય તે ઉપર:—બ્રાબનો રસ કિંચિત્ પાવો

૪૦૩. બિહી—એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે સતારા તથા પુણા, એ સ્થળોએ પણ કોઇક ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ વવાય છે ત્યાં તેને ફળ આવે છે બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ કોકમનાં જેવી ખટાસવાળાં હોય છે એનો વાસ મધુર આવે છે એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બિયાં હોય છે તેને "મોગલી બેદાણા" કહે છે બિહીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે તે પિત્તશામક છે ઉપયોગ—(૧) પ્રમેહ, પદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર—મોગલી બેદાણા તોલો અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી, તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કરવું. (૨) મુખપાક ઉપર—મોગલી બેદાણાનાં પાણીનાં કોગળા કરવા

૪૦૪. બિવલી—બિવલીનાં ઝાડની ઉંચાઇ સાત આઠ હાથની હોય છે એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે તેનાં પાદડાં હમેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે શરદ ઋતુમાં આ ઝાડનાં પાદડાં બીજા ઝાડની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાદડાં આવે છે ત્યારે જૂનાં પાદડાં પીળાં થઇ ખરી પડે છે એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે એને દ્રાક્ષનાં જેવાં

ફળના ઝુમખા આવે છે એ ફળ ખાટા હોય છે એનો આકાર ઘોલી (ગિલોડી) જેવો હોય છે તેને " બિવલી " કહે છે બિવલાની ચાર ચીરો કરી સુકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે એના રસથી હળદરના ગાંઠીઆના રંગ કરે છે એના રસમા હળદરના ગાંઠીઆ અને ટંકણખાર નાખી તેને ગરમીમા રાખે છે, એટલે તેના અંગમા તે રસ મળી તે ગાંઠીઓ રાતો થાય છે પછી તેને દળે છે કપડ સાહીનો ડાઘ પડયો હોય તો તે બિવલીના રસવડે નીકળી જાય છે

૪૦૫. **બીજોરૂં**—સં૦ બિજપૂર, માતુલુંગ મ૦ મહાળુંગ. હિં૦ બિજોરા બં૦ ટાવાલેબુ. ક૦ માધવલ, મહાફલિંડ. તું૦ માપલ. મલા૦ માદળીનારક. તૈં૦ દવાકાયા. ફા૦ તુરંજ અ૦ ઉતરંજ લા૦ સાઇટ્રસએસિડા, સાઇટ્રમ્મેડિકા ઈં૦ સાઇટ્રસ.

બીજોરાના પાદડા લાંબા અને મોટા હોય છે એ ઝાડ લીંબુની જાતનું જ છે એ ઝાડ ઉપર સુમારે પોણા હાથની લંબાઇના ફળ આવે છે તે ફળના અગ્ર ભાગે નાનુ બિંદુ (અણી) હોય છે બીજોરૂ પથ્યકર, રુચિદાયક અને પિત્તશામક છે એ ફળ જેટલા જૂના થાય છે તેટલો તેનામા વધારે ગુણ આવે છે અને વાસ પણ સારો આવે છે બીજોરાનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમાનો ગર્ભ રાતો હોય છે તે સ્વાદમા કિંચિત્ કડવાસવાળુ લાગે છે પરંતુ અંદર ધોળુ જાડુ મગજ હોય છે, તે મીઠુ હોય છે એનો પાક કરે છે તે અશક્તોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે એનો ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે એના રસનુ સરબત કરે છે મુરબ્બામા એલચી, જાવત્રી ઇત્યાદિ અનેક મશાલા નાખી તે ઘણા વર્ષો સુધી રાખી મૂકે છે બીજોરૂ અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે **બીજોરાનુ ફળ**—ખાટુ, તીખુ, ઉષ્ણ, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન રુચિકર, સ્વાદુ તથા જીહ્વા અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે, તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, તૃષા, પિત્ત, ઉચકી (હેડકી), અરૂચિ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **કુમળા ફળ**—પિત્તવાત, કફ રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરે છે **મધ્યમ** પ્રકારના (અધકાચા) બીજોરાના પણ કાચા બીજોરા જેવાજ ગુણો છે **પાકુ બીજોરૂં**—ઉત્તમ વર્ણકારક, હૃદ્ય, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે, અને શૂળ, અજીર્ણ, વિબંધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરૂચિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે એના **ફળની છાલ**—કડવી, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરૂ છે, અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે **એની છાલનો રસ**—સ્વાદુ, શીતળ, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક છે **એની છાલની અંદરનો ભાગ.**—શૂળ, પિત્ત અરોચક વાત, કમ્મરના રોગ અને ઉદર (પેટ) સબંધી થનારા રોગનો નાશ કરે છે તથા ભેદક છે **બીજોરાની અંદરનું કેસર**—દીપન, મેધ્ય, લઘુ, ગ્રાહી તથા રુચિકર છે, અને ગુલ્મ, ઉદર શ્વાસ, કાસ, હેડકી, વાત, મદાત્યય, ઉન્માદ, શોષ, વિબંધ, અર્શ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે **કેસરનો રસ.**—પાર્શ્વ, બસ્તિશૂળ, કફ, અરૂચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે **બીજોરાના બીયા**—કડવા, પથ્ય, દીપન ગર્ભપ્રદ, દુર્જર, ગુરૂ, ઉષ્ણ તથા બલકર છે, અને કફ, અર્શ, સોજા,

વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **બીયાંની અંદરનો મગજ:**—ગુરૂ, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **બીજોરાનાં મૂળ:**—અર્શ, કૃમિ, વિષૂચિકા, મલબંધ અને શૂળનો નાશ કરે છે **બીજોરીનાં ફૂલ:**—દીપન, ગ્રાહક, શીતળ તથા લઘુ છે અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **મીઠું બીજોરૂં**—શીતલ, મધુર, ગુરૂ, વૃષ્ય, દુર્જર, તથા સ્વાદિષ્ટ છે, અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલબંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે **વગડાઉ બીજોરૂં:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂચિકર તથા ખાટું છે અને વાયુ, આમદોષ, કૃમિ, દમ તથા કફનો નાશ કરે છે **વનમાં થનારી બીજોરીના ગુણ:**—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર તથા અમ્લ દોષકર છે, અને વાત, કૃમિ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—બીજોરાની સુકાયલી છાલનો કાઢો કરી પાવો **(૨) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:**—બીજોરાના મૂળીઆ અને મહુડાની છાલ અથવા જેઠીમધનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમા આપવુ, એટલે સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે અથવા બીજોરીના મૂળ કમરે બાધવા. **(૩) અપસ્માર ઉપર**—બીજોરૂ, લીંબુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમા નસ્ય કરવુ, એટલે અપસ્માર જાય છે **(૪) બાળકોની ઉલટી** (નાના બાળકો વારવાર દુધ ઓકે છે તે) **ઉપર:**—બીજોરાના મૂળ કિંચિત દુધમા ઘસી પાવા અને એજ મૂળનો કકડો ગળે બાધવો **(૫) દાહ અને પિત્તશામક સરબત:**—બીજોરાના રસમા સાકર નાખી પાક કરી રાખવો એ પાક અને ઠડુ પાણી એકત્ર કરી પાવુ **(૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર:**—ધોળી સાવરી (મોચરસ) ના મૂળ દુધમા ઘસી તેમા બીજોરાના બિયા વાટી કપડાથી ગાળવુ અને રજોદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવુ **(૭) હેડકી ઉપર:**—બીજોરાનો રસ મધ અને સચળ નાખી પાવો કિંવા બીજોરાના રસમા સુઠ, આમળા, લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવુ **(૮) શૂળ ઉપર.**—બીજોરાના ફળનો અથવા મૂળનો અગરસ, મધ અને જવખાર નાખી પાવો, એટલે કુક્ષિશૂળ, હૃદયશૂળ, બસ્તિશૂળ અને દારૂણ વગેરે કોઠામા વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે **(૯)ઉલટી ઉપર:**—બીજોરીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા મધ નાખી પાવા. **(૧૦) ઉલટી અને જુલાબ ઉપર:**—બીજોરીના મૂળ, દાડમડીના મૂળ અને કેસર પાણીમા વાટી પાવુ **(૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર**· બીજોરૂ, આબો અને આદુનો રસ કિંચત્ ગરમ કરી કાનમા નાખવો. **(૧૨) શીઘ્ર પ્રસુતિ થવા ઉપર.**—બીજોરીના મૂળ અને ધોળી ચણોઠીના મૂળ ઘીમા ઘસી પાવા. **(૧૩) હૃદ્રોગ, શૂળ અને ક્ષય ઉપર:**—બીજોરાના રસમા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવો **(૧૪) ગર્ભ ધારણ માટે:**—એરંડીઆ અને બીજોરાના બિયા વાટી ઘીમા આપવા, અથવા પાકા એક બીજોરાના તમામ બિયા ઋતુકાળે ખાવા આપવા. **(૧૫) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—બીજોરાના રસમા સાજીખારનુ ચૂર્ણ નાખી તે કાનમા પાડવુ **(૧૬) મદ્ય ઉપર ઉતાર**—બીજોરાની અદરનુ કેસર અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. **(૧૭) અરૂચિ ઉપર:**—બીજોરાનુ કેસર મધ સાથે ખાવુ **(૧૮) મુખ સંબંધી કફવાતરોગ,**

શોષ, જડપણું અને અરૂચિ ઉપર:—બીજોરાનુ કેસર, સિંધવ તથા મરી, એ એકત્ર બરલ કરી ગોળી કરી મ્હોડામા રાખવી (૧૯) **ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર બીજોરાનો મુરબ્બો.**—બીજોરુ છોલી તેની ચીરીઓ કરવી અને એક તપેલુ પાણી ભરી તેના મ્હોડા ઉપર એક કપડુ બાંધી તે ઉપર બીજોરાની ચીરીઓ મૂકવી, અને ઢાકણુ વાસી તે તપેલુ અગ્નિ ઉપર મૂકવુ તથા વરાળથી શીજવવુ પછી ચીરીઓ વસ્ત્રમા લઇ સારી રીતે પીલી અંદરનુ પાણી કાઢી નાખવુ, અને સાકરનો જાડો પાક કરી તેમા તે પીલેલો ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે આ મુરબ્બો ઉત્તમ હોઇ ભ્રમપિત્તશામક છે (૨૦) **ભ્રમપિત્ત વિકાર ઉપર બીજોરાનો પાક:**—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બીજોરૂ બાફી, તૈયાર કરેલી બીજોરાની ચીરીઓ કેટલીક વાર સુકવી રાખ્યા પછી ઘીમા તળવી, અને વંશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, લવંગ, જાયફળ, જાવત્રી, કેસર ઇત્યાદ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાનુ ચૂર્ણ કરવુ પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા આ સર્વ ઔષધો નાખી હલાવી ભેગુ થયા પછી એક કથરોટમા કહાડી પહોળુ કરી તેના ચોસલા કરી રાખવા. આ પાક રોજ સવાર સાંજ એકેક કિંવા બબ્બે તોલા ખાવો. આ ઉત્તમ ગુણદાયક છે (૨૧) **પથરી ઉપર**— બીજોરૂ અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવુ (૨૨) **બરોળ ઉપર:**— બીજોરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઇ તેમા મચળ ૦॥ તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવુ

૪૦૬. **બીલી.**—સં૦ બિલ્વ. મ૦ હિં૦ બેલ-વૃક્ષ. ક૦ બેલ્લવન્ તૈં૦ મારેડુ-ચેટ્ટુ તા૦ મલા૦ બિલ્વ તુ૦ બેલપત્રે અં૦ અનાર હીટી ઈં૦ બેલટ્રી લા૦ ઇગલમાર્મેલોસ્

બીલીના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર છે એને ત્રિદલ પાન આવે છે તે શિવપૂજાના કામમા આવે છે એ ઝાડને ગોળ કોઠા જેવા ફળ આવે છે એ ફળ કાચા હોય છે ત્યારે તેનુ શાક અને અથાણુ કરે છે કુમળા બીલાને સુકવી રાખે છે તેને મરાઠીમા "બાળબેલ" કહે છે પાકેલા બીલનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે એ પાકેલા ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે કાચા બીલાને કાપીને કકડા કરી સુકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમા **બેલકાચરી** કહે છે બીલા સુકાય એટલે તે કોરી, તેમા અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમા તેનો ઉપયોગ કરે છે બીલીના ઝાડની છાયા ઘણીજ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે બીલીના ફળની છાલ પીળો રંગ તૈયાર કરવાના કામમા આવે છે * **બીલી:**—

* બીલીના ઝાડ મોટા થાય છે ડાળીઓમા કાંટા હોય છે પાદડા એક દાંડીમા ત્રણ ત્રણ એમ ત્રિશૂલ આકારે હોય છે ફૂલ ધોળા અને સુગંધિ હોય છે ફળ સ્વાદિષ્ટ અને બહુ બીઆવાળા હોય છે એમા ચીકાચીકા ગરભ હોય છે ગ્રીષ્મ ઋતુના આરંભમા એના જૂના પાદડા ખરી પડી નવા આવે છે એનુ લાકડુ સહુજ પવિત્ર મનાય છે અને તે સુખડ બરોબર ગણે છે એના મૂળની છાલ દશમૂળોમા મુખ્ય ગણાય છે એના પાદડા વાટી આખમા આંજવાથી નેત્રરોગ મટે , જળમા પકાવી અરીષ્ટ કરી પીવાથી જ્વરાદિ જાય છે પાદડાનો

મધુર, લઘુ, તુરી ગુરૂ, રૂચિકર દીપન, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રૂક્ષ, કડવી, તીખી તથા પાચક છે, અને વાતાતિસાર તથા જ્વરનો નાશ કરે છે **બીલીનાં કુમળાં ફળ:**—સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, ગ્રાહક દીપન, પાચન, કડવા ઉષ્ણ તથા તુરા છે અને શૂળ, આમવાત, સંગ્રહણી તથા કફાતિસારનો નાશ કરે છે **એના જૂનાં ફળ.**—મધુર, તુરા જડ, તીખા, ઉષ્ણ, સંગ્રહી, તીક્ષ્ણ, દીપન પાચક તથા લઘુ છે, અને કફ તથા વાયુના નાશક છે **એના પાકાં ફળ:**—દાહક મધુર, તુરા, વિષ્ટંભકારક કડવા, ગ્રાહક, તીખા ઉષ્ણ, દુર્જર તથા વાતલ છે અને અગ્નિમાંદ્યકારક છે **બીલીનાં મૂળ.**—મધુર તથા લઘુ છે અને ત્રિદોષ, ઉલટી, શૂળ, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એના પાદડાં:**—ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર:**—બીલાની અંદરનો ગર્ભ ખવરાવવો **(૨) ગુલ્મ વાયુ વગેરે ઉપર**—કાચા કુમળા બીલા અને ગોળ સતત ખાવો, એટલે ગુલ્મવાયુ, શરીરની અંદર જમેલો વાયુ અને પેટમાની શરદી દૂર થાય છે **(૩) સર્પના દંશ ઉપર**—બીલીના મૂળ, કેહીના મૂળ અને તાડછાનના મૂળનો રસ કાઢી પાવો **(૪) કૃમિ ઉપર:**—બીલીનાં પાદડાંનો રસ પાવો **(૫) અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા બળે છે તે ઉપર**—બીલીના પાદડાંનો રસ બે ત્રણ પૈસાભાર ૪–૫ વાર ગાળી આપવો **(૬)** બ્લે-

અર્ક બાળકોના ઝાડા અને કફનો નાશ કરનાર છે ઘણીક ઔષધીઓના અનુપાનમા એ વપરાય છે હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમા એ ઝાડ જોવામા આવે છે

ડૉક્ટર ડીમક કહે છે કે આ ફળ પૌષ્ટિક અને રૂધિર શુદ્ધકર્તા માલુમ પડયુ છે. એના સેવનથી હલકો જુલાબ થાય છે અને પેટની કબજીઆત દૂર થાય છે, છાલ અને મૂળનો કવાથ વારંવાર આવનાર તાવમા અપાય છે, આંખ દુખવા આવી હોય તો એના પાદડાની પોટીસ બાંધવાથી આરામ થાય છે કાચા ફળ હોય ત્યારે એને લઇને એની અંદરનો મગજ વાટી શૂળ ઉપર આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે પાકા ફળનો ગર્ભ આમલીના રસમા મેળવી આપવાથી ઠંડક થાય છે વૃક્ષની છાલનો કવાથ હૃદયની ધબધબાટ બંધ કરવાના કામમાં આવે છે તથા પાદડા આમરોગમાં અપાય છે ડૉ૦ ગ્રીન કહે છે કે પાકા ફળના ગર્ભનો સરબત બનાવી નિત્ય સવારે પાય તો અજીર્ણ મટે, અને કાચા ફળને ૬ કલાક ભોભરમા શેકીને આપવાથી ઝાડો અને ઉલટી બંધ થાય છે થોડી બિગાડમા એનો ગર્ભ પાંચ તોલા લઇ તેમા ૫ થી છા તોલા પાણી અને થોડી સાકર તથા બરફ નાખી એથી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે, મખ્ઝનમાં લખે છે કે બીલીના પાદડાંનો રસ ઝાડાની કબજીઆત અને તાવની બિમારીમા મધ સાથે મેળવી અને કમળામા કાળા મરી સાથે મેળવી આપે છે એ બીલીના ફળને ગ્રાહિ, પાચક અને જીવન આપનાર માને છે વળી એના સેવનથી હરસ થાય છે, એટલા માટે મહેન સાકરની સાથે મેળવીને આપવાનુ કહે છે અધપાકા ફળ દેવતામા શેકી તેના ગર્ભમા સાકર અને ગુલાબજળ મેળવી સવારે ખાધા પહેલા આપવાથી ઝાડાને બંધ કરે છે

રાંપણ ઉપર:—ગોમૂત્રમા બીલુ વાટી તે તેલમા નાખી તેલ કઢાવવુ અને પછી તે તેલ કાનમા પાડવુ (૭) **આમસંગ્રહણિ ઉપર.**—કાચા સુકવેલા બીલા, વરિયાળી અને સુંઠનો કાઢો પાવો (૮) **ધાતુ પુષ્ટતાને માટે.**—ગાયના દુધમા બીલાની છાલનો રસ જીરાની ભુકી નાખી પાવો ગળામા દુખે છે તે ઉપર— પાકેલા બીલાનો ગર્ભ ખાવા કિંવા પાનનો કાઢો દુધ નાખી પાવો (૧૦) **રક્તાતિસાર ઉપર**—કાચા સુકાએલા બીલાનુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવુ (૧૧) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:**—કુમળા બીલા અને આંબાની ગોટલીનો કાઢા સાકર અને મધ નાખી પાવો (૧૨) **મ્હોડું આવ્યુ હોય તે ઉપર:**—બીલુ ભાગી પાણીમા નાખી કઢવી તેના કોગળા કરવા (૧૩) **આમરક્ત ઉપર.**—બીલુ જરા ભાગી શેકવુ અને તેના ગરમા ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમા શરબત કરી પીવા આપવુ (૧૪) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર.**—બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનુ પાણી એકત્ર કરી પાવુ (૧૫) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:**—બીલીની અને આંબાની છાલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૬) **ઉલટી અને અતિસાર ઉપર**—બીલા અને આંબાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવુ (૧૭) **વિષમજ્વર ઉપર**—બીલીના પાદડાની ગોળમા ગોળી કરી ખવરાવવી (૧૮) **ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર.**—બીલીના પાદડા પાશેર પાણીમા વાટી રસ કાઢી તેમા જીરૂ ૬ માસા અને સાકર એક તોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવા (૧૯) **ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર.**—સુંઠ અને સુકાએલા કાચા બીલાનો કાઢો કરી તેમા જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો (૨૦) **બાળકની સંગ્રહણી ઉપર.**—બીલા અને સુંઠનુ ચૂર્ણ ગોળમા આપવુ (૨૧) **કોગળીયા ઉપર:**—સુકાએલા બીલાની અંદરના ગર્ભનુ ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમા ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે જુલાબ બંધ થાય છે (૨૨) **ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર**—બીલીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૨૩) **મેદોરોગ ઉપર**—નાની બીલીના મૂળ, નાની અરણીના મૂળ, અરલુના મૂળ, સિવણના મૂળ અને પાટલાના મૂળ, એનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી પાવાથી આખા શરીરમા મેદ વધી જે જાડાપણુ આવે છે તે દૂર થાય છે (૨૪) **ધાતુપુષ્ટતા ઉપર.**—પાતાળ યંત્રવડે બીલાનો અર્ક કાઢી તે પાવો (૨૫) **અંગની દુર્ગંધી જવા માટે**—બીલીના પાદડાના રસનો લેપ કરવો એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે (૨૬) **સોજા, મલબદ્ધતા, મૂળવ્યાધિ, વિષૂચિકા અને કમળા ઉપર**—બીલીના પાદડાનો રસ પાવો. (૨૭) **ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર**—બીલા અને મધુમાલતીનુ ચૂર્ણ કરી પહેલા વેતરની અને ધોળા વાછરડાવાળી ગાયના દુધમા રવિવારનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથીઓ તાવ તાકીદે નાશ પામે છે (૨૮) **ઉષ્ણજ્વર ઉપર**—દુધમા બીલીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૨૯) **વિષૂચિકા—(કૉલેરા) ઉપર:**—બીલી અને સુંઠનો કાઢો ઉલટી તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે, તેમજ બીલી, સુંઠ તથા કાયફળનો

કહ્યો પણ અધિક ગુણકારી છે (૩૦) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ**—કાચા બીલા, જાયફળ અને મરડાશીંગ પાણીમા ઘસી પાવી

૪૦૭ બીવલો (બીયો).—સં૦ બીજક મ૦ બિબલા હિં૦ બિજેસાર. ક૦ કેપિન્નહોન્ને ઇ૦ ઇન્ડીયન કિનાટ્રી લા૦ ટેરા કાર્પસ માર્સુપિયમ

આ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા અસાણાના પાદડા જેવા હોય છે અને તે વધારે કાળા હોય છે એ પાદડા ઉપર અસાણાના પાદડા કરતા વધાર રેષાઓ હોય છે એને બારિક ફળ આવ છે એ ઝાડ ઉપર કોવાડાવડે ઘા કર વાથી છાલમાથી લોહીના જેવા રસ નીકળે છે એનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઉપયોગી છે એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે અને તેના કરતા વધારે ગુણાવહ છે **બીવલોઃ**—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપરઃ**—બીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમા પાવો (૨) **અતિસાર ઉપરઃ**—બીવલાની છાલનો રસ તાદળજાના પાણીમા મેળવી પાવો (૩) **ધાતુપુષ્ટતા ઉપર**—બીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમા નાખી પાવો (૪) **થાક ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુલ્મ રોગ ઉપર.**—બીવલાની છાલ દૂધમા વાટી પાવી (૫) **ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમા લોહી બંધાઇ જાય તે ઉપર અને અસ્થિભગ ઉપરઃ**—બીવલાની છાલ અગર રસ દૂધમા નાખી પાવો

૪૦૮. બેહેકળ (વિકળો):—સં૦ સ્વાદુકંટક, વિકંકત. મ૦ વહકળ હિં૦ કટાઇ, કિકણી, વજ બં૦ વઇચીગાછ ક૦ હલુમાણિકા, માલેગુ તૈ૦ કાનવૈગુચેટ્ટુ એ૦ વઇચિકુડી. પ૦ કુકાયા. લા૦ ગિલસ્ટ્રસ્ મોન્ટેના

એ કરમદી જેવુ કાટાવાળુ ઝાડ છે એ માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉચુ વધે છે એને બારિક અને ધોળા ફૂલ આવે છે એના કાટા ચાર આગળ લાબા હોય છે **બેહેકળઃ**—ખાટુ, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે, અને દાહ, શોષ, વ્રણ, લુતા, અર્શ, કફ, પિત્ત, શોક, લોહીવિકાર અને કમળાનો નાશ કરે છે તે અત્યત ગરમ નથી. તે ત્રિદોષનો અને આખના ફૂલાંનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧)ધાતુપુષ્ટિ ઉપરઃ**—બેહેકળીના પાન સવારે ચાવી ખાવા એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૯. બેહેડાંઃ—સં૦ બિભીતક મ૦ બેયડા. બં૦ હિં૦ બહેડાં. ક૦ તારીકાયી. મલા૦ તાન્નિ. તા૦ અક્કાડ તુ૦ દાડીમારા. ગ્રો૦ ગોતિગ. તૈ૦ બલા. ફ્રા૦ બલેલે. અ૦ બલેલજ લા૦ ટરમિનેલિયા બેલિરિકા. ઇં૦ માયેરોબલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણુંજ ઉચુ, વિસ્તારવાળુ અને હરડાના ઝાડ જેવુ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને “ બેહેડા ” કહે છે. કોઇ કોઈ એ ફળને ધાડીગ (બહેડા)ના ફળ કિંવા દેડાના ફળ કહે છે પાકા થયેલા ફળ ખરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અદર ઘણુ

મગજ હોય છે તે ખાવાથી નિદ્રા આવે છે. *બેહેડા—તીખા, કડવા તુરા લઘુ, ગ્રાહક પાકવખતે મધુર ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુષ્ય તથા કેશવર્ધક છે અને કફ પિત્ત, કાસ, કૃમિ, સ્વરભંગ નાસારોગ રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ.—લઘુ, તૃષાકર તથા માદક છે અને તૃષા ઉલટી કફ, વાયુ, શ્રમ તથા ઉચ્ચનો નાશ કરે છે. એના જેવાજ આમળાના ફળમાના ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ.–(૧) પીચોટી વધી હોય તે ઉપર:—બેહેડાની છાલનો રસ દરરોજ નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર:—બકરીના મૂત્રમા બેહેડાની ગોળી કરી મોમા એકેક ચવરાવવી. (૩) દાફ્સબધી પીડા ઉપર—બેહેડાના ફળની અંદરનુ મગજ બારિક વાટી આંખે લેપ કરવાથી દાહસબધી પીડા દૂર થાય છે. (૪) કંઠરોગ ઉપર—બેહેડાનુ દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) ઉધરસ ઉપર—બેહેડાની છાલ મ્હોડામા રાખી રસ ગળી જવો એટલે તરત વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) કડસર્પ ઉપર—બેહેડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમા વાટી તે પાણી પાવુ. આ ઔષધ ઢોરોને કડસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવુ. (૭) ઢોરોને વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર.— બેહેડાની છાલ ભભરાવવા એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બેહેડાનો મુરબ્બો—બેહેડાની અંદર પાણી રેડી અગ્નિ સંયોગે પાણી નહી ત્યા સુધી બાફી પછી તે પાણીમા સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમા બાફેલા બેહેડા અને થોડી લીડીપીપરની ભૂકી નાખી તૈયાર કરી માટલામા આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ થશે. (૯) ખીલાઓ ઉઠે છે તે ઉપર—બેહેડાના ફળમાનુ મગજ ઘસી ચોપડવુ અગર બેહેડાના ફળમાનુ મગજ જેઠીમધ નાગરમોથ અને ચદનનો લેપ કરવો.

૧ ૪૧૦ બોરડી:—સ૦ બદરી, મ૦ બોર, હિ૦ બેર, બ૦ કુલ, પઝાવ બોગરી, તે૦ રેગુચેટ્ટુ, તા૦ ઇલંદ, કલ્લારી, તુ૦ બોગરી, મલા૦ ઇલાંટા, લાલ, ફા૦ કુનાર, અ૦ સીદરનબક, ઇં૦ જુજબ, લા૦ ઝીઝીફ્યૂજુજુબા

એ ઝાડ સર્વ દેશમા થાય છે. એની ડાળીઓને કાંટા હોય છે. બોર એ ફળ સોપારી જેવડા હોય છે. કાઠણીઓ, ચણીઆ ઇત્યાદિ બોરની ઘણી જાત છે. બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીનુ લાકડુ હળ, ગાડા વગેરે કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. બોરડીના સુકવી રાખેલા પાદડા ઢોરને ખવરાવવાને ઉપયોગી છે. બોરડીમા એક નાની જાત છે તેને મહારાષ્ટ્રમા બોરાટી કહે છે. એનો વાડ કરવામા ઉપયોગ થાય છે. બોરડીનુ ઝાડ:—શીતલ રૂક્ષ તથા કડવુ છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એના ફળ:—મધુર, તુરા તથા ખાટાં છે.

---

*બેહેડાનુ ઝાડ જંગલ અને પર્વતોમા થાય છે. એના પાંદડા વડના પાંદડાના જેવા થાય છે. ફૂલ અત્યંત નાના હોય છે. ફળ વગણાના ફળના જેવા અને ઝુમખા હોય છે. તેની છાલ વપરાય છે. માત્રા ૩ માસાની. વિકારનાશક મધનુ શરબત ત્રિફળાની નાની હરડે છે.

પાકાં ફળ—મધુર ખાટાં ઉષ્ણ, કફકારક પાચન લઘુ તથા રુચિકર છે અને અતિસાર, રક્તદોષ શ્રમ તથા શોષનો નાશ કરે છે **બોરડીના પાંદડાનો લેપ**—જ્વર તથા દાહનો નાશ કરે છે **એની છાલનો લેપ**—વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે **એના ફળ માંહેનો ગર્ભ** આંજવાથી નેત્રરોગ શાંત થાય છે **રાજ (મોટાં) બોર.**—મધુર શીતલ વૃષ્ય વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદુ, ગુરુ ગ્રાહક લેખન સ્નિગ્ધ, મલબંધક તથા આધ્માનકારક છે અને દાહ પિત્ત વાયુ શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે **સુકાં બોર**—ભેદક, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે અને કફ વાયુ તૃષા પિત્ત તથા શ્રમના નાશક છે કોલ્હાપુર પ્રાંતમાં બોપબોરડી (ભૂબોર) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે તેના ગુણ—મધુર, ખારી, પથ્ય દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા રુચિકર છે અને કફ તથા વાતની નાશક છે **લઘુબદરે** (ઝીણાં બોર)—મધુર તથા ખાટાં અને પાકેલાં હોય તો સ્નિગ્ધ, રુચિકર તથા જડત્વકારક છે અને કિંચિત્ પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે **બોરની અંદરનું મગજ**—તુરું, મધુર શુક્રલ બલપ્રદ તથા વૃષ્ય છે અને શ્વાસ દમ, તૃષા, વાયુ ઉલટી દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) કેશ ખરી પડવા માંડે તો***—બોરડીના પાંદડાં વાટી ચોપડવાં **(૨) સ્વરભેદ ઉપર:**—બોરડીના મૂળ મ્હોંડામાં રાખવાં અથવા બોરડીનાં પાંદડાં શેકી તેમાં સિંધવ નાખી ખાવાં **(૩) રક્તાતિસાર ઉપર**—બોરડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી **(૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—બોરડીની કુમળી કૂંપો અને જીરું એકત્ર કરી પાવું **(૫) કંઠસર્પ ઉપર**—વગડાઉ બોરડીની છાલ ઘસી બે વાર પાવી **(૬) ભસ્મક રોગ ઉપર**—બોરના ઠળિયામાંની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી પાવી **(૭) શીતળા હલકા આવવા માટે**—બોરડીનાં પાંદડાંનો રસ ભેંસના દૂધમાં પાવો **(૮) રક્તાતિસાર ઉપર**—બોરડીના મૂળ અને તલનો કલ્ક સમભાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં પાવાથી રક્તાતિસાર દૂર થાય છે **(૯) રક્તક્ષય, ઉરોઘાત** (છાતીમાં દુખે છે તે) **અને ક્ષય ઉપર**—બોરડી અથવા પીપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીમાં વાટી તે કલ્કથી ચોગણા કોળાના રસમાં પાવી. **(૧૦) વીંછીના વિષ+ ઉપર**—બોરડીનાં પાંદડાં અને ઉમરાનાં પાંદડાં બારીક વાટી ગોળી કરી દંશસ્થાને લગાવી પાટો બાંધવો **(૧૧) હેડકી ઉપર**—બોરના ઠળિયામાંની મજ્જા, ભાતની ધાણી વડના અંકુર અને જેઠીમધનો કાઢો, મધ અને સાકર નાખી પાવો

૪૨૧. બોરસળી (વરશોલી)—સં૦ બં૦ ક૦ બકુલ મ૦ ઓવલી

---

* અહીં "કેશ ખરી પડવા માંડે" એમ લખ્યું છે પરંતુ એ જગ્યાએ મૂળ મરાઠીમાં **केसतुंब झाले तर** એવું વાક્ય છે અને અમારા મતથી એનો અર્થ "કેશ તોડીને ગુમડું થાય તો" એવો થવો જોઈએ

+ પલાસ પાપડા અને બોરડીના ઠળિયાનો મગજ આકડાના દૂધમાં પલાળી રાખી પલાસ પાપડાના ફોતરાં કહાડી નાખી વાટી ગોળી કરી રાખવી, તે પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી વીંછીનો ડંખ ઉતરી જાય છે.

હિ૦ બો—બોરસળી. ને૦ જીર માગ. મલા૦ મકુરએલની. તૈ૦ પાગડા. ઇ૦ સુરીનામએડલર. લૅા૦ માઇમુસોપ્સએલેન્જી

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોઈ એને "ઓવાળી" પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાંદડાં આંબાના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ નાનાં, ધોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોઈ તેના મધ્યભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કોઈ એને ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામાં મળવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે પરંતુ તેનો ઇમારતના કામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખારા પાણીમાં વર્ષો ટકે છે. **બોરસળી.**—શીતળ, હૃદ્ય, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ, મદાઢ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા ગુરુ છે. અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકુષ્ઠ, (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક તથા દંતહિતકારક છે. અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—રુચિકારક, શીગંધ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસ્તંભકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી બોરસળી (પુષ્પ)**—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે, અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, શ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **અતિસાર ઉપર**—બોરસળીનાં બિયાં ટાઢા પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૨) **દાંત કઠિન થવા માટે**—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી એટલે દાંત મજબૂત થાય છે. અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા કાટાશેરીયાનાં મૂળ, બદામનાં ફોતરાં અને રીંગણીને બાળી રાખ દાંતે ઘસવી. (૩) **હૃદ્રોગ ઉપર.**—બોરસળીના ઝાડનાં ફૂલનો હાર પહેરવો, ફૂલ સુંઘવાં અને અંતરછાલનો કાઢો પાવો. (૪) **પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—દરરોજ સવારમાંજ બોરસળીનાં તાજાં ફૂલ ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ બદામ ગોળી નાખી ત્રણ માસા સાકર સાથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઈ એક તોલો ટાઢું પાણી પીવું. આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દાંત ઘણા મજબૂત થાય છે. (૫) **કોગળીઆ ઉપર.**—બોરસળીના ઝાડનાં બિયાં અને અળુ (અળશીનું ફળ) માનું બી પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૬) **મુખરોગ અને ગળું સૂજે તે ઉપર**—બોરસળી, આમલી અને ખેરની છાલનો કાઢો કરી રાખવો અને દિવસમાં દસવીસ વખત એ કાઢાના કોગળા કરતા જવું. એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગ તુરત શમન થઈ દાંત મજબૂત થાય છે. અથવા બોરસળીના બિયામાંનો ગર્ભ મ્હોડામાં ગાળવો એટલે મ્હોડા માંહેની ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૭) **બાળકની ઉધરસ ઉપર**—બોરસળીનાં તાજાં ફૂલ બે તોલા એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખવાં. બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું. (૮) **દંતરોગ ઉપર:**—બોરસળીનાં પાકાં ફળમાંનો ગર્ભ દાંતે ઘસવો. (૯) **મસ્તકશૂળ ઉપર**—બોરસળીનાં સુકાયલાં ફૂલનું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું.

૪૧૨ બાળ (હીરાબાળ).—સ૦ બાલવૃક્ષ. બ૦ ક૦ હિં૦ બાલ, ગંધરસ. મ૦ બાળ, રક્તાબાળ તૈ૦ વાલિન્ ત્રોપોલમ્ તા૦ વેલ્લ પોલમ્ ઈં૦ માઇરહ

બાળના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને " બાળ " કહે છે બાળના ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમા ઘણા થાય છે હિંદુસ્તાનમા પણ કેટલેક ઠેકાણે બાળના ઝાડ થાય છે બાળમા ધોળા બાળ, કાળા બાળ (એળિયા) અને હીરાબાળ (રાતા બાળ) એવા ત્રણ પ્રકાર છે બાળતબાળ કે ધોળાબાળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆએલી ગાય વગેરેને કાથા સાથે આપે છે કાળા બાળનો કેટલાક ઔષધોમા ઉપયોગ થાય છે, અને રાતા બાળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમા આવે છે કાળા બાળ કિંવા એળીઓ એ અતિશય કડવા છે એને કડવા બાળ પણ કહે છે **રક્તબાળ.**—કડવા, તીખા ઉષ્ણ, તુરા, મેધાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા સુગંધિવાળા છે અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમા ધાતનુ જવુ), અશ્મરી (પથરી), યોનિશૂળ, કોઢ જ્વર (તાવ), અપસ્માર, ખેદ, રક્તાતિસાર, ગ્રહબાધા તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે **કાળા બાળ** (કુંવરમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવા, ભેદક તથા રસશોધન છે, અને વાયુ, કફ, શૂળ, આફ્માન, ગુલ્મ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) દાદર ઉપર**—કાળા બાળ ૧ તોલો તથા કણતરની લગાર ૧ તોલો, એનુ ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમા એક દિવસ રાખવુ, અને બીજે દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીછીવડે ચોપડવુ **(૨) અરોળ ઉપર.**—કાળા બાળ બે ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવગ ૦। ભાગ, ડીકામાલી ૦॥ ભાગ અને બદામ ૦॥ ભાગ લઇ પાણીમા વાટી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. **(૩) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—કાળા બાળ અને ડીકામાલી એકત્ર કરી દૂધમા પાવી, કિંવા કાળા બાળ ગોમૂત્રમા ઘસી ગરમ કરી નાભિસ્થાન સિવાય આખા પેટપર લેપ કરવો તે સુકાયા પછી પુન બીજો લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો એથી કરી રેચ થઇ રોગ મલદ્વારે પડ છે ઉનાર ઘી અને ભાત આપવા. **(૪) કડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળા બાળ ૦। તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી પછી સવારે એક, બપોરે ભોજન પછી એક અને સાંજે સવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચૌદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવરાવવી. **(૫) દાઢ દુખતી હોય તો.**—રક્તબાળ અને ગુગળ ઘસી દાઢે લેપ કરવો **(૬) ઋતુ પ્રાપ્ત થવા માટે**—રક્તબાળ અને કાળા બાળનુ એક માસા ચૂર્ણ પાણીમા નાખી પાવુ **(૭) રક્તપ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમા ધાતુનુ વારંવાર જવુ) **ઉપર:**—રક્તબાળનુ ૧ માસા ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી પાવુ

૪૧૩. બલાકડી (ઉટ્કટો)* —નામો ઉટકટારી પ્રમાણે.

---

* અમૃત સાગરમા પૃ૪ ૩૫૩ મે ઉટકટારીનો અર્થ કાદાશેરીઓ લખ્યુ છે.

એનુ 'અધ પુષ્પી' એવુ પણ નામ છે એના કદને ગુદર આવે છે આહાદડી પાન્દનુ બધન કરનારી છે **આહાદડી**—કડવી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, અર્શ તથા વાયુનો નાશ કર છે **ઉપયોગ.—(૧) એકાહિક વિષમજ્વર ઉપર**—આહાદડીના નસનુ નસ્ય આપવુ (૨) **ગડમાળા ઉપર**—આહાદડીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી પાવા તથા લેપ કરવા એટલે ફરીથી ગડમાળાનો નાશ થશે (જુઓ ઉટકટારી)

૪૧૪ **બ્રાહ્મી**—સ૦ મ૦ હિ૦ બ૦ બ્રાહ્મી ના૦ ડાંગીવણી એકમાની ક૦ ઐાદલગન તા૦ વલ્લારૈ તે૦ બ્રાહ્મીચટ્ટુ યુ૦ નિમારે મલા૦ મુત્તલ કો૦ જન્નમા ઇંડીયન પેનીવર્ટ લૅા૦ હાઇડ્રોકોટાઇલ એશિયાટિકા

બ્રાહ્મીના '**બ્રાહ્મી, કપોતવકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી**' એવા નામો છે બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રાહ્મીબૂટી નામ છે તેના "**મડુકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યા, મહૌષધિ**" એવા નામો છે **બ્રાહ્મી**—શીતળ, તુરી તથા કડવી છે અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોધક, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે અને મેહ, વિષ કોઢ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કફ, પ્લીહા વાતરક્ત, પિત્ત, અરુચિ, શ્રમ, શોષ, વાયુ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કર છે ડાંગીવણી અથવા બ્રાહ્મબૂટીના પણ એવાજ ગુણ છે **ઉપયોગ—(૧) ઉન્માદ ઉપર**—બ્રાહ્મીના રસમા કોઠ કાળિજનનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી પાવુ (૨) **મળમૂત્રવડે આજારી થયેલાને**—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આમળકડી બે તોલા સાકર અધો તોલો અને છડ એક તોલો, એનુ ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમા નાખી પાવુ (૩) **દેવી (શીતળા)ના આજાર ઉપર**—બ્રાહ્મીનો રસ મધમા પાવો

૪૧૫ **ભમરડીનો વેલો**—સ૦ ભૃગારી મ૦ ભોવરી ભવરાલી હિ૦ ભમરબેલી ક૦ ઉંપુશકે લૅા૦ હાઇમેનોડિકટિય એકસેલસમ્

વગડામા ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે એટલે એ વેલા જ્યા ત્યા થઈ વાડ ઉપર ચાર તરફ પ્રસરેલા હોય છે એને ઓળીયા રગના ફૂલ આવે છે અને પાદડા કારેકણગીના પાદડા જેવા હોય છે ફૂલમાથી આગળ બે આગળ લબાઈના ભીલામા જેવા નોગ આવી ઉપર મોટા ભમરડા આવે છે આ ભમરડા કાઢી નાખી તેના આગળ જે લીલા રગના તોગ હોય છે તેનુ શાક કરી ખવાય છે ઘોળા ભમરડામા ત્રણ કિવા ચાર બિયા હોય છે એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે માટે તે નાખી દે છે બાળકો તે ભમરડામા ઝીણા કાટા ભોકી તેની ચકરડી કરી રમે છે **ભમરડીનો વેલો**—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે ઉપ-

અહી આહાદડી માની છે અને આજ ગ્રથમા ઉટકટો તથા કાટાશેરીઓ બન્ને જુદા પણ વર્ણન કરેલ છે એથી એ ત્રણ વૃક્ષ જુદા માન્યા છે વળી કોઇ નિલકટાને આહાદડી માને છે એ તેમની ભૂલ છે નિલકટાને તો કેટલાક સ્થળે કટારીના નામથી ઓળખે છે

યોગ-(૧) માકડ નિર્મૂળ કરવા માટે:-ભમરડીના વેલાનુ ટીપુ નાખ્યુ કે તરતજ માકડ મરે છે અને એના વાસથી તરફડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે પલગ વગેરેમા માકડ થયા હોય તેને આ રસ ચોપડવો એટલે માકડનો નાશ થાય છે **(૨) કુરશાના વિષ ઉપર**-ભમરડીના મૂળ માણસના મૂત્રમા ઘસી પાવા અને દશ ઉપર લેપ કરવા તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તો પણ ત્રણ દિવસમા ઉતરી જશે **બીજો** પ્રકાર-ગોમૂત્રમા ભમરડીના મૂળ ઘસી પાવા અને માણસના મૂત્રમા ઘસી દશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવા **(૩) વાળા ઉપર**-ભમરડીના પાદડા પીંડી ઉપર બાધવા એટલે વાળો બહાર આવશે

૪૧૬. ભારગી-સ૦ ભાર્ગી, ભારગી હિ૦ ક૦ ભારગી મ૦ ભારગ બ૦ બામુનહાટી તા૦ કડુભારગી મલા૦ ચરેટેકક. લા૦ કલેરોડેન્ડ્રન, સિરેટમ્

ભારગીના ઝાડ સુમારે એક માથોડુ ઉચા હોય છે, અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાઇનો તથા પાદડા મહૂડાના પાદડા જેવા અને તેને બે બે આગળને અતરે કાગ્રા હોય છે ભારગીના કુમળા પાદડાની ભાજી (શાક) કરે છે એ પથ્ય છે એના મહોરને મરાઠીમા " તુરે " કહે છે તેનો રગ રાતો, ધોળો, જાબુડા તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે તેનુ શાક પણ સુદર થાય છે **ભારંગી**-તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ, દીપન, પાચન, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ છે અને ઉવરસ, દમ, માજો, વ્રણ, કૃમિ, દાહ, વાયુ, રક્તગુલ્મ, વાતજ્વર, ઉચકી, ગુલ્મ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ, કફ, વાયુ, અરૂચિ, અર્શ અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે એના **પાંદડાં**-તાવ, દાહ, ઉચકી (હેડકી) તથા ત્રિદોષત્રયનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ-(૧) શ્વાસ ઉપર**-ભારગીના મૂળ અને સુઠનો કાઢો પાવો અથવા એનુ ચૂર્ણ આદાના રસમા સાકર નાખી પાવુ, એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે **(૨) ઘોણસ (સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ ઉપર**-ભારગીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા **(૩) ઉંદરના વિષ ઉપર**-ભારગીના મૂળ પાણીમા આશરે પાશેર ઘસી પાવા અને શરીરે પણ ચોળવા જો તે ચઢે તો ગાયનુ તાજુ પાશેર દૂધ પાવુ પથ્ય કળથી, અલણી અને ભાત ૭ દિવસ. **(૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર**-ભારગીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી લેપ કરવો **(૫) સર્પદંશ ઉપર**.-ભારગીના અને અરીઠાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા અરીઠા ઘસી બબ્બે ઘડીના અતરે પાવા. ઉતાર ઘી અને ભાત **(૬) આગંતુક મસ્તકશૂળ ઉપર**-ભારગીના તાજા મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળવા. **(૭) કાનમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર**-ભારગીના મૂળ મધમા ઘસી કાનમા તેનુ ટીપુ પાડવુ **(૮) ગર્ભિણીના શ્વાસ કાસ ઉપર**-ભારગીના મૂળ, સુઠ તથા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ જૂના ગોળમા અથવા મધમા આપવુ. **(૯) હેડકી ઉપર**-ભારગીના મૂળનુ ચૂર્ણ સાકરના પાકમા આપવુ **(૧૦) પ્રસૂતાના મસ્તકશૂળ ઉપર**-ભારગીના મૂળ અને અનતના મૂળ, એ બન્ને લીલા લાવી ગરમ પાણીમા ચદનની પેઠે ઘસી માથે, બે આખોએ અને ડોક ઉપર લેપ કરવા. **(૧૧) કૃમિ ઉપર**:-ભારગીના પાંદડાંની ભાજી બાફી તેનુ પાણી પાવુ

૪૧૭. ભાંગરો:—સં૦ માર્કવ, ભૃંગરાજ મ૦ માકા હિં૦ ભાંગરા–ડા. ગુ૦ ભીમરાજ ક૦ ગરક, કાડીગેરગુ તૈ૦ ગુંટકલ, ગરગેટુ તા૦ કરીશકલકન્ની મલા૦ કુન્નન્નિ ઓ૦ કેસાર્ડે ગો૦ કાજલગુ ફા૦ જમર્દ સ૦ હજ્જ ઇં૦ ગ્લિસ ઇક્લીપ્ટા લા૦ ઇક્લીપ્ટા પ્રોસ્ટ્રેટા

બેતરમા અને પાણીવાળી જમીનમા એના રોપા થાય છે એ વેત બે વેત લાંબા અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે એને બારિક અને લાંબા પાંદડા આવે છે ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાંગરાના ઝાડ બારે માસ રહે છે ભાંગરો વાતહારક છે કોંકણમા શ્રાદ્ધપક્ષમા એનુ શાકનુ કરે છે ભાંગરામા કાળો ભાંગરો કરીને એક જાત છે એને કાળા ફુલ આવે છે એ ઝાડ ક્વચિતજ નજરે પડે છે એ ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે **ભાંગરો:**—આંખોને હિતાવહ, કડવા, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેધાજનક તથા રસાયન છે, અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઢ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ તથા કંડુ (ખરજ)નો નાશ કરે છે **કાળો ભાંગરો:**—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખા તથા રસાયન છે અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.**—**(૧) ઉપદંશ પ્રાણુની શુદ્ધિ થવા માટે**—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાંગરો અને જાંબુના પાંદડાનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગુમડુ ધોવુ **(૨) સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપર.**—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનુ દૂધ સમભાગે તડકામા ગરમ કરી નાકમા નાખવુ. અથવા ભાંગરાના રસમા મરી વાટી બે વાર લેપ કરવો. **(૩) બાળકની શરદી ઉપર**—બાળકને જન્મનાજ કફનો રોગ ગળામા થયેલો હોય છે—ગળુ ઘુરઘુરે છે તે ઉપર—ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપા કાઢી તેમા ચામળુ મધ નાખી તે મિશ્રણ આંગળીવડે બાળકના તાળવામા પહોંચાડનાજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને બાળક હુશિયાર થાય છે એ વિષે સુયાણીએ સાવધાની રાખવી જોઈએ. **(૪) વનુર્વાત ઉપર.**—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલા, તુળસીનો રસ ૦ા તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્ર નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગથીયાના પાંદડાનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમા નાળીએરનો અંગરસ ચોગણો નાખવા અને થોડા ચોખા નાખી ખીર કરવી અને ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી ઉતાર વી અને મેંદેલી કુમળી **(૫) કમળી ઉપર**—ભાંગરાના રસમા મરીની ભૂકી ૬ માસા નાખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાવો **(૬) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવુ **(૭) શરીરે પારો ફુટી નીકળે તે ઉપર.**—ભાંગરાનો રસ, અગથીયાનો રસ અને સુરોખાર વાટી છાશમા મેળવી તે છાશ ૪ તોલા પાવી, એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે **(૮) સોજા ઉપર**—ભાંગરાના રસમા મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો અને અંગે પણ ચોળવો **(૯) મોડશી (કોલેરા) ઉપર**—ભાંગરાના રસમા સિંધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અધોળ રસ પાવો **(૧૦) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**—પણ

(ગુમડું) સારૂ થવા લાગ્યા પછી તે જગાએ બે ત્રણ વાર ભાગરાનો અને કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ ચોપડતા જવુ, એટલે તે જગા ઉપર કોઢ જેવો ધોળો ડાઘ ન પડતા મૂળ ચામડીના જેવા વર્ણ થાય છે (૧૧) મેદો રોગ ઉપર.—દરરોજ રાત્રે સુતી વેળાએ ભાગરાનો અગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવા તથા ઉઘવુ. એ પ્રમાણે સતત ૭ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના રોગે શરીરમા ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાંઠોનો નાશ થાય છે (૧૨) મુખપાક ઉપર—ભાગરાના પાદડા અર્ધો તોલો લઇ તમાકુની પેઠે વારવાર ચાવી મ્હોડામા રાખવા અને થુકતા જવુ (૧૩) અગ્નિમાધ, ત્રિદૂષ્ય અને પાંડુરોગ ઉપરઃ—મૂળ સહિત ભાગરો છાયામા સુકવી, તેનુ ચૂર્ણ અને એ સર્વના જેટલી સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવુ (૧૪) સ્વરભેદ ઉપર—ભાગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી ને પાવુ

૩૧૮. **ભીલામો**—સ० ભલ્લાતક મ० બીબા હિ० ભીલાવા મા० બ० ભલ્લા તા० કે ગોટેમાર તુ० તેરેમારા મ० ચેરમગ ક० કેરૂ ગેરૂ, ક્યારૂ તૈ० નાલ્લજીડી ફા० બિલાદુર. અ० હબુલકલ્બ ઇં० માર્કીંગનટ લા० સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડીયમ

એ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા કુભાના પાદડા જેવા હોય છે એને કાજુ જેવા જીડવા આવે છે તે ઉપર બિયા પણ તેવાજ આવે છે તેજ ભીલામો ભીલામાના જીડવા પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે તેને સુકવી રાખે છે ભીલામામાથી જે બિયા નીકળે છે તેને મરાઠીમા "ગોડબી" કહે છે એ ગોડબી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને હાનને મજબુતી આપનાર છે ભીલામો એ આ દેશમા મોટી ઔષધી મનાયેલી છે વાયુના યોગે અગ પકડાઇ જાય કિવા કાઇ દુખવા લાગે અગર ઠેસ લાગે તો ભીલામો બાધે છે. તેથી સણકા તુરતજ નાશ પામે છે. દમણ, સુરત, એ ઠેકાણે જે ખારવા લોક રહે છે તે તો કોઇ પણ રોગ થયો કે તુરતજ ભીલામો ઉપયોગમા લે છે ભીલામો એ "ફોલ્લો" ઉત્પન્ન કરનારૂ ઔષધ છે ×**ભીલામાનુ ઝાડ**—કડવુ, તીખુ, તુરૂ, ઉષ્ણ, શુક્કર, મધુર તથા લઘુ છે,

×વૈદ્યકલ્પતરૂ માસિકમા એક વખત છપાયુ હતુ કે "ભીલામાના ચાર કકડા કરી પાશેર ઘીમા તળી તે ભીલામા કહાડી લઇને તે ઘીનો શીરો કરીને ખવરાવવાથી વાગવાથી થએલ અસ્થિભગ વગેરેની પીડા નાશ થાય છે" આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલી છે વળી એક બ્રાહ્મણે વાયુના દુખાવા (શરીરના જલાઇ જવા કે સોજા) ઉપર ભીલામા નગ ૧૪, તલ તોલો ૧1, કાથો તોલો ૧, રસકપુરના ફૂલ રતિ ૭ અને શોધેલા નેપાળાના બીજના ફાડા (દાળ) નગ ૭ નાખી ખૂબ ખાડી જુના ગોળ તોલા ૨॥ મા ગોળી ૧૪ કરી દરરોજ એકેક ગોળી ગાયના દશ તોલા દહીંમા ખાવા આપી હતી પથ્ય—છાશમા રાધેલી બટીની ઘેંશ અને છાશ સિવાય બીજુ કશુ પણ ૨૮ દિવસ સુધી ખાવા આપ્યુ નહોતુ. નિદાન એથી મોઢુ પણ આવ્યુ નહતુ અને મુદતસર વ્યાધિ શાંત થયો હતો. વળી ભીલામાં નગ ૧૪, તલ તોલો ૧॥, કાથો તોલો ૧॥, એ ત્રણ ચીજોની ગોળી

અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેહ, સંગ્રહણી, કોઢ, ધોળો કોઢ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, વ્રણ વિકાર, નેત્ર વિકાર તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એના ફળ (ભીલામા).**—પુષ્ટ ધાતુપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે અને કફ, વ્રણ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સંગ્રહણી, મલબદ્ધતા, કૃમિ, વ્રણ, ઉદર, અર્શ, કોઢ, જ્વર, ગોળો, ગુલ્મ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળની છાલ**—મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે અને વાયુ, કોઢ, વ્રણ, ઉદર, કફ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, આફરો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના **મિંજ**—મધુર, બૃંહણ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે અને ગોળો, અરુચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એના ફળના ડીંટા**—સ્વાદુ, કેશ્ય, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. **નદીભલ્લાતક**—(પાણીભીલામી) કડવી, તુરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક તથા વાતકર છે અને રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ.—(૧) કૃમિ ઉપર**—ભીલામા દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવા અથવા તેના ફળ ગર્ભ ખાવા. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર**—ગાયના એક માસના જૂના ઘીમાં જોઇએ એટલો ભીલામો ઘસી, રાત્રે સૂતી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમાં જાય એવી રીતે લેપ કરી દેવાથી વૃષણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી શેકવું. એટલે દરેક ઝાડાને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે બંધ થશે અને સખત ચળ મટી જઇ નિદ્રા સારી આવશે. **(૩) ભીલામો લાગવાથી ફોલ્લા ઉઠે છે તે ઉપર**—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી અથવા માખણમાં અથવા દૂધમાં તલ વાટી લેપ કરવો. અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવો. અથવા અર્જુન ઝાડની છાલ અને પાંદડાં કચરી તે અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું. અથવા ગહેડાના મગજનો લેપ કરવો અથવા જેઠીમધ નાગરમોથ અને કોઠીના પાંદડાંનો લેપ કરવો અથવા કોથમી વાટી ચોપડવી અથવા ગોમેતીના પાંદડાંનો રસ એક બે વાર ચોપડવો, અથવા મલાઇ (દૂધની તર) ચોપડવી અથવા ટોપરૂં અને બદામ ઘસી ચોપડવી, અથવા સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો, અથવા તાજો ચુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું, અથવા ખરી પડેલા કુમળા નાળીએરના પાણીમાં ટોપરૂં ઘસી ચોપડવું અથવા કુવાડીયાના પાનનો રસ ચોપડવો. બકરીનું દૂધ ચોપડવું. દારૂહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો, અથવા ગોપીચંદન ઘસીને ચોપડવું. **(૪) કૃમિ ઉપર**—ભીલામાનો નાનો કકડો દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. **(૫) ડાંખમાંજરી (ખાળભલાઇ) ઉપર.**—ભીલામાની ધૂણી કરવી એટલે મટી જાય છે. **(૬) બદ ઉપર**—ચુનો અને ભિલામો એકત્ર બારીક કરી તેની પટી લગાડવી. **(૭) ગંડમાલા ઉપર:**—ભીલા-

શુના ગોળ તોલા ૧॥ ના ૪ કરી દરેક ગોળી પાંચ તોલા તલના તેલ સાથે પરમાના દરદીને ૧૪ દિવસ સુધી ખવરાવી હતી. ખોરાક સાથે પણ દરેક વખતે દશ તોલા સુધી તલનું તેલ ખાવા કહ્યું હતું.

મો અને હીંગળો આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો (૮) **પડજીભ અને ઉધ-રસ ઉપર**—ચોકખું દૂધ પાશેર લઇ ભીલામો દીવા ઉપર ધરવો અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપું પડે તે દૂધમાં પાડી ને દૂધ પ્રાશન કરવું (૯) **અર્ધશીશી (આધાશીશી) ઉપર**—ભીલામાનું તેલ બારિક સળી પર લઇ જે બાજુનું કપાળ દુખતું હોય તેથી બીજી બાજુની આંખના નાક પાસેના ખુણામાં જ્યાં ગતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપું પાડવું તેથી કાંઇક આંખમાં ચરચરે છે અને તેલનો અંશ જઈ પાણી બહાર આવે છે તેમાંના તેલનો અંશ બહાર આડે નહિ માટે આંખોમાં તેલ પાડતાંજ બહારની બાજુએ ઘી ચોપડવું એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે આધાશીશીનો નાશ થાય છે અને પુનઃ કદિ થતી નથી (૧૦) **સોજા ઉપર**—ભીલામો ઘસી લેપ કરવો (૧૧) **ઉંઠાણું પાકવા માટે**—સાબુમાં ભીલામાનું તેલ નાખી લેપ કરવો (૧૨) **બદ ઉપર**—કાથો અને ગોળમાં ભીલામાનું તેલ નાખી ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચુનો ઘસવો એટલે બદ બેસી જઈ મટી જાય છે (૧૩) **કાનમાં પરૂ વહે છે તે ઉપર**—બે ચીંચોડા જેટલું માખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર ભીલામાના તેલના ઘણાંજ ટીપાં પાડવાં, અને તે માખણ પાતળું કરી રૂવડે કાનમાં પાડવું તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું (૧૪) **જીભ કાળી થઇ જાય છે તે ઉપર**—માખણમાં ભીલામો નાખી કઢવીને તે ઘી ચોપડવું (૧૫) **પડજીભને માટે**—દૂધમાં ભીલામાના ફૂલ પાડી ને દૂધ પાવું (૧૬) **તણખીયા-પરમા (પ્રમેહ) ઉપર**—ગાયના તાજા દૂધમાં ભીલામો ઘસી ને દૂધ ૭ દિવસ પાવું. (૧૭) **અરેળ ઇત્યાદિ ઉપર ડામ દેવો હોય તો**—ભીલામો મારવો અને ઉપર ટંડુ પાણી રેડવું એટલે ભીલામો લાગી ફોલ્લો આવશે પછી માખણ ચોપડી પાટા બાંધવો એટલે વહેવા લાગશે (૧૮) **ઠંડીથી સણકા થતા હોય તે ઉપર**—ભીલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો એટલે તે ઠેકાણાની શરદી નીકળશે અને ભીલામો પણ ઉઠશે નહિ. (૧૯) **ઉર્ધ્વશ્વાસ, બુદ્ધિજાડ્ય અને મૂકત્વ ઉપર**—ભીલામાનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એકેક તોલો અને મરીની ભુકી ૩ માસા નાખી તે પાવો (૨૦) **સીંદુર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય છે તે ઉપર**—પાનમાં ચતુર્થાંશ ભીલામો સવાર સાંજ ખાવો (૨૧) **ખરજવા ઉપર**—ભીલામો અને રાળ તેલમાં કઢી ને તેલ ચોપડવું. (૨૨) **ખોડા અને દાદર ઉપર**—ભીલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો (૨૩) **પગ ફાટે તે ઉપર**—ભીલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી ને મલમ ચોપડવો (૨૪) **આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાયઃ**—સોયની ટોચ ઉપર ભીલામાનું તેલ લઇ, નાક ઉપરની આંખની બાજુના ખુણામાં તેનું ટીપું પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર ભીલામાના બારિક ફૂલ ઘાલવાં અથવા ચીમા ભીલામો ઘસી તેનું અંજન કરવું આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી ભીલામો બહાર લાગે નહિ માટે બહારના ભાગ ઉપર કિંચિત્ ઘી ચોપડવું (૨૫) **ભાર ઉપર**—નાભિના ઉપર ત્રણ આગળ જગા રાખી ભીલામાનું ફૂલ

કાઢવુ, અને કુટીની બન્ને બાજુએ અઢી અઢી આગળને અંતરે બે ફૂલ કરવા બીલામો ઉઠવા માટે કેળના પાદડાંને એરંડીવુ તેલ ચોપડી ઉપર બાધવુ (૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—બીલામો અને હળદર એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાથી શેક કરવો (૨૭) મૂર્ચ્છા ઉપર.—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમા બળતો બીલામો દબાવવો, એથી પણ શુદ્ધિ ન આવે તો ગળાની બન્ને નસો ઉપર બીલામાનો ડામ દેવા (૨૮) ચાંદા પડે છે તે ઉપર.—બીલામાના પાદડાંના રસમા મધ નાખી તેનો લેપ કરવો (૨૯) સંધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે વાતવિકારો ઉપર.—બીલામાના ફળ (ગોડબી), છાલ કાઢેલા ભુજેલા ચણા કોપરૂ, ગોળ અને ઘી સમભાગે લઇ તેને એકત્ર કુટી આશરે પાચ તોલા વજનના લાડુ કરવા, અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો. (૩૦) ઘાવ તેલ.–બીલામો, લસણ, ડુંગળીની પાખડી અને અજમો, એ તેલમા કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવુ, એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમા થયેલા આગંતુક જખમ બે ત્રણ દિવસમાજ સારા થાય છે

સૂચના:—જેને બીલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામા વિચાર કરવા જોઇએ

૪૧૯. ભીંડી—સં૦ અંબષ્ઠા મ૦ અંબાડી હિં૦ અમ્મારી મોર્ધિયા ત૦ પુડિચ્ચ ક૦ પુંડી, પુંડીબીજ, પુંડીયનારૂ બં૦ માચિકા ૫૦ નુસુકડા

ભીંડી આ દેશમા ઘણી થાય છે ભીંડીના ઝાડ ચાર પાચ હાથ ઉચા થાય છે એ સીધા વધે છે કુમળા હોય ત્યારે એના પાદડાંની ભાજી કરે છે એના બિયાનુ તેલ નીકળે છે એ તેલ કસુબ બીજ અથવા ભોયમગની સહાયથી કાઢે છે ઝાડ સુકાયા પછી તેને બીજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે તેની શણપાટ, દોરડા અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે ભીંડીનુ સ્વતંત્ર ખેતર કોઈ વાવતુ નથી દુકાળ વખતે ગરીબ લોક ભીંડીના ગેટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે એમા એક બીજી જાતની ભીંડી થાય છે તેને " વિલાયતી ભીંડી " કહે છે એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાતા રગની છાલ હોય છે અને તે કોકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સુકવી રાખી ઉપયોગમા લે છે એ પિત્તશામક છે ભીંડીના સળેખડા, ગધકનુ પાણી કરી તેમા બોળે છે, અને દેવતા સળગાવવાના કામમા તેનો ઉપયોગ કરે છે **ભીંડી:**—તુરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિ-દીપક અને કફને હિતાવહ છે, તથા કફ, વાયુરોગ, સળેકમ, અરૂચિ અને પકવા-તિમારનો નાશ કરે છે (૧) **પિત્તાશ ઉપર**—રાતી (વિલાયતી) ભીંડીના ફળ પાણીમા બાફી, તે પાણીમા મરીની ભૂકી, હિંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવુ. (૨) **માથાના ખોડા ઉપર:**—ભીંડીના પાદડાંના રસમા આમલસારો ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) **હાથને તજાગરમી થઇ હોય તે ઉપર**—ભીંડીના પાદડામા મીઠુ નાખી તેને બાફવા, અને ૭ દિવસ હાથ ઉપર ગરમ બાધવા. (૪) **તેજથી થએલા અજીર્ણ ઉપર:**—ભીંડીની ભાજીમા ચોખા નાખીને બાફીને ખાવી. (૫) **ઢોરોને દૂધ વધવા માટે**—ભીંડી બરડી બાફીને તેમા તેલ, ગોળ નાખી દુઝણા ઢોરને ખવરવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૨૦ ભીંડા (શાક)—સં૦ ભિંડીનક, ચતુષ્પદ મ૦ ભેંડી, ભેંડા. હિં૦ ભીંડી. ક૦ તુ૦ બેન્ડેકાયી તા૦ મલા૦ બેંડા તૈ૦ બેંડાકાયા ફા૦ બામિયા. અ૦ કુવાર. ઇં૦ એસ્કયુલેન્ટ લા૦ હિબિસ્કસ એસ્ક્યુલેન્ટસ્.

ભીંડાનો છોડ સુમારે ત્રણ હાથ ઉંચો વધે છે એ સીધો હોય છે એને ફુલો આવીને દરેક ફુલ આગળ ભીંડા આવે છે ભીંડામા છધારી અને અષ્ટધારી એવી બે જાત હોય છે ભીંડા ઘણો પૌષ્ટિક છે ભીંડાનુ શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે એ શાક ઉત્તમ હોઇ પથ્યકર છે ભીંડાની અંદરનો ચીકણો રસ રંગમા નાખવાના કામમા આવે છે **ભીંડા**—રસ વખતે ખાટો, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રૂચિકર અને વૃષ્ય છે **ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટતા અને શક્તિ આવવા માટે**—સવારે કુણા ભીંડા ૨૦–૨૫ ખાવા **(૨) આમવાત ઉપર**—ભીંડાના મૂળ સાકરમા ખાવા.

૪૨૧. ભુ૦ પાથા (મ૦)—એ જંગલની ભાજી માળા ઉપર, વગડામા અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે એ રોપો સુમારે એક વેંત લાંબો અને તેટલોજ ઉંચો હોય છે એના પાદડા ચપટા હોઇ હાથની આંગળી જેવડા પહોળા હોય છે અને તે જમીન ઉપર પસરે છે એ ભાજી જેઠ–અષાડ માસમા થાય છે જ્યારે બીજી સારી ભાજીની અછત હોય છે ત્યારેજ લોકો માત્ર એ ખાય છે એ ભાજી કેવળ નિર્માલ્ય છે **"भुकेला पिकले काय आणि हिरवे काय"** (ભુખ્યાને પાકાએ શું અને કાચાએ શું ?) એવી એક મરાઠી કહેવત છે તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા બપોર થાય એટલે સઘળું ભાવી જાય.

૪૨૨. ભુયશિરડ.—(સં૦ ભૂમિશિરડક. મ૦ કાદાબીની કાદા) ભુયશિરડનુ ઝાડ ઘણુજ નાનુ હોય છે અને એને જમીનથી વેંતભર ઉંચા પાદડા આવે છે એનો કાદો વેંતભર કિંવા હાથભર લાંબો અને ધોળો હોય છે. એને દુધ આવે છે એ દુધ ભીલામાની પેઠે ઉઠે છે એને કર્કંદી પણ કહે છે **ભુયશિરડઃ**—તીખું, ઉષ્ણ, દુર્ગંધપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે અને સર્વ વાતવિકારનાશક છે એના કાદામા તામ્રભસ્મ થાય છે **ઉપયોગઃ—(૧) ઢોરોની આંખોને ફુલ આવે અને** ફુલ પડે છે તે ઉપર—ભુયશિરડના દુધનુ આંખમા ટપકુ પાડવું. **(૨) માણસની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર**—ભુયશિરડનુ કંદ સુકવી હોકાની ચલમમા તેની ધુણી પીવી. **(૩) ગંડમાલા ઉપર**—ભુયશિરડના બીયા વાટી ચોપડવા એટલે ગંડમાલા બેસી જાય છે

૪૩૩. ભૂતાંકશીશી–(સં૦ ભૂતાંકુશ.) ભૂતાંકશીશીના ઝાડ મોટાં મોટા થાય છે એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમા ઘણા થાય છે એના પાદડાં હરડાના પાદડાં જેવાં હોય છે એનુ લાકડુ સાધારણ રીતે ઇમારતના કામમા આવે છે. **ભૂતાંકશીશી**—તીવ્ર ગંધવાળી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા તીખી છે. અને ભૂતબાધા, મહામીક, કફ, વાયુ, ત્વગ્દોષ, કોઢ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ધોળા કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) માથું ચઢતું હોય તે ઉપર**—ભૂતાંકશીશીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સુંઘવા એટલે છીંકો આવી માથુ દુખતું મટે છે.

૪૨૪ બેંડ—આ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે આ વૃક્ષની છાયા ટાઢી હોય છે અને સદાકાળ સરખી રહે છે એના પાદડા સુંવાળા અને ફૂલ કાંઈક પીળા તથા કાંઈક રાતા એમ બે રંગના આવે છે એના ફળ સોપારીના મોટા ચાપા જેવડા હોય છે એ ઝાડ ડુંગરોમાં અને વગડામાં પોતાની મેળે થાય છે એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને હલકું હોય છે એટલે તેના રથ, ગાડીઓ, શિલાછાપના ફેપરી ઇત્યાદિ કરે છે

૪૨૫. ભોંય આમળી—સં૦ ભૂમ્યામલકી, ભૂધાત્રી મ૦ ભુઇ આવળી. હિ૦ ભુય આમલા જર આંબલા ભદ આમલા, પતાલ આવરા બં૦ ભુઇ આમલા ક૦ નેલ્લનેલ્લિ, આરૂનેલ્લિ, કિરિનેલ્લિ. તૈ૦ નેલાઉસિરિકે તા૦ કિલ્ઝા-યનેલ્લી, નિલનેલ્લિ તુ૦ નેલનેલ્લિ મલા૦ કિલનિલ્લ લા૦ ફાઇલેન્થસ નિરૂરિ, ફાઇલેન્થસ યુરિનેરિયા

ભોય આમળીના પાદડા ગીસામણીના પાદડા જેવા બારીક હોય છે એ ઝાડની ઉંચાઇ વેંત બે વેંત હોય છે ચોમાસામાં એ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડની ડાળીએ નાચણી (નાગલી ધાન) જેવડા બારિક ફળ આવે છે એનો રંગ લીલો હોય છે એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત્ ખાટો અને કડવો હોય છે એ ઝાડ તાપની મોસમમાં સુકાઈ જાય છે, માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો ભોંય આમળી:—તુરી, ખાટી, શીત કડી મધુર, રૂચિકર, જડ તથા ઉષ્ણ છે અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ પાડુરોગ, મૂત્રરોગ દૃષ્ટિરોગ, તૃષા, ઉધ-રસ પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) પ્રદર ઉપર—ભોય આમળીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવા એટલે દુ:સાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે (૨) જીર્ણજ્વર ઉપર—ભોય આમળીના પંચાગ વાટી પાવા (૩) પ્રમેહ ઉપર—ભોય આમળી, તજ એલચીદોડા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવા. એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે (૪) કમળો. જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ ઉપર—ભોય આમળીના મુઠીભર પાદડા એરંડાના ત્રણ પાદડા, પાંચ લવંગ આમલીના ચીચોડાના કરતા પણ નાનો એક રાખ સાત મરી, જીરૂ અને થોડા કાકેરના (કાચના) પાદડા, એ સવ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમાં પાવી (૫) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ઉંદરસ અને શૂળ ઉપર—લીંબુના રસમાં રોજ મુઠીભર દાડમડીના પાદડા અને મુઠીભર ભોય આમ-ળીના પાદડા પલાળી રાખી સવારે મસળી લઇ તેમાં કોડીની ભસ્મ નાખી તે સ સવાર સાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો

૪૨૬. ભોંયકોળું—સં૦ વિદારીકંદ મ૦ ભુયકોહોળા, હળકાંદા હિ૦ ક્ષિવિદારી. ક૦ ક્ષીરકંદ, ગુડુગેણુસુ તા૦ ફલમોડીર તૈ૦ ભૂચક્રગડ્ડી તુ૦ નેલકુ-મડ મોટલકાત લા૦ બટાટાસ્ પોનિયકુલેટા

ભોયકોળામાં બે જાત હોય છે સાદું ભોયકોળું અને દૂધ ભોયકોળું (ક્ષીર-વિદારીકંદ) દૂધ ભોયકોળાના પાદડા કાષ્ટ કાકીગડીના પાદડા જેવા હોય છે.

સાદા ભોંયકોળાના વેલાને કોકણમા "બેટ્રીનો વેલો" કહે છે એના પાદડા ખેવડાના વેલીપાન જેવા ત્રિદળ હોય છે એ વેલ ઘોડાને ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે, એટલા માટે એને "ઘોડવેલ" કહે છે ક્ષીરવિદારી કદને કોકણમા "હળઘાકાદા" પણ કહે છે સાદુ ભોંયકોળુ એ ઉષ્ણ છે ભોંયકોળુ પૌષ્ટિક છે અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે ધોળા ભોંયકોળાના વેલાને શીગો આવે છે તેનુ શાક થાય છે અને કદનુ પણ શાક થાય છે એના બારિક કદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે એ કદનો હલવો પણ કરે છે ધોળુ કોળુ અથવા દુધી ગુણોમા શ્રેષ્ઠ છે.

આ એક બહુ વર્ષાયુ વેલ છે એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે થાય છે વાડા અને ઝાડીમા એ પુષ્કળ વધે છે એની બે જાતો પૈકી એક સફેદ અથવા દુધી નામના ભોંયકોળાનુ સસ્કૃતમા પયસ્યા નામ છે સાદા ભોંયકોળાના પાદડા ત્રિદળ હોય છે એની વેલ ઘોડા ખાય છે માટે એનુ નામ સસ્કૃતમા "વાજિપ્રિયા" આપેલ છે, અને એનોજ અર્થ કરી મરાઠીમા ઘોડવેલ નામ ઠરાવેલ છે હાથીના દાતની માફક એ વેલ વધે છે, માટે તેના ગજેષ્ટા, ગજપ્રિયા એ નામો પડેલા છે આ વેલના કેટલાક નામ તેના કદના ગુણને અનુસરીને પડેલા છે સ્વાદુકદા (સ્વાદવાળો કદ), સિતા, વૃષ્યકન્દા, સ્વાદુલતા, ઇક્ષુકન્દા ઇત્યાદિ સર્વ નામ એ કદ ઉપરથી પડેલ છે ભોંયકોળાના કદમા વૃષ્યત્વ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે ભોંયકોળાના પાદડા એક એકના આતરે, લાબા દીટડાના, હથેળી જેવડા, ભાગેલ પાચ પાખડીઓના હોય છે દરેક ખડ ૩ થી ૬ ઇંચ લબાઇના હોય છે, અને પાદડાના મુખ્ય ભાગ પાસે ઘણોજ લાબો ભાગ પોલો હોય છે પાદડાં સુવાળા અને સળગ કિનારીવાળા હોય છે એને ચોમાસામા ફૂલો આવે છે તે પાદડાના ખાચામાથી આવે છે અને મોટા ઝુમખાદાર, ઘેરા રાતા જાબુડા રગના હોય છે.

ભોંયકોળા (કદ) નો બહારથી દેખાવ રાખોડી અથવા મેલા પીળા રગનો હોઇ તેના ઉપર ગાઠો આદુ જેવી દેખાય છે એના આડા છેદ કરવાથી તેના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર વાર્ષિક દર્શાવનાર ચકરડા દેખાઈ આવે છે તેના પરીઘથી દુગ્ધવાહિનીનુ કાપેલુ મુખ નજર આવે છે અને તેમાથી ચીકણો દુધ જેવો પદાર્થ નીકળે છે એ ખાવાથી તેનો તુરાશ પડતો મીઠો સ્વાદ લાગે છે અને કેટલીકવાર સુધી જીભે ગરવાટ છુટે છે

ધોળુ ભોંયકોળુ કે દુધી—મધુર, ખાટી, તુરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, શીત, તીખી, રસાયન, બલકર, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ય છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, પિત્તશૂળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાદાના ગુણ પણ વેલીના જેવાજ છે **ભોંયકોળુ**—મધુર, શીતલ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, મૂત્રલ, સ્વર્ય, સ્વાદુ, રૂક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે, અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલટીનુ નાશક છે એ ગુણ કદના જાણવા એના **ફૂલ**—ગ્રાહ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે, અને કફકારક, વાતલ, ગુરૂ તથા પિત્તનાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) **બાળકોને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે**—એનુ ચૂર્ણ દરરોજ ૧ તોલો ઘીમા ખાવુ અને

ઉપર દૂધ પીવું એટલે વૃદ્ધ પણ તરૂણ જેવો થશે. (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:—ભોંયકોળું અને નલ એની ભુકી મધ અને ઘી સાથે ખાવી (૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે—દુધમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો (૪) પ્રમેહ ઉપર.—ભોંયકોળાના પાદડાનો રસ પાશેર અને મીઠીઆવળની ભુકી ૬ માસા એકત્ર કરી પાની, અથવા ભોંયકોળાનો રસ પાશેર ખડીસાકર અને જીરાની ભુકી ખાવી (૫) ભસ્મક રોગ ઉપર—ભોંયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવો (૬) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર.—ગતા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને પીપળીમૂળના ગંઠોડા તથા તજની સમભાગે ભુકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુંઠની ભુકી અને સોળમો ભાગ લીંડીપીપરની ભુકી નાખી, સઘા ઔષધો સમાન ખાંડ લઇ, તેમાં બધા ઔષધો મેળવી ઘી નાખી એક કિંવા બે તોલાની ગોળી કરી, તે એક સવારે અને એક સાંજે વેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી (૭) પુષ્ટતાને માટે પાક:—દુધીયા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને તેમાં બેદાણા, બદામનો મગજ, ચારોળી, પિસ્તા, લવંગ, એલચી, જાયફળ, ગોખરૂ, કૌંચબીજ, શતાવરી તથા મુસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની થેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઇ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે. (૮) મસ્તકશૂળ ઉપર.—સાદું ભોંયકોળું ઘસી માથે લેપ કરવો (૯) કૉલેરા ઉપર.—ધોળું ભોંયકોળું ખાવું (૧૦) શરીરે કળી ચડે તે ઉપર—ધોળા ભોંયકોળાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૧૧) સુવાવડીને દૂધ વધવા—ભોંયકોળાના કંદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૧૨) અશક્ત, દુબળાં અને જેને અનાજ બરાબર પચતું ન હોય એવા બાળકોને—ભોંયકોળું ઘઉંનો લોટ અને જવનો લોટ એ સમભાગે લઇ તેમાં દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણ કરીને ખવરાવતા જવું (૧૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે—ભોંયકોળાના ચૂર્ણને તેનાજ સ્વરસની ભાવના આપી તે ઘી અને મધમાં આપવું એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—ભોંયકોળું, ગોખરૂ, જેઠીમધ અને નાગકેસર એ ઔષધો સમભાગ લઇ તેનો કાઢો કરી તે મધ નાખી પાવો એજ કાઢામાં રસસિંદુર આપવાનો પણ પરીપાઠ દેખાય છે.

૪૨૭ ભોંયચંપો.—(સ૦ ભૂમિચંપક મ૦ ભુઇચાપા) એ ઝાડ નાના હોય છે કેળના જેવા એના ગેપા હોય છે એનો કંદ હોય છે તેમાંથી ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડ દેવકંદળના ઝાડ જેવું થાય છે એ ઝાડ ઉનાળામાં સુકાઇ જાય તો ચોમાસામાં પુનઃ ઉગી નીકળે છે એના ફુલ—મધુર અને સુવાસિક હોય છે ભોંયચંપો—ઉષ્ણ તથા તીખો છે, અને સોજો, મલગંડ તથા વણનો નાશક છે ઉપયોગ:—(૧) કર્ણમૂળ, ગંડમાળ, સ્તનરોગ અને ગ્રાપીઠીવા ઉપર:—ભોંયચંપાના મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવા (૨) ઉકાળો અને બદ બેસવા માટે—ભોંયચંપાનાં મૂળ, ગુગળ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૨૮. **બોયમગ (મગફળી).**—(સ૦ તૈલકંદ મ૦ ભુયમૂગ । એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે બોયમગના વેલાના પાદડાનો આકાર કુવાડીઆના પાદડાના જેવો હોય છે એને પીળા ફૂલ આવે છે એને કંદ જેવી જમીનમા શીંગો આવે છે, તેને ખોદી કાઢે છે બોયમગના વેલા સુકાવા લાગે એટલે શીંગો પાકી એમ સમજવુ એની લીલી શીંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે સુકાયલા દાણાનુ તેલ કાઢે છે તે ખાવાના તથા બાળવાના ઉપયોગમા આવે છ દાણાની ચટણી, આમટી વગેરે પદાર્થો થાય છે દાણા શેકી તેમા ગોળ અગર સાકર નાખી તેના લાડુ કરે છે બોયમગ પચે તો ઘણી પૌષ્ટિક છે **બોયમગના દાણા:**—પિત્તકર, વાતુળ અને ઉષ્ણ છે **બોયમગની વેલ:**—ઢોરોને ખાવાને ઘણીજ ઉપયોગી છે એ ખોળની માફક ઢોરોને પૌષ્ટિક છે દૂઝણા ઢોરોને એનાથી પુષ્કળ દૂધ નીકળે છે **ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:**—બોયમગના દાણા પાગિ-જાનકના રસમા અથવા તે ન મળવાથી પાણીમા ઘસીને ચોપડવા

૪૨૯ **બોરિંગણી:**—સ૦ બ૦ કટકારિકા મ૦ રિંગણી. હિ૦ કટેરી, લઘુકટાઇ, ભટકટૈયા, રેંગની. રા૦ કટાલી ત્ર૦ કટકારી. ક૦ નેલગુલ્લુ તૈ૦ રેવ-ટીમુલગા, વાકુડીચેટ્ટુ તા૦ કરીમુલ્લી તુ૦ કલ્લટે મલા૦ ચેરૂવાલુટિના ઓ૦ કટઆરિષ લા૦ સોલેનમ્ જેથોકાર્પમ્

બોરિંગણીના ઝાડ જમીન સાથે પથરે છે એ ઝાડના સર્વ અંગ ઉપર બારિક કાટા હોય છે બોરિંગણીને સોપારી જેવડા ગોળ ફળ આવે છે તેમા બી પુષ્કળ હોય છે એના ફૂલ ઉપરથી બે ભેદ છે કાળાં કે ઉદા અને ધોળા તેમા ધોળા ફૂલની બોરિંગણી ક્વચિત્ મળે છે ધોળી બોરિંગણીને "લક્ષ્મણા" કહે છે **બોરિંગણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, ભેદક, રૂક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે. અને દમ, ઉધરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જ્વર, હૃદ્રોગ, અરૂચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર પાર્શ્વશૂળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ:**—ભેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, રુચિકર, હલકા, પિત્તલ, કડવા, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે, અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંડુ, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે **શ્વેત બોરિંગણી**—રૂચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક, પારદબંધક તથા ગર્ભસ્થાપક છે અને કફનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ સરખા છે **ઉપ-યોગ:—(૧) ઉત્વરસ ઉપર:**—બોરિંગણીના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મધ અને લીંડીપીપર નાખી તે પાવો, કિવા બોરિંગણી અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૨) માથામાં ટાલ થાય છે તે ઉપર:**—બોરિંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો **(૩) દાઢમાં કીડા થાય છે તે ઉપર**—બોરિંગણીના ફળ ચલમમા નાખી સુધવા અથવા ફળની ભૂકી અગ્નિ ઉપર નાખવી, તથા નળી લગાડી ધૂણી મ્હોડામા લેવી અને કેટલીકવાર તે ધૂમાડી મ્હોડામા રાખી પછી મ્હોઢુ ઉઘાડવું અને લાળ પાડવી. એમ ત્રણ દિવસ કરવુ, એટલે કીડા ખરે છે. **(૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—બોરિંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ ૧ તોલો એકત્ર કરી તેમા ખસ ઉપરનુ પાણી ૪ તોલા નાખી પાવો; અથવા

ભોરિંગણીનો અગરન આગમાં નાખી પાવો (૫) **સામાન્ય જ્વર ઉપરઃ—**ભોરિંગણીના મૂળ, કરીયાતુ તથા સુંઠનો કાઢો દરવેળા ત્રણ તોલા સુધી દિવસમાં ત્રણવાર પાવો, તેથી શ્રમ કિંવા કોઈ પણ કારણથી આવેલો સામાન્ય જ્વર જલદી જાય છે (૬) **ભૂખ ન લાગે તો**—ભોરિંગણી ઝાડ સહિત વાટી તેમા ૧ તોલો લવણ, ૧ તોલો જાયફળ અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવા પછી તેની નાપારી જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક ગોળી પ્રમાણે ૪–૫ દિવસ આપવી (૭) **પેટમા કોઈ પણ આભારની ગાઠ હોય તો તે ઉપર**—ભોરિંગણી મૂળ સહિત સુકવવી. પછી તેની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમા એક પૈસાભાર પ્રમાણે દિવસમા બે વાર ૭ દિવસ આપવી. (૮) **ભાર ઉપર**—ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણીનો કાઢો કરી તેમા પાપડીઓ ખારો નાખી તે કાઢો પાવો (૯) **શ્વાસ–કાસાદિક ઉપરઃ—**ભોરિંગણી, ગળો, સુંઠ અને અજમાનો કાઢો લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિત વાયુ (મ્હોડુ વાંકુ થાય તે), સળેકમ, અરૂચિ, સ્વરભંગ, શૂળ અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે (૧૦) **કાનમા કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપરઃ—**ભોરિંગણીના ફળ ચીરી અંગારાપર નાખવા અને જે ધુણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમા ઘાલવી. જેથી કૃમિ બહાર આવે છે (૧૧) **અજીર્ણ જ્વર ઉપર.—**ભોરિંગણી અને પિત્તપાપડાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો (૧૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર**—ભોરિંગણીના મૂળ, સુંઠ તથા ગળાનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી પાવો. (૧૩) **મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર**—ભોરિંગણીનો સ્વરસ મધમા આપવો (૧૪) **શ્વાસ ઉપરઃ—**ભોરિંગણી, જીરૂ અને આમળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ એટલે ઉર્ધ્વ, મહા અને તમક શ્વાસ ક્ષણમા દૂર થશે (૧૫) **કૂતરાના વિષ ઉપર**—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાખી પાવો

૪૩૦. મકાઈ.—સં૦ મહાયાવનાલ. મ૦ મકા હિં૦ મક્કા, ભુટે તૈ૦ જનન્ટલુ ઈં૦ ઇન્ડિયન કોર્નમેઝ લા૦ ઝિયામેઝ

મકાઈ એ ડુંગરી પ્રદેશમા સારી થતી નથી. એના છોડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે એ છોડ ઘણુ કરીને જુવારના છોડ જેવા હોય છે એ છોડના ગાહામાથી દરેક છોડને ત્રણ સુધી કણસલા આવે છે છોડની ટોચે તોરો આવે છે જો એ તોરો પક્ષી ખાઇ જાય કે ભાગી નાખે તો કણસલા દાણા વગર પોલા રહે છે મકાઇના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે કવચિત્ રાતા રંગના કણસલા પણ હોય છે મકાઇના લીલા ડોડા શેકી ખાય છે તે ઘણા સારા લાગે છે. મકાઇ એ ધાન્ય ઘણુંજ પૌષ્ટિક, કડુ તથા વાતુલ છે એ ધાન્ય વહેલુ મડે છે એનો ઉપયોગ—(૧) **ઉલટી ઉપર**—મકાઇના દાણા કાઢેલા કણસલા બાળી તેની રાખ કરી તે મધમા વાલ દોઢ વાલ આપવી એટલે ઉલટી તુરત બંધ થાય છે.

૪૩૧ મખમલી—(સં૦ વિરજની મ૦ મખમાલ) મખમલીના ઝાડ આશરે કમર સુધી ઉંચા વધે છે મખમલીમા પીળી, રાતી, એકેરી, ઝુમખાદાર વગેરે જાત છે મખમલીના પાંદડા વળી ગયેલા, લાબા અને કાંગાદાર હોય છે.

એના ફૂલનો વાસ હોતો નથી શોભા માટે ફૂલની માળા વગેરેમા એનો ઉપયોગ કરે છે મખમલીના ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે **ઉપયોગ**—(૧) **આંખ આની લાલી ઉપર**—મખમલીના ફૂલ એક તોલો બાળી તેમા ગાયનુ ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અજન કરવુ (૨) **રક્તમૂળ વ્યાધિ** (કોઇ પણ કારણથી લોહી પડે છે તે) **ઉપર**—એકેરી મખમલીના ફૂલ સુમારે ૪૦ લઇ, તેમાની લીલી ગેથાઓ કાઢી નાખી બારિક વાટી રસ કાઢવો આ રસ એક તોલા સુધી કાઢી તેમા તેટલુજ ગાયનુ ઘી નાખી થોડો ગરમ કરી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવુ (૩) **ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર**—મખમલીના પાદડાના રસમા કડાની છાલનુ ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવુ (૪) **આડગુળી (બદ) ઉપર**—મખમલીના પાદડા અને ધોળી કોળી (દુધી) ના પાદડામા મીઠુ નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર બાધવુ

૪૩૨. મગ—સ૦ મુદ્દગ મ૦ હિ૦ મૂગ. ક૦ પચ્ચે–હેસરૂ તૈ૦ પચ્ચા પેસલુ ના૦ પચ્ચાપાયરૂ તુ૦ પદૈગી. મલા૦ ચેરૂપાયક ફા૦ મુનુમાષ. અ૦ મજ ઇ૦ ગ્રીન ગ્રૈન લા૦ ફેસી ઓલસમુઓ

મગ હિદુસ્તાનમા બધે પાકે છે એ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉચુ વધે છે એ ઝાડની આકૃતિ, મગ, શીંગ એ સર્વ અડદના જેવાજ હોય છે મગની શીંગ લીલી દેખાય છે કેટલાક મગનો રગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે મગની ખીચડી દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે મગ એ શીતલ છે અને તે અડદ કરતા ઓછા વાતલ છે **મગ**—લઘુ, શીત, ગ્રાહક સ્વાદુ હલકા, કિચિત્ વાતકારક તથા નેત્રોને હિતાવહ છે, અને કફ પિત્ત તથા જવરના નાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) **મગના લાડુ**—મગને શેકીને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલુ ઘી લઇ તે કઢઈમા નાખી નીચે મદાગ્નિ કરી તાવનાથી હલાવતા જવુ, અને કિચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમા વચમા તે ઉપર દૂધ છાટતા જવુ એમ કરતા કણના દાણા પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમા સાકર, બદામ, પિસ્તા, એલચી, લવગ અને મરીનુ ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા એ શીતલ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે (૨) **ઓકારી (ઉલટી), અતિસાર, દાહ અને જવર ઉપર**:—શેકેલા મગનો કાઢો પાણી, મધ અને સાકર નાખી પાવો

૪૩૩. મજીઠ.—સ૦ બ૦ મજીઠા મ૦ બ૦ ક૦ મજીષ્ઠ. હિ૦ મજીઠ તૈ૦ તામરવલ્લી તા૦ માદીટી ફા૦ રૂનાસ. અ૦ ફુવ્વહ તુસીબગ, ઉરૂકુસ્સુબાગિન ઇ૦ મેડરૂટ, બેંગોલમેડર લા૦ રૂબીયાકુડીંયાફોલિયા–મજીસ્ટા

મજીઠના વેલા હોય છે એના મૂળને મજીઠ કહે છે એનો રગ રાતો હોય છે. મજીઠની ઉત્પત્તિ **માલવા, નેપાલ, અફઘાનિસ્તાન** અને **પર્શિયા** દેશોમા થાય છે મજીઠનો ઉપયોગ કપડાં રગવામા પણ થાય છે **મજીઠ**:—તુરી, ઉષ્ણ, ગુરૂ, સ્વર્ય, વર્ણકારક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે, અને વ્રણ, મેહ, જવર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, યોનિદોષ, ચળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોઢ, અર્શ, રક્તાતિસાર

તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના **પાદડાનું શાક.**—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારૂં છે ઉપયોગ.—(૧) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર**—મજીઠ, મંચ, લોધર એ એકેક તોલો લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસાના અને મારના પાકમા નાખી આપવુ, એટલે જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે (૨) **ઉંદરના વિષ ઉપર**—મજીઠ, ધુવાસ હળદર અને મીઠું એનો લેપ કરવા (૩) **વાગ અને કોગળીયા ઉપર**—મજીઠનુ ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો (૪) **મજીઠમેહ ઉપર**—મજીઠ અને ધોળા ચંદન (સુખડ)નો કાઢો પાવો (૫) **આર્તવદોષ ઉપર**—મજીઠ રા તોલા લઇ તેનો ફાંટ કરી પાવો (૬) **સર્વ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્ત ઉપર**—મજીઠ, ત્રિફળા, દારૂહળદર, ગળો, કડુ, વજ અને કડવા લીમડાની છાલ એનો કાઢો ૪૨ દિવસ આપવો (૭) **અસ્થિભંગ ઉપર**—મજીઠ, મહૂડાની છાલ અને આમલીના પાદડા એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાધવા, અથવા મજી૰ અને જેઠીમધ લીંબુના રસમા વાટી તેમા શતધૌત ધૃત (સો વખત ધોએલુ ઘી) અને ચોખાનો લોટ નાખી લેપ કરવો

૪૩૪ મયાળ (પોઇ, પોથી)—સ૰ ઉપોદકી મ૰ વેળ, મયાળ, પોઇ બ૰ પુઇશાખ તુ૰ ક૰ વસળે મલા૰ પાચાળા, પોદિકા ઇં૰ મલબાર નાઇટ્ર-ગઽ લા૰ બસેલા લ્યુસિડા તા૰ પાચાળે તૈ૰ પેહાવચ્ચલિ. ગો૰ વાળી

મયાળના વલા હોય છે એમા બે જાત છે એકને નેવાળ અને બીજીને ગગાવળી કહે છે નેવાળના મૂળને હમેશા પાણી મળે તો એ વેલો વધ પવત ટકે છે અને પચાસ સાઠ હાથ આસપાસ પ્રસરે છે એ વલાના ફાટા અગુઠા જેટલા જાડા હોય છે અને પાદડા ગોળ ચુદીના પાદડા જેવા મોટા હોય રોટલી જેવા જાડા હોય છે એ વલનો કકડો તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેને ફણગા ફૂટી તેનો વેલ થાય છે એ ભાજી ત્રણ ચાર દિવસે વાણી લે છે ગગાવળીના પાદડા બારિક અને ચાકવતના પાદડા જેવા નાના અને પાતળા હોય છે એ બે પ્રકારની છે એક રાતી અને બીજી ધોળી આ વેલો વર્ષ, છ મહિના ટકે છે અનુ શાક ઘણુ શીતળ અને પિત્તશામક છે માટે કેટલાક લોક તે ઘણા પ્રેમથી ખાય છે મયાળીને કાળા મરી જેવડા નાના ફળ આવે છે તેનો રગ જાબુડો હોય છે માહેનો રસ કીરમજી રગ જેવો હોય છે કેટલાક ગરીબ લોક રાતી શાહીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે એના શાક, ભજીયા, પતવડા વગેરે પદાર્થો બને છે **મયાળ**—મધુર, કડવુ, તુરૂં તથા ખારૂં છે, અને નિદ્રા, આળસ, મલાવષ્ટંભક, અરૂચિ, કફકર, પૌષ્ટિક, પથ્યકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે, અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનુ નાશક છે **રાનમયાળ**—કડવી તીખી અને રૂચિકર છે **સોંયમયાળ**—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે અને કફકર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે **ચાળા ઉપ-ની મયાળ**—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે ઉપયોગ—(૧) **અર્બુદ રોગ ઉપર**—મર્મસ્થાન ઉપર અર્બુદરોગ

થાય તો અમાળ ઝાડ અને છાશમા વાટી તેમા મીઠુ નાખી રાત્ર અને દિવસે લેપ કરવો

૪૩૫. મરડાશીંગ.—(સ૦ આહિ, વામાવર્તફલા મ૦ મુરડશીંગી, કેવણુ) એના ઝાડ સાધારણ માથોડુ ઉચા વધે છે એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી. એને અમળાઇ ગયેલી શીંગો આવે છે એથી એને મરડાશીંગી કહે છે મરડાશીંગી —મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ તથા મેધાકર છે, અને કફ, શુક્રને વધારનારી, આયુષ્કારક, ઐશ્વર્યકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે તથા કોઢ, કૃમિનાશ મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) નાના બાળકના પેટમા મરડો વગેરે ન થવા માટે:— ગળીગોળી સાથે મરડાશીંગી ઘસી પાવી (૨) કાનમા બગાઈ ગઈ હોય તે ઉપર.—મરડાશીંગીના મૂળ એરડતેલમા ઘસી ૫–૧૦ વાર કાનમા પાડવા, એટલે બગાઈ મરી જઈ ફૂલી ઉપર આવે છે (૩) મરડો થાય તે ઉપર.— મરડાશીંગીના મૂળ છાશમા ઘસી પાવા (૪) ખાડુક અને જખમ ઉપર:— મરડાશીંગીના મૂળ ઘસી ચોપડવા

૪૩૬. મરચી.—સ૦ મરીચ મ૦ મિરચી હિ૦ મિરચ ફા૦ ભ્રણમિનાજાઇ ફા૦ ફિલ ફિલ્ ઈં૦ ચિલી. લા૦ કયાપ્સિકમ્

મરચીના ઝાડ કમરપુર ઉચા વધે છે મરચાનો રગ તે પાકયા પહેલા લીલા અને પાકે ત્યારે લાલ હિંગળોક જેવો થાય છે પાકયા પછી તેને ચુટી લઇ સુકવે છે મરચામા ત્રણ ચાર પ્રકાર છે લવગી મરચા—નાના અને તીખા હોય છે એ ખાવાથી તુરતજ ઇજા થાય છે કોલ્હાપુરી મરચાં:— મારિક અને વેત અર્ધી વેત લાબા હોય છે ગોળતકી મરચા:— મોટા અને ગોળ હોય છે તથા તેની છાલ જાડી હોય છે મરચાંનો ભોજનમા ગજ ઉપયોગ થાય છે ભોજનમા મરચુ અને મીઠુ ન હોય તો તે ભોજન ઘણુજ બસ્વાદ લાગે છે, તો પણ મરચા બિલકુલ નહિ ખાતા તેના બદલે મરી (તીખા)-ના ઉપયોગ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા પુષ્કળ લોક કર છે સાધારણ રીતે હિન્દુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાજ મરચાનો અતિશય ખપ હોઈ તે ઓછો ઓછો થતા ઉત્તર તરફ તેનો ખપ મૂળથીજ બધ હોય એમ જણાય છે લીલા મરચાની ચટણી, પચામૃત વગેરે થાય છે તે સિવાય તેનુ અથાણુ પણ કરે છે મરચા રક્તગંધિકર અને પાચક છે ગરીબથી શ્રીમત સુધી સર્વને મરચાની એક સરખી જરૂર પડ છે ગરીબ લોકોને મીઠુ મરચુ અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અગમા સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે મરચી:—પિત્તલ, વિદાહી, રૂક્ષ તથા દીપક છે, અને કફ, આમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે મરીથી એના ગુણ ઓછા છે ઉપયોગ:—(૧) પેટપીડ ઉપર —મરચાના બિયા ઉના પાણી સાથે ગળવા. શરદીથી થએલ પેટપીડ (શૂળ) ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે પણ જેને વિશેષ ગરમી હોય, રક્ત બગડેલ હોય તેને એ આપવુ નહિ. (૨) પટકી (કોલેરા) ઉપર:—એક ચમચાભર મરચાની જાડી ભૂકી અને

એક ચમચાભર મીઠુ, ઉના આધણ આવેલા પાણીમા નાખી ઉકાળી ને પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવુ (૩) **માકડનો નાશ થવા માટે:**—મરવા બાળી કાઢો કરવો, અને જ્યા માકડ હોય ત્યા કઈ પણ ચીજવડે પાણી ચાપડવુ એટલે ત્યા પુન માકડ થતા નથી (૪) **હડકાયા કૂતરાના ડશ ઉપર:**—લાલ મરચુ વાટી જખમ ઉપર ભરવુ એટલે ઝેર બળી જઈ જખમ રૂઝાશે

૪૩૭ મરવો (ડમરો):—સ૦ વંધી, મરવાક મ૦ સબજા, મરવા હિ૦ મરૂવા, ગેદ તૈ૦ રૂદ્રજાઇ અ૦ અર્જેબુસ ફા૦ મર્જેગુસ, ફિરગી, શાહસ્ત્ર ઇ૦ સ્વિટ્માર્જોન્ લા૦ ઓરિગેનમ્ માર્જોરાના

મરવાના* ઝાડ જગલી તુલસીના ઝાડ જેવા હોય છે એની ઉચાઈ સુમારે બે ત્રણ હાથ હોય છે પાદડા પણ જગલી તુલસી જેવા હોય છે એના પાદડાને કાગા હોય છે મુસલમાન લોક એ ઝાડનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે એને તુલસીના ઝાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે તેમા કાળા રગના બિયા હોય છે એ બિયાને મરાઠીમા " તુકુમરાઈ " કહે છે ડમરાના છોડના વાસથી ઘણા ભાગે સર્પ એ ઝાડ પાસ જઈ શકતો નથી તુકુમરાઇ એ જગલી તુલસીના બીજ કરતા વધારે ઠડી છે **મરવો:**—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિપ્રદીપક અને પિત્ત-નાશક છે **ઉપયોગ:**—(૧) **સર્પના વિષ ઉપર**—ડમરાના પાદડાનો રસ ઘડી ઘડીના અતરે બે ત્રણ વાર પાવો (૨) **દાહ ઉપર**—મરવાના બી પલાળી રાખી તે ફુલે એટલે તેમા ગાયનુ દૂધ અને સાકર નાખી પાવુ (૩) **ખોડા ઉપર**—મરવાના પાદડાનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો (૪) **વીંછીના દશ ઉપર:**—મરવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૫) **બહેરાપણુ અને વહેતા**

* મરવાના છોડને કેટલાક લોકો ડમરા પણ કહે છે, પરતુ એ આ ગ્રથમા ન ૨૧૨ મા વર્ણન કરેલ ડમરા કરતા જુદો છે મરવાને જૈન લોકો અપાસરા પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમા અવશ્ય વાવે છે એ કાળો મરવો છે કેમકે એની ડાખળીઓમા કાળાશ હોય છે અહી મ૦ પદેજી એના બીજને તુકમરીયા બતાવે છે પણ એ તેમની ભૂલ છે તુકમરીયા એ બાવચી (આજાકાજા)ના બીજ હોવાનુ સર્વ કોઈ જાણે છે એટલુ તો ખરૂ કે ઉક્ત આજાકાજાનો છોડ આ મરવાની સાથે ઘણા ભાગે મળતો આવે છે એના બીજ, પાદડા, માજર અને તેના ઉપરની શ્યામતા એ આબેહૂબ મરવાને મળતી હોય છે, પરતુ એ છોડ વગડામા પોતાની મેળેજ ઉગે છે એ છોડની ઉચાઈ બે ફુટથી વધારે ભાગ્યેજ થવા પામે છે એ છોડ ભાદરવા અને આસો માસમા રમભર હોય છે એની વાસથી મચ્છરને અણગમો થતા તે દૂર ખસે છે એથી લોકો એ બાવચી (આજાકાજા)ના છોડને લઇ પોતાની આજુબાજુ પવન નાખવાની માફક ફેરવે છે ઉપવાસના દિવસે કેટલાક લોકો એના બીજ કે જેને યુનાની હકિમો તુકમ-રીયા કહે છે તે પાણીમા કે દૂધમા પલાળી ખાય છે કેટલાક બાળકો પણ એ પ્રયોગ કરે છે આ બાવચી આ ગ્રથમા વર્ણન કરેલ બાવચી (માળવી બાવચી) કરતા જુદીજ છે અહી પદેજીએ તેનુ વર્ણન આપેલુ જણાતુ નથી

કાન ઉપર—મરવાના પાદડા હાથપગ ચોળી કાનમાં ત્રણ દિવસ પાડવા (૬) **પીનસ રોગ ઉપર.**—મરવાનો રસ એક તોલો અને કપુર એક માસો એકત્ર ઘુટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એના પાંચ પાંચ ટીપાં નાકમાં નાખવા, એટલે પાણી તથા લોહી વગેરે પડવું બંધ થઈ સારૂ થાય છે (૭) **કૃમિ ઉપર**—મરવાનો રસ અને ફુદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો (૮) **ચાંદીમાંના કીડા મરવા માટે.**—મરવા અને ધતુરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો (૯) **આગંતુક ગરમી ઉપર**—મરવાના બિયાં એક તોલો ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં ૫–૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવું (૧૦) **પેટ દુખવા ઉપર.**—મરવાનો રસ સાકર સાથે પાવો (૧૧) **બળદ કે પાડો લોહી મૂતરે છે તે ઉપર**—મરવાના બી તોલા બે અને ઓથમી જીરૂ તોલા બે, એ રાત્ર પલાળી રાખી સવારે તેમાં બીજું અર્ધો શેર પાણી નાખી શરબત કરવું તેમાં અર્ધા તોલો જીરૂ અને સાકર નાખી પાવું એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું (૧૨) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—મરવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો

૪૩૮ **મરી (તીખા)**—સં૦ ઉ૦ મરિચ મ૦ મિરેવેલ. હિ૦ કાલી મીરચ. ઈ૦ કાંપમેણુમ્ તે૦ મરિપાલુ તા૦ મેળ્વિય, મિલાગુ તુ ગેકમચી મલા૦ કુરૂમુલાગ્ગ્ ફા૦ પિલપિલેઅસ્વદ ઈં૦ બ્લેકપેપર લા૦ પાયપરનાયગ્રમ્ અ૦ ફિલફિલે અસ્વદ.

મરીના વેલાની વાવણી પાનના વેલાની પેઠેજ થાય છે એ વેલા મલબાર પ્રાંતમાં અને કોંકણ પ્રાંતમાં થાય છે મરીના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવડા થાય છે મરીના વેલાને ફૂળના ગુચ્છા આવે છે એ ફૂળને મરી કહે છે મરીમાં ધોળા અને કાળા મરી એવા બે પ્રકાર છે મારા પાકા થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને "ધોળા મરી" કહે છે મરીના વેલા ઉપર જે શીંગો આવે છે તેને "ગજ* **પીપર**" કહે છે મરીનો ઓષધોમાં અને રસોઈમાં તથા પાકમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે એના મૂળને **ચવક** કહે છે એની વેલ ૪૦–૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે એ વેલી પાડરવા જેવા ઝાડો ઉપર ચડાવે છે **કાળાં મરી** તીખા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, અરૂચ્છેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શૂળ, હૃદ્રોગ ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે **લીલા મરી**— પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખા, ગુરૂ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવા છે, અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે **ધોળાં મરી:**—તીખા, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિંચિત રૂક્ષ તથા સારક છે અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.**— **(૧) વાયુથી અંગ જકડાઈ જતું હોય તે ઉપર લેપ:**—મરી ડકા

*મ૦ શાલિગ્રામજી પણ કહે છે કે મરીની વેલના ફૂળને ગજ **પીપર** કહે છે પરંતુ અમૃતસાગરના કોશ ઉપરથી જણાય છે કે તીખા (મરી) ની વેલનું મૂળ તે ચવક અને ચવકની છાલ તેજ ગજ પીપરના નામથી ઓળખાય છે

પાણીમા આદિક વાટી ગ્રથિત જગ્યાએ જાડો લેપ કરવો, અને તે ઉપર કેળના લીલા પાદડા મૂકી કપડાથી બાધવુ એટલે દુખ નાશ પામે છે (૨) **ખરજ ઉપર**—મરી અને આમલસાના ગધક આદિક વાટી ઘીમા ખરલ કરી તે શરીરે ચાળવા અને તાપમા બેસી અગ શેકવુ એટલે ખરજ-ખસ જાય છે (૩) **શીતપિત્ત ઉપર**—ઘીમા મરી વાટી લેપ કરવો અને ખાવુ (૪) **ઉરસ્તંભ ઉપર**—અડધા માસા મરીનુ ચૂર્ણ બે અથવા ૩ માસા મધ અને સાકરમા આપવુ (૫) **વિષમજ્વર ઉપર**—મરીનુ ચૂર્ણ તુલસીરસ અને મધમા શક્તિ મુજબ આપવુ (૬) **માથુ દુખે છે તે ઉપર**—મરી કરજતેલમા વાટી ચોપડવા (૭) **મરકી (કોલેરા) ઉપર**—ગરમ પાણીમા મરીની ભૂકી નાખી પાવી કિવા મરી ૧૦ ગુજા, હિંગ શેકેલી ૧૦ ગુજા અને અફીણ ૮ ગુજા, એકત્ર મેળવી આઠ ગોળીઓ કરવી અને દરેક કલાકે એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવી એ ગોળી ત્રણ કિવા ચાર વખત કરતા વધારે વાર લેવી નહિ (૮) **ઉરુસ્તંભ ઉપર**—મરી દૂધમા ઉકાળી તે દૂધ પાવુ (૯) **હરતાલના વિષ ઉપર**—મરીની ભૂકી પાણીમા મેળવી ખૂબ હલાવી તે શરીરે ચોળવુ (૧૦) **આમલ ઉપર**—નવટાક માખણમા ૬ માસા મરીનુ ચૂર્ણ આપવુ (૧૧) **સળેખમ ઉપર**— દૂધ ગરમ કરી તેમા મરીની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવુ (૧૨) **મૂત્રાઘાત ઉપર**—ધોળા મરી પાચ દશ લઈ કાજળ જેવા બારિક કરવા. પછી તે ભૂકી અડદના દાણા જેટલી લઇ પાતળા કરેલા થોડા ઘીમા કાલવવા, અને શિશ્નનુ મુખ ઉપર કરી તેના દ્વાર ઉપર એક કિવા બે ટીપા નાખવા. એ યોગે પેડુમા પહોચી પેશાબ જલદી સાફ થાય છે રોગ વિશેષ હોય તો બે ચાર વખત પણ ઓષધના ટીપા નાખવા પડે છે ઇંદ્રિય સાફ થયા પછી કદાપિ ઇંદ્રિયમા બળતરા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળુ કરી તેના વારવાર ઇંદ્રિયદ્વારે ટીપા પાડી અદરથી પાછુ આવેલુ ઘી લુછી નાખી પુન નવુ ટીપુ નાખતા રહેવુ. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએજ કરવો ગરમીના આજારવાળા દરદીએ આ ઉપાય કરવો નહિ (૧૩) **સગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, અરોળ, મંદાગ્નિ અને ગોળાના રોગ ઉપર**—મરી, ચિત્રા અને સચળ એ ત્રણ ઓષધોનુ ચૂર્ણ કરી છાશમા નાખી પાવુ (૧૪) **આધાશિશી ઉપર**—મરી અને ચોખા ભાગરાના રસમા વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિર્ગુડીના રસમા મરી ઘસી નસ્ય આપવુ (૧૫) **સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર**—મરી પા તોલાથી અધા તોલા સુધી સાધારણ કુટી, તેમા ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી અષ્ટમાશ કાઢો કરીને પાવો (૧૬) **વાયુનો વિકાર કદિ પણ ન થવા ઉપર**:—મરીની ભૂકી અને લસણ બારિક વાટી ભોજન સમયે ઘી ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમા સતત સેવન કરનારને કદિ પણ વાયુવિકાર થતો નથી (૧૭) **સ્વરભંગ ઉપર**—ભોજન કર્યા પછી મરીની ભૂકીમા ઘી નાખીને તે પાવુ

૪૩૯ **મરેઠી**—સ૦ મહારાષ્ટ્રી. મ૦ મરાઠી હિં૦ મરેઠી વ૦ પિપ્પળીઆવળા ક૦ હોસુગુલુ અ૦ કલખાર ફા૦ બાબુનેગાઉ. અ૦ ઉકહોવાન, ઈં૦ પેનીરોયલ.

લા૦ મેથાપ્યુલેજીયમ્ જુ૦ પ્રા૦ અગર્

એ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચુ વધે છે એને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે એ ફૂલનો અક્કલકરાને બદલે ઉપયોગ કરે છે અક્કલકરાની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છુટે છે × **ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર**—એના જીડવા પાનમા મૂકી ખાવા **(૨) જીભની નીચેનો ભાગ સુજ્યો હોય તે ઉપર**—મરેઠીના જીડવા અને મીઠુ એકત્ર કરી ચોળવુ એટલે લાળ જઈ સોજો ઉતરે છે

૪૪૦. મર્યાદવેલ—સં૦ મારવલ્લી મ૦ મર્યાદવેલ. હિ૦ મરજાદવેલ બ૦ છગલકુરી ઈં૦ આઈપોમિયા બિલોબા

આ વેલ ઘણે ભાગે સમુદ્રકાંઠે થાય છે એના પાદડા **આમ્રુ દરાનાં** પાદડા જેવડા અને જાડા તથા સીધા હોય છે એમા ધોળા અને રાતી એવી બે જાત છે ધોળી ગુણોમા અધિક છે +**મર્યાદવેલ**—શીતલ, ગ્રાહક, પાકકાળે તીખી, મારક, વાતુલ, ગુરુ તથા ગર્ભને સુકવનારી છે અને ઉલટી, વિષૂચિકા, શળ તથા આમનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) બદ અને સર્વ પ્રકારની ગાઠ ઉપર**—મર્યાદવેલના પાદડા અથવા મળ કુટી ગાઠ ઉપર બાધવા પાદડા ન મળે તો ફળ વાટી બાધવા **(૨) મસ્તકશૂળ ઉપર**—મર્યાદવેલના મૂળ અગર પાદડા વાટી મસ્તકે લેપ કરવો **(૩) ઉધરસ ઉપર**—મર્યાદવેલનો કાઢો કરી પાવો

૪૪૧. મસુર—સં૦ મ૦ હિ૦ તૈ૦ મસુર. ક૦ ચણગી ફા૦ સુનોસુર્ખ અ૦ અદસ. ઈં૦ લેંટીલ. લા૦ ઇરવલેન્સ ના૦ મિસુર, પુરપુર બ૦ મુસુરિ, કલાય.

મસુર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે એના ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચા વધે છે મસુરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે મસુર એ ધાન્ય વાતુલ છે ગરીબ લોકોમા આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસુરની દાળ કરે છે ગુજરાતમા મસુરનો પાક પુષ્કળ થાય છે મસુર લાલ અને ધોળી એવી બે જાતની છે બન્નેના ગુણ સરખાજ છે **મસુર**:—મધુર, શીતલ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રૂક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા બૃહણ છે, અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તપિત્તની નાશક છે એના પાદડાની **ભાજી**—કડવી અને હલકી છે **ઉપયોગ:—(૧) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર**:—મસુર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કહાડી તેમા તે લોટ મેળવી પાવો. **(૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર**:—મસુરની મળીઓનો ધૂપ કરવો તે સર્વ જ્વરનાશક છે

૪૪૨. મહુડો:—સં૦ મધુક, મ૦ મોહાચા વૃક્ષ. કો૦ મોહડી. હિ૦ મહુવા. બ૦ મૌલ. ક૦ તુ૦ ઈપ્પેમારા તૈ૦ ઈપ્પસ. તા૦ મધુકં. મલા૦ ઇરૂપ્પા. ફા૦ ગહ. ઈં૦ ઇલુપાટ્રી. લા૦ બેસીયાલાટીફોલિયા.

×**મરેઠી** કડવી, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા વાત કફની પીડાનો નાશ કરનાર છે.

મર્યાદવેલ:—ઘણુ કરીને અનૂપદેશ (નદીનાળાવાળા ફલદ્રુપદેશ) મા થાય છે. એના પાદડાં ખાટી લુણીના છોડ જેવા બબ્બે એકત્ર અને ફૂલ રાતાં હોય છે.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે તે સર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે એના પાદડાં હથેલી જેવડાં, બદામ જેવાં અને ઝાડાં હોય છે એ પાદડાં પત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે મહૂડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે તે ઇમારતના કામમાં આવે છે મહૂડાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ લોકો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે ફળ ઓળા (ચણાના પોપટા) જેવાં આવે છે ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને ડોળિયું કહે છે એ દીવા બાળવાના કામમાં આવે છે એ તેલ ઘીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક દગલબાજ વપારીઓ વેચે છે તે ઘીમાં મળી જાય છે અને ઘી જેવુંજ કણીદાર દેખાય છે એના ફૂલનો (મહૂડાનો) દારૂ કરે છે એ દારૂ પી લોક બોકડા જેવા મદોન્મત્ત થાય છે તથા અનેક અનાચાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે, અને આપણા ઉત્પન્નકર્તા પરમેશ્વરને વિસરી જઇ પોતેજ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે પરમેશ્વરે સારી અને નઠારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે પરંતુ માણસે નઠારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું એથીજ કલ્યાણ થશે. એવો ઇશ્વરીય આંતરિક હેતુ છે **મહૂડા**—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક પૌષ્ટિક, તુરા તથા કડવા છે, અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે એના **ફૂલ**—મધુર, વૃષ્ય, હલકાં, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ તથા વિકાશી છે અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એના **કાચાં ફળ**—શીત, શુક્રલ ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષા, ઉરસ્ક્ષત ક્ષતક્ષય તથા રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે **તેજ પાકવાથી** બળકારક છે અને પિત્ત તથા વાયુના નાશક છે **પાણ્-મહૂડા** (પાણીમાં થનારી જાત છે તે)—મધુર, વૃષ્ય, શીત બલકર તથા રસાયન છે અને વ્રણ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત, અપતંત્રક વાયુ ઉપર**—મહૂડાની અંતરછાલ, લીંડીપીપર, વજ, મરી અને સિંધવ એ કોકરવરણા પાણીમાં વાટી નસ્ય આપવું **(૨) કંઠ સર્પ ઉપર**—મહૂડાના ફળમાંના બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં **(૩) ધાતુ પુષ્ટ થઇ કામોત્તેજન આવવા માટે**—મહૂડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર સાંજ દર વખતે ૨–૩ માસા જેટલું ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું ઉપર ગાયનું ધારોષ્ણ અથવા તપાવેલું દૂધ ઘી સાકર સાથે પાવું **(૪) સર્પના વિષ ઉપર**—મહૂડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું.

૪૯૩. મંદાર—સં૦ મ૦ હિ૦ બં૦ માદાર. ક૦ માદારનું તા૦ કોકકુમાદારે મલા૦ વેળુત્તામાદાર લા૦ કેલોટ્રોપિસ પ્રોસિરા.

એને "આકડીઓ મંદાર" પણ કહે છે મંદારના ઝાડ આકડાના ઝાડને ઘણાંજ મળતા છે ફક્ત ફૂલમાં અને ઝાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનું ઝાડ ધોળું અને ભુરૂ હોય છે એ ઝાડ રાનમાં આપોઆપ ઉગે છે એના ફૂલ ધોળાં હોય છે એના ઉપર ભમરા ઘણા બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ

આવે છે એનો કોયલો દારૂના કામમા આવે છે એનુ દૂધ ઉકાળી જાડુ કરવાથી તેનો સુદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ગટ્ટાપર્ચા) તૈયાર થાય છે મંદાર—તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોઢ, વ્રણ, સોજો, કડુ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે ધોળો મદાર—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલશોધક છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ અને અત્યત દારૂણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) વિષમ જ્વર ઉપરઃ—મદારના મૂળ રવિવારે કાને બાધવા એટલે વિષમ જ્વર જાય છે (૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્તકુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર—મદારના મૂળની છાલનુ ચૂર્ણ રોજ માસો દિવસમા ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવુ (૩) વાતશૂળ ઉપર—મંદારના મૂળનુ ચૂર્ણ દૂધમા પાવુ

૪૪૪. માંકડી—એ લીબુડીની જાતનુ વગડાઉ ઝાડ છે એના પાદડા લીબુડીના પાદડા જેવાજ હોય તેને કાટા પણ હોય છે એને લીબુડી જેવાજ બારિક ફળ આવે છે તે સોપારી જેવડા હોય છે એ ઝાડ રાયસદ જિલ્લા ઉપર થાય છે ઉપયોગ—(૧) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો—માકડીના સુકાએલા પાદડા તબાકુની પેઠે ચલમમા નાખી ૭ દિવસ પાવા. એટલે શરીરમાંનો વાયુ નીકળી જાય છે (૨) વાયુ ઉપર—માકડીના પાદડાનો રસ અગર કાઢો પાવો (૩) સંધિવાયુ અને સુવારોગ ઉપર—એકાદ ઈંટ અથવા માટી તપાવી, તે ઉપર માકડીના પાદડા નાખી તે વડે અગ શેકવુ, અથવા પાદડા પાણીમા કઢવી તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવુ અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ (૪) ઢોરના ક્ષત ઉપર—માકડીના પાદડા વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવા.

૪૪૫. માચોલ (મચીયણ)—એ ઝાડ ઘણુ વધે તો એક હાથ વધે છે એને પાદડા થતા નથી તેની ડાળીઓને જાડી છાલ જેવો નરમ લીલા રગનો ગર હોય છે માચોલ વગડાઉ ખારી જમીનમા થાય છે, એટલે ઘણુજ ખારૂ હોય છે એ ભાજીના ઝાડ વાઇ નાખી તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તેને સુધારી હીંગથી વઘારી શાક કરે છે માચોલનુ ગયતુ પણ કરે છે એમા મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનુ શાક કે ગયતુ કરતી વખતે તેમા મીઠુ નાખવુ પડતું નથી. આ ભાજી સારી સ્વાદિષ્ટ છે

૪૪૬ માઠ (ડાંભો)—મ૦ માગ્ઠિ. મ૦ માટ, પોકલ્યાચી ભાજી બં૦ કાટાનટે. હિં૦ મરસા ઉડિ૦ નેઉટાશાગ તૈ૦ ડુગલકુરા લા૦ એમરેથસ ટ્રિકલર,

માઠનુ શાક સર્વત્ર અને સર્વકાળે મળે છે એમા રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે માઠની ભાજી વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડીઆમા મોટી થઇ ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે માઠની ભાજી નિર્મળ અને ખાવામા સારી લાગે છે ડીટાના પાદડા ચુટી કાઢી ભાજી કરે છે અને બિયા આવ્યા પછી ડીટાની પણ ભાજી કરે છે ધોળો માઠ—મધુર, રૂક્ષ, ખારો, શીતળ, ગુરૂ, સારક, કફકર તથા વાતકારક છે, અને રક્તપિત્ત, મદ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે રાતો માઠ—કિંચિત્ ગુરૂ, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, ખાટકાશે તીખો અને

અલ્પ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે **મિશ્રવર્ણ ઝાડ**—ખારો, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે **ખાટો ઝાડ**—ખાટો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કોપાવનાર છે **પાણી આંબળો ઝાડ**—વિશેષ કરી રક્તાશનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) ખાડક (ગુમડું) જલદી ફુટવા માટે**—ઝાડની બાજુનું સુકાએલુ દીંડુ બાળી તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવા **(૨) મદ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતાર**—રાતા ઝાડની છાલનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો

૪૪૭. માયફળ (માયા)—સં૦ માયાફળ. મ૦ ત્રુરટે, માયફળ હિ૦ માજુફળ ક૦ માપાલકાચિ. ફા૦ માજુસ. અ૦ આપસ, સમરતુલ, ત્રુગ્ફા ઇં૦ માલનટ્ લા૦ કારકસ, ઈન્ ફેક્ટોરિયા

માયફળનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એના ફળ સાધારણ સોપારી જેવડા અને ત કરતા બારિક પણ હોય છે **માયફળ**.—તીખા, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યને સંકોચ કરનાર, પ્રશસ્ત અને વાતનાશક છે * **ઉપયોગ.—(૧) નાસારોગ ઉપર**—માયફળની ભુકી સુંઘવી **(૨) બાળકોના રક્ત સંગ્રહણી ઉપર**:—ગાયના દૂધમા કિંવા ઘીમા માયફળ ઘસી પાવા **(૩) બાળકોની અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર**—માયફળ અને સુંઠ ઘીમા અથવા દૂધમા ઘસી ચાટવા આપવુ **(૪) યોનિસંકોચન થવા માટે**—માયફળ અને ફુલાવેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પોટલી યોનિમા રાખવા આપવી, અથવા માયફળ અને કપૂર મધમા ખરલ કરી અંદર લેપ કરવા **(૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર**—માયફળ ૧ તોલો, ફટકડી ૧ તોલો અને ધોળો કાથો ૧ તોલો, એનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દર-રોજ દાંતે ઘસી લાળ પડવા દેવી એ પ્રમાણે દિવસમા બે વાર કરવુ ઔષધ ત્રણ કિંવા ચાર દિવસ આપવુ ગુણપ્રદ થશે **(૬) બાળકોના જીર્ણજ્વર ઉપર**:—એ બારિક માયફળ રાત્રે ટાઢા પાણીમા પલાળી રાખવા, અને બીજે દિવસે સવારમા તે માયફળ ત્રણ તોલા ગાયના દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવા. **(૭) આમાંશ ઉપર**—માયફળ ગાયના માખણના નિતર્યા પાણીમા ઘસી ચાટણ કરવુ. **(૮) લાલાસ્રાવ (લાળ પડવા) ઉપર**—માયફળના કાઢામા ફટકડી અને કાથાનુ ચૂર્ણ નાખી તેના કોગળા કરવા

૪૪૮. માયમૂળ (ગરમેલ)—સં૦ માયિની, માકંદી મ૦ માઇણ-મુળ. હિ૦ માયમૂલ ક૦ માસિણી લા૦ કોલેન્સઓર્બેન્ટસ્

એ ઝાડ નાના અજમાના જેવા થાય છે એના પાદડા અજમાના પાદડા જેવા થાય છે એના મૂળને ' માયમૂળ ' કહે છે એના મૂળ ખોદી લાવી તેનુ અથાણુ કરે છે માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમા ઘણી થાય છે એ મૂળ ઔષધિ

* માયાનાં ઝાડો વગડામા થાય છે આકૃતિ મરૂ જેવી હોય છે એના ફળમા માખીના જેવા લીલા રંગના જીવડા મુકી જાય છે, અને તે ફળમાંનો રસ કહાડી નાખી પોલાં કરી નાખે છે એમા એના બચ્ચા રહે છે ઇંડાની માફક એ એમા રહે છે પૂર્ણ થવા પછી તે તેમાથી ઉડી જાય છે; તેથી ઘણાખરા માયફળ પોલાં હોય છે નક્કર હોય તો તેમાથી મરેલ જીવડો નીકળે છે.

હોવાને લીધે રોગી લોકોને એનું અથાણું આપે છે એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. **માયમૂર્જીનું ઝાડ**—તીખું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રુચિકર તથા મલકર છે, અને વાયુ, કફ, ભગંદર, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે **એના કંદ:**—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે, તથા પાંડુ, સોજો, કૃમિ, પ્લીહા ગુલ્મ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરે છે

૪૪૯. માલકાંગણી—સં૦ જ્યોતિષ્મતી મ૦ માલકાંગોણી, પિંગવ. કરડકાંગોણી. હિ૦ માલકાંગુણી. બં૦ લતાફટકી ક૦ કંગુએરડુ તૈ૦ વાવજી, બેકકુડુતીગે તા૦ વનુ લુવઇ, અતિપરિચ્યમ ફા૦ કાલ. ઇ૦ સ્ટાફટ્રી લા૦ સીલસ્ટ્રસ પેનિક્યુલેટા

માલકાંગણીના વેલા થાય છે એ વેલાને ચોમાસામા બારિક ફળની મોટી મોટી લુમ આવે છે પરંતુ તે પાકે એટલે પીળા થાય છે અને તે ફળ સુકાઈ ફુટે છે ત્યારે તેનો લાલ ભડક રંગ દેખાય છે એ ફળમાના બિયાનું તેલ કાઢે છે **લઘુ માલકાંગણી**—દીપક, મેધાકર, બુદ્ધિવર્ધક અને દુર્જર છે **×માલકાંગણી**-રસકાળે કડવી, રૂક્ષ કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજ્ઞા તથા પુષ્ટિ કરનારી, વમ્ય, વાતિકર, તીક્ષ્ણ, વ્રણકર અને તુરી છે, તથા તથા કફ, વાત, વ્રણ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરે છે **માલકાંગણીનું તેલ**—કડવું, વાતિકારક, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, સ્મૃતિ-બુદ્ધિ-મેધાને કરનારું, લેખન, રસાયન તથા અગ્નિદીપક છે, અને વાયુ, ત્રિદોષ કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **અફીણના વિષ ઉપર:**—માલકાંગણીના પાદડાનો રસ પાવો (૨) **ખસ ઉપર:**—માલકાંગણીના બિયાનું તેલ ચોપડવું અથવા માલકાંગણીના બી ગોમૂત્રમા વાટી ચોપડવા (૩) **સર્વ વાયુ ઉપર:**—માલકાંગણીના બિયા, સુંઠ અને અજમો એ સમભાગે અને એથી બમણો જૂનો ગોળ, એ એકઠા કરી ખાંડી અર્ધા તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ઘી સાથે આપવી (૪) **અટકાવ બંધ થયો હોય તે ઉપર.**—

× માલકાંગણીના બીજ બુદ્ધિવર્ધક છે અમારા એક મિત્રને ચિત્તભ્રમ વાયુ ઉપર દરરોજ એકેક તોલો દોઢેક માસ સુધી આપવાથી એનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું હતું

યુનાનિ હકીમો માલકાંગણીના બીજ ગરમ, નિદ્રાનાશક અને કામોદ્દીપક ગણે છે, અને એને સંધિવાત, લકવો, કોઢ અને બીજા શરદીથી પ્રગટ થએલ રોગોપર વાપરે છે એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઇને દરરોજ એકેક વધારી ૫૦ સુધી બીજ એકલાજ અથવા બીજી ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને ખાવાની ભલામણ કરે છે સુશ્રુતમા એને વ્રણશોધક અને કુષ્ઠશમન કહેલ છે. **ચરક સંહિતામાં એને શિરોવિરેચનકર્તા કહેલાં છે.** એના પાદડાના રસથી જીભનું જડપણું નાશ થાય છે. એના સેવનથી પેશાબ વધે છે જળોદરના રોગમાં આપવાથી સોજો ઉઠે છે એજ પ્રમાણે જુલાબ પણ થાય છે. પાદડાંનો રસ આપવાથી સ્ત્રીઓને નષ્ટ થએલ આર્તવ ફરીથી આવે છે.

માલકાગણીના પાદડાંના રસ પાવો (૫) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર—માલકાગણી-ના બિયા વાટી લેપ કરવો (૬) ઉદરરોગ ઉપર—માલકાગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે આપવું (૭) સર્પના વિષ ઉપર—માલકાગણીના મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૪૫૦. **માલતી**—(સ૦ હિ૦ બં૦ મ૦ માલતી લા૦ એડાહાટિસ્ ક્રાયો ફાર્ફલિટા) માલતીની વલ થાય છે એ વેલીના પાદડા લબાઈ પડતા હોય છે. એ વાવ્યા પછી બે અઢાજ વર્ષે એને ફૂલો આવે છે એના રંગ સફેદ હોય છે. એની મોસમ ઉનાળામાં હોય છે એમાં વાસ ઘણો આવે છે **માલતી**—કડુ, પિત્ત, મુખરોગ, વ્રણ, કૃમિ અને જેના કાનના દરદને મટાડનાર છે એ વમન-કારક છે એના ફૂલ નેત્રને હિતકારી છે માલતીના પાદડા કડુ અને પિત્તને હરનાર છે

૪૫૧. **માલેબધ** (મ)—(મ૦ મધિની) આ ઝાડની ઉંચાઈ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી હોય છે એના પાદડા એક આગળ પહોળા હોઈ ત્રણ ચાર આગળ લાબા હોય છે એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં થાય છે એ ઝાડમા એવો ચમત્કાર છે કે એના પાદડા ઉપરથી અર્ધાજ તોડી પુન મેળવી દેવાથી નાગલાજ તેનો સાધો મળી જાય છે. આ પાદડામા ચીકાસ બહુ હોય છે ઉપ-યોગ—(૧) **અભિઘાત કિંવા અભિશાપ ગમા જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર**—તત્કાળ માલેબધ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટો બાધવો એટલે ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તો પણ રક્તપ્રવાહ તુરતજ બધ થઈ ત્રણ દિવસમા જખમ ભરાઈ આવે છે પાદડા સુકા હોય તો પણ ચાલશે

૪૫૨. **માલુલી**—(સ૦ મહાયમલપત્રક) માલુલીનો વેલો હોય છે કચ-નારના કિંવા આમળાના પાદડા જેવા એના જોડપાન હોય છે એ પાદડા કચ-નારના પાદડા કરતા ત્રણ ચાર ગણા મોટા હોય છે માલુલીના વેલા દ્વીપ-પૂરના રાનમા અને કનકેશ્વરના ડુંગરમા ઘણા થાય છે બીજે ઠેકાણે હોવાનુ સાભ-ળવામા નથી એના પાદડાના પત્રાળા ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ પાદડા ઘણા દિવસના હોય તો પણ પાણી સીચવાથી પુન નરમ થાય છે એ પાદડામા ગાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી

૪૫૩. **મિરજોળી**—મિરજોળીના વલા ઝાડની જોડમા ઉત્પન્ન થાય છે. એના મૂળ ઝાડમાજ હોય છે એના પાદડા મોટા હોય છે એ પાદડાનો વાસ ઘણો આવે છે એ પાદડા મિરવેલીના (મરીના) પાદડા જેવા હોય છે પાદડાનુ ડુ બે આગળ લાબુ હોય છે મિરજોળીનો રસ નાકમા નાખે તો છીંક આવે છે **મિરજોળીનો** રસ ઉષ્ણ હોઈ વાયુનાશક છે ઉપયોગ—(૧) **ગાઠ જલદી ફુટવા માટે**—મિરજોળીના પાદડા બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાઠ ઉપર ચોડવી જેથી ગાઠ જલદી ફૂટશે પછી એજ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનુ સર્વ રસ તુરત નીકળી જશે (૨) **અંગમા કળતર થાય કે તે ઉપર**—મિરજોળીના મળી પાદડાનો રસ કાઢવા અને જુના પાદડાનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાટી જુના પાદડાનો રસ કાઢવો પછી એ રસમા નાળીએરનો અંગરસ

એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમા ઝીણી વાટેલી મરીની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ અગે મર્દન કરવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી-વડે સ્નાન કરવુ, એટલે અગમાનુ કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત જ્વર ઉપર—મિરજોળીના પચાગનો કાઢો કરી લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૪) ગુલ્મરોગ ઉપર—મિરજોળીના મૂળ નાળીએરના રસમા ઘસી થોડો ગોળ નાખી પાવા.

૪૫૪. **મીઠો લીંબડો:**—(સ૦ કૈટર્ય. મ૦ કઢીનિબ.) આ ઝાડ ઘણા મોટા થતા નથી આ ઝાડ બાગમા વાવે છે એ ઝાડને બારિક કાટા હોય છે એના પાદડા સુગધી છે એ પાદડા મસાલામા નાખે છે તથા ઘી ચોપડી દેવતાની ઝાળમા શેકી કઢીમા નાખે છે, તેથી કઢી સુવાસિક થાય છે. **મીઠો લીંબડો:**—શીતળ કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે, અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, શૂળ, સતાપ, સોજો, કોઢ, ભૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે

૪૫૫. **મીઠું લીંબુ (મોસંબી)**—સ૦ મધુજબીર. મ૦ સાખરલીંબુ. હિ૦ મીઠા લીબુ. બ૦ કમલાલેબુ. ક૦ કિત્તિલે, સક્કરેમચી. ફા૦ લિમનેશીરી. અ૦ લીમુ નેહુલુ. ઈં૦ સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે, પરતુ એના ફળ ખાટા લીબુ કરતા મોટા થાય છે એ ફળ નારગી જેવડુ થાય છે એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણુજ ઉચા વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે એ ઝાડ ઉપર કાટા હોય છે. પાકા ફળનો રગ રાતો હોય છે ઉષ્ણ ઋતુમા એ ફળ ઘણા સારા લાગે છે. **મીઠું લીંબુ**—મધુર, સ્વાદવાળુ, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુ-વર્ધક અને ગ્રાહક છે, તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરૂચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉલટી ઉપર:**—સુકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમા આપવી.

૪૫૬. **મીંઢળનું ઝાડ:**—સ૦ મદન. મ૦ ગેળ, મેણફળ. હિ૦ મૈનફળ, કરહર. બ૦ મયનાકાટા તા૦ પુગારે, મારૂકારે. તૈ૦ મારિગા, વસન્ત કડિમિ ચેટ્ટુ ક૦ મગારે, ઓનગેરે, રણુયઓનગેરે. મલા૦ મામાકાયી. અ૦ જોજુલ્કે. દક્ષિ૦ મેણહલ. ને૦ મૈદલ. પ૦ મિડકોલ્લ. ઈં૦ બુશીગાર્ડિનીયા. લા૦ રેન્ડીયા ડયુમે-ટોરમ.

આ ઝાડ ઘણુ મોટુ થતુ નથી. એને બે આગળ જેવડી લબાઇના નાના અને મોટા કાટા હોય છે એના પાદડા વડનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે એને સોપારી જેવડા ફળ આવે છે તે પાકે એટલે પીળા થાય છે એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે એ ઝાડ ડુગરાળ પ્રદેશમા બહુ થાય છે એની ભૂકી કરી કોળી લોક નદીમાં નાખે છે, તેથી કરી માછલાં તેમા લુબ્ધ થઇ ત્યાંના ત્યાજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સગ્રહ કરી રાખવાનુ હોય તેમા લીલા મીંઢળ નાખવા એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમા પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમા નાખે છે, તે કરતા આ રીત ઉત્તમ છે. **મીંઢળ**—તીખુ, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન,

લઘુ, રૂક્ષ, વાંતિકારક, કડવુ અને બસ્તિકામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોથ, આનાહ, આફરો, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુલ્મ, સળેખમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) આગન્તુક પેટશૂળ ઉપર:—મીંઢળ કાંજીમા ઘસી તેનો દિવસમા નવ દસ વખત નાભિ (ડુંટી) ઉપર લેપ કરવો (૨)પિત્ત પડવા માટે–મીંઢળનો રસ બે પૈસા ભાર કાઢી તેમા મધ નાખી પાવો. સુકુ ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવુ એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. (૩)શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—જનનેંદ્રિય (યોનિ)-ને મીંઢળની ધુણી આપવી અને કળલાવીના મૂળને દોરો બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૪) કફવાત ઉપર:—મીંઢળનુ ચૂર્ણ દૂધમા મેળવી પાવુ એટલે ઉલટી થઇ કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે (૫) આધાશીશી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ (૬) ગડગુમડા અને રતવા ઉપર:—મીંઢળ લીંબડાના રસમા ઘસી ચોપડવુ (૭)જૂ મારવાને માટે:—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમા જૂ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીંઢળ ઠંડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઈ કફ પડવા માટે:–મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦॥ તોલો અને લીંડીપીપર દોઢ માસો, એનુ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ

૪૫૭. મીંઢી આવળ (સોનામુખી):—સં० શુમ્યાહ્વલી. મ० ભુયતરવડ. હિ० સોનામુખી, જુઇ ખખમા બ० કાકરોલભેદ. ક० નેલહાવરેગિડ. તે० નેલતાંઘેડી, નેલપોના તા० નિલાવરે મલા० નિલવાક ફા० અ० સના ઇં० એલેક્ઝાડ્રીયનસના. લા० કેશિયાઓબોવેટા

*મીંઢીઆવળમા પાંદડા ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે એકના પાદડા કુવાડીઆ જેવા હોય છે અને બીજી જાતના લાંબા હોય છે લાબા પાદડાની જાતને 'સોનામુખી" કહે છે એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શીંગો આવે છે મીંઢી આવળ રેચક છે મીંઢી આવળ–તીખી, કડવી, અગ્નિદીપક, મૃદુરેચક તથા દેહશોધક છે, અને આનાહ, ઉદરરોગ, કસણીઆ, ગુલ્મ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોઢ, વાયુ, આમગળી, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એનાં મૂળ—તુરા, અગ્નિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે, અને કૃમિ, કોઢ, યકૃત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે બંદરી સોનામુખી (ફૂલ અને પાદડા રાતા હોય છે તે)–તુરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે, અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઢ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તરોગ, ઉદરરોગ તૃષા તથા દાહનો નાશ કરે છે એના ફૂલ:–કાંતિકર અને મોહનાશક છે એના કુમળાં ફળ:–તુરા, રૂચિકર તથા દુર્જર છે, અને ઉલટી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે બિયાં:–મધુમેહ રક્તા-

*સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં મીંઢીઆવળને કફ અને રોકાએલ પિત્તને કઢાડનાર, મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર તથા સવિવા ઉપર અત્યન્ત ઉપયોગી જણાવી છે. એનાથી ફોડા નાશ પામે છે પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે તથા હરશ મટે છે.

તિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે **મૂળ:**—મધુર તથા ઉષ્ણ છે, અને શુક્રક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મેહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે**— મીંઢીઆવળના પાદડા રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી ગોળ નાખી પાવા, એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કોઠામાની ગરમી નીકળી જાય છે અથવા પાદડાંનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. **(૨) કાન કળવા આંડે તે ઉપર**—મીંઢીઆવળનુ ચૂર્ણ એક માસો ગરમ પાણીમા પાવુ. **(૩) દાદર ઉપર.**—મીંઢીઆવળના બિયા અને ગરમાળાની શીંગોમાનુ મગજ દહીંમા વાટી લેપ કરવો. **(૪) પગસેવો ઘણો આવતો હોય તે ઉપર**—મીંઢીઆવળની ભૂકી અર્ધો તોલો ગાયની છાશમા નાખી પાવી. **(૫) ગર્ભ ધારણને માટે.**—મીંઢીઆવળનાં પાદડા સુકવી ચૂર્ણ કરવુ અને ગોખરૂના પાદડાના રસમા અથવા સાકરમા ૨૧ દિવસ આપવુ **(૬) પાંડુરોગ ઉપર**—મીંઢીઆવળનુ ચૂર્ણ પૈસાભાર, આબાની પાકેલી કેરીના રસમા આપવુ **(૭) સર્પદંશ ઉપર**—કરડીના તેલમા મીંઢીઆવળનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવુ એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે **(૮) અતિસાર ઉપર**—મીંઢીઆવળનુ ચૂર્ણ છાશમા પાવુ **(૯) શૂળ ઉપર**—મીંઢીઆવળના મૂળ ગરમ પાણીમા પાવા. **(૧૦) સ્તનરોગ (સ્તન ઉપરનાં ગુંમડાં) ઉપર**—મીંઢીઆવળના મૂળ ઘસી ચોપડવા **(૧૧) કષ્ટસાધ્ય ત્વગ્દોષ ઉપર**—મીંઢીઆવળ રાત્રે ગોમૂત્રમા ભીંજવી રાખી સવારે સુકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ ભાવના આપી ચૂર્ણ કરવુ એ ચૂર્ણ ૭ માસાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ પાણીમા આપવુ, એટલે બે ત્રણ રેચ થઇ રોગ સત્વર દૂર થાય છે

૪૫૮. **મુગવેલ**—સ૦ મુદ્ગવલ્લી, અરણ્યમુદ્ગ મ૦ મુગવેલ, મુગણવેલ. હિ૦ મુગવની, મુગૌની. બ૦ મુગાની ક૦ કાડહેસરૂ તૈ૦ કારૂપેસ્તરા, તા૦ કટુપાચાર. તુ૦ કટુપાડંગી મલા૦ કટુપાયર લા૦ ફેજિયોલસ્ ટ્રાયલોબેટસ્

આને "જંગલી" કે "અડબાઉ મગ" પણ કહે છે. આ વેલ વૃક્ષ ઉપર ચડેલી હોય છે એ વેલીની જાડાઇ પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ કોકણ અને ગોવા પ્રાતમા ઘણી થાય છે એ વેલીની હાથમા પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીયો પણ થાય છે એ વેલીની શીંગોમા ચોળાની આકૃતિ જેવા બીયા આવે છે તેનુ તેલ કહાડે છે. એના પાદડા લાબા હોય છે **મુગવેલ**—શીતળ, રૂક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્ટિકર તથા નેત્રને હિતકારક છે, અને સોજો, સગ્રહણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, ઝાડો, દમ અને વાતરક્ત વગેરે રોગો મટાડે છે **ઉપયોગ.—(૧) ખરજ (કંડૂ), ખસ ઇત્યાદિ ઉપર**—મુગવેલીના બિયા એક દિવસ ગોમૂત્રમા પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાજ બીજુ ગોમૂત્ર રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવુ. **(૨) ઉપદંશથી થએલ ચામડીનો વિકાર, ખરજ, ખોડા, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર.**—મુગવેલીના બીયાનુ તેલ નિત્ય શરીરે ચોળવુ. આ વેલીને કોઇ મરસીંગી પણ કહે છે

૪૫૯. **મુચકંદ.**—સ૦ ક૦ હિં૦ મ૦ મુચકંદ. લા૦ ટેરો સ્પરમન્, સૂબરીફોલીયમ

આ ઝાડ મોટું થાય છે એ ઝાડના પાદડા ખાખરના પાદડા જેવા મોટા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વત લબાઈનુ એક ફૂલ આવ છે એ ફૂલનો રગ પીળો હોય છે ફૂલનો સુવાસ માધારણ હોય છે ફૂલને ચાર પાખડીઓ હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચાર આમલીના જેવા પરતુ તે કરતા નાના ફળ આવ છે. એનુ લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમા આવતુ નથી **મુચકુંદ**—તીખુ, કડવુ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, ઉધરસ, કફદોષ, ત્વગ્દોષ, સોજો, વ્રણ ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) વાયુ સંબંધી મસ્તકપીડા ઉપર:**—મુચકુદના ફૂલ અને એરડાના મૂળ કાજીમા વાટી તેનો લેપ કરવો **(૨) આદાશીશી ઉપર:**—મુચકુદના ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવા **(૩) ઢોરોના કુંદ રોગ** (ઢોર સુકી લીડીઓ હગે છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ક્ષીણ થઇ સુકાઇ જાય છે અને સર્વ દાત હાલવા લાગે છે તે) **ઉપર**—મુચકુદની છાલનો રસ કાચો અધો શેર કાઢી તેમા તેટલોજ નાળીએરનો રસ નાખી તે મિશ્રણમા ૬ તોલા સુધી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઔષધ પાવુ **(૪) મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર.**—મુચકુદના ફૂલની રાખ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી

૪૬૦. મુદ્દગર (કમરખ)—સ૦ કર્મરંગ મ૦ ક૦ કર્મર હિ૦ કમરખ. બ૦ કામરંગ

એ ઝાડ કોકણ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે મુદ્દગરના ઝાડ મોટા થતા નથી. એના પાદડા પાતળા અને છાયા ઘણી ઠડી હોય છે આ ઝાડ સર્વ કાળ લીલુ હોય છે અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે મુદ્દગરનુ અથાણુ અને મુરબ્બો સારો થાય છે મુદ્દગર ગળચટા હોય છે મરી જીરૂ અને મીઠુ લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે કોઇ કોઇ પાકેલા મુદ્દગર એમના એમ ખાય છે તેનો રગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજૂએ રેખા હોય છે આ ફળ પાકે છે ત્યારે સુદર દેખાય છે આ ફળ પિત્તનાશક છે એને "કમક" પણ કહે છે **મુદ્દગર લીલાં.**—ખાટા, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને પિત્તકારક છે **પાકેલાં મુદ્દગર**—મધુર ખાટા, બળકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રૂચિકારક છે

૪૬૧. મુસળી:—(સ૦ મુસલી મ૦ મુસળકદ હિ૦ મુસલીકદ.) મુસળીના નાના નાના ઝાડ ચોમાસામા વગડામા ઉગે છે એના પાદડા ખારેકના નાના રોપાના પાદડા જેવા, પરતુ તે કરતા પાતળા અને પહોળા હોય છે એના કદ થાય છે એ મોટા અને પાચ છ આગળ લાબા હોય છે એનો વર્ણ કાળો હોય છે એ કદ પૌષ્ટિક છે મુસળકદને "કાળી મુસળી" પણ કહે છે **મુસળી:**—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટ બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે કાળી મુસળી અધિક ગુણવાળી અને રસાયનિક છે **ઉપયોગ—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુરૂષતાને માટે:**—મુસળીકદના ઝાડના કદ સ્વચ્છ ધોઈ છોલી સારી પેઠે સુકવવા અને તેની બારિક ભૂકી કરી રાખવી પછી રોજ સવારમા ગાયનુ દૂધ ૧૪ તોલા લઇ તેમા ઉપર

કહેલી ભૂકી બે તોલા સુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું ઉકાળતા અર્ધું રહે એટલે તેમા સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાખી પાકું કરવું પછી તેમા જાયફળ, એલચી, કેસરની ભૂકી નાખી બદામ, ચારોળી નાખવા, તથા તેમાથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે **(૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું **(૩) પથરી ઉપર:**—મુસળકંદ ખાવા એટલે પથરી ગળી જાય છે **(૪) પ્રદર ઉપર**—મુસળી અને જાસુદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું **(૫) સંગ્રહણી ઉપર**—મુસળી છાશમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી એક તોલો આપવી પથ્ય છાશ અને ભાત ખાવા

૪૬૨. **મુળા**—સં૦ મૂલક મ૦ મુળા હિં૦ મુલી. ક૦ ગો૦ તા૦ મુ૦ મુલ્લંગી. તૈ૦ મુલ્લીગી, શુન્તિદુંપા મલા૦ કનકપાલ. ફા૦ તુરબ. અ૦ બજરૂલ-ફુજલ. ઇં૦ રેડીશ લા૦ રફેનસ્‌સેટીવસ્

મુળા એ એક જાતનું શાક છે જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત સારી થાય તો એકેક મુળો પાકા બશેર વજનનો થાય છે મુળાના બીયા વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શીંગો આવે છે અને તેમા મુળાના બિયા હોય છે મુળાનું, તેના પાંદડાનું અને તેની શીંગોનું શાક થાય છે મુળાનું ગરથતું ઘણું સારૂ થાય છે મુળા એકલા પણ ખવાય છે મુળો એ પાચક અને ઠંડો છે મુળાનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે મુળાના બિયા માખણમા નાખી વાવવા, એટલે માખણ જેવાજ મૃદુ મુળા થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે સાધારણ **મુળા:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, રૂચિકારક તથા પાચક છે, અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, વાયુ કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે **કુમળા મુળા**—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, હલકા, તીક્ષ્ણ, સારક, પાચક, મધુર, ગ્રાહક તથા બળકારક છે, અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિશૂળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દદ્રૂ, શૂળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે **સ્થૂલ (જાડા) મુળો**—ઉષ્ણ, તીખો, રૂચિકર, ગ્રાહક તથા દીપક છે, અને કફ, વાત, ક્રમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે **જુના મુળા**—શોષકારક તથા ઉષ્ણવીર્ય છે, અને દાહ, પિત્ત તથા રક્તકોપનો નાશ કરે છે **પાકા મુળા**—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે ભોજન પહેલા ખાવાથી પિત્ત તથા દાહને કોપાવે છે અને ભોજન વખતે ખાવાથી હિતકર તથા બલકારક છે. આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે **મુળાની શીંગો:**—કિંચિત્ ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે **મુળાનાં ફૂલ:**—કફકારક તથા પિત્તકારક છે **સુકાએલા મુળા:**—લઘુ છે અને સોજો, વિષદોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મુળાને મરાઠીમા **"શેંડી મુળા"** કહે છે જેને સંસ્કૃતમાં 'ગૃંજન' કહે છે અને ગુજરાતીમાં "ગાજર" કહે છે તે તીખા, ઉષ્ણ, રૂચિકર,

અગ્નિદીપક તથા રૂક્ષ છે, અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. મોટામુળા—તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **હેડકી ઉપર**—સુકાએલા મુળાનો કાઢો પાવો. (૨) **ઓહારશીંગના વિષ ઉપર.**—મુળા અને સુવા ખાવા (૩) **પથરી ઉપર:**—મુળાના બિયા તોલા ૪ અર્ધા શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવું. (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—૧૦ મુળા લઇ પાન સાથે સમારી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવડો લીલો ભાગ લઇ ને સર્વનો રસ કાઢી, તેમાં ત્રણ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો (૫) **નળવાયુ ઉપર**—મુળાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલુંજ મધ નાખી ૭ દિવસ પાવો (૬) **અજીર્ણ ઉપર**—મુળાના પાતળા કાપા કરી ને ઉપર મીઠું નાખી જેરથી મસળી કેટલીકવાર એમને એમ રાખવા પછી જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી નીચોવી કાઢી ને પીતા જાવી ખાવા એટલે તુરત અજીર્ણ વિકાર નાશ પામે છે (૭) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—મુળા અને સાકર ભેગા ચાવીને ખાવા (૮) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—મુળા પીલી તેનો રસ એક તોલો કાઢવો અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી તે પાવું, અથવા મુળાના કાપા ઘીમાં તળી સાકર સાથે ખાવા (૯) **કરોળીયા ઉપર**—મુળાના બિયા આકડાના પાંદડાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૦) **ગંડમાળા અને ગલગંડ ઉપર:**—મુળાના બિયા સણના બિયા, સરગવાના બિયા, સરસવ, જવ અને અળશી, તેને છાશમાં વાટી લેપ કરવો (૧૧) **શુક્રાશ્મરી (પથરી) ઉપર:**—મુળાના પાંદડાના રસમાં સુરોખાર નાખી પાવો (૧૨) **વાત કફ-જ્વર ઉપર:**—સુકાએલા મુળાનો * યૂષ પાવો (૧૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કુમળા મુળાના પાંદડાના રસમાં સુરોખાર નાખી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો

૪૬૩ મેઢાશીંગી (ખરશીંગી).—(બીજાં નામ નંબર ૧૬૬ પ્રમાણે.) એનો વેલા હોય છે એના પાંદડા તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે એના ફળ ઘેટાના શીંગડા જેવા હોય છે એ કાંટાવાળું હોય છે આંખોના ઓષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે મરડાશીંગ આ વનસ્પતિને આવતી નથી એના ઝાડ જુદાં હોય છે એમ જણાય છે મેઢાશીંગની વેલ ખંડાળાના ઘાટ ઉપર અને બીજા ડુંગરો ઉપર ઘણીજ મળે છે તેની છાલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે એ ઉલટીદ્વારાએ કફ બહાર કહાડનારી છે અને '**મરશીંગી**' એમ પણ કોઈક કહે છે.

૪૬૪. મેઢાશીંગ:—(મ૦ મેંઢશૃંગી) મેઢાશીંગના ઝાડને 'ખરશીંગ' પણ કહે છે આ ઝાડ મોટું થાય છે કોકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ ઘણે સ્થળે થાય છે એના પાંદડા કડવા લીંબડાના પાંદડા જેવા પણ તેથી લાંબા હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણો હાથ લાંબી શીંગો આવે છે એ ઝાડના પંચાંગ અને શીંગો કડવા હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે એના લાકડાના સૂકડ સારા થાય છે. **મેઢાશીંગ**—

*ઓષધથી દશ ગણું પાણી નાખી કાઢો કરતાં અનુમાને રહે તેને યૂષ કહે છે.

રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતલ, ચક્ષુષ્ય, ભેદક, બલકર, રસાયન તથા તુરી છે, અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ, કૃમિ, અર્શ, શૂળ, સોજો, હૃદ્રોગ, કોઢ, રક્તપિત્ત, તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનુ ફૂળ:—કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, લઘુ, રૂચિકર, ખારૂં, ખાટુ તથા સ્રંસન છે, અને કોઢ, મેહ, કફ, કૃમિ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પેટશૂળ તથા નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર — મેઢાશીંગના પાદડા અથવા છાલ કચરી તેનો રસ પાવો (૨) કૃમિ ઉપર — મેઢાશીંગના પાદડા વા છાલનો રસ પાવો છાલ સુકાએલ હોય તો કાઢો કરી પાવો (૩) ખસ અને ખોડા ઉપર—મેઢાશીંગના લાકડાનુ પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવુ

૪૬૫. મેથી:—સં૦ મેથિકા, અશ્વબલા મ૦ બ૦ હિ૦ મેથી ક૦ મેથક, મેથય. તૈ૦ મેતુલુ તા૦ વેદાયામ્. મલા૦ ઉલુવા ફા૦ તુખ્મે શમ્બલીત અ૦ બજરૂલ હુલ્બા ઈં૦ ફેનુ ગ્રીક લા૦ ટ્રીગો નેલ્લા, ફેન ગ્રેસીય

મેથી સુમારે વેંત દોઢ વેંત ઉંચી વધે છે મેથીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે મેથીના જુના છોડ ઉપર જે શીંગો આવે છે તેમા મેથી હોય છે. મેથીની ભાજી રૂચિકારક, પથ્યકારક અને શરીરને હિતાવહ છે મેથીનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે મેથી વાતનાશક છે. **મેથીની ભાજી:**—તીખી, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને કોપાવનારી, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, મલાવષ્ટંભક, હૃદ્ય તથા બલકર છે, અને જ્વર, અરોચક, ઉલટી, ઉધરસ, વાતરક્ત, કફ, વાયુ, અર્શ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) **વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપર:**— મેથી ઘીમા શેકી તેનો લોટ કરવો. પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેના લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો, એટલે આઠ દિવસમા કળતરનો નાશ થશે. (૨) **આમ ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમા ૭ માસા સાકર નાખી તે પાવો કિંવા મેથીનો લોટ દહીમા કાલવી ખાવો. (૩) **બહુમૂત્ર ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ પાશેર કાઢી તેમા અર્ધા પૈસાભાર કાથો અને ૧ પૈસાભાર સાકર નાખી પાવો (૪) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ કાળી દ્રાક્ષ નાખી પાવો. (૫) **પ્રસૂતાને દુધ આવવા માટે**—મેથીનો લોટ ૮ તોલા અર્ધા શેર દુધમા રાત્રે પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમા એક વાસણ નીચે દેવતા કરી તેમા નવટાંક ઘી નાખવુ. તે ઘી સારૂં તપ્યા પછી ભીંજેલો મેથીનો લોટ તેમા નાખી શેક્યા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમા રાતી શેરડીનો રસ બે તોલા સુધી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬) **તાપથી ગરમી (લુખ) લાગે છે તે ઉપર:**—મેથીની સુકાએલી ભાજી ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી સારી પલળ્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી લેવું; અને તેમા મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

૪૬૬. મેંદી—સં૦ મેદિકા, મદયન્તિકા. હિ૦ બ૦ મેંદી. તૈ૦ ગોરંટમ્. ફા૦ હિના. ક૦ મદરંગી. અ૦ હીન્ના, અલ્કન્ના, અલ્કાહ્ન. ઈં૦ હેના. લા૦ લાસોનિયા આલ્બા.

મેંદીના ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચા હોય છે પાદડા બારિક હોય છે એ પાદડા સ્ત્રીઓના હાથના આગળા અને નખો રંગવાના કામમા આવે છે તેને મરાઠીમા " ઇસબંધ " કહે છે બાળકોની નજર બાંધવામા એને લે છે ઇસબંધ કડુ અને ગુણકારક છે મેંદીના ફુલનુ અત્તર પણ થાય છે તેને હિના કહે છે **મેંદી**—વાતિકર છે અને દાહ, કોઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે **એના બિયાં**—શોષક તથા ગ્રાહક છે અને ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર:**—મેંદીના તાજાં પાદડા પાણીમા બારિક વાટી તેમા લીંબુનો રસ નાખી પગતળીઆને જાડો લેપ કરવો. કિંવા એ પાદડા ચુંટી તળીએ ચોળવા. **(૨)સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ અને તંતુ પ્રમેહ ઉપર**—મેંદીના પાદડા ઠંડા પાણીમા બારિક વાટી, તે પાણી સુમારે પાશેર ગળી લઈ તેમા સાકરની ભુકી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમા બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવુ, અથવા મેંદીનો રસ ગાયનુ દૂધ નાખી પાવો **(૩) ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર:**—મેંદીના પાદડા બારિક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી **(૪) શરદ-ગરમી ઉપર:**—મેંદીના પાદડાનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા તેટલુજ ગાયનુ ચોખુ દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણતાનુ જોર ઘણુ હોય તો સાકર અને જીરૂ નાખવુ **(૫) રક્તાતિસાર ઉપર:**—મેંદીના બિયા બારિક વાટી ઘીમા પલાળી રાખવા. રોજ સવાર સાંજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી એટલે તુરત ગુણ આવે છે **(૬) પ્રમેહ ઉપર:**—મેંદીના પાદડાનો રસ પાશેર અને ગાયનુ દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવુ. **(૭) ખોડા ઉપર**—મેંદીના પાદડા બારિક વાટી તેનો એક આગળ જાડાઈનો ખોડા ઉપર લેપ કરવો, અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઇ તલના તેલમા નાળિઅરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી

૪૬૭. મૈદાલકડી:—મૈદાલકડીનુ ઝાડ મોટું થાય છે એના ઝાડની છાલ રાતા રંગની હોય છે અને એ ઘણીક ઔષધીમા વપરાય છે " મેદા " એ વનસ્પતિના અભાવે કોઇ કોઇ મૈદાલકડી લે છે **ઉપયોગ—(૧) પુરૂષત્વને માટે:**—મૈદાલકડીનુ ૭ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમા નાખી એક મહિનો ખાવુ. **(૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર**—મૈદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમા વાટી પાવી. **(૩) ઠેસ લાગેલા ભાગ ઉપર:**—મૈદાલકડી, સાજીખાર અને આંબાહળદરનો લેપ કરવો અને શેકવુ એટલે ગઠાઇ ગયેલુ લોહી છુટું થાય છે

૪૬૮. મોગરો:—સ૦ મુદ્દગર. મ૦ મોગરા હિ૦ મોતીઆ. ક૦ ઇદ્રવતીગે, મલ્લીગે તૈ૦ મલ્લે તા૦ ઇરૂવાટી. તુ૦ મલ્લીગે. મલા૦ મલ્લીક, નાલ્લામલ્લી ઈ૦ જેસ્મિન લા૦ જેસ્મિનમસેબાક

મોગરાના વેલા હોય છે. મોગરાની બે જાત છે જે મોગરાના ફૂલ ઝુમખાદાર આવે છે અને પુષ્કળ પાંખડીના એક ઉપર એક ચાર પાંચ થર હોય છે; તેને " બટ મોગરો " કહે છે જે ફૂલ એકવી પાંચ પાંખડીનાં હોય છે તેને

"મોગરો" કહે છે અટ મોગરાનો વેલો લાબો વધતો નથી. જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે તે કમ્મરપૂર ઉંચો વધે છે, પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે મોગરાના ફુલનો રગ ધોળો હોય છે એનો વાસ મારો આવે છે એનુ અત્તર નીકળે છે **મોગરો**:—મધુર, શીત, સુગધિ, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તનાશક છે **મોગરી** (સ૦ મલ્લિકા):—તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણુ, શુક્લ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને મુખરોગ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કફ, વિષદોષ, વ્રણ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **બટ મોગરો** (સ૦ વૃત્તમલ્લિકા):—તીખો, ઉષ્ણ તથા અતિ સુગધીવાળો છે, અને વ્રણ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે **વનમોગરી** (સ૦ વાર્ષિકી):—શીતલ, હલ, કડવી તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે **એના તેલના પણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગ.—(૧) ચીચોટી ખસી હોય તે ઉપર**:—મોગરાના પાદડાનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો ઉલટી થાય તો ઉતાર દૂધ અને ભાત (૨) **ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર**:—મોગરાના પાદડા, કુભારના ચાકની માટી, રીસામણી, ધાવડીના ફુલ, ગેરૂ, રસાજન, રાળ એમાથી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી મધમા ખવરાવવુ

૪૬૯. **મોગલી એરંડો**:—(સ૦ તિકનૈરડ) મોગલી એરડાનાં ઝાડ નાનાજ હોય છે એ સુમારે માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉચા વધે છે એના પાદડા આકારે એરડાના પાદડા જેવા પણ તે કરતા નાના હોય છે એ વાડો કરવાને વાવે છે એનુ લાકડુ ઘણુજ હલકુ છે એ ઝાડને ચીક ઘણો હોય છે એના દાતણથી દાત મજબૂત થાય છે એના બિયાનુ તેલ કાઢે છે એના **બિયાં**:—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રેચક, વૃષ્ય, મધુર, બૃહણુ, બલપ્રદ, કફકર, પિત્તલ તથા વાતિકારક છે, અને વાયુ, દાહ, ગુલ્મ, વિષ, ક્ષુધરસ, રક્તદોષ, સોજો, ક્ષતક્ષય તથા વાતનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ (૧) ઉલટી અને જુલાબ બન્ધ ઉપર**:—મોગલી એરડાના મૂળ છાશમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમા સુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં. (૨) **કોલેરા ઉપર**—મોગલી એરડાના મૂળ, આસુદરાનો અને ઉલીના પાદડાંનો એકત્ર રસ કાઢી તેમા બકુળીના બિયા ઘસી પાવા, અથવા મોગલી એરડાના મૂળ છાશમા વાટી તેમા હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવા. (૩) **વીંછીના વિષ ઉપર**:—મોગલી એરડાનુ દૂધ કાઢી હાથે ચોળી ઘટ્ટ થાય એટલે ૪–૫ વાર દંશ ઉપર ચોપડવુ (૪) **ફુટેલા બાદના ક્ષતો રૂઝાઈ જવા માટે**—મોગલી એરડાના બિયાનુ તેલ જેટલુ જુનુ મળે તેટલુ લઈ તેમા રૂની ઘડી કરી બીજવવી, અને તે ઘડી ક્ષતો ઉપર મૂકી તે ઉપર વારવાર તે તેલના ટીપા પાડતા રહેવુ એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ઘડી સાંજે કાઢવી અને ફરી નવી મૂકવી. એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવુ એટલે વ્રણ રૂઝાઈ જશે. (૫) **ગરમીની ચાંદીઓ, વ્રણ ઈત્યાદિને રૂઝ આવવા ઉપર**:—મોગલી એરડાનો રસ લોખડની તવી ઉપર કાઢવો અને તેમાં વાસી થુંક નાખી

તે મિશ્રણમા રસકપૂરનો ગાગડો ઘસી લેપ કરવો, એથી બે દિવસમાજ ગુણ આવે છે. **(૬) અંગમા ભરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સુકી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર.**—અરીઠાના પાણીવડે ચાંદીઓ ધોઈ નાખવી અને મોગલી એરંડાના ઝાડનો ગના રંગનો રસ અને થોડુ માખણ એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૭) પેટપીડ ઉપરઃ**—મોગલી એરંડાના મૂળ જાયના પાણીમા ઘસી તેમા થોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવા **(૮) ઢોરોને હરિક લાગે તે ઉપરઃ**—મોગલી એરંડાના પાદડાનો પાણી નાખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢશેર સુધી પાવાથી એક પહોરમા રોગ જાય છે **(૯) દાતનાં પેઢાં સૂજે તે ઉપર**—મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમા બે વાર સૂજેલા પેઢાને ચોપડવો. **(૧૦) રક્તપિત્તિ, (વાતરક્ત) ભગંદર વગેરે ભારે વ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલ**—મોગલી એરંડામાનો ગભ કાઢી બારિક વાટવો અને પાણીમા મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યા સુધી કઢવુ, એટલે તેલ ઉપર આવશે તે બાટલીમા ભરી રાખવુ એ તેલમા રૂની ઘડી બોળવી તે વ્રણ ઉપર મૂકવી રક્તપિત્તિ ઉપર એ તેલ અંગ ૪-૫ વાર ચોપડવુ **(૧૧) દંતરોગ ઉપરઃ**—મોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર પાચ વાર ચોપડવો અથવા મોગલી એરંડાના લીલા લાકડાથી દાત ઘસવા, એટલે દાતના રોગ શાત થશે.

૪૭૦. **મોથઃ**—સં૦ જલતૃણ, નાગરમુસ્તા મ૦ લહવાળા હિ૦ નાગરમોથા. ઈ૦ સાઇપેરસ્રોટંડસ્.

ડાભના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારે થાય છે. મોથની સળી હાથની આગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે મોથના મૂળને "નાગરમોથ" કહે છે નાગરમોથનો ઔષધોમા અતિશય ઉપયોગ થાય છે એને સુગંધી પદાર્થોમા પણ નાખે છે મોથની નળીઓની ચટાઇઓ થાય છે. એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુસ્તા' અથવા 'ગાંગેય' કહે છે. બીજી નાની જાત છે. તે ઉપર ચોમાસાના વખતમા ચોધાર નળ આવે છે અને તે ઉપર બારિક ફૂલ આવે છે બન્ને નાગરમોથ ગુણમા સરખી છે **ભદ્રમોથઃ**—તુરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે, અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરૂચિ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે, **નાગરમોથઃ**—તીખી, તુરી તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરૂચિ, તૃષા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રમોથઃ**—તીખી, સુગંધી, મેદ્ય, કાંતિકર, શીતલ, છે અને કફ, પિત્ત, ઋતુદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુવ્રણ, દાહ, આમ, શ્રમ, પસીનો તથા કડુનો નાશ કરે છે. **જલમોથઃ**—કડવી, તીખી, તુરી, કાંતિકર, શીતલ તથા મેધ્ય છે, અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કંડૂ, કોઢ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) આધાશીશી ઉપર.**—નાની જાતની નાગરમોથનાં લીલા પાદડા ૩ લઇ હાથ ઉપર ચોળી મજબૂત ગોળી કરી જેને આધાશીશી થતી હોય તેને ભીતને ટેકણે બેસાડી, જે ભાગમા વ્યથા હોય તે બાજુની બહાર

ઉપર જે મોટી શિરા (નસ) હોય છે તે શિરા ઉપર તે લેપથી મૂકી હાથના અંગુઠાવડે જોર દઇ લગાવવી પછી તેને ભાત અને દહી ખાવા આપી બે કલાક ઉંઘવાને કહેવુ એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવુ (૨) **સ્તનરોગ ઉપર**—નાનીમોથ તથા કડવી જૂદાવની, એ બંને ઝાડ મૂળ સાથે લાવી ચોખાના ઓસામણમા વાટી લેપ કરવો એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે (૩) **હેડકી ઉપર:**—નાગરમોથના બિયા લઈ તે આઠપટ પાણીમા પલાળી રાખવા નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનુ પાણી ચાર તોલા વારવાર પ્રાશન કરવુ (૪) **આંખમાં ફુલાં, અંધારાં અને રતાંધળાપણા ઉપર**—ભદ્રમોથને બોકડાના મૂત્રમા ઘસી અંજન કરવુ. (૫) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આમળાંનો કાઢો પાવો. (૬) **સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપર**—નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઈંદ્રજવનુ ચૂર્ણ મધમા પાવુ (૭) **કમળા ઉપર**—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો (૮) **અપસ્માર ઉપર**—નાગરમોથનુ ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમા પાવુ (૯) **પિત્તસબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મંથર જ્વર એટલે મધુરા ઉપર:**—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી મધ નાખી પાવો (૧૦) **અપસ્માર ઉપર.**—નાગરમોથનુ મૂળ ઉત્તર બાજુના પુષ્ય નક્ષત્રમા એકવર્ણી ગાયના દૂધમા પાવા (૧૧) **કફજ્વર ઉપર.**—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સુઠનો કાઢો પાવો (૧૨) **આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપર:**—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ અને નાગરમોથ ત્રીન ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પાવુ (૧૩) **કફ અને ઉરઃસ્તંભ ઉપર:**—નાગરમોથ અને લીડીપીપરનુ સમભાગે ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૧૪) **દાહ અને સન્નિપાત જ્વર ઉપર**—નાગરમોથ, રતાદળી, સુઠ, કાળોવાળો, વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો

૪૭૧ **મોરવેલ:**—સ૦ મૂર્વા મ૦ મોરવેલ, મુકુરશી હિ૦ મુરગુહાર, મગેરફલી. કાન્ય૦ મોરહરી. બ૦ મુવા, મુર્ગા, મુરહર. ક૦ સોગવલ્લી. તૈ૦ માગા—ચા (વા), ગચેટ્ટુ તા૦ મરૂલ. ઇં૦ બોસ્ટ્રિંગહેમ્પ. લા૦ ક્લિમેટીસ ટ્રાઇલોબા

મોરવેલ એ વેલો છે ચોમાસામા એ વેલો જંગલમા ઉત્પન્ન થાય છે એના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવાં પાતળા અને બે આગળ પહોળા તથા સાત આગળ લાબાં હોય છે. દરેક પાદડા ઉપર ત્રણ રેષાઓ દેખાય છે છેડે એ પાદડા બારિક હોય છે. એ પાદડા તીખા હોય છે *મોરવેલ:— કડવી,

* મ૦ પદેજી પોતાના નિઘંટમા મોરવેલ નીચે આપેલ ટીપણીમાં લખે છે કે, "મોરવેલીના પાદડા પીલુ (જાળુ, જાળ) નાં પાદડાં જેવાં હોય છે. મોરવેલીના પાદડા ત્રિદળ હોઇ એનાં પાંદડાં અને ફૂલ મીઠા હોય છે એ ઉપરથી આ વેલીને મધુરસા એવુ નામ મળેલુ છે. એનાં પાદડા જેવાં મીઠાં છે તેવાજ તે સ્નિગ્ધ (ચિકણા) પણ છે." મ૦ દત્તરામજી ચૌબા એનું ગુજરાતી નામ ગુડમીકુડી આપી સ્વરૂપ બતાવે છે કે, "આ કુંવરપાઠાના જેવા લાંબા અને મોટા પાદડાંવાળો ક્ષુપ છે. એનો રસ મીઠો હોય છે તથા [illegible]

તુરી, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ગુરૂ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે, અને ત્રિદોષ, કોઢ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, ઉલટી, જ્વર, મુખશોષ, શ્રમ, કડુ, તૃષા, હૃદ્રોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે **એના કાંદા:**—કૃમિ, કૃમિકીલકરોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે **ક્ષીર મોરવેલ:**—મધુર, તુરી, વૃષ્ય તથા બળકર છે, અને દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે **એની ભાજી**—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલબદ્ધક, વાતકર તથા રૂક્ષ અને કફપિત્તનાશક છે **લઘુ મોરવેલ**—હદ્ય હોઇ સંગ્રહણી, વાયુ તથા ગુલ્મની નાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપર**—મોરવેલના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૨) **વાયુ ઉપર:**—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો, અને મોરવેલનો રસ મરીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩) **નળબંધ વાયુ, શરદી, બરોળ અને વાયુના ગોળા ઉપર:**—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૭૨. મોરશિખા:—સં૦ મયૂરશિખા, બર્હિચૂડા મ૦ મણુયારશિખા, મોરશેડા, મયૂરશિખા, હિ૦ મોરશીખા, લાલમુર્ગા ક૦ મયૂરશીખે ફા૦ અસનાને અસલાન્. લા૦ સિલોસિયા ક્રિસ્ટાટા

એ ઝાડ એક વેંતભર ઉંચા વધે છે એ ઉપર મોરની શિખા જેવા તોરા આવે છે **મયૂરશિખા:**—રસકાળે સ્વાદુ, વશ્યકર્મ વિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર**—મોરશિખાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા

૪૭૩. મોરસ.—મોરસના ઝાડ નાના હોઇ જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે તેને બારીક કાગરના જેવા પાદડા હોય છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો અને આસ્માની એવા ચિત્ર વિચિત્ર હોય છે એ ભાજીનુ દીટડુ ચીકણુ હોવાથી તેના ઉપરના બારીક પાદડા કાઢી લઇ તેનુ શાક કરે છે અને દીટડા નાખી દે છે એનુ રાયતુ, ભાખરી, ભજીયા વગેરે થાય છે આ ભાજી સમુદ્રની આસપાસ કિનારા ઉપર થાય છે. એથી કાઇક ખારી લાગે છે મોરસના શાકમા પુષ્કળ ડુંગળી અથવા બીજા દાણા નાખવા પડે છે મોરસનુ શાક પણ સારૂ થાય છે

૪૭૪. મોરસકાંદો—આ નામના ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણા થાય છે એ ઝાડ એક હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા બારિક હોય છે. એના બોથામા ડુંગળીના જેવા કંદ થાય છે **ઉપયોગ:—(૧) કૉલેરા અને પેટપીડ ઉપર:**—મોરસકાંદા સુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાજ ગરવેલીના મૂળ પાણીમા વાટી પાવા અથવા એમાજ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલા ઝેરકોચલાના બિયા અને કાચકાના બિયા ઘસી પાવા

૪૭૫. મોહડી મોટ:—આ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા ઘણા

'ચિકણા હોય છે ગુણ રેચક, ભારે, સ્વાદુ, કડવી. પ્રયોગમા એની જડ અને પાદડા લેવા માત્રા ૨ માસાની છે "

મોટા હોતા નથી. એની અંદરની છાલ ધોળી અને તુરી લાગે છે **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—મોહડી ઘોટની છાલ ઘસીને પાવી અથવા છાલનો રસ ઘસીને પાવો

૪૭૬. મ્હાંદ—આ કંદ દક્ષિણ કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે ઘણાજ કંગાલ લોક એને ખાય છે એનો વેલો નવ દશ વર્ષ ટકી શકે છે. એના પાદડા કપાસના પાદડા જેવા અને કિંચિત્ લાબા હોય છે **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—આ કાંદો ખવરાવવો

૪૭૭. રગતરોહિડો:—સ૦ રક્તરોહીતક. મ૦ રક્તરો—હી—ડા હિ૦ રોહેડા. કુટશાલ્મલી ક૦ મુળ મુત્તલગિડ. લા૦ ટેકોમા અંડયુ લેટા બ૦ રોહા

આ ઝાડ ઘણુજ મોટુ થાય છે એના પાદડા ગુંદીના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટા ગોળ અને ગતા રંગના ફળ આવે છે એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા વિશેષ થાય છે **રગતરોહિડો:**—તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો તથા શીતલ છે, અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે **સફેત રોહિડાના** ગુણ એવાજ છે **ઉપયોગ—(૧) બરોળ વગેરે ઉપર**—રગતરોહિડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમા પ્રાશન કરવો, એથી પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો પણ નાશ થાય છે **(૨) છાતીમાં દુખતું હોય અગર છાતીની અંદરનુ લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર**—રગતરોહિડાનુ ચૂર્ણ કરી તે તાજા ઘીમા આપવુ **(૩) શ્વેત પ્રદર ઉપર**—રગતરોહિડાના મૂળનો કલ્ક મધમા આપવો **(૪) રોહિતારિષ્ટ**—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી ખાંડી તેમા ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમા ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા, પંચકોલ (લીંડીપીપર, ચવક, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, સુંઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળા ૧૨ તોલા એ સર્વ તે કાઢામા મેળવી, સારા માટલામા નાખી તેના મ્હોડાને બંધ કરી એક મહીના સુધી એમને એમ રાખી પછી મ્હોડુ ઊઘાડવુ આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હૃદ્રોગ, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, કોઢ, અરૂચિ અને સોજા દૂર થાય છે **(૫) માર પડવાથી બંધાઈ ગયેલા લોહી ઉપર**—રગતરોહિડાનુ ચૂર્ણ તાજા ઘીમા આપવુ અને પાણીમા ઘસી લેપ કરવો

૪૭૮. રતનજોત (જાસુંદી)—સ૦ જપા મ૦ જાસવંદ. હિં૦ ઓડહુલ, ગુડહર. ક૦ દાસનલ, દાશાલ. તા૦ કેમ્બરતે. તૈ૦ દાસનચેટ્ટુ. તુ૦ દાસનપુ મલા૦ ચેંપરુત્તિ. ગો૦ દાસનેફુલ. ઈં૦ શુફલાવર લા૦ હિબિસ્કસરોઝા, સાઈનેંસિસ્.

આ ઝાડ સુમારે માથોડુ ઉંચા વધે છે જાસુદીમા ધોળી, રાતી, ભગવી એવી ઘણી (લગભગ ૧૮) જાત છે, પરંતુ ધોળી જાસુદી અત્યંત ગુણવાન છે. રાતી જાસુદીનાં ફૂલનો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપડી તેથી શીશુ કાપવાથી

અંદરથી લોહી જેવું રાતું પાણી નીકળે છે. **જાસુદી**—તીખી, શીતલ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, ગર્ભવૃદ્ધિને કરનારી, ગ્રાહક, કેશ્ય, કૃમિ તથા ઉલટીને કરનારી છે, અને દાહ, અર્શ, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—ગ્રાહક, લઘુ, કડવા અને કેશને વધારનારા છે. **ઉપયોગ.—(૧) વાયુના ગોળા ઉપર**—જાસુદીના પાદડાનો રસ દરરોજ નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો. **(૨) પિત્તશમન થવા ઉપર**—ધોળી જાસુદીના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૩) ગર્ભધારણ માટે**—ધોળી જાસુદીના મૂળ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં બીજોરાના બિયાં બારીક વાટી નાખવાં અને તે ઋતુકાળે પાવાં. **(૪) ગર્ભસ્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર**—ધોળી જાસુદીના મૂળ, કુંભારના ઘરની અને ચાકડાની માટી અને ગોપીચંદન દૂધમાં ઘસી પાવું. **(૫) ટાલ પડે તે ઉપર**—જાસુદીનાં ફૂલ અગર પાદડાં ત્યાં ચોળવાં. **(૬) પ્રદર તથા પુષ્ટિ ઉપર**—ધોળી જાસુદીની ૪–૫ કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર સાથે સવારે અને સંધ્યાકાળે ખાવી અને ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ સાત દિવસ પાવું. **(૭) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—ધોળી જાસુદીની કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર અને નાગકેસર નાખી, ઘીમાં ગોળી કરી બે વખત આપવી. **(૮) ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર**—ધોળી જાસુદીના મૂળ તથા ગોમેટીના મૂળ એ બન્ને મૂળ સમભાગે ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવાં. **(૯) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળી જાસુદીના મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી અંદર થોડી સાકર નાખી સવારે અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવા અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. **(૧૦) ઉદકમેહ ઉપર:**—જાસુદીનાં પાદડાં અથવા ફૂલ સાકર સાથે ખાવાં. **(૧૧) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—ધોળી જાસુદીનાં મૂળ, કમળકંદ, ધોળી ભીમળીનું કંદ અથવા છાલ, એની ૬ માસા વજનગાળ ભૂકી રોજ સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. **(૧૨) બાલતોડા (રૂંતોડીયાં ગુમડાં) ન થવા માટે**—દરરોજ જાસુદીની કળીઓ ૫ સાકર સાથે ચૌદ દિવસ ખાવી.

૪૭૯. રતાળુ—સં૦ રક્તાલુ, પિંડાલુ. હિં૦ રતાળુ, પિંડાળુ, કાંદુ, શકરકંદી. બં૦ લાલપિંડાલુ, ગોલઆલુ, સુવડીઆલુ. મ૦ રતાળે, ગોંડ રતાળે. ક૦ કેપિનહેંડલ, વિલયહેંડલ. તૈં૦ ચિરગેંડુ. તા૦ ચામરેકાલ્લ. ઈં૦ સ્વિટ્પાટટા. લા૦ બટાટાસ્ એસ્ક્યુલેટસ્. ફા૦ જરદાફૂલાહોરી.

આ કંદ ઘણે ભાગે હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ઠેકાણે થાય છે. તેમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. રાતી જાત મીઠી છે. રતાળુની પુરીઓ, ભજીઆ, ખીર, શાક, કરંજ ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થો બને છે. ઉપવાસના દિવસે તેનો ફલાહારમાં ઉપયોગ થાય છે. રતાળુ મીઠું અને ભૂખ્યાને બળપ્રદ છે તથા વાતુલ છે. રતાળુના વેલાના પાદડાનું શાક પણ થાય છે. શાક કરતાં પહેલાં પાદડાં પ્રથમ તવા

ઉપર શેકવા. ધોળું રતાળુ—મધુર, શીત, વૃષ્ય, સંતર્પણ તથા ગુરૂ છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દાહ તથા શોષનો નાશ કરે છે. રાતું રતાળુ—મધુર, શીત, ભારે, વૃષ્ય, બળકર, ગુરૂ તથા પૌષ્ટિક છે અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) વીંછીના દંશ ઉપર**—રતાળુના વેલાના પાંદડા વાટી દંશ ઉપર ચોપડવા, અથવા સુકાએલું રતાળુ ઘસી ચોપડવું

૪૮૦. રતાંદળી—સં૦ મ૦ તૈ૦ ક૦ રક્તચંદન. હિં૦ લાલચંદન. ફા૦ સંદલેસુર્ખ અ૦ સંદલેઅહમર ઈં૦ રેડસેન્ડલ વુડ લા૦ ટેરોકાર્પસસન્ટલીમ્.

રતાંદળીના ઝાડ કારવાર, મ્હેસુર, ત્રાવણકોર અને મલબાર પ્રાંતમાં થાય છે. જેવા ધોળા ચંદનના ઝાડ થાય છે તેવાજ રક્તચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે એના લાકડાનો રંગ લાલ રક્ત જેવો હોય છે રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે રતાંદળી શીતલ છે ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે **રક્તચંદન**—અતિ શીતલ, કડવું, ગુરૂ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે, અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલટી, ભ્રાંતિ, તૃષા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ વિષ, વ્યંગ, ભૂતબાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ—(૧) હેડકી ઉપર**—સ્ત્રીના દૂધમાં રતાંદળી ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાવું, કિંવા પાણીમાં મેળવી તેનું નસ્ય આપવું. **(૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝયા જેવા ફોલ્લા થાય તે ઉપર**—રતાંદળી, મજીઠ, કડવા લીંબડાના પાંદડા એ સર્વનો દૂધ, માખણ અગર ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો **(૩) તારૂણ્યપિટકા ઉપરઃ**—રક્તચંદન અને હળદર ભેંસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવા **(૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપરઃ**—રક્તચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, ગેરૂ તથા ગળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવીને લેપ કરવો **(૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર**—રતાંદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું. **(૬) દાહરોગ ઉપર**—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી ખવરાવવી. **(૭) બાળકોના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ નીકળે તે ઉપર**—રતાંદળી ઘસી લેપ કરવો **(૮) અળાઈઆ ઉપર**—રતાંદળી, ગોપીચંદન અને એક ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો **(૯) મધુરા તાવ ઉપર.**—રતાંદળી, વાળો, ધાણા, કાળોવાળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ અને સુંઠ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઇ તેનો કાઢો કરી પાવો **(૧૦) પિત્ત, કફજ્વર, દાહ, તૃષા, અગ્નિમાંદ્ય અને ઉલટી ઉપર**—રતાંદળી, પદ્મકાષ્ઠ, ધાણા, ગળો અને લીંબડાની છાલનો (દરેક અડધા અડધા તોલાનો) કાઢો કરી પાવો

૪૮૧. રત્નગુંજા (વાલ)—(સં૦ મ૦ રત્નગુંજ) આ ઝાડ લીંબડાના ઝાડ જેવા દેખાય છે, પરંતુ તેના પાંદડા કાંઇક મોળાકાર હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે આ ગુંજા અથવા વાલ તોલામાં ૮૦ સમાય છે. મુંબઇ તરફ સોનું રૂપું જોખવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે

૪૮૨. રાઇ—સં૦ રાજિકા. મ૦ મોહરી હિં૦ રાઇ અં૦ આસિયા. ક૦ સાસીરાઇ તૈ૦ આવાલુ. અ૦ ખરદલ. ઈં૦ મસ્ટર્ડસીડસ્ લા૦ સિનાપિસ નાયગ્રા

રાઇના છોડ સુમારે હાથભર ઉંચાઇના હોય છે. એ છોડના પાદડાનું શાક થાય છે. એ ભાજી ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે રાઇમા ધોળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે રાતી કરતા ધોળી રાઇ મોટી હોય છે રાઇના આકાર જેવાજ સરસવ થાય છે, માટે તેને વેપારીઓ રાઇમા કદિ કદિ ભેળ કરી દે છે રાઇને પીળાં ફૂલ આવે છે એની શીંગો તસુ દોઢ તસુ લબાઇની હોય છે, તેમા રાઇ હોય છે રાઇનો ભુકો કરી તેમા વાટેલુ મીઠુ નાખી અને તેમા લીંબુનો રસ નાખી ગોળા કરી રાખે છે, અને જ્યારે ચટણી, રાઇતા અથવા શાક કરવા હોય ત્યારે તેમા તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આપે છે રાઇનો અથાણા તથા રસોઇમા વઘારના કામમા અને સ્વયપાકમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે **રાતી તથા ધોળી રાઇઃ**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રૂક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે, અને વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કફ, શળ, વ્રણ, કૃમિ, કડુ તથા કોઢની નાશક છે **કાળી રાઇ**—ગુણ ઉપર પ્રમાણેજ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે **રાઇનાં પાંદડાંનું શાકઃ**—તીખુ, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળુ, રૂચિકર તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કઢરોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ**—(૧) **વિષ ઉપર વમન થવા માટેઃ**—એક ચમચો રાઇનો લોટ પાણીમા નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે (૨) **વાયુએ અંગ પકડાઇ જાય તે ઉપરઃ**—રાઇનુ પોટીસ કરી બાધવુ અથવા પ્લાસ્ટર મારવુ (૩) **પેટ પીડ અને અજીર્ણ ઉપર**—રાઇનુ ૩ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘુંટડા સાથે પાવુ (૪) **શરદી દૂર થવા માટે.**—રાઇ મધમા મેળવી ખાવી શરદીથી પગ વગેરે ઠડા થઈ જાય તો રાઇનો પગ ઉપર લેપ કરવો (૫) **કર્ણમૂળ ઉપર**—જેતુનના * તેલમા રાઈ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી (૬) **બરોળ અને યકૃત્ ઉપર**—સિંધવ અને રાઇ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી (૭) **પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર**—રાઇના પાદડાંનો થોડો અગરસ મ્હોંડું ઉચુ કરી તાળવે ચોપડવો તેથી પિત્ત બળી જશે (૮) **મૃત ગર્ભ બહાર પડવા માટેઃ**—રાઇ અને હિંગનુ ૩ માસા ચૂર્ણ કાજીમા આપવુ. (૯) **અર્ધાંગ વાયુ ઉપરઃ**—રાઇનુ તેલ ચોપડવુ (૧૦) **નળવિકાર ઉપર**—ત્રણ માસા રાઇ લઇ તેમા થોડો કળીચૂનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમાં મેળવી

---

* આ તેલ બહુધા અરબસ્તાનમાથી આવે છે એ જેતુન (અ० જીતુન) નામના ઝાડનાં બીયામાથી કહાડે છે જેતુનનુ ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમા થાય છે એનો રંગ લીલો હોય છે. કહે છે કે એ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળુ હોય છે એથીજ એના બીયાની માળાઓ (તસ્બી) મુસલમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે જેતુનના ઠળીયાની અણીવાળી બન્ને બાજુઓ પથ્થર ઉપર ઘસી નાખવાથી તેમા આરપાર કાણુ પાડી શકાય છે હકીમ લોકો એને બીજી કક્ષામા ગરમ અને રૂક્ષ માને છે એનો પ્રતિનિધિ એરંડતેલ અને માત્રા ૧ તોલાની બતાવે છે **જેતુન**—શરીરમા ગરમી ઉત્પન્ન કર્તા, મૂત્રલ, દાતના પેઢાને બળ આપનાર અને પ્રસ્વેદ લાવનાર છે એ પથરીનો નાશ કરે છે.

ગળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ (૧૧) કાખમંજરી × (બાંબલાઈ) ઉપરઃ—રાઇ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની લુગદી ઉપર બાંધવી એટલે કાખમજરી જલદી ફૂટશે. (૧૨) સોજા ઉપર—સચળ અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો.

૪૮૩. રાકોઠીઆ (રાજગરાં કોઠીંબા):—મ૦ મૃગાક્ષી. હિ૦ સધિની મ૦ સેંદાડ, પુર. ક૦ વાલુક મેક્કે

કોઠીબાના વેલા પ્રમાણેજ રાકોઠીબાના વેલા થાય છે રાકોઠીબામા મીઠા અને કડવા એવી બે જાત થાય છે સાધારણ રાકોઠીબા નાળીએર જેવડા મોટા થાય છે રાકોઠીબા ખાવાથી મીઠા લાગે છે કોઇ કોઇ એના ફળો પ્રમાણે શિખરણ કરી ખાય છે રાકોઠીબા ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણા ખાવામા આવે તો વિકૃતિ કરે છે રાકોઠીબાંઃ—લઘુ, સ્વાદુ. ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, તીખા, પિત્તકર, કડવા, પાક વખતે ખાટા, ખારા અને રૂચિકર છે, અને કફ, વાયુ, અરૂચિ તથા જાડ્યનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—રાકોઠીબાનાં બિયા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા રતાદળી ઘસી પાવી

૪૮૪. રાજગરો—સ૦ મ૦ રાજગિરા હિ૦ કલગાઘાસ. ક૦ રાજગિરી. ફા૦ અંગોઝા અ૦ હમાહમ લા૦ એમેરેથસ પેનિકયુલેટસ્

રાજગરો હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાતમા થાય છે એના છોડ કમરપૂર ઉંચા વધે છે એને ઘણા સુદર રાતા મખમલ જેવા ફૂલ આવે છે. એના બિયાને રાજગરો કહે છે રાજગરાનો રગ ધોળો હોય છે કાળા રગનો રાજગરો પણ થાય છે રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઓ વગેરે કરવામા ઉપયોગ કરે છે રાજગરો એકલો કોઈ વાવતુ નથી. બીજાં ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે રાજગરાના પાદડાનુ શાક થાય છે રાજગરાનુ ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે રાજગરોઃ—ગુરૂ, કફકર તથા સારક છે, અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, પથ્ય, મલાવષ્ટભક, શીત, રૂચિકર તથા પિત્તનાશક છે મોટો રાજગરોઃ—અતિ ગુરૂ, પથ્ય, સારક, મલાવષ્ટભક, અતિ શીતળ તથા રૂચિકર છે અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ખાઙુક (એક પ્રકારનુ ગુમડુ) જલદી ફુટવા માટે—રાજગરાનુ દીંડુ ઘસી ચોપડવુ

૪૮૫. રાજહંસ—આ ઝાડ નાના અને ભોય બરોબર થાય છે એ ઝાડ પડતર જમીનમા અને જૂની ભીંતો ઉપર પણ થાય છે એના પાદડા બારિક અને જોડાયલા હોય છે એને રાતા રગના બારિક ફૂલ આવે છે એ ઝાડને બારિક શીંગો આવે છે તેમા તેના બિયા હોય છે ઉપયોગ—(૧) નાનાં બાળકોની ઉધરસ ઉપર—રાજહસના પાદડા ખાવાના પાનમા વાલી શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવા. (૨) હરતાલના વિષ ઉપર—રાજહસના પાદડાનો રસ કાઢી પાવો (૩) સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપરઃ—રાજહસના પાદડા સુકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમા કરી તેમા સાકર નાખી તે પાવી એથી નવુ દૂધ આવે છે.

× કહે છે કે "ગોળ ગુગળ ને વાટી રાઈ, એને શુ કરશે બાંબલાઇ" આ પ્રયોગ પાણી નાખી ગરમ કરી લેપ કરવાનો છે એનો અમે અનુભવ લીધેલો છે.

૪૮૬ રાતી રિંગણી—(મ૦ ખડૂજ વાગે, નાખડી રીંગણી.) આ ઝાડ ચિરભોટ જેવા થાય છે, પરંતુ પાંદડા બારિક હોય છે રિંગણીનું અને એનું કાંઈ મળતાપણું નથી એને સુંદર ઇન્દ્રવરણા જેવા રાતા ફળ આવે છે તે ઉપર પાતળી કુમળીના જેવી જાલ હોઈ અંદર વતાક જેવા ગર્ભ અને બિયા હોય છે. ફિરસ્તાન અને અંગ્રેજ લોકોમાજ આ ભાજીનો બહુધા ખપ થાય છે

૪૮૭. રાતી પીલુડી:—સં૦ કાકદની. મ૦ લઘુરક્ત કાવળી, કાકમારી, કુડકી. ક૦ કિરિયકાગેરોડે હિ૦ ગુ૦ કાકમારી, કાકફલ. લા૦ એનકલેપિઅસ્ કુરાસેવિકા

કાકમારી (રાતી પીલુડી) ના વેલાની ઉત્પત્તિ કોંકણમા થાય છે એનાં ફળ જાબુડીઆ રંગના હોઇ નાની દ્રાક્ષ જેવડા હોય છે એ એક ડીટડામા બે અથવા ત્રણ થાય છે. દરેક ફળમા ગોળ બીજ હોય છે આ વનસ્પતિ ઘણીજ ઝેરી છે કાકમારીના ફળના રંગમા લુબ્ધ થઇ કાગડા તે ફળ ખાવા જાય છે, પરંતુ તેને ઝેર ચડી તે મરે છે એથી એ વેલાનુ કાકમારી એ નામ પડેલુ છે એના બીજ ઘણા કડવા હોઇ કૃમિનાશક છે રાતી પીલુડી:—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રૂચિકર છે એ વાતદોષનો નાશ કરનાર તથા પલિત રોગ-(અકાળે કેશ ધોળા થવાનો રોગ) ને અટકાવનારી છે

૪૮૮. રાતું કોળું—(સં૦ મહામધુફલા. મ૦ ભોપળા તાંબડા.) રાતા કોળાના વેલા ઘણાજ લાંબા વધે છે એને પીળા ફુલ આવે છે એ વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે એક એક કોળુ આશરે પંદર શેર હોય છે એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે આ કોળુ પૌષ્ટિક છે આ બારીને ખાય છે એનુ શાક, હલવો, ભજીઆ વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે રાતા કોળાના વેલા:—મધુર, શીતલ રૂચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને દાહ, જડય, મૂત્રરોગ, રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે કુમળા ફળ—અતિ મધુર, શીતલ, રૂચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક, વીર્યકારક તથા બલપ્રદ છે અને શ્રમ તથા ભ્રાંતિનો નાશ કરે છે પાકાં ફળ—કફ કરનાર, ગુરૂ તથા મધુર છે અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક લાડુ—રાતા કોળાના બીજને છોલી કાઇક ઘીમા શેકી સાકરના પાકમા નાખી તેના સુંદર લાડુ વાળવા. એ લાડુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે (૨) વીંછીના દંશ ઉપર—રાતા કોળાનુ દીટડુ ઘસી ચોપડવુ (૩) ઉંદરના વિષ ઉપર—કાળા કોળાનુ દીટડુ ઘસી ચોપડવુ

૪૮૯. રાન (જંગલી કે વન)–તુલસી—મ૦ વૈજયની, બર્બર મ૦ રાન તુળસ, કાળી બાબરી, વૈજયતી તુળશ હિ૦ બાબરી, વન તુલસી ક૦ કાડ-તુલસી લા૦ ઓસિમમ્ કેનમ્

જેવા તુળસીના ઝાડો હોય છે તેવાજ રાનતુળસીના ઝાડ હોય છે રાનતુળ-સીના પાંદડા તુળસીના પાંદડા કરતા મોટા હોય છે એનો વાસ સારો આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે રાનતુળસીના બિયા કાળા રંગના અને

કિંચિત્ રાતાં તથા ખસખસના જેવડા મોટા હોય છે એ પાણીમા નાખવાથી ફૂલે છે **રાનતુલસી**—ઉષ્ણ, સુગંધિવાળી તથા તીખી છે, અને પિશાચબાધા, ઉલટી, વાયુ, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **રાતા આમાંસ ઉપર**—રાનતુળસીના બિયા ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી તેમા ખાંડ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવા. (૨) **બાળકોની ઉલટી ઉપર:**—રાનતુળસીનો રસ પાવો. (૩) **કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:**—રાનતુળસીના બિયા રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેમા ગાયનુ તાજુ દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અંદર હાથ નહિ ઘાલતા લાકડીથી હલાવી પીવું (૪) **પ્રમેહ ઉપર:**—રાનતુળસી અને રાનતલના મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી ૨૧ દિવસ પાવાં. પથ્ય અલણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાંઇ ખાવુ નહિ. (૫) **કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:**—રાનતુળસીના બિયા ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને ઓથમી જીરૂ ૪ ભાગ, એનુ ચૂર્ણ કરી તેમા સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણીમાં પાવુ (૬) **મૂત્રાઘાત ઉપર**—રાત્રે ઠંડા પાણીમા રાનતુળસીના બિયા પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમા થોડી સાકર નાખી પાવા.

૪૯૦. **રાનપેટારી (જંગલી કાંગસી)**—આ ઝાડ વગડાઉ છે એની ઉંચાઇ સુમારે બે ત્રણ માથોડા હોય છે એના પાંદડા હથેળી જેવડા મોટા હોઇ આકારમા પેટારી (કાંગસી)ના પાદડા જેવાજ હોય છે એ ઝાડની કુમળી છાલ કાગળ કરવાના ઉપયોગમા લેવા જેવી છે

૪૯૧. **રાનમોગરો**—સં૦ માધવી, વાસતી મ૦ કુસર—રી ગુ૦ ચિખલીયો હિ૦ વેલ તા૦ કટુ મલ્લિગે તૈં૦ અડવિમલ્લે. તુ૦ એફ્રોલી મલા૦ કટુ મલ્લિકા ક૦ કાડ મલ્લિગે, કાડ ઇરુવતિગે લા૦ જેસ્મિનમ્ આર્યુરિટફોલિયમ્

* રાનમોગરાના વેલાને ' કસ્તૂરી મોગરો ' ' મધુમાધવી ' એમ પણ કહે છે એના પાદડા મોટા હોય છે, તથા ફૂલો ધોળા—શુભ્ર હોઇ બાઇના ફૂલો કરતા મોટા હોય છે એ વેલી જગલમા ઘણી થાય છે ફૂલોનો બહાર વસતઋતુમા હોય છે. એ ફૂલો ખીલે એટલે એનો ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. **રાનમોગરો:**—તીખો, કડવો, તુરો, મદગંધિ, મધુર, શીતલ તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કાસ,

* યદ્યપિ અહી મ૦ પંડિતોએ કસ્તૂરી મોગરો અને રાન મોગરો એકજ માન્યા છે, પરતુ તેમણે પોતાના નિઘંટમા એ બન્નેને જુદા બતાવતા ટીપણીમાં લખ્યુ છે કે, " કસ્તૂરી મોગરો આ એક રાન મોગરીનો (કુસરીનો) ભેદ છે. એના ફૂલ રાન મોગરીના ફૂલો કરતા મોટા હોઈ ગોળ હોય છે " વળી આ નિઘંટમા તેમણે રાન મોગરાનુ સસ્કૃત નામ વાર્ષિકી કહી, કસ્તૂરી મોગરાને સં૦ કસ્તૂરી મલ્લિકા. મ૦ કસ્તૂરમોગરા ગુ૦ કસ્તૂરી મોગરો. હિં૦ કસ્તૂરી મોતીયા. ક૦ કસ્તૂરી મલ્લિગે મલા૦ કસ્તુ, કડના, કડકત્તિમુલ્લા તૈ૦ કસ્તુગુજરી. તુ૦ ઓડલુમલ્લિગે. લા૦ જાસ્મિનમ્ હર્સુટમ્ એ નામો આપેલા છે વળી મધુમાધવી એથી પણ જુદી ગણી છે.

ત્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) આંખોક ટળી હોય તો:—રાનમોગરાના પાદડાના બે પૈસાભાર રસમા તેટલુજ ઘી નાખી ત્રણ દિવસ પાવુ (૨) કફ વિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:—રાનમોગરાના પાદડા સાત લઈ તેમા મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા અને ગતી હસાણીની છાલ ચાર માસા એ સર્વ એકત્ર કરી ઠડા પાણીમા વાટવુ અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા પર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાર પાવાથી ઉલટી કિવા રેચ થઈ વિકાર શમી જાય છે (૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર—રાનમોગરાનુ પાદડુ અંક, રાતા અગથીયાના પાદડા આઠ, અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમા અડદની દાળ જેટલો ફુલાવેલો ટકણખાર અને રસ જેટલુજ મધ નાખી ચાટણ કરી આપવુ

૪૯૨. રાનભીંડા:—(સં૦ વનભિંડીતક લા૦ યુરેનાકોબેટા.) એમા બે ત્રણ જાત છે એકના ઝાડ માથોડુ ઉચા વધે છે અને બીજી ફક્ત જમીન ઉપરજ પ્રસરે છે એના ઝાડ ઉચા વધતા નથી રાનભીંડીના ઝાડ સર્વત્ર થાય છે એ ઝાડને જે ભીડા આવે છે. તે કુમળા હોય ત્યારે તેનુ કોઇ કોઇ શાક કરે છે, અને જુના થયા પછી અદરના દાણાની કઢી કરે છે એ ઝાડ સુકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી પછી ખાડી તેમાથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોઈ કોઈ ખાય છે એ ઝાડનુ સત્વ પણ કોઇ કાઢે છે એ ઝાડના મૂળ રગના કામમા ઉપયોગી છે ગોમાંતક, કર્નાટક, વેંગુર્લા, સાવંતવાડી વગેરે સ્થળે એના મૂળ છુદી તેનો રસ કાઢે છે આ રસ ગુદરના જેવો જાડા અને ચીકણો હોય છે એનો રંગ કરવાની રીત:—ભીડાની બારિક ભૂકી અને રગ એમા નાખી ધુટે છે એ રગને અબ્રક કહે છે ઉપયોગ—(૧) ગયેલુ પુરૂષત્વ આવવા માટે—રાનભીડાના મૂળનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા નાખી પાવુ (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—રાનભીડાના મૂળ દૂધમા ઘસી ઘી અને સાકર નાખી પાવા અથવા રાનભીડાના મૂળ, લીલા ગોખરૂ અને ધોળી જાસુદીના મૂળ એ દરેકનો એકેક તોલો રસ કાઢી તેમાં મરવાના બિયા ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમા એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવુ એટલે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ થાય છે

૪૯૩. રામફળ—એ ઝાડ ઘણાજ ઉચા વધે છે એના પાદડા અશોકના પાદડા જેવા લાંબા હોય છે એની છાયા ઠડી હોય છે રામફળ એ મોટા અને તેનો રગ રાતો હોય છે એના બિયા સીતાફળીના બિયા જેવા હોય છે એ ફળ સીતાફળ જેટલા ઠડા નથી. એનુ લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમા આવતુ નથી. રામફળ—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર, ખાટુ તથા ઉલટીને અહિતકારક છે, અને દાહ, પિત્ત, તૃષા, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે

૪૯૪. રામબાણ (પાનબાજરીયુ)—સં૦ અપર્વદડ મ૦ રામબાણ.

હિ૦ તે૦ રામશર. ક૦ રામસપુ, મગ્ગોલુ લા૦ મેપેગ્મમર

વહેળામા કિંવા જળાશયમા ઢીચણભર પાણીમા પાનના ઝાડ જેવા કિંવા બાજરીના છોડ જેવા માથોડુ ઉચાઇના આ છોડ થાય છે એના પાદડા બાજરીનાં પાદડા જેવા થાય છે બાજરીની માફક એને બાજરીઆ આવે છે તેને **પાનબાજરીયું** કહે છે અગાઉ એ પાનબાજરીયુ મુકી તે ઉપરનુ રૂ ચકમક સળગાવવા ઉપયોગમા લેતા હતા. એ પાનબાજરીઆ તેલમા બોળી સળગાવવાથી લાકડાની પેઠે બળે છે **મોટું પાનબાજરીયું**—મધુર, કડવુ, ઉષ્ણ, કિંચિત્ વાતુલ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે, અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, આર્તિ તથા મદનો નાશ કરે છે **લઘુ રામબાણુ** એને મ૦ "અપર્વદડ" અને મ૦ "વાટોળા (મોળ) લવ્હા" એમ કહે છે ઉપરના ગુણના જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસ વખતે ખાટું, તુરૂ તથા પિત્તલ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) જખમ ઉપર**—પાનબાજરીઆની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે **(૨) ભગંદર ઉપર**—પાનબાજરીઆમાનુ ૩ છિદ્રમા નિત્ય ભરતા જવુ એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૪૯૫. **રામેઠા**—(સ૦ દન્ધરૂહા મ૦ ગમેઠા ક૦ કુરૂહવૃક્ષ. લા૦ નીડી-આડીફ્યુસા) એના પાદડા ત્રણ ચાર આગળ લાબા હોય છે, પરતુ તેટલા પહોળા હોતા નથી. એ ઝાડ ઘણુાજ મોટા થાય છે એને ભીકા અને ધોળા ફૂલ આવે છે એનો રસ આખોને લાગે તો ઘણુ નુકસાન થાય છે માટે આ રસ આખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ ડુગરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે એના લાકડાની રાખથી દાત પડે છે એમ કહેવાય છે એ ઘણુ ગરમ છે

૪૯૬. **રાયઆમળી**—(ખાટી આમલી)—સ૦ લવલી. મ૦ રાયઆવળા, કાયઆવળા. હિ હરફારેવડી. ક૦ નોપાડ-લ, લોઓપાડ લા૦ ફ્લ્યિાથસ ડિસ્ટિકસ્, સાયકોડિસ્ટિકા

આ ઝાડને "હરપરરેવડી" પણ કહે છે આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટા થાય છે એના પાદડા ગરમાળાના પાંદડા જેવડા અને લાબા હોય છે એ ઝાડના અગ ઉપર ફળના ગુચ્છાઓ આવે છે એનું અથાણુ પણ કરે છે. **રાયઆમળી.**—તુરી, ખાટી, કડવી, રુચિકર, પ્રિય, રૂક્ષ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુગંધિવાળી છે, અને કિંચિત્ મધુર છતા કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) જુલાબ થવા માટે:**—રાયઆમળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવગ અને બીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર:**—રાયઆમળીના પાદડાનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમા ઘી અને મરીની ભૂકી નાખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપર:**—રાયઆમળીની છાલનો રસ ર તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાચ તોલા ગાયનુ ઘી નાખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૯૭ રાયણ—સ૦ રાજાદની મ૦ ખીરણી, રાજણી હિ૦ ખીરની. બ૦ ક્ષીરની, ક્ષીરખજૂર ક૦ ખીરણીમાર તૈ૦ ઓમરગુસલીન્હડમાઇમુસોપ્સ. લા૦ માઇમુસોપ્સ હેગઝાંડા

રાયણના ઝાડ ગુજરાત પ્રાંતમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા થાય છે. રાયણના પાદડા બકુલીના પાદડા જેવડા હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ જેવા હોય છે એ ફળમા દૂધ હોય છે તેના લીલા ફળને "રાયણ" અને સુકવેલાને "કોકડી" કહે છે એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે તે ઘણાં ઉષ્ણ છે રાયણનું લાકડુ કઠિન અને ચીકણુ હોય છે માટે રગારી લોક રંગેલા કાપડની કુંદી કરવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે **રાયણ:**—મધુર, ગુરૂ, તર્પણ, ગ્રાહ્ય, સ્થૂલતાકારક, હૃદ્ય, શીતળ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, તુરી, પાકકાળે ખાટી, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક, રૂચિકર અને પૌષ્ટિક છે વળી તૃષા, મૂર્છા, મદ ભ્રાન્તિ, ક્ષય, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) અપસ્માર ઉપર**—રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામા શેકી, તેનો રસ કાઢી તેમા મધ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ **(૨) વાતપિત્ત પ્રદર અને રક્તપિત્ત ઉપર**—રાયણ અને કોઠીના પાદડા ઘીમા શેકી તેનો કલ્ક આપવો **(૩) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે**—રાયણની બીજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમા ધારણ કરવી.

૪૯૮ રાસ્ના—સ૦ બ૦ ક૦ તૈ૦ રાસ્ના હિ૦ રાસન, રહસની ફા૦ રાસન અ૦ જજબિલશામી લા૦ વંડાઈકમરુર્ધીઆઇ ઈ૦ ડીલોફોરા આસ્થમેટીકા.

રાસ્નાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તૃણરાસ્ના એ ત્રણ જાત છે તેમા મૂળરાસ્ના ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે એને ખડકીરાસ્ના કહે છે એ વિશેષે કરીને ગુજરાતમા અને મહારાષ્ટ્રમા મહાબળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર ક્વચિત્ મળે છે એના "દાભણા" જેવડા બારીક મૂળ હોય છે પત્રરાસ્ના પંજાબ પ્રાંતમા અને અયોધ્યા પ્રાંતમા ઉત્પન્ન થાય છે બીજે સ્થળે મળતી નથી. એનુ "કડવી મેના" એવુ પણ નામ છે સિંધી ભાષામા એને 'રાસન્ના' અને પંજાબીમા 'રિયરીસન્ને' કે 'કડુબુદ્ધિ' એવા નામ છે એ વર્ષાયુ ક્ષુપ છે. એના ઝાડો પેશાવરમા મળે છે તે ૪–૬ ફૂટની ઉંચાઇના હોય છે એ તારાકૃતિ ફૂલના વર્ગમાની છે, જેને ઇંગ્રેજીમા કંપાઝિટી વર્ગ કહે છે એના પાદડા પીલુ-(જાળ)ના પાદડા જેવા હોય છે રૉયલ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના વિષયનો જે ગ્રંથ લખેલ છે તેમા તે લખે છે કે તેમણે આ પત્રરાસ્નાના પાદડાં ભૂલીને પીલુ (જાળ)ના પાદડા સમજી ફાકનર સાહેબ તરફ મોકલ્યા હતા. પત્રરાસ્નામા મારક ગુણ છે, પરંતુ મીંઢીઆવળ કરતા કમી છે વેપારી લોકો આ મારક ગુણને લીધે મીંઢીઆવળના પાદડા સાથે આના પાદડાંનો ભેળ કરે છે. સિંધ પ્રાંતમા ગાંધી લોકો એ વેચે છે આ પત્રરાસ્નાની અથવા કડવા સેનાના પાદડાની હાલમા વૉર્ડન સાહેબે રસાયનિક પરીક્ષા કરેલી છે તે સ્વાદમા ખારાં અને સુગંધી છે તેમા ક્ષાર, કાચુક (રબર જેવો પદાર્થ) અને એકસેન્દ્રિય ખટાઇ પણ જણાય છે. તે ખટાઇનુ અદ્યાપિ રસાયન જ્ઞાનીએ નામ આપેલ

નથી અને તેની રસાયનિક રચનાનો શોધ પણ કોઈએ મેળવેલ નથી. ઉદયચન્દ્ર દત્તનો એવો તર્ક છે કે રાસ્નામળ એ જુદી જુદી વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજનિઘંટકારે રાસ્ના પચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, પરંતુ બીજા કોઇ પણ નિઘંટમાં તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરના મૂળ, પત્ર અને તૃણ એ ત્રણ ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એક પ્રકારથી રાસ્નાપચક પણ થઇ શકે છે તે એ રીતે કે બે પ્રકારની નાકુલી (નોળવેલ)નો એમાં સમાવેશ કરવો. એક નોળવેલ અને બીજી કંદ નોળવેલ એમ બે ભેદ મળી આવે છે. ડૉક્ટર મત્રીએ ઉત્તર-કાનડા પ્રાંતમાં દેવમણિઘાટ ઉપર મૂળ નોળવેલના નાના રોપા મેળવ્યા છે. તેને સામસામા આવનારા પાતળા પાંદડા ૪–૫ ઇંચ લંબાઈના અને દીર્ઘકાળ આકારના હોય છે. તેનું દીટકું નાનું, ફૂલનો ઘોસ છેવટે અનિયમિત મંજરી ઉપર આવેલ ધોળા રંગનો હોય છે. ફૂલનો બાહ્યકોશ છૂટો પડેલો હોતો નથી. નરકેશર પાંખડીના અંદરના ભાગને ચોંટેલી રજકણનો પિંડ વીંટાએલ હોય છે. આ વનસ્પતિના મૂળ કડવા અને તીખા છે. તેના ઉપર કરેલા રાસાયનિક પ્રયોગ ઉપરથી તે જીર્ણજ્વર અને આમવાયુ આ બે વિકારમાં રોગીને આપવા લાયક ઠરેલ છે. એના મૂળને નાની રાસ્ના કહેવાનો રીવાજ છે. આ રોચક અને અગ્નિદીપક છે, એવો દાક્તરોનો પણ અભિપ્રાય છે. કંદ નોળવેલના પાંદડા નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે. સોલાપુર જીલ્લાની આસપાસના મોગલાઇ ઇલાકામાં એક નોળવેલ મળે છે. તેની વેલ તદ્દન બારીક દાભણા જેવી હોઇ તેના ઉપર પાંદડા મૂળમાં નથી હોતા. એક વેલીને બીજી આડી વેલી પુષ્કળ ફૂટી વેલીની એક મેડી જાળ બને છે. કંદ નાળીએરના આકારથી લઇ મોટા કોળાના આકાર જેવડા હોય છે. એક બાજુથી તેનો આકાર સર્પની ફણા પ્રમાણે હોય છે. કંદનો રંગ ધોળો હોઇ તે હાથને ખડબચડો લાગે છે. તેના ઉપર નાની નાની ખડબચડી ગાંઠો થાય છે. કંદ લાવીને ઘરમાં રાખેલ હોવાથી ત્યાંજ તેને વેલ ફૂટે છે. એ કંદને તે પ્રાંતમાં 'વિષમુગરી' કહે છે અને એનો ઉપયોગ વિશેષ કરીને સર્પ વગેરે વિષારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે. ઢોરને સર્પ કરડ્યો હોય તો આ કંદ ખુંદીને રોટલી સાથે ખવડાવે છે. આ પ્રયોગથી તેને રેચ થઇ ઝેર ઉતરે છે. મનુષ્યને સર્પ, વીંછી વગેરેનો દંશ થયો હોય તો દંશની જગ્યાએ આ કંદ ખુંદીને બાંધે છે. ખેડુત લોકો તો મનુષ્યને પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કંદ સુમારે ૭ માસા આપે છે. એ પ્રયોગથી ઉલટી થઇ ઝેર ઉતરે છે. આ કંદની ઉગ્ર વાસ આવે છે. આ પ્રમાણે આ બન્ને નોળવેલ રાસ્નાની જાતિ માની લઇએ તો રાસ્નાપચક સિદ્ધ થાય છે. નાકુલી, ગંધનાકુલી, નકુલેષ્ટા, સુગંધા, સુવહ ઇત્યાદિ રાસ્નાના નામો છે, તે નોળવેલનાં પણ છે. સિવાય નોળવેલના મૂળને રાસ્ના કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાસ્નાના વેલાને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. ક્વચિત્ એને નાયટી એમ કહે છે, પરંતુ નાયટીને નાની દુધી એમ પણ કહેવાતું હોવાથી રાસ્નાને નાયટી કહેવાય નહિ. રાસ્નામાં વળી ધોળી અને કાળી એવી પણ બે જાત છે.

ધોળી રાસ્ના ગુજરાતમા થાય છે એના મૂળ જાડા મોથા જેવા બારિક હોય છે. રાસ્ના એ વાયુહારક છે **રાસ્ના**—ગુરૂ, કડવી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે, અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, ઉધરસ, વિષમજ્વર, મોજો, ઉચકી, કંપ, ઉદર, આમવાત, કફ, શળ, તાવ તથા સર્વ વાયુ રોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્દિત વાયુ (મ્હોડુ વાકું થવું), મન્યા-સ્તંભ-ડોકનુ રહી જવું એ ઉપર**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, રોહીસ ઘાસ, આમાદ, બળદાણાનાં મૂળ, અડદ અને કૌચના મૂળનો કાઢો, સિંધવ અને હિંગ નાખી પાવો (૨) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર**—રાસ્ના, ગળો, બળદાણાના મૂળ, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો (૩) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર**—રાસ્ના, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, અરડુસી, ગળો, ગોખરૂ, વજ, દેવદાર, હરીતકી, કચોરો, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી રીંગણી ધાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાના મૂળ, એરંડમૂળ, સુવા, આરોડી, ચવક અને ઉભી રીંગણીનો કાઢો કરી તેમા સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો (૪) **આર્દ્દિપક, સપ્તધાતુગતવાત, આમ-વાત અને સર્વાંગવાત ઉપર**—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમા બેવાર આપવો (૫) **સર્વ વાયુ ઉપર**—રાસ્ના, ગોખરૂ, એરંડ-મૂળ, દેવદાર, આરોડી, ગળો અને ગરમાળાનુ મગજ એ સર્વના કાઢામા એક માસા સુંઠનુ ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિશ્ચય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૬) **શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને શીતજ્વર ઉપર**—રાસ્ના, સુંઠ અને લીંડીપીપરનો કંઠ કરી ગરમ પાણીમા પાવો

૪૮૮. રાળ—સ૦ ક૦ સર્જરસ, રાલ હિ૦ રાલ. મ૦ ગળ બ૦ ધુના ફા૦ રાલેમગરેબી અ૦ કિકહર ઇં૦ યલોરેઝીન. લા૦ રેઝિનાફલેવા ફ્રિં૦ નારૂસ.

એ ઝાડ બંગાળા, **આબુના પહાડ** અને **ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં** થાય છે ગળ એ ચાર જાતના ઝાડમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડમાથી જે રસ નીકળે છે તેની ગળ થાય છે + **રાળનું ઝાડ**—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, શીતલ, તુરૂ, વ્રણરોપણ, વર્ણકારક તથા રૂક્ષ છે, અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિસ્ફોટક, વાયુ, પરમેંત્રા, વ્રણ, કૃમિ, વર્ષ્મરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણુ, યોનિશળ, કર્ણશળ, તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે **મોટું રાળનું ઝાડ**—રૂક્ષ, કાંતિકર, તીખુ, ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કફ, પાંડુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ, કોઢ, વ્રણ, વિષરોગ, ઉરક્ષત, કંડૂ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—મધુર, રૂક્ષ, શીતલ, સ્તંભક, ગુરૂ, તુરા, લેખન તથા મલા-વષ્ટંભક છે, અને શળ, વાયુ, આધ્માનને કરનાર, પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતક્ષય તથા તૃષાનો નાશ કરે છે **રાળ**—શીતલ, સ્નિગ્ધ, તુરી, કડવી, ગુરૂ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, સ્તંભન, વ્રણરોપણ, ભગ્નસંધાનકારક તથા મધુર છે, અને વાત, પિત્ત,

× ગળનુ મોટુ ઝાડ થાય છે એના ગુંદને રાળ કહે છે. તે ગાયના દહીંમા અથવા સાકર સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે. એના લેપથી અથવા એને પીવાથી પ્રદરરોગ જાય છે એની માત્રા ૭ રતિની છે

ત્રિદોષ, રક્તદોષ, વિસ્ફોટક, કફ, વ્રણ, ગળ, સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહબાધા, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિપાદિકા, વિષ, ભતબાધા તથા અતિસારનો નાશ કરે છે એનો ઉપયોગ મનમમા અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમા પુષ્કળ થાય છે હાડ દુખવામા અથવા સોજો આવેલ હોય તો તેના ઉપર ગુગળ અથવા ગુજર સાથે કિવા એકલીજ રાળ લઇ તે ઝીણી વાટી પાણીમા શીજવવી, એટલે તે લેપના કામમા ઘણી ઉપયોગી થાય છે ઉપયોગ—(૧) સંગ્રહણી ઉપર-રાળ ઘીમા તળી નાગકેસરની સાથે ખવરાવવી (૨) બાળકોના અતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર.—સાકર અને માખણમા રાળ મિશ્ર કરી આપવી (૩) અતિસાર ઉપર—રાળનુ ચૂર્ણ સાકરમા આપવુ એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર થાય છે (૪) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર—રાળ, મીણ અને માખણ એ એકત્ર કરવી ચોપડવા (૫) રક્તાધિક વાતરક્ત ઉપર—રાળ અને ઘી કઢવી તેનો લેપ કરતા જવુ-(૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર—રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તલનુ તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરવુ અને તે પીછી અથવા રૂના પુમડાવડે ચોપડવુ (૭) કાન વહે છે તે ઉપર—ત્રણ ભાગ તલના તેલમા ૧ ભાગ રાળની ભૂકી નાખી રાળનો રસ થઈ તેલમા મળી જાય ત્યા સુધી કઢવવુ આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમા ભરવુ અને દિવસમા ત્રણવાર કાનમા નાખવુ. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર—રાળનુ ચૂર્ણ અને સરસવનુ તેલ (સરસીયુ) એકત્ર કરી ધપ દેવાથી અર્શ અને રક્તસ્રાવ બધ થાય છે

૫૦૭ રીસામણી:—સ૦ લજ્જાલુ મ૦ લાજાળુ, લાજરી, સંકોચણી હિ૦ લજ્જાવતી, છુઇમુઈ, શમાની, લાજવતી બ૦ લજ્જાવતી, લાજુક ક૦ મુદિદરેચુરૂદવ, ઓળ મુચ્ચક, મુદૃલમુરિકે, લજ્જાવતી. તા૦ તોટ્ટલશરંગિ તૈ૦ મુનુગુડાઆરમુ તુ૦ નાચિકેડુ. મલા૦ તોટ્ટનવાતિ લા૦ માઇમોસા સેનસિટિવા.

એ ઝાડ નાના હોય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાત છે મોટી જાતના ઝાડને બારિક કાટા હોય છે રીસામણીના પાદડા આમલીના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાજ સંકોચાઇ જાય છે આ એ ઝાડમા મોટો ચમત્કાર છે. રીસામણી (લજ્જામણી)—તીખી, શીતલ, કડવી, તુરી, સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે, અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, દાહ, શ્રમ, વ્રણ તથા કોઢનો નાશ કરે છે નાની રીસામણી—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિજ્ઞાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ગડમાળા, અપચી, ગલગડ અને કમળા ઉપર:—રીસામણીનો અથવા ગોરખમુંડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. (૪) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:—રીસામણીનાં પાદડા વાટી ગરમ કરી અડે બાધવા. (૩) સ્ત્રીઓનુ યોનિદ્વારે અગ બહાર પડે છે તે ઉપર:—રીસામણીના પાદડાંનો રસ અથવા મૂળ ઘસી હાથે ચોળી ને હાથે અંદર બેસાડવું. આ ઔષધ સુયાણીએ કરવુ. (૪) આખની કાળી કીકી ઉપર ચાડળ (પડદો) આવે છે તે ઉપર—રીસામણીના પાંદડાંનો રસ અને ધોવાડું

મૂત્ર સમભાગે એકત્ર કરી અંજન કરવું (૫) ઉંદાટીઆ ઉપર–રીસામણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર–રીસામણીના પાદડાંનો રસ દિવસમાં બે ત્રણ વાર મૂળવ્યાધિ ઉપર ચોપડવો

૫૦૧ રૂદ્રાક્ષ—રૂદ્રાક્ષના મોટા મોટા ઝાડ થાય છે એના પાદડાં ગંગેરી નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે કોકણના કેટલાક ભાગમાં એ ઝાડ થાય છે એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે એના ફળમાંના બીજને રૂદ્રાક્ષ કહે છે રૂદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે કોઇ કોઇ એ માળા રૂપામાં કે સોનામાં ગડાવે છે મહેસુરમાં તથા તેની આસપાસ પણ એના ઝાડ ઘણાં થાય છે **રૂદ્રાક્ષ**—ખાટી, ઉંષ્ણ તથા રૂચિકર છે, અને વાયુ, કફ, શિરપીડા, ભૂત તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**–(૧) **મસુરા ઉપર**–રૂદ્રાક્ષ મધમાં ઘસી પાવી.

૫૦૨. રેણુકા (રેણુકબીજ)—સં૦ હિ૦ બ૦ ક૦ રેણુકા મ૦ રેણુકબીજ લા૦ વ્યાયટેક્સ સ્પેસીઓસા .

આ વલો મેવાડ પ્રાંતમાં થાય છે એના બિયાને "રેણુકબીજ" કહે છે આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે રેણુકબીજ કકોળી જેવા અને તે કરતા થોડા મોટા હોય છે એનો રંગ કાળો હોય છે **રેણુક**–તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેધ્ય, પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે અને ખુજલી, કંડૂ, તૃષા, દાહ, વિષ, કફ વાયુ, નપુંસકત્વ દુર્બળતા તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના બિયાના પણ એવાજ ગુણો છે **ઉપયોગ.**—(૧) **ઉચકી (હેડકી) ઉપર**—રેણુકબીજ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તેમાં શેકેલી હિંગ નાખી પાવો, એટલે પાંચ પ્રકારની ઉચકી દૂર થાય છે (૨) **પક્ષાઘાત ઉપર.**—રેણુકબીજનો કાઢો પાવો (૩) **પિત્તગુલ્મ ઉપર**–રેણુકબીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું

૫૦૩. રેવચીની—સં૦ રેચના, રેવટચીની મ૦ રેવાચીની. હિ૦ રેવદચીની. બ૦ રેઉચીની ચિની૦ વ્હાગ, હાગ નેપા૦ પદમચાલ ગઢવા૦ અરચુ–રૂ અફ૦ રવાશ–સુકિ ફા૦ રેવન. અ૦ રાવન. ઈં૦ રૂબાર્બ લા૦ રેઇરેહિક્સ, હ્રિયમ ઇમોડી —ઓફીસિનલ.

આ નાનું સુંદર ક્ષુપ છે એ સુકાના ઝાડ કરતા ઘણુંજ મોટું એટલે સરેરાસ –૬ ફુટ સુધી ઉંચાઇનું હોય છે અને જમીનમાંથી ૧ મુખ્ય અથવા વચેનું દીટડું નીકળી તેની બાજુએ ચારે તરફ દીટડાની શાખાઓ નીકળે છે. એના પાદડાં પીપળાના પાદડાં જેવા ગોળ અને મોટા પસરેલા હોય છે તે ઉપરના અંગે ફીકા લીલા રંગના અને સુવાળા હોઇ નીચેની બાજુએ લબદાર અને પીળા રંગના હોય છે. ફુલો અવ્યવસ્થિત મંજરી ઉપર આવી લાલ રંગના હોય છે રહીમ ઓફીસિનલ જાતિના ઝાડો ઉપર સફેદ રંગના ફુલો આવે છે. રેવચીની અનેક જાતો છે. તેમાંથી ૫–૬ મુખ્ય છે આ સર્વનું દેશી નામ એકજ છે. રેવચી–રૂશિયા, તુર્કસ્તાન, ચીન, તિબેટ અને કાસ્મીરથી નેપાળ સુધી હિમાલય પર્વતના ૯૦૦ થી ૧૬૦૦ ફુટ સુધી ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે પહેલી ચાર જાત હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે. હ્રિયમ પોમેટમ જાતના રેવચીની

ઝાડોનુ વાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાથી ચીનના કન્સુ પ્રાંતમા કુકુ-નોર સરો-વરની આજુ બાજુએ અને ગયા શતકથી એશિયાખડમાના રૂશિયાના પ્રદેશમા ઘણુંજ થવા લાગ્યુ છે, પરંતુ તેમાથી ચિનાઇ રેવચી ઉત્પન્ન થતી નથી. ઇગ્લાંડમા બેનબરી નજીક ઑડીંકોટ નામના ગામમા હ્રિયમ રાપોન્ટીકમ જાતના ઝાડનુ પુષ્કળ વાવેતર થતુ અને એ ઝાડમાથી બજારમા મળનારી 'બેનબરી' નામની રેવચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચાની રેવચી કરતા ઓછી કડવી હોઇ તેમા ચિકણાપણુ અને તુરાશ જાસ્તિ હોય છે સિવાય એના મૂળ પણ ચીની રેવચીના મૂળ કરતા અધિક છિદ્રવાળા, વધારે નરમ અને સહજમા ભાગી જાય તેવા હોય છે. મુખ્યત્વે કરીને એની ભૂકી કરીને વેચવાને મોકલે છે હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારા ઝાડમાથી રેવચી કહાડવાને વેપારી લોકો યોગ્ય લક્ષ આપતા નહિ હોવાથી અને વિલાયતથી આવનારી સસ્તી મળતી હોવાથી હિન્દુસ્તાનમા તેનીજ ખપ વધુ થાય છે ચીની અથવા ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેવચી મુદ્દામ મગાવ્યા છતા હિન્દુસ્તાનમા આવતા નથી એમ ડૉક્ટર ડિમાક લખે છે ચીનાઈ રેવચી કાનમા અને ઝેશ્ચ પ્રાતમાના ડુગર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાથી વિલાયત જાય છે તિબેટના અગ્નિ દિશા તરફના પ્રદેશમા જે રેવચી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો થોડો ઘણો વેપાર બગાળી લોકોમા થાય છે દક્ષિણ સિકિમ પ્રાતમા ત્યાના રખારી રેવચીના મૂળ એકઠા કરે છે, પરંતુ મુસલમાન વપારીઓ સિવાય તે કોઈ વેચાતા લેતા નથી. રેવંદચિની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમા રૂમેકસ નેપ્લેન્સીઝ મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બગાળામાના ગાંધીઓ પાસે વેચાતા મળે છે એમ ડૉક્ટર કનૈયાલાલ દેવ પોતાના ગ્રથમા એક ઠેકાણે લખેલું છે

ઐતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે સને ૧૭૩૨ ની સાલથી રેવચી એ વનસ્પતીની યુરોપિયન વૈદ્યોને માહીતી મળી. તે પહેલા ફક્ત ચીનાઇ લોકોને માહીતી હતી કારણ એના ગુણદોષ સુમારે ૩૦૦-૩૨૫ વર્ષ પહેલા લખેલા એક ચીનાઇ ભાષામાના વૈદક ગ્રથમા લખેલ મળે છે. આર્ય વૈદ્યોને એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલુમ છે આત્રેયે (પુનર્વસુ મુનિએ) "ક્ષીરણી" નામથી "શોધન" ઔષધોમા તેની ગણના કરેલ હોઇ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજનિઘટકારે પણ તેના ગુણદોષનુ વર્ણન કરેલ છે તે યુરોપિયન શોધકોના વર્ણનથી મળે છે. આરભમા રેવચીના નામો આપેલ છે. તેમા ક્ષીરિણી, કાચનક્ષીરી, હિમદુગ્ધા ઇત્યાદિ જે નામો છે તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાથી સોના જેવો પીળો રસ નીકળે છે એ ખુલ્લુ થાય છે યુરોપિયન શોધકોએ આ પીળા રસનો ઉલ્લેખ માત્ર પણ કરેલ દેખાતો નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એટલુજ સમજવાનુ કે રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચીનાઈ વેપારીઓ રેવચીનાં મૂળ બીજા દેશમા મોકલતી વખત તેની ઉપરની છાલ કાઢી કકડા કરી મોકલે છે. એ વનસ્પતિ બીજાથી ઓળખાય નહિ માટેજ તેઓ એમ કરતા હોય એમ જણાય છે. કેટલાક વર્ષો પહેલા એટલે રૂશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેળવ્યા પહેલાં ૮-૧૦ રૂપીએ રતલના ભાવથી તે વેચાતી હતી.

પ્રોફેસર ફ્લુકીગર અને ડૉ૦ હેનબેરિનો મત એવો દેખાય છે કે, રેવચીની જેને ઇંગ્રેજીમા રુબાર્બ કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપિયન ડૉક્ટરોને ગ્રીક વૈદ્યો પાસેથી માહીતી મળી. રેવચીના મળ–કદ પહેલા ચિનાઇ તાર્તરી અને તિબેટથી યુરોપમા જતા હતા અને તે જે નિરનિરાળા રસ્તાએ જતા હતા તે રસ્તા ઉપરથી "આયસિડોર' નામના લાટીન ગ્રથકારે તેને નિરનિરાળા નામો આપેલ હતા તે આ પ્રમાણે – રેવડ્ગોની (ચીની), ર રેવદબર્બરિક અને ૩ રેવદતુર્કીક. રેવદબર્બરિકમાથી "હ્રૈબર્બરુ" અને તેમાથી ઇંગ્રેજી રુબાર્બ એવુ અપભ્રંશ નામ પડ્યુ છે ઇંગ્રેજી અને રૂશિયન અધિકારીઓએ ખરી રૂબાર્બની ઉત્પત્તિ અને તેનુ સ્થાન શોધી કહાડવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ ચીનના બાદશાહનો ત્યાના અધિકારીઓને એવો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇએ બીજા દેશના મનુષ્યને રેવચીના ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવુ નહિ અને તે ઠેકાણે કોઈ ચોરીથી ગએલો મળી આવે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવો

એની ગાગડીમાથી પીળો રજ જેવો પદાર્થ, રાળ જેવો પદાર્થ અને અવશિષ્ટ પદાર્થ એવા ત્રણ પદાર્થો મળે છે એ સિવાય 'ઇમોડીન' એ એક તેમાનો ક્રિસાફ્યાનિક એસીડ દ્રવ્યની પ્રકૃતિનુ મળેલ છે તે કેટલાક વખત સુધી હવામા સુકવવાથી તેનો સ્ફટિક બને છે રેવચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. તે સુદર સારક હોઇ સ્તભનનુ પણ કામ કરે છે આથી યૂરોપિયન લોકો મલશુદ્ધિ માટે રુબાર્બનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે એના ફાટ, નિષ્કર્ષ, અર્ક, આસવ, અવલેહ, ગુટિકા, મિશ્ર ચૂર્ણ એવા સાત કલ્પ ડાક્ટર લોકો કરે છે મિશ્ર ચૂર્ણ બે વરસના બાળકને આપવાના ઉપયોગમા આવે છે આ ચૂર્ણમા રેવચી, સુઠ અને મ્યાગ્નિશિયા નાખે છે

હિમાલયના ઉપરના ગઢવાલ જીલ્લાના ભુટિયાલોક "હ્રિયમ ઇમોડી" જાતના રેવચીના મૂળ, મજીઠ અને ક્ષાર આ ત્રણના મિશ્રણથી કપડાને લાલ રગ ચડાવે છે સિવાય તે લોક એના નાળ (દીટડા, કાનરીઓ) બાફી અથવા કુટીને મીઠુ નાખી ખાય છે, તેમજ તેનો મુરબ્બો અને અથાણુ પણ કરે છે આવી રીતે ઉપયોગમા આવવા ઉપરાત મળની શુદ્ધિ કરે છે ડૅક્ટર સર જૉર્જ વૅટે એની પરીક્ષા કરવાને લાહોલ પ્રદેશમા રેવચીના દીટડા બાફીને ખાધા તેનાથી તેમને ખૂબ જુલાબ લાગ્યો. હ્રિયમ મુરક્રોફ્ટિયેનમ્ જાતના મૂળમા ઔષધી ગુણ "હ્રિયમ ઇમોડી" જેવાજ છે તેનો ઉપયોગ ઉનને પીળો રગ ચડાવવાના કામમાં થાય છે પજાબમા જમ્મુ નજીકના શિયાલકોટ મુકામે એની આગળની કૃતિ જોવામા આવે છે મૂળનો ભૂકો કરી બે દિવસ સુધી ઠડા પાણીમા પલાળી રાખે છે. તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે ઉકળતા પાણીમા ઉનના વસ્ત્ર બોળે છે એટલે હલકો પીળો રગ ચડે છે તેમાજ થોડી હળદરની ભૂકી નાખવાથી ભપકાદાર રગ થાય છે 'હ્રિયમ નોબાઇલ' જાતના ઝાડના સુકવેલાં પાદડા તબાકુને બદલે વપરાય છે. એનીજ એક નાની પેટા જાત છે, તેનો ઉપયોગ તિબેટમા તબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી લોક "ચુલા" કહે છે 'હ્રિયમ સ્પિસિફૉર્મ' જાતિનાં ઝાડ

અફઘાનિસ્તાનના ઘણાક ભાગમા પોતાની મેળે ઉગે છે જ્યારે લીલાશપર એનાં પાંદડાની ડાડલીઓ હોય ત્યારે તેને 'રેવશ' કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના ઢગલા કરીને તે ધોળા થાય ત્યારે તેને 'ચુકરી' કહે છે એના તાજા દાડા ચૈત્ર વૈશાખમા પેશાવર શહેરમા આવે છે અને તે ત્યાના લોક લીલા અથવા બાફીને ખાય છે. તેમજ તે સુકવી રાખે છે અને તેનુ અથાણુ પણ કરે છે. રેવચીના મૂળ ઉકાળવાથી અથવા શેકવાથી તેમાનો રેચક ગુણ ઘણોજ કમી થાય છે

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે અને એનો મુખ્ય ગુણ રેચક છે. આ રેચક ગુણના અગભૂત બીજા કેટલાક રોગ નાશ કરવાનો ગુણ એમા છે શિલા ઉપર છાપવાનો મજકુર જે કાગળ ઉપર લખે છે તે કાગળ રેવચીનો શીરો ચોપડીનેજ પીળો કરેલો હોય છે એ સિવાય રગના કામમા સ્વતત્ર રૂપથી અને બીજા રગ સાથે મસળીને પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે

રેવચીના ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમા થાય છે. ચીન અને ચીનાઇ તાર્તરી એ દેશમા રેવચીની ઉત્પત્તિ ઘણીજ થાય છે. રેવચીના ઝાડ મલબાર, ત્રાવણકોર, ખડાળાનો ઘાટ અને બોરઘાટ એ ભાગોમા પણ થાય છે રેવચીના ઝાડમા એક પ્રકારનુ પીળુ રાળમય દ્રવ્ય રહે છે, તેને લોક "રેવચીનો શીરો" કહે છે એમા રેચક ગુણ હોવાથી રેચ આપવાને માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે એનો રગ માટે ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડ સુમારે ૭ સાત હાથ ઉચુ વધે છે તથા તેના ઉપર કોકમ જેવડા ફળ આવે છે દક્ષિણમા કેટલેક સ્થળે તેને "તાવીર" કહે છે રેવચીના મૂળનો ઔષધોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે **ઉપયોગઃ—(૧) રેચ માટે.**—રેવચીના શીરાનુ માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમા, સાકરમા અગર મધમા આપવુ એટલે રેચ થશે. ઉતાર ઘી અને ભાત **(૨) મૂત્રરેચન.**—રેવચી, સુરોખાર, ચણકબાબા તથા એલચી એ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ, પાશેર પાણી અને પાશેર દૂધ એકત્ર કરી ભાગની માફક એ વાસણમા ઉલટાવી ઉલટાવીને પાવુ **(૩) બાળકને ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર.**—રેવચીનુ લાકડુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો **(૪) નાના બાળકોને રેચ માટે**—રેવચી કિવા રેવચીનો શીરો દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો **(૫) કમળી ઉપર.**—રેવચી દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવી *

૫૦૪. રામફળ (કરમલ)—સ૦ ભવ. મ૦ ન્હીવ, ઓટફળ. હિ૦ રામફળ ક૦ નીવે. ફા૦ ચકી લા૦ ગારસાનીઆ ઝેથોયાઇમસ. ખ૦ ચાલતે.

એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા થાય છે એને ગોળ ફળ આવે છે એના પાકેલા ફળ મીઠા લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાટા હોય છે તેવા ઝીણા કાટા હોય છે **ઉપયોગ.—(૧) વ્રણ ધોવાને**

* સૂચના—રેવચી વધારે આપવાથી ઘણીક વખતે તેનુ ખરાબ પરિણામ આવેલું દેખાય છે, માટે તે ખાવા આપતી વખત ઘણી સાવધતા રાખવી. રેવચીનો શીરો પાણીમાં ઘસી ગુમડા ઉપર ભીનો સુકો ચોપડતા જવાથી તે તુરત ફૂટે છે.

માટે કાઢો –રોમફળની છાલ, બાવળીઆની છાલ, કિંજળીની છાલ, કુંભાની છાલ, કડવા લીમડાની છાલ અને પાદડા, એ સર્વ ખાંડી તેમા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ ઉકાળો કરવો આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવરને થએલ વ્રણ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે (૨) **ઉપદંશ (ગરમી)ના વ્રણ ઉપર:**—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ વ્રણ સ્વચ્છ ધોઇ કપડાથી સારૂ લુછી, તે ઉપર ગાયના માખણમા ચીકણી સોપારી અને શંખજીરૂં ઘસી ચોપડવુ એટલે ગુમડુ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. (૩) **અતિસાર ઉપર:**—રોમફળની છાલ વાટી પાવી

૫૦૫. રોહિણી:—સ૦ ક૦ હિ૦ મ૦ માસરોહિણી. બ૦ ચામારકશા. ઈં૦ રેડવુટટ્રી લા૦ સોયમીડાફેબ્રી ફ્યુગા.

રોહિણીનાં ઝાડ **ખાનદેશ અને નાગપુર** એ પ્રાતમા થાય છે આ ઝાડ ઘણુંજ મોટુ થાય છે એના પાદડા નાદરૂખીના પાદડા જેવા મોટા થાય છે. એના પાદડા કડવા લીમડાના ઝાડની પેઠે ડાળીને લાગેલા હોય છે રોહિણીને કેરી જેવડા મોટા ફળ આવે છે રોહિણીનુ લાકડુ ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાબરી રગ થાય છે. જાજમો અને અગરખા વગેરે એ રગવડે રગે છે **રોહિણી અને માંસરોહિણી:**—બળકર, રક્તપિત્તપ્રસાદન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તુરી, કંઠશુદ્ધિકર, રૂચિકર, સારક, વૃષ્ય તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ –(૧) કપડાને શિકારી રંગ ચઢાવવાની કૃતિ**–રોહિણીની છાલ લાવી તેના બારિક ટુકડા કરવા. તે ૪ દિવસ પાણીમા પલાળી ગખવી પછી તે ઘણો વખત બારી તે પાણી બીજા વાસણમા કાઢી લેવુ અને તેમા કપડા બીજવી સુકવવા એ પ્રમાણે ચોથીવાર સાધારણ સુકવી પછી માટીની ગાર કરી તેમા તે કપડુ એક રાત્રિભર પલાળી રાખવુ પછી તેમાથી કાઢી ને પાણીમા ચોળી તારવી ધોઇ સુકવવુ, એટલે તે પાકા શિકારી રગનુ થાય છે,

૫૦૬. રોહિસ (ઘાસ).—સ૦ દીર્ઘરોહિષક મ૦ રોશલ ગવત, રોશેગવત હિ૦ બડા રોહિષ. ક૦ હિરિય ગજિણિ

રોહિસ ઘાસના જેવુજ છે એ કમરભર ઉચુ વધે છે આ ઘાસનો સુવાસ આવ છે એને બિયા પણ આવે છે આ ઘાસનુ તેલ કાઢે છે, તેને "રોહિસ તેલ" કહે છે **રોહિસ.**—ઉષ્ણ તથા કડવુ છે અને કફ, પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ —(૧) વાયુએ સાંધા અગર અગ દુખતુ હોય તે ઉપર.**—રોહિસતેલ ચોળવુ એટલે અગ દુખતુ મટે છે **(૨) રસકપૂરના વિષ ઉપર**—રોહિસ સાકર નાખી આપવુ તથા અગે ચોળવુ

૫૦૭ લઘુરોહિસ:—ઘાસ (ગે રોમ.)—સ૦ કતૃણ, લઘુરોહિષ (ક).–તૃણ મ૦ રોહિસ ગવત, સુગંધ રાહિષ. હિ૦ રોહિસ, સોધિઆ, ગધેજ ઘાસ. બ૦ રામકર્પૂર ક૦ કિકગજાણી, કાચીહુંતુ, કડિલુ લા૦ એંડ્રોપોગન શિનેથસ.

લઘુરોહિસ એ રોહિસ ઘાસ પ્રમાણેજ હોય છે એ ઘણુ કરીને ડુંગરાળ

પ્રદેશમાં થાય છે. સર્વ ઘાસ પ્રમાણે આ ઘાસના ફૂલો રૂછાંથી વ્યાપ્ત હોય છે. સુકાયલા રોહિસ ઘાસનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે* રોહિસ ઘાસ—તીખું, કડવું, તુરૂ અને સુગંધી છે એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કંઠ, હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ, તાવ, શૂળ, અજીર્ણ, અરૂચિ, વિષૂચિકા, બગેળ, કંઠરોગ, શસ્ત્રનું ક્ષત, વાતરક્ત અને બાલગ્રહનો નાશ કરે છે.

૫૦૮. લવંગ—સં૦ મ૦ બં૦ ક૦ લવંગ હિં૦ લોંગ તૈ૦ લવંગાલુ ફા૦ દરખતેમેહક અ૦ મિખકર્ફેનફુલ. ઇ૦ ક્લોવ્ઝ. લા૦ કારેયોફાઇલસએરોમેટિકસ્

મલાક્કા અને આંબોયના એ દેશોમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગના ઝાડ રોપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંથી સારાં લવંગ ઉત્પન્ન થતા નથી. એ ઝાડ મોટા થાય છે અને આઠ નવ વર્ષે ફળે છે. મસાલામાં અને સુગંધિ પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ઘણોજ થાય છે લવંગનું તેલ કાઢે છે **લવંગઃ**—લઘુ, કડવું, ચક્ષુષ્ય, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, વૃષ્ય તથા વિશદ છે, અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉધરસ, શૂળ, આનાહ વાયુ, શ્વાસ, હેડકી, વાંતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે × **ઉપયોગઃ**—

---

* યદ્યપિ મ૦ પદેજીએ રોહિસ ઘાસની બે જાતો વર્ણન કરી છે. પરંતુ એની ત્રણ જાતો અમારા જાણવામાં આવી છે એક માથાપુર ઉંચી વધે છે. તેને લોકો છાપરા (પર્ણશાળ) ઉપર છાજ નાખે છે તેથી ચોમાસાનું પાણી તેમાં ઉતરતું નથી બીજી કમરપુર ઉંચી થાય છે અને ત્રીજી માત્ર નાની જાત છે એ ખડમલા તરીકે ઢોરોના માટે લાવેલા ઘાસમાં જોવામાં આવે છે આ ત્રીજી જાતના પાંદડા વાટીને બાંધવાથી તે નહિ રૂઝાતા ગુમડાને રૂઝવે છે આ ખેડાણ ખેતરોમાં ચોમાસામાં થાય છે એનો પાલો સાબરશીંગ ઉપર ખૂબ વીંટાળી તેના ઉપર ખૂબ બારીક તાંબાનું પતરૂં ચડાવી ભઠ્ઠીમાં બાળે છે એ બાળેલ સાબરસીંગ સાપનું ઝેર ચુસવાના માટે પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર રાખવાથી તે ચોંટી જઇ ઝેર ચુસી પોતાની મેળે ખરી પડે છે આમ વારંવાર ખરી પડેલ સાબરસીંગ ધોઇ સાફ કરી ફરી ઘસી ચોપડતા જવાથી સાપનું ઝેર નાબુદ થાય છે

×**હિંદુસ્તાની વૈદ્ય.**—લવંગને ગરમ, પાચક, કફનાશક અને કોપેલા આમને બેસાડનાર માને છે એજ પ્રમાણે પેટની પીડાનાશક તથા તરસ બંધ કરવાને અને ઉલટી તથા વાયુ આદિને દૂર કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે **યુનાનિ હકીમ**—લવંગને ખુશ્ક અને ગરમ માને છે અને શરીરના બહારના ભાગમાં લગાડવાથી અથવા ખાવાથી એમાં વિષની અસર ઓછી કરવાની તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શક્તિ છે એમ માને છે વળી એમ પણ માને છે કે એનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાંતના પાયા મજબૂત થાય છે, શ્વાસ સુગંધિત નિકળે છે કફ બેસી જાય છે તથા પાચનશક્તિ વધે છે **અંગ્રેજી ઔષધોમાં**—લવંગને ગરમ જાગ્રત કર્તા તથા પેટની પીડા નાશકતા માને છે, તથા અજીર્ણ અને બીજી બિમારીઓમાં બીજા પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને

(૧) શરદી ઉપર.—લવગનો કાઢો કરી પાવો **(૨) મૂર્ચ્છા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપર**—લવગ ઘસી અજન કરવુ **(૩) રતાંધળાપણા ઉપર**—લવગ બકરીના મૂત્રમા ઘસી અજન કરવુ **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—ઠીકરુ દેવતામા તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી એક વાસણમા મૂકી તે ઉપર સાત લવગ નાખવા તે ગેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ધોળી ગરણીના પાદડાનો રસ નાખવો, તથા ઠીકરુ કાઢી લઈ તે રસમા લવગ વાટી તે આપવા. ગરમી થાય તો ધોળી ચણોઠીના પાન મ્હોડામા રાખવા **(૫) દાંત દુખતા હોય તે ઉપર**—લવગનો અર્ક રૂ ઉપર નાખી દાત ઉપર મૂકવુ **(૬) અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ અને વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર:**—લવગનો × અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો **(૭) ઉધરસ ઉપર લવંગાદિવટી:**—લવગ, મરી, બહેડાનુ દળ, એ સમાન અને એ ત્રણેના ખેરની અંતરછાલ કિંવા ધોળો કાથો નાખી બાવળીઅની અતરછાલના કાઢામા ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રોજ બે ત્રણવાર ગોળી મ્હોડામા રાખવી, એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે **(૮) કાસાદિક ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ**—લવગ, જાયફળ અને લીડીપીપર એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુઠ ૧૬ તોલા લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી આપવુ એટલે પ્રબળ ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, મેહ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અગ્નિમાદ્ય અને સગ્રહણીનો નાશ થાય છે **(૯) વિષૂચિકામાં તરસ કિંવા બકારી (મ૦ ઉમાસા) થાય તે ઉપર.**—લવગ કિવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનુ પાણી તપાવી ઠડુ કરીને પાવુ **(૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ ઉપર.**—લવગ, જાયફળ, લીડીપીપર એ એક ભાગ, બહેડા ૩ ભાગ, મરી બે ભાગ, અને સુઠ ૧૬ ભાગ એનુ ચૂર્ણ કરી, તેના જેટલી તેમા સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવુ

૫૦૯. લસણ:—સ૦ લશુન મ૦ લસુણ હિ૦ લહસન. પુ૦ કાળુવા. અ૦ રસુન ક૦ બીલીય બેળુળી તૈ૦ બેળુળીતેલાગડ્ડ ફા૦ સીર અ૦ સુમઇન્કુ- દીપૂન, સુમક્ષ હેયાર ઇં૦ ગાર્લીક૩ટ લા૦ એલીયમ્ સેટીવમ્

લસણના છોડ ડુગળી (કાદા)ના જેવાજ થાય છે એના કદમા આઠ દસ કળીઓ હોય છે એને ડુગળી જેવા બિયા આવતા નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમા આવે છે લસણ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમા નાખે છે એની ચટણી કરે છે તેમ કાઈ અથાણુ પણ કરે છે લસણનો ઔષધમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે એમા વાયુ નાશ કરવાની શક્તિ છે લસણમા ધોળી તથા રાતી એવી બે જાત

જો ઉલટી થતી હોય તો લવગને ગરમ પાણીમા ભીજવીને એ પાણી પાવાની ભલામણ કરે છે

યદ્યપિ યુનાનિ હકીમ લવગ ખાતા રહેવાથી દાતના પારા મજબૂત થવાનુ બતાવે છે પરતુ એ પ્રયોગથી પોતાના દાતો નષ્ટ થઇ જવાનુ અમારા એક મિત્રે અમને ખાસ કહ્યુ હતુ

× અષ્ટમાશ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનુ પાણી રહે તેવો ઉકાળો

છે, પણ તે ગુણમા તો ઘણે ભાગે સરખીજ છે એક કળીનુ લસણ ગુણમા વધારે છે. **લસણ**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખુ, રસાયન તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભગ્નસંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક તથા કેસ્ય છે, અને અરૂચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સોજો, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કોઢ, આમ, પીનસ, શ્વિત્ર, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, શૂળ, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવષ્ટંભ, ઉધરસ, રાજયક્ષ્મા (ક્ષય) તથા કુક્ષિશૂળનો નાશ કરે છે **એના મૂળ**.—તીખા, **પાંદડાં**:—કડવા, **દાંડા**:—તુરો, **દાંડાનો અગ્રભાગ** ખારો અને **બીયા** મધુર છે. લસણ—અતિસારી, મેહી, ગર્ભિણી, રક્તપિત્તી, શોષી તથા ઉલટીવાળાઓને આપવુ નહિ એ ઉપર ખાટા, મદ્ય, માંસ એ પદાર્થ હિતકારક થાય છે, તથા વ્યાયામ, દૂધ, ક્રોધ, ઘણુ પાણી, તડકો અને ગોળનુ સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે ઉપયોગ—(૧) **કાન વહેતો હોય અને સણકા થતા હોય તે ઉપર**.—તેલમા લસણ કઢી તે તેલ કાનમા પાડવુ (૨) **નવા વ્રણની ગાંઠ, ઉઠાણુ, ગડું (વિદ્રધિ), કાખમાંજરી વગેરે ઉપર**.—લસણ ચોળવુ એટલે તે ફુટે છે, અથવા લસણ અને મરીનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો (૩) **શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે**:—લસણ, રાળ અને હિંગની ધૂણી આપવી, એથી કીડા પડ્યા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. (૪) **આધાશીશી ઉપર**—લસણનો રસ નાકમા પાડવો. (૫) **અરોળ ઉપર**:—લસણ, પીપળીમૂળ અને હરડા એકત્ર ખાડી ખાવા અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુંટડો પીવો (૬) **આમરક્ત અને મરડા ઉપર**:—લસણ ૪ તોલા અને થોડા આકડાના કુમળા પાદડા એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૭) **સર્વ વાયુ ઉપર**—૪ તોલા લસણ છોલી તેમાની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીરૂ, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ એકેક માસો નાખી તેની ગોળીઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડમૂળનો કાઢો પીવો, તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગ વાયુ, ઉરૂસ્તંભ, કૃમિ, શૂળ, કટિશૂળ, કુક્ષિશૂળ તથા પેટમાનો વાયુ વિગેરે સર્વ પ્રકારના વાયું દૂર થાય છે (૮) **મણુસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે**—લસણ વાટી લેપ કરવો (૯) **કૂતરાના વિષ ઉપર**—જખમ પાણીવડે ધોઇ પછી લસણ વાટી લેપ કરવો, તથા નવટાક પાણીમા લસણ કઢવી અવાળ પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી પાવુ અને ભોજનમા લસણ વધારે ખાવુ. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવુ (૧૦) **બાળકોના આમ અને સંગ્રહણી ઉપર**—લસણની કળી લઇ ઉભી ચીરી તેમા બે તલભારથી અર્ધા અડદના દાણા જેટલુ અફીણ ભરી, તે કળી કિંચિત્ શેકી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમા બે વાર પ્રમાણે બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઇ ગુણ આવે છે મોટા માણસને અફીણ અડદ કરતા કિંચિત્ કમી આપવું (૧૧) **અપસ્માર અને અર્દિત વાયુ (મ્હોડું વાંકું થવું તે) ઉપર**—લસણ વાટી તલના તેલ સાથે ખવરાવવુ અથવા લસણ નાખી કરેલાં અડદના વડા તલના તેલમા તળી માખણમા ખાવા. (૧૨) **શરદીએ કાનમાં ધાક પડી હોય તે ઉપર**—લસણની કળી છોલી તેની અંદર વીંટાળી કાનમાં

રાખવી. (૧૩) **આમવાત ઉપર**—લસણની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમા તળી ભોજનસમયે પ્રથમ કોળીઆમા રોજ ખાવી (૧૪) **અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલ્ક**—લસણ, મધ, લાખ અને સાકરનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો, એટલે ભાગેલા કે ઉતરી ગયેલા હાડકાનુ ઘણુ જલદીથી સંધાન થાય છે (૧૫) ઉદરરોગ ઉપરઃ—શુદ્ધ કરેલુ લસણ (છોલી એક રાત્રિ છાશમાં પલાળી રાખી પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ શેકેલી પા ભાગ અને બધાના બરોબર આદાનો રસ લઈ તેમા ખરલ કરી ચાર ગુંજા (ચણોઠી) ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તેમાથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની છાશમા અથવા આદાના રસમા આપવી, એટલે તુરત ગુણ આવે છે અને મોટુ થએલુ પેટ પણ જલદીથી નાનુ થઇ મળશુદ્ધિ થાય છે (૧૬) **વાળા ઉપર**—લસણ, ચિત્રો અને રાઇને પાણીમા વાટી તેની થેપલી કરી વાળા ઉપર બાધવી (૧૭) **વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપરઃ**—લસણના કલ્કમા તલનુ તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિષમજ્વર અને સપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણ કરે છે (૧૮) **શૂળ ઉપર**—લસણ ઘીમા ખાવુ (૧૯) **શરીરમાની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલ ચાઠાં અને દાદર ઉપર**—લસણ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ ચોળવો, એટલે એ વિકાર દૂર થશે. અથવા લસણ અને ગવારના પાદડાનો રસ એકત્ર કરીને અથવા એકલા ગવારના પાદડાનો રસ ચોપડવો

૫૧૦ **લાણો (પલીયો)**—સ૦ રુદતી, સ્રવતી મ૦ રૂદ્રવતી, રાનહરભરા. હિ૦ રૂદ્રવતી, લાણા ક૦ અલગુણિ, અડિવેકૂલે, તે૦ નાણુસુત્તલ. લા૦ ક્રેમાક્રેટિકા

લાણાના છોડ ચણા પ્રમાણે હોય છે એથી એને "જંગલી ચણા" પણ કહે છે તે ઉપરથી સંસ્કૃતમા જેને **રુદંતી** કહે છે, તેજ આ લાણો છે એમ જણાય છે, અને રુદતી શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ રૂદ્રવતી કે રૂદ્રવતી એવુ એનુ નામ પડ્યુ હોય એમ લાગે છે ઔષધીકલ્પલતા ગ્રથમા રૂદ્રવતીનુ વર્ણન કરતા કહેલુ છે કે, **चणपत्रोपमैः पत्रैर्युक्ताम्भोबिन्दुवर्षिणी ॥ ११६ ॥ चतुर्विधा च सा ज्ञेया पीता रक्ता सिताऽसिता ॥** આ ઉપરથી એના પાદડા ચણાના પાદડા જેવા હોય એમ જણાય છે ઓસ પડે તેની માફક પાદડામાથી થોડુ પાણી ટપકે છે અને એમા પીળી, રાતી, ધોળી તથા કાળી એવી ચાર જાતો હોય એમ દેખાય છે આ ભેદ એના ફૂલના રગ ઉપરથી પડેલા હશે "સોલ" નિઘટમા એનુ આ પ્રમાણે વર્ણન છે—"**चणपत्रसमं पत्रं क्षुप चैव तथाम्लकम् ॥ शिशिरे जलबिन्दुयुता स्रवतीति रुदंतिका ॥**" (ચણાના પાદડા જેવા પાદડા અને છોડ પણ તેવાજ ખાટા હોય છે શિશિર ઋતુમા પાણીના બિન્દુ સહિત હોય છે તે સ્રવતી કે રૂદ્રવતી છે) નિઘટરાજ વગેરે ગ્રથમા પણ એમજ કહેલ છે એ ઉપરથી આ જણાય છે કે વનસ્પતિનો છોડ ઉચો વધતો નથી, તેથી તેની ગણના ક્ષુપ એટલે સાધારણ ભૂમિની સપાટી બરોબર થનારાં ઝાડોમા કરવામા કાઇ હરકત નથી એના પાદડામાથી ટપકનાર ઓસ શિશિર

ઋતુમા ટપકે છે, એમ પણ એ ઉપરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે આવા છોડ ખારી જમીનમા ઘણુજ જોવામા આવે છે એના ગુણ ઘણા વર્ણન કરેલ છે, પરતુ ઉત્પત્તિ સ્થળ પ્રમાણે કમી જાસ્તી ગુણ હોઇ શકે છે ખારી જમીનમા થનારીમા ખારાશનો વિશેષ ભાગ હોય અને તે અશ મીઠી જમીનમા થનારીમા હોતો નથી. એવા એમા ભેદ દેખાય છે ગુણ-દોષ—તીખાશનો થોડો ભાગ એમા હોય છે, તેમજ કડવાશ અને તુરાશ પણ હોય છે સિવાય ઉષ્ણ હોઇ રસાયની છે અને કૃમિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાથી ગર્ભાશયની શુદ્ધિ જલદી થાય છે ઔષધીકલ્પલતામા એનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે લખ્યો છે— +ઉપયોગ —(૧) સર્વ રોગ ઉપર —શુક્લપક્ષમા શુભ દિવસે આ વનસ્પતિ મૂળ સહિત લાવી છાયામા સુકવી તેનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી વાપરવુ એ ચૂર્ણ લેનારાએ નિયમથી રહી વ્યાધિ મુજબ પથ્ય પાળવુ જોઇએ. પ્રથમ સાદો રેચ લઇ કોઠો શુદ્ધ કરવો અને ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે આ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણથી લઇ તે સાથે એક મહિના સુધી લેવુ. જેથી સર્વ રોગ મટી મનુષ્ય બળવાન થાય છે દૂધ ભાત જમવાનો રિવાજ રાખવા (૨) **ગર્ભસ્થાનની શુદ્ધિ થઈ સ્ત્રીઓના રજદોષ દૂર થવા માટે:—** એક તોલો લાણાનો પાલો, પાશેર ગાયનુ દૂધ, પાશેર પાણી અને બે તોલા સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાઢો કરવો પાણી બળી જઇ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગાળી પીવાને આપવુ આ પ્રમાણે સાજ સવાર આપવાથી ૧૪ દિવસમા પ્રકૃતિ ઉત્તમ થાય છે દૂધ, ઘી, ભાત વગેરે ખાવુ. તેલવાળા અને ઉષ્ણ પદાર્થ ત્યાગ કરવા

૫૧૧. લાબડી—સ૦ ભુરૂડી, શિતિવાર મ૦ કુરડુ, કોબડા હિ૦ શિરિઆરી, સિલવારી બ૦ શુનિશાક, ગેઓલા. ક૦ કુરડુ, ખડકતિરા. મારુ૦ ઉકીરડા વરા૦ કુરડૂ. તૈ૦ કુરડૂચેટ્ટુ લા૦ સિલોસિયા અરગેન્ટિયા.

આ ભાજી ધોળા માઠ જેવી છે પરતુ તે વગડાઉ ભાજી હોવાથી કોઇ વાવતુ નથી. ચોમાસામા એ પોતાની મેળે ઉગે છે એની ઉંચાઇ આશરે ૨ હાથ હોય છે એના પાદડા પાતળા હોઇ એને ઘણા બી આવે છે એના છેડા ઉપર ધોળા રગના ઝુમખા આવે છે તેમા એના બીજ હોય છે એ બીજ કાળા છે રાતી જાતિના ફૂલ જે લાબડી ઉપર આવે છે તેને મરાઠીમા "દેવ કુરડૂ" કહે છે **લાંબડી**—તુરી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે, તથા મેધા અને રૂચિને નાશ કરનારી, શીતળ, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, અવિદાહી, લઘુ, સ્વાદુ, હલકી અને વૃષ્ય છે, અને ત્રિદોષ, તાવ, પ્રમેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ, કોઢ, ભ્રમ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે **દેવકુરડૂ.**—શીત અને વૃષ્ય છે અને મૂત્રરોગ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) **પથરી અને મૂત્રાઘાત ઉપર**—લાબડીના બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવા મૂત્ર બધ થયુ હોય તો આ ઔષધ બે ત્રણવાર આપવુ એટલે મૂત્ર છુટશે. (૨) **ભાંગ અને ગાંજા**

+ ત્રાબાનુ પત્રુ ગરમ કરી તેના ઉપર લાણાનો રસ નાખવાથી રૂપેરી ઢોળ (ગિલ્ટ) ચડે છે, એમ એક હિદી ગ્રથમા લખ્યુ છે.

ઉપર ઉતાર.—લાબડીના મુળ ટાઢા પાણીમા ઘસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાવુ (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—છાશ સાથે લાબડીના બીજ ખાડી પાવા.

૫૧૨. લીલો ચપો.—(મ૦ હરિચ્ચપક મ૦ હિરવા ચાપા) આ ઝાડ ઘણું મોટુ થતુ નથી એના પાન લાબા અને લીલા હોય છે એ ઝાડને ગળો પ્રમાણે આકડીઓ હોય છે કોળી લોક આ કાટાનો ઉપયોગ કરે છે એ ઝાડ રામફળીની જાતનુ છે એને લીલા રગના ફૂલ આવે છે એની ઘણીજ સુગધ આવે છે ઝાડ વાવ્યા પછી ૨–૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે કલમથી અને બીયાથી એના રોપા ઉગે છે.

૫૧૩. લીમડો (કડવો):—સ૦ નિબ, પ્રભદ્ર મ૦ કડુનિબ. બાળતલીબ. હિ૦ બ૦ નીમ. તા૦ તુ૦ ક૦ બેવુ તૈ૦ વેપ્પા મલા૦ વેપ્પુ ગો. બેવારૂકુ ફા૦ નેનબનીમ, દરખ્તહક ઈં૦ નીંબ ટ્રી લા૦ એઝાડિરેક્ટાઈંડીકા

આ ઝાડ ઘણુજ મોટુ થાય છે અને તે હિદુસ્તાનમા સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા કાગ્રાદાર હોય છે એને ધોળા રગના બારિક ફૂલ આવે છે એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ ઝાડ ભૂલોકમાનુ કલ્પતરૂજ છે એમ કહેવાને કાઈ બાધ આવતો નથી પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલાૈકિક ગુણોનો શોધ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલુ છે એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે. એટલા માટે વર્ષ પ્રતિપ્રદા (ચૈત્ર શુદ ૧) + ના દિવસે એના કુમળા પાદડા અને ફૂલ, મરી, હિગ, સિધવ, જીરૂ, અજમો, આમલી અને ગોળ એમા શુચિર્ભૂત થઇ સર્વેએ ભક્ષણ કરવુ, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમજ ઠરાવી રાખેલો છે એ નિયમે કરી વર્ષમા એકવાર પણ એ સર્વરોગ–પરિહારક ઝાડના પાન આપણા ખાવામા આવે છે એ દૂરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે એમ સમજવુ જોઇએ એ ઝાડના એકલા પાદડાજ ખાઇ રહેનાર તેજપુજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક વિરક્ત પુરૂષો કદિ કદિ આપણી નજરે પડે છે તેથી કરી એ ઝાડના અલાૈકિક ગુણ ધ્યાનમા આવી આપણને ઘણુ આશ્ચર્ય થાય છે આ દેશમા કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી ભોજનના પહેલા લીમડાના પાદડાનો રસ આપે છે આ યોજના ઘણીજ ઉત્તમ છે જે સ્ત્રીઓ આ રસ મનથકી લે છે, તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નિરોગી થાય છે તેને પછી સુવારોગ જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની બીક રહેતી નથી પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા ના કરે છે તેઓને ઘણુ કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે હમણાના કાળમા એવી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઇ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સખ્યા નજરે આવે છે તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય એમ જણાય છે વિયાએલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાદડા ખવડાવવામા આવે તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નિરોગી અને સશક્ત થાય છે એ ઝાડની છાયા શીતળ તેમજ ઘણી નિરોગી છે ઉનાળામાં એ ઝાડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળા,

+ મસુરની દાળને લીમડાના પાદડામા મેળવી ચૈત્ર મહિનામા દરરોજ ખવડાવવાથી અત્યન્ત ઝેરી સાપનુ ઝેર પણ ચડતુ નથી

રસ્તા ઇત્યાદિ અનેક ઠેકાણે આ ઝાડ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે જેના ઘર આગળ લીમડાનુ ઝાડ છે તેના ઘરમાની હવા સર્વ કાળ નિરોગી હોય છે તે ઘરમા રહેનાર માણસોને આ ઝાડના યોગે કરી ઘણો આનદ પ્રાપ્ત થાય છે લીમડાનુ ઝાડ ઘણુ જુનુ થય એટલે એના લાકડામાથી શુદ્ધ ચંદન જેવો સુવાસ આવે છે એના લાકડા ઇમારતી કામમા ઉતમ છે એના અગની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ ઝાડ ઘણા વર્ષો સુધી ટકી લોકોને તેનાથી સેકડો ફાયદા થાય છે આ ઝાડ એક વખત કાપ્યુ હોય તો પુન એના મૂળ ફુટી એનુ કેટલેક વર્ષે મોટુ ઝાડ બને છે એવી રીતે કેટલીકવાર કાપ્યા પછી પુન વધેલા એવા પુષ્કળ ઝાડ આપણી નજરે આવે છે આ પણ એનામા એક મોટો ગુણ છે પીપળો અને લીમડો એ બનેની ઘણીજ મૈત્રી છે જ્યા પીપળો હોય છે ત્યા લીમડો પણ હોય છે, એવો સાધારણ નિયમ છે લીમડા પ્રમાણે પીપળાનુ ઝાડ પણ ઘણુ ઉપયોગી છે વડ, પીપળો, ઉબરો, નાદરૂખ, બીલી, તુલસી ઇત્યાદિ ઝાડને ઘણા પવિત્ર માનેલા છે. તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ માનેલા હોય એવુ જણાય છે આવા ઉપયોગી ઝાડના અલૌકિક ગુણ સામુ ન જોતા અને તેનો આપણા શરીરરક્ષણાર્થે ઉપયોગ ન કરતા સારાસારવિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનુ નિષિદ્ધ પાણી પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિશકપણે પીવામા આવે છે ! આની સ્થિતિ થએલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે ત્યારે ધિક્કાર છે એવા જીવવાને ! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિદુસ્તાનવાસી આર્યજનોના શરીરરક્ષણાર્થે હજારો ઓષધી અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને સેવન કરતા તે પરમેશ્વરી પદાર્થનો ત્યાગ કરી પરકીયોનુ પરકીય હવામાનુ નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવુ ઓષધ પીવુ એના જેવી શરમાવનારી, લજાવનારી, અત્યત ખેદની અને દુખની કોઈ પણ વાત નથી ! ! ! " ગોળ સેવનાર કરતા લીમડો સેવનાર સારો થાય છે " એ કહેવત પૂર્ણ-પણે લક્ષમા લાવો. આ નિબવૃક્ષવર્ણન પ્રથમ કડવુ લાગનાર પરતુ પરિણામે નિરતર મારૂ લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમા વર્તન રાખો, એટલે નિબરસ પ્રમાણેજ તેનુ પરિણામ સારૂ આવશે ખેતરના છેડા ઉપર બાવળનુ ઝાડ હોય તો તે જમીનમાંનો પૌષ્ટિક અશ ખાઈ જઈ તે જમીન કસ વિનાની કરી નાખે છે, પરતુ લીમડાના ઝાડની તેવી વાત નથી. એ ઝાડ ખેત-રના છેડા (શેઢા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઇ પણ પ્રકારનુ નુકસાન થતુ નથી. એટલા માટે ખેડૂતોએ એ ઝાડને અવશ્ય છેડા (શેઢા) ઉપર વાવવુ જોઇએ.

કડવો લીમડો—કડો, કડવા, લઘુ, ગ્રાહક, તીખો, અગ્નિમાદ્યકારક, સોજાને મટાડનાર, વ્રણશોધક, બાળકોને હિતકર તથા હલકો છે, અને કફ, વ્રણ, સોજો, કૃમિ, ઉલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોઢ, શ્રમ, તૃષા, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે * એના **કુમળાં પાંદડાં**:–ગ્રાહક તથા વાતકર છે, અને

* **આયુર્વેદમા**—લીમડાનુ વર્ણન કરતા લખેલ છે કે,–લીમડાની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે. પાદડા ગઠ્ઠની પોટીસ બનાવવાના કામમા લેવાથી ગાઠ બેસી જાય છે પાદડાંને વાટી શીતળાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

રક્તપિત્ત, કોઢ તથા નેત્રરોગના નાશક છે **પાકાં પાદડાં.**—વિશેષ કરી વ્રણનાશક છે **લીમડાની કુંપો**.–કાસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એના **કુમળાં** (કાચાં)**ફળ:**—ભેદક, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ તથા પિચ્છલ છે, અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના **બીયાંમાની મીજ.**–કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **નિબપંચાગ:**–પિત્ત, રક્તદોષ, કંડૂ, દાહ, વ્રણ અને કોઢનો નાશ કરે છે **બિયાનું તેલ**–કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે અને કૃમિ, કોઢ કફ, વ્રણ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાઢામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે, પરંતુ તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતાં જુદા જુદા સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે **ઉપયોગ —(૧) વ્રણ ઉપર:**—કડવા લીમડાના પાદડા વ્રણ (ગુમડાં) ઉપર મોટા ઉસ્તાદ છે નાડીવ્રણાદિ ભયંકર વ્રણને દરરોજ લીમડાના પાદડાં પાણીમાં સારાં ઉકાળી ત પાણીએ ધાઇ નાખવા, એટલે તેનું શોધન થઇ રૂઝ આવે છે (૨) **જે વ્રણ (ગુમડું) ફુટી રસી નીકળે તે મટવા ઉપર**—કડવા લીમડાના પાદડાં વાટી મધમાં મેળવી ચોપડતા જવું એટલે તે સારૂં થાય છે **(૩) ખસ ઉપર**—કડવા લીમડાના પાદડાં બાળી જુના તેલમાં અથવા કરંજેલ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવા **(૪) સર્પના વિષ ઉપર**—કડવા લીમડાના પાદડા મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે **સર્પનું વિષ** ચડયાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર્ત થએલા માણસને કડવા લીમડાના પાદડા અથવા મીઠું અગર મરચાં ખાવા આપવાં તેને જો કડવું ખારૂં અગર તીખું સમજવામાં આવે નહિ તો વિષ ચડયું અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું પછી તેને વિષ ઉતરતાં સુધી લીમડાનાં પાદડાં ખાવા આપવાં, કિંવા પાદડાનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરશે. **(૫) પિત્ત**

પાદડાનો રસ પીવાથી પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે અને કમળા તથા શરીર ઉપર થનાર ગુમડાં ઉપર પણ તે અપાય છે **ચક્રદત્તમાં** લખેલ છે કે,–દુર્ઘટ નાસુર ઉપર લીમડાના પાદડા અને તલ વાટી એની પોટીસ બાંધવી જોઇએ લીંબોળીનો જુલાબ પેટના કૃમિને કહાડે છે લીંબોળીનું તેલ ગાડવાળા ફોડા અને કોડ ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે **ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં** લીમડાની છાલ જ્વરનાશક અને પાદડા ચામડીના રોગનાશક ગણેલ છે, તથા ઘા ઉપર લીમડાનાં પાદડાં પાણીમાં ઉકાળીને એ પાણીનો શેક કરવાનું કહેલ છે તેમ કરવાથી સોજો આવ્યા વગર જલદીથી અંકુર આવી જાય છે ક્વીનાઇનને બદલે તાવના ઉપર તથા સંધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમાં બીજવીને પાવાનું કહે છે **મેજર લોધર** લખે છે કે,–લીમડાના ઝાડમાથી કોઈ કોઇ સમયે પોતાની મેળે રસ (મદ) ઝરવા લાગે છે તે જુના ઘા ઉપર અને નાસુર ઉપર અત્યંત ગુણ કરે છે એના પાદડાંનો ક્વાથ કરીને પાવાથી કૉલેરાના રોગમાં ફાયદો થયો હતો પાદડાનો રસ તરીયો તાવ, અજીર્ણ અને મધિના રોગમા કામ આવે છે **ચરકે**–લીમડાને દીપનીય અને ચળ નાશક ગણેલ છે **સુશ્રુતે**—એને કફવાતનાશક અને શરીરના કોઇ પણ ભાગ ઉપર સોજો આવી બળતરા થતી હોય તેને દૂર કરનાર માનેલ છે **ક્ષત્રા ફળો** પ્રમેહના રોગમાં ઉપયોગી માનેલ છે તથા તાવની ગરમી મટાડનાર માનેલ છે.

પડવા માટે—લીમડાના પાદડાનો રસ પાણી નાખી તે પીવા આપવો એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે (૬) **ગરમી ઉપર**—લીમડાના પાદડાંનો રસ ખડીસાકર નાખી સવાર સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી સારી થાય છે (૭) **મહારોગ ઉપર**—કડવા લીમડાના પાદડા ઘણુ સારૂ ઔષધ છે ન્હાવાના પાણીમા આ પાદડા કઢવી તે પાણીવડે સ્નાન કરવુ અને એનો અગરસ કિંવા પાદડા ગાયના દૂધમા વાટી તે રસ સેવન કરવો એટલે ૨—૩ મહિનામા રક્તપિતી (વાતરક્ત) અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય પાળવુ તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામા સુવાનો રીવાજ રાખવો (૮) **દાહયુક્ત સોજા ઉપર**—પાદડા વાટી ચોપડવા એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે (૯) **પિત્તજ્વરમા જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર**—લીમડાના પાદડાંનો રસ ફીણયુક્ત કરીને શરીરે ચોળવો, તેથી બળતરા કમી થાય છે (૧૦) **ઉના તાવ ઉપર**—કડવા લીમડાની ડાખલી, કડુ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૧) **કમળા રોગ ઉપર**—લીમડાની અતરછાલનો રસ કાઢી તેમા મધ અને થોડુ સુઠનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ. (૧૨) **ખસ ઉપર**—જુના લીમડાનુ સુકાએલુ લાકડુ પાણીમા ઘસી ચોપડવુ (૧૩) **વિષમજ્વર ઉપર**—કડવા લીમડાની છાલના કાઢામા ધાણા અને સુઠનુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવો, એટલે જલદી ગુણ આવે છે આ ઔષધ "ક્વાયનેલ" કરતા ઘણુ ઉત્તમ હોઇ ગુણોમા પણ તે કરતા શ્રેષ્ઠ છે (૧૪) **મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર**—લીમડાની કાચી લીંબોળીઓ ખાવી (૧૫) **ખસ ઉપર**—કડવા લીમડાના બિયા વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે જૂ જવા માટે પણ એ બિયા વાટી માથે ચોપડવા (૧૬) **સુવારોગ ઉપર:**—જુના લીમડાની અતરછાલ કાઢી તેના બારિક ટુકડા કરી તે હાલ્લીમા ઘાલવા અને ઢાકણુ દેવુ એવુ ત્રણ દેગડા પાણી સારૂ આઘણુ આવે ત્યા સુધી ઉકાળવુ પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંનો બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાની બાફ કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મૂકવો. તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો, એટલે પરસેવા વાટે શરીરમાથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ સારો થાય છે. (૧૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીમડાના બિયા તેલમા તળી તેમાજ ખરલ કરી તથા તેમા થોડુ ફુલાવેલુ મોરથુથુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવુ, એટલે મોડ ગરી પડે છે અને કદ પણ ગરી પડે છે. (૧૮) **સર્પનું વિષ કદિ પણ ન ચઢવા માટે.**—લીમડાના પાદડાં રોજ સવારે ખાવા એટલે કદિ સર્પદશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરશે નથી. (૧૯) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીમડાના ૨૧ પાદડા બારિક વાટી મગની પલાળેલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમા તળી રોગીને ૨૧ દિવસ

ખવરાવવું એટલે ગુદામાંના મળ સમા ખરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતાં સિંધવ ખાવો (૨૦) **સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તો:—** લીમડાના મૂળ કમરે બાંધવાથી જલદી છુટકો થાય છે પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળ છોડી નાખવાં (૨૧) **સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર**—લીમડાના પાદડાંનો રસ આપવો (૨૨) **અફીણના વિષ ઉપર**—કડવા લીમડાના પાદડાંનો ચત્રવટે એક વાટી આપવો (૨૩) **કુષ્ઠાદિક ઉપર—પંચનિંબ ચૂર્ણ—** મૂળ, પાદડાં, ફૂલ, ફળ અને છાલ એ પાંચ અંગો લઈ તેનું ૧૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું પછી લોહભસ્મ, બાળહરડાં, અરણીનાં બિયાં, ત્રિફળા, ભીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીપર, મરી, સુંઠ, બાવચી, ગરમાળાની શીંગોમાંનું મગજ અને ગોખરૂ, એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈ બધાનું ચૂર્ણ કરવું પછી લીમડાનું તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સુકવવું આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાઢામાં અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દુધમાં આપવું તેથી કરી એક મહિનામાં બધા કોઢ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે (૨૪) **પિત્ત ઉપર**—લીમડાની કુંપો, ધાણા, સુંઠ અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો (૨૫) **યોનિશૂળ ઉપર**—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરંડીઆ લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરી અને તે યોનિમાં રાખવા આપવી કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો (૨૬) **કૃમિ ઉપર**—લીમડાનાં પાદડાં હિંગ સાથે ખાવાં (૨૭) **અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર**—લીમડાનાં પાદડાં વાટી ઘી અથવા આમળાં સાથે ખાવાં અને મરીનો ભૂકો ઘીમાં ખરલ કરી શરીર ચોળવો, અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો, એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંડૂ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે (૨૮) **સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:—** સિંધવ અને મરી સમભાગ તથા એ બન્નેના બરોબર લીંબોળીઓ લઈ તે વાટી મધ અને ઘીમાં આપવી (૨૯) **સર્વ વ્રણ ઉપર:—** લીમડાનાં પાદડાં, દારૂહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતા જવું, એટલે જખમ તુરત ભરાઈ આવે છે (૩૦) **રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર**—લીમડાની છાલના રસમાં જીરૂં નાખી ૭ દિવસ આપવું (૩૧) **કમળા રોગ ઉપર**—લીમડાનાં પાદડાં પાણીમાં વાટી તેનો રસ પાશેર કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો (૩૨) **સિકતામેહ અને ઇક્ષુમેહ ઉપર**—લીમડાની કુંપનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો (૩૩) **કોઈ પણ રોગ કદિ ન થવા માટે**—લીમડાનાં પાદડાં એક તોલો લઈ તેમાં ગુંજાભાર કપૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી, પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે ઊંઘવાની પહેલાં આપવી ગામમાં જ્યાં સુધી કોલેરાનો આજાર હોય ત્યાં સુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી કાંઈ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ (૩૪) **ઉલટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપર:—** લીમડાનાં પાદડાં જીરૂં વાટી કલ્ક કરી પાવો. (૩૫) **ઊંદ-**

કળામાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડાઈ આવવા તથા જુલાબ બંધ થવા માટે:—લીમડાના પાદડા વાટી શરબત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું (૩૬) **મૂત્રવ્યાધિ ઉપર**—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીનો રસ દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઇ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી (૩૭) **વાળા ઉપર:**—લીમડાના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૩૮) **ઉરૂસ્તંભ ઉપર**—લીમડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૩૯) **પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાઠા ઇત્યાદિ ઉપર**—પાંગેર લીમડાની છાલ લઇ તે કાચપાત્રમાં નાખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું દઇ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું, એટલે ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીઆમાં સારો થાય છે પથ્ય ઘી, સાકર, રોટલી, બાકી વર્જ્ય (૪૦) **નવેલા અને પેરા ઉપર**—લીમડાના પાદડા થોડું મીઠું નાખી વાટવા અને ઘીમાં શેકી તેની થેપલી કરી ઉપર બાધવી (૪૧) **વિષમજ્વર ઉપર**—લીમડાના પાદડા ૪૦ તોલા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર ૧૨ તોલા, ત્રિફળા ૧૨ તોલા, લવણત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા, બે ક્ષાર (જવખાર અને સાજીખાર) ૮ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું (૪૨) **વિષમજ્વર ઉપર ધૂપ.**—કડવા લીમડાના પાદડા, ઘોડાવજ, કોઠ, હરડે, શિરસ, ઘી અને ગુગળનો ધૂપ વિષમજ્વરનાશક છે (૪૩) **આગંતુક વ્રણ અને ગુમડા ઉપર**—કઢઇમાં તેલ નાખી તેમાં લીમડાના પાદડા બાળી ખરલ કરી ચોપડવા (૪૪) **વીંછીના દંશ ઉપર.**—લીમડાના પાદડા અગર ફૂલ સુંઘાડવા, અથવા પાદડા ચાવી મ્હોમાની બાફ જવા ન દેતા દંશના વિષમ ભાગમાંના કાનમાં તે ફુંકવું

૫૨૪. લીંડીપીંપર (પીંપર):—સં૦ તે૦ પિપ્પલી મ૦ પિંપળી. હિં૦ પીપર—લ. બં૦ પિપુલ. કં૦ ગો૦ હિંપલી તા૦ મલા૦ તિપ્પિલી. તુ૦ છપ્પલી ફા૦ પિલપિલદરાજ અ૦ દારફિલફિલ ઇ૦ લૉંગ પેપર. લા૦ પાયપર લૉંગમ્

લીંડીપીપરના વેલા થાય છે આ બહુ વર્ષ સુધી ટકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બંગાળ, નેપાળ, આસામ, મલબાર અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતનો કેટલોક ભાગ એ ઠેકાણે વિશેષ થાય છે. બંગાળા અને મલબાર પ્રાંતમાં તો એનું અતિશય વાવેતર થાય છે લીંડીપીપરના વાવેતર માટે રસાળ અને ખીકાશ વગરની જમીન જોઇએ આ વેલીનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે, એટલે વેલી નીચે (મૂળ પાસે) જે નાની નાની ડાળીઓ ફુટે છે તે કહાડી બીજી જગ્યાએ વાવે છે, એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ બને છે ચોમાસુ શરૂ થતાંજ એનું વાવેતર કરે છે. દરેક વેલની વચમાં પાંચ ફુટનું અંતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામાં સુળા, વંતાક, જવ વગેરે વાવે છે એક વીઘા જમીનમાં સરેરાસ ૧૯૬ વેલ રહે છે. એક વીઘા જમીનમાં લીંડીપીંપરનું વાવેતર કર્યું હોય તો તેમાંથી પહેલે વર્ષે બે મણ, બીજે વર્ષે ચાર મણ અને ત્રીજે વર્ષે ૭ મણ લીંડીપીંપર

ઉત્પન્ન થાય છે પછી દરવર્ષે તેની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે, એટલે તેના મૂળો ઉખડી કહાડી તેની જગ્યાએ નવા મૂળો અથવા કુમળી ડાળીઓ વાવે છે નવીન મૂળો વાવતા જમીનને ખેડવાની અથવા બીજા કશા મરતાર કરવાની આવશ્યકતા નથી થોડું ખાતર નાખ્યું એટલું બસ છે આ વેલીને પાણી પાવું પડતું નથી માત્ર ઉનાળામા તાપ લાગે નહિ માટે તેના મૂળ ઘાસથી ઢાંકી રાખે છે એને ઑગસ્ટ સપ્ટેમ્બર મહિનામા (ભાદરવા આસપાસ) ફુલો આવે છે, અને ફળ એટલે લીંડીપીંપર જાનેવારી (પોષ) માસમા પાકી તૈયાર થાય છે લીંડીપીપરના પાદડાંનો આકાર નાગરવેલના પાદડા જેવા હોઈ તે ગોળ અને તીખા હોય છે વિશેષ ફરક એટલોજ હોય છે કે, લીંડીપીપરના દીટડા પાસે ખાચા હોય છે તે નાગરવેલના પાનને હોતા નથી ફેલાનાર શાખાઓની ઉપરના પાદડા મોટા અને પહોળા હોઇ સાત દેખાઈ આવતી નસો હોય છે અને તેનું દીટડું લાબુ હોય છે વળી ફળ લાગનાર નાની નાની ડાળીઓ ઉપરના પાદડા લાબા હોય છે તેના ઉપર પાચ શિરા હોય છે અને તેનું દીટડું લાબુ ન હોતા તે વેલીને લાગુજ હોય છે પાદડા બધા સુવાળા હોય છે. લીંડીપીંપરના મૂળ કાષ્ટમય (લાકડા જેવા) હોય છે વેલીને પુષ્કળ ફાટા ફુટે છે વેલ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ઠેક ઠેકાણે ઉપસેલી ગાંઠો હોય છે લીલી લીંડીપીપર લીલારગની હોય છે અને સુકાયા પછી કાળી દેખાય છે પીપરના ફળ અને મૂળનો ઔષધોમા ઉપયોગ થાય છે ત્રાવણકોર પ્રાતમા સુવાવડીની ઓર પાડવા માટે પીપળીમૂળનો કાઢો આપે છે છોટા નાગપુર પ્રાતમા સ્ત્રીઓના આર્તવદોષયુક્ત કફવિકારમા પીપળીમૂળનો કાઢો આપે છે તેમજ તાપમા તરસ શમન કરવા માટે લીલા પીપળીમૂળ વાપરે છે સોજો ઉતારવા માટે તેનો લેપ કરે છે મોબીરના માજી સિવિલ સર્જન ડૉકટર **થાર્નટને** સુવાવડી સ્ત્રીઓનો રક્તસ્રાવ બધ કરવા માટે અને તાવ ઉતારવા માટે એ આપવાથી સારો ગુણ થયાનું લખેલ છે સુવાવડીનું ગભાશય પૂર્વસ્થિતિ ઉપર લાવવા માટે લીંડીપીપર અને પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરવાનો ચાલ છે તે ડૉકટર ભટ્ટાચાર્યે પોતાના અનુભવથી હિતાવહ ઠરાવેલ છે છોટા નાગપુર પ્રાતમા ચોખામાથી બીર નામનો એક દારૂ બનાવે છે તેને જોસ આપવા માટે પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે લીંડીપીપરમાથી એક ઉડી જનાર તેલ એક ગળ જેવા પદાર્થ અને પાયપરીન નામનું એક સત્વ મળે છે

લીંડીપીપરના વેલાને જે શીંગો આવે છે તેને "પીપરો" કહે છે એમા જાડી અને બારીક એવા બે પ્રકાર છે જાડીને પીપળા અને બારિક પીપરને " લીંડીપીપર' કહે છે. કોકણમા કેટલેક ઠેકાણે ડુંગરાળ પ્રદેશમા પીપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે *પીપર વાતનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીપરના મૂળને " પીપળીમૂળ " કે " ગંઠોડા ' કહે છે તાજી લીલી પીપરોનું અથાણું કરે છે **લીંડીપીપર:**— સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તીખી, કડવી અગ્નિદીપન, રસાયન ભેદક, લઘુ, હૃદયને

* ઘણાક પ્રાચીન વૈદ્યોનો મત છે કે લીંડીપીપર કામદેવને પ્રબળ કરે છે,

પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે અને વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અરૂચિ, કોઢ, ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, બરોળ, ઉદર, ત્રિદોષ, તૃષા, આમાશ કૃમિ, અજીર્ણ, પાંડુરોગ કમળો તથા શૂળની નાશક છે એ તાજી હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, પિત્તનાશક, ગુરૂ તથા કફકર છે, અને પિત્ત નાશક છે **સૈંહલી પીપર**—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, કોઠ (કોઠાને) શુદ્ધિકારક છે, અને કૃમિ, કફ, વાત તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે **વાનર પીંપર:**—કડવી, તુરી તથા મીઠી છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વિસ્ફોટક તથા યોનિશૂળનો નાશ કરે છે **રાન પીંપર.**—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર અને દીપન છે એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે સુકી અલ્પગુણી અને અતિતીક્ષ્ણ છે **પીંપરી મૂળ:**—અગ્નિદીપન, રૂચિકર, પિત્તલ, પાચક, રૂક્ષ, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખા, ઉષ્ણ તથા લઘુ છે, અને આમ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદર, વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:–(૧) **સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચોસઠી પીંપર:**—પીપરનો એક સરખો ચોસઠ પહોર ખરલ કરવો એને "ચોસઠ પહોરી પીપર" કહે છે એ પીપર ઘણીજ તીવ્ર થાય છે એ ચોખાભાર જેટલી મધમા ખાવી એથી ઘણોજ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો (૨) **અપસ્માર અને વાયુગોળા ઉપર**—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ કાળજા સુધી આવે છે અને નાના ગોળા જેવડો એકજ ઠેકાણે દેખાય છે) લીંડીપીપર એ ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ અને સિંધવ ૧ ભાગ એની ભૂકી કરી તે છાશના પાણીમા ૭ માસા સુધી આપવી (૩) **પીંપરનુ ચૂર્ણ**—પીપરનુ ચૂર્ણ કરી તે ગોળમા ખાવુ, એટલે અરૂચિ, હૃદયરોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, સાધારણ મૃગી અને જીર્ણ જ્વરનો નાશ થાય છે પીપરનુ ચૂર્ણ મધમા ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે (૪) **નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:**—પીપળીમૂળનુ ચૂર્ણ ગોળમા ખાવુ. (૫) **શ્વાસ ઉપર:**—પીપળીમૂળનો આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૬) **સ્તનમાં દુધ આવવા માટે:**—ગરમ કરેલા દુધમા બે માસા પીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ. (૭) **ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેડકી ઉપર:**—લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ અને મોરના પિંછાની રાખ મધમા કાલવી વારવાર ચાટવુ. (૮) **આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપર:**—લીંડીપીપર અને હરડેનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ, એટલે સુખ-રેચ થઈ શૂળ મટી જશે. (૯) **રતાંધળાપણા ઉપર**—ગોમૂત્રમા લીંડીપીપર ઘસી અંજન કરવુ અને રોજ અગથીઆની ભાજી ખાવી. (૧૦) **બરોળ ઉપર:**—લીંડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પીવી. (૧૧) **સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:**—ગોમૂત્રની અથવા થુરીઆના દૂધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી લીંડીપીપર ખવરાવવી અથવા વર્દ્ધમાન પીપર આપવી, કિંવા થુરીઆના દુધમાં લીંડીપીપરનો ૧ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. **(૧૨) વર્દ્ધમાન પીંપર**—ગાયનુ દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર

त्रणथी चार, ए सर्व एकत्र करी कलाइना वासणमा कढवी पाणी बळी जाय एटले तेमानी लीडीपीपर खावी उपर दूध पीवु **बीजो प्रकार**–पीपर पाचथी त्रेवीश सुधी चढावनी पछी उतरता उतरता पाच सुधी आववु × परतु दूधमा पाणी न नाखता एकलु दूधज अर्धु बाळवु अने लीडीपीपर खाइ उपर दूध पीवु, अथवा लीडीपीपर न खाता एकलु दूधज पीवु दोषतारतम्य जोइ योजना करवी, एटले जीर्णज्वर, काम, पाडु, गुल्म, अर्श, प्रमेह, उदर, अग्निमाद्य अने वातरोग दूर थाय छे **(१३) अन्न न पचतु होय तो.**–जम्या पछी लागलीज लीडीपीपरनी भूकी मधमा खावी. **(१४) गुल्म रोग उपरः**—लीडीपीपर अने जवखारनु ३ मासा चूर्ण आदुनो रस तथा मधमा आपवु **(१५) वमन थवा माटे**—लीडीपीपर, मीढळ अने सिंधवनु चूर्ण गरम पाणीमा आपवु **(१६) आम शूळ, अजीर्ण अने सोजा उपर**–लीडीपीपर अने सुठनु चूर्ण गोळमा खावु **(१७) कफरोग उपरः**–लीडीपीपरना चूर्णमा घी अने मध विषम भागे नाखी खावु **(१८) अपस्मार उपर**—लीडीपीपर लीमडाना रसमा घसी नस्य आपवु **(१९) अम्लपित्त उपरः**—पीपळीमूळना गठोडानु चूर्ण दर वेळा पा तोलो साकरमा खावु आ औषध दररोज बे वखत एक महिनो आपवु **(२०) बाळकना ताव, उधरस, अतिसार अने उलटी उपरः**—लीडीपीपर, मजीठ, नागरमोथ अने काकडाशिगीनु मासाथी बे मासा सुधी चूर्ण मधमा आपवु **(२१) उलटी उपरः**—पीपळी मूळना गठोडानु चूर्ण वस्त्रगाळ करी तेमा तेटलुज सुठनु चूर्ण मिश्र करवु तथा दरेक वेळा ७ मासा मधमा त्रण मासा खरल करी लेवु **(२२) वात–कफज्वर उपर.**—लीडीपीपरनो काढो मध नाखी पावो **(२३) हृद्रोग, ज्वर, उधरस अने क्षय उपर**—९६ तोला गायनु दूध मदाग्नि उपर अर्धु बाळी ठडु थया पछी तेमा साकर, मध अने घी बब्बे तोला अने लीडीपीपरनु चूर्ण १ तोलो नाखी ते दूध पीवु **(२४) बाळकोने पारागडा (पारिगर्भिक) थाय** (गर्भिणी मातानु दूध पीवाथी बाळकने उधरस, अग्निमाद्य, उलटी, त्राण, अरुचि अने भ्रम थाय छे, ते रोया करे छे अने तेनु पेट मोटु थइ तडतडित देखाय छे) **ते उपर**–लीडीपीपरनी भूकी मधमा खरल करी एक अडदथी चणोठी सुधी बाळकनी शक्ति अने उमर प्रमाणे चटाडवु **(२५) मूर्च्छा उपर**—लीडीपीपरनु चूर्ण मधमा खरल करी तेनु चाटणु आपवु **(२६) आमवात उपरः**—गायनु दूध १ शेर लई तेमा लीडीपीपर एक अने बीलामो चार कातरी नाखी दूध पाशेर रहे त्या सुधी उकाळी तेमा साकर नाखी पावु **(२७) उदावर्त अने गुल्म रोग उपर**—४ लीडीपीपर लइ चूर्ण करी ते बे तोला पाणीमा मेळवी तेने वस्त्र-

× अमृतसागर ग्रथमा प्रथम दिवसे एक अने पछी दररोज एक एक वधारता जता पदरमा दिवसे पदर लइ सोळमा दिवसथी एज मुजब एकेक ओछी करवी, एम वर्धमान पीपरनो प्रयोग कह्यो छे. वळी लीडीपीपरनी मात्रा पण १ मासानी छे.

ગાળ કરી તેમા તોલો કિંવા બે તોલા ગાયનુ ઘી નાખી પાવુ (૨૮) ઉરસ ઉપર:—પીપળીમૂળના ગંઠોડા, સુંઠ અને બહેડાદળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે (૨૯) દંતરોગ ઉપર—લીંડીપીપર, જીરૂ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કરી દાતના મૂળોમા ઘસવુ, એટલે સણકા, સોજો, દાતનુ હાલવુ વગેરે વિકારો શમે છે (૩૦) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ છાશમા આપવુ (૩૧) વાતવિકાર ઉપર — વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અર્ધું ઉકાળ્યા પછી તેમા પીપળીમૂળના ગંઠોડાનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવુ તથા સારૂ ઉકળતા સુધી તે હલાવી ઉકાળવુ પછી તેમા સાકરની ભૂકી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર આપવુ. (૩૨) પરિણામ શૂળ ઉપર.—લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનુ ઘી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમા પક્વ કરી તેમાથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી આપવુ (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર—લીંડીપીપર તથા સિંધવ પાણીમા ઘસી તેના બે ત્રણ ટીપા નાકમા પાડવા એટલે તરત ગુણ આવશે (૩૪) વિષમજ્વર, હૃદ્રોગ, ઉરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર—પંચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, લીંડીપીપર, ધોળી સાકર એ પાચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવુ (૩૫) ધાતુગત જ્વર, દમ, ઉરસ, પાડુ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાદ્ય ઉપર–મધ એક ભાગ, ઘી બે ભાગ, લીંડીપીપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાખી પચન કરી તેના મોદક કરવા અને તેમાથી રોજ એક ખાવા (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર–લીંડીપીપર મધમા ચાટવી. (૩૭) પાચક (ખારી) પીપર–લીંડીપીપર લીંબુના રસમા ભીંજવી રાખી તેમા સિંધવનુ ચૂર્ણ નાખવુ બે ચાર દિવસ ભીંજાયા પછી સુકવી રાખી તેમાથી બે ચાર લીંડીપીપર દરરોજ ખાતા જવી, એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મ્હોમા રૂચિ આવે છે અને અન્ન પાચન થાય છે વાળા ઉપર—પીપળીમૂળ કડા પાણીમા ઘસી ખાવુ (૩૮) અષ્ટકટ્વર તેલ—લીંડીપીપર અને સુંઠ દરેક સોળ સોળ તોલા, મરસીઉ તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર અને છાશ ૩૨ શેર એ સર્વે જણસોનુ વિધિ પ્રમાણે તેલ તૈયાર કરી ચોળવાથી ગૃધ્રસી અને ગરદન ઝલાઇ જવાનો વાયુવિકાર દૂર થાય છે

૫૧૫. લીંબુડી—મ૦ નિંબૂક મ૦ નિંબોણી હિં૦ નિ૦—લિંબુ બં૦ પાતિલેબુ. ક૦ નિંબે, લિંબુ–હણ્ણુ. તા૦ એલુમિચ્ચે તુ૦ લિંબેડામાર. મલા૦ ચેરૂનારક તૈ૦ નિમ્મપંડુ ફા૦ લિમુનેતુર્શ અ૦ લિમુનેહામીજ ઈં૦ લેમન. લા૦ લેમનએસીડમ

લીંબુ, નારંગી, ચકોત્રા, સતરા, મોસાબી, પપનસ, ગજ્યુ લીંબુ, બીજોરૂ, વગડાઉ લીંબુ ઇત્યાદિ લીંબુનીજ જાત છે *લીંબુડીના ઝાડ બિયામાથી અથવા

* લીંબુના ઝાડો બગીચામા થાય છે, પરંતુ કોઇ કોઇ દેશમા જંગલમા પણ હોય છે સર્વ પ્રકારના લીંબુના પાદડા ગોળ પરંતુ જાતિ ભેદે નાના મોટા

કલમ કર્યાથી થાય છે. આ ઝાડ બે ત્રણ માથોડાં ઉંચાં વધે છે લીંબુડીનાં ઝાડ વાવ્યા પછી ત્રીજે કિવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે લીંબુનો ઉપયોગ ઘણા કામોમાં થાય છે લીંબુના રસમાં ઘણાંક રસાયન ઔષધો તૈયાર થાય છે લીંબુ રૂચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણાંક લોક ભોજનમાં ભાત તથા શાક ઉપર નીચોવી ખાય છે, તેથી કરી તે પદાર્થમાં સારો સ્વાદ આવે છે **કાગદી લીંબુ:—** આટું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, આંખોને હિતકર, અતિ રૂચિકર, તીખું તથા તુરૂં છે, અને કફ, વાયુ, ઉર્ધ્વરસ, ઉલટી, કંઠરોગ, પિત્ત, શૂળ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, બદ્ધગુદોદર, વિષૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એ પાકેલા હોય તો વધારે ગુણવાળાં છે **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ ઉપર:—** ભોજનના પહેલાં લીંબુ, આદુ અને સિંધવનું સેવન કરવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે **(૨) વિષૂચિકા (કોલેરા) નો આજાર ન થવા માટે:—** હરરોજ બે લીંબુનો રસ ભોજનમાં અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો, એટલે કોલેરાની દહેશત રહેતી નથી. **(૩) પાચક લીંબુ:—** લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માટલામાં દાબી રાખવાં અને તે સારાં આથવાં. પછી તેમાંથી એક એક લીંબુ ખાવા આપવું, એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મ્હોંમાં સ્વાદ આવે છે **(૪) કોલેરા ઉપર:—** લીંબુના રસમાં સાકર નાખી સરબતી પાક કરી રાખવો, અથવા કાંદા (ડુંગળી) ના રસમાં લીંબુનો રસ મેળવી તેનો સરબતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું **(૫) આંખો આવે તે ઉપર:—** દાતવણ અને અફીણને લીંબુના રસમાં લોખંડના તવા ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો કિંવા લોખંડનો કાટ તથા દાતવણ એકત્ર કરી લીંબુની ચીર ઉપર ભભરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખોપર ફેરવવી, એટલે આંખોમાં ચેળ આવે છે તે અને ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે **(૬) પિત્ત શમન થવા માટે:—** લીંબુનો રસ અને સાકરનું સેવન કરવું

૫૧૬. લુંણીની ભાજી—સં० ઘોલિકા મ० ઘોળ હિં० બડીનોનિઆ-શાક, કુલ્ફા ક० ગોલિ. તૈ० આઇલકુરા. ફા० ખુરફા. અ० બકલતુલ, હુમકા. ઈં० પર્સલેન લા० પોર્ચુલેકા ક્વાડ્રિફિડા.

લુણીના છોડ મોટા થતા નથી. એના પાંદડાં કાંઇક ગોળ થઈ જરા રાતા રંગના હોય છે. લુણીને ઘણા નાના જીંડવા આવી તેમાં કાળા રંગના બી હોય છે. લુણીની બે જાત છે એકને નાની અથવા ' જંગલી ઘોલિકા ' અને બીજીને ' મોટી ' અથવા ' રાજઘોલિકા ' કહે છે જંગલી ઘોલિકાનાં પાંદડાં રંગે ઘણાં રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતાં નાનાં પરંતુ ખડબચડાં હોય છે. એ ઝાડના ઝુંડેઝુંડ થાય છે રાજઘોલિકાનાં પાંદડાં અને ઝાડ કાંઇક મોટાં હોય છે

હોય છે સતના ફૂલ ધોળાં અને સુગંધવાળાં હોય છે કાચાં ફળનો રંગ લીલો અને પાકાંનો પીળાશ પડતો હોય છે

અને કડવા હોય છે ઘોલિકાની ડીલી ભાજી કરે છે એનો ગરીબ લોક ઘણો ઉપયોગ કરે છે એ ભાજી ટાઢી હોઇ ઘણી ખાવામા આવે તો હગામણ, આમાશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે **લુણી:**—રુચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર તથા ઉષ્ણ છે, અને વાયુ, ત્વગ્દોષ, ગુલ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ તથા સોજાનો નાશ કરે છે **મોટી લુણી**—રુક્ષ, ખાટી, ખારી, રુચિકર, તીખી, ગુરૂ, અગ્નિદીપક તથા કફનાશક છે, અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે **ક્ષુદ્રઘોલિકા** (નાની લુણી)—પિત્તલ, સારક, કફકર તથા તીખી છે, અને જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, ગુલ્મ, મેહ તથા શોથનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ અને ખાટી છે, તેમજ નેત્રરોગ, ચર્મદોષ તથા વ્રણની નાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) **પેશાબે ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉનવા ઉપર**—લુણીની ભાજીનો રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી તે રસ સવાર-સાંજ બે વખત પાવો જેથી ત્રણ દિવસમા બળતરા શાંત થાય છે

૫૨૭. લેડી:—એ ઝાડ ઘણુંજ મોટુ થાય છે એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે એના પાદડા ઉમરાના પાદડા જેવા હોય છે **ઉપયોગ**—(૧) **વ્રણ ઉપર.**—કાળી લેડીની છાલનુ અગર પાદડાંનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોપડવુ, એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઇ જાય છે

૫૨૮. લોધર:—સં૦ મ૦ લોધ્ર મ૦ હિ૦ ક૦ લોધ–ર–પઠાણી અં૦ સુગામ લા૦ સિમ્પ્લોકિસરેસીમુસા

લોધરના ઝાડ કોકણ, મહાબલેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ એ પ્રદેશમા થાય છે એના પાદડા બકુલના પાદડા જેવડા મોટા હોય છે લોધરનો ઉપયોગ રંગમા તથા ઓષધમા ઘણો થાય છે રંગનો કરે છે તેમા લોધર નાખે છે એમા ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. થાણા જીલ્લામા અજા પર્વત ઉપર ધોળા લોધરના ઝાડ પુષ્કળ છે* **લોધ્ર બે પ્રકારનો છે**—તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે, અને વાયુ, કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરૂચિ,

---

* **સંસ્કૃત ગ્રંથોમા.**—લોધરને શીતલ અને ગ્રાહી માનેલ છે તેમજ આતરડા, આખ અને નાસુરના ઘામા ઉપયોગી ગણેલ છે દાતના પારા નરમ થઈ ગયા હોય અથવા એમાથી લોહી નીકળતુ હોય તો લોધરની છાલનો ક્વાથ કરી કોગળા કરવાના કામમા લે છે **ચક્રદત્તમાં** દાતના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોદર, રસવતી અને નાગરમોથને મેળવી વાપરવા કહેલ છે **અમૃતસાગરમા** લોધર, જેઠીમધ, ફુલાવેલી ફટકડી અને રસવની સમાન ભાગ લઇ પાણીમા ઘસી આખો ઉપર લેપ કરવાથી દુખતી આખો સારી થાય એમ લખ્યુ છે ડૉ **શેકસવરો** કહે છે કે કલકત્તામા આ ઝાડની છાલ રંગરેજ લોક લાલ રંગ રંગવાના કામમા વધારે વાપરે છે **મુંબઇ ઈલાકામાં** લોધર અનેક જાતના લેપ બનાવવામા વાપરે છે અને એનાથી ભરેલુ રુધિર તથા ગાઠ પીગળી જાય છે એમ માને છે. **ડૉ૦ ચાર્લ્સ અને કનૈયાલાલ દેવ** સ્ત્રીઓની ગુહ્યેન્દ્રિયથી નીકળતા પ્રવાહના માટે આ વૃક્ષની છાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આની ભાર) ખાંડની સાથે મેળવીને આપવાનુ

ત્રિપ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ.—પાકકાળે તીખા, તુરા, મધુર, શીત, કડવા તથા ગ્રાહક છે; અને કફ પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) •પ્રદર ઉપર—લોધરનો કાઢો આપવો, અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદુના રસમા અથવા કેળના કાદાના રસમા પાવુ (૨) તારુણ્યપિટકા ઉપર—લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમા લેપ કરવો (૩) દંતરોગ ઉપર—લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનુ પાણી કરી કોગળા કરવા (૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:— લોધર, ચંદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનુ ચૂર્ણ સાકર, ઘી મધ તથા દૂધમા પાવુ

૫૧૯. વગડાઉ અજમો—(સ૦ અરણ્યાજમોદા) અજમાની વગડામા થનારી એક જાત છે એ છોડ આબેહુબ અજમાના છોડ જેવા હોય છે ડુંગરાળ પ્રદેશમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એને ફૂલ અજમા જેવાજ હોઇ અજમાના જેવાજ એના ગુણ છે ઉપયોગ—(૧) ઉદરરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર—વગડાઉ અજમો મધમા ખાવા અથવા એના પંચાગનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો

૫૨૦ વગડાઉ અળવી—(સ૦ વનાલુક) એ અળવી ચોમાસામા ઉગે છે એનો રંગ ધોળો હોય છે એ ઘણીજ ઠંડી છે ગરીબ લોકો એનુ શાક કરી ખાય છે વગડાઉ અળવી—તૃપ્તિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે કાળી વગડાઉ અળવી—રુચિકર, મુખજાડ્યનાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે ઉપયોગ—(૧) ઢોરોના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર—વગડાઉ અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા (૨) ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પાડવા માટે— ઢોરાને વગડાઉ અળવીના કંદ ખવરાવવા અને કિંચિત્ ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમા કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૫૨૧. વગડાઉ તુરીયું—(સ૦ ગનઘોડકી) આ તુરીઆના ઝાડ નાના હોય છે એ ઝાડ વલા પ્રમાણે વધે છે એના પાંદડા હાથેળી જેવડા મોટા અને સાધારણ ગોળ હોઇ અણીદાર હોય છે વગડાઉ તુરીઆની દરેક કુખને બે ફળ આવે છે એ લાંબા હોય છે એની જાડાઈ પગના અંગુઠ જેવી હોય છે ઉપયોગ –(૧) તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર—વગડાઉ તુરીઆના મૂળ ચંદનની પેઠે અર્ધા તોલા સુધી ઠંડા પાણીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી બે વખત પાવા અથવા વગડાઉ તુરીઆના મૂળ, ધોળી જાસુદીના મૂળ અને ઉપરસાલના મૂળ સમભાગે ગાયના દૂધમા દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમા જીરૂ અને સાકરની ભૂકી નાખી બે વખત પાવા આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવુ પથ્ય પાળવુ પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમા અર્ધું લીંબુ પીલી તુરત તે દૂધ પાવુ પછી પથ્ય

કરે છે ચરકમા છાલને રક્તશુદ્ધિકારક અને સ્તંભક માનેલ છે સુશ્રુતમાં એને મેદનાશક, કફનાશક યોનિદોષનાશક સ્તંભક, વ્રણશોધક, પકવાતિસારનાશક, રક્તપિત્તનાશક અને રક્તપ્રદરનાશક કહેલ છે

વાયુથી અંગ ઝલાઈ ગયેલ સુવાવડી સ્ત્રીને અને બીજાઓને પણ યોગ્ય માત્રાથી દરરોજ શીરા અથવા રાબમા નાખી ખવરાવે છે

છેડવુ (૨) ઢોરોને ખાધ પડે તે ઉપર—સુજેલા ભાગને થુકીને ચોળી પછી વગડાઉ તુરીઆના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૩) કર્ણસ્રાવ ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆના પાદડા અગારામા નાખી તેને બારી રસ કાઢી કાનમા નાખવો, અથવા મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી તે પાણી કપડછાણ કરી કાનમા નાખવુ. (૪) વાતવિકાર ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆના લીલા મૂળ કુટી દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમા અર્ધા તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવુ. (૫) સોજા ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆના મૂળ ઘસી ચોપડવા. (૬) નાડીવ્રણ ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆના મૂળ, કડવી કરમદીના મૂળ અને નાટકનાર (પાદડા તીખા છે) ના મૂળ ઘસી ચોપડવા અને દુધમા ઘસી પાવા.

૫૨૨. વગડાઉ મરચીવેલ —(મ૦ નરકીયા કાદા) એની એક જાતની વેલ થાય છે એના પાદડા કાળીગાની વેલના પાદડા જેવા હોય છે એને નાના મરચી જેવડા અને આકારમા કાનમાના ચોવળીની વાળી જેવડા લાલ રગના ફળ આવે છે એના કદને નરકીનો કંદ પણ કહે છે. એ કદ ઘરમા લાવી રાખીએ ત્યારે તેને અકુર ફુટી નીકળે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર —આ કદ કાઇક પાણીમા ઘસી પાવો ખાટખરુબાની ગોટલીનો પણ એવોજ ઉપયોગ થાય છે (૨) કૂતરાના વિષ ઉપર —નરકીનો કદ અને પાદડા છાશમા વાટી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે (૩) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે— આ કદ છાશમા કિંચિત્ ઘસી ઢોરોને આપવાથી તેનાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સભવ છે આ પ્રયોગને ખાત્રી લાયક માની શકાતો નથી, કેમકે તે વધારે પેટમા જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સભવ છે

૫૨૩. વગડાઉ સાટોડી (મ૦ રાન ઘેટુળી. કા૦ અડવી ગાજાણી):—એ ઝાડ સુમારે એ ત્રણ હાથ ઉચુ હોય છે. એના પાદડા મોગલી એરડાના પાંદડા જેવડા થાય છે એ ઝાડનો રગ ધોળો હોઈ એનુ લાકડુ ઘણુજ હલકુ હોય છે. એ બાળવાના કામમા સારા ઉપયોગી નથી. વન સાટોડીના ઝાડ દક્ષિણમા ઘણાજ થાય છે એ ઝાડના મૂળનો રગ પણ ધોળો હોય છે એને મરી જેવા બારિક અને લાલ રગના ફળ આવે છે * ઉપયોગ.—(૧) સોજા ઉપર —કોઇ પણ જાતનો સોજો ચડયો હોય તો તે ઉપર આ સાટોડીના મૂળનો પાણીમા ઘસી લેપ કરવો, એટલે સોજો ઉતરે છે (૨) ઢોરના ગુમડામાં કીડા પડે તે ઉપર —જગલી સાટોડીના મૂળ વાટી ચોપડવા અથવા મૂળનુ ચૂર્ણ કરી ચોપડવુ

૫૨૪. વગડાઉ સુરણ:—સ૦ અરણ્ય સૂરણ, વજ્રમુષ્ટી. મ૦ કો૦ લુત, ખાજરા—રાન—સુરણ હિ૦ જગલી સુરણ, ક૦ તૈ૦ અડવી સુરણ, ઐસુરણ તા૦ કટુ કવરાવે. તુ૦ કડુકેજે મલા૦ કટ્ટુચેના લા૦ એમોર્ફોફેલસ, કેપેન્યુલેટસ, સાપનચેરિપસ, સાપલ્વટિકા ગુ૦ ચિતલકદ, ઝેરી સુરણ

આ શાક કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે મૃગ નક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે

---

* અમારા અનુમાન મુજબ ખેડુત લોકો જેને ઝેરી સાટોડીના નામથી ઓળખે છે, તેજ આ વનસ્પતિ હોવી જોઇએ

૩૧

સુરણના કંદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે તે લાવી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારિક સમારી શાક કરે છે જુનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરણ પણ સુરણનીજ એક જાત છે, પરંતુ આ ઝાડ સુરણ કરતા નાના થાય છે એના પાન અને આકૃતિ સુરણના જેવીજ હોય છે. જ્યારે સુરણના કોંબ નવીન બહાર નીકળે છે ત્યારે હાથીની સુંઢ જેવા સરળ, ધોળા અને રાતા દેખાય છે, તેના ઉપરની છાલ જાડી અને મજબૂત હોય છે એ શાક સારૂં બાફવું જોઇએ અને તેમા માફકસર આમલી નાખવી, નહિ તો તેથી ગળામા ખરજ થાય છે લુતીના મૂળીઆ ગોળ સુરણ જેવાજ હોય છે, પરંતુ એ નાના હોય છે. એ ઝાડના દાડાની ઉપરની અણીને દશ આગળ સુધી લંબાઇની, મકાઇના ડોડા જેવી એક મૂઠ આવે છે એ મૂઠીને વજ્રમુષ્ટિ કહે છે એ મૂઠીને લાખા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લુતીનું શાક કર્યા પહેલા આ કંદ છોલી તેની ચીરો કરી ઘરમા બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખવું, પાણી સુકાઇ જાય એટલે તેનું શાક કરવું એ કંદને કડવુ સુરણ પણ કહે છે એ કંદ પિત્તકારક અને કફનાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) નળ કુહયા હોય તે ઉપરઃ—રાન સુરણની ફોડ સુકવી તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી અને પાશેર ગાયના દૂધમા એક તોલો સાકર અને ૬ માસા સુરણની ભૂકી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—રાન સુરણના કાંદાનું ચૂર્ણ ઘીમા તળી તેની ગોળીઓ મૂળાના રસમા નાખવી અને બે વખત એકેક ગોળી ખાવી. (૩) કર્ણમૂળ ઉપરઃ—લુતીના કાંદા ઘસી ચોપડવા એટલે સોજો જલદી દૂર થશે.

૫૨૫. વછનાગ.—સં૦ વત્સનાભ. મ૦ બચનાગ. હિં૦ બચનાગ, મિંગી-યાવિષ. ક૦ વત્સનાભી. લા૦ આકોનીટમનેપલસ્. ઇં૦ એકુનાઇટ.

વછનાગના ઝાડ નાના નાના ઝાડવા જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમા તે પુષ્કળ થાય છે વછનાગના ઝાડ ખાનદેશ અને સાતપુડા પર્વતના જંગલોમા પુષ્કળ છે. એ ઝાડના મૂળ બહુ વિષવાળા છે તેને વછનાગ કહે છે આ ઝાડની પાસે બીજા ઝાડ ઉગતા નથી એટલો એ વિષારી છે વછનાગનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે જે મૂળ વજનદાર હોય છે તે સારા સમજવા. વછનાગ શુદ્ધ કરી× પુષ્કળ રસાયનોમા નાખે છે. વછનાગનો લેપ ઘણા રોગો ઉપર કરે છે વછનાગમા કાળો અને ધોળો અથવા લાહોરી વછનાગ એવી બે જાત છે. લાહોરી વછનાગ મોંઘો મળે છે વછનાગઃ—ઉષ્ણ, સંતાપકારક, મદકારી, તીખું, કડવું, તુરૂં, સુખકર તથા વ્યવાયી છે, અને વાયુ, શ્લેષ્મવિકાર, કંઠરોગ, સન્નિપાત, કુષ્ઠ, વાતરક્ત, અગ્નિમાંદ્ય, કાસ, શ્વાસ, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, પાંડુ, ત્રણ તથા

× વછનાગને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી દોલાયંત્રથી ગોમૂત્રમા પલાળી રાખી પછી તે ગાડરના દૂધનો માવો થતા સુધી બાફી નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે આંવા જમીનમા દાટવો અને ગોમૂત્ર રોજ બદલી તાજું લેવું, તેમજ વછનાગના સોપારી જેવડા કકડા કરી કપડે બાંધી ગળેલા શોધવા.

ભગંદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કર્ણમૂળ, કંઠમાળ, ગલગંડ અને સંધિવાયુના સોજા ઉપરઃ—વચ્છનાગ લીમડાના રસમા ઘસી લેપ કરવો (૨) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—વચ્છનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં ધાક પડવાથી થતા દુઃખ ઉપરઃ—વચ્છનાગ અને વજ સમભાગે લઇ તલના તેલમા કઢવી કાનમા પાડવો (૪) સોજા ઉપરઃ—વચ્છનાગ, સુંઠ અને સાટોડીના મૂળ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો (૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપરઃ—વચ્છનાગ, ઝેર-કોચલા અને મોરથુથુ દહીમા ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૬) ભગંદ બેસી જવા માટેઃ—વચ્છનાગ અને ઝેરકોચલાના બિયા એકત્ર ઘસી લેપ કરવો, અને તે ઉપર કાગળ ચોટાડી જુની ઈંટનો કકડો તપાવી કપડામા વીંટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. (૭) કખઆંબલી (બાખલાઈ) ઉપરઃ—વચ્છનાગ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો.

૫૨૬. વજ (ઘોડાવજ):*—સ૦ વચા, ઉગ્રગંધા. મ૦ વેખંડ. હિં૦ બં૦ વચ. ક૦ બજિગિડ, નારૂબેરૂ, બજે, કબ્બુદગડે. તે૦ વાસા, વાડજ તા૦ વશુબુ. તુ૦ બાજે. મલા૦ વાયપુ. ગો૦ વેખંડ. યુના૦ અકુરેન. ફા૦ સોસનજર્દ, અગસ્તુરકી અ૦ ઉદલબુજ. ઇં૦ સ્વીટફ્લેગરૂટ. લા૦ એકોરસ કેલેમસ.

વજના ઝાડ પાનખાજરીઆના ઝાડ જેવા થાય છે એની ઉંચાઇ માથોડુ હોય છે એના મૂળને વજ કહે છે એની એક ધોળી જાત ખુરાસાનમાં થાય છે તેને ખુરાસાની વજ કહે છે એના ગુણ વજના જેવાજ હોઇ વિશેષ કરી વાયુરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે વજઃ—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, વાંતિકારક, દીપન તથા કંઠ અને મળમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે, અને કફ, આમ, સોજો, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપસ્માર, રાક્ષસપીડા, કૃમિ, શૂળ, મલસ્તંભ તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) સળેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—વજનુ ચૂર્ણ કરી તે કપડામા બાંધી સુંઘાડવુ. (૨) અપસ્માર ઉપરઃ—વજનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવુ પથ્ય દૂધ ભાત ખાવા. અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમા પલાળી રાખવા પછી પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે તેવોજ તેનો નાકમા વાસ લેવો; એટલે છીંકો બંધ થાય છે. (૩) સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપરઃ—વજ અને લીંડીપીપરની પોટલી કરી નાકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવુ (૪) ઉન્માદ ઉપરઃ—વજના

* ઘોડાવજમા એક એવો અદ્ભુત ગુણ રહેલ છે કે, ઘોડાવજના ચૂર્ણને પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન્ થાય છે તથા ચન્દ્રગ્રહણના વખતે કે સૂર્યગ્રહણના વખતે એક પલ (૪ તોલા) ઘોડાવજના ચૂર્ણને દૂધની સાથે ભક્ષણ કરવાથી, એજ વખતે મનુષ્યને અત્યંત બુદ્ધિયુક્ત કરે છે. ઘોડાવજ જળાશયવાળા સ્થાને અને રેતાળ જમીનમા ઉત્પન્ન થાય છે "ઘોડાવજ માથાને અને રૂધિરને નુકશાન કરનારી છે. એનો વિકાર નાશક વરીયાળી અને સિકંજબીન છે માત્રા ૩ માસા છે." એમ યુનાનિ ગ્રંથકારો બતાવે છે

રસમા કોષ્ટકોળીજનનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવુ (૫) **કાળા ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—દહી, ભાત અને વજ ખાવી. (૬) **કાન વહેતો હોય તે ઉપર:**—વજ અને કપૂર તલના તેલમા કઢવી તે તેલ કાનમા પાડવુ (૭) **ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ ઉપર:**—વજ અને લસણુ નાખી દૂધ તપાવવુ અને તેમા હીગ તથા સચળ નાખી ખાવા આપવુ, એટલે આનાહ વાયુનો (આફરાનો) નાશ થઇ ગર્ભિણી સુખી થાય છે (૮) **સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:**—વજ પાણીમાં વાટી તેમા એરડતેલ નાખી તેનો નાભિ ઉપર લેપ કરવો (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—વજ અને કિંચિત્ રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૧૦) **આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉદરરસ ઉપર:**—વજ, ધાણા તથા જીરાનો કાઢો પાવો (૧૧) **બાળકને તાળવું (ગળું) પડે તે ઉપર**—વજ અને જાયફળ દૂધમા કિંવા ઘીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમા સાબરસીગ ઘસી પાવુ. (૧૨) **બાળકને વાયગમન** (છાતીમા કફના યોગે ડચુરા બાઝ્યા જેવુ થઈ કફનો ગઠ્ઠો બધાય છે તે યોગથી શ્વાસોશ્વાસનો અવરોધ થઇ વારવાર જીવ ગભરાય છે તે) **થાય તે ઉપર**—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમા વજ ઘસી ચોળી ચોળી જીરવવી (૧૩) **વિષમજ્વર ઉપર**—વજ હરડે અને ઘીનો ધૂપ આપવો

૫૨૭. વડ—સ૦ બ૦ વટ. મ૦ વડ હિ૦ બડ-ર ક૦ આદલ-ગોલીમારા. તૈ० મરિચેટુ તા० અક્ષામારમ્ તુ० ગોલિડામારા. મલા० પેરાલ. ફા० દરખત-રેશા, વડવાઇ, એબર્ગદ અ० જાતુ, દવાઇ, વથઆબ. ઇ० બનિયન ટી લા० ફાવકસઇંડીકસ્.

એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે આ ઝાડ મોટુ થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે પીપળાના ઝાડની પેઠે વડનુ ઝાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે હિંદુ લોકોમા વડનુ ઝાડ બહુ પૂજ્ય મનાએલુ છે એની છાયા નીચે હજારો માણસો બેસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે એને ફરસાલ નવી વડવાઈઓ ફુટી તે જમીનમા જઇ તેને મૂળ ફૂટે છે અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતોજ જાય છે એના પાદડા પત્રાળા કરવાના કામમા આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે **ગુજરાતમાં નર્મદાના મુખપાસે કબીરવડ નામનો અતિશય મોટો એક વડવૃક્ષ છે.** તેને સાડીત્રણસો વડવાઇઓ છે અને હમ્મેશા નવી ફૂટતી જાય છે તેનો પરીઘ સાડી તેપીસો હાથનો છે. તેની વડવાઇઓને નાના નાના ત્રણ હજાર ડાળા ફૂટેલા છે તથા તેને હજારો ડાળા લાગેલા છે એ વડની નીચે પાચ હજાર માણસો સહજ બેસી શકે છે આ ઝાડને દૂરથી જોઇએ તો એકાદુ મોટુ અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે વડનુ લાકડુ સુતાર કામના ઉપયોગમા આવતુ નથી એ જાતના મોટા ઝાડ હજારો વર્ષ સુધી ટકે છે **વડ**—તુરો, મધુર, શીત, ગુરૂ આલક વર્ણ્ય, સ્તભન તથા રૂક્ષ છે; અને કફ પિત્ત યોનિદોષ જ્વર, દાહ, તૃષા, ઉલટી મૂર્છા રક્તપિત્ત વ્રણ, શોક તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે **નદીવડ**—તુરો મધુર, શીતલ અને ગુરૂ છે, તથા પિત્ત,

દાહ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે **વટપત્રી (વડવતી)** (વડનો ભેદ)–તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે એના **ફળ**–મધુર, રૂક્ષ, તુરા, સ્તંભન, શીતળ, લેખન તથા વિબંધ આધ્માનવાયુને કરનારા છે, અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) નખદ તવિષ ઉપર:**—વડ, ખીજડો અને કડવા લીંબડાની છાલ વાટી લેપ કરવો **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—વડની વડવાઇઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો **(૩) વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખબાજરી અને ઉંદરના દંશ ઉપર:**—વડનુ દૂધ ચોપડવુ **(૪) ગર્ભધારણને માટે:**—વડ પાલોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અંકુર આવે છે, તેમાના બારિક પાદડા વાટી બોગ્ના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કરવી અને દરેક ત્રણ ગોળીઓ ઘીમા ખાવી **(૫) કૃમિ ઉપર:**—વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ પાવો **(૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—વડનુ દૂધ પતાસામા ઘાલી ખાવુ **(૭) જ્વરમાં દાહ થાય તે ઉપર.**–વડની વડવાઇઓનો રસ પાવો **(૮) પરસેવો આવવા માટે**–ડાગરની ધાણીનો લોટ પાણીમા પલાળી તેમા વડના પીળા પાદડા નાખી તેનો ષડાંશ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો **(૧૦) ફૂલ, ભુર ઇત્યાદિ ઉપર:**—વડના દૂધમા કપૂર વાટી અંજન કરવુ **(૧૧) અતિસાર ઉપર:**—વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા છાશ નાખી પાવી **(૧૨) રક્તપિત્ત ઉપર:**—વડની વડવાઇઓના કલ્કમા મધ અને સાકર નાખી ખાવો **(૧૩) મુખરોગ ઉપર**—વડ, ઉબરો, લીંડીપીપર, જાબુઓ અને નાદરૂખીના પાદડાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૧૪) ખરજવા અને મૂળ વ્યાધિ ઉપર.**—વડના પાકેલા પાદડા બાળી તેની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૧૫) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર.**—વડના પાકેલા સુકાઇ ગએલા પાદડા લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૬) રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર:**—વડ તથા આમલીની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો

૫૨૮. વડગુંદો (મોટી ગુંદી):—સ૦ શ્લેષ્માતક મ૦ ભોકર, શેલવટ હિ૦ લિહસોડા, નિસોરે, બહુવાર ક૦ દોડ્ડચળ્ળુ, બોકેગિડ, તૈ૦ પેદ્દાનાક્કેર ફા૦ સિપિસ્તાન. અ૦ સેફિસ્તાન, દબક. ઇં૦ ન્યારોલિવ્ડ સેપિસ્ટન લા૦ કાર્ડિયા એબ-લિકોલિયા, કાર્ડિયા મિસ્કા.

વડગુંદાના બે ત્રણ પ્રકાર છે આ ઝાડ ગામમા અને રાનમા થાય છે વડ-ગુંદાના ફળ પાકે એટલે રાતા થાય છે એ ફળ સોપારી જેવડા હોય છે કાચા ફળનો રંગ લીલો હોય છે ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનુ અથાણુ કરે છે તે પથ્યકારક છે. એનુ શાક પણ થાય છે પાકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ પૌષ્ટિક છે એ ફળ ઘણાં ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને ઉધરસ થાય છે. વડગુંદો એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનુ લાકડુ સુતારના ઉપયોગમા આવતું નથી. વડગુંદાને પોલો ગુંદર આવે છે **વડગુંદાનું ઝાડ:**—તીખુ, શીતળ, મધુર, તુરું, પાચક, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફકારક છે, અને કૃમિ, શૂળ, આમદોષ, રક્ત-

વિકાર, વ્રણ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિષોનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ:—**મધુર, શીત, કડવાં, વાતુલ, લઘુ, તુરા, પિત્તશામક, મલસ્તંભક અને રૂચિકર છે, તથા તે રક્તદોષ અને કફનો નાશ કરે છે **એનાં પાકાં ફળ:—**મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, બૃહણ, વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ તથા ગુરૂ છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર—**વડગુંદાની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. **(૨) કોલેરા ઉપર:—**વડગુંદાની છાલ આમલીના ક્ષારમાં ઘસી પાવી

૫૨૯. વરધારો.—સં૦ વૃદ્ધદારૂ મ૦ વરધારા દે૦ મ્હૈસવેલ. કો૦ સાબરવેલ. મા૦ ગાવેલ હિં૦ વિધારા. બં૦ વિતારક, વૃદ્ધદારેક ક૦ કએરકુમુટે, ફિરંગી અક્કિ તૈ૦ ચંદ્રપુડી. લા૦ રોશિયાસે ટેલોઇરીઅ

વરધારાના વલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે એના પાદડાં હથેળી જેવડાં મોટાં, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે ઔષધમાં એ વેલાના કકડા કરી તેનો ઉપયોગ કરે છે વરધારાના પાદડાના વડા અને શાક કરે છે **સાદો વરધારો:—** તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ય, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃષ્ય તથા લઘુ છે, અને ઉપદંશ, પાંડુરોગ, ઉદર, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે આમાં જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે તેને મરાઠીમાં 'કાળી મ્હૈસવલ' કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શ્લીપદ રોગ ઉપર—**વરધારાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર કિંવા કાંજી સાથે ખાવું **(૨) શુષ્ક ગર્ભવૃદ્ધિ માટે—**વરધારો અને ધોળી જાસુદીના ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવા આ પ્રયોગ દરેક ઋતુ પ્રાપ્તિ પછી ચોથે દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો એટલે અવસ્ય ગુણ થાય છે

૫૩૦. વરી (મોરિઓ)—સં૦ વરક, પ્રિયંગુ મ૦ વરી, ધાનોર્યા. હિં૦ બરી ક૦ પ્રિયંગુ, ટેનોગિડ તા૦ ટિને તૈ૦ કોર્રલુ મલા૦ ટિના ઈં૦ ઇટાલિયનમિલેટ લા૦ પેનિકઇટાલીક

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે પરંતુ રંગમાં માત્ર ફેર છે ધાનોરાના વરીનો રંગ પીળો હોય છે વરીનું ધાન્ય સહ્યાદ્રિના પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે ઘણું કરીને જ્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે ઉપોષણમાં એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે એ ધાન્યનો ભાત, ધાણી, લોટ અને બીજા પ્રકાર કરી દહીં દૂધ સાથે લોક ખાય છે ગરીબ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે વરીમાં પણ પાંચ છ જાત છે **વરી:—**તુરી, મધુર અને રૂક્ષ હોઇ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—**વરીના ચોખાના ધોવરામણમાં ઉંદરની લીંડીઓ વાટી પાવી

૫૩૧. વરિયાળી—સં૦ મિશ્રેયા હિં૦ મ૦ બડીશોપ—સૌફ. બં૦ મૌરી. ક૦ દોડુસબ્બસિગે. તૈ૦ પેદ્દજીલકુર્ર તા૦ સોહીકીરે ફા૦ બાદિઆન. ઈં૦ ફેનલસીડ. લા૦ ફેનીક્યુલમવલગેરીસ, અ૦ અંજિયાનજ, અંજિવાજ, એજ્યાના.

જેવા સુવાના ઝાડ હોય છે તેવાજ વરીયાળીના ઝાડ હોય છે. એ ઝાડ

હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા બારિક કોથમીર જેવા હોય છે એ ઝાડને તોરા આવે છે તેમા વરીઆળીના દાણા હોય છે એનો પાક ગુજરાત દેશમા ઘણો થાય છે વરીઆળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમા આવે છે એ ઠડી, આમનાશક અને રૂચિદાયક છે ગુજરાતમા લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે **વરીઆળી:**—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ્ય તથા બસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે, અને કફ, વાયુ, જ્વર, શળ, દાહ નેત્રરોગ, તૃષા ઉલટી, વ્રણ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે એનાં **પાંદડાંની ભાજી.**—મધુર, અગ્નિદીપન, દુધ વધારનારી, વૃષ્ય, રૂચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે, અને વાયુ, જ્વર, ગુલ્મ તથા શળની નાશક છે * **ઉપયોગ**—(૧) **આમાતિસાર ઉપર:**—વરીઆળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુઠ તથા વરીઆળી ઘીમા તળી બારીક કુટવી અને તેની ફાકી લેવી. (૨) **મુખવિકાર ઉપર**—વરીયાળી મ્હોમા રાખી રસ ગળી જવો. (૩) **ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉનરસ ઉપર:**—વરીયાળી અને સાકરનું ચુર્ણ વારવાર મ્હોમા રાખવુ. (૪) **પિત્તજ્વર ઉપર**—વરીયાળી તથા સાકરનો કાઢો પાવો.

૫૩૨. વતાકડી (વેંગણી):—સં૦ વાર્તાકી. મ૦ વાગી હિં૦ બૈગન, ભટા, ભટોરા બ૦ બેગુન ક૦ બદનેકાઇ, કાચીગીડ. તા૦ કહારી. તુ૦ બદને. મલા૦ વાગુતિના તૈ૦ બકાઇ ફા૦ બાદગાન. અ૦ બાદન્જન. ઇ૦ બ્રિજલ. લા૦ સોલેનમેલજિના

વતાકડીના ઝાડ કમરપુર ઉંચા વધે છે વતાકડીમા બે ચાર જાત છે. કાળી વતાકડી, ધોળી વતાકડી ઇત્યાદિ. વેલ વતાકડીના ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેને વર્ષમા ત્રણ ચાર વાર ફળ આવે છે વતાકડીના છોડને કાટા હોય છે. વતાકનુ શાક સારૂં થાય છે. વતાક એ કિંચિત્ વાતુલ છે. પાકેલા વતાક વિકાર કરનારા છે તેથી ખાવા નહિ. **વતાકડી:**+—તીખી, રૂચિકર, મધુર, બલકર, પૌષ્ટિક, હલકી, ગુરૂ, કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુક્લ છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચો, કૃમિ, પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **વંતાક:**—(ફળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ,

*વરીયાળીને **ચરકસંહિતામા** પ્રજાસ્થાપન અને શળનાશક તેમજ **સુશ્રુતમાં** કફનાશક માની છે. **હકીમ** લોક વરીઆળીના પાદડાંને ગરમ માને છે સુવાવડી સ્ત્રીઓને એનો ક્વાથ રૂધિર શુદ્ધ કરવાને અને એજ પ્રમાણે ગર્ભાશયની શુદ્ધિ થવાને આપે છે, તથા એને પાચક અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્તકર્તા માને છે

+ વતાકડીને **રીંગણી** પણ કહે છે. એના ફળને વેગણ અથવા રીંગણા કહે છે. એની મુખ્ય ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. આ જાત તેના ફળો ઉપરના રંગથી ઓળખાય છે વળી એ દરેકમા પણ કાટાળી અને કાંટાવાળી એવી બે જાત છે. કાટાળી રીંગણીના ફળના ઉપરના દીટડાને કાટા હોય છે. તે લીસા અને છુટા છુટા હોય છે કોઈ કોઈ રીંગણીનાં ફળ ગોળ પણ હોય છે. **ઉપયોગ—અરોચ ઉપર**—વતાકને અંગારામા સેકી ખાય છે.

અપિત્તલ તથા ખારાં છે, અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે **કુમળાં વંતાક**—પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રૂચિકર છે, અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે **મધ્યમ કુમળાં વંતાક.**—પિત્તકર અને લઘુ છે **પાકાં વંતાક:**—વાયુને કોપાવનારાં અને લઘુ છે **મોટાં વંતાક:**—કફકર, મૂત્રલ, શીતલ, ગુરૂ, વૃષ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. **ધોળાં વંતાક:**—અર્શનાશક છે, બીજા ગુણ સાધારણ વંતાક જેવાજ છે **ભુંભરેટમાં શેકેલા વંતાક:**—કિંચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા દીપન છે, અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમનાશક છે **મીઠું લગાડી તેલમાં તળેલાં વંતાક.**—ગુરૂ અને સ્નિગ્ધ છે **ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર.**—વંતાક શેકી તેનુ દહીંમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવુ **(૨) ઘોડાને કુરકુરી** (પેટમા ગડગડાટ) **થાય તે ઉપર:**—કુમળા વંતાક ખવરાવવા કિંવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો **(૩) લુતી ઉપર.**—લીલી કાજળીના ઝાડ તથા સુકાએલા વંતાક બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમા ખરલ કરી ચોપડવી **(૪) પેટમા ભાર રહે તે ઉપર**—વંતાક શેકી તેમા સાજીખાર નાખી પેટ ઉપર બાંધવા **(૫) ધતૂરાના વિષ ઉપર:**—વંતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો **(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર**—વંતાકડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો **(૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો.**—સાંજરે વંતાક શેકી મધમા કાલવી ખાવા, એટલે તુરત નિદ્રા આવશે.

૫૩૩ વસુ.—સં૦ મ૦ હિં૦ વસુ બ૦ વામના ક૦ ગણુજીલી તૈ૦ ગાલ્જેરૂ તા૦ ચુવડેમુલ્લ મલા૦ ચારણ્ણા, સારણ્ણા લા૦ ટ્રીએનથેમા પેન્ટ્રન્ડ્રા

ગામડામા આ વનસ્પતિને વસુના નામથીજ ઓળખે છે કોકણ પ્રાંતમાં આ વનસ્પતિ જોવામા આવતી નથી વસુની વેલ થાય છે આ વેલાની લબાઇ હાથ બેહાથ હોય છે પાદડા સાટોડીના પાદડા જેવાજ હોઇ તેનાથી કાંઇક જાડાં હોય છે વસુમા ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે ધોળી વસુના વેલાનુ સર્વાંગ ધોળુ હોય છે પ્રાકૃત ત્ર્યબકીના કર્તા ત્ર્યબકરાજ વૈદ્ય પુનર્નવા (સાટોડી) નેજ વસુ એમ સમજી નેત્રરોગ ઉપર આ વનસ્પતિ યોજેલી છે, પરંતુ સાટોડી અને વસુ એ તદન જુદી જાતનીજ વનસ્પતિ છે ઘણા વૈદ્ય લોક સાટોડી અને વસુ એ બન્ને વનસ્પતિમા ફરક નહિ સમજતા વસુનેજ સાટોડી સમજી વસુનો ઉપયોગ કરે છે **બન્ને વસુ:**—દીપન, તીખી, કડવી, ઉષ્ણ અને પાકકાળે શીતળ હોઇ વાતગુલ્મનો નાશ કરે છે ધોળી વસુ એ રસાયન છે **ઉપયોગ:— (૧) સોજા ઉપર:**—ધોળી વસુના મૂળનો કાઢો કરી આપવો અને મૂળનો સોજા ઉપર લેપ કરવો, અથવા વસુ અને સુઠનો કલ્ક કરી તે પાવો **(૨) ગોળો અને બરોળ ઉપર:**—વસુના પચાગનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને સિંધાલુણમાં આપવુ **(૩) રોગ ન થવા અને વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:**—વસુના પચાગનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમા આપવુ **(૪) વીછીના વિષ ઉપર:**—ધોળા વસુના મૂળ રવિવારે કહાડી તે ચાવી ખાવા; એટલે વીછીનુ વિષ ઉતરે છે અથવા વસુના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—નિત્ય

સવારે ધોળા વસુના તાજા બે મૂળ ચાવી ખાવા અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાંઇ ખાવુ નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવુ (૬) ચોથીયા તાવ ઉપર:—ધોળા વસુના મૂળ દૂધમા ખવડાવવા અથવા નાગરવેલના પાનમા નાખી ખવરાવવા (૭) ગોળા અને જળોદર ઉપર:—ધોળા વસુના મૂળ સમાન સિંધાલુણ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમા ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો અથવા જલોદર ઉપર ધોળા વસુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૮) કૂતરાના ઝેર ઉપર:—વસુનો રસ આપવો

૫૩૪. વાઘાટી:—સ૦ વ્યાઘ્રઘટિકા, વ્યાઘ્રિ. મ૦ વાઘાટી, ગોવિંદી હિ૦ કિંકિણી. ઇ૦ ચેર્નિ કેપરબશ. લા૦ કેપેરિજ, હ્વેવિસ્પાયના-હોરિડ્ડા

આ વેલો મોટો વધે છે એના પાદડા કરમદીના પાદડા જેવા નાના હોય છે એના ઉપર કાટા હોય છે ફળ ગોળ હોય છે તેને વાઘાટી કહે છે એનુ શાક કરી ખાય છે **વાઘાટી:**—ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા રૂચિકર છે, અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે એના **ફળ:**—ઉંણુ તથા કડવા છે, અને વિષૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **લઘુ વાઘાટી** (સં૦ કટુદરી)—કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને વિષૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**— (૧) **અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:**—વાઘાટીના પાદડાનો પાણી નાખી ૪ પૈસાભાર રસ કાઢવો અને તેમા ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો (૨) **ગડગુમડા ઉપર**—વાઘાટીના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો (૩) **વાઘ કરડયો હોય તે ઉપર:**—વાઘાટીના પાદડા વાટી બાધવા (૪) **બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર**— વાઘાટીનાં મૂળ ઘસી પાવા.

૫૩૫. વાપુંબા:—સ૦ કટભી. મ૦ કિન્હઇ, કિણ્હી હિ૦ કટભી, કરહી ક૦ કરીવ કિલગે. ઇં૦ કેરિસ ટ્રી. લા૦ કેરિયા આરબોરિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા કુવાડીયાના પાદડાં જેવા હોય છે એ ઝાડને ચપટી શીંગો આવે છે ઝાડનો રગ કાઇક ધોળો હોય છે **મોટો ધોળો વાપુંબો.**—તીખો, ઉષ્ણ, તુરો અને કડવો છે, તથા અજીર્ણ, નાડી-વ્રણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ધોળો કોઢ, કફ, ત્રિદોષ, વ્રણ અને શિરો-રોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—ધાતુ અને કફને વધારનાર છે **એનો રસ:**—ગુરૂ, વૃષ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. **નાનો ધોળો વાપુંબો:**—ઉષ્ણ અને તીખો છે, તથા કોઢ, કફ, રક્ત દોષ, મેદોરોગ, નાડીવ્રણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કાળા વાપુંબા:**—ઉષ્ણ અને તીખા છે, તથા ગુલ્મ અને આધ્માનશળનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ ધોળા જેવાજ છે **ઉપયોગ:**— (૧) **ખરજ અને દાદર ઉપર:**—વાપુબાનાં પાદડા વાટી ચોપડવા.

૫૩૬. વાયવરણો (વરણો):—સ૦ બ૦ વરૂણ. મ૦ વાયવર્ણા, ભાટવર્ણા. દે૦ વાયાચા વૃક્ષ. હિ૦ બરના ક૦ મદવસલે. તૈ૦ ઉરૂમદિ, બ્બજિયેદુ. તા૦ મર-લિંગમ્ લા૦ ક્રેટિવા રિલિજીઓસા. કે૦ રોકસબુર્ધિઆઇ.

એ સાધારણ ઝાડ છે. કોકણ પ્રાતમાં એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એનાં

પાદડા ત્રિદલ બીલીના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાને એરંડાના જેવુ લાંબુ ડીંટુ હોય છે એ પાદડાનો ઉગ્ર વાસ આવે છે વાયવરણાને વૈશાખ જેઠના સુમારે નવા પાદડા આવે છે ને ઉનારી લઇ વેચવા લઈ જાય છે એ ભાજીમા કડવાશ ઘણી હોય છે, માટે તેમા ડુગળી ઘણી નાખે છે એને ધોળા રગના ફૂલોનો ઘોસ આવે છે એ ફૂલનુ શાક પણ થાય છે એને રામી જેવી ગંધ આવે છે અને ગોળ બોર જેવડા ફળ આવે છે વાયવરણો વાતહારક છે **વાયવર્ણો**—તીખો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કડવો, તુરો, લઘુ, પિત્તલ તથા ભેદક છે, અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષવાત, મૂત્રાઘાત, હૃદ્રોગ તથા ઉદરશૂળનો નાશ કરે છે **એના ફૂલ:**—ગ્રાહક હોઈ પિત્ત તથા રક્તદોષના નાશક છે **એનાં ફળ**—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરૂ, સ્વાદુ ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારા છે **ઉપયોગ**— **(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર:**—વાયવરણાના મૂળ ઘસી વાયુ ઉઠ્યો હોય તે જગ્યોએ ચોપડવા **(૨) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર**—વાયવરણાની છાલનો કાઢો પાવો **(૩) ગડમાલા, અપચી અને ગલગડ ઉપર**—વાયવરણાની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો **(૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર**—વાયવરણાની છાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો, અથવા છાલ કુટી ગુમડા ઉપર બાધવી, એથી સોજો ઉતરી ગુમડુ જલદી પાકે છે અને ફુટે છે. **(૫) નીલિકા રોગ** (શરીર ઉપર કાળા ડાઘા પડે છે તે) **ઉપર**—વાયવરણાનો રસ એકલો અથવા દહી નાખી ચોપડવો **(૬) પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા ઉપર.**—વાયવરણા, ગોખરૂ અને સુઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો **(૭) વિષમજ્વરમા બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ ભ્રમ થાય તે ઉપર**—વાયવરણાના પાદડા વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાધવો **(૮) પથરી ઉપર:**—વાયવરણાના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી પથરીની જગ્યા ઉપર તે રોજ ચોળી જીરવવો, એટલે કેટલાક દિવસે પથરીનો નાશ થાય છે **(૯) વાતભ્રમ ઉપર:**—વાયવરણાના પાદડા બારિક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાધવો, એટલે જ્યા સુધી મસ્તકમાં વાયુનો વિકાર હશે ત્યાસુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર બધ થાય એટલે આગ થવા લાગે છે તેમ થાય એટલે પાટો છોડી તે જગ્યોએ કોપરાનુ તેલ ચોપડવુ **(૧૦) પથરી ઉપર**—વાયવરણાના મૂળનો કાઢો તેના મૂળનો કલ્ક નાખી પાવો **(૧૧) વાગરોગ ઉપર:**—વાયવરણાના કાઢાએ મ્હો ધોવુ એટલે વાગનો નાશ થશે **(૧૨) વાયુરોગ ઉપર:**—વાયવરણાના પાદડાનો રસ કાઢી, તે શક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો અથવા વાયવરણાની છાલ અને પાદડા એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલીવડે શેક કરવો **(૧૩) મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર:**—સુકાયલા વાયવરણાના પાદડાનુ ધૂમ્રપાન કરી ધૂણી નાકે કાઢવી, એ પ્રમાણે ૧૯ દિવસ કરવાથી નાકમા સડેલુ હાડકુ હોય તે પણ સારૂ થાય છે **(૧૪) ગંડમાલા ઉપર:**—વાયવરણા અને કચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૫૩૭ વાલોળ:—સ૦ નિષ્પાવી. મ૦ ઘેવડા, વાલ પાપડી. હિં૦ સેમ, સેબી. બં૦ બોરા, વરવટી. ક૦ ચળ્ળવરિ, ગટવરિ, તટ્ટબરે તૈં૦ ચિક્કુડ, અનુ-સુલુ. તા૦ મોચ્ચેકોટૈ અં૦ બિનસ ઇં૦ બ્લૅક સિડેડ ડોલિકોસ. લા૦ ડોલિકોસ લબ્લાબ

વાલોળનો વેલો ઘણોજ મોટો વધે છે એ ચાર પાંચ વર્ષ ટકે છે. વાલો-ળને ત્રિદળ પાંદડા હોય છે તેની શીંગોનુ શાક સારૂ થાય છે અંદરના દાણાનુ પણ શાક કરે છે. વાલોળમા ચોખારી વાલોળ, વાટ વાલોળ, ગર્વી, ધોળી અને કાળી એવી અનેક જાતો છે **વાલોળ**—વાતકર, રૂચ્ય, તુરી, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક હોઈ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મોટી વાલોળ**—રૂચિકર, વાતલ, અગ્નિદીપક અને મુખને પ્રિય છે **કાળી વાલોળ**—કંઠ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તુરી, રસકાળે મધુર, રૂચિકર અને ગ્રાહક છે **ધોળી વાલોળ**.—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે બીજા ગુણ કાળી વાલોળ જેવા છે પીળી વાલોળ એ કરતા વધારે ગુણવાળી છે **ઉપયોગઃ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર**.—વાલોળની ભાજીનો રસ ચોપડવો **(૨) પાઠા ઉપરઃ**—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળની જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવી અને ઉપર તેનોજ લેપ કરવો. **(૩) પગ કિંવા ઘુંટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપરઃ**—વાલોળની ભાજી અને બીલામો એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવુ. **(૪) વિષમજ્વર ઉપરઃ**—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળ કાઢી કાને બાંધવા, એટલે વિષમજ્વર દૂર થાય છે

૫૩૮. વાવડીંગઃ—સ૦ વિડંગ મ૦ વાવડીંગ હિં૦ વાયવિડંગ ક૦ વાયુ-વિલંગ. તૈં૦ વાયુવિડંગમુ. ફા૦ રંમ, બર—ગ—જ, કાબલી. ઇં૦ બેબેરંગ લા૦ એમ્બેલીયારિબીસ

વાવડીંગના ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચા વધે છે એના પાંદડા પાંચ આગળ લાંબા તથા ત્રણ આગળ પહોળા હોય છે વાવડીંગ-ના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છા આવે છે. તેને વાવડીંગ કહે છે વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે.× **વાવડીંગઃ**—તીખા, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવા, દીપન તથા રૂચ્ય છે,

× **મીર મહમદ હુસેન** લખે છે કે " વાવડીંગ ખાવાથી પેશાબનો રંગ લાલ થઈ જાય છે; એટલા માટે એને તાજા દૂધની સાથે આપવા જોઇએ " ડૉ-ક્ટર **ડીમકવર** એનુ વર્ણન કરતા લખે છે કે, " અનેકવાર વાવડીંગ કાળા મરીની સાથે મેળવી ગાંધી લોકો વેચે છે. વાવડીંગના ચૂર્ણની માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમા બે વખત અને મોટા માણસને મોટો ચમચો ભરી આપવુ જોઇએ. એનો સ્વાદ ઉત્તમ, કાંઇક કસેલો અને થોડો ખુશબોદાર હોય છે. નાના બાળકોને પાવાના દૂધમા વાવડીંગના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેટમા વાયુનો કોપ થતો નથી. " **સુશ્રુત સંહિતામાં** " વાવડીંગને શરીરમા શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને તથા વૃદ્ધાવસ્થાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે જેઠીમધ સાથે આપવા કહેલ છે " **ચરક સંહિતામાં** " વાવડીંગને કૃમિનાશક, શૈત્યનાશક,

અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, અરૂચિ, ભ્રાંતિ, કૃમિ, શળ, આધ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, મલાવષ્ટંભ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપરઃ—**વાવડીગનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો અથવા વાવડીગનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૨) બાળક નિરોગી થવા ઉપરઃ—** એક મહિનાનુ બાળક થાય ત્યા સુધી એક વાવડીગનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ એમ દરેક મહિને એક એક વાવડીગ વધારી ખવરાવવુ, એટલે બાળકને કદિ પણ રોગ થશે નહિ. **(૩) અરૂચિ અને જ્વર ઉપરઃ—**વાવડીંગ અને મધની ગોળી મ્હોમા રાખવી એટલે અરૂચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. **(૪) ભમરી આવે તે ઉપરઃ—**વાવડીંગની માળા કરી કાને બાધવી. **(૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર.—**વાવડીંગનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૬) હૃદ્રોગ ઉપરઃ—**વાવડીગ અને કોળિજનનુ ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમૂત્રમા નાખી પાવુ, એટલે હૃદયમાહેના અસાધ્ય કૃમિ પડશે. **(૭) મલ-શુદ્ધિ થવા માટેઃ—**વાવડીગ અને અજમાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પીવુ, એટલે વિષ્ટંભ નાશ થશે

૫૩૯. વાવળ :—વાવળાનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા લાબા અને નાણાના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાનો વાસ ઘણો આવે છે એ ઝાડનુ લાકડુ ખેરના લાકડા જેવુ મજબૂત હોય છે એ ઈમારતના કામમા પણ ઉપયોગી છે એની છાલના લેપથી ચિત્રાની છાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે **ઉપયોગ.— (૧) ગુમડા, વાયુની ગાઠો, બદ વગેરે બેસી જવા**

અને શિરોવિરેચન (નાકમાથી પાણી નીતારનાર), તેમજ ગુલ્મ, શળ, ખાસી અને શ્વાસનાશક કહેલ છે" **હાલના લેખકો લખે છે કે,** "વાવડીગ પેટના દર્દનાશક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાના કૃમિને કહાડનાર, અજીર્ણ અને ચામડીના રોગોને નાશ કરનાર છે" **યુનાની હકીમ** "વાવડીગને જુલાબદ્વારાએ પેટનો બગાડ કહાડનાર ગણે છે પેટમાના ચપટા કૃમિ કહાડવાને સુકાં વાવડીગના ફૂળ વાટી નવ વરસની અદરના બાળકને ૧ ચમચો અને મોટી ઉમ્મરના માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામા આવે છે" **ડૉક્ટર રૉયલ** કહે છે કે, "એનાથી રેચ પણ લાગે છે, અને પાણીમા મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે વળી હરશના દરદમા પણ એને આપવાની ઉત્તમતા બતાવે છે" **સુશ્રુતમાં** આ ફળને પિત્ત વધવાથી શરીર ઉપર થતી નાની નાની ફોડકીઓનો નાશકર્તા કહેલ છે **ઇંગ્રેજી ગ્રંથકર્ત્તાઓના** મતથી "એના મૂળ અને છાલનો સ્વાદ કડવો છે એનો ગુણ સિંકોના (કવીનાઇન જે ઝાડ-માથી નીકળે છે તેની છાલ)ના ઝાડ જેવો છે એ શીતળ છે એના ફૂળ ખાસી, શરદી અને શ્વાસના રોગમા અત્યંત ગુણકારી ગણેલ છે ફળના ઉપરની છાલ સાબુદાણા અને માખણની સાથે મેળવી ઝાડાના રોગમા અત્યંત ફાયદો કરે છે દૂધમા મેળવી પીએ તો કમળો મટે છે તેમજ પિત્તના રોગોમા પણ તે આપે છે જો ઝાડો થતી વખતે વધારે જોર પડતુ હોય અને આમ નીકળતુ હોય તો લીંબુના રસ સાથે મેળવી તે ખાવાં."

માટે:—વાવળાના પાદડાને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાધવા, એટલે કેટલીકવારે ફોલ્લીઓ થાય છે અને બદ, ગાઠ વગેરે બેસી જાય છે (૨) વાળાઉપર:– વાવળાની છાલ અને ચપાની છાલ કચરી બાધવી, એટલે વાળો ગળી જાય છે

૫૪૦. વાસનવેલ—સ૦ વત્સાદની, પાતાલગરૂડી. મ૦ વાસનવેલ. કો૦ તાન, ભુયપાટળ હિ૦ છિરેટા, છિરહટા બં૦ શિલિદા ક૦ દગુડી, કાગડીબળી તૈ૦ દૂસરતોગે. તા૦ કા–તુકકોદી. ફા૦ ફરીદબુટી લા૦ કોકયુલસ્‌વિલોસસ્‌. ગુજ૦ બેવડી, ઓલપ, પાતાળ તુબડી, તાણુનો વેલો.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ઘણોજ ઉચો વધે છે. એ વેલાના પાદડા બારીક હોય છે એ વેલાના નાના ટોપલા સારા થાય છે ભેસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે પાડળમૂળના અભાવે એના મૂળ લે છે. વાસનવેલ:— વીર્યકર, રક્તશોધક, ઉષ્ણુ, બલકર તથા તીખી છે, અને તાવ, કઠરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણુવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કડસર્પ ઉપર:—વાસનવેલના મૂળ વાટી પાવા. (૨) પાણીમાં ખડબાં બાઝવા જેવું કરવા માટે:— કેટલાક ભેદુ, વિશેષત મુસલમાન ફિરસ્તા વૈદો ધાતુપુષ્ટિનુ ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર કરી દેખાડી પૈસા કઢાવી લે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની ભૂકી નાખી પૈસા લે છે એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલના પાદડા સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવુ પછી તેની એક કપડામા પોટલી બાંધી રાખી તે એક વાડકીમા પાણી લઈ તેમા ચોળવી, એટલે તે પાણી જાડુ થવા લાગી કેટલીક વારે ચાકુવડે ટુકડા કરવા જેવું ઘટ્ટ થાય છે (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:—વાસનવેલના મૂળના કકડા કરી તેને પલાળી ચોળી પાવા, એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) પેટપીડ ઉપર:—વાસન-વેલના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા, અથવા વાસનવેલના મૂળ, કાયફળ અને અતિ-વિષ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર:—વાસનવેલના પાદડાના રસમા સુઠનુ ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવા. (૬) બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:—વાસનવેલના પાદડા વાટી ચેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાડવી. (૭) વાળા ઉપર:—વાસનવેલના મૂળ પાણીમા વાટી પાવા. (૮) સંનિપાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાધા પકડાય તે ઉપર:—વાસનવેલના મૂળ બકરીના દૂધમા ઉકાળી તેમા લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવુ

૫૪૧. વાળો:—સ૦ વાલક. મ૦ વાળા હિ૦ વાલા, ખસ. ક૦ મુડિ-વાળા. તૈ૦ વાટ્ટીવેલુ. તા૦ વટ્ટીવેર તુ૦ મુડપાલ. લા૦ એન્ડ્રૅપૉગનમ્યુરિકેટસ્‌ ઈં૦ કુસ્કુસઆસ.

વાળો ઘાસના જેવો થાય છે એના મૂળનો વાસ આવે છે એના ભોથાં હોય છે તે વાવ્યા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ એટો થઈ ચારે તરફ પ્રસરે છે તે મૂળને બે વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અશ બીલકુલ ન રહે એવી રીતે ધોઇને પછી તેને સુકવે છે વાળાની ગાદિ બાગમા ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આપે છે. એ ગાદિ બહુધા વાડની આસપાસ વાવે છે વાળો સુવાસિક

હોવાને લીધે સુગંધિવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ખપ થાય છે. વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે. વાળાની પડદા, પંખા ઇત્યાદિ ચીજો બનાવે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો, ધોળો ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે. વાળો:—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ, કડવો, મધુર, કેશ્ય તથા રૂક્ષ છે, અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તૃષા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ, વ્રણ, લાલાસ્રાવ, રક્તપિત્ત તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. કાળો વાળો:—શીત, કડવો, સુગંધી, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રૂક્ષ છે, અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષા, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દૌર્ગંધ્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. પીળો વાળો:—(સં૦ લામજ્જક) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તંભન છે, અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તશૂળ જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃચ્છ્ર, ઉલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી બળતરા થાય છે તે ઉપર:—વાળો, નાગરમોથ અને ધાણાનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૨) દાહરોગ ઉપર:—વાળો, ગુલાબકળી, કમોદ અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં અગર દૂધમાં આપવું. (૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉંચરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર:—વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવા. (૪) દાહ ઉપર:—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. (૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—વાળો, સેરડીનાં મૂળ, ડાભનાં મૂળ અને રતાંદળી (રક્તચંદન) નો કાઢો કરી પાવો. (૬) હૃદયશૂળ ઉપર:—વાળો અને પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી બે માસા ગાયના ઘીમાં આપવું.

૫૪૨. વાંકેરી:—જેવાં કાકરના ઝાડ હોય છે તેવાજ વાંકેરીના કાંટાવાળા ઝાડ હોય છે. એના પાંદડા કાચકાના પાંદડા જેવાં હોય છે. વાંકેરીને જાડી શીંગો આવે છે અને લાલ તોરા આવે છે. એ ઝાડના જાડા બેટ થાય છે. એવા બેટો રાયગઢ કિલ્લા ઉપર ઘણા છે. એ ઝાડના મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે ખોદવાથી તેની ગાંઠો મળે છે. એ ગાંઠને વાંકેરીનું બોથું કહે છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતના ડુંગરમાં વિશેષ છે. ચોમાસામાં સહ્યાદ્રિ પર્વતની તેડીમાં તે આપોઆપ નજરે પડે છે. એ ગાંઠો દૂધમાં બાફી રાખવી એટલે ઘણાં વર્ષ સુધી કામમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદી અને વ્રણ ઉપર:—વાંકેરીનું બોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું અને ઠંડા પાણીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી ૬ માસા પર્યંત પાવું. (૨) જખમમાંથી પરૂ બહાર પડવા માટે:—વાંકેરીનું બોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક કરવો, એટલે પરૂ સુકાઈ ગરી પડશે. (૩) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, મંડમાલા, ક્ષય, વ્રણ અને ગરમીના આજાર ઉપર:—ગાયના દૂધમાં વાંકેરીનું બોથું ઘસી તેમાં ચોખ્ખું ઘી, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું. એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય

છે. **(૪) ફાટેલી બદનુ ક્ષત ભરાઇ આવવા માટેઃ**—વાંકેરીનું બીજ અને કપુરબેડીના અથવા પારસપીપળીના મૂળ ગાયના માખણની પરાશમા ઘસી લેપ કરવો. એ પ્રમાણે દિવસમા ૪—૫ વાર લેપ કરવો તથા વાંકેરીનુ બીજ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવુ, એટલે ઉપદંશ સબંધી સર્વે વિકારો નાશ પામે છે **(૫) ખાસ ઉપરઃ**— વાંકેરીના પાદડા બારિક વાટી થેપલી કરી બાંધવી **(૬) રક્તપિત્ત ઉપર.**—વાંકેરીનુ બીજ ઠંડા પાણીમા ઘસી ખાંડ નાખી સતત સેવન કરવાથી ઉલટી તથા મળદ્વારે પડનારા રક્તપિત્ત શમન થાય છે. **(૭) સ્તનરોગ ઉપરઃ**—વાંકેરીનુ બીજ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો.

૫૪૩. વાંદોઃ—સ૦ વૃક્ષાદની, વંદાક મ૦ બાંડગુળ, ક્રામરૂપ. હિ૦ બાંદા મ૦ પરગાછા, મોહડા. ક૦ બદનીકે તૈ૦ બાજીનીકે. લા૦ લોરેથસલોંગિફ્લૉલિયમ અ૦ પરકતા.

આઆદિ ઝાડની ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવા આ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણુ કરી જુના ઝાડ પર થાય છે એના પાદડાંનો આકાર ઘણુ કરી કરમદીના પાદડાંને મળતો છે એના ફળ પીળા, ગુલાબી અથવા સિંદુરી રંગના હોય છે. તે નાની રાયેણુ જેવડા થઇ તેના કરતા લાંબા હોય છે. એ જે ઝાડને થાય છે તે ઝાડનાં ફળ નાશ પામે છે, એટલે જે ડાળાને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળાને તોડી પાડે છે એનાં ફળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે તે કિંચિત્ પરપોટાવાળા હોય છે. એ શીતલ, કડવા, તુરા, રસકાળે મધુર, મંગલકારક, કિંચિત્ તીખા, વૃષ્ય, રસાયન, ગ્રાહક તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, ઉલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કર્ણશૂળ અને કાનમાં ફોલ્લી થએલી હોય તે ઉપર**—કોઇ પણ ઝાડપરના વાંદાના પાદડા લાવી કેળના પાદડામા તેની પડીકી બાંધી અંગારામા શેકી કાઢવી. પછી તે પાદડાને હાથપર ચોળી એનો રસ કાઢવો પછી તેમા થોડુ મધ મિશ્ર કરી તે કાનમા નાખવો **(૨) શીતળા હલકા થવા માટેઃ**—સરગવાના ઝાડ ઉપરની વેલના મૂળ અંગારામા બાફી રસ કાઢવો તેમા ઉમરાના પાદડા ઉપરના ફોડનો રસ મિશ્ર કરવો અને તેમાં ગોરોચન સુમારે અડદની દાળ જેટલુ ઘસી મધ નાખી પાવો એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે તેજ દિવસે જો આપવામા આવે તો જેટલા ટીપા આપવામા આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફોલ્લા થાય છે **(૩) ગર્ભ ધારણ માટેઃ**—વડના ઝાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો **(૪) સોજા ઉપરઃ**—વાંદાના ફૂલ અને પાદડા વાટી ગરમ કરી બાંધવા. **(૫) સાધારણ તાવ ઉપરઃ**—મોટા પાદડાના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. **(૬) વિષમજ્વર ઉપરઃ**—બિલ્વ વૃક્ષ ઉપરનો વાંદો છાશમા, ઘીમા, કુવામા અથવા લિંગમા આપવો **(૭) તાવ ઉપરઃ**—અનુરાધા કિંવા ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉપર આંબો, કરેણ અને ખાખરા ઉપરના વાંદા લઇ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે **વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—વાંદો ઘસી લેપ કરવો.

૫૪૪. વાંસઃ—સ૦ બ૦ વંશ, વેણુ. મ૦ વેળુ, બાંબુ. કો૦ કણક. હિં૦ બાંસ. ક૦

બીદીર, ગળા, એળે. તૈ० ક્યક્કા० તા० મુળિલ તુ० બેદર મલા० મુળિલ ગોમ० વાસો ઈં० બૅંબુર્કિન. લા० બાબુસાવલગેરીસ.

વાસને મગાહીમા બાંબુ, માબુગા તથા ચિવા પણ કહે છે. કોકણમા વાસના બોથા ઘણે ઠેકાણે છે. જેમ કળકીના બેટ હોય છે તેવાજ વાસના બેટ હોય છે વાસના પાદડા કળકીના પાદડા જેવાજ પરંતુ તે કરતા લાબા અને પહોળા હોય છે વાસના ઝાડ કોઇ કોઇ સ્થળે પચાસ સાઠ હાથ ઉચા વધે છે વાસ પાતળો હોય તો તેને બાબુ કહે છે વાસના બેટ એવા તો જબરા હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનુ પણ જોર જલદી લાગુ થતુ નથી. વાસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે, ત્યારે તેને કાટો કુલ્યો એમ કહે છે તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને સુમારે ચાર ચાર આગળે ગુચ્છા આવે છે, તથા અદર ઘઉના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે તે ધાન્ય પાકે એટલે વાસ સુકાવા લાગે છે એકાદને એ બિયા આવવા લાગે કે વાસના બોથાને બોથા નાશ પામે છે પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ પચીસ વર્ષ લાગે છે જે વર્ષમા એ બિયા આવે છે તે વર્ષમા ગરીબ લોક સુખી થાય છે તે લોક એ ધાન્ય એકઠુ કરી સઘરી રાખે છે પછી જોઇએ ત્યારે છડી દળીને તેની રોટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે વાસની અનેક વસ્તુઓ બને છે. ઘરના છાપરામાં તેનુ મૈદણુ ઘાલે છે. ભીતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડા, પખા, કરડીઆ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે હોડીની ડોલકાઠી વાસની કરે છે. તેના કોગલાનુ શાક અને અથાણુ કરે છે આ કદ જ્યારે જમીનમાથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેના અગમા એટલુ બધુ જોર હોય છે કે તે એકાદા પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાખે છે, કિંવા તેને ફાડીને પણ બહાર નીકળે છે વાસના પાલખીના દાડા કરે છે ચીન દેશમા વાસની ખુરસીઓ, કૅાચ, પલગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે મીઠામા નાખેલા કદ વર્ષ બે વર્ષ સુધી ટકે છે વાસમા જે પાણી વળે છે " તેમાથી " વશલોચન (વાસકપૂર) થાય છે **નક્કર વાંસ.**—ખાટો, તુરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, બસ્તિશોધક, છેદન તથા ભેદક છે અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, સોજો, વણ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, અર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે **પોલા વાસ:**—દીપન, રુચિકારક, પાચક તથા લઘુ છે અને અજીર્ણ, શળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે બાકીના ગુણો નક્કર વાંસ જેવા છે **કુમળા વાંસ તથા કંદ**—તીખા, કડવા, ખાટા, તુરા, લઘુ, શીતલ તથા રુચિકર છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **વાંસનાં બિયાં:**—તુરા મધુર, રૂક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **વંશલોચન** (વાસકપૂર)—રૂક્ષ, તુરૂ, મધુર શીત રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય તથા બલકર છે, અને કાસ, શ્વાસ ક્ષય રક્તદોષ રક્તપિત્ત, અરુચિ, કોઢ, જ્વર, કમળો પાડુરોગ દાહ, તૃષા, વણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનોજ ભેદ ગધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણો છે **ઉપયોગ**—(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમા વાસની ગર્ભ અને સાકર નાખી પાવી (૨) **પારો શરીરમાં રહે તો:**—

વાંસના પાદડાંના ૪ પૈસાભાર રસમા સાકર નાખી તે રસ પાવો (૩) રક્તજન્ય કાસ ઉપરઃ—વાસની છાલનો કાઢો ઠડો થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપરઃ—વાસકપૂર, ગળુકઓમા, નાગકેસર અને એલચીના દાણા સમભાગ લઈ બારિક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભુકી કરવી. પછી તે ભુકી પલળે એટલું ઉત્તમ ચદનનુ તેલ લઈ તેમા તે ભુકી સારી ભીજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે સુમારે ૪ તોલા જેટલી ઠડુ પાણી લઈ તેમા એક ગોળી કાલવવી અને અર્ધો તોલો સાકરની ભુકી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સાંજે પણ આપવી. એ ઔષધ ખાધા પછી ૭ પહોરમા આગ બળતી બધ થાય છે અને કુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમા નાશ થાય છે પથ્ય—ઘઉની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા (૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપરઃ—વાંસના પાદડા સુકવવા. પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાદડા અને ૧ તોલો ઉપરસાળના મૂળ લઇ સાધારણ ખાંડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો તૈયાર કરવો આ કાઢો તૈયાર થવા આવ્યો એટલે તેમા ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો. (૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપરઃ—વાસના લીલા અથવા સુકાએલા પાદડાનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢોજ પાવો. (૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપરઃ—વશલોચન (વાસકપૂર) નુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ અથવા વાસની ગાઠ પાણીમા ઘસી આપવી.

૫૪૫. વિખમોગરીઃ—(મ૦ મ૦ હિ૦ બ૦ ટીસીમાંડ લા ક્ષિનાનથ-ઓડોરા) વિખમોગરીના વેલા હોય છે એના પાંદડા લાબા અને પહોળાં હોઇ ઘણા કડવા હોય છે. એને એકેરી મોગરી જેવા ફુલ આવે છે એ વેલા ઉપર બારિક ફળ આવે છે. ઉપયોગઃ—(૧) સર્પ વગેરેના વિષ ઉપરઃ—વિખમોગરીના પાંદડાનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૨) શરીરે વિષ ફુટી નીકળ્યુ હોય તે ઉપરઃ—વિખમોગરીના મૂળ અને ઝેરકોચલાના બિયા ઘસી અગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળ્યુ હોય ત્યા ચોપડવા (૩) ટાઢથી અને ગરમીથી પગ ફાટી જાય તે ઉપરઃ—વિખમોગરીના પાદડાના રસમા મરીની ભૂકી નાખી દિવસમા ૪—૫ વાર ગરમ લેપ કરવો

૫૪૬. વિખરી (વનનગોડ):—સ૦ શેફાલિકા મ૦ રાનનિર્ગુડી હિ૦ બનનિર્ગુડી. ક૦ કાડલેક્કિ

એ ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉચા વધે છે એ ઝાડ ઉપર ગુચ્છાવાળા તોરાઓ ઝાડના સર્વ ભાગ ઉપર આવે છે એ તોરાની છેવટના ભાગમા કાટા જેવુ હોય છે ઉપયોગઃ—(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપરઃ—વિખરીના પાદડાનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો

૫૪૭. વિંછુડા.—સ૦ નિર્વિષી મ૦ આગ્યા, બિચવા હિ૦ બિછવાઘાસ. બ૦ બિછુટી ફા૦ જદવાર. ક૦ નિર્વિષી લા૦ ડેલફિનિયમ્ ડીનુડેટમ્

એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા થાય છે અને એક હાથ ઉચુ વધે છે એનાં પાદડા બે આગળ પહોળા અને કાંગરાદાર હોય છે એના કુમળા પાંદડાની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળ એક વત લાબા અને કાળા રગનાં હોય છે. એનો

આકાર વીંછીના જેવો હોય છે એ ઝાડને પ્રાકરડા લોકો "કોબડા" કહે છે. **વિંછુડાઃ**—તીખા, શીત તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ તથા અનેક વિષદોષોનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **શસ્ત્રના જખમ અને વ્રણ ઉપરઃ**—વિંછુડાના મૂળ વાટી ચોપડવા, અથવા સુકાયલા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ, એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) **બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપરઃ**—વિંછુડાના મૂળ ઘસી ચોપડવા.

૫૪૮. **વિષ્ણુકાંતાઃ**—સં૦ મ૦ બં૦ વિષ્ણુકાંતા. ક૦ વિષ્ણુકોક. તા૦ વિષ્ણુકાંતિ. તે૦ વિષ્ણુક્રાન્તમુ. મલા૦ વિષ્ણુક્રીરાંતી. લા૦ ઇવોલ્વ્યુલસહર્સુટસ્.

વિષ્ણુકાંતાના ઝાડ વેલી જેવા જમીન બરોબર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ ઝાડ ઉપર પાદડા બારિક અને લાંબા આવે છે. વિષ્ણુકાંતાના ફૂલ કાળાશવાળા, રાતા રંગના અને બારિક હોય છે. એનીજ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક ફળ આવે છે. * **વિષ્ણુકાંતાઃ**—તીખી, કડવી, પાચન, શુભપ્રદ તથા બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃતિને આપનારી હોઇ તુરી છે, અને વિષદોષ, વ્રણ, કૃમિ, કફ તથા વાયુરોગની નાશક છે. એના **પાદડાની ભાજીઃ**—ગુરૂ છે, અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧)

---

* અહીં મ. પદેજીએ વિષ્ણુકાંતાના ગુણો નહિ બતાવતા પોતાના મરાઠી વનૌષધિ–ગુણાદર્શના ૫ મા ભાગના ૭૦ મા પૃષ્ઠે લખ્યું છે કે,—**विष्णुकान्ताचे गुण गोकर्णी सारखे आहेत** (વિષ્ણુકાન્તાના ગુણ ગરણી જેવા છે) આથી એઓશ્રીએ વિષ્ણુકાન્તાને ગરણીનો ભેદ માન્યો છે, પરંતુ અહીં આપેલું લાટિન નામ "ઇવોલ્વ્યુલસ્ હર્સુટસ" ને મ. શાલિગ્રામજીએ કાળી શંખાવળીનું નામ બતાવી વિષ્ણુકાંતા પણ તેનેજ માની છે. આ જગ્યાએ આપણે આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોને તપાસવાની જરૂર છે. શાલિગ્રામજીએ ગરણીના નામો બતાવતા **आस्फोता गिरिकर्णि: स्याद् भूमिलग्नापराजिता ।** લખેલ છે, પરંતુ આ અર્ધ શ્લોક અમરકોશ અને ભાવપ્રકાશમાં "**आस्फोता गिरि-कर्णि: स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता**" એમ લખેલ છે. એથી ભાવમિશ્ર અને અમરસિંહના મતથી વિષ્ણુકાંતા એ ગરણીના નામ હોય એમ સમજાય છે. મ. શાલિગ્રામજી કાળી ગરણીના નામો આપતા રાજનિઘંટના શ્લોકમાં પાઠાંતર કરી લખે છે કે "**नीलपुष्पी महानीला स्यान्नीला गिरिकर्णिका । गवादिनी व्यक्तगन्धा विष्णुक्रांता विमान्विका ॥**" આમાં પણ "**नीला गिरिकर्णिका**" શબ્દથી કાળી ગરણી સ્પષ્ટ થાય છે. તો પછી આને કાળી શંખાવળીમાં લઇ જવી યોગ્ય નથી. અલબત એનું લાટિન નામ "મેઝેરિયન્" હોવું જોઇએ. મ. રેવાશ્રયીએ આયુર્વેદ સુધાકરના ગુજરાતી ભાષાંતરના પૃષ્ઠ ૬૩ મે **गिरिकर्णिका** નો અર્થ ધોળા ફૂલની બીબલી અને **विष्णुक्रान्ता** નો અર્થ કાળા રંગની બીબલી લખેલ છે. એથી પણ એ શંખાવળી હોવાનો દાવો રદ જાય છે. પરંતુ વળી નવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે મ. પદેજીએ ગરણી અને બીબલી એ બન્ને જુદા માન્યા છે.

જલશોથ ઉપરઃ—વિષ્ણુક્રાતાના મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે ઉલટી થઇ સોજો ઉતરે છે (૨) પરિણામશૂળ ઉપર.—વિષ્ણુક્રાતાના મૂળીઆનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમા પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—વિષ્ણુક્રાતાના મૂળીઆનો અંગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાદડાની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાધવો (૪) કાળપુળી (પાઠું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપરઃ—વિષ્ણુક્રાતાના પાદડા અને કાસકીના પાદડા કાજીમા વાટી લેપ કરવો (૫) કમળો ઉપરઃ—વિષ્ણુક્રાતાના મૂળીઆ છાશમા નાખી પાવા.

૫૪૯. વેલતુર.—સ૦ વેલતર. મ૦ બે–ચેલતર હિ૦ બરવેલ. ક૦ ઓડકી; ચેડાતરી, વાડાવી, નગીડ તા૦ વિડાત્તેર તૈ૦ એલુતરૂ લા૦ ડેસ્માથસ સિનેરિયસ.

એને મરાઠીમા " એલતર " પણ કહે છે એ ઝાડ નાના હોય છે એના ફૂલ કાળા ગુલાબી અને લીલા રંગના થાય છે એ પાદડા ઘણા બારિક હોય છે એ ઝાડ કટકયુક્ત હોય છે *વેલતુરઃ—તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે કડવુ તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, સંધિશળ, મૂત્રાઘાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ—વેલતુરના પાદડા છાશમા વાટી પાવા

૫૫૦ શણપુષ્પીઃ—સ૦ શણપુષ્પી. મ૦ ખુળખળા, રાનતાગ. હિ૦ શણફૂલી, શણઇ, ઝુનઝુનિયા, પટસણ બ૦ વનશણઇ, શોલોરગાછ ક૦ ગિલુગિચ્ચ. તૈ૦ શણમતુવેલ્લ, જેનપનર, ચેલચેટ્ટુ તા૦ જેનષ્પનર ચ્ચ૦ પન. ફા૦ લાદ્દના લા૦ ક્રોટાલેરિઆવેર્રુકોસા ઇં૦ ફ્લાક્સ, હેમ્પ

જેવા શણના ઝાડો હોય છે તેવાજ શણપુષ્પીના ઝાડ થાય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે શણપુષ્પીના ઝાડ માથોડુ ઉચા વધે છે એને ખણના ફળ જેવાજ ફળો આવે છે અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે, માટે મરાઠીમા તેનુ ' ખુળખુળા ' (નાના છોકરાને રમવાનો ઘૂઘરો) નામ સાર્થક છે શણપુષ્પી એ કડવી, વાતિકર તથા રસબંધક છે, અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંઠરોગ, કામરોગ, હિક્ક તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે એને જંગલી લોક મરાઠીમા " ઘાટસર્પ ' કહે છે. ઉપયોગઃ—(૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર —શણપુષ્પીના ફળોનો કાઢો અથવા તેની ધૂણી આપવી. (૨) કંઠસર્પ ઉપરઃ—શણપુષ્પીના ફળો ચલમમા નાખી પીવા, એટલે તાળવાતોળ ગળામા ભરેલો કફ જુદો પડી ગુણ આવે છે પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમા તથા મોમા ધૂણી ઘાલવી. (૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયું હોય તોઃ—શણપુષ્પીના પાદડાંનો રસ નાકમા પાડવો

૫૫૧. શતાવરીઃ—સ૦ મદ્વા, શતતાવરી. મ૦શતાવરી, દિવસ માવળી, માવળી,

* વેલતુરને હિંદીમા વરવેલ કહે છે એની ઓળખાણ માટે પૃષ્ઠ ૧૫૦ મા આપેલ ટીપણી વાચો. વળી પંડિત દત્તરામજીએ એનુ ગુજરાતી નામ "ગલતુરો" આપ્યુ છે.

અસ્વલી. મ્રા૦ જાત્રરી કો૦ શીતાચવરી. બ૦ શતમૂલી. હિ૦ સતાવર. ક૦ જીુત્ત મુસુમ્મા, શ્રિપરી. તૈ૦ પિલ્લા પિસ્યર. એડ્ડમૂટીટિડા. તા૦ પેનીયનાકુ ગુ૦ ફિગુરુસુર. ફા૦ શુર્જદસ્તી. અ૦ શકાકુલમિશ્રી ઇ૦ એસ્પેરેગસ રેસીમોસસ. લા૦ એસ્પેરેગસ સતાવર. એ૦ એડસેડેસ ટામેન્ટોસસ

શતાવરીના છોડ વેલી જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨–૩ ફુટ ઉંચા વધે છે. *હિન્દુસ્તાનમા એ સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા સુરના પાદડા જેવા અથવા સવાના પાંદડા જેવા કે દોરડા જેવા બારીક હોય છે તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છેડા સુધી બન્ને બાજુએ સરખા આવે છે આ પાદડામા સમુદ્રની રેતી પ્રમાણે ખારો વાસ આવે છે એને નાના સુવાસિક અને ધોળા રગના ફુલોના ઝુમખા આવ છે એ ઝાડ ઉપર બારિક કાટા હોય છે. શતાવરીને બોર જેવા નાના ફળો આવે છે અને પાકયા પછી તેનો રગ ગતો થાય છે આષધમા એના મૂળ વપરાય છે. એકેક ઝાડને સો સુધી મૂળ હોય છે અને એજ ઉપરથી એના શતમૂલી, શત-પદી ઇત્યાદિ નામ પડેલા છે (શતાવરીનો અર્થ સોનીહાર પણ થાય છે) પાદડા કેશ (વાળ) ના જેવા ઘણા ઝીણા અને પુષ્કળ હોવાથી કેશિકા, સૂક્ષ્મપત્રા અને બહુપત્રા એ નામો પડેલા છે સુતરના તાતણા એકઠા બાધી રાખેલ હોય તેવા શતાવરીના મૂળના ઝુમખા દેખાય છે મૂળ ઉપર ફીક્કા રાતાશ પડતા પીળા રગની પાતળી છાલ હોય છે તે કાઢી નાખતા અદર ધોળા રગનો ગાભો હોય છે અને તેની વચોવચ એક કઠણ દોરો હોય છે મૂળમાનો ગાભો ખાવાથી મીઠો લાગે છે એના મૂળ લીલા હોય છે ત્યારે છોલીને સુકવે છે એ મૂળને શતાવરી કહે છે શતાવરી વાતુપિત્તિક છે. **શતાવરી:**—શીત, વૃષ્ય, મધુર,કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, દુગ્ધદ, બલ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે **મહા શતાવરી:**—હૃદ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપન, બલ્ય, શુક્લ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય છે, અને સગ્રહણી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે બાકી ગુણ શતાવરી જેવા છે **શતાવરીના અકુર**—કડવા, વૃષ્ય લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઈ

* આજ કાલ ભાષાના અનેક ભેદોથી પોતાના દેશમા સખ્યાબધ જથ્થામા મળી આવતી વનસ્પતિના માટે મહાન્ પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે, એટલાજ માટે સુજ્ઞ પુરુષોને ઉચિત છે કે આપણી આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો બહોળો ફેલાવો થવાને તેને લગતા દરેક સસ્કૃત નામો સાથે જેમ બને તેમ સાદામા સાદા સર્વમાન્ય નામો પ્રસિદ્ધિમા લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઇએ એમ ન થવા પામે તો પછી શખાવળી, સહદેવી, મહેન્દ્રવારૂણી અને ઇંદ્રવારૂણી એ આપણી, મોનેલ્લ, ખારી કોદીઓ અને ગુસડીજ હોવા છતા એ વનસ્પતિનો અભાવ માનવો પડે એ દેખીતુજ છે એજ પ્રમાણે કેટલાક લોકો કહે છે કે શતાવરી એ કેરડા આદિ બાકુકડામા થતી અવળકટાના નામથી ઓળખાતીજ વનસ્પતિ છે કે જેને આમલીના જેવડા નાના પાદડા, પથ્થી તરફ વળેલા (અવળા) કાંટા અને બે અઢી ફુટ ઉચો છોડ થાય છે ખરેખાત એનાં મૂળ સખ્યાબધ હોય છે

ત્રિદોષ, પિત્ત, વાતરક્ત, અર્શ, ક્ષય અને સંગ્રહણી નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે—શતાવરીના મૂળ દૂધમાં વાટી પાવા એના મૂળ ભેંસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે (૨) દાહ, પિત્ત અને શૂળ ઉપરઃ—શતાવરીના કાઢામાં દૂધ અને ત્રણ તોલા સુધી મધ નાખી તે પાવો (૩) ટાઢીયા તાવ ઉપર.—શતાવરી અને જીરાનુ ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવટાંક પાણીમાં નાખી પાવુ (૪) કુખ, હૃદય, બસ્તિ કિંવા પિત્તશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપરઃ—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો (૫) કુતરાના વિષ અને પથરી ઉપરઃ—શતાવરીના મૂળનો રસ અને ગાયનુ દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવુ (૬) તાવ ઉપર— ગાયના દૂધમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવુ (૭) પિત્તપ્રદર ઉપરઃ—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો (૮) પુષ્ટતાને માટે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપરઃ—શતાવરીનુ ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ઉકાળેલા દૂધમા નાખી તેમા સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવુ (૯) અપસ્માર ઉપરઃ—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો ઘસી પાવી (૧૦) વાતજ્વર ઉપરઃ—શતાવરી અને ગળોનો રસ ગોળ નાખી પાવો (૧૧) રક્ત-શુદ્ધિ થવા માટેઃ—શતાવરીના લીલા મૂળ લાવી તેના રેશાઓ કાઢી સાધારણ ખાડવા અને ૨૦ તોલા લઈ તેમાં પાકા આઠ શેર પાણી નાખી ઉકાળવુ. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો, અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરબત જેવો જાડો પાક કરવો પછી તેમા કેસર, જાયફળ, જાવત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમા ભરી રાખવુ આ પાક રોજ એકથી બે તોલા લઈ ગાયના ચોખા દૂધમા નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવુ (૧૨) બીજો પ્રકારઃ—શતાવરીના મૂળ, કુવાડીઆના મૂળ અને ભળંદાઆના મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમભાગે લઈ ખાંડવા અને ઔષધિથી ૩૨ ગણુ પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમા કાઢાથી બમણી સાકર નાખી સરબત જેવો પાક કરી, તેમા એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત ખાવો. (૧૩) ત્રીજો પ્રકાર—ઉપલાં ત્રણે ઔષધો સુકાએલા સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા તળી તેમા તેનાથી દોઢો માવો શેકી મસળવો અને સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા તે મિશ્રણ તથા લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, બદામ, બેદાણા અને ગોખરૂની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ સરખુ હલાવી એક કથરોટમાં ઘી રેડી તેમા નાખી પહોળુ કરવુ અને સુકાયા પછી ચોસલાં કરી રાખવાં. રોજ સવારે અને સાંજરે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાજુ દૂધ પીવુ. આ પાક બલપુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનારો છે. (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—શતાવરીના રસમા સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થએલુ ઘી પાવુ, કિંવા શતાવરીનાં મૂળ વાટી દૂધ સાથે પાવાં. (૧૫) ત્રિદોષથી થએલા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૬) અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરી —ઘૃતઃ—શતાવરીનો કલ્ક ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચવી ઘી

તૈયાર કરવુ તે અમ્લપિત્ત, વાતપિત્ત સબધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ અને સતાપનો નાશ કરે છે **બીજો પ્રકાર.**—ચાર શેર શતાવરીના ગાભાનો કલ્ક અને એક મણ દૂધ મેળવી ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવુ પછી તેમા સાકર, મધ અને લીંડીપીપર મેળવી સેવન કરવુ આ અમ્લપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક તેમજ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણદાયક છે (૧૭) **ફલઘૃત**—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનુ દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજીઠ, જેઠીમધ, કોઠ, ત્રિફળા, બળ, ધોળુ ભૂઇકોળુ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, આસોધ, અજમો, હળદર, દારૂહળદર, હિંગ, કડુ, કાળુ કમળ, દ્રાક્ષ, ચદન અને રક્તચદન એ દરેક બબ્બે તોલા ઔષધનો કલ્ક મેળવી વાછડાવાળી ગાયના દૂધનુ ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવુ એ ઉત્તમ પ્રકારનુ વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ (હિસ્ટિરિયા) ઉપર રામબાણ અને વધ્યત્વદોષ નિવૃત્ત કરનાર છે (૧૮) **શતાવર્યાદિ ક્વાથ:—પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શતાવરી, કસેરૂ, દર્ભમૂળ, ગોખરૂ, ભૂઇકોળુ, માળીના મૂળ, શેરડીના મૂળ અને કાસ (કાસડા) નો કાઢો ઠંડો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૧૯) **પ્રમેહ ઉપર:**—શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવો (૨૦) **મહાવિષ્ણુ તૈલ:**—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને નાગરમોથ, આસુદ, જીવક, રાનમગ, ઋષભક, કચોરા, કાકોળી, ક્ષીરકાકોળી, જીવતી, જેઠીમધ, દેવદાર, પદ્મકાષ્ઠ, સિધાલુણ, જટામાસી, એલચી, તજ, કોષ્ટ, વજ, રતાજળી, મજીઠ, કસ્તુરી, સુખડ, કેસર, સાલવણ, પિઠવણ, જગલી અડદ, ગઠોડા, નખલા, વરીયાળી, છડીલો અને કોડીઓ લોબાન દરેક ચાર ચાર તોલાનો કલ્ક મેળવી ૧૬ શેર તલનુ તેલ સિદ્ધ કરવુ એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે (૨૧) **ગુમડાં પાકવા માટે:**—શતાવરીના પાદડા ઘીમા શીજવી તે ઘી ચોપડવુ (૨૨) **શીતળાનું જોર ઓછું થવા માટે**—શતાવરીના મૂળનો કાઢો આપવો

૫૫૨. **શરપુંખા.**—સ૦ શરપુખા મ૦ ઉન્હાળી, રાનટીનીળ હિ૦ સરફોકા. બ૦ બનનીલ ક૦ કોગ્ગી તૈ૦ પાપાગાચેટુ તા૦ કોલ્લુવકેલ્લપિ ઇ૦ પરપલ ટેફ્રોસિયા. લા૦ ટેફ્રોસીયા પરપુરીઆ.

શરપુખાનુ ઝાડ સુમારે કમરપુર ઉચુ થાય છે એ ઝાડ ઘણુ કરી ખડકવાળી અને કઠણ જમીનમા થાય છે એ ઝાડ એટલુ તો કઠણ હોય છે કે મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી એથી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી એને લાલ રગના ફૂલ આવે છે અને એની શીગો ચપટી હોય છે પાદડા નાના હોઇ લાબા હોય છે એ ઘણુાક પ્રાતમા થાય છે જ્યા એ ઝાડ ઘણા થાય છે ત્યાં લોક એ ઝાડ સુકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે ક્વચિત્ ધોળા ફૂલની પણ શરપુખા હોય છે **ધોળી તથા લીલી શરપુંખા**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, તુરી તથા લઘુ છે. અને કૃમિ, યકૃત, પ્લીહા, ગુલ્મ, વ્રણ, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્શ, જ્વર, રક્તદોષ, કફ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફોદર, ગલત્કુષ્ઠ તથા વાગનો નાશ કરે છે ધોળા શરપુખાના ગુણ એનાથી કઇક અધિક છે **કંટક શરપુંખા:**—

તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ.—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—શરપુંખાના મૂળ દહીમા વાટી આપવા. (૨) પ્રમેહ ઉપર.—શરપુંખાના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મરીનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો (૩) ખરજવા ઉપર —શરપુંખાના બિયાનુ પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવુ (આ ઘણુ સરસ ઔષધ છે) (૪) ગંડમાળ ઉપર.—શરપુંખાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનુ નસ્ય આપવુ અને લેપ કરવો, અથવા શરપુંખાના મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમા ઘસી તેનો લેપ કરવો (૫) ઉંધરસ ઉપર —શરપુંખાના મૂળ સુકવી ચલમમા નાખી તેની ધૂમાડી પીવી. (૬) સર્વ વ્રણ ઉપર —શરપુંખાનુ ચૂર્ણ મધમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૭) ગુલ્મ ઉપરઃ—શરપુંખાનો ખાર અને હરીતકીનુ ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવુ (૮)પ્લીહોદર ઉપર —શરપુંખાના મૂળ છાશમા વાટી પાવા. એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર.—શરપુંખાના મૂળનુ ચૂર્ણ પાણીમા ૧ મહિના સુધી આપવુ

૫૫૩. શરસડો (ખરસાડીયો)—સં० શિરીષ. મ० શિરશી, શિરસ ખાન० ફૂલકેસર હિ० શિરસ, ઝિઝણો, શિરીષા. બ० શિરીષ. ક० શિરીષમારા, બાગેમારા તે० શિરીષમુ, ગિગ્ગિષમુ તા० બાગેમાર તુ० બાગેડામારા મલા० નેન્તેની ફા० દરખ્તેજ ફરિયા, દરખ્તેજ કરિયા અ० સુલતાનુલ્લ અસજાર, હબેસુલતાનુલ અસજાર, લા० આલબિઝિયા લેબેક, મિમોસા મિરિસા કો० હાડોણી.

આ વૃક્ષ મોટુ થાય છે એના પાદડા આમલીના પાદડાં જેવાં અને તે કરતા પણ મોટા હોય છે એને મોટી લાબી શીંગો આવે છે તેમા ચપટા બી હોય છે એના ફૂલો પીળા રંગના હોય છે એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે મરાઠીમા રાઇનુ નામ પણ " શિરસ " છે, પરંતુ એ બન્ને નામો ભિન્ન જાણવા શરસડો.—મધુર, કડવો, શીતળ, તુરો, તીખો, વર્ણકર તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ, સોજો, ઉધરસ, વિષ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ, પામા, ખરજ, કોઢ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) સર્પદંશ ઉપરઃ—શરસડાના ફૂલોના રસમા મરીનો સાત દિવસ ખરલ કરી સાત ભાવનાઓ આપી તેનુ સેવન અને અંજન કરવાથી સર્પનુ વિષ ઉતરે છે (૨) દેડકાના વિષ ઉપરઃ—શરસડાના બી થુવરના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) સર્વ વિષ ઉપરઃ—શરસડાના પંચાગ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપરઃ—શરસડાની છાલનો રસ સમભાગ, ગાયનુ ઘી નાખી પાવો. (૫) વિસર્પ, ત્વચાદોષ, વિસ્ફોટક, સોજો અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંશ લેપ —શરસડો, જેઠીમધ, તગર, રતાંદળી, એલચી, જટામાસી, હળદર, દારૂહળદર, કોષ્ટ, વાળો, એને સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, પંચમાંશ ઘી લઇ તેમા ખરલ કરી પાણીમા કાલવી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગરમીનાં ચાઠાં (ચાંદાં), વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે—શરસડાની છાલ, રસાંજન, અને હરડા, એનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૭) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા)

આવે છે તે ઉપરઃ—શરમડાના બી, લિંડીપીપર, મરી અને સિંધવ, એ ગોમૂત્રમા ઘસી અંજન કરવુ, અથવા શરસડાના બી અને મરી સમભાગ લઈ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવુ (૮) ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ—શરસડાના ફૂલ, હળદર અને દારૂહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલ્ક ઘીમા આપવો તે કલ્ક ચોથીયા તાવનો નાશ કરે છે (૯) કર્દમ વિસર્પ ઉપરઃ—શરસડાની છાલનુ ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા ઘીમા નાખી લેપ કરવો (૧૦) સૂર્યાવર્ત્ત શિરોરોગ ઉપર — શરસડાના મૂળની કિંવા ફૂલોની પોટલી સુંઘાડવી

૫૫૪. શવળાઃ—(સં० વજ્રમુષ્ટિ) એના છોડ લુની (વગડાઉ સુરણ) જેવા હોય છે, પરંતુ તેમા પાદડા આવવા માટે નાની પીળા રંગની રાટી જેવી નળી નીકળે છે તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે લુતીની ભાજી અને આ ભાજી એકજ ઠેકાણે થાય છે, અને છાલના આચ્છાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખાજ દેખાય છે એ ભાજી ઘણી ખરજવાળી છે એને ફોલવાથી હાથે ચેળ ચેળ થાય છે એ ચોખાના ધોવરામણમા બાફવી જોઈએ અને તેમા આમલી, ગોળ, ટોપરૂ વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઈએ તેમ ન થાય તો મ્હોમા આખો દિવસ ખરજ આવે છે

૫૫૫. શહાજીરૂં.—સ કૃષ્ણજીરક, ભેદનિકા, વર્ષકાળી મ० શહાજીરે હિ० સ્યાહજીરા કાલજીરે ક० શાજીરીગે. ફા० જીરમિયાહ અ० કમન કીરમાની ઈં० બ્લેકકારાવેસીડ્સ લા० કેરમ્ નાયમમ્

શહાજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમા થાય છે તેમજ રૂશિયા વગેરે યૂરોપના દેશોમા પણ થાય છે શહાજીરૂ એ જીરા કરતા બારિક હોય છે એનો ગરમ મસાલામા ઉપયોગ કરે છે શહાજીરૂ :—તીખુ, ઉષ્ણ, સુગંધિ, રૂચિકર, આંખને હિતકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ તથા દીપક છે, અને કફ, સોજો, જીર્ણ-જ્વર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે

૫૫૬. શંખાવલી (આખાણી):—સ० શંખપુષ્પી. મ० શંખાહુલી હિ० કૌડીઆલી બં० ડાન, કુની. ક० કડવલમર. લા० ઇવોલ્વ્યુલસ્-ઇરેક્ટા (ધોળી),—આલસિનોઇડ્સ (લાલ),—હર્સ્ટસ્ (કાળી)

એના ઝાડ સુમારે પોણો હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા બારીક હોય છે અને ફૂલ પણ બારીક હોઇ બપોરીઆ ઝાડના જેવા હોય છે એ ફૂલ ધોળા—શંખ જેવા—હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમા ધોળી, લીલી અને ભૂરી એવી ત્રણ જાત છે શંખાવલીઃ—શીતળ, મેધ્ય, સ્વર્ય, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તુરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે: અને સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યસ્થાપક, પાચક, લઘુ અને માંગલ્યપ્રદ હોઇ પિત્ત, વિષદોષ, અપસ્માર, ભૂતબાધા, કૃમિ, કોઢ, લુતા, ગ્રહદોષ, ત્રિદોષ અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપરઃ—શંખાવલીના સ્વર્સમાં કોઢનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવુ (૨) ઉલટી ઉપરઃ—શંખાવલીનો

રસ ૨ તોલા મધ અને મરી નાખી પાવો. (૩) સન્નિપાતોદર ઉપર:— અમૂળ શખાવળીના રસમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી પાવુ. તે રેચક છે

૫૫૭. શાકર કોળુ:—સ૦ ડગરી. મ૦ ડાગર, ભોપળા. દે૦ કાશીફળ. હિ૦ સફરીકુમરા, પેડા ક૦ ડગર, કુબળકાયી તા૦ પુશની, અનિ-મુલે. તુ૦ શિપેકુબડ મલા૦ ચક્કર કુપલઞ ગો૦ દુધિની. તે૦ ગુમડીકાય કાળ બાહરગ. ઈં૦ ધી ગૉર્ડ. લા૦ કુકુબિટા મેસિગા

આ એક કોળાની જાત છે શાકર કોળાના વેલા પચીસ હાથ લાબા વધે છે. દર વેલાને ત્રીસ ચાલીસ ફળ આવે છે તેમા કેટલાક ગોળ અને કેટલાક લાબા હોય છે. તેનો બહારનો રગ પીળો હોય છે એની અદર રાતા કોળાના જેવા ચપટા બિયા હોય છે તે છોલી ખાય છે એ બિયા ઘણા પૌષ્ટિક છે એના લાડુ પણ કરે છે. શાકર કોળાને પીળા ફૂલો આવે છે તેનુ તથા કુમળી ભાજીનુ અને વેલાનુ શાક કરે છે શાકર કોળાના વેલા સાત આઠ મહિના ટકે છે

૫૫૮. શિકેકાઇ.—સ૦ શીવલ્લી. મ૦ હિ૦ શિકાકાઇ ક૦ શિગીકાઇ, શીગેયવલ્લી તા૦ કિયાકકે તે૦ ચિકાયા તુ૦ સિગે. મલા૦ ચિકાકાઇ લા૦ એકેશિયા કોનસિના

એ ઝાડ ઘણાજ મોટા હોઇ એના પાદડા બારિક હોય છે. એને ચપટી તથા સુમારે ૭–૮ આગળ લબાઇની શીગો આવે છે તેને શિકેકાઇ કહે છે. એ અરિઠા જેવીજ મેલની શોધન કરનારી હોઇ એનો આપણા દેશમા કેશ સાફ કરવામા સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે શિકેકાઇ સારી ખાડી તેને પાણીમા કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે * શિકેકાઈ:—તીખી અને ખાટી છે; તથા વાયુ, કફ

*શિકેકાઇના નામો મરાઠી પાચમા ભાગના પૃ૦ ૮૩ મે મ૦ વિમળા, સપ્તલા. ગુ૦ સાતલા, સાથેર, ચિકારવાઈ હિ૦ સાતલા. ફા૦ એશન્ અ૦ સાતાર. લા૦ ઓરિગ્યાનમ્, વ્હલ્ગેરિમ, એકયાસિયા ક્યાન્સિનમ્ આપેલ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે મ. પદેજીએ આ વિષય લખતી વખતે સાતલા (સાથેર) અને શિકેકાઈ બન્ને એકજ માનેલ હતા, પરતુ એમનાજ નિઘટમા ન ૧૩૬ મામા સાથેરના નામ "સ૦ સાતલા મ૦ થોરસોજુલી, પીતદુગ્ધ, સેહુડભેદ. ગુ૦ સાથેર. હિ૦ સાતલા, શુહરકાભેદ. બ૦ સિજ વિશેષ. ક૦ હિરિયસેંદુ, કનખ. ફા૦ એશન. અ૦ સાતર. લા૦ ઓરિગેનમ્ વલ્ગેરિસ " એમ જણાવી શિકેકાઇને જુદી બતાવતા ન. ૪૩૬ મામા લખે છે કે " સ૦ શીવલ્લી. મ૦ શિકેકાઈ ગુ૦ શિકા-ખાઇ–શિકેકાઇ. હિં૦ શિકાકાઇ ક૦ શીગીકાઇ, શિગેયવલ્લી તા૦ કિયાકે. તૈ૦ ચિકાયા. તુ૦ સિગે. મલા૦ ચિકાકાયિ લા૦ એકેશિયા કોનસિના. " આ પ્રમાણે જોતા પાછળથી તેમણે આ બને વનસ્પતિઓ જુદી માનેલી જણાય છે અહીં વિશેષમા મ. શાસ્ત્રીજી લખે છે કે " સાતલાનો કાઇ પણ કોઇનો ચોકસ નિર્ણય નથી. કેટલાક શિકેકાઇ કહે છે. કેટલાક અરીઠા કહે છે. કેટલાક થુવરનો ભેદ કહે છે કેટલાક પીળા દૂધનો થુવર કહે છે. એનુ પીળુ દૂધ હોય છે ઘણુંજ પીળુ થાય છે. સાતલા શિકેકાઇથી જુદી છે. " આથી આ સાથેર અને શિકેકાઇ બન્ને જુદાં

અને સોજાનો નાશ કરે છે એના ફળ:—અતિ ખાટા, રૂચિકર અને તેલના ચીકા-શનો નાશ કરે છે એનો ભેદ **નિકુંજીકા:**—તેના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) કફ પાતળો થવા માટે તથા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંનો ગુલ્મ નાશ થવા માટે**—શિકેકાઈનું પાણી કરી પાવું (૨) **ઢોરના ખાવામા વિષ આવે તે ઉપર.**—શિકેકાઈ બિયા સુદ્ધા છાશમા વાટી તે છાશ પાવી એટલે વિષ ઉતરે છે (૩) **વીંછીના વિષ ઉપર**—શિકેકાઈ પાનમા ખવરાવવી.

૫૫૯ શિમળો:—(સં૦ શાલ્મલી મ૦ સાવરી હિં૦ સેમલ ક૦ સાવરી-કદ, બૂરઘગરૂ) આ ઝાડ મોટું થાય છે એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે, માટે એને મરાઠીમા 'કાટે સાવર" પણ કહે છે એ બસે ત્રણસે વર્ષ સુધી ટકે છે એની બે જાત છે એક ધોળી અને બીજી રાતી એને કાર્તિક-માગશર મહિનામા ફૂલ આવી ચૈત્રના સુમારે ફળ આવે છે તે લીલા હોય ત્યારેજ તોડી લઈ ફોડી સુકવે છે અને અંદરનુ રૂ કાઢી લે છે શિમળાનુ રૂ ઘણુ મૃદુ હોય છે માટે શ્રીમત લોકો તેના ગાદી તકીઆ કરે છે તેને પીંજવામા મહેનત પડતી નથી એનુ લાકડુ ચીકણુ અને કઠિન હોય છે તે પાણીમા જલદી કહોતુ નથી તેથી તેની હોડીઓ કરે છે શિમળાને લાલ રગનો ગુદર આવે છે તેને "**મોચરસ**" કહે છે શિમળાના ફૂલનુ શાક મિંધવ અને ઘીમા વધારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે **શિમળાનુ ઝાડ**—શીતળ, પિચ્છલ વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તુરૂ, લઘુ, સ્નિગ્ધ શુક્લ, શ્લેષ્મ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **એની છાલનો રસ**—ગ્રાહક તુરો અને કફનાશક છે બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે **એના ફૂલ**—સ્વાદુ, કડવા, શીતળ, ગુરૂ, રૂક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે એજ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે એના **કાદા**—મધુર તથા શીતલ છે, અને મલસ્તભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સતાપનો નાશ કરે છે. **કૂટશાલ્મલી** (શિમળાનો ભેદ)—કડવો, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત્, ગુલ્મ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તભ, રક્તદોષ, મેદ તથા શૂળનો નાશ કરે છે લીલી કરતા ધોળી વધારે ગુણવાળી છે ***મોચરસ:**—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરો, વર્ણકારક, બુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરૂ, સ્વાદુ કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે, અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમ્રપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—

હોવાનુ ચોક્કસ થાય છે અમે એ બેમાના એકે છોડને દૃષ્ટિથી જોયા નથી એટલે એ બાબતમા અમારો નિર્ણય આપવા અશક્ત છીએ, માટે એનો ઉપયોગ યોગ્ય ચોકસી કરીનેજ કરવો જોઇએ.

* મોચરસને ગાંઘી લોકો સોપારીના ફૂલ કહે છે અને એથીજ એને અજ્ઞાન લોકો ફૂલસોપારી તરીકે સમજે છે પરતુ એ તેમની ભૂલ છે. મોચરસનો દેખાવ ફૂલોના જેવા નથી છતા એને સોપારીના ફૂલ કહેવા એ બીલકૂલ અજ્ઞાન છે. એ સોપારીના ફૂલ નથી પરતુ આ ઝાડનો ગુદર છે.

(૧) પ્રદર ઉપર — શિમળાની છાલનુ ચૂર્ણ દુધમા પાવુ, અથવા શિમળાના કાટાનુ ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવુ (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર —શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમા આપવુ (૩) વીંછીના દંશ ઉપર —પુષ્ય નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે શિમળાની ઉત્તર બાજુનુ મૂળ લાવી રાખવુ પછી તે વીછી જ્યા સુધી ચડ્યો હોય તે જગોથી નીચે સુધી ત્રણ વાર ફેરવવુ અને થોડુ ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવુ (૪) ગરમીના આજાર ઉપર:—સાધારણ ધોળા નાના શિમળાના મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કદ કાઢી સુકવવો અને તેનુ ચૂર્ણ કરવુ રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમા ઘસી તેમા કદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવુ આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવુ અને પથ્ય પાળવુ. એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો શમે છે (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે—મોચરસનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૨૦ તોલા એટલુ એકત્ર કરી પાવુ અથવા કાટાવાળા શિમળાના લીલા મૂળ ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમા સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઇ વીર્યસ્રાવ બધ થાય છે (૬) શરીર બળવાન થવા માટે:—શિમળાના મૂળની છાલનુ ચૂર્ણ મધ સાકરમા ખાવુ (૭) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—શિમળાનુ રૂ પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૮) અરોળ ઉપર:—શિમળાના ફૂલ બાફી રાત્રે ઠડા થયા પછી તેમા રાઇનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ (૯) વીર્યપતન ઉપર—ધોળા શિમળાના નાના કાદાનુ ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવુ (૧૦) બદ પાકવા માટે.—કુમળા શિમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાડવો, એટલે જાડો રસ આવશે. તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઇ ગાઠ તુરત પાકે છે (૧૧) સુરામેહ ઉપર:—શિમળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૧૨) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળા શિમળાનો કદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સુકવી લોટ કરી રાખવો દરરોજ સવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઇ તેમા એ લોટ અર્ધો તોલો અને જાયફળની ભુકી ૭ માસા સુધી નાખી દરેક બે વખત આપવુ શિમળાનો કદ ન મળે તો છાલનુ ચૂર્ણ આપવુ. (૧૩) જીર્ણાતિસાર ઉપર:—મોચરસનુ ચૂર્ણ ૩–૪ માસા સાકરમા આપવુ (૧૪) અતિસાર ઉપર—શિમળાની છાલ ઘસી પાવી અથવા છાલનો રસ પાવો, કિંવા મૂળ ઘસી પાવા. (૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર:—ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમા ઘસી જીરૂ અને ખાડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) હૃદ્રોગ ઉપર.—શિમળાની છાલ દૂધમા બાફી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉરઃપુષ્ટ, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે જો કોઇ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે (૧૭) શીતળા ન થવા માટે:—શિમળાનો રસ અને ધોળુ ચદન કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ, અથવા ભાંઇનો રસ અને જેઠીમધ એમાંથી ગમે તે એક ભક્ષણ કરવાથી કદિ પણ શીતળ-

જાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

૫૬૦. શિરકસિયો (સુડીયાનો વેલો):—સ૦ જીવતી, ક્ષેમક્ષીરી. ક્રા૦ હોણુહાલે. લા૦ ડેન્જિયાવોલ્યુબિલિસ. મ૦ હરણવેલ

એમાં શીંગરોટી, રડારૂડી અને ખરખોડી એવી પ્રસિદ્ધ ત્રણ જાતો છે* આ વેલાનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે શિરકસિયાના પાદડા રતાળુના વેલા જેવાં હોય

* આ ત્રણ સિવાય એક કડવી "ખરખોડી" નામની ચોથી જાતનું પણ મ૦ પદેજીએ પોતાના નિઘંટમાં વર્ણન આપેલ છે તેઓ આ ચારે જાતનું પોતાના નિઘંટમા આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. (૧) **શીંગરોટી, સુડીયાના વેલા**:—(સ૦ જીવતી. મ૦ લઘુ હરણવેલ–દોડી. હિ૦ લઘુ જીવતી બ૦ જીવઇ, જ્યાતી ક૦ કિરિય હાલે તા૦ તૈ૦ ચિન્નજિલેડિકામિ લા૦ કોલોગીન ઓવલીસ.) આના પાદડા આવળ જેવા હોઈ જાડા હોય છે એ પાદડા તાણવાથી તેના તેવાજ ટુકડા થાય છે એની ઉત્પત્તિ ગામડાઓમા થાય છે (૨) **રાડારૂડી, વાછંદી**:—(સ૦ બૃહજ્જીવતિકા. મ૦ થોર હરણવેલ–દોડી હિ૦ બડીજીવતી. બ૦ ભડજીવઇ ક૦ હિરિયહાલે.) એના ફૂલનું શાક થાય છે એના પાદડા દીંટડાં પાસે ખાંચાવાળા હોઇ લાંબા હોય છે. એના પાદડાના દીંટડામાથી દૂધ નીકળે છે એના શાડા હાથની આગળી જેવા જાડા હોઈ બે ધારવાળા હોય છે આ સર્વત્ર મળે છે (૩) **ખરખોડી, મોટી ખરખોડી**:—(સ૦ હેમજીવતિકા. મ૦ સોન (પિવળી) હરણવેલ. હિ૦ પીલી (સુનહરી) જીવતી બ૦ સ્વર્ણજીવતી ક૦ હોવણુદહાલે લા૦ ડેન્જિયાવોલ્યુબિલિસ) એના ફળમાથી પીળુ દૂધ નીકળે છે. દીંટડાને એકજ ફળ આવે છે (૪) **કડવી ખરખોડી**.—(સ૦ વિષમુષ્ટી મ૦ ભુઇદોડી, વિષદોડી, કડવી હરણદોડી. હિ૦ વિષડોડી, કરેરૂઆ. ક૦ કડસિંગે.) કડવી ખરખોડીના ફળ મુઠી વળેલી હોય એવા આકારના હોય છે અને એ કડવાશવાળા હોય છે એથી એને વિષમુષ્ટી એ નામ મળેલુ છે કડવી ખરખોડીના વેલા ગામડાઓમા કાળી જમીનમા થાય છે એ વેલ જમીન ઉપર પથરાયેલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર ઘણો હોતો નથી. કડવી ખરખોડીના વેલાના પાદડા ધાવડીના પાંદડા જેવા લાંબા હોય છે. આ વેલાને એક દીંટડાને બબ્બે એમ જોડાયેલા ફળ આવે છે એ ફળ આકડાના ફળ જેવડા મોટા હોઇ ગોળ હોય છે એ ફળને ટોચા કરવાથી અંદરથી ધોળુ દૂધ નીકળે છે

અમને એક વગડાઉ માણસે પણ એની ચાર જાતોનુ આ પ્રમાણે વર્ણન આપેલ છે તે કહે છે કે એકના પાદડાં આકડાના પાદડા જેવા હોય છે એથી એને **આકડીયો શિરકસિયો**, બીજાને ભાલા જેવાં લાંબાં પાદડા હોવાથી **ભાલડીઓ શિરકસિયો**, ત્રીજાને પાદડાં ગોળ થુવેર જેવા હોવાથી **પાનેદીઓ શિરકસિયો** અને ચોથાના પાંદડાં મીંડા જાળા જેવાજ હોય છે એને **શિરકસિયોજ** કહીએ છીએ આ ચોથી જાતના **શિરકસિયાનાં** કુમળાં ફળોને લોકો ખાય છે તેને સુડીયા કહે છે એનો આકાર સુડા (પોપટ) જેવો અને રંગ પણ લીલો પોપટીઓ હોય છે.

છે. એને જે ફૂળો (સુડીયા) આવે છે તેમાંથી રેશમ જેવું પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. શિરકસિયાની ભાજી થાય છે **શીંગરોટી અને ચુડકુડી (વાછંટી):**—શીતલ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બલકર, ચક્ષુષ્ય, ગ્રાહક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કફકર તથા પારદબંધક છે, અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ:**—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરૂ છે **ખરખોડી:**—તેઓને હિતાવહ, મધુર, બલકર, પુષ્ટિકર તથા શીતલ છે, અને વાયુ, પિત્ત, દાહ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—શિરકસિયાના પાદડા વાટી દુધમા પાવા. **(૨) યોનિકંદ ઉપર:**—શિરકસિયાના મૂળ પાણીમા વાટી લેપ કરવો.

૫૬૧. શિરદોડી (ખરખેર):—સ૦ અર્કપુષ્પા, કુટુમ્બિની. મ૦ પહાર-કુટુમ્બી. કો૦ શિરવલ્લી, વાકાડી, દેવબોવરી. હિ૦ દધીઆર, અધાકુલી ક૦ મરિ-જેવણીગેયભેદ. લા૦ હૂલોકૂટેમાહોડીઆઘ

શિરદોડીને “ **મોટી કાવળી** ” પણ કહે છે શિરદોડીના વેલા હોય છે. એના પાદડા પીંપરના પાદડા જેવાં જાડા હોય છે એનાં પાંદડા તોડવાથી વેલી-માથી દુધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે એ વેલીને બરછી જેવા અણીદાર જોડફળ આવે છે એ ફળમાથી રેશમ જેવા ફૂલ ઉડે છે તેને બાળકો ડોસી કહે છે કુમળા ફળનુ શાક થાય છે શિરદોડીના ફળમા રેશમ જેવુ સુતર હોય છે એ સુતર વસ્ત્ર વણવા જેવુ હોય છે એની કળીઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરદોડીની અંદરનુ રૂ ઠંડુ છે એની એક બીજી જાત છે તેના ફળ એના કરતા ચોપટ મોટા હોય છે અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે શિરદોડીને કોકણમા ‘ **વાંકાડી** ’ કહે છે **શિરદોડી:**—શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રૂક્ષ, ખારી તથા રૂચિકર છે, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શીતજ્વર, ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, મેહ, કૃમિ, કોઢ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) લાપોટીયા ઉપર:**—શિરદોડીના પાનનો રસ કાઢી ચાપડવો એટલે રોગ સારો થાય છે **(૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળ મધમા ઘસી પાવા. **(૩) નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળ ઘસી મધમા ચટાડવા. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો અને થોડા મૂળ ઘસીને પાવા. **(૫) ખસ ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળનો કાઢો પાવો અને દુધ ખસ ઉપર ચોપડવુ, અથવા શિરદોડીના પાદડાંનો રસ અર્ધો તોલો ગાયના દુધમા પાવો. **(૬) પથરી ઉપર:**—શિરદોડી ગાયના દુધમા વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવી એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે અશ્મરીનુ વિદારણ કરી નાશ કરે છે **(૭) સર્પ વિષ ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળ પાણીમા વાટી પાવા અગર પાદડાંનો રસ પાવો, અને દશ ઉપર પણ લેપ કરવો **(૮) છીંકો આવવાને તથા સળેકમ ઉપર:**—શિરદોડીનાં પાદડા હાથમા મસળી સુંઘવા એટલે છીંકો આવશે. **(૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:**—શિરદોડીના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામા ત્રણ વાર તે પાણીવડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા

ઉપર તેલ ચોપડવુ, એટલે એ આજાર દૂર થાય છે કોકણમા આવી રીતે કરવાનો નવો રિવાજ છે આ ઔષધથી જલદી ગુણ આવે છે દરેક મહિનામાં ત્રણવાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવુ પડવાનો ભય રહેતો નથી (૧૦) **કરમ ઉપર.**—શિરદોડીના પાદડા લઇ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાધી બે પહોર સુધી રાખવા એ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કરવુ એટલે કૃમિ પડશે. (૧૧) **આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર:**—શિરદોડીના પાદડાંનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો, અને ધાવડીના પાદડાનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પટ્ટી આખો ઉપર મૂકવી. (૧૨) **રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર:**—રોજ શિરદોડીના પાદડાંનો રસ માથે ચોળતા જવો (૧૩) **ભૂતજ્વર ઉપર:**—શિરદોડીના મૂળ કાનમા રાખવા.

૫૬૨. **શિસમ**—સ૰ શિશપા મ૰ હિ૰ શિસવ–મ બ૰ શીશુ. ક૰ કરીયઇબ્બડી, બીટીમારા તા૰ નુકક મલા૰ વિટ્ટી તૈ૰ જીટ્ટરેગુચેટ્ટુ, ગો૰ બીટિરેઝ્ર અ૰ સાસમ. ઇં૰ બ્લૅકવુડ, સીસુટ્ટી લા૰ ડ્લબર્જીયાલાટીફોલિયા

આ ઝાડ મોટું થાય છે **સહ્યાદ્રિ** પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાતમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે શિસમ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનુ લાકડું મજબૂત થતુ નથી. એ લાકડુ મોઘુ હોવાને લીધે ઘર બાધવાના કામમા ઘણુ ઉપયોગમા આવતુ નથી એ લાકડાનો રગ કાળો હોય છે એ ઉપર કોતરકામ જોઇએ તેવુ કરાય છે એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડુ સારૂ જૂનુ હોય તો તેના પાટીઆ લોખડ જેવા મજબૂત નીકળે છે એ લાકડાની પેટીઓ કબાટ પલગ, હીચોળા–ખાટો, ખુરસીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે **ધોળો શિસમ.**–કડવો, શીત, વર્ણકર, બલકર તથા રૂચિકર છે, અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે **કપિલ શિસમ:**–કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણકર, બલકર, ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે, અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલટી, સોજો, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે **કાળો શિસમ**—અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તુરો છે, અને કફ, વાયુ, શોફ, અતિસાર, કોઢ, મિત્રકુષ્ઠ, મેદ, કૃમિ, બસ્તિરોગ, ઉલટી, ગર્ભદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, વ્રણ, રક્તદોષ, તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **પ્રમેહ ઉપર.**—શિસમના પાદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની ભૂકી નાખી પાવો (૨) **વસાપ્રમેહ ઉપર**—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો

૫૬૩. **શિળીંદ:**—એને મરાઠીમા "**શિંદાળા**" પણ કહે છે એ ઝાડ કચોરા જેવુજ થાય છે કચોરાને ફૂલ આવતા નથી, પરતુ એને રાતા મિશ્રવર્ણના સુવાસિક ફૂલ આવે છે એ ફૂલ પૂજાના કામમા લે છે ફૂલનો પાક આવણ માસમા થાય છે એના કદ કચોરા કરતા વધારે ઉષ્ણ છે એ સ્વાદે તીખી છે. ઉપયોગ.—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—શિળીદના કાદાનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવુ (૨) **કમળી ઉપર**—શિળીદના કાદા પાણીમા વાટી પાવા (૩) **તાવ ઉપર**—શિળીદના કાદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) **સર્પ**

પ્રકારના નેત્રવિકાર ઉપર—શિળીંદ્રના કાંદા ઘીમાં ઘસી તેનું ૪–૫ દિવસ અંજન કરવું, એટલે ફુલ, ભૂર, વડમ વગેરે વિકારો દૂર થાય છે એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે

૫૬૪. શીતાફળ.—મ૦ સિતાફળ મ૦ શિતાફળ હિ૦ સરીફા, સીતાફળ બ૦ આતા, આત. તૈ૦ સિતાફળ. ફ્રા૦ કાજ અ૦ ઇં૦ કસ્ટર્ડ એપલ. લા૦ એનોના સ્ક્વેમોસા

એ ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે એ સુમારે બે માથોડા ઉંચાં વધે છે એના પાંદડાં અશોક (આસોપાલવ) ના પાંદડાં જેવા લાંબા હોય છે એને વાવ્યા પછી ચાર પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે છે એ ફળ મધુર અને ઠંડા છે એની અંદરના બિયાં કાળા રંગના હોય છે શીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે એ ફળ ઘણા ઠંડા છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એનું મૂળ નામ " સીતફળ " હોવું જોઇએ પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ શીતાફળ નામ પડ્યું જોઇએ **શીતાફળ:**—મધુર, શીતળ, હૃદ્ય, બલકર, સ્વાદુ કફકર, વાતલ તથા પૌષ્ટિક છે, અને પિત્તશામક છે **ઉપયોગ.**—**(૧) માથામાંની જૂ અને લીખો મારવા માટે**—શીતાફળના બિયાં બારિક વાટી માથે ચોપડવાં, અને ઉંઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાંધવું એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂ અને લીખો મરે છે, પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે **(૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—શીતાફળીના મૂળ ઘસી પાવાં, એટલે થએલો બંધ પેશાબ છૂટશે **(૩) દાહ શમન થવા માટે:**—પાકેલા શીતાફળ ભાંગી ઝાકળમાં મૂકવા અને બીજે દિવસે સવારે ખાવાં

૫૬૫. શેતુર—સ૦ પૂર્ગ, તૂત મ૦ તૂત. હિ૦ મહતૂત, તૂત. બ૦ તૂનદ, પલામપિપુલ. કો૦ તૂતીચી ફળે તૈ૦ કમ્પલિચેટ્ટુ તા૦ મસુકદઇ ચેડિ. ફા૦ શાહતૂત, તૂતતુર્શ, તૂતશીરિ અ૦ તૂત, તૂનહામીજ, તૂતશિરિ. લા૦ મોરસ ઇન્ડીકા—નિગ્રા—આલ્બા ઇં૦ મલબેરિઝ

આ ઝાડ **ચીન દેશમાં** ઘણા થાય છે એ ઝાડની વાવણી આ દેશમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે થાય છે શેતુરના ઝાડ ઘણાજ મોટા વધે છે એમાં **કાળી, ધોળી** અને **રાતી** એવી ત્રણ જાત છે કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે શેતુરના ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારા છે. કાળી અને ધોળી એ બે જાતના શેતુરના ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગના છે તે કીડા એના પાંદડાં ખાઈ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે આ ઝાડને કેટલાક લોકો ' શેતુર ' પણ કહે છે. **પાકાં શેતુર:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્ત દોષનો નાશ કરે છે **કુણાં શેતુર:**—ગુરૂ, સારક, ખાટાં તથા ઉષ્ણ છે, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે

૫૬૬ શેમટ:—આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે એના પાંદડાં આંબાના

પાદડા જેવાં લાંબા હોય છે. એને આમલીના કચુકા કરતાં નાના અને ચપટાં ફળ આવે છે. એનુ લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમા આવે છે **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—ગેમટના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા.

૫૬૭. શેરણી.—સં૦ હપુષા. મ૦ શેરણી ઝાડો. હિં૦ હાઉબેર. બ૦ હબુષા ક૦ હીરેહબ્બે લા૦ થેવેટીયાનેરીફોલીઆ

એ ઝાડ નદી કિંવા વહેળાના કિનારાપર થાય છે એ સુમારે કમરપુર ઉચા વધે છે શેરણીના તોરા કાંઇક સરૂના ઝાડ જેવા હોય છે ઝાડના લાકડાનો રગ કાળો તથા રાતો હોય છે શેરણીના બેટો સુશોભિત દેખાય છે મોટા પાદડાની એક શેરણીની જાત કોકણમા થાય છે તેના પાદડા આના કરતા મોટા હોય છે તેને મોટી શેરણી કહે છે શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કોઈ કોઈ કામમા રાખવા લે છે * **શેરણી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરૂ, દીપન તથા તુરી છે; અને સગ્રહણી, શળ, ગુલ્મ, અર્શ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અગ્નિમાદ્ય, કૃમિ, પ્રદર, મલાવષ્ટભ તથા શૈત્યનો નાશ કરે છે **લઘુ શેરણી:**—(સ૦ સ્વલ્પફલા) મૂત્રકૃચ્છ, પ્લીહા, વિષ તથા કફની નાશક છે બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે **ઉપયોગ:—(૧) શૂલયુક્ત પ્રદર ઉપર:**—શેરણીના પાદડાનુ ચૂર્ણ કરી ઘીમા નાખી પાવુ (૨) **બદ્ધગુદોદર ઉપર:**—મોટી

* શેરણીની ઓળખાણ આપતા મ૦ દત્તરામજી લખે છે કે " આજકાલ બધા ગાંધી લોકો અને અત્તર વેચનાર હપુષા નામથી જે વસ્તુ આપે છે તે શેરણી નથી એ ચીની કબાલા અથવા તીખાની ડાખરી છે " વળી લખે છે કે " એનો રગ ભુરો, સ્વાદ કડવો અને એ બાકલાની ફળીના બીજ કરતાં મોટુ અને બોરથી નાનુ એક ફળ છે " અમૃતસાગરમા મ૦ ત્રિભોવનદાસ લખે છે કે ' એણીના ઝાડને છીણી અથવા છણીયા કહે છે એ નદીકિનારે થાય છે એ ઝાડ આસરે ત્રણ ચાર હાથ સુધી ઉચુ થાય છે એનુ લાકડુ સખત અને મૂળમા ગાઠ સરખુ થાય છે એના લાકડાની ગામડી નિશાળોના છોકરા કલમો કરી પાટી ઉપર ધૂળ નાખી લખે છે એ ઔષધિ દેશપ્રસિદ્ધ છે " વળી સસ્કૃતમા એના **પ્લીહહન્ત્રી, પ્લીહશત્રુ** આદિ નામો છે એનો અર્થ બરોળનો નાશ કરનાર થાય છે આ સઘળી હકીકત તરફ દ્રષ્ટિ કરતા એ નદીમા થનારી **ફરાસડી** નામની વનસ્પતિ હોવાનો શક જાય છે આ ફરાસડીને સિંધી ભાષામા **લવીયુ** કહે છે. એને ગાંઠો જેવા જે ફળો થાય છે તે પાકીને ખરી જવા પછી વિણી લે છે એને **પડવાસ** નામથી ઓળખે છે અને રગમા ખત્રી લોકો વાપરે છે બરોળ નાશ કરવાને એના મૂળનો ગોળ કરવાની આ પ્રમાણે રીત એક જૈન ગ્રથમા લખેલી જોવામા આવી છે—ફરાસડીના મૂળ શેર પાચ, અધમણ પાણીમા ઉકાળતા શેર બે રહે એટલે તેને ગળી લઇ તેમા ગોળ શેર બે નાખી તેનો પાક કરી આમળા પાડવા એ ફરાસડીનો ગોળ શકિત પ્રમાણે ખાવાથી બરોળ નાબૂદ થાય છે.

મ પદેજીએ પોતાના નિઘટમા પડવાશને બીજડાની ગાંઠો બતાવી છે એ ભ્રમ છે એ ગાંઠો કદિ રગમા આવતી નથી

શેરણી, અજમો, જીરૂ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ સેવન કરવુ. (૩) પ્રમેહ ઉપર:— ગોરખીના પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમા જીરૂ પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાખી પાવો

૫૯૮. શેલડી—સં૦ ઇક્ષુ મ૦ ઉસ હિ૦ ગાડ઼ા, પોડ઼ા, ઈખ, ઉખ. ક૦ કબ્બુ. તૈ૦ ચેરકુ તા૦ કરમ્બુ. મલા૦ કરીંબુ. ફા૦ નેશકર અ૦ કસબુસ્સુકર. ઇં૦ શુગરકેઇન. લા૦ સૅક્કરમ્ ઑલબમ્ બ૦ આક, કુશિર.

શેલડી હિંદુસ્તાનમા ઘણુ કરી સર્વ ઠેકાણે પાકે છે શેલડી જગત્પ્રસિદ્ધ છે એ પ્રાય ૭ હાથ ઉચી થાય છે. શેલડીમા ધોળી, રાતી, કાળી, ભુખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ઘણોજ મીઠો હોય છે શેલડીના રસમાથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકબ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે સાકરના અને ગોળના નાના પ્રકારના પકવાન્નો બને છે. શેલડીનો કોઇપણ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી મૂળના કકડા ઢોરોને ખાવા માટે ઉપયોગમા આવે છે રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના સાંઠા બાળવાને કે ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગમા આવે છે શેલડી એ **સમ-શીતોષ્ણ** છે આજારી માણસને શેલડીના કકડા કરી ખાવા આપે છે અને અશક્તને પણ આપે છે શેલડીનો રસ ઠંડો છે, પણ તે રસનો ગોળ થાય છે તે ઉષ્ણ (ગરમ) છે ખાંડ અને સાકર સમધાત છે શેલડીમા વગડાઉ શેલડી કરીને એક જાત છે એ જાતની શેલડી ફક્ત ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે **સાધારણ શેલડી:**—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે, અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને કાંતિને કરનારી હોઇ સારક છે, અને વાયુ, રક્તવિકાર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેલડીના મૂળીયાં**—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર, ટોચે અને સાંધામાં ઓછી મધુર અને ખારી છે **સફેત શેલડી**—કઠણ, જડ, અગ્નિદીપક તથા રૂચિકર છે, અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી, પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે **ચિત્રવર્ણ શેલડી:**—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રૂક્ષ તથા રસ વખતે તૃપ્તિ-કારક છે, અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે **રસાળા શેલડી:**—મધુર, શીતલ, રૂચિકર તથા વૃષ્ય છે, અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોઇ પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે **કાળી શેલડી**—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **દાતથી છોલી ખાધેલી શેલડી**—સ્નિગ્ધ, રૂચિકર, વૃષ્ય, શીતલ, અવિદાહી, કિંચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષ-પ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તૃપ્તિકર છે, અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે, તેમજ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે **કુમળી શેલડી**—કફ, મેદ અને મેહને કરે છે **જુની શેલડી:**—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે, અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે ઘણી **જુની શેલડી:**—બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે, અને રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે **શેલડીના**

વિશેષ ગુણ:—જમ્યા પહેલા ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે, અને જમવામા ખાધાથી જાડય ઉત્પન્ન કરે છે **શેલડીનો રસ:**—(ચરકમા નિકળેલો) ગુરૂ, મલસ્તંભક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો હોઇ દાહનાશક છે. નાના યત્રમા નિકળેલો **રસ:**—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે **પકાવેલો રસ:**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે, અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે તે જો ઘણો પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો બાસો રસ**—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જાડય કરે છે **નવો ગોળ:**—મધુર, ખારો, ગુરૂ તથા ગરમ છે, અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે, અને મેદ, કૃમિ, માસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિદીપક, ભેદક અને વાત, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે **શ્વેત ગોળ:**—કિંચિત્ કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગ મોકલનારો અને વાતઘ્ન છે. **એક વરસનો જુનો ગોળ:**—રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, હૃદ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સતાપ, પાડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોઇ સયોગથી જ્વરહારક છે **ત્રણ વરસનો જુનો ગોળ:**—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે આ અરિષ્ટાદિકમા મેળવવાને પ્રશસ્ત છે કોઇ કહે છે કે ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમા લેવા જેવો નથી, પણ પાચ પાચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કટલાક ઔષધમા કરવા વિષે લખેલુ તથા અનુભવેલુ જણાય છે, માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી એટલુ ખરૂ કે તેના ગુણમા ફેરફાર થાય છે ખરો.× નવો તથા જુનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કફનાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંઠ સાથે વાતનાશક છે **ખાંડ**—મધુર, શીતલ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ઉલટી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભ્રાંતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધોએલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે. **ખડી સાકર**—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, મુખપ્રિય, આખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે, અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્ચ્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ, તથા દાહનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) કમળા ઉપર**—શેલડી સવારમા છોલી ખાવી, અથવા રાત્રે છાપરા ઉપર રાખી તે સવારે તે ખાવી **(૨) મધુરા ઉપર**—

×વીસ વીસ વરસ સુધીનો જુનો ગોળ વપરાતો અમારા જોવામા આવ્યો છે ગોળ જેમ જેમ જુનો થાય તેમ તેમ વધારે વધારે ઠડો (શીતળ) થતો જાય છે, માટે જુનો ગોળ અને જુની બાજરી કસુવાવડ થએલ સ્ત્રીઓને ખાવા આપે છે. કહેવત પણ ચાલે છે કે " કસુવાવડ થાય ત્યારે જુની બાજરી ને જુનો ગોળ શોધાય. " ગોળ પાણીમા પલાળી કપડેથી ગળે છે. જેમ જેમ વધારે વખત ગાળવામા આવે તેમ તેમ તે વધારે ઠડો ગણાય છે, પણ તે કસુવાવડી સ્ત્રીને અપાતો નથી. **સાકર** કોરી ચાવી ખાવાથી ગરમ અને પાણી કરી પીવાથી ઠડી છે.

જગલી શેલડી રોગીને ખાવા આપવી, કિવા શેલડીનો રસ આપવો (૩) **દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—તપાવેલા દૂધમા સમભાગે સાકર નાખી ઘી સાથે આપવુ (૪) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—દૂધમા ગોળ નાખી કિંચિત ગરમ કરી આપવુ (૫) **હેડકી ઉપર**:—શેલડીનો રસ પાવો. (૬) **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ** (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુખવા માડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઈ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય તે) **ઉપર:**—ગોળ ૧ તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમા આપવુ, અને કપાળે કાળા તલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો (૭) **ધાત જતી હોય તે ઉપર:**—ખડીસાકર ૭ તોલા અને ફુલાવેલો ટકણખાર ૭ માસા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ પથ્ય પાળવુ (૮) **કાચ અથવા કાટો વાગ્યો હોય તે ઉપર:**—ગોળ ગરમ કરી જ્યા વાગ્યુ હોય ત્યા લગાવવા (૯) **કાનખજુરો કરડે તે ઉપર:**—ગોળ બાળી ઉપર લગાવવો (૧૦) **નળને માટે:**—ભેસનુ ધારોષ્ણ દૂધ ગળ્યુ થાય એટલો ગોળ નાખી ઉભા ઉભા પીવુ, અને પહોર સુધી બેસવુ નહિ (૧૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—દહીમા સાકર નાખી આપવુ (૧૨) **હેડકી ઉપર.**—ગોળના પાણીમા સુંઠ ઘસી નાકમા થોડે થોડે સુઘવી અને પછી ઉઘી જવુ, અથવા દૂધમા રક્તચદન (રતાદળી) ઘસી તેમા કિંચિત્ મીઠુ નાખી નાકે સુઘવુ (૧૩) **તૃષા ઉપર:**—પાણીમા સાકર નાખી પાવી (૧૪) **ધુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:**—ગોળ કિંવા સાકર આખોમા આજવાથી પાણી ગળી જઈ આખો સારી થાય છે (૧૫) **રેચ બધ થવા માટે:**—સાકર પાણીમા ઓગાળી પાવી. (૧૬) **ગુડધી ઉપર:**—કાળા ગોળનો લેપ કરવો

૫૬૯. શેવતી ગુલાબ (ગુલદાવદી)—સ૦ ભદ્રતરૂણી. મ૦ કાંટે-ગુલાબ-શેવતી. હિ૦ શેવતીગુલાબ ક૦ ચેબડે, મુલ્લ શેવતીગે.

એને ' ધોળી ગેવતી, ' ' ગુલાબ શેવતી ' અને ' ગેવતી ગુલાબ ' પણ કહે છે એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાટા હોઇ એના પાદડા પણ ગુલાબના પાદડા પ્રમાણેજ કાગ્રાદાર હોય છે એને રાખોડીના રગ જેવા ધોળા રગના સફેદ ફૂલ આવે છે આ ઝાડ બગીચામા વાવે છે કાટે ગેવતીનો પાક તથા ગુલકદ કરે છે તે પિત્ત અને દાહશામક છે **ધોળો શેવતી ગુલાબ:**—સારક, શીતળ, હૃદ્ય, શુક્રકર, લઘુ, તુરો, સ્વાદુ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, તીખટ, કડવો, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે, અને ત્રિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહનો નાશ કરે છે **એનાં પુષ્પ.**—શીતળ તથા વર્ણકર છે, અને વાત, પિત્ત, દાહનો નાશ કરે છે. **રાતો શેવતી ગુલાબ.**—રક્તવિકૃતિ, વીછીનુ વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ધોળા ગેવતી ગુલાબ જેવાજ છે.

૫૭૦. શેવાળ (લીલ):—સ૦ શૈવાલ. હિ૦ સેવાર, કાઇ બ૦ પાના. ક૦ હાવસે. તૈ૦ નાસુ. ફા૦ પસમેહગી, જામેગુક અ૦ તુહલબ. લા૦ સેરાટાફિલમ સબમર્સમ.

શેવાળની ઉત્પત્તિ પાણી ઉપર થાય છે શેવાળ ઘણી વધે છે એટલે તે

પાણીને બગાડે છે, પરંતુ થોડી શેવાળથી પાણી બગાડવાની ધાસ્તી નથી. શેવાળ એ વલ્લની માફક પાણી ઉપર પથરાય છે **શેવાળ:**—તુરી, કડવી, મધુર, ઠંડી, સ્નિગ્ધ અને હલકી છે, તેમજ દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **ગુમડાનો દાહ શાંત થઇ ફુટવા માટે:**—શેવાળનો પાટો બાંધી એક એક કલાકે તે બદલતા જવુ એટલે ગુમડા તુરત ફુટે છે (૨) **નાકમાંથી વહેતું લોહી બંધ કરવા માટે:**—નદીના પાણીમાની શેવાળ તાળવા ઉપર બાંધવી (૩) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર.**—શેવાળ પેડુ ઉપર બાંધવી અથવા લવારની ભઠ્ઠીમાની ધમણની લાગની ફુકના ઠેકાણાથી રાખ લઇ પાણીમા બાંધી પેડુ ઉપર જાડો થર ચોપડવો

૫૭૧. આવળ:—એ ઝાડને મરાઠીમા "**આવડે, અમ્બૂક, આઉલ, શિવરડાલી**" વગેરે કહે છે એ ઝાડ ઉપર કેટલાક પાદડા ધોળા અને કેટલાક લીલા રંગના હોય છે એના ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોઇ તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે **ગુજરાત અને ત્રાવણકોરમા** કપડા રંગવાના કામમા એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે આવળના પાદડા સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમા મંગળાગોરીના પૂજન કરવાના ઉપયોગમા લે છે **ઉપયોગ**—(૧) **મંત્રિવાત ઉપર**—આવળના પાદડાનો રસ કાઢી ચોપડવો (૨) **કમળા ઉપર**—આવળના ૪ પૈસાભાર રસમા તેટલુજ ગાયનુ દૂધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૩) **પાંડુરોગ ઉપર**—આવળના મૂળ ગોમૂત્રમા અથવા મધમા ૭ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ રોજ બે વાર પાવા (૪) **પ્લીહા, કાસવી, કઠોદર વગેરે પેટમાના રોગ ઉપર.**—આવળના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા

૫૭૨. સણ (શણ)—સં० શણ. મ० તાગ. હિ० સન ગો० સોણબે. ક० મણબુગિડ તા० ચણક. મલા० શણુ, ચણક તૈ० ગિલિગિચ્ચા, જનાપાનારા. ઇં० સનહેમ્પ, ફ્લાક્સ હેમ્પ લા० ક્રેટોસેરીયાજ નસીઆ

સણ કોંકણ, દક્ષિણ અને ગુજરાત દેશમા ઘણ પાકે છે એ ઝાડ ચાર પાંચ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે સણના બિયા વાવ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમા ફણગો ફુટે છે સણની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેસા કાઢે છે, પછી તેના ગુણપાટ દોરડા ઇત્યાદિક જણસો અને કાગળ બનાવે છે એ કાગળો રૂના કાગળ કરતા મજબૂત અને છે સણની સોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે સણના બિયાનુ તેલ ઔષધના તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમા આવે છે સણ ઉંચી પ્રતિનો માણ કરવાના કામમા આવે છે ખાટલો ભરવાનુ વાણ બનાવવાના કામમા પણ તે આવે છે એનુ ઘાસ ઢોરોને ખાવાના કામમા આવે છે સણના ઉંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે **સાધારણ સણ**—ખાટુ તથા તુરૂ છે, અને મલ, આમ, ગર્ભ અને રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક તથા ઉષ્ણ હોઈ કફ, વાયુ તથા અંગમોડનો નાશ કરે છે. એના **ફૂલ:**—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે **લઘુ સણ**—તીખુ વાતિકર અને કફ તથા પિત્તનાશક છે. **મોટું સણ**—રસ વમને કડવુ, તુરૂ તથા ઉલટીકારક છે અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કફરોગ, હૃદ્રોગ,

મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનુ નાશક છે **સણનાં બિયાં:**—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરૂ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુજબ છે **ઉપયોગ**—(૧) **ઉંત્રરસ ઉપર:**—સણના બિયાનો કાઢો કરી પાવો (૨) **બદ, ગુમડું, વાળો ઇત્યાદિક ઉપર**—સણના બિયા વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાધવુ એટલે તે જલદી પાકે છે

૫૭૩. સતાપા:—સ૦ સર્પદંષ્ટ્રા, વિષાપહા હિ૦ સીતાવ. મ૦ હરમલ. ફા૦ ઇસ્પદ. ઈં૦ કોમનરૂ લા૦ રૂટાગ્રાવ્હેોલેન્સ

સતાપાના ઝાડ નાના હોઇ તે અણુના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાદડા પણ અણુના પાદડા જેવા હોઇ કિંચિત્ લાબા હોય છે એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઉંચાઇ બે હાથ હોય છે એ ઝાડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ બગીચામા વાવવાથી થાય છે એના બિયા ખસખસ કરતા બારિક અને કાળા હોય છે **સતાપા**—કડવા, ઉષ્ણ, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. **ઉપયોગ**—(૧) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર**—ધાણાના પાણીમા સતાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવુ (૨) **નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપર:**—કેળના પાનમા સતાપાના પાનનુ પડીકુ વાળી તે પડીકુ સેરે બાધી બાળકના ગળામા બાધવુ, એથી બાળકની શરદી દૂર થશે (૩) **બાળકની બગલો ઉંડે તે ઉપર**—સતાપાના પાદડા દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ (૪) **બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે.**—બાળાગોળી ખવરાવતી વખતે સતાપાના ત્રણ પાદડા ઘસી તે ગોળી તેમા પાવી, એટલે શરદી વિકાર થતો નથી (૫) **બાળકોની ઉધરસ ઉપર**—સતાપાના પાદડા દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ, અને તે પાદડા કાળા કપડામા બાધી બાળકના ગળે બાધવા, એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે. (૬) **બાળકની સસણી ઉપર**—સતાપાના પાંદડાનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો (૭) **જ્વર ઉપર:**—સતાપાના પાદડાનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે (૮) **બાળકની ઉધરસ ઉપર**—સતાપાના પાદડાનો રસ અને સુગપીણના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો, અને પાદડાનો ચોથો ભાગ કપડામા બાધી ગળે બાધવો, એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણ જશે.

૫૭૪. સપ્તાલુ—સપ્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વ ઉષ્ણ અને **સમશીતોષ્ણ** દેશમા થાય છે. એ ફળ ઘણા ઉત્તમ હોઈ સર્વેને એનાપર પ્રેમ હોય છે આ દેશમા એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી, પરતુ જોઇએ તેટલા થવાને હરકત પડતી નથી. જે ફળમાંનો ગર્ભ ઘટ્ટ, ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હમ્મેશા તાપ પડે છે તેની બીજી બાજુનું અગ રાતુ ચોળ, અગમા ગર્ભ પુષ્કળ હોઇ પીળા રગનુ અને રસ વિપુલ હોય, તે ફળ ઉત્તમ જાણવુ.

૫૭૫. સક્રરજન:—આ દેશમા એના બિયા ઇરાનમાંથી આવેલા હોવાં જોઇએ. સક્રરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમા ઘણાક મોટા મોટા લોકોના બાગમાં એના ઝાડ છે. સક્રરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી એ ફળ ખાવામાં

ઘણા ઉત્કૃષ્ટ છે તે ઘણા મીઠા હોતા નથી. એનો સ્વાદ મધુર હોય છે એના કકડા સાકરમા ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે

૫૭૬. સમુદ્રફળ—સ૦ નિર્વિષા × મ૦ સમુદ્રફળ, જેવરી હીવરી હિ૦ દૈથફલ ક૦ સામુદ્રકરનાઇ તૈ૦ બ્યારગચેટ્ટુ મલા૦ સમુદ્રપુ લા૦ બ્યારગટોનિયા, એકયુટે ન્યુલા—રેસિમોસા

સમુદ્રફળના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાદડા બદામના પાદડા જેવાં હોઇ તે કરતા થોડા નાના હોય છે એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જાયફળ જેવડા હોય છે એનો રગ કાળો હોય છે. એ ફળ ઉપર ઉભા સરકલા હોઇ એની છાલ પાતળી હોય છે સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે **સમુદ્રફળ:**—તીખુ તથા ઉષ્ણ છે, અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા દાવાનલદોષ, કફ, ભ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે એ પાણીમા ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **બાળકના કફવિકાર ઉપર:**—સમુદ્રફળ ટાઢા પાણીમા ચાર કિવા બે ચણોઠીભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવુ, તેથી કરી તુરત ઉલટી થઇ કફ નીકળે છે ઉતાર આપવા પડે તો ઘી આપવુ (૨) **હુક નીકળે તે (શૂળ) ઉપર**—સમુદ્રફળ લીબડાના રસમા ઘસી ચોપડવુ (૩) **બાળકના પેટમા લોહીની ગાઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર**—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી પાવુ (૪) **આખોના પડળ ઉપર**—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમા ઘસી અજન કરવુ (૫) **કમળા ઉપર**—સમુદ્રફળ ઘસી અજન કરવુ અને તલના તેલના કોગળા કરવા (૬) **આદાશીશી ઉપર**—સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમા ઘસી નાકે પાવુ (૭) **આખના ફુલ ઉપર**—સમુદ્રફળ તુરીયાના રસમા ઘસી અજન કરવુ (૮) **ઉરરસ ઉપર**—સમુદ્રફળ, સુઠ તથા લિંડીપીપરનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ (૯) **ધતૂરાના વિષ ઉપર**—સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવુ (૧૦) **સન્નિપાત ઉપર**—સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી અજન કરવુ (૧૧) **સર્પદંશ ઉપર:**—સમુદ્રફળ લસણના રસમા ઘસી અજન કરવુ (૧૨) **કૃમિ ઉપર:**—સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી પાવુ

૫૭૭. સમુદ્રશોક—સ૦ સમુદ્રશોષ મ૦ હિ૦ સમુદ્રશોક લા૦ અરજીરી-આસ્પેસિઓસા

× અહીં સસ્કૃત નામ નિર્વિષા લખ્યુ છે, પરતુ પહેલીના નિઘટમા તે (આ) જદ્વારનુ નામ હોવાનુ જણાય છે વળી મરાઠી ગ્રથમા આ રૂખડીનુ સ૦ નામ વિષઘ્ના તથા હિ૦ ગુ૦ નિર્વિષી નામ લખ્યુ છે પરતુ અમારા માનવા પ્રમાણે નિર્વિષી અને સમુદ્રફળ બન્ને જુદા છે મ૦ દત્તરામજી હિજ્જળ (ઇજળ) ના વૃક્ષને સમુદ્રફળ બતાવી આગળ લખે છે કે " આ ત્રણ ધારવાળુ મોટી ઇલાયચી જેવડુ ફળ છે તાવ નાશ કરવાને તે ક્વીનાઇન સમાન છે એના વૃક્ષને મુબઇ પ્રાતમા તિવર કહે છે ××× એ વિષઘ્ન છે " પરતુ આ તિવર, આ ગ્રથમાનુ તિવર અને આ સમુદ્રફળ, એ ત્રણેમા શુ અતર છે તે જાણવાની જરૂર છે, પરતુ અમે તેનો જાતે અનુભવ કરેલ નથી.

એને સમુદ્રશોફ પણ કહે છે સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે એના પાદડા મોટા હોઈ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાદડા સાધારણ હથેળી જેવડા મોટા થાય છે એના બિયા વીર્યસ્તંભક છે એના કુમળા પાદડાનુ શાક થાય છે **સમુદ્રશોક:**—ગ્રાહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફકર છે. **ઉપયોગ.—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—અળવીના પાદડાના પતરવેલીઆ પ્રમાણે આનાં પતરવેલીઆ કરી ઘીમા તળી ખાવા. **(૨) ગુમડાં વગેરે પાકી ફુટવા માટે.**—સમુદ્રશોકના પાદડા લાવી ગરમ કરી ઉલટા બાધવા સુલટા બાંધવાથી ફુટેલ ગુમડા (વ્રણ) રૂઝાય છે

૫૭૮. સમેરવો:—સ શાલિપર્ણી મ૦ સાલવણ, રાનગાજા, ભુઇશેવરા કો૦ ડાવ હિં૦ સરિવન્, શાલવન બ૦ શાલપાની ક૦ મુરૂલુબોને, મુરેલેહોન્ને, કાડગાજી. નૈ૦ શિયાકુપના ઓ૦ શારપાણી લા૦ ડેસ્મોડીયમ્ગેંજેટિકમ્

આ ઝાડને મરાઠીમા રાનગાજે પણ કહે છે સમરસેવાના ઝાડ જાસુદીના ઝાડ જેવા હોય છે એ એક ત્રણ ચાર ફુટ ઉચાંઇવાળો છોડવો છે એ કોકણ, બગાળ અને મધ્ય પ્રદેશમા પોતાની મેળે ઉગે છે એ બારે મહિના રહે છે ઉનાળામા એના પાદડા વગેરે જનાવરો ખાઇ જાય તોપણ તે ઝાડ સુકાતુ નથી. એની ડાળીનો ઘરાવો સુમારે એક ઈંચ સુધી હોય છે એના પાદડા બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોઈ તે સુમારે બે આગળના દીટડા ઉપર આવે છે એ પાદડાનો આકાર કાંઇક નાની અરણી જેવોજ, દીર્ઘ વતુળ, પરતુ તેનાથી જરા મોટો હોય છે બીજો ભેદ એ છે કે નાની અરણીના પાદડા પીળાશ પડતા હોય છે અને આ કાળાશ પડતા હોય છે એ પાદડા પારિજાતકના પાદડા જેવા શ્રાત્રાવાળા પરતુ તે કરતા લાબા અને પહોળા હોય છે એનુ દીટડુ ચાર આગળ સુધી પીળા રગનુ હોય છે અને ત્રિદળ પાદડાની વચમા અતર સુમારે બે ત્રણ ઇંચનુ હોય છે પાદડાની છેવટની બાજુ કાઇક રાખોડી રગની હોય છે દરેક પાદડા નજીક પુષ્પકોશ પ્રમાણે કાઇક રાતો ભાગ હોઇ તેની અદરની બાજુએ ધોળા કોષ જેવો પદાર્થ હોય છે. એને નાના નાના લીલા રગના ફૂલ બારે માસ આવે છે એના છેડા તરફ શીગોના તોરા લાગે છે તેની લબાઇ આસરે એક વેંત હોય છે. એકેક તોરામા એકબીજાને વળગેલી બારીક બારીક અને ચપટી એવી સેકડો શીગો આવે છે દરેક શીગની લબાઇ અર્ધા ઈંચથી પોણા ઈંચ સુધી અને પહોળાઇ ૧ થી ૧॥ દોરાની હોય છે તેમા ૬ થી ૮ સુધી સાધા હોય છે. એનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે દશ મૂળમા અને લઘુ પચમૂળમા સમેરવાના મૂળ આવે છે લઘુ પચમૂળમા સમેરવા, નાનો સમેરવો (પિડવણ), ભોરીગણી, ઉભીરીગણી અને ગોખરૂના મૂળો આવે છે

એના મૂળ જખમ જલ્દી રૂઝાઈ જવા માટે લીલા વાટીને મધ ઉપર બાધવાં. એના મૂળ સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર અને સુવાવડીના તાવ ઉપર ગુણકારી છે. લઘુ પચમૂળનો કાઢો ટાઢીઓ તાવ, દમ અને કફદોષથી થનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે. બૃહત્પંચમૂળ એટલે બીલી, અરણી, ટેટુ, શિવણ અને પાડળ એનાં મૂળ, એનો કાઢો તાવ અને કુપિત હવાથી થનાર રોગ ઉપર

આપવો. ઉપરના દશે મૂળ (એજ દશમૂળ) નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને બીજા રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે લઘુ પચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવા અને બૃહત્ પચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવા **સમેરવો.**—રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, રસાયન તથા સ્વાદુ છે, અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોજો, સતાપ, દમ, શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ, ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે **લઘુ પચમૂળ:**—સ્વાદ, બલકર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવા છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, અસ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, ગળ, અગ્નિમાદ્ય તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે **બૃહત્ પચમૂળ**—કડવા, તુરા, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે, અને મેદવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે **દશ મૂળ**—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, મોએ, જ્વર, આનાહ, વાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરૂચિ, અપતત્રકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાદ્ય, ગૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.—(૧) દશમૂળાદિ કાઢો, ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપર.**—આલવણ (સમેરવો), પીઠવણ (પીલુડી, પોપટી), ભોરીગણી, ઉભી ભોરીગણી અને ગોખરૂ એ લઘુ પચમૂળ, બીલી, અરણી, પાટલા, સીવણ અને અરલુ એ બૃહત્ પચમૂળ, એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિધવ નાખી પાવો **(૨) હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપર.**—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો **(૩) સુવારોગ, મોહ, ઓબો અને સન્નિપાત ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામા લિંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ **(૪) મૂઢગર્ભ (આડ આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે**—નાભિ, બસ્તિ અને ભગ એ સ્થળે સમેરવાના મૂળીઆનો લેપ કરવો, એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે **(૫) વાતગલગડ ઉપર**—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો **(૬) સન્નિપાત તથા યોનિશૂળ ઉપર.**—દશમૂળ, બીલા અને ધાવડીના ફૂલના કાઢામા રૂ ભીજવી યોનિમા રાખવુ **(૭) કર્ણશૂળ ઉપર**—બૃહત્ પચમૂળ આઠ આગળ પ્રમાણે લઈ તે મૂળને રૂમા વીટાળી તેલમા પલાળી દેવતાથી સળગાવવા અને તે મૂળ ઉભા રાખી તેમાથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમા રેડવુ, એટલે કાનમાનુ શળ તુરત દૂર થાય છે **(૮) આદાશીશી ઉપર**—સમેરવાનો કાઢો કરી નાકે પાવો. **(૯) મેદારોગ ઉપર:**—બૃહત્ પચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો **(૧૦) ગર્ભપાત થવા ઉપર**—લઘુ પચપળનો કાઢો કરી તેમા શીળવેલી પેજ (ચોખાની કાજી) ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. **(૧૧) તેલના દાઝેલા ઘાવ ઉપર:**—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી અને તે પાણીમા કાલવી ચોપડવી. **(૧૨) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર.**—દશમૂળનો કાઢો હિંગ અને સિધવ નાખી પાવો. **(૧૩) ધનુર્વાત ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો પાવો અને સરસીયુ અગે ચોળવુ **(૧૪) જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, મસ્તકશૂળ અને સજેકમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષાર**—લઘુ પચમૂળના મૂળ લાવી થોડા કચરી તેમાં આઠગણુ દૂધ અને દૂધથી ચોગણુ પાણી નાખી દૂધ રહે ત્યા સુધી કઢવી પાવુ. સ પૂર્ણ

જીર્ણજ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું (૧૫) કફ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરૂચી, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગ ઉપરઃ—સુંઠ અને દશમૂળનો કાઢો પાવો (૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. (૧૭) પેટનું ફુલવું અને શૂળ ઉપર—દશમૂળના કાઢામા એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવું (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપરઃ—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો પાવો (૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતબસ્તિ અને અષ્ઠીલા મૂત્રરોગ વગેરે ઉપર—દશમૂળનો કાઢો શિલાજીત અને સાકર નાખી પાવો (૨૦) વાતોદર, સોજો અને શૂળ ઉપરઃ—એરંડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમા મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજીત અને દૂધ નાખી પાવો (૨૧) આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળ ઉપર.—દશમૂળના કાઢામા ઘી અને સિંધાલુણ નાખી નસ્ય દેવા (૨૨) ઉન્માદ રોગ ઉપર.—દશમૂળના કાઢામા ઘી નાખી આપવું

૫૭૭. સરગવો:—સં૦ શિગ્રુ. મ૦ શેવગા હિં૦ સહજના કં૦ નુગ્ગિમ. ઇં૦ હોર્સરેડીશ્ટ્રી લા૦ મોરિંગા ટેરીગોસ્પેર્મા તૈ૦ મુલગા તા૦ મોરંગ મલા૦ મુરિંના એમ૦ મશિગ

સરગવાના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમા આવતુ નથી. એના પાંદડા બારિક હોય છે એના કુમળા પાંદડાનું, ફૂલનું અને શીંગોનું શાક કરે છે સરગવો એ ઉષ્ણ હોઇ વાતહારક છે વગડામા થનારી એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉ સરગવો કહે છે સરગવો—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદ્ય, ખારો તથા પિત્તકોપન છે, અને કફ, વાયુ, મુખજાડ્ય, વ્રણ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, બરોળ, ગુલ્મ, સોજો, કંડૂ, ઉપદંશ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની શીંગો—તુરી, અગ્નિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે, અને કફ, પિત્ત, શૂળ, કોઢ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના બિયાંઃ—તીખા, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા અવૃષ્ય છે, અને કફ, વાયુ, સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, વ્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના બિયા ઘસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી જાય છે એના ફૂલઃ—તીખા, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને સ્નાયુરોગ, સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, બરોળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં.—તીખા, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે, અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે કાળો સરગવોઃ—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, અગ્નિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે, અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ તથા વાળાનો નાશ કરે છે. સફેદ સરગવો—તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે, અને મુખજાડ્ય, સોજો, વાયુ તથા અંગના દુઃખાવાનો નાશ

કરે છે એના ફૂલઃ-શીત, સ્વર્ય, તુરા, લઘુ, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તપિત્તપ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિના નાશક છે **એના પાંદડાં:**-ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ, શુક્લ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરુ છે, અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિના નાશક છે **રાતો સરગવો.**—મહાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે, અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **નેત્રરોગ ઉપર**—સરગવાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મધ નાખી અંજન કરવુ; એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૨) **સર્પદંશ ઉપર**—સરગવાની છાલ, કડવા તુરીઆના ફળ અને અગિઆ એકત્ર વાટી રસ કાઢવો અને તેમા કાળીજીરી વાટી પાવો (૩) **હેડકી ઉપરઃ**—સરગવાના મૂળનો કાઢો પાવો (૪) **કાન વાગતો હોય તે ઉપર**—સરગવાના ફૂલ સુકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે કાનમા નાખવુ (૫) **વાતગુલ્મ ઉપરઃ**—સરગવાના પાદડાના રસમાં ૧ તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો (૬) **મળમૂત્રથી બેજાર થયો હોય તે ઉપરઃ**—સરગવાના પાદડાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો (૭) **ગંડમાળ ઉપર**—સરગવાના અગનુ દૂધ, ધોળા ગુલબાશીના કાદા અને મરીનો ઠંડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૮) **વાળા ઉપર**—સરગવાની છાલ અથવા મૂળ કુટી (ખાંડી) ઉપર બાધવા (૯) **નળવાયુ ઉપરઃ**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પૈસાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ (૧૦) **જીભમાં કાત્રા પડે તે ઉપર**—સરગવાના પાદડા દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ ગળવો, અને ખરખરી થયા પછી કુવાર શેકી તેના ગર્ભમા સાકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો (૧૧) **જલદીથી પ્રસવ થવા સારૂઃ**—સરગવાના મૂળનો રસ પાણી નાખી ઉકાળી પગે ચોપડવો (૧૨) **બાળકોના પેટના ભાર ઉપર.**—વગડાઉ સરગવાની છાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમા તેટલુ જ ગાયનુ ઘી નાખી [illegible] દિવસ પાવો. (૧૩) **સામલના વિષ ઉપર**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવુ (૧૪) **બરોળ ઉપર.**—સરગવાની છાલનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખીને પાવો (૧૫) **કેડ ફાટે તે ઉપરઃ**—સરગવાની છાલ કચરી ગરમ કરી બાધવી (૧૬) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર**—વગડાઉ સરગવાનો કદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે, અથવા સરગવાની છાલનો પાટો બાધવો (૧૭) **આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર**—સરગવાના પાદડાના રસમા મધ નાખી અંજન કરવુ (૧૮) **અંતર્વિદ્રધિ ઉપરઃ**—સરગવાના કાઢામા હિંગનો કલ્ક નાખી પાવો (૧૯) **ફોડા ઉપર**—સરગવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૨૦) **વિષમજ્વર ઉપરઃ**—કાળા સરગવાની છાલનુ ચૂર્ણ ગોળ અને પાણીમા આપવુ (૨૧) **પથરી ઉપરઃ**—સરગવાના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૨૨) **મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—સરગવાના પાદડાના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૨૩) **ગુમડું બેસી જવા માટેઃ**—સરગવાની છાલ

ઘસી ચોપડવી. (૨૪) કફજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર:—સરગવાના બિયા પાણીમા ઘસી નાકમા તેનુ પાણી પાડવુ

૫૮૦. સરસવ:—સ૦ સર્ષપ મ૦ સિરસવ. હિ૦ સરસો. ક૦ બિલીય સાસવેચતપ્પલુ. અ૦ ઉર્ફે—અબીયદ ફા૦ સર્ષફ ઇં૦ સિનાપિસ આલ્બા. લા૦ બ્રેસિકા કેમ્પેસટ્રીસ્.

એ એક રાઇની જાત છે સરસવની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમા ઘણી થાય છે એના બિયા રાઇના જેવાજ રાતા રગના હોઇ રાઇ કરતા કિંચિત્ મોટા હોય છે. સરસવનુ તેલ કાઢે છે તેને સરસીયુ કહે છે. એ ખાવાના અને વઘાર કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. સરસવનુ તેલ અથાણામા નાખે છે **સાધારણ રાતા સરસવ**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત્ રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાત, કડૂ, કોઢ, શૂળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **એનાં પાનની ભાજી:**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તુરી તથા ખારી છે અને કફનાશક છે **કાળા સરસવ**—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે, અને ગુલ્મ, કડૂ, કોઢ, વ્રણ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે **સિદ્ધાર્થ** (ધોળા સરસવ)—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રૂચ્ય છે, અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે **સરસવનુ તેલ**—દીપન, લેખન, સ્વર્ય, તીક્ષ્ણ, કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણ, પિત્ત, રક્તદૂષક તથા લઘુ છે, અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, કડૂ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણરોગ, કુષ્ઠરોગ, શ્વિત્ર કોઢ તથા દુષ્ટ વ્રણનો નાશ કરનાર હોઇ બસ્તિકર્મ વિષે ઉત્તમ છે **ઉપયોગ**—**(૧) શ્વાસ ઉપર:**—સરસવનુ તેલ ગોળમા આપવુ **(૨) અપચી** (ગડમાળનો ભેદ) **રોગ ઉપર:**—સરસવ, કડવા લીબડાના પાદડા અને ભિલામો એ સમભાગે લઇ બાળી રાખ કરી તે બોકડાના મૂત્રમા કાલવી લેપ કરવો **(૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા ઉપર**—સરસીયુ તેલ કાનમાં પાડવુ, એટલે કાનમા ગએલા કીડા મરણ પામે છે પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાઢવા. **(૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને બાધિર્ય ઉપર.**—સરસવનુ તેલ (સરસીયુ) કાનમા નાખતા જવુ

૫૮૧. સવા (સુવા):—સ૦ શતાવ્હા મ૦ બાળતશેપ. દે૦ શેપુ. હિ૦ સોયા. બ૦ શુલ્ફા. ક૦ સબ્બસીગિ, સાલુક–ગિડ. તૈ૦ સદાપા, શતાકુપી. તા૦ શડાકુપ્પિ. ફા૦ તુખ્મેશ્વત અ૦ શીતવ્વનબજરૂલ. ઈં૦ ડિલસીડ મલા૦ ચાતુકુપ્પા. લા૦ એનિથમ્ગ્રેવીયોલેન્સ્

સુવાના છોડ સુમારે બે હાથ ઉચા વધે છે એને તોરા આવે છે. તેમા તેના બિયા હોય છે, તેને સુવા કહે છે. સુવાનુ શાક વાતહારક છે. જેના શરીરમા વાયુ છે તેણે આ ભાજી રોજ ખાવી. **સુવા.**—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેધ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા બસ્તિવિષે પ્રશસ્ત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શૂળ, ઉલટી, વ્રણ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે. **એની ભાજી:**—મધુર, શુક્રવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર તથા પથ્યકર છે; અને ગુલ્મ, શૂળ,

વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે **વનસુવા**—મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, હલકા, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશૂળ, મલસ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ**—(૧) **વાત વિકાર ઉપર**—સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમા બાફી તેનો લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

૫૮૨. સહદેવી—સં૦ મહાબલા, સહદેવી, પીતપુષ્પી મ૦ સહદેવી. કો૦ તુપકડી હિં૦ સહદેઇ બં૦ દંડોત્પલ. ક૦ વેલ્યદુડવે તા૦ નેચટ્ટિ મલા૦ પરિના પુવાકુરતલા. લા૦ મિડાર્હોંબીફોલીયા

મહદેવીને મરાઠીમા "**આસોડી**" પણ કહે છે સહદેવીના ઝાડ ચોમાસામા સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડની ઉંચાઈ બે હાથ સુધી હોય છે સહદેવીના પાંદડા લીલા હોઇ લાંબા અને સુમારે બે આગળ પહોળા હોય છે આ ઝાડ ઉપર નાના નાના પીળાશ પડતા રંગના ફૂલ આવે છે રાનમા અને બીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે આ ઝાડના પાંદડાંનો અને ફૂલનો સુગંધિ વાસ આવે છે સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે એના ગુણ બળદાણા જેવાજ છે **ઉપયોગ**—**(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—રવિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની છાયા પડવા ન દેતા પૂર્વાભિમુખે ઉભા રહી સહદેવીના મૂળ ખોદી કાઢવા તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે કિંવા ગળામા બાંધવા **(૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપર:**—સહદેવીના પાંદડાંનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા યોનિ) અંદર બેસાડવું એટલે પુનઃ બહાર આવતું નથી. **(૩) મુખરોગ ઉપર**—સહદેવીના મૂળનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા **(૪) પરસેવો લાવવા માટે:**—સહદેવીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો **(૫) ગંડમાળા ઉપર**—સહદેવીના મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમા હાથે બાંધવા **(૬) તાવ ઉપર**—સહદેવીના મૂળની ટોપી કરી માથે નાખવી અથવા રસ આપવો એટલે તાવ ઉતરશે **(૭) સિધ્મકોઢ ઉપર:**—અબાસાઈ (પીળા) રંગના ફૂલોવાળી સહદેવીનો રસ ચોપડવો **(૮) ઉંઘ લાવવા માટે**—સહદેવીના મૂળ માથે બાંધવા.

૫૮૩. સંત્રાં:—(મ૦ સંત્રે નિંબૂ) એ ઝાડ લીંબુડી જેવડા હોય છે એના ફળ નારંગી જેવડા હોઈ તેનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે એ લીંબુ ખાવામા ખટમીઠા લાગે છે એના યોગથી મોમા સ્વાદ આવે છે એ કફ કરનાર અને ઠંડા છે

૫૮૪. સાગ:—સં૦ શાક. મ૦ સાગ, સાયા હિં૦ સાગવન. બં૦ શેગુન ક૦ તેગ, ત્યાગમત્તિ તૈ૦ તેકુ. તા૦ ટેકકુમાર તુ૦ ટેક્કિ ગો૦ તિક્યરકુ. ફા૦ ક્રિસગોરમ અ૦ ક્રિલજેસ. ઈં૦ ઇંડીયનટીકટ્રી. લા૦ ટેક્ટોનાગ્રાંડિસ્.

સાગનું ઝાડ મોટું થાય છે મલબાર, ગુજરાત, ખાનદેશ, એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ ઝાડ પચાસ હાથ ઉંચું વધે છે અને તેનો

પરિઘ પણ મોટા હોય છે આ ઝાડ ઘણુ જૂનુ થતા સુધી તેનુ લાકડુ બહુ ઉપયોગી થતુ નથી પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા શિસમના લાકડા બરોબર છે. એના પાદડા મોટા હોય છે એને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો રગ નીકળે છે સાગનુ લાકડુ સર્વ પ્રકારના લાકડામા વધારે ટકાઉ છે એ પાણીમા કહોવુ નથી અને કડવુ હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી. ઇમારતી અને બીજા સુતારકામની અદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી. **સાગનુ ઝાડ:**—શીત, તુરૂ, ગર્ભસધાન તથા સ્થૈર્યકર છે, અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા કોઢનો નાશ કરે છે **એનાં ફૂલ**—તુરા, કડવા, વિશદ, લઘુ, રૂક્ષ તથા વાતકોપન છે, અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલ:**—મધુર, રૂક્ષ તથા તુરી છે અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત અને પથરી ઉપર:**—સાગનુ બિયુ આશરે અર્ધુ ઠડા પાણીમા ઘસી પાવુ અને ડુટી ઉપર તેનો લેપ કરવો (૨) **સર્પદંશ ઉપર:**—સાગના મૂળ ઘસી પાવા. (૩) **રતવા ઉપર.**—સાગના સુકા પાદડા અને કાળળાના કકડા બાળી તેની રાખ કરવી અને તે તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો, અથવા સાગના લીલા પાદડાંનો રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાબડી જેવો જાડો થયા પછી લેપ કરવો. (૪) **આગંતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—સાગના બિયા શક્તિ પ્રમાણે અને રોગનુ જોર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી ઠડા પાણીમા ચદનની પેઠે ઘસી તેમા જીરાની અને સાકરની ભૂકી નાખી તે ચટાડવા (૫) **ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—પાશેર દૂધ અને તેટલુજ પાણી એકત્ર કરી તેમા સાગના બિયાનુ ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવુ (૬) **શ્લીપદ, વલ્મીક** (રાફડો) **અને મેદોરોગ ઉપર:**—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમા ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો (૭) **કુરસાનો વિષાર ઉભળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર:**—સાગના કુમળા અકુર બારિક વાટી પાણીમા કાલવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવુ, એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૮) **શીતપિત્ત ઉપર:**—સાગનાં લીલા પાદડા પાણીમા ઉકાળી સ્નાન કરવુ (૯) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમા સાગના બિયા એક અથવા બે ઘસી તેમા સાકર નાખી તે પાવુ.

૫૮૫. સાટોડી:—સ૦ પુનર્નવા. મ૦ ઘેટુળી. કો૦ ખાપરી, સાક. ૫૦ ઇટસિટ હિ૦ વિષખપરા. બ૦ શ્વેદપુણ્યા ક૦ બિળેબેલ્લડકિલુ, સનાડિકા તૈ૦ તેલ્લાઅટાતામામિડી. તા૦ મુકિરાટે. મલા૦ તાલુતામા, તામિળામા. અ૦ હદૂકી. ઇં૦ સ્પ્રેડિંગહોગવીડ. લા૦ બોરહાવિયાડિફ્યૂઝા

આ એક સર્વ જગ્યાએ ઉકરડા ઉપર અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીનમાં થનારી વેલ છે. એ ગુલબાશીની જાતની " નાયકટાજિનેશિયા " નામના ઉદ્ભિજ્જ વર્ગની છે એના પાદડા નાના, મોટાં, જાડા, દળદાર, આકારમા તાદળજાની ભાજી જેવા અને ઘટ્ટ હોય છે. તેના ઉપર નાના ઘટના આકારના પુષ્પકોશના ગુલાબી, રાતા અથવા સફેદ રગના ફૂલો આવે છે. એમા ધોળી, રાતી અને કાળી એવી

ત્રણ જાતિ છે. તે પૈકી કાળી જાત કોઇક સ્થળેજ મળે છે રાતીનો વિસ્તાર સર્વ ઠેકાણે મળે છે વર્ષાઋતુમા એ વધારે ઊગી આવતી હોવાથી એને વર્ષાભૂ, વર્ષાભવ, પ્રાવૃષાયણી એવા નામો પણ આપેલા છે શોફઘ્ની, સારણી એ નામ તેના શરીરના અતર બાહ્ય સોજો નહિ જેવા કરવાના અને સારક ધર્મના દ્યોતક છે. સાટોડીનો ઔષધિભાગ મૂળમા રહેલ છે એમ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ ઠરાવેલ છે. ઇ સ ૧૮૮૯ ની સાલમા મિસ્તર સ્ટીફન્સને રસાયન પ્રયોગથી એના મૂળની પરીક્ષા કરીને તેમા એક " અલકૅાઇડ " એટલે ક્ષાર પ્રકૃતિનુ સત્વ, એક શર્કરા જેવો અને એક રાળ જેવો પદાર્થ મળે છે એમ જાહેર કરેલ છે ક્ષાર પ્રકૃતિનો પદાર્થ કેટલો મળે છે તેનો તેમણે ઉલ્લેખ કરેલ નથી, પરતુ ટાર્ટ્રેટ એ રૂપથી નિગળો કહાડેલ પદાર્થ તેણે એક સસલાના પેટ ઉપરની ત્વચામા નાખ્યો તે પ્રયોગમા ૧ દશાશ ગ્રેન લોહીમા પ્રવેશ થયા ઉપર દોઢ કલાકમા સસલાના મૂત્રનુ પ્રમાણ ત્રણ ગણુ વધ્યુ એ ઉપરથી " બોઅરહાવિન " સત્વ ઉત્કૃષ્ટ મૂત્રલ છે એમ સિદ્ધ થયુ. ઈ ૧૮૯૨ની સાલમા રાજપૂતાનામાની પાચભદ્રા તરફની હોસ્પિટલ ઉપરના ડૉકટરે સાટોડીના સર્વાગનો કાઢો કરી મરી સાથે પાચ તોલા પ્રમાણે દશ રોગીને આપ્યો તે પૈકી આઠ જણનુ મૂત્ર વધ્યુ અને તેનાથી અતિશય પરસેવો થયો સિલોન મધ્યેના ડૉ૦ જયસિંહે પણ એના મૂત્રલ ગુણ સબધી પોતાની ખાત્રી કરી છે એના મૂત્રલ ગુણમા વિશેષતા એ છે કે એ ઘણોજ સુખકારક મૂત્રરેચક છે ફ્રેન્ચ લોક આટલીમ એટમા પરમીયા ઉપર એ આપે છે ઉદરરોગ ઉપર એ ઉત્તમ ગુણકારી છે મૂત્ર માર્ગે સર્વ પાણી કહાડી ઉદર ચોકખુ કરે છે

દક્ષિણમા કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને " **ઘેટુળી** " પણ કહે છે એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે એમા ત્રણ જાત પૈકી ધોળી સાટોડીને ધોળા ફૂલ આવે છે અને ઝાડના સર્વ અગ ધોળા હોય છે રાતીને રાતા ફૂલ આવે છે એનુ શાક કરે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમા અને ગામમા પણ થાય છે ધોળી વધારે ગુણવાળી છે એને કોકણમા " **ખાપરી** " અને ગુજરાતમા " ખાપરીયો " પણ કહે છે **ધોળી સાટોડી.**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તુરી, રૂચ્ય, અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હલ્ય છે, અને વાયુ, કફ, સોજો ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાડુરોગ, વિષદોષ તથા ઉદરનો નાશ કરે છે આના પાદડાનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે આના જેવાજ રાતી સાટોડીના પણ ગુણ છે **ઉપયોગ:–(૧) ફુલ્લ ઉતરવા માટે:**–ધોળી સાટોડીના મૂળ ઘસી અજન કરવુ **(૨) નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીના મૂળ મધમા અથવા દૂધમા કિંવા માકા (ભાગરા) ના રસમા ઘસી આજવા, એટલે કડૂ દૂર થાય છે મધમા ઘસી આજવાથી આંખ ગળતી મટે છે **(૩) પડળ દૂર થવા માટે:**—ધોળી સાટોડીના મૂળ પાણીમા ઘસી અજન કરવુ **(૪) રતાંધળાપણા ઉપર**—ધોળી સાટોડીના મૂળ કાજીમા ઘસી ચોપડવા. **(૫) શોફોદર અને સોજા ઉપર**—ધોળી સાટોડીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોજા

ઉપર લેપ કરવો, અથવા સાટોડી અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો (૬) રક્તાર્શ ઉપર:—સાટોડીના મૂળ હળદરના કાઢામાં આપવા (૭) ગુલ્મરોગ અને પ્લીહા ઉપર—સાટોડીના પંચાગનું ચૂર્ણ, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં આપવું (૮) કમળી ઉપર—સાટોડીના પંચાગનું ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં ખાવું અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો (૯) મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર:- સાટોડીનું પંચાગ, ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૦) રોગ ન થવા માટે— સાટોડીનું પંચાગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) વીંછીના વિષ ઉપર:— ધોળી સાટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરે છે અથવા સાટોડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૧૨) દંતરોગ ઉપર— સાટોડીના મૂળ, લોધર અને ફૂલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) અંતર્વિદ્રધી ઉપર:—સાટોડીના મૂળ અને વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૧૪) અમ્લપિત્ત ઉપર:—રોજ સવારે ધોળી સાટોડીના તાજા બે મૂળ ચાવી ખાવા. તે ઉપર બે પહોર સુધી કાંઇ ખાવું નહિ એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું (૧૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર.—ધોળી સાટોડીના મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવા અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવા. (૧૬) સોજા ઉપર—સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો (૧૭) ગુલ્મ અને જલોદર ઉપર:—ધોળી સાટોડીના મૂળ સમભાગ સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો, તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો. અથવા જલોદર ઉપર ધોળી સાટોડીના મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. (૧૮) આંખમાં ફુલ પડે તે ઉપર—ધોળી સાટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દઇ કાને બાંધવા (૧૯) સર્વાંગે સોજો, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફ ઉપર:— સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા, સુંઠ, કડુ, દારૂહળદર, ગળો અને બાળહરડાનો કાઢો પાવો (૨૦) કુતરાના વિષ ઉપર:—સાટોડીનો રસ પાવો. (૨૧) સર્વાંગ સોજા ઉપર—કડુ, કરિયાતુ અને સુંઠ મેળવીને સાટોડીનો કાઢો આપવાથી સર્વાંગ સોજો નહિ જેવો થશે. (૨૨) પુનર્નવા તેલ—૪૦૦ તોલા સાટોડીના મૂળ લઇ તેનો ૧૦૨૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિફલા, કાકડાશિંગિ, ધાણા, કાયફળ, કચોરા, દેવદાર, ગઠુલા, કોષ્ટ, સાટોડી, અજમો, કાળીજીરી, એલચી, પદ્મકાષ્ઠ, તજ, તમાલપત્ર, સુંઠ, રેણુકબીજ અને નાગકેસર આ પ્રત્યેક ઔષધોનો એકેક તોલો કલ્ક નાખી ૧ શેર તેલ તૈયાર કરવું એનાથી કમળો, પાંડુરોગ, હલીમક, શ્વાસ, બરોળ, ઉદર, જીર્ણજ્વર અને મળરોગ નાશ થાય છે. (૨૩) પુનર્નવાદિ ઘૃત—સાટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, જવખાર અને હરડે એ દરેકનો આઠ આઠ તોલાનો કલ્ક કરી નાખી દશમૂળના ૧૨૮ તોલા કાઢામાં ૩૨ તોલા ઘી તૈયાર કરવું. એ સોજા ઉપર ઉન્માદ છે.

૫૮૬. સાજડ (અેન)—સં૦ રક્તાર્જુન. હિં૦ ઐન. ક૦ કેંપુપત્તિ. તૈ૦ ઇર્રમદ્દી. લા૦ ટરમિનેલિયા ગ્લેબ્રા.

સાજડના વૃક્ષો મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડનાં લાકડાં મજબૂત હોય છે વહાણ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં આ લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે સાજડનાં પાદડાં લાબાં હોય છે સાજડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે ધોળા સાજડનો રંગ ધોળો હોય છે સાજડની કુમળી છાલ રંગના કામમાં આવે છે એને "સાદડા" પણ કહે છે. **ઉપયોગ**—**(૧) આગંતુક જખમ ઉપર**—ધોળા સાજડની છાલની થેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાધવી, એટલે ત્વરિત ભરાઇ આવે છે (૨) **નાનાં વાછરડાંને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય છે તે ઉપર**—સાજડની કુમળી માજર ખવરાવવી **(૩) તાજાગરમી ઉપર**:—સાજડની માજર, બોરડીનાં પાદડાં અને આમળાં એ એકત્ર વાટી તેનો રસ હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. **(૪) ફોલ્લા ફુટવાને માટે**—સાજડની છાલનો અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો, (એને ગપ કહે છે) એમાં ચોખાના કુશકા નાખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. **(૫) પક્ષાઘાત ઉપર.**—સાજડની રાખ ઉપર બાધવી એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઇ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે **(૬) કફ ઉપર**—સાજડની રાખ મધમાં આપવી

૫૮૭. સાત્વીન—સં૦ સપ્તપર્ણ મ૦ સાતવીણ. હિ૦ છી-સતવન, સ-છ-તોના બ૦ છાતીમ. ક૦ એલેલેગ, લા૦ આલસ્ટનિયા સ્કૉલેરિસ. તૈ૦ એડાકુલ, અરિટાકુ

સાત્વીનના ઝાડ મોટાં મોટાં થય છે. એ કોકણ પ્રાતમાં પુષ્કળ છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક ડુખને સાત પાદડાં હોઇ એનો આકાર શિમળાના પાદડા જેવોજ લાબો હોય છે સાત્વીનની છાલ અતિશય કડવી છે. ***સાત્વીન**—કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, મદગધી, તુરી,

* **સુશ્રુત સંહિતામા** શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઇલાજ કહેલ છે.—" સાત્વીનની છાલ, ગળો, લીમડાની અતર છાલ, એ બબ્બે તોલા લઇ એનો ક્વાથ કરી આપવો " ચામડીના રોગમા ઘણાંક ઉપચારોમા એની છાલ નાખે છે આ ઝાડના સબધમાં કેટલાક લોકોમા એવો ભ્રમ છે કે વગડામા સર્વ વૃક્ષો વર્ષમા એક દિવસ એને માન આપવાને માટે એની પાસે આવે છે ઇ સ **૧૬૭૮ મા મેહિરરીડે** અને ઇ સ. ૧૬૭૪ મા **રમ્ફીઅસે** આ વૃક્ષનું ચિત્ર પ્રકટ કરીને દેશી વૈદ્યો એને ઔષધ તરીકે વાપરે છે એમ કહ્યું હતું એ પછી ઇ. સ. ૧૮૩૯ મા **મિ૦ નેમોયાએ** એના પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક ગુણ પ્રકટ કર્યા **ડૉ૦ ગિવસને** ઇ સ ૧૬૫૩ મા એના ગુણનું વર્ણન **ફારમેકયુટિકલ જનરલમા** છપાવ્યું હતું **ઇગ્રેજી ઔષધોમા** એને ગ્રાહી, પાચન, શક્તિવર્ધક, કૃમિનો નાશકર્તા અને તાવનાશક માનેલ છે **મનીલાના** એક ગૂપ નામના વૈદ્ય એની છાલમાથી **ડિએટીન** નામનું સ્ફટિક ન બધાય (જામી ન જાય) એવું સત્વ તપાસ કરીને કહાડ્યું છે **અમેરિકાના ફારમેકયુટિકલ એસોસિએશનના**—ઇ સ ૧૮૭૭ ના રિપોર્ટમા લખે છે કે " આ વૃક્ષ રયુઓનના ટાપુમા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાના રહેવાસી લોકો એને **ડીટા** કહે છે.

સ્નિગ્ધ, સારક, હલ તથા સુગંધિ છે, અને વ્રણ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઢ, ગુલ્મ તથા શળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) નળવાયુ ઉપર:— સાત્વીનની છાલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી અને પથ્ય પાળવુ (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—સાત્વીનની કુંપળોનો રસ સાકર નાખી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત (૩) સાંદ્રમેહ, જ્વર, શૂળ અને ગુલ્મ ઉપર—સાત્વીનની છાલનો કાઢો પાવો (૪) વ્રણ ભરાઇ આવવા માટે:—સાત્વીનની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો.

૫૮૮. સાપસણ—(નાની નોળવેલ.)—(સ૦ અહિગંધા, ગંધનાકુલી મ૦ સાપર્સદ. હિ૦ ઇશરમુલ.)

તેઓ એને પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક માને છે, અને વારવાર આવનાર તથા ઘણા દિવસના આતરે અથવા શરદીની હવામા ઉત્પન્ન થનાર તાવમા આ ઓષધ અસલથી વાપરે છે એનું પરિણામ બહુજ સંતોષકારી આવે છે" આ રિપોર્ટથી વિદ્વાન વૈદ્યોનુ ધ્યાન એની તરફ ખેચાયુ હતુ હાલમા ઉપર કહેલુ સત્વ સારામા સારા **કવીનાઇન** કરતા પણ વધુ ગુણકારી મનાય છે. **કવીનાઇન** અને **ડીએટીન** બન્નેના સત્વ સમાન માત્રાથી અપાય છે, અને બન્નેનુ સરખુજ પરિણામ આવે છે કવીનાઇન વધારે પ્રમાણમા આપવાથી કાનને બહેરાપણુ ઉત્પન્ન કરે છે, ઉઘ આવતી નથી. આવા પરિણામ આ પદાર્થથી આવતાં નથી. વળી એની અસર ઘણીજ તાકીદે કદિ નિષ્ફળ ગયા વગર થાય છે નાનાં નાના બાળકોને આની માત્રા ૦ાા ડ્રામ અને મોટાને ૧ ડ્રામ આખા દિવસને માટે બસ છે આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય કરીને અવસ્થા, જાત, પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવશ્યક છે પોટીસના રૂપમા પણ આ દવા આપવાથી ફાયદાકારક અસર થાય છે બનાવવાની રીત આમ છે:— સાત્વીનની છાલ કોર્નફ્લોર અથવા ચૂન એ દરેક અર્ધા અર્ધા શેરને ગરમ પાણીમા મેળવીને ખીર જેવુ કરવુ અને લુગડાની ઉપર પાથરી બગલમા, હાથના સાધામા અને ઘુટણોની ઉપર લગાવી સારી રીતે સુકાઇ ગયા બાદ બદલવુ રહેવુ આ પ્રમાણે અસર થતા સુધી લેપ કરવો અને સુકવવુ લશ્કરી ઇસ્પિતાલોમા **ડીટેઇન** કવીનાઇનના બદલામા વપરાય છે જુના ઝાડા અને મરડાના રોગમા આ છાલ ઉત્તમ અસર કરે છે, અને તાવ આવ્યા પછી પેટની પાચનશક્તિ ઓછી થઈ હોય તો તેને સુધારે છે **ચરકસંહિતામાં** રસ, બીજ અને છાલને વાતપિત્ત પ્રશમનકારક, કોઢનાશક, ઉદર્દનાશક અને શીતનિવારણ કહેલ છે **સુશ્રુતસંહિતામાં** એને કફવાતપ્રશમન, અરૂચિનાશક, ગુલ્મશળનાશક, આમપાચક અને ઉદર્દવાતપ્રશમન કહેલ છે છાલ કંઇક સુગંધિત, ગરમ, ખાટી અને કડવી હોય છે, તથા ખાવાથી થોડો જુલાબ થઇ ભુખ લાગે છે, તાવ ઉતરી જાય છે તથા સોજો અને શળ નાશ થાય છે ઉપર લખેલ **ડીટેઇન** સત્વ વગર છાલમાથી **દકાયટીમીન** અને **ઇકાટીનીન** નામના બીજા બે સત્વ નીકળે છે

સાપસનના વેલા હોય છે એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે એના પાદડા નાગરવલ જેવા ડીંટાની પાસે પહોળા હોય છે. કાળી સાપસન વધારે ગુણવાળી છે સાપસન ઘણી કડવી છે સાપસનની ભૂકી સર્પના મોમા નાખવાથી તે હતવીર્ય થાય છે. **ઉપયોગ**—(૧) **સર્પના વિષ ઉપર.**—કાળી સાપસનનાં મૂળ અને અરિઠા અથવા ધોળી ચણોઠીના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવુ, કિવા એકલા સાપસનના મૂળ ઘસી પાવા. (૨) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—કાળી સાપસનના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા મરી વાટી પાવા. પથ્ય ઘી અને ભાત. (૩) **પટકી** (કૉલેરા) **અને પેટપીડ ઉપર:**—સાપસનના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી પાવા (૪) **બાળકના કૃમિ ઉપર**—સાપસનના મૂળ દૂધમા ઘસી પાતા જવુ અથવા નિત્ય બાળાગોળીમાં ઘસી પાવી, એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ

૫૮૯. સાબૂદાણા:—(મ० સાગુ, સાબુદાણ્યાચે ઝાડ) એ ઝાડ માડવૃક્ષની એક જાત છે એની ઉચાઇ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે એ ઝાડ જુનુ થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે પછી તેને ખાડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે પછી તે ચાળણીમા નાખી છણે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળીઓ થાય છે તેને સાબૂદાણા કહે છે સાબૂદાણા પાચક હોઇ પૌષ્ટિક છે વૃદ્ધ, બાળક અને રોગીને આ દાણા ઘણા હિતકર છે

૫૯૦. સારફળ (સાલેડુ, ઘુપેડો):—સ० **શલ્લકી, શાલવૃક્ષ.** મ० સાલાઇ દે० સારફળ હિ० સાલઈ, સલઇ ક० તાદ્કુ, તદાકનાગડ, આનબ્યાળ. તૈ० પારગિસાબ્રાણિ તા० કુદરૂક મ० ચિતિતિ લા० બોસવેલિયા થેરફેરા

સારફળનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એ ઝાડ ઘણુ કરીને ડુગરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે એના પાદડા અગથીઆના પાદડા જેવા થાય છે એને ત્રિકોણુ અને ચીચોડા (આબીલા) જેવડા ફળ આવ છે એ ફળનુ અથાણુ સારૂ થાય છે સારફળનુ લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમા આવતુ નથી. એ ઝાડને ગુગળ જેવો ધોળો રસ આવે છે એ ગુગળ જેવો ધૂપ છે એને "કુદરૂ" × પણ કહે છે આ ઝાડ **ખાનદેશમાં** રાજાઘાટ ઉપર ઘણા થાય છે આ ઝાડનો રગ લીલો દેખાય છે. એના લાકડાના ચાટવો, ધાન ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે **સારફળ:**—શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવુ, મધુર, તુરૂ તથા ગ્રાહી છે, અને કોઢ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ,

× કુંદુરૂનેજ **શેશકુદર** કહે છે, તથાપિ ઘણાખરા લબાડ ગાંધીઓ એના બદલે બેરજો આપે છે. શેશકુદરની પીળાશ પડતી ગુદરના જેવી પણ નાની કણીઓ હોય છે એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી મુડદા જેવો વાસ આવે છે કુદરૂને વાટી પાણીથી ગોળી બાધી દુખતી દાઢના કોતરમા રાખવાથી તેમાથી લાળ ટપકી દુખાવો જલદી શાત થાય છે કુદરને હિ० કુદરૂ, ગુદવરોસા બ० કુન્દુરૂખોટી, મ० અવલગુદર, સાલઇડીક, ક० ઇડિઓલ. ફા० કુન્દરૂરૂમી, ખોટી મસ્તકી, રૂમી મસ્તકી, અ० કુન્દરેજકર, વિસ્નજ તૈ० કુન્દરૂમુ, ઇ० ઓલિબેનમ અને લા० બોઝબેલિયા થરીફેરા કહે છે

પિત્ત, અર્શ, વ્રણદોષ, પકવાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના ફુલ—કફ, વાયુ, અર્શ, કોઢ તથા અરોચકના નાશક છે એનો ગુંદર (કુંદરૂ, શેશ-કુંદર):—મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે, અને જ્વર, પ્રસ્વેદ, કફ, મુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, મહપીડા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:–(૧) આંખો આવે તે તથા આંખોમાંની બળતરા શાંત થવા ઉપર:—સારફળના પાદડા વાટી રાત્રે આંખો ઉપર પાટો બાંધવો. (૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર—સારફળના પાદડા વાટી તેનો પાટો બાંધવો. (૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર—સારફળનો ગુંદર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમા સાકર નાખી તે પાવુ (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—સારફળની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી.

૫૯૧. સાલમ:—(સ૦ સાલીમકંદ.) તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન વગેરે દેશમા સાલમની ઉત્પત્ત ઘણી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ કંદની એ ત્રણ જાત મળે છે. એ ઝાડ કાર્ષિક નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ જેવું છે. એને નિકૃષ્ટ પ્રતિની જમીન જોઇએ તેના મૂળમાથી ફણગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે જુદા હોય છે, તથા જેમાથી સાલમ થાય છે તે જુદા હોય છે એ મૂળ કાઢી લાવી ગરમ પાણીમા બુએ છે પછી જાડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ ચોળી નાખે છે, તેથી કરી તે ધોળી શુભ્ર દેખાય છે પછી તાબાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આચ આપે છે. એજ સાલમ કહેવાય છે. સાલમ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ઘણાખરા તુર્ક અને આરબ એનુજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમા ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને “ નાવિક રક્તપિત્તરોગ ” થાય છે; તેઓને સાલમના લોટની કાજી કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઈ તે નીરોગી બને છે સાલમમાં ધોળી, ચરાખ, લસણીઆ, પંજાદાર અને દૂધમૂસળી એવી પાંચ જાત છે સાલમ:—ઉષ્ણવીર્ય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, ગુરૂ, રસાયન તથા પાષ્ટિક છે, અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુંભ-કમળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જવું અને ધાતુવિકાર ઉપર:—દરરોજ સવારે અને સાજે ઘડી દિવસે સાલમ, ધોળી મુસળી અને પંજાબી મિશ્રી, એ સમભાગ લઇ ત્રણે જણસોનુ ઘણુ બારિક ૩ માસા ચૂર્ણ, ત્રણ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમા મેળવી આપવુ, એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુષ્ટતા આવે છે (૨) પુષ્ટતાને માટે:—સાલમનો પાક કરી ખાવો, કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમા બાફી તેમા સાકર નાખી તે સેવન કરવુ (૩) સંગ્રહણી રોગ ઉપર:—મુસળી છાશમા કિંવા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ૧ તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ અને ભાત ખાવા આપવાં. (૪) પુષ્ટતા અને મળશુદ્ધિ થવા ઉપર:—સાલમના ફળ (એ મોત રિંગણીના ફળ જેવા હોઈ અંદરના બિયા અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાચશેર દૂધમા નાખી માવો કરવો, તે તેમને તેમજ એક રાત્રી રાખવો. પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવુ અને બીજા દિવસથી

બાવામા સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ બે તોલા ખાવુ

૫૯૨. સામો—સં० શ્યામાક હિ० સાવા, સમા. ક० સાબિ. બં० શ્યામાવાસ. મ० સાવા તૈ० શ્યામાલુ ફા० શામાખ. લા० પેનિકમ્ ફ્રેમેન્ટેશમ્.

સામો એ ધાન્ય ઘણે ઠેકાણે થાય છે એના રોપા ઢીચણથી કમ્મર જેવડા થાય છે સામો, આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ) ને ઘણુજ મળતુ છે; પરતુ એ વરી કરતા કિંચિત્ મોટુ હોય છે સામો કોકણમા થતો નથી સામામા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે સામાનો ભાત ગરીબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે એનો ઉપયોગ ઘણુ કરી હલકી પ્રતિના લોકમા થાય છે મદવાડમા એના નાદળાનો ભાત ખાવા આપે છે સામો:—મધુર, શીતળ, શોષક, રૂક્ષ, તુરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર:**—સામો અથવા કોદરા અથવા કાગ (પ્રિયગુ) ના ચોખા નાખી કરેલી ક્ષીર હિતકારક છે

૫૯૩ સાંધરૂખ—(મં० સધિવૃક્ષ.) એ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા વેતભર લાબા હોઈ, આકારે કડાના પાદડા જેવાં હોય છે એની છાલ અસ્થિભગ ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ છે એમા જે અવલ પ્રતિના ઝાડ છે તેને "લવગી સાંધરૂખ" કહે છે એનો એવો ચમત્કાર છે કે એનુ પાદડુ વચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે જોઈએ તો તેના સાધા મળી જઇ પૂર્વવત્ પાદડા જેવુ પાદડુ થાય છે એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે થાય છે આવી અત્યત ઉપયોગી અને જેમા વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌષધિ ઇશ્વરે આ **આર્યભૂમિમા** ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણુ રક્ષણ કર્યુ, અને પોતાનુ સામર્થ્ય પરદેશીને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડયુ. તેમના વશજોએ હમણાના કાળમા એવી ઉપયોગી વનૌષધિનો ઉપયોગ ન કરતા પરદેશી મોહક વસ્તુમા લુબ્ધ થઈ, સર્વ જગતને આપણી નબળાઈ શા માટે બતાવવી ' **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભગ ઉપર:**—સાધરૂખની છાલ કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ૩ દિવસ બાધવી

૫૯૪. સિંગોડાં (શિંગોડી)—સં० શૃગાટક મ० શિંગોડા ક० શિગાડે. હિ० સિધાડા ફા० સુરજાન ઈ વૉટરકેલટ્રોપ. લા० ટ્રાપાબિસ્પિનોઝા બ० પાણિફલ, સિધાડે તૈ० પરિકિગડ્ડ

સિગોડા તળાવના માથોડુ અર્ધુ માથોડુ પાણીમાં થાય છે એના વેલા લાબા હોઇ તેને કારેલીના પાદડા જેવા પાદડા આવે છે સિગોડાનો આકાર મોટા ચમત્કારિક દેખાય છે એને કાટા જેવી ત્રણ અણીઓ આવે છે સિગોડાનુ શાક થાય છે એને સૂકવી લોટ કરી લાપશી, પુરીઓ, લાડુ એવા અનેક પદાર્થો કરે છે; અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે સિગોડા પૌષ્ટિક છે સિંગોડાં—અતિવૃષ્ય, લઘુ, રુચિપ્રદ મેહદાદર્યકારક, કફકર ગ્રાહક, શુક્લ, વાતલ, તુરા, મધુર, ગુરૂ, શીતલ, તર્પણ તથા સ્વાદુ છે, અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, ત્રિદોષ,

સોજો તથા સતાપનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—સ્ત્રીનો મૂઢગર્ભ વધવા અને ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર—સિગોડા અને કચરાની લાપશી કરી દૂધમા આપવી.

૫૯૫. સિવણ—સ૦ કાશ્મરી. મ૦ શિવણ. હિ૦ બ૦ ગભારી, ખુમેર. ક૦ શિવન્નિ. તા૦ પેરૂગ્રમિલ. મલા૦ કુમલ તૈ૦ સાહાગુમુડીચેટ્ટુ. લા૦ મિલાઈ-નાઆર્બોરીઆ.

સિવણના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોઇ તે સાધારણ ગોળ હોય છે સિવણનુ લાકડુ સુતાર કામમા સારૂ ઉપયોગી છે. સિવણને પીળા રંગના ફુલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે તે નાના જાંબુ જેવા હોઇ લાબા હોય છે એના મૂળ દશમૂળમા આવે છે સિવણ—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, ભેદક તથા હલકી છે, અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશૂળ, સોજો, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્શ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે.* એના ફળ:—શીતળ, ગુરૂ, બલકર, ધાતુવર્ધક, કેશ્ય, સ્વાદુ, ખાટા, તુરા, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિપ્રદ, ગુરૂ તથા મૂત્રલ છે, અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમા ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે ફળની અંદરનો ગર્ભ—મધુર, આહ્લક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તુરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—સિવણની કુંપળોનો અથવા પાદડાનો રસ નવટાક સાકર નાખી પાવો અને ધોળા સાજડની છાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર—સિવણના પાદડા, અઘેડાના મૂળ, મોચરસનો કદ, એ ગાયના તાજા દૂધમા વાટી ૧૪ દિવસ પાવુ. (૩) પિત્તજ્વર ઉપર:—સિવણના મૂળનો રસ આપવો (૪) મૂત્રાઘાત ઉપર—સિવણના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર:—સિવણના પાકા ફળ એક કિંવા બે મધમા ખાવા. (૬) શીતપિત્ત ઉપર—સિવણના સૂકા ફળ સીજવી તેનો કલ્ક દૂધમા આપવો અને પથ્ય પાળવુ (૭) દાહ ઉપર:—સિવણના પાદડાનો રસ અંગે ચોળવો.

૫૯૬. સુખડ:—સ૦ મ૦ હિ૦ ચદન ક૦ શ્રીગધમારા. તૈ૦ ચદનમુ. તા૦ મલા૦ ચદનમાર. ગો૦ શ્રીગધ. યુ૦ ફ્રા૦ સદલ. અ૦ સંદલેઅબાયદ. ઇં૦ સેડલવુડ. લા૦ સેટેલમઑલબમ

સુખડના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડ મલબાર પ્રાતમા વિશેષ થાય છે. એના પાદડા કડવા લીંબડાના પાદડા જેવા હોઇ નાના અને સુવાળા હોય છે ચદનને બારિક અને કાળા રગના ફળ આવે છે આ ઝાડ જુનુ થાય એટલે તે કાપી તેના કકડા કરી તે જમીનમા દાટી રાખે છે પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસૂફ કરે છે. ચદનના કકડા ઉપયોગી છે એની પેટીઓ, કરડીઆ, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચદનનુ જે તેલ કાઢે છે તેને ચદની અત્તર કહે

* સિવણને શાલપર્ણી કે જગલી ગાબે પણ કહે છે.

છે એ સુવાસિક હોય છે **ધાળું ચંદન:**—કડવુ, તીખુ, શીતળ, તુરૂ, વૃષ્ય, કાંતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રૂક્ષ, આનંદકર, લઘુ તથા હૃદયને હિતકારી છે, અને પિત્ત, ભ્રમ, ઉલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, મતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે જે ચદન ગાઠાવાળુ, છિદ્ર પડેલુ, જડ, ઉખર, શ્વેતવર્ણ, કાપવાથી દેખાતો રાતો વર્ણ, ઘસવાથી પીળુ, સ્વાદે કડવુ, અતિ સુગધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણવુ, અને જે આમાથી થોડાક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમા મૂળેજ નથી તે અધમ જાણવુ. **પીતચદન—મલયાગર ચંદન:**—શીતળ, કડવુ તથા કાંતિકારક છે, અને કફ, કોઢ, કડૂ, વિષૂચિકા, દદ્રુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે **કુંકુમાગર—હરિ-ચદન** (પાળો–રાતો વર્ણ)—કડવુ તથા શીતળ છે, અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવુ. **બર્બર ચંદન** (ધોળા અને રાતા વર્ણનુ).—શીતળ તથા કડવુ છે, અને કફ વાયુ, પિત્ત, કોઢ, કડૂ, વ્રણ તથા રક્તદોષનુ નાશક છે **શબર ચદન** (કિંચિત્ પીળા વર્ણનુ)—શીતળ તથા કડવુ છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફોલ્લા, ખરજ, કડૂ, દાહ, ગજકર્ણ, લૂત, કોઢ, તરસ તથા ગાડપણનુ નાશક છે સુખડ (એ ઝાડ ઉપર આપથી સૂકેલી હોય તે)—કડવી, સુગધીવાળી તથા શીતલ છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે જે ચદન લીલા હોય તે વખતે તોડીને સૂકાવેલુ તથા મલયપર્વત ઉપર ન થએલુ હોય તે સુગધમા કમતી હોય છે × **ઉપયોગ —(૧) દાહ શમન થવા માટે:**—ચદન અને કપૂર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો (૨) **ખસ ઉપર.**—ચદની અત્તર (સુખડનુ તેલ) એકલુ કિવા લીબુના રસમા ચોપડવુ (૩) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તાતિસારાદિ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમા ચદન ઘસી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવુ, એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ગરમી, તૃષા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે (૪) **બાળકોને અળઇ થાય તે ઉપર.**—ચદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો, અથવા ચદનનો લેપ કરવો (૫) **પરૂવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—ચદનનો કલ્ક કરી તે પાવો (૬)

× **દત્તકૃત મેર્ટીરયા મેડિકામા** ત્રણ પ્રકારનુ ચદનના લાકડાનુ વર્ણન કરેલ છે શ્રીખડ (ધોળુ ચદન), પીત (પીળુ ચદન) અને રક્ત (રાતુ ચદન). એમા રાતાચદન (રતાદળી) નુ લાકડુ ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે સોજામા ઠડક લાવવાને તેમજ માથુ દુખતુ હોય તો ચદનને ચોપડવાથી એ ધોળા ચદનથી વધારે ઠડક કરે છે, અને અંદર આપવાથી એનાથી ઓછો ગુણ કરે છે **શફાઉલ અસ્કમનો** કર્તા લખે છે કે, જો પિત્તનો ઝાડો થતો હોય તો ધોળા ચદનનુ લાકડુ ઘસીને પાવુ, અને ઝાડામા લોહી આવતુ હોય તો રાતુ ચદન ઘસીને તેમા મેળવવુ અને પિત્ત તથા રૂધિર બન્ને જતુ હોય તો બન્ને ચદન ઘસીને પાવા લોહીની ઉલટી આદિ રોગોમા રાતા ચદનને દૂધમા ઘસીને અપાય છે

પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમા પરૂ જેવુ જાવુ તે) **ઉપર રામબાણ ઉપચાર**—વંશલોચન (વાસકપૂર) ૧ તોલો, એલચીદાડામાના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારિક ખાડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી પછી તે ભૂકી પલળે એટલુ ઉત્તમ સુખડનુ તેલ લઈ તેમા તે ભૂકી ભીજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ઠડુ પાણી લઈ તેમા એક ગોળી કાલવવી અને તેમા અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાશન કરવુ એજ પ્રમાણે સાજે લેવુ. આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ ૭ પહોરમા ઘણીજ ઓછી થઈ ૭ દિવસમા પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે પથ્ય—ઘઉની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર. **(૭) આગંતુક ગરમી ઉપર**—ચોખાના ધોવરામણમા ધોળુ ચદન ઘસી ખાડ નાખી આપવુ **(૮) ઉચકી ઉપર.**—સ્ત્રીના દૂધમા ચદન ઘસી નસ્ય આપવું

૫૯૭. **સુગંધી (લીલી) ચ્હા:**—(સ૦ હિ૦ સુગંધીતૃણ મ૦ ગવતી ચાહ) ગવતી (વાસ) ચ્હાના બેટા દાભના બેટ જેવા મોટા મોટા વધે છે એને પાદડાની ચ્હા પણ કહે છે બાગમા પણ એને વાવે છે એની ઉચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે એનુ તેલ નીકળે છે, તે પણ ઔષધ છે એ ચ્હાના પાદડા કઢીમા નાખે છે **ઉપયોગ:—(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:**—એની ચ્હા કરી પાવી, એટલે પરસેવા નીકળી તાવ કમી થાય છે **(૨) પેટપીડ ઉપર**—એનુ તેલ પાવુ પટકી (કૉલેરા) ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે **(૩) શરદી, સળેકમ, શૈત્યજ્વર, જડત્વ અને આગંતુક જ્વર ઉપર:**—સુગધી ચ્હા, સુઠ અને સાકરનો અષ્ટમાશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો અને પથારીમા ગરમ કપડુ ઓઢી સુઇ રહેવુ એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાની શરદી નીકળી જઈ હુશિયારી આવે છે આ કાઢો ઉષ્ણ છે સમધાત થવા માટે એમાજ દૂધ નાખી કોઈ કોઇ પીએ છે **(૪) પરસેવો લાવવા માટે બાફ**—એક મોટા વાસણમા સુગંધી ચ્હાની ભૂકી નાખી તે ઉપર ઢાકણુ મૂકી આધણ આવે ત્યા સુધી તે પાણી કઢવવુ. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવાડી આ પાણીનો બાફ આપવો, એટલે પરસવો છુટે છે **(૫) સળેકમ ઉપર**—સુગંધી ચ્હા, ફુદીનો, કિવા તજ અને આદુનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી રાત્રે સુવાની વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સુઇ રહેવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવુ

૫૯૮. **સુરીણ:**—(મ૦ થોરલામાલેબધ.) એના પાદડા ઈદ્રજવના પાદડા જેવા હોઇ જાડા હોય છે એ પાદડા ઘણા ચીકણા હોય છે સુરીણને બાવળીઆના જેવા પીળા ફૂલ આવે છે એ ઝાડ મોટા થાય છે એની છાલ ધોળા રગની હોય છે, પરતુ સકાયા પછી કાળા રગની થાય છે એની છાલના ચૂર્ણની ગુદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—સુરીણના પાંદડાના રસમા જીરૂ અને સાકર નાખી પાવાં અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો; અથવા સુરીણની છાલ ઘસી ચોપડવી. પથ્ય—મીઠુ ખાવુ નહિ. **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—સુરીણની છાલ તાસીરમાં ભારી

તે ગળે બાધવી. (૩) અસ્થિભગ ઉપર—સુરપીણુની છાલ લાવી બારિક ખાડની, અથવા તેમાજ ચતુર્થાશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડુ પાણી છાટી બાફ આપવી. અને તે મિશ્રણનો હાડ દુખતા હોય કિંવા હાડકુ ભાગ્યુ હોય ને સ્થળે દોઢ આગળ જાડાઇનો લેપ કરવો, તથા તે ઉપર ગુણપાટનુ ટાટ બાધી ઘટ્ટ પાટો બાધવો તથા સાત દિવસ ગયા પછી એકવાર છોડી જોઇ વ્યથિત (દુ ખી) જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કમી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાધવો આ યોગથી કોઇ પણ પ્રકારનો અસ્થિભગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આપે છે.

૫૯૯. સુરપીણુ:—સ૦ સુરપર્ણ મ૦ સુરપીણુ તા૦ ક૦ તૈ૦ મચ-માચી-પત્રી અ૦ અક્રમતની ૫૦બુયમદોરન. લા૦ આર્ટોમેસેયા, ઇડીકા મલા૦ નિલાપલા

આ એક શીમળાની જાત છે એના પાદડા શીમળાના પાદડા જેવા કાત્રાદાર હોઇ નાના હોય છે એ ઝાડ બે હાથ ઉચા વધે છે એને ધોળા અગર પીળા ફૂલ આવે છે સુરપીણુ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે ઉપયોગ:—(૧) કાન પાકયો હોય તે ઉપર:—સુરપીણુના પાદડાનો રસ કાનમા પાડવો એટલે દુ ખ બધ થાય છે (૨) બાળકની હગામણ ઉપર:—સુરપીણુના પાદડા ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવા (૩) બાળકની ઉધરસ, સળેકમ અને કૃમિરોગ ઉપર:—સુરપીણુના મૂળ મધમા પાવા, અથવા પાદડાનો રસ મધમા પાવો (૪) દમ ઉપર.—સુરપીણુના પાદડાનો કિંવા ફૂલનો રસ પાવો (૫) નળવિકાર ઉપર—સુરપીણુના લીલા પાદડાનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમા થોડી મરીની ભૂકી નાખી પાવો

૬૦૦ સુરણ—સ૦ મ૦ બ૦ સુરણ. હિ૦ જમીકદ તૈ૦ મચા-દોલ-કદ ફા૦ ઓલ. લા૦ એમોર્ફોફેલસ્ પેનિકયુલેટસ્

સુરણ હિંદુસ્તાનના ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે, પરતુ મલબારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે આ કદ ચૈત્ર વૈશાખમા વાવે છે અને માગશર પોષમા તે ખોદી કાઢે છે કોઇ કોઇ મોટુ થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમા રાખે છે એ જમીનમા રહેલુ સુરણ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનુ હોય છે સુરણની આકૃતિ ગોળ ચક્કર જેવી હોય છે સાધારણ સુરણનુ વજન મણ-પોણો મણ હોય છે એમા બે જાત છે એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીઠી ખુજલીવાળુ સુરણ ખાવાથી મ્હો સૂજે છે અને અનેક વિકારો થાય છે, પરતુ તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે એ સુરણ પાચ છ વર્ષ જમીનમા રહે છે દક્ષિણમાં સુરણની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી સુરણના ઝાડનો સોટો હાથના કાડા જેવડો હોઇ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવા પાદડા હોય છે એના દાડાનો રગ ધોળો હોઈ તે ઉપર શ્યામ રગના ટપકા અને ચાદા ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે સુરણ એ અર્શરોગનાશક છે, માટે એનુ "અર્શોઘ્ન" એવુ નામ છે સુરણના ફૂલનુ શાક સરસ થાય છે એના કુમળા પાદડાનુ પણ શાક કરી ખાય છે; અને જુનું થયા પછી વચ્ચેના દાડાનુ શાક કરી ખાય છે. સુરણનુ શાક સરસ થાય છે. એ

શાકને ઘીનો વઘાર કરે છે. સુરણ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે મીઠુ અને ધોળુ સુરણ:—રૂચિકર, તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રૂક્ષ, તુરૂ, મલાવષ્ટંભક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે, અને કૃમિ, ગુલ્મ, શૂળ, અર્શ, કફ, મેદ, વાયુ, અરોચક, દમ, ઉધરસ, ઉલટી તથા બરોળનો નાશ કરે છે. આ સુરણ હૃદ્રોગી રક્તપિત્તી અને કુષ્ટીને હિતકારક થતુ નથી. એના દાંડા:—રૂચ્ય, લઘુ તથા દીપન છે અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે ખાજરા અને રક્તવર્ણ સુરણ—તુરૂ, લઘુ, વિષ્ટભી, રૂક્ષ, વિશદ, તીખુ, રૂચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ તથા દાહક છે, અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, શૂળ, ગુલ્મ તથા જડચનુ નાશક છે ખારેરાન સુરણ—પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—સુરણના કકડા ઘીમા તળી ખાવા આપવા (૨) આમ ઉપર:—સુરણના કાદા સુકવી ચૂર્ણ કરવુ અને ઘીમા શેકી કિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવુ (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુરણ વટક:—સુરણ સુકવી કરેલુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સુઠ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી, એટલે છ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે

૬૦૧ સુરભધ:—(સં૦ મચપત્રી) એ ઝાડ સુમારે હાથ-ડોઢ હાથ ઉચા વધે છે લીલી જમીનમા આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે એના પાદડા શેવતીના પાદડા જેવા, પરતુ તે કરતા નાના અને પહોળા હોય છે એ પાદડાને પુષ્કળ ખાચા હોય છે એ સુવાસિક હોઈ ઘણાજ કડવા હોય છે. આ ઝાડને કોથમીરના જેવા ફુલના ગુચ્છા આવે છે એનો રગ ગુલાબી હોય છે. એ ફુલ કડવા હોય છે આ ઝાડ કીરમાણી અજમાની જાતનુ છે એના ફુલનો ઉપયોગ કીરમાણી અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાષ્ટી પ્રાતમા “ મારબેટી ” કહે છે સુરભંધ કડવુ, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, ઉધરસ, જ્વર, કૃમિ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે

૬૦૨. સુરૂ (ચીળા એરજાનુ ઝાડ)—સં૦ સરલ. મ૦ સરળદેવદાર. શુરૂ. હિં૦ ધૂપસરલ બ૦ સરલકાષ્ઠ ક૦ સરલદેવદારૂ ઇં૦ લૉગલીવ્હપાઇન. લા૦ પાઇનસ્લૉગીફોલિયા.

આ ઝાડ બહુ સુદર દેખાય છે. તે સીધુ ઉચુ વધે છે એનુ થડ બારિક અને આખુ હોય છે એ ઝાડ નિરતર લીલુછમ રહે છે શોભા માટે એ ઝાડ બાગમા વાવે છે. આ ઝાડનુ લાકડુ ઘણુ મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે એ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે, તેને એરજો કહે છે. તે તતુવાદ્યના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે છે. સુરૂનુ ઝાડ:—મધુર, કડવુ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કઠરોગ, રાક્ષસબાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગએલા કેશ આવવા માટે:—સુરૂના પાદડા પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૬૦૩. સૂર્યફૂલ (સૂરજમુખી)—સં૦ આદિત્યભક્તા મ૦ આદિતા, સૂર્યફૂલવલ્લી, ખોબગેડોડી. હિં૦ હુરહુજ, સોચલી તૈ૦ સૂર્યકાંતીપુ તા૦ તુ૦ ક૦ સૂર્ય-કાંતી. ફા૦ ગુલેઆફતાબપરસ્ત અ૦ અરદમૂન ઈં૦ સનફ્લૉવર, સૂહેલીએથ લા૦ એન્નુઅસ બ૦ હુડહુડે, બનશલતે

સૂર્યમુખીના છોડ હરેક ઠેકાણે ઉગી શકે છે તે આપોઆપ ઉગતા નથી, પણ ધાન્યની પેઠે તેનુ વાવેતર કરવુ પડે છે, અને તે વાવ્યા પછી ચાર મહિનામા તૈયાર થાય છે એ છોડ માથોડા કરતા એકાદ બે હાથ ઉચે સુધી વધે છે તેના પાદડા કાન્નાકાર, હૃદયાકાર, જરા લાબા, પાતળા અને ખરખચડા હોય છે. એની લબાઈ ૧૨–૧૫ આગળ અને પહોળાઇ ૧૦–૧૨ આગળ હોય છે પાદડાનુ દીટડુ લાબુ હોય છે આ છોડ અનેક પ્રકારે મહત્વનો હોવાથી તે સબધી કેટલાક વર્ષોની શોધ પછી અમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાત ઠરાવ્યો છે એના બી ખેડીને વાવવા કરતા જો હાથવડે વાવ્યા હોય તો તે વધારે ફાલે છે તે જો આશ્લેષા કે મઘા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય તો વધુ સારૂ પરન્તુ આર્દ્રા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને હસ્તનો વરસાદ જો ઓછો પડયો હોય તો વળી વધુ સારો પાક થાય છે પૂર્વા ઉત્તરા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને દિવાળીના અરસામા વરસાદ પડયો હોય તો વળી ઉપરના બન્ને કરતા વધુ સારો પાક ઉતરે છે એ છોડના પત્રદડનો ઘેરાવો ૫–૬ આગળ હોય છે તેપર લાબા લાબા ધોળા રગના ડાકલા હોય છે પ્રત્યેક પાદડાની બગલમાથી ફૂલ નીકળે છે મુખ્ય ડડના મથાળે સૌથી પ્રથમ ફૂલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતા મોટુ હોય છે તેના પુષ્પકોશમા ચાર પડદા હોય છે. એ ફૂલનો રગ પીળા કણેરના ફૂલ જેવો હોય છે તેના મધ્યભાગમા કિજલ્ક કોશ હોય છે, અને તેની વચ્ચે બીજ હોય છે ઉત્તમ વર્ગના ઝાડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે અને તે ફૂલમા કમમા કમ ૫૦ અને વધુમા વધુ ૮૦૦ બીજ હોય છે

આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ઝાડ બહુજ મહત્વનુ છે તેના ફૂલનુ મુખ, સવારથી લઈ સાજ સુધીમા સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતુ રહે છે. આમ હોવાથી તે ઝાડને આદિત્યભક્તા અને તેવાજ અર્થના બીજા નામો અપાયા છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહને માટે જેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ ભક્તિ દર્શાવે છે તેવીજ રીતે સૂર્યદેવના અનુગ્રહ માટે ઉદ્ભિજ પણ ભક્તિ દર્શાવતા જણાય છે. આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે જે ઠેકાણે સૂર્યના પ્રખર કીરણો પહોચતા નથી, તે જગ્યા નિરોગી રહી શકતી નથી. આમ હોવાથીજ પાણીવાળી, ભેજવાળી, અધીઆર અને ગાઢી ઝાડીવાળી જગ્યા તાવના ઘરરૂપજ જણાય છે આવે ઠેકાણે સૂર્યમુખીના ઝાડ વાવ્યા હોય તો રોગ દૂર થઇ બગડેલી હવા સુધરી જાય છે દક્ષિણ આફ્રિકામાના અને યૂરોપમાના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમા ઘેરાઇ રહેલા હતા, ત્યાં કેટલાક શોધક બુદ્ધિના ડૉકટરોએ આ ઝાડનું વાવેતર કરાવી જોયુ તેનું પરિણામ એ આવ્યુ કે ત્યા ચાલતા રોગો દૂર થઇ તે ભાગ સારા આરોગ્યવાળા થયા

આવો ઉત્તમ ગુણ હોવાથી પ્રત્યેક જણે પોતાના ઘર સામે આ ઝાડના ૧૦—૧૫ છોડ વાવવા એ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણુજ હિતાવહ છે

વ્યાપારી દૃષ્ટિએ જોતા તેના બિયાનુ તેલ અત્યત ઉપયોગી છે એ તેલ ઘાસના જેવા રગનુ હોય છે ખાવામા તે સારૂ અને પથ્યકારક છે તેમા પૂરી વગેરે પદાર્થ અમે બનાવી જોયા છે. એ તેલમા કોઈ પણ પ્રકારની દુર્ગંધી અથવા તીવ્ર વાસ હોતો નથી, એટલુજ નહિ પણ બીજા તેલની પેઠે તે રાખી મૂકવાથી લીલુ થઈ જતુ નથી, તેમજ તેમા તળેલ પદાર્થ રાખી મૂકવાથી કોઈ રીતે બગડતો નથી. વળી રોગાન બનાવવામા તથા ચિત્રકાર્ય માટેના રગમા જે મોઘુ તેલ વાપરવુ પડે છે તેને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે આ ઝાડનુ વાવેતર મોટા પ્રમાણમા કરી તેમાથી તેલ કહાડવાથી 'એક પથ દો કાજ' ની પેઠે હાલમા અનેક પ્રકારના ભયકર રોગોથી વ્યાપ્ત થયેલા હિદુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેલનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે, પરન્તુ આપણા દુર્દૈવને લીધે આપણા લોકોનુ લક્ષ આવા ઉપયોગી વિષય તરફ જેટલુ જવુ જોઇએ તેટલુ જતુ નથી, એ દુખની વાત છે રશિયાના કેટલાક ભાગમા મોટા પ્રમાણમા આનુ વાવેતર કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી જોઇએ. ફૂલમાંના બિયા તથા પરાળ ઢોરો પ્રેમથી ખાય છે આ સૂર્યફૂલના છોડને "સૂર્યકમળ" પણ કહે છે. **સુરજમુખી ફૂલનું ઝાડ**—તીખુ, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ય, રસાયનોપયોગી, કડવુ, તુરૂ, લઘુ, રૂક્ષ તથા સારક છે, અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અરૂચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઢ, મેહ, અશ્મરી, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાડુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ—(૧) ભૂતજ્વર ઉપરઃ**—સૂર્યફૂલનાં મૂળ કાનમા રાખવા. **(૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટેઃ**—સૂર્યફૂલના મૂળ ચોટલે બાધવા. **(૩) છોકરાંના પેટના ભાર ઉપરઃ**—સૂર્યફૂલનો રસ દશ ટીપા સુધી શક્તિ અનુસાર દૂધમા પાવો. પેઢુ ફુલેલુ હોય તો આમળી જેવડી બારિક છિદ્રની નળી લઈ તે નળીમા સૂર્યફૂલનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ભરવુ અને તે નળીનુ એક મ્હો મળદ્વારમા ઘાલી બીજા મુખથી જોરથી ફુકવુ, એટલે ઔષધ રોગ ઉપર પહોચે છે અને રોગ નીકળી જાય છે. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—સૂર્યફૂલના પાદડાનુ નસ્ય આપવુ અને લેપ કરવો. **(૫) જુલાબ થવા માટેઃ**—સૂર્યફૂલના તેલનુ ડુટી ઉપર ટપકુ પાડવુ અને જુલાબ બધ થવા એ તેલ વાસાની સાટવડે ચોપડવુ.

૬૦૪. સોનવેલઃ—(સ૰ સ્વર્ણવલ્લી) એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દાભણુ જેવડી જાડી હોય છે એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળ ઝાડ ઉપરજ હોઈ તે મૂળ ક્યાં હોય છે તે સમજાતુ નથી એ વેલીને સોના જેવા પીળા રગની બારિક દોરી હોય છે. આપણે અહીં ઘણું કરીને એ વેલ બરસાંદીનાં ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર હોય છે. એને આ દેશમા નાગરવેલના નામથી ઓળખે

છે, પણ તેનુ ખરૂ નામ તો સોનવેલજ છે **સોનવેલ**—દુગ્ધપ્રદ હોય ત્રિદોષ અને મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) બાળકની વરાધ ઉપર**.—સોનવેલનો રસ મધમા પાવો.

૬૦૫. સોનારવેલ:—આ વેલના પાદડા પીંપળાના પાદડા જેવા હોઈ એની પહોળાઇ એક વેત અને લબાઇ સવા વેત હોય છે એ વેલાની જાડાઇ હાથની આગળી જેટલી હોય છે એનો રગ રાતો અને ધોળો પણ હોય છે પ્રથમ એના પાદડાનો રગ રાતો હોઇ પછી લીલો થાય છે એ પાદડા જુના થયા પછી તે ઉપર રાતા રગના ચાંદા હોય છે **ઉપયોગ:—(૧) કોલેરા અને સર્પાદિકના વિષ ઉપર:**—સોનારવેલના પાદડાનો રસ પાવો, કિવા મૂળ પાણીમા ઘસી આપવા કિંવા ચાવી ખવરાવવા **(૨) ગરમીના આજારથી શરીર ઉપર ચાંદીઓ થાય તે ઉપર:**—સોનારવેલના મૂળ સુકવી રોજ ગાયનુ દૂધ ૫ તોલા લઇ તેમા ચદનની પેઠે તે મૂળ ઘસી, તે ઘસેલુ સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમા મેળવી, તેમા સાકરની ભૂકી ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી બે ગુજાભાર નાખી, દરરોજ એક વખત ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારની શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જઇ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે આ ઔષધ ઘણુજ ઉત્તમ છે પથ્ય પાળવુ

૬૦૬. સોપારી—સ० પૂગ મ० પોફળ હિ० ક० અડિકે—મારા તૈ० પોકાક્કાયા, ક્રમકમુ તુ० કાચુ મલા० તા० ક્મુકૂ, પૂગમ્ ફા० ગોપીલ અ० ફોફિલ ઇ० બિટલનટપામ લા० એરિકાકેટેચ્યુ

એ ઝાડની ઉચાઈ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે એને તાડના જેવી ઝાવ-લીઓ આવે છે **સોપારી સહ્યાદ્રિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમા પાકે છે, પરંતુ મંગલોર, તાલેચેરી, કોચીન, હુબળી, ગોમાંતક, વર્ધન અને શ્રીવર્ધન** એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે **શ્રીવર્ધનથી** જે ધોળી સોપારી આવે છે તે ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ છે સોપારીનુ ઝાડ ચીકણુ હોય છે સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે બાફ્યા સિવાય છોલી સુકવેલી હોય તે ધોળી સોપારી થાય છે અને કુમળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે સોપારી એકલી અથવા પાનમા નાખી ખાય છે સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો હોય છે. તે રસ લાકડાઓને અને વહાણોને ચોપડે છે સોપારી બાફ્યા પછી જે પાણી રહે છે તેને ઉકાળીને ઘટ્ટ કરી રાખે છે, તેને સોપારીના ફૂલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમા તેનો સારો ઉપ-યોગ થાય છે અર્ધી સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે **સોપારી સાધારણ:**—મોહક, તુરી, સ્વાદુ, રૂક્ષ, સારક, મધુર, ગુરૂ, કિંચિત્ તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે, અને મુખવૈરસ્ય, ત્રિદોષ, ઉલટી, ક્લેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે **લીલી સોપારી:**—અભિષ્યદી, ગુરૂ, તુરી, શુદ્ધિ-કારક તથા સારક છે, અને દૃષ્ટિ તથા અગ્નિમાંદ્યકારક અને મુખમલ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. **સુકી સોપારી:**—રુચિકર, પાચક,

રેચક, શીતલ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્રિદોષ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય ઘણી ખાવાથી પાંડુરોગ અને સોજો આણે છે. **પાકેલી લીલી સોપારી:**—છેદક અને ત્રિદોષનાશક છે **સુકી પાકેલી સોપારી:**—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે **ચિકણી સોપારી:**—સર્વ દોષ દૂર કરે છે. **તેલંગણ આંધ્રમાં થએલી સોપારી:**—તુરી, પાક વખતે મધુર તથા કિંચિત્ ખાટી છે, અને કફ, વાયુ તથા મુખજાડ્યની નાશક છે **કોંકણમાં ચોલ પ્રાંત છે ત્યાની સોપારી:**—અગ્નિદીપક, પાચન, બળકર, રસાઢ્ય અને કફનાશક છે. **રોઠી** (જે મજબુત હોય છે એવી) **સોપારી:**—તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રૂચિકર તથા પિત્તલ છે, અને મલાવષ્ટંભની નાશક છે **બલગુલી સોપારી:**—રૂચિકર, પાચન તથા દીપન છે, અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવષ્ટંભ તથા મેદની નાશક છે. **ચંદાપુરી સોપારી:**—રસ વખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તુરી, રૂચિકર, અગ્નિદીપન તથા પાચન હોઈ કફનાશક છે **ગુહાગરી સોપારી:**—મધુર, તુરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવષ્ટંભક હોઈ આધ્માનવાયુની નાશક છે. **નેલવતી સોપારી:**—મધુર, રૂચિકર, કંઠશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર તથા રસાલ હોઈ ત્રિદોષનાશક છે **સોપારીના ઝાડનો ચિક:**—શીતલ, સંમોહન, ગુરૂ, પાક વખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ હોઈ વાયુનો નાશક છે. **ઉપયોગ.**—(૧) **ઉલટી ઉપર:**—સોપારીની વીરી (પ્રત્યેક ઝાવલી નીચે જાડા કાગળ જેવો ભાગ હોય છે તે એટલે ત્રાપાના છોડા) ની રાખ કરી તે રેશમની અને સુકા લીંબડાની રાખમા મેળવી તે પાણીમા કાલવી તેમાં બીજોરાના મૂળ ઘસી પાવા (૨) **ઢોરોના ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય તે ઉપર:**—સોપારીના ફૂલ બારિક કરી તે લોટમા મસળી પાણી નાખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવવો (૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સોપારીની વીરીની (ત્રાપાના છોડાની) રાખ કરી પાણીમા કાલવી તેનો બસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) **આમવાત ઉપર:**—સારી રોઠી સોપારી લઇ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી અને જુની આમલીનો જાડો કલ્ક કરી તેમા તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી. પછી ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘુંટડા પીવા આ યોગથી સાફ રેચ થઈ આમવાત દૂર થાય છે (૫) **આધાશીશી ઉપર:**—અર્ધી સોપારી આવે છે તે ઘસી લેપ કરવો (૬) **વિસર્પ અને ચાઠાં ઉપર:**—ઠંડા પાણીમા ચીકણી સોપારીનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવુ અથવા ચીકણી સોપારી ઘસી ચોપડવી (૭) **કૃમિ ઉપર:**—સોપારીનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ (૮) **ખસ ઉપર.**—સુકાએલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) **લાપોટીયા ઉપર:**—ચીકણી સોપારી, આમલીના કળીયા તથા ગુગળ એ ઉના પાણીમા ઘસી લાપોટીયા ઉપર દિવસમા બે ત્રણ વાર લેપ કરવો

૬૦૭. **સોરંગી.**—(સ૦ સુરપુન્નાગ.) આ ઝાડ ઉંડણીના જેવું હોય પાંદડાં પણ ઉંડણીના જેવાજ હોય છે એ ઝાડ વિશેષ કરી કોંકણ પ્રાંતમાંજ થાય છે.

કોકણુમા સોરગીને " મીડી ઉડણુ " કહે છે સોરગીના ફૂલને ભરાવો માહ કે ફાગણુ માસમા થાય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે એ ઝાડને વાવ્યા પછી પાચ ૭ વર્ષે ફૂલ આવવા માડે છે એનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે સોરગીને ફોલ્યા સિવાય કળિયો સુકવી તે દેશાવર રગને માટે જાય છે. એ કળિયોનો રગ રેશમ, મલમલ વગેરે ઉચા કપડા રગવાના ઉપયોગમા ઘણો આવે છે સોરગીના ઝાડ કડવા છે અને એના ગુણુ ઉડણી કરતા વધારે છે

૬૦૮ સોમવલ્લી (સોમલતા):—બધી ભાષાઓમા સોમવલ્લી. લા૦ સારકોસ્ટેમાએવિસ્ટિમા.

સોમવલ્લીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુકલપક્ષમા ૧૫ પાંદડા આવે છે અને તે કૃષ્ણુપક્ષમા ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રગ લીલો હોય છે એને "અપત્રવલ્લિકા" અને "બ્રાહ્મી" પણુ કહે છે. ઋગ્વેદમા સોમવલ્લીનુ મહત્ત્વ ઘણુજ વર્ણવેલુ છે સોમવલ્લીના રસમા બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણુ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ડીટામાથી પ્રાચીનકાળમા એક પ્રકારનુ મદ્ય તૈયાર કરતા હતા. સોમવલ્લી:—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે, અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. લઘુ સોમવલ્લી* (જેને મરાઠીમા રાનશેર કહે છે તે)—રસ, વીર્ય અને ગુણુમા ઉપર જેવી જાણુવી. ઉપયોગ —(૧) કમળા અને યકૃતવિકાર ઉપર —સોમવલ્લીનુ ડીડુ સુકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી આપવુ (૨) તાવ ઉપર — કુમળા પાદડાનો કાઢો પાવો.

૬૦૯ સ્થલકમલિની:—સ૦ મ૦ હિ૦ બ૦ સ્થલ-પદ્મિની-કમલિની ક૦ કલુતાવરે, ઓરિલેતામરેગિડ. તા૦ મલા૦ ઓરિએલેતામરે. તૈ૦ મગલીગમુ. ગો૦ પુરૂષરત્ન. લા૦ આયોનિડયમસુફુટિકોસ

પાણીમા થનારી જળકમલિની જેવી વનમા સ્થળકમલિનીની વેલી થાય છે સ્થળ કમલિની —શીત, તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ તથા સ્તનને ઘટ્ટ કરે છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શળ, ભૂતબાધા, અતિસાર, મેહ, ઉલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર, દમ, ઉધરસ, ગોતા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૧૦. હરડે:—સ૦ બ૦ હરીતકી. મ૦ હિરડા. હિ૦ હરડ, હડ, હર્ં. ક૦ અણિલેકાયી. તૈ૦ કરેક્કાય. તા૦ અકેન, કુડુમારા. તુ૦ અણિલેમારા. મલા૦ કડુક્કામાર ફા૦ હલિલે. અ૦ એહલીલજ ઈં૦ માયરોબેલન્સ. લા૦ ટરમિનેલિયા, કેબુલા.

---

* કહે છે કે સોમવલ્લીનો રસ બ્રાહ્મણુ સિવાય અન્ય વર્ણનો કોઇ પીએ તો ઉલટી થઈ જાય છે છતાં એનામા કઠ સુધારવાનો અને બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણુ હોવાથી કેટલાક પીએ છે. એનાથી થએલ ઉલટીના છાટા શરીરની ચામડી ઉપર જ્યાં જ્યા ઉડે ત્યા ત્યા કોઢના જેવા ચાઠા થઈ શરીરના વર્ણને બગાડે છે, એથી જળાશયમા ગળાપૂર પાણીમાં ઉભા રહીને એનો રસ અથવા રસમિશ્ર ઔષધીનુ સેવન થાય છે, જેથી ઉલટીના છાટા શરીરને બાધ કરી શકતા નથી.

હરડેના ઝાડ કોકણ અને ગુજરાત દેશમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એના પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામના ઉપયોગમા આવે છે હરડે રગના કામમા આવે છે જે હરડે કુમળી લઇ સુકવે છે તેને બાળ હરડે કહે છે જે હરડે કઠિન કુવાડીથી પણ ન ભાગનારી, જાડી, લાબી, અણીદાર, પાણીમા બુડનાર તથા બે અથવા બે કરતા વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને સુરવારી હરડે કહે છે તે ઉત્તમ ગુણકારી છે. સાધારણ સુરવારી હરડેને કાબુલી હરડે કહે છે. અસલ સુરવારી હરડેની જાતના ઝાડ ઘણા થોડા હોય છે મુબાઇમાં કેટલાક લબાડી વ્યાપારી બનાવટી સુરવારી હરડે કરી વેચે છે × હરડે અતિશય ઉપયોગી છે તે નીચલા વચનથી જાણવામા આવશે.

" नास्ति यस्य गृहे माता तस्य माता हरीतकी "

વૈદ્યકશાસ્ત્રમા હરડેની સાત જાત કહેલી છે **વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી** તથા **ચેતકી.** જે તુબડી જેવી ગોળ હોય છે તે **વિજયા.** સાધારણ ગોળ હોય છે તે **રોહિણી.** જેમા મોટી ગોટલી હોઇ જે પાતળી હોય છે તે **પૂતના.** જેની ગોટલી બારિક હોઇ જે માસાળ હોય છે તે **અમૃતા.** જેના અગ ઉપર ઉભી પાચ રેષા હોય તે **અભયા.** જેનો રગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે **જીવતી.** તથા જેના અગ ઉપર ત્રણ રેષાઓ હોય છે તેને **ચેતકી** કહે છે વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે રોહિણી વ્રણરોપક છે. પૂતના લેપના કામમા ઉત્તમ છે અમૃતા રેચ આપવામા ઉત્તમ છે અભયા નેત્રરોગો ઉપર ઉત્તમ છે જીવતી સર્વરોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમા ઉત્તમ છે કાળી અને ધોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે ધોળી ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આગળ વિસ્તારની હોય છે કેટલીક હરડે ખાવાથી કેટલીકનો વાસ લેવાથી, કેટલીકનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકના દર્શનથીજ રેચ થાય છે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઇ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સુઇ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે ચેતકીને જેટલીવાર હાથમા પકડે તેટલીવાર સુધી નિશ્ચય રેચ થાય છે. રાજા, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઔષધોની અરૂચિ પ્રાપ્ત થએલી છે તેઓને

× બનાવટી હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે–હરડેના ઉપર પાણીથી પલાળેલુ ખાદીનુ કપડુ વીંટાળી તે નરમ થતા સુધી રાખી મુકવી. નરમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચીરો કરી, તે ચીરો પછી જેમ હતી તેમજ ગોઠવી સુકા કપડાથી વીંટાળી રાખી મુકવી. જો બનાવટી હશે તો તે કકડા ચોટી જઈ હતી તેવી અસલ સ્થિતિમા આવી જશે, પરતુ અસલ હશે તો કાપ્યા પછી પાછી ચોટશેજ નહિ. આ સુરવારી હરડે દશ દશ તોલાની કિંવા એથી પણ વધારે વજનની હોય છે. સુરવારી હરડે તાવવાળો મનુષ્ય થોડીવાર સુધી હાથની મુઠીમાં ઝાલી રાખે, તો તેના પ્રતાપથી આખા શરીરે પરસેવો થઇ તત્કાળ તાવ ઉતરી જાય છે એમ કેટલાકનું કહેવુ છે.

ચેતકીનો રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત જાતમા વિજયા મુખ્ય છે; કારણ તે સહજ મળી શકે છે *હરડે—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાના તત્ત્વોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનુ અનુલોમન કરનાર છે, અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઢ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભગ, મલબદ્ધતા, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, આધ્માન, તૃષા, ઉલટી, હેડકી, ખરજ, હૃદ્રોગ, કમળો, શળ, પ્લીહા, યકૃત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા મૂત્રાઘાતનો નાશ કરનારી છે હરડેમા મધુર, તીખો અને તુરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે તીખો, કડવો અને તુરો રસ હોવાથી કફનો નાશ કરે છે, તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, શિરામા ખાટો રસ, ડીટામા તીખો રસ, છાલમા કડવો રસ તથા ગોટલીમા કષાય (તુરો) રસ છે હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે પકવી ખાવાથી મલસ્તંભક થાય છે, અને શેકી ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે ભોજન સાથે હરડે ખાવામા આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને ઇંદ્રિયોને તેજ આપે છે, અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે, મળશુદ્ધિ થાય છે જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થએલી પીડા દૂર થાય છે હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુરોગનો નાશ

* હરડેનુ ફળ જે વખતે બહુજ નાનુ જીરાના સમાન હોય છે ત્યારે હિ૰ **હલીલેજીરા** કહે છે જ્યારે જવના બરાબર થાય છે ત્યારે તેને **હલેલાજવા** (જવહરડે) અને જ્યારે દ્રાક્ષના બરાબર મોટી થાય છે ત્યારે **હલેલી જંગી** (જંગીહડ)અથવા **હલેલી હિન્દી** અને જ્યારે અર્ધી પાકી પીળાશ આપવા લાગે ત્યારે **હલેલે ઇ૰ ચીની,** એનાથી પણ વધારે પાકે તેને **હલેલે ઇ૰ અસફર** અને જ્યારે સપૂર્ણ પાકી જાય ત્યારે **હલેલે ઇ૰ કાબુલી** નામથી પ્રખ્યાત થાય છે એ ૭ જાતની હરડેમા **હલેલે જીરા** (જીરા હરડે), **હલેલે જગી** (મોટી હરડે) અને **હલેલે કાબુલી** (કાબુલી હરડે) એ ત્રણ જાતની સાધારણ રીતે વપરાય છે એમ **મખ્ઝન**મા લખેલ છે **ડૉ૰ ડીમક** કહે છે કે, હરડે ૧ ડ્રામની માત્રાથી દિવસમા બે વખત આપવાથી ઝાડો દૂર થાય છે **ડૉ૰ સ્ટેનહાઉસ** કહે છે કે હરડેમા સેકડે ૪૫ ટકા ટૅનિક ઍસિડ રહે છે એ સિવાય થોડો ગૅલિક ઍસિડ ભૂરો પીળા રગનો રગ હોય છે **ડૉ૰ વોરિંગ** કહે છે કે, ૭ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪–૫ ઉત્તમ જુલાબ થઇ એનાથી પેટનુ શળ, ઉલટી અથવા કોઇ પ્રકારની ખરાબ અસર થતી નથી એ ક્વાથમા થોડી તજ નાખી હોય તો તે વધારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે એટલા માટે તે આવી ગુણોના લીધે એ જુલાબમા ઉપયોગી થાય છે એટલુજ નહિ પરતુ માયાના બદલે પિચકારી મારવામા એજ પ્રમાણે ઘાને ધોવામા એનુ પાણી ઉપયોગમા આવે છે હરડેનો ક્વાથ દુખતા હરસ અને સ્ત્રીઓની ગુહ્યેન્દ્રિયમા વધારે પ્રવાહ નીકળતો હોય તો એમા બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે

કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમા ગોળમા, વર્ષાઋતુમા સિંધવમા, શરદ ઋતુમા સાકર સાથે, હેમંત ઋતુમા સુંઠ સાથે, શિશિર ઋતુમા લીંડીપીપર સાથે અને વસંત ઋતુમા મધ સાથે ખાવાથી હિતકારક છે **હરડેનો નિષેધ**—ચાલવામા શ્રમિત થયેલ, દુર્બળ, કૃશ, જેને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લંઘન કીધેલા, હનુસ્થંભ થએલા, ગળુ પકડાઈ ગએલા, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. **હરડેનાં બિયાના મગજ**:—ચક્ષુષ્ય તથા ગુરૂ છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ત્રિફળા** (હરડે, બહેડા, આમળા):—દીપન, રૂચિકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયસ્થાપક, વૃષ્ય, સારક, હૃદ્ય તથા બલકર છે, અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઢ, મેહ, નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેદ, ક્લેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.**— **(૧) વાતરક્ત ઉપર**:—સુગવારી હરડેનુ અથવા બાળ હરીતકીનુ ચૂર્ણ ગોળમા મેળવી ગોળી કરી આપવી **(૨) દમ અને ઉચકી (હેડકી) ઉપર**:—હરીતકી અને સુંઠનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમા પ્રાશન કરવાથી દમ અને હેડકી શાંત થાય છે **(૩) આમ ઉપર**:—હરડે, સુંઠ તથા ગોળ સમભાગે લઈ તેમા સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળી કરી ખાવી, અથવા બે ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાક ગાયના દૂધમા ઘસી પીવી. **(૪) કદિ કોઇ પણ રોગ ન થવા ઉપર**—સાંજે સૂઈ રહેતી વખતે બે હરડેની ભૂકી ખાઇ ઉપર ગરમ કરેલુ પાશેર દૂધ પીવુ. આ ઔષધ અઠવાડીઆમા એક વખત પણ આપવુ **(૫) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપર**:—હરડેનુ દળ બે પૈસાભાર ખાંડી સાંજે ગાયની છાશમા પલાળી રાખી સવારે તે છાશ પાવી. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અઠવાડીઆ કરવુ રેચ થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવા. **(૬) અમ્લપિત્ત ઉપર**:—હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ તોલાભારની કરી સવાર-સાંજ એક એક ગોળી ખવરાવવી. **(૭) આંખો આવે તે ઉપર**:—હરડે અને ફટકડી પાણીમા ઘસી અંજન કરવુ **(૮) પાંડુરોગ ઉપર**—હરીતકીનુ ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર મેળવી પાવુ, અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમા ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી તેમાંથી એકેક ખાવી. **(૯) બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર**—મોટી હરડે ઘસી પેઢાને ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આમળા અને સાકરને પાણીમા ઘસી અંજન કરવુ **(૧૦) મૂર્છા ઉપર**—બાળ હરીતકીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો **(૧૧) પિત્ત ગુલ્મ ઉપર**—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. **(૧૨) શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) **રોગ ઉપર**—હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમા આપવી **(૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર**:—હરડે, વજ તથા કોષ્ટનો કલ્ક કરી તેમાં મધ નાખી તે માતાના દૂધમા આપવો, એટલે ફાયદો કરે છે **(૧૪) ઓકારી વગેરે ઉપર**:—હરડેનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું: એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. **(૧૫) અજીર્ણ ઉપર**:—સુગવારી

હરડેનુ દળ અને સુંઠ એ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ગોળમા કાલવી પાણીમાં પાવું, એથી કરી ઘણા દિવસનુ અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે **(૧૬) બદ્ધકોષ્ઠ એટલે શૌચ (ઝાડો) સાફ ન થતો હોય તે ઉપરઃ—** બાળહરડે, મીંઢીઆવળ, વરીઆળી અને સચળ એનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવુ **(૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા ઉપર**—સુરવારી હરડે ઠડા પાણીમા ઘસી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમા નાખી પાવુ **(૧૮) ગરમીનાં ચાઠાં, વ્રણ ઇત્યાદિ ઉપર**—ત્રિફળા (હરડે, બહેડા, આબળા) લોઢાની કઢાઇમા બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમા ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે વ્રણ જલદી ભગાઈ આવે છે **(૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર**—ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવુ **(૨૦) શર્નૈમેંહ ઉપરઃ**—ત્રિફળા અને ગળોનો કાઢો પાવો **(૨૧) સુખ જુલાબ**—બાળહરડે, ડીંટુ કાઢેલી ગુલાબકળી અને મીંઢીઆવળનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સહેજ ગરમ) પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ માસા આપવુ, એટલે સવારે જુલાબ થઇ કોઠામાની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. **(૨૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર**—બાળહરડેનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા અથવા એરડતેલમા સવારે આપવુ, અગર ત્રિફળા દૂધમા આપવા **(૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપરઃ**—હરડે તથા બહેડાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૨૪) શૂળ ઉપર**—હરીતકીનુ ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમા પાવુ **(૨૫) મેહારોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો **(૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર**—ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવા અથવા ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમા આપવુ, કિંવા ત્રિફળા ઘસી મહિનામા ચાર પાચ વાર અંજન કરવુ, એટલે નેત્રોને વિકાર કદિ પણ થતો નથી અને દૃષ્ટિ નિર્મળ રહે છે **(૨૭) બરોળ વગેરે ઉપર**—બાળ હરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ અને જવખાર કિંવા હીંગ, બીડલોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો તેથી બરોળ, યકૃત તથા ગુલ્મ દૂર થાય છે **(૨૮) વૃષણના સોજા ઉપર**— ત્રિફળાના કાઢામા ગોમૂત્ર નાખી પાવુ. **(૨૯) ભગંદર રોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળા અને ખેરસાલનો કાઢો ભેંસનુ ઘી અને વાવડિંગનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૩૦) મલશુદ્ધિ થવા ઉપરઃ**—બાળહરીતકી એરડતેલમા તળી ભૂકી કરવી અને તેમા તેટલીજ સચળની ભૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમા નાખી પાવી. **(૩૧) બાળકને આચનેર (પારોગડું) થાય તે ઉપર**—સુરવારી હરડે અને તજ ઠડા પાણીમા ઘસી શક્તિ અનુસાર પાવુ **(૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર**—હરડેદળ અને ગજપીપર સમભાગ લઈ બારિક ભૂકી કરી, જેટલા તે ઔષધો લીધેલા હોય તેટલોજ તેમા ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી, તથા રોજ સાજ સવારે એક એક ગોળી આપતા જવુ એ યોગથી અગ્નિનુ દીપન થઈ કફ તથા પિત્ત-વિકાર શમન થાય છે **(૩૩) સંત્રિગત સન્નિપાત** (સાધે સાધે સોજો અને શૂળ, શરીરમા વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પાક્યા જેવુ દુખે, નિદ્રાનાશના લક્ષણો થાય તે) ઉપરઃ—ત્રિફળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૩૪) ત્રિફળાં ચૂર્ણ—પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર.**—હરડે, બહેડા અને આમળા એ સર્વ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ,

એને ત્રિફળા કહે છે એ ત્રિફળા ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કોઢ દૂર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે આ ત્રિફળા રસાયણી છે ઘી અને મધમા ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૩૫) **પરસેવો ન આવવા ઉપર:**—હરીતકી પાણીમા વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવુ એટલે પરસેવો વળશે નહિ. (૩૬) **સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર**—ત્રિફળા, કરિયાતુ, હળદર, કડવો લીંબડો અને ગળોનો કાઢો કરી તેમા ષષ્ટાંશ ગોળ નાખી પાવો, એટલે ભ્રુકુટિ, આંખ, કાન, એ ઠેકાણાની શૂળ તુરત બંધ થાય છે, તથા આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળો અને નેત્રશૂળનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે (૩૭) **અંતક સન્નિપાત ઉપર પથ્યાદિ કાઢો**—હરડે, અરડુસી, ફાલસા, દેવદાર, કડુ, રાસ્ના, ગળો અને કોષ્ટકોળિંજનનો કાઢો ઉપદ્રવસહિત પુરુષને "અંતકજ્વરથી" મુક્ત કરે છે (૩૮) **ઉર્ધ્વરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ, ઉલટી ઉપર:**—હરીતકીનુ ચૂર્ણ તેલ, ઘી કિંવા મધમા આપવુ (૩૯) **શીતજ્વર ઉપર:**—હરીતકી અને ઇંદ્રજવનુ એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમા ખાવાથી તુરત શીતજ્વરનો નાશ કરશે (૪૦) **ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિબંધ અને વિષુચિકા ઉપર:**—હરડે, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગોળ એ સમભાગ લઇ ગોળી કરી આપવી. (૪૧) **આમવાત, અંડવૃદ્ધિ અને ગૃધ્રસી ઉપર:**—એરંડતેલમા હરીતકી ખાવી. (૪૨) **સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો ભેંસનુ ઘી નાખી પાવો (૪૩) **અંતર્વિદ્રધિ ઉપર**—હરડે, સિંધવ તથા ધાવડીના ફૂલનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ (૪૪) **અજીર્ણ, ગુલ્મ, વાત, ઉદર, ઇત્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર**—લીંબુના રસમાં સિંધવ અને સંચળ નાખી તેમાં બાળહરડે પલાળી રાખવી અને તે સુકાયા પછી સેવન કરવી. (૪૫) **ફુલુ, છારી, આંખો આવવી ઇત્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર:**—સુરવારી હરડે અને સાકર એ પાણીમા ઘસી આંખમા આંજવા. (૪૬) **માખી-ભમરી વગેરેના દંશ ઉપર:**—રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો.

૬૧૧. હરણસુરી:—આ ઝાડ નાના અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે એના પાદડા કાગ્રાકાર હોઇ બારિક હોય છે આ ઝાડ હરણને ઘણા સારા લાગે છે, માટે આ ઝાડને "હરણસુરી" નામ આપેલુ છે હરણસુરી એ પૌષ્ટિક છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ધાતુક્ષય ઉપર:**—હરણસુરીના ઝાડનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે પા તોલો, પાશેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારમાં ૭ દિવસ સુધી પાવુ (૨) **પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ પુષ્ટતા આવવા ઉપર:**—હરણસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૬૧૨. હરમો:—સં૦ તિનિસ મ૦ તિવસ. હિ૦ તિરિચ્છ, તિનસુના બં૦ તિલિશ. ક૦ તિનિશ. લા૦ યુજિનિયા ડાલબર્જિયા ઓઇઇનિસ્

હરમાના ઝાડ મોટા થાય છે એનુ લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે હરમો એ તુરો છે. કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, દાહ, વ્રણ, પંડુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે, એને "મિણાહરમો" પણ કહે છે

૬૧૩ હળદર:—સં૦ બં૦ હરિદ્રા મ૦ હળદ હિં૦ હરદી. ક૦ અરષણ ૧૮ પાસુપુ તા૦ મચલ, કાચની તુ૦ મજલડાઈ મલા૦ મન્નલ. ફા૦ જરદચોબ. અ૦ ઉરૂકુસ્સુફ્ર ઇં૦ ટરમેરિક લા૦ કરક્યુમાલોંગા

હળદરના ઝાડ કેડ સુધી વધે છે એ કદળીના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાન કદળી જેવા અને તેટલાજ પહોળા હોય છે એને જમીનમા આદાની પેઠેજ ગાંઠ થાવે છે અને કાઢે છે હળદરના ગાંઠીઆનો રગ પીળો હોય છે એના પાદડાનો હળદરના જેવોજ વાસ આવે છે હળદરનો રસોઈ, શાક વગેરેમા તથા બીજા પુષ્કળ પ્રયોગોમા ઉપયોગ થાય છે હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રગ અને સ્વાદ આવે છે હળદરના અગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે પડવાથી અથવા બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર હળદર ચોપડવામા આવે છે હળદરનુ ચદન કરવાના રવા કરે છે અને તેમાથી કકુ પણ થાય છે, એવા એના અનેક ઉપયોગ થાય છે **હળદર**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રેય, રૂક્ષ તથા શોધન છે અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોઢ, પ્રમેહ, કડૂ વ્રણ, વર્ણદોષ, સોજો, પાડુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરૂચિ, પિત્ત તથા અપચાનો નાશ કરે છે ***કપૂરી હળદર**—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે **રાન હળદર:**—તીખી, મધુર, રૂચિકર, કડવી તથા અગ્નિદીપક છે, અને કોઢ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, ઉચકી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **ઉધરસ ઉપર**—સુવાની વખતે હળદર શેકી તે ચાવી ખાવી (૨) **શ્લીપદ** (પગ કિવા હાથ મોટા થાય તે) **રોગ ઉપર.**—હળદરનુ ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂત્રમા મેળવી પાવા, એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઇ ખસ અને કોઢનો નાશ કરે છે (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—હળદર તુવેરની દાળમા બાફી છાયડે સુકવવી, પછી ગાયના ઘીમા ઘસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે મૂળ નરમ પડી સણકા તાબડતોબ બધ થાય છે (૪) **સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર:**—ઉપલા ગાંઠીઆ પાણીમા ઘસી દિવસમા બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલા અજન કરવુ, એટલે ઝામર, ધોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે (૫) **સ્તનરોગ ઉપર:**—હળદર અને લોધર પાણીમા ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુવેરના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૬) **આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તે ઉપર:**—હળદર, ફટકડી અને આમલીના પાદડા સમભાગ વાટી તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આખો શેકવી પછી આખની આસપાસ હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—હળદર શેકી તેની ભૂકી કુવેરના ગર્ભમા મેળવી તે ૭ દિવસ ખાવુ (૮) **બાળકના સસણી રોગ ઉપર**—ગોમૂત્ર એક બે વાર ગાળી તેમા હળદર નાખી તે પાવુ. (૯) **સળેકમ અને ઉધરસ ઉપર:**—ગરમ કરેલા દૂધમા હળદરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૧૦) **સસણી રોગ ઉપર:**—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં

* મ૦ સાલિગ્રામજી કપૂરી હળદરને આબા હળદર માને છે

પાવુ (૧૧) સ્વરભેદ ઉપર—રાત્રે કઢેલા દૂધમા ચપટી હળદર નાખી પાવુ. (૧૨) વિષમેહ ઉપર.—હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો પાવો (૧૩) મૂર્છા ઉપર—હળદર અને સાકર પાણીમા નાખી પાવા. (૧૪) પથરી ઉપર—કાજીમા હળદર અને ગોળ નાખી તે પાવો (૧૫) કફરોગ ઉપર:—ગોમૂત્રમા હળદર નાખી પાવી (૧૬) નેત્રરોગ ઉપર—બકરીના માખણમા હળદરનો ગાઠીઓ ઘસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલુ નાકની પાસેના આખના ખુણામા નાખવુ (૧૭) નાના બાળકને કાટા આવે (ગળુ પકે) તે ઉપર.—ઠડા પાણીમા હળદરનો ગાઠીઓ ઘસી માખણ મેળવવુ અને તે મિશ્રણ બન્ને ખુણા ઉપર, અને ગળાની નીચે પીકના હાડકા ઉપર તથા બન્ને કાન આગળના ગાલફોરા ઉપર ચોળવાથી કાટા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવુ (૧૮) વીછીના વિષ ઉપર:—હળદરની ભૂકી અગારાપર નાખી દશસ્થાને ધૂણી કરવી અને ચલમમા નાખી તમાકુ પ્રમાણે ધૂણી પીવી. (૧૯) દુર્જલ જ્વર ઉપર:—હળદર, હરડે અને જવખારનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ (૨૦) કમળી ઉપર:—હળદરનુ ચૂર્ણ ૧ તાલો અને દહી ૪ તોલા સવારે સવન કરવુ (૨૧) પરસામા બડો બધાઇ જાય તે ઉપર:—બકરીના મૂત્રમા હળદર નાખી પાવી (૨૨) વાળા ઉપર:—પુરુષના મૂત્રમા હળદર વાટી લેપ કરવો

૬૧૪. હંસરાજ.—સ૦ હસપાદી, હસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા હિ૦ હસપાદી. મ૦ લાલહલાજાળુ બ૦ ગોયાલેલતા ક૦ નવિલડી તા૦ શેરૂપ્પાદી. ફ્રા૦ પરસ્યાઉશાન. અ૦ શારૂલજીન, શાઇલઅર્દ ઇ૦ મેડનહેઅર. લા૦ એડીએ-ટમલ્યુન્યુલેટમ્

રાતી રીસામણીના ઝાડને હસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ—તીખુ, ઉષ્ણ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—વીંછીના વિષ ઉપર—હસરાજના મૂળ રવિવારે સવારે કાઢી તે મ્હોડામા રાખવા તથા કાનમા ફુક મારવી

૬૧૫. હાડસંધી.—(સ૦ સધિની. મ૦ હાડમોડી.) એ ઝાડ વાદાની પેઠે થાય છે એ ખરસાણીની પેઠે કાડયુક્ત હોઇ લીલી હોય છે અને દૂરથી ખરસાણીના જેવી દેખાય છે બબ્બે આગળ ઉપર એને ચપટી ડીરીઓ હોય છે એનો પુષ્કળ વિસ્તાર થાય છે. કોકણમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એને મરી જેવડા અને રગે મેતી જેવા ગોળ ફળ આવે છે એ ફળ મીઠા લાગે છે બાળકો એ ફળ ઘણા પ્રેમથી ખાય છે એને પાદડા સમુળગા આવતા નથી. બામના ઝાડ ઉપરની હાડસધી વધારે ગુણવાળી છે ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર.—હાડસધી લાવી લગાર કચરી ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી, એટલે ભાંગેલુ હાડકુ સારૂ થાય છે, અથવા હાડસંધી તથા રગતરોહિડાની છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાંધવી. ઢોરોને પણ આજ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારામાં હાડસંધી ખવરાવવી. (૨) વાળા ઉપર.—હાડસંધી બારિક કચરી તેનો પાટો

બાધવો (૩) સન્નિવાત ઉપર:—હાડસધી, સુઠ, મરી, લીડીપીપર, પીપળી-મૂળ, હરડે, બહેડા, આમળા અને તજનો કાઢો પાવો, એટલે સંધિવાત તુરત દૂર થાય છે

૬૧૬. હાડસાંખળ.—(સ૦ અસ્થિસહારી મ૦ હાડસધી, ત્રિધારી કાડવેલ હિ૦ હારસિગાર.) હાડસાખળના "ગ્રથિમાન, અસ્થિસહારી, જરાગી, અસ્થિશૃખલાલિકા, અસ્થિસહારક, અસ્થિસધાનજનની, અસ્થિસધિ, વજ્રવલ્લરી" એવા સસ્કૃત ભાષામા નામો છે

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જાડાઇ ચોધારી કાડવેલ કરતા વધારે હોય છે નિઘટપ્રકાશકાર " તિધારી કાડવેલ " નેજ હાડસાખળ કહે છે એ વેલાનો ફાટો કુડામા વાવી તે વેલો ઝાડ ઉપર ચડાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે થાણામા આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાના લોકમા ઘણી હતી, પરતુ હમણાના કાળમા પરદેશી વિદ્યાના પ્રસારવડે એ રિવાજનો નાશ થઈ, એવી વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિલાયતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામા લોકોનુ લક્ષ ઘણુ વધી ગયુ છે, એ કાલમાહાત્મ્યજ કહેવુ જોઇએ **હાડસાંખળ**—લઘુ સારક, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિસધાનકારક છે, અને કૃમિ, અર્શ, વાત તથા કફનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) **અસ્થિભંગ ઉપર:**—હાડસાખળ ખાડી ત્રણ દિવસ ભાગેલા હાડકા ઉપર બાધવી. ત્રિધારી કાડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાડવેલ લેવી ઢોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો (૨) **સર્વ વાતરોગ ઉપર.**—હાડસાખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનુ ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લોટમા મેળવી તલના તેલમા તેના વડા કરી ખાવા, એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૬૧૭. **હારા**—(સ૦ વિકટક મ૦ હારી હિ૦ હરીઆ ક૦ મોલગુ) એ ઝાડ ઘણુ મોટુ થતુ નથી એના પાદડા ચાર આગળ પહોળા હોઇ લાબા હોય છે. એને બોર જેવડા ફળ આવે છે એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે એ ઝાડ કોકણમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે એના મૂળમા પીળો રગ હોય છે તે પીળા રગમા વસ્ત્રા રગે છે એને **'હરીયા' 'હરી'** પણ કહે છે મહારાષ્ટ્રી ભાષામા એને કોઈ '**બારતોડી**' એટલે બારમુખી કહે છે **હારાવૃક્ષ:**—તુરૂ, તીખુ, રૂક્ષ, રૂચિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વસ્ત્રરજન હોઇ કફનુ નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) **વ્રણ પાકવા ઉપર.**—હારાના ફળનો લેપ કરવો એટલે વ્રણ પાકી ફૂટે છે (૨) **વ્રણ બેસી જવા ઉપર**—વ્રણની ગાઠ ઉપર હારાના કુમળા પાદડાં બારિક વાટી અર્ધો આંગળ જાડાઇનો લેપ કરવો, અને તે ઉપર વારવાર ભીનુ કપડુ ફેરવતા જવુ એટલે ગાઠ બેસે છે (૩) **પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—હારાના મૂળ અથવા લાકડુ રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમા જીરૂ અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવુ એટલે પ્રમેહ બધ થાય છે

૬૧૮. **હિવર**—સ૦ અરિમેદ. મ૦ હિ૦ હીવર–ગધી. ક૦ કરસવેલુ, બ્યાલદગીડ, ફરિજાલી તા૦ પિકારૂવેલ. મલા૦ એલ૦ લા૦ અકેસિયાફારનેસિયાના.

આ એક ખેરનીજ જાત છે એના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે એને કાટા હોય છે ખેરના ઝાડના જેવાજ એના પાદડા હોય છે એનુ લાકડુ ઈમારતના કામમા સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે હિવરના ઝાડની છાલ તુરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણ કાથો કરે છે એને " ગધિ હિવર " પણ કહે છે **હિવર:—** તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણ, ખારો તથા રૂક્ષ છે, અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંડૂ, મદ, વિસર્પ, વિષ, બસ્તિરોગ, જ્વર, કોઢ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, વ્રણ, દાહ અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. એના **ફળ:—** કડવા, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:— પેટપીડ ઉપર:—** હિવરાની છાલનો રસ પાવો.

૬૧૯. હીંગ:— સ૦ બ૦ હિંગુ. મ૦ હિ૦ હીંગ. ક૦ હિંગલદ. ઈંગીન. તૈ૦ ઇંગુવા તા૦ પેરૂંગાય તુ૦ ઈંગુ મલા૦ પેરૂંકાય ફા૦ દર્ખતે, અંગુઝ ખાલીસ અ૦ હિલતી—ત—સ ઇં૦ આસ્સાફોટિડા લા૦ ફેરૂલાનાર્થેક્સ

હીંગના ઝાડ **હિરાત, ખોરાસન અને બલ્ખ એ પ્રાંતોમાં થાય છે.** એના પાદડાથી કંદને (મૂળને) ટાચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામા આવે છે તેને હીંગ કહે છે ઉપર કહ્યા એ પ્રાતોમાથી તે **પંજાબમાં તથા મુંબઇમાં આવે છે.** હીંગનો આ દેશમા અતિશય ખપ થાય છે, એને આપણા દેશમા " **વઘારણી** " પણ કહે છે હીંગ એ અનેક રોગની નાશક છે ×**હીંગ:—** તીખી, હલકી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને મલસ્તંભ, આનાહ, આધ્માન, શૂળ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કફ, વાયુ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—** હીંગની ચણા જેવડી ગોળી કરી ગળાવવી. **(૨) જનાવરની ચાદીમા કીડા પડે છે તે ઉપર:—** ચાદીમા હીંગ ભરવી. **(૩) અપસ્માર ઉપર —** ઘી, સિંધવ અને હીંગ એકેક તોલો લઇ બાર તોલા ગોમૂત્રમા નાખી બાફવુ અને મૂત્ર બળી જાય એટલે ઘી સિદ્ધ થયુ એમ સમજવુ તે ઘી રોગીની પ્રકૃતિ જોઇને પાવુ. **(૪) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:—** ધૂમાડી રહિત અંગારા ઉપર હિંગ અને અડદનુ ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂમાડી મ્હોમા લેવી. **(૫) અફીણ ઉપર ઉતાર —** હીંગ પાણીમા અથવા છાશમા મેળવી પાવી. **(૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપર —** ઘોડાના અથવા ઘેટાના લીંડાનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમાં ૧ માસો હીંગ નાખી તે રસ પાવો. **(૭) પેટમા શૂળ આવતું હોય તે ઉપર.—** હીંગ માસા ત્રણ, કોષ્ટ માસા ત્રણ, વાવડિંગ માસા ત્રણ, એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમા નાખી પાવું. **ચોથીઆ તાવ ઉપર:—** હીંગ અને જુનું ઘી એકઠું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમા નાખવુ **(૯) ખુપરા ઉપર:—** અર્ધી રતિ હીંગ દહીમા મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. **(૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર— હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ:—** સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, અજમો, સિંધવ, જીરૂં, શહાજીરૂં

× સંસ્કૃત વૈદ્યકગ્રંથોમાં હીંગને વાપરતા પહેલા શેકવાનું કહેલ છે.

અને શેકેલી હીંગ એ સમભાગ લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ અને તે ચોગણા ઘીમા અગર ભોજન સમયે ઘી ભાત સાથે ખાવુ, એટલે અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, કૉલેરા, પાકુ, આમ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે (૧૧) પ્રસૂતાના ચક્કર અને શૂળ ઉપર:— હીંગ શકા ઘીમા મેળવી ખવરાવવી (૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર:— હીંગ આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૧૩) વ્રણ સંબંધી કીડા દૂર થવા માટ:—હીંગ અને કડવા લીંબડાના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૧૪) પટકી (કૉલેરા) ઉપર—શેકેલી હીંગ, કપૂર અને આંબાની ગોટલીમાનુ મગજ સમભાગ લઇ ફુદીનાના રસમા એકત્ર ખરલ કરી ગોળાઓ વાળી સુકવવી એકેક કલાકને અંતરે એકેક ગોળી ચાવી ખાવી, અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અફીણ ૧ ભાગ, મરચાની વજ્રગાળ ભૂકી ૧ ભાગ, એ જણસો એકત્ર કરી તેની ફુદીનાના રસમા વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી ઝાડા થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી પાચની અંદર અને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળી આપવી (૧૫) આવાશીશી ઉપર.—હીંગનુ પાણી કરી નાકમા નાખવુ (૧૬) કર્ણનાદ (બહેરાપણા) ઉપર.—હીંગ, ચીગફળ અને સુંઠ એ સરસીઆમા નાખી કઢવી અને તે કાનમા પાડવુ (૧૭) વાળા ઉપર—હીંગનુ ચૂર્ણ ૪ માસા પાશેર દહીંમા નાખી ૩ દિવસ ખાવુ (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્ર રોગ ઉપર—હીંગ શેકેલી અને એલચીદાણાનુ ચૂર્ણ ૧ ગુંજાભાર દૂધ—ઘીમા ખવરાવવુ (૧૯) શરદીવડે કાનના ઢાંક બેઠા (ઢાક પડી) હોય તે ઉપર:— ઉત્તમ હીંગ રૂમા વાટી કાનમા ઘાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામ શૂળ ઉપર— હીંગ, સિંધવ અને જીરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા નાખી આપવુ (૨૧) દાઢ દુખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપર—શેકેલી હીંગ દાઢ નીચે રાખવી (૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:—ગાયના ઘીમા ૪ ગુંજા હીંગ ખવરાવવી

૬૨૦ થુવરા:—(સં૦ તીક્ષ્ણદુગ્ધા) થુવરાના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાદડા ઈંદ્રજવના પાદડા જેવા થાય છે એ પાદડાના ડીટા લાબા હોઈ રાતા હોય છે આ ઝાડનુ દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે આ ઝાડનુ લાકડુ ધોળા રંગનુ અને નરમ હોય છે એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે થુવરાના દૂધથી આખને ઇજા થાય છે એ ઉપર ઉતાર દહીંની આશ આખ ઉપર રાખવી એટલે ઇજા થશે નહિ. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—થુવરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૭ મરી વાટી તે પાવો, કિંવા થુવરાની છાલ અગ્નિના પાણીમા ઘસી પાવી (૨) ઘોણસના વિષ ઉપર—થુવરાનો રસ પાવો, કિંવા ગુંદની છાલ, ફળ તથા અંબાડાની છાલ સમભાગે લઇ પાણી છાટી બારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમા થુવરાની છાલ ઘસી શક્તિઅનુસાર અને વિષનુ જોર હોય તે પ્રમાણે બે ત્રણ વાર તે ઓષધ આપવુ (૩) વીંછીના દંશ ઉપર—થુવરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનુ દૂધ દંશ ઉપર લગાડવુ (૪) નળ ઉપર—થુવરાની કુંપો અને વડની વડ-

વાઇઓના અંકુર કેળના પાદડામાં બાંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) રેચ:—કુરાનું દૂધ ચણોઠીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી ઉતાર ઘી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવું. (૬) રતવા ઉપર—કુરાના લાકડાની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમા એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો, એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર—કુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો

૬૨૧. હેદ.—સ૦ શાગોટ મ૦ સાગસાહોડા, હેદી. હિ૦ સહોડા સ બ૦ શ્યાઓડા ક૦ આષોઢમરનુ

હેદના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે કોકણ પ્રાતમા એ ઝાડ ઘણા થાય છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોઇ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે એ ઝાડનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઉપયોગી છે આ લાકડા ઉપર લાખનો રગ ઘણો થાય છે આ ઝાડ માગનો એક પ્રકારનો ભેદ છે એના પાદડાના રસથી જુલાબ થાય છે હેદ—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે હેદનુ ઝાડ:—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવુ અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર:—હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ પથ્ય કળથીની રાબ અને અલણી ભાત (૨) ઢોરના ક્ષતમાંના કીડા મારવા ઉપર—હેદના તોરા અને ચાડેરવાના તોરા એકત્ર ખાડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમા ભરવો, તથા કુચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાધવા (૩) ભાર, યકૃત્ અને બરોળ ઉપર.—ગોળ ખાઇને તે ઉપર હેદના પાદડાનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉચા કરી રાખવા ઔષધ લાગે તો ઉતાર નાચણાની ખીચડી કરી ખાની કિવા ઘી પીવુ (૪) નળવાયુ અને શોફોદર ઉપર:—હેદના પાદડાનો રસ ચાર પૈસાભાર લઇ મરીની ભુકી નાખી પાવો ઉલટી થાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર ઘી અને ભાત (૫) કમળી ઉપર:—હેદના અંકુરોનો રસ ગાયના દૂધમા શક્તિઅનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો, એથી તુરત ગુણ આવે છે (૬) આધાશીશી ઉપર—હેદના બોગેનો રસ નાકે સુઘવો. (૭) વાળા ઉપર:—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને બે દિવસ છોડવા નહિ.

૬૨૨. હેળું:—આ એક જગલી ઝાડ છે તે સુમારે ૨૫ હાથ ઉચુ હોઇ તેનો વિસ્તાર આઠ દશ હાથ હોય છે એના પાદડા દિજવના ઝાડનાં પાદડા કરતા નાના હોય છે એને સુમારે જામફળ જેવડા ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમા "અળવે" કહે છે એનુ શાક પણ કરે છે એ શાક કાઇંક લીલા કેળા જેવુ સ્વાદે લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે ગરીબ લોક એક બે દિવસ એ ભાજી ઉપરજ કાઢે છે ઉપયોગ—(૧) વેળ, બદ, વગેરે પકવવા ઉપર:—હેળુના લીલા પાદડા લાવી થોડા પાણીમા વરાળ આવે ત્યાસુધી બાફવા. પછી બારીક વાટી તેની ચપટી થેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર

બચ્ચે ટીપા ટકુ પાણી નાખતા રહેવુ (૨) **બાળકના ઉટાંટીયા ઉપર:—** હેળુના પાકા ફળ ખવરાવવા (૩) **કૉલેરા ઉપર.**—હેળુના બિયા મધમાં ઘસી પાવા અથવા હેળુના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા (૪) **દમ અને ઉધરસ ઉપર—** હેળુના પાદડા ચલમમા નાખી પાવા (૫) **આંખમાંનાં ફુલાં વગેરે જવા માટે.**—હેળુના બિયા ઘસી અજન કરવુ

વનૌષધી ગુણાદર્શ સમાપ્ત.

आर्यभिषक्-भाग २ जो.

सुबोध वैद्यक.

उपचारेण शमनमपचारेण कोपनम् ॥
एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्यात्संशमनक्रियाम् ॥

(हारीत संहितायाम्)

૧—અજીર્ણ.

કારણ—ઘણુ પાણી પીવુ, અકાળે ભોજન કરવુ, મલમૂત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડુ કિંવા ઘણુ ખાવુ અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, ઠંડુ, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલુ, નજર પડેલુ, અશુદ્ધ, ન ગમતુ અથવા વાશી ઈત્યાદિ અન્નાદિકનુ સેવન કરવુ, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવુ, ઇત્યાદિ કારણોએ અજીર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એના **સાધારણ લક્ષણો:—** શૂળ, પેટનુ ફૂલવુ, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મલ તથા વાયુનો અવષ્ટંભ વગેરે **ઉપચાર*:—**(૧) કોઇ પણ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવુ, લાંઘણુ કરાવવી અને હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવુ (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કડકા કરી, તેમા મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી તે આપવુ (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સંચળ, સુંઠ અને થોડી હીંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવુ અને સારૂ પાકુ થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર ઠંડુ થાય એટલે ચૂસી જવુ (૪) લીંડીપીપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સુંઠનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમા, પાણીમા કિંવા સાકરમા નાખી આપવો. (૬) સુંઠ ને ગોળ અથવા સુંઠ ને સાકર આપવી (૭) ભોજન પહેલા આદાના રસમા લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે પ્રાશન

---

* **સમુદ્ર લવણાદિ ચૂર્ણ—સમુદ્રલવણ, સંચળ, સીંધાલુણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડેદળ, લીંડીપીપર, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગ એ ૧૧ ચીજો બબ્બે ટાંક લઇને ચૂર્ણ કરી સાજરે ઉના પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, ગોળો, વાતપ્રમેહ, ફોગળીયુ, પાંડુરોગ અને નિર્બળતાનો નાશ થાય છે.**

કરવુ, એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવગ અને બાળહરડેનો કાઢો સિંધવ નાખી આપવો, એટલે સૂક્ષ્મ રેચ થઇ અજીર્ણનો નાશ થશે (૯) લીંડીપીપર અને ગોળ ખાવો (૧૦) મૂળાના કદના પાતળા પીતા કરી તે ઉપર મીઠુ નાખી જોરથી મસળી થોડીવાર રહેવા દેવા, પછી પુન જોરથી મસળી તેમાનુ પાણી પીલી કાઢી નાખી તે પીતા ચાવી ખાવા, એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સુઠનો કલ્ક કરી પાવો (૧૨) ધાણા અને સુઠનો કાઢો આપવો, એટલે અજીર્ણ, આમ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે (૧૩) સિંધવ, સચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીંડીપીપર, સુઠ, મરી, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગનુ વસ્ત્રગાળ ૪ માસા ચૂર્ણ ઘીમા કરમેળવી ભોજન સમયે પ્રથમ પાચ કોળીઆ સાથે ખાવુ, એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા (કોલેરા), કમળો, પાડુ, દમ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સુઠ અને મરીનુ ચૂર્ણ છાશમા ૭ દિવસ આપવુ, એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે (૧૫) સુઠ ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૬ ભાગનુ ચૂર્ણ કરી આપવુ એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવષ્ટભનો નાશ થાય છે **પથ્ય**—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવત, કુણો મૂળો, લસણ, જુનુ કોહળુ, શેકટો, પડવળ, વેગણ, આમળા, નારગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, છાશ, મીઠુ, દહી, હીંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગરવેલના પાન, ઉષ્ણોદક, કડવુ, તીખુ, ખાટુ એવા રસ ઇત્યાદિકોનુ સેવન સારૂ છે **અપથ્ય**—મલ-મૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ઘણુ ખાવુ, જાગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠડુ ધાન્ય, જાબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ અન્ન-પાન ઇત્યાદિ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા*—અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનનસ-

* સુબોધ વૈદ્યકમા દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનૌષધી ગુણાદર્શ પ્રકરણનીજ ખતવણી છે મૂળ મરાઠી ગ્રથની છેલ્લી આવૃત્તિને આધારે એ પ્રકરણમા સુધારો વધારો થયેલો, તેમા ના ઉપચારો તેમજ કેટલાક ઉપચારો રા પદેની હયાતીમા નીકળેલી ગુજરાતી આવૃત્તિમા ખતવવા રહી ગયેલા, તે આ આવૃત્તિમા આ પ્રમાણે વિશેષ ઉપચાર દાખલ દરેક વ્યાધિના પ્રકરણમા સશોધકે ઉમેર્યા છે, અને સશોધકે પોતે સગ્રહ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમજ બીજી હકીકત આમા ટીપણી દાખલ આપવામા આવેલી છે દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષધીના વર્ણનમા કહેલ નબરે જોવાથી મળી આવશે જેમકે આ પ્રકરણમા “ અજમો ૧ ” એમ લખેલુ હોવાથી અજમાના વર્ણનમા અજમાના ઉપયોગનો નબર ૧ લો જોવો આમ સર્વત્ર સમજી લેવુ ‘વનૌષધી ગુણાદર્શમા’ એ વાક્યને બદલે હવે પછી “વનૌ૦મા” એ ટુકા શબ્દ વપરાશે એ તરફ વાચનારનુ ધ્યાન ખાસ ખેચીએ છીએ.

વળી આ પાચમી આવૃત્તિથી વનૌષધી ગુણાદર્શની ખતવણીની માફક ગૌ-

૧, આદુ–૨, ૫, કલૌંજી જીરૂ–૧, કોથમીર–૬, ચિત્રક–૧૭, જાયફળ–૧૨, ઝેરકોચલા–૭, તુવરફળ–૩, પાઠ (કાળીપાડ)–૧૦, બાફળી (હીંગોત્રી)–૪, મુળા–૬, રાઈ–૩, લવંગ–૬, લીંડીપીપર–૧૬, લીબુડી–૧, વગડાઉ અજમો–૧, હરડે–૧૫, ૪૪, હીંગ–૧૦, (અજીર્ણ કેળાથી હોય તો) કેળ–૨૧ (ઘીથી હોય તો) કાકમ–૮, (ફણસથી હોય તો) ફણસ–૬, ૭, અને (તેલથી હોય તો) બીડી–૪ **મંદાગ્નિ માટે જુઓ**—અતિવિષ–૫, આદુ–૧૩, ૧૯, ૫૨, આમલી–૧૨, કલૌંજી જીરૂ–૧, કોથમીર–૬, ગાજો–૬, ઝેરકોચલા–૭, ભાંગરો–૧૩, રતાળી–૧૦, રાસ્ના–૬, લવંગ–૧, લીંડીપીપર–૧૩–૩૫ **ભૂખ લાગવાના ઉપાય જુઓ**—આદુ–૧૫, બોરિંગણી–૬

૨—અમ્લપિત્ત.

કારણ—વાસી, ખાટું થઈ ગયેલું અથવા બીજા વિકારવાળું, પિત્તને કોપાવનાર, વિરૂદ્ધ ગુણવાળું અથવા દાહ કરે એવું અન્ન અથવા બીજા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી પિત્ત દૂષિત થઈને સંચિત થાય છે, તેને અમ્લપિત્ત કહે છે **લક્ષણ**:—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચુંથાવો, કડવા, ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવું, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદ્વેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે આ રોગ જુનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે **ઉપચાર**—(૧) પ્રથમ વમન થવાને મીંઢળનું ૪–૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું, પછી સૂક્ષ્મ રેચ આપવા. (૨) આમળા અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સુંઠ અને કડવાં પરવળનો કાઢો આપવો, એ કફ, પિત્ત, ઉલટી, કંડૂ, જ્વર અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે, અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૪) સુંઠ એક ભાગ અને ગેરૂ બે ભાગ, એનો ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ–સવાર દૂધ અને પતાસા સાથે ખાવી (૫) દ્રાક્ષ ૧ ભાગ હરિતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ બબ્બે વાલની કરી સાંજ–સવાર આપવી (૬) જવનો કાઢો આમળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો. (૭) કરિયાતુ, નાગરમોથ, સુંઠ અને ગળોનો કાઢો આપવાથી અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે (૮) અરડુસી, ગળો અને ઉભીરિંગણીનો કાઢો મધ નાખી આપવાથી અમ્લપિત્ત, કફ, શ્વાસ, જ્વર અને ઓકારીનો નાશ થાય છે (૯) લીંડીપીપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરડે, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી ગળામાંની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે (૧૧) કડવા લીમડાના પાન અથવા આમળાંનો કાઢો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સુંઠનો કલ્ક આપવો. (૧૩) ચોર આમલીનું સરબત કરી તેમાં

વૈદ્યક અને પ્રાણીજ ઔષધી એ બે પ્રકરણોની ખતવણી દાખલ કરી છે, અને તે પણ ગોવૈદ્યકના બદલે "ગોવૈ૦" અને પ્રાણીજ ઔષધીના સ્થળે પ્રા૦ ઔ૦ છાપેલ છે.

જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે આપવુ. (૧૪) આમળા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઇ, તે ભીંજાય એટલુ તાજુ ઘી નાખી આપવુ (૧૫) કેળના કાદાના રસમા આમળાનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવુ. (૧૬) કોકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી (૧૭) **નારિકેલખંડપાક:**—ઝીણુ વાટેલુ ૧૬ તોલા ખોપરૂં લઈ, તે ૪ તોલા ઘીમા સારૂ શેકી, તેમા સમભાગે સાકર અને ૬૪ ભાગ નાળીએરનુ પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી, તેમા ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂ, શાહજીરૂ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા લઈ ઠંડુ થમા પછી આ પાક સેવન કરવો, એટલે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે (૧૮) **અવિપત્યકર ચૂર્ણ:**—સુઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીગ, એલચીદોડા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગ લઇ સર્વના બરોબર લવગ લઇ જે ચૂર્ણ થાય તેનુ દુપ્પટ નસોતરનુ ચૂર્ણ લઇ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઇ નિવડેલા માટલામા રાખી ભોજન પહેલા આઠ માસા પ્રમાણે ખાવુ ઉપર ઠંડુ પાણી પીવુ, એટલે અમ્લપિત્ત, શૂળ, હરસ, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરૂ અને ગહુલા સમભાગ લઇ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમા આપવુ (૨૦) ચોરઆમલીનુ મગજ નવ ભાગ, શેકટાનો રસ ૪ ભાગ, ભાગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોઠાનો ગર ૮ ભાગ અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ, એકત્ર ખરલ કરી બોરના ઠીલા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી નિત્ય એક ગોળી આદુનો રસ અને ખડીસાકરમા અથવા નાળીએરના પાણીમા આપવી. **પથ્ય:**—ચોખા, ઘઉ, મગ, જવ, સાકર, કારેલા, કકોડા, પડવલ, ચાકવત, જુનુ કહોળુ, કેળફૂલ, ઉષ્ણ પદાર્થ અને કફ–પિત્તહારક એવા અન્નપાન. **અપથ્ય:**–મીઠુ, તેલ, તીખુ, ખાટુ તલ, કળથી, ભેંઠીનુ (ઘેટીનુ) દૂધ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—અબાડો–૧, આદુ–૧૮, ૨૩, આમળા –૧૮, ૩૬, ઇડલીણુ–૨, કરિયાતુ–૫, કોકમ–૪, ગહુલા–૨, ગોરખ આમલી–૨, દ્રાક્ષ–૧, ધોળી પિલુડી–૫, નાળીએર–૧૨, પાટલા–૯, બાવળ–૧૦, મુળા–૭, લીંડીપીંપર–૧૯, વસુ–૫, શતાવરી–૧૬, સાટોડી–૧૪, સિવણુ–૨, હરડે–૬, ૩૭, અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો કુમળી–૧૨, બીલી–૫

૩—અરૂચિ.

કારણ અને લક્ષણ:—વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનાર પદાર્થોનુ ભક્ષણ, શોક, ભય, ક્રોધ, અતિ લોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનારૂ અન્ન, રૂપ અને ગધથી કરી અરોચક રોગ થાય છે, એથી કરી મ્હોડામા અન્ન વગેરે પદાર્થ રૂચિ (સ્વાદ) શુ છે તે જણાતુ નથી. **ઉપચાર:**—(૧) લીંડીપીંપર, ચવક, સુઠ, પીપળીમૂળ અને ચિત્રકનુ ચૂર્ણ કરી લેવાથી મ્હોડામા રૂચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનુ પાચન થઇ મલબદ્ધતા, બરોળ, ગુલ્મ, શૂળ તથા કફોદર રોગ દૂર થાય છે (૨) સચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરૂ શાહજીરૂ વરીઆળી, કોકમ

અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવુ (૩) એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ કરી આપવુ, એટલે અરૂચિ, પિત્ત તથા કફસબધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાની ખાડવ ચૂર્ણ આપવુ. * (૬) ભોજન પહેલા આદુ અને સિધવ ભક્ષણ કરવાથી તે રૂચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જીહ્વા તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે (૭) સાકર, સુઠ, મરી અને કોકની મધમા ગોળી કરી તે મ્હોડામા રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચકની શાંતિ થાય છે (૮) દાડમ ખાવા (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કકડા કરી, તે ઉપર જીરૂ અને સિધવની ભૂકી નાખી ખાવુ (૧૦) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવુ × (૧૧) અક્કલકરાનુ ચૂર્ણ આપવુ (૧૨) બીજોરીનુ કેસર, ઘી ચોપડીને મરી અને સિધવ નાખી આપવુ **પથ્ય**—ઘઉ, મગ, તુવેર, સાઠી ચોખા, રાતી દુધી, કાકડી, કુમળા મૂળા, વેગણ, શેકટાની શીંગો, કેળા, પડવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, છાશ, કોકુ, કારેલા, ડુંગળી, રાઈ, ચાકવત અને સવા **અપથ્ય:**—તરસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનુ ધારણ, અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ, ક્રોધ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિદ્રૂપ પદાર્થનુ દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—અતિવિષ-૫, આદુ-૧૯, ૪૭, આમલી-૨૨, કોકી-૯, કોથમીર-૪, ગળો-૨૪, પપનસ-૧, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૦, બીજોરૂ-૧૭, ૧૮, લવગ-૧૦, વાવડીંગ-૩, સમેરવો-૧૫

૪—અસ્થિભંગ.

કારણ:—કંઇએક નિમિત્તથી, હાડકુ મરડાવાથી કિંવા ઠોકરાવાથી, પ્રથમ ટંડુ પાણી છીંપી હળવે હળવે થાપડવુ, પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો **ઉપચાર:**—(૧) શતધૌત ઘી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાધવો (૨) બાવળીઆની છાલનુ અથવા બિયાનુ ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધમા ૩ દિવસ આપવુ (૩) સાધરૂખની કિંવા હાડસધીની છાલ કૂટી મરડાએલા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાધવી (૪) મજીઠ, મહુડાની છાલ અને આમલીના પાન, એ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાધવુ (૫) પચવલ્કલ (વડ, પીપળો, નાદરૂખ, ઉબરો અને પિપળી) ના કાઢાથી શેકવુ (૬) ધોળા સાજડની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવું, અને છાલનુ ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ

* અજમો, દાડમની છાલ, આમલી, સુઠ, ખાટા બોરની છાલ, અમલબેદ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી અને લીડીપીપર અઢી અઢી તોલા, તજ, સચળ, ધાણા અને જીરૂ એ અડધો અડધો તોલો અને સાકર ૧૬ તોલા લઇ સર્વના કરેલા ચૂર્ણને **યવાની ખાંડવ** ચૂર્ણ કહે છે એ ચૂર્ણ ૦। તોલા પ્રમાણે આપવાથી પાડુરોગ, અરોળ, ખાસી, અરૂચિ, સંગ્રહણી, દમ, અતિસાર, ઉલટી અને કંઠના રોગો જાય. (શારગધર મધ્યખડ, અ૦ ૬).

× જુઓ પૃષ્ઠ ૩૨૪ તાલીસના વર્ણનમા.

કરવો. (૭) હાડસધિ કરીને ખરસાણી જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી ફ્રૂટી ઉપર બાધવો (૮) કિચિત્ ગેકલુ ઘઉંનુ ચૂર્ણ મધમા ખાવા આપવુ (૯) મજીઠ અને જેઠીમધને લીમડાના રસમા ખરલ કરી તેમા સો વખત પાણીએ ધોએલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો (૧૦) લસણ, મધ અને પીપળાની લાખ વાટી તેમા ઘી અને સાકર નાખી આપવુ, એટલે તરત સાંધો બેસી જાય છે (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમા આપવી * પથ્ય:—ચોખા, ઘઉ, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને ગેકરો અપથ્ય:—મીઠુ, તીખા, ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ, મૈથુન અને ગરમી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—અરજુન સાજડ–૩, ગહુ–૪, બાવળ–૨, બીવલો–૫, મજીઠ–૭, લસણ–૧૪, સાધરૂખ–૧, સુગ્રીણ–૩, હાડસધિ–૧, હાડસાંકળ–૧, (**અભિઘાત કિવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો**) માલેબધ–૧ (ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમા લોહી બધાઇ જાય તો) બીવલો–૫, (**તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો, કાચ વગેરે શરીરમાં પેશી ગયો હોય તો**) ઉદરકની–ક ૯, ગ ૮, ગેલડી–૮ (**પગ કે ઢીંચણ (ઘુંટી) મરડાયો હોય તો**) આવળ–૨, ઉકણ–૧, વાલોળ–૩, (**દુખતા હાડ ઉપર**) કોકમ–૧ (**ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઇ પણ આઘાત થઈ લોહી ગઠાયા ઉપર**) આબાહળદર–૨, મેદાલકડી–૩ જુઓ ગોવૈ૦ દૂધ–૧૭

૫—આફરો.

કારણ:—આમ કિવા મલ પેટમા ઘણા દિવસ સુધી ભેગો થઇ વાયુએ શુષ્ક થઈ ગડો બાઝે છે અને ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહ રોગ એટલે આફરો કહે છે **લક્ષણ:**—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળેકમ, માથાનો દાહ, આમાશયમા શળ, જડપણુ, હૃદયને પીડા, ઓડકારનો પ્રતિબધ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનુ સ્તભન, શળ, મૂર્ચ્છા, મળની ઉલટી અને શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે પકવાશયમા આનાહ થયો હોય તો આધ્માન અને વાતરોગાદિક લક્ષણો થાય છે **અસાધ્ય લક્ષણ:**—તરસે પીડિત, કલેશ પામેલો, ક્ષીણ, શળથી પીડાતો તથા મળ ઓકનાર એવા રોગીને છોડી દેવો **ઉપચાર**—(૧) હીગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, કોઠ ૫ ભાગ, સાજીખાર ૭ ભાગ અને વાવડીગ ૯

---

* (૧) બાવળની છાલ ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ અને ગુગળ ૭ ભાગ એ એકઠા કરી ગોળીઓ કરી આપવી. (૨) એક બીલામાના સુડીથી ૪ કકડા કરી દશ તોલા ઘીમા તળી કકડા કાઢી લઇને તે ઘીનો શીરો કરી દરરોજ સવારે તાજો તાજો ખાવો આ પ્રયોગથી બીલામો ઉઠવાનો ડર બીલકુલ નથી (૩) સાબરસીગ ઘસીને મધ જેવુ ઉતારી તેમા ગુગળ, ચોખા, એળીયો, સમાન, અને કળીચુનો ગુગળથી અર્ધો નાખી ઉનો કરી લેપ કરવાથી વાગવાથી થએલ લોહીનો જમાવ વીખરાઇ જઇને આરામ થાય છે શળ ઉપર પણ એ લેપ સારો છે

ભાગ લઇ તેનુ ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમા આપવુ, એટલે આનાહ, વિષુચિકા હદ્રોગ, ગુલ્મ અને અર્ધાંગવાયુનો નાશ થાય છે. (૨) નસોતર ૨ ભાગ, લીંડી-પીપર ૪ ભાગ અને હરડે પાંચ ભાગ લઇ, ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગ ગોળ નાખી ખાવુ. એ દારૂણ આનાહનુ નાશક છે. * પથ્ય:—ઘી, ભાત, અભ્યંગ, કુમળા મૂળા, બીજોરૂ અપથ્ય:—ઉલટી, મલમૂત્રના વેગનો અવરોધ, સર્વ પ્રકાર-ની દાળ, જાંબુ, કાકડી, આળવી, તુરા પદાર્થ અને જડાન્ન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —ઉંદરકની ૬-૮, ખસખસ-૪, જળ-જાબંવા-૩, તુવરફળ-૧, સમેરવો-૧૭, હરડે-૪૦, (ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે તે ઉપર) ફણુસ-૭, જાયફળ-૧૦

૬—આમવાયુ.

કારણ:—વિરૂદ્ધ આહારનુ ભક્ષણ કરનાર, વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદાગ્નિવાળો, આળસુ, સ્નિગ્ધ અન્ન ખાઇ લાગલીજ મહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટણના અપકવ પદાર્થ) વાયુથી કફસ્થાને જાય છે અને ત્યા તે કફથી દૂષિત થઇ મસ્તકે જાય છે ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમા દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઇ સ્રોતસને કંપિત કરી, વાયુ, કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસંધિમાં (કેડના ભાગમા) પ્રવેશ કરી ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે *લક્ષણો:—અંગ મરડાઇ જવુ અરૂચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડત્વ, જ્વર,

---

* દગીરાના બીજ ટાંક ૨, ખાંડ ટાંક ૨, લીંબુનો રસ ટાંક ૯ લઇ એકત્ર કરી ખરશાણી થુહરના દૂધમા સાત દિવસ મર્દન કરી ચણીબોર પ્રમાણે ગોળી કરી ઉના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી પેટનો રોગ કહાડે છે અને આફરો બંધ થાય છે.

*આમવાયુની ઓળખાણ આપતા એક ગ્રંથકાર મરડા (આંકડીવાળા ઝાડા)ના વર્ણનમાં લખે છે કે, મરડામા આમ (કાચો ઝાડો) તથા એકલુ લોહી અથવા પરૂ અથવા એ બને પેટમા મરડો કરીને સાથે પડે અથવા એકલુ લોહી, પરૂ અથવા બને પડે છે, અને આમવાયુમાં એકલો આમ સાદી રીતે અથવા મરડો કરીને પેટ-માથી પડે છે એ બન્ને રોગથી ઉપર સાપરી ઝાડા આવ્યા કરે છે અને કોઇને કઠણ મરડો થાય ત્યારે સાથે તાવ પણ આવે છે, જીભ ઉજળી થાય છે, પેડુમા દુખાવો થાય છે, ઝાડે જતી વખતે પીડા થાય છે, અને કોઇને ઝાડામા અમ-લાગને લોહી કે પરૂના અથવા બનેના ટીપા પડે છે. એ રોગ થતાવારજ પ્રથમ કાચુ દિવેલ બેથી ત્રણ ચમચા સુંઠના ઉકાળામા ભેળી પાવુ અને એક વખત આપવાથી ફાયદો ન પડે તો એક એક દિવસના આંતરે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કાચુ દિવેલ ત્રણ ચાર વખત આપવુ. પછી નીચલી દવા આપવી.—આળશીના બીજ તોલો ૧, પાણી શેર ૦॥ મા ઉકાળી તેમા સફેદ આવળનો ગુંદર માસા ૪ નાખી તેના ત્રણ ભાગ કરી દિવસમા ત્રણ વાર કેટલાક દિવસ સુધી પાવુ. એથી ગુણ ન થાય તો ફરીથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કાચા દિવેલનો જુલાબ આપી ત્યાર પછી નીચે કહેલ ઔષધ આપવુ

અન્ન ન પચવું, શરીરે સોજો આવવો, એ ચિહ્નો થાય છે, અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું, ઘુંટી, કટીભાગ, કુલા અને સંધિમાં સોજો આવી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે વાયુના યોગે જે ઠેકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીંછી ચડયા પ્રમાણે વેદના થાય છે અગ્નિમાંદ્ય, મ્હોડામાંથી પાણી છુટવું, અરૂચિ, શરીરને જડત્વ, ખર, મુખને વિરસપણું, દાહ, અતિમૂત્ર, કુક્ષિમાં કઠિનપણું, શૂળ, નિદ્રાના વિપર્યાસ, તરસ, ઉલટી, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, હૃદયશૂળ, મલસ્તંભ, જડત્વ, આંતરડામાં શબ્દ થવો, પેટ ફૂલવું ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપચાર—(૧) સુંઠ અને ગળોનો કાઢો રોજ લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે. (૨) સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશૂળ–પૃષ્ઠશૂળનો નાશ થાય છે એજ પાચક અને પીડાનાશક છે (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (સાટોડી) અને ગળોના કાઢામાં સુંઠનો કલ્ક અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું (૪) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું, એટલે આમવાત, કમ્મર

કળીચુનો પત્થરનો ૧૮ ઘઉંભાર, હીરાદખણ ૧૮ ઘઉંભાર, પાપડીઓ કાથો ૨૪ ઘઉંભાર અને અફીણ ૩ ઘઉંભાર, એ સર્વેને ખાંડી બારીક કરી એના સરખા ભાગે ત્રણ પડીકા કરી દિવસમાં ત્રણ વાર ફકાડવા અને ઉપર સાબરશિંગ પાણીમાં ઘસી તે પાણી ગરમ કરી જરા ઠંડુ થવા દઇ પાવું. જો આમ ઘણો પડતો હોય ને લોહી થોડું પડતું હોય નો અથવા ન પડતું હોય તો ઝીણી હીમજી હરડે એરંડ તેલમાં તળીને તેનો ભૂકો કરી તેમાંથી ૩ ૦॥ ભાર લઇને તેમાં તેટલીજ સાકર ભેળવીને ફકાડવું, અને ઉપર પત્થર અથવા લોઢાને ધખાવીને તેનાથી પાણીને ઝામી તે પાણી પાવું એ ઓસડથી પેટમાં આમની કસર હશે તે પણ નીકળી જશે અને પછી ઝાડો એજ ઓસડથી કબજ થશે. કેરીની ગોટલી, બીલી, ધાવડીના ફૂલ, મોચરસ, સુંઠ, જાંબુના ઠળીયા, બોડી અજમો, કતાનના બીજ અને ઇંદ્રજવ, એ સર્વ સમાન વજને લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત અર્ધો અર્ધો તોલો દહીં સાથે ૭ દિવસ સુધી ખાય તો મરડો મટે (૨) સાકર તથા અરડુસીનું ચૂર્ણ અર્ધો અર્ધો તોલો દૂધ સાથે સવારમાં પીએ તો મરડો મટે. (૩) હીમજી હરડે લઇને તેમાંથી અડધી કાચી રાખવી અને અડધી ઘીમાં તળી બધી એકઠી કરી તેનું ચૂર્ણ કરી ખાંડ સાથે ફાકવાથી અનેક પ્રકારના મરડા મટે. (૪) ધાવડીના ફૂલ, વરીયાળી, સાકર અને જાયફળ એ દરેક ૪ પૈસાભાર લઇ પાણીમાં વાટી તેની ગોળીઓ એકેક પૈસાભારની બનાવી તેમાંથી ગોળી ૧ રોજ સવારે ખાય તો મરડો મટે. (૫) હીરાદખણ રૂ ૧ ભાર તથા સાકર રૂ ૨ ભાર લઇ બારીક ખાંડી તેના સરખા ભાગે ચાર પડીકા કરી પછી એક પડીકું ટાઢા પાણી સાથે લેવું, તેથી મરડો અને લોહી બંધ થાય છે (૬) સુંઠ, હીમજ, વરીયાળી, ખસખસના ડોડવા અને ખસખસ એ સર્વ એક એક પૈસાભાર લઇ ઘીમાં તળી ફાકી કરવી.

વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતના એમ ચાર પ્રકારના આમવાયુ શારંગધરે બતાવ્યા છે

અને કુક્ષિ એ ઠેકાણાનુ શૂળ તથા પેટશૂળ સારા થાય છે (૫) દશમૂળના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવુ (૬) એરડમૂળના રસમા સુઠનુ ચૂર્ણ મેળવી ગોળો કરી તે ઉપર એરડાના પાદડા વીટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી પુટપાક કૃતિએ અગાસમા શેકી, રસ કાઢી તેમા મધ નાખી આપવુ (૭) લઘુ પચમૂળના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવુ (૮) બૃહત્પચમૂળના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવુ. (૯) ગળો, સુઠ, એરડમૂળ અને આસગધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગળોના કાઢામા એરડતેલ આપવુ. (૧૧) પાશેર ખજુર ફોલી પલાળી પી જવુ. (૧૨) ચિત્રક, કડુ, પહાડમૂળ, ઈંદ્રજવ, અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, નાગરમોથ, સુઠ અને બાલ હરીતકીનુ ચૂર્ણ ઉષ્ણોદકમા આપવુ. (૧૩) ગત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામા બે તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવુ સવારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમા બે ગુજા કપૂર, બે ગુજા શિલાજીત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમા જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમા દૂર થઈ સારી શક્તિ આવે છે **પથ્ય:**—રૂક્ષ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો, લાઘણ, સ્નેહપાન, જુના ચોખા, જવ, કુલિત્થ, સામો, વાતકફનાશક એવા પદાર્થ, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલા, વેગણ, શેકટો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ **અપથ્ય**—દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, મચાળ, અડદનો લોટ, વિરૂદ્ધાન્ન, મલમૂત્રાદિકનો રોધ, જાગરણ, વિષમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—આદુ–૬, ૭, ૮, ૪૬, એરડો–૧૬, ૩૭, કરિયાતુ–૧, કલૌંજી જીરૂ–૧, ખજુરી–૬, ગળો–૬, ઝોખરૂ બોડા–૬, ભીંડા (શાક)–૨, મદાર–૨, રાસ્ના–૩, લસણ–૧૩, લીડીપીપર–૨૬, સુરણ–૨, સોપારી–૪, હરડે–૪૧, (**આમ ઉપર**) કાચકી–૮, કેશમીર–૩, ઝેરકોચલાં–૯, બીવલો–૧, મેથી–૨, હરડે–૩, (**આમરક્ત ઉપર**) બીલી–૧૩, લસણ–૬, (**આમાંશ ઉપર**) આદુ–૪૫, ઓથમી જીરૂ–૭ ખસખસ ક (અફીણ)–૪, નાગકેશર–૩, માયફળ (માયાં)–૭, (**રક્તયુત આમાંશ ઉપર**) કોકમ–૨, (**શીતા આમાંશ ઉપર**) રાનતુલસી–૧.

૭–આંખના રોગ.

કારણ—અંગ સંતપ્ત છતા શીતોદકે કરી સ્નાન કરવુ, દૂર દૃષ્ટિ કરી નિરતર જોવુ, યથાકાળે નિદ્રા ન કરવી, પરસેવો, ધૂળ તથા ધૂમાડાનો આખોએ સ્પર્શ થવો, ઉલટી થોભાવવી, અતિ ઉલટી, પાતળુ અન્ન અને પાણીનુ અતિ સેવન, મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરતર રૂદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન (માથાકુટ), અતિમદ્યપાન, જે ઋતુમા જે કરવાનુ તે ન કરવું, કલેશ, અભિઘાત, અતિ મૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો, અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનુ નિરતર અવલોકન, ઈત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે એ ૭૮ પ્રકારનો છે.

અભિષ્યંદ:—(આખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાય અભિષ્યદ કારણ છે. આ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે **અધિમંથ**—અભિષ્યદ ઉપર કઈ ઔષધોપચાર ન કરવાથી તે વધી તેમાથી ચાર પ્રકારનો

અધિમંથ રોગ આખામા થાય છે આ રોગથી આંખોને તીવ્ર વેદના થઈ અર્ધી ટાંક સુધી બહુ દુખ થાય છે **શુક્ર (ફુલું)**:—એ સવ્રણ અને અવ્રણ એવા બે પ્રકારના છે **તિમિર (અંધારાં)**—દૃષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાના પ્રકારના રૂપો દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે **કાચ (મોતીયા) બિંદુ**—તૃતીય પટલગત દોષને કાચ કહે છે **લિંગનાશઃ**—તેજ કાચ ચોથા પટલમા જાય એટલે દૃષ્ટિનો રોધ કરે છે તેને લિગનાશ કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલા આકાશમાના ચદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રા, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે **અર્મરોગ**—આખમાં સફેદ ભાગપર પાતળુ, વિસ્તીર્ણ, કાળુ, શ્યામવર્ણ અને રાતુ, લાલ, ધોળુ, કઠિન, એવુ જે માંસ વધે છે તેને "વડસ" કહે છે **અર્જુનઃ**—(અહિર) આખોમા ધોળા ભાગપર મસલાના લોહી જેવુ એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને "અહિર" કહે છે **સ્રાવ** કિંવા **નેત્રનાડી**—(નાસુર)—વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સધિમા પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેને નેત્રનાડી કહે છે. **અંજનાર્થ શલાકા**—સીસુ તપાવી તે ત્રિફળા, ભાગરો અને સુઠના કાઢામા અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમા છમકારી શુદ્ધ કરવુ, અથવા ત્રિફળાના કાઢામા ૧૦૦ વાર તપાની બોળવુ તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આગળ લાબી અને એ છેડેથી કિંચિત્ બારીક હોવી જોઇએ તે છેડે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઇએ. એ સળી એકલી આખમા ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે અજન કરવુ તે પ્રથમ ડાબી આખમા કરી પછી જમણી આખમા કરવુ આખમા ટીપુ પાડવુ તે કદિ પણ રાત્રે પાડવુ નહિ. **અભિષ્યદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર**—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ્ર, ફટકડી, કડવા લીમડાના બિયા, અરીઠા અને રાતા બોળનો લીમડાના રસમા ખરલ કરી તેનો આખાપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લીબુ લઇ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખડનો કાટ અને દાતવણ એકત્ર કરી નાખવુ અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામા વીટાળી તે પોટલી આખ ઉપર વારવાર ફેરવવી, એટલે કડૂ, રતાશ, ખુપરા, (ખીલ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાજન, હરીતકી તથા આદાના પાદડાનો, અથવા વજ, હળદર અને સુઠનો અથવા સુઠ અને ગેરૂનો લેપ કરવો. (૪) આરકુમી, હરડે કડવો લીમડો, આમળા, નાગરમોથ અને સુકાએલા મૂળાનો કાઢો કરી આપવો તે રક્તસ્રાવ તથા કફનો નાશ કરે છે અને આખોને હિતકારક છે (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમા ઘસી અજન કરવુ. (૬) દાતવણ અને અરીઠાનો લીબુના રસમા લોખડની તવી ઉપર ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને અરીઠામા લીમડાનો રસ નાખી, તાબાની કથરોટમા એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૮) સિધવ, દારૂહળદર, ગેરૂ, સુરવારી હરડે અને રસાજન, એ પાણીમા ઘસી તેનો આખોપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) ભોયઆમલી અને સિધવ તાબાના વાસણમા ઠડા પાણીમા ખરલ કરી તેનો

આંખો ઉપર લેપ કરવો, એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે (૧૦) નીવળીના બિયા મધમા ઘસી તેમા થોડુ કપૂર નાખી તેનુ અંજન કરવુ (૧૧) ત્રિફળાના કાઢા-ના કોકરવરણા ટીપા આંખોમા નાખવા. (૧૨) આંખો આવે એવુ જણાય એટલે તુરત બન્ને આંખો આગળ ભીલામાના બારિક ફૂલ નાખવા (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને સુવા ઉપરના ધૂવાસની બન્ને આંખો આગળ પટ્ટી લગાવવી, એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે (૧૪) પીળા ધતૂરાનો (વિલાયતી ધતૂરાનો) રસ આંખમા નાખવો. (૧૫) દાડમડીના પાંદડા વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતના ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજા લઈ, તેમા સવા તોલો પાણી નાખી દિવસમા બે વખત આંખોમા નાખવુ, એટલે આવેલી આંખો, ખીલ, પીઆ અને રતાશની શાંતિ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—અવેડો–૬, આદુ–૨૮, આમલી–૧૧, ઉબરો–૫, એરંડો–૪, કદંબ–૨, કુવાર–૫, ખસખસ ક (અફીણ)–૧૧, ગળ-જીભી–૨, ચિમડ–૧, કુંગળી–૨૯, દાડિમ–૧૧, દારૂહળદર–૬, નાળિલ–૨, નિર્મળી–૪, પીળો ધતૂરો–૫, બકામલીબડી–૩, લીંબુડી–૫, સરગવો–૧૭, સારફળ–૧, હરડે–૧, ૪૫, (આંખો દુખવા આવે એમ લાગે તો) ભીલામો–૨૪

નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાજી, સિંધવ, તેલ અને મોરવેલીના મૂળ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) મીઠુ, સરસીયુ અને કાજી, કાંસાના વાસણમા નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘુંટવુ, તથા છાણાના દેવતા ઉપર તપાવી તેમા બકરીનુ દૂધ નાખવુ અને લેપ કરવો એટલે નેત્રશૂળ, સ્રાવ, સોજો, આરક્તતા (રતાશ), અભિષ્યંદ અને અધિમંથનો નાશ થાય છે. (૩) સિંધવ અને લોધ્ર એકત્ર કરી ઘીમા શેકવા અને કાજીમા વાટી ધોળા વસ્ત્રમા બાંધવા. તેનુ ટીપુ નેત્રમા નાખવુ એટલે કંડૂ, દાહ તથા સણકાનો નાશ થાય છે (૪) સિંધવ અને લોધ્રને શેકી, મધ અને ઘીમા વાટી તેનો લેપ અને અંજન કરવુ. તે તુરત નેત્રરોગને શમાવે છે (૫) લીમડાનો રસ લોહપાત્રમા નાખી જાડો થાય ત્યા સુધી ઘુંટવો અને તેનો લેપ કરવો. તે નેત્રરોગને શાંત કરે છે. (૬) તુળસી અને બિલીપત્રનો સમભાગ રસ અને બન્નેના બરાબર સ્ત્રીનુ દૂધ, એ કાંસાના વાસણમા નાખી તેમા સજ્જીખારનુ ચૂર્ણ નાખી તાંબાની વાડકીથી એક પહોર ઘુંટી તેનુ અંજન કરવુ. **આંખોમાં ફુલ પડે* છે તે ઉપર ઉપચાર.**—(૧) ધોળી સાટોડીના મૂળ ઘીમા ઘસી અંજન કરવું એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે. મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખોને હમ્મેશા પીઆ લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળ તલના તેલમા ઘસી અંજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થશે. દૂધમા ઘસી અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ થાય છે. પાણીમા ઘસી અંજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે અને કાજીમા ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણુ મટે છે. (૨)

---

*મહીમજ અને સાકર સમાન લઇ બકરીના દૂધની સાથે ૧૬ પહોર સુધી વાટી તેનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો અને પડળનો નાશ થાય છે અને આંખની દૃષ્ટિ વધે છે. આ ઔષધનો અનુભવ કરી જોએલો છે.

ગાયના દહીંમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવુ (૩) સુવર્ણમાક્ષિક મધમા ઘસી અંજન કરવુ (૪) વડના દૂધમા કપૂર વાટી અંજન કરવુ, એટલે બે મહિનાનુ ફૂલ હશે તો પણ દૂર થશે. (૫) કરંજ બિયાના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી અને તેની લાબી લાબી ગોળીઓ કરી તેનુ અંજન કરવુ એથી કરી આખમાની માસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે (૬) સમુદ્રફીણ, સિંધવ, શંખ અને મરગવાના બિયાની લાબી ગોળી કરી તેનુ અંજન કરવુ, એટલે શસ્ત્રવડે કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રાદિકોનો નાશ થાય છે (૭) ઉપરસાળનો કાઢો મધ નાખી વ્રણ-શુક્રપર આપવો (૮) ચંદન, ગેરૂ, લાખ અને જાઈની કળીઓ વાટી તેની મળી કરી આજવી. તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે (૯) કડવા પડોળા, કુટકી, દારૂહળદર, કડવો લીમડો, અરડુસી, ત્રિફળા, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણ એ દરેક ૪ તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરીઆતુ, કડો, નાગરમોથ, જેઠીમધ, ચંદન અને લીંડીપીપરનો એકેક તોલો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવુ તે શુક્રરોગ ઉપર આપવુ એટલે આંખોને હિત થાય છે, અને નાક, કાન, નેત્રવર્ત્મ, નેત્રત્વચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને કંઠમાળનો નાશ કરે છે (૧૦) લીંડીપીંપર, સમુદ્રફીણ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ અને મધ કાસાના વાસણમા નાખી ખરલ કરવા અને તેનુ આખોમા અંજન કરવુ (૧૧) મહુડાની અંતરછાલ અથવા બહેડા કિવા સિંધવ એ મધમા ઘસી અંજન કરવુ (૧૨) જાઇનાં પાદડા અને જેઠીમધ ઘી ઉપર શેકી કોકરવરણા પાણીમા કિવા સ્ત્રીના દૂધમા વાટી તેનું આખમા ટીપુ નાખવુ (૧૩) આમળા, કડવો લીમડો અને કોઠીના પાદડા, જેઠીમધ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને તલનો કાઢો ટાઢો કરી આખમા નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અવેડો-૭, આદુ-૩૪ આવળ-૬, ઉપરસાલ-૨, એરંડો-૧૨, કડવી દુધી (તુંબડી)-૩, કણઝી-૭, કપૂર-૧૦, કાકડ-૭, નિર્મળી-૭, પીળો ધતૂરો-૪, બાવળ-૨૦, મોથ-૪, વડ-૧૦, સમુદ્રફળ-૭, સાટોડી-૧, ૧૮, હરડે-૪૫, હેળુ-૫

અજકાજાત (આખના કાળા ભાગપર બકરીની સુકાયલી લીંડી જેવુ અને ઘણુ દુખનારૂ રાતુ, ચીકટા એવા અશ્રુ વહન કરનારૂ, એવુ જે વધે છે તેને "ઢીંગ" પણ કહે છે તે) **ઉપર**—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરોચન, એને ગુંદીની છાલના રસમા ઘસી તે આખોમા નાખવુ એટલે તે અજકાજાતનો નાશ કરે છે **કાચબિંદુ (મોતીયા) પર ઉપચાર**—(૧) મરી ૧।। માસો, લીંડીપીપર ૦। તોલો, સમુદ્રફીણ ૦। તોલો, સિંધવ ૧।। માસો, અને સુરમો ૨। તોલા, એ એકત્ર કરી બારિક ખરલ કરવો એને પૂર્ણાંજન કહે છે એ કફ, કાચ, કફ તથા મળનો નાશ કરે છે, (૨) મેંઢાશીંગનાં પાદડા, સુરમો અને શંખનુ અંજન કરવુ (૩) મનશીળ, સિંધવ, હીરાકસી, શંખ, સુંઠ મરી, લીંડીપીપર અને રસાંજન એને મધમા ખરલ કરી ગોળી કરી તેનુ

મધમા અંજન કરવું તે કાચ, શુક્ર, વડસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે. (૪) લોઢાના વાસણમા ત્રિફળાનો કાઢો ઘી નાખી રાખવો અને સાંજરે ભોજન પછી પ્રાશન કરવો, એટલે એક મહિનાના આંધળાને પણ દેખાવા લાગે છે (૫) ભાંગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું તે ગએલી આંખોને ફરી સારી કરે છે. **તિમિર (અંધારાં) ઉપર ઉપચાર.**×—(૧) દશમૂળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીમા ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું, એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૨) ત્રિફળા અને દશમૂળના કાઢામા દૂધ અને એરંડતેલ નાખી રેચનાર્થે આપવું (૩) બલદાણા, શતાવરી, ધોળું અતિવિષ, શિલાજીત અને ત્રિફળાના કાઢામા ઘૃત સિદ્ધ કરી આપવું એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાળ, ત્રિફળા, વાળો, મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ટની લાંબી ગોળી કરી અંજન કરવું, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૫) મરી, જેઠીમધ, વાવડીંગ અને દેવદારના કલ્કવડે નસ્ય કરવું (૬) તામ્ર, ત્રિફળા, શંખ, એલચીદાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એ સર્વ એકત્ર વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવું. (૭) સરગવાના પાદડાના રસમા મધ નાખી તે નેત્રમા નાખવું. એથી ત્રિદોષ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે. (૮) ત્રિફળાનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમા ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિત્રક, ત્રિફળા, કડવા પંડોળા અને જવનો કાઢો ઘી નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થે આપવો આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે **પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (પિત્ત દુષ્ટ થઇ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**–(૧) રસાંજન, ઘી, મધ, તાલીસપત્ર અને સોનાગેરૂ, એને ગાયના છાણના રસમા ખરલ કરી અંજન કરવું. (૨) શિવણીના ફૂલ, જેઠીમધ, દારૂહળદર, લોધ્ર અને રસાંજનનું મધમા અંજન કરવું **કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (કફે કરી સર્વ પદાર્થ ધોળા દેખાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—ખાખરાનાં બીજ, પીંપળીનાં બિયાં, બકરીની લીંડીઓના રસમાં કિંવા ગાયના છાણના રસમા ગોળી કરી અંજન કરવું **રતાંધળાપણા ઉપર:**—(૧) જાઇના અને કડવાં લીંબડાના પાંદડા, હળદર, દારૂહળદર અને રસવતી એ મધમા ઘસી અંજન કરવું, અથવા એની ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી તે ઘસીને આંજવું (૨) લીંડીપીપર ગાયના છાણના રસમાં અગર ગોમૂત્રમા ઘસી તેનું અંજન કરવું, અને અગથીઆની ભાજી રોજ ખાવી (૩) મરી દહીમા ઘસી તેનું રોજ અંજન કરવું (૪) નદીમાના ક્ષુદ્રશંખ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, રસાંજન, મનશીળ, હળદર, દારૂહળદર અને ચંદનની, ગાયના છાણના રસમા ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે રાત્ર્યંધ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે (૫) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મધમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે રતાંધળાપણાનો જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ, ચંદન, કમળ અને ગેરૂ એને ગાયના

× બહુધા મગજ ખાલી પડી જવાથી અંધારા આવે છે, માટે ઘી અને તીખાંનું સેવન અવશ્ય કરવું. એનાથી મગજ શાંત થઇ તિમિરનો નાશ થાય છે.

છાશના રસમાં ખરલ કરી તેનુ અજન કરવુ (૭) રસાજન, મનશીળ અને દેવદાર, એ જાઈના પાદડાના રસમા ખરલ કરી તેમા મધ નાખી અજન કરવુ (૮) સમુદ્રફીણ અને કાકપીની ખડીસાકર સમભાગ લઇ કાજળ જેવુ ચૂર્ણ કરી સવાર સાજ આખોમા આજવુ, એટલે રતાધળાપણુ, રતાશ અફીર અને કફનો નાશ થાય છે (૯) કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ રોજ બે ટીપા આખોમા નાખવો (૧૦) નાગરમોથ બોકડાના મૂત્રમા ઘસી અજન કરવુ એટલે શુક્ર અને તિમિરનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) રક્તચન્દન (રતાંજળી) અને ખારેકના બીજ લીમડાના રસમા ખરલ કરી અજન કરવુ (૧૨) કડવી તુબડી બાળી તેની રાખ મધમા ખરલ કરી આખોમા આજવી એટલે રતાધળો અને ફુલાનો× નાશ થાય છે **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ મા—અઘેડો—૮, કડવી દૂધી (તુબડી)—૩, કારેલી—૩, જીરૂ—૨, તુલસી—૧૧, મોથ—૪, લવગ—૩, લીડીપીપર—૯, સાટોડી—૪

નકુલાંધ્ય દૃષ્ટિ (દૃષ્ટિદોષે કરી ચ્યાસ થઇ મુગુસના પરપોટા જેવી ચમક છે અને તે માણસ દિવસમા નાના તરેહના રૂપો જુએ છે તે) **ઉપર ઉપચાર**—(૧) વજ, નસોતર, ચદન, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડુસીનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો **અર્મરોગ** (વડસ) **ઉપર ઉપચાર**—(૧) મરી અને બહેડા હળદરના રસમા ખરલ કરી તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો **અર્જુન (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર**—(૧) ખડીસાકર, દહીંનુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનુ આખમા ટીપુ નાખવુ (૨) મધમા શખ ઘસી અજન કરવુ (૩) નિર્મળીનાં બિયા અને સિધવ કિવા સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરનુ અજન કરવુ (૪) હળફૂડ (હળદરના મૂળના લાકડાં) દાળમા બાફી તે ઉપરની છાલ કાઢી છાયડીમા મુકી પાણીમા ઘસી અજન કરવુ, એટલે અહિર, ધોળા ફૂલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે (૫) અહિરનો ગાગડો આખ ઉપર ફેરવવો **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦મા—કેસર—૮, ગળજીબી—૨, જેઠીમધ—૧૫, નિર્મળી—૫, હળદર—૪

નેત્રનાડી કિંવા નાસૂર ઉપર ઉપચાર—(૧) ત્રિફળાનો કાઢો, મધ, ઘી કિવા લીંડીપીંપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડા ૨ ભાગ અને આમળા ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે એ ફળમાના બિયા લઈ તેની લાબી ગોળીઓ કરવી અને તેનુ આખમાં અજન કરવુ (૩) કપાસના જીડવા અને રસાજન, જાંબુ અથવા આબાના કાઢામા ઘસી, તેમા મધ મિશ્ર કરી તે આખમા નાખવુ **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ માં—ઉદરકની—૫, ખસખસ ક (અફીણ)—૧૯, થુવેર—૯ નગોડ—૬

અંજન નામિકા (અંજુલી અથવા આજણી) **ઉપર ઉપચાર**—હાથ ઉપર આગુલી ઘસી તેણે શેકવુ અને જળો મૂકાવી બાજુનુ લોહી કઢાવવું (૨) આબાના પાદડા તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો (૩) આજણી

× ફુલાનો નાશ કરવાને સાબરશીગ સાથે થોડી સુઠ પાણીમાં ઘસી દર-રોજ અજન કરવુ આ પ્રયોગ પશુઓને પણ હિતાવહ છે

ફુટ્યા પછી મનશીળ, એળચી, તગર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધમા મેળવી ચોપડવુ. (૪) માટીના પાણીઆરા ઉપરના બેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો (૫) શૌચને માટે જઈ આવ્યા પછી જે ચોખો હાથ હોય તે આજણી ઉપર લગાવવો એટલે બેસી જાય છે (૬) રસાંજન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એકત્ર ઘુંટી પેંડી કરવી, તેનુ અંજન કરવાથી કંડૂ અને પાક એણે કરી યુકત આજણીનો નાશ થાય છે **આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—** (૧) હરડે, આમળા અને ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવુ (૨) ત્રિફળા ઘસી અંજન કરવુ. ત્રિફળાનુ અંજન મહિનામા ચાર પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કદિ પણ રોગ થતો નથી અને દૃષ્ટિ સાફ રહે છે (૩) રસાંજન, રાળ, જાઇના ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રફીણ સિંધવ અને મરી સમભાગ લઇ મધમા ઘુંટી તેનુ અંજન કરવુ, એટલે આંખોના પોપચાંની સૂજ, સ્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે અને પાંપણોને કેશ આવે છે **પક્ષ્મરોગ** (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાંપણો ઉખડી જઈ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમા ભરાય છે, તે કારણથી આંખમાનો ધોળો અને કાળો ભાગ સૂજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે એને લોકમા "પડકેશ કે પડળ" કહે છે તે) **ઉપર —**નેત્રને મળાળી લોહશલાકાએ (લોઢાની ચીમટીએ) પક્ષ્મ (પાંપણો) જે અંદર હોઈ તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચુંટવી એટલે પુન ઉત્પન્ન થતી નથી.× અથવા લીલી હીરાકસી લઈ તેને તુળસીના રસવડે તાંબાના વાસણમા ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. **ખુપરા (આંખના ખીલ) ઉપર ઉપચાર:** (૧) મોરથુથાની સળી ફેરવવી (૨) કાંડીખાર પાણીમા ઓગાળી તેનુ ટીપુ આંખમાં પાડવુ (૩) કુરંદના પથ્થરપર લોઢુ ઘસી તે ભુકી વસ્ત્રગાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આંજવી. (૪) ખડીસાકર અને જસતના ફૂલ, સમભાગ કાજળ પ્રમાણે વાટી રાત્ર ઉઘતી વેળાએ આંખમા આંજવા એટલે ફુલા, શ્રરી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે. **આંખોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:—**(૧) ગાયનુ માખણ, એલચીદાણા, જાયપત્રી (જાવત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવા. (૨) ગુલાબજળ આંખોમા નાખવુ (૩) સીસાની ભસ્મ તથા ખડીસાકર સ્ત્રીના દૂધમા મેળવી તેનુ અંજન કરવુ. (૪) ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ગાત્રે ઘી અને મધ નાખી આપવુ **જસતના ફૂલની ક્રિયા —**જસતની ભસ્મને ગાયની છાશ, ત્રિફળાનો કાઢો, ગોમૂત્ર, લીમડાનો રસ અને પુન ત્રિફળા એની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુંવરના રસની ભાવના આપી પછી ગાળી રાખવી. **ગૂમડાથી આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—**ગોળ કિંવા સાકર આંખમા આંજવી.**સર્વ નેત્રરોગો* ઉપર ઉપચાર:—**(૧)સાગા તલના કકે કરી

× આ પ્રમાણે ખુંટેલી પાંપણો પાછી ઉગી નીકળતી અમે પ્રત્યક્ષ જોઇ છે.

***આંખો દુખવા આવે તેના ઉપર —**ચીમડને કપડામાં બાંધી ગર્બીના લીંડામા પકવ્યા પછી તે ઉપરના છોડા કહાડી નાખી અંદરનાં બીજ ખૂબ ઝીણા વાટી ઝીણું લુગડે ચાળી આંખની પાંપણ ઉંચી કરી તેમાં ભરવું. અને ભરવું

સ્નાન કરવાથી તે આંખોને હિતકારક તથા વાતનાશક થાય છે. જેઠીમધ અને આમળાએ સ્નાન કરવાથી તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે ઘોડાવજ આદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે દરરોજ આમળા વાટી શરીરે લગાવીને સ્નાન કરવાથી દૃષ્ટિને બળ આપે છે ત્રિફળાના કાઢાએ આંખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે અને તેના કોગળા મુખરોગનાશક છે ત્રિફળાનું પ્રાશન, કમળો અને પ્રમેહનાશક છે. ભોજન કર્યા પછી આચમન કરી એક હથેળીમા પાણી લઇ બીજા

કહે છે વળી કોઈ કોઈ તો આ ચીમડ ઉપર પ્રમાણે નહિ બાફતા એમને એમ ફોલી અંદરનો મગજ વાપરે છે આ ભરણુ ભરીને આંખો ઉપર રૂના પુમડાં પાણીમા પલાળી બાંધે છે. એ રીતે ત્રણ દિવસ ભરણુ ભરવાથી આંખો દુખતી મટે છે (૨) કપુર, હળદર, લોધર, ફટકડી, લીંબુના બી, અરીઠુ અને હીંગબોળ એ સર્વેને લીંબુના રસમા ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો (૩) લોઢાનો ચુનો અને મરી, એકઠા કરી લીંબુની ચીરી ઉપર મૂકી પીળા લુગડામા પોટલી બાંધી આંખો ઉપર ફેરવતા રહેવુ. એટલે આંખોમા ફણી ફરે છે તે અને ચળ, રતાશ વગેરે સર્વે વિકાર દૂર થાય છે. (૪) સાટોડી મધ સાથે ઘસીને આંજે તો આંખ-માંથી પાણી ગળતુ બંધ થાય (૫) હરડે, આમળા તથા સાકર ઘસીને અંજન કરવુ અથવા ત્રિફળા ઘસીને મહિનામા ચાર પાંચ વખત અંજન કરેથી આંખોને કદિ પણ વિકાર થતો નથી, તથા દૃષ્ટિ સાફ રહે છે (૬) મજીઠ ટાંક ૧, એળીઓ ટાંક ૧, કોદરૂ ટાંક ૧, મુરદારશીંગ ટાંક ૧, જંગાલ ટાંક ૦॥, એ સઘળા એકત્ર કરી એમાથી થોડુંક પલીતા સાથે વળગાડી તે પલીતો આંખના નાસુરમા દરરોજ મૂકે તો તે નાસુર (જે આંખને ખુણેથી જખ્મ, પીપ હમ્મેશા ગળે છે તે) જલદી મટી જાય (૭) ખાપરીયો રૂ. ૧ ભાર, ચીનાઇ સાકર રૂ ૧ ભાર, પુરત-ગાલી તપકીર રૂ ૧ ભાર અને હીમજી હરડે રૂ ૧ ભાર લઇ ખાંડી બારીક કરી લીંબુના રસમા દિવસ ૭ સુધી ખરલ કરી ડબામા મુકવી તેમાથી દરરોજ આંખમા આંજે તો મોતીયો, પરવાળુ અને આંખના બીજા રોગો મટે (૮) પીપર ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરે અથવા વગર વીયાલ ભેંસના કાનના મેલમા કાળા મરી ઘસી અંજન કરે તો રતાંધળાપણુ જાય એ રોગવાળાએ તેલ ખાવુ નહિ. (૯) આંખમા ફુલુ પડે છે તે જો આંખના વચલા કાળા ભાગ ઉપર હોય તો આંખનુ તેજ રહે નહિ, અને જો સફેતી ઉપર હોય તો દહેશત નથી. ફુલાનો ઇલાજ ફટકડી જેવો બીજો નથી. ફુલુ થતા વેંત ઉપાય કરે તો આરામ થાય ફુલુ નરમ અને કાચુ હોય ત્યારે જીરાનુ પાણી હમ્મેશા જરા જરા આંખમા નાખે તો ફુલુ જતુ રહે અથવા ધોળી મુસળી સ્ત્રીના દૂધમા ઘસીને ૨૧ દિવસ સુધી આંખમા આંજે તો ફુલુ કપાય. અથવા સમુદ્રફીણ, ટંકણખાર, કલાઇસફેતો, ચીમેડ, મોરથુથુ, ધોળી ચણોઠી એ સર્વે સમાન ભાગે લઇ બારીક કરી લીંબુના રસમાં બે પહોર ખરલ કરી ત્રાંબાની સળીએ આંખમા અંજન કરે તો ફુલુ જતુ રહે અથવા પીપર મધમા ઘસી અંજન કરેથી ફુલુ જાય. (૧૦) આંખના જખમ ઉપર દિવસ ૪૦ સુધી લીંબુનો રસ આંખમા આંજીને બાંધેલી રાખવાથી પીપ તથા લોહી પાકી અંદર

હાથે ઘસી તે પાણી આખમા છાટવુ, એટલે તે થોડા દિવસમા તિમિર રોગનો નાશ કરે છે (૨) ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો, મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૩) જેઠીમધ, ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો પ્રાશન કરવો (૪) જેઠીમધ, ગેરૂ, સિધવ, દારૂહળદર અને રસાજન એ સમભાગ લઇ પાણીમા વાટી આખોની બહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૫) ત્રિફળા, કડવા પડોળા, કડવા લીમડો અને અરડુસીના કાઢામા

તથા બહારથી પીપ જારી થાય. જખમ રૂઝપર આવે ત્યારે કીદરૂ બારીક કરીને દરરોજ જખમ ઉપર ભભરાવે તો આરામ થાય. (૧૧) આખમા બળતરા થતી હોય અને એનુ તેજ ઓછુ થતુ હોય તો દરરોજ સવારે ગાયનુ માખણ, સાકર, એલચીદાણા, જાવત્રી તથા બદામની મીજ એકઠા કરી ખાવા એથી બળતરા મટી તેજ આવે. ગુલાબજળ આખમાં નાખતા રહેવુ (૧૨) ગોળ અથવા રાતી ખાંડ આખમા આજવાથી તેમાથી પાણી નીકળી આખોમા ધુમાડાથી થએલ વિકાર દૂર થાય છે (૧૩) ખાપરીયો તોલા ૨, મોતી (આબદાર) નગ ૨, પારો ટાક ૧, સુરમો ટાક ૨ા, એ ચારેને બારીક ખરલ કરી સુરમાની માફક આખમા હમેશા આજે તો આખનુ તેજ વધે (૧૪) રાતડવેદના ખીલ ઉપર શોધેલો એળીયો તથા સિધવ બારીક વાટી ઝીણે લુગડે ચાળી પાણીમાં મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે આખો ઉપર બાધવુ એમ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગ મટી આખો સાફ થાય છે (૧૫) મગવાના પાદડાનો રસ મધ સાથે અજન કરવાથી અથવા એનુ મૂળ મધમાં ઘસી આજવાથી વાયુ વગેરે રોગ જઇ આખો નિર્મળ થાય છે (૧૬) ૭ દિવસ સુધી ગાયના ગોમૂત્રમા પલાળી રાખેલ મોરથુથુ ગાયના ઘીમા ઘસી આજે તો આખના પડળ જાય. (૧૭) સાકર અને એલચીદાણા સમાન ભાગે ખાડી તેમાંથી ચાર માસા ફાકી, તેટલુજ એરંડીઉં અને એરડીના બીજ લઈ સવારે દાતણ કર્યા પછી લેવાથી માથા માહેલી ગરમી મટી મગજ ઠંડો થઇ આખ માંહેની ગરમી પણ જાય છે અને આખોમાં તેજ આવે છે માફક આવે તો એ વધારે વજનમાં લેવુ. (૧૮) દહાડે પણ રાતના જેવુ અંધારૂ દેખાયા કરે તેના (દુરાનેશરના) ઉપર ખસખસ શેર ૬ તથા કૂવાનુ મીઠુ પાણી મણ ૪ માટીના વાસણમા ઉકાળી અર્ધુ પાણી રહે ત્યારપછી લુગડે ગાળી લઇ તેમાં સાકર શેર દશ નાખી ફરીથી ઉકાળવુ જ્યારે ચાસણીપર આવે ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડુ થએથી રીઢા વાસણમા ભરી તેમાથી એ રોગવાળાને દરરોજ સવારે આપે તો ગરમીથી થએલ દરદ મટે. જો શરદીથી દરદ થએલ હોય તો કબાબચીની તથા અક્કલકરો બરાબર વજને લઇ મધમા ચાટવાથી તે મટે. તેલ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ. (૧૯) ભીમસેની બરાસ રૂ. ૧ ભાર, સાચા મોતીવાળો સુરમો રૂ ૧ ભાર, લીમડાની કુમળી ટીશીઓ રૂ. ૧ ભાર તથા કેસર રૂ. ૧ ભાર લઇ તાબાના વાસણમા લીમડાના ઘોટાથી દિવસ ૭ સુધી ઘુટી તેનું અંજન કરવાથી આંખની ઝાખ અને ફુલુ જાય. અથવા કેસર, સોનાગેરૂ, ફટકડી, બાવળનો ગુંદ, સુરમો, અફીણ અને ભીમસેની કપુર એકત્ર કરી આજવું. આ ઉપાયો અજમાવેલા છે. (૨૦) બકરીની લીંડીની રાખ, સિંધવ, હિંગ, અફીણ અને

ઘૃત સિદ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થ આપવું. તે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) શતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડીંગ ૮ તોલા, આમળાના બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લીંડીપીપર ૩ તોલા અને રસાંજન અર્ધો તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે કડૂ, તિમિર, અર્મરોગ, કાચબિંદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે (૭) ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ —ત્રિફળા, તજ, જેઠીમધ, મહુડાના ફૂલ (મહુડા) એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમાં સાંજરે આપવું એટલે તિમિર, અર્બુદ, રતાશ, કડૂ, રતાંધળાપણું, દાહ, શળ, સણકા, પડળ, શુક્લપડળ અને કાચનો નાશ કરે છે, એ ચૂર્ણ ગરદન ઉપરના સર્વ રોગનો નાશ કરે છે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરૂણ થાય છે પુરુષોએ લેવાથી સ્મૃતિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઈ સો વરસ સુધી જીવે છે વળી એ મૂળવ્યાધિ, ભગંદર, વણ, પ્રમેહ, કોઢ, હલીમક, કિલાસકુષ્ઠ (કોઢની એક જાત છે) અને પલિતનો નાશ કરે છે, નષ્ટાગ્નિને વધારે છે, અને મુખનો કમળ જેવો વાસ, ભ્રમર જેવા કાળા કેશ અને ગીધ જેવી દૃષ્ટિ થાય છે (૮) અરડૂસી, નાગરમોથ, કડવો લીમડો અને કડવાં પડોળાના પાદડાં, કુટકી, ગળો, ચંદન, કડાની છાલ, ઈંદ્રજવ, દારૂહળદર, ચિત્રક, સુંઠ, કરિઆતું, આમળા, હરડે, બહેડા અને જવનો કાઢો કરી સવારે પ્રાશન કરવો, એટલે તિમિર, કડૂ, પટલ, અર્બુદ, શુક, વ્રણશુક, નેત્રવ્રણ, દાહ, રક્તતા, સણકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) લીંડી પીપર, ત્રિફળા, લાખ, લોધ્ર, સિંધવ એ સમભાગ લઇ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરવી. તેનું અંજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાચ, કડૂ, નત્રશુક, અર્જુન અને નેત્રરાગનો નાશ થાય છે (૧૦) નીવળીના બિયા, શંખ સિંધવ, સુંઠ, મરી લીંડીપીપર, સાકર, સમુદ્રફીણ, રસાંજન, મધ, વાવડીંગ અને મનશીળ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે તિમિર, પટલ, કાચબિંદુ, અર્મ, નેત્રશુક, કડૂ, ક્લેદ, નેત્રાર્બુદ અને મળનો નાશ કરે છે (૧૧)

કપૂર નાગરવેલના પાદડાના રસમાં આંજે તો ફુલું જાય. (૨૧) કથેરનું મૂળ ઘસી તેનો રસ પળી ૧, તેલ પળી ૧ સાથે પીવાથી ફુલ જાય. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું (આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાંથી મળ્યો છે) (૨૨) લવંગ ઘસી આંજે તો આંખની પીડા મટે (૨૩) સાકર, અફીણ, ફટકડી તુલસીના રસમાં ખરલ કરી આંજે તો આંખો દુખતી મટે (૨૪) જાશુના ફૂલ સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી આંજવાથી અથવા અરીઠાના બીજ દહીંની આછમાં ઘસી આંજવાથી અથવા ગાયના છાણના રસમાં લીંડીપીપર ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું જાય. (૨૫) કારેલીનું મૂળ ઘોડાના મૂત્રમાં ઘસી આંજવાથી આંખના ખીલ, છાયા, ફુલું વગેરે જાય. (૨૬) સાકર, સમુદ્રફીણ, સોનામુખી, મધ સાથે આંખમાં આંજે તો ધોળું ફુલું જાય. (૨૭) સાકર, સમુદ્રફીણ, સાજીખાર, સિંધવ, સોનાગેરૂ, મનસીલ, મરી એ સર્વની સમભાગે ગોળી કરી મધમાં ઘસી આંખે આંજે તો તિમિર જાય. (૨૮) સાટોડીની જડ પાણીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું જાય. આ સર્વ ઉપાયો હાથના લખેલા જુના ગ્રંથો-માંથી સંગ્રહ કરેલા છે.

ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અજન કરવુ, એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાચબિંદુ, કંડૂ, લિંગનાશ તથા શુક્લગત અને કૃષ્ણગત રોગનો નાશ કરે છે (૧૨) લીડીપીપર, મીઠું, મરી, રસાંજન, સુરમો, સમુદ્રફીણ, ધોળા વસુના મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મોરથુથુ, હરીતકી, મનશીળ, કડવા લીમડાના પાન, સાબગ્મીઠુ, સ્ફાટિક અને શંખની ભસ્મ તથા કપૂરનુ વસ્ત્રગાળ બારિક ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમા વાડકીથી મધ નાખી ઘુંટવુ. એ **નયનશાણ નામક અંજન** તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીળ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને લીડીપીપર અર્ધો ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમા તિમિરરોગ, કાંજીમા અર્બુદ રોગ, મધમા પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમા અંજન કરવાથી અર્જુનરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) **ચંદ્રોદય વર્તી**—રસાંજન, શિલાજીત, કેસર, મનશીળ, શંખ, ધોળા મરી અને સાકર ગાયના દૂધમા ઘુટી ગોળી કરવી. એ વિદેહ રાજાએ નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિલ્લ, કંડૂ, શુક્ર, તિમિર અને અર્બુદનો નાશ કરે છે (૧૫) **બીજી ચંદ્રોદય વર્તી**:—હરીતકી, વજ, કોઠ, લીડીપીપર, મરી, બહેડાનો ગર, શંખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમભાગ એકત્ર કરી, ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા ઘુંટવુ, અને તેની ગોળી કરવી એ તિમિર, કંડૂ, પટલ, અર્બુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામા નાશ કરે છે, અને અધિક વધેલુ માસ, રતાંધળાપણુ, વડમ અને અહિરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૬) **નયનામૃત**—પારો અને સીસાની ભસ્મ સમભાગ, એ બન્નેના દુપ્પટ સુરમો, અને પારાનો ચતુર્થાંશ બીમસેની કપુર એનો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્જુનનો પથ્ય કરવાથી નાશ કરે છે, અને બીજા નેત્રરોગોનો પણ નાશ કરે છે (૧૭) **શશિકલાવર્તી**—કલખાપરી (ખાપરીઓ) શંખ, શતોબોળ અને મોરથુથુ, એ સમભાગ લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવુ તે ચૂર્ણ લીબુના રસમા ઘુટી તેની ગોળી કરવી. તે તિમિર, કંડૂ, સાવ, અર્મ અને પિલ્લરોગનો નાશ કરે છે (૧૮) **કુસુમિકાવર્તી**:—તલના ફૂલ ૮૦, પીપળીના ચોખા ૦૦, જાઇના ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઇ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી એ ગોળી તિમિર, અર્જુન, શુક્ર અને માસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) **ચંદ્રપ્રભાવર્તી**—હળદર, કડવા લીમડાના પાદડા, લીંડીપીપર, મરી, વાવડીંગ, નાગરમોથ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમા ઘુટી પેડી કરી છાંયે સુકવવી, એનુ પાણીમા અંજન કરવુ, એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમા અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે, મધમા અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીના દૂધમા અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે (૨૦) **રસકેશ્વરવટી**—કલખાપરી, સિંધવ, મોરથુથુના ફૂલ, ટંકણખારના ફૂલ, સુંઠ, મરી અને લીડીપીપર, એ ઔષધો કુટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો, પછી ગોળીઓ કરી છાયામા સુકવવી. એ ગોળી મધમા ઘસી અંજન કરવુ એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૨૧) સિંદૂર ૩ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ,

મોરથુથુના ફૂલ ૧ ભાગ, ધોળો કાથો ૩ ભાગ, મુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, ગાયના માખણમા ખરલ કરી તે ઉપર બીલામાના તેલના ૧૦–૧૨ ટીપા પાડવા. પછી તાબાની કથરોટમા તાબાને વાસણે ખરલ કરી વીસ પચ્ચીસ વખત પાણીએ ધોઇ ડબામા ભરી રાખવુ, અને નિત્ય રાત્રે આખોમા આજવુ, એટલે પીઆ, રતાશ, કફુ, ગળતી, ફૂલ, કાચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમા મરી ઘસી અજન કરવુ, તેથી કરી અતિનિદ્રાનુ શમન થાય છે. (૨૩) જાઇના ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિધવ વગેરે બોકડાના મૂત્રમા ખરલ કરી અજન કરવુ, એટલે તદ્રાનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —કાળા તલ–૧, નિર્મળી–૧, શિળીદ–૪, સરગવો–૧, ૧૭, હરડે–૨૬, ૪૫, હળદર–૪, ૧૬ **આંખમાં** આગ (બળતરા) થતી હોય તે શાત થવા માટે—આમળા—૧૩, બાવળ—૨૦, શિરદોડી–૧૧, સારફળ–૧ **અંધત્વ** (આધળાપણુ) દૂર થવા માટે–નિર્મળી–૨ **આંખમાં માંસવૃદ્ધિ** થાય તે માટે—કણુઝી–૭ **નેત્રસ્રાવ** (આખમાથી પાણીનુ ઝરવું)— ઇંગોરીયા–૪, બાવળ–૧૩, **આંખો આરક્ત** (લાલ) કરવા માટે—ઉભી (બો) રીગણી–૩. **આંખોમાં બળતરા** થાય કે તેજ કમી થાય તે માટે—એલચી–૪, ગુલાબ–૫, પિત્તપાપડો–૫ **આંખની લાલાશ** જવા માટે—મખમલી–૧ **આંખનાં તિમિર** (અધારા) માટે અળો–૫, ચણોઠી–૨૨, મોચ–૪ **ધૂમાડાથી** આખોને વિકાર થાય તે માટે—શેલડી–૧૪ **આંખનો ભાગ લાલ** થઇ બળતરા થાય તો તે માટે—હળદર–૬ **રાઆણુ** (આજણી, પાપણી) માટે—આબો–૭. **નેત્રની ખરજ** (કફુ) દૂર થવા માટે—સાટોડી–૨ **પડળ માટે**—રીસામણી–૪, સમુદ્રફળ–૪, સાટોડી–૩ **દૃષ્ટિ સ્વચ્છ** થવા માટે—આમધ–૫ **આંખમાં છારી** વળે તે માટે— આવળ–૬ **પાંપણના** રોગ માટે—ચણોઠી–૨૦ **પાંપણ** ખરે તે માટે—કપૂર–૫

જુઓ ગોવૈ૦ આખો બળતી હોય તો—દૂધ—૧૧ માખણ–૨ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ **નાસુર ઉપર**—અસ્થિ વર્ગ–૮ **આંખોની બળતરા માટે**–ઘૃતવર્ગ–૧. **આંખોમાં ખુપરો નાખતો હોય તો**—ઘૃતવર્ગ–૪ **રતાંધળા** અને **બહિર ઉપર**—સમુદ્રફીણ–૧

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના અજનપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨, ૩, ૪, ૫

પથ્ય —ચોખા, ઘઉ, મગ, જવ, કુલિત્થ, લસણુ, પડોળા, તાદળજો, કારેલા, મધ, દૂધ, ઘી, કડવા પદાર્થ **અપથ્ય.**—ક્રોધ, શોક, મૈથુન, તડકો, દહી, છાશ, ભાજીપાલો, કાલગડુ, અડદ, મધ તાબુલ તથા ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૮—ઉદરરોગ.

કારણુ—અગ્નિમાંદ્ય (અગ્નિમાંદ્યમાંથીજ સર્વ રોગ થાય છે તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરી તેનાથીજ થાય છે), અજીર્ણ, વિરૂદ્ધાહાર, મલાવરોધ ઇત્યાદિ કારણોથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો:—આધ્માન (વાયુ રોકાઇ રહેવો), ચાલવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બલતા, અગ્નિમાંદ્ય, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તંદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા:—જુદા જુદા દોષે કરી વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધ ગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે **વાતોદર**—વાતોદરમા હાથ, પગ, નાભિ તથા કૂખ, એ ઠેકાણે સોજે, સાંધા તૂટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરડાઇ જવું, કમ્મરથી નીચે જડપણું જણાવું, મળનો સચય થવો, ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળા રાતા થવાં, પેટનું અકસ્માત્ મોટું ફૂલવું, નાનું થઇ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી શિરાઓનું ઉપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી ફુલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે એ ઉદરમા વાયુ ચોદિશ ફરી શૂળ કરે છે અને ગગડે છે. કોઇ શોથોદર કરીને ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે તેમા પેટ મોટું થાય છે સર્વાંગે મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે એ લક્ષણો થાય છે. **પિત્તોદર:**—જ્વર, મૂર્છા, દાહ, તૃષા, મોડામા કડવાશ, ભ્રમ, અતિસાર, નખ, નેત્રોમા પીળાશ, પેટ લીલી, પીળી, રાતી રેખાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી ભીંજાએલી, કહવાથી જળજળીત થાય, અંદર ધૂણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે, જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર નાશ પામે છે, અને તેને ઘણી વ્યથા થાય, એ લક્ષણો થાય છે **કફોદર:**—કફોદરમા હાથ પગના ડગળા પડે છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અંગ જડ થાય, ઉંઘ આવે, ઉલટી થશે એમ જણાય, અરૂચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળા થાય છે, પેટ નિશ્ચળ, નડતડતુ, ધોળી રેખાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાંબે વખતે થાય છે, કઠિન અને ઠંડુ લાગે છે, તેમજ જડ અને સ્થિર હોય છે **સન્નિપાતોદર**—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રીઓ જે પુરૂષને નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા મેલ એ મેળવી અન્નપાન આપે છે; અથવા જેને શત્રુ વિષપ્રયોગ કરે છે તેને, કિંવા દુષ્ટાંબુ (એમા સવિષ પ્રાણી, મેલુ, પાન કોહેલા હોય એવું પાણી) તથા દૂષીવિષ (મંદ વિષ) એનું સેવન થવાથી, તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઇ, અત્યત ભયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે તે શીતકાળે કિંવા વાવંટોળ છુટે છે તે વખતે અથવા જે દિવસોમાં વર્ષાની ઝડિ હોય છે તે દિવસોમાં વિશેષ કરી કોપ પામે છે, તથા બળે છે કારણ કે તે વખતે દૂષીવિષનો કોપ હોય છે. તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂર્છા પામે છે, પાંડુવર્ણ અને કૃશ થાય છે તથા મહેનત કરવાથી શોષ લાગે છે. એને " દૂષ્યોદર " કહે છે. **પ્લીહોદર:**—

ત્રણાદિ (વાસ કેરડા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અભિષ્યંદિ (દધ્યાદિ), ભાત આદિ, એવા અન્નો નિરંતર સેવન કરનાર પુરૂષનું અત્યંત દુષ્ટ થએલું લોહી તથા કફ તેથી પ્લીહા (બરોળ)ની વૃદ્ધિ કરે છે એ ઉદરને મગદીમાં "પાણુથરી (કવલ)" કહે છે. એ ડાબી બાજુએ વધે છે તે અવસ્થામાં રોગી ઘણોજ ગળી જાય છે. શરીરમાં ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે તથા કફ પિત્તાદર એમાં હોય છે બળ ક્ષીણ થઇ રાતો ધોળો દેખવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃતઉદર પણ થાય છે જમણી બાજુએ જે યકૃત્ એટલે કાળજું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવુંજ ઉદર થાય છે. તેને યકૃતઉદર-કહે છે. બદ્ધગુદો-દર-જે પુરૂષના આંતરડાં ઉપસેલાં એટલે મૃદુ, અન્નથી (શાકાદિક) અથવા બારિક બારિક ગાંગડાએ દટાતાં જાય છે, તે પુરૂષનો દોષયુક્ત મળ હળવે હળવે અંદર, તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખુણામાં સંચય થાય છે તેવો સંચય થાય છે. તેની ગુદામાં તે મળ રૂંધાય છે, તે મોટા કષ્ટથી થોડો થોડો બહાર આવે છે તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમાં મોટું થાય છે તેના તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે ગુદાની ઉપર આંતરડાં બંધાયા જેવાં થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું ચરકે કહેલું છે ક્ષતોદરઃ—કંટકાદિ શલ્ય અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પકવાશયમાં વિલોમ (વાંકું ચુંકું) જવાથી આંતરડામાં કાણાં પડે છે તે સીધા જાય તો કાણાં પડતાં નથી, અથવા બગાસું, અત્યશન કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે. તે આંતરડામાંથી ગળેલાં પાણી જેવો સ્રાવ પુનઃ ગુદા વાટે ઝરે છે, પેટ ડુંટીના ઉપર મોટું થાય છે, ટોચ જેવું અને ભેદાતું હોય એવી પીડાથી અત્યંત વ્યથિત થાય છે એને "પરિસ્રાવિ ઉદર" પણ કહે છે જલોદરઃ—સ્નેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન લીધેલો, રેચ લીધેલો અથવા નિરૂહ બસ્તી લીધેલો એવો પુરૂષ ઠંડું પાણી પીએ તો તેની તે ઉદક વહન કરનારી સ્રોતસો તુરત દુષ્ટ થાય છે તે પાણી અને સ્રોતસો સ્નેહે ઉપલિપ્ત થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપસ્નેહ ન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે) થાય છે-તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટું થાય છે, ડુંટી પાસે ઘણું ઉંચું થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળું ભર્યાં જેવું જણાય છે, અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડમડમે છે, હાલે છે, ડબકડબક વાગે છે તેવું પેટ થાય છે, તેનેજ જલોદર કહે છે સાધ્ય લક્ષણઃ—સર્વ પ્રકારના ઉદર જન્મત અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે બળવાન પુરૂષને નવીન થએલું, અંદર પાણી થએલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ—જેની આંખોને અંધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકું થએલું હોય, પેટની ત્વચા કલેદયુક્ત અને પાતળી હોય, બળ, રક્ત, માંસ અને અગ્નિ, એ જેના ક્ષીણ થએલા હોય તે રોગીને છોડવો તેમજ કાંટા ફુટવા, અન્નદ્વેષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાએલો તથા રેચ આપવા છતાં જેનું પેટ પુનઃ ભરાય છે, એવા રોગીને વૈદ્યોએ છોડવા

ઉપચારઃ—શોથોદર ઉપર.—(૧) સર્વ ઉદરોપર ગ્ય એક મુખ્ય ઔષધ છે સૌથી પ્રથમ તે આપવું ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૨) લીંડી-

પીપર અને સુંઠ, ગોળમા આપવુ (૩) બાળહરડે, સુઠ, દેવદાર, સાટોડી અને ગળોનો ક્વાથ ગુગળ અને ગોમૂત્ર નાખી આપવો

સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળ હરડે અને નગોડના પાદડા ગોમૂત્રમા એકત્ર વાટી તેનો રસ બળાબળ જોઇ આપવા (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સિંધવ નાખી છાશ પાવી. (૩) ધુવાસ અને તાદળજાના મૂળીઆ પાણીમા વાટી તેમા ચોગણુ ઘી નાખી ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી પછી પાવુ એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે. વિશેષ ઉપચાર વનૌ૦ મા શબ્દાવલી—૩

પ્લીહોદર:—(બરોળ) *ઉપર:—(૧) નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ (૨) રાતો રોહિડો અને હરડેનો ક્વાથ

* (૧) ડાબા હાથની છેલ્લી અને તેનાથી પહેલી આગળીના વચ્ચેની નસ ખોલવી અથવા તેના ઉપર મરી જેટલો ડામ દેવો (૨) રેવચીનો શીરો વાલ ૬, એળીયો વાલ ૪, હીરાબોળ વાલ ૪, શેરડીનો સરકો તોલા ૨ાા, પાણી તોલા ૫ એમાથી પહેલા ત્રણ ઓસડોને ખાડી ઝીણે લુગડ ચાળી સરકા તથા પાણીમા મેળવીને સવારે પાવુ એમ બે ત્રણ દિવસ પાવાથી પણ બરોળ નરમ પડે તો સાત દિવસ સુધી સાજ—સવાર લાગલાગટ પાવુ. (૩) ચદ્રસ ખાંડી ભૂકો કરી દરરોજ એક માસા સુધી સરકામા મેળવી ચટાડવા (૪) રાઇ ટાંક ૯ ગાયના મૂત્રમા મેળવીને દરરોજ સવારે પીવી (૫) ઇદ્રવરણા (ત્રુસડા) ને ચોકડીની માફક ચીરા પાડી તે ચારે ચીરો છેડામા બોળીજ રાખી, તેમા ખાડ ભરી ગરમ કરીને પછી તેમાનો રસ નીચોવી લઇ તેમાથી દરરોજ તોલા ૨ાા પીએ તો બરોળ અને ઉદરમાના અનેક વિકારો શાત થાય. (૬) સુકા ત્રુસડાનો ગરભ, જાય-ફળ, હીગ, અજમો, ઇદ્રજવ અને વાવડીગની ત્રુસડાના અગરસમા ચણા જેવડી ગોળી કરી આપે તો રેચ લાગી પેટમાની બરોળ, ગાઠ, ભાર વગેરે દરદોનો નાશ થાય. (૭) રાજાબુ શેર ૧૦ માટલામા નાખી તેમા પાણી મણ ૧ નાખી એક મહિના સુધી તે માટલુ તડકે રાખવુ પછી ભટ્ઠી કરી સરબત તૈયાર કરવો આ જાંબુનો સરબત બરોળ ઉપર પાણી તોલા ૧૦ મા તોલો ૦ાા નાખી દિવસ પાચ સુધી પાવો શરીર વાયુથી ઝલાઈ ગયુ હોય તો પણ આજ સરબત શરીરે ચોળવુ (૮) મહુડા શેર ૨, સાજીખાર તોલો ૧, બંગડીખાર તોલો ૧, ટંકણખાર તોલો ૧, જવખાર તોલો ૦ાા, પાણી મણ ૦ાા એકઠુ કરી તેમા લોઢુ શેર ૭ ઉનુ કરી ઠારવુ આમ ૨૫ વખત કરી (ઝામી) તે પાણી દર-રોજ તોલો ૧ પાવુ (૯) કાચ એળીયો તોલો ૧, ગોળ શેર ૦ાા સાથે દરરોજ સાત દિવસ સુધી આપવો (૧૦) લીડીપીપર, સુઠ, મરી, સીંધાલુણ, સંચળ, મીઠું, નવસાર, ટંકણખાર, બગડીખાર, સાજીખાર, પાપડીઓખાર, જવખાર સમ-ભાગે લઇ ઝીણા ખાડી બીજોરાના રસની ૨૧ ભાવના આપી છાયે સુકવી એની ફાકી બનાવી તે દરરોજ લેવી અથવા એ ઔષધો સાથે કુવારપાઠાનો ગરભ મણ ૦ાા તથા લોઢાની સાકળ ૧ માટલામા નાખી ભૂધર યંત્રથી સુવો પાડી તે દરરોજ પાવો.

ગોમૂત્રમા અથવા ભેસના મૂત્રમા આપવો એટલે પ્લીહા, બરોળ અને સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે (૩) લસણુ, પીપળીમૂળ અને હરડે, એકત્ર કુટી ખાવા અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુટડો પીવા (૪) શેકટાના રસમા સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, લીડીપીપર, ખાખરનો ક્ષાર અને જવખારનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) એળીઓ ૨ ભાગ, મરી ૦| ભાગ, લવગ ૦| ભાગ, હિંગાબાળી ૦| ભાગ, બદામ ૦॥ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ પાણીમા બોરના ઠળીયા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી. (૬) વાસના પાન છાશમા વાટી સિંધવ નાખી આપવા. (૭) કુવરનો રસ હળદર નાખી આપવો (૮) લીડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પાવી. (૯) આકડાના પાન અને સિંધવ માટલામા, મોઢુ બધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવા અને તે રાખ દહીમા આપવી (૧૦) શેકટાની છાલના કાઢામા લીડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખી તે આપવો યકૃત્ ઉદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:— અઘેડો–૨૭, અબઇ (આસુવો)–૧, આકડો–૩૪, આદુ–૮, એરડો–૪૨, કકોડી–૧૨, કુંવાર–૨, ખાખરો–૧૧, ખોરેટી–૨, ૪, ગરણી–૧૨, ગળો–૨૪, ચણા–૭, ચિત્રક–૧૪, નગોડ–૩, નાળીએરી–૧૨, પિઠવણુ–૩, પોપૈયો–૩, બીજોરૂ–૨૨, બોળ (હીરાબોળ)–૨, બીલામો ૧૭, મરી–૧૩, મોરવેલ–૩, રગત–રોહિડો–૧, રાઇ–૬, લસણુ–૫, લીડીપીપર–૧૦, વસુ–૨, શરપુખા–૮, શિમળો–૮, શ્રાવક–૪, સરગવો– ૧૪, સાટોડી–૭, હરડે–૨૭, હેદ–૩ યકૃતોદર ઉપર:—ગરણી–૧૨, ચિત્રક–૧૪, રાઇ–૬, સોમવલ્લી–૧, હેદ–૩

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના રસાયન—પ્રયોગની ટીપમા ન–૨

બદ્ધગુદોદર* (વિટ્બધ, ગુ૦ બધકોશ) ઉપર—(૧) ખરસાણી (થોર સેરણી), અજમો, જીરૂ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ આપવુ વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —આમલી–૨૩, આલુ–૧, ઓથમી જીરૂ–૪, બીલી–૨૬, ભાગરો–૧૩, વાવડીગ–૭, શેરણી–૨, હરડે–૧૬

જુઓ ગોવૈ૦ છાસ–૩

જલોદર ઉપર×:— (૧) સુઠ, મરી, લીડીપીપર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ

---

* (૧) સુરોખાર ૦| તોલો અને જવખાર ૦| તોલો લઇ ગોમૂત્રમા વાટી પાવો (૨) સાકર ૦॥ તોલો અને જવખાર ૦॥ તોલો લઇ ફાકવુ (૩) સુરોખાર તાદળજાના રસમા પાવો

× કેટલાક વૈદ્યો કહે છે કે જલોદરના સઇઓધર, જકી જલોદર અને કઠોદર એવા ત્રણ ભેદ છે (૧) સઇઓધર —એ જાતના રોગથી પાણીની તરસ બહુ લાગે છે અને પેટ મોટુ દેખાય છે પેટ ઉપર હાથ મારે તો ઢોલની માફક મોટો અવાજ થાય છે એ રોગ વાયુથી પેદા થાય છે તેના ઉપર—(૧) લસણુ મધમા આથીને ૪૨ દિવસ ખાય તો પેટ વાથી તથા નબળાઇથી સાફ થાય છે (૨) બકરીનુ દૂધ શેર ૧ મા એરડીઉ તોલા ૩ ભેળવી માસ ૪ સુધી પીએ તો પેટનો વા તમામ મટે. (૩) રાઇનો બારીક ભૂકો ગોમૂત્રમા નાખી

નાંખી છાશનું પાન કરવું (૨) સિંધવ અને રાઇ સમભાગ એકત્ર કુટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૩) ધોળા બરૂના મૂળીઆનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૪) દેવદાર, ખાખરાના ફૂલ, આકડાના મૂળીઆ, ગજપીપર, શેકટાની છાલ અને આસગંધ ગોમૂત્રમાં વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે (૫) ૪૫ તોલા કાદાના બિયાં વાટી ચૂર્ણ કરવું, અને ૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વસ્ત્રગાળ કરી તે દરેકમાંથી ૭ ૭ માસા લઇ એકત્ર કરી, એક તોલાની પડીકી બાંધવી. દરરોજ એક પડીકી પાણીમાં લેતા જવી, એટલે સચય થએલું જલોદરનું પાણી ઇંદ્રિયદ્વારે રોજ ઝરી જઇ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામાં રોગી સારો થશે. પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે, પરંતુ કેટલાક રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજું જલદી સડી જઇ તેમાંના ઘણા મરણ પામે છે, એટલા માટે પાણી કાઢવું તે બહુ વિચારીને કાઢવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ અસ્થિવર્ગ–૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં ન. ૭ બૃહત્પાકસંગ્રહમાં પાકપ્રયોગની ટીપમાં ન ૪.

સર્વ ઉદરરોગ ઉપર ઉપચાર*:—(૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાઢો પીવો (૨) **જખી જલોદર**—એ રોગથી પેટમાં જરદાબ પીપ એકઠું થાય અને પેટ પાણીની મસક માફક હાલે તથા ગાગર જેવું થાય. આ રોગને જલંધર કહે છે તેના ઉપર—આકડામાં અથવા થુવરમાં રહેનાર કામબાને પાણીથી ભરેલી ત્રાંબાની કુંડીમાં મૂકી ઉપર ત્રાંબાની તાસક ઢાંકી ૧ પહોર વાર રાખી પછી તે પાણી લુગડે ગાળી શીશીમાં ભરી લેવું તે પાણી એ દરદીને પાવાથી પખાલ લગાડીને દરદ કહાડી નાખે. (૩) કઠોદર—એ રોગથી પેટ ઉપર સોજો આવે તે જગા ઉપર આંગળી દાબી ઉપાડી લેતા ખાડાની નીશાની દેખાય. એથી કાળજા ઉપર ગાંઠ બંધાય છે તેના દુઃખથી રાત દિવસ કળ પડવી નથી વખતે ગાંઠ પણ બંધાય છે ઘણો સોજા ન ચડેલો હોય તેટલામાંજ સર્વેળા ઉપર લખેલા ઉપાયમાંથી એક ઉપાય કરે તો દરદ મટે છે ગાંઠ બંધાયા પછી ઓસડથી ફાયદો થતો નથી. ત્રણે જળોદર ઉપર—એક હાડલું ભરી ખરસાણી થુવરનું દૂધ લઇ તેમાં એક મુઠી મેંદો નાખી ખમીર (માવો) કરવું તેમાંથી માસા ૨ ભારની રોટલીની માફક નાની ટીકડીઓ કરવી પછી તેને છાંયામાં સૂકવી તે દરરોજ રોગીને એકેક ટીકડી ગરમ પાણી સાથે આપે તો રેચ થઇ આરામ થાય.

* (૧) **પેટમાંના ભાર ઉપર.**—પેટમાં ભાર વળગી રહેલ હોય તો ડુંટી નીચે વાઢ–કાપ જેવું થાય. રાત દિવસ કળ ન પડે પેટમાંથી લોહી પડે તે રોગ ઉપર એરંડનું દૂધ પાવું. જો તેથી ન મટે તો ગુસડાની જડ ખાંડી બારીક કરી એક હથેળી ભરીને ફાકવી. સતાવરીની જડથી પણ એવોજ ફાયદો થાય છે; પરંતુ જો તે ભાર દહીં ખાવાથી રહેલો હોય તો લીલા ધાણા ગરમ કરીને તેનું પાણી પીવાથી અથવા રાઇ ખાંડીને ફાકવાથી આરામ થાય છે. (૨) ગુગળ શેર ૦ાાા, હીંગ શેર ૦ા, હરડે શેર ૦ા, અક્કલગરો શેર ૦ા પંચલવણ શેર ૧ા,

આપવો (૨) ચવક અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો (૩) દેવદાર, શેકટો, મસૂર અને આસોદ ગોમૂત્રમા વાટી પ્રાશનાર્થે આપવુ, એટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ અને સોજાનો જલદી નાશ થાય છે (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુઠ ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાઢામા ગોમૂત્ર અને નસોતરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ (૫) હરડે અને નગોડના પાન ગોમૂત્રમા વાટી તેનો રસ શક્તિઅનુસાર આપવો, એટલે સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે (૬) ઉટડીનુ દૂધ પાવુ (૭) મીઠુ, સચળ, સિધવ, જવખાર, અજમો, લીડીપીપર, ચિત્રકમૂળ, સુઠ, હીગ અને વાવડીગનુ ચૂર્ણ ઘી ભાત સાથે આપવું, એટલે વાતોદર, ગુલ્મ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, સગ્રહણી, પાડુ, ભગદર અને દુઝણુમસનો નાશ થાય છે (૮) વાવડીગ, સાજીખાર અને બાળહરડે એ સમભાગ અને એમાના એક ઔષધનો ચતુર્થાશ લાકડીઆ થુવરનુ દૂધ એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી

જવખાર શેર ૦।, સાજીખાર શેર ૦। લઇ એકઠા વાટી કાચા પાકા ૧૦૦ લીબુ લઇ તેની અથાણાની માફક ચાર ચાર ચીરીઓ વળગેલી રાખીને તેમા તે મસાલો ભરવો. પછી તે માટલામા નાખી દિવસ ૧૫ જમીનમા રાખી દરરોજ ખવરાવવાથી સર્વ ઉદરરોગ જાય (૩) આકડાના રવાઇડા, કાળા મરી તથા સાજીખાર ઝીણા વાટી લીંબુના રસમા ગોળીઓ વાળવી તે દરરોજ ખાવાથી નળવાયુ આદિ સર્વ ઉદરવાયુ જાય. (૪) હળદર ટાક ૧, સાજીખાર ટાક ૧, ટકણખાર ટાક ૧, ફટકડી ટાક ૧ (ફુલાવેલી), અસેળીયો ટાક ૨, રાઇ ટાક ૧, બીજાબોલ ટાક ૧, સીધાલુણ ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, અજમો ટાક ૧, લવગ ટાક ૩ અને કોલીજન ટાક ૧ લઈ બારીક ખાડી, ગોળ ટાક ૧૬ મા ગોળી ૧૪ કરવી તે ગોળી ખાઈ પથ્ય પાળવાથી પ્રીહો, છીણી, વાયુ, ગોળો, માસની ગાઠ, વાની ગાઠ અને પેટના તમામ રોગો જાય. (૫) **બીજોરાની ગોળી.**—તજ, સુઠ, લીડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવગ, હરડેદળ, વાવડીગ, ચિત્રક છાલ, હીગ, બીડલવણ, સીધાલુણ, સચળ, જીરૂ, શાહજીરૂ, બોડી અજમો, કોકમ, અમ્લવેતસ, દાડમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારગ, કાકડાસીગ, અજમો, ટકણખાર, ચવક, જવખાર અને વડાગરૂ મીઠુ લઇ બીજોરા નગ ૨ ના રસ મધ્યે ગોળી જગલીબોર જેવડી વાળવી. તે પેટના સર્વ રોગને શમાવે છે (૬) બીડલવણ શેર ૦॥, અજમો શેર ૦॥, સિધાલુણ શેર ૦॥, સચળ શેર ૦॥ એ ચારે ઝીણા વાટીને લીબુના રસના બે પુટ આપી ફ્રથાળા થોરનુ ડેડુ હાથ ૧॥ નુ લાવી તેને કોરી તેમા તે વાટેલા ઔષધ ભરવા. ડેડાના મોઢામા તેમાથી નીકળેલો તેનોજ ગર્ભ દાબીને ભરવો પછી અગ્નિમા બાફવો ઠડો થયે ગર્ભસમેત વાટી ટાક ૧ ના અદાજે સાંજ—સવાર ખવરાવવાથી પેટની પીડા જાય. (૭) મોથ, સચળ, અજમો, સુંઠ, હીગ તથા પોકરમૂળ (એરડાના મૂળ)નુ સમભાગ ચૂર્ણ ઉના પાણીમા આપવાથી પેટમાનો દુખાવો મટે. (૮) કાસકીનુ મૂળ સોમવારે સાજરે નોતરી મગળવારે કાગડા જાગ્યા પહેલા તેના ઉપર આપણા શરીરનો પડછાયો ન પડે તેવી રીતે તેની જડનો એક હાથનો કકડો લાવી રાખવો તે જમણા હાથે બાધવાથી પેચોટી

અલાબલ જોઇ ગરમ પાણી સાથે આપવુ (૯) કડવી ઈંદ્રવરણીનુ ફળ (કડવી કોઠીંબી કે ત્રુસડુ) ભેંસના મૂત્રમા બાફી તેમાંનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો અને તે ઉપર મૂત્ર પાવુ (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઇ બન્ને દાઢે તે થોડી ચાવી ખાવી. પછી તે ઉપર એક ભિલામો ખાવો પછી પાછો થોડો કડકો ખાઇ તે ઉપર બીજો ભિલામો ખાવો અને તે ઉપર રહેલી કડકી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવુ. ગરમ પાણી પીવા આપવુ આઠમે દિવસે ઉતાર ચણાની દાળ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ ૫ા—આદુ–૧૨, કાસાળુ–૫, ચિત્રક–૫, તાદળજો–૧૪, તુવરફળ–૧, મરી–૧૩, માલકાગણી–૬, લસણ–૧૫, લીડીપીપર–૧૧, સાટોડી–૧૯, હરડે–૪૪ **વાતોદર માટે**—સમેરવો–૨૦ **પીચોટી એટલે આબોઈ ટળી હોય તો**—ખરસાણી–૪, બાવળ–૮, બહેડા–૧, મોગરો–૧, રાનમોગરો–૧ **ઉરમાંથી અને પેટમાથી લોહી પડતુ હોય તો**—કળથી–૫ **પેટમાં વાળ કે લોઢું ગયુ હોય તો**—અનનસ–૪, જાંબુ–૧૧ **નળ ફુલવા**

(આબોઇ) ઠેકાણુ આવ. (૯) શખની નાભિ ૬ પૈસાભાર લઈ બાળી લીબુ નગ ૩૫ ના રસમા કાલવી પથ્થરના કે કલાઇ કરેલા વાસણમા નાખી દિવસ ૭ ઢાકીને રાખી મેલવુ પછી તેમા લીડીપીપર, સુઠ, મરી, સિધવ, સચળ, કાચલવણ, જવખાર, એ સાતે ચીજો દરેક સાત સાત પૈસાભાર તથા આમલસારો, ગધક અને શુદ્ધ પારો બબ્બે પૈસાભાર, તૈયાર કરેલી કજળી હિગ ૨ પૈસાભાર, વછનાગ ૧ાા પૈસાભાર (ઘીમા કકડાવેલો લેવા એ શુદ્ધ છે), અક્કલગરો ૭ પૈસાભાર અને આબલીના છોડાની રાખ ૪ાા પૈસાભાર લઇ સર્વને એકત્ર કરી ખૂબ વાટી પછી તેમા ઉપર જણાવેલી લીબુના રસમા મેળવી રાખેલી શખભસ્મ ભેળવી ખરલમા બે પહોર સુધી ખૂબ ઘુટી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી. એ એકેક ગોળી સાજ–સવાર આપવાથી પેટમાના તમામ રોગ, ઉદરસ, શ્વાસ, ચોરાશી વાયુ, વાગોળો, છાતિ અને બરોલ વગેરે રોગો જાય. (૧૦) નવરસાદિ ગુટિકા—લોહભસ્મ ૧ પૈસાભાર, મડુર ૨ પૈસાભાર, હરડે (મોટી) ટાંક ૨, પીપળીમૂળ ટાક ૨, વાવડીગ ટાક ૨, મોથ ટાક ૨, ચીત્રાછાલ ટાક ૨, સુઠ ટાક ૨, લીડીપીપર ટાક ૨, મરી ટાક ૨, હરડા ટાક ૨, બહેડા ટાક ૨, આમળા ટાક ૨ અને સોનામુખી (ઉપધાતુ) ટાક ૧ લઇ ખાડી ઝીણું કરી પછી લોહભસ્મ અને મડુર નાખી ગોળમા સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. પછી દોઢ શેર પાણીમા મરી ૪ પૈસાભાર કોરા હાડલામા ઉકાળી ૩ પૈસાભાર પાણી રહે ત્યારે ઉતારવુ. ઠડુ થએ ગોળી ચાવીને ઉપર એ મરીનો ક્વાથ પીવો. આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસ સુધી આપવાથી પિત્તપાડુ, પાચે જાતનો પિત્તકમળો (પિત્ત કમળો) પાણી રસો સોજો, પીલક (પાણી લાગ્યુ હોય તે), વાતોદર, કઠોદર, શોફોદર, ગોળો, તાવ અને વિષમજ્વર જાય અને પેટની વ્યાધિને શમાવે. (૨૧) બકરીનું અર્ધો શેર દૂધ લઇ તેમા વિલાયતી એરંડીયુ (કેસ્ટર ઓઇલ) તોલા ૩ નાખી પાવાથી રેચ લાગી જળોદર જાય.

ઉપર:—ઇન્દ્રજવ-૭, એરંડો-૨૯, કાળીજીરી-૨, કુબો-૨, ખરશીંગી-૧, નાગરવેલ-૨, મેંઢાશીંગ-૧, વગડાઉ સુરણ-૧, હુરા-૪ **પેટમાં કાંઈ પણ આજારથી ગાંઠ થઈ હોય તો:**—ભોરિંગણી-૭ **નળવાયુ માટે**—અરડુસો-૨, અરીઠા-૪, અળવી-૩, ઉક્ષી-૧, મુળા-૫, મોરવેલ-૩, સરગવો-૯, સાતીન-૧, હેદ-૪ **નળવિકાર ઉપર**—અજમો-૧, કરિયાતુ-૩, કાજુ-૫, શુવેર-૧૨, રાઇ-૧૦, શેલડી-૧૦, સુરપીણુ-૫ **પેટમાંની ગરમી દૂર થવા માટે:**—અજીર-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની ક-૭ **પેટમાં વાયુસંચય થયો હોય તો**—નગોડ-૧ **પેટમાં કાંઇ ઉપદ્રવ થયો હોય તો.**—જામફળ-૧ **ફેફસાના સોજા માટે:**—અળશી-૭ જુઓ ગોવૈ૦—ગોમૂત્ર-૩, ૫ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦—બીજબહોટી-૨ **પેટશૂળ ઉપર**—બીજબહોટી-૬

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં. ૫૮, ૬૦ ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં ૧૪ મલમપ્રયોગની ટીપમા નં ૦

પથ્ય.—કળથી, મગ, જવ, ચોખા, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલા, શેકટો, દૂધ અને પાન **અપથ્ય.**—તળેલા પદાર્થ, ભાજીપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારા એવા ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા

૯—ઉદાવર્ત રોગ.

કારણ:—ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીંક, બગાસુ, ઓડકાર, નેત્ર સંબંધી જલ, શુક્ર-ધાતુ, મલ, મૂત્ર, વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થએલા જે વેગ તેનો વિરોધ કરવાથી વાયુ ઊર્ધ્વ ગતિ થઇ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત્ત થાય છે તે મોટુ-ઘોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે

સામાન્ય લક્ષણ:—અતિ શોષ, ગ્લાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શળ, વિષ્ટાયુક્ત ઉલટી, એવા લક્ષણો જે ઉદાવર્તના હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો

ઉપચાર—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવી (૨) ચોગણુ પાણી નાખી દૂધ પ્રાશન કરવુ. (૩) ધમાસાનો સ્વરસ કિંવા કાકડીના બિયા વાટી તેના પાણીમા કેસર મિશ્ર કરી આપવુ (૪) ગોમૂત્રમા જવ સાનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૫) એલચીનુ ચૂર્ણ દૂધમા પ્રાશન કરવુ (૬) આમળાનો સ્વરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો (૭) ગધેડીની લીદનો રસ આપવો (૮) સુકાએલા મળા, આદુ, સાટોડી, પંચમૂળ અને ગરમાળામા ઘી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવુ. (૯) તેલની સાંઠીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમા ગોળ ૧ તોલો નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:—આદુ-૩૧, એલચી-૯, સુંઠ-૧, પીપર-૧, લીંડીપીપર-૨૭ **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્ત માટે**—અરજુનમાજડ-૯, ભોરીંગણી-૧૩

જુઓ ગોવૈ૦ **મૂત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્ત્ત માટે**— દૂધ-૨૩.

પથ્ય—ચોખા, દૂધ, લાપ્સન, પાચન ઇત્યાદિ. અપથ્ય.—વમન અને મલ-મૂત્રના વેગનો રોધ, દ્વિદલ ધાન્યો, કમલકંદ, જાબુ, કાકડી, અળવી, વાસના કાંદા, તુરા પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૦—ઉધરસ.

કારણુ.—મ્હોમા અથવા નાકમા ઘણી ધૂમાડી જવાથી, અતિવ્યાયામથી, ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ઉતાવળે ભોજન કરવાથી અને મળ, મૂત્ર, વાયુ તથા છીંકના અવરોધથી પ્રાણુવાયુ દુષ્ટ થઈ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે *

* વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષયના ભેદથી ઉધરસના પાચ પ્રકાર કહેલ છે તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામા ન આવે તો તેમાથી ક્ષયરોગ થાય છે. એ ઉધરસો અનુક્રમે એક એકથી વિશેષ બળવાન છે (૧) વાતકાસથી જડબુ, છાતી, માથુ, પેટ અને પાસળામા શળ ફુટે છે મોઢુ ક્ષીણુ અથવા શુષ્ક થાય છે બળ, સ્વર અને ધાતુનુ તેજ કમી થાય છે ઉધરસનો ઠાસો વારવાર આવે છે, અવાજ કરે છે અને લુખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે (૨) પિત્તકાસથી છાતીમા બળતરા થાય, તાવ આવે, મોઢુ શુષ્ક અને કડવુ લાગે છે તરસ વાર-વાર અને ઘણી લાગે છે. પીળી અને તીખાશવાળી ઉલટીઓ થાય છે અને શરી-રમા અગ્નિની માફક દાહ થાય છે. (૩) કફકાસથી મોઢુ અદરના ભાગમા લીપાએલુ રહે છે. ઉદાસી અને સુસ્તી રહે છે માથામા અત્યત વેદના થાય છે. બધુ શરીર કફથી ભરાય છે અનાજ દેખી ઉબકા આવે છે અગ જડ (ભારે) લાગે છે ચળ આવે છે વારવાર બહાર આવતા કફના ગળફા ઘટ્ટ હોય છે, એને કફકાસ કહે છે (૪) ક્ષતકાસ શ્વાસ ચડી આવે એવા કાર્યો વારવાર કરવાથી અને લુખુ ખાવાથી વાયુ હૃદયમા જઇને ક્ષત (ચાદુ) કરી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે એનાથી પ્રથમ લુખો ઠાસો, પછી લોહી થુકે, કંઠ ઘણો દુખે, શળ ચાલે, સાધે સાધે પીડા થાય, તાવ, શ્વાસ, તરસ હોય, સ્વર ખોખરો થાય, કબુતરની માફક બોલ્યા કરે એ લક્ષણુ ક્ષતકાસના છે (૫) ક્ષયકાસ કુપથ્ય અને વિષમાસન કરવાથી, બહુ મૈથુન કરવાથી, મળમૂત્ર રોકવાથી, ઘણો શોક કરવાથી, ઘણુ સૂવાથી, માણસને મદાગ્નિ થઈ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના કોપથી ક્ષયરોગની ખાસી પેદા થાય છે એનાથી શરીર ક્ષીણુ થઈ તાવ, દાહ અને મોહ થાય છે ત્યારે દેહ ટકતો નથી. એ રોગી સુકો ખાસે છે, દુબળો થતો જાય, શરીરનુ માંસ અને લોહી સુકાય અને પરૂ થુકે ત્યારે અસાધ્ય જાણુવો આ પાચે ઉધરસને લોકો ખાલી ઉધરસ, ગળફા છુટે તેવી ઉધરસ અને લોહીવાળી ઉધરસ એમ ત્રણુજ પ્રકારની માને છે તે ઉપર:—(૧) ખસખસના છોડવા રૂ ૦ાા ભાર, સાકર તોલો ૧ અને ખસખસ તોલો ૦ાા લઇ, પાણી શેર ૦ાા માં ઉકાળી સવાર-સાજ પાતા રહેવાથી ખાલી (સુકી) ઉધરસ મટે છે. આ ખાંસીવાળાને ગાયનુ ઘી, માખણુ, બદામનુ તેલ એવુ એવુ ચીકણું ખવરાવવું. બદામનું તેલ છાતી ઉપર ચોળવું. જેઠીમધના શીરાના સોપારી જેવડા કકડા કરીને મ્હોઢામાં ચુસાડવા. (૨) જેઠીમધનો શીરો તોલા ૨, આવળનો

ઉપચાર.—(૧) આકડાના ફૂલમાના રવાઇડા લઇ, તેના સમભાગ મિરપૂડ (મરીની ભુકી) નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને રોજ એકેક ગોળી આપવી, એટલે કાસ શ્વાસ (દમ) દૂર થાય છે (૨) અરડુસીનો રસ મધમા આપવા (૩) લવગાદિ વટિકા આપવી (૪) મરીઆદિની ગોળી આપવી (૫) સુઠ, બાલહરડે અને નાગરમોથને કુટી તેમા બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને એકેક ગોળી મ્હોડામા રાખવી, એટલે કામ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે (૬)

મફેદ ગુન્દર ૨ તોલા, કડીયો ગુદર ૨ તોલા, ઘઉંનો નિશાસ્તો ૧ તોલો, કાળા મરી ૦I તોલો, કમર ૦I તોલો અને સાકર ૨ તોલા એ સર્વને ઝીણાં ખાડી સુગડે ચાળી પાણી સાથે કુટી ગોળીઓ વાળવી. એમાથી સવારથી સાજ સુધીમા ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળીઓ મ્હોડામા રખાવી ચુસવા દેવી કે જેથી એનો રસ ગળામા ઉતરે, અને કફ પડતી ઉધરસ મટે એ ખાસીવાળાએ હલકો ખોરાક ખાવો. દૂધ, દહી, ઘી, માખણ અને તુવેરની દાળ એથી એવી ચીજો ખાવા નહિ આપતા ઘીની જગ્યાએ બદામનુ તેલ આપવુ એ તેલ છાતીએ પણ ચોળવુ ઘણુ કરીને ખાવાને તો સાબુચોખાની ખીરજ આપવી. (૩) **લોહીના ગળફા-વાળી ઉધરસ ઉપર**—સાબરસીગાનો ૨ દાવડે ઉતારેલો ભૂકો ૨II તોલા અને પાણી ૦III શેર લઇ ઉકાળતા ૦II શેર રહે એટલે તેમા સાકર તોલા ૫ અને ગુદર તોલા ૨II નાખી તે પીગળે એટલે નીચે ઉતારી ગાળી લઇ તેને કાચના શીશામા ભરી રાખવુ તેમાથી છટ્ટા ભાગે દરેક વખતે દિવસમા ત્રણવાર પાવુ અથવા મોટા ગુદા પાકા શેર ૧ લઇ તેના રસમા સાકર શેર ૦II નાખી ઉકાળવુ અને ચાસણી જેવુ થએ ઉતારી કાચના વાસણમા ભરી લેવુ તેમાથી દરરોજ ૨ તોલાના આશરે સવાર–સાજ ચટાડવુ ગુદા ન મળે તો ગુદીના પાદડાનો રસ અને સાકર મેળવી હમેશા પાવુ એ ખાસીવાળાને તાવ ન હોય તો સ્રીનુ દૂધ અથવા બકેડીનુ દૂધ પાવુ ગાયનુ દૂધ, માખણ કાઢયા વગરની છાશ (ઘોળવુ), જવની કાજી તથા જવનુ પાણી પીવા આપવુ આ રોગીને લખવા વાચવા કે મેહેનતનુ કામ કરવા દેવુ નહિ. ખાસી વગર હાફણુ હોય તો બુદનો કાવો વગર દૂધનો એકલી થોડી સાકર નાખી પાવો હાફણવાળાના પગ ઘણા ગરમ પાણીથી ઝારવા અથવા એવા પાણીમા બોળી રાખવા. (૫) હળદર, મેથી, ઘીમા તળેલ હીમજ, સાજીખાર અને સચળને લાલ સાટોડીના મૂળના રસની ભાવના આપી તેની ૧ તોલાની ફાકી આપવાથી શૂળ અને તાવ સહિત ઉધરસ જાય છે (૬) આકડાના રવાઇડા શેર ૨ ને માટીના વાસણમા નાખી મોઢે કપડમટી કરી એક પહોર સુધી વીમી આચે બાળી રાખ કરવી, તેમાથી પાન સાથે વાલ ૧ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે (૭) આકડાના દૂધમા સીંધાલુણના વગડાઉ બોર જેવડા કકડા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ રાત પલાળી રાખી ફરીથી તેટલુજ દૂધ નાખી કપડમટી કરી ભસ્મ કરવી. એ પણ પાન સાથે વાલ ૧ ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી. (૮) રાતી ફટકડી ત્રણધારા થુવ-રમા નાખી ભઠ્ઠી કરી રાખ કરવી અને તે પાન સાથે ૧ રતી આપવાથી ખાંસી

બહેડાની છાલ મ્હોડામા રાખી તેનુ પાણી ગળી જવુ (૭) હરડે અને બહેડા-નુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૮) બકરીના મૂત્રમા બહેડાના દળની ગોળીઓ કરની અને મધમા ગોળી આપવી, એટલે કાસ તથા શ્વાસ જાય છે (૯) આદુનો રસ મધમા નાખી આપવો, તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે (૧૦) રીંગણીના મૂળનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો (૧૧) ડોરલીનો કાઢો લીંડીપીપર અને ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૨) ગરમાળાના મૂળનુ ધૂમ્રપાન કરાવવુ (૧૩) બોરડીના પાદડા વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી તવીપર શેકી આપવા. (૧૪) કાળા ધતૂરાના પંચાગ સુધવા

અને દમ મટે (૯) અરેડાના બીજ, અજમો, ભોરિંગણી અને સુંઠ સમાન ભાગે લઇ હાડલામા નાખી કપડમાટી કરી બાળી ભસ્મ કરી તૈયાર થયે તોલો ૦॥ ફાકવુ (૧૦) જવખાર, લીંડીપીપર અને મરી સમાનભાગે લઇ જુના ગોળમા બોર જેવડી ગોળી વાળી આપવી (૧૧) આકડાના રવાઇડા શેર ૧, મીઠુ શેર ૦।, લવગ તોલા ૨, મરી તોલા ૪ લઇ ખૂબ મસળી માટીના ઠીકરામા શેકવા. તેનો લાલ રગ થાય કે ઉતારી લેવુ એની ફાકી કરી તોલા ૦। પ્રમાણે આપવી. (૧૨) આકડાના થડની માટીમા આકડાનુ દૂધ નાખી ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળી ખાય તો ખાસી જાય (૧૩) લવગ, કાળા મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ અને સુંઠ લઇ ખાંડી તેમાથી નિત્ય જળ સાથે ૦॥ તોલો ફાકવુ તથા લીંબડાના પાદડા તોલો ૦॥ ખાવા (૧૪) સમડીસૂત્ર તોલો ૧ લઈ કુલડીમા ફુકી દેવુ પછી રતી ૧ નાગરવેલના પાન અથવા મધ સાથે આપવુ (૧૫) પાકુ અને કાચુ દાડિમ તોલા ૨, કાળા મરી તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૦॥ વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી તે મ્હોડામા રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે. (૧૬) પારો તોલો ૧, આમલસાર ગધક તોલો ૧, વછનાગ તોલા ૨, મરી તોલા ૬, સુંઠ તોલા ૫, લીંડીપીપર તોલા ૨, ફુલાવેલ ટકણખાર તોલા ૨ લઇ વાટી નાગરવેલના પાનના રસમા ચણા જેવડી ગોળી બાંધી મુખમા રાખવી, એથી ભૂખ ઉઘડે અને ઉધરસ જાય. (મરી અને વછનાગ તથા પારો અને ગધક એ બએ ચીજો જુદી વાટી સર્વ એકત્ર કરવુ) (૧૭) **બીજોરાની ગોળી:**—તજ, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવગ, હરડે મોટી, વાવડીગ, ચીત્રોછાલ, હીંગ, બીડલવણ, સિંધવ, સચળ, જીરૂ, શહાજીરૂ, ખોડી અજમો, કોકમ, ગરમાળો, દાડિમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારગ, કાકડાશીંગ, અજમો, ટકણખાર, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન લઇ લીંબુના શેર ૧ રસમા અને બીજોરા નગ ૧ ના રસમા ખરલ કરી ચણીબોર પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવી. એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો જાય અને ભૂખ લાગે. (૧૮) **ઠાલી ઉધરસ ઉપર:**—ખમખમ, વરીઆળી, બદામનાં મીંજ અને કમળકાકડીના મીંજ એ દરેક અડધા તોલા પ્રમાણે, તરબુજનો ગર્ભ તોલો ૦।, દુધીના ફૂળનુ દૂધ તોલો ૦॥ અને સાકર તોલો ૧ લઇ બારીક વાટી તેમાથી પાણી કહાડી લઇ ગાળવુ અને એ પાણી આપવુ. ઘી તોલો ૦॥ લઇ ગરમ કરી તેમા નાખી પીવાથી ઉલટી થઇ મટી જશે.

(૧૫) ધમાસાના મૂળ સુંઘવા (૧૬) રીંગણી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૧૭) બહેડા બે ભાગ અને લીંડીપીપર એક ભાગ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૧૮) લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ અને બહેડાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—અઘેડા–૨૨, અજમો–૬ અતિવિષ,–૪, અર્જુન સાજડ–૬, અરડુસી–૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨ ૨૪, આકડો–૨, ૨૫, આદુ–૯, ૧૬, ૧૯, ૩૨, ઇંગોરીયા–૯, ઇન્દ્રવરણા–૨, ૧૫ ઉટકટારી–૬, ઉભી (બા) રીંગણી–૧ એલચી–૬, કાયફળ–૨, કુવાર–૩, ૪, ખરસાણી–૨, ખાખરો–૧૮, ખેર–૧૦, ગરમાળો–૭, ગળો–૮, ૨૪, ગંગેટી–૦ ચણોઠી–૧૯, જવ–૭ જેઠીમધ–૧૦, ૧૩,તરટી–૧, થુવેર–ચોધારો–૧૧,૧૩ દાતી–૨, ધમાસો–૧, ધતુરો–૨, પારસ પીપળો–૪, પીપળો–૨૬, પુષ્કરમળ–૧, ફુદીનો–૬, બાફળી (ટીગોત્રી)–૪, બહેડા–૨, ૪, ૫, ૮, બીલામો–૮, ભોંય આમળી—૫, ભોરિંગણી–૧ ૯, મરી–૪, ૮, મરેઠી–૧, મર્યાદવેલ–૩, મીંઢળ–૯, મોથ–૧૦, મોલડીધોટ–૧, રાસ્ના–૨, લવંગ–૪ ૭, ૮, ૧૦ લીંડીપીપર–૧, ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો–૧, વજ (ઘોડાવજ)–૧૦, શરપુંખા–૫, શિંગડીઓ–૧ સણ–૧, સમુદ્રફળ–૮, સમેરવો–૧૪, ૧૫ ૧૬, સાટોડી–૧૯, સાજડ–૬ હરડે–૨૦, હળદર–૧, ૯, ૧૫, હેણુ–૪ **ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે**—હરડે–૩૮ **કફવિકાર માટેઃ**–અગથીઓ–૫, અઘેડા–૧૦, અજમો–૬, અરડુસો–૩, અરણી–૭ **ક્ષત કાસ માટે**—આમલી–૬, એખરો–૨ દ્રાક્ષ–૯, પીપળો–૯. **કફ જાડો થઈ છાતી ઘેરાય તો**—અરડુસી–૧૧, અરીઠા–૦, પળશી–૭. **કફ પાતળો કરવા માટે.**—ચિત્રા–૨, શિકાકાઇ–૨ **ઉષ્ણતાથી કફ સુકાયો હોય તો**—જેઠીમધ–૧૦ **ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ માટે**—વળીઆળી—૦. **શરદીની ઉધરસ માટે.**—નાગરવેલ–૬ **કફવાત માટે**—મીંઢળ–૪

જુઓ ગોવૈ૦—**કફરોગ માટે**—ગોમૂત્ર–૧ જુઓ પ્રા૦ ઓ૦—**ઉધરસ માટે** વીર બહોટી–૦, મૂત્રવર્ગ–૧ જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમાં ન–૧૦

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કળથી, ઘી, દૂધ, ચાકવત, વેંગણ, મૂળા, લસણ, ગીલોડા અને ગરમ પાણી **અપથ્ય**—દાહકારક પદાર્થ, કફ દુધી, ઘણું ખાવું, જડ, શીતળ, ખાટા અને એવા અન્નપાન

૧૧ ઉનવા (મૂત્રકૃચ્છ્ર.)

કારણ—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણૌષધ, રૂક્ષ પદાર્થ, દરરોજ મદ્યપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સંચાર કરનાર પક્ષ્યાદિકોનું માંસ અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ઇત્યાદિના સેવનથી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે *

* સાથળ અને પેડુની સંધિમાં તથા પેડુ અને ઇન્દ્રિયમાં ઘણી પીડા થાય.

સંપ્રાપ્તિ:—સ્વકારણોએ કુપિત થએલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બસ્તીમા કોપ પામી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે, ત્યારે માણસને ઘણા કષ્ટથી મૂત્ર કરવાનુ બને છે

ઉપચાર—(૧) ગોખરુ, ગરમાળો, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આમળા અને

અને થોડે થોડે વારવાર મૂત્ર ઉતરે તે **વાયુનો.** ૨ પાણુ, લાલ અને ઘણુ ગરમ મૂત્ર ઘણા કષ્ટે ચીસો પાડીને ઉતરે તે **પિત્તનો** ૩ પેડુ અને લિંગ એ બન્ને ભારે થાય અને ત્યા સોજો હોય, મૂત્રમા ફીણ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે તે **કફનો** ૪ ત્રણેના મિશ્ર ચિહ્નો દેખાય તે **સન્નિપાતનો.** ૫ મૂત્રને લઇ ચાલનારી નસોમા કોઇપણ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી વાયુના મુત્રકૃચ્છ્રના જેવા સર્વ લક્ષણો દેખાય છે તે **ચોટ લાગવાનો.** ૬ ઝાડો રોકાવાથી વાયુ કુપિત થઇને પેડુ અને પેટમા આફરો કરે છે અને ત્યા પીડા કરે છે તે **મલાવરોધનો.** ૭ પેડુમા શળ ચાલી વીર્ય સહિત મહા કષ્ટથી મૂત્ર ઉતરે તે **વીર્ય રોકવાનો.** (કારણ વીર્યના રોકવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઇ જાય છે) ૮ પથરી અને શર્કરા એ બન્ને અડમા રહે છે, તેનાથી મૂત્રકૃચ્છ થાય છે એ પથરી પિત્તે કરીને પોચી, વાયુથી સુકી, કફથી રહિત પથરીનુ રૂપ થઇ નીકળી મૂત્રને રોકે છે જ્યારે ઉન વાથી હૃદયમા પીડા થાય, શરીર કંપે, કુખમા શળ ચાલે, મંદાગ્નિ અને મૂર્છા થાય ત્યારે તે માણસ મરી જાય **ઉપચાર**—(૧) ઉબરાનુ દૂધ સાકર સાથે પીવાથી ઉનવા મટે (૨) જુનુ ખાતર, ઘાણી પીલવાના બળદના માર્ગની રેત, જુની ઇંટ, આગરીયુ મીઠુ, વછેરા (ઘોડા) ની લાદ, એ સર્વ છાશમા ઘોળીને પેડુ ઉપર બાધવુ (૩) લવારની કોડમાની ધમણની ફુક પાસેની રાખ પાણીમા પલાળી પેડુ ઉપર જાડો થર કરવો. (૪) આમલીનો રસ અને સાકર પાવી (૫) એલચી, પાષાણભેદ, કપુર, શિલાજીત, લીંડીપીપર, સાઠી ચોખા એકત્ર કરી ઉકાળીને પાવુ એનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે, બંધ છુટે (૬) હરડા, બહેડા, આમળા, કમળકાકડી અને સિંધવ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીમા આપવુ. (૭) ઇસબગુલ, ઘી અને ખાંડ ભેળી ખાવાથી શીયાળાની મોસમમા ઉધમા પેસાબ થવાનુ દરદ મટે. અને ગરમીના દિવસોમા થતુ હોય તો એક પૈસાભાર ધાણા ખાંડી તેમા ખાંડ પૈસા ૪ ભાર ભેળવી ફાકે તો આરામ થાય (૮) એલચી, અરડૂસી, પાષાણભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, શિલાજીત, આમલસારો ગંધક અને જવખાર એકેક પૈસાભાર લઈ ઝીણુ ખાંડી હમેશ સવારે એક પૈસાભાર ખાય તો વાયુથી થએલ મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. (૯) હરડે મોટી, ગંધક, પાષાણભેદ, શિલાજીત અને કાકડીના બીજ એ એકેક માસાભાર લાવી પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહેથી લુગડે ગળી તેમા મધ પૈસા ૧ ભાર મેળવી ત્રણ હપતા પીવાથી પિત્તનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. ઘઉં તથા બીજી હરેક ભારે ચીજ ખાવી નહિ. (૧૦) એલચી, અરડુસી પાષાણભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, ચીનીકબાબા અને ગોખરૂ એ સર્વે ત્રણ ત્રણ માસા લઇ પાણી શેર ૪ મા ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે લુગડે ગળી તેમાં સાકર અને શિલાજીત નાખી હફતા ચાર સુધી પીવાથી કફનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય.

પાષાણભેદનો કાઢો મધ નાખીને પાવો, એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠિન પથરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાષાણભેદ, શિલાજીત, ગોખરૂ, કાકડીના બીયા, સિંધવ અને કેસરનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવુ, એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મરવાની અણીપર) હશે તોપણ તે બચશે (૩) દ્રાક્ષ અને ખડીસાકર એકત્ર કુટી તે દહીંના મંડ સાથે (દહીં ની તર) સાથે પાવી (૪) દૂધ ઉષ્ણ કરી ગોળ નાખી પાવુ, એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે (૫) નાળીએરનુ પાણી ગોળ ધાણામા મેળવી પાવુ, તે દાહ સાથેના મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો પણ નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે (૭) પાચ માસા જવખાર સાકરમા આપવા (૮) ગોખરૂના કાઢામાં જવખાર નાખી પાવો (૯) આમળાનો કાઢો કરી તેમા ગોળ નાખી આપવો તે રક્ત, દાહ તથા શૂળ એણે યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ કરશે (૧૦) આમળાના રસમાં એલચીદાણા ખાવા (૧૧) લાબડીના બિયા છાશ સાથે આપવા (૧૨) ખજૂર, આમળા, લીંડીપીપર, શિલાજીત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાષાણભેદ, ચંદન, ચીભડાના બિયા અને ધાણાનુ ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાઢા સાથે પાવુ, તે અગ, લિંગ, ગુદા, વક્ષણ, શુક્ર એ ઠેકાણાનો દાહ, શર્કરા, પથરી અને શૂળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃષ્ય છે (૧૩) ત્રિફળા, વાયવરણા, કંકોળ (ચણકબાબા) અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કરી આપવુ. (૧૪) શિલાજીત, પાષાણભેદ, લીંડીપીપર અને એલચીદાણાનુ ચૂર્ણ પાણીમા પાવુ (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમા આપવો (૧૬) મૂળીઆ સુદ્ધા ગોખરૂના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે (૧૭) ઉંદરની લીંડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત ઉષ્ણ લેપ કરવો (૧૮) ગાયના દૂધમા કડાની છાલ વાટી પાવી, તે ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે (૧૯) કાંટે સાવરી (શેમળા)ની છાલનુ ચૂર્ણ સાકરમાં આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ના૦ મા—અળસી–૪, ૬, આમળા–૧૭, ઇંદ્રજવ–૧૦, ઉટકટારી ૨, ઉબરો–૧૨, એલચી–૮, કંકોડી–૨, કાકડી–૮, ૧૦, કાસ–૧, કાટીગોખરૂ–૬, કાસકી (પેટારી)–૩, કેળ–૧૨, ખીજડો–૫, ખેર–૯, ગળો–૧૦, ગોખરૂ બોડા–૩, ૧૧, ચણકબાબા–૭, ચણોઠી–૧૧, ચિકુ–૧, જેઠીમધ–૧૮, ડુંગળી–૧૮, તરબુચ–૩, તાડ–૬, દ્રાક્ષ–૧૫, ૧૮, ધમાસો–૬, નાળિળ–૧, નાળીએરી–૧૭, પાષાણભેદ–૧, પાટલા–૩, બિહી–૧, બોરડી–૪, ભોયકોળુ–૧૪, ભોરિંગણી–૧૩, રાંકોડીબા–૧, લાબડી–૩, લુણીની ભાજી–૧, વાયવરણો–૬, વાળો–૫, શિમળો–૨, શેલડી–૪, ૧૧, શેવાળ–૩, સમેરવો–૧૮, સાગ–૫, ૯, સાત્વીન–૨, સુખડ–૩, હીંગ–૧૮. **કફ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે**—એલચી–૧૩ **પથરીથી થએલ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે**:—પાષાણભેદ–૫. **ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે**—શતાવરી–૧૫. **દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે**—તલ–૧, રાનતુલસી–૩, ૫ જુઓ ગો વૈ૦ દૂધ–૧૦

જુઓ **અનુભૂત ઔષધિ:—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગની ટીપણીમા** નં. ૫.

પથ્ય—સ્નાન, શીતળ, ઉબટણું, જૂનો રાતો ભાત, છાશ, દૂધ, દહીં મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પડોળા, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળિએર, તાદળજો, શીતળ એવા અન્ન અને પાન **અપથ્ય**—મદ્ય, શ્રમ, મૈથુન, હાથી-ઘોડા ઉપર બેસવું, વિષમાસન, વિરૂદ્ધાસન, તાંબુલ, મત્સ્ય, મીઠું, તૈલપક્વ પેંડ (તેલ પોરી), હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાંદા, અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ખાટા પદાર્થ

૧૨—ઉલટી (વમન.)

કારણ—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા તથા અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણ, અતિ ઉતાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું, શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચિત્રિ ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી, એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે ×

ઉપચાર:—(૧) આમળાનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આમળા, એ એકેક તોલો લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથવડે ચોળી તે ગાળી પાવું (૩) સિંધવ લીંબામાં આપવો (૪) મધપુડાનું મીણ મધમાં પાવું (૫) કાકોલીના મૂળ અને હીંગ એકત્ર કરી આપવા (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૭) વાવડીંગ, ત્રિફળાં અને સુંઠ, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૮) પીપળાના ઝાડ ઉપરના છોડા અંગારામાં

× વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણગમતી વસ્તુઓના જોવાથી એમ પાંચ પ્રકાર ઉલટીના છે તેમાં **વાયુથી** હોય તો—છાતી અને પસવાડામાં પીડા, મુખશોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે શ્વાસ અને સ્વરભેદ હોય, ઓકવાનો અવાજ ઘણો (ઉંચો) હોય, ઉલટીમાં ફીણ હોય, રંગ બગડેલો હોય અને ઘણા વેગથી ઉલટી થાય ૧ **પિત્તથી** હોય તો—મૂર્છા, તૃષા અને મુખશોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાળવા અને આંખોમાં ગરમી રહે, આંખે અંધારા તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીલું અને લાલ રંગનું ઓકે. ૨ **કફથી** હોય તો—તંદ્રા તથા મુખ ગળચટું થાય, કફ ઓકે, ઉંઘ આવે, ભોજનમાં અરૂચિ રહે, શરીર ભારે રહે, ચીકણી, ગળી, જાડી, શીતળ અને કફયુક્ત ઉલટી કરે, રોમાંચ રહે ૩ **સન્નિપાતની** ઉલટીમાં શૂળ, અપચો, અરૂચિ, દાહ, તરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ એ સર્વે હમેશાં વધારે રહે છે, અને ખાટી, ખારી, લીલી, જાડી, ગરમ અને લાલ ઉલટી કરે છે ૪ **ચીત્રી ચડવાથી** ઉતક્લેદ થઈ ઓકવા મંડી જાય છે

ઉપચાર—ત્રિફળા, વાવડીંગ અને સુંઠ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આપવું અથવા લીંબુનાં પાંદડા ઉકાળી પાવાં અથવા બીજડાની છાલ અને પીપળાનો ક્વાથ કરી પાવો. જો નાભિ પાસેની ચામડી નગારાની માફક થરથરતી હોય તો નાભિમાં વાયુ ભરાવાથી ઉલટી થએલ ગણી, લોબાન તોલો ૦॥ પાણીમાં વાટી તે પાણી ઝામીને પાવું.

બાળી પાણીમા છમકારી, તે પાણી ગાળી પાવુ, એટલે વાંતિ અને ઉચકીનો નાશ થાય છે (૯) બીલીની છાલ અથવા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૧) સુકાયેલા લીમડાની ગળોડી મધમા આપવી (૧૨) મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનુ પાણી કરી તેમા તે લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો, એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (ઉલટી) તુરતજ દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦ મા:—અરડુસી-૨૪ આદુ-૩૮, આમળા ૮, ૧૦, ઉપરસાલ-૫, એલચી-૧૪, કડુ-૩, કણજી-૧૧, કેળ-૨૪, કોલિજન-૬, ખાસપિત્તપાપડો-૪, ચએલી-૫, જાયફળ-૫, જાબુ-૧૨, જીરૂ-૧૨, જેઠીમધ-૫, ધમાસો-૭, ધોળી પિલુડી-૪, નાળીયેરી-૯, પટોલ (કડુ)-૬, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પિત્તપાપડો-૫, પીપળો-૩, બીજોરૂ-૯, બીલી-૧૬, બોરડી-૧૧, મકાઇ-૧, મગ-૨, મીઠુ લીબુ (મોસબી)-૧, મીંઢળ-૯, મોચ-૯, રતાદળી-૧, લીડીપીપર-૭, ૨૧, કડવો લીમડો-૩૪, શખાવળી-૨, સોપારી-૧, હરડે-૧૪, ૩૮ **રક્તજનિત એટલે લોહીની ઉલટી** ઉપર—આબો-૧૬, જેઠીમધ-૨૧ **પિત્ત થઇ ઉલટી** થતી હોય તે ઉપર—તજ-૨ **ત્રિદોષ જનિત ઉલટી** ઉપર—ગળો-૧૯, તુલસી-૨૧, દાડિમ-૧૬, બીલી-૨૨, મસૂર-૧

જુઓ પ્રા૦ આ૦ મા—મોરના પીછા-૧.

પથ્ય—ચોખા, મગ, વટાણા, ઘઉ, જવ, આમળા, સાકર, કોડુ, દાડમ, નાળીએર, લીબુ. **અપથ્ય**—ઉષ્ણ પદાર્થ, નદી, મીઠા ગોલા, ડાગર, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન

૧૩-ઉલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

કારણ—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાદ્ય, હૃદ્રોગ, કુષ્ઠ (કોઢ), વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરૂચિ, એ રોગોમાથી એકાદો રોગ કોઇ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવુ

વમન (ઉલટી) થવા માટે ઉપચાર:—(૧) **કફ પાડવાને**—લીડીપીપર, મીંઢળ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કોકરવરણામા પાણીમા પાવુ (૨) **પિત્ત પડવાને માટે**—પડોળા, અરડુસી અને કડવા લીમડાના પાનનુ ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીમા નાખી પાવુ (૩) **કફ—વાયુની પીડા હોય તો.**—મીંઢળમા મગજનુ ચૂર્ણ દૂધમા નાખી પાવુ (૪) **અજીર્ણ ઉપર**—કોકરવરણા પાણીમા સિંધવ નાખી પાવાથી માણસને ઉલટી થઇ અજીર્ણ દૂર થાય છે (૫) જેઠીમધનો કાઢો ૩ માસા રાઈનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ મટે છે (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઈનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા મેળવી પાવુ. (૭) પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત આકડાના મૂળીઆંની છાલનુ ચૂર્ણ* ગરમ

*આ ચૂર્ણ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી અને પાચ વાલ આપવાથી પરસેવો થાય છે, પરતુ એ જેઠ માસમા કહાડી રાખેલુ જોઇએ હડકાયા કૂતરાનો પણ એજ ઉપાય કેટલાક વૈદ્યો બતાવે છે

પાણીમા આપવુ એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને ૨॥ થી ૪ ચણોઠીભાર સુધી આપવુ. (૮) કારેલીના કિવા અરસડી-ના પાદડાંનો રસ આપવો. (૯) ગુંજા કિવા અરધા ગુંજા પ્રમાણે મોરથુથુ ફુલાવી તે ગરમ પાણીમા લઇ, ઉપર પેટભર પાણી પી જવુ, એથી ઉલટી થઇ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) **ઉલટી બંધ થવાને**—હલકો રેચ આપવો કિવા મકાઇના ડુંભલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમા આપવી અથવા પીપળાના છોડીઆ બાળી પાણીમા ઝામી તે પાણી પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—બીજોરૂ—૧૦, લીંડીપીપર—૧૫. **ઉલટી બંધ થવા માટે**—મોગલી એરંડો—૧

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૩

૧૪—કમળો.

કારણ અને લક્ષણ—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માંસ એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ એ હળદર જેવા પીળા થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણ અને પીતવર્ણ થાય છે, અને દાહ, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્બળ-પણુ, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર—(૧) એરંડાના પાંદડાંનો અથવા કુંઓનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા ગાયનુ દૂધ નાખી આપવો (૨) ઘઉ લઇ તેમા લોખંડની કડછી અગ્નિમા લાલ કરી દાબવી અને તેનો જે રસ આવે તે આંખોમા આંજવો. (૩) ગાયના દૂધમા સુંઠનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ (૪) નરમાના જીંડવાનો રસ નાકમા નાખવો (૫) દેવડાગરના ફળનુ ચૂર્ણ ચોખાભાર નાકમા સુઘવુ, એટલે નાકમાંથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પહોરે × કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆનુ ચૂર્ણ ૧

× જ્યારે કમળો ઘણા દિવસનો જુનો થાય ત્યારે તેને **કુંભકમળો** કહે છે વળી જે પાંડુરોગીને વાયુ, પિત્ત વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઈ જાય, તથા બળ ઉત્સાહ જતા રહે, અને તંદ્રા, મંદાગ્નિ, સૂક્ષ્મજ્વર, દાહ, તરસ, અરૂચિ, ભ્રમ એ સર્વ થઇ આવે અને સ્રીસંગ પ્યારો લાગે નહિ, અંગમા પીડા થાય, તેને હલીમક રોગ કહે છે આ બે કમળાના ભેદ છે કમળો એ પાંડુરોગનો ભેદ હોવાનુ અમૃતસાગરમા બતાવે છે

ઉપચાર:—(૧) કમળાના દરદીને મધની સાથે હરડા, બહેડા, આમળા, એનુ સમાન ભાગવાળુ ચૂર્ણ તેની ઉમ્મર જેટલા વાલના વજને આપવુ ખોરાક ઘઉની રોટલી અને મધ તથા મસાલા અને મીઠા વગરની મગની દાળ, આ ત્રણજ આપવા, તેમજ એકાંતરે રાત્રે સુતી વખતે હીમજ તોલો ૦॥ અને મીઠુ તોલા ૦॥ ની ફાકી ઉના પાણી સાથે ફાકવી. (ઝાડો સાફ ન આવે તોજ) આ અમારો અનુભવેલો પ્રયોગ છે. (૨) મોથ, ખેર, લીંડીપીપર, ચીતરો, પદ્મકચૂરો, સુંઠ અને વાવડીંગ સમાન લઇ સઘળા વસાણાથી બમણો લુહારની કીટનો ૧૦૦ વર-સનો જુનો કાટોડો તેમા નાખી બારીક ખાંડી દરરોજ સવારે ખાવુ. (૩) તાંદ

ચાખાબાર નાકમા સુઘવુ. (૭) સવારમા રાતી ગેલડી ખાવી (૮) કડવા લીમડાની અતરછાલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને કિંચિત્ સુંઠની ભુકી નાખી આપવો. (૯) એરડાના મૂળ મધમા ઘસી ચટાડવા. (૧૦) ધોળી ડુગળી અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમા થોડી હળદર નાખી આપવી.(૧૧)ગળોનો રસ મધમા આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અઘેડા–૧૫, અગડુમી–૨, આકડો–૩, આમળા–૩૯, ઈંદ્રજવ–૬, કાળીજીરી–૩, કુકરપાડાનો વલો–૭, કુઓ–૬, કુવાર–૧૩, કેળ–૯, કોકી–૨, ઘઉં–૭, ગળો–૪, ગોરખમુડી–૧, ડુગળી–૨૪, થુવેર ચોખારો–૪, દારૂહળદર–૧, પાંડરવો–૧, બીલી–૨૬, ભાગરો–૫, ભોય આમળી–૪ મોથ–૭, રીસામણી–૧, રેવચી–૫, લીબડા (કડવો)–૧૧, ૩૧, વિષ્ણુક્રાંતા–૫, શિળીંદ–૨, શેનડી–૧, શ્રાવડ–૨, સમુદ્રફળ–૫, સાટોડી–૮, સામવલ્લી–૧ હળદર–૨૦, હેદ–૫

જુઓ અનુભૂત ઔષધ.—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા ન ૮ અને અજન પ્રયાગની ટીપમા ન ૬

પથ્ય.—જવ ઘઉ, ચોખા, મગ, મસૂર તુવેર, પરવળ અને તાદળજો. **અપથ્ય**—ભાજીપાલો હિંગ, પેડ (તેલપોળી), પાન, તીખુ, ખાટુ અને ઉષ્ણ અન્ન

૧૫–કરમિયા (કૃમિરોગ).

કારણ—ખાધેલુ પચ્યુ ન હોય ને બીજુ ખાવુ રોજ મધુરાન્ન ખાવુ, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવા મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર ઇત્યાદિ ભક્ષણ કરવા વ્યાયામ ન કરવો, એ કૃમિરોગના સાધારણ કારણો જાણવા *

ગજરના ૦। શેર રસમા તેટલીજ સાકર નાખી પીએ તો હળદરીઓ પિત્તનો કમળો મટે (૪) ગેરૂ, ફટકડી, હળદર અને આમળા ઠડા પાણીમા ઘસી અજન કરવુ (૫) ત્રિફળા, અરડુસી, કરિયાતુ, લીમડાની સળીયો, કડુ અને ગળોનો ઉકાળો આપવો (૬) ચણાની દાળ બાફી તેમા તેની બરાબર ગોળ નાખી વાટી તે પુરણ ત્રણ દિવસ ખાવુ તરસ લાગે તો તેજ પુરણનુ ઓસામણ કહાડી મૂકેલુ હોય તે પીવુ બીજુ કાંઈ ખાવુ નહિ. (૭) જે કુકડવેલાને ડોડા જેવા ફળ થાય છે તેને ઝીણા વાટી છીકણી જેવા કરી બકરીના માખણમા ભેળવી નાકેથી બે ચાર–સુઘાડે તો કમળો નિશ્ચય મટે

* પૂર્વાચાર્યોએ બાહ્ય અને આભ્યતર એવા બે પ્રકારના કૃમિ (જીવાત) ની ૨૧ જાતો વર્ણન કરેલી છે, તેમા જુ અને લીખ એ બહારના કૃમિ કહેલા ને આભ્યતર ૧૯ પ્રકારના કૃમિ (કરમીયા)માથી ઉત્પન્ન થાય છે કફમા ઉત્પન્ન થએલ હૃદયાદ, અત્રાદ ઉદરવિષ્ટ, ચુરવ મહાગુદ, સુગધ અને દર્ભકુસુમ એ સાત છે. રક્ત (લોહી)મા ઉત્પન્ન થએલ સાતર સૌરસ, લોમવિધ્વસ રોમદ્વીપ, ઉદુંબર અને કેશાદ એ ૭ છે વિષ્ટામા થએલા મકેરૂક લેલીહ, મકુન, સૌસુરાદ અને કેકેરૂદ એ પાચ છે કફ રક્તમા થએલ સ્નાયુરૂ નામનો એક છે એ કફમા થએલા કૃમિ આમાશય અને હૃદય પ્રદેશની અદર રહે છે એ ઘણા મોટા થતા ચારે બાજુ ફરે છે એમાના કેટલાક ચામડાની વાધર જેવા ચપટા, કેટલાક વરસાદના અળ–

લક્ષણ:—તાવ, નિસ્તેજપણુ, શૂળ, હ્રદયની પીડા, ઓકારી, ભ્રમ, અન્નદ્વેષ, અતિસાર ઇત્યાદિ લક્ષણો જાણવા

ઉપચાર—(૧) કિરમાણી અજમો સવારે ટાઢા પાણીમા લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે એજ કિરમાણી અજમાનુ જે સત્ત્વ કહાડવામા આવે છે, તેને અંગ્રેજી ભાષામા "સાંટોનાઇન" કહે છે (૨) પિત્તપાપડો અધકચરો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમા આપવો કિંવા પિત્તપાપડો કૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી ગાળી લઇ શક્તિ પ્રમાણે મધ નાખી આપવુ (૩) વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો (૪) સુંઠ, વાવડીંગ અને ભિલામાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૫) કૌંચપરના કાંટા મધમા નાખી આપવા ઘણાજ નાના બાળકને એ આપવુ

શીયા જેવા અને કેટલાક અનાજના અંકુરો જેવા, તો કેટલાક ઝીણા, લાંબા અને ટુંકા પણ હોય છે તેમનો રંગ રાતો અને ધોળો હોય છે. આ કૃમિથી છાતીમા બેચેની, મોઢામા ફીક, અપચો, અન્નપર અભાવો, ફેર, ઓકારી, તરસ, પેટનુ ફુલવુ, શરીરની દુર્બળતા, સોજો, સળેખમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે લોહીમા થએલા કૃમિ લોહીને વહેનારી શિરા (નસો) ઓમા રહે છે તે ઝીણા, પગ વગરના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે કેટલાક તો એટલા ઝીણા હોય છે કે તેને જોવાને માટે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની જરૂર પડે છે. કોઢ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે ચામડીના દરદો એજ જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે વિષ્ટામા થનાર કૃમિ વિષ્ટામાથી બહાર આવે છે. તે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગીના ઓડકારમાથી વિષ્ટાની દુર્ગંધ ફેલાય છે એ કદે જાડા, પુષ્ટ, ગોળ, બારીક, લકુ અને રંગે લીલા પીળા, કાળા કે ધોળા હોય છે આ જંતુઓ પેટમા આડાઅવળા ફરતા થવાથી પાતળો ઝાડો, ચુંક, પેટે આફરો, શરીર સુકાવુ, અંગ લુખુ પડી પીળા રંગનુ થવુ, રૂવાટા ઉભા થવા, મંદ જઠરાગ્નિ અને મળદ્વારમા ચળ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે

યુનાની હકીમો કહે છે કે:—પેટમાના કરમ જેઓ દુધીના બી જેવા હોય છે, તેની જગા પેટમાના મળાશયમા છે બીજા અળશીઆના જેવા હોય છે, તેની જગો પેટના પક્વાશયમા હોય છે ત્રીજી જાતના જે ઘણાજ ઝીણા હોય છે તેની જગો પિત્તાશયમા હોય છે એ ત્રણે જાતના જંતુઓનો નાશ કરવાને આ ઓસડ આપવુ (૧) કપીલો તોલા ૨ ઝીણો ખાંડી દહીમા મેળવીને ખાવો, પરંતુ એ ઓસડ ખાવાની આગલી રાત્રે ગોળ ખાવો કે જેથી તમામ કૃમિ તે ગોળને જઇ વળગે. (૨) દાડમના ઘણા જુના ઝાડની છાલ ટાંક ૪ પાણી શેર ૬ મા ઉકાળી શેર ૧ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લુગડે ગળી, તે પાણી દરરોજ સવારે પીએ તો માદામા કરમ હોય તે મરી જાય. (૩) શણના બી તોલો ૧ ગોમૂત્રમા માસ ૪ સુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય. મીઠાશ તથા પ્યાજની પરહેજી રાખવી. (૪) કરમાણી અજમો તથા ખાખરાના બિયા સમાન લઈ ઝીણાં ખાંડી ઘણા દિવસ સુધી ખાય તો ભાતભાતના કૃમિનો નાશ થાય. (૫) મુરદારશીંગનો ભૂકો માસા ૩ તેલ સાથે ખાય તો કૃમિનો નાશ થાય

નહિ. (૬) ફુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો (૭) બીજોરાની છાલનો કાઢો આપવો (૮) અનનસ ખાવું, એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાચ-કીના પાદડાના રસમાં આમાહળદર ઘસી પાવી (૧૦) કાચકી અને હીંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ધીમા ખરલ કરી પીવું (૧૧) વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરેદમ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવર્ણાની છાલ ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા સુધી અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજા સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીના પાદડાનો રસ ચાગળુ ભરી પાવો કિંવા તેનાજ સુકા પાદડાનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું (૧૫) કપૂર અર્ધો રતિ અને થોડું કેમર રાત્રે આપવા, એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ થોડી હીંગ નાખી આપવું (૧૭) એક અણુકીલાર ફટકી મધમાં આપવી (૧૮) બકામ લીમડીની અથવા પાડરવાની અને બકામ લીમડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દુધમાં આપવું (૧૯) વાયવર્ણાની છાલ, એરેદમ, કિરમાણી અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને મચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું (૨૧) નાગરમોથ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, ઉંદરકની, અરનુમૂળ, દાડમની છાલ અને બીલાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંઘાલ-૩, અખરોડ-૫, અનનસ-૨, અર-જુનસાજડ-૧૦, અરણી-૭, આદુ-૫૮, આમાહળદર-૪, આંબો-૨, ઇંદ્રિજવ-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની [illegible]-૧, ઉંદરકની ગ-૧, એરેદસ-૧, કચૂરો-૩, ૬, કપૂર-૮, કારેલી-૧૦, કામાળુ-૧૨ કાળીજીરી-૬, કાચકી-૪, ૧૩, કિરમાણી અજમો-૧, કીડા-મારી-૬, કેસર-૧૧, કોલકંદ-૧, કૌચ-૧, ખરશિંગી-૭, ખાખરો-૮, ૧૩, ગળો-૧૦, ડિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગછત્ર-૧, પટોલકડુ-૭, પાન અજમો-૧, પીલુ-૧ પોપૈયો-૪, ફાગળો-૪, ફુદિનો-૩, બાફળી (હિંગોત્રી)-૩, બીજોરૂ-૧, બીલી-૪, ભારંગી-૧૧, ભિલામો-૧ ૪, મરવો-૭ મેઢાશીંગ-૨, લીમડો (કડવો) -૧૪, ૨૧, ૨૬, વડ-૫, વાવડીંગ-૧, શિંગોડી-૧૦, મતાપા-૧, સમુદ્રફળ-૧૨, સોપારી-૭ **પિત્ત કફ સંબંધી જંતુ** એટલે કરમ હોય તો તે માટે—લીમડો (કડવો)-૩૪

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં ૧૯. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં ૨૨

પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મગ કુમળાં વેંગણ, કોઠું **અપથ્ય**—ગોળ સાકર, દુધ, કેળાં, બોર, કોળુ અને તેલ.

૧૯-કાનના રોગ.

કારણ:—ટાઢ, જળમાં ક્રીડા કરી કાન ખજોળતા દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને બીજા દોષ કોપાવનાર હેતુ એ દોષોનો કોપ થઇ, કર્ણશિંગમાં

પ્રવેશ કરી, તેમા શળ ઉત્પન્ન કરે છે આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે.* કાનમા રસાદિક નાખવા તે ભોજનના પહેલા નાખવા, અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાખવા

કર્ણશૂળ (કાનનો દુખાવો, કાનનુ કહોવુ–કહવું) **ઉપર.**—(૧) આદુનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનુ તેલ એકત્ર કરી તેલ શેષ રહે ત્યા સુધી પચન કરવુ, તે થોડુ ગરમ થતાજ કાનમા નાખવુ (૨) લસણ, આદુ, શેકરો, વાયવર્ણો, મૂળા અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમા નાખવો. (૩) આકડાના પાકેલા પાદડાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમા નાખવો. (૪) દિકાના મૂળનો કલ્ક કરી તેમા તેલ નાખી પચન કરવુ, તે કાનમા નાખવો એટલે ત્રિદોષ–જનિત કર્ણશૂળનો નાશ થાય છે (૫) હીંગ, સિંધવ અને સુંઠના કલ્કમા તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમા નાખવુ (૬) અરસાણીની ડાખળીને અગારામા નાખી રસ કાઢી તે કાનમા નાખવો (૭) લીંબુના રસમા કિંવા હોકામાના પાણીમા કોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમા નાખવી (૮) ભાગરાનો રસ, કુવાડીઆના મૂળનો રસ, લસણુનો રસ, કાદાના પાનનો રસ અને આદુનો રસ એકત્ર ગરમ કરીને કાનમા નાખવો. (૯) સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમા નાખી તે ઉપર લીંબુના રસનુ ટીપુ પાડવુ

* કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છે.–૧ કર્ણશૂળ, ૨ કર્ણનાદ, ૩ બાધિર્ય, ૪ ક્ષ્વેડ (વાસ ફાટવા જેવા કાનમા ધડાકા થવા), ૫ કર્ણસ્રાવ, ૬ કર્ણકંડૂ (કાનમા ચળ અથવા ખસ જેવી ફોડલીઓ થાય છે તે), ૭ કર્ણગૂથ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાથી મળ ઘણો ઝરે તે), ૮ કર્ણપ્રતિનાહ (કર્ણગૂથ પાતળો પડવાથી તે નાકમા આવી રહે તે), ૯ કૃમિકર્ણ, ૧૦ કૃમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી થાય છે), ૧૧ વ્રણ, ૧૨ કર્ણપાક, ૧૩ પૂતિકર્ણ (પાકેલા કાનમાથી પરૂ અને પાણી વહે તે), ૧૪ થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થએલા અર્શ એટલે મસા, ૧૮ થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સોજા (શોથ), ૨૨ થી ૨૮ વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માસ, મેદ અને નસોના કર્ણાર્બુદ (અર્બુદ જેવી ગાંઠો થાય છે તે) **ઉપચાર**—(૧) પાકુ શુવરનુ પાન ધોડાવજ સાથે ઘસી ટીપુ પાડીએ તો વહેતો કાન મટે (૨) મરી, ચામડાનુ જુનુ વાધર, લીમડાની ટીશીઓ તેલમા ઉકાળી કાનમા ટીપુ પાડવાથી દુખતો કાન મટે. (૩) ઘાડીના મૂત્રમા સિંધવ ઘસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે (૪) ઉપલેટ, આકડાનુ દૂધ (અથવા પીળા પાદડાને ઉનુ કરી નીચોવેલુ પાણી), સરસવનુ તેલ ગરમ કરી સેવાતુ કાનમા નાખવાથી બહેરાપણુ મટે. (૫) **કાનમાં બગાઇ ગઇ હોય તો.**—પુવાડીયાના પાદડાનો રસ કાનમા નાખવાથી જીવતી બગાઇ નીકળી પડે. દરદ શાત થાય. (૬) **બહેરાપણાનો ઉપાય**—આકડાનાં પીળા પાદડાંને અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને હાથેથી મસળીને નીચોવી કહાડેલો રસ કાનમા નાખવાથી કાનની હાક ઉઘડે અને બહેરાપણુ જાય (૭) **કાનમાં ચસકા નાખે તેના ઉપર:**—સુવા તોલા ૦ાા અને બકરીની લીંડીઓ નંગ ૪ લઇ બાળકના મૂત્રમા ઉકાળી તેનો કાનમા ધૂમાડો આપવાથી કાનના ચસકા મટે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અરલુ-૧, આકડા-૧૪, ૨૦, આમલી -૧૭, આંબો-૨૦, ખરસાણી-૬, ચ બેલી-૪, બીજોરૂ-૧૧, મીઠીઆવળી-૨, વડ્ડી -૧, સમેરવા-૭, સરસવ-૪

કર્ણસ્રાવ (કાનમાથી પરૂ વહે છે તેના) ઉપર:—(૧) સિંદુર મધમા મેળવી કાનમા નાખવુ (૨) મરેલા વીછી તેલમા કઢવી તે તેલ કાનમા નાખવુ, એટલે સર્વ જાતના કર્ણરાગનો નાશ થાય છે (૩) સુઠ, સિંધવ, દેવદાર, હીંગ અને ઘોડાવજના કાઢામા તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમા નાખવુ, એટલે તણખા તથા સ્રાવ બધ થાય છે (૪) ટંકણખાર ફુલાવી કાનમા નાખવો. (૫) બદામનુ તેલ કાનમા નાખવુ. (૬) ફુલાવેલી ફટકડીની પીચકારી મારવી અથવા ભુકી કરી કાનમા નાખવી (૭) રાળથી ત્રમણુ તેલ બધ એકત્ર કઢવી પછી ગાળી તે કાનમા નાખવુ (૮) કાળી તુળસીનો રસ અને ભાગરાનો રસ દિવસમા ચાર પાચ વખત કાનમા નાખવો (૯) શેકટાના સકાએલા ફૂલનુ ચૂર્ણ અથવા તેલ શુદ્ધ કરી કાનમા નાખવુ (૧૦) આકડાના ફૂલનો અને ભુઇઆવળીનો રસ કાનમા નાખવો (૧૧) મધ કાનમા નાખવુ (૧૨) બાવળીઆની છાલના કાઢાએ તથા ત્રિફળાના કાઢાએ અથવા કાથાનુ પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમા લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમા નાખવુ (૧૪) બીજોરાના રસમા સાજીખાર નાખી તે કાનમા નાખવો, એટલે સણકા અને સ્રાવ દૂર થાય છે (૧૫) સમુદ્રફીણનુ ચૂર્ણ કાનમાં નાખવુ તે સ્રાવ, વ્રણ અને સણકાનો નાશ કરે છે (૧૬) ગોમૂત્ર મ દોષ્ણ કરી તેણે અરમાળાના કાઢાએ તથા તુળસીના રસે કાન ધોવો (૧૭) રસાજન સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી તેમા મધ નાખી તે કાનમા નાખવુ (૧૮) જાઇના રસમા તેલ પચવી તે કાનમા નાખવુ (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમા નાખવો (૨૦) વડ, આંબો, જાબુ અને મહુડાના કુમળા પાદડાના કલકમા, તલનુ તેલ ચોગણુ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમા નાખવુ (૨૧) ઘોડાવજ સમુદ્રફીણનુ ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમા કઢવી તે કાનમા નાખવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —ઇદ્રજવ-૯, ઉદરકની-૩, કિજળી ૪, દારૂહળદર-૭, ધતૂરો-૧૬, બાવળ-૧૭, બીજોરૂ-૧૫, બીલામો-૧૩, મરવો -૫, રાળ-૭, લસણ-૧, વગડાઉ તુરીયુ-૩, વજ-૬, સરગવો-૪

જુઓ ગોવૈ૦ મા —ગોમૂત્ર-૭ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા —કસ્તુરી-૧, મધ ૧, સમુદ્રફીણ-૩ **કર્ણસ્રાવ, વ્રણ અને ચિટકા ઉપર**—સમુદ્રફીણ-૩ જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન-૬

કૃમિકર્ણ (કાનમા કીડા પડે છે કિવા બગઇ ઇડુ મૂકે છે તે ઉપર)— (૧) સરસવનુ તેલ કાનમા નાખવુ (૨) રિગણીના ફળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નગોડ, શેકટો અથવા ઘ્રગારીના કાદા એ દરેકનો રસ કાનમા નાખવો. (૪) કપૂરનુ પાણી કરી કાનમા નાખવુ (૫) ફાગણાના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી કાનમા નાખવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા.—કલગારી-૮, ભોરિંગણી-૧૦, સરસવ-૩.

બગઇ, કીડા, કાનખજુરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાગનો, ઉતરણીનો અથવા તિલવણીનો રસ કાનમા નાખવો. (૨) કાસુદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમા નાખવા (૩) ગીલોડીના પાદડાનો રસ અને તેલ કાનમા નાખવુ (૪) દીવીના નીચે ઝમેલુ તેલ કિવા મધ કિવા એરડતેલ કાનમા નાખવુ (૫) તગર અને ખાખરાના મૂળ દાંતે ચાવી તેની લાળ કાનમા નાખવી તે તુરત બગઇનો નાશ કરે છે (૬) કલગારી, કાળો ભાગરો, સુઠ, મરી અને લીડીપીપરને એકત્ર કરી વસ્ત્રમા બાધી તે પોટલી કાનમા પીલવી, તેથી કાનખજુરો, કૃમિ, ખાલી વગેરેનો નાશ થાય છે વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અઘાડી-૨, એરડો-૩૯, કાનફોડી-૬, કાસુદરો-૬, ખાખરો-૧૯, ઘોલી (ગિલોડી)-૧, નાગલાદુધેલી-૨, પીલુડી-૪, મરડાશીગ-૨ જુઓ પ્રા૦ આ૦ મા—મધ-૨, ૭.

કર્ણનાદ (એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા (રેષા) મા જવાથી નોબત, મૃદગ, શખ ઇત્યાદિના શબ્દ જેવા શબ્દ સાભળવામા આવે છે તેને) **માટે:**—(૧) કાગનો રસ કાનમા નાખવો (૨) અઘેડીના ક્ષારનુ પાણી અને કલ્ક, એમા તલનુ તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમા નાખવુ (૩) હીગ, તુવરફળ અને સુઠ સરસીયામા નાખી કઢવી તે કાનમા નાખવુ એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિર્યનો નાશ કરશે (૪) **હિંગ્વાદિ તેલ:**—હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર, વરીયાળી, મૂળાની શાખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિધવ, સચળ, સોરા, સરગવા, સુઠ, સાજીખાર, બિડલોણ, સુરમો, બીજોરૂ, કેળનો રસ અને મધુસુક્ત, (લીમડાનો રસ ૧૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીડીપીપર ૪ તોલા નાખી ઘીના વાસણમા બધ કરી, ડાગરની ભરેલી કોઠીમા દાબી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવુ તેને મધુસુક્ત કહે છે) એમા તલનુ તેલ નાખી સિદ્ધ કરવુ તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બહેરાપણુ, ભાભેર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી અને કાનના શૂળનો નાશ કરે છે આ ચરક અને સુશ્રુત એને માન્ય છે (૫) કપાસના જીડવાનો રસ રોજ કાનમા નાખવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—અઘાડી-૪, અઘેડા-૫, મરવો-૫, રાસ્ના-૧, સરસવ-૪, હીગ-૧૬

બહેરાપણા (સ બાધિર્ય) ઉપર:—ગોમૂત્રમા બીલા વાટી તેમાં પાણી, બકરીનુ દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવુ અને તે કાનમા નાખવુ. (૨) બૃહત્પચમૂળની સાઠીઓ લાવી, તે આઠ આગળ પ્રમાણે કાપી તેને ક્ષૈરિયાળી તેલમા પલાળી સળગાવવી; તેમાથી જે તેલ પડે તે સુખોષ્ણ કાનમા નાખવુ. (૩) કાજી, બીજોરાનો રસ, મધ અને ગોમૂત્ર કિંવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાલાનો રસ અને કેળના કાલાનો રસ એમા, અથવા સુઠ, ખાખુ અને હિંગના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવુ. (૪) નગોડ, જાંબના પાદડાં, આકડો, આંગેડા, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, તુળસી, આદુ અને કારેલાના રસમાં તલનું તેલ

નાખી તેમા વછનાગ નાખવા તથા પચન કરવુ તે કાનમા નાખવાથી બાધિર્ય, **કર્ણ**નાદ, કૃમિ, મણકો અને પરૂનો નાશ થાય છે (૫) સુંઠ, સિધવ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, **હીંગ**, ધાડાવજ અને લસણના કલ્કમા તલનુ તેલ નાખી તેમા આકડાનો અને બાખરનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવુ, તે કર્ણરોગ અને બહેરાપણાનો પણ નાશ કરે છે **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૰ મા—અઘાડી–૪, બીલી–૬, અરવા–૫, મરસવ—૪, હીંગ–૬ **કર્ણપાક** એટલે કાનના વ્રણ, કાન પાકવા અને કાનમા ફોડલા થાય તેના માટે—ઉદરકની–૩, કાનફોડી–૧, ખેર–૧૧, તુલસી–૧૯, ભારંગી–૬, વાદો–૧, સુરપીણ–૧ **શરદીથી કાનમા** વાક પડવા માટે.—લસણ–૧૨, વછનાગ–૩, હીંગ–૧૯ **ગરમીથી** કાન ઉપર **સોજો આવે** તે માટે—ઉદરકની–૨ **કાનમા અતિદાહ** થાય તે માટે—કુવાર–૧૨

જુઓ ગોરૌ૰મા—**કાનમા અતિશય બળતરા થતી હોય તો**—માખણ–૫. **કાનમા દાહ થાય તો**—માખણ–૧ જુઓ પ્રા૰ ઔ૰મા—**કાનમા સણકા વગેરે ઉપર**—સમુદ્રશીણ ૨ જુઓ **અનુભૂત** પ્રયોગ—ઔષધિક્રિયાના **મલમ**પ્રયોગની ટીપમા ન ૨૩

કર્ણમૂળ *—સન્નિપાત જ્વરમા કાનના મૂળને જે સોજો આવે છે તેને 'કર્ણમૂળ

---

*આ કર્ણમૂળનુ સઘળુ વર્ણન મ૰ પદેજીએ સન્નિપાતના વર્ણન નીચે ટીપણીમા આપેલ છે એમા તેમણે "**सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुण.। शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते॥**"આ શ્લોકનો અર્થ કરવામા ભૂલ કરી છે. કારણ અહી **कर्णमूले**નો અર્થ કર્ણમૂળ થતો નથી, પણ "કાનના મૂળ આગળ" એવો થાય છે માટે કર્ણક સન્નિપાતમા કાનના મૂળ પાસ (કર્ણમૂળના ઠેકાણે) જે સોજો થાય છે તેને કર્ણમૂળ કહેવાતુ નથી, પરંતુ તેને કર્ણકવા તરીકે લોકો ઓળખ છે આવો દરદી અમે અમારી ઉમ્મરમા એકજ વખત જોયો છે ઘણી મુસીબતે તે બચી ગયો છે, પરંતુ હજી તે સોજાની નિશાની તેને આબાદ છે આમ છે ત્યારે ખરૂ કર્ણમૂળ કયુ એ જાણવાની જરૂર દેખાશે તો અમે ચોક્કસ રીતે કહીએ છીએ કે કેટલાક ગુમડા સ્થાન ભેદે એવા ભયંકર થાય છે કે તે પાકી ફુટી પરૂ વહ્યાજ કરે છે અને તેની આજુબાજુની ચામડીને ખાધે જાય છે તેની ચારે બાજુની કોરે સફેદ રંગનો સુકાઇ ગએલા પરૂ જેવા પોપડો દેખાય છે, તેમા ગુદા અને લિંગેદ્રિયની વચ્ચેની નસની નજીક (પાણીની જગ્યાએ) થનાર ગુમડાને **ભગંદર**, બન્ને ખભા વચ્ચે પીઠ ઉપર અને ઉભી કરોળ ઉપર થનાર ગુમડાને **પાઠું**, હૈયા વચ્ચે થનાર ગુમડાને **હૈયા હોળી**, સ્તન ઉપર થનાર ગુમડાને **મનાડી**, કાખમા થનાર ગુમડાને **બગલ બલાડી** અને માથાના વચોવચ ભાગમા થનાર ગુમડાને **ભુંડણ** કહે છે તેવીજ રીતે કાનના મૂળ પાસે થનાર અરૂઝ ગુમડાને **કર્ણમૂળ** કહે છે ત્યારે હવે આ શ્રીમાન્ પદેજીએ આપેલ પીછાણ એ કર્ણમૂળની નથી, પણ **કર્ણકવાની** છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી તેમા આપેલા ઉપચાર કર્ણકવાના છે કે કર્ણમૂળના છે એ ચોક્કસ વિચાર કરવા જેવુ છે અમે એ બેમાના એકે દરદની ઉપર ઉપચાર કરી અનુભવ લીધો

કહે છે. આ સોજો આવ્યા પછી રોગી ઘણું કરીને બચવો બહુ કઠિન છે આવો સોજો તાવ આવવા પહેલા કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે આવો સોજો તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવો માધવ-નિદાનકારનો મત છે તેના ઉપર ઉપચાર— (૧) વછનાગ લીંબુના રસમા ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૨) ધતુરાના બિયા, રાઇ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવુ. (૩) ઇંગોરિયા, હળદર, સિંધાલુણ, દેવદાર અને આકડાનુ દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો (૪) સરગવાની છાલ અને રાઈ પાણીમા વાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે સોજો ઉતરશે. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયફળ, ઉપલેટ અને હીરાકસી એ બધી દવા આકડાના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૬) દાંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, થુવેરીઆનુ દૂધ, આકડાનુ દૂધ, ગોળ, ભીલામાના બિયામાનુ મગજ અને હીરાકસી એ બધુ ખરલ કરીને લેપ કરવો (૭) ચુનો અને ગોળનો ઉપરાઉપરી લેપ કરતા રહેવુ (૮) જળો લાવી વારવાર લોહી કઢાવવુ અને ઘી પાવુ (૯) વજ્રમુષ્ટી એટલે વગડાઉ સુરણના કાદા ઘસી ચોપડવા (૧૦) ગતોરોહીડો, પીલુની છાલ, મોતીની છીપ, ઇન્દ્રવરણા, નાની કારેલી, ભારંગમૂળ, મોરથુથુ, હરતાલ, શિરસ, મનસીલ, નવ-સાર, ગંધક, હીરાકસી, કોષ્ટ, કડુ, પરવળ, રાતી રીસામણી, કાચકી, ગુગળ અને જવખારનો લેપ કરવો, તેથી તત્કાળ કર્ણમૂળની વેદના દૂર થાય છે. (૧૧) કળમારીનુ મૂળ ઘસી લેપ કરવો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—ઇંગો-રિયા–૬, ઉભરો–૨૩, કાળીવેલ–૧, કિજળી–૩, રાઈ–૫, વગડાઉ સુરણ–૩, વછનાગ–૧

પથ્ય:—ઘઉ, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવો, વતાક અને કારેલા **અપથ્ય:**—માથા ઉપરનુ સ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ

નથી માત્ર જુના ગ્રંથોમાથી મળી આવતા કર્ણમૂળના ઉપચારો નીચે આપીએ છીએ ખરૂ જોતા એ બધા દરદો જીવલેણ છે

(૧) ગુમડાના પડેલા રોદામા કાળા ગધેડાનો કાન કાપીને કાઢેલા લોહીની બત્તીઓ દરરોજ નવી નવી મૂકવી, એથી તે છેક સકડાઇ જશે પછી ગડમાળાના પ્રયોગમા આપેલા ઉપચારમાથી ઉત્તમ મલમની પટી મારવી અથવા સિંદુરીયા કાળા મલમની પટી મારવી. (૨) ઘોડાવજ, ઉપલેટ અને હિંગ પાણીમા વાટી ઉનુ કરી ભરવાથી કર્ણફલા જાય.

એક હકીમ કહે છે કે "કર્ણમૂળ નામના ગુમડા ઉપર જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવુ જો પ્લાની આવી ઘણોજ આતુર થાય તો ઘી પીવા આપવુ. ગરના, સુંઠ, બીજોરાનુ મૂળ, દારૂહળદર અને કુવાડીઆનો લેપ કરવો. ઉપર પોટીસ બાધી પકવવુ અને તેના સુરાખમા જુના ઘીની અથવા મલમની દીવેટ કરી દરરોજ નાખતા જવી, એટલે પરૂ તમામ નીકળી જાય માસ ભરાય છે. એમ નહિ કરવાથી અદર પાકી નીચે છાતીમા ઉતરે છે અથવા કાનમાથી વહેવા લાગે છે."

૧૭-કોગળીયું અથવા વિષૂચિકા.

કારણ:—વિષૂચિકા એ એક અજીર્ણનોજ પ્રકાર છે જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સુઇયો ભોંકાયા જેવી વાયુની પીડા થાય છે, તે રોગને વિષૂચિકા કહે છે જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રનું પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી જે અજ્ઞાની છે અને જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધિન નથી તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે, એવા માણસને આ રોગ અવશ્ય થાય છે એ રોગ થવાનું મૂળ કારણ અજીર્ણજ છે માંસાહારી લોકોને ખાવા-પીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે હમણાના કાળમાં જેને "કૉલેરા" કહે છે* તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં

* કોગળીયાનેજ મરાઠીમાં મોરચી, મોડશી આદિ નામોથી ઓળખતા હોવાનું મરાઠી સુબોધ વૈદ્યકમાં જણાવેલું છે, પરંતુ પાલણપુર સ્ટેટ હૉસ્પિટલના મે૦ આસી૦ સર્જન સાહેબ મોરેશ્વરભાઇનું એના સંબંધમાં એમ કથન છે કે-" મોડશી અને કૉલેરા બન્ને દરદો જુદા છે. કૉલેરામાં ઝાડા સફેદ રંગનો હોય છે અને એ દરદથી બહુ થોડા બચવા પામે છે, પણ મોરચી કે મોડશીના દરદીને ઝાડો કુચાપાણી જેવા અને ઘણા ભાગે પીળા રંગનો હોય છે, અને એ દરદથી બહુ થોડાજ પ્રાણમુક્ત થાય છે બન્ને દરદોની ઉત્પત્તિ તો અજીર્ણથીજ છે" વળી એક ગ્રંથમાં લખેલ છે કે —મૂત્રનો અવરોધ, નિદ્રાનાશ, અન્ન ઉપર અભાવ, ઝાડા, ઉલટી, મ્હોડું, દાંત, હોઠ અને નખ કાળા થવા, અતિશોષ એ રીતે લક્ષણો થાય તેને હિંદુસ્તાનમાં પાનિરમ' કહે છે તેના ઉપર:—(૧) લસણ, સંચળ, જીરૂ, સિંધવ, ત્રિકટુ અને હીંગ એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેમાંથી ૧ ગોળી આપવી, એથી અજીર્ણ, મોરચી અને અગ્નિમાંદ્ય એ રોગ પણ મટે છે (૨) સુકું લીંબુ મ્હોડામાં રાખે તો ફાયદો થાય છે જો એ ઉપાયથી ફાયદો ન જણાય તો તુરત જાયફળ ટાંક ૧ ખવરાવે અને સુખડ ઘસીને પેટ ઉપર ચોપડે, તેથી આરામ થાય (આ ઉપાય કૉલેરાના દરદીને પ્રાણનાશક છે) (૩) ષડ્કચૂરો ટાઢા પાણી સાથે ખાવો (૪) સુંઠ ટાંક ૧ અને સચર ટાંક ૧ ખાંડી બારીક કરી લીંબુની ચીરી ઉપર ભભરાવી, પછી તેને દેવતા ઉપર મૂકી ગરમ કરી ચુસાડવું (૫) મોરચી સાથે શૂળ અથવા ચૂંક આવતી હોય તો કોલમ તોલો ૦।, સુંઠ તોલો ૦। અને મરી તોલો ૦। ખાંડી બારીક કરી તેમાં અફીણ એ ઘઉં ભાર નાખી મધ સાથે ચટાડી તે ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુંટડો પાવો આમ મોડશીના ઉપાય લખ્યા પછી તે ગ્રંથમાં મરકી (કૉલેરા) માટે નંબર ૧૫ વાળો ઉપચાર જુદો આપી મોડશી અને કોગળીયાનું જુદાપણું બતાવ્યું છે અમને ખાત્રી થઇ છે કે જાયફળ, જાવંત્રી અને અફીણ આદિ ઝાડાને રોકનાર ચીજો કૉલેરાના દરદીની ઘાતક છે કૉલેરાને હિંદીમાં હૈજા અને મરાઠીમાં પટકી, તરળ કે મહામારી કહે છે કફ, પિત્ત અને વાયુ એ ત્રણ વિકારોમાંથી ક્રમાનુસારે આમ, વિદગ્ધ અને વિષ્ટબ્ધ એવા ત્રણ પ્રકારનાં

સમૂળગો ન હતો શીતળાના રોગની પેઠે કૉલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે જે ઠેકાણે અતિશય ઘાડી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યા આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યૂરોપીઅન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે આ રોગનુ મૂળ કારણ **અસ્વચ્છતા** છે, પરતુ એ કેવળ તેમની ભ્રાંતિ છે અસ્વચ્છતાજ જ્યારે એ રોગનુ કારણ છે ત્યારે **ભંગી** વગેરે જે લોક હમેશા અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી ત્યારે એ કારણ ઘણુજ લુલુ અને શુષ્ક છે માત્ર એટલુ ખરૂ કે દુર્ગંધ અને અસ્વચ્છતા સહાયભૂત થતા એનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનુ બીલકુલ કારણ નથી

લક્ષણ.—મૂર્છા, ઝાડો, ઉલટી, શોષ, શૂળ, ફેર ચડવા, પગમા ગોટલા ચડવા, બગાસા, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કપારી ફુટવી, હૃદયમા દુ:ખ થવુ અને મસ્તકશૂળ, એ લક્ષણો થાય છે **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જેના દાત, હોઠ, નખ, કાળા થયા હોય, શક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ થઇ હોય, ઉલટીએ ઘણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉડા ગયા હોય, સ્વર પણ ઘણો ઝીણો થઇ ગયો હોય, સર્વ સાધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો **વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ:**—નિદ્રાનાશ, અણગમો, કપ, મૂત્રનિરોધ અને મૂર્છા, એ પાચ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર—(૧) લીબુ અજીર્ણનાશક છે, એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ થતો નથી (૨) કેસર લીબુના રસમા પાવુ (૩) લસણ, જીરૂ, સિંધવ, સંચળ, સુઠ, મરી, લીડીપીપર અને હીંગનુ ચૂર્ણ લીમડાના રસમા કાલવી ખાવુ (૪) અઘેડાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) છાશમા સાતુનુ (જવનુ) ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી. (૭) બીલી અને સુઠનો કાઢો કિવા બીલી, સુઠ અને કાર્યફળનો કાઢો આપવો, એટલે ઓકારી (ઉલટી) વિષૂ-

---

અજીર્ણ થાય છે (૧) **આમાજીર્ણથી** શરીરમા જડતા આવે છે ખાધેલા અનાજનુ પાણી પાછુ મ્હોડામા આવે છે. ગાલ અને આખ ઉપર સોજો આવે છે અને જેવુ અન્ન ખાધુ હોય તેવા અવિદગ્ધ ઓડકાર આવે છે (૨) **વિદગ્ધાજીર્ણમાં** ભ્રમણા તથા તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, પિત્તને લીધે ઘણી જાતના ઓષ–ચોષાદિક દુઃખો થાય છે, અને ખાટી વરાળો જેવા ઓડકારો આવે છે તથા પરસેવો અને જઠર તથા છાતીમા બળતરા થાય છે (૩) **વિષ્ટબ્ધાજીર્ણમાં** પેટ ચઢે છે અને શૂળ ઉપડે છે. વાયુની ઘણી જાતની પીડા થાય છે. પવનનુ અને ઝાડાનુ રોકાણ થાય છે શરીર જકડી લીધા જેવુ થાય છે. વખતે દરદી બેશુદ્ધ બને છે વળી તેને આમવાયુની કળતરની પેઠે માથામાં કોઇ નસ્તર મારતુ હોય તેવું દુઃખ થાય છે આ ત્રણે અજીર્ણોમાથી કાગળીયું પ્રકટે છે એમ આર્ય વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે

ચિકાનો નાશ થાય છે (૮) **લવંગાદિ ચૂર્ણ**:—૮ માશા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો, અફીણ ૧ માશો, એ બધી જણસોનુ ચૂર્ણ કરી ન ગરમ પાણીમા અર્ધો તોલો પાવુ, એટલે દારુણ કૉલેરા, શૂળ, અતિસાર અને વાંતિ (ઉલટી)નો નાશ થાય છે (૯) વિષૂચિકા અતિ વધી હોય તો છાશ કિંવા દહી સમભાગ પાણી નાખી પાવુ (૧૦) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમા પાવો (૧૧) તૃષા કિંવા શોષ ઉપર લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડુ પાડીને પાવુ (૧૨) લીમડાના રસમા જુની આમલી મેળવી પાવી. (૧૩) આદુનો રસ બે તોલા અને ધોળી ડુંગળી (કાંદા)નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી થોડુ ઘી નાખી પાવા પછી વારવાર બે તોલા કાંદા (ડુંગળી)નો રસ પાતા જવુ (૧૪) ૩ માસા જાવંત્રી દૂધમા વાટી પાવી (૧૫) આમલી ૯ ભાગ અને ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ધોળી ડુંગળીના રસમા મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો. એટલે ઉલટી અને ઝાડા તત્કાળ બધ થશે અને સવિષ જતુ પણ મરી જશે (૧૬) હીંગ, બિડલવણ, ગોડાવજ, સુંઠ, અજમો અને બાળહરીતકીનુ ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ નવટાંક છાશમા નાખી તે પાવી તે મૂર્ચ્છા, શૂળ, મુળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૭) મોગલી એરંડાના મૂળીઆ છાશમા ઘસી, હીંગ અને સિંધવ નાખી પાવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અઘેડા–૧૪, આમલી–૧, આંબો–૬ ૨૭, ઇંગોરિયા–૮, ઉબરો–૨૧, કચૂરો–૫, કપાસ–૨, કાયફળ–૭ કારેલાં–૬, કિંજળી–૨, કેસર–૫, કોલિંજન–૫, ખસખસ ક (અફીણ) ૬, ૪, ૬, ૭, ગરવલ–૧, ચણા–૬, જવ–૫, જાયફળ–૬, ૮, ૧૦, જેઠીમધ–૦, ટીકામાલી–૩, ડુંગળી–૫, નાદરુખ–૪, નેપાળો–૪, પાટલા–૪, પૂદિનો–૬ બીલી–૨૧, ૨૬, ૨૯, બોરસલી–૫, ભાગરો–૯, ભોયકોળુ–૯, મરચી–૨, મરી–૭, મોગલી એરંડા–૨, મોરમ કાંદો–૧, લવંગ–૬, ૯, લીંબુડી–૪, વડગુંદો–૨ સાપમન–૩, સોનારવેલ–૧, હરડે–૪૦, હીંગ–૧૪, હેળુ–૩ **કૉલેરામાં હાથે પગે ગોળા ચઢે તે માટે.**—જાયફળ–૧૧ **કૉલેરામા થતી તરસ અને બકારી માટે.**—લવંગ–૯ **કૉલેરા કદિ ન થવા માટે**—અરડુસો–૫, ડુંગળી–૬, લીંબુડી–૨ જુઓ ગોવૈ૦મા—દહીં—૧ જુઓ પ્રા૦ ઓ૦મા—ઘોડાની લીદ—૩

પથ્યાપથ્ય:—અજીર્ણમા બતાવ્યા પ્રમાણે

૧૮—કોઢ.*

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—વિરુદ્ધ પદાર્થોનુ સેવન મલમૂત્રાદિ વેગોનુ મધારણ, અતિ સ્ત્રીસેવન મદ્ય, માસ તથા દુષ્ટ પાણી, એનુ અતિ સેવન, દહીં, મીઠુ,

* આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ ઉદુંબર, ૩ મંડળ, ૪ ઋક્ષ જીહ્વ, ૫ પુંડરીક, ૬ સિધ્મ (વિભૂતિ) અને ૭ કાકણ, એ સાત મહાકુષ્ટ, અને ૧ કુષ્ટ, ૨ ગજચર્મ ૩ ચર્મદલ ૪ વિચર્ચિકા, ૫ પામા, ૬ દદ્રુ, ૭ વિસ્ફોટક, ૮ વૈપાદિક, ૯ કિટિભ,

ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉંઘ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સંતાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી એઓને દૂષિત કરી કુષ્ઠરોગને ઉત્પન્ન કરે છે દાદર, ખસ, ખરજવા, ઇત્યાદિ એ દુષ્ટ રોગનાજ ભેદ છે હમણાના કાળમાં દૂધ ઘીનો અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુષ્ઠરોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે

ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી વારવાર લોહી કાઢવું (૨) ખેરની અંતરછાલ, ત્રિફળા, કડવા લીમડાની છાલ, કડવા પરવળ (પંડોળા) ગળો, અને અરડુસીના પાદડાનો કાઢો કરી આપવો, એટલે સર્વ કુષ્ઠ (કોઢ) દૂર થાય છે (૩) આમળા અને ખેરની અંતરછાલનો કાઢો કરી, તેમાં બાવચીનું ચૂર્ણ ૦ માસા મેળવી પાવાથી ધોળો કોઢ દૂર થાય છે (૪) ખેરના પંચાગ (મૂળ પાદડા, ફૂલ, છાલ, ફળ) નો કાઢો કરી રાખવો તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્ધર્તન અને લેપ કરવાથી સર્વ કોઢ દૂર થાય છે (૫) શુદ્ધ ગંધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદુર, મોરથુથુ, કુંવાડીઆના બીયા, બાવચો, જીરૂ અને કડુજીરૂ, એ તેર ઔષધનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેમાં લીમડાનો રસ અને ઘી નાખી લોખંડના તાવેતાએ ૪ પહોર સુધી ઘુંટવું. પછી ચોપડવું, એટલે દદ્રુ, પામા, કંડૂ, ઇત્યાદિ રોગ સારા થાય છે (૬) ધોળી ગોકર્ણીના મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, તેથી શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે (૭) પીળી જાઈ, હીરાકશી, વાવડીંગ, મનશીળ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થઈ સુખ થશે (૮) કાકોલી, કુંવાડીઆના બિયા,

---

૧૦ અલસ અને ૧૧ સતારૂ, એ અગ્યાર મધ્યમ કોઢો મળી અઢાર પ્રકારના કોઢો કહ્યા છે આ સિવાય શ્વિત્રી અને કીલાસ નામના બીજા બે કોઢોનું વર્ણન પણ મળી આવે છે એજ શ્વિત્રીને આપણે ધોળો કોઢ અને કીલાસને ચીતરી તરીકે ઓળખતા હોઇએ એવું તેના લક્ષણો ઉપરથી સમજાય છે. ૧૮ કોઢની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છે.—

૧ કપાળ કોઢવાળાની ચામડી કાળી, લાલ અને ઠેકાણે ઠેકાણે ફુટેલી ઠીબડીની માફક ફાટેલી, લુખી તથા કઠોર અને સુકી હોય અને તેમાં પીડા ઘણી થાય છે ૨ ઉદુંબર કોઢમાં ચામડીમાં બળતરા અને લાલાશ ઘણી હોય છે. કોઢની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે ૩ મંડળ કોઢમાં ચામડી ધોળી તથા લાલ, સ્થિર, ઉંચી ચીકણી અને હવાએલી રહ્યા કરે છે ૪ ઋક્ષ જીહ્વ કોઢ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો વેદનાયુક્ત હરણની જીભ જેવો હોય છે. (કેટલાક લોકો આને લોહીમાં રહેલ કાળી દાદર માને છે એ પોતાની જગ્યાએથી આજુબાજુમાં નહિ પ્રસરતા ઠેકઠેકાણે નવા ચકામા ઉપડે છે, એટલેજ દાદર અને તેના વચ્ચે અંતર છે.) ૫ પુંડરીક કુષ્ઠ લગાર ધોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાંઈક ઉંચો હોય છે. ૬ સિધ્મ કોઢ બહુધા છાતી ઉપર થાય છે. તે રંગે સફેદ, લાલ, પાતળો અને વધુરવાથી શિતળાની પેઠે ઉપસી આવે છે લોકો તેને વિભૂતિ અથવા કરોળીઆના નામથી ઓળખે છે કાકણ કોઢ તીવ્ર વેદનાયુક્ત, વચ્ચે લાલ અને કોરે કાળો એટલે

કોઠ અને લીંડીપીપર, એ બોકડાના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે ધોળો કોઢ દૂર થઈ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ, કોઠ, ડિવા વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, ધોળા સરસવ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, મૂળાના બિયા, કુવાડીઆના

ચણોઠી જેવા હોય છ એ સાત મહાકુષ્ટ મનાય છે ૮ જેનુ સ્થાન મોટું અને માછલીના ભીંગડા સરખો હોય તે એક કુષ્ટ ૯ હાથીની ચામડી જેવી જેની ચામડી હોય તે ગજચર્મ. ૧૦ શળ સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ છુટે, ફોડલા ફુટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન શકાય તે ચર્મદળ. ૧૧ પરુ છુટે એવી કાળા રંગની ઝરતી ફોડલીઓ હોય તે વિચર્ચિકા. (એને લોકો ખરજવું કહે છે) ૧૨ ઝીણી અને ઘણી ફોડલીઓ હોય તેમાથી રસી ઝરે અને પરુ છુટે તે પામા (એને ખસ કહે છે) ૧૩ હાથ પગ વગેરે ફાટી વેદના થાય તે વૈપાદિક (એને બ્યાઉ કહે છે) ૧૪ વિસ્ફોટકનુ વર્ણન આ ગ્રંથમા જુદુ છે ૧૫ ઉપસેલી લાલ રંગની ફોડલીઓમાથી ખજવાળ છુટે તે દદ્રુ એટલે દરાજ કે દાદર ૧૬ ચામડીમા સુકા વ્રણના સ્થાન માફક કાળો, કઠોર, ખરબચડો અને કઠોર સ્પર્શવાળો હોય તે કિટિભ. ૧૭ ઘણી ખજવાળ આવે અને રાતા ફોડલાથી વ્યાપ્ત હોય તે અલસ. ૧૮ લાલ રંગનો શળયુક્ત બળતરાવાળો અને જખમો હોય તેને સતારૂ કોઢ કહે છે કચ્છુ કુષ્ટ નામે એક પામાનો ભેદ છે, તેનાથી ખસના કરતા મોટી ફોડલીઓ થઈ તીવ્ર દાહ થાય છે તેને લોકો ઉંદી ખસ કહે છે.

સંગ્રહીત ઉપચારો:—(૧) પહેલા કાચા એરંડીયા તેલનો રેચ આપી પછી તલના તેલમા ગંધક ચોપડવો, અથવા રેવચીનો શીરો ૪ માસા, તજ ૨૦ બઉભાર, સુંઠ માસો ૧, શંકિાતરી એળીઓ માસા ૪, એલચી દાણા ૧૫, લીંડીપીપર ૧ માસો અને નહાવાનો સાબુ ૮ માસા, એ રીતે પહેલી છ ચીજો ખાંડી લુગડાથી ચાળી સાબુ સાથે ખરલ કરવી તેની ચણા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી સુકાયા પછી તેમાથી રોજ ૩ થી ૭ સુધી સાત દિવસ રાત્રે સુતી વખતે ગરમ પાણી સાથે આપવી અથવા ૧૪ દિવસ આપવી અથવા કાચા દીવેલનો જુલાબ આપ્યા પછી સાથરો તોલો ૦॥, સાકર તોલો ૦॥ અને ઉનાબ દાણા ૭ ઉકાળી તેનો કાવો દરરોજ પાવો અને બોદારસીંગ તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧, કલાઈ સફેતો તોલો ૧, આમલસારો ગંધક તોલો ૧, પાપડીયો કાથો તોલો ૧ અને પારો તોલો ૧ લેવુ તેમાથી પારા વગરની ચીજો ઝીણી ખાંડી ચાળવી અને પારાને માખણમા એકરસ થઇ જાય ત્યા સુધી માખણ તોલા ૫ મા ઘુંટયા પછી એ વાટેલી ચીજો થોડે થોડે નાખતાં જવુ અને ઘુંટતા જવુ. એમ તૈયાર કરેલ મલમને રાત્રે ખૂબ ચોળી સવારે ઉના અથવા ઠંડા પાણીથી નહાવુ દિવસે ચોપડવુ ફાવે તો તડકે બેસી ચોપડવુ પરહેજ વાયડું, મરચુ કે બીજી ગરમ ચીજ ખાવી નહિ. અથવા ગંધક, સંચળ અને આવળાનો મલમ ઘી મધ્યે ચોપડવો અથવા મનસીલ ૩ તોલા લઇ વાટી ઘીમા કકડાવી ઠંડા પાણીમા નાખી કાઢી લઇ તે ચોપડવાથી ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે જાય. અથવા ગંધક—૧, સંચળ—૧, આવચો—૩, લીંડી-

બિયા, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ, અને કુઠ, કરોળિયા, કિટિભકુષ્ઠ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમા અથવા બોકડાના મૂત્રમા લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ, ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો તે કિટિભ, વિસર્પ (રતવા) અને સર્વ કોઢનો નાશ કરે છે (૧૧) ધતૂરાના બિયા અને સિંધવનો પાણીમા કલ્ક કરી, સરસવના તેલમા પચન કરી, તે તેલ વૈદાહિક કોઢ એટલે જેના યોગે

પીપર—૧, મોરથુથુ—૧, મનસીલ—૧ાા, બોદારસીગ—૧ અને સિંદુર ૧ તોલો લઇ તલના તેલ અને મીણના ઉના કરેલા મલમમા મેળવી તે મલમ ચોપડવો. (કોઇ બાવચો અને મનસીલ અડધો અડધો તોલો ઓછો પણ લે છે) અથવા આમલસારો ગંધક,મરી અને આબાહળદર સમાન ભાગેવાટી ચોપડવુ અથવા ગંધકઅને માળવી બાવચો, આગર ગંધક, મોરથુથુ, પારો, બાવચો, મરી, રાળ અને આમળાં સરખે ભાગે વાટી તલના તેલમા ચોપડવાથી ખસ મટે છે, તેમજ લુખસ પણ મટે છે કુવાડીઆના બીજને ઝીણુ વાટી કપડાથી ચાળી તેની ઘેટીના દૂધમા ખીર કરી ચોપડવી. આ ખસનો દાહ વિનાનો અકસીર ઉપાય છે (૨) દાદર ઉપર પહેલો ઉપાય —ખરી દાદરને કાથાની દોરડીથી સારી પેઠે ચોળીને પછી ગુલાબ-કળીના પાદડામા મીઠુ નાખી ઘુટીને તેનો રસ કહાડી દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડવો. બીજો—રાઇના છાલા કાઢી દહીમા ઘુટી પાતળુ કરી ચોપડવુ. ત્રીજો— દિવસમા બે ત્રણ વાર કાથાની દોરડી દાદર ઉપર ઘસી ઉપર આમલસારો ગંધક ઝીણો વાટી ભભરાવવો. ચોથો—દરાજને સવાર સાંજ વિલાયતી સાબુથી ધોઇ લુગડે લુછી નાખી ઉપર ચુનાનુ પાણી ચોપડવુ પાંચમો—વાશી થુંક અથવા જીભ ઉપરનો મેલ અથવા બાજરીના લીલા પાદડાંનો રસ અથવા ભુથરી (કુતેલા) ના પાદડાંનો રસ દાદરને વલુરી તે ઉપર ચોપડવો. છઠ્ઠો—એળીઓ દહીમા મેળવી ચોપડવો. સાતમો—પાણીમા મોરથુથુ મેળવી દાદર ઉપર ચોપડવુ' આઠમો—વછનાગ, ઝેરકચૂરો અને મોરથુથુ દહીમા ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો નવમો—સો વાર ધોએલા ઘીમા રસકપૂર નાખી ખરલ કરી દાદર ઉપર ચોપડવુ. દશમો—આબાનો ગુંદ તાજોજ ચોપડવો. અગ્યારમો—ફુલાવેલો ખડીયોખાર, ગંધક, લોબાન અને રાળ સરખે ભાગે લઈ વાટી ચાળીને મીઠા લીંબુના રસમા ચોપડવુ. બારમો—કાળી રીંગણી (શાકની) ના પાદડાના ાા શેર રસમા ફોડવાનો દારૂ ઘુટી કાળી દાદર ઉપર ચોપડવુ " અફીમ બીજ, કુવાડ કે નવસાગર અરૂ, ખેર, નીંબુ રસમે ઘોલકે, કરો દાદસો વૈર " (૩) કોઢ ઉપર પહેલો ઉપાય— ઉમરડાના ઝાડની છાયડે સુકવેલી છાલ શેર આઠ તથા બાવચી શેર ૨ લઈ ઝીણી ખાંડી તેની ફાકી હમેશા ૬ પૈસાભાર ફાકવાથી અઢારે જાતના કોઢ અને ગલત-કોઢ પણ જાય છે પરહેજી અવશ્ય પાળવી નહિ પાળે તો રોગ નહિ જાય. મીઠાઈ, મીઠુ, હલવો, સાકર, ગોળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મોળુ તથા મગ ખાવા. બીજો —સરસીયુ તેલ શેર ૧ અને મોરથુથુ શેર ૧ ઉકાળી ગાઢુ કરી ખરલ કરી કોટ ઉપર ચોપડવુ ત્રીજો.—હરણની લીંડીઓ શેર ૫ નો પાતાલ યંત્રે ચુવો કાઢી દરેક કોઢ રગડી તે ઉપર ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય. ચોથો:—

હાથ, પગ, ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવુ (૧૨) કુવાડીઆના બિયા, આમળા, ગળ અને થોરીઆનુ દૂધ, એ કાજીમા વાટી તેનો દદ્રુ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો (૧૩) હિંગળોક, ગંધક, પારો, લીંડીપીપર, વછનાગ, વાવડીંગ, હળદર ચિત્રક, મરી, હરડે, સુઠ, નાગરમોથ, સમુદ્રફીણ, બાવચી, કુટકી, ગરમાળો અને કુવાડીઆના બિયા, એ પદાર્થો સમભાગ લઇ તેનો લીમડાના રસમા ખરલ કરવો તેનો લેપ કરવાથી દદ્રુ, ખરજ, વિસર્પ (રતવા), લૂત, ભગંદર અને મંડળકુષ્ટ, એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક અને નાગકેસર સરસવના તેલમા ખરલ કરી શરીરે ચોળવુ, એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે (૧૫) કરંજના બિયા, કોષ્ઠ અને કુવાડીઆના બિયા ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો તે કુષ્ઠ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૧૬) ધોળી કરેણીનો રસ, વાવડીંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમા નાખી કઢી તે શરીરે ચોપડવુ (૧૭) ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા ચાટવુ, એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે (૧૮) પારો, ગંધક, એની કજ્જલી સરસવના તેલમા ખરલ કરી પછી ભાગરાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે (૧૯) ધોળી કણેરના મૂળ, કોઠ અને કરંજની છાલ, દારૂહળદર અને જાઇના પાદડાનો લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કપિલો, જેઠીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીલ, એ દરેક ૪ તોલા લઈ, તેનો ભીંડામા ત્રણવાર કુઠ ઉપર લેપ કરવો (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરીને તેમા વાસણ રાખી ખેરનુ મૂળીયુ ફુદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે તેનો ગર્ભ ઝમે છે. તેમા આમળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો તે કોઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પણ છે (૨૨) લીમડાના ૧૦૦ પાદડા, લીંબોળીઓ, આમળા, વાવડીંગ અને બાવચીનો કલ્ક પ્રાશન કરવો (૨૩) મોગ્રથુના પાણીમા સાત વખત માલકાકણીનુ તેલ પચન કરવુ તે શરીરે ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય છે (૨૪) **વજ્રતૈલ:**—સાતવીણ, કરંજ, આકડા, જાઈ, કરેણ, થુરીઓ તથા સરસડાના ઝાડના મૂળીઆ, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોગરીના મૂળીઆ, કરંજના બિયા, હરડે, બહેડા, આમળા, સુઠ મરી, લીંડીપીપર, હળદર, દારૂહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડીંગ અને કુવાડીઆનો ગોમૂત્રમા કલ્ક કરી તેમા તેલ સિદ્ધ કરવુ એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવ્રણ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—કાસુદરો–૭ કોશિંબ–૨, ખેર–૨, ૧૩, ગરણી–૧, ગરમાળો–૧, નાગરવેલ–૪, મજીઠ–૬, લીમડો (કડવો)–૨૩, ૩૪. **રક્તકુષ્ઠ માટે**—મદાર–૨ **સિધ્મકુષ્ઠ** માટે—સહદેવી–૭ **મહાકુષ્ઠ** માટે—કડવી કવડ–૪ **મંડળકોઢ માટે**—ચિત્રક–૧૧

(**કુષ્ઠહરણ ચૂર્ણ**) લીમડાના પાન, આવળના પાન, મીંઢીઆવળ, હળદર, દારૂહળદર, જીરૂ, ધાવડી, લીંબોળી, હરડા, બહેડા આમળા, એ અગ્યાર ચીજો સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીમા ફાકવાથી અઢાર કોઢ જાય, બહેર જાય, રક્તપિત્ત જાય અને ઝઝણી (ખાલી ચડે તે) રોગ મટે

ખરજ, ખસ, દાદર ઇત્યાદિક ઉપર ઉપચાર:— (૧) પારો, ગંધક, કાથો, મોરથુથુ, પાષાણભેદ અને મુરદારશીંગ એ સમભાગ, અને એથી ચોગણુ ઘી લઇ તાંબાના વાસણમા ખરલ કરી તે ચોપડવુ એટલે ખરજવા, ખસ, દાદર, વિસ્ફોટક, નાયટા (ચાદા) અને ખસ દૂર થાય છે (૨) આમલસારો ગંધક અને મરી, એનાથી ચોગણુ ઘી લઈ તાંબાના વાસણમા ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો અને લેપ કર્યા પછી કેટલીકવાર તડકામા બેસવુ (૩) નાળીએરની કાચલીનુ તેલ પાડી લેપ કરવો, એટલે ખરજવુ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરનો ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણખાર અને કિંચિત્ મીણને કોપરેલમા ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવુ, એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૬) મુરદારશીંગ અને ફુલાવેલી ફટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત (સો વખત ધોએલા) ઘીમા ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૭) શતધૌત ઘીમા રસકપૂર ખરલ કરીને ચોપડવુ, એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડો, નાયટા અને ચળનો નાશ થાય છે (૮) પારો અને ગંધકની કજ્જલી માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી (૯) કંકોલ, ગેરૂ, કોઠ, મોરથુથુ, જીરૂ અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો, મનશીલ, ગંધક અને પારો એ ૭ ૭ તોલા, તથા ઘી ૨૦ તોલા લઇ તાંબાના વાસણમા નાખી ખરલ કરવા એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવા એટલે તીવ્ર ગજકર્ણ—અથા પણ દૂર થશે (૧૦) ચણોઠી, ચિત્રક, શંખભસ્મ, હળદર, ધરો, હરડે, કલગારી, થુરીઓ, સિંધવ, કુવાર, નાગરમોથ, આકડાનુ દૂધ, ધુવાસ, પારો, બાવચો, કુવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમા ઘુટી લેપ કરવો, એટલે કડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૧૧) ધરો, હરડે, સિંધવ, કુવાડીઆના બિયા, અજવલો અને કાજી એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ લેપોએ, બદ્ધમૂલ એવા દરદ અને કડૂનો નાશ થાય છે કુષ્ટ રોગ ઉપર લગાવેલા અથવા ચોપડેલા આષધો બીજે દિવસે અરિઠા લગાવી સાફ ધોઈ નાખવા, અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવા (૧૨) ગંધક, ટંકણખાર, માયફળ (માયા) અને કપૂરને મેંદીના દૂધમા ખરલ કરી ચોપડવા (૧૩) આવળના અથવા કુવાડીઆના બિયા, લસણ અને કડવા લીમડાના પાદડાને તેલમા શેકવા બળી જાય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવા +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા **—ખરજ** માટે:—આંબા હળદર–૧, ઇન્દ્રજવ,–૨૨, કેતકી–૧, કોશિબ–૩, ખસખસ (અફીણ) –૧૦, ગજકર્ણી–૪, ચિત્રક–૧૩, નાગચંપો–૩ પીલુ–૬, મરી–૨, મુગવેલ–૧, ૭, મોરવેલ–૧, વાપુબા–૧ **ખસ માટે:**—અરડુસી–૬, આમળા–૫, આંબાહળદર–૧, ઉડણ–૩, કડવી કવઠ–૨, કણઝી–૨, કરમદી–૨, કોશિંબ -૨, ખરશીંગી–૩, ખરસાણી–૫, ગરમાળો–૧, ૫, ગુમળ–૮, ચિત્રક–૧, ૭, ચિત્રો–૭, તુવેર–૨, ધતૂરો–૧૩, ધોળોચંપો–૭, નાગચંપો–૩,

+ આ સિવાય તળગરમી (વૈપાદિક) આદિ ઉપર કેટલાક ઉપચાર મ૦ પરેજીએ ક્ષુદ્ર રોગમા આપ્યા છે માટે તે ત્યા જોવા

નાળીએરી–૧૦, ૧૧, નિબારા–૧, પાપળો–૫, પીળો ધતુરો–૯, બાજરી–૧, ૨, માલકાકણી–૨, મુગવેલ–૧, ૨, મેઢાશીંગ–૩, મોરવેલ–૧, લીમડો (કડવો)–૩, ૧૨, ૧૫, શિરદાડી–૫, સુખડ–૨, સોપારી–૮ **દાદર માટે**—અઘાડી–૫, એરંડો–૬, કાસુંદરો–૧, ૭, ડીકામાલી–૨, કુવાડીયો–૩, ખાખરો–૨, ખાજકોલતી–૩, ગજકણી–૨, ગરમાળો–૧, ગવાર–૧, ગુગળ–૮, ચમેલી–૨, જાનવલ–૨, તુલસી–૮, ૧૪, થુવર–ત્રણ ધારીયો–૬, નાગદમની–૩, નાળીએરી–૧૦, પારિજાતક–૭, પારેયો–૧, ફુદિનો–૫, બોળ (હીરાબોળ)–૧, ભીલામો—૨૨, ભોયમગ–૧, મીંઢીઆવળ–૩, લસણ–૧૯, વછનાગ–૫, વાપુબા–૧ **શરદીથી શરીરને ખરજ આવે તે માટે:—ઉદરકની ગ ૪.**

જુઓ ગોવૈ૦ મા **ખરજ** (ચેળ) જવા માટે—છાણુ–૪ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા **દાદર માટે**—હરિણશૃગ–૪ **સડેલા કુષ્ઠ (કોઢ) માટે**—અસ્થિવર્ગ–૪ **ખરજ (ચેળ)** જવા માટે ગોરોચન–૪, સમુદ્રફીણ–૪, હરિણશૃગ–૪

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ—**દાદર** માટે ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૨, ૧૩, ૧૯, ૨૭, ૩૪ **ખસ માટે**—ન ૩૦—૩૬

ખરજવા ઉપર ઉપચાર*—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન થઇ, લોહી દૂષિત કરી ઉપરને ઉપર પ્રસરતો જાય છે એમા અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામા “ઇસબ” કહે છે (૧) ઘેટાની લીડીઓનુ પાતાળયત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવુ (૨) મોરથુથુ અને કળી ચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો (૩) ગાયના મૂત્રથી રોજ પગ ધોઇ નાખવા (૪) ભિલામો અને ગળ તેલમા કઢવી તે તેલ ચોપડવુ (૫) શતધોત ઘૃતમા મોરથુથુ, મુરદારશીંગ અને કપીલો, એ થોડુ થોડુ નાખી તાંબાની કથરોટમા તાંબાના વાસણવડે ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૬) શતધૌત ઘીમા રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવુ, એટલે ખરજવુ, ખસ, દાદર, ચાંદી, ખોડા, ફોલ્લા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે (૭) ગાજર પીસી કિંચિત્ મીઠુ નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાધવુ એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવુ (૮) કુવાડીઆના બિયા ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરના બિયા ૧ ભાગ લઇ ગોમૂત્રમા આઠ દિવસ પલાળી રાખવા પછી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે આ ઔષધમા ઉપરા ઉપરી ગોમૂત્ર નાખી સુકાવા ન દીધાથી વર્ષભર ટકે છે (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાગને સમભાગે જુના ઘીમા ઘસી ચોપડવો (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક, એ એકેક ભાગ, ફુલાવેલુ મોરથુથુ અર્ધો ભાગ તથા એ બધા ઔષધોથી દુપ્પટ આકડાનુ દૂધ અને દૂધેયા બમણુ માખણ લઇ કાસાના વાસણમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૧૧) વેગણ શેકી લેપ કરવો

* **સગ્રહીત ઉપચાર**—(૧) ભેસના શીગડાની સપુટમા ખાખ કરી આકડાના પીળા પાદડાની રાખમા મેળવી લુગડાથી ચાળી ગાયના ઘીમા મલમ કરી ચોપડવો (૨) મનુષ્યના હાડકા તથા શેળાના કાટાની સપુટથી કરેલી ખાખ અને કેરડાના કોલસાનો ઘીમા મલમ કરી ચોપડવો (૩) શેળાના કાટાની ખાખ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦ મા:—અઘાડી–૫, અરલુ–૯, કપૂર–૩, કલગારી–૧૦, કાળીજીરી–૮, કુવાડીયો–૧, ૭, ખજૂરી–૩, ખાખરો–૭, ખીજડો–૧ ગાજર–૧, ગોરીનો ફુણો–૨, જાનરેલ–૧, ધરો–૩, પારિજાતક–૨, પેડકુળી–૧ ભીલામો–૨૧, રતાદળી–૮, વડ–૧૪, શરપુંખો–૩, સિવણ–૧, સુંઝિણુ–૧

જુઓ ગૌ વૈ૦ મા —**સન્નિપાત વિસર્પ(ખરજવા)માટે.**—ઘી–૧૭.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા —**સન્નિપાત વિસર્પ (ખરજવા) માટે:**—ઘૃતવર્ગ-૨ **ખરજવા માટે.**—ગધેડાની લીદ–૨

પથ્ય:—જવ, ઘઉ, ચોખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસૂર, પરવળ (પંડોળા) લસણ, ચાકવત, ગલકા, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—પરસેવો કહાડવો, મૈથુન શેલડી, ગોળ, દહી, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ

૧૯—કંઠમાળ, અપચી અને લાપોટીયું.

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ:—નાના બોર જેવડી, મોટા બોર જેવડી અ. આમળા જેવડી ગાંઠો, કાખ, બાહુમૂળ, બોચી અને ગળુ એવા ઠેકાણે, કફથ મેદ દુષ્ટ થઈ જાય છે તેને ગંડમાલા (કંઠમાળ) કહે છે, તે ગંડમાલા ઘણી ગાંઠોએ યુક્ત હોઈ, ઘણા કાળે કરી હલકી પાકદશાપર જાય છે એવુ જાણવુ પૂર્વોક્ત ગંડમાલાની ગાંઠો કેટલીક પાકી ફુટી વહે છે, અને નહિ જેવી થઈ ફર ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો સંબંધ ઘણો હોય છે. એ રોગને **અપચી** કહે છે

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ:—બોચી, ગળુ અને હડપચી, એના સંધિના ઠેકા વૃષણ જેવી ગ્રંથીરૂપ સોજો થવા લાગે છે, અને તે સોજો નાનો અથવા મોટે હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે તે ગલગંડ વાયુ અને કફ, ગળાને ઠેકાણે દુ થવાથી થાય છે

ઉપચાર:—(૧) આકડાના દૂધમા હીરાકસી ઘસી લેપ કરવો. (૨) લીમડા રસમા વછનાગ ઘસી લેપ કરવો (૩) કડવી પાકેલી તુંબડીમા પાણી નાખી રાખ

કરડાના કોલસા અને થોડુ મોરથુથુ સોવાર ધોએલા ગાયના ઘીમા મેળ ચોપડવુ (૪) કાચકાની અંદરની મીંજો, ફુલાવેલુ મોરથુથુ અને આમલસા ગંધકને લીંબુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવુ એમ ચાર પાંચ દિવસ ચોપડયા પછ ઉપર હીરાદખણુ અને ચામડાની ખાખ ચોપડવુ (૫) ગામડી ગાડાના પૈડામાં મળી, ઘોડાનો બાળેલો નખ અને એરંડીઉ તેલ મેળવી ચોપડવુ (૬) ડાગ ચોપડી ઉપર પાટો બાંધી એ પાટો પંદર દિવસ સુધી છોડવો નહિ, તેમ દરદ પણ પાણીથી પલાળવુ નહિ. (૭) પારા ગંધકની સમાન ભાગે કરેલી કાજળ તોલા ૨, મોરથુથુ તોલો ૧, સોનાગેરૂ તોલો ૧ વાટી ગાયના સો વખત ધોએ ઘીમા મલમ કરી ચોપડવો કોઈ કોઈ એમા રસકપુર તોલો ૦॥, મનસીલ તોલ ૦।, શંખજીરૂ તોલો ૧, હિંગ તોલો ૦।, લોદર તોલો ૦॥ અને વાસકપૂર તો ૧ વધારે મેળવે છે

પછી તે પાણી ૭ દિવસ સુધી પીવુ (૪) ચિત્રક, ભિલામો, હીરાકસી અને થોરના મૂળ આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો. (૫) કચનારના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેમા સુંઠનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૬) વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો. (૭) એરડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી લેપ કરવો એનાથી ગલગડ પણ દૂર થાય છે (૮) કડવી તુબડીનો રસ તથા સરસિયુ એકત્ર કરી દેવતાપર કઢવી રસ બળી જાય એટલે તે તેલ લઈ ચોપડવુ (૯) શરપુખાના મૂળ અને હળદર માયના દૂધમા ઘસી લપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણાના મૂળની છાલ સમભાગ એકત્ર કરી તે ભૂકી હોકામા પીવી. (૧૧) આકડાનુ દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રફળ અને ખાખરાના બિયા એ સર્વને લીમડાના રસમા ખરલ કરી ચોપડવા (૧૨) મૂળાના બિયા, સરસવ, સરગવાના બિયા, સણના બિયા, જવ અને અળશી, એ ખાટી છાશમા વાટી ચોપડવા, એટલે ગડમાલા અને ગલગડનો નાશ થાય છે (૧૩) ભોયચપાના મૂળ, કોચલાના બિયા અને વછનાગ, કડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવા આ લેપથી ખેચ લાગે છે, એથી કરી ગડમાલા, ગલગડ કિંવા કોઇ પણ ગાંઠ તુરત બેસે છે ફુટેલી ગાંઠો ભરાઇ આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચદન, હરડે, લાખ, ઘોડાવજ અને કડુથી તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવુ, એટલે અપચીનો નાશ થાય છે (૧૫) ગરમાળાના મળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી સુઘવા તથા તેનો લેપ પણ કરવો (૧૬) કળથી અને મરીનો કાઢો આપવો *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—આકડા—૧૫, ઇન્દ્રવરણા—૧૪, ઉબરો—૨૪, એરડા—૨૪, કડવી દુધી (તુબડી)—૪, કણઝી—૩, કપાસ—૪, કપૂરભેડી—૬, કલગારી—૦, કળથી—૨, કચનાર—૧, ૪ કુકરપાડાનો વેલો—૪, ગરમાળો—૯ ગોરખમુડી—૨, ચણોઠી—૨૧, જીયાપોતો—૧ પીલુ—૬, બાલદડી—૨, ભારગી—૮, ભીલામો—૭, ભુયશિરડ—૩, મુળા—૧૦, રીસામણી—૧, વછનાગ—૧, વાયવરણો—૩, ૧૪, વાકેરી—૩, વિછુડા—૨, શરપુખો—૪ સરગવો—૭, સહદેવી—૫ **અપચી** માટે—કપાસ—૪, કલગારી—૨, કુવાર—૨ દેવદાર—૩, રીસામણી—૧, વાયવરણો—૦, સરસવ—૮

કઠમાળા માટે જુઓ અનુભૂત ઔષધ — ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની ટીપમા ન ૨૧

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરતાલ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો (૨) ચુનો, ગોળ અને ધુવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવો, એથી કરી ગાલની સુજ પણ દૂર થાય છે (૩) ધતૂરાના પાદડા વાટી તેમા ચુનો મેળવી તે ઉપર બાધવો

*ગાગી ગરણીનુ મૂળ, ત્રુમડાનુ (ઇંદ્રવરણાનુ) મૂળ, ઘોડાવજ, દેવદાર અને સરસવનુ મળ એ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો (૨) મગ શેર ૦॥ આકડાના દૂધમા દિવસ ૭ ભીંજવી છાયામા સુકવી કડાઇમા શેકી ઘીમા મલમ કરી લગાડવાથી કઠમાળા અને હૈયાહોળી આદિ દરદો જાય.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા -ઉબરો-૬, કડવી દુધી (તુબડી)-૧, કાકડી-૫, ખાખરો-૪, જીયાપોતો-૧, જેઠીમધ-૧૭, ધતૂરો-૧, ૯, પારિજાતક-૩, પાણકુભા-૧, મૂળા-૧૦, રીમામણી-૧ વછનાગ૦૧, વાયવરણો-૩, શિરદોડી-૧, સોપારી-૯ કફ ગલગંડ ઉપર -દેવદાર-૨ **વાતગલગંડ** માટે -જળ જાબવો-૨, સમરવો-૫.

જુઓ આ૦ઔં૦મા-લાપોટીયા માટે-સાબરસીગ-૧ **અપચી** માટે સાબરસીગ-૭.

પથ્ય:—જુની રાતી ડાગર, જવ, મગ, પડોળા, સરગવો, કારેલી, શેલડી, રૂક્ષ, તીખા અને અગ્નિદીપક પદાર્થ **અપથ્ય:**—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે, મિષ્ટાન્ન, ખાટા, મધુર, જડ અને કફકારક અન્ન.

૨૦—ગળતી (શોષરોગ.)

કારણ અને લક્ષણ.—ક્ષયનોજ ભેદ શોષરોગ છે (૧) અતિ સ્ત્રીસેવનથી (૨) શરીર વ્રણ કિવા આગતુક વ્રણથી, (૩) રસ્તે ઘણુ ચાલવાના શ્રમે કરી, (૪) શરીરને ઘણી મહેનત પડયાથી, (૫) શરીર જર્જરીભૂત થવાથી, (૬) અને કોઇ પણ પ્રકારનો શોક થઈ તેનાથી થએલો, આ પ્રકારે છ જાતનો શોષરોગ જાણવો રસાદિ ધાતુનુ શોષણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે

ઉપચાર.—(૧) જેઠીમધ, આમળા, લવગ, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો (૨) ડાગરની ધાણીનો કાઢો આપવો (૩) વાવડીગ આમળા અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો (૫) કોષ્ટ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કુપેનુ ચૂર્ણ કરી મધ નાખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતા જવુ. એટલે તૃષા શાત થશે (૬) **આમલકાદિ ગુટિકા.**— આમળા, કમળ, કોષ્ટ, ડાગરની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઈઓની કુપેનુ ચૂર્ણ મધમા મેળવી ગોળી કરી મ્હોડામા રાખવાથી તરસ છીપી મ્હોડામા અમી રહે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા -આલુ-૩, ડાગર-૬, દાડમ-૧૩, પિત્ત પાપડો-૪, બીજોરૂં-૧૮

પથ્યાપથ્ય:—ક્ષયરોગમા કહ્યા પ્રમાણે.

૨૧—ગાંઠ (ગ્રંથિરોગ) અને અર્બુદ રોગ.

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ રોગ, માસ અને લોહી દુષ્ટ થઇ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ, ઉચો અને ગાઠ જેવા સોજો ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે

અર્બુદ રોગની સંપ્રાપ્તિ:—શરીરના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ લોહી અને માસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મદપીડાયુક્ત, મોટો. અદરથી ઉડે

ગએલા, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનારો એવો માંસનો ગોળો થઇ ઉઠે છે, તેને અર્બુદ કહે છે.

ઉપચાર—(૧) વ્રણ (ગુમડાં) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે યોજવા (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાર અને શંખચૂર્ણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૩) હળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ધવાસ, ગોળ અને મનશીળને મધમાં વાટી લેપ કરવો (૪) કોઢ અને તમાલપત્ર વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવા અને ઉપર વડના પાદડાં બાંધવાં. એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો નાશ થાય છે (૫) સરગવાનાં બિયાં, મૂળાનાં બિયાં, સરસવ, તુળસી અને ઇંદ્રજવને ખેમતી છાશમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦ માં—અંકોલ–૧૬, ચણોઠી–૭, ધતૂરો–૯, મચાળી–૧

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં—સાબરશીંગ—૭ જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની ટીપમાં નં ૩૫

પથ્યાપથ્ય:—ગુલ્મરોગ પ્રમાણે.

૨૨–ગાંઠીયો વા (અંગનું અકડાઈ જવું.)

કારણ.—ખારા, ખાટા, તીખા, ખારવાળા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપક્વ, ઉભાઇ ગએલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનુ સેવન તથા મત્સ્યાદિકોનુ માંસ અને ખોળ, મૂળા, કળથી, વાલ આદિ ઠંડાં ધાન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, શેલડીનો રસ, દહીં, કાંજી, છાશ, મદ્ય, વિરૂદ્ધ અન્ન અધ્યશન ઇત્યાદિ પદાર્થોનુ સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા, રાત્ર જાગરણ, એ કારણોએ તેમજ ઘણું કરી સુકુમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનારા અને સ્થૂલ (જાડા) તથા સુખી એવા માણસનુ વાતરક્ત કુપિત થાય છે

સંપ્રાપ્તિ:—હાથી, અશ્વ તથા ઉંટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અન્ન ભક્ષણ કરનાર એવા માણસનુ આખા શરીરમાનુ રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે પછી દુષ્ટ વાયુમાં મળે છે આ રોગમાં વાયુનુ પ્રાબલ્ય છે એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે.

પૂર્વરૂપ.—ઘણો પરસેવો આવે છે કિંવા મસૂળીઓ આવતોજ નથી, શરીર કાળાશપર જણાય છે, **સ્પર્શ**નું–અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણાજ સણકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર ગળ્યા જેવું થવું, ટીચણ, કહોણી, કુલા, કમર, ખાંધ, હાથ

* શરીરે દાહ, ભારેપણું, પીડા, તોડ, ચળ, ચકામાં, ઢગરા ઉપર ફોડલા, ખાજો, એ વાતરક્તનુ લક્ષણ છે વિશેષ કરી એ રોગ પગે થાય છે વાતરક્તનો ભાવાર્થ એવો છે કે વાયુથી ઘેરાયેલુ લોહી તે વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ પિત્તકફ ત્રિદોષ અને લોહીથી એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણસર આઠ પ્રકારનો થાય છે

પગ ઇત્યાદિની સંધિમા શૂળ, અંગનું સ્ફુરણ, મણકા, શરીરે બહેરાપણું, કંડુ, સંધિમધ્યે શૂળ, વારવાર દાહ થઇ મટે છે અને પુન દાહ થાય છે, વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરક્તના પૂર્વરૂપો જાણવા

અસાધ્ય લક્ષણ:—ઢીંચણ પર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, મમૂહ થએલો, સ્રાવ થનાર અને બલ, માસ કે ક્ષયાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે **અસાધ્ય,** અને એક વર્ષ ઉપર થએલો વાતરક્ત કષ્ટસાધ્ય અને ફાટ કે ચીરા પડયા વગરનો **સાધ્ય** જાણવો

ઉપચાર—(૧) ગળોના કાઢામા શુદ્ધ કરેલું શિલાજીત નાખી તે કાઢો પાવો (૨) **મંજીષ્ઠાદિ કાઢો**—મજીઠ, કડો, ગળો, નાગરમોથ, વજ, સુંઠ, હળદર, દારૂહળદર, અરડુસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, ઇન્દ્રવરણા, વાળો, રીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવા પંડોળા, ઉપલેટ, કડુ, ભારંગમૂળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, લીંડીપીપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળા, કરિયાતુ, બકામ લીમડો, અસાણા, ગરમાળો, કાળુ નસોતર, બાવચી, ચંદન, વાયવર્ણો, કરંજ અને સાગ, એ સર્વ મમભાગ ઓષધોનો કાઢો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અઢાર પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત (સુનબહિરિ), વિસર્પ, વિદ્રધિ અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે (૩) **લઘુ મંજીષ્ઠાદિ કાઢો**—મજીઠ, ત્રિફળા, કડુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમંડળનો નાશક છે (૪) અરડુસી, ગળો અને કડુનો

રા ત્રિભોવન મોતીચંદ શાહે એ રોગના મથાળા સાથે "નજલો" શબ્દ પોતાના શારીરિક અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમા આપ્યો છે તેમજ નજલાનું વર્ણન કરતા એક ગ્રંથકાર લખે છે કે, "એ રોગ ઘણોખરો પુરૂષનેજ થામ છે તે ઘણું કરીને ગરમીમાથી થાય છે એનું જોર જુવાની કરતા વૃદ્ધાવસ્થામા વધારે હોય છે તેની નિશાની એ છે જે એ રોગ પગના અંગુઠામાથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા ઘુંટણ સૂજે છે અને તેમા બહુ દરદ કરે છે તે ઘણી મુદ્દત થયાથી હાથના પોચામા તથા આંગળામા દાખલ થઈ સાધાઓ રહી જાય છે. પછી તે સાધાઓ પોતાની મેળે ફાટી તેમાથી પરૂના ઠેકાણે સફેદ ચુના જેવો સુકો મવાદ નીકળે છે માટે એ રોગવાળાને જુલાબ આવે એવું ઔષધ આપવું બીજું —મહુડા શેર ૧ અને સાજીખાર તોલા ૨ એ બન્નેને બારીક કરી તેમા માખણ નાખી મલમ જેવું કરવું. પછી ગરમ કરી તેનો પાટો બાધવો એથી આ રોગ મટે છે એ આજારવાળાને ગંધકની ખાણવાળા ગરમ પાણીમા નવરાવેથી તથા બેસારવાથી ઘણો ગુણ થાય છે એ ખાણનું પાણી સુરત જીલ્લામા વામદા તથા નવસારીની હદમા ઉનાઇની જ્યા જાત્રા ભરાય છે ત્યાના કુંડમા તથા વજરાબાઇમા તથા મલબાર કોસ્તામા છે ગુજરાતમા ડાકોર અને ગોધરા વચ્ચે 'ટુવા' નામે સ્ટેશનથી અર્ધો માઇલ દૂર એ જાતના કુંડ છે, તથા કપડવંજ તાલુકાના એક ગામમા પણ છે. કદાપિ ત્યા જવાને ન બને તો તેમાનું પાણી ઘેર મગાવી ગરમ કરી નવરાવે તોપણ ગુણ થાય છે."

કાઢો આપવા (૫) ગળોના કાઢામા એરંડતેલ નાખી તે આપવો (૬) સુરવારી હરડેનુ ચૂર્ણ ગોળમા મેળવી આપવુ (૭)મીણ,મજીઠ અને રાળના તેલવડે કિવા રાતા ઓળનાં તેલવડે અભ્યંગ કરવા, એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે (૮)એરંડમૂળ,અરડુસી અને ગળોનો કાઢો આપવો (૯)ખરનો કાઢો બે વાર આપવા ઉપર ઘી ભાત ખાવા તથા **નિર્વાત સ્થળ** એ પથ્ય કરવા, એટલે કુષ્ઠાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કલગારીનો કંદ, સુ-, મરી, લીડીપીપર અને મીઠાનુ ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવુ તે મધ અને ગાયના ઘીમા ૧૦ માસા આપવુ, એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, ૫ દદોષ, પગ ફુટે છે તે, માથાનુ દુખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે (૧૧) ગોરખમુડી અને કડુનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ. (૧૨) કડવા લીમડાના પાન્ડાનો અંગરમ કિવા તેના પાદડા ગાયના દૂધમા વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવા (૧૩) ખજૂરનો બલક કાઢી તેમા એરંડતેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે (૧૪) મોગલી એરંડાના બિયાનુ તેલ, રાગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગાએ દિવસમા ચાર પાચ વાર ચાપડતા જવુ (૧૫) ધોળી ગુલખાશીનો કંદ ૧ તોલો ગાયના તાજા દૂધમા દિવસમા ત્રણવાર લેવો એ ઔષધ હમેશા ૩ મહિના આપવુ (૧૬) **અમૃતાઘૃત**—ગળો લાવી થોડી કુટી તેમા તેનાથી ચારગણુ પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી તેમા કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલુ ઘી નાખવુ, અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કલ્ક કરી અને ઘીથી દૂધ ચોગણુ તેમા નાખી ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લઇ પીવુ તેણે કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—આમળા-૯, ઉબરો—૧, એરંડો ૧૪, કપૂરભેંડી-૫, કાસાળુ-૨, ગોલીજન-૩, ખજૂરી-૧૨, ખટખટી-૩, ગળો-૧૫ નગોડ-૨, પાડરવો-૭, મજીઠ—૬, મરી-૧, માકડી—૧, મોગલીએરંડો-૧૦, રાળ-૫, હરડે—૧ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—ઘૃત વર્ગ-૨

પથ્ય—રાતા ચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, તુવેર, મઠ, બકરી, ભેંઢી, ભેંસ અને ગાયનુ દૂધ, મધાળ, કાંકોલી, નેતરના અંકુર, લાબડી, ચાકવત, કારેલા, નાદળજો, પરવળ (પંડોળા), આમળા, આદુ, સુરણ, સરગવો, સાકર, દ્રાક્ષ, જુનુ કોળુ, માખણ, તાજુ ઘી, કડવા પદાર્થ **અપથ્ય**:—દિવસે નિદ્રા, શોક લેવો, ઉદ્યોગ, મૈથુન, અડદ, કળથી, વાલ, વટાણા તેમજ માસ, વિરૂદ્ધ ભોજન, દહીં, શેલડી, મળા, મદ્ય, માસ, પાન, કાઞ્જી, તલ, તીખા, ઉષ્ણ, તુરા, ચીકટા, મીઠું અને લોટના પદાર્થ

૨૩—ગોથું (વાઈ.)

સ્વરૂપ:—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઇ આખો આગળ અંધારા આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે નેત્ર અને હાથ પગ વિકલ થાય છે હૃદયને કંપ, શરીરે પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે એનો રોગ કાઇ દશ

દિવસે, કદિ પંદર દિવસે, કિંવા મહિના બે મહિનાએ દોષસંચય થઈને થાય છે.* ઉપચાર:—(૧) થુરીઆના પાદડાને આકડાના દૂધના ૨૧ પુટ આપી સુકવી ચૂર્ણ કરવુ અને તે છીકણી પ્રમાણે સુંઘવુ, એટલે નાકમાના કીડા ખરી પડી રોગી સારો થશે (૨) દેવડાંગરનો રસ અને થુરીઆનુ દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવુ. (૩) માલકાકણી, ખુરાસાની અજમો, અક્કલગરો, જાયફળ, લવંગ, એલચીદોડા, અજમો, વાવડીંગ અને નાગકેસર, એ સમભાગે લઇ ભાંગરાના રસમા બોર જેવડી ગોળી કરી તે દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી, એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે (૪) અગથીઆના પાદડાના રસમા ગોમૂત્ર અને મરીની ભુકી નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૫) વાઞ્ઝકોડીના મૂળ ઘીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૬) જેઠીમધ, હીંગ, વોડાવજ, તગર, શરસડો અને લસણ, આ પદાર્થો બકરીના દૂધમા અથવા મૂત્રમા ઘસી અંજન કરવુ (૭) ઘોડાવજનુ એક તોલો ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૮) નગોડના રસમા અંબોડ ઘસી તેનુ નસ્ય કિંવા અંજન કરવુ (૯) રાઇ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો શરીરે લેપ કરવો (૧૦) ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકે સુંઘવો અને અંજન કરવુ (૧૧) વગડાઉ છાણાની રાખ આકડાના દૂધમા ભીજવી, સુકાયા પછી તપકીર પ્રમાણે સુંઘવી (૧૨) અરીઠા લીબુના રસમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ. (૧૩) ગધકની ધૂણી નાકમા લેવી (૧૪) હાથીનુ મૂત્ર બન્ને નાકના છિદ્રોમા નાખવુ, એટલે માથામાના કીડા દૂર ગરી પડી રોગી સારો થાય છે (૧૫) ઘોડાવજ, ગળો, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, મહુડાનો ગુંદર, રૂદ્રાક્ષ, સિંધવ રીંગણીના ફળ, સમુદ્રફળ અને લસણ

*ગોતુ ચાર પ્રકારનુ છે તે પૈકી ૧ કંપારો થાય, દાંત કકડાવે, મોઢે ફીણ આવે, શ્વાસ થાય, કાળુ પીળુ દેખે તે **વાયુની**; ૨ મોઢે પીળા ફીણ આવે, શરીરની ચામડી, મોઢું, આંખો, પીળા પડી જાય, સર્વત્ર લાલ પીળુ દેખાય, તરસ લાગે, શરીર ગરમ રહે તે **પિત્તની**; ૩ મુખમા સફેદ ફીણ આવે, શરીરની ચામડી, આંખ, મુખ ધોળા પડી જાય, ટાઢ લાગે, રોમાંચ થાય અને સર્વત્ર ધોળુ જણાય તે **કફની**; અને ૪ ત્રણે દોષના લક્ષણ જણાય તે **સન્નિપાતની** મૃગી જાણવી વળી વાયુનુ ગોતુ ૧૨ દિવસે, પિત્તનુ ૧૫ દિવસે, કફનુ એક મહિને અને સન્નિપાતનુ વારવાર અથવા અનિયમિત વખતે આવે છે ઉપચાર—ભાદરવા માસમા ઝીલના છોડવા ઉપર દિવસે ઉગતી વખતે જે થુંકના જેવુ જામેલુ દેખાય છે તેને **ખડવેલો** કહે છે તેમા મરી શેર ૦॥ એક મહિના સુધી પલાળી રાખી છાંયે સુકવી દિવસ ૨ સુધી (૧૬ પહોર) વાટી ભુકો કરી તેમાથી વાલ ૨ દરરોજ અથવા દરદ આવવાના ટાઇમે ફકાવે તો ગોથુ અને દમનુ દરદ જાય. (૨) જવાન થુવર કોચીને તેમા કોથળીમા નાખેલા મરી અથવા લવંગ તોલા ૫ નાખી તેનાજ ડકડાથી બંધ કરી ૭ માસ રાખી મૂકવુ, પછી તે કહાડી લાગ દરદીને એકેક સુંઘાડવું અને દરરોજ એકેક ખવરાવવાથી ગોતુ જાય. આ લવંગનો બળદના નાકમા ધૂમાડો આપવાથી બળદની કબોડી (શીંગડુ સડીને વળી જઈ ભાગી જવુ) મટે. (૩) અમરવેલનો રસ નાકમા નાખવો.

એ સર્વ એકત્ર વાટી નાકે સુંઘવું. એટલે અપસ્માર વાયુ, કફ, મસ્તકશૂળ, અરૂમટ, મોહ, સન્નિપાત અને પીનસ (નાકના છોડ) દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા.—અફલગરો—૬, અખરોટ—૨, અગથીઓ—૯, અરિઠા–૧૦, આટડા–૭, ઉંદરકની **क**–૧, ઉંદરકની **ग**–૬, કંકોડી–૧૦, કેવડાનું ઝાડ–૨, જેઠીમધ–૧૨, કુંગળી–૨૩, તલ–૬, બીજોરૂં–૩, મહુડા–૧ માથ–૮, ૧૦, રાયણ–૧, લસણ–૧૧, લીંડીપીપર–૨, ૧૮, વજ–૨, શણપુષ્પી, ૧, શતાવરી–૯, શંખાવળી–૧, હીંગ–૩ **પિત્તાપસ્માર માટે:**— કારિવણા–૬ **ચિત્તભ્રમ અપસ્માર માટે** — કારિવણા–૯, કામાગુ–૬ **ભમરી આવે તેના માટે:**—કારિવણા–૧, ધામપિત્તપાપડો–૧, વાવડીંગ–૪

જુઓ ગોવૈં૦ મા— ઘી–૯ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા—મૂત્ર વર્ગ–૨

પથ્ય:—મગ, ઘઉં, ઘી, દૂધ, પંડોળા, જુનું કહોળું, ચાકવત, દાડમ, સરગવા, દ્રાક્ષ, આમળા, ચોખા, **અપથ્ય** —ગરમ પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન્ન, અતિમૈથુન મહેનત બાજીપાલો, ટીંડોરા, ગરમ અને જડ પદાર્થો

૨૪—ગોળો (ગુલ્મ.)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર, એથી વાતાદિક દોષ કુપિત થઈ પેટમાં ગ્રંથિરૂપ પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરે છે તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઈ ચળ અથવા અચળ અને ગોળ હોય છે અને કદિ મોટી અને કદિ નાની હોય છે આ રોગને ગુલ્મ કહે છે

પૂર્વરૂપ.—ઘણા ઓડકાર, મલબદ્ધતા, અન્ન ઉપર અરૂચિ, આંતરડાં ડડકડ વાગે તથા દુખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ગુલ્મ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું ×

ઉપચાર—(૧) લીંડીપીપર અને જવખારનું ચૂર્ણ આદુના રસ અને મધમાં આપવું, એટલે ગુલ્મ અને શ્વાસકાસ દૂર થાય છે (૨) ચિત્રકૂળ, સિંધવ, સંચળ જવ બિડલોણ, અજમોદ, એરંડમૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગ, એ દશ ઔષધો સમભાગ લેવાં અને નસોતર ૩ ભાગ, બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ

× ગોળાનો રોગ પ્રસિદ્ધ છે એ બહુધા સ્ત્રીઓને થાય છે પરંતુ કોઇ કોઇ પુરૂષને પણ એ દરદ જોવામાં આવે છે એ મિથ્યા આહાર-વિહારના કુપથ્યથી વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ થઈ પુરૂષ અથવા સ્ત્રીના હૈયાથી લઇ પેડુ સુધી ગોળાના આકારે એક ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે તે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્ત (લોહીનો) એમ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. એના ઉપર મેંદો તથા હળદર એકઠું કરીને તેની રોટલી ૪ માસ સુધી ખાવી. **અનુભૂત ઉપાય**—સંચળ, મીઠું, સિંધવખાર, કાળા-મરી અને કાળીજીરી સમાનભાગે લઇ ઝીણાં વાટી લીંબુ નંગ ૦॥ ઉપર ખૂબ ભભરાવી આગળથી દાબી તેને ગરમ કરવું. એ દવા ગરમ થઇ લીંબુના રસમાં રસબસ થયા પછી દરદીને ચૂસાડવું આમ બબ્બે કલાકે કરવાથી ઉદરનો વાગોળો સત્વર બેસી જાય છે આ અનુભવસિદ્ધ છે.

પાણીમા આપવુ, એટલે ગુ'મ, શળ, પેટનુ ચડવુ અને ઉદરના સર્વે રોગો દૂર થાય છે (૩) હીગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવુ (૪) જાસુદીના પાદડાનો રસ દરેક વખતે નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો (૫) આસુદરાના પાદડાના રસમા મરીની ભૂકી અને તલનુ તેલ ૭ ટીપા નાખી ૩ દિવસ આપવુ (૬) સરગવાના પાદડાનો રસ પા શેર, તેમા બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો આ ત્રણ ઉપચારોથી વાતગુલ્મ દૂર થાય છે (૭) ગીગણી મૂળીઆ સહિત સુકવવી. પછી તેનુ ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમા રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમા બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવુ, એટલે પેટમા કોઈ પણ આજારની આડ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકુ (કાકમ) શેકી તેનુ ચૂર્ણ ગોળમા આપવાથી પ્રસૂતકાળે ઉત્પન્ન થએલો વાયુનો ગોળો શમે છે (૯) દશમૂળના કાઢામા જવખાર અને સિંધવ નાખી આપવો, એટણે ગુ'મ, શળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે (૧૦) શરપુખાનો ક્ષાર અને હરડેનુ ચૂર્ણ એ બન્ને આઠ આઠ માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમા આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦ મા—આદુ–૩૧, એરડો–૪૦, કઠ–૨, ખોરેતી–૭, ગુગળ–૧૮, ચુકો–૧, તુવરફળ–૧, નાકછીકણી–૩, પીલુ–૧, ખીલી–૨, બીવલો–૪, મરી–૧૩, મિરજોળી–૪, લવગ–૧૦, લીડીપીપર–૧૪, ૨૭, વસુ–૨, ૭, શરપુખો–૭, શિકેકાઈ–૧, મમેરવો–૧, સાટોડી–૭, ૧૭, માત્વીન–૩, હરડે–૪૪.

રક્તગુલ્મના લક્ષણ:—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપક્વ ગર્ભપાત થવાથી કિવા ઋતુકાળે અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી શળ અને દાહ એણે કરી યુક્ત એવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે આ ગુલ્મ ઘણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતા અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવા દુખણા કરે છે, શળયુક્ત હોય છે, ગર્ભના લક્ષણો, જેમકે આર્તવપ્રતિબધ, સ્તનની ડીટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇત્યાદિથી યુક્ત હોય છે એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી

રક્તગુલ્મ ઉપર—(૧) દતીમૂળ, હીંગ, જવખાર, કડવી તુબડીના બિયા, લીડીપીપર અને ગોળને થુરીઆના દૂધમા ઘસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી ભક્ષણ કરવી એટલે રક્તગુલ્મનો નાશ થાય છે અને ગએલો અટકાવ પણ આવે છે (૨) ખાખરાના ક્ષારવડ ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવુ (૩) શતાવરી, કરજાની છાલ, દારૂહળદર, ભારગમળ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવુ (૪) તલનો કાઢો, ગોળ અને ઘી, એમા સુઠ, મરી, લીડીપીપર અને ભારગમૂળનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે રક્તગુલ્મ અને નષ્ટાર્તવનો નાશ થાય છે (૫) ભારગમૂળ, લીડીપીંપર, કરજાની છાલ, પીપળીમૂળ અને દેવદારનુ ચૂર્ણ, તલના કાઢા સાથે પાવુ (૬) સુઠી અને વશલોચનનુ ચૂર્ણ, સાકર અને મધમા મેળવી રક્તગુલ્મ ઉપર રેચ માટે આપવુ (૭) અરીઠાના પાણીમા કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળીઆ ઘસી આપવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—**રક્તગુલ્મ** માટે—અરિઠા–૧૨, આકડો–૨૮, ઇન્દ્રવારણા–૧૭, તલ–૨૦ **વાતગુલ્મ** માટે—અળવી—૪, આમેત્રી–૧, ઇન્દ્રજવ–૨ કાચકી–૫, નગ–૫, પીપર–૧, મોરવેલ–૩, ગનનજીત–૧, લીંડીપીપર–૨, મગગવો–૫, હીંગ–૧ **પિત્તગુલ્મ** માટે,—નમોનર–૬, ગણકા–૬, હરડે–૧૧ **કફગુલ્મ** માટે—અજમો–૭ **ત્રિદોષગુલ્મ** માટે—અરણી—૬, ગોરખમુંડી–૭ વાયવરણો–૨

પથ્ય—જુના ચોખા, દૂધ, કળથી દાડમ, આમળા, લીંબુ, છાશ, લસણ, કુમળો મુળો, ચાટવત, શરગવો, હિંગ અને ગરમ અન્ન **અપથ્યઃ**—અડદ, જવ, મીઠાં ફળ, વેગણ, કોળુ, મૂળા, દ્વિદલધાન્ય (કઠોર), જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ

૨૫—ચાંદી—ગરમી—ટાંકી (ઉપદંશ.)

કારણ—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરુષોથી મગ્ન કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો મગ થવાથી મૈથુન પછી શિશ્ન ન ધોવાથી, રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી એવી સ્ત્રીઓનો મગ કરવાથી અથવા શિશ્ન જગાએ હાથ, નખ અને દાંત એનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે *

લક્ષણો.—ઇંદ્રિય ઉપર અને અંદરની બાજુએ ચાંદી પડવી અને મણીનો કડો સૂજવો, બન્ને બાજુના જંઘાના મૂળોમાના નળની મુખ નીચેની ગાંઠ સૂજી મોટી થવી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થવુ અને તે પકવદશાએ આવી ફુટયા પછી સર્વ શરીરમા લોહીનુ દુર્ગંધિયુક્ત થઇ વહી જવુ, ધાતુસ્થાન બગડવુ તથા

* યદ્યપિ આ રોગને લોકો "ગરમી" ના નામથીજ ઓળખે છે, પરતુ તેના ઉપર ઠંડા ઉપચાર કરવાથી હાથ પગના સાંધા ઝલાઇ જઈ રોગી વાયુની સખત બીમારી ભોગવે છે માટેજ એના ઉપર ગરમ ઉપચારો કરવા એ રોગવાળાને મૂત્રરેચ પણ અવસ્ય આપવા

વાતોપદંશથી કાળા રંગની ફોડલીઓ થઈ પીડા થાય છે તે ફોડલીઓ ફુટે છે અને તેનુ સ્ફુરણ થાય છે **પિત્તોપદંશથી** પીળા રંગની ફોડલીઓ થઇ બળતરા બળી તેમાથી પાણી ઝરે છે **કફોપદંશથી** સફેદ રંગની મોટી ફોડલીઓ ઉઠી વધુર ફુટે છે, સોજા આવે છે અને જાડુ પરૂ વહે છે **સન્નિપાતોપદંશથી** ઘણા પ્રકારની વેદના થાય છે અને પરૂ ઝરે છે **રક્તોપદંશથી** ફોડલીઓ માસના જેવી લાલ રંગની થાય છે એમ એ રોગ પાચ પ્રકારનો છે

ચાદી અને ટાંકી એ બન્નેને ઘણા ખરા વૈદ્યો એકજ માને છે પણ તે જુદાજ છે જે ચામડી શિશ્નના મણીછત્ર પર ઢંકાએલી રહે છે, તેમા ચાદા થઇ ન સુજી જાય છે તેને સોજાગ કહેવાય છે મણીછત્ર પર થએલા ચાદા તેજ ચાદી નામથી ઓળખાય, અને તે મણિછત્રના ચાદાથી જ્યારે ઇન્દ્રિયમા આરપાર ઝીણા સાર પડી જાય તેજ ટાકી કહેવાય આ ત્રણે દરદ દરદીને એક બીજાથી વધારે સતાવનાર છે

તે યોગે બધા શરીરમાનુ લોહી દૂષિત થઇ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અડ તથા મુખ ઉપર નાયટા જેવી ચાદીઓ પડી તેનુ પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવુ (મહારોગ જેવુ) થવુ અને અતિશય દુખે (ગરમીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસકોચ, મૂત્રનુ ઝરવુ, ગાઠ, ઇત્યાદિ વિકાર થવા અને તણુખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

ઉપદંશથી થનારા પરિણામ.—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાનુ શુક્ર અને શોણિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલા સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે, પછી લોહી શોષણ થાય છે, સતતિનો અભાવ થાય છે શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી અર્થાત્ શરીર ધોળુ નિસ્તેજ થાય છે. અરૂચિ, અલ્પાહાર એ લક્ષણો થઈ શરીરમા તાવનો પ્રચાર થાય છે તેમજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સર્વ હાડકામાનુ તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે બદ થએલુ હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઇ ન બેસી જાય અથવા ફુટી તમાનો દમ નીકળી જઈ તેના ઉપશમ ન થાય, તો ગરમી શરીરમા ભરી બધુ અગ, વૃષણ, ઇદ્રિએ ચાદી પડી, તે ફુલવા લાગી તેમાથી દુર્ગંધીયુક્ત પરૂ અને પાચનો સ્રાવ થાય છે તે યોગે શરીરમાનુ સર્વ લોહી બળી જઇ શોષણ થાય છે શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે દાતો ઉપર મળ ચોટે છે પેટમા કીડા સચય થાય છે, જ્વરોદ્‌ભવ થાય છે, પગે સોજો આવે છે અને તેવાજ પરિણામ થાય છે

ફિરંગોપદંશની સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ—ફિરગ નામના દેશમા એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ફિરગી લોક આ દેશમા આવ્યાથી એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરૂષને થયો હોય તેનો અતિ સહવાસ કરનારા જે માણુસ હોય તેમને પણ એ થાય છે તેના **પ્રકાર**—**બાહ્યફિરંગ**—અદરના અગ ઉપર ફોડ અને તેને ઠેકાણે વેદના મદ, તે ફોલ્લા ફુટવાથી વ્રણ જેવા જણાય છે એ સુખસાધ્ય છે **અભ્યંતર ફિરંગ.**—એમા શરીરની અદર સધીને ઠેકાણે ફોલ્લા થઈ ફુટી વ્રણ થાય છે અને તે ઘણા દિવસ રહે છે, તેથી વેદના ઘણી થાય છે આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો એ બન્નેના લક્ષણે જે યુક્ત હોય છે તે બાહ્યાભ્યતર જાણવા ફિરગોપદશના સાધારણ ઉપદ્રવ —કૃશપણુ, બલક્ષય, અગ્નિમાદ્ય, દુર્ધર વ્રણ, નાકનુ ઝરવુ અને હાડકુ વાકુ થવુ એ ઉપદ્રવો જાણવા

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર*:—પહેલા રેચ આપવા (૧) ભરધારા, બીજામા

* (૧) ઇંદ્રિયને જખમ થયો હોય તો કપીલો સરસીયા તેલમા મેળવી ચોપડવો, અથવા મેદી સરસીયા તેલમા મેળવીને ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે અથવા ચોમાસામા મનાડીના ટોપ જેને ફારસીમા સમારગો અને સિધીમા ખુભો કહે છે તે ટોપ લીલો હોય છે ત્યારે સફેદ હોઇને સુકાયા પછી કાળો થએલો હોય છે, તે સમૂળ ઉખેડી લાવી તેનો ભૂકો લીલા જખમ ઉપર મૂકે તો આરામ થાય. (૨) ચાદીના ગમે તેવા મોટા ધારા પડયા હોય અને મોટા ફોડલા થયા હોય તે ઉપર હીમજી હરડે તોલા ૮, રસકપુર તોલા ૪, દાડમના સુકાં ફૂલ તોલો ૧, એોદારસીંગ, જાયફળ, એલચી, ધાણા, લવગ અને મરી એ સર્વે એકેક તોલો લઇ

નગ ૩, સુંઠ, બાલહરડે, આસગંધ અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો છાશમાં નાખવું, અને તેમાં ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું (૨) કાચકીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો (૩) રતી ચણોઠીના પાદડાના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો પથ્ય ઘઉં અને તુવેરની દાળ અલુણી. (૪) કડવા લીંબડાના પાદડા અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવા પથ્ય ઉપર મુજબ (૫) અઘેડાના ઝાડ મૂળ સુધા ઉપાડી લાવી પછી તેના મૂળ કાપી નાખવા, અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી પૈસાભાર નાખી ૭ દિવસ આપવો પથ્ય ઉપર મુજબ ઉતાર—જાસવંદ (જાસુદી) અથવા બોરના

ખાડી ઝીણા કરી ૧૦૦ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું લીંબુનો રસ ખરલ કરતા સુકાય ત્યારે સોપારી સોપારી જેવડી મોટી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી એકેક ગોળી સવાર સાંજ ખાય તો આરામ થાય એ ઉપર મીઠું ખાવું નહિ, મોળું ખાવું બીજે—મોદારશીંગ તોલો ૧, દાડમની છાલ તોલો ૧ અને ગોળ તોલા ૨, પહેલી બે વસ્તુઓને ખાડી ઝીણી કરી તેની ગોળી ૮, ગોળમાં વાળી પછી એકેક ગોળી સવાર સાંજ ખાય અને ઉપર ઘી શેર ૦। ગાયનું ખાય તો દિવસ ૧૪માં આરામ થાય છે ત્રીજે—હીમજી હરડે ૨ તોલા, ફુલાવેલું મોરથુથુ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો લઇ ખાડી લીંબુ ૧૦૦ના રસમાં ખરલ કરી ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી, તેમાંથી ગોળી ૧ ટાઢા પાણી સાથે ગળાવવી બીજા દિવસે બે ત્રીજા દિવસે ત્રણ લેવી એમ જ્યાં સુધી એ દવાથી ઉલટી ન થાય ત્યાં સુધી એકેક ગોળી વધારતા જવી જેટલી ગોળીથી ઉલટી થાય તેથી એક ગોળી ઓછીની દરરોજની માત્રા સમજવી. ચએલ ઉલટી બંધ કરવાને તુરત શેકેલા ચણા ખવરાવવા. એથી ટાકીનો આજાર તથા શરીરમાં ગમે તેવા ફોડલા કે નારૂ હોય તે મટે જો ઉલટી થાય, તો ઉલટી રોકવા માટે શેકેલા ચણા ખાવા ટાકીના દરદમાં મ્હોડું આવે તો ઘણો ફાયદો થાય દરદને જડમાંથી કહાડે ચોથો—લવંગ તોલો ૧, ઓદાર તોલો ૧, ખરેટીના પાદડા તોલા ૩, માણસની હાડકી તોલો ૧, એ સર્વનો પાતાળ યંત્રવડે અર્ક કહાડી ચોપડવો એ ઇન્દ્રિયની તથા શરીરની ચાંદીને આરામ કરે છે પાંચમો:—રસકપૂર તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સોપારી ચીકણી તોલો ૧, નાગરવેલના પાન ૨૫ એલચી તોલો ૧, એ સર્વેને ખરલમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી બકરીના દૂધ સાથે ગોળી ૧ ખવરાવવી એથી હાથ, પગ, જીભ, મ્હોડું વગેરે અંગોમાં ગરમી ન નીકળે. છઠ્ઠો પ્રકાર—રૂમી મસ્તકી તોલા ૨॥ અને આવળના સુકા ફૂલ તોલો ૦॥ વાટીને ચાળી ચાંદી ઉપર ભભરાવવું. સાતમો પ્રકાર—જીડાને બાળી ભભરાવે તો મટે. માણસના હાડકાની રાખ ટાંક ૫ અને બેરજો ટાંક ૫ વાટી કાગળથી ચોપડે તો શાંતિ થાય. આઠમો પ્રકાર—રાળ, કાથો, મનુષ્યની હાડકી, કોડી, મોરથુથુ, હીરા દખણ, એ સરખે ભાગે લઇને ઘી સાથે મલમ કરી ચોપડવો. નવમો પ્રકાર:—મોરથુથુ અને જુની ઇંટને વાટી ચાંદી ઉપર ભભરાવવી.

પાદડાનો રસ આપવો, એટલે આગ મટશે. (૬) ઝિંઝરૂટીના પાદડા એક મુઠી વાટી તેમા થોડું જીરૂ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવા (૭) શિવલીંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમા ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમા જીરૂ અને સાકર નાખી આપવો (૮) કડવા પરવળ, કડવા લીમડો, હરડે, આમળા અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો, કિવા ખેર અને અસાણાનો કાઢો ત્રિફળા સહિત કિવા ગુગળ સાથે પાવો, એટલે સર્વપ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે (૯) આબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમા નાખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવા. તે ઉપદંશ-ત્રણને હિતકારક થાય છે (૧૦) જાઈના કુમળા પાદડાનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનુ ઘી બે તોલા અને કિંચિત્ ગોળ નાખી તે સવારે સેવન કરવુ, એટલે પાચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે એ ઉપર ઘઉ અને ઘીની પથ્ય કરવી. (૧૧) આકડાના અને ારગણીના મૂળની છાલ, હિંગળોક, હરતાલ અથવા ભિલામો, એકત્ર કુટી ચલમમા નાખી હોકામા પીવા આપવી, એટલે મોઢુ આવશે પછી રોગ સારો થયા પછી કૂટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળીઆની છાલ ઇત્યાદિનો કાઢો કરી તેને લુગડાથી ગળી પાવો

શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે.—(૧) ગોખરૂ ૧ તોલો, કંકોલ ૦। તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાંશ કાઢો આપવા (૨) સતત્ એક વર્ષ પર્યંત વાંકેરીનુ ભોયુ ગાયના દૂધમા ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાઘ અને સાધારણ ચાઠીઓ સારી રીતે સારા થઇ શરીરમાનુ લોહી શુદ્ધ થાય છે, એટલુજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીવ્રણ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે જે રોગીના શરીરપર ચાઠીઓ ઉઠતી હોય તેને આજ ઔષધ ઠંડા પાણીમા ઘસી ઉપર ચોપડવુ (૩) ઉબરાના મૂળ સાધારણ જાઘા જેવડા મોટા હોય, તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોકળા કરવા તે મૂળ નીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવુ એ પ્રમાણે સાજે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમા તે વાસણમા ઉબરાનો દ્રવ ઠરસે, તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમા ભરી રાખવો અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઇ, તેમા જીરાની ભુકી અને ખડીસાકર ૧। તોલા પર્યંત નાખી સૂર્ય ઉદય થયા પછી સવારે અને સુર્યાસ્ત થયા પહેલા બે ઘડી દિવસ હોય તે વળા સાજે, એ પ્રમાણે એક અઠવાડિયુ આપવાથી સારો ગુણ આવે છે રોગી સશક્ત અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિનો હોય તેનેજ આ ઔષધ આપવુ એ ઓષધથી તણખીયો પ્રમેહ પણ જાય છે પથ્ય—ફક્ત ઘઉની રોટલી, ઘી અને સાકર (૪) ધોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ધોવા અને કુટવા એટલે તેમાથી જે રસ નીકળે તે શક્તિ અનુસાર પાશેર પર્યંત લઈ તેમા આસુંદરાની અંતરછાલનુ ચૂર્ણ અને ગાયનુ દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખુ કરવુ પછી જીરૂ અને ખડીસાકરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ- (૫) ચોપચીનીનુ ચૂર્ણ આપવુ (૬) ચોપચીનીનો પાક આપવો

ગરમીની ચાંદી ઉપર ઉપચાર:—(૧) કરેણના મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો, એટલે ઉપદંશ સબંધી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધતુરાનુ અથવા મોગલી એરંડાનુ દૂધ (રસ) ચાંદી ઉપર

ચોપડવુ, એટલે ચાદી જલદી ભરાઈ આવે છે (૩) ત્રિફળાના કાઢાએ અથવા ભાગરાના રસે વ્રણ ધોવુ (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, બોરડીની છાલનુ ચૂર્ણ, શખજીરૂ, એ ઔષધો ઝીણા વાટી તેનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાંધવુ (૫) ધોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવુ (૬) રસકપૂર, ધોળો કાથો, મુરદારશીગ, શખજીરૂ, માયફળ (માયા) અને સોપારીના કોલસા, એ ઔષધો ઝીણા કરી ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવા (૭) મોહળનુ મીણ, સિંદૂર અને બોડીઅખાડીનો રસ એકેક તોલો લઈ, આઠ તોલા ઘીમા કઢવી, જાડુ થયા પછી ઉતારવુ એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, વ્રણ, નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) મટે છે. (૮) ગોપીચદન અને મોરથુથુ પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૯) શખજીરૂ લીબુના રસમા વાટી ચોપડવુ અને ગોખરૂની બુકીની ધૂણી આપવી (૧૦) હિંગળોક, આકડાના અને રીંગણીના મૂળની છાલ, એની ધૂણી આપવી અથવા ધૂમ્રપાન કરાવવુ, એટલે સર્વ વ્રણ, ઉપદશવ્રણ, પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —ઉપદશ માટે—અઘેડો–૧૮, અળશ –૩, આવળ–૫, આબો–૧૪, ઉબરો–૧૩, કરેણ–૨, કારિદ્ર–૩, કાચકી –૩, ખેર–૧, ચણોઠી–૧૦, ૧૮, ચમેલી–૭, ચોપચીની–૧, જિંઝરૂટ–૨, દાડમ–૧૫, નાળિએ–૩, પીપળો–૧, બાવળ–૧૮, ભાગરો–૧, મદાર–૨, રતનજોત–૯, રોમફળ–૨, લીમડો (કડવો)–૩૯, વાંકેરી–૧ ઉપદશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે માટે–વાસનવલ–૮ ગરમી× માટે– અજમો–૫.

* આ પ્રયોગમા કોઈ કોઈ રીંગણીના મૂળને બદલે ચણકબાબા વાપરવાનુ કહે છે જે પ્રયોગમા હિંગળોક રસકપૂર વગેરે વાપરવા બતાવેલ છે, તે પ્રયોગોથી મ્હોડુ આવી મ્હોડેથી અત્યત લાળ પડે છે, રોગી ભારે હેરાન થાય છે, અને જેમ જેમ લાળ પડે છે તેમ તેમ તેના શરીરમાથી વ્યથા નીકળતી જાય છે. વખતે અનાડીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો દરદીનો જીવ પણ જાય છે એથી એમા ધૂમાડો આપવાની કે ધૂણી પાવાની રીત ગ્રથકારો બતાવતા નથી કેમકે એ પ્રયોગ ઘણો સાવચેતીથી કરવા જેવો છે માટે ગુરુની રૂબરૂ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ કેટલાક હિંગળોક, ઘી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે એનો ઉતાર તાદળજાથી થાય છે કોઈ પણ રસાયણ પ્રયોગથી મ્હોડુ આવેલુ હોય તો આબો, જાબુ, બોરડીના મૂળ, બાવળ, આમલી, ગુદી અને લીમડો, એ સાતની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરાવવા એ સાતમાથી લીમડો અડધ ભાગે અને બાકી સમાન ભાગે લેવા એકલી બોરડીમૂળની છાલના કોગળાથી પણ શાતિ થાય છે

× શરીરની અદરની આતસને પણ ગરમી કહે છે, તેમજ આ ગ્રથમા મૂત્રાઘાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે, પરતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદશ (ચાદી) જ ગ્રહણ કરવાનો બહુધા રિવાજ ચાલુ છે તેથીજ અમે ગરમી શબ્દના ઉપાયોને વનૌ૦ માથી અહી જુદા અનુસધિત કર્યા છે માટે સુજ્ઞ બધુઓએ એ ઉપાયો વિચારીનેજ કરવા

ઉપરસાલ—૩, કાકડી—૭, કાનરવેલ—૧, કાગિવણા—૪, કાડાળી—૪, બીજડો—૭, ગોખરૂ મોટા—૧૧, ડમરો—૨, કુગળી—૧૧, ધોળો મરવો—૧, લીમડો (કડવો)—૬, વાકેરી—૩, શિમળો—૪ **આગંતુક ગરમી** માટે—ગોમેરો—૧, ચણકબાબા—૪, મરવ—૯, સાગ—૪, સુખડ—૭. **સર્વ પ્રકારની ગરમી** દૂર થવા માટે—અરલુ—૭, આબો—૧૮, કમળ—૨, કરિયાતુ—૧, કાડવેલ—૧, કેવડાનુ ઝાડ—૫ **ગરમીના યોગે શરીરે ચાઠા થાય** તે માટે—અરલુ—૮, અરિઠા—૭, કડવી કવઠ—૧, કપૂર—૧, કાટી ગોખરૂ—૪, ખપાટ—૨, ગલકી—૪, ગોરખ આમલી—૫, પીળો ધતુરો—૩, મુગવેલ—૨, મોગલી એરંડો—૫, ૬, મોરવેલ—૧, લમણુ—૧૯, શરસડો—૬, સોનારવેલ—૨, હરડે—૧૮ **ઇન્દ્રિય લાલ થાય કે ઉપર ચાઠીઓ થાય** તે માટે—આમળા—૩૪, તરબુચ—૪

જુઓ **અનુભુત** ઔષધ—ઔષધિક્રિયાની ગુટિકા પ્રયાગની ટીપણીમા ન ૬ રસાયનની ટીપણીમા ન ૧, મલમની ટીપણીમા ન ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૬

બદ—ગરમી અદર થઈ શિશ્નની ઉપરની સંધિમા લાબી ગાઠો આવે છે તેને બદ કહે છે તેની ઉપેક્ષા થયાથી મોટા કષ્ટે અને ઘણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુસહ થાય છે **બદ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સારી ગાઠ બધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવુ અને કડવા લીમડાના પાદડા, થોડુ પાણી વાટી તેમા હળદર અને ઘી નાખી, ગરમ કરી ઉપર બાધવુ (૨) ચુનો, હમડીપાષાણભેદ અને ભીલામો એકત્ર બાળી તેની પટી લગાવવી (૩) લસણ, ભીલામો અને શેકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાધવી. (૪) ચિત્રાના મૂળ લીબુના રસમા ઘસી ચોપડવા (૫) ધૂપગુગળ, બોળ, વછનાગ અને ચણોઠીની દાળ પાણીમા ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસાળીઓ ચોપડવો આ ઔષધ ઘણુજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાઠ વેરનાર છે (૬) ચીઠણીના ઝાડના લાલવર્ણના કુમળા પાદડા લાવી ચદન પ્રમાણે બારીક વાટી તેનો ગોળો કરી બદપર લગાવી, તે ગોળા ઉપર વારવાર ઠડુ પાણી નાખતા રહેવુ એ ઔષધથી કેટલીએક ગરમ ગાઠ હોય તોપણ તે તુરત પાકી મેલ થાય છે અને તે ઉપર નરમાશ આવે છે (૭) ગાઠ કઠણ હોય તો તેને કાથો અને રેવચીનો શિરો, આકડાના દૂધસા ઘસી દિવસમા બે વખત ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાઠ બેસે છે (૮) ત્રિધારી થોરીઆના ઝાડના મુળનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડના મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી, એટલે ત્રણ દિવસમા ગુણ આવે છે (૯) માણ, ચુનો અને ભિલામો ઘસી લેપ કરવો, એટલે સર્વ પ્રકારની ગાઠો બેસે છે

પથ્ય:—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની દાળકી, ઘી, કારેલા, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તુરા પદાર્થ, મધ, તલનુ તેલ **અપથ્ય:**—દિવસે નિદ્રા, મુત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ

૨૯—ચિત્તભ્રમ (ઉન્માદરોગ.)

કારણ:—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરુષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરૂદ્ધ ભોજન, બળવાન પુરુષાદિથી મસ્તી કરવી, વગેરે કારણોથી અલ્પ સત્વગુણી પુરુષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પોતાનો નિત્યનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની, તે નાડી ત્યાં સુધી જઈ જ્યારે પિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ* એટલે ચિત્તભ્રમ કહે છે.

* ૧ જે ઉન્માદથી રોગી વાતચીત સહન કરી શકતો નથી, ચીડાય છે, શરીરે અડધો નગ્ન ફરે છે, ઘડીમાં ભય પામે છે, નાસે છે, શરીર ગરમ રહે છે, શીતળ છાયામાં બેસવું ગમે છે, ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે, અને શરીરનો રંગ પીળાશ પકડે છે તે **પિત્તોન્માદ.** ૨ ઉપવાસાદિક કારણોથી વધી ગએલો વાયુ, મનને ચિંતાતુર અને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ અને યાદશક્તિને નહિ જેવી કરી નાખે છે, એથી દરદીને કારણ વિના હસવું, પ્રસંગ વિના નાચવું, ગીત ગાવું હસવું અને ભાષણ કરવું, હાથના ચાળા કરવા, લટકા કરવા અને રડવું વગેરે વિચિત્ર હાવભાવ પ્રગટે છે રોગીનું શરીર ખરબચડું, પાતળું, તાંબાના રંગ જેવું થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે **વાતોન્માદ.** ૩ જેનાથી રોગી વધારે બોલતો નથી, અનાજ ઉપર અભાવો, સ્ત્રીસંગ અને એકાંત ગમે છે, ઉંઘ ઘણી અને ઉલટી થાય છે, મ્હોડેથી લાળ પડે, જમ્યા પછી રોગ વધારે દાખવે અને ત્વચા, મૂત્ર, નેત્રાદિક સફેદ હોય તે **કફોન્માદ** સમજવો ૪ ત્રણેના મિશ્ર લક્ષણવાળો ઉન્માદ **સન્નિપાતોન્માદ** કહેવાય છે, એ કેવળ અસાધ્ય છે ૫ ભય કિંવા પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી થયેલો ઉન્માદ **શોકોન્માદ** કહેવાય છે એમાં દરદી ઇચ્છા પ્રમાણે બકે છે, વખતપર મનની ગુપ્ત વાત કહી દે છે અક્કલ ઉલટાઈ જાય છે, ગાય છે, હસે છે અને છેક મૂર્ખ બને છે આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ ચરકે બતાવ્યા છે માધવનિદાનમાં જે રોગીની આંખો બહુજ લાલ—ઘટ્ટલાલ બને છે બળ, ઇંદ્રિયો અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે, અત્યંત રાંક જેવા બને છે, મુખ કાળું પડી જાય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને છઠ્ઠો **વિષોન્માદ** અને સાતમો **ભૂતોન્માદ** બતાવ્યો છે તેમજ ભૂતોન્માદના પણ પંદર ભેદો બતાવ્યા છે ચરકે તેને બદલે દેવોન્માદનો ઇસારો આપ્યો છે

ઉપચાર:—(જૈન ગ્રંથમાંથી) (૧) રાસ્ના ટાંક—૨ બ્રાહ્મી ટાંક—૯, કરીયાતું ટાંક—૨, ચવક ટાંક—૨, માલકાંગણી ટાંક—૨, લીંડીપીપર ટાંક—૨, સુંઠ ટાંક—૨, પીપળામૂળ ટાંક—૨, અજમો ટાંક—૨ લઈ પડીકાં ૭ વાળી એકેક પડીકું પાણી શેર ૧ માં ઉકાળી નવટાંક પાણી રહેથી ઉતારી ગાળીને પાવું (૨) બ્રાહ્મીઘૃત—બ્રાહ્મીનો રસ શેર પાંચ અને ઘી શેર ૫ ગાયનું, એ બેને એકત્ર કરી બરી કે બાવટાના ધાનની કોઠીમાં દિવસ ૭ દાબી રાખવું પછી ચુલા ઉપર તાપે ચઢાવી રસ બળી જઈ એકલું ઘી રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ પછી તેમાં દેવદાર ટાંક—૨ લવંગ ટાંક—૨ જાયફળ ટાંક—૨,

લક્ષણ—કારણ નહિ છતા હસવુ, ગાવુ, નાચવુ, પ્રીતિ કરવી, લજ્જા છાડવી, બુદ્ધિ વિપર્યય થવો, રોવુ, ઉંઘનો નાશ, એકાંતે જઇ કંઇ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો, ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય છે **અસાધ્ય લક્ષણ**—જે રોગી મ્હોડુ ઉપર કિવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગૃત રહે છે એને ક્ષીણ એવો અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર.—(૧) ગોથા (વાઇ) ઉપરના ઔષધો આપવા (૨) નવસાગ અને ચુનો એકત્ર કરી દાબડીમા ભરી તે સુંઘવાને આપવુ. (૩) ધોળી ડુંગળીના રસનુ અંજન કરવુ (૪) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હીંગ, સિંધવ, ઘોડાવજ, કડુ, સરસવ, કરંજબી, ધોળો શિરસ, એ સમભાગ લઇ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનુ અંજન કરવુ, એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્ત વાયુ) અને ગોથુ (વાઇ) દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાંધી રાખવો. સર્પ ઇત્યાદિ ભયંકર જનાવરો દેખાડી બીવરાવવો અને શરીરે સરસવનુ તેલ ચોપડી ગરમીમા બેસાડવો અથવા જમીનપર સુવાડવો ગરમ પાણી તેના શરીરપર ફેંકવુ, કિવા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બ્રાહ્મી, કોળુ, ઘોડાવજ અને શંખાવળીનો અંગરસ જુદો જુદો કાઢી તેમા મધ અને કોષ્ટનુ ચૂર્ણ મેળવી ખાવાથી બધા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) ધતૂરાના પાદડાનો રસ અથવા બિયા ૪ અથવા ૫ ઘીમા આપવા (૮) ધમાસાનો અથવા બાળહરડેનો કાઢો ઘીમા નાખી આપવો. (૯) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અગથીઓ–૩, કારિવણા–૯, ડુંગળી–૨, તુંનેર–૫, ધતૂરો–૧૦, પટોલકટુ–૯, બીજોરૂ–૧૫, ૨૦, બ્રાહ્મી–૧, મહુડો–૧, મોચ–૯, વજ–૪, શંખાવળી–૧ જુઓ ગો વૈ૦ મા–ઘી ૯

પથ્ય.—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધારોષ્ણ દૂધ ઘી, જુનુ કોળુ, પરવળ, ચાકવત, તાદળજો, નાળિએર, કોઠુ અને ફણસ **અપથ્ય**—ગરમ ભોજન, મદ્ય (દારૂ), વિરૂદ્ધાશન, નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલા અને ભાજી પાલો.

૨૭—જુનો ઝાડો (સંગ્રહણી.)

કારણ—અતિસાર બંધ થવા છતા અગ્નિ મંદ હોય છે તેમા વિરૂદ્ધાહાર થાય તો તેથી કરી આમાશ થઇ અગ્નિનુ સ્થાન દુષ્ટ થાય છે એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે તેને સંગ્રહણી કહે છે અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિકે

ભાંગ ટાંક–૨, કાકડાશીંગ ટાંક–૨, ચવક ટાંક–૨, ખુરાસાનીવજ ટાંક–૨, કાળીપાટ ટાંક–૨, મોથ ટાંક–૨, હરડે ટાંક–૨, બહેડા ટાંક–૨, આમળા ટાંક–૨, પીપળીમૂળ ટાંક–૨, શતાવરી ટાંક–૨, અક્કલગરો ટાંક–૨, કંકોલ ટાંક–૨, સુંઠ ટાંક–૨, લીંડીપીપર ટાંક–૨, મરી ટાંક–૨, ચીત્રાછાલ ટાં૦–૨ અને વરધારો ટાંક–૨ લઇ ઝીણા ખાંડી કલ્ક કરીને નાખવા પછી તે ઘી રોજ ખાવુ. (૩) અમે તો કહીએ છીએ કે " માલવાળા થવુ હોય તો માલકાંગણી ખાઓ."

કરી સંગ્રહણી થાય છે જે સંગ્રહણી પ્રતિ દિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શબ્દયુક્ત શ્રાંત થઇ આમ છોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ સંગ્રહણી. ×

લક્ષણ:—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુવડે કરી ક્ષણ ક્ષણે બંધ પડે છે પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે તે કાચા આમજ પડે છે અથવા તે આમનો પાક થઇ પડે છે

×અતિસાર થઈ મટી ગયા પછી જ્યારે રોગી ખાવા પીવાનો વિચાર રાખતો નથી, ત્યારે તેનો જઠરાગ્નિ બિગાડ પામી સંગ્રહણી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને સંઘરણી કે ગ્રહણી કહે છે એનાથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, શરીરનું ભારેપણું વગેરે થવા માંડી બળનો ક્ષય થાય છે પછી જે ખાધું હોય તેનો આમ (કાચો ઝાડો) થઇને તે ગુદા વાટે પડે છે વખતે પક્વ થઇને પણ પડે છે અને વખતે તે કઠણ કે પાતળો હોય છે ઝાડો થતાં મરડો થાય છે

એ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને આમ એ દોષોના કારણથી પાંચ પ્રકારનો છે વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થએલા સંગ્રહણી રોગમાં તે તે દોષના લક્ષણો જોવામાં આવે છે (હવે પછીના 'ઝાડા'ના પ્રકરણમાં આ લક્ષણ જોવા) તે ઉપરથી ક્યા પ્રકારનો ગ્રહણી રોગ છે તે સમજાય છે ત્રિદોષ સંગ્રહણીમાં ત્રણે દોષના લક્ષણ મિશ્ર હોય છે આમ સંગ્રહણીમાં આંતરડા બોલે, આળસ અને દુર્બળતા થાય, ઝાડો નરમ, જાડો, ચિકણો, ધોળો, શબ્દ સહિત, કેડમાં વેદના સહિત અને થોડા મરડા સહિત આમવાળો થાય દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાંતિ માલમ પડે.

સુતેલા રોગીના પાસમાં શળ અને જળઘટીયંત્ર જેવો શબ્દ થાય તેને **ઘટીયંત્ર** નામે અસાધ્ય સંગ્રહણી રોગ કહે છે

યુનાનીના મતથી એ રોગ બે પ્રકારનો છે એકને આબી અને બીજાને આતસી કહે છે જો આબી હોય તો તરસ થોડી હોય. કદિ ઝાડો થાય અને કદિ બંધ થાય. એના ઉપર રાળ પૈસા ૬ ભાર, બુરાની ખાંડ પૈસા ૩ ભાર, બાવચો પૈસા ૨ ભાર, સુંઠ પૈસા ૩ ભાર અને કતાનના બીજ પૈસા ૩ ભાર લઇ ઝીણું ખાંડી બબ્બે પૈસાભાર સવાર-સાંજ ફાકે તો આબી સંગ્રહણીનો રોગ મટે. (૨) એ દરદમાં ભાંગ પીએ તો ઠીક છે (૩) ખસખસની પોસ્ત (છોડવા) હથેળી ભરીને ફાકે તો ફાયદો થાય (૪) આ રોગમાં અફીણ ગુણકારક છે જો આતસી હોય તો—તેનું દિલ પાણી વાસ્તે તરફડે દિલ તથા છાતીમાં બળતરા થાય પાણીના જેવો રાત દિવસ ઝાડો થયા કરે એ રોગને ઔષધિ ફાયદો ન કરે.

ચાંદી તોલો ૧ અને પરવાળા તોલો ૧ લઇ ચાંદીના કટકવેધી પત્રા કરી, એ બન્નેને ગોથીવાડના પાંદડાના છુંદામાં લપેટી કુલડીમાં કપડમાટી કરી ગજપુટ આપી ભસ્મ કરવી. એની યોગ્ય માત્રા માખણ સાથે આપવાથી દુરાગ્રહી સંગ્રહણી પણ નાશ પામે છે સંગ્રહણી ઉપર કેટલાક લોકો ઘોડાચોળી અથવા અશ્વચોળી નામની ગોરખનાથજીની ગોળીઓ આપે છે

પૂર્વરૂપ.—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા, એ લક્ષણો થાય છે જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે મન વિદગ્ધ થાય છે, એટલે કરપલ્મા જેવું થાય છે, તેથી તે અન્નોનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને જડપણું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) સુંઠના કલ્કમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, બરોળ, ઉધરસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિને અર્થે સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી છાશ પીવી. અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને છાશ વધારતા જવું, એટલે સુધી કે છાશજ અન્ન સિવાય આહાર થઈ શકે મૈથુન અને ક્રોધ એ વર્જવા (૩) હીંગ, જીરૂં અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દહીં ભાગેલી છાશ આપવી, તે સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને છાશ તથા ભાત પથ્યને માટે આપવા. (૫) અજમો, પીપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, ધાવડીના ફૂલ, આમલી, લીંડીપીપર તથા વાળો, એ એકેક તોલો અને સાકર ૭ ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું, એટલે સંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટવડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ઘીમાં મીઠું નાખી પાવું. (૭) તાલીસાદિવટી—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી, એ ચાર ચાર તોલા, લીંડીપીપર અને પીપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા, સુંઠ બાર તોલા, ચાતુર્જાત અને વાળો એ એકેક તોલો, એ બધાનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણ ગણો ગોળ, એમાં બે તોલાની ગોળી કરવી. તે ભક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સંગ્રહણી, ઉલટી, ઉધરસ, દમ, જ્વર, અરૂચિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે (૮) કાળી મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ તથા ભાત આપવા (૯) શંખભસ્મ અને સિંધવ સમભાગ લઈ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં ચટાડવું, એટલે મોટા સંગ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે (૧૦) કંકાયન ગુટી આપવી (૧૧) સાટોડીના મૂળીઆ, મરી, શરપંખા, સુંઠ, ચિત્રાના મુળીઆ, બાળહરડે, કરંજની છાલ અને કાચા બીલાનો કાઢો કરી પાવો, એટલે દુઝણમસ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી, એ બધાનો નાશ થાય છે (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ, કડાની છાલ, લોદર અને પહાડમૂળનો કાઢો પાવો, એટલે સંગ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે. (૧૩) તાલીસાદિ ચૂર્ણ.—તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, આંબાહળદર, બીલા, અજમોદ, કઠોરા, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીના ફૂલ, અતિવિષ, જાયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, કોકમ, પંચલવણ (કાચલવણ, બીડલોણ, સિંધાલુણ, સંચળ અને મીઠું), જીરૂં, શહાજીરૂં, વાવડીંગ, અમ્લવેતસ, આમલી, ત્રિફળા, પિત્તપાપડો, જટામાસી,

આમળા, વાળો, એલચી, બ્રાહ્મી, જવાસા, ભોયઆમળી અને કોષ્ટ, એ સમભાગ તથા એ બધાની બરોબર હરડે અને તે સુદ્ધાં બધાની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી સંગ્રહણી, ક્ષય, ઉગ્રરસ, દમ, અરૂચિ, પ્લીહા, દુર્નામસા (હરસ)–દુઝતા મસા, ઓડકાર, તાવ, વાયુ, સ્થૂલતા, પ્રમેહ, સોજો, પાંડુ, ગાળો, ઉદરરોગ, કફજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, આફરો, વિષૂચિકા, અગ્નિમાંદ્ય અને સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે વળી તે પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને આપનારૂં છે (૧૪) મસૂરના કાઢામાં બીલાનું મગજ બારીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, સંગ્રહણી, પાંડુ અને કમળાનો પણ નાશ કરે છે (૧૫) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો, સોજો તથા આમસંગ્રહણીનો નાશ કરે છે (૧૬) ભલ્લાતકક્ષાર.—ભિલામો, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, સિંધાલુણ, સંચળ, મીઠું અને ધુવાસ, એ આઠ તોલા લઇ છાણાના દેવતામાં બાળવું તેનો ક્ષાર ઘીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો, એટલે હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, બીલા અને સુંઠનું ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું, એટલે તે ઘણી દૃઢ સંગ્રહણીનો નાશ કરશે (૧૮) સંચળ, ચિત્રો અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવું એટલે સંગ્રહણી, ઉદર, ગુલ્મ, દુર્નામસ, અગ્નિમાંદ્ય અને બરોળનો નાશ થાય છે (૧૯) કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ—કોઠું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ તથા દાડમની છાલ, આમલીની છાલ કુમળા બીલા, ધાવડીના ફુલ, અજમોદ અને નીંડીપીપર એ ત્રણ ભાગ, અને મરી, જીરૂ, ધાણા, પીપળીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર નાગકેસર, ચિત્રો, સુંઠ એ તેર ઔષધો એક એક ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું એ ચૂર્ણ કંઠરોગ, અતિસાર, ક્ષય ગુલ્મ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—અતિવિષ–૫, ૧૦ અરડુસો–૩, આદુ–૮, આંબો—૨૨ ઇન્દ્રજવ—૧૬, ખસખસ ક (અફીણ)—૨, ગાજર—૬, ચણકબાબા—૫, ઝેરીચલા—૯, દાડમ—૬, પાઢ (કાળીપાડ)—૧૨ પીલુ—૧, બાવલો—૧, મરી—૧૩, મુસળી—૫, મોથ—૬ રાળ—૧ લવિંગ—૧૦, સમેરવા—૧૫, સાલમ—૩ આમ સંગ્રહણી માટે—બીલી—૭ જુઓ ગો વૈ૦ મા દૂધ–૨૧, છાસ ૨, ૬, ૭, પ્રા૦ ઔ૦ મા છાસ વર્ગ–૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમા ન ૯.

પથ્ય—જૂના સાઠી ચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ, વિશેષ માખણ કાઢી લીધેલી છાશ દૂધ માખણ, દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણસ, દાડમ, કેળફુલ, જૂના કેળા, કોઠું, જાંબુ, ધોળું કોળું (દુધી), તુરા પદાર્થ અપથ્ય:–ઘઉં, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મશાળ, ચાકવત કોળું, સરગવા, કંદ, નાગરવેલના પાન, શેલડી, બોર, કેરી, કાકડી, સોપારી ગોળ, નાળીએર ભાજીપાલો, ખાર, દ્રાક્ષ, આદુ મીઠું, જડાન્ન

૨૮—ઝાડો અથવા અતિસાર અને મરડો.*

કારણઃ—પ્રમાણુ કરતા અધિક ખાવુ, જડ પ્રદાર્થનુ સેવન કરવુ, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણુ, અતિ રૂક્ષ, અત્યત પાતળુ, એવા પદાર્થ ખાવા, વિરૂદ્ધાશન, અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુન ભોજન કરવુ, અપકવ અન્ન ખાવુ, અતિ મદ્યપાન કરવુ, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા

---

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, શોક અને આમ, એમ છ પ્રકારનો ઝાડો છે ભયાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણુ એ સર્વના પેટામા આવી જાય છે. ૧—ઝાડો કાઈક લાલાશ ઉપર ઉતરે અને ઝાડામા ફીણુ મળેલુ હોય તથા લુખો અને થોડો થોડો વારવાર આમ સહિત આવે, ઝાડો થતી વખતે પેઢુમા પીડા થાય તે **વાયુનો.** ૨—ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધિ સયુક્ત પાતળો થાય તથા ગુદા પાકી જાય, શરીરમા પરસેવો આવે, તરસ લાગે, શરીરમા દાહ તથા મૂર્છા થાય એ **પિત્તનો.** ૩—ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધવાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઉતરે તથા શરીર ભારે રહે, ભોજનમા અરૂચિ હોય તે **કફનો.** ૪—ભુડના માસ સરખો ઝાડો હોય, અનેક રગનો હોય, નેત્રમા તદ્રા રહે, તરસ, મુખશોષ, ભ્રમ, મોહ થાય તે **ત્રિદોષનો** જો એવા લક્ષણુ સ્ત્રી, વૃદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છ ૫—પુત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાશથી શોક કરે, આ શોક પેટના અગ્નિને મદ કરે છે તથા શરીરની બહારનુ તેજ પેટમા જઇને રૂધિરને બગાડે છે, અને લોહી ઝાડા સાથે મળીને અથવા ન મળીને ગુદાદ્વારાએ ચણોઠી જેવો નીકળે તો તેને શોકનો અતિસાર જાણુવા, અને તે શોક દૂર થવાથી જાય છે. એવીજ રીતે કોઇપણુ પ્રકારના ભયથી થાય તેને **ભયાતિસાર** જાણુવો ૬—**આમાતિસારથી** પ્રથમ ભોજનનુ અજીર્ણુ થાય અને પછી ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાય તો તે કોઠામાના વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણે દોષોને તથા ઝાડાને બગાડે છે એમા ઝાડો શળ સયુક્ત, દુર્ગંધ સાથે, અનેક રગનો હોય છે વળી એક પાત્રમા ઝાડો કરાવી જોવાથી ઝાડા જળમાં તરે અને આમ પણીમા બૂડે અથવા દુર્ગંધ સયુક્ત સફેદ ચીકાશપર હોય તે પણુ એનાજ લક્ષણુ છે ૭.…તિસાર એ પિત્તાતિસારનો ભેદ છે આમા અત્યત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઇ લોહીને બગાડે છે જેથી ઝાડો રૂધિર સાથે ઉતરે છે

મરડો—અતિસારનો ભેદ મરડો છે કુપથ્યના કરનારા પુરૂષને વાયુ વધીને કફમા મળી મરડો કરે છે ક્ષણુ ક્ષણુમા અમળાઇને થોડો અથવા ઘણુો ઝાડો ઉતરે તેને **મરડો** કહે છે એને કોઇ આકડી પણુ કહે છે. એ મરડો વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો એમ ચાર પ્રકારનો છે જેમા ઘણી પીડા થઈ ઝાડો ઉતરે તે વાયુનો, દાહ હોય તે પિત્તનો; કફસયુક્ત ઝાડો થાય તે કફનો અને લોહી સયુક્ત ઝાડો હોય તેને લોહીનો મરડો કહે છે

ઝા… ઉપર ઉપચારઃ—અમતુ જીરૂ અને દહીં પાવા. (૨) **લીંડીપીપર** તોલો ૦॥, પીપળીમૂળ તોલો ૦॥, જાવત્રી તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, લવગ

પદાર્થનુ ભક્ષણ કરવુ, મળમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કાપ ઇત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે **લક્ષણો**—હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉદર, કુક્ષિ એને વ્યથા થવી, હાથપગનુ ગળવુ, અપાનવાયુનો અને મળનો અવરોધ થવા, પેટનુ ફુલવુ, અન્ન સારુ પાચન ન થવુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે જે અતિસારમા આમ પડે છે તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમા લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે **ઉપદ્રવ**—ઉલટી, મૂર્ચ્છા, ઉચકી, સોજો, શૂળ, દમ, ઉધરસ અને અન્નદ્વેષ એ ઉપદ્રવ સપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે **આમાતિસાર ઉપર**—કોઇ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થએલા છે કે નહિ એની ચોકસી કરી, આમ પાકા થયા હોય તો **દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા** કરવી (૧) બાળહરડે અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ, કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમા આપવુ (૨) સુંઠનુ ચૂર્ણ કરી તેમા લગારેક ઘી નાખી ગોળો કરવો અને તેને એરંડાના પાંદડા વીંટાળી ઉપર છાણમાટીએ લીપી અંગારામા બાફવુ માટી બળવા લાગે ત્યારે બહાર કાઢી અંદરનુ ઔષધ કાઢી લેવુ, અને તે સાકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી ૭ માસ પર્યંત આપવુ, એટલે આમાતિસાર બંધ થઇ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૩) સુંઠ, ગોળ અને ઘીની ગોળી* કરી આપવી, તેથી કરી આમનુ પાણી થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૪) કુમળા ચીભડામા સિંધવ અને થોડીક હીંગ ભરી, એરંડાના પાંદડામા વીંટાળી ભુભરટમા શેકી તે ખાવા, તેથી આમનુ પાણી થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સુંઠ, વરીઆળી અને ખસખસ અથવા સુંઠ અને વરીઆળી ઘીમા શેકી ઝીણી વાટવી અને તેની ફાકી લેવી (૬) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ અને ચિત્રકનુ ચૂર્ણ

તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અફીણ તોલો ૦॥, સર્વને વાટી ઝીણુ કરી ઠળીયો કહાડી નાખેલી ખારેકમા ભરી ઘઉની કણકથી લપેટી આટાનો દડો કરી, દેવતાના ભાઠામા પકવી પછી તેમાથી ખારેક કહાડી લેવી અને તેને ખુબ લસોટી ને પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એનાથી લોહીવા એટલે રક્તાતિસાર જાય. (૩) ગળ અને અમતુ જીરૂ દહીમા ખાવુ (૪) બાવળીયો ગુંદ, ખસખસ અને સાકર ઝીણા વાટીને ખાવા. (૫) ઓડી અજમો, મોચરસ સુંઠ, ધાવડીના ફૂલ એ સર્વ સમાનભાગે લઇ ઝીણા વાટી ચાવના ધોળવામા ટાંક ૨॥ ના અંદાજે આપવુ ઉપર દહી અને લાપસી જમાડવી (૬) કોઠી, અબલેકી, ઉશીર (વાળો) અને સાકરની ફાકી આપવી (૭) સુંઠ, હળદર, લીંડીપીપર, દારૂહળદર, કરંજ બીજ અને બીજોરાની જડ સમાન ભાગે લઈ વાટી કાંજીના પાણી સાથે મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ચોખાના ધોવરામણમા આપવાથી ઝાડો મટે વાસી પાણી સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે. ઘોડાની ચુંક પર એજ ગોળી ૨૧ ઉષ્ણોદકથી આપવી

* આને અવેળી કહે છે.

કરી તે ચોગણા પાણીમા આપવુ (૮) બાળહરડે, અતિવિષ, સિધવ, સચળ, ઘોડાવજ અને હીંગનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ (૯) સુરણને સુકવી ચૂર્ણ કરવુ અને ઘીમા તળી આપવુ (૧૦) જાયફળ, સુઠ, રાળ, માયફળ (માયા) અને ખજૂર, એ દરેક છ છ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવુ, અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમા વગડાઉ છાણાની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણમા દરેક વખત દોઢ માસા પ્રમાણે બે વખત આપવાથી જીર્ણાતિસાર, આમાતિસાર અને શૂળ દૂર થાય છે (૧૧) લસણની કળીમા અડદના દાણા જેટલુ અફીણ ભરવુ અને અગારા ઉપર શેકી ખાવી, એટલે આમાતિસાર તુરત દૂર થાય છે **રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જાબુ, કેરી અને આમલીના પાદડાનો અગરસ કાઢી તેમા મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને થોડા આકડાના કુમળા પાદડા એકત્ર વટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો (૩) બીલુ જરા ભાગી બાફવુ અને તેના ગરમા ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમા સરબત કરી પાવુ (૪) ડુગળી બારિક ચીરી ચાર પાચ વખત ધોઇ નાખવી અને તે ગઠાદાર ચોકખા દહી સાથે ખાવા આપવી. (૫) ગાયના માખણમા તલની ભૂકી મિશ્ર કરી ઉમરાના પાદડા ઉપરની ૫ ફોડ અને સાકર નાખી આપવુ (૬) કડાની છાલ, અતિવિષ, એલચી, વાળા અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો (૭) દાડમની છાલ અને કાચા બીલાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૮) ચોખાના ધોવરામણમા ચોકખુ ચદન ઘસી તેમા મધ અને સાકર નાખી આપવુ, એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે (૯) કાચા બીલાનુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર અને પેટશૂળ, આમશૂળ દૂર થાય છે (૧૦) આબાની ગોટલી છાશમા અથવા ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો **સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચાર.**— (૧) અફીણ અને કેસર સમભાગ ખરલ કરી અર્ધા ગુજા (ચણોઠી) ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી (૨) લીંબુ કાપી અદર રાઇ ભરી ગરમ કરી આપવુ. (૩) કાદાના રસમા અફીણ મેળવી આપવુ (૪) નિષ્કટક મોટા બાવળીઆના પાદડાનો અથવા છાલનો રસ કિવા અરલુની છાલનો રસ અથવા કડાની છાલનો રસ, એમાનો કોઇ પણ અગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુઠ અને ધાવડીના ફૂલનુ ચૂર્ણ ગાયના દહીમા આપવુ, એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો કાળોવાળો, નાગરમોથ, ધાણા, મજીઠ, કાચા બીલા, ધાવડીના ફૂલ, લોધર અને સુઠનો કાઢો આપવો (૭) કુમળા બીલા અને આબાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બીલાનો ગર અને ગોટલીમાનુ મગજ, સાકર અને મધ નાખી આપવુ. (૮) આબાની અતરછાલ અથવા ગોટલી દહીમા વાટી આપવી, એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે (૯) જાયફળ, અફીણ અને ખારેક, સમભાગ લઇ નાગરવેલના રસમા ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાક છાશમા આપવી. (૧૦) અકો-

લના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવણમણમા ઘસી મધ નાખી આપવી, એટલે દુર્ધર અનિમારનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવણમણમા વાટવી અને તેમા ગાશ નાખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમા નાખી આપવી (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમા વાટી આપવા. (૧૪) અફીણ શેકી ખાવુ. (૧૫) કાયફળ મધમા ઘસી આપવુ (૧૬) મોળ તોલા કડાની છાલ ચોખાના ધાવણમણુમા વાટી ગોળીઓ કરવી,તે પછી જાબુડીના પાદડામા વીંટાળી તેને સુતરથી બાંધી ઉપર ઘઉના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો પછી તે ગોળાની ઉપર છાણા મૂકી દેવતા મળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યા સુધી અગ્નિ કરવો પછી ગોળો બહાર કાઢી પાદડા અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે ઠંડો થયા પછી તે મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે (૧૭) અરલુની છાલનો પુટપાકવડે રસ કાઢી તેમા મધ અને મોચરસનુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવુ (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાકવડે રસ કાઢી મધ નાખી આપવો (૧૯) જીરુ, ભાગ, બીલીનો ગરભ અને અફીણુ, એ સમભાગે લઇ દહીના નિતર્યા પાણીમા ખરલ કરી વાલ બરોબર ગોળી વાળી મધમા આપવી (૨૦) આર્દ્રકુટજાવલેહઃ—કડાના મૂળીઆની છાલ તાજી એકતુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણુમા લાવી તેમા પાણી એક દ્રોણુ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણુમાં નાખી ચોથો હિસ્સો પાણીનો રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી લાજાળ, ધાવડીના ફૂલ, કુમળા બીલા, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ એ માત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામા નાખી હલાવી લેહ થાય એવુ ઘટ્ટ કરવુ પછી આ અવલેહ પાણીમા અથવા બકરીના દૂધમા આપવો તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપિત્તાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમા હોય છે, તે અને ઘોરરૂપ એવા સપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે, તથા સ્ત્રીઓને સપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (પ્રદર) થાય છે તે, અને સપૂર્ણ શૂળવ્યાધિ તથા પ્રવાહિત રોગ કરીને અતિસારનો ભેદ છે તે, બધા રોગ દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—અંકોલ–૧, ૧૦, અજમોદ–૩, અરલુ–૨, આદુ–૧૧, આમલી–૧૦, આબો–૧૧, ૧૩, ઇન્દ્રજવ–૨, ૧૬, ૧૯, એખરો–૧, કરબળ–૩ કળથી–૩, કાકડાશીગ–૩, કાયફળ–૮, કારિદા–૪, કારેળી–૭, ખટખટી–૪, ખસખસ क (અફીણ)–૪, ૬, ૧૬, ખાખરો–૧૭, ગાજો–૪, ૬, ગેરખઆમલી–૩, ચીણો–૧, ચેર–૧, જાયફળ–૯, ૧૪, જાબુ–૮, ડુગળી–૧૭ દીપમાળ (ગલગોટા)–૧, ધામણુ–૧, પાઢ (કાળી પાડ)–૪, પુદિનો–૬, બાવળ–૪, ૯, બીલી–૧૧, ૧૫, ૧૬, બીવલો–૧, ૨, બોરસળી–૧, મગ–૨, મીઠીઆવળ–૭, મેદાલકડી–૮, રાળ–૩, રોમફેળ–૩, વડ–૧૧, વડસુદો–૧, વેલતુર–૧, શિમળો–૧૪, શેમટ–૧, સમેરવો–૧૫, **આમાતિસાર માટે**—અરડુસો–૩, આદુ–૩૭, અબો–૧, ઉબરો–૯, ખસખસ–૧, ખસખસ क (અફીણ)–૧, ૨, ૨૦, જાયફળ–૯, પાઢ (કાળીપાડ)–૧૧, લીડીપીપર–૮, વજ–૧૦, વરીઆળી–૧, હરડે–૪૦ **જ્વરાતિસાર માટે**— ઓથમીજીરૂ–૩, ૮ **પક્વાતિસાર માટે**— ખસખસ क (અફીણ)–૧૪ **પિત્તાતિ-**

સારૂ માટે— અતિવિષ-૩ **રક્તાતિસાર માટે**—અરજુનસાજડ-૧૧, અરલુ-૪, અળાઈ-૫, આમળા-૩૫, આબો-૧૨, ૧૫,૧૯,૨૩, ઉબરો-૧૦,ઓથમીજીરૂ-૩, કનક-૧, કારિદા ૫, ખસખસ (અફીણ)-૨, ૨૦, ચારોળી-૧, જાબુ-૨, તલ-૨૧, તુલસી ૫, દાડમ-૧૪, પાઠ (કાળીપાડ) ૭,પીપળો-૧૬, ફણસ-૫, બીલી-૧૦, બોરડી-૩,૮,મદાર-૨, મેથી-૪,મેદી-૫,રતનજોત-૭, વજ-૧૦, શતાવરી-૧૪, સારફળ-૩,૪, સુખડ-૩ **શૂળયુક્ત અતિસાર** માટે —તજ-૬,મોથ-૧૨ **મરડા** માટે —અળશી-૮, ગુલાબ-૬, મરડાશીંગ-૩ **જીર્ણાતિસાર માટે** — ઓથમીજીરૂ-૧૩,શિમળો-૧૩ જુઓ ગો વૈ૦મા—છાસ ૨ **રક્તાતિસાર માટે**— માખણ-૮ જુઓ પ્રા૦ ઓ૦ મા—**રક્તાતિસાર માટે**—માખણવર્ગ ૩, સાબરસીંગ ૩ આમાશ માટે-સાબરશીગ ૩ જુઓ **અનુભૂત ઔષધો**-ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૫,૧૬,૧૭,૨૩, તથા ચૂર્ણ પ્રકરણની ટીપમા ન ૧, ૨, ૨૦

પથ્ય:—ઉલટી,લાઘણ,નિદ્રા,જૂના ચોખા, મસુર, તુવેર,ઘી,મધ,દહી, તેલ, દૂધ, છાશ, માખણ, કેળફૂલ, જાબુ, આદુ,કોઠી, બોર, દીપન, અને લઘુ એવા અન્ન અને પેય પદાર્થ **અપથ્ય**—મૈથુન, મલમૂત્રાવરોધ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલ,કેરી, દૂધી,ગોળ,ભાજીપાલો,રાતી દૂધી, જડ અને સ્નિગ્ધ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠુ અને ખાટા પદાર્થ

૨૯—ઝેર (વિષ.)

વિષ ત્રણ પ્રકારનુ છે **સ્થાવર, જંગમ** તથા **દૂષિવિષ**. મૂળાદિક વિષ તે **સ્થાવર**; સર્પાદિક વિષ તે **જંગમ**, તથા વિષનાશક ઔષધિઓના **હતવીર્ય** થએલા વિષ કિંવા ગરમી વગેરે **શોષાઇ** ગએલા, જે સ્વભાવે તથા ગુણે કરી કમી છે અને જૂના થએલા એવા **સ્થાવર-જંગમાત્મક** વિષ તે **દૂષિવિષ** જાણવા વિષાદ એટલે ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સંજ્ઞા છે. **સ્થાવરવિષ:**- મૂળ, પાદડા, ફળ, ફૂલ, છાલ, નાગ, ચુદર, ધાતુ અને કદ એવી રીતે ૧૦ પ્રકારના સ્થાવર વિષ છે **જંગમ વિષ**—દષ્ટિ, નિશ્વાસ, દત, મૂત્ર, પુરીષ, શુક્ર, લાળ, કેશ, ચિમટા, પાદવુ, ગુદા, અસ્થિ, પિત્ત, શુક્ર તથા શવ, એવા સોળ પ્રકારના જંગમ વિષ છે **દૂષિવિષ:**—દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા, એ વડે વારવાર દૂષિત થએલ વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે છે, તેને દૂષિવિષ કહે છે એ બે પ્રકારનુ છે એક કૃત્રિમ અને બીજુ **ગરસંજ્ઞક** સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે **ગરસંજ્ઞક** વિષ જાણવુ.

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણ—વાતયુક્ત અને ધૂવાસ જેવો મળનો અતિસાર થાય છે, તથા મ્હોડા વાટે ફીણની ઉલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીધુ છે એમ જાણવુ **સ્થાવરવિષનાં સામાન્ય લક્ષણ.**—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાત બધાઈ જવા, ગળુ અકડાઈ જવુ, મ્હોડામાંથી ફીણનો સ્રાવ, ઉલટી, અરૂચિ, શ્વાસ, મૂર્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. **દંદશિવનાં લક્ષણો:**-

ઉગ્રવીર્ય એવા કદવિષ તેર પ્રકારના છે એ સર્વ દશગુણ જાણવા જે સ્થાવર, જગમ તથા કૃત્રિમ વિષ દશલક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તે તત્કાળ મરણ પામે છે **જંગમ વિષનાં લક્ષણો:**—જગમ વિષના યોગથી ડોલા આવવા મૂર્છા, ગ્લાનિ, દાહ, અન્નનો અપાક, રોમાચ ઉભા થવા, મોન્ને તથા અતિસાર, એ લક્ષણો થાય છે. **વિષના દશ લક્ષણો**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિશદ, લઘુ તથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણ જાણવા **મૂળાદિ વિષના લક્ષણો.**—મૂળોના વિષવડે હાથે પગે રેખાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે અને મોહ પામે છે **પાદડાંના** વિષવડે બગાસા, કપ, શ્વાસ, મોહ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે **ફળના** વિષવડે મ્હોઢુ સૂઝી જાય છે, દાહ, અન્નદ્વેષ, એ લક્ષણો થાય છે **પુષ્પના** વિષવડે ઉલટી, પેટ ચડવુ, શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે **છાલ, સાર, ગુંદ,** એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મ્હોડામા દુર્ગંધી, અગને ખડબચડાપણુ, માથુ દુખવુ, મ્હોડામાથી કફસ્રાવ, એ લક્ષણો થાય છે **ક્ષીર** વિષથી મ્હોડામા ફીણ આવે છે, રેચ લાગે છે અને જીભ જડ થાય છે **ધાતુના** વિષથી ઉરની અદર દુખે છે, મૂર્છા આવે છે, તથા તાળવાનો દાહ થાય છે **દૂષિવિષના લક્ષણો**—દૂષિવિષ એ **અલ્પવીર્ય** છે એ તત્કાળ મારક થતુ નથી દૂષિવિષવડે પીડિત થએલા માણસને ઝાડો થાય છે. તેનો રગ (વર્ણ) બદલાય છે, મોઢામાથી વાસ આવે છે, મુખમા સ્વાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, અધારી આવે છે, ભાગ્યા-તુટયા શબ્દો બોલે છે, ઉલટી થાય છે, ગાડાના જેવા લક્ષણો કરે છે દૂષિવિષવાળા માણસને કોઈ પ્રકારનુ ચન પડતુ નથી **દૂષિવિષનાં બીજા લક્ષણો**—દૂષિવિષવડે ડોલા, બગાસા, જડપણુ, અગે શિથિલતા અને રોમાચ ઉભા થવા, અગ મરડાઇ જવુ, એવુ પ્રથમ થઇ, જમ્યા પછી હર્ષ વધવા, અન્ન પાચન ન થવુ, અરૂચિ, અગ ઉપર નાના પ્રકારના ઢીમણા ઉઠવા, માસક્ષય, હાથે પગે સોજો, મૂર્છા, ઉલટી, ઝાડો, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ, એ વગેરે વિકારો થાય છે અને વળી એકાદા વિષથી દાહ, એકાદા વિષથી ઉન્માદ, એકાદા વિષથી નપુસકત્વ, દાહ, ખેદ, કોઢ, વિસર્પ મોટા ફોલ્લા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે પોતાના હાથમા સર્વ મિલકત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી અથવા પતિ પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે બાઇડીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (લાળ), શરીર ઉપરનો ડેકડેકાણાનો મળ અન્નમા મેળવી તે અન્ન ખાવા આપે છે, તેથી કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરૂષ ધોળો સફેદ અને કૃશ થાય છે, તેનો અગ્નિ મદ થાય છે, તાવ આવે છે મર્મસ્થાને પોડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથે પગે સોજા આવે છે, ઉદરરોગ, ગ્રહણીરોગ, રાજયક્ષ્મા, પાડુ, ગુલ્મ, ક્ષયજન્યજ્વર, એ વ્યાધિના તથા બીજા અનેક પ્રકારના વ્યાધિના લક્ષણો થાય છે

સ્થાવર-જગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર:—સિધવ અને મરી સમભાગ તથા એ બન્નેના બરાબર લીબોળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી એટલે સ્થાવર જગમ વિષોનો નાશ થાય છે*

---

* **સર્વાંજન ગુટિકા.**—સુઠ, લીંડીપીપર, મરી, ફટકડી, મોરથુથુ, હીંગ અને

વિશેષ ઉપચારો જુઓ વર્નો૦મા.—અંકોલ-૧, અરડુસો-૮, અરિઠા-૧, આકડો-૧૦, ઇદ્રજવ-૬, કડવા તુરીઆ-૬, કડવી ગલકી-૧, કડવી દુધી (તુબડી) -૨, નાગદમની-૧, પીળો ધતૂરો-૧, લીમડો (કડવો)-૨૮, વિછુડા-૨, શરસડો -૩, ૫, શિરદોડિ-૭, સાપસન-૨ **પેટમા વિષ ગયું હોય તે માટે**—કેળ-૧ **વિષારની પરીક્ષા**—કરમદી-૧ **વિષાર માટે**—કકોડી-૬, પટોલકટુ-૧૦ **અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળવા માટે**—વિષમોગરી-૨ **વિષના ફોલ્લા માટે.**— જીયાપોતો-૧ **દૂષિવિષ માટે**—જીયાપોતો-૩ **વિષ ઉપર વમન માટે:**— રાઇ-૧ જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા—**વિષબાધા દૂર થવા માટે**—મોરપીછા-૪

(क) સ્થાવર ઝેર (વિષ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સોમલનું વિષ.

લક્ષણો—સોમલ પટમા ગયા પછી અર્ધા કલાકમા કિવા એક કલાકમા વિષયોગ પ્રાપ્ત થયાના લક્ષણો જણાય છે, ગ્લાનિ આવે છે, પેટમા આગ થવા માડે છે, ઉલટી થવા લાગે છે, પેટમા અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી જુલાબ થવા લાગે છે અને અનિશય તરસ લાગે છે પેસાબ બરોબર નહિ થતા બે ત્રણ ટીપા પડે છે આખા શરીરે બળતરા થઈ દર્દી ઉપર નીચે થઈ જાય છે આખો લાલ થએલી હોય છે અને જીભ ધોળી થઈ જાય છે

ઉપચાર—(૧) ઉલટી થવાના ઉપાય યોજવા એક અથવા બે તોલા રાઈની ભૂકી અને થોડુ મીઠુ, પાશેર ગરમ પાણીમા નાખી તે પાણી પીવા આપવુ, એટલે ઉલટી થવા લાગે છે સારી રીતે ઉપરા ઉપરી ઉલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવુ પેટમાની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિવા દહી પીવા આપવુ અને તે ઉલટીના યોગે પાછુ કાઢી નખાવવુ (૨) ઉટીયુ જીરૂ (ઇશબગોળ) પાણીમા વાટી ગાળી તેમા બેદાણા, દહી અને ગુલાબજળ મિશ્ર કરી પાવુ, એટલે સોમલનુ વિષ ઉતરે છે (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવા. (૪) કાથાનુ પાણી કરી વારવાર પાતા જવુ (૫) તાદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૬) કડવા લીમડાના પાદડાનો રસ પાવો. (૭) નવટાક માખણમા ૬ માસા મરીનુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવુ (૮) **ઢોરને સોમલનુ વિષ ચડયું હોય તો:**— ઢોરચણોઠી (આસોદ)ના મૂળ છાશમા વાટી તેમા શિકેકાઇના બે ચાર બિયાનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ (૯) કેળનો પાશેર રસ પાવો (૧૦) કાથો ગાયના દૂધમા ઘસી પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નો૦મા — ઉબરો-૪, ઓથમીજીરૂ-૧, કેળ-૭,

લસણ સમાન ભાગે લઈ લીંબુના રસમા મર્દન કરી મરી જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી લીંબુના રસમા અંજન કરવાથી પરડ, સાપ, કૂતરૂ અને શિયાળ આદિકના ડશનુ તથા અરીણનુ ઝેર ઉતરે.

કોચ—૬, ખર—૪, મરી—૧૦, લીમડો (કડવો)—૨૧, સરગવો—૧૩ જુઓ ગો વૈ૦મા—દૂધ-૩ પ્રા૦ આ૦મા-કુકડાની વીઠ-૩

(૨) તાંબાનો કાટ.

લક્ષણો.—જે તાંબાના વાસણને કલાઇ નથી હોતી તે વાસણમા અન્ન રાખવાથી તે કટાઇ જાય છે, અને તે અનાજ ખાવાથી જીભ સુકી અને કર્કરી થઇ જાય છે, પેટમા ઘણુજ દુખે છે, લોહીનો ઝાડો થાય છે અને ઉલટી થાય છે એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય યોજવો. ×

(૩) જંગાલનુ વિષ.

જંગાલ એ લીલા રંગની ભુકી છે એમા સોમલ હોવાથી તે પેટમાં ગઈ હોય તો સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે જંગાલના વિષ ઉપર —સોમલનાજ ઉપચાર કરવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —દ્રાક્ષ—૩

(૪) હડતાલ અને મનશીળનુ વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમા સોમલ હોય છે એના વિષનાં લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે હડતાલ, મનશીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) જીરૂ અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવા (૩) કોળાનો રસ આપવો (૪) ધમાસો, રાજહંસ, પીળી જુઇ, કરીઆતુ, એમાથી એકનો કાઢો પીવા આપવો (૫) સર્પાક્ષીનો (નોળવેલનો) રસ સાકરમા આપવો (૬) ધોળી ગરણીના પાદડાનો રસ પીવા આપવો (૭) અળસીના બીયા અને મગવાના બીયાંને ઉકળી મધ નાખી પાવા, એટલે ઉલટી થાય છે ઉલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆબ ખાવા આપવા (૮) નવટાંક દૂધમા ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—કરીયાતુ-૬, ગરણી-૫, જીરૂ-૬, દ્રાક્ષ-૩, ધમાસો-૭, નોળવેલ-૨, મરી-૯, રાજહંસ-૨ જુઓ ગોવૈ૦મા—દૂધ-૪

+ કોઇ શખ્સે તાંબાના વાસણમા કટાઇ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા પિત્તળના વાસણમા કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા જંગાલ કે જે તાંબામાથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાવામા આવી હોય, તો તેના ઝેરથી ગળામા બળતરા બળે, પેટમા દાહ થાય, તાવ આવે અને ઉબકા આવે છે એવુ થાય કે તરતજ તે માણસને ગળામા આંગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાઈને ઉલટી કરાવવી અથવા ગરમ પાણી, બદામનુ તેલ, માખણ, ગાયનુ ઘી, એ સર્વ એકઠુ કરી વારંવાર પાવુ અને ઉલટી કરાવતા જવુ ઉલટી થયા પછી બાવળનો સફેદ ગુદર તોલા ૩ લઇ ઝીણો ખાંડી ગરમ પાણી શેર ૧ મા મેળવી કલાકમા દશ બાર વાર પાવુ (૨) અળશીના બીજની ચહા બનાવી ટાઢી પાડી પાવી (૩) ગાયનુ ઘી, માખણ કે દૂધ છૂટથી આપવુ. જે માણસના ખાવામા પારો કે હરતાલ આવી હોય તેને પણ આ તાંબામા ઝેરમા કહેલા ઉપચારો કરવા.

(૫) રસકપુરનું વિષ.

આ વિષથી સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે વધારામા જુલાબ માત્ર થાય છે અને આજારીની જીભને ખાટાખારાનો સ્વાદ જણાય છે *

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવુ અને તે ઉલટીના યોગે બહાર કાઢી નખાવવુ. ઉલટી થયા પછી માયાનુ અથવા આમળાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખીને પાવુ' (૨) ઘી પુષ્કળ પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —રોહીસ (ઘાસ)–૨. જુઓ ગૌવૈ૦મા–ઘી–૬

(૬) કાચની ભૂકી.

લક્ષણ:—કાચની ઝીણી ભૂકી પેટમા જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે કાચના કકડાઓને ઘણીજ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે, તે પેટમાના આતરડામા વાગવાથી તેને ઈજા થાય છે, ઉલટી, જુલાબ, પેટ ચડીને દુખવુ, તાવ, તરસ, દાહ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે

ઉપચાર —(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી

---

* પારો, હિંગળોક અને રસકપૂર એ રસાયન કહેવાય છે કેટલાક દરદો ઉપર એ ત્રણમાના એકાદના ઉપયોગથી મોઢુ લાવી લોહીમાનો વિકાર મોઢાની લાળવાટે બહાર કાઢવામા આવે છે એનાથી દરદીનો રોગ નાશ થાય છે ખરો, પરતુ કેટલીક વખતે એવા ઔષધો ઉટ વૈદ્યના હાથથી લેવામા આવતા જ્યારે પારો અથવા પારાનો કાંઈ પણ અશ શરીરમાં રહી જાય છે ત્યારે દરદી ઘણી સખ્ત પીડા ભોગવે છે, અને રીબાઈ રીબાઇ મરણ પામે છે આવા દરદીને એ ખાધેલો પારો નીકળી જાય તોજ આરામ થાય છે એ પારો બહાર કહાડવા માટે **લોલાડાવાળા શાહ પોપટ ઉજમશી** પોતાની પાસેના ગોરજીના હાથના લખેલા એક ગ્રથ ઉપરથી અનુભવ સાથે બતાવે છે કે, "એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જુલાબ આપવો પછી પેશાબના રેચ માટે દૂધ, સુરોખાર, એલચી, સોનાગેરૂ અને દગડી પાષાણભેદના જુલાબ ચાર દિવસ આપવા જળભાગરાનો રસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૦ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર આપવો. આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાયામા તળીએ પાટલો નાખી બેસાડીને દરદીથી સહન થાય તેટલુ પાણી ઉનુ કરવુ. પછી તે પાણી ઠરી પણ ન જાય તેમ વધારે ગરમ પણ ન થઇ જાય તેટલી આચ કડાયા નીચે રાખવી દરદીને પેશાબ થાય તોપણ તે પાણીમા થવા દેવો. આ પ્રમાણે રોજ રોજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો અને તે પછી પાછો દરરોજ ભાગરાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો. શરીર ઉપર ચાદા હોય તો બોરડીના મૂળની છાલ વાટી જળભાગરાના રસમાં મેળવી ચોપડવી. ખોરાક હલકા બટીના તાદળા જેવો એક ટક આપવો, અને જો દૂધ ઉપરજ રહે તો વધારે સારૂ."

રસકપૂર જ્યારે કાચો ખાધામા આવે છે ત્યારે દરદીને કોઠામાં અંગારા નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઉઠીને તે મરણને શરણ પણ થાય છે.

નખાવવુ (૨) એરંડાના મૂળ પાવા. (૩) નવમાર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવુ.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ મા —એરંડો-૩૨ જુઓ ગોવૈ૦ મા— દૂધ-૬, દહીં-૨ પ્રા૦ઔ૦મા-ગધેડાની લીંદ-૩

(૭) વછનાગનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) ગાયનુ દૂધ, ઘી, માખણ અને ભેદાણાનો લુઆબ (ભેદાણા ઉકાળી ગાળી કાઢવા તે) એ જણસો ખવગાવવી. (૨) કપૂર પાણીમા નાખી તે પાણી પાવુ. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવુ (૪) ઉંબરાની છાલનો રસ દૂધમા નાખી ગરમ કરી પાવો (૫) પિંડવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમાં ગાયનુ દૂધ નાખી તે પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ઉંબરો-૩, કપૂર-૪, જાબુ-૯, તાંદળજો-૮, પિંડવણ-૨, હીંગ-૨૨ જુઓ ગોવૈ૦મા-દૂધ-૩

(૮) મુરદાડશિંગ (મોદારશિંગ)નું વિષ.

ઉપચાર:—(૧)ઉલટી કરાવવી (૨)જુલાબના ઔષધ આપવા. (૩) મૂળા અને સુવા ખવડાવવા. (૪) ગાયનુ દૂધ સાકર નાખી પાવુ. (૫) દાડમનો રસ પાવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —દાડમ-૧૦,મૂળા-૨ જુઓ ગોવૈ૦મા દૂધ-૩.

(૯) સિંદુરનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) અક્કલગરો અને ઘોડાવજને પાણીમા ઘસી પાવી (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો (૩) ચણોઠીના પાંદડા ૭ દિવસ ચાવી ખાવા (૪) ગળુ બેસી ગયુ હોય તો માફક આવે તેણે પાનમા સવાર સાંજ ભિલામો ખાવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અક્કલકરો-૩, ચણોઠી-૧૪, ભીલામો-૨૦

(૧૦) મોરથુથુનુ વિષ.

ઉપચાર —(૧) ઈડ લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (ચૌદગણુ પાણી નાખી બાફી, સાર કાઢી લેવાય છે તે), એલચીની છાલની ગાભ અને સાકર નાખી પીવા આપવો.(૩) વમન કરાવવુ (૪) કાથાનુ પાણી કરી પાવુ. (૫) બિલાડાની વિષ્ટા પાણીમા મેળવી પાવી (૬) દૂધમા સાકર આપવી

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વના૦મા —ઈડલીંબુ-૧ જુઓ ગો વૈ૦મા-દૂધ-૩.

(૧૧) હિંગળોકનું વિષ.

ઉપચાર:—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમા કઢવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦મા —આમલી-૧૪

(૧૨) પારાનું વિષ.

અશુદ્ધ પારો ઉંટવૈદો ઔષધમા નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર ફુટી નીકળી તેમાથી કેટલાકના હાથ પગ રહી જાય છે, શરીર પર ચાદીઓ પડે છે, સોજો અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમા ઠેકાણે ઠેકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળા ચાઠા થાય છે, વગેરે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર:—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમા નાખી તે પીવુ (૨) નાગરવેલના પાનના

રસમા એક માસો ગંધક નાખી તે પાવો (૩) ગળજીભીના રસમા ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાગરો અને તુળસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવુ દિવસ ૩ (૫) વાસના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૬) કારેલીના મૂળ પાણીમા વાટી પ્રાશન કરવા. (૭) અગથીયાના પાદડાનો રસ, ભાગરાનો રસ અને સુરોખાર એ છાશમા વાટી તે છાશ ૪ તોલા પાવી, એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે (૮) કાસદ્રાનાં પાદડાનો રસ કાઢી પાવો. (૯) ગળજીભીના મૂળનો રસ પાવો, શરીરે ચોપડવો અને ગળજીભીની ભાજી કરી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—**પારો શરીરમાં ફુટી નીકળ્યો હોય** તે માટે—કારેલી–૪, નાગરવેલ–૪, ભાગરો–૭ **પારા ઉપર ઉતાર:**—કાસુદરો –૪, ગળજીભી–૧ **પારો શરીરમા રહે** તે માટે—વાસ–૨ **રસાયનો માટે**— કુવાર–૮, કોઠી–૭, તાદળજો–૧૫ **અશુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ ખાવાથી થનાર વિકાર** માટે—આમળા–૭

(૧૩) ગંધકનુ વિષ.

ઉપચાર:—દૂધમા ઘી નાખી પાવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ ગોવૈ૦મા–દૂધ–૭

(૧૪) અફીણનુ વિષ.

લક્ષણ:—અફીણ ઘણુ ખાવામા આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઇ જાય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ ઘણોજ આવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે, આંખમાની કીકી સંકુચિત થઇ ઘણીજ ઝીણી સુઇની અણી જેવી બારીક થાય છે, હાક મારી ઉઠાડવા છતા માણસ ઉઠતો નથી, એ વગેરે વિકારો થાય છે*

* કોઇ કોઇ વખતે અફીણ ખાઇને તેનાપર તરતજ તલનુ તેલ પીધેલુ હોય છે અથવા તલના તેલમાજ અફીણ ઘોળી પીધેલુ હોય છે એથી અફીણના ઝેરની ઘણી સખત અસર થાય છે અફીણ ૮ માસાના વજને ખાવામા આવ્યુ હોય તો બહુ ઝેર ચડે છે, તે એવુ કે તેને સુસ્તી અને બેહોશી થાય, જીભ ખેંચાઇ જાય, બોલાય નહિ, હોઠ કાળા થાય, હાથે પગે ઝંઝણી અને ગોટલા ચડે, આખોમા કુવા પડે, ટાઢો પરસેવો થાય, આખે દેખાય નહિ, એવી અનેક ચેષ્ટા જોવામા આવે છે **ઉપચાર.**—(૧) સુવા, મૂળાના બીજ, મીઠુ અને મધ દરેક બબે તોલા લઇ તેમા પાણી શેર ૦ાા નાખી ઉકાળતા અડધુ રહેથી તેને ચોળી ગાળી લઇને પાવુ. એથી કદાપિ ઉલટી ન થાય તો કુકડાનુ પીછુ ગળામા ફેરવી ઉલટી કરાવવી. એ ઔષધ પાયા પછી તેના પગ ઉના પાણીથી ઘુટણ સુધી ઝારવા અથવા ઉનના લુગડા પગે લપેટવા. (૨) મધ અને પાણી ઉકાળી તેમા સારી હીંગ માસો ૧ બારીક વાટેલી નાખી પાય તો આરામ થાય. (૩) **સર્વોત્તમ અનુભૂત ઉપાય.**—ખાધેલા અફીણના વજનથી બમણુ કેરડાનું મૂળ ખાટી ફકાડવુ એનાથી ઝેર બીલકુલ બાધા નહિ કરતા અફીણ હજમ થઇ જાય છે (૪) ગોળીવાડની

ઉપચાર:—(૧) વમન કરાવવુ (૨) ફટકડીનુ ચૂર્ણ અને કપાસીઆનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવુ (૩) હીંગ પાણીમા મેળવી તે પાણી પાવુ (૪) માલકાંગણીના પાદડાંનો રસ પાવો (૫) નરમાના પાદડાનો રસ પાવો (૬) અરીઠાનુ પાણી કરી પાવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા — કપાસ–૧૧, કિંજળી–૧, ખસખસ (ક) અફીણ–૨૧ (તેમા જુદા જુદા ૨૨ ઉપચારો છે), ખાટીલુણી–૧ પિલુડી–૩, પીપળો–૮, માલકાંગણી–૧, લીમડો (કડવો)–૨૨, હીંગ–૫

(૧૫) નેપાળાનુ વિષ.

ઉપચાર:—(૧) એલચીના દાણા દહીંમા વાટી આપવા (૨) ધાણાનુ ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવુ

વિશેષ ઉપચાર —જુઓ વનૌ૦મા —એલચી–૩ કાશ્મીર–૧૧

(૧૬) ભાંગ અને ગાંજાનુ વિષ.

ઉપચાર.—(૧) દહીં કિંવા છાશ અને ભાત ખાવા (૨) જામફળ ખાવા (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી (૪) ગાયનુ દહીં સુંઠનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —**ભાંગ** માટે —આદુ–૩૩, આમલી–૪૦, જામફળ–૨, ડાંગર–૫, તુવેર–૧, લાબડી–૨ **ગાંજા** માટે —લાબડી–૨

(૧૭) કરેણનું વિષ.

લક્ષણ:—કરેણના સર્વ ભાગમા વિષ હોય છે કરેણના વિષથી કૉલેરાના આજાર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર —(૧) માખણની પરાશ આપવી (૨) દૂધમા અથવા દહીંમા સાકર નાખી તે પાવુ

વિશેષ ઉપચાર —જુઓ ગોવૈ૦મા—દૂધ–૨, દહીં –૪, માખણ–૭

(૧૮) ઝેરકોચલાનું વિષ.

ઉપચાર —કાળી પાનવેલીના ડીટાનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવો

પાદડાનો રસ શેર ૦। પાવો (૫) ખાખરાના મૂળની છાલનો રસ પાવો (૬) છાશમા ચોખા વાટીને પાવા

અફીણના વ્યસનીએ અફીણનુ વ્યસન છોડી દેવુ હોય તો —અફીણ તોલા ૨, શોધેલા વછનાગ તોલો ૦।।।, જાયફળ, જાવત્રી, લીંડીપીપર, ગાજો, કેશર અને અકકલકરો એ ૭ ચીજો દરેક પા પા તોલો, એ સર્વને બારીક વાટીને નાગરવેલના ૫૦ પાનના રસમા પહોર એક સુધી ખૂબ ખરલ કરીને ચોળા જેવડી ગોળીઓ બનાવવી પાન ન મળે તો એજ પ્રકારે આદુના રસમા અને તે પણ ન મળે તો પછી મધમા ગોળીઓ બાધવી. અથવા તો શોધેલો વછનાગ, સખીયો સોમલ, હિંગળોક અને લીંડીપીપર સમાન ભાગે લઈ વાટી આકડાના દૂધમા રાઈ જેવડી ગોળી બનાવવી દરરોજ એકેક ગોળી શીરા સાથે ખવરાવવી.

વિશેષ ઉપચાર.—જુઓ વનૌ૦મા—નાગરવેલ–૩, બાવળ–૬ જુઓ પ્રા૦ ઓ૦મા–મધ–૧૧

(૧૯) ધતુરાનું વિષ.

લક્ષણ—ધતુરાના પાદડા કિવા બિયા પેટમા જવાથી ગળામા કોરડ પડે છે, આખોમાની કીકીઓ મોટી થાય છે, સ્મૃતિ નાશ થઈ માણુસ બડબડ કરે છે, દીવાનો પ્રકાશ જોવામા આવે તો કેફ વધારે ચઢે છે એ લક્ષણો થાય છે x

ઉપચાર:—(૧) સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમા ઘસી આપવુ (૨) દહી, ભાત અને ચોડાવજ ખાવા આપવા (૩) દુધમા સાકર નાખી પાવી (૪) તલનુ તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પવુ (૫) દુધમા દ્રાક્ષનો શિરકો નાખી તે પાવો (૬) લાલ એરડાના મૂળ પાણીમા વાટી પાવા. (૭) ઘી પાવુ (૮) રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી આપવો ૯) કપાસના બિયા અને ફુલનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—એરંડો–૧૦, કપાસ–૧૬, સુકો–૪, તલ–૯, દ્રાક્ષ–૨, ધતુરો–૪, વજ–૫, વતાકડી–૫, સમુદ્રફળ–૯ જુઓ ગોવૈ૦ મા—દુધ–૨, ઘી–૬

(૨૦) મધ (દારૂ) ની કેફ.

ઉપચાર—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવા (૨) માથાપર ટાઢુ પાણી રેડવુ. (૩) કોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો (૪) કોઠાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહી, એ સમભાગ લઇ તેમા ધાણાની ભૂકી અને સાકર નાખી તે આપવુ. (૫) મધ, ખજુર, દ્રાક્ષ, કોકમ, ફાલસા અને દાડમ એકત્ર કરી આપવુ. (૬) કાકડી ખાવી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—કાકડી–૩, ખજૂરી–૧૫, બીજોરૂ–૧૬, માડ–૨, વડ–૧ જુઓ ગોવૈ૦મા–ઘી–૭

(૨૧) મેણા—કોદ્રાનુ વિષ. *

---

x ધતુરાના વિષ ઉપર કપાસીયાની મીજનો ઉકાળો આપવો.

* જે જાર અથવા છાસટો વાવ્યા પછી ઉગી નીકળી તેના ઉપર કણુ યા પાકુ કણુસલુ બેઠુ ન હોય (નિઘલી ન હોય) ત્યા સુધી તેની છેલ્લી કાત્રીની (મરાળો નીકળનાર) ગાડમા એક ઝેરી જીવડો હોય છે એ લીલુ ધાન મોહવશ થઇને થોડુ અથવા ઘણુ જ્યારે ઢોર ખાય છે ત્યારે તેને મેણો ચડે છે એનાથી ઢોરને આફરો થઇ થોડીવારમા પ્રાણ જાય છે લીલા એરડાના પાદડા, એરડાની માળો, સૂકા એરડાના પોપટાની કાતરી વગેરે ખાવાથી પણ એજ પરિણામ આવે છે આ રોગ ઘોડાને થતો નથી. કારણ મેણાવાળી કાતરી ખારી હોવાથી એટલો ભાગ ઘોડુ કદિ ખાતુ જ નથી.

જ્યારે ઢોરને મેણો ચડ ત્યારે પ્રથમ તો એટલીજ સાવચેતી રાખવી કે તેને ભુલેચુકે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાવુ નહિ અને તેના શરીર પર પુષ્કળ પાણી રેડવુ જ્યારે ઢોર પેશાબ અને ઝાડા વારવાર કરે ત્યારે જાણવુ કે હવે તેને જલદી આરામ થશે એ બે વાના ન થાય ત્યાં સુધી તેને જોખમમા સમજવુ આવો મેણો ઘણી ચીજોમા રહેલો કહેવાય છે

ઉપચાર —(૧) કોળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો (૨) કડુ દૂધ પાવુ. (૩) પારિજાતકના પાદડાનો રસ કાઢી દોરોને પાઇ દેવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—આગીઓ—૧, પારિજાતક—૧ જુઓ ગોવૈ૦મા—દૂધ—૫.

(૨૨) સોપારી લાગે તો.

ઉપચાર —(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમા નાખી ખાવી (૨) કડુ પાણી પીવુ. (૩) નખલાનુ ચૂર્ણ ચાવવા આપવુ

(૨૩) થુરીઆનુ વિષ.

ઉપચાર:—કડા પાણીમા સાકર નાખી પાવી. (૨) આમલીના પાંદડા વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —આમલી ૧૫

(૨૪) કૌચનુ (કુહીલીનુ) વિષ.

ઉપચાર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—કૌચ ૨

(૨૫) ભીલામા ઉપર.

ઉપચાર:—(૧) સરસવ, તાદળજો અને માખણનો લેપ કરવો (૨) દારૂહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો (૪) બકરીનુ દૂધ અથવા ખોપરેલ ચોપડવુ (૫) કોથમીર વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ઘસી ચોપડવી (૭) દૂધની મલાઈ અને સાકર ચોપડવી (૮) તલ વાટી તેમા કાળી માટી નાખી, ફોલ્લો ઉઠેલી જગ્યાએ લેપ કરવો (૯) જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) અરજુન સાજડની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—અરજુન સાજડ—૧, કાસુદરો—૮, કોથમીર—૧, ગરમાળો—૧૦, ગોમેટો—૩, નાળીએરી—૬, બહેડા—૯, ભીલામો—૩ જુઓ ગોવૈ૦ મા—માખણ—૬

(૨૬) ચણોઠીનુ વિષ

ઉપચાર —તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર —જુઓ વનૌ૦ મા —તાદળજો—૯

(૨૭) આકડાનુ વિષ.

ઉપચાર:—આમલીના પાનુ વાટી લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —આકડો—૪, આમલી—૧૮

(૨૮)ખરસાણીનુ વિષ.

ઉપચાર —(૧) પાનીમા મધ નાખી પાવુ (૨) માખણ ખાવુ અને લેપ કરવો (૩) દહી કિંવા ખાટી છાશ પાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —ખરસાણી—૩ જુઓ ગોવૈ૦ મા—માખણ—૬ પ્રા૦ ઓ૦—મા મધ—૧૦

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો.

ઉપચાર—બાવળના ગુંદનુ નવટાક પાણી કરી પાવુ, પછી પાશેર દૂધ પાવુ અને મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોડામા ફોલ્લા અને ચાદીઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ મા—બાવળ-૧૨

(ख) ઝેરી ડંખ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સાપનુ ઝેર-સર્પવિષ.

સર્પની જાતિ અને તેના લક્ષણો—ભોગી, મંડળ, રાજીલ, એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત, કફ એવી પ્રકૃતિના છે દ્વયતર એટલે બન્નેના લક્ષણો જેમા વિશેષ છે એવા ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી **મંડળ** કિવા **ઘોણસમાં** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિવા ઘોણસાથી થએલા સર્પ, અથવા કાળી **નાગિણીની** અંદર **ઘોણસાથી** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે ૬૬-પ્રકૃતિના સર્પ **ભોગીનાગ** એટલે જે સર્પને ફેણ ન હોઈ રંગે કાળો હોય છે તે. **રાજીલ** એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેષાઓ હોય છે તે. **ચક્ર, નાંગર,** છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનાર તથા શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને **દર્વીકર** (નાગ) કહે છે સર્પોમા અનેક જાત છે, પરતુ તે બધા સર્પ **વિષારી** હોતા નથી. **વિષારી** સર્પને ઉપ-રના જડબાની અદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાતની દાઢ હોય છે એ દાઢ હમેશા બંધ થએલી રહે છે અને તે દાતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે દાતની પાછળની બાજુએ તાળવામા એક કોથળી હોય છે. તે કોથળીનુ મુખ દાતની સાથે જોડેલું હોય છે, એ કારણથી સાપ જ્યારે દંશ કરે છે ત્યારે એ દાત બહાર કાઢી જોરથી માણસની નસપર દબાવે છે તેની અણીવાળી દાઢવડે ચામડીમા ઝખમ થાય છે તથા વિષની કોથ-ળીમાંનો પાતળો પદાર્થ દાતમાના છિદ્રની વાટે જખમમા પડે છે, તેથી માણસના શરીરમા વિષ પ્રવેશ કરે છે **ભોગી, રાજીલ,** ઇ૦ **સર્પોએ** કરેલા **દંશના લક્ષણો:**—કૃષ્ણ સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે **મંડળનો** દંશ **પીળો** અને સોજાયુક્ત હોય છે અને સર્વ પ્રકા-રના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા **રાજીલ** સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તડતડતો હોય છે. તેનો સોજો સણકાસહિત હોય છે અને તે દંશથી જાડુ લોહી નીકળે છે, તથા સર્વ પ્રકારના કફના વિકારો થાય છે **ફુરસા** (બારેલા સાપ) એ સર્પ વેત દોઢ વેત લાબો હોઇ અગુઠા જેટલો જાડા હોય છે. એનો રંગ કાળો જાબુડી રંગનો હોય છે એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલના દંશ પ્રમાણેજ થાય છે કાડરાને (કોડીયુ) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવોજ હોય છે એના દંશવડે આખા શરીરમાના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે ઘોણસ કરીને ચિત્રા જેવો સર્પ થાય છે, તે **લીલા**

રંગનો હોય છે એમાં આગીઓ ઘોણુસ અને કુસડો ઘોણુસ એવી બે જાત છે આગીઆ ઘોણુસના દંશથી સર્વાંગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે શરીરપર મોટી મોટી ગાંઠા થઈ આવે છે, મૂત્રસ્થાને ઘણોજ સોજો આવે છે અને વારંવાર ટીપું ટીપું પેસાબ થાય છે કુસડાઘોણુસના વિષથી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે અને આગ પાછળથી તે જગ્યા ખરજવા જેવી થઇ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતુ જઇ અંગ પણ ફૂલી જાય છે **મણીઆર** કરીને સર્પ થાય છે, તે એક વેંતથી બે વેંત પર્યંત લાંબો અને હાથના અંગુઠા જેવડો હોય છે તેનો રંગ લીલો જાંબુડી હોય છે **મણીઆર** સર્પમાં ત્રણ ચાર જાત છે એક જાતનો **મણીઆર** છે તે રાત્ર શરીરપર થઇને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમા મનુષ્ય ચિ[illegible]ટ મલૂમ પડે છે બીજી જાતનો મણીઆર થાય છે તેનુ અંગ ચાટવાથી કિંવા કંઈ પણ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામા આવે, અથવા તે લાળ શરીરના કોઈ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ બાધ કરે છે એ વિષના યોગે ઉંઘ આવે છે, પરંતુ તેની છાયા બાધક થતી નથી ત્રીજી જાતના મણીઆર સર્પનો દંશ દિવસે થાય તો રાત્રિ થયા પહેલા અને રાત્ર થાય તો સૂર્યોદય થયા પહેલા માણસને વિષ બાધ કરે છે.

સર્પદંશ ઓળખવાની યુક્તિ—ખાવાનું એક પાન દંશ ઉપર દાબી રાખવુ, એટલે વિષારે દંશ હશે તો પાન ઉપર દંશ જેટલોજ અને અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાઠા પ્રમાણે ડાઘ પડશે અને એજ પાન દંશ ઉપર ચોળવાથી દંશ કાળો થશે નિર્વિષારે દંશ નહિ હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ સર્પદંશ થએલા માણસને **મરચા, મીઠું** અને કડવા **લીમડાના** પાદડા ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ બિલકુલ જાણતો નથી તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે વળી **કાળી માટી** દંશ થએલા માણસને ખાવા આપવી તે માટી જો તીખી લાગે તો **સર્પદંશ** અને મીઠી લાગે તો ઉંદરનુ વિષ જાણવુ **કરમદીના મૂળીઆ** પાણીમા ઘસી થોડા પાઇ જોવા જો દંશ વિષારી હશે તો **વમન** (ઉલટી) થશે નહિ સર્પદંશ થએલા માણસને ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથેજ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામા આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે, એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણ થયો કે નહિ તે અવશ્ય જોવુ સર્પ કરડે કે તુરતજ **પહેલો ઉપાય** એ કરવો કે, તત્ક્ષણ સર્પ જેટલો કરડ્યો હોય તે જગ્યાથી ચાર આગળને છેટે ઉપરની બાજુએ એક **દોરડી** અથવા કપડુ લઇ જોરથી તાણી બાધવુ, તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલુ રક્ત (લોહી) ત્યાનુ ત્યાજ રહે છે આખા શરીરમા વ્યાપી જતુ નથી જખમને જરા છેદી તેમાનુ લોહી કાઢી નાખવુ, એટલે માણસને વિષ ચઢવાની બહુ ભીતિ રહેતી નથી લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યો અગારાવડે ચેરી નાખવી એટલે ત્યા લાગેલુ વિષ બળી જાય છે

અસાધ્ય લક્ષણો—પીપળાની નીચે, ગહ્વરા નજીક, દેવળમા, બાગમા, જુના વહાણમાં વડ નીચે, સુકાએલા ઝાડ નીચે, સ્મશાનમા, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ

અને સંધ્યાકાળે, ચોકઠામાં (ચાર રસ્તા જ્યાં મળે છે ત્યાં), ભરણી નક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમાં સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો આર્દ્રા, મઘા, મૂળ, કૃત્તિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા, એ નક્ષત્રો, પંચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, ચતુર્દશી, એ તિથિ મધ્યાહ્ન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે તથા મર્મસ્થાનમાં દંશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તોજ મોટા કષ્ટવડે બચી શકે છે અજીર્ણ, પિત્ત, સૂર્યના સંતાપવડે પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, કૃશ થએલો, ત્રણ રોગી, મેહી, કોઢવાળો, રૂક્ષ, નિર્બળ, તથા સગર્ભા–ગર્ભવતી સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયું હેમ તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતાં નથી અને શરીર ઉપર ઠંડું પાણી નાખવા છતાં રામાંચ ઉભા થતા નથી, તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું જેનું મુખ વાંકું થઇ જાય છે, વાળ ગરી પડે છે, નાકનો અગ્ર ભાગ વાંકો થઇ જાય છે, ગળું ભાગી જવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી અને જે જગાએ લાલ તથા કાળોસ સોજો આવે છે, હાલતું ચાલતું નથી, એવા લક્ષણોએ યુક્ત રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા જે માણસ (મુખવાટે જાડી લાળ વહે છે, અને નાક, મ્હોડું અને ગુદામાથી રક્ત નીકળતું હોય, અને જેઓને દંશસ્થાને ચાર દાંત લાગેલા હોય તે માણસ અસાધ્ય જાણવો અત્યંત ઉન્મત્ત થએલો અને જ્વર, અતિસાર ઇત્યાદિ ઉપદ્રવોવડે વ્યાપ્ત, બોલવાની શક્તિ નથી જેને એવો અને કાળો ઠીકરા જેવો વાંકો થઈ કુલક્ષણોએ યુક્ત થએલો અને જેનો વેગ તથા રોમો ઉછળતો નથી એવો નિ.ર.ર્ક., કિંવા મળમૂત્રાદિ વેગરહિત એવો વિષરોગી મનુષ્ય અસાધ્ય જાણવો

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર.×—(૧) વાંઝણી કંકોડીના મૂળ પાણીમાં ઘસી

× સાપ અનેક જાતના હોય છે તેમાં કેટલાક વિષરહિત, કેટલાક થોડા ઝેરવાળા અને કેટલાક તો એવા ઝેરી હોય છે કે જેનો ડંશ થયા પછી માત્ર અર્ધા કલાકમાંજ પ્રાણ જાય છે માટે જેમ બને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઇએ આ બાબતના અમોને અનેક જગ્યાએથી મળી આવેલા ઉપાયો નીચે મુજબ છે

ઉપચાર —(૧) ડંશ થતાંજ ડંશની ઉપરની બાજુએ બે આંગળને છેટે દોરી એવી તાણીને બાંધવી કે તે માંસમાં ખુંચી જાય (૨) આંગળીએ કરડવાથી કેટલાક મનુષ્યે એ સુધીથી તત્કાળજ આંગળી કાપી નાખવાથી બચી જવાના દાખલા મળી આવે છે (૩) બળતા લાકડાથી કે અંગારાથી ડંશ થએલા ભાગને સારી પેઠે બાળી નાખવો (૪) તે જગ્યાનું માંસ કાપી કહાડી લોહી વહેતું કરવું કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી જાય. (૫) કેટલાક માણસો ડંશને ચુસીને થુંકી નાખે છે ખરા, પરંતુ એમ કરતા વખતે ચુસનારનો જીવ જવાનો વખત આવી જાય છે, કારણ એજ કે ચૂસેલું ઝેર મ્હોડામાં વધારે થઈ જવાથી થુંકની સાથે પેટમાં પણ જતું રહેવા સંભવ છે (૬) સાબરસીંગનો ત્રણ તોલા ભૂકો લઈ તેને પાણીમાં ખૂબ ઉકાળી તે પાણી પાવું, અથવા તો પાણીમાં ઘસી ગરમ

પાવા તથા લેપ કરવો, એટલે સર્પ, ઉંદર, બિલાડી, વિંછી, ઇત્યાદિના વિષનો નાશ થાય છે (૨) તાદળજાના મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા. (૩) ઘી, મધ, માખણ, લીંડીપીપર, આદુ, મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવા. (૪) શિરસ (સરસડો) વૃક્ષના ફૂલના રસમા મરીને સાત ભાવનાઓ આપી તેનુ સેવન અને અજન કરવુ (૫) કરંજના ફળ, સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, બીલીના મૂળ, હળદર, દારૂહળદર, તુબડના (નિરફુળાના) ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનુ અજન કરવુ (૬) કલગારીને કદ પાણીમા વાટી નસ્ય કરવુ (૭) આકડાના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી પ્રાશનાર્થ આપવા. (૮) પાણીમા ટકણખાર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો (૯) ફટકડીનો ગાંગડો આંખોમા ફેરવવા અને પાણી કરી પાવુ (૧૦) અરીઠાનુ પાણી કરી પાવુ અને અજન પણ કરવુ (૧૧)

કરી પાવુ (૭) બીજોરાના બીજ તોલો ૧ ખોખરા કરી ખળખળતા પાણીમા ભીંજવી ઠડુ થયે ત ચાળી લુગડ ગળી પાવુ બીજોરાના બી તમામ જનાવરોના ઝેર ઉપર ઘણા ફાયદો કર્તા છે (૮) લસણને છુદી ગાયના ઘીમા મેળવી ડખ ઉપર બાંધવુ (૯) આમલસારો ગધક નાના બાળકના મૂત્રમા મેળવી ડખ ઉપર ચોપડવો તેથી ઝેર ઉતરશે. (૧૦) ઘોડાવજ, આકડાની જડ તથા સિંધવ, એ ત્રણે સમાન વજને લઇ વાટી પાણીમા ઘસીને પાવુ અને ઉપર ગાયનુ પુષ્કળ દૂધ પાવુ અથવા મરી પૈસા ૫ ભાર ઝીણા ખાંડી ગાયના ઘી શેર ૧ મા પાવુ-અથવા ખાડ અને ઘી પેટપુર પાય તો ઝેર જલદી ઉતરી જાય (૧૧) કાળો વછનાગ માસો ૧ ઘસીને ગળામા રેડે તો વછનાગના ઝેરથીજ સાપનુ ઝેર ઉતરે પણ કરડતી વેળા તુરત પાય તોજ ફાયદો કરે ઝેર ફરી વળ્યા પછી આ ઇલાજ ફાયદો નહિ કરે એમા કાળા સિવાય બીજો વછનાગ ગુણ નથી કરતો આવા પ્રયોગો ઉપરથીજ પૂર્વાચાર્યોએ "**विषस्य विषमौषधम्**" કહેલુ હોવુ જોઇએ (૧૨) મરી ગએલા તાજા સાપના મોઢામા સોમલ તોલો ૧ ભરી તે સાપને જાબુ, આમલી, આબા, બોરડી તથા પીંપરના ઝાડના બબે શેર છોડા લઈ ને વડે અડધુ માટલુ ભરી પછી તે ઉપર તે સાપને ગોઠવી બાકીના છોડા તે ઉપર ભરી માટલાને કપડ માટી કરી ભસ્મ કરવી ઠડુ થયેથી કમરપુર પાણીમા લઈ જઇ બે જણાએ સામસામા પકડી રાખેલા લુગડામા તે ભસ્મને નાખી પાણી સાથે મસળવી, એટલે તેમાની રાખ પાણીમા ધોવાઇ જઇ જે કણીઓ લુગડામા રહી જાય તેને સોની પાસે ગળાવી ઢાળકી પડાવી રાખવી. આ ઢાળકી ગરમ કરી પાણીમા છાંટી, (છમકારી, બોળી) તે પાણી પાવાથી સાપનુ ઝેર તુરત ઉતરી જાય છે, એમ જૈન ગ્રથોમા લખ્યુ છે. (૧૩) લીંમડાના બે તોલા પાદડામા આકડાના જડની છાલ બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનુ ઝેર ઉતરે (૧૪) કકોડી સારી અથવા કકોડીની જડ ટાક ૧॥ પાણીમા પાવાથી સાપનુ ઝેર જાય (૧૫) હીગ ટાક ૫ ખવરાવવાથી સાપનુ ઝેર વધુ ચડી શકતુ નથી (૧૬) ઘોડાવજની ધૂણી ઘરમા આપવાથી સર્પ ઘરમા ન રહે (૧૭) કડવી તુબડીના લીલા પાદડા ખવરાવવાથી સાપનુ ઝેર જાય.

પારેવા (કબુતર) ની હગાર, માણસના કેશ, ગાયનુ શીંગડુ, મોરની પીછીનુ ચાદલુ, જવ, ધાણા, તુસ કપાસનુ છીડુ અને શિળામાળાનો ધુપ ઘરમા કરવો તેથી કરી સર્પ અને ઉદર ઘરમાથી જતા રહે છે (૧૨) ધોળી ચણોઠીના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી પાવા (૧૩) સાપમદીના મૂળીઆ ઘસી પાવા (૧૪) નાગદમણીના મૂળીઆ ઘસી પાવા. (૧૫) ધોળા કરેણના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવા. (૧૬) દેવડાગરના ફળ પાણીમા વાટી પાવા. (૧૭) નાગરવેલીના મૂળીઆ ખાવાના પાનમા ઘાલી ૨–૩ બીડા કરી ખાવા આપવા (૧૮) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળીઆ પાનમા ઘાલી ખાવા. (૧૯) ગળો પાણીમા વાટી પાવી, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે અથવા ગળોના કાદા અગર મૂળીઆ સર્પવિષથી મુર્ચ્છિત થએલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેઠે ચોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે ઢોરને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવા. (૨૦) લસણના રસમા સમુદ્ર ફળ ઘસી અજન કરવુ (૨૧) ધોળા ચપાની અને બીલીની છાલ એકત્ર કુટી તેનો રસ પાવો (૨૨) એરંડાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા થોડુ પાણી નાખી પાવો. (૨૩) દવણાના (ડમરાના) મૂળનો રસ પાવો (૨૪) કડવા લીમડાના પાદડા કડવા ન લાગે ત્યા સુધી ખવરાવવાં. ઝેરની અસર હશે ત્યા સુધી મીઠા લાગશે.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**—ઔષધિક્રિયાના કવાથ પ્રયોગમા ન ૨.

વિશેષ ઉપચારે—જુઓ વર્ગોમા —અનત–૨, અ કડો–૨૧, ઇન્દ્રવરણા–૧, ઉટકટારી–૪, ઉદરકની ક–૨, ઉપરસાલ–૮, એરડો–૨૨, કપાસ–૩, કપૂરભેડી–૧, કરમદી–૪, કરેણા–૧, ૭, કલગારી–૯, કકોડી ૫, કાયફળ–૧, કામળી (પેટારી)–૧, કુકરપાડાનો વેલો–૧, ખાખરો–૨૦, ગળજીભી–૩ ગળો–૨, ૧૭, ૨૫, ચિત્રક–૩, ડમરો–૧, તબાકુ–૬, તાદળજો–૧, તુવેર–૯, ધતૂરો–૩, ધોળો ચપો –૩, ૬, નાગફણી–૧, નાગરવેલ–૧, નેપાળો–૨, નાળવેલ–૧, પારિજાતક–૬, બીલી –૩, ભારગી,–૫, મરવો–૧, મહુડો–૪, માલકાકણી–૭, મોઢીઆવળ–૭, મહાદ–૧, લીમડો (કડવા)–૪, વિખમોગરી–૧, વિછુડા–૨, શરસાડા–૧, સમુદ્રફળ–૧, સગવો–૨, સાગ–૨, સાપસન–૧, સોનારવેલ–૧, હુરો–૧

કુરસાના *વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાસનવેલના મૂળીઆ ઘસી પાવા (૨) રાતા કુભાની છાલનો રસ, મરીની ભૂકી નાખી આપવો. ઉતાર–કાળી તુળસીનો રસ (૩) ધાવડીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અને ઇન્દ્રવરણાના મૂળ ઘસી દશ તથા અગ ઉપર ચોપડવા. (૪) કાગળાના અથવા ઘોટવેલીના મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવા. (૫) કાજીના વેલાના મૂળ ઘસી પાવા. (૬) ખરસાણીની ડુખો પાનમા વીંટાળી અગારામા બાફી કઢવી, તેનો રસ બે પળીઓ પર્યંત પીવા

* **કુરસા નામનો નાગ ઘણો નાનો હોય છે એ નાગ પક્ષીની પેઠે ઉડીને** રસ્તે ચાલતા માણસ કે પશુને કરડે છે, અને પાછો તરતજ તે કૂદી જાય છે. જેથી ઘણી વખતે તો દરદીને શુ કરડયુ તેની પણ ખબર પડતી નથી. કુરસાના કરડવા પછી દરદી બચતો નથી

આપવા અને થોડા તાળવા ઉપર અને દંશ સ્થાને ચોળવા (૭) કાળા કડાના મૂળીઆ ઘસી પાવા. (૮) નોળવલનો રસ પાવો. (૯) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા **કુરસાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો**—ખાખરાના ફૂલ બારી ફૂટી નીચે બાંધવા વિષ ઉકળી રક્ત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અંકુર લાવી તેને બારિક વાટી પાણીમા મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું અથવા ધાવડીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી **સોજો આવે તો** ધતૂરાના પાદડાનો રસ કાઢી ગરમ કરી એનાજ મૂળીઆ ગોમૂત્રમા ઘસી ઉપર ચોપડવા **ડોક ઉપર ભાર લાગે તો:**—કાળા કડાના મૂળીઆ ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો **પેટ દુખતુ હોય તો:**—તેજ મૂળ ખાવા **શોષ લાગે તો**—આમળાની છાલ ખાવા માટે આપવી **પેટમાં વિષનો ગોળો થાય તો:**—અગથીઆના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમા ઘસી પાવી **અંગ ઉપર વિષ ફુટે તો**—કડવી કારેલીના પાદડા ગરમ કરી અંગે પાટા બાંધવા અથવા તેનોજ રસ અંગે ચોળવો

કીડીઆના વિષ ઉપર ઉપચાર.—(૧) અરીઠાનુ પાણી કરી વારવાર પાવુ. (૨) બે ત્રણ ગુંજા મોરથુથુ ફુલાવી દહીંમા આપવુ

ચિત્રા (ઘોણસા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર—(૧) ઘોણસીના રસમા ધણમરીના મૂળીઆ, અરીઠા અને કડવા કારેલા વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો (૨) રડકાના મૂળ પાણીમા ઘસી થોડી થોડી વારે પાવા (૩) ધણસરીના મૂળ અને સુંઠ ઘસી પાવી, અને ગાંઠો વગેરે થઇ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો (૪) ભારગમૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) ઢોરોને ઘોણસીનો રસ ગેર-ભાર પાવો

મણીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચાર.—(૧) કાળી તુળસીનો રસ પીવા આપવો મસ્તક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાજુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અર્ધો શેર પર્યંત પાવો, અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો (૩) સર્પ-દંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૪) ધાવડાના પાલાનો રસ પાવો અને માથે ચોળવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—**કુરસાના** વિષ માટે—અગથીઓ–૪, અજવી–૧, ઇન્દ્રજવ–૪, કાળીવેલ–૧, ખરસાણી–૮, ધણમરી–૧, ગ્રોલી (ગિલોડી) –૩, પાટલા–૨, ફાગળો–૧, ભમરડીનો વેલો–૨, સાગ–૭ **આરસા ઘણસના** વિષ માટે—અંબાડો–૨, તાદળજો–૫ **ઘોણસ** એટલે ઘોવડા કે મડળ માટે—ધણ-મરી–૧, ઘોણુસી (ગોનસી)–૨, દાડમ–૯, ભારગી–૨, હુગ–૨ **કુરસા** કિંવા **ઘણસાના** વિષથી આવેલ સોજા માટે—ઉક્ષી–૪ **મણીયારીના** વિષ માટે—કાજુ–૩, તુલસી–૨, ધાવડી–૭, પારસ પીપળો–૨ **આગિમણીયારીના** વિષ માટે—કંકોડી–૩ **સર્પનુ વિષ કદિ ન ચડવા** માટે—લીંમડો (કડવો)–૧૮ કાડરા એટલે **કીડીયાના** વિષ માટે—કુકરકંદ–૧

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—અસ્થિ–૧૨, ગાકુળ–૨, મૂત્રવર્ગ–૩, મોરના પીછા–૨

(૨) કૂતરાનુ ઝેર–શ્વાનવિષ.

હડકાયલાંના લક્ષણો.—કૂતરાના કફાધિક દોષ, જ્ઞાન–વહન કરનારી નાડીમા રહી જ્ઞાનનો નાશ કરે છે તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે તે યોગથી મ્હોડામાથી લાળ પડ છે, તે આંધળો અને બહેરો થઇ અહી તહી દોડે છે, તેના પગ, ખાંધ, ડોકુ વગેરે તુટતા થઇ જાય છે અને ડાક નીચી નમી પડે છે *

દંશના લક્ષણો.—હડકાયુ કુતરૂ કરડે એટલે મ્હોડાનો ચહેરો બદલાઇ જાય છે તેમાથી કાળુ લોહી વહે છે ને યોગવડે છાતીમા અને મસ્તકમા દુખ થાય છે, તાવ આવે છે, અંગ ધ્રૂજે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, બુદ્ધિભ્રંશ, સતાપ, શ્વાસ, કામ, આંખોમા પીળાશ, મૂત્રમા ક્રીડા, ઉન્માદ, કુતરાના જેવુ ભસવુ અને બીજા માણસને કરડવા જવુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારભમા તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને **અસાધ્ય** પણ થાય છે આ પ્રકારનુ કુતરાનુ વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ સર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે જે રોગી પાણીના શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી ભયભીત થાય છે તેને વૈદ્યકમા "**જલસંત્રાસ**" એવુ નામ આપેલુ છે એ રોગ **અસાધ્ય** જાણવો ઉપર કહેલા લક્ષણો ઉપરથી, **દંષ્ટ્રા-પ્રહાર** કરનાર શિયાળ, ખચ્ચર, ઘોડા, અસ્વલ, ચિત્તા, વાઘ, બિલાડી, ઇત્યાદિકોના દંશના લક્ષણો જાણવા.

સવિષ અને નિર્વિષ દંશના લક્ષણો:—કડૂ (ખરજ), ચટકા થવા રંગ બદલાવા, જ્વર, ભ્રમ, દાહ, રતાશ, સણકા, સોજા, ગુમડા પાકવા, ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી, ગુમડુ ફાટવુ, ફોલ્લા, કર્ણિકા, ઢીમણા એ લક્ષણો સવિષ દંશના જાણવા એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડ તો નિર્વિષ છે એમ જાણવુ હડકાયલુ કુતરૂ જેને કરડયુ છે એવો રોગી નિરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે

અસાધ્ય લક્ષણો:—જે પ્રાણીનો દંશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે, બરાડા પાડે છે આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમા તેનુ પ્રતિબિંબ વારે વારે જોઇ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણવુ.

ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉમરાના મૂળ અને ધતુરાના ફળ ચોખાના ચોવગામણમા વાટી આપવા. (૨) ઝેરકોચલાના બિયા ઘીમા શેકી, ને દૂધમા ઘસી સેવન કરવા. ઝેરકોચલાના બિયા ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો (૩) અંધે-

*ઉપાય:—(૧) કંકોડાનુ મૂળ ઘસીને પવુ (૨) પેનોલીની જડ જમીન-માથી કહાડી કાપી ઝીણા કકડા કરી છાયામા સુકવી ખાંડી ઝીણો લોટ કરીને ઉના પાણીમા નાખી પાવાથી વિષની જાળ છાતીએથી મટે (૩) કડવી તુમડીનો ગરભ ટાંક ૫, મરી ટાંક ૫, હીંગળો ટાંક ૫, નેપાળાના બીજ ટાંક ૨॥, ટંકણ-ખાર ટાંક ૨॥ એ સર્વની ગોળ ટાંક ૧૬મા, ટાંક ત્રણ પ્રમાણે ગોળી વાળવી. તે ગોળી હડકાયા કુતરા કરડયા પછી ૭ મા દિવસે આપવી. ઉપર ઉનું પાણી પાવુ. ઝાડો ઉલટી થઇ વિષ નીકળી જશે.

ડાના મૂળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવા, અને દંશ ઉપર કુંવરનુ લાણુ અને સિંધવ બાંધવો, એટલે ત્રણ દિવસમા કૂતરાના વિષનો નાશ થાય છે (૪) ગરમાળીના પાનના રસમા કસ્તૂરી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવી. (૫) દેવબાવળી અથવા ગરમાળીના નાના મૂળ ઠંડા પાણીમા એક તોલાથી ચાર તોલા પર્યંત ઘસી, તેમા થોડુ થોડુ પાણી નાખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવા આપવુ (૬) કૂતરૂં કરડે કે તુરતજ કરડેલી જગો અગ્નિવડે બાળી નાખવી, એટલે રોગીને નુકસાન થશે નહિ (૭) શતાવરીના મૂળનો રસ અને ગાયનુ ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થ આપવુ (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનુ તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનુ દૂધ, એ સમભાગ લઈ એકત્ર કરી પાવુ (૧૦) કુકરપાડાની હગારનો લેપ કરવો (૧૧) બકામ લીમડીના મૂળનો રસ કાઢી ને રસ પાવો (૧૨) જુનો ગોળ કડવી દુધી, હોકાનુ પાણી અને ઝીઝરૂડીના બિયા એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવા (૧૩) કડવા તુરીયાની અદર કોકરવર્ણુ પાણી નાખી તે પાણી પીવા આપવુ વિષનુ જોર જેમ જેમ કમી થતુ જશે તેમ તેમ એ ઓષધથી ઉલટી થતી જશે (૧૪) પાકેલા વગડાઉ કેળાના બિયા વાટી પાણીમા મેળવી પાવા અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૫) અંકોલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો (૧૬) ઘોડાની લીદ બે અને મરી અઢી તોલા પાશેર પાણીમા મેળવી તે પાણી પાઈ દેવુ (૧૭) ગરમાળીના પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ સુધી આપવો (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રીંગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો. (૨૦) ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી આપવો

નિર્વિષ ઉપચાર જુઓ વર્ના૦ મા —અંકોલ-૧૫, અઘેડો-૩, આકડો-૮, ઘગોરિયા-૭, કાળો ઉમરડા-૧, ગળજીભી-૫, ઝિંઝરૂટ-૩ ઝેરકોચલા-૨, તલ-૮, પીલુ-૦, બકામલીમડી-૧, ભોરિંગણી-૧૫, મરચી-૪, લસણ-૯, વગડાઉ મરચીવેલ-૨ વસુ-૮, શતાવરી-૫ સાટોડી-૨૦ **હડકાયા** કૂતરાના વિષ માટે —કડવા તુરીયા-૨ કેળ-૨ દેવબાવળીયો-૧ જુઓ પ્રા૦ ઓ૦મા – અસ્થિવર્ગ-૫, કુકડાની વીઠ-૨

(૩) લૂતા (કાંતરણુ) વિષ.

લક્ષણો:—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગા સડે છે અને તેમાથી રક્ત વહે છે, તથા જ્વર, દાહ અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના ફોડા, મોટા ચચા અને મોટો મૃદુ, રાતો, લીલો, નીલ અને ચચળ એવો સોજો આવે છે **દૂષિવિષ દંશલક્ષણો:**—દંશનો મધ્ય ભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર ઉપસેલો, વારવાર પાકનારો અને પરૂ વહેનારો હોય છે, તેથી કરી અગ ઉપર ઢીમણા અને તાવ આવે છે **પ્રાણહર લક્ષણ:**—સર્પના મળમૂત્રમાથી કિંવા મરી ગએલો સર્પ સડી કોહી જાય છે તેમાથી દૂષિવિષવાળા કીડા થાય છે, તે પ્રાણનાશનુ કારણ છે તેનો દંશ સૂજે છે અને તે ધોળો કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે તે ઉપર પરૂ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે દાહ થઈ ઉચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે શૂળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારૂહળદર, મજીઠ, પતગ અને નાગકેસરને ઠંડા પાણીમા વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે (૨) કાળી અને ધોળી ગરણી, ગુદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, કોઠ અને સરમડાના ઝાડના બિયાને વાટી લેપ કરવો (૩) કાળી તુળસીના પાદડાના રસમાં ધોળી ચણોઠી અને ધોળી ગરણીના મૂળ ઘસીને પાવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —આગીઓ–૩, વતાકડી–૩

(૪) ઉંદરનુ વિષ.

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉદર કરડયો હોય તો તેના દશમાથી લોહી વહે છે તે ધોળુ હોય છે, અને શરીર ઉપર ગચીઆ થાય છે તથા તાવ, અરુચિ અને અગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે **પ્રાણહર લક્ષણ.**—મૂર્છા આવે છે, ઉદરના અગ જેવા સોજા આવે છે, રગ બદલાય છે, કલેદ, બહેરાપણુ, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાથી લાળ તથા લોહીની ઉલટી, એવા લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉદરનો દશ જાણવા

ઉપચાર:—(૧) ધુવાસ, મજીઠ, હળદર અને સિધવ એ જાણસો વાટી લેપ કરવો (૨) ધોળી ગલકીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૩) સાપની કાચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પથ્ય પાળવી (૪) ચિત્રકના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ તેલમા પચન કરવુ અને શસ્ત્રવડે પ્રક્ષરંકે (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવુ, એટલે ઉદરનુ વિષ નાશ પામે છે (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુવાસ બે તોલા, એ જૂના ઘીમા ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવુ (૬) પારા, ગધક, કપૂર, ધુવાસ અને શરસડો, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો, એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે તેમા વિશેષે ઉદરના વિષનો નાશ કરે છે (૭) સુઠ, મરી, લીડીપીપર, કડવા લીમડાની લીબોળીઓ અને સિધવનુ ચૂર્ણ ત્રણ મસા સાકર અને મધમા આપવુ (૮) ઉદરકનીના પાદડાનો અગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યત પાવા અને અગે પણ ચોળવો અથવા ઉદરકનીના કાદા ગાયના દૂધમા વાટી તે ૭ દિવસ પાવા. (૯) અંવેડાના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમા ૭ દિવસ પાવા, અથવા અંવેડાના બિયા મધમા ખાવા આપવા (૧૦) હેદીના અકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવા (૧૧) ભારગમૂળ પાણીમા ઘસી પાશેર પયત પાવા અને શરીરે ચોળવા તે ચઢે તો તાજુ ગાયનુ દૂધ પાવુ (૧૨) કડવા તુરીયાનો લેપ કરવો. (૧૩) ખોરૂ કોપરૂ મૂળાના રસમા ઘસી લેપ કરવો (૧૪) તુળસીના રસમા અફીણ ખરલ કરી શરીરે તથા દશ ઉપર ચોળવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અંવેડા–૨, આમલી–૮, ઉદરકની ગ–૭, કણુઝી–૧, કોઠી–૫, ચિત્રક–૪, નાગફણી–૨, નાળીએરી–૮, નોળવેલ–૧, ભારગી–૩, મજીઠ–૨, ગલુ કોળુ–૩, વડ–૩, હુરા–૭, હેદ–૧. ખડક ઉપરના કોળ એટલે ઘુસ માટે —અળાઠ–૨ કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે:—

ઝેરકોચલા-૬. જુઓ-પ્રા૦ઔ૦મા-અસ્થિવર્ગ-૧૧, દૂધ-૧, સર્પની કાચળી-૫ ધોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાઠો થાય છે તે માટે:—ગધેડાની લીંદ-૧

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ.

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર—મરી, સુંઠ અને મચળને પાનના રસમાં વાટી લેપ કરવો **માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી,** એ સર્વના દંશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળાનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો **સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર**—ઘોડાવજ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીપર, હીંગ, ચાવડીંગ, સિંધવ, ગજપીપળી, કાળીપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોના કાઢો કરી પાવો **મક્ષિકા-પિટકા** (માખીના દંશની ફોડકી) **ઉપર ઉપચાર:**—અરીઠા, લઘુરાળીનું ઝાડ, ગળજીભી, હંસપદી, હળદર, દારૂહળદર અને ગેરૂનો લેપ માખીના દંશ સંબંધી પિટકાનો નાશ કરે છે **ભ્રમરવિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ, કબુતરની વિષ્ટા, હરતાલ અને સિંધવને બીજોરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) ભેંસનું માખણ ચોપડવું (૩) થુરીઓ અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો **વિષ ઉપર વમન**—કડવી ગલકીનો કાઢો, મધ અને ઘી નાખી પાવો, અથવા કડવી દુધીના મૂળ કિંવા પાન પાણીમાં વાટી પાવા, એટલે વિષ નાશ પામે છે **ઝેર ઉપર લેપ.**—શરસડાના મૂળ, છાલ, પાંદડા, ફૂલ અને બીજ એ પંચાગ લઈ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો તે અત્યંત વિષનાશક છે **પરિષેક:**—સંપૂર્ણ જાતિના વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારોના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો વિષની અંદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને કોપાવે છે, માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી પાણી અંગપર રેડવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦મા—**મધમાખીના** વિષ માટે—કાળીજીરી-૧, તમાકુ-૩ **માખીના ઝેર માટે**—હરડે-૪૬ **ભમરીના દંશ માટે.**—ડુંગળી-૧૪, થુવર-૬, પાનઅજમો-૨, હરડે-૪૬

(૬) નખ—દંત—વિષ.

નખ-દંત-વિષ ઉપર ઉપચાર—કડવો લીમડો, ખીજડી અને વડની વડવાઈઓના કલ્કમાં ગરમ પાણી નાખી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દાંતના વિષનો સંપૂર્ણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦મા—ઇંદ્રવરણા-૧૧, ખીજડો-૨

(૭) સરડા (કાકીડા. કાચંડા) નું વિષ.

લક્ષણ.—કાચિંડો કરડયો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો હોય છે, અને તે રોગીને ભ્રાન્તિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર—(૧) આકડાના મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવા નાળીએરીનો કુમળો ગર્ભ પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો

વિશે. ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦મા—નાળીએરી-૭.

(૮) વીછીનુ વિષ.

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષ્ઠા, મૂત્ર અને મળ, ઉકરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાથી (વૃશ્ચિક) વીછી, કાળા વીંછણ ઇત્યાદિ ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે

લક્ષણ:—વીછી કરડવાથી તે જગ્યોએ પહેલા અગ્નિ અડકાડયા પ્રમાણે આગ થાય છે, પછી તે પીડા ઊર્ધ્વ ગતિએ શરીરમા ભેદ કરે છે પછી દશ-સ્થાન પાસે આવી ચચરે છે

અસાધ્ય લક્ષણ—હૃદય, ગુહ્યેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યોએ વીછી કરડવાથી તથા માસ ગળી જઈ અત્યત વદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે

ઉપચાર*—(૧) કપાસના પાન અને રાઇ વાટી તેનો, કિવા વજનાગનો લેપ કરવા (૨) ધોળી વસુ કિવા કપાસના મૂળ રવિવારે કહાડવા એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીછીનુ વિષ ઉતરી જાય છે (૩) નેપાળો પાણીમા વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમા વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે (૫) મોરથુથુ દહીમા ઘસી ચોપડવુ અને શેકવુ (૬) થોડા અરીઠા ગોળમા ખાવા અથવા અરિઠાનુ ધૂમ્રપાન કરવુ (૭) હીંગ આકડાના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો (૧૦) કડવા લીમડાના પાન ચાવી બાફ જવા ન દેતા, દશના વિષમ ભાગના કાનમા ફુક મારવી, અથવા કડવા લીમડાના પાનનુ ધૂમ્રપાન કરાવવુ (૧૧) હળદરની ભૂકી અને મોરપીછની ટીલડી ચલમમા નાખી પીવા તે ધૂણી ગળી જવી અને દશ-સ્થાને પણ ધૂણી દેવી (૧૨) આમલીનો કચુકો ગેરૂ ઉપરથી છાલ કાઢી નાખવી અને દશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો (૧૩) પાણીમા ફટકડીની ભૂકી નાખી તે પાણી આંખોમા નાખવુ (૧૪) ધોળા શિમળાના મળ પાણીમા પલાળી રાખી વીછી ચઢવા માડયો હોય તે ઠેકાણેથી એક આગળના અતરપર પકડી, તે વીછી ચઢેલા ઠેકાણા પર્યંત વારવાર ફેરવતા જવુ એટલે વીછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરતજ નીચે ઉતરે છે, અને ચઢેલા ઠેકાણેના એક આગળના અતરે એ મૂળ પકડવુ, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે વેદના કમી ન થાય તો મૂળીયુ ઘસી દશ ઉપર ચોપડવુ (૧૫) ધતૂરાના પાદડા હાથમા મસળી દશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અઘેડાના મૂળીયા ચાવી ખાવા અને દશ ઉપર તેનો લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અઘેડા–૧, અરડુશી–૧૪, અરિઠા–૨, આકડો–૧૮, આમલી–૫, ઉટકટારી–૪, ઉબગો–૨૦, એરંડો–૧૯, એલચી–૨, કપાસ–૧૦, કપૂર–૧, કરેણ–૧, કંકોડી–૭, કાનંદાડી–૪, કાટાસરીયો–૧૧, ખપાટ–૭, ખરસાણી–૧, જાબુ–૩, ડુગળી–૮, તબાકુ–૭, તાદળજો–૭, તુલસી–૯, ૧૭,

* (૧) દશ ઉપર માખણ મસળવુ (૨) લુનણ મસળવુ (૩) ધોળા આકડાનુ જડ વીછી કરડે તેજ વખતે બન્ને કાનમા ખોસવી.

ધંતૂરો–૮, નેપાળો–૧, નોળવેલ–૧, પાડિરવો–૩, પીળો ધતૂરો–૧, બોરડી–૧૦, મરવો–૪, મોગલી એરંડો–૩, રતાળુ–૧, રાતુકોળુ–૨, લીમડો (કડવો)–૪૪, વછનાગ–૨, વડ–૩, વસુ–૪, વાલોળ–૧, વહિ–૮, વિછુડા–૨, શિકાકાઈ–૩, શિમળો–૩, શિરદાડી–૪, સાટોડી–૧૧ સૂર્યફુલ–૪, હળદર–૧૮, હંસરાજ–૧ હીંગ–૧૨, ફુરા–૩ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા —મધ–૩

(૯) કાળી વીંછીનું વિષ.

લક્ષણ:—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાચ ઉભા રહે છે, શિશ્ન ફુલી જાય છે, ઘણીજ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પડયા જેવુ જણાય છે

ઉપચાર:—(૧) કપાસનુ લાકડુ ઘસી લેપ કરવો અથવા કપાસના પાદડા, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો (૨) વગડાઉ સુરાનો રસ ચોપડવો

(૧૦) દેડકાનું વિષ.

લક્ષણ:—દેડકુ કરડવાથી તેનો એક દાત બેસી જાય છે, તે સ્થળે **પીળો** સોજો આવે છે, સણકા, તૃષા, ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—શરસડાના ઝાડના બિયા યુરીઆના દૂધમા વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —શરસડો–૨

(૧૧) માછલાનું વિષ.

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલુ કરડવાથી દાહ, સોજો અને શળ એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા બરૂના કલ્કમા ઘી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) મોરની પીંછીની ધૂણી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦મા —નેતર–૧ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—મોરપીછા–૩

(૧૨) ગરોળીનું વિષ.

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, સોજો આવે છે, સોયો ભોકાયા જેવુ થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીરપર રાતા રગની ફોડકીઓ થાય છે

ઉપચાર:—કકોડીનાનકાદા પાણીમા ઘસી પાવા

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦ મા —કપાસ–૭, કકોડી–૧, ધણુસરી—૪

(૧૩) કાનખજુરાનુ વિષ.

લક્ષણ:—કાનખજુરો કરડવાથી દશની જગોએ પગસેવા આવે છે, શળ થાય છે અને આગ બળે છે

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠડુ કરી તેનો લેપ કરવો કિંવા દારૂહળદર, હળદર અને મનશીળનો લેપ કરવો (૨) ગુગળની ધૂણી આપવી (૩) કાળુ ખજુર તેલમા ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનુ તેલ ચોપડવુ

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦ મા —કાળી ખજૂરી–૩, ગુગળ–૫, બદામ–૪, શેરડી–૯

(૧૪) મશક (ડાંસ)નુ વિષ.

દંશલક્ષણો:—સોજો આવે છે, ઝડૂ ફુટે છે અને થોડી પીડા થાય છે ડુંગરોપર વિષારી ડાસ હોય છે, તે ડામના દંશનો ક્ષત **અસાધ્ય** કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ **અસાધ્ય** હોય છે **સવિષ મક્ષિકા દંશના લક્ષણો**—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાળુ ઢીમણુ થાય છે અને તે લાગલુ વધવા માંડે છે તથા તે જગ્યોએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્ચ્છા અને જ્વર આવે છે. આ માખોમા **સ્થાવિક** નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણ લેનારી છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—**માંકડ** જવા માટે—ગગાવતી—૨, ગોરખમુડી—૫ **માંકણ** અથવા **માંકડ** નાશ થવા માટે—તલ—૧૯, ભમરડીનો વેલો—૧, મરચી—૩ **કૃત્રિમ** વિષ માટે—તાદળજો ૧૬ **કોલ્હા એટલે શીયાળના** ઝેર માટે—ખાજકોલતી—૧, નાગરવેલ—૫. **જુઓ મરવા** માટે—કાળીવેલ—૩, ટીબરૂ—૧ તમાકુ—૮, નસોતર—૧ મીંઢળ—૭, સીતાફળ—૧ **વાઘ** કરડયો હોય તે માટે—અરણી—૩, આવળ—૪, કુવાર—૭, પાણકાદા—૩, વાઘાટી—૩ **તમાકુ લાગી** હોય તે માટે—ડુંગળી—૧૦ માટીગેરૂ ઇ૦ના વિષ માટે—**જુઓ** પ્રા૦ ઔ૦મા—ગધેડાની લીદ—૩.

(૧૫) વિષોપસંહાર.

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણ:—વ્યાઘ્રાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ, વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનુ અને દાંતોનુ વિષ સૂઝે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણ:—જે પુરૂષના વાતાદિ દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામા જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઇચ્છા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની કાંતિ, ઇંદ્રિયો મન, ઇંદ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે, તે રોગીનુ વિષ ઉતરી ગયુ છે એમ સમજવુ

વિષ ઉપર પથ્ય:—રિંગણા શાકના, કળથી, ચુકા, આમળા, શાકભાજી, તાંદળજો, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ, એ વિષાર્તને પથ્યકારક છે **અપથ્ય:**—માટી ચોખા, કોદરા, ગીણો, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કોઇ દિવસ ભોજનમા આપવા નહિ, વિરૂદ્ધાન્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાવુ, ક્રોધ, ક્ષુધા, ભય, આયાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થયેલાએ છોડવા

૩૦—તરસ (તૃષારોગ.)

કારણ:—ભય, શ્રમ, બલહાનિ, એણે કરી અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા ક્રોધોપવસાદિકે કરી વાયુસહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઇ તાલુસ્થાન પ્રતિ જઇ તૃષાને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ:—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે તથા પાણી પીતા છતા પણ તરસ છીપતી નથી અને પુન ઇચ્છા થાય છે, તેને તૃષા કહે છે.*

* ૧ વાતની, ૨ પિત્તની, ૩ કફની, ૪ ક્ષત (વાગવાથી)ની, ૫ ક્ષય

ઉપચાર:—(૧) આમળા, કમળ, કોષ્ટ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંપળોનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મ્હોડામા રાખવાથી તૃષા ઘણી લાગે છે તે અને ગળુ સુકાવુ એ બન્ને દૂર થાય છે (૨) શ્રીખંડ:—પૂર્વ દિવસે જમાવેલુ સુદર ચકતાવાળુ દહી ૨ શેર, ધોળી શુભ્ર ખડીસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા સુંઠ ૨ તોલા એલચીદાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ બારિક કરી સ્વચ્છ કપડામા નાખી કપૂરના ચૂર્ણે કરી સુગંધિત એવા પાત્રમા છણવા, એને શ્રીખંડ કહે છે એ સેવન કરવાથી તૃષા દૂર થાય છે (૩) સોનુ, રૂપુ, લોઢુ, તપાવી પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવુ (૪) પાણીમા સાકર કિંવા મધ નાખી આપવુ (૫) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી આપવો (૬) ચોખાનુ ધોવરામણ મધ નાખી આપવુ (૭) ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરભર પાવુ ઉલટી થશે, પછી તૃષા અને દાહ શમશે (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવુ (૯) નાના પ્રકારના શરબતો પાવા (૧૦) જવ શેકી લોટ કરી ઠંડા પાણીમા— ઘણુ પાતળુ નહિ અને ઘણુ જાડુ નહિ એવી રીતે તે–મેળવી તેમા ઘી મેળવી પાવાથી તૃષા, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ના૦મા —અતિવિષ–૬, કાયમીર–૫, ૧૮, જવ–૧, જેઠીમધ–૨, ડાંગર–૪, દ્રાક્ષ–૫, પાઠ (કાળીપાડ)–૧૦, રતાદળી–૧૦, શેલડી–૧૦ **ગરમીથી તરસ** લાગે તો તે માટે —ઓષધીઓ–૨ જુઓ ગોર્વે૦મા–દહી–૮, ૬ ઘી–૧૪ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા–મધ–૪

પથ્ય—કોહરા પાન, ધાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કોળીડા, દાડમ, બોર આમલી, માળુ, મસાળ, કંકોડા, આમળા, જગલી લીંબુ, કરમદા, બીજોરૂ, ગાયનુ દૂધ કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચદનનુ પાણી **અપથ્ય.**—પરસેવા કાઢવા અંજન, તડકામાં ગ મધ્રપાન વ્યાયામ, નસ્ય, ગરમી લેવી, દતકાષ્ટ, જડાન્ન, અગ્નિ લવણુ, તુરા અતિ તીખુ પદાર્થ ત્રિકટુ

૩૧–તાવ અથવા જ્વર.

કારણ:—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થએલા વાતાદિ દોષ આમાશયનો આશ્રય કરી કોષ્ઠાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જ્વર (તાપ) ઉત્પન્ન કરે છે એ જ્વરના અનેક ભેદ વર્ણવેલા છે

જ્વરનુ પૂર્વરૂપ:—બગાસા, અંગનુ દુખવુ, ચિત્તનુ અવ્યવસ્થિતપણુ, નેત્રનો દાહ, જડતા, અરૂચિ, શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભા રહેવા આંખો આગળ અંધારા, હાથ પગ ઠંડા ચિત્તને આનંદ ન હોવા શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિષયોમા વારંવાર ઇચ્છા તથા વારંવાર દ્વેષ અન્ન ન પચવુ બળ, શરીર અને કાંતિની

(રસ ધાતુનો ક્ષય થવા) ની ૬ આમની (આમ નામે ચીકણો પદાર્થ વધવાની) અને ૭ ભોજનની (ચીકણુ, ખારૂ, ખાટુ, ભારે અન્ન ખાવાથી થનારી) એમ તરસ સાત પ્રકારની છે તેના ઉપર ઉશીર વાળો જેઠીમધ, વડવાઇ વરૂણા મૂળ એનો ક્વાથ કરી ગોળ કાથો નાખી પીવાથી તરસ મટ છે

હાનિ તથા વાયુનુ પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસા વધારે આવે છે. પિત્તનુ પ્રાધાન્ય હોય તો આંખોમા ઘણો દાહ થાય છે કફનુ પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરૂચિ હોય છે. દ્વિદોષોનો કોપ હોય તો બન્ને લક્ષણો થાય છે ત્રિદોષનો કોપ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે

વાત જ્વર લક્ષણ:—શરીરને કંપ, કંઠ, હોઠ શુષ્ક થવા, મલાવરોધ, છિંકો ન આવવી, માથુ, પેટ, કમ્મર, આંખો અને અંગ દુખવા, ઉંઘ ન આવવી, તાવ કોઇ વખત ઘણો અને કોઇ વખત થોડો થવો, અરૂચિ, બગાસા આવવા, પેટ ચડવુ, અજીર્ણ, ભ્રમ, મોહ અને શૂળ થવુ, શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભા થવા, આંખો ઉપર આળસ, ખાલી ઉધરસ, દાંત કડકડવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણ:**—શરીર પીતવર્ણુ, સર્વ શરીરનો દાહ, તૃષા, મૂર્ચ્છા, અલ્પ નિદ્રા, મ્હોડુ કડવુ, ઉલટી, ચક્કરી, બડબડવુ, અતિસાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર, કંઠ, હોઠ, મુખ અને નાક ઉપર ફોલ્લા, કેફ કર્યા જેવુ થવુ, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા, મળ, મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચાએ પીતવર્ણુ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમા થાય છે **કફજ્વરના લક્ષણ:**—શરીરે જડપણુ, ખાલી ઉબકા (બકારી), મ્હોડુ મીઠુ, સળેકમ, અરૂચિ, ઉધરસ, આળસ, તૃપ્તિ, અંગ ઠંડું, મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્રવર્ણુ, સ્વરભંગ, ઉચકી, શબ્દ જડ, નાકમાથી પાણી વહેવુ, માથુ દુખવુ, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરીરપર રોમાંચ, ધાપ, ડોકીપર દુ:ખ અને ચહેરાપર ફીકાસ, એ લક્ષણો થાય છે **વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણ:**—તરસ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશૂળ, ગળુ અને મુખનો શોષ, રોમાંચ, અરૂચિ, અકસ્માત અંધારામા પડવા જેવુ ભાસવુ, સાંધાને ઠેકાણે વેદના તથા બગાસા, એ લક્ષણો થાય છે **વાતકફજ્વરનાં લક્ષણ:**—શરીર ભીને કપડે વિંટાળ્યા જેવુ ભાસવુ, માથામા ફાટ, ઉંઘ નથી આવવી, શરીર જડ, માથાપર ભાર, સળેકમ, ઉધરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે **કફપિત્તજ્વરના લક્ષણ.**—મ્હોડુ કડવુ અને ચીકણું, ઉંઘ, મોહ, ઉધરસ, અરૂચિ, તરસ, વારવાર દાહ થવો અને વારવાર ઠંડી આવવી એ લક્ષણો થાય છે **વિષમજ્વર** (ટાઢીઓ તાવ) **ના કારણ અને લક્ષણ**—તાવ તરતજ છોડેલા માણસને અપથ્ય સેવન થવાથી, તેનો દોષ પુન: થોડો કુપિત થઇ, રસરક્તાદિ ધાતુમાની કોઇધાતુ સામે જઇ વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા પહેલાથી પણ વિષમજ્વર થાય છે એમા તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી કોઇ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોઇ વખત શરીરને દાહ થઇ મોટા વેગથી આવે છે એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ અને સંખ્યા.** સતત, (હમેશનો) સતત, (આકરો,) અન્યેદ્યુ, (એક દિવસે ન આવ્યો હોય તેના બીજા દિવસે આવનાર, એકાંતરીયો.) તૃતીયક, (દ્વ્યાહિક બે દિવસ નહિ આવી ત્રીજા દિવસે આવનાર, તરીયો.) તથા ચાતુર્થિક (ત્રણ દિવસ નહિ આવતા ચોથા દિવસે આવનાર, ચોથીઓ.) એવા પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર છે **મધુરા જ્વરનાં લક્ષણ:**—જ્વર, દાહ, મોહ, ભ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ મ્હોઢાપર ચાઠાં (રતાશ), તાળવુ અને જીભમા શોષ,

ટાલ ઉપર ધોળી રેખાઓ જેવા પળીઆ આવવા, આંખો ઉપર ઉંઘ, દાત અને હોઠ સ્યામવર્ણ અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી ને પળીઆ આવવા માડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમા પળીઆ પૂરા થાય છે મધુરાનો કૃષ્ણ મધુરો કરીને એક ભેદ છે, તેમા રોગીના દાત, હોઠ, જીભ, કઠ, મ્હોડુ અને નાક, એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. **આગંતુકજ્વર**—શસ્ત્ર, માટીનુ ઢેપુ, મુક્કી, લાકડી ઇત્યાદિકે કરી મારવાથી કિંવા શ્યેનાદિ યાગ કરવાથી અથવા ઉલટસુલટ મંત્રોએ લોખંડની સુયીઓ સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી, કિંવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદિ ઉગ્ર ઔષધીના વાસથી, અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરૂષ, એમના શાપથી આગતુક જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવો. **વિષજન્ય આગંતુક જ્વર**:—સ્થાવર, જગમ વિષ ભક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમા મ્હોડુ સ્યામવર્ણ થાય છે, તથા ઘેન, અતિસાર, અન્નદ્વેષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા અને મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણો થાય છે **કામજ્વર**:—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરૂષને અથવા પુરૂષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઉંઘ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમા પીડા, એ લક્ષણો થાય છે, અને તે પુરૂષનુ અથવા સ્ત્રીનુ શરીર સુકાતુ જાય છે **ભય, શોક તથા કોપથી થએલો તાવ**:—ભયથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમા બડબડ ઘણી હોય છે શોકથી થએલા તાવમા પણ બડબડ હોય છે કોપથી થએલા તાવમા કપારો છૂટે છે. **ભૂતાભિષગ જ્વર** (ભૂતજ્વર, ભૂતાવેશ જ્વર)—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે હસવુ, રડવુ તથા કપવુ વગેરે લક્ષણો થાય છે **દુર્જલજનિત જ્વર**—પ્રવાસમા અનેક ઠેકાણાના પાણી પીવામા આવે છે, તે પ્રકૃતિને સમાન નહિ હોવાથી જે જ્વર આવે છે તે. **સપ્ત ધાતુગત જ્વરોનાં નામ**.—રસગત, રક્તગત માસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જ્વર. **રસગત જ્વર**:—જડપણુ, હૃદયસ્થ દોષ ઉલટીથી પડશે એવુ જણાવુ, ગ્લાનિ, ઉલટી, અન્નદ્વેષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ વગેરે લક્ષણો થાય છે **રક્તગત જ્વર**:—રક્તના ઓડકાર, દાહ, મોહ, ઉલટી ભય બડબડ, શરીરપર ગાઠ, કિંવા ફોલ્લા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે **માંસગત જ્વર**.—પેટનુ સુકાવુ, તરસ, મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અતર્દાહ, હાથ પગ તૂટવા અને ગ્લાનિ એ લક્ષણો થાય છે **મેદોગત જ્વર**:—અત્યત પરસેવો થવો, તરસ, મૂર્ચ્છા, બડબડ, ઉલટી, શરીરે દુર્ગંધિ, અન્ન ઉપર અરૂચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે **અસ્થિગત જ્વર**—હાડકા તૂટયા જેવા, ચુથારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલટી, હાથ પગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે **મજ્જાગત જ્વર**:—અધારામા રેખાઓ પ્રમાણે ભાસવુ, ઉચકી, ઉધરસ, ટાઢી આવવી, ઉલટી, અતર્દાહ, મહાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે. **શુક્રગત જ્વર**—રસાદિ ધાતુગત જ્વરો પૈકી શુક્રસ્થાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે એ જ્વરમા શિશ્નને તાટપણું હોય છે, શુક્રનો સ્રાવ વિશેષ થાય છે અને બીજા રક્તાદિ પદાર્થનો પણ થોડો થોડો સ્રાવ થાય છે.

પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર.—વર્ષા ઋતુ, શરદ્ઋતુ અને વસંત ઋતુ, એમાં વાતાદિકોએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર, એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર, શરત્કાળે પિત્તજ્વર અને વસંતકાળે કફજ્વર, એ સિવાય જે બીજા જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર જેમકે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરત્કાળે શ્લૈષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક, આ વૈકૃત જ્વર દુ:સાધ્ય છે જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે પ્રમેહમાં દૂષ્યો તુલ્ય (જેથી વિકાર થાય છે તે સમ) હોય તથા રક્ત ગુલ્મ જૂના હોય, એ સુખસાધ્યના લક્ષણ છે **જીર્ણ જ્વરના** (જુનો તાવ, મરડીયો તાવ, હાડજ્વર, હાડ ફસ્યર તાવ.) **કારણ અને લક્ષણ:**—પૂર્વે મોટો તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઔષધીઓથી ગએલા અને એક અંશ તેમજ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી, તેનુ પરિણામ પાડુ અને ક્ષય, એ થાય છે એ જીર્ણ જ્વરમાં ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પાચન થતુ નથી, બગાળ ઉત્પન્ન થાય છે, મલશુદ્ધિ સાફ થતી નથી, હાડકામાં ધગારો રહે છે અને મુખમાં પાણી છુટે છે, એ લક્ષણો થાય છે **અજીર્ણ જ્વર:**—પૂર્વ દિવસે ચણા, તુરા પદાર્થ, વાલ, પાવટાધાન, સ્નિગ્ધ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદ, એના અતિ ભક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં લાગલુજ અતિ ભોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે આ તાવમાં ઓડકાર, ઉલટી, ભ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટી, બરડો, ગુદા તથા પેટ દુખે છે, અને અન્ન ઉપર અરૂચિ, શોષ, મોહ તથા હેડકી, એ લક્ષણો થાય છે **ઉથલેલા તાવ.**—તાવ જતો રહ્યા પછી અપથ્યથી પુન: જ્વર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે **જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે**—શ્વાસ, મૂર્છા અરૂચિ, તૃષા, ઉલટી, અતિસાર, મલબદ્ધતા, હેડકી, ઉધરસ, શરીરને દાહ, એ દશ જ્વરના ઉપદ્રવ છે ચિકિત્સા કરવા માટે **આમ, પચ્યમાન તથા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:**—લાળનો સ્ત્રાવ, ઉલટી થાય એવુ જણાવુ, છાતીમાં જડતા જણાય, અરૂચિ, ઉંઘ, આળસ, અન્ન પાચન ન થવુ, મ્હોડુ ફીકુ, શરીરે જડપણુ, ભૂખ ન લાગવી, વારવાર પેશાબ થવો, શરીર તાટ જેવુ થઈ જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો; એ અપક્વ જ્વરોના લક્ષણો જાણવા. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવુ નહિ. અપક્વ જ્વરમાં ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે શોધન કિંવા શમન ઔષધ આપવુ તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવુ **પક્વજ્વર કિંવા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:**—ભૂખ લાગવી, શરીર કૃશ થવુ, મંદ જ્વર, અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ થવી અને મનને ઉત્સાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરના લક્ષણો છે **સાધ્ય જ્વર**—બળવાન પુરૂષને દોષ અલ્પ હોઇ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ રહિત જ્વર આવે છે તે સાધ્ય જાણવો **અસાધ્ય જ્વર.**—જે જ્વર ઘણાજ પ્રબળ કારણોએ થએલો અને જેમાં લક્ષણો ઘણા હોય છે, તે જ્વર પ્રાણઘાત કરનારો થાય છે, તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાજ એકાદી ચક્ષુરાદિ ઇંદ્રિયની શક્તિ નષ્ટ (એટલે આંધળો બહેરો) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરૂષનો જ્વર

અસાધ્ય છે. ધાતુમા રહેલો, અદર વેગવાળો અને ઘણા દિવસ રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના યેગે વાળોમા ભગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જાણવો. અંતર્દાહ, તરસ, એ દોષાગ્રે અત્યત તાટ જેવુ દેખાવુ, શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષણોએ ગભીર જ્વર જાણવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થએલો છે તે, જેનો તાવ ઘણા દિવસનો છે તે, તથા ક્ષીણ અને અત્યત રૂક્ષ પુરૂષનો ગભીર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે જે જ્વરમા બેસાવધ થઈ મોહ પામે છે તથા જે સર્વદા પાથરણાપર પડી રહે છે, એટલે જેનાથી ઉઠાતુ નથી, બહારથી ટાઢ વાય અને અદરથી દાહ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે જેના શરીરપર રોમાચ ઉભા રહે છે, આખો લાલ થાય છે, હૃદયમા એકાદી ગાઠ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મ્હોડાથીજ શ્વાસ કહાડે છે, એવા પુરૂષને તાવ મારે છે હેડકી, શ્વાસ, તૃષા, એથી વ્યાધિત થએલો, મોહ પામેલો,આખો અહી તહી ફરવનારો, નિરતર શ્વાસે પિડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે ઇંદ્રિયોની શક્તિ નાશ થયેલો કિવા શરીરકાતિ નિસ્તેજ થએલો તથા ઇંદ્રિયો નષ્ટ થએલો, કૃશ અને અજદ્રૃષ્યા ઘણોજ પીડાએલો તથા ગભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થએલો, એવા તાવવાળા પુરૂષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે સ્વપ્નમા પ્રેતો સાથે મદ્ય પીએ છે, કિવા જેને કુતરા ખચી લે છે, તેને ભયકર તાવ આવી મારે છ જેને પૂર્વે પણ મોટો જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે તથા બલમાસથી નષ્ટ થાય છે, તે પ્રેત સમાન જાણવો. જેને અપરાહ્ણે જ્વર આવી કફ તથા ઉધરસ ઘણી હોય છ અને બળ તથા માસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જાણવો અકસ્માત જ્વરનો દાહ, તૃષા, મૂર્ચ્છા તથા બલક્ષય, સાધા ઢીલા પડવા, એ લક્ષણો આસન્નમરણના થાય મળકે જેના મ્હોડાપરથી ઘણો પરસેવો નીકળે છે અને જ્વરે આમ હોય છે તેનુ બચવુ ભાગ્યેજ થાય છે જેના કપાળપર ઠડોગાર જેવા પરસેવો આવે છ ટાઢ ઘણી લાગે છે, શરીર ભીજેલુ રહે છે તથા ગળાપરનો પરસેવો ઉર સ્થાનપર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે જેને ભિજાય એવા પરસેવા ચાર તરફ સર્વાંગે આવ છે તથા શરીર ઠડુ થાય છે ત્યારે તત્ક્ષણ તે રોગીનુ મરણ થશે એમ જાણવુ **જ્વરમુક્તિનુ પૂર્વરૂપ.**—દાહ, પરસેવો, દમ તરસ, ભ્રમ, કપારો, મળ પાતળો થવો, બેશુદ્ધિ, ચુથ, શરીરે અત્યત દુર્ગંધી, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે એ ઉપર કોઇ એવી શકા કરશે કે દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે ? તથા દોષક્ષય થયો તો એવા દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે ? તે ઉપર એવુ સમાધાન છે કે કોઇ એકનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ હોતા પણ વિનાશકાળે પોતાની શક્તિ દાખવવી ઉદાહરણ—દીવામાનુ તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની જ્યોત પહેલા કરતા ચાર પાચ વખત મોટી થઈ પછી તે ઓલવાય છે આ વાત સર્વના જોવામા છેજ. અથવા દોષોએ પીડેલો ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઇ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જાણવુ **જ્વરમુક્તિ લક્ષણ:**—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, મગજને ખજવાળ, મખપાક એટલે મ્હોડું આવવુ (જેને બરો મૂતર્યો કહીએ

છીએ તે), છીંકો આવવી તથા અન્ન ઉપર વાંચ્છના થવી, એ લક્ષણો થયા એટલે તાવ જવા માડયો એમ સમજવુ **તાવ આવતાજ પ્રથમ શુ કરવુ?**– તાવવાળાએ પહેલા લાઘણુ કરવી અને ભૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવુ, પરતુ વાતજ્વરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળકો, તૃષિત, ઉચ્છ્વાસી એવા માણસોએ લાઘણુ કરવી નહિ. મગ, મસૂર, ચણા, કળથી, મઠ એ પાચ ધાન્યોનો યૂષ કિવા મડ (કાઢો) કરી આપવો, અથવા ચોખાનુ કિવા ઘઉનુ થુલુ (કસાર) આપવુ **તાવપર પાચન:**—સુઠ, દેવદાર, ધાણા, રીંગણી તથા ડોરલી એ પાચ ઔષધનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ આપવો, એટલે આમજ્વરનુ પાચન (અપક્વ જ્વર હોય તે પક્વ) થાય છે

વાતજ્વર ઉપર ઉપચાર:*—(૧) ગળો, સુઠ અને પીપળીમૂળનો કાઢો નિકાઢો તૈયાર કરી તેમા મધ નાખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર સાજ આપતા જવુ, એટલે જ્વરનુ પચન થાય છે (૨) ધમાસો, સુઠ, નાગરમોથ અને ગળોનો કાઢો આપવો (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનુ ચૂર્ણ ગોળમા આપવુ કિવા કાકોલીના મૂળીઆ હાથે બાધવા

*તાવ ઉપર અમ સગ્રહ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહી આપીએ છીએ. (૧) જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખત લીમડાની લીલી સળીઓની છેલી ગાડો નગ ૨૧, તીખા ન ૨૧ અને એ બન્નેના વજન જેટલો અજમો પણીમા વાટી ગરમ કરી ચાટણા જેવો થએથી ચટાડવુ આ ઉપાય અજમાવેલા છે (૨) એકાતરીમા તાવવાળાને કાળી તુલસીના પાદડા નગ ૨ાા ની ગોળમા ગોળી કરી આવતા તાવે આપવાથી બીજે દપને નહિ આવે આ પણ અનુભૂત ઉપાય છે (૩) **ભૈરવી ગોળી:**—દૂધમા શોધેલો વછનાગ તથા મરીને ઝીણા વાટી કુવારના રસમા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી હરડેમા ખાવાથી તાવ જાય અને આદુના રસમા ખાય તો વાયુ જાય. (૪) કરિયાતાના સુકા પાદડા તોલો ૦। રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે લુગડાથી ગાળીને પાવુ (૫) જુનુ ઘી અને જુની હીંગ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી ચોથીઓ તાવ જાય. (૬) મોરથુથુ તોલા ૨, બોયદુધેલીનો રસ શેર ૦ાા કુલડીમા નાખી નીચે અગ્નિ કરવો તે પાણી બળી ગયા પછી મોરથુથુ પાકો થશે. તેને ડબીમા ભરી લેવો. પછી તેને જીરૂ તોલો ૦। અને સાકર તોલો અર્ધો સાથે રોજ એક વાલ ૭ દિવસ સુધી આપવાથી તાવ જાય. (૭) તમાકુ શેર ૦। લઈ આકડાના દૂધમા પલાળી છાયડે સૂકવી કુલડીમા કપડછાણ કરી ૫૦ છાણાથી ફુકી દઈ તે ખાખ નાગરવેલના પાનમા મોટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, ચાદી વગેરે રોગો જાય. (૮) મીંઢીઆવળ તથા કળીયાતુ એકેક તોલો લઈ ઉકાળી શેર ૦। રહે એટલે પાવુ એમ બે દિવસ સવાર સાંજ પાવુ. પછી કળીયાતુ તથા ધાણાનો ક્વાથ સાકર નાખી પાવાથી ભૂખ પણ લાગશે. (૯) રામબાણ દવા:— આકડાની ટીશીઓ ૭, ભાગ તોલો ૦ાા, લીમડાની ટીશી ૭, આરીણ જુનું તોલો ૦ાા, મરી તોલો ૦ાા સર્વેને વાટી ચણી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. નિત્ય

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગો૦મા.—ઇન્દ્રજવ—૧૭, પિત્તપાપડો—૯, શતાવરી—૧૦

પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ તથા નાગરમોથનો કાઢો દશ દિવસ પછી, જ્વરપાચનાર્થ ત્રણ દિવસ આપવો (૨) પિત્તપાપડો વાળા, રક્તચંદન, ધાણા તથા સુંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૩) ઉબરના મૂળનું સત્વ પાણી સાકર નાખી આપવું.

---

૧ ગોળી ખાવાથી એકાતરા તાવ જાય, ખટાશ ખાવી નહિ. (૧૦) ધતુરાના બીજ તથા મરી સરખા વજને લઇ મરી જેવડી ગોળીઓ બાંધી દિવસ ૩ આપવાથી ટાઢીઓ તાવ જાય. (૧૧ આકડાના ફૂલના રવાઇડા ટાંક ૭ ની ગોળમા ગોળીઓ કરી રાખી તે તાવવાળાને આપવાથી તાવ જાય. (૧૨) જ્વરાદિ રસ.—પારો ટાંક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાંક ૨ ની કાજળી કરી તેમા હરતાળ ટાંક ૩, લીંડીપીપર ટાંક ૩ નાખી તેને પાંચ પહોર સુધી ખરલ કર્યા પછી તેની પડીકીઓ કરી કરીયાતાની જડ, બારંગ તથા હરડેને પાણીમા ઘસી તેની સાથે આપવાથી જ્વર અને પાંચ જાતના પાંડુ જાય દૂધ નહિ ખાવું (૧૩) કાકજંઘા વાટી લુગડે ચાળી તાવની વખતે ખવરાવવાથી તાવ જાય. (૧૪) સખીઓ સોમલ ચોખામા ઘાલી અગ્નિ ઉપર અઢવી પહોર બે સુધી બાફવો. એ ઔષધ ચોખા ૨ ભાર ખવરાવવી, ઉપર શીરો અને દૂધ ખવરાવવું તો સર્વ જ્વર જાય. (૧૫) બાર વરસ સુધીના જુના તાવ માટે—કડુ, કરિયાતુ, પીપળામૂળ, હરદર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ ટાંક, મીઠીઆવળ ૧ ટાંક, હેમજીહરડે ટાંક ૫, આંબાહળદર શેર ૦।, સંચળ ટાંક ૩ આવળની છાલ ટાંક ૩, કાકચ નંગ ૪, ડીકામાળી ટાંક ૩, એ સર્વેને વાટી તેમાથી સૂતી વખતે ટાંક ૧ ની ફાકી કરી એ ઉપર ટંડુ પાણી પાવું એથી પાચન થઇને એક વખત ઝાડો ઉતરે છે તથા તાવ જાય છે ઉનું પાણી પાવાથી થોડો રેચ લાગીને બાર નીકળી જશે અને તાવ જશે તથા નળબંધ વાયુ, પાણી વિકાર, પિત્તપાંડુ, પ્લીહા અને અરોળ પણ મટે (૧૬) તાવ ગયા પછી મંદાગ્નિ તથા નબળાઇને માટે કળીયાતાની પાહડી તોલો ૧, ધાણા તોલો ૧ અને સાકર તોલો ૧ લઇ ઉકાળીને એ પાણી ગળીને સવાર સાંજ પીએ તો શક્તિ આવે અને ભૂખ લાગે તાવવાળાએ કોઇ પણ જાતનો શરબત પીવો નહિ અને ખોરાક પાચન થઇ શકે તેવો હલકો આપવો. (૧૭) મનસીલ તોલો ૧, આમલસાર ગંધક તોલો ૧ અને કળીચુનો તોલો ૧ એ ત્રણેને બારીક કરી એક કુલડીમા નાખી મ્હોડું બંધ કરી કપડમટી કરી છાણા ૫૦ ની ભઠ્ઠીમા વચ્ચે મૂકી પકવવું ભઠ્ઠી ટંડી પડયા પછી કુલડી ખોલી તેમાની ખાખ કાઢી ખરલ કરી રાખી મૂકવી તેમાથી ચોખા ૨ ભાર બરફી સાથે અગર સાકરના શીરામા આપવી તો દરેક જાતના તાવ જાય. જો તે માણસ કૌવતવાળો હોય તો એ દવા જીભ ઉપર મૂકીને, સાકર તોલા ૨ થી ૩ સુધી ટાઢા પાણીમા ઓગાળી સરબત કરી તે સરબતવડે દવા ગળે ઉતારી જવી. જેથી જલદીથી તાવ ઉતરી જશે. આ દવાની માત્રા આદમીના કૌવત પ્રમાણે લેવી. આ ઔષધ નાના બાળકને તથા સ્ત્રીઓને આપવું નહિ. એના ઉપર તેલ, મરચા, હીંગ, આમલી વગેરે ચીજો ખાવી નહિ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—ઉપરસાલ-૭, ઉબરો-૧૧, કમળ-૫, કોથમીર-૮, ઘાસ પિત્તપાપડો-૨, દ્રાક્ષ-૧૨, પટોલ કડુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮, રતાદળી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧, વરીઆળી-૪, સિવણ-૩

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂરણપ્રયોગની ટીપમા ન ૩

કફજ્વર ઉપર ઉપચાર — (૧) નાગરમોથ, સુઠ, ધમાસો તથા અરડુસીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા શળનો નાશ કરે છે (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારગમૂળ અને અરડુસીના પાદડાનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ (સુઠ, મરી, લીડીપીપર)નુ ચૂર્ણ આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવુ તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અરૂચિ, શરદી, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે

વિશે૦ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા.—અઘેડો-૨૩, અરડુસી-૧૩, ૨૧, મોથ-૧૧, રતાદળી-૧૦

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર —(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીઆતુ તથા સુઠનો કાઢો આપવો (૨) મનુકા (ધરાખ) કરીઆતુ, ગળો, અરડુસી તથા ષટકચોરાનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા.—ડાભ-૩, ધાવડી-૫

વાતકફજ્વર ઉપર ઉપચાર —(૧) રીંગણી, સુઠ, ગળો અને એરડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમો અને ગળોનો કાઢો લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શળ, સળેકમ તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કળથી શેકી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો, એટલે પરસેવો બધ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —મૂળા-૧૨, લીડીપીપર-૨૨.

કફપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર.—(૧) રીંગણી, ગળો, સુઠ, કરીઆતુ, પુષ્કરમળ અથવા કોઠનો કાઢો આપવો તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે (૨) અરડુસીના પાદડાંનો ફૂલ સહિત રસ કાઢી, તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવો, એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉધરસ જાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —અરડુસી-૨, કડુ-૪, કારેલી-૨, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૩

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર.—(૧) મીંઢીઆવળ, બાળહરડે, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરાનો કાઢો, વિષમજ્વરને પાચનાર્થ આપવો. (૨) કુવેરના કાદા ૧૦ માસા સુધી લઇ તે કોકરવરણા પાણીમા આપવા, એટલે ઉલટી થઇ આમાશયનું શોધન થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે (૩) નિબાદિ ચૂર્ણ:—કડવા લીમડાના પાદડાં ૪ તોલા; સુઠ, મરી અને લીડીપીપર ૧૨ તોલા, જવખાર તથા સાજીખાર એ આઠ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવુ તે એકાહિક (આંતરીયો), દ્વૈયાહિક (તરીયો), ત્र्याહિક, ચાતુર્થિક, (ચોથીઓ)

અને સતતજ્વરવાળાને આપવો (૪) અગથીઆના પાદડાનો રસ કાઢી નાકમા નાખવો, એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આદાશીશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મુળ રોગીના હાથે અથવા ગળે બાધવા (૬) ધોળા કરેણુના મુગીઆ રવિવારે કાને બાધવા. (૭) ધોળો મદાર, ધોળી ગરણી અને સહદેવી-ના મુળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ધોળા ચપાની કળીઓ ડીટા સુદ્ધા નાખી ત્રણ પાનબીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલા એક એક ઘડીના અવકાશે પાનનુ બીડુ ખાવુ. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમા અગર ઘીમા આપવી. (૧૦) ચીકણુમૂળ અને સુઠનો કાઢો આપવો (૧૧) બાળહરડે અને ઈદ્રજવનુ ચૂર્ણ ગોળમાં આપવુ (૧૨) પટોલ, ઈદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિફળા, નાગરમોથ, ધરાખ, જેઠીમધ, ગળો અને અરડુસીનો કાઢો મધ નાખી આપવો એટલે નવજ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:—અરડુસો–૩, કચૂરો–૧, કડુ–૨ કપૂરીમધુરી–૨, કરમદી–૫, કરેણુ–૬, કાસકી (પેટારી)–૫, કુબો–૧, કુવાર–૧ કેસરીચપો–૩, કાથમીર–૬, ખરસાણી–૭ ખુરાસાની અજમો–૧, ગરણી–૯ ગળો–૧, તાદળજો–૪, તુલસી–૬ ૧૬, ત્રાયમાણ–૧, દુધેલી–૩, ધતૂરો–૧૫, નાગચપો–૧, નાગલાદુધેલી–૧, નોળવેલ–૩, પતુર–૨, પથકાઠ–૨, ફુદીનો–૧ બીલી–૧૭, બહદડી–૧, મરી–૫, મદાર–૧, લસણ–૧૭, લીમડો (કડવો)–૧૦, ૪૧, ૪૨, લીંડીપીપર–૩૪, વજ–૧૩ વાલોર–૪, વાદો–૬, સરગવો–૨૦, સહ-દેવી–૧. વિષમ જ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તો તે માટે — વાયવરણો–૭.

મધુરા (મધરો કે મોતીઝરો) જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગર-મોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૨) વડના પાકા પાદડા અને બાજરીના લોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) ફુદિનો રાનતુળસી અને કાળી તુળસીનો અગરસ કાઢી તેમા ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ કિવા સાત દિવસ આપવો (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર ફોલ્લા આવે છે, તેના પ્રતીકારાર્થે મોતીનો હાર ગળામા નાખવા. આ ઉપચાર અમોએ અહી કહ્યો પરતુ મોતીને બદલે છીપો પણ મળવાની હમણા મારામાર છે, એટલી પરલોકોએએ આપણા હિદુસ્તાનમાંની સપત્તિ લૂટી અને ધોઈ લીધી ! ! (૫) અજમોદનુ ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ. (૬) અરડુસી, દ્રાક્ષ અને હરડેનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દમ, ઉધરસ અને મધરજ્વરને દબાવે છે (૭) જગલી ગેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, રાનતુળસી, પિત્ત પાપડો અને સુઠનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અજમોદ–૧, કપૂરીમધુરી–૨, કુકર-પાડનો વેલો–૫, ગળો–૧૧, ડાગર–૧૧, તુલસી–૨, ફુદિનો–૨, મોથ–૧, રતાદળી –૧, રુદ્રાક્ષ–૧, વડ–૯, સેવડી–૨

જીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર —(૧) કડુ, કરીઆતુ, નાગરમોથ, પિત્ત-

પાપડો અને ગળોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કડુ, કચોરા, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ અગર કોષ્ટનુ ચૂર્ણ મધમા અથવા આદુના રસમા આપવુ તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, વાયુ, શળ, હિલટી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવુ (૪) મધમા લીંડીપીપર આપવી એટલે મેદ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, પાડુરોગ અને બરોળનો નાશ કરે છે (૫) સાકર, ઘી, સુઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ ઓષધો ગાયના દૂધમા નાખી ઉકાળી આપવા. એથી સપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે અને શકિત આવે છે. (૬) ગળોનુ સત્વ, ઘી સાકર સાથે કિંવા મધ સાકર સાથે આપવુ. (૭) જીરાનુ ચૂર્ણ જૂના ગોળમા આપવુ (૮) જીર્ણ જ્વર ઉપર દુગ્ધપાન એ અમૃત સમાન છે ગાયના દૂધમાં લીંડીપીપર ૫–૭ નાખી, તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવુ (૯) એલચીદાણા, બીલા, પુનર્નવા (વસુ) દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યા સુધી કઢવી પ્રાશન કરવુ. એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે (૧૦) તુળસીનો રસ, મરીની ભુકી અને મધ નાખી આપવો (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુઠના કાઢામા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ એટલે શ્વાસ, શળ, કાસ, અગ્નિમાદ્ય, જીર્ણ જ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂરણપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૧

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—અજમોદ–૮, અરજુનસાજડ–૭, અરણી–૫, આદુ–૧૭, ઇન્દ્રજવ–૮, ૧૬, એલચી–૧૨, કચૂરો–૧, કરીઆતુ–૧, ખજૂરી–૯, ગળો–૧૪, ૨૪, ચંબેલી–૬, જીરૂ–૩, ૭ ૧૧, પતુર–૧, બીલી–૨૮, ભોયઆમળી–૨, ૪,૫, ભોરિંગણી–૧૨, લોધર–૪ વામનવેલ–૩, વાંકેરી–૩, સમેરવો–૧૪ જુઓ ગો વૈ૦ મા—દૂધ ૯

ભૂતાવેશ જ્વર ઉપર ઉપચાર.—(૧) તુળસીના આઠ પાન લઈ તેના રસમા થોડી ત્રિકટુની ભૂકી નાખી તે રસ નાકમા સુઘાડવો. (૨) ગંધક અને આમળાનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા:—ખપાટ–૩, ખિલખિલા–૧, ગાજર–૮, ધોળી પીલુડી–૮, શિરદોડી–૧૩, સૂર્યફૂલ–૧

વિષજન્ય આગંતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર:—પિત્તશામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

કામજ્વર ઉપર ઉપચાર:—સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત, રસિક, કામવડે રસરસેલી અને શૃંગારિક ભાષણ કરનારી એવી તરૂણ સ્ત્રીઓનુ આલિંગન, સભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી કામજ્વર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિ ફૂલ ઉપરનો આવેલો વાયુ, જલક્રિડા, સુદર બાગમા ફરવુ, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરૂષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. **દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કડવા પડોળા, નાગરમોથ, ગળો, અરડુસી, સુઠ, ધાણા, કરીયાતુ અને કડુનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

(૨) સુંઠ અને જવખારનું અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૩) બાળહરડે, કડવા લીંમડાના પાન, લીંડીપીપર, સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમાં —આદુ-૫૦ હળદર-૧૯

સન્નિપાતગત જ્વર ઉપર ઉપચાર.—ગળોનું સત્વ, આમળા, જીરૂ, લીંડીપીપર, ચિત્રકમૂળ, ડાંવચબીજ તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી.

અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) ભીંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો (૨) નાગરમોથ તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કરીઆતું, ગળો, સુંઠ, મોથ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો (૪) અજમોદ હરડે, કચોરા તથા મરચળનું ચૂર્ણ આપવું (૫) આમળા, ચિત્રક, બાળહરડે લીંડી પીપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ અન્ન પાચન થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમાં —ભોરિંગણી-૧૧

ઉતરેલા (ઉથલો ખાઇ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર—(૧) રોગી બલિષ્ટ હોય તો લાંઘણ કરવી કડુ નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો (૨) કડુ પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, બાળહરડે અને ગરમાળાની શીંગોમાંના મગજનો કાઢો આપવો (૩) કડુ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો દિવસ આપવો

સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર.—(૧) ગળો, પીપળીમૂળ, લીંડીપીપર, હરડે, લવંગ કડવા લીંમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સુંઠ, કડુ અને કરીઆતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૨) આમળા, ચિત્રક, બાળહરડે અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો અથવા એ ચાર જણસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું (૪) પટોલ, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૫) કરીઆતુ સુંઠ અને ડીકામાલીનો કાઢો એકીવારે કરી રાખવો, અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો-એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના કોષ્ટ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સુંઠ અને કડુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું-એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે (૮) ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી ચવક તાલિસપત્ર, મરી અને પીપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા અને લીંડીપીપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા, એ સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવા. એ ભારંગ્યાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, મોટે ઉદર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—અતિવિષ-૫, અરડુસી-૨૨ ૨૪, આગીયો-૨, આમળા-૨, ઈંદ્રજવ ૨૨, ઉંદરકની ગ-૨, એલચી-૧૨, ઓથમીજીરૂ-૯, કરિયાતુ-૨, કાળીજીરી-૧૧, કાચકી-૭, ૧૨, ગળી-૧, ગળો-૧૮, ઘાસપિત્તપાપડો-૩, જીરૂ-૧૦, ઢીકામાળી-૩, ધરો-૮, પટોલકડુ-૩, ૪, પાટલા-૪, ફુદિનો-૧, ભોરિંગણી-૫, મગ ૨, મરી-૧૫, મસુર-૨, મોથ-૯, લવંગ-૧૦, લીંડીપીપર-૨૩, વાવડીંગ-૩, વાંદો-૫, ૭, શતાવરી-૬, શિળીંદ-૩, સતાપા-૭, સમેરવો-૧૫, સહદેવી-૬, સાટોડી-૯, સાલ્વીન-૩, સોમવલ્લી ૨. **દાહજ્વર માટેઃ**—અંકોલ-૧૩, વડ-૭ **ચોથીયા તાવ માટે**—અગથીઓ-૧, અઘેડો-૧૧, ૨૪, કુઓ-૫, ખપાટ-૪, ગળો-૨૩, ગાજો-૭, ચાધારી-૧, ધતૂરો-૧૫, બીલી-૧૭, મોથ-૫, વસુ-૬ શરમડો-૮, સાટોડી-૧૫, હીંગ-૮ **આગંતુકજ્વર માટે**—કપાસ-૨૦, તુલસી-૧૮, સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૩ **રાત્રિના એટલે લેસોડીયા તાવ માટે**—કુકરપાડાનો વસો-૭ **અષ્ટગુણ મંડ જ્વર માટે**—ડાંગર-૨ **શિતજ્વર માટે.**—અરણી-૨, આકડો-૧૩, કાકડી-૧૧, કાનફોડી-૩, કીડામારી-૫, ખજૂરી-૮, ગળજીભી-૪, જીરૂ-૯, ઝેરકોચલા-૭, ૯, ધોળોચંપો-૫, ૮, પટોલકડુ-૪, પાઠ (કાળીપાડ)-૩, પીળો ધતૂરો ૨, ફુદિનો-૧, રાસ્ના-૬, શતાવરી-૩, સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૩, હરડે-૩૯ **ઉષ્ણ એટલે ઉના જ્વર માટે.**—આબો-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧૦ **હાડીયો એટલે હાડજ્વર કે હાડકસર માટે.**—કુવાર-૮ **ધાતુગત જ્વર માટે**—લીંડીપીપર-૩૫ **તાવથી ઘણો પરસેવો થાય એટલે સેદીયા માટેઃ**—અગરૂ-૪, આબો-૫, કળથી-૪, ખસખસ ક (અફીણ)-૧૨, ચણા-૩, નાગકેમર-૯, મીંઢીઆવળ-૪. **તાવ ઉપર પાચન માટે**—કોથમીર-૭. **તાવમાં શોષ પડે તે માટે**—આમળા-૧૫. **તાવમાં અરોચક માટે**—આમળા-૧૬ **તાવમાં માથાના દુખાવા માટે**—આશેત્રી-૬, ચણોડી-૧૨ **તાવથી અતિશય બળતરા થાય તે માટે**—એરંડો-૪૧, **તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ એટલે ખરજ આવે તે માટે**—કપાસ-૮. **પરસેવો આવવા માટે**—વડ-૮, સહદેવી-૪, સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૧, ૪ **હાડ ઉપર તાવનું ઉઠવું એટલે બરો મૂતરે તે માટે** જીરૂ-૧ **શરદી માટે**— અગથીઓ-૧, અજમોદ-૮, મોરવેલ-૩, રાઈ-૪, લવંગ-૧, સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૩ **શરદ ગરમી માટે**—ડાંગર-૩, મેંદી-૪. **ભુખ લાગે તે માટે**—ઇન્દ્રજવ-૧૦, કાયફળ-૩, ખડબુચુ-૧, ગાજો-૧, ડુંગળી-૨, મેથી-૬ **ભુખ ન લાગવા માટે**—કોથમીર ૧૬, ડુંગળી-૯. **પરસેવો લાવવાને માટે**—હરડે-૩૫ **ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઇ ઠંડી આવવા માટે.**—લીમડો (કડવો)-૩૫.

જુઓ અનુભૂત ઔષધોઃ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા **તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઇ ઉપર**—નં. ૮ **તાવ ઉપર** ચૂરણ પ્રયોગની ટીપમા નં. ૪. ગટિકા પ્રયોગની ટીપમા નં. ૮-૯-૧૩. ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા નં. ૪-૧૧. **ચોરીયા તાવ ઉપર**—ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા નં ૩. મલમ પ્રયોગની ટીપમા. નં ૩૧. **ચોથીયા તાવ ઉપર**—ચૂરણ પ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૭. **તાઢીયા તાવ ઉપર**—ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા નં- ૨

पथ्यः—ताहळजो, चाकवत, कुमळा मूळा, पित्तपापडो, परवळ, वायवरणा, गळो. कालशाक, माठ, गळजीभी, चुको, वेंगण, कंचुकशाक, तुरीआ, पंडोळा, कंकोडा एक वर्षना जूना चोखा **अपथ्यः**—विरुद्ध अन्न, विदाही अने जड पदार्थ, क्षार, खटाश, भाजीपालो, पादडा, कालीगडु कणुस, नवु धान्य, लोटनो पदार्थ अने पाष्टिक पदार्थ छोडवा, तेमज महेनत, स्त्रीसंग, स्नान, क्रिडा इत्यादि ज्वरयुक्त रोगीए शक्ति आव्या सिवाय करवु नहि. भारे पदार्थ खावा नहि

सन्निपातज्वर अथवा मुंझारो.×

कारणः—खाटा, स्निग्ध, उष्ण, विदाही, तीखा, मधुर, अति रुक्ष अने जड पदार्थनु आकंठ भोजन, मद्य, तडको, शेक लेवो, काम, क्रोध, मासभक्षण शीत पदार्थनुं सेवन, शोक, श्रम, चिंता, पिशाचबाधा, अति स्त्रीसंग, ए कारणे घणु करीने चैत्र, वैशाख, आश्विन, कार्तिक, भाद्रपद, ए महिनाओमा सन्निपातनो प्रकोप थाय छे सन्निपात ज्वर एटले त्रिदोष ज्वर आ केवळ मृत्युज छे * सन्निपातने जे वैद्य मटाडे छे, तेने मृत्युंजय एटले साक्षात् परमेश्वरज

×कर्णक सन्निपातमा कानना मूळ पासे जे सोजा आवे छे तेने कर्णमूळ तरीके मानी श्रीमान् पटेलजीए अहीं टीपमा उल्लेख कर्यो हतो, ते वात कर्णमूळ तरीके कानना रोगोमा आ आवृत्तिमा नाखेली छे, माटे त्या जोवु

सन्निपातनी ५२ जातोमा १३ मुख्य छे एम अमृत सागरमा लख्यु छे यद्यपि सन्निपात त्रणे दोषोना एकत्र थवाथी थाय छे, तोपण घणी वखते तेमा वाताधिक्य के पित्ताधिक्य पण जोवामा आवे छे तेनो इलाज ए छे के—(१) टंकणखार टांक २, मरी टांक २, लींडीपीपर टांक ३, अक्कलकरो टांक २, पारानी बमणो गंधक लइ वाटेली कज्जली टांक १, चीत्रानी छाल टांक १, सुंठ टांक २, अने सींगीमोहोरा टांक २, ए सर्वने खांडी लुगडे चाळी भांगराना रसमा पहोर चार सुधी खरल करी, तेनी चणोठी जेवडी गोळीओ करी छायामा सूकवी लेवी. ए गोळी सन्निपातना न बचे एवा दरदीने गोळी १ खवरावी जोवी. जो गळामा ते गोळी उतरे तो आराम थाय. (२) सोनानो वरख १, लींडीपीपर टांक १, काळा मरी टांक १, नागरवेलना पादडा नंग ४,ए सर्वे फुदिनाना रस साथे घुंटी लुगडे गळी तेमा सोनानो वरख मेळवी चोळी नाखी साज सवार पावाथी आराम थाय. (३) जो वायुथी सन्निपात होय तो गधेडीनु दूध शेर ॥ थी ॥। सुधी लुगडे गाळी थोडे थोडे पाइ देवु, अथवा गधेडीना लींडा नंग ४, सुवा तोला ५, तज तोलो १, संचळ तोलो १, ए सर्वने उकाळी लुगडे गळी तेमा हींग नाखी पावु. (४) कफाधिक्य होय तो कफना उपायो पण योजवा.

केटलाक सन्निपातमा आखोनो रंग लाल के पीळो होय छे. लाल आखवाळो भाग्येज बचे छे सन्निपातना दरदीने मारे घी सोमल करता पण वधारे झेरी छे.

* सन्निपातस्य कालस्य कश्चिद्भेदो न विद्यते ॥
चिकित्सको अयेद्यस्तं तस्योकोऽस्ति प्रतापवान् ॥ १ ॥

સમજવો જોઇએ તેનો રોગી ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કંઈ નિમિત્તે પ્રક્ષુબ્ધ થવાથી જે જ્વર આવે છે તે સન્નિપાત જ્વર, એ કષ્ટસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે એકના ઉપશમનાર્થે ઔષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે

સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ.—ક્ષણમા દાહ અને ક્ષણમા ઠંડ, હાડ, સંધિ અને મસ્તક એ ઠેકાણે શળ, આંખોમા પાણી આવવુ અને તે ડોવાયલું, લાલ અને આંખ ફાટેલી હોય છે કાનમા શબ્દ થાય છે અને શળ થાય છે, ગળામા ડાગરનુ ફોતરૂ ભરાઈ રહે તેમ દુખે, ડોલા, મોહ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, ભ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાદડા જેવી ખરખરી, અત્યત શરીર ગળવુ, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનુ ડોલવુ, તરસ, ઉઘ ન આવવી, ઉરમા દુખવુ, પરસેવો, મૂત્ર, ઘણીવારે થોડા થાય છે ગાત્રો અત્યત કૃશ થતા જાય છે, નિરતર ગળુ ઘુરઘુર વાગે છે, મધમાખ ચાવવા સરખી ગધ આવે છે, કાળા અને રાતા ચકદળા ઉઠે છે અને વાચા તોતડી થાય છે, કાન, નાક, મ્હોડુ, એ ઠેકાણે ફોલ્લા થાય છે અને પેટ જડ થાય છે, વાત પિત્ત, અને કફનો પાક કાળે કરી થાય છે એ સન્નિપાત જ્વરના લક્ષણો જાણવા. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે

સન્નિપાતનાં નામો.—સધિક, અતક, રૂગ્દાહ ચિત્તવિભ્રમ, શીતાગ, તદ્રિક, કઠકુબ્જ, કર્ણક, ભુગ્નનેત્ર, રક્તષ્ઠીવી, પ્રલાપક, જીહ્વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદા.—સધિકને–૭, અતકને–૧૦, રૂગ્દાહને–૨૦, ચિત્તવિભ્રમને–૨૪, શિતાગને–૧૫, તદ્રિકને–૨૫, કઠકુબ્જને–૧૩, કર્ણકને–૯૦, (ત્રણ મહિના) ભુગ્નનેત્રને–૮૦, રક્તષ્ઠીવીને–૧૦, પ્રલાપકને–૧૪, જીહ્વકને–૧૬ અને અભિન્યાસને–૧૬ દિવસ. આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે, પરતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.—સધિક, તદ્રિક, કર્ણક, કઠકુબ્જ, જીહ્વક, ચિત્તાવભ્રમ, એ છ સાધ્ય, બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે **સન્નિપાતોના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણ.**—**સંધિક.**—જેના પૂર્વરૂપમા શળ, શોષ, વાયુની ઘણી વેદના, શ્લેષ્મોદ્રેક, સતાપ, બલહાનિ અને જાગરણ એ લક્ષણો થાય છે, તેને સધિક સન્નિપાત જાણવો. **અતક.**—દાહ કરે છે, સતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શિર કપાવે છે, હેડકી કરે છે તથા ઉધરસ વધારે છે, સન્નિપાત વેતમાથી છુટેલો એવો આ અતક સન્નિપાત જાણવો. **રૂગ્દાહ.**—બડબડ, સતાપ, ઘણો મોહ, મદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચકરી, એ વેદનાએ યુક્ત, કઠ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરતર તૃષા લાગવી, શ્વાસ, કાસ તથા ઉચકી, એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવા આ રૂગ્દાહ કષ્ટસાધ્ય છે આ સન્નિપાત મારે છે. **ચિત્તવિભ્રમ.**—કોઈ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો ભ્રમ, ધતૂરો ખાવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકળપણું, આંખો વ્યાકુળ થવી, હસવુ, ગાવું, નાચવું

તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે આ સન્નિપાતને કોઈ અસાધ્ય કહે છે. **શીતાંગ:**—શરીર બરફ જેવું ઠંડું, કંપ, શ્વાસ, હેડકી, સંપૂર્ણ અંગ ઢીલું થવું, સ્વર બેસી જવો, અભ્યંતરે ઉગ્ર સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સંતાપ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતગાત્ર કહેવો, એ પ્રાણનો તુરત નાશ કરે છે **તંદ્રિક**—તંદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉંઘ ઘણી હોય છે શૂળ, જ્વર, કફ, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, જીભ શ્યામવર્ણ, જાડી, કઠિન તથા કાંટાવાળી હોય છે, અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ, ગળામાં જડત્વ તથા રાત દિવસ ઉંઘ, એ લક્ષણો થાય છે આ રોગ અસાધ્ય છે **કંઠકુબ્જ**—કપાળ દુખવું, ગળું દુખવું, દાહ, બેસાવધપણું, કંપ, જ્વર, રક્તવાત સંબંધી પીડા, હડપચી જખડવી, સંતાપ, બડબડ તથા મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કંઠકુબ્જ કહેવો. આ કષ્ટસાધ્ય છે **કર્ણક:**—બડબડ, બહેરાપણું, ગળું પકડવું, શરીરમાં દુખાવો, શ્વાસ, ઉધરસ, લાળ ગળવી, જ્વર, સંતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને કર્ણક કહે છે એ કષ્ટસાધ્ય છે **ભુગ્નનેત્ર**—તાવ, બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વક્રદૃષ્ટિ, બેસાવધપણું, બડબડ, ભ્રમ, કંપ તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમાં થાય છે આ રોગી જલદી મરે છે **રક્તષ્ઠીવી:**—રક્તની ઉલટી, જ્વર ઉલટી, તૃષા, મૂર્ચ્છા, શૂળ અતિસાર, હેડકી, પેટ ચડવું, ચક્રના ભ્રમણ જેવું ભમવું, તલખી, શ્વાસ, સંજ્ઞાનાશ, જીભ કાળી કિંવા લાલ હોય છે અને તેનાપર મંડલો ઉઠે છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તષ્ઠીવી જાણવો. એ પ્રાણનો નાશક છે **પ્રલાપક**—કંપ, બડબડ, સંતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રૌઢ વાતો કહેવી તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિ નાશ થએલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત-રોગી યમસદને જાય છે **જીર્હ્વક:**—ઉધરસ, દમ, સંતાપ તથા વિહ્વળ, કઠિન, અને કાંટાએ વ્યાપ્ત થએલી જીભ, બહેરાપણું મુંગાપણું તથા બલહાનિ એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીર્હ્વક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે **અભિન્યાસ:**—ત્રિદોષના કોપે મ્હોડાપર ચળકાટ મારવો, નિદ્રા, વિકળપણું, નિશ્ચેષ્ટ પડવું, મોટા પ્રયાસે એકાદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકોનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમાં થાય છે આ રોગ કેવળ ભયંકર મૃત્યુતુલ્ય છે **હારિદ્રક:**—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ, એ હળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જ્વર, થુંક તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો આ જ્વરરૂપી કાળજ છે એ વૈદ્યોને સાધ્ય થતોજ નથી. આ " હારિદ્રક " ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે, એ વિરલ જોવામાં આવે છે સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દશ તથા બાર કે એકવીસ દિવસ થઈ જાય એટલે શુદ્ધ થઈ સન્નિપાત રોગી જાગે છે

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:—ત્રિદોષ થએલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસ પર્યંત એ ત્રિદોષની મર્યાદા

જાણવી. એ પછી જ્વર જાય છે કિવા મૃત્યુ આવે છે ૭—૯ કિવા ૧૧ એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે જાણવી પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે

ધાતુપાકના લક્ષણઃ—નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવુ થવુ, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવષ્ટભ, શરીરને જડપણુ, અન્નદ્વેષ અસ્વસ્થપણુ તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઈ શુક્રાદિ ધાતુ સહિત મૂત્રાદિકોને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે **મળપાકના લક્ષણ**—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો. ઇંદ્રિયોની નિર્બળતા એ મળપાકના લક્ષણો જાણવા. ધાતુપાક તથા મલપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે આ વિષયમા બીજો કઈ હેતુ દેખાતો નથી **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો**—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી અને અગ્નિ શાંત થવાથી સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે તથા એની ઉલટી એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઈ, સર્વના લક્ષણો થોડા થોડા થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર—(૧) રાસ્ના, સુઠ, ગળો, કાટાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, કચોરા, અરડુસી, એરડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સધિક સન્નિપાત, મન્યાસ્તભ, અત્રવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, ફેડલી, કમ્મર અને સધિનુ શળ તથા સર્વાંગમાના સણકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચોરા, ગળો, રાસ્ના અને સુઠનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો, એટલે સધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, ભારગમૂળ, કાટાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગધ, એરડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચકરી અને પક્ષઘાત મટે છે (૪) ગળો, એરડમૂળ, સુઠ, દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે (૫) નગોડ, ગુગળ, રાઈ, કડવા લીમડાના પાદડા અને રાળનો ધૂપ સધિકસન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—હરડે--૩૩

અતક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) નાચણીનો લોટ લમાણના રસમા મેળવી, તે બાખરી તેલમા કિવા ઘીમા અથવા એરડતેલમા શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાધવી. (૨) હરડે, અરડુસી, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કડુ અને કોઠનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—હરડે--૩૭

રૂગ્દાહ સન્નિપાત ઉપર.—(૧) નાગરમોથ, રક્તચદન, સુઠ, વાળો, કાળોવાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો ટાડો થયા પછી આપવો (૨) હરડે, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળાનુ મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો, (૩) નાગરમોથ, કડુ, ત્રિફળા, ચીકણુ, કડવો લીમડો, કડવુ તુરીયુ, દશમૂળ અને કરીઆતાનો કાઢો

સકલ વાતવ્યાધિ અને રુગ્દાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે (૪) કૃષ્ણાગરૂ, કપૂર, સાલઇ (કુદરૂનુ ઝાડ), નખલા, તગર, વાળો, ચદન અને ગળનો ધૂપ આપવો. (૧૫) બોરડીના પાદડા દહીમા મેળવી શરીરે લેપ કરવો અથવા કપૂર, ચદન અને લીમડાના પાદડાને છાશમા વાટી તેનો લેપ કરવો, એટલે દાહ શમે છે (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થએલો, અન્ન ભાવે નહિ અને તૃષાર્ત એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ અને પીનસ્તની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનુ આલિગન કરાવવુ એટલે રુગ્દાહ શમે છે મૈથુન વર્જ્ય (૮) હરડેનુ ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમા આપવુ, એટલે દાહ, જ્વર, તરસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે

ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત (એલીયો મુંઝારો) ઉપરઃ—(૧) મહુડાની છાલ, નખલા, શેમળાની છાલ, લીડીપીપર, અરજુન સાજડની છાલ, હરડે, મોરમાસી. અગરૂ અને રક્તચદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળા, ગળો, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતુ, પિત્તપાપડા અને કડવા પડોળાનો કાઢો આપવો (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવા પડોળા, વાળો, હરડ, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનુ મગજ, કડુ અને શખાવળીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શખાવરી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનુ મગજ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો આપવો (૫) લીડીપીપર, મરી, સિંધવ, ઘોડાવજ, કરજાના બીયા, હળદર, આમળા, હરડે, બહેડા, રાઇ, સુઠ અને હીગના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમા ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી એનુ આખોમા અજન કરવાથી ચેતન આપે છે, અને ચિત્તભ્રમ, ગોથુ, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે (૬) અગથીયાના પાદડાનો રસ, ગોળ, સુઠ અને લીડીપીપર નાખી આપવો (૭) મોરમાસી, જેઠીમધ, ચદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગરૂ, પીળો (સુગધ) વાળો અને એલચીદાણાનો ધૂપ, ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત અને ગ્રહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાતિપ્રદ છે **શીતાગ સન્નિપાત ઉપરઃ**—(૧) આકડાના મૂળ, જીરૂ, ત્રિકટુ, ભારગમૂળ, રિગણી, કાકડાશીગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો ગોમૂત્રમા સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમા સિદ્ધ કરી ગોમૂત્રમા નાખી આપવો. (૨) બીજોરૂ, કરીઆતુ, પીપરીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સુઠનો કાઢો આપવો. (૩) કૈડીના કાદા, પિત્તપાપડો, કળથી, લીડીપીપર, ઘોડાવજ, કાયફળ, શહાજીરૂ, કરીઆતુ, ચિત્રક, કડવી દુધી અને હરડે, એનુ ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી શીતાગ માત્ર સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

તદ્રિક સન્નિપાત ઉપરઃ—(૧) ભારગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રિગણી, હરડ, પુષ્કરમૂળ અને સુઠનો કાઢો આપવો (૨) ગળો, કડવા પડોળા, અરડુસી અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો (૩) લીડીપીપર, મનશીળ અને હડતાલનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો

કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર.—(૧) ત્રિકટુ, દર્ઇજીવ, કડુ, ત્રિફળા, દારૂહળદર અને હળદરનો કાઢો આપવો (૨) લીડીપીપર અને અઘેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકટુ

અને કડવી તુંબીના બીયા પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું (૩) કરીઆતું, કડુ લીંડીપીપર ઇંદ્રજવ રીંગણી, કચોરા, બહેડા, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ આમળા, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશીંગી અરડુસી અને સુંઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નાંઓમાં —અઘેડો-૨૧

કર્ણિક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશીંગી અને હરડેનો કાઢો આપવો (૨) દશમૂળ, કડુ, લીંડીપીપર, મરી, ત્રિફળા, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત ઉપર:—(૧) દારૂહળદર, નાગરમોથ, કડવા પંડોળા, કડુ, હળદર કડવો લીમડો અને ત્રિફળાનો કાઢો આપવો (૨) લીંડીપીપર, કડવા પંડોળા, નાગરમોથ, કડુ, રીંગણી કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો પિત્તજ્વર અને ઉગ્ર સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે (૩) કરીઆતું, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, મરી, લસણ અને ગાજરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું તથા સિંધવ અને લીંડીપીપરનું અંજન કરવું

રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર.—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરડુસી અને સુગંધ રોહિસ ઘાસનો કાઢો સાકર નાખી આપવો તથા ત્રિફળાના કાઢાનું નસ્ય આપવું (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ્ઠ, પિત્તપાપડો, ચંદન, જાંબુ, શતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક અને રક્તચંદન (રતાંજળી) નો કાઢો આપવો (૩) દુર્વાના રસનું, કાંદા (ડુંગળી) ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નાંઓમાં —ચણકબાબા-૩

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, સુંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવડીની છાલ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો (૨) તગર, આસગંધ, કુંભાની છાલ, શંખાવળી, દેવદાર, બ્રાહ્મી, જટામાસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નાંઓમાં —તગરગંઠોડા-૧

જિહ્વક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસા, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, કડુ, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ, બ્રાહ્મી, ભારંગમૂળ, કરીઆતું, અરડુસી અને કચોરાનો કાઢો આપવો (૨) રીંગણી, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ કાકડાશીંગી, કચોરા, ધમાસો, અરડુસી, નાગરમોથ, બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડા, હરડે, કડવા પંડોળા, હળદર, દારૂહળદર, સુંઠ, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો અને અરડુસીનો કાઢો આપવો

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર.—(૧) રીંગણી, ડોરલી, ગળો, દ્રાક્ષ, કુડા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગી અને વાવડીંગનો કાઢો કરી, તે કાઢાને

ચોકખા ઘીમાં શેકી તેની રાબડી કરવી અને તે ગરમ ગરમ પાવી, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, અભિન્યાસ સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે (૨) કડવા ઇંદ્રાવન, ત્રિફળા, કડુ અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો. તે રેચક અને સર્વ જ્વરનાશક છે (૩) રીંગણી ધમાસો, કચોરા, કાકડાશીંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો, એટલે કફ, પેટનું દુખવું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત દૂર થાય છે (૪) કાકડાશીંગી, ભારંગમૂળ, હરડે, જીરૂ, લીંડીપીપર, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોઠ, ધમાસો, કાયફળ, સુંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, રેણુકબીજ, ગજપીપળી, અઘેડો, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, કડવુ ઇંદ્રવરણું, ગરમાળાનુ મગજ, કડવા લીમડા, કચોરા, બાવચીના બિયા, વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાઢો કરી, તેમા હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે લેવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન (ઝોકા ખાવા), મોહ, કર્ણમૂળ, હેડકી શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલા કફનાશક ઓષધ આપવા, પછી પિત્ત શમાવવા દેવદાર, કાયફળ, ત્રિફળાં, રતાંદળી, ફાલસા, કડુ, પદ્મકાષ્ઠ અને વાળાનો કાઢો આપવો તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષાને શમાવે છે અને દીર્ઘકાળ તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો લેપ જીભને કરવો, એટલે જીભ સારી મૃદુ થાય છે (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમા ગોળીઓ કરી મ્હોડામા રાખવી એટલે ગળામા દબાએલો કફ બહાર પડી જઇ શરીરને હલકાપણું આવે છે અને જ્વર, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મ્હોડામાથી પાણી છુટવુ એ વ્યાધિ દૂર થાય છે (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, જેથી દારૂણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને કંઠરોગ મટે છે (૫) સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી અંજન કરવુ (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવા તે જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ ઠંડો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કોઇ દિવસ આપવો નહિ તેમજ ઠંડુ પાણી પણ આપવુ નહિ (૭) કળીયાતુ, કડુ, કોષ્ઠ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને કચોરાનુ ચૂર્ણ શરીરે ચોળવુ અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવુ, એટલે કફથી થએલો કંઠાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે (૮) ધમાસો, ગોખરૂ અને રીંગણીના કાઢામા સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે ત્રિદોષિ રોગીને તે હિતકારક છે (૯) શરસડાની છાલ, લીંડીપીપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમા ઘસી અંજન કરવુ, અથવા મનશીલ અને ઘોડાવજનુ લસણના રસમા અંજન કરવુ (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, ઘોડાવજ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, જીરૂ, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશીંગી, લીંડીપીપર, કરીઆતુ, સુંઠ ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, કડુ, કચોરા, રોહીસઘાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમા હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે આપવો, એટલે કર્ણમૂળ, ગરદન અને ગળા સબંધી

સોજો, કફવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, હનુગ્રહ, ગલગંડ, ગંડમાલા, કફથી થએલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ તથા સંજ્ઞાનાશ મટે છે (૧૧) કચોરા, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગી, ધમાસો, ઇંદ્રજવ, કડવા પંડોળા અને કડુનો કાઢો આપવો તે સન્નિપાત જ્વર દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે (૧૨) ભારંગમૂળ, કરીયાતુ, કડવો લીમડો નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ, ત્રિકટુ, અરડુસી, કડવાં ઇંદ્રવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવા પંડોળા, દેવદાર, પહાડમૂળ, કુચલા, બ્રાહ્મી, દારૂહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, રીંગણી, ડોરલી, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળા અને કચોરાનો કાઢો કરવો એનુ નામ બત્રિશો કાઢો એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શૂળ, ઉધરસ, હેડકી, દમ, પેટ ચડવું, ઉરૂસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરુચિ અને મંધિગ્રહને, સિંહ જેમ હાથીઓની પંક્તિનો નાશ કરે છે તે પ્રમાણે નાશ કરે છે (૧૩) કરીઆતુ, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ, કડુ, ઇંદ્રજવ, ધાણા અને ગજપીપળીનો કાઢો કરી આપવો આ અષ્ટાદશાંગ કાઢો, ઘેન (ઝોકાં ખાવા), બડબડ, ઉધરસ, અરૂચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે આ કાઢો મૃત્યુતૂલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીંડીપીપરનો કિંવા એકલા દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો, એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે (૧૫) સુંઠ દેવદાર, કચોરા, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કડુ, કરીઆતુ, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો, એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે (૧૬) આકડાના મળ, ધમાસો, કરીઆતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, ઘોડાવજ, અરણી, મરગવો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિષ તથા ભાગરાનો કાઢો આપવો આ અર્કાદિ કાઢો તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોંટી જાય છે તે તથા શરીરમાંથી ઠંડાઈ, શ્વાસ, ઉધરસ અને મૂવારોગનો નાશ કરે છે (૧૭) દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતુ, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ, ગજપીપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ, એ અઢાર ઓષધોનો કાઢો આપવો. આ દેવદાર્વાદિ કાઢો અત્યંત કઠિન મૃત્યુ જેવો, સન્નિપાત જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પાર્શ્વપીડા, દમ, હેડકી તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે (૧૮) પીંપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, ગુગળ, વાવડીંગ, ભારંગમૂળ, ભાંગરો ચિત્રક, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે, રીંગણી, ડોરલી, અજમો, નગોડ, કરીઆતુ, ચવક અને પહાડમૂળ, એનો કાઢો બધા સન્નિપાત, બુદ્ધિભ્રંશ, પરસેવો, શૈત્ય, (શીતળતા, ઠંડી) બડબડ, પેટ ચડવુ, વિદ્રધિ, કફવાત, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—અરડુસી–૧૮, કચૂરો–૧, જેઠીમધ–૧૪ મહુડો–૧, મિરજોળી–૩, મોથ–૬, ૧૪, મસુદ્રફળી–૧૦, સમેરવો–૩, ૬ **સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા** થાય છે તે માટે —દ્રાક્ષ–૭ **સન્નિપાત જ્વરમા મૂર્ચ્છા** એટલે તન્દ્રા થાય છે તે માટે —આદુ–૪૯, સરસડો–૭

જુઓ ગોવૈ૦મા—શરીરમાના ઝીણા તાવ ઉપર —માખણ–૩. જુઓ પ્રા૦

ઔ૦—ચાતુર્થિક જ્વર માટે—કાંતણીનું ઘર-૫. જ્વરમાં શોષ પડે તો—કસ્તુરી-૪ મધુરા ઉપર—ગધેડાની લીદ ૪, ભેંસનું છાણ-૨ સન્નિપાત જ્વરમાં તન્દ્રા (મૂર્છા) થાય તો:— કસ્તુરી-૩ શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર— કસ્તુરી-૫ વિષમ જ્વરાદિ ઉપર.—સર્પની કાચળી-૬

૩૨—દમ (શ્વાસ રોગ.)

કારણ:— જે કારણો કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાના કહેલા છે તેજ કારણો શ્વાસ રોગના પણ જાણવા

પૂર્વરૂપ—હૃદયને પીડા, શૂળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઇ જવા જેવું થવું, ન્હાકું, લમણાં તથા ગરદન, એ ઠેકાણે સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા, આ શ્વાસરોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું *

સંપ્રાપ્તિ.— જે વખતે વાયુ કફયુક્ત થઇ પ્રાણાન્નોદક વહન કરનાર સ્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર, એ ભેદોએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે ×

---

* ઘણું કરીને ઉધરસ, દમ અને ક્ષય આ ત્રણે એક બીજાની નજીકનાં દરદો હોઇ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી વધારે બળવાન છે એમના ઉપરના ઉપચારો પણ ઘણે ભાગે મળતાજ છે, તોપણ એમાં ચોક્કસ જુદાપણું છે

ઉધરસના દરદમા શ્વાસ ચઢવાનો બનાવ ક્વચિતજ નજરે પડે છે, પરંતુ દમ અને ક્ષયનું પૂર્વરૂપજ ઉધરસ છે ઉધરસ જુની થવાથી આ બે રોગનો જન્મ થાય છે ઉધરસ જુની થવા પછી તે પોતાનાજ સ્વરૂપમા ઉત્તરોત્તર વધારો કરી ફેફસાને સડાવવાનું શરૂ કરે છે ત્યારેજ તે ક્ષય કહેવાય છે ક્ષયરોગથી ફેફસામા જખમ પેદા થઇ તેથી ખાસી વધારે થાય છે ખાસીની સાથે કફ અને પરૂ બહાર નીકળે છે જીવ ગભરાય છે નાડી ઘણી જાડી અને સખ્ત કૂદે છે થુંકની જગ્યાએ લોહી અને પરૂ બહાર આવે છે એ રોગ થતા વેતજ ગધેડીનુ દૂધ આપવુ જોઇએ કેમકે રોગ જુનો થયા પછી મટવા મુશ્કેલ થઇ પડે છે લોકો એનું વધારેમા વધારે આયુષ્ય ૧૦૦૦ દિવસનું માને છે, પણ એવો કશો મેળ નથી. આ રોગ થતા વેંત સોનાની ખાખ અથવા વરખ મધમા આપવાથી ઘણાકોને આરામ થાય છે કપૂરના રસથી પણ ફાયદો થાય છે

દમના દરદીને પ્રથમ તો ઉધરસમાંથી બોલતા ચાલતા હાંફણ શરૂ થઇ દમ ચડે છે એનો જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ શરીર નિર્બળ થતુ જાય છે ચાલવાથી અને બોલવાથી શ્વાસ ભરાઇ આવે છે અને શ્વાસ જોરથી ચડી આવે ત્યારે જીવ નીકળી જાય એવી ગભરામણ થઇ આવે છે છતા ક્ષયના રોગી કરતા ઘણું વધારે આયુષ્ય દમનો રોગી ભોગવી શકે છે

× દમના પાચ પ્રકાર—(૧) ક્ષુદ્રશ્વાસ:—એમા ઉપર બતાવેલી સ્થિતિ હોય છે એમા દરદી ખુશીથી હરી ફરી શકે છે એમા બીજા પ્રકારના

ઉપચારઃ— (૧) શૃન્ગ્યાદિચૂર્ણ.—કાકડાશીંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાસી, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, કાચલવણ અને મીઠાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે ખાવું, એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે (૨) સુંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, નાગરવેલના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી ખાવાથી હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ,

---

શ્વાસો જેવી એની પીડા થતી નથી. તેમ તે ઇંદ્રિયોને પણ કોઈ જાતની વ્યથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે ત્યારે તેની જાતિ બદલાઈને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાશ્વાસ નામ ધારણ કરે છે (૨) છિન્નશ્વાસવાળો રોગી રહી રહીને તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે અથવા દુ:ખ પામી શ્વાસોશ્વાસ લેતો મૂકતો નથી, હૃદયની પીડાથી ગભરાય છે, પેટ ચઢે છે પરસેવાના રેલા ચાલે છે, મૂર્છા આવે છે, ટગર ટગર જોઇ આંખો ર. ગ઼ ફેરવે છે મનને ઉદ્વેગ, મોઢું લુખું, શરીરનો રંગ બદલાતો અને શરીરના સાંધાઓ છુટી જઈ શિથિલ થાય છે આવો છિન્ન શ્વાસનો રોગી પ્રાણ ગયેથીજ રોગમુક્ત થાય છે (૩) ઊર્ધ્વશ્વાસનો રોગી શ્વાસને જલદીથી નીચે ઉતારી શકતો નથી તેનું મુખ અને શ્વાસોશ્વાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કફથી લેપાય છે, કોપાયમાન વાયુથી તે રિબાય છે, નેત્ર ઉંચા ચઢાવી ચંચળ દૃષ્ટિથી તે અહીં તહીં જોયા કરે છે, મૂર્છા અને વેદનાથી તે ગભરાયલો રહે છે, મોઢું સુકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે (૪) મહાશ્વાસના રોગીનો વાયુ ઉપર ચઢી આવવાથી તે દુ:ખ પામી તેનો શ્વાસ કષ્ટથી અને શબ્દયુક્ત ચાલે છે, ખીજવાયલા કે વગર આંકેલા સાંઢની માફક તે રોગી રાત દિવસ શ્વાસથી રીબાય છે, તેની જ્ઞાનશક્તિ અને માનસિક શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે, મોઢું અને આંખ બાસ મારે છે, મળમૂત્ર બંધ થાય છે, તે પરાણે બોલે તોપણ શબ્દ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી અને દૂરથીજ તેનો શ્વાસ વર્તાય છે આવી દશાવાળો રોગી થોડીવાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) તમક શ્વાસ કષ્ટસાધ્ય છે જે સમયે વાયુ, ડોક અને મસ્તકને જકડી લઇ કફને ખેંચી ઉપર સ્રોતસોસુધી પહોંચે છે, ત્યારે તે કફ રૂંધાવાથી સળેખમ અને ગળામાં 'ઘરઘર' શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને ઘણા તીવ્ર વેગવાળો તથા પીડાકારક શ્વાસ પેદા કરે છે. શ્વાસના વેગથી તથા ઉધરસ ખાતા ખાતા પણ રોગી વારંવાર બેભાન થાય છે, અને ત્રાસ પામે છે, ગળામાં ચેળ છુટે છે અને ગળફો પરાણે કહાડી શકે છે ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર.— (૧) એળીઓ મધ સાથે ખાવો (૨) સુતી વખતે ભાવે તેટલી સાકર ખાઇ ઉપર પાણી પીધા વિના સુઇ રહેવું (૩) મોથ, ખેર, મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, ચીત્રાછાલ અને સુંઠ સમાન ભાગે ખાંડી દરરોજ એકેક પૈસાભાર ફાકવાથી શ્વાસ, પાંડુરોગ, કમળો, શૂળ અને વાયુગોળો મટે. (૪) સાકર, વંશલોચન, લીંડીપીપર, એલચી અને તજ એ અનુક્રમે એક એકથી અડધા પ્રમાણમાં એકંદર ૩૧ તોલા લઇ ઝીણું ખાંડવું, તેને શીતોપલાદિ ચૂર્ણ કહે

અરૂચિ, શ્વાસ, કફરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે (૩) કાવચના બિયાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવુ (૪) ભારગમૂળ અને સુંઠનુ ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવુ, એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે (૫) **વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ**—વાવડીંગ, નાગ, લીંડીપીપર, એલચી, એ એક એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા, એ સર્વના સમાન સાકર નાખી ૧ તોલો આપવુ તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, બરોળ અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે, (૬) બહેડા મ્હોડામા રાખવા એટલે ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે (૭) અરડુસીનો રસ અને ગાયનુ માખણ એકત્ર કરવી તેમા ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ નાખવુ અને તે પાવુ (૮)

છે એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા દરરોજ સાંજ સવાર બબે માસા આપવાથી ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અગ્નિમંદ, અરૂચિ, વાતળ, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા હાથ પગની બળતરા વગેરે રોગો મટે છે (૫) લીંડીપીપર, ધોળા મરી, હરડેદળ, જી' 'સંધવ, મચળ, જવખાર અને ચીત્રો એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ખાંડી ઝીણુ કરી દરરોજ ફાકે તો શ્વાસ મટે (૬) કારેલાનો રસ શેર ૦। મા સિંધવ ંમા ૦।। ભાર નાખી દરરોજ પીએ તો શ્વાસ અને ઉધરસ મટે (૭) કાળા મરી શેર ૦। આકડાના દૂધમા સુકવીને ખાવા (૮) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના દશ તોલા દહીંમા થોડુ મીંઠળ નાખી પાવાથી ઉલટી થઇ કોથળી નીકળે. ઉતારમા સાકર અથવા કાથો પાવો (૯) ગતી ફટકડી ત્રણ ધારા થુવરમા નાખી બટ્ટી કરી ખાખ બનાવીને તેમાથી ૧ રતી પ્રમાણે પાનમા આપવી એજ ખાખ માખણમા આપવાથી ઉલટી મટે અને વડના દૂધમા આપવાથી મરદાઈ આવે છે (૧૦) કુકડવલાના કંકોડા જેવા ફળ થાય છે તે ફળની ભૂકીના એરંડાના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી ઉલટી થઇ દમની કોથળી કહાડી નાખે (૧૧) ભાંગરવાના ખડવલામા શેર ૦।। પલાળી ૧ માસ રાખી મૂકેલા મરીને છાંયામા સુકવી દિવસ બે સુધી ખરલ કરી ભૂકી કરવી. તે ભૂકી વાલ ૧ ફાકે તો દમ અને ગોથુ મટે (૧૨) થડમાથી કાપી આણેલી ભોંરિંગણી, અજમો શેર ૦। અને મચળ શેર ૦। હાંડલામા નાખી કપડમટી કરી ગજપુટમા ભસ્મ કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦।।, બીજા દિવસે તોલો ૦।।।, ત્રિજે દિવસે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ જાય. (૧૩) શ્રીફળના ગોળામા ટંકણખાર તોલા ૫ તથા ધતૂરાના બીજ તોલો ૧ ભરી, કપડમટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી (૧૪) હરડે, સુંઠ, મોથ, લીંડીપીપર, દેવદાર, ભારંગ અને સિંધવ, એ આઠ ચીજોને સમાન ભાગે લઇ મધમા અવલેહ કરી અથવા કાઢો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે (૧૫) **શારાનકોશ વિધિ**—સુંઠ લીંડીપીપર, ફુલાવેલ ટંકણખાર, વછનાગ, એ બબ્બે ટાંક લઇ ઝીણા વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમા લેવાથી શ્વાસ, કફ અને દમ મટે (૧૬) ઇંટોના ઇંટવા પાકતા ઉપર ધૂમાડાની સાથે ફુટી નીકળેલો ધોળા રંગનો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે ખાવાથી દિવસ ૮ મા દમ અને ઉધરસ જાય

ગીગણી, જીરૂ અને આમળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમા નાશ થાય છે (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાખી પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેકમ અને કફ એ રોગો દૂર થાય છે (૧૦) બહેડાનુ દળ બકરીના મૂત્રમા પચન કરી પછી તેનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશીગ અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાખી કરવો તે ખાવાથી ઘણો ભયકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરડાના મૂળનુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને પાર્શ્વશૂળ નાશ પામે છે (૧૩) ગોળ અને સરસવનુ તેલ ખાવુ (૧૪) કાકડાશીગ, સુઠ, લીડીપીપર, નાગરમોથ, એરડ-મળ કચોરૂ અને મરીનુ ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરડુસી અને પચમૂળનો કાઢો કરી કાઢામા ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટા ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમા નાશ પામે છે (૧૫) સુઠ અને ભારગમૂળનો કાઢો પાવો (૧૬) કોળાના મૂળનુ ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમા પ્રાશન કરવુ (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીડીપીપર રાસ્ના, સુઠ અને ગોળનુ ચૂર્ણ સરસવના તેલમા ચાટવાથી પ્રાણનાશકારક એવો શ્વાસ, ઉધરસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુઠના કાઢામા લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, અગ્નિમાદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે (૧૯) કળથી, અરડૂસી, સુઠ, ગીગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, હળદર, લીડીપીપર, ગળો, ભારગમૂળ, નાગરમોથ, સુઠ અને રીંગણીનો કાઢો મરીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીડીપીપર અને સુઠનુ ચૂર્ણ બીજોરાના રસમા આપવુ (૨૨) **વાસાદ્યવલેહ:**—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાશ કાઢો કરી, તેમા હરડેનુ ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુન પચન કરવુ જાડુ થાય એટલે ઉતારી ટાઢુ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વશલોચન ૮ તોલા, લીડીપીપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાથી બે તોલા દરરોજ લેતા જવુ, એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકમ, હૃદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરઃક્ષત અને લોહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે (૨૩) **લવગાદિ વટી:**—લવગ, મરી અને ત્રિફ-ળાનુ ચૂર્ણ સમભાગ અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર એકત્ર કરી બાવળીઆની છાલના કાઢામા ગોળી કરવી × તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે (૨૪) ત્રિફળા અને ફુલાવેલા તેલીઆ ટકણખારનુ (ખડીઓખાર) ચૂર્ણ સમભાગ લઈ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના રસમા ઘુટી મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ ચુરીઆનુ દૂધ લઈ ગોળમા ખાવુ, એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાના ફૂલમાની કળીઓ લઈ તેના સમભાગ મરીની ભૂકી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની

× લોલિબરાજે તો આ ગોળી માત્ર લવગ, મરી, બહેડાની છાલ લઈ, એ ત્રણેની બરાબર ખેરસાર નાખી બાવળની છાલના ઉકાળામા બાંધવા કહેલ છે.

ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવી, એટલે શ્વાસ કાસ, દૂર થાય છે (૨૭) કાંટ, સિંધવ, નાગરમોથ, ધમાસો, જીરૂ, શહાજીરૂ, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રાના મળ, અજમોદ, અજમો અને હરડે તથા એ બધાથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો, તેથી શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, દમણો, પાંડુ ગુલ્મ, હેડકી, રાજયક્ષ્મા, જ્વર, હરસ, અરોળ, ઉર્ધ્વવાત અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે (૨૮) સુંઠ, બાળહરડે, નાગરમોથ, એ ઓષધો કુટી તેમા બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને મ્હોડામા રાખવી, તેથી શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે (૨૯) અરડુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાખી પાવો (૩૦) રીંગણાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કાઢી, તેમા મરીનુ ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મકવુ અને સવારે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી તે ખાવુ, એટલે **શ્વાસ, કાસ** દૂર થાય છે (૩૦) બે પૈસાભાર ગરમ પાણીમા ચોકખુ ઘી, મધ, સાકર અને થોડા સિંધવ નાખી પાવુ એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઇ પડે છે અને શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે (૩૨) ધમાસો, કાળો ધતૂરો, તમાકુ અને અજમો, એ સમભાગ લઇ એનુ ચૂર્ણ સાધારણ કુટી હોકામા નાખી પાવુ અને ધૂણી ગળી જવી આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૩૪) પાશેર દૂધમા ૭ માસા સમુદ્રફળ અને તેટલાજ ધોળી ગરણીના મૂળ વાટી ને પાવા એક ઉલટી કિંવા રેચ થઇ શ્વાસ ત્વરિત છુટો થાય છે (૩૫) અરડુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા અઘેડાના મૂળની રાખ ૪ માસા અને મધ એ તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણ કરી રાખી તે દિવસમા ૨–૩ વાર આપવુ (૩૬) આકડાના ફુલ, અઘેડાના અને ગરણીના મૂળ, એની ત્રિધારી થુરીઓ અંગારામા શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આપી ભસ્મ કરવી, અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમા બહેડા ઘસી તેમાથી એ ગુંજ પ્રમાણે આપવુ (૩૭) આકડાના કુમળા તોરા અને ફુલ એકત્ર વાટી ગોળમા સારો પાક કરવો નિત્ય સવાર સોપારી જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો (૩૮) લીંડીપીપર ૬૪ પહોર ખરલ કરી તેનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા — અતિવિષ–૪, અજીર–૩, અરડુસી–૧ ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪, આકડો–૨, ૨૫, ૩૫, આદુ–૯, ૧૯, આમળા–૮, એરંડો–૨૧, કાયફળ–૪, કાસુંદરો–૨ કેળ–૭, કોથમીર–૬, કોચ–૮, ગરમાળો–૧, ગંગેટી–૩, ગાજર–૫, ગોરખ આમલી–૧, જવ–૭, ટીમરૂ–૨, થુવર–૧૩, થુવર (ત્રણધારિયો) ૫, પારસપીપળો–૩, પીપળો–૨૬, પુષ્કરમળ–૧, બહેડા–૨ ભારંગી–૧, ભોરિંગણી–૧૪, રાસ્ના–૬, લીંડીપીપર–૧, ૫, ૭, ૩૪, ૩૫, સમેરવો–૧, ૧૪, ૧૬, સરસવ–૧, સુરપીણ–૪, હરડે–૨, ૨૩, ૩૮, હેગુ–૪ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા — પેડુ બઝાર–૧, બીરબહોટી–૩, સાબરશીંગ–૭

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ** — ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાન ૧, ૧૦

પથ્ય — જુના સાઠી ચોખા, કળથી, ઘઉં, જવ, દૂધ, પરોળા, વતાક, લસણ નાદળીએ, કુરીયા, ગરમ પાણી **અપથ્ય** — લોહી કહાડવુ, બકરીનુ દૂધ, ઘી, કફ રાઇ, રૂક્ષ અને જડ અન્નપાન.

૩૩—નાકના રોગો.

કારણ—ચોકો, વાયુ, અતિ ભાષણ અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, નિર્વાતિક અને ઉંચા એવા ઉપધાન, દુષ્ટ ઉદકનું પ્રાશન, જલક્રિડા, ઉલટી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાતપ્રધાન દોષોનો કોપ થઈ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે એ નાસિકા રોગ ૩૪ પ્રકારના છે.*

*નાકના ૩૪ રોગો આ પ્રમાણે છે ૧ પિનસ, ૨ પૂતીનાસ, ૩ પુયરક્ત, ૪ ક્ષવથુ, (વારંવાર છીંકોનું આવવું તે), ૫ ભ્રશથુ, (છીંકો નહિ આવવી), ૬ દીપ્ત, (નાકનું બળવું), ૭ પ્રતિનાહ, ૮ નાસાસ્રાવ, ૯ નાસાશોષ, ૧૦ નાસાપાક, ૧૧–૧૫ વાત પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્તજ, એમ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાય એ પંદર પૈકી નં ૧, ૨, ૩, ૯ અને ૧૦ મામાં બતાવેલ પાંચ રોગોનું નિદાન આગળ આપ્યું છે ૮, ૫ અને ૬નું શબ્દાર્થથી સિદ્ધ છે ૮ નાસાસ્રાવમાં નાકમાંથી કડવું અને પીળો અથવા ધોળો પાતળો સ્રાવ વહે છે ૭ પ્રતિનાહમાં કફ શ્વાસ લેવાના માર્ગને રૂંધે છે નાકના સ્વરની ગતિ સરળ રહેતી નથી ૧૧–૧૫ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયને સળેખમ કહે છે તે મળમૂત્રાદિકની ગતિ રોકવાથી, અજીર્ણથી, ધૂળ જવાથી, બોલબોલ કરી માથાકુટ કરવાથી ગુસ્સે થવાથી, ઋતુના ફેરફારથી, માથું દુખવાથી, જાગરણ કરવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી નવા (કાચા) પાણીથી, ટાઢ લાગવાથી, ઝાકળથી ઇત્યાદિ કારણોથી મસ્તકમાં ઘટ રીતે સંચય થઇ રહેલો કફ કુપિત વાયુને લીધે નાકવાટે ગળવા માડે છે હવે બાકી રહેલા ૧૯ પૈકી ૭ પ્રકારના અર્બુદ, ચાર પ્રકારના સોજા, ચાર પ્રકારના અર્શ અને ચાર પ્રકારના રક્તપિત્ત, નાકમાં પણ થાય છે તેનું નિદાન તે તે રોગ પ્રમાણે જાણવું વળી કોઈ કોઇના મતથી પિનસના રોગને નાકનું છોડ કહે છે

ઉપચાર—(૧) કીદર, અફીણ, મજીઠ અને કરોળીયાના પડ, એ ચારે ચીજો સરખા ભાગે લઇ ઝીણી ખાંડી તેની દીવેટ કરી નાકમાં રાખે તો કોઈ પણ પ્રકારથી નાસિકારી છુટી હોય તે બંધ થાય. (૨) નાક બંધાય તો ગધેડાના પેશાબમાં કલૌંજી મેળવી હમેશાં નાકમાં મૂકવું બદામનો રસ અથવા પુરુષનો પેશાબ નાકમાં મૂકવાથી પણ ફાયદો થાય છે (૩) સળેખમ ગરમીથી (પિત્તથી) થયું હોય તો કફ પાતળો અને ગરમ નીકળે છે જો જાડો અને પરાણે નીકળતો હોય તો શરદીથી થયેલું જાણવું એના ઉપર ખસખસના જીંડવાં પૈસા ૨ ભાર, સુંઠ પૈસા ૧ ભાર અને ધાવડીના ફૂલ ૧ પૈસા ભાર, ત્રણેને પાણી શેર ૧ માં ઉકાળી છઠ્ઠો ભાગ રહેથી ઉતારી ગળી લઇ સુતી વખતે રાત્રે ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ પીવાથી મટે અથવા એળીઓ અને લવંગ સમાન લઇ મ્હોડામાં રાખે તો શરદીથી થએલ સળેખમ મટે. અથવા સરસીઉં તેલ અથવા કલૌંજી જીરૂ કેટલાક દિવસ સુંઘવું વળી સળેખમ ઉપર દૂધ ગરમ કરી તેમાં સાકર સાથે મરીનો ભૂકો અથવા જાયફળ નાખી આપવું, અથવા રીંગણા ચણા

પૂતિનાસ:—ગળુ અને તાળવુ એમા દુષ્ટ થએલા દોષોમા વાયુ મિશ્રિત થઇ નાક અને મ્હોડુ, એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે તેને **પૂતિનાસ** કહે છે **નાસાપાક**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઇ નાકમા વ્રણ (ગુમડુ) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે, તેને **નાસાપાક** કહે છે **પૂયરક્ત**—મસ્તકમા વાતાદિદોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ઠાદિકનો અભિઘાત થવાથી નાકમાથી પરુએ યુક્ત રક્ત વહે છે, તેને **પૂયરક્ત** કહે છે **પીનસ.**—કફવાતના કોપે કરી માણસનુ નાક સુકાયા જેવુ થઇ ફરી ફરી નિતરે છે વળી બંધ થાય છે સુગંધ દુર્ગંધનુ ભાન રહેતુ નથી, ધુમાડા જેવા આમશ્લેષ્મ નીકળે છે અને મળેપમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે એ રોગને **પીનસ** રોગ કહે છે **નાસાપરિશોષ**—નાકનુ દ્વાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કષ્ટે નીચે ઉપર શ્વાસ નાખે છે તેને નાસાપરિશોષ કહે છે

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) કોઇ પણ પીનસ થવાથી દહીમા મરીની ભુકી અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવુ, એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—ઘીયુક્ત ઘઉનુ અન્ન (૨) મરીની ભુકી અને ઘઉનુ અન્ન ખાઈ ઉંઘતી વેળાએ ટાઢુ પાણી પીવુ, એટલે પીનસ દૂર થાય છે (૩) કેસર ઘીમા ખરલ કરી નસ્ય કરવુ, એટલે પીનસ અને આધાશીશી વગેરે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે (૪) જુની છીકણી સુંઘવી (૫) **પાઠાદિતેલ**—પહાડમૂળ (કાળીપાડ), હળદર, દારૂહળદર મોરવેલ લીંડીપીપર, જાઇના પાદડા, દાંતીના મૂળ એ સાત ઔષધો સમભાગ લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનુ તેલ લઇ તેમા ને, કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યા સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવુ ને તેલ નાકે સુંઘવુ, તેથી કરી મોટો દુર્ધર પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે (૬) જાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી લીંડીપીપર ધમાસો અને ભોરીંઆળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ, આદુના રસમા આપવુ એટલે પીનસ, સ્વરભંગ તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે (૭) એરંડ તેલ વારંવાર નાકે સુંઘવુ

પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર.—(૧) **વ્યાઘ્રીતેલ.**—રીંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુળસીના પાદડા ગન્ના, સુંઠ, મરી લીંડીપીપર અને સિંધવ સમભાગ લઈ કલ્ક કરી પાઠાદિતેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવુ (૨) **શિગ્રુતેલ:**—સરગવાની છાલ, રીંગણી તજ, બળબીજ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને

સુતી વખતે ખવરાવી ઉપર પાણી ન પાવુ (૪) મીઠળ તથા મધ સુંઘવાથી મુરદાલ લોહી નીકળી **નાકનુ નાસુર** મટે (૫) અરડુસીનો રસ મધ સાથે પાવાથી **નાકમાથી વહેતુ** લોહી મટે (૬) ખેતરની માટી અથવા ચાકડાની માટી અથવા નદીની સેવાળ મગજ (તાળવા) ઉપર મૂકે તો **નાકમાથી પડતુ** લોહી અટકે (૭) કોડી બાળી રાખ કરી ઝીણી વાટી લીંબુના રસમા મલમ કરી ચોપડવાથી નાસૂર મટે છે

બીલીના પાદડાના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમા કાકડો પલાળી સળગાવવો, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયુ સમજવુ) નાકે સુઘવુ **નાસાપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રાળ, અરજુન સાજડ, ઉબરો અને કડાની છાલનો કાઢો કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમા ઘૃત સિદ્ધ કરી નાકે સુઘવુ **પૂયરક્ત ઉપર ઉપચાર:**—ભાગરો, લવ ગ, જેઠીમધ, કાષ્ટ અને સુઠના કાઢામા ઘી સિદ્ધ કરી તેનુ નસ્ય કરવુ, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ થઈ બીજા શિરોગત રોગો પણ મટશે. **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) નાકમ નાખી દૂધ પ્રાશન કરવુ **નાકમાથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઠડા પાણીમા કપડુ પલાળી તાળવાપર તે મૂકવુ (૨) દાડમના ફૂલનો અથવા આબાની ગોટલીનો, ડુગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાનો એક રસ નાકમા નાખવો (૪) ઘીમા આમળા શેકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો (૫) કુભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમા કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો **સળેકમ ઉપર ઉપચાર.**—(૧) ઉઘતી વેળાએ નાજા શેકેલા વટાણા કે ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ. (૨) આમળા, સુઠ, મરી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમા આપવુ (૩) અરીણુ ઘસી નાક પર લેપ કરવો (૪) સુઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી ખડીસાકર નાખી ઉઘતી વેળાએ આપવો (૫) વાકાડી (ખરસેર) કિંવા નાક-છીકણીના પાદડા સુઘાડવા (૬) નવસાર અને ચુનો હાથ પર ચોળી સુઘવો, એટલે સળેકમ અને મસ્તકશળ દૂર થાય છે (૭) કડવા તુરીઆની ભૂકી સુઘાડવી (૮) આકડાના દૂધમા રાખ પલાળી તે સુકવી નાકે સુઘવી, એટલે છીકો આવી માથુ હલકુ થાય છે (૯) જાયફળ દૂધમા ઘસી કિંચિત્ ઉષ્ણ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સુઠ અને તજનો લેપ માથે કરવો (૧૧) લીલી ચ્હા, આદુ અને તજને કઢવી તેનો ચ્હા પાવો (૧૨) ઘી, તેલ એણે યુક્ત જવનો ધૂમાડો પ્રાશન કરવો તે સળેકમ, ઉધરસ અને હેડકીનો નાશ કરે છે (૧૩) વજનુ કિંવા અજમાનુ ચૂર્ણ કરી ને કપડામા બાધી સુઘવુ (૧૪) ઝેરકચોલુ, ભોયઆમળા, સુઠ, મરી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમા આપવુ તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીઠ, હૃદય તથા બસ્તિ, એ ઠેકાણેના શળનો પણ નાશ કરે છે (૧૫) અરણીના પાદડાનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનુ તેલ અને સિધવ નાખી સપૂર્ણ પ્રતિશ્યાય ઉપર ભક્ષણાર્થ આપવો. આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગોમા—નાસારોગ માટે—અડદ–૮, આદુ–૨૧, માયફળ (માયા)–૧ **નાસાર્શ** માટે—અઘેડો–૨૫ **સળેકમ** માટે—અજમો–૩, આદુ–૧૯, ૨૨, ખસખસ ક (અફીણ) ૮, ચણા–૪, જાયફળ–૪, ડુગળી–૨૫, મરી–૧૧, વજ–૧, શિરદોડી–૮, સમેરવો–૧૪, સુગધી (લીલી) ચ્હા–૩, ૫, હળદર–૯ **નાકના વ્રણ** માટે—શણપુષ્પી–૩ **છીકો લાવવા** માટે—શિરદોડી–૮. **નાકમાંથી લોહી પડે છે** તે માટે—આમળા–૧૯, ૨૯, આબો–૯, કપાસ–૧૩, ગલતુરો–૧, ગહુ–૬, ચિત્રક–૧૦, ડુગળી–૪, ધરો–૧, શેવાળ–૨. **અરણીના**

ક્રોધે નાકમાંથી લોહી પડે તે માટે:—દાડમ-૭ **પીનસ એટલે નાકના** **છોડ માટે**—એર ડો-૨૭, કેમર-૩, તમાકુ-૪, પાઠ(ઢળીપાઠ)-૨ કુદિનો-૪, મરવો-૬ શાલુપુષ્પી-૩ જુઓ-ગોવૈ૦મા-**સળેખમ માટે**-દૂધ-૧૮ **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર**—ઘી—૨, પ્રા૦ઔ૦મા-**પીનસ માટે**—અસ્થિવર્ગ-૨ જુઓ અનુભૂત આષધ—ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની ટીપમા નાસુર માટે ન ૨૨

૩૪—નામરદાઈ રોગ અને ધાતુપુષ્ટીનાં ઔષધો.

વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટ ઔષધો—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરૂષોને સ્ત્રીઓ વિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરૂષ વિષે હર્ષ આપે છે તે વાજીકરણ ઔષધો જાણવા **ધાતુપુષ્ટ ઔષધો.**—(૧)ધોળા ભોયકોળા (ક્ષીરવિદારી) નુ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને સાકરમા ખાવા આપવુ અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવુ, એટલે ઉત્તમ પ્રકારે **ધાતુપુષ્ઠી** થાય છે (૨) તાલીમખાનુ અને કાચબીજનુ ચૂર્ણ સાથે ખાવા આપવુ અને ઉપર ધારોષ્ણ (તુરત દોહેલુ) દૂધ પાવુ (૩)મોચરસનુ ચૂર્ણ અધા તોલો, સાકર અને ગાયનુ દૂધ પાકો પાશેર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવુ (૪)

* સુશ્રુતાદિકે વર્ણન કરેલા આસેક્ય (મુખયોની), સૌગધીક (નાસ્તયોનિ), કુભિક, ઇર્ષ્યક અને મહાષઢ એ પાચ પ્રકારના પઢત્વ તરફ દ્દષ્ટિ ન કરીએ તો પુરૂષોને ધાતુ સબધી ત્રણ પ્રકારના રોગો જોવામા આવે છે ૧ ધાતુનુ પાતળુ પડવુ, સ્વપ્નમા, પેશાબમા કે લુગડામા ઇત્યાદિ રીતે ધાતુનુ જવુ તેના માટે ધાતુપુષ્ટિની દવાઓ આપવી જોઇએ. ૨ પુરૂષને સ્ત્રીસગની ઇચ્છા થાય પરતુ શિશ્નમા જાગ્રતિ ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીર્ય છુટેજ નહિ, આવી અનેક ચેષ્ટા નજરે આવે છે આના માટે પુરૂષત્વ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઇએ ૩ કામક્રિયા થઇ શકે, પરતુ સ્ત્રીને રજ દ્રાવણ થયા પહેલા પુરૂષનુ વીર્ય સ્ખલિત થઇ જાય તો તેથી સ્ત્રીનો મદ શાત થાય નહિ, તેમ સતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે પુરૂષથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવુ જોઇએ, માટે તેમ ન થવાથી સતાનપ્રાપ્તિમા પણ ખામીજ રહે. તેના માટે સ્તભન ઉપચારોની જરૂર બતાવી શ્રીમાન્ પદેજીએ નામરદાઈ ઉપરના ઉપચારો ત્રણ ભાગમા વહેચી નાખ્યા છે

ઉપચાર:—(૧) અક્કલકરો, મોચરસ, કાળી મુસળી, ધોળી મુસળી, જગલી બહુફળી, ઇન્દ્રજવ, મીઠા ગોખરૂ, ગળોનુ સત્વ, સુકા વડગુદા, ગોધેલા કૌચ, ઉટગણ, બળબીજ, એખરો, સમુદ્રશોષ અને બાવચી એ સર્વે વસાણા બરાબર વજને લઇ ઝીણા ખાડી તે વસાણાથી બમણી ખાડ ભેળી, એ ઓસડ હથેળી ૧ ભરીને સવારે ખાય તો નબળાઇ જાય અને મરદાઇ વધી આવે. (૨) મુસળીકદની બીજ તથા કાળા તલ બરાબર વજને લઇ બારીક ખાડી ગોળમા બબ્બે ટાકની ગોળીઓ કરી એકેક ગોળી સવાર સાજ ખાઇ, ઉપર ગાયનુ દૂધ શેર ૦ાા પીએ તો મરદાઇ આવે.

ગાયના તપાવેલા દૂધમા ગાયનુ ઘી અને સાકર નાખી તે પાવુ આના જેવો પથ્ય, **તેજોવર્ધક અને પુષ્ટીકારક** પ્રયોગ બીજો નથી. (૫) મોચરસના ઝાડના તાજા મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી

---

(૩) સુઠ ટાંક ૧, શેહેરી લોબાન ટાંક ૧ તથા સાકર ટાંક ૧, એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મરદાઇ આવે અને કમ્મર દુખતી તથા પગ તોડ બંધ થાય. (૪) લવગ ટાંક ૫, લીડીપીપર ટાંક ૫, અક્કલકરો ટાંક ૫ અને ઉપલેટ ટાંક ૫ લઇ, જો વીર્ય બળતુ હોય તો તેમા ભાગ ટાંક ૫ ભેળી ખાંડી બારીક કરી મધ શેર ૦॥ મા મેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગયેલી મરદાઇ આવે. (૫) જાયફળ ટાંક ૨, જાવત્રી ટાંક ૨, લવગ ટાંક ૨॥, મસ્તકી ટાંક ૧॥, કેસર ટાંક ૧॥, સુકુ કોપરૂં ટાંક ૨૪, તજ ટાંક ૨॥ લઇ ખાંડી બારીક કરી મધ શેર ૧। અને સાકર શેર ૧ ની ચાસણી કરી તેમા તે નાખી એકરસ કરી તેમાથી સવાર સાંજ દરરોજ ટાંક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કૌવત વધે (૬) રાતી ફટકડી ત્રણ ધાગ થુવરમા નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી એ ખાખ વડના દૂધમા ખાય તો મરદાઇ આવે (૭) ધાવડીના ફૂલ તોલો ૧, સુઠ તોલો એક તથા ખસખસ તોલો ૧ લઇ પાણી શેર ૬ મા ઉકાળી શેર ૧ રહે ઉતારી, ઓસગ પૂર્વે એક પહોર પહેલા એક તોલો પીવાથી તાકાત ઘણી આવે. (૮) ધોળા તલનુ તેલ શેર ૨॥, ચોકખુ મધ શેર ૨॥, છોરી ખારેક શેર ૨॥, કેસર તોલો ૦॥, જાવત્રી તોલો ૦॥, જાયફળ તોલો ૦॥, એ ચીજોને ચીવાળા રીઢા માટીના વાસણમા ભરી ઢાંકણુ ઢાંકી ઘઉંના લોટથી મીણુકપડ કરી રાધવાના ચુલામા સાધારણ ઉડુ ખોદી જમીનમા દાટવુ તે ઉપર રાખ તસુ ૫ રાખવી. ઉપર દેવતા કરી રાધણુ રાધતા જવુ આમ દરરોજ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી બહાર કહાડી દરરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવુ બે માસ ઓસગ ન કરવો. આને આથો કહે છે (૯) ભાગ તોલો ૧, જાવત્રી તોલો ૧ તથા ધતૂરાના મૂળ વાલ ૪ ની તુવેરની દાળ જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ૦॥ પીવુ આથી ઘડી ૪ મા કામદેવ જાગે (૧૦) ગોખરૂ તોલો ૨॥, એખરો તોલા ૨, આસન તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૨, ધોળી મુસળી તોલા ૨, જેઠીમધ તોલા ૨, ખરેટીના બીજ તોલા ૨, ગગેરીની છાલ તોલા ૨ અને વિદારી કદ તોલા ૨ એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ સાંજે દૂધમા ઉકાળી પાવુ (૧૧) શતાવરી તોલા ૨, ગોખરૂ તોલો ૧, કૌચબીજ તોલા ૨, તાલીમખાના તોલા ૨, સર્વનુ ચૂર્ણ કરી તેમા સાકર શેર ૦। નાખવી એમાથી યોગ્ય માત્રથી ગાયના દૂધ સાથે પાવુ (૧૨) ધતૂરાના બીજ ટાંક ૧, મરી ટાંક ૧, મસ્તકી ટાંક ૧, ભાગ ટાંક ૧, સર્વની ગોળી મરી પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ સાંજ સવાર ખાવી. ખટાશ ખાવી નહિ (૧૩) **ધાતુ જતી હોય તો:**—સમુદ્રશોષને વાટી લીબુના અડધા ફાડીયામા ભરી, દેવતા ઉપર તપાવી દીન ૩ ચુસાડવુ, અથવા દૂધેલી તોલો ૦॥ લઇ સાકર તોલા ૦॥ સાથે આપવી અમતુલ્ય તોલો ૦॥ દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બધ થાય અથવા લાયલકુળી તોલો ૦॥ દરરોજ ખાવાથી ધાતુબધ થાય (૧૪) ધંતૂરાના બીજ શેર

તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ **વીર્યસ્રાવ** બધ થાય છે (૬) સાલમમિશ્રી, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તાલીમખાનુ, બળબીજ અથવા બળદાણાના પાદડા અને ખારેકના મગજનુ ૬ માસા ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર અને પાશેર દૂધમા પાવુ, એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઇ સ્વપ્નાવસ્થામા થતો વીર્યસ્રાવ બધ થાય છે (૭) ઉટકટારીના મૂળની છાલ સુકવી ખાડી રાખવી રાત્રે ગોમખી એદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કલ્ક વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમા તે છાલનુ ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાવુ, એટલે **વીર્યવૃદ્ધી** અને **પુષ્ટતા** થઈ ઘણા દિવસોનો **પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર** અને મૂત્ર સાથે ધાતુ જતી હશે તો તે બધ થશે

૧, તેલ શેર ૦। મા ભીંજવી પાતાળયંત્રે તેલ કહાડી શરીરે મર્દન કરવાથી નામર્દપણુ મટે. (૧૫) ધતૂરાના પાકા જીડવા ૭, ગાય દોહતી વખતે વાસણમા મુકી ઉપર ગાય દોહવી પછી તે જીડવા સહિત દૂધ ઉનુ કરી રીત પ્રમાણે મેળવી દહી કરવુ તે દહી વલોવી ઘી કરી તે ઘીનો પગે લેપ કરવાથી સ્તભન થાય. (૧૬) ખેરી ગુદ પૈસા ૧૫ ભાર, મેદાલકડી ૩ પૈસા ભાર, રાતી બુરાની (બગાળી) ખાડ પૈસા ૧૫ ભાર, એનો ઘીમા અવલેહ કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે (૧૭)આસાદ, ગોખરૂ, બન્ને મુસળી, સમુદ્રશોક, ખાખગનો ગુદ, એખરો અને માલકાગણી સમાન ભાગે લઇ બમણી ચીનાઈ ખાડ સાથે વાસી પાણીમા ફાકવી અથવા દૂધમા લેવુ એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે (૧૮) **મરદાઇનો ઉપાય**:—અક્કલગરો ટાક ૨, આસધ ટાક ૦॥, શોધેલો વચ્છનાગ ટાક ૨ લઇ ઝીણુ વાટી કાળા ધતૂરાના ડોડા (જીડવા)મા ભરી ગાય અથવા બકરીના દૂધમા નાખી દિવસ ૭ રાખી ડોડા સમેત ખૂબ વાટવુ પછી શિશ્નનુ ફૂલ બચાવીને ડાડી ઉપર લેપ કરવાથી ઇન્દ્રિય દૃઢ થાય, ભાગી નસો સધાય, ગએલ પુરુષાર્થ પુન પ્રાપ્ત થાય અને વીર્ય સ્તભન થાય. (આ પ્રયોગ જૈન ગ્રથમાથી મળી આવ્યો છે એ હાથરસથી થએલ નબળાઇને માટે હોવો જોઇએ) (૧૯) શીમળાના ફૂલ અને ખાટોડીની જડ ગાયના દૂધમા ઘસી આપવાથી નપુસકપણુ જાય (૨૦) એખરાના બીજ ટાક ૩, હળદર ટાક ૧, પારો ટાક ૩, એ આઠ ભાગ એખરાના પાદડાના રસથી ૪ પહોર મર્દન કરી ગોળી કરી, ગોળી મ્હોડામાજ રાખવાથી સ્તભન થાય છે (૨૧) ધતૂરાના બીજ શેર ૦। તથા ધોળી કનેરની જડ શેર ૦। લઈ છાયામા સુકવી તેનુ પાતાળ યત્રવડે તેલ કહાડવુ તે તેલ રતિ ૧ અથવા ૨ ખવરાવી ઉપર પાન મીઠાઈ ખવરાવવાથી સ્તભન થાય. (૨૨) **મરદાઈ માટે**:—જુની કૌવચનુ મૂળ લાવી દરરોજ તોલો ૧ પાણીમા પલાળી રાખીને તેમા સાકર તોલા ૨ નાખી પાવુ આમ દિવસ ૭ કરવુ અને દિવસ ૧૪ ખાટુ ખારૂ ખાવુ નહિ. આથી કામ ઘણો વ્યાપે (૨૩) **પુષ્ટી**:—મજીઠ પૈસા ૧ ભાર, બરબીજ પૈસા ૧ ભાર, એખરો પૈસા ૧ ભાર, સાકર પૈસા ૩ ભાર, લઇ ઝીણુ ખાડી તેમાથી ટાક ૨ ની ફાકી લઇને ઉપર ગાયનુ સેડકઢુ દૂધ શેર ૦॥ પીવાથી ધાતુ જતી અટકે તથા પ્રમેહ મટે (૨૪) **નપુસકપણાનો ઉપાય**:— ચિત્રક શેર ૧, આસધ શેર

(૮) આમળા અને ગોખરૂનુ ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળોનુ સત્વ ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમા મેળવી આપવુ, એટલે ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટી થશે અને ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે (૯) સફેદ મુસળી, સાલમમિશ્રી, કૌચબીજ, ગોખરૂ, શતાવરી અને આમળાનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગાયનુ પાશેર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમા પાવુ (૧૦) અડદનો કાઢો કરી તેમા ગાયનુ દૂધ અને ગાયનુ ઘી તથા સાકર નાખી પાવો (૧૧) શતાવરી, બળદાણા, કૌચબીજ, તાલીમખાનુ, ગોખરૂ, તલ અને અડદનુ ચૂર્ણ ઉકળેલા ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પાવુ. (૧૨) જેઠીમધનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવુ ઉપર દૂધ પાવુ (૧૩) ભોય કોળાના ચૂર્ણને તેના અગરસની સાત ભાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવુ (૧૪) ઉટકટારી, ગોખરૂ અને કૌચબીજનો દૂધમા પાક કરી પાવો (૧૫) ઉટકારીના મૂળની છાલનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી પક્વ કરી તેમા સાકર નાખી પાવુ, એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ આવે છે (૧૬) તાલીમખાનુ, મુસળી, ગોખરૂ અને સાકર એ ગાયના દૂધમા આપવુ (૧૭) ઓથમીજીરૂ ૨ ભાગ એલચીદાણા ૧ ભાગ અને સાકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવુ, કિંવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનુ થોડુ દૂધ પાવુ (૧૮) માલકાંકણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગ લઈ એકત્ર કુટી, પછી ૪ માસા તે ભૂકી લઇ, ચાર માસા એરંડબીજમા વાટી સવારે દાતણ કર્યા પછી ખાવુ પ્રકૃતિનુ પ્રમાણ જોઇ વજન અધિક વધારવુ એ લેવાથી મસ્તકની અને આખોમાની ગરમી જઇ આખોનુ તેજ વધે છે (૧૯) બદામ ૧ભાગ, એરંડબીજ ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ લઇ એકત્ર ખાડી, તેમા ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનુ ચોકખુ ઘી નાખી તે સારૂ એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂર્ણિમાના પ્રકાશમા રાખી સવારે લાવવુ રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવુ એથી મગજમાની ગરમી જઇ નેત્રવિકાર દૂર થઇ તેજ આવે છે (૨૦) જવનો લોટ, ચોકખુ ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ધોળા મરી એક તોલો તથા એલચીદાણાની ભૂકી ૨ તોલા, એ બધા ઔષધો એકત્ર કરી, સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાઇના વાસણમા તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમા મૂકી સવારે લેવુ રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવુ ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘુટડો

૧, ઘઉ છડેલા શેર ૧, શેકેલા તલ શેર ૧, છડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વેને દળી આટો કરી ઘી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨ મા મેળવી લાડુ શેર ૦। ના કરી દરરોજ ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરૂષને બળ વધે. (૨૫) તલ શેર ૪ તથા ખજુર શેર ૪ ને ખાડી થેપલા-વડા કરી ઘીમા તળી તે ટાક ૯, દૂધ શેર ૧ મા ચોળી રાત્રે પીવાથી વીર્ય સબળ થાય. (૨૬) વડની કુંપર ટાક ૨ ચીનાઇ ખાંડમા ખવરાવવાથી ધાતુ જતી અટકે (૨૭) જાયફળ પૈસા ૨ ભાર, મોચરસ પૈસા ૩ ભાર અને જુનો ગોળ પૈસા ૬ ભારની ગોળી ૨૧ કરી, દિવસ ૨૧ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૭) લીંડીપીપર ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૧ ભાગ અને તુલસીના બીજ ૨ ભાગ લઇ ૧૬ પહોર સતત ખરલ કરી યોગ્ય માત્રા આપી ઉપર દૂધ પાવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય.

પાવો (૨૧) આસોદપાક, કુષ્માંડપાક, ગોખરૂપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોંયકોળાપાક ખાવા આપવા (૨૨) કુગળીનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોદનું ચૂર્ણ ખવરાવવું (૨૪) ચણોઠીના મૂળ મધમાં ભાટી સાકરમાં ખાવા આપવા (૨૫) આમળાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું (૨૬) ધોળી સાવરી (મોચરસના ઝાડ) ના નાના છોડવાનો કંદ સુકવી બારિક ભુકી કરવી તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો ભુકી ઘીમાં ગાયના દુધમાં મીજવી તેમાં સાકર, એલાણુ અને બદામ નાખી નિત્ય સવારે ૧ વાર સેવન કરવાથી, અનેક પ્રકારના ધાતુ સબંધી રોગ શમી જાઇ મગજ તર થાય છે અને સ્મરણશક્તિ વધે છે (૨૭) ધોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજા દુધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૮) કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ, દુધ અને સાકર સાથે આપવું (૨૯) આસોદ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અધો શેર દુધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે (૩૦) મહુડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ સાંજ સવાર દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ગરમ દુધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું એથી કરી કામોત્પત્તિ ઘણીજ સરસ થાય છે (૩૧) સફેદ મુસળી, ગળોનું સત્વ, કૌંચબીજ, ગોખરૂ, ધોળી સાવરીનો કંદ, મૂળ કિંવા છાલ, સાકર અને આમળાં, આ ઓસડીઆનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, તેમાંની અધા તોલા પર્યંત ગાયના ધારોષ્ણ કિંવા તપાવેલા દુધમાં ઘી નાખી આપવું, એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ કામોદ્દીપન થાય છે અને ષંઢત્વ પણ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણ ખાવાથી કમ્મરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે (૩૩) આમળાંના ચૂર્ણને આમળાંના રસના ૨૧ પુટો દઇ ભાવાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી ઉપર દુધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ કામોત્તેજન થાય છે (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મૂળ સુદ્ધાં લાવી ધોઇ પાણી નાખી ક્વરી રસ કાઢવો. તે વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી દરરોજ કાચા પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો, એટલે વીર્યપતન બંધ થાય છે (૩૫) ગોખરૂ, નરીઆળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ધાતુપુષ્ટિ માટે—અસાળીઓ-૬, આમળાં-૪૦ એખરો-૩, એલચી-૩, ઓથમીજીરૂ-૬ કોહી-૪, કૌંચ-૫, ખજૂરી-૭, ચણા-૫, ચીકુ-૧, જવ-૪, બાવળ-૫, બીલી-૮,૨૪, બેહેકળ-૧, ભીંડા (શાક)-૧, ભોંયકોળુ-૧૩, મહુડો-૩, મુસળી-૧,૨, વડ-૬, શિમળો-૫, શિરકસિયો-૧ **પુષ્ટતા એટલે પુષ્ટાંઠ માટે**—અડદ-૭ અજીર-૨, ઉટકટારી-૫ એખરો-૬, કવાડીયા-૫, ખટખટી-૧ ખસખસ-૫, ગુલબાશી-૨, ગોખરૂ ઓડા-૪, ગોમેટા-૪, તરબુચ-૧, બળ (બોળ)-૧ બાવળ-૧૯, બીવલો-૩, ભોંયકોળુ-૭, મસળી ૧ મેંદાલકડી-૧, રતનજોત-૬, રાતુ કોળુ-૨, શતાવરી-૮, સાલમ-૨૪ હરણુસુરી-૨. **ધાતુ જતી હોય તેના માટે**—અડદ-૬, આદુ-૫૨,

આગેત્રી–૫, કપાસ–૧૨ કમળ–૨, કંકોડી–૨, કેસર–૧૦, ગુલબાશી–૩, ગોમેટા–૨, ચણોઠી–૩, બીલી–૧૮, શિમળો–૯, શેલડી–૪,૭ **પેશાબમાં ધાતુ જાય તેના માટે**–ખીજડો–૬, શિમળો–૧૫, માલમ–૧ **ધાતુક્ષય માટે**—આસધ—૧૧, દ્રાક્ષ–૪, લીંડીપીપર–૩૫, હરણસુરી–૧ **ધાતુ સ્થળની કડકી માટે**—કાંટીગોખરૂ–૫, ડ્રવાર ૮, ખીજડો–૪, વાળી પીલુડી–૬, સાગ–૪ **ધાતુ સ્થળની ઉષ્ણતા માટે**–સાગ ૫ **વીર્ય વૃદ્ધિ માટે**–આદુ–૨૭, આમળા–૨૧, આસધ–૧, ૧૦, ઉટકટારી–૨, ચણોઠી–૩, જેઠીમધ–૬, ડુંગળી–૧૩, ૨૨, શતાવરી–૮. **ધાતુવિકાર માટે**—આસધ–૯, કાંટીગોખરૂ–૫, કાંડોળી–૩, કેળ–૧૭, ગુલાબ–૭, પાડરવા–૨, પિસા–૧, બળ (બોળ)–૨, બીવલો–૧, બોરસળી–૪, રતનજોત ૮, ૯, ૧૧, રાન બીડા–૨, માલમ–૧, હરણસુરી–૨ **સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુવિકારો માટે**—દુદરલી–૧ **મગજ તર થઈ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે**—બદામ—૩,૭,૮ **બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે**—બોયકોળુ–૧ **વીર્યસ્રાવ એટલે પતન માટે** ઉંદરકની ગ –, કાટામરીયો–૨, તલ–૧૧

જુઓ ગૌ૦ વૈ૦ મા—**ધાતુપુષ્ટી માટે.**—દુધી ૮, ૧૨ **વીર્યસ્રાવ અને ધાતુક્ષીણતા ઉપર**—દૂધ–૩ **બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે**—દૂધ ૮

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—**પુરૂષત્વ કમી થયુ હોય તો**—કસ્તુરી–૭, ગાડુળ -૩ **પુષ્ટતા, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ** માટે–કસ્તુરી–૮ **ધાતુવૃદ્ધિ માટે.**– સાબરસીંગ- ૬

પુરૂષત્વ આવવાના ઉપાયો — (૧) ધોળી ડુંગળીના રસમા અજમો પલાળી તે દરરોજ ઘી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામા ૨૧ દિવસ ખાવા આપવા, એટલે પુરૂષત્વ આવશે (૨) ખાખરાના મૂળ ચીરી રીઢા માટલામા નાખી ઉપર અગ્નિ સળગાવવા એટલે માટલામા અર્ક પડશે. તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી તે પાનમા મગફીનુ ઝડવુ વાલી ખાવા આપવુ, એટલે એકજ દિવસમા પુરૂષત્વ આવશે. ઉતાર ઓસગ. (૩) કાળા ધતુરાના મૂળ બશેર, માલકાંગણીના બિયા બશેર, અક્કલકરડીના મૂળ બશેર, એમનુ પાતાળયંત્રવડે તેલ કરી, માસો કે અર્ધો માસો પાનમા ૭–૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવુ (૪) પથરાએલા મોટા પાદડાની દાંડીની છાલ ૧ માસો અને વડનુ દૂધ ઉકાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમા ખાવા આપવી પાનમા લવંગ, જાયફળ, જાવત્રી વગેરે મૂકી સાંજ સવાર આપવુ, એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમા પુરૂષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભેંડીના મળનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા૦—**શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરૂષત્વ આવવા માટે**—ઉંદરકની ક ૧૦, ખાખરો–૬, ડુંગળી–૨૦, દારૂડી–૨, ધતુરો–૧૮, ગનબીડી–૧ **શક્તિ આવવા માટે**—ખસખસ–૫, નાગલી–૧, બીડા (ચાક)–૧ **શરીર બળવાન થવા માટે**—શિમળો–૬ **શરીરની કાન્તિ સારી થવા માટે**—આમળા–૨૫, ૨૮ **કદિ કોઈ પણ રોગ ન થવા માટે**—વસુ–૩, માટોડી–૧૦, હરડે–૪ **જરા એટલે વૃદ્ધપણુ ન આવવા**

માટે—આસવ ૧૨, ૨૭, આસવ–૩, વસુ–૩ **સર્વ રોગ દૂર થવા માટે**—આસવ–૬, લાહ્યો–૧

સ્તંભન ઔષધિ:—(૧) લવંગ, જાવંત્રી, તજ, અફીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોષના બિયા, એ સર્વ ચૂર્ણો બરાબર લઇ તે બધા જેટલી સાકરની ભુકી નાખી મધમા ખરલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તેમાથી સાંજના ચાર વાગતા એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુંટડામા ગળવી, તથા એક કલાક પછી ગાયનુ ધારોષ્ણ દૂધ પીવુ તથા મૈથુન પહેલા કસુંબીના તેલમા આકડાના મૂળનુ ચૂર્ણ ખરલ કરી, તેનો પગતળિઆમા લેપ કરવો, એટલે વીર્યનુ પતન થતુ નથી ઉતાર લીંબુ ચૂસવુ (૨) કસ્તૂરી, કેસર, જાયફળ લવંગ, અફીણ, ભાંગ, સુંઠ અને એલચીદાણાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવાર સાંજ મધમા આપવુ તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પાવુ (૩) કૌંચબીજ, શતાવરી, ગોખરૂ, ગંગેટી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનુ ચૂર્ણ તાજા દૂધમા રાત્ર પ્રાશન કરવુ (૪) જાયફળ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અફીણ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ કરી તે સાંજે ખાવા આપવી ઉતાર લીંબુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—આસવ–૧૦, ખસખસ ક અફીણ–૧૩

જુઓ **અનુભવ ઔષધ**—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૧૨–૧૫ મલમ પ્રયોગની ટીપમા ન ૩૨ બૃહત્પાકના પાક પ્રયોગની ટીપમા ન—

૩૫—પથરી (અશ્મરી).

કારણ:—વાત, પિત્ત, કફ અને ચોથી શુક્રથકી પથરીનો રોગ થાય છે તોપણ તે ઘણું કરી કફાશ્રિત હોય છે એની સારી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણ હરણ કરે છે*

---

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાર પ્રકારની પથરી છે વળી જેમા નાના નાના કકડા હોય તે શર્કરા અને જેમા રેત હોય તેને સિકતા કહે છે એ એ પણ પથરીનાજ ભેદ છે

ઉપચાર.—હરડા, બહેડા, પાષાણભેદ, ગરમાળો, ધમાસો, ધાણા, ગોખરૂ અને કાકડીના બી સમાનભાગે લઈ જરા ખોખરા કરી, પાણીમા ઉકાળી એ પાણી હમેશા સવારે પીએ તો પથરીનો ભૂકો થઇ ઝરી જાય અને આરામ થાય એ ઉપર મૂળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે (૨) ટંકણખાર ઝીણો કરી ટાઢા પાણી સાથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઇ જાય. આ રોગીને દૂધ, ગોળ, મીઠાઇ, ઘી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ (૩) તીલસરાની રાખ તોલો ૧ મધમા અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) બીજોરાનુ મૂળ વાટી ભૂકો કરી વાસી પાણીમા આપવાથી પથરી જાય (૫) તેલીયો દેવદાર, સંચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ સર્વ મધ અને દૂધમા અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ બસ્તિમાનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે ત્યારે અશ્મરી થાય છે જેમ ગાયના પિત્તમા ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમા શુક્રાદિક એકઠુ થઇ ગઠ્ઠો બંધાય છે

પૂર્વરૂપ:—સર્વ અશ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે બસ્તિ ફુલવી, બસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા અરૂચિ, એ અશ્મરીનુ પૂર્વરૂપ છે

સામાન્ય લક્ષણો—નાભિ, શિવણુ તથા બસ્તિ (ઇંદ્રિ) ના આગળ શૂળ થાય છે અશ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે અશ્મરી મૂત્રમાર્ગથકી પેલી તરફ જાય એટલે મુતરવાને ઇજા થતી નથી તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવુ થાય છે અશ્મરીના યોગે બસ્તિમા ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે અને મૂતરતા જોર કરે તો ઘણો કલેશ અને પીડા થાય છે ત્રિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસનેજ થાય છે

ઉપચાર:—(૧) કડાની છાલ દહીંમા ઘસી આપવી (૨) ધોળો એરંડો, બેઠી ભોયરીંગણી, ઉભી ભોયરીંગણી, ગોખરૂ અને કાળી ગેલડીના મૂળ દહીંમા વાટી પાવા (૩) શિલાજીત મધમા આપવુ (૪) ગોખરૂના કાઢામા જવખાર નાખી આપવો (૫) હીંગ, એલચીદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ કરે છે (૬) આદુ, જવખાર, હરડે, દારૂહળદર અને કાળો સરગવો, એ બકરીના દૂધમા વાટી પાવા, એટલે મૂત્રાશ્મરી ફુટી જાય છે (૭) તલ, અઘેડો, કારેલી, જવની સળીઓ, ખાખરાનુ લાકડુ, એ સર્વ સમભાગ લઇ માટલામા નાખી પુટ દઇ બાળવા, પછી તેની ચાર માસા રાખ લઇ બકરીના મૂત્રમા ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે (૮) ગોખરૂનુ ચૂર્ણ મધ સાથે મેંઢીના દૂધમા નાખી સાત દિવસ પાવુ (૯) જૂના ઘીમા કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે (૧૦) તલના ફૂલનો ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવુ, અથવા સિંધવ અને બીજોરાનુ સેવન કરવુ. (૧૧) ચિભડાના મૂળ કડા પાણીમા વાટી પાવા તે ઔષધ ત્રણ દિવસમા અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિરદોડી કહે છે, એના મૂળ ગાયના દૂધમા વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવા, એટલે દાહયુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે (૧૩) શતાવરીના મૂળનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો, એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવર્ણાની છાલ, સુઠ, ગોખરૂ, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે (૧૫) વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૬) નરગવાના મૂળનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે, અથવા ગંડોડાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા. દૂધ ભાત ખાવા (૧૭) તુષોદક (જવની કાંજી) મા હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવુ (૧૮) મેંઢીનુ દૂધ મધમા મેળવી પાવુ.

(૧૯) નસોતર અને ઇંદ્રજવ એ બન્નેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું (૨૦) કળથીનો કાઢો ૮ તોલા, વારપખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ એ માસા નાખી આપવો (૨૧) કોળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ મા—અક્કલકરો–૫, અરલુ–૬, ૧૦, ઇંદ્રજવ–૩, ૨૦, ઉંદરકર્ની ના–૩, ઉબરો–૧૧, કડવી ગલકી–૨, કળથી–૭, કાકડી–૪, કાસ–૧, કાંટી ગોખરૂ–૭, ગોખરૂ બેઠા–૧૦, ચિભડું–૧, તલ–૧૫, ૨૨, તુરીઆ–૩, દ્રાક્ષ–૧૮, ધમાસો–૬, નસોતર–૨, પાષાણભેદ–૪, પાઢ (કાળીપાડ) –૯, પિત્તપાપડા–૬, બીજોરૂં–૨૧, મુસળી–૭, મળા–૩, મોરશિખા–૧, લાખડી–૧, વાયવરણો–૬, ૧૦, શતાવરી–૫, શિંગોડી–૬, સમેરવો–૧૮, સરગવો–૨૧, સાગ–૧, હળદર–૧૪. **શુક્રાશ્મરી માટે:**—તલ–૫, પાષાણભેદ–૩, મળા–૧૧ **મૂત્ર શર્કરા માટે**—અંઘેડો–૨૯, વાયરણો–૬

જુઓ ગો વૈ૦ મા–શર્કરા માટે–દુધ–૧૦ પ્રા૦ ઔ૦ મા —**પથરી** માટે —કબુતરની હગાર–૭

પથ્ય:—જવ, કળથી, જુના ચોખા, જુનું કોળું, આદુ, વાસનો કાઢો

અપથ્ય:—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ તથા વિષ્ટંભકારક જડ એવા અન્નપાન તથા વિરૂદ્ધાન્ન.

૩૬—પરમિયો અથવા પ્રમેહ.

કારણ—એક ઠેકાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું નિદ્રા, દધિભક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના અનુપ માસના રસ અને દૂધ નવું અન્ન, નવોદકનું સેવન, ગોળ વગેરેના પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ એ પ્રમેહ થવાનું કારણ જાણવું

સામાન્ય લક્ષણ—મૂત્ર ઘાટ્ટું હોઇ ડાળાવેલા જેવું હોય છે મૂત્ર વર્ણભેદે કરી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ *કલ્પેલા છે વ્યવહારમાં પેસાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને **તાજુખીયો (મ૦ તિડક) પ્રમેહ** કહે છે પેસાબના વખતે આગ થતી નથી તેને **ઠંડો (મ૦ હિં૦ શીત) પ્રમેહ** કહે છે પેસાબના આરંભે તંતુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીથી ઉંચકીએ તો હાથ ને હાથ લબાઇનો તાર થાય છે, તેને **તંતુમેહ, તારમેહ** કિંવા **લાલામેહ** કહે છે જે પ્રમેહમાં ધાત પડે છે તેને **ધાતુપ્રમેહ** કહે છે જેમાં પરૂ પડે છે તેને **પુયપ્રમેહ** કહે છે કંઇક તુરો અને મધુર એવા જે પ્રમેહ પેસાબ સાથે પડે છે તેને **મધુમેહ** કહે છે મધુમેહી પુરૂષ જે ઠેકાણે પેસાબ કરે છે તે ઠેકાણે ધાત

* મૂત્રના જુદા જુદા રૂપ ઉપરથી પરમિયાના વીશ ભેદ કર્યા છે તેમાં ૧ ઉદક, ૨ ઇક્ષુ ૩ સાન્દ્ર ૪ સુરા ૫ પિષ્ટ, ૬ શુક્ર, ૭ સિકતા, ૮ શિત, ૯ શનૈ., ૧૦ લાલા એ દશ પ્રમેહો કફથી થાય છે અને તે સાધ્ય છે ૧૧ ક્ષાર, ૧૨ નીલ ૧૩ કાળો, ૧૪ હારિદ્ર ૧૫ મંજીષ્ઠ, ૧૬ રક્ત, એ પિત્તથી થનારા છ પ્રમેહો કષ્ટસાધ્ય છે અને ૧૭ વસા ૧૮ મજ્જન્ન, ૧૯ ક્ષૌર તથા ૨૦ હસ્તી, એ વાયુથી થનારા અસાધ્ય પ્રમેહો છે તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઓળખવા.

જમે છે અહીઆ પ્રમેહ રોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે પ્રમેહનો રોગ પુરૂષોનેજ થાય છે સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજપ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી કરી શરીર સબધી સર્વ દોષ શુદ્ધ થાય છે એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

નાર્ણખિયા પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર—(૧) ધોળી ગોકર્ણી (ગરણી) ના મળ ટડા પાણીમા ઘસી આપવા (૨) ગાયના ચોકખા દૂધમા ભીલામો ઘસી પાવો (૩) આમળાના ઝાડના છાલનો રસ બ તોલા પર્યત કાઢી તેમા કિંચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવો (૪) ઉબરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ તેમા કિંચિત્ જીરાનુ ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે બ વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વર્નોંગમા—કમળ–૩, ખેર–૬, ગરણી–૪ ગોખરૂ બોડા–૫, ચિત્રક–૧૨, તલ–૧૭, ૧૮ દુદરલી–૨, ભીલામો ૧૬

મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાબુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પયત ખાવી,

અપચો, અરૂચિ, બકારી, ઉબ, ખાસી, મળેકમ ઇત્યાદિ **કફના,** પેડુ અને લિગમા તોડ, અડકોશમા ફાટ, તાવ, દાહ, તરસ, મૂર્ચ્છા, ભાગો ઝાડો ઇત્યાદિ **પિત્તના** તથા ઉદાવર્ત, કપ, હૃદ્ગ્રહ, ગળ, નિદ્રાનાશ, શોષ, ખાસી ઇત્યાદિ **વાયુના** ઉપદ્રવો છે

આત્રેયના મત પ્રમાણે ૧ પુય, ૨ તક્ર, ૩ પિટકા, ૪ શર્કરા, ૫ ઘૃત અને ૬ અતિમૂત્ર એમ ૭ પ્રમેહો બીજા પણ છે તે મેળવતા કુલ ૨૬ ભેદ થાય છે.

ઉપચાર.—(૧) પેશાબ ઘણો થતો હોય તો કાળા તલ પૈસા ૯ ભાર સવારના પહોરમા હમેશા ખાય તો હમેશા પેશાબ ટપકતો હોય અથવા થોભતો નહિ હોય તેને આરામ થાય (૨) મારેલુ લોઢુ તથા સુઠ બરાબર વજને લઇ ખાડી ઝીણુ કરી તેથી બમણી તેમા સાકર ભેળવી દરરોજ સવારે તયણા ફાકે તો પેશાબ ગળતો હોય અથવા ઘણો થતો હોય કે થોભતો ન હોય તે મટે (૩) સુવા શેર ૧, મેદો શેર ૦॥, ગુદ શેર ૦॥, ગાની ખાડ શેર ૧॥ અને ઘી શેર ૦॥, એ સર્વે વસાણા ખાડીને એના લાડુ બનાવવા. તેમાથી સવાર સાજ એકક ખાય તો પેશાબ ગળતો હોય તે મટે, ધાતુ વધે (૪) ગવારનો આટો શેર ૧ અને સાકર શેર ૦॥, ખાડી ઝીણુ કરી ગાયના ઘી સાથે સવાર–સાજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય. (૫) પાકી ઇટ ઘણી જુની હોય તેને ખાડી ઝીણી કરી સવારે ટાઢા પાણી સાથે ફાકે તો પરમો મટે (૬) સરવાળા નામનું ઘાસ જેને ઉખદરા કહે છે અને છોકરા જેને કુતરા કહે છે તે લુગડા ઉપર ચોટાડવાથી ચોટી જાય છે, તે જડ સુદ્ધા ઉખેડી લાવીને છાયામા સુકવી ખાડી તેની બરાબર ખાડ ભેળવી સવાર સાંજ એકેક હથેળી ભરીને ખાય તો ભાત ભાતના પરમીયા મટે. (૭) ધોળા ગુદર શેર ૦।, શીગોડા શેર ૦।, બુરા ખાડ શેર ૦॥, મેદો શેર ૦॥, એ બધા વસાણા એકઠા કરી એક કાચના વાસણમા ભરી તેમાં ઘી શેર ૦। તથા તેટલુ દૂધ ભેળવીને તેમાથી પૈસા ૫ ભાર દરરોજ સવારે કેટલાક દહાડા સુધી પીએ તો ભાત ભાતના પરમીઆ મટે અને મરદાઇ વધે. (૮) કેવડાની

કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડાની ભૂકી ખાવી (૭) કડાના મૂળ ઉપરની છાલ, અસાણાની છાલ, નાગરમોથ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમાં—અળશી-૪, જાંબુ-૬, કુહરસી—૨

બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર—ત્રિફળા, વાંસના પાદડાં, નાગરમોથ અને પહાડ-મૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે તે તુરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે (૩) આદુનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત આપતા જવું (૪) વાંસના સૂકાયલા પાદડાંનો કાઢો બે વખત આપવો

જડનો રસ શેર ૦। માં સાકર પૈસા ૫ ભાર નાખી પીએ તો આરામ થાય (૮) આમળાનો ઉકાળો બે માસા હળદર તથા મધ નાખી આપવો (૯) ગળોનો રસ મધ નાખી આપવો (૧૦) ક્ષુહારી ખારેકો દૂધમાં બાફી તેમાંથી ઠળીઓ ખેંચી કહાડી તેની જગાએ લોબાન અને બેમાગુગળ સમાન ભાગે લઇ વાટીને ભરવા ને દરેક જુદી જુદી ખારેક ઉપર ઘઉંના લોટની કણક ચઢાવી અગાર ઉપર નાખી, પછી તે ખારેકો અંદરના ઔષધ સહિત કહાડી લઇ વાટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક આપવી અંગારામાં શેકતાં તે ખારેકમાંથી ગુગળના ધુમાડો બહાર નીકળવા નહિ જોઇએ, એટલે કે અંગારાની ભરસાળમાં ભારી રાખીને શેકવું (૧૧) ગળોનું સત્વ તોલો ૦॥ પિત્તપાપડો તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, બહેડાં તોલો ૧, હરડાં તોલો ૧, હિંગ વાલ ૨ લઇ પાણી શેર ૧॥ માં ઉકાળી પાંચ તોલા રહેથી તેમાં તોલો ૧ મધ નાખી પાવું (૧૨) કામડીના પાદડાં તથા ચણકબાબા વાટી પાણીમાં પાવા (૧૩) દાડમ અને જાંબુના પાદડાંનો સરબત કહાડી પાવો (૧૪) વડનું દૂધ પતાસામાં ૮ ભરી દિવસ ૭ આપવું (૧૫) ફટકડી તોલો ૧, એલાયચી તોલો ૧, સાકર તોલા ૨ ના પડીકાં ૩ કરી આપવાં. (૧૬) શંખાવળી, સાકર ધાણા અથવા વરીયાળી ત્રણે વાટી રાત્રે હવામાં રાખી સવારે ચુંગીને પાવું (૧૭) સુરોખાર ટાંક ૧ એલચી ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧ પાષાણભેદ ટાંક ૧ ગોળ ટાંક ૪ માં ગોળી વાળી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી (૧૮) એખરા પૈસા ૧ ભાર બળબીજ પૈસા ૧ ભાર, પાષાણભેદ પૈસા ૧ ભાર, તવખીર પૈસા ૧ ભાર સાકર પૈસા ૪ ભારની બકરીના દૂધમાં ફાકી લેવી (૧૯) ગાયના દૂધ તોલા ૧૦ માં અર્ધા લીંબુનો રસ નાખી પાવાથી તણખીયો પરમીયો મટે (૨૦) કુંવારની જડ જાડી હોય તે રેતામાં શેકી તેને છોલી નાખી તેના ગરભના જેટલી સાકર નાખી દરરોજ ટાંક ૨॥ લેવાથી પ્રમેહ જાય (૨૧) વછનાગ ટાંક ૧, ધતુરાના બીજ ટાંક ૧, ખુરાસાની અજમો ટાંક ૧, ભાંગ ટાંક ૧ ચણકબાબા ટાંક ૧ જાયફળ ટાંક ૧, ગહુલા ટાંક ૧, મુસળી ટાંક ૧ લઇ પેસ્તન પાણીથી ગોળી વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરરોજ એક આપવી (૨૨) હર-ડેદળ ટાંક ૨ આમળાં ટાંક ૨, બહેડાં ટાંક ૨, વાટી શેલડીના રસમાં ૭ પુટ આપી તડકે સુકવવાં તે ચૂર્ણ ટાંક ૨, સાકર ટાંક ૨ માં મધ નાખી ચટાડવું. ઉપર દૂધ શેર ૦॥ પાવું આથી પ્રમેહ જાય, વીર્ય વધે (૨૩) હરડાં, બહેડાં, આમળાં લોહચૂર્ણ, શિલાજીત, મોટી હરડે, સર્વેનું ચૂર્ણ મધમાં અવલેહ કરી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અજમો-૪, અનનસ-૩, આદુ-૪૦, આમળા-૨૧, કોલિજન-૭, ખસખસ ક (અફીણ)-૫, ભોયકોળુ-૬, મેથી-૩, વાસ-૬

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર—(૧) ગળોનો અગરસ મધમા આપવો. (૨) ત્રિફળા દેવદાર, દારૂહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૩) ખાખરાના ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૪) વડના અકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમધ, સુઠ અને ગોખરૂનો કાઢો મધમા આપવા તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે (૬) ભોયઆવળી તજ, એલચી-દાણા, તમાલપત્ર ચણકબાબા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી ખાવા, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૭) નિર્મળીના બિયા એકેક તોલો છાશમા વાટી પાવા (૮) બકાન લીમડીની લીબોળીઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે (૯) બાવળના અથવા ખીજડીના કુમળા પાદડા અને થોડુ જીરૂ બારિક વાટી ગાયના ચોકખા દૂધમા મેળવી, તેમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવાર સાજ આપવા (૧૦) ચણકબાબા ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમા ચદનના તેલના ચાર ટીપા નાખી તે આપવો. (૧૧) વશલોચન ૧ તોલો અને એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકબાબા ૧ તોલો, ધોળો કાથો ૧ તોલો અને માયફળ ૧ તોલો લઈ તે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલુ તેમા સુખડનુ તેલ નાખી નાની બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી પછી તે ગોળી સવાર સાજ ૪ તોલા ઠડા પાણીમા મેળવી તેમા ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવુ એ ઓષધથી પ્રદર પણ જાય છે (૧૨) ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનુ ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સઘળુ મધમા આપવુ, એટલે સાત દિવસમા દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે (૧૩) નવટાંક ઘઉ રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તે પાણીમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવુ **પ્રમેહ પિટકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકી થાય છે તે સર્વ સધિના ઠેકાણે થાય છે તૃષ્ણા, શ્વાસ, માસનો સંકોચ, પ્રમેહ, હેડકી મદ, વિસર્પ, મમસરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા **પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર.**—(૧) ઉમરાના દૂધનો લેપ કરવો (૨) બાવચો વાટી લેપ

દિવસ ૭ ખવરાવવુ અલુણુ ખવરાવવુ (૨૪) સુમળી ટાંક ૪, અણોઠીનુ મૂળ ટાંક ૪ વાટી, ફાકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુ પ્રમેહ જાય. (૨૫) રાસ્ના ટાંક ૫ લીંડીપીપર ટાંક ૧ અને સાકર ટાંક ૭ ભેળા વાટી દિવસ ત્રણ ખવરાવવાથી સાન્દ્ર પ્રમેહ જાય કેસુડા પલાળી પાણીમા બગાળી સાકર નાખી પાઇએ તો પ્રમેહ પીડા જાય. (૨૬) ધતુરાના બીજ, ભગ, મારેલ પારો, હિંગળોક, આમ-લસાર ગધક પાનના રસમા ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય (૪૭) સાકર અને જવખાર ગાયની છાશમા ફકાવવાથી ઉનવા (મૂત્રકૃચ્છ્ર) જાય. (૨૮) કસુંબો ગાયના દૂધમા સાકર સાથે આપવાથી પ્રમેહ જાય (૨૯) ઉમરાનો રસ તોલો ૧॥, સાકર તોલો ॥ નાખી પીવાથી રગતીઓ (રક્ત) પ્રમેહ મટે (૩૦) દાડમના બીજનો રસ સાકર તોલો ૧ નાખી પીવાથી રક્ત પ્રમેહ તથા તણખીયો પ્રમેહ જાય.

કરવા (૩) વ્રણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન ૨૦ ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા ન ૧૩

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માઃ—સર્વ પ્રમેહ માટે—અંકોલ-૧ અરલુ-૫, અળશી-૬, આમળા-૧૧, ૧૨, આસેત્રી-૨ ઉટકટારી-૨, ઉમરો-૯ એખરો-૪, ઓથમીજીરૂ-૩, કાકડ-૩, કાંડાળી-૩, ૪, કુવાર-૮, કેવડાનુ ઝાડ-૧ ફળ-૧૫, ખાખરો-૯, ખીજડો-૩, ખેર-૯, ગડુ-૭, ગળો-૩, ગોખરૂ બોડા-૮, ૧ ચણકબાબા-૨, ૮, ચણોઠી-૯, ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧, નિર્મળી-૬ પાષાણ ભેદ-૮, પિમા-૧, પીળો ધતૂરો-૭, બકાન લીમડી-૫, બળ (બોળ)-૨, બાવળ-૧૬ બિલ્લી-૧, ભોયઆમળા-૩, ભોયકોળુ-૪, મેંદી-૧, મૈદાલકડી-૨, રતનજોત-૪ રાનભીંડા-૨, લવગ-૩૦, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૧૯, વડ-૨, વાસ-૮, શતાવરી-૧૮ શરપુખા-૨, શિરસોડી-૨, શિમળ-૧, શેગણી-૬, સુખડ-૬, હરડે-૧૯, ૩૪ ૬૦ હરણસુરી-૨, હામા-૩ કડા એટલે શીત પ્રમેહ માટે—આમલી-૨, કમળ-પાટલા-૮, પાઢ (કળીપાડ)-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૪, રતનજોત-૮, વાસ-૫, શિમ ૧૨ તનુ કે લાલા પ્રમેહ માટે—કાટી ગોખરૂ-૫, ચણોઠી-૭, દુદરલી-મેંદી-૨, વગડાઉ તુરિયુ-૧ વાતુ પ્રમેહ માટે—કાયફળ-૫ પુયપ્રમેહ માટે-કપૂરી મધુરી-૧, સુખડ-૫ વસામેહ માટે—અરણી-૭, કુવાડીયા-૮, શિમળ ૮ રક્તમેહ માટે—એલચી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૭ વિષમેહ માટે—ડળાદ -૧૨, શનૈર્મેહ માટે:—હરડે-૨૦ સાન્દ્રમેહ માટે—માલીન-૩ નીલમેહ માટે—પીપળો-૨૧ ઇક્ષુ અને સિકતામેહ માટે—લીમડા (કડવા)-૬ સુરામેહ માટે—શિમળો-૧૧ હરીદ્રામેહ માટે—ગરમાળો-૬ ઉષ્ણમેહ માટે-ગોખરૂ-૫, મેંદી-૨ ઉદકમેહ માટે—નિર્મળી-૬, પારિજાતક-૪, રતનજોત-૧૦ મજ્જામેહ માટે—મજીઠ-૪ તરતના પ્રમેહ માટે—આબો-૮.

જુઓ પ્રા૦ આ૦ મા—ઉંદરની લીંડીઓ-૩ તણખીયા પરમા માટે-બેસનુ છાણુ-૩

પથ્ય—ચોખા, જવ, મામો, મઠ, ઘઉ, કળથી, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, મરગવા, પડોળા, લસણુ અપથ્ય.—મૂત્રવેગનો અવરોધ ધૂમ્રપાન, દિવસે ઉંઘવુ, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, દુધી, કોળુ, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ

૩૭—પાંડુ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિઃ—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનુ અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાભક્ષણ, દિવસે ઉંઘવુ, અત્યત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિષ્ટાન્ન, તલ, માછલાનુ અતિ ભક્ષણ, એ પદાર્થો સેવન કરનારાઓનુ લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઇ શરીરની ત્વચા પાડુવર્ણ થાય છે એ રોગોને પાડુરોગ કહે છે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય એમ પાચ પ્રકારનો પાડુરોગ થાય છે

પૂર્વરૂપ—ચામડી ફાટવી, મ્હોંને શીકાશ, શરીર ગળવું, મૃત્તિકા-ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મળમૂત્રનું પીળાપણું, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવાના પહેલા માણસને થાય છે

વાતપાંડુ.—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદિને રૂક્ષતા, કાળાપણું, કંપ, સોય ભોંકવા જેવી પીડા, પેટનું ફુલવું, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે **પિત્તપાંડુ**—મૂત્ર, વિષ્ટા અને આંખો પીળા થાય છે, દાહ, તૃષા અને જ્વરે પીડીત હોય છે મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે **કફપાંડુ:**—મુખમાંથી કફનો સ્ત્રાવ, સોજો, ડોલા, આળસ, શરીરે ભાર, ત્વચા, આંખો અને મ્હોંડે શ્વેતત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે **સન્નિપાત પાંડુ:**—ઉપર કહેલા ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે **મૃત્તિકા-ભક્ષણજન્ય પાંડુ**—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિકો પૈકી એકાદો દોષ કુપિત થાય છે માટી તુરા રસની હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રૂક્ષ કરે છે અને રૌક્ષ્ય ગુણ પ્રબળ થયો એટલે જે અન્ન ખાવામાં આવે તે રૂક્ષ થઇ જાય છે તે માટી કોષ્ટાદિકોના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય રસ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે છે અને તેનો રોધ કરે છે, તેથી કરી ઇંદ્રિયોનું બળ એટલે સ્વવિષયગ્રહણશક્તિ નષ્ટ થાય છે શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમાં હોય છે તે) એને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે **વિશેષ લક્ષણ:**—નેત્ર, ગાલ ભ્રકુટિ, પગ, નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, ઝાડામાં કૃમિ અને રક્ત કફ મિશ્રિત રંગ, એ લક્ષણો થાય છે આ પ્રકારને કોઈ "કૃમિપાંડુ" પણ કહે છે **અસાધ્ય લક્ષણો.**—ઘણા દિવસનો પાંડુરોગ ઘણો કાળ થવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી, બધા શરીરે સોજો આવેલો હોઈ જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા જુએ છે તે, જે માણસનો બંધાયલો થોડો મળ લીલા રંગનો કફ મિશ્રિત પડે તે, જે પુરૂષ દીન એટલે દુઃખી થાય છે અને ધોળો પુણી જેવો થાય છે અને ઉલટી, મૂર્ચ્છા અને તૃષાની પીડા પામે છે તે, રક્તક્ષય થકી જે પાંડુરોગી ધોળો થાય છે તે, જેના દાંત, નખ, આંખો પીળા થએલા છે તે, જે પાંડુરવર્ણના પદાર્થસમૂહ જુએ છે તે, અને હાથ, પગ, ડોક એ ઠેકાણે સોજા, મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય, એથી ઉલટો સાધ્ય જાણવો મધ્ય દેહને સોજા, હાથ, પગ, ડોક એ શુષ્ક થએલા, ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, મૃતપ્રાય થએલો તેમજ અતિસાર અને તાવે કરી પીડાએલા રોગી વૈદ્યોએ છોડવો **પાંડુરોગમાં કમળો થાય છે:**—જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળા દ્રવ્યો સેવન કરે છે તેના પિત્ત રક્તમાંસને બાળી દુષ્ટ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે તેની આંખો અત્યંત પીળી થાય છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે ત્વચા, નખ, મુખ એ અત્યંત પીળા થાય છે મૂત્ર, પુરીષ લાલ અને પીળા થાય છે. તે પુરૂષ ચોમાસામાના દેડકા જેવો પીળો થાય છે દાહ, અન્ન ન પચવું, દુર્બલતા, અંગગ્લાનિ અને અન્નદ્વેષે તે રોગી પીડીત થાય છે. જેમાં પિત્તલ આવાં એ

કમળા એક કોષ્ટાશ્રય તથા બીજી શાખા—(રક્તાદિ ધાતુ)—શ્રિત હોય છે જેવો રાજયક્ષ્મા સ્વતંત્ર હોય છે તેમ એ સ્વતંત્ર હોય છે એનીજ બીજી અવસ્થા **કુંભકમળો**—કાળાન્તરે જડ વધેલો જે કુંભકમળો તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે કુંભ એટલે કોઠો, તદ્વત્ જે કમળો તે કુંભકમળો **પાંડુરોગમાં હલીમક રોગ થાય છે.**—જે વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીલો નીલ કિંવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ, ઉંઘ, અગ્નિમાંદ્ય ઝીણો તાવ, સ્ત્રીભોગની ઇચ્છાનો અભાવ અંગ મસ્ડાઇ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા અન્નદ્વેષ, ભ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય છે ત્યારે વાતપિત્ત-થી રોગીને હલીમક રોગ થયો છે એમ જાણવું

ઉપચાર—(૧) લોઢાના વાસણમાં તપાવી ગરમ કરેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવી, એટલે પાંડુરોગ ક્ષય અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે (૨) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો, એટલે કફયુક્ત પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ અરુચિ કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે (૩) ત્રિફળા ગળો, અરડૂસી, કડુ, કરીઆતુ અને કડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો એટલે પાંડુરોગ અને કમળો નાશ થાય છે (૪) ભાંયરીંગણી, કડવા લીમડો, કડવા પટોળા, સુંઠ કડુ, ગળો દારૂહળદર અને હરડેનો કાઢો—સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા મુખમાં હમેશા ગળફા આવવા અને કફરોગનો નાશ કરે છે (૫) અરડૂસો ગળો, કડવો લીમડો, કરીઆતુ અને કડુનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી આપવો, એટલે કમળો પાંડુ રક્તપિત્ત, હલીમક અને કફાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે (૬) શિલાજીત, મધ, વાવડીંગ, હરડે અને સાકરનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું એટલે પંદર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય છે (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આમળાના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી, પછી તે ગાયના ઘીમાં ચાટી લેવું (૮) દેવદારના પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા પાણીમાં ૪ માસા લેતા જવું એટલે એક મહિનાની અંદર પાંડુરોગનો નાશ થશે (૯) હરડે ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ ભીંજવી રાખવી અને તેમાંથી એકેક ભક્ષણ કરવી (૧૦) મૂળ સહિત કાસાળુ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી, પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થાય છે (૧૨) હરડેનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું (૧૩) ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૪) ગળોનું સત્વ મધ અને ઘીમાં આપવું (૧૫) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચારગણા ઘીમાં પ્રથમ ગ્રાસમાં ભોજનની અંદર આપવું, એટલે અગ્નિ વધે છે (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ દૂધ સાકરમાં આપવી (૧૭) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકમૂળ અને બાળહરડેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી, એટલે પાંડુરોગ અને હરસનો નાશ થાય છે (૧૮) વાછરીનું ભોથુ ૮ ડા પાણીમાં અગર દૂધમાં સવારે દરરોજ બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું, એટલે પાંડુરોગ, જીર્ણ-જ્વર નાડીવ્રણ ભગંદર, ગંડમાળ, જામેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.

જુઓ અનુભૂત ઓષધ —ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમાં ન ૨૬

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦મા —આમલી–૩, ઇન્દ્રજવ–૧૬, ઉક્ષી–૩, કાંઆળુ–૭, કુકરપાડનો વેલો–૮, ગોખરૂ ઓડા–૧, ચિત્રક–૯, પિસા–૨, જાંગરો–૧૩, ભોય આમળી–૪ ૫ મીઠીઆવળ–૬, લીંડીપીપર–૩૫, વાંકેરી–૩, આવડ–૩ મમેગ્વા–૧૫, સાટોડી–૧૯, હરડે–૮ **મૃત્તિકાજન્ય પાંડુરોગ માટે** —કેસર–૬

જુઓ ગો વૈ૦મા—દૂધ–૨૧, ગોમૂત્ર ૬ પ્રા૦ ઔ૦ મા —મૂત્રવર્ગ–૧

પથ્ય:—જુના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવર અને મસૂરની દાળ, પરવળ, જુના કોળા, જુના કેળા, ગળો, કાળી શેલડી, તાદળજો, પુનર્નવા, વતાક, કુમળી, લમણુ, પાકી કેરીઓ, ઘીલોડા, આમળા, છાશ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉની કાંજી, માખણુ, હળદર, તુગ પદાર્થ અને કેમર **અપથ્ય** —રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, ઉલટી, મળમૂત્રાદિકોના વેગનુ ધારણુ, પરસેવો, મૈથુન, શીગો અને પાનની ભાજી, હિંગ, અડદ પેડ, તાંબુલ સરસવ મદ્ય, ખાટા પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન્ન, જડ અને વિદાહી અન્ન

૩૮—બળતરા (દાહ રોગ.)

કારણુ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણુ પદાર્થોનુ સેવન, પિત્તકારક* પદાર્થોનુ ભક્ષણુ, મર્માભિઘાત, મહા શસ્ત્રાદિકોનો પ્રહાર, એ કારણવડે આ રોગ થાય છે શરીર શુષ્ક અને તપ્ત થવુ, નેત્ર આરક્ત કિવા પીતવર્ણ એ દાહરોગના લક્ષણો જાણવા

ઉપચાર—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરીઆળી અધકચરી કુટી રાત્રે ૨૪ તોલા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઇ તેમા ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી (૨) સો વખત ધોએલુ ઘી શરીરે ચોપડવુ (૩) અરિઠાનુ ફીણુ કિવા કડવા લીમડાના પાદડા વાટી તેનુ ફીણુ શરીરે ચોળવુ (૪) ચદનાદિ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા દૂર થાય છે (૫) ડાંગરની ધાણી અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી તે વારવાર આપતા જવુ (૬) ખજૂરનુ સરબત કરી આપવુ (૭) ગળોનુ સત્વ જીરૂ અને ખડીસાકરમા આપવુ ગોવરૂ અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પણુ એ આપવુ (૮) ચોખાના ધોવરામણુમા રક્તચદન (રતાંજળી) ઘસી તેમા થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —અગરૂ-૨, આંબો-૧૧, ઉબરો–૨૬, કમળ–૪, કચનાર–૩, કેળ–૧૩, કોકમ–૬, કોથમીર–૫. ૮, ૯, ખજૂરી–૧૦, ખાટીલુણી–૪, જવ–૧, ડાંગર–૧૭, તરબુચ–૨, પદ્મકાષ્ટ–૧, પાઠ (કાળીપાડ)

---

* અગ્નિવડે દાઝવાથી, સૂર્યના તાપમા ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનુ સેવન કરવાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અતર્દાહ (શરીર અદરની બળતરા) અને બાહ્યદાહ (બહાર અગન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે બે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે તેના ૧ રક્તપિત્તદાહ, ૨ રક્તદાહ, ૩ પિત્તદાહ, ૪ તૃષ્ણાદાહ, ૫ રક્તપૂર્ણોદરદાહ, ૬ ધાતુક્ષયદાહ, ૭ મર્મઘાતદાહ, આ સાતે પ્રકાર અને તેમના લક્ષણો નામ ઉપરથીજ સમજાય તેવા છે

-૪, ફાલસા-૨, બીજોરૂં-૫, બહેડા-૩, મગ-૨, મરવો-૨, મેથ-૯, ૧૪, રતાંજળી-૧, ૧૦, વાળો-૨, ૪, શતાવરી-૭, સીતાફળ-૩, સિવણ-૭, સુખડ-૧ રક્તજન્યદાહ માટે-વાસ ૩

જુઓ ગો વૈ૦મા—છાશ—૧, ઘી-૧૫ હાથ પગમાં થતા દાહ માટે —ઘી-૪ તાવ વગેરે કારણોથી અતિ બળતરા થાય તો:—ઘી-૫

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા૦ —વૃત વર્ગ-૨. હાથ પગમાં થતી દાહ માટે — ઘૃતવર્ગ-૧

પથ્ય:—ચોખા, મગ, મસુર, ચણા જવ, સાકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કેળું, દાડમ, પડોળા, મીઠા રસ. **અપથ્ય**—રસ્તે ચાલવું, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, છાશ, પાન, હીંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૩૯—બાલ રોગ.

કારણ:—માતાનું જડાન્નાદિ ભક્ષણ, વિશમાશન અને દોષકારક અન્નભક્ષણને લીધે દેહમાં પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ માતાપિતાના ઉત્પત્તિસ્થાનો અપવિત્ર હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર, ઘણીજ વખત ઉઘાડવું, ઘણીજ વખત પાણી પાવું, ગરમીમાં બહાર લઇ જવું, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થએલા એવા પેય પાના, વગેરે કારણોએ બાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે દૂધ પીનાર, દૂધ અને અન્ન ખાનારા અને કેવળ અન્ન ખાનારા, એવા ત્રણ પ્રકારના બાળકો હોય છે તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે દંતોદ્ભવ એ સર્વ બાલરોગોનું કારણ છે પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જ્વર, વિડ્ભેદ (ઝાડો, હગામણ), કૃશત્વ, ઉલટી, કપાળ દુખવું, અભિષ્યંદ, શોથ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય.—બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમી જાસ્તી પીડા સમજવી તે બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દે નહિ તે ઠેકાણે તેને કંઈ પણ દુઃખ છે એવું સમજવું આંખો મીંચાવા ઉપરથી મસ્તક દુખે છે એવું સમજવું મલાવરોધ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમાં ગડગડવું, પેટનું ચડવું અને પેટનું ઉંચું થવું, એ લક્ષણોએ તેના ગળામાં પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત્ર બંધ થવું, ચમકવું તથા ચારે તરફ જોવું, એ લક્ષણોએ તેની બસ્તીમાં તથા ગુહ્ય સ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું વૈદ્યોએ તેની સ્રોતસો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારો) હાથ, પગ વગેરે અવયવ તથા માથા વારંવાર જોવા

બાળકને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ:—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડીંગના ફળ જેટલું અથવા ચણાના પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું, તેમજ બાળક મોટું થતું જાય તેમ વધારતા જવું એકેક માસે વધારતા જવું કુકુણક

(બાળખુપર્મા)—આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે તે યોગે બાળકની આંખો દુખે છે અને પીચા લાગે છે તે આંખોને ખૂબ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે અને તેનાથી ગરમીમા જોવાતુ નથી કે આંખો ઉઘડતી નથી. **પારિગર્ભિક (પરિભવ, પારેગડુ મ૦ અવથણે, આયનેર)**— ગર્ભિણી માતાનુ દૂધ બાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અગ્નિમાદ્ય, ઉલટી, ઝાપડ, અરૂચિ તથા ભ્રમ થાય છે, તે રોતુ થાય છે અને તેનુ પેટ મોટુ થઇ તગતગતુ દેખાયછે. આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવા. **તાલુકંટક** (તાળવુ પડવુ, ગળુ પડવુ, મ૦ ટાળુ, તાન)—તાળવાના માસમા કફ કુપિત થઈ તાલુકટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને ખાડા પડે છે અને તાળવુ નીચે લબડે છે બાળક થાન લેતુ નથી, મહા કષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષા લાગે છે, આખા, ગળુ અને મ્હોઢુ દુખે છે, ગળુ ચોકખુ રહેતુ નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઓકી કાઢે છે **મહાપદ્મ વિસર્પ** (રતવા–મ૦ ધાવરે, રક્તબાઉ, મોનેરક્ત)—બાળકના ગળાને કિવા બસ્તીને ધાવરૂ થાય છે, તેથી કરી બાળક જાગતુ નથી તે ધાવરૂ રાતા કમળના પાદડા પ્રમાણે લાલ હોય છે આ મહાપદ્મ રોગ ત્રિદોષજ છે એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઇ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઇ ગુદા પર્યંત જાય છે. **સસણી (વરાવ્, ગધેડી, ભુંડી મ૦ સુરી, ઉડતે)**—નાના બાળકની પ્રકૃતિ કફપ્રધાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાય કફાશ્રયના રોગ થાય છે કફકારક પદાર્થ સેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે પેટમા કફનુ જાળુ થઇ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચડતુ ચડતુ કાળજાએ વ્યાપી આગળ કંઠાવરોધ થાય છે પેટ એકસરખુ ઉડતુ હોય છે એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણઘાતક બીજો રોગ નથી **આંકડી (આચકી, તાણ)**—માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનુ દૂધ દૂષિત થાય છે ન બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેના મેદ તૃપ્ત થઇ પ્રાણવાહક તતુ (મજ્જાતતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે, તેથી હસ્તપાદાદ્યવયવ થરથર થઈ આંખો સુકાઇ જાય છે, હાથ પગને વારવાર આચકા આવે છે, બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બધ થાયછે આકડી એ મોટા ભય કર અને પ્રાણનાશક રોગ છે આ રોગમા અપસ્મારના સવ લક્ષણો થાય છે આ રોગવાળા છોકરા નભાવવા ભારે કઠિન હોય છે જે બાળકના મસ્તકમા ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે તેને પ્રાય આકડીનો રોગ થાય છે **ભાર**— આ રોગ દૂધની મલાઇ કિવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનુ સેવન થવાથી પેટમા મલાઇ જેવો કિવા દેડકા જેવો આકાર થઇ આતરડામા ચિકટાઇ રહે છે પછી ઉત્તરોત્તર ને ઉપર મલાઈ જેવા પુટ ચડી ચડી ને વધતો જાય છે પછી તેનો આકાર કાચબા જેવો જામે છે તેને નીચે કિવા બાજુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે, તે તેનુ મુખ. તેમા જે ઉર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ ૭ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે **કવલુ** (બરોળ)—આ રોગ પાનથરી જેવો પેટમાં ડાબી બાજુએથી ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે **ઉત્ફુલ્લિકા.**—જેમા પેટ ફૂલે છે અને દમ,

માન્જે એવુ યુક્ત એવી બાળકની જમણી કુખમા ઉત્ફુલ્લિકા થાય છે

બાળખુપરા ઉપર ઉપચાર—(૧) ત્રિફળા, લોધ્ર, મોટોટી, આદુ, રીંગણી અને ઉભી ભોરીંગણી એ વાટી કલ્કની તે કલ્કનો મુખોખ્રુ લેપ કરવો (૨) જસતના ફૂલ આખોમા આજવા. (૩) કુરૂદના પથ્થર ઉપર લોખડ ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી ખુપરાપર નાખવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —હીંગ–૯

પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર—(૧) લીંડીપીપર મધમા નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવુ (૨) સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમા ઘસી આપવી (૩) અજમો, બોડીઅજમો, જીરૂ, શહાજીરૂ અને સુઠનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૪) પ્રવાળ ભસ્મ ગુલકંદમા અથવા મધ અને ઘીમા આપવી (૫) મરી પાણીમા ઉકાળી તેમા સાકર નાખી તે પાણી આપવુ

વિશેષ ઉપચાર વનૌ૦મા —પાઢ (કાળીપાડ)–૭, લીંડીપીપર–૨૪, હરડે–૩૧ પ્રા૦ ઔ૦ મા –દૂધ–૪

તાળવુ (ગણુ) પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરડે, વજ અને ઉપલેટનો કલ્ક કરી મધ નાખી તે માતાના દૂધમા પાવુ (૨) સાબરશીંગ ગાયના દૂધમા કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો, અને ગાયના દૂધમા સાબરશીંગ ઘસી પાવુ (૩) વજ અને જાયફળ દૂધમા અગર ઘીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા સાબરશીંગ ઘસી પાવુ (૪) વામનવેલ અગર પડળીના વેલાના પાદડા બારીક વાટી પેંડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી (૫) કડવા અને આબાહળદરનુ ચૂર્ણ માખણમા મેળવી તેની પીંડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરંડાના પાદડા ૩ દિવસ બાધવા. (૬) કારીવણાના પાદડાનો અથવા ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમા જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે પાવો (૭) ડુંગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો અને સાઝે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનુ ઘી ચોપડવુ (૮) જવખાર અને મધ આગળીપર લઇ તાળવા ઉપર ચોળવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —એરંડો–૭, કદબ–૧, કારિવણા–૮, ડુંગળી–૨૬, પાટલા–૧૦, વજ–૧૧, વાસનવેલ–૬, શિરદોડી–૯, હરડે–૧૩, હળદર–૧૭ પ્રા૦ ઔ૦મા —સાબરશીંગ—૪

ધાવરાં (રતવા) ઉપર ઉપચાર.—(૧) ગતી કરેણના ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમભાગ વજ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમા ભીજવી રાખી, તે વાસણ ઝાકળમા ઉઘાડુ રાખવુ સવારે વાટી તેનો લેપ કરનો. (૨) ધોળી ચણોઠીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) ગુલાબનુ મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૪) આગના પાદડા અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) ગોપીચદન ઘસી ચોપડવુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —કરેણ–૫, કાળીવેલ–૧, ગુલબાશી–૧, ગારીનો ફણો–૧, ચણોઠી–૮, દુદરલી–૩, ધાવડી–૬, મીંઢળ–૬, આગ–૪, હુગ–૬.

સસણી* (વરાધ, ગરધણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) મુરવારી હરડે, બહેડા અને જેઠીમધ, એ ઉષ્ણોદકમા ઘસી તેમા લગાર સિંધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવુ (૨) નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મુકી પેટ શેકવુ (૩) બાળ ગોળીમા ચણાની દાળ કરતા પણ કમી પાપડખાર અથવા સાજીખાર નાખી તેમા થોડુ માતાનુ દૂધ નાખી પાઇ દેવુ તેથી ઉલટી થશે (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમા આપવી. (૫) પાન સાથે કાળી જીરી અને હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો (૬) કારેલીના પાનનો રસ કાઢી તેમા હળદર નાખી તે રસ પાવો (૭) બાવળીના બિયા નાગરવેલના પાનના રસમા, દૂધમા અગર પાણીમા ઘસી પાઇ દેવા. (૮) મનાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો (૯) ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી હળદર નાખી પાઇ દેવુ (૧૦) ડીકામાલી, રેવચીનો શિરો અને એળીયો ગરમ પાણીમા વાટી કુટી છોડી પેટ ઉપર લેપ કરવો

જુઓ ગો વૈ૦મા —ગોમૂત્ર-૪, પ્રા૦ઔ૦ મા -ખીર બહોટી ૩, મમલાનુ લોટી-૧

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —એરંડ-૧૭, કાળીજીરી-૪, કેમરીયપો-૨, ડીકામાલી ૬, ધુંવર-૮ નાગકેસર-૪, નાગદમની-૫, બાકૂળી (હીંગોત્રી)-૧, મનાપા-૬, સોનવેલ-૧, હળદર-૮, ૧૦

આકડી× (આચકી, તાણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી ડુંગળી

---

* આ દર્દ બહુધા બાળકને પેટમા ભાર રહેવાથી થાય છે, એથી કાળજા પાન દબદબો ભરાઇ રહેલો હાથથી તપાસતા જણાઇ આવે છે, તેમ તે થયા પછી બાળકને ઝાડાની કબજીયત રહે છે માટે એમા મનની સાવચેતીથી તાકીદે ઝાડો ઉતરે તેવા ઉપાય લેવા. કેટલાક વૈદ્યો ત્રિફળાનો ઉકાળો પણ અપાવે છે

× કેટલીક જગ્યાએ જે અતિસારનો ભેદ મરડો છે તેને પણ આકડી કહે છે કે જેમા દરદી ફરગત જતા મહાન કષ્ટ ભોગવવા છતા ઝાડો ઉતરતો નથી પરંતુ આ જગ્યાએ **આકડી** શબ્દનો એ અર્થ થતો નથી. જ્યા મરડાને આકડી બોલવાનો રિવાજ છે એની જગ્યાએ આ દરદને આચકી કહે છે આ દરદથી બાળક બચવુ ઘણુ મુશ્કેલ હોય છે એ દરદ શરૂ થયા અગાઉ કાઇ બાળકને ઉલટી થતી માલમ પડે છે આ ઉલટી બધ કરવી નહિ જોઇએ, કેમકે એને ગરમ દવાઓથી બધ કરતાની સાથેજ આ દરદ દેખાઈ આવે છે, અને પછી નિરુપાય થવાનો વખત આવે છે માટે આ ઉલટી થતાજ બાળકને ઉપરાઉપરી પાટીઓ ટંકણખાર ફુલાવી વાલ વાલના સુમારે અથવા યોગ્ય માત્રાથી માતાના ધાવણમા અગર પાણીમા આપતા રહેવુ એથી ઉલટીમા ચીકણા તાના નીકળી જશે અને આ આચકીનુ દરદ થઈ આવવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ.

આચકીવાળા બાળકને " માળવી ગોખરૂ ૫ અને સુકી આમલી (આમલીના ફળ) પાણીમા એકઠા વાટી લુગડાથી ગાળી એ તોલા પાણી પાવુ " આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે

લગારેક ચોરી નાકમા ધરી રાખવી અને સુંઘાડવી (૨) ગુલાબજળી તાળવા સિવાય સર્વ મસ્તક, નાક આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમા ઘસી હૈયાને, જીભ નીચે અને લગારેક જીભને પણ ચોપડવું એટલાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આમળા તથા ખડી-સાકર ઘસી અંજન કરવું, તથા ફુગળીનો ઉપાય આસ્તે આસ્તે ચાલુ રાખવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—ફુગળી–૧, મરડાશીંગ–૧, હરડે–૯

ભાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડૂ દાવન બેમના મૂત્રમા બાફી તે મૂત્ર સુદ્ધા ખરલ કરી, પછી તે વાલભાર લઈ એક ચણોઠીભાર પાપડીઆખાર અથવા સચળની ભૂકી સાથે મધમા આપવા (૨) ગોમૂત્રમા સાકર તથા મીઠું સમભાગ નાખી તે પાવુ (૩) એરીઓ અને ઢિંકામાળી એકત્ર કરી પાવી (૪) કબુતરની અથવા પારેવાની હગાર મધમા ચટાડવી (૫) તોલાભાર પાપડખાર, એક મોટુ વતાક કલાઇના વાસણમા બાળી તેનો ગોમૂત્રમા ખરલ કરી તેમાથી બે વાલ લઇ ગોળના પાણીમા પાવુ (૬) બેઠી ભોરીંગણી અને ઉભી ભોરીંગણીના કાઢામા તોલાભાર પાપડખાર ખરલ કરી બેએક આગળી ચટાડવું (૭) કડવી પડોળીના મૂળ ગધેડીના દૂધમા ઘસી મધ્ય રાત્રે પાવા (૮) જંગલી ગેલડીનો રસ થોડા દૂધમા પાવો (૯) સૂર્યકમળના ફુલનો રસ દશ ટીપા શક્તિઅનુસાર દૂધમા આપવા (૧૦) ખારેતીની છાલ, પાણીશોફ અને નાળીએરની કાચલી ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી (૧૧) ખારેનીની છાલ, ચિત્રકના મૂળ અને અઘેડાના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી આપવા જ્ય થએ ઉતારે દહીં અને ભાત

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦મા—ઇન્દ્રવરણા–૮, ૧૩, કારેલી–૯ કાચકી –૧૧, કુવાર–૧૪ ખારેતી–૭ ૮, ૯ ઢીકામાલી–૫, બોળ (હીરાબોળ)–૩, ભાગરો –૧ ભીલામો–૨૫, ભોરીંગણી–૮, વતાકડી–૪, મરગવા–૧૨, સૂર્યફુલ–૩, હેદ–૬

જુઓ પ્રા૦ઓ૦મા—અસ્થિવર્ગ–૯, કબુતરની હગાર–૪, બીરબહોટી–૧, ૨

કુવણુ (બરોળ) ઉપર ઉપચાર:—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા

ઉત્ફુલ્લિકા રોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું અને કકોડી સુંઠ, નાગરમોથ, ચણકબાબા તથા અતિવિષનુ ચૂર્ણ માતાને પાવુ એટલે દુગ્ધદોષનુ નિવારણ થાય છે (૨) પેટ શેકવુ અને બીલીના મૂળ, નાગરમોથ, પહાડમૂળ, ત્રિફળા, બેઠી ભોરીંગણી તથા ઉભી ભોરીંગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાઈ દેવા

દન્તોદ્ભવ (દાત આવવા) ઉપર ઉપચાર.—(૧) દાત આવવાની વખતે ધાવડીના ફુલ, લીંડીપીપર અને આમળાના રસમા મધ નાખી દાતના માસવાળા ભાગને ચોળવુ એટલે બાળકને દતપીડા થતી નથી (૨) દાતની પીડા ઘણી થઇ હોય તો ધોળી નગોડના પૂર્વ બાજુના મૂળ લાવી ગળામા બાધવા એટલે દાત સબધી ઉપદ્રવ કરે ક એટલે એક અડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—કેળ–૧૪, ધાવડી–૨

બાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર—(૧) પદ્મનો કડવો લીમડો, ધાણા,

ગળો અને રક્તચંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) જેઠીમધ, વંશલોચન, ધાણી અને રસાંજનનો લેહ બાળકોને આપવો, તે સર્વજ્વરનો નાશ કરે છે (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે (૪) ભદ્રમોથ, હરડે, કડવો લીમડો, કડવા પંડોળા અને જેઠીમધનો મંદોષ્ણ કાઢો આપવો તે બાળકના નિઃશેષ જ્વરનો નાશ કરે છે (૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવા, તે મોહ, ઘેન તથા સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરડુસી, સુંઠ, જેઠીમધ અને ગળોનો કાઢો પિત્ત, તૃષા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે (૭) અરડુસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરિયાતાનો કાઢો આપવો તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે (૮) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અતિવિષ–૧, ૨, એરોદસ–૨, કાકડાશીંગી–૧, લીંડીપીપર–૨૦ **જીર્ણજ્વર માટે**—માયફળ (માચા)–૬

બાળકના અતિસાર (ઝાડો, હગામણ) ઉપર ઉપચાર—(૧) લીંડીપીપર મજીઠ, કાકડાશીંગી અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાના મૂળના ઉપરની છાલ છાશમા વાટી હીંગ નાખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો, એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આંબાની ગોટલીનુ સમભાગ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે (૬) લીંડીપીપર, રસાંજન અને આંબાની ગોટલીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે (૭) ધાવડીના ફૂલ બીલા, ધાણા, લોધર, ઇંદ્રજવ અને વાળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધર, લીંડીપીપર અને વાળાનુ ચૂર્ણ આપવુ (૯) વાવડીંગ, અજમોદ અને લીંડીપીપરના તાંદુળનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આમાતિસાર ઉપર આપવુ (૧૦) વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ, એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અતિવિષ-૮, આમળા–૩૭, ઇન્દ્રજવ–૧૨ કપાસ–૧૭, કાગ્વિણા–૭, કોલિંજન–૮, તુલસી–૭, દાડમ–૨, માયફળ

* અગેઠીની જડ, ખાંરકનો ઠળીયો અને અતિવિષ અથવા સુંઠ સમાન ભાગે ઘસી પાવાથી બાળકનો અતિસાર જાય.

લવંગ નંગ ૭ અને શેકેલા મોટા ચણાના ફોતરા ટાંક ૨ ને ઝીણા વાટીને નદીની છીપ ૫ લાવી ચુલામા બાળી પછી પાણીમા ઉકળાવી. તે પાણીમા પડીકી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ ઓકતુ હોય તો શાંત થાય.

(માયા)–૮, રાળ–૨, લીંડીપીપર–૨૦, વાળો–૬ સુગંધીવાળો–૨ **શરદીની દુગાઅણુ માટે**—જાયફળ–૩ **રક્તાતિસાર એટલે લોહીના** માટે—ચામારી–૨, રાળ–૨, વાળો–૩ **આમાતિસાર માટે**—અતિવિષ–૭

બાળકોને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:—(૧) સોનામુખીનો (મીંઢીઆવળનો) કાઢો ગોળ નાખી શકિત પ્રમાણે આપવો (૨) મુરવાણી હરડે ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૩) રેવચીનો શિંગ ચણોઠીભાર અથવા બે ચણોઠીભાર મધમાં અથવા ગોળમાં આપવો (૪) ગુલાબ કળી, નાગહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો (૫) એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવો

બાળકના ઝાડા અને પેશાબ બંધ ઉપર—ઉંદરની લીંડીઓ–૧

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—એરંડો–૧ રેવચીની–૪ હરડે–૧૭

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં—ઉંદરની લીંડીઓ–૮

બાળકોની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચાર—(૧) અજમો, ડીકામારી, મગ, લીંડીપીપર ઈંદ્રજવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) લીંડીપીપર, ભાંગ તથા સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવુ (૩) લીંડીપીપર, સુંઠ, બીલા, નાગરમોથ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવુ (૪) સુંઠ અને બીલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવુ એથી ત્રિદોષ સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે (૫) નાગરમોથ, અતિવિષ બીલા અને ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—દાડમ–૮ મીંઢી–૨૦, માયફળ (માયા)–૩ લસણ–૧૦ **આમ સંગ્રહણી** માટે—આદુ–૨૫ કુલીંજન–૨ **રક્ત સંગ્રહણી** માટે—આમલી–૧૯ એોથમીજીરૂ–૫ નસ–૧૦ નાગકેસર–૨, માયફળ (માયા)–૨

બાળકોના શ્વાસ, કાસ ઉપર ઉપચાર—(૧) ધાણા અને ખડી સાકર નાખીને ચોખાના ધોવરામણમાં આપવુ (૨) ધમાસા, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવુ (૩) લીંડીપીપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશીંગી અને કુવાડીઆનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવુ એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે (૪) કાકડાશીંગી નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું તે ઉધરસ જ્વર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવુ (૬) અતિવિષનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવુ એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી અને સુતિકારોગનો નાશ કરે છે (૭) ધોળી અરડુસીના પાંદડા ચોકખા કપડામાં વીંટાળી અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ લીંડીપીપર અને તેલીઆ ટંકણખારની ફુલાવેલી ભુકી નાખી ચાટણ આપવું (૮) અરડુસી, સુંઠ, રીંગણી અને ગળોનો કાઢો મધ, નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ઉધરસ માટે—અતિવિષ–૧, એળીઓ–૨, કાકડાશીંગી–૧, ૨ કાટામરીઓ–૧ કોઠમાર–૧૭ ગોકળ–૨, દક્ષણી મુંગીઓ–૧, દાડમ–૧, મોરમલી–૭, રાજહંસ–૧ લીંડીપીપર–૨૦ વાવડીંગ–૫,

વાળો–૩, વામ–૭, શિરદોડી–૩, મતાપા–૫, ૮, સુરપીણુ–૩ **શ્વાસ એટલે દમ માટે**—અતિવિષ–૧ કોથમીર–૧૭, વાવડીંગ–૫, વાળો–૩, વામ–૭

હેડકી ઉપર ઉપચાર—(૧) સોનાગેરુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) લીંડીપીપર અને રેણુકબીજના કાઢામા હીંગ અને મધ નાખી આપવુ (૩) કડુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે હેડકી અને ઘણા દિવસની ઉલટીનો પણ નાશ કરે છે **ઉલટી ઉપર ઉપચાર.**—(૧) હરડેનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) પીંપળાની છાલની રાખ પાણીમા નાખી તે પાવી (૩) આબાની ગોટલી, ધાણી અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ દૂધ પી ઉલટી કરનારા બાળકને પીપર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ, એ પંચકોલનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૪) મહાળુંગ (બીજોરા)ના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા (૫) બાળ આબો, જેઠીમધ અને લીંડીપીપર મધમા ઘસી ચાટણ આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોમા—અજવલો–૨, અતિવિષ–૧, ૨, કાકડાશીંગી–૧, તુલસી–૬, ૭, બીજોરૂ–૪, રાનતુલસી–૨, લીંડીપીપર–૧૦, વાળો–૩

તૃષા (તરસ) ઉપર ઉપચાર.—લીંડીપીપર, જેઠીમધ અને આબાના પાદડાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો **આનાહ વાયુ (આફરો) ઉપર ઉપચાર.**—(૧) સિંધવ, સુંઠ, એલચી અને ભારંગમૂળનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ, તે આનાહ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે **રડતા બાળકને માટે.**—ત્રિફળા અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ **બાળકની ક્ષીણતા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ભોયઆંબળી, ઘઉ અને જવનુ ચૂર્ણ કરી તેમા ઘી નાખી આપવુ અને પછીથી લાગલુજ દૂધ સાકર અને મધ નાખી આપવુ (૨) ઉબર ફળ (ઉબરા)નુ ચૂર્ણ ઉપલેટ અને વજનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા કિંવા કોકોલી, શંખાવળી તથા ઉબરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવુ, અથવા અર્કપુષ્પી (સૂરજમુખી) ને ઉબરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ કે ઉબરાનુ ચૂર્ણ કાયફળ અને ધોળી ધરોનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ એ ચાર પ્રાસ્ય બાળકનો દેહ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસગંધનો કલ્ક ૧ ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ, એમા ઘી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવુ એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે **સોજા ઉપર ઉપચાર.**—નાગરમોથ, કોળાના બીયા, દેવદાર અને ઇંદ્રજવના પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૨) સાટોડીના મૂળ વાટી લેપ કરવો (૩) ફુટીને સોજો આવ્યો હોય તો માટીનુ ઢેંફુ તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવુ અને ગરમ હોય તેણે નાભિપર શેક કરવો. **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર.**—(૧) હળદર, લોધર, ગહુલા અને જેઠીમધના કાઢામા તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવુ અને એનુજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવુ (૨) બકરીની લીંડીઓ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) તજ તથા ચંદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષનુ ચૂર્ણ ઉપર નાખવુ **ગુદાપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી. બાળકોને વિશેષે કરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમા રસાજન હિતકારક છે (૨) શંખ, જેઠીમધ અને રસાજનનુ ચૂર્ણ

ઉપર ચોપડવું **ક્ષત, ફોલ્લા ઈત્યાદિકો ઉપર ઉપચાર:—**કડવા પડોળા, ત્રિફળા, કડવા લીમડાની છાલ અને હળદરનો કાઢો આપવા એટલે ક્ષત, ફોલ્લા અને જ્વર શાંત થાય છે (૨) પીપળાની છાલ, રક્તચંદન (રતાંજળી) અથવા જેવચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો **ખસ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) ગ્રામાસ, હળદર, ઉપલેટ, ગર્ઈ અને ઈંદ્રજવ એ છાશમાં વાટી લેપ કરવા તે ફરાળીયા, ખસ અથવા ખરજ અને કાદનો નાશ કરે છે (૨) ગંધક અને કપૂર કોપરેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવા (૩) રેચ આપવો. **મુખપાક ઉપર ઉપચાર:—**(૧) જાઈના પાદડા, દૂધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિફળાના કાઢાએ ગલફોરા ભરવા. (૨) પીપળાની છાલ અને પાદડાના ચૂર્ણનો લેપ કરવો (૩) તપખીર લગાડવી **ખરજવા ઉપર ઉપચાર —**(૧) ખીજડીના પાદડા ગાયના દહીંમા વાટી લેપ કરવા (૨) ચોખાના દાણા ધરોના રસમા વાટી લેપ કરવો (૩) કપીલો અગર સોનાગેરૂ દહીંમા વાટી લેપ કરવો (૪) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું **માથા ઉપર ફોલ્લીઓ થઈ આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:—**(૧) ચંદન અને અગર ગુલાબજળમા વાટી લેપ કરવા (૨) ગોપીચંદનનો લેપ કરવો (૩) સોનાગેરૂ રક્તચંદન (રતાંજળી) અને ગુલેઅરમાનીનો ભૂકો પાણીમા અથવા ગુલાબજળમા વાટી લેપ કરવો એનાથી બળજવું પણ જાય છે **અળાઈઓ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) ચંદન ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો (૨) આમળા ધાણા વાળો અને નાગરમોથનો લેપ કરવો (૩) ચણાનો લોટ ઠંડા પાણીમા મેળવી ચોપડવો અને સુકાયા પછી સ્નાન કરવું **પેટદુખી (પીડ) ઉપર ઉપચાર —**(૧) એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર ડિકામાલી ભરી બીજી ફાડનો રસ તે ઉપર નીચોવી ડિકામાલી ભરેલી ફાડ અંગારાપર રાખી ખદખદાવી પછી કાઢી લઈ ચુસાડવી એટલે પીડ બંધ થાય છે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે **બાળકને કાગળા.—** પાનમા ચમચાભર અજમા અર્ધી સુધી વરીઆળી, થોડી હરડે અને થોડા નચળ નાખી પાન સારી પેઠે ચાવી સર્વ જણસોનું એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમા કહાડી બે ત્રણ ચાગળા પાવો આ કાગળા આઠ દશ દિવસે આપવાનો રસ્મ રાખવો એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિકાર થઈ શકતા નથી. **મૂત્રકૃચ્છ્ર (ઉનવા) ઉપર ઉપચાર.—**(૧) ગાયના દૂધમા ગોળ નાખી તે ગરમ કરી આપવો. (૨) એરંડતેલમા કિંવા ગોમૂત્રમા દૂધ નાખી તેમા ગગળ નાખી તે પાવું એટલે મૂત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે **મૂત્રનિગ્રહ ઉપર ઉપચાર:—**લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી, એલચીદાણા અને નિંબવનું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમા લેહ કરી આપવો **ગંડમાલ (કંઠમાળ) ઉપર ઉપચાર —**(૧) વછનાગનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો (૨) વગડાઉ બામના મગ ચોખામા મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી કરી ખાવી. **અપસ્માર (ગોલુ) અને ઉન્માદ (ચિત્તભ્રમ) ઉપર ઉપચાર —**(૧) શિરસ વૃક્ષ

અને કરંજનાં બિયા ઘસી આંખોમા આજવા એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને અપતંત્રકનો નાશ થાય છે (૨) કોળાના રસમા જેઠીમધનુ ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવુ (૩) ગાયનુ ઘી, દૂધ, દહી અને છાણના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી આપવુ, એટલે અપસ્માર, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે **મૂર્છા (બેશુદ્ધિ) ઉપર ઉપચાર**—(૧) બીલાનો ગર પદ્મકાષ્ઠ, વાળો ચદન અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) દ્રાક્ષ અને આમળા બાફીને વાટવા તથા મધમા આપવા એટલે સપૂર્ણ દોષથી થએલી જ્વરયુક્ત મૂર્છા પણ દૂર થાય છે (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનુ ઘી નાખી પાવો **દાહ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, ચદન અને વાળાનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ (૨) કપૂર, ચદન, વાળો અને કાયફળનુ ચૂર્ણ શરીર લગાવી પછી પલ્લવ (પાદડા) ના બીછાના ઉપર ઉઘવુ **શીતળા ઉપર ઉપચાર**—(૧) ગધેડીનુ દૂધ પાવુ કિવા તુળસીના પાદડાનુ ભક્ષણ કરાવવુ (૨) રક્તચદન, અરડુસી, નાગરમોથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો ઠડો કરી આપવો (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવા, તેથી અતર્દાહક જ્વર, જીર્ણજ્વર, શીતળાના રોગે શરીરમા ભરેલી ઢડકી (ગરમી) દૂર થાય છે **બાળકો માટી ખાઈ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર**— માટીના બદલે સોનાગેરૂ ખાવા આપવો, એટલે રેચ થઇ માટી ખાવાથી થએલા વિકાર દૂર થાય છે **બાળ ઘુંટી:**— સુરવારી હરડે, બહેડા, અતિવિષ, નાગરમોથ, ઇદ્રજવનો એક દાણો, વાવડીગના ત્રણ દાણા, અકલકરા, જેઠીમધ, એ ઔષધો અર્ધી મુઠી, વરીઆળી અને સુવા ચમચાભાર, એ સર્વ લઈ અધકચરા કુટી પાણીમા ઉપલી જણસો ઘસી તેમા થોડા સિંધવ અને મધ નાખી તે ચાગળા-ભર પાઈ દેવુ એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનુ થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવુ બાળક છ મહિનાનુ થયા પછી ઘુટડો બે અઢી ચાગળા પર્યંત વધારવો નાના બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નહિ કારણ કે તેથી પેટમા જાળુ બધાય છે અને કોઠામા ગરમી થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નો૦ મા—**ઉટાટીયા માટે**—ઉટકટારી–૧, કોલિજન–૧, ગીમામણી–૫, હેળુ–૨ **બાળકને કાદા આવે છે તે માટે**—કાળીજીરી–૧૦ **આમ માટે**—કોથમીર–૧૪, ખસખસ–૨, બીલી–૧, લસણ–૧૦, **અજીર્ણ માટે**—કોથમીર–૧૪ **પેટપીડ એટલે પેટમા દુખાવા માટે**—આશા –૧, કોથમીર–૧૪, નાની અરણી–૧, પાટલા–૬, મસુદફળ–૩ **કૃમિ એટલે કરમિયા માટે**—આશા–૧, એરડો–૧૮, કપૂર–૮, ખાપરો–૧૧, કુગળી–૭, નાની અરણી–૧, સાપસન–૪, સુરપીણુ–૩ **શક્તિવર્ધક એટલે શક્તિ આવવા માટે:**—આસધ–૪, ખજૂરી–૧૩, ખસખસ–૭, તવખીર વૃક્ષ–૩, નાગલી,–૧,૩ **અશક્ત, દુબળા અને અનાજ નહિ પચતા બાળક માટે.**—બોયકોળુ–૧૨ **સળેખમ માટે**—દાદાસરીઓ–૧, ખસખસ ક (અફીણ)–૧૫, સુરપીણુ–૩ **શરદી માટે**—અગથીઓ–૮, ખસખસ ક (અફીણ)–૧૫, ભોંગરો

૧૩, સતાપ-૨, ૪ કફવિકાર માટે —અરડુસી-૯, કુએ-૪, થુવેર ત્રણધારીયે-૪, નાગદમની-૫, રાનમોગરે-૮, મલુક્ફળ-૧ કફવિકારે વાયગમન માટે — રાનમોગરા-૨, વજ-૧૨ **આદશી** માટે —આવળ-૩, ઇન્દ્રજવ-૧૩, કુમળી-૭. **છાતીના** દરદ માટે —ગલકી-૧ **વાગ** માટે —આંબાહળદર-૫, ગરમાળો-૪, મજીઠ-૮, વાયવરણા-૧૧ **વિદ્રધિ એટલે ગળુંએ થાય છે તે** માટે —દક્ષણી ગુરીઓ-૨ **ઠંડી લવા હોય કે બાળકને શરદી વિકાર હોય** ત્યારે તેને આપવાને ખોગક —ખજૂરી-૧૪ **કૂત્ર રોગ** માટે —થુવર ત્રણધારીઓ-૩. **મુબારકી** માટે —કાકેળી-૧, બગ-૫, દુધેલી-૨ **આંખ દુખવા આવી હોય** તે માટે —કાથમીર-૧૫ **શીતળા અને ઓરી** માટે —ઉમરો-૧૪, કાટીગોખરૂ-૫, ખાખરો-૧૨, તુલસી-૧૫, દ્રાક્ષ-૧૩, પીપળા-૬ **ટુંટીયુ આવે તે** માટે —ઉલી- **મળ સાફ થવા** માટે —કીડામારી-૮ **નાના બાળકને માથામા ગરમીથી ફોડલીઓ** થાય છે તે માટે —કડવી નવડ-૩ **પેટ ચડે તે** માટે —કારવી ૫ **બાળક જલદી વધવા** માટે —કુમળી-૧૫ **બાળકને જન્મથી આઠ દિવસ અદર ગર્તી ફોડલીઓ** થાય છે તે માટે —ગલછણુ (ગુલછડી)-૧. **ગરમીથી થતી ગાંઠો** માટે —કાગિવણા-૫ **બાળકને શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા** માટે —કારિવણા-૨ **પેટમાં લોહીની ગાઠ બને છે તે** માટે —કાચરી-૯ રતાદળી-૫, સમુદ્રફળ- **નવા બાળકનું ગળું કફથી બધાઇ જાય તે** માટે —થુવર-ચાધારો-૭ **રક્તમૂળ વ્યાધી** માટે —નાગરમોથ-૧ **બાળકની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા** માટે —પીપળો-૨ **મ્હોડે આવી ચાંદીઓ પડે છે તે** માટે —પીપળો-૭ **ચામડીના રોગ** માટે —જેઠીમધ-૯ **બાળકના શરીરે ફોડલીઓ થાય છે તે** માટે —પીપળો-૨૦, રતાદળી-૭, રેવચી-૩. **બાળકને લાળ પડે તે** માટે —માયાફળ (માયા)-૮ વાઘાટી-૪ **બાળક નિરોગી થવા** માટે —વાવડીગ-૨ **બાળકની અગલ ઉઠે તે** માટે —સતાપા-૩ **બાળકને અજીર્ણ થાય તે** માટે —સુખડ-૪

જુઓ ગો વૈ૦મા —**ઉોકરાઓની છાતીમાં કફનો ગહો બાજે તે** માટે —ઘી ૧૨ જુઓ પ્રા૦ ઓ૦મા —**ઉટાંટી, વરાધ વગેરે બાળકના રોગો** માટે —ગોરોચન—૧ **બાળકને શીતળા હલકા આવવા** માટે —ગોરોચન— **કફ, ઉધરસ, શ્વાસ, અશક્તતા વિગેરે બાળરોગ** માટે —દૂધ-૨

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ-ઔષધિક્રિયાના** ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમા ન ૧૬ અને ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૧૮-૧૯

૪૦—બેશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ).

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ.—ક્ષીણ થએલા, પુષ્કળ દોષ સચય થએલા, વિરુદ્ધ આહાર સેવન કરનારા એવા પુરુષે મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિઘાતથી અથવા જે પુરુષનો સત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના બહારના અને અદરના મનોવહ સ્રોતમાં જ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે:

એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આવૃત્ત થવાથી, સુખ-દુઃખનુ જ્ઞાન નષ્ટ કરનાર એવુ અજ્ઞાન અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય છે સુખ-દુઃખનુ જ્ઞાન, નષ્ટ થયુ એટલે મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ પડે છે આ રોગને **મોહ** કિંવા **મૂર્છા** કહે છે—મૂર્છામા **પિત્ત** એ વ્યાપક હોય છે *

પૂર્વરૂપ—હૃદયમા પીડા બગાસા ગ્લાનિ, ભ્રાંતિ એ થાય છે **મૂર્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા.** એના **ભેદ—મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ** અધિક હોય છે **રજોગુણ, પિત્ત** અને **વાયુથી ભ્રમ** થાય છે. **તમોગુણ** વાયુ અને **કફથી તંદ્રા** તથા **તમોગુણથી નિદ્રા** ઉત્પન્ન થાય છે મૂર્છાદિ કરતા **સંન્યાસ** જુદો છે તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે, પરતુ **સંન્યાસ** પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી **સંન્યાસે** પીડાએલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે તેને સોયો ભોકવી, કાજળ લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમા આવે છે

ઉપચાર—(૧) શરીરપર પાણી છાંટવુ, સ્નાન કરવુ, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડો લેપ એનુ ધારણ, વિંઝણાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવા પાદડા, એ ઉપચારોએ મૂર્છા દૂર થાય છે (૨) **ધમાસાનો** કાઢો ઘી નાખીઆપવો એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો અને જે જ્વરનાશક ક્વાથ તે પણ દોષ જોઈ આપવા (૪) રીંગણી, ગળો, પીપળામૂળ, સુંઠ અને વાયવરણાનો કાઢો આપવો (૫) કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાજાળુ તથા રાતા, લીલા અને ધોળા કમળનો કાઢો આપવો (૬) બોરના ઠળીઆમાનુ મગજ, લીંડીપીપર, વાળા અને નાગકેસર પાણીમા વાટી પાવા અથવા મધમા લીંડીપીપર ખાવી (૭) રાત્રે મધમા ત્રિફળા આપવા અને સવારે આદુ ગોળ એકત્ર કરી ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ આપવુ (૮) નાળીએરના પાણીમા જવનો લોટ અને સાકર નાખી પાવુ એટલે હૃદયમાનો કફ, તૃષ્ણા, મૂર્છા અને ભ્રમ, એ જો ભયંકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે (૯) લસણ, મનશીલ અને વજનુ અંજન કરવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અગીદા–૧૧, આદુ–૩, આમળા–૩૨, ઉંદરકની–૪ કોંચ–૭ તુવેર–૫, દ્રાક્ષ–૬, ધમાસો–૫, બીલામો–૨૭ લવંગ–૨, લીંડીપીપર–૨૫ હરડે–૧૦, હળદર–૧૩

પથ્ય:—રેચન, ઉલટી, લાંઘણ, મૃદુ, કડવા રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ,

---

* વાત, પિત્ત, કફ, સંનિપાત, રુધિર, વિષ અને દારૂની એમ સાત પ્રકારની મૂર્છા છે મૂર્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગળો, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, પીપળીમૂળ, એનો ઉકાળો કરી તેમા લીંડીપીપર અને મધ નાખી આપવો (૨) ધમાસાનો ઉકાળો ઘી નાખી આપવો (૩) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી એક શીશામા ભરી-તેનુ મ્હોડુ બંધ કરી રાખવુ જરૂર પડેથી તે શીશાનુ મ્હોડુ ઉઘાડી તેની વાસ સુંઘાડવી. (૪) વછનાગ પૈસા ૨ ભાર, લીંડીપીપર પૈસા ૦॥ ભાર, સોનાગેરૂ પૈસા ૧॥ ભાર લઈ, વાટી રતિ ૧ થી ૧॥ ની માત્રા આપવાથી શરદી મટે અને વાયુની મૂર્છા જાય.

રાતી સાકર, મગ અને વટાણાની દાળ, દૂધ, સાકર જુનું પાણી, પડોળા, દાડમ, નાળીએર અને નાળજોતે. **અપથ્ય.**—તાબુલ, ભાજીપાના દાન વનવા, ગરમી લેવી, વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, પ્રાશન, મૈથુન, તીખા પદાર્થ મળમૂત્રનો ગેધ અને છાશ

૪૧—ભગંદર રોગ.

કારણ.—મૂળ વ્યાધિનુ પરિણામ, ગરમી ભરેલી છતા તેના ઉપશમાર્થ અતિ દુ મદ ઔષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ ભક્ષણથી અને અતિ જાગવાથી ભગદર રોગ થાય છે

લક્ષણ.—ગુદાથી બે આગળ ઉપર, વૃષણથી બે આગળ નીચે, પીડા કરનારી એવી ફોલ્લી ઉત્પન્ન થઈ ફુટી, ગુદા, બસ્તિ અને ભગનુ વિદારણ કરે છે તેને ભગદર કહે છે કમ્મરના કપાલાસ્થિને ટોચની લાગે આગ થાય ક, ખુ, નણુકા લાગે એ લક્ષણો ભગદર થવાનુ હોય ત્યાર થાય છે ×

ઉપચાર.—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોટું કરવુ પછી અગ્નિરમણ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) ખેર હરડે બહેડા અને આમળાંનો કાઢા બેમનુ ઘી અને વાવડીંગનુ ચૂર્ણ નાખી આપવા (૩) ચિત્રક આકડા,

× ભગદર રોગ પાચ પ્રકારનો છે, તેમા ૧ **શતપોનિ** એ વાયુથી થાય છે એમા થએલી ફોડલીનો તાત્કાલિક ઉપાય ન કરવાથી તે પાકીને પીડા કરી છિદ્ર પડતા તેમાથી પરૂ સાથે મળમૂત્ર અને વાય પણ નીકળે છે ૨ **ઉષ્ટ્રગ્રીવ** એ પિત્તથી થાય છે તેમજ એ ગુદાની ચારે તરફ મળે આગળ ફરતી ચામડીમા લાલ ફોડલી થઈ તત્કાળ પાકી જાય છે, તેમાથી ગરમ પરૂ વહે છે અને તે ઉટની ગરદનની માફક ઉચી હોય છે ૩ **પરિસ્રાવી** એ કફથી થાય છે તેમા ચેળ ઘણી, પરૂ જાડુ, પીડા થોડી અને ફોડલી ધોળી હોય છે અને તે હમેશા વહ્યા કરે છે ૪ **શબુકાવર્ત** એ સન્નિપાતથી થાય છે, તેમા ઘણા પ્રકારની પીડા, ઘણા પ્રકારના રગ હોય, વહ્યા કરે અને એ ફોડલી કાળી દ્રાક્ષ જેવી હોય છે અને એનો આકાર શખની નાભ જેવો હોય છે ૫ **ઉન્માર્ગિ ભગંદર** એ શસ્ત્રાદિકની ચોટથી થાય છે એ ચેપી હોય છે

ઉપાય—(૧) લોહી કાઢાવવુ (૨) સોનાના જાડા સળાથી ડામ આપી છિદ્ર કરી તેમા દારૂહળદરની દીવેટ થોર અને આકડાના એકઠા કરેલા દૂધમા બોળી તે એ છિદ્રમા નાખવી. (૪) બાળેલા માણસના હાડકા શેર ૦।, ઝીણા વાટી તુગડે ચાળી ઉબરાના ઝાડના મૂળમાથી કહાડેલા રસમા નાખી મલમ કરી રૂના પેલ મૂકી પાટો બાધવો. (૫) તલનુ તેલ ટાક ૬ કડાઈમા કકડાની નીચે ઉતારી તેમા ખાપરીયો ટક ૫ અને મીણ ટક ૧૪ નાખી ઠરવા દઈ એ મલમ જરા હલાવી ચોપડે તો ધારા, ચાદી અને ભગદર જાય. (૫) જાસુદના ફૂલ, વડના પાદડા, મજો, સૂઠ અને સિંધવનો છાશથી લેપ કરવો. (૬) દાન, અરણી અને હળદરનો લેપ કરવો (૭) વેવ નામનો વેલો થાય છે તેના પાદડા ૭ પુષ્યાર્કયોગે આમત્રીને લાવી વાટી, ને થેપલી ભગદરે બાધે

નસોતર, પહાડમૂળ આવચી, કરેણુ, થુવેર, ઘોડાવજ, કલગારી, હરતાળ, સાજીખાર અને માલકાંગણી એ ઔષધો નાખી તેલ કઢવવુ, એને **સ્પંદન** તેલ કહે છે તે ભગંદર ઉપર ચોપડવુ એ શોધન, રોપણ અને વર્ણધ્ન છે (૪) હળદર, આકડાનુ દૂધ સિંધવ, ચિત્રક, શરપુંખો મજીઠ અને કરમા સિદ્ધ કરેલુ તેલ ભગંદરનાશક છે એને નિશાદિ તેલ કહે છે (૫) **કરવીર તેલ**—ધોળી કરેણના મૂળ, હળદર, દાતીમૂળ, કલગારી, મીઠુ, ચિત્રક, બીજોરાનો રસ તથા આકડાનુ દૂધ નાખી તૈલ પચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવુ (૬) ઉપલેટ નસોતર, તલ દાતીમૂળ, લીંડીપીપર, સિંધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડા, આમળા અને મોરથુથુનો લેપ કરવો (૭) ધોળો અજવળો, ઘટ સુદ ગળો અને માટોડીનો લેપ કરવો (૮) તલ, નસોતર, મોટી દાતી, ઘી તથા સિંધવનો મધ નાખી લેપ કરવો. (૯) તલ, હરડે, લોધર કડવા લીમડાના પાન્દડા, હળદર, વજ ઉપલેટ અને ધુવાસનો લેપ કરવો, તે ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઉપદશવ્રણ અને દુષ્ટવ્રણનો શોધક અને રોપણ છે (૧૦) પાણકણમા (પાનમાજરીઉ) ઉપરની ફુમો રક્ષમા ભરવી, એટલે જખમ ભરાઈ આવ છે (૧૧) મોગલી એરંડાના તેલમા રૂ બીજવી વણ ઉપર લગાડવુ

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વના૦મા—કપૂરભેંડી–૩, બેર–૬, દારૂહળદર–૫, નગોડ–૯, મોગલી એરંડા–૧૦, ગમખાણુ–૪, હરડે–૨૯,૪૪ પ્રા૦ ઔ૦મા,—અસ્થિ વર્ગ—૧,૭–૧૦.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, પડાળા, સરગવો સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ **અપથ્ય**— વ્યાયામ મૈથુન, વાહન ઉપર બેસવુ, જડાન્ન એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવુ

૪૨—ભસ્મક રોગ.

જઠરાગ્નિના પ્રકાર.—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે વાતદોષે કરી વિષમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ, એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારવાર અન્ન ભક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે, પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર કૃશ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ જાણવો.

તો જેમ શેપલી સુકાય તેમ ભગંદર પણ સુકાતુ જાય. (૭) જુવાર તોલા ૫, સિંદૂર તોલા ૦ એકત્ર કુલડીમા નાખી કપડછાણ કરી ભસ્મ કરી, એ ભસ્મ ચોપડી ઉપર એરંડાનુ પાદડુ બાધવાથી ભગંદર જાય.

વિષમાગ્નિમા પેટ ભરેલુજ માલૂમ પડે છે તીક્ષ્ણાગ્નિમા ભૂખ ઘણી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય છે મંદાગ્નિમા ખોરાક ઉપર અરૂચિ થાય છે અને ભસ્મકાગ્નિથી ખાધેલુ હજમ થઈ જાય છે પણ શરીરના ધાતુઓને તેથી પોષણ મળતુ નથી.

ભસ્મક રોગના કારણ—નાજો, દીંગ ગર્ઈ, ગવદ ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને નાત્રભસ્મનું અતિ સેવન, અને કાકમાસ તથા માર્જારમાસના ભક્ષણથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય કે તેણે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે તે કેટલુંક પણ ભક્ષણ કરતા છતા તેનું પચન ન થતા ભસ્મ થઈ દરરોજ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેને **ભસ્મક રોગ** તે વાત પિત્ત અને કફ એ ક્રમે કરી વૃદ્ધ, અતિ વૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે **ઉપચાર**—(૧) ભેંસનું દહી, દૂધ અને ઘીનું સેવન કરવું (૨) વારવાર ખીર ખાવી (૩) કાળુ અથવા નાળુ નમોતર નાખી ઉકાળેલું દૂધ રેચનાર્થ આપવુ (૪) બોરના ઠળિયાના અંદરનું મગજ પાણીમા વાટી પાવુ (૫) સ્ત્રીના દૂધમા ઉબરાની છાલ વાટી પાવી (૬) ધોળા ચાખા, ધોળા કમળ અને મકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી (૭) ત્રિફળા નાગરમોથ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર સાકર અને ખાળા અઘેડાના બિયાએ કરેલા લાડુ આપવા (૮) અઘેડાના બિયા છડીને સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમા ખીર કરી ખાવી (૯) ૮૮ દિવસ પર્યંત સવાર ૨૮ તોલા પાકેલા કેળા ઘીમા ખાવા એટલે તે અગ્નિની સપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કર છે (૧૦) ભોયકોળાનો રસ દૂધ અને ઘી નાખી આપવા (૧૧) કેળાનું પાણી પાવુ (૧૨) ઉબરાના મળીઆનું પાણી પાવુ, એથી કરી રક્તવિકાર અગમા જન્મેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦મા—આમલી-૧૦, ઉમરા-૧૭ એરંડા-૨૦ ફળ ૧૦ કાગર-૬, નમોતર-૮, બોરડી- ભોયકોળુ ૫

પથ્યાપથ્ય—અજીર્ણ પ્રમાણે.

૪૩—ભારે શરીર (મેદરોગ.)

કારણ—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન મધુર રસ સ્નેહઅન્ન એટલે ઘૃતપક્વ, ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે

લક્ષણ—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અસ્થિ વગેરે તેનું પોષણ થતુ નથી તથા મેદ વધવાથી માણસ સર્વ કાર્યને વિષે અશક્ત થાય છે તૃષા અલ્પ શ્વાસ મોહ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ નિદ્રા વખતે ઘણું ઘારવું શરીરને વિષે ગ્લાનિ, ક્ષીણતા, દુર્ગંધી પરસેવો થોડા પ્રમાણમા વ્યાયામ અલ્પ મૈથુન ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદરની પ્રાય વૃદ્ધિ થાય છે વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે તેથી ભક્ષણ કરેલુ અન્ન જલદીથી પચી જઈ બીજા આહારની ઇચ્છા કરે છે કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટા ઘોર વિકાર થઈ પ્રમેહ પિટકા જ્વર ભગદર એમાથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુએ ઉપદ્રવ કરતા મેદો-રોગીનું શરીર બાળે છે

ઉપચાર.—(૧) ત્રિફળાના કાઢામા ૧ તોલો મધ નાખી તે પાવો. (૨) સવારે ટાઢુ અને સ્વચ્છ પાણી ૪ તોલા લઇ મધ નાખી પાવુ, અથવા

ગરમ પાણી ઠંડુ કરી મધ નાખી પાવુ, એટલે શરીર કૃશ થાય છે (૩) ચવક જીરૂ, સુંઠ મરી, લીંડીપીપર, હીંગ, મચળ અને ચિત્રાનુ ચૂર્ણ મધમા ખાવુ તે મેદનાશક અને અગ્નિદીપક છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોંમા—બીલી–૨૩, ભાગરો–૧૧ સમેરવો–૯, નાગ–૬, સાટોડી–૧૯, હરડે–૨૫ પ્રા૦ આ૦ મા—મધ–૪

પથ્ય—ચિતા, શ્રમ જાગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, ચણા, મસૂર, કળથી, મગ તુવેર, તીખુ છાશ, તેલ, ભાજીપાલો **અપથ્ય:—ઘઉ,** શેલડી, અડદ, દિવસે ઉંઘવુ સુગધી પદાર્થ, મધુરાન્ન, વમન

૪૪—માથાના રોગ.

કારણ:—પાણી, તાપ તુષાર, જળક્રિડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, ઉંચી જગાનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, વાયુનો નિગ્રહ, રડવુ, અતિ જળ કિવા મદ્યનુ પ્રાશન, કૃમિ, મળ–મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડવુ કૂદવુ, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવુ, દુષ્ટ ગધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાટો પાડી ભાષણ કરવુ, એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે વાત, પિત્ત અને કફે કરી સન્નિપાતવડે રક્તવડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે સૂર્યાવર્ત અનતવાત, અર્ધાવભેદક, શખક, એમ **૧૧ પ્રકારના શિરોરોગ** (મસ્તકશળ) થાય છે

કૃમિજરોગ:—માથામા ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાનુ મગજ કીડા ખાય છે એવુ જણાય છે નાકમાથી પરૂ, લોહી અને કીડા પડે છે, તેને **કૃમિજ શિરોરોગ** કહે છે આ મોટો ભયકર રોગ છે **સૂર્યાવર્ત:—** સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દુખવાનો હળવે હળવે આરભ થઇ જેમ જેમ સૂર્ય ચઢે છે તેમ તેમ તે શળ, આખો અને ભમરોમા અધિક થવા માડે છે, તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઓછુ થવા માડી, સૂર્ય આથમ્યા પછી સમળગુ બધ થાય છે શીત કિવા ઉષ્ણ ઉપચારો વડે માણસને સુખ થાય છે એ વિકારને **સૂર્યાવર્ત** કહે છે **અનંતવાત:**—ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઇ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આખો અને ભમરોને ઠેકાણે રહી અત્યત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગપર કપ થાય છે, હનવટી પકડાઈ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને **નંદવાયુ** એમ પણ કહે છે **અર્ધાવભેદક (આદાશીશી, આદાશીશી).**—રૂક્ષાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યયન, પૂર્વ દિશા ભણીનો પવન, દવ મૈથુન–વેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થએલો કેવળ વાયુ કિવા કફયુક્ત વાયુ, અર્ધુ મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ), ભમરો, આખ, કાન, ડોળા, કપાળ સર્વ એક બાજુભણીના પકડી કુહાડીવતે ઘા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને **અર્ધાવભેદક (આદાશીશી)** કહે છે. આ રોગ ઘણો વધવાથી તે બાજુની આખ જાય છે, કિવા કાન પણ બહેરો થાય છે **શંખક:**—દુષ્ટ થએલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી આખો ઉપર ભયકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ઘણાજ સણકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે, તેનાથી તે ભાગ

ઘણો ગતો થાય છે, ને વિષવેગ પ્રમાણે વધી મળા સુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે આ શંખક રોગવડે ત્રણ દિવસમા પ્રાણ નાશ થાય છે

વાતજ શિરોરોગ* ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાષ્ટ, એરંડાના મૂળ અને સુંઠ એ

* **માથાના રોગો માટે સંગૃહીત ઉપચારો.**—(૧) ઘોડાવજ, મરી, લીંડીપીપર અને સુંઠ પાણીમા ઘસી લુગડે ગાળી નાકમા સુંઘે તો આદાશીશી મટે અને વાયુની હોય તો શતાવરીના તેલથી મટ (૨) સુંઠ માસા રાા અને કેસર માસા રાા ઝીણા વાટી ગાયના ઘીમા મેળવી નાકમા સુઘવાથી માથાના અનેક જાતના રોગ મટે. (૩) જો વાયી માથુ દુખતુ હોય તો એરંડાની જડ છાયે સૂકવી પાણીમા ઘસી કપાળે અને પગના તળીયે ચોપડવુ ગરમીથી અને પિત્તથી દુખતુ હોય તો સુખડ પાણીમા ઘસીને અગર ગાજાના બિયા પાણીમા વાટીને કપાળે ચોપડવા મરી ઘસીને ચોપડવાથી પણ ફાયદો થાય છે અથવા ચીત્રાખાલ ઘસીને ચોપડવી (૪) નગોડના પાદડા અને ચોકખી હીંગ ચણા બે ભાગ વાટી પોટલી કરી નાકમા ટીપા પાડે તો આદાશીશી જાય (૫) અરીઠાની છાલ, ધોળા મરી, કળીચુનો, સુંઠ તથા નવસાર ઝીણા વાટી છીંકણી કરી સુંઘવાથી ઝામર વાયુ જાય. (૬) જગાખ઼ડા નામનુ ઘાસ થાય છે તેનો રસ કહાડી નાકમા ટીપા પાડવાથી જીવડા નીકળી ઝામર વાયુ મટે (૭) નાળીએરના ગોળામા ખાડલી સુરોખાર ભરી આટામાં લપેટી અગ્નિમા પકવી ખાડી ગોળ ઘી ભેળવી ખવરાવવાથી ઝામર વાયુ જાય (૮) ધાણા, જીરૂ અને સાકર સમાન ભાગે વાટી વાસી પાણીમા ફાકી આપવાથી પિત્તથી માથુ દુખતુ મટ (૯) લીંડીપીપર, મરી, લોધર, સાકર અને મનશીલ પાણીમા વાટી નાસ આપવાથી આદાશીશી જાય (૧૦) ગોળના પાણીમા સુંઠ ઘસીને નાકમા તેના ટીપા પાડવાથી આદાશીશી મટે (૧૧) **ઉંઘ લાવવાનો ઉપાય**—જીરાની પોટલી ખાદીના મજબુત લુગડામા બાધી રોગીને ગંધ લેવરાવવાથી ઉંઘ આવે અથવા કસ્તૂરી ઘોડાની લાદમા આખે આજે તો નિદ્રા આવે અથવા શેકેલી ભાગ વાલ રાા, લીંડીપીપર ટાંક ૧ અને ગોળ ટાંક ૧ લઇ તેની ૩ ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ ખવરાવવાથી ઉંઘ આવે. (૧૨) **માથાના વાળ કાળા કરવાનો કલ્પ**—ભેલડીનો રસ શેર ૧૦, મોટી હરડે ૨૫, કાળો ભાગરો ટાંક ૧૫, કમળની જડ ટાંક ૨૨ દાડમની જડ ટાંક ૭૭ એ સર્વે ભેગુ કુટી લોઢાના વાસણમા નાખી ઢાકીને પૃથ્વીમા માસ ૧ દાટી રાખવુ પછી બહાર કાહાડી માથે ચોપડી મ્હોડામા ચોખા રાખવાથી ચોખા કાળા રંગના થઇ જાય છે જો એમ ન થાય તો ભૂમિમા ફરી ૧૫ દિવસ વધારે દાટી રાખવુ. એમ જ્યારે મ્હોડામાના ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય ત્યારે કલ્પ પાકો થયો જાણવો એ એકવાર બાલ ઉપર ચોપડવાથી ૭ માસનો અને બે વાર ચોપડવાથી એક વર્ષનો કલ્પ થાય છે અથવા બહેડા શેર ૦ા પાણીમા દિવસ ત્રણ ચીનાઈ માટીના વાસણમા પલાળી રાખવા. પછી હીમજી હરડે શેર ૦ા તલના તેલ તોલા ૫ મા તળી દિવસ ૭ સુધી રાખમા રાખી પછી કોરો કરવી. પછી તેને હીરાકસી માસા . મોરથુથુ માસા ૩ તથા સિંધવ માસા ૩ નાખી લોઢાની તાવડીમા

છાશમા વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો (૨)મુચકુદના ફૂલનો લેપ કરવો (૩) સુઠ અથવા તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચુનો શીશીમા નાખી તે શીશી સુઘવા આપવી **પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**— (૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિચન કરવુ અથવા ઠડા પાણીની ધડી મકવી (૨) ગાયનુ ઘી ચોળવુ અથવા શતધોત ઘીનો લેપ કરવો (૩) ચદન, વાળો, કમળ, જેઠીમધ, ચિકણમૂળ, થુરીઆના મૂળ, એ જણસોને દૂધમા વાટી લેપ કરવો **કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર**—(૧) ચદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકબીજ, તગર, શિલાજીત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવ-દાર જટામાસી અને એરડાના મળનો મદોષ્ણ લેપ કરવો (૩) સુઠ, કોઠ, કુવાડીઆના મૂળ દેવદાર અને ભેસાગુગળને ગોમૂત્રમા વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો **સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર.**—(૧) મિઢળ, તિલ-વણીના બિયા, નાકછિકણીના પાદડા એ સમભાગ, વડના બિયા અને છાલનુ ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઈ તેનુ બારિક તપખીર જેવુ ચૂર્ણ કરી સુઘવાને આપવુ, એટલે તત્કાળ મસ્તકશૂળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે **રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર.**—(૧) શતધૌત ઘૃત માથા પર ચોળવુ (૨) સુઠના ઢકમા દૂધ નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ, તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો (૪) ઉબરાના પાકેલા ફળ લઈ ઘીમા સાકર નાખી તે સાથે પચાવવા, તેમા એલચી અને મરી નાખી ભક્ષણને માટે આપવા એટલે રક્તસ્રા-વની શાતિ થાય છે (૫) રીગણીના ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર

બહેડાના પાણીથી વાટવી આ મિશ્રણ દિવસ ૩ ચોપડવાથી કેશ કાળા થાય છે (૧૩) **ફેરામોશી** નામનુ દરદ વાયુથી માથામા થાય છે, તેથી માણસોની સ્મરણ-શક્તિ ઓછી થાય છે તથા ગફલત થાય છે તે ઉપર —મોથ ટાક ૩।। બાલછડ (છડીલો) ટાક ૩।। સુઠ ટાક ૩।।, બેર ટાક ૧૦, એ સર્વનો ભૂકો કરી મધ શેર ૫ મા મેળવી માટીના ઘીવાળા રીઢા વાસણમા ઘાલી, દિવસ ૪૦ સુધી જવની કોઠીમા અને તે ન હોય તો ઘોડાની લાદ જે જગાએ નાખતા હોય તેની નીચે તે વાસણ દાટવુ ૪૦ દિવસ પુરા થયે ત્યાથી તે વાસણ કહાડી લઈ દરદીને જોવન પ્રમાણે તેમાથી દરરોજ સવારે માસ ૪ સુધી ખવરાવવુ, એનાથી યાદદાસ્ત ઘણી વધે છે (૧૪) **ઓથારથી** માણસને ઉઘમા એવુ માલમ પડે કે મારે માથે ભારે બોજો પડયો છે, તેનો દમ બધાય (રુગળાય), મ્હોડે બોલાય નહિ, દમ લેવાય નહિ દમ બધ થાય તો જીવ નીકળી જાય એના રોગીને બાસલીક રગ મકાવે. એ રગ નાની આગળી પ્રમાણે હોય છે ત્યારપછી તેને મીઢર ટાક ૧ મધ સાથે આપે તેથી છાતી ઉપરનો કફ બહાર નીકળે. ત્યાર પછી પેટના બલગમ માટે નસોતર ટાક ૬ આપે પછી હફતા બે સુધી મસ્તકી ટક ૧ ખાય તો ઓથારનો રોગ મટે. જેને ઓથાર હમેશા થતો હોય તેણે તેલ અડદ, લસણ, બાજરી તથા બાકળા (રાંધેલુ આખુ કઠોર) ખાવા નહિ.

લેપ કરવો, તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે **કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**— (૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કરંજની છાલ અને સરગવાની છાલ એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમા વાટી તેનુ નસ્ય આપવુ (૨) વાવડીંગ, માલકાંગ, દંતીમળ અને હીંગને ગોમૂત્રમા વાટી તે કલ્કમા સરસવનુ તેલ નાખી પચન કરી તેનુ નસ્ય કરવુ (૩) કાંટાસરીઆના પાદડાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમા પાડવા. (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાથી ધુમાડી કહાડવી અને એ ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાનુ ચૂર્ણ નાક સુંઘવુ, એટલે બધા કૃમિ પડશે. (૫) કડવા લીંમડાના પાદડા અને મરી વાટી તે રસ નાકમા નાખવો **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવુ અને તલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસમા સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનુ ભક્ષણ અને નસ્ય કરાવવુ અને તેનોજ વસ્તિ આપવો (૩) દશમળનો કાઢો કરી તેમા ઘી અને સિંધવ નાખી તેનુ નસ્ય કરવુ તે આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે (૪) ઉપરસાલ, નીલકમળ, કોઠ, વજ, લીંડીપીપર અને જેઠીમધને કાંજીમા વાટી તેમા ઘી અને તેલ નાખી તેનો **સૂર્યાવર્ત** અને **આધાશીશી** ઉપર લેપ કરવો (૫) ભાંગરાના રસમા સમભાગ બકરીનુ દૂધ નાખી સૂર્યના કિરણોમા તપાવવુ અને તેનુ નસ્ય કરવુ (૬) સરસડાના ઝાડના મળ કિંવા ફળોની અથવા જવ અને લીંડીપીપરની પોટલી સુંઘવાને આપવી. (૭) ચણોઠીનુ મૂળ ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ, એટલે સૂર્યાવર્ત, રતાંધળો નેત્રમા પડળ આવે છે તે અને મસ્તકશૂળ એ રોગો દૂર થાય છે **અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર**—**સૂર્યાવર્તનાશક** વિધિ કરવી (૧) મધ, દહીં ઉપરની તર, નરમ ઘી, પૂરી વગેરે વાતપિત્ત-નાશક આહાર આપવો (૩) અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી કાઢી ટાઢા પાણીમા ચંદન પ્રમાણે ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવુ તથા મૂળનો એક કકડો વાળે બાંધી રાખવો અને શક્તિ પ્રમાણે ટાઢા પાણીમા મૂળીયુ ઘસી પાવુ (૪) કાળા કામાળુના કાદા પીસી તેની પોટલી તવીપર ગરમ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો પછી કેટલીક વારે તેજ પોટલીમાના કાદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પાટો બાંધવો (૫) અરીઠા હાથમા ચોળી તેના ફીણનુ અંજન કરવુ વાયુ ઉતરી ગયા પછી આંખોમા માખણ આંજવુ આ અંજનથી મહાન સર્પનુ પણ વિષ ઉતરે છે (૬) બકરીના તાંદળાનો ભાત કરી ખાવા આપવો એ ભાત વિષમજ્વર અને વિષ ચડેલા માણસને પણ હિતકર છે **આધાશીશી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) બકરીના દૂધમા અથવા પાણીમા સુંઠ ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ, તે **મસ્તકશૂળનો** નાશ કરે છે (૨) સરગવાના પાદડાના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૩) લીંડીપીપર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ તેલમા કિંવા ઘીમા પાચન કરવુ અને નસ્ય આપવુ અથવા પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવુ (૪) કોઠ, એરંડમળ અને કુવાડીઆના મળ કાંજીમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૫) અગથીઆના

પાદડાનો કિંવા ફુલનો રસ, જે ભાગનુ કપાળ દુખતુ હોય તેના બીજા ભાગના નાકમા પ્રથમ બે ટીપા વધારે નાખી પછી બીજા નાકમા નાખવા એના યોગથી ચાતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી તેનુ નસ્ય આપવુ, તે તત્ક્ષણ આદ્યાશીશીનો નાશ કરે છે (૭) રીગણી તથા જટામાસીના કલ્કમા ઘી નાખી પચન કરવુ તેનુ નસ્ય આપવાની સાથેજ આદ્યાશીશીનો નાશ થાય છે (૮) અહેવાતુ હોય તેણે ભીલામાનુ તેલ બારિક સળી ઉપર લઈ, જે બાજુનુ કપાળ દુખતુ હોય તેની બીજી બાજુના ડોળાની પાસે જ્યા રાતી જગ્યો હોય છે તે જગ્યો ઉપર તે ચોપડવુ આ યોગવડે દુસહ આદ્યાશીશી પણ દૂર થાય છે (૯) તુવેરના પાદડા અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનુ નસ્ય આપવુ, તે તુરત આદ્યાશીશીનો નાશ કરે છે (૧૦) વાવડીગ અને કાળા તલ સમભાગે લઇ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવુ (૧૧) મરી અને ચોખા ભાંગરાના રસમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) ગરણીના ફળ કિંવા મૂળ પાણીમા વાટી તેનુ નસ્ય કરવુ કિંવા મળ કાને બાધવા (૧૩) દૂધ કિંવા નાળીએરનુ પાણી સાકર નાખી પાવુ કિંવા ટકુ પાણી પાવુ અથવા ઘીનુ નસ્ય આપવુ (૧૪) ખડીસાકર અને મીંઢળ ગાયના દૂધમા ઘસી સૂર્ય ઉગ્યા પહેલા તેનુ નસ્ય આપવુ (૧૫) કરંજાના બિયા ઘસી તેમા ગોળ નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૧૬) રાસ્ના, સુઠ વાવડીગ, મળ, ત્રિફળા, દશમળ અને હરડેનો કાઢો આપવો તે વાતરોગ, આદ્યાશીશી, આદ્યવાયુ, અર્દિતવાયુ, ખજવાયુ, નેત્રરોગ, મસ્તકશળ જ્વર અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાડાની સળી નાકિ સુંઘવી, એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઈ આદ્યાશીશી દૂર થાય છે (૧૯) નગોડના રસમા મરી ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ (૨૦) આમળાનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે ખાવા આપવુ (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમા ખાવો (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમા પાડવો (૨૩) સવાર સાજ ગાયનુ ચોકખુ તાજુ દૂધ નાકમા નાખવુ, એટલે સાત દિવસમાં આદ્યાશીશી દૂર થાય છે (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ (૨૫) નાક છીકણીનુ ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ બાજુના નસકોરામા સુંઘી પછી બીજા નસકોરામા સુંઘવુ (૨૬) અરીઠા ઘીમા ઘસી નસ્ય કરવુ (૨૭) દૂધમા બદામની ખીર કરી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નો૦મા —આગથીઓ–૨, આકડા–૬, આદુ–૨૯, આસંધ–૧૮, કડવા તુરીયા–૪, કણઝી–૮, કુબો–૮, કેસર–૪, ગરણી–૩, ૬, ગગાવતી–૪, ચણોઠી–૧, ડાગર–૧૦ તમાકુ–૫, તલ–૭, તાદળજો–૧૧, તુવેર–૬, નેપાળો–૩, પુદિનો–૮, ભાગરો–૨, ભીલામો–૯, મરી–૧૪, મીંઢળ–૫, મુચકુંદ–૨, મોચ–૧, લસણ–૪, લીંડીપીપર–૩૩, વજ–૩, સમુદ્રફળ–૬ સમેરવો–૮, સોપારી–૫, હીગ–૧૫, હેદ–૬ જુઓ ગો વૈ૦મા –દૂધ–૧, ઘી–૧

શખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ અને બન્નેના સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણુ પાણી નાખી ઘી શેષ રહે ત્યા પર્યંત

તે સર્વેનુ પચન કરવુ અને પછી તે ઘીનુ નસ્ય આપવુ એટલે શંખક મસ્તક અને નેત્રની જવાળાનુ શૂળ નાશ પામે છે (૨) કડુ પાણી મગજ ઉપર સિંચતા જવુ (૩) મહુડાસાર, મજીઠ કડવા લીમડા અને પદ્મકાષ્ઠનો લેપ કરવો (૪) ચોકસુ, નીલકમળ, ધરો કાળા તલ અને માટાડીનો લેપ કરવો તે શંખક, અનંતવાત અને સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે (૫) કરંજ અને સરગવાના બિયા તમાલપત્ર સરસડા અને નગજનુ નસ્ય આપવુ, તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૬) ગોળ આદુનો રસ, લીંડીપીપર અને સિંધવ પાણીમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ એટલે **ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ દૂર** થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ઘીમા તળી તેનુ નસ્ય આપવુ, તેથી વાયુ અને રક્તથી ભમર આંખ કાન ડોળા એ ઠેકાણાનુ શૂળ અર્ધમસ્તક શૂળ અને સૂર્યાવર્ત એ રોગો દૂર થાય છે (૮) દેવદાર, તગર કોષ્ટ*વાળો અને સુંઠ એ કાંજીમા વાટી તેમા તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે (૯) શરપંખો અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સુંઘવા માટે આપવા, એટલે મસ્તકની વાયુ સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે (૧૦) સૂંઠ મરી, લીંડીપીપર, પુષ્કરમૂળ હળદર, રાસ્ના દેવદાર અને વજનો કાઢો નાકવડે પ્રાશન કરવો, તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે (૧૧) ગોળ અને સુંઠના કલ્કનુ નસ્ય આપવુ તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે અને સુંઠના કલ્કમા દૂધ નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ તે નાના પ્રકારના દોષવડે થએલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે (૧૨) એરંડમૂળ તગર શતાવરી, જીવંતી રાસ્ના સિંધવ ભાંગરો વાવડીંગ જેઠીમધ સુંઠ કાળા તલનુ તેલ અને બકરીનુ દૂધ એ સર્વનુ એકત્ર કરી તેમા ભાંગરાનો રસ નાખી પચન કરવુ આ સિદ્ધ થએલા તેલના ૭ ટીપાં નાકમા નાખવા તે સઘળા પ્રકારના મસ્તકવિકાર દૂર કરશે ગરી ગએલા કેશ અને હાલનારા દાતને દૃઢ કરશે તથા ગરૂડના જેવી દૃષ્ટિ કરી બાહુઓમા અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિફળા કળીઆતુ હળદર કડવા લીમડા અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો તે ભ્રુકુટિ આંખ અને કાન એ ઠેકાણાનુ શૂળ આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત શંખક દંતશૂળ રતાંધળો પડળ અને નેત્ર પીડાના નાશ કરશે (૧૪) કડવા લીમડાના પાંદડાંના રસમા મરી નાખી નસ્ય આપવુ તેથી મસ્તકશૂળ અને અપસ્મારના રોગો દૂર થાય છે અને કૃમિ પણ પડે છે **ક્ષયજ શિરોરોગ** (મસ્તકમાના મેદુ શુષ્ક થઇ ભયંકર મસ્તકશૂળ થાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર**— (૧) ગોળ ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનુ નસ્ય આપવુ અને પાવુ (૨) દૂધમા બદામ વાટી ખીર કરી ચોકખુ ઘી અને સાકર નાખી ખાવી તથા માથાપર બદામનુ તેલ ચોપડતા જવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—મસ્તક રોગ માટે—અઘેડો-૧૩, અરીઠા-૫ ઉંદરકની **क**-૧ **ग**-૫ એરંડો-૩૪, કરણ-૮ કુશર-૭, ચણોઠી-૧૫ બદામ-૬ માટોડી-૬ **મસ્તક વાયુ માટે**—આકડો-૫ ચણા-૨ **મસ્તક શૂળ** કે જેને મસ્તક સબંધી પીડા માથાનુ દૂખવુ એના માટે—અગથીઓ-૧, અજમો—

—, અનંત—૪, આમળા—૩૦, ઉદરકની ફ—૩, ઉપરસાલ—૯, કઠ—૧, કપાસ—૧૮, કાયફળ—૯, ખાટીલુણી—૨, ગરણી—૩, ચુકો—૫, જાયફળ—૧, તગર—૧ બદામ—૬, બોરસળી—૯, ભોયકોળુ—૮, મરી—૬, મર્યાદવલ્લ—૨, વજ—૧, સમેરવો—૧૪, સરગવો—૨૨, ૨૪, હરડે—૩૬ **માથું ચડેલું ઉતરવા માટે**—આકડો—૭, કોલીજન—૨, મજૂરી—૪, ખસખસ ક (અફીણ)—૯, ગુગળ—૧, નાકછીકણી—૧ પિત્તપાપડો—૩ ભુતાકશીશી—૧ **શૈત્યથી મસ્તક ચડયું હોય તે માટે**—પપનસ —૮ **શરદીથી માથુ દુખતું હોય** તો તે માટે—તજ—૩ **ઉષ્ણતાથી કપાળ દુખે તે માટે**—કેવડાનુ ઝાડ—૩, ડુંગળી—૩ **માથે વાયુ ચડયું હોય** તો તે માટે—નાદરૂખ—૨ **વાતજ મસ્તકશૂળ** માટે— કકોડી—૧૧, સુચકંદ—૧ **મસ્તકના તાપ** માટે—પિત્તપાપડો—૫. **રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટે:**—શિરહોડી —૧૨. **માથામા દારૂણ રોગ થાય** તે માટે— આબો—૨૧ **મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા માટે**—ઉદરકની—૧ **માથામાથી ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઇ મગજ સુધરવા માટે**—દ્રાક્ષ—૧૪ **મગજ સાફ થવા માટે**—ઉદરકની ફ—૪ **મગજ શાંત થવા માટે**—કપાસ—૧૮ **મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતુ હોય તે માટે:**—ઉબરો—૨૫ **આગંતુક મસ્તકશૂળ** માટે—ભારંગી—૬ **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ** માટે—ભાગરો—૨, વજ—૩, સરસડો—૧૦ શેલડી—૬ જુઓ ગો વૈ૦મા—**રક્તજ પિત્તજ શિરોરોગ માટે**—દૂધ—૧૯, ઘી—૧૧ માથાના દુખાવા ઉપર—દૂધ—૨૫. સૂર્યાવર્ત માટે—દહી—૫

જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા—**માથાના દુખાવા** માટે—સાબરસિગ—૨ **શીરો ભ્રમણ** માટે—ઘૃતવર્ગ—૧ **કેશ આવવા માટે.**—હસ્તિવર્ગ—૧ જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમા ન ૧૪ ૩૨ મલમ પ્રયોગની ટીપમા ન —૮

પથ્ય.—ઘી, દૂધ, ચોખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલા, કેરી, દાડમ તુવર, ઘઉ, મગ **અપથ્ય**—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુષ્ટ પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, દિવસે નિદ્રા

૪૫—મૂત્રબંધ (મૂત્રાઘાત).

કારણ:—મૂત્રપુરીષાદિના વેગોના વિઘાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાતકુંડલિકાદિક• ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલોજ કે, મૂત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે ક્લેશ અધિક હોય છે અને મૂત્રાઘાતને ઠેકાણે નિબંધ હોઇ ક્લેશ અલ્પ હોય છે *

ઉપચાર:—**મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી** એ ઉપર જે ઔષધો કહેલા છે, તે દેશ

• મૂત્ર વીર્ય ઝાડા વગેરે રોકવાથી કોપાયમાન થએલા વાતાદિક દોષથી તેર પ્રકારનો મૂત્રાઘાત રોગ થાય છે ૧ મળદ્વારનો કુપિત થએલો વાયુ વેદનાયુક્ત થઇ મૂત્રને રોકી સ્વભાવિક ગતિમા વિરૂદ્ધ બની ઘુમતો ફરે છે, તેથી મૂત્ર પરાણે થોડુ થોડુ થાય અને તણખા નાખે, તેને વાતકુંડલી કહે છે ૨ શિશ્નના

અને કાળ જોઇ સર્વ મુત્રાઘાત ઉપર યોજવા (૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા, એ સમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ ગુગળ લઇ તેની ગોખરૂના કાઢામા ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતા કોઇ પણ પ્રકારના ખાવા પીવાનો પ્રતિબંધ નથી એ પ્રમેહ વાતરોગ, વાતરક્ત, મુત્રાઘાત, મુત્રદોષ અને પ્રદરનો

છિદ્ર અને મળદ્વારને ફુલાવી તેના માર્ગને નાકી કરણુ, ઉચી અને અચળ ગાંઠ કરે છે, તેથી મુત્ર રોકાઇ તીવ્ર વેદના કરે છે તેને **અષ્ઠીલા** કહે છે ૩ મુત્રની હાજત થયા છતા મુત્ર નહિ કરવાથી પેડુનો વાયુ પેડુનુ મ્હોડુ બંધ કરી મુત્રને રોકે છે, તેને **વાતબસ્તિ** કહે છે ૪ મુત્રની હાજતને પરાણે રોકવાથી તે જલદી ન થતા ધીરે ધીરે થાય છે તેને **મૂત્રાતીત** કહે છે. ૫ મૂત્રનો વેગ દાબી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઇ પેડુને ચઢાવે છે અને નાભિની નીચે **આ઼ધ્માન** ઉત્પન્ન કરી તેમા વેદના કરે છે, તેને **મૂત્રજઠર** કહે છે ૬ મુત્ર મળદ્વારમા આવી એકદમ અટકી પડે છે તેને પરાણે ગતિ આપવા જતા વાયુથી શિશ્નનુ છિદ્ર ફાટી જઇ ધીરે ધીરે થોડુ થોડુ રક્તમિશ્રિત મુત્ર ઉતરે છે અને તેની સાથે તણખા લાગે તેને **મૂત્રોત્સંગ** કહે છે ૭ રૂક્ષ શરીરવાળા પુરુષના શરીરમાંનો અપાનવાયુ મુત્રનો ક્ષય કરે છે તેને **મૂત્રક્ષય** કહે છે ૮ પેડુની વચ્ચે ગોળ અને સ્થિર નાની વાયુની ગાંઠ એકાએક થાય છે તેને **મૂત્રગ્રંથિ** કહે છે ૯ મુત્રની પહેલા અને મુત્રની પછી અડાયા છાણાની રાખના પાણી જેવુ પ્રવાહી નીકળે તેને **મૂત્રશુક્ર** કહે છે ૧૦ ઉગાદરના જેવુ અથવા લોહી સહિત બહુકષ્ટ મુત્ર ઉતરે તેને **ઉષ્ણવાત** કહે છે ૧૧ મુત્ર અત્યત કષ્ટ પીળુ કે લાલ, ધોળુ ઘણુ જાડુ, ગરમ, ગોરૂ, રાખ જેવુ ચુનાની રાખ જેવુ થોડુ ઉતરે અને શરીર સુકાઇ જાય તેને **મૂત્રસાદ** કહે છે ૧૨ જે મુત્ર મળમલિન ઉતરે અને જેના મુત્રમા મળ જેવી વાસ આવે ઘણા કષ્ટે મુત્ર ઉતરે તેને **વિડ્વિઘાત** કહે છે ૧૩ પડુમા થએલી ગોળ ગાંઠ મોટી થઇ હાલે નહિ પીડા કરે ગળ ચાલ, ગર્ભ માફક રહે—ફરકે હાથથી તેને દાબે તો મુત્રનુ બુંદ ઉતરે—પીડા બહુ થાય તો ધાર છુટે, તેને **બસ્તિકુંડળ** કહે છે

સંગ્રહીત ઉપચાર—(૧) ઇન્દ્રવરણાની જડ પેસા ૧ ભાર આપે તો ત્રણ કલાકમા મુત્ર અને ઝાડો બન્ને છુટે (૨) ગુદાના બિયા, ગોખરૂ, કપાસ અને કાકડીના બિયા મળી તોલા ૨ લઇ ભોખરા કરી પાણી શેર મધ્યે ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે તેમા સાકરની ચાસણી નાખીને પાય તો પહોર ૧ પછી મુત્ર છુટે નાભિની નીચે ગાંઠ બધાઇ હોય તો મોતની નિશાની છે (૩) કપૂર ઇન્દ્રિ,ના છેદમા મૂકે તો ઘડી ૧ મા મુત્ર છુટે વળી એજ પ્રમાણે સુરોખાર પણ મૂકાય છે (૪) કળથી ઉકાળી પાય તો આરામ થાય (૫) સાકર શેર ૦। અને કેળનો રસ શેર ૦। મેળવી પાય તો મુત્ર છુટે (૬) મુત્રબંધમા પથરી ઉપર કહેલા ઉપચાર કરવા (૭) લવારની કોઢમાથી ધમણની ફુંક લાગે તે ઠેકાણાની રાખ લઇ પાણીમા મેળવી પેડુ ઉપર જાડો લેપ કરવો (૮) શીરકસીયા (શુડીયાના વેલા) ની ગોટલી પાવી (૯) પેડુ ઉપર નદીની સેવાળ બાંધવી.

નાશ કરે છે (૨) તપાવી ટાઢુ થએલુ દૂધ, જટામાસી, ચદન, ચોખાનુ ધોવરામણુ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્તસહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે (૩) ધમાસો કિંવા અરડુસીનો કાઢો આપવો (૪) દર્ભમૂળનો કાઢો શિલાજીત અને સાકર નાખી આપવો (૫) ગોખરૂનો કાઢો શિલાજીત અને ગુગળ નાખી આપવો (૬) વાયવરણા, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી આપવો, એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશકરાનો નાશ કરે છે (૭) તાડના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા સાકર નાખી આપવા (૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે તેમા મધ નાખી હલાવી પાવુ (૯) શુદ્ધ શિલાજીત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવુ (૧૦) કાકડીના બિયા સિંધવ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ (૧૧) કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આમળા, વાળો, ધોળી મુસળી, એલચીદાણા રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાનુ કેસર, કપૂર ચદન, રક્તચદન, ત્રિકટુ પીપળીમૂળ, આસગધ, શતાવરી, ગોખરૂ, કાકડાશીગી જાઇ, કકોળ અને ડાગરની ધાણી સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવુ અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ઘી અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવુ, અથવા ખડીસાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અસૃગ્દર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર,રક્તસ્રાવ વગેરે એસી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે (૧૨) એલચી, પાષાણભેદ, લીંડીપીપર, શિલાજીત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અંકોલ–૧૪ અરડુસી–૨૩, આકડા –૨૩, આવળ–૭, કપૂર–૧૧, કાકડી–૧, કારેલી–૮, કેમર–૯, કેળ–૧૬, કોથમીર –૧૦, ખાખરો–૧૫, ગોખરૂ બેઠા–૫, ગોડાળ–૧, તલ–૧, ધમાસો–૭, નળ–૨, નાળિએર–૧, નેવારી–૧, ફાગળો–૩, બિહી–૧, ભોરિંગણી–૪, મરી–૧૨, મૂળા–૧૩, રાનતુલસી–૬, લાખડી–૧, વાયવરણો–૬, વાસ–૧, સોનાફળ–૨, સાગ–૧, સિવણ –૪, સોપારી–૩ **અળામૂત્રવડે આજારી થએલાને માટે:**—સરગવો–૬ **મળમૂત્ર બંધ થયા હોય તે માટે**—વડ–૧૫ **મૂત્ર શુદ્ધિ માટે**—ગળજીભી–૭ ડાભ–૨ **લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે**—અળશી–૯

પથ્ય:—રાતી ડાગર, છાશ, દૂધ, દહીં, જુનુ કોળુ પડાળા, ચોળા, ખજૂર, નાળીએર, તાડફળ. **અપથ્ય**—વિરૂદ્ધ અન્ન, માર્ગ ચાલવો, રૂક્ષ, વિદાહી, વિષ્ટભી એવા પદાર્થ, મૈથુન, મૂત્રાદિકોનો વેગ ધારણ કરવો વાસના અકુર, વમન

---

(૧૦)ગુદી,બાવળ અને ગબોરડીના પાદડા રાત્રે પાણીમા નાખી ઝાકળમા રાખી, સવારે વાટી ગાળીને તે પાણી પાવુ (૧૧) સુરોખાર તોલો ૦૧ અને જવખાર તોલો ૦૧ ગોમૂત્રમા વાટી પાવા. (૧૨) સાકર અને જવખાર અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ ફાકવા (૧૩) સુરોખાર તાદળજાના રસમાં પાવો. (૧૪) સાભરલુણ બાળકના પેશાબમા વાટી નાભિમા ભરવુ (૧૫) બાળકના પેશાબમા ગડરીની લીંડી પલાળી ગરમ કરી પેડુ ઉપર બાધવુ

૪૬—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ થએલા છે તેને મૂત્રરેચન આપવું

મૂત્રરેચન આપવાનાં ઔષધો:—(૧) સુરોખાર, ચણકબાબા, એલચીદાણા અને ત્વચા એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું (૨) સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવી, એથી કરી રેચ પણ થાય છે (૩) ગાયનું દૂધ ઉકળતું રાખી તેમાં શીઓળીઓ પીલવી અને તેમાં સાકર નાખી ૮ ફેરા ગાળી, તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ૫ માસા સુરોખાર અને ૬ માસા સોનાગેરુ નાખી તે હલાવી ઉભા રહી પેટભર પીવું અને ફરતા રહેવું એટલે મૂત્રરેચ થાય છે (૫) દૂધ બશેર સુધી લઈ કલાઇના વાસણમાં સારૂ ગરમ થાય એટલે તેમાં ફટકડીની ભૂકી ૨ માસા પર્યંત નાખવી એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડુ થયા પછી પ્રાશન કરવું (૬) ખાખરાના સૂકાએલા ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પર્યંત લઈ તે ધોઈ તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઇ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાં સુધી બાફવાં પછી તે પીલી તેનું પાણી પાશેર સુધી લઈ તેમાં ૨ માસા સુરોખાર નાખી તે પાવું અને બાકી રહેલા પાણીમાં તે બાફેલા ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવા (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે મસળી, તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે એક શેર પર્યંત પ્રાશન કરવું, એટલે મૂત્રદ્વારે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જાય છે એથી કોઠાને રેચ પણ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધમાં—કાકડી–૯ ખાખરા–૧૫, ડાંગર–૪, દ્રાક્ષ–૮ રેવચી–૨

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, ઘી તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં **અપથ્ય.**—ગોળ તીખા ખાટા, તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ

૪૭—મોઢાના રોગ (મુખરોગ).

કારણ.—જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી દુષિત થએલા કફાદિક દોષ મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ દાંત ન ઘસવા, મદ્યપાન એ કારણેથી પણ આ રોગ થાય છે

મુખરોગની સંખ્યા—દંતરોગ–૮ ઓષ્ઠરોગ–૮, દંતમૂળરોગ–૧૫,

* શાબજીરૂ જીરૂ અને સુરોખાર દૂધમાં નાખી પાણી મેળવી પાવું (૨) સોનાગેરૂ તોલા ૦| સુરોખાર તોલા ૧ એલાયચી તોલો ૦| મજિઠ તોલો ૦|. ... અને પાણી શેર ૪ નાખી એકત્ર કરી પાવું

તાળવાના રોગ-૯, જીભના રોગ-૫ કંઠરોગ-૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે ×

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) સુંઠ અને ધોળા મરસડાના કિંવા ત્રિફળાના કાઢાએ ગલફોરા ભરવા, એટલે અવાળુમાથી લોહી નિકળે છે, માસ ભરેલુ

× ૧ દાતમા કાળા છિદ્ર પડી જઇ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે **કૃમિદંત.** ૨ દાતની નસોમા પીડા થાય તે **દાલન.** ૩ ટાઢુ, ઉનુ, ખાટુ, પવન વગેરે સહન ન થાય તે **દંતહર્ષ** ૪ ધીમે ધીમે વાયુ દાતને મોટા અને બેડોળ કરે તે **કરાલ** ૫ દાતનો મેલ કઠણ થઈ જાય છે તે **દંતશર્કરા** ૬ દાત કાળો પડી જાય તે **શ્યામદંત.** ૭ મ્હોઢુ વાકુ અને દાત ભાગી જાય તે **ભંજનક** ૮ દંતશર્કરા વધીને ગાલને નડે તે **કપાલિકા** એ દાતના આઠ રોગો છે વાત-૧, પિત્ત-૨ કફ-૩, સન્નિપાત-૪, લોહીનો-૫, માસનો-૬, મેદનો-૭ અને ચોટ લાગવાનો એમ આઠ ઓષ્ટ (હોઠ) ના રોગો છે

૧ કારણવિના અકસ્માત્ પારામાથી દુર્ગધયુક્ત લોહી પડે તે **શિતાદ** ૨ કફલોહીના કોપથી બે ત્રણ પારામા વ્રણો સોજા થાય તે **દંતપુટપુટ.** ૩ પારાને સોજો થઈ પીડા થાય, લાળ પડે અને ચળ આવે તે **સૌષિર** ૪ પારામા દાત હાલવા લાગે અને તાળવુ બેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે **મહાસૌષિર** ૫ પારામાથી પરૂ સહિત લોહી નીકળી દાત હાલે તે **દંતવેષ્ટ** ૬ પારા વિખરાઈ ગયા છતા લોહી ન નિકળે તે **પરિદર** ૭ પારામા બળતરા થઈ દાત હાલવા લાગે ઔષધ ઘસતા લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે **ઉપકુશ.** ૮ ચોટ લાગવા કે ઘસાવાથી સોજો ચડી દાત હાલી પીડા કરે તે **વૈદર્ભ** ૯ પારામા બીજા કરતા એકદંત વધારે વધે તે **ખલ્લીવર્દ્ધન** ૧૦ નીચેની દાઢના અતમા સોજો હોય, લાળ પડે અને પીડા થાય તે **અધિમાંસ** આ દશ સિવાય પારાની નસોમા વાયુ પિત્ત, કફ, સન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે, તે મળી પદર પારાના રોગો છે વળી દાતના પારામાથી પરૂસહિત લોહી નીકળે, ઘણો સોજો હોય અને તેમા દાહ તથા પીડા હોય તે **દંતવિદ્રધિ** કહેવાય છે દાતના મૂળનેજ દાતના 'પારા' કહે છે

વાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અલાસ ૪, ઉપજીહ્વ ૫, એમ પાચ જીભના રોગો છે

ગલસુંડી ૧, તુંડકેસરી ૨, ધ્રુવ ૩, કચ્છપ ૪, તાલુઅર્બુદ ૫, માસસઘાત ૬, તાલુપુટપુટ ૭ તાલુશોષ ૮ અને તાલુપાક ૯, એ નવ તાળવાના રોગો છે

વાતવિદ્રધિ ૧, પિત્તવિદ્રધિ ૨, કફવિદ્રધિ ૩, ત્રિદોષવિદ્રધિ ૪, રક્તવિદ્રધિ ૫, કંઠશાલુક ૬, અધિજીહ્વ ૭, વલય ૮, બલાસ ૯, એકવૃદ અને વૃદ ૧૦, શતઘ્ની ૧૧, ગિલાયુ ૧૨, ગલવિદ્રધિ ૧૩, ગલૌઘ ૧૪, સ્વરઘ્ન ૧૫, માસતાન ૧૬, વિદારી ૧૭ એ ગળાના રોગો છે.

૧ મુખમા સર્વત્ર ફોડલા થઇ ઘણી પીડા થાય તે વાયુનો, ૨ લાલ કે પીળા ફોડલા થાય, દાહ હોય તે પિત્તનો ૩, પીડા વિના પણ ચેળયુક્ત ધોળા ફોડલા

કાઢી નાખે છે અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે (૨) લોધર, પતંગ, જેઠી-મધ અને લાખનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ નાખી તેનો કોગળો કરવો, એટલે દાત-માથી લોહી અને પરુ વહે છે ને બંધ થઈ હાલનારા દાત ઘટ્ટ થાય છે

હોય તે કફનો, એમ ત્રણ પ્રકારના **સર્વસર** રોગ છે, તેનેજ **મુખપાક** ક ક વળી જે હોઠમા તથા પાગમા લોહીના કોપથી અથવા ત્રિદોષથી થએલા કે હોય, તે સન્નિપાતનો અસાધ્ય મુખપાક રોગ કહેવાય છે

સંગ્રહીત ઉપચાર—(૧) દાતની જડમા કીડા થયા હોય તો હિંગન ગાગડા ગરમ કરી દાત નીચે રાખે તો કીડા મરી જાય (૨) ફટકડીનો ઝીણો ભૂકો કરી તેમા થોડુ મીઠુ નાખી, પછી એક રુનુ પુમડુ પાણીમા પલાળી તે ઉપર ભભરાવી તે દાઢ ઉપર મૂકવી દુખતી દાઢ મટે (૩) મુખપાક ઉપર કસ્તૂરી, વાનકપુર, નિસામનો (ઘઉનો બનાવે છે), એ ત્રણે બરાબર લઈ ખાડી બારીક કરી મ્હોડામા ભભરાવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે, અથવા સરકો અને ગુલાબના કોગળા કરાવવા, અથવા હીમજ મ્હોડામા રાખવી અથવા જીરુ ખાડી તના પાણીમા ગતાદળી વમી તેમા એલચીનો ભૂકો અને ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા અથવા બાવળ તથા જાબુડીની અંતરછાલનો ઉકાળો કરી તેમા ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા ચોખાના ઓસામણમા વાટેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા (૪) મોઢુ ગંધાતુ હોય તો કસ્તુરી, અગર અને લવંગ એ ત્રણને બારીક ખાડી કેટલાક દિવસ સુધી દાત ઉપર ઘસવુ (૫) ગળામા કાકડી થાય ને એવી રીતે કે ગળામા થુક ન ઉતરે એ રોગ પિત્ત, લોહીવિકાર કે વાયુથી થાય છે ગળામા ઘણુ દુખે તો એ રોગ લોહીવિકારથી જાણવો તેના ઉપર—એઉ હાથની કેફાલ રગનુ લોહી કઢાવવુ વાયુની કે પિત્તની હોય તો મોઢામાથી ફીણ નીકળે અને દુખે નહિ, ત્યાં અજીર ઉકાળી તેનુ પાણી એક અઠવાડીયા સુધી રાત દહાડો પીએ તો મટે પાણીને બદલે પણ એજ પાણી પીએ તો વધારે ફાયદો થાય. (૬) બલગમ ગંધાતી હોય તો લસણ મધ સાથે ખાવુ (૭) રાતી અરડુસી તોલો ૧, મધ શેર ૦॥ નાખી એકઠુ કરી સવાર પીએ તો મોઢામાથી લોહી પડતુ હોય તે મટે. (૮) આકડાનુ દૂધ શેર ૦॥ કુલડીમા ભરી મીણકપડ કરી છાણા શેર ૫ મા બાળી કરી રાખ કરવી એ રાખ દાતે ઘસવાથી દાત હાલતા હોય તો મજબુત થાય અથવા માયા અને ફટકડી ઘસવી (૯) ખડીયોખાર ફુલાવી મધમા મટાડવાથી મુખપાક મટે (૧૦) ફટકડી તોલો ૧ કાળા મરી તોલો ૧, સોપારી કાળી તોલા ૨ ની ભસ્મનુ ચુર્ણ દાતે ઘસવુ અથવા એલાયચી ટાંક ૧, કાથો ટાંક ૧, ફુલાવેલી ફટકડી ટાંક ૧ હીંગળમી ટાંક ૧ સવારમા દાતે ઘસવાથી દાત દુખતા મટે. (૧૧) મોરથુથુ ફુલાવી ત્યારે સફેદ થાય ત્યારે તેમા સોનાગેરુ નાખી મોઢામા રાખે તો મોઢાના ચાંદા મટે (૧૨) **દંતમંજન**—માયા ૯ ભાગ, લોહચૂર ૧૦ ભાગ, ગેરુ ... ભાગ, ફટકડી ૨ ભાગ સોનાગેરુ ૨ ભાગ, હીમજ ૨ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ સરસો ... ભાગ મોરથુથુ ફુલાવેલો ૨ ભાગ સર્વને લઇ ઝીણા વાટી દાતે ઘસ-

કાટાસરીયા-(વજ્રદતી) નો રસ* અને મધ દાંતે ઘસવુ, એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે (૪) તુવેરની દાળ, બિલામો અને કાટાસરીયાના મૂળીઆને માટલામા નાખી ગરમ કરી દાતે લગાડતા રહેવાથી દતરોગ દૂર થાય છે (૫) લોહચૂર, એલચીદાણા, હિંગકમી અને માયફળનુ ચૂર્ણ કરી રોજ દાતે ઘસવુ એથી કરી સર્વ દતરોગ નાશે છે (૬) મોગલી એરંડાના તાજા દાતણે દાત ઘસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો (૭) જીરૂ મીઠ, હરડે અને રોમળીના કાટાના ચૂર્ણવડે દાત ઘસવા, એટલે દતમળના ક્ષતો ચીંગ પડે છે ને, સણકા રક્તસ્રાવ દાત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે (૮) લીંડીપીપર સિંધવ અને જીરાનુ ચૂર્ણ દતમૂળને ઘસવુ (૯) ફટકડીની ભુકી મધ અને ઘીમા કાલવી ચોપડવી એટલે રક્ત બંધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે (૧૦) જાઇના પાદડા મીંઢળ ગોખરૂ વહેકર, મજીઠ લોધર ખેરની છાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા તેલ નાખી પચન કરવુ અને તે લગાવવુ તે દતનાડીનો નાશ કરે છે (૧૧) ગળો પાણીમા વાટી તેમા આકડાનુ દૂધ નાખી કઢવવી તેણે કરી દાત ઘસવા એટલે હાલનારા દાત ઘટ્ટ થાય છે (૧૨) જાઇના પાદડા સારોડી ગજપીપળી કાટાસરીયો અને માકાવજ મુ૦ અજમો હરડે અને તલનુ ચૂર્ણ મોઢામા રાખવાથી દુર્ગંધ, દાતના મણકા, દાત હાલવા નણુ નાર્જ કફ અને કૃમિનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦મા —ઉપરસાલ-૬ કાયફળ-૧૧, કોલિંજન-૧૦, તુવર-૮ ખેરમળી-૮ મોગલી એરંડા-૧૧ લીંડીપીપર-૨૯ લોધર-૬, માટાડી-૧૭

દતકૃમિ ઉપર ઉપચાર—(૧) કપૂર અથવા સેકેલી હીંગ દાઢની નીચે ગામવી (૨) કાટાસરીયાના પાદડા અથવા મળીઆ ચાવવા (૩) અક્કલકરો દાદમા રાખવો, એટલે દતશળ બંધ થાય છે (૪) સુઠ ૧ ભાગ અને ફુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઇ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડવી, એટલે દતશળ તુરત મટ થઈ જાય છે (૫) રીંગણીના સુકાયલા ફળ અગારાપર નાખી તે ઉપર નળીવાળુ ઢાકણુ મૂકી નળી વડે મ્હોડામા ધૂણી આપવી એટલે કૃમિ દૂર થાય છે કાનમા પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે (૬) લીલી નગોડ, ખાડી અઘાડી અને કડવી તુમડી એ દરેકના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ કરી દાતમા રાખવુ. એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે (૭) ધોળી ઉપરસાલના પાદડા વાટી ગોળી કરી દાતમા રાખવી એટલે કૃમિ પડી દાત ઘટ્ટ થાય છે (૮) હિંગકમી, હીંગ, ફટકડી અને દેવદાર પાણીમા વાટી ગોળી કરી દાતમા રાખવી એટલે કૃમિજ દતશળનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —ઇન્દ્રવરણા-૩, ઉદરકની ક-૪, કડવા તુરીયા-૩ કપૂર-૯, કાટાસરીઓ-૮, પાષાણભેદ-૬, ભોરિંગણી-૩, હીંગ-૨૧

વાથી દાત મજબુત થાય (૧૩) **પડજીભી ઉપર**—એલચી જાવત્રી, સિંધવ, જાયફળ, ધુવાસ, એ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા ગોળી કરી મોઢામા રાખવુ

* અહીં મ૦ કોરાટાનો અર્થ અગ્ણી કરેલો એ ખોટો છે, એનો ખરો અર્થ તો કાટાસરીયોજ થાય છે કે જેને વજ્રદતી પણ કહે છે.

દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર.—(૧) બકુલી (બોરસલી) ની અંતરછાલ ચાવવી, એટલે દાંત દૃઢ થાય છે (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળી તેણે દાંત ઘસવા. (૩) નાગરમોથ, હરડે, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ અને કડવા લીમડાનાં પાદડાં, એ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી છાયામાં સૂકવી તે રાત્રે મ્હોડામાં રાખી ઉંઘવું, એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય દૃઢ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—**દંતશૂળ** માટે—અઘેડો–૪ આદુ–૪૮, કપૂર–૯, કરડો–૧, ખારેતી–૮, નાકછીકણી–૪ **દુખતા દાંત હોય તે માટે**—અક્કલકરો–૧, ગુંદી–૧, લવંગ–૫ **દાંતનાં પેઢાં દુખતાં હોય તે માટે**—મોગલી એરંડો–૯ **દાંત કઠણ એટલે મજબુત થવા માટે**—તુવેર–૪, બદામ–૫, બોરસળી–૨ **દાંત હાલતા હોય તે માટે**—બોરેની–૮, માયફળ (માયા)–૫ **દાંતમાંથી લોહી આવે તે માટે**—કાંટાસરીઓ–૭ **દુખતી દાઢ હોય તે માટે**—કાંટામરીઓ–૪ ગુગળ–૩, કુંગળી–૩૩, બોળ (હીરાબોળ)–૫, હીંગ–૨૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ–ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમાં ન–૭

કંઠ (ગળાના) રોગ ઉપર ઉપચાર.—(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ રસાંજન, દારૂહળદર અને લીંડીપીપરનાં ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી મ્હોડામાં રાખવી (૨) દારૂહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—કેવડાનું ઝાડ–૨ પાદ (કાળીપાટ)–૧ ફણસ–૮, શણપુંપી–૨, મમેરવો–૧૫

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની ટીપમાં ન–૭

કંઠસર્પ—ગળામાં કંઠ કરી ઉંચી લાબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે અન્નપાણી જતું નથી, બોલવાને ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાંતક સ્થિતિ થાય છે એને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં "**વલય–કંઠરોગ**" અને મ૦ ઘાટસર્પ એવાં નામ આપેલાં છે એ ઉપર **ઉપચાર**—(૧) વગડાઉ બોરડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી (૨) ત્રાસનવેલીનાં મૂળ વાટી પાવાં (૩) મહુડાનાં ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) બહેડાનાં ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું (૫) ઇન્દ્રવરણા, શિસમનાં લાકડાનો વહેર કિંવા કડવું તુરીયું હોકામાં નાખી પીવું (૬) કરોળીઆનું ઘર અને મલીયાગરનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમાં નાખી પીવું (૭) કેવડાના કણુસમાનું ફૂલ ચલમમાં નાખી પીવું (૮) તોરણીનાં પાદડાં ચોળી મ્હોઢામાં ભરી રાખવાં અને ચાવીને થોડો રસ ગળામાં જવા દેવો, એટલે કફ પડી ગળું મોકળું થાય છે (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું (૧૦) ખુળખુળા, સરસડાની શીંગોની છાલ અને પરિપાઠ (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે) એ ચલમમાં નાખી પીવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—**ગળામાં અને જીભ પાસે સુજી આવ્યું હોય તે માટે**—અંજીર–૪ **પડજીભ** એટલે ગળામાંના સોજા માટે—આમલી–૪ કામાળુ–૪૮, બીલામો–૮, ૧૫. **ગળશોથ** માટે—બોરસળી–૬, વિષ્ણુ-

કાન્તા-૧. **પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે માટે**—રાઇ-૭ **કંઠ વિકાર માટે**—પરિપાઠ-૩ **કંઠસર્પ માટે**—આકડો-૩૬ કડવા તુરીયા-૭, ગૌલણુ-૧, તોરણુ-૩, દીપમાળ (ગલગોટા)-૩ નળ-૩, પરિપાઠ-૩, બહેડા-૬, બોરડી-૫, મહુડો-૨, વાસનવેલ-૧ **ગળામા દુખે તે માટે**—બીલી-૯ જુઓ આ૦આ૦ મા—કાતણીનુ ઘર-૬

મુખપાક (મ્હોડામા ચાદીઓ પડ તે) **ઉપર ઉપચાર.**—(૧) પચવલ્કલો અથવા બાવળની છાલ કિંવા ત્રિફળાના કાઢાના કોગળા કરવા (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમા નાખી તેના કોગળા કરવા (૩) જાઇના પાદડા રોજ ચાવવા (૪) ચણકબાબા અને ખડીસાકર દાઢની નીચે રાખી રસ ગળી જવો (૫) ફુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભુકી મ્હોડામા નાખી લાળ ગળવી (૬) અક્કલકરાની ભુકી મ્હોડામા જીભવતે ફેરવવી (૭) ધોળી ચણોઠીના પાદડા ચાવવા (૮) અરડુસીના રસમા મધ નાખી તેમા ઉપરસાળના મૂળ ઘસી તેનો મ્હોડામા લેપ કરવો (૯) શખજીરૂ માખણમા કાલવી તેનો મ્હોડામા લેપ કરવો (૧૦) ભાગરાના અથવા તુવરના પાદડા ચાવી લાળ પાડવી, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૧૧) લીડીપીપર, મરી, ઉપલેટ અને ઇદ્રજવનુ ત્રણ દિવસ ચર્વણ કરવુ, એટલે મુખપાક તથા દુગધની શાંતિ થાય છે તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કાગળા કરવા (૧૨) ખેરની છાલ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા આઠમાના કાઢો કરી ગાળીને આપવા તેમા જાયફળ, કપૂર, ચિકણી સોપારી તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કસ્તુરી, એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામા મળવવુ, તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મ્હોડામા રાખવાથી સર્વ મુખપાક રોગ, જિહ્વારોગ, ઓષ્ઠરોગ, દતરોગ, ગલરોગ અને તાલુરોગનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—**મુખરોગ માટે**—અરડુસી-૨૦, અળાઇ-૨, એલચી-૧૦ કદબ-૩, ખાખરો-૧૮, ૨૧, ચણકબાબા-૧, જાબુ-૭, જીરૂ-૮, દાડમ-૧૩, બાવળ-૧૪ વડ-૧૦, મહેદી-૩ **મુખપાક માટે**—અરડુસો-૯ અરલુ-૧૨, કાગદા-૧, કાળીખજૂરી-૨, કાટાસરીઓ-૫, ચમેલી-૮, તલ-૫ તુવર-૧૭, બાવળ-૧ બીહી-૨, બીલી-૧૨, બોરસળી-૬, ભાગરો-૧૨ **મુખવિકાર માટે**—તોરણુ-૧, વરીઆળી-૨ **લાલાસ્રાવ એટલે લાળ પડવા માટે**—માયફળ (માયા)-૮ **મુખમાધુર્ય માટે**—અક્કલકરો-૭, ચણકબાબા-૬. **મ્હોડાપરની કાળાશ દૂર થવા માટે**—આકડા-૧૯ **મ્હોડું ફાટયું હોય ત માટે**—ફણસ-૧ **મુખ દુર્ગંધ દૂર થવા માટે**—કોલિજન-૯ **મ્હોડામાં ચાદીયો પડે છે તે માટે**—જેઠીમધ-૭, પીલુ-૪ **ગરમીથી મ્હોડામા ફોડલીઓ થાય તે માટે**—ચણોઠી-૬, તવખીરવૃક્ષ-૧ **મુખ સંબંધી કફવાત રોગ દૂર થવા માટે**—બીજોરૂ-૧૮ **હોઠમાં ચીરા પડે તે માટે**—એરડો-૩૬, કોકમ-૫. **જીભ શુદ્ધ થવા માટે**—અક્કલકરો- ૨, ૭ **જીભે કાતરા પડે તે માટે**—કાયફી-૧૦, કેળ-૮, ચમેલી-૧, મરવા-૧૦ **જીભ ઉપર બુખાર**

એટલે છારી આવે તે માટે—કચૂરો-૨ **તાવના યોગે જીભ બળતી હોય** તો તે માટે—કાળી ખજૂરી-૨ **જીભ** ગણુ, **તાળવાનો શોષ શાંત થઇ મોઢામાં રુચિ આવવા** માટે—દ્રાક્ષ-૧૧ **જીભ કાળી થાય છે તે** માટે—બોલામો-૧૪ **જીભ નીચેનો ભાગ સુજયો હોય** તો તે માટે—મરેડી-૨ **ગરમીથી જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય** તો તે માટે—ઉબરો-૧૫ **તાળવાના રોગ-કાંટા પડે** છે તે માટે—ધમાસો-૨

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—મુખરોગ માટે—મધ-૫

પથ્ય:—ચોખા, જવ, મગ કળથી, કારેલા, પડોળા, કુમળા મૂળા, પાન તીખા અને કડવા રસ **અપથ્ય:**—ખાટું દહીં, દૂધ ગોળ અડદ, રૂક્ષાન્ન કઠિનાન્ન, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન દિવસે નિદ્રા

૪૮—રગતપિત્ત (રક્તપિત્ત).

કારણ અને સ્વરૂપ—તાપ અગ્નિનો શેક પરિશ્રમ શોક, મુસાફરી કરવી મૈથુન ઇત્યાદિકોના અતિ સેવને કરી તેમજ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા તથા ખાટા, એ પદાર્થોના અતિ સેવને કરી પિત્તક્ષોભ થઇ રક્તને કોપાવે છે પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે એને રક્તપિત્ત* કહે છે

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ:—અન્ન પચન ન થવું, ઉલટી તૃષા શ્વાસ, ઉધરસ બલહાનિ પાંડુરતા, ભોજન કરતાં છતાં પણ દાહ ભ્રમ, માથાનું દુખવું, અનિદ્રા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે મુખવાટે લોહી પડે છે તે **સાધ્ય** ગુદા વાટે [illegible] પડે છે તે **કષ્ટસાધ્ય**, મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે **અસાધ્ય** જાણવા

ઉપચાર—(૧) અરડૂસીના રસ અને મધ સમભાગ કરી આપવા (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું (૩) અરડૂસી મનુક્કા દ્રાક્ષ અને બાળહરીતકીનો કાઢો આપવો (૪) ગાયના દૂધમાં પાંચગણું પાણી કઢવવું પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવું (૫) આમળાનો અથવા હરીતકીનો મુરબ્બો આપવો (૬) આમળાનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું અથવા આમળા ઘીમાં શેકી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરી મૂકવી (૭) જેઠીમધ ધાણા રતાંજળી, અરડૂસી અને વાળાનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી

* રગતપિત્તનું દરદ ઘણુંજ ખરાબ છે એનાથી હાથ પગ ફાટી લોહી નીકળે છે નખ કાળા થઈ ખરી પડે છે અને કાઇ કાઇ માણસના શરીર ઉપર ગોળીઆ જેવડા ચકરડાની માફક ચાઠા પડે છે તેના ઉપ—(૧) સાપની કાચળી માસા ૨ ખજૂર સાથે ખાય તો જલદી આરામ થાય. (૨) રગતપિત્તના ચાઠા તથા પગની પાટલી નીચે તળીયામાં નાસુર પડે છે તેના ઉપર—હળદર માસા ૧૦ પારો માસા ૫ આમલું ઘી માસા ૨૦, એ સર્વને ચાર પહોર સુધી સારી પેઠે ખરલ કરી પછી વિલાયતી રેશમાને ચોપડી ચાઠા તથા નાસુર ઉપર મૂકી, ઉપર કાળા મખમલની પટી મૂકવી

આપવા, એટલે શોષ, દાહ રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે (૮) શખજીરૂ, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવુ (૯) દૂધની મલાઇ આપવી (૧૦) દ્રાક્ષ, એદાણા અને ધાણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉમરાના પાકેલા ફળ ગોળમા કિવા મધમા ખાવા આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અડદ–૩, અરજુન સાજડ–૭, અરડુ-સી–૧,૨,૩,૧૦ ૧૯,૨૨, આમળા–૩૩, ઉમગે–૨, કેસર–૧, કોથમીર–૧૩, ગરમા-ળા–૮, જવ–૧, તુવર–૮, દ્રાક્ષ–૧૭, નાળીએરી–૧૭, પદ્મકાષ્ઠ–૧, પીપળો–૨૪, પીળો ધતૂરો–૮ બીવલો–૧, રાયણ–૨, લીંડીપીપર–૩૬, વડ–૧૨, વાકેરી–૬ શિવણ–૫ ગો વૈ૦મા—દુગ્ધ–૧૬ **પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયું હોય તો:**—ઘી–૩ **પ્રવાહીક અને રક્તપિત્તાદિક માટે**—દૂધ ૨૦ પ્રા૦ ઓ૦ મા:—**રક્તપિત્ત માટે**—મધ–૮

પથ્ય—જૂના સાઠી ચાખા કોદરા, રાઈ, દેવડાંગર, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર મઠ, તુરા પદાર્થ દૂધ, ઘી કુણુસ, કેળુ તાદળજો, પડોળા, જુનુ કોળુ, દુધી કાળીગડુ, શેલડી તથા સાકર **અપથ્ય**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો મલમત્રના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવુ, ભક્ષારો, ધુમ્રપાન, મથુન, કળથી ગોળ તલ અડદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, તાબુલ, લસણ, કહોળ, ધાન્ય, વિરૂદ્ધાશન કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠુ

૪૯–રતવા (વિસર્પ).

કારણ.—ખારૂ, ખાટુ, કડવુ, ઉષ્ણ અને લીલા શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી વાતાદિદોષ કુપિત થઇ સાત પ્રકારના * વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે માટે તેને વિસર્પ કહે છે, એને મરાઠીમા ધાવરે કહે છે

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ–જ્વર, ઉલટી, મચ્છા, અતિસાર તૃષા વેન, હાડ ફુટવા, અગ્નિમાદ્ય, અધારા, ભ્રમ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે એનાથી આખુ શરીર અગારા મળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે તે ઠેકાણે કાલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રગ થઇ ત્વરિત સોજો આવે છે, અગ્નિથી દઝાયા પ્રમાણે ઉપર ફોલ્લા થાય છે તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોચી જઈ અત્યત બળવાન થાય છે એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સજ્ઞા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે અને ઉચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે એવા અસ્વસ્થ-પણાના કારણથી, પથારી ઉપર સુવાથી કિવા બેસી રહેવાથી પણ સુખ થતુ નથી હાલચાલ કરવાથી કલેશ થાય છે, મનને અને દેહને ક્લેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગી-ઓરોગ) કહે છે.

* વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, પિત્તકફ, કફવાત અને સન્નિપાત એ સાત.

ગ્રંથિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફવડે વાયુનો રોધ થઈ, તે કફનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે તે ગાંઠોમાં મણકા ઘણા થાય છે, ઘણો કડક તાવ આવે છે, શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મ્હોડામાં સુકાપણું ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્ચ્છા, અંગ ભાંગી જવું અગ્નિમાંદ્ય એ લક્ષણો થાય છે આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે આ રોગ કફ-વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે

ક્ષતજવિસર્પ.—બાહ્ય કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઈ તેથી વાયુ કુપિત થઈ, તે રક્ત સહિત પિત્તને વ્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉપર જારના દાણા જેવી ફોલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે મણકા થાય છે તથા દાહ થાય છે તેનું લોહી કાળું હોય છે

ઉપચાર.—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાના ફૂલ અથવા છાલ કિંવા મળ જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાસી, હળદર, દારૂહળદર, કઠ તથા વાળો એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો તે વિસર્પ કોઢ વ્રણ તથા સોજાનો નાશ કરે છે (૩) જટામાસી, રાઈ, લોધર, જેઠીમધ ગેળકબીજ, મોગરેલ, લીલા કમળ અને સરસડાના ફૂલનો લેપ કરવો તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે (૪) વડ ઉંબરો, પીપળો, પીપળી અને વેતસ (નેતર) એ પાંચની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતધૌત ઘી નાખી લેપ કરવો તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે (૫) વડની વડવાઈઓ, ચણોઠી, કેળનો ડાંડો એનો શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે (૬) સરસડાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો, એટલે કર્દમ વિસર્પનો નાશ કરે છે (૭) કરંજ અને સાતવિણની છાલ કળગારી થુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રા ભાંગરો, હળદર અને વછનાગનો કલ્ક તથા ગોમૂત્રમાં ઘી સિદ્ધ કરવું તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ તથા વિચર્ચિકાનો નાશ કરે છે (૮) પટોલ, અરડુસી, કરિયાતુ, કડવા લીમડો કડુ, હરડે, બહેડા આમળા અને ચંદનનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થએલો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલટી, દાહ, જ્વર, સોજો, ખરજ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ તથા તરસનો નાશ કરે છે (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, વળો અને સુંઠને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે (૧૦) એરંડો કડવી દુધી, કડવા લીમડો, કુવાડીઆના બિયા, માલવો અને અંકોલના બિયા એ સમભાગ લઈ પાતાળ યંત્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું, તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે (૧૧) ચણોઠીના પાદડાના રસનો લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—એરંડો-૬, કિંજળી-૫, વછનાગ-૫, સરસડો-૫ સોપારી-૬, હરડે-૩૮ **કર્દમ વિસર્પ** માટે—સરસડો-૯

પથ્ય—જુની સાઠી ચોખા, મગ, મસુર, ચણા, તુવેર, કારેલા, પટોલ, દ્રાક્ષ.

અપથ્ય:—જાગ્રણ જડપાન, લસણ, કળથી, તલ, અડદ, મીઠું, ખાટા પદાર્થ, તીખુ, મદ્ય.

૫૦—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.*

જીર્ણજ્વર વછનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગંદર, હરસરોગ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઉલટી, ખરોળ, વિષૂચિકા, કોઢ, ઉપદંશ, કૃમિ, વાતરોગ, શૂળ, મૂત્રાઘાત એટલામાંથી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું **અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને** રેચ આપવો નહિ. **રેચ આપવાનાં ઔષધો:**—જેનો કોઠો મૃદુ છે તેને ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા સુંઠના કાઢામાં ૧ તોલો એરંડતેલ આપવું કિંવા બાળહરીતકી અને સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં આપવું (૨) મધ્યમ કોઠો જેનો છે તેને નસોતર અને સાકર, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ પણ આપવું (૪) રેવચીનો શીરો શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો (૫) જેનો **કોઠો કઠોર છે** તેને દારૂડીના મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાખી આપવું (૬) **સર્વ સાધારણ રેચકો**—ગરમાળાનું મગજ પાણીમાં કાઢી શક્તિ પ્રમાણ તે પાણી પાવું (૭) સુરવારી હરડે, બહેડા અને આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કાઢો આપવો એટલે રેચ થાય છે (૮) **સુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિક મોદક.**—હરીતકી, મરી, સુંઠ, વાવ-

*સંગૃહીત ઉપચારો—અડધા મણ ગોમૂત્રમાં લીંડીપીપર તોલા ૫ નાખી કપડમટી કરી ચુલા ઉપર મકી મૂત્ર બળી જતા સુધી તેને ઉકાળવું, પછી થુવરના લીલા ડાંડાને કોચી તેની અંદર એરંડાયલા તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૧, એ ત્રણે ભરી માણું કપડ કરી ભરસાળમાં શેકવું તે શુદ્ધ થયે ખરલ કરી તેમાં ઉપરની ગોમૂત્રવાળી પીપર નાખી આદાના રસથી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી દિવસમાં ત્રણ આપવી ઘી, સાકર, રોટલી વગર બીજું ખાવું નહિ આથી ઉદરના રોગ મટે પુઠનો બંધ છુટે (૨) માજુગીનો આટો થુવરના દૂધમાં અથવા આકડાના દૂધમાં અથવા ખરસાણીના દૂધમાં પલાળી તેનો ઠેઠો (જાડી થેપલી) કરી પકવવો, તેને વાટી પાણીમાં પાવાથી જુલાબ લાગે (૩) મીંઢીઆવળ ટાંક ૮, હરદળ ટાંક ૯, કરીયાતુ ટાંક ૮ ગરમાળો ટાંક ૮, ધરાખ કાળી ટાંક ૧૦, લીંડીપીપર ટાંક ૫, મોથ ટાંક ૫, કડુ ટાંક ૫ પિત્તપાપડા ટાંક ૫, વાવડીંગ ટાંક ૨, સિંધવ ટાંક ૨, ખોરાસાણી અજમો ટાંક ૨ તે વાટી પડીકા કરી દિન ૧૦ સુધી આપવાથી મળશુદ્ધિ થઈને સર્વ રોગ જાય.

રેચ બંધ થવા માટે કાથો પાણીમાં આપવો એ સર્વોપરિ છે

ટીગ, આમળા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ એ દશ ઔષધો સમભાગ, દાતીના મૂળ ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર ૭ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમા ૧૦ માસા વજનની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવાર ખાઈ ઉપર થોડુ ઠડુ પાણી પીવુ જ્યા સુધી ઝાડા થાય ત્યા સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનુ સેવન કરવુ નહિ. નિયમિત વર્તન કરવુ તેથી કરી વિષમજ્વર, અગ્નિમાદ્ય, પાડુરોગ, ઉધરસ, ભગદર, કોઢ, ગુલ્મ, અર્શ (હરસ), ગલગડ, ભ્રમ, ઉદર, વિદાહ, બરોળ, પ્રમેહ, રાજ્યક્ષ્મા, નેત્રરોગ, વાતરોગ, પેટ ચડવુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરીરોગ અને પાર્શ્વ, પીઠ, કમ્મર અને ઉદર એ ઠેકાણે જે પીડા થાય છે તે સર્વ રોગ દૂર થાય છે આ અભયા મોદક નિરતર સેવન કરવાથી ધોળા કેશ કાળા થાય છે અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગોમા —અખરોટ—૧ અઘેડો (આધુંવા)—૨, અસાળીઓ—૨, આમળા—૨૩, આલુ—૨, એરડો—૮, કાશિમ—૧, ખજૂરી—૧, ૧૭, ગરણી—૨, ગુલાબ—૧, ધનુસરી—૨, દારૂડી—૧, દાતી—૧ ધોળોચમો—૪, નસોતર—૩, પીળોધતૂરો—૧, બાવળ—૧૫, બીજોરૂ—૧૦, મીઠીઆવળ—૧, રાયઆમળી—૧, રેવચી—૧, સૂર્યફૂલ—૫, હરડે—૨૧, ૩૦, હુગ—૫ **નુખ એટલે સક્ષ્મ રેચ** માટે —ગરમાળો—૧૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમા ન ૯, ૩૦ ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૩, ૨૦, ૨૫ ૨૭ અને રસાયન પ્રયોગની ટીપમા ન ૩

રેચ બધ થવા માટે ઉપચાર:— (૧) ખડીનાદર પાણીમા ઓગાળી પાવી (૨) ઠડે પાણીએ નહાવુ (૩) ચોખાના ધોવરામણમા મધ મેળવી હલકી ઉલટી કરાવવી (૪) આબાની છાલ ગાયના દહીંમા વાટી નાભિ ઉપર લેપ કરવો (૫) બકરીનુ દૂધ પાવુ (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થોનુ સેવન કરવુ (૭) ઘી અને ભાત કિવા દહી અને ભાત ખાવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગોમા —મોગલી એરડો—૧, લીમડો (કડવો) —૩૫, શેલડી—૧૫

૫૧—વધરાવળ* (અતરગળ).

કારણ—વાયુને કુપિત કરનાર એવા જે આહાર તેણે કરી શીતોદકમા ડૂબકી મારીને સ્નાન કરવુ તેથી કરી મૂત્રાદિકના પ્રાપ્ત થએલા વેગ અટકાવ્યાથી,

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આતરડાની એમ સાત પ્રકારની વધરાવળ કહેલ છે એક ગ્રથકાર લખે છે કે —" અતરગળની ચાર જાતિ છે (૧) કોઇને આતરડુ ગોળીમા ઉતરે છે (૨) કોઇને પવન ગોળીમા ઉતરે છે (૩) કોઇને રસ એટલે નઠારો મવાદ ગોળીમા ઉતરે છે (૪) કોઇને પાણી ગોળીમા ઉતરે છે એ ચારમાથી કોઈ પણ દરદ થવાથી પેટની

શરીરપર ઘણો ભાર લેવો, ઘણો માર્ગ ચાલવો, ચઢ ઉતર કરવાથી, અવઘડ જગાની શિરાને ઉપદ્રવ થઈ તે સરી જવાથી અને બળવતની સાથે અગયુદ્ધ કરવાથી, અતિ ગ્રીસગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમા પાણી સાર ન હોઈ હવા ખરાબ અને નમળી હોય છે, તે પ્રદેશમા આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ઘણો થાય છે

અન્દરનો પડદો ફાટે છે, તેથી રોદાનુ શર પડદામાથી બહાર નીકળે છે એટલે અડ દરરોજ મોટા થાય છે અને તેમા રસ ઘણો ઉતરતો જાય છે જો પડદો ઘણો ફાટે તો તેને આરામ થતો નથી પડદો થોડો ફાટયો હોય તો લોઢાનો હલકો બનાવી ને રોદાના શરપર રાખવો અથવા લોઢાનુ જતર રાખવુ, તેથી અડ મોટા થતા બધ પડ છે જો જોર આવે તો પડદો ફાટે તેથી અડમા દુઃખ ચણ થાય તો તે મટવાનો ઇલાજ —

(૧) હાથના અગુઠાની નીચે એક જાડી મોટી રગ છે તે રગ ઉપર સોદાનો ડામ દે તો અડવૃદ્ધિ મટે, પરતુ ડાબી બાજુનો અડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો. જમણો વધતો હોય તો ડાબા હાથે ડામ દેવો તેથી ફાયદો થાય. (કોઈ કોઈ આજ પ્રમાણે પગની અદરની બાજુએ પગના ડાડામા એડીથી ઉચા દુચા (વેઢા) થી ચાર આગળ ઉપર સોયાવડે આડો ડામ પણ દે છે) (૨) કીદર તો ૦ાા તથા ખાડ તો ૧ હમેશા ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો ફાયદો થાય (૩) સુવા તોલા ૩, મેથી તોલા ૪ ને ઝવાના મીઠા પાણી શેર ૮ મા ઉકાળી તેનુ શેર ૧ રહે ત્યારે લુગડે ગાળીને તેમા દૂધ અથવા બકરીનુ ઘી કે ગાયનુ ઘી તોલા ૫ નાખીને આઠ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઉભે ઉભે પીએ તો નવો થતો અતરગળ મટે, જુનો અતરગળ ન મટે

આતરડુ ગોળીમા ઉતરે ત્યારે ગોળો કઠણ થાય ને એવુ જણાય કે જાણે એક પત્થર ગોળી સાથે ટાગેલો છે એ રોગવાળો પોતે ચતો સૂઈ જઈ પોતાના હાથે ધીમે ધીમે ગોળીને દાબી આતરડાને પાછુ ઉપર ચડાવે તો ચઢી જાય છે ચઢી જતી વેળા કડ કડ બોલે છે કદાપિ એ રીતે ધીમે દાબ્યાથી ઉપર ન ચઢે તો ગોળી ઉપર તથા પેઢુ ઉપર ગરમ પાણી રેડવુ અથવા ગરમ પાણીમા બેસવુ, અને સુવા બારીક વાટી તેનો લેપ ગોળી ઉપર બાધવો કે જેથી ગોળી નરમ થાય. પછી ધીમેથી ગોળીને દાબ્યેથી આતરડુ ચઢી જાય છે ચઢી ગયા પછી નીચલા ઔષધની પટ્ટી મારવી કે ફરી ઉતરી ન શકે

મસ્તકી, હીગદખણુ, રીકોનરી, એળીઓ અને હીરાબોળ એ સરખા વજને લઇ બારીક ખાંડી મધની ચાસણી કરી તેમા મેળવી ગોળી ઉપર રહે એવડુ લુગડુ લઇને, તે ઉપર મલમની પેઠે તે દવા ચાપડી, પછી અડ ઉપરના વાળ કહાડી નાખી તે પટ્ટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લગોટ વાળવો. દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સૂઈ રહેવુ હાલવુ ચાલવુ નહિ. ત્રણ દિવસ પછી ચાલવુ હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવુ ખોટો કહાડીને બોલવુ નહિ તેમ ઉધરસ પણ

સંપ્રાપ્તિ—વાયુ કોઈ કારણે દુષિત થઈ મોજો, ગતી એને ઉત્પન્ન કરતો જના અધોભાગી થઈ અંડમધિના દારે વૃષણ સુધી જઈ વૃષણવાહિની શિરાને દુષિત કરી, વૃષણમાંની ગોળીઓ અને કોશ-એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે, તે રોગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે અન્ત્રવૃદ્ધિ (આતરગાઠ) વગેરે આ રોગ-નાજ નામ છે **ઉપચાર**—(૧) પવનના અણુકાને ચપટ એને એની વીટીઓ બાની નાહ બન્ને તરફની ગોળી મોટી થતી હોય તો બે તરફ જતર બાંધેલુ નાખવુ અને ઓસગ કરવો નહિ. આ દરદીને નીચે લખ્યા મુજબનો જીરાપાક નથુ ખાવાને આપવા. સફેદ જીરૂ તોલા ૫ લઇને શેલડીના રસમાં ૮ પહોર પલાળી રાખી છાયડે સુકવી ખાંડી બારિક કરવુ, પછી ઝીણી ખાંડેલી ગુડ તોલા ૨॥ તેમાં મેળવી મધની ચાસણીમાં નાખી પાક કરી રાખવો તેમાંથી તોલો ૦॥ સવાર સાંજ ખવરાવવો હમેશાં ખાટા ઓડકાર આવતા હોય અને પેટ દુખ્યા કરતુ હોય તેને એ જીરાપાક ઘણો ગુણકારી છે

પવન ગોળીમાં ઉતર્યા હોય તો તે ગોળી દાબવાથી તરત પાછો ઉપર ચઢી જાય છે ચઢતી વેળા કડકડ બોલે છે એ આજારવાળાએ મજબુત કચ્છો (લંગોટ) બીડી રાખવો અને ઉપર જે જે પરહેજીઓ કરવા કહી છે તે મધળી આ આજા-રવાળાએ પણ કરવી જોઈએ તથા તેમાં કહેલો જીરાપાક પણ ખાવો જોઇએ

જેને રસ એટલે નઠારો મવાદ ગોળીમાં ઉતર્યો હોય તેની ગોળી કઠણ થાય અને ગોળીની આસપાસ એક માસના લોચા જેવુ વળગેલુ રહે તે રોજ રોજ વધતુ જાય તેણે પણ મજબુત કચ્છો બીડી રાખીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બધી વાતની સાવધાની રાખવી જુલાબ લઈ કોઠાને સાફ રાખવો (૧) ઈંદ્રવર-ણાની જડ અથવા રેવચીની ખટાઈનો જુલાબ રાત સતી વળાએ ગરમ પાણી સાથે લેવો (૨) શિલારસને તમાકુના પાદડા ઉપર ચોપડી જરા ગરમ કરી તે પાદડુ ગોળી ઉપર મઢી કચ્છો બીડવો

પાણી ગોળીમાં ભરાય છે તેમાં ગોળી દાબવાથી કડકડ અવાજ થતો નથી અને મૂત્ર થોડી થોડીવારે આવ્યા કરે છે આ દરદવાળાએ પાણી થોડુ પીવુ જોઇએ એના ઉપર મોથ, જવનો આટો તથા ગાયનુ છાણ એ ત્રણે મેળવી અંડ ઉપર ચોપડવુ અંડમાં પાણી ઘણુ ભર્યુ હોય અને અંડ મોટા થતા હોય ત્યારે હોશિયાર દાક્તર પાસે અંડ ચીરાવી પાણી કઢાવવુ જોઇએ પછી આતમી અથવા ડામની દવા પીચકારી ભરી તેજા ચીરેલા છેદમાં પીચકારી મારી દવાનો ડામ મૂકવો ન મકે તો થોડી મુદતમાં પાણી પાછુ અંડમાં ભરાયા વિના રહે નહિ

એક હાથની લખેલી ચોપડીમાં લખ્યુ છે કે—"(૧) કાકચુના બીજ વાલ ઇંદ્રજવ વાલ ૩, કડુ તોલો ૧॥ એને દૂધ તોલા ૨૪ માં ઉકાળી તોલા ૪ રહેથી ઉતારી ગાળી લઈને પીવુ એમ બે ત્રણ અઠવાડીયા કરવાથી વધરાવળ જાય (૨) રાતી એરંડીનુ મળ લાવી વિધિપૂર્વક કડ બાંધવાથી વધરાવળ જાય (૩) ઘઉંનો લોટ પકવી અદરનો ગરભ ગાડરના દૂધમાં ચોળી ઉનુ કરી લેપ દેવાથી વધરાવળ જાય

પાડેરની. (૨) વ્રણ ઉપર એરંડતેલ નિત્ય ચોપડવું (૩) એરંડતેલમાં બાળહરડેનું ચૂર્ણ આપવું (૪) દૂધ અને એરંડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવું (૫) દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ બે માસા આપવું (૬) રાસ્ના ગળો ચિત્રક, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૭) તનુ ઇન્દ્રવરણા (ખારી કોઠીબી) ના મૂળનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું. એટલે ત્રણ દિવસમાં રોગી સારો થાય છે (૮) ઘોડાવજ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૯) તમાકુના પાદડા એટલા કિંવા શિલારસ ચોપડી બાંધવા બહુ ખરજ થાય તો છોડી નાખવા (૧૦) ઉડણીના ઝાડની અંતરછાલ બારિક કુટી વધેલા ભાગપર બાંધી નતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો એટલે ગુણ જણાય છે પછી નક્કી ગુણ આવતા સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાંધવો (૧૧) ઉચી છીકણી અને કળીનો નવો ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો એટલે ઉભરો થઇ છિદ્રમાંથી પાણી પડશે પછી ઉડણીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ લગાવી નતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો (૧૨) બીલામો અને હળદરનો ગાઠીયો એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાએ શેકવું (૧૩) વેગણીના મળ ઘસી લેપ કરવો (૧૪) ત્રિફળા (હરડે, બહેડા, આમળા) દૂધમાં આપવા (૧૫) નાદરખીના અને કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ કાઢી તે રસમાં તેટલુંજ ઘી નાખવું અને અગ્નિપર મુકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવું એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ આપી ઘી તૈયાર કરવું આ ઘી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોળી જીરવવું અને જૂની ઈંટ, કાળો પત્થર અગર નળીયુ તપાવી કપડામાં વીટાળી સહેવાય તેટલો શેક કરવો આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાનું દુખ તરત બંધ થાય છે (૧૬) બાજરીના પાદડા વાટી ગરમ કરી બાંધવા. (૧૭) ગાયના ઘીમાં સિંધવ નાખી વ્રણપર વારંવાર લેપ કરવો (૧૮) બીલામાના ઝાડના પાદડા થોડાક કુટી તેમા વાટી હળદર નાખી ગરમ કરી વ્રણ ઉપર ૭ દિવસ બાંધવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષમા—અરણી–૪, આમો–૨૪, ઇન્દ્રવરણા–૯, ઉંદરકાનું–૫ એરંડો–૧૦, કણઝી–૩, કાનફોડી–૭ ખપાટ–૬, ચિત્રો–૫, તમાકુ–૨, દારૂહળદર–૪, નળી–૧, નાદરખ–૩, પીલુ–૬, ભાંગ ગી–૪, બીલામો–૨૬, રાસ્ના–૨, કાનામણી–૨, વજ–૯, વતાનડી–૬, વાઘાટી–૧, શરપુંખા–૯, હરડે–૨૦, ૪૧ **વૃષણના સોજા** માટે—હરડે–૨૮ **વૃષણવાયુ** માટે—આદુ–૧૦ પ્રા૦ ઔ૦ મા.—આબરમીગ–૬

પથ્ય—ચોખા, જવ, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ, શેકટો
અપથ્ય—દહીં, અડદ ભારી અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન.

૫૨—વાયુના રોગ.

કારણ.—રૂક્ષ, શીત, અલ્પ પ્રમાણ તથા લઘુ એવા અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ,

પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્રાવ કરવાથી, એકદો ખાડા વગેરે કૂલગ માર્ગી ઓળંગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યંત માર્ગક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસ રક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મર્મસ્થાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, હાથી, ઉંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્રવાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થએલો બળવાન વાયુ નકામો સ્રોતમાંમાં ભરાઇ સર્વાંગમાં કિંવા એકાંગ વ્યાપનારા નાના તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે

પૂર્વરૂપઃ—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ, તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે તે જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે એટલે રોગાદિ ભેદે કરી સારા દેખાવામાં આવે છે, તેજ તેનું લક્ષણ જાણવું અપાન એટલે વાયુના ચંચલત્વથી સ્તંભ, સંકોચ, કંપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અલ્પત્વે કરી સ્થિતિ વિશેષ નિવૃત્તિ થતી નથી **નાના પ્રકારના વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ**—સંધિનો સંકોચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભંગ એટલે હાડકું ભાગ્યા જેવી પીડા, રોમાંચ, અસંબદ્ધ ભાષણ, હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું એટલે ડોક હાલતી ચાલતી રહી જવી, ખંજત્વ, પાંગળાપણું, કુબડાપણું, અંગ સોજો, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો શુક્ર તથા રજ (સ્ત્રીનું આર્તવ) નો નાશ, કંપ, અંગનો સોજો, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન એ અંદર જવા જેવું કિંવા વાંકું થઇ જવું ભેદવત્પીડા, સોયો ભોંકયા પ્રમાણે પીડા, શળ, આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થએલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના ભેદવડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે જેમકે કફ આવૃત્તિ થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે પક્વાશયમાં હોય એટલે આંત્રકૂજનાદિ કરે છે વાયુ રોગ ૮૦ પ્રકારનો છે તેના નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલા છે

૧. આક્ષેપક—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી હાથી પર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે તેમ વારંવાર શરીરને જે વાયુ ડોલાવે છે તે

૨ હનુસ્તંભ—વાયુ કોપ કરી હનુવટી (દાઢી) નો સ્તંભ કરે છે અને મ્હોડું ફરવી પકડી રાખે છે અથવા મ્હોડું વાંકા જેવું કરે છે તે

૩ ઉરૂસ્તંભ.—વાયુ, કફ તથા મેદમાં મળી પગની ઘુંટીઓમાં પ્રસરી, ઘુંટીઓ જડ કરી સજ્જડ પકડી રાખે છે તેથી કરી ઘુંટીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી તે

૪ શિરોગ્રહ.—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેષાઓ તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે આ વાયુ અસાધ્ય છે

૫ બાહ્યાયામ—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ધનુષ્ય જેવો વાળી દે છે તે

૬. અલ્પતરાયામ:—જે વાયુ ઉગ્ર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે

૭. પાર્શ્વશૂળ.—જે વાયુ કોષ્ઠને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામા શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૮ કટિગ્રહ.—જે વાયુ કમ્મરનો સ્તભ કરે છે તે

૯. દંડાપતાનક.—જે વાયુ દડની માફક ગાત્રોનો સ્તભ કરે છે તે

૧૦. ખલ્લી:—જે વાયુ પગ, પેટ, પેઢુ, કુલા, ઘુટીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે. ખલ્લી એટલે ખાલી

૧૧ જિહ્વાસ્તભ:—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તભ કરે છે તેથી કરી અન્ન પાણી મોટા કષ્ટે કરી ગળામા ઉતરે છે અને બોલાતુ નથી તે.

૧૨ અર્દિત—જે માણસ ઉચા પદાર્થોને હસ્તાદિકે કરી પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનુ ભક્ષણ કરે છે, ઘણુ હસે છે, અગ ઉપર ઘણો ભાર ઉચકે છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે ઉઘમા માણસનુ ગળુ, માથુ અથવા શરીર વાકુ, સુકુ, નીચુ રહી જાય, ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક,નાક, ઓષ્ટ, ગાલ, લલાટ અને આખોની સધિમા મ્હોઢુ વાકુ કરી નાખે છે, તેથી કરી ગળુ પણ વાકુ થાય છે, મસ્તક કપે છે, મ્હોડામાથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી, ભમરો અને આખો વાકી થાય છે તે

૧૩ પક્ષઘાત.—વાયુ અર્ધા અગમા જઇ શિરા (રગો) અને સ્નાયુનુ શોષણ કરી, સધિના બધનો શિથિલ કરતો અર્ધુ અગ ચેતનરહિત કરે છે તે. તેને અર્ધાંગવાયુ પણ કહે છે

૧૪. ક્રોષ્ટુશીર્ષ:—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ કુલાઓમા પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કરી તે સોજાથી કુલાઓ પાડાના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની અદર વદના ઘણી થાય છે તે

૧૫. મન્યાસ્તભ.—જે વાયુ કફાશ્રિત થઈ ગળુ સ્તભ જેવુ સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળુ અહી તહી ફેરવાતુ નથી તે

૧૬. પગુ વાયુ.—વાયુ કમ્મરમા પ્રસરી ઘુટીઓની મોટી શિરા સુધી જઇ માણસના બન્ને પગ લૂલા કરે છે તે

૧૭. કલાયખંજ:—જે વાયુવડે માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કપે છે તથા ચાલતા ચાલતા પગ વાકા સુઢા કરી ચાલે છે તે

૧૮ તૂની:—જે વાયુવડે પક્વાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે

૧૯ પ્રતિતૂની:—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ પક્વાશય અને મૂત્રાશયના સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૨૦. ખંજ:—જે વાયુ પગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણસનો પગ લૂલો કરે છે તે.

૨૧ **પાદહર્ષ**—જે વાયુ કફાશ્રિતે કરી પગોમા ઝઝણી કરે છે તે

૨૨ **ગૃધ્રસી.**—જે વાયુ પીઠ, કમ્મર, ઘુટીઓ, ઢુલા, પેઢુ અને પગને સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવત કરી, આ સ્થાનમાથી આ સ્થાનમા એમ વારવાર થોડો થોડો ફરતો છતા સ્તભ વ્યથા અને ક્લેશ કરે છે તે

૨૩ **વિશ્વાચી.**—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હાથેલી પાનેની જે આગળી તે ઉપરની માંડી શિરા સુધી પ્રવશ કરી, બાહુ પર્યત તે શિરામા વ્યાપી વાયુના કર્મના ક્ષય એટલે હાથ ઉચા થતો નથી વગેરે કરે છે તે

૨૪. **અપબાહુક:**—જે વાયુ બાહુમા જઈ બાહુસબધી નસોનુ આકર્ષણ કરી બાહુને સ્તભ કરે છે એટલે બાહુને જોરથી પકડી રાખે છે તે

૨૫ **અપતાનક**—જે વાયુ હૃદયમા જઇ દૃષ્ટિનો સ્તભ કરી જ્ઞાન નષ્ટ કરે છે અને કઠમાથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે, તથા તે વાયુ હૃદયમાથી નીકળવાથી માણસ સાવધ થાય છે, ફરી હૃદયમા જવાથી પુન માણસ મોહ પામે છે તે

૨૬ **વ્રણાયામ**—જે વાયુ અભિઘાત નિમિત્તે કરી ઉત્પન્ન થએલા વ્રણમા પ્રસરી તેથી પીડા કરે છે તે

૨૭ **વાતકટક**—માણસનો પગ ચાલતા ચાલતા ઉચો નીચો અથવા વાંકો ચૂકો પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ઘુટીમા જઇ વેદના કરે છે તે

૨૮ **અપતત્રક**—જે વાયુ ઉર્ધ્વગતિ થઇ હૃદય, મસ્તક, શખ તથા ગાત્રોને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણસ કપોત પક્ષી જેવો શબ્દ કરે છે તે

૨૯ **અગભેદ**—જે વાયુ સર્વ અગને પીડા કરે છે તે

૩૦. **અગશોષ**—જે વાયુ આખા શરીરનુ શોષણ કરે છે તે

૩૧ **મિણમિણ**—જે વાયુવડે માણસ નાકમા (ગુગણુ) બોલે છે તે

૩૨. **કલ્લતા**—જે વાયુવડે કરી કઠમાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે

૩૩ **અષ્ઠીલિકા.**—જે વાયુએ કરી ડુટીના નીચલા ભાગમા પાષાણ જેવી લાંબી ઉચી, ગોળ અને સચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ઘન એવી ગાઠ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળ, મૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ કરે છે અને સ્થળોએ વેદના બહુ હોય છે તે

૩૪ **પ્રત્યષ્ઠીલા**—તે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાઠ વાંકી તિરકસ લાબી હોઈ તેમા વેદના ઘણી હોય છે અને મળ મૂત્ર અને વાયુનો નિરોધ પણ થાય છે તે

૩૫ **વામનત્વ.**—જે વાયુ દુષ્ટ થઇ ગર્ભમા મળી ગર્ભને વિકૃતિ કરે છે તેથી માણસ નાનુ ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૬ **કુબ્જત્વ.**—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાથી પીઠને અથવા છાતીએ કુબડ આવે છે તે.

૩૭ **અગપીડ**—જે વાયુએ કરી સર્વાગે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે

૩૮. અંગશૂળ:—જે વાયુ સર્વાંગે શળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૩૯. સંકોચ.—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો સંકોચ થાય છે એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે

૪૦ સ્તંભ.—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તબ્ધ થાય છે તે

૪૧. રૂક્ષ.—જે વાયુ શરીર નિસ્તેજ કરે છે તે

૪૨. અંગભંગ:—જે વાયુથી અંગમાં મણકા થાય છે તે

૪૩ અંગવિભ્રંશ.—જે વાયુવડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાષ્ઠ જેવો ચેતન રહિત થાય છે તે.

૪૪ વિડ્ગ્રહ.—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે

૪૫ બદ્ધવિકટતા:—પકવાશયમાં વાયુ કુપિત થઇ મળને જાડા કરે છે તે

૪૬ મૂકત્વ—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાક્ષર મૂળેજ નીકળતો નથી (મુંગો) તે

૪૭ અતિજૃંભ.—જે વાયુ દુષ્ટ થઇ તે વિકારથી બગાસાં આવે છે તે.

૪૮ અત્યુદ્ગાર—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી ઓડકાર ઘણા આવે છે તે

૪૯ આંત્રકૂજન—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી આંતરડામાં ગડગડ શબ્દ કરે છે તે

૫૦ વાતપ્રવૃત્તિ.—જે વાયુ ગુદામાર્ગે વણોજ નીકળે છે તે

૫૧ સ્ફુરણ.—જે વાયુથી અંગ ફરકયાં કરે છે તે

૫૨ શિરાપૂરણ.—જે વાયુ શિરાગત થઇ નસોને ફુલાવે છે તે

૫૩. કંપ—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે.

૫૪ કાર્શ્ય—જે વાયુ આખા શરીરને કૃશ કરે છે તે

૫૫ શ્યાવતા.—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે

૫૬ પ્રલાપ:—જે વાયુના યોગે કરી માણસ અસંબદ્ધ ભાષણ કરે છે તે

૫૭. ક્ષિપ્ર મૂત્રતા—જે વાયુથી માણસને પેશાબ ઘણો અને વારંવાર થાય છે તે

૫૮. નિદ્રાનાશ:—જે વાયુ પ્રકટવાથી ઉંઘ આવતી નથી તે

૫૯. સ્વેદનાશ:—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે

૬૦ દુર્બલત્વ.—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે

૬૧ બલક્ષય:—જે વાયુના યોગે માણસ વણોજ શક્તિહીન થાય છે તે

૬૨. શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુગત થઇ ધાતુને ઘણીજ પાતળી કરી નાખે છે તે

૬૩. શુક્રકાર્શ્ય:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૪ શુક્રનાશ.—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ઘણીજ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૫. અનવસ્થિતચિત્તત્વ:—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.

૬૬ કાઠિન્ય:—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે.

૬૭ વિરસાસ્યતા—જે વાયુના યોગથી મુખમાંનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.

૬૮. કષાયવક્ત્રતા—જે વાયુથી મ્હોડું તુરૂં થાય છે તે

૬૯ આધ્માન.—જે વાયુ પક્વાશયમાં રહી ધમણના જેવું પેટ ફુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે તે.

૭૦ પ્રત્યાધ્માન.—જે વાયુ આમાશયમાં જઇ કફને મળી પેટ ફુલાવી પીડા કરે છે તે

૭૧. શીતતા.—જે વાયુના યોગે શરીર ટાઢું થઇ જાય છે તે (શીતાંગ)

૭૨ રોમહર્ષ—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અંદર રોમાંચ કરે છે તે

૭૩ ભીરૂત્વ.—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે

૭૪ ભેદવાયુ.—જે વાયુના યોગે સોય ભોંકાવા જેવી પીડા થાય છે તે.

૭૫ કંડુ—જે વાયુ શરીરે ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૭૬ રસાજ્ઞતા:—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામાં આવતો નથી તે.

૭૭ શબ્દાજ્ઞતા—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે

૭૮. પ્રસુપ્તિ—જે વાયુથી ચામડીપર સ્પર્શ કરવા છતાં સમજાતું નથી તે

૭૯ ગંધાજ્ઞત્વ.—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી તે

૮૦ દૃષ્ટિક્ષય—જે વાયુના યોગે દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે તે

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર—હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, અપતાનક એ વાતવ્યાધિ ઘણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અથવા કદિ સાધ્ય થતા પણ નથીજ પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થએલો હોઈ ઉપદ્રવ રહિત હોય તો તે સાધ્ય જાણવો એટલે ચિકિત્સા કરવી

અસાધ્ય લક્ષણ—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુની અંદર વિસર્પ, દાહ, શૂળ, મૂર્છા, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માંસ ક્ષીણ થાય છે તે વાયુ અસાધ્ય જાણવો જે વાતરોગોમાં સોજો ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય, નાના પ્રકારની પીડા, શરીરની વક્રતા, કંપ, પેટ ચડવું એ લક્ષણો થાય છે તે અસાધ્ય જાણવા

વાતરોગ ઉપર ઉપચાર.—(૧) પીળો કાંટાસરોઆ, દેવદાર અને સુંઠ એનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો એટલે વાયુથી શરીર અકડાઈ ગએલું

સંધિવાયુ ઉપર—એને સાંધિયો વા, સંગ વા તથા ગંઠીયો વા પણ કહે છે તે માણસના શરીરના સાંધાઓમાં થાય છે તેથી તે દુખે છે અને કોઇ કાળને સાંધાઓમાં સોજો પણ હોય છે તેમજ કોઇને સોડો પણ ઘાલે છે એ રોગ બે જાતનો થાય છે એકમાં તાવ આવે છે અને ગત દિવસ દુખાવો થાય છે એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઔષધ અસર કરી શકે છે બીજી જાતનો સંધિ-

હગે તે સાફ થઇ જોઇએ તેવી રીતે ચાલશે (૨) **મહારાસ્નાદિ કાઢો.**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પાળો કાટાસરીઓ, ચવક કરિયાતુ, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, રાતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડા-

---

વાયુ તાવ વગરનો હોય છે એમા દહાડે દરદ થોડુ થાય છે અને રાત્રે વધારે થાય છે અને તાવ મુદ્દલ આવતો નથી. એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઔષધ લાગુ થવુ કઠિન છે તાવવાળા સંધિવા ઉપર **ઉપચાર**—(૧) જો લાલ સોજો હોય તો તે દર્દીની ફસ્મ ખોલાવવી અને લોહી કમી કરાવવુ એથી આરામ થાય છે (૨) જો વ્યાધિ વાથી હોય તો લીંડીપીપર ટાંક ૧, દેવદાર ટાંક ૧ એ મેળે ખાય અને દેવદારનુ તેલ ચોળે તો આરામ થાય.

વગર તાવવાળા સંધિવાનો ઇલાજ—શકિતરી એળીઓ તોલો ૧ અને રેવચીની ખટાઈ તોલા ૨ એકઠા કરી ખાડી ઝીણા કરી રાત્રે સૂતી વેળા અથવા સવારે તોલો ા ગરમ પાણી સાથે ફાકવુ અથવા તેની ગોળીઓ વાળીને એટલાજ પ્રમાણમા ગળવી, એથી હલકા જુલાબ લાગશે એ રોગવાળાને ગરમ પાણીમા છાતી સુધી બેસાડવા ગંધકની ખાણના પાણીમા એટલે કુદરતી ઊના પાણીના કુંડમા બેસી નહાય તો ઘણો ફાયદો થાય

ધતૂરાના બિયાનુ ચૂર્ણ કરી પાશેર ગુગળમા આખા દિવસ મર્દન કરી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી દિવસ ૧૪ અથવા ૨૧ મા સંધિવાને મટાડે છે

ધનુર્વા ઉપર—કાળી તુળસી, ડુંગળી, આદુ તથા લસણનો રસ ભેળો કરી ત્રણ માસા પીવા આપવો અને બાકી રહેલો રસ અંગે ચોળવો ધનુર્વા બે જાતનો થાય છે તે બન્નેનુ સ્થાન મગજમા હોય છે એક માદા અને બીજો નર છે જે માદા છે તે ખુશ્ક છે એ દરદથી આદમીનુ શરીર કમાનની પેઠે પેચશ ખાય છે, તમામ રગો ખેંચાય છે અને કમ્મર, પીઠ તથા જાંઘ તૂટે છે એને કોઈ ધનકવા પણ કહે છે

લકવો—જેને લોકો પક્ષાઘાત કે અર્ધાંગ વાયુ અથવા વાણુ ફરી ગયુ એમ પણ કહે છે તેના લક્ષણ એ છે કે—એકજ તરફનો હાથ અથવા હાથ, પગ અને અધુ અંગ રહી જાય છે અને લૂલુ થઇ જાય છે કોઇનુ મ્હોડુ પણ બંધ થઇ જાય છે ને બોલાતુ નથી, અને કોઇને એકલુ ડાચુજ ફરી જાય છે એકલુ ડાચુ ફરવાના રોગને લકવો કહે છે એ લકવો અને અર્ધાંગ બે પ્રકારનો થાય છે એક તો હવામા ખુલ્લુ સુવા અથવા બેઠાથી અને નઠારો વાયુ શરીરને લાગવાથી થાય છે એ રોગવાળાનો ઝાડો કબજ હોય છે અને બીજી જાતનો અર્ધાંગ મગજમાથી રસવિકારના ઉપદ્રવથી થાય છે એ બન્ને જાતના રોગના **ઉપાય** એકજ રીતના છે તે—રેવચીનો શીરો માસા ૪, નજનો ભૂકો માસા ૪, શકિતરી એળીયો માસા ૪ અને વિલાયતી સાબુ માસા ૮ એ સર્વેને ખાડી કપડછાણ કરી તેમાથી ૬૦ ગોળીઓ વાળવી. પછી દરરોજ ૬ થી ૭ સુધી રાત્રે સુતી વેળા ગળાવવી. કદાપિ એટલાથી ઝાડો સાફ ન આવે

શીંગી, સુંઠ, ચીકણીમૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળુ અને ધોળુ અતિવિષ, કચોરા, ત્રિફળા, લીંડીપીપર, જવખાર, રક્તચંદન (રતાંજળી), ગરમાળાની શીંગોનુ મગજ, કાયફળ, કડાના મૂળની છાલ, ગળી માટોડી અને દશમળ, એ સર્વ સમ-

ના વધારે ગળાવવી, તેથી ઝાડો સાફ આવી ફાયદો થાય છે વળી નીચલા ઓષધો શરીર ઉપર ચાપડવા. ગાઇ છાલા કહાડેલી તોલા ગા, તલનુ તેલ તોલા ૧૦ અને ટરપેનટાઇન તેલ તોલા રાા એ ત્રણેને મેળવી જે હાથ કે પગ રહી ગયા હોય તે ઉપર દિવસમા બે ત્રણવાર ખૂબ જોરથી મસળવુ કેટલાક કહે છે કે એ રાગ થતાની સાથેજ તેને શક્તિ ઉપરાંત તલનુ તેલ પાતા રહેવુ જોઇએ જેથી બીજી દવાની જરૂર પડતી નથી.

કંપવા ઉપર.—પીપળાના વડવાઇ વાલ ૪, રાખનો ડીંડ વલ ૧ દિવસમા બે વખત પાવુ

કેડ દુખે તે ઉપર:—ખજૂર ટાંક ૬ અને ઘી ટાંક એકઠું કરી ખાય તો કેડમાનો વાનુ જાય (૨) હાડફળી કે જેની ફળીઓ લવંગના જેવી થાય છે તે દરરોજ દિવસ ૭ સુધી ખાવાથી કેડનો દુખાવો મટે ... એરંડાના મીંજની ખીર ગાયના દૂધમા રાંધીને ઘી અને ખાંડ નાખી આપવી પ્રથમ ટંક ૮ ના પ્રમાણથી આપવી પછી થોડે થોડે ચઢતા દરરોજ શેર ૦ા સુધી આપવી તો કેડનુ દુખ ટળે

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર—પારો ટાંક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાંક ૦ ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૩ અને મરી ટાંક ૬ ની કાજળી અક્કલકરો ટાંક ૧, ટંકણખાર ટાંક ૫, સુંઠ ટાંક ૬, ધતૂરાના બિયા ટાંક ૩, લીંડીપીપર ટાંક ૧૦ જાયફળ ટાંક ૩ અને લવંગ ટાંક ૩ લઇ ૨૪ પહોર સુધી આદાના રસની ભાવના આપતા જઇ ખરલ કરવુ પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે વાળવી એ ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ કફ, સુસ્તી, મંદાગ્નિ, વાતુક્ષય અઢારે પ્રમેહ અને નિર્બળતા એ રોગોનો નાશ કરે છે

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગોળી.—આમલસારો ગંધક ટાંક ૧ અને પારો ટાંક ૧ ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૧ અને મરી ટાંક ૧ ની કાજળી, ગયવાગી લવંગ ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૧ જાવત્રી ટાંક ૧, અક્કલકરો ટાંક ૧ એ સવને ઝીણા વાટી નાગરવેલના પાનના રસના તથા આદાના રસના ત્રણ ત્રણ પુટો આપવા. પછી તેની ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળવી તે નાગરવેલના કાથા ચુના સહિત બે પાનમા ગોળી ૨ નકી ચવરાવવી એથી ૮૪ પ્રકારનો વાયુ, બધિરા ચિત્તભ્રમ અને સુવારોગ જાય ભુખ લાગે ધાતુ પુષ્ટ થઇ નિર્બળતા જાય

સર્વ વાયુ ઉપર—(૧) લીંડીપીપર, અજમોદ, જીરૂ, શાહજીરૂ સિંધવ સંચળ આગરીયુ મીઠુ, સચળ, જવખાર ચિત્રકછાલ, ગજપીપર, પીપળીમૂળ અજમો, સુંઠ અને હીંગ સમાનભાગે લઇ ચીણના રસમા વાટી ગોળી પૈસા ૧ા ભારની વાળી તે વાયુ ઉપર ખાવી (૨) સુંઠ ટાંક ૯, હીંગ

ભાગ લઇ તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો આ કાઢો સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો શૈત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગોની અંદર સણકા, કંપવાત, ખલ્લીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીપદ,

---

ટાંક ૪, સંચળ ટાંક ૬, ખુરાસાની વજ ટાંક ૬ અને લવંગ ટાંક ૦॥ નુ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુ માત્ર જાય, મરડો બંધ થાય.

વાતવિધ્વંસક તેલ—કટાળો થુવેર ધતૂરો, આકડો, કરેણ, કડવો લીમડો, સરગવ, કાળો ભાંગરો, એરંડો, અરણી, ગીગણી, ભોરીંગણી, ખાખરો, મહેંદી, કારેલી નગોડ, ઘોડાવજ એ ઔષધોના લીલા પાદડા લાવી દરેકનો રસ એકેક શેર કહાડવો તથા લોદર, માલકાંગણી, આમોદ એ ઔષધોનો જુદો જુદો કરેલો કાઢો એકેક શેર લેવો એ બધાની બરાબર ગાડરનુ દૂધ અને થોડો કુવારનો ગુકાબ તથા તલીયુ તેલ શેર ૪ લેવુ લીલા સરગવ ન મળે તો સરગવનુ તેલ શેર ૧ લેવુ એ સઘળુ એકત્ર કરીને કઢાઇમા નાખી તેલ સિદ્ધ કરવુ એ તેલ તૈયાર થએ જાડા લુગડાથી ગાળી લઇ તેમા કપૂર તથા કસ્તૂરી નાખવી આ તેલ હરેક જાતના વાના દુખાવા ઉપર શરીરે ચોળવુ તેમજ સોજા ઉપર ચોળી ઉપર શેક કરવો એ તેલ કાનમા નાખવાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય તો પણ રામબાણ જેવી અસર કરે છે

નખતેલ (ટરપેન્ટાઇન), દેવદારનુ તેલ, એરંડીયુ, અળશીનુ તેલ, સરસીયુ અને મીઠુ તેલ, એ સઘળી જાતના તેલથી વાયુ મટે છે કેરોસીન તેલમા વાટેલી રાઇ મેળવી શરીરે સારી પેઠે ચોળી તડકો ખવરાવ્યાથી પણ આરામ અસર થાય છે પરંતુ જ્યુબીનુ (કાબર્ગીનુ) તેલ કડુ હોવાથી તે માફક ન પડે તો શરદી પેદા કરે છે

ગુગળપાક—પ્રથમ છુવારી ખારેક શેર ૦॥ લઇ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખીને સવારે તે ખારેકોને ભાંગ્યા વગર ઝીણી સાણસી કે ચીપીયાવડે તેમાથી ઠળીયા બેસી કહાડવા પછી તેમાથી સારી જોઇને ૭ ખારેક લઇ તેમા સમાય તેટલો શુદ્ધ ગુગળ ભરી તેને બીજી ખારેકના કકડાની બંધ બેસતી ડગળી બેસારી તેના દરેકના ઉપર ઘઉંનો લોટ જુદો જુદો ચડાવવો ત્યાર પછી એકજ બાખડી ભેંસનુ દૂધ શેર ૫ થી ૮ સુધી હોય તેટલુ લઇ કડાઇમા નાખી ચુલા ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લોટ ચડાવેલી ૭ ખારેકો એક પછી એક એમ છુટી છુટી એકી વખતે નાખવી ત્યાર પછી તે ખારેક દાઝે નહિ તે રીતે ધીમે ધીમે હલાવતા રહીને માવો કરી નાખવો. માવો કરતા જો ખારેક ફુટીને તેમાના ગુગળનો કણ દૂધને લાગશે તો દૂધ બગડી જશે અને એ બધુ નકામુ જશે, માટે તેમ નહિ થવા બાબતની ખાસ કાળજી રાખવી તે માવો તૈયાર થયા પછી બેરીગુદ શેર ૧ (પણ સ્ત્રીઓ માટે હોય તો બાવળીઆનો ગુંદર લેવો), સુંઠ શેર ૦॥, પીપરીમૂળ તોલા ૫, લીંડીપીપર તોલા ૨॥, જાયફળ નંગ ૧, તીખા તોલા ૨॥, તજ તોલા ૨॥, જાવત્રી તોલો ૦॥, અક્કલકરો તોલો ૦॥, ધોળીમુસળી તોલા ૫, (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો કાળીમુસળી લેવી) પંજાબી સાલમ તોલા ૫, ચોપચીની શેર ૦।, (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો આ બે ચીજો ન નાખવી)

આમવાત, સંપૂર્ણ સુવારોગ, સુપ્તિવાત. જીહવાસ્તંભ. અપતાનક, દુખાવો, કલીબવાત. આક્ષેપક કુબ્જવાત. ગોઝો, આટોપ. અપતંત્ર, અર્દિત, ખુડવાત (વાતકંટક), હનુગ્રહ. ગૃધ્રસી પાદશૂળ અને વાતશ્લેષ્મ વ્યાધિનો નાશ કરે છે (૩) **બીજો** પ્રકાર —રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસો ૧ ભાગ, ખળદાણા, એરંડમૂળ, દેવદાર, કચોરૂ, વજ, અરડુસી, સુંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગળો, વધારો, સુવા, ગોખરૂ આસગંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, લીંડીપીપર, ધાટઅરીયા, ધાણા, રીંગણી અને ઉભીરીંગણી એ સમભાગ નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગુગળ, અજમોદ કિંવા એરંડતેલ નાખી આપવો એટલે **સર્વાંગવાત, કુબ્જવાત, પક્ષાઘાત, અપબાહુક, ગૃધ્રસી, આમવાત. શ્લીપદ, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આધ્માન, જંઘાવાત, જાનુવાત, અર્દિત શુક્રદોષ, મેઢ્રવાત વંધ્યાના યોનિરોગ,** એટલા રોગનો આ કાઢો નાશ કરે છે આ કાઢો **ગર્ભધારક** છે (૪) મોટી ચીકણીના મળ અને સુંઠનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવા જેથી **શીતવાત. કંપવાત** અને દાહનો એ દિવસમાં નાશ થાય છે (૫) પંચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢો **મન્યાસ્તંભ** વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસગંધ, ચિકણુ, મોટી ચિકણુ, લઘુ ચિકણુ, બોર લઘુ બોર, રાસ્ના એ ચીજોનો કાઢો પાવો તે **વાતનાશક** છે (૭) બાલામાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો **ચતુર્થાંશ** શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમાં સાકર અર્ધા તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવું એટલે **સર્વ વાયુનો** નાશ થાય છે એ કાઢાનું **સમીહાવાનળ** એનું નામ છે (૮) કડવી ઇદ્રવરણી અથવા કવડળીના મળ લીંડીપીપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ભક્ષણ કરવા એટલે **સંધિવાત નામે** વાયુનો નાશ થાય છે (૯) દશમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવા અથવા એનુંજ નસ્ય કરવું એટલે **તનુર્વાતનો** નાશ થાય છે. (૧૦) એરંડમળ બીલીના મળ રીંગણી, ઉભી રીંગણી મચળ મરી, સુંઠ લીંડીપીપર હીંગ બાજોરાના મળ અને સિંધવનો કાઢો આપવો એટલે **તનુર્વાતનો** (તાણનો) નાશ થાય છે (૧૧) અડદ કૌવચના મળ, એરંડમળ અને લઘુ ચીકણુમળ એ સર્વનો કાઢો હીંગ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી આપવો, એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે (૧૨) અડદ ચિકણુમળ કૌવચના મળ લઘુરોહિસ ઘાસ, રાસ્ના આસગંધ અને એરંડનો કાઢો હીંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો

લાખર તોલા ૨ા એ સવળી ચીજો ખાંડી માવા અને ખારેકને જુદી જુદી કરી નાખી તેમાં ભેળવી તેમાં સાકર શેર ૨ ખાંડલી નાખવી પછી ગોળ શેર ૨ અને ઘી શેર ૩ મેળવી તેમાં તે નાખીને લાડુ રોજ ૦ા થી ૦ાા સુધીના વજને બાંધી દરરોજ એકેક ખાવા **પરહેજી** ખાય તેનાથી **બમણા** દિવસ સુધી ખાટુ ખાર તેલ મરચુ તથા ગચરકા આવે તેવી ચીજો તજવી. ગરમ વસ્તુ વિચારીને ખાવી આ પાક શિયાળામાં ઉપયોગી છે એ વાયુના તમામ દરદો નાબુદ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે

તે **પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તભ, કર્ણનાદ** અને **અર્દિતવાયુ**નો ૭ દિવસમા નાશ કરે છે (૧૩) ગળનુ ચૂર્ણ કરી તેનુ નલિકાયત્રવડે તેલ કહાડવુ અને અગે મર્દન કરવુ એટલે **પક્ષાઘાત** વાયુનો નાશ થાય છે (૧૪) કડવા ઘોળા કોળાના બિયા વાટી તેનો કિંવા કડવા લીમડાના બિયાના તેલનો લેપ કરવો એટલે **પક્ષવાયુનો** નાશ થાય છે (૧૫) સુઠનુ ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમા શેકવુ પછી લસણ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમા નાખવુ અને અગ્નિબળ જોઇ તે આપવુ એટલે **પક્ષાઘાત, હનુસ્તભ, કટિભગ, બાહુપીડા** અને **વાતરોગ**નો નાશ થાય છે (૧૬) અડદનો લોટ કિંવા વડા માખણ સાથે ખાઇ દશમૂળનો કાઢો પીવો (૧૭) લસણનો કલ્ક તલનુ તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળા, કડવા લીમડાની લીબોળીઓ, અરડુસી અને કડવા પડોળાનો કાઢો કરી તેમા ગુગળ નાખી તે કાઢો આપવો. એ ત્રણે **અર્દિતવાયુનો** નાશ કરે છે (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમા હીંગ, જીરૂ, સિંધવ, સચળ અને ત્રિકટુ એ દરેક એકેક માસો લઇ ચૂર્ણ કરી રાખવુ પછી યથાશક્તિ ભક્ષણ કરવુ એનુ અનુપાન એરડમૂળનો કાઢો ઉપરનુ આપવુ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિનો સેવન કરવાથી **સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતત્રક, એકાંગવાત, સર્વાંગ વાત, ઉરૂસ્તભ, ગૃધ્રસી, શૂળ, હૃદ્રોગ, કૃમિ, કટિરોગ. પૃષ્ઠિરોગ** અને **પેટની** અદરના વાયુનો નાશ થશે (૨૦) **હનુગ્રહ, હનુસ્તભ** અને **માન (ગળુ)** નો **સ્તભ** તથા **અર્દિતવાયુ** એ ઉપર દશમૂળ અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો, કિંવા પીપળાના રસમા લીંડીપીપર નાખી તે રસ આપવો (૨૧) લસણ ફોલી તેની કળીઓ તલના તેલમા વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવુ, એટલે **હનુસ્તભ** દૂર થાય છે (૨૨) એરડતેલ ગોમૂત્રમા નાખી એક મહિના પર્યંત સેવન કરવુ, એટલે તે **ગૃધ્રસી** અને **ઉરૂસ્તભનો** નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિંવા ઘીમા આદુ અને વગડાઉ લીંબુનો રસ પાવા કિંવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવા, એટલે ઘુંટણ, પીઠ અને હાડ એ ઠેકાણાનુ શૂળ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે (૨૪) એરંડીઓ છોલી કુટી તેની દૂધમા લાપસી બનાવી સેવન કરવાથી **કમ્મરનુ શૂળ** અને **ગૃધ્રસીનો** નાશ થશે (૨૫) બકામલીમડીના મૂળનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો, એટલે **ગૃધ્રસીનો** નાશ થશે. (૨૬) અરડુસી, દતીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરડીયુ મિશ્ર કરી પાવો, એટલે જેનુ **ચાલવુ બધ થયુ હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય** એવો **ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી** શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે. (૨૭) **મહાગ્નિ ઉપર** કરેલો કાળી નિર્ગુંડીના પાદડાનો કાઢો પાવો એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આસગધ અને ખડીસાકરનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ, એટલે **કટિશૂળનો** નાશ થશે (૨૯) ગળો અને ત્રિફળાના કાઢામા ગુગળ નાખી તે પાવો, અથવા ૪ તોલા દૂધમા ૧ તોલો એરડતેલ અથવા વરધારાનુ ચૂર્ણ સેવન કરવુ, એટલે **ક્રોષ્ટુશિર્ષનો** નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ તેલ ઘી, કિંવા સાઠી ચોખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણ ચડવી, એ પ્રમાણે સાત દિવસ ભક્ષણ કરવાથી વાયુથી થએલો **વ્યાધિ, વિષમ-**

જ્વર, શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્લીહા અને હાથ, પાગ તથા મસ્તકની અંદરનું શૂળ અને શુક્રદોષનો નાશ થાય છે (૩૧) સુંઠ, એરંડમૂળ દેવદાર, કાંટાસરીઓ અને ગળોનો કાઢો પીવાથી અસ્થિગત અને સંધિગત વાયુનો નાશ થાય છે (૩૨) આમળીઓ, ખસખસ, ખારેક, મેથી નસ સુવા વરીઆળી, ચોકબી, બદામ, ગુંદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઇ એના બબ્બે તોલાના લાડુ કરવા તેમાંથી સવારે એક ભક્ષણ કરવો તે કટિવાયુનો નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે (૩૩) પીપળીમળ દૂધમાં વાટી તેમાં અરડુસીનો રસ નાખી આપવો, એટલે જિહ્વાવાત (ઘણા ઓડકાર આવવા) નાશ પામે છે (૩૪) લઘુરાસ્નાદિ કાઢો:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, વજ સુંઠ ધમાસો, હરડે, અતિવિષ, નાગરમોથ, શતાવરી અને અરડુસીનો કાઢો પ્રાશનાર્થ આપવો એટલે ઉત્તરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સન્નિપાત અને મજ્જા, અસ્થિ અને સ્નાયુનો વાયુ તથા સર્વાંગ વાયુ એ નક્કી નાશ પામે છે (૩૫) આભાદિ ચૂર્ણ—બાવળના બિયાં, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહાશતાવરી, સુંઠ, વરીઆળી, આસગંધ, ભોરણી વરધારા, અજમો અને અજમોદ એ સર્વ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી યૂષ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીંના કુચા એમાંના એક અનુપાનમાં ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવું એટલે અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા અને કમ્મર એ ઠેકાણાંનો વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હનુગ્રહ અને કોષ્ઠગત રોગનો નાશ થશે એ ચૂર્ણ સર્વવ્યાધિનાશક છે (૩૬) અજમોદાદિ ચૂર્ણ આપવું (૩૭) અજમોદાદિ ગોળી—અજમો લીંડીપીપર, વરીઆળી, નાગરમોથ મરી અને સિંધવ એ દરેક એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારા ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોના ચૂર્ણ લઈ ગોળના પાકમાં ગોળીઓ બનાવવી તે ગરમ પાણીમાં ખાવી, એટલે સન્નિપાત, આમવાત, સંપૂર્ણવાત, આઢયવાત, હનુસ્તંભ, શિરોવાત, અપતાનકવાત અને ભ્રકુટી, આંખ, કાન, નાક અને જીભનો સ્તંભ, પંગુવાત, સર્વાંગવાત એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ અને પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે (૩૮) મરીનું ચૂર્ણ, ઘી તથા તુળસીના રસને લઘુ મૃગાંક કહે , એ સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરે છે (૩૯) લસણપાક—લસણની કળીઓ કાઢી ૬૪ તોલા લઇ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઈ તેમાં તે લસણ નાખવું તેનો સારો પાક થઇ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર, સુંઠ, મરી લીંડીપીપર ચવક, ચિત્રકમળ, હળદર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર નાગકેસર, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ દારૂહળદર, ભોરણી, વરધારા પુંડરમળ અજમો, લવંગ, દેવદાર, ભારંગી, ગોખરૂ કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા શતાવરી, ચોખરૂ આસગંધ અને કોચના બીજ એ દરેકના તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણ લઈ તેમાં નાખી તૈયાર કરવો આ લસણપાક અગ્નિ અને બળ જોઇ સેવન કરવા એટલે સંપૂર્ણ વાતનાશ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ઉદરરોગ, ઉલટી, અરોચ, ગોળો, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, ભગંદર, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બલક્ષય,

હેડકી, દમ, ઉરસ, **અપતંત્રકવાયુ**, **ધનુર્વાત**, **અંતરાયામ**, **પક્ષાઘાત**, **અપતાનવાયુ**, **અર્દિતવાયુ**, **આક્ષેપકવાયુ**, **કુબ્જવાયુ**, **હનુગ્રહ**, **શિરોગ્રહ**, **વિશ્વાચી**, **ખલ્લી**, **ગૃધ્રસી**, **પંગુ**, **સંધિવાત**, **બધિરપણું** અને **સંપૂર્ણ શૂળ** એ સર્વે રોગોનો આ **લસણપાક** અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે વળી આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ **હાથીનો સિંહની** પેઠે નાશ કરે છે તથા **કફવ્યાધિને** શાંત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે (૪૦) **વાતવ્યાધિ** ઉપર નિર્ગુંડીના પાદડાની થેપલી બાંધવી (૪૧) ઇંદ્રજવ, ચિત્રો અને સુઠનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું તે સંપૂર્ણ **વાતવિકારોનો** નાશ કરે છે (૪૨) દશમૂળના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં **તેલ સિદ્ધ** કરી તે અંગે ચોપડવું, એટલે **અનેક પ્રકારના** વાયુનો નાશ થાય છે (૪૩) માલકાંગણી ચંદ્રસૂર (વગડાઉ મેથી), કલૌંજી જીરૂ, અજમો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું એટલે સર્વ પ્રકારના **વાતવ્યાધિનો** નાશ થાય છે (૪૪) **નારાયણ તેલ**—શતાવરીના મૂળનો રસ તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવરણા, અરલુ, દેવદારુ શિલાજીત, જટામાસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલ વગેરેમાં નાખી તેલ **સિદ્ધ** કરવું એ **સિદ્ધ થએલા** તેલને **નારાયણ** તેલ કહે છે એ અનેક પ્રકારના **વાતવ્યાધિ** ઉપર **અભ્યંગાર્થે** (મર્દન કરવા અર્થે) યોજવાથી ઘણુંજ હિતકારક અને ગુણાવહ થાય છે (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર ગરુની ઝીણી ભૂકી લગાવી પાટો બાંધવાથી **ચમક થવો**, **અંગ પકડાઇ જવું** વગેરે **વાતવિકારો દૂર થાય** છે (૪૬) વાયવરણાના પાદડા બારિક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર એના પાદડા બાંધવા એટલે **ઢીંચણ**, **સાંધા** વગેરે અકડાઇ ગએલ હોય તે છૂટે છે અને **ચમક** તથા **બળતરા** પણ બંધ થાય છે (૪૭) વિશેષ વપ અને ગુગળ એકત્ર વાટી પાણીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર અમાળીઓ ચોટાડવા, એટલે તેના લેપવડે **અનેક પ્રકારની વાતવેદના** અને સોજો એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે (૪૮) બાવળીઆની અને અરગવાની છાલ બારિક કુટી, અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઇ ગયો હોય તે જગોએ તેની થેપલી બાંધવી એમ બે ત્રણવાર પાટો બાંધવાથી ગુણ આવે છે (૪૯) **માષતેલ**.—અડદ ૬૪ તોલા લઇ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમાં બાફવા ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે તેમાં તલનું તેલ ૬૪ તોલા અને જીવનીય ગણના આઠ ઓષધો (ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદ, મહામેદ, કાંકોલી, ક્ષીરકાંકોલી, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ), વરીઆળી, સિંધવ, રાસ્ના, કૌવચના બિયાં, જેઠીમધ, બળદાણા, સુંઠ મરી, લીંડીપીપર અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેક ચીજો તોલા તોલો લઇ તેનો કલ્ક કરી તેવડે તેલ **સિદ્ધ** કરવું તે તેલ **પક્ષાઘાત અર્દિતવાયુ**, **કર્ણશૂળ**, **બાધિર્ય (બહેરાપણું)**, **તિમિરરોગ**, **સન્નિપાતજ રોગ**, **હસ્તકંપ**, **શિરકંપ**, **બાહુશોષ**, **અપબાહુક** અને **કલાયખંજ** એ રોગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાડવું **બસ્તિકર્મ** એ વિષયમાં પણ યોજવું એ **માષતેલ ઊર્ધ્વજત્રુગત** રોગ નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે (૫૦) **લઘુમાષતેલ**:—અડદ, સિંધવ,

ચિત્રકમૂળ, દશમૂળ, હીંગ, વજ, શતાવરી, અને સુંઠ એ પદાર્થો લઇ તૈલ **સિદ્ધ** કરવું તે સર્વ **વાતનાશક** છે (૫૧) **કલ્યાણકાવલેહ**—હળદર, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂ, અજમોદ, જેઠીમધ અને ઘીનો **લેહ** (ચાટણ) એક દિવસ સેવન કરવાથી તે **બહેરાપણું, તોતડાપણું** અને **બોબડાપણાનો** નાશ કરી **નોબત** જેવા ગંભીર અથવા **કોકિલ** જેવો મંજુલ શબ્દ કરે છે (૫૨) આદુનો રસ ૧ ભાગ, સરગવાનો રસ ૧ ભાગ, બકરીનું દૂધ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર એ સર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાખી કઢવવું પાણી બળી જઇ તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાખવું એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ઘણુંજ ગુણકારક છે (૫૩) પીપળીમૂળ, ચિત્રક, લીંડીપીપર, સુંઠ, રાસ્ના અને સિંધાલુણનો કલ્ક કરી આકડાના કાઢામાં તેનું તેલ સિદ્ધ કરી શરીરને ચોળવું, એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગોમાં—વાયુ, સવાંગવાયુ અને વાતવિકાર માટે:—અજમોદ–૪,૭, અરજુન સાજડ–૧૨, અરડુસો–૬, આકડો–૨૭ ૨૯, ૩૧, આસંધ–૧૪, ૧૭, ઇન્દ્રજવ–૨૨, કડુ–૪, કામાળુ–૧૧, કાળીજીરી–૭, કાંટાસ-રીઓ–૯, કાંડાળી–૫, ગળો–૨૨, ગોરખમુંડી–૩, ચણોઠી–૧૬, ચિત્રક–૧૮, તજ–૧, તુળસી–૪ ૧૦, નારી (કીડામારી)–૧, નાળીએરી–૧૦, પીલુ–૨, ફુદિનો–૩, બાફળી (હિંગોત્રી)–૨, માકડી–૨, માલકાંગણી–૩, મોરવેલ–૩, રાઇ–૦, રાસ્ના–૦ ૪ ૫, લસણ–૭, ૧૭, લીંડીપીપર–૧, ૩૧, વગડાઉ અજમો–૧, વાયવરણો–૧, ૧૨, સમુદ્રશોક–૧, સરગવો–૧૬, સવા–૧, હરડે–૪૪, હાડસા-ખળ–૨ **આક્ષેપક, સંતત્રાતુગત વાયુ** માટે—રાસ્ના–૪ **હનુસ્તંભ** એટલે **જાડું રહી ગયું** હોય તે તથા **હનુગ્રહ** માટે—આદુ–૩૧, ચુકો–૧, પીપળો–૨૩ **ઊરૂગ્રહ** અને **ઊરૂસ્તંભ** માટે—આકડો–૩૨, આસંધ–૧૬, એરંડો–૨૦, કણજી–૧૦, દેવદાર–૧ નાળીએરી–૧૪, લીમડા (કડવો)–૩૮ **પૃષ્ઠ, ઊરૂ, ત્રિક એટલે બરડો, કટીમાના વાયુ** માટે—આદુ–૩૧, ચુકો–૧ **બહલી** એટલે **બાલી, મોહરી** માટે—કણજી–૪, કપૂર–૭, ગજકર્ણી–૩, ચણોઠી–૧૦, ચુકો–૧, ધરો–૪ **જીહ્વાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડ્ય, મૂકત્વ** એ માટે—ભીલામો–૧૯ **અર્દિત વાયુ** માટે—રાસ્ના–૧ લસણ–૧૧ **પક્ષાઘાત** એટલે **લકવો** કે **અર્ધાંગ વાયુ** માટે—અરણી–૯, આદુ–૩૫ ખસખસ–૮, ધતૂરો–૧૪, ભીલામો–૨૯, રાઇ–૯, રાસ્ના–૧, રેણુકા–૨, સમેરવો–૧૨, સાજડ–૫ **મન્યાસ્તંભ** માટે—રાસ્ના–૧ **પગ વળે છે તે માટે.**—કરબળ–૨ **ગુડધી** એટલે **ઢીચ-ણના સોજા** માટે:—આકડો–૧૬, કાકડી–૨, દક્ષણી થુરીઓ–૩, નાગલી–૪, શેનડી–૧૬ **ઘુંટણ રહી જવા** માટે:—આકડો–૧૧, ભુયશિરડ–૨ **ગૃધ્રસી વાયુ** માટે—અસાળીયો–૪, આદુ–૩૧, એરંડો–૧૬, ૨૦, ચુકો—૧, બકામલીમડી–૨, હરડે–૪૧ **અપતત્રક વાયુ** માટે:—મહુડો–૧ **ધનુર્વાત** એટલે **તાણ આવે** છે તે માટે—અરડુસો–૧૦, ખજૂરી–૧૨, તુલસી–૨૨, ભાગરો–૪, સમેરવો ૧૩. **સંધિ વાયુ** માટે—અરણી–૯, ઇન્દ્રવરણા–૮, એરંડો–૧૧, કામાળુ–૩, ગોર-

ખપુડી–૬, શુવેર ત્રણધાગીયો–૧, નગોડ–ર પીલુ–૫, બાખ–૧, ભીલામો–૨૯, માકડી–૩, વછનાગ–૧, વામનવલ–૮, શ્રાવડ–૧, સારફળ–ર, હાડસધી–૩ **વાયુથી અગર શરદીથી સણકા આવે તે માટે:**—આકડો–૧ ગુગળ–૪, ફાગળો–૬, ભીલામો–૧૮ **વાયુથી હાથ પગે કળતર થાય** તે માટે —પરિપાક ૧, મેથી–૧ **કટિશૂળ એટલે કેડના ફાટવા** માટે —અમાળીયો–૪, એરંડો–૩૮, મગગવો–૧૫ **શરીર વાંકું થાય** તે માટે —ઉંદરકની ક–૧, ગ–૬ **પેટમાંના વાયુ** માટે —એરંડો–૧૫, ખસખસ–૪ **વાયુએ અતિશય જોર માર્યું હોય** તે માટે—કુબો–૩ **દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને દુખતા ભાગ** માટે —કપૂર–૧૨, કાનફાડી–૫, ખસખસ–૩ **પગના સાંધા પકડાઇ ગયા હોય** તે માટે —ખાખરો–૧૦ **વાયુના યોગે અંગ બહેરૂ થયુ** હોય તે માટે —ધોળો ચંપો–૧ **કળતર થાય** તે માટે —તુવરફળ–ર **અંગમાં કળ લાગે** તે માટે.—મિરજોળી–૨ **તિડક એટલે દુ:ખ** માટે.—અળવી–૩ **કંપવા** માટે — ટગિયાતુ–૪ **વાયુનો વિકાર કદિ ન થવા** માટે —કળથી–૧, મરી–૧૬ **વાયુબદ્ધ શરીર હોય** તે માટે—અગથીઓ–૭

જુઓ પ્રા૦આ૦મા —**અર્ધાંગ, અર્દિત, પક્ષઘાત અને બીજા વાયુ** માટ —બીગબહોટી–૫ **સંધિવાયુ** માટે—વાઘની ચરબી–૨ **વાયુથી અંગ સણગા નાખે તે માટે** —સાબરસીંગ–૧

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નળબધ વાયુ ઉપર ન ૧૮ કવાથપ્રયોગની ટીપમા શન્યવાયુ ઉપર ન ૧ મધીવા ઉપર ન ૬

પથ્ય—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ઘઉ, અડદ, એક વષના જૂના સારા ચોખા, કળથીનુ કઠણ, પંડોળા, સરગવા, લસણ, દાડમ, કેરી, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ એવા ભક્ષ્ય પદાર્થ **અપથ્ય**—ચિંતા, જાગરણ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, બરી કોદરા, સામો, ગજાણુ, કાગ, ચોળા, મગ, જાબુ, નોપારી, વાલ તાડફળ, કાગેલા, કડુ ધાન્ય, પત્રશાક, ઉબરા, ટાઢુ પાણી, વિરુદ્ધાન્ન, ક્ષાર, ગુંદ માસ, રક્તસ્રાવ, તુરા, કડવા અને તીખા રસ મૈથુન, વાહનપર ફરવુ

૫૩—વાઈ.

જુઓ ગોથું પૃષ્ઠ ૬૧૪

૫૪—વાળો.*

વાળાની ઉત્પત્તિનુ કારણ:—જેમા ઘણુ જીવતુ પાણી નથી હોતુ, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમા કપડા વગેરે ધોવાતા જાય છે, એવા જે નાના

* જ્યારે શરીરમાથી વાળો નીકળવાનો હોય છે ત્યારે પ્રથમ જ્યા વાળાનુ ગુચળુ હોય તે ઠેકાણે નાની ગાઠ દેખાય છે, પછી બે ત્રણ દિવસમા તેને આખા શરીરે શીળસ થઇ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી દાઝયા હોય એવા દેખાવની નાની ફોડલી થાય છે એ ફુટયા પછી તેમાથી વાળો નીકળે છે એ સપૂર્ણ

તળાવ અથવા વહેળાનું અને ગંદવાળું પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમા વાળો ઉત્પન્ન થાય છે વાળાના વાગે મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફુટે છે અને તેમાથી સૂતર જેવો લાંબો અને વાળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તે પેલા ક્ષતથી હળવે હળવે બહાર નીકળે છે અને તે તૂટવાથી વધારે કોપ પામે છે પુન. સ્થાનાંતર ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર નીકળવાથી તાવની શાંતિ થાય છે આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે વાળો હાથના કિવા પગના ધક્કાએ દુખાવાથી કિવા તૂટવાથી અંગ અમળે છે કિવા વાતુ કરે છે વાળો શરીરમા ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે પહેલા કોઈ કોઈના અંગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફોલ્લી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ફરી શરીરમા ઘણી આગ થાય છે એને શીળસ (શીતપિત્ત) પણ કહે છે

સ્નાયુકનું રૂપ:—વાતાધિક વાળો કાળો અને રૂક્ષ હોય છે તેમા મણકા આવે છે પિત્ત કરી લીલો અને પીતવર્ણ હોય દાહયુક્ત હોય છે કફ કરી જાડો, મોટો, જડ એવો હોય છે દ્વિદોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે બે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે લોહીથી થાય છે તે આરક્તવર્ણ હોય છે તેમા દાહ ઘણો થાય છે તથા ત્રિદોષથકી થાય છે તે ત્રણે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે વાળા ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા

નીકળી જાય તો ઠીક પરંતુ જો તે સંપૂર્ણ નીકળી ગયા પહેલાજ તૂટી જાય છે તો તે અંદરથી પાક વધારી બીલા (ગાંઠા) ઉત્પન્ન કરે છે જે લાંબી મુદત સુધી રૂઝાતા નથી એ બોલાની બીમારીથી કેટલાકના શરીરે ખોડ પણ આવે છે અને કેટલાક મૃત્યુવશ પણ થાય છે માટે વાળાના દરદમા જેમ બને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઈએ

ઉપાય—(૧) શીતળ રાખવા કે તેજ વખતે દરદીને ઘી શેર ૦॥ મા મરી તોલા ૮ નાખી પાઈ દઈ ખૂબ ઓઢાડી સુવાડી રાખવા એવી વખતે ઉતરી થઈ ફોલ્લા નીકળી જશે તો તેની અડચણ નહિ પણ તેને આખા શરીરે પરસેવા વળશે એટલે તમામ વાળા બળી જઈ આખી ઉમ્મરમા તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ. (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલાજ ઉપાય સર્વોપરી છે અથવા તે વાળાને ત્રાંબાના પતરા ઉપર રાખી વીંછીનો ડંખ લગાડવા એટલે વાળો તુરતજ નીકળી જશે (૩) બીલીપત્ર ૧૦ ધતુરાનું પાદડું ૦॥ અને ફટકડી ૭ આનીભાર લઈ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી ગાયના દહીંમા આપવું (૪) શંકિનંતરી એળીઓ ધાણાની ભાજીના રસમા અથવા ગળીના પાદડાના રસમા ઘસી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના ફોડલા ઉપર ચોપડવો અથવા ગુલાબનું તેલ તે જગોએ મનગી ને પછી કમળગોળના બિયા સરકામા કે ગુલાબમા ઘસી ચોપડવા અથવા દાસ-ગોળના બીજ દૂધમા કે ગુલાબમા મેળવીને ચોપડવા (૫) શંકિનંતરી એળીઓ ગળીના પાદડાના પાણીમા ચોળીને પાય તો વાળાનો રોગ જડમૂળથી જાય અને ફરીથી થાય નહિ પણ તે એવી રીતે કરવું કે પહેલે દિવસે શંકિનંતરી એળીઓ માસા ૨ લઈ રાત્રે ગળીના પાદડાના રસમા ભીજવી રાખવો તે સવારે ચોળી

ઉપચાર:—(૧) **વાતજ વાળા ઉપર:**—દક્ષિણી બોરના મળ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) **પિત્તજ વાળા ઉપર**—વડ, ઉબરો, પીપળો, નાદરૂખ અને વાસની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૩) **કફજ વાળા ઉપર:**—કચનારની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો (૪) **દ્વંદ્વજ** (જે દ્વિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) **વાળા ઉપર:**—પૂર્વે કહેલામાથી બે ઔષધનો લેપ કરવો અને **ત્રિદોષજ ઉપર** એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો (૫) **રક્તજ વાળા ઉપર:**—વડ અને આમલીની છાલનો લેપ કરવો (૬) કોઠ, હીગ, સુઠ તથા સરગવાનુ ચૂર્ણ વાટી પાવુ અને લેપ પણ એનોજ કરવો (૭) સરગવાના મૂળ અને બિયાં વાટી, સિંધવ કાજી સહિત એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો, અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાઇનો લેપ કરવો, તેથી સ્નાયુકપિડિકા એટલે શિરાગત વાળો ઇત્યાદિક શાંત થાય છે (૮) બાવળીના બિયા ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૯) ચૂનો અને બીડલોણ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૧૦) તાણુ (વાસનવેલી) ના મૂળ પાણીમા વાટી પાવા. (૧૧) છાશમા કિવા તેલમા આસગધનો કિંવા ધોળી ગગણીનો કિવા સરગવાના મૂળનો લેપ કરવો (૧૨) પુરૂષના મૂત્રમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ઉભી રિંગણીના મળ પુરૂષના મૂત્રમા કિવા પીપળાના પાદડામા વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાધવો (૧૪) ગળોના રસમા ટકણખાર પાવા. (૧૫) શણના બિયા અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર કરી ઘીમા તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો. (૧૬) નગોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા, તેમા ગાયનુ ઘી ૨ તોલા નાખી ૭ દિવસ તે આપવો (૧૭) હીગ અને ટકણખાર એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર સાજ આપવુ, એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ થશે. (૧૮) અતિવિષ, નાગરમોથ, લીડીપીપર, ભારગમળ અને બહેડાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ (૧૯) પારેવાની હગાર મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી. તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે (૨૦) વતાક શેકી દહીંમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ (૨૧) ધતૂરાના પાદડાનો રસ ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ કેફ આવશે, તેનો બીજે

ગાળી પાછ દેવો વળી એજ રીતે બીજે દિવસે માસા ૪ અને ત્રીજે દિવસે તોલો ૦॥ એળીઓ લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીના પાદડાના રસમા પાવા. એથી આરામ થાય છે (૬) **હરડે પાક:**—મોટી હરડેનુ દળ, બહેડાની છાલ અને આમળાની છાલ, સુઠ, ભુગળીયો નસોતર એ સર્વેને બરાબર વજને લઇ ખાડી ઝીણે લુગડે ચાળી મધ અથવા સાકરના શીરામા મેળવી પાક કરી રાખવો. તેમાથી દિવસ ૨૦ સુધી લાગટ માસા ૮ ના પ્રમાણથી સવારે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રોગ જઇને કદિ થશે નહિ. (૭) હમેશા હીંગ ખાનારને વાળો નીકળતોજ નથી. (૮) કુકડવેલાના ડોડા વાટી ઝીણા કરી પીંડી બાધવી. (૯) કારેલી વાટીને બાધવી. (૧૦) ઇંગોરાની જડ ખાટી છાશમા વાટી પડી કરી તે બાધવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો છોડવો નહિ પછી છોડીએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી જાય પણ પીડા ન કરે.

દિવસે ઉતાર દહીં ભાત આપવો (૨૨) આકડાના અથવા ખરમાણીના દૂધનો લેપ કરવો (૨૩) ધતુરાના પાદડા રા ખાવાના પાનમા આપવા (૨૪)પાપડીઆ ખારનુ ચૂર્ણ ૨ માસા નવટાંક દહીં મા નાખી દિવસમા ત્રણ ચાર વખત આપવુ. દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવુ આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવુ (૨૫) એક નાળીએર કોચી તેના છિદ્રમા નવસારની ભુકી ૪ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બધ કરી નાખવુ. બીજે દિવસે સવારે તેમાનુ બધુ પાણી પાવુ અને ટોપરૂ ખાવા આપવુ સાજ સુધી પાણી ન પીતા ઉપોષિત રહેવુ સુર્યાસ્ત પછી શરીરે છાશ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવુ પછી દહીં ભાત ખાવો, એટલે અગમાના સર્વ વાળા મરી જાય છે (૨૬) વાળાના ફોલ્લા ઉપર:- કલગારીનો કદ ઘસી તેના ઝીણા ટપકા કરવા, એટલે ફોલ્લા ફુટે છે પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળીવડે ઉપલા ઔષધનુ એક ટપકુ નાખવુ. (૨૭) કૂકડાની હગાર, કબુતરની હગાર અને હીગ એ ત્રણે સમભાગ લઇ થેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાધવો. (૨૮) પાનમા અથવા ગોળમા કરોળીઆનુ ઘર અથવા સર્પની કાચળી એક, બે ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૯) ઝેરકચોલાના બિયા અથવા તેની સાથે સામલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૩૦) સરગવાની છાલ કુટી બાધવી (૩૧) રાણના બિયા વાટી ગરમ કરી સહેવાય એટલા ગરમ ગરમ વાળા ઉપર બાધવા (૩૨) સાબણ (સર્વ ક્ષાર) અને કાદાની કળીઓ ઘીમા તળી વાળા ઉપર બાધવી (૩૩) રીંગણીના મળ અને હીંગને વાટી તેની પેડી કરી ત્રણ દિવસ બાધવી (૩૪) વાળો ફુટયા પછી અરીઠા અને ધોળો કાથો સમભાગ લઇ પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો અગર નાગરવેલના ચાર પાચ પાનને ચોપડી તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાધવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ, એટલે વાળો મરી જાય છે (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાઇને પાણીમા વાટી તેની પેડી કરી વાળા ઉપર બાધવી (૩૬) નવસારની ભુકી અર્ધો તોલો ઘી અને ભાતમા ખાવી (૩૭) ૬ રુજા હીંગ અગ્નિપર શેકી દિવસમા ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમા મેળવી ૩ દિવસ આપવી, એટલે શરીરમાના સર્વ વાળા બળી જાય છે અને પુન જન્મભર વાળો થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તૂટે એટલે તે ઉપર ગમેડાના તાજા પાદડા વાટી બાધવા, એટલે વાળો ચાર પહોરમા મરી બહાર આવે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦ મા —અડદ-૫, અરડુસો-૪, અગ્રિકા-૯, આકડા-૨૬, આસધ-૧૯, ઇગોરિયા-૧, ઉભીરીગણી-૪ કપૂર-૧૩, કલગારી-૧, ખસખસ ના (અફીણ)-૧૮, ખાખરો-૧૪, ખાજકોલતી-૨, ગરણી-૧૧, ગહુ-૫ ઝેરકોચલા-૮, તલ-૨૩, ધતૂરો-૫, ૭, નાગદમની-૨, નાળીએરી-૫, નીપાણી-૮, પાણકાદા-૨, બાવળ-૩, ભમરડીનો વેલો-૩, લસણ-૧૬, લીમડો (કડવો)-૩૭, લીડીપીપર-૩૮ વતાકડી-૧, વાવળા-૨, વાસનવેલ-૭, સણ-૨, સરગવો-૮, હળદર-૨૨, હાડમધી-૨, હીંગ-૧૭, હેદ-૭ **વાયુથી ઉત્પન્ન**

થએલ ચાળા માટે:—હરણી થુરીયો-૬ **કફથી થએલ ચાળા** માટે—કચનાર-૨ **રક્તજ ચાળા** માટે—વડ-૧૬ **શરીરમાં ચાળો મર્યો હોય** તે માટે—એરંડાકાકડી-૩

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—કસ્તુરી-૨, કબુતરની હગાર-૨, કાંતણીનુ ઘર-૧, ગાડુળી-૧

૫૫—વિદ્રધિ રોગ* (ગડાં ગુમડાં).

કારણો અને લક્ષણો:—પોતપોતાના દોષે કરી વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જઇ, હળવે હળવે મોટા ઘોર અને જેના મૂળ ઘણા ઉંડા અને ઉત્પત્તિ કાળથીજ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા ગ્રંથિમય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગને **વિદ્રધિ** કહે છે

ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉમરો, પીપળો, પીપર તથા બડ એ પંચ વૃક્ષની છાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો (૨) હીંગકમી, સિંધવ, શિલાજિત અને હીંગના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવરણાનો કાઢો અંદરથી અપક્વ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે (૩) નેતર, સાટોડી અને વાયવરણાના મૂળનો કાઢો આપવો (૪) ધમાસાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી તે પાવા (૫) હરડે, સિંધવ અને બાવળીના ફૂલનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવુ (૬) સરગવાનો ગુંદર, હીંગ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ સેવન કરતા જવુ (૭) સરગવાનુ મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે આપવુ અને તેજ રસમાં વછનાગનુ ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો, એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) **વિદ્રધિ પાકવા માટે**—અળસી, લાઉ, મગ, જવ, શણ એમાંથી એકનો લોટ બાફી તેની પોટીસ બાંધવી એટલે ક્ષણ માત્રમાં અપક્વ વિદ્રધિ પક્વ થાય છે (૯) ચિકણુના પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવા એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફુટશે. (૧૦) મોરથુથુ અને ટંકણખાર ઘસી લેપ કરવો એટલે પાકો થએલો સોજો ફુટશે. (૧૧) પુંગળવલ્લીના પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવા એટલે પાકો થએલો સોજો ક્ષણવારમાં ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—એરંડો-૫, કાળો ઉમરડો-૪, ખપાટ-૧, દિંડા-૧, ધાવડી-૧, નસોતર-૫, લસણ-૨, વાયવરણા-૪ **અંતર્વિદ્રધિ** માટે—સરગવો-૧૮, સાટોડી-૧૩, હરડે-૪૩

---

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, અભિઘાત, રક્તજ અને અંતર્વિદ્રધિ એમ વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે વિદ્રધિ ઘણું કરીને મળદ્વાર, ઇન્દ્રિયનુ મુખ, નાભિ, કુખ, આંડસંધિ, કુક્ષિપિંડ, તલ્લી (બરોળીનુ સ્થાન), કલેજુ, હૃદય, પિપાસા સ્થાન, એ જગો ઉપર થાય છે મુઠી જેટલો લાગે ત્યાં સુધી તે ગુલ્મ જેવો લાગે છે, પણ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ જાણી તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ગુલ્મ કફમાં થાય છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા લોહીમાં થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે છે પણ ગુલ્મ પાકતો નથી.

જુઓ આ૦ અં૦ મા—મીણુ—૩ ગુમડું ફોડવા માટે—હરિશૃંગ—૨

પથ્ય—સામો, નાના કળથી, લસણ, વાલ, કારેલા, ઘી, તેલ, મગ, પડાળા, તપાવી ટાઢું કરેલું પાણી **અપથ્ય**—સુકાએલું શાક, ગોળ, દહી, ખીચડી ખાટું, ખારૂં, ઘણું ખાવું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૬—વિસ્ફોટક રોગ× (ફોલ્લા).

કારણ—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઇ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ક્ષાર એવા રસ સેવન કર્યાથી અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન ઈનું, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ અને ઋતુવિપર્યાય (ઋતુનું બદલાવું) ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માંસ તથા અસ્થિ એમને દૂષિત કરી ભયંકર વિસ્ફોટક (ફોલા) ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગ થયા પહેલા જોરાવર તાવ આવે છે સન્નિપાતજ અને રક્તજ વિસ્ફોટક મેહડો અનુભવી ઓષધા કરે તો પણ સાધ્ય થતા નથી.

સ્વરૂપ.—રક્તપિત્તથી થએલા એવા અગ્નિએ દઝાએલા જેવા ફોલાઓ શરીરપર નાઇ કોઇ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઈ આવે છે, અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે

ઉપચાર:—(૧) કરીઆતું કડવો લીમડો, જેઠીમધ નાગરમોથ, પિત્ત-

×જેને પ્રથમ ચાદી અથવા પરમીયો થયો હોય અને તેની અસર શરીરમા રહી ગઇ હોય અગાઉ ઓસડ થઇ ગયું ન હોય, તેથી તમામ શરીરનું લોહી બગડી જવાથી આ વિસ્ફોટકનો આજાર થાય છે

ઉપાય.—(૧) રસકપૂર તોલા ૪ લઇ આઠ પહોર સુધી ખરલ કરવો; પછી ગાયનું ઘી ૧૦૮ વાર ધોઇ તેમા નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર ચોપડવું તેથી તમામ રોગ અને જાતના મટી જશે પણ એ ઓસડ ચોપડયા પછી સાત દિવસ સુધી પાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવુ નહિ. (૨) મનસીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમા મેળવી ચોપડવો તેલ, મરચા તથા હરેક ગરમ ચીજ ખાવાની મનાઇ કરવી (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રેચ આપવો. એરંડીઉ ઘીમા આપવુ કરીઆતુ કડુ જેઠીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરડુસી, નાથ ત્રિફળા અને કડાની છાલનો ઉકાળો આપવો. (૪) સુખડ, નાગકેસર, તાદળજો નારસની છાલ અને જાઇના પાંદડા એ ઓસડો વાટી લેપ કરવો (૫) ગળપુંખા અને ખોડી અઘેડી સમાન ભાગે લઇ વાટીને પીવાથી વિસ્ફોટક જાય (૬) આકડાની જડની છાલ, બોરડીની જડની છાલ, લીમડાની અંતરછાલ સાગની છાલ અને હિંગળો ટાંક ૦॥ લઇ ગળીએલ લુગડામા મૂકી હોકામા નાખું તેથી ન્હોકું આવી વિસ્ફોટક જાય. ઉતાર બોરડીના મૂળના કોગળા કરાવવ ન્હોકું લેવરાવવાથી ઘણાઓ બહુ દુખી થઈ માર્યા પણ જાય છે, માટે ન્હોકું અનુભવીની પાસેજ લેવરાવવું અને છેક છેવટના ઉપાય તરીકે ના ઉપાયેજ લેવરાવવુ

પાપડો, પટોલ, અરડુસી, વાળો, ત્રિફળા અને ઈંદ્રજવનો કાઢો આપવો અને પથ્ય પાળવી, એટલે કફજ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે (૨) ગળો, અરડુસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણુ, ખેરની છાલ, કાલાગરૂ, નેતરની ટીશીઓ કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસુરિકા અને પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે (૩) પટોલ, ગળો, કરીઆતુ, અરડુસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ અને નાગરમોથનો કાઢો વિસ્ફોટક—જ્વર—નાશનાર્થ આપવો. (૪) ધરો, વજ, ઉબરો, જાબુઓ, અરજુનસાજડ, સાતવીણુ અને પીપળાનો કાઢો ગાળી, તેમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોથનો નાશ કરે છે (૫) કડવા લીમડાની છાલ, ખેરની અતરછાલ, ગળો અને ઈંદ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરીઆતુ, અરડુસી, કુટકી, પટોલ, ત્રિફળા, ચદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કડૂ, વિસ્ફોટક, ભ્રાતિ, તરસ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે (૭) ચદન, નાગકેસર, સરસડાની છાલ, જાઈના પાદડા એને તાદળજાના રસમા વાટી લેપ કરવો, તે દાહનો નાશ કરે છે (૮) બોરડીના અને આવળીઆના કુમળા પાદડા પાણીમા વાટી જીરૂ અને સાકર નાખી ખવરાવવા એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—ડિજળી–૫ શરમડો–૫ જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૨, ૧૩ ૩૧.

પથ્ય:—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઢામા સુઠ નાખી તે, લાપડી, નેતરના અકુર, તાદળજો, પટળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલા, કડવા લીમડાના પાદડા, બીલીના પાદડા તથા કડવા એવા સૂપનુ ભોજન કરાવવુ **અપથ્ય**—તલ, અડદ, કળથી, મીઠુ, ખાટા, તીખા દાહકારક, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ

૫૭—વ્રણરોગ (જખમ અને ગુમડાં).

કારણ:—વ્રણ બે પ્રકારના છે. શરીરજ અને આગતુક પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે અને બીજો શસ્ત્રાદિકનો ઘા લાગવાથી થાય છે વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માસ, મેદ એઓને દૂષિત કરી વ્રણને ઉત્પન્ન કરે છે **નાડીવ્રણ.**—જે માણસ પાકેલુ ગુમડુ અપક્વ છે એમ ધારી ફોડતો નથી, કિવા પુષ્કળ પરૂ થયેલા વ્રણની ઉપેક્ષા કરે છે તેનુ તે પરૂ (પાચ—લોહી), ત્વચા, માસ, નાડી ઇત્યાદિ વિદારણ કરી માર્ગ પાડે છે અને અદર ઘાણુ વર કરે છે તથા તે પરૂ નાડી જેવુ વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અથવા નાસુર કહે છે

ઉપચાર:*—ગુમડાને પહેલા વિમ્લાપન (પાકવુ) ક્રિયા કરવી, પછી

* **સંગૃહીત ઉપચાર**—મીણુ, ગૂળ, ડપીલો, બોદાર, હીરાદખણુ,

અવસેચન (રક્ત કાઢવુ), **ઉપનાહ** (પોપલી બાધવી), **પાટન** (ફોડવુ), શોધન, રોપણ (ભરાવવુ) અને સાતમો ઉપાય **વિકૃતિનો** નાશ કરવો, એવા સાત અનુક્રમે ઉપચાર કરવા **વિમ્લાપન:**—અભ્યગ કરી તે જગા કપડુ તપાવી તેથી શેકવી અને અગુઠાવડે તેલ ચોપડી ચોળતા જવુ. **રક્તાવસેચન:**—જ્યારે વ્રણને સોજા નાખે તથા સણકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવુ પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સબધી વિકાર શાત થાય છે એટલા માટે સપૂર્ણ ક્રિયા કરતા રક્ત કાઢવુ એ ક્રિયા સારી છે **ઉપનાહ:**—અળશી, જવ, ઘઉ, શણ એ પૈકી એકના લોટમા થોડુ તેલ દિવા શ્રી નાખી ખદખદાવી, તેની પોપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજાપર બાધવી, એટલે સોજો નાશ પામે છે **પાટન** (ફોડવુ)—વ્રણના મુખમા પરૂ થાય અથવા ગાજુના કહાંધો પરૂ થએલુ માલમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે કે તે ગુમડુ

આમળા સિંદુર માયા, એ સર્વના રીતસર મલમ બનાવી વ્રણ ઉપર ચોપડવા (૨) લીમડાનુ તેલ તાલા ૮ મીણ તોલા ૫, કપીલો તોલો ૧ બેરજો તોલો ૧, સિંદુર ટાક ૨, સુરોખાર ટાક ૧, મુરદારશીગ ટાક ૨ લઇ પિત્તળના વાસણમા મધુરી આચ પરથી ફીણીને વ્રણ ઉપર ચોપડવુ (૩) હીરાકશી, ચુનો સાજીખાર, સિંદુર, ટકણ સુરોખાર, રોંઢેલા મોરથુથુ, મરી એ બધાને સમાન ભાગે લઇ વાટી તેલ શેર ના અને મીણ તોલા ૧ ના મલમમા મેળવી વ્રણ ઉપર ચોપડવુ (૪) હરડા, બહેડા આમળા, ધાણા અને સુખડ એ પાચ ચીજોને માટીના વાસણમા નાખી તેને પીવાના પાણીમા બાફવા રાખી તે પાણી ગુમડા થયા હોય તેને પીવાના પાણીને બદલે પાયા કરવાથી ગુણ થાય છે પછી ૭ માસ સુધી તેલ, મરચા વગેરે તથા બીજી પણ ગરમ ચીજો ખાવી નહિ.

અગ્નિદગ્ધ ઘાવ ઉપર—કાઇ માણસ દેવતાથી, ગરમ પાણીથી કે ઘી, તેલ અથવા બીજી હરેક ગરમ વસ્તુ શરીર ઉપર પડવાથી દાઝે તો તેજ વેળા તે માણસને તલનુ અથવા ટોપરાનુ તેલ ચોપડવુ કેટલાક છાશ કે દહી ચોપડાવે પરતુ એ તાત્કાલિક ટાઢક આપી પાછળથી દાઝેલ જગાએ ફોલ્લા ઉત્પન્ન કરે (૧) કળીચુનો પાણીમા પલાળી તે ઉપરનુ નીતર્યું પાણી કહાડી નાખી, વળી ફરીથી બીજુ રેડી પલાળવો એ રીતે સાતવાર તે ચુનાનુ પાણી બદલવુ. પછી તે ધોએલો ચુનો કહાડી સુકવી લુગડાવડે ચાળીને તેમાથી થોડો ચુનો લઈ તલના કે ટોપરાના તેલમા અથવા અળશીના તેલમા કે ગાયના ધોએલા ઘીમા મેળવી નરમ મલમ જેવો કરી તે મલમ દાઝેલી જગાએ કુકડાના પીછાવડે ચોપડવો, અથવા જુના રૂના પેલ ઉપર એ મલમ ચોપડી તે પેલ દાઝેલી જગાએ બાધવો. દાઝેલી જગાએ પરૂ થાય તો ટાઢા પાણીથી સાફ ધોઈ ઝીણા લુગડાથી ઉપરનુ પાણી લોહી લેવુ પછી ઉપરનો મલમ ચોપડવો. એ મલમમા સારી ઉચી જાતની ગળી નાખવાથી તે ઘણી સારી અસર કરે છે (૪) જુની સુજની દોરી બાળી તે તલના તેલમા અગર ધોએલા ઘીમા મેળવી ચોપડવુ

ફોડવુ (૧) કરંજ, ચિત્રક અને દાતીના મળીઆનો કિવા પારેવાની હગારનો લેપ કરવો એટલે ગુમડાનો સોજો ફુટે છે (૨) જવખાર, સાજીખાર, ટંકણખાર, ઇત્યાદિ ક્ષારોનો લેપ કરવો, એટલે ગુમડુ ફુટે છે (૩) પીસોળાના મૂળનો લેપ કરવો. (૪) શણ, મૂળા, સરગવાના બિયા, તલ, સરસવ, જવ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો તે વ્રણશોથને ફોડનાર છે (૫) દતીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, થોરનુ દૂધ, આકડાનુ દૂધ, ગોળ, ભિલામાનુ ચૂર્ણ, હિરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો (૬) હસ્તીદંત પાણીમા ઘસી સોજાના મ્હોડાપર એક બિંદુ મૂકવુ એટલે ઘણા કઠિન સોજાને પકવીને ફોડે છે (૭) જવ અગર ઘઉંના લોટમા ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિવા હળદરની રાખ અને ચુનો અથવા બકરીની લીંડીઓની રાખનો ક્ષાર અને વડાગરૂ મીઠુ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો તે ગુમડુ ફોડવા વિષે ઉત્તમ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વધારે વનૌ૦મા—આસંધ–૧૩, દારૂડી–૩, નાગલા ઢવેલી–૩ પાણકાદા–૨, પુનર્નવેલ–૧, માડ–૧, ગજગરો–૧, શેવાળ–૧, સમુદ્ર-શોક–૨ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—કબુતરની હગાર–૧, કુકડાની વીંડ–૧

શોધન:—(૧) તલ, સિંધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા નસોતરનુ ચૂર્ણ મધમા ઘુટી તેવડ લેપ કરવો તે વ્રણનુ શોધન કરનાર છે (૨) તલનો કલ્ક, મીઠુ, હળદર, દારૂહળદર, નસોતર, ઘી, જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાના પાદડાનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે (૩) કડવો લીમડો અને બોર-ડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો, કિવા લીમડાના પાદડા અને તલના કલ્કનો મધમાં લેપ કરવો અથવા લીમડાના પાદડા, તલ, દતીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધનો લેપ કરવો (૪) હરડે, નસોતર, દતી, કલગારી, મધ, સિંધવ, કારેલીના પાદડા, ધતુરાના પાદડા, બાવળના પાદડા તથા અજવલાનો પૃથક પૃથક લેપ કરવાથી તે ગભીર વ્રણનુ પણ શોધન કરે છે (૫) કડવા લીમડાના પાદડાં અને મધનો લેપ વ્રણશોધન કરે છે કિવા એકલા ઉપરસાલના મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે (૬) કડવા લીમડાના પાદડા, ઘી, મધ, દારૂહળદર અને જેઠીમધનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—કાયફળ–૧૦.

રોપણ—(૧) વડ, ઉમરો, પીપળો, કદબ, પીપર, નેતર, કરેણ, કપાસ તથા કડુના કાઢાવડે વ્રણ ધોવુ એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઇ આવે છે (૨) સાત-વીણની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો. તે દુષ્ટ વ્રણશામક છે (૩) શરપુખાના મૂળનુ ચૂર્ણ મધમા ચોપડવુ તે સર્વ વ્રણોને ભરી લાવે છે (૪) પચવલ્કલનુ ચૂર્ણ, છીપનો ચુનો, ધાવણીના ફૂલ અને લોધરનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૬) તલ તથા જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પટોળાના કાઢાવડે અથવા આસુદરાના કાઢાવડે વ્રણ ધોવુ, એટલે જલદી ભરાઇ આવે છે

વ્રણમાંના કીડા નીકળી જવા માટે ઉપચાર:—(૧) કરંજ, કડવો

લીમડો તથા નગોડનો રસ વ્રણમાના કૃમિનો નાશ કરે છે (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીમડાના પાદડા, વજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવનો ધૂપ ગુમડાને આપવા એટલે તે કૃમિ, રાક્ષસવ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે (૪) ફાંગળાના પાંદડાનો રસ વ્રણ ઉપર ચોળવો અને તેનાજ પાદડાની થેપલી કરી વ્રણ ઉપર લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણીવડે વ્રણ ધોવુ (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો, જાઈ, આકડા, માલવીણ, ધોળી કરેણ તથા ગોમત્રવડે વ્રણ ધોવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ના૦મા—કણઝી–૬, કરમદી–૩, કુવાર–૧૦, પારસપીંપળો–૧, ફાંગળો–૭, મરવો–૮, લસણ–૮, વગડાઉ અળવી–૨, હીંગ–૧૦

અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરગોળા (દૂધીયો પાષાણ) ભેંકી બારિક વાટી તેલમા ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો (૨) જવ અથવા જવની સળીઓ બાળી તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૩) ડાગરના ફુશકાની રાખ ઘીમા ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૪) કુવારનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવુ એટલે આગ શાંત થાય છે (૫) તેલમા ચતુર્થાંશ ચુનાનુ નિતર્યું પાણી નાખી હલાવવુ એટલે મલમ જેવુ થશે, તે મોરના પીછાવડે વ્રણ ઉપર ચોપડવુ (૬) શખજીરૂ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૭) ધાવડીના ફૂલનુ ચૂર્ણ જવામાના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવુ એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ કીટવ્રણ, મણકા, લૂતાવ્રણ, ઘણા દિવસનુ દુષ્ટ નાડીવ્રણ, એ જલદી સાર થાય છે (૮) કડવા પડોળાનો કાઢો તથા કલ્કમા સરસવનુ તેલ સિદ્ધ કરવુ તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, મણકા, સ્રાવ, દાહ તથા ફોડને હઠાવી નાશ કરે છે (૯) ગાયનુ ઘી ચોપડવુ. (૧૦) શિમળાનુ રૂ વાટી તેનો પાણીમા લેપ કરવો (૧૧) ત્રિફળા અને રેશમની રાખ તેલમા ચોપડવી (૧૨) મીણ, જેઠીમધ, લોધર, રાળ મોરવલ ચદન અને મજીઠના કલ્કમા ઘૃત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવુ (૧૩) પીપળાની સુકાએલી છાલનુ ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી ચોપડવુ (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૧૫) રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તલનુ તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછાવડે * રૂવડે ચોપડવુ (૧૬) ગુદીની છાલ ત્રિફળા અને દારૂહળદરના કાઢામા ગોરોચન નાખી તેણે કરી આખો ધોવી પછી આખોને ગાયનુ ઘી અથવા માખણ ચોપડવુ, એટલે આખો બળતી હશે તે તથા તીવ્રધુમ અને આકડાના દૂધવડે આખ બગડેલી હોય તો સારી થાય છે (૧૭) રસકપૂર તથા ધોળો કાથો એકેક ભાગ અને અર્ધો ભાગ સિંદુર, એ ત્રણ જણસોનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચોગણુ ઘી લઇ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવુ અને તે કાસાના વાસણમા નાખી તેમા ખરલ કરેલુ ઓષધ નાખી કાસાની વાડકીવડે સારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઝેલા ભાગપર ચોપડવો. એ મલમથી આગતુક વ્રણ, ઉપદશવ્રણ, કણ સબધી વ્રણ અને ખરજવા એ રોગ પણ સારા થાય છે

* ચામડીના દરદો ઉપર બીજા ઓષધોની સાથે અથવા તો એકલુજ ઘી વાપરવાનુ હોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ધોયા સિવાય વાપરવું નહિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અળશી-૩, ઉક્ષી-૫, કાયફળ-૬, કુવાર-૯, જવ-૭, ટાકો-૨, ડાગર-૮, તલ-૩, તાદળજો-૧૩, થુવેર-૧, પટોલ કડુ-૨, પીપળો-૧૧, પોકળો-૧, ભાગરો-૧૦, મરવો-૧૨, રતાદળી-૪, રાળ-૪, ૬, શિમળો-૭, **તેલથી દાઝેલ માટે**—અમેરવા-૧૧

જુઓ પ્રા૦ઓ૦મા—ઘૃત વર્ગ—૧, મધ—૬

આગંતુકવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુકવ્રણ ઉપર જેઠીમધનુ ચૂર્ણ અને ઘીનો કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્તશોધક ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવા. (૨) છિન્ન, ભિન્ન તથા વિદ્ધ, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાધવુ તથા રોગી વારવાર જેમ દુખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા (૩) **જાત્યાદિ તેલ:**—જાઇ, કડવા લીમડો, કડવા પડોળા અને કરજના પાદડા, મીણ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, હરડે, નીલકમળ, મોરથુથુ, ઉપરસાળ તથા કરજના બિયા સમભાગ લઇ તેના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવુ તે તેલ વિષવ્રણ, સંપૂર્ણ સ્ફોટ, ખસ, કડુ, વિસર્પ, કૃમિનો દશ, શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ વિદ્ધ એવા ક્ષતો, તથા નખદતથી થએલા ક્ષતો, માસનુ ઘર્ષણ, ઇત્યાદિક ઉપર ભરાઇ આવવા વિષે હિતકારક છે. (૪) ધરોના રસમા કિવા અરલુના રસમા કિવા દારૂહળદરની છાલના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવુ તે વ્રણ ભરાઇ આવવા વિષે ઉત્તમ છે (૫) મોગલી એરડાના બિયાના તેલમા રૂ ભીંજવી, તે વ્રણ ઉપર બેસારતા જવુ એણે કરી સર્વ પ્રકારના વ્રણ ભરાઇ આવે છે (૬) રાળ, મીણ, તલનુ તેલ એ સમભાગ લઇ તેમા થોડુ સિંદુર નાખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યા સુધી કઢવવુ અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **ઢોરનુ શીંગડુ ભાગી ગયુ હોય તે ઉપર:**—તેલ, સિંદુર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકત્ર કરીને બાધવા અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમા ૪ તોલા સિંદુર નાખી શીંગડાને તેમા બોળવુ અને ઉપર કપડુ લપેટવુ (૮) વિછુડા કરીને એક નાની વનસ્પતિ છે તે વાટી ચોપડવી કિવા તેનુ ચૂર્ણ ચોપડવુ એટલે જખમ તુરત સારો થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અરલુ-૬, કપૂરભેડી-૨, ગગાવતી-૧, જેઠીમધ-૩, દારૂહળદર-૩, ધમાસો-૬, ધરો-૯, પાઠ (કાળીપાડ)-૧૪, બીલાસો-૩૦, લીમડો (કડવા)-૪૩, વડ-૩, વિછુડા-૧, સાજડ-૧

નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાઇ, આકડો, ગરમાળો, કરજ, દતીમળ, સિંધવ, સચર, જવખાર એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાડીવ્રણમા ઘાલવી, અથવા થોરનુ દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવટ કરી ઘાલવી તેથી કરી નાડીવ્રણ સારૂ થાય છે. (૨) મૂળ અને પાંદડા સુદ્ધા નગોડનુ ઝાડ કૂટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઇ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી ને ચોપડવુ (૩) ગરમાળા, હળદર અને બોરડીની છાલનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ અને ઘી નાખી તેમા સૂતરની દીવેટ ભીજવી તે વ્રણમાં ઘાલવી.

(૪) ગુગળ, ત્રિફળા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ સમભાગ વાટી એનો લેપ કરવો તે દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે (૫) **શલ્યજ નાડીવ્રણ ઉપર:**—તલ, મજીઠ, મધ તથા ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૬) રસાંજન, દારુહળદર, હળદર, મજીઠ, કડવા લીમડાના પાદડા, નસોતર, માલકાંગણી અને દંતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. **ભગંદર** ઉપર પણ આ ઉપાય યોજવો (૭) ત્રિફળા, વાવડીંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું એટલે નાડીવ્રણ ભગંદર, ખસ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ગવાર-૨, તુવેર-૨, તુવેર-૯, ગાયઆમળી-૨, હરડે-૪૮

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં —અગ્નિવર્ગ ૧, ૪, ઘૃતવર્ગ-૨, વાઘની ચરબી-૧

સર્વ પ્રકારના વ્રણ ઉપર ઉપચાર—(૧) **પારદાદિ મલહર ઘૃત.**—પારો અને ગંધકની કાજળી, એ કાજળી બરાબર મુરદાડશીંગ અને એ બધાના બરાબર કપીલો, કિંચિત્ મોરથુથુ (ફુલાવેલુ), એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચારગણું જુનું ઘી નાખી ખરલ કરવા, અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચાપડવું એટલે સંપૂર્ણ વ્રણ અને નાડીવ્રણનો નાશ થાય છે જે વ્રણ સેંકડો ઔષધોએ શાંત થતા નથી તે એના યોગવડે અલ્પ કાળમાં સારા થાય છે (૨) પારો, ગંધકની કાજળી, સિંદુર, રાળ, કપિલો, મુરદાડશીંગ, મોરથુથુ અને કાથો એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમાં ચારગણું ઘી નાખી તેનો ખરલ કરવો અને તે રૂની ગડી ઉપર ચાપડી તે વ્રણ ઉપર લગાવવી એટલે સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ થાય છે (૩) ચિકણા, પાક સ્રાવ અને ગંધે યુક્ત અને મોટું અને મણકા તથા સાજાએ વ્યાપ્ત જે વ્રણ તે નાશ થવા માટે ત્રિફળાના કાઢામાં ૩ માસા શુદ્ધ ગુગળ નાખી આપતા જવું, અથવા ત્રિફળાના ચૂર્ણ સમાન ગુગળ લઈ તેની ગોળીઓ કરી તેમાંથી એકેક આપવી. એટલે તે મલબદ્ધતાનો નાશ કરે છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે (૪) **જાત્યાદિ ઘૃત**—જાઈના પાદડા, કડવાં પટોળાના પાદડા અથવા ફળ, કડવા લીમડાના પાદડા, કડુ દારુહળદર, ઉપરસાળ, મજીઠ કાળોવાળો, સિંધવ, મોરથુથુ જેઠીમધ અને કરંજના બિયાના કાઢામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં ૨ ભીંજવી તેનો લેપ કરવો એટલે તે ઝીણા મ્હોડાનું મર્મ ઉપરનું વહેનારૂં અંદર ઘર કરનારૂં તથા પીડા કરનારૂં હરકોઈ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવે છે એ ઘૃત સિદ્ધ કરતી વખતે તેમાં મીણ નાખવું એવો પણ પાઠ છે (૫) **સ્વર્જિકાદિ ઘૃત.**—સાજીખાર, જવખાર, કપિલો, કેબુકબીજ, ટંકણખાર, ધોળો કાથો, મોરથુથુ એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાયના ઘીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવું આ સ્વર્જિકાદિ ઘૃત સંપૂર્ણ વ્રણનો નાશ કરે છે, વ્રણને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ, કંડૂનો નાશ કરી ચામડીનો રંગ સારો કરે છે (૬) **સિંદુરનો કાળો મલમ.**—સિંદુર ૧૨ તોલા, મીણ ૭॥ તોલો અને તલનું તેલ નવ તોલા એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીણ અને તેલ એક વાસણમાં નાખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું અગ્નિ મંદ સળગાવવો.

મીણ ઓગળ્યા પછી તેમા થોડું થોડું સિંદુર નાખી લાકડીવડે હલાવતા જવું એટલે સિંદુર કાળુ થવા માંડે છે ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી આંગળીવડે તપાસવુ. ગોળી થવા જેવુ થાય કે તુરત નીચે ઉતારવુ. પછી આ તૈયાર થએલા મલમની પટ્ટી વ્રણ ઉપર લગાવવી. (૭) તીપાનીના વેલાના પાદડા બાળી તેની રાખ કરી ઘીમા ખરલ કરી તે ચોપડવી (૮) કાગ (બોડી આવાડી) ના પાદડા બાળી તેની રાખ કરી ઘીમા ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૯) ગુમડાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુંદરાની છાલનુ ચૂર્ણ ચોપડવુ. (૧૦) મીણ ૧ તોલો, સિંદુર ૧ તોલો, કાગનો રસ ૪ તોલા અને ઘી ૪ તોલા લઇ પકવ કરી જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારવુ અને મલમની પટ્ટી લગાવવી, એટલે ઉપદંશવ્રણ, નાડીવ્રણ (ભગંદર) અને સર્વ પ્રકારના વ્રણ જલદીથી સારા થાય છે (૧૧) સિંદુર ૬ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, મુરદાડશીંગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૦ાા તોલો અને મીણ ૧ તોલો લેવા. પ્રથમ તલનુ તેલ ૬ તોલા લઇ તેમા મીણ નાખવુ તથા અગ્નિ ઉપર તે મુકી, પાતળુ થાય એટલે તેમા સિંદુર નાખવુ અને મંદાગ્નિ ઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા ચીકટુ થાય એટલે બાકીના ઔષધો અંદર નાખવા એ મલમની પટ્ટી લગાવવાથી વ્રણ, મર્ઘોવ્રણ, નાડીવ્રણ, ગડ઼ુ, ખાડુક, બદ એ સર્વ સારા થાય છે (૧૨) વાકુંભાની મોટી દૂધમા ઘસી તે પીવુ પથ્ય અલુણી કરવી એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, જીર્ણજ્વર, પાડુ, ક્ષય, ગંડમાળ, ઇત્યાદિ રોગ દૂર થાય છે (૧૩) કડવા લીમડાના પાંદડા, ઘોડાવજ, હીંગ, ઘી, મીઠુ અને સિંધવની ધૂણી આપવી, એટલે કૃમિ, કંડૂ અને વ્રણનો નાશ થાય છે (૧૪) મનશીળ, ગુગળ, મરમર, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, કલગારી, રાળ અને ઘીની ધુણી આપવી, એટલે અર્શ, ભગંદર, પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત વ્રણનો નાશ થાય છે (૧૫) વડની છાલ, પીપર, અંબાડા, નેતર અથવા જળજાંબવો, બોરડીની છાલ, નાદરૂખ, જેઠીમધ, આરોળી, ગનો લોધર, ઉબરો પીપળાની છાલ, મહુડાની છાલ, પારસપીપળો, સાળી (ઝુપેડો) અરલુ, નાના જાબુ મોટા જાબુ, કેરી, બાલહરડે, કદંબની છાલ, આસુંદરો ભિલામો એ ૨૦ ઔષધોમાથી જે મળે તે મેળવી, તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળનો અવષ્ટંભ કરનાર વાયુ દૂર થઇ વ્રણરોગ અને અસ્થિભંગ દૂર થાય છે, અને યોનિદોષ, દાહ, મેદરોગ તથા વિષદોષનો પણ નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અંકોલ–૫, અઘાડી–૧, ઇસેસ–૧, ઉપરસાલ–૪, ઉક્ષી–૨, કપૂર ભેંડી–૪, કલગારી–૩, કાકડ–૧, કોશિંબ–૨, ખપાટ–૧, ગલકી–૪, ગોરખ આમલી–૫, ગોરખમુડી–૪, (ગૌરીનો કૂણો) ગંગેટી–૧ વાપાન–૨, ચમેલી–૩, ડુંગળી–૨૧, તિપાની–૧, તોરણ–૬, નગોડ–૬, પુંગબાવેલ–૨, બીલી–૬, મોગલી એરંડો–૧૦, રાનતુલસી–૪, રામબાણ–૧, લીમડો (કડવો)–૧, ૨૯, ૪૩, લેંડી–૧, વાંકેરી–૧, ૨, ૩, વિછુડા–૧, શરપુંખા–૬, શરસડો–૫, સણ–૨, સરગવા–૨૩, હરડે–૧૮. **વ્રણ બેસી જવા માટે:—હાથા**–૨ **વ્રણ રૂઝવવા માટે**—બળ (બોળ)–૩, લીમડો (કડવો)–૨, શરસડો–૬. **વ્રણ ભરાઇ આવવા માટે:**—અઘેડો–૩૦, અરજુનસાજડ–૨, કપાસ–૯, ધવ–૧,

સાલ્વીન–૪, હાથા–૧. જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તે માટે:—તુલસી–૨૦ ગુમડાં વગેરે ગાંઠા બેસી જવા માટે:—ધોળો અપો–૨ નવીન વ્રણની ગાંઠ માટે:—લસણ–૨. વ્રણ ધોવા માટે કાઢો—પટોલ કટુ–૧ જખમ રૂઝવવા માટે:—અગેટી–૨, ધામારી–૧, મખમલી–૩, મરડાશીંગ–૪ ગજબાણ–૧ ગરદનના ભાગ ઉપર થએલ વ્રણ માટે:—ઓરેતી–૫. માર પડવાથી બંધાએલ લોહી માટે:—રગતરોહીડો–૫. ગુમડું કઠણ હોય તો તે પાકવા માટે.—અળશી–૨, નાગચંપો–૫, બળ (બોળ)–૪, શતાવરી–૨૧ મસ્તક આદિના વ્રણ માટે.—વાયવરણો–૧૩

જુઓ ગો વૈ૦માં૦—જાણુની રાખ–૨ જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા—વૃનવર્ગ–૮ દુષ્ટ વ્રણ માટે.—અસ્થિવર્ગ–૧૦. જખમ ઉપર—આબગ્સીંગ–૧

પથ્ય—જુના ચોખા, જવ, ઘી, મસૂર, તુવેર પડોળા કારેલા, વઉ, તાંદળજો, ચોલ, સિંધવ મીઠા, કડવા, તુરા એવા પદાર્થો અને તપાવી ઠંડુ કરેલું પાણી. **અપથ્ય**—નવુ ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ, કળથી, ખીચડી, ઠંડુ પાણી, દુધ, શેલડી, ગોળ, ભાજીપાલો, તીખા, ખાટા, ખાર, ઠંડા પદાર્થ મૈથુન, અને દિવસે નિદ્રા, તાંબુલ

૫૮—શીળસ* (પિત્તનું ઉપડવું).

કારણ અને લક્ષણ:—શીતળ વાયુના સંપર્ક કરી કફ અને વાયુ દુષ્ટ થઇ પિત્તને મળી અભ્યંતરમાં રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બહાર ચામડીમાં મધ-માખીના દંશથી જેવુ ઢીમણું થાય છે, તેવા ઢીમણા થાય છે જેમાથી ખરજ પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર.—(૧) સિંધવ ઘીમાં વાટી ચોપડવો (૨) ત્રિફળાનુ ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલા મધમા આપવુ (૩)મરીની ભૂકી ઘીમા મેળવી શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમા ગાયનુ ઘી એક તોલો નાખી ત્રણ દિવસ પાવુ. (૫) કોકડીના પાદડા બારિક વાટી તેનો લેપ કરવો અને કોકડીના પાદડાનો રસ દુધમા પાવો. (૬) શિવણીના સુકા ફળ બાફી તે વાટી તેનો કલ્ક દુધમા આપવો અને પથ્ય પાળવી. (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો એ દરેકનો કાઢો શીતપિત્ત ઉપર આપવો તે પ્રાણનુ રક્ષણ કરે છે (૮) ગોળ તથા અજમો એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવુ (૯) કુવાડીઆના બીજનુ ચૂર્ણ ઘીમા પ્રાશનાર્થ આપવુ. (૧૦) તુળસીનો રસ શરીરે ચોળવો (૧૧) કડવા લીમડાના પાદડા વાટી ઘી સાથે કિંવા આમળા સાથે ખાવા, તેથી વિસ્ફોટક, કોઢ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કફ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે (૧૨) ગલકીના પાદડાનો રસ

* કરોળીઆની જાળ પેટમા જવાથી પણ શીળસ થાય છે એ વ્યાધિ મટે છે અને પાછો થઇ આવે છે. થોડો દેશી ચુનો થોડીવાર સુધી પલાળી રાખી તેના ઉપરથી પાણીની આછ ઉતારી લઇ તે આછ તોલા ૫ સુમારે દરરોજ પાવાથી આ દરદ મટે છે આ ઉપચારનો અમે અનુભવ લીધેલો છે

ઘીમા નાખી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા એટલે કઠૂ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમા દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા.—**શીતપિત્ત** માટે—અજમો–૨, અગ-ણી–૮, આમળા–૨૪, કુવાડીઓ–૧૧, કોકમ–૩, ખાટીલુણી–૩, ગળો–૨૦, ચારોળી–૨ તુલની–૧૩, ધમાસો–૭, મરી–૩, રાયઆમળી–૨, લીમડો (કડવો)–૨૭, સાગ–૮, સિવણ–૬ ×**પિત્ત** માટે—અઘેડો–૯, અરજુનસાજડ–૪, ૬, અળવી–૫, આમલી–૨૨ ૨૩, આમળા–૩, ૧૪, એરંડો–૩૩, કાટાસરીઓ–૩, કેળ–૧૯, કોકમ–૪, ગળો–૭, ગોમેટો–૫, જાબુ–૪, તવખીરવૃક્ષ–૨, દાડમ–૧૨, પિત્તપાપડો–૨, પિલુડી–૨, બીજોરૂ–૫, લીમડો (કડવો)–૨૪, શતાવરી–૨. **પિત્તવિકાર** માટે.—આદુ–૩૯, ૪૧ આમળા–૩૮, કારેલી–૧, કાસાળુ–૬, ખેર–૧૨, ગળો–૭, જાબુ–૧૦, ડુગળી–૩૨ દ્રાક્ષ–૧૬, પાટલા–૭, ફાલસા–૩, બીજોરૂ–૧૯, ૨૦, વાસનવેલ–૫. **કફયુક્ત પિત્ત** માટે—આદુ–૪૨, ૪૩, કાટી ગોખરૂ–૧ **પિત્ત પાડવા** માટે—કણુઝી–૫, કાળી ખજૂરી–૨, મીંઢળ–૨, લીમડો (કડવો)–૫, **પિત્તશમન થવા** માટે કાકી–૧, રતનજોત–૨, હીંબુડી–૬, **પિત્તથી શરીરે ઉઠેલા ફોડલા** માટે.—કાકી–૬, તલ–૧૦ **પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે** માટે—હરડે–૫. જુઓ ગોવૈ૦મા—**પિત્તવિકાર** માટે.—દૂધ–૧૩

પથ્ય.—ચોખા, મગ, કળથી, કારેલા, દાડમ, ગરમ પાણી, કઢ, પિત્તહારક પદાર્થ **અપથ્યઃ**—સ્નાન, ગરમી (તાપ), ખાટુ તથા જડાન્ન.

× પિત્તના જુદા જુદા વિકારો ઉપર વનૌષધીના પ્રકરણમાથી ઉપચારો મળી આવે છે પરન્તુ પિત્તના તે તે વિકારો વિષેની માહિતિ આ ગ્રથમા નહિ આપેલી હોવાથી નીચે આપી છે—

મહર્ષિ ચરકાચાર્યે પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે—૧ જુવા-નીમા ધોળા વાળ થવા, ૨ લાલ આખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે, ૪ આખો પીળી રહે ૫ મૂત્ર પીળુ ઉતરે, ૬ ઝાડો પીળો રહે, ૭ નખ પીળા રહે, ૮ શરીર પીળુ રહે, ૯ અધારા આવ્યા કરે, ૧૦ દાત પીળા રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીળુ દેખ્યા કરે, ૧૨ ઉંઘ થોડી આવે, ૧૩ મોઢુ સુકાય, ૧૪ મુખમા દુર્ગંધી આવે, ૧૫ મુખ તીખુ રહે ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢુ ખાટુ રહે, ૧૮ ઓડકારમા ધૂમાડા નીકળે, ૧૯ ચકરી આવે, ૨૦ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઇ જાય, ૨૧ ક્રોધ ઘણો આવે, ૨૨ દાહ રહે ૨૩ અતિસાર રહ્યા કરે ૨૪ ગરમી ગમે નહિ અને શીતળતા ગમે, ૨૫ કોઇ પણ વસ્તુની તૃપ્તિ થાય નહિ, ૨૬ સર્વ વસ્તુમા અપ્રીતિ રહે, ૨૭ ભોજન કર્યા પછી બળતરા થાય, ૨૮ ભૂખ ઘણી લાગે, ૨૯ નસકોરી આદિક ફૂટે, ૩૦ ઝાડો પાતળો હોય, ૩૧ ઝાડો ગરમ ઉતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઉતરે, ૩૩ ઉનવા હોય ૩૪ વીર્યની અલ્પતા હોય, ૩૫ શરીર ગરમ રહે, ૩૬ પસીનો ઘણો આવે, ૩૭ પસીનામા દુર્ગંધ આવે, ૩૮ હાથ પગમા રોગ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમા હાડકળતર થાય, ૪૦ ફોડલા ફોડલીઓ ઘણી થાય.

૫૯—શીતળા અને ગોવરૂ*.

કારણ:—તીખું, ખાટું, ખારૂં, કડુ અને ઉભાઈ ગએલું અન્ન અને વિષાદિકોએ દુષ્ટ થએલું અન્ન સેવન કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થએલા રક્ત (લોહી)માં મળી, શરીરને ઠેકાણે મસૂર જેવી અને અડદ જેવી ફોડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે એ રોગમાં તાવ, ચળ, અંગ ફુટવું, ભ્રમ, ચામડીના ઠેકાણે સોજો, એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવરૂ એટલે ઓરી પણ આવે છે ગોવરૂ એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગોમાં સ્વચ્છતા વધારે રાખવી.

ઉપચાર:—(૧) કડવા પટોળા, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો, એટલે અપક્વ શીતળા હશે તો પાકી થઈ તેનું શોધન થાય છે (૨) બોરડીના પાંદડાનો રસ ભેસના દૂધમાં આપવો (૩) ગોરોચન ભેંસનું ઘી અથવા ભેસના દૂધમાં શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું અથવા ઘોડીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા બાર નિકળે છે (૪) ગળ, હીંગ અને લસણની ધુણી આપવી એટલે ક્ષતમાં કીડા પડતા નથી (૫) ગોવરૂ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઉઠે છે તે નીકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો, ગોખરૂનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું, ગાયના ચોકખા દૂધમાં ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું, ગાયના માખણમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું (૬) જોરાનું પાણી અથવા પોઇંગના પાન ઉપરનું પાણી આપવું (૭) શીતળામાંના ફોલ્લા ફુટી દાહ થાય છે તેના ઉપર છાણાંની રાખ વટાણા અને રાતા ગેરુનું ચૂર્ણ લગાવવું એટલે સુકાય છે (૮) કડવા પટોળા, ગળો, નાગરમોથ અરડુસી, ધમાસો, કરીઆતું, કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો આ કાઢો આમમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવું બીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી. (૯) આંખોમાં શીતળા આવવાથી કાસડાના બિયા અને જેઠીમધના કાઢાએ આંખો ધોવી (૧૦) કડવા લીમડાના પાંદડાના કાઢાથી શીતળાના વ્રણ ધોવા. (૧૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળી, પીંપર અને નાદરૂખીનું ચૂર્ણ, વહેનાર શીતળા ઉપર નાખવું કિંવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનું ચૂર્ણ નાખવું

---

* શીતળાના ફોડલા મસૂરની દાળ જેવડા થાય છે કોઇ કોઇને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે એ નાના છોકરાથી માંડી ૮૦ વરસના ડોસાને પણ આખી ઉમ્મરમાં એકાદ સમય થાય છેજ તેને માતા પણ કહે છે. માતાનો ભેદ ઓરી અને અછબડા છે ઓરીના દાણા બાજરી જેવા પણ સફેદ રંગના હોય છે અછબડા પણ તેનેજ મળતા પણ કાંઇક તફાવતવાળા હોય છે. આ બે દરદો બહુધા ૧૦ વર્ષની ઉમ્મર થયા પહેલાજ થાય છે

(૧૨) ચાકવત (ચીલ) નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમા આપવો. (૧૩) શીતળાએ આખમા ફુલ પડ્યુ હોય તો—મોગલી એરંડાના રસમા ઘોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવુ (૧૪) આમલીના કચુકાનુ અને હળદરનુ ચૂર્ણ સમભાગે ટાઢા પાણીમા, કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા ચમેલીનો રસ અને જેઠીમધ, એમાનુ એક ઓષધ શીતળાની વાત ગામમા આવતાજ આરંભે ત્રણ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવુ, એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોઇ દિવસ આવનાર નથી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—શીતળા માટે.—કારિયાતુ–૧૦,ટોકો–૧, બ્રાહ્મી–૩ શતાવરી–૨૨ **શીતળા એટલે માતા હલકા આવવા માટે.**—ઉબરો–૧૮, કેળ–૧૫, નારંગુ–૪, નાગલી–૨ બોરડી–૭, વાંદો–૨, સુરીણુ–૨ **શીતળા કદિ પણ ન થવા માટે:**—શિમળો—૧૭ **શરીરમાંથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—કાયમીર–૨ **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે**—અરડુસી–૧૫,આમલી –૮ **શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે**—લસણ–૩ **શીતળાથી આખોમાં ફૂલ પડયુ હોય** તે માટે—ચણોઠી–૨ **શીતળા અને ગોવરૂ પેટમા ન જવા** માટે—ફુગ–૨ **શીતળા અને ગોવરૂથી શરીર ઉપર કાટા ન ઉઠે** તે માટે—આબાહળદર–૩ **શરીરમાંથી ગરમી અને ગોવરાનુ દુખ નીકળી જવા** માટે—પરિપાઠ–૨

જુઓ ગો વૈ૦મા—**શીતળા ફુટી નીકળેલા રોલ્લા** માટે—છાણની રાખ–૧ **શીતળાના તાવ** માટે—દૂધ–૧૪, માખણ–૪

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા—**શીતળા થોડા આવવા** માટે—વાઘની ચરબી–૨ **શીતળાથી આખમા ફુલ પડે** તે ઉપર—ગધેડાનો દાત–૧

પથ્ય.—ચોખા, અણા મગ, મસુર, જવ, પડોળા, કારેલા, મરગવો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અનપાન, શેલડી અને ઘી. **અપથ્ય.**—ગરમ, તીખુ, ખાટુ, શ્રમ, હવા.

૯૦—શૂળરોગ.

કારણ:—ઉદરમા વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાસળી, ત્રુટી અને પેટની જગાએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર:—પૃથક્ દોષોવડે ત્રણ, સન્નિપાતવડે એક, આમવડે એક તથા દ્વંદ્વજવડે ત્રણ મળી આઠ પ્રકારના શૂળ થાય છે આ બધા શૂળની અદર ઘણુ કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે શૂળના **પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ** એવા બીજા પણ ભેદ છે ×

×લૌકિકમા શૂળ બે પ્રકારના મનાય છે, ઠુક અને ચુક જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજી જગાએ સોયો ઘોચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તેને શૂળ અથવા ઠુક કહે છે, અને જ્યારે પેટના ભાગમાજ એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂક કહે છે. એ ચૂકનેજ આ ગ્રથમા પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે.

શૂળના રોગમા ઘણે ભાગે ઝાડો કબજ હોય છે માટે પ્રથમ તેનો ખુલાસો

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃષા, મૂર્છા, મલબદ્ધતા, કફ શ્વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) દશમૂળના કાઢામા એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો, એટલે પેટનુ ચડવુ અને શૂળનો નાશ થાય છે (૨) સુંઠ અને એરંડમૂળના કાઢામા હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો, એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે (૩) સંચળ, ગરમાળો બીડલોણ, સિંધવ અતિવિષ અને ત્રિકટુનુ ચૂર્ણ બીજોરાના રસમા આપવુ એટલે ગુલ્મ અને શૂળનો નાશ થાય છે (૪) એરંડમૂળ, ધાણા, બીડલોણ, અળસી, હરડે અને હીંગનુ ચૂર્ણ પાણીમા આપવુ એટલે શૂળ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૫) પંચલવણ (બીડલોણ, કાચલવણ, સિંધાલુણ, સંચળ અને મીઠુ) સમભાગ લઇ આદાના રસમા પંદર દિવસ પચન કરવુ પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપવી (૬) હીંગ તેલ અને સિંધવને ગોમૂત્રમા પચન કરી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. તે વેદનાયુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, કુશ, કાસ અને શેરડીના મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) ત્રિફળા અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને પ્રદર દૂર થાય છે (૯) બીજોરાના રસમા ગોળ નાખી પાવો તે કફશૂળ, હૃદ્રોગ, વાતશૂળ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે (૧૦) કાયફળ પોખરમૂળ કાકડાશીંગ, નાગરમોથ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને કચોરનુ ચૂર્ણ આદુનો રસ [illegible]

કરાવવા શૂળ જ્યારે વાયુ અને કફના જોરથી થાય છે ત્યારે તેની સાથે ઉધરસ પણ ઉપડી આવે છે આવા પ્રસંગે પ્રથમ ઉધરસને શાંત પાડવી

સંગૃહીત ઉપચાર—(૧) સુંઠ તોલો ૦॥ સંચળ તોલા ૦। સિંધવ તોલા ૨ મરી તોલો ૦॥ અને લીંડીપીપર તોલો ૦॥ લઈ ખાંડી એના બે ભાગ કરી તેમાથી એક ભાગ મધમા મેળવી ચટાડવો અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા ફુદિનાનો રસ પાવો, એથી શૂળ મટે છે (૨) ચુંક ઉપર—હીરાહીંગ ટાંક ૧, સુંઠ ટાંક ૪ ખોડી અજમો ટાંક ૨ અને સંચળ ટાંક ૨ ખાંડી વાસી પાણી સાથે ફાકી આપવી અથવા પીપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, કાળીજીરી, મરી અને ઘોડાવજ એ સર્વ એકેક પૈસાભાર લઈ ખાંડી ફાકી કરવી તે મધ સાથે ચટાડવુ અથવા સુંઠ, સંચળ, હીંગ અને અજમો સમાન ભાગે લઈ ખાંડી ગોળમા ગોળી કરી ખાવી. અથવા કળથીના ઉકાળામા સુંઠ, હીંગ અને વડાગરૂ મીઠુ એનુ ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પીવો (૩) એરંડાના પાંદડાંનો રસ વાલ ૩, જવખાર વાલ ૧ અને હીંગ વાલ ૧ મેળવી આપવા (૪) હરણનુ શીંગડુ બાળી ગાયના દૂધમા પાવાથી સર્વાંગશૂળ જાય (૫) બીજોરાનો રસ ટાંક ૪ અને સિંધવ ટાંક ૨ પાવાથી છાતીનુ શૂળ જાય. (૬) સુંઠ સિંધવ અને હીંગ વાટી પાણી સાથે આપવુ અથવા ગળોનો રસ ટાંક ૪ મરી ટાંક ૧ નો ભૂકો નાખી પાવાથી છાતીનુ શૂળ જાય. (૭) પાણીમા પલાળી રાખવાથી નરમ થએલી એક ખારેક લઇ તેમાથી તેને ભાંગ્યા તોડયા વિના અંદરનુ બીજ (ખખી) કહાડી નાખી, તેમા સાબરસીંગ ઉપરથી ચપુવડે ઉતારેલી ઝીણી છોલ ભરી ભીનુ કપડુ વીંટી અગ્નિની ભોભરમા શેકી દરદીએ તે ખારેક ખાવી.

મધમા આપવુ, એટલે શળ, વાયુ, ઉલટી કામ શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) ચિત્રક પીપળીમળ, એરંડમૂળ સુંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હીંગ સિંધવ અને બીડલોણ નાખી આપવો (૧૨) ગદ્દ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ એ સર્વ રોગનુ નાશક છે (૧૩) અજમો, સિંધવ, હરડે અને સુંઠનુ ચૂર્ણ આપવુ તે મહાગ્નિ અને શળનો નાશ કરે છે. (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમા આપવો (૧૫) એલચી હીંગ, જવખાર અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો તે કમ્મર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ મસ્તક અને કર્ણ એ ઠેકાણેના શળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) સુંઠના કાઢામા એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો. (૧૭) હરડે ૧ ભાગ સુંઠ ૧ ભાગ અને કાયફાનો મગજ ૩ ભાગ એનુ ચૂર્ણ એરંડતેલમા ઘુંટી આપવુ, એટલે નવ પ્રકારના શળનો નાશ થશે (૧૮) નારાયણ ચૂર્ણ આપવુ (૧૯) ક્ષાર યોગ ખાખરાના મળ, આસુંદરાની છાલ ધાવડીની છાલ, અઘેડા કેળનો ડોડો, તલ, હરણદોડી, ધતુરો, હળદર, ગળજાનો વેલો અરડુસી અને સુરણ એકત્ર કરી માટલામા ઘાલી જમીનમા ખાડો ખોદી તેમા છાણા નાખી રાખ કરવી તે રાખ પાણીમા મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવુ એટલે હરસ આનાહવાયુ, મલબંધ, ગુલ્મ, કફ સંબંધી રોગ કમળો, વિદ્રધિ હૃદયશળ, પાંડુ, સંગ્રહણી, સોજો, શળ, સળેકમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉદરરોગ પીનસ, પ્લીહા અને પ્રમેહ ઇત્યાદિકોનો નાશ થાય છે જડ પત્થર જેવુ ભક્ષણ કર્યુ હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાખે છે (૨૦) સુ સાજીખાર અને હીંગનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ તે ક્ષણમા સંપૂર્ણ શળનો નાશ કરે છે (૨૧) સંચળ, હીંગ અને સુંઠનુ ચૂર્ણ સમભાગ કરી ગરમ પાણીમા આપવુ તે કફ, વાતથી હૃદય કુખ, પીઠ અને પેટમા થએલુ શળ તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે મળાબંધ ઉપર જવના કાઢામા આપવુ. (૨૨) **ચિત્રકાદિ વટી**—ચિત્રમળ, મીઠુ, પહાડમળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાચલવણ, સિંધવ બીડલોણ, સંચળ, જીરૂ, ધાણા જટામાસી, પીપળીમૂળ અને અજમો સમભાગ લઈ તેનુ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવુ તે એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસમા ખરલ કરી ગોળી કરવી તે હૃદયશળ, પાર્શ્વશળ આમશળ અરૂચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વનો તુરત નાશ કરે છે (૨૩) સુંઠ, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમા કરી પાવો એટલે પરિણામશળ અને આમવાતનો નાશ થાય છે (૨૪) ઇંદ્રવારણીના મળ પાણીમા ઘસી તેમા સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ. એ અત્યંત દુઃસહ શળનો નાશ કરે છે (૨૫) એરંડમળ, ચિત્રો નાનો શંખ મારોડી અને ગોખરૂ એ સમભાગ લઈ પુટમાં બાળી તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી (૨૬) પાણી ભરેલુ નાળીએર લઈ તેના મુખપર કાણુ પાડી તેમા મીઠુ ભરી બહાર માટી ચોપડી સુકવી છાણાના દેવતામા બાળવુ પછી બારિક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવુ એટલે પરિણામશળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી

ઉત્પન્ન થએલા શૂળનો નાશ થાય છે (૨૭) ક્ષુદ્ર શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી તે તુરત પક્તિશૂળનો નાશ કરે છે (૨૮) ગીંદીઆવળના મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં (૨૯) મીંઢળ અને કડુ પાણીમાં વાટી કિંચિત્ ગરમ કરી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો (૩૦) એકલી કાકચ ત્રણુન શૂળનો નાશ કરે છે તો પછી તેમાં સિંધવ, લસણ અને હીંગનું ચૂર્ણ મળવાથી તે શૂળનો નાશ કરે એમાં શું સંશય ? (૩૧) અડદના વડા સિંધવયુક્ત સૂંઠ, તલપક્વ એવા ઘી સાથે ખાવા, એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે (૩૨) ઘોડીની લાદ પાલી તેનો રસ કહાડી તેમાં હીંગ નાખી તે રસ પાવો દિવા કળથીના કાઢામાં હીંગ, સૂંઠ અને બીડલોણનું ચૂર્ણ નાખી આપવું એટલે મહાન શૂળનો નાશ થાય છે (૩૩) મામો, ખેરસાર અને કાગના તાડળાની ખીર કરી ખાવી તે અન્નદ્રવશૂળ ઉપર હિતકારક છે (૩૪) ઘઉંના લોટનો ગોળ અથવા ખાટનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે (૩૫) વિષ્ણુક્રાન્તાના મૂળનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો એટલે પરિણામશૂળ દૂર થાય છે (૩૬) નાગભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી (૩૭) બીલી, એરંડો અને ચિત્રકના મૂળ સૂંઠ, હીંગ, સિંધવ એ સર્વનું ચૂર્ણ આપવાથી તત્કાળ શૂળનો નાશ કરે છે

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ–ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગના ટીપમાં નં. ૨૧ મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૭

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગ૦માં—**શૂળ એટલે** દુઃખાવા માટે—અજમોદ–૫, આદુ–૧૫, ૨૧ ૫૧ આમલી–૭, આગિયો–૧, ઇસબગોલ–૨ ઇંદ્રવરણા–૭, એરંડો ૧ એલચી–૧૧ કાંટાળી ઝૂઝ–૧, કળથી–૬, કુંવાર–૨ ગુગળ–૧૮, જેઠીમધ ૭, તુવરફળ–૧ દ્રાક્ષ–૧૦, નાગલા દુધેલી– નાળીએર–૧૬, ભોંયરીંગણી–૯ ૧ ભોંયઆમળી–૫, મીંઢીઆવળ ૯ લસણ–૧૮ વાવડીંગ–૨, ૪ સમુદ્રફળ ૨, સરગવો–૧, ૧૭, ૨૦ સાટોડી–૮, હરડે–૪ **પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના શૂળ** માટે—અંઘેડો–૧૯, અજમો–૧ અજમોદ–૨, અજવલા–૧ ઉપરસાલ–૧૦, કપૂરવેલ–૧ કરિયાતુ–૩ કારિંદા–૪ કાળીખજૂરી–૪, કાચકી–૧, કીડામારી–૩, ખરશીંગી–૧, ચણા–૬ ચુકા–૧, જેઠીમધ–૯, ૧૦, ટીકામાળી–૧ નાળીએરી–૧૦ પાટલા–૪ કુકરિનો–૭, ભાંગરો (ભાંગોત્રી)–૪, ૫, ભાંગ–૯ મરચી–૧, મરવો–૧૦ મહાનીંગ–૧ મોગલી એરંડો–૭ નારમકડી–૧, રાઇ–૩ વામનવેલ–૪, સુગંધી વીલીમરવો–૨, શિવર–૧ હીંગ– ૧ **આગંતુક પેટશૂળ** માટે—મીંઢળ–૧ **ઉદરપાણીથી થએલ શૂળ** માટે—આદુ–૧૯ **વાતશૂળ** માટે—આદુ–૩૬ ઇન્દ્રજવ–૧૪ ગળો–૨૧, મહુડો– **પિત્તશૂળ** માટે—આમળા–૩૧, શતાવરી–૪ **આમશૂળ** માટે—લીંડીપીપર–૧૦ **પરિણામ શૂળ** માટે—આદુ–૨૪, ઇન્દ્રજવ–૧૧ ઝૂઝ–૫, લીંડીપીપર–૩૨ વિષ્ણુક્રાન્તા–૨, હીંગ–૨૦ **અન્નદ્રવશૂળ** માટે—કાગ–૧, કોદરા–૧, મામો–૧ **હૃદયશૂળ** માટે—ગળો–૨૧ વાળો–૬ શતાવરી–૪ સરગવો–૨ **કુક્ષિશૂળ** માટે—એરંડો–૨,

શતાવરી–૪, પાર્શ્વશૂળ માટે—સમેરવો–૧૬ પૃષ્ઠ અને કટિશૂળ માટે—આમધ–૨૦ સમેરવો–૨

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—શૂળ માટે—ગોકડાની લીંદ–૧ વાતશૂળ માટે—આખરસીંગ–૫ કટિગ્રહ. સંધીશૂળ અને હૃદયશૂળ માટે—હરિણશૃંગ–૧

પથ્ય.—એક વર્ષના જૂના ચોખા, તપાવેલું દૂધ પટોળ, સરગવો, કારેલા, મીઠું, સુવા, લસણ, કળથી, કેરી. **અપથ્ય:**—વિરૂદ્ધ અન્નપાન જાગરણ, વિષમાશન, રૂક્ષ, કડવા, તુરા, ઠંડા, ગુરૂ એવા પદાર્થોનુ સેવન, ઉદ્વેગ મૈથુન, મદ્ય, દ્વિદલ ધાન્ય (તુવેર, વટાણા ઇત્યાદિ) તીખા પદાર્થ શોક અને ક્રોધ

૬૧—સોજો.

કારણ.—વમન, વિરેચનાદિ શોધન, જ્વરાદિ રોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બળ થએલા માણસને ખાટા, ખારા, તીખા ઉષ્ણ તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન દહીં અપક્વ અન્ન મૃત્તિકા, ભાજી સમુદ્રમાના મચ્છ વિષવડે દૂષિત થએલા અન્નનુ સેવન, મૂળવ્યાધિ, અવ્યાયામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તો પણ તેનુ શોધન નહિ કરવુ, હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપઘાત, આમ ગર્ભપતનાદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચ કર્મનો મિથ્યાયોગ એ સર્વ દોષો સોજાના કારણો છે *

* વાત પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ કફપિત્ત સન્નિપાત, વાગવાનો અને ઝેરનો એમ સોજો નવ પ્રકારનો ગણાય છે

સંગૃહીત ઉપચાર.—(૧) એરંડાની જડ, કાયફળ સુંઠ, લીંડીપીપર, સાજીખાર, જવખાર, હળદર, દેવદાર એ સમાન ભાગે લેવુ એ સર્વનો ત્રીજો ભાગ મંડૂર અથવા લવારની કોઢનો કાટોડો લઈ ખાંડી ગુગળે ચાળી તેની કાકી સવારે ટાંક ૧ ની લેવી, તો અનેક જાતના સોજા, પિંડરોગ તથા દમ એ મટે એ ઔષધ એક માસ સુધી લાગટ ફાકવુ ખટાઈ, આદીની ગરમી કરે એવી ચીજ, તમામ મીઠાઈ, મઠ તથા મીઠી ચીજની પરેજી રાખવી (૨) એરંડીયુ સોજા ઉપર ઘસે તો વાયુનો સોજો જાય પણ ગરમીનો હોય તો વધારે થાય (૩) નવો વાસ, સિંધવ અને હળદર એ સર્વેને ઘસી સોજા ઉપર ચોપડે તો આરામ થાય (૪) સોજો લાલ રંગનો હોય તો લોહીથી થયો છે એમ જાણવુ સોજામા બળતરા થતી હોય તો જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવુ અને નીચલો મલમ ચોપડવો મહુડા તેલ ૦ા, હળદર પૈસા ૨ ભાર, સાજીખાર પૈસા ૨ ભાર, નીમક પૈસા ૧ ભાર, એ સર્વેને મીઠા તેલમા ઘુંટી મલમ કરવો અને તે દરદ ઉપર ચોપડવો અથવા સોજાવાળા ભાગ ઉપર તેની પટી મારવી, તેથી લોહીવિકારનુ દરદ મટી જશે લાગટ ૧૦–૧૫ દિવસ સુધી એ ઉપાય કરવાથી જલદી આરામ થાય. પણ લોહીવિકારનુ દરદ ન હોય તો લોહી કઢાવવુ નહિ. જો કઢાવે તો નુકસાન થાય સોજા ઉપર કુવારનો ગર્ભ ઘસે તો સોજો ઉતરે. (૫) એરંડાનુ મૂળ હિમજ, સિંધવ અને ત્રુસડાનુ મૂળ સમાન ભાગે તોલો ૦ા લઈ પાણી સાથે ફકાડવાથી હાથ પગનો સોજો ઉતરે. ૫૨—ચણાનો રોટલો, શેકેલા ચણા

લક્ષણ.—અંગે જડપણું, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું, ખાંસી, દાહ શિગ આદિ થતી, નેમજ ઉભા થવા તથા અંગનો રંગ બદલવો એ સોજાના **સામાન્ય** લક્ષણો છે.

ઉપચાર—(૧) સાટોડી, દારૂહળદર, હળદર, સુંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રો, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો કાઢો સર્વાંગનો સોજો દૂર કરે છે (૨) વછનાગ સુંઠ અને સરગવાની છાલને ગોમુત્રમાં વાટી લેપ કરવો (૩) ગલકીના પાંદડાનો રસ ગોમુત્રમાં નાખી ગરમ કરી ચોપડવો (૪) રાયણી આકડો અને એરંડાના પાંદડાને વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજો ઉતરે છે (૫) આદુનો રસ પીવો સુંઠનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પછી ગયા પછી ત્રિફળાનો કાઢો શિલાજિત નાખી પાવો, એટલે ત્રિદોષજ સોજાનો નાશ થાય (૬) સરગવો અને ગોળ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો સુંઠ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, ભીંગણી, કાળીપાટ હળદર, લીંડીપીપર ગજપીપળી અને જટામાંસીનું ચૂર્ણ મધ સાથે પાણીમાં મેળવી આપવું આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે (૮) ગોળ લીંડીપીપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ સોજો, આમાજીર્ણ, અને શૂળનું નાશક તથા અગ્નિદીપક છે (૯) ત્રિફળાના કાઢો ભેંસનું ઘી નાખી પાવો એટલે સોજો પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે (૧૦) સરપુંખી ભાંયરીંગણી તથા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો એટલે દુર્ધર સોજો શ્વાસ, કાસ તાવ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે (૧૧) સાટોડી ચિત્રો નગોડ, ગુગળ એરંડાના પાંદડા અને કાટાસરીઓ પાણીમાં નાખી ઉકાળવું અને તેની વરાળની બાફ આપવી (૧૨) કોનો ઢગ તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને કારેલું તથા આસાન્ધળાહરની ભૂકી નાખી તેની બાફ સોજાને આપવી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦માં—અગાસ-૧૧ અગથીઓ-૬, અરડુસી ૨૮ અરણી ૧ ૯ આકડો-૯ ૨૭ ૩૦ આદુ-૩૦ આવળ-૨ આસોંદરો-૯ આમ ૧-૧૦ ઉંદરકની ક-, ઉંબરો-૮ કડવી ગલકી-૨, કાગવણી-૬, કાસુંદરો કાળા ઉમરો-૫ રાયણી-૨, કાટાસરીઓ-૧૦ કીડામારી-૭, કુંઓ-૭ કોળું, ખસખસ-૮, ગલકી-૮, ગુંદર-૧૦ ગુંદર ત્રણ ધારીઓ-૨ ધતુરો- નગોડ-૫ પાટ (કાળીપાડ)-૮ બાવચી-૨, બાલી-૨૦ ભાગરો-૮, ભીલામો ૧૦ ગોર ૧૦ લીંડીપીપર ૧, વગડાઉ સાટોડી-૧ વછનાગ-૮ વસુ-૧ વાંદો ૪ શરમડો-૫ સમેરવા-૧૫ ૨૦ સાટોડી-૫ ૧૬ ૧૯, ૨૧ હરડે-૪૨ **વાયુથી શરીર સુજે તે માટે**—અગાસ-૭ **વાયુથી આવેલ સોજા માટે**—અખરોટ ૯ તુલસી-૨૦ **કાલ્ઠ યુક્ત સોજા માટે**—લીમડો (કડવો)-૮ **સર્વાંગ સોજા માટે**—ઉંદરકની ક-૨

જુઓ પ્રાણીઓ૦માં—બીરબહોટી-૭ સાબરશીંગ-૧

પથ્ય—તિક્ત ઉપલેપાદિનો શેક જુના ચોખા કળથી જવ મગ કારેલા, સરગવો, ગોમૂત્ર, પડવળ દૂધ કડવા તીખા અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવા પદાર્થ ઉનું પાણી. **અપથ્ય**—નવું અન્ન, સુકાયલું શાક ગોળ, આરો દહી ખીચડી, પાણી, ગળ્યાં, તથા દાહક પદાર્થ મૈથુન.

૬૨—સ્ત્રીઓના રોગ.

(૧) પ્રદર (ધુપાણી, વાંધુ, લોહીવા, રક્તસ્રાવ).

કારણ.—વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, મદ્ય, અધ્યશન વિરૂદ્ધાહાર, અજીર્ણ ગર્ભપાત, અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું અતિશોક ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ ભાર ઉચકવાથી કાષ્ઠાદિકના પ્રહારવડે, દિવસે સુઈ રહેવાથી એ સર્વ કારણોથી કફ પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત એ ચાર ભેદોએ **પ્રદરરોગ** (પેશાબમાં ધાતુનું જવું) **થાય છે**

પ્રદરનો ઉપદ્રવ.—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમા અંગ મરડાઈ જાય છે અને હાથ પગ તોડાય છે તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે ચકરી આવે છે મૂર્ચ્છા આવે છે, તૃષા લાગે છે દાહ થાય છે રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે અને અંગ પીળું અંકિત થાય છે આંખ ઝાંખી વળે છે અને **વાતજરોગ** આમપકાદિ લાગે છે **કફજ પ્રદર.**—ખાટો રંગ, પગ્ગોટાવાળો કિંચિત્ ધોળો ચોખાના ધોવરામણ જેવો સ્રાવ થાય છે એને **શ્વેતપ્રદર** કહે છે **પિત્તજ પ્રદર**—કિંચિત પીળો, નીલ કાળો રાતો અને કાદા જેવા પ્રદર વહે છે, તેમા દાહ, ચચરવું આદિ પિત્તની પીડા થાય છે અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે **વાતજ પ્રદર.**—રૂક્ષ, રાતો, ફીણવાળો, થોડા થોડા માંસ ધોએલા પાણી જેવા પ્રદર વહે છે અને તેમા વાયુની પીડા થાય છે **ત્રિદોષજ પ્રદર**—જે પ્રદર મધ ઘી હરતાલ અને મજ્જાના રંગ જેવા અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે તે **ત્રિદોષજ** જાણવા એ **અસાધ્ય** છે લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર—(૧) કાળા ઉમરાના ફળનો રસ કાઢી મધમા પાવા એટલે **ધોળો** અને **રાતો પ્રદર** દૂર થાય છે પથ્ય દૂધ, ભાત (૨) ઓડી અઘાડીના મૂળનો રસ, લોધર અને મધ નાખી આપવા (૩) અરડુસાના પાંદડાનો કિંવા ગળોનો રસ મધમા આપવા (૪) રગતરોહીડાના મૂળનો કલ્ક મધમા આપવો (૫) કપાસના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા બે વખત વાટી પાવા અથવા ફળી કે નળી આપવા (૬) આમળાનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમા આપવું (૭) દરરોજ સવારે અને રાત્રે ઉઘવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમા ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી કઢવી, પાણી બળી કેવળ દૂધ શેષ રહેવું અને તેમા ખડીસાકર નાખી તે પાવું (૮) ખડીસાકર અને ઉંબરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા આપવું (૯) હાડકીના બિયામાનું મગજ ૧ તોલો અને વાળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારિક વાટી તેમા જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી ને સાત દિવસ આપવું (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ, બોયભગાનું ચૂર્ણ મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ એ એકત્ર કરી આપવા. (૧૧) આમળાના બી પાણીમા વાટી તેમા સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું (૧૨) નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને છાશ ભાત ખાવા.

---

* ગોરખ આમલી નગ ૧ આખી લઇ તેના ગર્ભનો આટો તથા સાકર શેર ૦ાા અને કાગદી એલચી પૈસા ૨ ભાર એકત્ર કરી દિવસ ૧૪ પાણીમા આપવાથી મહાપ્રદર જાય. આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમા છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અનાડી–૭, અઘેડી–૧ અરડુસી–૮, આદુ–૨૬ આમળા–૧ ૪૧ કાકડી–૬, રગતરોહીડો–૩ કફ પ્રદર માટે—કાળો ઉમરડો–૩

રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર—(૧) અશોકની છાલનો કાઢો દૂધ અને પાણી મેળવી ક્ષીરપાક કરી ટાઢા થયા પછી પાવો તે **તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો** નાશ કરે ((૨) નાઈ સ્થાન ઉપરની વાવાઝીના ઉત્તર દિશાભણીના મળ ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમા લાવી લેવા અને તે કમ્મરે બાધવા (૩) કેવડાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી સાકર નાખી આપવા (૪) તવખીર, ગળ અને ગેરૂનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ (૫) નાગકેસરની ભૂકી ઘીમા પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી બે વખત આપવી (૬) બાવળની શીંગો, બાળકરી, મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગુંદીના બિયાના ચૂર્ણ એ એકત્ર કરી દૂધમા આપવુ (૭) ઉદરની લીંડીઓ બબાસલ તેજ દૂધમા નેગળી ૨–૩ દિવસ આપવી (૮) ખરી ગુદ રાત્રે પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવા, એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે (૯) જૂની ઈંટનુ ચૂર્ણ ૧ માસા, માયફળ ૩ માસા અને ગાયનુ ઘી અર્ધ તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ (૧૦) ખપાટના પાદડાનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ ૨ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવુ (૧૧) કેસર, એલચી, જાયફળ વશલોચન, નાગકેસર અને શખજીરૂ એ સર્વનુ સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનુ ઘી અને ૩ માસા સાકરમા સેવન કરવુ એટલે **રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તાર્શ** એ રોગો દૂર થાય છે આ ઔષધ બે વખત ખાઈ ઉપર ગાયનુ તપાવેલુ દૂધ સાકર નાખી પાવુ. (૧૨) પાનની જડ એક અધો તોલા ઘીમા દરરોજ સવાર સાંજ ખાવુ એ ખાવાથી પેટને ટાઢુ પડે તો તુરતજ કેળાની અદર મધ નાખી લેવુ એટલે **રક્તપ્રદર અને ધાતુવિકાર** દૂર થાય છે સાખરૂડના (પડવાસના) ફળ તલના તેલમા ૩ માસા આપવા એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—આસોપાલવ–૬, એલચી–૫, કાળો ઉમરડો–૨ કેવડાનુ ઝાડ–૬ તવખીર વૃક્ષ–૮, નાગકેસર–૪, ૬ નાની અરણી–૧. માયફળ–૧૧ કડવા લીમડો–૨૦ જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા—મીણ–૪

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર.—(૧) નવા થએલા પ્રદર ઉપર એરડ-તેલનો જુલાબ આપવા અને દરરોજ સુઘ રહેતી વેળાએ ગાયના તપાવેલા દૂધમા ખાંડ અને થોડી સુદની ભૂકી નાખી તે પાવુ (૨) ડાભના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ત્રણ દિવસ પાવા (૩) ત્રિફળા સુઠ, દારૂહળદર અને લોધ-નો કાઢો મધ અને લોધરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે (૪) ઉમરાના ફળનુ ચૂર્ણ કરી, તેમા સાકર અને મધ નાખી મોદક કરીને આપવા (૫) દારૂહળદર, રસાજન, અરડુસી, નાગરમોથ, કરીઆતુ, ભિલામા (સુકા બીલા) અને ભિલામાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૬) ભિલામાગીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ત્રણ દિવસ પાવા, એટલે તે દુસ્સાધ્ય

પ્રદરની શાંતિ કરે છે (૭) ધાવડીના ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો (૮) ત્રિફળા દેવદાર વજ, અરડુસી, ધરો, પીડવણુ અને અગાદાણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૯) કાટાસરીઆના મૂળ મહુડાની છાલ, ધોળુ ચંદન અને જેઠીમધ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવુ (૧૦) કાકી અને વાસના પાદડા વાટી તે કલ્ક મધ નાખી આપવો (૧૧) તાદળજાના મૂળીઆ અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા મધ અને રસાજન નાખી તે આપવુ (૧૨) ઉદરની લીંડીઓ, ધાવડીના ફૂલ અને હીંગબોળ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવુ, એટલે સાત દિવસમા સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે (૧૩) ગોરણીના પાદડાનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ- એટલે વાયુયુક્ત પ્રદર દૂર થશે (૧૪) દારૂહળદર, ભિલામો લાજાળુ તલના ફૂલ અને રસાજનના કાઢા આપવા (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ (૧૬) દારૂહળદરના કાઢામા ૩ માસા શિલાજીત નાખી ૭ દિવસ આપવુ (૧૭) ખારેકો ભાગી ઘીમા તળી તેમા ગોપીચંદનની ભૂકી નાખી તે આપવી (૧૮) જાસુદીના ફૂલની કળીઓ, સવાર સાજ ચાર પાચ લઇ ૬ માસા ખડીસાકરમા આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવુ, એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ પુષ્ટિ આવે છે (૧૯) આસોદનુ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી બે વખત આપવુ એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ શક્તિ આવે છે (૨૦) જાસુદીના મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી સાકર નાખી સવાર સાજ બે વખત આપવા, એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્શ એ રોગો દૂર થઇ પુષ્ટિ આવે છે (૨૧) ગુલાબના તાજા ફૂલ સવાર સાજ ૫ લઇ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર ગાયનુ દૂધ પીવુ એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર પિત્ત અને રક્તાર્શ એ દૂર થઇ ઝાડો સાફ થાય છે (૨૨) બકુલના (બોરસલીના) ઝાડના તાજા ફૂલ એક તોલો લઇ તેમા ત્રણ ચાર બદામ નાખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવા અને તે ઉપર ટાઢુ પાણી ૧ તોલો પાવુ, એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે (૨૩) સવાર સાજ સાલમમિશ્રી, સફેદ મુસળી અને પંજાબીમિશ્રી (પંજાબી સાલમ) નુ સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઇ દૂધમા સાકર નાખી આપવુ, એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે (૨૪) ધોળી જાસુદીના મૂળ, કમળકદ ધોળી રોમળનો કદ અથવા છાલ, એની ૭ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી નિત્ય સવાર સાજ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી આપવી, એટલે **પ્રદર** અને **ધાતુવિકારનો** નાશ થાય છે (૨૫) કુલડીમા ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટકડી નાખી તેની ભસ્મ કરવી તે અર્ધોડીભાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમા મધ અગર સાકર નાખી આપવી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અજવલા–૩, આસધ–૯, આસોપાલવ–૨, આંબો–૪ ૨૫, કપાસ–૧, કાકીગોખરૂ–૫ કાંટાળી–૪, કાસકી–૪, કેસરીચંપો–૧ કેળ–૧૧ ૧૭, ૨૩, કોકી–૩, ખજુરી–૧૬, ગુલાબ–૭, ગોરખઆમલી–૩ ગૌરીનો ફૂલ–૮, છૂરૂ–૪, ડાભ–૧, તાદળજો–૨, તોરણુ–૨, દારૂહળદર–૨,

આવડી–૪, ધાણી પીપુડી–૮, નાગકેસર ૭, પીપળો–૫, સિંહી–૧, બીવલા–૧, ઓગસળી–૮ બોળ (હીંગબોળ)–૭ ભોંયઆમળી–૧ મુસળી–૪, ચંદનજેન–૬ ૯ ૧૧, લીમડા (કડવા)–૭૦, લોધર–૧, વડી (મોગ્રિઓ)–૧ નગમોડા–૪ શિમળો–૧, નાગફણ–૩, સાલમ–૧ સુખડ–૬ **પિત્ત પ્રદર માટે**—અગરુમી–૭ નિર્ગુંડીમધ–૮ નનાવરી–૭ **વાતપ્રદર માટે**—ગળો–૧, **વાતપિત્ત પ્રદર માટે**—કાકમાદર–૮, ગધળ— **શુળીયુક્ત પ્રદર માટે**—ગેગળી–૧ જુઓ પ્રા૦ આ૦ મા— ઉદરની લીંડીઓ–૮

પથ્ય—જુના ચોખા જવ મગ મસુર, ચણા તુવર, દુધ ઘી તાંદળજો પડોળા દુધી ને પાણી **અપથ્ય:**—વ્યાયામ મુસાફરી કરવી તડકો મૈથુન, ઉજાગરા, ગરમ ગાળ, તેલ, અડદ દહીં, ક્ષાર પદાર્થ તાંબુલ કોળ (દિવસ), ધાન્ય, ખાટા પદાર્થ મીઠું

(૨) સોમરોગ (જળ પ્રદર).

કારણ—સ્ત્રીઓને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ ગાઢ શ્રમ અતિસાર ઇત્યાદિ વિકાર કરી સંપૂર્ણ શરીરમાનુ ઉદક સાભ પામી, તે મૂત્રમાર્ગ સુધી ચલી નીકળી બહાર આવે છે **શ્વેત પ્રદર** જેવોજ આ એક પ્રકારનો રોગ છે

લક્ષણ અને નિરૂક્તિ—તે વખતે તેના વગનુ ધારણ ન થવાથી કાંઇ પણ સુખ જણાતુ નથી અને તેનુ મસ્તક શિથિલ થય છે મોઢુ અને તાળવુ સુકાય છે મૂર્છા, બકવાદ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રૂક્ષતા આવે છે અને ભોજન ને પ્રાશનીય પદાર્થોએ કરી તેની તૃપ્તિ થતી નથી ઉદક શરીરનુ ધારણ કરે છે, એટલે તે ઉદકને પણ **સોમ** સંજ્ઞા આપેલી છે, તે **સોમનો** ક્ષય થાય છે એટલા માટે એ વ્યાધિને **સોમરોગ** કહે છે **મૂત્રાતિસાર**—તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે તેથી દેહને શિથિલતા આવે છે તે સોમરોગ જે વખતે વધતો મુક્ત સ્રવે છે તથા સોમક્ષયવાળા થઇ ઘણા દિવસ જાય છે અને તે હાજી જેવો વારંવાર મૂત્રમાર્ગ સ્રવે છે ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે આ રોગ બળનાશ કરે છે **સોમ લક્ષણ:**—વણાંદર સ્વચ્છ, ઠંડા, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, સાફ એવા અતિસ્રાવ થાય છે, તેમાં તે સ્ત્રી અતિ દુર્બળ થાય છે

ઉપચાર—(૧) કાળી મુસળી ખારેક જેઠીમધ તથા ભોંયકોળાનુ ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં આપવુ (૨) કુવારીઆના નળ ચોખાના ધાવણમાં વાટી સવારે પ્રાશન કરવા (૩) પાકેલા કેળા અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં—કુવાડીઓ–૮ નાગકેસર–૭

રજોદોષ.—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ હોય છે કે દરેક મહિનામાં બે વાર રજસ્વલા થાય છે અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસ પર્યંત નિત્ય સ્રાવ થતો રહે છે તે કારણથી લોહીના ગ્લાનિ, હાથ પગનો દાહ એ વિકારો થાય છે

શુદ્ધાર્તવનાં લક્ષણો.—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો,

જેની અંદર દાહ, શૂળ ઇત્યાદિ હોતા નથી, જે મહિનામાં પાંચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે. ઘણો વધારે તેમ વળી થોડો પણ નહિ મધ્યમ સ્રવે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવું. તથા જે **સસલાના** લોહી જેવા કિંવા અળતા જેવા લાલ હોય છે અને તેમાં વસ્ત્ર પલાળી ધોઈ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો.

ઉપચાર—(૧) કાડવેલ અંગારામાં શેકી ૮ તોલા પક્વ રસ કાઢી તેમાં તદ્દનુજ ઘી, ગોપીચંદનની ભૂકી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો. (૨) નાખજીરૂ અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—કાડવેલ—૮

(૩) યોનિરોગ.*

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર—(૧) રાસ્ના, આમોદ અરડુસી એ ચીજો નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાવું. (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળના કાઢા

* કેટલાક ગ્રંથોમાં યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલ છે તે આ પ્રમાણે—૧ રજસ્વલા થતાં ઘણા કષ્ટથી ફીણવાળું લોહી છોડે તે **ઉદાવર્ત યોનિ**. ૨ રજસ્વલા ન થાય તે **વંધ્યા અથવા વાંઝણી યોનિ**. ૩ યોનિમાં હમેશ પીડા રહે તે **વિપ્લુતા યોનિ**. ૪ યોનિ કઠણ હોય અને યોનિમાં ગળી આવે તે **વાતલા**. ૫ યોનિમાં બળતરા રહે અને લોહી નીકળ્યા કરે તે **લોહિતક્ષયા**. ૬ યોનિ ટપક્યા કરે અને કુપિત રહે તે **પ્રસ્રંસિની**. ૭ યોનિમાંથી પવનયુક્ત ઝાડાની સાથે વીર્ય નીકળે તે **વામિની**. ૮ ગર્ભ રહે અને નીકળી જાય તે **પુત્રઘ્ની**. ૯ જે યોનિમાં બળતરા ઘણી રહે, પાકી જાય તથા શરીરમાં તાવ રહે તે **પિત્તલા**. ૧૦ જેને પુરુષના સંગથી—મૈથુનથી સંતોષ ન થાય તે **અત્યાનંદા**. ૧૧ જે યોનિ કર્ણફૂલના આકારે હોય અને તેમાંથી કફ, લોહી નીકળે તે **કર્ણિયોનિ**. ૧૨ જે યોનિમાં વીર્ય ન ટકે એટલે પુરુષના પહેલાં દ્રવિત થાય તે **અતિચરણા**. ૧૩ અને પુરુષની પછી દ્રવિત થાય તે **ચરણા યોનિ** કહેવાય. એ યોનિના આ દોષ સંતાનપ્રાપ્તિમાં બાધક છે. જે સ્ત્રીના સ્તન અત્યંત નાના હોય તે **અસ્તનીયોનિ**. ૧૫ જે યોનિ ખંડિત હોય અને મૈથુન કરતાં કાંઈક નીચે લટકી આવે તે **ખંડિતા**. ૧૬ જે યોનિનું છિદ્ર સૂક્ષ્મ હોય તે **અંડની**. ૧૭ જે યોનિનું મુખ મોટું હોય તે **મહાવિવૃતા**. ૧૮ અને સાવ અણુ જેવું છિદ્ર હોય તે **સૂચિવક્ત્રા**. ૧૯. વાતલા, પિત્તલા, શ્લેષ્મલા વગેરેના દોષોના કોપના સર્વ લક્ષણ થાય તેને **સન્નિપાતિકા યોનિ**. ૨૦ અને જે સ્ત્રી ઓધર્મ પ્રાપ્ત થતાં કે મૈથુન સમયમાં ઘણી પીડા થાય તેને **પરિપ્લુતા યોનિ** કહેલ છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મિથ્યા આહારવિહારે કરીને વાયુ, પિત્ત, કફ કુપિત થઈ સ્ત્રીઓની યોનિમાં વીશ પ્રકારના રોગો ઉપજાવે છે.

ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—(૧) સરસવ ફૂલ અને સરસવ દાણા બાળેલ તેલમાં ઘસીને પાવાથી ઋતુ આવે. (૨) કાળું તેલ પાણીમાં ઉકાળી દિવસ ૩ પાવાથી ઋતુ આવે. આ બે પ્રયોગ જૈનગ્રંથોમાંથી મળ્યા છે.

વડે યોનિને શેક કરવો (૩) તગર, રિંગણી, કોષ્ઠ, સિંધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં રૂ બોળવી યોનિમાં ધારણ કરવું (૪) રૂ લઈ ઘીમાં બોળી તે ઉપર ચંદનનું પાણી નીચોવી યોનિમાં ધારણ કરવું (૫) જૂની ઈંટની અથવા ભીંતની જડીની પાટથી વડે શેક કરવો (૬) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું (૭) બોરડીના પાદડા અથવા કાચકી, કેનાજી જીરૂં, અગરૂ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર પીપળીમૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું (૮) સુંઠની ભૂકી એરંડ તેલમાં કાલવી અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૯) સિંધાલુણ, અગીણુ, હીરાબોળ અને આંબાહળદર એ ઔષધો કુટી પાણીમાં વાટી ગોળી કરી તે યોનિમાં નાખવી (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ મેંદીના ઘીમાં કિંવા દુધમાં વાટી અંદર લેપ કરવો (૧૧) કાળા ધતુરાના બે ત્રણ પાદડા બારિક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી એટલે સર્વ પ્રકારનું શૂળ બંધ થઈ જાય છે (૧૨) બીડલુણ સાંચળ, અરડુસીના મૂળ, લીંડીપીપર, વજ, મરી પીપળીમૂળ અને સુંઠનો કલ્ક કરી કોકરવણા પાણીમાં આપવો (૧૩) કલગારી અથવા કિંવા ઇન્દ્રવરણાના મૂળ યોનિમાં ધારણ કરવા એટલે યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમાં—આદુ-૪, ઇન્દ્રવરણા-૧૨, એરંડા-૨૮ કલગારી-૭ ધતુરા-૧૧ લીમડો (કડવો)-૨૫ સમેરવો-૬

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) વડ પીપળો, ઉમરો પીપળી, વાસ, પારસપીપળો મહુડો અમલતાસ નાગરચંપો કદંબ અર્જુનવૃક્ષ અને બોરડીની છાલ, જાંબુ, ચારોળી, રાતો અને ધોળો લોધર કુંભેર અગરુ, નાના જાંબુ, મોટા જાંબુ કરી, ભીલામું અને અમાલુ એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો એટલે **યોનિરોગ, વ્રણ અસ્થિભંગ, દાહ, મેદોરોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ** દૂર થાય છે (૨) શિવણુ ત્રિફળા દ્રાક્ષ કાસંદરો આંબાહળદર દારુહળદર, ગળો, કાંટાસરીયાના મૂળ, શતાવરી ભોંયરીંગણી, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ એ બધાથી સોળગણું પાણી નાખવું અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં શેરભર ઘી નાખી **ઘૃત સિદ્ધ** કરવું તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી **યોનિ** સંબંધી **સર્વરોગ** દૂર થાય છે તથા **ગર્ભ** રહે છે (૩) લીંડીપીપર મરી, શતાવરી અડદ કાષ્ઠ અને સિંધવની આંગળી જેવી જાડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી (૪) ગળો ત્રિફળા અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી, એટલે કંડુની શાંતિ થાય છે (૫) **યોનિસ્રાવ ઉપર**—મગના ફૂલ કાથો હરડે જાયફળ લીંડીપીપર તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું એટલે તે દૃઢ થઈ તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ (૬) આમળાંનો રસ સાકર નાખી આપવો એટલે નિર્મળ ધાત થશે **નષ્ટાર્તવ**—કોઈ વખતે આ રોગને લીધે તરુણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉમ્મરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય જાણુના પ્રમાણે થઈ કદિ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે **રજોદર્શન ઉપાય:**—(૧)

કળી તલના કાઢામા ગોળ નાખી ટાઢો કરી પાવો (૨) તલ, વડગુદા અને વરીઆળીનો કાઢો ટાઢો કરી ગોળ નાખી પાવો (૩) ધોળી ધરોના રસમા દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી, તે રસ વાસી પેજમા આપવો (૪) કડવી દુધીના બિયા, દતીબીજ લીડીપીપર, ગોળ, મીંઢળ, દારૂ કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે કિ વ યવક્ષાર અને થુરીઆનુ દૂધ એકત્ર કરી તેમા દીવેટ તૈયાર કરી તે યોનિમા ધારણ કરવી, એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે (૫) કાજી, તેલ, અડદ, દહીમા પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી છાશ અને દહીનુ સેવન કરવુ તથા માલકાંગણીના પાદડા વાટી તે તથા રાઇ, વેકાવજ, અસાળીઆનુ ચૂર્ણ દૂધમા ત્રણ દિવસ આપવુ (૬) પીપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમા ઘસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇદ્રવરણીના મળ યોનિમા રાખવા અથવા કડવી ઇદ્રવરણીના ફળ માખણમા ખાવા (૮) તલના કાઢામા સુઠ, મરી, લીડીપીપર, હીંગ અને ભારંગમૂળનુ ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તગુલ્મ પણ દૂર થશે (૯) ભારંગમગ, સુઠ મરી અને લીડીપીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો (૧૦) રાયણના બિયામાનુ મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમા રાખવી (૧૧) ગાજરના બિયા પાણીમા વાટી પાચ સાત દિવસ આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—**યોનિદાહ માટે:**—આમળા-૨૦, ફટકડી-ન ૮ **પુંષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ માટે**—અરડુ-૧૬ ઇન્દ્રવરણુ-૫, કલગારી-૭ ખારેતી-૯, ગાજર-૨, તલ-૪, ૨૦, ધરો-૫, પીપળો-૧૭, માલકાગણી-૪ **નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા બરાબર થતો ન હોય ત માટે**—કપાસ-૧૮, નાકછીકણી-- **પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે આર્તવદોષ થવા માટે.**—ખાખરો-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૬, મજીઠ-૫, રાયણ-- **સ્ત્રીઓની કેડ કનવડ થાય** તે માટે—નાગદમની-૪

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના કવાથપ્રયોગમા ન ૧૨ મલમપ્રયોગમા ન ૨૦, ૨૮

(૪) યોનિકદ (અંગ યોનિથી બહાર આવવું)

દિવસે ઉઘવાથી, અત્યત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમા નખ દાતવડે ક્ષત થવાથી વાતાદિદોષ કુપિત થઇ પરૂ અને રક્તના રગ જેવા રગનો, અગુઠા જેવડો ગોળ એવો માસનો ગોળો યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકદ કહે છે

ઉપચાર—(૧) ગેરૂ, આંબાની ગોટલીની અદરનુ મગજ, હળદર, સુરમો અને માયાનુ ચૂર્ણ મધમા કાલવી યોનિમા ધારણ કરવુ તથા ત્રિફળાના કાઢામા મધ નાખી સેવન કરવુ (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દતીમૂળના કાઢામા લીડીપીપર મરી, અડદ, શતાવરી, કોઠ અને સિધવ વાટી તેની દીવેટ આંગળી જેવડી કરી યોનિમા રાખવી એટલે તે યોનિમાનુ દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાદરખો અને પીળા લોધરને કુટી આમલી સાથે પક્વ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો કુટી જળુકમા મેળવી, હથેળી જેવડી પુરી કરી તે

સોજા ઉપર બાંધવી (૫) કડવા લીમડાના બિયા તેલમા તળી તેમાજ ખરલ કરવા, તથા તેમા થોડી માનથુથાની ફુલાવેલી બુકી નાખી તે મલમ કદ ઉપર ચોપડવું, એટલે કદ ગરી પડે છે આ ઔષધ નગાવ્યાધિના મમા ઉપર પણ ચોપડવું, એટલે તેનો પણ નાશ થશે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા.—બાભળ–૧૬, નાદરુખ-૧, ગીમાભળી-- શિરકાંગીયો-- મહુડો—૨

(૫) ગર્ભિણીરોગ.

ગર્ભધારણ થએલી સ્ત્રીના લક્ષણો.—ગર્ભ ધારણ થવાની સાથેજ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનદ જણાય છે શરીપર ઠડુ પાણી રેડવુ તે તેને તાવ આવ્યા જેવુ જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવુ રહેતે રહેતે તેના અગો જડપણુ આવે છે, સૂર્ય કિરણ જોતા ત્રાસ આવે છે, આળસ આવે છે મુખમા મોળાશ છુટે છે, કોઇ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતુ નથી હૃદય ધડકવા લાગે છે, ગ્લાનિ અને અગ ઉપર પ્રસ્વેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે ગર્ભિણીના શરીર ઉપર મરેડાટ આવવા માડે છે અને તેના સ્તનનો અગ્ર ભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્વિક રાખવા ઘણી મહેનત કરવી નહિ તેમ નવરાજ બેસી રહેવુ પણ નહિ શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવુ, એટલે પ્રસૂતિ સમય વધારે પીડા થશે નહિ ગર્ભિણી સ્ત્રીએ ૭ મહિના થયા પછી **પુરૂષસહવાસ અને પ્રવાસ** કરવા નહિ તથા પાન ખાવા નહિ

ગર્ભિણીના હૃદયમા અંતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગરમોથ અને દ્રાક્ષનુ ચૂર્ણ ખડીસાકર સાથે આપવુ (૨) ગાયના દૂધમા ખડીસાકર નાખી તેમા ગળોનુ સત્વ અથવા પ્રવાલ આપવી **જ્વર ઉપર**—(૧) ચદન, ઉપરસાળ, લોધર અને દ્રાક્ષનો કાઢો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો (૨) દુધી, ઉપરસાળ વલાડલગ વાળો અને નાગરમોથના કાઢો ઠડો કરી પાવો (૩) મહુડાની છાલ ચદન વાળો ઉપરસાળ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો મધ નાખી આપવો **પિત્તજ્વર ઉપર**—દ્રાક્ષ પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, સાલવણ, ચદન, જેઠીમધ દુધી, ઉપરસાળ અને આમળાનો કાઢો કરી પાવો. **વિષમ જ્વર ઉપર**—સુકી ભોંયરીંગણીના દૂધમા વાટી પાવી **જ્વરાતિસાર ઉપર**—મજીઠ જેઠીમધ અને લોધરનુ ચૂર્ણ સાકરના પાણીમા નાખી આપવુ એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે **સાધારણ અતિસાર ઉપર**—(૧) આંબાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી (૨) બાળબીલા જાયફળ અને મરડાશીંગ પાણીમા ઘસી આપવા (૩) ધાવડીના ફુલ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવ એ સર્વ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે છાશમા કે પાણીમા આપવુ (૪) પાકેલા ઉબરા મધમા આપવા અથવા પાકેલા જાબુ આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:—આંબો–૨, ઉમરો–૧૬, જાબુ–૫, ધાવડી–૨ બીલી–૧૯, ૨૦, મજીઠ–૧

સંગ્રહણી ઉપર:—આંબો અને જાબુઆની છાલના કાઢામાં ડાગરની વાણી તથા જવનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું **શ્વાસકાસ ઉપર.—**(૧) પિઠવણ, ભોંયરીંગણી અને અરડુસીનો રસ પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે (૨) ભારંગમૂળ, સુંઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —પિઠવણ—૧, ભારંગી—૮

ઉલટી ઉપર.—(૧) ધાણાનો કલ્ક અથવા કોથમીરનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં નાશનાર્થ આપવો (૨) બીલાની અંદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું (૩) તરવડાના (આવળના) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦ મા.—આવળ-૧, કોથમીર-૧૨, બીલી-૧૪, ૧૯

વાયુ ઉપર:—બીલા કુવાડીઓ કિંવા પાહાડમૂળ તથા સુંઠ નાખી કાઢો કરી તે ટાઢો થયા પછી આપવા **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:—**(૧) ચંદન, જેઠીમધ, વાળો નાગકેસર, તલ મેઢાશિંગી, મજીઠ, આકડાના મૂળ અને સાટોડીનો લેપ સોજાનો નાશ કરે છે તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે (૨) શહાજીરૂ ધોળું જીરૂ અને કઠુ, એ વસ્તુઓનો કાઢો ગર્ભિણીના સોજાનો નાશ કરે છે (૩) આમોદના તાજા મૂળ ગોમૂત્રમાં અગર પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) ધોળી સાટોડીના (વસુના) મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવા, અને એનોજ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે.—**અજમોદ, સુંઠ, લીંડીપીપર અને જીરાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:—**(૧) દાભ, કાસ (કાંસ), એરંડા અને ગોખરૂના મૂળ લઇ તેનો દૂધમાં કાઢો કરી સાકર નાખી આપવો (૨) ગોખરૂ જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું (૩) કચરા, શિંગોડા પદ્મકાષ્ઠ નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઢો સાકર નાખી પાવો ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —કેસર—૧૨, ગોખરૂ બોડા—૯

ગર્ભિણીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર —(૧) કુંભારના ઘરની માટી, મોગરીના પાદડા, લાજાળુ, ધાવડીના ફૂલ, ગેરૂ, રસાંજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવનો કાઢો ગર્ભનું ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા –ઉપરસાલ–૧, કાંટીગોખરૂ–૨, કેસર–૧૨, બીજૌરા–૩, મહુલા–૧, તલ–૧૪. તાદળજો–૬, મોગરો–૨, શિંગોડા–૧.

ગર્ભિણીના આનાહ (મળમૂત્રબદ્ધ રોગ) વાયુ ઉપર:—વજ અને

લસણ નાખી દૂધ તપાવવું તેમાં હીંગ અને સંચળ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં —વજ—૭

ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર:—(૧) સાળી (ચોખા), જેઠીમધ, કાસ, કાસ અને શરતૃણ એ તૃણ—પંચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કઢવવું અને તે પ્રાશન કરવું એટલે મૂત્રબંધ, તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે (૨) ખાખરાના ફૂલ બાફી પેડુપર બાંધવાં. (૩) સુગંધીબાળ પાણીમાં વાટી ડુંટીપર લેપ કરવો. **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—(૧) વાળો, કમળ, રતાંજળી અને ક્ષીરવૃક્ષપંચક (વડ ઉમરો પીપળો, પીપળી, જાંબુડો) ની છાલ એ ઔષધો પાણીમાં કુટી રી નાખી તેમાં ફટકડી પલાળી યોનિમાં રાખવી અને ડુંટી ઉપર પણ લેપ કરવો (૨) શતધૌત ઘૃત શરીરે ચોળવું (૩) ખડીસાકર મધ નીલ કમળ રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી આપવો (૪) શીંગોડા અને કચગની દૂધમાં લાપસી કરી ખવરાવવી (૫) ગળુલા, કમળકંદ અને કુમળા ઉમરાને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું ( ) નાળિયેરના મળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવા. (૭) સાકર, તલ, જવ અથવા પદ્મકાષ્ઠનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૮) ધાણા નાગરમોથ કાળો વાળો, ધોળો વાળો, લાજાળુ, ગળો, નાવડીંગ પિત્તપાપડા અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ટાઢો થયા પછી પાવો એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે (૯) કબુતરની હગાર નાગરવેલીના રસમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવી (૧૦) નીલ કમળ, રાતા કમળ, કલ્હાર કુમુદ (પોયણી), શ્વેત કમળ, મહુડાના ફૂલ, એ ઉત્પલાદિ ગણનો કાઢો કરી આપવો એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા હૃદ્રોગ રક્તપિત્ત મૂર્છા ઉલટી અને અરૂચિનો નાશ થાય છે **ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો**—આમળાના બીજ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ધોવરામણ પાંચેક સુધી પાવું **ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર.**—(૧) કુંવરના મૂળ, હળદર માયફળ અને ફટકડીને પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) ફટકડીના પાણીવડે સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી અને કરેણીઆનું પડ ઘસી લેપ કરવો એટલે દાહશમન થાય છે **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસોદના મૂળનો કાઢો કરી આપવો એથી ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદૃઢ જન્મે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—**ગર્ભિણીના સોજા ઉપર**—કાળીજીરી—૫. **સગર્ભાને પહેલે મહિને ઉલટી અને ચક્કર આવે તે માટે**—અળશી—૯ **ગર્ભિણીના વિષમજ્વર માટે**—આદુ—૧૪ **ગર્ભિણીના તાવ અને** કમળા માટે—પિત્તપાપડો—૧ **ગર્ભિણીને વાયુના ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે**—એરંડો—૪૦ **ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ** પ્રદીપ્ત થવા માટે—અજમોદ—૬ **ગર્ભિણીને અધૂરા માસે રજોદર્શન**

થાય તે માટે—ધોળી (ગિલોડી)–૨ **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ**—આસવ–૨
ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ માટે—જુઓ ગો૦વૈ૦મા–ઘી–૮ આ૦ઔ૦મા–ઘૃતવર્ગ–૨

(૬) ગર્ભચલન.

સ્ત્રીના પેટમા ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કમ્મર પીડ, પેડુ દુખવા લાગે છે, પેટમા દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે તથા કોઇ વખતે બેશુદ્ધ થઇ પડે છે ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર, ગર્ભિણીએ શક્તિ ઉપરાંત ઘણુ કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમા ઉષ્ણતા પ્રબળ થવાથી, અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે

ઉપચાર—પ્રથમ માસમા ગર્ભનુ ચલન થાય તો.—(૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંજળી ગાયના દૂધમા વાટી તેમા ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે (૨) નીલ કમળ, વાળો શિંગોડા અને કચરાને કડા પાણીમા વાટી દૂધમા મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવુ એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાન્તિ થાય છે **બીજા મહિનામાં.**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમા પાવુ શૂળ થતુ હોય તો તગર, કમળ, બીલ અને કપૂરને બકરીના દૂધમા વાટી દૂધમા કાલવી પાવુ. **ત્રીજા માસ માટે:**—નાગકેસર વાટી દૂધમા મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવુ, અને શૂળ હોય તો પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન, વાળો અને કમળની ડાંડીને કડા પાણીમા વાટી દૂધમા કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવુ એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે **ચોથા માસ માટે.**—ચલન, તૃષા, શૂળ, દાહ તથા જ્વર થવાથી કેળના કાંદા, લીલા કમળ અને વાળો વાટી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવા. **પાંચમા માસ માટે.**—દાડમના પાંદડા તથા ચંદન વાટી તેમા દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવુ, અને નીલકમળ, કમળીમાનુ કેસર, બોરડીના પાંદડા, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ઠને પાણીમા વાટી દૂધમા પીવા માટે આપવુ એટલે ગર્ભ સ્થિર થઇ શૂળની શાંતિ થાય છે **છઠ્ઠા માસ માટે:**—ગેરૂ, ગાયના છાણાની રાખ, લીંડીપીપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમા દૂધ, સાકર અને ચંદન નાખી આપવો **સાતમા માસ માટે:**—વાળો, ગોખરૂ, નાગરમોથ, લાજાળુકંદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો **આઠમા માસ માટે.**—ત્રાધર અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **નવમા માસમા.**—પ્રસૂતિ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦મા—વાલી–૨

(૭) ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત.*

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્યંત કઠિન થઇ દેહરૂપ થવા માંડે છે તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે

* ઉંદરકાનીની જડ સ્ત્રીની કેડે બાંધે તો છોરૂ ખસે નહિ, એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમા લખી છેવટે તેમા લખ્યુ છે કે આ અનુભૂત છે.

ગર્ભસ્રાવ અને પાતના લક્ષણો—ભય, અભિઘાત, વિષમાશન ઉંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચઢ ઉતર કરવું, ગાંઠ કરવી, અત્યાનંદ જણાવવા, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, ભાર ઉંચકવા, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચન ઇત્યાદિ કારણોએ સ્રાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાસા) અને પીઠમાં ગળી પ્રદર, આનાહ (આફરો) તથા મૂત્રબંધ એ ઉપદ્રવો થાય છે. **ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષ્ઠ શુદ્ધિ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર.**—(૧) એકી, ભોરીંગણી, ઉભી રીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ તથા ગોખરુનો કાઢો કરી તેમાં સાકર ઘી નાખ્યા સિવાય આપવો. (૨) ... પીવા આપવું. **પહેલા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો.**—જેઠીમધ, સાગના બિયા, શતાવરી અને દેવદાર એ આપવા. ... તોલો લઈ ... પાણીમાં વાટી ... તોલા દૂધમાં નાખી પ્રાશન કરવા. **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો.**—આમદરાની છાલ, કાળા તલ, ... (... ઉપર મળે, ન મળે તો મજીઠ લેવી) અને શતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો**—ગળો, શતાવરી, ... અને ઉપલસરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ચોથા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો**—... ઉપલસરી, નાના કમળનું ... અને જેઠીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો**—ભોરીંગણી, ઉભી રીંગણી, સીવણ, ... (વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપરી, ...) ... અને ... નો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ઘૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ ... **છઠ્ઠા મહિનામાં**—પીઠવણ, ... ગોખરુ અને શિવણનો ... અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **સાતમા મહિનામાં**—... કમળકાકડી, ... અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. **આઠમા મહિનામાં**—... ઉભી રીંગણીના મૂળ, પટોલ ... અને રીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવું. **નવમા મહિનામાં**—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપલસરીનો કાઢો દૂધ નાખી દુગ્ધશેષ રાખી પાવો. **દશમા મહિનામાં**—સુંઠનો, શતાવરીનો અથવા સુંઠ, ... અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો. **અગીઆરમા મહિનામાં**—... નીલકમળ, લાજવંતીના કાઢા અને આવળકાઠી (આમળા) ને દૂધમાં વાટી પાવા. એટલે અગીઆરમા માસમાં ગર્ભની શાંતિ થાય છે. **બારમા મહિનામાં**—... આમોદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમાં ગર્ભની ... માટે આપવું એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને ... થાય છે. **ગર્ભપાત ઉપર**—(૧) લાજવંતી, ધાવડીના ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધ્રનો કાઢો ... પાણીમાં ભેળી પીવો. એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભા-

* ... માસ તક પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે. નવ મહિના પછી ... ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગળ ...

ગના હાથની નિ-પણુ માટી બકરીના દૂધમા મેળવી મધ નાખી આપવી. કિંવા ધોળી ગરણીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવા (૩) સાકર, કમળના તતુ તથા તલ, એ સમભાગ લઈ વાટી મધમા ભક્ષણાર્થ આપવા. (૪) અતિબળાના મૂળ કુમારિકાએ કાંતેલા સુતરમા વીટી કમ્મરે બાધવા. (૫) કસ્તૂરી ૧ ગુજો, જાવત્રી ૩ ગુજા, જાયફળ ૨ ગુજા અને પીપળાના બીજ ૬ ગુજા પ્રમાણે લઈ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—**ગર્ભસ્રાવની ખોડ** માટે—તલ-૧૨ **ગર્ભપાત થતો સ્તભન કરવા** માટે—જવ-૭, તાદળજો-૩ **ગર્ભપાત થવા ઉપર** ઉપચાર—કામરી (પેટારી)-૨, ગરણી-૧૦, મમેરવો-૧૦ **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો**—આમેત્રી-૭

(૯) ગર્ભજ રોગ.

શારંગધર વૈદ્યક ગ્રથમા **ગર્ભજ** રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે તેમના **નામો—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટભ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ** તથા **ગર્ભપાત.**

ઉપવિષ્ટક—ગર્ભિણીએ અત્યત વિદાહી પદાર્થોનુ ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્રાવ ઘણા થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ આગળ વધે નહિ એવા થાય છે અને તેને હાલચાલ માત્ર હોય છે એવા ગર્ભને **ઉપવિષ્ટક** કહે છે આ એક સલનો (છોડનો) ભેદ છે **નાગોદર**—સયોગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવા થાય છ તેને **નાગોદર** કહે છે **મક્કલ**—આ રોગનો પ્રકાર વાયુ ગોળા જેવો હોય છે **મૂઢગર્ભ**—કુટિલ ગતિ જેવા વાયુ ગર્ભને આડા કરે છે અને યોનિ તથા પેટમા ગળી ઉત્પન્ન કરે છે તથા મૂત્રાવરોધ કર છે **વિષ્ટભ** (છોડ)—ગર્ભિણીએ અકાલે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે, તેથી કરી તેનુ ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બધ પડવા માડે છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ છોડ થાય છે **મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો. અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીના લક્ષણો**—જેની ગરદનનો મેર તૂટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અગ ઠીલું થઇ જાય છે, લાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમા મરે છે એમ જાણવુ **પેટમા ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો.**—ગર્ભની હાલચાલ બધ પડે છે, પ્રસવવેદના બધ થાય છે અગ કાળુ અગર લીલુ થાય છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે અને અદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે **માતાનાં** માનસિક અને આગતુક દુખના કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કુખમા ગર્ભ મરે છે **ગર્ભિણીના બીજા અસાધ્ય લક્ષણો**—વાયુના યોગે યોનિનો સકોચ થવા, કુખમા ગર્ભ અટકી રહેવો મક્કલશૂળ, આક્ષેપક, કાસ-શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. **યોનિસંવરણ વ્યાધિ**—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જાગરણનુ અતિ સેવન કરનારી **ગર્ભિણીના** યોનિમાર્ગમા વાયુ કોપે છે તથા યોનિદ્વારને બધ કરે છે માર્ગ બધ થયા પછી

યોનિગત વાયુ ગર્ભાશય-દ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે તથી ગર્ભનું મોઢું, નાક, બંધ થઇ શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઇ ગર્ભ નાશ પામે છે આ કાળ જેવા વાયુ માગનાગે છે એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માથાના કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીના મૂળ સૂતરમાં બાંધી તે હાથે પગે બાંધવા (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડા કિંવા કડવા ઇંદ્રાવણના મૂળ ધારણ કરવા (૪) લીંડીપીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી, તેનો ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો, એટલે અનેક પ્રમાણેવડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખથી પ્રસવ થાય છે (૫) બીજોરાના મૂળ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પાવું અથવા બીજોરાના મૂળ કમ્મરે બાંધવા (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુના મૂળ લઇ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુના મૂળ લઇ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતરવડે બાંધી કમ્મરે બાંધવા (૮) ધોળો અરડો અથવા કડવા લીમડા કિંવા બોટીઅઘાડીના મૂળ કમ્મરે બાંધવા (૯) ઉટકટારીના મૂળ ચોટલે બાંધવા પ્રસવ થતાની સાથે છોડી નાખવા (૧૦) કેળના કાંદાના કાનરા નાભિ નીચે બાંધવા (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર (વીસ તોલા) લઇ તેમાં ગાયનું ઘી એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું એટલે તત્કાળ છુટકો થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરડૂસી-૪ ઉટકટારી-૬ અરડો-૫ કલગારી-૨ કેળ-૪, ધોળી પાનડી-૧ બીજોરૂ-૨ વજ-૮ **જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો** તે માટે:—અરડો-૧૦, આકડો-૨૨ આગેત્રી-૩ ઇન્દ્રવરણા-૧ કાસુન્દ્રા-૫ માંડુ-૬ બીજોરૂ-૧૨, મીંઢળ-૩ લીમડો (કડવો)-૨૦ સરગવો-૧૧ સૂર્યફૂલ-૨ જુઓ પ્રા૦ આ૦માં—સુખ પ્રસૂતિ માટે-કેશ-૨ **શીઘ્ર પ્રસૂતિ** માટે— સર્પની કાંચળી-૨

છોડ ઉતારવા માટે (૧) ધાણા, નાગરમોથ વાળો વાળનુ ગળો, વાવડીંગ પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો (૨) વરધારા અને ધોળી ગાસુદીના ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડી સાકર નાખી તે સવારે પાવા (૩) આમળાના બિયાં, આંબાહળદર અને કોદીના પાદડા ગાયના ઘીમાં વાટી સાત દિવસ આપવા (૪) શિંગોડા અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી (૫) ગલુલા, કમળકંદ અને ઉંબરાના કૂણા ફળ દૂધમાં વાટી તે દૂધ પાવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ગાળી (ગિલોડી)-૪ પિત્તપાપડો-૭ વરધારા-૨

મૂઢગર્ભ ઉપર.—(૧) ફાલસાના મૂળનો અથવા સાલવણીના મૂળનો લેપ નાભિ, બસ્તિ અને ભગને ઠેકાણે કરવો એટલે ગર્ભ માર્ગે થાય છે (૨) સાગવન વજ આસોદ, મજીઠ, નીલી (ગળી) અને બોરડીના મૂળનો ચતુર્થાંશ કાઢો તેનો ગોળ નાખી પાવો

[૧] આમળાં ટાંક ૧૮, સુંઠ ટાંક ૧૮ ગોખરૂ ટાંક ૧૮ અને ખાંડ શેર ૧ લઇ તેમાંથી દરરોજ ટાંક ૫ ઘીમાં નાખવાથી છોડ વધે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —ફાલસા–૧, મમેગ્વો–૪, શિંગોડા–૧.

મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—(૧) રોહ પાણીમા પાચ તોલા ગાયનુ છાણુ મેળવી ગાળી તે પાવુ (૨) રાઈ અને હીંગનુ ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમા નાખી આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —ફાલસા–૧, ગર્ભ–૮ ગો વૈ૦મા —છાણુ–૧

ગર્ભપાતકારક ઔષધો.—(૧) ગાજરના બિયા, કલગારી, નગોડ, ચિત્રાના મૂળ દેવડાગરના ફળ, કડવીનો કદ હીંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ એ ગર્ભપાતકારક ઔષધો છે (૨) ગાજરના બિયા, કાળા તલ અને કલૌંજી જીરૂ ગોળમા ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે **પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઓર પડતી ન હોય તો**—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શૂળ, પેટનુ ચડવુ અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપદ્રવો થાય છે ઓર પડવાને માટે આંગળીએ કેશ વીંટાળી તે વડે તેનો કંઠ ઘસવો તથા સર્પની કાચળી કડવી તુંબડી નાગરમોથ તથા મરમડાનુ ચૂર્ણ રાઇના તેલમા ભિંજવી તેની ધુણી યોનિને આપવી (૨) કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તે હાથપગને ઘસવો તથા લેપ કરવો એટલે ઓર પડે છે **યોનિ ક્ષતરહિત થવા માટે.**—કડવી તુંબીના અથવા ધોળા કાથાના પાંદડા અને લોધર એ સમભાગ લઈ બારિક વાટવુ અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો

ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે:—વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦મા —બીજોરૂ–૬ લાણો–૨

યોનિ દૃઢ અને સંકુચિત થવા માટે.—(૧) પિત્તપાપડો અને ઉંબરાના ફળ વાટી તલના તેલમા મેળવી તેનો યોનિમા લેપ કરવો (૨) માયફળનુ ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી બારિક વસ્ત્રમા પોટલી બાંધી અંદર નાખવી (૩) માયા અને કપૂર મધમા ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો (૪) નાલીમખાનાના કાઢામા તેનુજ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦મા —એખરો–૫, કડવી તુંબી (તુંબડી)–૬, માયફળ (માયા)–૪

નિર્લોમ કરણ ઉપચાર:—(૧) હરતાળ ૧ ભાગ, રાગ ૨ ભાગ તથા ચુનો ૪ ભાગ એમા પાણી નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૬ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ લઈ એકત્ર કરી ચોળવુ (૩) ગુલબાસીના કાંદા પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો, એટલે કેશ ખરી પડે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —ગુલબાશી–૫ **અનંત એટલે નંદ** વાયુ માટે —અનંત–૧, અગિઆ–૬, કામાણુ–૧૦

મક્કલશૂળ:—બાળક ધરતી ઉપર પડ્યા પછી, યોનિને ગરમી, અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનુ સંરક્ષણ કરવુ નહિ તો યોનિગત વાયુ કાપી સ્રાવ થતા રક્તને અટકાવે છે અને સુવાવડીને હૃદય, મસ્તક તથા બસ્તીમા શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને **મક્કલશૂળ** કહે છે **મક્કલશૂળ ઉપર**—(૧) જવખારનુ ચૂર્ણ કરી તે કોકરવર્ણા પાણીમા અથવા ઘી સાથે આપવુ (૨) **પિપ્પલ્યાદિગણ:**—

લીંડીપીપર, પીપળીમળ, મરી, ગજપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક રેણુકબીજ, તજ, અજમોદ, સરસડા, હીંગ, ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, જીરૂ, બકામલીમડી, મારવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કડુ) અને વાવડીંગ, આ પિપલ્યાદિગણ કફ, વાયુ ગુલ્મ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ કરે છે આ ગણ દીપન પાચન એવો છે એનો કાઢો કરી તેમાં મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશૂળ, ગુલ્મ અને કફવાતનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને ધાણાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું (૪) હીંગ ઘીમાં કાલવી ખાવી **સુવાવડીને પથ્યઃ**—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવા આહારવિહાર કરવા તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્યકારક આહારાદિએ કરી **કષ્ટસાધ્ય** કિંવા **અસાધ્ય** વ્યાધિ થાય છે એટલા માટે પથ્ય અવશ્ય કરવી

ગર્ભધારણ ઉપાયઃ*—ગર્ભ ધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલાં શરીરમાંના બીજા વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા શિવલિંગીના ફળ ચાર દિવસ ભક્ષણ કરવા નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું **ગર્ભધારણ કરનારા ઉપચારઃ**—(૧) એરંડાના તથા બીજોરાના બિયાં વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવા (૨) લક્ષ્મણામૂળ (ધોળી રીંગણીનાં મૂળ) ગળામાં બાંધવા તથા તે મૂળમાં અગર દૂધમાં ઘસી નાક પાવા એટલે **અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે અથવા લક્ષ્મણાનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાઢી, તે **કુમારિકાના** હાથવડે દૂધમાં વટાવી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા (૩) તલનું તેલ, દૂધ કાકડી, દહીં ઘી એ પદાર્થ એકત્ર કરી હાથવડે મસળી એમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું (૪) એક આખા બીજોરાના ગર્ભ બિયાં દૂધમાં વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા એટલે **પુત્રપ્રાપ્તિ** થાય છે (૫) આસોંદનો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવું (૬) કાંટાસરીઆનાં મૂળ, ધાવડીનાં

***સંગૃહીત ઉપાય**—માલ (ઉપલેટ) મૂળ ટાંક ૧ વરધારો ટાંક ૨, નાગકેસર ટાંક ૨, જીરૂ ટાંક ૨, તમાલપત્ર ટાંક ૨ એલચી ટાંક ૨, એ ઔષધ ભેગાં કરી તેમાં શિવલિંગીનું બીજ ૧ નાખી પડીકાં ૭ કરવાં પછી એક પડીકું માખણમાં લઈ ઉપર દૂધ પીવું અને શીંગે કરી જમવું (૨) પતંજરાની નાડ યોનિમાં રાખે અથવા મોઢામાં કેરવી સાફ કરેલી સાકર રાખે તો સંતાન થાય (૩) કાઠીનું મૂળ, વરધારા, નાગકેસર, તમાલપત્ર સાકર અને એલચી એ સર્વને વાટી ભુકો કરી ઘી તોલા ૨ સાથે ચટાડવું તેથી સંતાન થાય (૪) પારસ પીપળાનાં બીજ એરંડાનાં બીજ મકદ સાકર પટોલ, સુખડ અને નાગરની ગોળી કરી દિવસ ૩ આપવાથી સંતાન થાય (૫) ધોળા આકડાનું મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવું (૬) એખરાના બીજનો લેપ લિંગે કરી સંભોગ કરે તો સંતાન થાય (૭) ભાગ ૧ ભાગ તથા માયા ૪ ભાગ ઝીણાં વાટી તમાકુ વાટી ભુકી યોનિમાં નાખી સંભોગ કરે તો નિશ્ચય ગર્ભ રહે

ફુલ, વડની વડવાઇઓ તથા નીલકમળ, એ વાટી દુધમા પ્રાશનાર્થ આપવુ. (૭) પારસ પીપળો અને જીરાનુ ચૂર્ણ ખાઇ પથ્ય કરવી એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચીત થાય છે (૮) કૌચના મૂળ તથા કેળાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દુધમા પાવા અથવા શિવલિંગીના બિયાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી (૯) ખાખરાના બિયાની રાખ કરી તે પાણીમા પીવા માટે આપવી (૧૦) અજમો, રીંગણી, લીંડીપીપર અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ ગાયના ઘીમા આપવુ (૧૧) કેળુ ૧ કપૂર ૧ તોલો અને વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઓષધો કેળના પાદડામા વીંટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડ નીચે પુરી રાખવા બીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પર્યત રોજ એકેક ખાવી તથા સંભોગ કરવા એટલે ગર્ભ રહેશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા—આસંધ–૮, કાંટાસરીઓ–૬, કાથ–૪, ખાખરો–૮, નાગકેસર–૫, બીજોરૂ–૧૪, મીંઢીઆવળ–૫, રતનજોત–૩, વડ–૮, વાંદો–૩

ગર્ભધારણને માટે ઓષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના—ગમે તે કંઇ આષધ કહેતાજ કાંઈ સુજ્ઞ માણસ પાસ કોઇ કરાવ્યા સિવાય તે કદિ પણ લેવુ નહિ. કારણ કે કોઇ એકાદા દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમા અથવા પ્રકૃતિનુ પ્રમાણ ધ્યાનમા ન લાવતા તરતજ ઓષધ બતાવે છે અને તેથી કરી કોઇ વખતે જીવનુ નુકસાન થાય છે એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ કિંવા પૌષ્ટિક હોના પણ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થએલી હોય તો એમ ને એમ આવા ઓષધો લેવા નહિ. નીચેના ઓષધો **ગર્ભનિવારક** છે એમ સાંભળ્યુ છે (૧) લીંડીપીપર, વાવડીંગ તથા ટંકણખારનુ સમભાગ ચૂર્ણ સધમા ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જાસુદીના ફૂલ કાંજીમા વાટી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જુનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ (૩) જે સ્ત્રી સિંધવનો ટુકડો તેલમા બોળી યોનિમા ધારણ કરી, પછી પુરુષની સાથે રમશે તો તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ (૪) તાંદળજાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી ત્રણ દિવસમા પ્રાશન કરશે તો તે વાંઝણી થશે આવા ઓષધો યોગ્ય ખબરદારી રાખી ઉપયોગમા લેવા.

(૯) સૂતિકા રોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ—અંગ મરડાઇ જવુ જ્વર કંપારી, તૃષા, અંગે જડપણુ, સોજો, શૂળ તથા રેચ, એ લક્ષણો થવાથી સૂતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવુ સુવાવડીને સમજ્યા વિનાના ઉપચારોએ કિંવા દોષજન્ય અન્નપાન સેવન કરવાથી અથવા વિષમાશન, અજીર્ણ ભોજનાદિક કરી જે રોગ થાય છે ને આ પ્રમાણે—જ્વર, રેચ (ઝાડા), સોજો, શૂળ, પેટનુ ચડવુ તથા અશક્તતા અને કફવાતજન્ય રોગો થકી ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અન્નદ્વેષ તથા મ્હોડામા પાણી

ધ્રુજવું ઇત્યાદિ વિકાર, અશક્તતા અને અગ્નિમાંદ્ય હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થાય છે તે સર્વ જ્વરાદિ રોગને સૂતિકા રોગ કહે છે એ પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઈ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગિયાર માસમાં નેજાને મારે છે

સૂતિકા રોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) વાતનાશક ક્રિયા કરવી પાટો બાંધવા (૨) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો (૩) **અમૃતાદિ કાઢો**—ગળો, સુંઠ, ભોંયરીંગણી (?), ચાહેવલ (નારી) ઉભીકટારી, પંચમૂળ અને નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ટાઢો થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) **દેવદાર્વાદિ કાઢો**—દેવદાર, વજ, કોઠ, લીંડીપીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીઆતું કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર ભોંયરીંગણી ગોખરુ, ધમાસો, ભોંયરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને નાહાસીંગનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હીંગ નાખી સુખાવહીને પાવો એટલે શૂળ કાસ, જ્વર શ્વાસ, મૂર્છા, કંપ મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, તંદ્રા, અતિસાર, ઉલટી એટલા ઉપદ્રવાએ યુક્ત આ ત્રિદોષાત્મક અને સૂતિકા રોગનો નાશ થશે (૫) ભોંયરીંગણી, કળથી, પુંકરમૂળ દેવદાર તથા નેતરનો કાઢો હીંગ અને મીઠું નાખી આપવો એટલે સૂતિકાના શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી છમકારી તે કાઢો પાવો (૭) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૮) આકડાના મૂળ, ધમાસો, દેવદાર કરીઆતું, ગરના નગોડના પાંદડા વજ નાની અરણીના મૂળ, સરગવાની છાલ, લીંડીપીપર પીપળીમૂળ, જીરૂ ચવક, સુંઠ, અતિવિષ અને ભાંગરાનો કાઢો પાવો તેથી કરી સન્નિપાત ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ દાતખીલી (દાંત બીડાઈ જવા) અગમાનું ગોળ શ્વાસ, કાસ સુવારોગ એ રોગો દૂર થાય છે (૯) **બાફ આપવાનો**—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી લાવવી તેના બારિક ટુકડા કરી ત્રણ પાણીના માટલામાં નાખવા અને ઉપર ઢાંકણું બેસાડવું એવું ત્રણ માટલા પાણી આધણ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થએલો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવું તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માથા નીચે મૂકવું અને પ્રથમનું માટલું કમ્મર નીચે મૂકવું પછી ત્રીજું ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે મૂકવું માથા તળેનું પ્રથમ કમ્મર નીચે અને કમ્મર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે (૧૦) દશમૂળ લઈ તેમાં પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવા. પછી બીજે દિવસે ત્રિભાગ રહે એનો અષ્ટ કાઢો હમેશાં બે વખત બે તોલા પર્યંત સેવન કરવો. (૧૧) **પંચજીરક પાક**—જીરૂ, શાહજીરૂ વરીઆળી, સુવા, અજમો અજમોદ બાળ મેથી સુંઠ લીંડીપીપર પીપળીમૂળ ચિત્રા હપુષા (રોરણી), ગાનું ચૂર્ણ ઉપલેટ અને અરતુ એ દરેક ચાર તોલા ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો તે સુવારોગ, યોનિરોગ,

જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ પાંડુરોગ કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે (૧૨) **સૌભાગ્ય સુંઠ**—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા દૂધ ૨૫૬ તોલા સાકર ૨૦૦ તોલા શતાવરી ૭૩ સુ., મરી, લીંડીપીપર તજ એલચી તમાલપત્ર અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું ન ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને પછી તે અગ્નિ અને બળ જોઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક સુવાવડીને આપવાથી બળ વર્ણ અને પુષ્ટિ આપે છે અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે, તથા તે વયસ્થાપક, હૃદ્ય મહાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત મક્કલગ્ગ તથા સુવારોગનો નાશ કરે છે (૧૩) **મહા-રાસ્નાદિ કાઢો**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો વજ પીળો કોરાંટો ચવક, કૌચબીજ, નાગરમોથ ભારંગમૂળ અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ દેવદાર વાવડીંગ ડાભડાશીંગી સુંઠ બળદાણાના મૂળ, મોરવલ, કડુ મજીઠ કાળું અને ધાળું અતિ-વિષ, કચોરા ત્રિફળા લીંડીપીપર, જવખાર, રતાંજળી, ગરમાળો, માયા, કડુ, સાટોડી અને દશમૂળ એ સર્વ સમભાગ લઇ એનો કાઢો કરી પાવો એટલે સૂતિકા રોગ ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરમેવો, શૈત્ય અતિતંદ્રા, શૂળ, ગલરોગ, અર્ધા અંગમાં થતા સણકા, કંપ, શ્લીપદ, આમવાત નપુંસકત્વ અને સોજાનો નાશ થાય છે (૧૪) કાગટાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કાગટાના મૂળ ચાવી ખાવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—**સુવાવડીનો કાઢો**—નીપાણી-૧ **સુવારોગ માટે**—અતિવિષ-૯ અરડૂસો-૧, કચૂરો-૧, કાચકી-૧, કાટાસરીઓ-૧૦ કેરડી-૧, માકડી-૨, લીમડા (કડવા)-૧૬, સમેરવો-૩ **પ્રસૂતા સ્ત્રીઓ-ના મસ્તકશૂળ માટે**—અનંત-૩, ભારંગી-૧૦ **સુવાવડીના રક્તસ્રાવ-માટે**—તલ-૧૪ નાડછળો-૬ **પ્રસૂતાના ચક્કર એટલે ફેર અને શૂળ માટે**—હિંગ-૧૧

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં—કાતણીનું ઘર-૮

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—બૃહત્પાકસંગ્રહના પાકપ્રયોગની ટીપમાં નં ૧

(૧૦) સ્તનરોગ.

કારણ.—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલા અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણાના માંસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ-કફ વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તે પાંચેના લક્ષણો રક્તવિદ્રધિ સિવાય કરી બાહ્ય વિદ્રધિના સરખાં હોય છે એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તે વેદના, દાહ, ખરજ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે, તથા વિદ્રધિ સરખી વેદના થઇ પાકી ફૂટે છે. અથવા હલકો સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેસી જાય છે

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચાર.—સ્તનને સોજો વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપ-

---

* ઇન્દ્રવરણાનું નળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી સ્તનપીડા મટે

ની ચિકિત્સા કરવી (૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું અને પાટો બાંધવો (૨) ઇન્દ્રવરણી અથવા કડવી ઇન્દ્રવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૩) નરમાના છોડના મૂળ તથા દુર્વાનું મૂળ (દુર્વા) કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો (૪) હળદર તથા લોધરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇન્દ્રવરણીના મૂળ, કુવારના મૂળ અને હળદર એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૬) સમુદ્રશોષના પાંદડા ગરમ કરી બાંધવા (૭) વાંઝણી કંકોડીના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૮) પીપળાની છાલ ભેદી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો કકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું (૯) એરંડમૂળ, બીજોરાના મૂળ, ગોખરુ, રીંગણી, ભોંયરીંગણી અથવા ઉભી રીંગણી, લઘુ પાષાણભેદ અને બીલીના મૂળ, આ સાત ઔષધોના મૂળનો કાઢો કરી એરંડીયું અને શેકેલી હીંગ, સિંધવ અને સ્વર્જીખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવા એટલે સ્તનરોગ તથા કમ્મર પાસે શિશ્ન, છાતી એ ઠેકાણે જે વાયુસંબંધી પીડા થાય છે તે દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ગોરીયા–૩ ઇન્દ્રવરણા–૧, કપાસ–૬, કંકોડી–૪, ગળીવેલ–૧, કુવાર–૧, ચિત્રા–૬, પીપળા–૧૪, મીંઢળ–૮, મીઠા-આવળ–૧૦ માષ–૨ વાંઝણી–૭ હળદર–૫.

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ—વાત અને દુષ્ટ એવા પ્રકારના અન્નોએ દુષ્ટ થઈ માનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. **વાતાદિકોએ દૂષિત દૂધના લક્ષણો**—જે દૂધ તુરું અને પાણી ઉપર તરનારું હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારું લાગે, જેના ઉપર પીળી રેખાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઈ પાણીમાં નાખવાથી તળીએ બેસે છે તે કફદૂષિત જાણવું. બન્ને દોષના લક્ષણો જેમાં દેખાય તે બન્ને દોષથી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષોના લક્ષણો હોય છે તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું. **શુદ્ધ દૂધના લક્ષણો**—જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી જાય અને ધોળું તથા મધુર હોય, બેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ દૂધ સમજવું. **દુગ્ધશોધક કાઢો**—પહાડમૂળ, મોરવેલ, કરીઆતું, દેવદાર, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઢો આપવો તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે. ઉપલા કાઢામાં તગર જેટલી ગળો નાખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે**—(૧) ભોંયકોળા (વિદારી કંદ અથવા ક્ષીરવિદારી કંદ) નો રસ દૂધમાં સાકર નાખી પાવો (૨) શતાવરીના મૂળ દૂધમાં વાટી પાવા (૩) મખાણું દૂધમાં લીંડીપીપર નાખી તે દૂધ પાવું (૪) નરમો તથા જેઠી અથવા પિત્તપાપડાના મૂળ કાંજીમાં વાટી પાવા (૫) આમોદ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પાવો (૬) ગળોના મૂળનો કાઢો દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો (૭) દૂધમાં અમાળીઆની ખીર કરવી તેમાં થોડું ઘી અને સાકરની ભૂકી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત એ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ ૨૧ દિવસ પર્યંત

ખાવા આપવી. (૮) મેથીની અથવા અળવીની ભાજી ખાવી (૯) સૂર્ય રહેતી વેળાએ તાનમા અર્ધી મુડી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અખરોડ-૪, અળવી-૨, આમધ-૧૨, કપાસ-૫, ગળો-૧૦, નાની અરણી-૨, ભોયકોળુ-૩ ૧૧ મેથી-૫, લીડી-પીપર- , શતાવરી-૧ **સ્તનમાં દૂધ કફદોષથી દૂષિત થયુ હોય તે માટે**—જેઠીમધ-૧૬ **સ્ત્રીઓના દૂધવિકાર માટે**—રાજહંસ-૨

સ્તનવર્દ્ધન.—(૧) શિવણીનો રસ અને કલ્કમા તલનુ તેલ સિદ્ધ કરવુ તે તેલ રૂના પેલ ઉપર સીચી તે પેલ સ્તન ઉપર બાધવુ એટલે બેસી ગએલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે તથા હાથીના ગડસ્થળ જેવા ઉચાઇમા જણાય છે (૨) નાગબલાના મૂળ પાણીમા વાટી સ્તનને ચોળવા, એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ અને ઉચા થાય છે (૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી, તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામા સ્થૂલ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રા૦આ૦મા—ખીરખહોટી-૮

પથ્ય—રક્તપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિવા અપથ્ય કહેલી છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવી વાતવ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલી છે તે અને સાઠીચોખા, ઘઉ, મગ, જવ ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, કૃષ્ણ, કળા, આમળા, દ્રાક્ષ, આમ્લ (ખાટા) નીરા શીતળ એવા પદાર્થ કસ્તુરી, ચદન, કપૂર, પ્રિય એવા અન્નપાન **અપથ્ય**—ગેડ, ઉલટી, વાસી અન્ન, વિષમાશન, અતિમૈથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઉચકવો, તીખા ખાટા, કડવા, તુરા અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય કરવા કારણ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ, ખુધો થાય છે પિત્તલ પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનુ માથુ વાળ રહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય છે તથા કફકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ શ્વેતકુષ્ઠી અને પાડુરાગી થાય છે

૬૩—સ્વરભેદ.

કારણ—અતિશય ખારા પદાર્થ ખાવા, મોટા સ્વરથી ગાયન કરવુ, વિદૂર ખાવા, કપર ખાવુ, કઠ ઉપર લાકડી આદિનો પ્રહાર થવો, ઝેર ખાવુ, ઇત્યાદિ કારણોથી કઠના સ્વરનો ભેદ થાય છે **ઉપચાર**—(૧) ગાયના દૂધમા આમળાનુ ચૂર્ણ આપવુ (૨) જમ્યા ઉપર ઘીમા મરી નાખી પીવા આપવુ (૩) લીડીપીપર, પીપળીમળ, મરી અને સુઠનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા આપવુ (૪) ત્રિફળા, ત્રિકટુ અને જવખારનુ ચૂર્ણ આપવુ (૫) કુલિંજન અથવા પુષ્કરમૂળ કિવા બોરડીનુ મળ મ્હોડામા રાખી રસ ગળે ઉતરવા દેવા (૬) બોરડીના પાદડા ઘીમા શેકી વાટી તેમા સિંધાલુણ નાખી આપવા (૭) જેઠીમધ, આમળા અને

---

* કેટલીક સ્ત્રીઓ અને દાઇઓ એમ માને છે કે સુવાવડમા મેથી દૂધને સુકવી નાખે છે

નાકને કાંઠે આપવા (૮) ગાયના ગરમ દૂધમાં સાકર અને મરીની ભુકી નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધમાં—આમળા-૨, આંબો-૨૬, દાડિમના-૧૦ કોલિજન-૮, જેઠીમધ-૨૩, નાગકેસર-૮, પુષ્કરમૂળ-૨, બોરડી-૨, ભાંગ-૧૮, મરી-૧૭ હળદર-૧૧ **ગળાનો અવાજ ખુલવા માટે અને સાફ થવા માટે**—ચણોઠી-૫, ધોળી પિલુડી-૩

૬૪—સંગ્રહણી.

જુઓ—જુનો ઝાડો—પૃષ્ઠ ૬૭૫

૬૫—હરસ-મસા.

કારણ—વાતાદિ દોષ ત્વચા, માંસ તથા મેદના અને તે ઠેકાણાના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદાસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે અર્શના બે ભેદ છે એક સહજ એટલે જન્મની સાથે ઉત્પન્ન થનાર બીજો ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહાર વિહારાદિકે કરી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેમજ શુષ્ક અને આર્દ્ર એમ પણ બે પ્રકાર છે ગુદાદ્વારની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવ રહિત જે અર્શ તે સુકા એને લોકો મૂળવ્યાધિ કહે છે બીજા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ થનાર અથવા લોહી ટપકાવનાર હરસ તે આર્દ્ર એને લોકો દૂઝણા મસ અથવા 'રક્તમૂળવ્યાધિ' કહે છે દૂઝતા મસ ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ ઘણે ભાગે ત્યાં ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી પરંતુ શૌચની વખતે કરથીએ તે કદિ કદિ બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે રક્તસ્રાવ રહિત અર્શ ગુદાની બહારની બાજુએ હોય તે જાડા અને કઠિન હોય છે તે લગારેક ચામખાલ જેવાજ હોય છે **પૂર્વરૂપ**—અન્ન અગ્નિમાંદ્ય અન્ન ન પચવું, નાનું દુખવું, અલ્પપુરીષત્વ સંગ્રહણી પાંડુરોગની પીડા, ઉદરરોગની આશંકા, સ્તનાશ બલહાનિ, પેટમાં ગડગડ શબ્દ ઓડકાર એ પૂર્વરૂપના લક્ષણો જાણવા. ×**ઉપચાર.**—(૧) રસગાવતીનો રસ ૧ તોલો અને ઘી એક તોલો એકત્ર કરી

---

* જાવંત્રી લીંડીપીપર, સાજાળ બીજો એલચી મધ, લવંગ અને અક્કલકરો સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી સ્વર ઉઘડે (૨) સિંધવ, જેઠ બાવચી ભામી, ભીગડો હળદર મરી અને લીંડીપીપર બરાબર વજને લઈ ઘી મધ સાથે કેટલાક દહાડા ચટાડે તો આરામ થાય (૩) એક હિંદી કવિ કહે ગયો છે કે "હર મોલિજન લાઇચી ગાંઠ પીપર પાન ખટ મિલાઇ ગોળી કરે કોકિલ સમાન"

× આંબાહળદર અને કટકડીની થેપલી કરી ચાંધવાથી મસા ખરી પડે (૨) કેરડાની મૂળની છાલ તોલા ૫ દોઢ શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાચ તોલા ૨૧ ચાર ગળીને દિવસ ૩ પાવું (૩) કડવેલાના પંચાગનો ધુમાડો આપવો.

આપવો. (૨) મુળાનો કંદ પીસી તેનુ પાણી ૨ તોલા કાટ્યુ અને તેમા ગાયનુ ઘી ૧ તોલો નાખી આપવુ (૩) ગરખુખાના મળ દહીમા આપવા (૪) હરડે, સુંઠ અને ચિત્રકના કાઢામા તજ અને જવખારનુ ચૂર્ણ આપવુ (૫) હરડે મરી, વાવડીંગ, અજમો ચિત્રક અને સુંઠનો કાઢો આપવો (૬) અરલુ, ચિત્રક-મળ, ઇંદ્રજવ કરંજ સિંધવ અને સુંઠનુ ચૂર્ણ સાત દિવસ પર્યંત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાના અર્શ ગરી પડે છે (૭) કડવા લીમડાના ૨૧ પાંદડા બારિક વાટી ચોખા મગની વાટેલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમા શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવુ એટલે સર્વ અર્શ ગરી પડ છે મીઠુ ખાવુ નહિ સિંધવ થોડો ખાવો (૮) બાળહરડે, તલ અને ભિલામાના ચૂર્ણમા દુપટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી તે અનુપાન જોઇ આપવી, એટલે મૂળવ્યાધિ, જ્વર, કુષ્ટ, કાસ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે (૯) મલાવષ્ટંભ થયો હોય તો અજમો અને બીડખારયુક્ત છાશ પીવાથી ગુદામાનો રોગ દૂર થાય છે તે કદિ ઉત્પન્ન થતા નથી. છાશ પીવાથી વાહિનીમાનુ લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બલ, પુષ્ટિ અને વર્ણ માંગ થાય છે અને આનંદ પણ થાય છે તથા વાત, કફના સેકડો વિકારો નાશ પામે છે (૧૦) સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગોળ લઇ ગોળીઓ કરી આપવી (૧૧) સુરણના કંદને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમા શેકી તેમા તલનુ તેલ અને સિંધવ નાખી ખાવુ (૧૨) સિંધવ ઇંદ્રજવ કરંજ અને કડવા લીમડાની છાલ એ આપધો વાટી આપવા (૧૩) વરધારો, ભીલામો અને સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધો સમાન લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી તેમા તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને ખાવી (૧૪) લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ છાશમા આપવુ

(૪) લીંબોળીના બીજ તથા એળીયો લઈ પાણીમા ચણોઠી જેવડી ગોળી કરી આપવાથી લોહી બંધ થશે એ ગોળી રસવતીના પાણી સાથે વાળવી (૫) ભોંરિંગણીના પાંદડા છાયામા સુકવી ભુકામા ભેળવી ચલમમા પીવાથી મસા મટે (૬) ઇંદ્રજવ, માલકાંગણી તથા કાળીજીરી વાટી દરરોજ ફાકી કરવાથી ગુદામાના દુઝતા મસ મટે (૭) માજુનના લાડકા ૧ તોલો, શોધ્યો મોરથુથુ ૧ તોલો અને દાલચીકના ગા તોલા લઇ ૫ તોલા ધોએલા ઘીમા મલમ કરી મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે આ અનુભત છે (૮) હરસ ઉપર ઉભી કાગસીના પાંદડાને ખાંડી તેમા થોડુ પાણી નાખી ખૂબ ખાંડી તેમાથી કપડે ગાળી કહાડેલા રસ તોલા ૫ મા માફકસર સાકર, પતાસા અથવા ખાંડ એ ત્રણમાથી એક વસ્તુ નાખી પાવો (૯) હરસ ઉપર બે વરસનો જુનો કપાસ વાડમા ઉગેલો હોય તેના મૂળને પાણી સાથે પત્થર ઉપર ઘસી તૈયાર કરેલો રસ માફકસર પાવો. (૧૦) હીમજ તોલા ૫ લઈ કાચા એરંડીયા તેલમા તળી તેને ખૂબ ઝીણી ખાંડી ચૂર્ણ કરી દરરોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે ફાકવી. આ દવા રેચક હોવાથી તે ઉદર સબંધીના બીજા ઘણા દર્દોને હઠાવે છે, ઉદરમા જામી રહેલા સુકા મળને પીગળાવી ઝાડા વાટે બહાર કહાડે છે અને હરસનો નિ:સંદેહ નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —અખરોડ-૧,૫, અરણી-૧૧, આકડા-૧૨, આદુ-૨૦, આંબો-૧૭, ઉકણુ-૬, ઉબરો-૭ કડવા તુરીયા-૫, કનક-૧, કપાસ-૧૯, કરેણુ-૪, કાગિસા-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૩, ૬, કાકમ-૭,૯, ખજૂરી-૮, ગણી-૮, ગગાવતી-૩, ગાજર-૨, ગોરખમુડી-૯, ચિત્રક-૧૫,૧૬, ડુગળી-૩૧,૩૪, દક્ષણી થુરીઓ-૪, દિકા-૩, દુર્વા-૧, દુધેલી-૧, નાગરમોથ-૨, પીલુ-૧, પીળો ધતૂરો-૭, પારેવો-૭, ફુગ-૪, બીલી-૨૬, બીલાઓ-૨, બોયફાળુ-૭, મરી-૧૩, મૂળા-૪, ૮, રતનજોત-૭, રાળ-૮, રીમામણી-૬, લીમડો (કડવો)-૧૪,૧૭,૧૯, ૩૬, લીંડીપીપર-૩૦, વગડાઉ સુરણ-૨, વડ-૧૪, વિછુડા-૨ વિષ્ણુક્રાન્તા-૩, શરપુંખો-૧, સુરણ-૧,૩, હળદર-૩,૭ જુઓ ગો વૈ૦મા —માખણ-૯ છાશ-૨,૫ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા —ગોરખલોટી-૮, હરિણશૃંગ-૩

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ —ઔષધક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન ૫, ૨૧, ૨૨ ૨૩, ૨૪, ૨૫ ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૧ રસાયનપ્રયોગની ટીપમા ન ૨, મલમપ્રયોગની ટીપમા ન ૫, ૬ પાકની ટીપમા ન ૭

રક્તાર્શ (ફુઝ્ઝામસ) ઉપર ઉપચાર —(૧) અંધેડાના બિયાનો ૬૬ કરી ને ચોખાના ધોવરામણમા પાવો (૨) તલ વાટી માખણમા મેળવી ખાવા (૩) નાગકેસર વાટી માખણ અને ખડીસાકરમા મેળવી આપવુ (૪) એકવીસ મખમલીના ઝુમાર ૪૦ ફુલ લાવી ફુલના નીચેની લીલી રજ કાઢી નાખી વાટીને રસ કાઢવા આ રસ એક તોલો અને તેમા તેટલુજ ગાયનુ ઘી નાખી થોડુ ગરમ કરી ને આપવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી મસ પ્રકારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે (૫) વિષ્ણુક્રાન્તાના પાદડા વાટી તની વડી ગુદા ઉપર બાંધવી (૬) તાજુ માખણ ખાવુ (૭) ઇસબગોળ (ઓથમી જીરૂ) ગરમ પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે સાથે ચોળી ન ગાળી લઈ તેમા ખડીસાકર નાખી પાવુ સર્વ પ્રકારના રક્તસ્રાવ, જ્વર અને દાહ એથી નાશી જાય છે (૮) ઘી તોલા ૪ લઈ તેટલાજ ગરમ પાણી સાથે પાવુ (૯) ગાયનુ માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા, એકત્ર કરવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —અંધેડો-૧૨, આમલી-૧, આંબો-૪, એલચી-૫ ઓથમી જીરૂ-૩, ફુફાડી-૯ કારેલી-૭, ગુલાબ-૭, તલ-૧૩ મખમલી-૮, માલકાંગણી-૫, રતનજોત-૯, સાટોડી-૬ **ગુદામા હરસના મસા મુજી ત્રાસ આપતા હોય** તે માટે —અળશી-૫ જુઓ પ્રા૦ ઓ૦ મા —માખણ-૮

લેપ અને ચૂર્ણઃ—(૧) કડવા લીમડાના બિયા તેલમા તળી તેમાજ ખરલ કરવા અને તેમા થોડી મોરથુથાની ભૂકી નાખી તે મલમ અર્શને ચોપડવુ, તેથી મટીજશે થશે (૨) સિંધવ અને દેવડાગરના (બડીના) બિયા કાંજીમા વાટી લેપ કરવો (૩) શખજીરૂ, કલાઇએકનો, સોનાગેરૂ, ફટકડીની લાહી, મરડાશીંગ, મીણ અને હળદર, એ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૪) સુરોખાર અને રસકપૂરનો માખણમા લેપ કરવો (૫) મોરથુથુ લાવી લીબુના રસમા ઘસી તેમા માખણ મેળવી

તેનો લેપ કરવો (૬) ભિલામાના તોડાનો લેપ કરવા (૭) સરગવાના મૂળના રસમા સોમલ ઘસી તેનો લેપ કરવો (૮) તુવેરના અને કારેલાના રસમા હરતાલ ઘસી લેપ કરવો (૯) મનુષ્યકેશ સર્પની કાચળી, વાવડીંગ, આકડાના મૂળ, ખીજડીના પાદડા, જુના શીંગડાને ઉગેલા અંકુર અને હીંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) શિળાનુ ચૂર્ણ, શિગ્રુ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી (૧૧) ખારેકના બિયા ઝીણા કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવા તુરીયાના બિયા અને આમલીની છાલની ધૂણી આપવી (૧૩) શ્વેત કરેણ અને જટામાસીનો લેપ કરવો (૧૪) વાનરની વિષ્ટા અજમાના ફૂલ અને કળીચુનાની ધૂણી ૭ દિવસ આપવી, એથી અર્શ ગરી પડે છે (૧૫) પોપૈયાના કાચા ફળનો ચીકણો રસ મસાને ૩ દિવસ ચોપડવાથી મસા ગરી પડે છે

પથ્ય—સાઠી ચોખા, મગ, કળથી, સુવા, તુવર, ચાકવત, ચીલ, ગીલોડા, કોળુ, પરવળ, કારેલા, સુરણ, રાઇ, છાશ, ઘી, કુમળો મૂળા અને કુમળા વેગણ

અપથ્ય.—ચણા મઠ, મસુર, પાવટા, ચોળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ગર અને શાક જડ પદાર્થ સામો, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના—જેને ભિલામો ઉપડતો હોય તેણે ભીલામાના ઉપાય કરવા નહિ બીજાઓએ કરવા

૬૬—હાથીપગો (શ્લીપદ).

સંપ્રાપ્તિ—જે રોગ સોજાવાળો હોઇ હાડમ બિના ઠેકાણે પીડા કરી ક્રમે કરી માણસના પગોમા ઉતરે છે, તે રોગને "શ્લીપદ" કહે છે કોઇ (મ૦) વારૂણ પણ કહે છે જે દેશમા સર્વ કાળ ઘણુ પાણી એકઠુ થઈ રહે છે ને દેશમા અને જે દેશમા બધી ઋતુઓમા ટાઢીજ હોય છે તે દેશમા ઘણુ કરી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર.—(૧) લોહી કઢાવવુ (૨) ધતૂરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો અને સરસવનો લેપ ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણ નાશ કરશે (૩) વરધારાનુ ચૂર્ણ, કાંજી કિંવા ગોમૂત્ર સાથે લેવાથી મોટો કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ વર્ષ ઉપરનો હશે તો પણ તેનો નાશ થશે. (૪) બાખરના મૂળનો અગરુ અને ધોળા સરસવનુ તેલ બન્ને સમાન લઇ પાવા (૫) ધોળા એરંડાના તેલવડે હરડે તળી ગોમૂત્ર સાથે ૭ દિવસ ખાવી એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે (૬) નાગની છાલનો કાઢો કરી ગોમૂત્ર નાખી આપવો એટલે **શ્લીપદ** અને મેદરોગ દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ના૦મા—આદંડા-૧૭ જીયોપોતો—૨, વરધારા—૧ માગ—૬, હરડ—૧૨ હળદર—

પથ્ય:—ચોખા જવ, કળથી, લસણ પડોળા, સરગવો, કારેલા, કડવા, તીખા અને અગ્નિદીપન કરનાર પદાર્થ **અપથ્ય**—પિષ્ટાન્ન, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે, મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કફકારક પદાર્થ

૬૭—હેડકી* (ઉચકી).

કારણ:—જડ અને મલબદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડું પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું ઠંડું અન્ન ખાવું, ધમાડી અને ધૂળવાળા નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિ સેવન, ઉપોષણ કરવું ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે

ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પીંછાની ભસ્મ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવા, એટલે ઉચકી અને ઉલટીનો તુરત નાશ થાય છે (૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) નગોડના બિયા અને લીંડીપીપરના કાઢામાં ગેરવી હીંગ એક માસાભાર નાખી તે આપવું (૪) અલીત્યનું નસ્ય આપવું (૫) બીજોરાના રસમાં મધ અને સંચળ નાખી આપવું (૬) ધમાસાના કાઢામાં મધ નાખી આપવું (૭) સોનાના વરખ માખણમાં આપવા (૮) નાગરમોથના બિયા લઇ તે આડગણા પાણીમાં ભિંજવી રાખવા અને મૃદુ થાય એટલે વસ્ત્રથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું (૯) આમળા, લીંડીપીપર અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચકીનો નાશ થાય છે (૧૦) કોઠીનો કિંવા આમળાનો અગરસ, મધ અને લીંડીપીપર સહિત લેવાથી તે હેડકી અને શ્વાસને નિવારણ કરે છે (૧૧) ધુણી વગરના અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધાણી પ્રાશન કરવી (૧૨) કઢેલું દૂધ અથવા શેલડીનો રસ પાવો (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર વાત, ઉધરસ ઉચકી તથા શ્વાસ ઉપર યોજવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—અડદ–૮ આમલીઓ–૫, કડુ–૩, કાસુંદરો–૭, કેળ–૫, કોઠી–૮, જાયફળ–૫, જેઠીમધ–૪, ધમાસો–૪ ધરો–૭ નાળીએરી–૯, પાટલા–૧, પીપળો–૩, ૧૫, પુંકરમૂળ–૧, બીજોરું ૭ ભારંગ–૯, મળા–૧, મોથ–૩, રતાંદળી–૧, રેણુકા–૧, લીંડીપીપર–૭, શેલડી–૫ ૧૨, સરગવો–૩, સુખડ–૮, હરડે–૨ હીંગ–૪ જુઓ ગો૦ ચૈં૦માં—દૂધ–૧૨ ઘી–૧૬ પ્રા૦ આ૦માં—ઘોડાની લીદ–૭, મોરના પીંછા–૧

---

* ૧ હેડકી ખાણું ખાવાથી થએલી તે **અન્નજા** ૨ બે ત્રણ હેડકી સાથે આવે છે તે **યમલા,** ૩ ધીમે ધીમે આવે છે તે **ક્ષુદ્રિકા.** ૪ નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થતી ઘોર અવાજવાળી હોય તે **ગંભીરા,** અને ૫ આખા શરીરને કંપાવે તે **મહતી,** એમ પાંચ પ્રકારની છે

ઉપાય—(૧) અજમાની સુખડી (સાકર) કરીને ખવરાવવી એ હેડકીને સત્વર અટકાવનાર અનુભૂત ઉપાય છે (૨) બકરીના દૂધમાં સુંઠ નાખી પકવી તે ગરમ ખાવું (૩) લવંગ ટાંક ૧, અક્કલગરો ટાંક ૧ લીંડીપીપર ટાંક ૧, સુંઠ ટાંક ૧ સિંધવ ટાંક ૧, લઇ કુંવારના ગર્ભ સાથે ખરલ કરવું તેની વડબોર જેવડી ગોળીઓ કરી આપવી (૪) સરગવાનું મૂળ ગાયની છાશમાં ઘસી હીંગ નાખી પાવાથી હેડકી મટે

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૦ મલમપ્રયોગની ટીપમા ન ૭

પથ્ય:—ત્રિફળા, કળથી, ચોખા, જવ લસણ પરવળ અને મૂળા **અપથ્ય**—વાલ, અડદ, ઘેટીનુ દૂધ, પેંઉ, ખાટા પદાર્થ અને દુધી

૬૮—હૃદયના રોગ અથવા હૃદ્રોગ.

કારણ:—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તુરા, કડવા પદાર્થોના અતિસેવને કરીને શ્રમ, અભિઘાત, અધ્યશન, મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનુ ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે

સંપ્રાપ્તિ—વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ રસ ધાતુને કુપિત કરી, તે હૃદયને કેટલીક પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે

ઉપચાર—(૧) નસોતર, કચોરા, બળદાણા, રાસ્ના, સુંઠ, હરડે અને પુંકરમૂળનો કાઢો કિવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવુ (૨) વાવડીંગ અને ઉપલેટનુ ચૂર્ણ વાવડીંગના કાઢામા આપવુ એથી હૃદયમાના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે (૩) ગાયનુ દૂધ ૯૬ તોલા લઇ મદાગ્નિ ઉપર ગરમ કરી અર્ધુ બળી જાય ત્યા સુધી ઉકાળવુ અને ટાઢુ થયા પછી સાકર, મધ ઘી એ સર્વે તોલા અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી પાવુ તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થએલો હૃદ્રોગ, જ્વર ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે (૪) દશમૂળનો કાઢો જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવા તેથી કરી હૃદ્રોગ ગુલ્મ ગળા શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે (૫) એરંડમૂળ ૮ તોલા આઠગણા પાણીમા કઢી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો એટલે હૃદય કુક્ષિ અને કમ્મરના કેટલાનુ શૂળ દૂર થાય છે (૬) સુંઠનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો તે અગ્નિવર્ધક છે અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૭) સહદેવી અથવા તુપકડી (ગગેટી)ના મૂળ ગાયના દૂધમા પચન કરવા, અને તે દૂધ પાવુ તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે (૮) શિમળાની છાલ દૂધમા વાટી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન ઉત્કૃષ્ટ બળકારક અને વાતનાશક છે એજ એક વર્ષ પર્યંત લાગલાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્યંત કોઇ પણ રોગનો ભોગ થતો નથી (૯) પુંકરમૂળનુ ચૂર્ણ મધમા ચાટવાથી હૃદ્રોગ દમ, ઉધરસ અને ઉચકી (હેડકી)નો જલદીથી નાશ થાય છે (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનુ પાણી એમાથી એક સાથે અર્જુનવૃક્ષની છાલનુ ચૂર્ણ જે પીએ તે હૃદ્રોગ, જીર્ણજ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિરંજીવી થશે (૧૧) કઠુ અને જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ તે જીર્ણજ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૧૨) હરડે વજ, રાસ્ના લીંડીપીપર, સુંઠ નાગરમોથ અને પોખરમૂળનુ ચૂર્ણ આપવુ (૧૩) ઘઉ અને અરજુન સાજડનુ ચૂર્ણ બકરીના દૂધમા ગાયનુ ઘી નાખી સાકરવુ અને મધ તથા સાકર સાથે આપવુ એટલે શૂળ, હૃદ્રોગ અને ક્ષય એ રોગો દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અરજુન સાજડ—૪, ૫, ૭, ૮,

૧૬, અાદુ-૧૯ એરંડા-૩૮, ગજેટી-૩, જેઠીમધ-૧૯ નાળીએરી-૧૮ પુષ્કર-મૂળ-૧, હાલના-૩ બીજોરૂ-૧૦ બોરમળી-, લીંડીપીપર-૨ -૮ વાવડીંગ -૬, ત્રિફળા-૧ નમેરવા-૧, ૧૫ **ઉરમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:**— પીપળો-૮ **ઉરોઘાત એટલે છાતી દુખે તે** માટે—દાડમ-૮, બોરડી -૯ **છાતીમાં દુખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે** માટે—રક્તરોહિડા -૨ જુઓ ગાર્દ૦માં—દુધ-૧૫ પ્રા૦ઔ૦માં—હરિણશૃંગ-૧

પથ્ય:—ઘણાજ જુના રાતા ચોખા, પડોળા, કેળા જુનું કોળું કરી, દાડમ ગરમાળા જુનો ગોળ લસણ ધાણા મધ પાન વગેરે **અપથ્ય**—ઉપવાસ, ઉલટી, મૂત્ર, વાયુ ઉધરસ અને ઓડકાર, શ્રમ શ્વાસ મળ અને રૂદનના વેગનું ધારણ, મૈથુનનું દુઃખ તુરો ખારો રસ અને રક્તમોક્ષ

૬૯—ક્ષયરોગ.

કારણ.—અતિ મૈથુન અતિ માર્ગ ચાલવો અતિ શ્રમ કરવો ઘણું જોર જબર વિષમાશન (અકાળે થોડું કિંવા ઘણું ખાવું) મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ એથી કરી કફ વાત પિત્ત કુપિત થઈ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે તે ત્રિદોષમાં કફનું આધિક્ય હોય છે

સંપ્રાપ્તિ.—કફપ્રધાન વાતાદિ દોષોએ રસવાહિની શિરાઓ રૂંધાઈ જવાથી, બધા રસ એક ઠેકાણે સુકાય છે પછી અનુક્રમે રસ રક્ત, માંસ, ઇત્યાદિ સપ્તધાતુ ક્ષીણ થાય છે આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો અતિ મૈથુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે તથા તત્સમીપસ્થ મજ્જાદિ સર્વ ધાતુઓ ઉલટા ક્ષીણ થાય છે તે કારણથી માણસ રાંક થાય છે આ રોગને **"રાજયક્ષ્મા"** પણ કહે છે

પૂર્વરૂપ.—શ્વાસ અંગગ્લાનિ, તાળુશોષ, કફનો સ્રાવ ઉલટી, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં થાય છે રોગીના આત્માને ખાવાનપણું કોઇને માંસ ભક્ષણની ઇચ્છા સ્ત્રી મદ્યવર્તમાન ક્રીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

લક્ષણ.—ખભા અને પડખાને ઠેકાણે દુઃખ હાથે પગે આગ, સર્વાંગે જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે **અસાધ્ય લક્ષણો**—ઉધરસ અતિસાર, પાર્શ્વશૂળ, સ્વરભેદ અરૂચિ જ્વર એ છ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવા રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમાં છે અને જેના બળ અને માંસનો ક્ષય થએલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવા જે રોગીના નેત્ર શુક્લવર્ણ, અન્નદ્વેષ કરનાર ઊર્ધ્વશ્વાસી અને કષ્ટવડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષય રોગ મારે છે ક્ષય ઉત્પન્ન થએલા રોગીનું એક **હજાર** દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે **સાધ્ય લક્ષણો**—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર વિચારવાન અને એનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર:*—(૧) બકરીનુ દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવા. (૨) માખણ, સાકર અને મધમા એક ચણોઠીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી ક્ષયનો નિશ્ચય નાશ થાય છે (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવુ (૪) લવગાદિ ચૂર્ણ આપવુ (૫) અશ્વગધાદિ ચૂર્ણ આપવુ (૬) એલાદિ ચૂર્ણ —એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવગનો એક ભાગ ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ સાકર લીંડીપીપરના ચાર ભાગ એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ—કાળી દ્રાક્ષ, ડાંગરની ડણુકી, સાકર જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વશલોચન, વાળો, આમળા, નાગરમોથ, ચદન, તગર, ચણકબાબા જાયફળ તજ તમાલપત્ર, એલચી નાગકેસર, લીંડીપીપર અને ધાણા, એ સમભાગ અને સર્વના બરોબર સાકર નાખી એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ મૂર્છા ઉલટી અને અરુચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાંતિવાન કરે છે, અને પાડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરૂચિ, રાજયક્ષ્મા રક્તમેહ યોનિદોષ, રક્તાર્શ અત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારના ચૂર્ણોમા અતિ ઉત્તમ છે (૮) જવ અને ઘઉનુ ચૂર્ણ દૂધમા બાફી તેમા ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવુ. (૯) કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ:—ભીમસેની કપૂર, તજ, ચણકબાબા જાયફળ અને જાવત્રી, એ સમભાગ અને લવગ ૧ ભાગ, જટામાસી ૨ ભાગ મરી ૩ ભાગ, લીંડીપીપર ૮ ભાગ અને સુંઠ ૫ ભાગ એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવુ તે હિતાવહ છે દાહ, ક્ષય, શ્વાસ, વૈવર્ણ્ય પીનસ દમ, ઉલટી અને કફરોગ ઉપર અનુપાનમા આપવુ (૧૦) લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો (૧૧) મધ આમોહ, લીંડીપીપર અને સાકરનો લેહ આપવો (૧૨) અરડુસીના પાદડા, અશ્વગધ સમ્મજાના મૂળ અને ઓટોડીનો કાઢો આપવો (૧૩) અરજુન સાજડની છાલ સુઠ, બળદાણાના ઝાડના મૂળ આમળા અને એરડાનુ ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાખી આપવુ તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે (૧૪) આસોદ, ગળો, શતાવરી દશમળ, બળદાણા, ગગેટી પુષ્કરમૂળ અને અતિબલાનુ ચૂર્ણ આપવુ અને પથ્યને માટે દૂધાદિક આપવુ (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવુ. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવુ કિવા દૂધ મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવુ એટલે પુષ્ટિ આવે છે (૧૭) પત્રીની સાકર, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી લવગ તમાલપત્ર અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે તે શ્રમ, દાહ, મસ્તકશૂળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે (૧૮) પુટપાકવિધિએ અરડુસીના પાદડાનો રસ કહાડી તે મધમા આપવો એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે (૧૯) કોળાના ગરનો રસ લઈ તેમા બે તોલા લાખનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા,

*સંગૃહીત ઉપચાર.—(૧) ક્ષય અથવા દમવાળાને દહીં શેર ૦।। મા થોડુ મીઠું નાખી પાય તો ઉલટી થઈ માથણી નીકળે વાગણ-સાકર.

ગળો, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોથનો કાઢો પાવો, એટલે કુક્ષિ, ખાંધ અને ડોકના કેડાણનું શૂળ, ઉર:ક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે (૨૧) ગળદાણા, બાયંકાળ, શિવણ, કાંટગોળની અને આંટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું, એટલે ઉર:ક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી (૨૩) ઉર:ક્ષતક્ષયી માણસને દૂધ અને મધમાં ધાણી ભક્ષણ કરવા આપવી ને પચી ગયા પછી સાકર નાખી દૂધ પાવું (૨૪) **ક્ષયથી ઉલટી થાય તે ઉપર:—** લાખનું સાકે ખારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું (૨૫) **ઇક્ષ્વાદિ મોદક**—ભોંયકોળાના મૂળ, શેલડીનો રસ મધ અને વંશલોચન એ દરેક ૬૪ તોલા સાકર ૨૦૦ તોલા તથા કૌચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી રવીએ મથન કરી, તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી રાખવા તેમાંથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિબળ જોઈ આપવા એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવી, જિતેંદ્રિય રહેવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને એકાદશ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે એ વૃદ્ધ વ્યાકુલ અને ધાતુક્ષીણ થએલાને વાજીકરણ છે અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મદ્ય અને ભારથી શ્રમિત થએલા પુરુષોના બળને વધારે છે અને હૃદ્રોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપતંત્રક અપસ્માર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે આ રસાયન છે (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંડીપીપર કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને લીંડીપીપર એકત્ર કરી તે આપવું એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે (૨૭) મુસળીનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરુ અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું, અને એ સઘળા જેટલી સાકરની ભૂકી અને બકરીનું ઘી નાખી સવા તોલા પ્રમાણના લાડુ કરી રાખવા નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો અને ઉપર પાંચ તોલા સાકરીનું દૂધ સાકર નાખી પાવું (૨૮) **અગસ્ત્ય હરીતકી**—જવ એક આઢક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજને લઇ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કહાડી નાખી રાખવું પછી દશમૂળના ઔષધો ૧૦ થઈને ૮૦ તોલા, ચિત્રા, પીપળીમૂળ અઘેડા, કચૂરો, કૌચબીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગછાલ, ગજપીપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઇ થોડા થોડા ખાંડી તેમાં પાણી પાંચ આઢક (૧૨૮૦ તોલા) નાખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટા હરડાં ૧૦૦ નાખી ઘી અને તલનું તેલ બત્રીસ બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઢામાં નાખી લચકો થાય ત્યાં સુધી પાક કરી, ટાઢું થયા પછી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમાં મેળવવું આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડાં લેહ સાથે ખાવાં તેથી કરી ક્ષય, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, હિચકી (હેડકી), મૂળવ્યાધિ, અરોચક, પીનસ અને સંગ્રહણી એ રોગો દૂર થાય છે. શરીરે કરચળીઓ પડે તે જતી રહે છે કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે,

તથા બળ અને કાંતિ આવે છે આ અવલેહ રસાયન છે, એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—અરગ્વુનસાજડ—૬ અરડુસી—૧૦, ૧૭, ઇન્દ્રજવ—૨૨, કાચકી—૧, જવ—૭, થુવેર—ઓથારો—૧૩, પીપળો—૧૮ બીજોરૂ—૧૩, લીંડીપીપર—૨૩,૨૪ વાકેરી—૩ **ક્ષયરોગ માટે**—અરડુસી—૧ **ઉરઃક્ષત ક્ષય માટે**—જેઠીમધ—૧૧, ડુંગળી—૨૦, પીપળો—૯ **રક્તક્ષય માટે**—એરંડી—૯ જુઓ ઔષૈ૦ મા.—દૂધ—૨૧, માખણ—૧ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—મૂત્રવર્ગ—૧, સાબરસીંગ—૭.

પથ્ય.—ઘઉં, મગ,ચણા,બટી, માખણ, દૂધ, ઘી,કેળાં, ફણસ,કેરી, આમળા, નાળીએર, મરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અભ્યંગ, ઉત્તમ, સુંદર અને મનોરમ્ય એવા સ્થાનો અને ગૃહોમા નિવાસ, માલાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચંદ્રકિરણો, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલંકારનું ધારણ. **અપથ્ય:**—વિરેચન, મળમૂત્રાદિના વેગનું ધારણ, શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, માદકકર્મ, રૂક્ષપાન, રૂક્ષાન્ન, વિષમાશન, પાન કાલીગડું, લસણ, હીંગ, ખાટા, તીખા, તુરા અને કડવા રસ આકડપાલો, ક્ષાર, વિરુદ્ધાશન, અધ્યશન, તેલાં કે ટીંડોરાં, કંકોડાં, દાહકારક પદાર્થ, ગતી અને ઓવત સોટોડી

૭૦—ક્ષુદ્રરોગ—ફોલ્લા, ફોલ્લીઓ વગેરે.

શાસ્ત્રકારે ગ્રંથમા ક્ષુદ્રરોગ માટે ૪૪ પ્રકારનો કહેલો છે તે પૈકી જરૂર જણાય તેટલાનુંજ અહીં વર્ણન કરેલું છે ×**અજગલ્લીક** (રાફડો)—ગળુ, ખાંધ, હાથ, પગ અને સાંધાને ઠેકાણે ત્રણે દોષોથી ગરૂડા (મ૦ વાકળી) જેવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય

× **સંગૃહીત ઉપચાર:**—(૧) લોઢાના વાસણમા લીંબુના રસથી હિંગળો ઘસી ચોપડવાથી દાદરસી તથા ચાંદી મટે (૨) મહુડા રોગ ૦ા, હળદર પૈસા ૪ ભાગ, મીઠું પૈસા ૧ ભાગ, ત્રણેનો તલીયા તેલમા મલમ કરી ચોપડવાથી લોહીવિકાર મટે. (૩) ચીણીયો કપૂર ટાંક ૧, ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૧, સોપારી ૧, એ ત્રણેને લીંબુના રસમા ઘસી ૧૪ દિવસ ચોપડવાથી કરોળીયા મટે (૪) મીણ તોલો ૧, ગળ તોલો ૦ા, કાથો તોલો ૦ા, મરી તોલો ૦ા, સિંદુર તોલો ૦ા, બગરા તોલો ૦ા, મોરથુથુ તોલો ૦ા લઈ ઘી શેર ૧ મા મલમ કરી ચોપડવાથી તજાગરમી જાય (૫) ગળ, કાથો અને મરી એકેક તોલો, સિંદુર તોલો ૦ા, મીણ તોલા ૨ અને ઘી તોલા ૧૦ મા મલમ કરી ચોપડવાથી તજાગરમી જાય (૬) કડુ, કરિયાતુ, ઇન્દ્રજવ, ત્રિફળા, લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઉસબો, ગળો, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી અને કાળી જીરી ઉકાળી પાવાથી લોહીવિકાર મટે (૭) તુમડુ લઈ બે ફાડો કરી, ગભ કહાડી, વડાગરૂ મીઠું તે પર ભભરાવી તેને ગરમ કરી, દરદ ઉપર મૂકી ઉપર તેનીજ છાલ મૂકી પાટો બાંધવો ત્રીજા દિવસે છોડવો તો **કીડીયા નગારૂ** જાય. (૮) આમલસાર ગંધક ટાંક ૧, મોરથુથુ ટાંક ૧, સોધર ટાંક ૧, લીંબુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવાથી કરોળીયા જાય (૯) **મલમ:**—પારો માસા ૫ અને આમલસાર ગંધક માસા ૫ અને ગંધક ઉડીયો માસા ૫ લઇ

છે તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે, તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે, તેમાથી સ્રાવ થાય છે, શૂળો ફુટે છે અને તેનુ મુખ ઉપર ઉપસી આવેલુ હોય વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે **કક્ષા** (કાખમાજરી, બાબલાઇ)—બાહુ, કાખ, ખાંધ અને ગરદનની જગોએ પિત્તકોપથી થએલી, કાળા ફોલ્લાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રંથિ થાય છે **અગ્નિરોહિણી** (રસોળી)—કાખની આજુબાજુએ માસ ફાડનારા જે ગુમડા થાય છે તેના યોગે અતર્દાહ અને તાવ આવે છે, અને તે અંગારા જેવા લાલ થાય છે, તેમા વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને કફાધિક્ય હોય તો પદર દિવસે રોગી મરે છે એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે **પાદદાહી** (તજાગરમી, વ્યાઉ ફાટવા.):—જે માણસ સ્વભાવત ઘણુ ફરે છે, તેના પગો ફુટી વાયુના યોગે અત્યત બળતરા થાય છે, તળીઆમા ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે અને હાથે પગે દાહ થાય છે તેને પાદદાહી અને મરાઠીમા જાળવાત કહે છે એ હાથને પણ થાય છે **અંઆસાર.**—કહોવાણનો કચરો પગની આગળીઓમા લગવાથી તે આગળીઓની વચલી જગામા ચળ ઉત્પન્ન થાય છે બળતરા થાય છે, ચામડી સુજી જાય છે અને બળતરા થઈ સણકા આવે છે એને અંઆસાર કહે છે **દારૂણ:**—કફવાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઇ ચેળ આવે છે, ચરચર થાય છે અને ઝીણી ફાડકાઓ થઇ પાકે છે તેને દારૂણક કિવા દારૂણ કહે છે **વ્યગ** (વાગ)—શ્રમ તથા ક્રોધવડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે તથા એક મડળ ઉત્પન્ન કરે છે તે દુખતુ નથી અને પાતળુ તથા શ્યામવર્ણ હોય છે તેને વ્યગ કિવા વાગ કહે છે **ગુદભ્રંશ** (આમળ બુલુ મ૦ બાગેઙ)—રૂક્ષ તથા અશક્ત પુરૂષોની ગુદા ઢથલવાથી કિવા અતિસારના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદભ્રંશ કહે છે **સુકરદંષ્ટ્ર**—દાહયુક્ત, કોરો લાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કડુયુક્ત અને જ્વર કરનાર એવો સોજો કિવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદષ્ટ્ર (ડુકરદાઢ) કહે છે

વલ્મીક (રાફડા) **ઉપર ઉપચાર**—મનશીળ, ભિલામો, કાગદી એલચી, અગર ચદન અને જાઇના પાદડાનો કલ્ક કરી તેમા કડવા લીમડાની લીબોળી-ઓના તેલ પચન કરવુ તે બહુજ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વલ્મીકનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા—ભાગ ૬

નની કાજળી કરવી પછી મરી માસા ૫ કપીલો માસા ૫, રાળ માસા ૫, કાથો માસા ૫, ફુલાવેલો મોરથુથુ માસા ૫, મેદા માસા ૫, માલકાગણી માસા ૫, મીણ પૈસા ૨ ભાર, ગાયનુ ઘી પૈસા ૩ ભાર લઇ પ્રથમ ઘી તપાવી તેમા મીણ નાખી, પછી બાકીની સર્વ ચીજો ઝીણી વાટેલી નાખી ગરમ કરતા ઉભરા એ આવેથી ઉતારી પછી આંગળીથી ચાદા ઉપર ચોપડવાથી નાસુર ચાદા, **કીડીયા નગરૂ** (પગની એડીની નીચે કીડીના દર જેવુ થાય છે તે દરદ) પાકુ વગેરે જાય (૧૦) શરીર ઉપરના વ્રણ-ગાયા માટે—કોરવાડીઓ નામની વલ થાય છે જેના પાદડા લીબડા જેવા પણ નાના હોય છે તેને સીવોડા જેવા ત્રણ ખુણાવાળા પોપટામા કાળા રગના ત્રણ ત્રણ દાણા થાય છે તે દાણાની માળા કરી દોરામા પરોવી ગળામા પહેરવી.

કક્ષા (કાખમાજરી) **ઉપરઃ**—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વછનાગનો વારવાર લેપ કરવો (૨) ગુમડુ ફાટવાને માટે પુનર્નવેલીના પાદડા વાટી અથવા રાઇ અને કાથ એકત્ર વાટી પાટો બાધવો. (૩) ધોળી કલગારીનો કદ ઘસી ચોપડવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોંમાઃ—કલગારી-૧, કૌચ-૯, ગુગળ-૪, બીલામો-૫, ગર્દ-૧૧, લસણુ-૨, વછનાગ-૭, વડ-૩

કાળપુળી(પાઠા)**ઉપરઃ**—(૧) કુવાડીઆના પાદડા વાટી સાત દિવસ બાધવા (૨) ઇન્દ્રવરણી અને કડવી (લઘુ) ઇન્દ્રવરણીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૩)વગડાઉ મરગવાના મૂળ,તાનવડીના(પાતાળ તુમડીના)મૂળ,દિંડીના મૂળ અને કલગારીના કાદાને પાણીમા એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાદો ઘસી લેપ કરવો (૪) ઝાડ ઉપરના કાસાળુના કાદા પાણીમા ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો પથ્ય અલુણી. (૫) ગરમાળાના મૂળ છાશમા ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો અને નિવલીના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા. (૬) સાતવર્ણી પાવડીના મૂળની ભૂમિમાની ગાઠ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવી અને તેના ઉપર લેપ કરવો (૭) પુત્રજીવ (જીયાપોતા) ઝાડની અતરછાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી એટલે કાળપુળી (પાઠુ) વિષના કાલ્લા ગડમાળ, ગલગડ અને કાખમાજરીનો નાશ થાય છે (૮) વિષ્ણુ-ક્રાન્તા તથા પેટારી એ બન્ને કાજીમા વાટી લેપ કરવો એટલે તે કાળપુળી, સવ પ્રકારની ગાંઠો અને ગુમડાનો નાશ કરશે આ ઓષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટુ સમર્થ ઓષધ છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોમા —ઇન્દ્રવરણા-૧૮, કલગારી-૩, કાસાળુ-૧, કુવાડીઓ-૨, ખપાટ-૧, ગરમાળો-૩, ચિત્રો-૩, જીયાપોતો-૧, વાલોળ-૨ વાંકેરી-૫, વિષ્ણુક્રાન્તા-૪

કાળપુળી જેવુ જ બીજા પ્રકારનુ મોટુ ભયકર ગુમડુ થાય છે તેના રોગોમા ચાલતા નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલા છે. **બાળપુળી** — જે ગુમડાથી અગ્નિથી દાઝયા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે **ચાળપુળીઃ**—જે ગુમડાથી ચાળણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતા જાય છે અને કેટલાએક ઉપચારો છતા તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતા, ઉપરને ઉપર છિદ્રો પાડતુજ જાય છે **દેડપુળીઃ**—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઇ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતુ જાય છે તે **પાઠુ.**—આ કાળપુળાનોજ પ્રકાર હોઇ એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે દૃષ્ટિ પહોચની નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે **ઉપચારઃ**—(૧) કડવા લીમડાના પાદડા પાણીમા વાટી ગુમડા ઉપર વારવાર બાધતા રહેવુ, એટલે દાહ શાન થશે. (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગુમડાં ઉપર કરવા (૩) વાંકેરીની જડ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવી અને ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૪) ત્રિધારી કિંવા વકેરીના પાદડા પાણી નાખ્યા સિવાય વાટી ઉપર બાધવા. (૪) ત્રિધારી કાડવલનો રસ કાઢી તેમા વાંકેરીની જડ અને શખજીરૂ ઘસી તેનો ચાળપુળી ઉપર વારવાર લેપ કરવો.

માંડપુળી (બદ) એટલે સાથળ ઉપર ભયકર ફોડલી થાય છે તે **ઉપરઃ**—

(૧) મર્યાદવેલીનો કંદ અથવા ફળ વાટી ચોપડવું (૨) કોહળુ શેકી તેમાં મીઠું નાખી તે બાંધવું (૩) મખમલીનાં પાદડાં અને દુધીનાં પાદડાં મીઠું નાખી વાટી બાંધવા પથ્ય અનુપ્રમાણે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—આકડો–૨૪, ઉભગો–૭, કલગારી–૩, કાકડી–૨, કૌચ–૯ ખપાટ–૧, ખસખસ **ક** (અફીણ)–૧૭, ગલકી–૪ ગલુ–૧ ગુલછબુ–૨, ચિત્રક– તુરીઆ–૧, થુવેર ત્રણધારીઓ–૭, દિકા–૨, નગોડ–૧, પીંપળો–૧૯, બાવળ–૭, બીલામો–૬, ૧૨, મખમલી–૪, મર્યાદવેલ–૧, લીમડો (કડવો)–૩૯, વછનાગ–૨, વાવળા–૧, વિછુડા–૨, સણ–૨ **બદ પાકવા માટે**—અળસી–૨, કાળો ઉમરડા–૪, કુંગળી–૨૮, શિમળો–૧૦, હેળુ–૧ **બદ ફુટવા માટે**—કાજુ–૪, કામાળુ–૪, કુવાડીઓ–૯, ઝાડ શેવાલ–૧, મિંગજોળી–૧ **બદ રૂઝાવા માટે**—પીંપળો–૧૨, મોગલી એરંડા–૮, વાકિંગી–૪

જાળવાત (તળગરમી, હાથ પગનું ફાટવું) **ઉપર ઉપચાર**—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશાં મર્દન કરવું એટલે દાહ શાંત થશે (૨) આમળાનો રસ કહાડી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પકવ કરી તે સેવન કરવું એટલે પિત્ત અને તળગરમીનો નાશ થશે. (૩) એનના (અરજુન સાજડના) અંકુર, બોરડીનાં પાદડાં અને આમળાને વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળીએ મર્દન કરવા (૪) લીલા પોપૈયા લાવી પીસી, તે પીસેલા પોપૈયા પતરાળામાં વીંટી તે પાણીથી ભરેલા ઢાંકણું દીધેલા વાસણમાં મુકી, મહાગ્નિવડે બાફી દઇ તે પીસેલા બફાએલા પોપૈયા હાથતળીઆમાં અને પગતળીઆમાં બાંધવા આ પ્રમાણે ચાર પાંચ વખત કરવું એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે (૫) મીંઢળ, સિંધવ, ગુગળ, ગેરૂ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં અને ઘીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો (૬) મધ, મીણ, સિંધવ, ઘી, ગોળ, ગુગળ, રાળ તથા ગેરૂને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો (૭) મોટાં માયફળ, મરમડો, કડવો લીમડો, મોચરસ ચતુ કોળુ, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું એટલે તળાગરમીનો ત્વરિત નાશ થાય છે (૮) છીપો બાળી તેની ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૯) કડવી દુધી ચીરી કોરી તેમાં કડવા લીમડાનાં પાદડાં અને તેલ નાખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—નાગલાદુધેલી–૮, પોપૈયા–૫ બીડી–૨ સાજડ–૩

ઓસાર ઉપર:—(૧) ડાંગરના તુસકા બાળી પગને કાળો રંગ જણાય ત્યાં ત્યાં સુધી ધુણી કરવી. (૨) કરંજના બિયા, હળદર હિરાકસી, પદ્મકાષ્ઠ મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો તે હિતકારક છે (૩) ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભુકી ઉપર ચોપડવી. (૪) વૃક્ષ પડવળીનાં પાદડાંનો રસ ચોપડવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—કાજુ–૧, ગોરખમુંડી–૮, ડાંગર–૧, મરવો–૧૨ બીલામો–૨૩, વિખરી–૧

દાઝ્યુંક ઉપર.—(૧) દુધમાં ખસખસ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) રીંગણીના

રસમા કિવા જાસુદીના ફૂલના રસમા સમભાગ તેલ નાખી પચન કરી તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આબાની ગોટલીનુ અથવા હરડનુ ચૂર્ણ સમભાગ દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૪) ભૃંગરાજ તૈલ.—ભાગરાનો રસ લોહકાટ, ત્રિફળા અને ઉપર-નાળના કલ્કમા તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો એટલે દારૂણક, અકાળે વાળ ધોળા થાય છે તે–પલિતરોગ, કંડુ અને ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ થાય છે (૫) ભાગરાનો રસ અને ચણોઠીના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવુ તે કંડુ, દારુણક, કુષ્ટ અને મસ્તક વ્યાધિનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦મા —ખમખસ–૬, ૯

વ્યંગરોગ ઉપર:—(૧) વડની વડવાઈઓ અને મસૂરનો કિવા મધમા મજીઠ નાખી તેનો લેપ કરવો (૨) અરજુન સાજડની છાલ, મજીઠ, અરડુસી અને મધનો લેપ કરવો (૩) વાયવરણાના કાઢાથી મ્હોડુ ધોવુ એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશે (૪) જાયફળનો લેપ કરવો (૫) મસુરા દૂધમા અને તેમા ઘી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો એટલે મ્હોડુ કમલપત્ર જેવુ થાય છે તારૂણ્ય-પિટકા એટલે મર્મસ્થાનના ગુમડા (ખીલ) ઉપર:—(૧) બીજોરાના મૂળ, ઘી, મનશીળ અને ગાયના છાણના રસનો લેપ કરવો તે મર્મનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે, અને તારુણ્યપિટકા વાગ તથા કાળાપણાનો નાશ કરે છે (૨) જાયફળ, ચંદન અને મરી એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોધર, ધાણા અને વજનો કિવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો (૪) અર્જુનવૃક્ષની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો. (૫) મજીઠ મધમા વાટી લેપ કરવો (૬) મોચરસના ઝાડના (શિમળાના) કાટા દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા —અરજુનસાજડ–૧૪, ઇંગોરીયા–૨, જાયફળ–૭, તલ–૨, રતાંદળી–૩, લોધર–૨

ગુદભ્રંશ (આમળ) ઉપર*:—(૧) કમલિનીના કુમળા પાદડા શેકરાવુકત ભક્ષણ કરવા (૨) ચુકો, બોર, દહી કેરી સુઠ તથા ક્ષાર, એમા ઘી સિદ્ધ કરવુ અને લેપ કરવો. એટલે ગુદભ્રંશનો નાશ થશે. (૩) કોકમ, ચિત્રો, ચુકો, બીલા, પહાડમૂળ અને જવખારને છાશમા વાટી પ્રાશન કરવા. (૪) ગાયનુ છાણ ગરમ કરી તે વડે શેક કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦મા –કમળ–૧, ચુકો–૨, મુચકંદ–૮ મહદેવી–૨

સકરદ્રષ્ટ્ર ઉપર.—(૧) ભાગરાના મૂળ અને હળદરના કલ્કનો લેપ કરવો (૨) રાતા કમળના મૂળનો કલ્ક ગાયના ઘીમા પ્રાશન કરવો તે નિયમવડે સકરદ્રષ્ટ્રથી ઘોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ કરે છે (૩) હળદર અને ભાગરાના

* (૧) બોરી ગુદર અને મગનુ પીઠુ ઘી નાખી આપવાથી આમળ ન નીકળે. (૨) કલાઈ સફેતો અને માયા ઝીણા વાટી આમળ સાથે ભભરાવી લુગડાના કુચાથી અથવા જુના ખાસડથી હળવે હળવે દાબી આમળને બેસાડવી આમ માસ ૬ સુધી કરે તો ૪૦ વર્ષનુ જુનુ દરદ પણ મટે.

મૂળ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વિસર્પ અને સૂકરદંષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. **૨ કક્ષુમ એટલે માથા ઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે (ઉંદરી ટાલ) ઉપર ઉપચાર**—(૧) રિંગણીનો સ્વરસ કિંવા ચણોઠીના મૂળ અથવા ફળનો કિંવા ભિલામાના રસનો મધમાં લેપ કરવો. (૨) હાથીદાંત શેકી તેની ભૂકી, બકરીનું દૂધ અને રસાંજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પટોળીના પાંદડાંનો રસ ચોળવો. (૪) ગોખરૂ, તલના ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) જાઈ, કરંજ, વાયવરણો અને કરેણના રસમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવું. (૬) રાતી જાસુદીના ફૂલ અથવા પાંદડાં ચોળવાં. (૭) મોટા કમળ, જેઠીમધ, લીંડીપીપર, ચંદન અને નાના કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૬ ભાગ, આમળાંનો રસ ૬૪ ભાગ કલ્પી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું. એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તક રોગ અને વાળ વગેરે દૂર થશે. તાંદળજાનું શાક ભક્ષણ કરવું. (૮) નેપાળો પાણીમાં ઘસી ચોપડવો. (૯) પોપૈયાનું દૂધ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ગોખરૂ મોટા–૮, ચણોઠી–૪, ૨૩, તાંદળજો–૧૦, પટોલ કડુ–૫, ભાંગરી–૧, ભીલામો–૨૮, ભોંયરિંગણી–૨, રતનજોત–૫, ગુંજા–૧.

નખોરીઆ (એટલે નવેલો એ રોગ નખ અને આંગળી વચ્ચે થવાથી નખ ઉપર બાજુએ ઉપસી આવે છે તે) અને પરૂ ઉપર—(૧) છીપનો ચુનો અને સિંદૂર માખણમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૨) શસ્ત્રવડે યથાયોગ્ય કાપી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. (૩) શિવણીના કુમળાં સાત પાંદડાં લઈ આંગળીએ બાંધવાં. (૪) નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ ભરવું એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૫) કઢાએલા લીંબુની ટુંગલી નખ ઉપર બાંધવી. (૬) કડવા લીમડાના પાંદડાં મીઠું નાખી વાટી ઘીમાં શેકી તેનો પાટો બાંધવો. (૭) રેવચીનો શીરો ઘસી ચોપડવો એટલે સોજો ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—લીમડા (કડવો)–૪૦.

અરૂંષિકા એટલે ખોડા× ઉપર—જૂની પેંડ અને કુકડાની હગારને ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી લેપ કરવો એટલે ખોડા ત્વરિત જશે. (૨) લીંબુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમાં અથવા લીંદના રસમાં સિંધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડો અને જાંબુડાના ઝાડની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૪) હળદર, દારૂહળદર, કરિયાતું ત્રિફળા, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) ભિલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૬) બોડી અખેડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૭) મેંદી વાટી તેનો એક આંગળ જાડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ધોઈ તે ઉપર તલના તેલમાં નાળીએરના છોડાની રાખ મેળવી તે

×કપીલો પૈસા ૧ ભાર, સિંધવ પૈસા ૧ ભાર, મોરથુથુ પૈસા ૧ ભાર લઈ ઝીણાં વાટી તેમાં ૪ ભાગ ઉનાં કરેલાં ઘીમાં નાખી પહોર ૧ સુધી ખૂબ ઘુંટી મલમ કરી માથા ઉપર ચોપડવાથી ખોડો દાદર વગેરે માથાના દરદ જાય.

ચોપડવી. (૮) શખજીરૂ, ચિકણી સોપારી અને ધોળા કાથાનુ ચૂર્ણ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૯) શંજકર્ણીના કિવા ગરમાળાના પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા. (૧૦) એરૂ અને કાળી તુળસીના પાદડા એકત્ર વાટી ચોળવા (૧૧) કળીચુનો અને હરનાલ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) તલના પાડદાની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી અને એજ રાખ સુકી ખરજ ઉપર લીબુના રસમા ચોપડવી (૧૩) લીંબુ અને મરવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૧૪) ગોળને તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમા ખરલ કરી ચાપડવી. (૧૫) મોરથુથુ પાણીમા ડાલવી તેમા તેલ કડવી ને ચોપડવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦મા —ઇન્દ્રજવ-૫, ઉકણુ-૪, કંઇ-૩, કડવી ડવઇ-૨, ડણુઝી-૯, કાગીવેલ-૧, પીપર-૨, બીલામો-૨૦, બીડી-૨, મરવો-૩, મુગવેલ-૨, મેઢાશીગ-૩, મેદી-૭, મગગવા-૧૯

પલિતરોગ (અકાળે કેશ ધોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:— ૧) લોહચૂર્ણ, ભાગરો ત્રિફળા અને કાળી માટીને શેલડીના રસમા વાટી એક મહિનો લેપ કરવા એટલે કેશ કાળા થાય છે (૨) આમળા ૮ તોલા, બહેડા ૪ તોલા, હરડા ૮ તોલા, આબાની ગોટલીમાનુ મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલો એકત્ર વાટી ને કંઈક લોહપાત્રમા મૂકવા અને રાત્ર તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાના બિયાનુ તેલ કહાડી તે વાળને ચોપડવુ, નસ્ય આપવુ તથા દૂધ અને ભાત જમવા, એટલે એક મહિનામા બધા કેશ કાળા થાય છે (૪) શિવણીના મળ કાટાસરીઆના ફૂલ, કેતકીના મૂળ, લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, અને ત્રિફળાના કાઢામા તેલ નાખી પચન કરવુ ને એક મહિનો જમીનમા પુરી રાખવુ પછી લેપ કરવા, એટલે ધોળા થએલા કેશ કાળા ભ્રમર જેવા થશે. **અહિપૂતન એટલે બાળકની ગુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર—** (૧) પહેલા માતાના દૂધનુ શોધન કરવુ, પછી ખર અને ત્રિફળાના કાઢાવડે ત્રણ ધોવુ (૨) શખ, સુરમો અને જેઠીમધનો લેપ કરવો (૩) કડવા પડાળાના પાદડાં, ત્રિફળા અને રસાજનના કલ્કમા ઘ્રુત સિદ્ધ કરી ને પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે **ટાચરૂસ (એડીના સોજા) ઉપર.—** બેમનુ ત્રાણુ ઉનુ કરી બાધતા જવુ **હાથના પાસાને સોજો આવે છે તે ઉપર —** (૧) અરણીના પાદડામા મીઠુ નાખી વાટી પાટો બાધવો (૨) કુવેરના પાદડાને હળદર નાખી ગરમ કરી બાધવા. (૩) આકડાના દૂધમા કણુક મેળવી પોટીસ બાધવી. (૪) ઊંગ્રેકાયલાના બિયા ઘસી ચોપડવા. **કુલાઓ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર.—** (૧) કુણી થુરીઆના પાદડા અંગારામા શેકી ને ઉપર હળદર નાખી ગરમ ગરમ બાધવા. (૨) અરણીના પાદડા તથા સોમલને થુકમા ખરલ કરી લેપ કરવો, એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનુ દૂધ ચોપડવુ. (૫) મોટી કાકડીની જાડી છાલ બે ત્રણ દિવસ

*અહી ગુડસીનો અર્થ કુલાઓ કર્યો છે પણ મનલબ મગજમા એનો અર્થ હુ ટણ બતાવ્યો છે

બાંધવી (૬) ભેંસના છાણમાં નાગણી (નાગણી) અને કળથીનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો કરી શેકી ગરમ કરી બાંધવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—આકડા–૧૬, ડાકડી–૨, દક્ષણી થુરીએ –૩, નાગલી–૪, ગેલડી–૧૬

શોથોદર.—આ રોગમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય છે નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે અને પગે સોજા આવી મ્હોડા પર્યંત જાય છે કિંવા મુખે પ્રથમ સોજા આવી હાથ પગ પર્યંત જાય છે એવા એના બે પ્રકાર છે આ રોગમાં આખા શરીરે સોજા આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે રોગીના સોજામાં બળ તરા હોઈ ગળફા પડે છે, તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. બાળકોને આ રોગ થવાથી તેમાંથી તે બચવું કઠિન છે **ઉપચાર:**— (૧) આસોદરો, ગગાવની, કારેલી અને ભાંગરાના પાદડાનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની ભુકી અને ઘી નાખી તે ૭ દિવસ પાવા, કિંવા આનાદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં રાફડા ઉપરના કડાના મૂળ ઘસી પાવા. આષધ લાગે તો ઉતાર ઘી અને ભાત (૨) ધોળા વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો, કિંવા વસુના મૂળનો લેપ કરવો (૩) ગલકીના પાદડાનો રસ ૨ તોલા ઘીમાં પાવા અને પાદડા સોજા ઉપર વાટી ચોપડવા (૪) ગોરાડુનો કલ્ક કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું તેનો જે રસ આવે તેમાં ધોળી ગરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો આ યોગથી સોજા ઉતરી જાય છે (૫) રાફડા ઉપરના કડાના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પાવા (૬) રોગીની કમ્મરે ધોળી ગરણીનો વેલો બાંધવો (૭) ખારેતીની ગલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ૭ દિવસ આપવો (૮) ઝેરકોચલાના ઝાડ ઉપરની શાખાની ડાળ કહાડી કળથીમાં નાખી કાઢો કરી પાવો (૯) પાડ ળીના મૂળ ગાયની છાશના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી બે વખત આપવા પથ્ય—કળથીનું કલણ અને મીઠા વગરનો ભાત એજ વેલ કમ્મરે બાંધવી (૧૦) કાળા ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રસમાં જીરાની ભુકી નાખી તે આપવો અને ફુલી ઉપર ચોપડવો (૧૧) નગોડના પાદડાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં લીંડીપીપરની ભુકી અને પૈસાભાર મધ નાખી તે પાવો (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં અથવા ગાયના મૂત્રમાં આપવું (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની છાલ કડવા પટોળા, સુંઠ, કડુ, દારૂહળદર ગળો અને બાળહરડેનો કાઢો આપવો, એટલે સર્વાંગસોજ, ઉદર પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—આકડો–૩૩, આગેત્રી–૪ ૮, ઇંદ્રજવ –૧૮, કરમદી–૬ કાનફોડી–૮, કાળો ઉમરડો–૨, ખારેતી–૧ ગરણી–૮, ગલકી– – ગોરાડુ–૧ ઝેરકોચલા–૧, ધતુરો–૧૭, નાગલાદુધિલી–૫ નારી (કીડામારી)– – પાટલા–૫, પિલુડી–૧, ફણસ–૭, સાટોડી–૫, હેદ–૪

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—**ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં કીડીયા** નગરા માટે ન ૧૮ સુમડા માટે ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨૯ **મલમપ્રયોગની** ટીપમાં ન ૧ ૪ ૨૫, ૨૯, ૩૩, ૩૬ **વાસી વિકારથી શરીર ઉપરનાં ચાંદાં** માટે—ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં ન ૭

પરચુરણ ઉપચાર:—જુઓ વર્ગો૦માં—ત્વચા (ચામડી) ના રોગો માટે—અંકોલ-૧ અગરૂ-૧, આસંધ-૭ મળજીભી-૧, ગુલાબ-૮, ૯, ૧૧, મીંઢીઆવળ-૧૧ **શરીરની દુર્ગંધી જવા** માટે—બીલી-૨૫ **વદમીક્ષ** માટે:—અગરૂ-૩. **નીલિકા** (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ) માટે—વાયવરણો-૪ **કરોળીયા** માટે—અઘેડો-૧૭ મજીઠી-૩, મૂળા-૯ **તાપમાં ફરી આવવાથી પગે બળતરા થાય તે** માટે—અરિઠા-૮, મેંદી-૧ **કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ** માટે—અળઇ-૧ આકડો-૨૪, કૌંચ-૯, ચિત્રક-૨, મર્યાદવેલ-૧ **જાળપુળી** માટે—પુંગળવેલ-૨ **બાલતોડો (રૂ તોડીયું ગુમડું) ન થવા** માટે રતનજોત-૧૮ **કીટીભ** માટે—કાસુંદરો-૭. **અળાઇ** માટે—જાંબુ-૧ **માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે** માટે—દીપમાળ (ગલગોટા)-૧ **ગલગ્રંથી** માટે—આસંધ-૧૦ **ગાંઠ કે ફોલ્લાના દાહ** માટે—ઇન્દ્રવરણા-૧૦. **ફોલ્લા** માટે—સગેરી-૧, નાગચંપા-૩, પેડકુળી-૧ **ફોલ્લા ફુટવા** માટે—અળવી-૮, માજડ-૪ **ફુટીએ ગાંઠ થાય છે તે** માટે—ઝીંઝરૂટ-૧, ફુગ-૩ **વિચર્ચિકા (ચાંદાં, ચાઠાં)** માટે—અવાડી-૫ ગજકર્ણી-૧ ગરમાળો-૧, ૨ ચમેલી-૨, લીમડા (કડવો)-૩૯, સોપારી-૧ **અગ્નિએ દાઝ્યા જેવા ફોડલા થાય તે** માટે—રતાળી-૨. **શરીરમાં ગરમીનો આજાર ભરવાથી કાખમાં કે જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે તે** માટે—તુરીયા-૨ **રક્તશુદ્ધિ** માટે—મળજીભી-૬, ગુલબાશી-૮, શતાવરી-૧૧ ૧૦, ૧૯ **શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો તે** માટે—કેસર-૭ **શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો તે** માટે—અગરૂ-૭ **નિદ્રા આવવા** માટે—અઘાડી-૬, વતાકડી-૭. **ચેતનાપ્રાપ્તિ** માટે—ખજૂરી-૧૧ **મુસળ રોગ** માટે—કેતકી-૨, કેવડાનું ઝાડ-૭, ખાપાન-૧ **ઉંઘ ન આવતી હોય તો તે** માટે—અળશી-૧, એરંડા-૨૩, ગાંજો-૬, જાયફળ-૨, દક્ષણી ચુરીઓ-૫, ધોળી પીલુડી-૮, લીંડીપીપર-૪, સહદેવી-૮ **નિદ્રા ન આવવા** માટે—ચુવેર-૫. **વાતભ્રમ** માટે—આદુ-૪૪, તુવરફળ-૪, વાયવરણો-૯ **ઠંડીના લીધે પગ ચોંટી જાય તે** માટે—આંબો-૬ **શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા** માટે—ગુલબાશી-૮, ચુવેર-૫. **ઉંઠાણું (અંકુર ગુમડા)** માટે—ઉંડણ-૨, કંકોડી-૮, ઝેરકોચલા-૮, બીલામો-૧૧, લસણ-૧ **શરીરમાં થએલી ગરમી** માટે—ઉપરસાલ-૧, એરંડા-૯, કાટીગોખરૂ-૩ **મૂત્રદોષ અને શુક્રરોગ** માટે—એલચી-૧, ખપાટ-૫. **સીણ (થાક) ઉતારવા** માટે—કચૂરો-૪, ડાંડળી-૫ બેર-૮, બીવલો-૪ **ગર્ભમાની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય તે** માટે—કુરબળ-૧ **અંગમાં ગરમી થઇ લોહી રહેતું નથી તે** માટે—કુવાડીઓ-૫ **અંગમાં જામેલી ગરમી** માટે—કુંવાર-૮, કેળ-૨૫. **ઉર્ધ્વપિત્ત** માટે—દાડમ-૪ **જડત્વ (જડપણું)** માટે—બીજોરૂ-૧૮ **મળમૂત્રવડે આજારી** માટે—બાહ્મી-૨ **પિત્તાંશ** માટે—બીડી-૧ **ઉષ્ણતાના લીધે થએલી ગાંઠ** માટે—મેંદી-૩. **કોઇ પણ રોગ કદિ ન થવા** માટે—લીમડા (કડવો)-૩૩. **શરદી અને ગરમીથી પગ વળી જાય તે** માટે:—વિષમોગરી-૩. **પરસામાં ખરાબ ખોરાક**

જાય તે માટે—હળદર—૨૧ **અજીર્ણ (સજાયો) ઉઠે** તે માટે—નાળીએરી—૬

જુઓ ગો૰ચિ૰માં—**મહેનત અને થાક** માટે—દૂધ—૨૪ **દાઝેલા શરીર** ઉપર—ઘી—૧૦ **શરીરમાં ગરમીથી લોહી** બગડવા ઉપર—ઘી—૧૦ **તળ-ગરમી** માટે—ઘી—૧૮ **ગુદભ્રંશ (આમળ)** માટે—છાણ—૭ **પરસેવો નહિ** થવા માટે—છાણુ—૮

જુઓ પ્રા૰ઔ૰માં—**કરોળીયો શરીર ઉપર મસળવાથી ઉઠેલા ફોડલા** માટે:—ઉંદરની લીંડીઓ—૫. **ચામખીલ (મસ) થયા હોય** તો—ઘોડાનો વાળ—૧, સર્પની કાચળી—૮ **નવેલા (નખ ઉપડવા)** માટે—ભેંસનું છાણુ—૧, મીણુ—૧ **તળગરમી (પગ ફાટવા)** માટે—મીણુ—૭ **અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે** તે માટે—સપની કાચળી—૧ **બહેર** માટે—સર્પની કાચળી—૮ **ઘણા દિવસની નિદ્રાનાશ** માટે—કસ્તૂરી—૯

गोवैद्यक.

गावः कामदुघा मताः

સુજ્ઞ વાચક આપ જાણો છો કે સૃષ્ટિમા ગોચર અને અગોચર બે વસ્તુ છે, અને તેમા (ગો) પૃથ્વી ગોચર અને (ગો) વાણી અગોચર છે, તેજ ગુણો ગોમાતા (ગાય) ધારણ કરે છે જેવો સૃષ્ટિનો વિષય માયાવશથકી અસત્ય અને બીજા વેશથકી સત્ય લાગે છે, તેવોજ વાણી એ ભાવથી અસત્ય–કુત્સિત અને પ્રાચીન આર્યજન સંશોધિત વિષયોથકી આધારભૂત પરમશક્તિનુ ભાન કરાવે છે જેમ આકાશ ઉપરથી વાણીનો બોધ થતો નથી તેમજ ગોમાતા પણ એકલા રૂપથી દુર્બોધ છે, પરતુ એજ અગોચર વાણી સ્વર્ગ મોક્ષાદિ સુખોને આપનારી થાય છે તેવીજ રીતે સંપૂર્ણ સદ્‍ગુણમંડિત ગોમાતા પણ અત્યત સુખદાતા છે તેથીજ પ્રાચીન દેવ ઋષિઓએ તેનુ પૂજન કરી આપણને તે પ્રથાએ ચાલવા આજ્ઞા કરી છે અને એનાથીજ આપણુ કલ્યાણ, લાભ વ્યવહાર અને આપણા દરેક કાર્યોના કારણરૂપ મસ્તકમાંનો મેદુ વૃદ્ધિગત થશે

દૂધ જેવા પૌષ્ટિક અને અત્યત ગુણવાળો એવો બીજો પદાર્થ નથી દૂધ એ મૃત્યુલોકનુ અમૃત છે સર્વ દૂધમા પોતાની માનુ દૂધ શ્રેષ્ઠ છે અને માનુ દૂધ છુટયુ, ત્યાથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવુ બીજુ કોઈ પણ દૂધ મળનાર નથી માણસને બાળકથી તે વૃદ્ધપણા સુધી હમેશા ગાયના દૂધની અત્યત જરૂર છે માણસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો કોઈ પદાર્થ ત્રિભુવનમા મળનાર નથી. ગોમાસ–ભક્ષક લોક આ દેશમા આવ્યાથી આ દેશમા ગાયનો ઘણોજ સહાર થઈ રહ્યો છે તેથી તેનો વધારો ઓછો થયો અને જ્યા ત્યા ગાયનુ દૂધ નહિ મળવાથી લોકોમા બળ અને શક્તિ કમી થયા અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે હતવીર્યપણુ પ્રાપ્ત થયુ તેમજ જમીનનુ ઉત્તમ ખાતર જે તેનુ છાણ, તે ભરપૂર મળવાનુ સાધન કમી થવાથી જમીનની અંદર ધાન્ય થોડુ અને હલકા કસનુ ઉત્પન્ન થવા માડ્યુ, તેથી લોકોની શક્તિનુ માન કમી થઈ આયુષ્યનુ માન પણ કમી થયુ. પહેલાના વખતમા ધન ધાન્ય અને દૂધ–ઘીની વિશેષતા હોવાથી, અહીના લોકોને બીજા દેશમાના લોકો આગળ જવાનો પ્રસંગ કોઈ દિવસ આવેલો નહિ પરતુ હમણાના કાળમા તે સર્વ ચીજોની અત્યત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોક પાસે જવાની (માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે । આ દેશમા હમણા જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનુ મુખ્ય કારણ ગાયનો હમેશ થઈ રહેલો સહાર એજ છે એટલા માટે સર્વ દેશહિતચિંતકોએ ગાયનો સહાર કમી

થાય એવા કામમા નિત્ય કાયા, વચન, મને કરી વર્તવું, એટલે આ દેશનો ઉદય-કાળ આવશે. જો હાલ કે એવીજ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કદિ પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી અસ્તુ (વિચારી જનો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ)

ગાયનું દૂધ.—સ્વાદવાળુ, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર અતિ પથ્ય, કાંતિકારક બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા મેધા કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર, વયસ્થાપક હૃદ્ય રસાયન, ગુરુ, પુંસ્ત્વપ્રદ, મીઠું, અને વાત પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાહ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ભ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણજ્વર હૃદ્રોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, ગ્લાનિ અમ્લપિત્ત, ક્ષય-રોગ, અતિશ્રમ, વિષમાગ્નિ ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે કાળી, લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી વાતનાશક છે પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી કફ કરનાર છે મરી ગએલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ (વાત પિત્ત, કફ) નો નાશ કરનાર છે વાંઝણી ગાયનું દૂધ જાડું, બળ વધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક અને ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર છે ખાળ, ખાણ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે અને કડબ, ઘાસ, પરાળ ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે જુવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયન અને ત્રિદોષનાશક છે ઘરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે અને ગાભણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાતનું દૂધ, પિત્તકારક ખારાશ પડતું મધુર અને શોષ કરનાર છે પહેલીવાર વીયાએલી ગાયનું દૂધ નિસાર (સાર વિનાનું) અને ગુણહીન છે નવી વીયાએલી ગાયનું દૂધ રુક્ષ, દાહકારક રક્તરોગ-કારક અને પિત્તવાળુ છે વિયાએ ઘણા દિવસ થઇ ગએલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર દાહકારક અને ખાટું છે ધારોષ્ણ–તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર પથ્ય, સ્વાદવાળુ, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે ઠંડું દૂધ (કાઢયાને એક પહોર થએલું) ત્રિદોષકારક છે. તપાવી ઠંડું પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ કરે છે અને તપાવ્યા વગરનું ઠંડું દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષકર અપાચક અને મલસ્ત-ભક છે સવારમા ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે દૂધની મલાઇ (તર) શીતળ સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રુચિકર કફવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **ગાયના દૂધનો ઔષધિ ઉપયોગ:**—(૧) **આધાશીશી ઉપર:**—ગાયના દૂધનો માવો ખાવો અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમા સાકર નાખી ખાવા આપવી (૨) **ધતૂરા અથવા કરેણના વિષ ઉપર**—પાશેર દૂધમા સાકર એક તોલો નાખી પાવું (૩) **સોમલ,** મોરથુથુ, વછનાગ, મુરદારશીંગ ઇત્યાદિના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યા સુધી દૂધ પાવુ અથવા દૂધમા સાકર નાખી તે પાવું (૪) **મનશીળના વિષ ઉપર.**—દૂધમા મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું.

(૫) **કોહરાના વિષ ઉપરઃ**—કડુ દૂધ પાવુ. (૬) **કાચની** ભૂકી અન્નની સાથે ખાવામા આવી હોય તો તે ઉપર—દૂધ પાવુ. (૭) **ગંજકના વિષ ઉપર**—દૂધમા ઘી નાખી પાવુ (૮) **પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર.**—ગરમ કરેલા દૂધમા ગાયનુ ઘી અને સાકર નાખી પાવુ. આના જેવો પથ્ય તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી (૯) **જીર્ણજ્વર ઉપર.**—દૂધમા ગાયનુ ઘી, સુખારેક અને કાળીદ્રાક્ષ નાખી તે દેવતાથી ઉકાળી પાવુ (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શર્કરા ઉપર.**—દૂધમા ગોળ અથવા ઘી સાકર નાખી તે કાંઈક ગરમ કરી પાવુ અથવા ગરમ કરેલુ દૂધ ઘી સહિત બરોબર સાકર નાખી પાવુ (૧૧) **આંખો બળતી હોય તે ઉપરઃ**—ગાયના દૂધમા રૂનુ પેલ કરી, ઉપર ફટકડીની ભૂકી નાખી આંખો ઉપર બાધવી (૧૨) **પુષ્ટિ આવવાને માટે** ગાયનુ દૂધ, ઘી અને મધ એ એકઠું કરી પાવુ (૧૩) **પિત્ત વિકાર ઉપર.**—સાત તોલા દૂધ લઇ, તેમા અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળી કરી તે રાત્ર સૂતી વેળાએ ખાવા આપવી, ઉપર પાણી પીવુ નહિ એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ એ ઓષધ આપવુ (૧૪) **શીતળા અથવા શીળી આવવાથી** છોકરાના શરીરમા આવતા તાવ ઉપર—તુરતનુ દોહેલુ દૂધ અને ઘી એકઠું કરી તેમા ખડીસાકર નાખી પાવુ (૧૫) **છાતી અથવા હૃદય રોગ ઉપર.**—દૂધમા બીનામાનુ તેલ ૧૦ થી ૧૫ ટીપા સુધી નાખીને પાવુ (૧૬) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—દૂધમા પાચગણુ પાણી નાખી તે સારી પેઠે ઉકાળવુ અને પાણી બળી જાય એટલે દૂધ પાવુ (૧૭) **હાડકું ભાંગ્યું હોય તે ઉપર.**—સવારમા બાખડી ગાયનુ દૂધ સાકર નાખી તપાવવુ તેમા ઘી અને લાખની ભૂકી નાખી ટાઢુ થયા પછી પાવુ એટલે અસ્થિભગ નાશ થશે. **બીજો પ્રકાર.**—લાખ, ઘઉ અને અર્જુનસાદડીની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધમા ઘી નાખી તે છુટા પડેલા સાધા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર હાડ સધાવા આપવુ (૧૮) **સોજાગ ઉપર**—ગાયનુ દૂધ ગરમ કરી તેમા ખડીસાકર અને મરીની ભુકી નાખી પાવુ (૧૯) **માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપરઃ**—રૂની જાડી થેપલી કરી તે ગાયના દૂધમા પલાળી માથા ઉપર રાખવી ને ઉપર પાટા બાધી રાખવો અને વારવાર દૂધ રેડતા રહેવુ આ પ્રમાણે સવારથી સાજ સુધી રાખી સાજે માથુ ધોઇ નાખી માખણ ચોળવુ. એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવુ (૨૦) **પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિક ઉપર.**—અર્ધુ પાણી અને અર્ધુ દૂધ એકઠું કરી, દૂધ એકલુ રહે ત્યા સુધી ઉકાળવુ તે પેટની અંદર વાયુ રહેલો હોય ત્યારે શૂળ, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, તરસ વગેરે રોગો ઉપર પાવુ જેવુ અમૃત તેવુ જ એ દૂધ છે એ સર્વ રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમા લેવુ (૨૧) **પાડુ રોગ, ક્ષય અને સગ્રહણી ઉપરઃ**—લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલુ દૂધ સાત દિવસમા પાવુ અને પથ્ય પાળવી, એટલે એ રોગ દૂર થશે. (૨૨) **હેડકી ઉપરઃ**—ઉકાળેલુ દૂધ પાવુ (૨૩) **મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત વાયુ ઉપર.**—દૂધ પાણી એકઠું કરી પાવુ (૨૪) મહેનત કરી આવેલા થાકી ગયેલા માણસને ગરમ કરેલુ દૂધ પાવુ, એટલે થાક જઇ હુશિયારી આવે

છે ભાંગી ગયેલા માટે આ અપ્રતીમ ઔષધ છે (૫) **માથું દુખતું હોય** તેપર ગાયના દૂધમાં સુ- વળી માથા ઉપર તેનો લેપ કરવો અને ઉપર રૂ લગાવવું

ગાયનું દહીં—સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રુચિકારક, તેજસ્વી, શોભિત પૌષ્ટિક. મીઠું, ગ્રાહક, ઠંડું અને વાતાશનું નાશક છે દહીં મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદમ્લ, ખાટું અને અતિ ખાટું એમ પાંચ પ્રકારનું છે **મંદ દહીં** એ જાડું, સ્વાદે દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાહક અને ત્રિદોષકારક છે **સ્વાદુ દહીં** જાડું, મીઠું, ગ્રાહ્ય, પાક કર્યા પછી મધુર, અભિષ્યંદકારક, મેદ, વાયુ, કફનો નાશ કરનાર લોહીને સ્વચ્છ કરનાર અને પિત્તને શમાવનાર છે **સ્વાદ્વમ્લ દહીં** જાડું, મીઠું, કિંચિત્ ખાટું અને તુરૂ છે બીજા ગુણ સ્વાદુ દહીં જેવા જ છે **ખાટું દહીં**.—લોહી, પિત્ત, કફને બનાવનાર અને શીઘ્રતું છે **અતિ ખાટું દહીં** દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર, શરીર ઉપર રુવાં ઉભા કરનાર રક્તપિત્ત કરનાર અને દાંતને ખટાવનાર છે **તપાવેલા દૂધનું દહીં**—શીતળ, લઘુ, વિષ્ટંભકારક વાતલ, ગ્રાહક દીપન, મધુર રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે **તપાવ્યા વગર કાઢી લીધેલા દૂધનું દહીં** ટાઢું-લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે **સાકરમિશ્રિત દહીં** ખાવાથી પિત્ત, દાહ, તૃષા અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે **ગોળમિશ્રિત દહીં**:—તર્પણ ધાતુવર્ધક ગુરૂ અને વાનો નાશ કરનાર છે. **દહીંનું નીચોવેલ પાણી**:—બળ વધારનાર તુરૂ, પિત્તકારક સારક ગરમ રુચિકર, ખાટું, લઘુ સ્રોતશોધક અને પ્લીહાહર, તૃષા ક્લેશ, વાયુ, વિષ્ટંભ પાંડુરોગ, ગ્લાનિ અને શ્વાસનું નાશક છે **દહીં ઉપરની તાર (તર)** સારક, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત કફ અને વીર્યને વધારનાર અને જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર વાતનાશક અને બીજા ગુણ દહીં જેવા છે **ઉપયોગ**—(૧) **કોગળીયા ઉપર.**—ગાયનું દહીં અથવા છાશ સરખે ભાગે પાણી નાખી પાવું એટલે અતિ વધી ગએલા કોગળીયાથી જીવનું રક્ષણ થશે (૨) **કાચની ભૂકી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર**—ગાયનું દહીં પાવું (૩) **તૃષ્ણા રોગ ઉપર.**—જુની ઈંટ સ્વચ્છ વાળી અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ થાય ત્યાં સુધી તપાવી ગાયના દહીંમાં નાખવી અને તે થોડું થોડું દહીં પાવું (૪) **કરેણના વિષ ઉપર.**—ગાયના દહીંમાં સાકર નાખી પાવું **સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપર**—સૂર્યોદય થયા પહેલાં દહીં અને ભાત દિવસ જમવા આપવા ( ) **તૃષ્ણા (તરસ) રોગ ઉપર**—ગાયનું મધુર દહીં ૧૨૮ ભાગ, સાકર ૪ ભાગ, ઘી ૫ ભાગ મધ ૩ ભાગ મરીનો ભૂકો ૨ ભાગ સુંઠની ભૂકી ૪ ભાગ એલચીદાણા ૨ ભાગ એ સર્વ એકત્ર કરવી કલાઈના વાસણમાં રાખી તેમાંથી થોડું થોડું પાવું **બીજો પ્રકાર**—પ્રથમ દહીં વસ્ત્રમાં બાંધી પછી તેમાં સાકર આદિ સર્વ મસાલા નાખી ગાળી રાખવું એને **શીખંડ** કહે છે તે તૃષા દાહ અને પિત્તશામક હોઈ મધુર છે

ગાયનું માખણ—શીતળ ધાતુવર્ધક તેજોવર્ધક, ગ્રાહ્ય, કાંતિ વધારનાર, ગ્રાહક, [illegible] સારક અને હૃદયને માટે જડ રુચિકર મધુર સુખકારક આંખનું તેજ વધાર-

નાર બુદ્ધિકારક અને વાત, પિત્ત, કફ અર્શ, ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ, મસ્તગલવા, થાક અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. **જુનું માખણ**—બળ વધારનાર, વીર્યકારક ગુરુ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર ધાતુ વધારનાર, અપ્રિય, અનભિષ્યંદિ એ ત્રણ દિવસનું હોય તો ખારું, તીખું, ખાટું અને વાંતિ, અર્શ, કોઢ, એ રોગ સિવાય નેત્રરોગ અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ**—(૧) **ક્ષય મટી શક્તિ આવવા માટે**—ગાયનું માખણ, ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરખ એકઠું કરી ખાવા કરી આપવું (૨) **આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપર**—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું (૩) **શરીરમાના ઝીણા તાવ ઉપર**—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવા (૪) **શીતળા અથવા શીળીના યોગથી થએલા છોકરાના ઝીણા તાવ ઉપર.**—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમા જીરાની ભૂકી નાખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમેશા સવારમા આપવી (૫) **કાનમા અતિશય બળતરા થતી હોય તો**—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમા નાખવું (૬) **ખરસાણી ભીલામો ઇત્યાદિ** ઉડયા હોય અથવા આંખમા પડયા હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું ખરસાણી બલથી કદિ ખાવામા આવવાથી શરીરમા દાહ થાય તો ગાયનું માખણ પુષ્કળ ખાવા આપવું (૭) **કરેણના વિષ ઉપર**—ગાયનું માખણ થાડું ઉનું કરી આપવું (૮) **રક્તાતિસાર ઉપર.**—ગાયના દૂધનું માખણ કાઢી તેમા મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું (૯) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—ગાયનું માખણ અને તલ ખાવા આપવા એટલે જાતને મજબુતી આવી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થાય

ગાયની છાશ—જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ત્રિદોષ તથા અર્શનો નાશક છે માત્રાએનું છાશ—સ્વાદે ખાટી, તુરી, હલકી ગરમ, પાક વખતે મધુર નીર્મળ તુરી અગ્રાય મળગ્રાહ, તૃપ્તિકર હૃદ્ય, વિકાસી, પથ્ય, શરીરને દૃઢ કરનાર અને કમળો મેહ મેદ, અરુચિ, પાંડુ, સંગ્રહણી મલસ્તંભ, અતિસાર અરુચિ ભગંદર ઉદર પ્લીહા ગુલ્મ માર્ગને કફ પેટ કૃમિ પરખવા ઘીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ વિષમજ્વર અને શૂળનો નાશ કરે છે છાશ મધુર પાકી છે એટલે પિત્તનો કોપ કરતી નથી તુરી ગરમ (ઊંનુ) અને તુરી છે એટલે કફનો નાશ કરે છે ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે **મધુર (મીઠી) છાશ** કફ કરનાર અને વાતપિત્તનાશક છે **ખાટી છાશ** રક્તપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે **ખાટી છાશ મીઠા સાથે** પાએ હોય તો વાનો નાશ કરે છે **મીઠી (મધુર) છાશ** સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે મીઠું અને સુંઠ, મરી લીંડીપીપરની સાથે મેળવી પાવાથી ન રુક્ષ અને કફનાશક છે પેટમા વાયુ હોય તે ઉપર લીંડીપીપર અને મીઠું નાખી આપવી પિત્ત થએલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી **કફોદર ઉપર**—ત્રિકટુ, સુવા, જીરુ અને સિંધવ નાખી આપવી ત્રિકટુ, મીઠું (સિંધવ), જવખાર વગેરે નાખી તે છાશ સન્નિપાત ઉપર આપવી ક્ષય દૌર્બલ્ય, મરડા શ્રમ દાહ, તૃષા અને રક્તપિત્ત ઉપર છાશ આપવી

નહિ **મીઠા સહિત છાશ** ઉગ્ર અને અગ્નિ જાડ્ય કરનાર અને જડ છે **માખણ કહાડી લીધેલી છાશ** લઘુ (હલકી) અને પથ્યકર છે ઘોળવું (પાણી નાખી વલોવેલું દહીં-મઠો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષનાશક છે (૧) **દાહ (બળતરા) ઉપર.**—ગાયના ગ્રાનથી કપડું ભીંજવી તે વસ્ત્રથી ગેગીને સ્પર્શ કરતા રહેવું, એટલે દાહનો નાશ થશે (૨) **સંગ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર.**—ગાયની છાશ પાનો તથા શરીરમાંનું સારી શુદ્ધ થઇ રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે, આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સંકટો રોગોનો નાશ થાય છે (૩) **મલાવષ્ટંભ (બદ્ધકોષ્ટ) થાય તો.**—અજમો અને બિડલોણ નાખી ગાયની છાશ પાવી (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રાની છાલ વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાખવો અને તેમાં ગાયનું દહીં અથવા છાશ નાખી પાવું (૫) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને બીડલોણ નાખી ગાયની છાશ પાવી ( ) **સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયની છાશમાં એક તોલો વાળી મુસળી વાટી પાવી અને પથ્ય છાશ તથા ભાતની રાખવી (૭) **બીજો પ્રકાર**—ગાયની છાશમાં સુંઠ અને લીંડીપીપરનો ભૂકો નાખી પાવી. સંગ્રહણી રોગને માટે છાશ દીપન, ગ્રાહક અને લઘુ છે (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પાવી એટલે નડે નહિ તેમજ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ફાયદો કરનાર છે

ગાયનું ઘી—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ શીત ગુરુ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર સ્નિગ્ધ સુગંધિ, રસાયન, રુચ્ય, નેત્ર્ય, કાંતિકારક કચ્ય અને મેધા, લાવણ્ય તેજ તથા બળને આપનારૂં વયસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, ગુરુ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, મનુષ્યને હિત કરનાર અને ગાન શુદ્ધ સ્તનદીઘું એમને જડ અને અગ્નિદગ્ધ શરીર વાતરક્ત વાત, પિત્ત કફ, શ્રમ વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એ નિત્યસેવનારા હિતકારક અને આમજ્વરવાળાને વિષ સમાન છે **માખણવાળું ઘી:**—તૃપ્તિકારક કમળી માણસને હિતકારક ભોજનમાં સ્વાદવાળું નેત્ર, પાંડુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત છે બાળક અગ્નિમાંદ્ય બાલ, વૃદ્ધ ક્ષયરોગ આમ વ્યાધિ કફરોગ મદાત્યય બદ્ધકોષ્ટ અને તાવમાં થોડુંજ આપવું **જૂનું ઘી.**—તીક્ષ્ણ સારક ખાટું, લઘુ, તીખું ઉષ્ણવીર્ય રુચિ કરનાર છેદક, લેખન, માણસાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક નાડીસંશોધક વર્ણ સુધારનાર (સાધનાર) અને ગુલ્મ યોનિરોગ મસ્તકરોગ નેત્રરોગ કર્ણરોગ સોજો, અપસ્માર મદ મૂર્છા જ્વર, શ્વાસ ઉધરસ, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ સળેકમ કોઢ, ઉન્માદ કૃમિ, વિષ અલક્ષ્મી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એ યાનિકર્મ અને નસ્ય વિષયમાં પ્રશસ્ત છે આ ઘી દશવર્ષ સુધીનું જુનું સમજવું દશ વર્ષ ઉપરાંત જુનું થયેલું તે સો (સાર વર્ષ સુધીનું કૌભ નામનું જાણવું અગીઆરમે વર્ષ ઉપરનું તે મહાઘૃત જાણવું એ જેમ જુનું હશે તેમ ગુણમાં વધારે કરે એમ જાણવું **શતધૌત ઘૃત** (સો વાર ધોએલું ઘી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ દુધ જેવા માખણ દહીં ઘી ઇત્યાદિક ગાયના ઘણા ઉત્તમ છે અને ખરાના ઘણાજ નિંદ્ય છે **ઉપયોગ:**—(૧) **આધાશીશી ઉપર.**—ગાયનું

ચોકખુ ઘી સવાર સાંજ નાકમાં નાખવું એટલે સાત દિવસમાં આધાશીશી તદ્દન દૂર થઇ જશે. (૨) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તેના ઉપર**—ગાયનું ચોકખું ઘી નાકમાં નાખવું. (૩) **પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયાં હોય તો** ગાયનું ચોકખું ઘી માથે ચોળવું એટલે ચડેલું માથું તત્કાળ ઉતરી જશે. (૪) **હાથ પગમાં દાહ** (બળતરા) **થતો હોય તો**—ગાયનું ચોકખું ઘી ચોળવું. (૫) **તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે.**—ગાયનું સો વાર અથવા હજાર વાર ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૬) **ધંતૂરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર.**—ગાયનું ઘી પુષ્કળ પાવું. (૭) **દારૂ ઉતારવાને માટે**—ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠા કરી પાવા. (૮) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—ગાયનું શતધોત ઘી શરીરે ચોળવું. (૯) **ચોથીઆ તાવ, ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર.**—ગાયનું ઘી, દહીં દૂધ અને છાણનો રસ, એમાં ઘી સિદ્ધ કરી પાવું. (૧૦) **દાઝેલા શરીર ઉપર**—ગાયનું ધોયેલું ઘી ચોળવું. (૧૧) **માથાના દરદ ઉપર.**—ગાયનું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી અંજન કરવું, એટલે આંખમાં રાતો રસ દેખાય તે રોગ જતા રહે. (૧૨) **છોકરાઓની છાતીમાં કફનો ગઠ્ઠો બંધાઇ ગયો હોય તે ઉપર**—ગાયનું ઘી છાતી ઉપર ચોળી સારૂ મર્દન કરવું. (૧૩) **શરીરમાં ગરમી** થયાથી લોહી બગાડ થઇ શરીર ઉપર તાંબા જેવા રંગના ચાઠાં થઇ પછી તે કાળા થઇ, તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ફૂટી નીકળે છે તે ઉપર—પહેલા જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું. પછી પિત્તળની કથરોટમાં ગાયનું ઘી તોલા ૧૦ અથવા અર્ધું ગાયનું અને અર્ધું બકરીનું લઇ, તેમાં પાણી નાખી હાથથી ખુબ ફીણવું અને પાણી કાઢી બીજું પાણી નાખવું એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઇ તેમાં સુકાયેલી કટકડીની ભુકી અર્ધો તોલો નાખી, ઘુંટીને તે મિશ્રણ માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું. એ નિત્ય સવાર સાંજ ચાઠાં થયેલી સર્વ જગાએ ચોપડ્યાથી જામી ગયેલી શરીરમાંની ગરમી ઓછી થઇ, કેટલાક દિવસોમાં શરીરમાંથી બળતરા મટી જઇ લોહી શુદ્ધ થાય છે અને આ દુષ્ટ રોગ નહિ જેવો થાય છે.* (૧૪) **તૃષ્ણારોગ ઉપર**—ગાયનું ઘી અને દૂધ એકઠું કરી પાવું. (૧૫) **દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર**—ગાયનું સો અથવા હજાર વાર ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૧૬) **હેડકી ઉપર.**—ગાયનું કોકરવાણું ઘી પાવું. (૧૭) **સન્નિપાત વિસર્પ ઉપર**—ગાયના શતધૌત ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) **નજ્જરગરમી ઉપર**—ગાયના ઘીમાં છીપની ભસ્મ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો.

ગોમૂત્ર—તુરૂ, કડવું, તીખું, લઘુ, ખારૂ, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન ભેદક, પિત્તલ, મેધાકારક, કિંચિત્ મધુર, સારક, લેખન બુદ્ધિપ્રદ અને કફ, વાયુ, કુષ્ટ, ગુલ્મ, ઉદર, પાંડુ કિલાસ (ગલત), કુષ્ટ ગળી અને કંડુ દમ,

---

* યાદ રાખવું કે ગુમડા આદિ ચામડીની ઉપરના દરદો માટે ચોપડવાને ધોયા વગરનું ઘી ઝેર સમાન છે માટે તે કદિ ચોપડવું નહિ, તેમજ ધોયેલું ઘી ખાવામાં ઝેરનુંજ કામ કરતું હોવાથી તે ભૂલે ચુકે ખાવું નહિ.

આમ, શ્રમ, જ્વર, આનાહ વાયુ, ઉદરરસ, મલસ્તંભ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રોમાં આ મૂત્ર ગુણમાં અધિક છે. (૧) **કફ રોગ ઉપર.**—એકલું ગોમૂત્ર પાવું. (૨) **રેચ થવા માટે** ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામાં ગાળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે. (૩) **ઉદરરોગ અને ભાર ઉપર.**—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું, સમભાગ ઝીણું વાટી નાખી તે પાવું અથવા ગોમૂત્રમાં સિંધવ અને રાઈની ભુકી નાખી તે આપવું. (૪) **વરાધ ઉપર:**—ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાખી પાવું. (૫) **ઉદરરોગ અને છોકરાના પેટમાના કરમિયા (ભાર) ઉપર.**—ગાયનું મૂત્ર ૮ તોલા લઈ, તેમાં નાળીએરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવતીના (ખારેતીના) સુકા પાદડા એક પૈસાભાર ઘસી પાવા. એથી પેટમાના સર્વ રોગો જુદા પડી મલદ્વારે તેનો નિકાલ થાય છે. છોકરાઓને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) **પાંડુરોગ ઉપર.**—હમેશાં સવારમાં શક્તિ અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વસ્ત્રમાંથી ગાળી રોગના કમી જાસ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) **કર્ણસ્ત્રાવ ઉપર.**—ગોમૂત્ર થોડું ગરમ કરી તેવડે કાન ધોવો.

ગાયનું છાણ—દુર્ગંધનાશક, શોધક સારક, શોષક બીજવર્ધક, પોષક બળવાન, કાંતિકર અને લેપને માટે સ્નિગ્ધતા મળ વગેરે કઢાડનાર છે. (૧) **મરેલ ગર્ભ બહાર પાડવા હોય તેને**—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવા. (૨) **ગુદભ્રંશ (આમળા) ઉપર**—ગાયનું છાણ ઉનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) **પરસેવો નહિ થવા માટે**—ગાયનું સુકાએલું છાણ અને [illegible] જુનું વાસણ એ સર્વનો ભુકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) **ખરજ (ચેળ) જવા માટે**—છાણ શરીરે ચોળી ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણની રાખ—શોધક નરમાપણું કરવાવાળી, નાશક દુર્ગંધનાશક ધાન્યરક્ષક, કૃમિ-કીટક શોષક અને શીતનિવારક છે. (૧) **શીતળા ફુટી નીકળેલા ફોલ્લા ઉપર**—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ છે. (૨) **સાધારણ વ્રણ ઉપર**—ઘીમા રાખ મેળવી ચોપડવી. (૩) **ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી** ભુડ, કીડા વગેરે પડતા નથી.

प्राणिज औषधी.

इत्यत्र यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं समासालम् ।
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧—અસ્થિ (હાડકાં).

(૧) **નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર**—તરસના હાડકાં પાણીમાં ઘસી પાવાં અને લેપ કરવો (૨) **પીનસરોગ ઉપર**—નરમનું હાડકું પાણીમાં ઘસી નાકમાં નાખવું (૩) **જલોદર ઉપર**—માણસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ઘસી પાવી એટલે સોજો જલદી ઉતરે છે (૪) **હાડવ્રણ અને સડેલા કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર**—માણસના હાડકાં બારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે ચાંદી ઉપર ચોપડવું એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે (૫) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર**—કૂતરાનો અથવા વાઘનો સુળોદાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ઘસી આપવું (૬) **ડોરના ગળામાં હાડકું અટક્યું હોય તો**—નરમના નાકનું હાડકું પાણીમાં ઘસી તે પાણી પાવું (૭) **ભગંદર ઉપર**—ત્રિફળાના કાઢામાં બિલાડીનું હાડકું ઘસી લેપ કરવો (૮) **નાસુર ઉપર**—ખવચ્યા બિલાડીનું હાડકું, કાચબાની ખોપરી અને નરમનું હાડકું ઘસી ચોપડવું (૯) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર.**—કાચબાના કપાળનું હાડકું ઘસી પાવું (૧૦) **ભગંદર અને દુષ્ટ વ્રણ ઉપર**—બિલાડાના અને કૂતરાના હાડકાંની ભસ્મ કરી ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૧૧) **ઉંદરના વિષ ઉપર**—ખવચ્યા બિલાડીનું હાડકું ઘસી ચોપડવું (૧૨) **સર્પના વિષ ઉપર:**—ગરુડ-પક્ષીનો પગ પાણીમાં ઘસી આપવો

૨—ઉંદરની લીંડીઓ.

(૧) **બાળકની ઇંદ્રિ અને ઝાડો બંધ થયો હોય તો:**—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી ડુંટી અને પેડુ ઉપર લેપ કરવો (૨) **પ્રદર ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી (૩) **પ્રમેહ ઉપર:**—ઉંદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમાં આપવી (૪) **નાના બાળકને રેચ થવા માટે:**—ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંડાનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૫) **કરોળીઓ શરીરપર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ ઘસી ચોપડવી.

૩—કસ્તૂરી.

કસ્તૂરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમા થાય છે કસ્તૂરી હરણની તથા જવાદી બિલાડાની ફૂટીમાંથી નીકળે છે બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરીને જવાદી કસ્તૂરી કહે છે એ મૃગકસ્તૂરી કરતા હલકી ગણાય છે સુવાસિક તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોંઘી મળે છે શુદ્ધ કસ્તૂરી સુંઘવાથી નાકમાથી લોહી પડે છે **કસ્તૂરી**—ચક્ષુષ્ય તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રલ, ગુરૂ વૃષ્ય, ક્ષાર અને રસાયન છે તે કિલાસકુષ્ટ, મુખરોગ, કફ દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી મળ, વાયુ, તૃષા, ઉલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. જે કામરૂ દેશમા ઉત્પન્ન થએલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમા થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમા થનારી કપિશ વર્ણની તે કનિષ્ટ જાણવી **લતા કસ્તૂરી:**—વાદુ વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક કડવી, છેદક, તીક્ષ્ણ અને બસ્તિશુદ્ધિ કરનારી છે. તથા બસ્તિરોગ કફ, તૃષા, મુખરોગ લાલાસ્રાવ ઉલટી વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે એ દક્ષિણ દેશમા થાય છે **જવાદી કસ્તૂરી:**—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ સુખાવહ સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે તથા કફ, કિટિભકુષ્ટ પરમવો, દુર્ગંધ વિષ, કફરોગ અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **કાન વાયુ છે તે ઉપર:**—થોડી કસ્તૂરી કપાસમા વીટાળી કાનમા રાખવી (૨) **વાળા ઉપર.**—૧ ગુંજાથી ૨ ગુંજા સુધી કસ્તૂરી ઘીમા નાખી પ્રાશન કરવા એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ મટી જશે (૩) **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર.**—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમા ઘસી મધ નાખી આપવા (૪) **જ્વરમા શોષ પડે છે તે ઉપર**—પાણીમા કસ્તૂરી નાખી આપવી (૫) **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:**—કસ્તૂરી આપવી (૬) **કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા.**—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવંગ ૨ તોલા મરી, લીંડીપીપર બાવડા અને કોલીંજન એ અધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા એ સર્વ કાથાના પાણીમા ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ મોઢામા રાખવાથી કફ દૂર થાય છે એના સેવનથી શ્વાસનુ નિવારણ થાય છે (૭) **પુરૂષત્વ કમી થયુ હોય તો.**—કસ્તૂરીનુ સેવન કરવુ (૮) **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે.**—ત્રણ ભાગ સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાગ કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનુ ૧ થી ૨ ગુંજા પર્યંત ચૂર્ણ મધ સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવુ એથી શરીરમા પ્રફુલ્લિતપણુ આવી કામનુ દૂષણ વગેરે આજાર પણ દૂર થાય [1] પુષ્કળ અમીર લોક એનુ નિત્ય સેવન કરે છે (૯) **ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:**—સ્ત્રીના અથવા ગાયના દૂધમા કસ્તૂરી વાટી અંજન કરવુ.

૪—કબૂતરની હગાર.

(૧) **પાકેલુ ગુમડુ ફુટવા માટે:**—કબૂતરની હગાર લાવી લેપ કરવો.

---

૧ પારેવુ અને કબૂતર એ એકજ જાતિના છે માટે બેમાંથી ગમે તેની લેવી

(૨) **વાળા ઉપર**—૨ થી ૩ માસા સુધી કબૂતરની હગાર મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી, ને મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે (૩) **પથરી ઉપર:**—કબૂતરની હગાર અને કાકડીના બિયા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવા. એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) **ભાર ઉપર:**—કબૂતરની હગાર મધમા આપવી

૫—કાંતણી (કરોળીઆ)નું ઘર.

(૧) **વાળા ઉપર:**—કાતણીનુ ઘર બારિક કરી શક્તિ અનુસાર પાનમા અથવા ગોળમા ખાવા આપવુ સાજપર્યંત કશ્રં ખાવુ નહિ સાજે જમવુ **પથ્ય**—અલુણી ત્રણ દિવસ (૨) **આગંતુક જખમો ઉપર**—કાતણીનુ ઘર લગાવવુ (૩) **ઢોરોને કાંઠ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:**—કાતણીનુ ઘર રોટલીમા આપવુ એટલે ચાર પાચ દિવસમા કીડા નાશ થઈ જખમ ભરાઇ આવે છે (૪) **બાળ તરોગ (સુવારોગ) ઉપર**—કાતણીનુ ઘર બારિક કરી તેને ગોળમા કુટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી. પથ્ય પાળવી. (૫) **ચાતુર્થિક જવર ઉપર.**—કાતણીનું ઘર ગોળમા મેળવી આપવુ (૬) **કંઠસર્પ ઉપર.**—કાતણીનુ ઘર અને અગરચંદન, એ સમભાગ લઈ બારિક કરી ચલમમા નાખી પાવુ.

૬—કુકડીની વિષ્ટા (હગાર).

(૧) **પાકેલુ ગુમડુ ફુટવા માટે:**—કુકડીની અથવા કબૂતરની વિષ્ટાનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—કુકડીની વિષ્ટાનો લેપ કરવો (૩) **સોમલના વિષ ઉપર**—કુકડીની હગાર પાણીમા મેળવી પાવી, એટલે ઉલટી થઈ વિષ નિકળી પડશે

૭—કેશ.

(૧) **અગ્નિદગ્ધવ્રણ ઉપર.**—કેશ બાળી તેલમા ખરલ કરી મલમ કરી ચોપડવું. (૨) **સુખપ્રસુતિને માટે:**—જનનેંદ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી.

૮—ગાંડૂળ (સં૦ ભૂનાગ, ગુ. અળસીઆં).

ચોમાસામા એની ઉત્પત્તિ થાય છે એનો રંગ તામ્બા પ્રમાણે લાલ કોઈ એ વેતભર લામ્બા હોય છે. એના રગમા તામ્ર હોવાથી એનો રગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાડૂળ—આ અનેક વિજ્ઞાનકારક છે પારાની ખાખ કરવાના કારણે વિષયમા એનુ સત્વ કહેલુ છે એના સત્વથી જરા, વ્યાધિ દૂર થાય છે. એ સ્વર્ણાદિ ખનીજ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે તેમાનુ સુવર્ણ-ખાણમાનુ દુર્લભ છે. **ભૂનાગ સત્વ**—ગાડૂળ, હળદર, ગોળ, ગુગળ, લાખ, લીંડર, મચ્છ, પેંડ અને ટંકણખાર એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને કુલડીમા ઘાલી દેવતાપર ફુકવુ. એટલે તામ્બા જેવું સત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સપૂર્ણ કુષ્ટ, વ્રણ અને સ્થાવર

જંગમ વિષનો નાશ કરે છે એનો પાગમાં યોગ કરવાથી પારો અગ્નિમાં સ્થિર થાય છે એના મત્વની ગોળી વાટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવાને આપવું એટલે તત્કાળ વિષ નાશ થાય છે દુ ખી થતી નુવાવડીનો છુટકો જલદી થાય છે તેમજ પાણીમાં વાટી ધારી, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી માટું ગળ, ત્રિંગાની પીડા, જતઆધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસવ થાય છે ગુમડાને ભાંગી કાઢે છે અને નેત્રરોગ માટ નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે, એવું ભાલુકીએ કહેલું છે મંત્ર —" **रामवत्सोमसेनानी मुद्रितेति तथाक्षरम् । हिमालयोत्तरे पार्श्वे स्वकर्णाक्ष महद्रुम । तत्र शूल समुत्पन्न तत्रैव विलयं गतम् ॥** " એ વીટી તેલમાં નાખી તે કહવુ, પછી તે તેલ જ્યાં ગળ કિવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે

ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર—ગાડૂળ સુંડી રાખી દરરોજ ગુમારે એક વાલ ભાર ગોળમાં ગોળી કરી તે આપવી એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્યંત સહી પથ્ય અનુભવી કરવી એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે (૨) **સર્પના વિષ ઉપર**—ગાડૂળ અને કાળા મરી એ પાણીમાં વાટી આપવા એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે (૩) **પુરુષત્વ આવવા માટે**—મગેર ગાડૂળ લાની છાશમાં વાટ પછી તે નેત્ર નલિકાય ન એક કાદના આ પાનના બીડામાં બિંદુ માત્ર ચોપડી ૭ દિવસ ખાવા આપવા

૯—ગધેડાની લીંદ.

(૧) ધોળા ઉદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર—[illegible] રક્ત કાઢી તે ઉપર ગધડાની લીંદ ૮ દિવસ બાંધવી (૨) **ખરજવા ઉપર**—ગધેડાની લીંદનો પાતાળયંત્રવડે અર્ક કાઢી તે ખરજવા ઉપર ચોપડવો (૩) કાચ, **માટી અને ગેરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર**—ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું (૪) **મધુરા ઉપર**—ગધેડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી નાખવા આપવું

૧૦—ગધેડાનો દાંત.

ઉપયોગ:—(૧) **શીતળાથી આંખમાં ફુલું પડયું હોય તો**—ગધેડાનો દાંત ઘસી અંજન કરવું *

૧૧—ગોરોચન.

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમાં એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાગડો ઉત્પન્ન થાય છે × તેને ગોરોચન કહે છે ગોરોચન—અતિ શીત, રુચિકર મંગ-

---

* હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં એજ પ્રમાણે એજ દરદ ઉપર બીલાડીનું હાડકું અથવા સાપનું શીંગડું ઘસી આંજવાનું લખેલ છે

× એ પિત્તાશયમાં નાળીએર જેવડા એક ગોળામાં પીળા રંગના પાણી સાથે નાની મોટી દશ બાર ગાંઠો મળી આવે છે.

સહાયક, વશકર, કાંતિકારક, વૃષ્ય, કડવું અને પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, વિષદોષ, કુષ્ટ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસ્રાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૧) **ઉલટી, વરાધ (આરામી) વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર**— ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમાં આપવાં (૨) **મધુરા ઉપર**—મધુરો થએલા માણસને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા ભેંસના દૂધમાં અડદ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતાં બહાર પડે છે (૩) **બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટે**— ગોરોચન ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું એટલે શીતળા અંગ ઉપર તત્કાળ ઉંડે છે (૪) **ખરજ ઉપર**—ગોરોચન અને ચંદન ઘસી લેપ કરવો

૧૨—ઘૃતવર્ગ.

સર્વ ઘીમાં ગાયનું ઘી શ્રેષ્ઠ છે ઔષધોમાં સર્વ તાજા ઘીની યોજના કરવી ઘીના સેવનથી માણસના અંગમાં ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ શક્તિ વધે છે* અને મગજ શાંત રહે છે ઘીના સેવનથી શરીરમાંની અશક્તતા અને ગરમી દૂર થાય છે અને લોહી શુદ્ધ થાય છે અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ઘીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે હમણાંના વખતમાં દુર્દૈવથી દૂધ ઘીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિષિદ્ધ પદાર્થની ઘીમાં ભેળસેળ થવા લાગી છે ' એ ભેળસેળનું ઘી સેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે એટલા માટે સર્વએ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી ઘી સંબંધે વિસ્તાર ' ગોવૈદ્યક " ભાગમાં કહેલો છે તે જુઓ **બકરીનું ઘી.**—ચક્ષુષ્ય, દીપન બળવર્ધક, પથ્ય, પાક વખતે તીખું અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ, અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરનાર છે **મેંઢીનું ઘી**—તિખટ તથા ગરમ છે અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે **ભેંસનું ઘી**—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, હૃદ્ય કાંતિકર રુચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ટંભકારક, બળપ્રદ ધૈર્ય આપનારૂં તથા ગુરૂ છે અને અર્શ, સંગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **હાથણીનું ઘી:**—કડવું, લઘુ, તુરૂ તથા અગ્નિદીપક છે અને કુષ્ટ, કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું સ્તંભક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનું નાશક છે **ઘોડીનું ઘી:**—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તુરૂં, તીખું, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ, ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તુરૂ છે અને કફ તથા મૂર્છાનું નાશક છે **ઉંટડીનું ઘી:**—અગ્નિદીપક, ખાટ, પાક વખતે તીખું અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોઢ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્છા, અપસ્માર અને બડબડનો નાશ કરે છે **ગધેડીનું ઘી.**—બળકર, બુદ્ધિપ્રદ, વામક (ઉલટી કરનાર), અગ્નિ-

---

* અમને ખાસ અનુભવથી જણાયું છે કે ધાતુના દરદીએ સ્ત્રીસંગ કર્યા પછી શ્વાસ શાંત પડયા પહેલાં પાંચ તોલા ગાયનું તાજું ઘી પી જવું, એથી ધાતુની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે સાજા મનુષ્યે કસરત કર્યા પછી એ પ્રમાણે ઘી લેવું, એ દૂધ પીવાની બરાબર અત્યંત ફાયદાકારક છે

પક, ઉષ્ણવીર્ય, પાક કાળે લઘુ, તુરૂ અને ગ્લાનિકારક છે. એ મૂત્રદોષ અને ફનો નાશ કરે છે **ઘીવૃત**.—રૂચિપ્રદ, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક અને વાત પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) **અગ્નિ-ગ્ધ વ્રણ, હાથ પગનો દાહ. શિરોભ્રમણ અને આંખોમાની બળતરા** ઉપરઃ—ગાયનું ઘી ચોપડવું (૨) **ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત, સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપરઃ**—ગાયનું શતધૌત અથવા સહસ્રધૌત ઘી ચોળવું એથી કરી તાવથી થએલો દાહ પણ શાંત થાય છે ઘી જુનું હોય તો વધુ ઉત્તમ. (૩) **વ્રણ તથા નાડી વ્રણ ઉપરઃ**—જુના ઘીનો લેપ કરવો. (૪) **આંખમાં ખુપરો નાખતો હોય તો** ઘીવૃત આંજવું

૧૩—ઘોડાની લીંદ.

ઉપયોગ (૧) **શુળ ઉપરઃ**—ઘોડાની લીંદ પાણીમા મેળવી, તે પાણી ગાળી લઇ તેમા થોડી શેકેલી હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ એટલે કઠિન ગજ પણ શાંત શમશે **બીજો પ્રકારઃ**—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી આપવો (૧) **ઉચકી ઉપરઃ**—ઘોડાની ગુદામાંથી લીંદની ધુણી આપવી એટલે કઠિન એવી ઉચકીનો નાશ થશે (૨) **કાગળીઆ ઉપરઃ**—ઘોડાની લીંદ છાશના પાણીમા મેળવી વસ્ત્ર-ગાળ કરી અકેક ૭ માસા પ્રમાણ નાખી પુન વસ્ત્રગાળ કરી છમકારી પાવું

૧૪—ઘોડાનો વાળ.

ઉપયોગઃ—(૧) **ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપરઃ**—ઘોડાના વાળથી તે બાંધવા એટલે ખરી પડે છે

૧૫—છાશ.

આ સબંધે ગોવૈદ્યક ભાગમા માહિતી છેજ તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહી લખ્યા છે **ભેસની છાશઃ**—કફકર સાદ શોફકારક તથા ગુરૂ છે અને તેમ અતિસાર પ્લીહા અર્શ સંગ્રહણી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે **બકરીની છાશઃ**—લઘુ તેમજ સ્નિગ્ધ છે અને દાહ, ગુલ્મ, અર્શ, શ્વાસ સોજો, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) **સંગ્ર-હણી ઉપરઃ**—ગાયની છાશમા સુંઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું

૧૬—દહીં.

ગાયના દહીં સબંધી વિચાર ગોવૈદ્યક ભાગમા છે, બીજી માહીતી અહી આપેલ છે **ભેસનું દહીં**—રક્તપિત્ત-પ્રસાદન, રૂક્ષ સ્નિગ્ધ, મધુર, શોષક, કફકર ગુ, અભિષ્યંદિ, બલકર તથા શુક્રકારક છે અને પિત્ત, વાત તથા શ્રમનું નાશક છે **બકરીનું દહીં**—દીપન, પાચન, લઘુ, રૂચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે

અને નેત્રરોગ ક્ષય, અર્શ, કાર્શ્ય, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. **હાથણીનું દહીં**—તુરૂ, કાંતિકારક, રૂચિકર, પાકવખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે અને પરિણામશૂળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું દહીં**—મધુર, તુરૂ, કિંચિત્ વાતકર, રૂચિકર, આંખોને હિતાવહ તથા દીપન છે, અને કફ મૂર્ચ્છા, નેત્રરોગ, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દહીં.**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રૂચિકર અને વાતનાશક છે. **ઉંટડીનું દહીં**:—તીખું, ખારૂં, ભેદક, રસ વખતે મધુર તથા ખાટું છે અને વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ટ, શૂળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **સ્ત્રીનું દહીં**—બળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, આંખોને હિતકારક, તુરૂં, પાકકાળે લઘુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે, અને પરિણામશૂળ, મલસ્તંભ, ત્રિદોષ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭—દૂધ.

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવો બીજો પદાર્થ નથી. સઘળી જાતના દૂધોમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયના દૂધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવગુણ નથી. એ બાળકથી વૃદ્ધ સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે. આગળના વખતમાં દૂઝણી ગાયોનો અત્યંત જથ્થો હતો, તેથી કરી લોકો શક્તિવાન, નિરોગી અને બળવીર હતા. હાલના વખતમાં દૂઝણી ગાયોની દિનપરદિન અછત થતી જાય છે. દુષ્કાળને લીધે ઢોરની અછત થઈ જમીનમાં તેનાથી મળનારૂં ખાતર કમી મળવા લાગવાથી ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે, અને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઓછા કસવાળું હોય છે જેથી તે ખાનારને યોગ્ય તુષ્ટિ પુષ્ટિ આપી શકતું નથી. એટલાજ માટે સઘળાએ ગાયનું રક્ષણ થાય એવો યત્ન મન વાચા અને કાયાએ કરવો ઘટે છે. નીચે જે દૂધ સબંધી લખવામાં આવ્યું છે, તે સિવાય બીજી માહીતી આ ગ્રંથના ગોવૈદક પ્રકરણમાંથી મળી આવશે. **ભેંસનું દૂધ**:—મધુર, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, બળકર, ગુરૂ તથા વૃષ્ય છે, અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રૂચિને કરનારૂં અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનું નાશક અને મંદાગ્નિને અપથ્ય છે. એ તીવ્રાગ્નિવાળા પુરૂષોને તપાવી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. **બકરીનું દૂધ**:—તુરૂ મધુર, ગ્રાહક, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર ક્ષય, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. **મેંઢીનું દૂધ**.—મધુર, ગરમ, સ્નિગ્ધ, કેશ્ય, પુષ્ટિકર, ગુરૂ, વાતનાશક, કફકર અને મેદોવર્ધક છે. **હાથણીનું દૂધ**:—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, વીર્યવર્ધક મેદોવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તુરૂ, બળકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક છે. **ઘોડીનું દૂધ**:—ખારૂં, અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કાંતિકર, દેહસ્થૈર્યકર, લઘુ, બળકર, ખાટું તથા સારક છે, અને સંધિવાત, ત્રિદોષ, ઉદરવાયુ, કુષ્ટ અને દમનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દૂધ**—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, ખાટું, હીન, બુદ્ધિમાદ્યકારક, પથ્ય, રૂચિપ્રદ તથા ખારૂં છે, અને કફ, વાયુ, બાળરોગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે.

ઉંટડીનું દૂધ:—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, શોષક, કિંચિત ખાટું, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાયુ, કફ, કુષ્ટ, આનાહવાળુ પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુલ્મ, શ્રમ, અર્શ, ઉદર તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **માનુષ્ય દુગ્ધ.**—મધુર શીતળ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, ગુરુ, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, જીવન અને સ્નેહન છે એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય માટે અને નેત્રરોગ ઉપર આંખમાં નાખવા માટે ઉત્તમ આપ્યું છે. અને નેત્રરોગ અભિઘાત, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉદરરોગ ઉપર**—ઉંટડીનું દૂધ પાવું (૨) કફ, ઉદરરોગ, શ્વાસ **અને અગ્નિમાંદ્ય વગેરે બાળરોગો ઉપર**—ગધેડીનું દૂધ પાવું (૩) **વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર.**—દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે આપવું (૪) **નાના બાળકોને પાંડુરોગ લાગે છે તે ઉપર**—ઘોડીનું દૂધ સ્ત્રીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવું

૧૮—પેદુબાજાર.

પેડુબાજાર—બકરીના પેટમાં એક જાતનો પથરો ઉત્પન્ન થાય તેને "પેડુબાજાર" કહે છે. પેડુબાજાર—ધાતુવર્ધક છે અને મધુર, શીત, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, નેત્રરોગ, મૈથુનરોગ તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે એ કસ્તૂરી, કેસર, ઘી, આદુનો રસ કિંવા યથોક્ત અનુપાનમાં અથવા પીંડીપીપર, જાયફળ ના મધમાં ભક્ષણ કરવાથી વૃદ્ધ માણસ તરુણ પુરુષ જેવા થાય. **શ્વાસ ઉપર**—૧ ગુંજ પેડુબાજાર મધ અને પીંડીપીપરમાં આપવા

૧૯—બીરબહોટી (ગોકળગાય).

મૃગ નક્ષત્રમાં લાલ રંગના ઝીણા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં **બીરબહોટી** કહે છે. ચોમાસામાં આ કીડાઓની હારની હાર લાગેલી હોય છે. વૈદ્ય વગેરે લોકો એ કીડાને એકઠા કરી વેચે છે. **ઉપયોગ.**—(૧) **તાવ ઉપર.**—કાળી તુળસીના પાંદડાંનો અંગરસ ૪ માસા અને મધ ૮ માસા એકત્ર કરી તેમાં બીરબહોટી એક અથવા બે બારિક ઘસી ચાટણ તૈયાર કરી, એ સર્વ ચાટણ પ્રથમ વારે એકદમ ચટાડવું એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું પરંતુ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય તેમ તેમ ઔષધનું પ્રમાણ પણ કમી કરતા જવું. એનાથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ સમજાય છે. (૨) **સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, ડબ્બા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર**—કાળી તુળસીના પાંદડાનો રસ અને ભાંગરાનો અંગરસ ૧ તોલો પાંચ ત લઈ, તેમાં બે પાંચ ત બીરબહોટી ઘસી તથા અર્ધી રતિ ગોરોચન

જેમ બકરીના પેટમાંથી 'પેડુબાજાર' અને ગાયના પિત્તાશયમાંથી 'ગોરોચન' નિકળે છે તેમ ઉંટના ઉદરમાંથી "હજરત હાઉ" મળી આવે છે એને ઘાતી ઉપર વાપરવાનું યુનાની ગ્રંથકારો બતાવે છે

ઘસી મધ નાખી આપવું બાળકને અર્ધી બીરબહોટી આપવી (૩) **દમ, ઉધરસ અને વરાધ ઉપર:**—બીરબહોટી પાનમાં આપવી (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર.**—બીરબહોટી અને ધોળા કાથાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, અર્દિત અને બીજા વાયુ ઉપર:**—બીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૬) **પેટશૂળ ઉપર**—જાયફળ અને બીરબહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું (૭) **સોજા ઉપર.**—બીરબહોટી મીણમાં મેળવી લેપ કરવો (૮) **બેસી ગએલા સ્તન કઠિન થઈ ઉપર આવવા માટે:**—બીરબહોટી દૂધમાં વાટી સ્તન ઉપર લેપ કરવો

૨૦—ભેંસનું છાણ.

ઉપયોગ:—(૧) **નવેલો-નખ ઉખડયો હોય તો:**—ભેંસનું તાજું છાણ ગરમ કરી બાંધવું (૨) **મધુરા ઉપર**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં મેળવી ઢીંચણપર્યંત અને જંઘાપર્યંત પગે ચોળી ધોઇ નાખવું (૩) **તણખીયા પ્રમેહ ઉપર**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લઈ તેમાં સાકર નાખી તે પાવું ગાયના છાણ સબંધી ગોવૈદકમાં જુઓ

૨૧—મધ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રુક્ષ, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવહ અગ્નિદીપક, વ્રણશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનાર, સૂક્ષ્મ, રોપણ, મૃદુ, વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ વૃષ્ય, રૂચિકારક, આનંદકારક અને તુરૂ છે તથા સહેજ વાત કર કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, ઉલટી, અતિસાર, દાહ, ક્ષતક્ષય મેદ, લય હેડકી, ત્રિદોષ, આધ્માનવાયુ, વિષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે **સર્વ જાતિનું મધ:**—ત્રણરોપણ, શોધક અને અસ્થિને સાધનાર છે મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણ કાળમાં ઉષ્ણ પદાર્થોમાં ભક્ષણ કરવાથી વિષ જેવું દુ:ખ કરે છે ઔષધોમાં જુનું મધ આપવું જેમ જેમ જુનું થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણકારી છે ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવા નહિ. એમ લેવાથી તે વિષ સમાન થાય છે રંગે ગાયના ઘી જેવું, રૂચિકર, સુગંધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું ઉપયોગ:—(૧) **કાન વહે છે તેને માટે:**—ઝાડાએ ઝીણી માખીનું મધ બેસે છે તેનું મધ કાનમાં નાખવું (૨) **કાનમાં અગાઈ વગેરે ગઈ હોય તે ઉપર.**—કાનમાં મધ નાખવું. (૩) **વીંછીના વિષ ઉપર.**—દંશ ઉપર મધ ચોપડવું (૪) **મેદરોગ ઉપર**—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઈ તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું (૫) **મુખ-રોગ ઉપર:**—મધનો ગડૂષ (મ્હોડામાં મધ લઇ તે કેટલીકવાર રાખી કોગળો કરી નાખવો) ધારણ કરવો એટલે મ્હોડામાંના વ્રણ, ચાંદી તથા દાહ, તૃષા વગેરે રોગ દૂર થઇ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા (૬) **અગ્નિદગ્ધ ઘાવ ઉપર:**—પોઆ મહુડાનું મધ

પીઆએ ચોપડવું (૭) **કાનખજુરો કાનમાં ગયો હોય તો.**—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—મધ અને સાકર એ બકરીના દૂધમાં પાવું. (૯) **તૃષ્ણા રોગ ઉપર**—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું અને પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરભર પાવું, ઉલટી થશે એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે. (૧૦) **ખરસાણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાખી પાવું (૧૧) **ઝેરકચોલાના વિષ ઉપર:**—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવા

૨૨—માખણ.

ભેંસનું માખણ:—તુરૂં, વાતુલ, ગુરૂ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા આહ્લાદ છે અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે એજ તાજું હોય તો ધાતુવર્ધક બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે **બકરીનું માખણ.**—મધુર, તુરૂં, લઘુ આંખોને હિતકારક, દીપન, બલકર તથા હિતકર છે અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુલ્મ, પ્રમેહ ગળી, નેત્રરોગ જ્વર, પાંડુરોગ અને શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપર**—માખણ કિંચિત્ દેવતા ઉપર પીગળાવી કાનમાં નાખવું (૨) **રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—માખણ અને તલ ખાવા આપવા અથવા માખણ નાગકેસર અને ખડીસાકર ખાવા આપવા (૩) **રક્તાતિસાર ઉપર**—માખણ મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવા

૨૩—મૂત્રવર્ગ.

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે ઔષધોમાં એ સર્વ મૂત્રોના અભાવ આપવું. ગોમૂત્રમાં રેચક ગુણ ઘણો ઉત્તમ છે પુષ્કળ તેલો અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે નસ્યને માટે ઉંટનું મૂત્ર આપવું પ્રાશનાર્થ ગાયનું પ્રશસ્ત અને ગધેડા ઘોડા, બકરા, ભેંસોનું મૂત્ર તેલમાં ઉકાળી લેપ કરવાથી દદ્રુ, કંડૂ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે **ભેંસનું મૂત્ર.**—તુરૂં કડવું ખારૂં, પિત્તકર ઉષ્ણ તથા તીખું છે અને શૂળ, અર્શ ઉદર, કુષ્ટ, મેહ, વિષૂચિ, સોજો આનાહ, પાંડુરોગ, ગુલ્મ તથા કફનો નાશ કરે છે **બકરીનું મૂત્ર**—તીખું, લઘુ ઉષ્ણ, કડવું, રૂક્ષ, સ્વાદુ, તુરૂં તીક્ષ્ણ પથ્યકર તથા વાતુલ છે, અને દમ, ઉધરસ, સોજો, કમળો, ઉદર, પાંડુ, કફ, ગુલ્મ, પ્લીહા, નાડીવ્રણ, વિષ અને મળમૂત્રનો નાશ કરે છે **હાથણીનું મૂત્ર**—ખારૂં, કડવું, ભેદક, પિત્તલ, તુરૂં તીક્ષ્ણ, સારક, તીખું તથા વિદારણ છે અને શૂળ, હેડકી, દમ, વાયુ, કિલાસકુષ્ટ કંડૂ મંડલકુષ્ટ, કૃમિ, અર્શ, વિષ ગુલ્મ અને કફનો નાશ કરે છે **ઘોડીનું મૂત્ર**—ઉષ્ણવીર્ય, ખારૂં, તીખું, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે અને કુષ્ટ, ઉન્માદ, કૃમિ સોજો કફ વાયુ દદ્રુ, શૂળ, વિષ, કિલાસકુષ્ટ અને મોહનો નાશ કરે છે. **ગધેડાનું મૂત્ર**—અગ્નિદીપક કડવું, ખારૂં, તીખું તથા તીક્ષ્ણ છે અને કફ, વાયુ સંગ્રહણી કૃમિ ભૂતબાધા કંપ ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉંટનું મૂત્ર**—તીખું કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ તથા બળકર

છે અને કોઢ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **નરમૂત્ર:**—રેચક, ખારૂં, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રૂક્ષ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, વ્રણ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વાયુ, મોહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.**—(૧) **કફ, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપર:**—જુના લોહકાટને ગરમાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમૂત્રમાં ૧૦૦ વાર બાઝવી, પછી તેનો ખરલ કરી તેમાથી ૧ વાલ ચૂર્ણ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું એ ચૂર્ણને " મંડૂર " કહે છે (૨) **અપસ્માર ઉપર:**—માકડના રક્તમાં ચિંથડું ભીંજવી સુકવી, તે ગધેડીના મૂત્રમાં ભીંજવી તેનું ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું એટલે ફેફરૂં દૂર થાય છે (૩) **વિષારી સર્પના દંશ ઉપર:**—માણસનું મૂત્ર પાવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૨૪—મીણ.

મીણ:—પિચ્છલ (ચિકટું), સ્વાદુ, તીખું, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક તથા વ્રણને હિતકર છે, અને વાયુ, કોઢ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **નવેલા ઉપર**—તપાવેલા મીણની લુગદી નખપર બેસાડવી અને પાટો બાંધવો. તેથી ચાર પાંચ દિવસમાં ગુણ આવે છે (૨) **પગ ફાટે છે તે ઉપર:**—તપાવેલું મીણ ચોપડવું (૩) **ગુમડાં ઉપર:**—ઘીમાં મીણ તપાવી ને ચોપડવું (૪) **રક્તપ્રદર ઉપર:**—મીણમાં ઇંટનું ચૂર્ણ ખરલ કરી ચોપડવું

૨૫—મોરનાં પીછાં.

ઉપયોગ.—(૧) **હેડકી અને ઉલટી ઉપર**—મોરના પીછાની રાખ અને લીંડીપીપર એ મધમાં આપવાં (૨) **સર્પદંશ ઉપર.**—મોરના પીછાં તમાકુ સાથે ચલમમાં નાખી પાવાં એટલે વિષ ઉતરશે (૩) **માછલાના વિષ ઉપર.**—મોરના પીછાની ધુણી આપવી (૪) **વિષબાધા દૂર થવા માટે:**—જે પ્રમાણે ગાડૂળીમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે તેજ ક્રિયાથી મયૂરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે એ તામ્રસત્વની ચીરી કરી ને પાણીમાં બોળી તે પાણી આપવું, એટલે વિષબાધા દૂર થશે.

૨૬—વાઘની ચરબી.

ઉપયોગ.—(૧) **હાડવ્રણ ઉપર:**—એ ત્રણ દિવસ વાઘની ચરબી ઉપર લગાવવી (૨) **શીતળા થોડા આવવા માટે:**—વાઘનો સળો દાંત પાણીમાં ઘસી એક વખત આપવો (૩) **સંન્નિપાત ઉપર:**—વાઘની ચરબી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ શરીરે ચોળવી

૨૭—સમુદ્રફીણ.

સમુદ્રફીણ એ એક જાતિના માછલાના પેટમાંનું હાડપિંજર છે એ સફેદ રંગનું હોઇ એ ઉપર ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે એ બસરેથી અહીં આવે છે. **સમુદ્ર-**

ગુણ—સ્નિગ્ધ, ગુરુ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક તથા વિશદ છે અને કફ, કંઠ, કંઠરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે અશુદ્ધ સમુદ્રફીણ અગ્રાહ્ય [illegible] છે એટલા માટે તેનું શોધન કરવું **શોધન.**—સમુદ્રફીણ લીંબુના રસમા ખરલ કરવુ એટલે શુદ્ધ થાય છે **ઉપયોગ.**—(૧) **રતાંધળો અને અભિષ્યંદ ઉપર**—સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરની ભૂકી સવાર સાંજ આંખોમા નાખવી એટલે અભિષ્યંદ, રતાંધળો, રતાશ, ગળ, ફૂલ વગેરે વિકાર ત્વરિત દૂર થાય છે **કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર**—સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમા નાખવી તથા તે ઉપર લીંબુનો રસ નાખવો (૩) **કર્ણસ્રાવ, પરુ અને ચિકટા ઉપર.**—સમુદ્રફીણનુ ચૂર્ણ કાનમા નાખવુ (૪) **ફૂલુ ઉપર.**—સમુદ્રફીણ વાટી ચોપડવુ

૨૮—સર્પની કાંચળી.

જેને ફણ છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે સર્પની કાંચળી પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉધઈ લાગતી નથી **ઉપયોગ**—(૧) **અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર**—સર્પની કાંચળી બાળી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે**—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ધણી આપવી (૩) **અંડ ઉપર**—સર્પની કાંચળી અને અફીણની વડી કરી ઉપર બાંધવી અથવા સર્પની કાંચળી બારીક કરી ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી (૪) **ચામખીલ (મસ) ઉપર**—સર્પની કાંચળી પાણીમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૫) **ઉંદરના વિષ ઉપર**—સર્પની કાંચળીની ધણી ત્રણ દિવસ આપવી (૬) **વિષમ જ્વરાદિકો ઉપર**—સર્પની કાંચળી, [illegible] [illegible] અને કડવા લીમડાના પાંદડાં એનુ સમ ભાગ ચૂર્ણ કરી તેનો ધૂપ આપવો એ [illegible] અને ડાકિની એમનો પ્રતિબંધ કરી [illegible] નો નાશ કરે

૨૯—સસલાંનું લોહી.

ઉપયોગ—(૧) **સુસી (વરાધ) ઉપર**—સસલાના લોહીમા કપડુ [illegible] અને તે કપડું દૂધમા મસળી તે દૂધ સુસી થએલા બાળકાને પાવુ

૩૦—સાબરશિંગ.

ઉપયોગ—(૧) **સોજો, જખમ લાગેલું અને વાયુએ અંગમા ભાળકા આવે છે તે ઉપર**—સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો (૨) **માથું દુખતુ હોય તે ઉપર**—દૂધમા સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો (૩) **રક્તાતિસાર અને આમાશ ઉપર**—સાબરશિંગ ઘીમા ઘસી આપવુ (૪) **બાળકને ગાંઠ પડે તે ઉપર**—સાબરશિંગ ગાયના દૂધમા કિંવા ઘીમા ઘસી તાળવા [illegible] અને તે ઉપર [illegible] એરંડાના પાંદડા લગાવવા તેમજ ગાયના [illegible] (૫) **વાતશૂળ ઉપર.**—સાબરશિંગની [illegible] (૬) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર.**—સાબરશિંગની [illegible] ધાતુવૃદ્ધિ થઈ ધાતુસ્થાનની ડકી નીકળી જાય છે.

(૭) **ઉરઃક્ષત, દમ, ક્ષય, શ્વાસ, અરુચિ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—૧ વાલ સાબરશિંગની ભસ્મ મધમા આપવી (૮) **સાબરશિંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ.**—સીતાફળીના પાદડા બારિક ચંદન પ્રમાણે વાટી તેનો લાબો ગોળો કરી તેમા સાબરશિંગનો કકડો મધ્ય ભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉ છાણાના પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. એજ રીતે કપાસમા સાબરશિંગ નાખી પુટ આપવાથી ભસ્મ થશે.

૩૧—હરિણશૃંગ.

ઉપયોગ:—(૧) **હૃદ્રોગ, કટિશૂળ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપર:**—હરિણના શિંગડાના કકડા કરી કોડીઆમા નાખી, છાણાનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી ને ભસ્મ અર્ધો માસો ગાયના ઘીમા આપવી

૩૨—હસ્તિદંત.

ઉપયોગ —(૧) **કેશ આવવા માટે.**—હાથીદાતનો વ્હેર દારૂહળદરના રસમા ખરલ કરી ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) **ગુમડું ફુટવા માટે**—હાથીદાત ઘસી ગુમડાના મ્હોડાપર એક બિંદુ કરવુ (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—હાથીદાતની ચૂર્ણી આપવી. (૪) **ખરજ, ગજકર્ણ વગેરે ઉપર:**—હાથીદાતનો વ્હેર બાળી તે રાખનો ઘીમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **ફુલવર્તી:**—હાથીદાત ડુક્કરના દાત, ઉંટના દાત, બળદના દાત, બોકડાના દાત, ગધેડાના દાત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રફીણનુ ચૂર્ણ કરી પાણીમા ખરલ કરી મળી જેવડી લાબી ગોળી કરવી એ પાણીમા ઘસી આખમા અંજન કરવુ, એટલે આખમાનુ ફુલ ઘણુજ જલદી દુર થાય છે આ પ્રયોગ ફુલ દૂર થવા માટે ઘણોજ ઉત્તમ છે

*સાબરશિંગને પ્રથમ આકડાના દુધમા, પછી કુંવારના રસમા, પછી અરણીમા ખારીજાળના રસમા, અરીઠામા, ગાયના છાણના રસમા અને બોરડીના પાદડાના રસમા, એમ ૭ સૂક્ષ્મ પુટ આપી છેવટે આઠમો થુવરના દુધમા ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમોત્તમ સાબરશિંગ-ભસ્મ થાય છે આ ભસ્મ કફથી થએલ દરેક ઉદર રોગને નિકંદન કરે છે એટલુજ નહિ પણ એ તાવનો પણ શત્રુ છે.

સાબરશિંગના નાના નાના કકડાને તલની સાથે સંપુટમા નાખી કપડમાટી કરીને અથવા સાબરશિંગ ઉપર દારૂડીના બીજ અથવા અડદની મોગર દાળનો લોટ ચોપડી કુલડીમા નાખી કપડમાટી કરી અડધા મણ છાણામા ભઠ્ઠી (ગજપુટ) કરે તો મરે એમ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાથી મળી આવે છે. વળી લખનૌના એક ચુનીલાલ (ઉર્ફે કવિજી) નામના વૈદ્યના એક સાક્ષીતનુ કહેવુ છે કે—તેઓ સાબરશિંગના ઝીણા બોર જેવડા કકડા કરી સાદી રીતે બાળી તે રાખને તેના બરોબર ગાયના દહીમા ખૂબ ઘુંટી થેપલીઓ કરી મોટા છાણા ૪૦ માં બાળી ખાખ કરતા હતા

रसवैद्य.

૧—અભ્રક.

ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારના અભ્રક છે ઔષધોમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે કાળો અભ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે **શોધન**—(૧) **કાળો અભ્રક:**—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિફળાનો ઉકાળો, કાંજી અને ગાયના મૂત્રમાં સાતવાર બોળવા એટલે શુદ્ધ થશે (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઢામાં બોળવો અને હાથથી મસળવો તથા ઉપરનું પાણી નીતારી નાખી સુકો કરી આપવો તે ધાન્યાભ્રક કરતા સારો થશે. **ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત:**—અભ્રકને તેના ચોથા ભાગ ડાંગરમાં મેળવી કામળામાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવા અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો, પછી પાણીમાં પડયા હોય તે અભ્રક યુક્તિથી બહાર કહાડી સુકવી આપવો **અભ્રક:**—તુરો મધુર ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે અને ક્ષય, ત્રિદોષ ગુમડા પ્રમેહ, કોઢ, [illegible], ઉદર, ગાડ વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **મારણ**—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણખાર ૨ ભાગ એકત્ર કરી, ખરલ કરી અંધમુષા યંત્રમાં ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે તેથી સર્વ રોગો ઉપર યોજવી (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે (૩) ધાન્યાભ્રક લઈ આકડાના દૂધ (રસ) માં એક પહોર સુધી ખરલ કરી ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાના પાન વીંટાળી માટીના કોડીઆના સંપુટમાં ઘાલી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા પછી વડની વડવાઈઓનો ઉકાળો કરી તેમાં અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા, એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે અલ્પ મૃત્યુ દૂર થાય છે ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેનો ગુણ થાય છે (૪) ધાન્યાભ્રક અને નાગરમોથ, ભદ્રમોથ [illegible] અથવા વડવાઈઓનો રસ હળદરનું પાણી મજીઠનો કાઢો, [illegible] ઔષધોની અનુક્રમે ભાવના આપવી અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ [illegible] ભસ્મ થશે શતપુટી અને સહસ્રપુટી અભ્રક કરવો હોય તો

અભ્રક ભસ્મ શતપુટી અને સહસ્રપુટી વગેરે થાય છે પરંતુ કહેલું છે કે दशादिशतपर्यन्तं स्यात्पुटो व्याधिनाशने । शतादिस्तु सहस्रान्तः पुटो देयो रसायने ॥ ? ॥ અર્થાત્ રોગ નાશ કરવાને દશથી સો સુધીના પુટો

કુંવારના રસમા ખરલ કરી પુટ આપવા, એટલે રંગદાર ભસ્મ થશે. મૃત ને અમૃતીકરણ:—અભ્રકભસ્મના બરાબર ગાયનુ ઘી મેળવી લોઢાના વાસણમા પચન કરાવવુ. ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધા ક્રમોમા યોજવી. જે અભ્રક ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાજળ જેવી બારિક થાય તે મૃત જાણવી. તેજ જો સચંદ્ર

આપવા જોઇએ અને સોથી લઈ હજાર સુધી પુટ રસાયનને માટે છે) વળી એમા પણ હજારપુટમા તો રસની ભાવના માત્રનેજ પુટ કહેલ છે. એમા મર્દન નહિ કરવુ એમ વૈદ્યો કહે છે, પરંતુ શતપુટીમા મર્દન અવશ્ય કરવુ **દશપુટી અભ્રક ભસ્મ:**—નાગરમોથના રસમા અગર તાદળજાના રસમા દશ દશ પુટ આપવાથી થાય છે **વીસપુટી અભ્રક ભસ્મ.**—વડવાઈની છાલનો કાઢો, પાનનો રસ, ભરડુસી, મત્સ્યાક્ષી (રતવેલીયા) ધોળી કનેર, લાલ સાટોડી અને વડનુ દૂધ, એ પ્રત્યેક વનસ્પતિઓમા પુટ આપી અગ્નિ આપવો આમ ૨૦ પુટ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ રંગની થાય છે **એકતાળીશ પુટી ભસ્મ:**—ધાન્યાભ્રકને ૩ દિવસ મોથના કાઢામા મર્દન કરવો પછી સાટોડીનો રસ, કાસુંદરાનો રસ, નાગરવેલના પાદડાંનો રસ અને સુરોખાર એમા જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા ત્યાર પછી વડની વડવાઇના રસમા ત્રણ પુટ આપી થુવરના દૂધમા, ગોખરુના કાઢામા, કૌંવચના રસમા, કદલીકંદ (કેળકાંદા) ના રસમા, એખરાના રસમા ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દૂધમા આઠ પુટ દેવા. ત્યાર પછી દહી, માખણ મધ, ધોળી (ચીનાઇ) સાકર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવો (પ્રથમ ૧ દિવસ ઔષધીમા ઘુંટી ગજ આંચ આપે, વળી સવારે કહાડી ફરી તેમા ઘુંટી ગજ આંચ આપે, એ પ્રમાણે દરેક પુટો અપાય છે) એ પ્રમાણે એ સર્વ ઔષધીઓના પુટ આપવાથી અભ્રકની દિવ્ય ભસ્મ થાય છે. એ સર્વ રોગનો નાશ કરનારી છે સર્વ પ્રયોગોમા નાખવા યોગ્ય છે વળી સ્ત્રીઓના મદને હરણ કરનારી મૃત્યુને જીતનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર, આયુષ્યને વધારનાર છે વળી એને ખાવાથી સંતાનની વૃદ્ધિ થાય છે **સાઠપુટી અભ્રક ભસ્મ.**—ધાન્યાભ્રકમા ટંકણખાર, આમળાંનો રસ અને ખડીઓખાર મેળવી ઘુંટી ટીકડી બનાવી અગ્નિ આપે આ પ્રમાણે ૬૦ વખત અગ્નિ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ ભસ્મ થાય છે આ ભસ્મ ક્ષયાદિક સર્વે રોગનો નાશ કરે છે **શતપુટી અભ્રક ભસ્મ:**—વડ, થુવેર અને આકડાનુ દૂધ, કુંવાર પાઠાનો રસ, નાગરમોથ, મનુષ્યનુ મૂત્ર વડવાઈનો રસ અને બકરીનુ લોહી, આ દરેકમા કાળા ધાન્યાભ્રકને ઘુંટી ૧૦૦ પુટ આપવાથી પોખરાજ મણિના જેવી ભસ્મ થાય છે. **સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મ:**—વજ્રાભ્રકને ખરલમા નાખી વાટી પછી અગ્નિમા તપાવી ગાયના દૂધમા નાખવી (છાંટવી) પછી લોઢાના વાસણમા ઘી નાખી તેમા એ અભ્રક નાખી તે મંદાગ્નિથી પચાવે. પછી ધાનથી અડધો અભ્રક લઈ બન્નેને કામળીના લુગડાની કોથળીમા નાખી ભીંજવે. પછી ધાનથી એક મોટી કથરોટમા એ અભ્રકને નાખીને કોથળીને ખૂબ મસળે. બે પહોર પછીથી સઘળો અભ્રક નીકળી પાણીમાં આવી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી અભ્રકને કહાડી લે, ત્યારે ધાન્યાભ્રક શુદ્ધ

ધાતુઓ અને અભ્રકની ગંધ તો વિષ જેવી, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે **અભ્રક સત્વપાતન**—અભ્રકની ભૂકી એક દિવસ કાંજીમાં અને એક દિવસ મુંગુના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી અને ચોથો ભાગ ટંકણખાર મુદ્ર અન્યમાં મેળવી, ભેંસના છાણમાં ગોળીઓ કરી સુકવી વાસણમાં નાખી ખૂબ અગ્નિ કરવો, એટલે અભ્રકનું સત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળો કરી મિત્ર પંચક (ઘી, મધ, ગુગળ, ગુંજા, ટંકણખાર) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો, એટલે તેની કાચા જેવી ચકતી થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોથી અધિક છે **અભ્રકસત્વગુણ**—શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરુષપણું ઉત્પન્ન કરનાર અને વયસ્થાપક છે આ અભ્રકસત્વ જેવા બીજા ઔષધ ભૂમંડળમાં નથી. **અભ્રક દ્રાવણ**—અભ્રક દ્રાવણ ભાગ્યોદય વિના કોઈ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કોઇ ઠેકાણે ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાયું નથી. (૧) ધાન્યાભ્રક લઈ અગથીઆના પાદડાના રસમાં મર્દન કરવું પછી સુરણની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગાંડ (જાનવરોના વાડા) માં હાથભર ઉંડું એક મહિના સુધી પુરી રાખવું પછી કહાડવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. **અભ્રકભસ્મ અનુપાન**—(૧) અભ્રકભસ્મ ૧ થાય છે પછી એને ખરલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ ઉંબર, એ ત્રણેનું દૂધ ૪ કુવાર પાઠાનો રસ, ૫ એરંડાના મૂળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ મોથ ૮ ગળો, ૯ ભાંગ, ૧૦ ગોખરૂ ૧૧ ત્રિફળી, ૧૨ માલવણ, ૧૩ પિઠવણ, ૧૪ ધોળા અઘેડો, ૧૫ ખરમંજરી (અઘેડો), ૧૬ વડવાઈ, ૧૭ બકરાનું લોહી ૧૮ બોરડી ૧૯ ભાંગરો ૨૦ ચિત્રક, ૨૧ ડીબરૂ ૨૨ કરંડ, ૨૩ પડાળનો રસ, ૨૪ ગોમૂત્ર ૨૫ આમળા ૨૬ બહેડા ૨૭ જળકુંભી ૨૮ તાલિસપત્ર ૨૯ મુસળી ૩૦ અરડુસી ૩૧ આસગંધ ૩૨ અગથીયાનો રસ ૩૩ ભાંગરો ૩૪ કેળાનો રસ ૩૫ માલતીન ૩૬ ધતૂરો ૩૭ લોધર, ૩૮ દેવદાર ૩૯ તુલસી, ૪૦ બન્ને ધમાસો ૪૧ કાસુંદરો, ૪૨ મરી, ૪૩ દાડિમદાણાનો રસ, ૪૪ પીલુડી ૪૫ શંખાવળી, ૪૬ ગાલભડ ૪૭ નાગરવેલના પાદડાનો રસ ૪૮ સુંઠ ૪૯ બ્રાહ્મી, ૫૦ ત્રુસડા ૫૧ ભારંગ, ૫૨ કુકડવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ શિવલિંગી ૫૫ કડુવલ્લી, ૫૬ પલાશનો રસ, ૫૭ કડવા તુરીયા ૫૮ ઉંદરકાની ૫૯ જવાસા ૬૦ મત્સ્યાક્ષી, ૬૧ કાંગ ૬૨ ..., ૬૨ તેલપર્ણી ૬૩ ઘી ૬૪ દૂધ ૬૫ મધ, (કોઈ કોઇ એમાં પંચાગુળનો રસ કુટકી ગોળ ખડીઓખાર માલતી, સાલવણ, નાગબલા અતિબલા મહાબલા, શતાવરી કૌચની જડનો રસ ગાજર, ગર્જર, ડુંગળી, લસણ, ઉટકટ અમરવેલ હિલમોચિકા બુદ્ધિ પાતાળ ગરૂડી, જટામાસી દહીં, ખાંડ, ... ચીજો વધારે લેવાનું બતાવે છે) એ ચોસઠ દવાઓના રસમાંથી એકેકમાં ... ઘુંટી ... ના તાપે સુકવી રાત્રે અડાયા છાણામાં ફુંકવી. એ પ્રમાણે દરેકમાં ... માળ વખત ફુંકવાથી સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મ થાય છે

*કાળા રંગની અભ્રક ભસ્મને સફેદ રંગની કરવી હોય તો જાબુની અંતર છાલમાં તેને ખૂબ ઘુંટી સંપુટમાં કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો

ગુંજાથી ૪ ગુંજા સુધી મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવી, એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોઢ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષતક્ષય, સંગ્રહણી પાંડુરોગ ભ્રમ, કમળો, ગુલ્મ વગેરે રોગ દૂર થાય છે (૨) વાવડીંગ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરના ચૂર્ણમાં વાલભર આપવી, એટલે ક્ષય, પાંડુ, સંગ્રહણી, શૂળ, આમ, કોઢ, શ્વાસ પ્રમેહ, કામ મંદાગ્નિ અને ઉદરસંબંધી વ્યથા એ રોગો દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે અને શુક્રધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહને સારૂ મધ, લીંડીપીપર અને શીલાજીતમાં આપવી (૪) ક્ષય રોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી (૫) ધાતુવૃદ્ધિને માટે સોનાના અને રૂપાના વરખ સાથે અથવા ભસ્મ સાથે આપવી. (૬) રક્તપિત્તને સારૂ હરડે ગોળ અથવા એલચીદાણા અને સાકરની સાથે આપવી. (૭) ક્ષય, પાંડુ, મૂળવ્યાધિ એમાં ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ચાતુર્જાત, સાકર અને મધની સાથે આપવી. (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એમાં એલચીદાણા, ગોખરૂ, ભોંયઆમલી ખડીસાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી. (૯) પ્રમેહમાં ગળોના સત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી. (૧૦) જીર્ણજ્વરને માટે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવી (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુપુષ્ટિને સારૂ ત્રિફળાના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી (૧૨) ગુમડાને માટે મોરવેલના સત્વ સાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં આપવી (૧૩) બળવૃદ્ધિને માટે ગાયનું દૂધ અને ભોંયકોળામાં આપવી (૧૪) મૂળવ્યાધિને માટે ભીલામા સાથે આપવી (૧૫) વાયુરોગને માટે સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, આરગમૂળ અને આસગંધના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી (૧૬) કફરોગને માટે કાયફળ લીંડીપીપર અને મધમાં આપવી (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રરોધમાં સર્વ ક્ષારો સાથે આપવી (૧૮) ધાતુસ્તંભનને માટે ભાંગમાં આપવી (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિને માટે લવંગ તથા મધમાં આપવી. (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના ઘી સાથે સાકરમાં આપવી બાકીના રોગોના માટે કહેલાં અનુપાનો મુજબ આપવી.*

૨—અંબર.

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે એના ગાંગડા થાય છે. એ પૃથ્વીમાં ખાડાઓમાંથી અથવા સમુદ્રમાં તરતું અથવા સમુદ્ર કિનારા ઉપર ઘણે ઠેકાણે મળે છે એ વિશેષે કરી બાલટિક સમુદ્ર, પરશીઅન સમુદ્ર ઇત્યાદિના કિનારા ઉપર અને પોલાંડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસલી, પ્રશિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમાં મળે છે. અંબર પીળું, કાળું અને ધોળું, અને તે ઉપર ટપકાં હોય તે ગોળ અરગજા જેવું પીળા રંગનું હોય છે પીળું અંબર શ્રેષ્ઠ છે કાળું સર્વથી ઓછી કિંમતનું છે.

* અશુદ્ધ (શોધ્યા વગર), અસિદ્ધ (ચન્દ્રિકા રહેલા કાચા), અભ્રકની ભસ્મ મનુષ્યના શરીરમાં અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે કોઢ, ક્ષય, પાંડુરોગ, સોજો, હૃદય અને પસવાડામાં પીડા અને ભારે સંતાપ આપનાર છે અભ્રકના વિકારની શાંતિ ત્રણ દિવસ આમળા પાણીમાં વાટી પીવાથી થાય છે એમ કહેલું છે.

ખરૂ અંબર મોઘું વેચાય છે એટલે કેટલાક લોક બનાવટી પણ કરે છે જે ખરૂ અંબર છે તેના બે ગાબડા લઈ એક ઉપર એક ઘસવાથી, તે ગરમ થતાજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરે છે દાંત નીચે ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે પણ પીગળતું નથી, માત્ર નરમ થાય છે અને તેમા થોડી ચીકાશ આવે છે અંબરને દેવતામા નાખવાથી તેના ધૂમાડાની સુગંધી સારી આવે છે અંબર સુગંધી પદાર્થમા નખાય છે **અંબર**—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકારક, પુષ્ટિકર કામોત્તેજક, ઇંદ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ વિષયમા ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કોઠામાની શરદી અને ગરમીની ઇજા દૂર કરનાર જવાન તથા ઘરડાને હિતકારક છે **ઉપયોગ:—(૧) કંપવાયુ ઉપર**—૧ ચણોઠીભાર અંબર મધની સાથે આપવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે, તેમજ તેથી કોઠામાનો અને સાંધામાનો રોગ પણ દૂર થાય છે (૨) **સ્થાવર જંગમ વિષ ઉપર**—અંબર પાણીની સાથે આપવું (૩) **વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:**—અંબરની ધૂણી આપવી તથા અંબર અને કસ્તૂરી થોડી ખાવા માટે પણ આપવી (૪) **ક્ષીણતા ઉપર:**—અંબરનું ઘી સાકરમા સેવન કરવું એટલે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે

૩—કપીલો.

કપીલો એ રંગે તામ્રવર્ણ હોઈ ઈંટના ભુકા જેવો હોય છે એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે **કપીલો**—રેચક, તિખટ અને ઉષ્ણ છે વળી કફ ઉધરસ જંતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુલ્મ ઉપર**—મધમા કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુલ્મ નિર્મૂળ થાય છે (૨) **કૃમિ ઉપર:**—કપીલાચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવું એટલે સંપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે

૪—કલઈ (કથીર).

શોધન—કલઈ પાતળી કરી નગોડના રસમા હળદરનું ચૂર્ણ નાખી તેમા રેડવી આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવું એટલે શુદ્ધ થાય. કલઈ શરીર પર ઉડી આવે છે માટે સાવચેતી રાખવી. **મારણ.—(૧)** શુદ્ધ કરેલી કલઈ કઢાઈમા ઘાલી ચૂલા ઉપર ચડાવવી અને નીચે દેવતા કરવો કલઈ પાતળી થયા પછી તેમા ચોથો ભાગ અફીણ ચૂર્ણ નાખી આમલીના લાકડાથી જ્યા સુધી ભસ્મ થાય ત્યા સુધી ઘુંટવું ચૂર્ણ વારંવાર થોડું થોડું નાખતા જવું જ્યા સુધી કલઈની ભસ્મ થાય ત્યા સુધી અઘેડીનું ચૂર્ણ નાખતા જવું પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆનું સંપુટ કરી લાલ થાય ત્યા સુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને ઠંડુ થયા પછી લેવું (૨) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાજીત, અઘેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના છાલનું ચૂર્ણ એ પ્રત્યેક કલઈને મારવાના પદાર્થ છે એટલે એમાના એકથીજ

ઉપરની રીત પ્રમાણે કલઈ કઢાઇમા નાખી પાતળી થયા પછી તેમા એકનુ થોડે થોડે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કલઇ ભસ્મ થશે પછી પૂર્વોક્ત કલઇ ભસ્મ લઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાશ અથવા અષ્ટમાશ તેમા મેળવી, લીબુના અથવા કુવારના રસમા પહોર બે પહોર ખરલ કરી તેનો ગોળો બાધવો. તે કોડી-આના સપુટમા પીપળાની છાલમા રાખી ઉપર ગજપુટ દેવતા કરવા આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા એટલે સર્વોત્તમ ખડી જેવી બગભસ્મ થશે એ સવ કાર્યો કરે છે એવી વૈદોનુ જીવન થશે. બીજા પુટોને તાલક દેવી નહિ. કુવારના તાજા રસમા ઘુટવી અને વારવાર પુટ આપવા (૩) કલઈ શુદ્ધ કરી તેના સારા પાતળા પતરા કરવા અને ઔષધી સહિત તે ૩૨ તોલા પતરા યત્ર ઉપર રાખવા. તે ઔષધી–બકરીની લીડીઓ ૪ શેર અને હળદર ૪ શેર એ બધાનુ એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમા થોડો ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલઇના પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ તે ઉપર પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. સાત ઠડુ થયા પછી કાઢી લઈ વાલ અથવા અર્ધો વાલ દેહનુ બળ જોઇ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમાં આપવાથી સપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે (૪) કલઈ ઠીકરાના વાસણમા ઘાલી ચૂલા ઉપર પાતળી કરી ખીજડાના લાકડાથી ઘુટવી એટલે ભસ્મ થશે (૫) હળદરનુ ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમા ઘાલી તે ઉપર કલઇના પતરા મૂકી ઉપર બાકીનુ ચૂર્ણ નાખી કપડમાટી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલઈની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લઇ ભસ્મથી ચોથે ભાગે સુરોખાર મેળવી કોડીઆના સપુટમા ઘાલી એક ઘટિકા મદ અગ્નિ કરવો અને ઠડુ થયા પછી ધોળા શખ અથવા કુદ પુષ્પ જેવી ભસ્મ લેવી અને સવ રોગ ઉપર અનુપાનમા આપવી. (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આગળ પાથરી, તે ઉપર કલાઇના પતરા ઝીણા કરેલા નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવુ અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવો, વળી ચૂર્ણ નાખવુ આ પ્રમાણે સર્વ મૂકી બાધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો. ઠડુ થયા પછી યુક્તિઓ કાઢી લેવી. તે જેવી ભાતની ધાણી થાય છે એ પ્રમાણે લાઈ ચોળવાથી બારિક થશે અને સર્વ કાર્ય કરશે આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે (૭) શુદ્ધ કરેલી કલઇનો દસમો ભાગ પારો લઇ તેમા ખરલ કરી આકડાના દુધમા ખરલ કરવો અને ઠીકરામાં ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘુટવુ એટલે ભસ્મ થશે. (૮) હરતાલ ખાખરાના પાદડામા ખરલ કરી તેનો કલઇના પતરાને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે. (૯) કલઇના પાતળા પતરા કરી તે દૂધમા અથવા આકમા થર ઉપર થર દઇને છાણાનો પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થશે.* બગ

* રસ ગ્રથોમા લખ્યુ છે કે અશુદ્ધ કલાઇ અથવા સીસાથી આક્ષેપક, કપવાત, ક્ષિપ્રાસ કુષ્ટ, ગુલ્મ (ગોળો), કોઢ, શળ, વાત, શોથ, પાંડુ, પ્રમેહ તથા ભગંદર એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ તે વિષતુલ્ય છે. રક્તવિકારના સર્વ રોગ, ક્ષય,

(ક્ષાર) ભસ્મના ગુણ—શુદ્ધ તૈયાર કરેલી બંગભસ્મ બળકર, દીપન, પાચન, રુચિકર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાન્તિકારક, જ્વરનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સર્વ પ્રમેહનો નાશ કરે છે બંગ ભક્ષણ કરનાર પુરુષોનો સ્વપ્નમાં પણ શુક્રક્ષય થનાર નથી એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુંજા આપવી. બંગના અનુપાનો:—(૧) મુખગંધ માટે કપૂર સાથે. (૨) પુષ્ટિને માટે જાયફળમાં અથવા દૂધમાં. (૩) પ્રમેહને માટે તુળસીના પાદડા અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પાંડુરોગને માટે ઘીમાં (૫) ગુલ્મ રોગ માટે ફુલાવેલા ટંકણખારમાં (૬) રક્તપિત્ત અને જીર્ણ શ્વાસને માટે હળદરમાં (૭) બળવૃદ્ધિને માટે મધમાં (૮) પિત્તને માટે સાકરમાં (૯) વીર્યસ્તંભનને માટે નાગરવેલના પાનમાં અથવા ભાંગમાં અગર કસ્તૂરીમાં (૧૦) અગ્નિમાંદ્યને માટે લીંડીપીંપરમાં (૧૧) દંતપિત્તને માટે ચંપાના ફુલના રસમાં (૧૨) દાહ થયો હોય તો લીંબુના રસમાં (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાપડાના રોગને માટે બંગની છાલના ઉકાળામાં (૧૪) અર્જુનને માટે આમળા સાથે અથવા સોપારીમાં (૧૫) અસ્થિગત જ્વરને માટે માખણમાં (૧૬) વાયુને માટે લસણમાં (૧૭) કોઢને માટે સમુદ્રફળમાં અથવા નગોડના રસમાં (૧૮) પંઢત્વ નાશ થવાને માટે અઘેડીના મૂળમાં (૧૯) નિંગરફિને માટે લવંગ અને સમુદ્રફળ અગર નાગરવેલીના રસમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૨૦) માદનીના માટે ગોરોચન અને લવંગમાં તિલક કરવું (૨૧) મસ્તકરોગને માટે એરંડાના મૂળ ઘસી તેમાં બંગ નાખી લેપ કરવો (૨૨) સંગ્રહણી રોગને માટે ટંકણખારમાં (૨૩) વાયુને માટે અજમો અથવા આમધ્રમાં (૨૪) જળોદરને માટે આકડીના દૂધમાં (૨૫) બંગ ઉપર કાથામાં અથવા ગધેડીના દૂધમાં (૨૬) મસ્તકરોગ ઉપર અઘેડીમાં (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જાયફળ જાવત્રી અને લવંગમાં (૨૮) કમરની વ્યથાને માટે જાયફળ અને આસગંધમાં (૨૯) નાડીવ્રણને માટે નાગરવેલી સાથે (૩૦) પેટમાં પીડ આવતી હોય તો હરડે સાથે (૩૧) વાતગુલ્મને માટે ખાંડ સાથે. (૩૨) ફેફરૂ (ગોનુ) આવે છે તેમાં લસણના તેલમાં નસ્ય કરવું (૩૩) શ્વાસને માટે જાયફળ, લવંગ અને મધમાં (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે તુળસીના રસમાં

૫—કાચલવણ (બંગડીખાર).

કાચલવણ કાચની ભઠ્ઠીમાં ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ ધોળો હોય છે કાચલવણ—પિત્તકારક કિંચિત્ ખાર, રુક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા શાન્તિકારક છે અને શૂળ, ગુલ્મ, કફ વાયુ તથા પિત્તનું નાશક છે ઉપયોગ:— અજીર્ણ ઉપર—કાચલવણનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

(૨૨ ૨) તાવ, પ્રમેહ પથરી વિદ્રધિ અને અંડવૃદ્ધિ ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ મંદાગ્નિ, પાંડુરોગ અને નિર્બળપણું પ્રકટ કરે છે એના દોષની શાન્તિ માટે કાકડાશીંગ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી.

૬—કાડીખાર.

કાડીખારને અંગ્રેજીમાં " નૈટ્રેટ ઑફ સીલ્વર " અને " લ્યુનર કાસ્ટિક " કહે છે એ રૂપામાંથી બનાવાય છે કાડીખારની પેનમીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે એ ચામડીને લાગવાથી કાળા ડાઘ પડે છે અને ફોલ્લો ઉઠે છે **ઉપયોગ.**—(૧) **આંખોનો દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર**—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપું પીછીવતી આંખમાં નાખવું (૨) **ગરમીનાં ચકાંઓ (ચાઠાં) ઉપર:**—ચાઠી થતાંજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચઠા પ્રસરતા નથી અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે (૩) **શરીરમાંનો સોજો, અવાળુ અને મસ (ચામખીલ) ઉપર**—કાડીખાર ચોપડવો (૪) **એક વર્ષની અંદર આંખમાંના ફુલ ઉપર:**—નગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઈ બાટલીમાં રાખી તેમાં ૧૮ તોલાએ ૧ ગુંજ કાડીખાર નાખી તેને મજબૂત બાંધી રાખવું ૧૦–૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીછાથી આંખમાં નાખવું નાખતી વેળાએ હલાવવું જોઈએ

૭—કાંતીલોઢું (કાંત લોહ).

કાંતીલોઢું એ લોહચુંબકમાંથી થાય છે એમાં ભ્રામર અને ચુંબક એવા પ્રકાર છે કાંતીલોઢું મળવું કઠિન છે એ સર્વ લોઢામાં શ્રેષ્ઠ છે **કાંતીલોઢું:**—કાંતીલોઢાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપકું નાખવાથી પ્રસરતું નથી અને પાણીને હીંગનો વાસ આવે છે, અને લીંબુનો રસ કાંતીલોઢાના વાસણમાં નાખવાથી કડવો થાય છે તથા વાસણમાં દૂધ તપાવવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી, ઉંચું વધે છે કાંતીલોઢાનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં પલાળેલા ચણા નાખવાથી શ્રમ બળે છે તેને કાંતીલોઢું કહે છે. **મારણ**—કાંતીલોઢાનું મારણ પોલાદના મારણ પ્રમાણે કરવું એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતા સોગણી વધારે ગુણવાળી છે.

૮—કાંસુ.

કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે આઠ ભાગ તાંબુ અને બે ભાગ કલઈ, એમ બે ધાતુ ગરમ કરી એકત્ર કરવાથી કાંસુ થાય છે તેના ભોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાંસુ બે પ્રકારનું છે એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક. તેમાં પુંષ્પક ધોળું હોય છે અને તૈલક કફ કરે છે. પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું ધોળું ચકચકીત, મૃદુ, શબ્દ થનાર, સ્નિગ્ધ, નિર્મળ, ઘનાગી અને સરળ એવું કાંસુ ઉત્તમ જાણવું. **શોધન:**—(૧) કાંસાના પતરા કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાંજી અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાંસાનાં પાતળાં પતરાં કરી ગૌમૂત્રમાં પહોરભર બાફવા કિંવા અમ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદા-

થામા) બાફવા એટલે કાસુ શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—કાસુ અને પીતળનુ મારણ નાગ્મા જેવુજ કરવુ **નાગ્મા. પીતળ અને કાંસાના મારણ વિષે.**—(૧) સમાન ભાગ ગધક લઇ તે આકડા, વડ, ગાયનુ દૂધ અને નગોડના રસમા જુદુ જુદુ મર્દન કરી પતરાને લેપ કરી જુદા જુદા બે ગજપુટ દેવા એટલે ભસ્મ થાય છે (૨) કાસુ કિવા પીતળના સમભાગ ગધક લઈ આકડાના દૂધમા ખરલ કરવો અને સાગ શુદ્ધ કરેલા પતરા લઇ તેને તે ગધકવડે લેપ કરવો અને સુકવી કોડીઆમા ઘાલી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટે કાસાની અને પીતળની ભસ્મ થાય છે **કાસ્યભસ્મના ગુણ**—તે તુરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ તથા રૂક્ષ છે અને કફ તથા પિત્તની નાશક છે*

૯—કોડી.

કાડી અરબી સમુદ્રમા અને લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ એ બેટા પાસે જડે છે ધોળી રાતી અને પીળી એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે તેમા પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે રાતી કડી અને ગુમડાને હિતકારક છે અને જે ઉપર ધોળા ઘણા બિદુ અને રેષા હોય છે તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકારના કૌતકોને ઉપયોગી છે જે રગે પીળી પીઠ ઉપર ગાઠવાળી તે રસયોગને દેવાણે આપવી તે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ તોલાભાર તે મધ્યમ અને પોણો તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. બીજાના મતમા જે પીળી કોડી પીઠ ઉપર ગાઠાવાળી, લાબી વજને છ માસા હોય તે ઉત્તમ ચાર માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી **કોડી**—તિખટ ઉષ્ણ વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, કડુ તથા શીત છે અને કર્ણશૂળ, નણ નેત્રરોગ, સગ્રહણી ગુલ્મ, શળ, પરિણામશળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે **શોધન**—કોડી કાજીમા પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અથવા એક રાત્રિ ક્ષારમા અથવા લીબુના રસમા પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે **મારણ**—(૧) કોડી કોલસાના દેવતામા મારી ફુલે ત્યા સુધી તપાવી ઠડી થાય એટલે બારિક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોજવી (૨) કોડી ખાડી વસ્ત્રગાળ ભુકી કરવી અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમા ભરી, સવ ભુકી પલાળી એક આગળ ઉપર રહે એટલે લીબુનો રસ રેડવો અને તડકામા મકવુ એ પ્રમાણે નિત્ય લીબુના રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા આઠમે દિવસે તેનો બે પહોર સુધી ખરલ કરી સુકવી રાખવુ અને ઉપયોગમા લેવુ એ બે ગુજાથી એક માસા સુધી આપવી એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વ આપવી (૩) કોડી દેવતામા લાલ થયા પછી લીબુ અથવા કુવારના રસમા ચુનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી. પછી તેને સુકવી ખરલ કરી રાખવી. **ઉપયોગ:**—(૧) **કાન વહેતો (પરૂ નીકળતુ) હોય તે ઉપર:**—કાડીની ભસ્મ લીબુના રસમા અથવા હુક્કાના પાણીમા

* કાસુ પીતળ આદિ મિશ્ર ધાતુઓમા દોષો તે તે ધાતુઓના મિશ્ર હોય છે માટે તેઓની શાન્તિ પણ એજ મુજબ મિશ્ર યોજવી જોઇએ

કાનમા પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભસ્મ કાનમા નાખી ઉપર લીંબુનો રસ રેડવો. (૨) અપસ્માર ઉપર:—કાદાની ચોગી (ડુગળીની ફાડ) ઉપર કોડીની ભસ્મ નાખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારવાર સુઘવી. (૩) ક્ષય ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ૨ ગુન્જભાર સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામા આપવી (૪) ધાતુવિકાર ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) શૂળ ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ઉના પાણીમા અથવા સાકરમા આપવી (૬) શ્વાસ, કાસ અને જ્વર ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમા આપવી (૭) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર:—કોડીની ભસ્મ ઘી અથવા ગાયનુ દૂધ અને સાકરમા આપવી (૮) દાદર, કંડૂ ખસ અને ચાંદા ઉપર.—તલનુ તેલ નવટાક કોડી ભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરૂ અર્ધો તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો ×

૧૦—ખડી.

ખડી ધોળી અને મલિન, એ ભેદવડે બે પ્રકારની છે તેમા મલિન ખડી કઠિન હોય છે તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાષાણ જેવી ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે ખડી —દાહ રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે અને ઠડી, મધુર લેખન તથા બાળકોને હિતાવહ છે પાષાણ ખડી:—વણ પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઈ શીત અને લેપાદિકોમા ગુણકારક તથા ભક્ષણ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે

૧૧—ખાપરીયું.

ખાપરીયુ જસતમાથી થાય છે એનો રગ ગતો હોય છે શોધન—ખાપરીયુ મનુષ્યના મૂત્રમા ઘોડાની મૂત્રમા કિવા ગોમૂત્રમા, દોલાયત્રે સાત દિવસ પચન કરાવવુ એટલે શુદ્ધ થશે. ખાપરીયુ—સપૂર્ણ મેહનાશક છે તથા કફ, પિત્ત નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે અને લોઢુ તથા પારાને રગે છે લઘુમાલિની વસંત—ખાપરીયુ બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમા ખરલ કરવો પછી તેને લીબુના રસની ભાવના તેમાનુ માખણ ન દેખાય ત્યા સુધી આપવી. આ વસત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમા આપવુ આ જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થએલા વિકાર મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર અર્શ સબધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે અરણીના ફૂલમા ગર્ભિણીને આપવાથી સપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનુ ઉત્તમ પાલન કરે છે એની પથ્ય દૂધ અને ભાત.

× કેટલાક કોડીને હવામાજ (પૃથ્વી) ખાળે છે, પરતુ ખાવાના માટે તો તે કાચી રહે છે, માટે તે શોધીને સપુટમા બાળવી વળી આકડાના દૂધમાં તે સર્વોપરિ થાય છે

૧૨—ગેરૂ.

ગેરૂને " સોનકાવ અથવા સોનાગેરૂ " પણ કહે છે શોધન—ગેરૂ ગાયના દૂધમા પલાળવાથી શુદ્ધ થાય છે કિંવા કિંચિત્ ઘી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે ગેરૂ—રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર, કફ ઉચકી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે અને ચક્ષુષ્ય તથા બલ્ય છે **ઉપયોગ**—(૧) **ઉચકી ઉપર.**—ગેરૂનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) **બાળક માટી ખાય છે તેને માટે:**—બાળકને ગેરૂ ખાવા આપવા એટલે વધનુ પેટ ઉતરી જઇ બાળક સશક્ત થાય છે

૧૩—ગોપીચંદન.

ગોપીચન્દનને " સોરઠી માટી " પણ કહે છે ગોપીચન્દનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠીઆવાડ)મા થાય છે* એ એક જાતની માટી છે ગોપીચન્દનનો રંગ પીળો હોય છે **ગોપીચન્દન**—દાહ, ક્ષત, રક્તવિકાર પિત્ત કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ફટકડી જેવા છે **ઉપયોગ.**—(૧) **હીરાકસીના વિષ ઉપર અને અંગમા કાચની ભૂકી ગઈ હોય તે ઉપર**—ગોપીચન્દન ઘસી પાવુ. (૨) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર**—ગોપીચન્દન ઘસી ચોપડવુ (૩) **બાળકોના માથા ઉપર ફોડ આવે છે તે ઉપર**—ગોપીચન્દન ઘસી લેપ કરવો (૪) **પ્રદર ઉપર**—ગોપીચન્દન ૧ તોલો અને ફટકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખરલ કરી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવા પછી તે એક ગુંજ (ચણોઠી ભાર) પ્રમાણે સાકરમા આપવુ (૫) **ખરજવા અને રતવા ઉપર**—ગોપીચન્દન ઘસી લગાડવુ (૬) **મુખપાક ઉપર**—ગોપીચન્દન દૂધમા ઘસી ચોપડવુ

૧૪—ગંધક.

ગંધક—રાતો, પીળો, ધોળો તથા કાળો એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમા રાતો સ્વર્ણ ક્રિયામા પીળો રસાયન વિષે ઉત્તમ ધોળો લેપમા કિંવા લોહ મારવા માટે આપવો તથા કાળો ગંધક દુર્લભ છે તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે ઔષધોમા આમલસાર ગંધક લેવો. **શોધન**—દૂધના વાસણ પર કપડુ બાંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી ગંધકને ના અડે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો, એટલે ગંધક પાતળો થઇ દૂધમા પડશે તે શુદ્ધ જાણવો (૨) લોઢાની કડછીમા ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર પાતળુ કરવુ પછી તેના સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમા નાખવો ગંધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્ર ઉપર ગાળવો તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાનો

* કાઠીઆવાડમાના ગોપી તળાવની માટીને ગોપીચન્દન કહે છે. ગોપીચન્દન નુ નામ પણ એજ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલુ હોવાનુ સિદ્ધ છે ગોપી તળાવ ભાગવતના દશમ સ્કંધમા પ્રસિદ્ધ છે વળી ચિત્રકૂટ અને પ્રયાગરાજના લોકો પણ ગંગાજીના ભાગમાથી સારી સારી માટીની કાંકરીઓ વીણી કહાડી તેને ગોપીચન્દન કહે છે

બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે ઠરી થયા પછી કાઢી ધોવો અને સુકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત જુદા જુદા દૂધમાં ગોઠવવો એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે **ગંધક.**—રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે, અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન પાચક આમનો શોષક તથા પાડનાર, પારદને વીર્ય આપનારો હોઇ તેનું સત્વ પારદબંધક છે, અને કંડુ, કુષ્ટ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **ગંધકનાં અનુપાનો**—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે, તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે આ ત્રિફળા, ઘી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારા થાય છે રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી વીર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. અને ૭ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિવ્ય દૃષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે **ગંધક**—કેળામાં ત્વગ્દોષનાશક છે, ચિત્રકમાં બળદાયક છે ક્ષયકાસ ઉપર અરડુસીના કાઢામાં મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ જીર્ણ વિકારો ઉપર ત્રિફળાના કાઢામાં આપવો. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખસ ઉપર**—ગંધક કોહળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે વળી સાંજે બેસનું છાણું શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું **બીજો પ્રકાર**—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા છાશમાં આપવો (૩) **રક્તવિકાર ઉપર**—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો (૪) **કરોળીયા રોગ ઉપર**—ગંધક અને જવખાર સરસીયામાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) **અપસ્માર ઉપર**—ગંધકની ધૂણી નાકમાં આપવી. (૬) **કંડુ અને ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર:**—ગંધક, ટંકણખાર કપૂર, માયફળ (માયા) અને મધપુડાનું મીણ, એ સર્વ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) **ભૂત જ્વર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક અને આમળાનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું (૮) **પ્રમેહ અને પિટકા ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું (૯) **કુષ્ટ, ખરજ અને ખસ ઉપર.**—ગંધક ગરમાળાના મૂળના રસમાં ઘુંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) **ગંધક રસાયન:**—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કજ્જલી કરી કુવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો અને કુલડીમાં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી અને શીત થયા પછી કાઢી લેવું. તે એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્રનો નાશ કરે છે (૧૧) **બીજો પ્રકાર:**—ગંધક અને મરી સમભાગ અને ત્રિફળા ૭ ભાગ લઇ ગરમાળાના મૂળના રસમાં મર્દન કરવો અને તે આપવો, એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ કરે છે ગંધક ખાનારે ખારૂં, ખાટું, ભાજી, દ્વિદલધાન્ય (કઠોળ), સ્ત્રીગમન અને ઘોડા વગેરે ઉપર આરોહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જવું

૧૫—ચુનો.

ચુનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે એક ખડીનો ચુનો અને બીજો છીપનો ચુનો. તેને ભઠ્ઠીમાં પકવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે. **ઉપયોગ:**—

(૧) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર.**—ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાના ચમચાભર દૂધમાં આપવું (૨) **વ્રણ અને બદ બેસાડવા માટે તથા કર્ણમૂળ અને લાપોટીયા ઉપર.**—કળીચુનો, ગોળ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા કપડું ચોટાડવું (૩) **આંખો દુખતી હોય તો:**—મસ્તક અને આંખોપર ઉપર કહેલ લેપ કરવો (૪) **અજીર્ણ ઉપર:**—ચુનાની વાલ જેટલી ગોળી ખાવા આપવી (૫) **કમળા ઉપર.**—કળીનો ભીંજવેલો ચુનો ચણા જેટલો ચાર તોલા દહીંમાં કાલવી ૭ દિવસ આપવા. પથ્ય દહીં ભાત. (૬) **બિલાઓ ઉઠે છે તેને માટે:**—નવો ચુનો અને દહીં એકત્ર કરી ચોપડવું (૭) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—કળીનો ભીંજવેલો ચુનો ૧ તોલો લઈ તેમાં બે તોલા પર્યંત ઉંચો તપખીર કાલવવી. ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચુનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું અને વધેલા અડને તેનો લેપ કરી મંદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું એટલે કેટલીક વારે મસ્તક જડ થવા જેવું જણાઈ ઉલટી થાય છે અને માથામાંનું પાણી ઉલટીએજ પડે છે એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે જેને તમાકુ લાગવાથી ઘણીજ ચક્કરી આવતી હોય તેને કાંદો (ડુંગળી) સુંઘાડવો તથા ખાવા આપવો (૮) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તલના તેલમાં કળીના ચૂના ઉપરનું નિતર્યું પાણી ૪ ભાગ મિશ્ર કરી સુમારે ૧ ઘડી સુધી મળીથી હલાવતા રહેવું એટલે જાડો મલમ થશે તે મોરના પીછાવડે વા હલકા હાથથી બે ત્રણ વખત ચોપડવું, એથી કરી દાહ શમન થઈ ત્વચાની ફિકાશ કે નિપણું આવે છે અને જલદી ગુણ આવે છે (૯) **ડગળીઆની ઝાળ પેટમાં જવાથી થએલ શૂળસ ઉપર:**—ચુનાની આછ ૫ તોલા પીવી (૧૦) **ચામડી ઉપરના મસા ઉપર**—મસાને ચામડીના ભાગમાંથી ઘોડાના વાળવડે મજબુત બાંધી રાખવા એટલે પાંચ સાત દિવસમાં તે નિર્જીવ થાય છે તેને કાપી નાખી તેના ઉપર સુકા કળીચુનાનો ભૂકો ભભરાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે

૧૬—છીપ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે છીપો પકવી તેનો ચુનો કરે છે જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે **છીપ:**—તીખી, સ્નિગ્ધ દીપન પાચક, રૂચિકર તથા બળપ્રદ છે અને આંખોનો હિતાવહ તથા ગુલ્મ, ત્રિદોષ અને શૂળની નાશક છે **શુદ્ધિ અને મારણ**—શંખ પ્રમાણે **ઉપયોગ**—(૧) **અજગલ્લિકા** એટલે નાના બાળકોના શરીરપર બારિક મગ જેવી ફોલ્લીઓ ઉઠે છે તે ઉપર—છીપ અને ફટકડી ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વિસર્પ, વિસ્ફોટક** અને શ્લીપદ ઉપર—છીપો રા તોલાભાર બાળી ચુનો કરી કપાસના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૩) **નવેલો** (આંગળી અને નખ વચ્ચે થાય છે તે) અને પેરા ઉપર.—છીપનો ચુનો અને સિંદૂર માખણમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી

બેસાડવી. (૪) **ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—સમુદ્રછીપ પકાવી ચુનો કરવો અને તે ચુનો ખાવાના પાનમા ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઈ તે સર્વ સાંધાઓને અને વિષ જે સ્થળે ફુટેલુ હોય તે સ્થળે ચોળતા રહેવુ (૫) **સર્વ ઉદરરોગ ઉપરઃ**—સમુદ્રછીપો છાણાના દેવતામા નાખી પકાવવી એટલે ચુનો થાય છે તે ચુનો, સિંધવ અને જવખાર ગાયના દહીંમા આપવા અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચુનો દૂધ સાથે પાવો.

૧૭—જવખાર.

જવના નવા નાજા પંચાગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પત્રીઓ હોય છે, એનો રંગ ધોળો હોય છે **જવખારઃ**—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે અને વાયુ, કફ, શૂળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કંઠરોગ, આમશૂળ, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, શ્વાસ, અર્શ, આનાહવાત હૃદ્રોગ, આમ, પાંડુ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ**—(૧) **સુવાવડીને મક્કલ શૂળ થાય છે તેને માટેઃ**—જવખાર ગાયના ઘીમા અથવા ઉષ્ણોદકમા આપવો. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને વીર્ય પડે છે તે ઉપર**—છાશમા જવખાર નાખી આપવો (૩) **બાળકને ગળું (તાળવુ) પડે છે તે ઉપરઃ**—જવખાર અને મધ આંગળી ઉપર લઇ તેનો લેપ કરવો (૪) **ઉદાવર્ત રોગ ઉપર**—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવો (૫) **ગુલ્મ ઉપરઃ**—જવખાર ૦ માસા અને ગોળ ૩ માસાની ગોળી આપવી. (૬) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—જવખાર પાંચ માસા લઇ સાકરમા ખાવા આપવો, અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવુ (૭) **દમ અને ઉરસ ઉપર**—જવખાર મધમા આપવો. (૮) **કટિશૂળ, હૃદયશૂળ, કુક્ષિશૂળ, અને બસ્તિશૂળ ઉપરઃ**—જવખાર, હીંગ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમા નાખી આપવુ (૯) **મૂત્રાવરોધ ઉપર.**—જવખાર દોઢ માસો ચોખાના ધાવણમા આપવો.

૧૮—જસત.

શોધનઃ—જસત પાતળુ કરી દૂધમા ઉકાળવુ એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવુ એટલે શુદ્ધ થાય છે. **જસતભસ્મ**—જસત કલેડામા નાખી રસ કરવો અને લીમડાના લાકડાવડે ઘુટવુ નીચે તીવ્રાગ્નિ લગાડવો એટલે ભસ્મ થાય છે*

*જસતના કકડા કરી એક માટીના પાત્રમા રાખી તેની નીચે કોલસા રાખી ધમણથી ફુકતા જવુ અને ઉપરથી કુંવારપાઠાના મૂળથી હલાવતા જવું, એટલે જસતની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તોલમા પણ બરાબર ઉતરે છે. અશુદ્ધ જસતના વિકાર કલાઇના જેવા છે, અને તેની શાન્તિ હિમજનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે ,ત્રણ દિવસ ખાવાથી થાય છે જસત પાકી કુલડીમા મૂકી અગ્નિ આપી ગાળવું. ગાળ્યા પછી

તે લઈ તેને ત્રિકટુ, કુંવાર, ત્રિફળા અને ભાંગરો એ પ્રત્યેકની બત્રીસ બત્રીસ ભાવનાઓ આપવી તથા પ્રત્યેક ભાવનાને અગ્નિપુટ આપવા. પછી તેને ઉપર કહેલી ઔષધિઓનો એક પુટ આપવો તથા એક પંચામૃત પુટ આપવો. ટંકુ થયા પછી કાઢી ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે બે ગુંજા આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના જુના ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાંબુલ આપવાથી પ્રમેહનાશક અરણી (જયતી) માં આપવાથી અગ્નિ વધારે છે તથા નગ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે. **જસતનાં ફુલ:—** જસત કડાઇમાં નાખી લોખંડની કડછીથી ઘુટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે તેને જસતના ફુલ કહે છે. **જસત ભસ્મ:—** તુરી કડવી તથા શીતળ છે અને કફ પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે તથા આંખોને હિતકારક છે. **ઉપયોગ:—** (૧) **આંખો ઉપર ફુલી આવે છે તેને માટે**—જસતના ફુલ અને ખડીસાકરનો બારીક ખરલ કરી ને ભુકી રાત્ર દિવસ બેત્રણ વાર આંખમાં આંજવી કિંવા ૬ ભાગ ફટકડી અને તેના ચોથો હિસ્સો જસતના ફુલનો બારીક ખરલ કરી ને ભુકી ૨ ગુંજા લઇ તેમાં ૧૧ તોલા પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીંછાવડે આંખમાં નાખવું એટલે આવેલી આંખ, ગળ, પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. (૨) **ખુપરા (ખીલ), ફુલી, આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર**—જસતના ફુલ સાકર કાથો તથા ફટકડી એ સમભાગ અને અષ્ટમાંશ મોરથુથુનો ખરલ કરી દિવસે અને રાત્ર આંખમાં આંજવું.

૧૯—પાટીઓ ટંકણખાર.

ટંકણખાર તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સુકાઇ ગયા પછી એકઠો થયેલો મળે છે અને 'ત્વાકાગી ખુબ કરે છે. **શોધન**—ટંકણખાર ગાયના છાશમાં નાખી પછી ખાર નાખવા એટલે શુદ્ધ થાય છે કિંવા ટંકણખાર ફુલાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ટંકણખાર:—** અગ્નિદીપન સોના રૂપાને શુદ્ધ કરનાર સારક તથા વિષદોષ તેમાં દશમો ભાગ મનશીલ નાખી કુંવારના પાઠાના રસનો પુટ આપવો પછી કાળા ભાંગરાના ૭ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે તે શુદ્ધ થની થાય છે તે નાગરવેલના પાન સાથે ગોળી રતિ ૮ પ્રમાણે આપવી. તેના ગુણ—ગોળી એક સવારે અને એક સાંજે આપવી તો વીર્યવૃદ્ધિ થાય બળવાન થાય મહાકામી થાય ભોગી થાય કામ શ્વાસ હર, હરસ રોગ જાય ૧૮ પ્રકારના પ્રમેહ દાદ જ્વર અને ઉદરરોગ જાય વીર્યસ્તંભન થાય, તેમજ મસ્તકરોગ, વાતપિત્ત સન્નિપાત રોમાંચ પ્રન્ધિ... મૂત્રરોગ, સંગ્રહણી, પાર્શ્વશૂળ પિનસ કટિરોગ ભગંદર સર્વ રોગ ગ્રામ જલોદર કફ કમળો કૃમિરોગ, ગોળોદર ક્ષયરોગ નેત્રરોગ (અંજન કરવાથી) આદિ સર્વ રોગો જાય. તેજ જસત કાજળ તરીકે આંખોના દુઃખમાં આંજે તો રોગ જાય તથા ગુદામાં આંજે તો ધુમ્રપાન જાય આંખ ઉઘડતી ન ... તો ઉઘડે અને ચન્દ્રમાસમાન જ્યોત થાય એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં ...

વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કર્ણશૂળ ઉપર:—ટંકણખાર ફુલાવી તે કાનમાં નાખવો. (૨) પાપણી ઝડેલી હોય તો:—ટંકણખાર લીંબુના રસમા ઘસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો (૩) ધાત જતી હોય તે ઉપર:—ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ (૪) બહુ મૂત્ર ઉપર:—ફુલાવેલો ટંકણખાર નવટાંક પાણીમા નાખી આપવો (૫) કોલેરા અને ઉલટી ઉપર:—દુધમાં ફુલાવેલો ટંકણખાર નાખી આપવો. (૬) ચાતુર્થીદિ સર્વ વિષમજ્વરો ઉપર:—ફુલાવેલો ટંકણખાર બે ગુંજા પાનમા આપવો, એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમા જાય છે તેમ તેમ જ્વર તત્કાળ નીકળી જાય છે. (૭) જીભને ખર પડે કિંવા પેઢુમાં ક્ષત પડે તો તે માટે:—ફુલાવેલો ટંકણખાર મધમા કાલવી લગાવવો (૮) નખ સંબંધી–માંસ ઠોકરાવાથી તે દુખતું હોય તે અને નવેલો ઉપર:—નખની બાજુએ ટંકણખારનુ ચૂર્ણ પાણીમા ચોપડવુ (૯) સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષો અને સર્પના વિષ ઉપર:—ઘીમા ફુલાવેલ ટંકણખારની ભુકી ૨ માસા નાખી આપવી. જાર્ણુ વિષ પેટમા ગયુ હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટંકણખાર ઘીમા નાખી આપવો. (૧૦) ડુંટીમાં ફોલ્લી થઇ આવી હોય તો:—ટંકણખાર અને મોરથુથાને ફુલાવી મધમા ખરલ કરી ફોલ્લી ઉપર ચોપડવુ (૧૧) વાળા ઉપર:—ગળોના રસમા ફુલાવેલો ટંકણખાર નાખી પાવો અથવા હીંગ અને ટંકણખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી તે રાતદિવસ સાંજ સવાર આપવુ (૧૨) ત્વચાદોષ ઉપર:—ટંકણખાર અને ગંધક ઘસી ચોપડવા. (૧૩) મ્હોડું આવ્યુ હોય તો:—ફુલાવેલો ટંકણખાર પાણીમા નાખી કોગળા કરવા (૧૪) ધોળી માખ ફરકે તો:—ટંકણખાર બેસના માખણમા કરવા ચોપડવા

૨૦-તેલીઓ(ખડીઓ)ટંકણખાર(ફુલાવેલો)

ઉપયોગ.—(૧) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—ટંકણખાર ૧ માસો, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમા આપવો. (૨) ઉલટી ઉપર:—ટંકણખાર દુધમા કિંવા મધમા આપવો (૩) પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દુધમાં નાખી, પછી તેમા લીંબુનો રસ નાખી તે પ્રાશન કરવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ

---

*ખડીઆખાર બહુધા સોની લોકો સોનુ અને રૂપુ ગાળવા વગેરેના કામમા લે છે ઔષધિ તરીકે પણ એ વપરાય છે પાટીઆ ટંકણખારના પ્રતિનિધિ તરીકે એને ફુલાવીને લેવાય છે, કારણ એ ફટકડીની બનાવટનો હોવાથી વખતે તેમા ફટકડીની કોઇ કણી કાચી ઘણી વખતે મળી આવે છે પાટીઓ ટંકણખાર ફુલાવી આચકીવાળા બાળકોને આંચકી જણાઇ આવ્યા પહેલા ઉલટીની શરૂઆતમા ધાવણ સાથે કે પાણીમા દર ક્યાંક ક્યાંક આપવાથી સારો ગુણ થાય છે ઉલટી એકદમ અટકાવ્યા સિવાય ઉલટી સાથે કે આચકીના મૂળરૂપ કફની

૨૧—તાંબુ.

શોધન—ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, શૂળ, કંડુ, મેહ અને વીર્યનાશ, એ તાંબાના આઠ દોષ છે એટલા માટે એનું શોધન કરવું જોઈએ. **શોધન**—(૧) ગોમૂત્રમાં આમલી અને મીઠું નાખી તેમાં તાંબાના પતરા અગ્નિ ઉપર પહોર પર્યંત સીજવવા, એટલે તાંબુ બારૂ શુદ્ધ થાય છે. (૨) તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું તાંબુ લઈ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાચીન પુરુષોએ વિશેષ શોધન કહેલું છે તે એવી રીતે કે થુરીઓ, આકડાનું દૂધ અને મીઠું એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરીને કલ્કવડે તાંબાના પતરાંને લેપ કરવો તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમાં ત્રણવાર બૂઝાવવું એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે. **મારણ:**—(૧) નાના નાના અને તે ઘણા પાતળા એવા તાંબાના પતરા કરી તેમને લીંબુના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસ પર્યંત હલકો હલકો અગ્નિ કરી પચવવા. પછી તે પતરા કાઢી તેનો ચતુર્થાંશ પારો લઈ, બન્ને ખલમાં નાખી લીંબુના રસમાં એક પ્રહર પર્યંત ખરલ કરી, તે પતરા ખલમાંથી કાઢી, તેથી દુપ્પટ ગંધક લઈ તે ગંધક લીંબુના રસમાં ઘૂંટી, તેનો તે પતરાંને લેપ કરી એક ગોળો કરવો. પછી મીનાક્ષી અથવા આમલી અથવા મોરેડી, એમાંથી એક વનસ્પતિ લઈ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક આંગળ જાડો લેપ કરી, માટલામાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનું કોડીયું ઊંધું મૂકી તે ઉપર રેતી માટલાના મ્હોડા પર્યંત નાખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમાં મેળવી તેની માટલાના મ્હોડાને મુદ્રા કરી તે માટલું ચૂલા ઉપર મૂકી ક્રમ કરી હલકો મધ્યમ અને તીવ્ર એ પ્રમાણે ચાર પહોર અગ્નિ કરી ઠંડા થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, સુરણના રસમાં એક દિવસ પર્યંત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગંધક લઈ પીસી વાટી, તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માટીના બે કોડીઆ લાવી, તે એકમાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર બીજું ઊંધું ઢાંકી કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ આપવો. ઠંડું થયા પછી તે શરાવસંપુટ કાઢી, તેમાંથી તામ્રભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મ ઘણો સારો ગુણ આપનારી છે. એનાથી ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ અને મૂર્છા એ કોઈ દિવસ પણ થતા નથી. (૨) પારો ૦।। ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ દૂધીના રસમાં ખરલ કરી તાંબાના શુદ્ધ કરેલા પતરા ૧ ભાગ લઈ તેને લેપ કરવો તથા ગજપુટ આપવો. એટલે

આકરી જાળ કહાડી નાખી આયકીનો અંશ પણ હૃદયમાં રહેવા દેતો નથી. આ પ્રયોગ અમે જાતે અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે.

આગંતુક કારણોથી જ્યારે જ્યારે શરીર ઉપરની ચામડી એકાએક ચીરાઈ તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય છે ત્યારે ખડીઆખારને ફુલાવ્યા વગર ઝીણો વાટી તેના ઉપર ભભરાવી દેવાથી સેકતા જેવું જ્યારે લોહી તે ખાર ઉપર ટપકી ત્યાર ત્યાર ફરી એજ ખડીઆખારની ભૂકી ભભરાવી ઉપર સેક ચાલુ રાખવો. આમ લોહી બંધ થતા સુધી સેક કરવાથી એ જલદી રૂઝાઈ જાય છે, તેમજ પાકીને પરૂ થવાની બીલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી. આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે.

ભસ્મ થાય છે. (૩) શુદ્ધ કરેલો તાંબાનો ચૂરો લઇ સમાન ભાગ પારામાં, જંબીરરસમાં મર્દન કરવો, પછી બન્નેના સમભાગ ગંધકમાં ખરલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે (૪) પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૦। ભાગ અને મનશીળ અષ્ટમાંશ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારિક કજ્જલી કરવી, તે કજ્જલીએ તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લઈ તેનો તે કજ્જલીના પર્યાંએ લેપ કરવો તથા તેને વાલુકાયંત્રમાં ચાર પહોર પચન કરવું, ઠંડુ થયા પછી કાઢી લેવું. આ તામ્ર દરરોજ બે વાલ, જે જે રોગો ઉપરના અનુપાનમાં આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે તથા પરિણામશળ, ઉદરશળ, પાંડુ, જ્વર, ગુલ્મ, પ્લીહા, ક્ષય, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે એને **સોમનાથી તામ્ર** કહે છે. **તામ્રભસ્મપરીક્ષા:**—તામ્ર રંગે મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સહજ થાય છે, અને પારાનો યોગ હોય તો ચકચકિત દેખાય છે તામ્રભસ્મ દહીંમાં નાખવા છતા રંગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે એમ સમજવું **તામ્ર ગુણ:**—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર કોઢ, પ્લીહા, જ્વર, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કાસ, મૂર્છા, શળ, કૃમિ, ઉલટી, પાંડુ, મેદ, અતિસાર મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ, ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તકવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે **અશુદ્ધ તામ્ર:**—સંપૂર્ણ ધાતુનો શોષ, નાના પ્રકારના રોગ, કાંતિનાશ અને કુષ્ટ, વિષ, જ્વર, ઉલટી, રેચ, સંતાપ અને અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે તથા પ્રાણ નાશ કરે છે *

ત્રિવિધ તામ્રગુણ—મોરથુથુ કડવા કરંજના તેલમાં એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાંશ ટંકણખાર લઈ કુલડીમાં ઘાલી ભુંગળીથી ફૂંકવું કિંવા માણસના કાળા કેશ મેળવી ફૂંકવું એટલે રક્ત જેવું લાલ તાંબુ નીકળે છે એજ પ્રમાણે ગારુડ (અગારીયા) નું મંત્ર પણ નીકળે છે મોરથુથુ કિંવા તાંબુ એના મંત્રની રવિવારે વીટી કરવી તથા તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે અને દુઃખી થતી ગર્ભિણીનો પણ જલદી છુટકો થાય છે તેમજ હાથ ધોઇ હાથનો સ્નેહ (મેલ) **रामयत्सोमसेनानी मुद्रितेतितथाक्षरम् हिमालयोत्तरेपार्श्वे स्वकर्णाख्य महाद्रुमः ॥ तत्र-फलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयंगतम्** ॥એ મંત્રવડે મંત્રવાથી પેટનું શળ, ત્રિદોષની પીડા, ભુતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી સદા પ્રસન્ન થાય છે, વ્રણને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું પૂર્વે આયુર્વેદિએ કહેલું છે.

મયૂરપિચ્છાદિથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોરના પિંછા લઈ બકરીના ઘીમાં શેકવાં

* અશુદ્ધ અથવા અપક્વ તામ્ર ભસ્મ ખાવાથી ઉલટી, રેચ, સંતાપ, ભ્રમ, મૂર્છા, પ્રમેહ આદિ રોગો અને બળ, વીર્ય તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. તંત્રાંતરમાં અને રસાર્ણવમાં કહ્યું છે કે વિષ એ વિષ નથી, પરંતુ તામ્ર એજ વિષ છે, કારણ કે વિષમાં એકજ દોષ છે, પરંતુ તાંબામાં ભ્રમ, ઉલટી, રેચ, પરસેવો, મોળ, મૂર્છા, દાહ અને અરુચિ, એ આઠ દોષ રહેલા છે તામ્રભસ્મના દોષની શાન્તિ મુનિમીહિ (પાણીમાં પોતાની મેળે ઉગનારી એક જાતની ડાંગર છે) તે અથવા ધાણા, સાકરયુક્ત પાણી સાથે ત્રણ દિવસ પીવાથી થાય છે.

તથા ગોળ, ગુગળ, માજુ, ઉન, ટંકણખાર, સાજીખાર, મધ, ચણોઠી, લીંડીપીપર, લાખ અને ઘી એકત્ર મેળવી અધમૂષા યંત્રમાં ઘાલી ફુંકવું એટલે મયૂરપિચ્છ અને અજગંધાનું તાંબુ થાય છે. તેમજ નાનો અજગંધાનું લઈ ગોમયમાં પિંડ કરી કુલડીમાં ઘાલી ફૂંકવાથી તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે. **ભુનાગ અને મયૂરપિચ્છનાં સત્વોના ગુણ**—તીન સર્પનું મદ, વણ તથા સ્થાવર, જંગમ વિષનો નાશ કરે છે અને પારાને ગ્રાસ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે. **તામ્રભસ્મનાં અનુપાનો**:—એક ચણોઠીભાર નિત્ય આપવી. (૧) શ્વાસ કાસને માટે મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમાં (૩) વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુળસીના રસમાં. (૪) વાતગુલ્મ ઉપર હીંગમાં. (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમાં સાત દિવસ આપવી (૬) મહાકુષ્ઠ ઉપર હળદર અને મધમાં. (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી સૂરણના રસમાં (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનું સત્વ, અજમો, સાકર અને મધમાં (૧૦) પુષ્ટિને માટે મધ, સાકર અને ઘીમાં આપવી. તે ઉપર પથ્ય—ખાટા અને તીખાકડવા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

૨૨—દગડી પાષાણભેદ.

આ એક પથરની જાત છે. એ જમીને લગાડવાથી ચિકટાય છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. **પાષાણભેદ**.—હિમ, સ્વાદ તથા ઉષ્ણ છે અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી ગુલ્મ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર**.—૩ માસા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) **નારમીંડ ફિરંગ ભજ્યું હોય તો**.—પાષાણભેદ મનશીલ અને થોડું મોરથુથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૩) **કમરદુખો અગ્નિથ્હાન, ઉષ્ણવસ, ક્ષય અને વાતશૂળ ઉપર**—પાષાણભેદ ગાયના દૂધમાં આપવો (૪) **ખસ ઉપર**—લિંબાનો અને પાષાણભેદનો લેપ કરવો (૫) **પ્રદર ઉપર**—પાષાણભેદ અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ ઘી—સાકરમાં આપવું.

૨૩—ધૂંવાસ.

ચુલા ઉપર રમાડથી જે કાળો એકઠો થાય છે તેને ધુંવાસ કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) **લાપોટીયું, માળો ઇત્યાદિ ઉપર**—ધુંવાસ ગોળ અને ખાંડ ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) **આંખો આવે છે તેને માટે**:—ધુંવાસ, માખણ અને ચૂનાની રમમાં ઉપર એ પટી લગાવવી (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—ધુંવાસ દહીંમાં અથવા ઘીમાં ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર ગરમ ધારાનો શેક કરવો.

૨૪—નવસાગર (નવસાર).

નવસાગરની સાંભરમાં ગણના છે. એ માણસની વિષ્ટાથી અને મૂત્રથી તૈયાર થાય છે. તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ધોળો અને સફેદ હોઈ

રેચાત્મક છે. એ સ્વાદે ખારો હોય છે **નવસાગર:**—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ. સારક અને નેત્રોને હિતાવહ છે તથા ગુલ્મ, ઉદર, વિષ્ટંભ, શૂળ, શોષ, માંસાર્બુદ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂર્છા, મસ્તકશૂળ, સર્પદંશ, ઉન્માદ અને વીંછીના વિષ ઉપર:**—નવસાગર અને કળીચુનો એક શીશીમાં ભરી તેનું મ્હોડું બંધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મ્હોડું ઉઘાડી સુંઘાડવી એટલે ઉપલા દોષ નાશ થશે. (૨) **હિરાકસીના વિષ ઉપર અને કાચની ભુકી અન્નમાં ગઈ હોય તો તે ઉપર:**—નવસાગર ઘસી પાવો. (૩) **વાળા ઉપર:**—નવસાગરની ભુકી કરી તે અર્ધા દાહ ઘીમાં નાખી પાવી (૪) **અપસ્માર ઉપર:**—નવસાગર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું (૫) **યકૃત અને બરોળ ઉપર:**—માસો અગર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તે પાણી પાવું એટલે એ રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે (૬) **શૂળ ઉપર:**—નવસાગર ગોળમાં આપવો. (૭) **કાચ, માટી ગેરૂ ઈત્યાદિકોના વિષ ઉપર:**—નવસાગરનું ભક્ષણ કરવું.

૨૫—પરવાળાં.

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે તે સમુદ્રના તળીઆથી ઉપર કાંઈ પ્રવાળના ખડક બનાવે છે એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે. એટલે તેને પરવાળાના વેલા પણ કહે છે પરવાળાનો રંગ લાલ હોય છે જે પાકેલા બિંબોડા જેવા લાલ, ગોળ, લાંબા, સરળ, સ્નિગ્ધ અને અવ્રણ, મોટાં એવા પરવાળા હોય છે તે સારા. જે રંગે પિત્તળ જેવા, પોલા, બારિક, સચ્છિદ્ર, રૂક્ષ, કાળા, નાના તથા ધોળા હોય છે તે ખરાબ, તે લેવા નહિ. **પ્રવાલ**—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેત્ર્ય, ધાતુ-વર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે, અને વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ભૂતોન્માદનો નાશ કરે છે **પ્રવાલનું શોધન**—(૧) મણિ, મોતી અને પરવાળા, એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) પરવાળા લીંબુના રસમાં ૧ પહોર ભીંજવી રાખવા અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલાયંત્રવડે પચન કરવાં અથવા (૪) ત્રિફળાના કાઢામાં બાફવાથી શુદ્ધ થાય છે. **પ્રવાલનું મારણ**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં પરવાળા તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી એટલે ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણેજ સર્વ કાંત-મણિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે. (૨) પરવાળાનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેને લીંબુના રસમાં કુટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લીંબુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી, એટલે પરવાળાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પરવાળાના ચૂર્ણને લીંબુના રસના સાત, કુંવારપાઠાના સાત અને ગુલાબજળના સાત એ પ્રમાણે સર્વપુટો આપવાથી ભસ્મ થાય છે. (૪) પર-

વાળાના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે * એને લેવાનું પ્રમાણ — ગુંજા ૭ **પ્રવાલ ભસ્મનાં અનુપાનો** (૧) **જીર્ણજ્વર,** **કાસ, શ્વાસ,** હેડકી તથા કુપિત વાયુ વગેરે રોગોમા મધ અને હરડેમા આપવી. (૨) **તાવ ઉપર:**—હરિતાલ, કડુ અને હરડેમા આપવી (૩) **પિત્ત ઉપર.**—દૂધ અને સાકરમા આપવી (૪) **ધાતુક્ષય ઉપર:**—પાકેલા કેળામા (૫) **ફુગાતા ઉપર.**—પાનમા (૬) **તણખીયા પ્રમેહ ઉપર:**—ચોખાના ધાવણમણુ અને સાકરમા અથવા ત્રિફળા અને મધમા. (૭) **ધાતુપુષ્ટિને માટે** ઘી સાકરમા. (૮) **પ્રદર ઉપર:**—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમા (૯) **વાયુ ઉપર:**—તુળસીના રસ તથા મધ અને સાકરમા (૧૦) **પિત્તકાસ ઉપર.**—આદુનો રસ અને સાકરમા. (૧૧) **રતાંધળા ઉપર**—ઉંદરની લીંડીઓ તુળસીના રસમા ઘસી તેમા ભસ્મ નાખી અંજન કરવુ (૧૨) **અસ્થિભંગ અને સંધિભંગ ઉપર** પ્રવાલ ભસ્મ મધમા આપવી (૧૩) **પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપર:**—આમળાના મુરબ્બામા ઘી અને સાકર નાખી તેમા આપવી (૧૪) **ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર:**—ઘી અને મધમા. (૧૫) **કડુ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—ચોખાના ધાવણમણુમા (૧૬) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર**—તાડફળના રસમા (૧૭) **ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર**—ગાયના દૂધમા સાકર નાખી તેમા આપવી. (૧૮) **દાહ ઉપર:**—વંશલોચન અને સાકરમા (૧૯) **ઉંજુના, દાહ અને ઇંદ્રિયની બળતરા ઉપર:**—ચોખાના ધોવણમણુમા મધ અને સાકર નાખી આપવી (૨૦) **આંખોમાની ગરમી અને શરીર ઉપરની સુકી ખસ ઉપર:**—ઘી અને સાકરમા અથવા ધારોષ્ણ દૂધમા સાકર નાખી આપવી (૨૧) **મસ્તકશૂળ ઉપર.**—બદામની ખીરમા આપવી. **ખીર કરવાનો પ્રકાર.**—બદામ દશ બાર લઇ ને ગરમ પાણીમા પલાળી રાખી ઉપરના ફોતરા કાઢી વાટવા અને પાશેર ગાયનુ દૂધ લઇ તેમા બે તોલા સાકર નાખવી અને તેમા વાલભર પ્રવાલભસ્મ નાખી આપવી એટલે મસ્તકશૂળ પિત્તવિકાર અને નેત્રમળથી રોગ દૂર થઇ આંખોને ઠડક આવે છે તથા શક્તિ વધે છે (૨૨) **પિત્તોદ્ભવ પાંડુ ઉપર.**—પ્રવાલભસ્મ ઘી સાકરમા આપવી. **પથ્ય.**—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય

૨૬—પાણીશોક

એ એક પત્થરની જાત છે એનો વર્ણ ધોળો હોય છે એનાથી ઝીણને પાણી વાળે છે **ક્ષણમાં પાણી આવતું હોય તો** પાણીશોક લગાડવો.

૨૭—પાપડીઓ ખારો (સંચોરો).

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધવ અને કચ્છ દેશમા થાય છે એનો રંગ ધોળો હોય છે **પાપડખાર**—એ ગુણોમા જવખાર જેવો છે **ઉપયોગ:**—(૧)

* પરવાળા ૪ તોલા લઇ આકડાના દૂધના ૧૫ સંપૂટ આપી કોરી કુલડીમા કપડમટી કરી અડાયા છાણાંથી ગજપુટમા અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે; એમ એક વૈદ્ય ગ્રંથમા લખ્યુ છે

વાળા ઉપર:—પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નવટાંક દહીમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમા ત્રણ ચાર વખત આપવુ. દિવસે ભોજન કરવુ નહિ, રાત્રે ભોજન કરવુ. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવુ. (૨) **બાળકોની સસણી ઉપર:**—ગોળમા અજમાની દાળ કરતા પણ કમી પાપડખાર નાખી તેમા લગારેક અગ દૂધ નાખી પાવુ તેથી ઉલટી થશે. આ ઔષધ બે ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવુ નહિ. (૩) **ભાર ઉપર:**—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટુ વેંગણુ, એને કલાઇના વાસણમા બાળી તેનો ગોમૂત્રમા ખરલ કરી તેમાથી બે વાલ લઇ ગોળના પાણીમા પાવુ (૪) **પેટદુખી-પીડ ઉપર.**—લીબુના રસમાં પાપડખાર, વાલ કિંવા બે વાલ નાખી આપવો. (૫) **ગંડમાળ અને ખરજ-વા ઉપર:**—પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર ઘસી લેપ કરવો, એથી કરી નવીન થયેલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે (૬) **ગુડથી ઉપર:**—પાપડખાર અને કળી-ચુનો એકત્ર કરી સોપારી જેટલી ચાર ગોળીઓ કરી, તે ગુડથીની ચાર આંખો ઉપર બાંધી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપુ ટીપુ નાખવુ. તે પછી તે કાઢી એરંડના પાદડાને એરંડતેલ ચોપડી બાંધવુ

૨૮—પારો.

પારો ખાણમાથી નીકળે છે પારામા કલાઇ, સીસું, મલ, અગ્નિ, ચાચલ્ય અને વિષ, એ અસહ્ય દોષ સ્વાભાવિકજ રહે છે તેમા જડાઇ, અંગ ઉપર ગડાં (ગુમડા) એ સીસાનો, કોઢ કલાઇનો, રજ મલનો, દાહ અગ્નિનો, નાશ અને વિષ એ ચાચલ્યનો તથા મરણ વિષનો, એમ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે પારામા એ અસહ્ય દોષ છે એટલા માટે તેનુ શોધન અવશ્ય કરવુ જોઇએ, તેમજ પારામા ઔપાધિક સાત કંચુક (કાચળી) છે **શોધન:**—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેલા છે તે—**સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચ્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન**—અનેક જાતિના ધાન્યો લઇ છડી ફોતરા કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા થતા પર્યંત રાખવા તથા ખાટા થયેલા પદા-ર્થમા નાહળબો, મુંડી, વિષ્ણુકાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુગુસવેલ (સર્પાક્ષી), મહાબલા, શતાવરી, ત્રિફળા, ગરણી, હંસપાદી અને ચિત્રક, એ યથાલાભ વન-સ્પતિનુ પંચાગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં નાખવુ એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદ-નાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે યોજવુ અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંજી યોજવી. **પારદ સ્વેદન:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, રાઇ, મીઠું, હળદર, ત્રિફળા, આદુ, બળ-દાણા, ગંગેટી, તાદળજો, સાટોડી, મરકશીંગ, ચિત્રક અને નવસાગર, એ સર્વ પદાર્થો પારાના ષોડશાંશ કિંવા યથાલાભ લઇ ધાન્યામ્લમાં વાટવા તથા કકડાંડે વસ્ત્ર ઉપર આંગળભર જાડો લેપ કરવો. પછી તેમા પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં ડોલાયંત્ર કરી એક દિવસ બાફવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. **મર્દન:**—લાલ ઇંટનું ચૂર્ણ, હળ-દર, ધૂવાસ, કમળાની રાખ અને લીંબુના રસમા પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વસ્ત્રમા બાંધી કાંજીવડે ધોઇ નાંખવો. **મૂર્ચ્છન:**—

પારાના મળનો કુષ્ટ નાશ કરે છે તથા ત્રિફળા દાહ નાશ કરે છે ચિત્રકનાં મૂળ વિષ નાશ કરે છે એટલા માટે પ્રયત્ન વડે મિશ્રિત પારો એકેકના રસમાં સાત સાત વખત મર્દન કરવા એટલે નષ્ટ પારો નિર્દોષ છે કંચુક નિર્મોક:—કુંવાર ચિત્રક, નાની રાઈ, રીંગણી અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ પારો મર્દન કરવો એટલે સમ કંચુકથી મુક્ત થાય છે ઉત્થાપન:—પારો લીંબુના રસમાં નાખી ગરમીમાં રાખી ઘુંટવો તથા સુકાયા પછી ડમરુયંત્રમાં ઊર્ધ્વ પાતન કરવું ઊર્ધ્વ પાતન—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ ત્રાંબાનું ચૂર્ણ, એ કિંચિત લીંબુના રસમાં નાખી ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું તથા ડમરુયંત્રમાં ચાર પહોર મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો અધઃપાતન—પારો ત્રિફળા ચિત્રક સરગવો લીંબુ અને રાઈ એ સર્વ એકત્ર કરી મર્દન કરવા પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમરુયંત્રના બે પાત્રો પૈકી ઉપરના પાત્રને … નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવું તથા સંધિ લેપ કરી જમીનમાં પુરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમાં એકઠો થાય છે તિર્યક્પાતન—બે નાળચા (ચંડિઆ) જેવી માટલી લઈ, એકમાં પારો અને એકમાં પાણી નાખી અરસપરસ … જોડી દેવા તથા સંધિલેપ કરી, પારો જેમાં નાખેલો છે એ માટલીને ચૂલા ઉપર આડું યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે બોધન—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પારો … થાય છે … તેની નષ્ટિ … માટે ભૂર્જપત્ર, સિંધવ તથા પાણીમાં પચન કરવા નિયમન—નાગરવેલ (નપાણી), આમલી વાઝણી કંકોડી, ભાંગરો નાગરમોથ અને … ના રસમાં … એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમવડે સ્થિર થાય છે સંદીપન.—હિંગળો અને પંચ લવણ લઈ તે ઉપર વારંવાર લીંબુનો રસ નાખવા પછી સિંધવના ગાંગડાને કોરી તેમાં સિંધવ યુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિંધવ અને લીંબુ લગાવી તે ઉપર … આગળ માટી ચોપડવા પછી રાઈ મરી સરગવા અને કડવા સરગવાના બિયા તથા ટંકણખારને … નાખી કાંજીમાં … ત્રણ દિવસ પચન કરવો એટલે તે પારાના … દીપન થાય છે અનુવાસન—દીપન કરેલો પારો … પથ્થરના પાત્રમાં લીંબુના રસમાં નાખી એક દિવસ ગરમીમાં રાખવો મુખોત્પાદન—(૧) … ત્રણ દિવસ પારો નાખી રાખવા, એટલે તેને મુખ થાય છે તે … સુવર્ણ અને … ક્ષણમાં ભક્ષણ કરે છે (૨) આંકડો, થોર, ધતૂરો, કળીઆરી, કરેણ, ચણોઠી અને અગીણ એ સાત ઉપવિષોમાંથી એકેકને લઈને પારામાં સાત દિવસ ખરલ કરી ધોવા પછી બીજા સાથે ૭ દિવસ ખરલ કરી ધોવા એવી રીતે જુદા જુદા ઉપવિષો સાથે ધોવા. તેથી … પારાને પક્ષચ્છેદન થાય છે એટલે તે ઊડી જતો નથી અને તેને મુખ ફૂટી … ધાતુનો ગ્રાસ કરે છે (૩) … તેમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ મેળવી પારાનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો એટલે પારાને મુખ ફૂટે છે જારણ—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામાં પચાવવા

એ ક્રિયાને જારણ કહે છે ષડ્ગુણ–ગંધક–જારણ સિવાય આ પારો રોગહરણ કરવા સમર્થ થતો નથી. જો પારાથી મોટા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકજારણ સિવાય અભ્રકસત્વ જારણ કરવું નહિ. પારા સમાન ભાગ ગંધક જારણ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતા સોગણો વધારે થાય છે દ્વિગુણ ગંધક જારણવડે સંપૂર્ણ જાડ્યનો નાશ કરે છે ચતુર્ગુણ ગંધક જારણવડે વલીપલિત (વાળ ધોળા થઈ જવાનો) નાશ કરે છે પંચગુણ ગંધક જારણથી ક્ષય નાશ કરે છે ષડ્ગુણ ગંધક જારણે સંપૂર્ણ રોગહારક થાય છે પારો ષડ્ગુણગંધક જારણ કરતા, અભ્રકસત્વ સમભાગ જીર્ણ કરવાથી શતગુણ અધિક થાય છે, તથા સ્વર્ણમાક્ષિક કલખાપરી (ખાપરીયુ) ઇત્યાદિકોએ જીર્ણ કરવાથી ગુણપ્રદ થાય છે, અને સુવર્ણ જીર્ણ કરવાથી એક હજાર ગુણ આપનારો થાય છે તથા હીરકાદિ જીર્ણ પારાનો ગુણ સ્વત શિવજ જાણે છે **સિંદૂરાદિ જારણ:**—પારો તથા પારાથી છગણો ગંધક, એ બન્ને એકત્ર ખરલ કરી વાલુકાયંત્રમા શીશામા નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગંધક બળી જાય એવી રીતે વારંવાર ષડ્ગુણગંધક જારણ કરવા, એટલે સિંદૂરાદિક જેવો પારો થાય છે **ષડ્ગુણ ગંધક જારણ** *—માટીના કુડામા પાણી નાખી તેમા કોડીયુ મૂકવું તથા આખા કુડા ઉપર ઢાકણ મૂકવા માટે તે કુડાને મેખલા જોઇએ. તે મેખલાનો (કટિબંધની) મધ્યભાગ લીંપી કોડી-આમા પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો ઉપર ઢાકણ દઈ ચાર વગડાઉ છાણાનો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુન પુન ષડ્ગુણ ગંધક જારણ થાય એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે **વડવાનલ બીડ**—શંખનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમા નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમા રાખવું, તેમજ લીંબુના રસમા ત્રણ દિવસ ગરમીમા રાખવું અને એક દિવસ ધવાસમા (ચૂલા ઉપરના ધૂમાડામા) નાખી ગરમીમા રાખવું, તથા સંચળ સ્પન બકરીનુ મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી તેમજ અંતર્જિહ્વારહિત નેપાળો અને સરગવાના મૂળના રસની એક ભાવના આપવી તથા ટંકણખાર અને ચણોઠીની એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સરગવાના મૂળના રસમા એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સંપૂર્ણ સમભાગ લઈ લીંબુના રસમા ખરલ કરવું તથા સારી શીશીમા રાખી મૂકવું, એનું નામ વૈશ્વાનર બીડ. વૈશ્વાનર બીડમા નમ ખલ મધ્યે પારો ઘુંટવાથી સુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમા ગ્રાસ કરે છે જમીનપર ખાડો ખોદી તેમા બકરીની લીંડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે, તેને તપ્તખલ કહે છે **હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની યુક્તિ:**—લીંબુના રસમા હિંગળોક એક પહોર ખરલ કરી ડમરુયંત્રમા નાખી નીચે આગ

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમા ગંધકનું જારણ આ પ્રમાણે લખ્યું છે—આમલસાર ગંધક પૈસા ૩ ભાર ખરલ કરી ભાંગરાના રસથી ૭, ચણાના ખારથી ૭ અને આકડાના દૂધથી દિવસ ૭ ખરલ કરવું. પછી લીંબુના રસથી અને સુકાના રસથી જુદું જુદું ખરલ કરી ઘીમા ખૂબ શેકવું, નિર્ધૂમ કરી ઉતારીને ૨ થી ૪ રતિ દરરોજ પાનમા ખાવાથી ૮૪ વાયુ જાય, સુતાવસ્થા જાય, [illegible] જાય.

પહોર અગ્નિ સહે એટલે પારો ઉપર જઇ ચોંટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો. તેને સંપૂર્ણ કામમાં યોજવો. **પારદબંધન.**—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, થોર, બ્રહ્મમંડૂકી, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, સ્ત્રીનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના (પીલુડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉડતો નથી. **ખેચરી ગુટી:**—અર્ધું ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઇ કાળા ધતુરાના બિયાના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો કે ત્યાં સુધી તેનું ગોળાકારરૂપ થશે. પછી અડદના લોટમાં તેની પોટલી કરી ભાંગી સુતળીએ બાંધી તડકામાં સુકવવી. અને (ગોવર્ધનના મતે) નગોડીઆનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉતારી શીતળ જગ્યાએ મુકવી. ટાઢી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દૂધ ભરેલા વાસણમાં નાખવી જ્યારે સંપૂર્ણ દૂધ સુકાઇ ગુટિકા રહે ત્યારે તે લઇ વાગોળ પશુના મુખમાં ઘાલવી. એથી તેના અંગને આગ ચઢ ન બળે છે અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને કામ આકૂળ કરશે, તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા પેટમાં ઉતરશે તો તે મરશે. તે ગોળી મોઢામાં એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની શક્તિ આવે છે અને સો સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે એ વીર્યસ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળી મોઢામાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા બીજા મુખ અને કાનને ઉપદ્રવ કરનાર રોગ અને જીહ્વા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજીહ્વા, અધિજીહ્વા, હ્રદરોગ અને પીનસ ઇત્યાદિકોનો નાશ કરે છે. **અન્ય ગુટિકા:**—પારો ધતુરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે વિષ નાશ થાય છે. પછી ગંધક તેનું ભાગ લઇ ધતુરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી, તેમાં પારો નાખી મોઢું બંધ કરવું. પછી સાત કપડમાટી કરી તે ગોળો સુકવવો. પુનઃ અસ્તકરંડ સાત વખત વીટાળી ઉપરથી છાણે લીંપી તે ગોળાની પૂજા કરવી તથા એક હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણાં નાખી તેમાં ગોળો મુકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી તે રોગીના મોઢામાં રાખવા આપવાથી શોક નાશ થાય છે તથા સુખ થાય છે. જ્યાં સુધી મોઢામાં ગુટિકા છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી. **અન્ય પારદ બંધન:**—પારો બાંધવા વિષે ઔષધીનું વીર્ય અચિંત્ય છે એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન એવું સબીજ પારો બંધાય છે તે ક્ષુપ, શાખી ગુલ્મ, લતા, વૃક્ષ તથા પ્રસર એવા છ પ્રકારનો છે કાકચંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદબંધન ૨૪ વલ્લી કહેલી છે તે આ પ્રમાણે—૧ જે વલ્લી ધોળા અને રાતા કંદની ભરી બે પ્રકારની છે જેને **શુક્લપક્ષમાં** ૫૬૨ પાંદડા આવે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં ખરી પડે છે તેને **સોમવલ્લી** કહે છે તે પૂર્ણિમાને દિવસ પારો બાંધવા માટે તથા રસાયન માટે લેવી ૨ જલપદ્મિની જેવી વનમાં થનારી **સ્થલપદ્મિની.**

જેનું અંગ મંડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે ગમઅરી હોય જેને પાંદડા થોડાં હોય છે તે **અજગરી.** ૪ જે વેલ ઘણુંસા જેવી સમભરી હોય અલ્પ પાંદડાની હોય તેને **ઘણુસ કાંડ (ઘાનશી)** કહે છે તે પારો બંધન કરનારી છે ૫. જેનો આકાર કુક્કરના જેવો હોય છે અને

પારાને બાંધે છે તે ત્રિજટા. ૬ ઈશ્વરી કિંવા શિવલિંગીનો રંગ લાલ છે અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે* ૭ ભૂતકેશીનાં પાદડાં લીમડા જેવાં હોય છે ૮ જેના મૂળ કાળાં હોઈ જેને ચીક ઘણો હોય તે કૃષ્ણવલ્લી, તે પારાને બંધન કરે છે ૯ જેના નીચેની જમીન હમેશાં ભીંજાયલી રહે છે તેને રૂદંતી અને સ્રવંતી (લાણો) કહે છે ૧૦ જેના પાદડાં થોર જેવાં હોઇ ચીકવાળાં હોય છે અને જે વાનરોને પ્રિય હોઈ ક્યાંઈ ક્યાંઇ પથ્થર નીચે હોય છે, તેને સર્વેશ્વરા કહે છે ૧૧ જેના કંદ ઉપર કેશ હોઈ વેલાને પાદડાં આવે છે, તેને વારાહી કિંવા કુક્કરકંદ કહે છે ૧૨ જેને ચીક હોઈ વેલો હોય છે અને જેનાં પાદડાં અશ્વત્થ (પીપળા) જેવાં હોય છે તેને અશ્વત્થપત્રી કહે છે. ૧૩ જે ખાટી હોઈ ઘણી પથરાતી નથી તેને અમ્લપત્રી કહે છે. ૧૪ જેના પાદડાને ગંધ હોઇ ચીક આવે છે તેને ચકોરનાસા કહે છે. ૧૫ જે વેલો હોઇ પાદડાં અશોકવૃક્ષ (આસોપાલવ) જેવાં હોય છે અને ચીકવાળાં હોય છે તેને અશોકનામ્ની કહે છે ૧૬ જેના પાદડાં ઉંડણ જેવાં હોઇ સુગંધીમય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે પુન્નાગપત્રિકા. ૧૭. જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઈ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેની પાસે બહુજ સર્પ રહે છે, તેને નાગિની કહે છે ૧૮ છત્રાકાર સચીક અને જેના મૂળને એકજ કંદ હોય છે, એવી જે વલ તેને ક્ષેત્રી કહે છે તે પારો બાંધવા વિષે મહા પ્રબળ છે ૧૯ જેનો રસ પીળો, જે ઘણી ઉંચી ન હોઇ સુક્ષ્મ જાતની અને જેના પાદડાં નાદરૂખી જેવાં, હોય છે, તેને સવીર કહે છે. તેના મૂળ, રસ ફળ એણે કરી પારાને ક્ષણમાં બંધન કરે છે ૨૦ જેનાં પાદડાં વાળંદ જેવાં હોઇ રસ પીળો અને જે કોમળ હોય છે, તે દેવીલતા. એનાં પાદડાં પારદબંધન કરવા મહૌષધિ છે. ૨૧ જેના પાદડાં થોરના જેવાં હોઇ રસવાળાં હોય છે, તેને વજ્રવલ્લી કહે છે. ૨૨. ગોરો અને કાળો એવો બે જાતનો ચિત્રો છે તેમાંનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે, એ દૂધમાં નાખ્યો હોય તો તે દૂધ કૃષ્ણવર્ણ કરે છે એ બે જાતના ચિત્રક પારો બાંધવાના વિષયમાં સમર્થ છે. ૨૩ જે ડુંગર ઉપર થાય છે અને જેનાં ફૂલ કાળા રંગનાં હોઈ શોભિતાં નથી હોતાં અને તે ઉપર થોડાં ફળ પણ આવે છે, તે કાળપર્ણી. ૨૪. જેના પાદડાં ખાખરા જેવાં હોઈ કાંદામાંથી પીળો રસ નીકળે છે તે પાલાશતિલકા. ૨૫. જે લીલા કમળ જેવી હોઈ પર્વતપર થાય છે તે નીલોત્પલી. ૨૬ જેના પાદડાં લીલાં હોઇ રસ પીળો હોય છે અને જેનો કંદ કુમારી કંદ જેવો હોય છે તેને રજની કહે છે. ૨૭. જેના પાદડાં કળથી જેવાં અને ફૂલ ધોળાં તથા કંદને ગુંદ આવે છે, તે સિંહિકા. ૨૮. જે વધીને ચાર પાદડાં હોય

* શિવલિંગીની વેલ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાદડાં એરંડાની આકૃતિ ખાચાવાળાં હોય છે એને બોર જેવડાં ફળો આવે છે એના ઉપર ધોળા રંગના રેષા હોય છે. એ ફળ પાક્યા પછી લાલ થાય છે એ ફળમાંનાં બીજની બન્ને બાજુએ મહાદેવની લિંગસહિત જળાધારી જેવા આકાર હોય છે. એ બીજ ઘણુંજ ઉત્કટીકારક છે.

છે અને જેનો ગુંદ સ્નેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કંદ આકારે હાથીદાંત જેવો હોય છે અને તમ્બુરીના જેવાં ફૂલ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના ડાળામાંથી દૂધ આવે છે તથા જેનાં પાંદડાં ગાયના કાન જેવાં હોય છે તે **ગોક્ષાગી.** ૨૯ જેને ત્રણ ફળ આવે છે અને ગળતા ટપકાં હોય છે અને જેનાં પાંદડાં લીલાં હોઈ રસ ગાઢો નીકળે છે, તેને **ખદિરપત્રી** સોમ કહે છે. ૩૦ જે તુંબડાના મૂળ ગંધે ચળકે છે અને તેથી ઠરી પર્વત સળગતા જેવા જણાય છે તે **તુંબા** પારદબંધક છે. ૩૧ જે પથરાયેલી વેલ હોઈ લાલ હોય છે તેને **રક્તવલ્લી** કહે છે. ૩૨ જેના કંદને ગુંદ આવે છે તે **ક્ષાકંડી.** એ પારદબંધન કરવાને યોગ્ય છે. ૩૩ જેને પાંદડાં ન હોઈ મગ જેવાં બીજ આવે છે તે **મધુપુષ્પા.** ૩૪ જેનો કંદ કમળકંદ જેવો અને રસવાળો, તે **પદ્મકંદી.** ૩૫ જે રસ સહિત હોઈ કંદ પીળો તથા ફૂલ પણ પીળાં તે **હેમકંદી.** ૩૬ જે લાલ વેલ હોઈ પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં તે **વિજયા.** ૩૭ જે ધોળી અને પથરાયેલી તથા રસ સહિત અને આઢકી (તુવર)નાં પાંદડાં જેવાં જેનાં પાંદડાં હોય છે તે **અજયા.** ૩૮ પાંદડાં જેનાં ત્રિકોણાકૃતિ હોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વેલ છે અને જેનો રસ નીચે અને કડવો હોય છે, તે **જયા.** ૩૯ જેને સ્તન જેવી સુગંધ આવી પાંદડાં મોરના ગળાના રંગ જેવાં હોય છે તેને **નલી** કહે છે. ૪૦ જે રસવાળી હોઈ જેનાં ફળ કડવાં અને મીઠાં જેવી ગંધવાળાં તથા ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે ... એ ત્રિલોકમાં રહેલ કરી મુખમાં રાખવી. ૪૧ જે વેલ રસસહિત હોય છે તથા જેનાં પાંદડાં સરગવાના પાંદડાં જેવાં હોય છે તે **કીટમારી (કીડામાર).** ૪૨ જે ઉપર ચઢનારી રસવાળી હોઈ નાની દૂધી જેવી હોય છે તે **તુંબિકા.** ૪૩ જે રસવાળી હોઈ ભૂમિગત જેવી હોય છે તેને **કટુતુંબી** કહે છે. ૪૪ **મયૂરશિખા,** એ પારાને બંધન કરનારી છે. ૪૫ જેનાં મગના જેવાં પાંદડાં અને રંગ પીળો હોઈ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળાં હોય છે તે **હેમલતા.** ૪૬ જેનાં પાંદડાં ધોળા એરંડા જેવાં હોય છે અને ફૂલ તુમડી (તુંબિકા) જેવાં હોય છે તે **અસુરી.** ૪૭ જે વેલ હોઈ પાંદડાં સાતવીણના પાંદડાં જેવાં હોય છે તે **સપ્તપર્ણી.** ૪૮ જેનાં પાંદડાં તલવાર જેવાં હોઈ જે રસયુક્ત હોય તે **ગોમારી.** ૪૯ **પીતક્ષીરા,** એ દિવ્ય હોઈ પારાને બંધન કરે છે. ૫૦ જે વેલ ત્રિદળ હોય છે તે **વ્યાઘ્રપાદલતા.** ૫૧ જે કોથમી જેવી હોઈ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળાં આવે છે તે **ચતુર્વર્ણી.** ૫૨ જે પાણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન દિવ્ય ઔષધી છે તેને **ત્રિશૂળી** કહે છે. ૫૩ જે વેલો હોઈ, જેને પાંદડાં ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે તે **ત્રિદંડી.** ૫૪ જે રસ આપનારી હોઈ જેને ફૂલ પીળાં આવે છે તથા આકારે શીંગો જેવો તે **સૂચ્યા** જાણવી. ૫૫. જે રસવાળી હોઈ જેને મરી જેવા કાંટા આવે છે તથા જેના મૂળમાં કંદ હોય છે, તે **વજ્રનાભવલ્લી.** ૫૬. જે અગ્રે ધોળી

* મદિરાના સંબંધમાં પણ લોકો આનીજ પીવાનું બનાવે છે. શું તે આજ વનસ્પતિ હશે કે બીજી ?

હોઇ પાદડા લાલ હોય છે તે દિવ્ય ઔષધી છે, તેને **મહાવલ્લી** કહે છે. ૫૭ જેના પાદડા અને ફૂલ કરેણના જેવા તથા કદ લાલ હોય છે, તે **રક્તકદલી.** ૫૮ જેનો રસ પેજ જેવો હોઇ કાઢો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે અને પાદડા બિલી જેવા હોય છે, તે **બિલ્વદલા.** ૫૯ જે બિલ્વદલ જેવી હોઇ પારદબંધન કરનારી છે, તેને **રોહિણી** કહે છે. ૬૦ જે વેલ હોઇ રસવાળી હોય છે અને જેના પાદડા રાત્રે સતેજ દેખાય છે: તે **બિલ્વતંકી.** ૬૧ જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવી હોય છે તેને ગોરોચના કહે છે ૬૨ જે નાની હોઇ કાદા અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને કદપત્રિકા કહે છે ૬૩ જે નાની હોઇ જેના પાદડા કીટા સિવાય ત્રિકટાં હોય છે તે **વિશલ્યા.** ૬૪. જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે **કંદક્ષીરા.** આ ચોસઠ ઔષધિ જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે તે શુભ દિવસે શુભ નક્ષત્ર ઉપર બલિ-પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષત્રને રક્ષાબંધન આપી અઘોરાસ્ત્ર કિંવા શક્તિબીજ અથવા અઘોર મંત્રનો જપ કરી કાઢી લેવી મુનિએ જે સહસ્ર ઔષધી કહેલી છે તે સમજવુ ઘણુ કઠિન છે તે પારદબંધક વનસ્પતિ તત્ત્વવેત્તા પામેલ હોય છે **પારદભસ્મ, રસસિંદૂરઃ**—પારો દૂધીના રસમા એક દિવસ સરખો ઘુટવો પછી પીલુડીના રસમા ઘુટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પારો ૧૦ ટાંક ગંધક ૧૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨॥ ટાંક, એ પ્રમાણે લઇ કજલી કરી કાચની કુપીમા ઘાલી કપડમાટી કરવી તથા તેનુ મુખ બંધ કરવુ પછી વાલુકાયંત્રમા આઠ પહોર પારાને પચન કરવો એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરૂણ સૂર્ય જેવુ અરૂણવર્ણ, પ્રવાળ જેવા રંગનુ, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવુ સિંદૂર તેનુ તે ૫ ગુંજા મરીમા આપવુ એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા કામને પ્રદીપ્ત કરે છે એ સંયોગવડે જ્વરાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર યોજવામા આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે **ષડ્ગુણ ગંધક–જીર્ણ સિંદૂર**—હિંગળોકમાનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઇ કજલી કરવી તથા કુંવરના રસમા મર્દન કરવી સુકાયા પછી કાચની શીશીમા ભરી તેને વાલુકાયંત્રમા મુકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ટાઢુ થયા પછી એ કાઢી લેવુ આ રસસિંદૂર ૧ વાલ મધમા આપવુ, એટલે સ્તંભન, દેહવૃદ્ધિ, વીર્ય બળ, તેજ, પુરુત્વ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે, તથા પલિત, વંધ્યત્વ તથા સંન્યાસ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે એને ભક્ષણ કરનાર એક દિવસમા ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે એ પાચસો જાતના વ્યાધિનો નાશ કરે છે આ ષડ્ગુણ ગંધક–જીર્ણ સિંદૂર વિશ્વામિત્ર ઉત્પન્ન કર્યુ છે **રસસિંદૂરઃ**—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધો તોલો, એની કજલી કરી લીંબુના રસમા ખરલ કરવી તથા કાચની શીશીમા નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડમાટી કરવી. સુકાયા પછી તે છિદ્રરહિત આડ પૂરી રાખવી તથા ઇષ્ટ દેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી આઠ પહોર અગ્નિ કરવો ટાઢુ

થયા પછી હિંગળોક જેવું, દેવ દૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું તથા રોગનાશનાર્થ રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનાર, વીર્યસ્તંભક અને સ્ત્રીઓના મદનું નાશક છે એ અગ્નિમાંદ્ય, યક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટવ્રણ, અર્શ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઉલટી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.*

બીજા પારદયોગ:—(૧) કાળા ઉમરાના દૂધમાં હીંગ નાખી, વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં ઉમરાના દૂધમાં વાટેલ પારો નાખી, તે ઉપર બીજી હીંગની કુલડી ઊંધી ઢાંકવી, બરાબર રીતે સાંધા મેળવી સંપુટ કરી, માટીના શરાવસંપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો, એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગરવેલના પાનમાં પારાને ખરલ કરી કકોડીના કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવા બે ચકતા કાપી તે મોટા ચકતાને કોરી તેમાં પારો નાખી તે ઉપર તે કાંદાના ચૂરા બેસાડી તે ઉપર બીજું ચકતું મૂકી સાંધા મેળવી કપડમાટી કરી, તેને માટીના શરાવસંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો તેથી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો અને ગંધક અંઘેડાના નવીન રસમાં ખરલ કરવા તથા [illegible] કરી ભૂધર યંત્રમાં પચન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અભ્રક બન્ને બે પહોર વડના દૂધમાં મર્દન કરવા અને વડનાજ લાકડાનો અગ્નિ કરવો એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક બે તોલા લઈ, લોખંડની કડાઈમાં નાખી ચૂલા ઉપર ચઢાવી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજા લાકડાએ ચલાવવા એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ [illegible] ગુંજા આપવી એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને [illegible] થાય છે. (૬) પારો અને [illegible] અને [illegible] ચૂર્ણ કરી, માટીની કુલડીમાં પારાના ઉપર અને નીચે નાખી સંધિલેપ કરી પુટ [illegible] એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો [illegible] રસમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મ [illegible] યોજવી. (૮) તુષના અગ્નિ ઉપર ખડીના [illegible] જેવડું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પારો નાખવો અને શુદ્ધ કરવો, પછી બોરના લાકડાનો અગ્નિ [illegible] લાકડાના [illegible] એટલે તે પારાની ભસ્મ થાય છે. તે સર્વ રોગમાં યોજવી. (૯) ગળજીભી, કાગડી અને કાળા ધતૂરાના રસમાં પારો એક દિવસ ખરલ કરી

પારાની ગોળી:—પારાને ધોળા શરપુંખાના પાંદડાના રસમાં ચાર પ્રહર ખરલ કરીને અમે તેની ગોળી બાંધી હતી. વળી એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં [illegible] ઉભા ગોખરુ કે જેના પાંદડાની કોર ઉપર કરકરી હોય છે, તે [illegible] જાડા [illegible] હોય અને લાંબી ડાળી હોય તે ગોખરુનો છોડ લાવી, પારો [illegible] તરતના તાજા ગોખરુના રસમાં પહોર એક સુધી મર્દન કરવાથી માખણ જેવો થઈને તેની ગોળી થાય છે. એ ગોળીની ભસ્મ કરવી હોય તો [illegible] ભાગના ખાડામાં તુલસીનો રસ નાખી ખૂબ મર્દન કરી તેની મુસ કરવી. [illegible] મૂકી તેમાં તૈયાર થએલો માખણીઓ પારો મૂકી થોડીશી [illegible] ભસ્મ થશે. આ કિમિયાગરનું જીવન છે."

માટલામા ભરવો તે ઉપર મીઠુ નાખવુ અને તે ઉપર બીજુ માટલુ ઉધુ મૂકી સંધિલેપ કરવો અને તે ઉપર જલપટ ધરવો, તથા તેની નીચે દીપાગ્નિ કરવો, એટલે ઉપરના વાસણમા ભસ્મ જામશે તે કાઢી લેવી. (૧૦) પારો કલેઈમા નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકડાના પાદડાના રસનો વારવાર ચૂવો આપવો, એટલે ત્રણ પહોરમા ભસ્મ થશે. (૧૧) પારો ચિભડાના રસમા ખરલ કરી, ઊર્ધ્વ પાતન કરવુ એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પારામા ફટકડી, સિધવ, અઘેડાના મૂળ, એ પદાર્થ ક્રમવૃદ્ધિએ લઈ, ચતુર્થાશ કાજી નાખી ઘુટવો, એટલે બદ્ધ થાય છે પછી ડમરૂયત્રમા ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમા કપૂરના જેવી ભસ્મ જામે છે, તે લઈ સર્વ રોગ ઉપર આપવી. એ વાજીકરણ યોગોમા સપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા કાતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એનુ નિરતર સેવન કરવુ. આ સિદ્ધ-મુખગમ, એના કરતા બીજુ રસાયન ઉત્તમ નથી.(૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ચતુર્થાશ અને ગધક અષ્ટમાશ લઈ એકત્ર કરી લીબુના રસમા ખરલ કરવો સુકાયા પછી થોરના રસમા ત્રણ પુટ આપવા, પછી આકડાના પુટો જ્યા સુધી ઘટ્ટ થાય ત્યા સુધી આપવા, તથા થાળીમા મીઠુ ભરી તેમા તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મ્હોડાપર્યંત મીઠુ ભરવુ, અને ઉપર બીજી થાળી ઉંધી ઢાંકી સધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. ટાઢુ થયા પછી શુખ જેવી ધોળી, ઉપરની થાળીમા ચોટેલી ભસ્મ કાઢી લેવી. એ યોગવાહિ છે સર્વ રોગો ઉપર આપવી (૧૪) લોઢાના વાસણમા પારો અને આવો ગધક નાખી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો તથા તે ઉપર વારવાર થોર અને આકડાનુ દૂધ નાખતા જવુ તથા ખરના લાકડાવડે ઘુટતા જવુ એટલે ભસ્મ થાય છે તે એક ગુજભાર રોગોક્ત અનુપાનોમા આપવી. એ ભસ્મ રસાયન હોઈ કાતિ પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે (૧૫)ચંદ્રાશુ રસ— પારો, ગધક અને સિધવ, એ સમાન ભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમા ખરલ કરી ગોળો કરવો અને તેને નાગરવેલીના પાદડાનુ વેષ્ટન કરવુ, અને ઊર્ધ્વપાતન યત્રમા મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણમાંનો પારો લઈ, ત્રણ ગુજા પાનના બીડામા એક મહિનો સેવન કરવો, એટલે સોપદ્રવ ક્ષયનો નાશ થાય છે એની પથ્ય મૃગાક પ્રમાણે કરવી (૧૬) ગધક, ધુવાસ અને પારાને નગોડ તથા કુવેરના રસમા ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે. એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. (૧૭) ગધક અને પારો સમભાગ લઈ કુકરક-દના રસમા મર્દન કરી પુટ આપવા એટલે પારાની પીતવર્ણ ભસ્મ થાય છે તે વલીપલીતનો (અકાળે ધોળા વાળ થવાનો) નાશ કરે છે (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કથાઈ ૨ ભાગ, ડીબમા નાખી લીમડાના સોટાએ વારવાર ઘુટવો. અગ્નિ ૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભસ્મ થાય છે. તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઈ આપવી. **પારદભસ્મનાં અનુપાનો**—શક્તિ પ્રમાણે એ ભસ્મ ૧ ગુજાથી ૪ ગુજા પર્યંત આપવી. (૧) **પિત્ત ઉપર**—આમળાનુ ચૂર્ણ અને સાકરમા (૨) **વાયુ ઉપર**—લીંડીપીપરમા (૩) **કફ ઉપર**—આદાના રસમાં

(૪) વાત ઉપર—લીમડાના રસમાં (૫) રક્તવિકાર ઉપર—મધમાં (૬) કૃમિ-રક્તસ્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર—તાંદળજાના રસમાં આપવી (૭) કાસ, શ્વાસ અને શૂળ ઉપર—પીંપર, સુંઠ, મરી અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે (૮) રક્તવિકાર ઉપર—હળદર અને સાકરમાં (૯) કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર—ત્રિકટુ, ત્રિફળા અને અરડુસીમાં (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—શિલાજીત, એલચી અને સાકરમાં (૧૧) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર—લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, હિંગળોક, અક્કલકરો, પીંપર અને ભાંગમાં (૧૨) સર્વજ્વરો ઉપર—સિંધવ, લવંગ, હરીતાનું અને કરેણના ચૂર્ણમાં (૧૩) ઝેર થવા માટે—સિંધવ, ત્રિફળાં, લવંગ, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમાં (૧૪) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર—તાંબુલમાં કિંવા નાગરવેલમાં (૧૫) ઉલટી નાશનાર્થે—ભાંગ અને અજમામાં (૧૬) ઉદરરોગ ઉપર—સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમાના ચૂર્ણ સાથે (૧૭) કૃમિ ઉપર—[illegible] ખાખરાના બિયાં અને [illegible] ગોળમાં (૧૮) સર્વ અતિસારો ઉપર—અફીણ, લવંગ, હિંગળોક અને ભાંગમાં (૧૯) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર—સિંધવ અને અજમામાં (૨૦) પુષ્ટતાને માટે ગળોના સત્વમાં આપવી. પથ્યઃ—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી વર્જવાં (૨૧) પારો ભક્ષણ કરવાથી માલુમ [illegible] થાય છે અને સ્ત્રીસંગ કરવાથી જીવવા વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે એટલા માટે સ્ત્રી સાથે ભાષણ માત્ર કરવું પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે [illegible] નિદ્રા, [illegible] માત્ર ચાલવા કેટલી અશ, દુખ અને કોઈ પણ [illegible], એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે—સિંધવ, ઘી [illegible], [illegible] નાળિયેર [illegible], પડવાળા, વાગીના પદાર્થ, વળી જૂની [illegible] ભાત, ગાયનું દૂધ, ઘી [illegible] નવીનું [illegible] વાસણમાં ભરી ગયેલું તથા [illegible] અને [illegible] સાથે મગની દાળ અત્યંત સુગંધ વાળા, [illegible] તૈલ [illegible] ઉપર [illegible] સિંચન અને [illegible] લાગવાથી [illegible] નાળિયેરનું પાણી [illegible] મગની દાળ [illegible] દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી [illegible] એટલે [illegible] થાય છે. પારો ભક્ષણ કરનારને વર્જ્ય—[illegible], કાકડી [illegible] [illegible] તેલ [illegible], અડદ, મસૂર, [illegible] કડવા ખાટા તીખા પદાર્થ અને [illegible] પદાર્થ પીળા પદાર્થ [illegible] નાળીએર [illegible] [illegible] ભાગસેવન, [illegible] અને [illegible] પદાર્થ એ વર્જ્ય. પારદાદિ લેપ—(૧) ખસ ઉપર—પારો, ગંધક અને [illegible] તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવા (૨) સર્વ વ્રણો ઉપર પારદાદિ મલમ—પારો અને ગંધકની કજ્જલી [illegible] ભાગ મુરદાશીંગ ૧ ભાગ અને કપીલો [illegible] અને [illegible] એ [illegible] કરી તેમાં ચોપટ જૂનું ઘી નાખી [illegible] ઉપર [illegible] ઉપર બેસાડવું એટલે અંદરના જખમ [illegible] અને [illegible] નાશ કરે છે (૩) પારદાદિ લેપ—પારો, [illegible] હિંગળોક અને [illegible] એ દરેક એક તોલો અને મુરદારશીંગ [illegible] તોલા એની [illegible] કજ્જલી કરી તે તુલસીના રસમાં

ખરલ કરવી, અને તેની ગોળી કરી તે ગરમી ઉપર ગાયના ઘીમા ઘસી ચોપડવી; એટલે તીવ્ર વ્રણને ભરી લાવે છે. અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકાર થાય છે તે ઉપરઃ—(૧) કારેલીના મૂળ ઘસી પ્રાશન કરાવવા (૨) શુદ્ધ કરેલો ગંધક પાનના બીડામા સેવન કરાવવા. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુળસી, એલચી, લવંગ, ઝીણી તજ અને નાગકેસર, એમના સમાન ગંધક લઇ તેઓને બે પહોર નવ માત્રાએ મર્દન કરી, ઠંડા પાણીવડે સ્નાન કરવા આપવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારાના દોષ શાંત થાય છે (૪) નાગરવેલીનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુળસીનો રસ અને બકરીનુ દૂધ એ દરેક પદાર્થ શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મર્દન કરાવવુ તથા ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરાવવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવુ. (૫) અસથીઓ, ભાંગરાનો રસ અને મોરો, એ છાશમા નાખી તે છાશ પાવાથી પારાવડે થએલો અતદાર નાશ પામે છે, તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે રસાયન શરીરમાં ઉર્યું હોય તેના ઉપાયઃ—શરપુંખો, દેવડાંગરી પરળ (ઝાડ)ના બિયા અને પીલુડી, એમાથી એકનો કાઢો પીવો.*

૨૯—પીતળ.

પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે એ તાંબુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પીતળ બે પ્રકારનુ છે, રાજરીતી અને બીજું કાળતુંડી. પીતળ તપાવી કાંજીમા બોળવું એટલે રાતું થાય છે તેને રાજરીતી સોના પીતળ કહે છે તથા કાળું થાય છે તેને કાળતુંડી કહે છે એ કદિ પણ ઔષધ માટે લેવું નહિ. શોધન—(૧) પીતળના પતરા કરી તપાવવા તથા તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર અને કળથીના કાઢામા ત્રણ ત્રણ વાર બુઝાડવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) પીતળના પાતળા પતરા કરી તપાવી નિર્ગુંડીના રસમા બાળહરડેનુ ચૂર્ણ નાખી તેમા અથવા ખાટા દ્રવમા બાફવા એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ—પીતળ અને કાસાનું મારણ તાંબા જેવુ કરવુ (૧) પીતળના પતરા પાતળા અને શુદ્ધ લઇ તેના સમાન ગંધક આકડાના દૂધમા ખરલ કરી, તે પતરાને લેપ કરવો તથા કોડીઆમા નાખી ગજપુટ આપવો એ પ્રમાણે બે પુટવડે પીતળની ભસ્મ થાય છે પીતળ ભસ્મના ગુણ.—પીતળની ભસ્મ સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, કફ, પાંડુરોગ શ્વાસ ઉધરસ કમળો અને શૂળનો નાશ કરે છે

૩૦—પોલાદ (ગજવેલ).

લોખંડના કરતા પોલાદ સોગણુ વધાર ગુણકારી છે. લોખંડમા ઘણા દોષ છે માટે તે રસાયનક્રિયામા લેવુ નહિ. શોધન—ચોસઠ તોલા ત્રિફળા લઇ આઠગણુ પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો, તથા વીસ તોલા લોઢાના પતરા લઇ તપાવી સાતવાર તે કાઢામા બોળી કાઢવા એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ:—સંપૂર્ણ

* પારાના દોષની શાંતિને માટે મૂળાના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યેજ હશે. ચોપડવામા મૂળાનો રસ, ખાવામા મૂળાના પાદડા અને ઔષધ તરીકે પણ મૂળાનાં પાદડાંને સુકવી તેનું ચૂર્ણ આપવુ

લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગવડે કરવું મારણ ઉત્તમ, મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકોએ મધ્યમ તથા ગંધકાદિ દ્વારવડે કનિષ્ઠ માનેલું છે (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પહોર કુવારના રસમાં ખરલ કરવો, પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાના પાનડામાં ગોળો વીંટવો તથા સુતળીવડે બાંધી તાંબાના ડબ્બામાં મુકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૃત્તિકાવડે અગ્નિલેપ કરી મુકવી, તે અનાજના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પુરી રાખવો ચોથે દિવસ કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ચાળી લેવું આ વસ્ત્ર ઉપર ચાળેલું લોહ, જળ ઉપર હંસ જેમ તરે છે. આ લોહભસ્મને **સોમામૃતલોહભસ્મ** કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક, એ પદાર્થો કુવારના રસમાં ખરલ કરવા અને કાચના વાસણમાં તાપમાં મુકવા, એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચણોઠીના પાદડામાં નાખી તે ઉપર જાંબુના પાંદડાનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું, આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું એટલે ભસ્મ બને છે (૪) દાડમના પાંદડાનો રસ કાઢી તેમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું દરરોજ રસ નવો નાખવો આઠમા દિવસે તજ રસમાં ખરલ કરી બે બે ગજપુટ આપવા આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય છે એ ભસ્મ સઘળા રોગમાં યોજવી (૫) ગાયના દહીંમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઇ જાય ત્યાં સુધી તડકે રાખી પછી ચાળણે ચૂર્ણ કાઢી લેવું, તથા તેને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવા આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે *

લોહભસ્મના ગુણ.—લોહભસ્મ જે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું ન ભક્ષણ … ભક્ષણ કરનારના દેહમા પણ રોગ થવાનો નહિ તથા એવું લોહ … આવી **લોહભસ્મ**—જ્વરવિકાર, પાંડુરોગ, કફ, લોહીના, પિત્તવ્યાધિ, શૂળના ભગંદરાદિ …, ગ્રહણી, પ્રમેહ, ગુલ્મ, …, વિષ, આમવાત, કફ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જ્વર, મરણ … ક્ષય અને પાંડુરોગથી પાંડુર થયેલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે એ …, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મનોહર દૃષ્ટિ અને કાંતિને … કરનારી એવી

લોહભસ્મનાં અનુપાનો—લોહભસ્મ ૨ અથવા બે ગુંજા નિત્ય સેવન

* એક હસ્તલિખિત પ્રતમાં લખ્યું છે કે શુદ્ધ ગજવેલને અંગારથી ધમી લાલ કરી … નાખી અગ્નિ આપવા પછી ભાંગરાના પાંદડાનો રસ, આકડાના પાંદડાનો રસ, થોરના દૂધનો રસ, એરંડાના પાંદડાનો રસ, લીંબુનો રસ અને ગ્વારપાઠાનો રસ એ ૭ વસ્તુના જુદા જુદા પુટ આપવા ઉપર બળે તે કાઢી નાખવું સિંદૂરવર્ણ થાય ત્યારે શુદ્ધ થાય તેની જાયફળ, લવંગ અને અને આદાના રસથી અથવા એખરાના રસથી ગોળી ૪ રતિ પ્રમાણની વાળવી. તેના ગુણ—બળ, કાંતિ અને વીર્યવૃદ્ધિ થાય દમ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ (કફ), કોઢરોગ અને પ્રમેહ, અર્દિતવાયુ, સન્નિપાત, વાતશ્રમ, પિત્ત અને અગ્નિમાંદ્ય પ્રકારના … મટે ક્ષુધા ઉઘાડ અને વીર્યસ્તંભન થાય.

કરવી (૧) **શૂળ ઉપરઃ**—હીંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર**—મધ અને લીંડીપીપરમાં (૩) **વાયુ ઉપરઃ**—લસણ અને ઘીમાં. (૪) **શ્વાસ ઉપરઃ**—ગુડ, મરી, લીંડીપીપર અને મધમાં (૫) **ઉંડાડ ઉપરઃ**—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) **પ્રમેહ ઉપરઃ**—ત્રિફળા અને ખડીસાકરમાં. (૭) **ત્રિદોષ ઉપરઃ**— આદાનો રસ અને મધમાં (૮) **વાતજ્વર ઉપરઃ**—ઘીમાં. (૯) **પિત્તજ્વર ઉપરઃ**—મધમાં (૧૦) **કફપિત્ત ઉપરઃ**—આદાના રસમાં. (૧૧) **એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપરઃ**—નગોડના રસમાં (૧૨) **વાત ઉપરઃ**—ગુડમાં (૧૩) **પિત્ત ઉપરઃ**—સાકરમાં (૧૪) **કફ ઉપર**—મધ અને લીંડીપીપરમાં (૧૫) **સંગ્રહિરોગ ઉપરઃ**—તજ, એલચી અને તમાલપત્રમાં. (૧૬) **પ્રમેહ અને વલીપલિત ઉપરઃ**—ત્રિફળામાં (૧૭) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમાં (૧૮) **બળવૃદ્ધિ ઉપર**—સાટોડી અને ગાયના દૂધમાં (૧૯) **પાંડુરોગ ઉપરઃ**—સાટોડીના રસમાં (૨૦) **વીસ પ્રમેહ ઉપર**—હળદર, લીંડીપીપર અને મધમાં (૨૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—શિલાજીતમાં. (૨૨) **પંચકાસ ઉપર**—ભોરીંગણી, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં (૨૩) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર**—તાળુસમાં (૨૪) **સર્વ રોગ ઉપર**—ત્રિફળાં અને મધમાં (૨૫) **યથોક્ત ગુણ ઉપર**— ભાંગરો અને સાકરમાં આપવી આ લોહભસ્મના ગુણ તમારે ગુ કહ્યા ' પરંતુ જે નત રૂપાના ગુણ તે આ કાંતભસ્મમાં છે જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. **પથ્યાપથ્ય**:—રાઈ, તલનું તેલ અડદ, રાઈ, મદ્ય ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, ઊવશાક, કળથી, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ એ વર્જવા. **અશુદ્ધ લોહદોષઃ**—અશુદ્ધ લોહ પંઢત્વ, કુષ્ટ મરણ, હૃદ્રોગ, શૂળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલ્લાસ ઉન્માદ, ઉલટી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદયને વિષે દારુણ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે. પારા સિવાય તેમજ અભ્રક સિવાય લોહનું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી, તેમ લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી. માટે લોહને પારો અને અભ્રકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોહની ભસ્મ કરે છે, તે લોહભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કીટ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં સંશય નથી. **લોહજદોષચિકિત્સાઃ**—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો, અગથીઆના રસમાં વાવડીંગ વાટી અગથીઆના રસમાંજ ભક્ષણ કરવા અને તડકામાં ઘણીવાર રહેવું, એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અભ્રકભસ્મ, વાવડીંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડીંગના સ્વરસમાં લેવાથી, લોહભસ્મના અજીર્ણથી થએલા શૂળનો ત્વરિત નાશ થાય છે. જો લોહભસ્મથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ રેચ માટે આપવું, એટલે કૃમિ નાશ થશે. રેચ વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાવું તથા ઔષધ છોડવું. **લોહભસ્મપરીક્ષાઃ**—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઈ મિત્રપંચકમાં ફુલાવવી તથા નિરુત્થ અને વારિતર એવી થાય ત્યારે તે કાઢી લેવી. મધ, ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું, એ પદાર્થો એકત્ર કરી કડાઈમાં નાખી ઉકાળવાથી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલુંજ નીકળે તો લોહ મૃત થયું એમ સમજવું; નહિ તો

શુન મારણ કરવું. લોહદ્રાવણ:—(૧) લીંબુના રસમાં હિંગળોક નાખી લોહ તપાવી તેમાં ઝબોળવું આ પ્રમાણે કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે (૨) દેવદાલીની રાખ પુરુષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી કાંતિલોહ તપાવી તે ઉપર તે ક્ષાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે (૩) દેવદાલીના રસની ગંધકને ૧૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે (૪) તીખા લોહનો દળ લઈ આમળાના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી ગરમી તડકામાં રાખવો તેમજ લીંબુના રસવડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવા પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ કેસુડાના દ્રવમાં અને સાત દિવસ તાપમાં રાખવું પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો એટલે લખવાજોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં સંશય નથી. સમ્યક્મૃતભસ્મપરીક્ષા—અપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવતાં જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણીપર તરે તો તે સેવન કરવી મિત્રપંચક—ગોળ, ગુગળ, ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર, એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપ છે નિરુત્થાન:—તૈયાર થએલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરુત્થાન કરવું અપક્વધાતુમારણ.—ઘોડાના નખ હસ્તિદંત, ભેંસના શીંગડાનું મૂળ બકરી અને ગધેડાના નખ મેંઢાનું શીંગડું, મધ ઘી, ગોળ ચણોઠી ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું એ સર્વ પદાર્થ સમભાગ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહમારણ કરવું ભસ્મવર્ણ.—સુવર્ણ ભસ્મનો તથા પીતળ ભસ્મનો વર્ણ કબૂતરના કંઠના રંગ જેવો અથવા પીળી કોડીના રંગ જેવો તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીલવર્ણ, રૂપાની અને કલઈની ભસ્મ સફેદ સીસાની ભસ્મ કાળા મગના વર્ણની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાજળ જેવી કાળી થઈ એટલે શુદ્ધ થઈ એમ સમજવું એવી કરી વાંતિ ભ્રાંતિ થતી નથી એમ સમજીને જે કરે છે તેના શરીરને કાંઈથી પણ થવાનું નથી. ભસ્મસેવનપ્રમાણ—સોનું ૨॥ અને તાંબુ ૧ ચણોઠીભાર તથા તીખું લોહ કાંત સીસું અને પીતળ, એ બેંદ વાલ આપવાં એ ભસ્મ સાથે લીંડીપીપર અને મધ શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સેવવું

૩૧—ફટકડી.

ફટકડી એ માટી જાતના અગ્રવર્ગમાંની નસિકા છે એ વસ્ત્રાદિકોને લગાવવાથી રંગ કાચો પડે નહિ એ પાકદ્રવ્યક છે ઔષધોમાં એને ફુલાવી લેવી ફટકડી—તીખી કડવી તુરી, ઉષ્ણ ખારી લેખન ખાટી ગ્રાહક આંખોને હિતાવહ પ્રમેહઘ્ન વ્રણ કેશ વ્રણનાશક તથા યોનિસંકોચનકારક છે અને વિષૂચિકા, [illegible] વિસ્ફોટક પિત્ત ઉલટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ— ૧ મુખરોગ ઉપર:—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના

કોગળા કરવા. (૨) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેને માટે:**—ફુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા ફુલાવેલી ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) **સર્પના વિષ ઉપર:**—ફટકડીનો ગાગડો આંખમાં ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપવી (૪) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—ફટકડી ફુલાવી ચાંદીઓ ઉપર ચોપડવી. (૫) **બીજી રીત:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઓગાળી તેમાં કાથો નાખી પિચકારી મારવી (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **વીંછી ચડતો બંધ થવા માટે:**—ફટકડીનો ગાગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગલોજ જ્યાં ચડતો હોય ત્યાં રસ પાડવો એટલે ત્વરિત વેગ શમે છે (૮) **ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો.**—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી (૯) **યોનિદાહ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી. (૧૦) **આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડીની વસ્ત્રગાળ ભૂકી, મવા તોલા પાણીમાં નાખી, તે સવાર સાંજ પીંછાવડે આંખમાં આંજવી. (૧૧) **દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાઢ દુખતી હોય તેના ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી, મધ અને ઘીમાં કાલવી દાંતના મળામાં દિવસમાં બે ત્રણવાર લગાવવી (૧૨) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણોઠીભાર લઈ ૨॥ તોલા ત્રિફળાના કાઢાના પાણીમાં ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. (૧૩) **વાળા ઉપર:**—નાગરવેલના અર્ધશેર પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો નાખી આપવી અથવા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં આપવી. (૧૪) **કફ, ક્ષય, કાસ અને શ્વાસ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી મધમાં આપવી (૧૫) **અફીણ ઉપર:**—ફટકડી અને સરકો એકત્ર કરી વાટી આપવો. (૧૬) **પ્રમેહ ઉપર**—ફુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું માન જોઈ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવી, એથી ઉલટી થશે

૩૨—બીડલુણ.

બીડલુણ:—લઘુ, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, વાતાનુલોમન, રૂક્ષ તથા વ્યવાયી છે, અને શૂળ, વાયુ, મેદ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, મલાવષ્ટંભક, આનાહ વાયુ, હૃદ્રોગ જડતા, કફ અને દર્દનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **અજીર્ણ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:**—બીડલુણ લીંબુના રસમાં આપવું (૨) **વાળા ઉપર.**—ચુનો અને બીડલુણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૩—મનશીલ.

મનશીલ એ હરતાળનો ભેદ છે એનો રંગ રાતો હોય છે. **મનશીલ:**—ગુરૂ, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેખન, તીખું, કડવું અને સ્નિગ્ધ છે, તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતબાધા અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ મનશીલ:**—બળનાશક, મળબંધન, મૂત્રરોગ, શર્કરા અને મૂત્રકૃચ્છ્રને ઉત્પન્ન કરે છે. **શુદ્ધિ:**—

(૧) મનશીલ કળથીના કાઢામાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨) મનશીલને અગથીઆના પાંદડાંના રસની ભાવના આપવી અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી એટલે શુદ્ધ થાય છે.* ઉપયોગ—(૧) ખસ, દાદર, ખાજ ઇત્યાદિ સર્વ કુષ્ઠવિકારો ઉપર.—મનશીલ, હીરાકશી અને મોરથુથુ તેલમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સન્નિપાત ઉપર અંજન—મનશીલ અને ખાખરાને લસણના રસમાં અથવા મનશીલને બકરાની લાળમાં વાટી અંજન કરવું એટલે અપસ્માર દૂર થાય છે. (૩) ઉરઃક્ષત ઉપર—મનશીલ, મરી, જટામાંસી, નાગરમોથ અને હિંગળોક એ ઔષધોમાં ગોળ મિશ્ર કરી તેને ચલમમાં નાખી તેની ધુમાડાની ધુમાડી પાવી એટલે રોગજ ક્ષીણ અન્નપાનજ અને મહુડા ઔષધાદિ માર્ગે નહિ થનારું ઉરઃક્ષત આ ઔષધના ધૂમ્રપાનવડે શાંત થાય છે. બીજો પ્રકાર—બોરડીના પાંદડાંને મનશીલ વાટી ચોપડવું અને તે પાંદડાંને ચલમમાં અથવા હોકામાં નાખી પાવા એટલે સર્વ શ્વાસ કાસ દૂર થાય છે.

૩૪—મીઠું.

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હમેશાંના ભોજનમાં આવનારો આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ. ના, ન ખાવાથી અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં સ્વાદ આવે છે. **મીઠું**—રુચિકર, હલકું, અગ્નિદીપક, ચાંદાને ચોખાં કરનાર, ભેદક, અવિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખું, કડવું, ખારું, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તલ, ભારે, સ્નિગ્ધ, નાગનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે. **ઉપયોગ—(૧) ઉલટી થઈ કફ અને પિત્ત પડવા**

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં મનશીલનું મારણ વગેરે આ પ્રમાણે છે:—મનશીલ તોલા ૦ાા અથવા ૧ લઈને તેને ૭ વખત ગોમૂત્રમાં શોધવું. પછી તેને ભાંગરાના રસના પુટ ૭, આદાના રસના ૭, છાશના ૭ અને કુંવારના ૭, આકડાના દૂધના ૭, ત્રિફળાના રસ અથવા ઉકાળાના ૭, દહીંના ૭, વનકુકડાના રસના ૭ અને મૂળાના રસના ૭ પુટ આપવા. પછી તેને વાટવું બહુજ રાતું થાય. એ પછી એમાં લવિંગ, જાયફળ, જાવંત્રી મેળવીને સર્વને ખરલ કરીને નાગરવેલના પાનના રસમાં રતિ ૧ અથવા ૨ પ્રમાણે ગોળી કરવી અને સવારે સાંજ એકેક ખવરાવવી. તેના ગુણ.—રાતો ગૌર વર્ણ થાય, બળવંત થાય, તેજસ્વી થાય, મહાકામી થાય, પુષ્ટ થાય, નેત્ર તેજસ્વી થાય, બળવીર્ય દિન દિન વૃદ્ધિ પામે, સ્ત્રીસંગમાં બહુ સમય સુધી તૃપ્તિ ન થાય, કાસ, શ્વાસ, વિષમજ્વર, શીતાંગ, ઉદરરોગ, રંધાયો ગોળો, વળી ચિત્તભ્રમ, કફ, અરુચિ, શૂળ, વાળો, કોઢ, બહિર્જ્વર, નાકરોગ, પીનસ, પથરી, રક્તપિત્ત, શિરોરોગ, નિદ્રા ઘણી આવવી, શીતળતા, કફશોષ, આઠના ઉદરના સર્વ વિકાર, વાત, પિત્ત, કફ અને રુધિરના વિકાર જાય, કાયા રૂપ થાય, સ્તબ્ધપણું જાય, બાળક મોટો થાય, સદા તરુણ થાય, ભૂખ ઘણી લાગે, ધોળા વાળ કાળા થાય.

માટે:—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું ઉતાર ઘી અને ભાત.(૨) અરોળી અને કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું (૩) અવાળુ સુજ્યા હોય તો:—મીઠાના ગાગરાવડે સુજેલા અવાળુ ફોડી પછી ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી (૪) સોપારી લાગી હોય તો —ઠંડુ પાણી અથ મીઠાનો ગાગરો મુખમાં રાખવા આપવો. (૫) વિષમજ્વર ઉપર — ઉના પાણીમાં મીઠું ઉકાળી આપવું (૬) વાળા ઉપર —ત્રણ તોલા મીઠું આટામાં નાખી તેની એક થેપલી શેકી તે માજરે ખાવી અને આખી રાત જાગવું, એટલે વાળો ગળી જાય છે

૩૫—મુરદારશીંગ.

મુરદારશીંગ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આબુના પહાડમાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એ બે પ્રકારની છે એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળી જડ, ચિકણી, તે શ્રેષ્ઠ તથા સ્વાદ, પિત્ત, લઘુ. જેમાનું સત્વ નીકળી ગએલું તે રેણુકા. મુરદારશીંગ વંગની ઉપધાતુ છે મુરદારશીંગ—ગ્રાહક, ઉષ્ણ કડવી, કાંતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ અને ઉલટી, મળ મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે અને કફ, વાયુ, ત્રણ, શૂળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, આનાહ, મોળાથકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે શોધન:—મુરદારશીંગને ચુકાના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી એટલે શુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:—મુરદારશીંગ અર્ધો તોલો અને રાળ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મલમ કરી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે, અથવા એનું અતિશય બારિક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—મુરદારશીંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું.(૩) પ્રમેહ અને ઉપદંશ ઉપર:— શુદ્ધ મુરદારશીંગ અર્ધો માસો પાનમાં આપવી.

૩૬—મુલતાની માટી.

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ડુંટી સુજી આવી હોય તો:—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપવી લાલ કરી બહાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તે વરાળ-વડે ડુંટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બે વાર કરવું. (૨) ગર્ભિણીને અધુરા માસે રક્તદર્શન થાય તે ઉપર:—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કથના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગાળવી. પછી તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) ફોલ્લી ખસ ઉપર:—મુલતાની માટી દહીંમાં અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાવવી.

૩૭—મોતી.

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શંખ, હાથી, ડુક્કર, સર્પ, વાંસ, દેડકા અને માછલાંમાંથી થાય છે એવું કહેલું છે. જે મોતી ત્રિકોણ, વ્યંગ, છીપને લાગેલાં, આરક્તવર્ણ, મત્સ્યાક્ષવડે ચિહ્નિત, રૂક્ષ, ઉખર એવાં હોય છે, તે બુદ્ધિમાને ધારણ કરવાં નહિ; તે રોગકારક છે તથા જે નક્ષત્ર જેવાં ગોળ, સ્નિગ્ધ, સ્વચ્છ, નિર્મળ અને જડ હોય છે તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે. **મોતી:**—મધુર, વૃષ્ય તથા શીત છે, અને વીર્ય, બળ અને પુષ્ટિ તથા આયુષ્યને આપનારાં અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, ક્ષય, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય તથા દાહનો નાશ કરે છે. **શોધન.**—મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—મોતી અમ્લવર્ગમાં, કાગદી લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર તથા દૂધમાં શોધવાં. **મારણ:**—(૧) કુંવાર નાહળજો અને ગોના દૂધમાં મોતી તપાવી બુઝાવવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત સેવન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) **માક્ષિકના મારણ પ્રમાણે:**—મોતી અને પરવાળાનું મારણ કરવું. એ અર્ધગુંજ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનો.**—(૧) **પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર**—દૂધ અને ખડીસાકરમાં (૨) **ઉરઃક્ષતક્ષય અને નેત્રરોગ ઉપર:**—ઘી અને મધમાં આપવાં.

૩૮—મોતીની છીપ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઇરાનની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે. એ છીપો પાણીમાં બુડનારા લોક સમુદ્રમાં ડુબકી મારી બહાર કાઢે છે. એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે. **મોતીની છીપ:**—કડવી, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર અને દીપન છે તથા શ્વાસ, હૃદરોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિ:**—મોતીની છીપ છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—મોતીની છીપ કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલાવી કાઢી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ગુણ પણ તે પ્રમાણેજ, પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯—મોરથુથુ.

મોરથુથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એની વિષમાં ગણના છે. **શોધન:**—(૧) મોરથુથાના સમભાગ બિલાડાની વિષ્ટા લઈ તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ પુટ આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેલવડે સિંચન કરવું, તથા તે ઘોડાના મૂત્રમાં દોલાયંત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે.* **મારણ:**—ગંધક, ટંકણખાર તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં

* મોરથુથુને તેના જેટલાજ દૂધમાં દિવસ ૫ પલાળી રાખી લોઢાની કડાઈમાં ઘીમાં બાળવું. અને ઘીને ઉડાવવાથી એની ભસ્મ થાય છે.

મોરથુથુ ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમા ઘાલી બે કિવા ત્રણ નાના પુટો આપવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. મોરથુથાનુ સત્વ:—મોરથુથુ અને ટંકણખારને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમા નાખી ભુંગળીવડે સળગાવવુ, એટલે તામ્રરૂપ સત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. મોરથુથુ—તીખુ, ખારૂ, વિશદ, લઘુ, લેખન, રેચક અને ચક્ષુષ્ય છે, તથા કફ, કૃમિ અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) વિદ્રાધ, ગુમડાં ઇત્યાદિ પકવવા માટે:—મોરથુથુ અને સાબુ ઘસી લેપ કરવો. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર:—મોરથુથુ દહીંમા ઘસી ચોપડવુ (૩) આંખમાંના ખિલ ઉપર:—આંખમા મોરથુથુની સળી ફેરવવી. (૪) વમન થવા માટે—મોરથુથુ ફુલાવી તે ચોખા જેટલું મધમા આપવુ અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવુ. (૫) અમ્લપિત્તને માટે:—મોરથુથુ ફુલાવી ચોખાભાર મધમા આપવુ. (૬) ખરજવા ઉપર:—મોરથુથુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો અથવા મોરથુથુ અને કળીચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરથુથુ વધારે ઉડે તો ધોળો કાથો પાણીમા ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૭) કાડરાના વિષ ઉપર—મોરથુથુ બે કિવા ત્રણ ગુંજા પર્યંત, લોખંડની તવી ઉપર સાધારણ શેકી દહીંમા કાલવી આપવુ, એટલે ઉલટી થઇ કાડરાના વિષથી છાતીમા બાઝેલો કફનો ગઠ્ઠો પડે છે વિશેષ ઉલટી કિવા રેચ થવા લાગે તો ઉતાર કાથાની ભૂકી પાણીમા મેળવી ને પાણી થોડુ થોડુ પાવુ (૮) ગરમીની ચાંદીઓ માટે:—ચાંદીઓ થનાજ તે ઉપર મોરથુથુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવા (૯) અફીણના વિષ ઉપર:—ફુલાવેલુ મોરથુથુ અને ફુલાવેલો ટંકણખાર એ બન્ને ઘીમા આપવા.

૪૦—રસકપૂર.*

શુદ્ધિ:—પારો, ફટકડી અને હીરાકશી એ સમભાગ તથા ચીસાશ નવસાગર ખલમા નાખી ખરલ કરવો અને કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી ડમરૂયંત્રમા ક્રમપ્રમાણે મોટો અગ્નિ સળગાવી પચન કરવુ, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બજારમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમા ગણના છે એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયનુ ઘી નાખી પચન કરવુ, પછી કાઢી ખરલ કરી રાખવુ એ એક કિવા બે ગુંજા

* રસકપૂર ઉડે ત્યારે એ ભયંકર દશા કરનારૂં છે, માટે એ દવા દેખાદેખીથી વાપરવા જેવી નથી. અશુદ્ધ રસકપૂરથી કોઢ, સંધિવાત અને ક્ષુદ્રાદિક રોગ થાય છે, તેમજ પ્રબળ દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે. એની શાંતિ:—ભેંસના છાણનુ પાણી સાકર સાથે આપવુ અથવા ધાણાને પાણી સાથે વાટી સાકર નાખી પાય તો રસકપૂરના વિકારથી મુક્ત થાય છે

એક તોલો રસકપૂર તથા લવંગની નીચેની ડાડી કાપી નાખેલા ઉપલાં ફૂલ તેની ઉપરના પોચા ભાગ સહિત લેવા. પછી તેને કાળી ભાંગરાના દૂધમાં ૮૪ પહોર સુધી ખરલ કરી, ડમરૂયંત્રમાં નાખી બોરડીના મદ અને મધ્ય અગ્નિથી ૪ પહોર સુધી પકવવુ. ડમરૂયંત્ર ઉપર માટીની પાળ બાંધી માંહી પાણી રાખવું; એટલે ઉપરની હાડલીમા રસકપૂરની ભસ્મ ચોટશે. એને રસકપૂરનાં ફૂલ કહે છે.

નવા જળમાં આપવું. અનુપાન યોગ્ય આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. પથ્ય—દૂધ, ભાત અને [illegible] શુદ્ધ [illegible]—એ દ્વિગોપનાડ્ય સાથીને સિદ્ધ કરવું, [illegible] રોગને [illegible] અગ્નિ પ્રમાણે તથા [illegible] વર્ણનાશક હોઈ ક્રમોત્પત્તિ- [illegible] ગુણ [illegible] અને [illegible] અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને [illegible] ઉપયોગ—(૧) ખરજવા, વિસર્પ, ચાંદી, ખસ, ઇત્યાદિ [illegible] ઉપર—[illegible] ઘીમાં [illegible] ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) અગ્નિદગ્ધ, ગરમીની ચાંદી, [illegible] ખરજવા વગેરે રોગો ઉપર—[illegible] અને તથા એરંડ [illegible] સિદ્ધ [illegible] ભાગ અને સર્વનાથી ચોગણું [illegible] ઘી નાખી કાંસાની થાળીમાં કાંસાની વાટકીવડે બે પહોર ખરલ કરી, તે [illegible] પાણીએ ધોઈ તે ચોપડવું. (૩) ખરજવા અને ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર—[illegible] આગની એરંડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (૪) [illegible] ઉપર—[illegible] ના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને [illegible] (૫) ઉપદંશ ઉપર—શુદ્ધ રસકપૂર [illegible] અને [illegible] એ સમભાગ લઈ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરી [illegible] દિવસ આપવી. એટલે ઉપદંશવિકાર દૂર થાય છે.

૪૨—રૂપું.

શોધન—(૧) [illegible] રૂપાના કટકાઓની પતરાં કરવાં અને [illegible] આમલી [illegible] રસમાં જુદા જુદા [illegible] એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગથીઆના [illegible] એ પ્રમાણે [illegible] કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—(૧) રૂપાનાં [illegible] પાતળાં પતરાં કરી તેના સમભાગ પારો અને ગંધક એ બન્નેના સમભાગ હરતાલ એ સર્વ એકત્ર કરી [illegible] રસમાં ખરલ કરવાં, તથા તે [illegible] અને [illegible] સંપુટમાં મૂકી તેને છાણાંના [illegible] ગજપુટ આપવા. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) [illegible] તથા [illegible] ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવાં તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે ત્રણ ગજપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરાં ગરમ કરી દુર્વાના રસમાં સાતવાર [illegible] પછી દુર્વાની લુગદીમાં મૂકી ૪ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાત- [illegible] દુર્વાના રસમાં તેનો ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરાં, [illegible] એક છાણા ઉપર મૂકવાં અને [illegible] પતરાંના નીચે ઉપર ૧ તોલો [illegible] નાખવો. પછી બીજું છાણું ઉપર [illegible] છાણવડે બંધ કરી લેવું. અને તે છાણું સુકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે.

[illegible] રસમાં તપાવીને ગાળેલી [illegible] તોલો ૧ [illegible] એમ સાત-

રૂપું—તુરૂ, મીઠું, અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધારનાર, પુષ્ટિકર તથા મંગળકર છે અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, કાંતિકારક અને વૃદ્ધોને તરુણ કરનારૂં, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનાર છે. **રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો**×—એ ૧ ગુંજાભાર આપવું (૧) **દાહ થતો હોય તો**—સાકરમાં આપવું (૨) **વાત અને પિત્ત ઉપર**—ત્રિફળામાં. (૩) **પ્રમેહ ઉપર**—તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં (૪) **પિત્તવિકારોમાં**—આમળાના મુરબ્બામાં આપવું (૫) શતાવરીમાં લીધાથી **બળ, વીર્ય વધશે અને ભૂખ સારી લાગશે.** (૬) એલચીદાણા, સાકર અને ઘીમાં આપવાથી ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત્ત, ગરમીના સર્વ રોગ દૂર થઈ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

૪૨—રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી).

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ધોળું દેખાય છે. એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે. એ રૂપાના અભાવે લેવું. એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી ઘસવટે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ અને ધોળું રૌપ્યમાક્ષિક તે શુદ્ધ જાણવું. **રૌપ્યમાક્ષિક**:—[illegible] જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, એ શોધવાથી અતિ ગુણ આપનાર તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ટ, કૃમિ, સોજા, પાંડુ, અપસ્માર અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા. **શોધન અને મારણ**:—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કકોડી, મેઢાશીંગી અને જંબીરી લીંબુ એ ત્રણેના રસમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણ ગેરૂ પ્રમાણે જાણવું.

વાર શોધીને પછી હાડસાંકળને વાટી કુલડીમાં નાખી વચ્ચે ચાંદીનું પતરૂં મૂકી માટીકપડ કરી છાણાં મણ ૦ાની આંચ આપવાથી ભસ્મ થાય છે, એમ હસ્તલિખિત પ્રતોમાં છે. અથવા શોધેલી ચાંદીનું પતરૂં તોલા ૧ લઈ તેના ઉપર નેપાળાના બીજ શેર ૦ા (દશ તોલા) વાટી ચોપડીને ગોળ લુગદી કરી સંપુટમાં ગજપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે, તેમજ દાડમના રસમાં પણ ભસ્મ થાય છે.

મધ સહિત નાગને ત્રણ દિવસ ખાવાથી ચાંદીના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

× શોધેલા ચાંદીના એક તોલા ભાર પતરાનો અતરડવડે ઘસી ઝીણો ભૂકો કરી તેને દાડમના બીજના રસમાં ૧૬ પહોર સુધી સારી રીતે ખરલ કરી, જ્યારે ચાંદીની ચમક નજરે ન આવે અને એકરસ દેખાય ત્યારે તેને શરાવસંપુટમાં કપડમાટી કરી, જંગલી (અડાયા) છાણામાં ગજપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભસ્મ સિદ્ધ થાય છે. એની માત્રા ૧ રતિ માખણ સાથે આપવી. પરેજી બાર માસ સુધી મધ અને કેરી અથવા તેનાથી બનેલા કોઈ પણ પદાર્થ બીલકુલ ખાવા નહિ. આ પ્રયોગ એક માણસે અમારા રૂબરૂ કરી બતાવેલો અનુભૂત છે.

૪૩—લુણારખાર.

“લુણાર” કરીને મારવાડ પ્રાંતમાં એક નગીનર છે ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. **લુણારખાર:**—અતિ ઉષ્ણ તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે અને વાત, ગુલ્મ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૪—લોહકીટ (કાટોડો).

જે* કીટ થોડો વજનદાર, જડ, સ્નિગ્ધ હોય તે મુંડ લોઢાનો, જે કાજળ જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોઢાનો તથા જે પીળો જડ જે ઉપર ચાળણી જેવા છિદ્રો ન હોય અને જે ફોડવાથી કાંઈક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાંતી લોઢાનો કીટ જાણવો. ચારકીટથી મંડૂર થાય છે. અછિદ્ર, જડ, સ્નિગ્ધ સો વર્ષ ઉપર થએલો ઘણા દિવસ જુનો કાટ પડેલ હોય તે એંશીનો કીટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થએલો કીટ ઉત્તમ, એંશી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષનો તે વિષ જેવો જાણવો. **મંડૂર કરવાનો પ્રકાર**—બહેડાના લાકડાના કોલસા કરી તેમાં જુના લોઢાનો કીટ નાખી ભુંગળીવડે ધમી લાલ થયા પછી તે કીટ ગોમૂત્રમાં બુઝાવવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તપાવી ગોમૂત્રમાં બુઝાવ્યા પછી તે કીટનું બારિક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી ગજપુટમાં નાખી અથવા ચૂર્ણનાથી સમભાગ ત્રિફળાનો ક્વાથ કરી માટલામાં નાખી તેમાં ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે ઢાંકી માટલાના મોઢાપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાંનોજ મજબુત અગ્નિ દેવો. ટાઢું થયા પછી તે માટલું ઉઘાડી તેમાંથી તે કીટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે કાઢી લેવો. **બીજો પ્રકાર**—શુદ્ધ કરેલા લોહકીટને ત્રિફળાના કાઢાના પુટ ૨૧, ગોમૂત્રના પુટ ૨૧, કુંવારના રસના પુટ ૨૧ અને પંચામૃતના પુટ ૨૧ કુલ ૮૪ પુટ આપવાથી મંડૂર સવાસોપુટ થાય છે. **મંડૂર**—લઘુ તથા શીતળ છે અને પાંડુ, તાવ, કલીમક, કમળો અને કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર.**—ચાર ગુંજાથી આઠ ગુંજા સુધી મંડૂર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. (૨) **સોજા ઉપર**—મંડૂર સાટોડીના કાઢામાં આપવો. (૩) **સંગ્રહણી ઉપર**—મંડૂર છાશમાં મરીની ભૂકી નાખી તેમાં આપવો (૪) **શક્તિ આવવા માટે**—મંડૂર ઘી અને સાકરમાં આપવો (૫) **કૃમિ ઉપર**—મંડૂર મધ અને વાવડીંગની ભૂકીમાં આપવો (૬) **જીર્ણજ્વર ઉપર**—મંડૂર મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. (૭) **પાંડુરોગ ઉપર**—મંડૂર છાશમાં આપવો.

* લુવારની ભઠ્ઠીમાં લોઢું વારંવાર તપાવવાથી તે જગાએ બળેલા લોઢાનો જે મેલ જામે છે તેને લોહકીટ અથવા કાટોડો કહે છે. કચ્છ તાલુકામાં એક પુરાતનીય ઉજ્જડ થએલ ગામનું ખંડેર છે ત્યાંથી આ ઘણા જુના મળી આવે છે. અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં પણ આવો લોહકીટ અથવા મંડૂર મળે છે એમ સાંભળ્યું છે.

શૂળ ઉપર—મદ્દર આમત્રમા સિજવી તેમા ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘીમા આપવા.

૪૫—લોહચુંબક.

લોહચુબક એ એક પત્થરની જાત છે લોહચુબક લોઢાનુ આકર્ષણ કરે છ એમા કાતીલાદ્રા પાષાણુનો ચુબક અને ભ્રામક એવા બે ભેદ છે લોહચુબક—લેખન શીતળ તથા લોઢાને આકર્ષણ કરનાર છે અને મેદ, વિષ, જરા, કફ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે શોધન—લોહચુબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમા પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પારાની ક્રિયામા ઉપયોગી થાય છે ઉપયોગ —(૧) પથરી ઉપર—લોહચુબકનો ગાગડો ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી ત્રણ માસા આપવા એટલે પથરી ગળી જાય છ

૪૬—શિરગોળ.

શિરગોળ એ સફદ રગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે જમીનમા શિરગોળના થર ને થર થાય છે શિરગોળ કુટી તેની (કલાટી) રગોળી કરે છ. શિરગોળ—ત્રિચિદુષ્ણ તથા રુચિકર છે, અને હૃદ્રોગ, જ્વર શળ ઉષ્ણરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર— શિરગોળ પકાવી બારિક કરવા પછી તેમા તેલ નાખી ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૨) પ્રદર ઉપર —શિરગોળ પકાવી ચોખાના ધોવરામણમા આપવો. (૩) ઉલટી તથા દાહ ઉપર—નાળીએરનુ પાણી અને પતાસામા શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) પેટમા શૂળ આવતુ હોય તે ઉપર—શિરગોળ પાણીમા ઘસી આપવો

૪૭—શિલાજિત.

ગ્રીષ્મ ઋતુમા પવત ઉપર મોટી મોટી શિલા હોય છે તે તાપવડે ઘણી તપી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે શિલાજિત બે પ્રકારનુ છે એક પવતોત્પન્ન તથા બીજી ખારી ભૂમિમા માટી અને પાણીના સયોગથી થાય છે ને શિલાજિત સૌવર્ણ રાજત, તાત્ર તથા આયસ, એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનુ છે તે પીત અને શ્વેત ઇત્યાદિ ભેદવડે ઓળખવુ સૌવર્ણ શિલાજિત જાસુદીના ફુલ જેવુ લાલ હોય છે તે મધુર, કડવુ, શીતળ તથા પાક વખતે તીખુ હોય છે રૌપ્ય શિલાજિત ધોળુ, કડુ, તીખુ તથા પાક વખતે મીઠુ હોય છે તાત્ર શિલાજિત રગે મોરના કઠ જેવુ, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે, તથા લોહ શિલાજિત રગે ગગધણની પાખ જેવુ, કડવુ, ખારૂ, પાકવખતે તીખુ અને કડુ હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે સૌવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રૌપ્ય શિલાજિત કફ અને પિત્ત ઉપર તાત્ર શિલાજિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર આપવુ શોધન—શિલાજિતમા અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવુ શોધન —(૧) લોહશિલાજિત સારી બહારનો મળ જવા માટે કેવળ પાણીએ ધોવુ (૨) લોહપાત્રમા કડવો લીમડો, ગળો અને ઘીની ભાવના આપવી.

(૩) શિલાજિત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના ક્વાથમાં અને ભાંગરાના રસમાં જુદું જુદું એકેક દિવસ ખરલ કરી તડકામાં રાખી સાફ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધુમાડો આવતો નથી, પાકકાળે લિંગાકાર થાય છે, તણખા પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું, તળીઆ પચત ગળતું રહે છે અને ગોમૂત્રના જેવો ગંધ આવે છે, તે શ્રેષ્ઠ જાણવું. એ અનુપાનપરત્વે સર્વે રોગ ઉપર આપવું. **શિલાજિત**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું, રસાયન, છેદિ એવું છે. તથા કફ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્શ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોઢ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **સારક શિલાજિત**—રક્તવર્ણ કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે તે મૂત્રરોગ વિશે હિતકારક છે. **ધાતુ શિલાજિત**—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, પ્રમેહ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે શુદ્ધ થાય છે.

ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ અને ક્ષય ઉપર—શિલાજિત એલચી અને સાકરના ... એક માસો ભક્ષણ કરાવવું. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—શિલાજિત એક અધોભાગ ... તોલા ... પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું. અથવા શિલાજિત, ... અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે અથવા આમળાના ... સાથે કિંવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું. એટલે તે ... (૩) કુંભકમળા ઉપર—શિલાજિત ... (૪) મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર—... શિલાજિત, ... એકત્ર કરી ખાવા આપવું. (૫) અશ્મરી (પથરી) અને અશ્મરીયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—શિલાજિત મધમાં આપવું. (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર—શિલાજિત મધમાં અથવા ... સાકરમાં આપવું.

૪૮–શંખ.

શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં થાય છે. નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે બારિક શંખ તેને ક્ષુદ્રશંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ દક્ષિણાવર્ત અને સામાન્ય ભેદવડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ પુણ્યયોગ મળે છે. તે જેને ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવનિધિમાંનો એક નિધિ છે. તથા ગ્રહ અને અલક્ષ્મીની પીડા ક્ષય, વિષ, દુર્બળતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. જે ધોળા ચંદ્રકાંત જેવા શંખ તે ઉત્તમ જાણવા. અશુદ્ધ શંખ ગુણકારી બનતો નથી. શુદ્ધ કરી લેવાથકી ગુણ કરે છે. **શંખ**—વાતિક ... તીખા, ખારો, શીત, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય અને વર્ણ્ય છે તથા શૂળ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, રેચ, આંખોનું ફૂલ અને ફોડકીઓનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્ર શંખ**—... દીપન અને પાચન છે. તથા નેત્રરોગ, ફોલ્લા અને શીતજ્વરનો ...

શોધન—શંખ આમ્લવર્ગ અને કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી ... થાય છે. અથવા ક્ષારમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવો, એટલે શુદ્ધ થાય. ક્ષુદ્રશંખનું શોધન શંખ પ્રમાણે કરવું, અને મારણ છીપ પ્રમાણે

કરવુ **આરેખુ:*—**શંખના કકડા કોલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીંબુના રસમાં ઝબોળવા તથા તાંગિક ખરલ કરી રાખવા. **ઉપયોગ:—** (૧) **શૂળ ઉપર**—ઘી અધો તોલો અને એક વણોકાભાર શેકેલી હીંગમાં બે ગુંજા શંખભસ્મ આપવી (૨) **અજીર્ણ ઉપર.**—શંખભસ્મ લીંબુના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૩) **ઉદરસ ઉપર**—એક ગુંજાભાર શંખભસ્મ પાનમાં આપવી. (૪) **આમાતિસાર ઉપર**—જાયફળનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો, ઘી અધો તોલો, એમાં બે ગુંજાભાર શંખભસ્મ આપવી (૫) **આફીણ ઉપર:—** શંખ મધમાં ઘસી અંજન કરવુ (૬) **ત્રિદોષ શૂળ ઉપર:—**શંખભસ્મ, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવુ (૭) **પરિણામશૂળ ઉપર:—**શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી (૮) **પ્લીહોદર ઉપર:—** સારા પાકેલા લીંબુના રસમાં શંખભસ્મ ૯–૧૦ માસા નાખી તે પાવી એટલે કાચબા જેવી વધેલી પ્લીહાનો પણ જરૂર નાશ થશે (૯) **સન્નિપાત સંગ્રહણી ઉપર:**—શંખભસ્મ અને સિંધવ ત્રણ માસા પનત મધમાં આપવુ એટલે કઠિન સંગ્રહણીનો પણ નાશ થશે

૪૯—શંખજીરૂં.

શંખજીરૂ એ એક પત્થરની જાત હોઈ એનો રંગ ધોળો હોય છે એ અતિશય મૃદુ હોય છે ઉપયોગ —(૧)**ક્ષત-કામ અને રક્તપિત્ત ઉપર**—શંખજીરાની ભૂકી ઘી અને સાકરમાં આપવી (૨) **ઉપદંશાદિ સર્વ વ્રણ ઉપર**—ગરમીવડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રમેહના ચાંદા થાય છે તે ઉપર શંખજીરુ ઘી કે માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવુ (૩) **ચાંદાળા વ્રણ ઉપર**—શંખજીરૂ અને પાષાણભેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવુ (૪) **ગુમડું, જખમ, ભગંદર અને બદ ઉપર મલમ**—શંખજીરુ ૨ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, રાળ ૧ તોલો, મુરદારશીંગ ૧ તોલો મીણ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઈ પહેલા મીણ અને ઘી કઢવા પછી તેમા બાકીના ઓસડ નાખી તપાવીને પાણીથી ધોઈ નાખી, તેના પર પટ્ટી બેસાડવી (૫) **ખોડા ઉપર:—**શંખજીરૂ, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાની ભૂકી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૬) **કર્ણસ્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર:—**શંખજીરૂ તથા ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી માખણની પરાશમાં નાખી તે કાનમાં નાખવુ. (૭) **મુખરોગ ઉપર.**—શંખજીરાનુ ચૂર્ણ માખણમાં કાલવી મ્હોડામાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે, અથવા શંખજીરૂ અને ગેરૂનુ ચૂર્ણ ચોળવુ. (૮) **ઓસાર ઉપર:—**ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી વારંવાર

* **એક** મહાત્મા શંખના નાના કકડા કરી તેને આકડાનું દૂધ, કુંવારપાઠાનો ગર્ભ, ગરજિભિ, મધ, અરીઠાનો કસુંબો, ગાયનુ દૂધ અને ખાખરાના પાદડાના સૂક્ષ્મ અગ્નિથી જુદાજુદા માન પુટ આપી, આકમો થુવરના દૂધમાં ગજપુટ આપી શંખભસ્મ કરતા હતા.

ધમની (૬) અકસ્માત ઘક્કો પડ્યો હોય તે ઉપર—શખજીરૂ અને બાવા-ચુખડનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું

૫૦—સાજીખાર.

એ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશપર હોય છે સાજીખાર—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે, અને ગુલ્મ, શૂળ, વાયુ કફ કૃમિ આધ્માન-વાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકોના પેટમાંના વરાધ વગેરે રોગ ઉપર—સાજીખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું (૨) પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપર—સાજીખાર, સંચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં હીંગ નાખી તે આપવું (૩) ગુમડું ફૂટવાને:—સાજીખાર અને જવખારનું એક બિંદુ ગુમ-ડાના મોંઢાપર મૂકવું એટલે ગુમડું ફૂટશે. (૪) પેટશૂળ ઉપર—સાજીખાર એક માસો [illegible] પાણીમાં આપવો (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સાજીખાર અને સંચળ આપવા.

૫૧—સીસું.

શોધન—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાનું દૂધ નાખી તેમાં નાખવું આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાખતાં સીસું અંગ ઉપર ઉડી આવવાની ધાસ્તી હોય છે માટે સાવચેતી રાખવી (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસું પાતળું કરી ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા કુંવારના રસમાં અથવા હાથીના મૂત્રમાં સાત વાર નાખવું એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ:—(૧) સીસામાં શુદ્ધ મનશીલ મેળવી મજબૂત કડાઈમાં નાખી નીચે દેવતા કરવો અને [illegible] સ્થાનના જવા તથા અરડૂસીના લાકડાવડે ઘુટવું એટલે ભસ્મ થશે [illegible] ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો કે જેથી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે [illegible] નું તથા અગથીઆની છાલ એક જગ્યાએ કરી સીસાના પતરા [illegible] તથા તે કલેડામાં નાખી પાતળાં કરી અરડૂસીના લાકડાવડે ઘુટવું બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાની પુન લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું પછી કલેડામા-[illegible] કરી અષ્ટમ મનશીલ મેળવી અરડૂસીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. [illegible] પ્રમાણે સાત પુટ આપવા એટલે સીસાની સિંદુર જેવી ભસ્મ થાય છે (૩) [illegible] નું અને મનશીલનું ચૂર્ણ અરડૂસાના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટ આપવાથીજ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે (૪) સીસું કડાઈમાં [illegible] પાતળું કરી [illegible] આખો દિવસ નિરંતર ઘુટતા રહેવું, એટલે [illegible] ભસ્મ થાય [illegible] એ નિત્ય ૨ અથવા ૩ ગુંજ પ્રમાણે આપવી (૫) સીસાના [illegible] સીસાને કડાઈમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને સીસા ઉપર [illegible] નાખી લોઢાની સળીવડે ઘુટવું બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ થઈ રહ્યા [illegible] કડાઈમાં [illegible] રાખવી (૬) પાંચેર પક્વ સીસું કડાઈમાં નાખી [illegible] કડાઈમાં [illegible] નાખતા જવું એ પ્રમાણે ૨ મણ ગર્જ [illegible] અગ્નિ કરવો એટલે સીસાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. કલઈ, જસત

અને સીસાની ભસ્મ—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઇ કડાઇમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં છમકારવું પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમાં ત્રણ અધોળ પોસ્ત (ખસખસના ડોડવા) નું ચૂર્ણ કરી તે વારવાર નાખતા જવું બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાદા હલીમા ખરલ કરી તેની ચેપલી કરવી અને તે કુલડામા મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો તેને સારો વસની રગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી. તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજાભાર આપવી. ***નાગભસ્મના ગુણ**:—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિનાશ કરે છે તથા જીંદગી વધારે છે, અને ક્ષય, વાયુ, ગુલ્મ, પાડુ, કૃમિ, કફ, શૂળ, પ્રમેહ, ઉપરસ, સંગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે **નાગભસ્મનાં અનુપાનો**:—(૧) **કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર**:—અજમો, લીડીપીપર અને મધમા. (૨) **ઉપદંશ ઉપર**:—શીતળચિનિ અને એલચીમા (૩) **ધાતુક્ષીણતા ઉપર**:—માખણ અને ખડીસાકરમા (૪) **પ્રદર ઉપર**:—વંશલોચન જીરૂ, એલચી અને ખડીસાકરમા બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન યોગ્ય આપવી

પર—સુરમો.

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો) એ ભેદવડે બે પ્રકારનો છે એમા કાળો તે સ્રોતાંજન તથા શ્વેત તે સૌવીરાંજન, તે શ્રેષ્ઠ છે **સુરમો**:—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તુરો, લેખન, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહી તથા શીત છે, અને પિત્ત, કફ, ઉલટી, વિષ હેડકી, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે **શુદ્ધિ**:—ત્રિફળાના કાઢામા ત્રિવા ભાંગરાના રસમા પચન કરવો, એટલે સુરમો **શુદ્ધ** થાય છે (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જભીર (મોટા) લીંબુના રસમા ખરલ કરી એક દિવસ તાપમા રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે ગેરુ હીંગળોની, ટંકણખાર, કોડી, શંખ ફટકડી અને મુરદાર-સીંગની શુદ્ધિ કરવી. **સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સૌવીરાંજન ચૂર્ણ**:—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિફળાના કાઢાનુ પ્રોક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર સુરમો તપાવી, સાતવાર તે કાઢાનો છમકો મારી ઠંડો કરવો એજ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાતવાર છમકા મારવા. પછી એજ પ્રમાણે વાર-વાર ગોમૂત્રના છમકા મારવા, ત્યાર પછી ફરીથી પાચવાર સ્ત્રીના દૂધના છમકા મારી,

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે "સીસું ઠીકરીમાં ગાળી મંદ મંદ અગ્નિ આપવો, કુવારના રસથી મર્દન કરવો, ઉપર હળદર ભભરાવવી અને તે પછી પાતાળ ગરૂડીનો રસ, રતનજોતનો રસ, ગોરખમુંડીનો રસ, આમળાંનો રસ એ પાચના જુદા જુદા પુટ આપવા, અને રાતો વર્ણ થાય ત્યારે રતિ ૩ પ્રમાણે ભેસના દૂધમાં ગોળી બાંધવી એકેક ગોળી સાંજ સવાર આપવાથી યૌવન-વાળો, બળવાન, ભોગી વીર્ય, રૂપ કાંતિ પ્રકટ થઇ રાજરોગ, ઊર્ધ્વવાત, અધોવાત, પ્રસૂતવાત, કટિરોગ, મસ્તકરોગ, પ્રમેહજ્વર, હસ્તરોગ, કુષ્ઠ, અર્શ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને સંગ્રહણી રોગ જાય છે અને ઘણો કામી થાય.

પછી તેનું કાંસાના ખરલમા કાંસાના ઘુંટાથી ઘુંટી બારિક ચૂર્ણ કરી આંખમા અંજન કરવું તે અંજન આંખોને ઘણું હિતકારક છે તેથી સવ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે **બીજો પ્રકાર.**—સુરમાને ત્રિફળાના કાઢાની અથવા ફળના પાણીની ૨૭ દિવસ ૨૭ ભાવનાઓ આપવી તેનું અંજન કરવું એટલે તે નેત્રોને ઘણો હિતાવહ થાય છે

૫૩—સુરોખાર.

જે માટીમા લુણો (એક પ્રકારનો ખાર) ઘણો હોય છે એવી માટીમાથી સુરોખાર (સોરો) તૈયાર કરે છે દારૂના કામમા સુરોખારનો ઘણો ખપ થાય છે **શુદ્ધિ:**—કાળાશવાળો સુરોખાર ગરમ પાણીમા ગાળી નાખવો અને તે તેમજ સ્ફટિકાકાર સુધી રાખવો, એટલે તેના ગાગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. **સુરોખાર**—તીક્ષ્ણ, અતિઉષ્ણ, રેચક, તીખો કડવો, અગ્નિદીપક, સુક્ષ્મ, ખારો, લઘુ, દાહક શોધક આહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે અને પ્લીહા મૂત્રકૃચ્છ્ર નેત્રરોગ, વાત-રક્ત, કફપ્રકોપ, દમ, નામાપાક પિટક, પેડુનુ દુખવું, શૂળ અને આફરાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ.**—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—મૂળાના પાનડાના રસમા સુરોખાર નાખી આપવો (૨) **મૂત્ર ઘૂટે છે તે ઉપર:**—લીંબુ કાપી તે ઉપર સુરોખાર નાખી તે પેટ ઉપર ચોળવું અથવા સુરોખાર ગરમ પાણીમા આપવો (૩) **શરીરમાંની ગરમી ઉપર:**—સુરોખાર છાશમા આપવો (૪) **ચાંદી ઉપર**—ત્રણ માસા સુરોખાર છાશમા નાખી ૩ દિવસ પાવો (૫) **દમ ઉપર**—૧૦ તોલા સુરોખાર લઈ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમા નાખવો પછી તેમા ત્રણ અંગૂઠા કાગળ ભીંજાવી તે ત્રણ મિનિટ પર્યંત રાખી બહાર કાઢી તે કાગળ સુકવી તે કાગળની બીડી કરી પીવી એટલે દમ જલદી નાશ પામે (૬) **મૂત્ર થોડું થતું હોય તો**—સુરોખાર પાણીમા મેળવી પાવો

૫૪—સુવર્ણમાક્ષિક.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનુ છે સુવર્ણમાક્ષિક રૌપ્યમાક્ષિક અને કાન્યમાક્ષિક સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમા થાય છે એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે એ કિંચિત્ સુવર્ણના ગુણોથી સમાન છે એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે

તાપી નદીના તીરપરનુ સુવર્ણમાક્ષિક પચવર્ણ હોય છે અને જે કાન્યકુબ્જ(કનોજ) માં થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કોણરહિત, ૮૦ તથા હાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાશ જણાય છે જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ ૭૩ સ્નિગ્ધ કિંચિત્ નીલવર્ણ કસોટી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ

એક માટલીમા વાલુકાયંત્ર ભસ્મ કરેલો ટંકણખાર સારી રીતે ચોપડી મા સુરોખાર શેર ૧ નાખી બીજી માટલી તેના ઉપર ઢાંકી મજબુત કપડમાટી ... ચૂલા ઉપર મુકી નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલી ઉંચી ઉપડી ન આવે મા- તે ઉપર ઘણો ભાર (પત્થરનો) મૂકવો એટલે તેની સારી ભસ્મ થશે. આ એક રસના દુકાનનો અનુભવ છે

જાણવુ. સુવર્ણમાક્ષિક—સ્વાદુ, કડવુ, વૃષ્ય, રસાયન અને ચક્ષુષ્ય છે, તથા ક્ષિગવર્તી, કંડરોગ, પાંડુ, મેહ, વિષ, ઉદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, વિષ, કંડુ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. શોધન.—(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલાપર કડાઇમા મૂકી, તેમા લીંબુનો તથા મહાળુંગનો (બીજોરાનો) રસ નાખી પચન કરવુ અને લોખંડની કડછી અથવા તવેતાવડે ચુંટવુ વાસણ ગતુ દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયુ સમજવુ. (૨) એરંડાનુ તેલ:—બીજોરાના રસમા કિંવા કેળના, કાદાના પાણીમા સુવર્ણમાક્ષિક બે ઘટિકા પચન કરવુ, અથવા તપાવી ત્રિફળાના કાઢામા બોળવુ એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—(૧) સુવર્ણમાક્ષિકનુ ચૂર્ણ, કળથીનો કાઢો, છાશ અને બકરીનુ મૂત્ર, એ સર્વ લોઢાની કડાઇમાં નાખી લોખંડની કડછીવડે હલાવી ઘુંટવુ એટલે ભસ્મ થાય છે (૨) સુવર્ણમાક્ષિકનુ ચૂર્ણ કરી કલેડામા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લીંબુનો રસ વાર વાર નાખી લોઢાની કડછીવડે બે પહોર સુધી ઘુંટવુ લાલ દેખાવા લાગે એટલે ભસ્મ તૈયાર થઇ એમ સમજવુ સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, મરી અને ઘી, એ અનુપાનો સાજવા ઉપયોગ—(૧) આખોમા ધોળાં ફુલા પડે છે તે ઉપર—સુવર્ણમાક્ષિક મધમા કિંવા દૂધમા ઘસી અંજન કરવુ (૨) પાંડુરોગ, કમળો, વાત પિત્ત અને હલીમક ઉપર:—. વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ મધ અને લીંડીપીપરમા આપવી (૩) ક્ષીણતા સ્વપ્નાવસ્થા, જીર્ણજ્વર, મસ્તકશૂળ, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ માખણ અને ખડીસાકરમા અથવા મધ અને ખડીસાકરમા આપવી

૫૫—સોનું.

શોધન.—(૧) ઉત્તમ સોનાના પતરા કરી અગ્નિમા તપાવી તલનુ તેલ, છાશ, કાંજી ગોમૂત્ર, કળથીનો કાઢો અને ત્રિફળાનો કાઢો એ પ્રત્યેકમા ત્રણ ત્રણવાર બોળવા એટલે શુદ્ધિ થાય છે એ રીતે રૂપુ, તાબુ આદિ સર્વ ધાતુની શુદ્ધિ કરવી. (૨) સોનુ અગ્નિ ઉપર પાતળુ કરી કાચનારના રસમા ત્રણ વાર રેડવુ એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ:—(૧) સપૂર્ણ ધાતુના પતરા કરી તે પતરાના ભારોભાર પારો અને ગંધકની કજ્જલી લઇ, તે પતરાના મધ્યોમધ્ય મૂકી વાલુકાયત્રમા પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ઘટિકા પચન દીપ્તાગ્નિ આપવો, એટલે સુવર્ણાદિક સપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે (૨) પારો અને ગંધક સમાન ભાગ લઇ કાચનારવૃક્ષની છાલના રસમા ખરલ કરી બારિક કજ્જલી કરી, તે કજ્જલીના સમભાગ સોનાના પતરાને કજ્જલીનો લેપ કરવો. પછી કાચનારની છાલ વાટી, તેનો કલ્ક કરી તેની બે કુલડીઓ કરવી. તેમા એક કુલડીમા તે સોનાના પતરા મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાકી સાધો મેળવી લેપ કરી, એક ગોળો કરી માટીના કોડીયામા મૂકી બીજુ કોડીયુ તે ઉપર ઢાકી, કપડમાટી કરી સૂકવી, ત્રણ છાણાનો મોટો તેજ અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિપુટ આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભસ્મ તમામ રોગો ઉપર યોજવી. આજ પ્રકારે ક્ષયમારી,

જાણુ અને મનશીલમા પણ સાનાની ભસ્મ થાય છે (૩) મનશીલ અને સિંદૂર સમભાગ લઈ બારિક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમા ખરલ કરી ગરમીમા સુકવવુ, એ પ્રમાણે સાત પુટો ને ચૂર્ણને દઈ, પછી સાનાના રસ કરી તેના સમભાગ ચૂર્ણ તેમા નાખી, મેળવી, નહિ જેવુ થાય ત્યા સુધી બુમળીવડે અતિશય ફુકી, ફરી તે રસમા ચૂર્ણ નાખી ફરી ફુકવુ આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે **સુવર્ણભસ્મના ગુણ**.*—સુવર્ણભસ્મ કાન્તિકારક, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ટ જ્વર, પડવ અને સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે નિત્ય સુવર્ણભસ્મનુ ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દૃઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્વ ભગ કરે છે **સોનાના વર્ક**:—સપૂર્ણ વિષ, શૂળ અને અમ્લપિત્તના નાશક અને હૃદયને પ્રિય પુષ્ટિકારક છે તથા ક્ષય, વ્રણ, અગ્નિમાદ્ય, હેડકી, આનાહવાયુ અને રહેલા કફનો નાશ કરે છે અને સર્વદા નેત્રોને પ્રિય તથા કોઈ પણ રોગ ઉપર અનુપાન યોજી લેવાથી સપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે **સુવર્ણભસ્મના અનુપાનો**:—(૧) એક કે બે ચણોઠી ભાર સુવર્ણભસ્મ ત્રિકટુ અને ઘીમા લેવાથી, ક્ષય, અગ્નિમાદ્ય, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે ધાતુને વધારે છે તેમજ તે બળકર, પાડુનાશક અને પથ્યકારક છે તથા સર્પવિષ સપ્રાણ વિષ તથા સગ્રહણીનો નાશ કરે છે એ દૂધમા લેવાથી બળ આપે છે સાટોડીમા આપોને હિતકારક, ઘીમા આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે વજ સાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેસરમા લેવાથી કાન્તિકારક દૂધમા આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિષી સાથે આપવાથી વિષનાશક, અને સુઠ, મરી તથા લવગમા આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે **પથ્યાપથ્ય**.—દૂધ તથા સાકરમા યુક્ત સ્નિગ્ધ અને ચીકણા એવા અન્ન વલીપલિત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય ગણવી વળી જેના નામનો આદ્યાક્ષર ક હોય એવા અનાજ, શાક અને માસ એ સાનાની ભસ્મ ખાનારે તજવા

૫૬—સોમલ.

સોમલ બે પ્રકારનો છે ધોળો અને પીળો તેમા ધોળો શખ જેવો હોય છે, તેને શખીઓ સોમલ પણ કહે છે પીળો હાડમના વર્ણ જેવો હોય છે ધોળો સોમલ કૃત્રિમ હોય છે તથા પીળો પર્વતમાથી થાય છે પીળો સોમલ ઘણો મોઘો હોય અતિ વિકારી છે સોમલ પ્રાણઘાતક છે એટલા માટે અજ્ઞાનીના હાથમા કદિ પણ આપવો નહિ × **સોમલ**:—પારદબધક સ્નિગ્ધ દીપક, લોહભેદક

* અપક્વ અને અશુદ્ધ સોનુ બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, ઘણા રોગોને ઉપજાવે છે અને મૃત્યુ પણ કરે છે એના વિકારની શાન્તિને માટે ત્રણ દિવસ સુધી હરડેમા સાકર ખાવી

× સોમલને તાદળજાના રસમા ગોલાયત્ર શેકી વગણુ ચીરી તેમા તે નાખી ... કરી કપડમાટી કરી ભઠ્ઠી કરવાથી ભસ્મ થાય છે તે યોગ્ય અનુપાનથી રતિ ... થી ... સુધી આપવી

વીર્યકારક તથા કાંતિવર્ધક છે અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્ત ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસ્રાવ, મૂર્છા, અનેક વેદના બહુ વ્યાધિ તથા તૃષાને કરે છે. **શોધન:**—(૧) તાદળજાના રસમાં દોલાયંત્રવડે મંદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાંજીમાં અથવા ટંકણખારમાં કિંવા ગાયના દૂધમાં સોમલ દોલાયંત્રવડે બે ઘટિકા પર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **સત્વપાતન**—અન્ને સોમલ આમ્લવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોમૂત્ર, ગેરૂ અને ચીમલમાં એકત્ર કરી અગ્નિની આંચ દેવી એટલે તેનું સત્વ પડે છે. **મારણ**—(૧) ચંદનબટવાના રસમાં સોમલ ૩ દિવસ ભીંજવી રાખી, ચંદનબટવાની લુગદીમાં મૂકી પાંચ કપડમાટીનાં પટ કરી, તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી મ્હોડું બંધ કરી ત્રણ પહોર સુધી આંચ આપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખાભાર ખાવા આપવી. (૨) સોમલ, કુંવીના રસમાં ૧ દિવસ પલાળી રાખી, કુંવીની લુગદીમાં મૂકી વાલુકાયંત્રમાં સિદ્ધ કરવો. સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે. તેજ ઔષધમાં યોજવી એ વાત, કફ શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી **ઉપયોગ**—(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—સોમલ ઘીમાં ઘસી લેપ કરવો અને થોડો શેક આપવો. (૨) **વીંછીના વિષ ઉપર**—સોમલ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૩) **ચાંદી, દાદર અને ચામડીની કાળાશ ઉપર**—સુખડ ઘસી તેમાં સોમલ ઘસી ચોપડવો

૫૭—સંચળ.

એ જમીનમાંથી મળે છે એનો રંગ રાતો હોય છે **સંચળ:**—રેચક, ખારો, તીખો, લઘુ, અગ્નિવર્ધક, ભેદક, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, ઉદ્ગારશુદ્ધિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મલસ્તંભક છે, અને જડતા, ઉર્ધ્વવાત, ગુલ્મ, આમ, શૂળ, આનાહ અને અરોચકનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **અજીર્ણ ઉપર**—સંચળ આદુ અને લીંબુના રસમાં આપવો. (૨) **શૂળ ઉપર**—સંચળ ઘીમાં આપવો (૩) **મલશુદ્ધિ ઉપર**—સંચળ અજમામાં આપવો અથવા અજમો સુંઠમાં આપવો.

૫૮—સાંભરલુણ.

એ સાંભર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. **સાંભરલુણ:**—દીપન, ઉષ્ણ, કોઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, કિંચિત્ ખાટું, અગ્નિવૃદ્ધિ, પાકકાળે તીખું,

---

સોમલ અને શંખજીરૂં બન્ને દેખાવમાં એકજ સરખા હોય છે. તેની પીછાણ એ છે કે સોમલની ભૂકી દેવતા ઉપર નાખવાથી દેવતા ઉપર પીળો ડાઘ પડે છે અને શંખજીરાનો પડતો નથી.

યાદ રાખવું કે સોમલનો ધૂમાડો આંખને લાગવાથી માણસ નેત્રાંધ થાય છે.

તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક ભેદક, વ્યવાયિ, કફનાશક તથા સૂક્ષ્મ છે અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**ગુલ્મ, વાત, અરોચ, અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર**—આમળાનું અને ગોળને ગરમ પાણીમાં આપવું

૫૯—સિંદૂર.

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે વિલાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાના મોટા મોટા કારખાના છે સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાના ઔષધોમાં ક્યાંય પણ કહેલો નથી ×એ લેપાદિ કામમાં ચાલતું હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર નાના પાષાણોમાં રહેલ ન પાકેલ સુરખ લાલ થાય છે તેને **ગિરિસિંદૂર** કહે છે આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં ઘણીજ ભિન્ન જાતનું છે **સિંદૂર**—તીખું કડવું ભગ્નસંધાનકારક, વર્ણકારક તથા ઉષ્ણ છે અને કંડૂ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ટ, ત્વગ્દોષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે **ગિરિસિંદૂર**—ત્રિદોષશામક ભેદક, પારદબંધક, રંગે અગ્નિ જેવું આંખને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતાવહ છે **ઉપયોગ**—(૧) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપર**—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું (૨) **ખાજણી ઉપર**—સિંદૂર ચોપડવું (૩) **ગુમડું, જખમ, ભગંદર, ખસ અને ઉપદંશ ઉપર મલમ**—સિંદૂર ૩ તોલા મુરદારશીંગ ૩ તોલા મોરથુથુ ૧ તોલો મીણ ૧ તોલો અને તલનું તેલ તોલા એમાંથી તલનું તેલ અને મીણ ગરમ કરી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટી લગાડવી. (૪) **સિંદૂરનો કાળો મલમ**:—સિંદૂર ૧૦ તોલા મીણ ૭॥ તોલા અને મીઠું તેલ ૯ તોલા લઈ પ્રથમ મીણ અને તેલ એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું મીણ ઓગળે એટલે તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળીવડે હલાવવા માંડવું એટલે કેટલીકવાર તેમાંનું સિંદૂર કાળું થાય છે પછી તે મિશ્રણને ઉભરો આવવા માંડે છે. એવા ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી સળીવડે તેના બે ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ચામડીવડે ગોળી વાળી જોવી અને જો તે તેવું ન થાય તો તે મિશ્રણ ગાઢું થાય ત્યાં સુધી તેમજ ઘુંટતા રહેવું દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટી આપવાથી વ્રણ જલદી

× બાળકોને જ્યારે દાંત આવતા હોય ત્યારે દાંતીનું ગળું પડી તેનાથી બાળક ઝાડાના દરદમાં સપડાય થાય છે ત્યારે તેને ગાયની છાશમાં થોડું સિંદૂર નાખી પાવાથી આરામ થયાના ઘણા દાખલા અમારી નજરે આવ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ લીંબુની ચાર ઉભી ચીરીઓ જુદી ન પડી જાય તેવી (અથાણાની) રીતે કરી તેપર થોડું સિંદૂર ભભરાવી દેવતા ઉપર મેકીને જ્યારે તે સીજાઈ જાય ત્યારે તેનો રસ નીચોવી થોડો પાવાથી બાળકનો તો શું પરંતુ અમે તેવાજ મોટા માણસનો પણ સન્નિપાત પ્રમાણે વહેતો ઝાડો એકદમ બંધ થાય છે

બરાઈ આવે છે (૫) ઢોરનું શીંગડુ ભાગી ગયું હોય તો:—તેલ, સિંદૂર અને માજુમના ફેરા એકત્ર કુટી બાંધવા, કિંવા થોરનો રસ ૧ શેર, તેમાં ૮ તોલા સિંદૂર નાખી શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું

૬૦—સિંધાલુણ.

સિંધાલુણ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો વર્ણ ઘણોજ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે જ્યાં મીઠું વર્જ્ય કરવું એવી પથ્ય હોય ત્યાં સિંધાલુણ થોડું ખાવા આપવું એ પથ્યકર છે સિંધવ:—રુચિકર, રૂક્ષ, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ સ્વાદુ લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હૃદ્ય ત્રિદોષનાશક, વ્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**— (૧) **શીત પિત્ત ઉપર:**—સિંધવ ઘીમાં અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું, અને કેટલીકવાર ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું (૨) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમાં સિંધવ નાખી કોકરવણું કરી કાનમાં નાખવું (૩) **કર્ણમૂળ ઉપર**—બેટીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાખવો. (૪) **ઉલટી ઉપર:**—સિંધવ ઘીમાં ખરલ કરી આપવો (૫) **ઉરસ્તંભ ઉપર**—ગોમૂત્રમાં સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની બાફ આપવી. (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર**—ગાયના ઘીમાં સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—સિંધવ અને સ્વડામગના બિયા કાંજીમાં વાટી મસાને લેપ કરવો, એટલે મોડ ગરી પડે છે. (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપર**—કુવારના રસમાં સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો

૬૧—હરતાલ.

હરતાલની ગણના ઉપરસમાં છે ફટકડી અને અભ્રકમાંથી હરતાલ થાય છે હરતાલ આઠ પ્રકારની છે એ સર્વમાં ગોદંતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી, આ વયસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકીત, અભ્રક જેવાં પતરા છુટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ, એ રસાયન વિષે ઉત્તમ ગુણકારક છે. જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમાં સત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ. એ સ્ત્રીઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધ હરતાલ**—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે તથા કુષ્ઠ, કફરોગ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ હરતાલ**—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ વાયુ, મેહ, તાપ, ફોલ્લા તથા અંગનો સંકોચ, એ વિકારો કરે છે * **શોધન**—હરતાલના બારિક કકડા કરી તેની કપડામાં પોટલી બાંધી દોલાયંત્રમાં ખાટી કાંજીમાં એક પહોર પર્યંત શીજવવી, તેમજ કોળાના રસમાં એક પહોર, તલના તેલમાં એક પહોર અને ત્રિફળાના કવાથમાં એક પહોર શીજવવી, એટલે શુદ્ધ થાય

* ભુરા કોહળાનો રસ અથવા કડવી નાઈ (નાકુલી) નો રસ અથવા જીરૂં અને સાકરનું સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

૭ **હરતાલ ભસ્મઃ**—(૧) શુદ્ધ હરતાલ એકવીસ દિવસ પીપરના રસમાં ખરલ કરવી, તથા ગોળો કરી પીપળાની રાખવડે અર્ધા ભરેલા માટલામાં તે ગોળો મૂકી, પછી મ્હોડા પર્યંત તેજ રાખ ભરી ઉપર ઢાંકણું બેસાડી કપડમાટી કરી હજાર છાણાંનો પુટ આપવો, એટલે ચાર પહોરમાં ભસ્મ થાય છે એ ભસ્મ તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતાં ધૂમાડો નીકળતો નથી અને ગુણવાળું થાય છે (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ અને બે ભાગ જવખાર લઈ, માટલામાં આમલીની કિંવા પીપળાની રાખોડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અર્ધો જવખાર ભરવો તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુનઃ જવખાર ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંઠ પર્યંત ભરી, મુખ ઉપર ઢાંકણું મૂકી, કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવું અને ચાર પહોર અગ્નિ કરવો એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે જે હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઈ એમ સમજવું તે ધૂમાડા સહિત જણાય તો તે કાચી જાણવી (૩) હરતાલ ૨ ભાગ, પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી, ધોળી સાટોડીના રસમાં ખરલ કરવાં. સુકાયા પછી તેની ટીકડી કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી સંધિલેપ કરવો અને ગજપુટ આપવો. એટલે સુંદર ભસ્મ થાય છે એ ચોખા જેટલી આપવી (૪) શુદ્ધ હરતાલ કુંવાર, નાગણ અને દહીંમાં ત્રણ ત્રણવાર ઘૂંટી ગોળો કરી સુકવવો પછી માટલામાં છ આંગળ મીઠું ભરી તે ઉપર હરતાલ લોખંડની દાબડીમાં ભરી, બત્રીસ પહોર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) સુમાનવડે અગ્નિ કરવો એટલે ચૂના જેવી ભસ્મ થાય છે એ ચોખાભાર માત્રામાં આપવાથી વાતરક્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે

હરતાલસત્વપાતન—(૧) હરતાલ તથા લાખ રાળ, નલ સરગવાની છાલ, ટંકણખાર મીઠું અને ગોળ એ પદાર્થો હરતાલ નિમ્મે ભાગ લઈ તેમાં હરતાલ ખરલ કરી સાંકડા કુલડીનું મ્હોડું બંધ કરવું તથા પાતાળયંત્રવડે પુટ દેવા એટલે સત્વ નીકળે છે (૨) હરતાલ અને ટંકણખાર, બેમનું ઘી મધ અને કળથીના કાઢાની ભાવના આપી તે હાંલ્લીમાં ભરી, તે ઉપર સછિદ્ર ઢાંકણું બેસાડી સંધિલેપ કરવો અને છિદ્રને નળી બેસાડવી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો નળીમાંથી ધોળી ધૂમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો પછી ઉપરની થાળી કાઢી સત્વ લેવું (૩) નેપાળાના બીયા અને એરંડામાં હરતાલ ખરલ કરી શીશીમાં ભરવી, અને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સિદ્ધ કરી શીશીના કંઠસ્થિત સત્વ લેવું **હરતાલસત્વ** દુસાધ્ય વાતરક્ત ઉપર એક ચોખાભાર આપવું તથા પથ્યને માટે ચણા અને ઘી યોજવું એટલે ચાર દિવસમાં રોગવર્જિત થશે **હરતાલભસ્મના અનુપાનોઃ**—અર્ધી ચણોઠીભાર હરતાલભસ્મ છ વાલ ખડીસાકરમાં લેવાથી એંશી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, ૨૦ પ્રમેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે હરતાલભસ્મ એક ચણોઠીભાર ગળોના કાઢામાં લેવાથી ઉપદ્રવયુક્ત વાતરક્ત અને ૧૮ કોઢનો નાશ કરે છે હરતાલભસ્મ વછનાગ અને જીરામાં અપસ્માર ઉપર, આમળાહળદરમાં રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રફળમાં જલોદર ઉપર દેવદાલી (કુકડવેલ) ના રસમાં ભગંદર ઉપર અને ફિરંગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ, દ્રુ, પામ, ખેલસા, વાતરક્ત સંબંધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને વ્રણ ઉપર

અનુપાન પરત્વે આપવી. જ્વર, ક્ષય તથા પાંડુ રોગને માટે ખડીસાકરમાં આપવી. વાયુ, શૂળ અને બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર આદાના રસમાં આપવી સન્નિપાત, અર્ધાંગ વાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુપાનમાં આપવી. નિર્બળ માણસને આમળામાં ક્ષય ઉપર પાનમાં, વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલા પાન સાથે, ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે, નપુંસકતાઈ (નિર્બળતાને) તે માટે નગોડ સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાના ફૂલમાં અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે વાયુ ઉપર આદાના રસમાં, પ્રમેહ ઉપર તુળસીના રસમાં, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમાં, શૈત્ય ઉપર કેસર અને જાવત્રીમાં, અગ્નિમાંદ્ય ઉપર મધ અને લીંડીપીપરમાં, સ્તંભનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની સાથે અષ્ટાદશ કુષ્ટ ઉપર નિગુડી સાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે આપવી **પથ્ય:**—ઘી, ભાત અથવા ગાયનું દૂધ **ઉપયોગ**—(૧) **વીંછીના વિષ ઉપર**—હરતાલ અને નવસાગર પાણીમાં વાટી લેપ કરવો અથવા એની ગોળી કરી તે ઘસી ચોપડવી એટલે વેદના તત્કાળ નાશ થાય છે. (૨) **કર્ણકીટ દૂર થવા માટે**—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ગંડમાળા અને ગલગંડ ઉપર**—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો (૪) **નિર્લોમીકરણ**—હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો (૫) **ખોડા ઉપર**—હરતાલ અને કળીચુનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—થુરીઆના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો, એટલે મોળાયુક્ત વાતાર્શનો નાશ થાય છે

૬૨—હિરાકસી.

હિરાકસીની ઉપરસમાં ગણના છે હિરાકસી વાલુક અને પુંપવાલુક એમ બે પ્રકારની છે હિરાકસીનો રંગ લગારેક ધોળો અને નીલ (કાળુ, મળીવરણું) હોય છે જે કિંચિત પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. **હિરાકસી**—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તુરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે, અને વિષ, વાયુ, કફ, વ્રણ, શ્વેતકોઢ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે **શોધન**— હિરાકસી એકવાર ભાંગરાના રસમાં પચન કરવી એટલે શુદ્ધ થાય છે **મારણ**—ગંધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ગંડમાળા ઉપર**—હિરાકસી અને ભિલામો અથવા હિરાકસી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વ્રણકૃચ્છ્ર** (વ્રણને ખણ-વાળવાથી ફોલ્લાઓ થાય છે તે) **અને અક્ષિપતન** (આંખોની ગુહા ન ધોવાથી તેમાં કંડુ ઉત્પન્ન થઈ ફોલ્લીઓ થાય છે તે) **ઉપર**—હિરાકસી, ગોરોચન, મોરથુથુ, હરતાલ અને રસાંજનનો લીંબુના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **પાંડુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અરોચક, શૂળ અને સંપૂર્ણ નેત્રરોગ ઉપર**—હિરાકસીની ભસ્મ, ત્રિફળા અને મરી એકત્ર કરી તે ૦। તોલો ઘી અને મધમાં એક મહિનો આપવું

૬૩—હિંગળોક.

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ—શુદ્ધ પારો ૬ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના વાસણમાં કજ્જલી એકઠી કરી તેના કકડા કરી કાચની શીશીમાં ભરી તેને એક આંગળ કપડમાટીનો લેપ કરી છાંયામાં સૂકવવી, વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવા પછી પાંચ દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો તે હિંગળોક ઘણો ઉત્તમ હોય છે. **શોધન**—(૧) હિંગળોક ખલમાં નાખી મેંઢીના દૂધના સાત પુટ તથા લીંબુના રસના સાત પુટો એવા આઠ પુટો આપવા એટલે હિંગળોક શુદ્ધ થાય છે (૨) હિંગળોક આદાના રસમાં સાતવાર મોટા લીંબુના રસમાં સાતવાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સૂકવવું એટલે નિર્દોષ થાય છે **મારણ**—(૧) એક નાળ રગતાળની જૂની હાંડીઆમાં નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગળોકનો કાંકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો તથા તેની આસપાસ આમાં લવણ પાથરવું. પછી તે ચૂલા ઉપર મૂકી મંદાગ્નિવડે ઘટિકા પચન કરવું પછી ઉતારી વાટી રાખવું. તે પાનમાં એક રતી ભાર આપવું આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે એ પાંડુ રોગ ક્ષય તથા સર્વરોગ ઉપર આપવી (૨) હિંગળોકના ચણા જેવડા કટકા કરી ચક્રાતના અથવા ઓખરના વાસણમાં નાખી સળગાવવા તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેંઢીના દૂધવડે દશ વાર આકડાના દૂધવડે દશ વાર કામવગવડે દશ વાર, કપિલાવડે પાંચ વાર અને કુંવારવડે ૧૦ વાર એવી રીતે વાસણમાં ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે આ તૈયાર હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે એ અનુપાનવડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. **હિંગળોક**—કડવું, તુરૂ અને તીખું છે, તથા નેત્રરોગ, કફ, પિત્ત કિલાસ કોઢ જ્વર કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **ઉપદંશ ઉપર.**—આકડાના મૂળની છાલ અને હિંગળોકની ધૂણી ત્રિકાળ આપવી એટલે ચાંદી તથા નાળા ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) **ખસ ઉપર**—કમળકાકડી અને હિંગળોકની ધૂણી આપવી.

औषधीक्रिया

રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ, અર્ક, આસવ, અંજન, તૈલ, ઘૃત, ક્ષાર, મલમનો વિધિ, ગુણ તથા ઉપયોગ ઇત્યાદિ.

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मणाम् ॥
कुर्यात्संयोगविश्लेषान् कालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ १ ॥

૧—રસાયન.

(૧) રસોપયોગી વિષયો.

૧ **અગ્નિના પ્રકાર:**—રસાયનોને માટે ધૂમ્રાગ્નિ, દીપાગ્નિ, મંદાગ્નિ, મધ્યમાગ્નિ, ખરાગ્નિ અને ભડાગ્નિ એમ છ પ્રકારનો અગ્નિ છે. જે લાકડાં અગ્નિ આપવામાં વાપરવાં, તે ઝાડીમાં સારાં સુકાયલાં, મુઠીમાં આવી શકે તેવાં જાડાં અને ખેર આદિકનાં હોય તેને **કાષ્ઠમાન** એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે જાડાઈ વગેરેમાં યોગ્યતાવાળાં કહે છે. જ્વાળા નહિ નીકળતાં જે અગ્નિમાંથી માત્ર ધુમાડો જ નીકળે તેને **ધૂમ્રાગ્નિ** કહે છે. મુઠીમાં આવી શકે તેટલા જાડા લાકડાની આઠમા ભાગની ચીરીને સળગાવી જે અગ્નિ કરે તે **દીપાગ્નિ**; અને ચોથા ભાગની ચીરીવડે જે અગ્નિ કરે તેને **મંદાગ્નિ** જાણવો. એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે સળગાવીને કરેલા અગ્નિને **મધ્યમાગ્નિ** અને એવી પાંચ ચીરીઓ સાથે સળગવા મૂકીને કરેલો અગ્નિ તે **ખરાગ્નિ** છે, એ સર્વ કામમાં યોગ્ય છે. વળી જે અગ્નિથી પાત્રના મથાળા સુધી ચોતરફ જ્વાળાઓ પ્રસરે તેને **ભડાગ્નિ** જાણવો.

૨. **પુટ આપવાના પ્રકાર:**—૧. લાંબો, પહોળો અને ઉંડો બબ્બે હાથ ખાડો ખોદી તેમાં અડધાં અડાયાં છાણાં ભરી તેના ઉપર કપડમાટી કરેલ શરાવ અથવા મુસ ગોઠવી, ઉપર છાણાં ભરી પુટ આપે તે **મહાપુટ**. ૨ દોઢ હાથ લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે **ગજપુટ** અથવા **માહીષપુટ**. ૩ એક હાથ જેટલો લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી તેમાં પુટ આપે તે **વરાહપુટ**. ૪ એક વેંત લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે **કુક્કુટપુટ**. ૫ વેંતભર ખાડામાં માત્ર સાત અથવા આઠ છાણાં મૂકી પુટ આપે તે **કપોતપુટ**. ૬ ભૂમિ ઉપર છાણાંનો અડધો ચૂરો (ગુવર) નાખી તેના ઉપર શરાવ ઇત્યાદિ રાખી, ઉપર બાકીનો ગુવર નાખી ઢાંકીને ઉપર અગ્નિ

આવે તે **ગોબરપુટ.** આ પુટમા ખાડાનુ અને ગુવરનુ પ્રમાણુ નથી, માટે મૃદુ અથવા કઠિન દ્રવ્ય હોય તેના પ્રમાણમા ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડાયા છાણામા પુટ આપવા. ૭ માટીની ગાગર લઇ તેને હાથની આગળી આવે તેવા ૮૦ થી ૫૦ કાણા પાડી નમા અડધા કોલસા ભરી તેના ઉપર કપડમાટી કરેલુ શરાવ અથવા મૂસ રાખી તેના ઉપર બીજા કોલસા નાખી માટીના અથવા ઈટના ચુલા ઉપર ગોઠવી સળગાવવુ અને એ અગ્નિ ત્રીજા દિવસે ઠરી ગયા પછી માટેનુ ઔષધ કાઢી લેવુ, તેને **કુંભપુટ** કહે છે

યંત્રો.

૧ **ડમરૂયંત્ર:**—(૧) નીચેનુ માટલુ નાનુ અને ઉપરનુ એનાથી અમાપ મોટુ એવા બે માટલા લાવી તેની અંદર અને બહાર ખડીનો અથવા ગોપીચંદનનો આના લેપ કરી સુકાવી નાખવા પછી નાના માટલામા લીબુના રસમા મર્દન કરેલ હિંગળોક નાખી તેના ઉપર મોટી માટલી ઉંધી વાળવી, અને બન્ને માટલીઓના મોઢાના સાધાને ચુનો ૧ ભાગ અને ઘઉની કણક બે ભાગ લઇ પાણીથી એકત્ર કાલવી તે વડે ચોકસીથી બંધ કરવા અથવા ગોપીચંદનથી કપડમાટી કરવી એને **ડમરૂયંત્ર** કહે છે આ યંત્ર ચુલા ઉપર ગોઠવીને નીચે ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો અને ઉપરના માટલાના તળીયાપર ભીજવેલા લુગડાની આઠ કે નવ પટ કરવી ઘડી ઘડી તે સુકાઈ ન જાય તેટલા માટે વખતો વખત તેના ઉપર પાણી નાખતા જવુ સુકાવા દેવુ નહિ એટલે હિંગળોકમાથી પારો ઉડી ઉપરના મટકાના તળીયાને જઇ ચોટે છે તેને યુક્તિથી કાઢી લેવો આજ પ્રમાણે નાના યંત્ર કરીને કપૂરના ફુલ પાડવા, પરતુ નીચે ચુલામા બળતણના બદલે ધીમા ભીજવેલા છાણા સળગાવવા એટલે ફુલ સારા પડશે

૨ **ઊર્ધ્વનલિકાયંત્ર.**—એક તપેલામા ઔષધો નાખી તેના મ્હોડા પર ઢાંકણુ વચ્ચેવચ્ચ અંગુઠા જેવડા છિદ્રવાળુ મજબૂત બેસાડી તે છિદ્રમા નળી બેસાડી તે તપેલુ ચુલા ઉપર મુકી નીચે તાપ કરવો અને તે નળીનો બીજો છેડો વાસણ તરફના છેડા કરતા નીચો રહે તેમ કરીને તે બીજા છેડા નીચે ખુલ્લા મુખવાળુ એક બીજુ વાસણ મુકવુ. નળી વાટે તે વાસણમા અર્ક પડે છે તે અર્ક ઉપર તેલ તરી આવે છે, તેને **અત્તર** કહે છે

૩ **વાલુકાયંત્ર:**—ગોળ આતસી (અગ્નિ સહન કરે તેવી) શીશી લાવી ગોપીચંદનની માટીથી સાત કપડમાટી કરવી પછી પહોળા મ્હોડાનુ માટીનુ હાડલુ લઇ તેના નીચે છિદ્ર પાડવુ, અને જે રસાયન કરવાનુ હોય તેની કાજળી તે આતસી શીશીમા નાખી તે શીશી તે હાડલામા છિદ્ર ઉપર સીધી ઉભી પકડી રાખીને, તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા ઘઉના લોટના લોદાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે સાંધવી પછી મીઠા પાણીની એટલે નદીની (સમુદ્રકિનારા નહિ) રેતી શીશીના ગળા સુધી ચોતરફ ભરવી અને તે હાડલુ ચુલા ઉપર ચઢાવીને જેવો અગ્નિ કહેલો હોય તેવો તેની નીચે કરવો શીશીમા કાજળી સુકીજ ભરવી, લીલી અથવા ભીંજાવેલી નહિ ભરવી

૪ ભૂધર યંત્ર.—સવા હાથ ચારે ખુણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેંતની ચારે ખુણે સરખી એવી નાની ખાડી કરી, તેમા ઔષધ નાખેલો સરવો અથવા મુસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આગળ માટી અગર રેત તેના ઉપર પાથરી બાકીના ભાગમા છાણા નાખી અગ્નિ આપે તે **ભૂધર યંત્ર.**

૫ દોલા યંત્ર.—ઔષધીને મિશ્ર પારો લઇ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેટી પછી તેની લુગડાથી પોટલી બાંધવી, અને એક મજબૂત સળી લઇ તેને માટલાના મ્હોડા ઉપર આડી મૂકવી. એ સળીની વચ્ચોવચ્ચ દોરા બાંધી તેને બીજે છેડે તે પોટલી એટલે ઉંડે ટાંગવી કે જેથી માટલામાના પદાર્થમા તે પોટલી બુડેલી રહે. પછી તે માટલુ ચુલા ઉપર ચઢાવી કહ્યુ હોય તે રીને અગ્નિ આપવો, એને **દોલા** અથવા **સ્વેદન** યંત્ર કહે છે

૬. ગર્ભ યંત્ર:—અર્ક કહાડવાનો હોય તો એક વાસણમા પ્રથમ ઇંટ મૂકીને પછી તેના ઉપર વાટકી મોકવવી. અને આજુબાજુ વાસણમા તે તે ઔષધો નાખીને તે વાસણના મ્હોડા ઉપર પાણીના ઘડિયાળ જેવી બીજી વાડકી ચત્તી ઢાંકી, માટી લગાડીને સાંધો બંધ કરવો તે પછી તે ચત્તી વાડકીમા પાણી નાખી યંત્ર ચુલા ઉપર મકી નીચે અગ્નિ કરવો પછી ઉપરની વાડકીમાનુ પાણી તપી જાય તેમ તેમ તેને ઉલચી નાખતા જઇને બીજુ ટકુ પાણી તેને બદલે ભરી મકતા રહેવુ એમ કરવાથી ઉપરની વાડકીને તળીએ વરાળના જેવા બિંદુ જામીને યંત્રની નીચેની વાડકીમા તે અર્ક અથવા તેલ રૂપે ટપકશે

૭ પાતાળ યંત્ર—એક હાથ લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી તે ખાડામા એક વાસણ ગોઠવવુ અને એક બીજા વાસણમા જોઇએ તે ઔષધો નાખી તેના મો ઉપર છિદ્ર પાડેલુ કોડીયુ મજબૂત બેસાડી સાંધો કપડમાટીથી બંધ કરવો, અને કોડીયાનુ છિદ્ર ગોળાથી બંધ કરવુ પછી સુકાયા પછી તે વાસણને નીચેના હાંડલા ઉપર ઉંધુ વાળી બંને વાસણો વચ્ચેની સંધી ચુના તથા લાટવડે મજબૂત બંધ કરવી. પછી ઉપરના માટલાના ગળા સુધી પહોંચે તેટલા ઉંચા સુધી તે બંને વાસણોની આસપાસ માટી ભરવી અને મટકા અને ઉપલા વાસણની પીઠ પર અગ્નિ કરવો, એટલે તેમાના ઔષધોનુ તેલ નીકળી કોડીયામાના છિદ્ર વાટે નીચેના વાસણમા આવી પડશે આ યંત્રને **પાતાળ યંત્ર** કહે છે (આનાથી ધુપેલ આદિ તેલ તૈયાર થાય છે)

૮. તેજોયંત્ર (લંબક).—એક તપેલુ ઉંચા ગળાનુ લઇ તેમા અર્ધા સુધી ઔષધો નાખી તેમા કહ્યા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મ્હોડા ઉપર બે નળીઓનું લંબક મૂકી પછી તેના સાંધા લાટ તથા ચુનાથી મજબૂત બંધ કરવા. પછી ચુલા ઉપર મૂકી હેઠે ધીમા તાપ લગાડવો. ઉપરના લંબકમાથી ઉનુ થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી બીજુ ટાઢુ પાણી નાખતા જવુ નીચેની માટલીના નીચે મોટા મ્હોડાનો શીશો રાખી તેમા અર્ક પડે તે લેવો. આ યંત્રને **લંબક** પણ કહે છે કોઇ એને **નલિકા યંત્ર** અને સરપોસ પણ કહે છે.

(૨) રસ.×

૧ બોળબદ્ધરસ.—પારો, ગંધક, બોળનું સત્વ એ સમાન ભાગે અને રતનબોળ (હીરાબોળ) ત્રણ ભાગ લઇ ભીમરાજના રસમાં અગર કલાકમાં ખરલ કરી ગોળીઓ વાળવી. **પ્રમાણ અને અનુપાન.**—ચારથી આઠ રતિ, માખણ અને સાકરમાં. **ગુણ:**—તત્કાળ **ઉપયોગ**—નાક, બાહ્ય જનનેંદ્રિયમાં અને ગુદામાંથી થનાર રક્તસ્રાવ, એના સેવનથી શાંત થાય છે. રક્તપિત્ત, ધોળો આમ, અત્યાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિ ગુણદાયક છે. તેમજ પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એના ઉપર પણ ચાલશે. **પથ્ય**—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ. આહાર મિષ્ટ અને થોડા લેવા.

૨ મહાજ્વરાંકુશરસ:—પારો, ગંધક, વછનાગ એ એકેક ભાગ અને ધતૂરાના બીજ ૩ ભાગ તથા સુંઠ, મરી, પીપર એ દરેક બબ્બે ભાગ લઇ ગડુજ સાફ થાય ત્યાં સુધી ખરલ કરતા જઇ આદુ અને લીંબુના રસના પુટ આપવા. અને ગોળીઓ બાંધવી. શારંગધરમાં એમાં ડોડીના મૂળ નાખવાનું કહેલું છે. તે પ્રમાણે કરવાથી આ રસાયનસારક થાય છે. **પ્રમાણ અને અનુપાન**—એકથી દોઢ રતિ સુધી આદાનો રસ અને મધ સાથે. **ગુણ:**—જ્વર અને

× એક મિત્ર તરફના અનુભૂત ઉપચાર –

શંખદ્રાવ રસ—આકડાનું મૂળ, થોરનું મૂળ, ખરસાંથોરનું મૂળ, આમલીના ઝાડના ભાખરાની છાલ, ઉમરાનો ત્વચ, તલના ઝાડ, અઘાડી સાથ મૂળી અને શંખના એ અગ્યાર જાતની ખારમાંથી પૃથક્ પૃથક્ તૈયાર કરેલા ખાર, પંચલવણ (સિંધાલૂણ, સંચળ, બીડલવણ, વડાગરૂં મીઠું અને લમીયુ એટલે નદી કે સમુદ્રનું મીઠું), પાપડખાર, ટંકણખાર, સાજીખાર, જવખાર, નવસાર, ખડીઆખાર અને પારો, ટંકણખાર અને પારો એ સઘળા સમાન ભાગે લઇ પ્રથમ પારામાં ગંધકથી ત્રણગણો ગંધક મર્દન કરી કજ્જલી તૈયાર કરી પછી તેમાં બાકીની ચીજો સઘળી વાટી નાખી સઘળાના સમાન ફટકડી, સુખાખાર, ટંકણખાર અને નવસાર નાખી, લીંબુના રસમાં ખૂબ મર્દન કરી તેનો અર્ક પાડવાના નલિકાયંત્રમાં નાખી, નીચે ત્રણ ચાર પહોર સુધી આંચ આપવી. એનાથી તૈયાર થએલા રસને **શંખદ્રાવ રસ** કહે છે. એ રસમાં શંખ નાખવાથી તે તેમાં ગળી જાય છે. એવો એ અદ્ભુત રસ પાણીની સાથે એક અથવા બે ટીપાં આપવાથી તે ગુલ્મ (ગોળો), અગ્નિમાંદ્ય, યકૃત અને ઉદરના અનેક વિકારોને જલદીથી આરામ કરે છે. **સૂચના**—આ રસ પીતી વખતે આખા મોંમાં અને વિશેષ કરીને દાંતોને સારી પેઠે મધ ચોપડી એ રસ દાંતોને ન અડકે એવી રીતે નાગરવેલના પાનની ભુંગળી મોંમાં રાખી તેના વાટે પાવું. કારણ, એ રસ દાંતને અડવાથી દાંત પણ ખરી પડે છે.

જુલાબ.—પારો તોલો ૦। અને ગંધક તોલો ૦॥ ખૂબ વાટી કાજળી કરી એમાં મરી તોલા ૦।, ટંકણખાર તોલો ૦।, સુંઠ તોલા ૦।।।, શોધેલો નેપાળો તોલા ૦ નાખી ખૂબ વાટી બાવળની છાલના ઉકાળામાં ઘુંટી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી સવારે ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પાવું. **વારણ:**— સાકરનું પાણી પાવું અથવા ઠંડા પાણીથી નાવું અથવા ચોખા મગની ખીચડી ઘી નાખી ખાવી.

દીપક. **ઉપયોગઃ**—ટાઢ ચડયા સિવાય આવનારા કોઇ પણ જ્વરમાં તેમજ સતત રહ્યા કરતા જ્વરમાં તથા ચડઉતર થતા જ્વરમાં આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે અપચો, પેટમાં દુખવું, પેટમાં વાયુ વધવા, એવા વિકારો જે જ્વરની સાથે થતા હોય તે જ્વરમાં આ વિશેષ ઉપયોગી છે જુના સંધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવો સર્વે તાવ ઉપર એનો ઉપયોગ થાય છે એટલે એ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકને આ રસ આપવો નહિ. એ વધુ માત્રામાં આપવાથી આંખોના ડોળા મોટા દેખાય છે દિવસમાં સાંજ સવાર બેજ વખત આ રસ આપવો. બપોરને સમયે એકાદ કડા ઔષધની યોજના કરવી. જુદી જુદી જાતના જ્વરને માટે કહેલા કાઢા સાથે તે તે જ્વરમાં આ રસ અપાય છે **પથ્યઃ**—જ્વરના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે.

૩ **બીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ**—પારો, ગંધક, તામ્ર અને સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો કડુ, હરડે, નસોતર, શુદ્ધ કરેલા ઝેરકોચલા એ સર્વેને સમાન ભાગે લઇ થુવરના દૂધમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. (થુવેરના દૂધમાં ખરલ કરવાથી તીવ્ર રેચક થાય છે તેથી અશક્ત મનુષ્યથી સહન થઇ શકે નહિ, માટે એને ભાંગરા, આદુ અને તુલસીના રસમાં ખરલ કરવાથી આ રસાયનનો ગુણ ધર્મ ઓછો નહિ થતા કામ પણ સારૂં થાય છે) **પ્રમાણ અને અનુપાન**—એક રતિ ઉના પાણી સાથે. (એક રતિથી વધારે ન આપવું) ગુણ—સારક ઉષ્ણ, વાતહર અને જ્વરઘ્ન **ઉપયોગ**—આંતરીયા (આંતરે આવનાર) ટાઢીઆ તાવ ઉપર અને કાર્તિક માગશરમાં આવનાર તાવ ઉપર આનો ઉત્તમ ઉપયોગ છે નાના બાળકો અને અશક્ત મનુષ્યને આપવો નહિ. આના પ્રભાવથી વિષમજ્વરમાં થનાર તીવ્ર લક્ષણો કમી થાય છે અને સંગ્રહણી યકૃત અને પેશાબમાં જનાર ક્ષાર કમી થઇ યકૃતની વિકૃતિ કમી થાય છે **પથ્ય**—દૂધ અને કાંજી

૪ **ત્રીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ.**—પારો ૧ ગંધક ૨, ટંકણખાર ૨, મનશીલ ાા હરતાલ ૧, વછનાગ ૨, ઝેરકોચલા ૧, માક્ષિકભસ્મ ૨, સુંઠ ૩, મરી ૩, લીંડીપીપર ૩ અને હરડા, બેહડા તથા આમળા બબે તોલા કાકચનો મગજ (ગેંદલનો) ૨ તોલા, કડુ ૨ તોલા, ધતુરાના બીજ ૨ તોલા, જેઠીમધ ૨ તોલા, પુંકરમળ ૨ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ પ્રથમ પારાગંધકની ઉત્તમ કાજળી કરવી પછી તેમાં હરતાળ ભેળવી. ઉત્તમ ખરલ કર્યા પછી તેમાં મનશીલ અને ટંકણખાર નાખી તે પછી બીજા ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવવું અને તે પછી અગથીઆના પાંદડાનો રસ, ધતુરાના પાંદડાનો રસ, તુલસીનો રસ અને આદુના રસના અનુક્રમે પુટ આપવા. **પ્રમાણ અને અનુપાનઃ**—૧ રતિ આદુના રસ અને મધમાં. **ગુણઃ**—દીપન અને જ્વરઘ્ન. **ઉપયોગઃ**—ટાઢીઆ તાવ ઉપર એનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એ આપ્યા પહેલાં હરડે અથવા મીંઢીઆવળ જેવું એકાદ હલકું સારક ઔષધ આપવું કફજ્વર, સન્નિપાત એના ઉપર પણ આ રસાયન આપવાથી ફાયદો થાય છે ભેજવાળી જમીનમાં રહેવાથી તથા ખરાબ હવાપાણીથી

આવનારા તીવ્ર તાવમા પણ એ આપવુ શ્રાવણથી દીવાળી સુધીમા આવતો (મેલેરીઆ) જ્વર આનાથી નક્કી જાય છે પથ્ય:—જ્વર માટે કહ્યુ હોય તે.

૫. મૃત્યુંજય રસ:—શુ. મરી, લીંડીપીપર, હરડા, બહેડા, આમળા, પારો, ગંધક, ટંકણ વછનાગ, જેઠીમધ, હળ, કાકચના ગેકિલા ફળીના બીજ, નેપાળાના બીજ, એ સવ ઔષધો સમાન ભાગે લઈ ભાગરાના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગાળીઓ બાંધવી

૬. મૃત્યુંજય રસ બીજો.—પારો ૧, ગંધક ૧, ધતુરાના બીજ ૩, સુંઠ ૩ મરી ૨, લીંડીપીપર ૨, હરડા ૧, બહેડા ૧, આમળા ૧, વછનાગ ૧, નેપાળા ૨, રેવચીનીનો શીરો ૨, ગેકિલ કાકચના બીજ ૧, ટંકણખાર ૧ અને જેઠીમધ ૧ નાખો એ પ્રમાણે વજનથી લઈ ભાગરાના રસમા ૧૪ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાંધવી પ્રમાણ અને અનુપાન:—એકથી બે રતિ ઉના પાણી સાથે ગુણ:—મારક ઉપયોગ —સર્વ પ્રકારના જ્વરમા અને વિશેષ કરીને વાતજ્વરમા આપવુ. તાવનુ જોર વધી જાય નહિ તેટલા માટે પ્લેગ અને તીક્ષ્ણ જ્વરમા એ અપાય છે. અન્ય પદાર્થ તજવા

૭ પ્રમેહરસાયન —કલઈ સીસુ, અભ્રક, લોઢુ કાતલોહ પારો તાબુ, પાષાણ હિંગળો ગંધક, ટંકણખાર, ખાપરીયો એ દરેક વસ્તુ સમાન ભાગે લેવી, (એમાની પહેલી ધાતુઓની તો ભસ્મોજ લેવી) અને તેને લીબુના રસની ભાવના આપવી પછી ગગડી કરી લાગવસપુટમા નાખી અગ્નિનો પુટ આપવા પછી તે ઠડુ થયે કાઢી લઈ ખરલ કરી તેમા કપૂર કેસર તજ તમાલપત્ર એલચીદાણા, નાગકેસર સુ. જાયફળ અને જાવત્રી એ સવને ઉપલા ઔષધોના સમાન ભાગે લઈને કડવા લીબડાની અતરછાલના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરવુ પછી તેની ગોળીઓ કરી ખાવામા મુકવી પ્રમાણ અને અનુપાન ૧ થી ૧॥ રતિ માખણ અને સાકર સાથે ગુણ—પૌષ્ટિક

૮ આનદ ભૈરવ રસ —શુદ્ધ હિંગળો શુદ્ધ વછનાગ ત્રિફળા, ટંકણખાર અને શુદ્ધ કરેલા ગંધક સમાન ભાગે લઈ જબીરી લીબુના રસમા બે પહોર સુધી ખરલ કરીને એક રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળીઓ યોગ્ય અનુપાન સાથે ઉધરસ, દમ ઝાડો (અતિસાર), સંગ્રહણી સન્નિપાત મૃગી (ગોતુ), વાતરોગ પરમીયો અજીર્ણ અગ્નિમાદ્ય ઉપર આપવી તેમજ જ્વરાતિસાર ઉપર સાકરના ઓસામણમા આપવી

૯ સમીરગજકેસરી (વાતારિ) રસ.—અફીણ, ઝેરકોચલા અને મરી એ સમભાગ લઈ આદુના રસમા રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે એકલી અથવા નાગર પાણીથી આપવી અને ઉપર નાગરવેલના પાનની બીડી ખાવી, એટલે કુબડાપણ પાગળાપણુ ગનસી આમવાયુ શૂળ કફયુક્તવાયુ અપબાહુકવાયુ, શોષ કપવાયુ, નસ તાણવાનુ કટિશૂળ કાલેના અરૂચિ, મગી અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે

૧૦ બૃહત્ ઇચ્છાભેદી રસ —શુદ્ધ પારો શુદ્ધ ગંધક, ટંકણખાર, મરી, ... સમાન ભાગ લઈ અને નસોત્તર એ બબ્બે ભાગ, અને શુદ્ધ કરેલો નેપાળો ... ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી વિધિ પ્રમાણે બે પહોર સુધી ખરલ કરી તેને આકડાના

હાંડલામાં ચાવલ છાણાના અગ્નિ ઉપર ૩૬ ચાસ આપવી. પછી તેને (લીંબુના રસમાં) ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી જુલાબ થાય છે એના ઉપર દહીં ભાત પથ્ય કરાવવું. એનાથી ઝાડો થઈ આમલેપ, અજીર્ણ, ઉદરરોગ, ગોળાનો રોગ અને કફ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ઉનું પાણી પાવાથી એનો રેચ બંધ થાય છે

૧૧. લોકનાથ રસ—શુદ્ધ અને બુભુક્ષિત (ગંધક જારણ કરેલો) એવો પારો બે ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઈ એ બન્નેને એક જગાએ ખરલ કરી કજ્જલી કરી પારાથી ચારગણી કોડી લઈ તેમાં તે કજ્જલી ભરવી. ત્યાર પછી ટંકણખાર ૧ ભાગ લઈ ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી તે કોડીના મ્હોડા તેવડે બંધ કરવા. ત્યાર પછી શંખના કકડા આઠ ભાગ વજને લઈ માટીનાં બે શરાવ (ચપણીયાં) લઈ તેમાં શંખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેના ઉપર તે કોડીઓ ગોઠવી, તેની ઉપર શંખના બાકી રહેલા અડધા કકડા પાથરી દઈ તેના ઉપર બીજું શરાવ ઉંધુ વાળી, શરાવની ઉપર કપડમટ્ટી કરી એક હાથ ઉંડો ખાડો કરી જંગલી છાણા (અડાયા)નો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી ઠંડું થયે બહાર કાઢી સઘ ઔષધ એકત્ર વાટી રાખવું. એને લોકનાથ રસ કહે છે. એ રસ શક્તિ પ્રમાણે પાંચથી ૨૯ મરીના ચૂર્ણ સાથે ૨ થી ૬ રતિની માત્રામાં વાયુના રોગ ઉપર ઘીમાં, પિત્તના રોગ ઉપર માખણમાં અને કફના રોગ ઉપર મધમાં આપવો. ક્ષય, અરુચિ, ઝાડો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, મંદાગ્નિ, કૃશતા (દુબળા-પણુ), શ્વાસ અને ગોળા ઉપર પણ આ લોકનાથ રસ પ્રશસ્ત છે.

૧૨. ઉદયભાસ્કર રસ —પારો ૧ અને ગંધક બે ભાગ, તામ્રભસ્મ ૮ ભાગ, શિલાજિત ૬ ભાગ હરતાળ ૨ ભાગ, એ સર્વે શુદ્ધ લઈ એકત્ર કરી ખરલ કરી પછી મરી ૬ ભાગ વછનાગ ૨ ભાગ તેમાં મેળવી નગોડ આદુ, ભાંગરો અને નાની અરણીના રસમાં સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને તડકે સુકવવી. ત્યાર પછી તે એક ચણોઠી પ્રમાણે લઈ આદુના રસ અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એમાં સેવન કરાવવું એટલે પાંડુ રોગ, કમળો, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, આમવાત, કૃમિ (કરમ), શૂળ સોજા પ્રમેહ, અરોળ, જલોદર, સંગ્રહણી, કોઢ, ધનુર્વાત ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે પથ્ય – સાઠી ચોખા દહીંમાં આપવા તેમજ છાશ ભાત પણ સેવન કરાવવું આ ઉદયભાસ્કર રસ પ્રસિદ્ધ છે

૧૩. લઘુવાત વિધ્વંસન રસ —પારો અને ગંધક એકેક ભાગ અને વછનાગ ૧૬ ભાગ લઈ તેને ચિત્રકના રસમાં ખરલ કરી વાલના વજને ગોળીઓ કરવી. એ સંધી, ઉન્માદ, વાતરોગ, સર્વાંગવાત, દાતખીલી ઇત્યાદિ રોગ ઉપર આપવી.

૧૪. કફકુઠાર રસ —શુદ્ધ પારો ૦। તોલો, શુદ્ધ વછનાગ ૦। તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૦। તોલો, લોહભસ્મ ૦॥ તોલો, ધતુરાનાં બીજ ૧ તોલો, ફુલાવેલો ટંકણ-ખાર ૦॥ તોલો તથા જાવંત્રી, અક્કલકરો, સુંઠ અને કલાઇની ખાખ એકેક તોલો લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળી કરી તે મધ, આદુનો રસ અથવા તુલસીના રસમાં આપવી. એટલે જો કદાપિ ગળા સુધી કફ આવી ભરાયો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે.

૧૫ **બુદ્ધિનાશન રસ**—પારો, ગંધક એકેક ભાગ અને બે ભાગ સુવર્ણ-માક્ષિક (સોનામુખીના ગાંગડા) ને દન્તીના કાઢામાં ૩ દિવસ અને એરંડીયામાં ૧ દિવસ ખરલ કરી તેને દન્તીનું ચૂર્ણ અને એરંડીયા સાથે વાલ પ્રમાણ સેવન કરાય અથવા નસોતના રસમાં આપે એટલે અજીર્ણ[illegible] નાશ થાય.

૧૬ **ભાસ્કર રસ**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધાલૂણ, સંચળ, બીડલવણ, ખ[illegible]ખાર, [illegible], ટંકણખાર, સાજીખાર એ સર્વ સમાનભાગે લઈ એ સર્વના બરાબર નપાળો લઈ તેને દન્તીના કાઢાની અને આદુના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ આપવી અને ખૂબ મર્દન કરી છાંયે સુકવવું. આ તૈયાર થએલો રસ નાગરવેલના પાનમાં [illegible] ગતિ આપવાથી પ્લીહોદર (બરોળ) ગોળો, [illegible], શૂળ, આફરો, [illegible] કષ્ટશૂળ, ખસ, [illegible] એનો નાશ થાય છે. અંજન કરવાથી સર્પ-દંશની પીડા દૂર થાય છે.

૧૭ **[illegible] રસ**—અભ્રકભસ્મ, ગંધક, વછનાગ, ત્રિકટુ, [illegible], ટંકણખાર એ સર્વ સમભાગે લઈ તેને [illegible]ના રસમાં સાત ભાવનાઓ આપવી. આ રસ [illegible] રસમાં અગર ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં એક વાલ આપવાથી [illegible] વાયુનો પણ [illegible] નાશ કરે છે. અને [illegible] (નાકમાં સુંઘવું) આપવાથી [illegible] મટે છે.

૧૮ **અર્શ કુઠાર રસ**—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, તામ્રભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ [illegible] ભાગ, બીલી, ચિત્રક, ત્રિકટુ, દન્તી, નેપાળો એ [illegible] એકેક ભાગ, ટંકણખાર, [illegible] અને સિંધાલૂણ એ પાંચ ભાગ, [illegible] એકત્ર કરી [illegible] પાચન કરી પછી [illegible] [illegible] પાચન કરી તેની [illegible] જેટલી ગોળી કરી આપવી. આ [illegible] [illegible] માટે [illegible] સમાન છે.

૧૯ **અગ્નિમુખ રસ**—[illegible] ૧ ભાગ, શંખભસ્મ ૨ ભાગ, [illegible] ૧ ભાગ, મરીનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ એ સર્વને એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. આ રસ ઘી [illegible] સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ અને [illegible] નાશ કરે છે. લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને ઘી, [illegible] ઉપર આપવું. [illegible], [illegible], અરુચિ [illegible] ગોળો, [illegible] ઉદરરોગ, અર્શ, [illegible] એ રોગો ઉપર [illegible] આપવું. આ પ્રમેહનો પણ નાશ કરે છે.

૨૦ **આદિત્ય રસ**—હિંગળો, વછનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, જાયફળ, [illegible], [illegible]ખાર, સિંધાલૂણ, [illegible], [illegible] અને [illegible], એ સર્વ એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસની સાત ભાવનાઓ આપી [illegible] ગતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. આ આદિત્ય રસ અજીર્ણનો નાશક હોઈ જે ખાય તે પચાવનાર અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

૨૧. **કૃમિકુઠાર રસ**—કપૂર ૮ ભાગ, કડાછાલ, [illegible], અજમોદ, [illegible] હિંગળો, વછનાગ, નાગકેસર, [illegible]ના બીજ, એ [illegible] ભાગ લઈ તેને [illegible]ના [illegible]ના અને [illegible]ના રસની એક પછી એક ભાવનાઓ આપવાથી કૃમિકુઠાર રસ સિદ્ધ થાય છે. એની વાલ વાલની ગોળી કરી નાગરમોથમાં આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨૨ સુવર્ણ માલિની વસંત રસ—સોનું ૧ ભાગ, મોતી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ અને ખાપરીઓ ૮ ભાગ લઈ પ્રથમ માખણમાં ખરલ કરી પછી લીંબુના રસમાં માખણની ચિકાશ જતા સુધી ખરલ કરવું. આ રસ બે રતિ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૨૩. લઘુ માલિની વસંત રસ.—શુદ્ધ કરેલો કલખાપરીઓ ૨ ભાગ અને વાળા મરી ૧ ભાગ એકત્ર કરી તેમાં દૂધ ઉપરની તર ચોથો ભાગ નાખી ખરલ કરવું. ત્યારપછી તેમાં જ્યાં સુધી ઘીની ચિકાશ ન રહે ત્યાં સુધી લીંબુના રસમાં ઘુટવું, એટલે આ લઘુ માલિની વસંત રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીવિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સંબંધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. આ રસ જયંતી (નાની ખપાટ)ના ફૂલોમાં ગર્ભિણીને આપવાથી બધા તાવોનો નાશ કરે છે અને ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. નાના બાળકોના સર્વ રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો. **પથ્ય.**—દૂધ અને ભાત.

૨૪ શૂલકુઠાર રસ:—ટંકણખાર, પારો, ગંધક, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો એ સર્વ એકત્ર કરી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, તેમાંથી ૧ ગોળી મરીમાં અથવા આદુના રસમાં આપવી. આ રસ શૂળનો નાશ કરવામાં કુહાડાના જેવો છે.

૨૫ શ્વાસકુઠાર રસ.—પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણખાર અને મનશીલ એ દરેક એક તોલો, મરી ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૬ તોલા, એ સર્વને ખરલ કરી કાચની શીશીમાં ભરી રાખવું. આ રસ રતિ પ્રમાણે નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી દમ, ઉધરસ, મંદાગ્નિ અને વાત કફ સંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે. સન્નિપાત, મૂર્છા, ગોતું અને અતિ મોહ પામેલા રોગીને આ રસ સુંઘાડવો. આ શ્વાસકુઠાર સંપૂર્ણ શ્વાસરોગનો નાશ કરે છે.

૨૬ સુતશેખર રોગ.—શુદ્ધ પારો, સુવર્ણભસ્મ, ટંકણખાર, વછનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ધતૂરાના બીજ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શંખભસ્મ, બીલાનો મગજ, કચૂરો, આ સર્વ સમાન ભાગે લઈ તેને ભાંગરાના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી ને મધ અને ઘીમાં આપવી. એનાથી અમ્લપિત્ત, ઉલટી, શૂળ, પાંચ પ્રકારના ગોળા, સંગ્રહણી, ત્રિદોષ, ઝાડા, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, હેડકી, ઉદાવર્તરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મંડલ (૪૮ દિવસ)માં નાશ થાય છે.

૨૭ પ્રતાપલંકેશ્વર રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અભ્રકભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહભસ્મ ૪ ભાગ, શંખભસ્મ ૮ ભાગ, અડાયા છાણાંની રાખ ૧૬ ભાગ અને વછનાગ ૧ ભાગ લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરવું, અને બબ્બે રતિની ગોળીઓ કરી ને આદુના રસમાં આપવી, એટલે સુવાવડીનો વાયુ, વાતરોગ, દાંતખીલી એનો નાશ થાય છે. વાતરોગ, કફરોગ, હરસ એના ઉપર ગુગળ, ગળો અને ત્રિફળામાં આપવો. આદુના રસમાં આપવાથી ઉગ્ર

સન્નિપાત નાશ થાય છે સર્વાતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર યોગ્ય અનુપાન યોજીને આપવો અને પથ્ય પળાવવું, એટલે તેનો નાશ થાય છે આ પ્રતાપલંકેશ્વર નામનો રસ સુવાવડીના રોગોનો નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે

૨૮. ગુલ્મકુઠાર રસ:—સીસાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, એ સમાન ભાગે અને એ સર્વના બરાબર તામ્રભસ્મ લઈ તેને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ મધ, આદાનો રસ અને જવખાર તથા સાજીખારમાં આપવાથી અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટમાંનો દુખાવો (પેટશૂળ) અને સર્વ પ્રકારના ગુલ્મરોગનો નાશ કરે છે.

૨૯. મૃત્યુંજય રસ:—વછનાગ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ટંકણખાર એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ, બે ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક લેવો અને આદુના રસમાં સર્વને ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. અજીર્ણજ્વર ઉપર આ ગોળી જંબીરી લીંબુના રસમાં આપવી સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળી આપવી. આ ગોળીના સેવનથી મૃત્યુરૂપી તાવ દૂર થાય છે એથી એ રસનું મૃત્યુંજય રસ નામ છે.

૩૦. શીતભંજી રસ—પારો, હિંગળો, ગંધક, એ સમાન ભાગે અને એ સર્વના બરાબર નેપાળો લઈ સર્વને દંતીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરીને તે આદુના રસમાં આપવી એટલે મહાઘોર નવ પ્રકારના તાવનો પણ નાશ થાય છે સાકર, દહીં, ભાત એનું પથ્ય આપવું ઠંડું પાણી પાવું મગનું ઓસામણ અને શેરડીનો રસ પાવો આ શીતભંજી રસ સર્વ તાવનો નાશ કરે છે

૩૧ નાગરસાધન—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ।।। ભાગ, ઝેરકોચલા ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને એ સર્વ ઔષધોની બરાબર વછનાગ લઈ તેને ચિત્રકના કાઢાની અને આદુના રસની ભાવનાઓ આપી સોપારી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી પાનબીડીમાં આપવી એટલે સર્વવાત, કફ ઉધરસ, આઠ પ્રકારના તાવ, જળદોષ, મંદાગ્નિ સંગ્રહણી, સોજો અને શૂળનો નાશ થાય છે

૩૨ મેહકુઠાર રસ.—કલઈની ભસ્મ લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, ગળોનું સત્વ અને રસસિંદૂર એ સમભાગે લઈ, તેને કુંવારના રસમાં ખરલ કરી વાલના પ્રમાણમાં ગોળીઓ વાળવી અને મધ અને સાકરમાં સેવન કરાવવી. આ સવાર સાંજ ૧૪ દિવસ આપવી એટલે પ્રમેહ ધાતુક્ષય, રક્તપ્રદર ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે

૩૩ સિદ્ધામૃત રસ.—ફટકડી ૩ ભાગ અને સોનાગેરૂ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ૧ માસા જેટલું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં પ્રાતઃકાળે સેવન કરાવવું અને ખાટા તેલવાળા એ પદાર્થ વર્જ્ય કરાવવા એટલે શિરોભ્રમણ, મસ્તકશૂળ, અમ્લપિત્ત અને સર્વ પ્રકારના પિત્તથી થયેલા રોગો દૂર થાય છે

૩૪ કાસકુઠાર રસ.—હિંગળો, મરી, ગંધક ત્રિકટુ, ટંકણખાર. એ સમાન ભાગે લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરી બબ્બે રતિની ગોળીઓ કરવી. એ

આદુના રસમાં આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારૂણ સન્નિપાત અને શિરો-રોગનો નાશ કરે છે.

૩૫. અમૃતમંજરી રસ—હિંગળો, વછનાગ, લીંડીપીપર, મરી, ટંકણ-ખાર અને જાવત્રી સમાન ભાગે લઇ સર્વને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમાં ૨ અથવા ૩ આપ-વાથી દારૂણ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે વળી મંદાગ્નિ અજીર્ણ આમવાત, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, સર્વાંગવાત, જીર્ણજ્વર, ક્ષય ઇત્યાદિ સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરે છે આ ઉના પાણીના અનુપાનથી આપવી

૩૬ અગ્નિકુમાર રસ:—ટંકણખાર, પારો, ગંધક શંખભસ્મ એ સમાન ભાગ, વછનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઇ, તેને વાટી ચૂર્ણ કરી ભાંગ-રાના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શ્વાસરોગ, મંદાગ્નિ, કફરોગ પ્લીહોદર (બરોળ), ઉધરસ અને ત્રણ એ દૂર થાય છે

૩૭. કફકેતુ રસ:—ટંકણખાર, લીંડીપીપર અને શુદ્ધ વછનાગ એ સમાન ભાગે લઈ તેને આદુના રસની ૩ ભાવના આપી, ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી. એટલે પીનસ, શ્વાસ, ઉધરસ, ગળાના રોગ, ગલગ્રહ, દંતરોગ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ ઇત્યાદિ નાશ પામે છે

૩૮. વાતગજસિંહ રસ:—પારો, ગંધક, ચિત્રક, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, વછ-નાગ અને ત્રિફળા એ સમભાગ લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી આપવી, એટલે અઢાર પ્રકારના કોઢ, પ્રમેહ, કફરોગ, વાતરોગ અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે

૩૯. કુષ્ઠકુઠાર રસ:—પારદ ભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ગુગળ, ત્રિફળાં, બદામ ચીમેડો, ચિત્રક અને શિલાજિત એ દરેક ૧૬ ભાગ, કરંજના બીજ ૬૪ ભાગ અને અભ્રકભસ્મ ૬૪ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ઘીમાં મેળવીને માટીના ગેડા વાસણમાં ભરી રાખવુ એ નિત્ય અડધો તોલો ખવરાવે એટલે ગળતકોઢ અને સર્વે કોઢનો નાશ થાય છે

૪૦ કંદર્પક રસ:—મૃત અથવા મૂર્છિત પારો કપાસના ફૂલના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કોડીમાં ભરવો. પછી ટંકણખારને દૂધમાં ખરલ કરી તે વડે કોડીનુ મ્હોડુ બંધ કરવુ પછી તેને અંધમૂષા યંત્રમાં રાખી ગજપુટ આપવો. ઠંડુ થયે બહાર કહાડી, પારાથી બમણા મરીનુ ચૂર્ણ તેમા મેળવી, એ રસ એક રતિ ઘીની સાથે આપવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થશે. તેના ઉપર ઉબરાનાં પાકા ફળ, ઘી અને સાકરમાં પકવી સેવન કરવા.

૪૧. ગુડૂચ્યાદિ લોહ.—ગળોનુ સત્વ, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ એ સર્વનુ ચૂર્ણ સમાન ભાગે અને એ સર્વની બરાબર લોહભસ્મ નાખવી. આ રસનુ સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરક્ત રોગ દૂર થાય છે.

૪૨. હુતાશન રસ.—ગંધક, પારો અને ટંકણખાર એ એક એક ભાગ, વછ-

નાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઇ તેના ચૂર્ણને જમીરી લીંબુના રસમાં ૨ દિવસ ખરલ કરીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમાં આપવાથી શ્વાસ, અરુચિ, સોજા, કોલેરા, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સન્નિપાત, થાક, જડતા અને મસ્તકશૂળ એ રોગોનો નાશ થાય છે

૪૩. પ્રતાપમાર્તંડ રસ—વછનાગ ૧ ભાગ, હિંગળો ૨ ભાગ, નેપાળો ૩ ભાગ અને ટંકણખાર ૪ ભાગ લઇ કુવારના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી એટલે સત્વર નવ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે

૪૪. માર્તંડોદય રસ—હિંગળો ૨ ભાગ, નેપાળો ૧॥ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, વછનાગ ૦॥ ભાગ લઇ સર્વેને આદુના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એનું નામ માર્તંડોદય કહેવાય છે તાવ, શ્વાસરોગ, ઉદરરોગ, આધ્માન, પાંડુ અને અજીર્ણ એ ઉપર અનુપાન સાથે એ રસ આપવા યોગ્ય છે **પથ્ય.**—ભાત ખાવા આ રસ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર આદુનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી દારુણ જ્વર, મંદાગ્નિ, ગોળો, કફ વાયુ, શૂળ, શોફોદર, વાતરક્ત, સ્વચ્છંદ વણ કુષ્ઠ હરસ ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે

૪૫. નારાચ રસ—શુદ્ધ પારો, ગંધક નેપાળો, ત્રિફળા અને ત્રિકટુને એકત્ર ખરલ કરી મધ સાથે ચાટી તે ઉપર ઉનું પાણી પીવાથી ગુલ્મ રોગનો નાશ થાય છે

૪૬. જય રસ—પારો ગંધક, હિંગળો અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧–૨–૩–૪ ભાગ લઇ દંતીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી એક રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળી સવારે સાકરમાં આપી ઉપર ટાઢું પાણી પાવાથી શીતજ્વર ૧ દિવસમાં દૂર થાય છે

૪૭ પ્રવાલ પંચામૃત—પરવાળા ૨ ભાગ, મોતી ૧ ભાગ શંખ ૧ ભાગ છીપ ૧ ભાગ અને કોડી ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી સાટસામાં રાખી સાટલ બંધ કરી તેને સાધારણ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે એ ભસ્મ નિત્ય ૧ વાલ સેવન કરાવવી અને પથ્ય પળાવે એટલે આફરો, ગોળો, તાવ બરોળ ઉધરસ શ્વાસ, મંદાગ્નિ કફ વાતરોગ, અજીર્ણ, ઉદાવર્તરોગ, હૃદ્રોગ સંગ્રહણી ક્ષય પ્રમેહ મૂત્રરોગ, મૂત્ર,કૃચ્છ્ર અને પથરી વગેરે રોગોના નાશ થાય છે

૪૮ કાસકેસરી રસઃ—મરી નાગરમોથ કોઠ વોડાવજ અને વછનાગ એ સરખા ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી આદુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. તેનું સેવન કરવાથી ઉધરસ ત્રણ કફરોગ, સન્નિપાતરોગ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪૯ સૂર્યાવર્ત રસઃ—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૦॥ ભાગ લઇ બન્નેને કુવારપાઠાના રસમાં ૧ પહોર ખરલ કરી એ બન્નેના વજન જેટલા શુદ્ધ તાંબાના કટકેલા પત્રા ઉપર તેનો લેપ કરી વાલુકાયંત્રમાં તેને ૪ પહોર અગ્નિ આપવાથી આ રસ સિદ્ધ થાય છે એ ૨ રતિ પ્રમાણે ગંધક મરી અને ઘીમાં આપવાથી કફ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે

૫૦. ગુલ્મકુઠાર રસ બીજો:—પારો, ગંધક, ટંકણખાર, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્રભસ્મ અને જેપાળો એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૫૧. મહાચન્દ્રકલા રસ:—શુદ્ધ પારો, તામ્રભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ એ દરેક તોલો તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઇ કાજળી કરવી. પછી તેને નાગરમોથનો કાઢો, દાડમનો રસ, કેવડાના મૂળનો કાઢો, સહદેવીનો કાઢો, કુંવારપાઠાનો રસ, પિત્તપાપડાનો કાઢો, ચાળાનો કાઢો, કાળી મુસળીનો કાઢો, શતાવરીનો કાઢો, એઓની જુદી જુદી ભાવનાઓ આપી, પછી તેમાં કડુ, ગળોનું સત્વ, પિત્તપાપડો, વાળો, શીંડીપીપર, સુખડ અને ઉપલસરીનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી દ્રાક્ષના કાઢાની ભાવના આપી જ્યારે સુકવી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહ રોગનો નાશ થાય છે

૫૨. પ્રમેહકુલાંતક રસ:—ગંધક, કમળકાકડી, જેઠીમધ, શિલાજિત, રુદ્રાક્ષ, ટંકણખારની ભસ્મ, સાબરશીંગની ભસ્મ, એને બીલીના મૂળના કાઢામાં એક પહોર સુધી ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણેની ગોળી આપવાથી ઉલટી, મંદાગ્નિ અને મેહરોગનો નાશ થાય છે

૫૩. વડવાનળ રસ:—શુદ્ધ હરતાલ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, સીસાની ભસ્મ ૧ ભાગ શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને મરી ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તે ઘીની સાથે ભક્ષણ કરવાથી કોલેરા, સર્વ પ્રકારના શૂળ, અરોળ, ઉદરરોગ, ગોળો, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉરસ્તંભ, વાયુ, મંદાગ્નિ એ રોગોનો નાશ થાય છે

૫૪ હેમગર્ભ પોટલી રસ:—ચાર ભાગ પારો અને ચાર ભાગ સોનું લઇ બન્નેને ઘુંટીને પછી તેમાં બાર ભાગ ગંધક મેળવી કાજળી કરવી. પછી તેમાં મોતી ૧૬ ભાગ, શંખ ૨૪ ભાગ, અને ટંકણખાર ૧ ભાગ નાખી સર્વને પાકેલા લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળા કરવા. પછી તે ગોળાને શરાવસંપુટમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટમાં છાણાની ભઠ્ઠી કરી પુટ આપવો. ઠંડુ થયે બહાર કાઢી તેમાંથી ૪ રતિ પ્રમાણે લઇ તે ઔષધ મરીના ૨૯ કણના ચૂર્ણ અને ગાયના ઘી સાથે આપવું તથા લોકનાથ રસ પ્રમાણે પથ્ય રખાવવું તેનાથી ઉરક્ષત, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૫૫. બીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, સોનું ૧ ભાગ અને તામ્રભસ્મ ૩ ભાગ લઇ સર્વેને કુંવારપાઠાના રસમાં સાત દિવસ ખરલ કરી ગોળા કરવો. પછી તેને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધીને તેના ઉપર નીચે થોડોક ગંધક નાખી તેનાપર ફરીથી બાંધી પોટલી વળાવી આપવી. ત્યાર પછી સર્વ ઔષધના સમાન ભાગે ગંધક લઇ માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં તે પોટલી મૂકી તે માટીનું મુખ માટીના ઢાંકણાથી બંધ કરીને . ચારેઓ

બંધ કરી દેવા. અંદર ગંધકનો દ્રવ થશે કે નહિ તે સળીએથી જોવાને ખાતર ઉપલા ચપણીઆમાં એક છિદ્ર પાડવું. ત્યારપછી તે માટીના વાસણને વાલુકાયંત્રમાં મૂકીને તેને અર્ધા પહોર સુધી મંદાગ્નિ આપવો. પછી તે ટાઢું થયેથી તેમાંની માત્રા કાઢી તે ઉદરરોગ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનપરત્વ આપવી.

૫૬. ત્રીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ પારો ત્રણ ભાગ, તાંબાભસ્મ ત્રણ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ અને સોનું અર્ધો ભાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાજળી કરવી. પછી તેને સાત દિવસ નગોડના રસમાં અથવા ધતૂરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી વસ્ત્રની અંદર થોડોક ગંધક નાખી તેમાં ગોળો રાખી મજબૂત બંધનથી બાંધવું આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી ત્રણ વખત બાંધી માટીના વાસણમાં નીચે ઉપર ગંધક અને મધ્યમાં એ પોટલી રાખી, નિર્વાત જગ્યા ઉપર વેંતભર ખાડો ખોદી તેમાં તે પોટલીવાળું વાસણ રાખી તેના ઉપર એક અગુણાપુર માટી ચડાવી તેના ઉપર અર્ધો પહોર અગ્નિ કરવો એટલે હેમપોટલી રસ સિદ્ધ થશે. આ રસ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૫૭ ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ—પારો અને ગંધક સમભાગે લઈ કાજળી કરી પારાની સમાન ભાગે સોનું લઈ તેમાં મેળવી તેને બારિક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને, તે પોટલીને કડાઇમાં રાખી તેમાં ગંધક નાખી પકવવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો. આસમાની રંગ થયા પછી કડાઈ નીચે ઉતારવી. આ હેમગર્ભ રસ શ્વાસ અને ઉદરરોગનો નાશક હોઇ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૫૮ પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ કરેલો પારો ચાર તોલા, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને ગંધક ૧ માસો લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બારિક ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને લોઢાની કડાઇમાં રાખી તેના ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધી મુખમુદ્રા કરી તેને ભૂધર યંત્રમાં પુટ આપવો. ત્યાર પછી ઠરી ગયેથી બહાર કહાડી ચૂર્ણ કરી તેને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના સમાન ગંધક લઇ ઉનના વસ્ત્રમાં મુદ્રા કરી આગળ પ્રમાણે પુટ આપવો એટલે આ હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૫૯ છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—સોનું એક ભાગ અને પારો ત્રણ ભાગ લઈ તેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને વસ્ત્રમાં કિંચિત્ ગંધક નાખીને તે ગોળો તેમાં રાખી પુનઃ તેપર વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણવાર કરવું. પછી લોઢાના વાસણમાં સમાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી ઠેરાવવી. પછી તે સાત વાર કપડમટ્ટી કરી એક વેંત ખાડો ખોદી તેમાં તે વાસણને રાખી તે ઉપર એક અગુણાપુર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો એટલે હેમગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થાય છે તે અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦ સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ,

શુદ્ધ સોનુ ૧ તોલો અને શુદ્ધ ગંધક ૧ માસો લઇ તેનુ બારિક ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રથી બાંધવુ, અને પારાની બરાબર ગંધક લઇ તે ઉપર નાખવો. પછી તેપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધવુ અને તે પોટલીને શરાવસંપુટમા નાખી સાંધા બંધ કરવા. પછી તે સંપુટને ભૂધર યંત્રમા રાખી તેને અગ્નિ આપવો, અને તે શીતળ થયા પછી ઉપરથી ગંધક કહાડી નાખી અહિંના ઔષધનુ ચૂર્ણ કરીને મજબૂત વસ્ત્રમા બાંધી ઉપર ગંધક નાખી ફરીથી ભૂધર યંત્રમા અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત પુટ આપવાથી પણ **હેમગર્ભ** રસ સિદ્ધ થાય છે

૬૧. આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, પ્રવાલ ૦। ભાગ, રૂપુ ૦। ભાગ, સોનુ ૦। ભાગ અને પારાનો આઠમો ભાગ ગંધક લઇને સર્વનુ બારિક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાંધવી. પછી કડાઈમાં ગંધક નાખી તેમા એક પહોર સુધી પચાવવી. પછી બહાર કહાડી ઉપરનુ વસ્ત્ર કહાડી નાખી તેમાનો **હેમગર્ભ** રસ આપવો આ રસ અનુપાન પરત્વે અનેક રોગો ઉપર અપાય છે

૬૨. નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—પારો ૯ તોલા, તામ્રભસ્મ ૩ તોલો, ગંધક ૪॥ તોલા, મોતી ૫ માસા, ગોરોચન ૨। તોલા, સોનુ ૩ તોલા, પ્રવાલ ભસ્મ ૩ તોલા એને કુંવારપાઠાના રસમા ૩૦ દિવસ ખરલ કરી છાયામા સુકવી રેશમના કપડામાં પોટલી બાંધી ગંધકમા શીજવવુ. પછી તેમા કસ્તૂરી ચાર માસા ભેળવવી, એટલે **હેમગર્ભ** રસ સિદ્ધ થાય છે

૬૩. દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ હિંગળોક ૧ તોલો, સોનુ ૧ માસો, પારો ૧ માસો અને ગંધક અર્ધો માસા લઇ ચૂર્ણ કરી તેનો આકના દૂધમા ખરલ કરી વસ્ત્રમા પોટલી બાંધી ભૂધર યંત્રમા કુક્કુટપુટ આપવો. વળી પણ તેને વસ્ત્રમા બાંધી તેના ઉપર ગંધક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો, એટલે આ ગતા રસનો **હેમગર્ભ** રસ સિદ્ધ થાય છે આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો એક દોષ, દ્વિદોષ, ત્રિદોષના ઉપર આદુના રસ અગર મધમા એને આપવો.

૨—ચૂર્ણો.*

૧. અજમોદાદિ ચૂર્ણ:—અજમોદ, વાવડીંગ, સિંધવ દેવદાર, ચિત્રકમૂળ, વરિયાળી, લીંડીપીપર અને મરી એકેક તોલો, બાળહરડે ૫ તોલા, વરધારો ૧૦

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો —

૧. અતિસાર ઉપર:—સુંઠ તોલો ૧ ગરમ કરી તેમા સાકર તોલો ૧ તથા અફીણ બે આની ભાર નાખી ઝીણુ વાટી તેની સરખા વજને ત્રણ પડીકીઓ કરવી. તેમાની દરરોજ એકેક પડીકી લઇ ફાકવી.

૨. અતિસાર ઉપર બીજી ફાકી:—બાવળીઓ ગુંદર, ખસખસ અને સાકર સરખા ભાગે લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી તોલા ૨ ના અંદાજે સવારે આપવુ.

૩. પિત્તજ્વર ઉપર:—હિંગળ તોલો ૦। અને આગરીયુ મીઠુ તોલો ૦। લઈ ઝીણુ વાટી તેની રાત્રે સુતી વખતે ગરમ પાણીથી ફાકી કરવી. એનાથી સહજ રેચ લાગશે. રેચ લાગવા જરૂર નહી પડે.

તોલા અને સુંઠ ૧૦ તોલા. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમાં પાવાથી સોજો, આમવાયુ, સાંધા દુખે છે તે વાયુ, ગૃધ્રસી વાયુ અને કેડ, પીઠ શૂળ, પેટ એ ઠેકાણે શૂળ થાય છે તે તૂની વાયુ, પ્રતિ તૂની, વિશ્વાચી વાયુ અને કફ વાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે

૪. તાવ ઉપર:—શરપંખીરાની જૂડી દૂધમાં આપવાથી ટાઢીઓ તાવ જાય અને દળીને કપડામાં બાંધી ગળ્યા તેમાનું પાણી નીતરી ગયા પછી તેમાં ખાવાથી ઉનો તાવ જાય

૫. હરસ ઉપર:—કબુતરની ચીઠ અને આવળના ફૂલની જરદી(પાંદડી)સમાન ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ બનાવી ગુલકંદમાં એક માસો ખાવું

૬. વહેતા કાન ઉપર:—ટંકણખારને ઝીણો વાટી કાનમાં ભભરાવી તેના ઉપર લીંબુના રસનો છાંટો પાડવાથી પરૂ બંધ થઈ પીડા મટી જશે.

૭. દંતમંજન.—બદામના છોતરાની રાખ, જાબુના પાદડાની રાખ, દુધેલીને છાયામાં સુકવીને ઝીણી ખાડવી. તે, માયા નંગ ૩, હરડે મોટી નંગ ૦॥, ટંકણખાર તોલો ૦॥, એ છએ ચીજો ઝીણી ખાંડી કપડાથી ચાળી દાતે ઘસવાથી દાતનો દુખાવો મટે

૮. હાલતા દાત ઉપર.—ફટકડી અને માયા સમાન ભાગે ખાંડી કપડાવડે ચાળી દાંતે ઘસવાથી હાલતા દાત મજબૂત થાય.

૯. ગરમીના દરદીને આપવાનો રેચ.—મીંઢીઆવળ તોલા ૬ તાવડામાં ચાડી શેકવી, વરીઆળી તોલા ૨॥ ઘીમાં તળેલી, હિમજ તોલા ૧॥, એલચી તોલો ૧, એ ચીજ ઘી તોલા ૧ માં તળીને તેમાં ખાંડ તોલા ૫ નાખી ખાંડીને ભૂકો કરવો એ ફાકી દરરોજ તોલા ૦॥ પ્રમાણે લેવી.

૧૦. ઠાંસી ઉધરસ ઉપર.—મરી, હીમજ, અજમો, તજ, સુંઠ, સુવા, લીંડીપીપર પાનની જડ એ આઠ ચીજો દરેક એક તોલો, મોટી હરડે નંગ ૧ અને સાકર તોલા ૫ એકત્ર વાટી તેની ફાકી તોલા ૦॥ ના આશરે કરવી.

૧૧. જીર્ણજ્વર (ખખળી) ઉપર:—કડુ, કરીયાતુ, ઇન્દ્રજવ, કાળીજીરી, ગળો એ સઘળા સરખા વજને લઈ ઝીણું ખાંડી કપડછાણ કરવું એ ચૂર્ણ દરરોજ તોલા ૦॥ ફાકવું પરેજી પાળવી.

૧૨. વિરેચક ઉપર:—મીંઢીઆવળ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા તોલા ૩, હરડે તોલા ૩ બહેડા તોલા ૨, આમળા તોલા ૨, મજીઠ તોલો ૧, કાળા મરી તોલો ૧ સફેદ નસોતર તોલા ૪, સિંધવ તોલા ૨, એ નવ વસ્તુઓને ઝીણી ખાંડી તેમાંથી દરરોજ સાંજ સવાર ઉના પાણી સાથે ૭ આની ભાર ફાકવી. (રેચક છે).

૧૩. વિરેચક ઉપર (બીજો):—મીંઢીઆવળ તોલા ૧૦ અને સુંઠ, વરીઆળી, સિંધાલુણ અને મજીઠ એ દરેક તોલા ૨॥ પ્રમાણે લઈ ઝીણું ખાંડી તોલા ૧ ના વજનથી સાંજ સવાર ફાકી કરવી. (રેચક છે).

૧૪. અધર વાયુ ઉપર:—આવળના છોડ બાળી તેની રાખને આકડાના દૂધનો પુટ આપી છાયામાં સુકવી ઝીણું કરી કપડાથી ચાળી નાકે તપખીરની માફક સુંઘવું.

૨. અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ:—આસોદ ૪૦ તોલા સુંઠ ૨૦ તોલા, પીંડીપીપર ૧૦ તોલા, મરી ૮ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો ભારંગમૂળ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચોરા ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો માયા ૧ તોલો જટામાસી ૧ તોલો ચણકબોબા ૧ તોલો

૧૫. રોમનાશક ચૂર્ણ:—કળીચૂનામા તેનો ચોથો ભાગ હરતાલ નાખી કપડ છાણ કરી રાખવુ. આ ચૂર્ણ પાણી સાથે મેળવી વાળ ઉપર ચોપડી થોડી વાર પછી ધોઇ નાખવાથી વાળ ખરી પડશે

૧૬ બાળકની ખાંસી તથા બકારી ઉપર:—બોરિંગણીના ફૂલ નગ ૪ અને કેસર વાલ ૧ નુ ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવુ

૧૭ ચોથીયા તાવ ઉપર:—હિંગના ચૂર્ણ નો જુના ઘી સાથે નાસ લેવો.

૧૮ નળબંધ વાયુ ઉપર:—અજમો તોલા ૬ સંચળ તોલા ૨, સિંધવ તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧, લવીંગ તોલા ૨ તજ તોલા ૨ ખોડી અજમો તોલો ૧ તથા મોથ તોલા રા લઇ ઝીણુ વાટી તેમાથી તોલા ાા પ્રમાણે દરરોજ સાંજ સવાર ફાકી કરાવે, તો ઉદર વાયુ અને નળબંધ વાયુ મટે

૧૯ કૃમિ (કરમિયા) ઉપર —વાવડીંગ, અજમો વાવડિંગ, પિત્તપાપડો, કચૂરો, હિંગ અને નસોતર સરખા ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી કરમ નીકળી પડે અને દરદ મટે

૨૦ અતિસાર ઉપર:—ખોડી અજમો, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીના ફૂલ સરખા ભાગે લઇ ખાંડી ચૂર્ણ કરી ગાયની છાશમા પીએ તો ઘણો પાતળો ઝાડો થતો હોય તો પણ બધ થાય

૨૧ હરસ અને લોહી ઝરતા હરશ (દુઝણામસા) ઉપર:—મરી તોલા ૧૦, સવા તોલા ૨૦, હીરાદખણ તોલો ૧ અને ધાવડીના ફૂલ તોલા ૧ નુ, ચૂર્ણ કરી દરરોજ એક તોલા પ્રમાણે મધમા ચટાડવુ

૨૨ હરસ ઉપર:—ગધકના ફૂલ અથવા શોધેલો ગંધક, મીંઢીઆવળ અને મરીનુ ચૂર્ણ તોલા ૨ થી ૪ સુધી મધમા ચાટવુ. અથવા એરંડીયા તેલમાં તળેલા હિમજનુ ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી દસ્ત સાફ આવશે અને હરસના દરદની પીડા થશે નહિ.

૨૩. દુઝણા મસા ઉપર:—નાગકેસરનુ ચૂર્ણ તોલો ાા એક તોલા માખણમાં મેળવી દરરોજ સવારે ખાવુ

૨૪. દુઝણા મસા ઉપર (બીજો):—મરી ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, ચિત્રાનુ મૂળ ૪ ભાગ, સુકવેલુ સુરણ ૮ ભાગ, વાવડીંગ ૪ ભાગ, વરધારો ૬ ભાગ, ત્રિફળા (હરડા, બહેડા અને આમળા) ૪ ભાગ અને પીંડીપીપર ૪ ભાગ લઈ, ખાંડી કપડછાણ ચૂર્ણ બનાવી તેમા ૨૦ ભાગ ગોળ મેળવી, તેમાથી દરરોજ સવારમા એકેક તોલો ખાવાથી હરસ, સોજો અને બરોળના રોગીને ફાયદો થાય.

૨૫. દુઝણા મસા ઉપર (ત્રીજો):—રસાયની ૨ જે કાળી અને પાકેલી થઈ હોય છે તે દરરોજ સવારે એક વાલ પાણીમાં વાટીને પીવી; અને તે ખાવા.

મોથ ૧ તોલો, રાસ્ના ૧ તોલો, કઠુ ૧ તોલો, ગળો ૧ તોલો અને કોષ્ઠ ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું આ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલો સવારે આપવું. ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવું. પ્રમેહ ઉપર ચાખણામાં,

પછી ત્રણ કલાકે ખાવું અને અડધો વાલ પાણીમાં ઘસી મસા ઉપર લેપ કરી શીશાની પાટલીથી ગેકવું એટલે હરસ કરમાઇ જશે.

૨૬ જલોદર ઉપર:—ગાર્ડ તોલા ૧ ના ઝીણા કરેલા ચૂર્ણને ગાયના ઝરણા (ગોમૂત્ર)માં પાવું

૨૭. પ્રમેહ ઉપર:—શિલાજીત તોલો ૧ શુદ્ધ કરીને તેમાં સાકર તોલા ૪ અને ફટકડી તોલા ૨ નાખી ઝીણું વાટી સમાન વજને ત્રણ પડીકાં કરવાં. દરરોજ એક પડીકું બકરીના એક શેર દૂધમાં પાવું. પરેજી સખત પાળવી. માત્ર ઘઉં, મગ અને દૂધ એ ત્રણજ વસ્તુઓ ખાવી મગ અને દૂધ એ બે સાથે કદિ ખાવાં નહિ, નહિ તો ન સમજાય તેવું રસાયણી નુકસાન થાય છે

૨૮ સારણ ગાંઠ ઉપર:—આમાહળદર, સાજીખાર, મેદાલકડી અને હજર-તગર એ ચાર એકેક તોલો. સર્વ ઝીણી ખાંડી ઇન્દ્રવારુણી (તુમડા)ના ફળને ડગળી કાપી તેમાં ભરી તેને ડગળી બેસાડી તડકે સુકવવું તે સુકાઈ ગયા પછી બારિક ખાંડી તેની વાલ ૨ ના અંદાજે સવાર સાંજ ફાકી લેવાથી પેટમાં ચઢી હોય તે સારણ ગાંઠ મટે

૨૯. ગુમડાંનાં ચાઠા ઉપર:—કાથો અને ગળ સરખા ભાગે લઇ વાટીને ચાઠા ઉપર ભભરાવે તો દિવસ ૭ માં મટે

૩૦ અજાયબ રેચ.—ગોમૂત્ર શેર ૧, મોટી હરડેનું દળ તોલો ૧ાા, નેપાળો તોલા ૧ાા, એરંડાનું મૂળ તોલો ૧ાા મધક તોલો ૧ાા, એળીઓ તોલો ૧ાા, થુવેરનું દૂધ તોલા ૧ાા, મરી તોલા ૧ાા અને ગુડ તોલો ૧ાા, લઇ ઝીણું વાટી મધમાં ખરલ કરવું એ હાથ પગના નખો ઉપર ચોપડવાથી રેચ લાગશે અને સાફ ધોઇ નાખવાથી બંધ થશે.

૩૧ વિસ્ફોટક ઉપર.—હરડા, બહેડા, આમળા, ધોળુ નસોતર, સિંધવ, એ સર્વે તોલા, મરી અને મજીઠ એ એકેક તોલો, મીઠીઆવળ દશ તોલા અને હિમજ ૮ તોલા લઇ ઝીણા ખાંડી કપડછાણ કરી દરરોજ સવારે ૩ ાા—૨ આની ભાર અને સાંજે ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકી કરવી.

૩૨ ઝામરવાની દવા —ખારી તુમડીના સુકા ફળનો ગભ તોલા ૨ાા, આમ-ળાનું બીજ તોલો ૧ અને હિંગ તોલો ાા લઇ ઝીણું વાટી કપડછાણ કરી રાખવું આ ચૂર્ણ છીંકણીની માફક નાકે સુંઘાડવાથી ઝામરવાનું દરદ મટે.

૩૩. વાત વિધ્વંસન ચૂર્ણ:—હરીમ ૧, પીંપળીમૂળ ૨, લીંડીપીપર ૬, નીંબાનુણ ૬ મરચણ ૧૨ અને અજમો ભાગ ૧૬ પ્રમાણે સર્વે વસ્તુઓ લઇ વાટી ખાંડી કપડાથી ચાળી ઇન્દ્રવારુણી (તુમડા)ના રસના ૨૧ પુટ આપવા. એ ચૂર્ણ દરરોજ ાા તોલાના પ્રમાણ મુજબ આપવાથી ઉદરરોગ, શૂળ, આનાહ (આફરો), અરોચ આદિ રોગ દૂર થાય છે

શિરોભ્રમણ અને પિત્તવ્યાધિ ઉપર ગોખરૂમાં આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થએલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે. અને મેદ, ઉદર, મંદાગ્નિ અને કુક્ષિશૂળનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે

૩. **અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ:**—અક્કલકરો, સિંધવ, ચિત્રો, આમળા, મરી, લીંડી-પીપર, અજમો અને હરડે એકેક ભાગ અને સુંઠ ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. એ મંદાગ્નિ, અરૂચિ, ઉધરસ, ગળરોગ, દમ, સળેકમ, પીનસ, ફેફરૂં, ઉન્માદ અને સન્નિપાત ઉપર હિતકારક છે

૪. **આમલક્યાદિ ચૂર્ણ:**—આમળા, ચિત્રો, બાળહરડે, લીંડીપીપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, મળા-દિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ થાય છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે

૫. **એલાદિ ચૂર્ણ.**—એલચીદાણા, જટામાસી, લવંગ, સુંઠ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો અને દાડમની છાલ, એ સમભાગ લઇ તે ૬ માસા ચૂર્ણ પાશેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમાં આપવું, એટલે ઉલટી, કમળો, પાંડુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે

૬. **ચંદનાદિ ચૂર્ણ.**—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ, વંશલોચન ૧ ભાગ, ધોળું ચંદન ૧ ભાગ, વાળો ૧ અને સાકર ૫ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરીને ૩ અગર ૪ માસા પાશેર દૂધમાં પાવું, એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા એ રોગો દૂર થાય છે

૭. **ચોપચીની ચૂર્ણ:**—ચોપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ, એ દરેક તોલો તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે પ્રમેહ, વ્રણ, કોઢ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને ગરમીના દરદોથી સાંધા પકડાય છે તે વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે

૮. **તાલિસાદિ ચૂર્ણ**—તાલિસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૩ તોલા લીંડીપીપર ૨ તોલા, એલચીદાણા ૦॥ તોલો, તજ ૦॥ તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું, એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, પથરી, પાંડુ અને સંગ્રહણી, બરોળ, એ રોગો દૂર થાય છે

૯. **ત્રિફળા ચૂર્ણ:**—હરડા, બહેડા અને આમળા, એ ત્રણ ઔષધો સમ-ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું એને ત્રિફળા કહે છે એ ત્રિફળાચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કુષ્ઠ રોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે આ ત્રિફળા રસાયની છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે.

૧૦ **ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણ:**—હરડા, બહેડા, આમળા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવા આપવું, તેથી કરી મળનો ભેદ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે.

૧૧. ત્રિકટ્વાદિ ચૂર્ણ:—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, આમળા, તજ, જેઠીમધ અને મહુડાના ફૂલ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી માત્રા મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧॥ તોલામાં સાંજે આપવું, એટલે નવ પ્રકારના નેત્રનાં રોગો ઉપરના ભાગના સર્વ રોગ, વલીપલિત રોગ, તિમિર, અર્બુદ, પ્રમેહ, દુષ્ટ હલીમક અને કિલાસકુષ્ઠ, એ રોગો દૂર થઈ નવી દૃષ્ટિ આવે છે, નજર સારી થાય છે

૧૨ દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડમની છાલ ૮ તોલા, સાકર ૮ તોલા લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરૂ અને સુંઠ એકેક તોલો વંશલોચન ૨ તોલા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢ દોઢ માસા પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, મંદાગ્નિ અને કાસરોગ દૂર થાય છે

૧૩ બીજું દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ—દાડિમના દાણા ૩૨ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણ મળીને ૪ તોલા સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મળીને ૪ તોલા પીપળીમૂળ ૪ તોલા વંશલોચન અને વાળો એક એક તોલો અને સાકર ૩૨ તોલા એ સર્વનું સમભાગ ચૂર્ણ કરવું એના સેવનથી આમાતિસાર, ઉદરરોગ હૃદયરોગ પડખાનું શૂળ હૃદ્રોગ, અરૂચિ, ગોળો સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે

૧૪ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ—કાળી દ્રાક્ષ, ખાંડ અને લીંડીપીપરનું એક તોલો ચૂર્ણ મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું એટલે જ્વર, ઉદરરોગ અને તાવનો નાશ થાય છે

૧૫. બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચારોળીની મીંજી, ધોળું કમળ, નાગરવેલનાં પાન, વંશલોચન, વાળો, આમળા, મજીઠ, નાગરમોથ, ધોળું ચંદન નગર, કાષ્ટ, કપુરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ નાગકેસર વાળા અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર નાખી તે ત્રણ માસા આપવું એટલે ક્ષય રોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે

૧૬ ધાન્યાદિ ચૂર્ણ.—લીંડીપીપર ધાણા, જીરૂ અજમો, સંચળ, વાળો તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર સુંઠ મરી ચિત્રો અને પીપળીમૂળ એકેક ભાગ દાડમની છાલ, લીંડીપીપર, ધાવડીના ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને આમળા એ ત્રણ ૩ ભાગ સાકર ૬ ભાગ અને કોઠાનો ગર ૮ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું એટલે અરૂચિ ગુલ્મ, ક્ષય, સળેકમ, અતિસાર હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે

૧૭. નારાયણ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિફળા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જીરૂ, કાળીજીરી તજ અજમોદ પીપળીમૂળ વરીઆળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચોરા, ધાણા વાવડીંગ કાળુ જીરૂ, ચોક, પોખરમૂળ, સાજીખાર જવખાર, સિંધવ, રોમકખાર, સંચળ, બીડલૂણ સમુદ્રનું મીઠું અને કોઠ, એ ૨૭ ઔષધો એકેક ભાગ, પહેલા આપવાના બે ભાગ કડવી ઇંદ્રવરણીના ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ દાંતીના મૂળ ચાર ભાગ, પીળા થુરીઆના મૂળ અથવા પાન (તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીઓ લેવા.) એ બધા ઔષધો ભેગાં ચૂર્ણ કરવું પછી તે

ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહાદિકે કરી જેનો કોઠો સ્નિગ્ધ થએલો છે, તેને રેચ થવા માટે આપવું. તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે હૃદ્રોગ, પાંડુ, શ્વાસ કાસ, ભગંદર અને અગ્નિમાંદ્યના રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચડ્યું હોય તો મધમાં આપવું ગુલ્મ રોગ ઉપર બોરડીના કાઢામાં આપવું ગુદાની અંદર કાતર પડે છે તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદર રોગ ઉપર ઉંટડીના દૂધમાં અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું મૃગવ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમાં આપવું આ ચૂર્ણ ઘીમાં લેવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના દુષ્ટ રોગ દૂર થાય છે

૧૮ પાચક ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, ત્રિફળાં, પીપળીમૂળ, ત્રિકટુ, ચિત્રક, શેકલી હીંગ, જીરૂં, વરીઆળી, અજમો, લવંગ, ચાવડીંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડ લોણ, બંગડીખાર અને વરાગડું મીઠું સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસની ભાવના આપી તે ૮ માસા આપવું, એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોડામાં રૂચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડ્યું હોય તે ઉતરી જાય છે

૧૯. પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, લીંડીપીપર ૨ ભાગ, જીરૂં ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૮ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે લીંબુના રસમાં કડાઇમાં ગરમ કરી રાખી મૂકવું એ ત્રણ માસા આપવું એટલે અન્નનું પાચન થઇ મ્હોડામાં સ્વાદ આવે છે

૨૦. પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, તેથી કરી બાળકોનો જ્વરાતિસાર, શ્વાસ કાસ અને ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે

૨૧. મળશુદ્ધિ ચૂર્ણ—સુરવારી હરડે બે ભાગ સોનામુખી બે ભાગ, નસોતર બે ભાગ સિંધવ ૨ ભાગ, મરચાં ૦॥ ભાગ મરી ૦॥ ભાગ અને સુંઠ ૦॥ ભાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમાં આપવું.

૨૨. મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું:—સોનામુખી (મીંઢીઆવળ), બાળહરડે, લીંડીપીપર અથવા વરીઆળી એકેક ભાગ, સિંધવ અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ લઇ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં ખાવું.

૨૩. મહાખાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સંચળ બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને બંગડીખાર એકેક ભાગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, તજ લીંડીપીપર, આમલીની છાલ અને જીરૂં બબ્બે ભાગ, અમ્લવેતસ (ન મળે તો ચુકો અથવા ચણાનો ક્ષાર) સુંઠ, મોટા એલચીદાણા, ચણીબોર, અજમોદ અને નાગરમોથ ત્રણ ત્રણ ભાગ, અને બધાં ઔષધિનો ચોથો ભાગ દાડમની છાલ લેવી. પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધી સાકર લઇ મેળવવી. આ ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી મ્હોડામાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ, મોડશી (કોગળીયું), પેટ ચડવું, હરસ, ગુલ્મ, જંતુવિકાર, પાંચ પ્રકારની ઉલટી અને શ્વાસ રોગ દૂર કરે છે

૨૪. યવાનીખાડવ ચૂર્ણ:—અજમોદ બે ભાગ, દાડમની છાલ ૮ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, આમલીની છાલ ૨ ભાગ, અમ્લવેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં બોર ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરૂ ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું એટલે પાંડુ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતિસાર, બરોળ, મલબંધ (બંધકોશ) અરોચક, શૂળ, મંદાગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, જીભના રોગ અને કંઠરોગ દૂર થાય છે

૨૫. લઘુગંગાધર ચૂર્ણ:—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, કુમળાં બીલાં, લોધર, માચરસ અને ધાવડીનાં ફુલનું ચૂર્ણ કરી તે છાશમાં ગોળ નાખી આપવું, તેથી અતિસાર દૂર થાય છે

૨૬. લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જાયફળ, વાળો, સુંઠ, શહાજીરૂં, કૃષ્ણાગરૂ, વંશલોચન, જટામાસી, નીલકમળ, લીંડીપીપર, વાળો, ધાણા, ચંદન, તગર અને ચણકબોબા સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધી સાકર લઇ એ સર્વ એકઠું કરવું એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોંડામાં સ્વાદ આવે છે શરીર પુષ્ટ થાય છે, સ્ત્રીવિષયમાં પ્રબળ થાય છે, વાત પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે શક્તિ આવે છે, હૃદ્રોગ કંઠરોગ, શ્વાસ હેડકી સળેખમ ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમાં ક્ષયરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરૂચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે

૨૭. બીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો અને અફીણ ૧ માસા તે સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું એટલે દારૂણ મોડશી (કોગળીયું), શૂળ, અતિસાર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે

૨૮. ત્રીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબોબા, વાળો, સુખડ, તગર, નીલકમળ, એલચી કૃષ્ણાગરૂ તજ નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, જટામાસી, નાગરમોથ શુદ્ધ કપૂર જાયફળ અને વંશલોચન, એ દરેક સમાનભાગે લઇ અને ખડીસાકર ૮ ભાગ લઇ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું આ લવંગાદિ ચૂર્ણ રૂચિકારક, અગ્નિદીપક તૃપ્તિકારક, બળદાયક પથ્ય અને ત્રિદોષનાશક હોઇ છાતીના રોગ, તમકશ્વાસ, ગળગ્રહ ઉધરસ હેડકી, અરૂચિ ક્ષયરોગ, પીનસ સંગ્રહણી, અતિસાર, ભગંદર, અર્બુદ પ્રમેહ અને ગોળાનો નાશ કરે છે

૨૯. ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, લીંડીપીપર અને જાયફળ દરેક અર્ધો તોલો મરી ૨ તોલા સુંઠ ૧૬ તોલા અને એ સર્વના સમાન સાકર લઇ ચૂર્ણ કરી આપવાથી ઉધરસ તાવ પ્રમેહ અરૂચિ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે

૩૦ પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબોબા, લીંડીપીપર, સુંઠ, સુખડ એલચી, નાગરમોથ વંશલોચન વાળો, કૃષ્ણાગરૂ, નાગકેસર, ત્રિફળા, જાયફળ ભીમસેની કપૂર જટામાસી શતાવરી ગોખરૂ, આસંધ, ગળોનું સત્વ અને

સાકર એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે લેવુ; એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે

૩૧. વડવાનલ ચૂર્ણ:—સિંધવ ૧ ભાગ, પીપળીમળ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ અને બાળહરીતકી ૭ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવુ એ લેવાથી અજીર્ણનો નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

૩૨. વૈશ્વાનર ચૂર્ણ:—સિંધવ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, સુંઠ ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એનુ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ કાંજી, છાશ અથવા ઉના પાણીમા આપવુ, એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, બસ્તિમાંના રોગ, બરોળ, શૂળ, આનાહ અને મળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૩. શૃંગ્યાદિક ચૂર્ણ—કાકડાશીંગ અતિવિષ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ કરી તે મધમા આપવુ, એટલે તાવ, ઉધરસ, એ રોગો દૂર થાય છે. અથવા એકલુ અતિવિષ મધમા આપવુ, તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે

૩૪. શુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ:—સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, મોથ ઇંદ્રજવ, ચિત્રક, એ ૭ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી ચોગણુ ગરમ પાણી લઈ તેમા પાવાથી આમાતિસારનો નાશ થાય છે.

૩૫. બીજું શુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ—સુંઠ ૬ ભાગ લીંડીપીપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ ખાવાના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી આપવુ એટલે હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરુચિ શ્વાસ કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

૩૬ સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ:—મીઠુ, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડે, લીંડીપીપર, સુંઠ હીંગ અને વાવડીંગ, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ભોજન સમયે પ્રથમ પાચ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવુ, એટલે અજીર્ણવાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષુચિકા, કમળો, પાંડુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે

૩૭. સીતોપલાદિ ચૂર્ણ:—સાકર ૧૬ ભાગ, વંશલોચન ૮ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવુ. આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત ૬ માસા મધ અને ૧ તોલા ઘીમાં ખાવા આપવુ એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથે પગે દાહ થાય છે તે, અગ્નિમાંદ્ય, જીભ શૂન્ય પડે છે તે, કુક્ષિશૂળ, અરોચક, જ્વર, જીર્ણજ્વર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ અને પિત્તવિકાર તથા ઉપદંશ (ગરમી વિકારથી ઘણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમા રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર બીજા વિકારો) એ પણ શમી જઇ સર્વરોગ નાશ થાય છે.

૩૮. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ:—ગળોનુ સત્વ, લીંડીપીપર, બહેડા, સુરવારી હરડે, ધોળું ચંદન, કડુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સુંઠ અને દેવદાર, એ એકેક ભાગ, કરીઆતું ૨॥ ભાગ, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી ને ઠંડા પાણીમા આપવું એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે.

૫૯. હીંગ્વાષ્ટક ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધવ, અજમો, જીરૂં, શાહજીરૂં અને સંચળ એ સમભાગ લઈ તેનો આઠમો હિસ્સો હીંગ લઈ એઓનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં અથવા ભોજન સમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં આપવું, એટલે ગુલ્મ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય અને મોડશી (કોગળીયું) નાશ થાય છે

૬૦. હીંગ્વાદિ ચૂર્ણ:—શેકેલી હીંગ, પહાડમૂળ, બાળહરડે, ધાણા, ઇંદ્રજવની છાલ, ચિત્રક, કચારા, અજમોદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગજપીપર, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુળસી, આમલીની છાલ, જીરૂં, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, બંગડીખાર, વડાગરૂં મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું, એનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા ભોજનના પહેલા અથવા ભોજનના મધ્યમાં આપવું અથવા છાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, અષ્ઠીલા નામે પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે, હૃદય, બસ્તિ અને કુક્ષિ એ ઠેકાણાનું શૂળ, ગુદશૂળ, યોનિશૂળ, ઉનવા, મલસ્તંભ, પાંડુ, અરૂચિ, હેડકી, યકૃત્, બરોળ, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ હરસ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે

૬૧. મરીચ્યાદિ ચૂર્ણ—મરી, ચિત્રો અને સંચળનું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય છાશમાં પાવું એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ગુલ્મ અને હરસ વગેરે રોગો દૂર થાય છે

૬૨ કલ્યાણ ચૂર્ણ—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળા, બીડલોણ, સિંધવ, મરી, લીંડીપીપર વાવડીંગ કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરાનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું એટલે વાત, કફ, અપસ્માર, ઉન્માદ, હરસ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે

૬૩. નારાચચૂર્ણ:—લીંડીપીપર ૧ તોલો, નસોતર ૪ તોલા અને સાકર ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ૧ તોલો ખાવું. એ આધ્માન, બંધકોશ, ઉદર કફ, પિત્ત અને શૂળનો નાશ કરે છે

૬૪. સમશર્કર ચૂર્ણ.—એલચીદાણા ૧ ભાગ તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૩ ભાગ, નાગકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૬ ભાગ અને સુંઠ ૭ ભાગ તથા સાકર ૨૮ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી આપવું, એટલે હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, સોજો અરૂચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયના રોગનો નાશ થાય છે

૬૫. ચંદનાદિ ચૂર્ણ:—ધોળી સુખડ વાળો કોઠ, નાગરમોથ, આમળા, પીપળામૂળ, નીલકમળ, જેઠીમધ, મહુડાના ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક, એનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ તેટલીજ સાકર સાથે સવારે ઠંડા પાણી સાથે પીવરાવવાથી રક્તપિત્ત શ્વાસ પિત્તરોગ, સોજો, અમદાહ, માથાની અંદરનો દાહ, માથાનું ભમવું, કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે

૬૬ એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ લીંડીપીપર ૫ ભાગ અને નાગકેસર ૬ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના જેટલી સાકર મેળવવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, હરસ, સંગ્રહણી, સોજો, રક્તપિત્ત, રાજયક્ષ્મા કંઠરોગ, અરૂચિ અને બરોળનો નાશ થાય છે.

૪૭. એલાદિ ચૂર્ણ બીજું:—એલચી, લવંગ, નાગકેસર; બોરાના ઠળીયાનો ગર્ભ, ચોખાનો આટો, ગહુંલો, નાગરમોથ, ચંદન અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીસાકર સાથે આપવું; એટલે ત્રિદોષથી થએલ ઉલટી દૂર થાય છે.

૪૮. લવણ ભાસ્કર ચૂર્ણ:—મીઠું ૮ તોલા સંચળ ૫ તોલા, બીડલવણ, સિંધાલુણ, ધાણા લીંડીપીપર, પીપળીમુળ, ચિત્રક, શાહજીરૂં, નાગકેસર, તાલીસપત્ર અને અમ્લવેતસ એ બબ્બે તોલા મરી, જીરૂ, સુંઠ એ એકેક તોલો, દાડમની છાલ ૪ તોલા, તજ અધો તોલો, એલચીદાણા અધો તોલો એ સર્વને ખાંડી બારીક કરવું એને લવણ ભાસ્કર ચૂર્ણ કહે છે દહીંના ચાર તોલા મોળવા સાથે અથવા છાસ સાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતશ્લેષ્મથી થએલ ગોળો, વાયુ, અરોળ, ઉદરરોગ, ક્ષય, હરસ, સંગ્રહણી, કુષ્ઠ, વિબંધ, ભગંદર, સોજા, શૂળ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમદોષ, હૃદ્રોગ અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે એ અત્યંત દીપન અને પાચન છે

૪૯. કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ:—કોઠનો ગર્ભ ૨ તોલા, ખડી સાકર ૧॥ તોલો, ઓડીઅજમોદ, લીંડીપીપર, બીલાનો ગર્ભ, ધાવડી, દાડિમના દાણા અને કોઠમ એ પોણો પોણો તોલો, સંચળ, અજમો, પીપરીમૂળ, વાળો, મરી, જીરૂં, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સુંઠ એ દરેક પા પા તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું એના સેવનથી અતિસાર, ઝાડો, ક્ષય, ગોળો અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૫૦. નારાચચૂર્ણ:—ખડીસાકર ૪ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે જમવા પહેલા ૬ માસા મધમાં ચાટવાથી બંધકોશ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે

૫૧ સારસ્વત ચૂર્ણ—કોઠ, આસોદ, સિંધાલુણ, અજમો, જીરૂ, શાહજીરૂં, ત્રિકટુ, પહાડમૂળ, શંખાવળી, ઘોડાવજ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તેને બ્રાહ્મીના રસની પુષ્કળ ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ બ્રહ્માએ કહેલું છે. તે મધ અને ઘીમાં સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૨. ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ—વડ, ઉમરો, પિંપળો એ દરેકની છાલ, અરડુ, ગરમાળો, આસંધ, આંબાની ગોટલી, કોઠનો ગર્ભ, જાંબુના ઠળીયા, ચારોળી, ધોળો એન (સાજડ), ધાવડી, જેઠીમધ, લોધરની છાલ, વાયવડીંગ, લીમડાની છાલ, કડવા પડવળ, મેઢાશીંગીની છાલ, દારૂહળદર, દાડીના મૂળ, ચિત્રક, પહાડમૂળ, કરંજની છાલ, ત્રિફળા, ઇન્દ્રજવ અને ભીલામા, એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમાં સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિફળાનો કાઢો પીવો, એટલે મૂત્રદોષની શુદ્ધિ થાય છે અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રમેહપિટકાનો નાશ થાય છે.

૫૩. સાખરૂંડ ચૂર્ણ—ભાંગ, સાકર, પડવાસ અને જીરૂં એનું ચૂર્ણ દહીંમાં નાખી આપવું, એટલે આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર એ તુરત દૂર થાય છે.

૫૪ મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ—કાળી મુસળી, તાલીમખાના અને ગોખરૂ એ અનુક્રમે ૧—૨ અને ૩ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાત:કાળે અર્ધા તોલાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાજીકરણ (સ્ત્રીસંભોગની શક્તિ) થાય છે.

૫૫. અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ—ગોખરૂ, તાલીમખાના, કૌંચબીજ, નાગબલા, બળબીજ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી રાત્રિના વખતે ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી ૧ તોલો ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજીકરણ થાય છે.

૫૬. દંતરક્ષક ચૂર્ણ—ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ, ફુલાવેલો ટંકણખાર ૨ ભાગ, ફુલાવેલી ફટકડી ૩ ભાગ, માજુ ૮ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, મારા ૨ ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને સિંધવ ૪ ભાગ, આ સઘળાનું ચૂર્ણ કરી તેવડે નિત્ય સવારે દાંત ઘસવાથી દાંત મજબૂત થઈ દંતશૂળ, દાંતમાંથી લોહીનું પડવું પેઢાનું સડવું ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે

૫૭. વમનકારક ચૂર્ણ—લીંડીપીપર, સિંધાલુણ અને મીંઢળ એનું ચૂર્ણ કરીને તે ૩ માસા ચૂર્ણ ઉભરે પહોંચેલા મનુષ્યોને પાણીમાં આપવાથી ઉલટી થઈ કફદોષ, અજીર્ણ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે

૫૮. વિષૂચિકાનાશક ચૂર્ણ—પાપડીઓ ખારો અને થોડી લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ ૧ રતિ લઈને ગોળમાં ગોળી કરી આપવી, એટલે ઉલટી અને ઝાડો થઈ ફેર પડે.

૩—ગુટિકા (ગોળીઓ) અથવા વટી.*

૧. શુંઠ્યાદિ ગુટિકા—સુંઠ, બાળહરીતકી અને નાગરમોથના ચૂર્ણમાં કપટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી આ ગોળી મ્હોંડામાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે

* એક મિત્ર આપેલ અનુભૂત પ્રયોગ—

૧ દમ (શ્વાસ રોગ) ઉપરઃ—બરસાતની મોસમનું આકડાનું લાકડું લીલું લઈને તેને કોચી તેમાં લવીંગ નંગ ૫ ભરી, તેજ લાકડાનો મુખ બંધ કરી, કપડ-માટી કરીને નિધૂમ અગ્નિમાં બાળી રાખવું સીજાઈ ગયા પછી બહાર કાઢી તેમાંના લવીંગ કાઢી લઈ તેની સાથે જવખાર તોલા ૨॥ અને હળદર તોલા ૧॥ નાખી ખૂબ વાટી મીઠી જાળ (પીલુ) ના રસમાં જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી એમાંની એક ગોળી રોજ સવાર સાંજ આપવાથી દમ શાંત પડે.

૨ રેચ તથા ઉલટી કરાવવાની ગોળીઓઃ—મોરથુથુ ફુલાવેલો, શોધેલો પારો, સિંધવ અને મરચાં એ સર્વ જથ્થો સમાન ભાગે લઈ ઝીણી વાટી આદાના રસમાં ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ બાંધવી. એ સાકર સાથે આપવાથી ઉલટી તથા ઝાડા થઈ શરીરના તમામ રોગો નીકળી જાય અને માથું દુખતું મટે. ઉતાર ખીચડી અને ઘી.

૩ ત્રિદોષ ઉપર.—હળદર તથા ફટકડી ગોળમાં ગોળી કરીને આપવાથી તાપ અને કાળજાના સોજા મટે, વળી ફેફરૂં ફુટતું હોય તો કુવારના રસમાં આપવાથી મટે

૪. અતિસાર ઉપરઃ—હિંગ વાલ ૬ અને અફીણ વાલ ૨ લઈ ઝીણું વાટી ખારેક નંગ ૮ માંથી ઠળીઆ કાઢી નાખી તેમાં ભરવું તેના ઉપર ઘઉંની

૨. મરીઆદિ વટિકા—મરી ૧ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, જવખાર ાા ભાગ અને દાડમની છાલ ૨ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લઈ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માસાની ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મ્હોડામાં રાખવી; એટલે બધા પ્રકારના કાસ રોગ દૂર થાય છે.

કણક ચાલવી દેવતાના નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર પકવવી. પાકી રહે ત્યારે બોર કહાડી નાખી ભાખરીનું સમાન ઝીણું વાટી તેની જંગલી ઝીણા બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ દરરોજ સવાર સાંજ એકેક આપવી.

૫. ઉપદંશ ઉપર:—મોરથુથુ તોલો ૧ લઈ ઠીકરીમાં નાખી દેવતા ઉપર મૂકી ખૂબ શેકવો. તે જ્યારે પોતાનો મૂળ રંગ બદલી સફેદ થાય ત્યારે તેને આરસ પહાણની ખરલમાં નાખી ઝીણું વાટી, તેમાં લીંબુનો રસ નાખીને ખૂબ ઘુંટવું. તે રસ એ મોરથુથુ પી જાય એટલે તેમાં બીજા લીંબુ નીચોવી વળી ઘુંટવું. એ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી લીંબુનો રસ તેમાં નીચોવતા જવા પુરેપુરા ૧૦૦ લીંબુનો રસ પચન કરાવી નાખવો પછી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ૧૦૦ લીંબુનો રસ પાતા વધારે દિવસો લાગે તેની દરકાર નહિ, પરંતુ તેને આસાઈ જવા માટે નડે કંઈ મૂકવું નહિ. એ તૈયાર થએલી ગોળીઓ યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી ઉપદંશ (ચાંદી) અને વિસ્ફોટક આદિ રોગો જાય. પરેજી પાળવી ઘઉંની રોટલી, ઘી, દૂધ અને સાકર સિવાય કંઈ ખાવું નહિ. વળી એનાથી ઉલટી થાય તો તે રોકવા માટે એલચીના ફોતરા કહાડી નાખેલા ચવરાવવા. **એની માત્રાનું પ્રમાણ જાણવાની રીત:**—દર્દીએ પહેલા દિવસે એક ગોળી ગળી જવી બીજા દિવસે બે, ત્રીજા દિવસે ત્રણ, એમ જ્યાં સુધી તેને ઉલટી ન થાય ત્યાં સુધી તેને દરરોજ એકેક વધારે આપતા જવી. જ્યારે ઉલટી થાય તે દિવસે જેટલી ગોળીઓ ગળાવી હોય તેનાથી એક ઓછી ગોળી તે દર્દીના માટે દરરોજ આપવાની માત્રા છે એમ સમજવું. થએલી ઉલટી રોકવાને એલચી ચાવવા આપવાનું ભૂલવું નહિ.

૬. વાસી વિકારથી શરીર ઉપરનાં ચાઠાં ઉપર:—ઇંદ્રવરણી (તુંબડા) નગ ૨, અંબર તોલા ૩, મીઠીઆવળ તોલા ૪, આમળા તોલા ૪, નસોતર તોલા ૩, હરડાની છાલ તોલા ૩, બહેડાની છાલ તોલા ૩, ગરમાળાનો ગર્ભ તોલા ૩, ગુલાબના ફુલ તોલા ૩, કાળો ગુંદ તોલા ૩, ગુગળ તોલા ૩, મધ તોલા ૩ અને ગાયનું ઘી તોલા ૩, એ તેરે ચીજો એકત્ર વાટી તેની જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ દરરોજ સવારે ૨ અને સાંજે ૨ ગળી જવી.

૭. તાવ ઉપર:—કાળા મરી, આમળાં અને લીમડાની લીંબોળી માંહેનો મગજ, એ ત્રણે સરખા વજને લઈ કુંવારના રસમાં ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. દિવસમાં ત્રણ વખત બબે ગોળી આપવાથી તાવ જાય.

૮. તાવ સાથે બકારી, પેટપીડ અને અનાજ ન ભાવતું હોય તેના ઉપર:—ચંદ્રોદય તોલા ૩ અને હિંગ તોલો ાા (એક બાજુએથી શેકવી) લઈ ઝીણા વાટી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એમાંથી દરરોજ સાંજ સવાર બબે ગોળીઓ આપવી.

૭. **આમલક્યાદિ ગુટિકા**—આમળા, કમળ, કોઠ, ચોખાની ધાણી અને તેની કુમળી વડવાઈઓનાં ફૂલનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મ્હોડામાં નાખવાથી ઘણી તૃષા લાગે તેનો અને મ્હોડું સુકાઈ જાય છે તેનો નાશ થાય છે.

૯. **દમ (શ્વાસ) રોગ ઉપર**:—ખાદીના જાડા કપડાને આકડાના દૂધની સાત વખત પુટ આપી વખતો વખત છાયામાં સુકવતા જવું તે સુકાયા પછી બાળી રાખ કરવી એની મધની સાથે વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી.

૧૦ **હરસ ઉપર**— હળદર, બહેડાની છાલ અને આમળા એ ત્રણે મળીને ૧૦ ભાગ, છીપનો ચુનો ૧ ભાગ, સાબરશીંગની ભસ્મ ૧ ભાગ, અજમો ૩ ભાગ, ગુગળ ૪ ભાગ એ સર્વને ખરલ કરી તુવર જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ ૧ થી ૨ ખાવી.

૧૧ **પરમોત્કૃષ્ટ ધાતુપુષ્ટિકર્તા**—ત્રણ ખારેકોને પાણીમાં પલાળી તેમાંની ઠળીઓ કહાડી નાખી તેમાં ચામેડના બીજ તોલા ૧, તુલસીના બીજ તોલા ૧, શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૧ કેસર બે આનીભાર અને વડનું દૂધ તોલા ૧॥ એકત્ર કરેલું ભરી, કપડમાટી કરી ધુમાડા વિનાના અંગારામાં પકવી, પછી એ સર્વને ઝીણું વાટી તેની ૨૮ ગોળીઓ કરવી તેમાંથી દરરોજ બબે ગોળીઓ ખાઈ ઉપર સાકર નાખી ગરમ કરેલું ગાયનું દૂધ પીવું. દવા ખાય તેથી બમણા દિવસ તેલ, મરચું આમલી વગેરે ખાવું નહિ સાકર દૂધ ઘી ઘઉંની રોટલી અવશ્ય ખાવી.

૧૨ **વાત વિધ્વંસિની ગુટિકા**—જાયફળ અને કેસર સમાનભાગે લઈ ત્રુસડા (કબ્રસ્તાનની) ના રસના ૨૧ પુટ આપી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી. એ ગોળી દરરોજ એકેક ખાવાથી ઉદરરોગ આનાહ (આફરો) શૂળ મળબંધ આદિ વિકાર દૂર થાય છે. તાવની આજારીથી થએલ પાણીના જમાવનો એ ગોળી નાશ કરે છે.

૧૩ **અતિસાર ઉપર**:—સુંઠ ભાગ ૪ તલ ભાગ ૨, કેસર ભાગ ૦।, ગાલીના ગર્ભ ભાગ ૨ અને અમરૂદ ભાગ ૨ લઈ સર્વને ઝીણાં વાટી તેની સાથ દાડમના ફૂલ વાટી તોલા ૦॥ પ્રમાણે ગોળી વાળી અતિસારવાળાને આપવાથી આરામ થશે.

૧૪ **અતિસાર ઉપર**.—અરડૂસીની છાલ મોથ, ધાવડીના ફૂલ, બીલીનો ગર્ભ, પઠાણી લોધર ઇન્દ્રજવ, મોચરસ, અતિવિષની કળી, નેત્રવાળો, કાળીપાટ તથા આંબાની ગોટલી સરખા ભાગે લઈ ઝીણાં વાટી મધમાં ગોળીઓ કરવી એ ગોળી ચોખાના ઓસામણમાં આપવાથી કફ તથા પિત્તવાયુ અને તેમના કોપવાથી થએલા ઘણા દિવસનો જુનો અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૧૫ **બાળકની ઉલટી (ઓકે છે તે) ઉપર**:—કેસર અને બોરડીના ફૂલ સમાન વજન લઈ વાટીને મધમાં ગોળી કરી આપવી.

૧૬ **બાળકને વરાધ (બારામી) થાય છે તેના ઉપર**:—હિંગ જાયફળ લિંબડાનો ગુંદ અને એળીઓ એ ચારે સમાન વજને લઈ ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી એક વરસની અંદરના બાળકને એક અને એથી મોટા બાળકને બે ઉના પાણી સાથે આપવી.

૪. શુંઠ્યાદ્યુપ્ય વટિકા—સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમા ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી, એટલે આમ દુર થાય છે અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવુ ગોળ અને જીરૂ એકઠું કરી ખાવાથી ઉનવા દુર થાય છે ગોળ અને નાગરમોથ એકઠા કરી લેવાથી હરસ દુર થાય છે

૧૭ રેચની ગોળીઓ:—કાકડીઓ ગંધક તોલો ૦॥ અને પારો તોલો ૦॥ ભેગા વાટી કાજળી કરી તેમા નેપાળો તોલો ૧ અને જાલામા નગ ૨ ઝીણા વાટી એકરસ કરી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ માણસની ઉમ્મર અને બળાબળ જોઇ ગોળી ૨ થી ૪ સુધી આપવી રેચ લાગશે, રેચ વાળવાને માટે ચોખા મગની ખીચડી ઘી નાખીને ખવરાવવી એથી ન વળે તો મારનું પાણી કરીને પાવુ

૧૮ પેટપીડ તથા ચુકનો ઉપાય:—અંકોલચણા તોલો ૧ લઇ તેને એરંડીઆ તેલમા તળવા તે તથા મરી તોલો ૧ અને સિંધવ તોલો ૧ ઝીણા વાટી નાગરવેલના પાનના રસમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ચુંક મોરચો અને અપચો મટે અને ભૂખ લાગે વળી એજ ગોળી ચિત્રાછાલ અને કરીયાતાની સમાન ભાગે કરેલી ફાકી તોલા ૦। સાથે આપવાથી ગુલ્મરોગ (ગોળો) અને ગોળાની ચુંક મટે એ ગોળી ઉપર ખાટુ, ખારૂ, તીખુ, ખટાશ અને તલ વગેરે ખાવુ નહિ ગરમી થયા પછી ઘીનો શીરો ખવરાવવો. એ ઔષધ દિવસ ૧૧ આપવુ

૧૯ કૃમિ (કરમીઆ) ઉપર:—નસોતર તોલા ૨॥, આમળા તોલા ૨॥ અને વાવડીંગ તોલા ૮ લઇ ઝીણા ખાંડી ગોળમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આપીને ઉપર સિંધાલુણ અને લીંડીપીપરની ફાકી પાણી સાથે લેવરાવવી.

૨૦ અતિસાર ઉપર.—કેસર, કપુર, અફીણ, રાળ અને હિંગળો સમાન ભાગે વાટી પાણીથી ખુબ ઘુંટીને મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી એક પાણી સાથે આપવાથી ઝાડા મટે. અમતાણુગ અને સાકર સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર (લોહિવાનો ઝાડો) મટે વળી એજ પ્રમાણે એ ગોળી આમલીની કુણી ઉપરની છાલ સાથે આપવાથી અથવા બોરડીના મળ સાથે, અથવા ઝીલ-ડાના મળ તથા સાકર સાથે અથવા આવળના મળ તથા બોરડીનાં મળ સાથે વમીને આપવાથી ઝાડો મટે

૨૧ મુઝારા ઉપર:—ખાળો નસોતર, ગીંદીઆવળ, સુંઠ, હિમજ, સચળ, ઓળીઓ રેવચીનો ગોળ અને એળીઓ સમાનભાગે લઇ ઝીણા વાટી, મધમાં વગડાઉ બોરડા બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી ૧ કોચના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી મળ છુટે રેચ લાગે ત્યારે સુંઠની ફાકી ભરાવવી; એટલે મુઝારો કે જેને ત્રિદોષ અથવા સન્નિપાત કહે છે તે મટે તથા જીર્ણજ્વર જાય. જેને રેચ ન લાગે અને પેટ ઘણું સડીને જાડું થયુ હોય તેને માટે કડવા તુવરના ડાડવાને ચીરીને તેમા સચળ ભરી કપડમાટી કરી નિર્ધૂમ અંગારામા નાખી રાખવુ. તે ભસ્મ રહે ત્યારે જુદી તેનો રસ કાઢી તેમાં એરંડીઆ તેલ તોલો ૦॥ નાખી તેમા ગોળી ૧ આપવાથી રેચ લાગે અને મુંઝે મુઝારો મટે

૫ લવંગાદિ વટિકા.—લવંગ, બહેડાની છાલ અને મરી એ સમાન, અને એ ત્રણના સમાન ખેરસાર (કાથો) નાખી બાવળની અંતરછાલના કાઢામાં ગોળીઓ ચણા માત્ર વજનની કરી હમેશા ત્રણ ગોળીઓ મ્હોડામાં રાખવી, એટલે ઉત્તમ અગ્નિ ત્વરાથી નાશ પામે છે.

૬ શુંઠિદાર્વાદિ ગુટિકા.—રસ્ત્રાગ, ભિલામો અને સુંઠ સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં સમભાગે ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી, એટલે ૭ પ્રકારના હરસ દૂર થાય છે.

૭ લશુન વટિકા.—લસણ, નગોડ, જીરૂં, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુ તેઓના રસમાં ખરલ કરી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે અજીર્ણ અને મોડની (વિસૂચીકા) નામ દૂર થાય છે.

૮ કડાપાકની ગોળીઓ.—કડા (ઇન્દ્રજવના ઝાડ)ના મૂળ ધોઇ તે ઉપરની છાલ કાઢવી તે રાત્રિએ ચારગણા પાણીમાં ઉકાળવી તે પાણી ગાળી લેવું આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણીવાર કરવી એટલે છાલનો બધો અર્ક પાણીમાં મળી જ્યારે પડી તે પાણી કલાઈના વાસણમાં નાખી જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ, માયફળ, જાવત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મંડાગીગ, બાળબીલાં, બહેડાનું દળ અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ પ્રમાણસર નાખી કાલવી તેના વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. સંગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી છાશની પરાશમાં કિંચિત્ સંચળનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા અંધમના કોમા સુંઠના કાઢામાં કિંવા ચીમાં આપવી. પાકે અને જીર્ણજ્વર ઉપર મધમાં અથવા ગાળમાં આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ઘણું ગુણાવહ છે.

૨૨ દ્રવ્ય.—કિરમાણી અજમા તોલા ૫ાા નેપાળો તોલા ૨ નસોતર તોલા ૨ ... બાજરડી (અને વાયના સમાંશ પ્રથમ નારંગી લખ્યું છે ત્યાં સંતાની અલ એમ માની અમે તેને બાજરડી માની છે એજ બાજરડીનેજ નાગિણી કહેવાય છે. વખતે આરંગી લખના નારંગી લખાતું હોય તો પણ નવાઈ જેવું નથી.) તોલા ૫ાા રસભાગના રસમાં દિવસ ૩ ખરલ કરવું અને ચાર પઈ તના મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ઊના પાણી સાથે આપવાથી રચ ભાગ ચાખા મગની ખીચડી અને ઘી ખવરાવવાથી બંધ થાય.

૨૩ પાંડુ રોગ ઉપર.—આમળાહળદર, દારૂહળદર, હળદર, મરચાં, સિંધવ, ... ખાર, જવખાર, સગડીખાર, એ આઠ ચીજોને ખાંડી કુટકડી નાખી કુંવારના રસમાં ભરડી મોટા બોર જેવડી ગોળી વાળવી એ ગોળીથી પિત્તપાંડુ નામ પાંડુરોગ (કમળો કે જેમાં શરીર પીળું પડી જાય છે તે) તથા શરીર શીઘ્ર રોગ ન મુન અને સોજા જાય.

૨૬ વાતશ્રમ ઉપર સાજી જુલાબ.—મીંઢીઆવળ, મનશીળ, બહેડાની ... ટંકમોથ, એ ચારે એક તોલા પ્રમાણે, ધોળાવજ ૨ તોલા, મરી, લીંડી-પીપર અને હરડેના પાચ પાચ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વે ચીજો ઝીણી વાટીને ... ગીના દૂધમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી માત્ર ... એકેક આપવાથી વાતશ્રમ જાય.

૯. જાતિફલાદિ વટી:—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગ લઈ એની નાગરવેલના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી છાશમાં ખાવા આપવી એટલે દારૂણ અતિસારનો પણ નાશ થશે.

૧૦. વ્યોષાદિ વટી:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકનાં મૂળ, તાલીસપત્ર, આમલી, અમ્લવેતસ, ચવક અને જીરૂં એ સમભાગ, અને એલચી, તજ, તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ એનું ચૂર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી આપવી. એ સળેખમ, સ્વરભંગ, શ્વાસ કાસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે.

૧૧. અજમોદાદિ વટી:—અજમોદ, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ એ એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ અને ભાંગરો ... ભાગ આ પ્રમાણે બધાનું ચૂર્ણ કરવું, અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઈ તેના પાકમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમાં આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે.

૧૨. દાડમપાકની ગોળીઓ:—જાવંત્રી ૬ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા, વરીઆળી ૧ તોલો, અફીણ ૧ વાલ, જાવંત્રી અને સુંઠ એક ભાગ લીંડીપીપર અર્ધો માસો. એનું ચૂર્ણ દાડમની અંદર ભરી, ઉપર એરંડાના તાજા પાંદડા વીંટાળી અંગારામાં પકવી, તે દાડમમાંના ઔષધો સુદ્ધાં વાટવું તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં રોજ એકવાર અથવા સાંજ સવાર આપવી.

૧૩. કાંકાયન વટી:—હરડે ૨૦ તોલા અને જીરૂં, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને જવખાર ૮ તોલા, ભિલામો ૩૨ તોલા, સૂરણ ૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાખી તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને સવારે એક ખાવા આપવી. પાછળથી ખાટી છાશ પીવા આપવી, એટલે તે અગ્નિદીપન કરે છે અને સંગ્રહણી તથા પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. આ ગોળી કાંકાયન ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ કે ક્ષારકર્મ સિવાય હરસ અને ગુદરોગ નાશ કરવા કહેલી છે.

૧૪. એલાદિ ગુટિકા:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને લીંડીપીપર એ દરેક બબ્બે તોલા, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ એ દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેમાં મધ નાખી ખરલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે ઉરઃક્ષત, ક્ષય, જ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, વમિ, ભ્રમ, મૂર્છા, મદ, તૃષા, શોષ, પાર્શ્વશૂળ, અરોચક, પ્લીહા, આઢ્યવાત, રક્તપિત્ત, સ્વરભેદ અને ક્ષયનો નાશ થશે. એવીજ આ એલાદિ ગુટિકા વૃષ્ય અને તૃપ્તિકારક છે.

૧૫. દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:—કાળી દ્રાક્ષ ના તોલા, આનાવળી ૪ તોલા, સુરવારી હરડે ૪ તોલા, સાકર ૮ તોલા, જાવંત્રી ... માસા અને કેસર ૩ માસા. એનું ચૂર્ણ કરી ૭ માસા જેટલી ગોળીઓ બાંધવી. એથી મળશુદ્ધિ અને મલાવષ્ટંભ વાયુ, અમ્લપિત્ત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુના રોગો સારા થાય છે. આ ગોળી રેચક છે.

૧૬. અકલકરાદિ ગુટિકા:—અકલકરો, સિંધાલૂણ, ચિત્રક, આમળાં, મરી,

લીંડીપીપર, હરડે અને આમળાં એ સમાન ભાગે અને ગુડ બે ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી [illegible] (અથવા [illegible]) રસમાં ગોળીઓ કરવી એ ગોળીઓના સેવનથી મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉદ્વમન, પીનસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ, સળેખમ, મૃગી ઉન્માદ અને અભિમાનનો નાશ થાય છે

૧૭. ચંદનાદિ ગુટિકા—વંશલોચન, એલચીદાણા, ચણકબાબા, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે તેટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાની ગોળીઓ કરી ૩ વખત એક એક ગોળી ખડીસાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી એનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર કે ઊનવા) નો તુરત નાશ થાય છે આ ગોળીઓ શીતળ છે

૧૮ ચંદનાદિ ગુટિકા બીજી:—વડનો મેંદો અને સાકર સમાન લઈ તેમાં જેટલું ચંદનનું તેલ નાખવું અને થોડું પાણી છાંટી ગોળો કરવો પછી તેમાથી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી ચાર અથવા છ છ ગોળીઓ દિવસમાં ત્રણ વખત ભૂકો કરીને આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમાં પહેલા દિવસથીજ ફાયદો દેખાવા માંડીને ત્રણ અથવા ૭ દિવસમાં મટી જાય છે

૧૯ કફનાશક ગુટિકા—ટંકણખાર ફુલાવેલો, જવખાર લીંડીપીપર હરડેદળ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સમભાગે ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મ્હોંડામાં રાખી રસ ગળવાથી કંઠમાં રહેલા કફનો નાશ થાય છે તેમજ એના સેવનથી હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય અને આધ્માન રોગનો નાશ થાય છે

૨૦. દુર્નામ કુઠાર ગુટિકા—મરી લીંડીપીપર સોંઠ, સિંધાલૂણ જીરું, સુ ઘોડાવજ હીંગ, વાવડીંગ હરડે ચિત્રક અજમોદ એ સર્વ સમાન લઈ સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળી ૧ તોલાની કરી ઊના પાણી સાથે આપવી એટલે સર્વ પ્રકારના હરસનો નાશ થાય છે

૨૧ હિંગ્વાદિ વટી—શેકેલી હીંગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ સિંધાલૂણ ૪ ભાગ, જીરૂ ૫ ભાગ સુંઠ ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ લીંડીપીપર ૮ ભાગ કોઠ ૯ ભાગ હરડેદળ ૧૦ ભાગ ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અજમો ૧૨ ભાગ અને સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. એના સેવનથી અનેક પ્રકારના વાતરોગ હરસ ગોળો અને પ્રમેહ એ રોગ નાશ થાય છે

૨૨. રસકેશ્વરવટી.—ફુલખાપરી સિંધાલૂણ મોરથુથુની ભુકી, ટંકણખાર, ન મરી લીંડીપીપર એમને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળી છાયે સુકવી રાખવી એ મધમાં ઘસી આંખમાં આંજવી એટલે સર્વ નેત્રરોગ નાશ થાય છે તેમજ લાલ રહેમ (નેત્રાર્બુદ—આંખની) ફુલા માસનું વધવું તિમિર, અર્બુદ પડળ [illegible], કાચબિંદુ આદિ મોટા મોટા રોગોનો નાશ થાય છે

૨૩. અહિફેનાદિ ગુટિકા:—અફીણ અક્કલકરો લવંગ કેસર જાવંત્રી, જાયફળ ભાગ હિંગળો એ સમાન ભાગે લઈ આદુના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાવું, એટલે વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સ્તંભન થાય છે ભૂખ [illegible] થાય છે અને ક્ષય, [illegible] ઉધરસ ઇત્યાદિ રોગો નાશ થાય છે.

૨૪. શંખવટી.—આમલીનો ખાર ૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધાલુણ, સંચળ, સાંભરમીઠું, બીડલવણ અને મીઠું) ૪ તોલા એને લીંબુના રસમાં વાટી તે રસમાં ચાર તોલા શંખને ગરમ કરી તેમાં તે બળી જતા સુધી વારવાર બુઝ-કારવો પછી હીંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ દરેક એકેક તોલો અને પારો ગંધક વછનાગ એ ત્રણ પા પા તોલો લઇ સર્વને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી એના સેવનથી ક્ષયરોગ, સંગ્રહણી, ઝાડા, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, શૂળ, પરિણામશૂળ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે

૨૫. સંજીવની ગુટિકા:—વાવડીંગ સુંઠ લીંડીપીપર, હરડે, ચિત્રક, બહે-ડા, ઘોડાવજ ગળો ભીલામાં અને વછનાગ એ ૧૦ સમાન ભાગે લઇ ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી, ચણોઠીના વજન પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી. અજીર્ણમાં એક ગોળી કોલેરા ઉપર બે ગોળી, સર્પદંશ ઉપર ત્રણ અને સન્નિપાત ઉપર ચાર ગોળી આપવાથી મનુષ્યને સંજીવન કરે છે, એથી એને સંજીવની ગુટિકા કહે છે

૨૬ જાતિફલાદિ ગુટિકા.—જાયફળ, સિંધાલુણ, હિંગળો, કોડીની ભસ્મ, શુદ્ધ અફીણ ધતુરાના બી લીંડીપીપર એ આઠે સમાન ભાગે લઇ લીંબુના રસમાં અથવા ધતુરાના કાઢાની અથવા ભાંગના કાઢાની ભાવના આપી રતિ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી કોગળીઆ ઉપર ૧ પૈસાભાર છાસ શેકેલી હીંગની અણુ જેવડી કાકરી અને સિંધાલુણ એક માસો એકત્ર કરી તેમાં એ ગોળી એક આપવી એટલે તત્કાળ ઝાડા ઉલટી બંધ થાય છે આ ગોળી નાગરવેલના પાનની બીડીમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે,

૨૭ અશ્વિચોળી ગુટિકા:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, ટંકણખાર, વછનાગ, સુંઠ મરી, લીંડીપીપર હરડાં બહેડાં, આમળાં, હરતાલ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ સર્વના સમાન શોધેલો નેપાળો નાખી ભાંગરાના રસની તેને ૨૧ ભાવના આપી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આદુના રસમાં અથવા ઉના પાણી સાથે અથવા યથાયોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી વાતશૂળ, ઉરસ્તંભ, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, વગેરે ઘણા રોગનો નાશ કરે છે ×

–મોટા ઝાડોની અંતરછાલ અને નાના ઝાડોના મૂળને બાળી તે રાખ પાણીમાં પલાળી રાખી તે પછી ઠરવા દઇ ઉપર ઉપરનું નીતરું પાણી નીતારી લઇ તે પાણી ઉકાળવાથી વનસ્પતિનો ખાર નીકળે છે.

× એને 'શ્વાસચોળી' પણ કહે છે એના ઉપર કેટલાક ગ્રંથોમાંથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળી આવે છે ૧ સંગ્રહણી ઉપર ૧ ગોળી જાયફળના કાઢાના ઘોળવા સાથે આપવી. ત્રણ દિવસ સુધી બરાબર એકેક ગોળી છાશની સાથે ખાવી અને બીજી ખાવી અને મીઠી ચીજ ન ખાવી. ૨ જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમાં દુખતું હોય તેને એક ગોળી ઘીની સાથે આપવી. ૩. સાપના ઝેર ઉપર હરણીના પગની પીંડીને છેદી થોડું લોહી કહાડી તે ગોળીને પાણીમાં ઘસી તે જગ્યાએ ચોપડવી. ૪ મૂર્છાવાળાને આદુના રસની સાથે બે ગોળી ખાવા

૨૮. **ઉપદંશ કુઠાર ગુટી:**—કંકુષ્ઠ અથવા મુરદારશીંગ અને કોઈ એ એકેક તોલો અને મોરથુથુ અડધો તોલો લઇ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણ ગોળી કરીને તે સવારે અને સાંજે આદુના રસમાં આપવી અને મીઠું, ખાટી ચીજ, માંસ, દૂધ, લસણ એ ચીજો ખાવી નહિ એટલે ઉપદંશનો નાશ થાય છે.

આપવી. ૫ વિંછીના વિષવાળાને સુંઠના પાણીમાં એક ગોળી ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવી. ૬ જેના શરીરમાં દાહ થતો હોય તેને આમળાના રસમાં એક ગોળી ઘસી તેની આંખમાં આંજવી. ૭ દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકેક ગોળી ખાય તેનું શરીર નિરોગી રહે, પરન્તુ ઉપરથી ઘી દૂધ ઘણું ખાવું. ૮. એકેક ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસ સુધી દરરોજ ખાય તો વિષયાસક્તિ ઘણીજ વધે. ૯ જેની આંખો બહુજ રાતી થઇ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમાં ઘસી આંખમાં ચોપડવાથી રતાશ જતી રહે છે. ૧૦ કુકડાના ઇંડાની મીંજીને પાણીમાં મેળવી તેમાં એક ગોળી ઘસી શિશ્ને લેપ કરી સ્ત્રીસંગ કરવાથી સ્ત્રી વશ થાય. ૧૧. ઉપદંશનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આરામ થઇ જાય. ૧૨ જેનું માથું દુખતું હોય તેણે એક ગોળી નસીયા તેલમાં મળવી ચોપડવી. ૧૩. જલંધર નામવાળાને નવ માસા ખાખદડીની સાથે એક ગોળી આપવી. ૧૪ એકેક તોલા ચીનાઇ સાકરની સાથે ચાળીસ દિવસ સુધી એકેક ગોળી ખાય તો શરીરના સર્વ રોગ જાય. ૧૫ અજીર્ણવાળો પાનની સાથે એક ગોળી ખાય. ૧૬ મધની સાથે એક ગોળી ખાવાથી બુદ્ધિજ વધુજ થાય. ૧૭ જેનું માથું ભમતું હોય અને ચક્કર આવતા હોય તેણે એક તોલા ધોડાવજની સાથે ઘસીને એક ગોળી ખાવી. ૧૮ મોઢાની દુર્ગંધી ઉપર નવ માસા ખસખસની સાથે એક ગોળી ખાવી. ૧૯ નાસુર ઉપર બિલાડીના હાડકા સાથે ઘસીને ચોપડવી. ૨૦ ઉંદરી-ઉપર થોડીક ચણોઠીની સાથે ગોળીને ઘસી ચોપડવાથી વાળ ઉગી આવે છે. ૨૧ ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો અજીર્ણથી આવતા તાવ જાય. ૨૨ આ ગોળી સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીથી સ્ત્રી પુરૂષ બન્ને પાનની સાથે ખાય તો ગર્ભ રહે. ૨૩. દહીં અને દાડમના દાણા સાથે ખાય તો સંગ્રહણી જાય. ૨૪. જેનું પેટ પત્થર જેવું કઠણ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમાં ઘસી પેટ ઉપર ચોપડવી જેથી પેટની પીડા અને કઠણાશને દૂર કરે છે. ૨૫ આદુના રસ સાથે ખાય તો સર્વ જાતના વાતરોગ જાય. ૨૬ વિંછીના ડંખ ઉપર આ ગોળી ... સાથે ઘસી ચોપડવી. ૨૭ અજમાના ચૂર્ણ સાથે ખાય તો ટાઢિયો તાવ જાય. ૨૮. જીરા અને સાકર સાથે ખાય તો જીર્ણજ્વર (જુનો તાવ) જાય. ૨૯. મરીમાં ઘસી સુંઘવાથી સૂગી અને નાકના રોગનો આ ગોળી નાશ કરે છે. ૩૦ ચીભડાના બીજ સાથે આ ગોળી ખાય તો મૂત્રરોગ જાય, પેશાબ છુટે. ૩૧ અકલકરા સાથે ખાય તો ઇન્દ્રિયની પથરી ગળે-કાઢે. ૩૨. પાનના રસ સાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો ભૂખ ઉઘડે. ૩૩. ખસખસના રસ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાતશૂળ જાય. ૩૪ મોસંબરસ અને બદામની સાથે આ ગોળી ખાય

૨૯. જ્વરકેસરિ ગુટી:—શુદ્ધ કરેલો પારો, વચ્છનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ત્રિફળા, નેપાળો એ સર્વ સમાન ભાગ લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરીને રતિના પ્રમાણથી ગોળીઓ કરવી. પરંતુ એ ગોળી બાળકોને સર્ષપના આકાર જેવડી આપવી. નાળીએરના પાણી સાથે એ ગોળી સર્વ જ્વરનો

તો લોહી નીકળતું બંધ થાય. ૩૫. સુંઠ અને સ્ત્રીના દૂધ સાથે ઘસી આ ગોળી કાનમાં નાખે તો કાનના રોગ જાય. ૩૬ તુલસીના રસ સાથે ખાય તો તરીઓ તાવ જાય. ૩૭. ભાંગરાના રસની સાથે ખાય તો શરીરની સુસ્તી જાય. ૩૮. નગોડના રસ સાથે ખાય તો પ્રમેહ જાય. ૩૯. લીંડીપીપર અને મધ સાથે આ ગોળીનો લેપ કરે તો સન્નિપાત જાય. ૪૦. જુના ગોળ સાથે ખાય તો સુખડુંગંધ જાય. ૪૧ આમળાના ચૂર્ણ સાથે ગોળી ખાય તો સર્વે જાતની ગરમી જાય. ૪૨ આમળાના ચૂર્ણ સાથે એક વરસ દિવસ ખાય તો નિરોગી થાય. ૪૩. મધ સાથે ખાય તો બળ ઘણું થાય. ૪૪. મધની સાથે ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરે તો સ્ત્રી અતુલ પ્યાર કરે. ૪૫. ખારેકના ઠળીઆ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાંઝણીને ગર્ભ રહે ૪૬ લીંડીપીપર અને હીંગ સાથે આ ગોળી ખાય તો હરસનો નાશ કરે છે ૪૭ આસની સાથે આ ગોળી ખાય તો શરીરના સોજા જાય ૪૮ સુંઠના ચૂર્ણ સાથે આ ગોળી ખાય તો હસ્તક્રિયા (હાથના પ્રયોગથી વીર્ય કહાડવાથી થયેલ નામર્દાઈ)નો રોગ જાય. ૪૯ જાવંત્રી સાથે ખાય તો વાંઝણીને પુત્ર થાય. ૫૦. ઉટકંટારીની સાથે ખાય તો પેટમાંનો શૂળ તુરત શાંત કરે ૫૧ ધોળી ચણોઠી સાથે ઘસીને આંખમાં આંજે તો આંખના રોગો જાય. ૫૨ લીમડાના ફૂલની સાથે આ ગોળી ખાય તો સાપનું ઝેર ઉતરે. ૫૩. લીંમડાના પાંદડા સાથે ખાય તો તાવ જાય. ૫૪ લીંડીપીપર સાથે ખાય તો અરુચિ રોગ જાય. ૫૫. સંચળ સાથે ખાય તો પેટનો મળ ઉતરે. ૫૬. ભાંગરાના રસ સાથે ખાય તો સન્નિપાત જાય. ૫૭. ઇંદ્રજવ સાથે ખાય તો શરીરને પુષ્ટ કરે ૫૮ મધની સાથે ખાય તો વાનો ગોળો જાય. ૫૯ આમળીના રસ સાથે ખાય તો પિત્તજ્વર જાય. ૬૦. તુલસી અને દાડમના દાણાના રસ સાથે ખાય તો શૂળ જાય. ૬૧ તુલસીના રસમાં ઘસીને આંજે તો રતાંધળાપણું જાય. ૬૨ ધોળી ચણોઠીમાં ઘસી આંખમાં આંજે તો ફુલું જાય. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ ગોળીની બનાવટ પણ જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં બતાવેલી જણાય છે ઉક્ત ગોળીમાં ૧૧ ચીજો સમાન અને એ બધાની બરાબર નેપાળો લેવાનું લખેલ છે, ત્યાં બીજા ગ્રંથોમાં નેપાળો દરેક ચીજની બરાબર નાખવાનું કહેલ છે વધઘટ નાખવાનું જણાવ્યું નથી. એક ગ્રંથકાર પારો, ગંધક, હરતાલ, સોમલ, વચ્છનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કડુ, હરડેની છાલ, ટંકણખાર, વચ્છનાગ, ચિત્રો, સોમલ, નેપાળો, હીંગ અને ગોખરૂ આ પંદર ચીજો સમાન લેવાનું કહે છે. વળી બીજા ગ્રંથમાં પારો, સુંઠ, નેપાળો, હરડા, બહેડાં, આમળા, નસોતર, કડુ, વચ્છનાગ, હરતાલ હિંગળો, મરી, ટંકણખાર, અફીણ, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, મધુપીપર, વાવડીંગ આ ઓગણીસ ચીજો ભાંગરાના રસમાં ૭ દિવસ સુધી

નાશ કરે છે. નાળીએરનું પાણી દરરોજ ત્રણ તોલા પીવું સાકર સાથે એ લેવાથી પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે મરીની સાથે લેવાથી સન્નિપાતજ્વર હરે છે લીંડીપીપર અને જીરા સાથે દાહજ્વરની નાશક છે વળી આ જ્વરકેસરિ ગોળી વિષમજ્વર, ભૂતજ્વર, બરોળ, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સોજો, ગળામહિત અજીર્ણ, ગોળો, અઢાર પ્રકારના કોઢ અને પિત્તરોગનો નાશ કરનારી છે

૩૦ ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા:—કચૂરો (નરકચૂરો), ઘોડાવજ, નાગરમોથ, કરિયાતુ, દેવદાર, હળદર, અતિવિષની કળી, દારૂહળદર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવક, વાવડીંગ, ગજપીપર સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, રૂપામુખી ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધાલુણ, સંચળ અને બીડલવણ, આ ૨૭ ઓષધિ ત્રણ ત્રણ માસાના વજને લેવા અને નસોતર, દંતીમૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વંશલોચન એ ૭ ઓષધો એકેક તોલો લઇ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવુ, અને લોહભસ્મ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૪ તોલા, શિલાજીત ૮ તોલા અને ગુગળ ૮ તોલા લઇ એ તમામ ઓષધોને ત્રિફળાના કાઢામા ખરલ કરી ગોળીઓ કરવી. આ ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે

૩૧. વત્સનાગ ગુટી:—કલાઇની ભસ્મ ૩ ભાગ મરી ૫ ભાગ અને વછનાગ ૭ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેને આદુના રસમા ખરલ કરી રતિ પ્રમાણ ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમા આપવી, એટલે વાતરોગ અને કફનો નાશ થાય છે

૩૨. કુચલા ગુટી:—ઝેરકોચલાને ગાયના પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેને ચોળી તેના ઉપરથી છાલ કહાડી નાખી તેને ઘીમા તળી નાખવા. બળવા દેવા નહિ પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવુ પછી સુંઠ ૧ તોલો મરી ૧ તોલો, ચણા ૧ તોલો, ધાવડીના ફૂલ ૨ તોલા સિંધાલુણ ૧ તોલો, અતિવિષની કળી ૧ તોલો આમળા ૧ તોલો એ સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરી ઝેરકોચલાના ચૂર્ણમા મેળવવુ પછી સર્વથી ત્રણ ગણી ખડી સાકર લઇ ચાસણી કરી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી ગોળીઓ જંગલી બોર જેવડી કરી તે દરરોજ સાંજ સવાર સેવન કરવી, એથી અગ્નિમાંદ્ય, તાવ સંગ્રહણી, અતિસાર, શૂળ અને વાતરોગ એ દૂર થાય છે.

૩૩ શીતજ્વરારિ વટી:—હરતાલ અને ચુનો સમભાગ લઇ તેને કેળના પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મગ જેવડી બારિક ગોળીઓ કરી, તે ગોળી સાકરમા ૧ કે ૨ અથવા ૩ દિવસ આપવી એટલે શીતજ્વર દૂર થાય.

૩૪. ભક્ષાતક વટી:—અજમો ૨, ખુરાસાની અજમો ૨, કિરમાણી

ખરલ કરવાનું કહે છે વળી એક ચોપાઇ અમારા સાભળવામા આવેલ છે કે –
રસ વિષ ગંધક અરુ હરતાલ ત્રિકટુ ત્રિફલા ઔર જમાલ ભૃંગરાજ રસ બાંધે ગોળી કહે ગોરખ યહ પીડા ચોળી " આ પ્રમાણે બનાવટ, વસ્તુઓનું માપ અને અનુપાનો અનેક પાઠાતરવાળા વાચનામા આવે છે કેટલાક લોકોને વાપરતા જોઇએ છીએ પણ પોતાની ચોર સ્થિતિના પ્રભાવે તેઓ છુપાવતાજ રહે છે; પરંતુ એવા મનુષ્યોએ લોકહિતની ખાતર પોતાના અજમાવેલ અખતરા પ્રસિદ્ધિમા મુકવા જોઇએ.

અજમો ૨, ખોડીઆજમો ૨, શેકેલા કાકમના ગોળા ૮ તોલા, ભીલામાં ૧૦ તોલા, તથા એ બધા ઔષધોની બરાબર અથવા બમણો જુનો ગોળ લઇ સર્વ ઔષધો ખાંડી ગોળીઓ નાના બોર જેવડી કરવી. પ્રમેહમાં ૧ ગોળી આદુના રસમાં આપવી, એટલે ઝાડા અને ઉલટી અટકશે. કૃમિરોગમાં વાવડીંગના કાઢામાં આપવી. ઉપદંશ (ચાંદી) વાળાને દરેક વખતે એક ગોળી ગળાવી ઉપર પાન સોપારી ચુનો લવંગ જાયફળવાળી પાનબીડી ખવરાવવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપદંશ મટે છે પથ્ય પાળવા જરૂર નથી, પણ ખીસંગ ૧ મહિનો વર્જ્ય કરવો.

૩૫. પુરંદર વટી:—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઇ કજ્જલી કરવી. પછી ત્રિકટુ ૩ ભાગ અને ત્રિફળા ૩ ભાગ લઇ સર્વને બકરીના દુધમાં ખરલ કરી ગતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ આદાના રસમાં આપવી. તેના ઉપર ટાઢુ પાણી પીવુ એના સેવનથી ક્ષયરોગ અને શ્વાસનો નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ નિત્ય સેવન કરવાથી વૃદ્ધ પુરૂષ પણ જુવાનની પેઠે સ્ત્રી-સંભોગમાં સમર્થ થાય છે.

૩૬. વૃદ્ધિબાધિકા વટી:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, કલાઇની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, કાંસાની ભસ્મ, શુદ્ધ હરતાલ, મોરથુથુ, શંખભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ચવક, વાવડીંગ, વરધારો, કચુરો, પીપળીમૂળ, પહાડમૂળ, ગોરણી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાર, જીરુ, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, બંગડીખાર એ સર્વે સમાનભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી હરડેના કાઢામા ખરલ કરી ગોળીઓ ત્રણ ત્રણ માસાની કરી તે પાણીમા આપવી. એટલે અસાધ્ય અંડવૃદ્ધિ (વધરાવળ) નો પણ નાશ થશે.

૩૭. નાગાર્જુની ગુટિકા:—પારો, વછનાગ, ગંધક, સીસાની ભસ્મ એ સમાન લઇ અને મરી ૩ ભાગ લઇ તેને આદુના રસમા ખરલ કરવુ પછી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને તે આપવી, એટલે વાતરોગ, વિષમજ્વર, કફ, અજીર્ણ-દોષ, સન્નિપાત, શૂળ, આધ્માન (આફરો) અને અરોચકનો નાશ થાય છે.

૪—ક્વાથ. *

૧. મજીઠાદિ ચતુઃષષ્ઠિ ક્વાથ:—૧ મજીઠ, ૨ હરડાં, ૩ બહેડાં, ૪ આમળાં, ૫ ગડુચી, ૬ મોથ, ૭ બ્રાહ્મી, ૮ ઘોડાવજ, ૯ પુષ્કરમૂળ, ૧૦ ભાંગરો, ૧૧ સુંઠ, ૧૨ મરી, ૧૩ લીંડીપીપર, ૧૪ ગરમાળો, ૧૫ અતિવિષની કળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાળાનો મગજ, ૧૮ ત્રાયમાણ, ૧૯ ખેરસાર, ૨૦ અરડુસીમૂળ, ૨૧ મોટી શંખાવળી, ૨૨ કાળી ઉપલસરી, ૨૩ ધોળી ઉપલસરી, ૨૪ મોટી શિવણ (કાયફળ), ૨૫ કડુ, ૨૬ પિત્તપાપડો, ૨૭ ભારંગી (દિકુમારી), ૨૮ ઇન્દ્રજવ, ૨૯ વાયવડી (ગોવિંદી) ના મૂળ, ૩૦ વાસનવેલના મૂળ, ૩૧

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો:—

૧. શૂન્ય વાયુ ઉપર:—પીંપળીમૂળ તોલા ૨, ઇન્દ્રજવ તોલા ૨, દેવદારનું લાકડું તોલા ૨, ગુગળ તોલા ૪, વાવડીંગ તોલા ૨, ભારંગી તોલા ૨, કાળીઝીરી

કાળી ફદાવર્નાના મળ, ૩૨ ધાવડી (લઘુ), ૩૩ એરંડમળ, ૩૪ કડવા લીમડાની છાલ ૩૫ ચિત્રકમળ, ૩૬ શાતાવરી, ૩૭ ભારંગમૂળ, ૩૮ ભોયઆમળા, ૩૯ ઇન્દ્રવરણાના મળ, ૪૦ બોલીના મળ, ૪૧ બીલામો, ૪૨ ધાવડીના મૂળ ૪૩ પદ્માકમળ ૪૪ પાડળી મૂળ, ૪૫ માલકાંગણી, ૪૬ વાળો, ૪૭ હતીમળ, ૪૮ પખાનમળ ૪૯ મુષ્ટ ૫૦ રતાંહળી, ૫૧ ગોરખમુંડી (કલાર), ૫૨ વાવડિંગ, ૫૩ આકડાના મૂળ, ૫૪ એરંડમળ, ૫૫ કરંજના મૂળ અને પાદડા, ૫૬ ધાવડીના મળ અને પાદડા, ૫૭ રિંગણી, ૫૮ નાગરમોથ, ૫૯ ભદ્રમોથ, ૬૦ દેવદાર ૬૧ પીળો વાળો ૬૨ શ્વેતોત્પલ, ૬૩ કડવા પડવળ, ૬૪ વાલોળના મૂળ, એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી સેવન કરાવવો તો રક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે

તોલા ૨ સુંઠ લીંડીપીપર અને કાળા મરી એ ત્રણ મળીને તોલા ૪, ચિત્રાકાલ તોલા ૨, કાયફળ તોલા ૨ પોકરમૂળ (પારસ એરંડાનું મૂળ) તોલા ૨ ભોરીંગણી અને ઉભી રીંગણીના મૂળ તોલા ૮, ખોરાસાની અજમો તોલા ૨, ભૂતકેશી તોલા ૨ કરિયાતું તોલા ૨, વાડાવજ તોલા ૨, ચાગુરુ તોલા ૨ કાળીપાટ તોલા ૨ એ પ્રમાણે સર્વ ઓસડ લઈ તેને અધકચરાં ખાંડી તેના ભાગ પાડી એકેક ભાગનો ઉકાળો કરી પાવાથી વાયુથી થએલ અન્ધકારપણું મટી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવે

૨ **અફીણના ઝેર ઉપર.**—સુવા મુળાના બીજ આસરીયું મીઠું અને મધ એ ચારે બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઈ પાણી શેર ૦॥ માં ઉકાળતાં પાણી શેર ૦। રહે ત્યારે ઉતારી ટાઢું થએ ખૂબ મસળી લુગડાથી ગાળીને પાવું એથી ઉલટી થઈ ઝેર નીકળી જશે કદાપિ ઉલટી ન થાય તો કુકડાનું પીછું ગળામાં નાખવું એટલે આવી જશે તેના હાથ પગ ઉપર કામળા નાખવા

૩ **ચોરીઆ તાવ ઉપર**—ગળો ટાંક ૪॥ ભોરિંગણી ટાંક ૪ અને સુંઠ ટાંક ૪ લઈ પાણી શેર ૨ માં ઉકાળતાં તોલા ૫ બાકી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી લઈ તેમાં લીંડીપીપર નંગ ૩ વાટલી નાખીને પાવાથી જે તાવ ઘડીમાં શરીર ઉપર દેખાય અને ઘડીમાં શરીર અંદર છુપાઈ જાય એવો ચોરીઓ તાવ જાય

૪ **તાવ ઉપર**—કરિયાતું તોલો ૧॥ દેવદાર તોલો ૧॥, ભોરિંગણી તોલો ૧॥ સુંઠ તોલો ૧॥, ધાણા તોલો ૧॥ લીંડી પીપર તોલો ૧॥, મોથ તોલો ૧॥ રતાંજળી તોલો ૩ અને ઉતકટા તોલા ૧॥ લઈ ઉકાળો કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો

૫ **ઉનવા અને મુત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—હળદર ગોખરૂ, ગરમાળાનો ગર્ભ પાષાણભેદ અને ધમાસો સમાન ભાગે લઈ તોલા પાંચ પાંચના પડીકાં કરી રાખવાં તે માંથી એકેક પડીકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી દિવસ ૩ પાવો

૬ **સંન્નિપાત (સાન્નિપાત વા) ઉપર**—ઉમરો તોલા ૧૦ અને પાટાસ પસાન ૩ તોલા ૦॥ ૨ આની ભાર લઈ દરેકના જુદા જુદા સરખા ભાગે દશ દશ પડીકા કરી તે દરેકમાંથી દરરોજ એકેક મળીને બે પડીકા પાણી શેર ૦॥ માં નાખી ઉકાળો પાણી શેર ૦। રહે ત્યારે ઉતારી કપડાથી ગાળી સવારે પાવું તો સન્નિપાત જાય પરેજ પાળવી

૭ **કમળા તથા જળોદર ઉપર.**—હરડાં બહેડાં, આમળાં અરડૂસી,

૨. રાસ્નાદિ ચતુર્ભાગ્નિ ક્વાથ.—૧ રાસ્ના ૨ દેવદાર, ૩ ઇન્દ્રવરણામળ ૪ અવક, ૫ પીપરીમૂળ, ૬ ચિત્રકમૂળ, ૭ ભારંગમળ ૮ હળદરના ગાંઠીયા, ૯ સુંઠ, ૧૦ પુષ્કરમૂળ ૧૧ સુગંધી અજવલો, ૧૨ હરડેદળ, ૧૩ સવા, ૧૪ કોષ્ટ, ૧૫ બ્રાહ્મી ૧૬ ગોડાવજ ૧૭ ગોખરૂ, ૧૮ અરડૂસી, ૧૯ ધોળા એરંડાના મળ ૨૦ ખરેટીમળ, ૨૧ ભદ્રમોથ, ૨૨ નાગરમોથ, ૨૩ રોવતી, ૨૪ પહાડમળ, ૨૫ ગળો ૨૬ રેણુકબીજ, ૨૭ માટોડી, ૨૮ થી ૩૭ દશમળ (શાલવણ પીઠવણ ગાખરૂ, રિંગણી ઉભીરીંગણી બીલી, એરંડ અરણુ શિવણ, પહાડ એના મૂળ), ૩૮ વરધારો ૩૯ ગેરખી ૪૦ ગોરખમુંડી ૪૧ અજમો, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આસુંધ, ૪૪ રગતરોહીડાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ધોળી ઉપલસરી, ૪૭ ગુગળ, ૪૮ કરિયાતુ ૪૯ લીંડીપીપર, ૫૦ વાળો, ૫૧ ત્રાયમાણ, ૫૨ રિંગણી,

નેપાળી કરિયાતુ, લીમડાની અતર છાલ, કડુ અને ગળો એ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા ઉકાળી લુગડાથી ગાળી લઈને તેમા ચોકખુ મધ તોલા ૨ નાખીને પાવાથી કમળો તથા જલધર રોગ જાય

૮. તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઈ ઉપર — કરીયાતાની પાંદડી સાકર અને ધાણા એકેક તોલો લઈ ઉકાળીને તે પાણી સવાર સાંજ પાવાથી તાવ ગયા પછીની નબળાઈ મટી ટૈવત આવે, ભૂખ ઉઘડે પણ એ માણસને ગોળાનુ પાણી પીવા આપવુ નહિ

૯. સંગ્રહણી અને મરડાના ઝાડા ઉપર — ભીલાઈ ગોળ તોના ૩, મરડાશીંગ તોલો ૦ાા, ધોળા મરી તોલો ૦ાા ચીમેડ તોલો ૧ અને હિમજ તોલો ૧ એ સવ પાણી શેર ૧ાા મા ઉકાળીને પાય તો મરડા, સંગ્રહણી અને આતમાર જાય

૧૦ વાયુની હેડકી ઉપર —કાકચના કકડા કરી પાણીમા ઉકાળી ગાળીને પાવુ

૧૧ તાવ ઉપર —કડુ, કરીયાતુ અને ઇન્દ્રજવનો ઉકાળો કરી બાટલીમા ભરી રાખવો તેમાથી દરદીને આપતી વખતે દરદીના બળાબળ પ્રમાણે વધારેમા વધારે વાલ ૧ સુધી નવસાર નાખીને પાવુ

૧૨ સ્ત્રીઓના મૂત્રબંધ ઉપર —તાના મળ, કાસના મૂળ, દાભડાના મૂળ સમાન ભાગે લઈ તેમા હિંગ અને સંચળ પા પા તોલો નાખી પાણી શેર પાચમા ઉકાળતા તેનુ શેર ૦ા રહે ત્યારે તેમા બકરીનુ દૂધ શેર ૧ નાખીને પાવુ

૧૩ પ્રમેહ ઉપર —ખરેટીના મળ શેર ૧ લઈ પાચગણા પાણીમા ઉકાળતા તે પાણી તોલા ૫ રહે ત્યારે તેમાથી તોલા ૧ લઈ બકરીના એક શેર દૂધમા નાખી પાવુ પરેજી પાળવી

૧૪. પાણી વિકાર માટે.— બેઠા શેર ૧ મરી તોલા ૨, સવા શેર ૧ સુંઠ તોલા ૪ આંબા હળદર તોલા ૮ દારૂહળદર તોલા ૪, લુવરના પાદડા નંગ ૪, એ સઘળી ચીજો પાણી શેર ત્રણમા નાખી ઉકાળતા શેર ૦ા રહે ઉતારી લઈ કપડાથી ગાળી તેમા મધ નાખી આપવાથી પાણીવિકાર (પરદેશનુ પાણી લાગવાથી થએલ વિકાર) મટે પરેજી પાળવી

૫૩ રોહિસઘાસ, ૫૪ કડુ, ૫૫ ગરમાળાનો ગભ, ૫૬ કુડાની છાલ, ૫૭ કોરાટા, ૫૮ નગોડના મૂળ, ૫૯ વાવડીંગ, ૬૦ તુવરફળ, ૬૧ શતાવરી, ૬૨ ધાણા, ૬૩ પટોળ અને ૬૪ ઇન્દ્રજવ એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને તએરંડતેલ અને સિંધાલુણ નાખી નિત્ય સવાર સેવન કર તો અર્ધાંગ વાયુ, અપતાનક વાયુ, હનુગ્રહ, કંપવાત, અર્દિતવાયુ, ઢીંચણનો વાયુ, વિશ્વાચી, કટિગ્રહ, ગરદનનો વાયુ, તુની, પ્રતીતુની, લંગડાપણું, કુબ્જવાત (કુબડાપણું), હાડગતવાયુ, સંધિવાત એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, ગોળાનો રોગ, ગળા, બધકાશ ઇત્યાદિ રોગ નાશ પામે છે

૩. શૃંગ્યાદિ ચતુર્ષષ્ઠિ ક્વાથ.—૧ કાકડાશીંગી, ૨ હીંગ, ૩ કરિયાતુ, ૪ ભોંયરીંગણી, ૫ કોષ્ઠ, ૬ રેણુકબીજ, ૭ કડુ, ૮ રાસ્ના, ૯ એરંડમૂળ, ૧૦ લસણ, ૧૧ દારુહળદર, ૧૨ ગરમાળાનો ગભ ૧૩ ગધ, ૧૪ ત્રાયમાણ, ૧૫ નસોતર, ૧૬ ચિત્રકમૂળ, ૧૭ માલકાંગણી, ૧૮ ઉપલસરી, ૧૯ ગળો, ૨૦ દાતીનુ મૂળ, ૨૧ ત્રિફળા, ૨૨ વાવડીંગ, ૨૩ એલચી, ૨૪ તજ ૨૫ પટોળ, ૨૬ ગુગળ, ૨૭ અરડુસી, ૨૮ ઇન્દ્રજવ, ૨૯ કડાના મૂળ, ૩૦ આમળા, ૩૧ ચીકણામૂળ, ૩૨ શતાવરી ૩૩ મરી, ૩૪ બ્રાહ્મી, ૩૫ ભારંગમૂળ, ૩૬ ગજપીપર, ૩૭ સુંઠ, ૩૮ હરડદળ, ૩૯ અરડુસી, ૪૦ મોરવેલ, ૪૧ કાળો નસોતર, ૪૨ પીપળીમૂળ, ૪૩ લીંડીપીપર ૪૪ નાગરમોથ, ૪૫ બોડીઅજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ સવા, ૪૮ અગર ૪૯ સુખડ, ૫૦ ઇન્દ્રવરણું, ૫૧ ચવક, ૫૨ ધોળી ગરણી, ૫૩ ગોકાવજ ૫૪ કાયફળ, ૫૫ થી ૬૪ દશમૂળ. એનો કાઢો કરીને આપવો, એટલે આઠ પ્રકારના તાવ સન્નિપાતજ્વર, વાતરોગ સર્વાંગવાતરોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે

૪ અશ્મરીનાશક ક્વાથ.—વાયવરણા (વરણા) ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો એટલે પથરી અને વાતગળનો નાશ થાય છે

૫—યોગ.

૧ વર્ધમાન પિપ્પલી પ્રયોગ—પીપરની સંખ્યા રોજરોજ ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દશ દિવસ સુધી વધારતા જઇને તેજ ક્રમેથી દરરોજ પાછી ઘટાડતા જવું એ પીપરને દરરોજ દૂધમાં ઉકાળીને ઠંડુ થયે તેમાંજ વાટી મધ નાખી એ સર્વ પાવું ઉપર દૂધભાતનું ભોજન કરવું એટલે શ્વાસ ઉધરસ, જીર્ણજ્વર ઉદરરોગ હરસ વાતરક્ત, (અગ્નિમાંદ્ય અજીર્ણ, અરુચિ હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ અને અને કૃમિ) એનો નાશ થાય છે

૨ અશ્મરીનાશક યોગ.—વાયવરણા (વરણા) ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવાથી પથરી અને વાતગળનો નાશ થાય છે

૩ કૃચ્છહારક યોગ—ખડીસાકર અને જવખાર સમાન લઇ સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છનો નાશ થાય છે

૪ કતકબીજ યોગ—૧ તોલો નિર્મળીના બીજ છાશમાં વાટી મધ નાખી પાવા એટલે પ્રમેહનો તીવ્ર નાશ થાય છે

૫ આકુલ્યાદિ યોગ—અંકોલની સુકવેલી ડાળીઓ અથવા મૂળની છાલ,

પીપ્પલ, આમળા, હળદર, એનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ એટલે વીસ પ્રકારના પ્રમહનો નાશ થને

૬ શ્લીપદનાશક યોગ.—સુંઠ નાખી પાચન કરેલુ દૂધ અને દુગ્ધાન્ન સેવન કરવાથી શ્લીપદ (હાથીપગાનો રોગ), અર્બુદ અને ગ્રંથિ (ગાંઠ)નો રોગ એનો નાશ થાય છે. **બીજો પ્રકાર**—કાસદરાના મળ વાટી ગાયના ઘીમા પાવા, એટલે દારૂણ સ્લીપદ (હાથીપગાનો) રોગ નાશ થશે.

૭ **અજીર્ણ અને કોલેરાને માટે**—સુંઠ, કુડાના મૂળ ઝેરી નાળીએર કુનમકાચરી એ સર્વને ગ્રામની બે તોલા આછમા ૦ા તોલો ઘસી તેને તપાવલી ઠીકરીથી ઝામી, તેમા વાલભર હિંગ અને વાલ એક સિંધાલુણ નાખી તે પાવાથી કાગળીયુ, અજીર્ણ અને કૃમિવિકાર જાય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૮ **વિસર્પ કુષ્ટનાશક યોગ.**—એરંડ, કડવી તુબડી, કડવા લીમડો તથા પુત્રાડીયો, બાવચી, અંકોલ એ સર્વના બીજ સમાન ભાગે લઇ પાતાળ યંત્રથી તલ કાઢી તેનો લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોઢ, ફોડલા, ખરજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે

૯. **મૂત્રાઘાતહર યોગ**—કાકડીના બીજ, ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ અને સિંધાલુણ એ ઉના પાણીમા પાવાથી મત્ર છુટશે

૬—લેપ.

૧ **ઉપદંશશામક લેપ**—શુદ્ધ ગંધક, એલચી, મરી, લવંગ, અને શુદ્ધ પારો નાગરવેલના પાનના રસમા ઘી સાથે ખરલ કરી તેનો શરીરે લેપ કરવો અને નાગરવેલના પાનમા તે સાંજ સવાર સેવન કરાવે, દૂધ ભાતનુ પથ્ય કરાવ એટલે સર્વ ઉપદંશનો નાશ થઇ વિસ્ફોટકનો પણ નાશ થાય છે

૨ **કુરંડનાશક લેપ:**—આરંગમળ ચોખાના ધોવરામણમા સુખડની પેઠે સારીક ઘસીને ગંડમાળા (કંઠમાળા) અને અંતર્ગળ ઉપર લેપ કરવો એટલે તેનો નાશ થાય છે તેમજ વાંઝણી કંકોડીનુ મૂળ ઘસી લેપ કરવો, એટલે અંતર્ગળ રોગનો નાશ થાય છે

૩ **કર્ણમૂળ ઉપર લેપ**—વછનાગ, ઝેરકોચલા, સુંઠ, કાયફળ અને કાળીજીરી એ સર્વને પાણીમા વાટીને લેપ કરવો, એટલે કર્ણમળનો નાશ થાય છે

૪ **કુરંડનાશક લેપ**—હિંગકસી અને સિંધાલુણને એરંડીયા તેલમા મેળવી તેનો અંડ ઉપર લેપ કરી વસ્ત્રથી બાંધવુ તો તેથી અંડવૃદ્ધિ નાશ થાય

૫ **ગ્રંથ્યર્બુદનાશક લેપ:**—સાજીખાર, મળાનો ખાર અને શંખભસ્મ એનો લેપ કરવો, એટલે ગ્રંથી (ગાંઠ) અને અર્બુદ રોગનો નાશ થાય છે

૭—અર્ક.

૧. **ભિલામાનો અર્ક**—ભિલામાનો અર્ક પાતાળ યંત્રથી કાઢવા પછી તેમા ગોળ નાખી પચની ગોળીઓ કરવી આ ગોળી સર્વવાત અને કટિવાત ઉપર આપવી તેમજ ઉપદંશવાત, શૂળ, દૂષિત જ્વર, રક્તપિત્ત અને કોઢરોગ ઉપર પણ આપવી

૨. કુચલાનો અર્ક.—ઝેરકોચલા એક રાત ભિંજવી રાખવા અને ખાંડવા પછી પાતાળ યંત્રથી અર્ક કહાડવો અને નાગરવેલની પાન બીડીમાં વાયુ, પક્ષાઘાત ઇત્યાદિ ઉપર આપવા

૩ પુષ્પાર્ક—ગાવઠી (કાંટા વિનાનો) ગુલાબ અને ગુલાબ, **મધુમાધવી** ગુલદાવદી, જાઈ, જુઈ પીળો ચંપો, બકુળ, કદંબ, એના ફૂલોપર કેતકીના પાંદડા પાથરીને તેનો શુદ્ધ સંપ્રદાય પ્રમાણે અર્ક કાઢવો આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે એનુ સેવન ૪૮ દિવસ કરવાથી નપુંસક પણ પુરૂષત્વને પામે છે અને એક વર્ષ સેવવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે

૮—આસવ.

૧. કુમારી આસવ.—કુંવાર પાઠાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા ગોળ ૪૦૦ તોલા, ભાગ ૧૦૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરવો તે ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવો અને તેમાં મધ ૨૫ તોલા અને ધાવડીનાં ફૂલ ૨૪ તોલા નાખી ઘીના ગીરા વાસણમાં નાખી તેમાં જાયફળ, લવંગ ચણકબાબ, જટામાંસી (બાલછડ) ચવક ચિત્રક જાવંત્રી કાકડાશીંગી બહેડા પુષ્કરમૂળ એ દરેક ઔષધીનો ભૂકો ચાર ચાર તોલા અને તામ્રભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ બે તોલા નાખી માટલાનું મોઢું બંધ કરી ભોંયમાં અથવા ધાન્યના ઢગલામાં ૨૦ દિવસ દાટી રાખી તેમાંથી કાઢ્યા પછી તે આસવ રોગીનું બળ અને અગ્નિ જોઈને આપવાથી પાંચ પ્રકારના શ્વાસ ઉધરસ, ધાતુ ક્ષય ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ ૬ પ્રકારના હરસ એનો નાશ કરે છે આ વાત વ્યાધિ અપસ્માર અને બીજા રોગો ઉપર પણ યોજવો એના સેવનથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ જાય ૮ પ્રકારનો ગુલ્મ નષ્ટ થાય એ રોગ ૧૫ દિવસમાં નાશ થાય છે આ કુમારી આસવ ગણપતિએ કહેલ છે

૨ **જંબીરાસવ**—પાકેલાં લીંબુ ૧૦૦ નો રસ કહાડી તેમાં હીંગ ૧૬ તોલા સિંધાલુણ ૮ તોલા બીડલવણ ૮ તોલા ત્રિકટુ ૮ તોલા સંચળ ૧૬ તોલા રાઈ ૮ તોલા અને અજમો ૮ તોલા નાખી તે સર્વ મિશ્રણ માટીના કાચા વાસણમાં નાખી તે વાસણ ઉકરડામાં ૨૧ દિવસ દાટી રાખવું ત્યારપછી બહાર કહાડી આ રસ યથાયોગ્ય ૪ થી ૮ તોલા સુધી સેવન કરાવવાથી યકૃત (પેટમાંનો ગોળો), બરોળ ગોળો વિદ્રધિ અષ્ઠીલિકા વાતગુલ્મ ઝાડો, શૂળ, પડખાનું શૂળ, હૃદ્રોગ નાભિશૂળ બધકોશ આફરો વાતરોગ અને કફરોગનો નાશ થાય છે એનાથી લાકડું પણ બળી જાય છે

૯—અંજન

૧ **નયનામૃત**—પારો અને સીસું સમાન ભાગે લઈ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી જમીન ઉપર નાખવું ત્યારપછી તેનાથી બમણો શુદ્ધ સુરમો અને પારાનો

અનુભૂત પ્રયોગો—

૧ **કમળા ઉપર**—સોનાગેરૂ આમળાં અને હળદર સરખા ભાગે વાટી કાંસાની થાળીમાં ઘસી સુરમાની પેઠે આંજવાથી કમળો મટે

ચોથો ભાગ ભીમસેની કપૂર નાખી સર્વ ખરલ કરવું એનું અંજન કરવાથી તિમિર (અંધકાર), પડળ, કાચબિંદુ, શુક્ર (ફુલુ) અને અહિરા વગેરે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે.

૨ **નેત્રરોગો ઉપર અંજન**—સિંદૂર ૦ા તોલો, કપૂર ૦ા તોલો, ફુલાવેલા મોરથુથુની ભુકી ૨ માના ધોળો કાથો ૦ા તોલો મુરદારશીંગ ૦ા તોલો એ ઔષધો ગાયના માખણમાં ખરલ કરી ભીલામાની ગેરનીના ૧૦ અથવા ૧૨ ટીપાં પાડવા અને તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેને વીસ પચીસ વેળા પાણીથી ધોઈ પછી ડબીમાં ભરી રાખવું આ નિત્ય રાત્રે કાજળ પ્રમાણે આંખમાં અંજન કરવાથી ખુપરી રતાશ, ખંજવાળ, ઝરવું આદિ સવ નેત્રરોગ દૂર થશે.

૩ **પ્રચેતન ગુટિકા:**—(અંજન) ત્રિકટુ, ત્રિફળા, હીંગ, સિંધવ કડુ, ઘોડાવજ, કરંજના બીજ, શિરસ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી છાયામાં સુકવવી. એનું અંજન કરવાથી અપસ્માર (મૃગી) ઉન્માદ, સ્મૃતિભ્રંશ મૂર્છા, ભૂતદોષ, એકાંતરીઓ તાવ વિષમજ્વર અને તિમિર (અંધાપો), કાચ બિંદુ, રતાંધળાપણું શિરોરોગ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૦—તૈલ

૧ **કેશાનકચ્યાદિતૈલ.**—કડવા તુંબિયાનો રસ ૮ શેર, તલનું તેલ ૧ શેર અને કડવી તુંબડીના બીજ તથા સુંઠ બન્નેને મળીને ૦ા શેર લઈ કલ્ક કરીને મંદાગ્નિથી તેલ સિદ્ધ કરવું એનો લેપ કરવાથી સડેલ માંસ જીવડા પડી ગએલા ઉપદંશ, દુષ્ટ વ્રણ અને ભગંદર રોગનો નાશ થાય.

આ તેલમાં બીજું સિંદૂર, કપીલો, મુરદારશીંગ એ વસ્તુઓ મેળવી મલમ કરવાથી ઘણુંજ ગુણદાયક થાય છે.

૨ **કાસીસાદિ તૈલ.**—હિરાકસી, સિંધવ, લીંડીપીપર, સુંઠ કોષ્ટ, કલગારી (દુધીઓ વછનાગ), મનશીલ, મરી, વાવડીંગ હરતાળ, ચિત્રકમૂળ,

---

૨ **આંખમાં ફુલું પડે તે ઉપર.**—ધોળા મરી પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવા ઉપર ચોખા મગની ખીચડી ખાવી.

૩ **આંખો રાતી થઈ થોડું દેખાતું હોય તે ઉપર:**—આકડાનું પાકું પાન દેવતા ઉપર તપાવી મસળીને તેનો રસ કહાડી, તેમાં સુંઠની કાકરી ઘસી ટીપાં ૩ થી ૪ નાકમાં પાડવાથી આંખમાની રતાશ મટે.

૪. **જસતના ફુલ પાડવાની રીત**—જસતના ઝીણા પતરાં કરીને તેને લોઢાની કડાઈમાં નાખી ચુલા ઉપર મૂકી નીચે બળતું કરવું અને આકડાના લીલા લાકડાથી હલાવતા જવું એટલે તે પતરા ગળી જશે. પછી તેમાં લીમડાના પાદડા નાખવા, તેથી ફૂલ પડશે તેને ઝીણા વાટવા. એનેજ લોકો ધોળી **કાંસાંજણી** (કાંસાંજન) કહે છે એ ધોળી કાંસાંજણી પાણી સાથે મેળવી શીશીમાં રાખવી. એના ટીપાં હરરોજ આંખમાં નાખવાથી આંખનો દુખાવો, આંખના ખીલ, વગેરે મટી જશે.

૫. **આંખની દવા:**—રસવતી અને હળદર એકેક તોલો લઈ ઝીણા વાટી લીમડાના રસમાં ગોળી બાંધવી. એ ગોળી પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવું.

...નાળ, પીળા ધતુરાના મૂળ એ સમાન ભાગે લઇ તેનાથી ચાર ગણું તલનું તેલ લઇ તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી અને સર્વ ઓષધો વાટેલાં નાખી તેલથી ચાર ગાડ ગોમૂત્ર નાખી એકત્ર સાધન કરાવવું, અને તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે હરસના મસા ઉપર ચોપડવાથી ક્ષાર પ્રમાણે મસાને બાળી નાખે છે, અને ગુદા ઉપર કાંઇ વિકાર કરતું નથી.

૩ ગ્રંથિવૃધ્ધિનું તેલ —૬૪ તોલા એરંડાનું તેલ લઇ તેમાં ૧૬ તોલા ...ઠમણા, ત્રિફળા અને આદુ એ ત્રણે વાટીને નાખી તેલ પકવવું એ તેલ પ્રાતઃકાળે પીવું અને દૂધ ભાત ખાવો, એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થશે.

૪ અર્બુદાદિનાશક તેલ—વાંઝણી કકોડીનો કંદ પહાડમૂળ ગિરમાણી, ..., પંડાળ, અંકોલમૂળ ગલકીનો પાલો હરતાલ ગંધક, સિંધાલુણ, મજીઠ, ...(એમ્બીર), હળદર, હીંગ, મરચાં, ગોડાવજ અને શિરસ એ સમભાગે લઇ પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી કલ્કથી ચારગણું તેલ અને તેલથી ચારગણું દૂધ લઇ સર્વ એકઠાં કરી અગ્નિ ઉપર પચાવી તેલ સિદ્ધ કરવું એનો લેપ કરવાથી ...ણ અર્બુદ ગંડમાલા અને ગંભીર વ્રણનો નાશ થાય છે

૫ મહાપદ્મબિંદુ તેલ—એલચી તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાલુણ, નાગરમોથ, કરંજબીજ ગળા તગર, ગરમાળાનો ગભ, હળદર, એરંડમૂળ, ...ખડ, સાંઠો, મરડાશીંગ ધમાસો, ગોડાવજ, ભિલામાં, કમળ, ચિત્રક, સુંઠ, મરી લીંડીપીપર ગળો પીપળીનળ મજીઠ, પીળુ ચંદન ત્રિફળા, પહાડમૂળ ...સાલ, દ્રાક્ષ વાવડીંગ જેઠીમધ, કસુંબી, અષ્ટવર્ગ (જીવક, ઋષભક, મેદા મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ) એ સર્વ સમાનભાગે લઇ ... અને તેનાથી ચારગણું તેલ, તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને ... ભાગ ભાગરાનો રસ નાખી મંદાગ્નિથી પચાવતાં તેલ સિદ્ધ થાય એટલે એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમજ અભ્યંગ કરાવવાથી રતાંધળાપણું, તિમિર (અંધારાં આવવાના) નાશ, કાચબિંદુ (મોતીઓ) પડળ ફુલાં, માથું દુખવું, ...ળી ભમર (ભમરાટાનું) શળ અને નાક તથા મુખનું શળ એ રોગોનો નાશ થાય છે તેમજ બીજા પણ શિરોરોગનો નાશ થઇ દૃષ્ટિ ગીધ જેવી થાય છે.

૬ લાક્ષાદિ તેલ—લાખનો ઉકાળો કરી તેમાં સમાન ભાગે તલનું તેલ નાખી તેનાથી ચારગણી દહીંની તર અને આસંદ, દારૂહળદર દેવદાર, રાળ કોઠ, ...ખડ, મોરવેલ કડુ ગળા સુવા અને જેઠીમધ એ સમભાગે નાખી સર્વનો ... કરી ... તેલના ચોથા ભાગ જેટલો નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું એ શરીરે ચોળવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ ક્ષય ઉન્માદ શ્વાસ અપસ્માર વાતરોગ, ક્ષય અને ... તથા ભતની પીડાનો નાશ થાય છે આ તેલ ગર્ભિણી સ્ત્રીને માટે પણ ... છે

૧૧—ઘૃત, ક્ષાર, મલમ.

૧ સારસ્વતઘૃત (બ્રાહ્મીઘૃત)—મૂળ સહિત આખેલી બ્રાહ્મીને

મલમ પારો, પછી ઇત્યાદિના અનુભૂત પ્રયોગો—

૧ ભગંદર હૈયાહોળી ઇત્યાદિ ઉપર—તલના તેલ શેર ૧ મા

પાણીથી ધોઇ ખાટી લુગડામા નાખી રસ કહાડવો આ રસ ૨૫૬ તોલા લઇ તેમા ઘી ૬૪ તોલા નાખવુ અને તેને ચૂલા ઉપર રાખી તે પછી તેમા હળદર, જાઇના પાદડા, કોઠ નમાતર અને હરડ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીડી-પીપર, વાવડીંગ, સિંધાલુણ, સાકર, ઘોડાવજ એ એકેક તોલો લઈ પાણીમા

ખરેટીના પાદડા શેર ૧ તથા લીમડાના પાદડા શેર ૧ નાખી ખૂબ તળીને પાદડા કહાડી નાખવા ત્યારપછી તેમા સિંદૂર તોલો ૦। નાખવુ ત્યાર પછી રાળ તોલો ૦। નાખવી ત્યાર પછી મીણ તોલા ૫ નાખી કડાઈ નીચે ઉતારી, તેમા બરાસ કપૂર તોલા ૨ નાખી મલમ તૈયાર કરી તેની પટી મારવાથી હૈયાહોળી પાકુ, ભગદર વગેરે ભયકર ગુમડા મટે

૨ પિત્ત (ગરમી) ની હેડકી ઉપર— માથા ઉપર પાણીથી પલાળેલુ લુગડુ રાખવુ સુકાઇ જાય તો કરીથી પલાળતા રહેવુ

૩ પેટમાના બગાડ ઉપર.—કુવારના પત્તાના જાડા કકડાને ચપટ ચીરા કરી તેમા આંબા હળદર, મેદાલકડી અને સાજીખાર ખૂબ વાટી ઝીણા કરેલા નાખી ઉપર ભીનુ કપડુ વીટી નિર્ધૂમ્ર અગારામા દાટી પકવવુ પાકો રહેથી તે બન્ને ભાગ જુદા પાડી, સહેવાય તેવુ બાધવાથી પેટમાનો બગાડ, ગાઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય

૪ નાડીવ્રણ (ભરનીગળ) ઉપર.—ગધક તોલો ૦। અને પારો તોલો ૦। ભેગા વાટી એકત્ર થએ તેમા મનશીલ તોલો ૦। અને માયા નગ ૧ ખૂબ વાટીને ગાડરના માખણ તોલા ૨ ને ૧૨૧ વાર ધોઇ તેમા મેળવી ચોપડવુ, અથવા પટી ઉપર ચોપડી તે પટી મારવી

૫ હરસ ઉપર:— પ્રથમ સારી ભાગ તોલા ૫ લાવી શુદ્ધ કરી પાણીથી ધોઈ સુકાવીને તેને જરા ઘીમા શેકવી તેમાંથી જોઇએ તેટલી લઈ પાણી સાથે વાટી લુગદી કરવી ત્યારપછી એક ડુગળીનો ગાઠીઓ લઇ અડધો અડધથી ચીરી બે ફાડો કરી, તેમા પેલી લુગદી રહે તેટલો વચ્ચેથી ગર્ભ કહાડી નાખી વચ્ચ લુગદી રાખી બન્ને ફાડા પાછી હતી તેમ એકત્ર કરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી અગારામા બાફવી તે બફાઈ રહ્યા પછી બહાર કહાડી સેંજસાજ ગરમ રહે તેવી એ ભાગ સહિત ફાડામા ભાગની અદર હરસના મસા રહે તેવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ સુધી બાધી ઉપર મજબૂત લગોટ રાખતા જવા, એથી હરસ દુ ખ આપશે નહિ. અથવા ગળજીભીને વાટી લુગદી કરી બાધવાથી આરામ થશે

૬ હરસ ઉપર લેપ— હળદર પાડાવેલાનુ મૂળ આકડાનુ પાન અને સરગવાનુ મૂળ એ ચારે સમાન ભાગે લઈ કાજીના પાણીમા વાટી લેપ કરવાથી હરસને ફાયદો થાય

૭ શૂળ ઉપર—સાબરસીગ, હિગ, અફીણ અને અણોઠી પાણીમા ઘસી એકત્ર કરી કાગળ ઉપર ચોપડી શૂળથી દુખતા ભાગ ઉપર તે પટી ચોપડવી

૮ માથામાંની જુઓ જવા માટે:—પારાને નાગરવેલના પાનમા ઘુંટી કપડા ઉપર ચોપડી માથે બાધવાથી જુઓ નાશ પામે છે.

૯. ઉપદશ (ચાંદીનો)ઉપાય:—માણસના માથાની તુબલીની સપુટમા ભટ્ટી

વાટી ગાળા કરી તમા નાખી મહામિયી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવુ એનુ સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે ૧૨ દિવસ સેવન કરવાથી ચન્દ્ર પ્રમાણે કાન્તિ થાય , ૧૫ દિવસ સેવન કરવાથી ગધર્વ પ્રમાણે સુદર સ્વર (કઠ) થાય છે એક મહિના સેવન કરવાથી તે મ પણ શાસ્ત્રમા પ્રવીણ થાય છે (અર્થાત્ સ્મરણ-

કરીને ભાખ કરવી તે ખાખ, બાળેલી કાળી આપાગી તથા બાળેલા ધોળો કાથો સમાન ભાગ લઈ ચાડીના મૂતમા મલમ કરી ચોપડવુ

૧૦ **ઉપદશ (ચાદી)નો બીજો ઉપાય.**—કાથો ભાગ ૪, મરડાશીગ ભાગ ૧, બોદારશીગ ભાગ ૧ પારો ભાગ ૨, ગધક ભાગ ૨, મીણ ભાગ ૪ માનવુ ભાગ ૨ ગળ ભાગ ૪ મરી ભાગ ૪, મનશીલ ભાગ ૮, હરતાલ ભાગ ૮ ગાયનુ ઘી તોલા ૧૦ લઈ પ્રથમ ગધક પારાની કાજળી કરી, એક પછી એક સીન ઓસડો તમા નાખતા જવુ અને ખૂબ વાટતા જવુ ત્યાર પછી ગાયના ઘીને ૧૦૮ વખત ધોઈ તેમા મેળવી મલમ તૈયાર કરવુ પ્રથમ ચાદી ઉપર રાની વુક ચાપડીને એ મલમ ચોપડવો આ મલમ શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપરના ચાઠાં અને ખરજવાનો પણ નાશ કરે છે

૧૧ **ઉપદશ ઉપર ત્રીજો ઉપાય:**—ગુગળ, સિદૂર અને રસાજન એ સબ ટાંક ટાંક તોલો લઇ ઝીણુ વાટી, દસ તોલા સરસીયા તેલમા નાખી હલાવીને મલમ કરવુ એ મલમ ચાદીને મટાડે છે

૧૨ **કાળી દાદર ઉપર**— ગધક ગુગળ અને સાકર સમાન ભાગે લઈ પાણી સાથ ઝીણ વાટી દાદર ઉપર ચોપડવુ

૧૩ **દાદર ઉપર**—એરડાના બીજ એળીઓ અને સાજીખાર લીબુના રસમા ઝીણા વાટી ચોપડવાથી ગતી અને કાળી બન્ને જાતની દાદર મટે

૧૪ **ઉપદશ (ચાદી) ઉપર**—કપીલો સરસીયા તેલમા મેળવી ચોપડવો

૧૫ **ઉપદશ ઉપર (બીજો).**—મેદી સરસીયા તેલમા મેળવી ચોપડવી

૧૬ **ઉપદશ ઉપર (ત્રીજો).**—ફુગ જેને બિલાડીના ટોપ કહે છે તે ચોપડવાથી મટે

૧૭ **ટાકીનો ઉપાય**—શખ તોલો ૧, સમુદ્રફેણ તોલા ૨ અને ઘી તોલા ૨ કલડીમા નાખી કપડમટ્ટી કરી તેની ગજપુટ ભઠ્ઠીમા ખાખ કરી તે ચોપડવુ

૧૮ **કોઢીયા નગરા (રાફડા) તથા ગડગુમડનો મલમ:**—સિદૂર, મરદારશીગ ગુગળ લોબાન, હીગળો એ પાચ ચીજો એકેક તોલો લઈ ખાડી તેના વજન જેટલુ ગાયનુ ઘી ખરલમા નાખી કલાક ૮—૧૦ સુધી ખૂબ ઘુટી મલમ કરવુ અને તેની પટી મારવી

૧૯ **દાદર ઉપર**—ઉપલેટ વાવડીગ, કુવાડીયાના બીજ, સીધાલુણ અને સરસવ એ પાચ ચીજો ખટાશમા ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૦ **સ્ત્રીઓને યોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર**—કાથો, મીઠીઆવળ અને ટંકણખાર સરખા ભાગે પાણીમા વાટી ચોપડવી.

૨૧ **કઠમાળા ઉપર**—ભીલામો, ચિત્રાછાલ, વજ્રદતીના મૂળ અને ચુનો નાખી કુવારના દૂધ સાથે ખૂબ વાટી કઠમાળા ઉપર લેપ કરવો.

શક્તિ અને બુદ્ધિ પ્રબળ થાય છે) એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કોઢ, હરસ, ગુલ્મ (ગોળો), પ્રમેહ અને ઉદરમ દૂર થાય છે વાઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે ક્ષીણવીર્ય પુરુષને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે

૨ **વજ્રક્ષાર.**—મીઠું, સિંધાલુણ, બગડીખાર, જવખાર સંચળ, ટંકણખાર અને સાજીખાર એ સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તેને થુવરના અને આકડાના દૂધના

૨૨ **નાસુર ઉપર**—મેંદીના પાદડા વાટીને ચોપડવા.

૨૩ **બાહેરાપણાનો ઉપાય**—કાનમા ઉંટનુ મૂત્ર રેડવુ

૨૪ **સ્ત્રીઓની ગરમી (ચાંદી) ઉપરઃ**—હીરાદખણ, ઓહારસીગ, બાળેલો મોરથુથુ અને પીળી કોડી નગ ૧ ની ખાખ લઇ ઝીણા વાટી સો વખત ધોએલા ગાયના ઘીમા મળવી મલમ કરી ચોપડવુ

૨૫ **ગડગુમડા ઉપર**—તેલ શેર એમા મીણ શેર ૦।। નાખી ગરમ કરી ઉનારવુ પછી તેમા ફુલાવેલો મોરથુથુ બાળેલુ સિંદૂર, બેરજો અને લોબાન એ ચારે એક તોલો લઇ ઝીણા વાટી તેમા મેળવવા એ નહિ રૂઝાતા ચાદા ઇત્યાદિ ઉપર રામબાણ ઉપાય છે

૨૬ **ગરમી (ચાદી)ઉપર**—પારો અને સોનાગેરૂ એકેક તોલો લઇ ભેગા ખુબ વાટી એકજીવ કરીને સાઠ વખત ધોએલા ગાયના એક તોલા ઘીમા નાખી મલમ કરવુ એ ઉપદંશ ઉપર ચોપડવાથી ચાદી મટી જશે

૨૭ **દાદર ઉપરઃ**—મગરમકપુર, ફટકડી, ગંધક અને કાથો સમાન ભાગે લઇ લીબુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવાથી કાળી દાદર પણ મટી જાય છે તો પછી બીજીનુ તો કહેવુજ શુ ?

૨૮ **સ્ત્રીઓને યોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપરઃ**—મીઠીબાવળ તોલા ૬, એલચી તોલો ૧ વરીયાળી તોલા ૨।।, ખાંડ તોલા ૫ અને ઘીમા તળેલી હિમજ તોલા ૨।। વાટીને ચોપડવુ

૨૯ **વ્રણ ઉપર મલમ.**—તલના તેલ તોલા ૧ મા બેરજો તોલો ૧ અને મીણ તોલો ૧ નાખી ઉનુ કરી મલમ કરવુ તે દરરોજ દર્દ તેની પટી ગુમડા ઉપર ચોડવી તો રૂઝ આવે.

૩૦ **ખરૂ ઉપર**—માટડી ગાયના ઘી તોલા ૨૦ મા ઝીણુ વાટેલો મનશીલ તોલા ૨ નાખી ચુલા ઉપર મૂકી નીચે કેરડાની જુની ડાખળીઓનુ બળતુ કરવુ જ્યારે તે કકડીને એકરસ થઇ જાય ત્યારે તેને એક પાણીથી ભરેલા મોટા થાળમા નાખી દેવુ ત્યાર પછી તે પાણી ઉપર તરતુ મલમ હાથથી ઉતારી લઇ એ મલમ દરરોજ શરીરે મર્દન કરવુ

૩૧ **ચોરીયા તાવ ઉપર**—મોચડા અને ભમરીના દરની માટી ઘસીને નાભિ ઉપર લેપન કરવુ, એટલે ઘડી ઘડીમા છાની જતો ચોરીયો તાવ જાય.

૩૨ **મરદાઇને માટે પટી**—લવીંગ, તજ, મુળાના બીજ તથા નાગરવેલના પાન એ સર્વ સમાન ભાગે ઝીણા વાટીને પટી ચડાવીએ તો પુરૂષાતન આવે.
પટી ચડાવવાની રીત—ઉપર લખેલી દવાઓ ઇન્દ્રિય ઉપર ફુલ સિવાયના ભાગ પર

ત્રણ સર્વપુટ (ભાવના) આપ્યા પછી આકડાના પાનમા રાખી, માટલામા ઘાલી ચૂલા ઉપર ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવો ઠંડુ થએ તેનુ ચૂર્ણ કરીને તેને વિફળા ત્રિકટુ અજમો જીરુ ચિત્રક એના ચૂર્ણ સાથે અગ્નિબળ જોઈ પાણીમા સેવન કરાવવુ એટલે ગોળો, શૂળ, અજીર્ણ, સોજો સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ મદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને અંગેળ એનો નાશ થાય છે આ ઔષધ વાતાધિક્યમા ઉના પાણીમા આપવુ પિત્તાધિક્યમા ઘીમા આપવુ કફાધિક્યમા ગોમૂત્ર સાથે આપવુ અને ત્રિદોષમા છાશ સાથે આપવુ આ વજ્રક્ષાર બ્રહ્મદેવ કહેલ છે

૩ વ્રણનાશક મલમ—પારો અને ગધક સમાન ભાગે લઇ બન્નેની સમાન મરદારશીંગ અને સર્વની બરાબર કપિલો લઈ તેમા થોડી મોરથુથુની ભસ્મ નાખી એકત્ર વાટી તેમા ચાર ગણુ જુનુ ઘી નાખી તાંબાના વાસણમા સરલ કરી મલમ કરવો આ મલમ કના પેલ ઉપર ચોપડી વ્રણ ઉપર બાધવો એટલે દુષ્ટવ્રણ પણ રૂઝાશે તેમજ નાડીવ્રણ અને સર્વ પ્રકારના વ્રણ સારા થશે

નાપડી તેના ઉપર શુદ્ધ ધોળુ કપડુ વીટવુ તેના ઉપર નાગરવેલનુ પાકુ પાન વીટી ફરી તેના ઉપર ધોળુ કપડુ વીટવુ અને તેના ઉપર દોરો વીટવો એને પરી ચડાવી કહેવાય છે

૩૩ ગુમડા ઉપર.—કાગસીની વેલના પાદડા વાટીને તેની લુગદી ગુમડા ઉપર વગેરે ઉપર બાધવી

૩૪ કાળી અને લાલ ગાદર ઉપર—સવાના વખત પાણીથી ધોએલા ઘીના ધોળા વાળો સોમલ મેળવી ચોપડવુ પણ યાદ રાખવુ કે આ દવા ઝેરી છે માટે તે દવાવાળો હાથ મોઢે અડવા નહિ જાય એ દરદવાળી જગ્યાએ ખણાઇ જવાયુ હોય તોપણ હાથ ધોઈ સાફ કરી નાખવા

૩૫ પ્લેગની ગાઠ, અર્બુદ રોગ અને બીજી ગાઠોના દરદ ઉપર—ગરમિધના ઝાડના પાદડાને પાણી સાથે કુલડીમા બાફી તે પાદડા ગાઠો ઉપર વાટીને અગર વાટયા વગર બાધવા એથી થએલ દરદ પાકશે તેમજ તેનાવીજ ફુટીને જ પણ લાવશે

૩૬ ગુમડા અને ખસના ગુમડા ઉપર—૫૦ વરસની જુની ઇંટને ઝીણી ખાડી કપડછાણ કરી તેમા તલીયુ તેલ તથા મોરથુથુ તોલો ના નાખી દેવતા ઉપર ખૂબ કકડાવી ગુમડા અને ખસથી થએલ ફોલ્લાઓ ઉપર ચોપડવુ

૩૭ જીભ અટકી જવાથી થએલ બોબડાપણા ઉપર—ખડીઓખાર ટંકણખાર સાજીખાર અગડીખાર સંચળખાર જવખાર, સુરોખાર, નવસાર પાપડીઓખાર, એ નવ ખાર સમાન ભાગે લઇ ખરસાડીના જાડા લાકડાને ઉભુ રાખી વિમા જેવડુ પણ ઉચુ મારી તેમા ભરી તેજ લાકડાનુ મુચ મારી ઉકરડાના તળમા દિવસ ૧૫ દાટી રાખી યુક્ત રીતે બહાર કાઢી તે લાકડુ દવા સહિત બાળી નાખવુ એ તૈયાર થએલ ખાર વાલ ૧ થી ૨ ની માત્રાથી દરરોજ આપવો અને બોલાવવાનો મહાવરો રાખવો તો જીભ ખૂલશે

बृहत्पाकसंग्रह.

પાક કરવાની રીતિ.—પાક બે પ્રકારના થાય છે એક પાતળો અને બીજો ઘન (જાડો) પાતળા પાકને સંસ્કૃતમા અવલેહ નામ આપ્યુ છે અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે પાક એ ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઔષધો સેવન કરતા કંટાળો આવતો નથી રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમા શક્તિ લાવવી એ બે મોટા ગુણો પાકમા રહેલા છે પાકમા નાખવાની કાષ્ટૌષધી જેટલી હોય તેટલીનુ જુદુ ચૂર્ણ કરવુ, તેમજ સુગંધી ઔષધોનુ ચૂર્ણ પણ જુદુ કરવુ દ્રાક્ષ, નાળીએર, બદામ, ચારોળી, પીસ્તા, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનુ ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમા નાખવા પાકમા પ્રથમ કાષ્ટૌષધી નાખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાખવા સર્વના પછી કિંચિત્ કેસર ઘીમા વાટી નાખવુ ત્યા અફીણ નાખવાનુ કહેલુ હોય ત્યા દૂધમા ગરમ કરી નાખવુ ભાગ નાખવાની હોય તો તે સારી પેઠે ધોઇ શેકીને નાખવી પાકમા ભસ્મો નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથી જ નાખવી પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ખૂમચા (થાળી) મા પહોળો કરી સુખડીની માફક ચોસલા કરવા અને ઠંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (બરણી) વગેરેમા ભરવો વર્ષાઋતુમા પાક ઘણો કરવો નહિ વર્ષાઋતુમા કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામા વારે વારે મૂકતા રહેવુ તેથી તેમા કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામા પાકનુ સેવન કરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવુ અને મધુર રસનુ ભોજન કરવુ પાક ખાવાનુ પ્રમાણ ચાર તોલા સુધી છે

ખાંડનો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીત.—એકશેર ખાંડમા દોઢ શેર પાણી કલઇ કરેલા વાસણમા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવુ એક ઉભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડુ થોડુ છાંટતા જવુ, એથી મેલ ઉપર આવશે તે કાઢી નાખવો, એટલે પાક સ્વચ્છ થશે પછી તે પાકમાનુ એક ટીપુ જમીન ઉપર પાડવુ તે ટીપુ ન પ્રસરતા તેમનુ તેમજ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવુ પાકમા ખાંડ નાખવી તે ચૂર્ણ—ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી ત્રમણી અથવા ચોગણી જેટલી જોઇતી હોય તેટલી નાખવી પાકમા સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧—પાક.*

અશ્વગંધ પાક.—આસંધ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીપર ૧૦

---

*અનુભૂત પ્રયોગો —

૧. **સ્ત્રીઓના સુવારોગ ઉપર:**—બકરીના દૂધ શેર ૨॥ નો માવો કરી

તોલા અને મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ભેંસનું દૂધ ૮૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલા દૂધ તપાવી, તેમાં ઉપર કહેલી જણસનું ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું અને તે દૂધમાં સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ પચન કરવું જાડું થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી ચાખાના જેવું દાણાદાર થઈ ઘી છૂટું પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમાં પીપળીમૂળ, જીરૂ, ગળો, લવંગ, તગર, જાયફળ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, ખાલા, કમળ, ધાણા, ધાવડીના ફૂલ, વંશલોચન, આમળા, કાથો, કપૂર, માટોડી, આસગંધ ચિત્રો અને શતાવરી, એ એકવીસ જણસનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ઠંડું થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવું આ પાકને આમનપાક કહે છે તેમાંથી બે તોલા જેટલો હમેશ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવું એટલે ઉધરસ, દમ, અજીર્ણ, વાતરક્ત, શીતપિત્ત, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, સોજા, ગળ, વાતાર્શ પાંડુરોગ, કમળો, સંગ્રહણી, ગુલ્મરોગ અને વાતકફજનિત રોગનો નાશ થાય છે આ પાક મંદાગ્નિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, બલ્ય અને પૌષ્ટિક છે, તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતું હોય તો જેટલું દૂધ કમી આવતું હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ભક્ષણ કરવું એટલે દૂધ આવે છે અને ક્ષીણ, અલ્પવીર્યવાળાને હિતકારક, તથા કામ અગ્નિને વધારનાર તથા સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનાર આ સર્વોત્તમ પાક છે

૨ અશ્વગંધપાક બીજો.—આસંધ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૭ શેર તજ,

તેમાં સૂંઠ શેર ૦। તથા એકલકળીયું લસણ શેર ૦॥ ખાંડીને મેળવવું તથા લાલાશ ગોળ શેર ૦॥ મેળવવો આ પાક દરરોજ થોડો થોડો ખાવા આપવાથી સ્ત્રીઓનો સુવાવડ સંબંધીથી થએલો સુવારોગ જાય.

૨ અડદીયા લાડુ ધાતુપુષ્ટિ માટે—સાલમ, નગોડ, સુગલાઇદાણા વાળી મુસળી શતાવરી જંગલી બહુફળી ખસખસ, એખરો ગોખરૂ એ દશ ચીજ દરેક પાંચ પાંચ તોલા પ્રમાણે, જાયફળ પુરવીદાણા, જાવંતરી એ ત્રણ એકેક તોલા અક્કલકરો ૨ તોલા, ચારોળી ૧૦ તોલા, મરી ૨॥ તોલા, પિસ્તા ૫ તોલા, લીંડીપીપર ૧॥ તોલા, તજ ૨॥ તોલા, કેસર ૦। તોલો, આસોદ ૧॥ તોલા, બદામના મીંજ ૧૦ તોલા લઇ ઝીણા ખાંડી ૪ શેર સાકરની ચાસણીમાં નાખી તેમાં અડદના લોટને ઘીમાં તળીને તે તથા ઘી શેર ૩ ઉપરથી નાખી લાડુ કરવા

૩ હરસ ઉપર—નવા ચોકખો ગુગળ તોલા ૫ લઇ એક શેર પાણીમાં પીગળાવી કપડાથી ગાળી તેમાં સાકર તોલા ૧૫ નાખી ઉકાળી ચાસણી જેવું કરીને તેમાં હિમજ તોલા ૩ અને મોટી હરડે તોલા ૩ ઝીણા વાટેલા નાખી પાક બનાવવો તેમાંથી તોલો ૦॥ મધ સાથે ખાવાથી ઝાડો સાફ આવશે. અર્શ મટાડવા માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે

એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક એકેક તોલો જાયફળ, કેસર, વંશલોચન, મોચરસ જટામાસી, ચંદન, સીમમની છાલ, જાવંત્રી, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, લવંગ ચણકબાબા મરડાશીંગી, અખોડનું મગજ, ભિલામા, શીંગોડા, ગોખરૂ, રસસિંદૂર અભ્રકભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ અને લોહભસ્મ એ ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મંદ અગ્નિથી પકવી ચોસલા કરી રાખવા. તે પાક શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવો એટલે સર્વ પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, શોષ, ગુલ્મ, પિત્ત-રોગ અને વાતરોગનો નાશ થઇ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અંત-કરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે

૩ અશ્વગંધપાક ત્રીજો.—૬૪ તોલા આસંધનું ચૂર્ણ લઇ તે ૪૦૯૬ તોલા દૂધમાં પચન કરવું પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું પછી ૧૯૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં આસંધનું ચૂર્ણ નાખવું તેમજ તલનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી-દાણા, ગોરણી, વરીઆળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, જીરૂ, સુંઠ, ગોખરૂ, બળદાણા, અજમો, પીપળીમૂળ લોહભસ્મ, સીસાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જોઇ આપવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ કમ્મર, પીઠ અને ગુદા એ સ્થળોનો વાયુ, અસ્થિભગ્ન, સોજો, દારૂણ સંધિવાત, અંડવૃદ્ધિ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઇ કાંતિ પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે

૪ અશ્વગંધપાક ચોથો—આસંધ ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, નાગકેસર તમાલપત્ર, જાયફળ, જાવંત્રી, નવીન કમળ, વંશલોચન, જટામાસી, મોચરસ, ચંદન કાળો અગર, ચિત્રક લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, લવંગ, એખરાના બીયા, અખાડ, શિંગોડા, ગોખરૂ શતાવરી, સુંઠ, મરી અને રૂમીમસ્તકી એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું પછી ગાયનું ૪ શેર દૂધ લઇ તેનો માવો કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે નાખ્યા પછી ઘુંટી ઘીથી ચોપડેલી તાસકમાં નાખી સરખું કરી ચકતા કરવા એ પાક નિત્ય ૨ તોલા સેવન કરવો, એટલે પુષ્ટિ થઇ અનેક રોગનો નાશ થાય છે

૫ અહિફેન પાક—૮ તોલા અફીણ લઇ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં નાખવું પછી તેમાં સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી લીંડીપીપર લવંગ, જાવંત્રી, જાયફળ, ચણકબાબા, અક્કલ-કરો, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, તાલમખાનું (એખરાના બીજ), કેસર, ચવક અને ચિત્રાના મળ એ પ્રત્યેક અર્ધો અર્ધો તોલો કકડું થયા પછી નાખવું દરરોજ બે

---

૪ વાત જલોદર (જેમાં તરસ ઘણી લાગે છે અને પેટ મોટું થાય છે તે રોગ) ઉપર.—લસણની શુદ્ધ કરેલી કળીઓ સમાન વજને મધમાં આથવી પછી બે દિવસ રહેવા દઇ એ આથો જળોદરના રોગીને આપવા

વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉર-ક્ષત, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે

૬ બીજા પ્રકારનો અહિફેન પાક—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ, જાયફળ અને હિંગળોક એ તોલો તોલો લેવું પછી અફીણ ૩ તોલા લઈ તે ચાર શેર દૂધમાં પચન કરવું પછી એ સર્વથી ચારગણી સાકર લઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થઈ અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

૭. ત્રીજા પ્રકારનો અહિફેન પાક:—શુદ્ધ કરેલું અફીણ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખવી તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, લવંગ, આમળા, સમુદ્રશોકના બિયા, ભીમસેની કપૂર, ધોળું ચંદન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, શુદ્ધ કરેલા ધંતુરના બીયા, તગર, કાળી મુસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, ચવક, કાચકાંમાનું મગજ ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, જીરૂ, શાહજીરૂ, અજમો, ભળદાણા, ગોખરૂ અને ગુંદ તોલો તોલો, ભાંગ ૧૬ તોલા કલઈની ભસ્મ ત્રાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અભ્રકભસ્મ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાખવી પછી સુગંધ આવવા માટે કસ્તૂરી અને અગરૂ તેમાં નાખી, અવલેહ તૈયાર થયા પછી તે સારા વાસણમાં ભરવો આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો, તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુંસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ શૈત્ય, અપસ્માર, ઉર:ક્ષતરોગ, એંસી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, હિચકી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે

૮ આમ્રપાક—પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિવડે પચન કરવું, અને લાકડાના ચાટવાવડે વારંવાર હલાવવું જાડું થયા પછી તેમાં ધાણા, જીરૂ, તમાલપત્ર ચિત્રો, નાગરમોથ તજ, કલોંજી જીરૂ, પીપળીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જાયફળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો આ પાકના સેવનથી માણસ બળવાન હર્ષયુક્ત પુષ્ટ અને નિરોગી થાય છે તેમજ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરૂચિ, અમ્લપિત્ત, પિત્ત રક્તપિત્ત અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે

૯. બીજા પ્રકારનો આમ્રપાક—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સુંઠ ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, લીંડીપીપર ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઇ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમાં પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, ચવક, ધાણા, જીરૂં, શાહજીરૂં, એલચીદાણા, નાગકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર એ ઓષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ જમ્યા પહેલાં આ પાક ૪ તોલા આપવો, એટલે અરૂચિ, ઉગ્ર શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ (સળેકમ) પથરી યકૃત, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વ પ્રકારનો સંગ્રહણીનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, આનાહ (મલબદ્ધ અને મૂત્રબદ્ધ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણ જેવો થાય છે. મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરૂણ થાય છે. આ ઓષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરૂષ મારૂતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે. આ ખંડામ્રપાક બ્રહ્મદેવનાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો. આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો, તથા ગ્રહ, યક્ષ, પિશાચ અને અપસ્મારની હરકત દૂર કરનાર છે.

૧૦. ત્રીજા પ્રકારનો આમ્રપાક—૨૫૬ તોલા સારી પાકેલી કેરીનો રસ, ૯૬ તોલા સાકર, ૬૪ તોલા ઘી, ૪ તોલા સુંઠ, ૧ તોલો મરી, ૨ તોલા લીંડીપીપર, ૨ તોલા પીપળીમળ, ૫ તોલા નાગરમોથ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ધાણા, ૨ તોલા જીરૂં, ૨ તોલા એલચીદાણા, ૨ તોલા નાગકેસર, ૨ તોલા તજ અને ૨ તોલા તાલીસપત્ર એ ઓષધો વસ્ત્રગાળ કરી કેરીના રસનો માવો કરી તેમાં તે ઓષધ મેળવી, ત્યાર પછી સાકરના પાકમાં નાખી ચોસલાં પાડી, તે ૪ તોલા પાક દરરોજ ભોજનના મધ્યમાં ખાવો. આ **પકવામ્રપાક**થી અરોચક, શ્વાસ, શ્રમ, ક્ષય, પીનસ (સળેકમ), અરોળ અને યકૃત ઇત્યાદિકનો નાશ થાય છે.

૧૧. આર્દ્રકપાક—સાફ કરેલા આદાના કકડા, ગાયનું ઘી અને ગોળ, એ સમભાગ લઇ લોખંડની કડાઇમાં અથવા માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ચોટી જાય એવું જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી સુંઠ, જીરૂં, મરી, નાગકેસર, જાવત્રી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, લીંડીપીપર, ધાણા, શાહજીરૂં, પીપળીમૂળ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ ઉપરના સર્વ ઓષધો કરતાં ચોથા ભાગનું નાખવું. પછી તે પાક ઘીથી નીચોડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક શીતકાળમાં રોજ સવારે તોલા ખાવા આપવો, એટલે દમ, ઉધરસ, શ્રમ, સ્વરભંગ, અરૂચિ, કર્ણરોગ, નાસિકારોગ, મુખરોગ, ક્ષય, ઉરઃક્ષતરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ અને શોષનો નાશ કરે છે.

૧૨. બીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક—ગોળ ૪ તોલા, આદાનો રસ

૧૨૮ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું પછી તેમાં ચાતુર્જાત લવંગ અને ત્રિકટુનું એકેક તોલો ચૂર્ણ નાખી, પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જોઈ સવારમાં સેવન કરવો એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ વાતરોગ શ્વાસ ઉદર અરુચિ શૈત્ય, ક્ષય રોગ અને પીનસ રોગનો નાશ કરે છે

૧૩ ત્રીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક—અજમો, લોહભસ્મ નાગરમોથ ધાણા તજ તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને જીરુ એ ઔષધો બબ્બે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદુના કકડા એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી તેમાં ઉપલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું આ અવલેહ—અજીર્ણ, સોજો શૂળ ઉદર, નળવ્યાધિ, ક્ષય ગુલ્મ અને તાવ ઉપર વાપરવો

૧૪ એરંડપાક.—એરંડાના છોલેલા ગોળા લઈ તે આઠગણા દૂધમાં પચન કરવા પછી સુકવી બારીક વાટી ઘીમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું તથા તેમાં સૂંઠ, મરી લીંડીપીપર લવંગ એલચી, તજ, તમાલપત્ર નાગકેસર આસંધ વરીઆળી ગળો, પરમધા, રેણુકબીજ, શતાવરી, લોહભસ્મ, મોટી ભોરીંગણી, જાવંત્રી જાયફળ તથા અભ્રકભસ્મ એ સઘળાં સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે તથા પહેલાના દૂધનો માવો તેમાં નાખી સાકરના પાકમાં મેળવી તૈયાર કરવો આ વાતારિ નામનો પાક સવારે ઉઠી ભક્ષણ કરવો એટલે એંશી પ્રકારનો વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારનો પિત્તરોગ આઠ પ્રકારનો ઉદરરોગ, વીસ પ્રકારનો મેહ ૭ પ્રકારનો નાડીવ્રણ અઢાર પ્રકારનો કોઢ સાત પ્રકારનો ક્ષય, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ ચાર પ્રકારની સગ્રહણી, હૃદ્રોગ, ગલગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે આ પાકને ગોકલપાક રસાયન કહે છે આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે

૧૫ બીજા પ્રકારનો એરંડપાક—૬૪ તોલા એરંડાના ગોળા ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પક્વ કરવા પછી તેમાં ૮ તોલા ઘી ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર ત્રિકટુ તજ એલચીદાણા, તમાલપત્ર નાગકેસર, પીપળીમૂળ ચિત્રા, ચવક વરીઆળી સુવા, કચોરા, જીરું, અજમો અજમોદ, ઉંટ શાલપર્ણી દારૂહળદર હળદર, આસંધ બળદાણા, કાળીપાટ, રેગણી, વાવડીંગ ખુરાસાની ગોખરુ નગ ત્રિફળા, દેવદારુ કાળો અને ધોળો વખમાન, એળીઓ અને શતાવરી, એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પક્વ કરવું આ પાક વાતવ્યાધિ શૂળ સોજો ઉદરરોગ આનાહવાયુ, અન્ત્રવાત ગુલ્મ આમવાત ગૃધ્રસી ઉરુસ્તંભ અને હનુસ્તંભનો નાશ કરનાર છે

૧૬ ત્રીજા પ્રકારનો એરંડપાક—૬૪ તોલા એરંડા લઈ તેમાંના ગોળા કાઢી તેમાંની અંતર્જીભ કાઢી નાખી દાળને વાટવી ત્યારપછી ૨૫૬ તોલા દૂધમાં નાખી અસ્સલ માવો કરવો પછી તે ઘીમાં તળવો સાકર ૧૦૦ તોલા લઈ તેને પાક કરી તેમાં સૂંઠ, મરી લીંડીપીપર તજ તમાલપત્ર, નાગકેસર એલચી પીપરીમૂળ ચવક ચિત્રક ગળોનું સત્વ કચોરા અજમો, ખોડી અજમો હળદર

દારૂહળદર, આસંધ, બળબીજ, પહાડમળ, શેરણી, વાવડીંગ, ગોખરૂ, કુડાના મૂળની છાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભોંયકોહળુ એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું પછી પાક તૈયાર કરી વાસણમાં નાખવો તેના ખપતરા પાડી વાસણમાં ભરવા રોજ એકેક ખપતરૂં ખાવું તેથી વાતવ્યાધિ, શળ, સોજો, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, આફરો, ગોળો, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષઘાત, પાગળાપણું અર્દિતાદિક વાતરોગ, પથરી, હરસ એ રોગ મટે થાય છે અને બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૭ કૌંચપાક—કૌંચના બિયામાનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા એ સઘળું એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું હલાવવાની કડછીને ચોંટે એવું જાડું થયા પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ત્રિગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ, અક્કલકરો, જાવંત્રી, તાલીમખાનું, કેસર, સાટોડી, બળદાણા નાગબળ, કાળી મુસળી, અફીણ, પારાની ભસ્મ, લોહભસ્મ તથા અભ્રકભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા અને ચંદન અગર કસ્તૂરી તથા ભીમસેની કપૂર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો એમાંથી રોજ બબ્બે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો, એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે કામ ચોગણો વધે છે અને ક્ષીણ થએલા પુરુષને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૮ કૌંચપાક બીજો.—૧૨૮ તોલા કૌંચના બીયા લઇ, તે ગરમ પાણીમાં ચાર પહોર ભીજવી રાખવા પછી બહાર કાઢી જાડા કપડાથી ઘસી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવા પછી છાયે સુકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમાં અગર, જાવંત્રી જાયફળ, સુંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરૂ, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબોબા, સમુદ્રશોષના બીયા, ભીલામા, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ કાચકા, ખુરાસાની અજમો, ચણકબોબા અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલાઇની ભસ્મ ૨ તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાચકા ૪ તોલા, અફીણ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજો નાખવી પાક તૈયાર થઇ ટાઢો થયા પછી અથવા અર્ધો પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો અને અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કેળા, ચારોળી, સાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ આ પાકનું સેવન કરવાથી કામિક સ્ત્રીઓ પાક સેવન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશ લુબ્ધ થઇ રહે છે, બુદ્ધિ વધે છે પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે તેમજ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, હેડકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના

વાયુરાગનો નાશ થઈ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખજવાળથી પીડિત એવા પુરુષોના વિકાર દૂર થઈ તે પુરુષો પરાક્રમી થાય છે

૧૯. કાચપાક ત્રીજો.—૬૪ તોલા કૌંચબીજ, ૧૬ તોલા આમળાં, ૧૬ તોલા ધોળા એરનની છાલ, ૩૨ તોલા નલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી એ બધુંસો લઈ પચન કરવી દૂધ થયા પછી તેમા ૧૯૨ તોલા સાકર નાખવી અને ચાતુર્જાત, ષટ્કટુ, જાવત્રી, કાચકાનાનુ મગજ જાયફળ, લવગ, ભીમસેની કપૂર, નગર, કાળી મુસળી, સુવા, અક્કલકરા, ધાણા, જીરૂ, હળદર, જટામાસી ત્રિફળા, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમો એ ચાર ચાર તોલા, વંશલોચન લોહ ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, રસસિંદૂર નાગભસ્મ અને અફીણ એ ચાર ચાર તોલા અને ભાગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવા, તેથી કરી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, હરસ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરુસ્તંભ હેડકી સોજો, કટિશૂળ, ગળા ધકારાગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે આ આત્મગુપ્તાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે

૨૦ કૌંચપાક ચોથો—કાચના બીજ માહેના ગોળા ૧૨૮ તોલા ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયનુ ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગરૂ, જાવત્રી સુંઠ, લવગ, અક્કલકરો, જીરૂ, લીંડીપીપર, તજ તમાલપત્ર, એલચી કેસર, ચણકબોબા, સમુદ્રશોષના બિયા, ભીલામા ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ વછનાગ, તાલીમખાના, મુસળી અજમોદ, અફીણ અને હરડે બહેડા બબ્બે તોલા તથા જાયફળ પાચ તોલા અને કપૂર ૨ માસા લેવુ મધ ૧૬ તોલા અને સાકર સવ આષધોથી બમણી લેવી પાક કરવાની રીત:—કાચના બીજ ઉના પાણીથી ધોઈ લૂછી તેનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી માવો કરવો પછી અર્ધા ભાગ ગાયનુ ઘી તેમા નાખી શેકી દાણા પાડવા પછી તેમા આષધીનુ ચૂર્ણ નાખી કાલવવુ સાકરની ચાસણી કરતી વખતે તેમા કેસરનુ પાણી અને બાકીનુ ઘી નાખી ઘુટવુ તાર થવા માડે એટલે તેમા ઉપલુ સર્વ ભેળવી તાસકમા નાખી ઠરવા દઈને ચોસલા પાડવા અને એકેક ચોસલુ રોજ ખાવુ એનો ગુણ—કામ, મેધા ધાતુ, કાંતિ અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે વળી શ્વાસ, પાડુ રોગ રાજયક્ષ્મા કાસ, હેડકી, સોજો મેહ વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, લુલાપણું અને બહુમૂત્રરોગને દૂર કરે છે

૨૧ કેસરપાક—કેસર ૧ તોલા, ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ સારી રીતે પચન કરવુ પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરવો અને તેમા તે કેસર અને ૧૬ માસા ગુંદરનુ ચૂર્ણ નાખવુ તમજ કાટપાષાણભેદ, સુંઠ મરી લીંડીપીપર લોધર, જાયફળ, શતાવરી, મજીઠ, ચાનકીના ફૂલ માયા ભીલાની અંદરનુ મગજ અને મોચરસ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી ચાર ચાર તોલાના લાડુ બાધી સેવન કરવા તેના નરનર્યા સ્ત્રીઓના પ્રદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે

૨૨ કામસુંદરપાક—શતાવરી કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તજ લવગ,

આદિક, એલચીદાણા, લીંડીપીપર, આમળાં, કમળ, ધોળું ચંદન, કોચબીજ, તમાલપત્ર નાગરમોથ, સુંઠ, તાલીમખાનું, વોળી સોપારી અને ધાણા એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તુરી અને ભીમસેની કપૂર ૭ ૭ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઇ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામસુંદરપાક પ્રમેહ તથા વાતનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૨૩ કામેશ્વરપાક.—ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અભ્રકભસ્મ, કાયફળ, કોઠ, આનંધ ગળોનું સત્વ, મેથી, મોચરસ, ધોળું ભોંયકોળું, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તાલીમખાનું, કેળનો કંદ, શતાવરી, અજમોદ, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેઠીમધ, નાગબલા, કચોરા, કસ્તુરી, જાયફળ, કેસર, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, જીરૂ, શાહજીરૂ, ચિત્રાના મૂળ, ચાતુર્જાત, મોટો ડોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીપર, અરડુસી, કાચબીજ અને ત્રિફળા, એ ઓષધો સમભાગે લેવાં બધાં ઓષધોના ચતુર્થાંશ (કોઇના મતમાં દ્વિતીયાંશ) સાકર લેવી. ઘી એ બધાં ઓષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું લેવું. પછી અર્ધા તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી ખાધા પછી સાકર નાખેલું દૂધ પાવું. તેથી કરી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થઇ સ્તંભન થશે. ઘણું પુરૂષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગ નિર્મળ થઇ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટો અતિસાર, અગ્નિમાંદ્ય, હરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે, અને કવિ પુરૂષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું ? આ પાક કેવળ અમૃતજ છે. આ કામેશ્વરપાક નિત્ય પ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પર્યંત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલીપલિત રોગ દૂર થાય છે. સર્વ લોકનો હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રી વૈદ્યનાથ વૈદે કહેલો છે.

૨૪ લઘુકામેશ્વરપાક.—ત્રિફળા, ત્રિકટુ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદાણા અને અભ્રકભસ્મ એ સર્વ ઓષધો સમભાગે લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધો અર્ધ ભાગ લેવી. પછી સર્વથી સમાણી સાકર લઇ, મધ અને ઘી નાખી પાક કરી એકેક તોલાના લાડુ બાંધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરાવવા, અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું, એટલે કામવૃદ્ધિ થઇ ધાતુનું સ્તંભન થાય છે, તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઓષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૫ કુબેરપાક:—૬૪ કાચકા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફોડી તેની અંદરની મીંજ કાઢવી. પછી તે મીંજથી ચોગણું દૂધ લઇ તેમાં ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. તે ઉકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ નાખવું. તેમજ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, વાવડીંગ, વરીઆળી, જીરૂ, નાગરમોથ, ચીકણાના મૂળ, હળદર, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ અને બંગભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો, એટલે સંપૂર્ણ

પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરૂચિનો નાશ કરે છે આ મધુ ખર્જૂરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે

૨૬. કંદર્પપાક:—૩૨ તોલા ધોળી ડુંગળી, ૯ તોલા મધ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો જાયફળ, ૦।। તોલો લવંગ, ૦।। તોલો કેસર, ૦।। તોલો જાવંત્રી, ૯ તોલા સાકર, ૪।। તોલા શુદ્ધ કૌંચબીજ, એ વસ્તુઓ લઈ દૂધ તોલા ૧૨૮ માં તેને નાખી ઉકાળીને માવો કરવો, અને તેને ઘી તોલા ૧૬ મા ગેકવો પછી સાકર તોલા ૧૨૮ ની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો નાખી ધુંટી તાસકમા ઘી ચોપડી તેમાં નાખી ઠરવા દઈને ચકતા પાડવા એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તોલા સેવન કરવાથી નપુંસકને પણ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓમાથી મધથી માંડીને જાવંત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માવો કરવામા ન નાખતા પાક તૈયાર થયા પછીજ તે સર્વ મેળવવી જોઈએ

૨૭ કુમારીપાક—કુમારી (કુંવાર) ના ગર્ભ ૮૦ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યા સુધી ઉકાળી, પછી તેને છાયામા સુકવી ચૂર્ણ કરવુ પછી લીંડીપીપર, મરી અને સુંઠ એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા, જાયફળ, જાવંત્રી લવંગ, ગોખરૂ, કાકડીના બી ચાતુર્જાત અને ચિત્રો એ ચાર ચાર તોલા, એ બધાનુ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગુ મસળવુ પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનુ ઘી ૪૦ તોલા, ભેંસનુ દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમા ભરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવુ પછી તેમા સર્વ પ્રકારના ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પેઠે શેકવુ જ્યા સુધી ઘી દેખાતુ રહે ત્યા સુધી પચન કરી, પછી તેમા લોહ-ભસ્મ, સોનુ તથા સિંદૂર એ પ્રત્યેક એકેક તોલો નાખી, એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ દમ, સંતાપ, શૂળ, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીઓનુ વંધ્યત્વ તથા પુરૂષોનુ ષંઢત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે

૨૮ કુમારીપાક બીજો:—ચોસઠ તોલા કુવારપાઠાનો ગર્ભ ૧૨૮ તોલા સાકર ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનુ ઘી, એલચી, લવંગ, ચિનીગોદ, સુંઠ, સમુદ્રશોષના બી જાયફળ, વંશલોચન, કેસર, સાલમ, અક્કલકરો ખારેક, બદામ, અજમો અને ખુરાસાની અજમો એકેક તોલો અને કસ્તૂરી ૦। તોલો લઈ એનો પાક કરી ચોસલા પાડવા એના સેવનથી અમ્લપિત્ત દૂર થઈ શરીર અને ધાતુની પુષ્ટિ થાય છે

૨૯ ખર્જૂરપાક—ખારેક ૪૮ તોલા, ગુંદર ૩૨ તોલા સાકર ૨૮ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા લીંડીપીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો ચવક ૧ તોલો ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો એ સર્વ ઓષધિ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો.

આ પાક બળવૃદ્ધિ કરનારો હોઇ ક્ષય, કાસ, કપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે, તથા બાળકને પુષ્ટિ કરે છે, તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે

૩૦. બીજા પ્રકારનો ખર્જૂરપાક.—ખારેકો ૧૨૮ તોલા લઇ પાણીમા ઉપર બારીક વાટવી, પછી લોખંડની કડાઇમા દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેકો પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી બમણી સાકર નાખવી, અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, નવખીર, હળદર, દારૂહળદર, મરી, જાવત્રી, જીરૂ, શહાજીરૂ, બહેડા, સુંઠ, ચિત્રક, લીંડીપીપર, ધાણા, જાયફળ તથા કપૂર એ તોલો તોલો અને કસ્તુરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાખવા. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો પાંડુરોગ, કોઢ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે

૩૧. ત્રીજા પ્રકારનો ખર્જૂરપાક:—ખારેક બશેર, ગાયનુ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા અને એ સર્વેના બરોબર સાકર લેવી. જીરૂ, શહાજીરૂ, વાવડીંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલઇની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, ભીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અભ્રકભસ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગળોનુ સત્વ અને શિલાજીત એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વે સહિત પાક તૈયાર કરવો આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અંતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારની વ્યાધિ દૂર થાય છે

૩૨. ખર્જૂર પૂરણપાક.—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાના ઠળીયા કાઢી નાખવા અને તેમા તાલીમખાના દૂધમા વાટીને ભરીને તેની ઉપર સુતર બાંધી લેવુ ત્યાર પછી ૩૨૦ તોલા દૂધમા તે ખારેકો મંદાગ્નિએ પકવવી. દૂધ ઉકળતી વખતે તે વાસણના મ્હોડા ઉપર લુગડુ બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અફીણ બારીક વાટીને ભભરાવી ઉપર બીજુ લુગડુ બાંધી તેના ઉપર ઢાકણું ઢાંકવું દૂધની વરાળથી પીગળીને તે અફીણ દૂધમા ઉતરી જશે. દૂધનો માવો થયા પછી તેમા ૧૬૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા જાયફળ, જાવત્રી, લવંગ, ગોખરૂ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીદાણા, સમુદ્રશોષના બી, ખુરાસાની અજમો, અજમો, ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકબાબા, કૌંચબીજ, અકલકરો, ખસખસ, લોધર, ત્રિફળા, માયફળ, બદામ, આસંધ અને ધોળી ચણોઠી એ ઔષધો નાખી ફરવા દઇ તેના ચોસલા પાડવા. એ ધાતુક્ષય, ધાતુસ્રાવ, બિંદુસ્રાવ, નપુંસકપણું, અલ્પવીર્ય ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુજ પ્રશસ્ત છે.

૩૩. કૂષ્માંડપાક:—કોળાની છાલ અને અંદરનો તંતુમય ગર્ભ કાઢી નાખી ચીરીઓ કરીને અગ્નિ ઉપર બાફ આપી, પછી તેને ચોખ્ખા લુગડાપર સુકવવાથી તેમાના પાણીનો અંશ નીકળી જશે. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, જાયફળ, જાવત્રી, એલચી, ચારોળી, બેદાણા વગેરે મસાલો નાખી કોળાની ચીરીઓના ટુકડા કરી તે પાકમાં નાખવા. આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી કોઠામાંની ગરમી અને ધાતુસ્થાનની પીડા બંધ થાય છે.

૩૪. ગોખરૂપાક:—ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું, પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જાયફળ, ત્રિફળા સમુદ્રશોષ, લીંડીપીપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જાવત્રી, હળદર, આમળા, કાચકાનો મગજ અને અફીણ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધો ભાગ લેવી; તથા ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવો આ પાક રોજ સવારમાં ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો, એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે

૩૫. બીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—ગોખરૂ અથવા છાયામાં સુકાવેલ કાંટી ગોખરૂ ૬૪ તોલા, ભોંયકોળું ૪ તોલા, કાળી મુસળી શતાવરી, બદામની બીજ, બેદાણા, ચારોળી પિસ્તા, આસધ, કેસર, બળબીજ, અર્જુન વૃક્ષની છાલ, કાળી દ્રાક્ષ, કમળકાકડીની બીજ, લીંડીપીપર, તજ, એલચી પંજાબી સાલમ, ચોપચીની એખરાના બીજ, ધોળી મુસળી, ગળોનું સત્વ પીપળીમૂળ અખોડ, લવંગ, ચણકબોબા, રૂમીમસ્તકી, શીંગોડા, તવખીર, ભીલામા, ખસખસ વંશલોચન, ટોપરૂ, અસાળીયો જાયફળ અને જાવત્રી એ ૩૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા ભીમસેની કપૂર ૪ માસા અને કસ્તૂરી ૧ માસો ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ પ્રથમ દૂધમાં ગોખરૂનું ચૂર્ણ નાખી માવો કરીને ઘીમાં શેકવો. સઘળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઇ તેની ચાસણી કરવી કેમરનું પાણી કરી તે ચાસણી કરવામાં નાખવું ત્યાર પછી ઉપલી ઔષધીઓ અને સુગંધી દ્રવ્યો તેમાં નાખી તેના ચોસલા પાડવા આ પાક દરરોજ બેથી ૪ તોલા સુધી આપી ઉપર દૂધ પાવું એનાથી ધાતુસ્રાવ પ્રમેહ, શરીરમાંની કડકી, મૂત્ર કૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, કટિશૂળ એ દૂર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે

૩૬. ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—ગોખરૂનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઇ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું પછી જાવત્રી, લવંગ લોહભસ્મ, મરી, ભીમસેની કપૂર, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષના બીયા, કરંજના બી, અર્જુન વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, હળદર, આમળા લીંડીપીપર, કેસર, તજ તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અફીણ, પદ્મકચૂરો, કૌંચબીજ અને કાચકા એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવા, સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાગ લવી. પછી ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા લઇ એ સર્વ ઔષધો તેની અંદર નાખી મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો, એટલે નળઆધિ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન થઇ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

૩૭ ચોથા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—૪૦૦ તોલા ગોખરૂના પંચાંગ લઇ, તથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવી. જાડુ થયા પછી તેમાં સુંઠ, લીંડીપીપર નાગકેસર તજ, એલચીદાણા, જાવત્રી, અર્જુનવૃક્ષની છાલ અને કાકડીના બી

એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વંશલોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીર્યપતન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮. ચોપચીની પાક:—ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીપળીમૂળ, લીંડીપીપર, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો અને લવંગ એ પ્રત્યેક એક એક તોલો, તથા સર્વ ચૂર્ણના બરોબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય ચોપચીની ચૂર્ણની માફક રાખવી. એટલે ઉપદંશ (ગરમી), વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુક્ષયથી થએલી ઉધરસ, સળેકમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૯. જાતિફળ પાક:—(જાયફળ પાક) જાયફળ, લવંગ, સતાવરી, ગોખરૂ, વરીઆળી, ભીલામાં, અજમો, વાવડીંગ, જાવંત્રી, પીપળામૂળ, ચિત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિફળા એ ઔષધો સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું સાકરનો પાક કરી તેમાં આ ઔષધોનું ચૂર્ણ, પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું આ પાક બળ આપનાર હોઇ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીડ, કમ્મર અને અરડના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, અર્દિતવાયુ, અપબાહુક, ખંજવાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક અને અપતાનક વાયુ તથા વલીપલિતનો નાશ કરે છે આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે સિંહ જેમ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે છે તેમ આ પાક વાયુ સંબંધી રોગ તથા રક્તસંબંધી રોગનો નાશ કરે છે

૪૦. બીજા પ્રકારનો જાતિફળ પાક:—૫૦૦ જાયફળ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવા. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા તથા ભીમસેની કપૂર, ચણકબાબા, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી-દાણા, મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈ પાકમાં નાખી, પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવો, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૧. જીરાપાક:—૬૪ તોલા જીરૂ ૨૫૬ તોલા દૂધમાં બાફી, તેનો માવો કરી ઘીમાં શેકવો. ત્યાર પછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂ, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, રસવતી, ધાણા, હળદર, સાલમ, વંશ-લોચન અને તવખીર એ સર્વ બબે તોલા ખાંડીને મેળવવાં. એનાથી પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, જીર્ણજ્વર, દાહ, સળેખમ અને હરસનો નાશ થાય છે અને શક્તિ આવે છે.

૪૨. દ્રાક્ષપાક:—દ્રાક્ષ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કસ્તુરી, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, ગ્રસાંક, ચાંદીની ભસ્મ, ધાણા તથા ચંદન એ પ્રત્યેકનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખી સારો પાક કરવો. આ પાક સવારે બે તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તે કિલાસ, શુક્ર, પ્રમેહનાશક,

પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાઘાત, વિબંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાથ પગના તળીઆના દાહનો નાશ કરે છે એ પ્રાણિઓને સૌખ્યદાયક છે

૪૩. બીજા પ્રકારનો દ્રાક્ષપાક—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઈ પાણીથી ધોઈને છાંયે સુકવવી પછી તે આઠ ગણા દૂધમા પચવી તેમા પિત્તપાપડો, મોરવેલ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળહરડે અને ભોંયકોહળાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી તે સર્વના બરોબર સાકર નાખી આ પાક ઘીની સાથે અથવા માખણની સાથે ભક્ષણ કરવો, એટલે પિત્ત, મંદ્રહણી, પાંડુરોગ, કમળો, અતિતૃષ્ણા, ભ્રમ, મૂર્છા, તૃષા, હેડકી તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને હરસનો નાશ થાય છે

૪૪. ધાત્રીપાક—પાકેલા આમળા લઇ તે સોયથી કોચવા પછી આદાના પાન સાથે પાણીમા નાખી બાફવા તેમાથી કાઢી પુન દૂધમા બાફવા પછી પાણીમા બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમા વીસ દિવસ રાખવા અને પછી જૂનુ થએલુ મધ કાઢી નાખી બીજા નવા મધમા નાખવા, અને તેમા ખાંડ, આમળા, ગજપીપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને વંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ) નાખી શુભ દિવસ જોઇ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષય રોગ ઉપર ખાવા આપવા તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા, એટલે પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર કોષ્ટ, પિત્તપ્રકોપ, પિતજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે આ પાક વીર્યવૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ પ્રકારનુ વાજીકરણ કરે છે

૪૫ નારિકેલખંડ પાક—ખોપરુ ઝીણુ ખમણેલુ ૧૬ તોલા લઇ તે ૪ તોલા ઘીમા સારી પેઠે શેકી, તેમા સમભાગ ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએરનુ પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી, પછી તેમા ધાણા લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂ, શહાજીરૂ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેકનુ ચૂર્ણ કરી તે અર્ધો તોલો નાખી ટાઢો થયા પછી ખાવા આપવો એટલે તે અમ્લપિત્ત અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શળ અને ઉલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે

૪૬ બીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—૧૬ તોલા ખોપરૂ પાટીઆ ઉપર વાટવુ પછી તે ચાર તોલા ઘીમા શેકી નાખવુ પછી ૧૬ તોલા સાકર લઈ તેનો નાળીએરના પાણીમા જાડો પાક કરવો નાળીએરનુ પાણી ન મળે તો ગાયનુ દૂધ લઇ પાક કરવો પછી તેમા ધાણા, પીપળીમૂળ અને ચાતુર્જાત એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક તૈયાર કરવો એ પાકમાથી રોજ ૪ તોલા અથવા બે તોલા પાક ભક્ષણ કરવા આપવો, એટલે પુરૂષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઇ અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશળ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે

૪૭ ત્રીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક—લીલુ ખોપરૂ ૬૪ તોલા લઇ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વાસણમા મૂકી તેમા તેનુ (નાળીએરનુ) પાણી રેડવુ પછી ગાયનુ ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘુંટના જઈ પાક કરવો તે

કડછીએ ચોંટવા લાગે એટલે તેમાં જાયફળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંઠ, જીરૂ, વાવડીંગ, વરીઆળી અને જાવત્રી એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખુમચામાં પહોળો કરવો. ઠંડો થયા પછી તેના ચોસલા પાડી તેને કપૂર, લોબાન વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નિવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટંભિ, શીતલ, તૃપ્તિકારક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, અસ્તિ-શોધક, અગ્નિવર્ધક તથા મધુર, રક્તપિત્ત, વિષદોષ, વાતરક્ત ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાત પિત્તનો નાશક, કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર, અને કંડૂ (ખસ), હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરે છે. આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થએલા પુરૂષમાં મૈથુન વિષયની પુનઃ પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન અને જરાવ્યાધિનાશક હોઇ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

૪૮ ચોથા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—લીલુ ખોપરૂ ૬૪ તોલા લઇ તેને પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવુ અને કોહળાની અંદરના બીયા કાઢી નાખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવુ. પછી ૩૨ તોલા ગાયનુ ઘી લઇ તેમાં તે બન્ને શેકી નાખવા. પછી તેમાં ગાયનુ દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખવુ. સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવુ. પછી કડુ થયા પછી તેમાં બારિક એલચીદાણા, ધાણા, આમળા, પિત્તપાપડા, નાગરમોથ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, કાળીદ્રાક્ષ, શિંગોડા, કચરો (કસેરૂ) અને તજ દરેક બબે તોલા નાખવુ અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ સવારમાં ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવા આપવો. તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરુચિ, વાતરક્ત, તૃષા, પિત્ત, દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામશૂળનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. આ નારિકેલખંડપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તે કાંતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરૂષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બળ આપનાર છે.

૪૯. પાંચમા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—શુદ્ધ કરેલા ધતૂરાના બીયા, કાળીમુસળી, ખુરાસાની અજમો, તાલિમખાનુ અને કાચબીજનુ શુદ્ધ ચૂર્ણ કરવુ. પછી રૂના કપાસીઆની અંદરનુ મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી, તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી, તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સાત ભાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સુકવવુ. પછી નાળીએરની અંદરનુ કોપરૂ તથા ઉપલુ ચૂર્ણ એ બન્ને બત્રીસગણા દૂધમાં બાફવા. બફાયા પછી તેને ઘીમાં શેકી નાખવા. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જાવત્રી અને જાયફળ એ બબે તોલા અને સાકર ૧૬ તોલા નાખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવુ, એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તતા તથા ક્ષયરોગ દૂર થાય છે અને વૃદ્ધ પણ તરૂણના જેવા શક્તિવાન થાય છે.

૫૦. છઠ્ઠા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક:—૧૨૮ તોલા નાળીએરની અંદરનું ખોપરૂ, ઘી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા એ

મર એકત્ર કરી પચન કરવુ. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી, તેમજ જાવત્રી, જાયફળ, લવગ, શિંગોડા, કૌચબીજ, જાઈ, તમાલપત્ર, ધાણા, કસ્તૂરી, નાગબલા, દાડમની છાલ, ઘોળુ ભોંયકોહળુ, અર્જુનવૃક્ષ, ગોખરૂ, પટ્કચૂરો, જટામાસી, આસધ, ચાતુર્જાત, શતાવરી ત્રિકટુ, નાગરમોથ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિફળા, સુવા, ડાભ અને કાસ એ ઔષધોનુ ચૂર્ણ લઇ તેને ખીમળાની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી પછી સર્વનો પાક તયાર કરી, તે ઘીના વાસણમા ભરી રાખવો આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો, એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવુ

૫૧ પંચજીરકપાક:—જીરૂ, કલોંજીરૂ, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુઠ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, રોગણી, ભોંયકોહળાનુ ચૂર્ણ, કોષ્ટ અને કપીલો એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૦ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર પ્રશસ્ત છે તથા સુવારોગ યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાડુરોગ, કાર્શ્ય તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે

૫૨ બીજા પ્રકારનો પંચજીરકપાક—જીરૂ, રોગણી, ધાણા, વરીઆળી, ખાર, અજમો, શાહ જાવળ, કાસુદરો, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રાના મૂળ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા ધાણા ૧૬ તોલા કચરો (કસેરૂ), નગર, કોષ્ટ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઇ તેનો મદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો આ પચજીરક પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણોજ પ્રશસ્ત છે આ પાક ગર્ભપ્રદ તેમજ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ ક્ષય, હલીમક, પાડુરોગ દુર્ગધી તથા મત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલા થાય છે આ પાકનો સ્ત્રીઓને નિત્ય ઉપયોગ કરવાથી અલક્ષ્મી-મળવર્જિત થાય છે

૫૩. પડવાસપાક—૧૬ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા એ ત્રણે એકઠા કરી મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. કિંચિત્ જાડુ થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાડ નાખવી જાડો થયા પછી તે પાકને ઘીના વાસણમા ભરી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવગ, લીંડીપીપર મોટોડી, દૂધી, કૌચબીજ અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મજીઠ અને આસધ એ બબે તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, શુદ ૨ તોલા, નગોડના પાદડા કિવા મૂળ ચાર તોલા. નાગબલા, કલાઈની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ આઠ આઠ માસા ગળોનુ સત્વ અને તવખીર એ બબે તોલા અને વાળો વાળુ ચદન, જટામાસી, ભીમસેની કપૂર, વશલોચન, જાયફળ, જાવત્રી, કેસર અને રક્તચદન (રતાંજળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવુ આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાડુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રક્તદોષ, પાચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુ મૂત્રરોગનો નાશ થાય છે, સ્ત્રીઓને પુત્રલા પ્રાપ્ત થાય છે બાળકોના અગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરૂષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૪. પાષાણભેદપાક—પાષાણભેદ ૬૪ તોલા લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાયના ૫૧૨ તોલા ઘીમાં નાખી મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી પાક હલાવતા હલાવતા જાડો કરવો પછી એલચી લવંગ, લીંડીપીપર, જેઠીમધ ગળો હરડે, રેણુકબીજ ગોખરૂ, અરડુસી, શરપુંખો, સાટોડી જવખાર, બહેડા, જટામાસી, સપ્તાગુલ કમળ, કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ કપૂર, પિત્તપાપડો, ષટ્કચૂરો તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજીત એ પ્રત્યેક બબે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી દૂધ જાડુ થયા પછી તે સર્વ તેમાં નાખી, નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખી સ્નિગ્ધ વાસણમાં તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ તેલ વગેરે વર્જ્ય કરવુ, એટલે પાંચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ મધુમેહ, અધોરક્ત, બસ્તિગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ થાય છે તીવ્ર અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે જે ઔષધ ધન્વંતરિએ બનાવ્યુ અને ચ્યવનને કહ્યુ તે આજ ઔષધ છે

૫૫. પિપ્પલીપાક.—૬૪ તોલા લીંડીપીપર લઇ તે દૂધમાં વાટવી અને પછી તે લીંડીપીપર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવી પછી ૨૫૬ તોલા ખાંડ લઇ તેનો પાક કરી તેમાં તે લીંડીપીપર નાખવી પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ બાર તોલા નાખવુ અને તેની થેપલીઓ કરવી આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે આ પાક જીર્ણજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થએલા પુરૂષને પુષ્ટિકારક હોઈ, ઉલટી, તૃષા, અરૂચિ, શ્વાસ, શોષ, જીર્ણરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સળેકમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જઇ તરૂણપણું પ્રાપ્ત થાય છે

૫૬. બીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ લઇ તે ચોગણા દૂધમાં પચન કરવુ પછી તેનો ગોળો થયા પછી તેને ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવો પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં લીંડીપીપરનો ગોળો અને એલચી, તજ નાગકેસર, લવંગ જટામાસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ત્રિકટુ, જાવત્રી, કેસર, જેઠીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી, જાડો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખી, તે પાક અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રૂચિકર, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બળકર, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજીકરણ કરનારો હોઇ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે

૫૭. ત્રીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે પીપરનુ ચૂર્ણ દૂધમાં પાચન કરી ૫૧૨ તોલા ઘીમાં શેકવુ, પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણીમાં મેળવી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, જાયફળ, સફેદ મુસળી, કાળીમુસળી, કેસર અને વંશલોચન એ પ્રત્યેક બબ્બે

તોલા નાખી, પાક બહુજ જાડો થયા પછી નીચે ઉતારી, ઠંડો કરી ઘીથી નીવડેલા વાસણમા ભરી રાખવો. આ પાક રોજ સવારમા અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. આ પાક પલત, વાગુ, ક્ષીણત્વ તથા દુબળત્વનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીસગ કરનારને, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાએલો છે એવા પુરુષોને હિતાવહ છે

૫૮ ચોથા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક—૬૪ તોલા લીંડીપીપર લઇ તે દૂધમા વાટી અને ૧૨૮ તોલા ઘી લઈ તેમા મદાગ્નિથી શેકવી પછી ૧૦૨૪ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમા તે નાખવી, અને તજ, તમાલપત્ર એલચી, નાગકેસર એનુ ચૂર્ણ ૧૨ તોલા નાખવુ અને તેના ચોસલા પાડવા, આ પાક ધાતુવર્ધક બળકારક, હૃદયને હિતાવહ અને કાતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઇ ક્ષય, પાડુ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાતરક્ત, ઉલટી, તૃષા, અરૂચિ, શોષ, જીવ્હાગ્રાગ, જીર્ણજ્વર કમળો, ત્રિદોષ, હૃદ્રોગ, પ્રદર, મળબધ અને આમવાતનો નાશ કરે છે આ એક વર્ષ આપવાથી વલીપલિત રોગ જઈ મનુષ્યને તરુણ કરે છે

૫૯. પીલુપાક—૨૦૪૮ તોલા પીલુના લીલા ફળોનો રસ લઇ તે વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમા નાખી જાડો થાય ત્યા સુધી અવટાવવો, પછી તેમા ગોળ ૧૦૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્જાત લવગ, સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાવત્રી તથા જાયફળનુ ચૂર્ણ એકેક તોલો નાખી, મદાગ્નિ ઉપર તયાર કરવો આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી ખાવા આપવો અને ભજીઆ, ખાટા, ખારા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા એથી વાતરોગ, મૂત્રવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાદ્ય, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તથા વિદ્રધિ રોગનો પણ નાશ થાય છે આ પીલુપાક માણસોને સુખદાયી હોઈ સર્વ રોગનાશક છે

૬૦ પૂગપાક—નાગકેસર, નાગરમોથ, સુઠ ચદન મરી લીંડીપીપર, આમળા, ચારોળી, તાલીમખાનુ, રીસામણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, જીરૂ, શાહજીરૂ, શીગોડા, વશલોચન, જાવત્રી, લવગ ધાણા અને વરીયાળી એ પ્રત્યેક એકેક તોલો તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમા બાફવુ પછી ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, આમળા ૧૦ તોલા અને શતાવરી ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમા નાખી મદાગ્નિ ઉપર ફરી શિજવવુ પછી નિવડેલા વાસણમા એ પાક ભરવો અને શકિત પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો આ પાક પ્રમેહ જીર્ણજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્રાવ મૂત્રવ્યાધિ તથા અગ્નિમાદ્યનો નાશ કરનાર હોઇ પુષ્ટિ, વીર્ય, ગર્ભને આપનાર, મદનાશક તથા સ્ત્રીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે

૬૧ બીજા પ્રકારનો પૂગપાક—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઈ કાતરીને તેને પાણીમા પલાળી રાખવી તે નરમ થયા પછી સુકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવુ પછી સોપારીથી આઠગણુ દૂધ લઇ તેમા તેને ઉકાળી ગાયનુ દૂધ ૩૨ તોલા અને ખાડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિદ્ધ

થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા એલચીદાણા, નાગબલા, બળદાણા, લીંડીપીપર, જાયફળ, શિવલિંગી જાવત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુઠ, વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ત્રિફળા, વંશલોચન, શતાવરી, કાચબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલીમખાનુ, ગોખરૂ, ઉભી ભોરીંગણીના મૂળ, ખારેક ખીરણી, ધાણા, જેઠીમધ, શીંગોડા, જીરૂ, કલોંજીરૂ, અજમો, જટામાસી વરીઆળી, મેથી, ભોયકોહળુ, કાળીમુસળી, આસધ, કચુરો (કમરૂ), નાગકેસર, મરી, ચારોળી, સીમળાના બી, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાંજળી અને લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી નાખવુ તેમજ પારાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર, એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમા નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાડુ બાધી તે બલાબલ જોઈ સેવન કરવા જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનુ સેવન કરશે, તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરૂષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવા થઇ પૂર્ણ ચંદ્રના જેવા સુંદર કાંતિમાન થશે આને રતિવલ્લભ પૂગપાક પણ કહે છે

૬૨. બદામ પાક—બદામ ૩૨ તોલા માવો ૧૬ તોલા બેદાણા ૦॥ તોલો, લવંગ ૦॥ તોલા, જાયફળ ૦॥ તોલો, વંશલોચન ૦॥ તોલો, કમળકાકડી ૦॥ તોલો, એલચી ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, તમાલપત્ર ૧ તોલો, નાગકેસર ૧ તોલો, સાકર ૧૬૦ તોલા, ઘી ૧૬ તોલા, એનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ શરીર પુષ્ટ થાય છે વાતરોગ દૂર થાય છે તાવમાથી ઉઠેલા માણસને શક્તિ આવવા માટે આ પાક ઘણો ઉપયોગી છે

૬૩. ભોયકોહળાનો પાક—ધોળુ ભોયકોહળુ સુકવી ખાંડીને તેનુ ચૂર્ણ ઘીમા તળવુ અને ધોળી મુસળીનુ પાચ તોલા ચૂર્ણ ૬૪ તોલા દૂધમા ઉકાળી, માવો કરી તે માવો ઘીમા શેકવો પછી સારી સાકર ૩૨૦ તોલા લઇ તેની ચાતારી ચાસણી કરી તેમા માવા સહિત ભોયકોહળાનો ભુકો મિશ્ર કરી ખૂબ ઘુટીને સરખુ મિશ્રણ થયા પછી તેમા લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, સુઠ, મરી લીંડીપીપર, નાગકેસર, કેસર, વંશલોચન અને તજ એ સમાન ઔષધીનુ ચૂર્ણ ૨ તોલા સુધી શહાજીરૂ એક તોલો અને પીપળીમૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી એ પાકના ચોસલા પાડવા એ દરરોજ બે તોલા પ્રમાણે સવાર સાંજ સેવન કરવાથી ક્ષયરોગ દૂર થઇ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે

૬૪. બીજા પ્રકારનો ભોંયકોહળાનો પાક.—ભોયકોહળાના કકડા કરી કાંજીમા પલાળી રાખવા, પછી પાણીથી ધોઇ ૬૪ તોલા દૂધમા ઉકાળી પછી ઘીમા તળવા પીળા થયા પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમા ૪ તોલા લીંડીપીપર, ૨ તોલા સુંઠ, ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા જીરૂ, ૨ તોલા આમળા, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલો એલચી, ૧ તોલો તમાલપત્ર, ૨ તોલા શિંગોડા, ૨ તોલા કચુરો, ૨ તોલા પીપળીમૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારોળી, ૪ તોલા મુસળી, ૧ તોલો લવંગ એમનુ ચૂર્ણ કરી પાકમા નાખી ચોસલાં પાડવા. તે પાક ઘીમા ખાવો. એનાથી રક્તપિત્ત, તાવ, ઉધરસ, કમળો, તમકશ્વાસ, ભ્રમ,

ઉલટી, તૃષા, પાડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ, યોનિવાટે રક્તપ્રવાહ (પ્રદર) અને અગ્નિમાંદ્ય એ રોગો દૂર થઇ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે

૬૫ મહાકામેશ્વર પાકઃ—ઉપરના "રતિવલ્લભ પૂગપાક" માં ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલા ધતુરાના બી, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષ, માયા, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું, અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાગ મેળવવી, એટલે આ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે

૬૬. બીજા પ્રકારનો મહાકામેશ્વર પાક—ધોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, શતાવરી, નાગરમોથ, શિંગોડા, કમળ, ચારોળી, બોર, આમળા, કમળકાકડી, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરૂ, ધાણા, લવંગ, જાવંત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક બબ્બે તોલા, લીલા નાળીએરનું કોપરૂં તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એકત્ર પચન કરવું પછી આમળા તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી નાખવું કલઇની ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જણસો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, શૂળ, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ટ, પિત્ત, અગ્નિમાંદ્ય અને હૃદ્રોગ દૂર થઇ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે

૬૭. ભલ્લાતક પાક—૧૨૮ તોલા ભીલામાં લઇ તેના કકડા કરી તે ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં પચન કરવા સારા પાકા થયા પછી દૂધમાંથી બહાર કાઢી નાખવા પછી તેમાં ૨૫૦ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, મજીઠ, ધાણા જીરૂ, ચાતુર્જાત, વાળો, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ટ, કેસર, લવંગ, જાયફળ, ભોંયકોહળું, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર એ સર્વેનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો એટલે રક્તપિત્ત કોઢ, દદર, ખસ, પાણી ફોડકીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત, શરીરમાં રોજ ગણુંડા થતા હોય તે, બહેરાપણું, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ છે

૬૮ બૃહન્મુસળીપાક—૬૪ તોલા કાળીમુસળીનું ચૂર્ણ લઇ તેનાથી આઠ ગણા દૂધમાં પચન કરવું સૌંઠ, ત્રિજાત, ગોરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂ, અજમો ચિત્રો, ગજપીપર, અજમોદ, પીપળીમૂળ, આમળા, પટ્કચૂરો, ગોખરૂ, વાળા, આસંધ, હરડે, સમુદ્રશોકના બી, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, તાલીસપત્ર, તાલીમખાનું, બળદાણા પેટારીના (કાગસીના) બીયાં, જીતાવણી, કૌચબીજ, જેઠીમધ, મોચરસ શિંગોડા કમળકાકડી, વંશલોચન, વાળો, ચણકબાબા, અક્કલકરો અને ચંદન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું સારા ચોકખા તલ ૩૨ તોલા તથા રસસિંદૂર અભ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લેવું પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપરના સર્વે ઔષધો

નાખી, પાક તૈયાર કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાધવા. પછી શુભ દિવસ જોઇ ઇષ્ટ દેવતાનુ પૂજન કરી, રોજ એક લાડુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડુ દૂધ પ્રાશન કરવુ, તેથી કરી અગ્નિમાંદ્ય, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણરોગ, ક્ષય, કમળો, પાડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દૃષ્ટિમાદ્ય, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફ-રોગ, ષઢત્વ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉર:ક્ષત, રજોદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, પ્રમેહ, મલબદ્ધરોગ, કૃશત્વ, દુર્બળત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે તેમજ એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કાંતિવૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ વલીપલિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિની કુમારે આ પાક નિર્માણ કરેલો છે શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતા ઉત્તમ બીજો કોઇ પાક નથી.

૬૯. મુસળીપાક—૩૨ તોલા કાળી મુસળીનુ ચૂર્ણ લઇ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમા પચન કરવુ પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુદર ૧૬ તોલા, કોપરૂ ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા, જાયફળ, લવગ, કેસર, ત્રિફળા, જટામાસી, કોચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુઠ, મરી, લીડીપીપર, જાવત્રી અને કણેનો કદ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઇ સર્વેનો પાક કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાધી તે ખાવા આપવા, તેથી કરી ધાતુ-ક્ષીણતા, અશક્તતા, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, પાડુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્વર, સર્વે વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપલિત રોગો દૂર થઇ, ક્ષીણ થએલા ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે અને મનોહર કાંતિ થાય છે આ મુસળીપાકના સેવનથી વાઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે

૭૦ બીજા પ્રકારનો મુસળીપાક.—૩૨ તોલા મુસળીકદનુ ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા સાકર અને સુઠ, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂ, અજમો, જાવત્રી, ખોડી અજમો, પીપળીમૂળ, આમળા, પટ્કચૂરો, ગોખરૂ, ધાણા, આસધ, બાળહરડે, મોથ, સમુ-દ્રશોષના બી, લવગ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડા, કમળકાકડી, તવખીર, ચણક-બોબા, અક્કલકરો, વાળો અને ચદન એ ૩૨ ચીજો દરેક તોલો તોલો, ૨૬ તોલા ફોતરા કહાડેલા તલ અને સવથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તોલાના લાડુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકેક લાડુ ખાઇ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવુ. એનાથી મદાગ્નિ, ગુલ્મ, મેદ, અર્શ, શ્વાસ, વ્રણ, ક્ષય, કમળો, પાડુ અને શુક્રદોષ વગેરે દૂર થાય છે.

૭૧. મેથીપાક:—મેથી અને સુઠ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઈ તેનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તોલા દૂધમા ૩૨ તોલા ઘી નાખી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર જાડુ થાય ત્યા સુધી પાક કરવો. તેમા ૨૫૬ તોલા ખાડ નાખી ફરીથી મદાગ્નિ ઉપર પક્વ કરવુ પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, લીડી-પીપર, સુઠ, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરૂ, ધાણા, કલોંજીજીરૂ, વરીઆળી, જાયફળ, પટ્કચૂરો, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ચાર તોલા અને

મરી ૬ તોલાનુ ચૂર્ણ તેમા નાખી હલાવી રાખી મકવુ આ પાકને મેથીપાક કહે છે આ પાક ચાર તોલા કિવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે ભક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્ય વાતરોગ, વિષમજ્વર, પાડુરોગ, કમળો ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, સુપણી (પ્રદર) અને સૂતિકા-રોગ એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમા સશય નહિ આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર છે

૭૨. બીજા પ્રકારનો મેથીપાક:—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમા ૬૪ તોલા મેથીનુ ચૂર્ણ નાખી મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ મધના જેવુ જાડુ થયા પછી તેમા સાકર ૧૯૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવુ તેનો સારો પાક થયા પછી તેમા ચાતુર્જાત ૪ તોલા તથા પચકોળ ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવુ અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો, તેથી કરી આમવાત સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર પાડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળવીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩ લવગપાક:—૬૪ તોલા લવગ લઇ તે ૮૦૯૬ તોલા ગાયના દૂધમા મદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યા સુધી શીજવવુ પછી નીચે ઉતારી તેમા સાકર ૬૮ તોલા અને જાયફળ ચણકબાબા લીડીપીપર, સુઠ, મરી, ત્રિફળા, હળદર, દારૂ-હળદર, એલચી, તગર, નાગર, જાવત્રી, આસધ પુષ્કરમૂળ, પીપળીમૂળ, બળદાણા, અરણિ, લવગ, અતિવિષ, ગોખરુ ભીમસેની કપુર ખુરાસાની અજમો, ચવક અને નાગકેસર એ દરેક તોલા તોલો તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાબાની ભસ્મ એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી, આ પાક બબ્બે તોલા સેવન કરવો તથા તે ઉપર ગાયનુ દૂધ પ્રાશન કરવુ એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ વીર્યસ્તભન થાય છે તેમજ પાચ પ્રકારની ઉધરસ શ્વાસ, ગુલ્મ, પાડુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતરોગ, અર્બુદ પિત્તપ્રદર, કુષ્ટ, હેડકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વે પાકમા શ્રેષ્ઠ છે આ પાકના સેવનથી રોગ તત્કાળ દૂર થાય છે

૭૪ બીજા પ્રકારનો લવગપાક—લવગ ૮૦ તોલા ગાયનુ દૂધ ૫૭૨ તોલા, ઘી ૮૨ તોલા અને ખાડ ૬૪ તોલા લઇ મદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવુ પછી તેમા નીલકમળ ૪ તોલા એલચીદાણા અને ચદન બબ્બે તોલા, રસકપૂર (ચુક), અગર અને તગર એ તોલો તોલો નાખવુ તેમજ પચામૃત (સુઠ, કાળીમુસળી ગળોનુ સત્વ શતાવરી અને ગોખરૂ) એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરવો રાગથી અતિ જર્જર દેહ થયેલો હોય એવા પુરૂષે આ પાકનુ સેવન કરવાથી ક્ષય, મહાશ્વાસ પાચ પ્રકારની ઉધરસ, વલીપલિત અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે

૭૫ લશુનપાક—૬૪ તોલા લસણ ગધ જવા માટે રાત્રે છાશમા પલાળી રાખી, સવારે તેમાથી કાઢી વાટી ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમા નાખવુ પછી તે જાડુ

થયા પછી તેમા ઘી ૩૨ તોલા, રાસ્ના શતાવરી, અરડુસી, ગળો, પટ્કચૂરો સુંઠ, દેવદાર વરધારા, અજમો ચવક, સુવા, સાટોડી, ત્રિફળા, લીંડીપીપર અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલા ચૂર્ણ નાખી, ઠંડુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો પછી તેમાથી ખાંડની સાથે થોડો ખાવા આપવો, તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ આક્ષેપક, ભગ્નવાત, કટિવાત ઉરુસ્તંભ હદ્રોગ, સર્વાંગવાત અર્ધાંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે આ પથ્યકારક લસણપાક વર્ણકર છે અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે

૭૬ બીજા પ્રકારનો લશુનપાક.—લસણ સારૂ છોલી તે ૬૪ તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા ૧૬ તોલા ઘી નાખી શીજવવુ તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવુ થાય એટલે તેમા ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી ૧૨૮ તોલા ખાંડ તથા સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર તજ એલચી તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાના મૂળ વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજમો, લવંગ દેવદાર સાટોડી, ગોખરૂ, કડવા લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, પટ્કચૂરો, આસન્ધ અને કૌંચબીજ એ પ્રત્યેકનુ એક એક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરવો આ લશુનપાક અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવા એ સંપૂર્ણ વાતરોગ, ગળી અપસ્માર ઉરઃક્ષત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ ઉલટી, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મલબદ્ધતા, આનાહવાત, નાભિ, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ અપતંત્રકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુબ્જવાત, હનુગ્રહ શિરોરોગ, વિશ્વાચી ગૃધ્રસી, ખલ્લીવાત, પંગુવાત, સંધિવાત, બહેરાપણુ અને સંપૂર્ણ પ્રકારના રોગનો અતિ જલદી નાશ કરે છે આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે

૭૭ સાલમપાક—૩૨ તોલા પંજાબી સાલમ ૩૨ તોલા પિસ્તા, ૧૦ તોલા બદામગોળા, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૯ તોલા વાળીમુસળી, ૪ તોલા ગોખરૂ ૨ તોલા આસંધ ૨ તોલા તાલીમખાના, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કૌંચબીજ, ૧ તોલો કેસર, ૨ તોલા રૂમીમસ્તકી, ૧ તોલો જાયફળ, ૧ તોલો જાવત્રી, ૧ તોલો લવંગ ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો ચણકબાબા, ૧ તોલો વંશલોચન, ૧ તોલો એલાણી, ૯ તોલા ચારોળી ૧ તોલો અખોડ એનો પાક કરી દરરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો ઉપર ૧ તોલા દૂધ પાવુ આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને વીર્યવૃદ્ધિ કરે છે

૭૮. વિજયાપાક—ભાગ સારી રીતે ધોઈ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવો અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લઈ તેમા નાખી કઢવી, જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા ખાંડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્જાત, લવંગ, વ્યાપ, અક્કલકરો, જાયફળ, જાવત્રી, આસંધ સાટોડી, દુધી, કૌંચબીજ અને ચવક એ પ્રત્યેકનુ ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવુ અને સારી પેઠે કઢવી એ સર્વનો અવલેહ જેવો જાડો પાક થયા પછી સારા વાસણમા ભરી રાખવો પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે

સેવન કરવો આ પાકના સેવનથી ધાતુ પુષ્ટ થઇ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર અને યોનિશૂળ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થઇ વીર્યસ્તંભન થાય છે કોઇ જગ્યોએ ચવકની જગ્યોએ બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે

૭૯ **વિદારીપાક** — ૪ તોલા ધોળા ભોયકોળા (ખુદવાથી જેમાથી સફેદ દૂધ નીકળે છે તે) નુ ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૫ ગણા દૂધમા પચન કરવુ મધના જેવુ લાલ થયા પછી તેમા જાવત્રી જાયફળ, લીંડીપીપર, એલચીદાણા, સુંઠ, ધાણા જીરૂ અગર, કેસર, વાવડીંગ, ગંઠોડા, ગોખરૂ શતાવરી, બળદાણા અને ચણોઠીના મૂળ એ સર્વ તોલો તોલો નાખવા અને ઠંડુ થયા પછી તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખવી આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો અને તે ઉપર જુના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો, તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ સ્ત્રીઓને પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે

૮૦ **શતાવરીપાક** —શતાવરીના મૂળનો કલ્ક કરી લેવો અને કલ્કથી ચોગણુ દૂધ દૂધના સમભાગ ગાયનુ ઘી અને કલ્કના સમભાગ સાકર લઇ ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી પચન કરવુ પાક તૈયાર થયા પછી નજ તે બે તોલા પ્રમાણ સેવન કરવો એટલે રક્તપિત્ત અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે

૮૧ **શાલપાક** —દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અર્જુનવૃક્ષની છાલનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા એ બે એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવુ પછી તેમા ૬૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગકેસર, લવંગ, જાયફળ નાગરમોથ, વંશલોચન ધાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર આસંધ, હરડે અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી સેવન કરવુ એટલે હૃદ્રોગ ક્ષય, શોષ વાતરોગ, હિક્કા, રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, વિષમવિપાક ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ થશે.

૮૨. **સુંઠીપાક** —સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણુ દૂધ લઇ સર્વનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક ઘટ્ટ થયા પછી સેવન કરવો એટલે મસ્તકશૂળ અર્દિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુકંપ, મન્યાસ્તંભ ગલગ્રહ વાતરોગ અને કફાદિક અન્ય રોગોનો નાશ કરે છે

૮૩ **બીજા પ્રકારનો સુંઠીપાક**.—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુંઠ લઇ, ચૂર્ણ કરી ચોગણા ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા કઢી તેનો ગોળો કરવો પછી ચાતુર્જાત લવંગ કેસર લીંડીપીપર, અમ્લવેતસ, જીરૂ અને શાહજીરાનુ ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવુ આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપતા એટલે ગુલ્મ અરુચિ માંજા શૂળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસારનો નાશ થાય છે

૮૪ **ત્રીજા પ્રકારનો સુંઠીપાક** —૩૨ તોલા સુંઠનુ ચૂર્ણ લઇ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમા પચન કરી ગોળા કરવા પછી સાકર ૬૪ તોલા લઇ પાક કરી તેમા તે સુંઠનો ગોળો અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બબ્બે તોલા નાખવુ આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ પીનસ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે

૮૫. શવતીપાકઃ—ધોળી શેવતી (ગુલાબ) ના ફૂલ એક હજાર લઇ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકવા. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગળોનુ સત્વ, તવખીર ધોળુ જીરૂ, સીસાની અને કલાઈની ભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઇ, સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભાર ભીમસેની કપૂર તેમા મેળવીને વાસણમા ભરી રાખવો. પછી તેમાથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવા. પથ્ય પાળવી એના સેવનથી જીર્ણ-જ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તાજરોગ, કોઢ, નેત્રરોગ અને મુખ-રોગનો નાશ થાય છે (આજ રીતે ગુલાબના ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે)

૮૬ બીજા પ્રકારનો શેવતીપાક—કાટે શેવતી (શેવતી ગુલાબ)ના ફૂલ ૧૦૦૦ લઇ ૧૨૮ તોલા ઘીમા તળવા ત્યાર પછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક ચાર ચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગળોનુ સત્વ ૨ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવો, અને તે એક તોલો સવારે આપવો આ શેવતીપાક જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, અગ્નિમાદ્ય, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર, કુષ્ઠ, અર્શ, દુસાધ્ય નેત્રરાગ અને મુખરાગનો નાશ કરે છે

૮૭ બાલીપાક અથવા શ્રીફળપાક.—બીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી, તે ૬૪ તોલા લઈ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામા તે પકવ કરવુ પછી તેમા સુઠ, મરી લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવગ અર્ધો અર્ધો તાલો અને સર્વ ઔષધોના સમાન સાકર લઇ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવા એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વગ્દોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થઈ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે, તથા પીડાકારી પથરીનો નાશ થાય છે આ પાક સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવશ્ય કરવુ તથા મધુર આહાર સેવન કરવો

૮૮ સુરણપાક—ઈંદ્રવરણીના મૂળ અથવા ફળ, નાગરમોથ, સુઠ, દતીમૂળ, હરડે, નસોતર, ષટ્કચૂરો, વાવડીગ, ગોખરૂ, ચિત્રક અને માલકાગણી એ દરેક બબ્બે તોલા લેવુ સુરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને ભિલામા ૧૬ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા સર્વનો ચતુર્થાશ કાઢો કરવો પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઇ તે કાઢામા નાખી પુન પકવ કરવો સારો પાકો થયા પછી ચિત્રાના મૂળ, નસોતર, દતીમૂળ તથા માલકાગણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને બોળ, એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનુ બાર બાર તોલા ચૂર્ણ નાખવુ પછી નીચે ઉતારી ઠડુ થયા પછી તેમા મધ ૧૨૮ તોલા નાખવુ આ પાકને 'બાહુ શાલગુડ પાક' કહે છે આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો રોગ, ગોળો, ઉદરરોગ, આમવાત, મળોદ્ભમ, મગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે આ પાક રસાયન (જરા વ્યાધિ દૂર કરનાર) છે

૮૯ બીજા પ્રકારનો સુરણપાક.—નસોતર, માલકાગણી, દતીમૂળ,

નાખવા. ચિત્રાના મૂળ, પટકચૂરો ઇંદ્રવરણીના મૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ અને હરડે એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા તથા ભિલામા ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સુરણ ૬૪ તોલા લઇ તે સર્વનો ૮૦૯ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં ૫૧૨ તોલા ગોળ નાખવો અને કડછીને ચોટે ત્યાંસુધી તે પાક કરવો પછી નીચે ઉતારી તેમાં નસોતર, માલકાંગણી, સુરણ અને ચિત્રકમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવું આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાંચ પ્રકારનો ગુલ્મ પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે આ રસાયન બુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનારૂં છે અને નાડીવ્યાધિ રોગનું નાશ કરનારૂં છે આ પાકને ' બાહુશાલગુડ ' પણ કહે છે

૯૦ મહાભલ્લાતક પાક—કડવાં લીમડા, ધોળી ઉપલસરી, જાનુદી, કડુ ત્રાયમાણ હરડે, બહેડા આમળાં નાગરમોથ, પિત્તપાપડો સાવચો, ધમાસો તજ ખેરસાર, ચંદન, કાળીપાટ, સુંઠ પટકચૂરો ભારંગમૂળ અરડુસા, કરીયાતું ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, કડવા ઇંદ્રવરણાં સોમવેલ, વાવડીંગ અતિવિષ ચિત્રક મૂળ, કામાળુ ગળો અને નાગરમોથ એ એકેક ભાગ અને પટોલપત્ર હળદર દારૂહળદર લીંડીપીપર ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, સાતવીણ નગમડાની છાલ ચણોઠી, મજીઠ, કલગારી ગરના સાટોડી, હસ્તીમૂળ, બીલાની અંતરછાલ ભાંગરા તથા કાંટાસરીઆ એ પ્રત્યેક બબ્બે ભાગ લઇ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો પછી ૧૦૦૦ ભીલામા ફાડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી આ કાઢો અને ઉપરના ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મકી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો તેમાં હજાર ભીલામાના બી નાખવા પછી તેમાં સુંઠ, મરી લીંડીપીપર હરડે, બહેડા આમળાં, નાગરમોથ વાવડીંગ ચિત્રકમૂળ ચંદન સિંધવ કોષ્ટ અને અજમો એ પ્રત્યેક ૪ તોલા તજ તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર એ ચાર ચાર તોલા નાખી ઘીના વાસણમાં ભરી તેમાં શુદ્ધ ગંધકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું આ ભલ્લાતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રીમહાદેવજીએ રચેલો છે આ અવલેહ ગળોના કાઢાની સાથે સેવન કરવાથી ધોળો કોઢ ઉદરરોગ ક્ષતજીર્ણ પુંડરીક ચર્મદળ વિસ્ફોટક, રક્તમંડળ કાપાલિક ખસ વિપાદિકા વાતરક્ત ઉદાવર્ત પાંડુરોગ ઉલટી કૃમિ છ પ્રકારના અર્શ શ્વાસ ઉધરસ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે આ પાક સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા એટલે ગમે તેવો કુષ્ટ હશે તેનો પણ નાશ કરશે જેને ભિલામા સદે નહિ તેઓએ આ પાક ખાવો નહિ

૯૧. સોભાગ્ય સુંઠીપાક.—સુંઠ ૩૨ તોલા ઘી ૮૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ મરી લીંડીપીપર, તજ એલચી તથા તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી લેહ વિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને સુંઠી રસાયન કિંવા સોભાગ્યસુંઠ કહે છે આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાંતિને સારી કરે છે તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે અને વલીપલિત અને વંધ્યત્વનો નાશ કરે છે

૯૨ બીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક.—ઘી ૬૪ તોલા દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા એ પ્રમાણે લઈ અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા, વરીઆળી ૨૦ તોલા, વાવડીંગ ૪ તોલા, જીરૂ ૪ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તથા બારીક એલચી એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાખવું અને પચન કરવું આ પાકને **નાગરખંડ** કહે છે આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ ગર્ભદાતા છે આ પાક તૃષા, ઉલટી, તાવ, દાહ, શોષ, ઉધરસ, પ્લીહા, કૃમિ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે

૯૩ ત્રીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા શતાવરી, જીરૂ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું લેહના જેવું થાય એટલે સિદ્ધ થયું જાણવું તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને અગ્નિ તથા બળ જોઈ સેવન કરવો આ પાક સુવાવડીએ તો વિશેષે કરીને સેવન કરવો એના સેવનથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વલીપલિતનો નાશ થાય છે આ પાક વયસ્થાપક, હૃદ્ય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને આમવાત, મસ્તકશૂળ તથા સુવારોગનો નાશ કરનારો છે

૯૪ ચોથા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તે દૂધ ગોળો થાય ત્યાંથી ઉકાળવું પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને ચાતુર્જાત, નાગરમોથ, વંશલોચન, મરી, ધાણા, જીરૂ, કાળીજીરૂ, વરીઆળી, અક્કલકરો, સુંઠ, લવંગ, શતાવરી, કાળી મુસળી, [illegible], મરી, લીંડીપીપર કૌંચબીજ ષટ્કટુ (સુંઠ, મરી, પીપળીમૂળ ચિત્રક અને ચવક) જાયફળ, જાવંત્રી, શિંગોડા, વરધારો, નસોતર, કમળકાકડી, ત્રિફળા, ત્રિજાતક વાળો, આસંધ, ધાણું ચંદન અગર અજગંધ, ચણકબાબા, વગડાઉ તુલસીના બી, કાળી દ્રાક્ષ, અખોડ, કમળ અજમોદ બદામ, કોપરું, ભીમસેની કપૂર, અભ્રકભસ્મ, નાગભસ્મ, લોહની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ શિલાજિત અને સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ એ પ્રત્યેક એક એક તોલો નાખી પાક તયાર કરવો આ પાકને નાગરખંડ કહે છે આ પાક સવાર સાંજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવહ છે એના સેવન ઉપર પથ્યાપથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી એના સેવનથી ક્ષય, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી રક્તગુલ્મ, પ્રદર, આમરોગ, દુગ્ધક્ષય (દૂધ ન આવવું તે), મૂત્રકૃચ્છ્ર કમળો ગળરોગ, પિત્તરોગ વાતરોગ અને અતિસારરોગનો નાશ થાય છે આ સૌભાગ્ય સુંઠીપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કર્યો છે અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણકારી છે સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૯૫. પાંચમા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક.—૧૯૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૧૯૨ તોલા ઘીમાં સેકી નાખવું પછી તાંબાની અથવા લોઢાની કડાઈમાં ચોગણું દૂધ

અને સમભાગ સાકર નાખી તેમા પચન કરવી. પછી તેમા જાયફળ ત્રિફળા, જીરૂ, શાહજીરૂ, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, લીડીપીપર, નાગરમોથ, વાળો, દ્રાક્ષ, ભોય કોહળુ, ચન્દન અને ખારેક એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, લીલા નાળીએરની અદરનુ કોપરૂ ૬૪ તોલા, ચિલાજીત ૮ તોલા, લોહભસ્મ ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા, આગળી ૧૦ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા એ પ્રમાણે નાખવુ સર્વ ઔષધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમા સુગન્ધી પદાર્થ કેસર વગેરે નાખવા આ સુંઠીપાક મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાભળ્યો હતો આ પાકના સેવનથી બળ, કાંતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી, સોહ્ય અને સુકુમારના પ્રાપ્ત થઈ યોનિશિથિલતા દૂર થાય છે સ્તન દૃઢ થાય અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારના જ્વર, ૧૮ પ્રકારના નત્રરોગ તેમજ નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ મસ્તકરોગ અન્તર્ગળ યોનિગળ અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે

૯૬ હરીતકી પાક—હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા જવ ૬૪ તોલા અને પીપળીમૂળ ચિત્રાના મૂળ, ભારંગમૂળ, શંખાવળી, મળદાણા કચોરા, સુંઠ એરંડી, નાગરમોથ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીપર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમા હરડે વાટી નાખવી પછી તેમા ગોળ ૧૯૨ તોલા ગાયનુ ઘી ૪૦ તોલા અને જાયફળ કેસર, ચાતુર્જાત આમળા, અજમો બહેડા જાવત્રી, તામ્રભસ્મ લોહભસ્મ સુંઠ, મરી તથા લીડીપીપર એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખવુ તથા પાક સિદ્ધ કરવો આ પાક જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ તથા બળ આપે છે તથા રસકોપ, સંગ્રહણી ક્ષીણધાતુ અતિસાર મૂળવ્યાધિ દમ ઉધરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે

૯૭ બીજા પ્રકારનો હરીતકી પાક—દશમૂળ, ગજપીપર કૌચબીજ, ભારંગમૂળ પટકચૂરો પુષ્કરમૂળ સુંઠ, પહાડમૂળ ગળો, પીપળીમૂળ શંખાવલી, રાસ્ના, ચિત્રકમૂળ, અઘેડી મળદાણા અને ધમાસો એ પ્રત્યેક બબ્બે પલ (૮ તોલા), જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા કાઢો કરી, તેમાંની હરડે જુદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા, લાખ ૩૨ તોલા ઘી ૩૨ તોલા તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરડે અંદર નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો ઠંડો થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવુ પછી રોજ બે હરડે અવલેહ સાથે ખાવા આપવી, એટલે ક્ષય સંગ્રહણી, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય જ્વરભેદ પાંડુરોગ ઉધરસ, મસ્તકરોગ હૃદ્રોગ, હેડકી અને વિષમજ્વરનો નાશ થઈ બુદ્ધિ બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે આ હરીતકી પાક ઉપલા રોગ દૂર કરવામા શ્રેષ્ઠ છે

૯૮ આર્દ્રક ખંડ—આદાના બારિક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનુ ઘી ૪ તોલા ગાયનુ દૂધ ૨૫૦ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીપળીમૂળ, મરી, લીડીપીપર, સુંઠ ચિત્રા વાવડીંગ નાગરમોથ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર એ

પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવુ અને તે પાકનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો, એટલે શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઢ અને ઉત્કોઠનો નાશ થાય છે એ ઉપર લીમડો અને આમળાનુ ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવુ અને દૂધભાતની પથ્ય પાળવી, એટલે નવ દિવસમા ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થાય છે

૯૯. વાસાખંડ.—અરડુસીના પાદડા ૪૦૦ તોલા લઇ તે આઠગણા પાણીમા કઢવી, ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમા હરડેનુ ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી, જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમા આવે તે પદાર્થોનુ ભોજન કરવુ, એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, તૃષા, હૃદ્રોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે (કોઇક જગ્યાએ વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવુ એવો રિવાજ છે)

૧૦૦ બીજા પ્રકારનો વાસાખંડ—અરડુસી, ભોરીંગણી, હરડે, આમળા અને હસ્તમૂળ ઝિંઝરણી, એ ઔષધો લઇ એમા આઠ ગણુ પાણી લઇ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો પછી તેમા સમભાગ ગોળ નાખવો, તેમજ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, બળદાણા, કાળી મુસળી, ચાતુર્જાત, અજમો, શિંગોડા, બીલાની અંદરનુ મગજ, હળદર, ખેરનો ગુંદર, શતાવરી, જાયફળ, માયા, ચણકબાબા, અક્કલકરો, કાળુ નમોતર, અજગંધ, જાવંત્રી, ફટકડી, ગુંદા અને ગલુલા એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમા નાખવા પછી ઘી અને મધ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઇ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે

૧૦૧. ત્રીજા પ્રકારનો વાસાખંડઃ—અરડુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઈ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરક્ષત રોગનો નાશ કરે છે.

૧૦૨ ચોથા પ્રકારનો વાસાખંડ—અરડુસીના પાદડા ૪૦૦ તોલા લઇ તે આઠગણા પાણીમા કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમા હરડેનુ ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો, એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષે કરી નાશ થાય છે

૧૦૩. સુંઠીખંડ—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ કઢવી એનો ગોળો કરવો પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો, અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનુ ચૂર્ણ તેમા મેળવવુ, પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ખાવા આપવુ તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે

૧૦૪ બીજા પ્રકારનો મુંડીખંડ—સુંઠ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, કૃષ્ણાગરૂ, જાવત્રી જાયફળ પટકચૂરો, પાષાણભેદ, તામ્રભસ્મ કલાઇની ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મંડૂર લોહ અને કાંત એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર એનો લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો આ લેહ બળ, વર્ણ અને આયુષ્ય વધારનાર છે તે વલીપલિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે

૧૦૫. હરિદ્રાખંડ—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા ખાંડ ૨૦૦ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિજાત, વાવડીંગ, નસોતર, ત્રિફળા, નાગકેસર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાખી પચવવું, પછી સાકર નાખવી, અને પછીથી બાકીના ઓષધોનું ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીમાં ભરી રાખવા તથા સાત દિવસ પછી તે ખાવા આપવા એટલે ખસ વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઇ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે

૧૦૬ બીજા પ્રકારનો હરિદ્રાખંડ—હળદર ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, વ્યોષ, ત્રિજાત નસોતર, નાગરમોથ, છડ, વાવડીંગ, દેવદાર અને જેઠીમધ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો રીત પ્રમાણ કરીને ચાટે એવો જાડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો આ પાક અગ્નિબળ જોઈ આપવો જેથી કોઢ ખરજ વિસ્ફોટક, દાદર, ૬ પ્રકારનો શૂળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત અમ્લપિત્ત પાંડુરાગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે

૧૦૭ કામસંદીપન મોદક—શુદ્ધ પારો, ગંધક અભ્રકભસ્મ જવખાર ચિત્રા, સિંધવ સંચળ, બીડલાણુ, બગડીખાર, મીઠો પટકચૂરો અજમો, અજમોદ વાવડીંગ તમાલપત્ર શુદ્ધ વચ્છનાગ, છડ, તજ, તાલીસપત્ર એલચી, નાગકેસર અને લવંગ એ પ્રત્યેક એકેક તોલો જાયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ધાણા જેઠીમધ અને કચૂરો (કસડ) એ ચાર ચાર તોલા ભાંગમાંહળુ ૨૦ તોલા, દંતીમળ લીંડીપીપર, ભળદાણા કૌંચબીજ, ગોખરૂ, બીજોક અને ઇંદ્રજવ એ તોલા તોલા સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલુંજ મધ લઇ એકેક તોલાના લાડુ કરવા આમોદકને કામાગ્નિસંદીપન-મોદક કહે છે એના સેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઇ, સહસ્ર સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે શિથિલતા થતી નથી. વાતરોગ પિત્તરોગ કફરોગ અગ્નિમાંદ્ય, કમળો ભગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર કૃમિ હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી ઉધરસ તાવ, શ્વાસ ક્ષય કફ સળેકમ, શળી, આમવાત, વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે એ ઉપર પથ્ય પાળવી. આ મોદક બળકારક, વલીપલિત રોગનો નાશક અને રસાયન છે આ પાક નળદેવ કહેલો છે

૧૦૮. ગુડૂચી મોદક—(ગળોના લાડુ) વાળો, કાળો વાળો, તમાલપત્ર, નાઈ આમળા, કાળી મુસળી એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકાકડી ભીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાંદળી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જેઠીમધ,

આસંધ, શતાવરી, ગોખરૂ, તાલીમખાનુ, જાયફળ, ચણકબોબા ગંઠોડા રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, કલઈની ભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવાં અને ગળોનુ સત્વ બે ભાગ લેવું પછી સાકર ઘી અને મધ લઈ મોદક (લાડુ) બાંધી તે સવારે સેવન કરવા, તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા રક્તપ્રદર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ, વાતકુંડલિકા પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે

૧૦૯ મદનવર્દ્ધન મોદક—ગોખરૂ, તાલીમખાનુ આસંધ શતાવરી કાળી મુસળી, કોચબીજ જેઠીમધ નેચી (ગંગેટી) અને બળદાણાનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી તેનો માવા કરવો અને તેને ગાયના ઘીમાં શેકવા પછી તેમા ખાંડ નાખી લાડુ બાંધવા ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું ઘી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાથી બમણી ખાંડ નાખવી આ પાક સલાસલ જોઈ આપવો એટલે ઉત્તમ પ્રકાર વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે

૧૧૦ મદનવર્દ્ધક મોદક બીજા પ્રકારના—ગોખરૂ, તાલીમખાના, આસંધ, શતાવરી, કાળી મુસળી કાચના બીજ, જેઠીમધ નાગબલા, બળબીજ એનુ ચૂર્ણ કરી તે દૂધમા નાખી તેનો માવો કરવો તે ગાયના ઘીમા શેકવો પછી તેમા સાકર નાખી લાડવા બાંધવા ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ અને ઘી ચૂર્ણની બરાબર નાખવું સર્વથી બમણી સાકર નાખવી સલાસલ જોઈ એનુ સેવન કરવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે

૧૧૧ મેથી મોદક—ત્રિકટુ ત્રિફળા મોથ, જીરૂ, શહાજીરૂ, ધાણા કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, અજમો સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, લવંગ, મોરમાસી, ભીમસેની કપૂર અને ધોળુ ચંદન આ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરવું, અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનુ ચૂર્ણ (ઘીમા શેકી) લેવુ પછી બધા ઔષધોથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ તેને મેળવી તેના લાડુ બાંધી અગ્નિબળ જોઈ ખાવા આપવા એના સેવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ મેદરોગ, શ્વાસ સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલો છે

૧૧૨ સુરણ મોદક—ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, સુરણ ૮ તોલા, મરી ૮ માસા, ભીલામા, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, ત્રિફળા, લીંડીપીપર અને તાલીસપત્ર, એ દરેક તોલો તોલો, વરધારો ૮ તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આઠ આઠ માસા, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેમા તે સર્વથી બમણો ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા આ નિત્ય ૧ તોલો ખાવાથી હરસનો નાશ થાય છે અને એનાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે નિત્ય સેવન કરવાથી મહાન ગુણકારી થાય છે

૧૧૩. ચિત્રક ગુડ—ચિત્રક અને દશમૂળનો ૮૦૦ તોલા કાઢો અને ગળોનો રસ ૨૫૬ તોલા, હરડા ૨૫ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક થતા સુધી કઢી, તેમા બીજા દિવસે ૩૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો, આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અગ્નિવૃદ્ધિ માટે કહેલ છે. એ ભક્ષણ કરી તેના ઉપર જે ખાય તે પચે છે. એ દમ, ઉધરસ, કૃમિ, ક્ષય, ગોળો, ઉદરરોગ,

અર્શ સર્વ કોઢ અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે તેમજ સળેખમનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

૧૧૪ માષાદિ મોદક (અડદીયા લાડુ)—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઇ ૧૦૦૦ તોલા દૂધમા શીજવવો, અને સાકર ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો ત્યારપછી જાયફળ, કાકચ, તજ જાવત્રી, શુદ્ધ હિંગળો, લોહ-ભસ્મ, જેઠીમધ, નાગકેસર લીંડીપીપર, લવગ એ બબ્બે તોલા લઇ તેનુ ચૂર્ણ એમા નાખી લાડુ વાળવા તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનદ પ્રાપ્ત થઈ આખોને તેજ આવે છે, તેમજ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહરોગ પાચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષયરોગ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે

૧૧૫ માષાદિ મોદક બીજા પ્રકારના—અડદની દાળનુ ચૂર્ણ, જવનુ ચૂર્ણ, ઘઉનુ ચૂર્ણ અને ચોખાનુ ચૂર્ણ સમભાગ લઈ તેનાથી અર્ધુ ઘી તેમા નાખી સારી રીતે શેકવુ પછી એ સર્વ ઔષધોના વજન જેટલી સાકર લઇ તેની ચાસણી તૈયાર કરીને તેમા એ શેકેલુ ચૂર્ણ તથા પીપરનુ ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના કરવા આ લાડુ રાત્રે એક ખાઇ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવુ અને ખાટા, ખારા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા આ પ્રમાણે કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ બળ ક્ષીણ થતુ નથી

૨—અવલેહ અથવા ચાટણ.

અવલેહ કરવાની રીત.—ઔષધોના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવીને સાકરના પાકના જેવો ઘન પાક કરે છે તેને રસ-ક્રિયા કહે છે તે રસક્રિયાનો પર્યાય નામ અવલેહ, લેહ વગેરે કહે છે તે અવલેહ સેવન કરવાનુ પ્રમાણ ૪ તોલા જાણવુ તેમા સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગણા નાખવા એવા અવલેહ કરવામા સર્વ સ્થળે નિયમ જાણવા **અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે જાણવાની પરીક્ષા**—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે પાણીમા ટીપુ નાખવાથી બૂડે છે તે અવલેહ આગળીઓ વચ્ચે દાબવાથી કઠિન અને ચીકણો જણાય છે અને તે પાકનો ગધ, વર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે એ પાક તૈયાર થયાના લક્ષણો જાણવા તે અવલેહના અનુપાનો દૂધ, શેલડીના રસ અરડૂસીનો રસ અને પચમૂળના કાઢાનુ યૂષ ઇત્યાદિ છે તે રોગતારતમ્ય જોઈ યોજવા

૧ અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ:—મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશ-મૂળ ૮૦ તોલા, ચિત્રા પીપળીમૂળ, અઘેડી, પડ્કચૂરો કૌચબીજ, શખાવળી, ભારગમૂળ ગજપીપળી મગદાણાના ઝાડના મૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ તોલા ૨૫૦૦ તોલા પાણીમા જ્યાસુધી પાક થાય ત્યાસુધી બાફવુ. પછી ગાળી તેવા કાઢામા તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાખવી તેમજ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચવી, જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમા

મધ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે એમાંના પાક સાથે ખાવા આપવી એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, મળવ્યાધિ અરૂચિ, પીનસ (સળેકમ), સંગ્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઇ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે ક્ષયરોગવાળા પુરૂષે આ પાક ખાઇને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે

૨ બીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકયવલેહ.—દશમૂળ, કૌચબીજ, શંખાવળી પદ્કચૂરો બળદાણાના મૂળ, ગજપીપર, અઘેડી પીપળીમૂળ, ચિત્રાના મૂળ, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાખી, જવ બફાઇ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું અને અવલેહ સિદ્ધ કરી તે ટાઢો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી, એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી મળવ્યાધિ હૃદ્રોગ, અરૂચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે

૩. ત્રીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકયવલેહ.—શંખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરણી, અરલુ, ઉભી ભોંયરીંગણી, માલવણ, પીટવણ, ગોખરૂ, શિવણ અને પડવણ), પુષ્કરમૂળ પદ્કચૂરો ધમાસો, કૌચના મૂળ, બળદાણાના ઝાડના મૂળ, અઘેડી, ગજપીપર, ગળો, સુંઠ પહાડમૂળ, ચિત્રાના મૂળ, પીપળીમૂળ (ગંઠોડા), ભારંગમૂળ અને ગન્ના એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બફાય ત્યાં સુધી ક્વાથ કરી, પછી તે ગાળી લઈ તેમાં તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો, તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી ટાઢુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ મળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સળેકમ અને અરૂચિનો રોગ દૂર થાય છે

૪. અમૃત ભલ્લાતકાવલેહ:—જે ભિલામાં પાણી ઉપર તરતા ન હોય એવા ૧૨૮ તોલા ભિલામા લઇ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખવા, અને તેમાં તેટલીજ ગળો નાખી ચતુર્થાંશ પાણી બાળી નાખી, ગાળી, તેમાં સુંઠ, ગળો, બાવચી, અરણી, કડવો લીમડો હરડે, આમળાં, હળદર, રાતું નસોતર, મજીઠ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોથ, તજ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરૂના બીયાં, પદ્કચૂરો

અને રતાહળી એ સર્વેનુ બબ્બે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવુ ઘાડુ થાય ત્યા સુધી અગ્નિ ઉપર મદાગ્નિથી ઓટવુ ઓટાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમા ભરી રાખવુ આ અમૃતભલ્લાતક પાણીમા એક પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવા જેનાથી ભિલામા સહન થઈ શકે તેમ ન હોય તેને આ ઔષધ આપવુ નહિ આ અવલેહ સર્વિકાર વાતરક્તનો નાશ કરે છે, અને સપૂર્ણ પ્રકારના કોઢ, અર્શ, વિસર્પ મડળ, ખસ, સપૂર્ણ વાતવિકાર તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થએલા વિકારનો નાશ કરે છે પથ્ય —વ્યાયામ, આતપ (તાપ), અગ્નિ, ખટાશ માસ, દહી, સ્ત્રીસગ ત્વાભ્યગ અને માર્ગગમન એ વર્જ્ય કરવુ

૫ બીજા પ્રકારનો અમૃતભલ્લાતકાવલેહ.—પવનના વેગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલા ભિલામા ૨૫૬ તોલા લાવી ઈટનો ભૂકો કરી તેમા ખૂબ મસળવા પછી તાજા પવનમા સુકવવા સુકાયા પછી તેના કકડા કરી તેનાથી ચારગણા પાણીમા ઉકાળવા ચતુર્થાશ પાણી શેષ રહ્યા પછી ગાળી લઈ, તેમા સમભાગ દૂધ નાખી પુન પચન કરવુ પછી તેમા સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, હરડે, બહેડા, આમળા, ભીમસેની કપૂર જટામાસી વશલોચન, તમાલપત્ર, એલચી, ધોળાનુ મૂળ, ચદન, અક્કલકરો, લીડીપીપર (બીજી વખત લેવી), ચણકબાબા લવગ ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ તગર (લીડીપીપર ત્રીજી વખત લેવી), ભોયરીંગણુ જાયફળ નાગરમોથ જાવત્રી કાયફળ કુઠ અગર સમુદ્રશોષના બીયા મેદા અને મહામેદા (એના અભાવ શતાવરી લેવી) તાબ્રભસ્મ પારાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ અભ્રકભસ્મ અને કેસર એ તોલા તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો આ પાક તૈયાર કરે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમા શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો આ પાકમા અનુપાનની જરૂર નથી ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન પણ કરવુ એના સેવનથી શરીરની કાતિ સુવર્ણ જેવી થાય છે ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ પુરુષ વીર્યવાન થાય છે ઇદ્રિયો બળવાન થઈ નિરોગી થાય છે દાત પુન મૂળ સ્થિતિમા આવે છે ધોળા થએલા કેશ કાળા થાય છે શરીરે પડેલી કરચલીઓ દૂર થાય છે નાક કાન અને આગળી આદિ ઇદ્રિયો પુન સુદર થાય છે ચાદાઓમા કીડ પડેલી હોય એવો કુષ્ટ રોગી જેવુ સુકાએલુ વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુન તાજુ થાય છે તેવી રીતે પુન સુસ્વરૂપ થાય છે બૃહસ્પતિના જેવો બુદ્ધિવાન થઈ તેને વિસ્મૃતિ કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી કલ્પના પ્રમાણ પ્રમાણે આયુષ્યવાળો થઈ તેને વાજ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સો વર્ષ સુધી સુખેથી જીવે છે

૬ કદર્પ ભૂષણાવલેહ—ધોળી ડુગળી લઈ તેને આમળાની પેઠે સુઈથી વીધી ઘણા કાણા કરી કાકડ આપી લુગડાથી લુછી તેને મધ નાખેલા વાસણમા નાખી મોઢુ બાધી તે વાસણને અગ્નિ વિનાના ચુલા ઉપર ચાર મહિના રાખી મૂકવુ પછી તેમાની એકેક ડુગળી ખાતા જવી પથ્ય —મીઠુ ભોજન ચૌદ દિવસ ખાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે

૭ અરડૂસીનો અવલેહ.—અરડૂસીના પાદડાને કપડમાટીમા વીટી અગ્નિની ભઠ્ઠીમા સેકી પછી હાથમા મસળી રસ કાઢવો તેમા સાકર નાખી મધ

જેવો પાક કરવો પછી તેમા થોડુ બહેડાનુ ચૂર્ણ અને હળદરનુ ચૂર્ણ નાખવુ આ ચાટણથી શ્વાસ કાસ ક્ષય અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે

૮. આર્દ્રકાવલેહ—ચાળિક કરેલા આદુના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા લઇ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા પછી ચાતુર્જાત ૪ તોલા ત્રિદોષ (સુઠ, મરી, લીંડીપીપર) ૩ તોલા, ત્રિફળા ૩ તોલા તથા લવગ, બહેડા, ભારગમળ અરડૂસી, કરીયાતુ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આસધ, જાવત્રી જાયફળ, અગર, ખેરસાલ તથા કાળી દ્રાક્ષ એકેક તોલો અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો, એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મદાગ્નિ, ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ તથા અગીયાર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ણ અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા બળ, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે

૯ આર્દ્રકાવલેહ બીજો પ્રકાર—૧૬ તોલા આદુ છોલી, સુધારી પછી થોડા ઘીમા શેકી નાખવુ પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમા આદાના કટકા નાખી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર લવગ, નાની હરડે, ભારગમળ, અરડૂસી, કડવા લીમડાની છાલ દેવદાર, આસધ, જાયફળ, જાવત્રી અગર દ્રાક્ષ એ બબે તોલા નાખી માટીના રીઢા વાસણમા ભરી રાખવુ એના સેવનથી કાસ, શ્વાસ ક્ષય મદાગ્નિ અને હૃદ્રોગ એની શાતિ થાય છે

૧૦ કસહરિતકયવલેહ—દશમળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનાથી આઠગણ પાણી લઈ તેમા દશમળ નાખી, પાણી ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યાસુધી ઉકાળવુ પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમા ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાખી લેહ કરવા તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર એ એકેક તોલો અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વ એક જગ્યાએ કાલવવુ આ અવલેહ સોજો, આમવાયુ ગુલ્મ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ અમ્લપિત્ત ઉધરસ અરુચિ શરીરનો વિકૃત વર્ણ, તાવ ધાતુરોગ નેત્રરોગ, મળવ્યાધિ અને પથરી એ રોગોને દૂર કરે છે

૧૧ આમલકયવલેહ.—આમળા યત્રમા પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઇ મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો પછી તેમા લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, જેઠીમધ ૮ તોલા સુકાયલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા આદુ ૮ તોલા વશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાખી જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારવુ પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખવુ આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા ભક્ષણ કરાવવા, એટલે હલીમક, કમળો અને પાડુરોગનો નાશ થાય છે

૧૨ કટકાર્યવલેહ.—ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, સુઠ મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, પટક્ચૂરા પુષ્કરમૂળ, હરડે નગોડ, વજ, ભારગમૂળ, ગળો, રાસ્ના અને કાકડાશીગી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા ઉભી ભોરીગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઈ તેમા પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઇ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૩૨ તોલા નાખી કઢી જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, ટાઢુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૧૬ તોલા અને વશલોચન ૧૬ તોલા નાખવુ આ અવલેહનુ સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે

૧૩. બીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી લઈ તેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા ચતુર્થાશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો પછી તેમા ગળો ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ (સુઠ, મરી, લીંડીપીપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને પટ્કચૂરો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, સાકર ૮૦ તોલા તેલ અને ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી એ મધળુ પકવ કરવુ પછી નીચુ ઉતારી ટાઢુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને લીંડી-પીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમા તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો એટલે ઉધરસ, હેડકી (હેડકી) અને શ્વાસનો નાશ થાય છે

૧૪ ત્રીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ—ભોરીંગણીના પચાગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને હરડે નગ ૧૦૦ લઇ એ સર્વનો ચતુથાશ કાઢો કરવો પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પકવ કરી, ટાઢુ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમા ત્રિકટુ તથા ત્રિફળા બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાલ, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, મયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરડુસી એ પ્રત્યેક બબે તોલા અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થએલો કફ તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થએલી ઉધરસ, પીનસ શ્વાસ, ઉરઃક્ષતરોગ, ક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉગ્ર ક્ષયરોગો દૂર થાય છે આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલુ છે

૧૫. કલ્યાણકાવલેહ:—પહાડમૂળ ધાણા અજમો જીરૂ ગજપીપર, ચવક ચિત્રાના મૂળ સિંધવ, હરડે અજમોદ વાવડીગ, લીંડીપીપર પીપળીમૂળ, સુઠ મરી લીંડીપીપર, ત્રિફળા, એલચીદાણા અને તજ તોલો તોલો લેવા, તેલ ૩૨ તોલા નસોતર ૮ તોલા, આમળાનો રસ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લઈ એ બધાનો જાડો થાય ત્યા સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમા સેવન કરવા એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે

૧૬ બીજા પ્રકારનો કલ્યાણકાવલેહ—લીલા આમળાનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનુ તેલ ૬૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધવ સંચળ, બીડલોણ વડાગરૂ મીઠુ સમુદ્રનુ મીઠુ), અજમો, અજમોદ ગજપીપર જીરૂ, ત્રિફળા, ષટ્કટુ (સુઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપળીમૂળ), પહાડમૂળ, ધાણા, લીંડીપીપર, વાવડીગ એ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેનો લેહ કરવા પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનુ ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો તેના સેવનથી વ્રણ, કોઢનો રોગ, શુક્રાર્તવદોષ ઉદર, મેદ સગ્રહણી, પાડુરોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે

૧૭ કુટજાવલેહ—કડાછાલ ૪૦૦ તોલા લઇ અધકચરી કરી તેમા પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાખી ચોથો ભાગ અવશેષ રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી લુગડાથી ગળી તેમા ૧૨ તોલા ગોળ નાખી ફરીથી જાડુ ઘટ્ટ થતા સુધી પાક કરી તેમા રસવતી મોચરસ સુઠ મરી, લીંડીપીપર હરડા, બહેડા, આમળા, રીસામણી, ચિત્રક કાળીપાટ નાના (કુમળા) બીલાનો ગભ ઇન્દ્રજવ વજ, ભીલામા,

અતિવિષ, વાવડીંગ, વાળો એ અઢાર ઔષધોનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા અને ઘી ૧૦ તોલા નાખી ઠંડુ થયેથી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહ બકરીના દૂધમાં અથવા છાશમાં અથવા દહીંમાં અથવા ઘીમાં કે પાણીમાં અનાજ પચી ગયા પછી લેવો અને સારૂં પથ્ય પાળવું, એથી બધી જાતના હરસ જલદી દૂર થાય છે અને ભગંદરાદિ દુષ્ટ રોગ, અતિસાર, અરોચક, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, ક્રમળો, અમ્લપિત્ત, સોજો, દુબળાપણું અને પ્રવાહિકારોગ જે અતિસારનો ભેદ છે, તે પણ દૂર થાય છે.

૧૮ કૂષ્માંડકાવલેહ.—સાકર ૧૨૮ તોલા, આમળાનો રસ ૨૫૬ તોલા અને કોળાના કકડા બાફી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અરડુસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા એ સર્વ પચન કરી જાડું થયા પછી હરડે, આમળાં, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને તાલીસપત્ર, સુંઠ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, અને મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઈ ખાવા આપવો, એટલે ઉધરસ તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને સળેકમનો નાશ કરે છે.

૧૯ બીજા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ.—જુનું અને મોટું કોળું લઈ તેની છાલ તથા બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું. ટાઢું થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કોળાના કૂચા સુદ્ધાં ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી, તે ઉકાળેલા પાણીમાં નાખવા અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીપર, સુંઠ અને જીરૂં એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી તથા તજનું ચૂર્ણ બબે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં બાકી (કોઈના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કોઈના મતમાં મધથી અર્ધી એ પ્રમાણે નાખવી) અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર એકેક તોલો નાખી પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કૂષ્માંડક—રસાયન અગ્નિબળ જોઈ આપવું. તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષત-ક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ય અને તારૂણ્યકારક, બળ, વર્ણને આપનાર, ઉરક્ષતનું સંધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

૨૦ ત્રીજા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ.—જૂના અને મોટા કોળાને છોલી તેની અંદરથી બી અને છાલ કાઢી નાખી એના ઘણાજ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મંદ અગ્નિવડે હલાવી હલાવી બાફવા. જાડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરૂં ૧૬ તોલા, ચારોળી ૮ તોલા અને ગોખરૂ ૪ તોલા એ

નવ એકત્ર કરી, ચાટવા જેવુ થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમા સુવા ૧ તોલો અને જીરૂ, અજમો, ગોખરૂ, તાલિમખાનુ, ક્રૂટ, કાયફળનો મગજ તથા તજ એ પ્રત્યેક ૨–૨ તોલા અને ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, આસધ, શતાવરી, કાળી મુસળી, નાગબલા, વાળો, તમાલપત્ર, પટકચૂરા જાયફળ, લવગ આદિક અને મોટી એલચી, શિંગોડા તથા પિત્તપાપડો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, અને ચદન, નુ', આમળા તથા નાગકેસર એ પ્રત્યેક પાચ પાચ તોલા વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતાર્યા પછી નાખવા આ કૂષ્માંડકાવલેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો કિંવા અગ્નિબળ જોઈ વધારે ઓછો ખાવા આપવો આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય, દાહ, તૃષ્ણા પ્રદર, રક્તારા પિત્તથી થતી ઉલટી પાડુરોગ કમળો ઉપદશ, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે આ અવલેહ અત્યત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે તેમજ એના સેવનથી પઢત્વ દૂર થઈ સામર્થ્ય આવે છે આ અવલેહ માટીના કોરા વાસણમા ભરી રાખવો

૨૧ ચોથા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ—કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા ગાયનુ દૂધ ૪૦૦ તોલા તથા આમળાનુ ચૂર્ણ ૬૪ તોલા એ સર્વ મદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગોળો થાય એટલે તેમા સાકર ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો પછી એ પાકમાથી રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવા આ ખડકૂષ્માંડકાવલેહ અભ્યાસથી ભક્ષણ કરવાથી રક્તપિત્ત અમ્લપિત્ત દાહ તૃષા તથા કમળાનો નાશ કરે છે

૨૨ પાચમા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ—પાકેલુ કોહળુ છોલી ગર્ભનુ પાણી નુગડામા ચોળીને કહાડવુ પછી સુકાવી ઘીમા શેકવુ લાલ રગ થાય એટલે ઉતારી તેમા બદામ તળીને નાખવી—દૂધનો માવો કરીને નાખવો અને જાયફળ જાવત્રી, લવગ, એલચી વશલોચન, તજ, તમાલપત્ર નાગકેસર કમળકાકડી એ ઝીણા વાટીને નાખવા અને હલાવી એકત્ર કરવા પછી સર્વ આપાથી બમણી સાકર લઇ કાહળાના પાણીમા પાક કરવો તેમા કેસર નાખવુ ચાસણી કરી સર્વ ઔષધો નાખી એકત્ર કરી રાખી મૂકવુ એ નિત્ય બબ્બે તોલા ખાવાથી અમ્લપિત્ત દાહ, ભ્રમ શોષ ક્ષીણતા અગ્નિમાંદ્ય એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે

૨૩. છઠ્ઠા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ—જૂના કાહળાના ગર ૪૦૦ તોલા ... ૧૨૮ તોલા ગાયના દ્રવમા લાલ થાય ત્યા સુધી શેકવુ પછી ૫૧૨ તોલા અરડૂસાનો કાઢો લઇ તેમા ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી પાક કરવો અને તેમા તે ... તથા આમળા, નાગરમોથ ભારગમળ તજ તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર ૧૦ તોલાનુ ચૂર્ણ કરી તેમા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવા આ અવલેહ સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ તાવ હેડકી રક્તપિત્ત હ્રદીમક હૃદ્રોગ અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ થાય છે

૨૪ સાતમા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ.—જૂનુ અને મોટુ કોહળુ છોલી તેના ... ટુકડા કરવા તે કાજીમા અને પાણીવડે ધોવા પછી ૧૨૮ તોલા

દૂધ લઈ તેમાં તે બાફવા પછી તેને ઘીમાં શેકવા માગ લાલ થયા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોહળાના કકડા તથા લીંડીપીપર સુંઠ અને મરી આઠ આઠ તોલા તથા જીરૂ, શહાજીરૂ, આમળા, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર શિંગોડા પટકચૂરો, પીપળીમળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી કાળીમુસળી, લવંગ અને કલઈની ભસ્મ એ બબે તોલા નાખી સારી પેઠે ઘુંટી તે પાક અવલેહ સરખો કરવો પછી તેમાં ઘી નાખી તે પાક બલાબલ જોઈ સેવન કરવો એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર ઉધરસ, કામિલા, તમકશ્વાસ ભ્રમ, ઉલટી, તૃષા શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિમાંદ્ય રોગોને દૂર કરે છે વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણના જેવા થાય છે વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે નપુંસકને પુંસ્ત્વ આવે છે, આ કૂષ્માંડકાવલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે

૨૫ આઠમા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ—કોહળું ચીરી તેના કકડા કરી ૪૦૦ તોલા જેટલા લઈ પાણીમાં બાફી પછી વસ્ત્રથી નીચોવી નાખવા પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તે કુચાને શેકવા બાદ સાકર ૬૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કોહળાને નાખવું અને તે સાથે સુંઠ મરી, લીંડીપીપર, ગરમાળો, જીરૂ, ચિત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ત્રિફળા, બલાત્રય (બળીદ્રક્ષ જીતેલી, અતિબળા), શતાવરી, તાલીસપત્ર, મેથી, નસાતર, હતીમૂળ ગજપીપર, તાલીમખાનું તલ, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, નાગરમોથ, ચવક આસંધ, કાળોવાળો, ચારોળી કાયબીજ, પટકચૂરો જેઠીમધ, વંશલોચન, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ કમળાક્ષ લવંગ, રીંગણાની છાલ અથવા મુદ્દર ભાગ, ચણકબાબા જાયફળ, જાવંત્રી બાયકોહળું સિંધવ, કાળીમુસળી અને શિંગોડા એ સર્વ ઔષધી તોલો તોલો તથા અભ્રકભસ્મ ૪ તોલા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો ઉત્તમ પ્રકારની કોષ્ટશુદ્ધિ કરી આ પાક સેવન કરવો આ પાક ધાતુવર્ધક અગ્નિવર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત પાંડુરોગ શ્વાસ પિત્ત તથા પ્રમેહ એ રોગોનો નાશ કરે છે એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો બુદ્ધિમાન થાય છે

૨૬ નવમા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ—ઉપર પ્રમાણે ઘીમાં શેકવા સુધીની ઉપલેજ વગેરે ક્રિયા કરી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં સંવ ૬૪ તોલા ત્રિકટુ ધાણા જીરૂ તથા ચતુર્જાત પ્રત્યેક ૮-૮ તોલા નાખી લેહ કરવો એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે

૨૭ દશમા પ્રકારનો કૂષ્માંડકાવલેહ—કૂષ્માંડકાવલેહની પેઠેજ બમણું સર્વ તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું એટલે મળવ્યાધિ મૂત્રવાત અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે

૨૮. અગીયારમો કૂષ્માંડકાવલેહ—જુનું કોહળું લઈ તેમાના બી કાઢી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઈ, ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તળવા પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર જીરૂ, એલચીદાણા, ત્રિફળા ચિત્રો પીપળીમળ ચવક ગજપીપર શિંગોડા, કચરા (કેસરૂ) કાળી-

મુસળી અને નાગરમોથ એ દરેક આષધો ચાર ચાર તોલા, તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું ઠંડુ થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાખવુ આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત વાયુ તથા અગ્નિમાંદ્ય દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ તે પુષ્ટ થાય છે ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અતિશય સ્રીસગના યોગે જે પુરુષો ક્ષીણ-વીર્ય થએલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ ઉધરસ દમ, તાવ, હેડકી, ઉલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે આ ગુડકૂષ્માડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે શોધેલો છે

૨૯ બારમો કૂષ્માડકાવલેહ:—૮ મા પ્રકારમા કહેલા વજન પ્રમાણે કોહળુ બાફી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરી તેમા તે કોહળાના કકડા તથા લીંડીપીપર ૮ તોલા, સુઠ ૮ તોલા, જીરૂ ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ૨–૨ તોલા નાખવા પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠડો થયા પછી, તેમા મધ ૬૪ તોલા નાખી, સારી પેઠે ઘુટી, તે પાક ઉત્તમ વાસણમા ભરી રાખવા એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ દમ રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય એ રોગો દૂર થઇ હૃદયમા પડેલી ચાંદીઓ રુઝાઈ જાય છે, અને બુદ્ધિ સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે આ હૃદયને આલ્હાદ આપનાર રસાયન અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલુ છે

૩૦ તેરમો કૂષ્માડકાવલેહ—જુનુ અને મોટુ કોહળુ લઇ સારી તેના બારિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમા બાફવા અર્ધું પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠડુ થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમા બાધી તેમાથી પાણી નીચોવી નાખવુ તે પાણી પુન ચૂલા ઉપર મૂકવુ અને કોહળાના કુચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમા સેકી લાલ થયા પછી કોહળાના ઉકા-ળેલા પાણીમા નાખી, તેમા સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમા લીંડીપીપર, સુઠ, જીરૂ અને કાળાજીરૂ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર એલચી મરી અને તજનુ ચૂર્ણ બબે તોલા નાખવુ તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવુ આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા આપવો એટલે રક્તપિત્ત પિત્તજ્વર તૃષા દાહ પ્રદર, કૃશતા, ઉલટી જ્વરભેદ, કફરોગ ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે આ પાક વૃષ્ય (વીર્યવર્ધક), બૃહણ (ધાતુવર્ધક) અને બળવર્ધક છે

૩૧ ચૌદમો કૂષ્માડકાવલેહ—કોહળુ છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે પાણીમા પલાળવા પછી વસ્ત્રમા નાખી કોરા કરવા એ કોરા થએલા કુચાઓને ૧૨૮ તોલા ઘીમા મધના જેવા લાલ થાય ત્યા સુધી સેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા તે સેકેલા કુચા નાખવા તથા લીંડી-પીપર આદુ એ આઠ આઠ તોલા નાખવા તથા જીરૂ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર મરી ધાણા એ બબે તોલા નાખવા પછી પાક ઘટ્ટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમા મધ ૬૪ તોલા નાખવુ (તેમા કોઇના મતમા મધના બદલા ખાડ અને ખાડથી અર્ધી દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા લવગ

૮ તોલા તથા કપુર ૧॥ તોલો નાખવું અગ્નિબળ જોઈ આ પાક સેવન કરવો એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે આ પાક વૃષ્ય, તારુણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે આ પાક અશ્વિની-કુમારે શોધેલો છે

૩૨ પંદરમો કૂષ્માડકાવલેહ—કોહળું ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ઘીમા શેકવા પછી સાકરનો પાક કરી તેમા તે કકડા તથા મરી, લીંડીપીપર સુંઠ, જીરૂ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો આ પાક બાળકને અને વૃદ્ધને હિતકારક છે આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થએલી ક્ષીણતા, વ્રણરોગ તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે

૩૩ સોળમો કૂષ્માડકાવલેહ—સારૂ પાકેલું કોહળું લઈ તેની ઉપરની છાલ અને અંદરના બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી, તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમા બાફવા, પછી પાણી નીચોવી નાખી તુચાને ૬૪ તોલા ઘીમા શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઇ કાઢી રાખેલા કાહળાના પાણીમા તેનો પાક કરી તેમા શેકેલા કકડા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા ધાણા, જીરૂ અને નાગકેસર એ આઠ આઠ તોલા નાખવું પાક કડો થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાખવું આ પાકના સેવનથી ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર એ રોગો દૂર થઈ ગળું સાફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શક્તિ આવે છે અને શરીરની કાન્તિ સારી થાય છે એ પ્રમાણેજ સુરણપાક કરવો તે (સુરણપાક) મંદવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાદ્ય અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે

૩૪ કેસરકાવલેહ—ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત, ત્રિફળા, લવંગ, કૃષ્ણાગરૂ, ધોળુ ચંદન, તાલીમખાનું, અક્કલકરો, જાયફળ, કૌચબીજ મોચરસ, બળદાણા, આસંધ, ગોખરૂ, કાળી મુસળી, વાવડીંગ, સમુદ્રશોકના બી, શુદ્ધ કરેલા કાચલા, જાઇના ફૂલ અને ચણકબાબા એ ઔષધો સમભાગ લેવા કપૂર ૧૦ ભાગ, કસ્તૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાખવી બંગભસ્મ (કલાઇની ભસ્મ), પારાની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ અને કાનભસ્મ એ ભસ્મો એકેક ભાગ નાખવી સોનાના વરકના પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વરકના પાન ૨૦૦ નાખવા ભાગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાખવી. પછી એ સર્વેનો લોહના જેવો પાક કરવો આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો આપવો તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણ જેવો થાય આરોગ્યપ્રાપ્તિ પામે છે અને બળ તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ કરે છે

૩૫ બીજા પ્રકારનો કેસરકાવલેહ—૩૨ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ એ સર્વે એકત્ર કરી, લોખંડની કડાઇમા મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમા ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર

૪૦ તોલા નાખવી પછી નીચે ઉતારી ટાઢુ થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, જાયફળ, જાવત્રી, કાચકાનુ મગજ, કૌંચબીજ શતાવરી, આસંધ, ગોખરૂ, શેરણી, કચોરા, અમ્લવેતસ, સુંઠ, ધાણા, વગડાઉ તુળસીના બી, વંશલોચન, શિંગોડા, નાગરમોથ, મોચરસ, વરધારા, દેવદાર, શણુ, અજમો, કૃષ્ણાગરૂ, કમળ અને તાલીમખાનુ એ પ્રત્યેકનુ અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખવુ તેમજ અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમા શોધન કરેલો વછનાગ એ પ્રત્યેક ઔષધો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવા આ કેસરાવલેહ દુબળોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાંતિવર્ધક છે વીર્ય, બળ અને માંસ જેનુ નષ્ટ થએલુ છે, અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી એવા પુરૂષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે એના સેવનથી વાત કફથી થનાર રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે

૩૬. ખંડકાદ્યવલેહ—શતાવરી બળદાણાના વૃક્ષના મળ, ગળો, મુંડી (ગધાર), ત્રિફળા, તજ, પુંકરમૂળ, ભાંગમળ, અરડૂસી, ભોરિંગણી, ઉભી ભોરિંગણી અને ખેરના મળ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા કરી પછી તેમા સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ સુવર્ણભસ્મ, તથા લોહભસ્મ એ ત્રણ ભસ્મો મળીને ૪૮ તોલા, સાકર ૧૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખંડના કડાયામા પાક કરવો તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમા વંશલોચન, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂ સહાજીરૂ કાકડીના બી, ત્રિફળા, ધાણા, મરી, લીંડીપીપર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાકમા નાખી એકત્ર ખરલ કરવુ પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમા આ પાક ભરી રાખવો અને એ પાકમાથી એક તોલા પાક પ્રભાતમા ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવુ તથા જડાજ ભોજન કરાવવુ એટલે રક્તપિત રક્તપ્રવાહ, રક્તગુલ્મ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો અમ્લપિત્ત, ક્ષય, કુષ્ટ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલટી કૃમિ પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ આ પાક એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે તથા ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માંગલ્ય, પ્રીતિકર આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઈ કામ અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળીએરનુ પાણી ભાજી, ચાકવતની ભાજી સુકા મળા, પડોળા, વંતાક પાકેલી કેરી, ખજુર, મીઠુ દાડમ લસણ, કાકડી કાંગીરૂ, કારેલું, કડુ એ પદાર્થ જળસ્થળના જંતુના માંસ આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાદ્યવલેહ ભક્ષણ કરનાર પુરૂષે વિશેષે કરી વર્જ્ય કરવા

૩૭ ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ—કાકડાશીંગી, ભોંયઆમલી ત્રિફળા, બળદાના મળ ગળો ભાર્યંગી પદ્મચૂર્ણ હરણવેલ દશમળ ચંદન, નાગરમોથ નીલકમળ, એલચીદાણા અરડૂસી કાળી દ્રાક્ષ અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને પોખરમળ એ પ્રત્યેક ઔષધ છ છ તોલા લેવુ પછી આમળા નગ ૫૦૦ લઇ ઉપલા સર્વ ઔષધો અને તે આમળાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા નાખી ચોથો ભાગ પાણી બળતા શેષ રહે એટલે તેને ગાળી અને તે આમળામાના બી કાઢી નાખી ચોવીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઇ તેમા શેકી

નાખવું. પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી, સારો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો તે પાક ટાઢો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમાં લેવો એના સેવનથી શોષ, ક્ષીણત્વ, મૂર્છા, શ્વાસ, ઉલટી અને ઉધરસનો નાશ થાય છે, અને વિષયશક્તિ થાય છે

૩૮. બીજો ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ:—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, જીવક, ઋષભક, નીલકમળ, માલવણ, પીડવણ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગી, મેદ, ભોંયઆમલી, એલચીદાણા, હરણદોડી, કૃષ્ણાગરૂ, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચંદન ષટ્કચૂરો, સાટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી નાગ, ગળો ઘોળું કોહળું, અરડુસી અને પીપળીમૂળ, એ ઓષધો ચાર ચાર તોલા, આમળા નગ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ તેમાં ઉપરના સર્વ ઔષધ તથા આમળા નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેવું તદનંતર આમળામાંના ઠળિયા કાઢી નાખી તે આમળા, તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઇ તેમાં શેકી નાખવા પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ એ બધાનો લેહ તૈયાર કરવો પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા એ પદાર્થો નાખવા આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતવાસ કરી રહેવું અને પથ્ય ભોજન કરવું આ અવલેહ ચ્યવન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઇ હતી તેમજ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ, હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે બાળક, વૃદ્ધ, ઉરક્ષતક્ષયી અને કૃશને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, કાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યવૃદ્ધિ ગુણો વધે છે શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે સ્ત્રીભોગ વિષે ઇચ્છા થાય છે ઇંદ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

૩૯. ત્રીજો ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ.—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણદોડી, કાંકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, વગડાઉ અડદ, ઋષભક, જીવક, જેઠીમધ, બળદાણા, કાકડાશીંગી, ભોંયઆમલી, લોધર, લીંડીપીપર, હરડે, કમળ, પોખરમૂળ, ષટ્કચૂરો, ગળો, ભોંયકોહળું, અરડૂસી, સાટોડી અને ચંદન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઈ તેમાં નાખવા, તથા આમળા નગ ૫૦૦ તે પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગભગ દશમો ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું પછી તે આમળાના ઠળીયા કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઇ તેમાં શેકવા. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પુન. પચન કરવું. તેમાં ૨૪ તોલા મધ નાખવું વંશલોચન ૧૬ તોલા લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનાશક છે અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરુસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઉલટી, હૃદ્રોગ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે

૪૦. ચિત્રકાવલેહ.—ચિત્રાના મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, ભારંગમૂળ, ષટ્કચૂરો, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ ૧૯૯૨ તોલા પાણીમાં નાખી, ચોથો ભાગ પાણી

નાર રહે તેમ ઉકાળો કરવો પછી તેમા ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો લીંડીપીપર, ૧ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા એ સર્વ પદાર્થોને બારિક વાટી પાકમા નાખી સારી પેઠે ઘુટી લેહ સિદ્ધ કરવો આ અવલેહ રાજ ૪ તોલા સેવન કરવો, એટલે પીલ્હા (ગાઠ-બગાળ) ગુલ્મ મળવ્યાધિ ક્ષયરોગ શૈત્ય અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે આ ચિત્રકાવલેહ ભારદ્વાજ ઋષિએ કહેલો છે

૪૧ જાતીપત્ર્યવલેહ—(જાવત્રી અવલેહ)—જાવત્રી ૬૪ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી, તેમા ગાયનુ દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ મદાગ્નિ ઉપર ચીકાશવી ચોટી જાય ત્યા સુધી પચન કરવુ ત્યાર પછી ૧૬ તોલા જાવત્રી લઈ તેનો કલ્ક કરી (વાટી) ને તેમા નાખવી તેમજ સુઠ, મરી લીંડીપીપર પીપળીમૂળ, ચિત્રા, ચવક, તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા, નાગકેસર, લવગ કમી-મસ્તકી, તગર મોચરસ ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી કૌચબીજ, સમુદ્રશોકના બી, કાળા ધતુરાના બી અફીણ કલાઇની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખરૂ કૃષ્ણાગરૂ, કેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબોબા વાળો ધોળુ ચદન, કૌચ-બીજ ખુરસાની અજમો અને કાયકા એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેમા નાખવા પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી માગ વાસણમા ભરી રાખવો આ અવ-લેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઈ પુરૂષ સ્ત્રીઓને આલ્હાદ આપનાર થાય છે બુદ્ધિ કાતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઇ પુરુષ ઘોડાના જેવો વેગવાન થાય છે ધાતુવૃદ્ધિ થઇ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનુ સામર્થ્ય આવે છે તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાદ્ય અને અરૂચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે આ જાતીપ-ત્ર્યવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે તેમજ તે આત્રયાદિકોને માન્ય છે

૪૨ જીરકાવલેહ—જીરૂ ૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા ઘી ૬૪ તોલા અને લોધર ૪ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવુ અવલેહના જેવુ જાડુ થયા પછી તેમા સાકર ૧૨૮ તોલા ચાતુર્જાત, લીંડીપીપર સુઠ જીરૂ, વાળો, દાડમની છાલ રસાજન ધાણા હળદર, પડવાસ, વંશલોચન અને તવક્ષીર એ પ્રત્યેક બબે તોલા નાખવા આ જીરકાવલેહ પ્રદર, રક્તપિત્ત મુખરોગ પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, જીર્ણજ્વર, ક્ષય દાહ પીનસ તથા મૂળવ્યાધિનો નાશ કરે છે, અને પુષ્ટિ, બળ આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે

૪૩ બીજો જીરકાવલેહ:—૧૬ તોલા જીરૂ લઇ તેનાથી ચોગણા બક-રાના દૂધમા મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવુ પછી તેમા મધ, સાકર અને ઘી, પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને અજમોદ અતિવિષ, વાવડીગ, હીગ, સિધવ, કાયકાનો મગજ, ઇદ્રજવ, નાગરમોથ હળદર, ચિત્રાના મૂળ, લીંડીપીપર જાયફળ, લવગ, પદ્મકાષ્ઠ વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાખવી આ જીરકાવલેહ સગ્રહણી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, જીર્ણ-જ્વર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજાનો નાશ કરે છે

૪૪ ત્રિફલાવલેહ—ત્રિફળા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાના મૂળ

- ભાગ, વાવડીંગ ૮ ભાગ, શિલાજીત ૫ ભાગ તથા રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ એકેક ભાગ અને સાકર ૮ ભાગ લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલા સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી રાખવો આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો અને તે ઉપર રૂચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું કળથી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, ક્ષય, કોઢ, અજીર્ણ પ્રમેહ શ્વાસ, સોજો, અરુચિ, અપસ્માર, કમળો અને મૂત્રવ્યાધિનો નાશ થાય છે

૪૫ દાડિમાવલેહ—દાડમનો રસ ૬૪ તોલા લઇ તેને ચારગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા અને સુંઠ, પીપળીમૂળ, લીંડીપીપર ધાણા અજમો જાવત્રી મરી, જીરૂ વંશલોચન, ભાગ, લીમડાના પાનડા, મજીઠ કુડાની છાલ શિમળાની છાલ, અગરુ, અતિવિષ, કાળીપાટ અને લવંગ એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૬૪ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો આ જ્વરાતિસારનો નાશકર્તા છે

૪૬ દ્રાક્ષાવલેહ—કાળી દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી ઘીમાં તળવી પછી સાકરના પાકમાં નાખી તેમાં જાયફળ, જાવત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર નાગકેસર અને કમળકાકડી, એનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું આ નિત્ય બે તોલા આપવાથી અમ્લપિત્ત રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાંડુ, કમળા અને અશક્તિ એ રોગો દૂર થાય છે

૪૭ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા એ સર્વનો પાક કરી જરા પાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી તમાલપત્ર, ૯૨૩ જીરૂ, ધાણા, નાગરમોથ, આમળાં તથા વંસલોચન એ પ્રત્યેકનું તોલા તોલો ચૂર્ણ અને શહાજીરૂ સુંઠ નાગકેસર, જાયફળ, મરી તથા ભીમસેની કપૂર એ સર્વ અધો અધો તોલો નાખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાખી આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો તેમાંથી સવારે બલાબલ જોઇ ખાવા આપવો તે પાક અમ્લપિત્ત, મળબંધ, અરુચિ, ઉલટી, તૃષા, દાહ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે આ રસાયન હૃદયને હિતાવહ છે

૪૮ બીજો ખંડપિપ્પલ્યવલેહ.—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કડાઇમાં ઉકાળી જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપળીમૂળ, ધોળુ ચંદન, જેઠીમધ, વાળો તથા જાવત્રી એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંદ્ય અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરૂણને વીર્યવર્ધક છે તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો હોઈ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાંડુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે

૪૯. ત્રીજો ખંડપિપ્પલ્યવલેહ.—લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા

એ સમગ્ર ઉકાળીનુ જાડુ થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોથ, ધાણા, સુંઠ, જટામાસી, જીરૂ, શહાજીરૂ, હરડે અને આમળા એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા, મરી અને ખેરસાર એ ૭ ૭ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો આ પાક રોજ ત્રિફળા અને મધમા યથાશક્તિ સેવન કરવો. એટલે શૂળ, અરુચિ, હૃદ્રોગ, ઉલટી અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવહ છે

૫૦ પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ—૪ તોલા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ, પછી તેમા ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી મધના જેવુ જાડુ કરવુ પછી તેમા સાકર ૧૯૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જાડુ થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પચકાલ, મરી, તગર જાયફળ, જાવત્રી, લવગ, કાયફળ, અક્કલકરો, સમુદ્રશોફના બી, અગર, જીરૂ, શાહ-જીરૂ, સુવા, વરીઆળી, પટકચૂરો, ધાણા, વાવડીગ, તામ્રભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, વગભસ્મ (કલઈની ભસ્મ) લોહભસ્મ, વશલોચન તથા ભીમસેની-કપૂર એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવુ, પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમા ભરી રાખવો આ પાકનુ રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે શુક્રવૃદ્ધિ થઇ ઉત્તમ પ્રકારે વાજીકરણ થાય છે વલીપલિત એટલે કેશ ધોળા થવાથી મુક્ત થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઈ મોટો બળવાન થાય છે શરીરની કાન્તિ ઉત્તમ થઈ, બળ અને પુત્રના પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે તેમજ ૧૮ પ્રકારનો ગર, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ અશ્યક રોગ, ગુલ્મ, ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિ સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ, જીર્ણજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અંડવૃદ્ધિ, પ્રદર, પાંડુરોગ વાત, પિત્ત, વાતરક્ત આઠ પ્રકારના ઉદર રોગ, મેદોરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણસોને અમૃતતુલ્ય છે

૫૧. બીજો પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા ગાયનુ ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઇ, પ્રથમ તેમા ઘી નાખી તેમા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી કઢી જાડુ થયા પછી સાકર અને મધ નાખવુ પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા તથા નાગકેસર એ ચાર તોલા અને લોહભસ્મ ૧ તોલો નાખવા આ અવલેહ રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ટ (કોઢ) રોગ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાડુરોગ નપુંસકત્વ, અરુચિ અને મંદાગ્નિનો નાશ થઈ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલુ સામર્થ્ય આવે છે આ શ્રેષ્ઠ રસાયન અશ્વિનીકુમારે કહેલુ છે

૫૨ ભલ્લાતકાવલેહ.— સારા પાકેલા અને ફોડેલા ભિલામા ૧૦૨૪ તોલા લઇ તેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો, અને તેમા કાઢાથી ચોગણુ દૂધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાખી ઘટ્ટ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખી ધુંટી તેમ ને તેમજ સાત દિવસ રાખવો પછી અગ્નિબળ

જોઈ તેનું સેવન કરવું આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ ગુદારોગનો નાશ થાય છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, દૃષ્ટિ ગરૂડના જેવી તીક્ષ્ણ થાય છે, કાંતિ ચંદ્રના જેવી, વેગ ઘોડાના જેવો, ઉત્તમ બળ મોરના જેવો શબ્દ અગ્નિ જેવી દીપ્તિ તથા સ્ત્રીઓને પ્રિય, નિરોગી અને સૌથી પણ વધારે વર્ષનો આયુષ્યવાન કરે છે આ પાક સેવન કરનારને અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બંધી નથી. આ પાક ખાવાથી સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ કરે છે સર્વ પ્રકારના રસાયન મધ્યે આ પાક રાજાધિરાજ છે

૫૩ ભારંગી હરીતક્યવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઇ તે બધાથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે સાર નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવો પછી ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ (તજ તમાલપત્ર તથા એલચી) એક તોલો અને જવખાર બે તોલા એ પ્રમાણે નાખવું પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવો એટલે દારૂણ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે

૫૪ બીજો ભારંગી હરીતક્યવલેહ.—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરવી પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જુનો ગોળ નાખવો જાડું થાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિફળા ૧૨ તોલા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એલચી, તજ, નાગકેસર અને તમાલપત્ર એ ચાર ચાર તોલા નાખવા એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેડકી, એકાંતરીઓ તાવ અને તીવ્ર પીનસ (સળેકમ)નો નાશ થાય છે આ રસાયન અશ્વિનીકુમારે ઇંદ્રને કહેલું છે.

૫૫. લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ.—જાવત્રી, લવંગ, એલચી, અકોલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નસોતર સુંઠ, રાતાવરી કેસર, ચંદન ખુરાસાની અજમો, કચરો (કમરૂ), શિંગોડા, તજ, મોરમાસી અને કસ્તૂરી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઇ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તૃતીયાંશ સુગંધી અત્તર મેળવવું ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાંગ નાખવી એ સામા લવું તેલ (?) નાખવું પછી સાકર, ગુલાબના ફૂલ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અગ્નિદીપક છે.

૫૬. વ્યાઘ્રીહરીતકી અવલેહ:—ભોંયરિંગણીના પંચાંગ ૪૦૦ તોલા પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તે ગાળી લઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુન કઢવી, નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું આ અવલેહ અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો, એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે

૫૭. સુંઠ્યવલેહ—સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને જાયફળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ચિત્રો એ તોલો તોલો લઇ માટીના વાસણમાં

મંદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખવું આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો આ પાક વીર્યવર્ધક, વાજીકરણ, બુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઈ સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે

૫૮ શ્લેષ્માતકાવલેહ—પાકેલા ગુંદામાંના બીયા કાઢી નાખી તેને તડકામાં મુકી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લવું તેટલીજ સાકર લેવી તેમજ તાલીમખાનું ગોખરૂ કાળીમુસળી, શતાવરી કાચબીજ આસંધ, વોળા બીયાંઆમળાનું ચૂર્ણ, ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ, જાયફળ, લવંગ, કેસર જાવત્રી સમુદ્રશોકના બી અને ખુરાસાની અજમો તોલો તોલો અને કસ્તૂરી ૨ માસા લેવી પછી સર્વનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે સવાર અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો તેના ઉપર ખાંડ દૂધ અને ઘી મહિના લેવો તેલવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામાં વર્જ્ય કરવા પાન ખાવા આપવું ઠંડુ પાણી પાવું આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, પંઢત્વ દૂર થાય છે બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવા થાય છે તેમજ પ્રમેહ રક્તપિત્ત ક્ષય જીર્ણજ્વર અરૂચિ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે

૫૯ પુનર્નવાવલેહ—પુનર્નવા (સાટોડી) ગળો અને દશમૂળ એ સર્વ મળી ૩૨ તોલા લઇ ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તેમાં આદુનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવું પછી તેમાં સુંઠ મરી લીંડીપીપર તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક એ પ્રત્યેક ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી, ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું આ પાકના સેવનથી સોજા ગળ ઉધરસ દમ અને અરૂચિનો નાશ થઈ બળ કાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે

૩—મુરબ્બા.

૧. બીજોરાનો મુરબ્બો—સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાલો નાખી તેમાં બીજોરા ચીરી તેની ચીરીઓ નાખવી એટલે મુરબ્બો થાય પિત્ત ઉપર આ મુરબ્બો ઘણો પ્રશસ્ત છે બીહિ (મુગલી એરંડાના ફળો)નો પણ આજ પ્રમાણે મુરબ્બો થાય છે એ પણ પિત્ત ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે

૨ ચંદનના લાકડાનો મુરબ્બો—ચંદનના લાકડાના બારીક ટુકડા કરી તે અષ્ટમાંશ અગરબત્તી અને અષ્ટમાંશ પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી રીતે બફાઈ મૃદુ થાય છે પછી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી આ પ્રમાણે શેલડી બદામ આદુ વગેરે ન બફાતા પદાર્થો પણ આ પ્રકારે બફાઈ જાય છે બાફતી વખતે પાણી બળી જવા દેવું નહિ અને વિશેષ નાખવા જરૂર પડે તો ખાંડ મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવું

૩ લીંબુનો મુરબ્બો.—કાગદી (ઝીણી છાલવાળા) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર એ પ્રમાણે લઇ પહેલા લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધા લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવા પછી જરા

સુજી પુન તેની છાલ કાઢી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઇ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાખવા. આ પાક ઠંડા થયા પછી સારી બરણીમાં ભરી ઉપર કપડાથી મ્હોડું બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ભક્ષણ કરવાં આ મુરબ્બો પિત્ત ઉપર સારી પેઠે હિતકારક છે

૪ આમળાંનો મુરબ્બો.—એક શેર સારા મોટા આમળા લઇ તેને સોયથી ટોચી દાબી રાખવા તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાફી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી, મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આમળા નાખવા અને કાંઇક શિજવવા, તથા પચન થયા પછી બીજી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આમળા નાખવા અને કેસર અર્ધો તોલો નાખવું, એટલે મુરબ્બો થયો આ મુરબ્બો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે

૫. કેરીનો મુરબ્બો.—કેરીઓ સારી બેરેષો લીલી લઇ તેને છોલી નાખી દાબી રાખવી, પાણી નીકળી જાય એટલે કિંચિત્ બાફવી અને પછી આમળાની પેઠેજ મુરબ્બો કરવો

૬ ગુલકંદ—ઉંચી જાતના ગુલાબના ફુલ લઇ તેની પાંખડીઓ ચુંટી લેવી ફૂલથી બમણી સાકર લઇ બરણીમાં પાંખડીના અને સાકરના ઉપરા ઉપરી થર કરવા અને તેનું મ્હોડું બાંધી રાખી ૮ દિવસ તડકામાં રાખી મૂકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે

૭. મધુપક્વ હરીતકી (હરડેનો મુરબ્બો)—સારી પાકી હરડે વીસ તોલા લઇ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂત્રમાં પચન કરવી પછી કાંજી, દૂધ અને છાશ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઇ તેમાં જુદા જુદા પચન કરવા. પછી અંદરના ઠીલા કાઢી નાખવા પછી સુંઠ મરી, પીપર, અજમો, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, અમ્લવતસ, ધાવડીનાં ફૂલ, જીરૂ, શહાજીરૂ, પીપર, જટામાસી, મોચરસ, બીલાનુ મગજ, સંચળ, સિંધાલુણ, પાષાણભેદ, જાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, ડાળીપાટ, લવંગ અને જાયફળ એ સર્વ મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું કોઠાનું મગજ મંડૂરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી, અને તમામ ચૂર્ણોથી અર્ધી સાકર લેવી પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમાં ભરી સૂતરથી સારૂં વેષ્ટન કરવું પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છટકાવ કરી તેમાં તે હરડે ઘાલી મંદાગ્નિ ઉપર એક પહોર સુધી શીજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂકવી. એના સેવનથી સંગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાંડુ અને આમવાતનો નાશ થઇ અગ્નિ વધે છે, ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે

૮ બીજા પ્રકારની મધુપક્વ હરીતકી:—દશમૂળ, લીંડીપીપર, ચિત્રો, કૌચબીજ, બહેડા, કાયફળ, મરી, પીપળીમળ, રક્તરોહીડો દંતીમળ, દ્રાક્ષ, જીરું, હળદર, દારૂહળદર, આમળા, વાવડીંગ, અઘેડી, કાકડાશીંગી, દેવદાર, મોટોડી, ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની શીંગોની અંદરનું મગજ, ગોખરૂ, વરધારા, ઢાંચકાનું મગજ,

પુષ્કરમૂળ અને ખુરાસાની અજમો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું પછી ૨૫૬ તોલા હરડે લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારા શીજવવી. પછી તે ગુરૂપદેશ પ્રમાણે મધમાં ૫ દિવસ રાખવી. પુન બહાર કાઢી બીજા પાચ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા દસ દિવસ મધમાં રાખવી પછી બહાર કાઢી કોરી કરી, ઘીના વાસણમાં મધ નાખી તેમાં નાખવી પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લીંડીપીપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત કહેલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું આ યોગ માણસોના હિતને માટે ધન્વતરી મહારાજે કહેલો છે આ પાકના ભક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, મદ, તૃષા અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, યકૃત, બરોળ, પથરી, અંડવૃદ્ધિ, વિષમજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દારૂણ વાતરક્ત, વાતરોગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, કફપિત્ત, વિચર્ચિકા, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, અપસ્માર, પાંડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે

૯ **ત્રીજા પ્રકારની મધુપક્વ હરીતકી.**—ગાયના છાણનો રસ કાઢી તેમાં ૧૦૦ હરડે દોલાયંત્રથી સારી નરમ થતા સુધી શીજવવી પછી તે કહાડી તેને સોયથી ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો પાડવા ત્યારપછી એક ઘીના રીઢા વાસણમાં ૪૦૦ તોલા મધ નાખી, તેમાં તે હરડે નાખી રાખવી અને ઉપરા ઉપર મધ નાખતા રહેવું જ્યા સુધી તે મધનું પાણી ન થતા જેમનું તેમ રહે, ત્યાં સુધી વારવાર તેમાં મધ નાખવું એ પ્રયોગથી તે હરડેની તુરાશ જાય ત્યાર પછી તેમા સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લવંગ અને વંશલોચન એ દરેક તોલા તોલાનું ચૂર્ણ નાખવું આ મધુપક્વ હરીતકી બળકર અને વર્ણકારક છે દરરોજ પ્રાત કાળે એક એક ખાવી, એટલે દુષ્ટવાત, સંગ્રહણી, આમાશ, દુષ્ટરક્ત જીર્ણજ્વર, મળેખમ, વ્રણ, વિસ્ફોટક (ફોડા), વાતશૂળ અને શૂળયુક્ત સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે

૪—સરબત.

૧. ગુલાબી સરબત.—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિકા યંત્રથી અર્ક કાઢી લઈ, તેમાં સાકર નાખી જાડો પાક કરવો આ સરબત સુવાસિક હોઈ શરીરમાં ઉતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે તે ઠંડુ છે તથા ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા જેવું છે

૨. આમલીનું સરબત:—આમલી સારી સ્વચ્છ અશેર લઇ એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાખી ચાર પહોર ભીજવી રાખવી, અને હાથવડે ખૂબ મસળી, પાણીનો અને તેનો એકરસ કરીને પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું પછી તે પાણીને કલાઇવાળા વાસણમાં નાખી ઉભરો આવે તે પર્યંત ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું આ સરબત બેથી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શૌચ સાફ થશે. આ સરબતમાં બીજો એક એવો ગુણ છે કે ઉનાળામાં સવારે એનું સેવન કરવાથી લૂખ લાગવાની ધાસ્તી રહેતી નથી જેને હમેશાં બધકોશનો સંશય રહેતો હોય, તેને આ સરબત ઘણું ગુણકારી છે. એના સેવનથી ઝાડો હમેશા સાફ આવે છે.

૩. પાકેલા કોઠાનુ સરબત:—આમલીના સરબતની પેઠેજ આ સરબત પણ બનાવવુ આ સરબત શરીરમા ગરમી ઉપર ઘણુજ ઉપયોગી છે સિવાય પિત્તશામક અને રૂચિકર પણ છે

૫—સિરકા.

૧ આદુનો સિરકો:—આદુનો રસ ૯ તોલા કહાડી તેમા તેટલુજ પાણી નાખવુ પછી ૩૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવત્રી અને લવગ તોલો તોલો નાખી ભરી રાખવા. આ સરકો શ્વાસ ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય અરૂચિ ઇત્યાદિ ઉપર પ્રશસ્ત છે

૨ દાડમનો સિરકો.—૨૦ દાડમ સારા પાકેલા અને રસદાર લઈ તેનો રસ કાઢી કલઇવાળા વાસણમા ઉકાળવો, અને અદર સાકર એક શેર નાખવી મધ જેવુ જાડુ થાય એટલે તેમા અધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાખી શીશીમા ભરી રાખવો આ સિરકો પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર વણો પ્રશસ્ત છે લીબુનો સિરકો પણ આ પ્રમાણેજ કરવો

૩ નાળીએરનો સિરકો:—૫૦ કુમળા નાળીએરનુ પાણી લઈ કડાઈમા નાખવુ અને મધ્યમાગ્નિથી મધ જેવુ જાડુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી, તેમા કેસર અધો તોલો અને લવગનુ ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચે ઉતારી લેવુ આ સિરકો સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અને બીજા ઔષધોના અનુપાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઇ પડ છે અને પુષ્ટિ કરે છે

૬—યાકુતી.

ભાગ અધો શેર કપડામા બાધી તેને સારી પેઠે ધોઈ તેની પોટલી બાધી ચારશેર દૂધમા નાખવી અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવુ તે ઉકાળેલા દૂધમા ખટાશ નાખી દહીં કરી વલોવી માખણ કાઢી ઘી બનાવવુ, પછી તે ઘીમા બદામ અધો શેર પીસ્તા અધો શેર, માવા અધો શેર, દ્રાક્ષ અધો શેર તથા ચારોળી અધો શેર વગેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાડનો પાક કરી તેમા નાખવા તેમજ જાયફળ, જાવત્રી, એલચી સમુદ્રશોકના બી અફીણ, કેસર, કમીમસ્તકી, ચણકબાબા અક્કલકરો, સુઠ મરી, લીડીપીપર અને પીપળીમૂળ એ સર્વ એકેક તોલો તથા સાલમ, મકરસુસળી, કાળી મુસળી, આમન, શતાવરી, કાચબીજ, ગોખરૂ અને તાલીમખાનુ, એ બબે તોલા એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાગના ઘીની અદર નાખવુ પછી એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી આ યાકુતી અવલેહ જેવી બનાવવી એના સેવનથી વીર્યસ્તભન તથા વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે એના અગે માદક શક્તિ વિશેષ છે એના ઉપર અધો શેર દૂધ પીવુ જેને કફની ટેવ નથી તેણે એનુ સેવન કરવુ નહિ કરવુ તો ઘણુ થોડુ ઉતાર લીબુ ભાત અને છાશ

अश्वरोग–परिज्ञान

૧–શિરોવ્યથા.

ઘોડાનુ માથુ સૂજે છે અને તે નીચે માથુ ઘાલે છે ત્યારે તેને **અશા થએલી** છે એમ જાણવુ **ઉપચાર.**—બોરડીની છાલ, પીપળાની છાલ, **અંજનની** છાલ અને એરંડાના મૂળ એ સર્વ જણસો સમભાગ લઇ, પાણીમા વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો ફરવુ, તડકો અને બીજી દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો

૨–મુખરોગ.

મ્હોઢુ સૂજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાના લક્ષણો છે **મુખવાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર**—જવખાર, સર-સવ ગઠ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ એ બધી જણસો સમભાગ લઈ આમલીના કચુકાની ખળમા ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવુ

૩–નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું.

ઉપચાર —(૧) કાવળીના મૂળ દૂધમા ઘસી નાકમા મૂકવા (૨) **શરદી થઇ નાક અને મ્હોડામાથી પાણી વહેતુ હોય અને વારવાર સુંઘતો હોય તો**—હરડે, કાળીજીરી, હળદર, સુઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ગોળ એ બધી જણસો એકત્ર ખાંડી અંદાજે એકથી બે તોલા પવન સવાર સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવુ

૪–નેત્રરોગ.

ઉપચાર —(૧) **ફુલ અથવા પડળ હોય તો**—બે ત્રણ દિવસના બાળકની વિષ્ટા આંજવી (૨) **માછલાનુ** અને બકરીનુ પિત્ત મધમા ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવુ (૩) **આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સૂજે છે તે ઉપર**—સિંધવ, સંચળ, કાચલવણ એ સર્વ જણસો સમભાગ લઇ કાંજીમા ખરલ કરી અંજન કરવુ (૪) **આંખો લીલી રાતી થઇ હોય તો**—ગોળો કપૂર, પારો અને ગોરોચન એ સર્વ જણસો સમભાગ મધમા ખરલ કરી અંજન કરવુ (૫) **આંખો સ્વચ્છ થવા માટે**—સાજી-ખાર તોળા માસો, આમાહળદર રોદ માસો, ભેંસા ગુગળ (શુદ્ધ) પા માસો ઘેમના નીંગડાની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો

એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજા પણ (વાત, ગળી મૂત્રરોગ) રોગ દૂર થાય છે (૬) લીંડીપીપર, સુંઠ અને પારો એ જણમાં સમભાગ લઈ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું

૫—જ્વર (તાવ) સન્નિપાત ઉપર.

ઉપચાર—અજમો પા માસો, લસણ પા માસો હિંગ પા માસો તથા નગોડના પાદડા પોણો માસો, એ સર્વનું ચૂર્ણ સવાર સાંજ ઘીમાં ખવરાવવું અને શેક કરવો ***આગન્તુક જ્વર ઉપર**—ભાંગરાના નવ પાદડા અને કડવા લીમડાના સુકાએલા નવ પાદડા લઇ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક શેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે ૩ દિવસ પાવો **લંઘન** (દાણો ખાતો ન હોય તે) **જ્વર ઉપર**—જાવંત્રી, લવંગ, કંકોલ અને જેઠીમધ એ જણમાં સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું **સંતાપ** (મુખમાં દુર્ગંધ, સર્વે કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ એ લક્ષણોએ યુક્ત) **જ્વર ઉપર**—કેળના મૂળ, કવ-ડાના પાદડા, ઉસનાની છાલ, આમળા, ધાણા અને ભોંયકોહળું એ સર્વ સમાન ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમાં ખવરાવવું **સન્મથ** (મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પાણી થવું અને પીચોટી સખ્ત થતી એવા) **જ્વર ઉપર**—(૧) શીમળાની રાખ અને ગળનો લોટ પાચ શેર દૂધમાં સારી ત્રણ દિવસ ખવરા-વવું એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જશે (૨) ગળો, ધાણા, કરીઆતું, સુંઠ અને ખારેક એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું (૩) લીમડાના પાદડા, હરડે આમળાના મૂળની છાલ તથા લસણ એ સર્વ સમભાગ જણમાંનું એક તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં ખવરાવવું

૬—ઉદરસંબંધી રોગ.

કુલાનો ભાગ સળવો, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવો, પગોએ શોથ જવું ઉપ-રાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ અને સુકાતા જવું એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું **મંદાગ્નિ ઉપર**—હરડે, ચિત્રા, ઉભી ભોરીંગણીના મૂળ, જીરૂ નંજ, ભોંયલીમડા, ભોંય આવળ, રીંગણીના મૂળ, સિંધવ, સંચળ, વાવડીંગ, હળદર, નગોડ, અજમો, સુંઠ, પીપ-ળીમૂળ, લીંડીપીપર, કરીઆતું અને ભાગરો એ સર્વ જણમાં સમભાગ લઈ

* તાવ ક્યા પ્રકારનો છે એ ઓળખવું સહુ કઠિન છે ત્રાસ તપવું, ગ્લાનિ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન હોવી ઇત્યાદિ પ્રકારોમાં કમી જાસ્તી પ્રમાણ—ચલન વલ-નાદિ વ્યવહારો ઉપરથી—જોઈ તાવની સાધારણ અજમાયશ બાંધવામાં આવે પરંતુ તે ખાત્રી રાખવા લાયક નહિ હોય જેના આધારે આ માહિતી આપેલી છે તે લેખી પુસ્તકમાં વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન હોવાથી આના કરતાં વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી નથી

ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું **મ્હોડામાંથી પીળું પાણી** વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર —આસધ પા તોલો અને લીંડીપીપર પા તોલો ગાયના દૂધમાં ખવરાવવાં **વર્તુશૂળ**—શ્વાસ, વાયલ થવા જેવું, દુખ મરડવો એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪॥ માસા, ચોરઅજમો ૩ માસા, હીંગ ૧॥ માસા અને બીજોરાની છાલ ૨॥ માસા એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવાં **ભ્રમવિભ્રમશૂળ** (મદ ચઢવું, ભ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેવી એ લક્ષણો થાય તે) **ઉપર ઉપચારઃ**—ઘીમાં તલનું તેલ મેળવી ગરમ પાણીમાં નાખી તેમાં ગોળ, હળદર, સુંઠ અને હરડે એ જણસો સમભાગ લઈ તેનું ૮ તોલા **ચૂર્ણ** નાખી આપવું **શરીર ઉંચું નીચું** કરવું, પગનો સંકોચ કરવો તથા પેટ ફુલવું એ લક્ષણો હોય તો—હીંગ પોણો તોલો લસણ ૩ તોલા, સિંધવ ૧॥ તોલા અને ગોળ ૦॥ તોલો એ સર્વ ઔષધો મેળવી ખાટા દહીંમાં ખવરાવવાં **કૃમિશૂળઃ**—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪॥ માસા મેળવી ખવરાવવાં **દારૂણશૂળ**—કાંઈ ઉપર પડવું, રડવું અને અચિંત જણાવું એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ માસા, પાષાણભેદ ૪॥ માસા અને દંતીમૂળ ૪॥ માસા એ ઔષધો તાંજામાં વાટી આપવાં **અષ્ટાદશ પ્રકારના શૂળ ઉપર**—સિંધવ, કાચલવણ, સંચળ, ગંધલોડ, મીઠું, મરી, અજમો, લીંડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીળા પંડાળા, કોષ્ટ, વજ, બાવળનો ગુંદ, ભારંગી, હીરૂ, હિંગળાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ, કાંટશાળીનાં બીયાં, આમોદ, રીંગણીનું મૂળ, નગોડ અને ખુરાસાની અજમો એ બધાં ઔષધો સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ ૪ તોલા ઘીમાં અથવા ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું **પેટ ચડવું**—વખતોવખત શરીર જમીન ઉપર નાખવું તમ થવું એ લક્ષણો થતા હોય તો—એરંડાના અને કાગના મૂળ અને ખાખરાના બી એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪॥ માસા અને હીંગ ૨ માસા લઈ સંવેસરાના પાંદડાના રસમાં ખવરાવવું **બડસશૂળ.**—પેટ ચડવું, ડોલવું અને મળમૂત્રનો પ્રતિબંધ થવો એ લક્ષણો હોય તો—શીમળાની છાલ અને દંતીમૂળ ના૦ તોલો તલના તેલમાં ઘસી આપવાં **ઉદકશૂળ ઉપર**—(પાણી પીવા પછી રડે છે અને હરાપગ થાય છે તે) સુંઠ, લીંડીપીપર અને વજ એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪॥ માસા ગજપીપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૩ માસા ... ભાગ ૧॥ માસા એ સર્વ ઔષધો ઘીમાં ભેગાં કરી ખવરાવવાં **દાંત કચકચા, જમીન ચાટવી,** રડવું, **એ લક્ષણો હોય તો.**—ત્રિકટુ ૯ માસા, સાનડીંગ ૯ માસા અને અજમો ૧ માસા એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું **લોહની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર**—હિંગળાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા એ ગોળમાં ખવરાવવું **સંગ્રહણી ઉપર**—(લોહ પાતળી થવી અને ઉપરા ઉપરી હગવું) નાના બીલાં, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીનાં ફૂલ એ જણસો સમભાગ ન... ૨॥ તોલા ચૂર્ણ દહીંમાં ૭ દિવસ આપવું (૨) હરડે, આંબળીની છાલ, ... અને ... એ સર્વ જણસો સમભાગ લઈ ૧॥ તોલા ચૂર્ણ દહીંમાં ...

દિવસ ખવરાવવું (૩) હરડે, આરબળીની છાલ અને મેથી એ સમભાગ લઇ દહીમા ૧॥ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવુ ઉપવાત—ઘોડાની આખોમાથી પાણી વહેવુ પગ અને ગળુ સૂજવુ, દાત ચોટી જવા ખાવાનુ છોડવુ, ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો—અગ્ગવાના મૂળ, રાફડાની માટી, આમલીના અને નગોડના પાદડા એ સર્વ સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અરણીના પાદડા ૧ તોલો જુના ગોળમા ત્રણ દિવસ ખવરાવવા

૭—અગ્નિમાંદ્ય.

ઉપચાર:—ઘોડો દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો—રીંગણીના મૂળ, ઉભીભોરીંગણીના મૂળ, લીમડાના પાદડા, હરડે, સુઠ, કરીઆતુ, વાવડીંગ અજમોદ, નગોડ, અરણીના પાદડા એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસો અને અજમો પોણો માસો, એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી જુના ગોળમા ૭ દિવસ ખવરાવવુ

૮—પાદ (પગના) રોગ.

ઉપચાર—પગે **ચક્રાવલી** થઇ હોય તો—ડીંપ અને કોડી બાળી તેની રાખ સમભાગ મધમા ખરલ કરી ચાપડવી પગે ગાઠ થાય છે તે ઉપર—અર્ધી ગાઠ કાપી તેમાનુ પરૂ કહાડવુ, પછી જવખાર અને સાજીખાર સમભાગ લઇ આમલીના ખેળમા લેપ કરવો અને સિંધવ, લસણ, સુઠ અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસા, એમનુ ચૂર્ણ કરી જુના ગોળ સાથે પાવુ

૯—અંડશોફ (અંડ સૂજવા).

સુઠ, ઉભી ભોરીંગણી, એરંડાના મળની છાલ, સરગવાની છાલ, રીંગણી, મરી, ઉમરાની છાલ અને વજ એ સર્વ સમભાગ ઔષધો લઇ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ અને અમોલના પાદડા ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો સેક કરવો તેમજ ઉપલુ ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી તે ઉપર થોડુ ચોળવુ

૧૦—મૂત્રરોગ.

મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતુ હોય તો—દ્રાક્ષ અને કાકડીના બીયાનુ બારિક ચૂર્ણ કરી મધમા ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો **મૂત્રશૂળ**—ભોંય ઉપર પગ ઠોકવા, કુક્ષિ ઉપર મ્હોડુ લાવવુ એ લક્ષણો હોય તો—લીંડીપીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમા આપવુ **મૂત્રસાથે વીર્ય જતુ હોય તો**—નાગરવેલીનો કંદ, કેળનો કંદ, ભોયકોળુ અને છીકણી ૧॥ માસા મેળવી તે ચૂર્ણ દુધમા આપવુ.

૧૧—વ્રણાદિરોગ.

હાડી—(હાડ ઉપર ગોળા જેવા સોજા થાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર**—પ્રથમ ફૂમ ખોલી લોહી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની મળીઓ એકત્ર બાંધી કેવના ઉપર ગરમ કરી તે વડે શેકવું. અને લીમડાના પાદડા, નવસાર, સિંધવ એ સમભાગ લઇ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાંધી રાખવું. **માંસ સડ્યું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય** તો તે ઉપર—ગોરખ્યુરૂ અને હરડે તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર એરંડાના પાદડા બાંધી **ઈંટથી** શેક કરવો. તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ દરેક સાડા-ચાર માસા અને અજમો ૧ માસો, એ ઓષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. **ખાડક, જખમ** અને **વાળા ઉપર**—સરગીની લીંડીઓ, સિંધવ, અને મીણનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં લેપ કરવો. **શરીર ઉપર ગાંઠો થઇ તે વધવા લાગતી હોય** તો—ઘવાસ અને વજ એ સમભાગ લઈ મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. અને સિંધવ, વાવડીંગ, હરડે અને લમણ એ આઠેના ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો એ સર્વ ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. **મસ ઉપર**—કણુક અને મીઠું પાણીમાં પલાળી તેના વાટવા કરી તે બાળવા અને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવા. **ફુટી નુજે છે તે ઉપર**—**પ્રથમ** હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલું છે એનો શું ઉપ-યોગ હશે તે સમજાતું નથી પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સરસવ અને હળદર એ ઔષધો સમભાગ લઈ આમલીના ચીચાડાની મળમાં લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાંધવું. તથા સુંઠ ૫ા માસા એલચી ૦ાા માસો, લવંગ ૧ાા માસા, કાથો ૨ા માસા, ગહેડા ૨ા માસા અને આમળા ૫ા માસાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ઘીમાં દિવસ ૭ આપવું. **આમની બાધા થાય તો**—શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો ભેળવી પાવું.

૧૨—અગ્નિબાધા.

ઉપચાર.—રેલનો જુનો વટો કાઢીને તેના કડકા કરી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કહાડી ચોપડવું.

૧૩—વિષબાધા.

ઉપચાર—શુદ્ધ હિંગળોક, સોમલખાર અને વાળો કાથો એ ઔષધો સમભાગ લઇ આદુના રસમાં ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેલું છે પરંતુ ખવરાવવાના પહેલા એ ઓષધો શુદ્ધ કરી લેવા જોઇએ તોજ કદાપિ આદાનો ગુણ થાય એમ જણાય છે. આ ઓષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઇને અનુભવ હોય તોજ ઉપયોગ કરવો એવો અમારો મત છે.

૧૪—તોફાની ઘોડા માટે.

ઉપચાર—મન્ને કાનમા (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાખવો મ્હોડામા ૩ ઘાલવુ અને પગના બદ પર, પિશાબ (?) ઉપર અને ઢગરાના માસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા શેક કરવો પેર બાધી રાખવો (૨) આતવનુ (સ્ત્રીના અસ્પર્શ્ય કાળના રક્તનુ) ચીથરૂ અને જુનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર બાંધી ૩ દિવસ આપવુ ગરમ પાણી પાવુ (૩) જુઓ વનૌષધી ગુણાદર્શમા એરના વર્ણનમા નં. ૭નો ઉપયોગ

૧૫—ખરીનો કચરો જવા માટે.

મીણુ, ગુગળ, બોય લીમડો, કાળીજીરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ એ સમભાગ લઈ ઘી અને તેલમા ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવા, અને લોખંડ ગરમ કરી કિંચિત્ શેકવુ

પશુચિકિત્સાની પુરવણી—૧

વનૌષધી ગુણાદર્શમા નીચે આપેલી વનસ્પતિઓના વર્ણનમા તે તે નંબર જોવા)

(૧) **ઘોડાને ફુરકરી થાય છે તે માટે**—(વનાકડી વેગણી) ૪ (૨) **ઘોડાને પીઠ પડે તો તે માટે**—અઘાડી (ઝીપટી ડાગ) ૩ માજરી ૧ (૩) **ઘોડાને ગરદી થઈ હોય તે માટે**—ખજુરી ૫

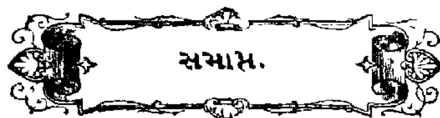
પુરવણી—૨

(૧) **ઢોરોને સર્પદંશ થાય તે માટે**—અરિઠા ૧૪ (૨) **ઢોરોને કોઈ પણ પ્રકારનુ વિષ ચડયુ હોય તે માટે**—આમલી ૧૫ ઉભી(ભો) રીંગણી ૨ જવાખાર ૧, ઝેર કોચલાનુ ઝાડ ૧ (૩) **ઢોરોને નાયડાના સર્પનુ વિષ લાગે છે તે માટે**—વણુમરી ૧ ભોણુની ૧ (૪) **ઢોરોના ખાવામા વિષ આવે તે ઉપર**—શિરીષ ૨ (૫) **ઢોરના ખાવામા આમલ આવ્યા હોય તો તે માટે**—કેળ ૧૮, નાગરવેલ ૧૦, પાણકાંદા ૧ (૬) **ઢોરના મુતલ રોગ માટે**—ગોરખ આમલી ૪, નાપાન ૧ (૭) **ઢોરના કદ રોગ માટે**—કનેરનુ ઝાડ ૧૫, મુચકંદ ૩ (૮) **ઢોરને સંક્રમ થાય છે તે માટે**—ઉંદર (લોમાન) ૩ (૯) **ઢોરને રોખ્યા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે.**—કુંભારી (કાંદા) ૩૦ (૧૦) **ઢોરના લાન માટે**—કાજૂ ૪ (૧૧) **ઢોરના કર્ણરોગ માટે**—કાનફોડી ૪ (૧૨) **ઢોરના રોગ માટે**—ચંદન બટવા ૧ (૧૩) **ઢોરના મૂત્રાવરોધ માટે**—કેળ ૨૦ (૧૪) **ઢોરનુ અંગ બહાર આવે (આશ કહાડે) છે તે માટે**—કલગારી ૫ (૧૫) **ઢોર કે વાછરડાને કરમ પડયા હોય તો તે માટે**—કુવાડીઓ ૧૦ (૧૬) **ઢોરને હારીક લાગે તે માટે**—જાયફળ ૪, મોગરી

અરીઠા ૮ (૧૭) **ઢોરને જખમ (ક્ષત) માટે**—ફાગળો ૫, માટડી ૪ (૧૮) **ઢોરને ખાંધ પડે છે તે માટે**—વગડાઉ તુંબીપુ ૨ (૧૯) **ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તો તે માટે**—વગડાઉ અગથી ૧ (૨૦) **ઢોરોની આંખોને ભુર આવે છે તે ફુલું પડે છે તે માટે**—બુચારિન્ડ ૧ (૨૧) **ઢોરનું શીંગડું હાડકું વગેરે ભાગ્યું હોય તો તે માટે**—પુનર્ચોખારો (ચોગ) ૨ (૨૨) **ઢોરને દુધ વધવા માટે**—બીટી ૫ (૨૩) **ઢોરોને ખાણમા કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટે**—આપાર્ગી ૨ (૨૪) **ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે**—કપુર ૨ ગલામાર્ગી ૧, જાનવલ્લ ૩, ડીકામાળી ૪ તબાકુ ૧, પીપળો ૨૨, બહેડા ૭ વગડાઉ નારોટી ૨ હીંગ ૨, હેદ ૨ (૨૫) **બળદની ખાંધ સુજે છે તે માટે**—સિઝટ ૮ (૨૬) **બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે છે તે માટે**—ગાજર (ભાગ) ૨, મરવા ૧૧ (૨૭) **બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો**—આમધ ૨૧ (૨૮) **બળદનો પગ મુજ્યો હોય તો**—આમલી ૧૦ (૨૯) **પાડાને રેચ થાય છે તે માટે**—પારીનવ ૧ (૩૦) **પાડાના વાળમા જુઓ પડી હોય તો તે માટે**—નિભાગ ૨ (૩૧) **ભેંસના ઝાર (ઓર. મેલી) પડવા માટે**—બદામ વીમડી ૪ (૩૨) **વનુર્વાત જેવો ઢોરને ભુરકી કિંવા વનકી રોગ થાય છે તે માટે**—અગ્નિ ૧૩ (૩) **નાના વાછરડાને કોહલા થાય છે તે માટે**—રુવ (મનાડીના ગાપ) ૧ (૪) **નાના વાછરડાને દુધના યોગે પેટમાં રોગ (દધરોગ) થાય છે તે માટે**—ડાળીડર્ગી (ડડીઝરી) ૬ દુર્વા ૮ માગ્ટ (એન) ૨ (૫) **નાના વાછરડાને ટડી અને કૃમિ માટે**—કાયગ

(નીચલી બાબતો માટે પ્રાણિજ ઔષધીમા જુઓ.)

ઢોરના ગળામા હાડકાં જાય તો—અસ્થિવગ— ઢોરોને કાંઈ વાગી જખમ થઈ કીડા પડે તો—ગાનબિન્દુ ૧૨—

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૩	૨૬	ગુણો	ગુણો નીચે
૬૦	૨૦	કાસેન્ત	કામન
૬૩	૧	પોલા	પીલા
૬૩	૭	પેટમાથી	પેટમા
૬૩	૬	દરદ	દરદ—પનોળ
૬૭	૨૨	કેટ-	ટલા—
૬૯	૧૧	પ્રવેશ	પ્રદેશ
૭૯	૧૬	**परिवजर्यन्**	**परिवर्जयेत्**
૧૧૧	૮	નથીક ફનો	નથી કફનો
૧૧૧	૨૭	ઉપરછાલના	ઉપરશાલના
૧૧૨	૪	અને	કે
૧૧૨	૮	(મહાકપ)	(મહાકપ)એલાન્થસ એક્સેલ્સા તથા
૧૨૨	૫	(ઓરોસિલ ઇન્ડીકમ)	ઓરોસિલ ઇન્ડીકમ
૧૩૨	૦૬	ખુશકને	ખોગકને
૧૩૪	૦૫	ચત્રાના	ચિત્રાના
૧૪૧	૧૯	હરેસ	હરશ
૧૪૩	૧૧	આજે કટલીમાના	આ ગોટલીમાના
૧૪૫	૮	"આત્રાદિય વાગ"	"આત્રાદિ યવાગ"
૧૪૬	૬	કૈડળ	ઇદ્રવરણ
૧૫૫	૧૩	શરીરે	શરીર
૧૭૭	૯	શરીર	શરીરે
૧૮૧	૩૪	જમવામા	જમવામા પત્રાળી નરીક
૧૯૩	૧૪	હોય છે	છે
૧૯૭	૧૯	પાણીણા	પાણીમા
૨૦૦	૭	કડુ જીરૂ	કાળીજીરી
૨૦૦	૨૭	તોલા	તોલા પાણી
૨૦૩	૨૮	ચિકત	ચિકટ
૨૦૭	૧૮	આબામાથી	અજમામાથી
૨૧૫	૨૨	કોરડો	કેરડો
૨૪૮	૩	ત્રણ્ય	ત્રણ્ય
૨૫૨	૨૫	તશા	તથા

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
[illegible]	૬	એકત્ર	એકત્ર
[illegible]	૧	બાગલાઇ	બાબલાઇ
[illegible]	૧૦	દિવસે	દિવસે થોડો થોડો વધારી
[illegible]	[illegible]	ધાવક સાક	રતવાને આરામ
[illegible]	૧૯	અગડજતા	અગજડતા
	૮	ધામા	ધીમા
[illegible]	૮	ઇન્દ્રવગ્રણાના	ઇન્દ્રવગ્રણાના
૦૫	૮૪	વળીવે	હળવે
[illegible]	૩૨	છાલ	છાણુ
[illegible]	છેલ્લી	એજીલમ આપે	જીએ આપેલ
[illegible]	છેલ્લી	પાસે નારી	મારી પાસના
[illegible]	૩૪	ગુદાકર	ગુદાકુર,
[illegible]	છેલ્લી	ગિડિકર્ણિકા	ગિરિકર્ણિકા
[illegible]	૯	સાકડ	સાકર
[illegible]	૨૦	ધોળીફણી	ધોળીફળી
[illegible]	[illegible]૦	દીટડાની	દીટડાને
[illegible]	[illegible]૫	યુક્તિ	આ યુક્તિ
	૨૯	લુસ ઉદરી	લુસ (ઉદરી),
[illegible]	૨૫	પણ તે કામમા	કામમા પણ તેને
[illegible]	૧૯	આવળકટી	આમળા
[illegible]	૧--	વવડાના	વાલોળના
[illegible]	૨૮	ચાકવતના	ટાકાની ભાજીના
[illegible]	[illegible]૫	ફલદૂપ્રદેશ	ફલદ્રૂપદેશ
[illegible]	૨	ઝાડા	જાડા
[illegible]	૧૨	કરડીનુ	કસુબીનુ
[illegible]	૨૫	એક	(એક
[illegible]	૨૩	માટી	મોટી
૪	૧૧	ત્રણેના	ત્રણેના સમાન
	૧૮	વજ્રના	વજના
[illegible]	[illegible]	કાટાવાળી	કાટાવિનાની
[illegible]	[illegible]	ખણુના	શણુના
[illegible]	૩[illegible]	૧૫૦	૨૫૩
[illegible]	૧૯	થએલા બધ	બધ થએલા
[illegible]	૪	શિલડી	શેલડી (શેરડી)
[illegible]	૧૦	કાકબ	કાકબ (રસી)
[illegible]	૨૯	તે સવારે તે	સવારે તે

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૧૬	૨૮	અને છે	બને છે
૫૨૯	૨૩	ચૂન	ચૂનો
૫૦૧	૧૨	ઉત્પાત	ઉત્પત્તિ
૫૪૪	૭	મુત્તાઘાન	મુત્રાઘાત
૫૫૧	૯	હિવરાની	હિવરની
૫૫૯	૨૭	પીપળી	પીપળ
૫૬૧	૧૨	પેટણાના	પેટમાના
૫૬૦	૦૫	અ	એ
૫૬૯	૧૭	હોઈ	વળી હોય
૫૭૭	૧૪	નરમ પડ	નરમ ન પડે
૫૭૮	૨૦	ન [illegible]	ન ૧
૫૮૦	૧૨	ન ૧૪	ન ૧૨
૫૮૦	૩૦	તેલની	તરની
૫૮૦	૦૨	પાળ	પાણી
૫૯૦	૨૬	કાકરવરણામા	કાકરવરણા
૫૯૧	૨	અરસુડીના	અરડુસીના
૫૯૧	૧૦	ન [illegible]	ન [illegible]
૫૯૨	૧૨	ન ૮	ન ૭
૫૯૮	૩૦	ન ૨૨	ન ૧૯
૫૯૬	૩૫	ફાગણાનુ	ફાગળાનુ
૬૦૧	૨૫	કાર્યફળનો	કાયફળનો
૬૦૯	૧	વના	વનૌ૦
૬૧૧	૫	મમરવો	મમેરવો
૬૧૫	૨૮	હિવમે	હિવમ
૬૨૦	૩૦	ઝીડાને	ઝીલડાને
૬[illegible]	૧૨	ન ૬ રસાયનની ટીપમા ન ૧	ન ૫
[illegible]	[illegible]	આ૦મા	આ૦મા
[illegible]	છેલ્લી	તાબામા ઝેરમા	તામાના ઝેર માટે
[illegible]૫૦	૧૦	કુકરપાડાની	કુકડાની
[illegible]૫૪	૨૬	કકોટીનાનકાદા	કકોડીના કાદા
[illegible]૫૫	૧૪	માટીગેરૂ	માટી, ગેરૂ
૬૫૫	છેલ્લી	વાગવલ્ની	વાગવાની
૬૬૦	છેલ્લી	ઓવવુ	આવવુ
૬૬૨	૯	જ્વરાદિ	જ્વરાગિ
૬૬૭	૩૪	ન ૮ ૯, ૧૦	ન ૭, ૮,

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૬૭	૩૭	ન ૧૭ **તાઢીઆ તાવ** ઉપર ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨	ન ૧૭
૬ ૮	૨૫	(૧)	(૨)
૬૬૯	૧૧	વણીવારે	ઘણીવારે અને
૬૭૩	૨૬	ગરમાળી	ગરમાળો
૬૮૦	૦૪	ન ૧, ૧૦,	ન ૧, ૯
૬૮૫	છેલ્લી	ભોયહુકુળી	ભોયબહુફળી
૬૮૬	[illegible]	બરબીજ	બળબીજ
૬૯૦	૧૮	૧૨, ૧૫	ન ૧૧
૬૯૦	૦૧	ઝાયામા	છાયામા
૬૯૮	[illegible]	પેસ્તન	પોસ્તના
૬૯૪	છેલ્લી	ચૂર્ણ	ચૂર્ણ કરી
૬૯૦	૨૪	આo	ઔo
૬૯૬	૦૫	રોગાને	રોગને
૬૯૯	૧	ન ૨૬	ન ૨૦
૬૯૯	૨	વના	વનૌo
૭૦૨	૨૦	કડવા	કડવા કારેલા
૭૦૨	છેલ્લી	ગારીનો ફણો	ગૌરીનો ફણો
૭૦૭	૨૨	કોકોલી	કાકોલી
૭૧૦	૦૦	ન ૧૮, ૧૯	ન ૧૫, ૧૬,
૭૨૦	૨૬	પડર	પડળ
૭૨૬	૨૧	રગનુ	રગનુ
૭૨૬	૨૯	મટાડવાથી	ચટાડવાથી
૭૨૭	૧૧	વહેકર	મહેકળ
૭૩૪	૧૯	ન ૩, ૨૦ ૨૫, ૨૭	ન ૨, ૧૭, ૨૨ ૨૪
૭૦૪	૨૦	ન ૩	ન ૨
૭૩૭	૪	ચિકણા	બળ (બોળ)
૭૪૪	૧	ચિકણામૂળ	બળ (બોળ) ના મળ
૭૮૬	૬	વધારા	વગધારા
૭૪૬	૧૩	મોટી ચીકણાના	ખરેટીના
૭૪૬	૨૬	લઘુચિકણ	બળ (બોળ)
૭૪૮	૨૮	**ચિકણમૂળ**	**બળ(બોળ) ના મૂળ**
૭૫૦	૧	ચિકણમૂળ	બળ (બોળ) ના મૂળ
૭૫૫	૧૪	ચિકણાના	બળ (બોળ) ના
૭૫૭	૧૨	કુટકી	કડુ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૬૦	૨૮	નિવકુગ	થુવેર
૭૬૪	છેલ્લી	લીધેલા છે	લીધેલા છે કેટલાક વૈદ્યો આના દરદીને રેચ આપે છે, પણ એથી ઉલટી ખરાબી થાય છે
૭૬૫	૧૫	કાડી	કોડી
૭૬૭	૨૮	સાઠ	આઠ
૭૭૦	૧૭	ન ૨૧	ન ૧૮
૭૭૯	૧૬	જુઓ	જુઓ અવૈદ્યમા–ફુટકડી–૮ અ અને
૭૭૯	૧૬–૧૭	આમળા–૨૦ ફુટકડી અ ૮	આમળા–૨૦
૭૮૫	૪	ગુજે,	ગુજાભાર,
૭૯૨	૧૦	લકડા	લકડી
૭૯૩	૭	હાજહસ	ગજહસ
૭૯૬	૧૨	ન ૧૧	ન ૧૦
૭૯૬	૧૭	ન ૨	ન ૧
૮૦૨	૪	એકાદિ	એલાદિ
૮૦૭	૪	એટણે	એટલે
૮૦૭	૩૪	સાથે	માથે
૮૦૮	૭	ઉદરી	ઉદરી,
૮૦૮	૨૯	લોપ	લેપ
૮૧૦	છેલ્લી	ન ૭	ન ૬
૮૧૮	૨૭	ઝુવાવનાર	રૂઝાવનાર
૮૧૯	નીચેથી ૪	કિલાશ (ગલત),	કિલાશ (ગલત)–

પૃષ્ઠ ૮૧૯ નીચની ટીપ પૃષ્ઠ ૮૧૮ નીચે જોઇએ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૨૪	૮	मरुदुम	मरुद्रुम.
૮૪૭	૧૯	પાસ	પાચ
૮૫૧	૨૬	समत्पन्न	समुत्पन्न
૮૫૪	૩૨	સિધવ	સિધ
૮૫૮	૨૭	શાખી	શાખી,
૮૬૩	૧૦	યેકત્ર	એકત્ર
૮૭૩	૫	વિદાર્વ	વિદ્વિ
૮૮૧	૩૨	યાવન	યૌવન
૮૮૩	૬	અરડતેલ–	એરડતેલમા
૮૮૮	૩૫	કુડવેલ	કુકડવેલ
૮૯૪	૧૭	ખરસા થોર	ખરસાડી થોર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૯૮	૨	આમળીના	આમલીના
૮૯૫	૨૧	તીવ	તીવ્ર
૯ ૮	૧૭	ચાના	ચાળી
૯	છેલ્લી	ચાખા	ચાળી
૯ ૮	૨૩	૬ ૦॥—૨	દશ
૯૧૨	છેલ્લી	ખરાસ, કપૂર,	બરાસ કપૂર
૯૧૮	૨૫	ક્ષરરોગ	ક્ષયરોગ
૯૧૮	૨૨	ફુ ર ુ	ફુલ્યુ
૯૨૮	૨૨	તોતા ૦॥ ર આની	દશ આની
૯૨૮	૨૨	જેવડુ, પણ ઉચુ	જેવડુ પહોળુ, પણ ઉંડ,
૯૪૧	૩	કાચબીજ	કૌચબીજ
૯૫૮	૨૭	નાશ છે	નાશ થાય છે
૯ ૮	૨૮	દે અને	છે તેમજ
૯ ૭	૨	ઉદદ કોઢ	ઉદર્દ કોઢ
૯૭૨	૮	અવર્ણ્ય	એ વર્ણ્ય
૯૭૨	૧૬	(લીટીપી પર ત્રીજી	લીડીપીપર (ત્રીજી
૯ ૭૫	૨૫	પ્રમાણે નાખવી)	પ્રમાણે છે) નાખવી
૯૮૦	૨૬	કઠુંઈ	કસુબી
૯૮૨	૨૦	પ્રમળ,	પ્રબળ

પૃષ્ઠ ૬૪૭ નીચેની ટીપણી પછી નીચે મુજબ વધારવુ.

ફુરસા વગેરેની ઓળખાણ આપતા એક મરાઠી ગ્રથમા લખ્યુ છે કે —

ફુરસા—આ પ્રાણી સુમારે એક વેતથી લાબો નથી હોતો મોટામા મોટો હાથના અગુઠા જેવડો તે જાડો હોય છે રગ છેક કાળો હોઇ તેના શરીર ઉપર મન્દ વર્ણના ડાઘ હોય છે તેના નજીક મનુષ્ય જવાથી તે મોટા અવાજથી ફુફાડો મારે છે લાકનો વધાર કરતા અવાજ થાય તેવો તેનો અવાજ થાય છે એના દાત બેસવાથી જે ખાડા પડે છે તે માર્ગીક મોગો બોલ્યા પ્રમાણે હોઈ તેમાથી લોહી વહેવા લાગે છે અને તે ઠેકાણે સોજો આવે છે મસ્તક ભારે થાય છે તેલનો દિવો જોવામા આવે અથવા કાળા વસ્ત્ર પહેરેલી સ્ત્રીનો સ્પર્શ થવાથી ઝેરનુ જોર નજર વખત વધારે થઈ દરેક વાળના છિદ્રોમાથી લોહિ વહેવા લાગે છે આમ થાય ત્યારે ઝેર ઉમળ્યુ એમ કહેવાય છે એમા બે મુખ્ય જાતો છે એક ઘણુસા ફુરસા અને બીજા જાતના ફુરસા વળી તે દરેકમા પણ પેટા ભેદ છે તે તો જુદા પરન્તુ તેમા વિશેષ ફરક ન હોવાથી અમે તે મૂકી દીધા છે

ઘણુસા ફુરસા—રગે કાળાશપર, મોટુ મોઢુ અને વેત જેટલો લાબો હાથને પગના અગુઠા જેટલો જાડો તથા અગ ઉપર ઘણા મોટા ચાઠા ચાઠા-વાળો હોય છે એનો દશ થતાજ ઓષધોપચાર થાય તો મનુષ્ય દબાઇ જવાની બીક રહેતી નથી

વાતેરો ફુરસા—એ વણુ કરીને નાની આગળી જેવો જાડો અને લબાઇમા ત્રેઢ હાથ સુધી હોય છે તેના શરીર પર ધોળા ચાડા અને વર્ણ કાળો હોય છે એનું ઝેર જરા વધારે હોય છે આ પ્રાણી ડુગરાળ પ્રદેશમા અને કોકણ પ્રાતમા ઘણા હોય છે એનુ ઝેર ૬—૭ દિવસ અને કદિ કદિ વધુ પણ રહે છે

મણિયારી—આ જનાવરની ત્રણ જાતિ સાભળવામા આવે છે લબાઇ સુમારે બે અઢી હાથ હોઇ જાડાઈ બારીક નેતરની મોટી જેટલી, વર્ણ કાળાશ પડતો અને પીઠ ઉપર ચાડા હોય છે ત્રણ પૈકીની એક જાત તો એવી ઝેરી હોય છે કે તે જો રાત્ર નગીર ઉપર થઇને ગયેલ હોય અથવા તેની છાયા પણ શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવા પહેલાજ મનુષ્ય મરે છે એ જાતને **કાળી મણિયાર** કહે છે હવે **બીજી જાત** એણે જો શરીર ચાટયુ હોય અગર એના લાળ પડેલો પદાર્થ ખાવામા આવે અથવા તે લાળ કે ઝેર શરીરને લાગે તો તેથી પણ ઝેર ચઢીને ચેન આવે છે એની છાયા વગેરેનો બાધ નથી **ત્રીજી જાત**. એનો દશ દિવસે થવાથી રાત્રિ પડતા પહેલા અને રાત્રે થવાથી દિવસ ઉગતા પહેલા મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે

ઘણુસ કે ઘોણુસ—આ જનાવરમા ઘણાજ પ્રકાર હાય છે એનુ ઝેર પ્રાણઘાતક નથી પણ ઘણા દિવસ સુધી રહેનાર છે આ ગેટ હાથ સુધી લાબો હોઇ વચ્ચેથી જાડો હોય છે રગે ભુરાશ પડતો અને શરીર ઉપર ધોળા ચાડા ચાડાવાળો હોય છે એનો દશ થતાજ અગ્નિથી દાઝયા પ્રમાણે બળતરા થાય છે, શરીર ઉપર ગાઠો થાય છે પેશાબે બળતરા થાય છે, મોજો આવે છે અને પેશાબ ટીપે ટીપે ઉતરે છે ક્યારે ક્યારેક તો એક મહિના સુધી એના ઝેરની અસર રહે છે એ અસર મટતા સુધી ઓષધ ચાલુ રાખવુ જોઇએ કુપથ્ય કરવાથી ગરમી (ઉપદંશ) પ્રમાણે વિકાર થાય છે **આગિઓ ઘોણુસ**—જરા ચપળ, વિશેષ લાબો અને કરડવાથી બળતરા થાય છે **કાબરો ઘોણુસ**— ઉપર પ્રમાણેજ વિકાર થાય છે **ડુબ્યો ઘોણુસ**—જાડા હોય છે ઝેરી પ્રાણીઓમા એવડો જાડો બીજો પ્રાણી નથી એમ કહીએ તો ચાલે એના શરીર ઉપર ચાડા હોય છે રગ તપખીરી, જડબુ મોટુ, ગમે તે જગ્યાએ કરડનાર, ઉડીને મસ્તકે પણ કરડનાર અને એકાદ માણસથી તો મારવો પણ ભારે પડે એવો છે તેના ઉપર મોટા મોટા પત્થર નાખીએ અગર મોટા મોટા લાકડા ઘોચીએ તો પણ એને કાઇ ઇજા થતી નથી એવી એની ચામડી મજબુત હોય છે **રાયઘોણુસ**—ઉપર પ્રમાણે પરતુ પુછડેથી ઝીણો હોય છે આ કરડવાથી બળતરા થતી નથી કફ વધે છે અને તે કફ ગળા સુધી આવે છે **કુસડયા ઘોણુસ**—આ કરડે ત્યારે દશસ્થાન પાસેનુ શરીર સડી જાય એજ તેની પરીક્ષા છે

કાંડર—કાડર એ સપ પ્રમાણેજ લાબો અને જાડો હોય છે, પરતુ તે ફણા ચડાવતો નથી એના દશથી જે ખાડા પડે છે તે જ્યારે સર્પના દશ પ્રમાણે હોય છે ત્યારે દશ થયા પછી એક ઘડીમા તે ભરાઇ આવે છે તેના ઝેરથી આખા શરીરમા લોહીનો કફ થાય છે તે કફ ગળા સુધી આવ્યા પહેલાજ ઓષધ આપવુ જોઇએ, કેમકે ગળુ ભરાય ત્યા સુધી માણુસ શુદ્ધિમા હોય છે આ માણુસનું એઠુ બીજાના ખાવામા આવે તો તેને પણ દશ થયા પ્રમાણેજ ઝેર ચડે છે

સર્પ પ્રમાણે તે થોડો વખત ઢેષ રાખે છે. જો રાત્રે કરડ્યો હોય તો દિવસ ઉગ્યા પહેલા અને દિવસે કરડ્યો હોય તો સૂર્યાસ્ત પહેલા મનુષ્ય મરણ પામે છે આથી ઉપચાર તાબડતોબ કરવા જોઇએ.

નાનેટી—આ પ્રાણીના અંગનો રંગ રતાશ પડતો હોઈ પીઠ ઉપર કાળા ચાઠા હોય છે અને તે સુમારે દોઢ હાથ લાંબો હોય છે

નાનેટા—નાનેટા એ એક સર્પના આકારનું લાંબુ ઝેરી પ્રાણી છે જે પ્રમાણે ચાબુક હોય છે તે પ્રમાણેજ આ મ્હોડા આગળ કાંઇક જાડો અને છેવટે બહુજ પાતળો તથા સુમારે અઢીક હાથ સુધી લાંબો—હાથની આંગળી જેટલો જાડો અને કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે આ ઝાડ ઉપર જવામાં ઘણો ચપળ હોઇ કેટલીક ઉંચાઈ સુધી ઉડીને જાય છે કોકણ પ્રાંતમા તે પુષ્કળ થાય છે. બીજા દેશોમા તે કવચિતજ હોય છે તાળવાની જગાએ દંશ કરવામા આની વિશેષ પ્રખ્યાતિ છે

અધેલા—આ પ્રાણી એક વામ જેટલો લાંબો અને હાથના કાંડા જેટલા અથવા તેથી પણ જાડો હોય છે આ કોઇને કરડતો નથી, પરંતુ ઇશ્વર ઉપર રખડે છે માહિતગાર ન હોય તેજ એનાથી ડરે છે એને ઓળખવાનું સાધન એવું કે આ વારંવાર જીભથી પોતાના હોઠ ચાટે છે અને ચાલમા ધીમા હોઇ સર્પના પ્રમાણે રંગવાળો નથી એના અંગ ઉપર બંગડી પ્રમાણે બબ્બે આંગળના અંતરે લીટા હોય છે આ જનાવરની પેઠે કોઇ પણ પ્રાણી હોઠ ચાટતો નથી આજ લક્ષણ ઉપરથી તેનાથી બીવાનું કે તેને મારવાનું કારણ નથી તે મનુષ્ય તરફ બીલકુલ જતો નથી

અજગર—જમીનની ઉપર સર્પની પ્રમાણે ચાલનાર પ્રાણીઓમા આના જેટલો મોટો અને સુસ્ત પ્રાણી કોઇજ નથી આ અતિશય મોટો અને કવચિતજ ફરતો હોય છે આ દંશ કરતો નથી. કારણ કે એને દાંતજ નથી જ્યારે મનુષ્ય અગર કાંઈ એના મ્હોડામા આવી પડે ત્યારેજ કામ કથળે છે કારણ કે મનુષ્ય ગમે તેવડો હોય તો પણ તેને તે આખોજ ગળે છે અને પછી તે કાંઇ એક ઝાડને વીંટાઈ જોર કરે છે એટલે ખાધેલો મનુષ્ય પેટમા ગળવા માંડે છે, એવું આ પ્રાણી ભયંકર છે એક મનુષ્યને ગળતા એને ચાર ઘડી સુધી વાર લાગે છે અને મનુષ્ય એકવાર એના મ્હોડામા આવ્યા પછી છુટી શકવો અશક્ય છે એના ઉપર ઉપાય એકજ છે તે એ કે એ ગળવાની શરૂઆત કરે કે બીજો પગ પહોળો કરી છેટો રાખવો એટલે તેને એકજ પગ ગળવા મળે, અને આપણું જોર ન ફાવે તો બીજા મનુષ્યોએ શસ્ત્રવતી એને બંને બાજુથી ઉભો ચીરવો એટલે મનુષ્ય બચી જશે આ બીજી કોઇપણ પ્રકારની ઇજા કરતો નથી. જેથી તેનાથી બીવાનું કારણ નથી તેનો રંગ તપખીરી તથા કાળાશ પડતો હોય છે. શરીર ઉપર કવચિત ટીપકા હોય છે એનુ તેલ કહાડે છે તે હાડકાના દુખતા ભાગપર અથવા બીજે ક્યાંઇ દુખતુ હોય તેના ઉપર અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે

ઇનાળી—એને સંસ્કૃતમા ઉચ્ચિટીંગ કહે છે એ વિંછીની એક જાત છે, પરંતુ અતિશય મોટો હોઇ તેનો રંગ ઘણું કરીને કાળો હોય છે ઘણું કરીને તે નગારામા પત્થર નીચેથી મળી આવે છે

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ—સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ૯ ત્રણ દરવાજાની બહાર નદી તરફ જતા મિશન સ્કૂલની પાછળ અને સેશન કોર્ટની બાજુમા
,, સર્વ જાણીતા બુકસેલરો
મુબઇ—સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે કાલબાદેવી રોડ, ભાગવાડીને નાકે હાથી બિલ્ડીગમા ત્રીજે દાદરે સવારે ૧૦ વાગતા સુધીજ
,, એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંપની, ઠે પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ તથા અન્ય બુકસેલરો

ભાવનગર—બુ અબદુલહુસેન આદમજી
રાજકોટ—બુ બહેચર મેઘજી પરાબજાર
ડાકોર—બુ જેઠાલાલ મનસુખરામ
નડીઆદ—ચુનીલાલ બાપાભાઇ
વડોદરા—બુ મોહનલાલ મનસુખરામ
સુરત—બુ ફકસનદાસ નારણદાસ વગેરે.
ભરૂચ—બુ દેશાઈ બ્રધર્સ કતોપોર

આ ગ્રંથના ખર્ચ તથા મૂલ્યની ગણના.

૫૮૫૦) ફોર્મ ૧૨૬ નો ખર્ચ (મળી પ્રત ૩૦૦૦ તથા બિગાડ, ભેટ, ઘટ અને ફેર ખાતાની મળી વધારાની પ્રત ૩૦૦ બદલ) દરેક ફોર્મ દીઠ રૂ ૪૫) પ્રમાણે તેની વીગત કે કાગળના રૂ ૨૫) તથા છપાઇ વળાઇ, પ્રુફ અને બીજી વ્યવસ્થાના મળીને રૂ ૨૦)
૧૬૫૦) પૂઠા તેની ઉપરના કવર તથા પેકીંગ મળીને દર સો પ્રતે રૂ ૫૦ પ્રમાણે

(૭૫૦૦)

પુસ્તકોની કિંમતનુ ચાલતુ આવતુ ધોરણ દરેક રૂપીઆમા દસ આના છપાઇ બધાઇને તૈયાર થતા સુધીના ખર્ચના તથા છ આના તે પછીની વેચાણ વ્યવસ્થા વગેરે નવ વહીવટી ખર્ચના એ મુજબનુ હોઇને તે ધોરણ મુજબ ઉપલી રકમ તથા ત્રણ હજાર પ્રતને હિસાબે દરેક પ્રતનુ મૂલ્ય ચાર રૂ મા એકાદ આનો ઓછુ આવે છે પરંતુ મેળને ખાતર પુરા ચાર રૂપીઆ રાખવામા આવ્યુ છે તુરતમા (૧૯૭૮ ની દિવાળી સુધીમા) લેનાર માટે ખર્ચ ઓછો ગણીને અમદાવાદના કાર્યાલયમા તેના રૂ ૩ા અને મુબઇના કાર્યાલયમા રૂ ૩ાા લેવાશે

મુબઇના કાર્યાલયનો ખર્ચ હવેથી મુબઇ પરજ નાખીને ૧૯૭૯ ની શરૂઆતથી ત્યા પણ આ પુસ્તક બહારગામના ધોરણે રૂ સાડાચારથીજ મળશે

આ સંસ્થામાં મળતાં બીજાં પુસ્તકો.

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો.	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય
આગળ વધો—આગળ વધવાનો ઉત્સાહ આપનારૂં	૫૮૪	૧ ૦ ૦
ભાગ્યના સુકાનીઓ—પોતાનું ભાગ્ય પોતે બદલનારા માણસો	૭૨૦	૧ ૮ ૦
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ તથા વિચારોના ચમત્કાર } આમાં નામ પ્રમાણેજ વિષયો છે	૫૫૨	૧ ૩ ૦
પ્રભુમય જીવન—ઉચ્ચ વિચારોની સાદી રીતે સમજુતી	૨૧૬	૦ ૮ ૦
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—મહાત્મા ગાંધીજી કૃત	૧૨૮	૦ ૬ ૦

પઠીયારનાં પુસ્તક—સાચું સ્વર્ગ ૦-૧૫-૦ સ્વર્ગનાં રત્નો ૧-૦-૦ પ્રેમ પ્રેમને પ્રેમ ૧-૦-૦

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો

ભગવદ્ગીતાઓ તથા ગીતાપંચરત્નના ગુટકા—ટીકા સાથે તથા માત્ર મૂળ મળ દરેક જાતના મળશે વિગત માટે સુચિપત્ર મગાવો

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ—છૂટા ભાગ ૫,૬,૭, કુલ પૃષ્ઠ ૮૦૦		૧ ૯ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદનું સવિસ્તર ઉત્તમ જીવનચરિત્ર	૭૮૪	૨ ૦ ૦
શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત—ગ્રંથ ૧ લો	૪૧૬	૦ ૧૪ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૧ લો	૨૯૦	૦ ૭ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૨ જો	૪૬૦	૦ ૧૨ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૬—૭ મો	૪૨૦	૧ ૦ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૮ મો	૫૮૮	૧ ૮ ૦

બોધદાયક અસરકારક વાર્તાઓના

ટુંકી વાર્તાઓ—ભાગ ૩ જો ૨૩ માર્મિક વાતો	૨૨૮	૦ ૮ ૦
ટુંકી વાર્તાઓ—ભાગ ૫ મો ૨૮ માર્મિક વાતો	૩૦૪	૦ ૧૦ ૦
ટુંકી વાર્તાઓ—ભાગ ૬ ઠ્ઠો બોધપ્રદ ૨૭ વાતો	૩૬૦	૦ ૧૨ ૦

જીવનચરિત્રો—મહાન સિકંદર ૦—૧૦—૦ થિયોડર પારકર ૦ll ના શોપનહોર ૦-૦-૦

ઉપદેશપ્રદ પદ—ભજન વગેરેના

અખાની વાણી—મહાત્મા કવિની પ્રસાદી	૩૨૪	૦ ૮ ૦
મનહર પદ—આધ્યાત્મિક ભજનો	૧૯૦	૦ ૨
વૈરાગ્ય બોધ કાવ્ય—પ્રેમાનંદ શિષ્ય રત્નેશ્વર કૃત	૧૧૨	૦ ૪ ૦
છોટાલાલ પદબોધિની	૧૨૮	૦ ૪ ૦

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી

સદ્ગુણી બાળકો—૭૦ ઉમદા સાચા બનાવોનો સંગ્રહ	૧૨૮	૦ ૫ ૦
બાળ સદ્બોધ—વાતાઓ રૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૨	૦ ૪ ૦
બાળકોની વાતો—રમુજી વાતચિત રૂપે ૨૧ પાઠ	૯૬	૦ ૪ ૦
સુબોધક નીતિકથા—૧૫૦ બોધદાયક નાની વાતો	૨૧૬	૦ ૬ ૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ અને મુંબાઇ નં. ૨